

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Б ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Б — ўзбек Кирилл алифбосининг иккинчи ҳарфи. Лаб ундош товушни ифодалайди, жарангли ва портловчи. Сўзда жарангсиз ундош олдида, сўз охирида жарангсиз (п) талаффуз этилади (мас: китобкитоп, ўқиб-ўқип ва ҳ.к.)-Баъзан м товуши б-н алмашинади (мас: буюм-муом, байрам-майрам ва ҳ.к.). 1929—39 й.ларда амалда бўлган ўзбек лотин алифбоси ва 1995 й.да қабул қилинган кейинги ўзбек лотин алифбосидаги иккинчи ҳарф В кўринишига эга. Жаҳон ёзуви тарихида туркий халқлар, шу жумладан ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда Б. ҳарфи ўзига хос шаклда бўлган.

БААДЕ (Baade) Уолтер (Вальтер) (1893.24.3, Шрёттингхаузен, Германия — 1960.25.6, Гёттинген) — немис астрономи. 1931—58 й.ларда АҚШда яшаган. Андромеда галактикаси ядроси ва унга тегишли 2 ёрқин йўлдошнинг

юлдуз табиатини, галактикаларда юлдузлар тўдасининг икки типи мавжудлигини кашф этган. Ўзгарувчан ва ўта янги юлдузларни тадқиқ қилган, Гидальго ва Икар астероидларини очган.

БААЛБЕК (араб. Баълабакка) — Ливандаги шаҳар, Антиливан тоғи этагида. 18 мингга яқин киши яшайди. Қад. Гелиополь (мил. ав. 18-а.дан), сўнгги Рим колонияси — Юлия-Августа-Феликс харобалари, шунингдек ибодатхоналар ва жамоат иншоотлари қолдиқлари сақланган.

БАБА (Бхабха) (Bhabha) Хоми Жаҳонгир (1909.30.10-1966.24.1) – ҳинд физиги ва жамоат арбоби. Тромбей атом маркази ташкилотчиси ва биринчи директори (1957, ҳозир Б. номида). Илмий ишлари атом ва ядро физикасига, космик нурлар, элементар зарралар физикасига оид.

БАБАЖИ ХОТИН МАҚБАРАСИ

- Қозоғистон (Тароз ш. яқинида)даги мейморий ёдгорлик (10 — 11-а.лар). Мақбара мурабба тарҳли (ташқариси 6,80x6,80 м, ичкараси 4,5x4,5 м). Олд ва икки ён тарзларига бир хилда чуқур равоқли эшиклар, ёнига кичик ясси равоқлар, тепасига турунжлар ишланиб, атрофи хошиялар б-н чегараланган. Бош тарзидаги ислимий нақш ва китобасида ёзуви сақланган. Пойгумбази (1 м га яқин) 16 қиррали, усти кулоҳий гумбаз б-н қопланган (гумбази қулаб тушган). Бино деворининг куйи қисмига зилзила кўзда тутилиб, ёғоч ишлатилган. Б. х. м. ўрта аср мейморлигининг нодир намуналаридан.

БАБАНИНА Светлана Викторовна (1943.4.2, Тамбов вилояти) — сувда сузиш бўйича жаҳон рекордчиси, хизмат кўрсатган спорт устаси (1964). 1954 й.дан Ўзбекистонда яшайди. Уч марта мамлакат чемпионлиги олтин медали б-н тақдирланган (1962, 1963, 1964). Спартакиада ғолиби (1963). Жаҳон универсиадасининг икки олтин, икки кумуш ва бир бронза медалига сазовор бўлган (1965, Венгрия). 4x100 м эстафета сузишида Европа чемпиони (1966). Токио олимпиадасида икки марта бронза медали б-н мукофотланган (1964). 100 м га брасс усулида сузиш бўйича икки марта жаҳон рекордини ўрнатган (1964, 1965). 1995 й дан республика олимпиада резервлари билим юртининг мураббийси.

БАББИТЛАР — қалайи, кўрғошин, рух ёки алюминийга сурма, мис, кадмий, мишьяк ва б. металллар қўшиб тайёрланадиган қотишмалар. Қалайли қотишмани биринчи марта (1839) тайёрлаган америка муҳандиси И. Баббит (1799— 1862) шарафига шундай аталган. Ишқаланиш коэффициентлари кичик, яъни ишқаланганда унча ёйилмайди. Машиналарнинг ишқаланувчи деталлари ҳамда электр двигателлар, турбиналар,

компрессорлар, насослар, генераторлар ва станокларнинг подшипникларини тайёрлаш учун ишлатилади. Деталлар ёки подшипникларнинг қаерда ишлатилишига қараб, Б.нинг турли хиллари қўлланилади. Мас: юқори температурали шароитда ишловчи подшипниклар учун кўрғошинли Б. ишлатилади ва х.к.

БАБЕЗИОЗ, бабезиеллез — қорамол, қўй ва эчкиларда Babesia туркумига мансуб бир хужайрали организмлар кўзгагадиган юқумли касаллик. Б. хайвонларга каналар орқали юқади. Касалликнинг кечиши 4—8 сутка. Касалланган хайвоннинг тана ҳарорати кескин кўтарилади, тез озади, сути камаяди, баъзан сути ранги қон аралаш сарғаяди, мазаси тахир бўлади. Касаллик катта хайвонларда оғир кечади. Хайвонларнинг кўпи нобуд бўлади. Асосан ёз—куз даврида кўпроқ учрайди. Ташхис қонни микроскопик таҳлил қилиш асосида қўйилади. Б. б-н оғриган хайвонларга бу касаллик 2—3 йилгача юкмайди.

Д а в о л а ш : мускул орасига азидин, беренил, диамидин юборилади.

Олдини олиш ва қарши кураш чоралари: касал хайвонларни кимёвий препаратлар б-н даволаш; каналарни йўқотиш (яйлов ҳамда хайвонларга 1% ли хлорофос эритмаси пуркалади).

БАБЕН ҚЎЗҒОЛОНИ - қ. Бобон қўзғолони.

БАБЕНБЕРГЛАР — Австрияда ўрта асрларда ҳукмронлик қилган князлар сулоласи (976—1246). Б. даврида Австрия «Муқаддас Рим империяси»нинг энг кучли князликларидан бирига айланган. Сулоланинг машҳур вакиллари: Генрих II Язомирготт (1141—77), Леопольд V (1177—94), Леопольд VI (1198-1230).

БАБИЙ ЯР — Киевнинг собиқ шим.-ғарбидаги жарлик, 1941—43

й.ларда немис-фашистлари томонидан тинч аҳоли (асосан яхудийлар) ва шўро ҳарбий асирлари қатли ом қилинган жой. Фашистлар томонидан Б. Я.да жами 100 мингдан ошиқ шўро фуқаролари қатл қилинган. Ёдгорлик ўрнатилган (1976).

БАБИРУССА (Babyrousa babyrousa) — чўчқалар оиласига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Уруғнинг ягона тури. Бошқа чўчқалардан бошининг кичик, кулоқларининг калта, оёқларининг ингичка ва узун бўлиши, калта думининг учиди попугининг бўлмаслиги, орқасининг жуда букчайганлиги б-н кескин ажралиб туради. Б. Малайя архипелагининг Сулавеси ва унинг атрофида жойлашган ороллардаги ботқоқли ўрмонларда, сув ҳавзалари яқинидаги қамишзорларда якка-якка ёки кичик гўда бўлиб яшайди. Б. яхши сузади, озиқ кидириб, анча кенг дарёлар, ҳатто денгиз кўрфазларидан ҳам сузиб ўтади. Б.ни маҳаллий халқ уй ҳайвони сифатида боқад, тез қўлга ўрғанади. 10 йилдан кўпроқ яшайди. Ўрмонларнинг кесилиши, гўшти, териси ва қозиқ тиши учун қўллаб овлиниши натижасида Б. сони кескин камайиб кетган. У Халқаро табиатни муҳофаза қилиш кенгашининг Қизил китобига киритилган.

БАБУГАН-ЯЙЛА — Крим тоғларининг Бош тизмасидаги энг баланд тоғ, Гурзуф ва Алушта оралиғида. Ўртача бал. 1000—1400 м, энг баланд жойи 1545 м (Роман-Кош). Юқори юра даврининг оҳақтошларидан таркиб топган. Карст ҳодисаси туфайли ер юзаси ўнқир-чўнқир бўлиб кетган. Ён бағирлари ўрмон б-н қопланган, тоғ тепаси тошлоқ ва ўтлоқ. Ён бағрида Қрим қўриқхона - ов хўжалиги жойлашган.

БАБУИН, сарик маймун (Papio cynocephalus) — павианлар уруғига мансуб маймунларнинг битта тури. Танасининг уз. 75 см, думи 60 см гача. Африканинг Анголадан бошлаб Шим.

Мозамбиккача бўлган ҳудудларида, шунингдек Кения ва Жан. Сомалида тарқалган. Тоғ ва даштларнинг дарахтлар бўладиган жойларида яшайди. Кечаси дарахтларга чиқиб ётади, кундузи фаол ҳаёт кечиради. Жуни оч сарик бўлганидан сарик маймунлар ҳам деб аталади. Б. ўсимликлар илдизи, меваси ва ёш новдалари, ҳар хил ҳашаротлар б-н озикланади. Ўсимликлар б-н озикланиши туфайли қ.х.га бирмунча зиён келтиради. Б. қўлга тез ўрғанади.

БАБУШКИН Леонид Николаевич (1902.23.3- Тошкент -1976.26.5) -географ, агрометеоролог олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1960). Геогр. фанлари дри (1950), проф. (1952), Ўрта Осиё унтини тугатган (1926). Ўрта Осиё метеорология ин-тининг Тошкент геофизика расадхонасида илмий ходим, Ўзбекистон Қ. х. вазирлигида бош агрометеоролог (1941—46), Ўрта Осиё унчи табиий геогр. кафедраси ўқитувчиси, доц., проф., кафедра мудири (1947—76), 1955—61 й.ларда илмий ишлар бўйича ун-т проректори. Б.нинг илмий ишлари агрометеорология, агроиклимшунослик ва табиий геогр. масалаларига бағишланган. Суғорма деҳқончилик зоналарини агроиклимий р-нлаштириш ва Ўрта Осиёни табиий-географик р-нлаштиришни амалга оширди.

БАВАРИЯ — ГФР ери. Дунай ҳавзасида. Майд. 70,6 минг км2. Аҳолиси 11,4 млн. киши (1991). Маъмурий маркази — Мюнхен ш. Б. мамлакатнинг энг баланд тоғли қисмида. Мюнхенда июлнинг ўртача т-раси 17°, йилига 935 мм ёгин ёғади. Дарёлари Дунай ҳавзасига мансуб, қўл кўп. Ҳудудининг 1/3 қисми ўрмон б-н банд; тоғ яйловлари бор. Б. худудида германларнинг бавар қабиласи яшаган. 1070—1180 й.лар Б.да вельф қабиласи ҳукмронлик қилган. 1180—1918 й.лар Виттельсбахлар сулоласи идора қилган. 1806 й.дан киролик

ва Рейн иттифоқи аъзоси. 1871 й.дан Германия империяси таркибиди. 1945 й.дан Америка оккупация зонаси, 1949 й.дан эса ГФР таркибий қисми.

Б.— индустриал-аграр р-н. Электр энергиясининг ярмини ГЭСлар беради. Урушдан кейинги йилларда нефтни қайта ишлаш (Ингольштадт, Нейштадт) ва нефть кимёси саноати бунёд этилган (нефть Марсель, Генуя, Триест портларидан қувурлар орқали келтирилади). Б. ГФР алюминий маҳсулотининг 1/3 қисмини беради (Тегинг). Саноатнинг етакчи тармоғи машинасозлик: электротехника, (Мюнхен, Нюрнберг, Эрланген), умумий машинасозлик (Аугсбург, Ашаффенбург), транспорт машинасозлиги, жумладан автомобилсозлик (Мюнхен, Аугсбург, Ингольштадт) ва самолётсозлик (Аугсбург), аниқ механика (Нюрнберг). Тўқимачилик (Хоф, Аугсбург) ва тикувчилик, озиқ-овқат саноати ҳам муҳим ўрин тутди.

Т. й. асосан электрлаштирилган. Автомобиль йўли кўп, Дунай, Майн дарёларида кема қатнайди. Б.да Бавария ФА (1759 й. ташкил этилган) ва 3 та ун-т бор.

БАВОСИР, геморрой — тўғри ичакнинг пастки қисми, хусусан орқа чиқарув йўли веналарининг тугун-тугун бўлиб кенгайиши. Интоксикация, аллергия, механик таъсиротлар: веналарнинг ўсма, аёлларда ҳомилали бачадон б-н эзилиши, узоқ муддат оёқда юриб ёки ўтириб ишлаш, овқатга ружу қилиш, алкоголизм, сурункали қабзият, шунингдек ички аъзоларнинг турли касалликлари ва б. сабаб бўлади. Б. авж олишида ирсий мойиллик ҳам маълум аҳамиятга эга. Кечишига кўра ўткир, сурункали, қайталайдиган, тугунлар орқа чиқарув тешигида жойлашишига қараб ташқи, ички ва аралаш хиллари тафовут қилинади. Орқа чиқарув йўли соҳасида бирор нарса тикилгандек оғирлик, ачишиш, қичишиш, баъзан хожат чоғида оғриқ кузатилади;

кейинчалик геморроидал қон кетиши мумкин (нажасда қон бўлади). Агар Б.да геморроидал тугунлар тикилиб қолса ёки яллиғланса, қаттиқ оғриқ беради, ҳарорат кўтарилади, қабзият кузатилади. Вақтида олди олинмаса, узоқ вақт қон кетиб юриши — камқонликка, ички геморроидал тугунлар тушиши ёки қисилишига олиб келади. Б.ни даволашда ванна қабул қилиш, оғриқ қолдирувчи шамча қўйиш тавсия этилади, парҳез буюрилади. Оғирроқ ҳолларда жарроҳлик усули қўлланилади. Б.нинг олдини олиш учун қабзиятга йўл қўймаслик; хожатдан кейин орқа чиқарув тешиги соҳасини илиқ сув б-н ювишга одатланиш, кам ҳаракат кишилар бадантарбия б-н шуғулланишлари лозим.

БАВУРЧИ, бовурчи — ўрта асрларда туркий халқлар сарой мансабларидан бири. 14-а.дан бошлаб туркий манбаларда қайд этила бошлаган. Ошпаз, баковул маъносида ҳам қўлланилган. Ҳукмдор ошхонасида хизмат қилган Б.нинг баковулдан бир поғона паст мансаб ҳисобланганлигини Бобурнинг сўзларидан билиш мумкин: «Бавурчилик мартабасидин бакавуллуқ мартабасига еткуруб эрдим» («Бобурнома», 210). Б. истилоҳи форс тилида ҳам қўлланган.

БАГАМА ОРОЛЛАРИ (Bahamas), Багама Ороллари Ҳамдўстлиги (Commonwealth of the Bahamas) — Марказий Америкадаги давлат. Кариб денгизиди, Флорида я. о.нинг жан.-шарқиди. 700 оролдан иборат Багама архипелагида жойлашган. Майд. 13,9 минг км². Аҳолиси 284 минг киши (1996). Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 16 киши. Уларнинг 80% негрлар ва дурагайлар. Аҳолининг 58% шаҳарларда яшайди. Мамлакат пойтахти — Нассау ш. Расмий тили — инглиз тили. Диндорларнинг аксарияти протестантлар.

Давлат тузуми. Б. о. — конституция-

вий монархия. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига киради. Давлат бошлиғи Англия кироли (кироличаси), унинг номидан генерал-губернатор иш юритади. Қонун чиқарувчи ҳокимият икки палатали (сенат ва мажлислар палатаси) парламент. Ижрочи ҳокимият генерал-губернатор томонидан тайинланадиган бош вазир бошчилигидаги ҳукумат.

Табиати. Багама архипелаги, асосан, маржон ороллардан иборат. Ер юзаси — текислик, аксарияти тоштуз, оҳақтош ва гипслардан таркиб топган. Иқлими — тропик, пассат. Январда ўртача ҳарорат 20, 22°, июлда 28°. Йилига 1100—1700 мм гача ёғин ёғади. Майдан окт. гача ёғингарчилик кўп бўлади. Тез-тез довуллар бўлиб туради. Шўр кўллар кўп. Тупроғи латерит тоифасига оид. Доим кўм-кўк тиканли буталар, қарағай ўрмонлар, соҳилда кокос ёнғоғи ўсади. Қушлар кўп. Атрофдаги денгизлар балиққа бой. Оролларда оҳақтош, туз ва аргоний қазиб олинади, нефть конлари кидирилмоқда.

Тарихи. Б. о. туб жой аҳолиси индейслар бўлган. 1492 й. Х. Колумб экспедицияси Янги Дунёга етиб келиб, архипелагнинг шарқий оролларида бирига тушган ва уни испанлар Сан-Сальвадор деб атаганлар. Багама индейсларининг тақдири фожиали бўлган. Испанлар уларни Куба ва Эспаньолу (Гаити)га олиб бориб, руда конларида ишлатишган. Улар шу ерларда қирилиб кетишган. 1629 й. инглизлар ороллари босиб олганида бу ерда аҳоли йўқ эди. 1782 й. Багама яна испанлар томонидан босиб олинди. Аммо 1783 й.дан у бутунлай Англия мустамлакасига айланди. 17—18- а.ларда кўпгина инглизлар ўзларининг негр куллари б-н бирга бу ерга кўчиб келдилар ва плантация хўжалигини ривожлантира бошладилар. 19- а. охирларидан Багамага АҚШ ишбилармонлари

кела бошладилар, лекин сармояни сарфлайдиган иш топа олмадилар. 1946 й.дан сайёҳлар ёпирилиб кела бошлади, 50- й.лар охирига келиб, уларнинг оқими айниқса кучайди. Б. о. АҚШ ва Европанинг қишқи оромгоҳи бўлиб қолди. Бу ерда улкан меҳмонхоналар, кўнгилочар муассасалар қурилди. Солиқ соҳасидаги имтиёзларга қизиққан Америка компаниялари сайёҳликни ривожлантиришга қатта маблағ сарфлади. Кейинчалик кўпгина хорижий банк ва фирмалар ўз офисларини очишди. Б. о. Ғарбий ярим шарнинг йирик молиявий маркази бўлиб қолди. 1964 й.да Буюк Британия Б. о. га ички мустақиллик беришга мажбур бўлди. 1973 й.да Б. о. мустақил деб эълон қилинди. Б. о. 1973 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами 10 июль — Мустақиллик куни.

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Илғор либерал партия, 1953 й.да тузилган; Эркин миллий ҳаракат, 1972 й.да тузилган; Б. о. Ҳамдўстлиги касаба уюшмалари конгресси.

Хўжалиги. Б. о. — аграр мамлакат. Иқтисодиётнинг асоси — плантация деҳқончилиги. Қ. х. озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжнинг атиги 25% ни қондиради. Апельсин, банан, ананас, манго, помидор, бодринг, шакарқамиш, сизаль етиштирилади. Кўй, қорамол, эчки, чўчка, уй паррандаси боқилади. Балиқ, денгиз жониворлари овланади. Иқтисодий фаол аҳолининг ярмидан кўпроғи сайёҳларга хизмат кўрсатиш б-н банд. Катта Багама о.даги нефтни қайта ишлаш 3-ди йилига 25 млн. тонна нефтни қайта ишлайди. Багама импортнинг 85% ни хом нефть ташкил этса, экспортнинг 90% нефть маҳсулотларидан иборат. Б. о.да цемент ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Асосий денгиз порти — Нассау ш. Мамлакат доридармон, цемент, ром, туз ҳам экспорт қилади; асбоб-ускуна, транспорт воситалари, озиқ-овқат маҳсулотларини четдан сотиб олади. АҚШ, Буюк Британия ва Канада

б-н ташки савдо муносабатлари олиб боради.

Пул бирлиги — Багама доллари.

Б. о.да «Нассау гардиан» («Нассау посбони», 1844 й.дан), «Нассау дейли трибюн» («Нассау минбари», 1903 й.дан) газ.лари, «Офишл газетт» («Расмий газета») ҳукумаг ҳафтанома, «Бехамиан ревью мэгэзин» («Багама шарҳи», 1952 й.дан) жур. чиқади. 1936 й.да радио ва телекўрсатувлар компанияси ташкил этилган.

БАГЛАНОВА Роза Тожибоевна (1922.1.1, Қизилўрда вилояти, Ғазали ш.) — козоқ хонандаси. Ўзбек филармонияси (Тошкент ш.) ашула ва ракс ансамбли (1941 — 47), Қозоқ опера ва балет театри (1947— 49), Қозоқ филармонияси (1949 — 60), Қозоқконцерт (1960 й.дан) хонандаси. Репертуаридан халқ (козоқ, ўзбек, татар, мўғул, корейс, рус ва б.) ва эстрада кўшиқлари ўрин олган. Кўпгина мамлакатларда гастролда бўлган.

БАГРАМ, Беграм — қад. Каписа ш. (Афғонистон)нинг харобалари. Қобулдан 60 км шим.да жойлашган. Афғонистондаги француз археологик миссияси аъзолари (Ж. Акен, Р. Гишман) томонидан 1936—41 й.ларда ўрганилган. Шаҳар мил. ав. 1-а.да вужудга келиб, мил. 4-а.нинг 2-ярмида Қобулнинг юксалиши муносабати б-н хувиллаб қолган. Шаҳар хом ғиштдан қилинган мустаҳкам мудофаа девори (харобалари сақланган) б-н ўралиб, унинг қалинлиги 10 м дан зиёд бўлган, деворда тўғри бурчакли миноралар ўрнатилган. Қазिशмалар натижасида марказий кўча, турар жой бинолари ва қисман сарой очилган. Топилмалар орасида фил суягидан ишланган буюмлар, инсон тасвири ва нақшлар туширилган эшиклар ва уй жиҳозлари, шунингдек маҳаллий усталар ва четдан (Ҳиндистон, Хитой, Сурия ва б.) келтирилган шиша ва жез буюмлар айниқса кимматлидир.

БАГРАТ III — Грузия подшоши (975— 1014). Б.III ўз ҳукмронлиги даврида Ғарбий Грузия ва Шарқий Грузиянинг катта қисми (Картли, Кахети, Эрети) ни ягона бир давлат остига бирлаштирган; Б. III дворянларга таяниб мамлакатни бирлаштириш сиёсатидан норози бўлган йирик мулкдорларга ҳамда арабларга қарши курашган. Унинг даврида ўрта аср грузин маданиятининг ажойиб ёдгорликларидан бири — Бедиа ибодатхонаси (Абхазия) ҳамда Кутаисидаги Баграг ибодатхонаси бунёд этилган.

БАГРАТИЙЛАР (Баградуни) — қад. арман аристократлари насаби. Шоҳлар сулоласи (886—1045). Энг машҳурлари: Ашот I, Смбаг I, Ашот II Темир, Ашот IV Раҳмдил, Гагик I. Грузиядаги Баграгионлар б-н сулолавий алоқаси бор.

БАГРАТИОН Петр Иванович (1765— 1812) — князь, рус саркардаси, инфантерия генерали (1809), 1812 й.ги Франция-Россия уруши қаҳрамони. А. В. Суворовнинг Италия ва Швейцарияга қилган юришлари, Франция, Швеция ва Туркия б-н бўлган урушлар катнашчиси (1809—10 й.ларда Молдова армияси кўмондони). 1812 й. Наполеонга қарши урушда 2-армия бош кўмондони. Бородино жангида оғир яраланиб ҳалок бўлган.

БАГРАТИОНЛАР - Грузияда 9—10-а.ларда ҳукм сурган шоҳлар сулоласи.

Энг машҳурлари: Ашот, Довуд III, Довуд Бинокор, Георгий III, Тамара, Георгий V, Ираклий II.

БАДАВИЙ (араб. — саҳройи, кўчманчи) — Арабистон я.о. ва Шим. Африка чўлларида яшайдиган кўчманчи, ярим кўчманчи араб қабилалари. Б.лар Судан ва Шим. Африка, Марказий Арабистон, Сурия, Йордания, Ирок, Миср ва б. жойларда яшайдилар. Араб тарихчилари (8-а.) тузган шажарага

кўра, Б. қабилалари иккита асосий гуруҳга бўлинган: Жан. Арабистон, яъни Яман қабилалари (бану Тайй, бану Хамдон, бану Мазҳиж, бану Омил, бану Жузам, бану Лахм, бану Хассан, бану Кинд, бану Азд, бану Хазраж, бану Химяр ва б. қабилалар) ва Шим. Арабистон қабилалари (бану Қайс, бану Сулайм, бану Ғатафон, бану Ҳилол, бану Кушайр, бану Мурра, бану Тамим, бану Асад, бану Абдулкайс, бану Бакр, бану Тағлиб ва б. қабилалар). Б.ларда бир неча оила (бешинчи авлодгача) бирикиб аҳлини (байт, фаха, хомула), кўп сонли оила уруғни (батн, фирка, ошира), уруғлар эса қабилаларни ташкил этади. Ривожланиб келаётган янги ижтимоий муносабатлар Б. ҳаётига ҳам таъсир қилиб бормоқда, бу қабилалар тобора ўтrockлашмоқда. Б.лар ўртасида уруғқабилачилик муносабатлари ҳоз. ҳам бир қадар сақланиб қолган. Б.лар асосан чорвачилик (туячилик, айниқса, йилкичилик ва қўйчилик), овчилик ва қиракашлик б-н шуғулланади. Ўловчи савдогарлардан олинадиган бож ҳам Б.ларнинг тирикчилик манбаларидан бири ҳисобланади (қ. Араблар).

БАДАЙ — уруғ номи. Асосан Хива хонлиги ҳудудида яшаб, Амударё бўйларида чорвачилик б-н шуғулланган. 19-а.нинг биринчи чорагида Сурхон водийсига, Бекободдан Зомин даштларигача тарқалган. Қорақалпоғистоннинг Беруний тумани шим.-ғарбида, Амударёнинг ўнг қирғоғида уз. 20 км, эни 4—5 км бўлган тўқайни ҳозир ҳам Бадайтўқай дейишади.

БАДАЙТЎҚАЙ ДАВЛАТ ҚЎРИҚХОНАСИ — Амударёнинг қуйи оқимида, Султон Увайс тоғлари этакларида, дарёнинг ўнг соҳилида жойлашган қўриқхона. 1971 й.да ташкил этилган. Майд. 6462 га, шундан 3975 га тўқай ўрмонлари б-н қопланган (1997). Асосий вазифаси Амударё атрофи ўсимлик ва ҳайвонот оламини муҳофаза

қилиш, тўқайзорларни илмий ўрганиш ва б. Қўриқхонада 167 тур ўсимлик (турангил, жийда, тол, қамиш, қизилмия, ковул ва б.), 138 тур қушлар (миққий, хива қирғовули, зангори қабутар, кокилдор тўрғай, лочин, шу жумладан ўткинчи қушлар), 20 турдан кўпроқ сут эмизувчилар — бўри, тулки, қуён, қобон, бўрсиқ ва б., сув ҳавзаларида баҳри балиқ, сохта лопатонос ва б. яшайди. Қўриқхонада Ўзбекистон Қизил китобиغا киритилган 60 дан ортик турдаги ҳайвонлар, жумладан 1975 й.да Тожикистондаги Ромит қўриқхонасидан келтирилган хонгул (Бухоро бугуси) муваффақиятли кўпайтирилмоқда (2 бош урғочи ва 1 бош эркак хонгул 1996 й.да 90 бошга етди).

Қорақалпоғистон Республикасининг «Алоҳида қўриқланадиган ҳудудлар тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ қўриқхонага 1993 й. 24 дек.да давлат қўриқхонаси мақоми берилган.

БАДАЛ (араб.) — 1) бирор нарса эвазига тўланадиган ҳақ, нарсанинг қийматига мувофиқ келадиган, ўрнини боса оладиган бошқа бирор нарса;

2) бирор ташкилот, жамият ва ш.к.га аъзо бўлган шахснинг мазкур ташкилот, жамиятга тўлаган ёки даврий тўлаб турадиган пули, аъзолик ҳақи.

БАДАЛОВ Степан Тигранович (1919.26.8) — минералог ва геохимёгар. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1977). Геология ва минералогия фанлари дри (1962), проф. (1968), Ўрта Осиё индустриал ин-тини тугатган. 1946 й.дан Ўзбекистон ФА Геол. ва геофизика ин-тида илмий ходим, лаб. мудири (1964 — 87), етакчи илмий ходим (1987 — 96) ва бош илмий ходим (1997 й.дан). Уруш қатнашчиси (1941 — 45). Б.нинг илмий ишлари Ўзбекистонда элементлар геохимёси, руда ҳосил қилувчи тизимларда элементларнинг намоён бўлиш хусусиятларини ўрганишга ҳамда рений ва осмийнинг провинцияларини

аниқлашга бағишланган.

БАДАН, мўғул чойи (*Bergenia crassifolia*) — тошёрардошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Ўрта Осиёда бир неча тури бор. Сурхондарё вилояти тоғларида *B. hissarica* тури учрайди. Гуллари чиройли, қизил ёки бинафша ранг. Манзарали ўсимлик сифатида экилади. Илдизи ва поясида 28% гача ошловчи моддалар, арбутин глюкозиди ва бўёқ моддалар бор. Илдизпоясидан олинадиган экстракт стоматит, колит, энтероколит ва гинекологик касалликларни даволашда ишлатилади.

БАДАН ТАРБИЯ – қ. Жисмоний тарбия.

БАДАНГА ШИКАСТ ЕТКАЗИШ

- жабрланувчининг баданига қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида жисмоний зарар етказиб, танасининг анатомик бутунлигини ёки аъзоларидан бирининг физиологик функциясини бузиш. ЎзР ЖКда Б.ш.е.нинг оғирлик даражасига қараб: қасддан баданга оғир, ўртача оғир, енгил шикаст етказиш, кучли рухий хаяжонланиш ҳолатида қасддан баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказиш, зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб, қасддан баданга оғир шикаст етказиш, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлашининг зарур чоралари чегарасидан четга чиқиб, баданга қасддан шикаст етказиш (104—109-моддалар) бўйича алоҳида жавобгарлик кўзда тутилган. Содир этилаётган пайтда ҳаёт учун хавфли бўлган қасддан баданга оғир шикаст етказиш нағижасида кўриш, сўзлаш, эшитиш қобилиятини йўқотиш ёхуд бирон аъзонинг ишдан чиқиши ёки унинг фаолияти тамоман йўқолишига, рухий касалга чалинишга ёки умуман соғлиғи бузилиб, умумий меҳнат қобилиятининг 33% дан кам бўлмаган қисмининг доимий йўқолишига ёхуд баданнинг тузалмайдиган даражада хунуклашишига сабаб бўлган шикаст

етказиш қасддан баданга оғир шикаст етказиш саналади ва айбдор 5 й.дан 8 й.гача муддатга; Б.ш.е. ўта шафқатсизлик б-н; оммавий тартибсизликлар жараёнида; таъмагирлик ниятида; безорилик оқибатида; миллатлараро ёки иркий адоват замирида; диний таассублар замирида; киши аъзоларини кесиб олиб, бошқа кишига кўчириш (трансплантат) мақсадида; бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган бўлса, 8 й.дан 10 й.гача муддатга озодликдан маҳрум қилиш б-н жазоланади.

БАДАНИН Николай Васильевич (1895— 1965) — гельминтолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1956), ветеринария фанлари дри (1940). Ленинград ветеринария ин-тини тугатган (1928). Ўзбекистон к.х. ин-тларида паразитология кафедраси мудури (1939—60). Чўчка солитёри кўзгатадиган ҳамда бузокларда учрайдиган касалликларни даволаш ва олдини олиш устида илмий иш олиб борган.

БАДАНИННИ АРТИШ —

саломатликни ҳар томонлама мустаҳкамлашга қаратилган чоратадбир; даво-профилактика муолажаси; бунда сувга ҳўлланган дағал сочиқ б-н бутун гавда ёки унинг айрим қисмлари (қўл, оёқ ва б.) ни тез ва куч б-н артиб, кейин тери кизаргунча куруқ сочиқ б-н ишқаланади. Кунига Б.а., бунда сув ҳароратини 30— 32° дан 18—20° гача пасайтириб бориш яхши наф беради. Б.а. кишини тетиклантиради ва организмнинг ташқи таъсиротларга чидамини оширади. Бу муолажада теридаги қон томирлари торайиб, организм кам иссиқлик йўқотади ва гавдада кўп иссиқлик йиғилади. Теридаги қон томирлар торайганда периферик аъзоларга қон оқиб келишига тўсқинлик ошади; юрак қисқариши тезлашади ва қон босими бир оз кўтарилади. Терига совуқ текканда нерв системаси кўзғалади, бунда совуқ

таъсир қила берса, теридаги торайган кон томирлари кенгайиб, деворидаги мускуллар тонуси ошади, кон тез оқиб келади. Тери кон томирлари кенгайганда кон босими бир оз пасаяди ва пульс секинлашади. Бадан олдин хўл, кейин курук сочик б-н артилса, тери кон томирлари бир оз вақт торайиб, совуқ сезилади, тери оқаради ва муздек туюлади. Томир кенгайиши б-н тери кизаради ва қўлга иссиқ сезилади, киши ўзини тетик, бардам, бақувват сезади. Организмни чинқиштириш, чарчоқни ёзиш, неврастения ва б. касалликларни даволашда Б.а. муолажаси қўлланилади.

БАДАРИЙ МАДАНИЯТИ - Африка қитъасида дехқончилик б-н шуғулланган қабилаларнинг энг қад. маданияти. Дастлаб археологик ёдгорликлар Бадарий қишлоғида (Миср) ўрганилганлиги учун шу номни олган. Б.м. Нил водийсида кенг тарқалган. Айрим қабилалар б-н алоқалар қайиқлар ёрдамида амалга оширилган.

Б.м. ёдгорликлари мил. ав. бминг йилликнинг охири ва 5минг йилликда Нил водийсида яшаган дехқонларнинг иқтисодий ва маданий ҳаётига оид бой археологик материаллар берди. Мозор, манзилгоҳлар, неолит даври болталари, нақшли камалак ўқлар, чўкич, чакмоқтошдан ишланган пичоқ, йиғма ўроқ, ёғоч бумеранг, суяк қармоқлар, аёлларнинг лой ва фил суягидан ишланган хайкалчалари, фил суягидан ишланган қошиқ ва тароқлар, фил суяги, тош ва лойдан ишланган турли идиш-товуқлар топилди. Баъзи идишларда арпа ва бугдой қипиқлари ҳозиргача сақланган. Сопол идишларнинг сиртига кора ранг б-н оддий геометрик нақшлар солинган. Б. м. мозорларини қазिश вақтида олиб борилган кузатишларга асосан қад. Мисрда неолит давридан бошлаб ўликларни қабрга ғужанак қилиб, кийимда, ўнг ёки чап бикини б-н кўмиш одати борлиги аниқланди. Бадарий мозорларидан топилган ёлғиз

мис бигизни ҳисобга олмаганда, барча меҳнат куруллари, буюмлар, безаклар — тош, фил суяги, ёғоч ва лойдан ишланган. Қад. бадарийларнинг боши чўзинчок, негр типида бўлган. Улар асосан дехқончилик, овчилик б-н шуғулланган.

Ад.: Всемирная история, т. I, гл.3, М., 1955; Ч а й л д Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, пер. с англ., М., 1956.

БАДАРҒА — 1) 19—20-а. бошларида чор Россиясида шахсни суд орқали ёки маъмурий тартибда бирор шаҳар ёхуд муайян губернадан узоклаштириш. Бунда ўша шахсга мазкур жойдан ташқарида истиқомат қилиш жойини танлаш ҳуқуқи берилган ёки бундай ҳуқуқ берилмаган. Б. қилинганлар полиция назоратида бўлган; 2) жазонинг бир тури. Маҳкумни унинг истиқомат жойидан узоклаштириб, муайян жойларда яшашини ман этиш. Ўзбекистонда 18 ёшга тўлган шахслар содир этган жиноят учун асосий ёки қушимча жазо тарзида 1995 й. 1 апр.гача амалда бўлган қонунларда Б. кўзда тутилган ва 5 й.гача муддатга қўлланилган. Б. қилинган шахс бўлиши таъқиқланган вилоят, шаҳар ёки туманга борган тақдирда маъмурий тартибда жазоланар, бундай қилмишни тақрорласа, бир ярим йилгача озодликдан маҳрум этилар эди. Б. инсонпарварлик руҳига зид ва самарасизлиги сабабли бекор этилган.

БАДАХОС — Испания жан.-ғарбидаги шаҳар, Эстремадура мухтор вилоятида, Гвадиана дарёси соҳилида. Бадахос провинцияси маъмурий маркази. Португалия чегарасидаги транзит пункт. Аҳолиси 128 минг киши (1990). Кўнтери саноати ривожланган. Виночилик, тўқимачилик, чинни буюмлар и.ч. корхоналари бор. Собор (13-а.) ва 32 равоқли Пальмас кўприги (16-а.) каби меъморий ёдгорликлари сақланган.

БАДАХШОН — Амударёнинг

юқори оқимида, дарёнинг ҳар-иккала соҳилида жойлашган тоғли ўлка. Б. Помир тоғларининг бир қисми бўлиб, 2 ўлкадан иборат:

1. Ғарбий Помирни ишғол қилган Тоғли-Бадахшон мухтор вилояти (Тожикистон Республикаси);

2. Шим.-шарқий Афғонистонни ишғол қилган катта ўлка. Б. қадимдан савдо маркази бўлиб, четга лаъл, ёкут ва зумрад чиқарган. Лаълни бадахш ёки балахш деб юритганлар. Б. топоними шундан олинган бўлиши эҳтимол. Мил. ав. 2- а-да Б. Тохаристонга, сўнг Кушон подшолигига тобе бўлган. 5—6- а-ларда эфталитлар, 8- а-да араблар, 12- а-нинг 2-ярмидағурийлар, 13-а-нинг 1-чорагидан мўғуллар қўл остида бўлган. Б.да 15—16-а-ларда темурийлар ҳукмронлик қилган. 1520 й. Бобур Б.ни ўгли Ҳумоюнга топширди. 1584 й. Б.ни Абдуллахон II эгаллаган. 17-а-да аштархонийлар, кейинроқ Даҳбед (Самарқанд) саййидларидан Мир Ёрбек (1656—1706) асос солган сулола ҳукмронлик қилди. Мир Ёрбек Б.нинг пойтахти Файзобод (Жузғун) ш.га асос солган. Б.да 18—19-а-ларда ҳукмронлик Қундуз бекларига ўтган. 1872 й.да тузилган рус-инглиз ахдномасига мувофиқ Бухоро хонлиги б-н Афғонистоннинг Б.даги чегараси Панж дарёси деб ҳисобланди. 1873 й. Афғонистон хони Дўстмуҳаммадхон Б.ни ўз давлатига қўшиб олган (яна қ. Афғонистон).

БАДБЎЙЛАР, сқунслар (*Mephitis*) — сусарлар кенжа оиласига мансуб сут эмизувчилар. Анал безлари йирткич хайвонларни чўчитадиغان жуда бадбўй хидли суюқлик ишлаб чиқаради. 9—11 тури, 3 уруғи (чипор Б.— *SpUogale*, чўчкабурун Б.— *Coneratus*, йўл-йўл Б.— *Mephitis*) маълум. Йўл-йўл Б. танасининг уз. 28—38 см, мўйнаси қалин, юмшоқ, қорамтир-кўнғир рангда. Танасининг орқа томонида бошидан думигача кенг йўли борлиги туфайли узокдан кўзга ташланади. Хавф туғилганда

анал безидан кўзга таъсир қиладиган суюқлик сачратади. Ўрмон, чўл ва дашт минтақаларида ёзда якка-якка, кишда тўда бўлиб яшайди. Шим. худудларида кишки уйкуга кетади. Одатда кечаси фаол ҳаёт кечиради. Ўсимликларнинг меваси, майда умурткали хайвонлар ва ҳашаротлар б-н озикланади. Урғочилари уясида бир йилда бир марта 4—10 та бола туғади. Болалари бир йилдан сўнг вояга етади. Йўл-йўл Б. қимматбаҳо мўйна берадиган хайвон, махсус фермаларда кўпайтирилади. Чипор Б. 2 турни ўз ичига олади, оғирлиги 1 кг дан ошмайди. Жуни жуда юмшоқ, қора рангда, йирик оқ доғлари бўлади. Думидаги юнглари узун, тумшугида калта. АҚШнинг жан. ва Марказий Америкада тарқалган. Чўчкабурун Б. 6—7 турдан иборат. Жан. Америкада тарқалган. Танасининг уз. 30—49 см, думи 16—41 см, оғирлиги 2,3—4,5 кг. Жуни оқ ва қора. Окбурун Б. (*C. leuconotus*) танаси ва боши қора, орқа қисми, думи ва тумшугининг учи оқ рангли.

БАДЕ САМАРҚАНДИЙ (Муҳаммад Баде ибн Муҳаммад Шариф Самарқандий) (1641, Самарқанд — ?) — ўзбек шоири ва адабиётшуноси. «Малеҳо» тахаллуси б-н шеърий асарлар ёзган. Уч йиллик саёҳат натижасида «Музокир ул-асҳоб» («Сухбатдошлар зикри», 1692) номли тазкира яратган. Тазкирада 17-а-да Мовароуннаҳр ва Эронда яшаган 203 шоирнинг ижоди ва ҳаёти ҳақида маълумот берилади, асарларидан намуналар келтирилади.

Ад.: Абдуллаев И., Ҳикматуллаев Х., Самарқандлик олимлар, Т., 1969.

БАДЕН — Германиянинг жан.-ғарбидаги тарихий вилоят. 11- а. дан — маркграфлик (маркграфлар қароргоҳи — Баден-Баден ш.). 1535 й. у иккига: Баден-Баден (католик) ва Баден-Дурлах (1556 й.дан протестант)га ажралган. 1771 й. Карл Фридрих (1738—1811) даврида иккала маркграфлик бирлашган

(маркграф қароргоҳи — Карлсруэ). 1806— 1918 й.ларда буюк герцоглик, сўнгра Германия ери; 1951 й. охиридан Баден-Вюртемберг ерининг бир қисми.

БАДЕН МАКТАБИ — 19 а. охири ва 20 а. бошидаги неокантчилик йўналиши. Асосий намояндалари — В. Виндельбанд ва Г. Риккерт Баден ери(Германия)даги Фрейбург ва Хейдельберг ун-тларида дарс берган. Б.м. вакиллари инсоният маданияти маънавий қадриятлар замирига қурилган, деган ғояни олға сурди. Табиатшунослик фанларининг услубиётини тарих фанлари услубиётига қарамақарши қўйди. Табиатшуносликни табиат ходисаларининг такрорланувчи ва умумий қонуниятлари ҳақидаги, тарихни тараққиётнинг алоҳида фактлари тўғрисидаги фан, деб ҳисоблади.

Б.м. вакиллари фанларни предметларига қараб эмас, балки тадқиқ қилиш услубиётига қараб тасниф этган, тарихнинг объектив қонуниятлари мавжудлигини рад қилган.

БАДЕН-БАДЕН — Германиянинг жан.-ғарбидаги шаҳар, Баден-Вюртемберг ерида. Аҳолиси 51 минг киши (1988). Озиқ-овқат, тикувчилик, ёғочсозлик, қоғоз ва полиграфия саноати корхоналари бор. Бальнеологик ва иқлим курорти сифатида машхур. Асосий даволаш манбаи — минерал сувлар; ичишда, ванна қабул қилиш, ингаляцияда фойдаланилади. 7—19- а.ларга оид мейморий ёдгорликлари сақланган.

БАДЕН-ВЮРТЕМБЕРГ - ГФРнинг жан.-ғарбидаги ери. Майд. 35,7 минг км². Аҳолиси 9,8 млн. киши (1991). Маъмурий маркази — Штутгарт ш. Б.-В. ер юзаси ўртача баландликдаги тоғлар, Рейн ва Дунай дарёлари ҳавзасида. Рельефи пасттексиклик (Юқори Рейн), қирлар, ўрмонли тоғлар (Шварцвальд), сойликлардан иборат. Жан.да Боден кўли бор. Йилига 700 мм ёғин ёғади. Асосий дарёлари Рейн ва унинг бош ирмоғи

Неккар, жан.-шарқда Дунаининг бош қисми оқиб ўтади. Саноати ривожланган. Б.-В. ҳудудида тоштуз (Хейльбронн) ва калий тузи (Фрейбургдан жан.да), темир рудаси (Швабия Альби) ва полиметалл рудалари (Шварцвальд), нефть ҳамда газ (Юқори Рейн пасттексиклиги) қазиб чиқарилади. Бир қанча ГЭС қурилган. Машинасозлик, айниқса автомобилсозлик, электротехника, қ.х. машинасозлиги, кemasозлик, авиаракета (Штутгарт, Мангеймда), станоксозлик ва вагонсозлик (Фридрихсхафенда) саноатлари ривожланган. Тўқимачилик, кимё, полиграфия, нефтни қайта ишлаш саноатлари ҳам бор. Тоғли жойларида соатсозлик ва заргарлик ҳамда музика асбоблари ишлаш тараққий қилган. Қ.х.да кўпроқ донли экинлар, қанд лавлаги, тамаки ва қулмоқ етиштирилади. Юқори Рейн, Неккар водийси ва Боден кўли соҳилида тоқчилик ривожланган. Йирик шаҳарлар атрофида сут чорвачилиги етакчи ўрин тутди. Рейн, Неккар дарёларида ва Боден кўлида кема қатнайди. Б.-В.да машхур Баден-Баден ва Баденвейлар бальнеологик курортлари мавжуд. Гейдельберг, Фрейбург ва Тюбингенда ун-тлар бор.

БАДИЙ АКАДЕМИЯЛАР - нафис санъат масалалари б-н шуғулланадиган илмий-ижодий марказлар (асосан давлат муассасалари), шунингдек олий (баъзан хусусий) бадий ўқув юртлари

Ўзбекистон ҳудудида қадимда нафис санъат ижодкорларини уюштирган турли марказлар бўлган. Теурийлардан Хусайн Бойқаро даврида (15-а.) Хиротда 40 дан ортиқ санъаткорларни уюштирган кутубхона кейинчалик мутахассислар томонидан «Нигорхонаи Бехзод» ёки «Бехзод академияси» деб аталган.

Европада бадий академия дастлаб Италияда антик санъат, Уйғониш даври санъаткорларининг услубларини ўрганиш учун тўпланган рассомларнинг эркин уюшмаси тарзида майдонга келган (16- а.). Биринчи Б.А. Парижда (Қироллик

Б.А., 1648), кейинчалик Вена (1692), Берлин (1694), Лондон (1768) да ва б. Европа давлатлари саройлари қошида, Россияда 1757 й. ташкил этилган.

Ўзбекистонда замонавий шаклдаги Б.А. 1997 й. Ўзбекистон Президентга фармонида биноан ташкил этилди (к. Ўзбекистон Бадий Академияси).

БАДИЙ БУЮМЛАР — чиройли шаклларда безатиб ишланган, турли мақсадларда фойдаланиладиган нафис буюм ва зеб-зийнатлар. Уй-рўзгор анжомлари, кийим-кечак, меҳнат куроллари, бадий газлама, гилам, палос, сўзана, курол-аслаха, мебель каби моддий маданият асарлари, тасвирий санъат, амалий санъат, безак санъати маҳсулотларини ўз ичига олади. Баъзи мамлакатлар ўз Б. и б-н машхур (хитой чинниси, эрон гилами, хинд фил суяги маҳсулотлари, чех шишаси, ўзбек атласи ва б.). Жамият тараққиёти Б. Б. тайёрлаш усули (хайкалтарошлик, кулоллик, заргарлик, мискарлик, дегрезлик, наққошлик, ўймакорлик, кошинкорлик ва б.)ни ҳам такомиллаштирди, бадий хунармандликнинг янги соҳалари (каштадўзлик, дўппидўзлик, зардўзлик, шишасозлик ва б.)ни юзага келтирди. Ўзбекистон ҳудудида Б. Б. ишлаб чиқариш 20-а.нинг 20-й.ларидан кенг йўлга қўйила бошланди. 60-й.лардан мазмунан бойиди, турлари кўпайди; анъанавий Б. Б. қардош халқлар яратаётган маҳсулотлар ҳисобига ҳам бойимоқда. Бадий саноатнинг ривожланиши (Тошкент чинни заводи, Ташкент заргарлик заводи, Бухоро зардўзлик фабрикаси, Атлас бирлашмаси, Миконд з-ди ва б.) Б. Б. ишлаб чиқариш кўламини янада кенгайтирди ва ривожлантирмоқда.

БАДИЙ ГИМНАСТИКА - спорт тури, буюм (тасма, копток, ҳалқа, арғамчи) б-н ва усиз турли нафис гимнастика ва рақс машқларини мусиқа остида бажариш бўйича аёллар мусобақалари. Халқаро спорт мусобақаларининг ҳоз.

замон дастурида кўп кураш (битта мажбурий ва буюмлар б-н учта эркин машқлар) ҳамда буюм б-н гуруҳ бўлиб эркин машқлар бажариш бор. Ғолиблар кўп курашда, алоҳида ва гуруҳ бўлиб бажариладиган машқларда аниқланади. Спортчиларнинг машқлари 10 балли тартиб бўйича баҳоланади. 40- й.лардан Б.г. мусобақалари ўтказила бошланди. 50-й.лар охирида Халқаро гимнастика федерацияси (ФИЖ) Б.г.ни спорт тури сифатида тан олди. 1963 й.дан тоқ йиллари жаҳон чемпионатлари ўтказилмоқда, 70-й.лар бошидан Интервидение Кубоги учун йирик халқаро мусобақалар ташкил қилинмоқда. 1984 й.дан Олимпия ўйинлари дастурига киритилган.

Ўзбекистон Б.г.чилари терма жамоаси 1991 й. Симферополда ўтган иттифок чемпионатида 1-ўринни олди. 1996 й. Осиё чемпионати (Хитой)да, 1997 й. жаҳон чемпионати (Германия)да иштирок этди (терма жамоа бош устози А. Малкина, хореограф В. Васильев, жамоа аъзолари И. Замятина, Т. Бударина, Ф. Шарипова, Л. Мешчерякова).

БАДИЙ КЎРГАЗМАЛАР - санъат асарларини оммавий намойиш этиш шакли. Кўргазма махсус қурилган ёки мослаштирилган бинолар (мас, музей, маданият саройлари залларида, театр, кинотеатр, жамоат бинолари фойеларида ва ш.к. жойлар)да уюштирилади. Томошабинни асарлар (ҳоз. давр санъати, бадий мерос) б-н таништиришнинг асосий шаклларида, баъзан санъат асарлари савдосини уюштириш мақсадида ҳам ташкил этилади. Б.к.нинг халқаро, миллий, минтақавий турлари фарқланади; Кўчма ва турғун, доимий ёки даврий, бир кишининг ижодидан ёки маълум гуруҳ, мактаб, йўналиш, давр, мамлакат санъати намуналаридан иборат бўлиши мумкин. Кўргазмага қўйилаётган асарлар аввалдан тайинланган кишилар ёки ҳайбат аъзолари томонидан (жанр, санъат тури, мавзуи ва б.га қараб) танлаб олинади. Б.к. қўмитаси

санъат асарларини жамлаш, уларни жойлаштириш, кўрсаткичлар тузиш ва нашр эттириш, экскурсиялар, маърузалар ва б.ни уюштириш каби вазифаларни амалга оширади.

Бадий асарлар дастлаб Юнонистонда (мил. ав. 6- а.дан), Италияда (15—16-а. лар), Голландия, Фландрия (17- а.) ва б.да томошабинларга кўрсатила бошланган. Ҳоз. мазмундаги Б. к. Францияда пайдо бўлган: махсус бинолар қурилган, рассомлар Лувр (1699)да ўз асарларини намойиш этганлар, шу тарзда Парижда кўргазмалар ташкил қилиш бошланган. Бадий академиялар томонидан кўргазмалар ташкил қилиш йўлга қўйилди. 19- а.га келиб Б.к. уюштириш ишлари такомиллашди (кўрсаткичлар тузилди, улар кўп нусхада нашр этилди, муаллифлар ҳақида қисқа маълумотлар берилди). 19- а. бошларида Париж, Лондонда халқаро кўргазмалар уюштирилган; 19- а. 2- ярмида расмий Б.к. б-н бир қаторда норасмий кўргазмалар (мас, Париждаги «Хўрланганлар салони», 1863) ҳам ташкил этилиб, уларда салон — академизм санъатига реалистик санъат, янги бадий ифода воситаларини излаш қарамақарши қўйилган.

Ўзбекистонда дастлабки кўргазмалар 19-а. охири — 20-а. бошларида ташкил этила бошланди. Жумладан, 1911 й. «Л.Л.Бурэ карикатуралари» кўргазмаси ташкил этилган. 1928 й.да Ўзбекистонлик рассомларнинг кўргазмаси уюштирилди, унга кўрсаткич тузилди ва нашр этилди. 1930- й.лардан бошлаб республика, шахар кўргазмаларини ташкил этиш анъанага айланди. Ўзбекистон рассомлари халқаро кўргазмаларда иштирок эта бошлади (Париж, 1937, Нью-Йорк, 1939). Мухим саналар (Мустақиллик куни, Наврўз айёми ва б.), юбилейларни нишонлашга бағишланган Б.к. ташкил этиш анъанага айланди.

БАДИЙ ДИРЕКЦИЯСИ, КЎРГАЗМАЛАР
Бадий кўргазмалар ва панорамалар дирекцияси —

музей мақомига эга бўлган мустақил ижодий и.ч. муассасаси; Ўзбекистон Бадий Академияси қарамоғида (1997 й.дан; бунгача Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги тасаруфида бўлган). 1959 й.да Тошкентда ташкил этилган. Б.к.д. ўзбек санъатини кенг тарғиб қилиш ва оммалаштириш, Ўзбекистон худудида ва ундан ташқарида ўзбек ва жаҳон санъати кўргазмалари ташкил этиш, Республика БА бадий кадриятлар жамғармаси, музейлар хазинаси ва шахсий тўпламларни тўлдириш б-н боғлиқ бўлган ишларни амалга оширади, тасвирий санъат асарларига буюртмалар бериш ва сотиб олиш, уларни сақлаш б-н шуғулланади. Музей фаолияти томошабин дунёқарашини кенгайтиришга қаратилган. Музей тузилганидан бери ЎзР нинг турли чекка туманларида, собиқ Иттифок, МДХ ва чет мамлакатлардаги музей ва суратлар галереяларида 4 мингдан зиёд кўргазмалар уюштирди. Музейнинг 13 мингдан ортиқ (1997) бадий кадриятларга эга бўлган хазинаси, бадий салони, хўжалик хизматига эга бўлган кўргазма зали бор.

Музей ўрта асрлар Ўрта Осиё меъморлиги анъаналарида 1934 й.да қурилган бинода жойлашган (меъмори А. И. Петелин, К. В. Бабиевский). Бинонинг пештоқи ёйсимон бўлиб, рангдор кошнлар б-н безатилган (Ўзбекистон халқ рассоми М. Раҳимов чизмаси асосида); ёғоч ўймакорлигининг ажойиб намунаси бўлган эшикни уста М. Қосимов бошчилигидаги бир гуруҳ халқ ustalари яратган. Бино интерьерида ёйсимон равоқли деразалар кўп, бир-бирига туташ (анфиладала) 4 та хашаматли хоналари узаро ёйсимон равоқлар б-н боғланган.

БАДИЙ ЛОЙИХАЛАШ - саноатда ишлаб чиқариладиган бадий буюмларни лойихалаш (қ. Дизайн).

БАДИЙ МУЗЕЙЛАР - тасвирий ва амалий безак санъати ҳамда меъморий ёдгорликларни йиғиш, сақлаш, таъмирлаш, саралаш, кўргазмаларда намоиш этиш, ўрганиш, тарғиб этиш б-н шуғулланадиган, санъатшунослик йуналишидаги илмий маърифий ва тадқиқотлар олиб бориладиган муассасалар. Музейлар тўпламлари мунтазам янги санъат асарлари ҳисобига бойиб туради, улар кўргазма залларига, тўпламини асраш учун кўшимча хоналарга, таъмирлаш устaxonаси, қироатxonали кутубxона, фототeка, фотoлаборатория ва ш.к.га эга. Қадимда санъат асарлари ибодатxonаларда, жамоат биноларида, ҳукмдорларнинг саройларида, рассом ва ҳайкалтарoшларга, безак санъати усталарига ҳомийлик қилган бадавлат кишиларнинг хонадонларида йиғиб сақланган. Санъат асарларини изчил тарзда тўплаш Уйғониш давридан бошланди, махсус бинолар ажратилди, бу бинолар музей деб атала бошланди. Дастлабки Б. м. орасида энг муҳими антик санъат асарлари, картиналаридан рассомларининг картиналаридан иборат бўлган Медичилар тўпламидир (15- а., Флоренция). Ғарбий Европа мамлакатларида санъат асарлари сақланадиган галереялар ташкил топди (Мадридда Прадо, Парижда Лувр ва б.), айрим хусусий тўпламларда асарлар миллий мактабларга ажратилди. Лондонда биринчи давлат музейи — Британия музейи ташкил қилинди, давлат ихтиёридаги Б.м. кишиларни санъат асарлари таъсирида тарбиялайдиган муассасаларга айланди. 19- а. мобайнида ихтисослаштирилган музейлар (бадий хунармандлик, амалий санъат асарлари музейлари — Лондонда Саут-Кенсингтон музейи, ҳоз. Виктория ва Альберт музейи, 1852; Парижда Безак санъати музейи, 1863 ва б.), 20- а.дан замонавий санъатга бағишланган музейлар вужудга келди. Шарқ мамлакатларида ҳам Б.м. кўпайди (Токио Миллий музейи, 1871; Пекинда Гуген музей, 1914; Дехлида Ҳиндистон

Миллий музейи, 1948 ва б.).

Ўзбекистонда Б.м. ташкил этиш 19-а.нинг 70- й.ларида бошланди. Ўзбекистон давлат санъат музейи 1918 й. князь Романов тўплами асосида ташкил топди, кейинчалик янги тўплам ва асарлар б-н бойиб борди, шунингдек ҳоз. Ўзбекистонда яшаб ижод этган ва этаётган санъаткорларнинг асарлари ҳисобига бойиб бормоқда. Ўзбекистон амалий санъат музейи, А. Икромов номидаги Ўзбекистон халқлари маданияти ва санъати тарихи музейи ва б. Б.м. фаолият кўрсатмоқда. Б.м. фаолиятида музейларда сақланаётган санъат асарлари тўпламини ўрганишга ва тартибга солишга, уларнинг тўлиқ кўрсаткичларини тузиш ва нашр қилишга, маълум саналарга бағишланган тадбир (сессия, кўргазма)лар уюштиришга, аҳолини эстетик тарбиялашда экскурсия, маъруза, суҳбатлар,

бадий студиялар ишини йўлга қўйишга алоҳида аҳамият берилади.

БАДИЙ САНОАТ - маиший муҳитни безаш учун хизмат қиладиган амалий безак санъати буюмлари (кийим, мато, гилам, мебель, бадий шиша, чинни, заргарлик буюмлари ва х. к.)ни саноат усулида тайёрлаш. Кенг истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган саноатнинг бир қисми бўлган Б. с. маҳсулотлари нафис шакли, безакларининг ечими б-н асл амалий безак санъати асарига айланади. Б. с. маҳсулстларининг ҳар бир турида шу маҳсулотнинг асл нусхаси (биринчи намунаси)ни тайёрлаган рассом, наққош, дизайнернинг маҳорати муҳим аҳамиятга эга. Илк намунани яратган муаллифнинг шахсан ўзи ва б. бир гуруҳ рассом, муҳандис, технологлар, ижрочи ишчилар жамоаси назорати остида шу намуна — нусха асосида маҳсулот (машиналар воситасида) оммавий ва туркумларда чиқарилади. Б. с. корхоналарининг кўпчилигида бадий буюмлар тайёрлаш (сопол, чинни, металл буюмларга гул, нақш ишлаш, тасвир

чизиш, бўртма нақшлар ҳосил қилиш, бадиий ишлов бериш, кашта тикиш ва б.)да қўл меҳнатининг ҳиссаси катта. Бироқ Б. с. корхоналари халқ бадиий хунармандлиги корхоналаридан асосан машиналарда ишлаши б-н ажралиб туради.

Б. с. бадиий хунармандликдан ажралиб саноатнинг бир тармоғига айланиши шаҳарларнинг пайдо бўлиши, хунармандлик, артель ва бирлашмалар (куролсозлар, тўқимачилар, заргарлар ва б.)нинг тадрижий ривож б-н боғлиқ ҳолда кечди. Бу ўз навбатида амалий безак буюмларининг янги турларини пайдо бўлишига олиб келди, уларни тайёрлаш усулларининг ўзи ҳам ўзгарди. Европада бошқа соҳаларга қараганда бадиий мато и. ч., шиша ва кулоллик буюмлари тайёрлаш жадал ривожланди, чинни и.ч. йўлга қўйилди. Россияда чинни ва тоштарошлик буюмлари ва б. тайёрлаш жадал ривожланди. Шарқ мамлакатларида то 19 — 20-а.ларгача бадиий и.ч. узок вақт хунармандлик даражасида қолди.

18 — 19-а.ларда саноатда туб бурилиш рўй берди, бадиий буюмлар (ипак ва парча мато) и. ч. б-н бир қаторда саноатда ипгазлама тайёрлаш ва читга гул босиш йўлга қўйилди. Бу даврда бадиий буюмлар сифати кескин пасайиб кетди. Б. с. маҳсулотлари арзонлиги б-н бадиий хунармандлик маҳсулотларини сиқиб чиқара бошлади, дастлаб қўл меҳнати асосида тайёрланган буюм шакллари услубий ечими б-н ажралиб турадиган ёмон кўринишларда такрорланди.

19-а. охири — 20-а.да бадиий кучни саноатга кенг жалб этиш кучайди, бу эса бадиий лойиҳалаш (дизайн)нинг дастлабки шаклларини юзага келтирди, Б. с. ривожига замин яратди. 20-а. ўргаларидан техника тараққиёти яна амалий безак санъати б-н дизайннинг рақобатлашувини кучайтирди. 60-й.лардан Б. с. буюмлари ғоявий мазмуни, ранг-баранг шакли ва безак мутаносиблиги б-н аҳамиятга эга бўлди.

Қад. хунарлар усулини замонавий машиналар воситасида тайёрлаш анъанаси кучайди. Бадиий маданиятнинг муҳим соҳаларидан бўлган замонавий Б. с.нинг бош вазифаси санъатни маиший ҳаётга татбиқ этишдан иборат. Оммавий аҳамиятга эга бўлган рўзғор буюмларининг янги шакллари устида изланишлар жадал олиб борилмоқда. Хом ашёнинг ўзига хос эстетик хусусиятлари ва тайёрлаш жараёни хусусиятлари кулоллик, бадиий шиша, металл ва тўқимачилик буюмлари турлари ва х. к.да намоён бўлади.

Ўзбекистонда Б. с. 20-а. 20-й.ларида дастлаб бадиий маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган артеллар тарзида вужудга келди, бу артеллар 40 — 50-й.лар мобайнида йириклаштирилди, 3-д, ф-ка, к-тлар бирлашмаларга айлантирилди. Республиканинг қад. кулолчилик марказларида бадиий кулолчилик корхоналари (Риштон, Гиждувон, Хива ва б.) вужудга келди, зардўзлик қадимдан ривожланган жойлар (мас, Бухоро)да зардўзлик корхоналари ташкил топди. 70 — 80-й.ларда Б. с. амалий санъатнинг бадиий буюмлар тайёрлайдиган асосий йўналишларидан бирига айланди. 90-й. лардан ЎзРнинг баъзи вилоятларида халқ бадиий хунармандчилик Республика саноат бирлашмалари ташкил топди. Ҳозир вилоятлар ҳокимликларига ва Тошкент ш. ҳокимлигига бўйсунувчи маҳаллий саноат компаниялари ихтиёрида бадиий буюмлар ишлаб чиқарадиган корхоналар тизими мавжуд: «Шарқ гули» бадиий хунармандчилик бирлашмаси, Тошкент чинни 3-ди, Тошкент заргарлик 3-ди, Чуст миллий пичоқ 3-ди, «Атлас» фирмаси, Бухоро зардўзлик ф-каси ва б.

БАДИЙ СЎЗ УСТАСИ - адабий асар (шеър, наср, шунингдек публицистика) ёки драматик парчани телекўрсатув ва радио орқали, эстрада, цирк ва филармония сахнасида ифодали ўқиб, улар мазмунини тингловчиларга бадий тасирли қилиб етказувчи ижрочи, эстрада ва филармония артисти. Омма-вий-бадий тадбирлар ҳам улар бошчилигида ёки иштирокида ўтади. Б.с.у. ўзининг ифода услуби, талаффузининг ёрқинлиги, ижрочилик маҳорати, асосий фикрни англатувчи сўзларни ургу б-н талаффуз этиши жиҳатидан тингловчи ёки оммани ўзига жалб этади. Ўзбек санъатида Б.с.у. (достончи, эртақчи, киссахон ва б.) қадимдан маълум. Барча оммавий-бадий тадбирлар, сайиллар, томошалар, тўй-ҳашамлар улар иштирокида ўтган. Ўзбекистонда Б.с.у.лари ичида М. Ҳамидов, Н. Раҳимов, Ҳ. Умаров, У. Бурҳонов, Т. Тожиёв, Қ. Мақсумов, Т. Юнусхўжаева, Л. Хўжаева, М. Холметов, О. Асомов, Б. Муҳаммадхўжаев, Ҳ. Сабдиев каби санъаткорларнинг ижоди эътиборга моликдир.

БАДИЙ УСЛУБ - қ. Услуб.

БАДИЙ ЎҚИШ - эстрада санъатининг бир тури: адабий асар (шеърӣ наср, шунингдек публицистика) ёки драматик парчани омма олдида ижро этиб, тингловчиларга асар моҳиятини бадийтаъсирчан қилиб етказиш. Ўтмишда Б. ў. халқ бахшилари, эртақчилари, қизқичлари ижодининг асоси ҳисобланган. Юнонистон, Рим ва Францияда бадиҳағўйлик, декламация, ифодали ўқиш санъати кенг ривожланган. Россияда Б. ў.нинг икки тури — ўз асарларини моҳирлик б-н ижро этиш ва профессионал турлари бўлган. Оғзаки ифодали нутқ қадимдан ўзбек бахши, эртақчи ва достончилари, киссахонлари санъатининг асосини ташкил қилган. Ўзбек Б.ў. санъати тарихида Қосимқул Дўстмурод, Ҳамробибӣ Умарали кизи,

Ҳасан Худойберди ўғли, Хусанбой Расул ўғли каби ўзбек эртақчилари ва Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир, Ислом шоир каби халқ шоирларининг хизматлари катта. Ўзбек эртақчи ва достончилари, бахшилари асарнинг тилига, ифодаларининг ихчам, содда, тушунарли ва образли бўлишига эътибор бериш б-н бирга ижро вақтида овознинг бир тондан иккинчи тонга ўтиши (модуляция)дан, нутқий таснифдан, тақдид услубидан, мимика ва кўл ҳаракатларидан ҳозиржавоблик, мусиқа ва хонандалик санъатидан усталик б-н фойдаланадилар. Шунингдек, Алишер Навоӣ, Муқимий, Фуркат, Ҳамза, Ғ.Ғулом каби ўзбек адиблари ҳам ўз асарларини моҳирлик б-н ижро этишган. Ўзбек Б.ў. санъатини ривожлантиришда А. Ҳидоятӣ, Ш. Бурҳонов, О. Хўжаев, Н. Раҳимов, Э. Комилов, М. Абдуқундузов каби ўзбек актёрларининг ҳам хизматлари бор. Бадий сўз устаси, республикада хизмат кўрсатган артист Муҳсин Ҳамидов Б.ў. санъати соҳасида танилган профессионал ижрочидир. Б.ў.нинг бир актёр театри, мелодекламация, ифодали ўқиш каби турлари мавжуд.

БАДИЙ ҲАВАСКОРЛИК - асосий ишдан ажралмаган ҳолда жамоа (тўғарак, студия, халқ театрлари) ёки якка ҳолда (хонанда, бадий сўз устаси, созанда, раққоса, акробат ва б.) ижод қилиш; халқ ижоди шаклларида. Туркистонда фақат йирик шаҳарлар (Тошкент, Самарқандда, кейинчалик Андижон, Наманган, Каттакўрғон, Янги Марғилон)да мусиқа ва драма Б.х. тўғараклари ҳарбий ва фуқаро йиғинлари б-н бир вақтда ташкил этилди. Ўзбек халқи умумий маданиятининг юксалиши, олий ва ўрта мактабларнинг кўпайиши, омманинг саводхон бўлиши, шаҳар ва қишлоқларда клубларнинг ташкил қилиниши ва б. омиллар туфайли ривожланди. 20-й. лар ўртасида ишчи-ёшлар театрлари, 30-й.ларда драма ва мусиқа, кейинчалик

эстрада ва цирк жамоалари, турли ансамбллар (халқ рақси, кўшиқ ва б.), оркестрлар пайдо бўлди. 1959 й.дан уларнинг энг яхшиларига «халқ ашула ва ракс ансамбли», «халқ театри» каби унвонлар берилди бошланди. 1968 й.дан Ўзбекистоннинг энг яхши Б.х. жамоалари хорижий мамлакатларга гастролга чиқа бошланди. 70-й.ларнинг 2-ярми, 80-й.ларда ашула ва ракс, фольклор-этнографик ансамбллар Б.х. санъатида пешқадамлик қилди. Натижада халқ озғани ижодиётининг кўпгина жанрлари, асарлари тикланиб, сахналар ва майдонларда ижро этилди. «Шалола» (кейинчалик «Бойсун»), «Сумалак», «Нозанин», «Бешқарсақ», «Достон» каби ўнлаб халқ ансамбллари ўз санъатларини хорижий мамлакатларда ҳам намойиш этишган. Шу даврда «Пахтаой» ва «Булбулча» каби болалар ансамбллари ҳам шуҳрат қозонган. Бир қатор дорбозлар гуруҳлари ҳам ташкил топган.

Ўзбекистоннинг мустақиллиги туфайли Б.х.да ҳам янги давр бошланди. Тарихга, маънавий меросга, халқ ижодиётига эътиборнинг кучайиши ўз навбатида Б.х. ривожига ҳам туртки берди. Айниқса, миллий байрам, наврўзнинг тикланиши ва мамлакат миқёсида ўтказилиши натижасида наврўз б-н боғлиқ ўйинлар, томошалар, маросимлар тикланди. Бунда малакали санъаткорлар б-н бир қаторда Б.х. жамоалари, халқ ижодкорларининг хизматлари катта бўлди. Бу даврда эстрада ҳаваскорлиги таракқий топди. Халқ ўйинларини тиклаш ва янада ривожлантиришга қаратилган байрамларни ўтказиш аънавий тус олди. Фольклор ва этнография, ракс санъати, дорбозлик, кўғирчоқ театри, аския, кизикчилик ва масхарабозлик йўналишларидаги жамоаларнинг фаолияти изчил ва самарали бўлди. Болаларнинг «Томоша» номли ўзига хос мусикали театри майдонга келди. Айниқса, 80-й.ларда инқирозга учрай бошлаган Б.х. театри қаддини ростлашга

киришди. 1999 й.дан ўтказила бошлаган «Нихол» театр санъати ҳаваскорлиги республика кўриктанлови натижалари шундан далолатдир.

Ҳар йили кенг нишонланадиган Мустақиллик, Наврўз байрамларининг катта томошалари дастурида Б.х. вакилларининг иштироки мазкур санъат йўналишини янада ривожланишида катта туртки бўлмоқда. ЎЗРда бир қанча мусиқа жамоалари, ашула ва ракс ансамбллари, драма ва ҳаваскорлик тўғараклари мавжуд. Бу жамоаларга (энг йирик клубларда), асосан, профессионал актёр, реж., мусиқачи, балетмейстер ва б. раҳбарлик қилади. Уларнинг репертуарлари ўзбек ва жаҳон халқлари драматургларининг асарлари, кўшиқ ва раксларидан иборат. Мусиқа, хор, ракс Б.х.ида эришилган катта ютуқлар турли кўрик ва танловлар, фестивалларда намойиш этиб борилади. Ўзбекистонда турли миллат вакилларининг Б.х. гуруҳлари (мас, корейс, козок, рус ва б.) мавжуд. Ўзбекистондаги профессионал санъат жамоалари (театрлар, ашула, ракс ансамбллари ва б.) ўз сафини кўп ҳолларда ҳаваскорлар ҳисобига тўлдириб боради.

Ўзбекистонда тасвирий ва амалий санъат соҳасида ҳам ҳаваскорлик тез ривожланмоқда. Ҳаваскор рассом, ҳайкалтарош, наққош, ўймакор, зарбчи, рихтагар, кулол, каштадўз, зардўзларнинг фаолиятлари санъат ривожига катта ҳисса бўлиб кўшилмоқда. Кино ва фотоҳаваскорлик жамоалари ўз ижодларида Ўзбекистон табиатини, ундаги меҳнат жараёнини, фан ва маданият соҳасидаги муваффақиятларни акс эттиришга ин-тилоқдалар.

Болалар орасида Б. х. санъатнинг ҳар хил турлари бўйича болалар б-н синфдан ва мактабдан ташқари ўтказиладиган машғулотлардир. Бунинг натижасида болаларда бадиий-ижодий эҳтиёж ва кизиқишлар уйғотилади, қобилиятлари ўстирилади, уларга эстетик тарбия ва бадиий таълим берилди. Болалар

Б.х.ги халқ талантларини аниқлаш ва камолга етказишнинг илк босқичи бўлиб, ўқувчиларни келгусида санъат соҳасида профессионал маълумот олишга тайёрлайди.

БАДИК — фольклор жанри. Гул, гулафшон, кўч-кўч деб ҳам юритилади. Киши танасига кизилча, эшак-ем ва б. тошмалар тошганда, гўё уларни «даф этиш» учун бадикхон (бадик айтувчи) лар томонидан ижро этилган. Туркий халқларда учрайди. Асосан, бадикхон б-н гўё бемор танасига жойлашиб олган «ёвуз рух» ўртасидаги кескин курашни акс эттиради. Б. изчил шаклга эга бўлади, ҳажми турлича, кескин буйруқ оҳанги б-н ижро этилади. Б.нинг тили ва бадиий-ифодавий хусусиятлари халқ сўз санъати ҳодисаси сифатида ўрганилади.

БАДИУЗЗАМОН (1458, Ҳирот - 1515, Истанбул) — Хуросон ҳукмдори (1506—07). Хусайн Бойқаронинг тўнғич ўғли, онаси — Марв ҳокими Санжар Мирзонинг кизи Бека Султон бегим (1488 й. в.э.). Б. 1473 й.дан Сейистон, кейинчалик Мозандарон ҳокими. Астробод ҳокими амир Мўғул хиёнатидан сўнг, Хусайн Бойқаро уни Астрободга ҳоким қилиб тайинлаган (1493 й.дан). Сўнг, у 1496—1506 й.ларда Балх ҳокими бўлган.

Бобурнинг ёзишича, «Султон Хусайн Мирзо Балхга келганида Мовароуннаҳр фойдасини кўзлаб Балхни Б.га беради, унинг мулки — Астрободни эса Музаффар Хусайн Мирзога топширади. Б. шу туфайли аразлаганди. Шунча йиллар давом этган душманлик ва исён сабаби айни шу ҳолат эди». Б. Астрободни укасига беришга қўнмаган. Чунки, Хусайн Бойқаро Астрободни унинг ўғли Муҳаммад Мўмин Мирзога суннат тўйини қилаётганда инъом қилган эди. Оқибат ота-ўғил ўртасидаги можаро урушга айланади. 1497 й. Б. Пули Чироғ дарасидаги жангда мағлубиятга учрайди. Худди шу куни Музаффар Хусайн Мирзо

Астробод ёнида Муҳаммад Мўмин Мирзони енгади. Хусайн Бойқаро Балхни ўғилларидан Иброҳим Хусайн Мирзога беради. Енгилган Б. қолган-кутган лашкари б-н Қундузга қочади, сўнг Хусравшоҳ ҳузуридан паноҳ топади. Хусравшоҳ Б.га кўшин, қурол-яроғ б-н ёрдам бергач, у Қандаҳор ва Заминдеворга боради. 1505 й. Б. отаси б-н ярашиб, унинг хизматига қиради. Отаси вафот этгач, укаси Музаффар Хусайн Мирзо б-н биргаликда тахтга ўтиради.

1506 й. Шайбонийхон Балхни қамал қилганда Б. Музаффар Мирзо б-н унга қарши отланиб бошқа укаларини ҳам ёрдамга чақиради. Бодхизда Б. қўшинига Абулмуҳсин Мирзо ва Ибн Хусайн Мирзо келиб қўшилади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам уларга ёрдамга келади. Аммо улар тўплангунга қадар орадан 3—4 ой ўтади, бу орада Шайбонийхон Балхни эгаллаб, Б. кўшин тўплаётганидан хабар топгач, кеч кузда Самарқандга қайтиб кетади. Шайбонийхон 1507 й. Самарқанддан Хуросонга қўшин тортади. Б. укаси б-н Ҳиротни ташлаб қочади, сўнг Эронга, Исмоил Сафавий ҳузурига боради. 1514 й. Б.ни турк султони Салим I Истанбулга олиб кетади, у ўша ерда вабога чалиниб вафот этади.

Б. Хусайн Бойқаронинг ўғиллари орасида энг оқили ва тадбиркори бўлиб, такводор, адолатпеша ҳамда илму маърифат ва хунар ахлига мурувватли ҳукмдор эди. У ўз саройида олим, шоир, санъаткор ва б.ни йиғиб анжуманлар ўтказиб турарди. Шунинг б-н бирга, у ўзи ҳам гўзал ғазаллар битган, мамлакатда қурилиш-ободончилик ишларига катта эътибор берган. А.Навоий Б.ни куйидагича таърифлаган: «Султон Бадиуззамон Мирзо ҳусни сурат ва ҳусни сийрат била ораста ва жамоли зоҳирий ва камоли ботиний била пийроста йигитдур. Разм атворидин отар-тутарда дилписанд ва базм асбобидан ичмак ва бағишламақда бемонанд. Табъи ҳам назм услубида муллоим тушубтур...».

Ад.: Файзиев Т., Хусайн Бойқаронинг

сирли ўлими, Т., 1995.

БАДИҲА — халқ оғзаки ижоди анъаналари асосида туйқусдан, бирданига айтилган сўз, шеър ёки кўшиқ. Жаҳон халқлари ижодида учрайди. Муайян асарни ижро ёки қайта ижро этганда ижодкорнинг унга киритган ижодий ўзгаришлари. Б. санъатнинг барча турига хос бўлиб, тур ва жанрлар хусусиятига кўра турли кўринишларда намоён бўлади. Б. деганда, кўп ҳолларда шеърый таъбга эга, сўзга чечан кишиларнинг тайёргарликсиз, тўсатдан, қандайдир ички туғён б-н айтган жозибали сўзлари, сатрлари тушунилади. Лекин ҳар қандай Б. юксак тажриба ва иқтидор б-н боғлиқ. Бахшилар, аскиячилар, масҳарабозлар, эртақчилар санъатида бу ёркин намоён бўлади. Ҳатто халқ оғзаки ижодининг айрим жанрлари тўлалигича Б. асосида ижро этилади (мас, Аския). Халқ ижодчилари орасида Б. санъати қадимдан юксак кадрланиб келган. Пўлкан, Ислом шоир, Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли ва б. бахши-шоирлар, Юсуфжон қизиқ, Амин бува, Жўрахон Султонов, Абдулхай Махсум Қозоқов ва б. сўз усталари ижодида Б. асосий ўрин тутати. Ёзма адабиётда Б. асосан мушоира тарзида яратилган. Б.лар яратиш ва айтиш айниқса Алишер Навоий замонида тараққий этган.

БАДИҲАГЎЙ - қ. Бахши.

БАДИҲАГЎЙЛИК - эркин тарзда ижро этилган ёки ижод қилинган бадий асарнинг ўзига хослиги. Муайян шакл, жанр, услуб ва б.нинг ижодий тартиб-қоидалари асосида, яъни мавжуд элементларнинг янги тарзда ўзаро боғланиши натижасида вужудга келади. Турли санъат турлари (театр, рақс, мусиқа, поэзия)да мавжуд. Ижодкорлардан юқори маҳорат, бадий савияни талаб қилади.

БАДМИНТОН (Англиянинг Бадминтон ш. номидан) — патли копток (волан)ни ракетка б-н уриб ўйналадиган теннисга ўхшаш спорт ўйини. Ўйин тўртбурчакли майдончада (яккама-якка учрашувларда майдонча ўлчови 13,4x5,2 м ва жуфтли ўйинларда 13,4x6,1 м) 1,55 м баландликда тортилган тўрда ўтказилади. Ўйинда рақиб урган коптокчани ерга туширмай унга қайтариш муҳимдир. 15 хол (аёллар ва болалар 11 хол) гача саналади. 3 ёки 5 кур ўйналади. Хол 0 ва жуфт бўлганда коптокча ўнгдан, тоқ бўлганда чапдан урилади. Жуфтли ўйинларда ўнг томондан бошланиб, ҳар холдан кейин ўйинчилар шериги б-н ўрин алмаштиради. Б. қад. Малайяда вужудга келган, кейинчалик Осиёдаги бошқа мамлакатларга тарқалган. 19-а. 70- й.ларида Англияда расм бўлиб, ўйин қоидалари ишлаб чиқилгач Европанинг бошқа мамлакатларига ҳам ёйилди. Халқаро бадминтон федерацияси (ИБФ) 1934 й. ташкил топди, унга 80 дан ортик мамлакат аъзо (1991). 1977 й.дан жаҳон биринчилиги ўтказиб келинади. 1992 й.дан Олимпия ўйинлари дастуридан жой олди. Эркалар учун Томас кубоги (1947 й.дан), аёллар учун Убер кубоги (1955 й.дан) энг йирик халқаро мусобақалар, Англиянинг очик биринчилиги (Уимблдон турнири) эса норасмий жаҳон чемпионата ҳисобланади. Б. Ўзбекистонда 50- й.лардан ривожлана бошлади.

«БАДОЕ ул-ЛУҒАТ» («Ажойиб луғат») — Алишер Навоийнинг шеърятини изоҳлаш учун тузилган ўзбекча-форсча луғат. Муаллифи — Толе Ҳиравий. 1500-й.ларда Султон Ҳусайннинг топшириғига биноан тузилган. «Б.ул-л.»да мингга яқин сўз ва иборалар берилган. Ҳажми — 180 бет. 1—10- бетларида луғатчилик ва бу луғат ҳақида маълумот берилган. Унда от, сифат, сон ва олмошлар бош келишиқда, феъллар масдар шаклида кўрсатилган. «Б.ул-л.» луғатчилик тараққиётига

сезиларли таъсир кўрсатган. Проф. А. К. Боровков томонидан ўрганилиб, нашр этирилган (1961).

БАДОУНИЙ Абдулқодир ибн Маликшоҳ (1541—1596) — Ҳиндистонда Акбар даври (1556—1605)да яшаган тарихчи олим ва сарой имоми. Б. Акбар ва бош вазир Абулфазл Алломий томонидан жорий қилинган «дини илоҳий» нинг муҳолифларидан бўлган. Б. сарой тарихчиси Низомуддин Аҳмадининг «Табакоти Акбаршоҳий» асари асосида «Мунтахаб уттаворих» номли асар ёзган. Асар 3 қисмдан иборат: 1- қисмида Акбар давригача бўлган, 2- қисмида Акбар давридаги (то 1595 й.ларгача) тарихийсиёсий воқеалар баён қилинади, 3- қисмида эса Ҳиндистонда яшаган уламо ва фузалолар, шоирлар ҳақида турли маълумотлар берилади, ҳар қайси давр сиёсатини талқин этишда танқидий мулоҳазалар юритилади.

БАДР ЖАНГИ — Муҳаммад (с.а.в.) раҳбарлигида мусулмонларнинг Бадр кудуғи яқинида (Мадинадан 150 км жан.-ғарбда) Макка қўшинлари б-н қилган биринчи йирик жанги (624 й. март). Маккадан Фаластин ва Сурия ерларига олиб борадиган йирик қарвон йўли Мадина яқинидан ўтар эди. Бу йўл Макка ҳокимлари ва савдогарлари учун катта иқтисодий аҳамиятга эга бўлган. Мусулмонлар бу йўлдаги Макка қарвонларини босиб олишга, Макка зодагонлари эса қарвонларни химоя қилишга уринган. Бадр кудуғи ёнида мадиналиклар маккаликларнинг савдо қарвонига ҳужум қилганлар. Манбаларда кўрсатилишича, жангда мусулмонлар томонидан 80 муҳожир, 230 ансор, маккаликлар томонидан Абу Жаҳл раҳбарлигида 850 киши қатнашган. Маккаликлар енгилган, катта талафот кўрган. Маккаликларнинг 50 дан ортиғи ҳалок бўлади, яна шунчаси асир олинади. Улар ўз йўлбошчиси Абу Жаҳддан ҳам жудо бўладилар. Мусулмонлардан фақат

14 киши ҳалок бўлади.

Қучлар нисбати кам бўлишига қарамай мусулмонлар қозонган ғалаба Муҳаммад (с.а.в.)нинг мавқеини ошириб, Мадина ва бутун Арабистон я.о.да фаол ҳаракат бошлаб юборишига асос солди. Жангда катта ўлжа, жумладан 30 от, 150 туя, кўп қурол, анжомлар қўлга киритилди. Муҳаммад (с.а.в.) бу ўлжаларни жанг иштирокчиларига тақсимлаган. Ислому анъанасида ўлжа тақсимлашда ўлжанинг бешдан бир қисми халифалар хазинасига тушиши, пиёда аскарга бир ҳисса, отлик аскарга икки ҳисса берилиши ана шундан бошланган. Кейинчалик бу шариатда қонунлаштирилган.

БАДРИДДИН (14-а.) — самарқандлик бинокор уста. Б. уста Шамсуддин ва уста Зайнуддинлар б-н ҳамкорликда Шохизинда ансамбли (Самарқанд)даги Шоди Мулк оғо макбарасини қурган (1373). Бу ҳақда макбара пештоқининг шарафаси ва устун беағи орасига ёзилган. Б. ва унинг ҳамкорлари бинонинг умумий кўринишини нафис ва жозибали қилиб ишлаш, безак услубини такомиллаштириш, нақшларини мураккаблаштириш йўли б-н марказий мужассамотли, бир хонали макбаралар меъморлигида бурилиш ясаган.

БАДРИДДИН КАШМИРИЙ (тўлиқ исми Бадриддин ибн Абдуссалом ибн Саййид Иброҳим ал-Хусайний алкашмирий) (16-а. 2-ярми) — тарихчи, адиб, шоир. 1554 й. Кашмирдан Бухорога келган ва Жўйбор хожаларидан Хожа Муҳаммад Ислому ва унинг ворислари Хожа Саъд ва Хожа Тожиддин Ҳасаннинг шахсий котиби бўлган. Б. К. Абдуллахон II га бағишланган «Зафарнома» достони (1593), кўплаб маснавий, ғазаллар, шунингдек умумий тарихнинг Шайбонийхонгача бўлган даврини қамраб олган «Расулнома» асарини ёзган. Б. К.нинг бизгача етиб келган тарихий асарларидан бири «Равзат арризвон ва ҳадиқат алғилмон» («Ризвон

(фаришта) боғи ва ғилмон бўстони») бўлиб, у тахм. 1589—90 й.ларда ёзилган. Асар муқаддима, хотима ва 7 бобдан (боблар фаслларга ажратилган) иборат бўлиб, Жўйбор хожаларининг ҳаёти, уларнинг шайбоний султонлари б-н олиб борган ёшишмаларига бағишланган. Унда Мовароуннахрнинг 16- а. 2-ярмидаги иқтисодийсиёсий аҳволи, маданий ҳаёти, Бухоро хонлигининг Эрон, Шим. Ҳиндистон, Қашқар, Хоразм, қозоқлар, кирғизлар б-н сиёсий алоқаларига оид кўплаб маълумотларни учратиш мумкин.

БАДРИДДИН САМАРҚАНДИЙ

Муҳаммад ибн Баҳром Қалонисий (? — тахм. 1194) — машҳур тиб олими. Самарқандда туғилиб, шу ерда ижод этган. У Ибн Сино ва Абу Бакр яр-Розий каби буюк олимлар илмий асарларини мутолаа қилган. Ибн Аби Усайбъанинг «Уюн аланбо фи табақот ал-атиббо» («Табиблар табақалари ҳақида маълумотлар булоғи») номли асарида Б. С.нинг машҳур табиб эканлиги тилга олинади. Б. С.нинг мураккаб дориларга бағишланган «Қарободин» («Мураккаб дорилар ҳақида китоб»), яъни «Фармакопея») номли асари 49 бобдан иборат бўлиб, унда мураккаб дориларни тайёрлаш жараёни таърифланган. «Қарободин» Б. С. яшаган даврда ва ундан сўнг ҳам табиблар, айниқса, доришунослар учун дастуриламал вазифасини ўтаган. Асарнинг 16-а да кўчирилган бир қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланмоқда (инв. № 3925).

БАДРИДДИН ЧОЧИЙ

(тахаллуслари: Чочий, Бадр, Шоший) (1285, Тошкент — 1344, Дехли) — шоир. Мисрда ва Бағдод ш.да таҳсил олган. Туркий ва форсий тилларда ижод қилган. 1332 й.да Тошкентдан Дехлига борди ва у ерда Султон Муҳаммадшоҳ Туғлуқ саройида хизмат қилди. Ҳукмдорларга атаб қасидалар ёзди. «Малик уш-шуаро» («Шоирлар шоғи»), «Фахр уз-замон»

(«Замон фаҳри») унвонларига мушарраф бўлган. Б. Ч. қасидаларида ижтимоий турмушдаги камчиликларни ҳажв остига олган, ушбу жанрни юқори босқичга кўтарган. Қасидачиликда васфни қайта тиклаган. Б. Ч. ўз асарларида адолатли, халқпарвар шоҳларни орзу қилган. «Қасидаи шитоя» («Қиш қасидаси»), «Қасидаи сайфия» (Ёз қасидаси), «Қасидаи раббия» («Баҳор қасидаси») каби асарларида табиат гўзалликларини мадҳ этган. Б. Ч.нинг 70 га яқин қасида, рубоий, китъа ва ғазалларни ўз ичига олган «Шарҳи қасоиди Бадри Чочий» («Бадри Чочий қасидалари шарҳи», 1343) асари сақланиб қолган. Шоир услуби мураккаблиги учун кейинчалик унинг асарларига махсус шарҳлар битилган (Ғиёсиддин Мустафо, «Кашф ул-асрор», 1840/41; Муҳаммад Усмон Қайс, «Нусхаи Усмоний», 1848 ва б.).

Б. Ч. қасидалари тўпламининг 2 нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (инв. № 1051, 151).

БАДРИДДИН ҲИЛОЛИЙ АСТРОБОДИЙ — қ. Ҳилолий.

БАДРИЙ АБДУЛЛА (1893, Самарқанд — 1936) — ўзбек драматурги. Рус-тузем мактабини тамомлаб, муаллимлик қилган. 1910-й.ларда европача усулдаги янги ўзбек театрининг шаклланишига ҳисса қўшган. Ўзининг драма труппасини ташкил этди. 1914—16 й.ларда «Жувонмарг», «Аҳмоқ», «Ўғай ота», «Бойвачча» каби пьесаларини ёзди. Уларда ўзбек халқининг ўтмиши ва ўша даврдаги кечмиш ҳаёти акс эттирилади. Хусусан «Номоз ўғри» (1920) пьесасида ўзбек халқининг рус босқинчиларига қарши кураши ёритилади. Пьеса Б. А. труппаси кучи б-н сахналаштирилган.

БАДРУДДИН САМОВУНИЙ (? -1420) — тасаввуф олими, қозиаскар. Салжуқийлар наслидан. Бир неча йил Миср султони Барқуққа дарс берган. Амир Темур Туркия султони Боязид

I Йилдиримга қарши лашкар тортиб Табризга келганида Б. С. унинг хузурда уламолар ҳал қилолмаган масалани ҳал қилиб бериб катта эътибор қозонган. Анкара жангидан сўнг, Б. С. Туркиядаги Эдирне ш. ҳокими томонидан қозиясқар этиб тайинланган. Аммо, тез орада халқни исёнга чорлагани учун қатл қилинган. У фикх ва тасаввуфга оид «Жоми ал-фусулайн» («Ҳақ ва ботил тўплами»), «Масаррат ал-қулуб» («Қалблар сурури»), «Латоиф ал-ишорат» («Ишора нафосати») каби бир қанча асарлар ёзган.

БАЁЗ (араб. — оқ, оқлик) — шеърлар тўплами. Б.лар икки ва ундан ортиқ шоирлар шеърларидан тузилади. Илк Б.лар, асосан, машхур шоирларнинг ғазалларидан тузилган, кейинчалик бунга рия қилинмаган. Б.лар деярли лирик жанрдаги асарлардан ташкил топади, унга насрий парчалар айрим ҳоллардагина киритилади. Б.лар бирор ғоя ёки маълум давр дунёқарашини тарғиб қилмайди, умуман сайлаб олинган асарларда даврийлик ҳам бўлмайди, улар қатъий боб ва бўлимга ажратилмайди, муаллифлар ижоди шарҳланмайди. Кимнинг шеърдан қанча киритиш тузувчи хоҳишига боғлиқ. Б.лар сарбаёз (сўз боши), лирик шеърлар (асосий қисм), хотима ва иловадан ташкил топади. Айрим Б.ларда шеърлари келтирилган шоирлар номи мундарижа сифатида берилади. Баъзан Б.ларга халқ оғзаки ижоди намуналари: ўлан, латифа, мutoйиба, мақол, мусиқий асарлар (Бухоро шашмақоми, Хоразм мақомлари, Фарғона — Тошкент мақом йўллари, ашула ва кагта ашулалар) ҳам киритилади. Илк Б.лар араб шеърини ривожланган давр (750 — 1055)да юзага келган (қ. Таммом, Саолибий). Туркистонда баёзчилик 10 — 15-а.лар шеърини таъсирида вужудга келади. 18 — 19-а.ларга келиб улар мундарижа ва мазмун жиҳатдан анча бойиди. Айниқса, Бедил ижодиёти таъсирида Б. тузиш анъанавий тус олди. Расмий ва норасмий Б.лар бор.

Расмий Б. махсус котиб, наққош, саҳхоф томонидан буюртмага ёки муайян шахс талабига мос тарзда тузилади. Норасмий Б.да безак ва матнларнинг жойлашишида муайян тартиб бўлмайди. Бундайлари ўз навбатида яна иккига бўлинади: а) шоир ёки котиб ўзига маъқул шоирларнинг асарларидан танлаб тузади; б) тузувчининг ўз шеърини тўпламига бошқа шоирлар асарларидан намуналар киритилади (мас, «Баёзи Мирий», «Баёзи Розий», «Баёзи Нодим», «Баёзи Камий» ва б.).

Адабий тараққиёт жараёнида Б.лар адабиёт намунасигина бўлиб қолмай, ҳақиқий санъат асарига ҳам айланди, ўзига хос мактаблар пайдо бўлди. Фарғона, Бухоро, Хоразм, Тошкент мактабларига мансуб Б.лар асосан икки тилда — ўзбек ва форс тилларида тузилган. 19-а. охири — 20-а. бошларида Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз) ташаббуси б-н расмий Б.лар тузиш ривож топди, юзлаб нақшдор Б.лар тузилди ва ноёбларидан нусхалар кўчирилди. 19-а. охириларида Туркистонда матбаа ишларининг ривожланиши б-н қўлёзма Б.лар тузиш давом этгани ҳолда, Тошкент ва Хивада тошбосма Б.лар чоп этиш йўлга қўйилди. Б. Туркистон халқлари адабиёти тарихини ва девон тузмаган шоирлар ижодини ўрганишда муҳим манбадир.

Ад.: Ҳамидова М., Қўлёзма баёзлар — адабий манба, Т., 1981.

БАЁН (араб.) — 1) воқеа, ҳодиса, фикр, мулоҳаза ва ш.к.нинг оғзаки ёки ёзма ифодаси;

2) матни ўқиб ёки айтиб берилганлар асосида ёзиб чиқилган иш. Ўзбекистон умумтаълим мактабларида (асосан 2 — 8 синфларда) ўқувчиларнинг фиқолашини ривожлантириш бўйича синф ўқув (ёзма) ишининг асосий турларидан бири сифатида фойдаланилади.

БАЁН СУЛДУЗ (?-1361) - Чигатой улуси бекларидан, асли сулдуз

уруғидан. Амир Қазағон ўлдирилгач (1358), Мовароуннахр тахтига ўтирган унинг ўғли Абдуллони жангда енгиб, ҳокимиятдан четлатган ва мамлакатни амир Ҳожи Барлос б-н бирга бошқарган. Бирок Б. С. маишатпараст бўлганлиги сабабли давлатни бошқаришнинг улдасидан чиқолмаган. Бундан фойдаланган Муғулистон (Жета) хони Туғлуқ Темур Мовароуннахрга икки карра — 1360, 1361 й.лари бостириб келган ва Б. С.ни қатл қилдирган.

БАЁНИЙ (тахаллуси; асл исми Муҳаммад Юсуфбек Бобожонбек уғли) (1858— Хива — 1923) — Ўзбек шоири, тарихчи, мусикашунос, хаттот ва таржимон. Хивадаги Шерғозихон мадрасасида таҳсил кўрган. Сулс, кувфий, райхоний, шикаста хатларини яхши билган, танбур чертиш ва ғижжак чалишда мохир бўлган. Б.нинг бир девони, Хоразм тарихига оид икки асари ва таржималари сақланган. У мумтоз шеърятнинг деярли ҳамма жанрларида ижод қилиб, Навоий, Мунис, Огаҳий анъаналарини давом эттирган. Аваз Ўтар б-н ижодий ҳамкорликда бўлган. «Девони Баёний» шеърлар тўпламини тузган. Унга кирган шеърларида дунёвий севгини улуғлаган, табиат гўзалликларини содда ва раvon ифодалаган, мазлумлар, илм-фан аҳлининг аччиқ тақдирига ачинган. «Шажараи Хоразмшоҳий» тарихий-мемуар асари б-н Мунис ва Огаҳий бошлаган ишни давом эттирган. Бунда Ёфасдан Қўнғирот уруғигача, Абулғозий Баҳодирхондан Асфандиёрхонгача ўтган хонлар ҳукмронлиги даври тарихи ёритилган. «Хоразм тарихи» асари «Шажараи Хоразмшоҳий»даги воқеаларни тўлдирган. Асарнинг аввалги боблари маъно жиҳатдан «Шажараи Хоразмшоҳий»га ўхшаб кетади. Лекин ёзилиш услуби б-н ундан фарқ қилади. Асарда, асосан Асфандиёрхон ҳукмронлиги даври ва ундан кейин рўй берган воқеалар тасвирланган. 16 бобдан иборат бу асарнинг 8 бобигина бизгача

етиб келган.

Б.нинг ҳар икки тарихий асарида ижтимоий-иқтисодий ҳаётга оид жуда кўп қимматли материаллар бор. Жумладан, Хива хонлигининг Бухоро ва Қўқон хонлиги ва хонликка қўшни бўлган бошқа мамлакатлар б-н савдо ва дипломатик муносабатлари, меҳнаткашлардан олинадиган ҳар хил солиқлар, Хоразмда яшаган олим ва шоирлар, шаҳарлар ҳаёти, деҳқончилик ишлари тўғрисида бой маълумотлар ёзилган.

Б. арабчадан Дарвеш Аҳмад («Саҳойиф ул-ахбор», 1901), форсчадан Биноий («Шайбонийнома», 1915), Табарий («Тарихи Табарий») асарларини ўзбек тилига таржима қилган. «Мажмуаи шуарои форсий» тўплами (1900) ва б.ни хуснихатда кўчирган.

«Шажараи Хоразмшоҳий» (инв. № 9596), «Хоразм тарихи» (инв. № 7421), «Девони Баёний» (инв. №№ 1120, 7106, 6666) асарларининг қўлёзмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланмоқда.

БАЁНОТ — халқаро ҳуқуқда бир ёки бир неча давлатнинг сиёсий партияси ёки партиялари, ҳукумати ёхуд ҳукуматларининг бир ёки бир неча давлатларга оид муҳим масалалар юзасидан ўз расмий фиқолари, қарашлари ҳамда мақсадларини, маълум ҳатти-ҳаракатларни қўллаб-қувватлашлари ёки аксинча, қоралашларини, уларга эътироз билдиришларини ифодалайдиган ҳужжат.

БАЁНҚУЛИХОН (Буёнқулихон) Сургату ўғли (? — 1358) — Чиғатой улуси хони (1348 — 58). Чиғатойлардан. Давлат ишларини аслида унинг номидан амир Қазағон бошқарган. 1358 й. кишда Қазағон фитначилар томонидан ўлдирилгач, унинг ўғли амир Абдулла Б.га қарши Ҳисор ҳокими Баён сулдуз ва Кеш (Шахрисабз) ҳокими Ҳожи Барлос б-н биргаликда бош кўтарган.

Самарқандга яқин ерда бўлган жангда Б. кўлга олиниб, қатл қилинган.

БАЁНҚУЛИХОН МАҚБАРАСИ - Ўрта Осиё меъморлиги ноёб намунаси (14-а. ўртаси). Бухородаги шайхул олам Сайфиддин Бохарзий қабри яқинида Чигатой улуси хони Баёнқулихон қабри устига қурилган. Мақбара биноси мўъжаз ва серҳашам. Айниқса пештоқи майда ва нафис нақшга, сиркор безакларга бой. Ичкариси гумбазли, сиркор безакли зиёратхона ва кичик гўрхонадан иборат. Улар ложувард, феруза, оқ рангли, ислимий ва гирих нақшли ўймакор сопол парчинлари б-н ишланган. Ўрта Осиё мақбараларидаги мана шундай рангдор манзарали безак услуби Шохизинда ансамбли (Самарқанд)да янада ривож топган. Б.м. Амир Темур даври меъморлигининг илк намуналаридан ҳисобланади.

БАЁТ — 1) Ўн икки мақом тизимидаги муайян шўъбалар номи (мас, Наврўзи Баёт, Баёти Ажам);

2) Шашмақомда Наво, Хоразм мақомларида Наво ва Дугоҳ мақомлари таркибидаги шўъбалар. Асосий пардалар товуш қатори ре ионий - фа ионийга тўғри келади. Шашмақомнинг Наво мақоми таркибида Талқини Б. (таронаси б-н), Насри Б. (тароналари б-н) ва Уфори Б. шўъбаларидан ташқари чолғу қисмлардан Мухаммаси Б. мавжуд. Б. куйи асосида яратилган намуд эса бир неча кўринишларга эга бўлиб, Наво мақоми таркибидаги шўъбаларнинг авжларида кенг қўлланилади;

3) Тошкент-Фарғона мақом йўлларида беш қисмли йирик ашула туркуми. Уларнинг парда тузилиши Шашмақомдаги Б. шўъбаларининг айнан ўзидир. Б. қисмлари бир-бирдан, асосан усул жиҳатдан фарқланади ва мустақил номларга эга эмас. Б. I — Сарахбор, Б. II — Тарона, Б. III — Савт, Б. IV — Талқинча, Б. V — Соқийнома (ёки Қашқарча) усулларида ижро этилади.

Улар шўъба шаклида тузилган бўлиб, авжларида Наво ва Б. намудларидан унумли фойдаланилган. Б.нинг ўзига хос йўли ҳисобланган Ҳофиз Шерозий ғазали б-н айтиладиган Б.и Шерозий ҳам беш қисмдан иборат туркумли асардир. Бастакорлар Б. асосида кўплаб куй, кўшиқ ва ашулалар яратган (Ўйин Б.и, Дутор Б.и, Чапандози Б. ва ҳ.к.). Ю. Ражабий («Лайли ва Мажнун», «Муқанна» мусикали драмалари), В. Успенский, Г. Мушель («Фарҳод ва Ширин» мусикали драмаси), М. Ашрафий («Дилором» операси) ва б. ижодида Б. йўлларида фойдаланган.

БАЁТ, баётлар — қад. ўғуз қабилаларидан бири. Туркман тили лаҳжасида сўзлашган. 9 — 10-а.ларда қай қабиласи б-н бирга Дашти Қипчоқда йирик ўғуз қабилалари иттифоқида бош бўлган. 16-а. бошида шим. туркман қабилалари тазйиқи остида Б.нинг қатта гуруҳи Шарқий Хуросондан Амударёнинг ўрта оқими атрофлари ва Қорақўл воҳасига (Бухоронинг ғарбида) кўчиб келишган. 20-а.да туркман, озарбайжон, ўзбек халқлари таркибига кирган. 1920 й.да Ўзбекистонда (Қорақўл тумани ва Бухоро атрофларида) 1460, 1924 й.да Туркменистонда 10,5 минг Б. рўйхатга олинган.

БАЖАН Микола (тахаллуси; асл исми Николай Платонович) (1903. 26. 9, Каменец-Подольский — 1983.5.6, Киев) — украин шоири ва жамоат арбоби. Украина ФА акад. (1951), Ўзбекистон халқ шоири (1968), Украинада хизмат кўрсатган фан арбоби (1966). Украина энциклопедияси бош муҳаррири (1958— 83). «Ўн еттинчи соқчи» илк шеърый тўплами 1926 й.да босилган. «Сафланиш» (тўплам, 1929), «Гофман туни» (1929), «Сўқирлар» (1929 —32) каби тарихий асарларида яхшилик б-н ёмонлик ўртасидаги зиддият акс этган. 20-й.ларда футуризм ва конструктивизм таъсирида ижод қила бошлаган, лекин

тез орада реалистик шеър ва дostonлар ёзишга киришган. Б.нинг «Англия таассуротлари» (1948), «Одамлар, китоблар, саналар» (1968), «Ўйлар ва хотиралар» (1983) каби асарлари халқлар дўстлиги, тинчлик учун кураш мавзуида. Б. 1930, 1941 - 42 й.ларда Ўзбекистонда яшаган, таассуротлари «Ўзбекистон шеърлари» (1942) туркумига кирган шеърларда акс этган. Навойнинг «Фарход ва Ширин» дostonини украин тилига таржима қилган (1947). Асарлари ўзбек тилида нашр этилган.

БАЗА ДЕТАЛЬ, асос деталь —1) машина ва механизмларнинг узел ва деталларини бириктиришга ҳамда уларнинг бир-бирига тик (перпендикуляр) учта координата текислигида ҳаракатланишига имкон берадиган деталь. Б.д. машина ёки механизми йиғишда асос ҳисобланади. Мас, станок станинаси, автомобиль рамаси (шассиси), редуктор танаси (корпуси) ва б.;

2) асосан 3-д, цехларни лойиҳалашда ишлаб чиқаришнинг шартли дастурини аниқлаш учун зарур бўладиган, буюмлар гуруҳининг конструктив, технологик ва б. тафсилотларини ифодалайдиган асосий типавий деталь.

БАЗАЛ КОНГЛОМЕРАТ (геол.) -денгиз трансгрессияси (куруқликнинг денгиз суви босиши) натижасида ҳосил бўлган чўкинди тоғ жинсларининг остки қисмида учрайдиган цементлашган шағал. Таркибида кум, лой, темир оксиди ёки кремний бўлади. Б.к. ёрдамида турли давр қатламлари бир-биридан ёш жиҳатидан фарқланади (яна қ. Конгломерат).

БАЗАЛ МЕМБРАНА (биол.да) - кўпчилик умуртқасиз ва умуртқали ҳайвонлар ҳамда одамда қопловчи ва бириктирувчи тўқималарни чегаралаб турадиган ҳужайралараро таянч қават ёки чегара парда. Б.м. говак модда ва

унда жойлашган толалардан иборат. Моддаларнинг шимилиши ва диффузияси йўлида тўсиқ ҳамда эластик таянч вазифасини бажаради. Айрим органлар каби танлаб ўтказиш хусусиятига эга. Сурункали яллиғланиш, хавфли ўсма ва б. касалликларда зарарланганида Б.м. эпителий остидаги бириктирувчи тўқимага ботиб қиради.

БАЗАЛ ТАНАЧА — ҳужайра ичидаги зичлашган тузилма; бир ҳужайрали организмларда ҳар бир хивчин ва тук асосида, шунингдек кўп ҳужайрали организмларнинг тўқима ҳужайраларида ва сперматозоидларда бўлади. Одатда цилиндр шаклида бўлиб, уз. қарийб 0,5 мкм, диаметри 0,1 — 0,2 мкм. Б.т. центриолдан вужудга келса керак (мас, сперматидаларда центриолнинг Б. т.га айланиши кузатилади). Б.т. хивчинли бўла олади ва центриол каби ҳужайранинг бўлиниш дуқи ҳосил бўлишида қатнашади. Б. т. баъзан блефаропласт деб аталади.

БАЗАЛИОМА — тери ўсмаларининг бир хили, тери карциномаси; тери безлари эпителиал ҳужайраларидан пайдо бўлади. Юзда, баъзан қўл-оёқ ёки бошқа жойда вужудга келиб, теридан сал кўтарилиб туради; аста-секин катталашиб ярага айланади, қичишади ва яра усти пўст б-н қопланади. Ўрта ёшдаги ва кекса кишиларда кўпроқ учрайди. Б.нинг хавфли тури регионар лимфа тугунларига, кейинчалик ички аъзоларга метастаз бериши б-н фарқланади. Рентгенотерапия, электрокоагуляция ва жаррохлик усули б-н даволанади.

БАЗАЛЬТ (лот. basaltēs, юн. basanos — синов тоши) — магматик тоғ жинси. Ранги бўз ва қорамтир. С.оғ. 2,5 — 3. Таркиби асосан плагиоклаз (лабрадор) дан иборат; шунингдек пироксенлар, оливин ҳамда магнетит, титанит, апатит ва х.к. ҳам бўлади. Кимёвий таркиби унинг чуқурликдаги аналогии бўлган габброга яқин. Вулкан шишаси донадор

кристаллар ораликларини тўлдириб туради. Тўла кристалланган Блар долерит дейилади. Б.нинг океан тубида пайдо бўлган, темир ва магнийга бой тури океанит, тектоник ёриқлардан курукликка оқиб чиқиб қотиб қолган тури эса платобазальт дейилади. Б. океан туби ва курукликда жуда катта майдонни эгаллаган. Ҳоз. вулканлардан ҳам базальтли лавалар оқиб чиқади. Таркибида қайси минерал борлигига қараб анальцитли Б., лейцитли Б., нефелинли Б., магнетитли Б., гаюинли Б., апатитли Б. ва ҳ.к. деб аталади. Б. кислотага чидамли кимёвий асбоблар, қувурлар, электроизоляциялар яшашда, тошдан қуйма буюмлар и.ч.да ҳамда қурилишда қоплама безак материаллари сифатида ишлатилади. Яхши силлиқланиши туфайли жуда қадимдан ҳайкалтарошлиқда Миср, Ассирия, Рим, Византия, Арманистон ва б. жойларда қўлланилиб келинган. Камчатка, Забайкалье, Арманистон, Украинада ва Ўзбекистоннинг Қурама, Туркистон, Томди тоғлари (палеозой қатламлари)да бор (яна қ. Магматик тоғ жинслари).

«БАЗАЛЬТЛИ» ҚАТЛАМ - Ер пўстининг қуйи қатлами. Конрад юзаси б-н Мохоровичич юзаси оралиғида жойлашган. «Б»қ.да бўйлама сейсмик тўлқинларнинг тарқалиш тезлиги (6,5 — 7,5 км/сек)дан келиб чиқиб қатлам габброцом тузилган деб эҳтимол қилинади.

БАЗДА — Қашқадарё вилоятида илк ўрта асрларда мавжуд бўлган шаҳар, Насафдан сўнг иккинчи йирик шаҳар ҳисобланган. Б. ўрнида ҳозир Қамашидан 10 км жан.-ғарбда жойлашган Қўҳна шаҳар харобаси мавжуд. 9—10-а. манбаларида Насаф вилоятидаги жомеъ масжиди бўлган икки шаҳардан бири (Касба ш. б-н бирга) сифатида тилга олинган. 10-а.да эса айрим манбаларга кўра, катталиги жиҳатидан пойтахт шаҳар — Насафдан ҳам йирик бўлган.

Самоний (12-а.) Б.ни Насафдан Бухорога борувчи йўлдаги «муस्ताқкам қалъа» деб қайд қилган, Б. йирик савдо маркази бўлган, шаҳар атрофида дехқончилик ривожланган. Шаҳар аҳли қудуқлардан сув ичган. Б. арк (150x100 м), мудофаа девори б-н ўралган шахристон (55 га) ва рабоддан ташкил топган. Б. аркининг энг қуйи қатламидан милоднинг бошларига оид топилмалар чиққан. Б. ва Касби ш. қалъалари ўрта асрларда Қашқадарёнинг қуйи оқими хавзасидаги муҳим стратегик қалъа бўлган. Ҳар икки қалъа тепалиқда, 20 км ораликдаги масофада жойлашган бўлиб, бир тепалиқдан иккинчи тепалик кўриниб турган. Қадимда улар Қарши воҳасини кўчманчилар ҳужумидан мудофаа этиш мақсадида қурилган бўлса керак. Шу туфайли 6-а.да сосонийлар саркардаси Баҳром Чўбин ўз кўшини учун қароргоҳ қилиб Насафни эмас Касбини танлагани бежиз бўлмаса керак.

БАЗЕДОВ КАСАЛЛИГИ, диффуз токсик буқоқ — қалқонсимонбезнинг бирор сабабга кўра зўр бериб ишлашдан келиб чиқадиган касаллик. Немис врач К. Базедов батафсил тавсифлаб берган (қ. Буқоқ).

БАЗЕЛЬ — Швейцариянинг шим. чеккасидаги шаҳар, Базель-Штадт ярим кантонининг маъмурий маркази. Франция — ГФР чегараси яқинида, Рейн дарёсидаги порт. Аҳолиси 170 минг киши (1990, шаҳар атрофи б-н 360 минг), кўпчилиги немис тилида сўзлашади. Б. катталиги жиҳатдан мамлакатда 2-ўриндаги шаҳар. Халқаро аэропорт бор. Йирик савдо, молия ва саноат ҳамда маданият маркази. Кимё, полиграфия, машинасозлик, қурилиш ва металлсозлик, енгил, озиқ-овқат саноатлари ривожланган. Б.да ҳар йили ярмарка ўтказилади. Халқаро банк жойлашган. Ун-т

(1460 й.дан), тарих ва этнография музейи бор. Дастлаб 374 й.да Базилия деб қайд этилган. 1501 й.дан Швейцария

конфедерацияси таркибда. 15-а. охири, 16-а.да Европадаги савдо, кредит операциялари, хунармандчилик марказларидан бири бўлган. 1833 й.да мустақил ярим кантон ҳуқуқини қўлга киритган. 11 — 19-а. лар меъморий ёдгорликлари: роман-готика собори (1185 — 1200), рагуша (1504 — 1608) сақланган.

БАЗЗОЗ (араб.) — газламафуруш; ипгазлама б-н савдо килувчи дўкондор. Қадимда Туркистон бозорларида Б.лар кўп бўлган. Улар газламаларни от-араваларга ортиб, узок қишлоқларга ҳам олиб бориб сотганлар.

БАЗИДИОМИЦЕТЛАР, базидияли замбуруғлар (Basidiomycetes) — юксак замбуруғлар синфи, жинсий жараёнда махсус жинсий кўпайиш органлари — базидиялар ҳосил қилиш хусусиятига эга. Мицелийдаги мевали танаси (катталиги бир неча мм дан 1,5 м гача) ҳар хил шаклда. Мицелий тўсиқларининг ўзига хос мураккаб тузилиши ва мицелийда ярим ҳалқасимон ҳаракатлар бўлиши б-н бошқа замбуруғлардан фарқ қилади. Хужайраларнинг бўлиниши туфайли ярим ҳалқадан ҳосил бўладиган хужайраларга қизлик ядролар ўтади. Кўпчилик Б. гетераталлик хусусиятига эга. Уларга 3 кенжа синф ва 18 тартиб, шу жумладан афиллофорлар (кўпчилик истеъмол қилинадиган ва заҳарли замбуруғлар), гастеромицетлар, қорақуя, занг замбуруғлари ва б. қиради. 30 мингдан ортиқ тури маълум. Жуда кенг тарқалган. Кўпчилик турлари (кўзикорин, шампиньон, оқ замбуруғ ва б.) истеъмол қилинади, баъзилари (мухомор, оқ поганка) заҳарли. Кўпгина Б. сапротроф ва ўсимликларнинг факультатив паразитлари ҳисобланади. Б. ўсимлик қолдиқларини парчалашда иштирок этади, ўсимликларда касаллик келтириб чиқаради. Бир қанча турлари дарахтлар б-н микориза ҳосил қилади. Айрим турлари антибиотиклар ишлаб

чиқаради. Дарахт танасида учрайдиган пўкак замбуруғи дарахтни чиритади.

БАЗИДИЯЛАР (юн. basidon — асос) — базидияли замбуруғларнинг спора ҳосил қиладиган органлари; дикариот гифлар учидан икки ядроли хужайралардан ҳосил бўладиган тўғноғичсимон битта (холобазидия) ёки тўртта (фрагмобазидия) хужайрадан иборат. Ривожланишига кўра жалта (аск)га ўхшаб кетади. Б.да жинсий жараён содир бўлади, яъни дикарионлар ядролари қўшилади ва диплоид ядро редукцион бўлинади, сўнгра 2 — 4 та базидиоспоралар шаклланади. Базидиоспоралар Б.дан ташқарида ҳосил бўлиши б-н аскоспоралардан фарқланади. Базидиоспоралар қулай муҳитга тушгач янги мицелий ҳосил қилади.

БАЗИЛИКА (юн. basilike — шоҳона бино) — тарх (план)да чўзиқ тўғри тўртбурчак шаклидаги катта маҳобатли бино. Ички қисми қатор устунлар б-н узунасига кетган бир неча (асосан 3 ёки 5) қисм (неф)ларга бўлинган. Ўртадаги қисм Б.нинг асосий хонаси ҳисобланганлиги туфайли ёнидагилардан баландроқ ва кенгроқ бўлган, тепасидан дарчалари орқали ичкари ёритилган. Қад. Римдаги Б.лардан суд ва савдо идораси сифатида фойдаланилган, кейинчалик дастлабки христиан ибодатхоналарининг асосий тури бўлган.

БАЗИПЕТАЛ РИВОЖЛАНИШ (юн. basis — асос, туб, таг ва лот. peto — ин-тиламан) — ўсимликлар ён шохлари ёки органлари қисмларининг учидан тубига қараб ривожланиши, бундай ривожланиш натижасида ўсимликларнинг ёш қисмлари тубига яқинроқ жойлашади. Мас, гулли ўсимликлар баргининг тўқималари базипетал тарзда ривожланиб дифференциалланади.

БАЗИС (юн. basis — асос) — 1) асос, негиз, таянч, пойдевор.

2) Геодезияда — ер юзининг маълум жойида жуда аниқ ўлчаб олинадиган асосий чизиқ. Б. узунлиги ленталар ёки махсус (радиотўлқинлар ва ёруғлик нури воситасида ўлчовчи) асбоблар б-н аниқланади. Триангуляциял учбурчакнинг асосий томони узунлигини топиш учун ишлатилади.

БАЗИС АСБОБ — узунлик ўлчовлари ёки базисам жуда аниқ ўлчашга имкон берадиган геодезик асбоб. Шкалали лента ёки махсус асбоб (радиотўлқинлар ва ёруғлик нури воситасида ўлчовчи асбоб) дан иборат.

БАЗИС ДАВР — иқтисодиётда жорий (ҳисобот) даври маълумотлари (кўрсаткичлари)ни қиёслаш учун қабул қилинган бирор вақт (ой, квартал, йил ва х.к.) ёки сана.

БАЗИС НАРХ — 1) режали иқтисодиётда доимий деб қабул қилинган ва халқ хўжалиги кўрсаткичлари (мас, миллий даромад ҳажми, саноат, к.х. ялпи маҳсулоти ва б.) даги ўзгаришларни, индексларни ҳисоблашда асос қилиб олинган нарх. Турли йилларда нархлар ўзгариб тургани учун мазкур кўрсаткичлар динамикасини нархларга қараб ҳисоблаб бўлмаган, шу сабабли ҳисобкитоб ҳамда режалаштириш ишларида Б.н. қўлланилган;

2) сифат кўрсаткичлари аниқ бўлган товарнинг контракт ёки прейскурант нархи. Ҳақиқий нархларга нисбатан ўрта мезон вазифасини бажаради. Сифати белгиланган (базис) кўрсаткичларда фарқ қиладиган товарлар етказиб берилганда нарх даражаси товар сифати Б.н.га устамалар ёки ташламалар ёрдамида белгиланади.

БАЗИТЛАР — асосли магматик тоғ жинслари. Таркибида кремний оксиди 50 — 55% дан ошмайди, аммо Al, Ca, Fe, Mg

кўп. Кварц йўқ. Габбробазальт туркумига мансуб тоғ жинсларининг умумий номи. Ўзбекистонда Қулжуктоғ, Томди, Султон Увайс, Ҳисор тоғларида учрайди. Мис, никель, кобальт ва б. фойдали қазилма конлари Б. тарқалган ҳудудларда бўлади. Б.дан тайёрланган безак кошничалари иморат деворларини пардозлашда, кошинкорликда ишлатилади.

БАЗМ — тўй муносабати б-н катта уй ёки кенг ховли саҳнида ўтказиладиган томоша, катта меҳмондорчилик, зиёфат, кеча. Б.лар одатда созандахонанда, ногорачи, сурнайчикарнайчилар, раққос ва раққосалар, аскиябозлар иштирокида ўтказилади. Б. жуда қадим замонлардан расм бўлган. Б. мазмуни, иштирокчилари ва Б.даги чолғу асбобларига қараб бир қанча турларга бўлинади. Ноғора, доира, ўйинчилар иштирокида ўтказиладиган тўй Би «Ноғора Б.» дейилади. Келиннинг дугоналари, тенгқурлари йиғини «Қизлар Би.» (баъзи жойларда «Қизлар мажлиси») дейилади. Ўзбек ва тожикларда Б.нинг махсус тақлифсиз, ҳамма қатнашадиган тури «Доира хабар қиладиган Б.» ҳам бор (одамлар доира овозини эшитиб, ўзлари келаверадилар). Иштирокчилари кўп, зиёфати тўкин «Би Жамшид» (шоҳ Жамшиднинг дабдабали Б.ларига нисбатан), яқин кишилар ўртасида ёки куй ва ашула ишқибозлари учун мусикачилар уюштирадиган Б. «Б. хосаги» дейилади. Ўтмишда хон ва амирлар саройида ўтказиладиган Б.лар санъат асарларини халқ орасида кенг ёйишга хизмат қилган.

БАЗОФИЛИЯ (базис ва юн. phileo-муҳаббат, севиш) — 1) хужайра структурасининг ишкорий бўёқлар (мас, гематоксинин, азур, сафранин ва б.) б-н бўялиш хоссаси. Б. одатда хужайра цитоплазмасидаги компонентлар, асосан рибонуклеин кислота (РНК) нинг кислоталик хусусиятларига боғлиқ бўлиб, кам дифференциалланган, тез ўсаётган ва зўр бериб оксил синтез

килаётган хужайраларга (айниқса ўсма хужайраларига) хосдир;

2) периферик конда базофиллар сонининг кўпайиб кетиши шаклидаги лейкоцитоз.

БАЗУДИН, диазинон—ўсимликларни зараркунанда хашаротлардан химоя қилишда ишлатиладиган кимёвий модда; инсектицид. Ўсимликларга ўсиш даврида пуркаш учун 60% ли эмульсияланувчи концентрат, уруғликни экишдан олдин упалаш учун 40% ли хўлланадиган кукун, 30% ли кукун, экиш пайтида солинадиган 5% ва 10% ли донатор препарат ҳолида ишлаб чиқарилади. Буғдой, қанд лавлаги, беда, маккажўхори, сабзавот экинлари ва б.нинг сўрувчи ва кемирувчи зараркунандалари (тўпламлар, шира, ўргимчаккана ва б.)га қарши қўлланилади. Таъсири 45 кундан ортиқ сақланади.

БАЗУМИ ТИЗМАСИ - Кичик Кавказдаги тоғ тизмаси. Арманистон Республикасининг шим. қисмида. Уз. 70 км. Энг баланд жойи 3016 м. Асосан гранитлардан тузилган. Ён бағирлари дашт, бутазор ва ўрмондан иборат. Баланд қисмларида субальп ва альп ўтлоқлари бор.

БАИРИКИ - Кирибати пойтахти, Тарава атрофида. Аҳолиси 25,3 минг киши (1996). Тинч океандаги порт. Копра ва фосфат, балиқ экспорт қилинади.

БАИЯ — Бразилия шим.-шарқидagi штат. Майд. 567 минг км². Аҳолиси 11,7 млн. киши (1990). Маъмурий маркази — Сальвадор ш. Бразилия яситоғлигининг шарқий қисмида, Сан-Франсиску дарёси хавзасида жойлашган. Мамлакатнинг энг кўп нефть қазиб оладиган ва қайта ишланадиган ҳамда олмос олинадиган штати. Йирик Паулу-Афонсу ГЭС ишлаб турибди. Штат жан.да какао, тамаки, шакарқамиш плантациялари бор. Озиқ-овқат, тўқимачилик, кўн пойабзал, кимё

ва б. бир қанча саноат корхоналари мавжуд. Чорвачилик ҳам ривожланган.

БАИЯ-БЛАНКА — Аргентина шим.даги шаҳар, Буэнос-Айрес провинциясида. Атлантика океани соҳилидаги порт. Автомобиль ва т.й. тугуни. Аҳолиси 271 минг киши (1991, шаҳар атрофи б-н). Асосий саноат тармоқлари — нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат (ун кадоклаш, сут-гўшт ва б.), кўнтери. Паппа рнининг савдо маркази. Ун-г бор. Шаҳарга 1828 й.да асос солинган.

БАЙ ПУЛИ — савдо-сотиқ ва ишга ёллаш-ёлланиш ишларида ўзаро келишувдан сўнг бир томоннинг иккинчи томонга тўлов ҳисобидан олдиндан берадиган пули. Томонлар ўртасидаги келишувга кафолат ва уни мустақкамлашга хизмат қилади.

БАЙБАК, чўл суғури (*Marmota bobac*) — суғурлар уруғига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Тийинсимонлар оиласига киради. Танасининг уз. 60 см гача, думи 15 см гача, оғирлиги 6,5 кг гача. Россия, Украина ва Шим. Қозоғистон чўлларида тарқалган. Тупроқда қазилган инларида оила бўлиб яшайди. Эргалаб ва кечқурун фаол ҳаёт кечиради. Қишда 6 ой уйқуга кетади. Сони камайиб кетганлиги туфайли муҳофаза қилинади.

БАЙДАРА ВОДИЙСИ - Қрим я.о.нинг жан.-ғарбидаги сойлик. Севастополдан жан.-шарқда. Уз. 16 км, эни 8 км гача. Сойликда деҳқончилик қилинади, боғ, тоқзорлар барпо этилган, ён бағрида дарахт ва буталар ўсади. Ялта—Севастополь шоссе йўли Б. в.дан (Байдара Дарвозаси доवони орқали) ўтади. Туризм ривожланган.

БАЙДАРАТА ҚЎЛТИҚЧАСИ - Кара денгизидagi қўлтиқ, материк қирғоғи б-н Ямал я.о. орасида. Уз. қарийб 180 км. Эни 78 км. Қишда музлайди. Айрим йиллари,

хатто ёз ойларида ҳам музлаб ётади.

БАЙДАРКА — хипча енгил қайиқ. Эшқаклари илгаксиз. Руль б-н бошқарилади, руль оёқда бурилади. Спорт Б. си — яхлит ёғоч ёки пластмасса қопламали, турист Б.си — ёғоч, металл ёки пластмассадан йиғма қобирғали қилиб ясалиб, сув ўтказмайдиган материал қопланган бўлади. Турист Б.си йиғма ҳолда кўпинча 2 та қопга жо бўлиб, оғирлиги 27 — 50 кг келади. 180 — 350 кг гача юк кўтара олади. Тинч сувдаги пойгага мўлжалланган спорт Б.си юпка фанердан ясалади. Б. усти палуба б-н ёпилиб, 1, 2, 4 нафар эшқакчи учун люклар ишланган бўлади. Бир эшқакчи учун мўлжалланган Б.нинг уз. 5,2 м, кенлиги 51 см, оғирлиги 12 кг; икки эшқакчи учун мўлжаллангани — 6,5 м; 55 см; 18 кг; тўрт эшқакчи учун мўлжаллангани — 11 м; 60 см; 30 кг. Спортчилар икки куракли эшқакни оқимга қараб ўтирган ҳолда эшадилар (қ. Байдарка ва каноэда эшқак эшиш). Б.да пойгалар эркаклар ўртасида 1936 й.дан, аёллар ўртасида 1948 й.дан олимпия мусобақалари дастурига киритилган.

БАЙДАРКА ВА КАНОЭДА ЭШҚАК ЭШИШ — спорт тури, пойгалар ва слаломдан иборат. Б. ва к.э.э. мусобақалари 19-а.нинг 60-й.ларида Европанинг кўпгина мамлакатларида эшқакчилар клублари пайдо бўлгандан сўнг бошланди ва аввал байдаркаларда, кейин каноэда спорт пойгалари ўтказиладиган бўлди. Халқаро каноэ федерацияси (ИКФ, 1946й. ташкил топган) 54 миллий федерацияни бирлаштиради (1991). 1936 й.дан Б. ва к.э.э. олимпия ўйинлари дастурига киритилган, 1938 й.дан жаҳон чемпионатлари ўтказилади. Байдаркалардаги мусобақалар аёллар ва эркаклар ўртасида, каноэда эса — фақат эркаклар ўртасида бўлади. Байдаркалар бир кишилик, икки кишилик ва тўрт кишилик, каноэ — бир кишилик ва икки кишилик. 1972 й.дан байдарка ва

каноэда слалом мусобақалари олимпиада мусобақалари дастурига тажриба тариқасида киритилган. Ўзбекистонда бу спорт тури хаваскорлари 50-й.лардан сув хавзалари, анҳор ва дарёларда машқ қилиб, мусобақаларда қатнаша бошладилар. Ўзбекистон терма жамоаси 1996 й.ги 26-ёзги олимпия ўйинларида ва айниқса 1997 й.ги Осиё биринчилигида муваффақиятли иштирок этди. Сокчасити (Жан. Корея) ш.да бўлган қитъа чемпионатида 12 олтин, 11 кумуш, 9 бронза медали кўлга киритилиб, биринчи ўрин эгалланди. Жамоа муваффақиятига халқаро спорт усталари ака-ука С. ва В. Шоисломовлар (каноэ), Д. Коваленко (каноэ), Т. Левина, И. Лялина, А. Шпиганович, И. Исакова (байдарка) қатта ҳисса қўшишди. Ўзбекистон Б. ва к.э.э. жамоаси 13-Осиё ўйинлари (Бангкок, 1998) чемпиони номини ҳам олди, Б. ва к.э.э. бўйича асосий спорт базалари Тошкент денгизи, Чорвоқ сув омбори, Самарқанд эшқак эшувчилар каналидадир.

БАЙЕР Адольф (1835.31.10, Берлин -1917.20.8, Штарнберг) — немис кимёгари. Петербург ФАнинг хорижий мухбир аъзоси (1892). Бўёқлар ва ациклик бирикмалар синтези асосчиларидан бири. 1883 й.да индигони тўлиқ синтез қилиб, унинг тузилишини аниқлади. Цистрансизомерия тушунчасини амалиётга тадбиқ этди. Пиррол ва пиридин асосларини, сийдик кислота гуруҳи бирикмаларини ўрганди, конденсация реакцияларини тадқиқ қилди. Б.нинг ацетилен, ароматик ва алициклик углеводородлар соҳасидаги тадқиқотлари кучланишлар назариясининг кашф этилишига олиб келди. Нобель мукофоти лауреати (1905).

«БАЙЕР» — Германиядаги кимё компанияси, 1863 й.да ташкил топган. 1992 й.гача Германиянинг «И. Г. Фарбениндустри» кимё концерни таркибига кирган. Ўғитлар,

ўсимликларни зараркундалар ва касалликлардан химоя қилиш воситалари, уруғлик дориланадиган препаратлар ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради, агрокимёвий хизмат кўрсатади. Жаҳондаги 150 дан ортиқ мамлакатлар б-н ҳамкорлик қилади. 1992 й.дан Ўзбекистонда ваколатхонаси очилган. Айланма капитали 48,6 млрд. марка, 141 минг ишчи-хизматчи ишлайди (1997).

БАЙЕРА (Baiera) — гинкгодошлар оиласига мансуб кад. ўсимликлар туркуми. Барги дихотом томирли, ярим тўғарак ёки кенг пона шаклида, асосигача айри шохланиб, бир неча марта бўлинган. Баргининг устки ва остки эпидермис хужайралари ва барг (оғизча)лари ҳар хил тузилган. Б. баргининг бўлиниши ва томирланишига биноан турларга ажратилади. 20 га яқин тури маълум, шундан 3 таси Ўзбекистоннинг Фарғона водийсида ўсганлиги исботланган. Қолган турлари ер шарининг шим. ярмидаги деярли ҳамма давлатларнинг юра, бўр қатламидан топилган.

БАЙЗО (араб.— оқ рангли, ялтирок) — кад. пўлатнинг бир тури. Сифат жиҳатдан исфаҳон пўлатидан (қ. Булат) сўнг 2-ўринда туради. Б. олиш учун тенг миқдордаги темир ва оддий пўлат ўтда киздирилиб, сандонга иккиси устма-уст қўйилади, болға ва боскон б-н уриб ёйилади. Совигач, яна киздирилиб, буклаб, уриш давом эттирилади. Бу жараён темирнинг тахм. ўндан бир қисми пўлат жисмига сингунга қадар давом эттирилади. Шунда у ялтираб, «хол» ташлаб туради. Б.дан пичоқ, қилич, ханжар тиглари ясалган.

БАЙИР, Бойир — қумли чўлларда шамол таъсирида пайдо бўлган ботиқ жойлар. Б.да кичик чуқурликлар б-н бирга қатор қум тепалари ҳам бўлади. Қримда, Туркменистонда тоғ олди баландликлари Б. деб юритилади. Устюрт ва Манкишлоқда усти ясси тепа, қирлар

ҳам Б. дейилади.

БАЙКАЛ (туркийча Бойкўл) - Шарқий Сибирнинг жан. даги чучук сувли кўл. 456 м баландликда жойлашган, тоғлар б-н ўралган. Майд. 31,5 минг км2. Уз. 636 км, ўртача эни 48 км. Б. дунёдаги энг чуқур (1620 м гача) кўл. Тектоник жараёнлар натижасида вужудга келган. Б.га 336 дарё (шу жумладан Селенга, Баргузин, Юқори Ангара ва б.) қуйилади, Ангара дарёси оқиб чиқади. Кўлда 27 орол бор. Январда музлаб, майда муздан бўшайди. Б.да қарийб 1800 тур флора ва фауна учрайди. Балиқ овланади. Кема қатнайди, ёғоч ташилади. Б. соҳилида Слюдянка, Байкальск ш лари жойлашган. Листвянка шаҳарчасида Россия ФА Сибирь бўлимининг Лимнология ин-ти бор. Селенга дарёсининг қуйи оқими Рашидуддин (1247 —1318) асарида Баркўжин ёки Баркўжин-тўқум дейилган.

БАЙКАЛ ТИЗМАСИ - Байкал кўлининг шим.-ғарбий соҳилидаги тоғ тизмаси. Уз. қарийб 300 км, энг баланд нуқтаси 2572 м (Черский тоғи). Б.т. қадимги кристалли жинслардан таркиб топган. Б. т.нинг ғарбий ён бағри (1200 — 1400 м гача) ТИЛОҒОЧ тайгаси б-н, шарқий ён бағри сийрак ўрмон б-н, 1000 — 1600 м баландликкача ўрмонли дашт, қарағай ва тилоғоч ўрмонлари б-н қопланган. Ўрмонлардан юқорида лакана буталар, сўнгра қурумлар бошланади.

БАЙКАЛ-АМУР МАГИСТРАЛИ, **БАМ** — Шарқий Сибирь ва Узок. Шарқдаги т.й.; Россияни Тинч океан б-н боғлайдиган 2-магистраль т.й. (биринчиси Транссибирь магистрალი). Умумий уз. 4300 км, Тайшетдан Советская Гавань аҳоли пунктигача давом этади. БАМнинг Усть-Кут (Лена дарёси бўйида) — Комсомолск-Амур қисми (3105 км; 1974 й. қурилиши бошланиб, 1984 й.да поездлар қатнови йўлга қўйилган) 1989 й. фойдаланишга топширилган. БАМнинг Тайшет — Усть-

Кут ва Комсомолск-Амур — Советская Гавань қисмлари 40-й.лар охири — 50-й.лар бошида қурилган; БАМ — Тинда, Известковая — Урал ва Волочаевка — Комсомолск т.й. линиялари орқали Транссибирь т.й. б-н туташади. 1981 й.да Байкал-Амур т.й. (бошқарма) ташкил этилган.

БАЙЛАҚОН — Араке ва Кура дарёлари бирлашадиган ерга яқин бўлган шаҳар (Арронца). 1221 й.да мўғуллар истилоси даврида вайрон қилинган ва 1403 й.да Амир Темур томонидан қайта тикланган.

БАЙНАЛМИЛАЛЧИЛИК (араб, «байналмилал» — миллатлараро) — жаҳондаги турли миллат ва ирқларга мансуб кишиларнинг халқаро бирдамлиги; уларнинг бир-бирларини тушунишлари ва ўзаро ишончининг, маданиятлар, кадриятлар, билим ва технологиялар ўзаро сингиб боришининг асоси; миллатчиликнинг зидди. Инсоният тарихи турли миллатлар ва элатлар орасида иқтисодий, сиёсий ва маданий-маънавий алоқалар ўрнатилиб, уларнинг тобора мустақамланиб бориши жараёнидир, мазкур муносабатларсиз эса ижтимоий тараққиёт амалга ошмайди.

15-а. охиридан бошланган буюк географик кашфиётлар, саноат тараққиёти, фан ва техника соҳасидаги оламшумул ихтиролар давлатлар ва халқлар орасида бекиёс даражада кенгайган иқтисодий ва сиёсий, маданий, маърифий ҳамда маънавий алоқаларнинг жадаллашувига олиб келди. Бу байналмилал алоқалар миллий онг ва ўз-ўзини англаш, миллий озодлик ҳамда мустақиллик ғояларининг шаклланиши ва тарқалишига; илм-фан ва техника, маданият ва маърифат соҳаларидаги ютуқларнинг айирбошланишига кенг йўл очиб берди.

Мустабид шўролар тузуми даврида Б. бир томонлама талқин қилинди. фақат ишчилар синфи, унинг партиялари

мафқураси ва сиёсатининг асосий принципларидан бири, социализм ва коммунизм учун курашдаги бирлиги, деган маънода тушунтирилиб, бунда «пролетар интернационализи»гина кўзда тутилди. Аслида эса Б. умуминсоний ҳодиса бўлиб, барча халқлар ва мамлакатларнинг тараққиёт сари ҳаракатининг, мустақиллик ва миллий озодлик курашининг ғоят зўр омилidir.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ўз ички ва ташқи сиёсатида Б. ғояларига содиқ тарзда жаҳондаги барча халқлар ва миллатлар б-н дўстона алоқаларни ўрнатиш ҳамда ривожлантириш йўлидан бормоқда. ЎЗР илғор мамлакатлар б-н барча соҳада ҳамжихатлик, ҳамкорлик ва бирдамликни барқарор этишга интиломда, халқаро муносабатларнинг умум тан олган қоида ва тамойилларига риоя қилмоқда. Мамлакатда барча фуқароларнинг, улар миллати ва ирқидан қатъи назар, ўзаро ишончи ҳамда бирдамлигини мустақамлаш, миллий-маданий неъматларини ўзаро айирбошлаш юзасидан изчил сиёсат юритилмоқда. Ўзбекистонда жами 100 дан зиёд — рус, украин, белорус, козок, қирғиз, уйғур, татар, қорақалпоқ, тожик, немис, корейс ва б. халқларнинг миллий-маданий марказлари, республика миллий-маданий маркази ташкил этилган, барча эл-элатларнинг маънавий юксалиши учун тенг имкониятлар яратилган.

БАЙРАМ (туркийча — катта йиғин, тўй) — кенг нишонланадиган тантанали кун. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт давомида келиб чиқиши, мазмуни, ижтимоий ҳаётда қарор топишига кўра анъанавий, диний, миллий ва б. Б.лар вужудга келди. Авлоддан-авлодга мерос тариқасида ўтиб келадиган Б. анъанавий Б. дейилади. Мас., наврўз байрами. Анъанавий Б.лар бирор халқ ёки миллатнинг айни вақтдаги ижтимоий турмуши, ҳаёт кечириш тарзи б-н бевосита боғлиқ бўлмайди.

Диний Б.да ҳар бир монотеистик диннинг ақидаларида белгилаб қўйилган маросимлар нишонланади. Мас, ийд байрами. Миллий Б.ларда у ёки бу миллатнинг тарихидаги муҳим воқеа-ҳодисалар нишонланали. Мас, Мустақиллик куни, Конституция куни. Булардан ташқари яна касб-ҳунар Б.лари ҳам бор (Ўқитувчи ва мураббийлар куни, Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари куни каби). Шўролар ҳукмронлиги даврида ўзбек халқининг қад. миллий, анъанавий янги йил Б.ларидан ҳисобланган Наврўз қатагон қилиниб, диний байрамлар (Рамазон ҳайити, Қурбон ҳайити) тазйикқа учради. Кўп йиллар давомида, айниқса зиёли ва фирқа аъзолари ҳайит намозини ўқиш учун масжидга чиққанликлари учун ҳам таъқиб қилинди. Ўзбекистон мустақилликка эришгач Президент И.А. Каримовнинг фармони б-н Рўза ва Қурбон ҳайитларининг биринчи кунлари дам олиш куни деб эълон қилинди. Ҳайит кунлари ва улар б-н боғлиқ маросимлар батамом қарор топди, шунингдек бошқа қадриятлар ҳам тикланмоқда. Чунончи Наврўз умумхалқ Б.и сифатида ҳар йили катта тантана қилиниб, бу кун (21 март) дам олиш куни деб эълон қилинди (яна Қ. Байрам кунлари).

БАЙРАМ КУНЛАРИ - муҳим воқеаларга бағишланган, анъана сифатида нишонланадиган, иш куни ҳисобланмайдиган кунлар. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қуйидаги кунлар байрам (дам олиш) кунлари деб белгиланган: 1 январь — Янги йил; 8-март — Хотин-қизлар куни; 21 март — Наврўз байрами; 9 май — Хотира ва кадрлаш куни; 1 сентябрь — Мустақиллик куни; 1 октябрь — Ўқитувчи ва мураббийлар куни; 8 декабрь — Конституция куни; Рўза ҳайити (Ийд ал-Фитр)нинг биринчи куни; Қурбон ҳайити (Ийд ал-Адха)нинг биринчи куни. И.ч.-техника шароитлари ва б. шароитларга (узлуксиз ишлайдиган корхоналар, объектларни қўриқлаш,

уларнинг хавфсизлигини таъминлаш кабиларга) кўра ишни тўхтатиб туриш мумкин бўлмаган жойларда, аҳолига хизмат кўрсатиш зарурати бўлган ишларда, шунингдек кечиктириб бўлмайдиган таъмирлаш ва юк ортиш-тушириш ишларида Б.к. ишлашга йўл қўйилади. Б.к. бажарилган ишлар учун камида икки ҳисса миқдорида ҳақ тўланади. Тўланадиган ҳақнинг аниқ миқдори жамоа шартномасида, агар у тузилмаган бўлса, иш берувчи томонидан касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи б-н келишиб белгиланади. Б.к. даги иш ходимнинг хоҳишига қараб бошқа дам олиш куни (отпуск) бериш б-н қопланиши мумкин. Б.к. даги иш ёхуд иш вақтидан ташқари бажарилган иш учун бошқа дам олиш куни берилган тақдирда, бундай ишлар учун камида бир ҳисса миқдорда меҳнат ҳақи тўланади.

БАЙРАМАЛИ — Туркменистоннинг Мари вилоятидаги шаҳар (1931 й.дан). Т.й. станцияси. Аҳолиси 46 минг киши (1999). Пахта тозалаш, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Буйрак касалликлари учун иқлимий курорт. Ёзи иссиқ, қуруқ, ўртача т-раси 30° дан юқори, бир йил ичида куёшли кунлар кўп (қарийб 290 кун). Қиши юмшоқ. Ўртача йиллик намлик 50% (ёзда 25%). Йилига 130 мм ёгин тушади. Б. яқинида қад. Марв харобалари сақланган. Б.дан 28 км шим.да Худойназар авлиёнинг пахсадан ишланган мақбараси (12-а. боши) бор. Б. яқинидан табиий газ чиқарилади.

БАЙРАМАЛИХОН (18-а.) - Марв ҳокими (1782/83 — 1785/86). Ҳожарлар уруғидан. Бухоро амири Шоҳмурод б-н бўлган жангда ҳалок бўлган. Туркменистондаги шаҳар ва кўҳна Марв харобалари яқинидаги қалъа Б. номи б-н аталган.

БАЙРАМХОН (асл исми Муҳаммад

Байрамхон ибн Сайф Алибек) (? — 1561.1.2) — бобурийлар даври сиёсий арбобларидан, шоир. Акбаржон оталиғи (қ. Оталиқ). Туркманларнинг қора кўюнли уруғидан. Ёшлиғида Бадахшонда бобурийлар хизматиға қиради. 1534 й. мухрдорлик мансабига тайинланади. 1540 й. Шершоҳ исёни сабабли Ҳумоюн б-н Эронга кетади ва 1545 й. Ҳумоюннинг инилари Мирзо Аскарӣй ва Комронлардан Қандаҳор ҳамда Кобулни қайтариб олиш учун қилинган урушда қатнашади. Б. шундан сўнг 10 йилча Қандаҳорда яшайди ва бадийий ижод б-н шуғулланади. 1555 й. «Хони ҳонон» (бош хон) унвонига сазовор бўлади. Б. ҳажга кетаётиб Гужаротнинг Паттон деган жойига етганда лоҳани уруғидан бўлмиш Муборакхон томонидан ўлдирилиб, дастлаб Шайх Хусомиддин мақбарасига дафн этилган, кейинчалик унинг хоки Дехлига, 1563 й.да эса Машҳадга келтирилиб, Имом Ризо мақбараси ёнига қўйилган. Б.нинг туркий, форсий тиллардаги шеърларидан иборат девони бизгача етиб келган.

БАЙРАМХОН Абдурахим (1556 -1622, Дехли) — шоир, таржимон. Байрамхон ибн Сайф Алибекнинг ўғли. Акбар ҳукмронлиғи даврида «хонлар хони» унвонига сазовор бўлган. Б. «Бобурнома»ни форсчага таржима қилган.

Ҳиндистон тарихига оид асарларда «Раҳимий» тахаллуси б-н турк, араб, форс, ҳинд ва санскрит тилларида ёзган шеърлари бор. Ж. Неру Б.га юксак баҳо берган. Тарихчи Абулбоқи Ниҳовандий Б.га бағишлаб «Маосири Раҳимий»ни ёзган (1927), унда шоирнинг ҳаёти, ижоди, ўша даврдаги сиёсий ва маданий ҳаётда тутган ўрни ҳақида маълумот берган.

БАЙРОН (Вугоп) Жорж Ноэл Гордон (1788.22.1, Лондон - 1824.19.4, Мисолунги, Греция) — инглиз шоири, Кембриж унтида ўқиган. Лордлар

палатаси аъзоси (1809 й.дан). «Чайлд Ҳаролд зиёрати» достонини (1812, 1817 — 18) яратди. Шарқ достонлари туркумидаги «Кофир», «Абидослик келин» (1813), «Қароқчи», «Лара» (1814), «Коринф қамали», «Паризод» (1816) каби достонлари Низомийнинг «Лайли ва Мажнун», Фирдавсийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» асарлари таъсирида ёзилган. Б. 1817 — 22 й.ларда Италияда яшайди. «Тассо шикоятӣ» (1817), «Мазепа» (1818) поэмалари, «Манфред» (1817), «Хотин» (1821) драмаларида адолатсизликка қарши курашга чақиради, инсон ва дунё муаммоси етакчи мавзу бўлган. Б. 1818 й.да «Дон Жуан» шеърӣй романини ёзишга киришган. Асарда инсон ва муҳит масаласи биринчи ўринга чиққан. Бунда Б. романтизмдан реализмга ўтган (асар тугалланмаган). Унинг қатор шеърлари, «Чайлд Ҳаролд зиёрати», «Манфред», «Шийлон тутқуни», «Шийлон сонета» достонлари ўзбек тилида нашр қилинган.

БАЙРОҚ — 1) таёқ, сим ва б.га маҳкамланган муайян ранг ва ўлчамдаги мато. Ўрта асрларда туркий халқлар орасида у туға деб аталган (қ. Ҳарбий байроқ). Ўрта асрларда Ғарбий Европа шаҳарларида табақа, уюшма ва корхона ўз Б.ига эга бўлган;

2) давлатнинг расмий рамзи (қ. Давлат байроғи).

БАЙРУТ — Ливан Республикасининг пойтахти. Ўрта денгизнинг шарқий соҳилидаги сертепа ярим оролда жойлашган порт. Иқлими субтропик; ёзи иссиқ ва қуруқ. Январнинг ўртача т-раси 14°, авг.ники 28°; ўртача йиллик ёғин 900 мм. Аҳолиси 1,5 млн. киши (1990, шаҳар атрофи б-н).

Б. мил. ав. 18-а.да Берута, Берит деб аталган. Миср қўл остида (мил. ав. 15-а. гача), сўнгра хеттларга (мил.ав. 14-а.), оссурияликларга тобе бўлган. 635 й. араб халифалиғи таркибига киритилган. Б.ни 1110 й.да солиб юриши қатнашчилари эгаллади. 14 — 15-а.ларда мамлуқлар

қўл остида бўлди. 1516 й.да эса турклар тасарруфига ўтди. Ливан амири Фахруддин II (1584 — 1635) замонида расман мустақил давлатнинг маркази эди. 17 — 18-а.ларда Б.ни Ливан амирлари ҳамда турк волийлари идора қилди. 1860 й. авг.да французлар босиб олди. 1920 й 1 сент.дан французлар мандати остида «Улуғ Ливан давлати», 1926 й.дан Ливан Республикасининг (1943 й. нояб.гача француз мандати остидаги) маркази. 20-а.нинг 30 — 50-й.ларида Б. Ливандаги миллий озодлик ҳаракатининг энг йирик марказларидан бири бўлди. 1943 й.дан мустақил Ливан пойтахти.

Б.— йирик порт, т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Яқин ва Ўрта Шарқҳамда Европа мамлакатларининг транзит савдолари Б. орқали ўтади. Мамлакатнинг савдомолия маркази. Давлатнинг 60% саноат корхоналари шу ерда жойлашган. Тўқимачилик, трикотаж, кўн, озиқ-овқат (тамаки ва б.), металлсозлик саноати тармоқлари ривожланган. Б. орқали четга цитрус мевалари, олма, зайтун мойи, хом ипак, жун чиқарилади.

Б.да меъморий ёдгорликлардан Жоме ал-Умарий масжиди (1291 й.да қайта қурилган), «Сарой масжиди» (16-а. боши) ва б. сақланган. Б. асосан замонавий шаҳар; кўп қаватли уйлар, меҳмонхона, банк ва б. қурилган. Б. марказида 3 катта майдон бўлиб, бошқа шаҳарларга борадиган йўллар шу ердан бошланади. Б.да ун-тлар, Миллий кутубхона, Катта меъморий музей (санъат тарихи), Сурсок музейи (замонавий санъат), коллежлар ва б. бор.

БАЙСЕЙТОВА Кулаш (Гулбахром) (1912.19.4 (2.5) - Олмаота - 1957.6.6) — қозоқ опера хонандаси (лирик-колоратурали сопрано). Тошкент давлат консерваториясида таълим олган. Қозоқ драма театри (1930 — 34), Мусикали театр (1934 — 37), Қозоқ опера ва балет театри (1937 й.дан)да ишлаган. Кизжибек («Қизжибек»), Хадича

(«Жалбир»), Акжунус («Эр Таргин»), Ажар («Абай»), Сора («Биржон ва Сора») ва б. партияларнинг биринчи ижроچиси. Биринчи бўлиб қозоқ опера сахнасида мумтоз опера қахрамонларини (Татьяна, «Евгений Онегин», Чиочиосан, «Мадам Батерфляй») яратган.

БАЙТ (араб. — уй) — икки мисра шеър.

1) Шарқ халқлари шеърини ғазал, қасида, маснавий ва б. жанрлари Б.дан тузилади. Таржиббанд ва таркиббандларда бандларни бир-бирига боғловчи Б. восита Б. дейилади. Мас, Навоийнинг «Ғаройиб уссиғар» девонида «Кетур соқий, ул майки, субғи аласт,

Анинг нашъасидин кўнгул эрди маст» деб бошланган таржиббанди (10 банд, 200 мисра)нинг ҳар бири

«Харобот аро кирдим ошифта ҳол,

Май истарга илгимда синсин сафол»

Б.и б-н тугалланган. Бадиий ижодда бир Б.ли мустақил шеърлар ҳам бор;

2) безак ва нақш мужассамотларидан бири. Безак санъати, хусусан амалий санъат (мискарлик, кулоллик, рихтагарлик ва б.)да кенг қўлланилади. Рўзғор буюмлари (қоса, чойнак, пиёла, лаган, офтоба ва х.к.) ва меъморий обидалар безакларига ўтмишда кўпинча шеърин мисралардан хусниҳат (куфий, сулс, насх, настаълик, райҳоний) б-н Б. битилган. Б. буюмга ўзига хос нафосат, бадиийлик бахш этади.

БАЙТ ул-МУҚАДДАС (араб.- муқаддас уй) — Қуддус (Иерусалим) ш.да қадимдан мавжуд бўлган, христианлар ва яҳудийларда муқаддас ҳисобланган ибодатхоналар; шу муносабат б-н Қуддус ш.нинг ўзи ҳам Б. ул-М. деб ном олган.

«**БАЙТ ул-ҲИКМАТ**» (ёки «Хизонат ул-ҳикмат») — олимларни бирлаштирган илмий муассаса. Халифа Ҳорун ар-Рашид (766 — 809) Бағдодда ташкил этган. Ўзбекча асарларда «Билим уйи» ёки «Донишмандлар уйи» деб юритилади. Муҳаммад Хоразмий халифа Маъмун даври (813 — 833)да «Билим уйи»даги жуда бой кутубхонага бошчилик қилган. Кутубхонада ҳинд, юнон, сурёний (сурия), араб, форс тилларида 400 000 жида кўлёзма китоб сақланган. Хоразмий ўша китоблардан фойдаланиб, ҳинд усулида илми ҳайъат (астрономия)га оид «Зижи Хоразмий» асарини ёзган. Ҳинд рақамлари асосида ҳоз. араб рақамларини соддалаштирган, кенгайтирган ва биринчи марта араб тилини баён этиб, унинг кенг тарқалишига ҳисса қўшган.

Таржима ишларида турли мамлакатлардан келган олим ва таржимонлар, жумладан Туркистон олимларидан Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Аббос ибн Сайд Жавҳарий ва Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазийлар қатнашган. Бу ерда олимлар чет тилдаги мураккаб тушунчаларни беришга қодир араб атамашунослигини яратишга ва уни бойитишга катта ҳисса қўшдилар.

БАЙТАЛ - қ. Бия.

БАЙТАРИЯ — қ. Ветеринария.

БАЙТУЛЛОҲ (араб.-Аллоҳ уйи) макка ислом динининг ягона марказига айланганидан кейин Каъбага берилган ном.

БАЙТУЛМОЛ (араб. — мол-мулк уйи) — ислом мамлакатларида давлатга қаршли ва давлат тасарруфига ўтказилган мол-мулклар сақланадиган ҳамда улар юзасидан давлат ҳисобкитоб ишлари амалга ошириладиган махсус бино. Б.ни дастлаб халифа Умар ибн ал-Хат-тоб (ра) таъсис қилган (7-а.). Ундаги бойликлар асосан хирож, жизя, закот,

хумс каби солиқлардан тўпланган.

БАЙТУР — аркоғи (қ. Арқоқ) жуфт қилиб чийратилган, аксари қизил (баъзан, тўқ кўк) ипдан тўқиладиган газлама. Илгари Қашқардан келтирилар, қисман Андижон, Ўзган ва Ўшда ҳам тўқилар эди. Ҳозир тўқилмайди.

БАЙТҚЎРҒОНИЙ — ўртапишар қовун нави (Тошкент ш. яқинидаги Байтқўрғон қишлоғи номидан). Шакли тухумсимон, йирик, уз. 30 — 36 см, оғирлиги 4 — 6 кг. Сирти текис, дағалроқ, ёппасига тўр б-н қопланган, туси сарик. Пўсти қалин, эти оқ, юмшоқ, сершира, қалинлиги 4,5 — 5 см. Уруғи униб чиққанидан сўнг 85 — 93 кунда пишади. Таркибида 7,3 — 9,4% қанд бор. Ҳосилдорлиги 200 — 300 ц.га. Узок жойларга юбориш ва сақлашга чидамли. Б. Тошкент, Сирдарё ва Бухоро вилоятларида экилади (қ. Қовун).

БАЙҚОНУР, Бойқўнғир - жаҳондаги йирик космодромлардан бири. Қозоғистон Республикасининг Қарағанда вилоятида жойлашган. 1955 й. асос солинган. Кенг миқёсдаги космик тадқиқотлар дастурларини амалга оширишга мўлжалланган. Б. трассасида учиреш иншоотлари, техника истехкомлари ва ўлчаш пунктлари қурилган. Б.дан дунёда биринчи Ернинг сунъий йўлдоши учирилди (1957), жаҳонда биринчи космонавт — Ю. А. Гагарин (1961) ва кейинги барча космонавтлар космосга парвоз қилдилар. Б.дан бошқариладиган космик кемалар («Восток», «Восход», «Союз»), орбитал ст-ялар («Салют», «Мир»), ракета-космик тизим «Энергия» — «Бўрон», космик ст-ялар ва Ой, Венера, Галлей кометаси, Марсга ҳам турли ракеталар учирилди.

БАЙҲАҚИЙ Абулфазл Муҳаммад ибн Ҳусайн ал-Қотиб (995—1077) — тарихчи олим. Нишопур мадрасаларида

тахсил кўрган. Маҳмуд Ғазнавий саройида котиб (1021). «Зийнат ул-куттоб» («Котиблар зийнати») ва 30 жилдли «Тарихи оли Маҳмуд» («Маҳмуд хонадони тарихи») номли асарлар ёзган. «Тарихи оли Маҳмуд» асарининг Маҳмуд Ғазнавий ўгли Масъуд хукмронлиги (1030—41) га оид қисмигина сақланиб қолган бўлиб, у «Тарихи Масъудий» ва «Тарихи Байҳақий» номи б-н ҳам машхур. Бу асар Тошкентда сўз боши ва изоҳлар б-н рус тилида нашр қилинган (1962).

БАЙҲАҚИЙ Заҳириддин Абулҳасан Али ибн Зайд (1106, Сабзавор — 1174) — олим, табиб ва шоир. 1142 — 54 й.ларда Нишопурнинг бир неча масжидларида мударрислик қилган. Чуқур билими ва юксак инсоний фазилатлари туфайли халқ хурмати қозонган. Б. араб ва форс тилида 70 дан ортиқ асар ёзган бўлиб, улардан энг машхурлари — «Китоб ал-аруз» («Аруз китоби»), «Китоб азҳор ашжор ал-ашъор» («Шеърят дарахлари гуллари ҳақида китоб»), «Китоб атъимат ал-марзо» («Ҳасталар таоми ҳақида китоб»), «Китоб асомий ал-адвия ва хавосиҳо ва манофиъиҳо» («Доридармонлар номи, хусусияти ва фойдалари ҳақида китоб»), «Китоб фил-ҳисоб» («Ҳисоб ҳақида китоб»), «Машориб аттажориб» («Тажрибалар манбаи»), «Тарихи Байҳақ» («Байҳақ вилояти тарихи»), «Татимма «Сивон ал-ҳикма» («Ҳикмат жавони»ни тўлдирувчи китоб»), «Жавомий аҳком ан-нужум» («Юлдузлар ҳаракати қонуниятлари») ва б. Булардан «Татимма «Сивон ал-ҳикма» Ассижистонийнинг «Сивон ал-ҳикма» («Ҳикмат жавони») номли асарини тўлдирувчи бир китоб бўлиб, ўрта асрларда ислом оламида машхур энциклопедик асарлар сирасига қиради. Унда 10 — 12-а.ларда Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёда яшаб ижод этган 111 йирик алломанинг таржимаи ҳоли б-н бир қаторда тарихий, жўғрофий ва этнографик маълумотлар ҳам мавжуд.

«Татимма «Сивон ал-ҳикма», «Тарихи Байҳақ» ва «Жавомий аҳком ан-нужум» асарларининг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

БАКАЛАВР (лот. *baccalaria* — вассалнинг ер-мулки) — кўп мамлакатлардаги дастлабки илмий даража. Ўрта асрда Ғарбий Европа ун-тларида таълимнинг биринчи босқичини тугаллаган талабаларга берилган. Ўзбекистонда «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» (1997) га мувофиқ ун-т ва б. олий ўқув юртларининг 1-босқичи — бакалавриятни тугатганларга Б. даражаси берилди ҳамда давлат томонидан тасдиқланган намунадаги, касб-ҳунар фаолияти б-н шуғулланиш ҳуқуқини берадиган диплом топширилади. Баъзи хорижий мамлакатлар (мас, Франция)да ўрта маълумотга эга бўлиб, олий ўқув юртига кириб ўқиш ҳуқуқига эга бўлган шахс ҳам Б. деб аталади.

БАКАЛАВРИАТ — кўп мамлакатларда олий таълимнинг дастлабки босқичи. Ўзбекистонда Б. мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган таянч олий таълимдир. Ўқиш муддати камида 4 й. Бакалаврлик дастури тугаллангандан сўнг, битирувчиларга бакалавр даражаси берилиб давлат аттестацияси яқунларига кўра давлат томонидан тасдиқланган намунадаги олий маълумот тўғрисидаги диплом топширилади.

БАКАНАС — Қозоғистон Республикасининг Шарқий Қозоғистон вилоятидаги дарё. Уз. 240 км, ҳавза майд. қарийб 25,1 минг км². Чингизтов тизмасининг ғарбий ён бағридан бошланиб, Балхаш-Олақўл ботиғидаги қумликларга сингиб кетади. Асосан қордан тўйинади. Айрим йиллари қуриб қолади. Суви суғоришга сарфланади.

БАКБО ҚЎЛТИҒИ (Тонкий қўлтиғи) — Жан. Хитой денгиздаги қўлтиқ, Хитой ва Вьетнам қирғоқларига туташ, очик денгиздан Лэйчжоу я.о. ва Хайнань о. оркали ажралган. Уз. 330 км, кенлиги 241 км. Чук. 40 — 82 м. Сув кўтарилиши суткалик (5,9 м гача). Хайфон порти жойлашган.

БАКВАНГА - қ. Мбужи-Майи.

БАКЕЛИТ — резолнинг эски номи. Б.га тўлдиргичлар (ёғоч кипиғи, қоғоз, асбест) аралаштирилади ва ҳосил бўлган массани пресс-қолипларда қиздириб ишлаш йўли б-н электр изоляциялаш материаллари ва механик хоссалари юқори бўлган зангламас буюмлар тайёрланади. Ихтирочи

— бельгиялик америка кимёгари Л. Бакеланд (1863 - 1944) номи б-н аталган.

БАКЕН (голландча baken) — сув бетида қалқиб турадиган белги, маёқ; лангарга боғланган бўлади. Сув йўлларида кема ҳаракатига хавф соладиган жойларни ва кемаларнинг ўтиши учун энг қулай йўлларни кўрсатиш учун қўйилади. Б. пирамида, конус ёки шар шаклида ёғоч ёки пўлатдан ишланади. Электр лампочка, керосин лампа ёки ацетилен фонуслар б-н ёритилади. Кема прожекторининг нури тушганда яркираб кўринадиган бўлиши учун Б. сиртига баъзан қиррали кўзгулар қопланади. Автоматик Б.лар ўчибёниб туради.

БАКИРОВ Аббос (1910.16.5 - Андижон — 1974.29.1) — актёр ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1939). Фаолиятини 1931 й. И. Охунбобоев номидаги Андижон вилоят мусикали драма ва комедия театрида актёр сифатида бошлаган. Маҳкам полвон («Боғбон киз»), Қосим деҳқон («Онтариш»), Муслимбой («Ҳалима») ва б. унинг илк образларидир. Рустам («Рустам»),

Фердинанд («Макр ва муҳаббат»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Ромео («Ромео ва Жульетта») каби ролларида жўшқин қалбли, шижоаткор қахрамонлар тарзида намоён бўлган. Б. табиатан қатъиятли, ин-тилувчан киши бўлгани ҳолда образларга ҳам шу хислатларни сингдиришга ҳаракат қилган. Биринчи ўзбек овозли фильми — «Азамат»даги Азамат роли б-н у кино фаолиятини бошлади. Энг яхши роллари: Амир Олимхон («Амирликнинг емирилиши»), Султон Махмуд («Абу Али ибн Сино»), Аббос («Улугбек юлдузи»), Аъзамхон («Икки дил достони»), Юсуфбек ҳожи («Ўтган кунлар») ва б. Инсоннинг шахсий кечинмаси б-н эътиқоди, дунёқарашини муштарак тарзда кўрсатишда, айниқса, Юсуфбек ҳожи роли Б.ни реалистик санъатнинг мохир устаси эканини кўрсатди. Б. ижобий ва салбий ролларни бир хил маҳорат б-н ўйнаган. У саҳнада тана, қўл ҳаракатларидан, айниқса, юз, кўз ва оҳангдан усталик б-н фойдаланган.

Реж. сифатида 40 дан ортик спектакль саҳналаштирди. Халқ тарихи, урф-одатларини яхши билганлиги туфайли Б. миллий асарларни алоҳида муваффақият б-н саҳналаштирган: «Алишер Навоий», «Шоҳи сўзана», «Оғриқ тишлар», «Муқимий», «Холисхон», «Нурхон», «Нодира», «Лайли ва Мажнун» ва б. шулар жумласидан. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970).

БАКИРОВА Ойбарчин Аббосовна (1950.27.6, Андижон) — Ўзбекистон Республикаси халқ артисти (2000). Аббос Бакиров ва Қамара Бурнашевларнинг кизи. Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1971). 1971—72 й.лар Каттакўрғон драма театрида ишлаган. 1973 й.дан «Ўзбекфильм» киностудиясининг актрисаси. Кинодаги энг яхши роллари: Сурайё («Орзулар оғушида...»), врач Валиева («Касалхона»), Сарвинисо («Водиллик келин»), Холида («Мархумга хурмат»), Гулсара («Эртанги

кунга ин-тилиш»), Шарофат («Амирнинг хуфиёна саёҳати»), Зайнаб хола («Алиф Лайло»), Бойхотин («Армон») ва б. Шунингдек, телефильмлар («Гулобод ва Феруз», «Йўл бўлсин», «Нозигим», ҳамда видеофильмлар («Аёл зоти», «Фазлий»)да ҳам роллар ижро этган. Б. ўз қахрамонларининг миллий характери, тақдирини, уларнинг маънавий гўзалликларини, рухий улуғворлигини, қайғу-аламлари, севги ва вафосини, нозик ҳис-тўйғуларини томошабинга етказишда ўзига хос ижро услуги б-н ажралиб туради.

БАКОВУЛ, буковул — 1) Чингизхон даврида ва темурийлар саройида таом ва ичимликлар тайёрловчи ошпазлар бошлиғи;

2) Олтин Ўрда хонлигида қўшинга маош-улуфа улашиш, ўлжаларни тақсимлаш сингари вазифаларни бажарувчи юқори мансабдор. Б.нинг хурмат-эътибори жуда юқори бўлган, унга туманбеги ва мингбегилар ҳам бўйсўнган;

3) Бухоро амирлигида сарой дастурхончиси, хукмдорга таом тортишдан олдин уни аввал ўзи тотиб кўрувчи бош ошпаз (қ. Бавурчи, Чошнигир).

БАКОЛОД — Филиппиндаги шаҳар ва Гимарас бўғозидаги порт, Негрос о. шим.-ғарбида. Ғарбий Негрос провинцияси маъмурий маркази. Аҳолиси 364 минг киши (1990). Шакар ишлаб чиқарадиган ва экспорт қиладиган марказ.

БАКРАБАЛИҚ (*Acipenser nudiventris*) — суякли балиқлар синфининг осётрсимонлар туркуми ва осётрлар оиласига мансуб балиқ. Қора, Азов, Каспий ва Орол денгизи ҳавзаларида тарқалган. Балхаш кўли ҳавзасида иқлимлаштирилган. Танаси дуксимон, тумшуғи чўзиқ, оғзи бошининг пастила. Скелети тоғайдан

ташқил топган. Танасидаги чўғирлар беш қатор, оркасида 11 — 17 та, ён томонида 55 — 57 та, қорнида эса 15 — 16 та чўғири бор. Бўйи 2 м дан ортиқ, оғирлиги 80 кг гача. Б. ўткинчи балиқ, ҳаётининг бир қисмини денгизда (шўр сувда) ўтказса, урчиш даврида дарёга (чучук сувга) ўтади. Урғочиси 12— 14 ёшида, эркаги 8 — 9 ёшида вояга етади. Серпунтлиги ёшига боғлиқ. Бўйи 120 — 150 см, оғирлиги 13 — 20 кг бўлганда 210 — 340 минг увилдирик (тухум) кўяди. Орол денгизининг биологик ҳолати балиқлар учун янши бўлганда увилдирик ташлаш учун оролдан Амударё ва Сирдарё қуйилишида тўпланиб, сўнгра дарёнинг юқори оқимидаги увилдирик ташлайдиган жойларга кетади. Тухумдан чиққан балиқчаларнинг бир қисми дарё сув оқими бўйлаб денгизга (шўр сувга) қайтади, қолганлари эса дарёда қолади. Б. умуртқасиз ҳайвонлар, чиғаноқлар ва сув ўсимликлари б-н озикланади. 1936 й.гача Орол денгизи ҳавзаларида кўплаб овланар эди.

Сирдарё ва Амударёдаги ирригация қурилишлари ва Орол денгизи экологик ҳолатининг ўзгариши натижасида Б. жуда камайиб кетди. Ҳозир Амударёнинг қуйилиш жойидаги сув ҳавзаларида ва Зарафшон дарёсининг қуйи қисмидаги йирик каналларда оз миқдорда сақланиб қолган. Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

БАКРОН Муҳаммад ибн Нажиб (12-а. охири — 13-а. боши) — географ ва хариташунос. Б. газламага чизилган «Олам шакли» — дунё харитасини 1209 й.да Муҳаммад Хоразмшоҳ Аловуддин ибн Такашга (1200 — 1220 й.ларда хукмронлик қилган) тақдим этган. Хаританинг ўзи йўқолган, аммо ўша харитага илова қилинган батафсил изоҳот — «Жаҳоннома» қўлёзмаси сақланиб қолган (Осиё халқлари ин-ти қўлёзмалар фонди. Санкт-Петербург, шифр С — 612). «Жаҳоннома»дан маълум бўлишича, харита рангли қилиб

ишланган ва унинг шартли белгилари бўлган: шаҳарлар кичик доирачалар б-н, денгизлар яшил рангда, дарё ва сойлар оч қизил рангда, тоғлар тўқ қизил, чўл ва қумликлар сариқ, шим.даги қорли ўлкалар оқ рангда кўрсатилган. Барча номлар қизил рангда ёзилган. Харитага меридиан ва параллеллар ҳам чизилган. «Жаҳоннома»да 600 та номга изоҳ берилган. Б. дунё харитаси ва изоҳотни тузишда ўзидан олдин шу соҳаларда ҳам тадқиқот ўтказган Абу Райҳон Беруний, Носир Хисрав асарларидан фойдаланганини уқтириб ўтган.

БАКТАР — ўрта асрларда Туркистон халқлари ҳарбий қўшинида жангчилар кийган совут; темир симдан тўқилган ва устидан ипак, баҳмал қопланган махсус уруш кийими.

БАКТЕРИАЛ КАСАЛЛИКЛАР, бактериозлар (ўсимликларда) — ўсимликларда бактериялар кўзгатадиган юкумли касалликлар. Бактериялар таъсирида ўсимлик организидаги ҳаётий жараёнлар бузилади, тўқима ва ҳужайраларнинг физиологик функцияси ҳамда тузилиши ўзгаради. Ғўза, тамаки, помидор, картошка, қарам, бодринг, пиёз, сабзи, ғалла экинлари, мевалар ва токни зарарлайди ва қ.х.га катта зарар етказди. Бактериозларнинг бир неча хили фаркланади: чириш (тўқималарнинг юмшаб, қуришиб, парчаланиб кетиши, илдиз чириши); доғлар (барг ёки ёш новдалар ва меваларда доғлар пайдо бўлиши); куйиш (гул, тугунча, барг ва новдаларнинг қўнғир тусга кириб, қорайиши); бактериал рақ (илдиз, поя ёки новдаларда шиш ҳамда яралар пайдо бўлиши); шира оқиши (гоммоз). Бактериялар ўсимлик ичига барг оғизчалари, нектар ажратувчи без тешиклари ёки жароҳатланган жойлардан кириши мумкин. Бактерия организм ичига киргач, ҳужайраларо тўсикни эритиб, тўқималаро йўллар б-н тарқалади. Натижада тўқима

чириган картошка ва сабзи илдизмеваси каби юмшаб қолади. Касалликнинг бундай кечиши паренхиматоз (тўқима касаллиги) деб аталади. Бошқа тур бактериялар ўсимликнинг ўтказувчи най тутам (томир)ларида тарқалиб, томирлар бактериозини кўзгатади. Бунда ўсимлик фақат найларнинг тикилиб қолиши туфайли эмас, балки бактериялар ажратган захарли моддалар — токсинлар таъсиридан ҳам сўлийди. Касалланган ўсимлик қолдиқлари бор тупроқ асосий инфекция (юкум) манбаи ҳисобланади. Бактериозлар уруғлик, касалланган ўсимлик қолдиқлари, шамол, шунингдек атмосфера ёғинлари, ҳашаротлар ва б. б-н тарқалиши мумкин. Дўл барг ва пояларни шикастлаб, бактериознинг тезда авж олишига сабаб бўлади.

Қураш чоралари: ҳосил йиғиб олингач, ўсимлик қолдиқларини илдизи б-н бирга йўқ қилиш, шунингдек қабул қилинган алмашлаб экиш қондаларига риоя қилиш; касалликларга чидамли навларни экиш. Агротехника чоратадбирлари қутилган натижани бермаса, унда махсус кимёвий препаратлар — пестицидлардан фойдаланилади.

БАКТЕРИАЛ ФИЛЬТРАЛАР - суюқликларни сузиб (фильтрлаб) бактериялар ва бошқа микроорганизмлардан тозалаш учун қўлланиладиган ҳар хил аппаратлар. Улар вакуум таъсирида ишлайди. Шиша, каолин, целлюлозадан тайёрланади. Иситиб бўлмайдиган суюқликлар (дориларнинг эритмалари, зардоблар ва б.)ни стериллаш, дарё ва ҳавзалар сувидаги микроорганизмларни аниқлашда фойдаланилади.

БАКТЕРИАЛ ҲИТЛАР - таркибида экинлар учун фойдали тупроқ микроорганизмлари бўлган препаратлар. Б. ў. тупроққа солинганда ўсимлик илдизи зонасида биокимёвий жараёнларни кучайтирадиган ва ўсимликнинг илдиз орқали озикланишини яхшилайдиган

микроорганизмлар манбаи ҳосил бўлади. Б. ў. микроорганизмлари ўсимликларнинг азот, фосфор ва б. элементлар б-н таъминланишини яхшилайдди. Улар ўсимликлар учун зарур биологик фаол моддалар (ауксинлар, витаминлар ва б.) ни синтез қилиш қобилиятига эга. Бундан ташқари, Б. ў. касаллик туғдирувчи замбуруғларнинг кушандаси бўлиб, ўсимликларни касалланишдан сақлайди. Ўзбекистон қ.х.да 1935 й.дан бошлаб қўлланилган. Б.ў.дан азотобактерин, нитрагин, фосфоробактерин ва б. ишлатилади. Уруғлик экиш олдидан Б. ў. б-н дориланади Б. ў. қурук бинода 0» дан 10° гача ҳароратда 3-д идишларида сақланади ва бир мавсум давомида фойдаланилади.

БАКТЕРИЕМИЯ (бактериялар ва юн. *haima* — қон) — қонда бактериялар бўлиши. Бактериялар одам ва ҳайвонлар қонига тери ва шиллиқ пардалар шикастланганда, шунингдек лимфа тугунлари, томирлар системаси ва б. аъзолар патологик жараёндан ўзгарганда қиради. Кўпгина инфекция қасалликлар — лептоспирозлар, тошмали ва қайталама терламалар, туляремияда кузатилади. Б. айниқса ичак инфекциялари (ич терлама, паратиф, салмонеллезлар, бруцеллез ва х.к.)га хос, бу касалликларда Б. патологик жараённинг ёйилиб кетишига сабаб бўлади. Б. касалликнинг ўткир даврида яққолроқ кўринади. Йонлаштирувчи нурлар таъсир этганда табиий иммунитетнинг бузилиши, антителоларнинг кам ишланиши, лейкоцитлар камайиши ва уларда фагоцитоз қобилиятининг сусайиши, тўқима тўсиқлари ўтказувчанлигининг зўрайиши ва б. бир қанча омиллар таъсирида келиб чиқади. Организм Б.ни енгган сайин бактериялар қонда камайиб, тамомила барҳам топади.

БАКТЕРИОЗЛАР — қ. Бактериал касалликлар.

БАКТЕРИОЛИЗ — бактерияларнинг антителолар, бактериофаглар, лизоцим, антисептиклар, химиотерапевтик моддалар, аутолиз таъсирида эриши, иммун реакцияларнинг бир тури. Б. бактерия хужайраси деворидаги пептидогликон ва цитоплазма мембранасининг емирилишидан иборат. Специфик (бактериофаглар, бактериолизинлар, лизоцим таъсирида) ва носпецифик (айрим гидролитик ферментлар, физик ва кимёвий омиллар иштирокида) Б. фарқ қилинади. Б. одам ва ҳайвонлар организмда микробга қарши антителолар таъсирида рўй беради. Бу жараён бактериолиз реакцияси деб аталиб, лаб. шароитида ҳам қўлланилади. Олдиндан тайёрлаб қўйилган маълум иммун зардоб воситасида касаллик микробини аниқлаш мумкин. Реакция оқибатида микроб хужайрасининг юзасидаги моддалар парчаланиб, ичидаги маҳсулот атроф муҳитга ажралиб чиқади. Бу реакциядан асосан организмда микробга қарши (мас, вабо касаллигида) антителолар ҳосил бўлиш жараёнини ўрганишда фойдаланилади.

БАКТЕРИОЛИЗИНЛАР - бактериялар хужайраларининг емирилишига (бактериолиз) олиб келадиган биологик моддалар. Одам ва ҳайвонлар организмда Б. антителолар ҳамда комплементлардан ташқил топган. Антителолар (специфик Б.) иммун зардобда бўлиб, фақат маълум микроорганизмларга таъсир этади. Комплементлар (носпецифик Б.) нормал ва иммун зардобларда бўлади. Б. хужайра юзасида ўзгаришлар пайдо қилиб, комплементлар эса уни эритади.

БАКТЕРИОЛОГИК ЛАБОРАТОРИЯЛАР — микробиологик текшириш олиб бориладиган илмий-амалий муассаса. Касалхоналар хузуридаги диагностика Б.л.и касалликни аниқлаш учун зарур текширишлар олиб боради. Санэпидстанциялар хузуридаги

Б.л. аҳолини профилактик текширишдан, озиқ-овқатларни санитария-бактериологик текширишдан ўтказилади. Ветеринария Б.л.и ҳамда назорат вазифасини ўтайдиган тор ихтисосли Б.л. ҳам бўлади.

БАКТЕРИОЛОГИК ҚУРОЛ,

биологик қурол — одамлар, ҳайвонлар ва ўсимликларда касалликлар кўзгатувчи, сунъий кўпайтирилган микроорганизмлар, ҳашаротлардан иборат оммавий киргин воситаси. Б.қ. асосан касаллик тарқатувчи микроорганизмлар (бактерия, вирус, замбуруғ ва б.) юктирилган пашша, чивин, кемирувчи ҳайвонлардан ёки суспензия ва кукунлардан иборат. Чет эл ҳарбий мутахассислари одамларга шикаст етказадиган бактериал воситаларга тоун, чин чечак, куйдирги, туляремия, манқа, сарик, иситма, бруцеллёз, вабо ва б. касаллик кўзгатувчиларини; ҳайвонларга шикаст етказувчи бактериал воситаларга оқсил касаллиги, ўлат, чўчкаларнинг африка чумаси касаллиги, бруцеллёз ва б.нинг кўзгатувчиларини; ўсимликларни зарарлантирувчи бактериал воситаларга буғдой занг касаллиги, картошка фитофтораси, шоли пирикуляриоз ва б. касаллик кўзгатувчиларини киритади.

Б.қ. микроблари авиабомба, ракета, снаряд ва б. қуроллар орқали тарқатилади. Б.қ.ларнинг бир гуруҳи одамларда, баъзилари эса ҳайвонларда юқумли касалликлар тарқатади, ўсимликларни захарлаб қуритади. Одамларда касаллик тарқатишда вабо, чечак, куйдирги микроблари, ҳайвонларда эса манқа мелиоидоз касаллигини тарқатувчи микроблар ва уларнинг захарли моддалари қўлланилади. Бу микроблар куёш нурларига, кимёвий моддалар таъсирига чидамли бўлиб, одамлар ва ҳайвонлар орасида қисқа вақт ичида касаллик тарқатади. Тезда қарши чора кўрилмаса, эпидемия бошланиб, аҳоли ва ҳайвонларни нобуд қилиши мумкин. Замонавий тиббиёт Б.қ.лар кўзгатадиган

касалликларнинг олдини олишга қодир. Ҳар қандай юқумли касалликнинг хусусиятларини ўрганиб, уларга қарши доридармонлар тайёрланади. Организмда юқумли касалликларга қарши иммунитет ҳосил қилиш учун бутун аҳоли ичида, ҳарбий қисмларда ҳар йили эмлаш тадбирлари ўтказилади. Юқумли касалликларни даволаш учун антибиотиклар ҳам ишлатилади.

Германия 1-жаҳон уруши (1914 — 18) да рус, француз фронтларида ҳар хил касаллик микробларини тарқатган эди. Хабаровскдаги суд (1949)дан маълум бўлишича, Япония Б.қ.ни Хитой ва Монголия халқлари орасида синаб кўрган. Америка ҳам Вьетнамдаги уруши(1966 — 68)да Б.қ.нинг айрим турларини (мас, шолени қуритиш учун) ишлатган. Б.қ. 1925 й. Женева протоколи ва 1972 й. БМТ Конвенцияси б-н таъқиқланган.

БАКТЕРИОЛОГИЯ (бактериялар ва... логия) — бактериялар ҳақидаги фан, микробиологиянинг бир бўлими. Бир нечта мустақил соҳалари бор. У м у м и й Б. бактерияларнинг морфологияси, физиологияси ва биокимёсини, уларнинг ўзгарувчанлиги ва ирсиятини, эволюцияси, табиатда тарқалиши ва б.ни; тиббиёт ҳамда ветеринария Б.си, касаллик туғдирувчи бактериялар биологиясини, уларни ажратиб олиш ва аниқлаш усулларини, иммунитет ходисасини ўрганади.

Қ и ш л о қ хўжалиги Б.си тупроқ структураси ҳосил бўлишида, қ.х. маҳсулотларини қайта ишлаш (силослаш, ачитиш ва х.к.)да бактерияларнинг аҳамиятини; техника (саноат) Б.си бактерияларнинг спиртлар, органик кислоталар, ферментлар, аминокислоталар ва б. ҳосил қилиш жараёнларини ўрганади. Б. 19-а.дан Л. Пастер бижғиш ва айрим инфекция касалликларга бактериялар сабаб бўлишини аниқлагандан сўнг ривожлана бошлади.

БАКТЕРИОСТАЗ (бактериялар ва юн. stasis — тўхтаб қолиш) — ноқулай физик ва кимёвий омиллар таъсир этиши ёки ўсиш учун қулай шароит йўқлиги туфайли бактерияларнинг ўсиб ривожланишдан қисман ёки батамом тўхташи. Б.да бактериялар захарли моддалар чиқармай кўяди, тиббиётда химиотерапевтик воситаларнинг қўлланилиши ана шунга боғлиқ. Турли бактериостатик моддалар ва физик омиллар (юқори осмотик босим, нур, паст т-ра ва б.) Б.га сабаб бўлади. Улар таъсири тўхтагач, бактериялар яна ўсиб, кўпайиб кетади, лекин бундай моддалар ва омиллар таъсири узок давом этганида бактериялар ҳалок бўлади.

БАКТЕРИОСТАТИК МОДДАЛАР (бактериялар ва юн. stasis — бир жойда туриш, тўхтаб қолиш), бактериостатиклар — бактериялар ва б. микроорганизмларнинг ўсиши ва ривожланишини тўхтатиб кўядиган моддалар. Антибиотиклар, оғир металлларнинг ионлари (Ag/ Au3, Hg2, Cu2), химиотерапевтик воситалар (сульфаниламид препаратлар, маргимуш препаратлари) ва б. Б.м.дир. Улар кучи таъсир этаётган модданинг концентрациясига боғлиқ. Кам концентрацияли бактерицид моддалар ҳам бактерияларнинг кўпайишини тўхтатади. Б. м. тиббиёт, ветеринария ва озиқ-овқат саноатида ишлатилади.

БАКТЕРИОФАГЛАР (бактериялар ва юн. phagos — емирувчи) — бактерияларни ютиб, емириб, йўқ қилиб юборадиган вируслар; бактериялар қушандаси. 1917 й. француз олими Ф. Д'Эрелл бактериал филтёрлардан ўтиб кета оладиган, эритиш қобилятига эга мавжудотларга «бактериофаг» деб ном берган. Н. Ф. Гамалея бу жараёни биринчи бўлиб кузатган (1898). Микроорганизмлар бор жойда Б. ҳам албатта бўлади. Уларнинг диаметри 45—140 нм бўлган думалоқроқ ёки олтибурчак

шаклидаги бошчаси ва уз. 100 — 600 нм келадиган думи бор. Бошча ва дум қобиғи оксил моддадан ташкил топган. Б. бактерия хужайрасига ўсимтаси б-н ёпишиб олади (адсорбция), сўнгра бошчасидаги нарса хужайра ичига кириб бориб, янги фаг заррачаларини ҳосил қилади. Оқибатда хужайра емирилиб (лизис), янги Б. атрофга ажралади. Вирулентли ва мўътадил (симбиотик) Б. фарк қилинади. Биринчиси хужайраларни емириб (лизис) янги заррачалар ҳосил қилади. Бошқалари хужайра ичига кирса ҳам уни эритиб юбормайди (профаг). Мўътадил фаг тутган бактериялар лизоген бактериялар дейилади. Б.нинг айримлари ғоят специфик хусусиятга эга, яъни микробнинг фақат бир турига таъсир кўрсатади (монофаг). Бошқа Б. ҳар хил турдаги хужайраларни эритиб юборади (полифаг). Микробларнинг ўзгарувчанлиги ва эволюциясида Б. муҳим аҳамиятга эга. Ҳамма Б. оксил ва нуклеин кислоталардан ташкил топган бўлиб, шу кислоталар турига қараб, ДНК. ва РНК тутувчи Б.га бўлинади. Б. шифобахш ва касалликларнинг олдини олувчи восита сифатида ҳам қўлланилади. Юқумли касалликлар (дизентерия, ич терлама ва б.)га ташхис қўйишда, бемор организмдан ажратиб олинган бактерия хилини аниқлашда ҳам Б.дан фойдаланилади. Ўсимликларда турли касаллик қўзғатувчи (фитопатоген) бактерияларни емирувчи Б. ҳам маълум. Экин майдонларидаги тупроқда ва ариқ сувларида баъзи патоген микробларнинг Б.и топилган. Экишдан олдин уруғлиқни турли касалликларга қарши дорилаш тажрибаси Б.дан экиладиган уруғларни юқумсизлантиришда фойдаланиш мумкинлигини кўрсатди.

БАКТЕРИУРИЯ (бактериялар ва юн. шоп — сийдик) — сийдикда бактериялар бўлиши; буйрак ва сийдикнинг яллиғланиш касалликлари, шунингдек ич терлама, бруцеллёз, лептоспироз ва б. юқумли касалликларда кузатилади.

Чин ва сохта бўлади. Чин Б.да микроблар сийдик йўлларида кўпайиб туради. Сохта Б.да микроблар кондан сийдикка ўтади-ю, кўпаймай чиқиб кетади. Юқоридаги касалликларда бактериялар кондан сийдикка ўтади. Сийдик чиқариш канали (уретра)да доим микроблар бўлганлиги учун соғлом кишилар сийдигидан ҳам кўпинча бактериялар топилади. Б.ни аниқлаш учун сийдик махсус мухитларда ундирилади, чўкмаси микроскопда кўздан кечирилади. Ич терлама, бруцеллёз, риккетсиоз, лептоспироз б-н оғриган кишиларнинг сийдиги б-н бактериялар чиқиши теварак-атрофдаги кишиларга касаллик юқиши хавфини туғдиради.

БАКТЕРИЦИД ЛАМПА, бактерицид нурлатгич — ультрабинафша нур сочадиган газ разрядли симоб лампаси; ичига инерт газ (мас, Хекселол)га озгина Hg (симоб), ёки Cd (кадмий) кўшиб тайёрланган аралашма тўлдирилади. Қуввати 90 Вт гача бўлади. Биолардаги ҳаво, рўзгор буюмлари, сув ва б. нарсаларни ультрабинафша нурлар б-н зарарсизлантириш, шунингдек даволаш мақсадлари учун ишлатилади (қ. Симоб-кварц лампаси).

БАКТЕРИЦИД МОДДАЛАР (бактериялар ва лот. caedo — ўлдираман), б а к т е р и ц и д л а р — бактериялар ва б. микроорганизмларга таъсир кўрсатиб, уларни ўлдирадиган кимёвий моддалар. Замбуруғларни ўлдирадиган моддалар фунгицидлар, амёбаларни ўлдирадиган моддалар амёбоцидлар деб аталади ва х.к. Кимёвий табиати ҳар хил бирикмалар: фенол, сулема, спирт, формалин, водород пероксид, калий перманганат, хлорли оҳак, хлорамин; газлардан: сульфит ангидрид, этилен оксид, метил бромид ва б. моддалар, шунингдек антибиотиклар Б.м.га киради. Одам ва ҳайвонлар қонида ҳосил бўладиган антителилар ҳам бактерицид таъсир кўрсатади. Бактерияларнинг вегетатив шакллари

Б.м. тез ўлдиради. Б.м.дан баъзилари микроб хужайрасининг оксиллини денатуратлайди, баъзилари эса муайян фермент системаларига зарар етказди ва х.к. Оксиллар (йиринг, зардоб, сут ва б.) иштирокида Б.м. таъсири камаяди. Б.м. тиббиёт амалиётида антисептик ва дезинфекцияловчи модда сифатида, шунингдек юқумли касалликларни кимёвий усуллар б-н даволаш ва олдини олиш учун ишлатилади.

Қишлоқ хўжалигида ўсимлик ва чорва моллари касалликларига қарши курашда фойдаланилади. Касалликнинг олдини олиш мақсадида уруғлик экишдан олдин мис ёки олтингурут препаратлари б-н упаланади. Даво Б.м. (симоб препаратлари, фенолнинг азотли ҳосилалари) ўсимлик тўқималаридаги бактерияларга таъсир этади. Кўпгина Б.м. сингиб таъсир этиш хусусиятига эга бўлиб, ўсимликка шимилади ва касаллик кўзгатувчиларни заҳарлайди. Айрим Б.м. (мас, антибиотиклар ва б.) баъзи ҳолларда ўсимликда кечадиган физиологик ҳамда биокимёвий жараёнларда иштирок этиб, ўсимликда сунъий кимёвий иммунитет пайдо қилади. Пахтачиликда Б.м.дан мис трихлорфенолят (ТХФМ) гоммозга (уруғлик чигит пахта тозалаш з-дларида бу препарат б-н упаланади), фентиурам гоммоз, гўзанинг илдиз чириш касаллиги ҳамда кемирувчи тўпламларга қарши курашда қўлланилади.

БАКТЕРИЦИД ҚОҒОЗ (бактериялар ва лот. caedere — ўлдирмоқ) — кумуш нитрат ва кумуш хлорид эритмаси шимдирилган ғовак қоғоз; таркибида 1 — 2 мг кумуш тузи бор. Микробларни ўлдириш хусусиятига эга. Катталиги 10-14 см. Ярачақаларни даволашда, куйишнинг энгилроқ шаклида дезинфекцияловчи восита сифатида ишлатилади. Бадан чақаланганда ёки озгина жароҳатланганда Б.к.ни сувга сал ҳўллаб, жароҳатга ёпилади, устидан пахта қўйиб, бинт б-н боғланади. Жароҳат қонаётган бўлса, Б.к.

ҳўлланмасдан қўйила беради. Б.к. чинни ёки тўқжигаранг шиша банкаларда сақланади.

БАКТЕРИЦИДЛИК (бактериялар ва лот. caedo — ўлдираман) — физик, кимёвий ва биологик омилларнинг микроорганизмлар (шу жумладан бактериялар)ни ўлдира олиш хусусияти. Мас, амёбаларни ўлдира олиши амёбацидлик, замбуруғларни ўлдира олиши фунгицидлик деб аталади ва ҳ.к., яъни таъсир кўрсатилаётган микроорганизмнинг хилига қараб номланади. Табиий омиллардан иссиқлик ва нур энергиясида Б. кўпроқ. Қисқа тўлқинли нурлар, жумладан ультрабинафша нурлар аксари микробларни ўлдиради. Б. хоссаси бор кимёвий моддалар бактерицид моддалар деб аталади. Одам ва ҳайвонларнинг кон зардоби (унда алексин деган модда бор), шунингдек кўз ёши, сўлак, сут (уларда лизоцим бор), меъда шираси (унда хлорид кислотаси бор) ва ш.к. Б. хусусиятига эга. Тери ҳам микробларни ўлдиради. Ўсимликлар чиқарадиган фитоницид деган моддалар ҳам микробларни ўлдиради ва даволаш ишида кенг қўлланилади.

БАКТЕРИЯЛАР (юн. bakterion — таёқча) — бир хужайрали микроорганизмларнинг катта гуруҳи; шаклланган ядрога эга бўлмаган микроскопик организмлар — прокариотлар. Б.да хужайра пардаси, кўп микдорда дезоксирибонуклеин кислотаси (ДНК), содда ядро бор. Митохондрий ва хлоропластлар одатда, бўлмайди, ядронинг хромосомалари ва қобиғи кўзга кўринмайди. Б. кўндалангига бўлиниш (баъзан чўзилиш ёки куртакланиш) йўли б-н кўпаяди. Б.нинг кўп тури таёқча шаклида бўлади. Бироқ шарсимон, ипсимон ёки илон изи шакли микроорганизмлар ҳам Б.га киради. Б.нинг физиологик хусусиятлари ниҳоятда хилма-хил, улар биокимёвий

жиҳатдан жуда фаол. Б. тупроқда, сувда, сув ҳавзалари заминиде ва б.жойларда тарқалган. Улар ягона бир гуруҳ бўлмай, ҳар хил йўллар б-н вужудга келган организмлардир. Баъзи Б., (мас, ипсимон Б., азотобактер ва б.) кўк-яшил сувўтларга яқин, айрим Б. эса нурсимон замбуруғлар — актиноциетлар б-н уруғдош; спирохеталар ва б. баъзи Б. бир хужайрали содда ҳайвонларга ўхшайди. Б.нинг каттакичиқлиги, шакли, тузилиши, ҳаракатчанлиги ҳар хил. Шарсимон Б.нинг диаметри, одатда, 1 — 2 мкм, таёқча шаклидагиларининг йўғонлиги 0,4 дан 0,8 мкм гача, уз. 2 — 5 мкм бўлади. Баъзан жуда йирик Б. ҳам учрайди. Мас, ThiophysamacrophusaНННг диаметри 20 мкм; жуда майда Б. ҳам бор. Айрим Б., шу қадар майдаки, ҳатто бактериал филтрдан ҳам ўтиб кетади. Шарсимон Б. кокклар деб аталади. Агар кокклар кўндалангига бўлиниш йўли б-н кўпайса ва бўлингандан кейин бирига кўшилганлигича қолиб занжир ҳосил қилса, стрептококклар дейилади. Хужайралар учта ўзаро тик йўналишда бўлинса, хужайралар халтачаси (пакети)ни ҳосил қилади, бундай шакл сарциналар учун хос. Кокклар ҳар хил йўналишда бўлинса, хужайраларнинг узум бошининг ғужуми шаклидаги тўплами ҳосил бўлади, бундай шакл стафилококкларга тааллуқли. Споралар ҳосил қиладиган таёқчасимон Б. бациллалар дейилади. Таёқчасимон Б.нинг учлари текис «қирқилган» ёки дўнғроқ бўлиши мумкин. Булар алоҳида ёки, баъзан, занжир шаклида жойлашади. Узун ип ҳосил қиладиган ипсимон бактериялар, асосан, сувда яшайди. Вергул шаклидаги Б. вибрионлар, йўғон спиралсимон буралганлари спираллар, бир нечта бир хилдаги ингичка бурамалилари спирохеталар дейилади. Электрон микроскопда қаралганда Б.нинг хужайра пардаси бир неча (одатда, уч) қават эканлиги кўринади. Унинг таркибига мурамин кислотаси, аминокислоталар, липидлар,

глюкозамин ва б. бирикмалар киради. Хужайра пардаси остида иитоплазматик мембрана бор, шу мембрана моддалар алмашинувида муҳим роль ўйнайди. Цитоплазмада рибосомалар бўлиб, улар таркибига РНК киради. Б. хужайрасида ДНК иплари бор, улар қобиксиз ядро, яъни нуклеоид ҳосил қилади. Б. юкори т-рага, одатда, чидамсиз, қуритиш, офтоб, ҳар хил кимёвий моддалар Б.ни ўлдиреди (қ. Дезинфекция, Стериллаш). Б. совуққа жуда чидамли, шу туфайли тупрокда қишлаб чиқа олади. Б.нинг кўпи овал ёки юмалоқ шаклли споралар ҳосил қилади. Б. споралари юкори т-ра ва захарли моддалар таъсирига жуда бардошли. Споралар қулай муҳитга тушганда улардан таёқчасимон ёки вегетатив хужайралар пайдо бўлади. Б.нинг ривожланиш цикли ҳар хил. Мас, микобактериялар бўлиниш йўли б-н ҳам, куртакланиш йўли б-н ҳам кўпаяди.

Миксобактерияларнинг вегетатив хужайралари қисқаради ва кичрайиб, юмалоқ ёки овал шаклли микроцисталар ҳосил қилади. Кўпчилик Б. органик моддаларни, баъзилари анорганик моддаларни оксидлаш йўли б-н энергия олади. Фақат кислородли муҳитда яшай оладиган Б. аэроблар, кислородсиз муҳитда яшайдиган Б. анаэроблар дейилади. Аэроб нафас олиш вақтида органик бирикмалар оксидланиб, карбонат ангидрид ажралиб чиқади. Анаэроб шароитда органик бирикмаларнинг парчаланиши ва бунда энергия ажралиб чиқиши бижғиш дейилади.

Табиатда ва халқ хўжалигида Б.нинг аҳамияти жуда катта. Б. тирик хужайралар таркибига кирадиган ҳамма кимёвий элементларнинг табиатда аниқланишида иштирок этади. Ўсимлик ва ҳайвон қолдиқлари целлюлоза, пентозалар, крахмал, пектин моддалар ва б.ни ўзлаштира оладиган микроорганизмлар иштирокида парчаланиб, пировардида карбонат ангидрид б-н сувга айланади. Табиатда азот айланишида

ҳам микроорганизмларнинг роли катта. Ҳайвонлар ўзига зарур азотли бирикмаларни ўсимлик оксилларидан ҳосил қилади. Ҳайвон ва ўсимлик оксиллари Б. таъсирида минераллашиб, аввал аммиакка, кейин нитрит ва нитратларга айланади. Аммонийли тузлар ҳам, нитратлар ҳам юксак ўсимликлар учун озик бўлади, улар шу тузлардан фойдаланиб, ўз танасида оксил ҳосил қилади. Б. бошқа биоген элементларни ҳам минераллаштиради. Улар органик фосфор бирикмаларини парчалаб, сув ҳавзалари ва тупрокда фосфорнинг минерал бирикмаларини кўпайтиради. Б. таъсирида олтингугуртнинг органик бирикмалари ҳам минералларга айланади. Б. генетика, биофизика, космик биология ва б. соҳаларга оид умумий масалаларни ҳал қилиш учун энг яхши объектдир. Б. культурасидан аминокислоталар, витаминлар ва антибиотикларни миқдор жиҳатидан аниқлашда фойдаланилади. Тупрок унумдорлиги Б.нинг ҳаёт фаолиятига боғлиқ. Пектин моддаларни бижғитадиган Б. ёрдамида зиғир, каноп ва б. толали ўсимликлар ивителиди. Сутдан қатик, сариёғ, пишлоқ ва б. маҳсулотлар тайёрлашда ҳам Б.нинг ҳар хил турларидан фойдаланилади.

Саноатда Б.нинг тегишли турлари ёрдамида крахмалли ёки бошқача хом ашёдан сут (лактат) кислота, ацетон, этил спирт, бутил спирт ва б. спиртлар, декстрин, диацетил, антибиотиклар, витаминлар, аминокислота ва б. олинади.

Б.дан фермент препаратлари тайёрлашда айниқса кўп фойдаланилади. Шу б-н бирга, Б.нинг кўпгина турларига қарши кураш олиб боришга ҳам тўғри келади, чунки улар дон-дун ва б. масалликларни, ҳар хил хом ашё, материал ва буюмларни бузади. Одам ва ҳайвонларда учрайдиган кўпгина касалликлар (мас, ич терлама, вабо, сил, куйдирги, манқа ва б.)ни Б. пайдо қилади.

Одам ва ҳайвонларда касаллик кўзғатадиган Б. патоген Б. деб аталади. Фитопатоген Б. ёввойи ўсимликларда

хам, экинларда ҳам кўпгина касалликларни вужудга келтиради. Касаллик кўзгатадиган Б.га қарши асептика ва антисептика чоралари кўрилади, шунингдек, бактериостатик ва бактерицид моддалар ишлатилади.

БАКТРИМ, бисептол — таркибида сульфаниламид препаратларидан сульфаметоксазол ва диаминопирамин унумларидан триметоприм бўлган дори мода. Нафас ва сийдик йўллари яллиғланиши б-н кечадиган касалликларда, шунингдек меъда-ичак йўлининг юкумли касалликларида, жарроҳлик операцияларидан кейинги асоратларнинг олдини олишда ишлатилади.

БАКУЛЕВ Александр Николаевич (1890.25.11 - 1967.31.3) - юрак-томир жарроҳлиги асосчиларидан; акад. (1938) ва Россия Медицина ФА акад. (1948) ҳамда президенти (1953—60). Медицина ФАнинг юрак-томир жарроҳлиги ин-ти асосчиси ва биринчи директори. (ҳозир мазкур ин-т унинг номи б-н аталади). Б.нинг илмий ишлари юрак, буйрак, ўпка ва суяк касалликлари, шунингдек меъда яраси касаллиги ҳамда ўқдан жароҳатланишни жарроҳлик усули б-н даволашга оид.

БАКУНИН Михаил Александрович (1814.18.5, Тверь губерняси — 1876.19.6, Берн) — инқилобчи, анархизм назариётчиларидан бири. 1848 — 49 й.лардаги Европа (Париж, Дрезден, Прага) инқилобий ҳаракатларининг иштирокчиси. 1849 й. майида Б.ни Дрезден кўзғолони раҳбарларидан бири сифатида Саксония ва Австрия ҳукуматлари ўлимга, сўнг умрбод қамоққа ҳукм қилди. Кейинроқ Б. Россия ҳукумати қўлига топширилгач, Николай I буйруғи б-н Сибирга сургун этилди. 1861 й.да Б. у ердан қочиб, Япония ва Америка орқали Лондонга келди. Турли инқилобий ташкилотлар, нашрлар, махфий

жамиятлар ишида фаол қатнашди. 1868 й.да 1-Интернационалга кириб, Маркс ва сафдошларига қарши кураш бошлади. Б. «Давлат тузуми ва анархия» (1873) асарида тарих — эволюцион жараён, у инсониятнинг «хайвонот дунёсидан» «озодлик дунёси» сари ҳаракатидан иборат, деган ғояни илгари сурди. Унинг фикрича, тараққиётнинг юкори босқичида зулм-истибодга асосланган ҳар қандай давлат барҳам топади, инсоннинг барча қобилиятлари камолга етиши учун имкон яратилади.

БАЛ РАКСИ — оммавий кўнгил очишга мўлжалланган ракс кечалари (бал)да икки ёки ундан ортик жуфтликлар ижро этадиган ракс. Б.р. 14-а.да Италияда юзага келган. Б.р.нинг назарий қонун-қоидалари шу ерда шаклланган, кейинчалик Францияда кенг тарқалган. 14— 16-а.ларда Италия ва айниқса Францияда бранль, вольта Б.р.лари машҳур бўлди. 17-а.дан бутун Европа бўйлаб кенг тарқалди. Ҳар бир мамлакатда ўзига хос йўсинда шаклланди ва турли кўринишларда бойиб борди. Халқ орасида бурре, гавот, аллеманда, менуэт чаконна, жига, сарабанда турлари оммалашди. 18-а. га келиб паспье, мюзет, ригодон, контрданс, экоссеэ, лендлер каби эркин рақслар кенг ёйилди. 19-а. да тампет, мазурка, полонез, матредур, кадрил, ленсье, ландлер, галоп, канкан, полька, турли кўринишдаги вальслар ва б. ритмик тарзда ривожланди. 19-а. ўрталаридан вальс энг машҳур Б.р.га айланди. 20-а.дан Америка ва Европа Б.р. (бостон, фокстрот, танго, чарльстон ва б.) урф бўлди. Ўзбекистонда Б.р. Россия таъсирида 19-а. охирларидан ижро этила бошлаган. Ҳоз. кунда Б.р. маданият саройлари (мас, Авиасозлар маданият саройи), ҳаваскорлик тўғарақлари ва б. жойларда, шунингдек профессионал раққос(а)лар томонидан ижро этилиб келинмоқда.

БАДАЕВ Николай Дмитриевич

[1915.21.4 (4.5), Мордва, Торбеево ст-яси — 1990.6.5, Самарқанд] — актёр, реж. Ўзбекистон халқ артисти (1964). Ашхобод, Тамбов, Полтава ш. театрларида, 1946 й.дан Самарқанддаги вилоятлараро рус драма театрида ишлаган. Унинг Яго (У. Шекспир, «Отелло»), Мулладўст, Норбойвачча (Ҳамза, «Майсаранинг иши»), «Холисхон»), Турсунов (С. Азимов, «Ассалом юлдузлар»), Шайхулислом (М. Шайхзода. «Мирзо Улуғбек») каби образлари ёрқин ва таъсирчан. Б. бир қанча асарларни сахналаштирган; ўзбек фильмларида суратга тушган.

БАЛАЛАЙКА — уч торли, ҳамма торлари баравар чертиб чалинадиган рус халқ мусиқа асбоби. 18-а. бошида пайдо бўлиб, рус халқи орасида кенг ёйилган. Б.дан якканавозлик ва ансамблларда, кўшиқ ҳамда рақсларга жўрнавозликда фойдаланилади. 19-а. охирида рус мусиқачиси, моҳир балалайқачи В. В. Андреев ҳамкорлигида соз усталари Ф. Пасербский ва Н. Налимовлар халқ Б.сини қайта ишлаб, каттакич турларини яратган (Б.-прима, Б.-секунда, Б.-альт ва х.к.). Мазкур созлар гуруҳи асосида рус халқ чолғу асбоблари оркестри ташкил этилган.

БАЛАНД (БУЛАНД) ДАРВОЗА - Агра яқинидаги Фогихпурсикри шаҳарчасидаги сарой масжидининг дарвозаси. Акбаршоҳ даври (1556 — 1605) меъморлигининг маҳобатли ёдгорликларидан бири. Б.д. Гужарот вилоятининг олиниши шарафига, эски дарвоза ўрнига қизил тошдан қурилган (1602), зиналари оқ мрамрдан. Дарвозахонанинг кенглиги 43 м, бал. 46 м, гумбазли йўлак бал. 41 м. Арабий хатлар б-н безатилган баланд пештоқнинг ён деворлари киррали. Пештоқ устидаги нафис гумбазчалар тизмаси Б.д.ни дабдабали ва улуғвор қилиб кўрсатади. Деворлардаги араб ёзувлари, ўйма нақшлар, равоқ ва равоқчалар, нозик гулдасталар

Б.д.ни Шарқ меъморлигининг ажойиб ёдгорликларидан бирига айланттирган.

БАЛАНД МАСЖИД — Бухоро ш.даги гузар масжиди (16-а.). Бино мурабба тархли (пишиқ ғиштдан қурилган), қалин деворли. Масжид харсанг тошлар устига қурилган. Б.м.нинг шим. ва шарқий томонлари нақшин шифтгли айвон б-н ўралган. Ички деворларининг пастига чиройли изоралар қопланган. Шарқ томондаги тўқ яшил рангли изораларга 6 бурчакли кўк сопол кошинлар терилган. Ғиштчалар атрофига нозик ўсимликсимон шакллар чизилиб, устидан олтин суви юритилган (булар яхши сақланган). Деворнинг ғарбий томонидаги изоралар кошин б-н қопланган ва кундал усулидаги нақшлар б-н хошияланган. Б.м. деразаларидаги панжаралар сопол ғиштчалардан терилган. Мехробининг атрофи сиркор сополчалар б-н безатилган ва уларга олтин суви юритилган. Унинг ён томонлари ва тепасига тўғри бурчакли сополчалардан сулс хати б-н ёзувлар битилган. Ёзувлар тепасига, шифтга яқинроқ жойга мукарнаслар ишланган, уларга ҳам олтин суви юритилган. Деворлардаги (жан. девордан ташқари) расмлар ҳали ҳам аввалгидек ялтираб турибди. Б.м.нинг шифти токили, ҳовузакли бўлиб, нақшлар б-н безатилган. Уни қуришда мумтоз давр меъморлигининг ноёб ва нафис усулидан кенг фойдаланилган. Кейинги даврлардаги меъморлар Б.м.нинг безакларидан намуна кўчирганлар. Б.м. безакларининг зарлари тўкилиб, нақшлари кўчиб, қорайиб қолган. Б.м. бир неча бор таъмирланган.

БАЛАНДЛИК — 1) геометрик шакл (фигура)нинг берилган тўғри чизикли ёки текис асосига нисбатан: шакл нукталаридан асосига туширилган перпендикуляр (тик чизик)ларнинг энг каттаси; 2) фазовий шаклнинг чегаравий нукталаридан асос текислигига туширилган перпендикулярларнинг энг

катгаси.

БАЛАНДЛИК ДОИРАСИ - зенитдан ўтувчи, математик уфққа тик катта дойра. Горизонтал координаталарнинг бири, яъни ёриткичнинг уфқдан баландлиги (h) Б.д. бўйлаб ўлчанади.

БАЛАНДЛИК КАСАЛЛИГИ - организмнинг касаллик ҳолати; сийрак ҳаволи жойларда нафас олинганда рўй бериб, бунга асосан қонда кислород етишмаслиги (гипоксия) сабаб бўлади. Жуда баланд ерларга кўтарилганда кузатилади. Б.к.га айрим аъзоларнинг, хусусан марказий нерв системасининг издан чиқиши сабаб бўлади. Б.к. бир зумда рўй бериб, нафас қисиши, юрак ўйнаши, бош айланиши, оғриши, кўнгил айниши, қайт қилиш, бурун қонаши ва б. рухий ўзгаришлар, шунингдек оғирроқ ҳолларда ҳушдан кетиш мумкин. Б.к. тоғ касаллигидан фарқ қилади.

Д а в о с и. Беморни баландликдан тушириб, тинч қўйилади, юрак дорилари, иссиқ чой, кофе, зарурият бўлса кислород берилади. Б.к.нинг олдини олишда юқорига кўтарилишни машқ қилиш, кислородли асбоблардан фойдаланиш, энг муҳими иқлимга мослашиш лозим.

БАЛАНДЛИК КООРДИНАТАСИ, мутлақ баландлик — геодезияда ер сиртидаги нуқталарнинг асос (бошланғич) деб қабул қилинган денгиз сатҳига нисбатан баландлиги (ёки мутлақ белги). Нивелирлаш йўли б-н аниқланади. Ўзбекистонда Болтиқ денгизининг ўртача сатҳи (Кронштадт фут-штогининг ноли) га нисбатан ҳисобланади. Мас: Тошкент ш.нинг денгиз сатҳидан энг баланд жойи 515 м бўлиб, Мирзо Улуғбек туманидаги «Трактор» автост-яси яқинида, энг паст жойи (380 м) Сергели туманида, Чирчиқ дарёси соҳилида.

БАЛАНДЛИК МИНТАҚАЛАРИ - тоғларда мутлақ баландликнинг ортиб бориши б-н табиий хусусиятларнинг

қонуний ўзгариши. Геоморфологик, гидрологик, тупроқ ҳосил бўлиш жараёнлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси таркибининг ўзгаришида кузатилади. Б.м.нинг хусусиятлари ён бағирларнинг экспозицияси (рўпаралиги), уларнинг ҳукмрон ҳаво массаларига нисбатан жойлашганлиги ва океанлардан узоқлиги б-н аниқланади. Минтақалар сони одатда баланд тоғларда экваторга яқинлашган сари ортади.

Атмосфера босими тропосферада 133 н/м² га (хар 11 — 15 м баландликда 1 мм симоб устунига) пасаяди. Жами сув бугининг ярми 1,5 — 2 км дан қуйида тўпланган бўлиб, юқорига кўтарилган сари буғ ва ҳаводаги чанг камаяди. Шунга кўра куёш радиациясининг интенсивлиги тоғларда юқорига кўтарилган сари ортади, тоғ ён бағирлари юзасидан атмосферага тушаётган узун тўлқинли нурлар ва атмосферадан тушаётган муқобил нурлар камаяди. Атмосферада радиациянинг ютилиши ва қайтарилиши шароитларида ва ҳавонинг вертикаль алмашишида ҳаво т-раси, одатда, тропосферада ҳар километр баландликда ўртача 5 — 6° камаяди.

Кишиларнинг хўжалик фаолияти табиат б-н боғлиқ бўлганлиги сабабли маданий ландшафт ҳам ўзгаради. Тоғлардаги энг қуйи минтақа ландшафти шу тоғ жойлашган зона ландшафтига ўхшайди. Мас, чўлдаги тоғларнинг қуйи минтақаси чўлга ўхшаш. Б.м. юқорига кўтарилган сари текислик зоналари табиати алмашинган тартибда ўзгара борса ҳам лекин айнан такрорланмайди. Мас, тоғлардаги тундра ва музлик минтақаларида кутб кун-туллари бўлмайди, бу нарса табиатнинг бошқа омилларида ҳам ўз аксини топади. Минтақаларнинг табиатига маҳаллий шароит, шамол, рельеф, тоғ ён бағирлари ҳам таъсир кўрсатади. Б.м. икки гуруҳга — денгиз бўйи Б.м. ва куруқлик Б.м. га бўлинади. Ўрта Осиё тоғларининг этагида чўл минтақаси, сўнгра тоғ даштлари, ундан юқорида тоғ ўрмонлари,

сўнгра тоғ ўтлоқлари, яна ҳам юқорида баланд тоғ чўллари ва, ниҳоят, қор-муз минтақалари жойлашган.

БАЛАНДЛИК ТАЯНЧ НУҚТАЛАРИ (геодезияда) — жойда ўрни махсус белги — репер ёки марка б-н белгиланиб, мутлақ баландлиги жуда аниқ топиладиган нуқталар (пунктлар). Курилишда, океан ва денгиз сатҳи фарқини аниқлашда, топографик планларни тузишда, ер қобиғининг кўтарилганлиги ёки пасайганлиги (чўкканлиги)ни билиш ва б.да қўлланилади.

БАЛАНДЛИК ШКАЛАСИ - гравитацион майдондаги бир жинсли атмосферанинг физик кўрсаткичларидан бири. Осмон ёриткичи атмосферасининг изотермик қатлами қалинлигини ифодалайди; Б.ш. балометрик формулада қўлланилади ва чегараларида босим ва зичлик 2,7 мартага фарқ қиладиган изотермик қатламнинг қалинлигини кўрсатади.

БАЛАНДЛИК ЎЛЧАГИЧ, альтиметр — учиш аппарати (мас, самолёт)нинг қанча баландликда учаётганини кўрсатадиган асбоб. Барометрли ва радио Б. ўлар юқорига кўтарилган сари босимнинг пасайиб боришига асосланган; бу асбоб шкаласидаги даражалар оралиғи бир-бирига тенг. Б.ў. 20 минг м ва ундан баландликларни ўлчайди. Б.ў. бир милли ёки икки милли бўлиши мумкин; икки милли Б.ў.да миллиларнинг бири юз метрларни, шунингиси минг метрларни кўрсатади. Бир милли Б.ў. ўлчаш аниқлиги ± 50 дан ± 100 м гача, икки миллини ± 5 дан ± 10 м гача. Радио Б.ў. учиш баландлигини 1 м гача аниқликда ўлчашга имкон беради.

БАЛАНД-ПАСТЛИК (муסיқада) - товушнинг ўз манбаи тебраниши (частотаси)га биноан интервал, лад,

гамма, товушқатор, инсон овози, муסיқа асбоблари регистри ва б. таркибидаги муайян ўрни.

БАЛАНДЧАҚИР — Жиззах вилоятидаги қишлоқ. Тоғ ён бағрида жойлашган. Янгиобод туманининг маъмурий маркази (1999 й. апр.дан). Б.да туман ҳокимияти идоралари, маиший хизмат кўрсатиш пунктлари бор.

БАЛАНЖАР — Шим. Кавказдаги ўрта аср шаҳри. Шим. Доғистондаги Сулоқ дарёси бўйидаги Андреево (Эндери, Ждере) қишлоғи ўрнида бўлган деб тахмин этилади. Ривоятга кўра, Б.га афсонавий Баланжар ибн Ёфас асос солган. Тарихий манбалар (Яъқубий, 9-а.) Б.ни 6-а.даги воқеалар муносабати б-н тилга олганлар. Унга кўра, Б.ни сосонийлар қўшини босиб олган. Масъудийнинг ёзишича, Б. 8-а. гача Хазар хоқонлигининг пойтахтларидан бири бўлган. 7 — 8-а.ларда Халифалик қўшинларига қарши қаттиқ қаршилиқ кўрсатган.

БАЛАНИТ, баланопостит (юн. balanós — жинсий олатнинг бош қисми; itis; balanoposthitis) — жинсий олат (закар) бош қисми териси (баланит) ва чекка кертмаги ички қаватининг яллиғланиши (баланопостит). Кўпроқ болаларда олат боши қисилиб, чикмай қолган ҳолларда кузатилади (қ. Фимоз). Бирламчи ва иккиламчи Б. учрайди. Олат чекка кертмагининг камбар бўлиши, унда сийдик томчиси ёки смегма тўпланиб қолиб, унга микроблар тушиши, шунингдек уретрит, қанд касаллиги ва б. натижасида вужудга келиши мумкин. Сўзак, захм асоратлари, фимоз ҳам Б.га сабаб бўлади. Олат боши соҳаси шишиб, қизаради, маддалайди, ачишиш, қичишиш аломатлари пайдо бўлиб, бу айниқса бемор сийгандан кейин зўраяди. Лоҳаслик, бош оғриғи, ҳароратнинг кўтарилиши, баъзан чов соҳасидаги лимфа тугунларининг

катгалашиши кузатилади. Б.нинг оддий, диабетик, гангреноз, ҳалқасимон, эрозияли, йиринг-яралли хиллари бор. Касалликнинг илк аломатлари пайдо бўлганда, дарҳол уролог-врачга (сийдик аззолари мутахассиси) учрашиш зарур. Касалликнинг кечиши ва хилига қараб даво тайинланади, асосан яллиғланишга қарши дорилар (антибиотиклар, дезинфекцияловчи эритмали ванна ва б.) буюрилади. Оғирроқ ҳолларда жарроҳлик усули қўлланилади. Б.нинг олдини олиш учун ўғил болалар гигиена қоидаларига амал қилишлари, агар фимоз бўлса, ўз вақтида даволатишлари лозим.

БАЛАН ОГЛОССЛАР (Balanoglossus) - ичак б-н нафас олувчилар синфига мансуб чала хордалилар уруғи. Гавдаси чувалчангсимо, учта қисмдан — хартум, ёқа ва танадан иборат, уз. 2,5 м га етади. Бошланғич хордаси ва невроцели бўлади, лекин тузилиши ҳақиқий хордалилардан фарқ қилади. Б. денгизнинг унча чуқур бўлмаган жойларида кумга кўмилиб яшайди. Узун мускулли хартуми кумни қавлаб кириб олишга ёрдам беради. Гавдасининг хартумдан кейинги ёқа деб аталадиган қисми ҳалқа шаклида танасини ўраб олади. Гавдаси сиртдан бир қават киприкли эпителий б-н қопланган. Эпителий остида ташқи ҳалқасимон ва ички бўйлама мускуллар жойлашган. Оғиз тешиги қорин томонига Хартум б-н ёқа ўртасига очилади. Б. сув тубидаги балчикни ютиб, ундаги органик қолдиқлар ва майда организмларни ажратиб олиб озиқланади. Бир неча тури маълум. Шим. ва Узоқ Шарқ денгизларида 3 тури тарқалган.

БАЛАН ОФОРАЛАР (Balanophorales) - икки паллали ўсимликлар тартиби, ўсимликлар илдизида паразитлик қиладиган этдор ўтлар. Гуллари майда, бир жинсли ёки полигам, тўшулда жойлашган. Уруғи эндоспермли. Меваси ёнғоқсимо

ёки данаксимо. 2 оплага бўлинади. Циноморсимо (Cynomoriaceae) оиласи битта туркум ва 2 турни ўз ичига олади, шу жумладан жунгор циномори (Cynomorium songaricum) Марказий Осиёда тарқалган. Баланофородашлар (Balanophoraceae) оиласига 18 туркум, 120 га яқин тур киради. Тропик ва қисман субтропик минтақаларда, асосан нам тропик ўрмонларда тарқалган. Бошқа паразитлар сингари Б. органлари ҳам жуда соддалашган: барглари тангачасимо ёки бўлмайди, айрим туркумлари гулларнинг гулён-барглари ривожланмаган. Б. гуллари рангли қолба ёки шар шаклида бўлиб, тупроқ юзасига чиқиб туради. Баъзи турлари шам учун ишлатиладиган мумсимо қатронга, бошқалари крахмалга бой бўлади.

БАЛАНС (лот. *balanx*) — бирон-бир фаолиятнинг бир-бирини мувозанатлаши лозим бўлган томонлари (мас, даромадлар ва харажатлар) ўртасидаги нисбатларнинг миқдорий ифодаси. Иқтисодиётда бухгалтерия баланси, ижтимоий маҳсулот баланси, савдо баланси, меҳнат ресурслари баланси, даромадлар ва харажатлар баланси, тўлов баланси ва б. баланслар мавжуд.

БАЛАНСИР (франц. *balancier* — мувозанатлаш) — 1) к. Мувозанатлагич; 2) соат механизмининг юришини ростлаб турадиган мослама; ўкка маҳкамланган, ўртасида белламаси бўлган ҳалқалар ўрами.

БАЛАНСОМЕР — ер сирти ёки атмосферадаги исталган нуқтанинг радиация (нур) балансини (ютилган радиация б-н қайтган радиация орасидаги фарқни) ўлчайдиган асбоб. Б.нинг кўп хиллари бор. Лекин термоэлектрик Б. кўпроқ ишлатилади. Унинг асосий иш қисми қорайтирилган иккита мис пластинкадан иборат. Улардан бири Қуёш ва атмосферанинг юқори қатламларидан келадиган радиацияни, иккинчиси ер

сиртидан қайтган ва атмосферанинг паст қатламларидан келадиган радиацияни қабул қилади. Пластинкалар т-ралари фаркига қараб радиация баланси аниқланади. Ўзбекистонлик олимлар М. Лютерштейн ва Т. Скворцовлар биринчи бўлиб (1930 й.) Тошкентда ўзлари ихтиро қилган Б. ёрдамида ер сиртининг радиация балансини узлуксиз ёзиб бориш усулини ишлаб чиқишган.

БАЛАНТИДИУМ (Balantidium)

- тенг киприкли инфузориялар туркумининг авлоди. Танаси овал, ловиясимон, юмалоқ шаклда, сиртдан майда, бир хил узунликдаги киприклар б-н қопланган. Киприклари ҳаракатланиш ва озиғини ҳайдаш вазифасини бажаради. Танасининг уз. 40 — 150 мкм, эни 20 — 70 мкм, 30 дан ортиқ тури бор. Бир қанча умуртқасизлар ва кўпчилик умуртқалилар (каламush, чўчка, одамсимон маймунлар) ҳамда одамнинг йўғон ичагида паразитлик қилади. Чўчка ва одамларнинг йўғон ичагида паразитлик қиладиган В. юғон ичак тўқималарини емириб, эритроцитлар б-н озикланади, ичакни яллиғлантириб, хавфли — конли ичбуруғ касаллигини пайдо қилади. Б. цисталари ҳайвонлар гўнги орқали ташқарига чиқарилади. Б. б-н зарарланган киши бу паразитни бошқаларга ҳам юқтириши мумкин. Чўчкалар ва чўчкабоқарлар орасида айниқса кўп учрайди.

БАЛАНУС, денгиз ёнғоклари (Balanamorpha) — ўтrock яшовчи мўйлов-оёқли қисқичбақасимонлар уруғи. Танаси кесилган конусга ўхшайди, бир неча бўлак пластинкасимон оҳакли чиғаноқ ичига жойлашган. Чиғаноғининг уз. 20 см гача. Унинг остки қисми денгиз тубидаги тошлар, моллюскалар чиғаноғи ва ҳар хил ҳайвонлар танасига, жумладан китлар терисига ёпишиб, кўпинча кемаларнинг корпусига кўплаб ёпишиб олиб, ҳаракатини секинлаштиради. Чиғаноқнинг ҳаракатчан устки қопқоғи

бош томонидаги махсус мускуллар воситасида очилиб-ёпилиб туради. Чиғаноқнинг мантия бўшлиғи деб аталадиганичи бўшлиғида оғиз ўсимтаси ва беш жуфт икки айрили ипсимон оёқлари жойлашган. Чиғаноқ очик бўлганида бу оёқлар доим бир маромда ҳаракат қилиб мантия бўшлиғига озик зарралари (микроблар, майда ҳайвонлар ва чириңдилар)ни ҳайдаб туради. Бирор хавф пайдо бўлганида чиғаноқ дарҳол бекилади. Б.нинг 400 га яқин тури бор. Кўпчилик турлари гермафродит. Каспий ва Орол денгизларидан ташқари ҳамма денгизларда учрайди. Б. личинкаси денгиз қирғоғи планктони ҳисобланади, улар балиқларга озик бўлади. Бир неча тури (*Balanus psittacus*, *B. nubilis*) озик-овқат сифатида истеъмол қилинади.

БАЛАНЧИВАДЗЕЛАР - жаҳонга танилган грузин санъаткорлар оиласи. Мелитон Антонович (1862.12/ 24.12, Чхалтубо тумани Баножа қишлоғи — 1937.21.11, Кутаиси) — композитор, опера хонандаси, жамоат арбоби, мусиқа фольклоршуноси. Грузия халқ артисти (1933). Грузия композиторлик санъатининг асосчиларидан, биринчи грузин операси («Дарезон», 1897), илк грузин романсларининг муаллифи. Тбилисида этнографик хор (1882), Петербургда машҳур «грузин концертлари»ни (1895 — 1917), Кутаисида мусиқа билим юртини (1918) ташкил қилган. Андрей Мелитонович (1906.19.5/1.6, Петербург — 1992, Тбилиси) — композитор, педагог, жамоат арбоби. Мелитон Антоновичнинг ўғли. Тбилиси (1927) ва Ленинград (1931) консерваторияларини битирган. 1935 й.дан Тбилиси консерваторияси (1942 й.дан проф., 1962 й.дан композиция кафедраси мудири), Грузия Композиторлар уюшмаси (1953 й.дан раиси, 1973 й.дан фахрий раиси) да ишлаган. Биринчи грузин балета («Тоғлар қалби», 1936; Навоий театрида ҳам қўйилган, 1940) ва симфонияси

(1944) нинг муаллифи. Шунингдек, «Мзия» операси (1950), 2 та симфония, «Карцанис жанги», «Денгиз», «Днепр» симфоник лавҳалари, 4 та фортепиано концерта ва б. асарларни яратган. Георгий Мелитонович (1904.9.22.1, Петербург - 1983, Нью-Йорк) — америкалик хореограф ва балет артисти. Замонавий балет санъатининг асосчиларидан. Дунёга Жорж Баланчин номи б-н машҳур. Мелитон Антоновичнинг ўғли. Петербург театр билим юртини (1921) битирган. 1921 — 24 й.ларда Петроград академик балет театрининг яккагон артисти, «Ёш балет» труппасининг ташкилотчиси. 1924 й.дан чет эл (Европа ва Америка) да яшаган. Дягилев театри (Париж)да қатор балетларни сахналаштирган. 1934 й.да АҚШда балет мактабини ва Америка балет труппасини, 1948 й.да «Нью-Йорк сити балет» труппасини ташкил этган. Лондон, Париж, Милан, Копенгаген ва б. Европа шаҳарларида 100 дан зиёд балетларни сахналаштирган, шу жумладан мумтоз чолғу, симфоник ва опера (И. С. Бах, Г. Ф. Гендель, В. А. Моцарт, Ж. Визе, И. Стравинский ва б.) асарларига балет яратган. «Машҳур балетларнинг батафсил тарихи» китобининг муаллифи.

БАЛАПАНТОВ - Марказий Қизилқумдаги тоғ. Томдитовнинг шарқий қисми. Мутлақ бал. 493 м. Шим. да Шўшактов тоғларидан тектоник ботиқ орқали ажралган. Шарқий ва жан. этаклари Ёмонқум чўлига туташ. Б. карбон даврининг сланец ва конгломератларидан таркиб топган, ён бағирлари ясси. Б.нинг сувайирғич қисми ясси текислик, жан. ён бағри тик. Жан. ён бағридаги сойлар у қадар чуқур эмас, водийлари анча кенг, сойлар сланец шарчалари б-н қопланган.

БАЛАТОН — Венгриядаги кўл. Ўрта Дунай пасттекилигида, 105 м баландликда. Майд. 596 км², уз. 78 км. Ўртача чуқ. 3 м (энг чуқур жойи 11 м).

Б. кўлининг ўрни тектоник ҳаракатлар натижасида вужудга келган. Шим.-ғарбий қирғоқлари баланд, тик ва парчаланган, қирғоқларининг қолган қисми паст, кумлоқ, баъзан ботқоқлик. Б.га бир неча дарё қуйилади, энг каттаси — Зала. Шио дарёси оқиб чиқади ва у каналлар орқали Дунай дарёсига қуйилади. Кема қатнайди. Ёзда сувнинг т-раси 20°. Б. атрофлари Венгриядаги йирик курорт ва туризм рни. Минерал булоқ кўп.

Кема қатнови ва балиқ овлаш йўлга қўйилган. Б. соҳилида Кестхей ва Шиофок ш.лари жойлашган. Тихань ландшафт кўрикхонаси (заказник), Киш-балатон резервати бор.

БАЛАШЕВ Николай Николаевич (1902, Хабаровск ш.- 1977.25.9, Тошкент) — агроном олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1962), қ.х. фанлари дри (1952), проф. (1952). Ўрта Осиё давлат унтининг қ.х. фтини битирган (1923). 1930 — 41 й.ларда Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-тида доцент, декан, айни пайтда Ўзбекистон қ.х. тажриба ст-ясида (1925 — 35), Ўзбекистон сабзавотчилик, картошкачилик тажриба ст-ясида бўлим бошлиғи (1935— 41; 1944 — 46). Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-тида сабзавотчилик кафедраси мудири (1946 — 77). Илмий ишлари Ўрта Осиёда картошка ва сабзавот экинлари агротехикаси, уруғчиликнинг амалий ва назарий масалаларига бағишланган.

БАЛБАС ҚҶЙ ЗОТИ — гўшти, жуну ва сути учун боқиладиган қўй зоти. Ватани Туркия. Бу қўй зоти қўшалок қуйруғи б-н бошқа зотлардан ажралиб туради. Гўшт сифати яхши. Кўчқорларининг тирик вазни 85—90 кг, совликлариники 55 — 60 кг. Кўчқорларининг думбаси 12 кг гача, совликларида 5—6 кг. Кўчқорларидан 3,0—4,0, совликларидан 2,5—2,8 кг дағал жун олинади. Жун қокили уз. 11—17 см, 60—65% соф жун чиқади. Ўртача 124—130 кг сут беради. 100 совлиқдан — 120 қўзи олинади.

Арманистон, Озарбайжон, Шим. Эрон, Туркия ва б. мамлакатларда боқилади. Ўзбекистонда кам тарқалган. Баланд тоғли яйловларда боқишга яхши мослашган. Жунидан гилам, камвол газламалар тайёрланади.

БАЛЕАР ОРОЛЛАРИ - Ўрта денгизнинг ғарбий қисмидаги ороллар тўдаси, Испаниянинг Балеарес мухтор вилоятини ташкил этади. Иккита катта орол — Мальорка ва Менорка о.лари ҳамда Питуус о.лари архипелагидан иборат. Майд. 5 минг км². Аҳолиси 686 минг киши (1992), аксарияти каталонлар. Маъмурий маркази — Пальма-де-Мальорка ш. Энг баланд жойи 1445 м. Карст рельеф шакллари кенг тарқалган. Иқлими Ўрта денгиз атрофига хос иқлим. Йиллик ёғин 400 — 600 мм. Тош дуб, ҳалаб қарағайи ва чакалақзорлар учрайди. Аҳолиси субтропик дехқончилик ва балиқ овлаш б-н шуғулланади. 15-а. дан Испания таркибида. Менорка о.да аэропорт ва ғарбий денгиз базаси бор. Туристлар кўп келади, иқлим курортлари мавжуд.

БАЛЕРИНА (итал. *baleriana*, лот. *Ballo* — рақсга тушаман) — балет труппасидаги раққоса. Б. атамаси жаҳон санъатига 19-а.нинг 2-ярмида кириб келган. Италиялик мохир раққоса (балерина)ларнинг бутун дунё сахнасидаги муваффақиятли чиқишлари б-н боғлиқ. 20-а. бошидан барча балет раққосаларига нисбатан ишлатилади.

БАЛЕТ (лот. *ballo* — рақсга тушаман) — асар мазмуни мусиқий хореографик образлар воситаси б-н ифодаланадиган сахна санъати тури. Ўзида санъатнинг драматургия, мусиқа, хореография, тасвирий санъат каби турларини уйғунлаштиради, бу санъат турларининг ҳаммаси алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмай, Б.нинг синтез маркази бўлган хореографияга бўйсунди. Б. либретточси, композитор, балетмейстер ва

рассом ҳамкорлигида яратилади. Б.нинг драматургик асоси либретто (сценарий) дан бошланиб, унда асарнинг асосий мазмуни, ғоя, зиддият ва характерлари аниқ белгиланади. Либретто кўпинча адабий асарга асосланиб, уни мусиқа ва хореографияда гавдалантириш имконияти ҳисобга олинади. Сценарий асосида эса композитор Б. мусикасини яратади. Унинг изчиллиги, сахна кўриниши, парда ва номерларга бўлиниши сценарийда кўрсатилгани. Мусиқа фақат сценарийни ифодалагина қолмай, балки мусиқали образларнинг мазмуни б-н уни бойитади. Б. мусикаси хореографияни яратиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Б.— мусикада ёзилган, хореографияда гавдалантирилган драма. Хореографик ҳаракатнинг асоси рақс ва инсон танасининг пластикасидир. Б.да рақснинг мумтоз, характерли, сахна, халқ, эркин пластика, «модерн» каби турларидан фойдаланилади. Мумтоз рақс Европа Б. санъатида етакчи ўринни эгаллаб, пантомима, рақснинг бошқа турлари, спорт ва акробатика элементлари б-н бойиб бормоқда. Б. спектаклида декорация, либос, ёруғлик ва б. ҳамма тасвирий воситаларни мусиқий-хореографик ҳаракатга уйғунлаштириш рассомнинг вазифасидир. Б. спектаклининг ижроси, мусиқий талқини ва мусиқа б-н рақс ҳаракатининг уйғунлигига дирижёр раҳбарлик қилади. Б.нинг фоҳиа, комедия, пьеса, Б.— симфония каби жанрлари мавжуд. Б. спектакллари бир пардали, кўп пардали бўлади. Б. атамаси асосан 16 — 19-а. лар давомида шаклланган Европа Б. санъатини ифодалайди, лекин 20-а.дан кенгрок талқин қилиниб, Осиё ва Африка мамлакатларининг рақс томошаларига нисбатан ҳам ишлатилади. Хоз. Европа Б.ининг пайдо бўлиши қад. халқ мусиқали рақс томошаларига бориб тақалади. 15 — 16-а.лар театрлашган рақсларнинг шаклланиш жараёни аввал Италияда, сўнг бошқа мамлакатларда Б. санъатини вужудга келишига сабаб

бўлди. 1581 й. Францияда яхлит ва ривожланган мазмунли мусика, ракс, пантомима, сўз ва ашула б-н ифодаланган биринчи Б. спектакли («Қироличанинг ҳажвий балети») яратилди. 1661 й. Парижда ташкил қилинган «Қиролик ракс академияси» Б.нинг профессионал санъатга айланишида катта роль ўйнади. 18-а.да Англия, Австрия ва Францияда Б. бағамом мустақил санъат тури сифатида шаклланди. Россияда биринчи Б. спектакли 17-а.нинг 70-й.ларида («Орфей ва Эвридика ҳақида балет») яратилган.

Ўзбек халқи қадимдан ўзининг мумтоз раксига, ранг-баранг, ривожланган ракс маданиятига эга бўлиб, бу Ўзбекистонда профессионал Б. санъатининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган. 1918 й. Тошкентда Туркистон халқ консерваторияси заминида Давлат рус опера театри ташкил қилинди. Театр қошида кичик балет труппаси ҳам бўлган. 1929 й. театр опера ва балет театри номини олди. «Лолақизғалдоқ» (Р. Глиэр), «Раймонда» (А. Глазунов), «Ференжи» (Б. Яновский), «Бокчасарой фаввораси», «Кавказ асири» (Б. Асафьев) каби Б.лар қўйилди. 1933 и. Тошкентда 1-Республика балет мактаби (1935 й.дан Тамарахоним номида) очилди. 1933 й. биринчи ўзбек миллий Б. пантомимаси — «Пахта» (балетмейстер Уста Олим Комилов) сахналаштирилди. Кейинчалик «Шоҳида» (Ф. Таль), «Гуландом» (Е. Брусиловский), «Тоғлар қалби» (А. Баланчивадзе), «Лайлакча» (Д. Клебанов) каби Б.лар ўзбек мумтоз ва халқ рақслари асосида яратилди. 1941 й.да балет мактабининг биринчи битирувчилари Г. Измайлова, Р. Урманцева, Н. Таршилова қабилар балет труппасига келиб қўшилди. Аммо труппада тайёрланган кордебалетнинг йуқлиги мумтоз Б.лар қўйиш имконини бермасди. 1943 й.дагина «Оқбиллак» (С. Василенко) балети қўйилди. 1948 й. ўзбек опера ва балет театри Свердлов номидаги рус опера ва балет театри б-н бирлаштирилиб, А. Навоий номидаги опера ва балет театрига

айлантирилди ва тажрибали кордебалет артистлари б-н кучайтирилди. «Букри тойчоқ» (Ч. Пуньи), «Дон Кихот» (Л. Минкус), «Оққуш кўли» (П. Чайковский) каби мумтоз, «Раққоса» (Г. Мушель) каби миллий Б.лар қўйилди. 1948 — 51 й.лар Москва хореография билим юрти қошида очилган ўзбек балет студиясида Х. Комилова, Г. Маваева, К. Юсупова, Ф. Носирова, Ё. Ҳожисаидова, Л. Баширова, А. Назруллаев, Р. Тангуриев ва б. таълим олдилар.

1947 й. Тошкентда хореография билим юрти ташкил қилинди. «Ёшлик» (М. Чулаки), «Эсмеральда» (Ч. Пуньи), «Уйкудаги гўзал» (П. Чайковский) каби спектакллар қўйилди. 50-й.ларнинг ўрталарида балет труппаси Б. Қриева, Л. Комилова, С. Тангуриева, В. Проскураина, Р. Курмасва, В. Васильев, К. Соатов ва б. балет артистлари б-н тўлдирилди. Труппа таркибининг янгиланиши репертуарга ижро услуби мураккаб мумтоз Б.ларни («Жизель», «Шопениана») киритиш имконини берди. 60-й.ларда «Болеро» (М. Равель), «Дон Жуан» (К. Глюк), «Спартак» (А. Хачатурян), «Корсар» (А. Адан), «Кашмир афсонаси» (Г. Мушель), «Лайли ва Мажнун» (И. Акбаров), «Севги тумори», «Темур Малик» (М. Ашрафий), «Қирққиз» (Л. Фейгин), «Семурғ» (Б. Бровцин), «Сухайл ва Мехри» (М. Левиев) ва б. Б.лар сахналаштирилди. 70-й.ларга келиб, мумтоз, замонавий ва миллий балетлар б-н ўзбек Б.и бойиди. «Танавор» (А. Козловский), «Ойимқиз ва безори» (Д. Шостакович), «Антоний ва Клеопатра» (Э. Лазарев), «Афсоналар водийсида» (У. Мусаев), «Дунёнинг яратилиши» (А. Петров), «Севги ҳақида кисса» (О. Медиков), «Севги ва қилич» (М. Ашрафий), «Узилган кўшиқ» (А. Калниньш) ва б. спектакллар шулар жумласидан.

80 — 90-й.лар композитор ва балетмейстрларнинг миллий Б. яратиш борасидаги ҳаракатлари кучайди. «Наврўз» (Ик. Акбаров), «Қуёшга таъзим» (Р. Аб-дуллаев), «Тўмарис»

(У. Мусаев) каби Б.лар миллий балетимиз мавқеини янада кўтарди. Г. Измайлова, Б. Қориева, В. Васильев, Г. Ҳамроева, Н. Ёқубова, Р. Тангуриев, С. Тангуриева, З. Давлетмуродова, Р. Каримова, Ф. Саъдуллаева қабилар ўзбек Б.ини ривожланишига муносиб ҳисса қўшдилар. 1997 й. Тошкент хореография билим юрти негизда Тошкент давлат миллий ракс ва хореография олий мактаби ҳамда хореография мактаб-интернати ташкил этилди.

БАЛЕТМЕЙСТЕР (нем. Ballettmeister — балет устаси) — балет спектакллари, хореографик чиқишлар, опера, оперетта, драматик спектакллардаги ракс сахналарининг муаллифи ва сахналаштирувчиси. Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Озарбайжонда миллий мусикали драма спектакллари учун раксларни сахнага қўювчилар ҳам Б. дейилади. Б. балетда бутун спектаклнинг хореографик шаклини либретто асосида, мусика ритми ва оҳангларига мос қилиб ишлаб чиқади ва раққос(а)ларга ўргатади. Б. балетда бош ижодкор бўлса, бошқа жанрларда ёрдамчидир. Ўзбекистонда Қ. Миркаримова, Г. Измайлова, Б. Қориева, К. Мўминов, Ю. Исмагова, В. Оқилова, М. Эргашевалар етакчи Б.лардир.

БАЛЖ (инг. bulge — қавариқлик) — Галактикамизнинг ядроси атрофидаги қавариқсимон кўринишдаги қобик. Таркиби асосан қизил гигантлар, миттиллар, Лиранинг RR юлдузи каби қари юлдузлардан иборат. Массаси Галактикамизнинг ўз марказига нисбатан айланиши функцияси ёрдамида ҳисобланиб чиқилиб, 30 млрд. Куёш массасига тенг экани аниқланган. Б. қатор бошқа нормал спирал галактикаларда ҳам кузатилади. Унинг хусусиятлари ҳар сафар эллиптик галактикаларни эслатади. Б.нинг пайдо бўлиши галактиканинг катта масштабдаги глобал эволюцияси б-н тушунтирилади, аниқроғи унинг коллапс босқичи оқибатидир.

БАЛИ — Малайя архипелагидаги орол. Индонезияга қарашли Кичик Зонд о.лари тўдасида. Майд. 5,6 минг км². Аҳолиси 2 млн. кишидан ортик. Йирик шаҳри — Денпасар. Оролнинг ер юзаси тоғли, шарқий қисмида Агунг вулкани (бал. 3142 м) бор. Иқлими тропик, муссон иклими. Ёзи серёғин (йилига 1500 мм ва ундан ортик). Тропик ўрмонлар б-н қопланган. Плантацияларда шоли, кофе, какао етиштирилади. Б. Индонезия маданияти ва санъатининг кад. маркази. Б.да меъморий ёдгорлик кўп, жумладан «Қироллар мозори» (11-а.) — қояга ўйиб ишланган фасадлар, «Фил ғори» (13-а.) ва б. Оролга кўплаб туристлар келиб туради.

БАЛИҚЕСИР — Туркия ғарбидаги шаҳар. Балиқесир элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 170 минг киши (1990). Транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик, цемент, ёғочсозлик, қоғоз ва озик-овқат саноати корхоналари бор.

БАЛИМАНОВ Жабай (1893, ҳоз. Қозоғистон Республикаси Оқтўба (Актюбинск) вилояти Қорақамиш қишлоғи— 1966.6.8) — машҳур чорвадор, Ўзбекистон қорақўлчилиги новаторларидан бири. 1920 й.дан Қорақалпоғистондаги Тўртқўл ўрмон хўжалигида, 1928 й.дан Томди ўрмон хўжалигида ишчи. 1933 й.дан то пенсияга чиқишига қадар (1963) ҳоз. Навоий вилояти Томди туманидаги «Оқтов» (ҳоз. Ж. Балиманов номидаги хўжалик) жамоа хўжалигида бош чўпон. Кўп йиллар давомида кўзи етиштириш ва қорақўл тери топширишда юқори кўрсаткичларга эришган (1963 й. ҳар 100 бош совлиқдан 170 кўзи олган). Қорақўл кўйларни боқиш, асраш ва парвариш қилиш технологиясини зоотехника илими ютуқлари ва тўпланган тажрибалар асосида жорий этган. Томди туманидаги Оқтов посёлкасида бюсти ўрнатилган.

БАЛИҚ — қ. Балиқлар.

БАЛИҚ — ўзбек халқ амалий санъатида кенг тарқалган нақш. Усталар қадимдан буюмларга турли ҳайвон ва жониворларни ёки улар танаси қисмларининг («мол кўзи», «булбул кўзи», «қуш қаноти» каби) шаклини чизиш, нақш беришни расм қилган. Б. номи б-н боғлиқ нақшлар ҳам шулар жумласидандир. Қулоллар Б. думини эслатувчи «Балиқ думи», Б. тумшугини эслатувчи «Балиқ тумшук» каби нақшларни сопол идишларга туширадилар. Пичоксозлар эса пичок дастасини, асосан Б. кўзини эслатувчи «Балиқ кўзи» нақши б-н безайдилар: бунда пичок дастаси ўйилиб, унга оқ, кўк ёки кизил кўзлар қадаб, атрофига жез ва мис ҳалқачалар ўрнатилади. Б. нақшлар буюмга кўрқ бағишлайди.

БАЛИҚ, балиғ — қад. туркий тилда «шаҳар» деган сўз. Туркий руник ёзувларда, «Девону луғотит турк»да қайд қилинган; эски жой номлари таркибда кўп учрайди: Бешбалиқ (Шарқий Туркистон), Хонбалиқ (Пекин ш.нинг қад. туркий номи), Ўрдубалиқ ва б.

БАЛИҚ ЙИЛИ - мучал йил ҳисобида бешинчи йил номи (қ. Мучал).

БАЛИҚ МОЙИ — треска, камбала, олабуға, сулаймонбалиқ, палтус балиқлари жигаридан ва денгиз сут эмизувчиларининг тери ости ёғ қатламидан олинадиган мой. Сарғиш, тиниқ суюқлик бўлиб, балиқ ҳиди ва мазаси бор. Таркибида кўп микдорда А ва D витаминлари, шунингдек йод ва б. бирикмалар бўлади. Витаминлаштирилган Б. м. ҳам ишлаб чиқарилади. Рахит, сил, шабқўрликнинг олдини олиш ва даволашда, синган суякнинг битишини тезлатиш мақсадида ишлатилади. Болаларга 2 — 3 ойлигидан кунига 1 марта 1 — 2 томчидан ичириб, ҳар куни 1 томчидан кўпайтира

бориб, бир чой қошиққа етказилади. Хомиладорларга ҳам берилади. Ёзда Б.м. ичмаган маъқул. Кўйган, жароҳатланган жойларни, ярачақаларни даволашда сиртдан ишлатилади. Чорвачилиқда бузоқларга бир кунда 15 — 20 г, чўчкаларга 20 — 40 г бериш тавсия этилади. Товуқларга кунига 5 г дан берилганда тухум қилиши кўпаяди. Б.м. оғзи берк идишларда қоронғи ва салқин жойда сақланиши керак, чунки ёруғликда Б.м. даги D витамини заҳарли токсистеролга айланиши мумкин. Балиқ саноати чиқиндиларидан техник Б.м. олинади ва у тери ҳамда совун и.ч. да ишлатилади.

БАЛИҚ ОВЛАШ — халқ хўжалиги соҳаси. Балиқ океан (денгиз), қирғоқ бўйи, кўл ва дарёларда овланади. Балиқ океан (денгиз)да узок вақт суза оладиган, балиқчилик ва балиқни қайта ишлашга оид асбоб-ускуналар (трал, ёйма ва дрефтер тўр) б-н жиҳозланган кемаларда тутилади (қ. Балиқчилик асбоблари). Шунигдек, қирғоқдан узок масофада Б.о.да махсус экспедиция хизматидан фойдаланилади. Б.о. экспедициясига бевосита Б.о. ишлари б-н шуғулланувчи кемалардан ташқари балиқни жойида қабул қилиб оладиган ва бир йўла қайта ишлайдиган, қидирув ишларини олиб борадиган кемалар, танкерлар хизмат қилади. Б.о. техникаси анча такомиллаштирилган, самолёт, вертолёт, прожектор, радиолокация ёрдамида Б.о. усуллари жорий этилган. Ўзбекистонда, асосан, Қорақалпоғистоннинг шўр кўлларида, йирик сув омборларида, шунингдек Сирдарё, Амударё, Зарафшон ва Қашқадарё ҳавзаларида балиқ овланади.

БАЛИҚ САНОАТИ - балиқ, кит, умуртқасиз денгиз ҳайвонларини овлайдиган ва қайта ишлайдиган саноат тармоғи (қ. Балиқчилик).

БАЛИҚ УНИ — балиқдан ёки

балиқни консервалаш чикитларидан тайёрланадиган ун. Б.у. оксил, кальций ва фосфорга бой бўлиб, қ.х. хайвонларига берилади. Таркибида 50 — 55% оксил, 10 — 20% ёғ, 30% гача кальций фосфат, 5% гача ош тузи ва А, В, Д витаминлари бор. Б.у. организмда жуда енгил ҳазм бўлади. Шунинг учун биринчи навбатда ёш хайвонларга, жўжаларга (кундалик емининг 10% миқдориди), товукларга, баъзан катта ёшдаги хайвонларга ҳам берилади. Сигирга кунига 1 — 1,5 кг Б.у. берилса, сут ва гўшт сифати бузилмай, маҳсулдорлиги ошади. Б.у. Ўзбекистонда Мўйноқ балиқ консерва 3-дида тайёрланади.

БАЛИҚ ЎСТИРИШ - ҳовуз ва б. сув ҳавзаларида балиқларга озуқа бериб боқиш. Зоғора балиқ, хонбалиқ, ўтхўр балиқ, судак, илонбалиқ ва б. балиқларни боқиш тартиби ишлаб чиқилган. Иссиқсевар балиқлар (зоғора балиқ, товонбалиқ, лешч, амур ва б.) боқиладиган ҳовузлар ўтлоқи ва ботқоқли ҳудудларда барпо этилиб, уларга дарё, канал, коллекторлардан ҳамда кўллардан сув олинади. Салқинсевар балиқлар (хонбалиқ, сулаймонбалиқ ва оқбалиқ) боқиладиган ҳовузлар органик моддалар кам бўлган ҳудудларда қурилиб, уларга булоқ ва ариқдан сув олинади. Б.ў. ҳовузига бегона балиқлар кирмаслиги ва ҳовуз ичидаги балиқлар чиқмаслиги учун сув қирадиган ва чиқадиган жойига махсус панжара қўйилади. Б.ў. ҳовузи келажакда ундан бошқа мақсадда фойдаланишни ҳисобга олиб, кичик дарё қирғоқларига қурилади. Б.ў. ҳовузини узок муддат яхши сақлаш мақсадида, унинг мелиоратив ҳолатини яхшиловчи тадбирлар амалга оширилади. Бу тадбирлар ҳовуздан ташқарида ва ҳовузда ўтказилади. Биринчисига сув йиғиладиган майдонча қиялигини зинапояларга бўлиш, ҳовузга тушадиган сувни тозалаш ва уни кислород б-н бойитиш, тошқин сувларни ғамлаш, ҳовуз ичини лойка босишдан сақлаш

ишлари қиради. Ҳовузни вақт-вақти б-н қуришиб, зарур сув-ҳаво тартиботи яратиш, қамиш, қўға, лух каби ўтлар босишининг олдини олиш, ҳовузда торф қатламлари ҳосил бўлишига йўл қўймаслик, ҳовуз тубини лойка ва б. чўқиндилардан тозалаш ишлари иккинчи гуруҳдаги тадбирлардир. Б.ў.да кунжара, арпа, буғдой ва жавдар кепаги, балиқ уни, гўшт уни ва х.к. ишлатилади. Балиқ овқати махсус столчада берилади (столча сувга 0,5 — 0,75 м ботириб қўйилади) ёки ҳовуз тубига қурилган махсус овқат майдончасига солинади. Б.ў.да сувнинг ҳарорати ҳам ҳисобга олинади. Мас, зоғора балиқ сувнинг ҳарорати 20 — 26°, хонбалиқ 15 — 18° бўлганда яхши овқатланади. Б.ў.да ҳовузнинг мелиоратив ҳолати яхшиланади.

БАЛИҚ-ИЛОНЛАР (Ichthyophis) - оёксиз, сувда ҳамда қуруқликда яшовчилар уруғи. Уз. 50 см га яқин. Терисидаги жуда кўп (400 гача) бурмалари ичида майда суяк тангачалари бўлади, кўзи тери остидан кўриниб туради. Танасининг ранги қорамтир-қўнғир ёки зангори, ён томонларида сариқ йўллари бўлади. 4 уруғи, 43 тури Жан. ва Жан.-шарқий Осиёда, Жан. Америкада учрайди. Цейлон Б. (Fchthyophis glutinosus) кенг тарқалган, вояга етган даврида тупроқда 30 см чуқурликда яшайди. Дарё ва кўл бўйларидаги чим остида ҳаёт кечиради, сувда нобуд бўлади. Урғочиси сув бўйидаги уясига 15 — 25 та тухум қўйиб, уни личинкаси чиққунгача қўриқлайди. Личинкаси ўпка орқали нафас олади, сувда ривожланади, метаморфозадан сўнг тупроқ остида яшашга ўтади.

БАЛИҚКЎЗ (Climacoptera) — шўрадошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтлар туркуми. Бўйи 5 — 50 см, пояси тукли. Барглари майда, этдор, пояда қарамақарши жойлашган. Меваси қизғиш ёки сарғиш пардасимон қанотчаларга эга. Июнь — июлда гуллайди, окт. да пишади.

Ўрта Осиё худудида чўл минтақаларида шўр (тақир) ва шўрхоқ тупроқларда ўсади. 10,5% протеин, 11,5% клетчатка ва 1,5% мей, поя ва баргларида эса 1,3% лимон кислота бўлади. Ўзбекистонда бир нечта тури тарқалган.

БАЛИҚЛАР (Pisces)— умуртқалилар кенжа типининг қатта синфи, жуда кенг тарқалган. Тузилиши, ҳаёт кечириши ва экологик хусусияти сув муҳитига жуда яхши мосланган. Сувда тез сузадиган Б.нинг танаси чўзиқ суйри шаклда бўлганидан сувнинг қаршилигига камроқ учрайди. Секин сузадиган Б.нинг танаси япалоқ бўлади. Скелети тоғайдан (тоғайли б.) ёки суякдан (суякли Б.) иборат. Жағлари яхши ривожланган. Б. танасини тўлқинсимон букиб ва ёзиб ҳаракатланади. Жуфт ва тоқ сузгичлари ҳаракатланаётганда танани бошқариш ва мувозанатини сақлаш вазифасини бажаради. Танаси кичикроқ ёки япалоқ шаклда бўлган Б. жуфт сузгич қанотларини эшқак каби сувга уриши ёки тўлқинсимон ҳаракатланиши туфайли сузади. Б.нинг танасини букиш хусусияти умуртқалар сонига ва териси сиртидаги тангачалар қаттакичкилигига боғлиқ. Б. умуртқалари 16 тадан (ой балиқларда) 400 тагача (Янги Зеландия камар балиғида). Бош скелети яхши ривожланган, юз скелети тил ости ёйи ва бештача жабра ёйидан ташкил топган жағлардан иборат. Бош мияси ҳар хил даражада ривожланган. Ақулаларца олдинги мия, мияча ва ҳидлов бўлими бўлади. Суякли балиқларнинг олдинги мияси кичик, ўрта мия ва мияча нисбатан йирикроқ, икки хил нафас олувчиларнинг мия ярим шарлари ривожланган, миячаси эса кичик бўлади. Бош миясидан ўн жуфт нервлар чиқади. Таъм билиш органлари яхши ривожланган. Эшитиш органлари ички қулоқдан иборат, Б. ҳар хил товушларни, шу жумладан ультратовуш тўлқинларини яхши эшитади. Урчиш даврида кўпчилик Б. сузгич пуфак ёрдамида товуш чиқариш хусусиятига

эга. Одатда 1 м гача масофадаги нарсаларни ажрата олади. Лекин кўздаги ўроксимон ўсимтанинг қисқариши, кўз гавҳарининг ўзгариши туфайли 12 м гача узоқликдаги нарсаларни ажрата олиши мумкин. Сувнинг чуқур қатламларида ва ғор сувларида яшовчи Б.нинг кўзлари йўқолиб кетган. Б. ён чизик органлари ёрдамида яхши ориентация қила олади. Асосий нафас олиш органлари — жабралари умрбод сақланади. Айрим Б.да (полиптерус, цератод) жабра б-н бир қаторда атмосфера ҳавосидан қўшимча нафас олиш органи — ўпка ҳам ривожланган. Анабас, гурами каби лабиринтли Б. биринчи жабра ёйининг устида кичик бўшлиқ мавжуд. Балиқ ютган ҳаводаги кислород ана шу бўшлиқда жойлашган шилимшиқ парда б-н қопланган юпка суяк пластинкалар орқали капилляр томирларга ўтиб, қонни оксидлантиради. Б.нинг юраги икки камерали, яъни қоринча ва бўлмадан, қон айланиш системаси эса битта туташ доирадан иборат. Икки хил нафас олувчи Б.нинг юраги 3 камерали, юрак бўлмаси чала тўсиқ ёрдамида чап ва ўнг камераларга бўлинган. Кўпчилик Б.нинг буйраги, ҳазм системаси ривожланган. Йиртқич Б.нинг ичаги қалта, ўтхўрлариники узун. Мас, ўтхўр дўнг пешона балиғининг ичаги танасига нисбатан 13 марта узунроқ. Жигар ва меъда ости безлари бор. Кўпгина Б. ичагида овқат ҳазм қилишда иштирок этадиган пилорик ўсимтаси бўлади. Ақула ва осётрсимонлар ичагида спирал клапани бор. Кўпчилик Б.нинг алоҳида анал ва сийдиктаносил тешиклари бўлади. Ақулалар ва икки хил нафас олувчиларда клапани бўлади. Айириш органлари — мезонефросдан иборат. Мезонефрос умуртқа поғонаси ёнига ўрнашган. Б. айрим жинсли, баъзи турлари (тош олабуғаси) гермафродит. Б. турли ёшда вояга етади. Гамбузия ва тезсузар Б. бир йилда, орол мўйловдори ва бакра балиқ 12— 14 ёшда, белуга 20 ёшда вояга етади. Кета ва горбуша

каби Б. ҳаёти давомида бир марта увилдириқ ташлайди. Кўпчилик Б. (елед, нозайло) кўп йиллар давомида ҳар йили бир мартадан, бошқалари (зоғора, оқ кумуш, товон балиқ) йилига бир неча марта увилдириқ ташлайди. Айрим Б. (чўртган, оқ кайроқ) баҳорда, кўпчилик Б. (зоғора, оқ кумуш, мўйловдор ва б.) баҳор — ёз ойларида, баъзилари (гулмой) кузда урчийди. Налим ва рипус кишда увилдириқ ташлайди. Тухумлари бир нечтадан (айрим акулалар) 300 млн.гача (ойбалиқ) етади. Бир қанча Б. (гамбузия, айрим тоғайли Б.) тирик туғиб кўпаяди. Б. ҳар хил катталиқда бўлади. Филиппин ороллари яқинида тарқалган пондако танасининг уз. 1 — 1,5 см, оғирлиги 1,5 г бўлса, энг йирик кит акуласининг уз. 15— 20 м га, оғирлиги 12 — 14 т га етади. Б.нинг ёшини тангачалари ва баъзи суякларидаги йиллик ҳалқачаларига қараб аниқланади. Б. 1 — 2 йилдан (тезсузарлар) 100 — 120 йилгача (белуга) умр кўради. Амударё ва Сирдарёда тарқалган лакқа балиқ 50 — 60 йилга яқин яшайди. Озиқланиш усулига кўра Б.нинг оғзи ва тишлари ҳар хил тузилган. Б.нинг фақат жағларида эмас, балки тил, танглай ва ҳалқумида ҳам тишлари бўлади (чўртган, карас). Б.нинг тухумдан чиққан чавоқлари дастлаб сариклик халтачаси ҳисобига озиқланади, кейинчалик сув ўтлари ва бир хужайрали ҳайвонлар б-н озиқлана бошлайди. Йирткич Б. (лакка, чўртган, олабуга) бошқа Б. ҳамда жониворларни ейди. Зоғора, мой, мўйловдор Б. ўсимлик ва ҳайвонлардан иборат аралаш озиқлар б-н озиқланади. Б.нинг ҳар хил рангда бўлиши улар терисидаги пигментли хужайралар — хроматофорларга боғлиқ. Хроматофорлар нерв таъсирида ташки муҳит рангига мос равишда рангини ўзгартириш хусусиятига эга. Бу ҳодиса Б.нинг душманлардан сақланишида катта аҳамият касб этади.

Б. тана ҳарорати беқарор, совуққон жониворлардир. Тана ҳарорати деярли сув ҳароратига яқин, баъзан 0,5 — 1

ортиқроқ бўлади. Серҳаракат Б. тана ҳарорати муҳит таъсирида бир оз кўтарилиши, мас, тез сузаётган тунецда тана ҳарорати сувниқидан 10° гача юқори бўлиши мумкин. Б. ҳар хил ҳароратли сувда яшашга мослашган. Тропик сувларда яшовчи балиқлар 31» гача бўлган сувларда, карп тишли балиқ Калифорниянинг 52° ли қайнар булоқларида ҳаёт кечиради.

Б. ҳоз. умуртқалилар орасида энг хилма-хил ҳайвонлар бўлиб, барча хордалиларнинг деярли ярмини, яъни 20000 дан ортиқ турни ўз ичига олади. Б. 2 синфга: тоғайли ва суякли Б.га ажратилади. Кўпчилик турлари (96%) суякли Б.га киради. Озиқланиш усулига кўра плантофағлар, бентофағлар, детритофағлар, фитофағлар ва йирткичларга; кўпайишига биноан увилдириқ ташловчи ва тирик туғувчиларга; яшаш муҳитига кўра денгиз ва чучук сув балиқларига; ҳаёт кечириш хусусиятига биноан ўткинчи ва ўтрок Б.га ажратилади. Ўткинчи Б. (лососсимонлар, бақра, дарё угори) ҳаётининг бир қисмини денгизда, бошқа қисмини дарёда ўтказади.

Б. бениҳоя катта иқтисодий аҳамиятга эга. Ҳар йили денгиз ва океанлардан бир неча ўн млн. тонна Б. овланади. Овланган Б.нинг бир қисми тўғридан-тўғри овқатга ишлатилади, асосий қисми қайта ишланиб, тузланган, дудланган, музлатилган ёки консерва ҳолида истеъмол қилинади. Б.дан балиқ мойи ва балиқ уни каби маҳсулотлар ҳам тайёрланади.

Ўзбекистон сув ҳавзаларида Б.нинг 106 тури тарқалган. Ўзбекистоннинг барча сув ҳавзаларидан 80-й.ларда ҳар йили 300 — 350 минг т Б. овланган. Кейинги йилларда Орол денгизида сув сатҳининг пасайиб кетиши, Амударё ва Сирдарё ҳавзаларида экологик ҳолатнинг кескин ёмонлашуви оқибатида бу сув ҳавзаларидан Б. овлаш кескин камайиб кетди. Ўзбекистон Қизил китобига Б.нинг 5 тури киритилган. Балиқларни

ўрганадиган фан ихтиология деб аталади.
(к. Балиқчилик).

БАЛИҚЛИТОВ — Нурота тизмасининг шим. этакларидаги қолдиқ тоғ. Қўйтош тоғларидан 10 — 12 км шим.да. Б.нинг жан.-шарқий ён бағри қияроқ, шим.-ғарбий ён бағри ётиқроқ. Уз. тахминан 17 км, эни 0,5 — 1 км. Мутлақ бал. 581 м (Бойзағир тоғи). Б. палеозойнинг метаморфик охактошларидан таркиб топган. Ён бағирларида қиска сой кўп. Б.дан яйлов сифатида фойдаланилади.

БАЛИҚЧИ — қишлоқ. Андижон вилояти Балиқчи тумана маркази. Туманнинг шим.-ғарбий қисмида. Қорадарё соҳилида. Аҳолиси 18,5 минг киши (2000). Пахтачилик, ғаллачилик, чорвачилик б-н шуғулланади. Катта Фарғона каналидан сув ичади. Умумий таълим мактаблари, тиббиёт пункти бор.

«БАЛИҚЧИ» БИРЛАШМАСИ - тажриба намунавий балиқчилик бирлашмаси. Тошкент вилояти Қуйи Чирчиқ туманида жойлашган. 1961 й.да ташкил этилган. Балиқ боқиладиган ховузлари майдони 2611 га (1999). 400 млн. дона балиқ личинкалари етиштириш имкониятига эга бўлган урчитиш хонаси бор. Бирлашмада йилига 25 — 30 млн. дона бир йиллик балиқ чавоқлари, 8 минг т. гача товар балиқ ва 500 т. гача дудланган балиқ ишлаб чиқарилади.

БАЛИҚЧИ ТУМАНИ - Андижон вилоятидаги туман. Вилоятнинг шим.-ғарбий қисмида. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Наманган вилоятининг Норин тумани ва Андижон вилоятининг Избоскан, Шахрихон, Олтинкўл, Бўз, Улуғнор туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,34 минг км². Аҳолиси.41,6 минг киши (2000). Б.т.да 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Алимбек, Балиқчи, Бўстон, Гулистон, Охунбобоев, Сиза, Хўжаобод, Эски Ҳаққулбод, Ўрмонбек) бор.

Маркази — Балиқчи қишлоғи.

Т а б и а т и . Туман худуди текисликлардан иборат. Январнинг ўртача т-раси —4°, июлники 26°. Йилига ўртача 195 — 210 мм ёғин тушади. Вегетация даври 235 кун. Туман худудидан Қорадарё, Магилсой, Чинободсой ва Катта Андижон канали оқиб ўтади. Тупроғи ўтлоқи бўз, кучсиз шўрланган тупроқ. Ўсимликлардан шўра, шувоқ, момақаймоқ, қамиш, мингдевона, янтоқ, ажрик, юлғун, оқбош, откулоқ, қирқ-бўғин, ғумай, қўйпечак, ялпиз ўсади. Эчкешар, тошбақа, тулки, қуён, илон, калтакесак, қушлардан лайлак, ўрдак, чумчуқ, сўфитўрғай, қарға, мусича яшайди.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар; руслар, татарлар, тожиклар, уйғурлар ва б. ҳам яшайди. 1 км² га 416 киши тўғри келади.

Х ў ж а л и г и . Туман, асосан, пахтачилик ва ғаллачиликка ихтисослашган. Туманда 6 саноат корхонаси бор: Балиқчи ногўжима матолар и.ч. акциядорлик жамияти, Алишер Навоий номидаги Интернетшнл Ўзбек-Америка қўшма корхонаси, Чинобод пахта тозалаш акциядорлик жамияти,

Балиқчи ногўжима матолар ишлаб чиқариш акциядорлик жамияти корхонасининг ип ўраш цехида

спорт буюмлари и.ч. акциядорлик жамияти, Балиқчи нон и.ч. акциядорлик жамияти, «Балиқчи тонги» акциядорлик жамияти. 2 механизациялашган Кўчма акциядорлик жамияти бўлиб, бири сув иншоотлари қуриш ва янги ерларни ўзлаштириш б-н шуғулланади, иккинчиси хўжаликлараро қурилиш бошқармаси. Бўрдоқчилик базиси, Балиқчи ва Чинобод машина трактор парклари мавжуд. Туманда Балиқчи матлубот акциядорлик жамияти, Чинобод матлубот акциядорлик жамияти фаолият кўрсатади. Туманда 1 та қўшма корхона, мингдан ортиқ кичик ва хусусий корхона мавжуд. Булардан энг машҳурлари: «Муҳаммад» савдо ва и.ч. фирмаси, «Наргиз» фирмаси, «Наврўз —

9» савдо и.ч. фирмаси, Чинобод фермер хўжалиги.

Хўжаликлар чорвачилик, боғдорчилик, пиллачилик, полизчилик, сабзавотчилик ва шоликорлик б-н шуғулланади. Қ. х.да суғориладиган ерлар 23,0 минг га, экинзорлар 19,0 минг га, шу жумладан 11,3 минг га ерга пахта, 6,0 минг га ерга буғдой, 0,3 минг га ерга сабзавот, 0,05 минг га ерга картошка, 1,3 минг га ерга ем-хашак экинлари экилади. Б. т.да 19 жамоа ва ширкат хўжалиги, 525 фермер хўжалиги бор. Хайрихон Эргашева номидаги, «Чинобод», «Пахтакор», «Ўзбекистон». А. Мўминов номидаги. «Бўстон», Улуғбек номидаги ширкат хўжаликлари тумандаги йирик ва машхур хўжаликлардир.

Б.т. 2000 и.да қарийб 40 минг т пахта, 45 минг т дан зиёд буғдой топшириб, шартнома режасини ортиги б-н бажарди.

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 37,9 минг қорамол, 26,7 минг қуй ва эмки, 70,1 минг парранда боқилади. Яқин т. й. станцияси — Ҳаққулобод (туман марказидан 29 км). 1999/2000 ўқув

Хайрихон Эргашева номидаги ширкат хўжалигининг пахта далаларида йилида 52 умумий таълим мактаби бўлиб, 32,7 минг ўқувчи, 1 гимназияда 252 ўқувчи, 1 академик лицейда 207 ўқувчи, 1 махсус мактаб-интернатда 250 ўқувчи, 2 коллежда 1200 ўқувчи, 1 иктисодиёт лицейида 251 ўқувчи таълим олди. Маданият саройи, марказий кутубхона, мусиқа мактаби, 50 оммавий кутубхона, 13 маданият уйи, ижодкорлар уйи, 2 кўчма клуб, 740 ўринли 4 касалхона ва диспансер, 10 кишлоқ амбулаторияси, 42 тиббий пункт бўлиб, уларда 250 врач, 1996 нафар ўрта маълумотли тиббий ходим ишлади (2000). 1932 й.дан «Ғалаба» туман газетаси чиқади (адади 3000).

БАЛИҚЧИ ҚЎЛТИҒИ (Рибацкий қўлтиғи) — Орол денгизининг жан. даги 1979 й.гача бўлган қўлтиқ. Ғарбда

Мўйноқ я.о. ва шарқда Амударё (Оқдарё) нинг денгизга қуйилган жойидаги чиқик б-н чегарадош. Б.қ. жан.да Балиқчи сув ҳавзаси бунёд этилган. У Оқдарё, Мадалиўзак, Толдиқ каналлари сувлари ҳисобига тўйинади. Балиқчи сув ҳавзасининг чуқ. 0,5—2 м, балиқчиликда фойдаланилади. Б.қ.нинг қолган қисми зол кумлари (бархан, дўнг кумлар) ва қолдиқ шўрхоқлар б-н қопланган. Шўра, юлғун, қорабароқ, шўрхоқларда қорасаксовул, сийрак ҳолда черкеш ўсади. Б.қ. нинг қум босган қисмида шамолда кум кўчишини камайитириш мақсадида галофит ва ксерофит ихотазорлари барпо қилинмоқда.

БАЛИҚЧИЛАР, чигитчилар, чайкалар (Laridae) — чўлдуксимонлар туркумига мансуб қушлар оиласи. 45 — 46 тури бор. Буларнинг ичида энг каттаси (бўйи 75 см, оғирлиги 2,5 кг) Мурманск кирғоқларига уя солувчи денгиз балиқчиси (*Larus marinus*), энг кичиги (бўйи 20 см, оғирлиги 50 — 60 г) Болтиқ ва Охота денгизлари кирғоғига уя солувчи кичик балиқчи (*Larus minutus*)дир. Б.нинг ташки тузилиши сув-ҳаво муҳитида яшашга мослашган бўлиб, оёқлари тўрт бармоқли, олдинги учта бармоғи орасида сузгич пардалари бор. Қанотлари узун ва кенг, сув устида енгил ва тез учишга мослашган. Бўйни қалта, тумшуги узун ва кучли бўлиб, устки қисми илмоққа ўхшаб пастга қайрилган. Патининг ранги ёшига қараб ўзгаради. Пати асосан оқ, фақат қанотининг кейинги қисми, баъзан боши қорамтир, кулранг ёки кўнғир бўлади, йилига икки марта — баҳор ва кузда туллайди. Б. шим. ва жан. Қутбдан экваторга қадар кенг тарқалган. Ҳаёти сув б-н боғлиқ бўлсада, сувдан узокка ҳам учиб кетади. Баъзи турлари дарё, қўл каби чучук сув ҳавзаларида ҳам яшайди. Бир денгиздан иккинчи денгизга дарё ва қўл ёқалаб учиб боради. Кўп вақтини ҳавода ўтказди. Сувда яхши сузади. Кўп турлари колония бўлиб қуруқликка уя солади. 1—4 дона тухум қўяди. Б. сув

юзасига яқин юрадиган касалланган ва майда хашаки балиқлар, турли сув ва куруклик хашаротлари, қискичбақалар ва майда кемирувчилар б-н озикланади. Зараркунанда хашаротлар ва кемирувчиларни кириб, қ.х.га фойда етказди. Ўзбекистонда Б.нинг 6 тури учрайди. Булардан кўк балиқчи (*Larus canus*), кумуш балиқчи (*L. argen-tatus*), қорабош балиқчи (*L. iehthyaetus*), кўл балиқчиси (*L. ridibundus*) деган турлари уя солади. Қорабош балиқчи Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

БАЛИҚЧИЛИК — халқ хўжалигининг сув ҳавзаларида балиқ захирасини кўпайтириш ва сифатини яхшилаш б-н шуғулланувчи соҳаси; балиқ ўстириш тадбирлари (балиқни сунъий усулда кўпайтириш ва уни янги шароитга ўргатиш, янги зот балиқлар етиштириш, сув ҳавзаларининг мелиоратив ҳолатини яхшилаш)нинг биологик асосларини ва асосий балиқ ўстириш жараёнлари (вояга етган балиқларни овлаш, балиқ тухумини очириш, балиқ боқиш ва б.)нинг биотехикасини ишлаб чиқувчи фан. Б.табiiий сув ҳавзалари балиқчилигига ва сунъий ҳовуз балиқчилигига бўлинади. Б.да сув ҳавзаларининг мелиоратив ҳолати яхшиланади, балиқ сунъий урчитилади, балиқпар тухум кўядиган ва ёш балиқчалар ўсадиган жойларда тегишли шароит яратилади; балиқларнинг тухум кўядиган жойлари тозаланади, дарё тўғонларига балиқ йўли ясади, сунъий тухум кўйиш жойлари тайёрланади. Табiiий сув ҳавзаларида балиқларни сунъий урчитиш, овланадиган балиқлар микдорини кўпайтириш ёки уларни янги зот балиқлар б-н алмаштириш ишлари амалга оширилади. Бунинг учун махсус балиқ з-длари курилади. Балиқ ўстириш мақсадида сув омборларидан фойдаланиш, бошқа зот балиқларни мазкур жойга олиб келиб иқлимлаштириш ҳам Б.нинг асосий вазифасидир. Бунинг

учун сув омборлари балиқ овлашга ҳалақит берадиган бута ва махсус ўтлардан тозаланади, ёш балиқчаларни кўпайтириш учун балиқчилик питомниги курилади. Балиқлар махсус ҳовузларда ҳам ўстирилади. Бундай ҳовузларда балиқни урчитиш, боқишдан тортиб уни истеъмол қилинадиган даражага етказгунча бўлган жараёнлар амалга оширилади. ЎзРнинг дарё ва кўлларида 106 турдаги балиқлар мавжуд (зоғора балиқ, дўнгпешона, судак, окча, тобонбалиқ, илонбош, чўртан, лакка балиқ, қизилкўз ва б.). Ўзбекистонда Б.ни саноат асосида ривожлантириш 1937 й.дан бошланган. Ўша йили Тошкент вилоятининг Юқори Чирчиқ туманида «Тошкент балиқ чавоқлари хўжалиги» ташкил этилди. Кейинчалик бу хўжалик балиқ чавоқларини балиқ хўжаликлари ва табiiий сув ҳавзалари учун ҳам етказиб бера бошлади. 1946 й. Ўзбекистон халқ хўжалиги Кенгаши ҳузурида Балиқчилик хўжалиги бош бошқармаси ташкил этилди. 1946 й.дан Тошкент вилоятининг Зангиота туманида балиқ етиштиришга мўлжалланган Дамачи ҳовуз балиқчилик хўжалиги ташкил этилди ва ишга туширилди.

1960 й.ларгача балиқ маҳсулоти асосан, Орол денгизи, денгиз яқинидаги кўллар ва Сирдарё ҳамда Амударёдан овланар эди (йилига ўртача 25 — 28 минг т). Республикада фақатгина карп балиғи етиштирилар ва ҳовузлардан олинадиган ҳосил 15 — 18 ц.гадан ошмас эди. 1961 й.да Хитойдан келтириб, иқлимлаштирилган ўсимликхўр балиқлардан оқ дўнгпешона, оқ амур, тарғил дўнгпешона турлари бу ер шароитига тез мослашиб, кейинчалик балиқ етиштиришнинг кескин ривожланишига замин яратди. Ҳоз. даврда республика балиқчилик хўжаликларида етиштирилаётган балиқларнинг 60 — 70% ўсимликхўр. Ўсимликхўр оқ амурдан канал ва коллекторларни ўтлардан тозалашда биологик мелиоратор сифатида фойдаланилади. Ўсимликхўр балиқ

турлари Сирдарё ва Амударёда ҳам табиий урчиб, кўпаймоқда (айрим дўнғпешона балиқларнинг оғирлиги 80 кг гача боради). Республикадаги сув омборлари ҳам балиқчиликни ривожлантиришда маълум аҳамиятга эга. Ҳар йили Тўдакўл сув омборидан 500, Чимқўрғон ва Жиззах сув омборларидан 70—100 т гача балиқ овланади. Ҳоз. «Ўзбалиқ» корпорацияси тизимида 8 бирлашма (Куйи Чирчиқ «Балиқчи» тажрибана мунавий балиқчилик бирлашмаси, Мўйноқ, Хоразм ва Жиззах балиқчилик бирлашмалари, Қорақалпоғистон балиқчилик хўжаликлари бирлашмаси ва б.), 7 к-т (Сирдарё, Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё, Дамачи ва Навоий балиқчилик к-тлари), 10 балиқчилик хўжалиги: Андижон, Наманган, Фарғона, Бешариқ, Гулбоғ (Наманган вилояти), Янгиер (Сирдарё вилояти), Когон (Бухоро вилояти), Фориш (Жиззах вилояти), Узун (Сурхондарё вилояти) хўжаликлари, шунингдек Тошкент хонбалиқ (Бўстонлик тумани) хўжалиги, Хоразм вилоятида Тўрткўл фермер хўжалиги, балиқ чавоқлари етиштириш давлат хўжалиги (Янгийўл), Ихтиопатология маркази (Тошкент), Чиноз балиқ омукта ем и.ч. корхонаси, улгуржи савдо омборхоналари ва б. бор (1999). ЎзРда умумий майд. 12 минг га бўлган сунъий кўл ва ҳовузларда 22 минг т. товар балиқ маҳсулотлари етиштириш имкониятлари бор. Етиштириладиган балиқ турларини кўпайтириш, шароитга мос турларини олиб қилиб, иқлимлаштиришда «Ўзбалиқ» корпорациясининг Сув ҳавзалари жониворларини ўрганиш ин-ти («Аквакультура») хўжалиқларга яқиндан ёрдам беради

(яна қ. Балиқлар)

БАЛИҚЧИЛИК АСБОБЛАРИ - балиқ овлашда ишлатиладиган асбоб-ускуналар. Балиқ овлаш усулига қараб сузиб оладиган, илин-тирадиган, тузоқ ва қармоқ типидagi Б.а. бўлади. Сузиб

оладиган Б.а. б-н балиқ сув ҳавзаларида сузиб овланади. Бу хилдаги Б.а.га неводлар, денгиз лойқалатгичи, халта тўр, ёйма тўр, кўтарма тўр ва б. киради. Илин-тирадиган Б.а.га ингичка ипдан тўқилган тўрлар киради. Улар ҳам ўрнатиб қўйиладиган ва сузиладиган хилларига бўлинади. Ўрнатиб қўйиладиган турлар сув ҳавзасининг маълум бир ерига қозиклар б-н маҳкамлаб қўйилади. Сузиладиган хилларининг бир учи қайик ёки кемага бириктирилиб, иккинчи учи сув оқимида ёки шамол йўналишига қараб судралади. Ўрнатиладиган тўрнинг уз. 150 м, сузадигани 30 — 35 м, эни 18 м. Тузоқ типидagi Б.а.га вентер, мережа (гардишга тортилган тўр) типидagi сувга қўйиладиган турлар киради. Уларнинг ичига балиқ киради, лекин қайтиб чиқолмайди. Бу хилдаги тузоқлар илгари камиш, новда ва б. материаллардан тўқиларди. Ҳозир фақат тўрдан қилинади. Қармоқ типидagi Б.а.га турли хилдаги қармоқлар киради. Бу хилдаги Б.а.ни ҳаваскорлар ва балиқ овлаш хўжаликлари ишлатишади.

БАЛИҚЧИЛИК ПАРВАРИШХОНАСИ — балиқчилик хўжаликлари учун ёш балиқлар етказиб берувчи корхона. ЎзРнинг кўпчилиги Б.п.лари балиқчилик хўжалиқларининг балиқ боқиш ҳовузларида ўстириш учун бир ёшли балиқ чавоқлари етказиб беради. Б.п.да балиқ тухумларини уруғлантириш, ёш балиқпарни ўстириш, кишлаштириш, шунингдек катта ёшдаги зотли эркак ва урғочи балиқларни сақлаш ҳовузлари ҳамда карантин ҳовузлари бўлади. Одатда, балиқлар баҳорда тухум қўяди. Тухумдан чиққан ёш балиқчалар келаси йил баҳоригача сақланади. Эрта баҳорда бир ёшли балиқ чавоқлари (балиқчалар) балиқчилик хўжаликлари ҳовузларида боқиш учун тарқатилади. ЎзРдаги «Ўзбалиқ» корпорацияси ҳар йили 100 млн. донадан ортиқ бир йиллик балиқ чавоқлари етказиб беради. Б.п.ларида, асосан, зоғора балиқ, оқ амур

ва б. балиқлар ўстирилади.

БАЛИҚЧИЛИК ХЎЖАЛИГИ - қ.
Балиқчилик.

БАЛИҚЧИ-УККИ (Ketupa
geylonensis) — япалоққушлар оиласига
мансуб куш. Бошининг икки ёнида бир
тутамдан узун патлари — «қулоқлари»
бор. Патлари нозик ва нақшдор, оч қўнғир
рангли. Бармоқлари ва узун қафти патсиз,
яланғоч, тирноқлари чангал бўлиб, сувда
балиқ тутишга мосланган. Жан-шарқий
Осиёда тарқалган. Россиянинг Узоқ
Шарқ ўлкасида ўтроқ яшайди, лекин
жуда кам учрайди.

БАЛИҚҚИЙҒИР (Pandion haliaetus)
- йиртқич кушлар туркумининг балиқ-
қийғирлар оиласига мансуб. Катталиги
сарик сордек, танасининг уз. 1,5 м га
яқин, усти тўқ қўнғир, қорин томони
оқ, оёғи кулранг, тумшуги қора. Б. кенг
тарқалган. Ўзбекистонга мартнинг
охирларида учиб келади ва қишлаш
учун тропик мамлакатларга сент.—окт.
да учиб кетади. Б. атрофи дарахтзор
сув ҳавзаларининг киргоғида яшайди.
Шунинг учун Ўзбекистонда кам учрайди.
Хасчўплардан дарахтга уя қўяди. Бир
уядан бир неча йил фойдаланади, уни ҳар
йили янгилаб, тузатиб туради, натижада уя
бўйи 1 м, диаметри 1,5 м гача катталашиб
кетади. 2 — 3 та ҳаво ранг тухум қўяди.
Болалари 2 ойда учирма бўлади. Б.нинг
тузилиши, оёқ панжалари балиқ тутишга
мосланган: бармоқларининг таги
тиканли, панжаларини йўғон ва кучли,
чангал тирноқларининг учи қайрилган,
қорин ва оёқ патлари қиска, дум бези
яхши ривожланган. Б. балиқ тутишга
моҳир. Сони кам бўлганлиги учун балиқ
хўжалигига сезиларли зарар келтирмайди.
Б. Ўзбекистон Республикаси Қизил
китобига киритилган.

БАЛКА (голландча balk, лот. balcus)
— 1) кўндаланг йўналишда таъсир
этадиган кучларни қабул қилувчи тўсин;

2) машина ва механизмлар
детали. Асосан, эгувчи кучларни
қабул қилади. Пўлатдан ясалади.

БАЛЛ (франц. balle — соққа, шар)
— рақам б-н ифодаланган баҳо. Бирор
ҳодисанинг (мас, шамолнинг) тезлигини,
ўқувчиларнинг билими ва ахлоқини,
айрим спорт турларида мусобақалар
натижасини, чорва молларининг
сифатини (кўргазмаларда) муайян
даража буйича баҳолашда шартли бирлик
сифатида қўлланилади. Ўзбекистондаги
мактаблар ва Ўрта махсус ўқув
юртларида 5 Б.ли, олий ўқув юртларида 4
Б.ли тизим қабул қилинган. Шунингдек,
мамлакатимизнинг ўрта, ўрта махсус ва
олий мактабларида кўп Б.ли (рейтинг)
тизими ҳам жорий этилган.

БАЛЛАДА (франц. ballade, сўнги
лот. ballo — рақсга тушаман) — 1) 14
— 15-а.лар француз адабиётидан қатъий
ўрин олган лирик жанр (Ф. Вийон);

2) инглиз халқ поэзиясида лиро-эпик
жанр ва романтизм поэзиясидаги айна
шундай жанр (Р. Берне, Г. Бюргер, И.
В. Гёте ва б.). Романтик Б. фантастика,
фольклор, афсонавийтарихий, маиший
мавзудаги сюжетга эга шеърлий асардир.
20-а.да Б. қатъий жанр сифатида ўз
қимматини йўқотади (Б. Брехт, Н. С.
Тихонов ва б.нинг айрим шеърлари бор
холос). Б. жанридаги асарлар намуналари
ўзбек мумтоз адабиёти (Сайфи Саройи —
«Сухайл ва Гулдурсун»; Алишер Навоий
— «Хотами Тойи») ва замонавий адабиёт
(М. Шайхзода — «Сулҳ дарахти»;
Шухрат — «Мардлик афсонаси»; Ҳ.
Олимжон — «Жангчи Турсун»; Ғ. Ғулум
— «Сув ва нур»)да ҳам учрайди;

3) (муסיкада) — Б. 12 — 13-а.ларда
трубадур ва труверлар ижодининг асосий
жанри сифатида кенг ривож топди.
Уйғониш даврида унинг полифоник
турлари юзага келди (Гильом де
Машо). Муסיкий романтизм услубида

Б. сюжет (муайян мавзу)ли мусика жанри сифатида камер-вокал (асосан, Австрия ва Германия композиторлари ижодида — Ф. Шуберт, Р. Шуман, Ф. Лист, И. Брамс, Х. Вольф) ва камер-чолғу (асосан, фортепиано учун: Ф. Шопен, Э. Григ ва б.) асарларида ўз ифодасини топди. Ўзбекистон мусикасида Б. кўпроқ қахрамонлик ёки ишқийқахрамонлик, фалсафий талкинга эга (Д. Зокиров, И. Акбаров, Д. Сайдаминова). М. Бурхоновнинг хонанда ва симфоник оркестр учун «Ишқ Ўти» Б.си (1939, Машраб ғазали) мазкур жанрнинг Ўзбекистондаги илк намунасидир. Б.нинг муайян хусусиятлари бошқа жанрларга сингдирилганлиги сабабли бундай асарлар кўшма номлар б-н ҳам аталади (мас, Б.-поэма, Б.симфония ва б.).

БАЛЛАРИ — Ҳиндистондаги шаҳар, Ҳагари дарёси бўйида. Декан ясситоғлиги жан.да, Карнатака штатида. Аҳолиси 245 минг киши (1991). Ип газлама, жун, шакарқанд, металлсозлик саноати ривожланган. Пахта етиштириладиган ва сотиладиган р-н маркази. Б. яқинидан темир рудаси казиб олинади. Ҳунармандчилик ривожланган: фил суяги, металл ва ёғочдан турли буюмлар ясалади, мато тўқилади.

БАЛЛАСТ (голландча Ballast) — 1) локомотив, кема ва б.нинг оғирлигини сунъий равишда ошириш учун ишлатиладиган юк (сув, кум ва б.);

2) ҳаводан энгил учуш аппаратлари (мас, аэростат) кўтарилишини ростлаб турадиган юк (мас, кум);

3) т. й. шпаллари остидаги қатлам. Майдаланган тоғ жинслари (кум, шағал, тош), домна тошқоли (шлаги) ва б. материаллардан ётқизилади. Б. поезддан шпалларга тушадиган зўриқишни из кўтармасига бир мезёрда ўтказди, шпалларнинг силжиб кетишига йўл қўймайди, поезд ғилдираklarининг рельсга юмшоқ урилишини таъминлайди;

4) кўчма маънода — ортиқча юк, дахмаза, маълум иш учун фойдасиз нарса.

БАЛЛАСТЕР — т. й. изларини балласт устига кўтариб қўювчи, балластни сидириб ташловчи машина. Локомотив ҳаракатлантиради. Уч хили мавжуд: 1) электромагнит кўтаргичли электр Б.; 2) роликли пневматик Б.; 3) роликли механик Б. Энг қулай ва афзали электр Б.дир. Т. и. қуриш ишларини анча энгиллаштиради, иш унумдорлигини оширади.

БАЛЛИСТИК ГАЛЬВАНОМЕТР - магнитоэлектрик асбоб; қисқа вақт давом этувчи ток импульсларини, яъни жуда кичик вақт улуши ичида ўтадиган ток миқдорини ўлчайди (қ. Гальванометр). Бу асбоб ёрдамида токнинг дастлабки энг катта импульс миқдори ўлчанади. Ўлчов натижалари асбоб кўрсаткичи энг кўп о/ган пайтда қайд қилинади.

БАЛЛИСТИК РАКЕТА - двигатели тўхтагандан сўнг баллистик траектория (эркин отилган жисм траекторияси) бўйлаб учадиган ракета. Аэродинамик кўтариш кучи ҳосил қилувчи сиртнинг йўқлиги б-н қанотли ракетадан фарқ қилади. Аэродинамик барқарорлик ҳосил қилиш учун Б. р., баъзан, мувозанатлаштирувчи мосламалар б-н таъминланади. Турли типдаги жанговар ракеталар (қитъалараро ракеталар ҳам), элтувчи ва космик ракеталар Б. р. жумласига қиради (қ. Бошқариладиган баллистик ракета).

БАЛЛИСТИК ТРАЕКТОРИЯ - аэродинамик кўтариш кучидан холи бўлган жисмнинг ҳаракат йўналиши. Ер атмосфераси чегарасида ҳаракатланаётган баллистик ракеталар атмосферанинг қалин қатламига кичик атака бурчаги б-н қираётганлиги туфайли кўтариш кучи бошқа кучлар (жумладан, ракетанинг оғирлик кучи)га нисбатан

ҳисобга олмаслик даражасида кичик бўлганлигидан улар амалда Б.т. бўйича ҳаракатланади. Ракеталар ва космик аппаратлар (КА) нинг атмосферадан ташқаридаги ҳаракати ҳар доим Б.т. бўйича амалга ошади.

БАЛЛИСТИКА (юн. ballo — ирғитаман) — артиллерия снарядлари, бошқарилмайдиган ракеталар, мина, бомба, ўқ ва б.нинг отилган маҳалдаги ҳаракатини ўрганадиган фан. Ички, ташқи ва экспериментал (тажриба) хилларига бўлинади. Ички Б. ўқ отилганда порох газларининг таъсири б-н ўқнинг ствол ичидаги ҳаракатини, порохнинг ёниши оқибатида ҳосил бўладиган босимини ўрганади. Ташқи Б. ўқнинг ҳаводаги ҳаракатини ва унинг мўлжалланган нишонга тегиш қонунини ўрганади. Экспериментал Б. тажриба, текшириш ва синаш қонуниятлари б-н шуғулланади. Ички ва ташқи Б. физикамат. фанларига суянади. Ташқи Б. учун асос фанлар: назарий механика, метеорология ва аэродинамика. Ички Б. учун муҳим фанлар — назарий механика, молекуляр физика, термодинамика, газ динамикаси ва портлаш назарияси фанлари. Б. фанининг юзага келиши Н. Тартальи, Г. Галилией, Н. Ньютон, Л. Эйлер ва А. Н. Крўлов номлари б-н боғлиқ.

БАЛЛИСТИТЛАР, баллистик порохлар — тутунсиз алангаланувчи порохлар; нитроглицерин б-н коллоксилин аралашмасини пластификациялаш (юмшатиш) натижасида ҳосил бўладиган қаттик моддалар. Узоқ вақтгача ўз хоссаларини йўқотмайди, тез тайёрланади. Баллистик қуроллар ва ракета двигателларида ишлатилади.

БАЛЛИСТОКАРДИОГРАФИЯ (юн. ballo — отаман, kardia — юрак ва grapho — ёзаман) — юракнинг гемодинамик фаолиятини текшириш усули. Бунда юрак қисқариши ва қоннинг йирик томирлар

бўйлаб ҳаракати б-н боғлиқ ҳолда одам танасида содир бўладиган механик ҳаракатлар қайд қилинади. Бунинг учун махсус асбоб — баллистокардиограф ишлатилади. Б.нинг умумий, бевосита, билвосита ва б. хиллари бор.

Баллистокардиограф ва ҳаракатларни ёзиб олиш чоғида ҳосил бўлган эгри чизиқ — баллистокардиограмма (БКГ)га қараб юрак мускулининг қай даражада қисқараётганлиги ҳақида бир фикрга келинади. Баллистокардиограмманинг ўзгариши юрак фаолиятида бирор иллат борлигини кўрсатади, аммо аниқ ташҳис қўйишга имкон бермайди.

БАЛЛОН (франц. ballon; итал. pallone — копток) — газ ўтказмайдиган қобик; нимага ишлатилишига қараб, металл, полимерлар, газламалар, шиша ва б. материаллардан тайёрланади. Мас, автомобиль Б.и (камера), электрвакуум асбоб Б.и, газлар сакланадиган ва ташиладиган Б. (идиш).

БАЛЛОН МАТЕРИАЛЛАР - резиналанган газлама (перкаль, ипак). Газ ўтказмаслиги, пухталиги ва энгиллиги сабабли ҳаво шарлари, аэростатлар ва дирижаблларга ишлатилади, газгольдер қобиклари шундан қилинади.

БАЛОЗУРИЙ Ахмад ибн Яхё ибн Жобир ибн Довуд (тахм. 820 — 892) — араб тарихчиси. «Футуҳ ул-буддон» («Мамлакатларни фатҳ этиш») ва «Ансоб ул-ашроф» («Иқтидорли кишиларнинг насаблари») каби тарихий асарлари б-н машхур. Биринчи асарининг қисқартирилган нусхаси бизгача егиб келган. Унда хижрат давридаи бошлаб то Сурия, Арманистон, Миср, Мағриб, Испания, Ироқ ва Эроннинг фатҳ этилишигача бўлган тарихий воқеалар баён этилган. Асарда маҳаллий халқлар ва турли машхур қурилишларга доир жуда кўп муҳим маълумотлар ҳам бор. Шунингдек, унда араб тилининг фатҳ қилинган мамлакатларда девон

ишларида қабул этилиши, турли жарима ва солиқлар, танга ва чака пуллар, араб ёзувининг тарихи хусусида маълумотлар мавжуд. Бу китоб Голландияда шарқшунос де Гус томонидан 1866 й.да нашр этилган. Озарбайжон ва Арманистон ҳақидаги боблари эса рус тилига таржима қилинган.

БАЛОҒАТГА ЕТИШ, балоғат, расида (раста) бўлиш, бўйига етиш — организмнинг бир қанча анатомик ва физиологик ўзгаришлар натижасида биологик жиҳатдан секин-аста вояга етиши ҳамда жинсий жиҳатдан етилиб, кўпайишга, яъни наслини давом эттиришга лаёқатли бўлиб қолиши. Қизлар ўғил болаларга нисбатан эртароқ балоғатга етади. Қизларда бу давр аксари 12 — 14 ёшдан 16 — 18 ёшгача, ўғил болаларда 13 — 15 ёшдан 16 — 20 ёшгача давом этади. Б. е. муддати ўсмирнинг ирсий хусусиятларига, соғлиғига, овқатига, шунингдек ҳаёт тарзи (майший, ижтимоий-иқтисодий) ва иқлим шароитларига боғлиқ. Турли нохуш омилар: оғир касалликлар, ёлчиб овқатланмаслик ва б. одатда жисмоний ва рухий ривожланишнинг кечикишига сабаб бўлади. Нимжон, касалманд болалар соғлом болаларга нисбатан кечроқ балоғатга етади. Кеч ёки эрта Б. е. жинсий безлар, буйрак усти безлари ва гипофиз функциясининг бузилишига алоқадор бўлиши мумкин. Б. е. даврида жинсий инстинкт анча тез шаклланади. Қизлар ҳайз кўради, болаларда ихтилом (поллюция) кузатилади, шунингдек организмда чуқур ўзгаришлар рўй беради: ўсмирнинг бўйи чўзилиб, иккиламчи жинсий белгилари пайдо бўлади; ўғил болаларда соқол-мўйлов кўриниб, овози дўриллаб қолади, кизларнинг бадани юмалоқ тортиб, биринчи галда сони ва думбасида ёғ тўпланиб боради, сут безлари катталашиб, чанок суяклари энига кенгайди. Қонда жинсий гормонлар кўпайиб, бир жинс иккинчи жинсга кўпроқ эътибор бера бошлайди.

Б. е. даврида ўсмирнинг психикаси ҳам ўзгариб, нерв тизимининг фаолиятида бир қатор ўзгаришлар рўй беради. Гормонлар, аввало жинсий безлар (мояк, тухумдон) гормонлари Б. е.да муҳим аҳамиятга эга.

Б. е.да жисмоний ривожланишнинг эътиборли хусусиятларидан бири тана қисмларинисбати, яъни пропорциясининг вақтинча бузилишидир. Қўл-оёқлар танага нисбатан кўпроқ ўсади, шу сабабдан ҳаракатлари кўполроқ, келишмаган бўлиб қолади. Ўғил болаларда мускул кучи зўр бериб ортиб боради, мускуллар массаси катталашади.

Расталик даврида ўсмирлар организмнинг ривожланиб боришида бўладиган хусусиятлар ҳақида отаоналар ва педагоглар ўсмирларга тўғри маълумот беришлари керак, бу эса баъзи йигит-қизларнинг беҳуда кўрқиши ва асабийлашишининг олдини олади. Б. е. даврида ўсмирнинг жисмоний жиҳатдан тўғри ривожланиши ҳам катта аҳамиятга эга. Бунинг учун бекаму кўст овқатланиш, шунингдек спорт ва жисмоний машқлар б-н шуғулланиб туришга алоҳида эътибор бериш зарур.

БАЛТИМОР — АҚШдаги шаҳар ва порт, Мэриленд штатида, Атлантика океанининг Чесапик қўлтиғи соҳилида. Аҳолиси 2 млн. киши (шаҳар агрофи б-н бирга, 1990). Б. АҚШнинг муҳим транспорт, савдомолия, саноат ва маданий марказларидан. Қора ва рангли металлургия, машинасозлик (асосан кемасозлик, электротехника, радиоэлектроника, авиаракета), нефтни қайта ишлаш, кимё, озик-овқат саноати ривожланган. Б. порти умумий юк обороти бўйича мамлакатдаги портлар орасида олдинги ўринда туради. Б.да ун-тлар, консерватория, илмий муассасалар, музейлар бор. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Б.га 1729 й.да асос солинган. Потомак дарёси бўйида биринчи колония барпо этган лорд Балтимор номига қўйилган.

БАЛТУШИС (Baltusis) Юозас (тахаллуси; асл исми Альбертас Юозенас) (1909—1991) —Литва халқ ёзувчиси (1969). Илк асарларини 1932 й.дан эълон қила бошлаган. «Ҳафта яхши бошланади» (1940), «Оқ беда» (1943) каби ҳикоя ва очерклар тўплами, «Сотилган йиллар» (1—2-жилд, 1957—69), «Юозас хақида кисса» (1979) каби романлар ҳамда автобиографик повесть, пьеса ва ҳикоялар муаллифи. «Сотилган йиллар» романи ва б. бир қатор асарларида бир туркум литвалик деҳқонлар образи яратилган, кишлоқдаги ижтимоий-иқтисодий турмуш ўз ифодасини топган.

БАЛУЖ ТИЛИ - балуж (балач, балуч) халқи тили. 5,7 млн.га яқин киши сўзлашади. Улар Покистон (2 млн.га яқин), Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Ўрта Осиёда — Мари (Туркменистон), Кўлоб (Тожикистон)да яшайди. Б. т. Эрон тиллари шим.-ғарбий туркумига мансуб. Таркибида 5 та (ғарбий, шарқий) шевалар гуруҳи бор. Б. т.да сирғалувчи, кўшалок, церебрал унли товушлар мавжуд. Ҳоз. флексиянинг бузилиши ва аналитик қурилиш юз бермоқда. Б. т.да 4 келишик, 2 нисбат, 4 майл, 10 га яқин замон бўлиб, баъзи шеваларида эргатив тузилиш бор. Жинс категорияси йўқ. Луғат таркибида форс, урду, араб, туркий сўзлар мавжуд.

БАЛУЖИСТОН — Покистоннинг жан.-ғарбидаги вилоят. Балужистон тарихий вилоятнинг 1947 й.да Покистон таркибига кирган шарқий қисми. Майд. 347 минг км². Аҳолиси 4,6 млн. киши (1983). Маъмурий маркази — Кветта ш. Шим.да Афғонистон, ғарбда Эрон, шарқда Покистоннинг Синд ва Панжоб, шим.-шарқда Шим.-ғарбий вилоят б-н чегарадош, жан.да Арабистон денгизига туташ. Ер юзасининг катта қисмини ўртача баландликдаги (2000 м гача) ва баланд тоғлар эгаллаган. Энг шим. да Тобакакор (3096 м) тоғ тизмаси жойлашган. Бу тоғлардан жанубга

Макрон тоғлари чўзилган. Энг баланд жойи 3593 м. Денгиз бўйи камбар пасттектистик. Вилоятнинг ғарбий қисмидаги ботикларда шўрхоқлар, шўр кўллар бор. Дарёлари майда, мавсумий. Б. Альп-Ҳимолай фаол сейсмик минтақасида жойлашган. Т-ра янв.да текисликларда 8—16°, июлда 24 — 32°. Тоғларда киш совук, сершамол. Йиллик ёғин 100—200 мм, кўп қисми дек. ва фев. ойларида ёғади. Тупроқлари субтропик минтақага хос бўз тупроқ, шим.-ғарбида чўл қўнғир, шўр, қум тупроқлар. Чўл қисмида саксовулзор ва бутазорлар бор. Тоғ ён бағирлари сийрак ўрмон, бутазор. Аҳолиси балужлар б-н пуштулар. Қ. ҳда яйлов чорвачилиги етачи ўринда (қўй, эчки, туя боқилади). Тоғ оралиғидаги водийларда воҳа деҳқончилиги б-н шуғулланилади, текислик ерларда дон етиштирилади. Олтингургурт, ош тузи, қўнғир кўмир, табиий газ қазиб олинади. Машинасозлик ва металлсозлик, цемент, ёғочсозлик, озиқ-овқат, кимё саноати корхоналари бор. Денгиз бўйида балиқ овланади. Ҳунармандчилик ривожланган: кўлда гилам тўқиш, ёғоч буюмлар яшаш, кашта тикиш ва б. Кветта ш.да меъморий ёдгорликлар сақланган.

БАЛУЖИСТОН — Осиёдаги тарихий вилоят, Эрон ясситоғлигининг жан.-шарқда. Майд. 0,5 млн. км² дан кўпроқ. Шарқий Балужистон (347 минг км²) Покистон ҳудудида, Ғарбий Б. эса Эрон ҳудудидадир. Қадимда Б. ҳудудида мака, гедросий ва б. халқлар яшаган. Ўрта асрларда Б. аввал Араб халифалиги, сўнгра Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Ҳулоқийлар, Темурийлар давлатлари таркибида бўлган. 17-а. бошларида Б. ҳудудида бир неча ҳокимликлар вужудга келиб, уларнинг ҳокимлари сафавийлар ва бобурийларга қарам бўлган. Бу ҳокимликлардан энг қудратлиси бўлган Колот ҳокимлиги ҳокими (Шарқий Б.) Носирхон Балуж (1750 — 95) бутун Б. ҳудудини ўз қўли остига олиб, ўзини афғон шоҳлари — дурронийлар вассали

деб эълон қилган. 19- а. бошларидан Б.га Англия ўз таъсирини ўтказа бошлади. 1854, 1876 ва 1879 й.ларда Колот ва Қобул ҳокимларига мажбуран қабул қилдирилган шартномаларга кўра, Шарқий Б. Англияга бўйсундирилди ва Британия Балужистони ҳамда Балуж ҳокимликлари федерациясига (Колот, Харон, Макрон, Лас-Бела) бўлиб ташланди. Ғарбий Б. 1849 — 57 й.ларда Эрон таркибига қўшилди. 1947 й. авг. да Британия Балужистони Покистон таркибига кирди. Балуж ҳокимликлари федерацияси эса 1948 й. мартида Покистонга қўшилди. Шарқий ва Ғарбий Б. ўртасидаги чегара 1956 й. 29 октадаги Эрон-Покистон битими асосида белгиланди.

БАЛУЖЛАР (ўзларини балуч, балоч дейишади) — Покистон (4 млн. киши) ва Эрон (1,4 млн. киши, 1992)даги халқ. Шунингдек Афғонистон, Туркменистон (28,3 минг киши, 1989) ва араб мамлакатларида ҳам яшайди. Умумий сони 5,7 млн. киши (1992). Балуж тилида сўзлашади. Б. ислом динининг сунний мазҳабига эътиқод қилишади.

Б. кўчманчи чорвачилик ва деҳқончилик б-н шуғулланади. Араб географларининг маълумотларига кўра Б. Кермон ва унинг шарқий қисмида, Сейистонда яшаган ва кўчманчи чорвадорлик б-н шуғулланган. Б. бу ерларга араблар истилосидан тахм. 300 й. аввал келиб жойлашган. Инглиз олими М. Лонгуорс Деймснинг тадқиқотларига кўра Б.нинг вагани Шим. Эрон бўлиб, эфталитларнинг Шим. Эронга қилган ҳужуми (6-а.) натижасида Б. Кермонга кўчишган. Кейинги асрларда яйлов ерларининг танқислиги уларни аста-секин шарққа силжишга мажбур этган. 11—14-а.лар давомида Б. яшаган ҳудуд хоз. Балужистон жойлашган ерларгача кенгаяди. 19-а.нинг охири — 20-а. бошларида Афғонистон ва Эрон Сейистонида яшовчи Б.нинг бир қисми Туркменистон республикаси

Мари ва Чоржўй вилоятига кўчиб келиб жойлашадилар. Б. айрим гуруҳлари Фарғона водийси ва Қашқадарёнинг куйи оқимларида жойлашган Бугуч кишлоғида ҳам яшаганлар.

БАЛХ — Шим. Афғонистондаги кўҳна шаҳар, хоз. Мозори Шариф ш.нинг ғарбида. Мил. ав. 7- а.дан маълум. Б. тарихда Умм ул-билод (Шаҳарлар онаси) деб юритилган. Юнонлар уни Бактра деб атаганлар. Мудофаа девори б-н ўралган Боло Ҳисорда ва ундан жан.роқдаги Янги Балхда Б.нинг энг қад. харобалари ва турли топилмалар учрайди. Кушонлар даврида ва ундан илгари шаҳар майдони Тепаи Заргарон ҳисобига кенгаяди. Шаҳар қалъаси Боло Ҳисордан Янги Балхга кўчирилган. Натижада Боло Ҳисор, Тепаи Заргарон ва Янги Балх ҳудудларини бириктирувчи шаҳар девори вужудга келган. Археологик қазилар туфайли Б.дан қад. девор ва шаҳар арки деворлари топилган. Б. Ахоманийлар давлатига, ундан кейин Александр (Искандар) салтанатига қарам бўлган. Унинг инкирозидан кейин. янги ташкил топган Юнон-Бактрия подшолигининг пойтахтига айланган (мил. ав. 250 — 130й.лар). Б. мил. ав. 2- алан юечжилар, сўнгра Кушон подшолиги таркибига ўтди. Бу даврда Б.да хунармандчилик ривожланди, Эрон, Ҳиндистон ва Хитой б-н савдо-сотик олиб борилди, пул зарб қилинди. Аҳоли зичлигидан шаҳар ташқарисида уй-жойлар қурилди. Натижада Б. Шарқ б-н Ғарбни боғлаб турган «Буюк ипак йўли»даги йирик савдо шаҳарларидан бирига айланди. 711 й. Б.ни араблар фатҳ этган. Ғазнавийлар (962 — 1148), ғурийлар (1148 — 1206) ҳукмронлиги даврида Б. Ўрта Шарқнинг йирик шаҳарларидан эди. Бу даврда хунармандчилик маҳаллалари вужудга келди. 1221 й. Б.ни мўғуллар босиб олиб вайрон қилган. 13 — 14- а.ларда Чигатой улуси таркибида бўлди. 1370 й.дан бошлаб Темур салтанати таркибига кирди. Темурийлар, шайбонийлар ва

аштархонийлар замонида (15 — 18-а.лар) Б. муҳим вилоят ҳисобланган. Шайбонийлардан Пирмуҳаммадхон (1546 — 67) ва аштархонийлардан Надр Муҳаммадхон (1611 — 42) ноиблик қилган замонда анча ривожланди, катта илмий марказга айланди, кўплаб тарихий, жуғрофий ва адабий асарлар яратидди. Шаҳар бу вақтда икки қисм: шаҳри дарун (ички шаҳар) ва шаҳри берун (ташки шаҳар) дан иборат бўлган. Шу йилларда қурилган масжид, Мадраса, ҳаммом, раста ва б. бинолар сақланиб қолган. 19- а.нинг 60- й.ларида Б. Афғонистон таркибига кирди. Б. атрофида Будда монастири ва стулалари (жумладан, 2- а.га оид пишиқ ғишт б-н қопланган улкан «Тапа (тепа) Рустам» ступаси) бор. У 54 х 54 м ли мурабба тархли супа устига қурилган бўлиб, диаметри 43 м. Қад. шаҳар ёдгорликларидан Боло Ҳисор қалъаси сақланган. Ўрта аср шаҳридан арк, шаҳристон ва уларнинг паҳса деворлари қолган. 15- а. охирида қурилган Хожа Абу Порсо масжиди ва мақбараси яхши сақланган.

Ад: Муҳаммад Юсуф мунши, Муқимханская история, Т., 1936; Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорӣ, Абдуллонома, 1-жилд, Т., 1999; Гулбадан бегим, Ҳумоюннома, Т., 1959; Пугаченкова Г. А., Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии, Т., 1966.

БАЛХАШ — Қозоғистон Республикаси шарқидаги қўл. Балхаш-Олакўл сойлигида, денгиз сатҳидан 340 м баландда. Майдони суви кўпайганда 22 минг км², озайганда 17 минг км² бўлади. Уз. 605

км, ўртача эни 41 км, энг кенг жойи 74 км, энг тор жойи 8,5 км. Б. шим.-шарқдан жан.-ғарбга қараб ярим ой шаклида чўзилган. Сув ҳажми 112 км³. Ҳавзасининг майд. 501 минг км². Ўртача чуқ. 6 м, энг чуқур жойи 26,3 м, энг саёз жойи 2 м. Суви деярли чучук,

шарқий қисмида шўрроқ (5,21 г/л). Б.да орол кам, улардан энг йириклари: Босорол ва Тосорол. Б. сувни асосан дарёлардан олади: жан.дан Или, Қоратол, Оқсув, Лепса, шим.дан Аяғуз дарёлари куйилади. Или дарёси суви қўлга куйиладиган умумий сув ҳажмининг 75 — 80%ини ташкил қилади. Б.нинг ғарбий ва шим. қирғоқлари палеозой жинсларидан тузилган, шарқий ва жан. қирғоқлари қумли пасттекистикдан иборат. Қирғоқ чизиғи анча нотекис. Қўл сатҳига йилига 120 мм ёғин тушиб, 950 — 1200 мм бугланади. Сувнинг т-раси дек.да 0°, июлда 28'. Шамоллар қўл сувини кучли тўлқинлантириб туради. Қўл ноябрдан апр.нинг ярмигача музлайди. Сув сатҳининг ўзгариш йиллик амплитудаси қарийб 3 м. Саризсик я. о. кулни гидрологик жихатдан кескин фарқ қилувчи икки қисм — ғарбий ва шарқий қисмларга бўлиб туради. Суви лойқа. Судак, сазан, қорабалиқ, олабуға балиқлари овланади. Сув паррандаси кўп. Б.да кема қатнайди.

Асосий пристанлари: Бурил-бойтол, Бўрлитуба. Шим. соҳилидаги Балхаш ш.да кон металлургия кти бор.

БАЛХАШ — Қозоғистон Республикаси Қарағанда вилоятидаги шаҳар (1937 й.дан), Балхаш кўлининг шим. соҳилидаги пристанъ. Т. й. станцияси. Аҳолиси 88 минг киши (1999). Рангли металлургиянинг йирик маркази. Б.да рангли прокат, механика з-длари, кон-металлургия, балиқконсерва ва қурилиш материаллари к-лари, гўшт саноати корхоналари, йирик электростанция, Қозоғистон ФА ботаника боғи, олий ўқув юрти, кимё-металлургия техникуми, тиббиёт билим юрти бор. Шаҳар 1937 й.да мис кти қурилиши муносабати б-н вужудга келган.

БАЛХАШ-ОЛАКЎЛ СОЙЛИГИ - Қозоғистондаги ясси ботик. 340 — 600 м баландликда. Каттагина қисми Балхаш кўли б-н банд. Шарқида

Сассиқкўл ва Олакўл кўллари, жанда Товкум, Муйинкум, Сариешикутров кумли чўллари бор. Қия букилма ва уни дарё кумли ётқизиқлари б-н тўлиши натижасида ҳосил бўлган. Қумликларнинг бал. 30 м гача. Саксовул, жузгун, терескен, шўра, шувок ўсади. Тупроклари асосан кўнғир чўлдашт ва кам карбонатли сур тупрок, шўрхок. Йилига 135 — 200 мм ёғин тушади.

БАЛХИ ГУМБАЗ — гумбазнинг содда тури. Тўғри тўртбурчак ва мурабба тарҳли хоналар девори устига ўрнатилади. Б. г. кўпинча паст томли биноларда (ҳаммом, сув омбори ва қазнокларда) кўлланилади. Гумбазли бино хоналарининг тарҳида кўрсатилган шаклига путур етказмаган ҳолда ёпилган. Б. г. да хона деворларининг паст бўлиши ва гумбазнинг биринчи қатор ғишти хона ичига суриб терилиши бинонинг мустаҳкамлигини оширган. Гумбазнинг оғмалиги ҳар бир бурчакдан бошлаб кўйилган ғиштнинг оғмалигига боғлиқ бўлган. Девор бурчакларига кўйиладиган «нешбурик» ёки «ғоз» ғишлари пона шаклида йўналади.

Пўлат Зоҳидов.

БАЛХИ ТУТ (Могассас) — тутдошлар (тутсимонлар оиласи)га мансуб дарахт. Ватани ҳоз. Афғонистон (Балх ш. номидан). Ғарбий ва Жан. Осиёда кўп. Б. т. халқ селекцияси йўли б-н чиқарилган. Ўзбекистонда асосан меваси учун етиштирилади. Баргидан ипак қурти боқишда ҳам фойдаланилади. Баргининг тўйимлиги даражаси (айниқса, 4 — 5 ёшлик қурт учун) жуда яхши. Шох-шаббаси тарвақайлаб ўсади, баландлиги ва шох-шаббасининг кенлиги 18 — 20 м. Меваси тўпмева, оқ, ширин, уруғсиз. Барги серэт, силлик, тўқ яшил, катталиги ўртача (бўйи 18 см, эни 17 см), ёзда дағаллашади. Ҳар тупидан 12 — 30 кг барг олинади. Меваси янгиллигида ва қуритилган ҳолда истеъмол қилинади, ундан тутмайиз, тут ҳолваси, шинни

ҳам тайёрланади. Б. т. совуққа чидамли, пайванд қилиш йўли б-н кўпайтирилади.

БАЛХИЙ (тахаллуси; асл исми Абу Шукур Балхий) (915 — ?, Бухоро)— шоир. Форс адабиётида дostonчиликка асос солганлардан бири. Асосан сомонийлар ҳукмронлиги даврида яшаб ижод этган. Маълум муддат Нух ибн Наср саройида хизмат қилган. Асарларида инсонпарварликни, илм ва ҳунарни улуғлаган, кишиларни тенгликка, тинч-тотувликка даъват этган. «Офариннома» достони (947) қатта шухрат қозонган. Дoston дидактик мавзуда (асарларидан 379 байт турли тазкира ва луғатларда сақланган). Асарлари араб тилига таржима қилинган.

БАЛХИЙ АБУ ЗАЙД - к. Абу Зайд.

БАЛХОБ, Балх (юқори оқимида — Дорағаз ёки Банди Амир) — Афғонистон шим.даги дарё. Уз. 450 км. Ғарбий Ҳиндукуш тоғларидан бошланади. Бактрия текислигига чиққач, бир неча тармоққа бўлинади ва Амударёга етмасдан қумга сингиб кетади. Б. дельтасида Мозори Шариф, Вазиробод (Балх) ва б. воҳалар бор.

БАЛЧИҚБИЛАН ДАВОЛАШ, пелотерапия — торфли, сульфидли, сапропел ва б. турдаги балчиқлар (пелоидлар)ни даво мақсадида ишлатиш. Торфли балчиқ асосан чириган органик моддалар ва ўсимлик қолдиқларидан иборат. Сульфидли балчиқ — анчагина миқдорда сульфидлар, хусусан темир сульфид сақлаган шўр сув ҳавзаларининг органик минерал балчиқ қатламларидир. Сапропеллар эса чучук сувли ҳавзаларда ҳосил бўладиган оз-моз минерал моддалар аралашган органик таркибли балчиқ қатлаmidан иборат бўлади.

Исталган шифобахш балчиқ иссиқни узок вақт сақлаб туради ва аста-секин уни баданга беради. Бунда иссиқлик олишдан ташқари, терининг

кимёвий таъсирланиши ва тери орқали организмга бевосита кирадиган балчикдаги водород сульфид, аммиак ва газсимон моддалар таъсири ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шифобахш балчик терининг нерв охирларига, олий нерв марказлари орқали нерв системаси фаолиятига, қон айланишига, ички секреция безларига, моддалар алмашинувиға рефлектор таъсир кўрсатади. Б. б-н д. тананинг зарарланган соҳасида ёки азода қон айланишининг кучайишига, яллиғланиш ўчоқларининг сўрилиб кетишига, моддалар алмашинувининг яхшиланишига, тикланиш жараёнларининг тезлашувиға, ички секреция безлари фаолиятининг барқарорлашувиға имкон беради. Б. б-н д.да асосан аппликация усули — бемор баданиға (умумий аппликация), боши ва юрак соҳасидан ташқари, танасининг айрим қисми ёки соҳасиға (маҳаллий аппликация) шифобахш балчик кўйилади, орадан маълум вақт (10—15 мин.) ўтгач, илиқ сувда ювиниб, бир оз дам олинади. Айрим касалликларда, мас, гинекологик касалликларда балчикли тампонлар кинға, эркакларда урологик касалликларда тўғри ичакка киритилади.

Б. б-н д. сурункали касалликларда, суяк, мускул ва бўғим шикастларида, периферик нерв системаси касалликларида, аёл ва эркаклар жинсий азолари яллиғланганда, қорин бўшлиғидаги айрим касалликлар ва яллиғланиш асоратларини тугатишда қўлланилади.

Б. б-н д. бутун организмға таъсир қиладиган кучли восита бўлиб, ундан шифогор кўрсатмаси ва назорати остида фойдаланиш лозим. Балчик муолажалари қабул қилишда белгиланган қоидаларға қатъий риоя қилиш зарур.

Карим Йўлдошев

БАЛЧИҚЛИ ВУЛКАНЛАР - доимий ёки вақт-вақти б-н Ер юзасиға кўпинча сув ва нефть аралаш ҳолда балчик массалари ва газнинг отилиб

чиқишидан ҳосил бўладиган турли шаклдаги геологик тузилма. Бу суюқликлар вулкан конусларининг ён бағрида аста-секин қотади; уз. 10 — 20 км, қалинлиги 5 — 30 м, кенглиги бир неча юз м. гача бўлади. Асосан нефтли ва вулканли жойларда учрайди. Б. в.дан метан, ис газы, карбонат ангидрид, азот ва б. газлар чиқиб туради. Озарбайжон, Туркменистон, РФ (Кубанда, Тамань, Керчь, Камчатка я. о.лари) ҳамда Италия, Исландия, Марказий Америка ва б. жойларда Б. в. бор.

БАЛЧИҚЧИЛАР (Charadriiformes) - кушлар синфининг туркуми. Ташки кўриниши ва катталиги ҳар хил. Энг кичиги — чумчуқ балчикчининг бўйи 14 см, оғирлиги 20 г, йириги — чинчўлдоқнинг бўйи 62 см, оғирлиги 1100 г ча. Б.нинг оёғи узун, олдинги бармоқлари ривожланган, орқа бармоғи бўлмайти ёки жуда қисқа бўлиб, ерга тегмайти. Олдинги бармоқлари тери-парда б-н ўзаро туташган ёки ўралган. Кўпчилик турларининг тумшуғи узун, ингичка ва тўғри, баъзилариники юқорига ёки пастға қайтарилган. Б. тумшуғининг каттакичкилиги ва шакли озикланиш хусусиятлари б-н боғлиқ. Қанотлари энсиз, учи найзаға ўхшаш, баъзилариники тўмтоқ. Кўп Б.нинг думи қисқа, баъзилариники узун ёки айрисимон. Патлари зич, ранги кўпинча бир хил — хира-балчик тусда. Б.нинг Б. (Charadrii), балиқчилар (Laridae) ва чистиклар (Alcae) деган 3 кенжа туркуми бор. Б. кенжа туркуми яканлар (Iacanidae), рангдор лойхўрақлар (Rostratulidae), чўлдоқлар (Gharadviidae), бигизтумшуклар (Recurvirostidae), кизилоёқлар (Hematomidae), лойхўрақлар (Scolopacidae), плавунчиклар (Phalaropodidae), қискич чўлдоқлар (Dromadidae), жиктоқлар (Clareolidae), оқ чўлдоқлар (Chionididae), йилкичилар (Burhinidae) каби 12 оилаға бўлинади. Балиқчилар кенжа туркуми поморниклар (Stercorariidae),

балиқчилар (Laridae), чагалалар ёки денгиз қалдирғочлари (Sternidae), сузгирлар (Rynchopidae)ни ўз ичига олади. Чистиклар кенжа туркуми 1 оила — чистиклардан (Alcidae) иборат. Б. туркумининг 300 га яқин тури мавжуд. Ер юзидида кенг тарқалган. Антарктикада фақат 2 тури бор. Асл Б.нинг қўпи куруклик қушлари бўлиб, денгиз, дарё, қўл каби сув ҳавзаларининг соҳилларида, чўл, сахро ва тундра каби очиқ ерларда яшайди, ерда яхши югуради. Баъзи турлари ўрмон ва бутазорларда яшайди. Сув ва курукликдаги умуртқасиз ҳайвонлар б-н озикланади. Кўпинча ерга, баъзи турлари (қора балчиқчи) дарахтга уя куради. Йилига бир марта 2 — 5 дона тухум қўяди. Асосан, урғочилари насл учун ғамхўрлик қилади, лекин рангдор лойхўрак ва сузгир Б.нинг эркаклари тухум босади ҳамда жўжаларини боқади. Б.нинг гўшти мазали. Йилкичи, қизқуш, қатта қизилоёқ, лойхўрак, чинчўлдоқ, жиктоқ, торғоқ, куракбурун Б.нинг типик вакилидир.

БАЛЪАМИЙ Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад (? — 974, Бухоро) — тарихчи олим, давлат арбоби. Сомонийлардан Абдулмалик ибн Нух (954— 961) ва Мансур ибн Нух (961 —976) замонида бош вазир бўлган. У 963 й. Табарий (839 — 923)нинг «Таърих уланбиё вар-расул вал-мулук вал-хулафо» («Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифалар тарихи») номли йирик асарини форс тилида қайтадан ёзган. У Шарқда 9-а.гача бўлган сиёсий воқеаларни ўзида акс эттирган, Ўрта Осиёда янги форс тилида битилган биринчи асар бўлиб Табарийнинг араб тилида ёзилган ва Лейденда (1879 — 89) нашр этилган юқоридаги асарига қараганда аниқ маълумотларга бой ва айрим ҳолларда муфассалроқдир. Афтидан, Б. Табарий асарининг аввалги тўлароқ нусхаларидан фойдаланган. Б.нинг бу асари чет тилларга таржима қилинган.

БАЛЪБОА — Панама пул бирлиги. 1 Б. = 100 сентесимо. Валюта курси бўйича 1 Б. 1 АҚШ долларига тенг (1994 й. охири). Мамлакатда Б. б-н бирга АҚШ доллари ҳам муомалада юради.

БАЛЪЗАК (Balzac) Оноре де (1799.20.5, Тур - 1850.18.8, Париж) - француз реалист ёзувчиси. Б.нинг ижодий мероси жанр жиҳатидан улкан ва хилма-хил: романлар, повестлар, драмалардан иборат. Б.нинг кўпгина романлари ва повестлари умумий ғоя асосида бирлаштирилган ва «Инсон комедияси» деб номланган кўп жилдли эпопеяни ташкил этади. Унда Б. ўз замонасидаги француз жамиятининг ҳаққоний, ёркин манзарасини яратган. «Инсон комедияси»ни муаллиф 3 қисмга бўлган: «Одатлар ҳақидаги этюдлар», «Фалсафий этюдлар», «Аналитик этюдлар». Ўйланган 143 та асардан 97 таси ёзилган. Энг қатта қисми «Одатлар ҳақидаги этюдлар»дир, унга 72 та роман кирган бўлиб, булар орасида — «Гобсек» (1830), «Евгения Гранде» (1833), «Горио ота» (1834), «Йўқотилган орзулар» (1837—43) каби асарлар бор. Б. ижодида француз реализми ўзининг юксак поғонасига кўтарилди. «Инсон комедияси» эпопеяси 19-а. нинг 1-ярмидаги француз жамиятининг реалистик манзараларини кенг камровда акс эттирганлиги, воқеаларга, далилларга бойлиги, турли тоифадаги кишилар драмаси яратилганлиги, ёркин образлари ва персонажлари б-н қатта таассурот қолдиради. Эпопея асарлари бир-бири б-н боғланган, қаҳрамонлар тақдирини туташ. Судхўр Гобсек, коммерсант Гранде, банкир Нусинген, зиёли Растиньяк каби образлар асардан асарга ўта боради. Б.нинг «Инсон комедияси» эпопеяси замондошларининг юксак баҳосига сазовор бўлган. Б.нинг «Евгения Гранде», «Горио ота», «Гобсек», «Сағри тери тилсими» асарлари С. Муҳаммаджонов, М. Мирзоидов, М. Махмудов ва б. таржимасида турли йилларда ўзбек

тилида нашр этилган.

Ад.: Азизов К., Қаюмов О., Чет эл адабиёти тарихи, Т., 1987.

БАЛЬЗАМ, бальзамлар (юн. balsamon — хушбўй смола) — эфир мойлари ва уларда эриган смолалар, хушбўй бирикмалар, альдегидлар, кетонлар, мураккаб эфирлар ва б. моддалардан таркиб топган табиий моддалар. Одатда Б. хушбўй ширага ухшаш, таъми ўткир, куюк суюқликлардан иборат бўлиб, сувда деярли эримайди, аммо спирт, эфир, хлороформ, бензин ва б. органик эритувчиларда эрийди. Аксариси ўсимликларда нормал моддалар алмашинуви махсулоти сифатида ҳосил бўлиб, пўстлоқ йўлларида ёки ҳужайралараро камтақларда йиғилади; бошқалари ўсимликларда бўлмайд, пўстлоғи шикастланганда вужудга келади. Игна баргли дарахтлар (Мас. қарағай, оққарағай) танаси шикастланганда чиқадиган ширани ҳам Б. деб аташади. Булардан Канада бальзами оптикада ва микроскопик препаратларни монтаж қилишда, оқ қарағай бальзами оптикада ишлатилади. Б. таркибига қараб антисептик, балғам кўчирувчи, сийдик ҳайдовчи ва маҳаллий таъсир кўрсатувчи хусусиятларга эга. Б.дан тиббиётда дори воситаси сифатида фойдаланилади. Терпентин мойи, скипидар мазлари ва линиментлари маҳаллий таъсир кўрсатувчи дори; скипидар буғлари ҳавони озон б-н бойитиб, ўпка касалликларига даво бўлади; Копай бальзами дезинфекцияловчи дори бўлиб, ковок яллиғланиши, экзема, сўзакни даволашда қўлланилади. Винилин жароҳатга ва яллиғланган терига қўйилади, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси бўлган беморларга ичирилади.

БАЛЬЗАМЛАШ, мумиёлаш — мурда ёки унинг айрим аъзолари ва тўқималарини чиритмайдиган қилиб узоқ сақлаш усули. Бунинг учун жасадга чиритувчи микробларни

ўлдирадиган махсус антисептик моддалар шимдирилади. Одатда тиббиёт ўқув юрти талабаларига кўрсатиш, и. т. олиб бориш, мурдани узоқ, масофага етказиб бериш зарурияти туғилганда, шунингдек машҳур кишилар жасади бальзамланади. Б. қадимдан маълум, дастлаб Мисрда қўлланилган; улар Б. воситаларига хушбўй модда — бальзам ҳам қўшиб ишлатганлар (бальзамлаш нони шундан олинган). Илгари мурданинг боши, кўкрак, қорин бўшликларини турли туз эритмалари б-н тўлдирганлар. 16 — 17-а.ларда Европада ҳар хил кимёвий моддалар аралашган эритмалар кенг қўлланилган. Б. учун кўпроқ формалин (формальдегиднинг 40%ли эритмаси), этил спирти, сирка кислота ва б. қўлланилади. Томирга формалин юбориб, мурда ёки аъзо ана шу эритмага солиб қўйилса, узоқ туради (формалин тўқималарни мустаҳкам тутиб, бактерияларнинг ривожланишига йўл қўймайди). Суд тиббиётида Б. учун кўпинча баробар микдордаги спирт ва формалин эритмаси ишлатилади.

Б.нинг анча мукамал усуллари ҳам бор.

БАЛЬЗАМЛИ ЎСИМЛИКЛАР - танасида бальзам бўладиган ўсимликлар. Асосан иссиқ ва мўътадил иқлимли мамлакатларда, қисман шим. ва ўртача кенгликларда тарқалган. Б. ўнинг мироксилон переирай (*myroxylon pereirae*), толуифера бальзамум (*Touifera balsamum*) ва копайфера (*Copaifera*) каби турлари жуда машҳур. Микроксилон переирай Сан-Сальвадорда ва Марказий Америкада ёввойи ҳолда ўсади, Шриланка оролида эса экиб ўстирилади. Ундан перу бальзами олинади. Толуифера Колумбия ва Венесуэлада тарқалган; ундан толу бальзами олинади. Копайфера Жан. Американинг иссиқ минтақаларида тарқалган. Ундан копай бальзами олинади. Сурияда учрайдиган ликвидамбар ёки стиракс (*Liquidambar orientalis*) дарахтидан хушбўй суюқ

бальзам — стиракс олинади. Ўрта денгизнинг Европа соҳилида ўсадиган стираксларга мансуб бута (*Stira officinalis*)flaH чекимликларни хушбўй қилишда ишлатиладиган ҳамда диний маросимларда тутатиладиган хушбўй смола олинади.

БАЛЬМЕР СЕРИЯСИ - қ. Атом спектрлари.

БАЛЬНЕО... (лот. *balneum* — ҳаммом, чўмилиш) — кўшма сўзларнинг таркибий қисми; шифобахш минерал сувларга алоқадорликни билдиради (мас, бальнеология, бальнеотерапия, бальнеотехника).

БАЛЬНЕОЛОГИЯ (бальнео... ва ...логия) — курортологиянинг бир бўлими, табиий ва сунъий минерал сувлар ҳамда шифобахш балчикларнинг пайдо бўлиши ва физиккимёвий хоссаларини, хасталикка қараб уларнинг организмга кўрсатадиган таъсирини ўрганади ҳамда улардан даволаш-профилактика мақсадида фойдаланиш усулларини ишлаб чиқади.

БАЛЬНЕОТЕРАПИЯ (бальнео... ва терапия) — табиий ва сунъий тайёрланган минерал сувлар б-н даволаш. Беморларга буюриладиган минерал сувнинг физиккимёвий хоссаси ва таркиби ҳар хил бўлади. Ундаги газлар, туз эритмалари, микроэлементлар ва б. моддалар одам организмга физиологик ва шифобахш таъсир қилади. Минерал сув, асосан, ванна сифатида ва ичиш учун буюрилади. Ундан фойдаланишда умумий ва маҳаллий ванналар, душ, бассейнларда чўмилиш, оғиз, бурун, томокни чайиш, ингаляция, меъда-ичакларни ювиш каби усуллар кенг тарқалган. Минерал сувларнинг шифобахшлиги улар таркибида карбонат ангидрид, водород сульфид, азот, радиоактив модда — радон ва б. минерал тузлар борлигига асосланган. Минерал сувли ванналар

организмдаги физиологик ва биологик жараёнларга тери рецепторлари, нафас йўлларидаги рецепторлар орқали механик, термик, кимёвий ва радиацион таъсир кўрсатади. Газли минерал сув ванналари таркибидаги кимёвий бирикмалар ва пуфакчалар тери орқали кўпроқ таъсир этади. Минерал сув ичилганда меъда-ичак йўлининг шиллик пардасига т-раси, минерал моддалари ва газлари б-н таъсир кўрсатади. У овқатдан бир оз олдин ичилса, меъдадан шира чиқиши тезлашади, 1—2 соат илгари ичилганда эса секинлашади. Шунинг учун меъдадан шира чиқиши камайганда овқатдан бир оз олдин, ошиб кетганда эса овқатдан 1 — 1,5 соат илгари ичилади. Минерал сув меъда-ичак фаолиятигагина эмас, балки бутун организмдаги моддалар алмашинувига, қон айланишига таъсир қилади. Иссиқсув томир уришини тезлаштиради, совуқ сув секинлаштиради ва томир тонусини кучайтиради. Организмда сув, кислота-ишқор мувозанатини, оқсилларнинг коллоидал хусусияти ва дисперслигини, хужайраларнинг сув бириктира олиш хусусиятини ўзгартиради, организмдаги тузлар мувозанати ҳам бир қадар ўзгаради. Бальнеологик курортларда табиий карбонат ангидридли, водород сульфидли, радонли, йод-бромли, хлорид ва натрийли тузлари бўлган минерал булоқ сувларидан даво сифатида фойдаланилади. Б. врач б-н маслаҳатлашиб, унинг кўрсатмаларига қатъий амал қилган ҳолда, кўпинча балчиқ б-н даволаш, иқлим б-н даволаш ва парҳез каби комплекс даво усуллари б-н бирга амалга оширилади.

Карим Иўлдошев

БАЛЬНЕОТЕХНИКА (бальнео... ва техника) — санитария техникасининг бир бўлими; минерал сувларни тугаб қолиши ҳамда ифлосланишидан сақлаш учун бальнеология маълумотларига асосланиб, зарур шароит туғдириш ва улардан даволаш-профилактика

максадида самарали фойдаланиш усулларини ишлаб чиқади. Шифобахш балчикни манбаидан шифохоналарга келтириш ва табиий хоссаларига путур етказмасдан иситиб бериш ва ишлатиш ҳам Б.нинг вазифасидир.

БАЛЮСТРАДА (франц. balustrade — айвон, зина панжаралари) — қаторак, терраса, айвон, балкон тўсиғи сифатида ўрнатиладиган пастаккина панжара. Б. ёғоч ва чўяндан турли шаклда ясаллади ва устки қисми тахта ёки мрамардан қилинади. Б. бинолар меъморий безагининг бир қисми ҳисобланади.

БАЛҒАМ — нафас аъзолари шиллиқ пардасидан ажраладиган чиқинди; нафас йўлларининг турли касалликларида ажралади. Б. чиқиши айрим касалликлар (хусусан нафас йўллари касалликлари) нинг асосий белгиларидан бири. Б. микдори хар хил; бронхит ва ўпка яллиғланишининг бошланишида бемор бир-икки марта оз-оздан Б. туфласа, ўпканинг йирингли касалликларида 1 — 2 л гача Б. ажралади. Одатда Б.нинг хиди бўлмайти, ўпкада йирингли жараён рўй берса, Б. сассиқ ёки қўланса бўлади. Б.нинг қуюқ-сууюқпиги, ранги (оқ, занг тусли, қизғиш) унинг таркибига боғлиқ. Шилимшиқли, сероз, йирингли, шилимшиқ-йирингли, сероз-йирингли ва қон аралаш Б. фарқ қилинади. Ўпка яллиғланиши, бронхиал астма, бронхитнинг бошланишида рангсиз, тиниқ, ёпишқоқ шилимшиқли Б. ажралади. Ўпкага шиш келганда ажраладиган Б. сууюқ, сероз ва кўпикли бўлади. Ўпкада йирингли жараёнлар бўлса, йирингли, кўкимтир; юрак ва ўпканинг турли касалликларида қон аралаш Б. ажралади. Б. дақоннинг хужайра элементлари, ўсма хужайралари, энг содда жониворлар, эхинококк, аскарида личинкалари ва ўсимлик паразитлари (замбуруғлар), бактериялар бўлиши мумкин. Б.ни текшириш натижаларига қараб касаллик (хусусан, нафас йўллари

касалликлари) аниқланади. Баъзи касалликларда Б. атрофидаги кишиларга касаллик юктирувчи манба бўлиши мумкин, шунинг учун Б. ажралиши б-н кечадиган оқумли касалликларда шахсий гигиена қоидаларига қатъий амал қилиш лозим.

БАЛҒАМ КЎЧИРУВЧИ ДОРИЛАР - йўталганда балғам кўчишини осонлаштирувчи дори моддалар. Улар бронхлар шиллиқ пардаси безлари фаолиятини оширади ёки бронхларнинг мускуллари қисқаришини ва нафас йўлларидаги эпителий фаолиятини кучайтиради. Б. к. д. бевосита ва билвосита таъсир этувчи дориларга бўлинади.

Бевосита таъсир этувчи Б. к. д. га ўзининг ишқорлик хусусияти туфайли балғамни юмшатишга ёрдам берадиган натрий бикарбонат (ичимлик сода), ичилганда бронхлар шиллиқ пардаси безларига таъсир этиб, балғам кўчирадиган терпенгидрат ҳамда баъзи эфир мойлари (мас, анис мойи ва б.) қиради. Бу дорилар ингальяция қилинганда (сув буғи б-н нафас йўлларига юборилганда) ҳам, ичилганда ҳам балғам юмшатишга қор қилади.

Билвосита таъсир этадиган Б. к. д.га баъзи доривор ўсимликлардан олинадиган моддалар (мас, термпсис ўсимлиги дамламаси, куруқ термпсис экстракти ва б.) қиради. Бу моддалар фақат ичилганда қор қилади. Б. к. д. асосан йўталиб, балғам кўчиши кийин бўлган ўпка касалликларида (зотильжа, бронхит ва б.) ичилади. Ҳар қандай ҳолларда ҳам Б. к. д.ни врач рухсати б-и ичиш лозим. Акс ҳолда турли асоратларга сабаб бўлиши мумкин.

БАМ — қ. Байкал-Амур магистрали.

БАМАКО — Мали Республикасининг пойтахти (1960 й.дан). Ғарбий Африкада, Нигер дарёси бўйидаги порт. Аҳолиси қарийб 900 минг киши (1995).

Мамлакатнинг асосий саноат маркази. Саноатининг асосини енгил, озик-овқат саноати (гўшт, ўсимлик мойи, минерал сувлар и. ч.) ташкил этади. Шаҳарда электр станцияси, металлсозлик корхоналари бор. Ҳунармандчилик (тўқувчилик, фил суяги ва ёғочдан турли буюмлар яшаш) ривожланган. Мухим транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Б.да мактаб, лицей ва коллежлар, махсус билим юртаклари, миллий тасвирий санъат, илмий тадқиқот ин-тлари бор.

Б.ни 1882 й.да (у вақтда Б. кишлоқ бўлган) Франция қўшинлари босиб олган. 1920 — 58 й.лар Франция Судани, 1958 — 60 й.лар мухтор Судан Республикаси маъмурий маркази бўлган. 2 та музей ва шаҳар атрофида 14- ада қурилган масжид бор.

БАМБУК (малайя тилидан bambu) — 1) ғаров (*Bambusa*) — бошоқдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми, 200 дан ортик тури маълум, аксарияти кўп йиллик, фақат айримлари бир йиллик ўсимлик. Поясининг диаметри 30 см гача, бўйи 40 м гача боради. Баъзи турлари ҳар йили, бошқалари бир неча йилда бир марта гуллади. Б. ер юзининг деярли барча нам иқлимли тропик ҳудудларида ўсади. Сахалин ва Курил оролларидаги игна баргли ва япроқли ўрмонларнинг соя жойларида Б.нинг 6 тури учрайди. Б. халқ хўжалигида уй, кўприк қуриш, дурадгорликда ишлатилади, толасидан — қоғоз тайёрланади. Айрим турларининг ширасидан қанд олинади. Кейинги вақтларда Қора денгизнинг Кавказ ва Қрим соҳилларида ҳам экила бошланди;

2) циркда ишлатиладиган гимнастика асбоби. Циркгумбазига осиб қўйиладиган лангар чўп (илгари бамбукдан қилинар эди, ҳозир енгил металлдан ясалади);

3) гимнастикачилар кўрсатадиган машқнинг номи. Уни 1 — 3 ижрочи бажаради.

БАМБУКАЙИҚ - қ. Панда.

БАМИЯ, Гамбо (*Hibiscus esculentus* L.) — гулхайридошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Бўйи 2,5 м гача боради. Ташқи кўриниши ва гуллаши б-н гўзага ўхшайди. Ватани — Шарқий Африка. Навлари сабзавот ва тола берадиган гуруҳларга бўлинади. Ҳиндистон, Африка ва АҚШда тола олинадиган навлари экилади. Етилмаган кўсаксимон меваси сабзавот кўкат тарзида суяқ овқат ва салатларга ишлатилади. Мевасида 3% оксил, 0,5% ёғ, 8% углеводлар, пишган уруғи таркибида 18% мой бор. Мевасини хомлигича ейиш, пишириш, ковуриш, консервалаш мумкин. Пояси оқ дағал тола беради; ковурилган уруғидан сунъий кофе тайёрланади. Тропик, субтропик мамлакатларда, Шим. Америка, Жан. Европа, Закавказье, Қрим, Украинанинг жануби, қисман Ўрта Осиёда, асосан, сабзавот экини сифатида етиштирилади.

БАММ, бам — Ўрта асрлар Шарқ, жумладан Ўрта Осиё халқлари мусиқасида торли чолғу созлари (уд, танбур, рубоб, чанг ва б.)нинг паст ва йўғон товушга эга торининг номи.

БАНАН (*Musa*) — банансимонлар оиласига мансуб кўп йиллик тропик ўсимлик. Ватани Африка ва Осиёнинг тропик ва субтропик зоналари ҳамда Малайя архипелаги. Асосан, Лотин Америкаси мамлакатларида ўстирилади. Б.нинг бўйи 15 м гача боради, барги йирик (уз. 4 м гача, эни 90 см гача). Б.нинг 40 га яқин тури бор. Гули қўш жинсли. Меваси резавор мева. Бир туп мевада 300 тагача меваси бор (60 кг гача). Бир мевасининг уз. 15 см гача, диаметри 3 — 4 см га боради. Сарғиш, эти оқиш, ширин. Этининг таркибида 75 — 76% сув, 14 — 22% қанд, 5 — 8% крахмал, 1,5% гача протеин, 0,3 — 0,6% мой бор. Партенокарпия усулида (оталанмасдан) мева ҳосил қилади, шунинг учун уруғи пуч. Б.

меваси хўллигича ҳамда куритилган холда истеъмол қилинади. Кўпчилик турларининг меваси ейишга ярамайди. Б. илдиз бачкилари ёрдамида кўпаяди. Айрим турларидан денгизчиликда қўлланиладиган арқонлар, балиқ овлаш тўрлари тайёрлашда ишлатиладиган тола (абака) олинади. Б.нинг хушманзара дарахт сифатида кўчалар, паркларда ва уйларда ўстирилган турлари ҳам бор (япон Б.).

Рихсивой Жўраев.

БАНАНХЎРЛАР, турако (Musophagidae) — каккусимонлар туркумига кирадиган қушлар оиласи, 18 тача тури бор. Оғирлиги 250 г дан 1 кг гача. Турацин ва тураковердин каби махсус пигментлар патларининг рангига ярқираган яшил ва кўк тус бериб туради. Сахрои Кабирдан жан.да Африканинг ўрмонлари ва саванналарида яшайди. Б. кўп вақтини дарахт шохларида ўтказди. Кўпинча дарахт шохларига уя қўяди. 2 та тухум босади. Тухум босиши 3 ҳафтага яқин давом этади. Жўжалари 6 ҳафтадан кейин уяни ташлаб кетади. Бу қушларга бананхўр деб нотўғри ном берилган. Улар банан б-н эмас, балки бута ва дарахтларнинг куртаклари, мева ва уруғлари б-н озикланади. Вакиллари: кокилдор турако (*Corythaeola cristata*), Эфиопия туракоси (*Turaco ruspolii*), Т. bannermani турлари Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи (ТМҚХИ)нинг Қизил китобига киритилган.

БАНАХ (Banach) Стефан (1892 — 1945) — поляк математиги, Львов унти проф. (1924 — 45). Функционал анализ яратувчиларидан бири. Чизиқли фазоларнинг бир синфи, яъни нормаллаштирилган тўла чизиқли фазо Б. номи б-н аталади. Асосий асари — «Чизиқли операциялар назарияси» кўп тилларда нашр қилинган.

БАНГАЛОР, Бенгалуру — Ҳиндистон жан.даги шаҳар, Карнатака

штатининг маъмурий маркази. Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аҳолиси 2,7 млн. киши (1991). Мамлакатнинг муҳим саноат, фан ва маданият маркази. Машинасозлик (самолётсозлик, станоксозлик, телефон ва электр асбоб-ускуналари) саноати, тўқимачилик, кўп пойабзал, совунгарлик, фармацевтика корхоналари бор. Хунармандчилик ривожланган, чинни ва шиша буюмлар ишлаб чиқарилади. Космик тадқиқотлар маркази. Курорт жой, ботаника бога бор. Шаҳар 16-а.да вужудга келган.

БАНГИ — Марказий Африка Республикаси пойтахти, мамлакатнинг энг йирик шаҳри. Убанги дарёсидаги порт. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Аҳолиси 600 минг киши (1995). Б. француз мустамлакачиларининг ҳарбий истеҳкоми (1894) бўлган. Б. дастлаб Убанги-Шари худудининг маъмурий маркази (1958 — 60 й.ларда мухтор Марказий Африка Республикасининг пойтахти). Мамлакатнинг асосий савдо ва саноат маркази, тўқимачилик, озик-овқат, металлсозлик, тахта тилиш саноати корхоналари мавжуд; автомобиль йўллари тугуни. Санъат ва хунармандчилик миллий маркази. Шаҳар марказида замонавий бинолар қурилган, чеккаларида эса маҳаллий қулбалар сақланган. Геофизика ст-яси, кинотеатрлар, ун-т ва музейлар бор. Б.га 1889 й.да асос солинган.

БАНГИДЕВОНА (*Datura Stramonium* L.) — томатдошларга мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояси тарқоқ, тик шохланиб ўсади; бўйи 1,2 м ча. Барги тухумсимон, бандли, учи қиррали. Гуллари оқ, барг қўлтиғида биттадан жойлашган. Меваси яшил, тикан б-н қопланган тўрт чанокли тухумсимон кўсакча: уз. 4,5 см гача боради, 500 га яқин буйраксимон, қора тусли уруғ беради. Майдан июнгача гуллайди ва мевалайди. Уруғидан кўпаяди. Барги, пояси, илдизидан гиосциамин, скополамин, атрипин каби

заҳарли алкалоидлар бор. Баргидан ревматизм, невралгия касалликларини даволашда ишлатиладиган дорилар тайёрланади.

Кураш чоралари: экинзорлар қўлда ўтоқ қилинади.

БАНГИЛИК — 1) тор маънода — гиёҳвандликнинг бир тури; нашани тамакига аралаштириб чекиш, шунингдек истеъмол қилиш. Наша кишини Маст, кайфини чоғ қилади, вужудини бўшаштиради, уни мунтазам истеъмол қилганда ўткир ёки сурункали заҳарланиш аломатлари кузатилади. Ўткир заҳарланганда киши жазавага тушиб, бесабаб кулади, баъзан йиғлайди. Сурункалисида бангининг хулқи ўзгариб, феъл-атвори айнайди, жажлдор бўлиб қолади, вас-васага тушади, ақлий қобиляти сусаяди. Банги наркотик моддадан маҳрум бўлса, хумор (абстинент) синдром деб аталувчи касаллик ҳолати рўй беради. Б.да ички аъзолар зарарланади, асабий — рухий ўзгаришлар пайдо бўлади, инсоний фазилятлар барҳам топади. Б.ни даволаш учун уларга наша бермай, маълум муддат (3 — 7 кун) ажратиб қўйилади, шу вақт ичида хуморлик ўтиб кетади. Кейин организмни мустаҳкамлаш чоралари (доридармон б-н) кўрилади, рухий ва меҳнат б-н даволаш буюрилади. Аҳоли ўртасида Б.нинг зарарини тушунтириш унинг олдини олишда муҳим аҳамиятга эга;

2) кенг маънода — гиёҳвандлик, яъни кайф берувчи моддаларни узоқ истеъмол қилиш, уларга ружу қилиш, хирс қўйиш.

БАНГКОК, Б а н к о к — Таиланд пойтахти. Мамлакатнинг жан.да, Менамчао-Прая дарёсининг чап соҳилида (ўнг соҳилида Б.нинг бир қисми — Тонбури жойлашган). Аҳолиси 5,5 млн. киши (1993). Кўпчилиги сиёмликлар, қисман хитойлар. Б. мамлакатнинг энг катта шаҳри, сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази, йирик ташки савдо

порти, халқаро микёсдаги аэропорт бор. Б.да мамлакат саноат корхоналарининг ярмидан кўпи, жумладан энг йирик кемасозлик, тахта тилиш, қоғоз, кимё, энгил ва озик-овқат саноати корхоналари, тўқимачилик ф-калари, метал-лсозлик, машинасозлик, бадиий хунармандчилик устахоналари жойлашган. Шаҳар атрофида цемент, нефтни қайта ишлаш, трактор ва автомобиль йиғув з-длари бор. Шоли оқлаш пойтахт саноатининг асосий тармоғидир. Мамлакатнинг 75% экспорти ва 90 % импорти Б. орқали ўтади. Ун-т (1917), ижтимоий фанлар унти, тасвирий санъат унти, тиббиёт, қ. х., политехника ин-тлари, радиостанциялар ва телемарказ, миллий музей, кутубхоналар, ўнлаб театр ва кинотеатрлар бор. Б.нинг марказий қисмида қирол қароргоҳи, асосий маъмурий ва ҳукумат бинолари, саройлар, будда ибодатхоналари жойлашган. Таиланднинг қадимий пойтахти Аютия ш. Бирма қўшинлари томонидан (1767) бузилгандан кейин қирол қароргоҳи 1769 й. Б.га кўчирилди ва 1782 й. Б. расман пойтахт деб эълон қилинди.

БАНГЛАДЕШ, Бангладеш Халқ Республикаси (Гоно Прожатонтри Бангладеш) — Жан. Осиёдаги давлат. Ҳинд океанининг Бенгалия қўлтиғи бўйида жойлашган. Маъмурий жиҳатдан 4 вилоятга бўлинади, улар 19 округ (дистрикт)ни ўз ичига олади. Майд. 143,988 минг км². Аҳолиси 122 млн. киши (1997). Пойтахти — Дакка ш.

Давлат тузуми. Б. — унитар республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига киради. 1972 й.ги конституцияга биноан давлат бошлиғи — президент. Б.да бир палатали парламент — Миллий мажлис иш олиб боради. Унинг 330 депутати мамлакат президенти каби 5 й. муддатга сайланади. Ижрочи ҳокимиятни президент ҳукумат б-н биргаликда бошқаради.

Табиати. Мамлакат Ганг, Брахмапутра

ва Мехна дарёлари этагидаги текисликда жойлашган. Шаркий ва жан.-шаркий қисмидаги Читтагонг тепалигининг бал. денгиз сатҳидан 1200 м гача. Тошқўмир, табиий газ, темир рудаси, каолин, торф конлари бор.

Б. бутун ҳудудининг 6%га яқини доимо сув остида, учдан икки қисмини қиска муддат сув босади. Тез-тез сув тошқинлари содир бўлиб, одамлар ҳалокатига, ҳосилнинг нобуд бўлишига олиб келади, иморатларни вайрон қилади, аммо қ. х. учун алоҳида аҳамиятга эга бўлади, чунки ерларга экинларнинг ўсиб ривожланиши учун зарур бўлган органик моддалар ва тоғ жинсларини оқизиб келтиради. Мамлакат иклими тропик, муссон, ёзи иссиқ ва серёмғир, совуқ ойларда об-ҳаво қуруқ келади. Йилнинг энг совуқ ойи янв.да ўртача ҳарорат 26°. Энг илиқ ой апр.да ҳарорат 33° дан 36° гача бўлади. Дунёдаги энг нам иқлимлардан бири шу ерда. Мамлакатнинг кўп қисмига йилига ўрта ҳисобда 1525 мм гача ёғин ёғса, айрим тоғ олди ҳудудларига 5080 мм гача ёғади. Муссон даври (июнь—сент.) энг серёғин пайтдир. Дарёларда тимсоҳ, тошбақа, балиқдар бор. Б. ҳудудининг 15% га яқини доимо яшил ўрмонлар б-н қопланган. Уларда бамбук ва ротанг дарахтлари (пальманинг бир тури) кўп. Мадхупур ва Сундарбан чангалзорларида йўлбарс ва мушқсимонларнинг бошқа турлари, тоғли жойларда фил, қоплон ва каркидонлар учрайди.

Аҳолисининг 98% бенғаллар. Бихарлар, санталлар, мунда, ораон, чакма, марма, кхас қабилар ҳам яшайди. Расмий тили — бенгал ва инглиз тиллари. Аҳолининг 85% мусулмон. Б. туғилиш ва аҳолининг зичлиги жиҳатидан дунёда энг юқори ўринлардан бирида туради. Шаҳар аҳолиси 24% ни ташкил этади.

Энг катта шаҳарлари: Дакка, Читтагонг.

Тарихи. Б. ҳудуди (собик Шарқий Бенгалия) да дастлабки давлат мил. ав. 7 — 6- а.ларда пайдо бўлган. Ванга давлати

(кейинчалик Бангла; давлатнинг ҳоз. номи ҳам шундан келиб чиққан) шуларнинг бири бўлган. Мил. ав. 4- адан мил. 5- а.гача Б. ҳудуди турли ғинд салтанатлари таркибида бўлди. 6- а.да у Ғарбий Бенгалия б-н ягона Бенгалия давлати бўлиб шаклланди. 13-а. бошларида Дехли султонлигининг мусулмон султонлари уни босиб олишди. Шу туфайли бу ерда мусулмон дини тарқалди (илгари хинду дини устун эди). 16-а.да бобурийлардан Акбаршоҳни Ҳиндистонга кўшиб олди. 18- а. бошларида Б. ҳудуди мустақил бўлди, 1757 й.дан инглизлар қўлига ўтди, сўнгра Англиянинг Ҳиндистон мустамлакаси таркибидаги Шарқий Бенгалия вилоятига айланди. 1947 й. Ҳиндистон мустақилликка эришгач, бу ерда икки давлат — Покистон ва Ҳиндистон вужудга келиши муносабати б-н Шарқий Бенгалия Ассом округига кўшилиб, Покистоннинг янги вилояти сифатида «Шарқий Покистон» номини олди. Бироқ Ғарбий Покистон б-н бўлган иқтисодий ва сиёсий зиддиятлар 1971 й.да Бангладешнинг мустақил деб эълон қилинишига олиб келди. 1974 й.дан Б. — БМТ аъзоси. Миллий байрами — 26 март — Мустақиллик куни. ЎЗР б-н дипломатик муносабатларни 1992 й. окт. да ўрнатган.

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Б. ишчи-деҳқон халқ лигаси; Халқ лигаси; Б. миллатчи партияси; Миллий халқ партияси; Миллий партия. Миллий ишчи лигаси касаба уюшмаси бирлашмаси; Ишчи ва хизматчиларнинг бирлашган кенгаши; Б. касаба уюшмалари маркази.

Хўжалиги. Б. — аграр мамлакат. Мехнатга лаёқатли аҳолининг 80% қ. х. билан машғул. Ишланадиган ернинг 50%дан йилига 2 — 3 марта ҳосил олинади. Аммо қ. х. мамлакат аҳолисининг озик-овқатга бўлган эҳтиёжини қондиролмайди. Доимий бўлиб турадиган табиий офатлар, айниқса сув тошқинлари қ. х. ишларини кийинлаштиради. Асосий экинлари

— шоли (ишланадиган ернинг 90%га экилади), жут, чой (умумий майд. 47 минг га), буғдой. Шакаркамиш, дуккакли экинлар, мойли экинлар (рапс, кунжут, хантал, арахис ва б.) ҳам етиштирилади. Чорвачилик кам ривожланган. Қорамол (асосан улов учун), эчки, кўй, парранда боқилади. Балиқ овланади.

Саноат мамлакат эҳтиёжининг жуда оз қисмини қондиради. Асосан к. х. хом ашёсини қайта ишлашга ихтисослашган. Асосий тармоқлари — тўқимачилик (айниқса, жут ва ип газлама), озик-овқат (қанд-шакар, ёғ, тамаки, шоли, чой). Жундан маҳсулот и. ч.да Ҳиндистондан кейин иккинчи ўринда туради. Қоғоз, кимё, нефть маҳсулотлари, цемент, машинасозлик ва саноатнинг бошқа тармоқлари корхоналари бор. Энергетика мамлакат эҳтиёжини қондирмайди. Бир йилда 8,1 млрд. кВт-с электр энергия ҳосил қилинади. Юқларнинг кўпи сув йўллари орқали ташилади. Т. й. узунлиги 2,7 минг км, автомобиль йўллари уз. 193 минг км. Энг катта денгиз портлари — Читтагонг ва Чална. Четга жун, тери маҳсулотлари, чой, балиқ чиқаради. Халқаро аэропорти — Дакка ш.да. 1988 й. ва 1991 й.даги сув тошқинлари транспорт ва коммуникация тизимига катта зиён етказган. Ташқи савдодаги асосий мижозлари — АҚШ, Япония, Буюк Британия, Германия, Хитой.

Пул бирлиги — така.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Б. аҳолисининг 75%дан кўпроғи саводсиз. Болаларнинг 60%га яқини бошланғич мактабга қатнайдди. Дунёвий мактаблардан ташқари диний мактаблар ҳам бор. Техника коллежларига ўқувчилар камроқ кирадилар. Б.да 6 ун-т (энг катталари Дакка ва Ражшахи ш.ларида), бир қанча ин-тлар, жумладан политехника, тўқимачилик ин-тлари, қ. х. академияси бор. Бенгалия академияси, атом энергияси, қ. х. ва ўрмончилик, иқтисодиёт, тиббиёт, ҳуқуқ ва халқаро муносабатлар и. т. муассасаларида тадқиқот ишлари олиб

борилади. Даккада марказий оммавий ва ун-т кутубхоналари, 2 музей мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. Б.даги йирик газ.лар — «Озоди» (бенгал тилидаги кундалик газ., 1960 й.да ташкил этилган), «Бангладеш-обсервер» («Бангладеш шархловчиси», 1949), «Бангладеш тайме» («Бангладеш вақти», 1949), «Дойник Бангла» («Кундалик Бенгалия», 1964). Давлат ахборот агентлиги — «Бангладеш Сангбад Сангаста» 1972 й. ва хусусий агентлик — «Истерн ньюс Эйженси» 1970 й.да тузилган. Бангладеш радиоэшиттириши ва телекўрсатуви давлат қарамоғида.

Адабиёти. Б. адабиёти бенгал тилида бенгал адабиёти аънаналари асосида ривожланмоқда. 10 — 12- а.ларда тузилган диний мазмундаги мадҳиялар тўплами — «Чоржапод» бенгал тилидаги илк ёзма ёдгорлик ҳисобланади. 16—17-а.ларда шеърият гуллаб яшнади. Ўрта асрларда турли илоҳларга бағишланган ривоят, дostonлар катта аҳамият касб этди. Мусулмон шоирлардан Давлат Қози ва Сайид Алаол биринчи бор дунёвий мавзуларга мурожаат қилдилар ҳамда Бенгалиядаги хинду ва мусулмон маданиятини бир-бирига бирлаштирдилар. Мусулмон адиблар араб ва форс шеърияти услублари, ўхшатмаларидан, мусулмон аънаналарига алоқадор оҳанг ва воқеалардан баракали фойдаландилар. Бу йўналиш 17-а.да вужудга келди ва 19 — 20- а.ларда Мир Мушарраф Ҳусайн, Койқобод, Назрул Ислоҳ, Абдул Фазл, Абдул Қодир каби ёзувчилар уни юксак чўққига кўтаришди. Фулом Мустафо, Равшан Яздони, Жасимуддин каби шоирлар, жамоат арбоби ва шоира Бегум Суфия Камол 20-а. Б. адабиётининг энг машҳур вакиллари дидир. Шоирлардан Шамсур Раҳмон, Ҳасан Ҳафизур Раҳмон ва б.лар ижтимоий мавзуларда қалам тебратдилар. 19 — 20-а. бенгал адабиётининг йирик намояндаси Р. Тагор дидир. Унинг ижоди бутун Ҳиндистон адабиётига таъсир ўтказган. Ш. Чоттопаддҳайя (1876

—1938), Б. Бондопадхайя (1896-1950) каби ёзувчилар унинг мактабидан етишиб чиққанлар. Б. мустақилликка эришгандан сўнг қисқа пьеса ва ҳикоялар, ватанпарварлик ва муҳаббатни мадҳ этувчи шеърлар етакчи жанр бўлиб қолди. Ижтимоий масалалар, фуқаролик жамияти, инсонпарварлик мавзуларида насрий асарлар юзага келди. Меъморлиги ва санъати. Б. худудида 7—12-а.ларга мансуб шаҳар ва ибодатхоналарнинг вайроналари, 12 — 13-а.ларда бино қилинган масжид, Мадраса ва мақбаралар сақланиб қолган. 16— 17-а. лар меъморлиги ислом услуби қоидаларига мосланган. Инглиз мустамлака ҳукмронлиги даврида анъанавий услубдаги бинолар (Даққадаги «Юддузли масжид», 18- а.) б-н бир қаторда инглиз неоклассикаси услубидаги янги иморатлар (Даққадаги банк биноси, 19- а.) пайдо бўлди. Шаҳарларда замонавий услубдаги жамоат, уй-жой, саноат бинолари қад кўтарди. Б.да қадимдан безакли амалий санъат (тўқувчилик, каштачилик, ёғоч ва фил суяги ўймакорлиги) ривожланган. Тасвирий санъатда илғор йўналиш давом этмоқда. Кино санъати 1959 й.дан ривожлана бошлади («Шундай кун келар» фильми, реж. Ж. Кардар).

БАНД (юн. strophe — айнан-бурилиш)—1) шеърий мисралар туркуми. Шарқ мумтоз шеъриятида қофияланиш тартибига кўра икки мисрадан ўн мисрагача бўлган Б.лар мавжуд. Ўзбек халқ кўшиқларининг аксарияти мураббаъ шаклидаги Б.лардан тuzилган, намунаси Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида учрайди. Ҳоз. ўзбек шеъриятида учлик, еттилик, тўққизлик, ўнлик, ўн бешлик ва ўн олтилик каби ўнга яқин Б. турлари мавжуд;

2) ўсимликсимон нақшларда ўсимлик танасини ифодаловчи йўл, ислимий нақшлар таркибий қисми, танобга нисбатан иккиламчи. Барг, гул, куртак, марғула, жингала каби унсурларга эга.

БАНД — 1) тўғон, сув омбори; мас, 10-а.да хоз. Фориш тумани Пасттоғ дарасида тошдан қурилган Хонбанди, Нурота туманидаги Гиштбанд (12-а.), шу тумандаги Белгарсой дарасида қурилган Абдуллахон банди (16- а.);

2) кум босишни тўхтатиш учун қурилган тўсиқ, ихота;

3) йўлга ғов солиб тўсиб қўйиш;

4) тоғ оралиғидаги жуда тор йўл (мас, Дарбанд асли «Дарай банд» бўлган).

БАНД ШУДГОР - қ. Шудгор.

БАНДА (итал. banda — тўда) — пуфлама мис созлар оркестри. Опера ва симфоник оркестрга кўшимча чолғу ансамбли сифатида киритилади. Ижро вақтида сахна орақисида жойлашади.

БАНДА ДЕНГИЗИ — Тинч океандаги ороллар оралиғидаги денгиз. Индонезияда, Серам, Ветар, Жан.-Шарқий ва б. ороллар орасида. Майд. 714 минг км², чуқ. 7440 м гача. Сувининг йиллик ўртача т-раси 27*. Шўрлиги 34,5%. Тубида сойликлар ва баландликлар, жан.да Гунунг-Апи сув ости вулкани бор. Денгазда учар балиқ, акула, тунец ва саккизоёқлар яшайди. Амбон порти (Амбон о.да) бор.

БАНДАЖ (франц. bandage — белбоғ) — корин девори чурраларида, чурра дарвозасини бекитиш, корин девори ҳаддан ташқари чўзилиб кетишининг олдини олиш ёки ички аъзоларни маромида тутиб туриш учун боғлаб юриладиган махсус камар, белбоғ. Даво ва профилактик Б.лар — корин усти Б. и., ҳомиладорликда ва туғруқдан кейин тақиладиган Б., шунингдек чурра Б. и фарққилинади. Профилактик Б. ҳомиладорлик ва туғруқдан кейин айниқса мускуллари бўшашиб қолган аёлларда (ҳомиладорлик ва туғруқдан кейинги Б.) корин деворининг ҳаддан ташқари чўзилиб кетиши кузатилганда,

шунингдек корин бўшлиғидаги операциялардан кейин корин девори чурраси ҳосил бўлишининг олдини олиш мақсадида тавсия этилади. Ички аъзолар, мас, меъда-ичаклар, буйраклар хийла пастга тушиб қолганда врач тавсияси бўйича даво Бидан фойдаланилади. Б.ни врач назорати остида Чурра бандажи (ўнг чов чурраси учун): 1 — пружинага ўрнатилган мослама; 2— сон остидан ўтадиган тасма танланади. Б. таққанда бичилиш, қисилиш ва б. нохуш ҳоллар кузатилса, уни боғламаслик ҳамда врачга муурожаат қилиш тавсия этилади.

БАНДАЖ (техникада) — машина деталлари ёки конструкцияларнинг пухталиги ва чидамлилигини ошириш мақсадида уларга кийгизиладиган металл ҳалқа. Мас, вагон ва локомотив ғилдирақларига қиздириб кийгизиладиган пўлат тўғин.

БАНДАК— 1) лойдан ясалган, лекин ҳали пиширилмаган хом идишларни кулоллар чархида текислаш ва силлиқлаш учун ишлатиладиган чарм, латта ёки кигиз;

2) паранжининг елкадан ён томонига осилтириб тикиладиган икки енгсимон қисми.

БАНДАЛИК — ўлим ва дафн маросими б-н боғлиқ тушунча. Бирон киши вафот этса, таъзияга келувчилар марҳумнинг оила аъзоларини юпатиш учун унга «бандаликда» деб муурожаат қиладилар. Бу б-н туғилиш бор экан, ўлим ҳам бўлади, ўлим ҳар бир инсоннинг бошига тушадиган муқаррар ҳодисадир деган фикр билдирилади. «Б.», «Бандаликни бажо келтирибди» каби иборалар вафот этибди, маъносида қўлланилади.

БАНДАР, бандаргоҳ (форс.)—1) қадимда чўл, дашт ва тоғли ерларда йўллар кесишган, гавжум, кўниб ўтиладиган жой;

2) дарё ва денгизда кема тўхтайдиган, кемага юк ортиладиган, ундан юк тушириладиган махсус жой, порт. Б. порт номлари таркибида ҳам учрайди. Мас, Эрондаги Бандар-Аббос, Бандар-Туркман портлари.

БАНДАР — иссиқ мамлакатларда ўсадиган хушбўй мевали дарахт (к. Манго).

БАНДАР-АББОС — Эроннинг жан. қисмидаги шаҳар, Хўрмуз бўғозидаги порт. Хўрмузган остонининг маъмурий маркази. Аҳолиси 202 минг киши (1989). Халқаро аэропорти бор. Баликконсерва, ип-йигирув, кемасозлик корхоналари мавжуд. Балиқ овланади. Четга ҳўл мева чиқарилади.

БАНДАР-СЕРИ-БЕГАВАН - Бруней пойтахти. Калимантан о.нинг шимолида жойлашган. Жан. Хитой денгизи соҳилидаги порт. Аҳолиси 52 минг киши (1991). Халқаро аэропорт бор. Мамлакатнинг савдо маркази. Ёғочсозлик, каучукни қайта ишлаш, кема таъмирлаш корхоналари мавжуд. Хунармандчиликда мато тўкилади, ёғоч ва кумушдан турли буюмлар тайёрланади. Балиқ овланади. Ун-т бор.

БАНДАР-ТУРКМАН - Эрон шим. даги шаҳар. Аҳолиси 30 мингдан зиёд. Каспий денгизининг Гўргон қўлтиғидаги порт. Т. й. шохобчаси б-н боғланган Гўргон ш.нинг авиапорти. Техрондан келувчи т. й.нинг охириги пункти. Аэродром бор. Балиқ овланади.

БАНДЗЕЛАДЗЕ Нодар Амбросьевич (1937.10.11, Грузия) — хайкалтарош, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1987). Тбилиси БА да таълим олган (1958—63). 1963 й.дан Самарқандда. Ижодини металлга зарб бериб, бўртма тасвирлар ишлаш б-н бошлаган («Самарқандлик рассом аёл», 1964), гипс, тошдан

хайкаллар ҳам ишлаган: «Насридинни тингламоқдалар» (баббит, 1975); «Сув кедди» (гипс), «Оналик» (тош), «Уйкудаги бола» (тош) — ҳаммаси 1980; хирург, проф. Зокиров портрета (бронза, 1980), «Эгизаклар» (тош, 1983), «Миршарапов от устида» (мис, 1984), «Мотам» (тош, 1984) ва б. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977).

БАНДИ КУШОД МАСЖИДИ - Қашқадарё вилояти Косонсой туманидаги меъморий ёдгорлик (тахм. 16- а.). Пахсадан, тўғри тўртбурчак тарҳли (15,1 x 12,4 м), томи 6 гумбаз (диаметри 2,5 — 2,9 м)ли. Шарқий томонга караган бош тарзи содда, айвонли. Масжид хонахоҳи (15x9 м) икки устунли, безаксиз. Девори ичкари ва ташқаридан сомонли лой б-н сувалган. Масжид ўрта асрлардаги қишлоққа хос бино намунаси сифатида муҳим. Бир неча марта таъмир қилинган, дастлабки безаклари сақланмаган.

БАНДИ ТУРКИСТОН - Паропамиз тоғларининг олд тизмаларидан бири, Афғонистон шим.да. Уз. 300 км. Энг баланд жойи 3809 м (Ҳавзи Кауд чўққиси). Б. Т. б-н Сафидкўҳ тизмаси орасидаги бўйлама ботикдан Мурғоб дарёси оқади. Б. Т. шим.-ғарбда Қорабел қирларита қўшилиб кетади. Тоғлар асосан оҳақтош ва сланецлардан ташкил топган, гранит жинслар ҳам учрайди; кўплаб даралар б-н ўйиб юборилган, қурумлар кенг тарқалган. Иклими субтропик, континентал иқлим. Ёғин йилига 100 — 350 мм, асосан қиш ва баҳорда ёғади. Тоғ оралиғидаги водийларда воҳалар бор. Этакларида чўл, тоғ дашти ўсимликлари ўсади, юқори қисми сийрак арчазор.

БАНДИТИЗМ - қ. Жиноий уюшма.

БАНДИХОН — Сурхондарё вилоятидаги дара. Бойсунсой водийси Такасакиради тизмасини кесиб ўтган жойда. Б.нинг уз. 10 — 12 км, тагининг энг тор жойи 8 — 10 м. Ён бағирлари тик,

жан. ён бағрида баъзан қияроқ жойлари ҳам учрайди. Б. ён бағирлари бўр даврининг гил, гипс, оҳақтош, алевролит жинсларидан, сувайирғич қисми палеоген оҳақтошларидан тузилган. Оҳақтош жинслари қаттиқ бўлганидан кам емирилган. Бойсунсой бу дарада тор (4 — 5 м) ўзанда оқади. Бойсун б-н Қумқўрғон ш.лари ўртасидаги энг яқин йўл шу дарадан ўтади.

БАНДИХОН — қишлоқ. Сурхондарё вилояти Бандихон тумани маркази. Туман ҳудудининг жан.-ғарбида. Яқин т. й. станцияси — Қумқўрғондан 30 км, Термиздан 100 км шим.да. Қишлоқ яқинидан Оққопчиғай ариғи ўтган. Аҳоли учун ичимлик суви магистрал қувур орқали Хўжаипок дарёсидан келтирилади. Аҳолиси асосан қ. х. б-н шуғулланади.

Б.да тарихий-археологик ёдгорликлар — Бандихонтепа I, II, Киндиктепа, Ғозимуллатепа, Ялангтўштепа ва яна бир номсиз тепа ҳамда Хонбанди тўғони қолдиқларидан иборат мажмуа мавжуд. Булар мукаммал ўрганилмаган. Бандихонтепа I шаҳар харобаси бўлиб, майд. 1,5 га; топилган тош уй қолдиқлари, сопол идиш бўлақлари мил. ав. 2минг йиллик охири ва I - минг йиллик бошига оид. Бандихонтепа II шаҳар харобасининг майд. 10 — 12 га; ундан топилган паҳса девор қолдиғи, жом, хум ва қадахлар мил. ав. 650 — 450 й.ларга мансуб. Киндиктепа (майд. 140 x 30 м) ва Ғозимуллатепа (майд. 50 x 25 м)дан топилган моддий маданият ёдгорликлари ахоманийлар даври (мил. ав. 558 — 330)га тўғри келади. Ялангтўштепа шаҳар харобаси (майд. 10 га)дан топилган терракота гайкалча ва идиш-товоқ бўлақлари антик давр ва илк ўрта асрларга оид. Номсиз тепа ўрнида қандайдир мудофаа иншооти бўлган, деб тахмин қилинади. Хонбанди тўғони 16 — 17- аларда пишиқ гиштдан қурилган бўлиб, эни 30 — 35 м келади. Б. ёдгорликлари Ўзбекистоннинг меъморлик, хунарамдчилик ва

деҳқончилик маданияти тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

БАНДИХОН ТУМАНИ -

Сурхондарё вилоятининг туман. 1992 й. 18 майда ташкил этилган. Б. т. вилоятнинг Қумқўрғон, Қизирик, Жарқўрғон, Шеробод, Бойсун туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,20 минг км². Аҳолиси 30,0 мингдан ортиқ киши (2000). Б. т.да 5 қишлоқ фукарolari йиғини (Бандихон, Киршак, Олмасор, Чорвадор, Қизирик) бор. Маркази — Бандихон қишлоғи.

Б. т.да бир канча қад. қўрғон қолдиқлари топилган. Булардан энг йириги Бандихон қўрғони (мил. ав. 2 — 1- аларга оид) археологлар томонидан 1973 й. аниқланган.

Табиати. Б.т. худуди асосан ғарбда шим.дан шарқ ва жан.га томон пасайиб борадиган Сурхон-Шеробод даштларининг шим. қисмида жойлашган. Туман худудида асосан жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган Шеробод-Сариқамиш тоғлари ва Бандихон-Қизирик адири бор. Иқлими қуруқ субтропик иқлим. Январнинг ўртача т-раси 2,5° — 3°, июлники 30° - 31°. Йилига 160 - 200 мм ёғин тушади. Туманнинг шим.дан Бандихон сойи оқиб ўтади. Туман хўжалиқлари Оққопчиғай ва Шеробод ариқларидан суғорилади. Тупроғи типик бўз, қумлоқ ва қисман тақир-бўз тупроқлар. Ўсимликлари эфемер ва эфемероидлардан иборат. Тоғли қисмлари ва жарликларда бўри, тулки, судралиб юривчилар, қушлар ва ҳашаротлар (чаён, қорақурт) яшайди.

Аҳолисининг асосий қисми (96%) ни ўзбеклар, 3%ни тожиклар ташкил қилади, шунингдек татарлар, руслар ва б. ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 145 киши тўғри келади. Барча аҳоли қишлоқларда яшайди.

Хўжалиги асосан аграр хусусиятга эга. Суғориладиган экин майдонлари туман ер фондининг 70%ни ташкил этади. Яйловлар 27,5%ни, деҳқончиликка

яроқли ерлар 2,5%ни ташкил қилади. Б. т.да 6 жамоа хўжалиги мавжуд. Қ. х.да пахтачилик асосий ўринни эгаллайди. Ғалла экинлари экилади, тоқчилик, боғдорчилик ривожланган.

Туманда 4 кичик қорхона, 46 деҳқон ва фермер хўжалиги, чорвачиликка ихтисослаштирилган 5 акциядорлик жамияти фаолият кўрсатмоқда. 22 хусусий кичик қорхона, 11 тегирмон, 40 хусусий дўкон ва ошхоналар, 6 обжувоз бор. Шеробод — Денов автомобиль йўли Б. т.ни кесиб ўтган.

Б. т.да Шредер номидаги республика Боғдорчилик, тоқчилик ва виночилик корпорациясининг филиали мавжуд.

БАНДЛИК, аҳолини иш билан таъминлаш — меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат б-н машғул бўлиши; фукарolarнинг шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш б-н боғлиқ бўлган ва қонунларга зид келмайдиган, меҳнат даромади берадиган фаолияти. Б. ходимни ижтимоий меҳнат тақсимотига асосланган аниқ меҳнат кооперациясига жалб этиш бўйича кишилараро муносабатларни ифода этади. Б. турли мулкчилик шаклларидаги қорхоналар, ташкилотлар ва муассасаларда ёлланиб ишлаш б-н чекланмай, айна пайтда тадбиркорликни, ўзини иш б-н мустакил таъминлаш (ўзича Б.)ни, шахсий томорқа хўжалигидаги ишни, уй хўжалигида банд бўлиш ва болаларни тарбиялаш б-н шуғулланиш, давлат ва жамоат вазибаларини бажаришни, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида қундузги ўқишни ҳам ўз ичига олади. Б. тўлиқ б-н тўлиқсиз бўлиши мумкин. Тўлиқ Б. амалда «ялпи» Б., меҳнатга қобилиятли аҳолининг 90 — 92% банд бўлишини назарда туттади. Бозор шароитларида тўлиқ Б. жамият даражасида табиий ишсизликнинг бўлишини ҳам билдиради. Тўлиқ бўлмаган Б. аксарият ҳолларда яширин кўринишга эга бўлиб, ходимларни расман банд деб ҳисоблашни назарда туттади,

амалда ходимлардан қисқартирилган иш вақти даврида фойдаланишни англатади. Иккиламчи Б. амалда ўриндошлик бўлиб, ходимнинг кўшимча иш ҳақи топиш учун иш кучини ўзи асосий банд бўлган корхонага (асосий ишдан бўш вақтларда) таклиф этишини билдиради. Ўзича Б. (ўзига иш топиш) даромад манбаи бўладиган фаолиятни мустақил излашни, давлатнинг турли даражадаги идоралари қўллаб-қувватлаши ёрдамида доимий ёки вақтинчалик даромад олиш учун иш ўринлари барпо этишни назарда тутатади. Ўзича Б. аксарият ҳолларда кичик бизнес кўринишига эга бўлади ва ходимларнинг ўз ташаббуслари б-н турли истеъмол товарлари тайёрлаш ва хизматлар кўрсатиш бўйича яқка меҳнат фаолияти б-н боғлиқ.

Тўлиқ ва самарали Б. тушунчаларини ҳам бир-бирдан фарқламақ керак. Тўлиқ Б. ишга муҳтож бўлганлар ва ишлашни хоҳлаганларнинг барчаси иш б-н таъминланган ҳолатни билдириб, иш кучига бўлган талаб б-н иш кучи таклифи ўртасида мувозанат мавжудлигини ифода этади. Самарали Б.ни эса икки нуктаи назардан: иқтисодий нуктаи назардан — инсон ресурсидан энг оқилона фойдаланиш, ижтимоий нуктаи назардан — меҳнатнинг инсон манфаатларига энг мувофиқ келиши жиҳатларидан тавсифлаш мумкин. Тўлиқ Б. бандликни миқдор жиҳатдан, самарали Б. эса сифат жиҳатдан тавсифлайди. Меҳнат бозорида талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатнинг бўлмаслиги ҳамиша тўлиқ ва самарали Б.га шароит қолдирмайди. Агар таклиф талабдан ортиб кетса, албатта ишсизлик пайдо бўлади, талаб таклифдан ва реал эҳтиёжлардан ортиб кетган шароитларда эса яширин ишсизлик келиб чиқади. Б. ва ишсизликни, уларни керакли даражада сақлаб туриш мақсадларида тартибга солишнинг асосий механизми бандлик хизмати ишини ташкил этиш, касбга тайёрлаш ва касбга йўналтириш ҳисобланади.

Ўзбекистонда Б. муаммолари катта эътиборни талаб этади, чунки республикада мураккаб демографик вазият мавжуд, аҳолининг табиий ўсиш суръатлари юқори, аҳоли таркибида ёшлар кўпчиликни ташкил этади, аҳолининг кўп қисми кишлоқларда яшайди. Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли аҳолининг 33,9% давлат сектори корхона ва ташкилотларида, 66,1% эса нодавлат сектори объектларида, жумладан хусусий хўжаликларда (2,7%) иш б-н банд (1998). Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида мулкчиликнинг турли шакллари пайдо бўлиши туфайли нодавлат секторида ишловчилар сони ортиб бормоқда. Уларнинг бандлиги 1994 — 96 й.ларда 12%га ортди. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш б-н банд бўлмаган қисми ишсизларни ташкил этади.

Аҳоли бандлигини ошириш бўйича асосий тадбирлар иш б-н банд бўлган аҳолининг таркибий жиҳатдан қайта тақсимлаш ҳамда меҳнатга лаёқатли ёшларни янги илғор тармоқлар ва соҳаларга жалб қилиш бўлиб, бу эса ўз навбатида меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланишнинг қудратли захираси ҳисобланади. Ўзбекистон қ. х.да барча ижтимоий и. ч. ходимларининг учдан бир қисмидан кўпроғи банд. Уларнинг маълум қисмини бўшатиб олиш ва иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига, энг аввало, саноатга ва хизмат кўрсатиш соҳасига йўналтириш, нокишлоқ хўжалиги иш жойларини яратиш, меҳнатни ташкил этишнинг илғор услубларини қўллаш, ўсмирларни, кўп болалик аёлларни, пенсионерларни ва ногиронларни иқтисодий рағбатлантирувчи иш б-н таъминлаш, ишсизликни камайтириш, меҳнат биржалари фаолиятини яхшилаш каби тадбирлар аҳолининг иш б-н бандлигини оширишга олиб келади. ЎзРда аҳолини иш б-н таъминлаш, инсонни ишли бўлиш ҳуқуқларини рўёбга чиқариш қафолатлари ЎзРнинг «Аҳолини иш б-н таъминлаш тўғрисида»ги Қонунида

(1992 й. 13 янв.; 1998 й. 1-майда янги тахрирда қабул қилинган) белгилаб берилган.

Дилфуза Раҳимова.

БАНДЛИК ХИЗМАТИ, аҳолини иш билан таъминлаш давлат хизмати — мамлакат миқёсида аҳолини иш б-н таъминлаш сиёсатини амалга ошириш ва фуқароларга тегишли кафолатларни таъминлаб бериш учун ташкил этилган давлат хизмати. Ўзбекистонда 1992 й.дан ЎзРнинг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонуни (13.1.1992) асосида ташкил этилган. Б.х. ишсизликнинг олдини олиш ва ишсизлик оқибатларидан ижтимоий муҳофаза қилиш мақсадларида республика миқёсида ва маҳаллий даражада иш б-н таъминлаш дастурларини амалга оширади, жумладан, меҳнат бозоридаги ҳолатни таҳлил ҳамда тахмин қилади, тегишли ахборот тарқатилишини таъминлайди; бўш иш жойларини ва ишга жойлаштириш масаласида мурожаат қилган фуқароларнинг ҳисобини юритади, уларни ишга жойлаштиради, ишламаётган фуқароларни касбга ўргатиш, қайта ўқитиш ва малакасини оширишни ташкил этади, ишсизларни рўйхатга олишни таъминлайди, уларга ёрдам кўрсатади ва б. Б. х. фаолиятини пул б-н таъминлаш учун иш б-н таъминлашга кўмаклашиш Давлат фонди ташкил этилган. Бу фонд мулкчилик ва хўжалик юритиш шаклларида қатъи назар корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, кооперативлар ва б. иш берувчилар меҳнатга ҳақ тўлаш фондининг 3%дан кам бўлмаган миқдорда мажбурий ажратмалари, ҳукумат ва маҳаллий бошқарув органлари дотациялари, ихтиёрий хайриялар ва б.дан ташкил топади.

Мамлакат миқёсида Б. х. тизими ЎЗР Меҳнат вазирлиги ва унинг ҳудудий органларини ҳамда маҳаллий бандлик марказлари — меҳнат биржаларини қамрайди (қ. Меҳнат биржаси).

Дилфуза Раҳимова.

БАНДУНГ — Индонезиянинг Ява о.даги шаҳар. Жакартадан 85 км жан.-шарқда, денгиз сатҳидан 600 м баландликда жойлашган. Ғарбий Ява вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2 млн. киши (1990). Т. й., автомобиль ва ҳаво йўллари тугуни. Б. Индонезиянинг йирик саноат, илмий ва маданий марказларидан. Тўқимачилик ф-калари, озик-овқат, кимё, металлсозлик, каучукни қайта ишловчи корхоналар ва йирик т. й. устахоналари бор. Б. хинин ишлаб чиқариш б-н машҳур. Б.да и. т. институтлари, тўқимачилик ва технология ин-тлари, Пастер ин-ти (шифобахш зардоб ва вакцина ишлаб чиқарилади), марказий электротехника лаб. ва ун-т, ядро энергетикаси маркази бор. Б. яқинида (15 км) расадхона қурилган. Санъат, геология музейлари бор. Тоғ курорти ва туризм ривожланган. 1955 й.да Б.да Осиё ва Африка мамлакатлари вакилларининг тинчликни мустақкамлашга бағишланган Бандунг конференцияси бўлиб ўтган. Шаҳар 1810 й.да барпо этилган.

БАНДУНГ КОНФЕРЕНЦИЯСИ - Осиё ва Африкадаги 29 мамлакатнинг Бандунг ш.да 1955 й. 18 — 24 апр.да бўлиб ўтган конференцияси. Б. к. га ташаббускор давлатлар — Ҳиндистон, Бирма, Индонезия, Покистон ва Цейлон намояндalари б-н бирга Афғонистон, Камбоджа, Хитой Халқ Республикаси, Миср, Эфиопия, Олтин Қирғоқ, Эрон, Ироқ, Япония, Иордания, Лаос, Ливан, Либерия, Ливия, Непал, Филиппин, Саудия Арабистони, Судан, Сурия, Таиланд, Туркия, Вьетнам Демократик Республикаси ва Жан. Вьетнам, Яман вакиллари таклиф этилди. Уларни умумий масала — тинчлик ва миллий мустақилликка эришиш масаласи бирлаштирди. Б. к. ҳар бир халқ ва миллатнинг ўзини идора қилиш ҳуқуқига амал қилган ҳолда, иркий

тенгсизлик сиёсатини қоралади. Тинч-тотув яшашнинг беш тамойили («Панча шила») асосида «Ялпи тинчлик ва ҳамкорликка кўмаклашиш тўғрисидаги декларация»ни қабул қилди. Атом ва термоядро қуролларини тайёрлаш ва синовдан ўтказишни тақиқдашга, халқаро муносабатларда низоли масалаларни тинч йўл б-н ҳал этишга чақирди.

БАНДУРА (полякча bandura, юн. randura — уч торли цитра) — чертма соз. Б.нинг паст товушли асосий узунроқ торлари жўрнавозлик хизматини ўтайди. Баланд товушли, кўпгина қисқа торлари куй ҳосил қилади. Б. торлари бармоқлар б-н тирнаб чертилади. Хонанда-созанда (бандурачи-қобзачи)лар кўшиқларини Б. жўрнавозлигида ижро этишган (қадимда Б.лар қобза деб аталган).

БАНЖАРМАСИН - Индонезиядаги шаҳар ва порт. Жан. Калимантан вилоятининг маъмурий маркази, Калимантан о.да. Аҳолиси 444 минг киши (1990). Савдо маркази, ёғочсозлик корхоналари ва кема верфи мавжуд. Б. орқали четга нефть, ёғочтахта, каучук, олмос, гуттаперча чиқарилади. Ун-т бор.

БАНЖО (banjo) — торли чертма мусиқа чолғуси. Американинг қатор оммабоп мусиқа услублари (минстрел-шоу, жаз, кантри-мьюзик, вестерн) да асосий ўринни эгаллайди. 17- а.да Ғарбий Африкадан АҚШ нинг жан. штатларига келтирилган. 19- а.нинг 30-й.ларида такомиллаштирилган шакли юзага келган. Унда металл пардали узун дастасига 5 та пўлат сим тортилади. Якка тарзда ҳамда жўрнавоз соз сифатида ишлатилади. Товуши ўткир, жарангдор. Б.да бир овозлик куйлар ҳамда аккордларни чалиш мумкин. 20-а.да Б.нинг янги турлари (Б.-укулеле, Б.-мандолина, Б.-тенор, Б.гитара) юзага келган.

БАНЖУЛ, Батерст — Гамбиянинг

пойтахти, энг катта порт шаҳри, савдо ва саноат маркази. Аҳолиси 135 минг киши (шаҳар атрофи б-н, 1995). Б. 1816 й. Сент-Мэри о.да қурила бошлаган ва унга Британия мустамлакалар министри Батерст номи берилган ва 1973 й.гача шу номда аталган. 1965 й.дан мустақил Гамбиянинг пойтахти. Озиқ-овқат (ер ёнғоқ тозалаш, ёғ и. ч., балиқ консервалаш) саноати, дарё кемасозлиги корхоналари, тахта тилиш з-длари бор. Гамбия ташқи савдоси муомаласининг деярли ҳаммаси Б. орқали ўтади. Четга ер ёнғоқ, тери хом ашёси ва мум чиқарилади. Хунармандчилик ривожланган. Халқаро аэропорт ва ўқитувчилар тайёрловчи коллеж бор.

БАНИОНИС Донатас (1924. 28. 4) - литва актёри. 1941 й.дан Паневеж театрида ишлайди. 1980 й.дан бош реж., 1984 — 88 й.лар бадиий раҳбар ва директор. Б. ижроси чуқур психологик талқини, кучли эҳтиросга бойлиги б-н ажралиб туради. «Ҳеч ким ўлишни хохламасди», «Ўлик мавсум», «Гойя», «Солярис», «Трест» операциеси», «Никколо Паганини» каби фильмларда бош ролларни ижро этган. Б. ижодига бағишлаб «Мен — камбағал қиролман» ва «Кичик шаҳардан чикқан уста» номли фильмлар ишланган.

БАНИСУЭЙФ (араб. Банисувайф) — Мисрдаги шаҳар. Банисуэйф муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 174 минг киши (1991). Нилнинг чап соҳилидаги порт. Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Қ. х. рнининг (пахта, шакарқамиш, донли экинлар, хурмо) савдо маркази. Озиқ-овқат, тўқимачилик, пахта тозалаш, ип-йигирув, ёғ-мой саноати корхоналари бор. Хунармандчилик ривожланган.

БАНК — қ. Банклар.

«БАНК АХБОРОТНОМАСИ» («Банковские ведомости») — Ўзбекистон

Республикаси банк ходимлари, ишбилармонлари ва тадбиркорларининг ҳафталик газетаси.

Муассислари: ЎзР Марказий банки, Жаҳон иктисодиёти ва дипломатия унти, «Заковат» жамғармаси. Тошкентда 1995 й. янв.дан ўзбек ва рус тилларида чиқади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва банклар ҳамда уларнинг мижозлари фаолиятини ёритади. Асосан, ишбилармонлик, тижорат хабарлари ва рекламалар, маслаҳатлар, шунингдек банк ишига оид янги меъёрий қонун ҳужжатларига шарҳлар беради. Шарҳ ва Ғарб мамлакатлари, узок ва яқин хориж иқтисодиётининг муҳим қирралари, Ўзбекистоннинг энг яхши фирмалари ва молия Бозори қатнашчилари ва б. ҳақида материаллар беради. Адади ҳар икки тилда 8 минг нусхадан (2000).

БАНК БИЛЕТЛАРИ — к. Банкнотлар.

БАНК КАПИТАЛИ — банкларнинг муомалага туширган пул капиталлари мажмуи (ўзиники бўлган ва жалб этилган воситалар). Банк ишига қўйилган Б. к банк фойдасини яратади. Аксарият ривожланган мамлакатларда Б. к. саноат капитали б-н бирлашиб кетиши натижасида молия капитали пайдо бўлган (к. Банклар).

БАНК КАФОЛАТИ — кафил банклар (гарант банклар)нинг мижозлари мажбуриятларини ўз зиммасига олиши. Мижозлар қарзларини ўз ҳисобидан ва ўз муддатида тўлай олмаган ҳолларда банклар уларнинг топшириғига кўра ва уларнинг ҳисобидан мажбуриятларни зиммасига олади. Қарз тегишли таъминот (гаров) асосида банк томонидан тўланади. Кафил банкларнинг кредитор ёки экспортёр олдида қарздор ёки импортёрнинг контракт бўйича тўлов мажбуриятлари ижросини кафолатлаши; мижознинг ўзга шартнома мажбуриятлари ижросини пул шаклида

таъминлаш (авансни қайтариш, савдо келишуви ёки контракт шартларини бажариш ва б.) кенг тарқалган тўлов кафолатларига киради.

БАНК КРЕДИТИ — банкларнинг мижозларга вақтинчалик фойдаланиш учун капитал бериши. Банклар қайтаришлик, банк фоиз тўлови ва муддатлилик шартларида ўз маблағлари ва жалб этилган маблағлар ҳисобидан кредитлар беради. Турли ссудалар (савдо-сотик, кўчмас мулкни гаровга олиш, асосий капитални кенгайтириш ва б.), векселлар ҳисоби каби шакллари бор (қ. Банклар).

БАНК МОНОПОЛИЯЛАРИ - концентрациялашув натижасида бирор давлатдаги банк ишларининг бир неча йирик банклар қўлида тўпланиши. Молия капитали бозоридаги таклифда рақобатнинг бўлмаслиги б-н тавсифланади. Мас, 1962 й. Англияда банк капитали умумий суммасининг 90% беш банкка тегишли бўлган, 1968 й. АҚШда расман мустақил ҳисобланадиган 14 минг банк бўлган, лекин жами банк операцияларининг 25% 10 та йирик тижорат банки ҳиссасига тўғри келган, 1995 й.да эса АҚШдаги энг йирик ҳисобланган «Чейз оф Манхэттен» ва «Кэмикл» банклари ўзаро қўшилиб кетди.

БАНК ОПЕРАЦИЯЛАРИ - банклар амалга оширадиган операциялар: жорий ёки бошқа ҳисоб вараққа пул қабул қилиш, фоизи б-н ёки фоизсиз кредитлар бериш, биржа топшириқларини бажариш, қимматбаҳо қоғозлар, акциялар сотиб олиш, мижозларнинг топшириқларини бажариш, товарлар ёки товар ҳужжатлари гарови ҳисобига ссудалар бериш, шунингдек бошқа ҳар қандай пулли ва нақд пулсиз ҳисобкитоблар бўйича операциялар киради. Асосан пассив (кредитлаш учун ресурслар ҳосил қилиш) ва актив (фойда олиш

максадларида бу ресурсларни ишлатиш) турларга бўлинади (қ. Банклар).

БАНК ССУДАСИ — банкнинг фоиз тўлови шартли б-н кредитга берилган пул маблағи. Қисқа, ўрта ва узоқ муддатли турларга бўлинади. Б. с.нинг тўлов ссудаси, векселлар ҳисоби, товар хужжатлари ва қимматли қоғозлар эвазига бериладиган, инвестиция максадларидаги турлари бор.

БАНК ТИЗИМИ - қ. Банклар.

БАНК ФОИЗ СТАВКАСИ - банк ссудасидан фойдаланганлик учун белгиланган ҳақ миқдори; қарз суммасига нисбатан фоиз ҳисобида ундирилади. Унинг миқдори кредит тури, муддати ва қарзнинг вақтида қайтарилишига боғлиқ. Тижорат ва давлат банклари Марказий (миллий) банк бошчилигида кредитлар учун белгилайдиган Б. ф. с. миқдори фоиз ставкаларнинг бутун бир тизимини ташкил этади. Давлат шу тизимга инвестициялар даражаси ва пул муомаласини тартибга соладиган йўналишда таъсир кўрсатади, яъни қулай иқтисодий конъюнктурани яратади. Б. ф. с. қарзнинг қайси тарзда ва қандай берилишига ҳам боғлиқ. Узоқ муддатли қарзнинг Б. ф. с. паст, қисқа муддатлисиники юқори бўлади. Қарз ёрдам тарзида берилганда ҳам Б. ф. с. имтиёзли бўлади. Агар қорхона ва ташкилотларни ўз қўлидаги маблағни яхши ишлатишга ундаш зарур бўлса, Б. ф. с. оширилади. Б. ф. с.нинг минимал ва максимал даражаси бор. Минимал даражадаги Б. ф. с. банкнинг харажатларини қоплаб, зарар кўрмаслигини таъминлаши керак, максимали эса банкка эл қатори фойда кўришни таъминлаши лозим. Банк омонат (депозит)лар учун тўлайдиган фоиз ставкалари ссудадан фойдаланганлик учун белгиланган фоиз ставкаларидан паст бўлади, бу эса банкларнинг фойда олиб ишлашини таъминлайди (яна қ.

Ҳисоб фоизи).

БАНКА, Бангка — Индонезияга қарашли орол. Катта Зонд о.лари таркибида. Майд. 11,6 минг км². Бош шаҳри — Панкалпинанг. Оролнинг кўп қисми аллювиал текислик, баъзи жойларида гранитли тегаликлар учрайди. Энг баланд жойи 699 м. Б.да нам тропик ўрмонлар бор; ботқоқлик кўп. Қалайи қазиб олинади. Аллювиал, қирғоққа яқин денгиз ва гидротермал конлар мавжуд бўлиб, 1709 й.дан бошлаб фойдаланилади. Металлнинг умумий захираси 275 минг т. чамасида. Сочилмаларда касситерит миқдори 150 — 700 г/м³.

«БАНКЕРС ТРАСТ КОМПАНИ» (Bankers Trust Company) — АҚШдаги тижорат банки. 1903 й.да молиясаноат гуруҳи бўлган Морганлар томонидан ташкил этилган. Нью-Йоркда 15 бўлими, чет элларда 21 бўлими бор. 12 хорижий банкни назорат қилади.

БАНКИВ ТОВУҒИ, ёввойи товуқ (Gallus gallus) — товуқсимонлар туркумининг қирғовулсимонлар оиласига мансуб парранда. Жан. Осиёда кенг тарқалган. Бу ерларда ҳозир ҳам учрайди. Тоғ ва текисликлардаги ўрмон ва бутазорларда яшайди. Ч. Дарвин Б. т. хилма-хил зотли хонаки товуқларнинг ёввойи аждоди эканлигини аниқлаган. Б. т. Ҳиндистонда мил. ав. 3000 йил илгари қўлга ўргатилган. Уй товуқлари Ҳиндистондан Эрон орқали Европага тарқалган деган тахминлар бор. У қўлга тез ва осон ўрганади. Парвариш қилиш, танлаш ва чагиштириш йўллари б-н ёввойи товуқдан катта фарқ қиладиган хонаки товуқ зотлари етиштирилган. Б. т.нинг ранги даканг хўрознинг рангига ўхшайди. Хўрозининг оғирлиги 900 — 1250 г, макиёниники 500 — 550 г. Б. т. яхши учади; кечалари дарахтда тунаydi. Макиёни 5—13 донагача майдароқ тухум қўяди. Б. т. хар хил дон, уруғ, мева

ва умуртқасиз майда жониворлар б-н овқатланади.

БАНКИРЛАР УЙИ - айрим банкир ёки банкирлар гуруҳига тегишли хусусий банк корхоналари; одатда маъсулияти чекланмаган ширкат тарзида фаолият юритади. Уларнинг кўпчилиги молия гуруҳлари ва банк концернларига кирган бўлади. Дастлаб Италияда 14-а.да судхўрликнинг ривожланиши негизида пайдо бўлган, савдо ва банк операцияларини бажаришга хизмат қилган. Кейинчалик банк иши б-н шуғулланиш асосий машғулотига айланди.

БАНКЛАР (лот. Banca — сарроф пештахтаси) — кредитмолия муассасалари; асосан, вақтинча бўш пул маблағларини тўплаш, корхоналарга ва умуман пулга муҳтожларга кредит, ссуда бериш, нақд пулсиз ҳисобкитобларини амалга ошириш, пул ва турли қимматбаҳо қоғозлар чиқариш, олтин ва чет эл валюталари б-н боғлиқ операцияларни бажариш ва б. б-н шуғулланади.

Банк ишининг асосий йўналишлари депозит (омонат) қабул қилиш, кредитлар бериш ва мижозларга кредит-ҳисоб хизмати кўрсатишни амалга ошириш ҳисобланади. Б. қимматбаҳо қоғозларни сақлаш, сақлашга ўтказилган қимматбаҳо қоғозларни жорий бошқариш, биржа топшириқларини бажариш, сейфларни ижарага бериш каби пулли хизматлар ҳам кўрсатади. Турли иқтисодий хизматларни амалга оширувига кўра ҳоз. вақтда Б.нинг қуйидаги асосий турлари фаолият кўрсатади: марказий (эмиссия) Б. ва тижорат Б.

Марказий Б. («банкларнинг банки») (Миллий Б. ва АҚШда Федерал резерв тизими) мамлакатнинг жами кредит тизимини назорат қилади, давлат пул-кредит сиёсатини амалга оширади, нақд пул ва қимматбаҳо қоғозлар эмиссияси б-н шуғулланади, мамлакатнинг олтин-валюта захираларини сақлайди, давлат

ва тижорат Б.га кредитлар беради. Тижорат Б. ўз навбатида универсал ва ихтисослашган Б.га бўлинади. Ихтисослашган Б. инвестиция Б., жамғарма (омонат) Б., махсус Б., кооператив Б. ва б.дан иборат. Тижорат Б. универсал Б. бўлиб жисмоний ва юридик шахсларга хилма-хил банк хизматлари кўрсатади (депозитларни жалб этиш, вексель ҳисоби, кредит бериш, қимматбаҳо қоғозларни сотиш ва сотиб олиш). Бу Б. банк ва кредит тизимининг ўзагини ташкил этади. Универсал Б. ҳамма турдаги асосий банк ҳаракатларини амалга оширади. Ихтисослашган Б. бирон-бир фаолиятга, соҳага ва тармоққа хизмат кўрсатади. Инвестиция Б., асосан, эмиссиятаъсисчилик операциялар б-н шуғулланади ва қимматбаҳо қоғозлар савдосини ўтказиши. Махсус Б. муайян мижозлар гуруҳига хизмат кўрсатади ёки айрим соҳаларда ихтисослашади (жамғарма, савдо, ташқи савдо, ипотека ва б.). Кооператив Б. товар ишлаб чиқарувчилар томонидан пай асосида барпо этилади, таъсисчиларнинг кредит ва банк хизматларига бўлган эҳтиёжларини қондиради. Тармоқ ва ҳудудий принциплар бўйича ташкил топади, тижорат Б.нинг бир кўриниши ҳисобланади.

Мулк шаклига кура Б.нинг қуйидаги турлари бор: давлат Б., давлат иштирокидаги аралаш Б., давлатлараро Б., халқаро Б., чет эл сармоясини иштирокидаги Б., акциядорлик Б., Банклар уйи, кооператив Б., маҳаллий ўз-ўзини бошқариш Б., коммунал Б., хусусий Б. ва б.

Б. ишининг дастлабки белгилари қулдорлик жамиятида пайдо бўлган. Улар асосан, савдогарларнинг пул б-н боғлиқ ҳисобкитоб ишларини бажарган жиро-банклар (мижозлар ўртасида ҳисобкитобларни нақд пулсиз олиб борадиган банклар) шаклида вужудга келди. Шу б-н бир қаторда махсус саррофхоналарда саррофлар пул алмаштириш ва йирик пулларни

майдасига алмаштириб бериш ишлари б-н шуғулланган. Б.нинг айрим белгиларига эга бўлган муассасалар ўрта асрларда Шим. Италия шаҳарларида, сўнгра Голландия ва Германиянинг савдо марказларида юзага келди.

Капитализмнинг вужудга келиши ва ривожланиши б-н Б.нинг аҳамияти ортиб кетди. Банк ишининг ҳозирги тамойиллари биринчи бўлиб 17-а. дан бошлаб Англияда, сўнгра бошқа мамлакатларда юзага кела бошлади. Шу даврдан бошлаб Б. капитал ва тадбиркорликни ишга солишининг махсус бир соҳасига айланди. Б.нинг кўпайиши б-н ссуда капитали капиталнинг асосий шаклларида бири бўлиб қолди. Аста-секин Б. йириклашиб, улар бажарадиган операциялар доираси кенгайиб борди. Б. муомалага хусусий векселлар ўрнида ишлатиладиган кредит пуллари — банкнотлар (банк билетлари) чиқара бошлади. Кўпгина мамлакатларда чеклар б-н амалга ошириладиган нақд пулсиз ҳисобкитоблар пайдо бўлди. Капитализмнинг ривожланиши б-н кредит ва тўловларда воситачилик вазифасини бажарадиган муассасаларга талаб ортиб борди. Б. бўш пул воситаларини йиғиб, уларни турли муддатларга ссудага берди, улар корхоналарнинг жорий ҳисоб варағини юритиб, корхоналар ўртасида ўзаро ҳисобкитобларни олиб борди. Аста-секин Б. ўртасида энг йириклари пайдо бўлди. Айниқса, 19-а. охирига келиб Б. ишлаб чиқаришнинг концентрацияланиши оқибатида Б.нинг йириклашуви Б. сонини қисқаришига ва банк монополияларининг вужудга келишига, улар ўртасида ўзаро рақобат курашининг кучайишига сабаб бўлди. Б. тўлов ва кредит операцияларида воситачилик қилиш б-н кифояланмай, саноат корхоналари акцияларини сотиб ола бошлади, уларнинг хўжаликлари ёки муассисларидан бирига айланди, янги корхоналар таъсис этишда ҳамкорлик қилди. Йирик Б. ва саноат капиталининг бирга қўшилиб кетиши натижасида молия

капитали ва молия олигархияси вужудга келди, бу олигархия мамлакатларнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида қатта мавқени эгаллади.

Ҳоз. даврда кўпгина мамлакатларда кўплаб (мас, 90-й.лар бошида АҚШда 14,5 мингдан ортиқ банк бўлган) Б. бўлишига қарамай, улардан 3—4 тасигина етакчи ўринда туради. Турли мамлакатлардаги йирик Б. ниҳоятда сергармоқ бўлиб, ўз мамлақати доирасидагина эмас, шу б-н бирга жаҳоннинг жуда кўп мамлакатларида бўлим ва филиалларига эга. Ривожланган мамлакатларда Б. иқтисодиётни бошқариш ва рағбатлантириш муассасаси вазифаларини бажаради. Б. пул капиталини иқтисодиётнинг соҳалари ва тармоқлари бўйича тақсимланишида қатнашиб, фонда нормасининг тенглашувини таъминлайди.

Ўзбекистонда биринчи банк муассасаси 1875 й. Тошкентда очилган Россия империяси давлат Б.нинг филиали бўлган. 19-а.нинг охирида Туркистонда рус капитали иштирокидаги Ўрта Осиё акциядорлик банки (1881), Волгакама банки (1893), Рус-Хитой (Рус-Осиё) банки (1903), Азов-Дон савдо банки (1910), Нижний Новгород-Самара банки (1899), Полтава Ер банки (1901)нинг филиал, бўлим ва агентликлари фаолият олиб борди.

Октябрь тўнтаришидан сўнг барча Б. совет ҳокимияти томонидан национализация қилинди. Ўзбекистонда банк тизими 1924 й.дан бошлаб собиқ СССР банк тизимининг таркибий қисми сифатида ташкил қилинди. 1992 й.га қадар СССР Давлат банки (1923; 1921 - 23 й.ларда РСФСР Давлат банки), СССР Қурилиш банки (1959; 1922 — 59 й.ларда СССР Савдо банки), СССР Ташки савдо банки (1924)нинг Ўзбекистон идора (контора)лари республикадаги банк муассасалари ишига раҳбарлик қилди. СССРнинг парчаланишига қадар Ўзбекистонда мустақил банк тизимини яратиш мақсадларида 1991 й. 15 фев.да

Республика Олий Кенгаши сессиясида республика худудидаги Б. Фаолиятининг ҳуқуқий асослари белгилаб берилган Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди ва шу вақтдан бошлаб республиканинг ҳақиқий, мустақил банк тизими шакллана бошлади. Собиқ СССР Б.нинг республика идоралари мустақил Б. сифатида ЎзР Марказий банки томонидан рўйхатга олинди.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимини шакллантириш ва ривожлантириш стратегияси иқтисодий ёлти хўжалик юрийтишининг бозор шароитларига босқичмабосқич ўтказиш дастурига мос келади. Ўтган даврда банк ислохотлари давомида миллий банк тизимининг 2 босқичли структураси (юқори босқичда — Марказий банк, қуйи босқичда — тижорат банклари) ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланди; Б.нинг сони ва улар кўрсатадиган хизмат турлари кўпайди.

1995 — 96 й.ларда банк қонунчилиги янада тақомиллашди. ЎзРнинг «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги (1995 й. 21 дек.) Қонуни банк тизимининг ҳуқуқий асосларини тўлдирибгина қолмасдан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг алоҳида мақоми, мақсадлари, вазифалари ҳамда ваколатларини ҳам аниқ белгилаб берди. ЎзРнинг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» 1996 йил 25 апр.даги янги Қонуни эса тижорат Б. фаолиятининг барча ҳуқуқий асосларини халқаро стандартлар даражасида белгилаб берди. Таркибида Қорақалпоғистон Республикаси, 12 вилоят ва Тошкент ш. бошқармалари бўлган Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ЎзРнинг бош банки ҳисобланади (1992 й. сент. гача собиқ СССР Давлат банкининг Ўзбекистон бўлими).

Республикада банк тизимининг қуйи босқичини пайчилик, акциядорлик асосида, шунингдек чет эл капитали иштирокида ташкил этилган Б., уларнинг

филиал ва ваколатхоналари, кооператив ва хусусий Б. ташкил этади.

Банк соҳасини монополиядан чиқариш банк ислохотларининг энг муҳим йўналишларидан биридир. Дастлабки босқичда бу асосан иқтисодий ёлтининг айрим соҳаларига хизмат кўрсатувчи ихтисослаштирилган Б.ни тузиш йўли б-н амалга оширилди. Ихтисослаштирилган Б.нинг ташкил этилиши бозорга йўналтирилган банк тизимини яратиш йўлидаги зарурий ва табиий босқич бўлди.

1995 — 96 й.ларда «Асака» ихтисослаштирилган давлат-акциядорлик тижорат банки, «Алоқабанк» акциядорлик тижорат банки, «Тошкентижтимоийуйжой-банк» акциядорлик тижорат банки, «Ўзсаёҳатинвестбанк» Ўзбекистон акциядорлик тижорат инвестиция банки ва «Замин» ихтисослаштирилган давлат-акциядорлик ипотека банклари ташкил этилди. «Ўздеконсанотбанк» акциядорлик тижорат банки «Пахтабанк» ихтисослаштирилган акциядорлик тижорат банкига, «Ўзжамғармабанк» Халқ банкига айлантилди.

Тижорат Б. халқ хўжалигининг турли соҳаларидаги қорхонаташқилотларини кредитлаш, молиялаш ва уларга ҳисобкитоб хизмати кўрсатишни амалга оширади. Бу Б. тўла мустақилдир. Уларнинг акциялари турли мулк шаклларида мансуб бўлган қорхоналар, шунингдек жисмоний шахслар ўртасида тақсимланган. Тижорат Б.нинг хусусий захиралари етишмай қолганда улар кредит ресурслари бозоридан зарур пул маблағларини солиб олишлари мумкин.

ЎзРнинг барча минтақаларида 800 га яқин филиалларга эга бўлган 35 тижорат Б. фаолият кўрсатади, улардан 5 таси чет эл капитали иштирокида, 11 таси хусусий банклардир (2000).

Хусусий Б.нинг ҳуқуқий базасини ривожлантиришда Республика Президентининг 1997 й. 24 апр.даги «Хусусий тижорат банкларини ташкил

қилишни рағбатлантириш чоратадбирлар тўғрисида» Фармони муҳим аҳамиятга эга бўлди. Фармонга кўра, республика ҳудудида фаолият кўрсатаётган тижорат Б. б-н бир қаторда хусусий Б. ҳам ташкил этила бошлади (муассис жисмоний шахслар ҳиссаси банк Устав капиталининг камида 50% ни ташкил этиши лозим). 1998 й.да 5 та хусусий («Алп Жамол», «Туркистон», «Истикбол», «ХИФбанк» ва «Ўқтамбанк») Б.га банк операцияларини амалга ошириш учун дастлабки рухсатнома берилди.

1995 й. 24 окт.да Ўзбекистон тижорат Б. уюшмаси ташкил топди (унинг таркибига хусусий Б.лар ҳам кирган).

Республикада 1992 й.дан «Ўзбанк-аудит» — банклараро акциядорлик жамияти шаклида ташкил этилган аудиторлик фирмаси иш олиб боради. 1996 й.дан буён «Ўзбанкаудит» б-н бир қаторда «Делойт энд Туш» ва «Эрнст энд Янг» каби 5 та халқаро аудиторлик консалтинг фирмаларига ҳамда «Холис» гуруҳи ва «Одил аудит» маҳаллий аудит фирмаларига ЎЗР Марказий банки томонидан банк аудити ўтказиш ҳуқуқини берувчи тегишли сертификатлар берилди. Улар банклар, кредит муассасалари, суғурта компаниялари, ташкилот ва корхоналарнинг буюртмаси б-н уларнинг молиявий-хўжалик фаолиятини текширади (тафтиш қилади), ҳолисона хулосалар беради, экспертизалар ўтказиши.

Ҳоз. даврда Ўзбекистонда чет эл Б. ва халқаро молия муассасалари капитали иштирокида кўшма Б. фаолият кўрсатади. Улар жумласига Ўзбекистон — Голландия «Ўзприватбанк» ва «АБН Амробанк

— Ўзбекистон Миллий банки акциядорлик жамияти», Ўзбекистон — Туркия «ЎТбанк», Ўзбекистон — Жан. Корея «ЎзДЭУбанк» киради. 13 та чет эл банки Тошкентда ўз ваколатхонасини очган. Булар қаторида Дойче банк, Берлинер Банк, Мейбанк (Малайзия), Кредит Свисс (Швейцария), «Креди

Коммерсиаль де Франс», «Сосьете Женераль» (Франция), Покистон Миллий банки, Чейз Манхэттен (АҚШ), «Российский кредит» ва «Сакура банк ЛТД» (Япония) банклари бор.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Халқаро валюта фонди ва Жаҳон банкнинг доимий маслаҳатчилари хизматидан фойдаланади.

2000 й. 1 янв.да Ўзбекистон Республикаси банклари томонидан мижозларга 529 млрд. сўмлик кредит кўйилмалари ажратилиб, шундан 237 млрд. сўми қисқа муддатли, 292 млрд. сўми ўрта ва узок муддатли кредитларни ташкил этди. Ўртача фоиз ставкаси қисқа муддатли кредитлар бўйича 33,7%, ўрта муддатли кредитлар бўйича 23%, узок муддатли кредитлар бўйича 13% дан иборат бўлди.

Файзулла Мумажонов.

БАНКМОЛИЯ АКАДЕМИЯСИ, БМА — ЎЗРда икгисодиёт соҳасида магистрлар тайёрловчи олий ўқув юрти, Ўзбекистон Банклар уюшмасига қарайди. 1996 йил 2 майда Тошкент ш.да ташкил этилган, БМА Республика банкмолия тизими учун жаҳон талаблари даражасида мутахассислар тайёрлайди. БМАда банк иши; молия; солиқ ва солиққа тортиш; банкмолия ходимларининг малака ошириш ф-тлари бор. Академияга 2 йиллик амалий иш стажига эга бўлган бакалавр мутахассислар танлов асосида қабул қилинади. 1997 — 98 йларда академияга 153 киши қабул қилинган. Академияда 11 кафедра бўлиб, 19 проф.-ўқитувчилар, жумладан, 5 фан дри, проф., 11 фан номзоди, доцент ишлади (2000). Академия «Банк иши», «Молияни бошқариш», «Солиқ иши» мутахассислиги бўйича магистр унвони беради. 2000 йил академияни 92 киши битириб чиқди, улардан 91 киши диссертация ёқлаб магистр унвонини олди.

БМА таркибидаги Илмий марказда ЎЗР банк иши ва пул тизимини

ривожлантириш; республика умумий ва минтақавий молия бозорини комплекс ва уйғун ривожлантириш ҳамда уни халқаро молия бозори тизимига босқичмабосқич кириб бориши; банк ва молия механизмнинг ҳуқуқий ва меъёрий асосларини такомиллаштириш йуналишларида назарий ва амалий аҳамиятга молик и. т. ишлари олиб боради. БМА хориждаги етакчи ун-тлар, илмий марказлар, йирик банклар, молия компаниялари, халқаро молия ин-тлари б-н алоқа ўрнатган, уларнинг мутахассислари бу ерда дарс беради. БМА кутубхонасида 20 минг жидддан иборат нодир асарлар бор (1998). БМА халқаро «Рейтер» ахборот тизимига қўшилган.

Мирсоби Очиллов.

БАНКНОТЛАР, банк билетлари, кредит билетлари— марказий эмиссия банклари чиқарадиган қоғоз пуллар, кредит пулларнинг асосий тури. Б. пулнинг тўлов функцияси асосида 17-а. да вужудга келган. Йирик давлатларда товар-пул муносабатларининг ривожланиши Б. чиқаришни давлат эмиссия банкларининг монополиясига айлантирди. Қоғоз пулларнинг олтин таъминоти бекор қилинганидан кейин (20- а. 70- й.лари) Б. ҳақиқий қоғоз пулга айланди.

Б. Давлат (Марказий) банкининг активлари ва давлатнинг аҳолига сотадиган товарлари б-н таъминланади.

Ўзбекистон Республикасида 1994 й. 1 июлдан бошлаб миллий валюта сўм муомалага киритилди. ЎзР Марказий банки муомалага қиймати 1,3,5, 10,25,50,100 сўмлик, 1997 й. 1 мартдан қиймати 200 сўм, 2000 й. 1 июндан 500 сўм бўлган банк билетлари (банк қоғоз пуллари) чиқарган. Улар танга ва чақаларга майдаланади.

БАНКРОТЛИК, (итал. — синган курси), с и н и ш — фуқаро, корхона, фирма ёки банкнинг маблағи

етишмаслигидан ўз мажбуриятлари бўйича қарзларни тўлашга қурби етмаслиги; қарздорнинг мажбуриятлари мол-мулкидан ошиб кетганлиги сабабли товар (ишлар, хизматлар)га ҳақ тўлаш юзасидан кредиторларнинг талабларини қондиришга қодир эмаслиги, шунингдек бюджетга ва б. фондларга мажбурий тўловларни таъминлашга қодир эмаслиги тушунилади. Б., одатда, корхонанинг ёпилишига олиб келади. Чунки қарз (кредит) берувчининг талабини қондириш учун мол-мулкнинг сотишдан ўзга чораси қолмайди. Б.га учрашнинг сабаблари товар и. чда қиймати қонуннинг амал қилиши, рақобат ва инфляция б-н белгиланади. Иқтисодий инқирозлар даврида касодга учраган корхоналарнинг сони кескин ошиб кетади, унинг оқибатида ишсизлик кучаяди. Собиқ Иттифоқ халқ хўжалигида Б. тушунчаси НЭПдан кейин истеъмолдан чиқиб кетган эди, 1987

й.дан эътиборан корхонанинг тўлов қобилияти йўқлиги тушунчаси амалиётга киритилди. Б. амалда корхонанинг бюджет, банк ва мол етказиб берувчилар олдида ўз мажбуриятларини бажаришга ожизлигини билдиради. Банкрот деб эълон қилинган корхоналарга нисбатан қатор санация тадбирлари ўтказилади, унга ҳар томонлама ёрдам кўрсатилади (солиқлардан озод этилади, қарзларни тўлаш кечиктирилади). Бозор иқтисодиёти шароитида Б.га учраган корхоналар бошқа корхоналарга сотилади ёки қўшиб юборилади, корхона жамоа аъзоларига ижарага берилади ва б. Корхоналар судлар, хўжалик судлари қарори б-н банкрот деб эълон қилинади. Ўзбекистон Республикасида кредиторларнинг даъволарини қондириш мақсадида хўжалик юрителик субъектлари бўлмиш юридик ва жисмоний шахсларни банкрот бўлган деб эътироф этиш шартлари ва тартиби ЎзРнинг 1994 й. 5 майда қабул қилинган «Банкротлик тўғрисида» Қонунида белгилаб берилган (бу қонун ўз фаолиятини давлат

бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширадиган корхона, ташкилотларга нисбатан тадбиқ этилмайди).

Владимир Шевцов, Абдурахим Ортиқов.

БАНОКАТ, Шаркия, Шоҳрухия — Сирдарёнинг ўнг соҳилида, Оҳангарон (Илоқ) дарёсининг Сирдарёга қўшилиш жойидаги қарвон йўли ёқасида жойлашган қад. шаҳар харобаси (1 — 18- а.лар). Б.ни ҳаваскор археолог Д. К. Зацепин (1876), Е. Т. Смирнов (1894, 1896) ўрганган. 1973 й.дан Шош-Илоқ экспедицияси (Ю. Ф. Буряков) текширади. Тадқиқотларга кўра, дастлаб (1-а.) унинг мудофаа девори бўлмай, атрофидаги дарё, шунингдек жарликлар табиий мудофаа воситаси ролини ўтаган, илк ўрта аср (5 — 6- а.)да буржли мустаҳкам мудофаа девори б-н ўралган. Б. ҳудуди 22 га бўлиб, арки тахм. 1 га ни эгаллаган. 12 — 13- а. бошларида кенгайган (140 га); у арк, 3 шаҳристон ва рабоддан иборат бўлган. Қазिशмалар натижасида турли сопол буюмлар (нақшинкор кўза, коса, сирланган лаган ва б.), танга пул ва тақинчқолар топилган. Б.да заргарлик, тўқимачилик, кулолчилик, шишасозлик ва б. ривожланган, мис, қумуш тангалар зарб этилган. Мўғуллар истилоси даврида (1220) Б. вайрон бўлган. 1392 й.да Амир Темура Б.ни қайта тиклаб, ўғли Шоҳрух шарафига Шоҳрухия деб атаган. 18-а. бошларида ўзаро урушлар натижасида вайрон бўлган. Б. харобасининг бир қисмини Сирдарё ювиб кетган.

Ад.: Бу р я к о в Ю. Ф., Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса, Т., 1982.

БАНОКАТ ДАРЁСИ – қ. Сирдарё.

БАНОКАТИЙ (тўлиқ исми: Абу Сулаймон ибн Довуд ибн Абулфазл Муҳаммад ибн Довуд Банокатий) (14-а.) — банокатлик тарихчи олим ва шоир. Дастлаб элхонийлардан Ғозонхон ва Султон Абу Саъид саройида хизмат

қилган. Унинг «Равзат ул-албоб фи таворих ил-ақобир валансоб» («Ақобирлар ва асиллар тарихи хусусида оқиллар боғчаси») тарихий асари бизгача етиб келган. Асарда дунёнинг «яратилиши»дан то элхон Абу Саъид замони (1317 — 1335)гача Эрон, Ҳиндистон, Мовароуннаҳр, Хитой ва Европада бўлиб ўтган воқеалар қисқача ҳикоя қилинган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг сўзларида қараганда, Б. «шоирликда ҳам олий мартабага эга эди ва қасдалар ҳамда пишиқ китъалар айтган...».

БАНОРАС (Варанаси) —

Ҳиндистоннинг Уттар-Прадеш штатидаги шаҳар. Ганг дарёси ирмоқлари бўлмиш Варан ва Аси оралиғида (номининг келиб чиқиши шундан), ҳиндларнинг диний маркази ва зиёратгоҳи. Аҳолиси 926 минг киши (1991). Қадимда Каши ва тахм. 10— 12-адан Варанаси деб аталган. Шим. Ҳиндистондаги муҳим транспорт йўллари тугуни. Б.да ҳинду ва буддавийларнинг 1500 га яқин ибодатхонаси бор, баъзилари ўрта аср меъморий ёдгорликлари ҳисобланади. Б. 7- а.да илму фаннинг йирик марказларидан бири бўлган. Шаҳарда Жай Сингх қурдирган (1700) расадхона бор. Б. 18-а.нинг бошида инглиз Ост-Индия компаниясининг тасаруфига ўтган. Мамлакатнинг тарихий, маданий ва диний маркази. Б.да кўп тилларда бадиий, сиёсий, илмий адабиётлар нашр этилади. Ҳинд тилидаги китобларнинг йирик кутубхонаси бор. Ўтган асрларда форс ва араб тилларида чиқарилган асарлар Туркистонга ҳам тарқалган. Ипгазлама, ойна, полиграфия, озик-овқат, кимё корхоналари; тепловоз з-ди бор. Б.да шойи ишлаб чиқарилади; тилла ва қумуш иплардан зарбофкимхоб матолар, заргарлик буюмлари тайёрлашда Шарқ мамлакатларида машҳур бўлган. Туркистонда маълум бўлган банорас газламаси ҳам ўша ерда тўқилган. Ун-т бор. «Шива олтин ибодатхонаси» (1750-

й .лар), 16 — 19- а.ларнинг маҳобатли саройлари (шу жумладан «Ман-Мандир», 1600 й.) сақланган.

БАНОРАС (Ҳиндистондаги Банорас шаҳри номидан) — танда ипи шойи, нимшойи, арқоғи ипдан тўкиладиган пишиқ маго, тўкилиши бекасамга ўхшаш. Бекасамдан фақат гуллари б-н фарқ қилади. Б., асосан, кумуш ранг оқ тусли бўлиб, уни зўрға кўринадиган қорамтир йўллар кесиб ўтади.

Б.нинг асл ватани Ҳиндистон, Бухоро, Қўқон, Самарқанд, Наманганда ҳам қадимдан тўкилади. Наманган Б.ларининг кумуш ранг оқтусдан ташқари оч пушти, сариқ, яшил туслилари бўлиб, улар ҳам гоят кўркам. Б.дан тўн, нимча, камзул каби миллий кийимлар тикилади. Наманган шойи тўқиш ф-касида ҳам Б. ишлаб чиқарилади.

БАНСКА-БИСТРИЦА - Словакиядаги шаҳар, Грон дарёси бўйида. Аҳолиси 73 минг киши (1984). Т. й. тугуни. Машинасозлик (станоксозлик), электротехника, рангли металлургия, кимё-фармацевтика саноати; ёғочсозлик, цемент, тўкимачилик (асосан жун газлама) ва озиқ-овқат корхоналари бор. Гитлер босқинчиларига қарши Словакия миллий кўзғолони маркази (1944 й.) бўлган. Готика черкови (13- а.), Рагуша (16 — 17-а.лар) сақланган. Халқ театри бор.

БАНТЕНГ (Bibos javanicus), зонд хўкизи — ёввойи қорамол. Жуфт туёқлилар туркумининг қувишшоҳлилар оиласига мансуб. Фарбий Ҳиндистон, Ҳиндихитой, Ява, Бали, Суматра о.ларида, Малакка я. о.ида тарқалган. Зебу ҳамда Осиё қорамолининг аждоди ҳисобланади. Тоғ ва текисликлардаги ўрмонларда кичикроқ пода бўлиб яшайди, лекин қариси якка яшайди. Танасининг уз. 2 м гача, бал. 1,5 м ча. Букаси малла, сигири тўк кўнғир тусда. Букасининг оғирлиги 300 — 350 кг келади. Ойсимон қайрилган

шохининг уз. 40 — 50 см га етади. Сони камайиб кетган. Қўлга ўргатилган (бали қорамоли), асосан гўшти учун боқилади. Халқаро табиатни муҳофаза қилиш Кенгаши Қизил китобига киритилган.

БАНТИНГ (Banting) Фредерик Грант (1891.14.11, Аллисон, Онтарио — 1941.22.2, Ньюфаундленд) — канадалик физиолог. Р. Маклеод ва б. б-н ҳамкорликда меъда ости безининг гормонал функцияси устида тадқиқот олиб борган, биринчи бўлиб инсулин гормонини кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1923, Р. Маклеод б-н биргаликда).

БАНТОК Гренвилл (1868.7.8— Лондон — 1946.16.10) — инглиз композитори, дирижёр. Мусикий ориентализм (Шарқ мавзулариغا мурожаат қилиш)нинг йирик намояндаси, илк ижодий қадамларидан Шарққа мурожаат қилган. 1938 й. дунё (хусусан Яқин ва Ўрта Шарқ) бўйлаб қилган сафарида шарқ мавзу ва куйларини тўплаган ва асарларида улардан фойдаланган. Жумладан, «Эрон дурдонаси» операси, «Миср», «Лалла Рук» балетлари; хор ва симфоник оркестр учун «Умар Хайём» (1906 — 09, уч туркумдан иборат), «Самарқандга олтин саёхат» (1922); овоз ва фортепиано учун «Ҳарам кўшиқлари», «Ҳофизнинг 5 та ғазали», «Саъдий боғи атир гуллари» каби туркумлар, бошқа шарқ шоирлари шеърларига асарлар яратган. Араб (Миср), хинд, япон ва б. халқлар куйларини қайта ишлаган. Жами 4 опера, 3 балет, 3 симфония, 6 прогаммали симфоник поэма; 2 торли кватрет, 4 скрипка ва фортепиано учун соната; хор учун 3 симфония, спектаклларга мусика, болалар учун турли жанрлардаги асарлар муаллифи. 1947 й. Англияда Б. жамияти ташкил этилган.

БАНТУ — Марказий ва Жан. Африкадаги халқлар гуруҳи (энг

йириклари — руанда, макуа, шона, конго, малави, рунди, зулу, коса ва б.). Умумий сони 200 млн.га яқин киши (1992). Банту тилларит сўзлашади. Туб жой аҳоли (пигмейлар, койсан тилларида сўзлашувчи қабилалар) б-н ассимиляциялашиб кенг тарқалган (мил. ав. I минг йилликдан бошлаб 19-а.гача).

БАНТУ ТИЛЛАРИ - бенуэконго (Марказий ва Жан. Африка туб аҳолиси) тиллари гуруҳи. Бу тилларда 150 млн.дан ортиқ киши сўзлашади (1997). Морфологияси, синтаксиси ва лексикасида умумийлик бор. Б. т.да баъзи флексия унсурлари бўлсада, асосан агглютинативдир. Товуш тизимида оҳанг семантик ва грамматик маъноларга эга. Кўпчилигида 5 — 7 тадан унли бор, бўғинлар очик. Факат камерун тилларида ёпиқ бўғинлар учрайди. Грамматик номлар тизими ривож топган. Б. т.нинг қабул қилинган таснифи йўқ. Жан. африкалик тилшунос К. Док таклиф этган тасниф («Африка тиллари маълумотномаси») ва инглиз тилшуноси М. Гатрининг таснифи муҳим илмий аҳамиятга молик. Б. т.нинг энг кўп тарқалганлари: ньямвези, сукума (Танзания), кикуйю, камба (Кения), конго, нгала (лингала), луба, мбунду (Конго ва Ангола), рунди (Урунди), руанда (Руанда), ганда (Уганда), коса ва зулу (ЖАР), дуала, эвондо, булу (Камерун), суто (Лесото), чуана (Ботсвана), шона тиллар гуруҳи (Мозамбик) ва б.дир. Б. т. ичида суахили тили Марказий ва Жан. Африканинг шарқий қисмидаги кўпгина мамлакатлар аҳолисининг алоқа тилига айланмоқда, Танзаниянинг расмий тили деб эътироф этилган.

БАНЬ ГУ (лақаби — Бань Мэн-цзянь) [32, Аньлин ш. (Шэньси вилояти) — 92] — Хитой тарихчиси, «Цянь Хань шу» («Илк Хань сулоласи тарихи») нинг асосий муаллифларидан бири. Хань империясида йирик лавозимларда ишлаган ўқимишли амалдорлар

оиласидан. 58 й. отаси Бань Бяо тасниф эта бошлаган «Илк Хань сулоласи тарихи»нинг давомини ёзишга киришган. Император Миндининг топшириғига биноан тарихга оид бир неча рисоалар (хажми 28 боб) ёзган. 82 й. «Илк Хань сулоласи тарихи»ни ёзиб тугатган. Асарда Қад. Хитой ва Марказий Осиё тарихи, хўжалиги ва маданияти ҳақида турли маълумотлар бор. 92 й. Хань империяси лашкарбошиси Доу Сяннинг яқин ёрдамчиларидан бири сифатида Б. Г. хуннуларга қарши юришда қатнашган. Юриш муваффақиятсиз чиққач, амалдан туширилган ва зиндонга ташланган (ўша ерда вафот этган).

БАНЬЯН, баниан — фикуслар туркумига кирадиган икки тур дарахтнинг номи;

1) бенгал фикуси (*Ficus bengaiensis*) — ер бағирлаб ўсадиган бахайбат дарахт. Уруғини, одатда, кушлар тарқатади. Бунда бирор бошқа дарахтга тушиб қолган уруғдан эпифит ҳолда ривожланадиган ўсимлик пайдо бўлади. Б.нинг ингичка танаси кўпдан-кўп ҳаво илдизлари ҳосил қилади. Улар пастга қараб тез ўсади ва тупрокка ўрнашган қисми шохланиб кетади. Бундай илдизлар йўғон устунларга айланади. Дарахтнинг шох-шаббаси ҳам жуда ўсиб кетади. Шундай қилиб, бир дона уруғдан катта чакалакзор пайдо бўлади. Калькутта ботаника боғида ўсаётган 150 ёшдаги Б. шох-шаббасининг айланаси 300 м, устунсимон илдизларининг сони 300 дан ортиқ келарди;

2) авлиё фикус (*F. religiosa*), бу ҳам бахайбат дарахт бўлиб, шохларидан чиқадиган ҳаво илдизларидан ривожланади. Илдизлари ғоят катта шох-шабба учун таянч бўлиб хизмат қилади. Аксари эпифит эмас. Б. Ҳиндистонда ўсади. Меваси ейилади. Б.нинг ёш новдаларида қимматбаҳо смола — шеллак ҳосил бўлади.

БАНЬЯРУАНДА - қ. Руанда.

БАНЯ-ЛУКА — Босния ва Герцеговинадаги шаҳар, Врбас дарёси бўйида. Аҳолиси 195 минг киши (1991). Машинасозлик (жумладан электротехника, радиоэлектроника), кимё, ёғочсозлик, кун пойабзал, озик-овқат (жумладан тамаки) саноати корхоналари бор. Б.-Л. шаҳри яқинида олтингургуртли шифобахш иссиқ булоқлар мавжуд. Шаҳар 1969 й.да зилзиладан зарар кўрган, кейинроқ қайта тикланган.

БАОБАБ (*Adansonia digitata*) — бомбакдошлар оиласига мансуб дарахт. Африка саванналарида ўсади. Панжасимон мураккаб барглари йилнинг курғоқ иссиқ фаслида тўқилади. Гули йирик (диаметри 20 см), ок. Бодрингсимон мевалари йилнинг иссиқ пайтида пишади. Б. бўйи 10—12 м бўлсада, шох-шаббаси катта (айланаси 45 м) майдонни эгаллайди. Танасининг диаметри 4 — 10 м, 4 — 5 минг йил умр кўради. Пўстлоғи аркон эшиш, дағал газлама тўқишда ишлатилади.

БАОТОУ — Хитойдаги шаҳар, Ички Монголия мухтор рнида. Хуанхэ дарёси бўйида жойлашган. Аҳолиси 984 минг киши (1991). Йирик транспорт йўллари тугуни. Хитойнинг оғир саноат, жумладан қора металлургия саноати маркази. Йирик металлургия мажмуаси тошкўмир ва темир рудасининг маҳаллий захираси ҳисобига ишлайди. Қурилиш машинасозлиги, энергетика ва озик-овқат саноати корхоналари бор.

БАПТИЗМ (юн. baptizo — сув б-н чўқин-тириш) — протестантизмлат секталардан бири. Баптистлар фикрича, болалар ёшлигида эмас, балки динга нисбатан онгли муносабатда бўлгандагина чўқин-тирилиши, диний эътиқодда эркинлик бўлиши лозим. Исо Масихга ишонганларнинг ҳаммасини худо халос этади. Б. рухонийларнинг

динга ишонувчилар б-н худо ўртасидаги воситачилигини рад этади, христианликда муқаддас ҳисобланадиган авлиёлар, иконалар, сирли маросимлар ва кичик байрамларни тан олмайди, фақат Исо Масих номи б-н боғлиқ бўлган байрамларни, шунингдек баъзи махсус байрамларни тан олади. Библияни диний таълимотнинг ягона манбаи деб ҳисоблайди, унга қатъий риоя қилишга чақиради.

Б.нинг дастлабки жамоаси 1609 й.да Голландияда англиз муҳожирлари орасида вужудга келди. 1612 й.да Англияда, 1639 й.да Шим. Америкада пайдо бўлди. 19-а.да Европа, Осиё, Африкада, Лотин Америкасидаги мустамлака ва қарам мамлакатларда кенг тарқалди. Б. Россияга 19- а.нинг 60- й.ларида Германиядан кириб келган. 1905 й.да Жаҳон баптистлари иттифоки тузилди, унинг маркази АҚШда. Жаҳондаги баптистлар сони 31 млн.дан ортиқ. Ўзбекистонда баптистларнинг рўйхатга олинган 14 та жамоаси бор (1998).

БАПТИСТЕРИЙ (юн. baptisterion — чўмиладиган ҳовуз, чўқин-тириш хонаси) — махсус диний маросим — чўқин-тириш учун тайёрланган бино. Ғарбий Европа мамлакатларида кўпинча гумбазли алоҳида иморат, ичида чўмиладиган ҳовузи бўлади, деворлари нақшдор, баъзан ҳовуз атрофига хайкаллар қўйилади.

БАР (юн. baros — оғирлик) — босимнинг МКС бирликлар тизимидан ташқари бирлиги. 1 бар = 105 Па = 0,986923 атм. Метеорологияда — атмосфера босимини ўлчаш учун миллибар (мбар) бирлиги ишлатилади. 1 мбар = 100 Па = 1 г Па.

БАР (инг. bar — тўсиқ) — денгизнинг қирғоққа яқин қисмида унга паралел чўзилган, кум ёки чиғаноқлар тўпламидан ҳосил бўлган камбар тўсиқ, қуруқлик.

Тўлқин келтирмаларидан ҳосил бўлади. Баъзан юзлаб км.га чўзилади. Б. кўпинча эгик марза шаклида бўлиб, қавариқ қисми денгиз ёки қирғоқ томонга қараган бўлади. Денгизнинг чекка қисмини ажратиб қўйиб, қўлтиқ ва қўллар ҳосил қилади. Дарёлар қуйиладиган жойдаги сув ости қум тўсиғи ҳам Б. дейилади.

БАР (инг. bar) — 1) хўрандалар тик туриб овқатланадиган кичик ресторан; 2) вино ва б. ичимликлар сақланадиган кичик буфет (ёки сервант, шкафнинг бир бўлими).

БАРАБА ПАСТТЕКИСЛИГИ

(Бараба дашти) — Ғарбий Сибирь пасттекислигининг жан. қисмида. Майд. 117 минг км² га яқин. Ер юзаси бир оз ўр-қир текислик, бал. 100 — 150 м. Б. п.да қатор тепаликлар — «гривалар» учрайди. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси — 19°, — 2Г, минимал т-ра — 54°, ёз қисқа ва иссик, июлнинг ўртача т-раси 17 — 19°, максимал т-ра 38°. Вегетация даври 150 — 160 кун. Дарёлари Омь дарё системасига ва Чана қўллари ҳавзасига мансуб; дарёларнинг кўплари баҳорда оқиб, ёзда деярли қуриб қолади. Қатор тепаликлар орасидаги чуқурликларда 2000 дан ортиқ каттакичик чучук ҳамда шўр қўллар (Чана, Сартлан ва х. к.), ботқоқликлар бор. Б. п.да қора тупроқ ва ботқоқ тупроқлар кенг тарқалган; шўрхок ва шўртоблар кўп. Даштнинг шим. қайинзор ва сфагнум ботқоқлари б-н, жан. қайинзорлар ва ўтлоқдашт ўсимликлари б-н қопланган. Б. п.нинг кўп ери экинзорларга айлантирилган. Б. п. — Ғарбий Сибирнинг муҳим сут чорвачилиги ва деҳқончилик (бахори буғдой, сули, жавдар, арпа, маккажўхори, толали зиғир экинлари) р-нларидан бири.

БАРАБАН (туркча) (техникада) — машина ва аппаратларнинг цилиндр шаклидаги ичи ковак детал. Мас, қуришти Б. и, қозикли Б., аррали Б. Соат

ва б. пружинали механизмларда, буғ қозонлари, юк қўтариш машиналарининг деярли ҳамма турида, кўпгина соҳалардаги турли мосламаларда ҳам тегишли Б.лар бўлади. Б. конус шаклли бўлиши ҳам мумкин. Асосий элементи Б. бўлган машиналар ҳам Б. деб аталади. Мас, пахта тозалаш саноатида қўлланиладиган Б.ларда пахта, тўқимачилик ктидаги қуришти Б.ларида тўқимачилик маҳсулотлари қуриштилади. Улар юпқа мисдан цилиндр шаклида ясалган бўлиб, ичидан буғ б-н қиздирилади. Кўтариш машинасининг конуссимон барабани.

БАРАБАН — урма чолғу асбоб. Садолари муайян баланд-пастликка эга эмас. Гардиши металл ёки ёғочдан ясалади. Бир ёки ҳар икки томонига тери қопланади. Б. икки хил бўлади: 1) кичик Б., тириллама-рез товуш ҳосил қилиш учун бир томонидаги тери тагидан 2 — 3 (концерт Б.да — 4 — 10) тор тортилади. Юмалоқ учли иккита чўп б-н чалинади; 2) катта Б., товуши гумбурайди, йўғон, яъни паст бўлади. Учига юмалоқ кигиз қопланган чўптаёқча б-н чалинади. Б.лардан симфоник ва пуфлама созлар оркестрларида, шунингдек жаз ва эстрада ансамблларида фойдаланилади. Ўзбекистонда, айниқса, Фарғона водийсида дор ўйинлари, турли томошалар ҳамда тантанали маросимларда катнашадиган сурнай, карнай ва ноғорадан иборат анъанавий ансамбль таркибидаги кўс ҳамда қўш ноғора ўрнига кўпроқ 20- а. бошидан катта ва кичик Б.лар ишлатилади.

БАР АЗ (суғдча, форс. — баландлик) — Ўрта Осиёда, хусусан қад. Суғд (Суғдиёна) худудиде тепаси ясси баланд қирлар. Ўзбекистон б-н Тожикистоннинг тоғли р-нларида, жумладан қад. Уструшона худудиде Б. агамасидан таркиб топган жой номлари кўп учрайди: Катта Б., Кичик Б., Себаросо ва х. к. Б. тепаси кўпинча пичанзор бўлади.

БАРАКА — бир-бирига қўшилиб ўсган икки ва ундан ортиқ қўшалок мева. Б. новданинг айнан бир бўғимида ҳосил бўлган икки ёки уч гулбанднинг бир-бирига тўлиқ қўшилиб ривожланиши оқибатида содир бўлади. Б. кўпгина к. х. экинлари, жумладан, пахта, помидор, картошка, бодринг, ковун ва б., шунингдек меваларда ҳам кўп учрайди.

БАРАКАТХОН ибн Давлат Малик (? -1246) — Жалолиддин хоразмшоҳнинг нуфузли амирларидан бири. Отаси — Давлат Малик Хоразмшоҳ Малшаднинг ўғли Ғиёсиддин Пиршоҳнинг амири бўлган. Давлат Малик Эрон Озарбайжонидаги Занжон яқинидаги жангда ҳалок бўлгач (1224), Б. Озарбайжондаги илдигизийлар ҳукмдори Оғабек Ўзбек қўлида тарбия топган. Жалолиддин Ҳиндистондан қайтиб Табризни олгандан сўнг (1225), Б. унинг хизматига кирган ва тез орада йирик лашкарбошиларида бирига айланган. Жалолиддин ҳалок бўлганидан сўнг (1231 й. авг.), Б. унинг бошқа амирлари Қирхон, Илон Буғо, Сарухон, Бердихон (Хонберди) қаторида Алоуддин Кайкубод қўшинига кирган. Аммо Кайкубоднинг вафотидан сўнг унинг вориси Кайхусрав хоразмийлар қўмондони Б.ни ўзига қарши фитнада иштирок этганликда айблаб ҳибсга олади. Шунда хоразмлик бошқа амирлар исён кўтариб, Б.ни озод қиладилар ва мамлакатни талонтарож қилиб кетадилар. 1237 — 46 й.ларда Б. бошчилигидаги хоразмийлар Яқин Шарқ ҳукмдорларининг ўзаро низоларида иштирок этганлар. 1246 й. Б. Шом вилоятлари бирлашган қўшини томонидан мағлуб этилиб, жангда ҳалок бўлган, қўшини таркаб кетган. Бир қисм қўшин Б.нинг ўғли қўмондонлигида халифа хизматида ўтган.

БАРАЛГИН (Baralgin) — мураккаб дори; таркибида анальгин, питофенон гидрохлориди ва фениверген бромиди

бўлади. Таблетка, ампула, шамча шаклида чиқарилади, оғрикни қолдирувчи ҳамда антисептик восита сифатида қўлланилади.

БАРАНИ (Вагапу) Роберт (1876 -1936) — австриялик оториноларинголог. Илмий ишлари вестибуляр аппаратнинг физиологияси ва касалликлари, уларни аниқлаш усуллари ҳамда жарроҳлик йўли б-н даволашга оид. Нобель мукофоти лауреати (1914).

БАРАНОВ Павел Александрович (1892. 28.7, Москва — 1962.17.5, Ленинград) — ботаник-эмбриолог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1944). Фанинг мухбир аъзоси (1943), биол. фанлари дри (1935), проф. (1928). Ўрта Осиё унтида доцент, анатомия-морфология кафедраси мудир ва проф. (1921 — 44), Чимён ботаника ст-яси ва Помир биология ст-яси Б. раҳбарлигида тузилган. Б.нинг асарлари ўсимликлар анатомияси, эмбриологияси, биолхи ва селекциясига бағишланган.

БАРАНОВИЧИ — Белоруссия Республикасининг Брест вилоятидаги шаҳар (1919 й.дан). Йирик т. й. тугуни. Аҳолиси 167 минг киши (1999). Б. 19-а.нинг 70-й.ларида вужудга келган. Шаҳарда автомобиль агрегатлари, автоматик линиялар, станок жиҳозлари, вентиляция асбоблари, темир-бетон конструкциялари, мой, сут ва пиво з-длари, гўштконсерва, ун, нон к-тлари, ип газлама и. ч. бирлашмаси, тикувчилик, пойабзал, трикотаж ва мебель ф-калари ва б. корхоналар мавжуд. Курилиш материаллари, уй-рўзгор кимёси маҳсулотлари, ўйинчоқ, бадий буюмлар ишлаб чиқарилади. Технология, енгил саноат техникумлари, мусика, тиббиёт билим юртлари, ўлкашунослик музейи бор.

БАРАНОВСКИЙ Евгений Николаевич [1907.15(28).3, Оренбург

- 1981.5.9, Москва] — балет артиста, балетмейстер. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1955). Дастлаб циркда акробатлик қилган. 1929 — 39 й.ларда Тошкент опера ва балет театрида раққос, айнаи вақтда Е. Обуховадан мумтоз рақс, Уста Олим Комилов, М. Турғунбоевадан ўзбек рақсини ўрганган. 1939 — 48 й.ларда Навоий театри балетмейстери. Б. Ўзбек Давлат филармонияси (1949 — 56) ва Муқимий театрида (1956 — 68) бош балетмейстер. Бир қанча балет ва музикали драмалар рақсларини сахналаштирган. Унинг «Балиқчи», «Оқ олтин», «Мирзачўл», «Пахтакор» каби эстрада рақслари ҳам машхур. 1939 — 43 й.лар М. Турғунбоева б-н ҳамкорликда «Пахта», «Хоразм рақси», «Аскарлар», «Танавор» каби рақсларни яратган.

БАРАНҒАР, баранғор, буронғор (туркча — ўнг) — кад. турк-мўғул халқларида ҳарбий-маъмурий истилоҳ;

1) Чингизийлар салтанати барпо этилгунга қадар мўғуллар мамлакатаи ўнг қанот — баранғар ва сўл қанот — жуванғарга тақсимланган. Чингизхон асос солган улкан салтанатда ҳам бундай бўлиниш айнан сақланган. 14- а.нинг 40- й.ларида Жўжи улуси ўнг ва чап қанотларга бўлинган. Ўнг қанот — Оқ Урда Боту ва Шайбон, сўл қанот — Кўк Урда Жўжихоннинг тўнғич ўғли Ўрдага тегишли мулклардан иборат бўлган;

2) Темур ва темурийлар, ўзбек хонликлари даврида кўшиннинг ўнг қаноти. Бобурнинг сўзларига қараганда, Б. кўшиннинг марказ қисми (қавл, ғўл) га бўйсунмаган ва олий бош кўмондон (подшоҳ, хон ёки амир ул-умаро)нинг буйруғи б-н иш кўрган. Эски ўзбек тилида Б. б-н бир қаторда ўнг, ўнг қўл каби туркийча; маймана, ямин сингари арабча номлар ҳам ишлатилган.

БАРАТОВ Мубинжон (1933.9.12, Нурота ш.) — файласуф олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), фалсафа фанлари дри

(1972), проф. (1973). Ўрта Осиё давлат унтининг шарқшунослик фтини тугатган (1956). 1959 - 75 й.ларда Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-тида ишлаган (1970 — 75 й.ларда директор, айнаи вақтда хорижий шарқ фалсафаси сектори мудири). Ўзбек энциклопедияси Бош муҳаррири (1975 — 76). Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти директори (1976 — 80). ТошДУ ҳузуридаги Олий ўқув юртлари ижтимоий фанлар ўқитувчиларининг малакасини ошириш ин-ти директори (1980 — 93).

1993 й.дан Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-тида бўлим мудири. Илмий фаолияти Ўрта Осиё ва хорижий шарқ халқлари фалсафаси тарихига бағишланган.

Ас: Хорижий шарқ халқлари илғор ижти-мой-фалсафий фиқолари очерклари (монография), Т., 1971; Ҳиндистонда ижтимоий фиқолар (хаммуаллифликда), Т., 1973.

БАРАТОВ Рауф Баратович (1921.10.10, Конибодом, Тожикистон) — тожик геологи, Тожикистон ФА акад. (1968). Тожикистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1974). Ўрта Осиё давлат унтини тугатган (1945). 1948 й.дан Тожикистон ФА Геология ин-тида ишлаган (1953 й.дан ин-т директори). Тожикистон ФА Физикамат, ва геол. кимё фанлари бўлимининг акад. котиби (1959—76), Тожикистон ФА вице-президенти (1976—81). 1990-й.лар охирида Тожикистон ФА Президенти маслаҳатчиси. Ҳисор тизмасининг магматик комплекслари ва у б-н боғлиқ рудаланишни тавсифлаган. Регионал магматик тузилмаларнинг ёши бўйича кетма-кет жойлашганлиги схемасини ишлаб чиққан. Помир ва Ҳисор-Олай магматик формациялари петрологияси ва геокимёсининг асосий хусусиятларини, региондаги эндоген конларининг худуд бўйлаб жойлашиш қонуниятини аниқлаган ва металлогеник зоналарни

ажратган. Б. номига баратовит минерали куйилган (1975).

БАРБАДОС (Barbados) — Марказий Америкада, Кичик Антил о.ларининг Барбадос о.да жойлашган давлат. Майд. 430 км². Аҳолиси 300 минг киши (1995). Пойтахти — Брижтаун ш.

Давлат тузуми. Б. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибида мустақил давлат. Давлат бошлиғи — Буюк Британия кироличаси (кироли), ҳокимиятни генерал-губернатор амалга оширади. Қонуни чиқарувчи ҳокимият икки палатали парламент; у сенат ва мажлис палатасидан иборат. Ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади. Бош вазирни генерал-губернатор тайинлайди ва вазирлар бош вазирнинг тавсиясига биноан тасдиқланади.

Табиати. Б. — маржонсимон оҳақтошлардан таркиб топган тропик орол. Ер юзаси орол маркази томон зина шаклида (бал. 340 м гача) кўтарилиб боради. Шим.-шарқда орол денгиз томон тик кесилиб тушади. Орол бўйининг қолган қисмидаги майин оқ-пушти ялтироқ кумсоғиллар атрофи баланд пальмалар б-н ўралган. Улар орқасидан шакарқамишзорлар бошланади. Кўплаб ёғадиган ёмғир ер ғовақларига сингиб, ер ости дарёлари ва қўлларини ҳосил қилади; маржон оҳақтошлар эса табиий филтер вазифасини ўтайди. Б. иклими тропик, пассат. Энг илиқ ой (сент.)нинг ўртacha ҳарорати 27°, энг салқин ой (фев.) нинг ўртacha ҳарорати 25°. Йиллик ёғин миқдори 1400 мм гача. Куруқ мавсум (дек.— июнь)даги тропик жазирамада Атлантика океанидан эсадиган шим.-шарқий пассат ҳароратни пасайтиради, доимо ёқимли шабада эсиб туради. Б. соҳили анвойи тур ва рангдаги ўсимликлар ва баҳайбат дарахтлар б-н қопланган.

Аҳолиси. Асосий аҳолиси барбадосликлар. Ҳоз. этник таркиби: африкаликлар (негрлар) 80%, дурагайлар

16%, европаликлар 4%. Европаликлар орасида инглиз мустамлакачиларининг авлодлари ажралиб туради. Улар сиёсий ҳокимиятни негрлардан иборат кўпчилик кўлига топширган бўлсалар ҳам, мамлакат иктисодий ҳаётида ҳамон етакчи мавқега эга. Европаликлар орасида «камбағал октанлилар» деб аталган ўзига хос гуруҳ бор. Улар шартнома асосида ёлланган йўқсул хизматкорлар ва Ирландиядаги 17-а. кўзғолонларининг бадарға қилинган қатнашчилари авлодлари бўлмиш редлеглардир. Давлат тили — инглиз тили. Диндорлар, асосан протестантлар. Б. аҳолисининг зичлиги жиҳатидан Америкада энг юкори ўринда туради (1 км² га салкам 600 киши). Яқин вақтгача аҳолининг табиий кўпайиши 3% эди, ҳукуматнинг туғилишни чеклаш сиёсати натижасида бу кўрсаткич 1%га тушди. Аҳолининг ярмиси — 20 ёшга етмаган йигит кизлар. Катта ёшдаги аҳолининг саводхонлиги — 99%ни ташкил этади. Аҳолининг 38% шахарларда яшайди.

Тарихи. Европаликлар келгунга қадар оролда индейсларнинг арвак ва кариб қабилалари яшаган. 1518 й. Б.ни испанлар кашф этишган, 1625 й.гача Испаниянинг мустамлакаси бўлган, ўша йили уни Англия босиб олган. Мустамлакачилар бу ерда тамаки ва шакарқамиш плантацияларини барпо қилиб, Африкадан кўплаб негрларни келтириб ишлага бошладилар. Аста-секин европаликлар камайиб, негрлар кўпайиб борди. 1834 й.да куллик бекор қилинди. 1961 й.да Б. ички ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини олди, 1966 й.да мустақилликка эришди. Миллий байрами — 30 нояб.— Мустақиллик куни. 1966 й.дан Б. — БМТ аъзоси.

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Б. лейбористлар партияси, 1938 й.да тузилган; Демократик лейбористлар партияси, 1955 й.да асос солинган; Миллий-демократик партия. Барбадос ишчилар иттифоқи, 1941 й.да асос солинган, Халқаро эркин касаба уюшмалари конфедерациясига қиради.

Хўжалиги. Б. — аграр мамлакат. Қанд-шакар и. ч. хўжаликнинг асосини ташкил этади, кейинги пайтда сайёҳлик ва енгил саноат ривож топди. Орол кичик бўлганлиги учун қ. х.га яроқли ерлардан унумли фойдаланилади. Мамлакат бутун майдонининг 60% ҳайдаб, экин экилади, 12% — яйлов. Ерларнинг асосий қисми (80%) йирик ер эгаларига қарайди. Қ. х.да шакарқамишдан ташқари батат, ямс, маниок ҳам етиштирилади. Боғдорчилик ривожланган (манго, авокадо, цитрус мевалар ва б.). Чорвачиликда кўй, эчки, чўчка ва қорамол боқилади. Балиқ овланади. 527 млн. кВт-с электр энергия хосил қилинади. Табиий бойликлари: нефть, табиий газ, оҳақтош. Озиқ-овқат маҳсулотлари, ичимликлар, тўқимачилик, кимё саноати маҳсулотлари, кундалик зарур товарлар ишлаб чиқарилади. Автомобиль йўллари узунлиги — 1,6 минг км. Асосий денгиз порти ва халқаро аэропорти — Брижтаун. Четга қанд-шакар, қиём, ром чиқарилади. Четдан асбоб-ускуна ва транспорт воситалари, озиқ-овқат, ёқилғи келтирилади. Ташқи савдодаги асосий мижозлари АҚШ, Буюк Британия.

Пул бирлиги — Б. доллари.

Маданияти. Б. халқ таълими Англиядагига ўхшаш. Давлатнинг бошланғич ва ўрта мактабларида ўқиш — бепул. 1963 и. Брижтаунда Вест-Индия унтининг филиали очилган. Халқ кутубхонаси ва ун-т кутубхонаси мавжуд. Б.да индейслар қад. маданиятидан намуналар — керамика ва тош буюмлар, 18-а.га оид баъзи иншоотлар сақланган. Адабиёт ва санъатда Ғарбий Африка халқларининг ижодидан намуналар бор. Ёзма адабиёт (инглиз тилида) 1940- й.лардан ривожлана бошлади. Б.да «Барбадос адвокат» («Барбадос химоячиси», 1895 й.дан), «Бикон» («Машғал», 1946 й.дан), «Нейшн» («Миллат», 1973 й.дан), «Санди сан» («Якшанба куёши», 1979 й.дан) газ. лари нашр этилади. 1935 й.да радио-эшиттириш тижорат хизмати, 1963

й. радио ва телекўрсатув компанияси ташкил этилган.

БАРБАДОС ҒЎЗАСИ – қ. Перу ғўзаси.

БАРБАР ТИЛИ — барбарлар тили. Хом-сом тиллари оиласига мансуб. Ливия, Тунис, Жазоир, Марокаш, Мавритания, Мали, Юқори Вольта, Нигер, Нигерия, Чад ва б. мамлакатларда тарқалган. 300 га яқин шевадан таркиб топган. Буларни бешта асосий лаҳжа гуруҳларига бирлаштириш мумкин: туарег лаҳжаси (Ливия, Жазоир, Мали, Нигер, Нигерия, Чад), зенет лаҳжаси (Жазоир, Шим. Марокаш), тамазий лаҳжаси (Марокаш), ташелхайт лаҳжаси (Марокаш), зенага лаҳжаси (Мавритания). Миср, Сурия, Ливия, Тунис ва Мавританияда араб тили Б. т.ни сиқиб чиқараётган бўлса, Жазоир ва Марокашда Б. т.да сўзлашувчилар йил сайин кўпаймоқда. Б. т.да урғу жуда кучсиз. Ўзак бир, икки, уч, хатто турт ундошдан тузилади. Барбар лаҳжаларининг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик бирлиги ягона Б. т. мавжудлигига асос бўлади. Барбар, араб ва лотин алифболари ёрдамида барбар тили ва унинг лаҳжаларини ёзиб олишга ҳаракат қилинган.

БАРБАРЛАР (ўзларини «амахаг» деб аташади) — халқлар (тамазигхт, риф, шилх, туареглар, кабиллар, шауйя ва б) гуруҳи, Шим. Африка, Марказий ва Ғарбий Суданнинг туб аҳолиси. 11,52 млн. кишидан ортик(1992). Барбарливиий тилларида сўзлашади. Кўпчилиги — суннийлар. Б. қадимда ўзларини мазиг деб аташган бўлса керак. У Б.нинг бир канча гуруҳлари этнонимда (мас, туареглар ўзларини имошаг деб атайдилар) сақланиб қолган. Б. аждодлари қадимда Мисрдан ғарбдаги худудларда яшашган, улар Миср битикларида мил. ав. 4минг йилликдан эътиборан техену номи б-н учрайди. Кейинчалик (Янги подшолик даврида) бу кабилалар номи

— ребу ёхуд лебу (ливияликлар номи шундан олинган) шаклида учрайди. Юнон адиблари ливияликлар терминини Мағриб мамлакатлари аҳолисига нисбатан қўллашган, римликлар эса уларни маврлар, нумидийлар, гетуллар ва х.к. деб аташган. Шим. Африкани араблар истило этган давр (7—8-а.лар) да Б. этноними пайдо бўлган. Б.нинг асосий машғулоти — деҳқончилик, боғдорчилик ва чорвачилик; қисман саноат корхоналарида ҳам ишлашади.

БАРБАРОССА, Борборус — Усмонли турк империяси ҳарбий-денгиз флоти арбоблари — ака-ука Бобо Уруж (1473 - 1518) ва Хайруддин (1483 -1546)га европаликлар томонидан берилган ном. Б. сўзи немисча бўлиб, «кизилосоқол» деган маънони англатади. Германия кироли Фридрих I кизғиш соқолли бўлганидан шундай деб аталган эди. Шунга кўра, европаликлар кизғиш соқолли Бобо Уруж ва Хайруддинни ҳам Б. деб атаганлар (айрим тилшунослар Б. сўзи Бобо Уруж исмининг нотўғри талаффузи деб тахмин қилишади). Бобо Уруж ва Хайруддин Эгей денгиздаги Митилена о.да исломга кирган камбағал грек-кулол оиласида дунёга келган. Бобо Уруж тахм. 20 ёшларида укаси Хайруддин б-н биргаликда турк ҳарбий кемаларидан бирига хизматга киради. Тез орада иккаласи ўта жасур ва истеъдодли эканликларини намоён қилиб, катта шухрат қозонадилар ва Жазоир ҳамда Тунис қироллари томонидан Шим. Африка мамлакатларини испанлар асоратидан халос этиш учун ёрдамга чақириладилар. Бобо Уруж ва Хайруддин куруклик ва денгизда испанлар устидан кетма-кет ғалаба қозониб, Шим. Африкада исломий подшоҳлар ҳукмронлигини тиклашга муваффақ бўладилар. Бобо Уруж жанглардан бирида ҳалок бўлгач, Туркия султони унинг укаси Хайруддинни Жазоирга волий этиб тайинлайди. Хайруддин 19 йил давомида Жазоирда волийлик қилиб, Ўрта денгизда

Европа давлатлари ҳарбий-денгиз флоти ҳукмронлигига қарши муваффақиятли урушлар олиб боради. 1525 й. «Муқаддас Рим империяси» императори Карл V (1500 — 58)дан мағлуб бўлиб, асир олинган Франция кироли Франциск I (1494 — 1547)нинг султон Сулаймон I Қонунийга қилган мурожаатида кўра, Хайруддин ўз флоти б-н Ницца (Францияда) ш.га бориб, уни забт этади. Сўнг, Карл V флотини бутунлай тор-мор қилиб, Франциск I ни асирликдан кутқарадида, Франция тахтига қайта ўтказилади. 1534 й. султон Сулаймон I Қонуний Хайруддинни Истанбулга чорлаб, Усмонли турк империяси ҳарбий-денгиз флоти адмирали (қўмондони) этиб тайинлайди. У 10 йил шу лавозимда қолиб, Ўрта денгизда Европа давлатлари флоти устидан кетма-кет зафар қозонади, Грек архипелагидаги оролларнинг аксариятини, Италиянинг айрим соҳилбўйи ерларини забт этади, Усмонли турк империяси ҳарбий-денгиз флотининг Ўрта денгиздаги устунлигини қайта тиклайди. Хайруддин умрининг охирига қадар ана шундай шонли ва зафарли ҳаёт кечириб, 1546 й. вафот этади. У Туркиядаги Бешиктош ш.да махсус мақбарага дафн этилган.

«БАРБАРОССА» РЕЖАСИ («Barbarossa Fall») — фашистлар Германиясининг собиқ Совет Иттифоқига қарши уруш очиш режасининг шартли номи. 1940 й. 21 авг.дан бошлаб ишлаб чиқилиб, шу йил 18 дек. да тасдиқланган. Унда Днепр ва Ғарбий Двина дарёларидан ғарброкдаги худудда Қизил Армиянинг асосий кучларини яшин тезлигида тор-мор қилиб, Архангельск-Волга-Астрахон чизиғига чиқиш, 2 — 3 ой ичида урушда ғалаба қозониш мўлжалланган эди. Собиқ Иттифок халқларининг жасоратлари ва беҳисоб қурбонлари эвазига «Б.» р. барбод бўлди.

БАРБАТ (форс.-тож. — ўрдак сийна) — Қадимда Ўрта Шарқ халқлари

амалиётидаги торли чертма соз. Косаси катта, дастаси калта, кўпинча 3 — 4 торли. Энг қад. намуналари Ўрта Осиёга мансуб. Уд созига асос бўлган чолғулардан. Афросиёбдан Б.га ўхшаш соз чалаётган созандаларнинг мил. ав. 2 — 1-а.лар — мил. 1- а.ларга оид ҳайкалчалари топишган. Борбад Марвий (6 — 7-а.лар) исмли машҳур бастакор, хонанда ва созанда Б.нинг ўтмишидаги энг моҳир ижрочиси бўлган.

Ад.: Вызго Т., Музыкальные инструменты Средней Азии, М., 1980; Борбад, эпоха и традиции культуры, Душанбе, 1989.

БАРБИЗОН МАКТАБИ - француз реалистик манзара жанри ривожда муҳим ўрин тутган rassomлар гуруҳи; 19- а. 30 — 60- й.ларида асосан Фонтенбло ўрмони (Париж) яқинидаги Барбизон (Barbizon) қишлоғида ижод қилишган (номи шундан). Б. м. демократик ҳаракатлар кучайган, миллий реалистик санъат шаклланиши ҳамда академизм ва романтизм инқирози даврида пайдо бўлди. Б. м. вакиллари манзара жанрида тугалланган асар яратишга ҳаракат қилдилар, бунда улар 17- а. голланд, 19- а. инглиз ва 18 — 19-а. бошларидаги реалистик миллий санъат усталарининг меросига таяндилар. Асарларида Франция табиатини, ундаги ҳолат, нур ва ҳаво тўлқинлари (к. Пленэр) аят гўзалликни очиб беришга ҳаракат қилдилар, инсон ва табиат уйғунлигидаги кўтаринки руҳнинг жозибали кўринишини шоирона талқин этишга муяссар бўлдилар. Ранг тасвирнинг ўзига хос тусли (тонал) кўринишини ярағиб, нур ва соядаги ўзига хос жозибани очиб бера олдилар, нур ва сояни маълум бир ранг тизимига бўйсунган ҳолда тусланишини беришга эришдилар. Б. м.нинг кекса авлоди (Т. Руссо, Ж. Дюпре, Н. В. Диаз ва б.) манзара жанрида қаҳрамонлик руҳини сақлашга ин-тиласа, ўрта авлод вакиллари (Ш. Ф. Добиньи ва б.) кўпроқ борлиқни идрок этишга, дастлабки таассуротни беришга,

нур-ҳаво муҳитини ва натурадан олган таассуротни тўлиқ очиб беришга ҳаракат қилди. Айрим Б. м. вакиллари (К. Труайон ва б.) манзара жанрига хайвонот олампидан ҳам лавҳалар киритди. Б. м. француз реалистик санъати ривожда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек Европа ва б. қитъа мамлакатлари санъати ривожланиши жараёнига кучли таъсирини ўтказди. Б. м. санъатининг таъсирини ўзбек санъатида ҳам сезиш мумкин. Кўпгина ўзбек rassomлари, жумладан манзарачилари (Р. Темуров, М. Аринин ва б.) шу мактаб сабоқларидан баҳраманд бўлди.

Неъмат Абдуллаев.

БАРБИТУР КИСЛОТА, малонил-мочевина, $C_4O_3N_4H_2$ — органик бирикма. Мол. м. 128,10; рангсиз кристалл модда. Суоқланиш t -раси 248° . Совуқ сувда ва этанолда ёмон эрийди. Иссиқ сувда ва эфирда яхши эрийди. Б. к.мочевинага натрий алкоголят иштирокида малонат кислота ёки унинг диэтил-эфирини таъсир эттириб ҳосил қилинади. Б. к. рибофлавин, пирамидин, виолурат ва мочевина кислоталарини олишда ишлатилади. Унинг амина ва метилен гуруҳларидаги водород атомларини тегишли радикаллар б-н алмаштириб, тиббиётда қўлланиладиган барбшпуратлар деб аталувчи дори препаратлар олинади.

БАРБИТУРАТЛАР — барбитур кислота ҳосилалари, марказий нерв системасининг функциясини сусайтириб, тиришишга қарши ва наркотик таъсир этадиган, ухлатадиган дори моддалар. Организмда ўзгариши ва ундан чиқиб кетиши хусусиятларига қараб узок ва қисқа вақт таъсир этади (узок таъсир этадиган Б., асосан, буйрақлар орқали чиқиб кетади, қисқа вақт таъсир этадиган Б., асосан, жигарда парчланади). Уйқусизликнинг хилига қараб узок таъсир этадиган (барбитал, фенобарбитал, барбитал-натрий),

ўртача таъсир этадиган (циклобарбитал, барбамил, этаминал-натрий) ва қисқа вақт таъсир этадиган (гексобарбитал) препаратлар ухлатадиган ёки марказий нерв системасини тинчлантирадиган миқдорда буюрилади. Б.нинг порошок (кукун) ва таблеткалари ичилади, шунингдек эритмаси (асосан наркоз учун) венага ёки мускул орасига юборилади, ҳукна қилинади. Б. анестезиологияда беморни наркозга тайёрлаш учун қўлланилади (наркотик, огриксизлантирувчи моддаларнинг таъсирини кучайтиради). Б. узоқ ишлатилганда организм уларга ўрганиб қолиши мумкин (қ. Гиёҳвандлик).

БАРБОС ҒЎЗАСИ (*Gossypium barbosanum* Phill. et Clem.) — ёввойи ғўза тури. Геноми В3, хромосомалар сони 2п қ 26. Биричи марта Клемент ва Филлипслар томонидан таърифлаб берилган (1963). Ватани Яшил Бурун о.лари. Б. Ғ.—тиқ ўсадиган кўп йиллик бута, бўйи 1—2 м. Барг пластинкалари кертикли, 5—7 бўлмали, тухумсимон-овал шаклда. Гулбарглари оч сарик, асосида тўқ қизил доғлари мавжуд. Кўсаклари 3 — 4 чанокли, узунчоқ, қора смола безчалар б-н қопланган. Ҳар бир чаноғида 6 мм гача узунликдаги қўнғир туклар б-н қопланган 4 — 6 майда чигити бор. Биологик хусусиятлари яхши ўрганилмаган.

БАРБИУС (*Barbusse*) Анри (1873-1935) — француз ёзувчиси, жамоат арбоби. Илк «Йиғловчи аёллар» (1895) шеърини тўплами, «Ёлборувчилар» (1903), «Дўзах» (1908) романларида ижтимоий тенгсизлик, халқнинг ночор ҳаёти акс этган. Буларда модернизм таъсири сезилади. 1-жаҳон уруши унинг ижодида бурилиш ясади. Модернистик кайфиятдан воз кечиб, реалистик ижод йўлига ўтди. Мопассан, Золя аъналарини давом эттирди. «Ўт» (1916), «Ёришув» (1919) романларида ўзи иштирок этган 1-жаҳон уруши вақтидаги омманинг кайфияти

ифодаланган. «Халқпар» (1925) романи, «Куч» (1925), «Жаллодлар» (1926), «Ҳодисалар» («Ҳаққоний кассалар», 1928) ва б. повесть, ҳикоя ва очерклар тўпламида даврнинг муҳим ижтимоий воқеалари акс этган. Б. ўзи компартия аъзоси бўлсада, умрининг охирида коммунистик инқилоб дунёни зулм занжиридан озод қила олмаслигини, аксинча, янги зулм пайдо қилишини тушуниб етди. Б. халқро милитаризмга қарши маданият арбоблари бирлашмаси «Кларте» ташкилотчиси (1919). «Кларте» жур.ни чиқарган (1919 — 24).

БАРГ (лот. *folium*, юн. *phyllon*) — юксак ўсимликларнинг асосий вегетатив органларидан бири, фотосинтез, транспирация ва газ алмашинуви вазифасини бажаради. Баъзи ўсимликлар барглари эволюция давомида яшаш шароити таъсирида шакли ўзгариб, озик ёки сув ғамлаш, химоя қилиш, илашиш каби қўшимча функцияларни бажаришга мослашган. Б.нинг катталиги турлича, одатда 3—10 см, айрим ўсимликлар (мас, пальма, банан) Б. 20 га етади. Б.нинг пластинкасимон кенгайган қисми япроқ, новдага ёпишиш учун хизмат қиладиган ингичка қисми Б. банди дейилади. Бир қанча ўсимликлар (буғдойдошлар, зирадошлар) Б. банди кенгайиб, новдани ўраб турадиган кинни ҳосил қилади. Баъзи ўсимликлар (ялпиздошлар)да Б. банди бўлмайд, япроғи тўғридан-тўғри новдага бирлашади. Бундай Б. ўтрок дейилади. Б.нинг фотосинтез қиладиган сатҳи япроқнинг шакли ва катталигига боғлиқ. Япроқнинг ясси бўлиши Б.нинг фотосинтез қиладиган юзаси сатҳини оширади.

Б. оддий ва мураккаб бўлади. Оддий Б. бандида битта, мураккаб Б. бандида бир неча япроқ бор. Оддий Б. япроғининг шаклига кўра юмалоқ, тухумсимон, наштарсимон, тўғри чизикли, нинасимон, юраксимон, доирасимон ва б.; киррасининг тузилишига кўра текис киррали, тишли, кунгурали;

япроғининг бўлаканишига биноан патсимон қиркма, патсимон ўйма, панжасимон қиркма, панжасимон ўйма ёки бўлакли бўлиши мумкин. Мураккаб Б. уч япрокли, панжасимон, тоқ патсимон, жуфт патсимон, лирасимон ва б. шаклларда бўлади. Б. пояда муайян тартибда биттадан (кетма-кет), иккитадан (қарамақарши), уч, тўрт ёки ундан кўпроқ (халқасимон) бўлиб жойлашади. Б. яшаш шароитига мослашиш туфайли қобик (шумғия), тикан (кактус, зирк), жингалак (нўхат, ковун) шаклга кирган ёки шакли бутунлай йўқолиб кетган (зарпечак). Пиёз ва қарам ҳам озиқ моддалар тўпланиши туфайли шакли ўзгарган барглardan иборат.

Б. остки ва устки томонидан бир қават тиниқ хужайралардан иборат юпка эпидермис б-н қопланган. Барг ости эпидермиси хужайралари орасида махсус тирқишсимон тешикчалар — Б. оғизчалари бўлади. Ҳар бир оғизчани иккита лабхужайралар (туташ хужайралар) ўраб туради. Лабхужайралар Б. оғизчаларининг очилиб ва ёпилиши, яъни Б.да газ алмашинишини бошқариб туради. Б. сувга тўйинганида хужайралар тургор ҳолатига ўтиб, лабхужайралар девори очилади. Б. хужайраларида сув камайганда хужайраларнинг тургорлик хусусияти аксинча камайди, лабхужайралар оралигида тирқиш ёпилиб, оғизчалар орқали сув буғланиши ва газ алмашиниши камайди. 1 мм² барг юзасида оғизчалар сони 40 дан 500 гача, баъзан ундан ҳам кўпроқ бўлади. Оғизчалар айниқса сернам жойларда ўсадиган ўсимликлар барги қутиқула, ёғсимон моддалар ёки туклар б-н қопланган, барг пластинкаси кичик, кўпинча этли; барг орқали сувнинг кўп буғланишига имкон бермайди. Эпидермис остида Б. эти (мезофилл) жойлашган. Б. эти кўпчилик ўсимликларда устки эпидермис остида жойлашган 1 — 2 қатор хужайралардан иборат устунсимон тўқима ва унинг остидаги ғовак тўқимадан ташкил топган.

Б. эти хужайралари (айниқса устунсимон тўқима) Б.га яшил ранг берувчи хлоропластларга бой. Хлоропластлар иштирокида хужайраларда фотосинтез содир бўлади. Б. этидан томирлар ўтади. Улар ҳар хил шаклда бўлиб, систематик аҳамиятга эга. Икки паллали ўсимликлар Б. тўрсимон ёки патсимон, бир паллалилар эса параллел ёки ёйсимон томирланган. Томирлар луб ва ёғочлик толаларидан ҳамда ўтказувчи ва тўрсимон найлардан иборат. Томирлар япроқучун таянч синч вазифасини ўтайди. Ўтказувчи найлар орқали сув ва минерал озиқ моддалар иддиздан барг мезофили хужайраларига тўхтовсиз келиб туради. Б. хужайраларида синтезланган махсулотлар томирлардаги тўрсимон найчалар орқали ўсимликнинг бошқа қисмлари, яъни поя, илдиз, гул, меваларга етказиб берилади. Б. юзасининг кенг бўлиши унинг карбонат ангидридни фаол қабул қилиши, кўп микдорда сув буғлатиши ва кислород ишлаб чиқаришига сабаб бўлади. 1 га майдондаги яшил ўсимликлар бир кеча-кундузда 150 — 500 кг карбонат ангидридни ўзлаштириб, 60 — 400 кг кислород ажратади ва 100 т гача сув буғлатади. Бу жараёнда Б. 75 — 250 кг гача органик модда ҳосил қилади. Б.нинг яшаш муддати ҳам турлича бўлиб, айрим ўсимликлар Б. Бир неча ҳафта, бошқалари бир неча йилгача (мас, лавр барги 3 — 4 йил, Европа арчаси барги 8—10 йил, Шренка арчаси барги 30 йил) яшайди. Б. ҳаёти фотосинтез ва метаболитик жараёнларнинг изчиллиги б-н боғлиқ. Бу жараёнлар секин кечадиган нинабаргиларнинг барги нисбатан узоқ яшайди. Б. чекланган ўсиш хусусиятига эга бўлиши б-н бошқа ўсимлик органларидан фарқ қилади. Япроқнинг ўсиши чекланганлиги, бироқ Б. банднинг ўсиши тўхтовсиз давом этавериши туфайли Б. япроғи ёруғликка ўгирилиш хусусиятига эга бўлади.

Ўқтам Пратов.

БАРГ БУЖМАЙИШИ - ўсимликларда вирус, замбуруғ, бактериялар таъсирида пайдо бўладиган касаллик. Зарарланган ўсимлик яхши ривожланмайди, барг шапалоғи оч яшил тусга кириб, бужмалоқлашади, сатҳи майда доғлар б-н қопланади, мўрт бўлиб қолади. Б. б. ғўза, картошка, беда, мевали дарахтлар, пиёз ва б. ўсимликларда учрайди. Ингичка толали ғўза навлари ҳам бу касалликка йўлиқади, поясининг юқори қисмидаги бўғим оралиғи қискариб, ҳосили 50% гача камаяди. Касаллик, асосан, хашаротлар орқали тарқалади. Б.б.га қарши экинзорга фунгицидлар, 1% ли бордо суюқлиги эритмаси пуркалади.

БАРГ ДОҒЛАНИШИ - ўсимликларда замбуруғ, вирус, бактериялар таъсирида пайдо бўладиган касаллик. Асосан, ғўзада, шунингдек қарам, шолғом, редиска, каноп, тамаки ва б. экинларда ҳамда мевали дарахтларда учрайди. Бу касаллик б-н ўсимлик барги, танаси, ҳосили зарарланади. Зарарланган ўсимлик баргига сарик, кизил, қора, қўнғир доғ тушади ва ўша жойдаги тўқималар қуриб қолади. Ғўзада учрайдиган *B. d.гa Macrosporium gossypii* Locz. замбуруғи сабаб бўлади, бунда дастлаб майда қизғиш тўғарак доғ пайдо бўлиб, кейинчалик оқиш ҳошия б-н ўралади. Беда баргида пайдо бўладиган қорамтир доғни аскоспора замбуруғи келтириб чиқаради. Қуёш нурунинг таъсири ва турли дориларнинг нормадан ортиқ сепилиши натижасида ҳам Б. д. мумкин. Ўсимликларнинг чидамли навларини экиш, агротехника қоидаларига қаттиқ риоя қилиш, доғланишнинг бошланиши даврида экинга 1% ли бордо суюқлиги пуркаш йўли б-н Б. д.га қарши кураш олиб борилади.

БАРГ КЕМИРУВЧИЛАР - қ. Баргхўрлар.

БАРГ НАҚШЛАРИ - ислимий нақш элементи; ўсимлик баргининг безак санъатидаги бадиий ифодаси, нақш мужассамотини ташкил этувчи асосий элементлардан. Бадиий ҳунармандлик (наққошлик, ганчкорлик, кулоллик, мискарлик, кашгадўзлик ва б.)да кенг қўлланилади. Табиатда учрайдиган ўсимлик Б. н. усталар томонидан безакда услублаштириб олинади ҳамда турли (шобарг, қўшбарг, чорбарг, мадохил барг ва х. к.) кўринишларида содда ва мураккаб ҳолда акс эттирилади. Чизма, бўяма, ўйма, тикма нақшларида Б. н.нинг 50 дан ортиқ тури учрайди.

БАРГ НЕКРОЗИ (юн. necrosis - ўлик) — барг хужайраси ёки тўқимасининг қуриб қолиши. Баргни совуқ ёки офтоб уриши, бирор сабаб б-н жароҳатланиши, кимёвий моддалар таъсири, шунингдек бактерия ва замбуруғларнинг зарарлаши натижасида барг япроғида сарик, қизғиш, қўнғир ва қора доғлар пайдо бўлади. *Mac. Pseudomonas caucasicum* Sen., *Pseudomonas coronafaciens* бактериялари таъсирида данакли мева дарахт баргларида қизғиш, сули баргида қўнғир, гаммоз бактерияси таъсирида ғўза баргида қорамтир доғлар ҳосил бўлади. Ғўза ва картошкада эса замбуруғлар таъсирида макроспориоз (кўзғатувчиси — *Macrosporium*), дуккакли экинларда аскохитоз ва ғаллали ўсимликларда занг касалликлари пайдо бўлади. Б. н. ғалла экинларида, лавлаги, кунжут, каноп, тут дарахти ва б. экинларда ҳам учрайди. Кураш чоралари: 0,5, 1,0 ва 2,0% ли бордо суюқлиги пуркаш, ҳазон ва ўсимлик қодцикларини йиғиб қуйдириш, қўлланмада кўрсатилган меъёрда кимёвий моддалар ишлатиш.

БАРГ ОҒИЗЧАСИ - ўсимликлар баргидаги ташқи муҳит б-н алоқа боғлайдиган тирқишсимон ёриқча (бундай ёриқчалар ўсимликларнинг бошқа ер устки органлари эпидермисиди ҳам мавжуд). Б. о. барг сатҳининг жуда оз

қисмини, ҳатто оғизчалар катта очилган ҳолатда ҳам 1% дан ортиғини эгалламайди. Б. о. газ алмашилиши, транспирация ва фотосинтез жараёнларида муҳим роль ўйнайдиган туташувчи хужайраларнинг ҳаракати туфайли очилиб-юмилиб туради. Б. о. фотосинтез рўй бериши ва хужайрага карбонат ангидриднинг ўтишини таъминлаш учун очилади ва ҳаво ҳаддан ташқари қуруқ бўлганда сув буғланишининг олдини олиш учун юмилади. Б. о.нинг очилиши ва юмилиши актив жараён бўлиб, АТФ сарф бўлиши б-н боради, бу жараённи, мас, нафас ингибиторлари тормозлайди.

Иккала томонидан оғизчалари бўлган барглр амфистоматиклар дейилади. Мас, Мексика ғўзаси навлари баргида 1 мм² барг юзасига 265 ва барг орқасида 145 оғизча тўғри келади, туташувчи хужайралар оғизчаларининг катталиги 25 — 32 мкм. Б. о. қанчалик кенг очилса, барг сувга шунчалик яхши тўйинади. Барглр намни йўқотиши б-н оғизчалар юмила бошлайди, тургор секин-аста бўшашида. Бу хусусиятдан ўсимликнинг сув б-н таъминланганлиги даражасини аниқлашда фойдаланилади (қ. Ўсимликнинг сув режими).

БАРГ ПАРВОНАСИ (*Recurvaria panella*) — капалаклар туркуми, барг ўровчилар оиласига мансуб ҳашарот. Капалагининг қанотлари ёзилганда 9 мм, қанотлари камбар, олдинги ва орқа қанотларининг учи остки қисмида узун туклардан иборат попуғи бор. Куртининг уз. 6 — 8 мм, дугсимон очик пушти рангли. Ғумбаги очик жигарранг, уз. 4 — 5 мм. Б. п. дарахтларнинг қуруқ пўстлоғи ва ҳазон остида чўзиқ оқ пилла ичида қуртлик даврида қишлайди. Қишлаб чиққан қуртлар эрта баҳорда ёзилаётган қуртаклар ва гуллар б-н озикланади. Б. п. асосан олма, қисман нок, шафтоли, бодом, ўрик ва олхўри каби дарахтларга катта зиён келтиради. Қишлаб чиққан қуртлар май ойида барглрни ёпиштириб ясаган уясида ёки пўстлоқ остида оқ,

зич пилла ўраб ғумбакка айланади. Май—июнда капалаклар учиб чиқиб, барглрнинг остки томонига барг томирлари атрофига 100 дан ортиқ тухум қўяди. Йилига битта насли ривожланади. Қураш чоралари: дарахт танасини қуриган ва кўчган пўстлоқлардан тозалаб, тўпланган пўстлоқлар ёкиб юборилади; қуртак бўрта бошлаганда нитрафен, 60% х. к. (40—60 кг/га) пуркалади; олма ва нок гуллашидан олдин бензофосфат, каратэ, карбофос, митак ёки бошқа препаратлардан бири пуркалади.

БАРГ ТЎКИЛИШИ, ҳазонрезги - ўсимлик барглрнинг табиий ҳолда тўкилиш жараёни. Барг тўкадиган ўсимликлар (одатда дарахт ва буталар) ноқулай мавсум бошланиши б-н кўпинча барглрини бир вақтда, доим яшил ўсимликлар аста-секин тўкади. Қариб бораётган барглрда кечадиган чуқур биокимёвий ва физиологик ўзгаришлар ассимиляция жараёнининг кескин сусайишига ва парчаланиш жараёнининг кучайишига олиб келади. Б. т. жараёнининг механизми барг таркибидаги гетероауксиннинг кескин камайиб кетиши ва этилен маҳсулотларининг кўпайиши, шунингдек барг бандидаги кўчадиган қаватнинг шаклланишига боғлиқ. Барглрнинг поядан ажралиб тўкилиши шу қават хужайраси қобиғининг издан чиқиши ва ўтказувчи найларининг узилиши оқибатида содир бўлади.

БАРГ ФИЛЧАСИ (*Polydrosus Germ.*) - қаттиққанотлилар туркумининг филчалар (узунтумшукдилар) оиласига мансуб ҳашарот. Қўнғизлик даврида турили ўрмон ва баъзи мева дарахтларининг барги б-н озикланади. Ўзбекистон воҳаларида 2 тури учрайди. Баҳорда бирданига кўпайиб, дарахт барглрини, айниқса, уруғдан янги чиққан ниҳол шохларининг пастки барглрини еб, яланғочлайди. Қўнғизнинг катталиги 4 — 5 мм, жуда ҳўра, атиги 2 — 3 ҳафта умр

кўрсада катта зарар келтиради. Шу вақт ичида дарахт баргларига тухум қўяди. Тухумдан чиққан личинка тупроққа кириб чиридилар б-н озикланади. Эрта баҳорда ғумбакка айланади. Бир ҳафтадан кейин кўнғиз бўлиб чиқади. Кураш чоралари: дарахтлар тагига чодир ёзиб, силкитиб, кўнғизлар қоқиб туширилади ва дарҳол йўқотилади. Уруғли мева дарахтларига инсектицидлар пуркалади.

БАРГ УРОВЧИЛАР (Tortricidae)

- майда ёки ўрғача катталиқдаги капалаклар оиласи. Қалин тукли тангачалар б-н қопланган қанотлари ёзилганда 8 — 30 мм бўлади. Олдинги қанотлари энсиз, чўзик. Табиий ҳолатда қанотлари тахланиб туради. Тухумлари ясси, думалоқ ёки чўзик, ялтироқ пўстли. Капалаклари тухумларини барг устига, мева ёки новда пўстлоқларига ва дарахт танасига бир донадан ёки тўп-тўп қилиб қўяди. Қуртлари чувалчангсимон, 3 жуфт кўкрак ва 5 жуфт қорин оёқлари бор. Б. ў. ҳаёт кечириш хусусиятларига кўра тухум даврида қишлоғчи, 2 — 3 ёшдаги қуртлик даврида қишлоғчи, катта ёшдаги қуртлик ҳолида қишлоғчи турларга бўлинади. Б. ў. қуртлари озикланиш типи ва яшаш жойларига биноан 3 трофик гуруҳга: пўстлоқ остида яшаб, ёғочли қисмини зарарловчи ксилофитлар; барглар б-н озикланиб, мева сиртига зарар етказувчи филофитлар; мева ичида ҳаёт кечирувчи капрофитлар (мевахўрлар)га бўлинади. Б. ў. ўсимликларнинг қуртаги, шонаси, тож-барглари, ёш новдалари ва меваларига зарар етказиб, мевали дарахтлар ҳосилини 80% гача камайгириши мумкин. Турли мамлакатларда Б. ў.нинг 5000 тури маълум, Ўзбекистонда 20 тури аниқланган.

БАРГАК — 1) ўзбек халқ амалий санъатида учрайдиган барг нусха нақш. Айниқса, мискарликда расм бўлган ислимий нақшлар орасида салмоқли ўрин тутади;

2) шарқ, хусусан ўзбек аёлларининг

пешона ва сочига тақадиган зийнат буюми. Кумушдан ясалиб тилла суви югуртирилгани «тилла Б.» деб аталади. Пешонага тақиладиган Б.нинг тузилиши ўзаро ошиқ-мошиқлар б-н бирлашган 13 — 15 мурабба шаклидаги япроқчалар ва япроқчалар пастига ўрнатилган шокилалардан иборат. Ҳар бир япроқча марказига турунж шаклидаги шиша кўз ўрнатилиб, унинг атрофи икки қатор феруза кўзлар ҳалқаси б-н ўралади. Марказий ва унинг ёнидаги япроқчалар тепасига атрофи феруза кўзлар ҳалқаси б-н ўралган тухум шаклидаги шиша кўзлар ўрнатилади. Марказдаги кўз катталиги ва шаклининг мураккаблиги б-н ажралиб туради; унинг орқа томонида патжиға ўрнатиладиган найчалари бўлади. Кўз ва япроқчалар тепасидан маржон (қимматбаҳо Б.да дуру марварид) лар қатори мустаҳкамланади. Япроқчалар пастига икки қатор — бир қатор юқори (япроқчалар)даги каби атрофи феруза кўзлар ҳалқаси б-н ўралган даврагуллар ва иккинчи қаторига (асосан, барг шаклидаги) шокилалар осилади. Б. 19- а.да кенг тарқалиб, 20-а.да ҳам сақланган. Тошкент, Самарқанд, Бухоро Б.лари машҳур бўлган. Шунингдек Б.нинг мато (бахмал, сатин, ҳатто мўйна) га тикилган хиллари бизгача сақланган. Яна қ. Тилпақош;

3) ўмилдирикнинг бир бўлаги;

4) темирчилар ишлатадиган дамншг бир қисми — тепкиси.

БАРГАК— данаги олиниб қуририлган ўрик қоқи. Б.нинг қайса, кесилган, бўлинган, дудланмаган хиллари бор. Қайса Б. данаги чиқариб олинган ўрикни олтингугурт б-н дудлаб тайёрланади. Пичокда икки паллага бўлиниб, данаги ажратиб олинган ўрикни олтингугуртда дудлаб тайёрланган Б. кесилган Б. дейилади. Бўлинган Б. тайёрлаш учун ўрик қўлда икки паллага ажратилиб, данаги олинади, сўнгра дудлаб қурилади. Қуритишга тайёрланган ўриқлар патнисларга терилиб, махсус

шкафта 1,5 — 2 соат дудланади, сўнгра офтобда қуритилади. 100 кг ўрикни дудлаш учун 150 — 250 г олтингугурт сарфланади. Дудланмаган Б. ўрик данаги ажратиб олиниб, дудламасдан офтобда қуритилади. Б.нинг таркибида 55 — 85% канд, 1,5 — 4,5% кислота бўлади.

БАРГДАН ОЗИҚЛАНТИРИШ

- ўсимликни озиклантиришнинг бир тури; бунда ўсимликка озик элементлари минерал ўғитлар, микроэлементлар, ўсиш стимуляторлари барг ва пояси орқали берилади. Озик моддалар экин майдонига эритмалар ёки кукун ҳолида пуркалади. Ўрта Осиёнинг иссиқ қуруқ иқлим шароитида Б. о. самарали бўлмагани учун кам қўлланилади. Яна к. Ўсимликни озиклантириш.

БАРГЛИ САБЗАВОТЛАР

— маҳсулдор органи (барги) истеъмол этиладиган сабзавот экинлари. Уларга карам, салат, укроп, исмалок, баргли петрушка, мангольд ва б. киради (к. Сабзавот экинлар).

БАРГУЗИН СОЙЛИГИ

- Байкал бўйи тоғлари орасидаги сойлик. Баргузин дарёсининг ўрта оқимида. Баргузин ва Икат тизмалари орасида (Бурятия Республикаси). Уз. 200 км, эни 15 — 35 км; туби денгиз сатҳидан 470 — 600 м баландда, асосан текслик бўлиб, унда-бунда қирлар учрайди. Б. с.нинг дашт қисмидаги ерлар экинзорларга айланттирилган, ўрмонли дашт ва қарағайзорлар ҳам бор. Даштлардан яйлов сифатида фойдаланилади.

БАРГУЗИН ТИЗМАСИ

- Шарқий Сибирь (Бурятия)даги тоғ тизмаси. Байкал қўлининг шим.-шарқий соҳилида. Гранит, гнейс каби жинслардан иборат. Уз. 280 км. Ўртача бал. 2000 м, энг баланд жойи — 2840 м. Ён бағирлари тайга ўрмонлари, юқори қисми субальп ва альп ўтлоқлари ва сўнгра тоғ тундраси б-н қопланган. Б. т. ён бағрида Баргузин

қўриқхонаси, минерал блоқлар бор.

БАРГУЗИН ҚЎРИҚХОНАСИ

— РФ.нинг Бурятия Республикасидаги биосфера қўриқхонаси. Баргузин тизмасининг ғарбий ён бағрида. Б. қ. Байкал қўлининг шим.-шарқий соҳили ва қўл сувининг бир қисмини ўз ичига олади. Майд. 374,3 минг га, қўл акваторияси майд. 150 минг га. Баргузин соболи (киш) ни қўриқлаш ва сонини кўпайтириш учун 1916 й. ташкил этилган. Баргузин соболи, марал (Сибирь бугуси), кабарга, қўнғир айик, тош карқури ва б., кулнинг қирғоқка яқин жойларида нерпа яшайди. Тоғ тилоғоч ва игна баргли қора ўрмонлар (қора қарағай, оқ қарағай, кедрли сибирь қарағайи), тоғ тундраси ва яланг тепалар кенг тарқалган.

БАРГУСТВОН

— ўрта асрларда Ўрта Осиё, Хуросон, Шим. Ҳиндистон, Афғонистонда кенг тарқалган ҳарбий истилох. Муҳораба чоғида жанговар от ва филлар устига ташланадиган ёпинчик.

БАРГХЎРЛАР

, баргхўр қўнғизлар (Chrysomelidae) — қўнғизлар туркумига мансуб ҳашаротлар оиласи. Уз. 1 мм дан 35 мм гача, мўйловлари калта, ранги ялтироқ. Қуртлари узунчоқ, эркин яшовчи, оёқлари яхши тараккий этган. Б. ўсимликларга катта зиён келтиради. Қўнғиз ва қуртлари ўсимлик баргини кемириб озикланади. 50 мингдан кўпроқ тури мавжуд. Ўрта Осиё ва МДҲ мамлакатларида 2000 га, Ўзбекистонда 240 га яқин тури тарқалган. Колорадо қўнғизи (*Zephtinotarsa dessem lineata*) картошкага, терак баргхўри (*Agelastica alni*) теракка, қизилкўкрак пъявинза (*Ouloma melanopus*) ғалла экинларига катта зиён еткази. Қарши кураш чоралари хлорорганик ва фосфорорганик бирикмаларни пуркашдан иборат.

БАРДА

(форс.) — асир, қул, хизматкор. Ўрта асрларда Дашти Қипчоқ кўчманчилари ўзаро урушларда ҳамда

Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг ўтроқ туманларига қилинган талончилик юришларида асир олинган кишиларни ўз юртларига олиб бориб қул қилар, сотиб юборар ёки ўз хўжаликларида (бадавлат кишилар) ишлатар эдилар. Асир олиниб, сотиб юборилган ёки қулга айлангирилган ана шундай кишилар Б. деб аталган.

БАРДА (рус.) — қанд ва спирт 3-длари чиқиндиси, қ. х. ҳайвонларига озуқа сифатига едирилади. Б.нинг озуқалик қиймати шарбат ва спирт олинадиган маҳсулотнинг турига боғлиқ. Мас, лавлаги, картошка, жавдар, маккажўхори ва арпа Б.сининг таркибида 88,2-95,3% сув, 1,2 - 2,7% оксил, 0,4— 1% ёғ, 1,8 — 6,5% азотсиз экстрактив моддалар, 0,6 — 1,1% клетчатка, 0,4 — 1,7% минерал (қул) моддалар, шунингдек микроэлементлар бор, 100 кг янги Б. 3,2 — 12,2 озуқа бирлигига тенг. Б.нинг тўйимлиги ва кимёвий таркиби унинг қайси хом ашёдан олинганига боғлиқ. Мас, дон Б.си картошка Б.сига караганда 2 марта тўйимли. Б. жуда тез ачиб, моғорлайди, молларга янгиси, қуритилган, шунингдек силослангани берилади. Асосан қорамолларни семиртиришда кўпроқ ишлатилади. Б. сомон ва пичанга қўшиб берилганда, у анча хушхўр бўлади. Б.ни узоқ муддат сақлаш учун силосланади ёки қурилади. Силослашда Б. махсус чуқурга тўкилади, тиндирилиб қуюлтирилади. Сўнг Б. устида ҳосил бўлган сув олиб ташланиб, ўрнига янги Б. қуйилади, мазкур ҳолат чуқур тўлгунча такрорланади. Сўнг ҳаво кирмаслиги учун усти яхшилаб беркитилади. Б. сомон, похолга қўшиб ҳам силосланади. Силосланган Б. таркибидаги қуруқ модда 18 — 22% гача боради. Қуритилган Б.нинг озуқалик қиймати суюғига караганда 10 — 15 баравар кўп, қорамолларга 2,5 — 3 кг гача берилади, бундай Б. ташиш ва сақлашга ҳам қулай. Ўзбекистондаги спирт ва қанд саноати қорхоналари атроф туманлардаги чорвачилик фермаларига

кўплаб Б. етказиб беради.

Эрмуҳаммад Тошпўлатов.

БАРДАА (араб. — эгар; арманча — Партав) — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар (1948 й.дан). Қорабоғ текислигидаги Тер-тер дарёси бўйида. Евлах т. й. станциясидан 26 км жан.да. Евлах — Ағдам автомобиль йўли ёқасида. Аҳолиси 31,6 минг (1991). Пахта тозалаш, ёғсир ва темир-бетон буюмлари 3-длари, тикувчилик ф-қаси бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Афтидан мил. 4-а.да ҳам мавжуд бўлган. 5-а.да бир мунча вақт Перозапат (эҳтимол сосоний шоҳларидан Пероз ёхуд Феруз номидан олинган бўлса керак) деб аталиб Кавказ Албаниясининг пойтахти бўлган. 6-а. ўртасида кўчманчиларнинг тез-тез ҳужумлари натижасида албан католикосларининг қароргоҳи ўрта аср Чол ш.дан Б.га кўчирилган. 8- а. бошида бутун Албания каби Б.ни ҳам араблар фатҳ қилган. Ҳосилдор текисликда, Шарқ қарвон йўллари кесишган жойда жойлашган Б. йирик савдо-хунармандчилик шаҳрига айланган. Б.нинг мудофаа девори, хандаки, тош кўприклари, тимлари бўлган. 10-а.да салурийлар, сўнгра шим.дан келган руслар томонидан эгалланган. Ҳарбий ҳаракатлар натижасида таназзулга юз тутган. 13-а. 1-ярмида мўғуллар истилосидан сўнг қишлоққа айланган. Б. шаҳар харобаси — Озарбайжондаги ғоз. Барда шдан бир неча км масофада жойлашган. Б.да нахичеванлик меъмор Аҳмад томонидан 1322 й. қурилган ғиштин макбара (диаметри 10 м, бал. 14 м) сақланиб қолган.

БАРДИ, қиёқ (Сагех) — хиллодошлар (бардидошлар) оиласига мансуб кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Тўп-тўп бўлиб ўсади. Пояси уч қиррали, бўғимсиз. Барглари тасмасимон, тилчасиз, ёпиқ кинли, қаттиқ, четлари ғадир-будур. Гуллари майда, рангсиз, икки ёки бир жинсли, баъзан икки уйли бўлиб,

рўваксимон, соябонсимон, бошоқсимон мураккаб тўпгул шаклида жойлашган. Меваси ёнғоқча. 2 мингга яқин тури бор, кўпинча мўътадил ва совуқ иқлимли мамлакатларда ўсади. Молларга озукали киммати кам. Баъзи турлари (мас, кумлоқ Б.) дори сифатида ишлатилади.

БАРДИН (Bardeen) Жон (1908-1991) — америкалик физик, АҚШ Миллим академияси аъзоси, Иллинойс унти проф. (1951 й.дан). Биринчи транзисторни яратди (1948, У. Братгейн б-н биргаликда). Ўта ўтказувчанликнинг микроскопик назарияси муаллифларидан бири (1957). Б. физика бўйича икки марта Нобель мукофотиغا сазовор бўлган ягона олим (1956, У. Браттейн ва У. Шокли б-н биргаликда; 1972, Л. Купер ва Ж. Шриффер б-н биргаликда).

БАРДИЯ (юн. исми Смердис) (? — мил. ав. тахм. 525) — Бақтрия ва Парфия ҳокими (мил. ав. 530 — 522). Кир II нинг кенжа ўғли. Б. акаси Камбис томонидан хуфиёна равишда ўлдирилган. Камбиснинг узоқ вақт сафарда қолиб кетганлигидан фойдаланган Гаумата исмли маг (коҳин, мубод) ўзини Б.-Смердис деб атаб тахтни эгаллаб олган.

БАРЕЛИ, Барейли — Шим. Ҳиндистондаги шаҳар, Уттар-Прадеш штатида, Рамганга дарёси бўйида. Аҳолиси 583 минг киши (1991). Озиқ-овқат, кимё ва тўқимачилик саноати корхоналари бор. Трикотаж буюмлар, синтетик каучук ишлаб чиқарилади. Шаҳарга 1537 й.да асос солинган.

БАРЕЛЬЕФ (франц. bas-relief — паст рельеф) — бўртма тасвир; ҳайкалтарошликда рельеф тури. Замин (фон) сатҳидан бўрттириб ишланган тасвир асли шаклининг ярмидан ортмаса (мас, танга, нишон юзасига ишланган тасвирлар) Б. деб аталади. Б. меъморий иншоотлар беазаги ва безак санъати асарларида кенг тарқалган, шунингдек ҳайкал ўрнатиладиган таглик, суна

(постамент), стела, ёдгорлик лавҳа ва б.да кенг қўлланилади.

БАРЕНЦ Биллем (тахм. 1550, Амстердам — 1597.20.6, Новая Земля ороли) — голланд денгизчи сайёҳи ва кутб ўлкалари тадқиқотчиси. 1594 — 97 й.ларда Атлантика океанидан Тинч океанга борадиган Шим.-шарқий сув йўлини қидириб топиш мақсадида Шим. Муз океанига юборилган учта экспедицияга раҳбарлик қилди. 1596 — 97 й.ларда Б. экспедицияси Медвежий ва Шпицберген о.ларини такрор кашф этди. Б. ўз кузатишларига асосланиб Новая Земля о.ларининг харитасини тузди, биринчи марта ўша ерда йил давомида метеорологик кузатишлар олиб борди, кема курси бўйлаб денгиз чуқурликларини ўлчади. Б. кемаси сузиб ўтган денгиз, Шпицберген архипелагидаги бир орол ва Ғарбий Шпицберген о.даги шаҳарча ва порт (Баренцбург) Б. номи б-н аталган. Новая Земля о.да дафн қилинган.

БАРЕНЦ ДЕНГИЗИ - Шим. Муз океанининг энг чекка денгизи. Европанинг шим. материк қирғоғи б-н Франц-Иосиф Ери, Вайгач, Шпицберген, Новая Земля ва Медвежий о.лари оралиғида. Денгиз сайёҳи В. Баренц номи б-н аталган. Майд. 1424 минг км². Ўртача сув ҳажми 282 минг км³, ўртача чуқ. 360 дан 400 м гача, энг чуқур жойи 600 м. Қирғоқ чизиги нотекис, баланд қояли, қўлтиқ ва қўлтиқчалар (Чёша, Печора, Хайпудир ва б.) кўп. Денгизда оролар кам. Энг каттаси — Колгуев о. Б.д.га материкдан йилига 163 км³ сув куйилади, шундан 70% ини Печора дарёси олиб келади, Индига дарёси ҳам Б.д.га куйилади. Порсангерфьорд, Варангерфьорд, Мотовский, Кола ва б. қўлтиқлари бор. Б. д. иқлими арктика иқлимига мансуб, лекин Гольфстрим оқими таъсирида киши иликрок. Ҳавонинг ўртача т-раси фев.да шим. да — 20° дан — 25° гача, жан.-ғарбда

— 4°; авгда шим.да 0°; жан.-ғарбда 10°. Ёғин миқдори шим.дан (250 мм) жан.-ғарбга қараб ортиб боради (500 мм). Б. д. сувининг шўрлиги 32 — 35%. Йил давомида денгизнинг фақат жан.-ғарбий қисми илиқ Нордкап оқими таъсиридан музламайди. Бошқа қисмлари қишда қалин муз б-н копланеди, шим.да муз йил бўйи эримайди. Б. д.да оқ айиқ, нерпа, Гренландия тюлени, белуха, косатка, нарвал

яшайди, қирғоқларида қушлар «бозори» бор. Б. д.дан треска, пикша, денгиз окуни, сельд, камбала, палтус каби балиқлар овланади. Кола я. о.нинг шим.да, Б. д. соҳилида Россиянинг музламайдиган порт шаҳри — Мурманск ва Норвегиянинг Варде порти жойлашган. Б. д. ташқи юк оборотида транспорт, балиқчиликда катта аҳамиятга эга.

БАРЖА (франц. barge) — шатакка олиб юриладиган юк кемаси. Унда денгиз, дарё, кўл, канал ва портларда юк ташилади. Металл ва ёғочдан ясалади. Б. 12000 т ва ундан ҳам кўпроқ юк кўтара олади. Унга ички ёнув двигатели ўрнатиш ҳам мумкин. Б.нинг 1000 т гача юк ташиладиган хили берлина деб аталади.

БАРИ — Жан. Италиядаги шаҳар ва йирик порт, Бари провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 355 минг киши (1990). Т. й. тугуни. Савдо-саноат маркази. Нефтни қайта ишлаш ва нефтькимё, пўлат куйиш ва трубопрокат, тўқимачилик, озик-овқат, резина, энгил, ёғочсозлик, тамаки саноатлари, курилиш материаллари и. ч. корхоналари бор. 12 — 13-а.лар меъморий ёдгорликлари сақланиб қолган. Ун-т, миллим археология музейи ва суратлар галереяси бор.

БАРИБАЛ, америка қора айиғи (*Ursus americanus*) — йиртқичлар туркумининг айиқлар оиласига мансуб хайвон. Танасининг ўртача уз. 1,75, бўйи

1 м га яқин, оғирлиги 150 кг гача. Жуни одатда қора, тумшугининг учки қисми очик сарғиш бўлади. Шим. Америка ўрмонларида яшайди. Асосан ўсимликлар б-н озикланади, баъзан уй хайвонлари ва ёввойи хайвонларга ҳам ҳужум қилади. Қишда уйкуга кетади. Урғочилари янв. — фев.да 2 — 3 та бола туғади. Спорт ови объекти ҳисобланади. Кўп жойларда кирилиб кетган, фақат АҚШ нинг миллий боғлари ва кўриқхоналарида кўпроқ сақланиб қолган (Айиқлар мақоласидаги расмга қ.).

БАРИЙ (Barium), Ва — Менделеев даврий системасининг II гуруҳига мансуб кимёвий элемент, тартиб номери 56, ат.м. 137,34, кумуш ранг-оқ металл. 7 та барқарор изотоп аралашмасидан иборат, улар орасида ^{138}Ba кўпроқ (71,66%). Б.ни швед кимёгари К. Шееле ВаО шаклида кашф этган (1774) ва бу оксидни «оғир ер» ёки барит деб атаган (юн. barus — оғир сўзидан), металл Б.ни инглиз кимёгари Г. Деви электролиз йўли б-н олган (1808). Ер пустила Б. оғирлик жиҳатдан 0,05% ни ташкил этади, табиатда эркин ҳолда учрамайди. Б. бирикмалари — барит BaSO_4 ва витерит BaCO_3 саноат аҳамиятига эга. Б. ВаО б-н алюминийни бирга қиздириш ёки ВаН, ни парчалаш ёки суюқланган ВаС12 ни электролиз қилиш йўли б-н олинади. Б.нинг зичлиги 3760 кг/м³, минералогик шкала бўйича қаттиклиги 1,25, Моос шкаласи бўйича 2, суюқланиш т-раси 727°, кайнаш т-раси 1637°. Б. кўрғошиндан қаттикроқ, руҳдан юмшоқроқ. Б. ишқорий-ер металл, кимёвий хоссалари жиҳатдан кальций б-н стронцийга ўхшайди, лекин уларга нисбатан фаолроқ. Ҳавода тез оксидланади, қиздирилганда осон алангланади. Сувни шиддат б-н парчалаб, барий гидроксид ҳосил қилади: $\text{Ba} + 2\text{H}_2\text{O} = \text{Ba}(\text{OH})_2 + \text{H}_2$. Барий оксид — ВаО рангсиз кристалл модда бўлиб, ҳавода барий карбонат BaCO_3 га айланади. ВаО ни ҳавода 500° да қиздириб, ВаО₂ олинади, бу модда

эса 700° да ВаО ва О2 га ажралади. Б. кимёвий жуда фаол бўлганидан керосин қатлами остида сақланади. Галогенлар ва олтингугурт б-н бирикиб, галогенидлар (мас, ВаС12) ва сульфид — ВаS, водород б-н бирикиб, гидрид — ВаН2 ҳосил қилади. ВаН2 сув ва кислоталар таъсирида тез парчланади. Одатда ишлатиладиган Б. тузларидан барий хлорид ВаС12 ва б. галогенидлар, барий нитрат Ва(НО3)2, барий сульфид ВаS, барий хлорат Ва(С1О3) сувда яхши эрийди, барий сульфат ВаSO4, барий карбонат ВаСО3 ва барий хромат ВаСЮ4 қийин эрийди. Б. кўп қотишмалар таркибига киради. Ва — Ni қотишмаси радиолампаларда ишлатилади, Ва — Рb қотишмасидан босмаҳона ҳарфлари тайёрланади. Баъзи қотишмалари вакуумда газ ютувчи сифатида, ядро техникасида у-нурлардан сақловчи материаллар сифатида қўлланилади. Б.нинг ВаСО3, Ва-(ОН)2, ВаС12, Ва(НО3)2 бирикмалари кимё лаб.да, ВаСL, қ. х. зараркунандаларига қарши курашда, ВаSO4 хрустал шиша ва оқ бўёқ и. ч.да, Ва(НО3)2 яшил олов ҳосил қилишда ишлатилади.

Насриддин Сирождидинов.

БАРИЙ ГИДРОКСИД, ўювчи барий, Ва(ОН)2 — асос (ишқор); рангсиз кристалл модда. Р-(— 273° дан 246° гача турғун) ва а-(246° дан 408° гача турғун) модификациялари мавжуд. Сууюқланиш т-раси 408°. Б. г. 800° да ВаО ва сувга тўлиқ ажралади. Одатдаги шароитда учрайдиган Ва(ОН)2·8Н2О рангсиз кристалл модда бўлиб, зичлиги 2150 кг/м3·78° да ўзининг кристаллизацияон сувида сууюқланади. Сувда (20° ли 100 г сувда 3,5 г) эрийди. Сувдаги эритмаси кучли ишқорий хоссага эга. Сувдаги тўйинган эритмаси барит суви деб аталади. Эритма ҳавода СО2 ни ютади, бунда барий карбонат (ВаСО3) ҳосил бўлади. ВаСО3 эса ўз навбатида эритмани хиралаштиради. Б. г. карбонат ва сульфат ионларини очишда сезгир реактив ҳисобланади. Саноатда эритмани

сульфат ионларидан тозалашда, барийнинг кўпчилик тузларини олихда ва қанд-шақар и. ч.да қўлланилади. Б. г. полимерлаш реакцияларини бошлаб берадиган моддадир.

БАРИЙ КАРБОНАТ, ВаСО₃, - туз, рангсиз кристалл модда. о>(810° гача турғун), Э-(810° дан 960° гача турғун) ва у-(960° дан юқорида турғун) модификациялари мавжуд. Зичлиги 4250 кг/м3, Сууюқланиш т-раси 1550°. 1000° дан юқорида ВаО ва СО2 га ажралади. Сувда қийин (18° да 1л да 20 мг), хлорид ва нитрат кислоталарда осон эрийди. Табиатда витерит деган минерал шаклида учрайди. Б. к. ВаS га СО2 ёки NaСО3 таъсир эттириб олинади. Барийнинг бошқа бирикмаларини олиш, сувни юмшатиш, оптик шиша, эмаль ва сир и. ч.да қўлланилади.

БАРИЙ НИТРАТ, барийли селитра, Ва(НО3)2 — нитрат кислотанинг барийли тузи, кубик панжарали рангсиз кристалл модда. Сууюқланиш т-раси 595°, зичлиги 3240 кг/м3. Сувда эрувчанлиги: 100 г да 5 г (0°да), 9,2 г (20° да), 34,2 г (100° да). Спиртда ва концентранган нитрат кислотада эримайди. Ишқорий металллар нитратлари, аммоний нитрат ва барий бромид б-н эвтектик аралашмалар, кобальт ва стронций нитратлар б-н каттик эритмалар ҳосил қилади. 595° дан юқори т-рада барий нитритга айланиб, 670° атрофида барий оксидгача ажралади. Табиатда нитробарит минерали ҳолида учрайди. Б. н. барий сульфид ёки барий карбонатга нитрат кислота, шунингдек алмашиниш реакцияларидан фойдаланиб барий хлорид, барий гидроксид ёки барий сульфидга кальций, аммоний, калий ёки натрий нитратлар таъсир эттириб олинади. Барий оксид ва барий пероксид олишда, эмаль ва сирларнинг компоненти сифатида ҳамда яшил бенгал оловлари тайёрлашда қўлланилади.

БАРИЙ ОКСИД, ВаО - барийнинг

кислород б-н бирикмаси, кубик панжарали рангсиз кристалл модда. Зичлиги 5700 кг/м³. 23° да ва юкори босимда тетрагонал модификацияга айланади. Суюккланиш т-раси 2017°; киздирилганда учиш хусусияти бор. Сут кислота ва карбонат ангидрид б-н осон реакцияга киришади. Барий карбонатни 700 — 900° да ёки барий пероксидни 500 — 600° да термик парчалаш йўли б-н олинади. Б. о. 500° атрофида кислородли мухитда киздирилганда барий пероксид (BaO₂)га айланади. 500° дан юкори т-рада эса парчаланиб кислород ажратиб чикаради, сульфат кислота таъсирида водород пероксид (H₂O₂) ҳосил қилади. Барий пероксид

— соф кислород манбаи, пиротехник таркиблар компоненти, газмол ва қоғозни оқартирувчи модда сифатида ишлатилади.

БАРИЙ СУЛЬФАТ, BaSO₄ - туз, рангсиз кристалл модда. а-(1150° гача турғун) ва Э-(1150° дан 1580° гача турғун) модификациялари маълум. Зичлиги 4500 кг/м³. Суюккланиш т-раси 1580°. Сувда жуда оз (18° да 1 л да 2 мг), концентрланган сульфат кислотада эса яхши эрийди. Табиатда барит минерали ҳолида учрайди. Елим, резина, линолеум, қоғоз, фотоқоғоз и. ч.да, қоғозни оқартиришда, литопон (оқ бўёк) олишда, нефть кудукларини бурғилашда қўлланиладиган оғир суюклик таркибида ва б.да ишлатилади. Б. с. рентген нурларини яхши ютади, шунинг учун меъда-ичакларни рентген аппаратида текширихдан олдин беморларга Б. с. ичирилади.

БАРИЙ ФТОРИД, Ba/2 - фторид кислотанинг барийли тузи, рангсиз кристалл модда. 970° гача а-фаза ҳолида турғун; зичлиги 4893 кг/м³. 970° да Р-фазага, 1207° да эса у-фазага ўтади. Суюккланиш т-раси 1368°, қайнаш т-раси 2250° атрофида. Сувда ёмон, фторид кислотанинг сувли эритмаларида

яхши эрийди, органик эритувчиларда эрмайди. 500° дан юкори т-рада сув буғида гидролизланади. Фторид кислота б-н бекарор гидрофторидлар ҳосил қилади. Б. ф. табиатда камёб минерал — франкдиксонит ҳолида учрайди. Барий карбонатга фторид кислота ёки унинг сувдаги эритмаларини таъсир эттириб олинади. Б. ф. шиша, эмаль ва флюслар ҳамда металлларни муҳофаза қилувчи қопламаларнинг компонентлари, инфрақизил оптика ва лазер учун материал, U/6 ни тозалашда сорбент сифатида қўлланилади.

БАРИЙ ХЛОРИД, BaCl₂ - туз; одатдаги шароитда учрайдигани — дигидрат BaCl₂·2H₂O рангсиз кристалл модда бўлиб, ос-(925° гача турғун) ва Р-(925° дан 961° гача турғун) модификациялари маълум. Суюккланиш т-раси 961°, қайнаш т-раси 2047°, зичлиги 3856 кг/м³. 100° гача киздирилганда сувини йўкотади. Сувда яхши (20° да 100 г H₂O да 35,7 г), спиртда оз эрийди. Б. х. 900 — 1000° да барит концентратига кокс ва кальций хлорид, BaS га хлорид кислота таъсир эттириб ва б. усуллар б-н олинади. Барийнинг бошка тузларини олишда, сульфат ионини очиш ва чўктиришда, кўнчиликда, сопол буюмлар тайёрлашда, к. х. зараркунандаларига қарши курашда ишлатилади.

БАРИК БОСҚИЧ (метеорология да) — юкорига қўтарилганда ҳаво босими 1 мм симоб устунига ёки 1 мб га камайдиган ёки пастга тушганда шунча микдорга ортадиган тик (вертикал) масофа. м. мб ёки м. мм да ифодланади. Денгиз сатҳида бир Б. б. 8 м. мб ёки 10,5 м. мм га, 5 км баландликда 15 м.мб га, 18 км баландликда 18 м.мб га тенг. Бир хил баландликда Б. б. ҳаво т-расига боғлиқ. У иссиқ ҳавода катгароқ, совуқ ҳавода кенгроқ бўлади.

БАРИК МАЙДОН (метеорологияда) — ҳаво босимининг атмосферада

тақсимилиниши. Асосий катталиги барик градиенти. Бу градиент атм. босимнинг фазода ўзгариш даражасини ифодаловчи вектор. Физик маъноси жиҳатдан у ҳажм биригидаги ҳаво массасига таъсир этувчи кучлар йиғиндисига тенг.

БАРИК СИСТЕМАЛАР (метеорологияда) — ҳаво босимнинг атмосферада пасайган ёки баландлашган соҳаси (мас, циклон ва антициклон). Ҳаво босимнинг, шу жумладан шамолнинг атмосферада муайян тақсимилиниши ифодалади (расмга қ.). Б. с.га қуйидагилар киради: ёпиқ изобарали соҳа — циклон ва антициклонлар; очиқ изобарали соҳа — нов (ложбина, паст босимли полоса — циклон марказидан тарновга ўхшаш чўзилган бўлиб, баланд босимли икки соҳа орасида жойлашган); тароқ (гребень, баланд босимли полоса — антициклон марказидан понасимон чўзилган ва паст босимли икки соҳа орасида жойлашган); эгар (седловина, алмашинувчи икки циклон ва антициклонлар орасида жойлашган). Бунда топографик ботиқ ерни босими паст соҳа б-н, баландликни босими баланд соҳа б-н, текисликни изобаралар б-н солиштириш мумкин. Б. с. узлуксиз бир жойдан иккинчи жойга силжийди, бунда катталиги, кучи ва йўналиши ўзгаради, емирилади ва қайта ҳосил бўлади. Ёпиқ изобарали Б. с. юқорилашган сари очиқ изобарали системага айланади. Бу ҳодиса қайси баландликда рўй беришига қараб учга бўлинади: юқори, ўрта ва паст. Б. с.нинг қайси хидда бўлиши унда т-ранинг тақсимилиниш шароитига боғлиқ. Иссиқ циклон ва совуқ антициклонлар ҳамда термик асимметрик циклон ва антициклонлар паст системага, термик асимметрик ҳамда яхши ривожланган циклон ва антициклонлар ўрта системага ва, ниҳоят, иссиқ антициклонлар ва совуқ циклонлар юқори системага киради. Б. с.нинг ўртача тезлиги 30 — 40 км/соат, «яшаш даври» бир неча кундан то ҳафтагача ва ундан ортиқ бўлиши

мумкин. Б. еда шамол (асосан, Ерда) изобара бўйича паст босимли томонга бир оз оғиб эсади. 1000 — 1500 м дан баландда барча Б. еда шамол изобара бўйича (паст босимни чапда ва юқори босимни ўнгда қолдирган ҳолда) эсади.

БАРИМТА, баранта — кўчманчи қабилаларда бир урукка бошка бир уруғ томонидан етказилган зарарни тўлашга ёки таҳқир қилинган томоннинг иззат-нафсини қондиришга мажбур этиш мақсадида гаров тариқасида унинг молларини қуролли йўл б-н ҳайдаб кетиш ёки мол-мулкни босиб олиш одати. Мас, қозоқларда жавобгар томон жарима тўлашдан бош тортуғдек бўлса, бийлар суди томонидан Б. ҳақида қарор чиқарилган.

БАРИОН ЗАРЯД (барион сон) (В) - барионларнинг ички характеристикаларидан бири. Барча барионлар учун $V = +1$, антибарионлар учун $V = -1$, қолган барча элементар зарралар учун $V=0$. У ҳолда барионларнинг пайдо бўлиш, ўзаро таъсирлашиш ва емирилиш реакциясини Б. з. сақланиш қонуни б-н ифодалаш мумкин. Реакция пайтида антибарион фақат барион б-н жуфт ҳолда пайдо бўлади. Б. з. сақланиш қонуни электр зарядининг сақланиш қонуни сингари яхши ўрганилмаган.

БАРИОН ЮЛДУЗ — назарий тадқиқотларда олдиндан айтиб берилган ўта зич осмон жисми. У асосан оғир элементар заррачалардан ташкил топган; массасининг асосий қисми марказий соҳасида бўлиши керак. Бу натижалар мусбат энергияли ва мувозанат ҳолатида бўлган юлдузларнинг барқарорлигини текшириш ҳамда Амбарцумяннинг ўта зич объектлар туғилиши б-н боғлиқ тараққиёт концепциясини таҳлил қилиш каби назарий йўналишларда қўлга киритилган. Дастлабки ҳисоблар асосида Б. ю. гиперон ядро (зичлиги $\rho > 10^{15}$ гр/

см), оралик нейтрон қатлам

ва айниган электрон-протон газ кобикларидан иборат, деб тахмин қилинади. Унинг массаси 2 Қуёш массасидан кичик, радиуси 10 км атрофида.

БАРИОНЛАР (юн. *barus* — оғир) — массаси протон массасидан кичик бўлмаган, барион заряди бирга тенг бўлган, ярим бутун спинли «оғир» элементар зарралар. Б. Ферми — Дирак статистикасига бўйсунди. Бу гуруҳга нуклонлар (нейтрон ва протон) ва гиперонлар қиради. Фақат протон эркин ҳолда турғун бўлади. Бошқа барча Б. барқарор эмас, улар кетма-кет парчаланиш йўли б-н протон ва енгил зарраларга айланади. Б. маълум бўлган барча (кучли, электромагнит, кучсиз ва гравитацион) ўзаро таъсирларда иштирок этади. Б. б-н бўладиган ҳар қандай жараёнларда барион зарядининг сақланиш қонунлари, яъни барионлар ва антибарионлар сонлари фарқи ўзгаришсиз қолади. Барча барионлар учун барион заряди (сони) 1 га, антибарионлар учун — 1 га тенг. Б. мафтунлик, ғалатилик, гўзаллик ва б. квант сонлар б-н тавсифланади.

БАРИТ (юн. *bans* — оғир) — оғир шпат, сульфатлар синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи $BaSO_4$. Ромбик сингонияда кристалланади. Рангсиз ёки оқ, бир оз яшил ёки қизил ранг аралашган бўлади. Қаттиклиги 3,5 — 3,8, мўрт. С. оғ. 4,5. Одатда йирик кристалл масса ҳамда зич донадор агрегатлар кўринишида учрайди. Шишасимон ялтирок. Б.нинг йирик конлари Грузия, Қозоғистон, Туркменистон, - шунингдек Россия (Урал, Олтой), Украина (Закарпатье, Донбасс)да бор. Ўзбекистоннинг Нурота, Чатқол-Қурама тоғларида топилган. Б. пармалаш ишлари, тиббиёт, резина ва қоғоз и.ч., пиротехника, кўнчиликда, озиқ-овқат саноати, кулолчилик, оқ бўёқ тайёрлашда ишлатилади.

БАРИТОН (итал. *baritono*, юн. *barus* — вазмин, паст; *ton*—товуш) — 1) эркак хонандалар овозининг бир тури, баландлиги жиҳатидан бас б-н тенор оралиғида. Диапазони катта октавадаги лясси б-н биринчи октавадаги соль ўртасида. Лирик ва драматик турларга бўлинади. Ўзбек хонандаларидан М. Қориёқубов, Н. Ҳошимов, С. Беньяминов, чет эл хонандаларидан Д. Фишердискау, М. Маго-Масв, Г. Отс, Д. Хворостовскийлар Б. овозлари б-н машхур;

2) торликамонли мусиқа асбоби (18-а.). Унда 6 — 7 асосий ва 7—20 резонанс (акс садо) берувчи торлар бўлган;

3) мундштукли пуфлама мусиқа асбоби, трубадан бир октава паст товуш беради. Пуфлама созлар (асосан, харбий) оркестрларида қўлланилади.

БАРКАРОЛА (итал. *barca* — қайиқ) — 1) Венеция қайиқчиларининг кўпроқ бадиҳа йўли б-н бир маромда айтадиган кўшиғи;

2) лирик куйли 6/8 ёки 12/8 ўлчовли мусиқа асари (одатда романс ёки фортепиано учун пьеса): Шуберт ва Глинканинг овоз ва фортепиано учун Б.лари, Шопен, Мендельсон-Бартольди, Чайковский, Рахманинов фортепиано Б.лари ва б. операларда ҳам Б.лар учрайди (Обер, «Портичилик гунг»; Россини, «Вильгельм Телль»; Оффенбах, «Гофман эртаклари» ва б.).

БАРКАШ, мис лаган — жез ёки мисдан тайёрланадиган рўзғор буюми; дойра ёки тўртбурчак шаклида ишланадиган юзи ёйиқ, кенг идиш. Чети (лаби) ёнга қайрилган бўлади, чети кунгурали ишлангани қошиқлик Б. деб аталади. Б. юзаси нафис нақш мужассамоти б-н тўлдириб безатилади, унинг нақшсиз тури ҳам учрайди.

БАРКАШЛИ Махдий (1911, Табриз -1988) — эрон мусикашуноси. Мусикашунослик ва физика фанлари дри.

Ўрта аср мусика назарияси, жумладан, Форобий, Ибн Сино, Абдулқодир Мароғий мусикий рисолалари тадқиқотчиларидан. Эрон дастгоҳлари нашрига ҳисса қўшган, мусиқа акустикаси муаммоларига бағишланган асарлар муаллифи. Техрон халқаро мусикашунослар конгрессининг (1962) ташкилотчиларидан. 1975 й. Тошкент давлат консерваториясида «Эрон дастгоҳлари», «Форобий назарияси», «Мусиқавий акустика» ҳамда «Замонавий Эрон мусикасининг ижодий муаммолари» мавзуида маъруза ва машгулотлар ўтказган.

БАРКГАУЗЕН ЭФФЕКТИ - ташки шароит (мас, магнит майдони) узлуксиз ўзгарганида ферромагнитлар магнитланганлигининг сакрашеимон ўзгариши. Немис физиги Г. Баркгаузен 1919 й.да кашф қилган. Ферромагнетикларда ҳар хил моддалар аралашмалари бўлгани учун (бегона аралашмалар, дислокация, қолдиқ механик кучланишлар ва ҳ. к. туфайли) Б. э. рўй беради, булар эса жисмнинг магнит структурасига таъсир қилади. Бу эффект ҳар хил ташки шароит (мас, т-ра, босим ва ҳ. к.) ўзгаришида кузатилади (қ. Ферромагнетизм).

БАРКИСИМЕТО — Венесуэла шим.-ғарбидаги шаҳар. Лара штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 724 минг киши (1990). Т. й. станцияси. Қ. х. районининг савдо-транспорт маркази. Озиқ-овқат (шакарқанд ва б.), тўқимачилик, цемент, кўн пойабзал sanoати корхоналари мавжуд. Ун-т бор. Шаҳарга 1552 й.да асос солинган.

БАРКЛА (Barkla) Чарлз Гловер (1877.7.6—1944.23.10) — инглиз физиги. Рентген нурларининг кутбланувчанлигини (1904), характерли рентген нурланишини (1906) кашф этди. Нобель мукофоти лауреати (1917).

БАРКЛАЙ-ДЕ-ТОЛЛИ Михаил

Богданович (1761 — 1818) — рус саркардаси, 1812 й.ги Франция-Россия урушининг қаҳрамони, генерал-фельдмаршал (1814), князь (1815). У шотландлар ав-лодидан бўлиб, Лифляндия губерниясида (Болтик бўйи) ҳарбий хизматчи оиласида туғилди. Б.-де-Т. рус-турк урушида (1787 — 91), рус-швед урушларида (1788 — 90 ва 1808 — 09) қатнашди; у, айниқса, Францияга қарши олиб борилган урушда (1806 — 07) шухрат топди. 1809 й.дан Финляндияга генерал-губернатор қилиб тайинланди; 1810 — 12 й.ларда ҳарбий вазир. 1812 й. урушида 1-Ғарбий армиянинг қўмондони. Бородино жангида Б.-де-Т. марказ ва ўнг қанотта қўмондонлик қилди. М. И. Кутузов вафот этгач (1813 й. май), Наполеон I га қарши курашаётган рус-прусс армиясига бош қўмондон қилиб юборилди. Уруш тугаб, Россияга қайтганида у яна 1-армияга қўмондонлик қилди.

«БАРКЛЕЙС БАНК» («Barklays Bank») — Буюк Британиядаги йирик тижорат банки. 1694 й.да Банкирлар уйи сифатида ташкил этилган. 1869 й.дан «Барклей энд компани» номи б-н юритилган. Англия банкларининг «катта тўртлиги»га киради. Мамлакатда 2900 бўлими ва агентлиги ишлайди, 80 хорижий мамлакатда 2 мингдан ортиқ бўлимлари ва шўъба компаниялари бор (Африка, Ўрта Шарқ, Лотин Америкаси, АҚШ, ГФР, Бельгия ва б. мамлакатларда).

БАРЛОС, барулас, баллос — ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. 13-а. 2-ярмида Ила(Или) дарёси бўйларидан Қашқадарё воҳасига кўчиб келган. 14—15-а.ларда шу воҳа аҳолисининг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Амир Темур Б. қабиласидан бўлиб, саркарда ва вилоят амирларини асосан шулардан тайинлаган. Б.ларнинг бир гуруҳи темурийлар ва бобурийлар даврида Афғонистон ва Ҳиндистон

худудига кўчиб ўтган. 19-а.да биргина Дехли ш. атрофида 15 минг Б. яшаганлиги тарихий манбаларда қайд этилган. Аммо Б. қабиласининг асосий қисми Ўзбекистоннинг жан. ҳудудларида қолиб дехқончилик ва чорвачилик б-н машғул бўлган. Б.лар туркий тилнинг қорлуқчигил лаҳжасида сўзлашган.

БАРМАКИЙЛАР — машхур вазирлар хонадони; балхлик табиб ва кохин Бармак авлодлари бўлиб, улардан айримлари ўз қобилият ва билими туфайли аббосийлар саройида юқори лавозимларга эришган. Чунончи, Бармакнинг тўнғич ўғли Холид биринчи аббосий халифа Абул Аббос Абдуллох хукмронлиги даври (750 — 754) да вазири аъзам, иккинчи халифа Абу Жаъфар Мансур даври (754 — 775) да эса молия вазири, сўнг Мосул ҳокими бўлган, айни вақтда Бағдод ш. қурилишига бошчилик қилган. Унинг ўғли Яхё ўша даврда Озарбайжон ва Арманистонда халифа Абу Жаъфар Мансурнинг ноиби эди. Халифа Махдий даври (775 — 785) да эса у девон бошлиғи ва Ҳорун ар-Рашиднинг мураббийси бўлган. Ҳорун ар-Рашид халифа бўлгач (786), уни вазир этиб тайинлаган. Лекин, Яхё тез орада давлат ишларидан воз кечиб, унинг ўрнини навбатма-навбат ўғиллари Фазл ва Жаъфар эгаллаган. Улар айни вақтда Ҳорун ар-Рашид фарзандларининг мураббийси ҳамда Миср ва Хуросонда аббосийлар ноиби бўлганлар. Яхёнинг қолган ўғиллари ҳам бой-бадавлат яшаб, юқори давлат лавозимларида ишлаганлар. Б.дан халифага энг суюқлиги — Жаъфар эди. Ҳорун ар-Рашид уни кун бўйи, ҳатто иложи бўлса, кечалари ҳам ўз суҳбатидан кетказгиси келмас эди. Аммо, Жаъфар Ҳорун ар-Рашиднинг ишончу хурматини суистеъмом қилиб, унинг сингисини яширинча ўз никоҳига олгач, қатл этилган ва шу воқеа сабабли Б. тамомила қириб ташланган.

БАРМОҚ — кад. узунлик ўлчов

бирлиги (18-а.); Ўрта Осиёда ишлатилган. Ўрта бармоқнинг ўрта бўғини энига тенг узунлик. 1Б. 2,078+2,28 см га тенг; уни яхлитлаб, 2,25 га тенг деб қабул қилиш мумкин. Баъзи адабиётларда ангушт ва асба (Б. кенглиги) кўринишида ҳам учрайди.

БАРМОҚ ТИЗИМИ, бармоқ вазни — бўғинлар саноғи, мутаносиблигига асосланган шеър ўлчови тури. Б. т. ўзига хос хусусиятларга кўра аруз тизимидан фарқ қилади. Бармоқ вазни анъанавий халқ атамасидир. Б. т. жаҳон шеърлятидаги тўртта: силлабик (бўғин), силлабиктоник (бўғин-урғу), тоник (урғу) ва квантитатив (яъни бўғинларнинг қисқа ва чўзиқлигига асосланган) шеър тизимларидан бири. Тоник тизим сўз урғуси эркин бўлган тилларга мансуб (мас, рус тили ва поэзиясида шундай, ўзбек тилида сўз урғуси ўтроқ, шу сабабли эркин вазн ё сарбаст жанри мустақил шеър тизими эмас, балки у Б. т.га киради). Б. т. атамаси содда вазн (4+4+3, ё 6+5), эркин вазн (вазн тури) маъноларида ҳам қўлланади. Б. т. атамаси шеърый мисраларнинг бўғинларини бармоқ б-н санашдан келиб чиққан. Мас:

4	4	3
Баҳор келди	табиатнинг	қўллари
4	4	3
Дарахтларга	ипак кўйлак	кийгизди
4	4	3
Ер ҳам сўлган	қўкатларни	тиргизди
4	4	3
Яшилланди	далаларнинг	йўллари
I	II	III

Бу шеърнинг вазни 4+4+3 тартибда. Вазнлар изчил такрорланган туроклардан ташкил топади. Турок саккиз бўғинлигача бўлиб, мисра ва байтда тутган ўрнига кўра ҳам фарқланади. Мас:

4 4 3
 Ўлкамизга кулиб келди олтин ёз,
 4 4 3
 Чўлларида чаманзорлар поёндоз
 II
 III
 I — кичик турок (у жуда қисқа

ритмик паузали); II — бош туроқ (у бош ритмик паузага эга, мисраларни мазмун ва интонацияга кўра иккига ажратади); III — охирги туроқ (у энг чўзик ритмик паузали, қофияни ҳам ўз ичига олади). Юқоридаги тўртликнинг «бахор келди» сўзлари охири б-н навбатдаги мисранинг шу ўринда келган «дарахтларга» сўзи охири бир-бирига мос. Бу мослик 4 бўғинлидир. 1-бўғин гуруҳи 4, 2-бўғин гуруҳи 4, 3-бўғин гуруҳи 3 бўғинлидир. Бу туроқлар, улар охиридаги ритмик паузалар, мазкур шеърдаги 4+4+3 вазнининг шаклланиши ва такрорланиши ритми вужудга келтиришда муҳим аҳамиятга эга. Туроқ бир бўғинли бўлиши ҳам мумкин. Мас,

112 112 8

эл бор бўлса, эр хор бўлмас

112 112 8

эр бор бўлса, эл хор бўлмас

Бу мақолнинг вазни 1 + 1+2+1 + 1+2 дир, бу вазн саккизлик туркумига мансуб. Вазн беш хил бўлади (содда, кўшма, мураккаб, эркин ва аралаш).

Проза ҳам, шеър ҳам ўзига хос мусиқийликка эга. Таъсир этиш муаммоси шеърятда янги фалсафий фикр, ҳикмат ифодаланганлиги б-нгина эмас, балки мусиқийлик б-н ҳам боғлиқдир. Мусиқийлик уч унсурга эга (ритм, қофия, банд). Ифода, гап, инверсия, интонация, урғу, сўз ва товуш такрори каби воситалар ҳам шеърятда мусиқийликни юзага келтиришга хизмат қилсада ритм унсури бўла олмайди. Ритм, қофия ва банд мусиқийликни юзага келтирувчи асосий воситалар; сўз, товуш такрори, урғу ва б. эса ёрдамчи воситадир. Мас:

Севишганлар топишгусидир Жонлар
жонга ёпишгусидир.

(Ҳамид Олимжон)

Бу байтда «ш», «о» товушлари такрорланяпти, бу ҳол мисраларга алоҳида хушоҳанг бағишлайди. Бироқ мусиқийлик ва оҳангдорлик табиий бўлиши лозим, мазмун шаклга қурбон қилинмаслиги керак. Б. т.дан ўзбек мумтоз

шеърятда ҳам фойдаланилган, аммо аруз етакчи ўрин тутган. 20-а. бошларига келиб, ўзбек адабиёти поэзиясида Б. т.дан кенг миқёсда фойдаланишни Фитрат ва Чўлпонлар бошлаб берган.

Б. т. ва бошқа шеърят тизимларининг тарихи, назарияси шеършуносликнинг тадқиқот манбаи ҳисобланади.

Ад.: Суд тон И., Адабиёт назарияси, Т., 1939; Ўзбек шеър тузилиши [Адабиёт назарияси. Икки жил дди, 2-жилд], Т., 1979.

Умнат Тўйчиев.

БАРМОҚЛАР — одамда қўлоёқ қафтларининг уч қисми; Б. бешта бўлиб, ҳар бир бармоқда учтадан (бош бармоқда иккита) найсимон майда суяклар — фалангалар бор. Б. ўзаро бўғимлар, мускуллар орқали бир-бири б-н эркин ҳаракат қила оладиган тарзда бирлашган. Одам қўл бармоқларини буқиб асбобларни ушлаш, меҳнат қобилиятини ошириш имкониятига эга. Шунинг учун тарихий ривожланишда бош бармоқ қолган Б.га нисбатан кўндаланг жойлашиб, бирор нарсани ушлашга мослашган. Оёқ Б.и буқилиб-ёзилиб одамнинг юришига, тик турганда мувозанатни сақдашга мослашган. Б.даги мускуллар майда қон томир ва нервларга бой, шу туфайли турли нозик ҳаракатларни (мусика асбобини чалиш, ёзиш, расм чизиш ва х. к.) бажаришга имкон беради. Она қорнида ҳомиланинг нотўғри ривожланиши натижасида бармоқсизлик (адактилия), Б. сонининг кам (олигодактилия) ёки кўп (полидактилия) бўлиши учраб туради. Ҳайвонларда Б.нинг тузилиши ва шакли уларнинг ҳаёт шароитига, бажарадиган вазифаси (қовлаш, учиш, сузиш)га қараб турлича бўлади. Қушларда олдинги оёқ қанотга айланиб, уч бармоқ рудименти қолган, орқа оёғида 4 та бармоқ бор. Туёқли ҳайвонларда эса Б. туёқдан иборат ва Ҳ. к.

БАРН (инг. barn) — атом ва ядро

зарраларининг тўкнашиш жараёнлари кўндаланг кесимларининг ўлчов бирлиги Б. орқали белгиланади. $18=10-24\text{см}^2=10-28\text{м}^2$.

БАРНАРД (Barnard) Кристиан (1922) — Жан. африкалик жаррох. Биринчи бўлиб беморга бошқа одамнинг соғлом юрагини кўчириб ўрнатган (1967). Кейинчалик (1974) Б. томонидан қилинган операцияда юрак битиб бирикиб кетган. «Ёқимсиз унсурлар» романини нашр эттирган (1977, 3. Стандер б-н ҳамкорликда).

БАРНАРД ЮЛДУЗИ - кучсиз кўшалок юлдуз. M5V спектрал синфига киради. Кўринмас йўлдошга (айланиш даври тахм. 25 йилга тенг) эга. Илонэлтувчи юлдуз туркумида жойлашган. Б. ю.гача бўлган масофа 1,83 пс га тенг. Б. ю.нинг йил давомидаги хусусий ҳаракати 10,25» ни ташкил этади. Узоқ кузатишлар шуни кўрсатдики, Б. ю. йўлдошининг массаси 1,2 Юпитер массасига тенг экан.

БАРНАУЛ - РФдаги шаҳар (1771 й.дан), Олтой ўлкасининг маъмурий маркази. Обь дарёсининг чап соҳилидаги пристань. Т. й. тугуни. Аҳолиси 606,5 мингкиши (1999). 19-а.нинг 2-ярмида савдо маркази бўлган. Олтой ўлкасида ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотининг қарийб ярми Б.га тўғри келади. Машинасозлик, енгил ва кимё саноатининг маркази. Энергетика машинасозлиги ривожланган. Мотор, механик пресслар, транспорт машинасозлиги з-длари, ип газлама, меланж к-тлари, озиқ-овқат саноати, қурилиш материаллари корхоналари бор. 6 олий ўқув юрти, шу жумладан Олтой унта, 4 театр, ўлкашунослик музейи, тасвирий ва амалий санъат музейи мавжуд. Б.га 1730 й.да асос солинган.

БАРНЕТТ ЭФФЕКТИ — ферромагнит намунанинг айланиши

б-н унинг айланиш ўқи бўйича магнитланганликнинг ошиши ходисаси. Америкалик физик С. Барнетт 1909 й.да кашф этган. Атомлар магнит моментларининг механик моментларига боғлиқлигини кўрсатади. Б. э.га тескари эффектни Эйнштейн — де Хааз эффекти дейилади.

БАРО (юн. baros — оғирлик) — кўшма сўзларнинг бир қисми; босимга алоқадорликни билдиради (мас, барометр, барокамера, баротерапия ва б.).

БАРОГРАФ (баро... ва юн. grapho — ёзаман) — атмосфера босимини узлуксиз қайд қилиш учун мўлжалланган асбоб. Ишлаш тарзига қараб, анероидли ва симобли хилларга бўлинади. Амалда анероидли Б. кўпроқ ишлатилади. Унинг қабул қилувчиси бир-бирига маҳкамланган анероид қутиларида иборат. Атмосфера босими ўзгарганда қутилар қисилади ёки чўзилади, натижада уларнинг копоқлари кўтарилади ёки пасаяди ва шунда перо даражаларга бўлинган лентага муайян чизикларни чизади. Шу тарика атмосфера босими қайд қилиб борилади. Жуда сезгир Б. микробарограф деб аталади. Метеорология ст-яларида, самолёт ва аэростатларда ишлатилади (қ. Барометр).

БАРОКАМЕРА — барометрик босимни сунъий равишда ўзгартиришга имкон берувчи герметик камера. Паст босимли (вакуумли), юқори босимли (компрессион), муқим (стационар) ва кўчма турлари бўлади. Энг кўп тарқалган тури паст босимли Б.; унда босимни атмосфера босимидан бошлаб мм сим. уст. улушларигача (1 мм сим. уст.=133,322 н/м²) ўзгартириш мумкин. Б. ҳажми м³ улушларидан бир неча юз м³ гача. Паст босимли Б.дан космик тиббиётда Ер атмосферасининг юқори қатламларида юз берадиган турли ходисаларнинг инсон ва хайвонлар

организмига таъсирини ўрганишда, баландлик машқларини ўтказишда, космосда ишлатиладиган жиҳоз ва асбобларни синашда фойдаланилади. Ички т-рани ўзгартирса бўладиган Б. термобарокамера дейилади.

БАРОККО (итал. barocco — ажиб, ғалати) — 16-а. охири — 18-а. ўрталарида Европа ва Америка санъатидаги асосий услублардан бири. Европада миллат ва миллим давлатлар жадал шаклланаётган даврда Уйғонув даври бадиий маданияти ва субъектив ҳис-туйғуларни ифодаловчи манъеризм ўрнига вужудга келди. Аристократия ва черков б-н боғлиқ бўлган Б. санъати уларнинг шон-шухратини оширишга ҳамда тарғиб этишга қаратилган эди. Б. санъатига антифеодал чиқишлар, миллий озодлик ҳаракатлари ўз таъсирини кўрсатиб, унга демократик исёнкорлик руҳини киритди. Дабдабага мойил бўлган Б. дунёнинг яхлитлиги, чексизлиги, мураккаб ва ранг-баранглиги, доимий ўзгарувчанлиги ҳақидаги янги тасавурларни, инсонни ўраб турган муҳит ва б.га бўлган қизиқишларни акс эттиради; унга кескинлик, образларнинг ҳаракатчанлиги, хис-туйғулар курашининг шафқатсизлиги, тантана ва улғуворликка ин-тилиш, мавжуд борлиқ б-н ҳаёлий орзуни уйғунлаштириш, санъатлар уйғунлигига ин-тилишлар хос.

Б. услубида қурилган меъморий мажмуалар фазовий ечим, майда меъморий безакларга мўллиги ва ягона ғояга бўйсунуши б-н ажралиб туради. Меъморлар шаҳар кўча ва майдоиларига, у ердаги мавжуд қурилишларга улғуворлик бериш учун турли оптик ва б. қонунларга мурожаат қиладилар, тескари перспектива қонунларидан фойдаланадилар. Тасвирий санъатда диний, мифологик ва мажозий мавзулардаги безак мужассамотлар, тантанавор дабдабали портретлар кенг ўрин эгаллайди.

Б. Италияда шаклланиб ривожланди. Меъмор ва ҳайкалтарош Л. Бернини,

меъмор Ф. Борромини, Г. Гварини, рангтасвирчи демократик реализм йўлбошчиси Караважо, академизм йўлбошчиси ака-ука Каррочилар, деворий рангтасвир усталари Ж. Б. Тьеполо ва б. шу санъат ривожига катта хисса қўшди. Фландрияда П. П. Рубенс, А. ван Дейк, Я. Йордане, Ф. Снайдерс ижодида Б. тўлақонли ва ҳаёт ҳақиқатига яқин ҳолда ривожланса, Испания, Португалия, Германия ва б. Европа мамлакатларида маҳаллий ҳаёт ва анъаналар таъсирида ўзига хос йўналишни шаклланишини таъминлади. Францияда классицизм б-н уйғунликда ўзига хос жимжимадорлик касб этди. Россияда 18-а. 1-ярмида Петр I ислохотлари ва дворян монархиясининг мустаҳкамланиб бориши б-н ривожланди. Петербург, Москва ш.лари, шаҳардан ташқарида яратилган шоҳ ва зодагонларнинг уй ва саройларида шу давр руҳи ўз ифодасини топди: Петр I саройи (Петергоф), Царское Село (Пушкино ш.), Петербургдаги қатор сарой, монастыр ва соборлар (Қишки сарой, Смольний монастыр ва б.) шулар жумласидан. Меъморлардан В. Растрелли, Д. Ухтомский, С. Чевакинский ва б.нинг ҳиссаси катта. Тасвирий санъатда дунёвий мавзулар, давлат арбобларининг тантанавор, кўтаринки руҳдаги дабдабали портретларида ўз ифодасини топди. К. Растрелли ҳайкалтарошлик асарлари, И. Никитин, А. Б. Антропов рангтасвирлари шулар жумласидан.

Б. Италияда ривожланиб Европага кенг ёйилди. Кейинроқ эса европаликлар босиб олган китъа ва минтақаларга ҳам бу санъат таъсири кириб борди. Америка, Осиё, Австралияда Б. усулида яратилган асарларнинг мавжудлиги шундан. Ўрта Осиёда рус истилосидан кейин қурилган меъморлик мажмуаларида, жумладан сарой, собор ва монастырлар биноларида шу санъатиинг таъсири ва белгилари мавжуд.

Б. мусиқада асосан мусиқали театр турларида (айниқса опера жанрида),

шунингдек чолгу камер (concert» grosso, соната) ва орган асарларида на-моён булди. Б.нинг энг ёрқин намояндалари Г. Гендель, Ж. Габриели, О. Фрескобальди, К. Монтеверде, Д. Букстехуде, И. Бах ва б. Б. услуги б-н бир пайтда классицизм услуги ҳам ривож топди.

Неъмат Абдуллаев.

БАРОМЕТР (юн. baros — оғирлик - метр) — атмосфера босими Ўлчашда ишлатиладиган асбоб. Турли хиллари бор: 1) симобли Б.; гидростатик қонунларига асосланиб ясалган; 2) металл Б. ёки анероид; каттик жисмнинг эластиклигига асосланиб ясалган; 3) гипсотермометр ёки термобарометр; суюқлик қайнаш т-расининг ташқи атм босимига боғлиқлигига асосланиб ясалган; 4) газ Б.; газларнинг эластиклик хоссасига асосланиб ясалган; 5) нормал Б; метеорологик ст-я тармоқларидаги Б.лар учун эталон вазифасини бажаради. Метеорологик ст-я тармоқчаларда энг кўп тарқалган симобли Б. узунлиги 1 м га яқин келадиган бир учи берк шиша найдан иборат. Найга симоб тўлдирилиб, симобли металл косага тўнтарилса, шиша найдаги симоб устуни ташқи атмосфера босими б-н мувозанатлашгунча найдаги симобнинг маълум қисми металл косага тўкилади. Шиша найдаги симоб устида бўшлиқ (Торичелли бўшлиғи) ҳосил бўлади. Симобли Б. баъзан металл косасиз, фақат шиша найдан ясалади. Бундай Б. узун ва қисқа тирсакдан иборат бўлиб, сифонли Б. дейилади. Узун тирсагининг учи берк, қисқа тирсагининг учи очик ва кенгрок бўлади. Атмосфера босими камайганда кенгрок жойга симоб оқиб тушади. Сифонли Б.ларда атмосфера босим очик ва берк найлардаги симоб устунлари фаркига қараб топилади. Атмосфера босими ўзгаришларини узлуксиз қайд қилиб борадиган асбоб барограф дейилади.

БАРОМЕТРИК ФОРМУЛА

- оғирлик кучи майдонидаги газ

(атмосфера) босимининг баландликка қараб ўзгаришини ифодалайдиган формула. Ҳамма баландликларда т-ра бирдай ҳисобланганда (изотермик ҳол): бунда: р — газ босими, ц — газнинг молекуляр оғирлиги, R — газ доимийси, g — оғирлик кучи тезланиши, Т — мутлок т-ра. Б. ф. баландлик ортиб борган сари газ (атмосфера) босимининг камайиб боришини кўрсатади. Баландлик катта бўлса, т-рани ўзгармас деб белгилайди. Атмосферанинг айрим қатламларида т-ра А баландликка қараб қизикли ўзгаради.

Самолёт қандай баландликда учаётганини кўрсатувчи асбоб — альтиметрнинг ишлаш тарзи атмосфера босимининг баландликка қараб ўзгариб боришига асосланган.

БАРОН (лот. Baro) — Ғарбий Европада ўрта асрларда қиролнинг бевосита вассали; Қирол кенгаши аъзоси. Кейинчалик дворянлар, зодагонлар унвони (аёллар баронесса деб аталган). Англияда олий Б.лар 13-а. дан бошлаб алоҳида сиёсий имтиёзга эга ижтимоий табақага, кейинчалик парламентда лордлар палатасининг меросий аъзоларига айланганлар. Б. унвони Англияда виконт унвонидан қуйи саналган. Франция ва Германияда Б. унвони граф унвонидан қуйи турган.

БАРОНИЙ Зиёвуддин (1285 - 1356) — тарихчи; Деҳли султони Муҳаммад Туғлоқ саройида яшаб, ижод қилган. Б.нинг «Тарихи Фирузшоҳий» асари султонликнинг 1265 й.дан 1356 й.гача бўлган тарихига оид. Асар шахсий кечинмалар асосида ёзилган бўлиб, қимматли манбалардан ҳисобланади.

БАРОРЕЦЕПТОРЛАР (баро... варецеп-торлар), механорецепторлар, прессорецепторлар— қон томирларининг деворларидаги сезув нерви охирлари. Томирлар девори чўзилганда Б. қўзғалади ва қон босими, ҳажми ўзгаришларини сезиб, уларни рефлекс йўли б-н

бошқаради. Б. ҳамма томирларда, рефлексоген зоналар (юрак, аорта, ўпка ва б.)да эса кўпроқ бўлади. Қон босими кўтарилганда марказий нерв системасига импульслар юбориб, томирлар тонусини камайтиради, парасимпатик нерв системасининг марказларини кўзгатади, натижада қон босими пасаяди. Қон босими узок, вақт мобайнида тез-тез кўтарила берса, унга Б. мослашиб қолади (физиологик адаптация), бу эса гипертония касаллигининг сабабларидан бири бўлиб қолиши мумкин.

БАРОТ (араб. — мактуб, подшоҳ ёки хон гувоҳномаси) — подшоҳ, султон, хон томонидан солиқ ёки жаримадан озод этиш; ерга вақтинча ёки тўла эгаллик қилиш ҳуқуқини берувчи ёрлик. Маълум шарт б-н бирон мансабни эгаллаш, халқдан солиқ тўплаш, у ёки бу кишидан маълум ҳажмдаги пулни олиш ва б. учун ҳукмдор девони томонидан берилган махсус ёрлик, гувоҳнома. Ёрлик эгаси баротдор деб аталган. Б. подшоҳ, хоннинг туғриси (герб, давлат нишонаси) ва муҳри б-н тасдиқланган.

БАРОТ ОЙИ — қамария йил ҳисобида, яъни Ой тақвими (календари) да, шунингдек, мусулмонларнинг ҳижрийқамарий йил ҳисобида саккизинчи ой (шаъбон ойи)нинг номи; 29 кунга тенг.

БАРОТ ХОЖА КЎКАЛТОШ (7-1393) — Амир Темур бекларидан. 1366—70 й.лар орасида амир Ҳусайн беги, у Амир Темурдан энгилгач, кўпчилик беклар қаторида Амир Темур хизматига ўтган ва кўшин беги вазифасини бажарган. «Уч йиллик юриш» (1386—88) пайтида Б. Х. К. бир неча амирлар б-н бирга Самарқанд муҳофазаси учун қолдирилган. Тўхтамишхон Мовароуннаҳрга ҳужум қилганида (1387 й. охири — 1388 й. боши) Б. Х. К. сусткашлик кўрсатгани боис, Амир Темур 1388 й. фев.да сафардан қайтиб келгач, жазо тадбири

сифатида унинг соқол-мўйловини олдириб, юзига атир-упа сурдириб шаҳар кездиришни амр этган. Бироқ Б. Х. К. кейинги фаолияти б-н ўзини тўла оқлаган. Шу туфайли Соҳибқирон 1392 й. баҳорида ғазнавийларнинг «Ғазни, Кобул ва Зобулистондан то Ҳинд, Қандаҳор ва Синд дарёсигача» бўлган мулкни Пирмуҳаммад Жаҳонгирга васият қилиб берганида унга навқар сифатида Б. Х. К.ни ҳам берган. «Беш йиллик юриш» пайтида, 1393 й. июлида Ғарбий Эрондаги жанглардан бирида баҳодирона ҳалок бўлган.

Ашраф Аҳмедов.

БАРОТЕРАПИЯ (баро... ва терапия) — даволаш мақсадида юқори ёки паст (одатдагига нисбатан) ҳаво босимидан фойдаланиш. Умумий Б. барокамерада ўтказилиб, унга бир ёки бир неча бемор жойлаштирилади ва унда кислород, ҳаво ёки бошқа кислороди бор газли аралашманинг оширилган ёки пасайтирилган босими вужудга келтирилади. Нафас етишмовчилиги, юрак-томир касалликлари, гангрена, шок, кўп қон йўқотиш, шунингдек миёга қон қуйилиши ёки унинг томирларида ҳаво пуфакчаларининг туриб қолиши, ис газидан заҳарланиш ва б. ҳолатларда Б.дан фойдаланилади. Ҳаво босими оширилган умумий Б. гаввосларда кессон касаллигини даволашда қўлланилади. Ҳаво босими пасайтирилган Б. кўкйўтал, бронхиал астма ва ташқи нафаснинг қийинлашуви б-н кечадиган касалликларда қўлланилади. Гипертония, юракнинг ишемик касаллиги ва ҳазм йўлларидаги айрим касалликларнинг бошланғич шакллари даволашда биатрондаги умумий Б. қўлланилади. Тўқималарнинг кислородга тўйинишини ошириш инфекция кўзгатувчисига ҳалокатли таъсир кўрсатади, чунки у кислородсиз шароитда яхши кўпаяди. Бундай давони қўллаш анаэроб инфекциядан ўлишни анча камайтиради ва кўпинча зарарланган соҳани сақлаб

қолиш имконини беради. ЎзРдаги кўпгина даволаш муассасаларида Б. кенг қўлланилади, бунинг учун улар махсус барокамералар б-н жиҳозланган. Даво мақсадида Б.дан фойдаланиш мумкинлигини врач белгилайди. Асосан даволаш муассасаларида етарли тайёргарликдан ўтган мутахассис врачларгина Б. б-н шуғулланади.

БАРОТРАВМА (баро... ва травма) — ҳаво босимининг кескин ўзгариши натижасида ўзида ҳаво сақлайдиган аъзолар (ноғора парда, ўрта қулоқ, буруннинг ёндош бўшлиғи, ўпка) нинг шикастланиши. Тўсатдан бурун ва қалқумдан қон келиши бунга мисол бўла олади. Атмосфера босими аста-секин ошиб борса, қулоқ пардасига ҳеч қандай таъсир этмайди, чунки бундай ҳолларда босим қулоқ пардасининг иккала томонида (ташки эшитув йўли б-н ўрта қулоқ бўшлиғи) Евстахий найи орқали баравар тақсимланади. Босим кескин ўзгарганда, мас, самолёт тез кўтарилганида ёки тушганида, босимни бараварлаш учун ютиш ҳаракатини бажариш тавсия этилади (бунинг учун самолётда йўловчиларга конфет берилади). Эшитув аъзоси босимни бараварлашга улгура олмаса, қулоқ пардаси таранглашиб, эшитув суякчалари орқали босим ички қулоққа таъсир этади. Б.да дастлаб қулоқ оғрийди, кейин одам яхши эшитмайди, қулоғи шанғиллайди, баъзан боши айланади. Босим анча ўзгарганда қулоқ пардаси ёрилиши мумкин. Б. учувчилар, парашютчилар, ғаввослар ва б.да учрайди. Б.нинг олдини олиш учун одамлар барокамерада машқ килдирилади: шовкинни камайтирадиган мосламалардан фойдаланилади (қулоқ беркитилади ёки ичига пахта тикилади); босим ўзгаришини кўтара олмайдиган кишилар учувчилик, сув остида сузиш ва ишлашдан озод қилинади. Давоси: бемор тинч қўйилади, тинчлантирувчи дорилар ва физиотерапия буюрилади.

БАРОТТЕПА — қишлоқ харобаси (мил. ав. 2 — 1 — мил. 6—8-а.лар). Сурхондарё вилоятининг Жаркўрғон туманида, Сурхон дарёсининг ўнг қирғоғида жойлашган. Айлана (80х90 м) тархли тепа. Бал. 12 м. Қушон подшолиги даврида обод бўлган. Терракота ҳайкалчалар, мухр, сопол идишлар, чарх, жез ойна, шиша тумор, қушонлар ва сосонийлар тангалари топилган.

БАРОХОРИЯ (баро... ва choreo — бориш, тарқалиш) — мева ва уруғларнинг ўз оғирлиги таъсирида (ташқаридан бирор куч таъсир қилмай туриб) тўкилиши, тарқалиши.

БАРОҚ, Бурок, Барок ўғлон (? — 1428) — дашти қипчоқлик ҳукмдор (1423—28). Ўрусхоннинг набираси. Б. 1419 й. май ойида тахт учун курашда кўмак истаб Самарқандга Улуғбек хузурига келган. Улуғбек унга ҳарбий ёрдам беради ва шу йилнинг авг. охирида ўзи ҳам қатта кўшин б-н сафарга чиқиб, 5 сент. да Чиноз ёнида Сирдарёдан кечиб ўтади. Душман (Туға Темур авлоди Муҳаммадхон) жанг қилмасдан тарқаб кетган, шунинг учун Улуғбек 22 окт.да Самарқандга қайтиб келган. Б. бир мунча вақтдан сўнг (1423 й.) Муҳаммадхоннинг ўрдасини, 1425 й. бошида эса узил-кесил тахтни эгаллайди. Муस्ताкил бўлиб олгач, Б. б-н Улуғбек ораларидаги муносабат бузилади. Бунга сабаб Б.нинг Сиғноқ атрофидаги ерларни даъво қилиб чиқиши бўлган. Б. Сиғноқ ш. унинг бобоси Ўрусхоннинг қароргоҳи бўлгани ва шаҳарни бобоси обод қилганини даъво қилади. Бунга жавобан Улуғбек 1427 й. баҳорида укаси Муҳаммад Жўкий б-н Б.қа қарши отланган. Улуғбек Б. томонидан кечирим сўраб, сулҳ тақлифи б-н юборилган элчини қайтариб юборган. Сиғноқ атрофидаги тепалик ерлардан ҳеч қандай хавфсизлик чора тадбирларини кўрмасдан ўтиб бораётган Улуғбек кўшинига Б.нинг кам сонли кўшини тўсатдан ҳужум қилиб рақибини

пароканда қилиб юборган. Б. Самарқанд атрофини талаб орқага қайтган. Улуғбек отаси Шоҳрух юборган Ҳирот кўшини ҳамда Муҳаммад Жўқийнинг мулки — Қандаҳордан келган кўшинларни жамлаб яна Б.қа қарши отланганда, Тошкентгача келган, бироқ Б. кўшини дашт ичкарасига чекинган. Сигноқ ш. Улуғбек кўл остида қолган. Б. Мўғулистонга қилган юришида Султон Махмуд ўғлон томонидан ўлдирилган.

БАРОҚҒОМ ҚАЛЪАСИ -

Қорақалпоғистондаги Оқчадарё мансабининг шим. даги қалъа харобаси (4 — 5- а.лар). С. П. Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси текширган (1945 — 46, 1949, 1956). Б. қ. икки қаватли қаср (18x17 м) ва ҳовли (100x100 м) дан иборат. Ҳовли марказидаги қаср биноси хом ғишт ва пахсадан қурилган. Иккала қаватда ҳам бир нечтадан хона жойлашган. Иккинчи қаватга пандус (кўтарма йўл) орқали чиқилган. Иккинчи қаватидаги ҳашаматли хона (8,10x7,60 м)да тоқчалар ва кенг супалар бўлган. Супалар сатҳидан рангдор жун гилам қолдиқлари топилган. Хона ўртасида хом ғишдан ишланган тўртбурчак тархли оташгоҳ бўлган. Б. қ.дан сопол идиш (хумча, кўзача ва б.)ларнинг бўлақлари, манқал топилган.

БАРОҚҲОН (тўлиқ исми —

Бароқхон ибн Эсон Тува ибн Мутугэн ибн Чигатой) (? — 1271) — Чигатой улуси хони (1266— 71). Жамол Қаршийнинг ёзишича, 1266 й. Охангарон водийсида Чигатой авлодларидан биринчи бўлиб исломга кирган Муборакшоҳ ўзини Чигатой улуси хони деб эълон қилади. Шу тариха биринчи марта Чигатой улусига мўғуллар давлати олий ҳукмдори тайинламаган киши хон бўлади. Бундан ғазабланган олий ҳукмдор Хубилай Б.ни Туркистонга жўнатади. У дастлабки вақтларда ўзининг хон қилиб юборилгани хусусидаги ёрликни

яшириб, гўё бошпана излаб келгандек Сурхондарёга — қариндошлари ҳузурига боради ва аста-секин мўғуллардан кўшин тўплай бошлайди. 1266 й. сент.да Б. Муборакшоҳ кўшини б-н жанг қилиб, уни асир олади ва Ўзганда ўзини Чигатой улуси хони деб эълон қилади. Аммо, Б. тез орада Хубилай қонга итоат қилмай кўяди. Шу боис Хубилай унга қарши кўшин юборади, Б. Шарқий Туркистонда Хубилай кўшинини тор-мор келтиради. Шу вақт чингизийлардан Хайду марказий ҳокимият б-н Б. ўртасидаги қарама-қаршилиқлардан фойдаланиб Еттисув ва Сирдарёнинг шарқидаги ерларни босиб олиш тараддудига тушади. Натижада 1268 й. ҳар икки томон кўшинлари тўқнашиб, Б. енгилади. Аммо, Хайду уни таъкиб этмай, келаси йили баҳорда қурултойга келишни ва ўртадаги рақобатга чек қўйиб, сулҳ тузишни таклиф қилади. 1269 й. баҳорида қурултой чақирилиб, унда сулҳ тузилади ва Хайду б-н Б. тасарруфидаги ерлар чегараси аниқ белгилаб олинади. Б. вафот этгач, ўрнига ўғли Тува (Дува) тахтга ўтиради.

БАРОҚҲОН (ҳақиқий исми Наврўз Аҳмадхон) (? — 1556, Самарқанд) — шайбонийлар сулоласидан бўлган хон. Абулхайрхоннинг невараси, Тошкент ҳокими Суюнчхўжахоннинг кичик ўғли. Отасининг вафотидан кейин Тошкент ҳокими (1525 — 51), сўнгра Мовароуннаҳр (1551 — 56) хони. Б. ёшлигида Восифийдан шеърят, мусиқа, ашула, вазн ва назмдан таълим олган. Айни вақтда чавандозлик ва ҳарбий машқлар б-н кўпроқ машғул бўлган. Б. ўз салтанатини кенгайтириш учун кўп ҳарбий юришлар уюштирган. Абдулатифхон вафотидан кейин 1551 й. Самарқанд тахтига ўтирган ва Наврўз Аҳмадхон номи б-н Мовароуннаҳрни бошқарган. Унинг номи б-н танга пуллар зарб этилган. Б. ободончилик ишларига эътибор берган, мадрасалар қурдирган (қ. Бароқхон мадрасаси). Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома»

асарида қайд этилишича, Б. 1556 й. Зарафшон дарёсидан бошланган Дарғом каналининг бош иншооти — Равотхўжа тўғонини тузаттириш учун келган ва шу ерда тўсатдан вафот этган. Б. даврида Мовароуннахр б-н Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой, Сибирь ўртасида савдо-сотик, элчилик муносабатлари ривожланган.

БАРОҚХОН МАДРАСАСИ

Тошкентда қурилган Мадраса (1531/32 — 16-а. 2-ярми). Ҳовли атрофида хужралар ва ички тарафида пештоқ бўлиб, мадрасанинг ғарбий қисми бирмунча олдинга чиққан. Пойдевори тошдан, қалин деворлари турли ҳажмдаги пишиқ ғиштдан ишланган. Баъзи жойлари синчли. Б. м. ўрнида дастлаб 2 (катта ва кичик) мақбара бўлган. Кичик мақбаранда Бароқхон қабри бор. Унинг тўрт томонидаги эшикларидан учтаси кейинроқ беркитиб ташланган (қолган эшикдан зина б-н томга чиқилган). 1904 й.да масжидга айлантирилган катта мақбаранда Тошкент ҳокими Суюнчхўжа қабри жойлашган. Бароқхон икки мақбарани ўз ичига олган Мадраса қурдирган. Мадрасанинг шарқ томонидаги улкан пештоққа ранг-баранг сиркор ғиштчалардан намоён терилган. У ҳандасий ва гириҳ нақшлар б-н ҳошияланган. Пештоқнинг юқори қисми сақланмаган. Асосий пештоқнинг орқа томонида яна пештоқ ва беш қиррали равоқ бор. Ғарб томондаги ички пештоқ кўк гумбазнинг таркибий қисми бўлган. Б. м.нинг тўрт бурчагида чўзиқ хона (корихона)лар бўлган. Бино шакли ва безаклари ўз ҳолича қолган. Унинг 22 м ли гумбаз кўк сиркор ғиштчалар б-н пардозланган (гумбаз 1868 й.ги зилзила пайтида қулаб тушган). Гумбаз остидаги 4,5 м ли пойгумбазга турли рангдаги сиркор ғиштчалардан ҳандасий ва гириҳ нақшлар териб яратилган, Куръон суралари битилган. Мақбара ички қисмидаги безаклар кейинчалик кўчиб тушган. Ички деворнинг тепа қисмида

ганчдан ишланган нақшлар бўлиб, уларга олтин суви югуртирилган, пастки қисмида олти бурчакли сополлардан терилган кенг изора бор (улар яшил сиркор, зарҳалли ғиштчалар б-н ажратилган). 20-а. бошларидаги таъмир вақтида қад. безакларнинг қолдиғи кўчириб ташланиб, оқ ганч б-н сувалган. Б. м. нақшларининг гўзаллиғи, қурилиш услуби жиҳатидан Самарқанднинг энг яхши меъморий ёдгорликлари (15-а. иккинчи ярмидаги Оқ сарой ва Ишратхона)га яқинлашади. 1946, 1949, 1951, 1967 й.ларда таъмир ишлари олиб борилган. Б. м.да Ўзбекистон Мусулмонлари идораси жойлашган.

БАРРА — 1) янги туғилган кўзичок; 2) кўзичок териси, қорақўл. 1 — 3 кунлик қорақўл кўзиларнинг сўйилишидан сифати турлича бўлган терилар олинади. Теридаги жун қоплами ялтироқ майинлиги б-н бирга жингалак (нақш)ларга эга бўлади. Б. айнан шу кўрсаткичларига мувофиқ баҳоланади; 3) янги туғилган кўзичок гўшти; 4) янги униб чиққан, ёш, майин кўкат (мас, барра пийёз).

БАРРАНКИЛЬЯ — Колумбиянинг шим.- ғарбидаги шаҳар, Атлантико департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,35 млн. киши (1985, шаҳар атрофи б-н). Магдалена дарёси бўйидаги порт, океан кемалари ҳам қира олади. Мамлакатнинг савдо-саноат маркази. Нефтни қайта ишлаш, кимё, цемент, пойабзал, тўқимачилик, металлсозлик ва кемасозлик саноати корхоналари мавжуд. Б. порти орқали четга кофе, тери, нефть маҳсулотлари чиқарилади. Халқаро аэропорт, ун-тлар бор. Шаҳарга 1629 й.да асос солинган.

БАРРЕТЕР (инг. barretter — ўзгартирмак) — электрон ва ион асбобларида токни барқарорлаштирадиган мослама. Темир симдан тайёрланади ва водород

б-н тўлдирилган берк шиша баллонга жойлаштирилади. Б. ишлаганда сими 200 — 600° гача қизийди. Занжирдаги кучланиш ортса, унга мутаносиб ҳолда симнинг қаршилиги ҳам ортади, натижада ток кучи ўзгармайди. Б. ўзгарувчан ва ўзгармас ток занжирларида ишлатилади.

БАРИКАДА (франц.), кўча банд - кўча, йўл, кўприк ва тоғ йўлларида турли нарсалардан (ходалар, кум солинган коплар, тошлар ва б.) қуриладиган сунғий мудофаа тўсиғи. Б. қадим замонлардан босқинчиларга қарши қўлланилгани маълум. Тарихий манбаларда Б. чеп деб тилга олинади. Б. 19-а.гача тош, кум солинган коп, хода, қулатилган дарахтлар ва ш. кдан қурилган. 20-а. дан аҳоли яшайдиган жойларни танк ва зирхли машиналардан саклаш учун махсус муҳандислик тўсиқлари барпо этила бошланди. Бундай Б. темир-бетондан, турли блоклардан ясалиб, кўча ва йўлларга шахмат катаги тартибида 2 — 3 қатор қурилади. 1871 й. Париж коммунаси пайтида коммунарлар, 1905 — 07 й.лардаги рус инқилоби пайтида ишчилар томонидан кенг қўлланилган.

БАРС ЙИЛИ (форс.) — мучал йил ҳисобининг 3-йили номи (мас, 1998, 2010 ва х. к.); йўлбарс йили (к. Мучал).

БАРСЕЛОНА — Испаниянинг шим-шарқидаги шаҳар ва порт, Ўрта денгиз бўйида. Каталония мухтор вилояти ва Барселона провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,7 млн. киши (1991). Б.га мил. ав. 3-а.да карфагенлар асос солган. 877 — 1137 й.ларда Барселона графлигининг пойтахти. 13 — 15-а. ларда Ўрта денгиз бўйидаги муҳим савдо шаҳри бўлган.

Б. — Испаниянинг муҳим иқтисодий ва маданий маркази. Денгиз, т. и., ҳаво ва автомобиль йўллари тугуни. Б. порти Ўрта денгиз бўйидаги энг йирик портлардан (юк ташиш обороти йилига

20 млн. т чамасида). Б. Испаниянинг энг катта саноат шаҳри. Каталониядаги саноат и. ч.нинг 90%и Б.да. Асосий саноат тармоқлари: тўқимачилик, электрометаллургия, машинасозлик, кимё, целлюлоза, қоғоз, полиграфия, электротехника, цемент, озик-овқат, ёғоч-созлик, кўнчилик ва б. Халқаро миқёсдаги савдо-саноат ярмаркалари ўтказилиб турилади. 1888 ва 1929 й.ларда Б.да Бутунжаҳон кўргазмаси бўлган, 25-Олимпиада (1992) ўйинлари бўлиб ўтган. Шаҳарда метрополитен қурилган. Ун-тлар (15-адан) ва б. олий ўқув юртлари, театр, консерватория, астрономия расадхонаси, музейлар, ҳайвонот боғи бор.

Меъморий ёдгорликлари: Сан-Пабло дель Кампо черкови (10-а.), готика услубидаги собор (1298 — 15-а.), Санта-Мария дель Мар черкови (1320 — 70), Гуэль саройи (1885 — 89), Саграда Фамилия черкови (19-а. охири) ва б.

БАРСЕЛОНА — Венесуэла шим.даги шаҳар ва порт. Ансоатеги штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 247 минг киши (1990, шаҳар агрофи б-н). Тўқимачилик, кўн-тери, озик-овқат саноати корхоналари бор. Шаҳарга 1637 й.да асос солинган.

БАРСТЕРЛАР — муайян давр б-н рентген диапазонида чакнаб турувчи юлдузлар. Биринчи бор 1975 й.да атмосферадан ташки астрономия усуллари ёрдамида топилган. Б. рентген манбалари ҳисобланади; улар нурланишининг фотонлари энергия 1 — 20 кэВ. Б. чакнашнинг қайтарилиши даври бир неча соатдан то бир неча кунгача бўлган ораликда. Чакнашлар орасидаги вақт оралиги 30 — 50% гача аста ўзгариб туради. Чакнашлар вақтидаги нурланиш энергияси улар оралигида тарқаладиган нурланиш энергиясидан тахм. 100 марта кам. Ҳозиргача 50 дан ортиқ Б. батафсил ўрганиб чиқилган. Маълумотларга кўра, Б. массаси Қуёш массасига яқин бўлган

нейтрон юлдуз бўлиб, унинг атрофида аккреция ходисаси содир бўлмоқда. Бундай ходиса қўшалок юлдузларда юз бериб, оддий қўшни юлдуздан нейтрон юлдузга масса оқими жараёни б-н боғлиқ. Натижада нейтрон юлдуз яқинида қалинлиги бир неча ўн метр бўлган аккрецион диск вужудга келади. Аккреция жараёнида диск ҳарорати ошиб бориб, унинг қиймати 3-108 К га етиши б-н қисқа вақт ичида гелий моддасининг ёниши ўз беради ва бу рентген чакнашнни кўрсатади. Демак, Б.нинг чакнаш механизми термоядро портлаши б-н тушунтирилиши лозим. Чакнашдан сўнг аккрецион дискда массаси 1015 т. гелий йиғилиши б-н у бир неча секундда ёниб, Ерда яна рентген чакнаши кузатилади.

Ад.: Нуригдинов С. Н., Галактика тузилиши ва физикаси, Т., 1996.

БАРАНГ — Помирдаги дарё, Тоғли Бадахшон мухтор вилоятида (бош қисми Афғонистонда), Панж дарёсининг ўнг ирмоғи (Амударёнинг юқори қисми). Б.нинг юқори оқими — Оксув, ўрта қисми — Мурғоб, Сарез қўлидан сал қуйроқда Б. деб аталади. Б. — Мурғоб — Оксувнинг уз. 528 км (Б.нинг уз. 133 км), хавзасининг майд. 24,7 минг км². Б. Помир тоғларини шарқдан ғарбга чуқур водийдан кесиб ўтади. Асосан қор ва муздан сув олади. Ўртача сув сарфи (қуйилиш жойида) 128 м³/сек. Дарёда Шужон ГЭС қурилган.

БАРТЕР (инг. barter — товар айирбошлаш), муоъваза — валютасиз (пул воситалари иштирокисиз) бевосита товар айирбошлаш; муайян товар (товарлар) миқдорининг қиймати бўйича муқобил бўлган бошқа товар миқдорига алмаштириш шартномаси. Кўпроқ ривожланмаган товар муносабатлари, ўтиш даври учун хос бўлган келишув. 2-жаҳон урушидан кейинги даврдаги эркин конвертирланадиган (алмаштириладиган) валюта курси

барқарор бўлмаган, валюта захиралари чегараланган шароитда жаҳоннинг қўпгина мамлакатларида қўлланилди ва у халқаро савдо ҳамда бошқа иқтисодий муносабатларда кенг тарқалди. Б.нинг бевосита айирбошлаш, компенсацияли келишувлар, клиринг каби шакллари мавжуд. Ташқи савдода Б. битими кўпроқ қўлланади. 90-й.лар бошидан мамлакат ичкарисиди ҳам корхоналар ўртасида анча кенг тарқалди. Б. битимига биноан келишган томонлар ўз товарларини маълум нархда баҳолайдилар. Бу нарх айирбошлашнинг тенг бўлишини, товарларни етказиб бериш б-н боғлиқ бўлган барча сарф-харажатларни ўз ичига олади. Бир томон иккинчисига қарздор бўлиб қолса, у ўз қарзини валюта б-н эмас, балки товарлар б-н узади. Товар қийматларининг тенглиги жаҳон бозори нархлари орқали таъминланади. Б. битимлари икки томонлама ёки қўп томонлама бўлиши мумкин.

БАРТОК (Bartok) Бела (1881.25.3, Надьсентмиклош — 1945.26.9, Нью-Йорк) — венгер композитори, пианиночи, этномусикашунос, педагог. Б.нинг «Кўк Соқол герцогнинг қасри» (1911) операси ва «Ёғоч шахзода» (1914—16), «Ажойиб мандарин» (1919) балетлари, ракс куйлари, симфоник асарлари, концерт, квартет, сонаталари, фортепиано учун 85 пьесадан иборат «Болаларга», 153 пьесадан иборат «Микрокосмос» тўпламлари машхур. Б. ижодида қўп йиллар давомида турли мамлакатлар (Венгрия, Украина, Руминия, Туркия ва б.)да ўзи ёзиб олган (жами 11 мингдан зиёд) венгер деҳқонлари фолёслори, румин, словак, араб, турк, украин ва б. халқлар куйларини киёсан ўрганган ва киёсий мусика фольклоршунослигига асос солган.

БАРТОЛИНИТ - қин (диллоқ) даҳлизидидаги катта Бартолин безларининг яллиғланиши. Қасаллик қўзғатувчи микроблар: гонококк, стрептококк,

стафилококklarнинг без йўлларига кириши сабаб бўлади. Гонококklar кўзгатган Б. (сўзак Б. и)да кўпинча без йўлларининг ҳар икки томон и яллиғланади. Уз вақтида даво қилинмаса, без йўлининг яллиғланиб бўртиши натижасида тешиги беркилиб, йиринг тўпланеди, яъни Бартолин безининг абсцесси пайдо бўлади, бунда қаттиқ оғриқ сезилади, ҳарорат кўтарилади, баъзан товуқ тухумидек шиш пайдо бўлади. Абсцесс ўз-ўзидан ёрилиши ҳам мумкин, бунда оғриқ йўқолиб, ҳарорат нормаллашади, лекин маълум вақт ўтгандан сўнг ёрилган жой беркилиб, абсцесс яна қайтарилиши ва окма ҳосил бўлиши мумкин. Шунинг учун қин дағлизи соҳасида деярли оғриқсиз кичик бўртма (дўмбоқча) пайдо бўлиши б-н шифокорга кўриниш лозим. Акс ҳолда касаллик оғир асоратларга олиб келиши мумкин.

БАРТОЛЬД Василий Владимирович [1869.3(15).11 -Петербург- 1930.19.8] — шарқшунос. Россия ФАнинг акад. (1913). Петербург ун-ти шарқ тиллари ф-тини тамомлаган (1891). Б. Ўрта Осиёга биринчи марта 1893 й.да келган. Кейинчалик бир неча бор Тошкентда бўлган. Тошкентдаги Туркистон археология хаваскорлари тўғараги ташкилотчиларидан бири. У ФА шарқшунослар коллегиясининг доимий раиси, Туркистон халқ унтининг фахрий аъзоси (1918), Туркшунослик кўмитасининг раҳбари (1928—30). Моддий маданият тарихи Давлат академияси раиси ўринбосари, «Эрон» илмий жур.нинг муҳаррири. Б. Якин, Ўрта Шарқ, айникса Ўрта Осиё ва Араб халифалиги, ислом тарихи, туркий халқлар тарихи, филол. ва этнографияси, Афғонистан, Эрон, Закавказье ва қисман Хитой тарихига она асарлар ёзган. Нашр қилинган 685 асаридан 320 таси Ўрта Осиё тарихига бағишланган. Б. Шўро Шарқидаги халқларнинг алифбосини арабчадан лотинчага ўтказишда фаол

қатнашди. Унинг кўпгина асарлари ўзбек, татар, қирғиз, турк, форс, араб, инглиз, немис ва француз тилларида нашр қилинган. «Ислом энциклопедияси»да 246 мақоласи б-н қатнашган. Б. Ўрта Осиё халқлари тарихи, этн.си ва психологиясини чуқур ўрганган олим бўлсада, Туркистон халқи маданиятини объектив ва ҳаққоний баҳолай олмади, маълум даражада уни камситди. Бу унинг «Улуғбек ва унинг даври» асарида аниқ сезилади. Чунки Б. чор Россияси мустамлакачилигининг идеологи эди, у европаликларнинг осийликлардан устунлиги ғоясини олға сурди ва шу устунликни илмий ва мафқуравий жиҳатдан асослашга хизмат қилди.

Ас: Сочинения, т. 1-9, М., 1963 - 1977. Ашраф Аҳмедов.

БАРХАН (туркийча) — кумли чўл ва чала чўллардаги рельефнинг кўчма кум шакллари. Шамол йўналишига кўндаланг бўлади. Б. йилига ўрта ҳисобда бир неча см дан юзлаб м гача кўчади. Қизилқум ва Қорақум чўлларининг баъзи жойларида қаттиқ шамол вақтида янги Б.лар пайдо бўлади ёки эскилари жойини ўзгартиради. Б.лар тепадан қараганда кўпинча ёй, ярим ой шаклида бўлади. Шамолга рўпара ён бағирлари қия (5° — 14°), шамолга тескари ён бағирлари тик (30° гача) бўлиши мумкин. Б. учлари шамол кучига, кумнинг намлиги, таркибига қараб узун ёки қисқа бўлади. Б. бал. 0,7 м дан 20 м гача, ҳатто мураккаб шакллари 200—300 м ва ундан ҳам баланд бўлади. Шамол ҳаракатига қараб Б.нинг тўпланиши турли шакллар олади: бархан тепалари, бархан занжирлари, бархан пирамидалари ва х. к. Қум кам бўлган қаттиқ ерларда, кўпинча тақирларда якка-якка Б.лар учрайди. Туташ қумларда мураккаб Б. тизмалари вужудга келади. Б. тизмалари Амударё сохилларида, Сандиқли, Канпирак, Қорақум чўлларида, шунингдек Марказий Фарғонадаги Ёзёвон чўлида учрайди. Б.лар нисбатан яхши нам тўплайди ва

ихота қилинадиган бўлса, дарахтзор бўлиб қолиши мумкин. Авваллари Бухоро, Қорақўл воҳаларининг шим. қисмидаги бир қанча унумдор ерлар, кишлоқлар кўчма қум остида қолиб кетар эди, эндиликда саксовул ва б. ўсимликлар экилиб, уз. 125 км, эни 3 — 4 км дарахтзорлар барпо қилинди ва қум кўчиши тўхтатилди. Яна қ. Эол рельеф шакллари.

БАРЧИН (Барчиной, Ой Барчин, Гул Барчин, Барчин сулув) — «Алпомиш» достонидаги етакчи образлардан. Бойсарининг қизи. Алпомишнинг севгилиси. Б. мард ва довиорак қиз. У халқ оғзаки ижодидаги қахрамонлик эпосига хос ботир (алп) қиз ҳақидаги анъанавий образ ҳисобланади. Туркий халқлар Б. образи орқали хотин-қизларга ўз самимий муносабатлари, катта эъзоз ва хурматларини билдирганлар, асллар ҳам юксак инсоний қудрат ва шон-шарафга эга эканлигини қуйлаганлар. Баъзи тарихий ривоятларда Б. ўғуз қабилаларига беклик қилган аёл, деб таърифланади (унинг макбараси Сигноқаж 5 км жан.-шарқда жойлашган).

БАРЧИНЛИҒКЕНД, Барчкенд, Барчин — Сирдарё бўйида жойлашган ўрта аср қалъа-шаҳарларидан бири (12 — 14-а.лар); Жанд вилоятига кирган. Олтин Ўрда даврида Б.да зарб қилинган мис тангаларда «Барчин» ёзуви учрайди. 13-а. 2-ярмида Б.га тарихчи Жамол Қарший келиб, уни ўз асарида Барчкенд деб қайд этган. Бу даврда Б.да туркманлар яшаганлар, шаҳар атрофида кўрғонлар ва қум барханлари ястаниб ётган, шаҳарда илм-фан, маънавий ҳаёт тараққий этган. Жамол Қарший Б.да араб, форс, туркийча шеърлар битган маҳаллий олимнинг маърузасини тинглаганини ёзади. 15-адан сўнг Б. атамаси манбаларда тилга олинмайди.

БАРШЧИНА, боярщина — барин [(бояр)га текинга ишлаб бериш] — ўрта асрларда Россияда ер рентаси шакли,

йирик ер эгасига қарам крепостной дехқонни ўз меҳнат қуроллари б-н ер эгаси хўжалигида ҳақ олмай бажарадиган мажбурий меҳнати. Ғарбий Европада Б. 8 — 9-а.лардан тарқалган, 12 — 13-а.лардан оброқлар томонидан сиқиб чиқарилган ва 14 — 15-а.ларга келиб йўқ бўлиб кетган. Шарқ мамлакатларида Б. кенг тарқалмаган (қ. Бегор). Русда Киев Руси давлати пайтида пайдо бўлган. Россиянинг Европа қисмида 16-а. 2-ярми — 19-а. 1-ярмида кенг тарқалган. Юридик жиҳатдан расман 1882 й. бекор қилинган бўлсада, 1917 й.гача давом этган.

БАРЬЕР ФУНКЦИЯ - одам ва ҳайвонлар организмнинг ўз ички муҳитини (қон, лимфа ва тўқима суюқлигини) ташқи таъсирлардан ҳимоя қилиши, шу муҳитни (таркиби, кимёвий, физик ҳамда биологик хоссаларини) нисбатан бир меъёрда сақлай олиши (қ. Гомеостаз). Организм бу функцияни барьерлар деб аталадиган махсус физиологик механизмлар ёрдамида амалга оширади. Улар шартли равишда ташқи (тери, шиллиқ пардалар, нафас, айириш ва овқат ҳазм қилиш аппаратлари) ҳамда ички — гистогематик ва гематознцефалик барьерларга бўлинади. Гистогематик барьерлар аъзо ва тўқималарда қон б-н тўқима оралигида жойлашган. Шу барьерлар орасида жигар барьери айниқса муҳим. Ичакда ҳосил бўлиб, ундан қонга ўтадиган баъзи захарли моддаларни жигар барьери зарарсизлантириб туради. Б. ф. ҳам бошқа мослашув механизмлари сингари эволюция жараёнида такомиллашган. Аъзо ва тўқималарнинг бактерияларга, токсинларга, моддалар алмашинувининг бузилиши натижасида ҳосил бўлган маҳсулотларга, ёт моддалар ва доридармонларга сезгирлиги Б. ф.га боғлиқ. Б. ф.дан гематознцефалик барьер (қон б-н мия оралигидаги), гематоофтальмик барьер (қон б-н кўз тўқималари оралигидаги), плацентар барьер (она организми б-н ҳомила

оралигидаги) ва б. батафсил ўрганилган.

БАРҚАРОРЛИК **ВА**
ЎЗГАРУВЧАНЛИК — диалектик
фалсафанинг жуфт тушунчалари.
Барқарорлик нарса ва ҳодисаларга хос
муайянликни ифодаласа, ўзгарувчанлик
уларнинг маълум бир ҳолатдан бошқа
бир ҳолатга ўтиш жараёнини билдиради.
Ўзгарувчанлик кенг маънодаги ҳаракат
тушунчасини ифодалаб, шу маънода
мутлақ характерга эга. Тайин нарсаларга
оид хосса сифатида эса у нисбийдир,
чунки нарсаларнинг ўзгариши бирон-бир
муайянликка нисбатангина содир бўлади.
Ўзгарувчанликни барқарорликдан
ажратиб мутлақлаштириш скептицизм
ва релятивизмага олиб келса, аксинча,
барқарорликни мутлақлаштириш ақида-
парастликка олиб келади. Диалектика
Б. ва ў.ни ўзаро узвий бирликда, мавжуд
диалектик қарамақаршилиқлар тарзида
олиб қарайди. Аниқ фанларда Б. ва ў.
тушунчалари тегишли тайин тушунчалар
б-н ифодалангани ва и-ларда муҳим
методологик аҳамият касб этади.

БАРҚИЁРУҚ, Рукнуддин Барқиёруқ
(? — 1104) — салжукийлар султони
(1094 — 1104). Маликшоҳ I нинг ўғли.
Маликшоҳ I вафот этгач, унинг ўғиллари
Б., Маҳмуд, Маликшоҳ, Муҳаммад
ва Санжар ўртасида тахт учун кураш
бошланиб, вазир Низомулмулк Б.ни
қўллаб-қувватлаган. Б. биродари Маҳмуд
хукмронлиги (1092 — 94) дан сўнг
тахтни эгаллашга муваффақ бўлган. У
ўз хукмронлиги даврида мулкдорлар
ғалаёнлари, ҳашшошилар ҳаракати ва
тахт талашаётган биродарларига қарши
кураш олиб бориб, салтанат бирлигини
сақлашга ҳаракат қилган.

БАРҚУҚ (? - 1399) - черкас
мамлукларидан бўлган Миср султони.
Б.нинг отаси исломни қабул қилган
эди. Қримда Б.ни бир мусулмон сотиб
олиб Мисрга юборган, у ерда 1364 й.
амир Элбуғога сотган. Амир Б.нинг

қобилиятли бола эканлигини пайқаб
унга махсус тарбия берган, сўнгра амир
унвонини берган. Султон Ал-Малик ал-
Ашраф даврида Б. султон болаларининг
тарбиячиси бўлган. У султон вафотидан
сўнг тахтни зўрлик б-н эгаллаб олган ва
султон Ал-Малик аз-Зоҳир номини олган.
Бирок тез орада Б. зиндонга ташланган.
Унинг ўрнига тахтга Ҳожи Халифа
ўтирган. Лекин янги султон б-н Сурия
ҳокимлари ўртасида ихтилоф пайдо
бўлган, халқ яна Б.дан тахтга ўтиришни
сўраган. Мана шу пайтда соҳибқирон
Амир Темур Б. хузурга элчиларини
юбориб ундан тобе бўлишни талаб қилган,
бирок Б. элчиларни қатл этиб, Боязид I
б-н иттифоқчилик шартномаси тузган
ва урушга тайёргарлик кўра бошлаган.
Бирок, Амир Темурнинг Ҳиндистонга
сафари туфайли Б. б-н урушишга тўғри
келмади. Б. ўз хукмдорлигининг иккинчи
ярмида Мисрда тинчлик, осойишталик
ўрнатган, молия ишини яхшилаган,
деҳқончилик ривожланган, илм-фан
тараққий қилган.

БАС (итал. basso — паст) — 1)
эркакларнинг энг паст, йўғон овози.
Баланд ёки куйчан Б. (итал. basso
cantante) ҳамда паст Б. (basso profundo),
опера амалиётида — характерли, ҳажвий
Б. (basso buffo) фарқ қилинади. Баланд Б.
лирик (диапазони тахм. катта октавадаги
«соль»дан биринчи октавадаги «фа» гача)
ва драматик (катта октавадаги «фа» дан
биринчи октавадаги «ми»гача) бўлади.
Паст Б.нинг диапазони катта октавадаги
«доми» дан — биринчи октавадаги
«реми» гача бўлади. Рус хорларида
октавачи Б.лар учрайди, улар инсон
овози учун энг паст овоздаги товушларни
ижро эта олади; 20-а. хонандаларидан Ф.
Шалаяпин (Россия), Н.Гяуров (Болгария),
Тео Адам (Германия), Ўзбекистонда Ҳ.
Исмоилов, В. Гринченко, Қ. Муҳиддинов
ва б.нинг овози Б.

2) кўп овозли мусиқа асаридagi
энг пастки партия. Хорда Б. биринчи
(баритонлар ижро этади) ва иккинчи

(ҳақиқий Б.) овозларга бўлинади;

3) рақамланган Б. (basso continuo) (к. Гомофония);

4) пастки регистрдаги мусика асбоблари: туба-Б., контрабас ваб., шунингдек Украина (басоля) ва Белоруссия (басетля) да халқ виолончели, Ўзбекистонда қайта ишланган халқ чолғулари — дутор—Б., ғижжак — Б. ва б.

БАСАР, Басарон — Тохаристон туманларидан бири. Ўрта аср манбаларига кўра, Б. тоҳирийлардан Абдуллоҳ ибн Тоҳирга 826 — 827 й.ларда 7300 дирхам микдорида хирож тўлаган. Бу жуда катта микдордаги хирож бўлиб, Вашгирд туманиниқидан 7 марта ортик, Хутталон вилоятиникидан (12 минг дирхам) бир оз кам бўлган. Яъқубий ва Ибн Руста асарларида ҳам Басарон ш. номи учрайди. «Худуд ул-олам» да Басариг шаклида қайд этилиб, унга кўра 10-а.да Б. гўзал ва обод, аҳолиси жангари бўлган. Б. шаҳри ўрта асрларда Кофарниҳон ва Вахш дарёлари оралиғида; Ҳисорнинг жан.да ёхуд жан.-шарқида бўлиб, Ҳисор водийси б-н Кўлобни боғловчи қарвон йўлида жойлашган. Панжикентдан топилган «турк-суғдий» мис тангалардан бирида 7 — 8-а.лар бошида «Пасар» ш. ҳоқими томонидан зарб қилинган тангада Фарнбаг маъбудининг исми битилган. Илк ўрта асрларда Б. ёки Пасар шаҳри афтидан мустақил мулк бўлиб, Басарон ёки Пасарон деб аталган. 7-а.да уни турк малики бошқарган, эхтимол у Панжикент ҳоқими б-н қариндош бўлган. Бу ҳақда уларнинг исми ёнида «жамуқ» деган туркий сўзнинг бўлиши гувоҳлик беради. Бу сўз туркий унвон ёки машхур туркий уруғлардан бири «жамукин»нинг номи бўлиб, бу уруғ илк ўрта асрларда Тохаристонда ва Балх атрофида яшаган. Табарийнинг ёзишича, 706 й. Б. вилоятини Қутайба ибн Муслимнинг биродари Солиҳ забт этган. Бу жангда лашкарбоши Наср ибн Сайёр алоҳида жасорат кўрсатган, шунинг учун Солиҳ

унга шу вилоятда жойлашган Танжона кишлоғини инъом этади.

Шамсиддин Камолиддинов.

БАСИЛЕЙ (басилевс) — 1) Пилос битикларига кўра, Микен даврида кичик қишлоқ ҳоқими; 2) Гомер достонида — қабила ёхуд қабилалар иттифоқи раҳбари. Дастлаб сайлаб қўйилган, сўнгра ҳоқимият мерос бўлиб ўтган; 3) Спарта шохларининг икки унвонидан бири; 4) Афинада—дастлаб қабила ёхуд қабилалар иттифоқи бошлиғи, сўнгра 2-архонт; 5) Юнон ва македон шохларининг эллинистик мамлакатларидаги унвони ва умуман юнон адабиётида шохни англатувчи атама; 6) Византия ва Рим императорларининг Августдан бошлаб олган унвони.

БАСК ТИЛИ — басқлар тили. Басқлар мамлакатининг расмий тили (испан тили б-н бир қаторда). Генеалогик таснифларда ажралиб қолган тил сифатида қаралади. Б. т. Кавказ тиллари б-н боғлиқ деган фикр мавжуд. Ёзуви логин алифбоси асосида.

БАСКАКОВ Николай Александрович (1905—1996.20.8, Москва) — туркийшунос олим. Қорақалпоғистонда (1960), Туркменистонда (1962), Қозоғистонда (1967) хизмат кўрсатган фан арбоби, филол. фанлари дри (1950). Фин-угор жамятининг мухбир аъзоси (Финляндия, Хельсинки, 1967), Урал-Олтой жамятининг фахрий аъзоси (Гамбург, 1968). Москва давлат ун-тини тамомлаган (1930). Илмий ишлари қорақалпоқ тили, унинг сўз туркумлари ва сўз ясалишига бағишланган. Б. ўзбек, қорақалпоқ, нўғой, хакас, татар, олтой, қораим, уйғур, туркман ва б. туркий тилларга оид кўплаб дарслик, грамматик очерк ва услубий қўлланмалар муаллифи.

Ас: Каракалпакский язык, фонетика и морфология, М., 1952; Тюркские языки, М., 1960; Введение в изучение тюркских языков, М., 1967.

БАСКЕТБОЛ (инг. basket — сават, ball — тўп) — спорт тури, 3,05 м баланддаги саватли ҳалқага тўпни қўлда ташлаб ўйналадиган жамоа ўйини. Б. машғулоти ва мусобақалари учун тўртбурчак майдонча (ўлчами 26x14 м) ёки зал (бал. 7 м) талаб қилинади. Ҳар бир жамоада 12 нафардан ўйинчи бўлиб, майдонга бир йўла ҳар жамоадан 5 тадан ўйинчи туширилади (бу ўйинчилар алмаштирилиши мумкин). Қайси жамоа рақибининг саватига кўп тўп туширса, ўша ютган ҳисобланади. Уйинда саватга туширилган тўп учун 2 очко, жарима белгиланганда туширилган тўп учун 1 очко, жаримадан ташқаридагиси учун 3 очко берилади. Эрақлар 40 мин., аёллар 36 мин., 15 — 16 яшар ўсмирлар ва қизлар 30 мин., 13 — 14 яшар ўғил ва қиз болалар 24 мин. ўйнашади. Ўйин 2 қисмдан иборат, орада 10 мин. дам олинади. Белгиланган вақтда жамоалар баравар очко олса, бирор жамоа ғолиб чиққунча 5 мин.дан кўшимча вақт берилади. Б. ватани АҚШдир (1891). Халқаро баскетбол федерацияси (ФИБА; 1932 й. тузилган)га 177 мамлакат аъзо (1991). Б. 1936 й.дан Олимпия уйинлари дастурига киритилган. 1950 й.дан Б. бўйича жаҳон чемпионати ўтказиб келинади. Б. Ўзбекистонда 1921 й.дан ўйнала бошлаган. Ўзбекистонлик Р. Салимова 2 марта жаҳон ҳамда олимпия ўйинлари чемпиони бўлган. Б. бўйича Ўзбекистон республика федерацияси олий лига жамоалари ўртасида мусобақалар ташкил этиб келмоқда. Олий лигада Самарқанд, Бухоро, Тошкент вилояти, Чирчиқ ш. ҳамда Сирдарё ва Навоий вилояти баскетболчилари мусобақалашади. Ўзбекистон терма жамоаси 1997 й. II Марказий Осиё ўйинлари — «Спрайт челленже» халқаро турнирининг ғолиби бўлди (терма жамоа бош устози А. Адисман, жамоа аъзолари З. Хабибулин, М. Ша-фенков, Р. Каримов, С. Демулин, Б. Миродилов, Т. Аббосов, В. Петрищев).

БАСКЛАР (ўзларини эускалдунак деб аташади) — Испания (950 минг), Франция (140 минг)даги халқ. Шунингдек Лотин Америкаси мамлакатларида ҳам яшайди. Умумий сони 1,25 млн. киши (1992), баск тилида сўзлашади, диндорлари — католиклар.

БАСКЛАР **МАМЛАКАТИ** (Баскония; баскча — Эускади) — Испаниянинг мухтор тарихий вилояти. Атлантика океанининг Бискай қўлтиғи ёнида. Майд. 7,3 минг км². Аҳолиси 2,1 млн. киши (1992), аксарияти басклар. Маъмурий маркази — Виктория ш. Бискай, Гипускоа ва Алава провинцияларини ўз ичига олади. Мил. ав. 1-а. — мил. 5-а. ўрталаригача басклар эгаллаган ҳудуд. Римга фақат номигагина қарам бўлган. Пиреней я. о.да вестгот ва араблар ҳукмронлиги даврида ҳам басклар мустақил, эркин бўлиб қолган; Реконкиста таянчи бўлган. 11 — 15-а. ларда Б. м. Наварра ва Кастилия ҳукмронлиги остида, 15-а. охири ва 16-а. ларда Испания давлати таркибига кирган ва 1876 й.гача маълум даражада ўз мухториятини сақлаб қолган. 1936 й.да мухтор р-н мақомини олди ва Б. м. деб номланди. 1939 й. да Б. м. мухторияти бекор қилинди. 1978 й.ги конституцияга биноан вақтинча, 1980 й. январдан яна доимий мухториятга эришди.

Табиати. Б. м. Кантабрия тоғларининг (мутлақ бал. 1000 — 1500 м) шарқий қисмида. Соҳил қисми тепаликлардан иборат. Иқлими мўътадил денгиз иқлими, йиллик ёғин 1200 мм. Дарёлари (Урумса, Дева ва Нервьон) қисқа ва сервус, Бискай қўлтиғига қуйилади. Тоғ ён бағирларида дуб, қора қайин, каштан ўсади.

Хўжалиги. Б.м. Испаниянинг иқтисодий жиҳатдан ривожланган вилояти. Қўрғошин, рух ва темир рудаси, каолин ва мрамор каби фойдали қазилмалари мавжуд. Қора металлургия саноати ривожланган. Турли хил машинасозлик: локомотивсозлик,

кемасозлик, станоксозлик саноати корхоналари бор. Б. м. — Испаниянинг электротехника ускуналари ишлаб чиқарадиган асосий рни, кимё (кокскимё), цемент, қоғоз, балиқ консерва саноатлари ҳам тараққий қилган. Саноат корхоналари асосан денгиз бўйида (айниқса Бильбао ш. ва унинг агрофида, Сан-Себастьян, Эйвар ш.ларида) жойлашган. Денгиз бўйи р-нлари гўшт-сут етиштиришга ихтисослашган, ички р-нларида кўпроқ деҳқончилик қилинади. Токчилик ва виночилик ривожланган. Денгиздан балиқ овланади.

БАСОВ Николай Геннадиевич (1922.14.12) — физик олим, квант электроника асосчиларидан бири, акад. Биринчи квант генератор — мазерни яратди (А. М. Прохоров б-н биргаликда). Илмий ишлари яримўтказгич лазерларига, қаттиқ жисмлардан бўлган лазерларнинг қудратли импульслари назариясига, частота квант стандартига, қудратли лазер нурланишининг модда б-н ўзаро таъсирига оид. Нобель мукофоти лауреати (1964; А. Прохоров ва Ч. Таунс б-н биргаликда).

БАСРА (араб. Бассора) — Ирокнинг жан.-шарқидаги шаҳар, Басра ливи (вилояти)нинг маъмурий маркази. Форс қўлтиғидан 90 км ичкарида, Ирокнинг Шатт ул-Араб дарёси соҳилидаги энг катта порти, соҳил бўйлаб 27 км га чўзилган. Аҳолиси 617 минг киши (1985). Шаҳар 637 ёки 638 й.да халифа Умар даврида (634 — 644) қурилган. 8—9-а. ларда халифаликнинг маданий ва иқтисодий маркази бўлган. Шаҳар 10-а.да бариди феодаллари, бувайҳийлар (947), 11-а.дан салжуқийлар ҳукмронлигида бўлган. 1258 й. мўғуллар қўлига ўтди, 1534 й.да Усмонлилар салтанатига қўшиб олинди. 1914 й. нояб.да Англия қўшинлари Б.ни босиб олди. 1-жаҳон уруши даврида Британияга қарам бўлган Ироқ давлати таркибида бўлди.

Мамлакат ташқи савдо муомаласининг

деярли ҳаммаси Б. орқали бўлади. Б. муҳим т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Халқаро аэропорт ва электростанция бор. Мамлакатнинг нефть қазиб олиш ва қайта ишлаш маркази. Кимё, тўқимачилик, целлюлоза-қоғоз, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Хунармандчилик ривожланган. Хурмо қуритиш ва уни четга чиқариш б-н машхур. Канал ва кўприклари кўплигидан Б.ни «Шарқ Венецияси» деб ҳам атайдилар. Ун-т бор. Қад. Б. харобалари сақланган.

БАССО ОСТИНАТО (итал basso ostinato — қатъий бас) — мусикада вариация шаклларида. Асарда ўзгарувчи юқори овозлар жўрлигида пастки (бас) овоз кўп марта такрорланишига асосланади. Қад. раке жанрлари (пассакалья, чакона)да ва улар асосида яратилган асарларда (мас, И. С. Бах, Д. Букстехуде, Д. Шостакович, П. Хиндемит ва б. ижодида) Б. о. шаклидан кенг фойдаланилган. Ўзбекистон композиторларининг асарларида ҳам қўлланилади: М. Тожиёвнинг 1-симфонияси (I қисм — «Пассакалья»), Ф. Янов-Яновскийнинг «Оркестр учун концерт»и (V қисм — «Бассо остинато»), Ик. Акбаровнинг «Самарқанд ҳикоялари» (IV қисм — «Шоҳизинда») ва б.

БАСТАИ НИГОР — Ўн икки мақом туркумида маълум шуъба номи. Маълумотларга қўра, унинг яратувчиси Нигор тахаллусли бастакорга нисбат берилган. Хоразм мақомларида Б. Н. (Бастанёр) чолғу қисми ўрин олган.

БАСТАКОР (форс— боғлаш, боғлов, машғулот, иш) — анъанавий, мумтоз мусика асарлари муаллифи. Мусулмон Шарқида мусанниф, муллаххин, охангсоз каби атамалар б-н танилган. Одатда бундай санъаткорлар ўз фаолиятида ижрочи (хонанда, кўпроқ созанда)лик ва ижодчиликни узвий боғлашган. Абу Наср Форобийдан бошлаб Дарвишали Чангий ва б.нинг мусикий рисолалари,

Абулфараж Исфаҳоний («Китоб улағони»), Арузий Самарқандий («Чохор мақола»), Алишер Навоий («Мажолис ун-нафоис»), «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад»), Давлатшоҳ Самарқандий («Тазкират уш-шуаро»), Зайниддин Восифий («Бадоеъ ул-вақоеъ»), Захириддин Бобур («Бобурнома») ва б.нинг асарларида ўнлаб Б.лар ҳақида тарихий таърифий маълумотлар мавжуд. Улар, гарчанд Б. атамасидан бевосита фойдаланишмасида, унинг асл маъносини очиб беришган. Оғзаки анъанадаги мусикий ижод соҳиблари турли давр ва мамлакатлар мусиқа илми ва амалиётида турлича номланиб келинган. Ўзбек ва тожиклар Б. (шунингдек, оҳангдон, навосоз ва б.), озарбайжон, арман ва турклар — ошик, қозоқ ва қирғизлар — оқин, кюйши, салсерэ каби атамалар ишлатишади. Т. Жалилов, Ю. Ражабий, Ф. Содиков, Н. Ҳасанов, И. Икромов, К. Жабборов, С. Капонов, Ф. Тошматов, М. Мирзаев, О. Ҳотамов, Ф. Мамадалиев, А. Исмоилов каби Б.лар танилган. Тожикистон, Озарбайжон ва Ўзбекистонда кўп овозли мусиқа асарлари муаллифи — композитор ҳам баъзан Б. деб юритилади. Яна қ. Бастакорлик.

БАСТАКОРЛИК - Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида анъанавий, мумтоз мусиқа услуби заминиди юзага келган бадиий анъана, ижодий касб тури, мусиқа ижодчилиги. Қуйидаги ижод шохобчаларини ўз ичига олади:

1) халқ орасида танилган муайян куй ёки ашула йўлининг ўзгача мустақил кўриниши (қайта оҳангга ва усулга солиб, муаллифлаштирилган намунаси)ни яратиш. Мас, Рост мақомининг «Ушшоқ» шўъбалари асосида яратилган «Ушшоқи Ҳожи» ёки «Самарқанд Ушшоғи I—II» (Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов), «Тошкент Ушшоғи I—II» (Мулла Тўйчи Тошмухамедов), «Ушшоқи Содирхон» (Содирхон Бобошарифов) каби асарлар;

2) маълум чолғу куйларнинг — ашула, ашула йўлларининг — чолғу

вариантларини яратиш (И. Икромов ашулалаштирган «Муножот», «Чўли Ирок» сингари);

3) бир неча куй, қўшиқ ёки ашулаларни умумлаштириб бир асар яратиш (Ҳ. А. Абдурасуловнинг «Бозургоний», «Бобочка» асарлари каби);

4) мустақил асарлар (ўтмишда асосан куй, қўшиқ ва ашула йўллари, ҳоз. даврда бошқа жанрларда ҳам) ижод этиш.

Ўрта Осиёда Б. тарихи қадимдан бошланади. Истеъдодли хонанда, созанда ва замонавий маънодаги бастакорлар Борбад Марвий (6—7-а.лар), Абдурахмон ибн Сурайж (? — 743), Абдуҳафз Сўғдий (? — 832) ва б. Яқин ва Ўрта Шарқнинг деярли барча мамлакатларида танилган. Абу Наср Форобий ва Абу Али ибн Сино сингари алломалар ҳам Б. б-н бевосита шуғулланишганлиги ҳақида маълумотлар бизгача етиб келган. Бу уларнинг илмий-мусикий асарлари амалиёт б-н узвий боғланишига асос бўлган. Ўзбек халқи орасида Б. айниқса Амир Темур ва темирыйлар, хусусан, Бобур ҳамда бобурийлар даврида мукаммаллашиб, илмий ва бадиий адабиётда агрофлича ўз тарихи ва таърифини топган. Б. анъанавий ижрочи (хонанда, айниқса созанда)ликдан туртки олиб, мақом ижодчилигига катта таъсир кўрсатди. Дастлаб (13-а.) ўн икки мақом, сўнгра (16—18-а.лар) унинг заминиди Шашмақом, Хоразм ва Фарғона — Тошкент мақом туркумлари шаклланишига сабаб бўлди. Мақом туркумлари таркибида ўнлаб чолғу («Сақили Ислимхон», «Сақили Ашқулло», «Мураббаи Комил», «Сақили Ниеъжонхўжа» каби) ва ашула («Самандарий», «Каримкулбеги» сингари) йўллари юзага келди. Б. санъати, айниқса, 15 — 16-а.ларда оммавийлашган: қатор шоир, олим ва б. айна пайтда бастакор ҳам бўлган. Абдурахмон Жомий «Имома» нақши (ёки «Нақши Мулло»)ни, А. Навоий бир қанча нақш ва пешравлар, Бобур «Чоргоҳ савти» йўлларидаги асарини ижод этган. Бу даврга келиб Б.нинг асосий жанр

ва шакллари, услуб ва усулларининг ривожига ўз қиёмига етди. Манбаларда, айниқса Дарвишали Чангий (16 — 17-а. лар)нинг мусикага доир рисолаларида (юқоридагилардан ташқари) амал, қавл, савт, чорзарб ҳамда жир, қор, тарона кўринишларидаги ўнлаб асарларнинг таърифи келтирилган, буларнинг ҳар бирида ижод қилган кўплаб бастакорларнинг номлари айтиб ўтилган. Самарқанд, Бухоро, Ҳирот, Тошкент, Хўжанд, Қўқон, Хива каби шаҳарларда хонандалик, аксариятида созандалик б-н бирга ўзига хос Б. мактаблари юзага келган. Мазкур ижодий мактабларнинг етук намояндлари ўз асарларида маҳаллий фольклор (айниқса, маросим ва лирик мавзудаги кўшиқлар), мақом, катта ашула ижрочилиги ва ижодкорлигига хос хусусиятларни сингдиришга ин-тилганлар. Б. ижоди ривожининг кейинги босқичларидан 19-а.нинг 2-ярми — 20-а. бошланиш даври диққатга сазовор. Мазкур босқичда Ҳожи Абдулазиз Абдурашулов (1852 — 1936) каби анъанавий услубда ижод этган бастакорлар б-н ёнма-ён Ҳамза ҳам ўзининг кўшиқларини яратди. Бу кўшиқларда шоир ўзбек мусика мероси табиати, оҳанг ва усулларини халқаро, қатор шарқ халқлари (озарбайжон, татар ва б.)нинг мусика фольклори хусусиятлари б-н узвий боғлади, марш, вальс каби жанрлардан кенг фойдаланди. 20-а. бошларида ўзбек бастакорлари Т. Жалилов («Доврук»), Ю. Ражабий («Ҳаммамиз», «Чаманзор» кўшиқлари) асарлари ўзбек Б. ижодининг бир-бирига улашиб кетишида ижобий роль ўйнади. 20 — 30-й.ларда таникли созандалар — чангчи М. Харратов, танбурчи А. Умаров, хонанда К. Отаниёзов, ғижжакчи М. Ниёзовлар ҳам давр руҳини тўлақонли ифодаловчи куй ва кўшиқлар яратишди. Асрнинг 2-чорагидан бастакорларимизнинг Ўзбекистон мусика маданиятига қўшган ҳиссалари ниҳоятда унумли бўлди. Хусусан 30 — 40-й.лардан ўзбек мусикали драмаси ва комедияси

шаклланишида, 50-й.ларда опера ривожига Т. Жалилов ва Ю. Ражабийлар ҳиссаси катта. 20-а. Ўзбек кўшиғи тараққиёти К. Жабборов, Ф. Содиков, И. Икромов, Н. Ҳасанов, С. Калонов, М. Мирзаев, Ф. Тошматов, сўнгги йилларда Ф. Мамадалиев, А. Исмоилов, Ў. Расулов, А. Дадаев каби бастакорлар ижодига шакл топди. Б. санъати аста-секин мусика таълими тизимига киритилмоқда, атоқли бастакорлар асарлари нашр этилиб, булар ижроси буйича махсус кўрик-танловлар ўтказилмоқда, айримларининг ижодига оид илк тадқиқотлар яратилмоқда. Бъзан, асосан кўп овозли мусика соҳасида ижод қилган композитор (Дони Зокиров, Сайфи Жалил, Дадаали Соаткулов каби) лар ҳам айнан Б. услубларида куй ва кўшиқлар яратишган.

Ад: Гафурбеков Т., Творческие ресурсы национальной монодии и их преломление в узбекской советской музыке, Т., 1987; Мусика ижодиёти масалалари, Т., 1997.

Тухтасин Гафурбеков.

БАСТАРДО — Португалиядан келтирилган винобоп узум нави. Тупи ўртача, бъзан заифроқ ўсади. Узум боши цилиндр конуссимон шаклда, кичик (бўйи 8 — 12 см, эни 6 — 8 см), тигиз, банди қисқа, вазни 90 — 120 г. Ғужуми майда (8 — 12 мм), думалоқ, қора, сершира, пусти пишиқ. Фаол ҳарорат йиғиндиси 2900 — 3100° бўлганда 145—150 кунда пишади. Сент.нинг 2-ярмида етилади, таркибидаги қанд 28 — 32% га етади. Ҳосиддорлиги 100 — 120 ц/га. Совуққа чидамай ўртача. Касаллик ва зараркунандаларга чидамай паст. Новдалари ўртача узунликда кесилиб, камроқ қолдирилади. Б. б-н Сапериави навини чатиштириб чиқарилган Магараҷ бастардоси нави (И. В. Папанов) кўпроқ экилади (қ. Ток.).

БАС-ТЕР — Гваделупа о.даги шаҳар, Вест-Индияда, Франция мулки бўлмиш Гваделупанинг маъмурий маркази.

Аҳолиси 53 минг киши (1990). Денгиз порти. Шакар, банан, какао, кофе, ваниль четга чиқарилади. Озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Шахарга 1643 й.да асос солинган.

БАСТЕР — Сенткитс ва Невис пойтахти. Сент-Кристофер (Сенткитс) о.да жойлашган. Аҳолиси 18,5 минг киши (1985). Денгиз порти. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Қанд-шакар 3-ди бор, ичимликлар и. ч. йўлга кўйилган. Савдо маркази. Туризм ривожланган.

БАСТИЛИЯ — Париждаги қалъа, 1370 — 1382 й.ларда қурилган; 15-а. дан давлат турмаси. Кўзғолон кўтарган халқ томонидан Б.нинг штурм қилиниши (1789 й. 14 июль) Буюк Француз инкилобини бошлаб берган (1880 й.дан ҳар йили Франциянинг миллий байрами сифатида нишонланади). 1790 й. Б. бузиб ташланган.

БАСТИОН (франц. bastion — мустаҳкам қўрғон) — атрофи мустаҳкам девор б-н ўралган, бешбурчак шаклида қурилган ҳарбий истеҳком. Б.да замбаракларни ўрнатиш учун махсус кўтармалар қурилади, мудофаа девори ва хандақнинг олди, ён томонини ўққа тутиш учун ўт очиш нуқталари ўрнатилади. Б. биринчи марта Италияда 15-а.да пайдо бўлган. Б. ўз вақтида зўр ва ишончли истеҳком вазифасини ўтаган. Б. 19-а. ўрталаригача қўлланилган.

«БАСФ» («Бадише анилин унд сода фабрик») — Германиянинг йирик кимё компанияси. 1865 й.да ташкил этилган. 1952 й.гача Германиянинг «И. Г. Фарбениндустри» кимё концернига қарашли бўлган.

БАТ — Таиланд пул бирлиги. 1 Б.=100 сатанг, 1928 й.да муомалага киритилган. Валюталар курси бўйича 25,1 Б.=1 АҚШ доллари (1994 й. охири).

«БАТ ИНДАСТРИС» (BAT Industries) - Буюк Британиядаги йирик озиқ-овқат компанияси. Жаҳондаги етакчи трансмиллий компаниялардан бири. 1902 й.да ташкил этилган. (Озиқ-овқат, косметика, қоғоз ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради.

БАТА — Экваториал Гвинеядаги шаҳар. Мамлакатнинг материк қисми — Рио-Мунининг маъмурий маркази. Аҳолиси 24 минг киши (1985). Гвинея кўлтиғидаги йирик порт, четга кофе, какао, пальма мойи ва ёнғоғи чиқаради. Цемент ва тахта тилиш 3-длари бор.

БАТАК ТИЛЛАРИ — индонез тиллари оиласига мансуб тиллар гуруҳи. Шим. Суматранинг ички қисмида, асосан тоғли худудларида тарқалган. 4,5 млн. киши сўзлашади (1992).

БАТАКЛАР — Индонезияда (асосан Суматра о.да) яшовчи халқлар гуруҳи (тоба, каро, паклак, сималунгун, мандайлинг, ангола). 4,5 млн. киши (1992). Индонез тиллари таркибига мансуб тилларда сўзлашади. Диндорлари — мусулмон-суннийлар, тоба — протестантлар, каролар анъанавий эътиқодларга риоя қиладилар.

БАТАЛЬ ЖАНРИ (франц. bataille -жанг) — тасвирий санъатнинг уруш ва ҳарбий ҳаёт мавзуларини акс эттиришга бағишланган жанри. Жанг қўринишлари, ҳарбий юришлар, қуролли кучларнинг ҳаётини тасвирлаш Б. ж.да асосий ўринда туради. Аниқ жанг лавҳасини ифодалаш, унинг мазмунини очиб берилиши бу жанрни тарихий жанрга яқинлаштиради. Тасвирий санъатда жанг лавҳалари тасвири жуда қадимдан мавжуд. Подшо, фиръавн, шохларнинг зафарли юришларининг тасвирлари Қад. Шарқ санъатида, миниатюраларда, Хитой ва Кампучия деворий расм ва бўртма тасвирлари ва б.да кўп учрайди. Европа тасвирий санъатида

Б. ж. Италия рассомлари (П. Уччелло, Пьеро делла Франческо ва б.) ижодида ўз ифодасини топди. 15 — 16-алардан жанр сифатида шаклланди. Рассомлар жанг кўринишларини тасвирлаб, урушнинг кишиларга қанчалар офатлар ва бахтсизликлар келтиришини ёрқин лавҳаларда кўрсатдилар. Француз инқилоби (1789 — 94) ва Наполеон юришлари ҳам кўпгина рассомлар ижодида ўз ифодасини топди (А. Гро, Т. Жерику ва б.), испан рассоми Ф. Гойя, француз рассоми Э. Делакруа бу жанрда салмоқли асарлар яратди. Рус санъатида Б. ж. 18-адан ривожланиш босқичига ўтди. Рус рассомларидан В. Верещагин рус кўшинларининг Туркистонни мустамлакага айлантириш йўлидаги уруш ҳаракатларида қатнашиб, уруш офатларини гавдалантирган «Туркистон» туркумини яратган.

20-а.га келиб жаҳон урушлари даврида яратилган, уруш даҳшатлари, халқ бошига тушган қулфатлар, озодлик учун кураш ғояларини акс эттирган асарларда Б. ж., тарихий ва маиший жанрлар ўзаро уйғунлашиб кетди. Ижтимоий ва миллий озодлик ҳаракатлари Б. ж.да бурилиш ясади, унинг имконият доирасини кенгайтди, бадиий мазмунини бойитди.

Ўзбек тасвирий санъатида бу жанрнинг сарчашмалари қадимдан — археологик топилмалар (санъат намуналари) ва миниатюра санъатида кўринади. Қўлэзма китоблар безагининг ажралмас қисмига айланган мўъжаз расмларда базмлар, қабул маросимлари ва б. лавҳалар б-н бир қаторда жанг лавҳаларини тасвирлаш қатъий анъанага айланган. Бехзод, Муҳаммад Мурод Самарқандий ва б. мусаввирлар жанг лавҳаларини ўзига хос тарзда тасвирлаган. Шунингдек ёзма манбаларда таъкидланишича, Амир Темур саройи деворларига соҳибқироннинг қахрамонлик юришларини акс эттирган жанг лавҳалари ишланган. 20-а. рассомлари ижодида миллий озодлик

учун кураш, 2-жаҳон урушидаги халқнинг жасорати, ватанпарварлиги ёрқин ифодасини топди. М. Набиев, Ў. Тансиқбоев, З. Фахриддинов, А. Алимўхамедов ва б. ўзбек рассомлари ижодида жанг манзараларини акс эттирган асарлар, шунингдек маҳобатли санъатда ҳам бу жанрга мансуб лавҳалар бор (жумладан, Ч. Аҳмаровнинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти биносидаги деворий расмлари, темпера, 1969).

Неъмат Абдуллаев.

БАТАЛЬОН (франц. bataillon) — курукликдаги, ғаво-десант ва денгиз пиёдалари кўшинларидаги асосий тактик ҳарбий бўлинма; мотоўқчи (пиёда, мотоўқчи), танк, денгиз пиёдалари, алоқа, автомобиль ва б. Б.лар бўлади. Одатда полк (бригада) таркибига киради ёхуд кўшилма (бирлашма)даги алоҳида ҳарбий қисм бўлиши мумкин. 3 — 4 рота ва б. бўлинмалардан таркиб топади.

БАТАРЕЯ (франц. batterie, batterie — урмоқ) — артиллерия қисмлари ва ҳарбий кемаларда 2 — 4 ёки ундан кўпроқ тўплардан иборат артиллериянинг биринчи ўт очувчи ва тактик бўлинмаси. Иккита ўт очувчи ва битта бошқариш взводидан иборат. Полк (дивизион) таркибида ёки алоҳида бўлиши мумкин. Б. ёпик ва очиқ позициядан ўт оча олади. Артиллерияда тўп, гаубица, миномёт, ҳавога отадиган, танкларга қарши ҳужумда бошқариладиган реактив снарядлар Б.си бўлади. Оптик разведка, метеорология, суратга олиш, топография, радиотехника, прожектор ва б. Б.лар ҳам бўлади.

БАТАРЕЯ — бир хил турдаги электр аккумуляторлари, конденсаторлари ёки иситиш радиатори, иситиш асбоблари ҳамда аппаратлари ва б.нинг биргаликда ишлаши учун маълум тизим асосида бирлаштирилган қурилма. Жумладан, аккумулятор элементларини ўзаро

кетма-кет, параллел ёки аралаш схемаларда улаб, аккумуляторлар батареяси ҳосил қилинади. Кетма-кет улашда унинг электр юритувчи кучи (ЭЮК) барча элементларининг ЭЮК йиғиндисига, зарядсизланиш токи эса бир элементникига тенг бўлади. Параллел улашда унинг ўтказувчанлиги ва, демак, зарядсизланиш токи ҳам ошади. Аралаш улашда Б.дан олинadиган қувватни ошириш мумкин. Умуман, Б. тузишда ички қаршилиги кичик бўлган элементлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. 1997 й. АҚШда яратилган электромобилда қўлланилган. Б. унинг 1500 км масофани ўтишига имкон беради.

БАТАТ, ширин картошка (*Ipomoea batatas*) — печакдошларга мансуб, кўп йиллик иссиқсевар ўсимлик. Вагани Мексика ва Марказий Америка. Озиқ-овқат сифатида консерва, крахмал-киём ва спирт саноатида ишлатилади. Қадимдан Хитойда ҳам экиб келинган. Япония, АҚШ, Испания, Ҳиндистон ва 5. мамлакатларда экилади, шунингдек Закавказье, Ўрта Осиё (Туркменистон, Тожикистон) да ўстирилади. Ҳосилдорлиги 200 — 300 ц/га. Б. картошкаси қаламчасидан кўпайтирилади. Фев.—март ойларида иссиқхоналарда картошкасидан чиққан ўсимталардан қаламча тайёрлаб, парникларда илдиз оттирилади. Кўчатлари май ойида қатор орасини 70 — 80 см, қатордаги туп орасини 30 — 40 см қилиб ўтқазилади. Кўчат атрофи юмшатилиб, ўғитлаб турилади, 12—14 марта суғорилади. Сент.—окт. ойларида палаги ўрилиб, кейин картошкаси кавлаб олинади. Палаги (кўк ҳолида, қуритилгани, силослангани) чорва учун яхши озуқа ҳисобланади.

БАТАШ, ботош — ўзбек қабилаларидан бири. Б.лар 18 — 19-а. ларда Бухоро хонлигининг сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган. В. Радловнинг ёзишича, манғитлар сулоласидан бўлган

Бухоро хони тахтга ўтирар экан, уни 4 қабил вакиллари кигизга ўтқазиб 4 томонидан қўтарганлар. Бу қабилалар — минг, аллот (арлот), баҳрин ва Б. бўлган. 19-а.нинг 70-й.ларида Қашқадарё вилоятида 5 минг Б. бўлган. Б.лар ўтрок ҳолда Бухоро, Сурхондарё вилоятларида ҳам яшаган. Б. ўзбек миллати таркибига кирган.

БАТИАЛЬ (юн. bathys — чуқур), батиаль зона — Дунё океанининг г сублитораль ва абиссаль (чуқур) қисмлари оралигидаги зона (ч.к. 200 м дан 3000 м гача). Геоморфологик жиҳатдан материк ён бағри зонасига тўғри келади. Океан майдонининг 1/5 қисмини Б. эгаллайди. Б.да океан туби рельефи жуда нотекис; сув т-раси ва шўрлиги йил давомида деярли ўзгармайди. Чуқур сув остида яшашга мослашган балиқлар, моллюскалар ва б. жониворлар учрайди. Организмлар орасида хайвонлар кўпроқ. Ёруғлик кам бўлганидан ўсимлик жуда оз (қ. Батиаль ётқизиклар).

БАТИАЛЬ ЁТҚИЗИКЛАР - денгиз ва океан чўқиндилари. Материк ён бағри ёки шельф зонасида йиғилади. Б. ё. 200 — 3000 м чуқурликда учрайди. Б. ё. Дунё океани майдонининг қарийб 20%ини қоплаган. Асосан қуруқликдан келтирилган терриген ётқизиклардан ҳосил бўлади. Кўк, яшил, қизил ёки кулранг вулкан ва оҳақтош гилларидан, чуқур сув ости қуми, баъзан шағалдан иборат.

БАТИСКАФ (юн. bathus — чуқур ва skaphos — кема) — чуқур сув остида океанографик ва б. тадқиқотлар олиб бориш учун мўлжалланган ўзи юрар аппарат. Сувдан энгил суюклик (бензин) тўлдирилган корпус ва пўлат шар (гондола)дан иборат. Корпусида балластлицистерналар ва аккумуляторлар батареяси бор. Гондоласида Б. экипажи (1 — 3 киши), бошқариш аппаратлари, ҳаво алмаштириш тизими, радиостанция,

ультратовуштелефони, телевизионкамера ва и. т. асбоблари бўлади. Ташқарисига ёриткичлар ва эшак винтли электр двигателлар ўрнатилади. Замонавий Блар грунт намунасини оладиган курилмалар, фотоаппаратура ва сув ости ишларини бажариш учун масофадан туриб бошқариш манипуляторлари б-н жиҳозланади. Қаттиқ балласт (одатда, пўлат питралар)ни ташлаб юбориш ва маневр цистернасида бензинни тўкиш йўли б-н Б.нинг сузувчанлиги ростланади. Дастлабки Б. (ФНРС-2) ни Швейцария олими О. Пиккар 1948 й.да ясаб, синаб кўрган. О. Пиккар угли Жак б-н 1953 й.да «Триест» Б.ида 3160 м чуқурликка тушган. Ж. Пиккар ва Д. Уолш 1960 й.да такомиллаштирилган «Триест» Б.ида Тинч океандаги Мариана ботиғининг энг чуқур (тахм. 11 минг м) жойига тушишган.

БАТИСТ (франц. batiste) — жуда ингичка пишитилган ипдан полотноли урилишда тўкилган газлама. Зиғир ёки пахта толасидан олинадиган иплардан тўкилади. Оқ ёки ҳар хил оч рангда бўлади. Б.дан ёзги кўйлак, ич кийим, чойшаб, ёстиқ жилдлари ва б. буюмлар тикилади.

БАТМАН — Туркия жан.-шарқидagi шаҳар. Дажла дарёси ирмоғи соҳилида. Аҳолиси 147 минг киши (1990). Б.дан т. й. ўтган. Нефтни қайта ишловчи корхоналар бор.

БАТНА — Жазoirнинг шим.-шарқидagi шаҳар, Батна вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 182 минг киши (1987). Савдо-саноат маркази. Тўқимачилик ф-каси, тери ошлаш, қурилиш материаллари и. ч., озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Шаҳарга 1844 й. асос солинган. Шаҳар яқинида қад. Рим даврига оид Тимгад ш. харобалари сақланган.

БАТОЛИТ (юн. bathos — чуқурлик,

lithos — тош) — чуқурликда ётувчи магматик тоғ жинсларининг жойланиш шакли. Б. асосан гранитоидларнинг йирик массивлари (қарийб 200 км²)дан иборат. Ер пусти бурмали областларининг чўкинди қатламлари орасида ётади. Нураш натижасида Б.нинг айрим қисми баъзан ер юзига чиқиб қолади. Геофизик тадқиқотлар натижасида барча гранит жисмларнинг шаклан турлича жой олиши ва чегараланган қалинликка эга бўлиши аниқланган. Энг йирик Б.лар Американинг Кордильера тоғларида, Ўзбекистондаги тоғлар (Нурога, Қоратепа, Зирабулок, Ҳисор, Чатқол-Қурама)да ҳамда Қозоғистон, Украина, Кавказда бор. Б. тарқалган р-нларда вольфрам, молибден, олтин, темир конлари учрайди.

БАТОМЕТР — сувнинг кимёвий ва физикавий хоссаларини текшириш, ундаги органик ҳамда аорганик кўшилмаларини аниқлаш мақсадида табиий сув ҳавзаларидан муайян чуқурликда намуна оладиган асбоб. Тез тўладиган ва секин тўладиган хиллари бўлади. Тез тўладиган денгиз Б. ичи бўш металл цилиндр бўлиб, қопқоқ ва термометр б-н таъминланади. Оддий шиша идиш секин тўладиган Б. вазифасини ўтайди. Шиша идиш маълум чуқурликка туширилиб, тикини махсус чилвир ёрдамида очилади ва сув тўлгач, тортиб олинади. Булардан ташқари туб (чуқурлик) Б. ҳам бўлади. У б-н дарё тубидаги окизиклар тутиб олинади ва сувдаги муз кристаллари миқдори ўлчанади.

БАТОН-РУЖ - АҚШ жан.даги шаҳар. Луизиана штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 220 минг киши (1990). Миссисипи дарёсининг куйи оқимидаги океан кемалари кира оладиган порт. Нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси (синтетик каучук, турли органик химикатлар, минерал ўғитлар), рангли металлургия саноатининг йирик

маркази. Алюминий оксиди (глинозём) тайёрланади. Шаҳар атрофидаги конлардан нефть, газ, олтингугурт қазиб олинади. Қ. х. ва ўрмон маҳсулотлари қайта ишланади. Ун-глар бор. Шаҳарга 1719 й.да асос солинган.

БАТОРИЙ (Batory) Стефан (1533.27.9 — 1586.12.12, Гродно) — Польша қироли (1576 й.дан), саркарда. Ливон уруши (1558 — 83) қатнашчиси. Вильно ш.да 1579 й. академия барпо этган (кейинчалик Вильнюс ун-ти.).

БАТТЕРФЛЯЙ (инг. butterfly, айнан — капалак) — спортча сувда сузиш усули, бунда сувда кўкракда турган ҳолда қўлларни барабар айланма шаклда ҳаракатлантириб сузилади, оёқлар брасс усулидагидек ҳаракатлантирилади. 1934 й.да пайдо бўлган. 1952 й.гача брасснинг бир тури ҳисобланган. 1953 й.дан Халқаро ҳаваскорлик сувда сузиш федерацияси (ФИНА) қарорига кўра мустақил спорт турига айланган. Шу йлдан Б.нинг такомиллаштирилган кўриниши — «дельфин» пайдо бўлади. Олимпия ўйинлари дастурига 100 м (1968 й.дан — эркаклар, 1956 й.дан — аёллар ўртасида) ва 200 м (1956 й.дан — эркаклар, 1968 й.дан — аёллар ўртасида) масофага сузиш киритилган.

БАТТОНИЙ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Жобир (858 — Баттон (Сурия) — 929) — фалакиётшунос ва риёзиётчи. Раққа ва Бағдодда ижод қилган. Европада Albategnius номи б-н машҳур. «Синуслар жадвали тузишнинг мавҳум усуллари баёни» («Тажрид усул таркиб ал-жуй-уб»), «Ас-Сабий зиж» («Аз-Зиж ас-Са-биъ») каби асарлари маълум. Б. «Ас-Сабий зиж»да 1/2 дан оралатиб котангенслар жадвалини берган. Унда Қуёш ва Ойнинг қарамақарши туриш жадвали, 273 та жойнинг географик координати, 533 та юлдузнинг жадвали ва б. хам берилган. Бу асар Европада ҳам тригонометрия

фани ривожига катта ҳисса қўшди. Ойнинг кўринадиган томонидаги битта кратер Б. номи б-н аталган.

Ад.: Матвиевская Г. П., Розенфильд Б. А., Математика и астрономия мусулманского средневековья и их труды (VIII — XVII вв.), М., 1983; Бородин А. И., Бугай А. С., Вўдаюхияся математики, Киев, 1987.

БАТУМИ — Грузия Республикасидаги шаҳар (1878 й.дан), Ажария Республикаси пойтахти (1921 й.дан). Қора денгиз соҳилидаги йирик порт, курорт шаҳар ва саноат маркази. Боку — Батуми т. й.нинг охири ст-яси. Жан.да Туркия б-н чегарадош. Аҳолиси 137 минг кишидан зиёд (1999). Б.нинг иқлими илиқ, нам субтропик. Ўртача йиллик т-ра 14°, авг. да ўртача т-ра 23°, янв.да 6,4°; йилга 2500 мм ёгин ёғади. Шаҳар ўрта асрларда Батоми деб юритилган. 17-а.да Усмонли турклар салтанати таркибига кирган. Берлин шартномасига кўра 1875 й.да Россияга қўшиб олинган.

Нефть қайта ишланади, машинасозлик (кемалар, нефть ва чой саноати учун жиҳозлар, трансформатор, электрокар ва б. ишлаб чиқарилади), озик-овқат (чой, тамаки ф-калари, цитрус мевалари маҳсулотлари кти ва б.), енгил (кўн пойабзал ва тикувчилик и. ч. бирлашмалари) саноатлари ривожланган. Техник резина буюмлари, кимё-фармацевтика, кофеин з-длари бор. Пед. ин-ти, 2 театр, 2 музей, аквариум-дельфинарий бор. Б. ботаника боғида тропик ва субтропик минтақаларга хос ўсимликлар ўстирилади. Шаҳар яқинида Махинжаури, Зелёний Мис (Яшил бурун), Цихисдзири, Кобулети курортлари жойлашган.

БАТУН ПИЁЗИ (*Allium fistulosum* L.) — кўп йиллик сабзавот экини. Бош пиёз хосил қилмайдиган, асосан, барраси (барги) учун экиладиган пиёз тури. Ватани Хитой ва Монголия. Бир жойда 3—4 йил ўсади. Барги 25 — 30 см га етганда

йиғиштириб олинади. Ҳосиддорлиги 300 ц/га. Таркибида С витамини кўп. Кўк ҳолида истеъмол этилади. Уруғи ва бачкидан кўпайтирилади. Ўзбекистонда барра пиёз сифатида экилади.

БАГУТ (батуд) (франц. batoude, итал. battuta, айнан — зарба) — тўртбурчак шаклли, атрофи пўлат пружиналар ёки резиналар б-н маҳкам тортилган «сим кроват»га ўхшаш сакрашга мўлжалланган анжом. Ундан акробатлар, сувга сакровчилар, гимнастлар фойдаланади. Б.нинг уз. 5 м, эни 1,5 м, поддан бал. 1,2 м. Б.да сакраш (якка ва синхрон жуфтлик) — спорт тури. АҚШда келиб чиққан. Халқаро федерацияга 1964 й. асос солинган, 40 га яқин мамлакат аъзо (1991). 1964 й.дан жаҳон биринчилиги ўтказиб келинади.

Ўзбекистонга Б.да сакраш (трамполин) янги спорт тури сифатида 1972 й. кириб келган. 1984 й. Тошкентдаги 3-болалар ва ўсмирлар спорт мактабида илк бор Б. бўлими очилди. Т. Мироқилов Б.дан биринчи спорт устаси бўлди (1981). Ўзбекистонлик Д. Поляруш ўсмирлар ўртасида Европа чемпионатининг олтин медалини қўлга киритди (1987). Яна беш марта шу китъа биринчилиги ғолиби бўлди. 1990 й. Германияда бўлган жаҳон чемпионатида 2 олтин ва 1 кумуш медаль олди, 1997 й. эса Канадада иккинчи марта жаҳон кубогини қўлга киритди. Спортнинг ана шу турида эришган муваффақиятлари учун Д. Поляруш хизмат кўрсатган спорт устаси, Н. Жихарева (Н. Айдинова) «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган тренер» унвонига сазовор бўлган (1991).

БАТЬ Лидия Григорьевна (1900—1985) — рус ёзувчиси ва танқидчиси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1970). Ижодини хибъюя, очерк ва тақризлар ёзишдан бошлаган, кейинроқ қиссалар ёзган. А. И. Дейч б-н ҳамкорликда ёзган икки қиссаси: «Фритъоф Нансен» (1936),

«Тарас Шевченко» (1939) дан сўнг «Буюк истеъдод» (1958), «Ҳақиқат учун раҳмат» (1961), «Денгиз хайқиради» (1967), «Унутилмас учрашувлар» (1970) каби асарларни яратди. Унинг ўзбек халқи ҳаёти ва адабиёти б-н яқин алоқаси Тошкентда (1942 — 44) яшаган йилларида бошланган. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган «Ҳаёт бўстони» (1948) қиссаси Б. адабий фаолиятида муҳим ўрин тутади. Ҳамза, Ғ. Ғулום, Х. Олимжон, А. Қаҳҳор, Зулфия, А. Мухтор ва б. ижоди ҳақида мақолалар, очерклар, тақризлар ёзган. М. Қўшжонов б-н ҳамкорликда яратган «Ойбек» (1966) танқидий-биографик очерки ўзбек адабиёти тараққиётига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган. И. Султонов б-н ҳамкорликда Ҳамзанинг «Майсаранинг иши», «Паранжи сирлари» (1951), В. Смирнова б-н ҳамкорликда Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» (1958), «Меҳробдан чаён» (1961) асарларини рус тилига таржима қилган.

БАУЭР (Bauer) Бруно (1809.6.9, Эйзенберг — 1882.13.4, Риксдорф) — немис файласуфи, илк христианликнинг тадқиқотчиси. Инсоннинг мақсади коинотнинг ботиний моҳиятини юзага чиқаришдан иборат, унинг ахлоқ-одоби ҳам айни шу мақсад б-н белгиланиши зарур, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, дунё асосида «ўз-ўзини англаш» ётади. Б. инсон онгини илоҳийлаштиради ва тарихни ҳаракатга келтирувчи куч ақлий фаолият, деб ҳисоблайди. Асосий асарлари: «Иоанн инжилининг танқиди» (1840), «Синоптик инжиллар танқиди», 1 - 3-жилд (1841 - 42).

БАФОЕВ Мустафо (1946.10.11, Когон тумани Ганчкаш қишлоғи) — композитор ва дирижёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1995). Тошкент давлат консерваториясининг гижжак ижрочилиги (1969) ҳамда композиция (1977) ихтисосликлари бўйича тугатган. Бухоро мусика билим

юрти, Бухоро давлат педагогика интида ўқитувчи (1969— 79). 1979 й.дан Ўзбекистон телеради-окомпанияси қошидаги Д. Зокиров номидаги ўзбек халқ чолғулари оркестри дирижёри (1986 й.дан бош дирижёр ва бадий рахбари). Б. ижодига жанрлар хилма-хиллиги, мавзу (программа)ли ҳамда вокал мусикага мойиллиги, бадий унумдорлик хос. Унинг мусика услуги охангдорлиги, миллий анъаналарга ҳамда замонавий йўналишларга ижодий ёндашганлиги б-н ажралиб туради. Б. 5 та симфония, симфоник поэма, увертюра ва б. асарлар, 3 та концерт, 3 та опера («Умар Хайём», «Бухорои Шариф» телеопера-достон, «Ал-Фарғоний»), 4 та балет («Нодира», «Улуғбек буржи» телебалетлар, «Мозийдан нур» оратория-балет, «Буюк ипак йўли»), 7 та мусикали драма, кўпгина вокалсим-фоник асарлар, 100 дан ортик кўшиқ ва романс, байрам томошаларига, қатор театр ва радиоспектаклларга мусик[^] ёзган. Абдулла Қодирий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1997).

БАФФИН Уильям (1584 - 1622.23.1, Хўрмуз)—инглиз Арктика тадқиқотчиси. 1612 — 16 й.ларда Шим.-Ғарбий сувйўлагини топиш мақсадида денгизда сузган: 1615 й.да Гудзон қўлтигини, 1616 й.да Гренландиядан ғарбдаги денгизни (кейинчалик унинг номига қўйилган) тадқиқ қилган. Хейс я. о.ни (Гренландия), Канада Арктика архипелагидаги Элсмир, Девон оларининг қатта қисмини кашф қилган. Б. номига Гренландия ортидаги денгиз, Канада шимолидаги орол (Баффин Ери) қўйилган.

БАФФИН ДЕНГИЗИ, Баффин қўлтиғи — Шим. Муз океанидаги ярим ёпиқ денгиз. Гренландия б-н Канада Арктика архипелагининг шарқий қирғоқлари ораллиғида. Атлантика океани б-н Дейвис бўғози орқали туташади. Майд. 530 минг км². Ўртача чуқ. 861 м,

энг чуқур жойи 2414 м. Сувнинг устки қатламидаги т-ра ёзда 4 — 5°, қишда —Г. Шўрлиги қишда 34‰, ёзда 30 — 32‰. Б. д. қишда сузиб юривчи музлар б-н қопланади. Ёзда музлар Б. д.нинг марказий ва ғарбий қисмидагина қолади. Асосий балиқлари — белуха, треска, сельд. Денгиз инглиз кутб сайёҳи У. Баффин номи б-н аталган.

БАФФИН ЕРИ — Канада Арктика Архипелагида энг йирик орол. Майд. 476 минг км². Оролда қарийб 3,4 минг киши яшайди. Б. е. архей ва протерозой бурмаларидан тузилган. Шим. Америка қалқонида жойлашган. Шарқий қирғоқлари баланд (2591 м гача) ва фьорд кўп; ғарбий қирғоқлари паст. Оролнинг кўп қисми ясситоғ ва айрим тоғлардан иборат. Ғарбида ботқоқлик ва кўл кўп. Иқлими совуқ ва нам. Қор кўп ёғади. Тоғларда музликлар бор. Арктика ва тоғ тундраларидан иборат. Ўсимликлари — йўсин, лишайник, тундра буталари. Ҳайвонлари — лемминг, қуғб тулкиси, кутб қуёни. Асосий аҳоли пункти — Фробишер-Бей. БАХ Алексей Николаевич [1857.5(17).3, Золотоноша ш. — 1946.13.5, Москва] — рус биокимёгар олими, акад. (1929). 1885 — 1917 й.ларда мухожирликқа яшаган. Биокимёгарлар мактабининг асосчиси. Илмий ишлари фотосинтез химизми, ҳужайрадаги оксидланиш жараёни ва ферментлар ҳақидаги таълимотга бағишланган. Пероксидларнинг ассимиляцияда иштирокини Урганиш асосида секин оксидланишнинг пероксид назари-ясини яратган.

БАХ (Bach) Иоганн Себастьян (1685.21.3, Эйзенах - 1750.28.7, Лейпциг) — буюк немис композитори, маш-хур орган ижрочиси, барокко даври ҳамда полифония услубининг йирик намояндаси. Б. ижодида олдинги давр мусика жанр йўналишлари (шу жум-ладан, хор поли-фонияси, протестант хорали, орган мусикаси, итальян операси, клавесин ва

клавир мусикаси) умум-лаштирилиб, ўз бадий якунини топган. Б. мусикасида полифония йуналишлари б-н гомофония тизимлари узаро қоришиб ягона услуб вужудга келтирган. Б. меросига мингдан зиёд асарлар қиради, улар асосан орган мусикаси, клавир, скрипка ва б. чолғулар учун асарлар ҳамда вокал, вокал-драматик жанрлари ва б. Б. ижодида орган муҳим ўрин тутди. У органнинг янги имкониятларини очиб берди, орган прелюдияси, фантазия, токката каби жанрларини фуга б-н бирлаштирди. Орган учун ёзилган «Прелюдия ва фуга с-moll», «Фантазия С-dur», «Токката ва фуга», «Пассакалья» ва б. асарлари жаҳон мусикаси хазинасидан ўрин олган. Б. биринчи бўлиб клавир учун концерт асарларини яратиб, янги услуб кашф этди (сюиталар, «Хроматик фантазия ва фуга», «Итальянка концерт» ва б.). Клавир мусикаси соҳасида янги «тенг товушқаторли» тизимнинг афзалликларини «Яхши температуралашган клавир» тўплами мисолида намойиш қилди. Вокал, вокал-драматик мусика жанрларида Б.нинг 300 га яқин диний кантата, хорал ва ораториялари («Иоанн бўйича эхтирослар», «Матвей бўйича эхтирослар», «Н-moll катта мессаси», «Магни-фикат» ва б.) алоҳида ўрин тутди. Буларнинг мавзулари инжил китобидан олинган бўлиб, мазмунида инсонийлик, ҳаётдан завқланиш, юксак гўзалликка ин-тилиш, шоду хуррамлик б-н дард-алам ҳиссиётлари ўз аксини топган.

Ад.: Швейцер А., И. С. Бах, М., 1964; Друскин М., Пассивнў И. С. Баха, Л., 1972.

БАХИЕВ Амин (1937.15.5, Қорақалпоғистон Республикаси, Кегейли тумани) — геоботаник, эколог олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000). Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби. Биол. фанлари дри (1981), Қорақалпоғистон давлат пед. ин-тини тугатган (1961). Ўзбекистон ФА Қорақал-

поғистон филиали ботаника секторининг мудири (1972 — 83), филиал Президиуми раисининг илмий ишлар бўйича ўринбосари (1984 й.дан), айна вақтда геоботаника лаб. мудири, Табиий фанлар комплекс институти директори (1991 й.дан). Б. Амударёнинг куйи қисмидаги ўсимликлар қопламани ўрганган ва ҳамкорлиқда геоботаник хариталар тузиш усулларини иш-лаб чиққан (шу асосда «Амударё куйи қисмининг ҳозирги ўсимликлар қоплами» номли харита тузилган). Илмий фаолияти Орол денгизи агрофидаги ўсимликлар қопламани сақлаб қолиш ҳамда денгизнинг қуриши б-н боғлиқ муаммоларни бартараф этишга бағишланган.

БАХИЛЛИК — ахлоқ тушунчаси. Бирон шахснинг ўсишини, даражаси, обрў-эътибори ошишини, ютуғи, истеъдоди ва б.ни ич-ичидан кўра олмаслик. Б. шахсиятпараст, худбин ва кўнгли қора кишиларга хос хусусият бўлиб, одамлар ўртасидаги ижтимоий-ахлоқий муносабатларга салбий таъсир қилади, уларни бузади, жамиятдаги инсонпарварлик ва адолатга путур етказди, жаҳолатни кучайтиради. Бахил кишилар бошқаларни кўролмаганлигидан ташқари, уларнинг бахтсизлиги, нотинчлигини истайдилар. ўзгаларнинг муваффақиятсизлигидан, нотинчлигидан мамнун бўладилар. Б.ка азалдан ёмон назар б-н қаралган, халқ оғзаки ижоди намуналарида, ҳикоя, эртақ ва дostonларда у энг ярамас одат сифатида тасвирланган. Қуръони қарим ва ҳадисларда ҳам Б. ҳамма ҳаром ишларнинг ва ярамас хулқларнинг боши сифатида қораланган, сажий, ҳимматли, муруватли, феъли кенг инсон бўлишга даъват этилган.

БАХИЛТОҒ — Самарқанд вилоятининг шим.-ғарбидаги тоғ. Нурога тоғ тизимида, Оқтов тизмасининг ғарбий давоми. Уз. 50 км. Энг баланд жойи 2000 м. Ғарбга томон пасайиб боради (1000

м). Нурота тоғ оралиғи ботиғига қараган шим. ён бағри анча тик ва ўйдим-чукур. Б.нинг ўқ қисми қуйи палеозойнинг метаморфик оҳақтошларидан, этаклари бўр, палеоген ва кўпроқ тўртламчи давр ётқизикларидан ташкил топган. Юқори палеозой да юз берган герцин бурмаланишида курукликка айланган ва альп бурмаланиши даври (палеоген охири)да ювилган. Неоген (миоцен ва плиоцен)даги альп бурмаланишида емирилган. Шим. ён бағирларида тупроқ ва ўсимлик қопламлари мутлақо йўқ. Жан. ён бағирларида карбонатли жигарранг ва тўқ бўз тупроқлар тарқалган бўлиб, буғдойиқ, тоғ-райхон, кийикўт, тоғ пиёзи, шувоқ, коврак ва б. ўсади. Соилар оралиғидаги сувайирғичларда кўнғирбош, тоғтерак, каррак учрайди. Ён бағирларининг қуйи қисми дарасимон водийлар бўлиб, уларда фақат баҳорда вақтинча сув оқади. Оқхаргул, бодом, заркулоқ, туясингрэн каби ўсимликлар тарқалган. Тоғ ён бағирларининг ўйдим-чукурлиги, оқар сувларнинг йўқдиги ва яйловларда ўсимлик камлиги туфайли маҳаллий аҳоли уни Бахилтоғ деб атайдди. Чорвачилиқда аҳамияти кам.

БАХМАЛ, ола бахмал, духоба — майин, силлик, патли газлама. Патлари табиий ёки сунъий ипакдан, замини ип ёки канопдан тўкилади. Б. тўқишда иккита ўриш ипи ишлатилади: бири замин, иккинчиси эса пат ҳосил қилади. Иккинчи ўриш иплари биринчисидан 4 — 6 марта узун бўлади, чунки иш жараёнида бу иплар арқоқ ўрнига киритилган асос атрофида тугма бандлар ҳосил қилади, сўнгра бандлар махсус пичоқ б-н кесилганда хурпайиб, патлар ҳосил қилади. Ўзбекистон (Бухоро ва Самарқанд)да қадимдан ишлаб чиқарилади. Бобурнинг маълумотига кўра, Самарқанд жаҳондаги кўпгина мамлакатларга оч қизил Б. чиқариб сотган. Б. Ишлаб чиқариш Бухорода, айниқса, 19-а.да ривожланган. Б. кўпинча хандасий ва абрли нақшлар б-н

безатилган. Абрли Б.да нақшлар иккинчи ўриш ипларида ҳосил қилинади. Б. 20-а. нинг 20-йларидан тўқув дастгоҳларида ишлаб чиқарила бошлади. Ўзбекистон (Самарқанд шойи тўқиш ф-каси)да 50-й.лардан Б.нинг узун (6 мм) патли гижим духоба (пати бир текис бўлмай, гажимланган каби товланиб туради) ва тақир духоба (пати 1 — 2 мм) каби сийрақроқ тўқилган хиллари ишлаб чиқарилади. Кейинги йилларда Б. газламаларнинг силлик, гулдор, сиқик, босма ва б. турлари ишланмоқда. Замонавий Б.лар нақшлари тайёр газмол устига босилиши (абрбанди усули қўлланмаслиги) б-н 20-а. бошларигача тўқилган Б.лардан фарқ қилади. ф-када тўқилган Б.лардан кийим-кечак, дўппи, сўзана, гулкўрпа, зардевор, дастурхон, кўрпа ва кўрпачалар тайёрланади, ме-белларни қоплашда, интерьерларни бе-зашда ишлатилади.

БАХМАЛ ДАРАХТ, пўкак дарахт (*Phellodendron amurense*) — тошбақа-толдошлар (ругадошлар) оиласига ман-суб дарахт. Бўйи 25 — 30 м, танасининг диаметри 70 — 80 см га яқин; асосан Узоқ Шарқ, Жан. Сахалин, Япония ва Хитойда усади. 300 йилгача яшайди, пўстлоғи кулранг, бахмалсимон буж-майган, ичида оч сариқ пўкак қатлами бор. Шунинг учун пўкак дарахт ҳам де-йилади. Барглари патсимон мураккаб, карамақарши жойлашган, хиди қўлан-са. Меваси қора, майда, хидли. Ёғочидан фанер и. ч.да, пукагидан саноатда фойдаланилади. Луб қаватидан оч сариқ бўёқ ва танидлар олинади. Кўпинча хуш-манзара ўсимлик сифатида экилади. Ўзбекистонда ҳам ўстирилмоқда.

БАХМАЛ ТУМАНИ - Жиззах вияоядадаги туман. 1943 й. 8 майда ташкил этилган (1957 й. 12 окт.да Ғаллаорол ту-мани б-н бирлаштирилган эди, 1971 й. 31 авг.да қайта тузилди). Б. т. Ғаллаорол, Жиззах, Зомин туманлари, Самарқанд вилояти ва Тожикистон

Республикаси б-н чегарадош. Майд. 1,86 минг км². Аҳолиси 91,8 минг киши (2000). Б. т.да 1 шаҳарча (Усмат) ва 10 қишлоқ фукарolari йигини (Барлос, Бахмал, Боғишамол, Гулбулоқ, Муғол, Ойқор, Оқгош, Сангзор, Тонготар, Узунбулоқ) бор. Маркази — Усмат шаҳарчаси.

Т а б и а т и . Туман худуди, асосан, тоғ олди текисликлари ва тоғлардан иборат. Б. т.нинг жан. қисмида Туркистон тизмаси ва унинг шим.-ғарбий тар-моғи — Молгузар тоғлари жойлашган (энг баланд жойи 2621 м). Молгузар тоғлари б-н Туркистон тизмаси оралиғида Сангзор водийси бор. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси —5° дан —9* гача, июлники 25°, тоғли қисмида 15°. Йилига ўртача 300 — 750 мм ёғин тушади. Туман худудида Саъд Ваққос ота булоғи бор. Тупроқлари асосан тўқ тусли бўз тупроқлар ва тоғ жигарранг тупроқлар, тоғ ва баланд тоғ дашт тулроқлари, шаркида типик бўз тупроқлар тарқалган. Эфемер ва эфемероид, ксерофит ўсимликлари ўсади. Бугазор, арчазор, ёнғокзорлар учрайди. Бодом, ёввойи олма, олча, дулана бор. Б. т.нинг тоғ олди зоналарида йиртқичлардан, бўрсик, тулки, бўри, судралиб юривчилардан кўлбор илон, калтаксаклар, қушлардан каклик, ғур-рак ва б. учрайди. Б. тла Зомин тоғ-ўрмон давлат кўриқхонаси ташкил этилган.

Аҳолиси асосан, ўзбеклар (92,4%); шунингдек рус, козок, тожик, қирғиз ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 10 кишидан 25 кишигача тўғри келади.

Хўжалиги. Б. т.да мрамр кони, арақ-вино ва асфальт з-длари, босмахона, палое ва гилам тўқиш цехлари, қурилиш ташкилотлари бор. Туманда бўрдоқчилик фермалари, механизациялашган ўрмон хўжалиги мавжуд. Асосан ғаллачилик ва чорвачилик ривожланган. Қишлоқ хўжалигида суғориладиган ерлар 6,6 минг га, шу жумладан 0,4 минг га ерга сабзавот, 2 минг га ерга беда, 200 га ерга маккажўхори

экилади. Боғ, тоқзор, тутзор, ўрмонлар бор. Б. т.да 2 жамоа хўжалиги, 1 давлат хўжалиги, кооператив хўжаликлар, 330 га яқин фермер хўжалиги ва б. 12 хўжалик бор. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларига 65,7 минг қорамол, 122,2 минг Кўй ва эчки, 62,1 минг парранда бор (1999). Автомобиль йўллари уз. 460 км. 1999/2000 ўқув йилида 63 умумий таълим мактаби бўлиб, 2376.1 ўқувчи, 1 ли-цейда 500 ўқувчи таълим олди. 45 мактабгача тарбия муассасаларида 3000 га яқин бола тарбияланади. 15 клуб, маданият уйи, «Бахмал» ашула ва раке хаваскорлик ансамбли, «Қайнарбулоқ» кўғирчоқтеатри, «Бахмал хандаси» миниатюра хаваскорлик театри, 415 ўринли касалхона, 41 тиббий пункт, 15 амбулатория бўлиб, уларда 158 врач, 736 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. «Бахмал ҳаёти» туман газетаси чиқади (адади 1500).

БАХМАЛСОЙ — Жиззах вилояти Ғал-лаорол туманияга сой. Туркистон тиз-масининг шим. ён бағридан бошланади, Жилойча қишлоғи ёнида Кўкжарсой (Сангзорнинг ўнг ирмоғи) га қуйилади. Уз. 10 км. Водийси тор. Б. асосан булоқ, ёмғир ва қор сувларидан тўйинади. Баҳорда серсув, езда баъ-зан қуриydi. Б. водийсидаги Кўкжар қишлоғида пансионат бор.

БАХМАНЁР Абул Ҳасан Марзубон ўғли (? — 1067) — озарбайжон файласуфи. Ибн Синонинг шоғирди. Форобий ва Ибн Сино таълимотларини ҳимоя қилган ва ривожлантирган. Исломи ақидаларини асослашда аристотелизм ва неошгатонизмдан фойдаланган. Б. мавжудот ҳақида пантеистларча фикр юритган (к-Пантеизм). У оламни «бошланғич рухий сабаб» — Аллоҳдан келтириб чиқаради ва эманация асосида тушунтиради; барча мавжуд нарсаларни ўрта аср фалса-фасида кенг тарқалган тушунчалар — вужуди мумкин, вужуди вожиб асосида талкин этишга ҳаракат

қилади. Б. билиш назариясида ақлий билишни ҳимоя қилиб, рационализмни ривожлантирди. Б.нинг «Мабод аттабиат («Метафизика») ва «Маротиб ал-мавжудот» («Мавжудотнинг мартабалари»)(Қоҳира, 1911, араб тилида; Лейпциг, 1851, немис тилида) асарларида мавжудот ва билиш масалалари қараб чиқилган. «Китоб аттаҳсил» («Таҳсил китоби») ва «аз-Зийнат» («Зийнатлаш») асарлари мантиқ илмига, «ал-Бахжад ва ас-саодат» («Гўзаллик ва бахт») китоби ахлоқ масалаларига бағишланган. Б. б-н Ибн Сино ўртасидаги фалсафий ёзишмаларнинг кейинчалик кўчирилган айрим нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

БАХМОЗОРСОЙ — Жиззах вилояти Бахмап туманидаг сой. Сангзор дарёсининг чап irmoғи. Қоратепа тоғи (Туркистон тизмаси)нинг шим. ён бағридан бошланади. Уз. 21 км, сув тўплаш майд. 44,6 км³, ўртача кўп йиллик сув сарфи 0,52 м³/сек. Б. асосан булоқсувларидан, баҳорда қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Тўлинсув даври мартнинг ўрталаридан июлнинг урталаригача давом этади. Б.да апр., май ойларида ўртача ойлик сув сарфи 2,5 м³/сек, баъзан 3,0 м³/сек га этади. Б. кўпинча куз ва қишда қуриб қолади. Баҳорда сой ўзанидан баъзан сел келади. Б. ҳавзасининг тоғли қисмида ўтлоқ ва арчазорлар бор.

БАХТ — маънавий-ахлоқий тушунча. Киши ўз фаолияти натижаларидан, ҳаётда қўлга киритган ютуқларидан тўла қониқиш, яшаш тарзидан мамунлик, муайян мақсадга етганлик, орзу-умиднинг ушалиши, беармонлик ҳолати сифатида намоён бўлади.

Б. қад. даврда эвдемонизм фалсафасининг асосий тушунчаси бўлган. Унинг вакиллари Б.га ҳаётнинг асосий мақсади, кишилар ин-тиладиган масрурликка эришилган ҳолатнинг, шод-хуррам бўлишнинг энг олий кўриниши

сифатида қараганлар. Аристотель, Эпикур, Диогенлар ҳам шундай тушунганлар. Форобий, Беруний, Ибн Сино, Саъдий, Навоий каби олим ва мутафаккирлар ижодида бу мавзу муҳим ўрин эгаллаган. Замонавий ўзбек адабиётида ҳам бу мавзуга катта эътибор берилмоқда.

Б. нисбий тушунча, мутлақБ. йўқ. Б.ни қандай маънода тушуниш шахснинг ижтимоий ўрнига, билими, ёши, дун-ёқарашига боғлиқ. Б. ҳақидаги кишиларнинг тасаввурлари ижтимоий тузум ва ундаги ижтимоий муносабатлар мажму-аси б-н узвий боғлиқ. Чинакам Б.ли бўлиш учун ҳар бир шахс эркин, тенг, ўз истеъдод ва қатъиятини ҳар томонлама намоён қилиши, моддий ва маъ-навий эҳтиёжларини қондириш имкониятига эга бўлмоғи зарур. Шунингдек, Б.га эришиш учун ҳар бир шахс жамиятда, оилада ўз ўрнини топган, бурч ва масъулиятни англаган бўлиши лозим. Одам ўз онги, тафаккури, дунёқараши, хатти-ҳаракати, хулқи, ақл-заковати б-н Б.ли бўлиш учун ннтилиши ва курашиши керак. Инсон ўз тақдирини халқ, Ватан тақдири б-н уйғунлаштиргандагина тўла Б.ли бўлиши мумкин.

БАХТ (1964 й.гача Великоалсксеевская) — Сирдарё вилоятигагм шаҳар (1980 йдан). Вилоятнинг шим.-шарқида. Аҳолиси 10 минг киши (2000). Тошкент — Хо-вос т. й. ҳамда Катта Ўзбекистон тракти (Тошкент — Термиз автомобиль йўли) ёқасида. Тошкентдан 95 км жан.-ғарбда. Б.да пахта тозалаш, нон з-длари, қандолатчилик, яхна ичимликлар цехлари, и. ч. тижорат фирмаси, 3 умумий таълим мактаби, кечки таълим мактаби, болалар ва ўсмирлар маркази, ўқувчилар ижодий уйи, марказий касалхона, амбулатория, маданият уйи, 2 кутубхона бор.

БАХТАРАН (собиқ Кермоншоҳ) — Эрондаги шаҳар. Мамлакатнинг ғарбида, 1600 м баландликда, Қорасув

да-реси водийсида жойлашган. Бахтаран остонининг маъмурий маркази. Шоссе йўл орқали Техрон ва Бағдод ш.лари б-н боғланган. Аҳолиси 560 минг киши (1989). Мамлакатнинг савдо-транспорт маркази. Нефтшоҳ конидан қувурлар орқали келадиган нефтни қайта ишловчи йирик з-д; озик-овқат (қанд), тўқимачилик, тери, цемент саноати корхоналари бор. Қўлда гилам тўқилади, теридан турли буюмлар ясалди. Ун-т, аэропорт бор.

БАХТИЁРИЙ — хўраки ҳамда винобоп жайдари узум нави. Туп и кучли ўсади. Гули икки жинсли. Барги катта (бўйи 18 — 21 см, эни 22 — 23 см), тўгарак, беш бўлакчали, чети бир оз юқорига қайтарилган, майда арра тишли, туксиз. Узум боши цилиндрконуссимон, катта (бўйи 20 - 25 см, эни 10 - 20 см), ўртгача тигиз, оғирлиги 500—600 г. Ғужуми ўртгача (14 — 20 мм), тухум шаклида, сарғиш-яшил, этдор ва сершира, пўсти юпка. Сент. бошларида пи-шади. Таркибидаги қанд 18 — 19%. Ҳосилдорлиги 120 — 140 ц/га. Бу нав қурғоқчиликка анча чидамли, шунинг учун лалмикор ерларда яхши ўсади. Со-вукка чидами ўртгача. Самарқанд вилоятида кенг тарқалган.

БАХТИЁРИЛАР — Эроннинг асосан жан.-ғарби (Бахтиёрия)да яшовчи кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилалар. Сони I млн. киши (1992). Б. форс тилида сўзлашади. Ислом динига эътиқод қилишади. Б.да қабила-уруғчилик тартиблари ханузгача сақланган. Б. асосан икки уюшма (хафтланглар ва чаҳорланглар) га бўлинган. Уюшмаларни илхонлар, уруғларни эса хонлар бошқаради. Б. Эроннинг энг қад. халқларидан бўлиб, марказий ҳокимиятга бўйсунмай, доимо мустақил ҳаёт кечириб келган. Б. асосан чорвачилик — қўй, эчки боқиш ва қисман дехқончилик б-н шуғулланади. Б.нинг бир қисми Жан. Эрондаги нефть саноатида ишлайди.

БАХТСИЗ ҲОДИСА - турли табиий офат, авария ва б. қўнғилсиз ҳодисалар оқибатида баданга шикаст етиш, майиб бўлиш ёки ўлиш ҳоллари. ЎзР қонунларида корхоналар, қурилиш, транспорт, конлар ва б. жойларда хавфсизлик қридалари бузилишига йўл қўйиб, Б. х.ларга сабабчи бўлган шахсларга нисбатан тегишли жазо чоралари белгиланган. Жумладан, радиоактив материаллар ва ядро қурилмаларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш, шу материалларни конунга хилоф тарзда ишлатиш, тадқиқот ишларини бажаришда, тоғқон, қурилиш ёки портлатиш ишларида хавфсизлик, меҳнатни муҳофаза этиш, ёнғин хавфсизлиги қоидаларини бузиш ҳоллари, транспорт қаракати ва воситаларидан фойдаланиш хавфсизлигига зид ра-вишда жиноятлар содир этилгани учун ЎзР ЖКда тегишли жазо чоралари қўзда тутилган. Жумладан, хавфсизлик техникаси, саноат санитарияси ёки меҳнатни муҳофаза қилишга оид бошқа қоидаларнинг улар ижроси учун масъул шахслар томонидан бузилиши ўртгача оғир ёки тан жароҳати етказилишига сабаб бўлса, энг кам иш ҳақининг 25 бараваридан 50 ба-раваригача миқдорда жарима ёки 5 й.гача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки 3 й.гача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд 3 й.гача озодликдан маҳрум қилиш б-н, ўша қилмиш одам ўлишига ва б. оғир оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлса, муайян ҳуқуқдан ва 5 й.гача озодликдан маҳрум қилиш б-н жазоланади (257-модда). Транспорт воситасидан фойдаланиш учун масъул шахснинг Маст ҳолатда ёки гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ёки ақл-идроққа таъсир кўрсатувчи бошқа моддалар таъсири остида бўлган шахснинг транспорт воситасини бошқаришига йўл қўйиши баданга оғир шикаст етказилишига ёхуд одам ўлишига сабаб бўлса, ўша масъул шахс энг кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваригача миқдорда

жарима тўлайди ёки 3 й.гача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд муайян ҳуқукдан ва 3 й.гача озодликдан маҳрум қилинади (261-модда). Транспорт воситалари ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги коидаларининг транспорт воситасини бошқарувчи шахс томонидан бузилиши баданга ўртача ёки оғир шикаст етказилишига сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваригача миқдорда жарима ёки 3 й.гача ахлоқ тузатиш ишлари б-н, ўша қилмиш одам ўлишига сабаб бўлса, муайян ҳуқукдан ва 7 й.гача озодликдан маҳрум қилиш б-н, ўша қилмиш одамлар ўлимига, хдлокатга ва б. оғир оқибатларга сабаб бўлса, муайян ҳуқукдан ва 10 й.гача озодликдан маҳрум этиш б-н жазоланади (266-модда).

БАХШИ (мўғулча ва бурятча б а х ш а, бағша — устод, маърифатчи; санскритча бхикшу — қаландар, дарвеш) — 1) халқ дostonчиси. Қўшиқ ва дostonларни ёддан куйловчи, айтувчи, авлоддан-авлодга етказувчи санъаткор. Б. сўзи баъзан шаман маъносида ҳам қўлланади. Дostonчиларни эса юзбоши, соки, санновчи, жиров деб атайдилар. Б.лар, асосан, икки тоифага — ижрочи ва ижодкор Б.ларга бўлинади. Ижро-ч и Б.лар, асосан, устозидан ўрганган дostonларни жузъий ўзгаришлар б-н айнан куйласалар, ижодкор Б.лар оғзаки эпик анъана асосида дostonнинг ўз вариантлари, ҳатто улар асосида янги дostonлар ҳам яратадилар. Бундай Б.лар шоир деб ҳам юритилади. Мас, Эргаш шоир, Фозил шоир, Пўлкан шоир, Абдулла шоир, Хидир шоир ва б. Б. дoston ва қўшиқдарни қўбиз, дўмбира, дотор каби созлар жўрлигида куйлайди. Хоразм Б.лари дostonларни асосан, дотор, қисман тор б-н ижро этадилар, уларга ғижжак ва бўламонда созчилар жўр бўладилар. Дoston куйлаш, шоғирд етиштиришда қатъий тартиб, қонун-қоидаларга риоя қилинган (яна қ. Дostonчилик); 2) мўғуллар истилоси даврида будда динидаги қаландарларни,

уйғур алифбоси асосида турли ҳужжатлар тузувчи идора ходимларини, мўғуллардажарроҳларни. Чигатой улуси, Олтин Ўрда, Қозон ва Қрим хонликларида котибларни, Бобурийлар давлатидаги ҳарбий қисмларнинг ҳисобкитоб ишларини олиб борувчи ва уларга маош тўловчи йирнк амалдорларни, Бухоро хонлигида маъмурий бинолар қуришда маблағ (сарф-харажат) ҳисобини олиб борувчи кишиларни, туркманларда урут оксоқолларини ҳам Б. деб аташган.

БАХЯ (форс.) — тўғри чок: 1) рангли йўғон (пахта ёки ипак) ипдан тикилган чок. Маҳси, этик, туфли ва б. бу-юмларга тикилади; 2) кийим-кечакнинг тўғри чок б-н бостирилган кирғоғи, чети; 3) чеварликда кенг тарқалган ва асосий чок. Тайёрланаётган буюмларнинг барча асосий қисмларини бириктириб тикишда қўлланилади; 4) меъморликда ғишт териш ва б.да ҳосил бўладиган чок.

БАЦИЛЛАЛАР (лот. bacillum — таёқча) — споралар ҳосил қиладиган таёқчасимон бактериялар. Оддий бўлиниш йўли б-н кўпаяди. Б. сапрофитлар (касалликтарқатмайдиган, зарарсиз) ва патоген микроблар (касаллик тарқатувчилар) деб икки гуруҳга бўлинади. Сапрофитлар табиатда кўп учрайди. Патоген Б.га куйдирги, қоқшол ва б. касалликларни кўзғатувчи микроблар киради. Б. органик моддаларни минерал моддаларга айлантиришда қатнашади. Айниқса пектинлар ҳосил бўлишида уларнинг аҳами-яти катта.

БАЧАДОН — 1. Аёлларнинг ички жинсий аъзоси; ҳомила шу ерда ривожланади. Б. тоқ, ковак аъзо бўлиб, мус-куллардан тузилган ва кичик чаноқ бўшлиғида қовуқ б-н тўғри ичак орасида жойлашган, шакли тўнкарилган нокка ўхшайди. Унинг танаси, туби ва бўйни бўлади. Б. танаси ва туби қовуқ юзаси б-н қовуқ устида олдинга бир оз букилиб жойлашган, орқа юзаси тўғри

ичакка юзма-юз туради. Б. бўйнининг бир қисми кин ичига кирган бўлиб, шу ерда Б. тешиги кинга очилади. Б. девори ички — шиллик қават (эндометрий), ўрта — мускул қават (миометрий) ва ташқи — сероз қават (қорин пардаси) дан иборат. Шиллик қават Б. найлари шиллик қаватининг давомидир. Б. ичида шиллик қават бурмалари йўқ, асосан майда безлар учрайди. Шилликдват Б. бўйнида кэпин-лашиб, бурмалари ва шиллик безлари бўлади, у хар ойда хайзга тайёрланади; бунда Б.нинг юза жойлашган шиллик қавати марказий нерв системаси ҳамда гипофиз ва тухумдондан ажралган гор-монлар (фолликулин, прогестерон) таъсирида қалинлашади, хар ойда бир марта кўчиб, қон б-н ажралади (қ. Эндокрин система). Мускул қават яхши ривожланган, қон томирларга бой силлик мускул уч қават бўлиб жойлашган. Сероз қават Б. олди ва орка юзаларини қоп-лаб, икки ёнбошида кенг бой лам ҳосил қилади; шу бойлам оралиғида бириктирувчи тўқима қатлами (параметрий) бўлади. Б. бўшлиғи учбурчак шаклда бўлиб, уни каттакичик бир неча бойлам ва чаноқ тубининг мускуллари ўз ўрнида ушлаб туради. Б. бўйнининг ички юзаси шиллик қават бурмаларидан иборат бўлиб, цилиндрсимон эпителий б-н қопланган; бўйин деворидаги безлар секрет чиқаради; у ишқорий реакцияга, бактерицид хусусиятга эга. Унинг бу хусусияти Б.га инфекция тушишига йўл қўймайди; бундан ташқари, сперматозиднинг ҳаракатчанлигини ошириб, унинг Б.га киришини таъминлайди. Б. анча ҳаракатчан бўлиб, қовуқ ҳамда тўғри ичак тўлганда, ҳомиладорликда ва б. физиологик ҳолатларда ўз шаклини осон ўзгарти-ра олади. Ҳомиладорликда мускул толаларининг йўғон тортиши ва янги толалар пайдо бўлиши ҳисобига Б. катталашади. Ҳомила туғилгач Б. қисқаради ва янги толалар йўқолиб кетади.

Туғруқдан кейин тезда жисмоний иш қилганда чаноқ тубининг мускуллари ва б. бойламлари бўшашиб, Б. тушиши мумкин.

2. Урғочи ҳайвонларнинг ички жинсий аъзоси — тухум йўлининг кенгайган қисми, уларда Б. найлари ҳам кенгайган бўлиб, хомилани сақлай олади; шу сабабли улар кўп болалайдилар. Айрим чувалчанглар, бўғимоёклилар, моллюскалар ва б.да Б.га ўхшаш тузилмалар бор, шунинг-дек сувда ва куруқда яшовчилар, баъ-зи судралиб юрувчилар ва барча сут эмизувчиларда Б. ўзига хос тузилишга эга. Б.да тухум ёки пушт ривожланади. Тухум қўядиган ҳайвонларнинг етилган тухум хужайраси Б.да вақтинча жойлашади.

Ад.: Аҳмедов Н. К., Шомирзаев Н. Х., Нормал ва топографик анатомия, Т., 1991.

БАЧАДОН БЎЙНИ ЭРОЗИЯСИ - бачадон бўйни шиллик қаватининг юза шикастланиши. Б. б. эга кўпинча жинсий аъзолардати шишланиш касалликлари (кольпит ва б.) сабаб бўлади; бу касалликларда бачадондан кўп чикинди ажралади, бундан ташқари, бачадон бўйнидаги безлар ҳам кўп шиллик ажратади, натижада шиллик қават юзаси бичилиб, шилинади. Б. б. э. аборт, туғруқ вақтида бачадон бўйни шиллик қаватининг зарарланиши, шунингдек гормонал жараёнларнинг бузилишидан ҳам юзага келиши мумкин. Шиллик қаватнинг зарарланган юзаси (ч и н эрозия) тезда бачадон бўйни каналидан ўсиб чиққан цилиндрик эпителий б-н қопланади — сохта эрозия вужудга келади. Касаллик узок, вақтгача (ойлаб, йиллаб) ҳеч қандай белгисиз кечиши мумкин. Уни қанча барвақт аниқданса, тез ва осон даво қилинади; кечиктириб юборилса, хавфли ўсмага айланиб кетиши мумкин. Б. б. э.нинг олдини олиш учун жинсий аъзоларнинг турли яллиғланиш касалликларини ўз вақтида даволаш, энг муҳими мунтазам равишда

йилига икки марта тиббий кўриқдан ўтиб туриш лозим.

БАЧАДОН ТУШИШИ - бачадон ва дилокнинг ўз ўрнидан пастга силжиши б-н кечадиган касаллик; бунда бачадон тўла (жинсий тешиқдан чиқиб кетади) ёки қисман (жинсий тешиқдан бачадон бўйни чиқади холос) ту-шиши мумкин. Кўпроқ ёши каттароқ аёлларда кузатилади.

Ички жинсий аъзоларни ўз ўрнида ушлаб турадиган чанок туби мускуллари фаолиятининг бузилиши, корин ички босимининг ортиши, жинсий аъзоларнинг ривожланмай қолиши, туғ-руқ асоратлари, организм тўқималарининг бўшашиши ва б. сабаб бўлади. Б. т. натижасида чанокдаги бошқа аъзолар: қовуқ, тўғри ичак девори ҳам силжийди. Бачадон тушганда белда оғриқ пай-до бўлади, кўп оқчил келади, юриш қийинлашади. Агар бачадон тўла тушган бўлса, бемор сийишга қийналади, чунки сийдик йўли бекилиб қолади, бунда кучли оғриқ, баъзан бачадоннинг яллиғланиш касалликлари ва бачадон бўйнида турли ярачақалар ҳосил бўлиши кузатилади. Беморнинг аҳволига қараб даво тайинланади, зарурият бўлса операция қилинади. Ҳозирги вақтда операция янги — лапароскоп аппарати ёрдамида энгил ўтказилмоқда. Операция қилиш мумкин бўлмаса, бачадон халқаси (кольцо)дан фойдаланиш тавсия этилади, буни фақат врач (гинеколог) буюради. Б. т.нинг олдини олиш учун, унинг илк аломатлари сезилганда дар-ҳол гинекологга кўрсатиш ва буюрганларини (жисмонан зўриқмаслик, даво физкультураси б-н шуғулланиш, корин девори бўшашган бўлса, бандаж тақиш ва б.) бекам-кўст бажариш лозим; бунда энг муҳими чилла даври тартибига қатъий риоя қилишдир.

Б. т. ҳайвонларда ҳамучрайди. Бунда бачадон ағдарилиб, ташқарига чиқиб қолади. У, асосан, ҳайвонларнинг вақтидан ўтиб туғиши, бузоқ ва

йўлдошнинг қийинлик б-н тортиб олинishi, ҳайвон тукқандан кейин тўлғокнинг зўрайиши натижасида содир бўлади. Б. тушганда жинсий ёриқдан қизил гўштдор нарса чиқиб, почанинг юқорисигача осилиб қолади. Ўз вақтида ёрдам берилмаса, бачадон қорайиб, тўқ қизил рангга киради, сўнг некроз ҳосил бўлади. Даволаш: сигирнинг чанок томонини елкасига қараганда баландроқ қилиб қўйиб, бачадондан йўлдош ажратилади. Тўлғокни перманганатнинг эритмаси 1% ли новокаин эритмасидан 20 — 30 мл юборилади. Бачадон аччиқтош эритмаси ёки калий перманганатнинг кучсиз (1:4000 — 6000) эритмаси б-н ювилади. Бачадонни тўғрилаш учун қин лабларига яқинроқ жойни қўл б-н қисиб, чанок бўшлиғига киргизилади.

БАЧАДОНДАН ТАШҚАРИ ҲОМИЛАДОРЛИК — уруғланган тухум хужайранинг бачадондан ташқарида тараққий этиши. Уруғланган тухум хужайранинг пайвандланган жойига қараб, ҳомила бачадон найининг ўзида (Б. т. ҳ.нинг шу хили энг кўп учрайди), тухумдон ёки қорин бўшлиғида, шунингдек бачадоннинг рудиментар шоҳида ривожланиши мумкин. Бачадон найларида яллиғланишга хос ўзгаришлар (чандиқ ва б.) бўли-ши оқибатида улар ўзининг асосий функциясига, яъни уруғланган тухум хужайрани бачадон бўшлиғига ўтказиш қобилиятини йўқотади (қ. Ҳомшшдорлик), натижада уруғланган тухум хужайра шу жойнинг ўзида тараққий этади. Кўпинча аёллар жинсий аъзолари касалликлари (полип, ўсма ва б.), инфантилизм (жинсий аъзоларнинг етилмай қолиши), бот-бот бола олдириш, болани узоқ вақт эмизиш ва б. сабаб бўлади. Касалликнинг кечиши ва белгилари унинг хили, бос-қичи ҳамда ҳомиладорликнинг муддатига боғлиқ. Б. т. ҳ.нинг ҳамма хилида ҳам киндан қонли чиқинди ажралади, баъзан қон кетиши, қорин пастила оғриқ, бўшашиш, бош айланиши, кўнгил айнаиши, ранг

ўчиши кузатилади. Б. т. х. бачадон найида бўлса, ҳомиладорликнинг 4 — 6 ҳафтасида най ёрилади, бунда қорин пастила чидаб бўлмайдиган оғриқ бўлиб, ҳатто ҳушдан кетиш мумкин. Кўп қон кетиши туфайли қон босими пасаяди, томир тез, лекин билинар-билин-мас у ради. Оғирроқ ҳолларда шок рўй бериши мумкин. Б. т. х.га гумон қилинганда аёл дарҳол касалхонага ётқизилади ва жаррохлик усули б-н даволанади. Операциядан кейин маълум муддатгача яллиғланиш касалликларини ўз вақтида да-волатиш, вақт-вақти б-н мунтазам тиббий (асосан акушергинеколог) кўриқдан ўтиб туриш Б. т. х.нинг олдини олишда жуда муҳим аҳамият касб этади.

Ад.-Скйоровя И. С.Шевченко Т. К., Актуальнўе проблемў акушерской патологии, Т., 1990.

БАЧКИ — 1) ўсимлик илдизидаги куртақлардан ёки тана остидан ўсиб чиқадиган новдалар. Б.ларнинг ўсиб чиқиши табиий вегетатив кўпайишнинг бир усулидир. Янтоқ, печак, олча, олволи, терак, қайрағоч, бўзтикан Б.лар орқали кўпаяди. Бундай кўпайишда ўсимликларнинг тупроқ орасидаги по-яси б-н бирга илдизлари ҳам куртақланиб, поя чиқаради; 2) устки кийим (чопон, чакмон, яктак ва б.)нинг таги тор келганда олди ва орқа қисми орқасига киритиладиган улоқ.

БАЧЧАН Ами табх (1942.11.10, Аллоҳ-обод) — хинд актёри. «Занжир», «Девор», «Шақти», «Дон», «Мистер Натварлал», «Инқилоб», «Силсила», «Ўлим худоси» каби бир қанча фильмларда суратга тушган. Айниқса, «Шаҳаншоҳ» фильмидаги Шаҳаншоҳ образи унга катта шуҳрат келтирди.

БАШАДАР ҚЎРҒОНЛАРИ - Тоғли Олтой ўлкасининг яйлов ва чўлларида яшаган (мил. ав. I минг йилликнинг 2-ярми) чорвадор скиф қабилаларининг қабристониди. Б. қ. Олтойнинг Қорақўл

дарё воҳасида жойлашган Кулада қишлоғи яқинидаги Башадар деган жойдан топилган. 1950 й.да проф. С. И. Руденко текширган, 60 дан ортиқ қўрғон борлиги аниқланган. Улардан 2 таси очилган. Қўрғонлар дойра шаклида. Бал. 1,5 — 2 м, диаметри 40 — 60 м га етади. Б. қ.да ёғоч харилар тўшалган, томига 50 — 60 см қалинликда дарахт пўстлоғи тўшамаси ва 1 м қалинликда шох-шабба ёпилган махсус хона топилди. Хонанинг шипи қора намаг б-н қопланган. Бу хонага мўмиёланган мурда солинган тобут қўйилган. Мурда ва у б-н бирга кумилган буюмлар яхши сақланган. Б. қ. уруғ ёки қабиланинг оксоқолларининг мо-зорлари бўлиб, уларда суяк ва жездан ишланган ёй ўқи, зеб-зийнат буюмлари, кийим-кечак қолдиқлари, мўмиёланган мурда ва бош суяклари ёрилган 10 отнинг скелети топилди. Уларнинг эгар ва юганлари олтин қоплама нақшлар б-н безатилган. Шунингдек, иккита ёғоч тобутда эркак ва аёл мурдаси ва 14 от скелети ҳам топилди. Иккала тобут ва уларнинг қопқоқлари ҳайвон су-ратлари б-н безатилган. Эркак тобутига қатор кетаётган 4 йўлбарс ва бурама шохли буғу сурати солинган. Аёл тобути қопқоғига ҳам 4 йўлбарс, пастроғига эса 2 буғу, 3 архар ва 2 тўнғиз сурати чизилган. Тобут деворидаги йўлбарс суратлари устига гул солинган ҳошияли намаг ёпилган. Мурдаларнинг камари ва қиндаги шамшири ҳам сақланган. Бироқмо-зор бир вақтлар талангани учун ундаги қимматбаҳо буюмлар, отларнинг эгар, юганларидаги олтин ва қумуш тақинчоқлар йўқолган. Б. қ.да топилган бу санъат буюмлари Сибирнинг узоқ ўтмиш маданиятидан, Тоғли Олтой аҳолисининг қадимдан Яқин Шарқ ва Олд Осиё б-н иқтасодий ва маданий алоқада бўлганидан далолат беради.

БАШАРОВ Қутлуғ (1925.31.12, ҳоз. Олмаота вилояти Малааксу қишлоғи) — график рассом, Ўзбекистон халқ рас-соми (1975). Ўзбекистон БА фахрий

азоси (1997). П. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юртида таълим олган (1952 — 56), Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1982). Асосан линогравюра, литография, акварель усули да ишланган дастгоҳ ва китоб графикаси асарлари б-н танилган. Б. асарларида безатилаётган асар, бадиий асар характернўй очиб беришга ин-тилади, образлар руҳиятини чуқур сритади. Дастгоҳ графикасига мансуб триптихлари, автолитография туркумлари фломастер б-ни қоғозга иш-лаган «Ўзбекистон мусикаси ва рақслари» туркуми (1973), портретлар («Али-шер Навоий», 1968; «Абу Райҳон Беруний», 1972; «Акмал Икромов» ва б.), рангли гравюра туркумлари («Инсонга тинчлик керак», 1983; «Шарк аёллари», 1984)бор. Рангтасвирда ҳам самарали ижод қилди: «Навоийнинг ҳаёти ва ижоди (1995), Амир Темур 660 йиллигига мойбуёк асарлари туркумлари («Амир Темур лашкарбоши», «Амир Темур портрети» ва б., 1996) ва б. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1979). «Эл-юг хурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

БАШОРАТ (араб. — хушхабар, суюнчи хабар) — илмий билишнинг бир шакли, ҳали фанга тўла маълум бўлмаган, имконият тарикасидаги ходисалар, турли жараёнлар тўғрисида олдиндан фикр айтиш. Б. ижодий жараён бўлиб, табиат, жамият тараққиёти объектив қонунларининг фанда ўрганилган асосларига суянади, шундан келиб чиқади. Ҳар бир фан Б. учун бой материал беради. Мас, астрономиядаги билимлар ар Ой ва Қуёш тутилиши муддатини бир неча йил олдин аниқ қилиб белгилаш имконини берди; кимедаги билимлар асосида ҳали топилмаган элементлар олдиндан айтилди ва ҳ. к. Назарий ва тажриба маълумотларини умумлаштириш, ходисалар қонуниятлари ва алоқасини ҳисобга олиш асосида олдиндан айтиш

ижтимоий ҳаётда, фан ривожига муҳим аҳамиятга эга.

БАЯ-МАРЕ — Руминия шим. даги шаҳар, Марамуреш жудецининг маъмурий маркази. Аҳолиси 150 минг киши (1989). Кончилик саноати рни маркази. Рангли металлургия (мис, олтин, қумуш, кўрғошин) саноати ривожланган. Киме, мебель и. ч., тўқимачилик, тикувчилик, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Шаҳар 1329 й.дан маълум. Меъморий ёдгорликлардан Штефан минораси (15-а.) ва б. сақланган.

БАЯМО — Кубанинг шарқий қисмидаги шаҳар, Гранма провинциясининг маъмурий маркази, Баямо дарёси бўйида. Аҳолиси 125 минг киши (1990). Т. й. тугун и. Шакаркамиш, кофе, какао, дон экинлари, мсвалар етиштириладиган р-нинг савдо маркази. Б.да озиқ-овқат (асосан шакарқанд з-длари), тўқи-мачилик, тамаки, қурилиш материаллари и. ч. саноати корхоналари бор. Шаҳарга 1513 й.да асос со л ин гаи.

БАЯМОН — Пуэрторикодаги шаҳар, Баямон муниципал округининг маъмурий маркази. Аҳолиси 220 минг киши (1990). Нефтни қайта ишлаш, ма-шинасозлик, озиқ-овқат, тўқимачилик, кўн пойабзал, цемент саноати корхоналари бор.

БАЯН (қад. рус бахши-шоири Боян номидан) — клавишли, тилчалидамли чолғу асбоб, хроматик гармоника. Б.нинг «тайёр» аккордди ва «танлама» (бир неча октава учун басда тўлиқ хроматик гаммали, стандарт аккордсиз) хиллари бор. Ўнг қўл клавиатураси клавишлардан эмас, тугмачалардан иборатлиги б-н ташқи кўринишда аккордеонюн фарқлаиади. Б. кларнет, гобой сингари созларнинг товушига ўхшаш садо беради.

БАЯН ШИРЕЙ, Бананц, Агши-р е й — кечпишар винобоп узум нави.

Вагани — Озарбайжон. Шарқий экологик-географик навлар гуруҳига киради. Тупи кучли усади. Барги катта (ди-аметри 19 — 22 см), тўгарак, беш, бўлакчали, баргининг усти силлик, орқасида туклар деярли йўқ, чети ўткир арра тишли. Гули икки жинсли. Узум боши ўртача катталиқда, цилиндр-конуссимон, тиғизлиги ўртача, оғирлиги 200—250 г. Ғужуми ўртача (10 — 18 мм), юмалок, сарғиш-яшил, сершира, пўсти ўртача қалинликда. Меваси фаол хароат йиғиндиси 3500° бўлганда (куртақ ёзганидан бошлаб 165 кунда) етилади. Таркибида 18—20% қанд бор. Ҳосилдорлиги 120—200 (яхши қаралганда 350) и/га, касалликларга чидами ўртача. Бу нав Закавказье, Ўрта Осиё, Шим. Кавказ, Украинада р-н-лаштирилган. Ўзбекистоннинг ҳамма худудларида яхши ўсади. Совуқка чидамсиз. Кўпроқ новда қолдириб, узунроқ қўйиб кесилади. Асосан вино маҳ-сулотлари ва шарбат олиш учун етиштирилади (қ. Ток).

БАЯНДИЕВ Тешабой (1931.19.12, Тошкент) — театршунос олим. Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган санъ-ат арбоби (1981). Санъатшунослик фанлари дри (1994). Тошкент давлат санъ-ат ин-типи тугатган (1954). 1954—59 й.лар Қорақалпоғистон давлат филармониясида бадиий раҳбар. 1968—74 й.лар Тошкент давлат санъат ин-тида доцент, ф-т декани, ўқув ишлари бўйича проректор (1974-85), 1992 й.дан проф. вазифасини бажарувчи ўқитувчи. 1986—92 й.лар Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон бўлими Тарих, тил ва адабиёт ин-тининг катта илмий ходими. Илмий фаолияти асосан қорақалпоқ ва ўзбек театри муаммоларига бағишланган. «Қорақалпоқ қизи», «Невара» номли пьесаларнинг муаллифи.

БАЯНОВ Анатолий Викторович (1930.20.4, Бекобод тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ

ўқитувчиси (1995). Тошкент пед. ин-тининг филол. фтини тугатган (1952). 1952—88 й.ларда Наманган пед. ин-ти, Лснинобод педагог ходимлар малакасиини ошириш ин-ти, Челябинск ва Тошкент ш. ҳамда туманидаги мактабларда ишлаган. 1988—98 й.ларда Тошкент туманидаги 4мактаб рус тили ва адабиёти ўқитувчиси. Педагогик фаолияти давомида ўз тажрибасига суянган ҳолда 50 га яқин методик қўлланмалар яратган.

БАҚА — қ. Бақалар.

БАҚАЖҲҲОРИСИ, то рол (*Lepidium latifolium* L.) — крестгулдошларга мансуб кўп йиллик ўт. Пояси тик усади (40 — 100 см), сует шохланади. Барглари яхлит, чўзинчоқ, арра тишли. Гуллари оқ, шода тўпгулга йиғилган. Меваси кўзоқча (1,5 — 2 мм). Илдизи ўқ илдиз. Майдан авг. гача гуллайди ва мевалайди, июнь ва сент. да урут-лайди. Уруғидан ва бачкисидан кўпаяди. Уруғлари 15 — 25° да унади. Ўрта Осиё, Россиянинг Европа қисми, Кавказ, Ғарбий Сибирда кўп тарқалган. Халқ таботатида доривор ўсимлик сифатида ишлатилади. Ўзбекистонда ғаллазор, бедапоя, пахтазорларда, ариқ бўйлари, партов ерлар, боғ ва далаларда бегона ўт сифатида учрайди. Экин қатор ораларига ишлов бериш, ўтоқ қилиш б-н йўқотилади (яна қ. Тунбош).

БАҚАЛАР, бақасимонлар (*Ranidae*) — думсиз, сувда ҳамда қуруқликда яшовчилар оиласи. Танасининг уз. 3 см дан 20 см, баъзан 32 см гача. Тишлари юқори жағларида жой-лашган. Танаси ихчам, орқа оёқлари нисбатан узун (сакровчи). 46 уруғи 555 тури маълум. Жан. Америка, Жан. Австралия ва Янги Зеландиядан ташқари ер юзининг ҳамма қитъаларида кенг тарқалган. Эволюция жараёнида содир бўлган адаптив радиация туфайли бу оила бир неча филогенетик гуруҳларга, 8 кенжа оилага бўлинган. Уларнинг асосийси асл Б. (*Rana*) уруғи 200 турни, шу жумладан уз.

32 см, оғирлиги 3,5 кг келадиган голиаф бақасини (*R. goliaph*) ва хўкиз-бақани ўз ичига олади. Асл Б.нинг орқа оёқларидаги бармоқлари орасида пардаси, тилининг орқа эркин учида айриси бўлади. Ўлжа ушлаётган Б. тилининг орқа томонини отади. Асл Б., яшил (ўт) бақа (*R. temporaria*), ҳовуз бақаси (*R. esculenta*, яъни *R. lessonae*), ўткир тумшуқ бақа (*R. arvalis*, яъни *R. terrestris*) Европанинг шарқий қисмида учрайди. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистонда асл Б.нинг фақат бир тури — кўл бақаси (*R. ridibunda*) тарқалган. Бу тур Кавказ, Қозоғистон ва Европа мамлакатларида ҳам учрайди. Кўл бақасининг сувда яшайдиган шакли яшил, курукликда яшайдиган шакллари эса кўнғир тусда бўлади. Б.нинг бир қанча турлари (ўткир тумшуқ бақа, яшил бақа), сув ҳавзалари яқинидаги нам жойларда яшаб, фақат кўпайиш даврида сувга тушади, бошқалари (мас, кўл бақаси) асосан сувда яшайди ва ўрмон ҳамда дашт минтақаларидаги сув ҳавзаларида тарқалган. Б. одатда жуда ҳаракатчан булиб, фаол ҳаёт кечиради. Қанотли ҳашаротлар, йирик Б. эса майда умурткалилар б-н озикланади. Айрим Б. сув ҳавзалари тубидаги балчикда, бошқалари курукликдаги пана жойларда яшайди. Асосан сув ҳавзаларига тухум кўйиб кўпаяди. Урғочиси 500 дан 11 минггача тухум қўяди. Кўпчилик Б. кўпайиш даврида ҳар хил овоз чиқариб сайрайди. Б. овози ҳар бир тур ва жинида ўзига хос бўлади. Айрим Б. (мас, кул Б.) кўпчилик мамлакатларда пишириб истеъмол қилинади. Б. лаб. текширишлари учун асосий объект ҳисобланади. Шим. Америкада учрайдиган леопард Б. Халқаро Қизил ки-тобга киритилган.

БАҚАТЕРАК — толдошларга мансуб дарахт (қ. Терак).

БАҚАТИШЛАР (*Ranodon*) - бурчактишлилар оиласига мансуб сувда ҳамда курукликда яшовчилар уруғи.

Танглайдаги тишлари бақаларникига ўхшаш кўндаланг қисқа қатор бўйлаб жойлашган. Олдинги оёқларида 4 тадан, орқа оёқларида 5 тадан бармоқлари бўлади. Танаси яшил-кулранг ёки кўнғир тусда, уз. 25 см гача. Б. тоғлардаги туби тошлок сойларда 2500 м гача баландликда тарқалган. Ҳар хил ҳашаротлар, ўргимчаксимонлар, чувалчанглар б-н озикланади. Кундузи тошлар остига бекиниб олади, кечаси фаол ов қилади, баъзан курукликка ҳам чиқади. Урғочиси 50 — 100 та тухум қўяди. Метаморфоз орқали ривожланади. 5 йилда вояга етади. 2 тури маълум. Сичуан Б.

(*R. wushahensis*) Хитойда тарқалган. Еттисув Б. (*R. sibiricus*) НННг уз. 20 см. Жун-ғор Олатови (Тяньшан) эндемиги Кизил китобга киритилган.

БАҚАЧАНОҚ (*Anodonta*) — икки пал-лалилар синфига мансуб моллюскалар уруғи. Пластинка жабралилар туркуми садафдорлар оиласига қиради. Чиғаноғининг уз. 20 см гача. Чиғаноғида кулфи тишлар бўлмаслиги туфайли тишсиз де-йилади. Б. Европа, Шим. Африка, Ўрта Осиё (жумладан Ўзбекистон) ва Сибирдаги оқмайдиган ёки секин оқадиган чучук сув ҳавзаларида яшайди. 50 га яқин тури маълум. Чиғаноғи иккита палладан иборат. Териси тананинг икки ёнида мантия ҳосил қилади, чиғаноғи четида бўртиб чиққан найчасимон 2 та сифони бор. Сув тана бўшлиғига остки сифондан кириб, устки сифондан чиқиб кетади. Б. сув оқими орқали нафас олади ва озикланади. Айрим жинсли, гермафродит турлари ҳам учрайди. Тухумлари жабрасига ёпишиб ривожланади. Тухумдан чиққан личинкаси (глохидий) сифон чиқариб, балиқдар терисига ёки жабрасига ёпишиб олиб паразитлик қилади. Личинка сув остига тушиб вояга етади. Личинкаси ва ёш Б.лар балиқлар учун озиқ ҳисобланади. Чиғаноғи ва гўшти уй хайвонларига ем сифатида берилади.

Чиганоғи бошқа садафдорларникига нисбатан юпқа бўлганидан садаф олиш учун фойдаланилмайди.

БАҚАЧИНОРСОЙ (Калқонотасой) -Навоий вилояти Навоий туманидаги сой. Коратоғнинг жан. ён бағридан 850 м баландликдан бошланади ва Зарафшон дарёсига етмасдан, Қалқонота кишлоғи ёнида тугайди. Уз. 28 км, хав-засининг майд. 142 км². Б. жуда камсув, асосан булоқ сувларидан туйнади, фақат ёгингарчилик пайтларида тўлиброк оқади. Бахорда Б.дан кўпинча сел келади. Энг йирик ирмоғи Биронсой.

БАҚАЯПРОҚ, баргизуб — к. Зубтурум.

БАҚАҚУРИЛЛОҚЛАР (Hylidae) -думсиз амфибиялар туркумининг оиласи. 35 уруққа бўлинган, 580 тури бор. Ер юзининг ҳамма қисмида учрайди, тропик Америка ва Австралияда кўпроқ тарқалган. Ўзбекистонда учрамайди. Б., асосан, дарахтларда яшайди. Шунинг учун улар дарахт бақаси деб ҳам аталади, бармоқларининг учидидаги дисксимон юмшоқ безли пластинкаси Б.нинг дарахт шохи ва баргига ёпишиб туришига ёрдам беради. Халтачали бақақуриллоқ (*Notatrema marsupiatum*)нинг урғочиси 200 гача тухумини орқасидаги халтачада олиб юради. Тухумидан чиққан итбалиқпари метаморфоз даврини сувда тугаллайди. Бошқа бир тури (*N. ovifegum*) бақага айлангандан ке-йини она халтачасидан чиқади. Темирчи-бақақуриллоқ (*Hyla faber*) тухумини хашаротлардан сақлаш учун кўлмак сув ёки нам ерда «қўра» ясаб, шунга қуяди. Филломедуза каби баъзи турлари сув тепасида осилиб турган ўсимлик баргларини найча қилиб ўрайди ва унинг ичига йиғилган сувга тухум қўяди. Россиянинг жанубида, Украина ва Кавказда оддий Б. ёки дарахт бақаси (*Hyla arborea*) яшайди. Дарахт бақасининг танаси 4 — 5 см ча, ранги кўм-кўк бўлиб,

ўзгариб туради. Йирик баргли дарахтлар ва буталар устида хаёт кечиради. Увилдириқ ташлаш учун сувга тушади. Узок Шарқда япон бақақуриллоғи (*Hyla japonica*) тарқалган.

БАҚИР (туркийча) — 1) мис маъдани. Мис эритувчи, мисдан турли асбобанжом, идиш-товоқ, жиҳоз буюмлари ясовчи мисгар Б.чи деб аталган; 2) мисдан зарб қилинган, оғирлиги 4 г дан кам 2 тийинлик чақа, пақир.

БАҚИРОҚ **МАЙМУНЛАР** (*Alouatta*)гажак думли маймунлар оиласининг уруғи. Танасининг уз. 37 — 72 см гача. Думи танасидан узун (49 — 75 см) ва бақувват, учи гажак. Думининг остки томони жунсиз яланғоч, жуда сезгир. Б. м. думи ёрдамида шохларга илашиб, дарахтда ўрмалаб юради. Юзида жун бўлмайди. Бошидаги узун жунлари иягининг остига осилиб тушиб сокол ҳосил қилади. Эркаклари урғочиларига нисбатан йирик. Б. м. нинг ҳиқилдоқ халталари яхши ривожланган бўлиб, товушни кучайтирувчи резонатор вазифасини ба-жаради, овози бир неча км масофадан эшитилиб туради. Шунинг учун Б. м. деган ном берилган. 5 тури маълум. Жан. ва Марказий Американинг нам ва тоғли (2000 м гача баландликда) ўрмонларида, асосан дарёлар яқинида тарқалган. Ҳаётининг кўп қисмини баланд дарахтларнинг шохларида ўтказиши. Кун-дузлари фаол хаёт кечиради. Оқиқ, текис жойларда кам учрайди. Дарахтларнинг барги, куртаклари ва меваси б-н озиқланади. 3 — 4 йилда вожа етади, битта (баъзан иккита) бола туғади. Боласига онаси б-н бирга боласиз урғочилари ва ёш хайвонлар ҳам ғамхўрлик қилади. 2 тури Табиатни муҳофаза қилиш халқаро ташкилоти Қизил ки-тобига киритилган.

БАҚИРОҚСОЙ — Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманидаги сой. Ойгаинг дарёсининг чап ирмоғи. Писком тоғ

тизмасининг ёгин кўп ёгадиган ва абадий қор ҳамда музликлари бўлган ғарбий ён бағридан бошланади. Уз. 12 км, ҳавзасининг майд. 49 км². Б.да сув май — июнь ойларида кўпаяди. Ўртача йиллик сув сарфи 1,7 м³/сек.

БАҚИЯ (араб. — қолдиқ, ортиқча) — Шарқ мусиқа илмида нисбати 243/256 га тенг 90 центлик интервал, диатоник ярим тон. Юнон мусиқа илмида лимма деб аталган. Яна қ. Бўёд.

БАҚЛАЖОН (*Solanum melongena* L.) — томатдошлар (итузумгуллар оиласи)га мансуб бир йиллик ўсимлик, сабза-вот экини. Ёввойи ҳолда Жан. Осиё (Ҳиндистон, Мьянма)да ўсади. Бу ерларда жуда қадимдан маданийлаштирилган. Б. тропик, субтропик ва мўътадил иқлимли жуда кўп мамлакатларда экилади. Иссиксевар ва намсевар ўсимлик, унумдор тупроқларда яхши ҳосил беради. Бўйи 50 — 100 см. Сершоҳ, гули якка ёки тўпгул, икки жинсли, четдан ёки ўзидан чангланади. Барги тухумсимон, уз. 7 — 15 см. Меваси чўзиқ (15 — 30 см), оч сариқ, тўқ бинафша, оч кизил ва қора рангда, силлиқ, ялтирок. Уруғининг сирти майда чўтир, сарғиш, 1000 донаси 3,8 — 4,4 г. Экилган уруғи тупроқ ҳарорати 13—14° бўлганда 20—25 кунда, 20—25° бўлганда 8—12 кунда униб чиқади. Б. уруғи махсус парникларда сепилиб, кўчати 50—60 кун ичида далага ўтқазилуш учун тайёр бўлади. Уруғи униб чиққандан биринчи меваси етилгунга қадар эртапишар навларда 110—120 кун, кечпишарларида 140 ва ундан кўп кун талаб қилади. Кўчати далага 70x30 — 45. 60x60, 70x70 см схемада экилади, қатор оралари ҳар галги суғоришдан сўнг юмшатилади. Б. меваси ним қорайиб думбул бўлганда узилади, 200—450 (парвариши яхши бўлганда 800) ц/га ҳосил олинади. Меваси ковуриб, пишириб, консерва ҳолида истеъмол қилинади. Унинг таркибида кальций, темир, фосфор тузлари, В., В₂,

С, Р витаминлари, ошловчи моддалар, қанд (2,7 — 4%), оксил (0,6 — 1,4%) ва б. бор. Ўзбекистонда ўртапишар навлардан Болгар 87 (меваси узун ноксимон, қизғиш бинафша), Донской 14 (меваси ноксимон), Узун бинафшаранг 239, Исполин 63 (меваси цилиндрсимон), кечпишарларидан Қорағўзал (меваси жуда йирик, ноксимон) ва б. экилади.

БАҚО — Бухородаги Катта минора (Минораи калон)нинг (1127 й.) меъмори. Бошқа ишлари номаълум. Бироқ шу миноранинг ўзи унинг истеъдодли меъмор бўлганлигидан далолат беради. У миноранинг юқори белбоғидаги ғиштин ёзувлар давомига ўз номи («амали Бақо») ни қўшиб юборган.

БАҚО ВА ФАНО (араб, бақо - боқийлик, барқарорлик; фано — фонийлик, йўқолиш, ўткинчилик) — ўрта аср Шарқ фалсафасидаги тушунча. Чексизлик ва чеклилик маъносида қўлланилган. Ислом динида бақо — Аллоҳ сифатларидан бири. Бақо — барча яхши сифатларни ўзида мужассам қилиш деб ҳам тушунилади. Фано — ўзидаги барча ёмон сифатларни йўқ қилиш йўли б-н Аллоҳга яқинлик ҳосил қилишликдир. Суфийликда фано мақомига етгач солиқ Аллоҳнинг ҳақдиги ва улуғлиги тўғрисидаги фикру зикрга ғарқ бўлиб, бу фоний дунёдаги жамики нарсаларни унутиб юборади. Бу мақом «фано филлоҳ» деб аталади.

БАҚОЕВ Убайдулла (1947.31.10) - актёр ва режиссёр. Ўзбекистон халқ артисти (1991). Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати ин-тини (1971) ва Москва кинематофафчилар ин-тини (1996) тугатган. А. Ҳидоятлов иомидаги театрда реж. (1969 - 72; 1980 - 81 йларда бош реж.), Бухоро театрида бош реж. (1972 — 80; 1981 — 94 й.лар), 1994 йдан «Фохира» киностудиясида бош реж. Б. бир қанча спектакллари сахналаштирган. Актёр сифатида кўпгина фильмларда

суратга тушган: Самиғ («Ёз ёмғири»), Абутабак («Шахризоданинг янги эртақлари»), Ак-ромхўжа («Армонли кунлар»), Мирзо («Қилич ва кўз ёши») ва б. Ҳар бир жанр (фоғия, драма, комедия ва б.)нинг саҳ-на чизгиларини моҳирона топа билиш, томошабинга инсон дунёси, унинг ички кечинмалари, қарашларини ёрқин бўёқларда етказиш Б. ижодига хос.

БАҚОРИЛАР (Plecoptera) — энг қад. ҳашаротлар туркуми. Пермь давридан маълум. Қанотлари икки жуфт, тўрси-мон ва шаффоф, ёйилганида 10 — 80 мм келади. Боши йирик, мўйловлари узун. оғиз органлари кемирувчи типда тузилган. Кўпчилик турларининг етуклик даврида оғиз органлари редукцияга учрайди. Личинкаси сувда, етук даврида курукликда яшайди. У 1—3 йил давомида ривожланиб, вояга етади. Етук даврида бир неча кундан бир неча ҳафтагача яшайди. Урғочиси сув устида учиб юриб, тухумини сувга ташлайди. Тухумлари сув тубида ривожланади. Вояга етаётган личинкалар сувдан чиқиб туллайди ва қанот чиқариб, етук ҳашаротга айланади. Кўпчилик турларининг қанотлик даври баҳор фаслига тўғри келади. Етук ҳашаротлар тухум қўйиб ҳалок бўлади. Б. ифлосланмаган оқар сувларда, айниқса тоғ дарёлари ва сойлари тубида (бентосда) кўп учрайди. Сувдаги ҳар хил микроорганизмлар б-н озикланади, айрим турлари йиртқич. Б.нинг 2000 га яқин, жумладан Ўрта Осиёда 50 дан ортиқтури маълум. Кўпчилик турлари Ўрта Осиё фаунаси учун эндемик ҳисобланади. Ўзбекистонда 25 га яқин тури (6 оиласи) тарқалган. Б. балиқларнинг асосий озиғи ҳисобланади.

БАҚТРА — қад. шаҳар; Бактриянинг маркази, ҳоз. Вазиробод (Балх) ш. яқинида жойлашган. Мил. ав. I минг иллик ўрталаридан маълум. Ривоятга кўра, зардуштийлик тарқалган жой, кейинчалик Марказий Осиёда буддизмнинг йирик марказларидан бири.

БАҚТРИАН — икки ўрқачли туя. Қалмоқ, қозоқи ва мўғул зотлари бор. 35 — 40 йил яшайди. Ватани Марказий Осиё. Жуда қадимдан хонакилаштирилган. 19-а.нинг охириларигача Жан.ғарбий Монғолия чўлларида ёввойи ҳолда ҳам яшаган. Халқаро Табиат муҳофазаси Кенгаши Қизил китобига киритилган. Марказий Осиё мамлакатларида бо-килади (қ. Туя).

БАКТРИЯ, Бактриёна, Бахтар замин Бактрия — Амударёнинг юқори ва ўрта оқимидаги тарихий ви-лоят. Асосан ҳоз. Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жан. вилоятлари ҳамда Аф-ғонистоннинг шим. қисмини ўз ичига олган. Шим. да Суғд, жан.да ва жан.-шарқда Арахосия, Гандҳара, ғарбда Ма-рғиёна б-н чегараланган. Марказий шаҳри Бактра (Зариаспа) бўлган. Б. мил.ав. 6—4-а.ларда Ахоманийлар, Александр (Искандар), Салавкийлар салтанатлари, сўнгра мил.ав. 3-а. ўртасидан Юнон-Бактрия подшоҳлиги таркибига кирган; мил. ав. 2-а.да тохарлар томонидан босиб олинган, Тохаристон деб атала бошлаган.

Б.да дастлабки археологик тадқиқотлар 19-а.нинг 2-ярмидан бошланган (Н.А. Масв. И. В. Мушкетов ва б.). Шим. Б. ҳудудида 1926 — 28 й.ларда Шарқмаданияти музейи (ҳоз. Шарқхалқлари санъ-ати музейи) экспедицияси (раҳбари Б. П. Денике). 1936 — 38 й.ларда Термиз археология-комплекс экспедицияси (раҳбари М. Е. Массой), 1953 — 54 й.ларда Тожикистон археология экспедицияси (раҳбари М. М. Дьяконов), 1950 — 55 й.лари Ўзбекистон археология экспедициясининг Сурхондарё отряди (раҳбари Л. И. Альбаум) археологик казиш ишлари олиб борган. 1960 й.дан (бир оз танаффус б-н) Ўзбекистон санъатшунослик экспедицияси (раҳбари Г. А. Пугаченкова), 1972 й.дан Ўзбекистон ФА Археология ин-тининг Бактрия экспедицияси (раҳбари В. М. Массой) ар-

хеологик тадқиқотларни давом эттирди. Жан. Б. хуудуи (Шим. Афғонистон)да француз археологлари — Р. Гиришман (1936 - 41), Д. Шламберже (1945 - 64), П. Бернар (1964 — 78), шунингдек собиқ Иттифок-Афгон экспедицияси (1970 — 78; И. Т. Крутикова, В. И. Сариниди, Г. А. Пугаченкова, А. Аскарлов, Р. Сулаймонов, Ш. Пидаев, З. Ҳақимов, В. Н. Ягодин ва б.) казиш ишлари олиб борган.

Авесто, Бихистун китобалари, Накш Рустамдаги китобалар ҳамда кад. ғинд адабий ёдгорликлари — «Ригведа» ва «Рамайна»да Б. ҳақида маълумотлар мавжуд. Б. Ўзбекистонда дехқончилик маданияти тараққий этган ва илк давлат тузу ми вужудга келган кад. марказлардан бири. Бу ерда мил. ав. 2минг йилликнинг 1-ярмидаёқ ўтроқ дехқончилик маданияти мавжуд бўлганлиги археологик материаллар б-н исботланган. Сотшитепсшан чиққан топилмалар Б.нинг илк шаҳар типига кад. қишлоқлари тарихий топографияси, меъморий тарҳи, маданияти, аҳолисининг этник қиёфаси ва таркибини аниқлаб берди. Б.нинг ўтмишда «Минг бир шаҳар мамлақати» деб аталганлиги унда шаҳарларнинг кўп бўлганлигидан гувоҳлик беради. Сурхондарёнинг жан. туманларида олиб борилган археологик тадқиқотлар жараёнида кўплаб шаҳар харобалари топилган (қ. Айри-том, Далварзинтепа, Термиз, Холчаён ва б.). Тарихий ва археологик маълумотларга кўра бактрияликлар белбоғли кўйлак, чолвор ва кулоҳ кийишган, чолворларининг почасини учи юқорига қайрилган этикларининг қўнжига тиқиб юришган. Б.да асосан оромий ёзувидан ва маҳаллий тиллардан фойдаланилган. Мил. ав. 6 — 4-а.ларда Б. маданияти 2 услубда тараққий этган. Биринчиси, кўпроқ кўчманчи аҳоли маданияти б-н боғлиқ бўлиб, адабиётда «хайвон услуби» (меҳнат ва жанг қуроллари, уй-рўзгор буюмларини турли хайвонлар сураглари б-н безаш) деб юритилади. Иккинчиси, ўтроқбактри-яликлар

маданияти ёдгорликларида акс этган (қ. Амударё хазинаси ва б.). Буда-в-рда металл ишлаш саноати (қ. Далварзинтепа ва б.), меъморлик (қ. Кучук-тепа, Ҳалъаимир ва б.), халқ оғзаки ижодиёти тараққий этган. Б. маданияти, айниқса мил. ав. 1мингйилликнинг сўнги асрларида юксалган (қ. Хотин-рабод ва б.). Маҳаллий халқ маданияти юнон, хинд ва форс маданиятлари анъаналари таъсирида ҳам бойиган. Мил. ав. 2 — 1-а.ларда ипакчилик ва пиллачилик ривожланган (яна қ. Сополлитепа). Бу даврга оид меъморлик ёдгорликлари, нумизматика материаллари, тасвирий ва амалий санъат намуналари Термиз, Зартепа, Далварзинтепа. Қалъа-имир, Холчаён ва б. жойлардан топилган. Жан. Б.даги Баграм, Балх, Дашли, Дилбаржин, Ойхоним, Олгиндилсрте-па, Хадда (Афғонистон) ва Таксила (Покистон)да олиб борилган археологик тадқиқотлар бу ҳақдаги маълумотларни янада бойитди.

Ад.: Древняя Бактрия, Л., 1974; Сагдул-лаев А. С., Усадьбӯ древней Бактрии, Т., 1987.

БАКТРИЯ ТЕКИСЛИГИ

Афғонистон шим.даги тоғ олди текислиги; Амударёнинг чап соҳилида. Уз. 400 км, энг сербар жойи 140 км. Баландлиги шим.-ғарбида 250 м дан жан.да 500 м га етади. Тектоник ботикда бўлиб, ер юзаси аксари кумгил ва лёседан таркиб топган. Иқлими қуруқсубтропик иқлим. Июлнинг ўртача т-раси 3Г, январьники 3°. Йилига 150—250 мм ёғин ёғади. Ландшафта шимда кумли чўддан иборат; Амударё бўйида тўқай ва ўтлоқлар бор. Б.т. жан.даги Мозори Шариф вилоятида Мозори Шариф, Тош-қўргон, Шибирғон, Қундуз ва б. шаҳарлар жойлашган. Пахта, буғдой, қанд лав-лаги, шоли экилади. Қўйчилик, йилкичилик б-н шуғулланилади.

БАҚҚОЛ (араб.— кўкатфуруш, сабза-вотфуруш, ғаллафуруш) — бозор, гу-зар ва маҳаллалардаги дўкончаларда

майда-чуйда рўзгор моллари, кундалик егулик озиқ-овқатлар сотувчи майда савдогар. Б.лар ва Б.лик дўкончалари Туркистонда ўрта аердан 20-а.нинг 20-й. гача кенг тарқалган. Бозор иктисодиётига ўтилиши муносабати б-н ЎЗР ва б. кўшни мамлакатларда қайта фаоли-ят кўрсата бошлади. Араб мамлакатлари, Эрон, Афғонистон ва Туркияда ҳам бор. Европа мамлакатлари, жумладан Россияда қўлланиладиган «бакалея» атамаси Б. сўздан олинган.

БАҒАЛ — меъморий безак. Гумбаз остидаги шакл. Тўғри тўртбурчак, мураб-ба тарғли хоналар Б. ёрдамида дойра шаклига келтирилади. Бинонинг ички қисмидаги гумбаз остига ёки пойгум-базга ишланади. Гумбаз оғирлиги асосан Б.га тушади. Кўпинча равоқчалар кўринишида бўлади. Византия меъморлигининг асосий конструктив элементларидан бири ҳисобланган (асосан хочсимон тархли бинонинг гумбазлари қурилишида), кейинчалик рус меъморлигида ҳам қўлланилган. Шунингдек Уйғониш даври меъморлигида гумбазли бинолар қуришда Б.нинг мураккаб намуналари яратилган. Туркистонда 9 — 11-а.лар меъморлигида қўлланила бош-лаган. 14 — 15-а.ларда Б. юксак даражада ривожланиб, унинг ўзига хос миллий меъморлик анъаналари асосида бадий намуналари яратилган. Сарой, Мадраса, масжид, мақбаралар қурилишида серғовак, чархи, равоқли, қалқонсимон равоқли, муқарнас равоқли, қалқонсимон мумтоз, тўлиқ бўлмаган қалқонсимон, равоқларда кесишган кўп қатламли қалқонсимон каби Б.лардан фойдаланилган. Б.лар турт, саккиз, қатга биноларда ўн олти равоқчали қилиб ишланган, оралиғи ғажаклар ёрдамида тўлдирилган, учбурчак шаклида юпка девор ҳошиялар терилган. Муқарнас, ироқи, ироқи-муқарнас, погонали, қолипқори услубида безатилган. Кейинги йиллар меъморлигида ҳам учрайди.

БАҒДОД — Ироқнинг пойтахти (1921); Бағдод муҳофазасининг маъмурий маркази. Дажла дарёсининг ҳар икки соҳилида; Марказий ва Жан. Осиё ҳамда Ўрта денгиз мамлакатларини бирлаштириб турувчи йўллар чорраҳасида. Мамлакатнинг энг қатга шаҳри. Аҳолиси 4 млн. киши (1990). Б.да араблар (аксарият), курд, арман, турк, яхудий ва форслар яшайди. Иқлими Ўрта денгиз иқлими; янв.нинг ўртгача т-раси 10°, июлники 34°, йилига ўртгача 163 мм ёғин ёғади. Б.ни 762 й. халифа Мансур (754 — 775) Мадинат ас-Салом (Тинчлик шаҳри) номи б-н бино қилиб, Аббосийлар халифалиги пойтахтига айлантирган. Б. этимологияси тўғрисида бир неча ривоятлар бўлиб, шулардан энг кўп тарқалгани: Боғи Дод (Доднинг боғи) ва Бут (санам) тухфаси. 9-а.да Б. хунармандчилик, савдо ва ўрта аср Шарқ маданиятининг маркази бўлган. Б.ни эронлик бувайҳийлар (945), сал-жукийлар султони Тўғрулбек (1055) ва мўғул хони Хулоқухон (1258) босиб олган. 1393 ва 1403 й.ларда Амир Темур салтанати таркибига кирган. 1410 — 1508 й.ларда Б. Қора қўнли ва Оқ қўнли кўчманчи туркман хонлари қўл остида бўлди. 1508 й.да Эрон са-фавийлари эғаллаган, 1534 й. эса Ус-монли турклар давлатига қўшиб олинди. 1623 й.да Б.ни Эрон шоҳи Аббос I бўйсундирган. 1638 — 1917 й.ларда Усмонли турклар тасарруфида бўлди. 18-а.да Б. Осиёдаги йирик савдо марказларида бирига айланди. 1-жаҳон уруши даврида Б.ни Англия қўшинлари босиб олди (1917 й. март), 1920— 21 й.ларда Англиянинг мандатли худуди таркибида. 1921—58 й.лар Ироқ қироллигининг, 1958 й.дан Ироқ Рес-публикасининг пойтахти.

Б. — мамлакатнинг транспортсано-ат, савдомолия маркази. Т. й., автомобиль ва ҳаво йўлларининг тугуни. Халқ-аро аҳамиятга эга аэропорт бор. Йирик дарё порти (четга дон, хурмо, жуп, тери ва б. чиқарилади). Мамлакатдаги sanoат корхоналари (асосан тўқимачилик,

кўнчилик, тикувчилик ва озиқ-овқат) нинг 25%и Б.да. Металлсозлик, кимё, цемент саноати, электротехника з-ди бор. Ҳунармандчиликда рўзгор асбоблари, заргарлик буюмлари, гилам, пойабзал каби маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Б. яқини (Дора)да нефтни қайта ишловчи йирик з-д бор. Шаҳарда кўплаб замонавий бинолар қурилган. Шаҳарнинг чап соҳилдаги қисмида маъмурий муассасалар, парламент, ҳукумат бинолари, ўнг соҳилида и. ч. корхоналари ва устахоналар жойлашган. Дажлага бир неча йирик кўприк қурилган. Мейморий ёдгорликлардан Зубайда макбараси (13-а.), Хон Маржон карвонсаройи (1358 - 59), Аббосийлар саройи (12 -13-а.лар), Олтин масжид (16-а.) ва б. сақланган.

Б.да ун-тлар, Фанлар академияси, Нафис санъат ин-ти (1936), юридик, савдо, тиббиёт, ўқитувчилар коллежлари, кўплаб музейлар, жумладан Ироқ музейи, Араб осори атика музейи, ку-тубхоналар бор.

БАҒДОД — шаҳарча, Фарғона вилояти Бағдод туманў маркази. Туманнинг шим.-шарқий қисмида. Катта Фарғона канали яқинида. 1894—1962 й.ларда Се-рово деб аталган. Яқин т. й. станцияси — Фурқат. Бардоддан Фарғонагача бўлган масофа 70 км. Аҳолиси 12,8 минг киши (2000). асосан, пахтачилик б-н шуғулланади. Мебель, пойабзал ф-калари, к.х. машиналарини таъмирлаш устахонаси, акциядорлик жамиятлари, туманлара-ро таъминот базалари (нефть, кимё ва б.), кичик ва хусусин корхоналар, телестудия мавжуд. 3 умумий таълим мактаби, 2 лицей, 2 кутубхона. 1 алоқа бўлими, 1 касалхона, 2 поликлиника, музей ва 25 дан зиёд маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

БАҒДОД ИПАК ҚУРТИ - Бағдод ш.дан келтирилган моновольтин зотига мансуб ипак қурти. Пилласи йирик (2 — 3 г), шакли узунчоқ, белдор, ранги

оқ, баъзан саргиш-яшил. пилласидан 14 — 17% ипак чиқади, ипакнинг тортилиш микдори 60 — 80%. Б. и. қ. Ўзбекистонда қадимдан боқиб келинган. Оқ пилла олишга киришилгач, бундан воз кечилган. Қисман селекция ишларида фойдаланилади.

БАҒДОД МИНИАТЮРАСИ - 10 -13-а.ларда араб кўлёмаларига ишланган расм ва безаклар, араб мамлакатларида халифалик иикирозидан кейинги даврларда юзага келган ўзига хос услуб ва мазмунга эга бўлган тасвирий санъат тури. Ўрта асрларда Яқин Шарқ рас-сомлиги тараққиётида муҳим босқични ташкил этган Б. м. Мисрдан кўчиб ўтган рассомлар (12-а.), шарқий христиан до-иралари санъати, Эрон бадийи анъаналари, Шарқий Туркистон ҳудудидagi манихей ва будда санъатлари таъсирида шаклланган. Безак бутунлигига ин-тилиш, тасвири текис юзали қилиб ишлаш хос бўлган. Кўлёмза китобларга ишланган расмларда меъморий обилалар мукамал тасвириланиб, манзарага шама қилинган, у рамзий ифодаланган. Кўчирилиб безатилган кўлёмзалардаги Византия санъати таъсирида яратилган безакларда са-рой ҳаётидан олинган дабдабали лавҳалар акс эттирилган. Илмий кўлёмзалар, рисоаларга ишланган безаклар ва ўқув жадваллари аниқ ва ихчам, тасвирдаги ҳаракат ифодали, озгина деталлар б-н жойнинг белгиланиши, ифодали бўёқ доғлари ва чизиклари б-н диққатга сазовор (Диоскориднинг «Фармакология» асарига Абдуллоҳ ибн Фадл ишлаган миниатюралари, 1222). Б. м.нинг етук на-муналари — Ҳаририйнинг «Мақомлар»ига ишланган расмларга (Яҳё ибн Маҳмуд ишлаган) шаҳарлик Абу Зайднинг кечмишлари асос қилиб олинган (1237 й.да безалган нусхаси Париждаги миллий кутубхонада; 13-а. бошларида кўчирилган нусхаси Россия ФА Шарқ-шунослик ин-тининг Санкт-Петербург бўлимида). Шаҳар ва кишлок

ҳаётидан ишланган жанрли лавҳалар (қабул ма-росими, олимлар анжумани, байрам базми, сафардаги қарвон ва б.) жонли, ифодали, таъсирчан ва маҳорат б-н эркин ишланган. Эрон ва Ўрта Осиё рас-сомлигининг кейинги тараққиётига 14 а. мусаввири Жунайд Султонийнинг ижоди (Ҳожи Кирмонийнинг «Хамса»сига ишланган асарлари, 1396) сезиларли таъсир кўрсатган. Б. м.нинг бадиий услу-би содда, расмларда майда ва иккинчи даражали бўлақлар йўқ. Муғуллар давлатининг тузилиши туфайли инқирозга уч-раган. Б. м. мактабининг кейинги тарақ-қиёти янги маданий жараёнлар б-н боғлиқ ҳолда кечган.

БАҒДОД ТЕМИР ЙЎЛИ - Босфор бўғозини Форс кўрфази б-н боғлайдиган т. й. (уз. тахминан 2400 км)нинг 20-а. бошларида кенгтарқалган поми. Туркия, Сурия ва Ироқ қудудидан ўтади. 1888 й.да дастлаб Германиянинг «Дойче банк»и Босфордан Измирғача 1871 й.да қурилган т. й.ни Анкарағача узайтириш бўйича кониессияни Туркия ҳукуматидан сотиб олди. 1899 й.да тузилган Франция-Германия битимига биноан.

Франция йўл қурилишига шерик бўлди. 1903 й.да т. й. қурилишини давом эттириш концессиянинг Туркия томонидан Германияга берилиши йирик давлатлар уртасида зиддиятларнинг кучайи-шига сабаб бўлган. Англия-Германия битимига (1914) мувофик, Германия Бағдоддан жанда Форс кўрфази йўналишида т. й. қурилишини Англияга берди. Хусусий инглиз ва франсуз компаниялари Б. т. й.нинг сўнгги қисмларини тугаллаб, фойдаланишга топширди (1934 — 41). Ҳозир Б. т. й. қисмлари Туркия, Сурия ва Ироққа қарайди. Техника, транспорт ва алоқа йўллариининг та-раққиёти туфайли Б. т. й. ўзининг сиёсий-стратегик аҳамиятини йўқртди.

БАҒДОД ТУМАНИ — Фарғона

вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган (1962 и. 24 дек.да Учкўприк ту-манига қўшиб юборилди. 1964 й. 31 дек.да қайта тузилди). Вилоятнинг Олтиарик, Риштон, Учкўприк ва Бувайда ту-манлари б-н чегарадош. Майд. 0,33 минг км². Аҳолиси 140,8 минг киши (2000). Б. т.да I шаҳарча (Бағдод) ва 10 кишлоқ фуқаролари йигини (Амиробод, Дўрмонча, Зафаробод, Пахтаобод, Самарқанд, Ултарма, Матқуллобод, Тин-чик, Чубаланча, Қароқчитол) бор. Маркази — Бағдод шаҳарчаси.

Табиати. Б. т. худуди текисликдан иборат. Жан.-ғарбида тошлоқли дашт ерлар бор. Январнинг ўртача т-раси —3°, июлники 26°. Йилига 180 — 220 мм ёгин тушади. Тумандан Усмон Юсупов номли Катта Фарғона канали ўтади. Тупроғи асосан қўнғир-бўз тупроқ, айрим жойларда шўр тупроқ учрайди. Шўра, шувок, янтоқ, қамиш, мия, оқбош, юлғун ва б. ўсади. Бўри, тулки, қуён, юмронқозиқ ва б. учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; руслар, татарлар ва б. ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 425 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 13 минг киши, кишлоқ аҳолией 128,3 минг киши (2000).

Хўжалиги. Қ. х.даетақчи тармоқ— пахтачилик. Пахта тозалаш з-ди, дон маҳсулотлари ва қурилиш материаллари, маҳаллий саиоат к-тлари, мебель ва пойабзал ф-калари. автобаза бор. Хўжаликларда чорвачилик, боғдорчилик, пиллачилик, полизчилик, сабзавотчилик б-н ҳам шуғулланилади. Туманда 1 қўшма корхона, 134 кичик корхона ва 1 кооператив корхона мавжуд. Булардан энг муҳими «Файз-Явар» мебель и. ч. Ўзбек-Словакия қушма корхонасидир.

Қ. х.да суғориладиган ерлар 18,1 минг га, экинзорлар 17,9 минг га, шу жумладан 9 минг га ерга пахта, 0,2 минг га ерга сабзавот, 1 минг га ерга беда, 0,18 минг га ерга маккажўхори, 0,09 минг га ерга шоли экилади. Б. т.да 11 жамоа хўжалиги, 2 давлат хўжалиги, хўжаликлараро

корхона, паррандачилик ф-каси, 82 фермер хужалиги ва б. хўжаликлар бор (2000).

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 36,2 минг қорамол, 27 минг қўй ва эчки, 79,7 минг паррамда бор (2000). Туман худудидан Марғилон — Қўқон т. й. утган.

1999F2000 ўқув йилида 55 умумий таълим мактаби бўлиб, 30,6 минг ўқувчи, 1 гимназияда 100 ўқувчи, 1 ли-цейда 130 ўқувчи таълим олди. Туманнинг Ўлтарма қишлоғида Ўзбекистон Ўсимликларни ҳимоя қилиш и.т. ин-ститутининг Қўқон таянч пункти жой-лашган. 48 оммавий кутубхона, 17 клуб, 12 маданият уйи, 2 музей, 745 ўринли 5 касалхонп, 62 тиббиёт пункти бўлиб, уларда 192 врач, 1092 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлади (2000). 1931 й.дан «Бағдод ҳаёти» туман газ. чиқади (адади 4000).

БАҒДОД ХАЛИФАЛИГИ - аббосийлар сулоласи ҳукмроилик қилган араб давлатининг адабиётларида учрайдиган номи (пойтахти Бағдод).

БАҒДОДИ — 1) яхлит тахталардан ясаладиган энг қад. эшик тури. Бу эшик қўш табақали бўлиб, табақаларининг ҳар бирида учтадан дила бўлади, шундан дилали эшик деб ҳам аталади. Дилалар хандасий ўйма нақшлар б-н безатилади. Ўзбекистон ва Тожикистонда майда тахтачалардан йиғиб тайерладиган жуфтлама эшикдан фарқлаш учуи Б. атамаси қабул қилинган; 2) заминсиз, уч киррали хандасий ўйма шакллар ҳосил қилиш усули; дилали эшик, сандик, жавон ва б.ни безашда қўлланилади; 3) кулолликда хандасий (доира, учбурчак, юлдузсимон кир-рали) шаклларни ясашда қўлланиладиган услублардан бири. Бу услубда ишланган нақшлар сарнк, қизил, яшил бўёқлар б-н безатилган лаган, коса, шокоса ва тўй лаганларида учрайди.

БАҒЛОН (бақтрийча баголагго — ибодатхона, саждагоҳ)— Тохаристоничнт

энг қад. шаҳарларидан бири. Милоднинг бошларида у ерда «Подшо Канишка Музаффарнинг ибодатхонаси» жойлашган, унинг харобалари Афғонистондаги ҳоз. Бағлон ш. яқинида. баланд Сурх кўтал тепалигида сакланиб қолган. У ердан катта бақтрий ёзувида битилган тоштахта топилган, унга кўра бу ибодатхона мил. 1-а.даги Кушон подшоси Канишка томонидан қурилган. 7-а.да хи-той сайёҳи Сюань Цзан Тохаристонда По-кйеланг мулкини қайд этиб ўтади, у илк ўрта асрдаги Б.га тўғри келади. Б. яқинидаги тепалиқдан кушонларнинг буддавийликка оид тош рсљефлари топилган. Бу ердан сал нарида мурабба шаклдаги Шом қалъа тепалигидан буддавийликка оид тош капителлар ва ус-тунларнинг асоси топилган. Булар кушонлар даврида Б. Бақтрия-Тохаристоннинг йирик лний марказларидан бири бўлганидан дарак беради.

Ўрта аср манбаларида Б. баъзан Бақлон шаклида ҳам учрайди. Самъонийнинг ёзишича, Б. шаҳри икки қисмдан — юқори Б. ва қуйи Б.дан иборат бўлган, уларнинг ҳар бири алоҳида шаҳар — «балда» ҳисобланган. 9 — 10-а. ларда қуйи Б.да жоме масжиди бўлган. 10-а.да юқори Б.да машҳур истироҳат ери са-налган «катта қишлоқ» бўлган. Бу ерда бутун водий ям-яшил дарахтларга бурканган, аҳолиси кўп бўлиб, шаҳарга турли томондан қарвон йўллари келиб туташган; ов қилиш учун қулай жой са-налган. Берунийғшфт ёзишича, 1 1-а.да у ерда баланд бир тепалик бўлиб, унинг тепасида заҳарли кузқоринлар ўсган. Қуйи Б. маъмурий марказ бўлиб, унда ҳоким саройи жойлашган. Б. қад. номини шу кунгача саклаб қолган бўлиб Бағлон дарёнинг Кундуздарёга қуйиладиган ерига яқин жойлашган. У ерда ши-фобахш Чашмаи Шир булоғи мавжуд. 13-а. бошида Б.ни мўғуллар босиб олган. Мўғуллардан кейинги давр манбаларида Б. йирик шаҳар сифатида қайд этилган.

БАҒЛОН — Афғонистон шим.даги шаҳар, Сурхоб дарёси яқинида, Кобул — Хонобод автомобиль йўли ёнида. Бағлон вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 44,6 минг киши (1987). Қанд лавлаги етиштириладиган р-нинг сав-до маркази. Шакарқанд и.ч. кичик корхоналари бор.

БАҒЛОН — ўзбек халқи таркибига кирган 92 ўзбек уруғқабиладан бири. «Насабномайи ўзбек» асарида бошқа ўзбек уруғқабилалари қаторида санаб ўтилган. Топоним ном сифатида Ўзбекистон, Афғонистонда сақланиб қолган.

БАҒОНАЛИ (бағоқачли) — ўзбек уруғларидан бирининг номи. Б. авлодлари асосан қипчоқ, наймам ҳамда баҳрин қабилалари таркибига кирган.

БАҲАВАЛПУР — Покистондаги шаҳар. Сатлаж дарёси бўйида. Панжоб вилоятида. Аҳолиси 200 минг киши чамасида (1981). Тўқимачилик, озик-овқат (шоли, ёғ, ун) саноати корхоналари бор. Б.да қ. х. маҳсулотлари (дон, пахта ва б.) б-н савдо қилинади. Ҳунармандчилик (гилам тўқиш, кулолчилик) ривожланган.

БАҲЛУЛ ЛЎДИЙ (15-а.) - Ҳиндистондаги Деҳли султонлиги ҳукмдори (1451—89). Лўдийлар сулоласи асосчиси. Унинг даврида султонлик янада та-назулга юз тутган, марказий ҳокими-ят заифлашган, ички низолар кучайган. Мўлтон, Жанпур, Гвалиорда жан-глар олиб бориб, Жанпур ва Гвалиор вилоятларини султонликка қўшиб олган.

БАҲМАНИЙЛАР - ўрта асрларда Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган сулола. Б. сулоласининг асосчиси Ҳасан Зафархон бўлиб, Абу Музаффар Алоуддин шоҳ номи б-н тахтга чиққан. Дастлаб Гулбаргани, кейин (1429 й.дан) Бидорни ўзига пойтахт қилган. Б. давлати Декан мулкдорларининг Деҳли султонлигига

қарши кўзғолони натижасида вужудга келиб (1347), ҳукмронлик мусулмон мулкдорлари қўлига ўтди ва ҳарбий ту-зум жорий этилди. Ёш султонлар Низомшоҳ (1461 — 63) ва Муҳаммадшоҳ III нинг оталнғи (регенти) ва вазири Маҳмуд Хован даврида Б. давлати анчагина қудратли эди. Маҳмуд Хован асли Эрон савдогарларидан бўлиб, кейинчалик Б. саройида вазирлик даражасига кутарилган. Мулкдорларнинг ўзаро қу-раши, айниқса Вижаянагар давлати б-н доимий уруши туриши натижасида Б. заифлашди. 15-а. охири — 16-а.нинг бошида Б. давлати Бижопур, Голконда, Бидор, Бсрор ва Аҳмаднагар султонликларига ажралиб кетди.

БАҲО (баҳо бериш) (фалсафада) — ижтимоий ҳодисалар, инсон фаолияти, хулқига бўлган муносабат, уларнинг аҳамиятини, муайян ахлоқ меъ-ёрлари ва тамойилларига мослигини кўрсатиш (маъқуллаш ёки қоралаш, рози бўлиш ски танқид қилиш ва ш. к.). Инсоннинг ижтимоий мавқеи, ду-нёқараш, маданий савьяси. ақлий ва ахлоқий камолоти б-н белгиланади. Бошқа томондан эса, қилинган ҳаракат сабаблари, воситалари ва мақсадларини, унинг қандай шароитда бажарилганлигини, шахс хулқидаги ўрнини ҳисобга олиш бу шахсга тўғри Б. беришнинг зарур шартидир.

БАҲО - қ. Нарх.

БАҲОДИР, ботир — 1) Ўрта асрларда турк-мўғул халқлари қўшинида жангларда кўрсатган улкан жасорати ва қаҳра-монлиги учун бериладиган фахрий унвон. Чиғазийлар даврида Чингизхон авлодидан бўлмаган зодагонлар, йирик лашкар-бошиларга Б. уивони берилган. Кейинчалик Б. маъносининг ушбу ижтимоий ху-сусияти йўқолади ва Б. мўғул зодагонларининг таркибий қисмига айланади. Туркийшунос олимларнинг фикрича, Б. туркий-мўғулча ботир сўзининг форсча шаклидир. 2)

Чингазхон хукмронлиги за-мопида хоннинг шахсий гвардияси. Бундай қисм Чиитизхон 1203 й. керойитлар устидан ғалаба қилгандан кейин ташкил этилган. Блар 1000 кишидан иборат бўлган. Тарихчи Насавитшг (13-а.) маълумотига кўра, 1221—22 йларда уларнинг умумий сони 10000 кишига етган. Блар уруш вақтида илғор қисм (авангард) б-н бирга ҳаракат қилган. тинчлик вақтларида эса хон қароргоҳини қўриқлаган.

БАҲОДИРОВ Мажидхон (1903 - Тошкент — 1977.12.2) — тупроқшунос ва арабшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973), проф. (1971). Эски усулдаги мактабда савод чиқарган. 1921 — 30 й.ларда Тошкентдаги мактабларда ўқитувчи, мудир бўлиб ишлаган, педагогика билим юртида дарс берган. Ўрта Осис пахтачилик ин-тини тугатган (1934). Шу ин-тнинг тупроқшунослик кафедрасида ўқитувчи (1935—45). 1945— 48 й.ларда Ўрта Осие давлат унти шарқ фтида араб филологияси кафедраси ташкилотчиси ва кафедра мудир. Тошкент кишлоқхўжалиги ин-ти тупроқшунослик кафедрасида доц. (1948— 71). Илмий ишлари тупроқшуносликнинг умумий масалалари, Фарғоиа водийси тупроқлари очерклари, агрокимё хариталарини тузиш ва б.га бағишлаган. Б. араб адабиёти бўйича хрестоматия, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари учун ўзбек тилида биринчи бўлиб тупроқшунослик бўйича дарслик, луғат, қўлланмалар тузган.

БАҲОДИРШОҲ I Муаззам (1641 -1712) — бобуришвр сулоласидан бўлган Ҳиндистон подшоши (1707 йлан). Кўнгилчан, катъиятсиз шоҳ бўлган. Унинг даврида Бобурилар давлатининг таиаззули даюм этган. Йирик ер эгалариинг кўллаб-қувватлашларидан умидвор бўлиб, уларга бўшаб қолаётган хазиасидан қимматбаҳо тошлар ва подшо мулкларидан ерлар ажратиб берган. Маратҳалар ва сикҳларга қарши

курашган. Сикҳларга қарши юриш пайтида вафот этган.

БАҲОДИРШОҲ II (1775 - 1862) - Ҳиндистондаги бобурийлар сулоласининг сўйигги вакили. У 1837 — 58 н.лари рам-зий жиҳатдан тож ва тахт вориси бўлса ҳам унинг на сиёсий, на ижтимоий ва на иқгисодий мустақиллиги қолган эди. Ўша пайтдага инглиз генерал-губернатори Баҳодиршоҳга огоҳнома юбориб, унда Дехлидаги Қизил қалъада яшаётган охирги подшоҳсан деб хабар беради. Бу эса Бобурийлар салтанатининг ниҳояга етганини билдирарди. 1857 й.да мамлакатда ин-глизлар хукмронлигига қарши сипоҳийлар кўзғолони кўтарилиши б-н халқ Б.ни кўзғолон раҳбари ва Ҳиндистоннинг олий хукмрони деб эълон қилади ва ундан ом-мани инглиз мустамлакачиларига қарши муқаддас курашга даъват этмшни талаб қилади. Мустамлакачилардан қўркиб қолган ва улар устидан ғалаба қозонишга кўзи стмаган шоҳ халқ талабини рад этади. Аммо кўзғолончилар ўхтари ёзган муро-жаатномага Б.ни имзо чскишга мажбур қилдилар. Б.нинг номига бўлса ҳам кўзғолонга бошчилик қилиши мамлакатда инглиз хукмронлигига катта хивф туғдирди. Инглизлар Б.ни асир олиб, умрбод Мьянма (Бирма)га сургун қилдилар. Б. урду тилида Зафар тахаллуси б-н ижод этган машхур шонр ҳам эди.

Ад.: Ҳошимов И., Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласи салтанати, Т., 1996.

БАҲОДУР ТУДУН (тутун) - Чоч ҳокимларидан бири. 713 й. Чоч вилояти ҳокими, Хитой йилномаларида Мохеду тутун деб берилган. Қутайба ибн Муслим раҳбарлигидаги араб фотихларининг Чочга 713 й.да қилган дастлабки ҳужумини қайтаришга муваф(рак бўлган.

Суғд хужжатларидан бирида Панжикент ҳокими Деваштичнинг элчиси Фатуфарн 719 й. Чочда тутун ва Чоч ҳокими б-н учрашгани хақида гап

боради. Бунда тудун хоқонлик тайин этган лавозим номи холос. Шунга кўра, Мохеду тудуннинг Чоч б-и боғланиши бир илмий тахмин деб қаралиши мумкин.

БАҲОЙЛИК, баҳоййа — динийсиёсий оқим. 19-а. ўрталарида Эрондаги бобийлик ҳаракатининг давоми сифатида Ироқда вужудга келган. Асосчиси Баҳоулло. У инсоният учун ягона дин, иктисодист ва давлат зарур деган ғояларни илгари суради. Баҳоулло фикрича, мавжуд динларни йўқотишнинг хожаги йўқ, уларни қандайдир бир нуқсонсиз таълимот асосида бирлаштириш лозим. Аслида ҳамма динлар яхши, фақат уларни ортиқча ақида ва урф-одатлардан тозалаш керак. Муҳими — худони севиш керак, чунки му-ҳаббат тараққиётнинг шари ва коинот қонунидир. 1979 й.да Эронда ислом ипқилобидан сўнг бу таълимотнинг ўплаб раҳнаmolари қатл этилди. Баҳо-ийлар Осиёнинг баъзи мамлакатларида ҳам бор. Баҳойларнинг кўпчилиги Европа ва Америкада, асосий марказлари Германия, АҚШ, Панамада. Марказий қароргоҳи Хайфа (Исроил) ш.да.

Ўзбекистонда баҳойларнинг рўйхатдан ўтган 3 та жамоаси бор (1998). Улар Тошкент, Самарқанд, Навоий ш.ларидадир. Ўз анъанавий байрамларини ўтказадилар, Ханфа ш.га зиёратга бориб турадилар.

БАҲОР (тахаллуси; асл исми Муҳаммад Тақи) (1886.10.12, Машҳад - 1957.21.4, Техрон) — эрон шоири, жамоат арбоби. Малик уш-шуаро (1903). Техрон унти проф. (1953). Эрон миллий мажлисига бир неча бор вакил бўлиб сайланган. Бошланғич сабоқни Б. отаси Хуросон шоири, малик уш-шуаро Муҳаммад Козим Сабурийдан олган. Б. «Эронга худо ёрдир», «Сэр Эдуард Грснга мактуб» (1909) асарлари-б-н шуҳрат қозонади. Б. «Наи-баҳор» газ.сини нашр этади (1905 — 11). У

адабий жамият тузиб, «Донишқада» («Илмхона») жур. чиқаради (1918). Б. шеърлари ички ва тесқаричи гуруҳларга, баъзи мутаассибларга қарши қаратилган. У монархияга қарши ёзган шеърлари учун Исфаҳонга бадарга қилинади (1932). Халқнинг демократия учун курашини қувватловчи «Жаҳ.аннам». «Зиндон кундаликлари», «Тонг қуши» каби асарлари шу ерда ёзилган. Б. 3 жилдли «Стилистика» (1958) илмий асарини яратган. Б. қад. паҳлавий тилидан «Ёдгоре Зарирон» («Зарирлар ёдгорлиги») достонини форс тилига таржима қалган. Унинг форс шеърлятига бағишланган асарлари шарқшунослик соҳасида хануз ўз қимматини сакпаб қолган.

Ад.: Шомухамедов Ш., Баҳор, Т., 1965.

БАҲОР — Тохаристондаги ўрта аср шаҳарларидан бири. Араб тарихчиси Қу-дома ибн Жаъфарнинг маълумотига кўра, Б. шаҳри Хулмдан 7 фарсах (45—50 км) нарида, чўлда жойлашган. Б.да сув фақат бир қудуқдагина бўлиб, унга нарвон б-н тушилган. Самъоний (12-а.) Балх вилоятида Шобухор кишлоғини, Ёқут Ҳамавий шу вилоятда Баҳориза кишлоғини қайд этганлар, уларни Б. б-н айнан бир деб ҳисоблаш мумкин. «Баҳор» атамаси бу ерда ислом динидан аввал в и х а р а, яъни буддавийлар монастыри — ибодатхонаси бўлганидан далолат беради. «Нарвон б-н тушиладиган қудуқ», яъни сардоба бўлган. Атамалардан бири таркибидаги «шо» қад. «хша» — «подшоҳ» сўзидан, яъни «шо-ҳона вихара» турган ер. Иккинчисида — «за» қўшимчаси сўғдча «зай, зая» — «жой, ўрин, ер» маъносига эга. Қиёс қилинг: Тошкентда Новза мавзеи — «янги ер» деганидир.

БАҲОР, кўклам — 1) йил фасли, мавсум. Ернинг Шим. ярим шарида баҳорги кеча-кундуз тенглиги (20 ёки 21 март)дан ёзги қуёш турғунлигигача, яъни кундуз энг узун, кечаси энг қиска бўлган

кунгача (21 ёки 22 июнгача) давом этади. Шартли равишда март, апрель ва май ойларини Б. деб аташ қабул қилинган. Ернинг Жан. ярим шарида бу вақтда куз фасли бўлади. Б. қишдан ёзга ўтиш мавсуми ҳисобланади. Б. келиши б-н кунлар тез исий бошлайди, дарахтлар барг ёзади, майсалар кўкаради, қушлар учиб кела бошлайди ва х. к. Булар турли жойларда ҳар хил пайтларда рўй беради, Қутб кенгликларида Б. қиска бўлади, тропикларда сезилмай ўтиб кетади (к. Иил фасмари); 2) қад. оғирлик ўлчов бирлиги; мусул-мон давлатларида қўлланилган. Климата ишлатилиш жойи ва даврига қараб ҳар хил бўлган: а) вазни 229 кг га тенг бўлган кичкина ва вазни 422 кг га тенг бўлган катта Б.ларга бўлинади. Б.нинг 207.4 кг ли тури ҳам бор; б) Маккада 1 Б. 183,7 кг га тенг бўлган (16-а).

БАҲОР — эртапишар гилос нави. Р. Р. Шредер номидаги богдорчилик, узумчилик ва виночилик и. т. ин-тининг Самарқанд филиалида Францис ва Саври Сурхон навларини чагиштириш йўли б-н чиқарилган (1952). Дарахти кучли ўсади, кенг шох-шаббали, шакли пирамидасимон, бир йиллик новдалари йўғон, тўғри, жигарранг. Барги йирик, қизғиш-яшил, чўзинчок, учига томон ингичкалашиб боради. Гули оқ, хушбўй, катталиги б-н бошқа навлардан фаркланади. Меваси йирик (8 г), думалок, ялтироқ, тўқ-қизил ёки қорамтир-қизил рангда, серэт, серсув, ширин (13,8% қанд). Кўчати экилгандан кейин 3 — 4-йили ҳосилга қиради. Апр. нинг биринчи ярмида гуллайди, майнинг ўрталарида пишади. Меваси 30 кунгача сифати бузилмай дарахтда туриши мумкин. Компот, мураббо тайёрланади. Ўзбекистоннинг барча зоналарида экилади (қ. Гилос).

«**БАҲОР**» **АНСАМБЛИ**, Мукаррама Турғунбоева номидаги «Баҳор» халқ ракс ансамбли — «Ўзбекракс»

бирлашмасидаги жаҳонга машхур ансамбль. 1957 й. ташкил этилган. Ансамблнинг асосчиси ва биринчи бадий раҳбари Мукаррама Турғунбоева (1979 й.гача), шунингдек Б. Алиев, Қ. Дадаев ҳам ташкилотчилардан. Кейинги бадий раҳбарлари: Кундуз Миркаримова (1979 - 88), Равшаной Шарипова (1988 — 90), Маъмура Эргашева (1990 й.дан). Мусика раҳбари Бахтиёр Алиев (1965 й.дан). 1964 й.дан Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ансамбль. 1979 й.дан М. Турғунбоева номида.

«Б». а. ижрочиларининг асосини Тошкент Хореография билим юртини тамомлаган қизлар ва Тошкент давлат консерваторияси. Ўзбекистон мусика мактабларини тугатган жўрнавоз созанда. хонандалар ташкил этади. 3. Раҳматуллаева, Д. Керимова, Н. Атаманова, Т. Юнусова, А. Тўлаганова, Д. Абдуллаева, Н. Баширова, Э. Расулхўжаева, К. Раҳматуллаева, Н. Алимбоева каби раққосалар, Б. Алиев, Р. Ҳамдамов, Э. Каримов, Қ. Дадаев, Р. Акбарбеков, Ў. Ризаев, С. Тўхтасинов, Б. Холиқов, К- Носиров, К. Комилов сингари созандалар ҳамда О. Матёкубов, Б. Иўддошев ва б. хонандалар ансамблнинг дастлабки ижодкорларидир. Ансамбль репертуарида 200 дан ортик якка ва оммавий рақслар бор. «Б.» а. ўзбек халқининг кўп асрлар мобайнида тўпланган анъанавий ракс маданияти б-н жаҳон замонавий рақслари ютуқларини мужассамлантирган. У тарихий-этнографик ва замонавий халқ рақслари асосида янги маз-мун касб этувчи сахна рақслари ижод этди. «Занг», «Давра», «Катта ўйин», «Танавор», «Лазги», «Муножот» каби ўзбек мумтоз рақслари шулар жумласидандир. Ансамбль репертуарини янада бойиши, жаҳонга танилишида 60-й.ларнинг охири ва 70-й.ларда ансамблга келиб қўшилган М. Эргашева, Г. Фо-зилжонова, Ў. Муҳамедова, Г. Жўраева, Ф. Низомитдинова, Д. Зиёхонова, Р. Ни-зомова, Р. Шарипова, В. Романова, Г. Ҳамроева, М. Ҳайдарова, Д.

Юнусоваларнинг хизматлари каттадир. «Б.» а. ўз дастурини Ўзбекистоннинг турли ҳудудларига хос янги-янги рақслар б-н ҳам бойитмоқда. Фарғона, Наманган, Андижон, Бухоро, Тошкент, Самарқанд, Хоразм рақслари қаторида Ўзбекистонда истиқомат қилувчи барча халқлар ва қорақалпоқ халқининг рақслари ансамбль дастуридан ўрин олган. «Баҳор вальси», «Диддор», «Фарғона рубойиси», «Гулноз», «Наманган олмаси», «Андижон полкаси», «Пиёла» сингари фарғонача услубда яратилган рақслар, шунингдек «Самарқанд бешқарсаги», «Бухоро давраси», «Хоразм лазгиси», «Қирқ киз», «Нилуфар», «Ок олтин», «Дугоналар», «Шўҳи пари», «Нозанин», «Гулдаста» каби рақслар томошабинларга манзур. Меҳнат шавқи акс этган «Пилла», «Пахта байрами» ракс сюиталари ва «Гулсара», «Наманганча», «Роҳат», «Помир ракси» кизларнинг энг севган рақсларидир. «Етти сайёра», «Самарқанд баҳори», «Қудаандалар», «Чўпон», «Қўғирчоқ» каби сюжетли рақслар ансамбль репертуарининг хил-ма-хиллигини оширди. Жамоа репертуаридан хинд, покстон, бирма, япон, корейс, араб, турк, афғон, куба, вен-гер, Вьетнам, чех каби жаҳон халқларининг рақслари муносиб ўрин олган. Ансамблнинг кўпгина рақслари кўшиқ б-н ижро этилади. Кўшиқларни хонандалар (Аҳмаджон Шукуров, Хайрулла Лутфуллаев ва б.) дан ташқари кизларнинг ўзлари ҳам созандалар б-н айтадилар. «Ин-тизор», «Улоқ», «Ўзбегим» каби кизлар лапарни машхур.

Кейинги йилларда «Б.» а.нинг «Беш гўзал», «Тўёна», «Ўзбекистон қизлари», «Наврўз», «Муқаррамахоним ўйнаса», «Баҳор нашидаси», «Эркалаб», «Ўзбекистон истиклоли», «Мажнунтол» каби оммавий ва композицияли рақслари шуҳрат қозонди. Ансамбль рақсларини сахнага кўйганлар: Муқаррама Турғунбоева, Галия Измайлова, Ғаффор Валломатзода, Исохор Оқилов, Қундуз Мирқаримова, Амина Дилбо-зий,

Маъмура Эргашева ва б.

«Б.» а. 1996 й.дан «Ўзбекракс» бирлаш-масида фаолият кўрсатади. Ансамблда 60 киши катнашади (2000). Тошкентда Мустақиллик майдонида ўз концерт залига эга. Етакчи артистлари: Рушана Султонова, Гулнора Низомова, Роза Адамбоева, Елена Тўхтаева, Олима Ёкубова (раққосалар), Н. Тўрахўжаев, И. Ҳамдамов, К. Мирзаев, М. Фозилжонов (созандалар), Эркин Рўзиматов (хо-нанда). Ансамбль Ливия, Марокаш, Жа-зоир, Тунис, Ҳиндистон, Сингапур, Малайзия, Покистон, Афғонистон, Жан. Корея, Япония каби мамлакатларда гастролда бўлган. Москвада бўлиб ўтган жаҳон ёшлари ва тал аба лари 6-фестивали, Лейпцигда ўтказилган халқ рақслари 8-фестивали (1971) лауреати.

Мухсин Қодиров, Мохина Аширова.

БАҲОР КАТАРИ —

конъюнктивитнинг ўзига хос бир тури; бот-бот кўзийди ва йиллаб давом этади. Баҳорда кўзиганлиги учун «бахор катарии» деб аталади. Асосан 6 — 20 ёшдаги ўғил болаларда учрайди. Бунда эрта баҳорда қуеш нури, кўкат ва гуллар ҳиди таъсирида иккала кўз қизаради, ачишиб кичишади, ковоклар қирраси шишиб, юқори ковок бир оз салқиб туради. Сурункали кечади. Кўпроқ аллергияга сабаб бўлади. Б. к.ни олдини олишда кўзни кучли ёруғлик ва чангдан эҳтиёт қилиш; кўзнинг кичишишини йўқотиш учун врач буюрган дориларни қўллаш тавсия этилади.

БАҲОРГИ ТЕНГ КУНЛИК - Қуёш осмон сферасининг Жан. ярим шаридан Шим. ярим шарига ўтишида осмон экваторини кесиш нуктаси. Қуёш Б. т. к.да бўлганда Ер юзидаги ҳамма географик кенгламаларда шарқ нуктасида чиқиб, ғарб нуктасида ботади. Бу ҳар йили 21 март атрофида содир бўлади. Бунда уфқ текислиги осмон экваторини тенг иккига бўлади. Шунинг учун Б. т. к. пайтида Қуёшнинг уфқ устидаги ва остидаги

йўллари бир-бирига тенг бўлади, яъни кун б-н туннинг узунлиги (давомийлиги) тенглашади.

БАҲОРГИ ШУДГОР - тупроққа ишлов бериш усулларида бири, баҳорда ҳайдалган ер. Ўзбекистонда шамол эрозиясига учрайдиган енгил тупроқларда ҳамда тупроқ-иклим шароитлари баҳорда ҳайдашни талаб қиладиган ерлар (Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти)да ўтказилади.

БАҲОРИ БУҒДОЙ - қ. Буғдой.

БАҲОРИ ЭКИНЛАР - баҳорда экиладиган ва шу йилнинг ўзида ҳосил берадиган бир йиллик экинлар. Бир вегетация даври (баҳорги-ёзги) б-н кузги экинлардан фаркланади. Б. э.га донли, дон-дуккакли, мойли, тола берадиган ўсимликлар, бир йиллик озуқабоп дуккакли ўсимликлар, ғалладошлар ва б. киради. Баъзи экинлар шартли равишда баҳорни ва кузги хилларга бўлинади, уларнинг орасида кеч куз ва эрта ба-ҳорда экилганда ҳрсил берадиган ораликформалар —дуобалари ҳамбор. Баъзи икки йиллик ўсимликлар (баҳорда экилганида шу йилнинг ўзида ҳосил берадиган ўсимликлар) ва кўп йиллик ўсимликлар (бир йиллик экинлар тариқасида экиладиган помидор, тамаки сингари экинлар) ҳам Б. э.га киради.

Курғоқчил жойларда Б. э.ни етиштиришда тупроқда намни сақлаб қолишга имкон берадиган агротехника усуллари — эрта шудгорлаш, қор тўплаш, экинни оптимал муддатларда экиш ва б. муҳим аҳамиятга эга.

БАҲОРИКОР ЕРЛАР - Қ. Лалмикор ерлар.

БАҲОРИКОРЛИК - қ. Лалмикорлик.

БАҲОРИСТОН ТУМАНИ - Қашқадарё вилоятидаги туман. 1979 й. 10 апр.да ташкил этилган. Вилоятнинг

жан.-ғарбида жойлашган. Муборак, Касби, Усмон Юсупов туманлари б-н чегарадош. Майд. 1,93 минг км². Аҳолией 30 мингдан ортиқ киши (2000). Б. т.да 3 кишлок фуқа-ролари йиғини (Помук, Чаманзор, Чандир) бор. Маркази — Помук кишлоғи.

Табиати. Б. т. Қарши чўли зонасида жойлашган. Ер усти текислик, қир ва адирлардан иборат. Мутлақ бал. 400 — 500 м. Ёзи узок ва иссиқ. Июлнинг ўртача т-раси 28 — 29,5°, янв.ники текисликларда —0,2° дан 1,9° гача. Йилига 190 — 200 мм ёгин тушади.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар; рус, татар, арман, грузин, украин ва б. ҳам яшайди. 1 км- га ўртача 16 киши тўғри келади.

Хўжалиги. Б. т.да 8 кичик корхона маҳсулотлар тайёрлаш, таъмирлаш, сав-до-сотик ва ишлаб чиқариш б-н шуғулланади. Қ. х.да суғориладиган ерлар 26,1 минг га, экинзорлар 21,6 минг га, шу жумладан 10,6 минг га ерга пахта, 0,3 минг га ерга сабзавот, 1,4 минг га ерга беда, 0,2 минг га ерга маккажўхори, 9,0 минг га ерга ғалла экинлари экилади. Б. т.да 7 жамоа ширкат хўжалиги, 43 фермер хўжалиги бор. Шунингдек чорвачилик ҳам ривожланган. «Ўзбекистон» қорақўл-наслчилиқ хўжалиги (40 мингдан ортиқ қўй-қўзи) мавжуд. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 13,9 минг қорамол, 129,5 минг қўй ва эчки, 16,5 минг парранда, 96 туя бор (2000).

1999/2000 ўқув йилида 14 умумий таълим мактаби, 1 бизнес мактаби, 1 спорт мактаби ва 1 академик лицейда 8 мингга яқин ўқувчи таълим олди. 31 омма-вий кутубхона, 4 клуб, 4 кинотеатр бор; 2 касалхона, 5 фельдшер-акушерлик пункти, 3 консультатив диагностика амбулаториясида 40 врач, 200 ўрта маъ-лумотли тиббий ходим ишлайди. Кей-инги йилларда 600 ўринли теннис корти биноси, 5000 ўринли стадион, ну-ронийлар чойхонаси, «Супермаркет» савдо дўкони, 422 ўринли мактаб биноси, 150 ўринли дехкон бозори ва б. қурилди. 1980 й.дан «Баҳористон ҳақиқати» туман

газ. ч и кади.

БАҲОУДДИН ибн ШАДДОД (тўлик исми: Абулмаҳосин Юсуф ибн Рофиъ ибн Шаддод ал-Асадий) (1145 — 1234) — араб тарихчиси, фақиҳи. Бағдодда ай-юбийлар султони Салоҳуддин ал-Айюбий (1138 — 91) саройида аввал козиаскар, кейинчалик Куддуси Шариф ҳокими этиб тайинланади. Султон Салоҳуддин вафот этгач, унинг ўғли султон Аз-Зо-ҳир Ғозий (1167—1215) уни Ҳалаб қозиси этиб тайинлайди. Б. и. Ш. ўзи курган «Дор ул-ҳадис» («Ҳадис уйи») мадрасасида умрининг охирига қадар мударрислик қачиб, бир қанча асарлар яратади. Улардан энг машҳури — «Сийрат Сало-хиддин ал-Айюбий» («Салоҳуддин ал-Айюбий саргузашти») номли тарихий асаридир. Б. и. Ш.нинг фикҳга дойр «Мал-жаъ ал-аҳком инда илтибос ал-аҳком» [«Хукмлар чалкаш бўлганда мурожаат қилинадиган (тўғри) ҳукмлар китоби»], «Далоил ал-аҳком» («Хукмлар далиллари») каби асарлари ҳам мавжуд.

БАҲОУДДИН МАЖМУАСИ - шайх Баҳоуддин Нақшбанд мазори ёнидаги ҳазира — ансамбль (Бухоро вилояти, 16-а.). Мозор Абдулазизхон буйруғи б-н тартибга солиниб, ҳазира барпо этилган ва 1544 — 45 й.ларда мажмуанинг энг катта биноси — хонақоҳ қурилган. Б. м. дахмалар (Даҳмаи шоҳон ва Баҳоуддин дахмаси), мақбара, 2 масжид, сақоҳона, ҳовуз, қудук, минора, Мадраса ва Абдулазизхон хонақоҳидан иборат. Мажмуа кичик гумбазли чортоқ дарвозахонадан бошланади. Дарвозадан ўтгач, ўнгда кичкина масжид, чап томонда зиёратчилар учун турли бинолар бўлганлиги маълум. Йўл давомида чапда хонлар мазори — Даҳмаи шоҳон жойлашган. Даҳмаи шоҳон тўғри тўртбурчак тарҳли, бал. 2.5 м, усти кулранг мрамар б-н қопланган. Унда мрамар ўймақорлиги, хаттотлик саиъ-атининг ажойиб намуналари мавжуд.

Мрамарларга тоқчалар, устунчалар, шарафалар, сарв сурати ва б. безаклар ўйилган; нақшлар баъзида ёзувлар б-н аралаш учрайди. Даҳмаи шоҳондан ўтган йўлак нафис безатилган пештоққа олиб келади (пештоқнинг икки табақали эшигига «бағдоди» ва «гули нав» усулида нақшлар ўйилган). Пештоқнинг эшигидан ўтилгач, ўнгда гумбазли мақбара бор (унга ким дафн қилинганлиги номаълум). Чапда — кираверишда 6 ус-тунли (соддагина), олди айвонли Му-заффархон масжиди жойлашган. Масжид ёнига 2 устунли Ҳаким қушбеги масжиди тушган (масжид меҳробида ажойиб мужассамотли намён бор). Унинг жан.да нақшдор, шим.да нақшсиз айвонлар бор. Баҳоуддин дах.маси мрамар қопланган каттагина мурабба тарҳли супа бўлиб, атрофи чиройли мрамар панжара б-н ўралган. Ундан сал нари, шим.да—томонлари 9,5 м келадиган айлана зинали мрамар ҳовуз, унинг шим. томонида кичикроқ, кўркам чортоқ сақоҳона бор. Баҳоуддин дахмаси б-н ҳовуз оралиғида қудук, унинг ёнидаги чиройли шийпондан қадимда зиёратчиларга турли шаклли идишларда «муқаддас» сув улашилган.

Ҳаким қушбеги масжидининг шим. да кўримсизгина бир минора, ундан нарида ҳовлидаги ҳовуздан 3 баравар катта бошқа ҳовуз бор. Ҳовлининг ташқариси (шим.-ғарби)да тўртбурчак супа устида хонақоҳ (эни 37 м, бўйи 40 м ли) қад кўтарган. Марказида атрофи пеш-тоқ равокли айвонлар б-н ўралган масжид, унинг тўрида чорзамин услубида ишланган қирма нақшли меҳроб мавжуд. Иморатнинг ҳар икки томонида симметрик қурилган икки қаватли каттакичик ҳужралар бўлган. Б. м.га ундан 0,5 км шим.-шарқда жойлашган «Қасри Орифон» масжиди ҳам киради; унинг ёнида пастаккина минора бор. Масжид 3 тарафдан айвон б-н ўралган; шипи нақш туширилган ҳовузаклик. Б. м. 16-а. мсъморлигининг янгича ансамбль ту-зишда эришилган

ютуқдаридан намуна бўлиб, қўш биноли симметрик ансамбллардан фарқ қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов ташаббуси б-н Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги ўтказилиб (1993) мажмуа қайта таъмирланди, қўшимча бинолар бунёд этилди.

Ад.: Зоҳидов П. Ш., Баҳоуддин Нақшбанд ҳазираси. Т., 1994.

БАҲОУДДИН МУҲАММАД

ибн Муайяд ал-Боғдодий (12-а.) — тарихчи олим. Хоразмнинг Боғдод қишлоғида туғилиб, Хуросоннинг Нисо ш.да яшаган. Хоразмшоҳ Такаш (1172 — 1200) уни сарой хизматиға таклиф қилади ва муншийлар девониға бошлиқ қилиб тайинлайди. Б. М. девон бошилиқ даврида йиққан турли васика ва хужжатлар, бошқа давлатлар б-н бўлган ёзишмаларни дўстларининг илтимоси ва подшоҳнинг буйруғи б-н тўплаб, уларға «Атгавассул илаттарассул» («Ёзишмаларни қўлга киритиш») номини беради. Бу асарда 1182 ва 1184 й.лардаги воқеалар, давлат ва девон ишларига оид муҳим тарихий маълумотлар бор. Лейден ва Париж кутубхонасидаги бу асар қўлёзмасини 1936 й. Техронда Аҳмад Бахманёр биринчи марта нашр этган.

БАҲОУДДИН НАҚШБАНД

Муҳаммад бинни Муҳаммад Баҳоуддин ан-Нақшбандал-Бухорий (кўпроқ Баҳоуддин ёки Хожа Баҳоуддин, Балогардон, Хўжаи Буз-рук, Шоҳи Нақшбанд номлари б-н машҳур) (1318 — Бухоро вилояти, ҳоз. Когон тумани — 1389) — машҳур авлиё, нақшбандия тариқатининг асосчиси. У туғилган қишлоқ Қасри Ҳиндувон (кейинчалик Б. Н. шарафига Қасри Орифон) деб аталган. Унинг оиласи ва фарзандлари тўғрисида аниқ маълумот йўқ. Лекин Б. Н. Муҳаммад пайғамбар авлодларига мансуб саййидзодалардан эканлиги қайд этилган. Отаси тўқувчи ҳамда ўйма нақш солувчи (нақшбанд) бўлган. Б. Н.

тақдирида бобосининг алоҳида хизмати бор. У суфийлар б-н яқин алоқада эди. Шу сабабли набирасида ило-ҳиётга катта қизиқиш уйғотди. Б. Н.нинг биринчи пири — устози Хожа Муҳаммад Бобойи Самосий эди. Кекса шайх ёш Б. Н.ни тарбиялашни ўринбосарларидан бўлмиш Амир Саййид Кулолга топширди. У тариқат бобида билганларини ўргатиб бўлгандан кейин шоғирдига ижозат беради. Б. Н. илм истаб, яс-савия тариқати шайхларининг машҳур вакилларидан бўлмиш Қусам шайх олдиға, Нахшаб, яъни ҳоз. Қарши ш.ға боради. Уч ой ундан таълим олади. Б. Н.нинг бу пирға ихлоси баланд бўлган, айни чоғда Қусам шайх ҳам уни ўз ўғлидек билиб, муридига чексиз ҳурмати туфайли умрининг охиригача Бухорода яшаб, шу ерда вафот этади. Б. Н.нинг деярли бутун умри Бухоро ва унинг атрофидаги қишлоқларда суфийлик б-н ўтган. У икки марта ҳаж қилган. Ғарибона ҳаёт кечирган, фақат ўз меҳнати — кимхобга нақш (гул) солиш б-н кун кўрган. Хизматкор ёки қул саклашни гуноҳ деб билган. Б. Н. халқ орасида «Балогардон» (яъни дуо б-н балоқазони даф қилувчи) унвони б-н ҳам машҳур. Ўз таълимотини яратишда Юсуф Ҳамадоний ва Абдуҳолик Гиж-дувоний назарияларига асосланган. Таълимотининг асосида «Дил-ба ёр-у, даст-ба қор» («Кўнгил Худода бўлсин-у, қўл иш б-н банд бўлаверсин») деган шиор ётади.

Б. Н. тасаввуфдаги илгарилари амалда бўлган қаттиқ талабларни бир қадар юмшатди, мўътадиллаштирди, кундалик турмушга мослади. Унингча, Аллоҳға ин-тилиш кўнгил б-н амалға ошиши керак. Қул эса иш — меҳнат б-н банд бўлаверсин. Б. Н.нинг таркидунёчилик қилмай, демакки, бу дунё ишларидан очик-ошқор қўл силқимай туриб ҳам Аллоҳға етишиш мумкинлиги ҳақидаги ғояси мусулмон оламида тасаввуфнинг жуда кенг аҳоли қатламлари ичига кириб борншини таъминлади.

Б. Н.нинг қабри азалдан зиёратгоҳ

хисобланади. Илгари амирлар тахтга ўтиришдан олдин, сафарга чиқаётганда ва қайтаётганда албатта Б. Н. дахмасини зи-ёрат қилишган. Абдулазизхон 1544 й. Б. Н. мақбараси ёнида улкан бир хонақоҳ қурдирган. Б. Н. вафотидан кейин нақшбандия тарикати кенг ёйилди. 15-а.да Хўжа Ахрор Убайдуллоҳ Валий бу тарикатнинг энг йирик раҳдими сифатида майдонга чиқди. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Зағириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб каби шоирлар ҳам нақшбандия тарикатида эдилар. Улар ижодида нақшбандия ғоялари кенг ва ат-рофлича тарғиб этилди.

Б. Н. ҳақида, унинг таълимоти хусусида, нақшбандий шайхлар тўғрисида та-лай асарлар яратилган. Биргина Ўзбекистон ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар хазинасининг ўзида нақшбандияга доир 195 китоб мавжуд. Жумладан, Салоҳ ибн Муборак ал-Бухорийнинг «Анису-т-толибийн ва уддату -с-соликийн» («Толиблар ошнаси ва солиқлар раҳномаси») асари (1383)да Б. Н.нинг ҳаёт тарзи, каш-фу кароматлари ва пурҳикмат сўзларидан намуналар берилади. Бу асар «Ма-комати ҳазрати Хожаи нақшбанд» номи б-н юритилади. Шу муаллифнинг 4 қисмдан иборат «Манокиби Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» («Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг таъриф ва тавсифлари») асари ҳам бор. Булардан ташқари Б. Н.нинг суюкли халифаси Хожа Муҳаммад Порсо ёзиб қолдирган бир неча асар орқали валийликнинг таърифи, Б. Н.нинг тарикатдаги илк даврлари, унинг суҳбатлари ва ҳикматли сўзлари б-н танишиш, ислом ақидаси, ибодат, шариат ва тарикат аҳкомларидан бахраманд бўлиш мумкин. Б. Н. таваллудининг 675 йиллиги (1993) муносабати б-н Ўзбекистонда Б.Н. таълимотини ўрганишга аҳамият кучайди. Бухоро давлат унти ҳузурида «Нақшбандия» илмий маркази иш бошлади. У ерда

тасаввуфий-ирфоний меросни тадқиқ этиш йўлга қўйилди. Бухоро давлат музей-қўриқхонасида ҳам «Нақшбандия» маркази тузилди

Ад.: Кбул Муҳсин Муҳаммад Бокир ибн Муҳаммад Али, Баҳруддин Балогардон, Т., 1993; Идрис шох, Нақшбандий тарикати, Т., 1993; Насафий, Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд, Т., 1993; Садрилдин Салим Бухорий, Дилда ёр, Т., 1993; Қаюмов А., Бу оғанг ила бўлга-сен Нақшбанд..., Т., 1993; Иззат Сул-т о н , Баҳоуддин Нақшбанд абадияти, Т., 1994; Султонмурод Олим, Нақшбанд ва Навоий, Т., 1996.

Султонмурод Олим.

БАҲОУЛЛО (асл исми Мирзо Ҳусайн Али Нури) (1817 — 1892) - баҳоийлик асосчиси. Бобийлик ҳаракатининг кўзга кўринган намояндalarидан, Бобийнинг яқин сафдошларидан. Бобийларнинг Эрон шоҳига уюштирган суикасди муваффақиятсизликка учрагандан кейин Б. Ироққа қочган (1852), бу ерда ўзини Боб ишини давом эттирувчи ва худодан ваҳий олган маҳдий деб эълон қилган.

1858 й.да Бағдодда чиққан «Китоби ийкон» («Ишонч китоби») асарида Боб таълимотига бўлган муносабатини ақс эттирган. 1873 й.да Фаластинда «Китоб ал-ақдас» («Энг муқаддас китоб») асарини ёзади, унда баҳоийлик таълимотининг асосий ғояларини баён этади. Кейинчалик Б. ўз таълимотини давом эттиришни катта ўғли Аббос афандига (тахаллуси Абдулбаҳо, 1920 й. в. э.) васият қилади. Унинг авлодлари ҳамон ўз ғояларини тарғиб этмоқдалар.

БАҲР - қ. Аруз.

БАҲР ул-АБЪЯЗ (араб, баҳр — дарё, денгиз; абяз — оқ) — Оқ Нилнинг Ал-Ғазал дарёси қуйилган жойдан бош-лаб Кўк Нилга қўшилгунгача аталган арабча номи.

БАҲР ул-АЗРАҚ (араб, баҳр — дарё,

денгиз; азрақ — кўк) — Кўк Нилнинг Судан худудидаги текисликдан ўтган қисмининг арабча номи.

БАХРАЙН, Бахрайн Давлати (Давлат ал-Бахрайн) — Жан.-ғарбий Осиёда, Форс қўлтигининг Бахрайн о.ларидаги давлат (амирлик). Б. тарки-бига 33 орол қиради, уларнинг энг катталари: Бахрайн. Муҳаррак, Умм-Наасан, Ҳавар. Расмий тили — араб тили. Майд. 695,2 км2, аҳолиси 650 минг киши (1999). Асосий аҳолиси араблар. Эронийлар, покистонликлар, ҳиндлар ҳам яшайди.

Аҳолининг 83% шаҳарларда истиқомат қилади. Ислоҳ динига эътиқод этади. Пойтахти — Манама ш.

Давлат тузуми. Б. — конституциявий монархия. Давлат бошлиғи — амир. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни амир ва бир палатали Миллий Кенгаш (парламент), ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади. 1973 й. мамлакат конституцияси қрбул қилинган. 1973 — 75 й.ларда конституцияга му-вофиқ Миллий Ассамблея (парламент) қақирилди, бироқ у 1975 й.да амирнинг фармони б-н тарқатиб юборилди. 1992 йла 40 кишидан иборат Маслаҳат Кенгаши тузилганлиги зълон қилинди. Унинг вазифаси — қонун лойиҳалари ва мамлакат ижтимоий-иқтисодий сиёсатининг турли соҳалари бўйича тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. Кенгаш таркибини амир белгилайди.

Табиати. Ороллар худуди пасттекиликдан иборат, унинг бал. 135 м га етади. Нефть, табиий газ қонлари бор. Иқлими тропик иқлимга яқин. Январ ойининг ўртача ҳарорати 16°, июль ойининг ўртача ҳарорати 37°. Йилига 90 мм га яқин ёғин ёғади. Тропик саҳгулар кўп жойни эгаллаган.

Тарихи. Б. номи мил. ав. Змингйилликлардаги манбаларда тилга олинади. У ўзининг марварид-дурлари б-н машҳур бўлган. 1521 й. Португалия мустамлакачилари томонидан босиб

олингунга қадар Б. 8 аср мобайнида мустақил араб мусулмон давлати бўлган. Португаллар бу ерда узоктура олмадилар. 1602 — 1783 й.ларда Б. Эрон ҳукмронлигида бўлди. 1820 й. ва 1861 й.даги Британия — Б. битимларидан сўнг, у Британия империяси измига ўтди, яъни унинг мустам-лакасига айланди. 1971 й.да мустақилликка эришди. 1971 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й. майда ўрнатган. Миллий байрами — 16 дек.— Миллий кун (1971 й.).

Сиёсий ташкилотлари. Сиёсий партиялар ва қасаба уюшмаларнинг фаоли-яти тақиқланган. Яширин тарзда Б. миллий озодлик fronti (1959 й.да тузилган) ва Б. халқ fronti (1975) ҳаракат қилмоқда.

Хўжалиги. Иқтисодиётнинг асосини нефть ва газ захиралари ташкил қилади. Мамлакатда ҳар йили 2—2,5 ман. тонна нефть ва 6 млрд. куб м гача табиий газ қазиб олинади. Давлат бюджетм даромадининг 70%га яқини нефть туйфайли таъминланади. Мамлакатда йилига 14 млн. тонна нефть маҳсулотларини қайта ишлайдиган з-д ва йирик нефть қимёси кти (асосан, Саудия Арабистони нефти ҳисобига ишлайди), йилига 200 минг т алюминий ишлаб чиқарадиган з-д, дунёдаги энг катта кема таъмирлаш қорхоналаридан бири, 11 электр ст-я ишлаб турибди. 100 га яқин майда ва ўрта енгил саноат ва хунармандчилик қорхоналари бор. Кондиционерлар йигиладиган, пластмасса буюмлар ва озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариладиган, денгиз суви чучуқлаштириладиган қорхоналар мавжуд. Асосий саноат марказлари: Манама, Муҳаррак, Хидд.

Қ. х. сует ривожлангаи. Ялпи миллий маҳсулотнинг 1% унинг ҳиссасига тўғри келади. Хурмо, писта, мойли экинлар, анжир, цитрус мевалар, узум етиштирилади. Озик-овқат маҳсулотларига бўлган талаб, асосан, четдан келтириладиган маҳсулотлар ҳисобига қондирилади. Денгиз

хайвонларини овлаш ва марварид кидириш ривожланган. Кейинги йилларда бюджет тушумларини кўпайтириш мақсадида сайёҳликни ри-вожлантиришга катта аҳамият берилмоқда. Четга нефть маҳсулотлари, алюминий, нефть кимёси маҳсулотлари чиқарилади; четдан саноат ва қ. х. ас-боб-ускуналари, транспорт воситалари, саноат моллари, озик-овқат маҳсулотлари келтирилади. Автомобиль йўллари аҳоли яшайдиган манзилларни бир-бири б-н боғлайди. Уларнинг уз. 2,6 минг км. Мухаррак о.да халқаро аэропорт мавжуд. Асосий денгиз портлари — Манама, Ситра. Ташки савдода асосий ми-жозлари — Саудия Арабистони, Буюк Британия, АҚШ, Япония, Германия, Австралия. Пул бирлиги — Б. динори.

Маданияти. Б.да 6 й.лик бошланғич, 2 й.лик оралиқ ва 3 й.лик ўрта умумий таълим ва хунар мактаблари бор. Диний мактаблар ҳам ишлаб турибди.

Араб тилида «Ал-айём» («Кунлар»), «Ахбор ал-Холиж» («Кўрфаз янгиликлари»), «Ал-Жамохир» («Жамоа»), «Ал-Фажр» («Тонг») газ.лари, «Ал-Баҳ-райн» («Баҳрайн»), «Садо ал-Усбуа» («Ҳафта акс садоси») жур.лари нашр этилади. 1976 й.да Форс қўлтиғи мам-лакатлари минтақавий ахборот агентлиги ташкил этилган. 1955 й.дан радиост-я араб тилида эшиттиришлар олиб боради; 1973 й.дан телекўрсатувлар йўлга қўйилган.

Б.да «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиация компаниясининг ваколатхонаси мавжуд. Ўзбекистон Хотин-қизлар кўмитаси б-н тадбиркор хотин-қизлар уюшмасининг делегацияси 1992 й. май ой ила Манамадаги ҳар йилги хайрия ярмаркасида қатнашди. У ерда ўзбек усталарининг санъат ва рангасвир асарлари намойиш қилинди. Ташриф чоғида Ўзбекистон хотинқизлар кўмитаси б-н Б. Она ва бола уюшмаси ўртасида ҳамкорлик ўрнатилган ҳақида кўшма баённома имзоланди.

1997 й. 17 — 22 фев. кунлари

Б. нефть ва саноат вазирлигн делегацияси Тошкентда меҳмон бўлиб, Ўзбекистоннинг иқтисодий ва экспорт-импорт имкони-ятлари б-н танишди.

БАҲРАЛИ НАМ, фойдали нам - тупроқдаги намнинг ўсимликлар ўзлаштира оладиган қисми. Б. н. кўпинча тупроқ дала нам сиғимининг 65 — 70% га тенг бўлади. Бу микдор ўсимлик хилига ва тупроқнинг механик таркибига қарабўзгаради. Мас, полиз экинлари учун 75 — 80%, ғўза ва бошокли ўсимликлар учун 65 — 70%, шунингдек энгил тупроқларда озроқ, оғир тупроқларда кўпроқ. Тупроқдаги намнинг ўсимлик ўзлаштира олмайдиган қисми баҳрасиз нам дейилади.

БАҲРИ БАЙТ (араб, баҳр — вазн ва байт сўзидан) — ижодий мусобақа. Бунда махсус қоида б-н навбатма-навбат байт айтиб тортишишади. Б. б.нинг 2 тури бор: 1) қатнашувчилардан бири айтган байтнинг охириги сўзи қайси ҳарф б-н тугаган бўлса, иккинчиси биринчи сўзини худди шу ҳарф б-н бош-лаб байт айтади. Мас:

Кимга қилдим бир вафо, ким юз
жафосин кўрмадим,

Кўргузуб юз меҳрим, дарду
балосин кўрмадим.

Мен вафоси ваъдасидин шодмен.

Ул вафо, билмонки, қилмас ё қилур.

Б. б.да мавзу ва мазмун бирлиги шарт эмас, аммо айтилган байт ёки мисра такрорланмаслиги керак; 2) қатнашувчилардан бири иккинчисига қаерга боргани, кимникига қўнгани, қўноқ жойда кимни кўргани, қандай овқат егани ва қандай қўшиқ айтгани ёки эшитгани ҳақида сўроқ беради. Жавоб берувчи сўроққа бирор жойнинг номини айтади. Кейинги ҳар бир сўроққа ўша жой номининг охириги ҳарфи б-н бошланадиган жумла ёки қўшиқ б-н жавоб қайтаради. Тортишув томонлардан бири энгилгунга қадар ёки муайян вақт мобайнида шу тартибда давом этади.

БАҲРИЙЛАР — Мисрда хукмронлик қилган икки мамлуқлар сулоласидан биринчиси (1250 — 1390). Айюбийларни тахтдан тушириб, ҳокимиятни эгаллаган. Б. 1249 й. Миср султони Нажмиддин Айюб (1208 — 50) сарой куриқчилари қилиш мақсадида сотиб олган турк асирлари бўлиб, дастлабки вақтларда Баҳр аннил (Нил дарёси)даги ороллардан бирида яшаганлари учун шундай деб аталганлар. Сулола вакиллари: Ал-Малик ал-Муъизз Ойбек (1250 — 57), Ал-Малик ал-Мансур Али I (1257 — 59), Ал-Малик ал-Музаффар Кутуз (1259 — 60), Ал-Малик аз-Зоҳир Бейбарс I (1260 — 77), Ал-Малик ас-Сабийд Баракахон (1277 — 79), Ал-Малик ал-Одил Саломиш (1279), Ал-Малик ал-Мансур Қаловун (1279 — 90), Ал-Малик ал-Аш-раф Халил (1290 — 93), Ал-Малик анносир Муҳаммад (1293 — 94, 1298 — 1308 ва 1310 — 41), Ал-Малик ал-Одил Катбуго (1294 — 96), Ал-Малик ал-Мансур Ложин (1296 — 98), Ал-Малик ал-Музаффар Бейбарс II (1308 - 10), Ал-Малик ал-Мансур Абу Бақр (1341), Ал-Малик ал-Ашраф Кучук (1341 — 42), Ал-Малик анносир Аҳмад I (1342), Ал-Малик ас-Солиҳ Исмоил (1342 — 45), Ал-Малик ал-Комил Шаъбон I (1345 — 46), Ал-Малик ал-Музаффар Ҳажий I (1346 — 47), Ал-Малик анносир Ҳасан (1347 - 51, 1354 - 61), Ал-Малик ас-Солиҳ (1351 — 54), Ал-Малик ал-Мансур Муҳаммад II (1361 — 63), Ал-Малик ал-Ашраф Шаъбон II (1363 — 77), Ал-Малик ал-Мансур Али II (1377 — 81), Ал-Малик ас-Солиҳ Ҳажий II (1381 — 82), (1382 — 89 йларда буржийлар сулоласи вакили Ал-Малик аз-Зоҳир Барқук султонлик қилган), Ал-Малик ал-Мансур Ҳажий II (1389 - 90).

БАҲРИН (Барин) — ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бирининг номи. Б.лар мўғуллар истилоси даврида Дашти Қипчоққа келиб ўрнашган. Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асаридаги маълумотларга кўра,

мўғул хони Бичинкаённинг Барин исмли ўғли бўлиб, Б.лар ўшанинг наели экан. Этнограф В. В. Радловнит таъкидлашича, манғит сулоласига мансуб ҳар бир бўла-жак Бухоро хонини тўрт қабила — минг, алат (арлот), Б. ва багаш вакиллари кигизга ўтқазиб, тўрт учидан баланд кутаришган. Б.лар хонлиқнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаганлар, юқори давлат мансабларига таймн-лаиғанлар. 16—17-а.ларда Б.ларнинг қатта бир қисми Дашти Қипчоқдан Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, Бухоро хонлиги ҳудудига кучиб ўтган, кўпчилиги ўтrockлашиб, қабила ва уруғларини унутиб юборишган. 1924 й. маълумотига би-ноан, Ўзбекистонда 9 мингга яқин (Зарафшон воҳасида — 2300 киши, Бухоро вилоятида — 3770 киши, Жиззах ту-манида — 2000 киши) Б. бўлган. Б.лар бир қанча уруғларга бўлинган, энг йириклари — бағонали, қорақалпоқ, уали.

БАҲРИН, тундра лочини, оқ юз лочин (*Falco peregrinus leuco-genus*) — лочинлар кенжа туридан бири. Йиртқич қушлар туркумининг лочинси-монлар оиласига мансуб. Шарқий ярим шардаги тундрада ва Шим. Муз океанидаги оролларда уя куради. Қишлаш учун жан. га учи кетади. Ўзбекистонда Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсида баҳор ва кузда (учиб ўтаётганда), баъзан қишда ҳам учрайди. Даре киргоқларининг баланд жойларига уя қуриб, майнинг охири ва июнинг бошида бола очади. Қушларни тутиб ейди. Тундра шароитида баъзан кемирувчилар б-н ҳам озикланади. Овчилар Б.ни қўлта ўргатиб, қуш овлашга олиб чиқишади. Бир қатор мамлакатларнинг Қизил китобига киритилган.

БАҲРОМГЎР ёки Варахран V(шоҳлик йиллари 421 — 438) — Эронда хукм-ронлик қилган сосонийлардан Яздигар-днинг ўғли. Яман подшоҳи Нуъмон ва унинг ўғли Мунзир тарбиясида

ўсган. Яздигард зулмидан безор бўлган халқ у ва-фот қилгандан сўнг Ардашер наслига мансуб Кисро (баъзи манбаларда Хисрав, Хусрав)ни тахтга кўтаради. Бу воқеадан хабар топган Баҳром лашкар тортиб Эронга келади. У отасининг хатоларини такрорла-маслик ва мамлакатда адолат, тинчлик ўрнатишга ўз аъёнлари ва халқ олдидан кдеамёд қилади. Анъанавий шартга муво-фиқ иккита шерни ўлдириб, улар ўртасидаги тожни олади ва подшоҳлик тахтига ўтиради. Унинг севган машғулот гўр (кулон) ови бўлганлиги учун ҳам у Гўр лақабини олган. Б. Г. даврида Эронда зардуштишк динини мустаҳкамлаш ва кенг ёйиш мақсадида янги-янги оташкадалар курилди. Настурийлик (христианликдаги оқимлардан бири) каттиқ таъқиб остига олинди. Бу ҳаракат Эрон-Византия уру-шини келтириб чиқарди (423 — 424). Урушда Византиянинг ғалабаси настурийликка қарши қаратилган сиёсатни бир оз су-сайтирди. Б. Г. Турон б-н ҳам уруш олиб борган. 5-а.нинг 30-й.ларида Озарбайжон ва Хуросон сосонийлар давлатига қушиб олинди. Б. Г. шоир ва бастакор-созанда ҳам бўлган. У сосонийлар орасида биринчи бўлиб шеър ва мусика вазнини ижод этган. Шарқнинг машҳур олти мусика усули (Шодиёна, Дуян, Ахлоқий, Нанрезий, Равона, Улусий)дан энг шўх ва кувноғи — Шодиёнанинг бастакори. Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хисрав Деҳпавийтмт «Ҳашт биғишт» ваАлишер Швоийнннг «Сабъаи сай-ёр» достошгарига Б. Г. адолатли шоғ, жа-сур саркарда, айни вақтда машаққатпараст, худбин шахс сифатида тасвирланган. Маъ-лумотларга кўра, Б. Г. 63 йил (баъзи манбаларда 70 йил) умр кўрган. Ёзма адабиётда унинг шахси бадий образ даражасига кўтарилган.

БАҲРОМ ЖАЛОЙИР (7-1373) чигагой улуси бекларидан, жалойир уруғидан. 1361 й. охирида Амударё бўйида АiМНр Темур кўшини сафига

келиб кўшилган. Лекин Жета хони Туғлуқ Темурдан ҳайиқиб Ҳиндистонга қочган. 1362 й. Бадахшонда яна Амир Темурга келиб кўшилган ва бир муддат мўғулларга қарши курашларда қатнашган, бироқ 1365 й. охирида бутун уруғини олиб Жетага кетган. У ерда бир йилча тургач, яна Амир Темур хузурига қайтиб у б-н бирга амир Хусайнга қарши курашган. 1373 й. Хоразмга қилинган иккинчи юриш чоғида ҳалок бўлган.

БАҲРОМ ЧЎБИН (? - 592) - сосонийлар сулоласидан бўлган Хусрав I Ануширвон (531 — 579) ва Хурмузд IV (579 - 590) нинг саркардаси. Б. Ч. 563 — 567 й.лари шарқда эфталийлар ва ашина турклари б-н уруш олиб борган. 60—70-й.ларда Византия б-н олиб борилган урушларда мағлубиятга учраган. Хусрав I ва Хурмузд IV даврида бир қатор маъмурий ислохотлар ўтказилиб, бадавлат аслзодаларнинг сиёсий мавқеи чеклаб кўйилди. Б. Ч. саркардалиқдан четлатилди. Б. Ч.нинг мансабдан четлатилиши катта кўзғолонга баҳона бўлди. У қўшин тўплаб, мамлакат пойтахти Ктесифонга қараб юрди (590). Айнан шу вақтда пойтахтда подшоҳга қарши фитна уюштирилиб, Хурмузд IV ўддирилди, тахтга унинг ўғли Хусрав II Парвиз ўтирди. Б. Ч. кўзғолонни давом эттириб, пойтахтни эғаллади ва ўзини подшоҳдеб эълони қилди. Хусрав II Византияга, император Маврикий хузурига қочди ва унинг ёрдамида тахтни қайта кўлга киритди (591). Б. Ч. турк хо-қони хузурига қочиб, тез орала ўша ерда ўлдирилди.

БАҲРОМШОҲ (? - 1152) - Ғазнавийлар ҳукмдори (1118 — 52). Масъуд Ш (1099 - 1114)нинг ўғли. 1118 й. биродари Арслоншоҳ (1115— 18) ни ўлдириб, тахтга ўтирган. 1152 й. ғурийлардан Алоуддин Хусайн (Хасан) б-н бўлган жангда мағлуб бўлиб, Ҳиндистонга қочишга мажбур бўлган ва шу йили вафот этган.

БЕАТРИКС Вильгельмина Армгард (1938.31.1) — Нидерландия қироличаси. Қиролича Юлиана б-н шахзода Бер-нардининг қизи. Нидерландиянинг Лейден ш.даги ун-тда назарий ва амалий жамиятшуносликни, иктисодиёт, давлат ҳуқуқини ўрганган. Юридик фанлари д-ри. Қиролича Юлиана тахтдан воз кечгач, 1980 й. 30 апр.да тахтга ўтирган.

БЕБОКЧА, Бебокча (форс— шўх, шаддо, дадил) — мақом йўлларида яратилган ўзбек мумтоз ашуласи. Куй-оҳанг ва парда тузилиши бўйича БўзРук мақомига мос келади. Халқ орасида бир неча хиллари тарқалган бўлиб, улар усул (уфар ёки суръати тезлаштирилган сараҳбор) ва авжлар кўлами б-н фаркланади. Б.нинг муқаммал куи йўлини Хожи Абдулазиз Абдурасулов қайта басталаган; Авжи туркни киритиб, Навоийнинг «Чашми охулармидур» ва Зебуннисонинг «нашуд» радифли ғазаллари б-н айтган. Т. Жалилов ва Г. Собитовларнинг «Нурхон» мусикали драмасидаги «Ёримни дерман» дуэти Б. ашуласи асосида яратилган. Унда Турк авжи ўрнида Уззол на-муди ишлатилган.

БЕВАТАН — Хива хонлигида давлат (подшолик) ерини ижарага олиб иш-лайдиган деҳқон. Б. ўзи ишлатиб турган ерни сотишга ҳақи бўлмаган. Б. вафот этса, ердан фойдаланиш ҳуқуқи унинг болаларига ўтган. Б. ерга ҳеч қандай ҳуқуқи бўлмасда, бутун ҳосилга, шунингдек ўзлари қурган иморатларга тўла эғалик қилган. Ернинг сифатига қараб ҳосилнинг 1/3 дан тортиб 1/2 гача ижара ҳақи тўлашдан ташқари, Б. 5 танобга 1 тилла ҳисо-бидан масжидга ўндан бир солиқ, яъни ушр тўлаган ва б. мажбуриятларни бажарган. Б. ўртача 5—7 таноб ерни ижарага олиб, ҳар 5 танобга 1 тилладан солғут тўлаган. 19-а. 90-й.ларида биргина Хива вилоятида Б.лар барча деҳқонларнинг 1/3 қисмини ташкил этган.

БЕВАТАНЛИК — ватансиз, ўз юртига, ўз халқига, миллий маданиятига бефарқ қараш (қ. Космополитизм).

БЕГЕМОТЛАР — қ. Сув айғирлари.

БЕГИМОВ Асан Изимович (1907 — Мўйноқ тумани — 1958) — қорақалпоқ ёзувчиси ва журналиста. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1957). Қозоғистоннинг Қизилўрда ш.даги педагогика ин-тини тугатган (1932). Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмаси раиси (1934 — 36; 1938 — 39). «Зафарлардан зафарларга» (1936) шеърлар тўплами, «Сапура» (1938), «Омир» (1951) дostonлари, «Бу ким?» (1932), «Ғариб ошиқ» (Т. Алланазаров б-н ҳамкорликда) пьесаларида қорақалпоқ халқининг турмуши ва кураш воқеалари акс этган. «Балиқчи қизи» (1957) романи Орол балиқчиларига бағишланган. Б. ўзбек ва б. халқлар ёзувчиларининг айрим асарларини қорақалпоқ тилига таржима қилган.

БЕГЛОВ Борис Михайлович (1938.8.7, Новомосковск) — кимёгар олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), техника фанлари д-ри (1975), проф. (1983). Москва кимё-технология ин-тини битирган (1960). Ўзбекистон ФА Киме ин-тида илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1972-82), директор (1982—89), лаб. мудири (1989-92), Ўзбекистон ФА Ўғитлар ин-тида лаб. мудири (1992—95), стажчи илмий ходим (1995 й.дан). Б. фосфор ва коМаснсатлаштирилган фосфаглар, мочевина-формальдегид бирикмалар, органоминерал ўғитлар ва физиологик фаол моддалар кимёси соҳасида тадқиқотлар олиб борган. Анорганик тузлар ва физиологик фаол моддалар асосидаги 117 та сув-тузли системаларни ўрганиб, уларда 54 та янги бирик-мапар ҳосил бўлишини кашф қилган.

БЕГОНА ЎТЛАР, бегона ўсимликлар — одамлар экмайдиган, аммо экинлар орасида ўсиб, уларга зарар етказадиган, маълум бир майдонда ўси-ши мақсадга мувофиқ бўлмаган ўсимликлар. Б. ў. маданий ўсимликлар ҳосилини камайтириб, к. х.га қатта зарар етказди. Жаҳои миқёсида Б. ў. туфайли ҳосил нобудгарчилиги 20 млрд. долларни ёки умумий ҳосилнинг 14,5% ни, Ўзбекистонда пахта ва б. экинлар ҳосилининг 15 — 20% ни ташкил этади. Б. ў. кучли ривожланган илдиз системаси б-н маданий ўсимликларга нисбатан тупроқдаги озик модда ва намликдан кўпроқ фойдаланади, уларнинг ривожланиши ҳамда юқори ҳосил тўплашига тўсқинлик қилади. Мас. яхши ривожланган бир туп ғумай тупроқда 3 — 4 м² майдонни эғаллаши мумкин. Паразит Б. ў. (зарпечак, шумғия) ўта хавфли бўлиб, озик моддаларни бевосита маданий ўсимликнинг ўзидан сўради ва уларни нобуд қилади.

Б. ў.нинг бир неча минг тури маълум. Ўзбекистонда суғориладиган деҳқончилик ҳудудида 269 га яқин тури учрайди, жумладан, бир йиллик Б. ўдан қоракурмак, итқўноқ, шўра, олабута, итузум, семизўт, эшакшўра ҳамда кўп йилликлардан ғумай, ажрик, қўйпечак, саломалайкум ва б. экинларга зарар етказди. Ҳаёт тарзи ва ер ости вегетатив органларининг тузилишига кўра бир, икки ва кўп йиллик Б. ў.га бўлинади. Бир йиллик Б. ў. ҳаётида бир мартагина мсва, уруғ бериб, уларнинг ривожланиши бир ёки икки вегетацион мав-сум давом этади, холос. Уларнинг илди-зи ернинг юза қатламларидагина ривожланади. Кўпчилиги уруғ ёрдамида кўпаяди (фақат зарпечак бундан мустасно). Бу гуруҳга 3 типдаги Б. ў. қиради. Эфемерлар — умри ёзги қурғоқчилик бошланиши б-н тугайдиган, тез ва қисқа ри-вожланиш циклига эга бўлган бир йиллик Б. ў. Буларнинг кузги ва баҳорги формалари (ёввойи буғдойик, ялтирбош ва б.) мавжуд. Эфемерлар, асосан лалмикор

экинзорларда тарқалган. Узок ўсиш циклига эга бирйиллик Б. ў. эфемерлардан фарқ қилиб, ривожланиш цикли узокроқ давом этади ва одатда, кузда тугайди. Баъзи турлари (баҳорги формалар) ривожланиши эрта баҳорда, кунлар исishi б-н бошланади (мас, зарпечак, туяқорин ва б.)- Бирок кўпчилик турлари кузги формага мансуб. Икки йиллик Б. ў. ҳаётининг биринчи йилида тўпбарг ҳосил қилиб, шу ҳолда қишлайди. Иккинчи йили эса пояси ривожланади, мева тугади ва нобуд бўлади (мас, кўзтикан, шайтонкелмас, мохобел ва б.)- Уларни йўқотиш учун кўп куч ва маблаг сарфланади. Кўп йиллик Б. ў. ҳаётида бир неча марта гуллаб, уруғлайди. Улар ер ости органлари б-н ҳам кўпая олади. Ер ости органларининг тузилиши ва кўринишига қараб кўп йиллик Б. ў.ни бир неча типларга бўлиш мумкин. Ўқ илдиз-л и Б. ў. асосий илдиз ва ундан чиқадиган кўплаб майда илдизчалар ҳамда илдиз тукчаларига эга (мас, зубтурум, сачратки ва б.). Бу ўсимликлар вегетатив йўл б-н кўпаймайди. Попукил-д и з л и Б. ў.нинг майда илдизлари кучли ривожланган бўлади (зубтурум). И л дизбачкиларнинг илдизи жуда ривожланган бўлиб, ерга чуқур ўсиб қиради, уларнинг илдиз куртақларидан ривожланади ган бачкилари бор. Бачкилар баъзи ўсимликларнинг асосий илдизида, айримларининг бутун илдиз тизими бўйлаб (бўзтикан) ёки махсус кўпайиш илдизларида (янтоқ, оқбош, жинчак ва б.) ҳосил бўлади. Бундай Б. ў. ўта яшовчанлиги б-н бошқаларидан фарқ қилади. Илдизпоя-л и Б. ў.нинг горизонтал судралиб ўсувчи, ерга унча чуқур қирмаган ер ости поя — илдизпояси бор: булар баъзиларида қалта (ғумай), айримларида эса узун (ажрик, буғдойик). Намланган тупроққа тушган илдизпоя бўлақлари тез ва осон ўсиш хусусиятига эга. Илдизмевали Б. ў.нинг ер ости пиёзи ёки туганаклари бўлади (ёввойи пиёз, лола ва б.). Асосан, уруғ б-н, шунингдек туганак ёки пиёз

ёрдамида кўпаяди. Ч и м с и -мон илдизли Б. ў. попул илдизли бўлиб, буларнинг ер устки органлари йил сайин ўсиб, чим хосил қилади. Бундай Б. ў. вегетатив кўпайиш хусусиятига эга эмас (савағич ва б.). Б.

Ўзбекистонда суғориладиган деҳқончилик худудларида кўп учрайдиган

бегона ўтлар ў.нинг яна бошқа таснифлари ҳам мавжуд.

Б. ў.га қарши курашда механик, агротехник ва кимёвий усулларидан фойдаланилади. Самарали кураш олиб бориш учун уларнинг ҳаёт тарзи, айник-са, кўпгина Б. ў. қўшимча кўпайиш органи бўлган илдиз тузилишини билиш муҳим аҳамиятга эга. Қарши курашда қўлланиладиган барча чоратадбирлар маълум даладаги Б. ў. биологиясини таҳлил қилишдан келиб чиқиши керак. Ҳар бир дала учун унда ўсаётган Б. ў.га хос қарши кураш чоралари тизими ишлаб чиқилади. Танланган усулда агротехник ва кимёвий чоралар, шунингдек уруғлик материалларнинг тозалиги ҳамда карантин тадбирлар эътиборга олинади.

Муҳим агротехник тадбирлардан бири ерни 30 — 40 см чуқурликда қўш ярусли плуглар б-н ҳайдашдир. Ерни чуқур ағдариш Б. ў. уруғи ва илдизпоя бўлақларини чуқурга кўмиб, униб чиқишига йўл кўймайди. Даладаги Б. ў.ни камайтириш учун тупрокни ағдаргичсиз осма ва тиркама плуглар ёрдамида юмшатилади, илдизпоялар (қамиш, ғумай, ажриқ ва б.) эса чизель ёки культиваторлар, шунингдек тишли бороналар б-н тарокланади ва йиғиштириб олиниб, йўқотилади. Эрта баҳорда Б. ў. майсаини бороналаш б-н йўқотилади. Экинлар вегетацияси даврида эса Б. ў. ўтоқ қилинади. Бир, икки ва кўп йиллик Б. ў.га қарши кимёвий кураш усулида танлаб таъсир қилувчи гербицидлардан фойдаланилади. Пахта далаларидаги бир йиллик Б. ў.га ва кўп йиллик Б. ў.нинг майсасига қарши баҳорда гўза майсалари пайдо

бўлгунга қадар тrefлан ва прометрин препаратлари тавсия қилинади. Шўрланган ва енгил қумли тупроқпа эса котофорагм фойдаланса бўлади (баъзи Б. ў.га қарши кураш чоралари ҳақида бегона ўт тўғрисидаги алоҳида мақолаларга Қ.).

Ад.: Ҳамидов А., Ўзбекистондаги бегона ўтлар, Т, 1973; Қобулов Ж. С., Сулаймонов Э., Бегона ўтлар ва уларга қарши кураш, Т., 1976.

Султон Алимўхамедов, Отахон Абдуллаев.

БЕГОНАЛАШУВ — инсон фаолияти ва унинг натижалари мустақил кучга айланиб, инсон устидан ҳукмронлик ва унга ёвузлик қиладиган ҳолатга киришишини ифодалайдиган ижтимоий жараён. Меҳнат шарт-шароити, воситалари ва маҳсули устидан ижтимоий назоратнинг йўқлигида, шахсинг ҳукмрон ижтимоий гуруҳлар томонидан алдамчилик йўли б-н бошқариш объектига айлантирилишида намосн бўлади. Б. киши онгида муайян тарзда акс этади (ижтимоий меъёрларни ёт ва ёвуз меъёрлар сифатида идрок этиш, ёлғизлик ҳисси, лоқайдлик ва б.). Б. концепциясининг келиб чиқиши Т. Гоббс, Ж. Ж. Руссога бориб тақалади, Гегель томонидан эса ривожлантирилди. 20-а. фалсафа, социология ва ижтимоий психологиясида Б.нинг айрим томонлари тадқиқ этилмоқда.

БЕГОНИЯ (Begonia) — бегониядошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми. 800 га яқин тури, асосан, иссиқ мамлакатларда (Австралиядан ташқари) ман-зарали ўсимлик сифатида боғларда, бизда хоналарда ўстирилади. Барги юраксимон, гуллари оқ. қизил ёки пушти. Уруғи, барги ёки қаламчасидан кўпайтирилади.

БЕГОР (хиндча) — ўрта асрларда Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқда (Эроида 8-а.дан, Ўрта Осиё, Ҳиндистон ва

Афғонистонда эса 10-а.дан) мавжуд бўлган мажбурият. Мехнаткаш халқхон ва маҳаллий ҳукмдорлар тарафидан давлат ва заминдорларнинг турли қурилишлари (қалъа, сарой, йўл қурилишлари, канал ва ариқлар қазииш ва б.)да текинга ишлаб беришга мажбур қилинган. Мас, Абдулла-хон II нинг махсус фармони б-н машҳур Жўйборий хожалардан Хожа Саъднинг ерларига Вахшдан сув чиқариш учун ариқ қазиишга Ҳисор, Дехинав, Қубодиён ва Шаҳрисабздан 10 минг киши сафарбар қилинган. Б. 18 — 19-а.ларда ҳам бўлган. Б.ни баршчининг бир шакли дейиш мумкин.

Ад.: Жувонмардиев А., 16 — 19-асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига дойр, Т., 1965.

БЕДА (Medicago) — дуккакдошларга мансуб бир ва кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, асосий ем-хашак экини. 100 га яқин тури бор. Ўрта Осиёда кўк Б. Ш. *sativa* L.) тури энг кўп тарқалган. Ўрта Осиёда 5 — 3мингйил аввал экиб келинган. Ватани Эрон, тахм. 2 — 2,5 минг йил илгари Юнонистон, Қад. Рим ва Шим. Африкага олиб келинган. Кейинчалик Б. маданий экин сифатида Европа, Шим. ва Жан. Америка, Австралияга тарқалган. Ўрта Осиёда ва Закавказьеда Б. асосий алмашлаб экиш экини ҳисобланади.

Ботаниктаърифи. Пояси сер-шоҳ, бўйи 70 — 150 см, туп ҳосил қилади. Барглари уч баргли, мураккаб, барг банди асосида унчалик йирик бўлмаган ён баргчалари бор, ранги оч яшилдан тўқ яшилгача. Барг пластинкаси эллипссимон, наштарсимон ёки деярли думалок. Тўпгули 12—16 тагача гулдан иборат шингил (сийрак цилиндрик ёки каллаксимон). Кўк Б.нинг гули зангори, сариқ Б.нинг гули сариқ, дурагай Б.пики кўк-сариқ тусда. Меваси уруғли, ўроқсимон ёки спиралсимон 2 — 3 буралган дуккак. Уруғи сариқ ёки сариқ-кўнгир овал-бўйраксимон, майда; дуккагида 5 — 7 уруғ бор; 1000 дона уруғи вазни 1,8 — 2,7 г. Илдиз тизими ўқ илдиз,

кучли ривожланади, тармоқланган, ерга чуқур (7 — 10 м ва ундан ҳам кўпроқ) кириб боради. 4 — 5 тартибли ингичка иддизларидаги ўсимталарида ҳаводан эркин азотни ўзлаштирадиган шугана к бактериялар ривожланади. Б.нинг кўп йиллик турларида иддизнинг устки қисми (илдиз бўғзи)даги куртақлардан ҳар йили янги поялар ўсиб чиқади. Б.нинг яхши ривожланган илдиз тизими икки—уч йидада тупроқнинг 1 га ҳайдалма қатламида 30 — 40 т гўннга тенг келади 80 — 120 ц илдиз масса ҳосил қилади. Биологик хусусиятлари. Б. узун кунли, ёруғсевар ўсимлик, аммо илдиз тизими тупроқка чуқур кириб бориши туфайли қурғоқчиликка яхши бардош беради. Сариқ ва дурагай Б.лар кўк Б.га қараганда совуққа анча чидамли. Б. намсевар ўсимлик. Иссиқ иқлимли р-нларда суғориш б-н юқори ҳосил олиш мумкин. Б. сув ва ҳавони яхши Утказадиган қумоқ» ва қумлоқ ғовак тупроқларда яхши усади. Нордон ва кучли шўрланган тупроқларда яхши ўсмайди, лекин кучсиз шўрланишга бардошли ва тупроқ шўрини қамайтиришга ёрдам беради. Б. узок яшайдиган ўсимлик, 15 — 20 йилгача усади, лекин алмашлаб экишда 3 йилгача, ем-хашак учун эса 5 йилгача Устирилади.

Б. якка ўзи ёки арпа, буғдой каби экинлар б-н бирга баҳорда ялпи қаторлаб экилади. Гектарига 12 — 22 кг уруғ сарфланади. Уруғи 15 — 20 кунда униб чиқади. Б. уруғи униб чиқиш қобилиятини 5

— 7, баъзан 10 йилгача саклайди. Баҳорда алоҳида экин сифатида экилганда кўнай шароитда тез Усади, биринчи йили сершоҳ, сербарг поялар ҳосил қилиб гуллайди ва уруғ беради. Суғориладиган р-нларда Б. биринчи йили 40 — 50% гуллаганда 2—3 марта, 2 ва 3 й.ларда эса 40

— 45 кун оралатиб 5— 6 марта ва ундан ҳам кўпроқ ўрилади. Ҳар Урим оралиғида 1 — 2 марта суғорилади. Ўримдан кейин тез кўклаши б-н бошқа кўп йиллик ўтлардан устун туради.

Хўжалик аҳамияти. Б. витамин, оксилга бой ем-хашак экиндир. Унинг 100 кг кўк массаси таркибида 21,7 озука бирлиги ва 4,1 кг ҳазм бўладиган протеин; 100 кг пичанда 45,3 озука бирлиги ва 10,3 кг ҳазм бўладиган протеин бор. Б. пичани таркибида 0,35 — 0,40% фосфор, 0,25 — 0,3% кальций ва б. микроэлементлар бўлади. Б. озукасининг ҳазм бўлиши 70 — 80% га етади. Суғориладиган дехқончилик шароитида алмашлаб экишда беда энг универсал ва энг яхши самара берадиган экин. Б. 2 — 3 йил ичида тупроқда гектарига 300—400 кг ва ундан кўпроқ азот тўплайди, тупрокни органик моддалар б-н бойитади, биологик дренаж вазифасини ўтайди, тупроқ структурасини тиклайди, сув, ҳаво тартиботини яхшилайти ва экин ҳосилини оширишга имконият яратади. Б. бир мавсумдаги ўсув даврида ер остки ва ер устки массасини ҳосил қилиш учун ўзидан гектарига 12—15 минг м³ гача сув буглатади. Б.нинг бу хусусияти ер остки сувлари юза жойлашган майдонларда дехқончилик са-марадорлигини кўтаришга ёрдам беради ва тупроқ шўрланишини анча камайтиради. Б. тупрокни вилт кўзғатувчидан тозаловчи экин ҳамдир. Б. муттасил уч йил эқилган далаларда унинг илдиз тизими ризосферасида сапрофит микро-организмлар (замбуруғлар, бактериялар, содда ҳайвонлар) учун хавфли зам-буруғларни нобуд қиладиган антогони-стлар тўпланади (қ. Алмашлаб экиш). Ўзбекистондаги хўжаликларда ҳар гектардан 150 — 200 ц Б. пичани етиштирилади. Уруғликка мўлжалланган беда-зордан 5 — 7 ц/га уруғ олинади.

Навлари. Б.нинг Тошкент 3192, Тошкент 721, Тошкент 1, Вахш 233, Еттисув, Хива, Ўзган ва б. навлари кўп тарқалган (яна қ. Дуккакдошлар). Б. з а -раркунандалари: беда тўплами, беда барг филчаси, беда битў ва б. К а -салликлари: занг касали, уншудринг, барг доғланиши ва б.

Ад.: Йўл до ш е в Х. С., Ўзбекистонда

беда ўстириш, Т., 1969; Турсунхўжаев З., Сорокин М., Ғўза-беда алмашлаб экиш ва уларнинг самарадорлигини ошириш йуллари, Т., 1978.

Зикрума Турсунхўжаев.

БЕДА БАРГ ФИЛЧАСИ, фитонормус (*Phytomyza variabilis* Hrbst.) — беданинг хавфли зараркунандаларидан. Узунбурунлар оиласига мансуб майда кўнғизча булиб, бўйи 5 — 7 мм, тумшуғи ингичка ва асос (шунинг учун филча дейилади), чузук куртчаси беданинг ёш баргини, куртагини, ғунча ва гулларини шикастлайди. Б. б. ф. тумшуғи б-н пояни тешиб, унинг ковакларига 3 — 30 тадан тухум қўяди. Битга филча 2000 — 2500 тухум қўяди. Тухумдан чиққан куртча барг куртаклари ичига тешиб киради, учинчи марта пуст ташлагандан кейин барг сиртага чиқиб, баргни ейди. Барг илма-те-шик бўлиб қолади. Етук куртча барглар орасида тўр пилла ичида ғумбакка айланади. Бедапоя, йўл ва арик ёқаларидаги ўсимлик қолдиқларида ҳамда тупроқнинг юза қатламида қишлайди. Куртларининг ривожланиш даври 15 — 28 кун.

Кураш чоралари: бедапояларни кузда ва эрта кўкламда бороналаш, шу муддатларда суғориш, беда кўкара бошлаганда рогор, фозалон каби инсектицидларни пуркаш ёки чангитиш.

БЕДА БИТИ, а к а ц и я бити (*Aphis craccivora* Koch.) — афидидлар оиласига мансуб қанотсиз ёки тўртта нафис қанотли майда ҳашарот. Танаси 1,3—2,1 мм. Миграциялиб тўла ўзгариш б-н ривожланувчи формалари мавжуд. Б. б. тухум ҳолда беда анғизи, акация бачкиси, баъзан янтоқда қишлайди. Личинкалари март ойи бошларида тухумдан чиқади. Алр. охири ва май ойининг бошларида Б. б. олдин акацияга, сўнгра ғўза ва б. ўсимликларга учиб ўтади. Бу ўсимликларнинг барги дағаллашгандан сўнг бедага ўтади ва дастлабки кузги совуқдан кейинроқ тухум қўя бошлайди.

Б. б. йил давомида 12 авлод бериб, асосан, ёш ва серсув новдаларда яшайди.

Кураш чоралари: оқ акацияни экинзор майдонлар атрофига экмаслик; май—июнда тупроққа 10 — 15 см чу-қурликда донадор базудин ёки фосфамид (40 кг/га) солиш; ғўзага фосфамид, рогор, БИ-58 (1—2 кг/га) пуркаш; аҳоли яшайдиган пунктларга яқин жойлардаги далаларга хлорофос, карбофос б-н ишлов бериш.

БЕДА ОДИМЧИСИ (*Eudolia aeneasegia* Hd.) — капалаклар туркумининг одимловчилар оиласига мансуб ҳашарот. Ка-палаги сарғиш, қанотларини ёйганда 25 мм келади. Кечаси учади. Тухумини беда баргига қўяди. Тухумидан бир ҳафтада личинка чиқади. Қурти яшил, ингичка бўлиб, 3 жуфт чин ва 2 жуфт сохта оёқлари бор. Эгилиб, сўнгра тўғриланиб, одимлаб юради. Тинч турганда оёқларига таянади. Ранги яшиллигидан ўсимлик орасида кўзга чалинмайди. Қурти беда барги, гули ва ғунчаси б-н озикланади, кейин тупроққа тушиб, ғумбакка айланади ва шу ерда қишлайди. Тухумига қарши трихограмма, куртига қарши бракон яйдоқчиларидан фойдаланиб биологик кураш олиб борилади.

БЕДА ОЛТИНҚЎНҒИСИ (*Sphenoptera laticeps* V. Jar.) — қаттиқ қанотлилар тур-кумига мансуб ҳашарот. Личинка даврида зарар келтиради. Вояга етган Б. о.нинг уз. 11 — 16,5 мм ча, узунчок, ясси танаси олдидан орқа томонига қараб ингичкалашиб боради. Ранги қизғиш-сарик, ялтирок, ту-хумлари чўзиқ-овал, оқ рангли, унинг пўстидаги ажинлари аниқ кўриниб туради. Личинкаси чўзиқ, оёксиз, кўкрак қисми кенгайган. Ғумбаги оқ рангли, сиргдан Караганда етук кўнғизга ўхшайди. Тухумини беданинг идциз бўғзига битгалаб қўяди. Битга Б. о. 1000 тача тухум қўяди. Тухумидан I ойда личинка чиқади, булар пояни кемириб, ичига киради ва илдизгача еб боради, натижада беда қуриб қолади.

Кураш чоралари: бедапояни молалашдан олдин ергадонадор 10%ли базудин препарати (30 кг/га) сочиллади ҳамда суми-аль-фа, 5% э.к. (0,5 лҒга) ва нурелл-Д, 55% э.к. (0,9 л/га) препаратларидан фойдаланилади.

БЕДАТЎПЛАМИ, зиғир тўплами (*Heliothis virescens* Nutt.) — тўпламлар оиласига мансуб капалак. Қанотлари ёйилганда 28 — 37 мм; олдингиси сарғиш-яшил, баъзан сарғиш-кулранг бўлиб, ўрта қисмидан кенг қорамтир кўндаланг йўл ўтади; қанотининг учида ноаниқ қора доғчалари бор. Қуртининг уз. 40 мм, ним яшил, баъзан пушти ёки кўнғирок ранглиси ҳам учрайди, орқасида навбатланиб келувчи оқёки қора тусли йўллари бор; танасини қора қаттиқтуқлар (қил) қоплаган. Калласи бир қанча қора нуқғали ва доғли сарик рангда. Б. т.нинг қуртлик даври 20—25 кун давом этади. Ғумбаги тупроқнинг устки қатламида қишлайди. Эрта баҳорда (апр.—май) ғумбакларидан вояга етган капалаклар чиқиб, тухум қўя бошлайди. 3 — 9 кунда тухумдан қуртлар ривожланади. Биринчи авлод капалакларининг учиб чиқиши июнгача давом этади. Йилда 2 — 3 авлод беради. Б. т. қурти ҳаммахўр, кўпгина дуккакли ва барча мойли ўсимликлар (айниқса, зиғир ва соя)нинг уруғи, барг ва гуллари, помидорнинг мевалари б-н озикланиб қ. х.га катта зарар еткази.

Кураш чоралари: бедапояларни дисклаш; зараркунанда тухумига қарши трихограммадан фойдаланиш; уруғ етиштириш учун мўлжалланган беда ва б. ўсимликлар майдонларида қуртлар пайдо бўлганида экинларга 35% фозалон (1,45 — 2,0 кг/га), суми-циднинг 20% ли эмульсияланувчи кон-центрати (0,4 — 0,5 кг/га) б-н ишлов бериш (яна қ. Кўсак қурти).

БЕДА УРУҒХЎРИ (*Bruchophagus rodii* Guss) — пардақанотлилар туркумининг йўғон оёқлилар оиласига мансуб зараркунанда ҳашарот. Вояга

етганининг бўйи 1,3 — 2,1 мм, туей қора, болдири ва панжалари қўнғир-сарғиш, кўкрак олди, елкаси ва қалқончасида чуқурчалар бор, орқаси букри, қорни қалта, тухумсимон, силлиқ ва ялтирок. Ту-хуми оқ, силлиқ, тиниқ, бандчаси бор, катталиги 0,2 мм ча. Личинкаси жигар-ранг, оёқсиз, семиз, бир учи сал эгилиб туради; боши ботиқ, жағи учбурчактишли. Етук личинканинг катталиги 1,5 — 2 мм. Беда уруғи ва дуккагида, қуруқ беда ва тўпониди, ёввойи дуккагида ўсимликларда кишлайди. Эрта баҳорда личинкалар ғумбакка айланади, ғумбаги 1,9 мм ча, дастлаб оқ бўлади, кейинчалик қораяди, кун исиши б-н етук ҳашаротга айланиб, уча бошлайди. Уруғ ва дуккакни тешиб кетади, ана шу белгига қараб, бедага Б. у. тушганлигини аниқлаш мумкин. Тухумини энди пишиб келаётган беда уруғлари ичига қўяди. Ривожланиш даври 24 — 28 кун. Етилган Б. у. гул шираси (нектари) б-н озикланади. Ўрта Осиёда бир йилда Б. у. 3 — 4 ав-лод беради.

Кураш чоралари: беда уруғини яхшилаб тозалаш, дорилаш ва экишдан 45 кун олдин 1 т уруққа 3 кг нафталин сепиб, уруғни қошларда сақлаш керак; экиш олдидан 15% ли намақобга 2 — 3 минут солиб қўйилса, зарарланган уруғлар намақоб бетига қалқиб чиқади, соғ-лом уруғлар ажратиб олиниб, ювилади ва соя жойда қуритилади. Бедани янчиш ва саралаш вақтида ҳосил бўлган чикитлар ҳамда пуч уруғлар молларга берилади. Бедага Б. у.га қарши икки муддатда: биринчи — ўсимликнинг шона-лаш, иккинчи — уруғнинг сут пишқиллиги даврида нурелл-Д, 55% э.к. (0,3 л/га) препарати пуркалади.

БЕДА ҚАНДАЛАСИ (*Adelphocoris lineolatus* Goeze) — чала қаттиқ қанотли ҳашаротлар туркумининг сўқирлар оиласига кирадиган ҳаммахўр ҳашарот, айниқса беда ва унинг уругига катта зарар еткази. Вояга етган қандала (катталиги 7 — 9,5 мм) чўзиқ, сарғиш-яшил.

Елкасида 2 та қора нуқтаси бор. Тухумини беда пояси ичига қўяди. Урғочиси 50 тача тухум қўяди. Личинкасининг танаси яшил, уз. 3,5 — 5 мм. Бир йилда 3, ҳатто, Ўзбекистоннинг жан.да 4 бўғин беради. Б. қ. ва личинкалари беданинг барги, қуртаги ва гулидан, ғўзанинг шонаси ва гул бандидан шира сўради. Натижада шона, гулчалар тўкилади.

Кураш чоралари: кузда беданинг охириги ўрими тагидан (кўпи б-н 6 — 7 см қолдириб) ўрилади, кимёвий препаратлардан карбофос, 50% э.к. (0,2-0,6 л/га); фенвалерат, 20% э.к. (0,3-0,6 л/га); золон, 30% ҳўлланувчи кукун (1,6 — 33 кг/га) ва б. ишлатилади.

БЕДАНА (*Coturnix coturnix*) — товуксимонлар туркумининг кирғовулсимонлар оиласига мансуб майда парранда. Эркакнинг патлари сарғиш-кўнғир, кўндаланг оқ-сарғиш йўлли, танасининг икки ёни бўйлаб қизғиш ёки қора йўллар ўтади. Макиёни қорамтир, кўкрагида қора ёки қизғиш холлари бор.

Б. Европа, Африка ва Осиёнинг ғарбий қисмида тарқалган. Ўзбекистоннинг чўл, тоғ олди, ясситоғли минтақаларида ва тўқайларда кўп учрайди. Хатти-ҳаракати товукниқига ўхшайди. Оғирлиги 80—145 г. Апр.—май ойларида шимолга, кузда авг.—сент.да жанубга гала бўлиб учиб ўтади. Б. қош қорайганда, тунда серҳа-ракат бўлади, қундузи пана жойда бекиниб ётади. Ўсимликлар уруғи ва бар-глари, баъзан ҳашаротлар б-н озикланади. Ер устидаги чуқурчага ҳас-чўп тўшаб уя қуради. Макиёни 9 — 20 та гача тухум қўйиб, 15 — 17 кун босиб ётади. Кўпайиш давридаэрқаги жуда чиройли сайрайди. Б.нинг гўшти мазали, тухуми тансиқ таом. Ўзбекистонда иш-қибозлар Б.ни тузоқ ва матрап (тўр) б-н овлайдилар, сайратиш, уриштириш мақсадларида тўрқовокда боқишади. Айрим жойларда соқов ёки япон (*C. Japonicus*) Б.си фермаларда гўшти ва тухуми учун боқилади. Тошкент вилояти

Юқори Чирчиқ туманидаги «Дўстлик» хўжалигида Б. гўшти ва тухуми етиштирадиган йирик ферма ишлайди. Япония, Италия, Франция, АҚШда саноат миқёсида етиштирилади. Тухум берувчи Б. зотлари бир йилда 250 — 300 дона тухум беради, тухумининг оғирлиги 10— 14 г. АҚШда Б.нинг оғирлиги 250 г келадиган, гўшти учун бокиладиган «Фараон» зоти яратилган.

БЕДАНА-МОШАК (*Lymnocyrtus minimus*) — балиқчилар туркумининг лойхўрақлар оиласига мансуб куш. Патлари орқа ва елка томонида ялттирок кора, икки ён томонида сарғиш йўлли. Танасининг уз. 20 см га, оғирлиги 90 г га яқин. Евросиёнинг тундра, ўрмон-тундра ва шим. ўрмон минтақаларида яшайди. Ўзбекистонда баҳор ва кузда учиб ўтиш даврида кўплаб учрайди, баъзан қишлаб қолади. Б.-м. ботқоклик ва кўлларнинг ўти нам бўлган ботқоклашган қирғоқларида яшайди. Тунги куш, кечаси озик кидиради. Узун тумшуги б-н юмшоқ лойдаги ёки тупроқ устидаги чувалчанглар, ҳашаротлар ва уларнинг личинкаларини топиб ейди. Кундузи пана жойларга бекиниб олади. Урғочиси 4 тагача тухум қўяди. Гўшти ширин, спорт ов куши ҳисобланади.

БЕДАПОЯ — беда б-н банд бўлган дала. Суғориладиган дехқончиликдаги алмаш-лаб экиш схемасига кўра, Б.да беда 3 йил, личан учун 5 йил ўстирилади. Беда дуккакли экин бўлганидан, илдидаги туганак бактериялар туфайли тупроқдаги азот микдорини шу муддат ичида анча оширади. Натижада Б.ни бузиб экилган экин ҳосили мўл бўлади. Б. Ўзбекистоннинг шим. вилоятларида окт., жанубий вилоятларида нояб. ойида ҳайдалади. Б. ҳайдаш олдида махсус лушчилик ёки ағдаргичи олиб қўйилган плуг б-н 6—8 см чуқурликда юм-шатилади. Бунда беда илдизи бўғзидаги куртаклари қурийдиса, келаси йили Б.га экилган экинларни ўт

(беда) босиши камаяди (яна қ. Беда).

БЕДАРАК ЙЎҚОЛГАН ДЕБ ТОПИШ — фуқароларнинг ҳуқуқий тақдирини хал қилувчи юридик факт. Агар фуқаронинг қаердалиги ҳақида унинг яшаш жойида бир йил давомида маълумотлар бўлмаса, манфаатдор шахсларнинг аризасига мувофиқ, суд бу фуқарони Б. й. д. т.и мумкин. ЎЗР Фуқаролик кодекси 33-моддасига биноан, йўқолган шахс тўғрисида охириги маълумотлар олинган кунни аниқлаш мумкин бўлмаса, бедарак йўқолган деб ҳисоблаш муддати йўқолган шахс тўғрисида охириги маълумотлар олинган ойдан кейинги ойнинг биринчи кунидан, бу ойни белгилаш мумкин бўлмаган тақдирда эса — кейинги йилнинг 1 январидан бошланади. Беда-рак йўқолган деб топилган фуқаронинг мол-мулкани доимий суратда бошқариб туриш зарур бўлса, бу мол-мулк суднинг қарорига мувофиқ васийлик ва ҳомийлик органи томонида белгиланадиган ва ушбу орган б-н тузиладиган ишончли бошқарув тўғрисидаги шартнома асосида иш олиб борадиган шахсга топширилади. Ушбу мол-мулкдан бедарак йўқолган шахс қонунга мувофиқ боқи-ши керак бўлган фуқароларга таъминот берилади ва унинг солиқлар ва б. маж-буриятлар бўйича қарзлари тўланади. Васийлик ва ҳомийлик органи йўқолган фуқаронинг қаердалиги тўғрисида маълумот олинган кундан бошлаб бир йил ўтганга қадар ҳам унинг мол-мулкани муҳофаза қилувчи шахсни белгила-ши мумкин. Шахсни Б. й. д. т.нинг 34- моддада назарда тутилмаган оқибатлари қонун б-н белгиланади. Беда-рак йўқолган деб то-пилган фуқаро қайтиб келган ёки унинг турар жойи аниқланган тақдирда, суд уни Б. й. д. т. ҳақидаги қарорни бекор қилади. Суднинг қарори асосида фуқаронинг мол-мулкани бошқариш бекор қилинади (ЎЗР ф-к 34 — 35 моддалари).

БЕДИЛ (тахаллуси; асл исми Мирзо

Абдулқодир) (1644, Бенгалия, Азимобод ш. — 1721, Дехли) — шоир, мутафаккир. Ҳарбий хизматчи оиласида туғилган. Ота-бобоси кеш (шахрисабзлик, туркий бар-лос уруғидан. Ёшлигидан турли фанларга қшиққан. Шайх Камол, шоҳ Фозил ва Мирза Абдулқосим каби олимлардан таълим сшган. Ҳиндистон бўйлаб кўп саёҳат қилган, 1685 й.дан умрининг охиригача Дехлида яшаган. Форс тилида ижод қилган. Араб, форс, ҳинд, урду тилларини мукамал билган, шарқ халқлари ада-биётини, тасаввуф ва юнон фалсафасини, айниқса Аристотель фалсафасини ат-рофлича ўрганган. 10 ёшларидан бадий ижод б-н шуғулланган. 20 ёшида шеърларини саралаб тўплашга киришган. Му-раккаб ижтимоий-иқтисодий шароитда яшаб ижод қилган шоир ўз даврига бефарқ қарамаган, ҳинллар ва мусулмонларнинг тинч-тотув яшашлигини, юртни обод, халқни тинч-осойишта, фаро-ғатда, ҳамжихатликда кўришни орзу қилган. Инсон эркинлиги, тафаккури ҳақида фалсафий фиколар баён этган. Унинг фал-сафий-ахлоқий қарашлари тасаввуф ақидалари таъсирида шаклланган. Б. дунё-нўдраши тасаввуфнинг ваҳдат ул-вужуд таълимотига асосланади, яъни оламни Аллоҳнинг кўзгуси, инсон қалбини шу кўзгунинг маркази деб билади. Инсон қал-би қанчалик сайқал топса, у шунча Аллоҳ нурини акс эттиради. Шу боис Инсон буюк ва қудратлидир. Аммо буни унинг ўзи англаши лозим, дейди.

Б. 120 минг мисрадан ортиқ шеърӣй, кўпгина насрий асар ёзган. Ғазал, ру-бойӣ, қасида, китъа, таржиъбандларининг ўзи 75 минг мисрани ташкил этади. Йирик асари «Чор унсур» («Тўрт унсур», 1703) насрда ёзилган бўлиб, шеърлар ҳам илова қилинган. Китоб-ининг дастлабки бобларида Б. ўз ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади. Сўнгги икки бобда эса тўрт унсур — ҳаво, сув, ер, олов тўғриоида; ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамнинг пайдо бўлиши ҳақида сўзлайди. Мутлақ рух, рух ва нарса тўғрисида гапиради, дин

ҳамда руҳонийларнинг ўрни ҳақидаги ўз фиколарини ифодалайди. Китобда парилар, жинлар, уйқу, туш кўриш ва б. ҳақида ҳикоя ва афсо-налар ҳам мавжуд.

Б. «Ирфон» («Билим», 1711 — 12; «Комде ва Мудан», «Нукот» асарлари ҳам шунинг таркибида) дostonида фалсафа, тарих, табиёт, адабиёт ва илоҳиётнинг хилма-хил масалаларига тўхталган. Асарда борлик, материя, заррачалар, жонли мавжудот ва нарсалар табиати ҳақида, наботот тўғрисида сўзлайди. Борлик, йўқлик, фано, бако сингари фалсафий масалалар ҳақида фикр билдиради. Тил ва тилнинг хизмати, аҳамиятини талқ-ин этади, ҳиссий ва акпий билиш ман-баи, туйғу, тушунча, ақд ҳақдаа муҳокама юритади. У ҳинд фалсафасидаги «таносух» назарияси ҳамда ислом фалсафасидаги «таваккул» таълимотини танкид қилади. Табиат ходисаларини табиатнинг ўзини ўрганиш йўли б-н тушунтириш лозим деб билади. Унингча, дунё абадий бўлиб, тўхтовсиз ҳаракат қилади ва ўзгариб туради. «Комде ва Мудан» dostonида дўстлик, муҳаббат, вафодорлик, адолат, илм-маърифат масалалари акс этган. «Нукот» («Ҳикматли сўзлар») асарида эса Б. қарашларини яқунлаб, умумлаштирган. Бунда Б. ўз таълимоти асосларини ҳам қисқача баён қилган.

«Гилсими ҳайрат» (1669), «Муҳити аъзам» («Буюк океан», 1681), «Тури маърифат» («Маърифат тоғи», 1687), «Ғазалиёт», «Рубоиёт» ва б. асарларида ҳам ижтимоий масалалар ёритилган. Шеърларида тарбия, хулқ-ахлоқ тўғрисидаги ўз фиколарини билдиради, жамиятдаги жабр-зулм, адолатсизлик каби иллатларни қоралайди.

Б.нинг ижтимоий масалаларга оид қарашларида маърифатпарварлик, мурувват ва одамийлик асосий ўринни эгаллайди. Асарларининг кўпчилиги 16 жилдли «Куллиёт»га кирган (Бомбай, 1882).

Ҳиндистон б-н Туркистон қадимдан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқада

бўлган. Бу Туркистонда Б. асарларининг тарқалишига кенг йўл очган, аммо турли ижтимоий гуруҳ вакиллари шоир меросидан ўз манфаатлари йўлида фойдаландилар. Б. асарларида

Туркистон ва Ҳиндистон халқлари ўртасидаги алоқага доир маълумотлар ҳам кўплаб учрайди. У «Чор унсур» асари да Жайхун (Амударё), Туркистон тўғрисида, Самарқанддан Ҳиндистонга қавмқариндошлари келганлиги тўғрисидаги маълумотларни келтиради.

Б. асарлари айниқса 19-адан Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Улар фалсафий фикрга бойлигидан Б. Туркистонда «Абулмаъоний» («Маънолар отаси») деган ном олган. Унинг китобларини ўқиб берувчилар «бедилхонлар» деб аталган. Фуркат, Муқимий, Аваз, Аҳмад Дониш, Хислат ва б. ўз ижодида Б.нинг илғор фиколаридан фойдаланганлар. Аҳмад Дониш Б.нинг илғор ижтимоий-фалсафий ғояларини ўрганган, улардан ижтимоий ҳаётдаги камчиликларга қарши олиб борган курашида фойдаланган, илғор ғояларни оммалаштиришни ўз бурчи деб билган. Фуркат Б.нинг фан, маърифат, халқлар ўртасидаги ҳамкорлик ҳақидаги ғоясини ўрганган, улардан дунёвий билимларни ўрганиш, халқни маърифатга чорлаш ҳақидаги асарларида самарали фойдаланган. Б.нинг ижтимоий тузум ҳақидаги қарашлари Муқимий, Асирий ва б. мутафаккирларни ҳам кизиқирган. Улар Б. ижодининг мураккаб услу-би ва зиддиятли томонлари, илғор жиҳатлигига муносиб баҳо берганлар. Ўзбекистонда Б. ижоди бўйича илмий тадқиқотлар (Ғ. Фулом, И. Мўминов ва б.) олиб борилди.

Ас: Комде ва Мудан, Т., 1960; Рубойилар, Т., 1974.

Ад.: Шомухамедов Ш., Форс-тожик классиклари ижодида гуманизм, Т., 1968; Мўминов И., Мирзо Бедил, Т., 1974; Шукуров Ш., Мирзо Бедилнинг поэтик мероси, Т., 1979.

Нажмиддин Комилов.

БЕДЛЕНД — к. Бузук ер.

БЕДНОРЦ (Bednors) Йоханнес Георг (1950) — немис физиги. Илмий ишлари юқори т-рали ўтказувчанликка оид. Нобель мукофоти лауреати (янги ўта ўтказувчан материалларни кашф этгани учун; 1987, К. А. Мюллер б-н биргаликда).

БЕДОНА — оқ кишмиш навли узумдан тайёрлаидиган майиз тури. Махсус ишлов берилмасдан офтобда қуритилади (қ. Майиз).

БЕДОНА ТУТ — тутсимонлар оиласи (тутдошлар)га мансуб дарахт. Меваси оқ, ширин, уруғсиз. Барги ипак куртига едириладиган «Водил» ва «Хоруг» хиллари тарқалган. «Водил», асосан, Фарғона водийсининг тоғ этаги худудларида (Ўш, Фарғона, Андижон, Хўжанд ва Жалолободда) ўстирилади. Меваси йирик (18x10 мм), гектаридан 40 — 47 ц барг беради. «Хоруг» Тожикистонда кўп тарқалган. Гектаридан 50 — 55 ц барг беради. Меваси йирик (21x11 мм), ширин, уруғсиз. Касаллик ва совуқка чидамли. Пайванд қилиб кўпайтирилади.

БЕДОРЛИК — к. Уйқусизлик.

БЕДРИНЦЕВ Кирилл Николаевич (1907.1.4, Керки - 1995.7.4, Тошкент) — иқтисодчи олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1962), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967), иқтисод фанлари дри (1961), проф. (1964). Ўрта Осиё давлат унтининг иқтисод фғини тугатган (1929). 1930

— 40 й. ларда Ўзбекистон давлат режалаштириш идораларида ишлади. Ўзбекистон ФА Иқтисод ин-тида катта илмий ходим (1943 — 49), ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш бўлимининг раҳбари (1950 — 85) ва Республика Ишлаб чиқарувчи

кучларни ўрганиш кенгаши (СОПС) раисининг ўринбосари (1962 — 85). 1985 й.дан Ўзбекистон ФА Ишлаб чиқарувчи кучларни ўрганиш кенгаш маслаҳатчиси. Илмий ишлари Ўрта Осиёда ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш ва ри-вожлантириш масалаларига бағишланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1974). «Шухрат» медали б-н мукофотланган (1994).

БЕЗ, безлар (glandulae) — 1) организмнинг нормал ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган ва ўзига хос махсус ширалар (секрет) ишлаб чиқарадиган ҳужай-ралар ёки кўп ҳужайрали аъзолар. Б. ишлаб чиқарадиган моддаларнинг физиологича аҳамиятидан қағи назар, ҳужай-ралардан чиқадиган ҳамма моддалар «секрет» деб юритилади. Кўпгина Б. (мас, сўлак, тер беши, жигар, меъда Б.)нинг чиқарув йўли бўлиб, ишлаб чиқарадиган секретини шу йўл орқали тана юзасига ёки бирор аъзо бўшлиғига ажратади. Хунинг учун ташки секреция безлари, яъни экзокрин Б. деб аталади. Баъзи Б.да чиқарув йўли бўлмайди ва улар ишлаб чиқарадиган секрет бевосита тўқима суюқлиги, қон ёки лимфага қўшилиб кетади. Бундай Б. эндокрин, яъни ички секреция Б.и деб аталиб, уларга гипофиз, буйрак усти Б.и, қалқонсимон Б. киради. Аралаш Б. (мас, меъда ости беши, жинсий Б. ва б.) ҳам бўлиб, улар секретининг бир қисмини махсус най орқали бирор бўшлиққа, қолганини эса бевосита қонга ажратади. Б. ҳужайраларидан ишланиб чиқиб, бошқа аъзоларга ва организм функцияларига таъсир этадиган моддалар инкретлар (ёки гормонлар) деб аталади. Экзокрин Б. бир ва кўп ҳужайрали бўлади. Бир ҳужайралисига ичак ва нафас йўлининг шиллик пардасидаги эпителий ичида жойлашган қадоксимон ҳужайрали Б., кўп ҳужай-ралисига эпителийдан ташқарида жойлашган сўлак Б., меъда-ичак шиллик, пардасидаги Б. ва б. киради. Бир ҳужай-рали Б. секретни эпителий

юзасига чиқариб, уни механик ва кимёвий шикастдан сақлайди. Б. ишлаб чиқарадиган моддаларининг кимёвий табиатига қараб сероз (ёки оксилли) ва шилим-шиқ (ёки шиллик) Б.га бўлинади. Сероз Б. сувда осон эрийдиган оксил — секрет чиқаради, шилимшиқ Б.дан эса муцин ва мукоид моддалар чиқади. Баъзи Б.дан ҳам оксил, ҳам шилимшиқ секрет чиқади (аралаш Б.), мас, қулоқ олдидаги ва жағ остидаги сўлак Б. Баъзи Б. (сут Б., Йирик тер Б., ёғ Б. ва ҳ. к.) ёғлилоид ва стероидли секрет ишлаб чиқаради, бу Б. секретни сувда эримайди, ҳужайралардан томчи ёки дурда шаклида ажралиб чиқади. Буйрак усти Б.ларининг пўстлоқ қаватидан ва жинсий безлардан ишланиб чиқадиган гормонлар ҳам стероидларга киради. Секретнинг қандай ҳосил бўли-ши ва эпителий ҳужайраларидан ташқарига чиқарилиш хусусиятига қараб Б. мерокрин, апокрин ва голокрин Б.ларга бўлинади. Эндокрин Б. муҳим аъзолар бўлиб, уларда ишланган инкрет (гормон) организмнинг ўсиши, во-яга етиши ва моддалар алмашинуви жа-раёнларини идора этади. Б. фаолияти нерв системаси ҳамда гуморал омиллар томонидан бошқарилади; 2) яллиғланиб катталашган лимфа тугунларининг халқ ўртасида тарқалган янглиш номи (қ. Лимфа системаси).

Носир Аҳмедов.

БЕЗАК — 1) нарса, буюмларга ишланган нақш, гул, пардоз; амалий санъат ва меъморликда кенг ишлатилади. Ўсимликсимон (ислимий) ва хандасий (гирих) нақшлар безатилётган юза (буюм сирти)да бўяма, чизма, ўйма, босма, қада-ма ва б. усулларда, меъморликда шунинг-дек ғишт ва б.ни турлича териб ҳосил қилинади; 2) зийнат берувчи буюм. Заргарликда тақинчоклар, мискарликда сув-дон, коса, пиёла; зардўзлик ёки кашта-дўзликда чойхалта, ойнахалта, дорпеч, кирпеч, қозикдунги ва б.

БЕЗАК САНЪАТИ — санъат тури;

ин-сон атрофидаги моддий муҳитни шакллантиради, бадий безаш учун хизмат қилади, унга эстетик ва ғоявий бадий мазмун бахш этади. Б. с. инсоннинг хизматидаги буюмларга безак бўлиб, шу б-н бир қаторда инсонга эстетик, ғоявий ва бадий таъсир кўрсатади, ин-сон моддий муҳитининг курки, нафо-сати сифатида намён бўлади. Асосий соҳалари: меъморлик б-н бевосита боғлиқ бўлган монументал безак санъати, жамоатчилик ва айрим шахслар эҳтиёжи учун бадий буюмлар тайёрлаш б-н боғлиқ бўлган амалий санъат, байрам, томоша манзараларини, сайргоҳларни, экспозицияларни, кўпчилик эътиборига ҳавола қилинадиган стенд, витриналарни безаш б-н боғлиқ бўлган безаш санъати, бадий лойиҳалашдан иборат бўлган дизайн.

Б. с.нинг ривожига жуда қадим замонлардан бошланиб, халқ ижодининг муҳим соҳасига айланган. У тасвирий санъат, бадий ҳунармандлик соҳалари, бадий саноат, шунингдек халқ усталари, раҳомлар, ҳайкалтарошлар, дизайн усталари фаолияти б-н узвий боғлиқ равишда ривожланади. Инсон жуда қадим замонлардан бошлаб ўз моддий муҳитини безатиш иштиёқида нафосатга ин-тилган. Одамлар бўйнига мунчок, бармоғига узук, кўлига билагузук тақиб ўзини безатган, кейинчалик кийим-кечак, турар жойларини кўркемлаштиришга ин-тилган. Шу тарзда асрлар мобайнида Б. с. шаклланган (19-а. дан шу ном б-н аталган). Б. с маҳсулотлари, асарлари би-нолар, кишилар, уларнинг моддий му-хитини, турмушда ишлатиладиган нарсаларни безатишга, кўркемлаштиришга хизмат қилади, кишиларнинг моддий ва маънавий кизиқишларини ўзида мужассамлаштиради, турли тарихий даврларда ўша даврнинг бади-ий йўналишлари, услублари (роман услуби, готика, барокко, классицизм, романтизм ва б.) унга ўз таъсирини кўрсатади. Б. с. намуналари, айниқса, монументал Б. с. асарлари кўпчиликнинг

эътиборида бўлади, у жамиятнинг диди шаклланишида ҳам муҳим роль ўйнайди. Жамоат, маъмурий би-нолар, саройлар, томоша заллари, ресторан, чойхоналарда наққошлик, ўймакорликдан ташқари тасвирий санъат кўринишлари (деворий расм, мозаика, ҳайкалтарошлик асари, витраж ва б.) безак вазифасини уташ б-н бир қаторда маълум ижтимоий ғояларни кам тарғиб қилади, ифодалайди. Жаҳоннинг энг йирик санъат арбоблари монументал Б. с. б-н ҳам шуғулланганлар (Леонардо да Винчи, Рафа-эл, Микеланжело жамоат биноларида, саройларда ўлмас асарлар қолдирганлар). Ўзбекистон ҳудудида қадимдан йирик бинолар (сарой ва ибодатхоналар, кейинчалик масжид ва мадрасалар) га безак бериш санъати ривожланган. Халқ усталари (наққош, ўймакор ва б.) Б.с. б-н шуғулланган. Тупроқ қалъа, Варахша, Афросиёб, Болаликте-па ва б. ёдгорликлар, турли хилдаги ку-лоллик, кандакорлик, тўқимачилик каби амалий санъат турларида ана шу санъ-атнинг нодир намуналари сақланган. Амир Темур ва теурийлар даври, ундан кейинги даврларда ҳам Б.с.га оид нодир ёдгорликлар яратилган.

20-а.да Ўзбекистонда Б.с. янада ривожланди: Навоий ва Муқимий театрлари биноларининг фойе ва заллари, Тошкент метрополитени, Халқлар дўстлиги саройи ва б. иншоотлар бе-заклари ва б. Айниқса мустақилликдан сўнг бу санъатнинг янги тараққиёт даври бошланди. Янги қуриладиган меъморий бинолар, маданий иншоотлар (ички ва ташқи томонлари). Б.с. нинг ютуқлари б-н бунёд этилмоқда, безак хусусиятлари бўрттирилган турли ҳайкал ва рельефлар яратилмоқда.

Неъмат Абдулпаев.

БЕЗАК ҲАЙКАЛТАРОШЛИГИ
-ҳайкалтарошлик тури, асарлари маълум меъморий маконни ёки табиий шароитни ҳисобга олган ҳолда бинонинг ташқариси ёки ичкарасини, шаҳар кўчалари, майдонлари ва хиёбонларини

безатади. Б. ҳаг меъморий безаклар (атлантлар, маскоронлар, кариатидалар), фавворалар учун ишланган хайкаллар, панжаралар, бадий безакли дарвозалар, бионинг ички безакларига мрамр, металл, чинни ва бдан ишланган кичик шаклдаги хайкаллар киради. Асарлари меъморий ансамбль б-н уйғунлашиб, санъат асари сифатида уз мустақиллигини йўқотмайдиган маҳобатли хайкалтарошликдан безак вазифасини ўташи б-н фаркланади. Б. ҳаг образларни юморли тарзда талқин этиш, бўрттиришга йўл қўйилади, турли хайвонлар (мас, балик, қурбақа, лайлак ва х. к.) шакллари кенг ишлатилади.

БЕЗАШ САНЪАТИ — безак санъати соҳаси. Кўча, майдон, корхоналар худудини, жамоат бинолари, паркларни байрамларда ёки бирор муносабат б-н вақтинча, маълум муддатга мўлжаллаб безатиш, намойишларга, сайилларга, турли халқ тантаналарига бадий руҳ бериш; шунингдек экспозиция, витрина, стенд ва ш. к.ни безатиш. Б. еда меъморлик, тасвирий санъат, театр санъати, фотография, ёруғлик техникаси воситаларидан фойдаланиб, санъатлар уйғунлигининг энг оммавий намуналари яратилади. Маҳобатли санъатда безак мустаҳкам хом ашёлар (тош, металл, керамика, темир-бетон)дан доимий қилиб ишланса, Б. еда вақтинчалик, лекин эстетик таъсир кўрсатадиган даражада имкон борича жозибали, бе-жирим қилиб тайёрланади. Б. еда хар бир асар, хар бир кўриниш ўзига хос так-рорланмас бўлиши керак.

Европа мамлакатларида, Шарқнинг айрим мамлакатлари (айниқса, Хитой, Япония)да Б. с. санъат соҳаси сифатида халқ сайиллари, диний маросимлар, турли тантаналар ва намойишлар тарихи б-н боғлиқ равишда шаклланди, ри-вож топди. Европада Уйғониш давридан безатувчиларнинг роли ортди (Леонардо да Винчи, П. Рубенс каби атоқли рассомлар Б. с. соҳасида ҳам

самарали ижод қилганлар). Россияда Пётр I давридан сарой тантаналарига махсус безатувчи рассомлар жалб қилинди. Француз инқилоби ва Париж коммунаси тантаналарида Б. с. сиёсий ташвиқот воситасига айланди. 20-а. да Б. еда техниканинг роли ортди, айнақса, электротехникадан кенг фойдаланиладиган бўлинди, музей ва кўрғазма экс-позицияларида безаш усуллари тақомиллаштиришга алоҳида эътибор қилинди. Б. сдан кўпроқ тижорат мақ-садларида фойдаланилади, у тинчлик, ижтимоий тараққиёт ва демократия учун кураш воситаси сифатида хизмат қилмоқда.

Ўзбекистонда Б. с. қадимдан мавжуд. Тарихий манбалар, қўлёзма китоблардаги маълумотларга кўра, катта саройлар деворлари маҳобатли расмлар б-н безатилган бўлиб, бу расмлар ҳам безак, ҳам тарғибот вазифасини бажарган. Ўрта асрларда ҳам Ўзбекистон худудида Б. с. юксак тараққий этган. Самарқанд, Бухоро, Хива ва б. меъморлик ёд-горликларида шу санъат руҳи сақланган. Ўзбекистон Б. с. усталари миллий анъаналарни ривожлантириб, замонавий безаш услубларидан самарали фойдаланмоқда (мас, Ўзбекистон Мустақиллиги куни, Наврўз байрами ва б.).

Неъмат Абдуллаев.

БЕЗГАК (итал. malaria, mala agra — бадбўй ҳаво) — безгак плазмодийлари кўзгатадиган инвазион касаллик; иситма тутиши, қонда жиддий ўзгаришлар содир булиши, камқонлик, жигар ва талоқнинг катталашуви б-н кечади. Б. плазмодийси тўрт хил, шунга кўра Б.нинг уч кунлик, тўрт кунлик, тропик ва Африка хиллари бор. Б. плазмодийси Б. чивини ва одам организмда кўпайиб, ривожланади. Касаллик манбаи бемор ва Б. чивини (асосан урғочиси) ҳисобланади. Б. плазмодийси Б. б-н оғриган бемор организмда жинссиз (шизогония), касалликни ташиб юрувчи — анофелес чивини танасида эса жинсий йўл б-н

ривожланади. Касаллик соғлом одамга чивин чакканда, одам организмга унинг сўлаги орқали кўзгатувчилар тушганда юқади. Қон оқими б-н улар жигарга тушади, бу ерда ривожланишнинг биринчи (тўқима) цикли рўй беради, сўнгра яна қонга тушади ва эрит-роцитлар ичига кириб олади, бу ерда иккинчи (эритроцитар) ривожланиш цикли ўтиб, эритроцитларнинг парчаланиши ва қонга кўп миқдорда кўзгатувчилар чиқиши б-н тугалланади, бу одамни иситма тутиши б-н ўтади. Кўзгатувчи одам организмда 10—14 кунгача (баъзан, бир йилгача ва бундан кўпроқ) бўлиб, касаллик белгиларини кўзгатмаслиги мумкин (инкубацион ёки яширин давр). Касаллик тўсатдан бошланади: беморни иситма тутиб, жунжийди, қалти-райди (у баъзан шу қадар қаттиқ қалти-райдики, ҳатто устига иссиқ кўрпа ёпилганда ҳам совуқ қотади), кейин қилти-раш босилиб, ҳарорат кўтарилади ($41 - 41,5^{\circ}$), бемор бўриқиб, кизариб кетади, нафас олишга қийналиб, ҳаллослайди, боши қаттиқ оғрийди. Иситма бир неча соат тутади. Сўнгра ҳарорати тез паса-йиб, баъзан бир маромга тушади; шу пайт бемор қаттиқ терлайди, эртасига ўзини соғлом ҳис қилади. Кейин яна иситма тутади; уч кунлик Б.да — икки кунда бир марта, тўрт кунлик Б.да — ҳар уч кунда бир марта, тропик Б.да — кўпинча кун сайин иситма тутиб туради. Иситма тутаётган беморнинг қони текширилганда, Б. плазмодийларини топиш мумкин. Б. тутавергач, плазмодийлар кизил қон таначалари (эритроцитлар)ни парчалаши са-бабли бемор қамқон бўлиб қолади, та-лоғи ва жигари қатгалашади, оқ қон та-началари (лейкоцитлар) анча камаяди. Б. даволанмай қолиб, касаллик узоқ давом этганда тинкани қуритиб, меҳнат қобилятини сусайтиради, болалар ўсиш ва ри-ножланишдан орқада қолади. Бемор ўз вақтида даволанмаса ёки чаладаволанса, Б.ка бошқа касалликлар қўшилади. Б.нинг оғир шакли б-н оғриганларда, шунингдек

бо-лаларда кома ҳолати, баъзан ўлим юз бериши мумкин. Бемор барвақт тўғри даволангавда соғлиғига пугур етмайди, ундан атрофдаги кишиларга Б. чивинлари орқали касаллик юқиш эҳтимоли йўқолади. Иситманинг хуружига, талоқнинг қатта-лашганига, чап бикин соҳасида оғриқ туриши ва бадан заъфарон тус олишига қараб, беморда Б. бор деб тахмин қилиш мумкин. Аммо Б.ни аниқ билиш учун бемордан қон олиб, микроскопда текшириш шарт. Беморни врач даволайди. Унга тинч шароит ва яхши парвариш зарур. Касалликнинг олдини олишда асосий эъти-бор беморларни эрта аниқлаш ва даволашга қаратилган бўлиши керак.

Б. чивини кўп учрайдиган жойларда ҳимоя кийим-боши ва чивинни келтирмайдиган дори воситаларидан фойдаланиш лозим.

Шоносир Шоваҳобов.

БЕЗГАК ЧИВИНЛАРИ (*Anopheles*) -қон сўрувчи чивинлар уруғи. 300 га яқин тури (Ўзбекистонда 8 тури) маълум. 3 тури (*A. sacharovi*, *A. superpictus*, *A. pulcherrimus*) безгак касаллигини келтириб чиқарадиган безгак споралисини тарқатувчиси ҳисобланади. Танасининг уз. 6 — 8 мм. Б. ч. кун ботиши б-н уча бошлайди, кундузи қоронғи, салқин пана жойларга бекиниб олади. Б. ч. қўнганида бошини пастга эгиб, қорнини қўнган жойга нисбатан қия бурчак остида кўтариб туради. Қуртлари эса танасини горизонтал тутган ҳолда сувнинг сиртки пардаси остига ёпишиб олади. Б. ч.ни ана шу ҳолатига кўра бошқа безгак тарқатмайдиган чивинлардан осон фарқ қилиш мумкин, эрқаги ўсимлик шираси б-н озикланади, урғочисининг тухумлари фақат қон сўргандан сўнг ри-вожлана бошлайди. Урғочи Б. ч. ўлжа қидириб ҳатто шамол эсаётган томонга, баъзан бир неча км масофага учиб бориши мумкин. Б. ч. йирик ҳайвонлар ва одам қонини сўради. Урғочи чивин ўз тана оғирлиғига нисбатан анча кўпроқ қон сўради. Сувга

тухум кўяди. Куртлари сувни фильтрлаб озикланади.

БЕЗЕНГИ ДЕВОРИ — Катта Кавказнинг Бош ёки Сувайирғич тизмасининг энг баланд қисми. Уз. 12 км. Б. дда Шхара (5068 м), Шота Руставели (4860 м), Жангитов (5058 м), Қатинтов (4970 м), Гестола (4860 м), Лалвар (4350 м) чўққилари бор. Тизманинг шим. ён бағридан Безенги водий музлиги бошланади.

БЕЗЛИ ЁВУЗ ИЛОН (*Doliophis intestinalis*) — аспидлар оиласига мансуб заҳарли илонларнинг бир тури. Ма-лакка я. о. ва Сумаградан то Филиппинга қадар бўлган барча оролларда кенг тарқалган. Заҳар бези жуда йирик, танасининг олдинги 1/3 қисмини эгаллаган. Бўйи 57 см ча, думи қисқа, ранги олатарок. Заҳари кўп ва кучли бўлсада, оғзи кичкина бўлганидан одам учунхавфсиз. 4 та тури бор.

БЕЗНОИТИОЗ — асосан қорамоллар орасида учрайдиган сурункали кечувчи инвазион касаллик. *Besnoitia* авлодига мансуб содда жониворлар кўзғатади. Кўпинча 6 ойлик ва ундан катта бўлган ёш моллар касалланади. Касаллик бўқалар орқали тарқалади. Тери эластиклиги йўқолиб калинлашади, жуни тўқилади, терида қонталаш ёриқлар пайдо бўлади, кўз склерасининг яллиғланиши, кератит, кўриш қобилятининг йўқолиши кузатилади. Клиник белгиларга, гистологик, паразитологик ва серологик тек-шириш натижаларига кўра диагноз кўйилади. Давоси ишлаб чиқилмаган.

Олдини олиш ва қарши кура ш. касалланган ҳайвонларни алоҳида ажратиш ва яроқсизга чиқариш, инсектицидлар б-н Б. кўзғатувчисини йўқ қилиш, гўнгни биотермик зарарсизлантириш, чорвачилик биноларини дезинвазия қилиш. Сўйилган ҳайвонлар гўшти ва б. маҳсулотларида Б. паразитларининг цисталари топилганда

гўшт озуқа уни тайёрлаш учун ишлатилади.

БЕЗОАРЛАР (форс, сўзма-сўз бади заҳр — зидди заҳар), бе зо а р тошлар — кўй, эчки, отлар, баъзан қорамол, чўққаларнинг ошқозон-ичак йўлида чиғалланиб тўпланиб қоладиган ҳайвонларнинг жуни (пилобезоарлар) ёки ўсимликлар толаси (фитобезоарлар). Моддалар алмашинуви, ҳазм органлари фаолияти бузилганда, моллар да-ғал толали ем-хашак б-н боқилганда пайдо бўлади. Б. думалоқ шаклда бўлиб, баъзан катталиги ёш бола калласидек келади, сирти шиллиқ парда б-н қопланади, оғирлиги баъзан 2,5 кг гача етади. Б. пайдо бўлганда ҳайвонларда тана ҳарорати кўтарилади, ҳаллослайди. Жарроҳлик йўли б-н олиб ташланади.

БЕЗОРИЛИК — шахснинг жамоат тартибини кўпол равишда бузиши ва жамиятга ошқора ҳурматсизлик кўрсатишдан иборат хатти-ҳаракати. Қонунларда маъмурий жавобгарликка тортиш мумкин бўлган майда Б. ва жинойий жавобгарликка тортилдиган Б.ка оид тегишли жазо чоралари қўлланилади.

Жамоат тартибини ва фуқароларнинг осойишталигини бузувчи хатти-ҳаракатларда ифодаланган жамиятда юриш-туриш қоидаларини қасддан менсимаслик, яъни, майда Б. учун энг кам ойлик иш ҳақининг 3 бараваридан 5 бараваригача миқдорда жарима солиш ёки 15 суткагача муддатга маъмурий қамоққа олиш б-н жазоланади (ЎЗР МЖКнинг 183-моддаси).

Жиноят ҳуқуқида Б. хусусан жиддий зарар етказиш б-н боғлиқ бўлган ҳолда содир этилса, энг кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваридан 100 бараваригача миқдорда жарима ёки 3 й.гача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд 6 ойгача қамоқ б-н жазоланиш назарда тутилган. Б. умум эътироф этган ахлоққоидаларини намойишқорона

менсимасликда ифодаланган ўтакетган беҳаёлик б-н қилинса; ёш бола, қария, ноғирон, ожиз аҳволдаги шахсларни хўрлаб, кўп миқдорда зарар етказиб, бировнинг мулкани нобуд қилиб ёки унга шикаст етказиб, содир этилган бўлса, ашаддий Б. деб ҳисобланади ва 5 й.гача муддатга озодликдан маҳрум қилиш б-н жазоланади. Б. такроран ёки хавфли рецидивист томонидан; ўқотар қуролни намой-иш қилиб, уни қўллаш б-н кўрқитиб ёки қўллаб; оммавий тadbирлар ўтқа-зилаётган вaқтда жамоат тартибини сақлаш вазифасини бажариб турган ҳокимият вакилига ёки жамоатчилик вакилига ёхуд безорилик ҳаракатларини олдини олиш чорасини қурган бошқа фуқароларга қаршилик кўрсатиб, содир этилса, ўта ашаддий Б. ҳисобланади ва 5 й.дан 8 й.гача муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (ЎЗР ЖКнинг 277-моддаси).

БЕЙБУТОВ Рашид Мажид ўғли (1915, Тбилиси — 1989, Боку) — озарбайжон эстрада ва опера хонандаси (лирик тенор). 1934 — 44 йларда Ереван, 1944 — 56 й.ларда Боку филармониясида якка-хон хонанда; 1957 — 59 й.ларда Озарбайжон давлат концерт ансамбли, 1966 й.дан Озарбайжон давлат кўшиқтеатрининг раҳбари. Репертуаридан рус ва Ғарбий Европа композиторлари асарлари ҳамда турли халқлар (эрон, турк, араб, ғинд ва б.) кўшиқлари урин олган. У. Ҳожибековнинг «Аршин мол олон» мусикали комедияси асосида яратилган фильмдаги бош роли (Аскдр) машхур.

БЕЙДЕЛЛИТ — силикатлар синфига мансуб минерал (АҚШнинг Колорадо штатидаги Бейделл кони номидан). Ки-мёвий формуласи $(K_2, H_2O) Al_2(OH)_2[AlSi_3O_{10}] \cdot nH_2O$. Каттиклиги 1,5. С. оғ. 2,6. Бентонитли гилларнинг асосий компоненти. Ранги кизғиш, қунғир, юмшоқ. Б. отқинди ва вулкан жинсларининг нурашидан ҳосил

бўлади. Хиллари: ферри-, магнези- ва магнобейделлит. Б. Крзоғистонда, Ғарбий Сибирда, Грузияда ва Ўзбекистон (Фарғона, Сур-хондарё, Тошкент атрофи) да учрайди.

БЕЙЗА, Шарқий Африка орик-с и (Оғуҳ *garella beisa*) — жуфт туёқлилар туркуми қувушшоҳлилар оиласига мансуб хайвон. Шим.-шарқий Африканинг очик ерларида (Сомали ярим о., Судан, Эфиопия, Кения, Уганда, Танзания) яшайди. Б.нинг эркагида ҳам, ургочисида ҳам орқага қараб тўғри ўсган шохи (уз. 1 м гача) бошқа ки-йиклардан фарқ қилади. Юнги асосан қизғиш-кўнғир, танасининг ён томонлари, боши ва оёқларида қора йўллари бор. Б. жуфт-жуфт бўлиб юради. Африкада Б.га ўхшаш, лекин шохининг тузилиши, ранги б-н ундан фарқ қиладиган орикс урўғига мансуб қувушшоҳлиларнинг бир неча тури тарқалган.

БЕЙЛИ Фредерик (? — 1967) — инглиз жосуси, полковник. 1918 й. авг. да Ҳиндистон ва Қашқар орқали Тошкентга келган дипломатик миссиянинг раҳ-бари. Дипломатлар сафида капитан Блеккер ва Англиянинг Қашқардаги консули Маккартней ҳам бор эди. Улар Тошкентдаги АҚШ консули Р. Треду-элл б-н ҳамкорликда Октябрь тўнтари-шига қарши ишлар олиб борган. Б. Тошкентда Жунковский бошчилик қилган махфий «Туркистон ҳарбий ташкилоти» б-н яқин алоқада бўлиб, Тошкент, Самарқанд, Фарғонада советларга қарши кўзғолонлар уюштириш, Фарғона ва Хоразмда миллий истиқполчилик ҳаракатини кучайтириш режаларини тузишда қатнашди, истиқлолчиларга Англиянинг Қашқардаги консулхонаси орқали қурол-яроғ ва б. ёрдам етказиб беришда катта роль ўйнади. «Туркистон ҳарбий ташкилоти» қош қилинган (1918 й. окт.), Туркистондаги инглиз-америка жосуслари камокқа олинди. Б. эса Бухоро орқали чет элга ўтиб кетди.

БЕЙРА — Мозамбикдаги шаҳар, Ҳинд океани соҳилида, Пунгве дарёси бўйида жойлашган. Софала провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 292 минг киши (1989). Транспорт йўллари тугуни. Африка шарқий қирғоғидаги муҳим портлардан бири, мамлакатда Мапутудан кейин аҳамияти бўйича 2-ўринда туради, қўшни давлатлар (Зимбабве ва Малевича ҳам хизмат қилади. Б. Мутаре ш. (Зимбабве)га борувчи нефть қувурининг бошланғич пункти. Халқаро аэропорт бор. Тўқимачилик, озиқ-овқат (қ. х. маҳсулотларини қайта ишлаш ва б.), нефтни қайта ишлаш саноати ривожланган.

БЕЙСБОЛ (инг. baseball) — копток ва таёкча б-н ўйналадиган спорт ўйини, чиллак ўйинини эслагани. Ҳар бири 9 (Шим. Америка Б.ида) ёки И (Уэльс Б.ида) кишидан иборат 2 жамоа 175 x 125 м катталиқдаги майдонда коптокни чиллак б-н ўйнаб, устунликка эришишга ҳаракат этади. Б. ватани — Англия бўлиб, ҳоз. ўйин қоидалари 1845 й.дан бери амал қилади. Халқаро Б. фе-дерацияси 1921 й.да ташкил этилган, унга 71 мамлакат аъзо (1991). Б. бўйича жаҳон чемпионлиги мусобақалари 1938 й.дан буён ўтказилади, 1992 й.дан Олимпия ўйинлари дастурига кирди.

БЕК (бег, бей) (туркийча — ҳукмдор, жаноб; синоними — амир) — 1) қад. туркий халқларда хон хизматидаги алоҳида ҳарбий қисм вакиллари. Улар катта имтиёзларга эга бўлиб, олий ҳарбий зодагонлар табақасини ташкил қилган. 2) Мо-вароуннаҳр хонликларида давлат арбоб-

ларининг болалари ва яқин қариндошларига, зодагонларга берилган фахрий унвон. Б. болалари «бекзодалар» деб аталиб, улар ёшлик чоғиданоқ махсус тарбиячилардан ҳарбий. сиёсий таълим олганлар. Улар келгусида мамлакатни идора қилиш,

душман ҳужумини қайтариш, эл-улус таракқиёти йўлида саъйи ҳаракат қилиш руҳида тарбияланган; 3) Закавказье туркий халқларида ўрта асрлар ва янги даврда ер эгаси, мулкдор унвони; 4) Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ўрта асрларда ер эгалари унвони; 5) Усмонли турк салтанатида вилоят (санжок) хокими; 19 — 20-аларда Б. унвони юқори даражадаги турк зобитлари ва амалдорларига берилган (1934 й. бекор қилинган); 19-а.нинг 2-ярмидан Б. — асосан муро-жаат шакли; 6) Эроннинг айрим жойларида қабила бошлиқлари унвони; 7) Тунида 1705 — 1957 йларда валиаҳд шах-зодаларга берилган унвон.

БЕК АТКА — Амир Темур ва Темурийлар салтанатида, Бухоро амирилигида амирзодаларни тарбиялаб вояга етказувчи шахс (қ. Атка).

БЕК НАЗАҒ (19-а.) — тарихчи, «Амири лашкар жангномаси» номли тарихий асар муаллифи. Бу китоб шеърый асар бўлиб, 1865 — 75 й.ларда ўзбек тилида ёзилган. Асарда 1864 — 65 й.лари Қўқон хонлигида бўлиб ўтган воқеалар, жум-ладан Қўқон хонининг лашкарбошиси Алимкул аскарлари б-н рус кўшини ўртасида Тошкент ва унинг атрофи учун бўлган жанглар ҳақида маълумот берилган. Асарнинг 1878 й.да кўчирилган қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқ-шунослик ин-тида сақланади.

БЕКАР — қ. Альтерация.

БЕКАТ — 1) қад. йўлларда қарвон ва йўловчилар тўхтаб дам олган махсус жой. Унда йўловчилар тунаши учун алоҳида уйлар ва отхоналар бўлган (яна қ. Ём)ғ 2) йўловчиларнинг бирор транспорт тури (мас, трамвай, троллейбус, автобус каби) га чиқишлари ва ундан тушишлари учун белгиланган жой.

БЕКЕТОВ Андрей Николаевич [1825.26.10 (8.12) - 1902.1 (14).7] -рус

эволюционист ботаниги. Ўсимликлар морфологияси ва географияси асосчиларидан бири. Петербург ФАнинг мухбир аъзоси (1891), фахрий аъзоси (1895). Ўсимликларнинг вегетатив органлари тузилиши қонуниятларини, ўсимликлар қоплами зоналлиги ва жонли табиатнинг мақсадга мувофиқ ташкил топганлиги муаммоларини ўрганган.

БЕКЕТОВ Николай Николаевич [1827.1 (13).1- 1911.30.11 (13.12)] - Россияда физиккимёгарлар мактабининг асосчиси. Петербург ФА акад. (1886). Металл оксидларидан металлларнинг қайтарилиш усулини кашф этиб, алюминотермияга асос солган. Металл тузлари эритмаларидан уларнинг босим остида водород б-н си-қиб чиқарилишини аниқлаган. Россияда илк бор термохимёвий лаб. ташкил этган. Бензурейд ва ацетурейдни синтез қилган (1852), биринчи бўлиб ишқорий металлларнинг сувсиз оксидларини олган (1870).

БЕКЕШИ (Bekesy) Дьёрд (Жорж) (1899-1972) - венгер физиги. 1947 й.дан АҚШда. Илмий ишлари биоакустиката оид. Ички қулоқдаги кўзғалишнинг физик механизмини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1961).

БЕКЖОНОВ Раҳим Бекжонович (1930.5.3, Чимкент - 2000.23.2, Тошкент) — физик олим. Ўзбекистон ФА акад. (1989), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973), физикамат, фанлари дри (1966), проф. (1968). Ўрта Осиё давлат унтини тугатган (1953). Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-тида ишлаган (1952 — 54), Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тида лаб. мудири (1958 й.дан). Б. нейтронлар оқимининг энергия тақсимооти ва иссиқлик нейтронларининг моддалар б-н тўқнашиш кўндаланг кесимини, кўп яд-ролар учун конверсион электронлар ва гамма нурлар спектрлари ҳамда ядронинг кўзгатишган ҳолатда

яшаш вақтини, магнит моментларини, ядронинг юқори энергетик сатҳлари кенглиги ва гамма-нурлар табиатини аниқлаган; ядро ҳолатларининг яшаш вақтларини ўлчашнинг янги услубларини кашф этган. Б. олий ўқув юртлари ва ўрта мактаблар учун ўқув кўлланмалари ва дарсликлар, физикадан русча-ўзбекча лугатлар муаллифи. Бе-руний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

Ас: Развитие ядерной спектроскопии в Ўзбекистоне, Т., 1993; Ўзбекистон ядро физикаси тарихи, Т., 1994; Атом ядроси ва зар-ралар физикаси, Т., 1995; Модда тузилиши, Т., 1997.

БЕКЗОДИ — ўртапишар қовун нави. Шакли чўзиқ, уз. 30 — 40 см, оғирлиги 3 — 5 кг. Пўсти қалинлиги ўртача, сирти сал тилимтилим, туси оқиш-яшил, баъзан сарғиш-яшил, кам тўр. Эти 4—5 см Уруғи униб чикканидан сўнг 85—95 кунда пишади, таркибида 7,1—9,3% қанд бор. Уруғхонаси ўртача. Ҳосилдорлиги 230 — 250 ц/га. Бухоро, Хоразм вилоятлари, Қорақалпоғистонда, қисман Фар-ғона водийсида экилади (қ. Қовун).

БЕКИНМАЧОҚ - болалар ўйини. Камида 4 — 6 бола икки тўдага бўлинади. Дастлаб марра белгиланади. Бир гуруҳ бошқасига кўриниш бермай, бирор пана жойга яширинади. Пойлаб турганлар (баъзан бир бола) яширинганлик белгисини эшитгани ҳамоно, бекинганларни чакқонлик б-н ушлашга киришади. Излаб топиб маррага етгунча ушласа — ютган, кўлга тушганлар эса — ютқизган ҳисобланади. Ютқизганлар келишилган шартни бажарадилар, мас, ўйинда ютганларни елкада кўтариб, маълум масо-фани айлантириб келадилар ва х. к. Шу б-н ўйин яна янгидан бошланади. Б.нинг «ушлаб олиш», «кўрди ҳисоби», «ахтариб топиш» ва б. турлари бор.

БЕККАРИА (Beccaria) Чезаре

(1738.15.3, Милан - 1794.28.11) -итальян маърифатпарвар адиби, ҳуқуқ дри (1758). Судларнинг қонунга асосланмай туриб, айбдорга жазо тайин этилишига, айбланувчиларни қийноққа солиб, иқрор қилдириш усулига қарши чиққан. Ўлим жазосини умрбод қамоқ б-н алмаштиришни, тан жазосини уму-ман қўлланмасликни ёқлаган. Қонун ҳамма нарсадан устуворлигини, фука-ролар эса қонун ва суд олдида тенглигини таъминлаш зарур, деб ҳисоблаган. Ҳар қандай жинойт учун тегишли жа-зони муқаррар равишда зудлик б-н ижро этиш, одил судловни чек ташлаш йўли б-н сайланадиган маслаҳатчилар томо- нидан олиб бориш тарафдори бўлган. Б.нинг «Жинойт ва жазо тўғрисида» асарида олға сурилган ғоялар Европадаги кўпчилик давлатларнинг қонунларида ўз аксини топган.

БЕККЕНБАУЭР (Beckenbauer) Франц (1945) — немис футболчиси, мураббий. Европанинг энг яхши футболчиси деб тан олинган (1972, 1976). Жаҳон (1974) ва Европа чемпиони (1972), Европа чемпионлари кубоги эгаси (1974, 1975, 1976). ГФР футбол терма жамоаси мураббийси (1987 — 90). Бу жамоа 1990 й. жаҳон чемпиони бўлган.

БЕККЕР (Becker) Гарри (1930) - америка иқтисодчиси, инсон капитали (иш кучининг шаклланиши) назарияси асосчиларидан бири. Илмий ишлари ижтимоий муаммолар (оилавий муносабатлар, жинойтчилик, ирқий камситиш ва б.) ни иқтисодий таҳлил қилиш масалаларига бағишланган. Нобель мукофоти лауреати (1992).

БЕККЕР (Becker) Карл Генрих (1876.12.4, Амстердам - 1933.10.2, Берлин) — немис исломшуноси ва давлат арбоби. «Ислом» («Der Islam») жур.нинг асосчиси (1910) ва бош муҳаррири. Пруссия маданият вазири. Пед. академиясига асос солган. Ислом

тарихига оид асарларида Б. исломнинг ташкил топиши ва тарқалишида ижтимоий-иқтисодий омиллар бирламчи роль ўйнаганини исботлашга ҳаракат қилди.

БЕККЕРЕЛЬ (Becquerel) — француз физиклари: 1) Антуан Сезар (1788 —1878) — Париж ФА аъзоси. Илмий ишлари флуоресценция, фосфоресценция, термоэлектр, электр капиллярлик, модданинг магнит хоссалари, кристаллооптика, гальваник элементлар назарияси ва модданинг электр ўтказувчанлиги масалаларига оид; 2) Александр Эдмон (1820—91) — Антуан Сезарнинг ўғли, проф., Париж ФА президенти (1880). Фотогальваник эффектни кашф қилган, фосфоресценция, фотохимё, фотография, атмосфера электри ва х. к. б-н шуғулланган; 3) Антуан Анри (1852 — 1908) — Александр Эдмоннинг ўғли. Париж ФА аъзоси (1889). Қаттиқ жисмлар физикаси, пьезоэлектр ҳодисалари ҳамда ядро физикаси соҳаларида ишлаган. Уран тузларининг табиий радиоактивлигини кашф қилган (1896). Нобель мукофоти лауреати (1903; П. Кюри ва М. Склодовская-Кюри б-н биргаликда); 4) Жан (1878 — 1953) — Антуан Анрининг ўғли. Париж ФА аъзоси. Кристаллар оптик ва магнитооптик ҳодисаларининг ўзгаришини текширган ҳамда фотолюминесценция б-н шуғулланган.

БЕККЕРЕЛЬ — Халқаро бирликлар тизими СИда радиоактив изотоплар фаоллиги бирлиги. А. А. Беккерель шарафига қўйилган. Бк б-н ифодаланади. 1 Бк секундига 1 та емирилишга мос келади.

БЕККРОСС (инг. Backcross) — дурагайларни отаона нусхаларининг бири б-н қайта чагиштириш. Б.ни ўсимликлар селекциясига Н. В. Харланд ва М. Н. Роре киритди (1922). Селекцияда ўзидан чангланадиган ҳамда четдан

чангланадиган ўсимликлар навини яхшилашда, дурагай авлодни ота ёки она нухаларининг керакли хусусиятлари б-н бойитишда қўлланади (қ. Такрорий чатиштириш).

БЕКЛАРБЕГИ — 1) юкори маъмурий унвон ва лавозим; вилоят, катта шаҳар ҳокимлари. Б. лавозими Ўрта Осиё мамлакатлари, Кичик Осиё ва Закавказье туркий халклариди 19 а. охиригача сақланган. Б.нинг асосий вазифаси солиқва б. мажбуриятларнинг ўз вақтида тўланишини таъминлаш, ҳукмдор фармонларини амалга ошириш, тегишли масалаларни бий, оталиклар, оқсоқоллар кенгаши б-н келишиб хал этишдан иборат эди. Б.лар қўл остидаги вилоят (бекларбегилик)ларда алоҳида вазир, шайхулислом, садр, жонишин (бекларбегининг муовини) каби мансаблар ҳам бўлиб, улар Б.га бўйсўнганлар. Б.лар айни вақтда саркарда ҳисобланиб, уларнинг қўл остида юзбоши ва даҳбошилар бўлган; 2) Тошкентаинг Эскижува майдонида мавжуд бўлган Мадраса. 20-а.нинг 30-й. ларида большевиклар динга қарши кураш шиори остида уни бузиб ташлашган.

БЕКЛАРСОЙ — Навоий вилояти Нурота туманидаги сой, Қаламжарсойнинг ўнг ирмоғи. Юкори оқимида Устуксой, ўрта оқимида Б., Оқчопсой, қуйи оқимида Ўрганчи деб аталади. Миришкор тоғлари (Нурота тизмаси)нинг жан. ён бағридан бошланиб, шим.дан жан.га томон оқади. Ирмоғи кўп. Уз. 41 км, сув тўплаш майд. 180 км², ўртача кўп йиллик сув сарфи 0,53 м³/сек. Сувининг асосий қисми баҳорда оқади. Куз ва кишда суви камайиб, кўпинча куриб қолади. Б.да баъзан жаладан сўнг кучли сел оқими кузатилади. Сойдан қадимдан Беклар, Оқчоб, Янги Оқчоб каби кишлоқлар сув ичади. Б. водийсида 16-а.да қурилган Абдуллахон банди (туғони) қолдиклари сақланган.

БЕКЛАРЎТ (Echinophora sibthoipiana) — зирадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Бўйи 50 см ча. Барглари мураккаб, патсимон қирқилган, банди тарновсимон. 5 — 6 тача сарғиш гуллари кичик соябон тўпгулни, улар эса йирик (мураккаб) соябон тўпгулни ҳосил қилади. Ўрта Осиё, Кавказ, Эрон ва Кичик Осиёда тарқалган. Адирларда ўсади. Июлда гуллаб, авг.да мева тугади. Барглари майда шохчалари б-н бирга хушбўй зирavor сифатида овқатга солинади, баъзан қатикқа қўшиб ҳам ичилади.

БЕКМУРОД ЖЎРАБОЙ ЎҒЛИ (1878 Нурота тумани Қўтир қишлоғи — 1956)—ўзбекхалқбахшиси.Достонларни ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ тилларида куйлай олган. Ҳатто Нурота тожиклари орасида достонларни тожик тилида куйлаганлигини ҳам накл қиладилар. Б. репертуарини ўрганиш ўтмишда Нурота тумани маркази ва унинг шим.да ўзига хос достончилик мактаби бўлганлигини кўрсатади. Халқ достонларини бир неча тидда ижро этиш бу мактаб вакилларигагина хос хусусиятдир. Б.дан «Алпомиш», «Авазхон», «Маликаи айёр», «Кунтуғмиш» каби бир қатор достонлар ёзиб олинган. Булар Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти фольклор архиви (инв. № 190, 191, 1010, 1011)да сақланади.

Ас: «Авазхон», Т., 1965; «Гулшанбоғ», Т., 1966; «Холбека», Т., 1967.

БЕКМУРОДОВ Тўлқин Файзиевич (1935.18.4, Тошкент) — энергетика ва механика соҳасидаги олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), техника фанлари д-ри (1977), проф. (1978). Москва энергетика ин-тини тугатган (1958). Ўзбекистон ФА «Кибернетика» илмий и. ч. бирлашмаси бош директори ўринбосари (198090), шу бирлашманинг тизимли тадқиқотлар ин-ти лаб. мудири (1997 й.дан), Қарши давлат ун-ти ректори (1992—97). Илмий ишлари информатика, ҳисоблаш техникаси ва автоматлашган бошқариш

тизимларига доир.

БЕКНАЗАРОВ Амо (Амбарцум) Иванович [11892.19(31).5, Ереван 1965.27.4, Москва] — актёр, реж., сценарийчи. Арманистон халқ артисти (1935). Биринчи фильми — «Шармандаю шармисор» (1924, А. Казбегининг «Падаркуш» романи асосида). Б. 1925 й.дан арман миллий кинематографиясига бошчилик қилди. Биринчи арман бадий фильми «Номус»ни яратди (1926, А. Ширвонзоданинг шу номи романи асосида, сценарийси Б.ники). Б.нинг овозсиз кино даврида яратган энг яхши фильмларидан яна бири «Вулкрн устидаги уй» (1929)дир. «Пэпо» (1935), «Зангезур» (1938), «Давидбек» (1944), «Ҳовлитўйи» (1955, Абдулла Қахҳор асари асосида), «Насриддин Хўжандда» (1960, сценарийси Б.ники, реж. Э. Карамян б-н ҳамкорликда) каби овозли фильмларида Б. ўта иқтидорли реж. сифатида намоён бўлди. Б. ижоди қатор республикаларнинг миллий кинематографияси тараққиётига ва Арманистон, Грузия, Озарбайжонда реж. лик санъатининг шаклланишига таъсир қилди. «Арманфильм» киностудияси 1966 й.дан Б. номи б-н аталади.

БЕКОБОД — Тошкент вилоятидаги шаҳар (1954 й.дан). Тошкентдан 189 км жан.да, Далварзин чўлининг жан. шарқида. Тожикистон Республикаси чегараси яқинида. Т. й. станцияси. Сирдарёнинг ҳар иккала соҳилида, шим. шарқ ва жан.шарқдан тоғ тизмалари б-н ўралган. Иқлими кескин континентал. Июлнинг ўртача т-раси 28 — 30°, янв. ники —2, —3°. Йилига 300 мм дан зиёд ёғин тушади. Аҳолиси 85,4 минг киши (2000), асосан ўзбеклар; шунингдек рус, татар, корейс, козок, тожик ва б. ҳам яшайди. Б. яқинидан Далварзин ва Дўстлик каналлари бошланади. Б. ЎзРнинг индустрия марказларидан бири. 1942 й. металлургия з-ди қурила бошлади. Ўрта Осиёдаги бу ягона қора

металлургия маркази 1944 й. дастлабки пўлат ва 1946 й. биринчи прокат берди. Цемент к-ти, темирбетон буюмлари (суғориш новлари ва б.), қум-шағал, ғишт, пахта, сут ва нон з-длари, гўшт к-ти ва б. бор. Шаҳар яқинида 1943 й. Фарҳод ГЭС қурилган. Б.да индустрия техникуми, тиббиёт билим юрти, 17 умумий таълим мактаби, 2 мусиқа ва спорт мактаб лари, 11 оммавий кутубхона, 1 клуб, 4 маданият уйи, металлургия маданият саройи. музей, 7 касалхона бор (2000).

БЕКОБОД МЕТАЛЛУРГИЯ ЗАВОДИ — қ. Ўзбекистон металлургия заводи.

БЕКОБОД ТУМАНИ — Тошкент вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган (1962 й. 24 дек.да Сирдарё вилояти Янгиер туманига қўшиб юборилган, 1963 й. 17 апр.да қайта тузилган). Шим.да Тошкент вилоятининг Бўка тумани, ғарбда Сирдарё вилояти, шарқ ва жан.да Тожикистон Республикаси б-н чегарадош. Майд. 0,76 минг км². Аҳолиси 127,7 минг киши (2000). Б.т. да 1 шаҳарча (Зафар) ва 12 қишлоқ кенгаши (Баҳористон, Бекобод, Гулистон, Далварзин, Жумабозор, Маданият, Мехнатобод, Охунбобоев, Пушкин, Чанок, Янги ҳаёт, Қиёт) бор. Маркази—Зафар шаҳарчаси.

Табиати. Туман худуди Далварзин чўли ва қисман Мирзачўлда жойлашган. Энг шарқида ер юзаси бир оз ўрқир. Туманнинг адир қисмида жар қўп. Туман худуди Сирдарё томон қия. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси —2,5°, июлники 28,5°. Йилига 227 мм ёғин тушади. Вегетация даври 220 кун. Туманнинг жан.да шамол қўп бўлади (қ. Бекобод шамоли). Жан. шарқдан шим.шарққа томон Сирдарё оқиб ўтади. Сирдарё соҳилида қолдик қўллар (Қолгансир, Катта Қолгансир, Янгиқўл, Ҳайбатқўл, Қозон, Шўркўл) бор. Далварзин (ўнг ва сўл тармоқлари б-н), Живали, Ўртокли, Дўстлик

каналлари ва Хасёз ариғи оқиб ўтади. Тупроғи ўтлоқи ва ўтлоқи-ботқок, оқиш бўз тупрок. Ботқок, шўр босган ва эрозияга учраган ерлар ҳам бор. Б.т.да мия, янтоқ, қамиш, кўға, юлғун, қиёқ каби ўсимликлар ўсади. Чиябўри, тўқай мушуги, бўрсик, кўшоёқ, кўрсичқон, калтакесак ва илонлар, қушлардан ўрдак, лойхўрак, кирғовул, сўфитўрғай, чумчук ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар, шунингдек татар, тожик ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 160 киши тўғри кслади. Шахарликлар 8,1 минг киши, қишлоқ аҳолиси 119,6 минг киши (2000).

Хўжалиғи. Туман ҳудудида Фарход ГЭС, Сирдарё ГРЭС, Далварзин пахта тозалаш 3-ди, каноп тайёрлаш пункти жойлашган. Қ.х.да пахтачилик етакчи ўринда. Боғдорчилик, пиллачилик, полизчилик, сабзавотчилик б-н шуғулланилади. Туманда 2 қўшма корхона, 26 кичик корхона ва 2 кооператив корхона мавжуд. Булардан энг муҳимлари: «Ниёз», «Юлдуз», «М. Йўлчиев», «Феруза» ва б. Қ.х.да суғориладиган ерлар 37,9 минг га, шу жумладан 19 минг га ерга пахта, 300 га ерга сабзавот, 4,2 минг га ерга шоли экилади. Адирларда баҳори ва кузги арпа, бугдой, суғориладиган ерларда шоли экилади. Б.т.да 12 жамоа хўжалиғи, 1 хўжаликлараро корхона, 2 ширкат хўжалиғи, 330 фермер хўжалиғи ва б. хўжаликлар бор (2000). Чорвачилик б-н ҳам шуғулланилади. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларига 34486 қорамол, 14712 қўй ва эчки, 179600 парранда бор (2000). Туманнинг жандан Фарғона водийсига борадиган т.й., Тошкент—Бўқа—Бекобод автомобиль йўли ўтган. 1999/2000 ўқув йилида 62 умумий таълим мактабида 31,5 минг ўқувчи таълим олди. 50 оммавий кутубхона, 18 клуб, 10 киноқурилма, 26 маданият уйи, 435 ўринли 3 касалхона ва диспансер, 27 тиббиёт пункти бўлиб, уларда 191 врач, 1201 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. 1931 й.дан «Бекобод озови»

туман газетаси чиқади (адади 1200).

БЕКОБОД ЦЕМЕНТ КОМБИНАТИ — Ўзбекистондаги қурилиш материаллари саноатининг йирик корхонаси. Бекобод ш.да. 1913 й.да Хилькова (ҳоз. Бекобод) цемент 3-ди сифатида қурила бошлаган. 1926 й. ишга туширилган. 1956 й. асботруба 3-ди б-н бирлаштирилиб, к-тга айлантирилган. 1959 й.дан бери к-т 2 марта реконструкция қилинди. Унинг 5 та технологик линияси бор. Цемент, текис ва тўлқинсимон шифер тахталар, асбоцемент қувурлари ишлаб чиқаради.

БЕКОБОД ШАМОЛИ - Туркистон ўлкасидаги кучли шамоллар. Фарғона водийсининг ғарб томонидаги (эни 9 — 40 км, уз. 70 — 75 км ли) Фарғона йўлағи (Хўжанд йўлағи) орқали эсади. Водийдан Сирдарё вилояти томон эсадиган шарқий ва жан.шарқий шамол Б. ш. ёки «Ховос шамоли», Фарғона водийси томон эсадиган шамол эса «Қўқон шамоли» дейилади. Фарғона водийси шим.шарқ ва жан.дан баланд 3000' — 5000 м тоғлар б-н ўралгани учун водийнинг ҳавоси бошқа жойларникидан фарқ қилади. Шим.дан келадиган арктика совуқ ҳаво оқими Сирдарё вилоятидаги Далварзин чўли ҳудудларига келганда паст босимли (970 мб) илиқ ҳаво б-н тўқнашади. Бу вақтда Фарғона водийсидаги баланд босимли (985 мб) совуқ ҳаво ғарбга йўналади ва Фарғона йўлагидан қисилиб чиқиб, Ховос томон қатта куч б-н эсади. Арктикадан келган совуқ ҳаво Фарғона водийсига кириб борганда Қўқон шамоли ҳосил бўлади. Ёзда водийдаги иссиқ ҳаво юқорига кўтарилади, унинг ўрнига Сирдарё вилояти ва Далварзин чўли ҳудудларидаги ҳаво йўлак орқали водий ичкарасига кириб боради. Бир йилда ўртача 52 кун шундай кучли шамол эсади, кўпинча нояб. да бошланиб мартда тугайди. Шамолнинг тезлиғи 15 — 20 м/сек, баъзан 45 м/сек. Б. ш. 2 кундан 5 кунгача давом этади ва қ.

х.га катга зарар етказди. Б. ш. ариқ ва каналларни қумга қўмиб, автомашина, вагон, дарактларни йикитган, телефон ва телеграф устунларини ағдариб ташлаган пайтлар ҳам бўлган. Шамол кучли эганда чангтўзон кўтарилди. Иморатлар устидаги шифер ва тунукалар кўчиб кетади, дераза ойналари синади. Б. ш.дан Сирдарё вилояти ҳамда Фарғона водийси — Қўқрн атрофидаги экинлар зарар кўради. Айниқса баҳорда ғўзаларни нобуд қилади. Тупроқнинг унумдор устки қисмини шамол олиб кетишидан ерлар яхши унум бермайдиган бўлиб қолади. Б. ш. кучини камайтириш учун далалар 100 — 120 м энликда карталарга бўлинади, кейин 5 — 10 м жой қолдириб ихота дарактлари экилади. Дарактлар шамолнинг кучини кесади, тупроқ намининг буғланиб кетишини ва ўсимликлар орқали сувнинг буғланишини камайтиради, ерга яқин қатламда ҳавонинг нисбий намлигини оширади.

БЕКОВИЧ-ЧЕРКАССКИЙ ХАРБИЙ ЮРИШИ (1714-17)

Россия ҳукмдори Петр I томонидан Амударёнинг қуйи оқими соҳилига уюштирилган харбий юриш. Харбий юришга Бекович-Черкасский раҳбар бўлади. Унинг асл исми Давлат Кизден (Гирей) мирза, чўқинтирилгач, Александр Бекович-Черкасский номини олган. 1714 й. катга қўшин б-н Хива ва Бухоро хонликларини босиб олиш учун жўнатилди. Туркман элчиси Хожанафас 1713 й. Астрахонда бўлганида рус маъмурларига Хива яқинидаги Эркет мавзеида олтин кони борлигини айтади. 1716 й. 14 февда Бекович-Черкасский Петр I дан қуйидагича топшириқ олади: Амударё эски ўзанини текшириб, унинг қумида олтин борйўқдигини аниқлаш; Амударёнинг Оролга қуйилиш жойида истехком қуриш; Хива ва Бухоро хонларини рус тобелигига ўтказиш; Ҳиндистонга борадиган савдо йўлини ўрганиш. Петр I Бекович-Черкасский

ихтиёрига 4000 нафарли мунтазам қўшин, 2000 нафарли ёйиқ қазаги, бир неча денгиз зобити, 2 муҳандис, 2 савдогарни топширади.

Бекович-Черкасский Астрахонда туриб, Хива хонлиги шим. чегараларини ўрганади; Каспий денгизи харитасини тузади. Эвазига гвардиячи капитан унвонига эришади. 1717 й. баҳорида Бекович-Черкасский майор Тевкелеевни Эрон ва Ҳиндистонга жосус қилиб жўнатади; ўзи эса ўн минглик қўшин б-н Хива хонлигига юриш қилади. Хивадан 120 қақиримча бўлган Қайрағоч дарасида Шерғозихонга 24 минглик қўшини б-н тўқнашади. Уч кунлик жангда ҳар икки томон катга талофат кўради. Хон Бекович-Черкасскийни музоқара юритиш учун Хивага бошлайди. Хивада хон душманни ғафлатда қолдириш мақсадида муҳим харбий стратегик ҳийла — рус қўшинларини беш шахарга бўлиб юборишни таклиф қилади. Рус қўшинлари бўлиб юборилгач, сарбозлар уларга ташланиб, барчасини қиличдан ўтказадилар. Омон қолганлари бориб, фожиани рус маъмурларига етказадилар. Хива хони Бекович-Черкасскийни 1717 й. 29 авгда қатл этади.

Шу тарзда унинг харбий юриши барбод бўлади.

Ад.: Посланник Петра I на Востоке. Посольства Флорио Бсневенк в Персию и Бухару в 1718 1725 гг., М., 1986.

Наим Норкулов.

БЕКОН (инг. Васон) — махсус усулда семиртирилган (гўшт-ёғи қатламланиб жойлашган) чўчқанинг нимталанган гўштидан тайёрланадиган маҳсулот. 2—2,5 ойлик чўчқалар 7 ойгача боқилиб Б. гўшти олинади. Тузланган Б. ва дудланган Б.га бўлинади. Аксарият, чўчқанинг тўш, сон қисми гўштидан тузланган Б. ва суяги ажратилган коворға гўштидан, шунингдек тузланган Б.дан дудланган Б. тайёрланади.

БЕКТЕМИР — Тошкент вилоятининг собиқ Бектемир туманидаги

шахарча (1960 — 81), туманнинг маъмурий маркази бўлган. Б. 19-а. ўрталарида вужудга келган (1981 — 90 й.ларда Наримонов деб аталган), 1990 й.дан Б. ва унга ёндош ҳудудлар Тошкент ш.нинг Бектемир тумани.

БЕКТОШИЯ — Туркияда тарқалган суфийлик тариқати. Кичик Осиёда 13-а. охири — 14-а. бошида маҳаллий турк кўчманчи ва ўтроқ аҳолиси орасида пайдо бўлган. Тариқатнинг номи ярим афсонавий Ҳожи Бектош Румийдан бошланади.

Б. тариқатининг ҳақиқий асосчиси дайди ваъзхон ва қаландар Ҳожи Бектош Вали Нишопури Хуросоний (1208 — 1270) ҳисобланади. Унинг силсиласи эса туркистонлик шайх Аҳмад Ясавийга, ундан эса шиа имоми Мусо ал-Козимга тақалади. Б. аъзолари шиалардек ҳазрати Али ва 12 имомга сиғинадилар, айниқса 6-имом Жаъфар ас-Содикка эътиқод қиладилар. Ҳожи Бектош Кичик Осиёда тез шуҳрат қозонган. Бу тариқат кўпроқ қишлоқ аҳолиси орасида қўллаб-қувватланди. Вақти келиб Б. кенг тармоқ ёйган ташкилотга айланди, ўзининг белгиси ва махсус кийимига эга бўлди. Б. тариқатининг қатъий уюшган жамоага айланишида «Улуғ пир» Балим Султоннинг (1516 й. в. э.) таъсири каттадир. Илмий адабиётда уни «Иккинчи пир» (Пири соний) деб аташади. Балим Султон ўзини Ҳожи Бектош Румийнинг авлоди деб эълон қилган ва тариқат тузилишига алоқадор бир қатор ислохотларни амалга оширган. Б. айна Балим Султон замонида кенг тарқалди. Янничарлар (Туркиядаги имтиёзли пиёда аскарлар) орасида ёйилиб, улар орқали давлат ишларига ўз таъсирини кучайтирди. 1826 й.да Султон Маҳмуд II янничарлар корпусини тугатгач, Б. фаолияти тақиқланади. Унинг йирик раҳнаmolари қатл этилди. Б. тарафдорлари эса Болқонга ва Албанияга тарқалиб кетди. Лекин ҳозир ҳам Б. тарафдорларини Туркия ва Ироқда

учратиш мумкин. Б. турк халқининг диний дунёқараши шаклланишига жиддий таъсир қилибгина қолмай, унинг маданияти, мусиқаси ва айниқса адабиётининг ҳам ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Маҳмудхўжа Нуритдинов.

БЕКШАЙХ — қорақалпоқ уруғларидан. Б. ўн тўрт уруғ қорақалпоқ қабиласига мансуб. Б.лар Довқора пасттекислигининг чеккасидаги Кўкўзақдан шарқда жойлашган Окжосис номи тарихий мавзеда яшаганлар. Б. уруғи 19-а. ўрталарида 180 хўжалиқдан иборат бўлган.

БЕКЎГЛИСОЙ — Тошкент вилояти Бекобод туманидаги сой. Қурама тизмасининг ғарбий этагидан, 1000 м баландликдан бошланиб, жан.ғарбга — Сирдарё томонга оқади. Б. 4 та ирмоқнинг қўшилишидан ҳосил бўлади, уз. 13 км. Б. жуда камсув, ёғингарчилик пайтидагина тўлиб оқади. Б. Бекўғли қишлоғидан ўтиб қуриб қолади. Б. сувидан қисман суғоришда фойдаланилади.

БЕЛ — тананинг бир қисми; бел умуртқалари (орқа ўсиқлари б-н), уларга ёпишган ва улардан бошланган мускуллар (қорин бўшлиғининг орқа девори)дан иборат. Б.ни юқоридан кўкрак қафасининг пастки чегараси — 12-ковурға, пастдан — ёнбош суяқларининг тепа кирраси, ўртадан — бел умуртқаларининг ўткир киррали ўсиқлари ва ёнбошдан — 11-ковурға учидан ёнбош суяқларининг тепа киррасига ўтказилган вертикал чизик чегаралаб туради. Б.да гавдани тикка ушлаб турувчи мускул тутамлари, уларни қоплаган пардалар, ёғ қатламлари, қон томирлари, нерв толалари бор. Гавданинг тик туришида, шунингдек қадди-қомат шаклланишида Б.нинг аҳамияти бор.

БЕЛ, белқурак — меҳнат қуроли; темирдан ясаладиган ёғоч (баъзан темир)

дастали асбоб. Бир неча хили бўлиб, ўткир учлиси арикочиш, ер чопиш ва казиш, агдариш, юмшатишда; юзи ботиқ хили шағал, қум, қўмир, оҳак, ганч кабиларни суриш, юклаш ва б.да; кичик юзли Б. (капча) девор (пахса) уришда; тахтафанердан ясаладиган Б. (курак) қор курашда, ғалла, емларни тўллашда ишлатилади. Б.нинг ҳарбий ишда фойдаланиладиган (мас, окоп, блиндаж казишда ишлатиладиган) хили ҳам бор.

БЕЛ — тоғнинг ўтиш осон бўлган пастрок қисми. Ўрта Осиё халқлари тилларида Б., довон (овға), ақба, ошув, арт, кўтал кўпинча бир маънода келади. Самарқанд вилоятининг баъзи бир жойларида Б. би довон терминлари фарқ қилинади: тоғдан ошиладиган йўлнинг энг баланд қисми Б., ундан пастрокдаги майдонча эса довон дейилади.

БЕЛ — электротехника, радиотехника ва акустикада энергия ёки қувватлар нисбати логарифми б-н ўлчанадиган бирлик. Б б-н белгиланади. Б. икки W, ва W2 энергиялар нисбати логарифмидир: $N = \lg (W, W_2)$; бунда: W, бериладиган микдор, W2 — ўлчанадиган микдор. Б.нинг улуши децибел дейилади. А. Белл номи б-н аталган.

БЕЛ ОҒРИҒИ - қ. Беланги.

БЕЛА IV (1206 1270) Венгрия кироли (1235 й.дан). Арпадлар сулоласидан. Мўғуллар томонидан мағлубиятга учрагач (1241) қочган; мўғуллар кетгач (1242), майда ва ўрта дворянларга бир қанча имтиёзлар берган. Венеция б-н Далмация ш.лари учун (1243 — 44), Чехия кироли Пржемысл II б-н Австрия ва Штирия учун (1253 — 54, 1260) уруш олиб борган.

БЕЛАНГИ, бел оғриғи, люмбаго — белнинг тўсатдан қаттиқ оғриб қолиши. Асосан, оғир юк кўтариш ёки кескин ҳаракат қилиш туфайли умуртка

поғонаси мушкулларига ҳаддан ташқари зўр келганда рўй беради. Умуртка поғонаси бойламларининг чўзилиши, орқа мия илдизларининг қисилиши ва организмнинг қаттиқ совуқ қотиши ҳам Б.га сабаб бўлади. Шунингдек, ревматизм бўлган беморларда ёки умурткалараро тоғайларнинг нуқсонлари оқибатида ҳам рўй беради. Б.да аксари белнинг бир томони оғриб, бир оз жисмоний зўриққанда, ҳаракат қилганда, йўталганда, аксирганда кучаяди. Бел босиб кўрилганда безиллаб туради, бемор қаддини кутара олмай қолади. Оғриқ одатда бир неча соатдан 4 — 5 кунгача тутади. Бел оғриғи тутганда текис ва қаттиқ ўринда кимирламай ётиш ва врач тавсиясига биноан оғриқ қолдирувчи ва яллиғланишга қарши дори-дармонлар қабул қилиш, малҳамлар б-н ийлаш, горчичник қўйиш тавсия этилади. Оғриқ бир оз камайгач физиотерапия буюрилади. Б.нинг олдини олиш учун жисмоний зўриқишга, кескин ҳаракат қилишга, организмнинг қаттиқ совуққотишига йўл қўймаслик ва унга сабаб бўладиган омиллارни вақтида бартараф этиш зарур.

БЕЛАНЧАК — болани тебратиб овутиладиган ёки ухлатиладиган махсус мослама. Тахта (ёки темир) дан тайёрланади. Атрофи унча баланд бўлмаган тўсиқ-панжарали тўғри тўртбурчак ёки мурабба шаклида бўлиб, рангбаранг бўёқлар б-н бўялади, устидан лок суртилади. Тўрт бурчагидан аркон боғлаб, дарахтга боғланади, уй шипи ва б.га осилади. Болани ётқизишдан аввал ичига тўшак, ёстиқ солинади.

БЕЛАЯ ВЕЖА ПУШЧАСИ, Белая Вежа ўрмони — Буг, Неман ва Припять дарёлари сувайирғичлари ҳудудидаги йирик ўрмон массиви. Белоруссия б-н Польша чегараларида жойлашган. Умумий майд. 150 минг га (жумладан Белоруссиянинг Гродно ва Брест вилоятлари ҳудудида 87,6 минг га).

Б.В.п.нинг шарқий қисми (Белоруссия худуди)да 1939 й.да давлат қўриқхонаси ташкил этилиб (умумий майд. 87,6 минг га), 1957 й.дан овчиликқўриқхона хўжалигига айлантирилган, 1991 й.дан Белоруссия миллий боғи. Б.В.п.нинг 81,5% худуди асрлар давомида кесилмаган қайин, дуб, карагай, арча ва б.дан иборат ўрмон. Б.В.п. 13-а.дан Польша қиролларининг ов қўриқхонасига айлантирилган. 14-а.да зубрларни овлаш чагараланган, 1802 й.дан бутунлай тақиқланган. 1-жаҳон уруши йилларида зубрларнинг ҳаммаси қириб юборилган. 1929 й.да Германия ва Швециядан 8 зубр келтирилиб, питомник ташкил этилган. Иккинчи жаҳон урушидан кейин олимларнинг саъйҳаракатлари б-н зоти тоза зубрлар популяцияси қайта тикланди. Б.В.п. ўзининг зубрлари б-н жаҳонга машхур. Б.В.п.да 55 дан кўп турдаги ҳайвонлар (буғу, чўчка, олмахон, тулки, кундуз ва б.), 212 турдаги қушлар (каптар, қора лайлак, қаркур ва б.) бор. 900 турдаги ўсимликлар (жумладан 109 турдаги кам учрайдиган ва 21 турдаги йўқолиб бораётган ўсимликлар) муҳофаза қилинади. Б.В.п. да ёввойи ҳайвонлар экологияси ўрганилади, улардан самарали фойдаланиш б-н бирга ҳайвонлар ва фойдали ўсимликларни муҳофаза қилиш, қайта тиклаш ишлари амалга оширилади. Овчилик қўриқхона хўжалигида «Б.В.п.» табиат музейи ташкил этилган. Б.В.п.нинг ғарбий қисми (Польша худуди)да 1947 й. Беловеж халқ боғи қўриқхонаси барпо этилган (умумий майд. салкам 58 минг га; табиат музейи ҳам бор). Б.В.п.да 1991 й. 8 дек. да собиқ «Қизил империя» — СССРнинг парчаланганлиги қайд қилинди.

Ўлмас Собиров.

БЕЛАЯ ЦЕРКОВЬ — Украинанинг Киев вилоятидаги шаҳар (1925 й.дан). Рось дарёси бўйида. Т. й. станцияси. Аҳолиси 205 минг киши (1999). Шаҳар 1155 й.дан маълум, 1363 й.дан Литва ва Польша, 1793 й.дан Россия қўл остида

бўлган. Б.Ц.да резина (шу жумладан шина), машинасозлик (қ.х. машиналари ва электротехника) саноати, қурилиш материаллари, енгил саноат корхоналари бор. Қ.х. института, театр, ўлкашунослик музейи, «Александрия» дендропарки мавжуд. Иқлимий ва бальнеология курорти бор.

БЕЛБОҒ, чорси, қийиқча — белга боғланадиган тўртбурчак шаклдаги мато, миллий кийимнинг таркибий қисми. Туркистонда эркаклар кийими (тўн, ятак ва б.) устидан белга боғланади, баъзан икки ва ундан ортиқ Б. боғлаб юриш одати бор. Гулли, гулсиз матолар (бўз, лас, шойи, атлас ва б.)дан тайёрланиб кашта б-н безатилади. Б. боғлаш қадимдан мавжуд бўлган, кишилар учун зеб, миллий урфодат тусига айланган. Маросимларда, жумладан тўйда куёвга тун кийдириб Б. боғланади. Эркаклар, аёллар ҳам яқин кишиларидан бири вафот этганда Б. боғлашади. Ёшлар безакли, рангдор Б., қариялар эса оқ матодан тикилган сидирға Б. боғлайдилар. Б. асосий вазифасидан ташқари бошқа вазифаларни ҳам ўтаган: орасига майдачуйда нарсалар солиб боғланган; узоқ сафарларда дастурхон ёки сочиқ вазифасини ўтаган, жойнамоз вазифасини ҳам бажарган.

БЕЛГАОН (Белгаум) — Ҳиндистон жан.даги шаҳар, Карнатака штатининг шим.ғарбида. Транспорт йўллари тугуни. Аҳолиси 326 минг киши (1991). Декан йирик пахтачилик р-нининг савдо-саноат маркази. Ип газлама, озик-овқат, кимё саноати корхоналари бор. Алуминий эритилади.

БЕЛГИ — моддий, ҳиссий равишда идрок этиладиган предмет, воқеа ёки ҳаракат. Бу ҳаракат билишда кўрсатмалар, ишоралар сифатида ёки бошқа предмет, хусусият, муносабатларда намоён бўлади. Б. тушунчаси фалсафа, мантиқ, тилшунослик, психология,

социологияда таҳлил қилинади, яъни инсон фаолиятини тадқиқ қилиш б-н боғлиқ бўлган ҳамма фанларда муҳим ўрин тутди. Антик файласуфлар (Платон, Аристотель, стоиклар), 17 — 18-а.ларнинг мутафаккирлари (Локк, Лейбниц, Кондильяк) билишда Б.ларнинг ролига катта эътибор берар эдилар. 19 — 20-а.ларда тилшунослик ва математикантиқ Б.ни тадқиқ қилишга кўп янгилик киритди. Б. ҳақида махсус Фан — семиотика вужудга келди. Б.лар тил ва ғайритил Б.ларига бўлинади. Ғайритил Б. ҳам ўз навбатида белгинусхалар, белгиаломатлар, белгисигналлар ва ҳ.к.га бўлинади. Б.нинг ахборот узатиш жараёни б-н алоқаси муҳимдир. Бирон молдий объектдан иборат бўлган Б. бошқа бирон нарсани белгилаш учун хизмат қилади. Б.нинг предмет маъносини, мазмун маъносини, экспрессив маъносини аниқламасдан туриб Б.ни тушуниш мумкин эмас.

БЕЛГЛАР — 1) Сена ва Рейн дарёлари оралиғида яшаган шим.шарқий галль қабилалари. Римликларга дастлаб Юлий Цезарь юришлари муносабати б-н маълум бўлган. Қадимда жасур халқ саналган (Страбоннинг хабар беришича, 300000 кишилиқ кўшин туза олганлар); римликларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатганлар; мил. ав. 57 — 46 й.ларда Цезарь легионлари томонидан бўйсундирилган. Б.нинг машҳур қабилалари: ремлар, нервилар, беллоаклар, свессонлар, амбианлар, моринлар, менапиялар, калетлар, велиокасслар, виромандуйлар, адуагуклар, эбуронлар, треверлар, атребатлар, токсандралар, секвонлар. Август даврида (мил. ав. 16й.) Белгика провинцияси барпо этилган. Гуманистлар томонидан 16-а.да қайта истилохга киритилган Белгика атамасидан Бельгия номи келиб чиққан; 2) қадимда Европанинг қитъа қисмидан Жан. Англияга кўчиб ўтган кельт қабилалари.

БЕЛГОРОД — РФдаги шаҳар, Белгород вилояти маркази. Северский Донец дарёси бўйида. Йирик т.й. тугуни. Аҳолиси 315,2 минг (1999). 1237 й.дан маълум. Саноатининг энг муҳим тармоқлари: бинокорлик материаллари и.ч. (цемент 3-ди, асбестоцемент, бўроҳак к-тлари), машинасозлик (энергетика, кимё, асбобсозлик, электротехника, радиоэлектроника саноати). Озиқ-овқат, кимё, мебель саноати корхоналари, ўлкашунослик ва бадиий музейлар, «Курск жанги» музей-диорамаси, йирик иссиқлик электр маркази бор. Б. орқали Шебелинка — Москва газ қувури ўтади. 3 олий ўқув юрти, 2 театр, телемарказ бор.

БЕЛГОРОД ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. 1954 й. 6 янв.да тузилган. Б.в.да 21 маъмурий туман, 9 шаҳар ва 22 шаҳарча бор. Майд. 27,1 минг км². Маркази — Белгород ш. Б.в. Ўрта Россия қирларининг жан.ғарбий қисмида. Ер юзаси нисбатан баланд текислик, жар ва сойлик кўп. Йирик темир руда конлари (Курск магнит аномалияси), бўр, турли хил гиллар бор. Иқлими мўътадил континентал. Янв.нинг ўртача т-раси ғарбида — 8,1°, шаркида — 8°, — 7°, июлники ғарбида 19,6° ва шаркида 21°, йилига 420 — 590 мм ёгин тушади. Дарёлари: Северский Донец, Оскол, Тихая Сосна, Ворскла. Бир неча сув омборлари қурилган, кўпроқ қоратупроқ, дарё водийларида аллювиал тупроқ учрайди. Б.в. ўрмондашт зонасига қиради, жан. қисми дашт зонасида. Лось, елик, қобон, бури, тулки, бўрсик, қуён, юмронқозиқ яшайди.

Аҳолиси 1450 минг киши (1999), шундан шаҳар аҳолиси 936 минг, қишлоқ аҳолиси 514 минг. Асосий аҳолиси — руслар; украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Йирик шаҳарлари: Белгород, Старий Оскол, Губкин, Алексеевка, Валуйки ва б.

Б.в.да қурилиш материаллари, машинасозлик ва озиқ-овқат саноати

кўпроқ тараққий этган. Машинасозлик саноати корхоналари: Белгород (йирик буғ қозони 3-ди), Старий Оскол (механика 3-ди), Шебекино (машинасозлик 3-ди), Волоконовкада (қ.х. машиналари тузатиш 3-ди). Курилиш материаллари корхоналари кўпроқ Белгородда. Курск магнит аномалиясидаги темир конлари асосида кончилик саноати ривожланган. Озиқ-овқат саноатида шакарқанд, турли консервалар ишлаб чиқарилади. Асосан арпа ва буғдой, шунингдек қора буғдой, гречиха, тарик, маккажўхори, қанд лавлаги экилади. Сабзавотчилик ва боғдорчилик ривожланган. Вилоят кашнич (кориандр) экишда Россияда биринчи ўринда. Кашничдан парфюмерия саноатида ишлатиладиган эфир мойи олинади. Чорвачилик сутгўштга ихтисослашган. Қорамол, чўчка, парранда боқилади. Б.в.дан бир қанча магистрал т.й.лар ва Москва — Симферополь автомобиль йўли ўтган.

БЕЛГОРОД ЎРДАСИ (Бужок ўрдаси, Добружа ўрдаси) — Бужок даштиая кичик нўғойлар давлат бирлашмаси (17 — 18-а.лар), Қрим хонлиги ва Туркиянинг вассал и. Аккерман ш.нинг русча аталишидан олинган (хоз. БелгородДнестровский ш.). Нўғойлар 1620-й.ларда Каспий бўйи даштларидан кўчиб келганлар. Молдавия ва Украина ерларига тез-тез хужум қилиб турган. 1770 й. Россия васийлигига ўтгач, кўчманчилар Азов бўйи даштларига кўчирилган.

БЕЛГОРОД-ДНЕСТРОВСКИЙ (1918 й.гача ва 1940 — 44 й.ларда Аккерман) — Украинанинг Одесса вилоятидаги шаҳар. Днестр лиманидаги порт, Қора денгиздан 20 км. Т.й. станцияси. Аҳолиси 57 минг киши (1999). Б.Д. юнонларнинг қад. Тира ш. ўрнида 9-а.да вужудга келган. 14-а.да мўғуллар эгаллаган ва шаҳарни Оқ-Либо деб атаган. 14-а.да генуяликларнинг Монкастро колонияси, 15-а.да Молдавия князлиги таркибида бўлиб Четатя-

Алба деб аталган, 1484 й.дан туркларга қарашли қалъа, 1812 й.да Россия империясига кўшиб олинган, 1918 — 40 й.ларда Руминия таркибида (ЧетатяАлбэ) бўлган. Б.Д.да гўшт-сут, балиқ-консерва. узум вноси, ун, тиббий буюмлар, тиббий асбоблар 3-длари, картон, мебель, тикувчилик фкалари, курилиш материаллари к-ти, балиқ саноати техникуми, қ. х. техникуми, тиббиёт ва пед. бил им юртлари, ўлкашунослик музейи бор.

БЕЛГРАД (сербча Београд) — Югославия ва Сербия пойтахти. Сава дарёси Дунайга қуйиладиган ердаги йирик порт, денгиз сатхдан 110 м баландликда. Б. Ғарбий Европадан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига бориладиган йўллар устида. Иқлими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси 0° дан 2° гача, июлники 22,2°. Йилига 634 мм ёғин тушади. Аҳолиси 1,8 млн. киши (1995). Майд. 600 км².

Б. тўғрисидаги дастлабки тарихий маълумот мил. ав. 4 — 3-а.ларга тегишли, уни кельтлар Сингидунум деб аташган. Шаҳар қулай географик ўринга эга бўлганлиги сабабли у ўтмишда жуда куп марта қўдданқўлга ўғиб келган. Мил. ав. 33 й.дан бошлаб у деярли етти аср давомида Рим империяси тасарруфида бўлиб келган. 9-адан Б. сербча Београд («Оқ шаҳар») номи б-н маълум; 11-а.дан Македония подшоҳлиги, сўнгра Византия империяси таркибида. 12 — 14-а.лардан Б. гоҳ Венгрия, гоҳ Византия тасарруфида, 15-адан у яна сербларга ўтиб турди. 1521 й.дан шаҳар турклар — Усмонлилар салтанати қўл остида бўлган ва «Дорул Ал-Шаҳад», яъни «Қутлуғ уруш шаҳри» деб аталган. 1806 й. Сербия князлигининг пойтахтига айланди. 1813 — 67 й.ларда яна Туркия таркибида, 1-жаҳон уруши йилларида Австрия қўли остида бўлди. Урушдан сўнг (1918 й.дан) Серб, хорват ва словенлар киролиги(1929 й.дан Югославия)нинг пойтахти, 2-жаҳон уруши арафасида

Европанинг йирик саноат ва маданият марказларидан бири. Б. 1944 й. 20 окт. да немис фашистларидан озод қилинган. 1945 й.дан ЮХФР, 1963 92 й.ларда ЮСФР пойтахти.

Б. Сербиянинг энг йирик иқтисодий маркази, муҳим транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Б. ва унинг атрофида кўплаб саноат корхонаси, жумладан металлсозлик, машинасозлик (транспорт ва қ.х. машинасозлик), электротехника ва моторсозлик), кимё, тўқимачилик (асосан жун газлама), ойнасозлик ва ёғочсозлик, озиқ-овқат (ун тортиш, гўшт консерва, шакарқднр), полиграфия саноати ва б. бор. Анъанавий хунармандчилик ва косибчилик ривожланган. Б. саноат корхоналари асосан Дунай дарёсининг ўнг соҳилида ва шаҳар атрофида жойлашган. Б.нинг тарихий қисмида қад. ёдгорликлардан ўрта аср Калемагдан қалъаси қолдиқлари, Байроқли Жомия масжиди ва шайх Мустафо макбараси (1690), Доситей Обрадович лицейи (18-а. ўрталари), князь Любичи уйи (1829 — 36) ва б. сақланган. 1892 й.да Сербия Фанлар академияси, 1905 й.да унт ташкил этилган. Б.нинг марказий қисмида 19-а. 2-ярми ва 20-а. бошларида қурилган бинолардан Халқ театри, Эски сарой, Теразие майдони ансамбли ва б. мавжуд. Б.да Халқ музейи (тарих, археология, этн. ёдгорликлари, Югославия ва чет мамлакатлар санъати намуналари), Замонавий санъат музейи, Шаҳар музейи, Амалий санъат музейи, Этнография музейи, Белград ш. расмлар галереяси, ҳайвонот боғи бор. 1950 — 80-й.ларда кўплаб замонавий уй-жойлар (Янги Белград р-ни) қурилган.

БЕЛГРАД УНИВЕРСИТЕТИ - Сербиядаги энг йирик олий ўқув юрти. 1863 й. ташкил этилган. Ун-тда меъморлик, ветеринария, конгеол., табиий-маг., инженер-коммунал, инженермеханика, электротехника, ўрмон-техника, тиббиёт, қ.х.,

стоматология, технология, транспорт, доришунослик, фалсафа, иқтисод ва ҳуқуқ каби ф-тлари бор. Ун-тда 57 мингдан ортиқталаба таълим олади, 3 мингдан ортиқ ўқитувчи ишлайди. Кутубхонаси (1919)да 500 мингдан ортиқ асар сақланади.

БЕЛДОРСОЙ — Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманидаги сой, Оқсоқотасойнинг ўнг ирмоғи. Катта Чимён тоғининг ғарбий ён бағридан бошланади. Уз. 23 км, ҳавзасининг майд. 77 км². Ўртача йиллик сув сарфи 1 м/сек чамасида. Б. қор ва ёмғир сувларидан тўйинади; баҳорда тўлиб оқади, баъзан сел келади. Б.нинг 24 та майда ирмоғи бор. Б. ҳавзасида тоғчанғи спорти ўйинлари ўтказилади. Халқаро талабларга жавоб берадиган махсус иншоотлар қурилган.

БЕЛЕН, Пара — Бразилия шим. даги шаҳар, Пара штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,1 млн. киши (1992, шағар атрофи б-н). Денгиз порти, халқаро аэропорт бор. Озиқ-овқат, ёғочсозлик, кemasозлик корхоналари ва устахоналар бор. Б. орқали четга ўрмон маҳсулотлари (каучук, бразилия ёнғоғи, бабассу ёнғоғи, мум) ва жут чиқарилади. Меъморий ёдгорликлари: Санту-Алежандри монастири ва черкови (1718 19), собор (1748) ва б. Унт бор. 1616 й.да асос солинган.

БЕЛЕНЬКИЙ Марк Наумович (1920.28.12, Бошқирдистон Республикаси, Давлеканово ш.— 1985.6.8, Тошкент) — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1971), иқтисод фанлари д-ри (1965), проф. (1965). 1942 й.да Тошкент темир йўл транспорти инженерлари ин-тини битирган. Шу ин-тда проф. ва кафедра мудири (1965—85). Илмий ишлари т.й. транспортга иқтисодиёти масалаларига бағишланган.

БЕЛИЗ (Belize) — Марказий

Америкадаги давлат. Юкатан я.о.нинг жан. шаркида жойлашган. Майд. 23 минг км². Аҳолиси 228,6 минг киши (1997): асосан негрлар, мулатлар, дурагаилар, индейслар. Аҳолининг 60% шаҳарларда яшайди. Расмий тили — инглиз тили. Диндорларнинг 60% — католик, қолганлари — протестантлар. Пойтахти — Бельмопан ш. Маъмурий жиҳатдан 6 округга бўлинади. Ҳамдўстлик таркибига киради. Давлат бошлиғи Буюк Британия кироличиси, генералгубернатор унинг вакили ҳисобланади. Қонун чиқарувчи органи — икки палатали (сенат ва вакиллар палатаси) Миллим мажлис (парламент). Ижрочи ҳокимият — бош вазир бошчилигидаги ҳукумат. Бирлашган халқ партияси (1950), Б. ҳуқуқи учун миллий альянс (1992), Бирлашган демократик партия (1974) каби партиялар, Б. миллий қасаба уюшма конгресси, Меҳнаткашларнинг бирлашган умумий уюшмаси (1979), Халқаро эркин қасаба уюшмалари конфедерациясига киради) мавжуд.

Ер юзиси асосан текисликдан иборат, жан. қисмида 1122 м гача баландликдаги Майя тоғлари жойлашган. Нефть конлари бор. Иқлими — тропик, пассат (тропиклардан экватор томон доим шамол эсиб туради). Ҳавонинг ўртача ойлик т-раси 25°, 27°. Йилига 2000 мм га яқин ёғин ёғади. Катта дарёлари Рио-Ондо ва Белиз, кўллар, соҳил бўйлаб лагуна (кўлтиқ)лар кўп. Худудининг катта қисми нам тропик ўрмонлар, аксари қимматли дарахт турлари б-н қопланган, шим.да — саванна. Б. ҳайвонот дунёси турли-туман.

16-а. бошларигача Б. худудида индейс қабилалари яшаган. 16-а. бошида испанлар босиб олган ва уларнинг мустамлакасига айланган. 1862 й.дан Британия Гондураси номи б-н Буюк Британия мустамлакаси. 1964 й. ички ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини олган. 1973 й.дан мамлакат расмий равишда Б. деб атала бошлади. 1981 й. 21 сент. да Б. мустақиллиги эълон қилинди.

Б. — аграр мамлакат. Иқтисодиётининг асоси қимматли дарахт турлари — кизил, сандал дарахтларини четга чиқариш учун тайёрлаш ва қайта ишлаш, сақич ишлаб чиқариладиган хом ашё — чикле смоласи (елими)ни йиғиш. Қ.х. четга чиқариладиган маҳсулотлар, асосан шакарқамиш, банан ва цитрус мевалари (апельсин, грейпфрут) етиштиришга ихтисослашган. Кокос пальмаси, ананас, банан, какао, ички истеъмол учун маккажўхори, шоли ҳам экилади. Жан. худудларда чорвачилик б-н шуғулланилади. Балиқ, денгиз ҳайвонлари овланади, шунингдек тахта тилиш, пўлат прокатлаш ва озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Электр энергия и.ч. — 74 млн. кВтс. Қаттиқ қопламали автомобиль йўллари — 1,4 минг км. Асосий денгиз порти — Белиз, унинг яқинида, Стенли Филдда аэропорт бор. Б.дан четга хом шакар, кийим-кечак, мева консервалари, цитрус мевалар, ёғочнинг қимматли турлари, балиқ чиқарилади. Озиқ-овқат, асбобсўкуна, транспорт воситалари, қимёвий товарлар ва ёқилғи келтирилади. Савдосотикдаги асосий мижозлари — АҚШ, Буюк Британия, Канада, Ямайка, Мексика. Хорижий сайёҳлик ривожланган. Пул бирлиги — Б. доллари. «Амандала» (1969 й.дан), «Белиз Тайме» («Белиз вақти», 1956 й.дан), «Гавернмент газетт» («Ҳукумат газетаси»), «Пиплз пале» («Халқ нафаси», 1989 й.дан), «Рипортер» («Мухбир», 1968 й.дан) газ. лари чиқади. 1937 й.дан ярим тижорат радиоэшиттириш хизмати мавжуд.

БЕЛИЗ — Белиз давлатидаги шаҳар, Кариб денгизи бўйидаги порт. Халқаро аэропорт бор. Аҳолиси 45 минг киши (1992). Б. орқали четга кизил дарахт ёғочи, банан, кокос ёнғоғи ва цитрус ўсимликлари, балиқ маҳсулотлари чиқарилади. Б.да ёғочсозлик ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Балиқ, овланади. Шаҳарга 1638 й.да асос солинган.

БЕЛИЛА (рус), ок бӯёк — барча турдаги бӯёқлар ва эмалларга кўшиладиган, резина, пластмасса, коғозни бўйаш учун мўлжалланган ок пигментларнинг умумий номи. Олтингугуртли, рухли, сурмали, титанли, кўрғошинли Б.лар бўлади. Олтингугуртли Б. (литопан, ок бӯёк) — рух сульфид (ZnS) б-н барий сульфат $BaSO_4$ арапнаммаси; кучеиз кислоталар ва ишқорлар таъсирига чидамли; ёруғлик, ҳаво, нам таъсирига чидамсиз. Резина, пластмасса, металлни бўяшла ишлатилади. Рухли Б. (рухли ок бӯёк) — таркиби ZnO . Ҳаво, нам, ёруғлик таъсирига чидамсиз. Ички сиртларни бўйашда ишлатилади. Сурмали Б. (сурмали ок бӯёк) — таркиби Sb_2O_3 ; ҳаво, нам, ёруғлик таъсирига чидамли, аммо захарли. Шу туфайли жуда кам ишлатилади. Титанли Б. (титанли ок бӯёк) — таркиби TiO_2 ; сув, кислота ва ишқорда эримайди. Ташки ва ички сиртларни бўйашда ишлатилади. Кўрғошинли Б. (кўрғошинли ок бӯёк) — таркибида кўрғошин гидроксид — карбонат $2RbCO_3 \cdot Rb(OH)_2$ бўлади. Махсус сиртларни бўйашда ишлатилади. Юқорида айтиб ўтилган Б.лар ичида рухли ва титанли Б.лар кўп ишлатилади.

БЕЛИНСКИЙ Виссарион Григорьевич [(1811.30.5(11.6), Свеаборг 1848.26.5 (7.6), Петербург)] — рус мунаққиди, публицист, файласуф. Оиласи Пенза губернясининг Чембар (хоз. Белинский) ш.га кўчиб келган (1816). Чембар уезд билим юртида (1822 — 24), Пенза гимназиясида (1825 — 28) ўқиди (аммо тугатмади). Москва ун-тининг тил ва адабиёт бўлимига ўқишга киради (1829). Ун-т адабий тўғарагида қатнашгани, крепостнойликка қарши ёзилган «Дмитрий Калинин» романтик драмаси учун ўқишдан ҳайдалади (1832). 1834 й.да «Молва» газ.да Б.нинг «Адабий хаёлот» деган дастлабки фалсафа ва эстетикага доир мақоласи босилиб чикди. Шундан кейин Б.нинг

танқид ва публицистика соҳасидаги самарали фаолияти бошланди. «Телескоп» (1833 — 36), «Московский наблюдатель» (1838 — 39), сўнгра Петербургда чиқадиган «Отечественнўе записки» (1839 — 46), «Современник» (1847 48) жур.ларида ишлади. 1839 48 й.ларда Б. фиколари маърифатчиликдан инкилобий демократияга («Танқид ҳақидаги сўз», 1842; «Париж сирлари», 1844). Ф. Шеллинг ва Г. Гегель руҳидаги идеализмдан Фейербах материализмига («Бородино жанги йиллиги», 1839; «Менцель — Гётенинг танқидчиси» 1840; «Ақллилик балоси», 1840) томон ўзгарди. Б. рус адабиётидаги реачистик оқимнинг раҳнамосига айланди. Санъат ҳодисасини аниқ тарихий нуқтаи назардан таҳлил қилишга асосланган эстетика ва адабий танқид қодаларини ишлаб чикди. Натурал мактаб тамойилларини белгилаб берди. «Соф санъатога, реалистик руҳдаги адабиётга зид оқимга қарши курашди.

Ас: Полное собрание сочинений |т. 1 — 13J, М. Л., 1953 59; Мақолалар, Т., 1948; Танланган асарлар, Т., 1955.

Ад.: Поляков М., Виссарион Белинский, Личность — идем — эпоха, М., 1960; Гуляев Н. А., Белинский и современность, М., 1964.

БЕЛЛ (Bell) Александр Грейам (1847 — 1922) — телефон ихтирочиларидан бири. Асли шотландиялик, 1871 й.дан бери АҚШда. Амалда фойдаланиш учун ярокли биринчи телефон учун 1876 й.да патент олган. Энергия ёки қувватлар нисбати логарифми б-н ўлчанадиган бирлик — бел Б. номи б-н аталган.

БЕЛЛАДОННА (*Atropa belladonna*) — итузумдошлар оиласига мансуб кўп йиллик захарли ўт. Бўйи 0.5 — 1,5 (2) м. Барглари эллипсимон, ўткир учли, текис қирраш, калта бандли, кетмакет жуфт-жуфт бўлиб жойлашган. Ҳар жуфтдаги битта барг катта бўлади. Туллари биттадан ею! жуфт-жуфт

ҳолда барг қўлтиғига ўрнашган. Меваси тўқбинафша ранг, кўп уруғли ҳўл мева. Ёввойи ҳолда Қрим, Кавказ, Молдавия ва Ғарбий Украинанинг ўрмонларида, ўтлоқларда, сув ва йўл ёқаларида ўсади. Б.нинг ҳамма қисми апкачоидларга бўй. Ундан атропин, гиосциамин, скопоямин ва б. алкалоидлар олинади. Баргидан тайёрланган препаратлар (настойкалар), атропин алкалоиди огрикни колдирадиган, кУз гавҳарини кенгайтирадиган ва спазмга қарши дори сифатида, меъда, кўз касаллиқларини даволашда ишлатилади. Барги астма касаллигида чекиладиган астматол порошоги таркибига киради. Б.нинг Кавказда ўсадиган яна бир тури (*A. caucasica*) ҳам шу мақсадда тиббиётда ишлатилади.

БЕЛЛАТРИКС — Орион юлдуз туркумининг юлдузи; ўзгарувчан юлдуз. Экваториал координаталари ақ5h 22'», 5қҚ6°18'. Равшанлиги 1»'6, узоқлиги 93 парсек.

БЕЛЛЕТРИСТИКА (франц. belles lettres — бадий адабиёт) — 1) бадий назм; 2) 20-а. Европа адабиётидаги енгилелпи маиший, кунгил очар мавзулардаги эрмак ва овунчоклик учун ёзилган асарлар. Булар тавсифига кура юксак санъат намуналарига зид бўлган.

БЕЛЛИ (Belli) Жузеппе Жоаккино (1791 — 1863) — Италия шоири. Унинг 2 мингга яқин сонетлари бўлиб («Рим сонетлари», 1886 — 89 й.ларда нашр этилган), халқнинг дин, тарих ва яшашдан мақсад ҳақидаги тасаввурлари, булардан ташқари севги-муҳаббат узифодасини топган.

БЕЛЛИНСГАУЗЕН Фаддей Фаддеевич 11778.9 (20). 9, Эзель о., ҳоз. Саарема о., Эстония Республикаси — 1852, 13 (25). 1, Кронштадт] — рус денгизчи сайёҳи ва тадқиқотчиси, адмирал. 1803 — 06 й.ларда дунё айлана

денгиз саёҳатида иштирок этган. 1819 — 21 й.ларда «Восток» ва «Мирный» кемаларида Антарктиданинг кутб ёни зоналарини ўрганиш ва номаълум ерларни кашф қилиш учун юборилган экспедицияга бошчилик қилди. Экспедиция 1820 й. янв.да Антарктида қирғоқлари (ҳоз. Беллинсгаузен шельф музлиги)га яқинлашди. Антарктида яқинида ва Тинч океанинг тропик қисмида бир неча орол кашф қилинди. Экспедиция 1821 й. июль—авг. да 751 кунлик денгиз сафаридан кейин Кронштадтга қайтиб келди. Б. 1839 и.дан Кронштадт губернатори бўлган. Экспедиция тафсилотини хариталар атласи б-н бирга нашр қилдирган. Б. номига Тинч океандаги денгиз ва сув ости сойлиги, Антарктидада шельф музлиги ва илмий ст-я, орол ва б. қўйилган.

БЕЛЛИНСГАУЗЕН ДЕНГИЗИ Тинч океанинг Антарктида материги қирғоқларига туташган жойидаги денгиз. Грейам Ери ва Терстон о. оралигида. Сув сатҳи 487 минг км2. Энг чуқур ери 4115 м. Материк қирғоқларига яқин бўлган жойлари қалинлиги 4 — 5 м ли муз б-н қрпланган. Йил давомида денгиз юзасининг кўп қисмида муз парчалари ва айсберглар сузиб юради. Сувнинг т-раси шим.да 0°, жан.да — Гдан паст. Шўрлиги езда 33.5%. Б.д.ни 1821 й.даФ. Ф. Беллинсгаузен ва М. П. Лазерев экспедициялари кашф қилган.

БЕЛЛ МАЖАНДИ ҚОНУНИ (анатомия ва физиологияда) — хайвон ва одамдаги ҳаракатлантирувчи ва сезувчи нерв толаларининг орқа мня илдизларида тақсимланиш қонуни. Буни Шотланд олими Ч. Беллнинг 1811 й.да эълон қилган маълумотига асосланиб, 1822 й.да француз физиологи Ф. Мажанди аниқлаган. Бу конунга кўра, марказга интилувчи (сезувчи) нерв толалари орқа мияга орқа илдизлар таркибида киради, марказдан қочувчи (ҳаракатлантирувчи) нерв толалари эса орқа миядан олдинги

илдизлар таркибида чиқади.

БЕЛЛОНА — Рим афсоналарида уруш маъбудаси. Икки гилдиракли жанг аравасида, кўпинча жанг марказида қилич ёки тиғ ушлаган ҳолда тасвирланган. Юнон маъбудиси Энионага тўғри келади.

БЕЛЛОУ (Bellw) Сол (1915) америкалик ёзувчи. «Герзаг» (1964), «Мистер Саммлер сайёраси» (1969) романлари муаллифи. Буларда маънавий кадрлар ва маданият анъаналарига ишонч акс этган, шу б-н бирга замонавий тараккиёт зиддиятлари сезгирлик б-н мулоҳаза қилинган. «Гумбольдт неъмат» романи (1975) Америка салоҳияти хусусида, асарда тушқунлик руҳи устун. «Эпчил ва б. ҳикоялар» тўплами (1984) турмушнинг «абдий» мавзуи — ўлим ва тавбагазарру ҳақида. Нобель мукофоти лауреати (1976).

БЕЛОВТИ — Сурхондарё вилоятидаги Куштанг тоғларининг шим. қисми. Жан.да Беловти довоидан Сангардак дарёси водийсигача чўзилган. Уз. 25 км, энг баланд нуктаси 3712 м. Мачайдарё б-н Сангардак дарёларининг сувайиргичи. Жан.ғарбий ён бағирлари қия, шим. ён бағри тикрок. Сувайиргич қисми ўрта юра оҳақтошларидан, жан. ғарби қуйи бурнинг гил, қумтош, апевролитларидан, юра оҳақтошларидан, шим.шарқи палеозойнинг гранит, гранодиорит, гнейс жинсларидан тузилган. Шим.шарқий ён бағирлари ўйилиб кетган. Ясси текисликлар кўп учрайди. Шим.шарқий ёи бағирларида 3000 м баландликкача тошлок жигарранг тупроқларда арчазорлар бор. Ундан юқориси, альп ва субальп утлоқлари б-н қопланган. Б. ён бағирларидан яйлов сифатида фойдаланилади.

БЕЛОВТИ ДОВОНИ - Бойсунтоғнинг шим.даги довон. Беловти ва Хужабўзбарак тоғлари туташган жойда. Мутлак бал. 3650 м. Довондан

Хўжайпок ва Сангардак дарё водийларига баланд тоғ йўллари утади. Б.д.дан ғарбга Мачайдарё ва Қашқадарё водийларига иккита тор йўл кетган.

БЕЛОВУТСОЙ (Белёвутсой) Тошкент вилояти Оҳангарон ва Ўрта Чирчиқ туманлари чегарасидаги сой. Маттиол тизмасининг Тоштоғ тармоғи жан.ғарбнй сн бағридан бошланади. Б. тоғдан чиққач шим.ғарбий йўналишда оқиб, Паркент ва Ҳамдам каналларини кесиб ўтади. Оҳангарон дарсига етмай қуриб қолади. Уз. 34 км. 14 та ирмоғи бор. Ёмғир ва қор сувларидан тўйинади. Эрта баҳорда суви кўпаяди, баъзан сел келади. Қуйи қисмига оқова сувлар қуйилади. Б.дан Топил кишлоғи, Янгикишлоқ ерлари суғорилади.

БЕЛОЕ КЎЛИ — РФ Вологда вилоятининг ғарбидаги кўл. 1964 й.дан Шексна сув омборига қўшилган. Уз. 46 км, энг сербар жойи 33 км, чуқ. 5 — 6 м. Кўлга Ковжа, Кема, Мегра дарёлари қуйилади, Шексна дарёси оқиб чиқади.

БЕЛОЗЕРСКИЙ Андрей Николаевич 11905. 16 (29). 8, Тошкент — 1972.31.12, Москва] — биокимёгар, Россия ФА акад. (1962); вице-президенти (1971 — 72). Ўрта Осиё давлат унтини тугатган (1927). Москва давлат унти, айни вақтда собиқ Иттифоқ ФА Биокимё ин-ти проф. (1946 й.дан). Асарлари оксиллар, асосан нуклеин кислоталарга бағишланган. Б. дезоксирибонуклеин кислота (ДНК) б-н рибонуклеин кислота (РНК)нинг юксак ва тубан ўсимликларда кенг тарқалганини аниқлаган.

БЕЛУРУС ТИЛИ — белорус халқининг тили. Славян тилларининг шарқий гуруҳига қиради. Қарийб 8 млн. киши сўзлашади. 13-а.даги айрим ёрликларда Б.т.га оид белгилар кўринади. 16-а.дан бошлаб Б.т.да Буюк Литва князлигининг ёрликлари ёзилган, таржималар пайдо булган.

«Д» товушини «дз», «т» товушини «и» б-н ифодалаш (дзед — бува, дзень — кун, цень — соя), қаттиқ «р» мавжудлиги (порядок — парадок, гавару — говорю), «л», «в», «у»нинг «ў»га утиши Б.т. фонетикасининг ўзига хос хусусиятларидир. Б.т. грамматик жиҳатдан рус тилига яқин. Лекин «г», «к», «х» товушлари «з», «к», «с» б-н алмашиши жиҳатидан Б.т.да суз ўзгариши ўзига хос хусусиятга эга: руце — қўл, страе — кўрқув. Умумславян сўзлари Б.т. лексикасининг асосини ташкил қилади. Унда Б.т.нинг ўзига хос сўзлари, бошқа славян тилларидан чикиб кетган архаик сўзлар ҳам бор. Б.т.да поляк, немис, лотин, туркий, литва тилларидан ўзлашган сўзлар ҳам учрайди. Ёзуви Кирилл алифбоси асосида бўлсада, «дж», «дз», «и», «ў» ва б. товуш ифодалари б-н ундан фаркланади.

БЕЛОРУСЛАР — халқ, Белоруссиянинг асосий аҳолиси (7,9 млн. кишидан ортиқ, 1992). Шунингдек, РФ (1206 минг киши), Украина (440 минг киши). Қозоғистон (183 минг киши), Латвия (120 минг киши), Литва (63 минг киши), Ўзбекистон (63 минг киши), Эстония (27,7 минг киши) да ҳам яшайди. Польшада 300 минг кишига яқин. Белорус тилиаа сўзлашади. Динга эътиқод килувчилари — асосан православлар, қисман католиклар ҳам бор.

БЕЛОРУССИЯ (Беларусь), Белоруссия Республикаси (Рэспубліка Беларусь) — Европа марказидаги давлат. Шарқий Европа текислигининг ғарбида жойлашган. Майд. 207,6 минг км². Аҳолиси 10,3 млн. киши (1996). 6 вилоят, 118 туман, 102 шаҳар, 109 шаҳарча бор (1996). Пойтахти — Минск ш.

Давлат тузуми. Б. Республикаси — унитар демократик ижтимоий ҳуқуқий давлат. 1996 й.ги референдумда қабул қилинган Конституция амал қилади. Давлат бошлиғи — аҳоли томонидан 5 й. муддатга сайланадиган президент. Қонун

чиқарувчи ваколатли органи — Миллат мажлиси бўлиб, у Вакиллар палатаси ва Республика Кенгашидан иборат. Вакиллар палатасининг ҳамма 110 депутатини аҳоли сайлайди. Республика Кенгашининг 64 депутатидан 56 нафари маҳаллий кенгашлар томонидан сайланади, 8 нафари президент томонидан тайинланади. Миллат мажлисининг ваколат муддати 4 й. Ижроия ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат — Вазирлар Кенгаши амал га оширади. Бош вазирни Вакиллар палатасининг розилиги б-н президент тайинлайди.

Табиати. Б.нинг ер юзаси текислик бўлиб, шим.ғарбида ботқоқ босган пастликлар ва қўллар жуда кўп. Жан. ғарбдан шим.шарқ томон Б. Қирлари чўзилган, энг баланд қисми (Минск қирлари) денгиз сатҳидан 345 м баланд (Дзержинский тоғи). Б. қирларидан жан.шарқда қатор текисликлар, шим. ғарбда морена тепаликлари чузилган. Б.нинг жан. қисмини ботқоқлашган кенг пасттекилик — мулқал бал. 100 — 150 м булган Б. Полесьеси эгаллайди; ботқоқлик, ўтлоқлар орасида бал. 5 — 8 м ли кум тепалари кўп. Қумлик жойлар қарағайзор б-н қопланган. Фойдали қазилмалардан калийли туз конлари бор (Старобин ва Петриков конлари), жан. ва жан.шарқда тош туз, Припять ботиғида нефть, кумир бор. Торф, кум, гил конлари мавжуд. Иқлими континентал иқлим б-н денгиз нихими ўртасида, Атлантика ҳаво массалари уни анча юмшатиб туради. Январининг ўртача т-раси жан.ғарбда — 4,4°, шим.шарқда — 8°, июлники шим.да 17°, жан.да 18,8°. Ўртача йиллик ёғин миқдори 550 — 700 мм. Ёғиннинг куп қисми ёз ойларига тўғри келади. Ботқоқликлар, дарё ва қўллар кўплигидан ерлари зах. Вегетация даври шим.шарқда 178 кун, жан.ғарбда 208 кун. Энг йирик дарёлари Днепр (ирмоқлари Березина, Припять, Сож ва б.), Ғарбий Двина, Неман (ирмоғи Вилия), Буг. Бу дарёларнинг куп қисмида сғоч окизилади, энг йирикларида кема қатнайди.

Баъзи дарёларда ГЭСлар қурилган. Б. кўллари­нинг энг йирик­лари: Нарочь, Освей, Дрисвяти, Червоное, Вигоновское. Тупроғи асосан унумдорлиги юкори бўлмаган чимли подзол ва торфботқоқ тупрок, дарё қайирларида эса аллювиал тупроқлардир. Б. аралаш урмонлар минтақасида жойлашган булиб, майд. нинг 30% дан кўпроғи ўрмон б-н қопланган. Игна баргли ва кенг баргли ўрмонлар, ўтлоқ. ва ботқоқ ўсимлик­лари кўп. Қарағайзорлар, қайинзорлар ва қайрағочзорлар, дуб, граб, заранг каби кенг баргли дарахтзорлар қатта майдонни эгаллайди. Тулки, олма­хон, куён, сувсар, оксичкон куп; буғу, қўнғир айиқ, силовсин, лось, элик, тўнғиз, юмронқозик, бўри учраб туради. Дарё ва кўлларида лешч, товон­балиқ, чўртан, лакка, илон­балиқлар, ондатра бор. Сувда сузувчи қушлар тарқалган. Б. худудида Припять ва Березина кўриқхона­лари, Беляя Вежа пушчаси бор.

Аҳолиси. Асосий аҳолиси — белоруслар. Руслар, поляклар, украинлар, татарлар, яхуди­лар ва б. ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги — 1 км2 га 49,4 киши тўғри келади. 68,9% аҳоли ша­харларда истиқомат қилади. Давлат тили белорус ва рус тиллари. Энг йирик ша­харлари: Минск, Гомель, Витебск, Могилёв, Бобруйск, Гродно, Брест.

Тарихи. Б. худудида ўрта палеолит дав­ридан одам яшай бошлаган (100 — 35 минг й. муқаддам); неолит даврида (мил. ав. 5-минг йил­ликохиридан 3-минг йиллик охиригача) дехқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланишга ўтган. Мил. ав. 3-минг йил­лик охири — 2-минг йиллик бошларида ҳинд-европа қабилалари кўчиб кел­гач, уларнинг таъсирида жез асрига ўтидди. Бу ерда темир даври мил. ав. 8 — 6-а.лардан мил. 8-а.гача давом этди. Мил. 1-минг йил­лик 2-ярмида Б. худудида 3 славян қабилалари: кривичи, дреговичи ва радимичилар уюшмаси вужудга келди, кейинчалик улар ўрнига князликлар ташкил топди. 10-а. охиридан князликлар Киев Руси таркибига кирди.

13-а. 2-ярмида Россиянинг ғарбий чеккаларига Буюк Литва княз­лиги ҳужум қила бошлади. Мамлакатдаги парокандалик ва татармўғулларнинг ҳам­лалари шароитида бу князлик Ғарбий рус ерларини осонликча забт этди. Шу пайдан бошлаб бу ерлар «Белая Русь» («Ок Русь») деб юритиладиган бўлди (белорус атамаси шундан келиб чикди). 15 — 16-а.ларда Б.да хусусий ер эгалиги ривожланди. Белорусларнинг Ғарбий Европа мамлакатлари б-н муносабатлари жонланди. Буюк Литва княз­лиги Б. ва Украинадаги хукмронлигини мустақкамлаш учун 1569 й.да Польша б-н иттифок (Люблин унияси) тузди. Шу тариқа Речь Посполита федератив давлати иужудга келиб, Б. унинг таркибига кирди. 16-а.да Европа Уйғониши Б. маданиятига таъсир ўтказди. Реформациянинг турли окимлари тарқалди. Қ.х. тез ривожланди, унинг махсулоти Ғарбий Европа бозорларига олиб бориб сотила бошлади. Кўпчилик ша­харлар ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини олди (Магдебург ҳуқуқи). 1595 й.да С. Наливайко бошчилигидаги украин казаклари Б.га юришлар уюш­тирди. 1648 — 51 й.ларда украин халқининг озодлик кураши таъсирида жан. ва шарқий Б.да йирик ер эгаларига қарши қатта ғалаёнлар бўлиб ўтди. Россия давлатининг Речь Посполита б-н 1654 — 67 й.лардаги уруши ва 1700 — 21 й.лардаги Шим. уруш даврида Б. қаттиқ азиат чекди. 18-а. ўрталаридан Б. хўжалиги юксала бошлади, аммо кўшни давлатларнинг аралашуви бунга халақитберди. 1772 й.да Речь Посполитанинг биринчи бўлиниши натижасида Б.нинг шарқий қисми Россия империясига кўшиб олинди, 1793 й.да Речь Посполитанинг иккинчи бор парчаланиши оқибатида Б.нинг марказий қисми ҳам Россияга қарам бўлиб қрлди. Т. Костюшко бошчилигидаги кўзғолон (1794) бостирилгач, 1795 й.да Ғарбий Б. Россияга кўшиб олинди. 1812й. гиурушда полякларга хайрихоҳ бўлган белорус шляхтаси Буюк Литва княз­лигининг тикланишига умид қилиб, Наполеонни

қўлаб-қувватлади. 19-а. бошларида демократик ва миллийозодлик гоялари тарқала бошлади, яширин жамиятлар вужудга келди, улар Польша, Б. ва Литвадаги 1830 — 31 й.лар кўзғолонига замин ҳозирлади. 1861 й.да Б. деҳқонлари крепостнойликдан халос бўлди. 1863 — 64 й.ларда бўлиб ўтган кўзғолон буржуа ислохотлари ўтказилишига таъсир қилди.

19-а. 2-ярмида Б.да капитализм жадал ривожланди, т.й.лар қурилди, банklar ишлай бошлади. 1905 — 07 й.ги инқилоб белорус миллий озодлик ҳаракатини кучайтирди. 1914 — 18 й.лардаги 1-жаҳон уруши даврида Б. ерлари ҳарбий ҳаракат майдонига айланди. 1915 й.да унинг ғарбий қисмини Германия қўшинлари босиб олди. 1917 й. Октябрь тўнтаришидан сўнг Минскда ҳам совет ҳокимияти эълон қилинди (1917 й. 8 нояб.). Б. мустақиллигига қарши бўлган большевиклар 1917 й. Минскда Б. давлати тузилишини талаб қилиб чиққан Умумбелорус съездини тарқатиб юборди. 1918 й. Фев.—мартда немис қўшинлари Б.нинг деярли барча ҳудудини эгаллаб олди. 1918 й. 25 мартда Умумбелорус съезди делегатлари Б.ни мустақил Б. Халқ Республикаси деб эълон қилдилар. Бунга жавобан Смоленск ш.да большевиклар Б. Совет Социалистик Республикаси (БССР) тузилганлигини эълон қилдилар. 1918 й. нояб.— 1919 й. бошларида Б. немис қўшинларидан озод этилгач, 1919 й. 1 янв.да Б.нинг Муваққат ишчи-деҳқон совет ҳукумати ўз манифести б-н БССР ташкил этилганлигини эълон қилди. 1922 й. СССР ташкил бўлгач, БССР ҳам СССР таркибига кирди. 2-жаҳон уруши йилларида немис босқинчилари Б. ҳудудини эгаллаб олди. Б. аҳолисининг чорак қисмига яқини ҳалок бўлди, мнллий бойликнинг ярмидан кўпроғи йўқ қилиб ташланди, юзлаб шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлди. Урушдан кейинги йилларда Б. саноати ва к.х. тикланди. 1986 й.ги Чернобиль фалокати оқибатлари белорус халқи учун фожиали бўлди. 1990 й. 27 июлда БССРнинг давлат

мустақиллиги ҳақидаги Декларация қабул қилинди. 1991 й. 19 сент.дан мамлакат Беларусь Республикаси деб атала бошлади. 1991 й. дек.дан МДХ таркибида. 1945 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР б-н дипломатия муносабатлари 1993 й. янв.да ўрнатилган. Миллий байрами — Мустақиллик куни (3 июль).

Хўжалиги. Б. куп тармоқди к.х. ривожланган индустриал давлат. Машинасозлик, кимё, нефть кимёси, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноати раванқ топган. Қ.х.да картошка ва зигир толаси етиштириш, сутгўшт чорвачилиги, чўчкачилик, паррандачилик ривожланган.

Саноати да электр энергетика, ёқилғи, металлургия, машинасозлик ва металлга ишлов бериш, кимё ва нефть кимёси, ёғочсозлик, целлюлозақоғоз, бинокорлик материаллари, шиша ва чиннифаянс, энгил, озиқ-овқат, унёрма ва омихта ем, тиббиёт саноати, микробиология ва матбаачилик энг йирик тармоқлардир. Саноат маҳсулотининг 2Ғ3 қисми йирик шаҳарларда, шу жумладан 25% Минскда ишлаб чиқарилади. Фойдали қазилма конлари кам бўлгани ҳолда саноат мажмуида и.ч. саноати устун. Бу тармоқ, юк автомобиллари, автобуслар, мотоцикл, велосипедлар, тракторлар, қ.х., қурилиш, мелиорация ва йўл машинхчари, моторлар, станоклар, автомат линиялар, роботлар, темирчиликпресс, бурғулаш, геол. разведка, савдо ускуналари, қуёвчилик, энгил, озиқ-овқат тармоқлари учун технология ускуналари, подшипниклар, ЭҲМлар,

телевизорлар, радиоприсмниклар, магнитофонлар, совитиш ва музлатиш ускуналари, фото ва киноаппаратлар, дозиметрлар, соатлар ишлаб чиқаради. Кимё ва нефть кимёси саноати маъданли ўғитлар, кимёвий тола ва иплар, пластмасса ва смолалар, шиналар, резинатехника буюмларк, полимер ва локбўёк, рўзгор буюмлари ва ш.к.ларни ишлаб чиқаради. Энгил

саноатда тўқимачилик (зиғир толаси, жун, шойи, ип газламалар), трикотаж, кийим-кечак, пойабзал, чарм ва мўйна буюмлари и.ч. ривожланган. Озиқ-овқат саноати гўшт, ёғмой ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқаради. Ёғмой, балиқ, қандшакар, унёрма, новвойлик, макарон, мевасабзавот консервалари, пиво и.ч. соҳасида катта қувватга эга корхоналар мавжуд. Ёқилғи саноати нефть, йўлакай газ, торф қазиб чиқариш ва қайта ишлашни ўз ичига олади. Ёқилғиэнергетика ресурслари Б.га нефть ва газ қувурлари орқали Россиядан, электр энергия қисман Литва ва Россиядан юборилади. Новолукомль ва Брєзда йирик электр ст-ялар, 20 дан кўпроқ кучли иссиқлик электр ст-ялар ишлаб турибди. Ўрмон, ёғочсозлик, целлюлозақоғоз тармоғи ялпи саноат маҳсулотининг 5% га яқинини беради. Булар тахта, мебель, кипиқтолали плита, фанер, паркет, гугурт, спорт анжомлари, қоғоз, картон, ўрмон кимєси маҳсулотларидир. Бинокорлик материаллари саноати (саноат маҳсулоти ялпи ҳажмининг 4%) цемент, қурилишбоп оҳақ, деворбоп, қоплама ва безаш материаллари, йиғма темирбетон конструкциялари ва деталлари, томга ёпиш ва гидроизоляция учун рулон материаллар, ғовакли тўлдиргичлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Қора металлургия (саноат маҳсулоти умумий ҳажмининг 1%) металл парчаларидан пўлат, қора металллар прокати, чўяндан водопровод қувурлари, шиналар учун металл корд, металл кукунидан турли буюмлар ва бларни тайёрлашга мосланган. 1991 й.дан саноат тараққиєтида пасайиш бошлаиди, 1994 — 97 й.ларда чуқур иқтисодий таназзул ҳолатнга тушиб кодди. Барча тармоқларда маҳсулот и.ч. ҳажми камайди. Саноат учун зарур ёқилғи. хом ашё ва материалларнинг салкам 70% МДХ мамлакатларидан олинади, маҳсулотнинг 40% дан кўпроғи уларнинг бозорларида сотилади.

Кишлоқ хўжалиги. Б.да к.х.га яроқли

салкам 9,3 млн.га, шу жумладан 6,2 млн. га ҳайдаладиган ердан фойдаланилади. Ерларнинг текислиги, тупроқнинг ўртача унумлилиги, иссиқ ва намнинг етарлилиги, мсхнат ресурсларининг мавжудлиги қ. х.ни ривожлантириш учун қулай шароитдир. Б. миллий даромадининг 20% га яқини қ. х.га тўғри келади. Кейинги йилларда ислох қилинган қз ва сзлар ўрнида янги и. ч. тузилмалари: уюшмалар, акциядорлик жамиятлари, ширкатлар, агроқтар ва б. пайдо бўлди. Улар донли экиплардан жавдар ва арпа, шуниингдек бугдой, сули, гречиха, маккажўхори, тарик, лавлаги етиштиради. Мамлакат картошка б-н ўзини таъминлайди ва бир қисмини четга сотади. Дон ва дуккакли дон экинлари ялпи ҳосилининг қарийб 70%, картошканинг 40% чорва молларга берилади. Катта шаҳарлар атрофида богдорчилик ва деҳқончилик йўлга қўйилган. Асосий экинлари: қарам, бодринг, помидор, турп, пиёз, саримсоқ пиёз, салат, сабзи ва х.к. Мева ва резаворлардан олма, нок, олхўри, олча, гилос, қорағат, малина, қулупнай кўпроқ етиштирилади. Чорвачиликнинг асосий тармоғи — қорамолчилик ва чўққачилик. Паррандачилик юқори даражада марказлаштирилган. Айрим йирик хўжалиқлар қўйчиликка ихтисослашган. Йилки кўпайтирадиган от з-длари бор. Ҳайвонотчилик ҳам бирмунча ривож топган. 10 ихтисослашган ҳайвонот хўжалиги ва фирмаси норка (қорақузан), ялтироқ қора тулки, шим. тулкиси, нутрия боқади. Асаларичилик — республика к.х. учун аънавий тармоқдир.

Транспорти — Европа транспорт тизимининг таркибий қисми. Т.й. (уз. 5,58 минг км), автомобиль йўллар (уз. 51,5 минг км), ҳаво, сув транспорти (уз. 2 минг км), трубопровод турлари ривож топган. Юк ташишининг 72%, йўловчи ташишининг 55% т.й.га тўғри келади. Магистрал нефть қувурлари — 2861 км, газ қувурлари — 5534 км (1996). Минск ш.да 1984 й.да метрополитен ишга

туширилган.

Пул бирлиги — Б. рубли.

Соғлиқни сақлаш. 1996 й. Б.да идораларга қарашли касалхоналардан ташқари 128500 ўринли 872 даволаш муассасаси бўлган. 1996 й.да Соғлиқни сақлаш вазирлиги тизи.мида 14749 ўринли 58 санаторий ишлаган. Тиббиёт ходимлари 4 тиббиёт инти, 18 тиббиёт билим юртида тайёрланади. 13 и.т. институт, Б. тиббиёт технологиялари маркази, Меҳнат қобилиятини экспертиза қилиш ва ноғиронлар меҳнатини ташкил этиш ин-ти соғлиқни сақлашнинг илмийамалий ва назарий масалаларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланади. 1996 и. Б.да 286 стадион, 4,7 минг спортзал, 220 сузиш ҳавзаси, салкам 14 минг спорт майд., 475 болаларўсмирлар спорт мактаби, жумладан 12 олий спорт маҳорати мактаби, 9 Олимпия резерви билим юрти фаолият кўрсатди; физкультура ва спорт соҳасида 16 мингдан зиёд мутахассис ишлайди; уларни Жисмоний тарбия ва спорт академияси етмштиради.

Маорифи, илмий ва маданият маърифий муассасалари. 1996F97 ўқув й. Б да 4,5 минг мактабгача ёшдаги болалар муассасаларида 444,3 минг бола бўлган. Барча тоифадаги 4,9 минг умумий таълим мактаблари (1,6 млн. ўқувчи), шу жумладан 26 лицей (15,6 минг ўқувчи), 68 гимназия (63,5 минг ўқувчи), 2 коллеж (1,5 минг ўқувчи) ишлади. 248 хунартехника билим юртида 123,9 минг ўқувчи, 150 ўрта махсус ўқув юртида 125 минг, шу жумладан 4 нодавлат ўрта махсус ўқув юртида 2 мингдан кўпроқ талаба таълим олди. 59 олий ўқув юртида 208,9 минг талаба, шу жумладан 20 тижорат асосидаги олий ўқув юртида 28 минг талаба ўқиди. Энг йирик олий ўқув юртлари: Белоруссия университетў, информатика ва радиоэлектроника унти, иқгисодиёт, технология, афар, техника ва пед. унлари, политехника академияси, санъат академияси, мусиқа академияси ва б. Б.даги энг йирик илмий

марказ Белоруссия миллий фанлар академияси пнр. Б.да 5,2 минг оммавий кутубхона, 4,6 минг клуб муассасаси, 149 музей ва б. бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Б. тилидаги биринчи босма китобни Ф. Скорина 1517 й. Прагада нашр эттирган. Б.да 11 давлат нашриёти, 1400 га яқин турли мулкчилик шаклидаги субъект ва тадбиркор ноширлик фаолияти б-н шуғулланади. Нодавлат, хусусий, касб, диний, партиявий ва б. нашрлар чиқади. 1996 й. умумий тиражи 59,1 млн. нусхада 3809 китоб, жумладан белорус тилида 8,8 млн. нусхада 598 китоб нашр этилган. 1997 й. 1 авг.да 938 даврий нашр, жумладан 654 газ., 234 жур., 50 бюллетень рўйхатга олинган. Энг машҳур нашрлари: «Лггература і мастацтва», «Звезда», «Цэнтральная газета», «Свобода» ва б. Расмий ахборот агентлиги (Белинформ; 1938 — 92 й.ларда БелТА), шунингдек хусусий агентликлар: Б. янгиликлар агентлиги (БелаПан), «Реклама, информация, дайджест» (РИД) ва б. бор. Б.да радиоэшиттириш 1925 и., телекўрсатув 1956 й.да бошланган. Мустақил тижорат радиост-ялари ҳам ишлаб турибди. 1991 й.дан нодавлат эфир ва кабель телекўрсатув тармоғи ривожланмоқда.

Адабиёти. Б.да адабиёт 10-а.да белорус ёзуви пайдо бўлгач вужудга кела бошлади. 14 — 15-а.ларда Б. ерлари Буюк Литва князлигига сиёсий жиҳатдан бирлаштирилиб, белорус тили давлат тилига айланиши адабиётнинг ривожланишига ёрдам берди. Дастлабки белорус йилномаларини тарихий проза намуналари деса бўлади. Б. адабиёти ва тилининг ривожини атоқли маданият арбоби, белорус матбаачиси Ф. Скорина (16-а. бошлари) номи б-н боғлиқ. Бу даврда ҳуқуқий тафаккур ёдгорликлари яратилди, янги жанрлар — китобий шеърят, публицистика, тарихий ёдномона прозаси, драматургия вужудга келди. Николай Гусовский лотин тилида «Зубр ҳақида қўшиқ»

достонини ези. Публицист ва таржимон С. Будний Несвиж ш.да диний мавзудаги «Катехизис» деб аталган саволжавоб китобини нашр этди. Она тилининг жонкуяри В. Тяпинский 1580 й.да биринчи марта Инжилни белорус тилига таржима қилди. Шоирлар орасида А. Римша алоҳида ажралиб турарди. Барокко даври (16-а. охири — 18-а. ўрталари)да Б. адабиётида янги қахрамон — дехқон, хунарманд пайдо бўлди. 17-а. да Симеон Полоцкий китобий шеърятни ривожлантиришга ҳисса қўшди. 17-а. 2-ярми — 18-а. 1-ярмида тақдидийҳажвий тусдаги ва драма асарлари яратилди. Я. Боршевский, Я. Чечет, А. Рипинский, В. Сирокомль, А. ВеригаДаревский, А. Плуг, В. Коротинский ва б. белорус ҳамда поляк тилларида ижод қилдилар. 1863 — 64 й.лардаги кўзғолон раҳбари К. Калиновский белорус тилида «Мужицкая правда» газ. ни нашр этди. Ф. Богусевич ижоди белорус уйғониш даври миллий гоёсипинг чўккиси бўлди. 1906 й.дан чика бошлаган «Наша шва» газ. тсварагида акаука А. ва И. Луцкевичлар (асосчи па ноширлар), Я. Купала, Я. Колас, Тетка, М. Богданович, В. Ластовский. А. Гарун ва б.лар бирлашдилар. Ўша даир адабиёти халқни уйғотиш. тарихий ишларга отлантириш мақсадини кўзлар эди. 1920-й.лар бошида белорушлаштириш сиёсати бошланиб, адабий жур.лар чика бошлади, адабий ташкилотлар тузилди. 1920 й.лар охирида эса белорушлаштириш сиёсати белорус зиёлиларига қарши қатагонлар сиёсати б-н алмашди. 1930-й.ларда ҳам кўлчилик белорус ёзувчилари қатагон қилинди. 2-жаҳон уруши даврида эса фронт ва партизан отрядларида таникли ёзувчиларнинг бир қисми халок бўлди.

Урушдан кейин жанг қаҳқшонлиги ва азобуқубатларини тасвирловчи асарлар яратилди. А. Кулешов, М. Танк, З. Остапенко, И. Шамякин ва б. ижодида уруш мавзуи узок йилларгача асосий мавзу бўлиб қолди. 1950 — 70-й.ларда бошқа ёзувчилар туркуми адабиётга кириб келди: М. Линков, И. Шамякин,

И. Мележ, П. Пестрак, А. Адамович, Т. Бондарь ва б.нингроманларида халқнинг машаққатли ҳаёти лавҳалари — инқилоблар, урушлар, коллективлаштириш, қатагонлар манзаралари тасвирланган. Миллий тикланиш гоёлари ва Чернобыль фалокати Р. Бородулин, С. Законников, Н. Метлицкий шеърларида, И. Шамякин, Б. Саченко прозасида, А. Петрашкевич пьесаларида акс этди. Қатагон исқанжасидан омон қайтган бир қатор адибларнинг «лагерь шеърятти», эсдаликлари 1980-й.лар охири — 1990-й.лар бошида ижтимоий аҳамиятга эга бўлди. Б. адабиётида барча жанрлар ривожланиб бормоқда. Я. Купала, Я. Колас, П. Бровка, М. Танк ва б.нинг асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Меъморлиги. Б. худудида палеолит, неолит ва жез даври меъморий ёдгорликлари сақланиб қолган. 11-а. дан ўзига хос меъморлик ривожланди. Полоцк, Гродно, Витебск каби шаҳарлар жадал қад кўтарди, маҳобатли иншоотлар қурилди. 13 — 17-а.ларда готика ва уйғониш (ренессанс) услубидаги кўпгина муҳофаа истехкомлари барпо этилди. Гўзал ёғоч меъморлиги давом этди. 16 — 18-а.ларда барокко услубидаги ибодатхоналар тикланди. 18-а. охири — 19-а. бошларида қурилишда классицизм устунлик қилган бўлса, 19-а. 2-ярми — 20-а. бошларидаги меъморликда барча услублар аралашқуралаш бўлиб кетди. 20-а. бошларида Б. меъморлигига модерн (Минскдаги уй-жой бинолари, меҳмонхона мажмуаси), конструктивизм (Б. Миллий кутубхонаси, 1930 — 32, меъмор Г. Лавров; Ҳукумат уйи, 1929 — 34, меъмор И. Лангбард) услублари кириб келди. 2-жаҳон урушидан кейин вайрона шаҳар ва кишлоқлар тикланди. Минскда бир қанча меъморий мажмуалар яратилди: спорт саройи (1966. меъмор С. Филимонов, В. Малишев), «Юбилейная» меҳмоихонаси (1968, меъмор Г. Бенедиктов) ва б.; ёдгорлик мажмуалари — Минск яқинидаги Шухрат қўрғони

(1969, ҳайкалтарош А. Мембель, меъмор О. Стахович), Хатинь (1968 — 69. меъморлар Ю. Градов, В. Занкович, Л. Левин, ҳайкалтарош С. Сслиханон) ва б.лар. Светлогорск, Новополец, Солигорск каби янги шаҳарлар вужудга келди.

Тасвирий санъати. Б. ҳудудида ибтидоий санъатнинг энг қад. намуналари тош даврига мансуб. Халқамалий санъати, айниқасра суяк ва сополга нақш солиш, ўймакорлик, заргарлик, каштадўзлик ривож топган. Жез ва темир даврларида металл безаклар пайдо бўлган. Мил. ав. 5-а.га оид жез ва темир билагузуклар, ҳайвонларнинг сопол ҳайкалчалари сақланган. Христианлик тарқалиши муносабати б-н икона (худо ва авлиёлар расмини ишлаш) санъати ривожлана бошлади. 11 — 15-а.лардан қўлёзма китоблар миниатюралар, лавҳалар, манзаралар б-н безатилди. Китоб босиш ривожлана бошлагач, гравюра санъати ўсди, босма китобларни безашнинг ўзига хос услуги вужудга келди. Амалий безак санъати Ғарбий Европа ва қад. рус санъатининг миллий руҳдаги ўзига хос омихтасидан иборат. 15 — 16-а.ларда гулдор керамика маҳсулотлари, қабарик кошнлар, асл металлдан заргарлик буюмлари тайёрлаш расм бўлди. 15-а. да Б.да хунармандчилик бирлашмаси — Гроднода шишасозлар усағонаси барпо этилди ва бадий шиша и.ч. йўлга қўйилди. 14 — 19-а.ларда сғоч ўймакорлиги, кулолчилик, тўқимачилик (белбоғлар, гобеленлар — девор гиламлари) равнақтопти. 16—18-а.ларда рангтавир ва гравюра соҳасида реалистик майллар яққол намоён бўлди. 19-а.дан санъат романтизм ва цисман классицизм йўлидан борди. 20-а.да рангасвир, ҳайкалтарошлик, фафика, театрбезак санъати юксак даражага кўтарилди. Ҳоз. санъаткорлар орасида рассомлардан И. Рэй, Н. Селешчук, Г. Вашченко, ҳайкалтарошлардан А. Глебов, Г. Муромцев, С. Вакар, И. Миско, график рассомлардан Л. Асецкий, Е.

Лось, А. Кашкуевич, В. Шарнгович, амалий безак санъати усталаридан В. Дёмкина, А. Кишченко, И. Стасевич кабилар машхур.

Мусиқаси. Б. мусиқа санъати манбалари шарқий славянлар ва Киев Руси халқ мусикасидан бошланади. Дастлабки дунёвий профессионал анъаналарни скоморохлар (қизикчимасхарабозлар) бошлаб беришган. 15-а.га келиб православ черков мусикасида таъхури кироатли ашуланинг маҳаллий тоифаси шаклланди. 16-а. 2-ярми — 17-а.да Уйғониш даври анъаналари ва Реформация гоёлари Б. мусиқа маданиятига таъсир утказди. 17-а.да партес кушиқчилиги (кўп овозли ўзига хос хор) вужудга келди. 18-а.да бойваччалардан Радзивиллар, Сапеглар, Огинскийлар, А. Тизенгауз ва б.ларнинг хусусий театрлари, капеллалари мусиқа маданияти марказига айланди. 19-а. бошларидан Витебск, Гродно, Минск, Могилёвда шаҳар оркестрлари ишлай бошлади, спектакллар сахналаштирилди. 1918

— 21 й.ларда халқ консерваториялари очилди. кейинчалик улар техникум ва мактабларга айлантилди. 1920й.лардан профессионал мусиқа санъати ривожланди (композиторлар Н. Чуркин, Н. Аладов, А. Туренков, Г. Пукет, В. Золотарёв, А. Богатирёв), миллий опера ва балетлар сахналаштирилди. 2-жаҳон уруши даврида ва 1950-й.ларда қахрамонликватанпарварлик мавзуидаги асарлар ёзилди. Л. Абелиович, Н. Аладов, А. Богатирёв, Е. Глебов, В. Золотарёв, П. Подковиров, Г. Пуке вокалсимфония мусиқа жанрида, А. Клумов фортепиано, И. Любан, С. Полоносский, Н. Соколовский ва б.лар кушиқ жанрида ижод килдилар. 1960—90-й.ларда Ю. Семеняко, Э. Смольский, Г. Вагнер, С. Кортес, В. Солтан, А. Бондарёнка ва б.ларнинг опералари қўйилди. Оперетта жанрида В. Войтик, Е. Глебов, В. Кондрусович, А. Мдивани ва б.ларнинг асарлари пайдо бўлди. Қўшиқ жанрида

Л. Александровская, В. Оловников, Н. Кузнецов, И. Лученок, Е. Глебов, В. Будник ва б.лар муваффакиятли ишладилар. 1980 — 90-й.ларда А. Богатирёв, С. Бельтюков, А. Бондарёнко, В. Бранловский, В. Будник, В. Войтик, Е. Глебов, В. Дорохин, Э. Зарицкий, В. Иванов ва б. турли жанрларда ижод килдилар. Белоруссиялик композитор В. Золотарёв ўзбек куйлари асосида симфоник увертюра, рапсодия, сюита ва «Навоийнинг 6 газали» вокалсимфоник асарини яратди. Б.да Миллий академик опера театри, Миллий академик балет театри, Давлат мусикали комедия театри, Давлат академик симфония оркестри, Давлат хор капелласи, Давлат раке ансамбли, Б. мусика академияси ва б. ишлаб турибди.

Театри. Б. театр санъати халк, расмрусумлари ва ўйинларидан, дайди кизиқчилардан бошланган. 16-а.да куғирчоқ театри — батлейка пайдо бўлди. 16 — 18-а.ларда мактаб театри, 16 — 20-а.ларда халқ драмаси кенг расм бўлди. 18 а.нинг 1-ярмида шаҳар ва рабодларда хусусий театрлар фаолияти авж олди, уларнинг баъзилари юқори малака даражасига кутаридди. 1840-й.лардан драматург, актёр, реж. В. ДунинМарцинкевич белорус профессионал театрини ташкил этишга жонкуярлик килди.

20-а.да белорус сахна санъатини ривожлантиришда янги босқич бошланди. К. Каганец, Я. Купала, Я. Колас, К. Буйло, Л. Радзевич, И. Буйницкий, Ф. Алехнович, Ф. Ждановичларнинг саъй ҳаракатлари б-н дастлабки театрлар вужудга келди. 2-жаҳон уруши даврида 23 театрдан кўпчилиги ўз фаолиятини тўхтатди, баъзилари ўзга юртларга кўчиб, концертлар берди. Урушдан кейин қаддини ростлаган санъат жамоалари услуб изланишларини кенгайтирди, сахна маҳоратини оширди. Б. театрларида самарали ишлаган ва ишлаётган сахна усталаридан Г. Макарова, С. Станюта, З.

Стомма, Г. Овсянников, Л. Давидович, В. Белохвостик, А. Климова, Р. Янковский, Г. Гарбук, М. Захарев¹, В. Тарасов, А. Милованов, В. Кулешов, Т. Кокштис, О. Клебанович, реж. лардан Л. Литвинов, Н. Мицкевич, К. Санников, В. Раевский, Б. Луценко, Н. Пинигин, В. Короткович ва б.ни кўрсатиш мумкин. 1997 й. Б.да 26 давлаттеатри ишлади. Б. Санъат академияси, Маданият ун-ти актёр, реж., театршуносларни тайёрлаб бермоқда.

Киноси. Б.да кино и.ч. 1924 й.да бошланган. Ўша йили Кинематография ва фотография ишлари бошқармаси (Белдавкино) ташкил этилди. 1928 й. Ленинградда «Советская Беларусь» бадийий фильмлар студияси тузилди (1946 й.дан «Беларусфильм»); 1939 й.дан Минскда ишлайди. 1926 й.да «Ўрмон воқеаси» деб аталган биринчи бадийий фильм яратилди. 1920 — 30-й.ларда яратилган фильмларда миллий ва ижтимоий озодлик йўлидаги кураш ҳамда замонавий турмуш етакчи мавзулар бўлиб қолди. 1940 — 70-й.ларда бадийий ва ҳужжатли кино усталари уруш мавзуларини ва ижтимоий турмушнинг чигал жараёнларини акс эттирдилар. ахлоқодоб муаммоларини кўтариб чикдилар. Адабий асарлар экранлаштирилди, болалар учун фильмлар яратилди. 1980-й.лар охиридан белорус кинематографчилари тарихий ўтмишни ва ҳоз. замоннинг мураккаб жараёнларини чуқурроқ идрок этишга интилиб, «Оқ шудринглар» (реж. И. Добролюбов), «Бизнинг бронепоезд» ва «Сиёсий бюро» кооперативи» ёки «Олис видолашув» (реж. М. Пташук), «Қилмишқидирмиш» (реж. Б. Степанов, М. Қосимова, Б. Шадурский) фильмларини яратишди. «Беларусфильм»да «Телефильм», «Йилнома» ижодий бирлашмалари, 1973 й.дан мультфильмлар устахонаси ишлайди. Киноактёр театри студияси мавжуд.

ЗАВОДИ, БелАЗ — огир юк ташийдиган автосамосваллар ишлаб чиқарувчи корхона. Белоруссиянинг Жодино шаҳрида (Минск яқинида). 1958 й. асос солинган. 80 т гача юк кўтарадиган БелАЗ автосамосваллари ва автопоездлар, дизельтроллейвозлар ва б. юк машиналари ишлаб чиқаради. БелАЗ автосамосваллари Ўзбекистоннинг тоғкон саноати корхоналарида кўплаб ишлатилади. 1992 й.дан Ангрен ш.да заводнинг ваколатхонаси очилган.

БЕЛОРУССИЯ МИЛЛИЙ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ —

Белоруссия Республикасидаги ўз-ўзини бошқарувчи олий илмий муассаса. Табиий, техника ва ижтимоий фанларнинг асосий йўналишлари бўйича тадқиқотлар олиб боради ва уларни мувофиқлаштиради. 1929 й. Минск ш.да Беларуссия маданият ин-ти негизида ташкил этилган. 1997 й.га қадар Беларуссия ФА деб аталган. Академия таркибида 11218 ходим, жумладан 5961 илмий ходим, 55 акад., 96 мухбир аъзо, 375 фан д-ри, 2557 фан номзоди ишлайди (1997). Академия тизимида 6 бўлим: физика, мат. ва информатика; машинасозлик ва энергетиканинг физиктехник масалалари; кимё ва геол. фанлари; биол. фанлари; ижтимоий фанлар; тиббиёт масалалари бўлимлари бор. Конструкторлик бюроси ва бўлими (тадқиқот корхоналари б-н)дан иборат конструкторлик-тадқиқот базаси мавжуд; интлар қошида 10 махсус конструкторлик бюроси (тадқиқот корхоналари б-н) ишлайди. Академия тизимида «Белорусская наука» нашриёт-матбаа и.ч. бирлашмаси, Я. Колас номидаги Марказий кутубхона, Марказий илмий архив, қад. белорус маданияти, Беларуссия ФА тарихи музейлари бор. ФА «Доклады АН Белорусь», «Вестник АН Беларуси (5 серия)», «Дифференциальные уравнения», «Инженернофизический журнал», «Журнал прикладной спектроскопии»,

«Трение и износ» жур.ларини, кўп тиражли «Навшы АН Беларусу» газ.ни нашр этади. ФА президенти — Александр Павлович Войтович (1997 й.дан).

БЕЛОРУССИЯ УНИВЕРСИТЕТИ, Беларуссия давлат ун-ти — 1921 й. Минск ш.да ташкил этилган. Ун-т таркибида биол., геогр., тарих, журналистика, механика-мат., амалий мат. ва информатика, радиофизика ва электроника, физика, фалсафа-иқтисод, кимё, юридик, халқаро муносабатлар, хорижий фуқаролар учун тайёрлов, олий ўқув юртлири ўқитувчилари малакасини ошириш, амалий мат. ва ЭҲМ бўйича малака ошириш ф-тлари, шунингдек бизнес ва технологиялар ахбороти махсус ф-ти бор; 14,4 минг талаба ўқийди, 121 кафедрада 1410 ўқитувчи, жумладан 190 проф. ва фан д-ри, 800 дан ортқ доцент ва фан номзоди ишлайди. Сиртки бўлими мавжуд. 1927 й.дан аспирантура, 1988 й.дан докторантура ишлайди. Ун-тда 3 и.т. институти, нашриёт, ҳисоблаш-ахборот ва илмий-инженерлик марказлари, асосий кутубхона, 3 музей, «Хемьслица» илмийтажриба хўжалиги, «Нарочь» биология ст-яси, «Западная Березина» илмини.ч. географик база бор.

БЕЛОРУССИЯ ҚИРЛАРИ - Беларуссиянинг шим.ғарбидаги қирлар. Ғарб, жан.ғарбдан шарқ, шим.шарққа чўзилган. Гродно, Вольковиск, Минск, Орша. Витебск қирларидан ташкил топган. Энг баланд жойи 345 м. Морена кумоқлари б-н қопланган. Уз. 500 км.

БЕЛОСТОК, Бялисток — Польшанинг шим.шарқидаги шаҳар, Белосток воеводалигининг маъмурий маркази. Бяла дарёси соҳилида. Аҳолиси 260 минг киши (1990). Т.й. тугуни. 19-а. 30йилларидан тўқимачилик саноати б-н машхур, асосан жун газлама ишлаб чиқарилади. Йирик ип газлама к-ти қурилган. Аниқ машинасозлик, ёғочсозлик, озик-овқат, керамика саноати

корхоналари, мед. ин-ти ва б. олий ўқув юртлари бор. 17 — 18-а.лар меъморий ёдгорликлардан Браницкий саройи (1691 — 97) сақланган. Готика ратушаси (1745 — 46) ва б. бор. Шаҳарга 1320 й.да асос солинган.

БЕЛТОВ БАЛАНДЛИГИ Орол денгизининг жан., Кизилкумнинг шим. ғарбий қисмидаги қир. Энг баланд жойи 142 м, уз. ғарбдан шарққа тахм. 60 км, эни 12 км. Майд. қарийб 720 км². Б. б. нинг жан. ва ғарбий ён бағирлари тик. чинксимон, қолган ён бағирлари атрофдаги текисликларга астасекин туташиб кетади. Юзаси ясен, асосан, шим. ва шарқ томон пасайиб боради. Дўнглик, кўзанакли қум шакллари б-н банд. Эол қум шакллари, асосан, шим. ва шим.шарқий қисмларида учрайди, қолган жойларда туб жинслар юзаси юпка делювиал ва пролювиал шағал ва қум қатламлари б-н қопланган. Ўша жойларда йирик ва чуқур (20 — 30 м), тик ён бағирли, туби тақирлар б-н банд эрозиодефляция ботиклари мавжуд.

Б.б.нинг жан. ва ғарбий ён бағирлари чуқ. 5 — 10 м ли қурук сойлар б-н ўйиб юборилган. Б. б.нинг ғарбий ён бағрида (Қоратерен кўли соҳили) қуйи ва урта олигоцен кесимининг қалинлиги 20 — 25 м ли яшил ранг гилдан иборат қисми куришиб қолган. Б. б.нинг катта қисмини юқори плиоценнинг мергелли гил ва қумтош жинсли Кушхонатов свитаси ташкил қилади. Свитанинг усти ювилган сариккўнғир рангли қум б-н қолланган (Денгизкўл свитаси). Қиши совук. Январининг ўртача т-раси — 7,6°; ёзи иссиқ, июлнинг ўртача т-раси 26°. Йилига ўртача 90 мм ёғин тушади. Доимий оқар сувлар деярли йўқ.

Б.б.да бўзқўнғир, чўл қумли ва тақир тупроқлар кенг тарқалган. Текисроқ юзаларда шувокбоялич гуруҳи, айрим жойларда шувокбиюргун б-н бирга қумли тупроқларда оқсаксовул, черкез, илоқ, жузгун ўсади. Шим. ён бағирларда соф қумда ўсувчи ўсимлик кўпроқ.

БЕЛТОВ ТОҒЛАРИ — Навоий вилоятининг жан.ғарбидаги тоғлар. Овминзатов б-н Ети.мтов оралиғида. Энг баланд жойи 538 м. Уз. қарийб 30 км. Б.т. жан.ғарбдан шим.шарққа йўналган. Б.т. Овминзатовнинг давоми бўлиб, Етимтов б-н тектоник ботиқ (Сардор синклинали) орқали туташган. Шим. ғарбий ён бағирлари анча тик ва қурук ўзанлар б-н ўйилган, айрим жойларда эол кумларининг турли шакллари вужудга келган. Жан.шарқий ён бағирлари Қорахотин ботигига зинапоясимон пасайиб тушган. Этакларида кенг пролювиаль шлейфлар бор. Б.т.нинг сувайирғич қисми чўққилари найзасимон ва ўткир қиррали. Б.т. кристалли сланец, кварцит, оҳақтош ва амфиболитларнинг қатламларидан иборат. Юқори палеозойнинг герцин тоғ ҳосил бўлиш даврида кўтарилган. Тупроқлари, асосан ювилган бўзқўнғир тупроқлар. Қоражусан, боялич, тасбиюргун, изен ҳамда эфемерлар ўсади. Ён бағирлари яйлов чорвачилиғида фойдаланилади.

БЕЛТОВ ТОҒЛАРИ — Қулжуктов тоғларининг ғарбий давоми. Марказий Қизилқумда. Энг баланд жойи 495 м. Б.т. девон даврининг оҳақтошларидан, ўқ қисми эса интрузив жинслардан ташкил топган. Қизилқумдаги бошқа тоғлар каби герцин орогенезида бурмаланган. Б.т.да карст ходисаси кенг тарқалган. Сувайирғич қисми ясси. камроқ ўйилган, ён бағирларида қурук сойлар бор. Графит топилган.

БЕЛУГАЛАР (Huso) — осётрсимонлар оиласига мансуб балиқлар уруғи. Яримой шаклидаги кенг оғзи, пастки лаблари ўртасидан кесик борлиги ва жабраларининг тузилиши б-н бошқа балиқлардан фарқилади. 2 тури: белуга (Huso huso) ва калуга (Huso dauricus) бор. Белуга Каспий, Қора, Азов ва Адриатика денгизларида ва уларга қуйиладиган дарёларда яшайди. Танасининг уз. 4 — 5

м, оғирлиги 1,5 т гача келади. Б. баликлар б-н, ёш балиқчалар эса сув тубидаги майда умуртқасизлар б-н озикланади. Б. ўткинчи балиқлардан. Бир неча йилда бир марта май—июнь ойларида тез оқар дарёларнинг тошлоқ жойларига келиб 200 000 дан 1 млн. гача тухум қўяди. Эркаклари 12 — 14 ёшда, ургочилари 16—18 сшда вояга етади. 100 йилдан ортиқроқ яшайди. Б. осётрсимонлар, хусусан стерляд б-н, шунингдек северюга ва тикондум баликлар б-н гибрид ҳосил қилади. Б.нинг стерляд б-н гибриди бестерни сунъий чагиштириш орқали етиштирилган. Бестер кўпайтириш мақсадида республикамизнинг ҳовуз балиқчилиги хўжалигига келтирилган. Қимматбаҳо гўшти ва икриси учун овланади.

БЕЛУ-ОРИЗОНТИ - Бразилия жан.шаркидаги шаҳар, Минас-Жерайс штатининг маъмурий маркази. Бразилия ясситоғлигида жойлашган, денгиз сатҳидан 900 м баландликда. Аҳолисидан ортик (шаҳар атрофи б-н 3,5 млн.). 2,1 млн. киши Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Мамлакатнинг кон саноати р-ни маркази. Б.О. яқинида темир, марганец рудалари, йирик олтин конлари бор. Кора металлургия, кимё, кўнтери, полиграфия, тўқимачилик, озик-овқат саноати ривожланган. Мебель ишлаб чиқарилади, олмосга ишлов берилади. Б.О.га асос солинган вақгда (1895) шаҳар СидадидиМинас деб аталган. Унт, тарих музейи бор.

БЕЛУХА (*Delphinapterus leucas*) — дельфинсимонлар оиласига мансуб сут эмизувчи ҳайвон уруғининг ягона вакили. Танасининг уз. 6 м гача, оғирлиги 1,5 т гача. Б. Шим. Муз океани ва у б-н туташган денгизларда тарқалган бўлиб, музлар орасида ҳам учрайди. Бошнинг пешопа қисмидаги мустаҳкам қадоғи ёрдамида музларни бемалол ёриб сузиб юради. Баликлар, қисқичбақасимонлар ва б. майда ғайвонлар б-н озикланади.

Бачиклар галаларнинг орқасидан дарёларга ҳам ўтади. Б. пода бўлиб яшайди. йирик (1,5 м келадиган) бола туғади. Тутқинликка яхши чидайди. Гўшти, териси ва ёғи учун чекланган микдорда овланади.

БЕЛУХА — Олтойдаги энг баланд чўкки, Катунь тизмасида, 2 чўқкидан иборат. Мутлақ бал. 4506 м. Ён бағирлари доимий муз ва қор б-н қопланган. Катунь, Берель, Менсу ва б. музликлар (умумий майд. қарийб 70 км) бор.

БЕЛФАСТ — Шим. Ирландия (Буюк Британия)нинг йирик шаҳри. Белфаст-Лох қўлтиғидаги катта порт. Т.й. тугуни. Аҳолиси 304 минг киши (1986). Б. канал ва т.й. орқали ички р-нлар б-н боғланган. Саноатининг асосий тармоқлари: кемасозлик (йирик ҳарбий ва йўловчилар ташувчи кемалар), электротехника, машинасозлик (асосан кема ва тўқимачилик саноати учун машиналар), самолётсозлик, жун газлама, гилам, сунъий тола ишлаб чиқариш ва б. Унт (1845 й.дан), технология коллежи, расмлар галереяси бор. Шаҳар 12-адан маълум. Ирландия бўлиб юборилгач (1921), Шим. Ирландиядаги лийний ихтилофлар натижасида юзага келган можаролар марказларидан бири бўлиб келмоқда.

БЕЛЬВЕДЕР (итал. *belvedere* — назаргоҳ, куркам манзара) — 1) бино устига ёки баланд жойга қурилган хона. Б. асосан доира тарғли, баъзида гумбазли бўлиб, устунларининг ораси ойнаванд қилинади ёки очик қолдирилади (парк ва хиёбонларда); 2) саройлардаги айрим иншоотлар ҳам Б. деб атапади. Мас, Ватикан ҳовлисидаги Б., Қобул ш.даги Боғи Бобур бинолари (юқори қисмидаги шийпон) Б.нинг шарқдаги ноёб ва дастлабки намунаси ҳисобланади.

БЕЛЬГИЯ, Бельгия Қироллиги (фламандча *Koninkrijk België*. франц.

Royaume de Belgique) — Ғарбий Европадаги давлат. Шим. денгиз соҳилида жойлашган. Маъмурий жиҳатдан 3 регионга, регионлар вилоят (провинция) ларга, вилоятлар коммуналарга бўлинган. Майд. 30,528 мингкм². Аҳолиси 10 млн. 113 минг киши (1996). Пойтахти — Брюссель ш.

Давлат тузуми. Б. — конституциявий монархия. Амалдаги конституция 1831 й.да қабул қилинган ва ўша пайтдан бери бир неча бор (охириги марта 1993 й.) тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — қирол, унинг ҳокимияти чекланган. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни қирол ва парламент амалга оширади. Икки палатали парламент 4 й. муддатга сайланади. Вакиллар палатаси 150 депутатдан ва сенат 72 аъзодан иборат. Ижрочи ҳокимиятни қирол ва у томонидан тайинланадиган ҳамда парламентга ҳисобот берадиган ҳукумат (вазирлар кенгаши) амалга оширади, унга бош вазир бошчилик қилади.

Табиати. Б. худудининг кўпчилик қисми пааетекисликдан иборат бўлиб, шим.ғарбдан жан.шарққа томон кутарила боради. Энг баланд нуқтаси — Ботранж чўққиси (694 м). Соҳил яқинидаги қум уюмлари ва дамбалар серҳосил экинзорларни денгиз сувидан ҳимоя қилади. Фойдали қазилмалари: тошқўмир, қурилиш материаллари, жумладан мрамор, кам миқдорда темир ва полиметалл рудалар, сурма. Иқлими — мўътадил, денгиз иқлими. Январда ўртача тра 3°, 4°, июлда 18°, 19°. Йиллик ёғин миқдори 700 — 1500 мм. Йирик дарёлари: Маас. Шельда. Изер; улар бири-бири б-н каналлар орқали туташтирилган. Тупроғи шим.да асосан кўнғир ўрмон; жанубда подзол ва кўнғир. Б. майд. ининг 18,7% га яқини ўрмон, кўпроқ дуб ва бук дарахтлари б-н қопланган. Арденн тоғларида миллий боғ бор. Ёввойи ҳайвонлардан буғу, тўнғиз, ўрмон мушуги, ўрмон сувсари, товушқон ва б. яшайди. Олмаҳон, дала сичқони каби меирувчилар, кирговул, каклик, ўрмон

лойхўраги каби овланадиган қушлар бор.

Аҳолиси миллий таркиби жиҳатидан 2 асосий гуруҳга: фламандлар (58%) ва валлонлар (32.5%)га бўлинади. Б.да 1 млн.га яқин ажнабийлар — италянлар, испанлар, французлар, греклар, голландлар, марокашликлар, турклар ва б.лар ҳам бор. Аҳолининг 96,5% шаҳарларда яшайди. Расмий тили — француз, нидерланд ва немис тили. Диндорларнинг аксарияти католиклар. Йирик шаҳарлари: Брюссель, Антверпен, Льеж, Рент, Шарлеруа.

Тарихи. Қадим замонларда Б.да белглarning кельт қабиласи яшаган (мамлакат номи шундап келиб чиққан). Мил. ав. 57 й.да Юлий Цезарь мамлакатни босиб олиб, Рим империяси таркибига қўшган. 3-а.да Б.га германларнинг франк ва фриз қабилалари бостириб келдилар. Франклар белглarning бир қисмини қириб ташлаб, бошқа бир қисми б-н бириқиб кетганлар. 5 — 9-а.ларда Б. Франк давлати таркибида бўлган. 843 и. Франк давлати парчаланиб кетгач, Верден шартномасига кура, Б. 2 қисмга бўлинди: ғарбий қисми Франкияга, шарқий қисми Лотарингияга қўшиб юборилди. 13 — 14-а.ларда Б. Англия б-н Франция ўртасидаги шиддатли кураш майдони бўлди. 14-а. охири ва 15-а.да Б. Бургундия герцогларининг мулкига айланди, 1477 й.дан Габсбурглар ҳукмронлигида, 1555 й.дан Испания таркибида бўлди. 1713 й. Утрехт сулҳига биноан яна Габсбурглар империяси таркибига кирди. 1789 — 90 й.лар буржуа инқилоби натижасида австрияликлар ҳукмронлиги тугатилди, 1790 й. 11 январь. да Б. Қўшма Штатлар давлати эълон қилинди, бироқ 1791 й.да Австрия яна мамлакатни қўлга олди. 1795 й.да Францияга қўшиб олинди. Наполеон I империяси тугагач, 1815 и. Б. худуди Нидерландия таркибига қўшилди. 1830 й. инқилоби туфайли Б. мустақилликка эришди. 20-а. бошларида б. юксак даражада ривожланган саноат мамлакатига айланди. 1-жаҳон уруши даврида Б.нинг бетарафлигига

қарамай, Германия кўшинлари уни босиб олди. 2-жаҳон уруши йилларида эса гитлерчилар босқини азобини тортди (1940 — 44). 1944 и. сент.да Б. босқинчилардан халос бўлди. Б.— 1945 й.дан БМТ, 1949 й.дан НАТО аъзоси (1967 й.дан Б.да НАТО қароргоҳи жойлашган). ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й. мартда ўрнатган. Миллий байрамлари: 21 июль — Қирол Леопольд I нинг Конституциям содиқлиги ҳақида қасмёд қилган купу (1831) ва 15 ноябрь — Қирол сулоласи купу (1866).

Асосий сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. Христиан халқ партияси, 1969 й.да тузилган; Социалистик партия, 1978 й.да ташкил этилган; «Агалев» — фламанд экологлари партияси, 1982 й.да тузилган; Франкофонлар демократик партияси, 1964 й.да ташкил этилган. Христиан қасаба уюшмалар конфедерацияси, 1912 й.да тузилган; Бельгия умуммехнат федерацияси, 1945 й.да тузилган.

Хўжалиги. Б. дунёдаги энг ривожланган мамлакатлар гуруҳига киради. Саноатида маҳсулотнинг техникавий даражаси юксаклиги жаҳон бозорида унинг рақобатбардошлигини таъминлайди. Саноатда янги технологияларни жорий этишга, экспортни рағбатлантиришга, кичик ва ўрта корхоналарни қўллаб-қувватлашга, хорижий сармояни жалб этишга алоҳида эътибор берилади. Металлсозлик, машинасозлик, айникса автомобилсозлик (йилига 1 млн.дан ортиқ автомобиль ишлаб чиқарилади), кимё, электротехника, электрон, бинокорлик материаллари, тўқимачилик, озиқ-овқат, ёғочсозлик, заргарлик (олмос қирралаш) энг ривожланган саноат тармоқларидир.

Қишлоқ хўжалигида меҳнатга лаёқатли аҳолининг атиги 3% шугулланади (хар бир деҳқон 80 кишини боқади). Ўрта ва майда фермер хўжаликлари (90 мингта) қ.х.нинг асосини ташкил этади, бир хўжаликнинг ўртача ер майдони — 15 га. Етакчи

тармоқ — чорвачилик, у бутун қ.х. маҳсулотининг 70% ини беради. Асосий қ.х. экинлари — буғдой, арпа, сабзавот. Кўпчилик маҳсулот турлари бўйича қ.х. ишлаб чиқариши ички эҳтиёжни 1,5 — 2 баробар ортиғи б-н таъминлайди. Етиштирилган сабзавотнинг 80% и четга чиқарилади; ромен салати дунёнинг 40 мамлакатига сотилади. Четга чиқариладиган қ.х. маҳсулотлари ичида ғалла ва мева асосий ўринни олади. Картошка, қанд лавлағи ва б. ҳам етиштирилади.

Транспорти. Б. муҳим савдо ва алоқа йуллари чорраҳасида жойлашган. У т. й. (3479 км) ва автомобиль йўллари (14421 км) тармогининг зичлиги жиҳатидан дунёда биринчи ўринда туради. 1,7 минг локомотив, 1,8 минг йўловчи ташийдиган ва 27,3 минг юк вағони. 3,87 млн. енгил ва 343 минг юк автомобили бор. Б. худудидан 1500 км узунликдаги икки дарё — Маас ва Лис оқиб ўтади, уларнинг ярмисида кемалар қатнайди. Денгиз савдо флотида 69 кема бор. Асосий портлари: Антверпен (дунёда тўртинчи, Европада иккинчи ўринда туради, йиллик айланмаси 95 млн. тонна), БрюггеЗебрюгге, Гент, Остенде. Ички сув йўлларининг уз.~ 1515 км. «Сабена» миллий авиакомпанияси 70 дан кўпроқ халқаро авиайўналишга хизмат қилади. Брюссель яқинидаги «Завентем» аэропорти тўрт қиғдадаги деярли барча мамлакатлар пойтахтлари б-н боғланган.

Четга автомобиль, тўқимачилик, озиқ-овқат, кимё, металлургия саноати маҳсулотлари, дори-дармон, қора ва рангли металл, қимматбаҳо тошлар, асосан бриллиант чиқарилади. Четдан асосан минерал маҳсулотлар, нефть, руда, пахта толаси, жун келтирилади. Ташки савдодаги асосий мижозлари — Германия, Франция, Нидерландия, Буюк Британия. Пул бирлиги — Б. франки.

Маорифи, илмий ва маданий маърифий муассасалари. 1988 й.дан маориф соҳаси Б. федерацияси субъектлари бўлмиш Жамоалар ихтиёрига ўтказилди. 18

ёшгача бўлган болалар учун таълим мажбурий ва бепул. Давлат ва муниципал мактабларидан ташқари кўпгина католик ва хусусий дунёвий мактаблар ҳам ишлаб турибди. Олий ўқув юртларида ўқиш пулли. Б.да 8 унт бор. Энг йирик унтлар: Антверпен, Брюссель, Льеж, Гент унтлари. Шунингдск, бир неча унт марказлари, интлар, олий техника мактаби ишлайди. Илмий муассасалари: Металлургия тадқиқотлари миллий маркази, Ядро тадқиқотлари маркази, Қироллик обсерваторияси, 7 академия, жумладан Бельгия қироллиги фан, адабиёт ва санъат академияси. Брюсселда Миллий кутубхона. Брюссель, Гент, Льеж ва Лёвен унтларининг кутубхоналари, Антверпен ва Брюсселда қироллик нафис санъат музейлари мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. Б.да француз, нидерланд, немис тилларида 2.3 млн. нусхада 50 га яқин кундалик газ. ва 6 ихтисослашган молияиктисодий нашрлар чикарилади. Йирик газ.лари: «Беланг ван Лимбург» («Лимбург манфаатлари», 1897 й.дан), «Газет ван Антверпен» («Антверпен газетаси», 1891 й.дан), «Газетт де Брюссель» («Брюссель газетаси», 1984 й.дан), «Либерте» («Озодлик», 1991 й.дан); жур.лар: «Бон суаре» («Хайрли окшом», 1922 й.). Б. телеграф агентлиги 1920 й. ташкил этилган. Радиоэшиттириш ва телекўрсатув француз ва нидерланд тилларида ишлайди. 2 марказий радио ва телестудиядан ташқари 10 вилоят студияси бор. Қўшни мамлакатларнинг дастурлари кабель радио ва телевидениеси орқали тарқатилади.

Адабиёти. Б. адабиёти асосан 2 тилда: француз ва фламанд тилларида ривожланиб келмокда. Француз тилидаги адабиёт. Дастлабки ёзма ёдгорликлар 12-а.да пайдо бўлган. 14 — 15-а.ларда тарихий йилномалар, салиб юришларига бағишланган ривоят ва кўшиқлар, қахрамонлик дostonлари, роман ва новеллалар яратилди. Уйғониш даврида гуманист Ж. Лемер де Бельж,

памфлетлар муаллифи Ф. де Маркине де СентАльдегонд ва блар ижоди маълум (15 — 16-а.лар.). 17 — 18-а.ларда француз мухожири Э. Брёше де ла Круа ижод этди. Б. А. де Валеф француз классицизми таъсирида асарлар яратди. 18-а.нинг ўрталарида К. Ф. де Нели, О. Б. Ренье каби адиблар адабиётга маърифатпарварлик ғояларини олиб кирдилар.

19-а. бошларида Б.да Ф. Лебруссарнинг «Бельгияликлар» (1810) поэмаси, А. ван Гассельнинг катор шеър ва драмачари, А. Сиренинг «Дрок» (1838), «Исонинг сўнги куни» (1838) каби тўпламлари кенг тарқалди. Реалистик тенденциялар 19-а. ўрталаридан ривожлана бошлади. Ш. де Костер, Э. Верхарн, Ж. Роденбах реализмнинг таникли намояндаларидир. Шу давр декадентлик оқими б-н боғлиқ бўлган М. Метерлинка ижоди туш кулли к рухи б-н сугорилган. Ф. Элленс, К. Бюриньо, А. Эйгеспарс, Д. Шайнерт каби адиблар илғор ғояларни тарғиб қилдилар. Гитлерчилар босиб олган даврда шоирлардан Р. Блик (концлагерда ҳалок бўлган), Ж. Варен, Ш. Муас, Д. Шайнерт, И. Гассель фашизмга қарши, ватанпарварлик руҳида шеърлар ёздилар. 50 — 60-й.лардаги бир катор асарларда 2-жаҳон уруши воқеалари тасвирланди (Д. Жиллес, Д. Шайнерт романлари ва б. асарлар).

Фламанд тилидаги адабиёт. Фольклор, афсоналар, тарихий ривоятлардагина сақланиб қолган фламанд адабиёти (18-а. бошларигача фламанд адабиёти нидерланд адабиётининг бир қисми эди) 19-а.нинг 40-й.ларида шоир Я. Ф. Виллемс бошчилигидаги миллим демократик ҳаракат матнжасида қайтадан тикланди. Бу даврда ижтимоий мавзуда ромам яратиш ғаракати авж олди (Ф. ван Керкховен. Р. Сиидерс, А. Бергман кабилар). К. Бейссе («Зўравоннинг қонуни». 1893; «Памел оиласи», 1903). С. Стрёвелс («Аастодаги ҳаёт ва улнм». 1926; «Яйтье Вердуур», 1944) фламанд дехконлари ҳаётини

ҳаққопий акс эттирдилар. 19-а. охри — 20-а. бошларида декадентлик оқими пайдо булди. Унинг намояндalари: Х. Тейрлинк, Ф. Тиммерманс, К. ван де Вустейне, В. Мунс кабилар. 2-жаҳон урушидан сўнг бир гуруҳ ёзувчилар тинчлик ва демократия учун курашдилар. П. ван Акен «Ўликларгина кутулиб қола оладилар» (1947) асарида фашизмнинг кирдикорларини фош этди. Г. Валсхап «Конгодаги кўзғолоп» (1953) романида мустамлакачилик сиёсатини, М. Гейсен «Дўстим қотил» (1958) новелласи ва б. асарларида америкача ҳаётни тасвирладилар. Шоир Б. Брат, адиблардан Л. П. Бон, М. Дейзе ижоди тинчлик ва ижтимоий ҳақиқат учун кураш ғоялари б-н суғорилган.

Меъморлиги. Б. худудида ўрта асрлар меъморий ёдгорликлари сақланган. 11 — 12-а.ларда роман (Льеж ва Турндаги черковлар, Фландрия графларининг Гентдаги кўрғонлари), 13 — 14-а.ларда готика услуби (Гент, Брюссель ва Аитверпендаги соборлар) ривожланди. 15-а. охири — 16-а. бошларида дунёвий руҳдаги меъморлик қарор топди (Брюссель, Кортрейк, Гент, Лёвен ратушалари). Уйғониш даврша Б. меъморлик санъати марказларидан бирига айланди. 18-а. барокко анъаналари қисман сакданса ҳам (В. О. Янсенс, П. Й. Верхаген) унга Франция ва Австрия орқали классицизм принциплари таъсир этди (меъморлар: Я. П. Баурсхейдт, Л. Б. Девез; ҳайкалтарошлар Л. Дельво, Ж. Л. Годшарль, рассом А. Лснс ва б.). 19-а.да Б.нинг миллим меъморлиги шаклланди. 19-а. охирида Б. меъморликдаги «модерн» услубининг вагани бўлиб қолди. 20-а. бошларидаги меъморлар ҳашамдорликдан воз кечиб, қулай ва оқилона ечимларни изладилар. 2-жаҳон урушидан кейин саноат ва жамоат бинолари, маъмурий иморатлар, янги уй-жойлар замонавий талабларга мослаб курилди (Х. ван Кёйк, Р. Брам, Л. Стейнсн ва б. меъморлар).

Тасвирий санъати. Б.да 11 — 12-а.

ларда амалий безак санъати (бронза куймалар, заргарлик), 13 — 14-а.ларда деворий рассомлик, дастгоҳ санъати, ҳайкалтарошлик ва миниатюра ривожланди. 16-а.да дастгоҳ рассомлиги кенг ёйилди (Я. ван Эйк, П. Брейгел). 17-а.да Б.да мустақил рассомлик мактаби вужудга келди ва 18-а.гача у фламанд мактаби деб аталди. Унинг энг атокли намояндalари: П. П. Рубенс, А. ван Дейк, Я. Йордане, Ф. Снейдерс, Д. Тенирс ва б. 19-а.дапортретчиФ. Ж. Навез, манзарачи Т. Фурмуа, график ва рангтасвирчи Ф. Ропс, Ж. Энзор, ҳайкалтарош К. Менье ва б. 20-а.да Б.да А. Саверейс, Р. Магрит, К. Псрмеке, Ф. Мазерель, П. Полнос каби рассомлар ижод қилдилар. Амалий безак санъати: ёғоч ўймакорлиги ва мискарилик, каштачилик ва ш.к. ривожланган.

Муסיқаси. Француз, фламанд, нидерланд халқларининг миллим муסיқа анъаналари заминида шаклланган. Нидерланд мактабининг 15 — 16-а.лардаги бельгиялик йирик намояндalари Я. Обрехт, А. Вилларт, Жоскен Дебре, Орландо Лассо кўп овозли диний ва дунёвий асарларнинг эиг яхши намуналарини яратиб, Европа композиторлари ижодига таъсир кўрсатишган. 17-а.га кслиб Б. муסיқаси ўз пешқадамлигини йўқотди. 1700 й.да Брюсселда асос солинган «Де ла Монне» театрида 18-а. бошлпридан Ж. Б. Люлли, А. Дстуш сингари француз композиторларининг опера ва балетлари, 18-а. охиридан Б. композиторларининг опералари қўйилди. 1830 й.да мустақил Б. давлати барпо бўлгач, Б. муסיқасининг миллий хусусияти кўринди. Фламанд шохобчасининг Антверпен мактаби ташкил топди. Уни опера, кантата ва симфония муаллифи П. Бенуа бошқарди. 19-а.да Ш. Берио, А. Вьётан, Э. Изаи каби скрипкачикомпозиторлар майдонга чикдилар. Б.да композиторлардан Ж. Абиль, Р. Дефоссе, Ф. Кинс, дирижёрлардан Ф. Андре, Д. Дефо, скрипкачилардан А. Грюмьо, К. ван Нестелар машхур. Брюссель, Антверпен,

Гентда опера театрлари, Брюссель, Льеж, Гент, Антверпен, Мопеда консерваториялар, Брюсселда концерт жамиятлари, симфоник оркестрлар, Монсда муסיқашунослик ин-ти бор.

Театри. Б. ҳудудида театр маданияти ўрта асрларда вужудга келган. 13—15-а. ларда литургия, моралите ва мистерия (диний мазмундаги ва насиҳатгўйлик) драмалари сахнага қўйиларди. 1650 и. Брюсселда ёғоч театр қурилди, у>гда хорижий труппалар томоша кўрсатишарди. «Де ла Монне» театри опералардан ташқари драмаларни ҳам сахналаштирди. 1782 й.да қурилган ва кейинчалик «Дю Парк» деб аталган театр цирк томошаларини ва 1870 й.дан драматик спектаклларни намойиш қилди. 19-а.нинг 30-й.ларидан Б. драматургияси ривожлана бошлади. Гент, Антверпен ва б. шаҳарларда театрлар очилди. 1880—1900 й.ларда Б. театрларига Ш. Ван Лерберг, М. Метерлинк, Ж. Роденбах, М. Дютерм каби драматурглар катта таъсир кўрсатдилар. 20-а.нинг биринчи ярмида Б. театрларида Г. ван Зип, Ш. Спаак, Ф. Кроммеллинк, Х. Тейрлинк, Г. Мартене каби драматургларнинг асарлари қўйилди. Б.да «Дю Парк», «Де Галери», «Ле Ридо», «Де ла Бурс», «Қироллик миллий театри», «Нидерландия камер театри» каби театрлар ишлайди. Қироллик консерваторияси ҳузурида драматик санъат мактаби бор.

Киноси. 1908 й.да Харревелда биринчи киностудия ташкил қилинди. 1919 й. «Бельгия кинокомпанияси». 1922 и. «Бельгия фильм» киностудияси вужудга келди. 20-й.ларда чет эл реж.лари бошчилигида 20 га яқин фильм ишлаб чиқарилди. Б. киносининг «Баликчи кушлар гаванда жон берадилар» (постановкачи реж.лар Р. Ксйперс, И. Михилс, Р. Верхаверт, 1955), «Поезд соат сайин жўнайди» (реж. А. Каван, 1962), «Видолашув» (реж. Р. Верхаверт, 1966), «Изхори дил» (1968, реж. Э. Дежелен), «Бредаги учрашув» (1971, реж. А. Дсльво) каби фильмлари диққатга сазовор. Б.нинг

хужжатли ва илмийоммабоп фильмлари бадий пухталиги б-н ажралиб туради.

Ўзбекистон — Б. муносабатлари. 1993 и. Б. пойтахти Брюссель ш.да УзР элчихонаси очилгач, иккала мамлакат уртасидаги расмий муносабатлар амалий асосга ўтказилди. 1996 й. июнда Б. делегацияси Ўзбекистонда бўлди. Делегация аъзоларининг Ўзбекистон раҳбарлари б-н учрашувлари вақтида савдоиктисодий алоқаларни ривожлантириш масалалари муҳокама қилинди. Ўзбекистон ва Б. ишбилармонлари вакилларининг бизнес семинари ҳам бўлиб ўтди. ЎЗР Президенти И. А. Каримовнинг 1996 й. 12—14 нояб. да Б. қироллигига қилган расмий ташрифидан сўнг иккала мамлакат уртасидаги муносабатлар янги поғонага кўтарилди. Ташриф давомида Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолият миллий банки б-н Б.нинг «Женерал» банки ўртасида кредит битами имзоланди. УзР Президенти б-н Бельгия бош вазири ўртасида имзоланган қўшма сиёсий Декларацияда иккала давлат ўртасидаги ўзаро манфаатли ҳамкорлик учун ҳуқуқий иегиз яратилди. Ўзбекистон б-н Б. қироллиги уртасидаги музоқаралар якунида иккиёклама солиқ тўламаслик ва даромад ҳамда сармояларга солиқ тулашдан бош тортишнинг олдини олиш тўғрисида конвенция, шунингдек ҳаво йўли тўфисида битим имзоланди. Мана шулар натижасида икки мамлакат ўртасида иқтисодий муносабатлар ривожлана бошлади. Тошкентда Б. уч фирмасининг ваколатхоналари очилди. Блик тадбиркорлар б-н биргалиқда тузилган «Вита», «Ассекан ЛТД», «Целлюлоза интерпрайз» қўшма корхоналари бинокорлик материаллари, халқ истеъмол моллари и.ч., кишлокхўжаликком ашёсини қайта ишлаш б-н шугулланмоқда. 1996 й.дан икки мамлакат уртасидаги товар айланмаси купая бошлади. Ўзбекистон б-н Б. ўртасида тўқимачилик саноати, к.х., қурилиш, сайёҳлик, банк тармоғи.

юқори малакали мутахассислар тайёрлаш каби соҳаларда ҳамкорлик қилиш истиқболлари очилмоқда.

1994 й.да Ўзбекистон делегацияси (унинг таркибида вилоятлар ва туманларнинг ҳокимлари бор эди) Б.да бўлди. Ташриф чоғида энгил саноат соҳасида Б.нинг юксак техника ва технологияга эга бўлган йирик фирмалари б-н ҳамкорлик ўрнатиш масалалари муҳокама қилинди ва аниқ тадбирлар келишиб олинди. 1997 й. май ойида Б. ун-ти хузуридаги Европа сиёсати ин-тининг директори Люввен Кетлин МелфлиъТошкентга келганида УзР Адлия вазирлигида мамлакатимиз ҳуқуқий таълим муассасаларининг фаолиятини яхшилаш мақсадида Европадаги бир қанча мамлакатлар ҳуқуқшунос олимлари б-н ҳамкорлик қилиш ҳақида келишиб олинди.

БЕЛЬГИЯ ҚИРОЛИГИ ФАН, АДАБИЁТ ВА САНЪАТ АКАДЕМИЯСИ - Бельгиянинг марказий илмий муассасаси. 1772 й. Брюссель ш.да ташкил этилган. Академия таркибида 90 ҳақиқий, 30 мухбир. 150 фахрий аъзо бор. Академияда мат. ва физика фанлари; табиатшунослик; тарих ва адабиёт; ахлоқ на сиёсий фанлар; рассомлик; ҳайкалтарошлик; мусиқа; тарих ва танқид каби секциялар мавжуд. Кутубхонасида 400 мингдан ортиқ асар сақланади. «Бюллетень» (1832 й.дан), «Ахборот» (1779 й.дан), «Йилнома» (1830 й.дан) нашр этади.

БЕЛЬГИЯЛИКЛАР - Бельгия давлатининг аҳолиси. Б., асосан, валлон ва фламанд миллатларидан ташкил топган (қ. Валлонлар, Фламандлар).

БЕЛЬДЮГА (*Zoarces viviparus*) — бельдюгасимонлар оиласига мансуб балиқлар тури. Болтиқ, Баренц, Охота ва Япон денгизларида яшайди. Елка ва анал сузгич канотлари гавдасининг охиригача давом этади. Дум сузгич каноти

ривожланмаган. Тирик туғади. Дек.— фев.да (300 — 400 донагача) болалайди. Ёш балиқчалар, умуртқасиз жониворлар, кейин моллюскалар, майда балиқлар б-н озикланади. Болтиқбуйи давлатларида овланади.

БЕЛЬКАНТО (итал. *bel canto* — гУзал куйлаш) — Италия хонандалиги мактаби, энгил ва нафис куйлаш услуги, кенг маънода — вокал ижрочилигининг равонлиги, мукамаллиги (қ. Кантيليға). Ижрочидан бекаму куст маҳоратни, виртуоз жқлваларни (қ. Колоратура) талаб этади. Б. услуги 17-а. уртасида Италия операсида юзага келиб, миллий хонандалик мактабининг шаклланишига асос бўлган. Б. янги ижро услублари б-н бойнб, узга миллий опера хонандалиги мактабларига, хусусан Ўрта Осиё халқлари опера ижрочилиги шаклланишига таъсир қилган.

БЕЛЬМОПАН — Белиз давлати пойтахти. Аҳолиси 5,3 минг киши (1990). 1970 й.да Белизнинг янги маъмурий маркази сифатида асос солинган. Белиз дарёси соҳилида жойлашган. Озиқ-овқат ва ёғочсозлик саноати, қ.х. ва ўрмон маҳсулотлариини қайта ишловчи корхоналар бор.

БЕЛЬО (Bello) Андерс (1781.29.11, Каракас — 1865.15.10, Чили) — Венесуэла шоири, филолог. 1829 й.дан Чилида яшаган. Лотин Америкаси филол.сининг асосчиси. Эпик дostonлари — «Назмга мурожаат» (1823), «Тропиклардаги деҳқончилик қасидаси» (1826) бор. Фалсафий қарашлари б-н маърифатпарвар, ижодий услуги классицизмга мойил. Миллий руҳият ва фольклорга бўлган қизиқиши туфайли Лотин Америкаси адабиётида романтизмни бошқа ижодкорларга нисбатан олдипроқ пайқаган. Испан грамматикаси, фонетикаси ва б. ҳақида асарлар ёзган.

БЕЛЬТИНГ (инг. belting — ҳаракатлантириш тасмаси) — оғир, зич ва пишиқ техник газлама. Пахта ипи ва кимёвий толалардан тўкилади. Б.дан транспортер, элеватор ленталари ва резиналанган кайишлар (тасмалар) тайёрланади.

БЕЛЬФЛЁР — кечпишар олма нави. АҚШдан келтирилган. Ўзбекистонда 19-а. нинг охирларидан кенг тарқала бошлаган. Дарахти ўртача ўсади, кенг шоҳшаббали (18 йиллик Б.нинг бўйи 5 — 7 м, эни 7,5 — 11 м га етади), одатда, шоҳлари ерга осилиб тушади. Гули йирик, оқ, эрта баҳорда гуллайди (апр. бошлари). Меваси йирик (ўртача 150 г), чиройли, ширин. Пусти ялтироқ, силлик, кўкишсариқ ёки сарикрангда. Кўплаб қорамтир нуктачалари Б.га ўзига хос кўриниш бериб туради. Эти оч сарик, мулоим, серсув. Таркибида 14,4% қанд, 0,5% кислота, 0,2% кул моддалар бор. Тупроғи унумдор ерларда яхши ўсади. Кўчати экиланидан кейин 4йили ҳосилга қиради. Б. 12 — 35 ёшида узлуксиз ва яхши ҳосил беради, кейинчалик ҳосилдорлиги камаяди. Ўзбекистоннинг тоғли ва тоғ олди р-нларида (Наманган вилоятида) кўп экилади. Сент.да терилган олмалари фев.гача яхши сакланади.

БЕЛЬФОР — Франция шарқидagi шаҳар. Бельфор департаментининг маъмурий маркази. Вогеца ва Юра тоғлари оралиғидagi йўлак («Бургундия дарвозаси») да жойлашган. Аҳолиси 50 минг кишидан зиёд. Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Б. ўтган асрларда мустақкам ҳарбий қалъа булган.

БЕЛЬ-ЭТАЖ (франц. bel — чиройли, etage — қават) — одатда, амфитеатр б-н партер устига қуриладиган, ўриндиклар қўйилган айлана пешайвон. А. Навоий номли театрда ҳам бор. Саройларнинг ҳашаматли маҳсус иккинчи ошиёни (қавати).

БЕЛЯЕВ Виктор Михайлович (1888.25.1, Уральск — 1968.16.2, Москва) — рус мусиқдшуноси, санъатшунослик фанлари д-ри, проф. (1944). 1941 — 43 й.лари Ўзбекистон ХКС хузуридаги Санъат ишлари бошқармаси, Санъатшунослик ин-ти ва Тошкент консерваториясида ишлаган. Рус ва ажнабий композиторлар ижоди, рус, ўзбек, туркман ва б. шарқ халклари мусикасига оид тадқиқотлар муаллифи. Жумладан ўзбек миллим чолғу асбоблари, Ўзбекистоннинг қад. мусиқа тарихи, Шашмаком муаммолари, усуллар тизимини ёритиш ва Хоразм танбур чизигини замонавий нотага кўчиришга катта ҳисса қушган.

Ас: Музыкальные инструменты Узбекистана, М., 1933; Музыкально-этнографическая работа А. Ф. Эйхгорна в Узбекисане. Музыкальная фольклористика в Узбекистане, Т., 1963.

БЕЛЯЕВ Евгений Александрович [1895.9(21).2 1964.5.9] шарқшунос, исломшунос олим. Тарих фанлари д-ри (1962). Миср Араб Республикаси ФА фахрий аъзоси (1964). Москва шарқшунослик ин-тини тугатган (1922). Москва шарқшунослик иити, Чет тиллар ҳарбий инти, Халқаро муносабатлар ин-ти ва Россия ФА Шарқшунослик ин-тида ишлаган (1922 — 64). Асарлари ислом тарихи ва араб мамлакатларининг ўрта асрлар тарихига доир.

Ас: Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, М., 1965.

БЕЛЯНКИН Дмитрий Степанович 1876.11.(23)8, Вологда губернией — 1953.20.6. Москва) — петрограф, техник петрографияинг асосчиси, акад. (1943). Петроград политехника иити проф. (1920 й.дан). 1930 й.дан Петрография инти, сўнгра Геология фанлари ин-тида ишлаган. 1949 й.дан ФАнинг Геол. география фанлари бўлимининг акад. котиби. Асосий ишлари петрографиянинг

умумий, назарий ва техник масалаларига, шунингдек минералогияга бағишланган. Жинс ҳосил қилувчи ва ноёб минералларни, шунингдек «техник тошлар» (оловбардош, керамика буюмлари, қайроқтошлар, ойнашиша ва б.)ни ўрганди. Б. номига белянкинит минерали қўйилган.

БЕЛЯНСКИЙ Иван Филиппович (1907 — 1978) — телевидение ихтирочиларидан бири. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ихтирочи (1965), Ўрта Осиё алоқа округининг Тошкентдаги тажрибасинов ст-ясида ишлаган (1927 — 30). Б. П. Грабовский б-н ҳамкорликда ҳаракатдаги тасвирни электрон нур ёрдамида узатадиган ва қабул қиладиган «радиотелефот» апаратини яратган ва лаб. шароитида синаб кўрган (1928). 1928 й. 4 авгда Тошкентда жамоатчиликка оддий «телевизор» ишлаб турган ҳолда курсатилди. Б. П. Грабовский ва Б.га шуаппаратлари учун патент берилган (1928).

Ад.: Ефимов Е.. Тошкент — телевидение ватани, Т., 1966.

БЕМОЛЬ — қ. Альтерация.

БЕМОРНИ ПАРВАРИШ ҚИЛИШ - бемор (касал)ларга ҳэртомонлама ёрдам бериш ва врач кўрсатмаларини бекаму куст амалга оширишни таъминлайдиган тадбирлар мажмуи; давонинг муҳим таркибий қисми. Турли касалликларда беморни парвариш қилишнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Шу б-н бирга барча беморларга тегишли умумий парвариш қоидалари мавжуд. Беморнинг маълум бир тартибга амал қилиши, тўғри овқатланиши, врач буюрганларини тўлатўкис бажо келтириши, бемор аҳволини узлуксиз кузатиб бориш, шунингдек дард туфайли заифлашиб қолган организмни бошқа касалликлардан ҳимоя қилиш ҳам Б.п. қ.га киради. Б. п. қ. тадбирлари беморнинг умумий аҳволига қараб белгиланади. Врач лозим бўлган

тартиб (режим)ни тавсия этади, яъни кимирламай ётиш тартиби (ўринда ҳаракат қилинмайди), ётиш тартиби (ўринда турмасдан ҳаракат қилиш мумкин), ётиб туриш тартиби (хона ичида ҳаракат қилиш мумкин), умумий тартиб (фаол ҳаракат қилишга руҳсат берилади). Бемор ўзига ўзи бемалол қарай олса ҳам, унинг яқинлари иложи бориша қулай шароит тугдиришлари, кайфиятини бузмасликлари, врач кўрсатмаларини амалга оширишини кузатиб боришлари лозим. Бемор уйда даволанадиган бўлса, у ётган хона алоҳида, озода, ёруғ, илиқ (18 — 20°) бўлиши, купда уч маҳал — эрталаб, кундузи ва кечқурун — ухлашдан олдин шамоллатиб турилиши зарур (ҳатто қишда ҳам). Бунда беморни иссиқ адёл, бошини қалин сочиқ б-н ўралади ва юзи очик қоддирилади. Бемор совқотмайдиган қилиб яхши ўраб қўйилса, соф ҳаво ҳеч зарар қилманди. Езда деразани кун буйи очиб қўйган маъқул. Хона кунига 2 марта: эрталаб ва кечқурун ётишдан олдин йиғиштириб, тозаланади. Бунда дераза ромлари, эшик, мебеллар нам латга б-н артилади, пол ювилади ёки латга ўралган чутка б-н тозаланади. Гидамлар, қалин дераза пардалар вақтинча йиғиб қўйилгани маъқул ёки тез-тез (ҳафтада 1 — 2 марта) чанг ютгич б-н тозаланади. Хонада пастроқ товушда гаплашиш керак, аммо пичирлаб гаплашиш ярамайди. Чунки бу беморга гўё унинг ағволи оғирлигини яширишга уринаётгандек бўлиб туюлади, радио ва телевизор овозини пасаптириб қўйилади. Беморни бирор жойга ўтказиш керак бўлса, махсус кресло ёки замбилдан фойда танилади. Бу ишни бажарувчи ёлғиз бўлса, у бир қулини беморнинг кураги остидан, иккинчисини сонининг тагидан ўтказиб, қўтаради; бунда бемор кутарувчининг буйнига осилиб олади. Бошқа жойга ўтказишдан олдин жойнинг тайёрлиги куздан ксчирилади. Аҳволи оғир беморлар чойшаби тагидан клеёнка солинади. думғаза остига резина доира, остга тувак, сийдикдон қўйилади, уларга

ечинишларида ёрдам кўрсатилади. Беморнинг кўрпатўшаги узун ва кенг бўлгани маъқул. Тўшак устидан оқ чойшаб ёзилади. Баъзи касалликларда врач тавсияси б-н тушак остидан унинг катталигида тахта қуйилади. Беморни иссиқ қилиб, ўрабчирмаш ярамайди. Каравот иелгич асбобларига яқин қўйилмайди, уни икки томонидан бемор олдига бемалол келиш мумкин буладиган қилиб қўйиш керак. Бемор чойшабини эҳтиётлик б-н алмаштириш лозим. Бунинг учун беморни (агар т>ра олмаса) авайлаб урин четига суриб, чойшабнинг бўшаган қисмини юмалоклаб ўраб, бемор ётган жойгача олиб келинади, унинг ўрнига тоза чойшаб ёзиб, беморни унинг устига ўтк^зилади, ўралган кир чойшаб эса йиғиштириб олинади. Оғир ётган беморнинг қўйлагини алмаштирганда қўйлак этагини юқорига томон йиға бориб, аввал бошидан, сўнгра қўлларига) чикарилади, қўйлак кийгизишда эса бунинг аксича амал қилинади. К^лоёқшикастла и ганда кийим аввал соғ қўлоёқан, кейин касач к>;лоёқдан ечилэди, кийгизишда эса бунинг акемча қилинади. Беморга врач рухсат этган бўлса, ҳафтада 1 марта уни чўмилтириш мумкин. Агар бунга рухсат берилмаса. кундалик ювибтарашдан ташқари, бемор баданини қайпаган сув ёки махсус эритмаларга хўлланган латта б-н артиб турилади. Бемор қаттиқ терласа, кийими ботбот алмаштирилиб, бадани куруқ сочикқа артнади (бадани доим куруқ ва тоза туриши керак). Юз, бўйин ва гавданинг юқори қисмини кунда ювиб туриш, қулни ҳар сафар овқатланмшдан олдин ювиш керак. Ўрндан турмайдигап беморлар оёгини каравот устига тогора к>'йиб. ҳафтада 2 — 3 марта ювилади. Оғир ётган беморларнинг жинсий аъзолари ва орка чик>)рун тешиги соҳаси ҳар гал ҳожатдан кейин ювиб турилади. Ич кетганда дарҳол клеёнка ва чойшаб (лозим бўлса кийимларни ҳам) алмаштирилади ва орка пешов совунлаб ювилади. Сочни

ҳар куни илиқ сув б-н намлаб тараб, тоза тутилади. тирноқдарпи вақт вақти б-н олиб турилади. Бемор тишини қунига 2 маҳал ювиб. ҳар гал овқатлангандан кейин оғзини чайиб туриши лозим. Оғир ётган беморлар тиши 0,5% ли сода ёки марганцовканинг кучсиз эритмасига намланган пахта б-н артилади. Қулоқдар илиқ сув ва совун б-н ювиб турилади, унда чирк йиғилиб қолса, 3% ли водород пероксид эритмасидан бир неча томчи томизиб. сўнгра пахта пиликча ёрдамида эх?иётлик б-н олинади. Қулоқни тозалаганда гугурт чўпи, соч тўғноғичи ва б.дан фойдаланиш ярамайди, акс ҳодда қулоқ пардасини тешиб юбориш мумкин. Кўздан киприк ва ковокларнинг ёпишиб қолишига сабаб бўладиган суюқлик ажрачганда (кўпрок болаларда) эрталаб ювинтириш вақтида кузни эҳтиётлик б-н илиқ сувда пахта бўлакчаси б-н ювилади. Бурундан суюқлик оқганда ёки қалокҳосил бўлганда уни вазелин мойи ёки глицерин томизиб юмшатилади ва пахта пилик б-н аста тозаланади. Ётган беморларга тувак ва сийдикдон тутилади, у олдин тозалаб ювилади ва дезинфекцияланади. Беморнинг ҳароратини эрталаб ва кечқурун улчаб, ёзиб қўйиш жуда муҳим, чунки ҳароратнинг ўзгаришига қараб, касалликнинг қандай ўтаётганини ва даволаш нафини билса бўлади. Бемор овқати оқсил, углевод, ёг, минерал тузлар, витаминларга бой бўлиши керак. Беморни қунига 4 маҳал (маълум соатларда) овқатлантириш лозим. Овқатларнинг хилмаҳил бўлиши, дастурхонни чиройли қилиб бешаш беморнинг иштаҳаси очилишига ёрдам беради. Кўпгина касалликларда врачнинг ўзи парҳез таомлар буюрадн, ўз билгича парҳез қилиш ярамайди. Айрим касалликлар (айниқса, меъдаичак касалликлари)да озоддан дамбадам овқатланиш тавсия этилади. Оғир ётган беморларга овқат қошиқ б-н озоддан ичирилади. Ичимлик ва суюқ овқатлар (қайнатма шўрва. кисель ва б.) жўмракли

махсус идишчада ичирилади. Беморнинг уйкусига, кайфиятига, эсхуши жойида эканига кдраб туриш муҳим аҳамиятга эга. Беморни хаяжонлантирадиган, унинг кайфиятини бузадиган гапларни айтиш, эзмалик қилиш ярамайди. Бемор маъюс бўлиб, чиройи очилмаса, тинчлантириш, унга далда бериш маъкул. Бемор ётган уйда тинчлик сақлаш унинг тузук дам олишига ва тиниқиб ухлашига ёрдам беради. Терининг рангига, тошмалар борйўғига, кичишишига, гавда хароратига. юз

кўзлар ифодасига эътибор бериш ва ўзгариш сезилса, тезда врач чакириш лозим. Шунингдек сийдик ва нажас рангининг ўзгарганлиги, дори-дармонлар қандай таъсир этаётганлигини кузатиб бориш ҳамда маълумотларни врачга етказиб туриш лозим. Агар доридан тошмалар тошса, кичишса. тилнинг учи ачишеа, кўнгил айниса, бу қайси дори б-н боғлиқлигини аниқлаб ва уни қабул қилишни тўхтатиб, дарҳол врачга хабар қилиш керак. Врач буюрганда беморга кўпинча грелка, горчичник, компресс кўйилади, дори ичирилади ва б. Дорини буюрилган микдор (доза)да ва маълум вақтларда берилади. Доридармонлар куруқ, айримлари қоронги ва салқин жойда сақланади. Юкумли касалликлар б-н оғриганлар, шунингдек кекса беморлар алоҳида парваришга муҳтож бўлади. Юкумли касаллик бемордан атрофдагиларга 'юқиши мумкинлигини назарда тутиб, тозалikka жиддий риоя қилиш талаб этилади. Рухий касалларни парвариш кдлганда бахтсиз ходисалар (ўзига ва атрофдагиларга қасд қилиш, қочиш ва б.)нинг олдини олишга аҳамият берилади.

Ад.: Мамавалиев Н. С, Джахангиров И. А., Атлас по манипуляционной технике и уходу за больными, Т., 1997.

Ёркин Қосимов.

БЕНАВО Абдурауф (1913 — Қандаҳор — 1987) — афғон шоири, публицисти, олим ва жамоат арбоби.

Ижоди 1934 й.да бошланган. Афғон академиясининг президенти (1947 — 51). «Паришон фиколар» (1957), «Хушхол ва Псарлай» (1958) каби шеърӣй тўпламлар, «Сариқ гул», «Бахтсиз қиз» каби ҳикоялар муаллифи. Б. «Адабиёт назарияси» (1948), «Ҳозирги замон ёзувчилари» каби адабиётшуносликка оид асарлар ҳам ёзган.

БЕНАРДОС Николай Николаевич (1842 — 1905) — рус ихтирочиси. Металларни электр ёйи б-н пайвандлаш усули («электрогефест»)ни кашф қилган (1882). Пайвандлаш учун зарур ток бериб турадиган электр аккумуляторини яратган. Б. турли соҳалар (қ.х., транспорт, металлургия ва б.)га оид 100 дан ортик кашфиёти учун Россия ва чет элларда патент олган.

БЕНГАЛ АДАБИЁТИ

Ҳиндистоннинг Ғарбий Бенгалия штатива Бангладешда яшайдиган бенгалларнинг миллий адабиёти. Б.а.нингёзма илк намунаси «Чоржапод» («Линий маросим қўшиқлари», 12-а.) халқ шеърятининг ёркин намунаси ҳисобланади. Б.а.да 10-а.да зарбулмасал, афсона каби шеърӣй жанрлар ривожланди. Тиббист. фалакиёт ва б. илмлар ҳақида маслаҳатлар тўплами — «Дак ҳикматлари» ва «Кҳон ҳикматлари» яратилди. 12-а.да Жаядеванинг «Гитаговинда» («Чўпон ҳақида қўшиқ») асари Б.а. тараккиётига кўшилган муҳим ҳисса бўлди. 13 — 14-а. лар Б.а.да худо Вишна, Моноши (илонлар маъбудаси), Чонди (хайвонлар ҳомийси) кабиларга баришланган диниймифологик асарлар («Моношининг шухрати», «Чондининг шухрати») яратилди. 14 — 15-а.ларда Видьяпати ва Чондидаш каби йирик шоирлар етишди. 15 — 16-а. ларда қад. хинд эпослари — «Рамаяна», «Маҳабхарата» бенгал тилига таржима қилинди. 15 — 17-а.ларда бҳактий (худого муҳаббат) динийислохот оқими ривожлана бошлади. Бу даврда Монохор Даш, Гокуланондо Шен, Критибаш Ожха,

Мукундорам Чокроборти, Кришнодаш Кобираж каби шоирларнинг асарлари кенг тарқалди. 18-а.га келиб, инглизлар мустамлакачилиги Б.а.га салбий таъсир кўрсатди. 19-а.да Раммохан Рай. Окхойкумар Дотто (1820 — 86), Ишшорчондро Биддашагор (1820 — 91), Ишшорчондро Гупто (1811 — 59) каби ёзувчи, шоирлар самарали ижод қилдилар. Бу йилларда кўплаб таржима асарлар яратилди, адабийбадий журналлар нашр этилди. 1857 й.да Рамнарайон Таркоротнинг «Улуғ зот» деган биринчи бенгал ижтимоий драмаси юзага келди. Бхудеб Мукхопадхяя, Бонкимчондро Чоттопадхяя, Ромешчондро Дотто, Перичанд Миттро, Калипрошонно Шинхо, Окхойчондро Шоркар каби ёзувчиларнинг ватанпарварлик руҳидаги тарихий романлари пайдо бўлди. Реализмнинг буюк намояндаси Рабиндранат Тагор ижоди 19 — 20-а.лар Б.а.да катта воқеа бўлди. Шоротчондро Чоттопадхяя ижоди ҳам Тагор ижодига ҳамнафас бўлди, унинг «Биражнинг хотини», «Ҳимоясиз бечора», «Ёндирилган уй» каби романларида мазлум халқнинг эрк учун кураши ўз ифодасини топди. Иккинчи жаҳон уруши даврида Б.а.да урушга қарши руҳдаги асарлар яратилди (Шудхиндранатх Дотто, Буддхөдеб Бошу, Бишну Де, Жибонанондо Даш, Гопал Халдар ва б.). Хиндистоннинг мустақилликка эришуви (1947) туфайли Б.а.да ҳам янги давр бошланди. Мустақиллик даврида Тарашонкор Бондопадхяя, Абул Фазл, Маник Богдопадхяя, Нарайон Бондопадхяя. Назрул Ислон, Бимолчондро Гхоша каби сузвчи ва шоирлар етишиб чиқди. Мани Шанкар асарларида («Чаурани», 1962 ва б.) мустақилликка эришган Хиндистондаги ватандошлари ҳамда оддий меҳнаткаш халқнинг ҳаёти акс этган.

Утпал Датт («Кўтарилиш», 1965; «Олмос шамшир», 1971), Бадал Саркор («Бошқача йўсиндаги тарих», 1967) каби

бенгал драматурглари ҳинд театр санъати ривожига муносиб хисса қўшдилар. Р. Тагор, Маник Бенержи, Б. Гхоша ва б. бир қатор бенгал ёзувчиларининг асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

БЕНГАЛ (БАНГОЛ) ОЛОВИ - барий нитрат (оксидловчи), кукун ҳолдаги алюминий ёки магний (ёқилғи), декстран ёки крахмал (цементатор) ва темир ё пўлат қипиғидан тузилган пиротехник аралашма. У темир сим бўлақларига сурилиб, Бенгал шамлари ясалади. Б.о. ёқилганда секин ёниб, чакновчи равшан учкунлар (ҳавода ёниб бўладиган металл заррачалари) сочади. Қоғоз гильзаларга тўлдириб тайёрланган Б.о. мушакбозликда, байрам тантаналарида ва сигнализацияда ишлатилади.

БЕНГАЛ ТИЛИ (бенгал, бангла, банга, бхаша) — бенгаллар тили. Ҳиндсвропа тиллари оиласига мансуб, ҳинд ёки ҳиндорий тилларидан иборат. Бангладеш Халқ Республикасининг ва Хиндистондаги Ғарбий Бенгалия штатининг расмий тили. 150 млн.дан ортик, кишигаплашади. Б.т.икки—ғарбий ва шарқий лаҳжалар гуруҳига бўлинади. Тузилиши жиҳатидан аналитик, бироқ кейинги даврларда флексия шакллари кўпайиб бормоқда. Бу асосан аналитик шаклдаги от ва феълларни туташтириш ва шу асосда агглютинатив кўшимчалар ясалиши орқали амалга ошади. Б.т.да чўзиқ унлилар йўқ, сўз ўзагидаги унлилар алмашинуви сўз ясалиши б-н боғлиқ унлилар уйғунлашуви тарзида кузатилади. Отларда жинс категорияси, феълларда кўplik шакли деярли йўқ. Адабий тил ғарбий лаҳжаларга ва архаик тизимга таянган. Алифбоси браҳми ёзувидан келиб чиққан, ўзига хос кўринишга эга.

БЕНГАЛИЯ, Бангол (бенгал тилида — Бангла) — Осиё жан.даги тарихий вилоят. Ганг дарёсининг қуйи оқими хавзаси ва Ганг, Браһмапутра дарслари

дельтасида. Қадимда Б.нинг турли қисмлари Анга, Ванга, Гауда каби номлар б-н машхур бўлган. Бу ҳудуд 10 — 12-а.лардан Б. деб атала бошлаган. 13-а. бошларида Деҳли султонлигига қўшиб олинган. 14-а. ўрталарида мустақил давлат бўлиб олган. 1575 й. бобурийлартомонидан забт этилган. 18-а. бошларида Б. ҳудудида яна мустақил давлат вужудга келган. 1757 й. Б.ни Англия ўзига тобе қилган. 1947 й. Ҳиндистон иккига бўлингандан сўнг, хинду бенгаллар яшайдиган Ғарбий Б. Ҳиндистонга, мусулмон бенгаллар яшайдиган Шарқий Б. Покистонга ўтди. Шарқий Б. 1971 й.дан — Бангладеш давлати.

БЕНГАЛИЯ ТЕКИСЛИГИ — Ҳиндистон ва Бангладешдаги ҲиндГанг текислигининг шарқий қисми. Ганг ва Браһмапутра дарёларининг қуйи оқимида.

БЕНГАЛИЯ ҚЎЛТИҒИ — Ҳинд океанидаги қўлтиқ. Ҳиндистон ва Ҳиндихитой я.о.лари ҳамда Андаман, Никобар о.лари ўртасида. Майд. 2191 минг км². Ўртача чуқ. 2586 м, энг чуқур жойи 4519 м. Йирик дарёлардан Ганг ва Браһмапутра қуйилади. Сувининг ўртача т-раси фев.да 25 — 27°, авг.да 28°. Шўрлиги 30‰, Ганг дарёси қуйиладиган ерда бундан камроқ, жан.да 34‰. Тез-тез тропик довуллар бўлиб туради. Шим.да сув 11 м гача кўтарилади. Балиқ, денгиз моллюскалари ва трепанг овланади. Асосий портлари: Калькутта — Ганг дарёси дельтасида, Мадрас (Ҳиндистон), Читтагонг (Бангладеш).

БЕНГАЛЛАР — халқ, Бангладешнинг асосий аҳолиси (109,5 млн. киши). Шунингдек, Ҳиндистон (80 млн. киши). Непал, Бутан, Сингапур ва б. жойларда ҳам яшайди. Умумий сони 189,65 млн. киши (1992). Бенгал тилида сўзлашади. Диндорлари — Бангладешда асосан исломга, Ҳиндистонда эса асосан

хиндуизмга эътиқод қилади.

БЕНГАЛУРУ — қ. Бангалор.

БЕНГЕЛА ОҚИМИ — Африканинг ғарбий қирғоқлари яқинидаги совуқ денгиз оқими. Ғарбий Шамоллар номли денгиз оқимининг шим. тармоғи. Жан.шарқдан шим.ғарбга томон ҳаракатланади. Тезлиги соатига 1 — 2 км. Сувнинг т-раси жан.да ёзда 19°, қишда 15°. шим.да ёзда 26°, қишда 22°. Атлантика океани жан. қисми океанографиясида муҳим роль ўйнайди, биоген элементларга бой, чуқурликдаги сувларни кўтарилишига ёрдам беради. **БЕНДЕР** (Бендери) — Молдавия Республикасидаги шаҳар. Днестр дарёси бўйидаги пристань. Т.й. тугуни. Аҳолиси 133 минг киши (1991). Б.— республиканинг саноат марказларидан бири. Озиқ-овқат, енгил саноат (гўшт к-ти, ёғ, вино, консерва з-длари, шойи к-ти, ип йиғириш, пойабзал, тикувчилик фкалари), машинасозлик, «Молдгидролизмаш» и.ч. бирлашмаси, «Электроаппаратура», кабель, кема тузатиш, кемасозлик з-длари, енгил саноат техникуми, тиббиёт билим юрти, тарихўлкашунослик музейи суратлар галереяси бор. Б.га 15-а.да қалъа сифатида асос солинган. 1538 й.гача ва 1918 — 40 йларда Тигина деб аталган.

БЕНДЗИН — Польша жан.даги шаҳар, юқори Силезия агломерациясида. Аҳолиси 76,2минг киши (1990). Тошқўмир қазиб олинади. Машинасозлик. рангли металлургия, цемент, пойабзал саноати корхоналари бор. Иссиқлик электр ст-яси ишлаб турибди. 14-а.да қурилган қалъа (ҳоз. ўлкашунослик музейи) сақланиб қолган.

БЕНЕВЕНИ Флорио (?—?) подшо Россияси пойтахти Санкт-Петербургдаги «Элчилик маҳкамасида шарқни ўрганувчи экспедиция» котиби. Пётр I Б.ни Бухорога элчи сифатида юборган (1718)

ва ўз имзоси б-н махсус йўриқнома тузиб бсрган. Бу йўриқнома 7 бўлимдан иборат бўлган. Унга кўра, Б. Бухоро хонлигининг чегарасини, атрофидаги давлатларни ва улар б-н бўлган муносабатларини, ер ости бойликларини, Амударёда олтин борйўклигини, ҳарбий жихатдан қанчалик қудратга эга эканлигини билиб келиши керак бўлган. Б. Кавказ ва Эрон орқали Бухорога (1721), кейин Хивага ҳам ўтган. Б. Россияга Пётр I вафотидан кейин қайтган (1725). Б. саёҳат қилган давлатлари ҳақида географик, этнографик ва тарихий маълумотлар тўплаган. Б. Пётр I га юборган хабар ва хотира дафтарларида Бухоро ва Хивада бўлган сиёсий воқеаларни таърифлаб берган. Б.нинг бу маълумотлари шу даврдаги хонликлар тарихини ўрганиш учун ҳамда келажакда Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг Россия томонидан истило этилишида муҳим майба ҳисобланган.

БЕНЕФИС (франц. *benefice* — фойда) — тушуми тўла ёки қисман театр жамоаси ёки айрим актёрга тўланадиган спектакль. Биринчи Б. Францияда 1735 и. ўтказилган. Ўзбекистонда биринчи Б. 1924 й.да атоқли актриса Маъсума Қориеванинг Ҳалима (Ғ. Зафарий, «Ҳалима») ролини 100-мартга ижро этиши муносабати б-н ўтказилди. 1925 й.дан собик Иттифокда, жумладан Ўзбекистонда Б. бекор қилиниб, унинг ўрнига артистларнинг ижодий кечаларини уюштириш расм бўлган. 1958 й. Отелло (У. Шекспир, «Отелло») ролини 500-мартга ижро этилиши муносабати б-н А. Ҳидоятловнинг ижодий кечаси (Б.и) ўтказилган.

БЕНЕФИЦИАР (инг. *beneficiary* имтиёзлардан фойдаланадиган) — банкка пул қўйган омонат эгаси ёки унинг мрсосхўри, депозит ёки омонат (жамгарма) сертификати эгаси.

БЕНЕФИЦИЙ (лот. *beneficium* — эҳсон, яхшилик) — 1) илк ўрта аерда

Ғарбий Европада қирол ёки йирик феодал томонидан вассалга муайян ишни бажариш. кўпинча ҳарбий хизматни ўташ шарти б-н умрбод инъом қилинадиган ер; кейинчалик мулккий мерос — феодалга айланган; 2) католик черковида даромадли лавозим ёки руҳоний томонидан мукофот сифатида олинган ер мулки.

БЕНЕШ Эдуард (1884-1948) — Чехословакия давлат арбоби. 1918 — 35 й.ларда ташқи ишлар вазири. 1935 и. дек. да республика президенти қилиб сайланган. 1936 й. Германия б-н махфий музокара бошлаб, Чехословакияни парчалаш ҳақидаги Мюнхен битўми имзолангач (1938 и.), истеъфо бериб, чет элга кетган. 1940 й.дан Лондондаги чехословак муҳожирлар ҳукумати ва давлат кенгаши раиси. 1946 й. июнда Чехословакия Демократик Республикасининг президенти қилиб сайланган (1948 й. июнда истеъфо берган).

БЕНЗАНТРОН БЎЁҚЛАР — бензантрон асосида олинадиган бўёқлар. Бензантрон молекуласи тўртта конденсатланган олти аъзолик ҳалқали бирикмадан иборат бўлиб, унинг ўзи бўйаш хоссасига эга эмас. Б. б. икки молекула бензантронни конденсатлаб, тўртта водород атоми ажратиш ва иккита углерод — углерод боғли бирикма ҳосил қилиш йўли б-н олинади. Конденсация шароитига қараб виолантрон ёки изовиолантрон ҳосил бўлади. Иккала бирикма ўзининг пишиқлиги, турли жилоси ва ранглариининг тиниқлиги б-н ажралиб туради. Буларнинг баъзи бирлари пигмент сифатида ҳам ишлатилади.

БЕНЗИДИН — (4,4-диаминодифен и л), $\text{H}_2\text{NC}_6\text{H}_4\text{NH}_2$ органик бирикма, ароматик диамин. Мол. м. 184,23. Рангсиз ялтироқ кристаллар. Ҳавода ва ёруғлик таъсирида қораяди. Суяқлиниш т-раси 128° , қайнаш т-раси $401,7^\circ$. Сувда

0,4% (12°да), эфирда 2,2% (15°да), этанолда 1,0% (80°да) эрийди. Карбон ва минерал кислоталар б-н туз ҳосил қилади. Б.ни биринчи марта Н. Н. Зимин гидразобензолни анорганик кислоталар б-н қиздириб олган (1845). Саноатда нитробензолни ишқорий муҳитда рух б-н гидразобензолгача қайтариб, уни минерал кислоталар таъсирида изомерлаш йўли б-н олинади. Б. азобўёқлар саноатида хом ашё сифатида, аналитик кимёда хром, мис, олтин, кўрғошин, симоб ва ш. к.ни аниқлашда ишлатилади. Канцероген хусусияти бор.

БЕНЗИЛ СПИРТ —

(фенилкарбинол), $C_6H_5CH_2OH$ — оддий ароматик спирт. Хушбўй, рангсиз суюқлик. Мол. м. 108,14, зичлиги 1045,5 кг/м³ кайнаш т-раси 205,8°. Спирт, хлороформ ва б. органик эритувчиларда яхши, 100 г сувда 4 г эрийди. Б. с. табиатда кенг тарқалган. Эфир мойлари таркибида бензилацетат, бензилбензоат каби мураккаб бирикма ҳолида учрайди. Б. с. бензил хлоридга сув ва ишқор таъсир эттириб олинади:

Б. с. атирупа, совун и. ч.да ва локларни эритувчи модда сифатида қўлланилади.

БЕНЗИЛ ХЛОРИД (хлорметил бензол), $C_6H_5CH_2Cl$ — органик бирикма. Мол. м. 126,59. Ўткир ғидли рангсиз суюқлик. Зичлиги 1100 кг/м³, суюқланиш т-раси — 39°, кайнаш т-раси 179°. Сувда эримайди; спирт, хлороформ ва б. органик эритувчиларда яхши эрийди. Сув қўшиб қиздирилганда секин-аста гидролизланиб, бензил спирт ҳосил қилади. Нуклеофил ва электрофил алмашиниш реакцияларига осон киришади. Кучсиз оксидловчилар таъсирида бензальдегидга айланади. Саноатда таркибида 1% РС13 бўлган толуолни катализатор иштирокида 90 — 100° гача қиздириб, ундан хлор ўтказиб олинади. Б. х. пластмасса, плёнка, электр изоляцион қоплама ва лок и. ч.да фойдаланиладиган бензил

спирт, бензой кислотанинг мураккаб эфирлари, бензилцианид ва айниқса бензилцеллюлоза олиш учун ишлатилади.

БЕНЗИЛ-ЦЕЛЛЮЛОЗА C_6H_7O , $(OCH_2C_6H_4)_3$ — бензил спирт б-н целлюлозанинг оддий эфири: ишқорий муҳитда целлюлозага бензил хлорид таъсир эттириш йўли б-н олинади. Б. ки.мёвий моддалар таъсирига чидамли, гидрофоб, электроизоляция хоссаларига эга бўлган термопластик полимердир. Б. пластмасса саноатида, плёнка, электроизоляция, қопламалар ва лок олиш учун ишлатилади.

БЕНЗИН (франц. benzine) — турлича тузилган углеводородлар аралашмаси, 30—205° оралигида қайнайдиган рангсиз суюқлик. Музлаш т-раси — 60°, алангаланиш т-раси 0° дан паст, зичлиги 680—780 кг/м³. Ҳавода Б. бутлари концентрацияси 0,074—0,123 кг/м³ га етганда портлайдиган аралашмалар ҳосил бўлади. Б., асосан, нефтни ҳайдаш ва каталитик қайта ишлаш йўли б-н; озроқ тошқўмир ва ёнувчи сланецларни қайта ишлаш йўли б-н (қ. Гидрогенлаш), шунингдек табиий ва йўлакай газлардан олинади. Б. асосан ички ёнув двигателлари учун ёнилғи сифатида ишлатилади. Б. эритувчи, ювадиган суюқлик сифатида ва б. мақсадлар учун қўлланилади. Ёнилғи сифатида ишлатиладиган Б. автомобиль ва авиация бензинларига бўлинади.

Б.нинг энг муҳим эксплуатация хоссаси — детонацион турғунлиги, яъни двигателда Б. қисилган вақтда ўзуздан алангаланиб кетишига қаршилик қила олишидир. Б.нинг антидетонацион хоссалари октан сони б-н, авиация Б.нинг шундай хоссалари яна Б. бой аралашмасининг навлилиги б-н баҳоланади. Бир хил режим ва бирдай шароитда (эталон ёнилғига нисбатан) син ал ганда двигателда детонация бошланиш режимда индикатор босимишшг катталигини кўрсатадиган сон (фоизларда ифодаланади) Б.нинг навлилиги деб

аталади. Б.нинг октан сони ёки навлилиги канча юқори бўлса, антидстонацион хоссалари ўшанча яхши бўлади. Б. ана шу хоссаларга асосан русумларга бўлинган (авиация Б.нинг турғунлигини ошириш учун унга тетраэтилкўрғошин кўшилади). Бундай (этилланган) Б. захарли, шунинг учун у б-н ишлаганда эҳтиёж бўлиш зарур. Этиллаианган Б.ни этилланмаган Б.дан ажратиш учун унга ранг кўшиб кўйилади. Ўзбекистонда 3 та нефтми қайта ишлаш корхонаси (Фарғона, Олтиариқ ва Бухоро) мавжуд бўлиб, улар «Ўзнефтниқайтаишлаш» акциядорлик компаниясига бўйсунди. Бу корхоналарда этилланмаган ва этилланган А72 ва А76, этилланган А92 ва этилланмаган Ли93 ҳамда Аи95 русумидаги автобензинлар, шунингдек Б92 русумли авиация бензини ишлаб чиқарилади. Б. инсон организмга асосан ўпка орт кириб, салбий таъсир этади. Б. буғлидан бир йўла захарланган кишининг . ши оғрийди, томоғида нохуш сезги аидо бўлади, йўтал тутади, кўз ва бурфч шиллик пардаси таъсирланади, қаттиқ захарланган кишининг боши айлау^ди, гандираклайди, томир уриши сийфслашади. Б.дан сурункасига захарлан;й кишининг боши оғрийди. уйқуси с Билади, инжиқ, тез чарчайдиган бўлиб ; (лади, озиб кетади, юрак соҳаси оғрийд) ва х.к. Бир йўла захарланган киши соф i iBoга олиб чиқилади, кислород берилади, юракни қувватлайдиган ва асабни тинчлаўтирадиган дорилар буюрилади; нафаси тўхтаб қолган бўлса, сунъий нафас олдирилади. Б. меъдага тушган бўлса, ўсимлик мойи (30—50 г) ичирилади. Сурункасига захарланган киши организмини мустаҳкамлаш мақсадида умумий даво қилинэди. физиотерапия буюрилади. Б. б-н ишладан вақтинча четлатлади. Асаб ва эндокрин безларнинг функционал касалликлари бўлган кишилар Б. б-н ишлашга кўйилмайди.

Ад.: Топлива, смазочные материалы, технические жидкости. Ассортименты

и применение (справочное издание под ред. В. И. Школьников). М., 1989.

Эҳсон Умаров.

БЕНЗИНЛИ КЕСКИЧ —

ёнилли сифатида бензин ёки керосин ишлатиладиган металл кесиш аппарата. Суяк ёнилли идиши, кескич, ёнилли ва кислород узатиш шлангларидан иборат. Бақда ортиқча босим ҳосил қилувчи дастаки ҳаво насоси ўрнатилган; унинг ёрдамида кескичга ёнилли берилади. Кислород баллонидан 3 атмосфера босим б-н келадиган кислород махсус камерада бензин (ёки керосин) буғларига кўшилиб, ёнувчи аралашма ҳосил қилади. Шу аралашма кескич тешигидан чиқиб ёиади ва металлни кесади. Б. к. қалинлиги 300 мм гача бўлган металлларни кесишда ишлатилади.

БЕНЗОИЛ ПЕРОКСИД,

$C_6H_5COOO-COC_6H_5$ — органик бирикма. Мол. м. 242,23; рангеиз кристаллар. Зичлиги 1334 кг/м3, суюқланиш т-раси 106 — 108°. Сувда, спиртда ёмон, ацетон (15,7%), метилэтилкетон (16,0%), бензол (15,8%) ва стиролда (12,5%) яхши эрийди. Қиздирилганда ва ультрабинафша нурлар таъсирида портлаб парчаланadi. Б. п. гидролизланганда бензой кислота ва бензоил гидропероксид ҳосил бўлади. Б. п. бензоил хлоридга ишқор иштирокида водород пероксид таъсир эттириб олинади. Тўйинмаган бирикмалар (акрилонитрил, стирол, винилхлорид ва б.)ни полимерлашда фойдаланилади. Ҳидни кетказиш, шунингдек ёғ, мой ва б. озиқ-овқатни рангеизлантириш учун Б. п. «луцидол» деган ном б-н ишлатилади.

БЕНЗОИЛ ХЛОРИД (бензой

кислота хлорангидриди), C_6H_5COCl — органик бирикма. Мол. м. 140,52; ҳавода тутайдиган ўткир ҳидли рангеиз суюқлик; қайнаш т-раси 197,2°, зичлиги 20° да 1212 кг/м1; эфир, бензол ва б. органик эритувчиларда эрийди. Сув

б-н гидролизланганда бензой кислота, қайтарилганда эса бензой альдегид ҳосил бўлади. Бензотрихлорид $C_6H_5CCl_3$ ни қисман гидролизлаб, шунингдек бензой кислотага минерал кислоталар хлор ангидридлари (PCl_5 , PCl_3 , $SOCl_2$, SO_2Cl_2) ни таъсир эттириб олинади. Б. х. аминлар, спиртлар, фенолларни бензоиллаш (C_6H_5CO гуруҳини киритиш)да, бензоил пероксид ва индигоид рангдор моддалар и. ч.да кенг қўлланилади. Б. х. буғлари пафас йўллари ва терини яллиғлантиради, кўздан ёш оқзади.

БЕНЗОЙ

АЛЬДЕГИД

(бензальдегид), C_6H_5CHO — органик бирикма, ароматик альдегидларнинг дастлабки вакили. аччиқ болом гиди келадиган рангсиз мойсимон суюқлик; табиатда аччиқ бодом ва шафтоли мағзида амигдалин дсб аталувчи гликозид ҳолида учрайди. Мол.м. 106,12; зичлиги 1048 кг/м³. Қайнаш т-раси 179°; сувда оз (0,3%) эрийди, спирт, бензол ва диэтилэфирда яхши эрийди. Бензил хлорид, фенол ва б. б-н азеотроп аралашмалар ҳосил қилади. Узок сакланса сарғаяди. Ҳавода жуда тез оксидланиб, бензой кислота ҳосил қилади. Альдегидларга хое ҳамма реакцияларга киришади. Фенол ёки ароматик аминлар б-н конденсатланиб, трифенилметан ҳосилаларини беради. Ишқор қўшиб киздирилса, бензил спирт ва бензой кислота аралашмаси, KCN иштирокида конденсацияланса, бензоин ҳосил бўлади. Б. а. нитроланиш, хлорланиш, сульфатланиш реакцияларига киришиб, асосан, лизомер бирикмалар ҳосил қилади. Толуолни катализаторлар таъсирида оксидлаш йўли б-н олинади Атирупа и. ч.да хушбўй модда, озик-овқат эссенцияларининг компоненти сифатида ҳамда турли органик моддалар (хушбўй бирикмалар, бензоин, бўёқлар) ни синтез қилишда ишлатилади.

БЕНЗОЙ КИСЛОТА (бензолкарбон кислота), C_6H_5COOH — ароматик

кислоталарнинг дастлабки вакили. Мол.м. 122,05; октусли кристалл модда. Зичлиги 1316 кг/м³. Суюкланиш т-раси 122,4°, қайнаш т-раси 249,2°. Сувда ёмон, этанол, эфир ва бензол да яхши эрийди. Б. к. қадимдан маълум органик кислоталардан бири, дастлаб 17-а. бошида бензой смолани қуруқ ҳайдаш йўли б-н олинган. Б. к. толуан ва перу бальзами таркибида эркин ҳолда учрайди. Юқори трагача киздирилса, бензол ва карбонат ангидрид ҳосил қилади. Б. к. ва тузларида бактерицид хосса бор. Саноатда толуолни суюқ фазада 130—160° да ва 308—790 кПа босим остида (катализатор — Со ва Мп бензоатлари) ҳаво б-н оксидлаб олинади. Б. к. фенол, капролактан, бензил хлорид и. ч.да, алкид локларга ялтирокдик, мустақкамлик ва кимёвний барқарорликни оширувчи қўшимча сифатида ишлатилади. Натрий бензоат озик-овқатни консервалашда, Б. к.нинг бошка баъзи тузлари эса фармацевтик препаратлар олншда, баъзи эфирлари хушбўйлиги туфайли парфюмерияда ишлатилади. Б. к.нинг турли ҳосилалари буёқ саноатида кенг қўлланилади.

БЕНЗОЛ, C_6H_6 — ароматнк углеводородларнинг одлий вакилм. Мол. м. 78,11, рангсиз, тез ёнувчан. учувчан суюқлик бўлиб, ўзига хос ҳиди бор. Зичлиги 879 кг/м³. Қайнаш трасм 80, Г. Ёнгапта ис чикади. Б. буғи ҳаво б-н аралашганда портловчи аралашма ҳосил бўлади. Углеводородлар ва купчилик органик эритувчилар б-н яхши аралашади. Сувда эрмайди. Б.ни 1825 й.да инглиз олими М. Фарадей ёнувчи газ конденсатидан ажратиб олди. Тоза Б.ни 1833 й.да немис олими Э. Мичерлих кальций бензоатни қуруқ ҳайдаб олган. 1865 й.да немис олими Ф. А. Кекуле Б. учун 3 оддий ва 3 қўш боғдан иборат 6 атомли ҳалқа шаклидаги формула таклиф қилди. Б. молекуласида углерод атомлари тўғри ясси олти бурчаклик ҳосил қилади. лекин қулай бўлиши учун у чўзикрок қилиб чизилади. Б. формуласини

қисқача ёзилганда кўпинча СН гуруғи кўрсатилмайди.

Француз кимёғари Бертло 1866 й.да ацетилеини 500—600° да қиздириб Б.ни олиб, синтез усули ёрда.ғида алифатик бирикмалардан ароматик бирикмаларга ўтиш мумкинлигини назарий жиҳатдан исботлади. Б.нинг тавсифли хусусиятларидан бири унинг юқори трага чидамлигидир. Б. кимё саноатининг муҳим маҳсулотларидан ҳисобланади. У тўйинмаган углеводород бўлишига қарамай, асосан урин алмашилиш реакцияларига кпришади. Мас, Б.ни нитролаб нитробензол, сульфолаб бензосульфокислота, хлорлаб хлорбензол ва гексахлорбензол, оксидлаб малеин ангидриди, алкиллаб этилбензол ва изопропилбензол, дегидрогенлаб дифеил олиш мумкин. Б. тўйинмаган бирикма хусусиятларини намоён қиладиган бирикиш реакцияларига жуда қийин киришади. Уларнинг содир бўлиши учун махсус шароит: юқри тра ва босим, катализатор, ёруғлик нури таъсир тгириш ва б. талаб қилинади. Мас, никель ёки платина катализаторлигида Б. гидрогенланиб циклогексан, ёруғлик таъсирида эса хлорни бириктириб олиб гексахлорциклогексан (гексахлоран) хреил қилади. Б. бўёқлар, портловчи моддалар, дориворлар, хушбўй моддалар, сунъий ананлар, пластик массалар ва б. олишда ҳамда эритунчи сифатида ишлатилади. Б. катализатор иштирокида гидрогенланганда капролактама саноатининг хом ашёси бўлмиш циклогексан ҳосил бўлади. Капролактама уз павбатида полимерланиб. синтетик тола бўлган «капрон» беради. Мотор ёнилғиларига ҳам ишлатилади. Б. буғи киши организмга ёмон таъсир этади, кон таркибини бузади, қаттиқ захарланганда одам ўлади. Суюқ Б. терига қучли таъсир қилади.

Қудрат Ахмеров.

БЕНЗОФОСФАТ — қ. Фозалон.

БЕНИЛЮКС — Бельгия, Нидерландия ва Люксембуршинг иктисодий иттифоқи. Иттифок ҳақидаги битим 1958 й. имзоланиб, 1960 й.дан қучга кирган. Раҳбар органлари қароргоҳи — Брюссель ш.да жойлашган.

БЕНИН (Benin). Бенин Республикаси (Republique du Benin) (1975 й.гача Дагомея) — Ғарбий Африкадаги давлат. Атлантика океанининг Гвинея қўлтиғи соҳилида жойлашган. Маъмурий жиҳатдан 6 вилоятга бўлинади. Майд. 112,6 минг км2. Аҳолиси 5,5 млн. киши (1996). Пойтахти ПортоНово ш. (президент ва ҳукумат қароргоҳи Котону ш.да).

Давлат тузуми. Б. — республика. Амалдаги конституция 1990 й.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент, у 5 й. муддатга сайланади, яна бир муддатга қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимият — бир палатали парламент — Миллат мажлиси. Ижроия ҳокимиятни президент бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Б. қирғоқлари кам парчаланган. Соҳил бўйида денгиздан ажралиб ҳосил бўлган бир қанча саёз қўллар бор. Б. майдонининг кўп қисми—500 м баландликкача бўлган плато. Энг баланд жойи—635 м (шим. ғарбдаги Атакора тизмасида). Жан.да кенглиги 50—100 км бўлган соқил бўйи паёттекислиги бор. Маъдан бойликлари яхши ўрганилмаган. Нефть, темир рудаси. олтин, олмос конлари бор. Иқлими — экваториал иқлим. Январда ўртача ҳарорат 24°, июлда 30°. Йилига 1000—2000 мм ёгин ёғади. Асосий дарёси — Веме, қуйи оқими кема қатновига яроқли. Қизғиш латерит тупроқлар кўп. Ўсимликлари асосан баланд бўйли ўтлар ўсадиган саванналардан, соҳил бўйи доимий яшил сернам тропик ўрмонлардан иборат бўлиб, у мамлакат ҳудудининг 20% ни эгаллайди. Саванналарда қарқидон, коплан, сиртлон ва б.лар бор.

Аҳолиси. Б.да асосан фон, махе, ажа,

иви, аизо, филопи. фульбе, со.мба, бариба каби этник гуруҳдаги халқлар яшагиди. Асосий этник гуруҳ фон ёки даё мейанлар бўлиб, улар барча аҳолининг 25% ни ташкил қилади ва мамлакат жан. да яшайди. Шаҳарларда европаликлар (асосан, французлар), сурияликлар, ливанликлар ва б.лар учрайди. Расмий тили — француз тили. Аҳолининг 70% маҳаллий анъанавий динларга эътиқод қилади; 15% христианлар, 13% мусулмонлар. Энг катта шаҳарлари — Котону, ПортоНово, Абомей.

Тарихи. Пойтахти Або.виеі бўлган Дагомея қироллиги 17-адан 19-а. бошларигача Шим. Бенинда ҳукм сурди ва европаликлар б-н кул савдоси туфайли катта даромад олиб турди. 1851 й.да французлар қироллик б-н савдо шартномаси туздилар ва астасекин Дагомея устидан назорат ўрнатдилар. 1890—93 й.ларда Франция бу ҳудудни босиб олди. 1904 й.да Дагомея Франция Ғарбий Африкаси таркибига киритилди. Мамлакат аҳолисининг мустамаккачиларга қарши доимий кураши натижасида у 1958 й.да Франция Ҳамжамияти таркибида мухториятга эга бўлди. 1960 й.да тўлиқ мустақилликка эришди ва Дагомея Республикаси деб номланди.

Мамлакатда этник гуруҳларнинг кўплиги ҳаддан ташқари сиёсий беқарорликка олиб келди, натижада фуқаро ва ҳарбий ҳокимиятлар тез-тез алмашиб турди. 1970 й.даги сайлов натижасида мамлакат шим. ва жан. вакилларидан иборат президентлик кенгаши сайланди. Бироқ, 1972 й.даги ҳарбий тўнтариш натижасида инқилобий ҳарбий кенгаш тузилди. Бу кенгаш марксизм-ленинизм мафқурасига амал қилиб, социалистик йўлдан боришини эълон қилди. 1975 й.да мамлакат Б. Халқ Республикаси деб атала бошлади. 1977 и. конституциясига биноан 1979 й.да Инқилобий ҳарбий кенгаш тарқатиб юборилди ва сайлов ўтказилди. Мамлакат 1990 й.дан бошлаб

Б. Республикаси деб аталадиган бўлди. 1996 й.да кўп партиялик асосида президент сайланди. Б. 1960 й.дан — БМТ аъзоси. 1992 и. 14 янв.да ЎзРнинг суверенитетини тан олган. Миллий байрами—1 авг.—Мустақиллик эълон қилинган кун (1960).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. «Бениннинг уйғониши» партияси (1990), Демократия ва тараққист учун миллий иттифок партияси, «Умумий ишимиз» партияси, Демократик янгиланиш партияси (1990), Социалдемократик партия. Демократия ва миллий бирдамлик учун иттифок партияси, Янгиланиш ва ривожланиш учун ҳаракат жабҳаси партияси (1990). Касаба уюшмалари: Б. меҳнаткашлари касаба уюшмалари миллий бирлашмаси, Мустақил касаба уюшмалари маркази.

Хўжалиги. Б. — аграр мамлакат. Қ. х. пахта етиштиришга ихтисослашган (йилига 70 минг т). Пальма ёш, тамаки, маккажўхори, шоли, тарик, ямс, ер ёнғок, дуккақиллар, банан, манго етиштирилади. Ййлов чорвачилиги яхши ривожланган: қорамол, қўй ва эчки ҳамда парранда боқилади. Балиқ овланади. Ўрмонларида қимматбаҳо ёғоч тайёрланади.

Саноати заиф. унинг ялпи миллий маҳсулотдаги улуши 9% га ҳам етмайди. Мамлакатда асосан қ. х. хом ашёсини қайта ишлайдиган корхоналар бор. Побе, Котону ва б. шаҳарларда пальма ёғи з-длари, ПортоНово ва Котону яқинида совун з-длари, шунингдек турли жойларда пахта тозалаш з-длари, тўқимачилик фкалари, чет элларда тайёрланган дет&тлардан автомобиль ййгиш корхоналари, цемент ва электр лампа з-длари, бинокорлик материаллари корхонаси бор. 45 млн. кВтс электр энергияси ишлаб чиқаради. Ҳунармандчилик ривож топган. Асосий саноат марказлари — Котону, ПортоНово, Параку. Т. й.лар (уз. 578 км), автомобиль йўллари (уз. 8,4 минг км), жумладан қағиқ қопламали йўллар мавжуд. Котонуда денгиз порти

ва халқаро аэропорт бор. Б.дан четга пахта, пальма ёғи, тамаки чиқарилади. Четдан турли машина ва асбобукуналар, кенг истеъмол моллари, озиқ-овқат, тўқимачилик ва нефть маҳсулотлари келтирилади. Ташқи савдодаги асосий мижозлари: Франция, АҚШ, Германия. Пул бириги — Африка франки.

Маорифи. 1972 й. Б.да мажбурий бепул бошланғич таълим жорий этилди. Олий таълимни Котону ун-ти (1970 й. ташкил этилган) ва чет элларда оладилар. Бир қанча и. т. институтлари, ПортоНовода Миллий кутубхона, Котонуда унт кутубхонаси ва музей, Абомейда тарихий музей бор.

Магбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. «БенинПресс энформасьон» — Бенин пресс агентлигининг ҳафталик бюллетени, «Журнал офисьел де ла Републик дю Бенин» жур., «Круа дю Бенин», «Газет дю Гольф», «Насьон» («Миллат»), «Травайер» («Меҳнаткаш») газ.лари нашр этилади. Бенинпресс ҳукумат ахборот агентлиги (1973 й.дан), Б. радиоэшиттириш ва телекўрсатув ҳукумат бошқармаси (1975 й.дан) мавжуд.

Адабиёти. Б.да яшовчи халқлар бой ва рангбаранг оғзаки ижод намуналарини яратганлар. Фон халқларининг оғзаки ижодиёти бирмунча яхши ўрганилган. Унда эртақлар, мақол ва маталлар б-н бир қаторда Б. давлати тарихини акс этирувчи афсоналар катта ўрин олади. Замонавий адабиёт француз тилида 20-а. 30-й.ларида шаклланди. П. Хазуменинг «Догисими» тарихий романи (1937, Франция академиясининг мукофоти), М. Кенумнинг «Мамлакатдаги вазият» (1938), «Уч африка афсонаси» ва б. асарлари яратилди. Миллийозодлик ҳаракати йилларида А. Тевоёжрнинг «Даргазаб Африка» (1958), О. БелиКенумнинг «Абадий тузоқ» (1960), П. Жоакиннинг «Негр ҳикоя қилади» (1954) тўплами ва б. асарлар яратилди. Мустақилликка эришилгандан сўнгги

даврда шеърят етакчи ўрин одди. П. Жоакин, Р. Хазуме («Африка гуллари» шеърый тўплами, 1966) шуҳрат қозонди. Р. Догбенинг «Моно сувлари» (1963), «Маҳкумлар кирғоғи» (1964) асарларида ватанпарварлик, инсонийлик, урушга нафрат гоёлари каламга олинган. Драматургия ривожлана бошлади. Ж. Плийнинг «КондоАкула» тарихий драмаси (1966) француз мустамлакачиларига қарши курашга бағишлапган. Ижтимоий иллатлар (порахўрлик, тўрачилик)ни фош этувчи «Шахсий котиба» комедияси (1973)да Ғарбий Африка драматургияси учун янги «ишлаб чиқариш» можароси тасвирланган. Ахлоқийдиний масалаларига оид «Бахтнинг қўлга киритилиши» эссеси (1982), «Ошиқ шимпанзе» ҳикоялар тўплами (1977) ҳам унинг қаламига мансуб. 1980 й.да Бенин шеърятини анталогияси нашр этилди.

Меъморилиги, тасвирий санъати, театри. Б.даги турар жойлар тўғри бурчакли ёки доира шаклида гуваладан қурилган, томи похол ёки хашак б-н бўғотли қилиб ёпилган. Сарой ва ибодатхоналар ҳам шу тарзда, аммо каттароқ қилиб қурилган. Қишлоқ ва шаҳарчалардаги иморатлар тартибсиз жойлашган. Кейинги ўн йилликларда Б. пойтахти — ПортоНовода янги кўкаламзор шоҳ кўчалар барпо этилди, айрим жамоат бинолари, 1 ва 2 қаватли турар жойлар қурилди. Уларни қуришда анъанавий меъморий шакллардан, нақшлар ва ёғоч ҳайкаллардан фойдаланилган. Бой ва ўзига хос бадийий хунармандчилик қадимдан юксак даражада бўлган: кулолчилик, қуювчилик, ёғоч ўймакорлиги, фил суягидан турли буюмлар яшаш, каштачилик, матога нақш ва гул солиш санъати азалдан ривожланган. Мум моделларга бронза ва қумушдан одамлар ҳамда жониворларнинг тасвирлари, ов манзаралариўи тушириш расм бўлган. Б. театр санъатига лийн урфодатлар ва расмрусумлар, имоишоралар

(паитомималар) ва ш. к. асос бўлган. 20-а. да сшларнинг тўгараклари пьесаларни сақналаштира бошлади. Драма ва опера театрлари ташкил этилди.

БЕНИН-СИТИ — Нигерия жан.даги шаҳар. Бендел штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 203 мингкиши (1991). Автомобиль йўллари тугуни. Табиий каучукни қайта ишлаш, шина и. ч. корхоналари, ёғочозлик, мебель фкалари бор. Синтетик гиламлар тайёрланади. Савдо маркази (пальма мағзи ва мойи, кола ёнғоғи, какао, каучук, қимматбаҳо ёғоч). Хунармандчиликда ёғоч ва фил суягини ўйиб ишлаш ва б. ривожланган. Унт бор. Шаҳар яқинидан нефть қазиб олииади. Ўрта асрларда (Буюк Бенин) ва 19-а. охиригача Бенин давлати пойтахти булган. 15—17-а.ларда бадий хунармандчилиги, айникса қуйма бронза ҳайкаллари б-н машҳур бўлган.

БЕНЛАТ, фундазол — ўсимликларни замбуруғли касалликлардан ҳимоя қилишда ишлатиладиган кимёвий препарат (сингиб таъсир этувчи фунгицид). Бир оз кўланса хидли оқ кристалл модда, сувда ва ёғларда эримайди. 50% ли гўлланувчан кукун ҳолида ишлаб чиқарилади. Қанд лавлаги, бодринг, помидор, бўғдой, олма, нок, ток ва б.ларнинг уншудринг, антракноз, аскохитоз, калмараз ва б. касалликларига қарши курашда 0,5—0,8 кг/га миқдорда суспензияси пуркалади.

БЕНОНИ — ЖАРдаги шаҳар, Трансвааль провинциясида, Йоханнесбург ш. ёнида. Аҳолиси 100 мингдан зиёд (1990). Т. и. тугуни. Олтин қазиб олиш маркази. Электротехника асбоблари ишлаб чимрилади. Қора металлургия, тўқимачилик, металлсозлик ва машинасозлик саноати ривожланган. Шаҳарга 1904 й.да асос солиingan.

БЕНТАЛ (ииг. benthal, юн. benthos

— чуқурлик) — океан, денгиз, кул ва сув омборларининг турли организмлар яшайдиган туби, сув тубидаги организмлар маконн Сув остида яшайдиган ўсимлик ва ҳайвонлар бентосорганизмлар деб аталади. Сув ҳавзаларининг ёритилиш шароити ва сув босими турли чуқурликларда бир хил бўлмаслиги туфайли океан ва денгизлар Б.и бир неча вертикал зоналарга бўлинади.

БЕНТАМ (Bentham) Иеремия (1748.15.2 Лондон 1832.6.6) инглиз файласуфи, ахлоқшуноси. Утилитаризмнинг таникли вакили. Б. фикрича, ахлоқ, шунингдек қонунчилик — инсон хаттиҳаракатларини бошқариб туриш санъатидан иборатки, улар кишиларга имкон қадар бахт келтирсин. Инсон ҳаётининг олий мақсади кўп одамларни иложи борича бахтли қилишдир (альтруизм). Б. адабиётга «интернационал» («байналмилал») тушунчасини киритган. Асосий асарлари: «Ахлоқ ва қонунчилик асосларига муқаддима» (1830), «Деонтология ёки ахлоқ ҳақидаги фан» (1834).

БЕНТОНИТЛАР, бентонитли гиллар — асосан монтмориллонит гуруҳига мансуб минераллардан иборат гиллар. Баъзан тошеовун ҳам дейилади. Б. таркибига монтмориллонитдан ташқари гидрослюда, каолинит, палигорскит, цеолитлар ва б. ҳам киради. Б. вулканик туф ва кулларнинг сувда, асосан денгиз ҳавзаарида дигенетик ўзгариши натижасида (к. диагенез) ҳосил бўлади. Б. кристалл тузлиши қатқат, кўп сув шима оладиган булганлиги учун сув таъсирида кўпчийди. Б. саноатда бурғи қоришмаларини тайёрлашда, металлургияда, шунингдек тиббиёт ва б. соҳаларда ишлатилади. Б. Ўзбекистонда (Шўрсув, Азқамар, Кўқайти, Дехқонобод), шунингдек Грузия, Озарбайжон, Украина (Қрим я. о.), Россия (Татаристон), Қозоғистонда

учрайди. Қримда Б.ни кил (гил) деб атайдилар.

БЕНТОС (юн. benthos — чуқурлик) — денгиз ва чучук сув ҳавзалари тубидаги балчикда ва унинг устида яшайдиган организмлар. Б. ўсимликлар (фитобентос) ва ҳайвонлар (зообентос) Б.га ажратилади. Зообентос ўз навбатида лойкада яшайдиган ҳайвонлар — инфауна (кўп туклилар, икки паллали моллюскалар, эхиуридлар, сипункулидлар, айрим игнатерилилар ва б.)га, лойқа устида ўрмалаб юрувчилар — онфауна (кўп туклилар, моллюскалар, игнатерилилар, қисқичбақасимонлар), субстратга ёпишиб яшовчилар — эпифауна (ғовак танлилар, гидроидлар, актиниялар, Кораллар, мшанкалар, денгиз ёпгоқчалари, айрим иккипаллалилар). сув туби яқинида сузиб юрадиган, баъзан сув тубига тушиб турашган нсктобентос (креветкалар, мизидлар, айрим голотуриялар, сув туби баликлари ва б.)га ажратилади. Танасининг ўлчами бўйича Б. макробентос (5 — 10 мм ва ундан йирикроқ органпзмлар), мейобентос (0.5 мм дан 10 мм гача) ва микробентосга (0.5 мм дан кичик) бўлинади. Денгизнинг саёз қисмида фитобентос асосан макрофитлар (сув ўтлари)дан, чуқур қисмида эса ҳайвонлар ва бактериялардан иборат. Денгизларда Б. биомассаси чуқурлик ортиши б-н камайиб боради. Денгиз тубининг 8% ни ташкил этадиган соҳил бўйи сувлари (чук. 200 м гача) биомассасига денгиз биомассасининг 60%, аксинча сув тубининг 3Ғ4 қисмига тенг бўлган абиссал қисмига 10% биомасса тўғри келади. Океан Б. ялпи биомассаси 10—12 млрд. т га тенг. Чучук сувларда Б. сон ва турлар жиҳатидан нисбатан хилмаҳил бўлмайди. Зообентос таркибига ҳар хил умуртқасиз ҳайвонлар, фитобентосга сув ўтлари ва гулли ўсимликлар киради. Б. кўпчилик баликлар ва б. ҳайвонлар учун озиқ ҳисобланади.

БЕНУА Алексей Леонтьевич (1838, Петербург—1903, Красноводск) — рус меъмори. Петербург БАни тугатган (1865). 1874 й.дан Тошкентда Сирдарё вилояти меъмори лавозимида ишлаган. Тошкентда Европача шаклдаги купгина бинолар Б. лойиҳаси асосида қурилган: Ўқитувчилар семинарияси ва унинг черкови (1881, сақланмаган), Лютеранлар черкови — Кирха (1892—1906), шаҳар боғида Хунармандчиликаноат кўрғазмаси (1890) павильонлари ва б.

БЕНЬКОВ Павел Петрович [1879.8(20).12, Қозон1949.16.1, Самарқанд] — рассом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1939). Қозон Бадиий билим юртида (1896—1902), Петербург БАда (1901—06, Д. Н. Кардовскийдан), Парижда рассом Р. Жулианнинг хусусий академиясида (1906) таълим олган. Италия, Испания, Францияга сафар қилган. «Ковалевский болаларининг портрети», «Рассом аёл портрети» ва б. асарлар, Қозон Катта театрининг «Руслан ва Людмила», «Кармен», «Аида» каби мумтоз опералари, «Олия Бону». «Тоҳир ва Зухра» кабн спектаклларига декорация чизгилари яратди (1913—28). 1929 й.дан Самарқандда. 1930 й.дан Самарқанд Бадинй билим юртида ўқитувчи. Асарларида, айникса, 30-й. лар ўрталарида яратган мавзули мужассамотларида Ўзбскстонни, унинг қад. шаҳарлари киёфаси, ўзига хос иклими, серкуёшлилигини, ўзбек миллати маданиятини, кишиларини ёрқин бўёқларда гавдалантирди («Бухоро тими», 1929; «Хивалик қиз», 1931; «Дугоналар», 1940; «Қаҳрамоннинг онаси», 1942; «Жангчига совға», 1945; «Дуторчи қиз», 1947). «Бухорода ошхона» (1929), «Эски Бухоро» (1931), «Минораи калон» (30-й.лар), «Кўча» (1943), «Регистондаги чойхона» (1944) асарлари Ўзбекистоннинг мумтоз меъморий обидалари ва манзараларига бағишланган. Портретлар,

Самарқанднинг куча ва боғлари, бозор ва ҳовлилари, майдон ва чойхоналари, улардаги ҳаётнинг ўзига хос гўзаллигини ёрқин ва ҳаётий ифодаловчи асарлар ҳам яратган. Ўзбекистонда тасвирий санъатни шакллантиришда, миллий кадрлар етиштиришда хизмати катта. 1949—97 й.ларда Республикарассомлик билан юрти Б. номи б-н аталган.

Ад.: Никифоров Б. М., Павел Петрович Беньков, М., 1967; Беньков П. П., Переписка. Воспоминания, Т., 1981.

БЕНЬЯМИНОВ Сасон Гаврилович (1929.23.4, Бухоро) — опера хонандаси (лирик баритон), Ўзбекистон халқ артисти (1973). Тошкент консерваториясиш тугатгач (1954), Навоий номидаги опера ва балет театри яққохони (1962—85). 1960—79 й.лар Тошкент консерваториясида, 1979 й.дан Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида педагог ва хонандалик (анъанавий ижрочилик) кафедраси мудири (198086). Ўзбек, Ғарбий Европа, рус композиторлари операларида 40 дан ортиқпартия ижро этган: Бўрон (М. Ашрафий, С. Василенко, «Бўрон»), Ҳамза (С. Бобоев, «Ҳамза»), Шох Баҳром, Нуъмон (М. Ашрафий, «Дилором»), Ҳожи дарға (С. Юдаков, «Майсаранинг иши»), Роберт, Онегин (П. Чайковский, «Иоланта», «Евгений Онегин»), Фигаро (Ж. Россини, «Севилья сартароши») ва б. Репертуаридан ўзбек композиторларининг асарлари ўрин олган. Ижрочилик услубида миллий ва Ғарб опера хонандалик анъаналари узвий ифодасини топган. 1995 й.дан Исроида яшайди.

БЕОТИЯ ИТТИФОҚИ — Фива бошчилигидаги юнон давлатларининг Беотиядаги (Ўрта Юнонистондаги вилоят) федерацияси (мил. ав. 6-а. — мил. ав. 146 п.). 4-а.да Пелопид ва Эпаминонд даврида — Юнонистондаги энг қудратли сиёсий куч. 338 й. тарқатиб юборилган, 3—2-а.ларда қайта тикланган, мил. ав. 146 й. Юнонистон Рим томонидан босиб

олингач, барҳам топган.

БЕППУ — Япониядаги шаҳар. Аҳолиси 130 минг киши (1990). Кюсю о.нинг шим.шарқидаги порт. Рангли металлургия, кимё, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Шаҳар ва унинг агрофида сульфидли, натрийхлорли ва б. хил иссиқ (100°) минерал булоқ кўп. Бальнеология ва вулканология и. т. институтлари мавжуд. Туризм ривожланган. Беморлар иссиқ ва нам кумга кумилиб даволанади.

БЕПУШТЛИК, туғмаслик, туғдира олмаслик — вояга етган организмнинг наел (авлод) қолдиришга ожизлиги. Одамда — бир маромда (нормал) жинсий ҳаёт кечириб, бўйида бўлишдан сакланиш воситалари (контрацепция)дан фойдаланмай, камида 2 йил бирга туриб фарзанд кўрмаслик Б. ҳисобланади. Б. эркакларда ҳам, аёлларда ҳам учрайди. Эркаклардаги Б. — туғдира олмасликка жинсий аъзоларнинг туғма нуқсони (қ. Крипторхизм), яллиғланиш касалликлари ёки уларнинг шикастланиши (қ. Орхит, Эпидидимит), жинсий майлнинг сустлиги, шунингдек эндокрин система фаолиятининг ўзгариши, уруғ суюёушги (сперма)да сперматозоидлар (жинсий хужайралар) бўлмаслиги ёки уларнинг уруғлантира олиш хусусиятининг йўқлиги сабаб бўлади. Аёллардаги Б. — туғмасликка бачадон, тухум йўллари, тухумдон ва найларнинг яллиғланиши, сўзак, жинсий аъзолар сили; ички секреция безлари (тухумдон, калқонсимон без, буирак усти бези ва б.) фаолиятининг бузилиши, балоғатга етиш даврида инфекцион касалликлар б-н оғриш натижасида марказий нерв системасида рўй берган жиддий ўзгаришлар, жинсий аъзоларнинг етилмай қолиши — инфантилизм сабаб бўлиши мумкин. Яллиғланиши туфайли бачадон найларининг битиб қолиши, тешигининг жуда торайиб кетиши сабабли аёл тухум хужайраси

эркак жинсий ҳужайраси (сперматозоид) б-н учраша ва уруглана олмайди ёки уругланган тухум ҳужайранинг бачадонга утиши кийинлашади. Б.да эрхотин тиббий кўриқдан ўтказилади. Б.ни иложи борича барвақт аниқлаб, сабаблари бартираф қилинса яхши натижага эришиш мумкин. Б.ни врач даволайди. Яллиғланиш жараёни б-н боғлиқ бўлган Б.да физиотерапия ва курортларда даволаниш айн икка муҳим. Эндокрин системасидаги ўзгаришлар туфайли Б. рўй берганда физиотерапия, курортларда даволаниш б-н бира гормонал доридармонлар ҳам буюрилади. Б.нинг олдини олишда жинсий аъзоларнинг яллиғланиш касалликларини ўз вақтида аниқлаб даволаш, абортга йўл қуймаслик, шахсий ва жинсий озодлик тартибларига катъий амал қилиш лозим.

БЕРАНЖЕ Пьер Жан (1780.19.8 Париж—1857.16.7) — француз шоири. Аввал классицизм услубида, кейинчалик халқ кўшиқлари йўлида ижод этган. «Ахлоқий кўшиқлар» (1816), «Кўшиқлар» (1821), «Нашр этилмаган кўшиқлар» (1828) шеърӣй тўпламлари бор. Наполеон тузумини ҳажв остига олган («Кирол Ивето», 1813). 1821 ва 1828 йларда дин ва жамият ахлоқини таҳқирлашда («Капуцинлар», «Панох фариштаси»), шунингдек киролни мазах қилгани («Наваурра шахзодаси» ва б.) учун айбланиб ҳибсга олинган. Хаёлий социализм гоёсига қўшилган («Телбалар»). Шеърлари ўзбек тилида эълон қилинган.

БЕРАР — Марказий Хиндистондаги тарихий вилоят. 1490 и. бу ҳудудда Баҳманийлар давлатидан ажралиб чиққан Б. султонлиги вужудга келган. 1572 й. Ахмаднагар султонлиги томонидан босиб олинган. 17-а. Б. Бобурийлар давлатига қўшиб олинган. 18—19-а. бошида қисман Ҳайдаробод, қисман маратҳаларга тобе бўлган. 1853 й. инглизларнинг ОстИндия компаниясига қарам бўлиб қолган.

Хиндистон Республикасида Б. 1960 й.гача Бомбей штати, 1960 й.дан Махараштра штати таркибига киритилган.

БЕРБЕРА — Сомали шим.ғарбидаги шаҳар. Аҳолиси 65 миғтг киши (1981). Мамлакатнинг Адан қўлтиги соҳилидаги йирик порти, Б. орқали чорва моллари ва тери хом ашёси араб мамлакатларига экспорт қилинади. Автомобиль йўллари тугуни. Балиқ овланади. Цемент 3-ди бор. Б. атрофидан гипс ангидриди, қурилиш саноати хом ашёлари олинади. Б.дан жан. да ниобий рудалари топилган.

БЕРГ (Berg) Альбан (1885.9.11— Вена— 1935.24.12) — австрия композитори, мусикадаги экспрессионизмнинг энг йирик вакиллари. 1915—18 й.лар ҳарбий хизматда бўлиб, Ёжаҳон уруши таъсирида унга катта шухрат келтирган «Воцтек» операсини яратган. Асарларида биринчи бўлиб 20-а.да оммавий тус олган додекафония композиторлик техникаси ва анъанавий тоналлик услубини узвий боғлашга муяссар бўлган, узлуксиз янгрочви куйлар ва уларга монанд энг замонавий гармония бирлашмаларини муайян жанр ҳамда шакллар заминига мослаган.

Ад.: Тараканов М., Музыкальный театр Альбана Берга, М., 1976.

БЕРГ (Berg) Пол (1926)—америкалик биокимёгар. Оксиллар биосинтезида РНК транспорацияси ролини текширган. 2 ҳар хил вирусдан ДНКнинг рекомбинант молекулишини ҳосил қилиб, шу вирус лар асосида индивидуал генлар тузилишини тадқиқ этган. Нобель мукофоти лауреати (1980, ҳамкорликда).

БЕРГАМО — Италия шим.даги шаҳар, Бергамо провинияси маъмурий маркази. Аҳолиси 118 минг киши (1990). Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Электрометаллургия, қурилиш ва қ. х. машинасозлиги, кимё, цемент,

тўқимачилик саноати, ёритиш асбоблари и. ч. корхоналари мавжуд. Географик харита ва атласлар тайёрланади. Унт, Каррара академияси суратлар галереяси бор. СантаМария Мажоре черкови (12—18-а.лар) сақланган. Г. Доницетти ватани.

БЕРГЕН — Норвегия жан.ғарбидаги шаҳар. Шим. денгиз соҳилидаги порт. Хордаланн фюлькесининг маъмурий маркази. Муҳим транспорт йўллари тугуни. Т. и. станцияси. Аҳолиси 213 минг киши (1991). Кемасозлик, машинасозлик, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Б. яқинида йирик нефтькимё саноати мажмуаси бор. Балик, овланади па балиқ маҳсулотлари экспорт қилинади. Унт, савдо мактаби бор. Ўрта асрларда шим.ғарбий Европанинг йирик савдо марказларидан бири бўлган. Қирол қалъаси қолдиқлари (13-а.), Розенкранц минораси (16-а.), Мария черкови (12-а.), композитор Э. Григ уймузейи каби мсьморий едгорликлар сақланган. Шаҳарга 1070 й.да асос солинган.

БЕРГСОН (Bergson) Анри (18591941)— француз файласуфи, интуитивизм ва ҳаёт фалсафаси намояндаси. Колледж де Франс проф. (1900). Франция академияси аъзоси (1914). Б. фикрича, ҳақиқий ва бошланғич реаллик—метафизиккосмик жараён, «хаётий шиддат», ижодий эволюция сифатидаги ҳаётдир; у интеллектга қарамакарши бўлган интуиция воситаси б-н эришиладиган «давомийлик»дан таркиб топган; материя, онг, хотира, рух — «давомийлик»нинг турли хилатларидир. Б. жамиятдаги ҳукмронликни ва итоат қилишни «табиий» ҳолат, урушни муқаррар суратда юз берадиган «табиат қонуни», деб ҳисоблади. Асосий асарлари: «Онгнинг бевосита маълумотлари» (1889), «Материя ва зеҳн» (1896). «Ижодий эволюция» (1907), «Ахлоқ, ва диннинг икки манбаи» (1932). Нобель мукофоти лауреати (1927).

БЕРДАНКА — милтик. Калибри 10,67 мм, оғирлиги 4,9 кг, отиш узоқлиги 4000 қадам. Америкалик полковник Х. Бердан ишлаб чиққан; 19-а. 60-й.ларида рус ҳарбий муҳандислари А. П. Горлов ва К. И. Гуннуслар такомиллаштирган. Шундан сўнг АҚШда «рус милтиги» номини олган. 19-а. 70— 90-й.ларида рус қўшинларининг асосий қуроли ҳисобланган. 1891 й.дан бошлаб Б. ўрнига рус ихтирочиси С. И. Мосин милтиғи ишлатилган.

БЕРДАҚ (тахаллуси; асл исми Бердимурод Қаргабой ўғли) (1827— Мўйноқ тумани—1900)—шоир, қорақалпоқ адабиёти асосчиси. Аввал овул мактабида, сўнг мадрасада таҳсил кўрган. Алишер Навоий, Фузулий, Махтумқули ва қорақалпоқ шоири Кунхўжа асарларини чуқур мутолаа қилган, улардан ўрганган. У тарихни ва халқ, оғзаки ижодини яхши билган. Б.нинг лирик шеърларида, достонларида қорақалпоқ халқининг 18— 19-а.лардаги ижтимоий ҳасти ўз ифодасини топган. У ўз даври воқеаларига, ижтимоий муносабатларга зукко шоир сифатида баҳо беради. Асарларида тенглик, инсонпарварлик, адолат ва ватанпарварлик ғоялари илгари сурилади. Б. ижодиди меҳнаткаш халқнинг аҳволи асосий мавзудир («Бўлган эмас», «Солиқ», «Бу йил», «Умрим» ва б.). Шоир қақиқат учун, меғнаткаш омманинг бахти ва келажаги учуй фидокор курашчиларни орзу қилади («Халқ учун», «Менга керак» ва б.). Тарихни мавзудаги «Авлодлар», «Омонгелди», «Азадосбий», «Эрназарбий» асарларида шоир халқ қахрамонларипи фаҳр б-н куйлайди. Б.нинг «Авлодлар» асари тарихий воқеалар солномаси бўлиб, қорақалпоқ халқи б-н бошқа туркий халқлар ҳаётидаги муштарақ воқеалар қаламга олинади, қабила ва халқларнинг келиб чиқиши ҳақидаги фиқолари баён қилинади. Б. баъзи таъмагир руҳонийларнинг кирдикорларини фош

этади («Яхшироқ», «Шекилли» ва б.), аёллар ҳуқуқини ҳимоя қилади, ёшларни ватанни севишга, маърифат чўққиларини эгаллашга чақиради («Ўғлимга», «Аҳмоқ бўлма» ва б.).

Шеърый мушоҳадалари ва ҳаётга қарашларда Б. меҳнатқашларнинг бахтиёр яшашини орзу қилди. Б. халқни бахтли қилиш ҳақида ўйлар экан, Аллоҳдан мадад сўрайди («Ёрдам бер»), бахт ҳақида фикр юритади («Издадим»), одил подшоини орзу қилади («Керак»), бахтиёр яшайдиган жамяят қурилишига умид қилади. Б. ижоди халқ оғзаки адабиёти анъаналарига яқин туради. Ижоди серқирралиги, асарларининг ғоявий ва бадиий юксаклиги б-н қорақолпоқ адабиёти тарихида асосий мавқени эгаллайди. Унинг кўпгина асарлари ўзбек ва б. халқлар тилларига таржима қилинган. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистонда Б. таваллудининг 170 йиллиги кснг нишонланди (1998). Тошкент ш.даги хисбонлардан бирига Б. номи берилди ва бюсти ўрнатилди. Шоир тугилган жой — Бўзатовда ҳам бюсти ўрнатилган (1998). Нукус ш.да Б.га ҳайкал қўйилган, мусиқити драма театри, кўча ва мактабга Б. но.ми берилган.

Ас: Танглаулы шиғармалари, Нокис. 1956; Танланган шеърлар, Т., 1958; Шеърлар, Т., 1976.

Ад.: Курбонбоев Б., Бердақ ва ўзбек адабиёти, Т., 1986.

БЕРДИ БАХШИ (Бердиёр Пиримкул ўғли) (?—?)—ўзбек халқдostonчиси. 19-а.нинг 2-ярми ва 20-а.нинг 30-й. ларида Тошкент вилояти Пискент тумани Эвалак қишлоғида яшаб ўтган. Ундан биргина «Алпомиш» достони 1926 й.да ёзиб олинган (Ўзбекистон ФА Адабиёт ин-тида сақланади). Бу дoston мазмуни ва сюжети йўналиши жиҳатидан бошқа вариантларга ўхшасада, бадиий шакли жиҳатидан ишқийромантик дostonларга яқин туради. Дostonчи услубида чиройли тасвирлар ва лиризмга, халқ қўшиқлари ва ўланлари шеърый безакларига,

самимий юмор ва комизмга ўта мойиллик сезилиб туради. Бу ҳол ўтмишда Оҳангарон ва Пискент атрофларида ўзига хос дostonчилик мактаби бўлганлигини тасдиқлайди.

Ад.: Алпомиш [Сўз боши ва изоҳлар б-н нашрга тайёрловчи Т. Мирзаев], Т., 1969.

БЕРДИЕВ Эгамкул (1947.1.4, Бўка тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент пед. ин-тининг табиётгеогр. ф-тини тугатгаў (1972). 1965—78 й.ларда Бўка туманидаги мактабларда бош етакчи, биол. ўқитувчиси, мактаб директори ўринбосари, 1978 й.дан 16мактаб директори. Б. ўз иш фаолияти даврида ўқувчиларни янги педагогик технология тамойиллари асосида ўқитилишига эришмоқда. Унинг ташаббуси б-н мактабда туман халқ таълими тараққиёти ҳақида ҳикоя қилувчи музей очилган; унда 700 га яқин экспонат акс эттирилган.

БЕРДИЕВА Бувигул (1954.18.3, Жомбой тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Самарқанд 1пед. билим юртини тугатган (1974). 1975 й.дан Жомбой туманидаги 1мактаб бошланғич синф ўқитувчиси. Б. ўқувчиларга давлат таълим стандартлари асосида кўргазмали қурооллардан унумли фойдаланган ҳолда билим беради.

БЕРДИЁР МАСХАРА (Диёров Бердиёр) (1884—Шахрисабз тумани Чопиқ қишлоғи—1967) — ўзбек халқ анъанавий театр актёри. Мизроб масхаранинг шоғирди. Репертуарида 40 га яқин оғзаки ҳажвия, муқаллид, ҳажвий қўшиқ ва ўйинлар бўлган. «Эшони раис», «Бўз дўкони», «Жувозқаш», «Ўғирлик», «Саргарош», «Тегирмончи» ва б. шулар жумласидан. Б. м. қаҳрамонлар хулқат ворини бўрттириб кўрсатган, ҳажвий вазиятга тезда киришиб, қаҳрамон киёфаси ва ҳолатини бсрилиб ифодалаш қобилиятига эга бўлган. Ҳажвий образлар

Б. м. ижодида алоҳида ўрин тутди.

БЕРДО — тўқув станогидан (дастгоҳидан) нинг асосий иш органларидан бири. Қадимдан газмоллар тўқишда қўлланилган. Б. бир-бирига параллел жойлашган бир неча темир пластинкалардан тароқ шаклида ясалди. Б. тўқув станогидан танда ипларини тўқима энига бир текис тақсимлайди, зичлаштиради, арқоқ ипини тўқима четига уради, мокини йўналтириб туради. Пластинкалар орасидан танда иплари ўтказилади. Б. тўқув станогидан батанига тикиб қўйилади. Б. тишлари (пластинкалари) зичлигига (ҳар 1 см га 2,5 дан 40 тагача тиш) қараб тўқилган гаҳама зичлиги ҳам ҳар хил чиқади.

БЕРДЯНСК (193958 й.ларда Осипенко) — Украинанинг Запорожье вилоятидаги шаҳар (1835 й.дан). Азов денгизи бўйидаги порт. Т. й. станцияси. Аҳолиси 135 минг киши (1999). «Азовкабель», «Южгидромах», «Азовсельмаш» 3-длари бор. Шиша тола, нефть мойлари ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат, енгил саноат корхоналари, педагогика инти, машинасозлик, тоқчилик ва виночилик техникумлари, тиббиёт билим юрти, бадиий ва ўлкашунослик музейлари мавжуд. Ёзи курук, иссиқ (июлнинг ўртача т-раси 24°), киши илик (янв.нинг ўртача т-раси — 4°), йилига 380 мм ёғин тушади. Шаҳардан 5 км нарида денгиз бўйида балчиқ б-н даволаш ва иклимий курорт жойлашган. Катталар ва болалар санаторийси, дам олиш уйлари ишлаб турибди. Б.га 1827 й.да асос солинган.

БЕРЕЗИН Илья Николаевич (1818.19.7.1896.22.5) шарқшунос. «Шарқ бўйлаб саёҳат» (1849—52) асарини ёзган. Бу асарида Эрон, Туркия, Закавказье, Доғистон бўйлаб қилган саёҳати (1842—45) даврида олган таассуротлари, шарқ мамлакатларининг табиати, халқининг яшаш шароитлари

ҳақида ҳикоя қилади. Шайбонийхон ва кўчманчи ўзбеклар тарихига оид «Тарихи гузида Нусратнома» асарини эски ўзбек тилидан рус тилига («Шейбаниада») таржима қилган. Россияда биринчи бўлиб (1858—88) Рашидуддиннинг «Жоме аттаворих» («Тарихлар мажмуи») асарининг биринчи жилдини рус тилига таржима қилган. Б. ўзбек, қорақалпоқ, татар ва бошқирд шеваларига оид бир неча асарлар ёзган.

БЕРЕЗИНА — Белоруссиядаги дарё, Днспрингунг ирмоғи. Уз. 613 км, ҳавзасининг майд. 24,5 минг км². Березина сув системасига қиради (Днепр ва Ғарбий Двина ҳавзаларини бирлаштиради). Ўртача сув сарфи 145 м³/сек. 505 км масофада кема қатнайди. Соҳилида Борисов, Бобруйск ш.лари жойлашган. 1812 й. нояб.да Наполеон I нинг армияси Б.ни кечиб ўтган. Б. соҳилларида 1920 и., 1941 й. ва 1944 й.ларда қаттиқ жанглар бўлган.

БЕРЕЗИНА ҚЎРИҚХОНАСИ — Белоруссиянинг Витебск ва Минск вилоятларидаги қўриқхона. Березина дарёси ҳавзасининг юқори оқимида. 1925 й.да ташкил этилган. Майд. 76201 га. Қўл ва ботқоқликлардан иборат. Қарағай, қандағоч ва қорақарағай ўрмонлари бор. Қундуз, бобр, лось, қобон яшайди. 1979 й.дан биосфера қўриқхонаси.

БЕРЕЗНИКИ (1933 й.гача Усолье-Соликамское) — РФ Пермь вилоятидаги шаҳар (1932 й.дан). Кама сув омбори соҳилидаги порт. Т. й. станцияси. Аҳолиси 197,6 минг киши (1999). Шаҳар яқинида 17-а.дан ишга туширилган ош тузи, калий ва магний туз конлари бор. Киме саноати маркази («Уралкалий», «Сода», «Азот» и. ч. бирлашмалари, кимё 3-ди ва б.), титанмагний к-ти, электротехника, металлсозлик, озиқ-овқат ва енгил саноат корхоналари мавжуд. Драма театри, ўлкашунослик музейи бор. 16 асрдаёқ туз олинган. 1883 й.да Россияда биринчи

сода 3-ди қурилган.

БЕРЕНДЕЙЛАР — рус йилномаларида 11-адан 12-а. охирига қадар тилга олинган туркий кўчманчи қабила. Б. номи баъзи тарихчилар (С. Плетнева) фикрига кўра «бояндурлар» номининг русча нотўғри аталишидир. 11-а.нинг 2-ярмида Б. бошқа туркий халқлар (бижанаклар, торклар) б-н бирга рус ерларининг жан. р-нларига (Киев, Переяслав князликларига яқин) келиб жойлашиб олган. Тахм. 1146 й.да булар битта қабилага бирлашиб, «қорақалпоқлар» («черные клобуки») деб аталган. Мўғуллар истилоси вақти (13-а. боши)да Б.нинг бир қисми Болгария ва Венгрияга бориб жойлашган, яна бир қисми Олтин Ўрда аҳолисига қўшилиб кетган.

БЕРИБЕРИ (сингалча *beri* — дармонсизлик), В, авитаминоз, алиментар полиневрит — овқатда В, витамин (тиамин) етишмаслиги ва унинг организмда ўзлаштирилиши бузилишидан пайдо бўладиган касаллик. 1910—30 й.ларда Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ҳам қайд қилинган. Бунга нуқул окланган (кепаксиз) гуруч ейиш сабаб бўлган. Касаллик сабабини Ява оролида ишлаб турган голландиялик врач Эйкман 1897 й.да аниқлаган. У товукларни сувда пиширилган тоза оқшоқ б-н боққанда шу касаллик рўй берган. Уларни гуруч кепаги б-н боққанда эса тузалган. Кейинчалик гуруч кепагида В, витамин борлиги аниқланди.

Касаллик асосан Жан., Жан.Шарқий ва Шарқий Осиё мамлақатларида учрайди. Бунда купроқ периферик нсрвлар зарарланиб (полиневрит), юрактомир системаси ва овқат хазми бузилади. мускуллар (айниқса оёқ, болдир мускуллари) атрофияси, шиши кузатилади; оёқ мускуллари қаттиқ оғриганлиги ва шишиб кетганлиги туфайли бемор товонини аяб, бармоқларига ва оёқ панжасининг ташқи

чеккасига таяниб юради. Касалликнинг олдини олиш учун кепакли жавдар ва бугдой нони, сули ёрмасидан пиширилган овқатлар буюрилади. Беморлар В, витамин препаратлари, ачитқи, ундирилган бугдой ва б. б-н даволанади.

БЕРИЛЛ — ҳалқасимон силикатлар кенжа синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи $Al_2Be_3(Si_6O_{11})$. Кристаллари олти қиррали призмалар шаклида. Шишасимон ялтироқ. Ранги яшил, сарғишоқ.. кулранг. Қаттиқлиги 7,5—8; с. оғ. 2,6—2,7. Б. пневматолитгидротермал конларда, пегматит, грейзенлар б-н бирга, кварцли ертомирлар ва б. жойларда учрайди. Таркибида хром бўлган тиник, яшил Б. зумрад. рангсизи, пуштиси воробьевит; зангори мовий тури аквамарин, тилларангсарғиши гелиодор дейилади.

Б.нинг зумрад ва аквамарин, гелиодор каби турлари қимматбаҳо тош сифатида заргарликда, рудалари металлургияда бериллий олиш да, тузлари сапоатнинг бошқа тармоқларида ва тиббиётда ишлатилади. Ўзбекистон, АҚШ, Колумбия, Мадагаскар, Украинада конлари топилган.

БЕРИЛЛИЙ (Beryllium), Be— кимёвий элемент. Менделеев да ври и системасининг II гуруҳига мансуб, тартиб раками 4, атом м. 9,012; кумушдек оқ, енгил ва қаттиқ металл. Табиатда битта барқарор изотоп ${}^9\text{Be}$ ҳолида учрайди. Француз кимёгари Л. Воклен 1798 й.да берилл минералидан ажратиб олинган оксиди BeO шаклида топган (Б.нинг номи ҳам шундан олинган). Ф. Вёлер б-н А. Бюсси 1828 й.да бир-биридан мустақил ҳолда металл Б.ни биринчи марта соф ҳолда олган. Б.нинг ер пўстидагм ўргача миқдори оғирлик жиҳатдан 610~4% га тенг. Денгиз ва океан сувларида эса 610~4~7 мг/л ни ташкил этади. Б.нинг 54 та минерали маълум. Улардан бериллнинг амалий

аҳамияти катта, фенокит, гельвин, хризоберилл, бертрандитнинг истикболи порлокдир.

Б. бериллий хлоридни электролизлаб олинади. Б.нинг икки (а ва (1) шакл ўзгариши маълум. а ва (5 Б. 1277° трада бир-бирига айланади. Б. гексагонал системада кристалланади.

Б.нинг зичлиги 1816 кг/м³, суюқланиш т-раси 1287°, қайнаш т-раси 247Г. Полинг буйича электр манфийлиги 1,5; атом радиуси 0.113 нм; ион радиуси Ве2К 0,030 нм, координацион сони 3 га тенг. Ҳавода сирти химояловчи ВеО пардаси б-н қопланиши туфайли Б. оксидланмайди. 800° дан юқори трада қиздирилганда тез оксидланади. Амфотерлиги б-н II гуруҳнинг бошқа мсталларидан фарққилади. Б. суюлтирилган кислота ва ишқорларда эрийди, шу жиҳатдан алюминийга ухшайди. Б. ишқорларнинг сувдаги эритмаларида эриганда, бериллатлар (мас, Na₂ВеО₂) ҳосил бўлади. Юқори трада аксари металллар б-н ўзаро таъсир этиб, бериллидларни ҳосил қилади.

Б. ф-торид ВеК ишқорий металллар ф-торидлари ва аммоний ф-торид таъсирида саноат учун катта аҳамиятга эга бўлган ф-торбериллатлар (мас, Na₂ВеF₄)НН ҳосил қилади. Б.нинг чанги ва учувчан бирикмалари жуда заҳарли. Б. самолётсозлик, ракета ва ядро техникасида, электротехникада рентген трубкалари тайерлашда мис, никель, хром, алюминий ҳамда темир қотишмаларига қўшимча сифатида қўлланилади. Б.дан нейтронлар маибаи сифатида фойдаланилади. Б.нинг тузлари ёруғлик техникасида ишлатиладиган люминофор моддалар таркибига қўшилади.

БЕРИЛЛИЙ БРОНЗАСИ — бериллийнинг мис б-н қотишмаси (к. Бронза).

БЕРИЛЛИЙ КАРБИД — бериллий б-н углероднинг кимёвий бирикмаси

(Ве:С). Б.к. бериллий кукунини графит б-н аралаштириб, 2100—2200° да қиздириб олинади. Ун дан юқори трада ўтадиган ядро реакиняларини сусайтирувчи восита сифатида фойдаланиш мумкин (к. Карбидлар).

БЕРИЛЛИЙ ОКСИД, ВеО бериллийнинг кислород б-н бирикмаси; оқ порошок, зичлиги 3025 кг/м³, суюқданиш т-раси 2578°, қайнаш т-раси 4300°. 2100° гача барқарорава 2100—2578° да барқарор Рмодификациялари мавжуд. Табиий шaroитда роятда кам (бромеллит минерали шаклида) учрайди. Сувда эрмайди, кислоталарда эриб, Ве2* тузларини ҳосил қилади (қиздирилган Б. о. фақат концентрлаиан Н2SO4 ва HF да, суюлтирилган Б. о. эса фақат Н F да эрийди). Ишқорлар б-н сувда эрийдиган тузлар (бериллатлар)ни куйдирилмагани 1000° дан юқори трада сув буги б-н таъсирлашиб, газ холидаги бериллий гидроксидни ҳосил қилади. Б. о. бериллий гидроксидни ски бериллий тузларини юқори ҳароратларда парчалаб олинади. Электр утказувчанлиги кам ва иссиқ утказувчанлиги катта (мисникидан сал ортик) материаллар ҳамда ўтга чидамли махсус сопол маҳсулотлар ва тигеллар тайерлашда, ядро реакторларида — иейтронларни сусайтирувчи ва қайтарувчи сифатида, рентгенотехникада — рентген нурларини ўтказувчи шишалар тайерлашда, органик синтезда — катализатор сифатида ишлатилади. Б. о. заҳарли, нафас йўлларини яллиғлантиради, ўпканинг сурункали касаллиги — бериллиозга сабаб бўлиши мумкин.

БЕРИЛЛИЙ ҚОТИШМАЛАРИ бериллийнмш турли металллар б-н ҳосил қилган қотишмалари. Одатда, Б. к. таркибида бошқа металллар кўпроқ бўлади, лекин бериллий (Ве) уларда баъзи муҳим хоссалар пайдо қилади. Мас, миснинг 2—2,5% Ве б-н ҳосил қилган қотишмалари (бериллий бронзалари) энг

кўп тарқалган. Улар жуда мустаҳкам ва қайишқоқ бўлади; Аллюминийнинг Ве б-н ҳосил қилган қотишмалари рентген нурларини яхши ўтказди.

Магний қотишмаларига озгина Ве қўшилса, уларнинг коррозияга чидамлилиги сезиларли даражада ортади. Баъзи пўлат вачўянларга Ве қўшилганда улар анча пишиқлашади. Б. к. металлургияда, муҳим пружиналар, электр контактлари, соат механизмлари, компас деталлари, юкори тра ва босимда ишлайдиган шестерня, втулка ва подшипниклар тайерлашда кенг қўлланилади.

БЕРИЛЛИЙЛАШ — металл ёки қотишмаларнинг сиртки қатламини 1100° гача трада оксидланишдан сақлаш мақсадида Ве б-н қоплаш. Б. учун 98—99% Ве (ёки ферробериллий) ва 2—1% NH₄Cl, ё бўлмаса, 75% Ве (ёки ферробериллий), 23% Al₂O₃ ва 2% NH₄Cl кукуллари аралашмаси ишлатилади. Металл (ёки қотишма) ана шу аралашмада 950—1050° трада 4—10 соат қиздирилади, бериллий металл (ёки қотишма)нинг сиртки қатламига сингиб, унинг коррозияга ва иссиққа чидамлилигини кескин оширади, бошқа хоссалари ҳам яхшиланади. Б. баъзан, фақат муҳим иссиқликка чидамли қотишмалар учун қўлланилади.

БЕРИНГ Витус Ионассен (Иван Иванович) (1681—1741.8.12)—денгизчи сайёҳ, капитанкомандор. Асли даниялик, 1703 й. рус флотига таклиф қилинган. 1724 й.гача Болтик ва Азов денгизлари флотларида хизмат қилган. Б.га 1725 й.да Осиё б-н Америка куруклик орқали туташганлиги ёки бўғоз орқали ажралганлиги аниқлаш вазифаси топширилган. Камчатка экспедицияси (1728—30)га бошлиқ қилиб тайинланган. Экспедиция Чукотка ярим ороли б-н Аляска оралигидаги бўғоз (кейинчалик Б. номига қўйилган) орқали 67° 18' гача сузиб ўтиб яна орқага қайтади. Б. 1733 й.

2Камчатка экспедициясига бошлиқ қилиб тайинланди. 1741 й. 17 июлда Б. денгиз орқали Шим. Америка сохилларига етиб борди. Алеут о.ларидан баъзиларини кашф қилди. Орқага қайтишда Камчатка шаркидаги ороллардан бири (ҳоз. Беринг о.)да кишлади ва ўша ерда вафот этди. Б. номига Тинч океан шим.даги денгиз, бўғоз ва орол қўйилган.

БЕРИНГ (Behring) Эмил Адольф (1854—1917) — немис микробиологи, иммунологи. Қоқшол ва дифтерияга, қарши антитоксин зардоб топган. Дифтерияга қарши фаол иммунлаш усулини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1901).

БЕРИНГ БЎҒОЗИ — Шим.Шарқий Осиё ва Шим. Америка оралигидаги бўғоз. Шим. Муз океани (Чукотка денгизи)ни Тинч океан (Беринг денгизи) б-н боғлайди. Уз. 96 км, кенлиги 86 км, энг саёз жойининг чуқ. 36 м. Октдан августгача бўғозда сузиб юривчи музлар куп булади.

Антропоген даврида Б. б. ўрнида бир неча марта денгиз туби кўтарилиб хар икки китъани бирлаштирувчи куруклик «куприги» пайдо бўлган. Бўғоз ўртасидаги Диомид о.лари орқали РФ ва АҚШнинг давлат чегараси ўтган.

Б.б.ни дастлаб 1648 й. казак СИ. Дежнев сузиб ўтган, сўнгра 1728 й.да В. Беринг экспедицияси тадқиқ қилган (бўғоз экспедиция раҳбари номи б-н аталган). Сохиллари 1732 й. харитага туширилган.

БЕРИНГ ДЕНГИЗИ — Тинч океан шим.даги ярим берк денгиз. Тинч океанидан Алеут, Командор ороллари ажратиб туради. Майд. 2315 минг км². Энг чуқур жойи 5500 м, шим.да 200 м.дан кам. Қирғоқларининг аксари қисми баланд ва тик ён бағирли қоялардан иборат. Бухта ва қўлтиқ кўп. Энг катта қўлтиқлари: Анадирь, Олюторка (РФ соҳилида), Нортон, Бристоль (Аляска,

АҚШ). Б. д.да СанЛаврентий, Карага, Прибилов, Нунивак ва б. жуда кўп ороллар бор. Б.д. — Узоқ Шарқдаги энг йирик геосинклиналь денгиз. Тубининг қарийб ярми континентал шельфдан иборат. Бир неча тизма ва улар орасида чуқур ботиклар бор. Материк ён бағри нисбатан тик. Сув ости канъонлари учрайди. Тектоник парчаланиш кучли. Чўкиндилар материк ён бағрида асосан терриген жинслардан иборат, шунингдек вулканоген жинслар ҳам бор. Ботикларда чўкиндилар қалинлиги 2,5 км га стали. Б.д.нинг чуқур қисми Ер пўстининг субокеан типига мансуб. Фев.да ҳавонинг уртача т-раси шим.да —23°, жан. да 0° дан —4° гача, авг.да шим.да 5°, жан.да 10°. Йилига шим.да 200—400 мм, жан. да 1500 мм ёғин тушади. Анадирь ва Олжоторка қўлтиқлари қарийб тўққиз ой музлайди. Анадирь ва Юкон дарёлари қуйилади. Сувининг шўрлиги 30—33%. Б. д.да балиқ, морж, денгиз мушуги, тюлень овланади. Қирғоқлари ва оролларида қушлар бозори бор. Асосий портлари: Провидения (РФ), Ном (АҚШ). Денгиз В. Беринг номига қўйилган.

БЕРИНГ ОРОЛИ — Беринг денгизининг Командор ороллари гуруҳидаги орол (РФ). Майд. 1,7 минг км². Жан.шарқий қисми тоғли (энг баланд қисми 751 м), палеогеннеогеннинг туф ва антропогеннинг эффузив ётқиқликларидан тузилган. Иқлими океан субарктика иқлими. Йилига 500 мм ёғин ёғади. Асосан, тундра ўсимликлари, сойликларда лакана кайин, тол, четан (рябина) ўсади. Соҳилида денгиз мушуги, сивуч яшайди. Аҳолиси — руслар ва алеутлар. В. Беринг номи б-н аталган.

БЕРИТАШВИЛИ (Беритов) Иван Соломонович (1884.29.12, Грузиянинг Веджини қишлоғи—1974.29.12, Тбилиси) — физиолог, Грузия физиологлари мактабинн яратган, акад. (1939), Тиббиёт ФА акад. (1944). Илмий ишлари олий нерв фаолияти ва марказий

нерв системаси физиологиясига оид. Хотиранинг физиологик, психологик ва физиккимёвий асосларини ўрганган.

БЕРК КЎЛЛАР — суви оқиб чикмайдиган кўллар. Б. к. сувлари, асосан, буғланади ва қисман ер остига сизиб кетади. Дашт ва чала чўл зоналаридаги берк ўлкаларда ва абадий музлоқ ерлар кенг тарқалган жойларда кўп учрайди. Б. к. Шарқий Сибирь ва Саха (Якутия)да, Ўрта Осиёда куп. Каспий ва Орол денгизлари, Балхаш, Лобнор, Улик денгиз, Иссиқкўл ва б. кўллар Б. к.ларнинг суви шўр бўлади.

БЕРК ЎЛКА — оқар сувлари ички денгиз ёки океанга бориб қуйилмайдиган ўлка. Иқлими қурғоқбўлганидан Б. ў.да сув кам бўлади. Айрим дарёларгина кесиб утиб, океанга қуйилади (мас. Нил дарёси). Б. у.да бундам дарёларга одатда қуйи ва ўрта оқимида бирорта ҳам ирмоқ келиб қуйилмайди, аксинча, суғоришга сарф бўлиши, ер остига сизиб кетиши ва куплаб буғланиши натижасида дарёларнинг суви камайиб боради. Ёғиннинг ҳаммаси буғланиб кетади. Б. ў.даги йирик дарёлар (Волга, Урал, Кура, Амударё, Сирдарё, Или ва б.) маълум бирон қулгагина қуйилади, кичикроқ дарёлар (Ўрта Осиёдаги Зарафшон, Қашқадарё, Чуй, Талас, Тажан, Мурғоб, Атрек каби дарёлар) эса суғоришга сарф бўлиши, буғланиши ва ер остига сизиб кетиши натижасида йўлйўлакай тугаб кетади. Энг катта Б. ў.лар Африка ва Осиёда. Каспий денгизи хавзаси ва Ўрта Осиё (Орол денгизи ва Балхаш кўли) хавзалари энг катта Б. ў.лардан ҳисобланади.

БЕРК ҲАВЗА — суви океан ва денгизларга оқиб чикмайдиган дарё ёки кул хавзалари (к. Берк ўлка).

БЕРКАХОН (рус солномаларида — Беркай) (1209|266) Олтин Ўрда

хони (1255—66). Чингизхоннинг набираси, Жўжихоннинг учинчи ўгли, Ботухоннинг укаси. Б. уз давлатининг ҳарбийиктисодий кудратини ошириш учун хунармандчилик ва савдо-сотикни ривожлантиришга катта аҳамият берган, шу мақсадда у 1257 й. босқоқлик ҳарбийсиёсий ташкилотини тузиб, унинг воситаси б-н Олтин Ўрдага тобе ерларда, жумладан Русда маҳаллий ҳокимият устидан назорат ўрнатган, аҳолини ялпи рўйхатга олиб, солиқ ундириш системасини тартибга солган. Муғуллар Эронни босиб олиб, Бағдодни забт этгач (1258), Б. Озарбайжонни Олтин Ўрдага қўшиб олиш мақсадида ҳулоқуийларга қарши кураш бошлаган, бу борада у ўзига иттифоқчи излаб Миср султони Бейбарс б-н яқин дипломатик алоқалар ўрнатган. 1264 й. Б. Ҳулоқухонга қарши қўшин тортиб, уни Кура дарёси соҳилида мағлуб этган, аммо 1265 й. Озарбайжонга яна юриш қилганда тўсатдан вафот этган. Б. ҳукмронлиги даврида Олтин Ўрда аҳолиси ислом динига киритила бошлаган, иккинчи пойтахт — Сарой Берка қурилган.

БЕРКЛИ (Berkeley) Жорж (1684.12.3, ДайзартКасл, Ирландия—1753.23.1, Оксфорд) — инглиз илоҳиёт олими ва файласуфи. Унинг таълимотига биноан, ташки дунё идрок ва тафаккурдан мустақил ҳолда мавжуд эмас, аксинча нарсалар қандай идрок қилинса, шундай ҳолдагина мавжуддир, инсон тасавури ундаги илоҳий руҳнинг инъикосидир. Асосий асарлари: «Инсон билимларининг принциплари ҳақида трактат» (1710), «Гилас ва Филонус ўртасидаги уч суҳбат» (1713), «Алсифрон» (1732). «Ссийрис» (1744).

БЕРКЛИЙ, беркелий (Berkelium), Bk — даврий системанинг III гуруҳига мансуб радиоактив элемент, сунъий йўл б-н олинган актиноидлара&n бири, атом рақами 97. Барқарор нзотоплари йўқ. Масса сонлар» 240—251 (241 бундан

истисно) бўлган 10 та изотопи олинган. Узоқяшайдиган изотоплардан ^{247}Bk нинг ярим емирилиш даври $T_{1/2}$ қ 1380 й; анурланувчи, ^{249}Bk нинг ярим емирилиш даври $T_{1/2}$ қ 314 кун; (5нурланувчи. Америкалик олимлар циклотронда америций оксиди $^{24}\text{At}_2\text{O}_3$ га апулар тушириш йўли б-н синтез қилган (1949). Лантаноидлар қаторида лантандан кейин 8уринда турадиган элемент Швециядаги Йттербн ш.нинг номи б-н тербий деб аталганидек, актиноидлар қаторида актинийдан кейин 8урунда турадиган Б. ҳам АҚШ дат Беркли ш.нинг номидан олиб аталган. Б. кумушеимон окметатл. Икки модификацияда мавжуд; полиморф ўзгариш т-раси 980° га яқин; суюкланиш т-раси 1050° атрофида, қайнаш т-раси 2630° атрофида; зичлиги 14,8 г/см³. Б. жуда таъсирчан. Б. хоссалари кам ўргаилган. Б. изотоплари ядро физикаси ва радиокимёда и. т. ишлари учун қўлланилади.

БЕРКШИР ЧЎЧКА ЗОТИ — Англиянинг Беркшир графлигида 18-а. охирида маҳаллин чўчка зотини Неаполь, португал, хитой чўчка зотлари б-н чатиштириш натижасида етиштирилган. Гўшт ва ёғи (сала) учун бокилади. Тана тузилишининг йириклиги ва тез етилиши б-н бошқа зотлардан ажралиб туради. Вояга етган эркагининг вазни 220—250 кг. Она чўчкаларнинг вазни 180—200 кг. Ҳар гал 8—9, айримлари 10—13 бола туғади. Яйловда бокишга мослашган. Б. ч. з. жаҳондаги кўпгина мамлакатларга тарқалган.

БЕРКҚОРА ҚАБРИСТОНИ — Қирғизистон Республикаси Талас водийсининг Беркқора тоғи оралиғида жойлашган чорвадор қабилалар қабристонни (мил. ав. 3-а.—мил. 1-а.), 1938—39 й.ларда А. Н. Бернштам текширган. Б. қ. иккита марказий мақбарага эга бўлиб, агрофи тош fob б-н ўралган доира шаклидаги тепалиқдан иборат. Ертўлага ўхшаш қабрлардан

тош идишлар, куроласлаҳалар, кумуш ва олтин б-н безатилган хилмахил буюмлар: кулоқли ХНТоii пиёлачалари, арелон сурати солинган камар, ҳалқалар топилган. Скифлар (мил. ав. 3-а.) санъатига хос буюмлар бор. Б. к. макбаралари патриархал уруғлар хилхонасини ташкил этади.

БЕРЛИН — Германия пойтахти. Федерал маъмурий бирлик — Ерга тенглаштирилган. Шпре дарёси Хафелдарёсига қуйиладиган ерда. Шим. ва Болтик денгизларига чиқиладиган канал лар бўйида. Майд. қарийб 890 км. Шаҳарнинг ғарби ва шарқида қўл қўп. Иқлими мўътадил, сернам; ўртача йиллик тра 8,4°, янв.нинг ўртача т-раси 0—0,6°, июлники 18°. Бир йилда уртача 587 мм ёғин ёғади.

Б. пойтахт бўлгач, аҳолисининг сони четдан кўчиб келганлар ҳисобига тез ўсди, шаҳар чегараси ҳам кенгайди. Б. аҳолиси сони қуйидагича ўзгариб борди: 1939 й.да 4,3 млн., 1945 й.да 2,8 млн., 1995 й.да 3,4 млн.

Б. ҳақидаги дастлабки тарихий маълумот 1244 и.га тегишли. У икки аҳоли пунктнинг бирлашувидан ташкил топган. 1486й.дан Бранденбург герцоглиги пойтахти булган. 17-а.да Франция ва Богемиядан келган қрчоклар ҳисобига унинг аҳолиси тез ўсди. 19-а. эса Б.нинг иқтисодий ривожиди муҳим давр ҳисобланади. Айни шу вақтда (1871) у кайзер империясининг пойтахти ва Европанинг йирик марказларидан бири сифатида шаклланди. Саноат бўйича эса Европада унга тенг шаҳар йўқ эдн. Шаҳарда бир қанча халқаро конгресс ва конференциялар ўтказилган. 1945 й.гача Б. Германиянинг энг йирик фан. маданият ва сиёсий маркази. 1933—45 й.ларда Б. гитлерчилар «учинчи рейхи»нинг пойтахти. Б. 2-жаҳон уруши якунида совет қўшинлари томоўидан ўраб олиниб, қаттиқ бомбардимон қилинди ва тўплардан ўққа тутилгач. 1945 й. 2 майда тўлиқ эгалланди. Урушдан

кейин иттифоқчилар Б.ни 4 оккупация секторига: Совет, АҚШ, Англия ва Франция секторларига бўлишди. Кейинчалик иттифоқчилар ўртасидаги юз берган келишмовчиликлар сабабли Германия каби Б. ҳам 2 қисмга — Шарқий ва Ғарбий Б.га бўлинди ва ГДР аҳолисини оммавий равишда Ғарбга ўтишини тўхтатиш мақсадида 1961 й.да «Берлин девори» (Шарқий Германия ва Ғарбий Берлин ўртасида умумий уз. 162 км, жумладан шаҳар доирасида 45 км бўлган тўсиқ икшоотлар тизими) қурилди. 70-й. лар бошида вазият бир мунча юмшади. 1989 й. 9 нояб.даги сиёсий узгаришлар туфайли Б. девори олиб ташланди (қ. Берлин деворининг цуяятилиши), сўнгра ГФР (Ғарбий Германия) ва ГДР (Шарқий Германия) қўшилиши ҳақида махсус шартнома имзоланди ва у 1990 й. 3 окт. дан кучга кирди ва бирлашган Германиянинг федерал пойтахти статусей Бонн ш.дан Б.га ўтди.

Б.нинг сиёсий мавқеи ошиши б-н унинг иқтисоди ҳам тез ривожланди. Кимёфармацевтика, полиграфия, оптика, тўқимачилик, тикувчилик, озик-овқат, қурилиш материаллари, машинасозлик (электротехника, электр приборлари и. ч., умумий ва транспорт машинасозлиги) саноати корхоналари мавжуд.

Б. фақат Германиянинг иқтисодий маркази бўлибгина қолмай, балки Европанинг йирик саноат марказларидан биридир. Б.да йирик банк ва кредит муассасалари жойлашган. Б. мамлакатнинг энг йирик транспорт йўллари тугуи, бир неча вокзал ва аэропортлар бор.

Б. радиалайлана режа асосида қурилган ва ўз киёфасини ҳозиргача сақлаган. Шаҳарда ўрта аср ёдгорликларидан готика услубига хос Мариенкирхе ва Клостеркирхе черковлари (13—14-а.лар), барокко услубидаги Немис тарихи музейи (1695—1706), Бранденбург дарвозаси (1788—91), классицизм услубидаги опера театри, драма театри (1819—21)

ва б. сақланиб қолган. Шаҳарда кўплаб замонавий савдо-сотик бинолари, сарой, уй-жойлар ва б. бинолар барпо этилган. Метрополитен қурилган. ФА, А. Гумбольдт номидаги унт (1809) ва махсус ўқув юртлари мавжуд. Маданий-маиший муассасалар: театрлар, музейлар, (уларда бадиий осори атиқалар тўпланган), кутубхоналар, миллий галерея каби йирик бинолар жуда кўп. Ҳайвонот боғлари бор. 11-Олимпиада ўйинлари (1936) бўлиб ўтган.

БЕРЛИН ДЕВОРИНИНГ ҚУЛАТИЛИШИ (1989)—2-жаҳон

уруши оқибатида иккига бўлиниб кетган Германиянинг қайта бирлашишининг бошланиши. Социалистик жамият қуриш йўлини тутган Германия Демократик Республикаси (ГДР)нинг ижтимоий турмуш даражаси ривожланган давлатлардагига нисбатан анча орқада қолди. Ғарбий Германия эса уруш асоратини тезда бартараф этиб, жаҳоннинг тараққий этган мамлакатлари қаторидан ўрин эгаллади. Немис халқининг бирлашиш орзуси 1989 й.нинг сўнггида таққ рамзи бўлмиш Берлин деворининг бузилиши б-н ушалди. Ёр юзида «совуқ уруш» хавфи камайгани, жаҳон тинч ўзгаришлар даврига киргани, бир-бирига зид тузумлар ўртасидаги ихтилофнинг барҳам топиши, қуролсизланиш ва иқтисодий ҳамкорлик йўлидаги илк қадамлар икки Германия давлатининг қўшилишига замин ҳозирлади. Бу ҳаракат 1990 й. апр.—май ойларида ГДР ва Германия Федератив Республикаси (ГФР) ҳуқуқматлари томонидан шартномаларнинг имзоланиши ҳамда ГДР халқ палатасининг Германия Демократик Республикаси ГФР таркибига қўшилиши ҳақидаги 1990 и. 3 нояб. қарори б-н муваффақиятли яқунланди.

БЕРЛИН КОНГРЕССИ (1878)

Берлинда чақирилган халқаро конгресс. Унда Буюк Британия, Австрия-Венгрия,

Россия, Германия, Франция, Италия ва Туркия катнашган. Болқрида йирик славян давлати — Болгариянинг пайдо бўлиши ва у ерда Россия мавқеининг ошиши Австрия-Венгрия ва Англияга мақбул бўлмади. Шунинг учун ҳам конгресс Австрия-Венгрия ва Англия ташаббуси б-н чақирилди. Россия-Туркия урушида заифланган ҳамда Германия томонидан кўллаб-қувватланмаган Россия конгресс чақирилишига рози бўлди. Буюк давлат вакиллари томонидан конгресседа имзоланган Берлин трактати (битими) (1878 й. 13.7) Россия манфаатларига зид эди. Битимга мувофиқ, Болгария, Туркиянинг автоном ўлкаси, деб эълон қилинди. Черногорияга тегишли қирғоқлар эса Австрия-Венгрия назорати остига олинди. Черногория, Сербия ва Руминия мустакил давлатлар бўлм қолди. Ботуми, Каре, Ардахон Россияга ўтди, Ботуми барча давлатларнинг савдо кемалари учун очик порт деб эълон қилинди. Б. к. трактати Болқон урушларига (1912—13) ўз кучини сақдади.

БЕРЛИН КОНФЕРЕНЦИЯСИ

(Потсдам конференцияси) (1945, 17 июль— 2 авг., Потсдам ш.) — иккинчи жаҳон урушида ғалаба қозонган давлатларнинг бошлиқлари — И. В. Сталин (СССР), Г. Трумэн (АҚШ) ва У. Черчилл (28 июндан — К. Эттлн, Буюк Британия) иштирок этган конференция. Б. к. мақсади урушдан қийинги долзарб халқаро муаммоларни ҳал этишдан иборат эди.

Б. к. Европанинг урушдан сўнгги тузилиши масалалари юзасидан қарор қабул қилди. Германияни тўла демилитаризациялаш, унинг монополияларини йўқ қилиш, фашистлар ҳужумига учраган давлатларга уруш натижасида етказилган зарарни қоплаш учун тўланадиган репарация, Польшанинг ғарбий чегаралари тўғрисида қарор чиқарди.

БЕРЛИНОПЕРАЦИЯСИ — 2-жаҳон уруши даврида амалга оширилган энг йирик ҳарбий операциялардан бири (1945 и. 16.4.—8.5). 1-ва 2-Белоруссия ва 1-Украина (қўмондонлар — Г. К. Жуков, К. К. Рокоссовский, И. С. Конев) фронтлари қўшинлари немис қўшинларининг Одер, Нейсе дарёлари бўйлари ва Зелов тепаликларидаги мудофаасини ёриб ўтиб, душманнинг Берлин ва Берлиннинг жан.шаркroғидаги йирик гуруҳларини қуршаб олди, сўнг қаттиқ жангларда уларни йўқ қилди. Собиқ Иттифоқ қўшинлари 30 апрда штурм б-н рейхстагни эгаллади; 2 майда Берлин гарнизонининг омон қолган қисми таслим бўлди. 8 майда Германия қўмондонлиги вакиллари Берлинда фашистлар Германияси қуроли кучларининг сўзсиз таслим бўлгани хусусидаги ҳужжатни имзолади.

БЕРЛИН ПАКТИ (1940.7.9) Германия, Италия ва Япония давлатлари ўртасида тузилган ҳарбийсиёсий битим. У 10 йиллик муддатга мўлжалланган бўлиб, дунёни уч давлат ўртасида қайта бўлиб олиш учун тил бириктириш эди. Германия ва Италия Европада, Япония эса Осиёда «янги тартиб» ўрнатмоқчи бўлди. Б. п.га кейинчалик Германия ва Японияга тобе бир қатор давлатлар: Венгрия, Руминия, Словакия, Болгария, Югославия (ҳукумат ўзгаришидан кейин Югославия пактдан чикқан), Финляндия, Испания, Таиланд, Хорватия, МаньчжоуГо ва Хитойнинг японлар босиб олган ҳудудидаги Ван Цзинвей «ҳукумати» ҳам биринкетин қўшилди. Б. п. агрессив режалар б-н узвий боғланган эди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Б. п. барҳам топди.

БЕРЛИН УНИВЕРСИТЕТИ, Гумбольдт номидаги Берлин ун-ти — Германиядаги йирик олий ўқув юртларидан бири. 1809 й. ташкил этилган. Дастлабки йиллар унга Вильгельм фон Гумбольдт бевосита рағбарлик қилган.

1816 й. вчтномини олган. 1946 и. А. ва В. Гумбольдтлар номи берилган. Б. у да фалсафа, табииймат., ҳуқуқ, нктисод, пед., теология, тиббиёт. ветеринария, к. х. ва б. ф-тлар бор. Унтда 18 мингга яқин талаба ўқиган, 2 мпннга яқин ўқитувчи ишлаган (1990-й.лар охири).

«БЕРЛИН—РИМ ЎҚИ» — 1936 и. 25 окт.да Берлинда имзоланиб, Германия б-н Италия ўртасида тузилган ҳарбийсиёсий битим. Битимга мувофиқ, Германия Эфиопиянинг Италия томонидан босиб олинисини эътироф қилди. Ҳар икки томон Испаниянинг Франко ҳукуматиани тан олганликларини эътироф этишди ва унга ҳарбий ёрдам кўрсатиш бўйича чоратадбирлар белгилашди, Болқон ва Дунайбўйи давлатларпни иктисодий жиҳатдан асоратга солиш режаларини тузишди. 1936 й. 25 нояб.да «Коминтернга қарши пакт»га Германия б-н Япониянинг имзо қўйиши «Б.Р.ў.»нинг давоми бўлди.

БЕРЛИОЗ (Berlioz) Гектор Луи (1803.11.12, ЛаКотСентАндре—1869.8.3, Париж) — француз композитори, дирижёр, мусика танқидчиси, романтик программали симфония ижодчиси. Париж консерваториясида ўқиган (1826—30). 5 қисмли «Фантастик симфония»ни ижод этган. «Сарданапал» кантатаси учун Катта Рим мукофотига сазовор бўлган. 30-й. июль инқилоби қурбонларининг ёдномаси бўлган «Тантанали мотам симфонияси» (1840), «Трояликлар» дулогия («Кўш опера»)си машхур (1855—59). 1856 й.дан Франция ин-ти (Академия) аъзоси. Байрон асари бўйича альт ва оркестр учун ёзган «Гарольд Италияда» симфонияси (1834), катта симфоник оркестр б-н тўртта мис дамли созлар оркестри учун «Реквием»и (1837), «Бенвенуто Челлини» романтик операси (1838), «Фаустнинг қораланиши» (Гёте асари асосида) драматик афсона опера — ораторияси (1846), «Беатриче ва Бенедикт» операси (Шекспир асари асосида, 1862) Б.нинг характерли

асарларидандир. Б. ижодий фаолияти б-н Европа мусиқа санъати тараққиётига катта ҳисса қўшган.

БЕРМАМИТ — Катта Кавказнинг шим. ён бағридаги плато. Кисловодскдан 30—40 км чамаси жан.ғарбда. Қояли тизма системасида. Тепаси юқори юра оҳақтошларидан таркиб топган. Асосий плато — Катта Бермамитнинг бал. 2591 м гача. Кичик Бермамитнинг бал. 2643 м. Карст ривожланган.

БЕРМУДА ОРОЛЛАРИ — Атлантика океанининг шим.ғарбидаги бир туда (150 тача) маржон ороллар, Шим. Америкадан 900 км шарқда. Буюк Британия мулки. Майд. 53,3 км². Аҳолиси 61 минг киши (1990). Маъмурий маркази — Гамильтон ш. (Бермуда о.да). Ороллардан энг каттаси — Бермуда о. сўнган сув ости вулкани чўққисидан иборат (бал. 79 м гача). Иклими тропик сернам иқлим. Ёгин 1350 мм чамасида. Энг салқин ой (март)нинг ўртача т-раси 16,7°, энг иссиқ ой (авг.)нинг т-раси 26,7°. Дам олиш зонаси. Туризм ривожланган. Банан, цитрус ўсимликлари, эрта пишар сабзавотлар ва гуллар (экспорт учун) етиштирилади. Испан денгизчи сайёҳи Х. Бермудес томонидан 1522 й.да кашф этилган.

БЕРН — Швейцария пойтахти, Берн кантонининг маъмурий маркази. Мамлакатнинг марказий қисмида, Ааре дарёсининг ҳар икки соҳилида жойлашган. Аҳолиси 140 минг киши, шаҳар атрофи б-н биргаликда 300 минг (1995), купчилиги немис тилида сўзлашади.

Б.га 1191 й. асос солинган. 1218 й.дан империянинг эркин шаҳри. 1353 й. Швейцария конфедерациясига қўшилди. 1848 й.дан Швейцария пойтахти.

Б. асосан маъмурий шаҳар. Саноаттараққиёти жиҳатидан Цюрих. Базель ш.ларидан кейинда туради. Б.да электротехника ва аниқ машинасозлик

(телефон, приборлар, электр аппаратуралари, полиграфия машиналари ва б.), тўқимачилик, трикотаж, озиқ-овқат саноати: ёғочсозлик, полиграфия корхоналари мавжуд. Муҳим транспорт йўллари тугуни. Мамлакатни Ғарбий Европа шаҳарлари б-н боғлайдиган бир неча т. й. ва автомобиль йўллари Б.дан бошланади. Халқаро аэропорт бор. Шаҳарда бир қанча халқаро ташкилотларнинг марказий органлари — Жаҳон почта иттифоқи бюроси (1874 й.дан), Халқаро телеалоқа иттифоқи, Муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи, Халқаро транспорт иттифоқи бюроси ва б. жойлашган. Унт (1834 й.дан), Швейцария миллий кутубхонаси, консерватория, театр (1903 й.дан), и. т. муассасалари, мусиқа мактаблари, кутубхоналар, музейлар (Швейцария, Альптоғлари, Тарих, Бадний ва б.) бор. Меъморий ёдгорликларидан готика услубида қурилган шаҳар бошқармасининг биноси (ратуша, 1406—17), СанктВинценц собори (1424—1588) ва б. сақланган. Туризм ривожланган. Б.нинг мамлакатнинг бошқа шаҳарлари каби молиябаик фаолияти дунё аҳамиятига эга.

БЕРНАДОТ Жан Батист (1763-1844) — Франция маршали (1804), 1818—44 й.ларда кирол Карл XIV Юхан номи б-н Швеция тахтини бошқариб, бернадотлар сулоласига асос солган. Франциянинг инкилобий урушлари даврида дивизия командири бўлган. Наполеон армиясида корпус кўмондони. Голландияда қўлга олинган швед асирларини озод этгани учун Швецияда доврүк қозонган. 1810 й. Наполеон Б.ни истеъфога чиқарган ва 1810 й. авг.да Швеция риксдаг» томонидан тахт ворислигига сайлаingan. 1813 й. Наполеонга қарши коалицияга қўшилган ва швед армиясининг Францияга қарши урушида қатнашган. Россияга нисбатан дўстона сиёсат юргизган.

БЕРНАДОТЛАР — ҳоз. швед

кироллари сулоласи. Сулола асосчиси — Франция маршали Ж. Б. Бернадот бўлиб, у 1810 й.да швед риксдага томонидан Карл XIII нииг шахзодавализмни қилиб сайланган. Швецияда Б. сулоласининг қарор топиши мамлакатни буржуа монархиясига айланишини тезлаштирган. Б. вакиллари: Карл XIV Юхан (1818—44 й.ларда ҳукмронлик қилган), Оскар I (1844—59), Карл XV (1859—72), Оскар II (1872—1907), Густав V (1907—50) ва Карл XVI Густав (1973 й.дан қирол).

БЕРНАЛ (Bernal) Жон Досмонд (1901 — 1971) — инглиз физиги ва жамоат арбоби. Илмий ишлари рентген тузилиши таҳлилига оид; металллар, оксиллар, гармонлар, вируслар, суюкликлар тузилишини текширган. Фаншунослик бўйича илмий ишлар қилган. Жаҳон Тинчлик Кенгаши Президиуми президент-ижрочиси (1959—65).

БЕРНИНИ Жованни (Жан) Лоренцо (1598.8.12, Неаполь 1680.12.11, Рим) — италиялик меъмор ва ҳайкалтарош, барокко услубининг йирик вакили. Б. яратган меъморий обидалар ўзининг кенг фазовий маконни эгаллаши, дабдабали ва сербезаклиги, перспектива имкониятларидан эркин ва дадил фойдаланилгани ҳамда санъатлар уйғунлигининг яхлитлиги б-н ажралиб туради (Римдаги Сант Андреа аль Квиринале черкови, 1653—58; Авлиё Пётр майдони мажмуаси, 1657—63). Булар Римнинг меъморий қиёфасини шаклланишида муҳим роль ўйнайди. Ўз ижодида меъморлик ва ҳайкалтарошликни ўзаро уйғунлигига интилди, шу мақсадда турли хом ашё, ранг бериш, нур имкониятларидан унумли фойдалана олди (Авлиё Пётр собори ички безаклари ва ундаги Авлиё Пётр минбари, 1657—66), ҳайкалтарошликда мармарга ишлов бериб, силликланган яратилган асар таъсирчанлигини

оширишга муяссар бўлди, натурага жуда ўхшадини таъминлаб, одам терисига хос майинлик ва ялтироқлик, матоларнинг ўзига хос сифатини ниҳоятда усталик б-н кўрсата олди. Б. ижодида барокко дабдабали портретининг ўзига хос тури шаклланди, у ҳаққонийлиги, ўткир руҳий ҳолати ва безакларга бойлиги б-н ажралиб туради («Людовик XIV», мармар, 1665). Б. ижоди 17—18-а.ларда Европа санъатига катта таъсир кўрсатди.

БЕРНСТАЙН

Леонард (1918.25.8, Лоренс, Массачусетс штати — 1990.14.10, НьюЙорк) АКШ композитори, пианиночиси, дирижёр, мусиқа тарғиботчиси. 1943 й.дан бошлаб НьюЙоркдаги симфоник оркестрларни бошқариб, Америка, Европа ва Осиё мамлакатларида гастролларда бўлган. 1954 й.дан телеэкран орқали доимий суҳбатлар уюштириб, жаҳон мусиқаси дурдоналарини изчил тарғиб қилиб келган. Композитор сифатида Б. деярли барча жанрларда ижод қилган. Б.нинг машҳур мюзикллари орасида «Вестсайд ҳодисаси» (1957) кўп мамлакатларда сахналаштирилган, унинг асосида фильм яратилган.

БЕРНУЛЛИ (Bernoulli)

— швейцариялик олимлар оиласи. Жаҳонга II олим етказиб берган. Фанга салмоқли ҳисса қўшган вакиллари: 1) Якоб Б. (1654—1705) — математик, Базель ун-ти проф. (1687). Укаси Иоганн Б. б-н бирга вариацион ҳисобга асос солган. Унинг номи б-н аталувчи эҳтимоллар назарияси теоремасини исбот қилган. Физика соҳасида ҳам тадқиқотлар олиб борган; 2) Иоганн Б. (1667—1748) — математик, Базель ун-ти проф. (1705), Петербург ФА фахрий аъзоси. Дифференциал ва интеграл ҳисобни яратишда фаол қатнашиб, уни биринчи марта изчил баён қилган. Дифференциал тенгламаларни ечиш усулларини ҳам ишлаб чиққан. И. Б. геодезик чизиқлар ҳақидаги классик масалани таърифлаган

ва уларнинг узига хос геометрик хоссасини топган, кейинчалик уларнинг дифференциал тенгламаларини ҳам чиқарган. Механикада ҳам йирик кашфиётлари бор (зарб назарияси, жисмнинг тўсикли муҳитдаги ҳаракати, мувозалатнинг аналитик қоидаси); 3) Даниил Б. (1700—82) — Иоганн Б.нинг ўғли, мат. ва механика б-н шуғулланган. Петербург ФА фахрий аъзоси. Алгебраик тенгламаларни қайтма қаторлар ёрдамида ечиш усулини ишлаб чиққан, хусусий ҳосилали дифференциал тенгламани ечиш учун тригонометрик қаторларни қўллаган (к. Фурье қаторлари). Идеал суюқдиклар турғун ҳаракатининг асосий тенгламаси унинг номи б-н аталади. У Париж ФАнинг мат. ва физикадан энг яхши асарлар учун бериладиган мукофоти б-н 10 марта тақдирланган.

БЕРНУЛЛИ СХЕМАСИ — эҳтимоллар назариясип» қўлланиладиган тажрибаларнинг мустақил такрорланишини ифодаловчи асосий математик моделлардан бири. Б. с. Мисолида эҳтимоллар назариясининг муҳим қонуни (мас, катта сонлар қонуни) очилган. Я. Бернулли номи б-н аталган.

БЕРНУЛЛИ ТЕНГЛАМАСИ — гидродинамиканинг асосий тенгламаси. Суюқлик оқими барқарор (стационар) бўлганда суюқликнинг оқиш тезлиги v б-н босими p орасидаги муносабатни ифодалайди. Б. т.га кўра суюқлик кўндаланг кесими ўзгарувчан горизонтал қувурдан оқаётган бўлса, қувурнинг тор жойларида суюқликнинг тезлигини каттароқ, босими кичикроқ ва, аксинча, қувурнинг кенг жойларида босими каттароқ, тезлиги кичикроқ бўлади. Б. т. гидравлика масалаларини ечишда, мас, қувурнинг бирор кўндаланг кесимидан вақт бирлигида оқиб ўтаётган суюқлик (ёки сиқилган газ) миқдорини ҳисоблашда ишлатилади. Бунинг учун Пито найчаси ёрдамида суюқликнинг

босими аниқланади. Б. т.нинг гидравлика ва техника, гидродинамикада муҳим аҳамияти бор. Ҳажм бирлигидаги суюқлик энергиясининг сақланиш қонунидан фойдаланиб Д. Бернулли чиқарган (1738).

БЕРНШТЕЙН (Bernstein) Эдуард (1850.6.1 Берлин 1932.18.2) Германия социалдемократик партиясининг етакчиларидан бири. Партия марказини органи «Социал-демократ» газининг муҳаррири (1881—90). 90-й.лар ўртасидан марксизм б-н алоқасини узди, унинг назарий асосларини эскирган, деб кескин танқид қилди. Капитализм инқирози муқаррарлигин, пролетариат инқилоби ва диктатураси ҳақидаги Маркс таълимотини, илмий социализм назариясини рад этди. Б. ишчиларсинфи и. ч.ни социалистик асосда уюштиришнинг урдасидан чиқа олмайди, синфий кураш эса супа боради. лсб таъкидлади. Россияда Октябрь тўнтаришидан кейин лемипизмга ва социализм қурилишига қарши мафкуравий кураш олиб борди.

БЕРОС (юн., бобилча Белрушу) (мил. ав. тахм. 350—280) — бобиллик тарихчи, маъбуд Мардук ибодатхонаси қохини. Бобилдаги ҳарбий ҳаракатлар муносабати б-н Юнонистонга қочиб бориб. Кос о.да астрология мактаби очган. Ватанига қайтгач, маҳаллий ривоятлар ва тарихий аънаналар асосида подшо Антиох I га атаб юнон тилида Бобил тарихини ёзган. Б. асарлари бизнинг давримизгача етиб келмаган. Асарнинг (кўп ҳолда фактлар бузиб кўрсатилган) айрим парчалари антик ва Византия тарихчилари асарларидан жой олган.

БЕРСИМ, миср себаргаси (*Trifolium alexandrinum*) — дуккаклилар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик, емхашак экини. Баъзан кўкат ўғит учун ҳам экилади. Миср, Покистон, Ҳиндистон, АҚШда, шунингдек Ўзбекистоннинг

шоликор худудларида кенг тарқалган. Б. ўқилдизли (1—1,5 м гача чуқурликка киради) ўсимлик. Поясининг бал. 80—100 см, сершоҳ, тўғри ўсади. Барглари майда, узун бандда жойлашган. Тўпгулли юмалоқчўзиқ (уз. 2—4 см), гуллари оқ, пушти, сарғиш рангда. Меваси бир уруғли дуккак. Уруглари ялтироқ сариқ рангда (1000 дона уругининг вазни 2,8—3,5 г). Уруғи 6—8° да униб чиқади. Пичани юмшоқ, хушхўр. Туркибида 9,3% протеин, 2,4% ёғ, 46,0% углеводлар бор. Сугориладиган майдонларда яхши ҳосил беради. Кузда ёки баҳорда экилади. Уруглик экиш меъёри 12—16 кг/га. Гуллай бошлаганда ўрилади. Ҳосилдорлиги 70—80 ц/га, бир йилда учтурт бор ўрилади.

БЕРТЕЛЬС Евгений Эдуардович [1890.13(25). 12, Петербург 1957.7.10, Москва] — шарқшунос олим. Ўзбекистон ФА (1956). Туркменистон ФА (1951) фахрий аъзоси. Ўзбекистонда (1944) ва Тожикистонда (1946) хизмат кўрсатган фан арбоби, проф. (1928), филол. фанлари д-ри (1935). Петербург унтининг кукукшунослик (1914) ва шарқ (1918) ф-тларини тамомлаган. ФА Осие музейи (кейинчалик Шарқшунослик инти)да (1918—42, 1946 й.дан умрининг охиригача), Ўзбекистон ФА Тилва адабиёт ин-тида, айни вақтда Ўрта Осие давлат унтида (1942—46) ишлаган. Б. Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари, айниқса туркий халқлар маданияти, тили, адабиёти, тарихига оид илмий ишлар яратган. Суфнийлик тарикати ва адабиётига аюҳида эътибор берган. Мазкур соҳалар бўйича матншунослик мактаби асосчиларидан бири. Фирдавсий (1935), Низомий (1940), Навоий (1948), Жомий (1949) ижоди ҳақида монографиялар яратган. Низомийнинг «Искандарнома» асарининг илмий танқидий матнини тайёрлаган (1948), Фирдавсий «Шоҳнома»сининг илмий танқидий матнини тайёрлашда раҳбарлик қилган. Форс, ўзбек, тожик, туркман адабиётлари

тарихидан очерклар ёзган (1928—35). Ўзбек ёзувчилари, жумладан Ойбек ва унинг «Навоий» романи ҳақида илмий тадқиқотлар олиб борган.

Ас: Избранные труды 1т. 1—5], Москва, 196086.

Ад.: Бертельс Евгений Эдуардович (Библиографические очерки о деятелях общественных наук Узбекистана], [т. 1], Т., 1976.

БЕРТИЛЬОН (Bertillon) Альфонс (1853.22.4 Париж 1914.13.2) француз юристи, суд идентификацияси методик тизимининг ижодкори. Мазкур тизим антропометрия, тасвирий портрет, сигналитик фотосурат ва алоҳида белгиларни ҳисобга олиш кабилардан иборат, 1890 й.дан эътиборан деярли барча мамлакатларда қулланилмоқда.

БЕРТЛО, Вертелло (Berthelot) Пьер Эжен Марселен (1827.25.10—Париж 1907.18.3)—француз кимёгари ва жамоат арбоби. Термокимё асосчиларидан бири. Глицерин б-н ёғ кислоталаридан табиий ёғларга яқин бирикмаларни синтез қилган. Глицериннинг уч атомли спирт эканлигини, этилендан сульфат кислота иштирокида этил спирт олиш мумкинлигини исботлаган (1854), Б. оддий углеводородлардан метан, этилен, ацетилен, бензол ва б.ни синтез қилган. 1867 й.да водород йодид б-н органик моддаларни кайтаришнинг умумий усулини ишлаб чиққан. Б. ёқилғиларнинг иссиқлик бериш қобилиятини ўлчаш учун калориметрик бомбани ихтиро қилган. Б. 1861—63 й.ларда француз кимёгари Л. Пеан де СенЖиль б-н ҳамкорликда спирт ва кислоталардан мураккаб эфир ҳосил бўлиш тезлиги устида ишлар олиб бориб, кимёвий кинетиката муҳим ҳисса қўшган.

БЕРТОЛЛЕ (Berthollet) Клод Луи (1748.9.12, Таллуар, Савойя 1822.6.11, Париж) — француз кимёгари, Париж ФА аъзоси (1780), кимёвий мувозанат

қакидаги таълимотга асос солган олимлардан бири. Аммиак (1785), цианид кислота (1786), водород сульфид (1788) таркибини аниқлағай. Газламаларни хлор б-н оқартиришни тавсия этган ва унинг номи б-н юритиладиган бертолле тузи— калий хлорат (КС1О3) олиш усулини кашф қилган, узлуксизлик принципини кимёга татбиқ этган. Б. француз буржуа революцияси вақтида ўқдори (порох), лўлат ва б. маҳсулотлар и. ч.ни йўлга қўйишда иштирок этган.

БЕРТОЛЛЕ ТУЗИ — калий хлорат КСЮ, нинг иккинчи номи.

БЕРТОЛЛИДЛАР — таркиби доимий ва каррали нисбатлар қонунига мос келмайдиган кимёвий бирикмалар. К. Бертолле номи б-н аталган (қ. Дальтонидлар ва бертоллидлар).

БЕРТОН—кечки серҳосил олхўри нави. Америкадан келтирилган. Дарахти ўргача қатталиқда, бал. 5—6 м. Барги тескари тухумсимон, қалин, тўқ яшил. Ўзидан чангланади. Меваси йирик (40—60 г), тўқ бинафша рангда. Эти тигиз, хушхўр, таъми нордонрок. Суғориладиган майдонларда яхши ҳосил беради. Кўчати экилгандан кейин бйили ҳосилга киради. Апр. ўрталарида гуллайди, сент.да пишади. Таркибида 11,5% қанд бор. Тупи 60—150 кг ҳосил беради. Зарарқунанда ва касалликларга чидамли нав. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида экилади. Меваси янгилгида ейилади, шарбатлар, жем, мураббо тайёрланади.

БЕРУНИЙ Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад (973.4.9, қад. Кот (Қат) ш.— 1048.11.12. Ғазна (ҳоз. Афғонистонда)— улуг ўзбек мутафаккир олими, ўрта асрнинг буюк даҳоларидан. Ўз замонасининг ҳамма фанларини, биринчи навбатда фалакиёт (астрономия), физика, риёзиёт (мат.), илоҳиёт, маъданшунослик фанларини пухта эгаллаган. Бу фанлар

таракқиётига қўшган ҳиссаси б-н унинг номи дунё фанининг буюк сиймолари қаторидан жой олди. Унинг наслнасабида «берун» сўзи «ташқи шахар», «Беруний» эса «ташқи шахарда яшовчи киши» маъносини билдиради.

Б.нинг илмфанга қизиқиши ёшлигиданоқ кучли бўлган. Машхур олим Абу Наср ибн Ироқ Мансур қўлида таълим олади. Ибн Ироқ фалакиёт ва риёзиётга оид бир қанча асарлар ёзиб, шулардан 12 тасини Б.га бағишлайди. Б. ҳам устозининг исмини ҳамма вақт зўр хурмат б-н тилга олади.

Б. фanning деярли ҳамма соҳалари б-н шуғулланиди. Шарқнинг бой фан ва маданиятини пухта ўрганиб, юнон илми б-н ҳам чуқур танишиб, йирик олим бўлиб етишди. Б. шоир, адабиётшунос ҳам эди. Она тилидан ташқари араб, суғдий, форс, сурёний, юнон ва қад. яхудий тилларини эгаллади. Кейинчалик, Ҳиндистонда санскрит тилини ўрганди. Ўз илмий асарларидан бирида ёзишича, Б. Хоразмда яшаган даврида 990 й.дан Кот ш.да муҳим астрономик кузатишлар ўтказган. Бу кузатишлар учун ўзи астрономик асбоблар ихтиро этган. Мамлакатда тахт учун бошланган курашлар олимнинг бу илмий ишларини давом эттиришга имкон бермади. Қорахонийлар сомонийларга қарши ҳужум бошлади. Бунинг натижасида Хоразмда ҳам давлат тўнтариши бўлиб, Кот Урганч амири Маъмун I томонидан босиб олинди. Б. ҳаёти хавф остида қолганини сезиб, 22 ёшида ватанини ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. У қад. Рай ш.га (ҳоз. Техрон яқинида) боради. Райда анча оғир ҳаёт кечиради, моддий кийинчиликларга дучор бўлади. Олим 998 й.дан кейин Журжотг келади ва бу ерда иккинчи устози табиб, фалакиётшунос ва файласуф Али Сахл Исо алМасихий б-н танишиб, ундан таълим олади. Ўша вақтда Каспий олди вилоятларида зиёрийлар сулоласи (928—1042) ҳукмронлик қилган; бу сулоланинг вакили Қобус ибн Вашмгир (1012 й.

ўлдирилган) ёш олимни ўз химоясига олади.

Ёқут Ҳамавийниж ёзишича, Қобус ибн Вашмгир Б.га вазирлик лавозимини таклиф қилган, лекин олим бунга рози бўлмаган.

Б. «Алосор ал бокия ан алкурун алҳолия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») асарини Журжонда муҳожирлик даврида ёза бошлаган ва 1000-й.да тамомлаган. Б. уни ёзишга жуда катта тайёргарлик кўрди. Кунт ва матонат б-н турли халқлар тарихи, маданияти ва тилларини ўрганди. Илмфанга оид асарлар жуда кам нусхада ва қўлёзма шаклида айрим шахслар қўлида сақланган бир даврда ёш олим фаннинг турли соҳаларини бу қадар эгаллаб олиши, унинг ниҳоятда истеъдодли эканини кўрсатади.

Б. 1005й.ларда Хоразмга қайтади ва сўнроқ уни янги ҳукмдор Али Аббос Маъмун II саройга яқинлаштиради. Ўша даврда Урганчда Хоразмшоҳ саройида кўп машҳур олимлар тўпланиб, фаннинг турли соҳаларида илмий ишлар олиб бордилар. «Маъмун академияси» деб номланадиган бу анжуманнинг фаолиятида Б. муҳим роль ўйнайди. Шу б-н бирга, у шоҳ Маъмун IIнинг энг яқин маслаҳатчиси сифатида мамлакат сиёсий ишларида ҳам фаол қатнашади. Б.нинг Ибн Сино б-н ёзишмалари ҳам унинг Хоразмда турган даврида бўлган. Уларнинг саволжавобларидан ва Б.нинг Ибн Синога ёзган эътирозларидан бизгача фақат 18 таси етиб келган. Бу ёзишмалар унинг табиат фалсафаси ва физика масалалари б-н ҳам қизиққанини кўрсатади. Бу саволжавобларда икки машҳур олим фазо, иссиқдикнинг тарқалиши, жисмларнинг иссиқдан кенгайиши, нурнинг акс этиши ва синиши каби масалаларда илмий мунозара олиб борган. Хоразм Маҳмуд Ғазнавий томонидан (1017) босиб олингач, Б. Хоразмшоҳ саройидаги бошқа бир қанча олимлар б-н биргаликда Ғазна ш.га олиб кетилди. Б.нинг Ғазнадаги

даври унинг илмий фаолияти учун энг маҳсулдор давр бўлди. Ғурбатда ҳаёт кечирган олим ўзининг барча вақтини и. т. ишларига сарф этди. Б.нинг «Хоразмнинг машҳур кишилари» асари ҳам шу даврда яратилган. Унинг геодезияга оид муҳим асари «Тахдид ниҳоёт иламокин ли тасҳих масофот илмасокин» («Турар жойлар (орасидаги) масофаларни аниқлаш учун манзилларнинг чегараларини белгилаш») 1025 й. 18 нояб.да ёзиб тугатилган. Бу асарнинг бирданбир қўлёзмаси Истанбулда, биринчи марта рус тилига шу қўлёзмадан «Геодезия» номи б-н таржима қилинди (Тошкент, 1966). «Геодезия» Б.нинг дунёқарашини белгилашда бой манбалардан бири бўлиб ҳисобланади.

«Мунажжимлик санъатидан бошлангич тушунчалар» асари ҳам 1029 й. Ғазнада ёзилган. Асарнинг форсча ва арабча нусхалари бизгача етиб келган. Унда ўша замон астрономияси б-н боғлиқ булга и бир қанча фанлар ҳақида муҳим маълумотлар берилган. Б.нинг машҳур «Ҳиндистон» асари— «Таҳқиқ мо лилҲинд мин маъқула мақбула филакл ав марзула» («Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби») 1030 й.да ёзилган. Бу асар Ғарб ва Шарқ олимлари томонидан юксак баҳоланган. Маҳмуд Ғазнавийнинг Ҳиндистонга қилган юришларида Б. шоҳга ҳамроҳ бўлган. Гарчи олимнинг Ҳиндистонда қачон ва қандай яшагани аниқ бўлмасда, Хоразмдан олиб кетилгандан кейин бир оз вақт Ҳиндистоннинг шим.даги Нандна қалъасида яшагани маълум. Ҳиндистонда санскрит тилини пухта ўрганиш унинг хинд маданияти, адабиёти ва Ҳиндистоннинг ўша давр олимлари б-н яқиндан танишишига ҳамда бу мамлакат ҳақида ўлмас асар яратишга имкон берди. «Ҳиндистон» ҳажми жиҳатидан жуда катта асар. Унда хинд адабисти, фалсафаси, аниқ фанлар, геогр., элшунослик, қонун ва урфодатлар, фалсафа, дин, тарихийдиний

ривоятлар, хинд ёзувининг турлари ҳақида маълумотлар бор. Ҳоз. замон Ҳиндистон олимлари Б.нинг бу асарини хинд маданияти тарихини ёритиш нуктаи назаридан жуда юкори баҳолайдилар ва муҳим манбалардан бири дсб ҳисоблайдилар. Уларнинг таъкидлашича, Б. ўз асарида бизгача етиб келмаган санскритда ёзилган кўпгина манбалардан фойдаланган.

Б. астрономияга оид «АлҚонун алМасъудий» («Масъуд қонуни») асарини султон Масъудга бағишлади. Китобнинг қачон ёзиб тугатилгани аниқ эмас. Бу асар Б.нинг фалакиётга доир энг муҳим асаридир. Ўрта аср олимлари бу асарни жуда юксак баҳолаганлар. Шундан кейин у яна иккита муҳим китобини ёзган. Булардан бири «Минералогия», яъни «Китоб алжамоҳир фи маърифат алжавоҳир» («Қимматбаҳо тошларни билиб олиш бўйича маълумотлар тўплами»)дир. Бу рисола уз замонаси учун Марказий Осиё ва Яқин Шарқ, Европада минералогия соҳасидаги энг яхши асар ҳисобланган. Унинг охириги асари—«Доривор ўсимликлар ҳақида китоб» нинг қўлёзмаси 20-а. нинг 30-й.ларида Туркияда топилди. Асар «Сайдана» номи б-н машҳур, унда Шарқда, жумладан, Туркистонда ўсадиган доривор ўсимликларнинг тавсифи берилган.

Б. фаннинг ҳамма соҳаларида самарали ижод қилган эди. Унинг илмий мероси жуда кенг ва рангбаранг. Б.нинг илмий иш соҳасидаги зўр қобилияти унинг кўпчилик замондошлари ва кейинги олимлар томонидан эътироф этилган. 1035—36 й.ларда Б. ўз илмий ишларининг рўйхатини тузади. Бунда шу вақтгача ёзган Китоб ва рисолалари 113 тага етгани кўрсатилган. Кейинги ёзган асарларини ҳам қўшсак, у қолдирган илми' мерос 152 китоб ва рисоладан иборат. Унинг асарлари мавзу жиҳатдан турлитуман. Кўпчилик асарлари ўз замонасида ўзига хос бир энциклопедия ҳисобланган. Асарларининг 70 таси

фалакиёт, 20 таси риёзиёт, 12 таси геогр. ва геодезия, 3 таси маъданшу нослик, 4 таси харитаграфия, 3 тас* иқлимшунослик, бири физика, бири доришунослик, 15 таси тарих ва эл * шунослик, 4 таси фалсафа, 18 таси адабиёт ва б. фанларга оиддир. Б. турли тиллардан бир қанча илмий ва адабий асарларни таржима ҳам қилган. Афсуски, ҳозирча олимнинг фақат 28: асаригина маълум. Қолганлари бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилганича йўқ. Б. ижодини ўрганиш, унинг асарларини нашр этиш, бошқа тилларга таржима қилиш ишлари ўтган аср охириларидан бошланди. Унинг «Қддимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Масъуд қонуни», «Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар» ва б. асарларининг матни нашр этилди: турли тилларга таржима қилинди. Танланган асарлари рус ва ўзбек тилларида чоп этилди.

Б.нинг фалакиёт соҳасидаги хизмати айниқса қаттадир. У уз илмий асарларида дунёнинг тузилиши масаласи да Птолемей назариясига суянса ҳам лекин Ернинг ҳаракати ҳақида ўш& даврда ҳукмрон назарияга зид келадиган фиколарни баён этган. «Ҳиндисуцг» асарида «Ернинг айланиш ҳара4ГИ фалакиёт фани ҳисобларига ҳеч қандай зид келмайди, балки Ерда юз қирадиган ҳодисалар, унинг ҳаракати бирга бир текис давом этаверали», деган фикрни баён этади. «Истаан хил астролябияни тайёрлашнинг «:рли усуллари ҳақида» рисоласида Саъид ас-Сижзийнинг астролябилеи ҳақида гапирганда жуда муҳим хулосага келади: «Унинг негизи осмон ҳаракатланишига эмас, балки Ернинг ҳаракатланишига асосланганлиги учун мен уни жуда ҳам ажойиб кашфиёт деб ҳисоблайман». Б. ёритқичлар ҳаракатини хандасавий изохлаш асосида оламчинг тузилишини тушунтирадиган еоцентриқ ва гелиоцентриқ система энг кучга эга, деган хулосага келади. «Геодезия» асарида геоцентризм б-н

боғлиқ бўлган баъзи назарияларнинг уғрилигига шубҳа б-н қараганини сйдан очиқ баён этади. Буб-н олим гелиоцентрик тузилиши назарияни ишлашга ҳисса қўшди. У осмон ёриткичларининг ҳараграекторияси ва шакли эллипсо«. чгэканлиги ҳақида биринчи бўлиб фикр юритган олимлардан. Б.нинг бу башорати анча кейинги Кеплер кашфиётларини маълум даражада олдинан айтиш эди. Б. ўз асарларида айрим ходисалар тўғрисида ҳам ёзган. Мас, (биринчи бўлиб) Қуёш тожини тушунтиришда кизиқарли хулосаларга келган.

У амалий астрономия масалалари ҳам жуда кўп шуғулланар эди. Ўзининг аниқ ва пухта астрономик кузатишларига асосланиб, Б. осмон экваторига Қуёш эклиптикаси оғишининг хатталиги ($23^{\circ}34'$) ва эклиптика оғиши • зунлигининг асрий ўзгаришларини оелгилашда, Қуёш апогеяси (авжи) узоклигини аниқлашда қад. ва ўзига замондош бўлган астрономларга Караганда анча аниқ натижаларга эришган. Б. 1029 та юлдузнинг координаталари ва «олдуз катталиклари қайд этилган юлдузлар жадвалини тузган (қ. Беруний зижи).

Б. ўз замонасининг улкан математикларидан бири эди. Унинг мат. фанига қўшган ҳиссаси муҳим аҳамиятга эга. Б. асарларида геометрия, арифметика, алгебра, сонлар назарияси ва тригонометрия тушунчалари маълум тартиб б-н таърифланди. Олимнинг арифметика ва алгебрасининг катта ютуғи шундан иборатки, унда иррационал сонлар арифметика ва алгебранинг тенг ҳуқуқди предмети бўлиб қолди. Арифметика соҳасида у машҳур учламчи қондани кўриб чиқади, беш, етти ва ундан ортиқ микдорларнинг ҳоллари учун учламчи қондани умумлаштирувчи қондаларни баён қилади. Б. айниқса тригонометрия соҳасида катта ютуқларга эришди. Баъзи бир ҳоз. закон тадқиқотчилари Б.ни тригонометрияга мустақил фан сифатида қараган биринчи олим деб

этироф этмоқдалар. Б. тригонометрик функцияларнинг умумий қонуниятини топиш юзасидан иш олиб борган. «АлҚонун алМасъудий» асарида ясси ва сферик тригонометрияни баён қилган. У тригонометрик функциянинг чизикли ва квадрат интерполитив қондасини ишлаб берди, ўртача аниқ ҳисоблар методини таклиф қилиб, тегишли жадвалларни келтирди, бир қанча ўнли рақамлар учун П микдорини аниқ ҳисоблаб чиқди. География, геодезия ва геология фанлари соҳасида ҳам Б.нинг қушган ҳиссаси бекиёс. Тасвирий география соҳасида Б. географик адабиётда мавжуд бўлган маълумотларни умумлаштириб ўзига замондош бўлган сайёҳ ва савдогарлар тўплаган маълумотлар б-н уни янада бойитади. Олим қолдирган географик маълумотларнинг кўпчилиги у ёки бу географик масалаларни ёритишда Шарқ адабиётида биринчи манба ҳисобланади.

Б.нинг ўша вақтда унча маълум бўлмаган шим. ўлкалар, Болтиқ ва Оқ денгиз ҳақидаги маълумотлари, Сибирнинг «бизда ёз бўлганда, у ерда киш бўладиган» жойлари ҳақида хабарлари айниқса кизиқарли. Б. Хитой ва Тибетга туташ ўлкаларни ҳам ўзидан олдинги олимларга нисбатан тўла ва аниқ тасвирлаган. Птолемейга қарамақарши Атлантика ва Ҳинд океанларининг жан. томони бир-бирига туташганлигини исботлаб берган. У Осиё ва Африка қитъалари орасида бир вақтлар бўғоз бўлган ва Ер шарининг жан. томони қуруқлик бўлган деб тахмин қилади. У қолдирган ноёб маълумотлар шарқ географик адабиётида муҳим роль ўйнаган.

Тарихда Америка қитъасини 1492 й. окт. ойида денгиз сайёҳи Христофор Колумб кашф этганлиги қайд қилинган. Аммо бу борада Б.нинг илмий фарази мавжудлиги ҳам маълум. Олим ўзининг «Ҳиндистон» асарида ер юзасининг тузилиши, денгиз ва қуруқлик тўғрисида гапириб, «...Ернинг чораги маъмурадир. Маъмурани ғарб ва шарқ томондан

Муҳит океани (Атлантика ва Тинч океан) ўраб турибди. Бу Муҳит океани, ернинг обод қисмини денгизларнинг нариги томонида бўлиши мумкин бўлган куруқдик ёки одам яшай

диган ороллардан иккала ёқдан (ғарбдан ва шарқдан) ажратиб туради...» деб ёзган. Шундай фикрни «АлКонун алМасъудий» асарида ҳам уқтиради. Демак, ғарбий ярим шарда яхлит бир куруқликнинг, кейинчалик Америка деб номланган қитъанинг мавжудлигини Б. европалик олимлардан 450 й.ча олдин тахмин қилиб, ўз асарларида бир неча бор ёзган. Б.нинг ғарбий ярим шарда катта куруқлик борлиги тўғрисидаги фикри 15—16-а.ларда ўз тасдиғини топди.

Б. математик география тараққиётига ҳам катта ҳисса қўшди. У жойларнинг географик узоқлигини ва кенглигини аниқлаш йўллари ишлаб чиқишда янгиликлар очди: тригонометрия ва геометрияни кенг қўллаш орқали ўзидан олдинги астрономларга нисбатан анча аниқ натижаларга эришди. Мас, у географик кенгликни аниқлашда 16-а.да Тихо де Браге томонидан кашф этилган деб ҳисобланган усулни ишлатган.

Узоқликларни белгилашда ҳам Б. томонидан ишлаб чиқилган янги метод унча қўлланилган методларга нисбатан энг мукаммали эди. Турли географик жойларнинг географик кенлиги ва узоқлигини аниқлашда у эришган натижалар ҳоз. замон олимларини ҳам ҳайратда қолдирмоқда. Б.нинг Ер шарининг ўлчамлари ҳақидаги маълумотлари юнон, ҳинд олимлари ва ўзига замондош бўлган Яқин ва Ўрта Шарқ олимлари хулосаларига нисбатан анча аниқдир. У Ер айланаси узунлигини ўлчашда янги усул ишлаб чикди. Б. методида катта масофалар учун қийин ва мураккаб ўлчовларга эҳтиёж бўлмай, математик ҳисобларга асосланиларди. У Ер меридиани ёйининг бир даражаси 110275 м га тенг деб топди. Бу ҳоз. замон маълумотларига жуда яқин.

Геология соҳасида ҳам Б. ажойиб

кашфиётлар қилган. Ерни ўрганиш масаласига илмий ёндашди. Ер юзасининг ҳар бир қисми ўзининг узоқ тарихий тараққиётига эга эканлигини ёзади. Туркистоннинг баъзи жойлари, шу жумладан Амударё водийсининг геологик ривожланишини биринчи марта жиддий ўрганишга ҳаракат қилган ҳам Б. бўлган. Унинг Амударё водийсининг геологик ўтмиши ва Орол денгизининг пайдо бўлиши ҳақидаги хулосалари ўша замоннинг энг муваффақиятли геологик таҳлилларидан бири ҳисобланади.

Олим «Денгизлар куруқликка, куруқликлар эса денгизга айланади» деган назарияга суянади. Б.нинг фойдали қазилмалар қатламларининг пайдо бўлиши, тоғ жинсларининг емирилиши, иураши кабилар ҳақидаги хулосалари катта аҳамиятга эга. Ер қобиғида оғирликнинг мувозанатлашиб туриши учун ер ости жисмларининг жойлашиши ҳақидаги фаразлари ҳам жуда аҳамиятлидир. Унинг фикрича, Ер қобиғининг ҳаракати оғирликнинг умумий марказ томон ҳаракатига мос равишда вужудга келди. Б. тоғларнинг пайдо бўлиши ва йўқ бўлиб кетиши табиий омиллар асосида юз беришини талқин этувчи назарияни олға суради. Акад. Ҳ. М. Абдуллаев Б.ни геология соҳасидаги энг буюк назариётчилар ва асосчилар қаторига қўшиш керак, деган хулосага келган эди.

Олим минералогия фанида ҳам муҳим кашфиёт ва хулосалар яратди. Бу соҳада Б. аждодлар яратган фан ютуқларини тан олди, уларга ўзи яратган янги маълумотларни қўшди. У минералогик текширишда қимматбаҳо тошларнинг рангини, ялтироқлигини тасвирлаш, қаттиклигини аниқлаш, уларнинг магнит ва электр хусусиятларини кузатиш, эритиб синаш каби усуллардан фойдаланган. У минералларни таърифлашда зарур омиллардан бири сифатида уларнинг солиштирма оғирлигини тартибли равишда аниқлаб, минералогиянинг амалий ишларига

жорий қилди; минералларнинг табиий таснифи асосларини ишлаб чиқишга уриниб кўрди. Унинг «Минералогия» асари конларни ўрганиш, шу жумладан Ўрта Осиё ер ости бойликларини аниқлаш учун қимматбаҳо манба ҳисобланади. Минералларнинг у аниқлаган солиштирма оғирлиги ҳоз. замон ўлчов натижаларига жуда яқин. Минераллар ва қимматбаҳо тошларнинг пайдо бўлиши ҳақида илмий фиқолар айтган.

Б. доришунослик, метеорология, физика каби фанларга ҳам ҳисса қўшган. Мас, булок ва кудук сувларининг юқорига кўтарилиши ва фонтан бўлиб отилиб чикувчи булоқлар гидростатикасини тушунтиришда Б. ўз замонасидан анча илгари кетиб, бу борадаги уйдирмаларни инкор этади.

Олим биология соҳасида табиий танланиш ҳақида қимматли фиқолар айтган. У табиий танланиш бўйича аввал инсоннинг онгли фаолиятини тасвирлаб беради, кейин «Табиат ҳам шундай қилади, лекин у фарқига бормаиди, чунки унинг ҳаракати онгсиздир», деган хулосага келади. Буюк олим фан соҳасида тажрибалар ўтказиш учун турли асбоб ва ускуналар ихтиро этишда ҳам катта маҳорат кўрсатди. Кўпчилик тажриба асбобларини ўзи яратган эди. Мас, астрономия соҳасида меридианлар иўналишини аниқлаш учун «ҳинд доираси»ни ихтиро этган. Бир қанча астрология конструкцияларини, диаметри 7,5 м бўлган ва ўша замонда энг йирик ҳисобланган «деворий квадрат»ни ясаган. Солиштирма оғирликни аниқлаш учун ҳам махсус асбоб ихтиро этган. Б. Марказий Осиё ва умуман Яқин Шарқда биринчи илмий глобуслардан бирини бунёд этган эди. Бу глобусда аҳоли яшайдиган жойлар аниқ кўрсатилган ва бунинг ёрдамида уларнинг географик координаталарини аниқлаш мумкин бўлган.

У алкимёда қўлланилган ғайриилмий ва асоссиз услубларни

танқид қилди. Қимматбаҳо тошлар ва баъзи минералларнинг «мўъжизакор хусусиятларини» инкор қилди ва бу ҳолни «ҳодисаларнинг ҳақиқий сабабини билмовчилар учун бир важдир», деб ҳисоблайди. Б. алкимё йўли б-н олтин ва кумуш тайёрлаш фан ҳал қила олмайдиган беҳуда уринишдир, деган хулосага келади. «Олдиндан айтиб бериш санъати,—деб ёзади «Геодезия»да,—умуман кучеиз асосга эга, ундан келиб чиқадиган хулосалар ҳам асоссиз».

Табиий фанлар тарихида Б.нинг абадий қоладиган хизмати шундаки, у ўзининг и. т. ишларида ўзи ишлаб чиққан и. т. методига, тажриба ва кузатишларига суянди. Кузатиш ва тажриба методини мисли кўрилмаган даражада юқори кўтарди, бу унинг тажрибавий билимлар соҳасидаги зўр ютуғидир. Олим ўз олдига фанни аниқ маълумотлар б-н бойитиш, назарияларини ишлаб чиқиш, янги усул ва қонунларини очиш вазифаларини қўйган.

Б. ижтимоий назариялар соҳасида ҳам самарали ижод этди, бу соҳалар ривожига ҳисса қўшди. Унинг купгина асарлари ўз моҳияти б-н табиий фанларнинг соҳалари бўйича ҳам, шунингдек ўша замонларда яшаб ўтган халқларнинг ижтимоий, хўжалик ва сиёсий ҳаёти соҳасида ҳам бутун бир энциклопедия булиб хизмат қилган. Б. ўзининг «Китоб фи ахборот илмубаййизот валқаромита» («Оқ кийимликлар ва қарматийлар хабарлари ҳақида китоб») асарини Ўрта Осиёда ўша даврда энг илғор ижтимоий ҳаракатлардан бири бўлган қарматийларга бағишлаган. Кейинроқ «Ёдгорликлар», «Ҳиндистон» китобларини ёзган.

Унинг «Китоб улмақолот валарз ваддиёнот» («Мақолалар, эътиқодлар ва динлар ҳақида китоб»), «Китоб фи ахбори Хоразм» («Хоразм хабарлари ҳақида китоб»), «Китоб тарихи айём асСултон Маҳмуд ва ахбори абиҳи» («Султон Маҳмуд даври тарихининг китоби ва отаси ҳақидаги хабарлар») каби асарлари бизгача етиб келмаган.

«Ёдгорликлар» («Алосор албоқия») подшоқлар ва машхур шахсларнинг тарихини ёритувчи ва ўша даврнинг маданиятини акс эттирувчи тарихий этнографик асардир. Асарнинг қиммати шундаки, у исломгача бўлган (Хоразмда) бутун бир даврни очиш имкониятини туғдирди. Бу китобда юнонлар, римлик, эроний, суғдий, хоразмлик, ҳарроний (юлдузга сиғинувчилар), қибтий, христиан, яҳудийлар, исломгача бўлган арабларнинг йил ҳисоблари, турли байрам ва машхур кунлари муфассал тасвирланган, унда кўп халқларнинг маънавий ҳаёти ва тарихига оид қимматли маълумотлар бор.

Унинг махсус табиатшунослик масалаларига бағишланган китоблари ҳам ижтимоий фанларнинг кўпгина соҳаларини ўзига қамраб олади. Бу хусусда унинг «Геодезия», «Минералогия» ва б. асарларида тарих, адабиёт, тилшунослик каби соҳаларга оид қимматли маълумотлар жамланган. Мас, «Минералогия»да ҳар бир қимматбаҳо тош ёки металлни тавсифлаш жараёнида араб мумтоз шоирларининг ўша тош ёки металл ҳақида ёзган шеърларидан намуналар келтирилган. Б. тарихни баён қилишда диний, ирқий фарқлардан қатъи назар, ҳолисона туриш керак, деб талаб қидали. Қиёсий таҳлил қилиш методидан кенг фойдаланган. Мас, у хинд фани ва фалсафаси, хиндларнинг диний эътиқодлари ва урфодатлари ҳақидаги маълумотларни юнон фалсафаси ва мифологияси б-н солиштиради.

Б. тараққий этиш ва йўқ бўлишга сабаб бўлган табиий ҳодисаларни тадқиқ этар экан Аллоҳнинг яратувчилик қудратини инкор этмайди. Олим табиатда қотиб қолган нарса йўқ, «дунёдаги ҳамма нарса маълум вақтдан кейин бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туради», деган нуқтаи назарда туради. Дунёнинг тузилишини тушунтиришда Б. атомизмга яқин бўлган. Унинг атомистикаси атомларнинг моддий характерини ва ҳар қандай детерминизмни инкор этувчи

мутакаллимларнинг фикр ва қарашларига қарамақарши қўйилган. Унинг дунёлар кўп деган хулосаларга олиб келувчи фиколари ҳам бўлган. Буни олимнинг фалсафий баҳсларида Ибн Сино ҳам сезган эди. Б. ўз мулоҳазаларида бошқа дунёларнинг моддийлиги ҳақидаги тушунчага асосланган.

Билиш назарияси хусусида ҳам ўзига хос фиколари бор. Унинг фикрича, билишнинг асоси, бизнинг дунё ҳақидаги билимларимиз манбаи бўлмиш сезги аъзолари орқали олинган билимлардир. Умуман, илмий билимлар ҳақида гапирар экан, бу—ақл идрок туфайли эришилган ютуқдир, дейди. Б. бу соҳада тажрибанинг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди. Б. биринчилардан бўлиб, Аристотелнинг фан соҳасидаги хизматига юксак баҳо бериш б-н бирга танқидий фиколар ҳам билдирган. Б. Аристотелнинг «табиий жой», «дунёнинг ягоналиги», «огирлик ва энгиллик» каби тушунчаларини танқид қилади. Аристотелнинг «огир» ва «енгил» деган тушунчасидан фарқли равишда Б. Ибн Синога ёзган «Эътирозлар»ида ҳамма нарсаларнинг ер маркази томон тортилиши ҳақидаги фикрни олға суради. Бу, тортилиш кучи ҳақидаги назарияни ишлаб чиқиш йўлида қўйилган муҳим қадам эди.

Б. ижтимоий ҳодисаларни тушунтиришда географик муҳит, кишиларнинг моддий эҳтиёжи каби омиллар аҳамиятини ҳисобга олди. Унинг фикрича, тилнинг келиб чиқишига одамларнинг бир-бири б-н муомала қилишдаги эҳтиёжлари, турли фанларнинг пайдо бўлишига эса уларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари сабаб бўлган. Б. ҳокимиятни наслданнаслга ўтиб туриш қонунқоидасини умуман тан олса ҳам, у ёки бу давлат арбобининг ҳокимиятни бошқаришга яроқлилиги унинг давлатга раҳбарлик қилишдаги қобилиятига боғлиқ, дейди. Б. илмфаннинг буюк ҳомийси ва муҳлиси эди. Мамлакатнинг ободончилиги илмфаннинг гуллашига боғлиқ, одамнинг бахти эса унинг билим

ва маърифатида, деб ёзади. У маърифат душманларига, ёмон урфодатларга, адолатсизликка қарши эди.

Б.нинг бой илмий мероси Ўзбекистон ва ундан ташқарида чуқур ўрганилмоқда. Унинг асарлари латин, француз, итальян, немис, инглиз, форс, турк тилларига таржима қилинмоқда. Ҳаёти ва ижоди ёзувчи ва санъаткорлар эътиборини тортиб келмоқда. Б. ҳақида «Ўзбекфильм» студияси ижодкорлари 2 қисмдан иборат «Абу Райҳон Беруний» фильмини (1974) яратганлар. Уйғун «Абу Райҳон Беруний» пьесасини (1973) ёзган. Қорақалпоғистон Республикасидаги шаҳар туман Б. номига қўйилган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик инти, Тошкент техника унти, метро бекати унинг номи б-н аталади. Тошкент ш.да, Қорақалпоғистон, Хоразмда Б. номида кўча, майдон, мактаб ва б. муассасалар бор. Дунёда биринчи марта Ўзбекистонда топилган минералга Б. номи қўйилган. Беруний (Абу Райҳон Беруний) номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти таъсис этилган. Б.га Тошкент, Хива, Беруний ш.ларида ҳайкал ўрнатилган.

Ас: Памятники минувших поколений, Т., 1957; Индия [Перевод А. Б. Хамидова, Ю. Н. Заводовского], Т., 1963; Ҳиндистон (Таржимонлар А. Расулов, Ғ. Жалолов, Ю. Ҳакимжонов), Т., 1965; Геодезия (Перевод П. Г. Булгакова), Т., 1966; Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, Т., 1968; Канон Масъуда I ч. (перевод П. Г. Булгакова, Б. А. Розенфельда) Т., 1973; Қонуни Масъудий, Иқисм, 1—5 мақолалар (А. Расулов таржимаси), Т., 1973; Ҳикматлар (тўпловчи ва нашрга тайёрловчи А. Ирисов), Т., 1973; Фармакогнозия в медицине (Китоб ассайдана фиттибб) (исслед., перевод, примечания У. И. Каримова), Т., 1974; Книга вразумения начаткам науки о звёздах (перевод Б. А. Розенфельда, А. Ахмедова, М. М. Рожанской, А. Абдурахманова, Н. Д. Сергеевой), Т., 1975; Қонуни Масъудий, II қием, 6—11

мақолалар (А. Расулов таржимаси), Т., 1976; Канон Масъуда, II ч. (перевод Б. А. Розенфельда, А. Ахмедова, М. М. Рожанской, Ю. Н. Смирнова), Т., 1976; Геодезия. Турар жойлар (орасидаги) масофаларни аниқлаш учун манзилларнинг чегараларини белгилаш (таржимон А. Ахмедов), Т., 1982; Математические и астрономические трактаты (перевод П. Г. Булгакова, Б. А. Розенфельда), Т., 1987; Тарвихалар: «Жавохирот китоби»дан (арабчадан М. Турсунов тарж.), Т., 1991; Феруза (Жавохирлар ҳақида нақл ва ҳикоятлар), Т., 1993; 100 ҳикмат: Ибратли сўзлар (тарж. ва нашрга тайёрловчи А. Ирисов), Т., 1993.

Ад.: Семенов А. А., АлБируни— величайший ученый средневекового Востока и Запада, Литература и искусство Ўзбекистона, кн. 1, Т., 1938; Беруний—ўрта асрнинг буюк олими (мақолалар тўплами), Т., 1950; Садўков Х. У., Бируни и его работў по астрономии и математической географии, М., 1953; Крачковский И. Ю., Арабская географическая литература, Избр. соч., т.4, М., 1957; Му ми но в И. М., Ўзбекистонда ижтимоийфалсафий тафаккурнинг ривожланиш тарихидан (XIX аср охирлари ва XX аср бошлари), Т., 1960; Салье М. А., Абу Райҳон Беруний, Т., 1960; Матвиевская Г. П., Беруний ва табиий фанлар, Т., 1963; Ирисов А., Беруний ва Ҳиндистон, Т., 1963; Розенфельд Б. А., Краснова С. А., Рожанская М. М., О математических работах Абу Райҳана Бируни, в кн.: Из истории науки и техники в странах Востока. Вўп. 3, М., 1963; Толстое С. П., Қадимги Хоразм маданиятини излаб, Т., 1964; Мўминов И. М., Вўдаюхияе мўслители Средней Азии, М., 1966; Беруний билан Ибн Синонинг саволжавоблари (масъул муҳаррир С. Муталибов), 2нашр, Т., 1973; Қаюмов А., Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Т., 1987.

Музаффар Хайруллаев.

БЕРУНИЙ, 1957 й. гача Шаббоз (Шайх Аббос Вали)—Қорақалпоғистон Республикасидаги шаҳар (1962 й.дан), Беруний тумани маркази. Амударёнинг ўнг соҳилидаги Урганч т. й. станциясидан 20 км шим.шарқда. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси —15*, —20°, июлники 38°. Аҳолиси 51 минг киши (2000). Б. қадимий Хоразмнинг пойтахти бўлган ва ўша даврларда Кот деб аталган. 1957 й. шаҳарга шу ерда туғилиб ўсган олим ва мутафаккир Абу Райҳон Беруний номи берилди. Беруний 990 й.ларда шаҳарда астрономик кузатишлар олиб борган. Б. Республиканинг муҳим саноат марказларидан. Шаҳарда ёғэкспеллер, ғишт, асфальт, пахта тозалаш з-длари, босмахона, маиший хизмат кўрсатиш к-ти бор. 1969 й. 13 мартда Амударё сувининг тошиши натижасида шаҳардаги бир қанча бинолар жиддий зарар кўрди. Лекин тез фурсатда шаҳар қайта тикланди. Кейинги йилларда шаҳар чегараси кенгайди, янги мавзе, кўчалар бунёд этилди. Б. бошқа туманлар б-н Қорақалпоғистон автомагистрали ва Амударёдаги Чалиш пристани орқали боғланган. Б.дан Нукус, Тўрткўл ва б. шаҳарларга самолёт ва автобуслар қатнайди. Б.да 14 умумий таълим мактаби, мусика ва спорт мактаблари, 8 оммавий кутубхона, 2 клуб, маданият уйи, музей, 7 касалхона бор (2000).

БЕРУНИЙ (АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ) НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ МУКОФОТИ — фан ва техника соҳасидаги мукофот. Айрим олим ёки олимлар гуруҳига илмфан тараққиётига улкан хисса қўшадиган, юксак амалий аҳамиятга молик бўлган, республика илмфани ва техникасининг жаҳон ютуқлари даражасига чиқишини таъминлайдиган тадқиқотлар; республика илмийтехника дастурлари, лойиҳаларини амалга оширишда

жиддий натижаларга эришганлик; ўз кўрсаткичларига кўра энг яхши жаҳон намуналари даражасидаги ёки улардан юқори бўлган техника, материаллар ва технологияларнингянгигуруларини ишлаб чиққанлик, жорий этганлик ва и. ч.да ўзлаштирганлик; моддий, табиий, меҳнат ресурсларининг қўллаб тежалишини, атроф муҳит муҳофазасини таъминловчи технологияларни яратганлик ва жорий этганлик; Ўзбекистоннинг маънавий мероси ва уни ривожлантириш истикболларини, жамиятнинг маданий ва ижтимоий тараққиётини чуқур англашга кўмаклашадиган ижтимоийгуманитар фанлар соҳасидаги алоҳида муҳим ютуқлар; жамоатчилик томонидан кенг эътироф этилган, уч ва ундан ортик марта нашр қилинган, ўзида янги илмий ғояларни мужассамлаштирган, олий ўқув юртлиари учун мўлжалланган оригинал дарсликлар учун берилади. Дастлаб ЎзССР Давлат мукофоти сифатида 1967 й. 6 сент.да таъсис этилган. 1991 й. 5 мартдан ЎЗР Давлат мукофоти. ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг 1996 й. 13 фев.даги қарори б-н таъсис қарорига ўзгартиришлар киритилган. Мукофотга тақдим этилган ишларни тавсия қилиш, муҳокамадан, экспертизадан ўтказишни ташкил этиш ва мукофотлаш б-н боғлиқ бошқа ишларни бажариш учун ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Фан ва техника соҳасида Беруний (Абу Райҳон Беруний) номидаги ЎЗР Давлат мукофотлари қўмитаси тузилган. Мукофот ЎЗРПрезиденти Фармони б-нхар 3 й.да Мустақиллик байрами арафасида берилади. Мукофотланганларга Абу Райҳон Беруний таъсири туширилган фахрий нишон ва тегишли гувоҳнома топширилади. 1996 и.га қадар 407 киши шундай мукофотга сазовор бўлган.

БЕРУНИЙ ЗИЖИ — Беруний тузган юлдузлар жадвали. Унда 1029 та юлдузнинг координаталари ва юлдуз катталиклари берилган. К. Птолемей ва араб олими асСўфи жадвалларига

асосланиб тузилган; унда юлдузларнинг вазиятлари эклиптик координата тизимида (Қ10' аниқликда) берилган. Беруний ўз зижини Ғазна султопи Масъудга атаб ёзган «Масъуд қонуни» асарига (1030 й.) киритган. Б. з. биринчи марта «Масъуд қонуни»нинг бир неча қўлёзмалари асосида Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳрида араб тилида нашр қилинган. Рус тилида биринчи марта 1962 й. босилди. Ўзбекистонда рус ва ўзбек тилларида 1973 й. нашр қилинган.

БЕРУНИЙ ТУМАНИ —

Қорақалпоғистон Республикасийгил туман. 1927 й. 3 июлда ташкил этилган (1962 й. 24 дек.да Тўрткўл туманига қўшиб юборилган, 1964 й. 31 дек. да қайта тузилган). Б. т. Ўзбекистон Республикасининг шим.ғарбида, Амударёнинг ўнг соҳилида, Б. т. шим. шарқда Эллиққалъа тумани, ғарбда Амударё тумани, шим.ғарбда Қораўзак ва Тахтақўпир туманлари ва жан. да Хоразм вилояти ва жан.шарқда Бухоро вилояти б-н чегарадош. Майд. 3,94 минг км². Аҳолиси 94,7 минг киши (2000). Б. т.да 1 шаҳар (Беруний) ва 11 овул фуқаролари йигини (Беруний, Бийбозор, Дўстлик, Навоий, Озод, Олтинсой, Саркоп, Тинчлик, Шаббоз, Шимом, Қизилқалъа) бор. Маркази—Беруний ш.

Табиати. Б.т.нингшим.даҚизилқум чўли, ғарбида Бадай тўқайзори ва Султон Увайс тоғи бор. Январнинг ўртача т-раси —15°, —20°, июлники 28°. Йилига 100—200 мм ёғин тушади. Вегетация даври 200—220 кун. Туман жан.дан Амударё оқиб ўтади. Туманда Оқчақўл, Амиробод кўллари бор. Пахтаарна каналининг давоми бўлган Бўзёп канали мавжуд. Амударёдан Қозокёп, Бештом, Найман каналлари чиқарилган. Найман каналдан Қаттиқоқар, Совкумёрган ариқлари сув олади. Туманда Найман—Бештом насос ст-яси ишлаб турибди. Тупроқлари шўрхок, кумлоқ, бўз тупроқ. Чиябўри, бўрсиқ, қобон, қуён, тошбақа, паррандалардан қирғовул ва б. яшайди.

Туман ҳудудида Бадайтўқай давлат қўриқхонаси жойлашган.

Аҳолиси, асосан. ўзбеклар; қорақалпоқ, козоқ, туркман, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га 27,5 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 50,9 минг киши, қишлоқ аҳолиси 43,8 минг киши (2000).

Хўжалиги. Б.т.икгисодиётинегизини пахтачилик ташкил қилади, шу сабабли туман саноати ҳам пахта хом ашёсини қайта ишлашга ихтисослашган. Пахта тозалаш, ёғ з-длари, темирбетон, гишт ва асфальт з-длари бор.

Чорвачилик, ипакчилик, боғдорчилик, полизчилик ҳам ривожланган. Туманда 54 кичик корхона ва 27 кооператив корхона, 15 акциядорлик жамияти, 47 фирма, 33 хусусий корхона мавжуд (2000). Булардан энг муҳимлари: пахта тозалаш з-ди, «Темур» хусусий корхонаси, 28автокорхона, «Ётгар» акциядорлик жамияти ва б.

Қ. х.да суғориладиган ерлар 31,5 минг га, шу жумладан 15,2 минг га ерга пахта, 0,8 минг га ерга сабзавот, 3,0 минг га ерга беда, 0,8 минг га ерга маккажўхори, 1,0 минг га ерга шоли экилади. Б. т.да 2 жамоа хўжалиги, 11 дехқонфермер хўжалиги уюшмаси, 27 кооператив хўжалиги, 200 га яқин фермер хўжалиги, 2 ижара хўжалиги, 1 хўжалик ҳисобидаги участка бор. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 46,3 минг қорамол, 41,3 минг қўй ва эчки, 163,7 минг парранда, 0,5 минг от боқилади (2000). Туман транспортида Тўрткўл—Нукус автомобиль йўли асосий роль ўйнайди. Амударёда кемада юк ташиш ҳам салмоқли ўрин тутади.

1999/2000 ўқув йилида 57 умумий таълим мактабида 23393 ўқувчи, 2 лицейда 1330 ўқувчи таълим олди. 36 оммавий кутубхона, 5 маданият уйи, музей, 850 ўринли 9 касалхона ва диспансер, 57 тиббиёт пункти бўлиб, уларда 354 врач, 1607 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлади (2000). 1946 й.дан «Халқ минбари» туман газетаси чиқади

(адади 3100).

БЕРЦЕЛИУС (Berselius) Йене Якоб (1779.20.8 Веверсунда —1848.7.8, Стокгольм)—швед кимёғари ва минералоги. Упсаль ун-ти медицина д-ри (1802). Стокгольм ун-ти проф. (1807), Стокгольм ФА аъзоси (1808), президенти (1810) ва доимий котиби (1818 й.дан). Атомизм назариясини тажрибада асослаш, уни ривожлантириш ва кимёга татбиқ этишда Б.нинг хизмати катта бўлди. Оксидларни анализ қилиб, каррали нисбатлар қонунини бойитди. 1818 й. 46 элемент атом массаси кирган жадвалини эълон қилди. Б. назарий қарашларининг асоси кимёвий яқинликнинг электр табиати ҳақидаги таълимотдир. Б. Гизингер б-н биргаликда барча тузлар кислота ва асослардан иборат деган хулосага келади. Иккала олим турли минералларни текшириб, 1803 и. церийни, 1817 й. селени, 1828 й. торийни очишади. Б. 1824—25 й.ларда эркин ҳолдаги кремний, титан, тантал ва цирконийларни биринчи бўлиб олди. 1815 й. баъзи бир органик кислоталарнинг формулаларини кўрсатиб берди.

БЕРШ БАЛИҚ (*Lucioperca volgensis*)— оқунсимонлар оиласига мансуб балиқлар тури, уз. 25—45 см, оғирлиги 2 кг гача. Қора, Азов, Каспий денгизларига куйиладиган дарёлар этагида яшайди. Судак балиғига ўхшаш, 3—4 ёшда вояга етади. Апр.—май ойларида дарёнинг саёз жойларига тухум қўяди. Ёш балиқлар сувдаги умуртқаслз жониворлар б-н ва кейинроқ майда балиқлар б-н озикданади. Б. б. кам овланади, тузланган ҳолда истеъмол қилинади.

БЕСАРАГОТА ТИЗМАСИ — Нурота тизма тоғларининг жан.ғарбий тармоғи, Навоий вилоятида жойлашган. Энг баланд жойи 556 м. Уз. 12 км. Жан. ғарбий ён бағирлари Нурота водийсига секин-аста қияланиб боради ва қуруқ

сойлар б-н парчаланган. Шим.шарқий ён бағирлари Нурота тизмаси ёнидаги пастқамликка тик тушган. Палеоген ва неогеннинг оҳақтош, қумтош, гил ва конгломератларидан тузилган. Тизманинг куйи ён бағирлари оч бўз, юқори қисми эса типик бўз, майда шағалли тупроқлар б-н қопланган. Тупроқпар эрозияга берилганлиги туфайли ер усти тузилиши ўрқирли. Ён бағирларида асосан шувоқ, эфемерлардан сувранг, қўнғирбош, ялтирбош, арпахон ва б. кенг тарқалган. Яйлов сифатида фойдаланилади.

БЕСИМ АТАЛАЙ (1882, Кўтоҳия вилояти Ушоқ қишлоғи—1965.7.11, Анқара)—турк адиби ва олими, проф. «Турк тили жамияти»нинг асосчиларидан бири. У илмийпедагогик ишлар б-н бирга ҳикоялар, шеърый ва драматик асарлар ёзган. Б. А. усмонли турк тили тарихи, лексикологияси, морфологияси, синтаксисига оид китоблар ёзган. Усмонли турк халқи оғзаки ижоди намуналарини нашр эттирган. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарини араб тилидан турк тилига таржима қилган (1939—43). «Қуръон таржимаси»ни (1960) нашр эттирган.

БЕСС — ахоманийларнинг Бақтрия ва Суғдиёнадаги сатрапи (ҳокими). Ахоманийлар наслидан. Мил. ав. 333 й. Александр қўшинлари б-н Доро III қўшинлари ўртасида бўлган Гавгамела жангўда Эрон отлиқ лашкарига қўмондонлик қилган. Эрон қўшинлари енгилгач, Б. Спитамен, Оксиарт, Датафарн каби лашкарбошилар ҳамда Доро III б-н биргаликда Суғдиёнага чекинади ва қариндоши Доро III ни хоинона ўлдириб, ўзини ахоманийлар давлатининг олий ҳукмдори—Артаксеркс IV деб эълон қилади. Александр унга қарши Птолемей Лаг бошчилигида лашкар юборади. Птолемей Лаг Б. турган қишлоқни қуршаб олиб, қишлоқ аҳлидан уни тутиб топширишни талаб қилади, ақс ҳолда барчаларини ўлдириб, қишлоқнинг

кулини кўкка совуражагини айтади. Шунда мазкур қишлоқ аҳли Птолемей Лаг лашкарига қаршилиқ кўрсатмайди. Птолемей Лаг Б.ни тутиб бўйнига сиртмоқ солиб, қипяланғоч ҳолда Александр кўшини ўтадиган йўл бўйида қолдиради. Александр ўша йўлдан кетаётиб Б.га кўзи тушадида, ундан нега ўз қаримдоши ва подшоҳини ўлдирганини сўрайди. Шунда Б. Доронинг мулозимлари куткуви б-н ҳамда Александрнинг кўнглини олиш учун шундай қилганини айтади. Александр ғазабланиб, Б.нинг бурун ва қулоқларини кесишни, сўнг уни Эқбатана (Ҳамадон)га юбориб, ўша ерда мидияликлар ва форслар кўз олдида қатл этишни буюради.

Баъзи олимларнинг (Ш. Камалиддинов) фикрича, Б. асир олинган жой ҳоз. Қашқадарё вилоятидаги Узунқир қалъаси харобаси ўрнида бўлган, бу қалъа чекинаётган суғдийларнинг бутун армиясини сиғдира олган. Амударёдаги Шўроб кечувидан Узунқир қалъасигача 240 км бўлиб, ўрта аср қарвонлари учун 8 кунлик йўл бўлган. Юнонмакедон отряди бир неча ерда тўхтаб дам олгач, бу масофани 4 кунда босиб ўтган. Б. ўшанда Узунқирдан 650 м жан.да жойлашган маҳаллий ҳокимнинг қароргоҳи— Сангиртепа қалъасига яширинган бўлса керак.

Ад.: Камалиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX—начала XIII вв., Т., 1996, с. 17; Арриан, Поход Александра, М.—Л., 1962.

БЕССА (франц. baisse — пасайтирмақ)— биржа чайқовчилиги; кимматбаҳо қоғозлар курси ва ёки товарлар нарҳини пасайтириш мақсадида амалга оширилади. Нархларни ласайтиришга интиладиган тадбиркор кимматбаҳо қоғозлар ёки товарларни маълум муддатга сотади. Келишилган муддат ва унинг ижроси ўртасидаги давр мобайнида бозорда нарх тушиб кетса,

келишувни бажариш муддати келиши б-н чайқовчисотувчи қоғозлар ёки товарларни янада арзонроқ нархда харид қилиб, ўз контрагентига шартлашилган юқори нархларда топшириб, фойда олиши мумкин. Шундай қилиб, келишув товар ёки қоғозларни амалда етказиб бермай туриб ҳам курс фарқини тўлаш б-н тугайди. Курс ёки нарх пасайишидаги фарқ сотувчи фойдасига, нарх кўтарилганда эса харидор фойдасига ҳал бўлади.

БЕССАРАБИЯ — Днестр ва Прут дарёлари оралигидаги тарихий вилоят (ҳозирда Молдавия ҳудудининг асосий қисми ва Одесса вилоятининг жан. қисми). 10—11-а.ларда Б. Киев Русига, 12—13-а.ларда Галич-Волин князлигига қараган. 14-а.дан Молдавия князлигига кушиб олинган. 16-а. бошида уни Туркия ишғол қилган. 1812 й.дан Россия империяси таркибида бўлган. 1918—40 й.ларда эса Руминия ишғол қилган.

БЕССЕЛЬ Фридрих Вильгельм (1784.22.7, Минден, Германия — 1846.17.3, Кенигсберг)—немец астрономи, геодезисти ва математиги. Астрометрия асосчиларидан бири. У 20 ёшлигидаёқ Гаплей кометаси орбитасини ҳисоблаб чиқди. Б. раҳбарлигида Кенигсберг унтида расадхона қурилди; у умрининг охиригача шу расадхона директори бўлиб ишлади. Б.нинг астрометрик ўлчашлар соҳасидаги биринчи қатта иши 17-а. 40—50-й.лари инглиз астрономи Ж. Брайлейнинг юлдузлар жадвалини тузиш учун бажарган кузагиш нагизчаларини қайта ишлашга бағишланди ва у 1818 й.да «Астрономия асослари» номи б-н чоп этилди. Б. 1821—33 й.ларда Рейхенбах меридиан доирасида 75000 юлдуз ўрнини юқори аниқликда ўлчади ва «Кенигсберг жадваллари»ни тузди. Б. биринчилар қаторида юлдузлар параллактгл, шу б-н бирга, уларгача бўлган масофаларни аниқлзди. У Сириус ва Прокцион

юлдузларини бир неча йил кузатиб, бу юлдузларнинг йўлдошлари бор, деб фараз қилди. Унинг тахминлари кейинчалик тасдиқланди: 1862 й.да Сириуснинг, 1896 й.да Проционнинг йўлдоши борлиги аниқланди. Б. 1831—41 й.ларда рус олими И. Я. Байер б-н биргаликда Шаркий Пруссияда трангуляция ишларини бажариб, меридианнинг бир даражаси узунлигини ўлчаб Ер сфероиди элементини аниқлади. Бу элемент геодезияда 100 йилга яқин ишлатилди ва Бессель элементи деб аталди.

БЕССЕЛЬ ЙИЛИ — тропик йил. Куёшнинг аберрация ҳисобга олинган ўрғача узунламаси роппарасо 280° га тенг вақтдан бошлаб ҳисобланади ва бу вақт Ер юзининг бирон бир ихтиёрий нуқтаси учун бир хил бўлади. Б. й. давомийлиги тропик йил давомийлиги б-н баробар, яъни: $T_{\text{к365}}, 24219879 - 0,00000614 T$ га тенг. Бунда $T - 1900$ й.дан кейин ўтган юз йилликлар сони. Немис астрономи Ф. В. Бессель номи б-н аталган.

БЕССЕМЕР (Bessemer) Генри (1813.19.1, Чарлтон 1898.15.3, Лондон)—инглиз ихтирочиси. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1879). Суюқ чўяндан пўлат олиш усули (бессемер жараёни)ни ишлаб чиққан (1856). Айланиб турувчи конвертерни яратгани учун патент олган (1860). Ихтиролари учун Б.га 100 дан ортиқ патент берилган.

БЕССЕМЕР ЖАРАЁНИ, чўяни бессемерлаш—ёқилғи ишлатмай суюқ чўяндан пўлат олиш усули. Инглиз ихтирочиси Г. Бессемер тақлиф қалган (1856). Кислота асосидаги ўтга чидамли ғиштдаи терилган конвертер (бессемер конвертери)да амалга оширилади. Конвертерни горизонтал вазиятга келтириб, унга суюқ чўян куйилади, сўнгра остидаги тешикдан ҳаво ҳайдалиб, босими астасекин ортира борилади. Конвертер вертикал вазиятга келганда босим 2—2,5 ат га етказилади. Суюқ

чўян қатламидан ҳаво ўтиб, чўяндаги қўшимчалар (кремний, марганец, углерод) оксидланади ва анча иссиқлик ажралади, натижада металлдаги қўшимчалар камаяди ва тра кўтарилади. Конвертердаги металл т-расини ва кимёвий таркибини ўзгартириб, реакцияларни бошқариб туриш мумкин. Б. ж.да пўлат 3 босқичда олинади. Б. ж. 15—20 мин. давом этади. Махсус руда кераклиги, кислородконвертер жараёни тараққий этиши б-н Б. ж. аввалги амалий аҳамиятини йўқотган.

БЕССЕМЕР ПЎЛАТИ — махсус таркибли (Б1, Б2 маркали) чўяни (қ. Бессемер чўяни) бессемер конвертериди қайта ишлаб олинандиган пўлат. Совуқлайин яхши кесилади, осон пайвандланади ва болғаланади. Рельс, швеллер, балка, болт, труба (кувур) ва сим каби прокат маҳсулотлари и. ч.да кенг қўлланилади (қ. Лўлат).

БЕССЕМЕР ЧЎЯНИ — чўянинг махсус хили; таркибида кремний ва марганец одатдаги чўяникидан кўпроқ, фосфор б-н олтингугурт эса камроқ бўлади. Б1, Б2 маркалари бор. Асосан, пўлат олиш учун ишлатилади (қ. Чўян).

БЕСТУЖЕВ ҚОРАМОЛ ЗОТИ — гўшти ва сути учун боқиландиган зот. Ватани Россия. 18-а. охири— 19-а. бошларида маҳаллий сигир зотларини шортгорн, голланд, симментал ва б. зотлар б-н чаптириб етиштирилган (номи зотдор моллар етиштириш ишларига асос солган заводчи Бестужев фамилиясидан). Ранги тарғилқизил, танаси чўзинчоқ, суяклари бақувват. Бошида, кўкрак қафасида, қорния оқ доғлар учрайди. Буқаларининг тирик вазни 750—900 кг, сигирлариники 500—550 кг, 3000— 3800, баъзан 4500 кг гача сут беради. Сутининг ёғлилик даражаси 3,8—4,1%, энг юқориси 5,5%. Б. қ. з. тез етилади. Сўйилганда гўшт чиқиши 60%. Б. қ. з. Россиянинг Ульянов,

Самара, Пенза ва б. вилоятларида кенг тарқалган. Ўзбекистонда фақат хусусий хўжаликларда учрайди.

«БЕСУЯК» — 1) ўзбек халқ цирк санъати жанрларидан. 18—19-а.ларда тараққий топган; 2) танани эгибукиш машининг устаси, муаллақчи. 19-а. охири—20-а. бошида Солих Пўлатов, Мирбува, Носир Ниёзмат каби йирик «Б.»лар ўтган. Ҳамдамхон бачча, Даканхон, Жўрача сингари таниқли раққас(а)лар ҳам «Б», бўлишган. «Б», орқага эгилиб бошни оёқлар орасидан олдинга чиқариб олиш, оёқларни ёзиб, «кўприк» бўлиш, калла, тана, қўл ва оёқларни навбатманавбат халқалар орасидан ўтказиш, орқага эгилиб, киприклари б-н ердаги кумуш тангани олиш, оёқларни бўйинда чалкаштириб, қўл б-н юриш каби мураккаб акробатик шаклларни моҳирона бажаради. «Б», томошалари бозор майдони, сайилгоҳ ва тўйхоналарда кичик шолча устида сурнай ёки доира жўрнавотлигида кўрсатилган. Кейинчалик «Б.»лар аънасани акаука Раҳмон ва Парзин Абдухалиловлар, Карим Зарифов, Расулжон Раҳмонов ва б. давом эттирдилар. «Б.»нинг айрим шакллари ҳозирги ўзбек цирки томошаларида ҳам учрайди. Яна к. Акробатика.

БЕСШАГИР — кад. ўбалар (мозоркўрғонлар) мажмуаси (мил.ав. 7—4-а.лар). Қозоғистон Республикасининг Олмаота вилояти, Қапчиғай қишлоғидан 116 км шарқда, Или дарёсининг ўнг қирғоғидан 3 км узокликда, Желшағир тоғи этакларида жойлашган. Бу ердаи 2 км масофага чўзилган 31 та ўба аниқланган. 1957—61 й.ларда Еттисув археологик экспедицияси томонидан ўрганилган. Б. ўбалари Еттисувдаги сакларнинг ижтимоий-маиший, хўжалик тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

БЕТОЧАР —юз очар, юз кўрар —

Ўрта Осиё халқларида, жумладан ўзбек халқида кенг тарқалган, никоҳ тўйи б-н боғлиқ маросимлардан бири. Б. о. маросимини ўтказиш тартиби ҳар ерда ҳар хил бўлиши мумкин. Кўп жойларда бу маросим келин тушган куннинг эртасига, келин саломаян кейин, айрим ерларда (куёв томоннинг имкониятига қараб) 2—3 кундан сўнг ўтказилган. Б. о. куни келинга сарпо кийдириб, тақинчоқларни тақиб, яسانيб, бетига оқ матодан парда тутиб, янга уни эшик олдига ёки ҳовли сахнига олиб чиқади. Келиннинг бетини одат бўйича куёвга яқин қариндош, 5—6 ёшли ўғил бола очади. Бунинг учун мевали дарахтдан олинган пахта ўралган хивич (серфарзанд бўлишини ният қилиб) б-н. айрим ерларда пахта ўралган чўмичнинг дастаси(бахтли бўлсин, қўлидан чўмич аримасин деб тилак қилиб) б-н келиннинг бетига парда олинади. Келиннинг бетини биринчи бўлиб куёвнинг онаси кўради. Келин б-н кўришганда қайнона келинининг бошига иккита нон (ризкли бўлсин деб) қўйиб, сўнгра уни бурдалаб маросим иштирокчиларига (сизлар ҳам тўй кўринглар деган маънода) улашади. Келиннинг бетини очганда қўлланган пахтани ҳам кизлар талашиб оладилар, ундан ип қилиб, сочларининг учига (ният қилиб) улаб юрадилар. Куёвнинг онасидан кейин куёвнинг отаси, тоғаси, булардан кейин бошқа қариндошлар биринкетин келиб кўришиб кўрмана топширадилар. Ўз навбатида келин томон ҳам уларга кўрмана берганлар. Болаларга келин томон ёнғоқ, майиз, туршак ва турли ширинликлар улашадилар.

БЕТА (юн. beta)—1) юнон алифбосининг иккинчи ҳарфи (P); 2) модданинг муайян ҳолатини билдирувчи сўз бўлаги (мас, бетазарра); 3) сўзнинг бетазарраларга алоқадорлигини билдирадиган кўшимча (мас, бетаемирилиш).

БЕТАГА (*Festuca sulcata* Hack)—буғдойдошлар оиласига мансуб кўп

йиллик ўт, илдиз олди сербарг бўлади. Бўйи 35—45 см. Июнда гуллайтиди. Сент. нинг биринчи ярмида уруғи пишади. Кузги намликда кўкариб, қишда майса бўлади. Б. чим ҳосил қилувчи ўсимлик. Чимнинг диаметри 70—110 см га етиши мумкин, лекин бунда чимнинг маркази албатта қуриган бўлади. Тоғларнинг ўрта ва юқори қисмларидаги текисликлар ва шим. қияликларда шувоқ ва чалов (5Ира) ларнинг ҳар хил турлари б-н бирга ўзига хос бетагазорлар юзага келтиради. Б.ни кўй, эчки, йилқи ва қорамол айникса баҳорда (гуллагунча) ва кузда (намликда чиққан янги барглари) хуш кўриб ейди. Ҳаво сернам келган йилларда уни пичанга ўриш ҳам мумкин. Майсасида 14,6% протеин, 3,3% ёғ ва 24,6% клетчатка; бошоқ чиқарганда 11,7% протеин, 29,6% клетчатка; гулла Бетага.

ганда 9,7% протеин, 29,6% клетчатка; уруғлаганда 8,3% протеин ва 31,0% клетчатка бўлиши аниқланган.

БЕТА-ЕМИРИЛИШ (Ремирилиш, парчаланиш)—атом ядроларининг электрон ва антинейтрино ёки позитрон ва нейтрино чиқариб радиоактив емирилиши (парчаланиши). Б.е.нинг уч типи маълум: электрон емирилиш (нейтроннинг протонга айланиши), позитрон емирилиш (протоннинг нейтронга айланиши) ва электрон камраш. Электронлар чиқарганда ядро элементларнинг даврий системасивя ўзидан кейин турган кимёвий элемент изотопига, позитронлар чиқарганда ўзидан олдин турган элемент изотопига айланади. Электрон Б.е.да ядро заряди 1 га кўпаяди, позитрон Б.е.да 1 га камаяди; масса сони ўзгармайди. Б.е. ядро кучлари муаммосига боғлиқ масалалардан биридир. Ядро кучлари электромагнит ва гравитацион кучларга мутлако ўхшамайди. Бу кучлар ядронинг икки зарраси бир-бирига жуда яқин келгандагина намоён бўлади. Иккинчидан, бу кучлар алмашиниш хусусиятига эга, яъни зарралар

узоклашганда бир-бирига тортилади, яқинлашганда эса итарилади ва зарралар бир-бирига айланади. Мас, нейтрон протонга, протон эса нейтронга айлана олади. Демак, протон ва нейтрон айна бир зарранинг икки хил ҳолатидир. Ядро таркибида ҳеч қандай ўзгариш рўй бермайди. Баъзан, зарралар ўзаро алмашинади. Бундай ҳодиса бекарор ядролардагина кузатилади. Радиоактив ядролар таркибида ё нейтрон, ёки протонлар ортиқча бўлади. Нейтронлардан бири протонга айланса, ядро турғун ҳолатга ўтади. Бунда зарядлар мувозанати сақланиши учун электрон ядродан тез чиқиб кетади. Бу ҳолда Рнурланиш рўй беради. Агар ядрога ортиқча протонлар бўлса, улардан бири нейтронга айланиши мумкин. Бунда мусбат электрон (позитрон) ҳосил бўлади ва тез ядродан чиқиб кетади. Нейтроннинг ўзи бекарор заррадир. У узок вақт ядродан ташқарида бўлса, ўз-ўзидан протон ва электронга бўлинади. Протон ядронинг электрон қобиғидан электрон камраши натижасида протон нейтронга айланади. Кўпинча, ядрога энг яқин Кқобикдан электрон 'Ккамралади, Ккамраш деб шуни айтилади. Ккамрашда Кқобикдаги бўшаган жойга юқорироқ қобиклардан электронлар ўтади, бунда фотон ажралади. Умуман олганда Б.е. жараёни қатор мураккаб масалаларни ўз ичига олади. Булардан бири ядродан ажралиб чиқаётган электрон энергияси масаласидир. Рнурланишда радиоактив атомдан электронлар катта энергия б-н отилиб чиқади. Бу электронлар энергияси ҳар хил усуллар б-н (мас, магнит майдонида электронларнинг оғишини ўлчаш йўли б-н) аниқланади (қ. Бетанурлар детекторў). Квант механика конунларига мувофиқ, ядрога муайян микдордагина энергия бўлиши керак. Ҳақиқатан ядро емирилишда дискрет микдордаги энергияга эга бўлган азарралар ва унурлар таркатади. Шу сабабли р-нурланишда ҳам айнан шу ҳолни кузатиш мумкин. Муайян изотоп

ядроти чиқарадиган электронлар нолдан максимал қийматгача узлуксиз энергия тақсимоти (спектра) эга бўлади. Демак, энергия узлуксиз тақсимланар экан. Бизни энергия тақсимоти узлуксизлиги эмас, балки энергиянинг қаёққа сарф бўлиши қизиктиради. Одатда, ажралиб чиққан тўла энергия ҳисобланганда у спектр қийматига тенг бўлиб чиқади ва барча электронлар энергияси йиғиндиси умумий энергия қийматидан кам энергия б-н тарқалади. Қолган энергия қаёққа кетади? Энергиянинг сақланиш қонуни Б.е.да бузиладими? Ҳаракат миқдори моментининг сақланиши ёки спин сақланиши ҳам гўё бузилгандек бўлади. В. Паули Б.е.да сақланиш қонунлари гўё бузилар экан, демак, бу жараён нотўғри талқин этилган, деб фикр юритди. У янги зарра пайдо бўлишини айтди. Б.е.да кам энергияли ва ҳаракат миқдорига эга нейтрал зарра ҳам иштирок этади. Лекин бу ҳолни тажриба давомида кузатиш кийин. Ҳар бир жараёнда муайян миқдорда энергия ажралиб чиқади ва бу энергия зарралар орасида ихтиёрий равишда тақсимланади, электронга эса, шароитга қараб, шу энергиянинг ҳар хил улуши тўғри келади. Шундай қилиб, Б.е.да p^*r_{Ke} эмас, балки $p \rightarrow r_{Ke}K_{\text{лс}}$ кузатилади, бундар— протон, «—нейтрон, x —нейтрал зарра. Э. Ферми бу заррани «нейтрино» деб атади. Бу итальянча «нейтронча» демакдир. Ҳозир бу зарра «антинейтрино» дейилади. Протон парчаланишида пайдо бўлган зарра «нейтрино» деб юритилади. Формулада v —нейтрино. Нейтрино ва антинейтринонинг тинч ҳолатда массаси бўлмайди. Электрон ва антинейтрино энергияларининг йиғиндиси нейтрон ва протон массасининг айирмасидан иборатдир, лекин электрон энергияси миқдори ҳар хил бўлиши мумкин, чунки ҳар бир емирилишда энергия ҳар хил миқдорда тақсимланади. Икки электрон чиқариш б-н (A, Z) ядро (A, ZK_2) ядрога айланса, қўш Б.е. содир бўлади. Бунда v ва $\bar{v}$ (нейтрино ва антинейтрино) айний

ёки айний эмаслигига қараб Б.е. икки хил схемага эга бўлади (қ. Радиоактивлик).

БЕТАЗАРРАЛАР (Рзарралар)— бетаемирилишда радиоактив ядролардан ажралиб чиқадиган элементар зарралар — электронлар ва позитронлар. Б.з. окими бетанурлар дейилади. Б.з.ни ўрганиш нейтрино ва элементар зарралар орасидаги кучеиз ўзаро таъсирларнинг очилишига сабаб бўлди. Б.з. дан нур б-н даволашда фойдаланилади.

БЕТАНУРЛАР ДЕТЕКТОРИ — ядро нурланишини қайд қилувчи асбоб. Б.н. д. сифатида, асосан, Гейгер— Мюллер газ ҳисоблагичлари ишлатилади. Газ ҳисоблагичида бетанурланишнинг айрим зарраларини қайд қилиш мумкин. Газ ҳисоблагичининг ишлаш тарзи унда бетанурланишнинг ҳар бир зарраси ҳосил қилган ионлашиш токини кучайтиришга асосланган. Газ ҳисоблагичи ичига ингичка металл сим тортилган металл ёки шиша цилиндрдан иборат (расм). Цилиндр газлар аралашмаси б-н тўлдирилади. Шиша цилиндрнинг юпқа металл қатлами б-н копланган ички сирти юқори кучланишли батареянинг манфий кутбига уланади. Иккинчи электрод батареянинг мусбат кутбига R қаршилиқ орқали уланади. Бетанурланиш зарралари газ ҳисоблагичидан ўтганда газ ионлашади, натижада электродлар орасида разряд пайдо бўлади. Занжирдан ток оқа бошлайди, ҳисоблагичда кучланиш пасаяди, разряд сўнади. Шундай қилиб, ҳар бир зарра ҳисоблагичда қисқа муддатли ток импульсини ҳосил қилади. Бу ток импульси электрон қурилмаларда кучайтирилгач, одатдаги электромеханик ҳисобчи (нумератор) ёки микроамперметр милини ҳаракатга келтиради.

Сўнгги пайтларда люминесценцияга асосланган дстекторлар ҳам ишлатилмоқда. Люминесценцияланиш крбилятига эга бўлган (антрацен,

стилбен, тефенил, йодли натрий ва б.) мухитдан зарра ўтганда қисқа муддатли кучеиз ёруғлик нури пайдо бўлади. Бу ёруғлик нури сцинтилляцион ҳисоблагичда қайд қилинади. Кейинги вақтларда Б.н. д. сифатида германий, германийлитий каби яримўтказгичларнинг баъзи радиацион хусусиятларидан ҳам фойдаланилмоқда.

Ад.: Мухин К. Н.. Экспериментальная ядерная физика, М., 1974; Бекжонов Р. Б., Модда тузилиши, Т., 1997.

БЕТАРАФ ЗОНА — манфаатдор давлатлар ўртасида тузилган шартномага биноан ҳарбий ҳаракат майдонига айланрилмайдиган, ҳарбий база сифатида фойдаланишга йўл қўйилмайдиган ҳудуд. Давлатлар ҳудудининг баъзи ер майдонлари ёки улар суверенитетига кирмайдиган ерлар ҳам Б. з.га айланрилиши мумкин. Б. з. манфаатдор давлат томонидан бир томонлама тартибда ёки халқаро шартнома асосида ташкил этилади. Қирғоқ бўйида жойлашган биронбир давлат томонидан бошқа давлатлар ўртасидаги уруш пайтида ўз хавфеизлигини таъминлаш учун муваққат Б. з. тузилиши мумкин. Муваққат Б. з.лар сирасига урушларда қатнашаётган томонлар музокаралар олиб бориш (мас, ҳарбий асирларни, ярадор ва беморларни алмашиш, сулҳ тузиш ҳақида), маданий ва тарихий ёдгорликларни муҳофаза этиш учун белгилайдиган зоналар ҳам қиради. Б. з.ларни тузиш б-н бир вақтда кўпинча демилитаризация амалга оширилади.

БЕТАРАФЛИК, нейтралитет (нем. Neutralitet, лот. Neuter—у ҳам, бу ҳам эмас)—1) икки ва ундан ортиқ томонларнинг низо ва тортишувларига аралашмаслик; 2) давлатнинг урушда ва ҳарбийсиёсий иттифоқларда қатнашмаслик сиёсати ва ўзига хос ҳуқуқий мақоми. Б.нинг қуйидаги турлари мавжуд: эвентуал Б. (уруш вақтида)—давлатнинг биронбир урушда

қатнашмаслиги; доимий Б. (Швейцария, 1825 й. ва Австрия, 1955 й.дан)—давлатнинг ҳеч қачон урушни келтириб чиқарувчи сиёсат олиб бормаслиги; шартномавий Б.; анъанавий Б. (узоқ вақт давомида Швеция амал қилаётган Б. сиёсати); ижобий Б.—2-жаҳон урушидан кейинги йилларда ривожланаётган мустақил давлатларнинг ҳарбий ва сиёсий иттифоқларга қўшилмаслик сиёсати. Биронбир давлатга ҳарбий хужум қилинган ҳолатда улар БМТ Уставига мувофиқ яқка ёки жамоа бўлиб, ўзини химоя қилиш ҳуқуқига эга.

БЕТАСПЕКТРОМЕТРЛАР — ядроларнинг бетаемирилиши ва гамманурларнинг ички конверсияси натижасида ажралиб чиққан электрон ва позитронлар энергияси (энергетик спектри)ни таҳлил қилишда ишлатиладиган асбоблар. Б.с. иккиламчи электронлар (тепки электронлар, фотоэлектронлар, электронпозитрон жуфти) ҳосил қиладиганурларни текширишда ҳам ишлатилади. Ишлаш тарзи зарядли зарраларнинг электр ва магнит майдони таъсирида оғишига асосланган. Б.еда энергия манбаи сифатида юпка радиоактив слюда ёки алюминий зарқоғоз ишлатилади; энергияни фотопластинка ёки ҳисоблагич (детектор)ларда қайд этилади. Б.с.ни ишга туширишдан олдин ростланади. Б.с.нинг хиллари кўп. Магнитли Б.с. кўпроқ ишлатилади; уларда электронлар (зарралар) дастасини фокуслаш 1расмда кўрсатилган. S манбадан чиққан бир хил импульсли зарралар бир жинсли бўйлама магнит майдонида ярим айлана узунлигига тенг йўл босиб, х ўқида бир нуктага фокусланади. Б.с.нинг ажрата олиш қобилиятини яхшилаш учун бир жинслимас магнит майдонидан фойдаланилади; бу эса кўш фокуслаш ҳам дейилади. Бўйлама магнит майдони бир жинсли Б.с. кенг тарқалган, бунда магнит майдони ғалтак (соленоид) ичида ҳосил қилинади.

БЕТАСПЕКТРОСКОПИЯ

(бепектроскопия)—ядроларнинг бетамирилиши ва гамманурларнинг ички конверсияси натижасида ажралиб чиққан электрон ва позитронларнинг узлуksиз спектрларини текшириш. Ядроларнинг бетаспектроскопияси бетаспектрометрлар ёрдамида текширилади. Радиоактив изотоплар спектрнинг ўртача энергияси б-н ифодаланади. Бетаспектрларни текшириш радиоактив ядроларнинг емирилиш схемасини аниқлашга ёрдам беради (қ. Радиоактивлик). Радиоактив ядроларнинг β ва β^+ унурланишини тажрибада тадқиқ этиш ишлари дунёда кенг қўламда олиб борилади. Унда турли хилдаги магнит Рспектрометрлар, успектрометрлар, мос келиш курилмалари, ҳар хил корреляцияларни ўрганишга мўлжалланган курилмалардан фойдаланилди. Ҳоз. кунга келиб ядро спектроскопияси атом ядросининг тадқиқотларига боғлиқ бўлган энг муҳим илмий йўналишлар қаторига кирди. У кўп йиллар давомида мавжуд бўлишига қарамай, кейинги 30 йилни унинг ҳақиқий тикланиш даври дейиш мумкин. Бунинг асосий сабаби янги техниканинг яратилиши ва, айниқса, ядро нурланишини қайд қилиш услубларининг такомиллашиши ва атом реакторлари ҳамда зарралар тезлатгичлари сонининг ортишидадир. Ядро нурланиши спектрларини ўрганиш ва ядро сатҳларининг хоссалари, энергиялари ва улар ўртасидаги ўтишлар интенсивликлари, сатҳларнинг яшаш вақтлари, нурланишнинг бурчак ва вақт бўйича корреляцияларига оид тажриба маълумотларини тўплаш, ядроларнинг сатҳлар схемаси ва емирилиш схемаларини тузиш, ядро сатҳларининг жойлашиши ва хоссаларидаги қонуниятларни назарий тадқиқ этиш, сатҳдар спектрларига оид тажриба натижалари асосида ядро тузилиши ҳақида маълумотлар олиш—буларнинг

ҳаммаси Б.с.нинг вазифалари жумласига киради.

Ад.: Соловьев В. Т., Теория сложных ядер, М, 1971; Бекжонов Р. Б., Модда тузилиши, Т., 1997.

БЕТАТЕРАПИЯ — бетазарралараан даво мақсадида фойдаланиш, нур б-н даволаш усулларида бири; касалланган аъзога юборилган радиоактив изотопнинг бета нурланиш таъсирига асосланади. Б.т.нинг аппликацион (тери ва шиллик қаватлар, кўз оқи ва муғуз қаватининг яллиғланиш касалликлари, юза жойлашган хавфли ва хавфеиз ўсмаларда), бўшлиқ орасига (плевра ва қорин соҳасидаги ўсмалар, шунингдек меъда, йўғон ҳамда ингичка ичак, тухумдон ва б. соҳадаги операция асоратларининг олдини олишда), тўқималар орасига (хавфли меланомалар ҳамда лимфа безлариининг операция қилиб бўлмайдиган метастазлари, рак қайталаниши ва б. онкологик касалликларда) ўтказиладиган хиллари бор. Радиоактив изотоп ичга ҳам қўлланилади, бунда у айрим аъзолар (мас, қалқонсимон без, талок, қўмик ва б.) ва тўқималар орқали конга сўрилади; тиреотоксикоз, қалқонсимон без раки ва метастазлари, айрим кон касалликларини даволашда унинг ана шу хусусиятига асосланилади.

БЕТАТРОН — электронларнинг индукцион тезлатгичи. Оддий трансформаторга ухшаб токка уланади, иккиламчи ғалтак урнида «тешик кулча» шаклидаги вакуум камераси жойлашган. Вакуум камерасида электронлар манбаи—инжектор ўрнатилган (расм). Вакуум камерада инжектордан чиққан электронлар айлана (F^* , радиусли) бўйлаб ҳаракатланганда электр майдон таъсирида импульси ортади. Б.да электронлар энергиясини 300 МэВ гача орттириш мумкин. Б.да ҳосил қилинган тезланишдан кўпинча синхротронларда электронлар энергиясини 2—5 МэВ

гача етказишда фойдаланилади. Синхротронларда орбита радиуси тезликка мутаносиб ўзгарганидан камера ўлчамлари ортиқча катталашмаслиги учун электронларни Б. режимида тезлатиш мақсадга мувофиқ. Б. ёрдамида жисмлар таркибидаги элементлар таҳлил қилинади.

Тезлатилган электронлар ёки гамманурланиш ядро физикасида, и. т. ишларида, тиббиётда нурланиш терапияси ва таъхис (диагностика)да, техникада, дефектоскопия мақсадларида ишлатилади. Кейинги вақтларда катта энергияга эга бўлган электронларни кескин секинлаштириб олинadиган гамманурланишдан моддалардаги жуда оз миқдордаги «бегона» бирикмаларни радиоактивлаш йўли б-н таҳлил қилишда муваффақиятли фойдаланилмоқда. Айниқса, 25 МэВ энергияга эга бўлган электрон тезлатгичлар бундай ишларда анча қўл келмоқда.

БЕТЕ (Bethe) Ханс Альбрехт (1906) немис назарийчи физиги. 1933 й.да Германиядан кўчиб кетган, 1935 й.дан АҚШда. Илмий ишлари квант механикаси, ядро физикаси, каттиқ жисмларнинг квант назарияси, астрофизикага оид. Юлдузларда термоядровий реакцияларнинг мавжуд бўлиш эҳтимоллигини айтган. Биринчи атом бомбасини яратишда иштирок этган. Нобель мукофоти лауреати (1967).

БЕТЕЛЬГЕЙЗЕ, Бетей гей зе—равшанлиги ярим узгарувчан юлдуз; Орион а си. Энг ёруғ юлдузлардан бири. Равшанлиги 5,8 йил давр б-н 0,3—1,2 кўринма юлдуз катталиги оралиғида ўзгаради. Равшанлиги ўзгаришига сабаб унинг пульселанишидир. Пульсланиш вақтида унинг диаметри 300—400 Қуёш диаметри оралиғида ўзгаради. Ердан 300 ёруғлик йили (941012 км) узоқдикда. Қуёшдан 360 баравар катта, ранги кизил. Б. кучли инфракизил нурланиш (Хк2 мкм тўлқин узунлиқдаги) манбаи

ҳисобланади.

«БЕТЛЕХЕМ СТИЛ КОРПОРЕЙШЕН» (Bethlehem Steel) АК.LUflarH металлургия компанияси. 1904 й.да ташкил этилган. Меллонлар ва Морганлар молия гуруҳига қарайди. Саноат жиҳозлари ва ҳарбий техника ишлаб чиқаради, кemasозлик ва ҳарбий саноатда катта мавқега эга. АҚШ, Канада, Бразилия, Венесуэла, Либерия ва б. мамлакатларда темир руда конлари, Бразилия ва Мексикада марганец конлари бор.

БЕТОБ Абдулҳақ (1888—1969)—афғон шоири, олим. Кобул ун-ти проф. (1937), малик ушшуаро (1952). Дарий тилида ёзган. Араб ва форс адабиётини чуқур ўрганган. Ғазал ва қасидалардан тузилган «Девон»и бор (1960). Асарларида Б. ватанпарварлик, турли миллатга мансуб фуқаролар тотувлиги, тинчликни тараннум этган. Адабиётшуносликка оид асарлар ёзган. Булардан «Қофия ва аруз» (1955) асари Афғонистон ва Эронда дарёлик сифатида қўлланилади.

БЕТОН (франц. beton ва лот. bitumon—тоғ смоласи)—боғловчи модда (мас, цемент), сув, тўлдиргичлар (мас, шагал, кум), айрим ҳолларда кўшилмалар қўшиб тайёрладиган қоришманинг зичлашиб қотиши натижасида ҳосил бўладиган қурилиш материал и. Қадимда Б.дан гумбаз, куббалар, равоқлар, катта иншоотлар қуришда ишлатишган. Бунда боғловчи материал сифатида лой, гипс, оҳақ, асфальгдан фойдаланишган. Б. технологиясининг такомиллашуви цемент ишлаб чиқарилиши б-н боғлиқ. 19-а.да темирбетоннинг ихтиро қилиниши Б.нинг кенг тарқалишига олиб келди. Ҳажмий массасига (кг/м3 ларда ҳисобланади) кўра, Б.нинг жуда оғир (2500 дан юқори), оғир (1800 дан 2500 гача,) енгил (500 дан 800 гача) ва алоҳида енгил (500 дан паст); боғловчи модданинг

турига кўра, цементли, силикатли, гипели, асфальтбетонлар, полимербетонлар ва б. хилларга; вазифасига кура, оддий (саноат, фукаро қурилиши учун ишлатиладиган), гидротехника, йўл қурилиши, иссиқлик изоляцияси, манзарали ишларга, махсус ишларга (кимёвий тургун, оловбардош, ядро нурланишларидан ҳимоя қилиш ва б. учун) мўлжалланган хиллари бор. Б.нинг асосий сифат кўрсаткичи сиқилишга мустақамлиги ҳисобланади ва шу хусусияти б-н унинг маркалари белгиланади.

БЕТОН

(мелиорацияда)—канал туби, нишаблари ва кирғоклари, дамба усти ва б. жойларга бетон қоришмасини ёйиш, текислаш ва зичлаш учун мулжалланган машина. Мелиорация Б. ёлари бункерли ва бункерсиз бўлади; вазифасига кўра тўлиқмас профилли (бир утишда нишабларнинг ўзини ёки канал тубининг бир қисми б-н нишабларни бетонлайдиган) ҳамда тўлиқ профилли (бир ўтишда каналнинг ҳам тубини, ҳам нишабларини бетонлайдиган); юриш жиҳозининг хилига кўра канал туби ва кирғокларига ётқизилган рельеларда ҳаракатланадиган; канал туби ва нишаблари сиртидаги сирпанма таянч сиртлар бўйлаб сирпанадиган (сирпанма колиплар); занжирли, узинюар, тиркама ваканат тортқили (лебёдка ёрдамида ҳаракатланадиган) хилларга бўлинади. Бункерли Б. ё. бетонни кундалангига ётқизадиган (позицион ишлайдиган) ҳамда бўйламасига (ҳаракатлана туриб) ётқизадиган хилларга бўлинади. Биринчисиде Б. ё. канал бўйлаб ҳаракатланиб, бетон қоришмаси олиш учун тўхтайти ва иш органи канал ўкига перпендикуляр текисликда ҳаракатланаётганда бетон қоришмасини ётқизади. Иккинчисиде машина канал бўйлаб ҳаракатланаётган вақтда бетон ётқизади, бункерига бетон қоришмасини олиш учун тўхтайти ёки юриб кетаётганда ҳам бетон олаверади.

Иш унумдорлиги — 30 м³Ғсоатгача, ҳаракатланиш тезлиги— 92 м/соатгача.

БЕТОНҚОРГИЧ — цемент, қум, шагал ва чақиқ тошни механик усулда аралаштириб ва бу аралашмани сув б-н қориб бетон қоришмаси тайёрловчи қурилма. Асосий иш қисми электр двигатели айлантирадиган аралаштириш барабани. Б. муқим (стационар) ва кўчма хилларга бўлинади. Муқим Б. бетон з-длари ва қурилишларда ишлатилади. Кучма Б.дан кичик ҳажмли ишлар учун фойдаланилади. Иш тарзига кўра, вақтивакти б-н ишлайдиган ва узлуксиз ишлайдиган хилларга; қоришма тайёрлаш усулига кўра, гравитацион ва мажбурий аралаштирадиган хилларга бўлинади. Автомобиль шассисига ўрнатилган Б. автобетонқорғич дейилади. Бундай Б. бетони йўлйўлакай аралаштириб кетаверади.

БЕТПАҚДАЛА — Қозоғистондаги чул. Сарисув дарёси қуйи оқими ва Чу дарёсидан Балхаш қулигача (500 км) чўзилган. Жан.да Чу дарёси б-н чегараланган, шим. чегараси 46°30' ш. к.ка тўғри келади. Майд. қарийб 75 минг км². Б. урқирли баланд текислик; денгиз сатҳидан уртача бал. 300—350 м, ғарбий қисмининг бал. 250 м, шарқий қисми эса (Мўйинти дарёси яқинида) 450 м. Энг баланд жойи 974 м (Тароз ш. яқинида). Тепаликлари ясси, кўпинча гранит ва сланецлар ер юзасига чиқиб ётади. Б.нинг ғарбий қисми гилли ерлар бўлиб, шурхок, тахиршур кул кўп. Урта ва жан. қисми дўнг қумликлардан иборат, ер юзаси чақиртош б-н қопланган; шарқий қисмида тепа, қир ва яқка тоғлар: Бойқора (665 м), Желтов (974 м) тоғлари бор. Б. иклими кескин континентал, ёзи иссиқ ва қуруқ, қиши қаттиқ совуқ, йилига 100—150 мм ёпин тушади. Январнинг уртача т-раси —12° дан —14° гача, июлники 24—26°. Доимий оқар сув йук, эрта баҳорда оқиб, езда қуриб қоладиган сой, жилғалар бор. Ўсимлик сийрак,

шувокнинг бир неча тури, шунингдек, шўра усади. Сой ва ботикларда бурган, терескен, шувок, бетага учрайди. Б. бахорги ва кузги яйлов. Суғориш, экин экиш, яйловларга сув чиқариш соҳасида катта ишлар қилинмоқда. Гипс, кўрғошин ва темир рудалари, мрамор, тоғ хрустали, кварцит, яшма, туз ва б. фонда ли казилма конлари топишган.

БЕТХОВЕН (Beethoven) Людвиг ван [1770.16 (?).12, Бонн1827.26.3, Вена] — немис композитори, пианиночи ва дирижёр. Вена классик мактабининг вакили. 1792 й.да Венага кўчган ва тез орада ўзининг эркин ва таъсирчан, янги ижро услуги б-н истеъдодли пианиночи, бадиҳачимпровизатор сифатида танилган. Венада (1795—1800) яратган фортепиано концертлари, 8«Патетик» фортепиано сонатаси, кватретлари, 1симфонияси, «Прометейнинг яратмалари» балетидаёқ Б.га хос, Буюк Француз инқилоби ғоялари таъсири остида шаклланган ижодий услуги кўзга ташланди. 27 ёшдан қулоғи оғирлашиб, кейинчалик бутунлай қар бўлиб қолсада, ички укув, хистуйғу б-н бирталай асарлар яратди, дирижёрлик қилди. Б. ижоди, айниқса 1801—12 й.ларда камол топди. Кахрамонлик ва демократизм руҳи б-н йугрилган 3- («Кахрамоннома»), 5-симфониялари, «Фиделио» операси, И. Гётенинг «Эгмонт» фожиасига ёзган мусикаси, «Аппассионата» фортепиано сонатаси, скрипка ва фортепиано учун «Крейцеров» сонатаси ва б. асарлари машхур. Чуқур фожиавийлик ва адолат тантанасига ишонч руғи б-н суғорилган 9симфонияси Б. ижодининг чўккисидир. Сўнги асарлари (28—32 фортепиано сонаталари, 12— 16 кватретлари, багателлар ва б.)да композиторнинг янги ифода воситалари топишга интилиши сезилади.

Мусикий кахрамонлик услубини яратган Б. симфоник мусика тафаккури (қ. Симфонизм) куламини ниҳоятда кенгайтирган, камерчолғу ва вокал

мусикаси, концерт жанрларининг ғоявий мазмунини теранлаштирган, мавжуд мусика шакллари ва жанрларини ислох этган.

Ижодиди турли (инглиз, венгер, италян, немис, поляк, рус, украин ва б.) халқ куйларини қайта ишлаган, Шарк мавзуларига мурожаат қилган (Саъдий шеърларига 2 канон ва б. асарлар). Б.нинг 5, 7, 8, 9-симфониялари, фортепиано ва скрипка концертлари, бирталай фортепиано ва скрипка сонаталари, камер ансамбль ва б. асарлари ЎзРда ижро этилади.

Ад.: Роллан Р., Жизнь Бетховена, М., 1964; Альшванг А., Бетховен. Очерк жизни и творчества, 5-изд., М., 1977; Каринцев Н., Бетховен (Т. Мирзаев таржимаси), Т., 1939.

БЕХЕР (Becher) Иоганнес Роберт (1891.22.5, Мюнхен1958.10.11, Берлин)—немис ёзувчиси. Дастлабки асарлари экспрессионизм ғоялари б-н суғорилган. «Ҳаммага» (1919), «Доимий кўзғолонда» (1920), «Худо номи билан» (1921) асарларида спартакчиларнинг қахрамонлигини куйлаш б-н инсонга хос яратувчиликни ва адолатсизликка қарши кураш ғояларини улуғлайди. Б.нинг реализмга интилишлари босқинчилик урушларини кораловчи «Люизит» (1926) романида яққол ифодаланган. У фашизмга қарши адабий ҳаракатда муҳим ўрин эгаллайди. 1933—45 й.ларда муҳожирликда яшайди. «Бахт изловчи ва етти гуноҳ» (1938), «Аср ўртасига қадам» (1958) ва б. шеърый тўпламлари; «Видолашув» (1940) романи бор. Бу романи ўз биографияси асосида ёзилган. «Тажрибалар» (1951— 57) маданият муаммоларига бағишланган. Халқаро мукофот лауреати (1952).

БЕХТЕРЕВ Владимир Михайлович (1857.20.1 (1.2), Киров вилоятининг Сорали (ҳоз. Бехтерево) қишлоғи — 1927.24.12, Москва)— рус психоневрологи. Петербург

тиббийжарроҳлик академиясиини тугатган. Ҳарбий тиббий академия (1893), Аёллар тиббиёт ин-ти проф. (1897). Психоневрология ин-ти (1908), кейинчалик ўзи ташкил этган Мия ва руҳий фаолиятни Урганиш ин-ти (1918) директори. Нерв системасининг анатомияси, физиологияси ва патологиясига оид тадқиқотлар олиб борган, рефлексология асосчиларидан бири. Орқа ва бош миянинг утказувчи йўллари ҳамда миянинг функционал анатомияси тўғрисидаги таълимотни ишлаб чиққан. Алкоголизмни гипноз б-н даволаш устида илмий иш олиб борган. Б.нинг асосий асарлари ёш болалар хулқи ва жинсий тарбияси, шунингдек ижтимоий психология муаммоларига бағишланган. Марказий нерв системасини тинчлантирадиган суюқ дори—микстура топган. Мияни анатомик, физиологик ва психологик усуллар б-н комплекс Урганиш асосида киши шахсини тадқиқ этган.

БЕХТЕРЕВ МИКСТУРАСИ

— марказий нерв системасини тинчлантирадиган суюқ дори. В. М. Бехтерев таклиф этган. Таркибида адонис дамламаси, натрий (ёки калий) бромид ва кодеин бор. Невроз, истерия ва марказий нерв системасининг бошқа касалликларида, шунингдек уйқусизликда кунига 2—3 маҳал 1 ош қошиқдан ичилади.

БЕЧУАНАЛЕНД (Bechuanaland) — Буюк Британиянинг Жан. Африкадаги собиқ протектората (1885—1966). 1966 й. 30 сент.дан мустақил давлат (к. Ботсвана),.

«**БЕШ БОШ**» — 20-а. бошларида Туркистоннинг пахта тозалаш ва пахта мойи и. ч. саноатида ҳукмронлик қилган акциядорлар жамияти. 1914 й.да ташкил этилган. «Б. б.»да 5 пахта фирмаси— «Вл. Алексеев», «Бр. Шлоссберг», «Московское торговопромышленное

товарищество», «Перс», «Большая Ярославская мануфактура» бирлашган. Унга Туркистоннинг турли вилоятларида жойлашган пахта тозалайдиган 39 та ва пахта мойи ишлаб чиқарадиган 5 та з-д қараган. «Б. б.» Россиядаги «Сало. мас» синдикатининг аъзоси бўлган, ўз фаолиятида Россия империясидаги йирик банклардан бири—РусОсиё банкига таянган. «Б. б.» Туркистонда мустамлакачилик зулми таянчи бўлиб келган. «Б. б.» 1918 й. март ойида национализация қилинган.

БЕШАР (қад. Колон Бешар)—Жазоир ғарбидаги шаҳар. Бешар вилоясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 107 минг киши (1987). Т. и. ва автомобиль йўллари тугуни. Қ. х. маҳсулотлари қайта ишланади. Озиқ-овқат саноати, тикувчилик, металлсозлик, қурилиш материаллари и. ч. корхоналари бор. Кончилик саноати маркази: тошқўмир (Кенадза ва Абадла), марганец (ВодиГаттара) ва темир (Угарта) рудалари қазиб олинади.

БЕШАРИҚ — Фарғона вилоятидаги шаҳар (1983 й.дан). Бешариқ тумани маркази (1958 й.гача Бешариқ кишлоғи, 1983 й.гача шаҳарча). Фарғона водийсининг ғарбида. Фарғона ш.дан 130 км, яқин т. й. станцияси—Рапқондан 2 км. Катта Фарғона канали яқинида. Аҳолиси 20 мингдан зиёд (2000). Шаҳарда момикфкаси (1906 й.дан), пахта тозалаш з-ди, ҳунармандчилик к-ти, туман ташкилотлари, «Ўзқишлоқхўжаликтехника» туман бўлими, трактор таъмирлаш устaxonаси бор. Б. орқали Тошкент—Қўқон автомобиль йули ўтади. Б.да 5 умумий таълим мактаби, 4 оммавий кутубхона, 2 клуб, маданият уйи, 3 касалхона, поликлиника мавжуд (2000).

БЕШАРИҚ ТУМАНИ — Фарғона вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Фарғона вилоятининг

Ўзбекистон ва Фурқат туманлари, Тожикистоннинг Конибодом ва Ашт туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,77 минг км². Аҳолиси 149 минг киши (2000). Б. т.да 1 шаҳар (Бешарик) ва 8 кишлоқ фуқаролари йиғини (Айдархон, Бешарик, Ваган, Рапкон, Товул, Яккатут, Қашқар, Қоражйида) бор. Маркази— Бешарик ш.

Табиати. Рельефи пасттекислик, қир, тошлоқ ва кумли чала чўллардан иборат. Жан.ғарбида кум барханлари, шаркида Марказий Фарғонанинг СўхИсфара массиви бор. Ер юзаси шим.га нишаб. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси —2°, июлники 28°. Йилига 200 мм ёгин тушади. Жан. қисмига кўпроқ ёгин ёғади. Баҳорда ғарбдан шарққа кучли (баъзан секундига 30 м тезликда) шамол эсади. Вегетация даври 205 кун. Туманнинг шим.да Сирдарё, жан.да Исфара дарёси оқади, ғарбида Қайроққум сув омбори бор. Б. т. ерлари Катта Фарғона каналидан суғорилади. Туман ҳудудидан СўхИсфара коллектори ўтган. Туман қир қисмининг тупроғи сершағал, текислик қисмининг тупроғи эса суғориладиган бўз тупроқ. Шувок, шўра, янтоқ, камиш, кўға, оқ мия, кизил мия, юлғун, саксовул ўсади. Юмронкрзик, куён, эчкемар, бўри, тулки, ҳар хил илонлар яшайди. Туман ерларида факат суғориб деҳқончилик қилиш мумкин.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар; руслар, тожиклар, қирғизлар, татарлар ва б. ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 193 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 20 минг киши, кишлоқ аҳолиси 129 минг киши (2000).

Хўжалиги. Туманда пахта тозалаш з-ди, тиббиёт пахтаси тайёрлайдиган, йиғирувтуқув ва мебель фкалари, пахта чикиндисидан картон ишлайдиган ва паст нав пахтани қайта ишлаб тозалайдиган маҳаллий саноат к-ти бор. Туманда 138 кичик корхона ва 2 кооператив корхона мавжуд. Булардан энг муҳимлари: металл копқоқлар тайёрловчи, халқ истеъмоли моллари чиқарувчи «Навбаҳор», «Баҳор» кичик корхоналаридир.

Қ. х.да суғориладиган ерлар 21,6 минг

га, шу жумладан 12,3 минг га ерга пахта, 0,09 минг га ерга сабзавот, 0,9 минг га ерга беда, 0,76 минг га ерга маккажўхори, 0,04 минг га ерга шоли экилади. Б. т.да 3 жамоа хўжалиги, 4 ширкатлар уюшмаси, 1 хўжаликлараро корхона, паррандачилик фкаси, 148 фермер хўжалиги ва Қўкон ўрмончилик хўжалигининг филиали бор. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларидида 46,7 минг кррамол, 32,5 минг кўй ва эчки. 54,4 минг парранда бор. Б. т. ғарбидан Тошкент—Қўкон т. й. ўтади. Яқин т. й. станцияси—Рапкон туман марказидан 2 км. 1999/2000 ўқув йилида 47 умумий таълим мактабида 33,8 минг ўқувчи, 2 лицейда 236 ўқувчи таълим олди. 9 кинотеатр, 46 оммавий кутубхона, 24 клуб, маданият уйи, музей, 866 ўринли 5 касалхона, поликлиника ва 54 тиббий пункти бўлиб, уларда 165 врач, 654 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. 1932 й.дан «Бешарик тонги» туман газетаси чиқади (адади 2500).

БЕШАРЧА ТОҒИ — Сурхондарё вилояти Узун тумани ҳудудидаги Боботоғ тизмасининг жан.да. Ўзбекистон б-н Тожикистон чегараси туташган жойда. Ўртача баландликда, энг баланд жойи 1766 м. Ғарбий ён бағри қияроқ, шарқий ён бағри эса тик жарлик. Ер усти жуда парчаланган, каньонсимон даралар, чуқур курук сой кўп. Куйи бўр, юкори юранинг тузли ва гипсли оҳақтош ётқизиклари кенг тарқалган шарқий қисмида карст кодисаси ривожланган. Иқлими қуруқ, кескин континентал. Ёгин микдори 300—500 мм. Бўз тупроқ, жигарранг тоғ тупроқлари тарқалган. Эфемероид ўсимликлар, айрим қисмларида листа, бодом, ўсади. Булоқдар, киш ва баҳор ойларида оқиб ёзда қуриб қоладиган сойлар бор. Яйлов сифатида фойдаланилади.

БЕШАРЧАСОЙ — Жиззах вилояти Зомин туманидаги сой. Молгузар тоғларининг шим.шарқий ён бағридан (Ингичка довонидан 1 км шарқда)

бошланади. Уз. 10 км бўлиб, иккита ирмокнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Б. қор, ёмғир ҳамда булоқ сувларидан тўйинади. Баҳор ва ёз бошларида серсув, баъзан сел келади. Қолган пайтларида эса Б. Аччисойга стмасдан қуриб қолади. Б.дан чорва молларини ва қисман экинларни суғоришда фойдаланилади.

БЕШБАЛИҚ, Бешбалиғ [туркийча Бешшаҳар; хитойча Бэйтин (Шимолий шаҳар)]—Шарқий Туркистондаги қад. шаҳарлардан (мил. 1—14-а. 1-ярми). Хитойдаги Цзимус ш.дан тахм. 10 км шим. даги Хупуцзи кишлоғи яқинида харобалари сақланган.

Хитой манбаларига кўра шаҳар қад. замонларда (мил. 25—220 й.лардаги Кичик Хань сулоласи ҳукмронлиги даврида) маҳаллий ҳоким қароргоҳи — КаганСтупа бўлиб, 7-а.га келиб Цзиньман ва Бэйтин деб номланган; 658 й.дан Бэйтин Хитойнинг мудофаа маркази бўлиб, уни бошқариш хитой ноиблари, баъзан туркий хонларга топширилган. 714 й. хитойликкуҒявол Мочжо ҳокон ўғли бошчилигидаги туркий қабилаларнинг ҳужумини қайтарган; лекин, шу асрнинг охирига бориб туркийлар ва тибетликлар Б.да хитой ҳукмронлигига чек қўйганлар. Б. уйғурлар қўлига ўтган, 791 й. қарлуқдар эгаллаган. Кейинчалик шаҳар яна уйғур ҳокими қароргоҳи сифатида тилга олиниб, манбага кўра, 982 й. Сун сулоласи элчиси Ван Яньдэ Б. саройида қабул қилинган. Элчининг маълумотномасига кўра, Б.да будда ибодатхонаси (637 й. қурилган) бўлган, аҳоли боғдорчилик, мискарлик, заргарлик б-н шуғулланган. «Худудулолам»да Б. Панжикат («Беш шаҳар») деб қайд этилиб, тўккиз ўғузлар қабилла бошлиқларининг ёзги қароргоҳи сифатида тавсиф берилган. Б. вилояти 13-а. бошида мўғул истилчилари йўлида учраган энг дастлабки маданий ўчоқлардан бири бўлган. Бу пайтда у Қорахожа (ҳоз. Турфан яқинида) б-н бирга уйғур ҳоконлиги маркази эди. Мўғуллар

давлати пайтида Б. губернатори Масъуд Ялавоч бўлган. 1275 й. Чиғатой улуси хонларининг ҳужумини қайтаришга эришган, бироқ кейинчалик 1331 и.даги Хитой харитасига кўра, Б. ва Қорахожа Чиғатой улуси таркибида бўлган. Шаҳар Чиғатой улусидаги ўзаро ички урушлар натижасида вайрон бўлган.

БЕШИК—чақалоқни белаб ва тебратиб ухлатиш учун мўлжалланган йўрға оёқли махсус мослама. Асосан тут, тол ва б. ёғочдан ясалади. Уз. 1—1,05 м, бал. 50 см дан 60 см гача. Б.нинг тузилиши: тўрттадан саккизта устбози (помбози) ва такбози (гирдбози) б-н ўралган; бола ётиши учун такбозилар устига юпқа тахтачалар ўрнатилади (унда тувак учун махсус жой ажратилади). Б.нинг икки томонидаги ярим дойра шаклидаги йўрға (оёқ)ларига уз. 1,2 м, эни 8—10 см бўлган эгмоч (қоскон) ўрнатилади, эгмочга даста бириктирилади. Дастанинг иккала томонига куббалар ясалади. Боланинг бош ва оёқларини муҳофаза қилиш учун эгмочларнинг ичига бошлоғи ва бағалак чўплар ўрнатилади. Б. нақшлар б-н безатилади ёки рангбаранг бўёқлар б-н бўялади, сўнг баъзан лок суртилади. Болани белаш учун ип ёки шойи матодан махсус тикилган абзаллар (ковуз тўшакча, таглик кўрпача, ёстиқчалар, қўлбоғлар, говрапўш, чойшаб ва б.) ишлатилади. Б.да ётганда боланинг таги қурук, тоза туради; Б.нинг бир маромда тебранишига она алласининг ҳамоҳанглиги Б.даги болага яхши таъсир этади, унинг тинч осуда ухлашини, руҳан соғлом яхши ривожланишини таъминлайди.

Б. қадимдан узбек, тожик, туркман, қорақалпоқ, қирғиз ва б. шарқ халқлари орасида кенг тарқалган. Қад. манбаларда, хусусан «Девону луғотит турк» (11-а.)да тилга олинган.

БЕШИК КЕРТИ, бешик кетди, қулоқ тишлаш — болаларни бешикдалигидаёқ унаштириб қўйиш одати. Ўтмишда бир-бирига яқин оилаларнинг бирида ўғил,

иккинчисида қиз туғилса, улар вояга етганларида бирга турмуш қуришлари белгилаб қўйиларди. Отаоналар келишиб, қизнинг бошини боғлаб қўйиш учун бешик дастасига пичоқ б-н кертгиб—белги қилиб қўйганлар. Б. к. уруғқабилачилик даврининг қолдиғи. Кўшни, уруғ, қабилалар ўзаро дўстликни мустаҳкамлашда Б. к.дан фойдаланганлар. Б. к. қилинган фарзандлар вояга етганларида турмуш қуришлари шарт бўлган.

БЕШИК ТЎЙИ — Яқин ва Ўрта Шарқ, Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбеклар оиласида тўнғич фарзанд туғилиши шарафига ўтказиладиган тантанали маросим. Бу удум Ўзбекистон вилоятларида ўзига хос хусусиятлари б-н бир-бирдан фарқ қилади.

Бешик чақалоқнинг она қариндошлари—бобоси, бувиси, тоға ва холалари томонидан қилинган. Бешик удуми б-н боғлиқ чақалоққа керакли барча буюмлар тайёрланган. Дастурхонга нон, патир ва анвои ширинликлар тугилган, шунингдек унга яна ўйинчоқлар (қиз бўлса қўғирчоқ) қўшилган.

Кўп ерларда (хусусан Тошкентда) чақалоққа атаб (агар ўғил бўлса) той ҳам яратилган. Чақалоқнинг отаонаси, бобоси ва бувисига сарпо ҳам қўйилган. Безатилган бешик, совғалар арава (машина)га юклаб, қарнайсурнай ва чилдирмачилар жўрлигида олиб борилган.

Меҳмонлар кутиб олинганда, ниятлари оқ бўлиши, болага бахт тилаш рамзи сифатида уларнинг юзларига ун суриб қабул қилинган. Шу вақтнинг ўзида бошқа хонада доя буви бошчилигида барча иримсиримлар ижро этилиб, чақалоқни бешикка белаш маросими (одатда, болани бешикка кўп болали аёл белаган) ўтказилган.

Маросим охирида яқин қариндошлар чақалоқ хузурига, юз кўрарга кириб совға бериб, бешик устига ширинлик сочиб бахт тилаб чиқиб кетадилар.

БЕШИКТЕРВАТАРЛАР (Mantoptera, Mantodea)—хашаротлар туряуми. Танаси йирик ва чўзиқ. Боши танасидан аниқажралиб туради, жуда ҳаракатчан. Бошининг икки ёнида йирик фасеткали кўзлари жойлашган. Оғиз органлари кемирувчи типда. Олдкўкрак бўғими жуда узун. Олдинги оёқлари йирик ва узун, тутувчи, ички томонида йирик тиканлари бор. Бошқа оёқлари югурувчи. Қанотлари яхши ривожланган, тўрсимон. Олдинги қанотлари нисбатан ингичка ва қалин бўлиб, тинч ҳолатда кенг орқа қанотлари устида елпиғичсимон тахланиб туради. Қорни чўзиқ, юмшоқ, 10 бўғимли. Хавфхатар туғилганида ёки ўлжа пойлаётганида олдинги оёқлари ва танасининг олдинги қисмини даст кўтариб тебраниб туради. Шу сабабдан «бешиктерватар» деб аталган. Урғочиси эркагига нисбатан йирикрок, тухумларини кузда ўсимликларнинг шохларига, тошлар ёки бошқа нарсалар устига тўптўп қилиб махсус тухум халтаси (оотека)га қўяди. Баҳорда тухумдан чиққан личинкалар чала ўзгариш орқали ривожланади, 5—8 марта туллаб вояга етади. Йил давомида битта авлоди ривожланади. Б. йиртқич, личинкалари майда хашаротлар (шира битлари, қандалалар, пашшалар, жизилдоқлар ва б.), вояга етган даврида чигирткалар, чирилдоқлар, ариларни тутиб ейди. Озиқ танқислигида ўз тури индивидларига ҳам хужум қилади. Ов қилаётган Б. ўз жойини бошқалардан қўриқлайди. Б. жуда фойдали, лекин уларни ҳар хил хашаротлар, қушлар (чуғурчук, чумчуқлар), ўргимчаксимонлар тутиб ейди. Душманлардан сақланиш учун Б.нинг ҳимоя воситалари: мимикрия, ниқобланиш ранги яхши ривожланган. 2000 га яқин тури маълум, асосан тропик ва субтропик минтақаларда тарқалган. Ўрта Осиёда ва хусусан Ўзбекистонда 20 га яқин тури бор. Б. туркуми эмпузалар (Empusidae) ва асл Б. оилаларига бўлинади. Патмўйлов эмпуза

(*Empusa pennicornis*) йирик (50—60 мм) хашарот бўлиб, бошида конуссимон узун ўсимтаси бор, эркагининг мўйлови патсимон, чўл ва тоғ олди минтакаларида яшил ўтлар орасида учрайди. Асл Б. 5—6 уруғни ўз ичига олади. Ўрта Осиёда 3 тури учрайди. Оддий Б. (*Mantis religiosa*) йирик (50—60 мм), яшил ёки баъзан қўнғирсарғиш тусда бўлади. Дарахт бешиктерватари (*Hierodula temidentata*) Ўрта Осиё фаунаси учун эндемик, оддий бешиктерватардан устки канотида оқ доғи (кўзча) бўлиши б-н фарк қилади. Дарахт, буға ва тоқзорларда яққаякка бўлиб, яширин ҳаёт кечирилади. Кулранг ёки калтақанот бешиктерватар (*Bolivaria brachyptera*) чўл ва қуруқ тоғ олди минтақасида кенг тарқалган. Ўтлар ва буталар орасида 2000 м гача баландликда учрайди. Қуруқ тошлок тоғ ён бағирларида *Agmone* уруғига мансуб энг майда Б., хусусан *A. pusilla* учрайди.

«БЕШИНЧИ КОЛОННА» — Испания республикасида 1936—39 й.лардаги уруш даврида генерал Франко агентурасининг номи. Фашист исёнчиларнинг 4 колоннаси Мадридга ҳужум қилаётган вақтда улар шаҳар ичкарасида бешинчи колонна бўлиб жангга киришган, «Б. к.» атамаси шундан келиб чиққан. 2-жаҳон уруши даврида «Б. к.» турли мамлакатлардаги фашистлар агентурасининг шартли номи.

БЕШИНЧИ РЕСПУБЛИКА — Францияда де Голль ҳукумати тайёрлаган 1958 й.ги конституция (Бешинчи республика конституцияси) жорий этилгандан кейинги республика. Б. р. конституциясига мувофиқ, парламент ваколати чекланиб, республика президенти ҳукуки кучайтирилган.

БЕШКАПАСОЙ — Фарғона вилояти Бешариқ туманидаги сой. Исфара дарёсининг тармоғи. Исфарадан ажралиб чиқиб шим.га оқади. Уз. 18 км. Суви асосан суғоришга сарф бўлади.

БЕШКАШТА — палосга қўлда тикиладиган панжара гулчин безаклар. Б. режали бўртма гуллар солинган кашталарга ўхшайди. Б., шунингдек илгак б-н ҳам тикилади.

БЕШКЕНТ БОТИҒИ — Қашқадарё вилоятидаги ботик. Ғарбдан Бухоро ва Чоржўй тектоник поғоналари ва шарқдан Ҳисор тоғининг жан.ғарбий тармоқлари б-н чегараланган. Жан. ғарби Амударё узилмаси, шим.шарқи Қашқадарё синклинали б-н туташган. Уз. 160 км, палеозой заминининг чуқ. 4000—6000 м. Б. б.нинг жан.ғарбида (ғарбдан шарққа) Хўжамбас, Дуғоба антиклиналь зоналари ва шим.шарқида Аловуддин кўтарилмалари жойлашган. Бурмалар шим.ғарбга томон пасая боради. Б.б.нинг ғарбидаги мезокайнозой ётқизикларида бир қанча қатта антиклиналь буқилмалар (Айзовот, Қамаш, Шим. Қамаш) ётади. Ҳар қайсисининг уз. 20—25 км, бал. 200—250 м. Б. б.нинг бир неча антиклиналь буқилмаларида газ қонлари топилган.

Б Е Ш М Ў Й Л О В Д О Р Л А Р, т и л ч а с и м о н л а р (*Pentastomida, Lingualida*) — паразит умуртқасиз ҳайвонлар синфи. Бўғимоёқлилар типининг хелицералилар кенжа типига қўшимча синф сифатида киритилади. 70 дан ортиқ тури маълум. Асосан тропик мамлакатларда тарқалган. Тана шакли чувалчангсимон ёки тилчасимон, хитин б-н қопланган, бўғимсиз олдинги қалта ва бўғимли кейинги узун бўлимлардан иборат. Танасининг олдинги бўлимида оғзи, икки жуфт тикансимон ичаклари (яқингача мўйловлар деб аталган) ва узун кейинги бўлимининг охирида чиқариш тешиги бўлади. Ичаги найсимон, нафас олиш ва қон айланиш органлари бўлмайди. Айрим жинсли. Вояга етган даврида турли судралиб юривчилар ва сут эмизувчиларнинг ўпкасида ва

нафас йўлларида паразитлик қилади. Кенг тарқалган турларидан бири— бурун Б. (эркагининг уз. 2 см, урғочиси 8—13 см) вояга етган даврида ит, бўри ва тулқиларнинг бурун бўшлиғида паразитлик қилади. Озиқ б-н ўтхўр сут эмизувчилар (корамол, қўй, эчки ва б.) ичагига тушган тухумдан чиккан личинкалар ичак атрофидаги лимфа безлари, жигар ва ўпкада паразитлик қилади. Асосий хўжайинлари оралиқ хўжайини зарарлаган органларни еб паразитни юктиради.

БЕШНОВ — Ҳисор тоғ тизмасининг тармоқларидан бири. Жан.да ва ғарбда Қизилдарё, шарқда Танхоздарё оралиғида жойлашган. Узунлиги қарийб 28—30 км. Энг баланд жойи 3446 м (Чурчиқ тоғи). Сувайирғич қисмининг бал. 2600—3000 м. Шим. ён бағри анча тик ва сойлар б-н ўйилган, жан. эса Қизилдарё водийсига астасекин пасайиб боради ва нисбатан камроқ ўйилган.

Б. токембрий ва куйи палеозойнинг метаморфик сланец ҳамда гилтош катламларидан тузилган. Сувайирғич қисмида ўткир киррали, қояли чўққилар (Арратош, Маскара, Чакмонкуйди) бор. Сойларнинг аксарияти булоқлардан бошланади. Баҳор ва ёзнинг биринчи ярмида тўлиб оқади.

Куйи ён бағирларининг тупроғи жигарранг. Ёнғок, дўлана, наъматак, зирк, учқат ўсади. 2200 м дан юқорида арчазорлар бор. Яйлов минтақаси (субальп ва альп зоналари)да ёввойи сули, мушуккуйруқ, бетага, қоқиўт, бинафша, ёстиксимон ўсимликлар тарқалган. Тошқўрғон қишлоғидан шарқдаги қисми Ҳисор қўриқхонаси худудига қарашли. Қолган қисми яйлов сифатида фойдаланилади. Б. ён бағридан Оккуодинсой, Қоронқўлсой, Сулувсой, Миркуруқ, Новтерах ва б. сойлар бошланади.

БЕШОРОЛ ҚЎРИҚҲОНАСИ — Қирғизистон Республикаси худудидagi

Чатқол водийсида жойлашган қўриқхона. 1979 й.да ташкил этилган. Майд. 16,7 минг га. Арчазор ва ёнғокзорлар бор. Мензбир суғури, қор қоплони ва б., қушлардан сапсан, бургут ва б. яшайди.

БЕШОТАР — ўқдони (магазини)га бешта ўқ жойлаштириладиган милтик. 1891 й.да рус қуролсози С. И. Мосин ихтиро қилган. 19-а. охирида дунёдаги барча давлатларнинг қўшинлари ўқдонли милтиқлар б-н қайта қуроллантирилган. СИ. Мосин Б.га 3 марта ўзгартириш киритиб, 1930 й.да уни калибри 7,62 мм ли Б. деб атаган. Нишонга олиш узоклиги 2000 м. Б.да кўрсатилган энг яхши натижа 400 м гача, оптик мослама ўрнатилгандан кейинги натижаси 800 м гача. Ўқ ствол ичидаги бурама ўйиқлардан 3 марта айланиб ўтган. Б.да минутига 10—12 та ўқ отиш мумкин бўлган. 2-жаҳон урушидан кейин пистолетпулемётлар, карабинлар яратилгандан сўнг (қ. Автомат қурол) Б. ўз аҳамиятини йўқотган.

БЕШРАБОТ — қишлоқ, Навоий вилояти Навбахор тумани маркази (1983 й.дан). Навоий ш.дан 24 км шим.ғарбда. Навоий т. й. станциясидан 28 км нарида. Б.дан Конимех ариғи оқиб ўтади. Аҳолиси 5000 кишига яқин (2000), асосан ўзбеклар ва қорақалпоқлар. Аҳолиси асосан қ. х. (пахтачилик, чорвачилик, полизчилик ва сабзавотчилик) б-н шўғулланади. Б.да ғишт 3-ди, мрамарга ишлов бериш цехи ишлаб турибди.

«Фарзикент» мол бозори, савдо расталари, 2 мактаб, катталар ва болалар касалхонаси, 2 болалар боғчаси бор.

БЕШТОВ — Зирабулоқ паст тоғлари таркибидаги тоғ тизмаси. Самарқанд вилоятида. Энг баланд жойи 955 м. Шим. ён бағри Зарафшон водийсига тик тушган ва сойлар б-н ўйилган (чук. 150 м гача). Жан. ён бағри ётиқроқ ва платосимон юзага туташиб кетган. Тизманинг ўқ қисми юқори силурнинг оҳақтошларидан ташкил топган. Сувайирғич қисмида

ўткир найзасимон ва яланғоч қоялар кўп. Ён бағрининг ўрта ва қуйи қисмлари тупроқ б-н копланган. Тоғ этаклари бўрпалеоген ва неоген ётқизиклари—конгломерат, оҳақтош, гил ва кумдан ташкил топган. Адирсимон баландликлар кумтош ва конгломерат лардан тузилган. Шим. ён бағрининг қуйи қисмидаги тўқ бўз тупроқларда эфемершувоқ гуруҳига мансуб ўсимликлар ўсади. Сертош жан. ён бағрида бодомзор кўп. Яйлов сифатида фойдаланилади.

БЕШТОВ — Шим. Кавказда, Пятигорск ш. яқинидаги беш чўкқили тоғ. Бал. 1400 м. Трахит ва липаритлардан ташкил топган. Тоғ этаклари ўрмон ва даштлардан иборат. Ён бағрида кора қайин, дуб, шумтол ва граб дарактлари ўсади.

БЕШТОРСОЙ (юқори окимида Жўякторсой) — Тошкент вилояти Бўстонлик туманидаги сой. Писком дарёси ҳавзасига мансуб. Ойгаингинт энг йирик чап ирмоғи. Писком тизмасининг ғарбий ён бағридан 3500 м баландликдаги музликлардан бошланади. 20 га яқин ирмоғи бор. Б.нинг уз. 21 км, ҳавзасининг майд. 172 км². Б. ҳавзасида, 3000—4200 м баландликлар оралиғида умумий майд. 6,2 км² бўлган 12 та музлик бор. Энг йириги—Қизилтор4 (уз. 2,4 км, майд. 1,6 км²). Б.нинг ўртача йиллик сув сарфи 5 м³/сек. Йиллик окимнинг ўртача 15% музликлар эриши ҳисобига, қолган қисми эса қор, ёмғир сувларига тўғри келади. Б. ёзда серсув.

БЕШТРАМСОЙ — Навоий вилояти Навоий туманидаги сой. Юқори окимида Оқтошсой, ўрта ва қуйи окимида Шўрғасой деб ҳам аталади. Қоратоғнинг жан. ён бағрида 1100 м баландликдан бошланади. 9 та ирмоғи бор. Уз. 22 км, ҳавзасининг майд. 41 км². Б. жуда камсув. Ёмғир, қор ва булоқ сувларидан тўйинади. Баҳорда суви кўпаяди. Баъзан сел окими кузатилади. Ёзда суви

суғоришга сарф бўлади ва Зарафшон дарёсига етмасдан қуриб қолади.

БЕШУРУФ —ўртапишар жайдари қовун нави. Палаги ингичка, шакли калта, тухумсимон (бўйи 16—23 см), оғирлиги 1,5—2,5 кг, сирти оч яшил, сертўр, сал тилим-тилим. Пўсти қаттиқ, кам эт (3,5—4 см), ширин. Уруғхонаси катта, уруғи ўртача, сарғиш. Б. таркибида 12—12,5% қанд бор. Ҳосилдорлиги 180—220 ц/га. Ҳосили уруғи униб чиққандан сўнг 88—95 кунда пишиб етилади. Б. Фарғона водийсида кўпроқэкилади.

БЕШЮЗ, бешжуз — юз қабиласига мансуб уруғлардан бири. 19-а.да Зарафшон воҳасида яшаганлар. Бларнинг авлодлари Ўзбекистоннинг Зомин, Ғаллаорол ва Булунғур, Тожикистоннинг Ўратепа туманларида яшайди. Б.лар шеvasи ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасига киради.

БЕШҚАРСАК, қарсак—эркақлар давра ўйинкўшиғи. Ўзбек ва тожик халқлари орасида кенг тарқалган. Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида айниқса машхур. Б.да қарсак ҳамда қийқирик овозлар ёрдамида ўйин усули ҳосил қилинади. Баъзи тахминларга кўра, келиб чиқиши зардуштийлик маросимларига бориб тақалади. Навбат б-н туркум тарзида ижро этиладиган ўйин ва терма («як қарс», «қўш қарс», «беш қарс» ва х. к.)лардан иборат. Б. ўйини яқин ўтмишда қишлоқ жойлардаги тўй ва сайилларда 2—3 соат давом этарди. Ҳозир асосан фольклорэтнографик ва ҳаваскор ансамбллар (мас, Ургутдаги «Бешқарсак» ансамбли) репертуаридан ўрин олган.

Ад.: Кароматов Ф, Ўзбек халқ мусика мероси, 2китоб, Т., 1983.

БЕШҚИЗ—Сурхондарё вилоятидаги тоғлар. ШерободСариқамиш қатор тепа (гряд)лари таркибига киради. Жан. ғарбда Шеробод дарёси водийси ва шим.

шарқца Кўксой водийси оралиғида. Уз. 12 км, энг баланд жойи 956 м, чеккаларида 550—600 м гача пасаяди. Жан.шарқий ён бағирлари анча тикроқ ва камбар, юқори палеогеннинг оҳактошларидан тузилган. Шим.ғарбий ён бағирлари юқори бўр даврининг кумтош, алевролит, оҳактошлари ва гипедан ташкил топган. Палеогеннинг қаттиқ оҳактошлари (бухоро яруси) тик ён бағирлар ҳосил қилган (Қангли тизмаси). Ён бағирларни кесиб ўтган куруқ сойларда тор даралар (Қопчиғай дараси ва б.) мавжуд. Эрта баҳорда жала ёққан пайтларда муваққат оқимлар вужудга келади. Нураш қобиғи бўлган жойларда тўқ бўз тупроқлар таркиб топган, улар асосан дағал механик таркибга эга. Ён бағирларда кўнғирбош, илоқ, эфемероидлар, улар б-н бирга тоғ шuvoғи, биорғун, шўра, гулхайри, оқкурай ўсади. Баҳор ва кузда яйлов сифатида фойдаланилади.

БЕКАСАМ, бекасаб — йўл-йўл гулли пишиқ мато; танда ипи ипак, арқоғи ипдан тўкилади. Арқоқ ипи танда ипидан йўғонроқ бўлгани учун мато юзасида кўндаланг чизиқлар (ғадирбудурлик) ҳосил бўлади. Тўкиш жараёнида арқоқ ипи ҳўлланиб турилади. Махсус ишлов бериб қудунглангандан сўнг Б.нинг бир тарафи атласдек силлиқ, бир тарафи товланиб туради. Олдиндан бўялган танда иплари ишлатилиши натижасида Б. гули икки томонлама хилмахил ва рангбаранг бўлади. Ўрта Осиёнинг йирик ипакчилик марказларида ишлаб чиқарилган Б.лар калинюпкалиги, мато энининг торкенглиги, ранг хилларининг танланиши, йўлйўл гулларининг тартиби жиҳатидан бир-биридан фарқ қилган. Бухоро—Самарқанд Б.ларининг арқоқ ипи йўғон, мужассамоти маркази оддий бир меъёрда такрорланувчи аниқ кенг (пушти, сарик, зангори ёки пушти, бинафша, сарик тусли) йўллардан, қирғоғи эса ҳошия йўллардан иборат. Бундан ташқари, «занжир» гуллар, абр нусха ёки турли квадрат, чизиқча, майда

гуллар ва б. тасвирлар қўшиб безатилган. Маҳаллий ёрқин колорити рангларга бой. Б. Бухоро—Самарқанд водийсида олача номи б-н ҳам машҳур.

Фарғона водийси Б.лари юпқа ва майин, чунки арқоқ ипи ингичкароқ; гули, асосан, совуқ ферузабинафша ранглардан иборат, кўпроқ бўркўк тусли ва турли хил яшил рангларнинг бир-бирига майин ўтиши б-н бошқа Б.лардан ажралиб туради. Баъзи анъанавий гуллари («беш кашта», «Байроқ») да яшил рангга ёрқин пушти ранг аралаштирилган. Қадимда куёв тўнларига ишлатилган Наманган «оқ Б.»и, асосан, оқ, сарик, яшил тусли қилиб тўқилган. Наманган, Марғилон, Кўқон тўқимачилик фкаларида Б.нинг оқ, чивик, олти катак, мрамар ва б. турлари ишлаб чиқарилади. Б.дан кийим (тўн, камзул, кўйлак ва б.)лар, кўрпача ва б. тайёрланади.

Сайёра Маҳқамова.

БЕХ (*Acanthophyllum gypsophiljides*)— чиннигулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Илдизига 10—30% сапонин бор. Б.нинг илдизидан тайёрланган экстракт модда йўтални қолдириб, балғам кўчирадиган ва жароҳатларни битирадиган дори сифатида халқ табобатида, шунингдек, қандолатчилик, бинокорлик, тўқимачилик саноатида ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида ишлатилади (қ. Етмак).

БЕХБУДИЙ Маҳмудхўжа (1875,? Самарқанд—1919.25.3, Қарши)— драматург, публицист, дин ва жамоат ароби, жадидчилик ҳаракати етакчиларидан бири. Яссавий авлодидан. 18 ёшидан қозихонада мирзалик қилади, қози, муфти даражасига кўтарилади. Б. . ҳаж сафарида бўлган чоғида Арабистон, Миср, Туркияни кезиб чиққан (1899—1900). Саёҳат давомида янги мактаб (усули жадид) очиш фикри мустаҳкамланиб борди. Самарқанд яқинидаги Ҳалвойи қишлоғида Ажзий, Ражабаминда Абдулқодир Шакурийлар

б-н ҳамкорликда янги мактаб очади. Б. Қозон ва Уфага бориб (190304), у ердаги янги усул мактаблари б-н танишади, татар зиёлилари б-н алоқани йўлга қўяди. Янги мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади. «Рисолаи асбоби савод» («Савод чиқариш китоби», 1904), «Рисолаи жуғрофияи умроний» («Аҳоли географиясига кириш», 1905), «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий география», 1906), «Китобат улатфол» («Болалар хати», 1908), «Амалиёти ислом» (1908), «Тарихи ислом» (1909) каби китоблар чоп эттиради. Кейинчалик (1908 й.да) Шакурийнинг Ражабаминдаги мактабини Самарқанддаги ўз ҳовлисига қўчириб келтиради. Б. 1911 й.да «Падаркуш» драмасини ёзди. Бу биринчи ўзбек драмаси эди. 3 парда 4 манзарали бу асар мазмунан содда бўлиб, ўқимаган, жоҳил ва нодон боланинг ўз отасини ўлдиргани ҳақида эди. Б. бу асар жанрини «миллий фожиа» деб атаган. Нашр қилишга чор цензураси йўл қўймайди. «Бородино жанги ва Русиянинг французлар босқинидан халос бўлишининг 100 йиллик юбилеи санасига бағишланади» деган важ б-н Тифлис (Тбилиси) цензурасидан ўтказди. Драма 1913 й. босилиб чиққан, аммо саҳнага қўйиш учун яна бир йилча вақт кетади. Асар Самарқандда 1914 й. 25 янв.да саҳнага қўйилди. Драма халққа кучли таъсир кўрсатади. Абдулла Қодирий «Бахтсиз куёв» драмасини шунинг таъсирида ёзгани маълум. «Падаркуш» ҳам жанр, ҳам мазмунига кўра янги ўзбек адабиётини бошлаб берган асар бўлди. Драма Тошкентда 1914 й. 27 фев.да Авлоний томонидан қайта саҳналаштирилади. Б. 19Б3 й.да «Самарқанд» газ.ни чиқаради. Газета узбек ва тожик тилларида, ҳафтада 2 марта чоп этилди. 45сони чиққач, моддий танқислик туфайли нашр тўхтади. Шу йил 20 авгдан у «Ойна» жур. чиқара бошлади. Ҳафталик, суратли бу жур. асосан ўзбекча бўлиб, шеър, мақола

(форсча), эълонлар (русча) ҳам бериб боридди. Жур. Кавказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркиягача тарқадди. Б. китоб нашрини ҳам йўлга қўяди. Фитратнинг «Баёноти сайёҳи ҳинди»сини русчага таржима киддириб бостирди (1913). Б. 1914 й. 29 майда иккинчи марта Араб мамлакатларига саёҳатга чиқади. Саёҳати давомида Байрамали, Ашхобод, Красноводск, Кисловодск, Пятигорск, Железноводск, Ростов, Одесса ш.ларида бўлади, 8 июнда Истанбулга келади. Ундан Адрнага утиб, яна Истанбулга қайтади ва 20 июнда Исмоилбек Гаспринский б-н учрашади. Сўнг Қуддус, Байрут, Ёфа, Халил арРаҳмон, ПортСаид, Шом ш.ларида бўлади. Саёҳат хотиралари «Ойна» жур. да босилиб туради. Бу «хотиралар» ҳар жиҳатдан муҳим бўлиб, анъанавий тарихмемуар жанрининг 20-а. бошидаги ўзига хос намунаси эди. Муаллиф унда йўл таассуротларига, кишилар б-н учрашувларининг ибратли томонларига кенг ўрин беради. Қайси шаҳарга бормасин, унинг тарихи, обидалари, у ердан чиққан буюк зотлар ҳақида маълумотлар тўплайди. Турлитуман миллатлар, уларнинг урфудумлари, турмуш маданияти б-н кизикади. Айникса, дин, эътиқод масалаларига катта аҳамият беради.

«Ойна» жур.да миллат ва унинг ҳақхуқукига, тарихига, тил ва адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир кизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилган. Б. миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни шарт ҳисоблади. Жур. нинг биринчи сонидаёқ «Икки эмас, тўрт тил лозим», деган мақола б-н чиқиб, ўзбек, тожик, араб, рус ва ҳатто бирор узок хориж (мас, француз) тилини билиш шарт деб ҳисоблади. Айни пайтда тилнинг муҳофазаси («Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар» —1914, № 35), ўзаро муносабатлари («Тил масаласи» — 1915, № 11,12) ҳақида муҳим ва зарур мақолалар чоп этди. Адабий танқидга катта эътибор берди. Унинг хусусиятларини

белгилашга уринди. Бошқа адабий жанрлар б-н тенгхуқуқлиги масаласини кўтарди («Танкид сараламоқдир» — 1914, № 27). Миллат шаънини оёқости килувчи фикрқарашларга зарба бериб, Туркистон халқини ўз номи б-н атамоқ лозимлигини талаб қилиб чиқди («Сарт сўзи мажҳулдур» 1915, № 22,23,25,26).

Б. матбуотимиз тарихида мақоланавис сифатида алоҳида мавқега эга. Унинг хозирча аниқланган мақолаларининг сони 300 га етади. Улар хилмаҳил мавзуда. Сик мақолаларидаёқ коммунистик мафқурани кескин рад этган, «хаёлий», «бу тоифага қўшулмоқ биз, мусулмонлар учун ниҳоятда зарарлик» деб ёзган эди («Хайрулумури авсатуҳо» — «Ишларнинг яхшиси ўртачасидир», «Хуршид» газ. 1906, бсон). Ўзликни англашни муҳим билади. «Кабиласини(нг) исмини ва етти отасининг отини билмайдургонларни «кулқ «маркук» дерлар», деб ёзади («Сарт сўзи мажҳулдур», «Ойна» жур., 1914, № 23). 1917 й.нинг охири 1918 й.нинг бошларида жадидлар қурган илк демократик давлатчилиқ намунаси Туркистон мухториятининг тақдири ҳал бўлаётган бир пайтда ўлка халқларини бирликка чақиради.

Б. ижтимоийсиёсий ишларга қизгин қўшилди. Аслида бу фаолият 1906 й.дан бошланган. Шу йили «Русия мусулмонлари иттифоқи»нинг Нижний Новгородда ўтказилган қурултойида қатнашган эди. Тошкентда бўлиб ўтган (1917) Туркистон мусулмонларининг қурултойида иштирок этиб, нутқ сўзлади. У мусулмонлар орасидаги ҳар қандай ихтилофга қарши чиқди. Б. шу қурултойда ўлка мусулмонлар шўросининг раиси этиб сайланди. 1917 й. 26 нояб. да Кўконда ўлка мусулмонларининг 4-фавкулодда қурултойи иш бошлади. 27 нояб.га ўтар кечаси «Туркистон мухторияти» эълон қилинди. Унинг ғоявий асосчиларидан бири Б. эди. Мухторият шўролар томонидан ваҳшиёна бостирилди. Б. май ойининг бошларида Самарқандга қайтади. У ерда кўп тура олмай

Тошкентга келади. Туркистон шўролар ҳуқумати раҳбарлари б-н музокара олиб боришга уринади, аммо натижа чиқмайди. 1919 й.нинг эрта баҳорида мамлакатдан чиқиб кетаётганида Шаҳрисабзда Инқилобий фавкулодда комиссия айғокчилари кўмагида Бухоро амирлиги одамлари томонидан қўлга олинади, ҳамроҳлари Муҳаммадқул ва Мардонқул б-н биргаликда Қаршида зиндонга ташланади ва қатл қилинади. Бу воқеа Самарқандда бир йилдан кейин маълум бўлади. Фитрат, Чўлпон, Айний ва б. шоирлар Б.га атаб марсиялар ёзганлар.

Ўзбекистонда (Х. Сайд, Н. Авазов, З. Ахророва), Тожикистонда (Р. Ходизода), Германияда (И. Балдауф; Б. Қосимов б-н ҳамкорликда), АҚШда (Э. Олворт) ва б. мамлакатларда Б. ҳаёти ва ижоди бўйича и. тлар олиб борилади. Тошкент ш.да кўча ва мактабга Б. номи қўйилган.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1997.

Ад.: Алиев А., Махмудхўжа Бехбудий, Т., 1994; Қосимов Б., Маслакдошлар, Т., 1994.

Бегали Қосимов.

БЕХЗОД Камолиддин (1455—Хирот— 1536)—буюк миниатюрочи мусаввир, Шарқ уйғониш даври етук санъаткори. Хирот миниатюра мактаби асосчиси; музаҳхиблар етакчиси, устози. «Иккинчи Моний» деган фахрий унвонга сазовор бўлган. Тарихчилардан Мирзо Муҳаммад Ҳайдар, Дўст Муҳаммад ва Қози Аҳмаднинг маълумотларига кўра, Б.ни Султон Ҳусайннинг китобдори Мирак Наққош ўз тарбиясига олган. Б. мусаввирликни Пир Сайд Аҳмад Табризийдан ўрганган, ўз ижодида мусаввир Халил Мирзо Шоҳрухий бадийий услубини давом эттириб, уни ривожлантирган ва камолга етказган, ёш мусаввир истеъдоди жуда тез шаклланган. Бунда Алишер Навоийнинг мураббийлик фаолияти ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Навоийнинг шахсий кутубхонасида ўша даврнинг етук

санъаткорлари Мирак Наққош, Ҳожи Муҳаммад каби мусаввирлар, Ҳофиз Муҳаммад, Зайниддин Маҳмуд, Султон Муҳаммад Нур каби хаттотлар ижод б-н банд бўлганлар. Б. шу кутубхонада, айниқса, хаттот Султонали Машҳадий ва Ёрий Музаҳҳиб б-н яқин ижодий ҳамкорликда бўлган. Б. ижодининг мавзу доираси, қаҳрамонлари шу ерда—Навоий ва б. санъаткорлар ижоди таъсирида камол топган.

Б. мусаввир сифатида танилгач, Султон Ҳусайн саройига хизматга чакирилган. 1487 й. Султон Ҳусайн фармони б-н Б. салтанат кутубхонасига раҳбар этиб тайинланган. Кейинчалик бу жой ўз даврининг бадиий академиясига айланади. Уни мутахассислар «Нигорхонайи Бехюд» ёки «Бехзод академияси» деб атаганлар (қ. Ҳирот миниатюра мактаби). Мусаввир Ҳиротда Навоий ва Султон Ҳусайн ҳаётлик даврида қизғин ижод б-н банд бўдди, кўплаб мўътабар қўлёзмаларни яратишга раҳнамолик қилди, маълум қисмини нафис расмлар б-н зийнатлашда шахсан иштирок этди, қатор замондошларининг—Навоий, Жомий, Султон Ҳусайн ва б.нинг чехракушой (портрет)ларини яратди, бир гуруҳёшларга рассомлик сирларини ўргатди.

1507—10 й.ларда Б. Ҳиротни эгаллаган Муҳаммад Шайбонийхон хизматида бўлди. Бу даврдан бизгача Б. яратган Шайбонийхон портрети етиб келган. 1510 й. Ҳирот ш. сафавийлар қўлига ўтади. 1520 й.да Шох Исмоил ёш шахзода Таҳмосибга расм ўргатиши учун Б.ни ўз салтанати пойтахти Табриз ш.га таклиф этади, 1522 й. эса махсус фармон б-н рассомни ўз кутубхонасидаги китобат ахли (қотиб, наққош, музаҳҳиб, жадвалкаш, ҳалқор, зарқўб, ложувардшўй ва б.)га мутасадди этиб тайинлайди. 1524 й. Шох Исмоил вафотидан кейин Шох Таҳмосиб даврида ҳам Б. қатга обрӯ ва эътиборга эга бўлган. Табризда Б. Султон Муҳаммад, Оға Мирак ва Мир Мансур

каби мусаввирлар б-н ҳамкорликда ижод қилди. Қози Аҳмаднинг маълумотига кўра, Б. ҳаётининг охирида она шахри Ҳиротга қайтган ва шу ерда вафот этган. Мусаввирнинг қabri Кўҳи Мухтор (Мурод тоғи; Афганистан худудиди)нинг хушманзара жойида.

Ўрта Шарқда 17-а.гача рассомчиликда асосий тараққиёт йўналишини белгилаб берган Б. ижоди унинг замондошлари томонидан юқори баҳоланган. Б. ўзидан олдинги рассомлар аъналарини давом эттирди ва бойитди. Асарларининг тархи мураккаб, эркин ҳаракатларга бой, ёркин, жозибадор ранглардан тузилган бўлиб, улар ўзаро уйғун. Табиат жонли, ҳаёт манзаралари аниқ ва ҳаққоний, ишонарли ва таъсирчан тасвирланган. Чизиклар ниҳоятда нозик, ранглар нафис ишланган. Портретларида инсон маънавий қиёфаси, руҳи, хистуйғулари, хуққатворини акс эттиришга аҳамият берган.

Саъдийнинг «Бўстон»асари қўлёзмаси (1478, Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида) расмлари; Атторнинг «Мантиқ уттайр» асари қўлёзмасига (1483, Нью-Йоркдаги Метрополитен музейида) 1487 й. чизилган расмлар; Навоийнинг «Ҳамса» қўлёзмасига (1485, Оксфорддаги Бодли кутубхонаси ва Манчестердаги Жон Рейландс кутубхонасида) ишланган 13 расмнинг «Пайгамбар ўз саҳобалари билан», «Ҳожа Абдуллоҳ Ансорий дарвишлар билан суҳбатда», «Моний Баҳромга Дилоромнинг расмини кўрсатмоқда» ва б. миниатюралар Б.га нисбат берилади. Саъдийнинг «Бўстон» асарининг Миср нусхаси (1488, Қоҳирадаги Миллий кутубхонада) расмлари (қўлёзмани хаттот Султонали Машҳадий кўчирган, нақшларни Ёрий Музаҳҳиб яратган)—12 расмдан 6 тасида Б. имзоси бор: «Султон Ҳусайн саройида зиёфат» (кўш расм), «Доро ва отбоқарлар», «Масжиддаги баҳс», «Олимлар суҳбати», «Зулайхонинг Юсуфга илтижоси» номли расмлар Б. томонидан яратилган; Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»

асари қўлёзмасининг (1467, АҚШ, Балтимордаги Жон Хопкинс унтида) хаттот Шерали кўчирган нусхасидаги 12 миниатюранинг 8 таси (15-а. 90-й. лари) Б. асаридир. Расмларда расмий қабул, жанг лавҳалари, қалъа қамали б-н бир қаторда Самарқанддаги Бибихоним маежиди қурилишини тасвирловчи кўшалок расм ҳам мавжуд; Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарининг хаттот Султон Муҳаммед Нур кўчирган нусхасига (1528, Ҳирот, Техрондаги Салтанат кутубхонасида) Б. расмлар чизган; Низомийнинг «Хамса» асари нусхасига (1442, Лондондаги Британия музейида) 1493—1535 й.лар давомида ишланган 19 миниатюрадан 3 таси Б. ижоди махсули: «Лайли ва Мажнун қабилалари жанги», «Суворийлар жанги» ва «Баҳром Гўрнинг аждар билан олишуву». Буларда «Саварраҳу алабд Бехзод» деган ёзув бор. Низомийнинг «Хамса» асари нусхасидаги (1494, Лондондаги Британия музейида) 22 расмдан 7 тасида Б. номи қайд этилган; Амир Хусрав Дехлавийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи қўлёзмасига (1495т СанктПетербургдаги СалтиковШchedрин номидаги халқ кутубхонасида) Б. «Лайли ва Мажнун мактабда», «Дўстлари ва отаси Мажнунга насихат қилмоқчалар» номли расмларни чизган; Амир Хусрав Дехлавийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonининг Султон Муҳаммад Ҳиравий кўчирган қўлёзмаси (СанктПетербург) да Б.га нисбат берилган «Мадрасадаги баҳс», «Лайли ва Мажнун мактабда», «Лайли ва Мажнун саҳрода», «Мажнун Лайлининг ити билан» ва «Мажнуннинг элчиси Лайли хузурда» номли миниатюралар бор; Саъдийнинг «Гулистон» асари қўлёзмасининг (1486, Гарварддаги Фогг санъат музейида, собиқ Ротшильд мажмуасидан) хаттот Султонали Машҳадий кўчирган нусхасига Б. 2 расм ишлаган; Амир Хусрав Дехлавийнинг «Хамса» асари қўлёзмасидаги (1495, Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида) 13 расмнинг 4

тасида Б. асарларига хос хусусиятлар мавжуд; «Султон Ҳусайн боғда» кўшалок расм (1485—90, Техрондаги Гулистон музейи, мураққада); «Чол ва йигит» расми (НьюЙоркдаги Кеворкян мажмуасида); «Туялар олишуву» расми (Техрондаги Гулистон музейида); Султон Ҳусайн портрети (Швециядаги Ф. Мартин мажмуасида); Муҳаммад Шайбонийхон портрети (Тимкен Бурнет мажмуасида); Абдураҳмон Жомий портрети (Эрондаги Ризо кутубхонасида); «Султон Ҳусайн ва Алишер Навоий» кўшалокрасм (СанктПетербургда). Булардан ташқари, Б. асарлари жаҳрн қу

Хаварнақ қасрининг қурилиши (Низомийнинг «Хамса» асарига Бехзод ишлаган миниатюра).

тубхоналари, қўлёзма фондлари, музейлари ва шахсий мажмуаларда ҳам мавжуд. Устод санъаткор сифатида Б. Ҳирот ва Табризда қатор шогирдларни тарбиялаб етказди. Унинг шогирдлари Б. анъаналарини бутун Ўрта Шарққа ёйдилар. Б. анъаналари кейинги давр рассомлари ижодига ижобий таъсир кўрсатди (қ. Бехзод миниатюра мактаби).

Б. ижоди ва мероси санъатшунослар, рассомлар томонидан кенг ўрганилади. Б. номини абадийлаштириб, Ўзбекистон Президентга Ислом Каримовнинг фармони (1997 й. 23 янв.)га биноан Камолиддин Бехзод номидаги Давлат мукофоти таъсис этилди; Миллий рассомлик ва дизайн институтита Б. номи берилди.

ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг қарори (1997 й. 23 дек.)га биноан, Тошкент, Самарқанд ш.ларида ва хорижий мамлакатларда ЮНЕСКО ҳомийлигида Б. таваллудининг 545 й.лиги кенг нишонланди (2000 й. нояб.), унинг ва издошларининг ижодини ўрганиш, меросига оид ашёларни тўплашга ҳамда Тошкент ш.да Б. номидаги мемориал боғ барпо этишга киришилди. 2000 й. 23 нояб.да Тошкентда Темурийлар тарихи давлат музейида Б.га бағишлаб Буюк Британия, Туркия, Ҳиндистон,

Озарбайжон, Тожикистон ва Ўзбекистон санъатшунос олимлари иштирокида халқаро илмий конференция ўтказилди. Юбилей муносабати б-н Б. ҳаёти ва ижодига бағишланган бир қанча тадбирлар амалга оширилди. Жумладан, «Қамолиддин Бехзод» ҳужжатли фильми яратилди (2 қисми, 2000).

Ад.: Норқулов Н., Қамолиддин Бехзод, Т., 1964; Алишер Навоий дostonларига ишланган расмлар (Альбом муаллифи Ҳамид Сулаймон), Т., 1970; Норқулов Н., Низомитдинов И., Миниатюра тарихидан лавҳалар, Т., 1970; Усмонов А., Қамолиддин Бехзод ва унинг наққошлик мактаби, Т., 1977; Камалиддин Бехзад: К 525 летию со дня рождения. Материалы научной конференции, Т., 1984; Ашрафи М. М., Бехзад и развитие бухарской школы 16в., Душанбе, 1987; Усмонов О., Мадраимов А., Қамолиддин Бехзод, Т., 2000; Кўзиев Т., Бехзод ва тамаддун, Т., 2000.

Абдумажид Мадраимов.

БЕХЗОД **МИНИАТЮРА**
МАКТАБИ - Шарқ миниатюра санъатида Бехзод ижоди таъсирида (15-а. охири — 16-а. бошларида) юзага келган ўзига хос йўналиш. Қамолиддин Бехзод асос солган ва унинг шогирдлари, издошлари (Қосим Али, Дарвеш Муҳаммад, Музаффар Али, Ҳожи Муҳаммад, Мир Сайд Али Термизий, Маҳмуд Музаҳҳиб ва б.) томонидан ривожлантирилган. Б. м. м. Шарқ тасвирий санъатининг анъанавий хусусиятлари (муҳассамот ечими, бадиий услубдаги шартлилик)ни сақдаган ҳолда уни янги ижодий анъаналар б-н бойитди. Б. м. м. Бухоро, Табриз ва Ҳиндистон миниатюра мактабларига ҳам самарали таъсир кўрсатган. Ҳатто 20-а. бошларида Европада юзага келган импрессионистлар ижодига ҳам Б. м. м. таъсирини кўриш мумкин. Узбек рассомларидан Ч. Аҳмаров, Усто Мўмин (А. Николаев), Ш. Ҳасанова, Ж. Умарбеков, Т. Муҳамедов, Т. Саъдуллаев, Ш. Муҳаммаджонов ва б. уз ижодларида Б. м. м. анъаналаридан

фойдаланган.

БЕҲИ (*Cudonia oblonga* Mill.)— раънодошлар оиласига мансуб мевали дарахт ёки бута. Б.нинг Озарбайжон, Догистон, Туркменистон, Эронда ёввойи турлари учрайди, турк тилида айва номи б-н юритилган. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида «авя» шаклида тилга олинган. Б. Кавказ, Ўрта Осиё, Қрим, Украинанинг жан. ҳамда Астрахон вилоятида кенг тарқалган. Ўзбекистондаги Б.зорларнинг 80% Фарғона водийсида. Бал. 5—6 м, шохшаббалари пирамида шаклида, баъзан тарвақайлаб ўсади. Барги оддий, яшил, чети бутун. Гуллари якка ҳолда, оқ ёки оч пушти, апрда гуллайди. Кўчати ўтказилгач, 3—4 йили ҳосилга киради, 30—40 йил яшайди. Катта ёшдаги дарахтлари ўртача 60—70 кг ҳосил беради. Меваси сент.—окт. ойларида узиб олинади; вази, навига қараб 150—500 г. Б. мевалари лимон рангда ёки тўқ сариқ, тук б-н қопланган; етилганда туки тўкилиб кетади, хушбўй. Янги узилган меваси кам истеъмол қилинади. Б. энтомофил (ҳашаротлар б-н чангланадиган) ўсимлик. Б. таркибида 74,7—83,5% сув, 8,5—15,2% қанд, 0,2—1,5% кислота бор, шунингдек ошловчи моддалар ва тош хужайралар бўлади. Меваси дағал бўлиб, узок сақлангандан кейин тош хужайралар юмшаб қолади. Б.дан мураббо, компот, мармелад, цукат, киём, жем тайёрланади, овқатга (кўпинча паловга босилади) ишлатилади. Б., асосан, пайвандлаб кўпайтирилади, кўчати бхб ёки 5х5 м схемада ўтказилади. Б.нинг кўпчилик навлари нокка пайвандтаг бўла олади; унга уланган нок пакана бўлади. Б. иссиқлик ва намликка талабчан. Суғориладиган унумдор тупроқларда, шунингдек шўри кам ерларда яхши ўсади. Ўсув даврида тупроқ шароитига қараб 3—8 марта суғорилади.

Асосий навлари: Нон Б., Кува Б., Ширин Б., Самарқанд йирик Б., Хоразм

олмасимон Б. Н о н Б. —эртапишар, хўраки ва консервабоп, дарахти ўртача. Меваси йирик 300—400 г, олма шаклида, сариқ. Эти сарғиш, ўртача сувли, сал нордон, хушбўй. Сент.нинг иккинчи ярмида узилади, дек.гача сақланади. 50—70 кг ҳосил беради; Кува Б.—ўртапишар, хўраки, дарахти катта (5—6 м), меваси ўртача (150—200 г), тилимли, олма шаклида, оч сариқ. Эти оқ, тиғиз, ўртача сувли, ширин, хушхўр. Окт. бошларида узилади, янв.гача сақланади. Тупи 150—200 кг ҳосил беради; Ширин Б. —эртапишар, хўраки, дарахти ўртача. Меваси 150—180 г, тилимли, ноксимон, эти оч сариқ, серсув, шириннордон, ейишли. Сент.нинг иккинчи ярмида узилади, узок сақланмайди.

Зараркунандалари: олма қурти, олма қон бити, нок канаси, дўлана капалаги ва б.; касалликлари: қора чириш, занг ва б.

Рихсивой Жўраев.

БЕХИГУЛ (*Chaenomeles japonica*)—раънодошлар оиласига мансуб бута. Бўйи 1,5—2 м. Барглари тўгарак ёки узунчоктухумсимон. Эрта баҳорда барг чиқармасдан ёки барг чиқариши б-н гуллайди. Гуллари кизил, пушти, баъзан оқ рангда тўп бўлиб (2—6 тадан) жойлашади. Ватани—Япония ва Хитой. Ўзбекистонда Б.нинг эрта баҳорда гуллайдиган тури хушманзара ўсимлик сифатида истироҳат боғларига экилади.

БЁЛЛЬ (Boll) Генрих (1917.21.12Кёльн—1985.16.7)—немец ёзувчиси. Ижоди фашизмга қарши ва иттимоийтанқидий мавзуга мойил: «Қаерда эдинг, Одамато» (1951), «Бир оғиз хам сўз демай» (1953), «Тўккиз яримдаги бильярд ўйини» (1959), «Хоним ва атрофидагилар портрети» (1971) ва б. романлари рухий таҳлилининг чуқурлиги, кўтарилган масалаларнинг ўткир ва жиддийлиги, инсонпарварлик руҳи б-н ажралиб туради. «Катарина Блюмнингўқолган иффати...» (1974), «Рейн соҳилидаги аёллар» (1985) каби

сиёсий романлар муаллифи. Нобель мукофоти лауреати (1972).

БЁМБАВЕРК (BohmBawerk) Эйген (1851.12.2, Брно1914.27.8, Вена)австрия иктисодчиси, сиёсий иктисоддаги австрия мактаби вакили, Инсбрук ва Вена унтлари проф. Узок, вақт Австрия молия вазири лавозимида ишлаган. Австрия ФА президенти бўлган. Б. ўзининг «Хўжалик неъматларининг назарияси асослари» (1886), «Капитал ва фонда» (1884—89), «Карл Маркс назарияси ва унинг қарашлари» (1896) каби асарларида иш ҳақи ва қўшимча қиймат назарияси тўғрисидаги марксистик қарашларнинг нотўғрилигини кўрсатиб берди. Меъёрий нафлик назарияси ва фойдани таҳлил қилишга ҳаракат қилди (қ. Меъёрий нафлик назарияси).

Б.нинг қарашларига кўра фойда иктисодий эмас, балки психологик асосларга таянган абадий ҳодиса (категория) бўлиб, мавжуд ва келгуси неъматларнинг субъектив баҳосидаги фарқдан иборат.

БЁМИТ (20-а. немис минералоги И. Бём номидан)—гидрооксидлар кичик гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий таркиби А10ОН. Дуккаксимон шаклдаги оч рангли агрегатлар, камданкам ҳолларда жуда майда кристаллар. Яхши шаклланган кристаллари кам. Б. ойнасимон ялтироқ, қатгаклиги 3,5—4; с. of., қарийб 3. Кислоталарда эрмайди. Б. кўпинча паст трали ертомирларда майда кристаллар ҳолида учрайди. Баъзи бокситларнинг асосий минерали. Ўзбекистонда Қизилкумдаги тоғларда, Фарғона тизмасида учрайди.

БЁРНС Александр (18051841, Кобул)—ОстИндия компаниясининг сиёсий вакили. Британия ҳукумати ва Ҳиндистон генералгубернаторининг махсус топшириғи б-н у Ҳиндистондан Афғонистон, Ўрта Осиё ва Эронга юборилади (1831—33). Б.нинг

«саёҳатидан» асосий мақсад Афғонистон, айниқса Туркистонни Англиянинг иқтисодий ва сиёсий таъсирига тортиш, Ҳиндистон шим. да жойлашган мамлакатлар тўғрисида маълумотлар тўплаш ҳамда Кобул ва Бухоро ҳукмрон доиралари б-н савдо ва дипломатик алоқалар боғлаш эди. Б. Бухорода бўлган вақтида Туркистон хонликлари ҳақида, чет давлатлардан Туркистонга келтирилаётган ва бу ердан четга чиқариладиган моллар, савдо марказлари ва қарвон йуллари тўғрисида маълумотлар тўплайди.

Б. Туркистондан рус савдосини сиқиб чиқариш ва Туркистон савдогарларини Нижний Новгород ярмаркасидан Ҳиндистон савдосига жалб этиш учун Ҳинд дарёсининг урта оқимида Дарағозихон деган жойда савдо ярмаркаси очишни тавсия қилади. Кобулда кўтарилган халқ кўзғолони даврида ўлдирилган. Б. Афғонистон ва Бухорога қилган саёҳати тўғрисида иккита асар («Бухорога саёҳат» ва «Кобул») ёзиб қолдирган.

БЁРНС Роберт (1759.25.1, Эр ш.1796.21.7, Дамфрис)—шотланд шоири. Ўзига хос шеърят яратган, бунда меҳнатни, халқни, эркинликни, беғараз, фидойи севги ва дўстликни улуғлаган. «Шотландлар учун Брюс» ватанпарварлик мадҳияси, «Қувнок гадолар» кантатаси, фуқаролик ва севги тараннум этилган лирик шеърлар тўплами («Озодлик дарахти», «Жон Арпа дони» ва б.) муаллифи. Б. ўз ижоди б-н чамбарчас боғлиқ бўлган шотланд нарий ва мусиқий фольклор намуналарини тўплаб нашр эттирган. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Қўшиқ ва балладалар, Т., 1971.

БЁРНХЕМ, Бёрнем (Burnham) Жеймс (1905.22.11, Чикаго1987)америкалик социолог, бошқарув инқилоби назариясининг муаллифларидан бири. НьюЙорк унта проф. (1929—53). Б.

фикрича, ҳоз. дунёда ташкилотчилар (олий муҳандислар, маъмурлар ва бошқарувчилар)дан иборат янги ҳукмрон синф юзага келмоқдаки, у бутун жамият манфаатлари йўлида бошқарув ишларини амалга ошира олади. Б. ўз асарларида марксизм ва социализмни танқид қилган.

БЖЕЗИНСКИЙ (Brzezinski) Збигнев (1928.28.3, Варшава)—америкалик социолог, давлат арбоби; 1977—81 й.ларда АҚШ президенти Ж. Картернинг миллий хавфсизлик бўйича ёрдамчиси. 70-й.ларда америка жамиятини постиндустриалжамият кўринишларидан бири бўлган технотрон давр деб аталган эрага кириш назариясини илгари сурган. Неоконсерватизм намояндаси. Б. коммунизмни кескин танқид қилиб чиққан.

БЗИБЪ — Ғарбий Кавказдаги дарё. Бош Кавказ тизмасининг жан.ғарбий ён бағридан бошланиб, Қора денгизга қуйилади. Уз. 110 км, хавзасининг майд. 1510 км². Қор ва музликдан, қуйи қисмида ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 97 м³/сек. Б. деярли музламайди. Б. водийси бўйлаб Рица кулига автомобиль йўли ўтган. БИ... (лот. bi—икки; bis дан—икки қарра, икки марта)—ясама сўзлар таркибий қисми; икки қисмдан иборат, икки хоссали маънолари ифодасини англатади (мас, биатлон).

БИАТЛОН (би... ва юн. athlon—мусобақа)—кишки спорт тури, чангида югуриш ва маълум марраларга келиб милтиқдан отиш, яъни икки марта (чанги пойғаси ва отишда) мусобакалашиш. Б. 17-а. 70-й.ларида Норвегияда пайдо бўдди. 1718 й. ШвецияНорвегия урушида жанг майдонида тўлиқ қуролланган Б.чилар бўлган. Ҳалигача Норвегиянинг Лиллехаммер ш. гербида ўқчичангичининг тасвири бор. Б. кўп вақтгача «ҳарбийлар спорти» ҳисоблаб келинган. 1948 й.да Халқаро замонавий бешкураш ва Б.

уюшмаси (UIPMB) тузилди, унга 70 дан ортиқ мамлакат аъзо (1991). 1958 й.дан жаҳон чемпионлиги учун мусобақалар ўтказилади, 1960 й.дан қишки олимпия ўйинлари дастурига киритилган. 1984 й.дан (Франция) аёллар ўртасида жаҳон чемпионати ўтказилади.

БИБИ БУВАЙДА МАҚБАРАСИ — Фарғона вилояти Бувайда туманидаги меъморий ёдгорлик (15—16-а.лар). Зиёратхона ва икки гўрхонадан иборат, тўғри бурчак тархли (18x8,5 м). Дин арбоби, афсонавий саркарда Шоҳ Жалил онаси (Биби Хувайдо) ва хотинига атаб қурдирган деб тахмин қилинади. Пештоқининг икки ёнига гулдасталар ишланган. Зиёратхона ва гўрхона томлари гумбазли. Шарқ томондан зиёратхонага тақаб Биби Бувайданинг набираси қабри устига кичик хона қурилган. Мақбара безаксиз, ичкараси ганч б-н сувалган. Эшиги ўйма ҳандасий нақшли. Бино қурилишида пишик ғишт (25x25x5 смли) ишлатилган.

БИБИ МАРЯМ — Қуръонда тилга олинган такволи, сиддиқа аёл, Исо (Ийсо) пайғамбарнинг онаси. Мусулмонлар учун у энг мўмина она, жаннатдаги аёлларнинг раҳнамоси. Туркистонда Марямга ҳурмат юзасидан «Биби» атамаси қўшиб айтилади. Қуръони каримнинг «Марям» деб аталган 19сурасида у ҳақида ривоятлар келтирилади. Б. М. христианликдаги Марияга тўғри келади. Яна қ. Мария.

БИБИ МАРЯМ ИБОДАТХОНАСИ (Notre Dame de Paris) — Париж (Сите ороли)даги француз готикасига хос меъморий ёдгорлик (1163—1257; меъмори Ж. Б. Лассю ва Э. ВиллелеДюк). Ибодатхона тарҳи 5 нефли, қисқа трансепт (тўсиқ)ли базилика (уз. 130 м, эни 108 м, интерьер бал. 35 м) ҳамда икки минора (бал. 69 м)дан иборат. Меъморий тузилиши готика услубига хос (бош тарзи қисмларга ажратилиб, содда безакларда

пардозланган), безакларида роман услуби қўлланилган (интерьердаги ёйсимон равоқустунлар, аркбутан ва б.), шунингдек янги конструктив элементлардан фойдаланилган. Бош тарзидаги витраж ва ҳайкаллари сақланган. Таъмир вақтида бутунлай ўзгартирилсада (19-а.), меъморий тузилишидаги яхлитлик сақланган. Б. М. и. Франция ва б. мамлакатлардаги ибодатхоналар қурилишига асос бўлган.

БИБИ МУШКУЛКУШОД — ўзбеклар ва тожикларнинг афсоналарида ҳаётдаги турли мушкулларни осон қилувчи кампир сиймоси. Ривоятларга кўра, Баҳоуддин Нақшбанднинг холаси. Аёллар турмушда биронбир бахтсизликка учраган кезларида ёки ишлари юришмаганда одатда чоршанба куни Б. М.ни эслаб, унга атаб мажлис қуришган, зиёфат уюштиришган, тиланчиларга хайрсадака беришган.

БИБИ СЕШАНБА, Сешанба она— узбеклар ва тожикларнинг афсоналарида оилавий бахт, шунингдек ип йигириш ва тикувчилик каби хунарларнинг ҳомийси, пири. Б. С. шарафига аёллар сешанба кунлари тупланиб, йиғин, маросим ўтказиш, уни кекса, олижаноб кампир сиймосида тасаввур этиб, Б. Сдан оилавий турмушда узлари учун саодат, касблари учун ривож беришини тилаб, у тўғридаги ривоятларни ёдга олиш, уқиб одати бор.

БИ-БИ-СИ (BBC) — қ. Бритиш бродкастинг корпорейшен.

БИБИХОНИМ (асл исми Сароймулкхоним) (1341 — 1408) — Амир Темурнинг қатга хотини, Чигатой улуси хони — Ҳозонхоннинг қизи. Дастлаб амир Ҳазафотнинг набираси — Хусайн ибн Мусаллабга (1355), кейин (Хусайн қатл этилгач) Амир Темурга никоҳланган (1370). Шу боне Амир Темур «Қурагон» унвонига мушарраф

бўлади. Зотан хон авлодига мансуб Сароймулкхоним ҳарамдаги барча маликалардан улуғ ҳисобланиб, «Катта хоним» ёхуд «Бибихоним» деган унвонга ноил бўлади.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Б. ўз замонасининг юксак идрокли, фаросатли, тадбиркор, маслаҳатдон ва етук ақлзаковат соҳибаси, шунингдек, ҳуснлатофат бобида ҳам беназир эди. Б. инсонпарвар, ватанпарвар, мамлакатнинг сиёсийижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётидан яхшигина хабардор бўлган, салтанат ишларида доно маслаҳатлари б-н қатнашиб турган аёл эди. Айниқса, илмъарифатга алоҳида эътибор берар, толиби илмларга ҳомийлик қиларди. Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий юришларида кўпинча ҳамроҳлик қилган. Б. салтанатни бошқаришда вужудга келган айрим муаммоларни ҳал қилишда ўзининг оқилона маслаҳатлари б-н фаол қатнашган. Амир Темур Б.га ошқора бўйсунмасда, бироқ унинг оқилона маслаҳатларига ўзида қандайдир эҳтиёж сезиб турган.

Б. ўз жамғармаси ҳисобидан Самарқандда улкан Мадраса (қ. Бибихоним мадрасаси) қурдирган.

Б. фарзанд кўрмаган бўлсада, соҳибқирон ўз набиралари — Муҳаммад Султон, Халил Султон, Улуғбек ва б. мирзоларни бевосита зукко Б. тарбиясига топширган эди.

Самарқандда Амир Темур Б.га атаб қурдирган Бибихоним жоме маежиди мавжуд. Б. ҳақида халқ орасида кўплаб ривоятлар сақланиб қолган.

Турғун Файзиев.

БИБИХОНИМ ЖОМЕ МАСЖИДИ

- Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (1399—1404). Амир Темурнинг катта хотини Бибихоним (асли Сароймулк хоним) номи б-н боғлиқ. Амир Темур фармони б-н қурилган. Масжидни қурган уста ва меъморларнинг номлари номаълум. Масжид ҳовлисининг саҳни

63,8x76,0 м бўлиб, тўрт томондан равоқ ва пештоқлар б-н ўралган. Унинг умумий саҳни 167x109 м, бурчакларида баланд миноралар бўлган. Зилзилалар таъсирида астасекин емирилиб вайрон бўлган, фақат шим.ғарбий миноранинг пастки қисмигина сақланиб қолган, бал. 18,2 м. Пойдевори харсанг тошдан, деворлари пишиқ ғиштдан ишланган (қалинлиги 4,5 м).

Масжиднинг бир-бири б-н боғланган 6 та меъморий бўлақлари сақланиб қолган. Булар ҳовлининг тўрида мехробли ва баланд пештоқли бино, икки ёнида унинг кичик нусхаси, пойида масжиднинг иккига бўлинган пештоқи ва шим.ғарб томонда минорадир. Илгари бу бўлақлар 3 қатор оқ мармар устунли, енгил равоқли бостирмаайвонлар б-н бирлашган ва улар тепасида гумбазчалар (400 та) бўлган. Устунлар 480 та (оралиғи 3,5 м) бўлиб, тагкурсилли, танаси ўйма нақш, тепаси калла муқарнаслар б-н безалган (улар тупроқ остига кумилиб кетган, археологик қидирув ишлари натижасида устунлар, тагкурсилар ва майда косачалардан иборат муқарнасли устун қоши топилган). Ҳовлининг ҳар икки ёнида ташки дарвозага эга булган туртта пештоқли дарвозахонаси бор. Масжиднинг ҳовли саҳнига мармар тоштахтачалар ётқизилган. Ҳовли ўртасида мармар тошдан ясалган улкан лавҳ (Қуръон ўқиладиган махсус курси) булиб, у дастлаб асосий бино ичида турган (1875 й.да катта гумбазнинг қулашидан хавфланиб, ҳовли ўртасига чиқариб кўйилган). Атрофига нафис хошиялар чизилган, муқарнаслар, ўсимликсимон нақшлар ва ёзувлар б-н безалган лавҳ Амир Темурнинг набираси Улуғбек фармонига биноан 15-а. урталарида ясалган. Унга «Султони азим, олий ҳимматли хокон, диндиёнат хомийси, Ханафия мазҳабинингпосбони, аслзода султон, ибни султон, амири мўъминин Улуғбек Кўрагон», деб битилган.

Масжидгакираверишдагипештоқнинг юқори қисми 1897 й.ги зилзила пайтида

кулаган (қолган қисмининг бал. 33 м, кенглиги 46 м). Пештоқ маҳобатли бўлиб, ўртасида кенглиги 18,8 м ли равоқ бор. Ён томонларидаги миноралар пештоқдан баланд. Пештоқнинг ички томонида кичикроқ (иккинчи) равоқ ўрнашган. Унда ўйма мрамар ҳошияли дарвоза бўлган. Унинг устидаги лавҳада масжиднинг қурилган йили ва Амир Темури шажараси ёзилган (1897 й.ги зилзилада қатта пештоқ равоғи қулаб тушган). Қўш табақали дарвоза етти хил металл қотишмаси— «қафти жуш»дан ясалган (кейинчалик йўқолиб кетган). Пештоқнинг ён қанотларида иккита айланма зина бўлган. Зинадан юқорига—кунгура равоқли майдончага чиқилиб, ундан минорага ўтилган. Пештоқнинг кенг юзаси жилвали қошинлар, рангбаранг, қалқон шаклидаги нақшлар б-н безатилган (ҳозир пештоқнинг қошинлари тушиб кетган. Пештоқнинг сақланиб қолган қисми ёрилиб, девордан ажралиб қолган). Масжиднинг асосий (меҳробли) биноси Амир Темури замонасининг меъморий услублари ҳақида тўлиқ тасаввур беради. Шарафиддин Али Яздийнинг «Агар осмон гумбази бўлмаганда масжид гумбази оламда ягона бўлар эди», деган муболағаси бежиз эмас. Асосий бионинг олди томонида пештоқ, марказида равоқ ва бурчакларида иккита кўп қиррали минора бор. Пештоқ орқасидаги хона оддий, аммо салобатли ҳандасий шакллар йиғиндиси (кубсимон призма, хонанинг саккиз қиррали қисми устига тушган пойгумбаз ва гумбаз)дан иборат. Кубсимон призма бионинг асосий ҳажми бўлиб, томонлари 14,6 м га тенг. Унинг устида хона деворлари бўйлаб ўтувчи равоқлардан иборат 8 қиррали призма бор. Гумбазнинг доирали асосига пойгумбаз туташтирилган. Пойгумбаз сиртига Қуръон оятлари битилиб, усти феруза қошинлар б-н пардозланган гумбаз б-н беркитилган (қолдиғи кўриниб турибди). Унинг кириш томонлари ҳам бош пештоқ каби рангбаранг қошинлар

б-н қопланган, сопол ғиштчалар ётиқ, сирланган рангли ғиштчалар тик терилган. Асосий нақш шакллари тиниқ, ложувард ғиштчалардан терилиб, уларнинг оралиғи зангори ғиштчалар, оқ тошлар б-н тулдирилган. Оддий ҳандасий шакллар ва печак каби чирмашиб кетган ёзувлар бино беаганининг таркибий қисмини ташкил этади. Меҳробли бионинг баланд миноралари сатҳи 4 бурчакли кичик намоёнларга бўлинган. Ҳандасий шакл ва исмилий нақшлар (турли рангларда) намоёнлари беаган. Улар қошинқорлик услубида ишланган. Пештоқ деворининг юзаси кесма қошин б-н қопланган. Қошинқор безакнинг ҳар бир бўлағи, гулларнинг ўзаклари, косачалари, поялари, гунчалари ва барглари махсус заминқошинлар парчасидан алоҳида кесиб олинган, сополчалар оралик қоддирмай бир-бирига мое жойлаштирилган. Бу қошинлар (айниқса кўк ранглилари) тиниқ шиша каби ялтираб туради. Масжид ёнидаги икки кичик бино меҳробли хонанинг асосан кичик ҳажмдаги тақрори бўлсада, нақшларнинг соддалиғи ва гумбазнинг кунгирадори б-н фарқланади. Масжиднинг ички қисмини пардозлашда наққошлик безаклари қаторида зарҳал бўртма нақшлардан кенг фойдаланилган. Масжиддаги кўп қиррали юлдузлар, 3 қаватли хатлар ўйилган лавҳалар жажжи муқарнаслар б-н безалган, ҳошиялар оқ тошдан йўнилган. Тарихнавис Ибн Арабшоҳнинг шаҳодат беришича, Жоме масжиди маҳобатидан ҳайратга келган замондошлари «Обидаларимиз авлодларга бизнинг кимлигимиздан дарак беради», деб ғурури б-н жар солишган экан.

1868 й.да подшо Россияси қўшинлари Самарқандни қамал қилганда Б.ж.м. тўп ўқидан вайрон бўлган. Вайрона ҳолда бўлса ҳам масжиднинг меъморий шакллари серхашамлиғи, безакларининг нафислиғи б-н киши диққатини жалб қилиб келган. Ундаги рангбаранг нақшларда ўша давр халқ усталарининг

нозик диди ва юксак маҳоратидан дарак беради.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг Ўзбекистон Республикаси президенти Ислом Каримов ташаббуси б-н ўтмишимизнинг бошқа меъморий ёдгорликлари қатори Б.ж.м. ни тиклашга алоҳида эътибор берилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг «Амир Тему́р таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш» ҳақидаги қарори (1994 й. 29 дек.)га биноан меъморий мажмуада таъмир ишлари олиб борилмоқда.

Ад.: Зоҳидов П., Тему́р даврининг меъморий қаҳқашони, Т., 1996.

Пўлат Зоҳидов.

БИБИХОНИМ МАДРАСАСИ – Амир Тему́рнинг катта хотини Бибиҳоним (Сароймулк хоним) «ўз онаси шарафи»га (Клавихо) 14-а. охирида Самарқандда курдирган Мадраса. Сайёх, олим А. Вамбери таъкидлашича, бу мадрасада 1000 га яқин талаба ўқиган.

Б. м. Бибиҳоним жоме маежидининг кириш пештоғи қаршисида жойлашган. Лекин жоме маежидидан олдин қурилган. Сарой тарихчиси Ғиёсиддин Алининг «Амир Тему́р 1399 й. 10 майда мадрасада тўхтаб ўтганлиги» ҳақидаги маълумоти шундан далолат беради. Тарихнавис Фасих Ҳавофий (1375—1442) таъкидлашича, Амир Тему́р жоме масжиди қурилишини келиб кўраркан, меъморий мажмуада мутаносиблик бузилганлиги—Мадраса пештоғи ва айвони жоме маежидга нисбатан баландроқ ва кияроқ бўлиб қолганлиги учун дарғазаб бўлади ва меъморлар (Ҳожа Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Жалд)ни жазолади. Археологик казишлар ҳам шу номутаносибликни тасдиқлайди. Бино пештоғи қанчалик маҳобатли бўлмасин, унинг қаршисидаги бинога монанд эмаслиги кўзга ташланиб қолган. Меъморий услуб талабига кўра, номақбул тушган Мадраса пештоғи бузиб ташлашга маҳкум бўлди. Шунинг

учун ҳам кейинги аерларда Мадраса қолдиклари бузиб ташланди.

Б. м. ёнида унга «кўш» услубда Туман ого хонақоҳи қурилган. Тарихий манбалар бу хонақоҳ ҳам 1399 й.дан олдин бунёд этилганлиги ҳақида маълумот беради. Чортоқли кенг хонақоҳ, тепаси баланд гумбаз б-н боғланган. Деворларига манзара нақшин гуллар, серҳашам безаклар ишланган. 4 тарафидаги кенг деразалар—тобадонлар ва эшиклар орқали хонақоҳ жуда яхши ёритилган. Остидаги тағхона—сардоба эса кичикроқ бўлиб, деворлари йирик кулранг тоштахталар б-н безатилган. Тағхонада бир неча тош тобутлар сақланган. 1875 й. зилзиласи натижасида тағхона гумбазчаси ўпирилиб, пастда тоштобутлар борлиги маълум бўлди. Шу вақддан бошлаб аҳоли орасида бу тобутлардан бири Бибиҳонимга тегишли деган овоза тарқалди. 1941 й.да ўтказилган археологик тадқиқотлар гўё бу ривоятни тасдиқлагандек бўлди. Шу сабабли яқингача ушбу хонақоҳ Бибиҳоним мақбараси деб юритилган.

Кейинги тадқиқотлар бу муаммога аниқлик киритди. Бибиҳоним (Сароймулк хоним) Амир Тему́р вафотидан кейинги бўҳрон йилларида заҳарлаб ўлдирилган. Бу бинодаги аёл жасади эса мўмиёланган (демак, узоқ жойдан келтирилган) ва антрополог аниқлашича, ўрта ёшлардаги, сочлари қора ва жингалак қандайдир бошқа аёл экан.

Туман ого хонақоҳи Амир Тему́р таваллудининг 660 йиллиги муносабати б-н 1996 й.да таъмир этилган.

Ад.: Зоҳи дов П., Тему́р даврининг меъморий қаҳқашони. Т., 1996.

Пўлат Зоҳидов.

БИБИШАК («биби» ва «шоҳ» сузларидан)—Шарқ, жумладан, узбек аёлларининг безак буюми; одатда, аёлларнинг бош кийими (дурра)га—якка ҳолда пешона ўртасига, жуфт ҳолда икки чаккага, ансамбль ҳолида йирик шаклда пешона ва чаккаларга тақилади.

Б.нинг «моҳи тилла», «от туёғи» ва б. маҳаллий атамалари бор. Бухоро, Самарқанд ва б. жойларда қадимдан урф бўлган. Б. икки учи юқорига қайрилган ярим ой шаклида бўлиб, ўртасига ромб ёки ғунча шакли жойлаштирилади ёки баъзан куш ғажаксимон кўринишга эга бўлади; қадимда, шунингдек марказий ғунча ёнида турган қўшалок куш кўринишидаги шакл ҳам учрайди. Унга тагидан шокилалар қатори осилади; юқорисида учта қалта ҳалқа занжир ўзаро илмоқ (тўғноғич)га бирлаштирилади, унинг ёрдамида тақинчоқ бош кийимга мустаҳкамланади. Б. икки хил усулда тайёрланади: юпка тилла ёки тилла суви югуртирилган кумуш япроқчага босма усулида хандасий нақшлар ишланади, кўзлар қадалади, шунингдек шабака усулида панжарали ишланиб, тешиклари феруза кўзлар б-н тўлдирилади. Шокилалар дур, лаъл, шиша ва б. маржон кўзли қилиб ясалади.

БИБЛ (юн., аккадча Губл, қад. яхудийча Гебал; Ливан) — Финикиядаги қад. шаҳар. Мил. ав. А — 2-минг йилликларда савдо маркази, Адонис маъбудига сифиниш жойи. Финикия ва Рим даврига оид харобалар сақланиб қолган; ҳоз. Жубайл ш. яқинида ўрта асрларга оид ёдгорликлар бор.

БИБЛИОГРАФИЯ (юн. *biblion* китоб ва ... графин) — матбуот ҳамда ёзув асарлари ҳақида ахборот тайёрлаш ва бериш ҳамда уларни маълум ижтимоий мақсадларда тарғиб қилиш б-н шуғулланадиган илмий ва амалий фаолият соҳаси. Б. маҳсулотлари, назарияси, тарихи, фаолиятини ташкил этиш ва услубияти б-н шуғулланадиган фан Б. фани деб аталади. Б. тараққиётини турли хил библиографик маълумотнома адабиётларини тузадиган махсус ташкилотлар (Б. хизмати) тизими таъминлайди.

Б. тузиш қад. дунёда пайдо бўлган (жумладан мил. ав. 3-а.да Александрия

кутубхонасида Каллимах раҳбарлигида тузилган библиографик жадвал). «Б.» термини дастлаб китоб кўчириб ёзишни англатган, вақт утиши б-н (17-а. ўрталаридан) китоблар баёнини биддиради. Б. тарихи китоб босиш юзага келиши б-н бошланди. Босма асарларнинг барча турлари, қўлёзмалар, ижтимоий илмий аҳамиятга эга бўлган энг янги қўлёзмалар (диссертациялар, сақлашга топширилган қўлёзмалар) Б.нинг ўрганиш соҳасидир. Техника тараққиёти, микрофильм, овоз ёзиш (грампластинка) ва б.нинг пайдо бўлиши, матн ёзишнинг ўзгариши Б. кўламини кенгайтирмоқда. Б. тараққиётига фан ва маданият ютуқлари, жамиятнинг қироатхонлик талабининг ўсиши катта таъсир этади. Ўз навбатида Б. ҳам илмий, адабий ва техник ижодиётга, нашриёт ва кутубхонашуносликка, китоб савдоси, таълим ва мустақил таълимга таъсир кўрсатади. Б. босма асарларни .аниқдаш, саралаш ва изохлаш б-н фан тараққиёти ютуқларини жамлашга ва кейинги тадқиқотларга замин яратади, маданият ривожига айрим шахс, халқ ёки мамлакатнинг қўшган ҳиссасини ўзида акс эттиради; масалани ўрганишга оид зарур тарихий асарларни кўрсатади. Кутубхоналарда тўпланган ёки янги босмадан чиққан босма асарларни тарғиб қилиб, Б. алоҳида илмий мухит, сиёсий, фалсафий ва эстетик қарашларни тарқалишига, шунингдек техникавий малакани ошишига таъсир этади. Б. илмий ва техника хабарлари б-н яқин алоқада. Улардан фарқли ўлароқ, илмий назария, ғоя, далиллар ҳақида эмас, балки улар ҳақидаги босма асарлар тўғрисида маълумотлар бериб, илмий хабар б-н бирга илмий, маърифий ва тарбиявий вазифани бажаради.

Кўпгина мамлакатларда, жумладан Ўзбекистонда ҳам босма асарнинг мажбурий (контроль) нусхаси жорий қилинган бўлиб, шу асосда босма асарни ҳисобга олиш, сўнг китобхонларга мўлжаллаб саралаш йўлга қўйилган.

Босма асарларни уларнинг илмий ва ғоявий аҳамияти, шунингдек мазмунини ёритиб гуруҳларга ажратиш муҳим аҳамиятга эга. Босма асарлар турлар (китоблар, даврий нашрлар ва б.), расмий белгилар (алфавити, нашр жойи ёки санаси), мазмуни (мавзу, фан ва тармоқлар) бўйича гуруҳланади. Бу босма асарларни гуруҳларга ажратишнинг умумий асосидир, библиографлар ҳар бир алоҳида ҳолларда ўзларининг тармоқлар режасини яратади. Босма асарларнинг тавсифномаси муҳим аҳамиятга эга. Унинг асосий қисми тасвирлаш бўлиб, унга муаллиф фамилияси, асар сарлавҳаси, сарлавҳачаси, нашр жойи, нашриёт номи, нашр вақти (йили), ҳажми (саҳифа ва безаклар сони), зарур бўлганда адади, нархи ва б. ҳақидаги маълумотлар киради. Тасвирлаш элементлари, одатда, ўрнатилган қоидалар, шунингдек стандартлар асосида белгиланади. Босма асарлар мазмуни тавсифномасининг асосий шакллари — аннотация, реферат, гуруҳ ахборот (обзор).

Ижтимоий вазифасига кўра, давлат Б.си, илмий ёрдамчи Б. ва тавсия Б.сига; мазмунига кўра, умумий, соҳа ва мавзули Б.га бўлинади. Б.нинг алоҳида турини библиография библиографияси, биобиблиография (шахс Б.си), ва ўлкашунослик Б.си ташкил этади. Бу бўлиниш нисбийдир. Нашр шаклига кўра, библиографик кўлланмалар, библиографик журналлар, бюллетень, газета, китоб ва мақолалар кўрсаткичлари ва адабиётлар рўйхати кабилар фаркланади.

Туркистонда Б.иши 9 — 15-а. лардаёқ ривожлана бошлаган. Фан ва адабиётимизнинг йирик вакиллари (Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний ва б.)нинг асарларида сарой кутубхоналари томонидан ўз жамғармаларининг Б. рўйхати ва уларни тасниф қилиш ишлари олиб борилганлиги ҳақида маълумотлар бор. Жумладан, Беруний «Фихрист кутуб Муҳаммад ибн Закариё арРозий» («Муҳаммад ибн Закариё

арРозий китобларининг рўйхати») номли Муҳаммад ибн Закариё Розий ижодига оид Б. тузади. Кўрсаткичда Розийнинг 184 асарининг рўйхатини бериш б-н бирга Берунийнинг 1036 й.гача ёзган 113 асарининг рўйхати ҳам келтирилади. Б. кўлланмалари тузиш кейинги даврларда ҳам давом этди: Ибн Абдуллаҳаб Ёқутнинг «Исмлар луғати ва фанлар мазмуни» (12-а.); Хожа Халифанинг «Китоб ва фан номларидаги шубҳанинг баргараф этилиши» (18-а.) ва б.

Туркистонни Россия босиб олгандан кейин Б. б-н рус библиографлари (Н. В. Дмитровский, В. И. Межов ва б.) шуғулланган. 20-а. 20 — 30-й.ларидан Б. ишига жиддий аҳамият берила бошланди ва ҳоз. кунда муҳим давлат ишига айланган. 1926 й. дан Ўзбекистон Республикаси Китоб палатаси, 1930 й.дан Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат кутубхонаси Б. бўлимининг ташкил қилиниши узбек миллий Б.сининг ривожланишига замин яратди. Узбек тилида тузилган дастлабки кўрсаткич С. Долимов ва Ф. Убайдуллаевнинг «Мукамал илмий библиография» (1934) асари бўлиб, унда 3 минг китобнинг тавсифи берилган.

Ўзбекистон Республикаси миллий китоб палатаси республика давлат Б.сининг асосий марказидир. ЎзРда Б. иши б-н, шунингдек Ўзбекистон Давлат кутубхонаси, Ўзбекистон ФА асосий кутубхонаси ва б. кутубхоналар ҳам шуғулланади. Б.ишига оид илмий ишлар асосан Абдулла Қодирий номидаги Тошкент давлат маданият ин-тининг «Б.» кафедрасида олиб борилади.

Муса Туропов, Ҳамроҳон Маматраимова.

БИБЛИОГРАФИЯШУНОСЛИК — библиография назарияси, тарихи, методи ва уни ташкил этиш масалаларини ўрганадиган ва ишлаб чиқадиган фан соҳаси. Б. термини дастлаб 18-а.да Ғарбий Европада пайдо бўлган, 20-а. ўрталарига қадар турлича талқин

этилган, 20-а. 70-й.ларидан аниқ илмий изоҳга эга бўлди. Б.нинг 4 таркибий бўлими мавжуд: назарияси, тарихи, методи, ташкилий бўлими. Б.назарияси библиография моҳияти ва ижтимоий аҳамиятини белгилайди, методларини такомиллаштиради, унинг таснифи ва атамаларини ишлаб чиқади. Б. тарихи библиографиянинг тадрижий ривожини яхлит ҳолда ва унинг алоҳида турлари ва соҳаларини, библиографлар фаолияти ва х.к. ни ўрганади.

Б. методи библиографик ишда қўлланиладиган кридаларни ишлаб чиқади, энг янги метод ва техника воситаларини библиографик қўлланмалар тузиш ва библиография хизмати кўрсатишга татбиқ этади. Б.нинг ташкилий бўлими вазифаси мамлакатда библиография хизмати тизимини яратиш, режалашни такомиллаштириш, мувофиқлаштириш, библиограф меҳнатини илмий ташкил этишдан иборат. Ўзбекистонда Б. масалалари дастлаб 20—30-й.ларда Е. К. Бетгер асарларида ўз ифодасини топди. Кейинчалик Б.нинг умумий масалалари, таркибий бўлимлари М. М. Туропов, Ш.М. Шамсиев, Н.П.Ляпустина, Ҳ.Маматраимова ва б.нинг илмий ишларида назарий жиҳатдан ўз аксини топди.

Ҳамраҳон Маматраимова.

БИБЛИЯ (юн. Biblia — китоблар) — яҳудийлик ва христианликда муқаддас ҳисобланган диний китоблар ва рисоалар мажмуаси. Б. икки асосий қисмга — Қадимги аҳд ва Янги дхдга бўлинади. «Аҳд» сўзи худонинг инсонлар б-н махсус алоқасини ифодалайди. Қадимги авд яҳудийликда ҳам, христианликда ҳам муқаддас саналадиган ва энг қад. даврларда яратилган диний адабиётлардан, Янги аҳд эса фақат христианлар муқаддас деб биладиган, улар дини шаклланишига алоқадор диний асарлардан иборат. Мазкур динларнинг ақидаларига биноан,

Б.— худонинг каломи, барча инсонларга йўлланган, дунё ва одамзоднинг пайдо бўлиши ва охираат сирини очиб берувчи муқаддас китобидир. Унинг асосий мавзуси — ягона Ҳақнинг фазилатлари ва инсоният б-н муносабати ҳақидадир. Б. мил. ав. 8-а. ва мил. 2-а.лар оралиғида оромий ҳамда юнон тилларида ёзилган. Б. матнлари тадқиқ этилганда шу нарса тасдиқландики, улар қарийб минг йил давомида хилмахил жойларда яратилган.

Б. энг қад. адабий ёдгорликлардан бири бўлиб, диний панднасихатлар, ақидалар, башоратлар, дуолар, солномалар, масаллар, ишқий ва фалсафий дostonлар, ҳикоят, ривоят ва мактублардан иборат. Б.да, бир ёқдан, одамзоднинг гуноҳкор бўлиб худо томонидан рад этилиши, абадий ҳалокатга маҳкум қилиниши тўғрисида гап кетса, иккинчи ёқдан, худо инсонни қутқариш учун қандай режалар тузгани ҳақида ҳикоя қилинади. Айниқса, одамларга нажот йўлини очган Исо Масих тўғрисида тўлақонли хабар берилади.

Жами 70 китоб (бўлим)ни ўз ичига олган Б. 13-а.да кардинал Стефан Ленгтон томонидан хоз. кўринишга келтирилган, китобларни шеърларга бўлиш ва рақамлаштиришни парижлик матбаачи Робер Стефан (16-а.) амалга оширган.

Б. жаҳон бўйича кенг тарқалган, асрлар мобайнида кўпгина халқларнинг ахлоқи, маънавияти, маданияти, адабиёти, мусика ва рангтасвир санъатига баракали таъсир кўрсатган. У 19-а.гача 400 дан зиёд, 20-а. мобайнида эса яна 1400 (жами 1978) тилга тўлиқ ёки қисман ўгирилган. Ўзбек тилида айрим қисмлари 1891, 1913 й.ларда Лейпциг ш.да араб имлосида, 1981, 1983, 1986, 1990 й.ларда Б. ни таржима қилиш ин-ти (Стокгольм) томонидан Кирилл ёзувида чоп этилган. 1992 й.да мазкур инт Инжил ва Забурни тўлиқ ҳолда ва Тавротдан «Ибтидо» қисмини бир китобга жамлаб, сўзбоши, луғат, жадваллар, фихрист, хариталар ҳамда рангли фотосуратлар б-н

бирга чоп этган. БИВА — Япониядаги энг катта қўл, Хонсю о.да. Майд. 716 км², чук. 86 м гача. Тоғ оралиғи ботиғида жойлашган. Ғарбий қирғоқлари баланд, шарқи — паст. Қўлдан Йодо дарёси бошланиб Осака қўлтиғига куйилади. Каналлар орқали Осака ва Киото ш.лари б-н боғланган. Кема қатнайди. Туризм ривожланган.

БИВАЛЕНТЛАР (лот. bis — икки марта ва valens, valentis — кучли) — мейозда ядронинг бўлиниши туфайли ҳосил бўлиб, ўзаро чалқашган (конъюгацияланган) гомологик хромосомалар жуфти. Б. хромосомалар орасида ҳосил бўлган Хсимон фигуралар — хиазмалар хромосомалар комплексини тутиб туради. Ана шу ҳолатда хромосомалар ўртасида ирсий материаллар алмашинуви рўй беради. Одатда Б. сони хромосомаларнинг гаплоид сонига тенг бўлади.

БИГАРАДИЯ, аччиқ апельсин, пўртахол (*Citrus aurantium* L.) — тошбақатолдошлар оиласига мансуб доим яшил ўсимлик. Б.нинг ватани — Жан.Шарқий Осиё. Кавказнинг Қора денгиз бўйида тарқалган. Б.нинг гули йирик, оқ, қўш жинсли. Меваси думалок, учи бир оз ясси, ўртача оғирлиги 100 — 150 г, қобиғи қалин, ғадирбудур, оч қизил, гоят хушбўй, 10 — 20 паллалик, жигарранг, уруғи кўп. Меваси ейишга ярамайди, мураббо, компот қилинади. Баргидан турли эфир мойлари олинади. Б. уруғи ва қаламчасидан кўпайтирилади. Ўзбекистонда Б. апельсин, лимон ва мандарин каби цитрус ўсимликлар учун пайвандтаг сифатида ишлатилади ёки манзарали дарахт сифатида тувакларда ўстирилади.

БИГИЗ — нина учли металл қурол; сифатли пўлатдан ясалади; одатда, дастаси ё'ғоч ва пластмассадан қилинади. Йўғонингичкалиги б-н бир-биридан фарқ қилади. Асосан пойабзалдўзлар,

ямоқчилар ишлатишади.

БИГИЗТУМШУҚ (*Troglodytes troglodytes*) — бигизтумшуклар оиласига мансуб қуш. Энг кичик қушлардан бири, танасининг уз. 9—11 см, қанотлари ёйилганда 15 — 16 см, оғирлиги 9 — 11 г. Пати қўнғир жигарранг тусда. Думи калта, тумшуғи ингичка, узун ва тўғри, оёқлари нисбатан узун ва бақувват. Калта думи юқорига тик кўтарилиб туради. Ўзбекистоннинг тоғ олди ҳудудларида уя куради, учиб ўтиш даврида пасттекисликларда ҳам учрайди.

БИГНОНИЯДОШЛАР (*Bignoniaceae*) — икки паллали ўсимликлар оиласи. Б.га дарахт, бута, чирмовуқ, баъзан ўтлар киради. Барглари карамақарши, баъзан навбатлашиб жойлашган. Гуллари икки жинсли, йирик, зигоморф, рўваксимон тўпгулларга йиғилган. Меваси ҳар хил шаклли кўсакча. 120 тача туркуми ва 800 тача тури маълум. Асосан, тропик ва субтропик мамлакатларда ўсади. Узок Шарқ ва Марказий Осиёда бир қанча тури ёввойи ҳолда ўсади. Каталпа деган турлари манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Баъзи турларидан қимматбаҳо ёғоч олинади.

БИД (инг. bid — таклиф) — 1) товар, қимматбаҳо қоғозларни муайян нархларда (мас, дилер валютани харид қиладиган ёки қарзга оладиган курс бўйича) сотиб олиш мажбурияти; 2) кимошди савдосида нархга қўйиладиган устама.

БИДГОШЧ (*Bydgoszcz*) — Польшадаги шаҳар. Бидгошч воеводалигининг маъмурий маркази. Висла дарёси бўйидаги порт. Аҳолиси 380 минг киши (1990). Б. 1346 й.да бунёд этилган. Ўрта аср меъморий едгорликлари сақланиб қолган. Болтик денгизи портларига чиқиладиган муҳим т.й. тугуни. Б. орқали Варшава — Берлин

т.й. ўтади. Машинасозлик, ёғочсозлик, озиқ-овқат, кимё, кўн саноати корхоналари мавжуд. Театр ва музейлар бор.

БИДИЁРШУМ (тахаллуси; асл исми Муҳаммад Солиҳ) (?; Кўкон — 1842, Урумчи, Шарқий Туркистон) — ўзбек халқ анъанавий театрининг актёри ва оғзаки пьесалар ижодкори. 18-а. охиридан 19-а.нинг биринчи ярмигача Кўкон профессионал актёрлар уюшмаси («Касабаи созанда»)нинг корфармони. Қад. ўзбек халқ театри ва актёрлик санъати ривожига катта ҳисса қўшган. Оғзаки пьесалари ва томошаларида кучли ижтимоий мавзунини кўтариб жамиятнинг айрим иллатларини танқид қилган. «Мударрис», «Ер тақсимлаш», «Чўпон бола» пьесаларида ўткир ҳажв восита си б-н меҳнаткаш халқ манфаатини ҳимоя қилган. Б. ҳажвий шеърлар ҳам ёзган. Қўшиқларга мусиқа басталаш, рақсларни сахналаштириш б-н ҳам шуғулланган. Яна қ. Бидиёршум тўдаси.

БИДИЁРШУМ ТЎДАСИ — 18-а. охири — 19-а.нинг 1-ярмида Кўконда ижод қилган ўзбек профессионал актёрлар уюшмаси («Касабаи созанда»), корфармони — Бидиёршум. Б.т. Худойберди устоз, Рустам ҳофиз, Боймат ҳофиз, Абдурахмон пари, Аъзамхон кизик, Зокир эшон сингари кизикчи актёрлар, созанда, ҳофиз, раққослардан иборат бўлиб, улар сарой олдидаги майдонда, шаҳар чорсусида ва сайилгоҳларда томоша кўрсатган. Б.т.нинг репертуари, асосан, ҳажвия, аския, мусика, ашула ва рақслардан иборат бўлган. Ўзбек актёрлик ҳамда драматик театр санъати эстетикаси, тартиб ва коидаларини такомиллаштиришда муҳим роль ўйнаган. Актёрларнинг нутқ талаффузига катта эътибор берилган.

Ад.: Раҳмонов М., Ўзбек театри тарихи, Т., 1968.

БИДЛ (Beadle) Жорж Уэлс (1903

1989) — америкалик генетик. Цитология ва генетика, шунигиндек метаболизмнинг генетик назорати, ирсиятнинг физик ва кимёвий асослари соҳасида тадқиқотлар олиб борган, генларнинг табиати ва функцияларини ҳар томонлама ўрганган. «Бир ген — бир фермент» концепциясининг муаллифларидан бири (ҳар бир ген фақат битта фермент синтезига жавоб беради, 1941). Нобель мукофоти лауреати (1958; Э. Тейтем б-н ҳамкорликда).

БИДСТРУП (Bidstrup) Херлуф (1912.10.9, Берлин — 1988.26.12) — даниялик карикатурачи рассом. Копенгаген БАда таҳсил кўрган (1931 — 35). Маиший мавзудаги сатирик ва юмористик расмлар, 1940 й.дан сиёсий карикатуралар муаллифи. Туркум расмлари Дания ва чет мамлакатларда (жумладан рус тилида) алоҳида альбом тарзида бир неча марта нашр этилган. Чет мамлакатларга қилган сафарлари асосида расмлар туркумини яратган. Жумладан, Ўзбекистон (Самарқанд ва Бухоро ёдгорликлари)га оид варакалар, Тошкент зилзиласига бағишланган расмлари бор.

БИДУН — Бухорони идора қилган бухорхудотлардан бири (7-а.нинг 60 — 70-й.лари). Бухоро арки ва шаҳар атрофидаги деворларни қайта тиклаган. Ривоятларга кўра, Б. бинокорнинг номини темир тахтага ўйиб ёздириб, уни сарой дарвозасига қоқиб қўйишни буюрган. Яна ўша ривоятга кўра, сарой тез орада кулаб тушган ва уни қайта тиклашга ҳар қанча уринилган бўлса

ҳам, лекин бинони қуриб битказма олмаганлар. Шундан сўнг Б. олимларни туплаб, уларнинг маслаҳати б-н сарой (қоҳ)ни Етти оғайни юлдузи шаклида етти тош устунли қилиб, яна янгидан қуриган. Бу сафар сарой биноси мустаҳкам ўрнашиб, узоқ вақт туриб қолган. Убайдуллоҳ ибн Зиёд бошлиқ араб қўшинлари Бухорога ҳужум қилиши

(673 й.)дан сал олдин вафот этган.

Ад.: Наршахий , Бухоро тарихи, Т., 1966.

БИДЪАТ (араб. — янгилик киритмок, янгитдан яратмок) — номаъкул янгилик; дин ақидаларига хилоф янгилик. Дастлаб халифа Усмон (хукмронлик йиллари 644—656)дан норози одамлар, асосан шиалар ва хорижийлар уни Муҳаммад(сав) сўзлари ва амалларига зид янгиликлар киритганликда, Б.да айблаганлар. Кейинрок ислом дунёсида динийғоявий ихтилофлар ва баҳслар авж олган пайтда Б. тушунчаси «нотўғри ёки хато тасаввур», «янгилик фикр» деган маъноларни касб этди. Б.га нимани киритишнинг аниқ чегараси бўлмаган. Муайян амал бир фикҳий мазҳаб вакиллари томонидан «ножойиз янгилик», яъни ислом аҳкомларига хилоф иш деб баҳоланса, бошқа мазҳаб тарафдорлари уни Куръон ва суннага мувофиқ келадиган «ҳақ йўл» деб билганлар. Бу хилдаги баҳслар ҳамон учраб туради. Айтайлик, Имом Аъзам мазҳабига кўра, отабоблар мазорларини зиёрат қилиш, оламдан ўтган аждодлар руҳи покларига дуои фотиҳа савоб иш саналади ва шунга риоя қилиб келинади. Аммо нобалиямазҳабининг ваххобийлик оқими вакиллари буларни асосиз равишда Б. деб ҳисоблайдилар. Шундан фойдаланиб одамларни йўлдан урмоқчи, жамиятда беқарорлик вужудга келтирмоқчи бўладилар.

Б. бемаъни гап, сафсата маъноларини ҳам англаган. Адабиётда Б. — хурофот, уйдирма маъноларида кенг ишлатилади.

БИЕШУ Мария Лукьяновна (1934.5.5, Молдова, Суворов тумани, Волонтировка қишлоғи) — молдова опера хонандаси (лирикдраматик сопрано). 1961 й.дан Молдова опера ва балет театри яққохон хонандаси. Репертуаридан Татьяна («Евгений Онегин»), Аида, Тоска, Лиза («Пиковая дама»), Недда («Паяцлар»), ЧиоЧиосан («Мадам Батерфляй») ва б.

опера партиялари урин олган. Молдова консерваториясининг проф. (1986 й.дан). «ЧиоЧиосан» партиясининг «энг яхши ижрочиси» халқаро танловининг 1 даражали мукофоти соврйндори (1967, Япония).

БИЖАНАКЛАР, печенеглар, пацзинаклар — Итил (Волга) ва Ёйиқ (Урал) дарёси бўйлари, Орол денгизи оралиғидаги даштларда ҳамда Каспий денгизининг шарқи ва шим.да мил. 1-минг йилликнинг иккинчи ярмида яшаган бир қанча туркий қабилалар бирлашмаси. Б. қад. Қанғдавлати аҳолиси қанғлиларга мансуб бўлганлар. 8-а.да Ёйиқ ва Итил дарёлари оралиғида яшовчи қанғли, сармат ва б. қабилаларнинг бирлашувидан йирик бижанакқанғли иттифоқи ташкил топган. 9-а. охирида (889 й.) табиий иқлим шароитининг ғоят оғирлашуви, хусусан қурғоқчилик ҳамда қипчоқ ва ўғузларнинг сиқуви натижасида Б.нинг асосий қисми жан. рус даштларига, Қора денгизнинг шим.даги ерларга кўчиб ўтганлар. Б. Киев Руси ерларига муттасил чопқун уюштириб турганлар. 1010 й.дан кейин Б. қўлларига асир тушган мусулмон уламози, илоҳиётчи олими орқали и слом динига кирганлар. 11 — 12-а.ларда Б.дан қорилар, уламолар, фикҳшунослар чиққан. 1036 й. Киев князи Ярослав Мудрий Б.га қаттиқ зарба бергач, Б.ларнинг бир қисми Венгрияга кўчиб кетган. Б.нинг ЁйиқИтил оралиғида қолган қисми кейинчалик Дашти Қипчоқ ўзбеклари таркибига кирган. Б.нинг яна бир қисми (8-а.) Амударёнинг қуйи оқимида, бошқа бир қисми ўғузлар таркибига кириб Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларида қўчманчилик б-н машғул бўлишган. Абдурашид Бақувий (15а.)нинг ёзишича, Б. туркий элат бўлиб, шим.да олтинчи иқлимда, сақлаблар (славянлар)га яқин ерда яшаганлар. Улар узун соқолли, узун мўйлабли, кучли ва енгилмас бўлганлар. Улар ҳеч қимга, ҳеч қачон хирож тўлашмаган.

Фахриддин Ҳасанов.

БИЖОПУР — Ҳиндистондаги ўрта аср давлати. Унинг асосчиси бахманийлар (қ. Бахманийпар султонлиги) ноиби Юсуф Одилхон бўлиб, у 1489 й. ўзини мустақил деб эълон қилган ва одилшоҳлар сулоласини бошлаб берган. Шиважи раҳбарлигидаги маратҳалар кўзғолони ва бобурийлар б-н бўлган урушлар Б.ни заифлаштирган. 1686 й. Бобурийлар давлати томонидан бўйсундирилган.

БИЖҒИШ, бижғитиш, ачиш, ачитиш, ферментация — микроорганизмлар ёки улар ажратадиган ферментлар иштирокида органик моддаларнинг (асосан, углеводородларнинг) парчаланиш жараёни. Бунда бижғийдиган маҳсулотнинг бир қисми оксидланса, иккинчи қисми қайтариледи, натижада энергия ажралади. Б. халқ тилида қайнаш деб ҳам юритиледи, чунки Б. жараёнида ажралиб чиқадиган карбонат ангидрид пуфакчалари сувнинг қайнашини эслатади. Микроорганизмларнинг турига ва хусусиятига, бу жараёнинг ўтиш шароитига қараб, Б.да ҳар хил моддалар ҳосил бўлиши мумкин. Мае, кислородсиз шароитда (облигат анаэроб бактериялар иштирокида) мой кислота, ацетон, бутил спирт ва б.; ҳам кислородли, ҳам кислородсиз шароитда (факультатив анаэроб бактериялар иштирокида) спирт, сут кислота, пропион кислота, В12 витамини; фақат кислородли шароитда сирка кислота, ацетон, этил спирт, бутиленгликоҳоль ва лимон кислота пайдо бўлади. Б. жараёнида мусаллас, бўза, қимиз ва б. ичимликлар ҳосил бўлади. 16-а.да Вант Гельмонт Б. жараёни ферментлар иштирокида, 19-а.нинг 30-й.да эса Каньяр де Латур, Шван ва Кютинглар, бир ҳужайрали тирик микроорганизмлар иштирокида рўй беради, деб тушунтирдилар. Б.ни фақат Луи Пастер илмий асосда тўғри таҳлил қилиб, Б.— микроорганизмлардаги моддалар алмашинуви натижаси, деган

фикрни исботлади. Микроорганизмлар иштирокида органик моддалар (углеводородлар)ни бижғитиб, халқ хўжалигига зарур маҳсулотлар — этил ва бутил спиртлар, сут, мой, пропион кислоталар олинади.

Қандан спирт ҳосил бўлишида АТФ ва АДФ асосий энергия манбаи бўлиб хизмат қилади. Спирт, вино, пиво и.ч.да *Saccharomyces cerevisia*, *Sacch. vini*, *Sacch. carlsbergens* каби турушлар (ачитқилар) ишлатилади. Сут маҳсулотларидан қатиқ, пишлок, сметана, творог, кефир тайёрлашда *Str. Lactis*, *Str. diacetilactis*, *Bact. casei*, *Bact. acidophilum* иштирок этади. Пропион кислота олишда *Bact. acidi propionici*, *Propionibact. shermani* микроблари қатнашади. Саноатда пишлок, В12 витамини олишда ҳам бактерияларнинг шу турларидан фойдаланилади. Мой кислота олишда *Clostridium butircum* бактерияси, ацетон, бутил спирт олишда *Clostridium acetobutylicum* бактерияси, сирка олишда *Acetobacter aceti* бактерияси, лимон кислота олишда эса *Aspergillus niger* замбуруғи иштирок этади. Б. жараёнидан фойдаланиб, ром, турли маркадаги винолар, пиво, сут маҳсулотлари, нон ишлаб чиқариледи.

Қудрат Ахмеров.

БИЗЕ (Bizet) Жорж (1838.25.10, Париж — 1875.3.6, Буживаль) — француз композитори. Париж консерваториясини тамомлаган (1857). Оперетта, кантата, хор, камервокал ва фортепиано мусикаси, симфония ва оркестр сюитаси, комик ва лирик опералар ва б. жанрларда ижод қилган. Б. француз мумтоз мусикаси анъаналари б-н бошқа халқлар фольклорининг жонли оҳангларини чамбарчас боғлаб, ўзига хос услуб яратган. Шарқ мавзусига бағишланган «Марварид изловчилар» (1863), «Перт гўзали» (1866), араб халқ куйларидан ижодий фойдаланиб ёзилган «Жамила» (1872) операси, «Арлезиан кизи» спектаклига ёзган мусикалари

машхур. Оптимистик фожиа характериға эга бўлган «Кармен» операси (1974, П. Мериме новелласи асосида) Б. ижодининг ҳамда француз реалистик операсининг чўққисидир. Б. куйларидан фойдаланиб, рус композитори Р. Шchedрин машхур «Карменсюита» балетини (1967, А. Алонсо либреттоси) яратган. Б.нинг «Кармен» ва «Марварид изловчилар» опералари Навоий номидаги Катта академик опера ва балет театрида сахналаштирилган.

БИЗЕРТА — Тунис шим.даги шаҳар. Бизерта вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 95 минг кишидан зиёд. Ўрта денгизга канал б-н туташган Бизерта кўли соҳилидаги йирик порт, т.й. станцияси. Мамлакатнинг савдо-саноат маркази. Б да дастлаб финикияликлар, сўнгра кад. римликлар, 698 й.дан араблар, 1535 — 72 й.ларда испанлар хукмронлик қилган. 1881 — 1956 й.ларда Франция протектората ва 1963 й.гача йирик ҳарбийденгиз базаси бўлган. Нефтни қайта ишлаш з-ди, рангли металлургия, цемент, кемасозлик, енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Ҳунармандчилик (гилам, тўр тўқиш) ривожланган. Б. орқали четга темир рудаси, кўрғошин, цемент, зайтун мойи ва б. қ.х. маҳсулотлари чиқарилади.

БИЗНЕС (инг. business) — даромад келтирадиган ёки бошқа наф берадиган хўжалик фаолияти (касбор, машғулот); фонда олиш мақсадлари кўзланган ва конунларга хилоф бўлмаган ҳар қандай ташкилий фаолият. Миллий (давлат) конунлар ва халқаро шартномалар б-н тартибга солинади; Б. хўжалик юритиш кўламига қараб, йирик, ўрта ва кичик турларга бўлинади. Йирик Б. ишлаб чиқаришда 500 дан ортиқ киши банд бўлган, ўрта Б. эса 20 — 500 киши банд бўлган корхона (фирма)лар, кичик Б. 10 — 20 ва ундан кам киши ишлайдиган корхоналарни камрайди. Йирик ва ўрта Б.га, асосан, йирики.ч., кўп сонли товарлар

чиқарадиган, механизациялашган ҳамда автоматлашган соҳалар киради. Кичик Б. қишлоқ хўжалиги, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларида кенг тарқалган. Кичик Б. шароитга тез мослаша олиши б-н бошқаларидан фаркланади ва шу боис у кенг тарқалган.

БИЗНЕС ИНКУБАТОР — кичик ва ўрта бизнесни юритиш малакалари бериш ва тадбиркорлик маданиятини тарбиялаш б-н шугулланадиган ихтисослашган муассаса. Б. и., асосан, хўжалик юритувчи субъектларга дастлабки фаолиятида бозор икгисодиёти бўйича зарур билимларни ўргатиш, бизнес режа тузиш, маблағлар топиш, халқаро грантлар олишда кўмаклашиш, тадбиркорлик ғояларини амалий лойиҳаларга айлантириш ва жорий этиш, шунингдек кичик ва ўрта корхоналарга менежмент ва маркетинг хизматлари, ташкилий, техникавий, иктисодий йўсиндаги хизматлар кўрсатиш каби вазифаларни бажаради. Б.и. тадбиркорлик малакаларини ривожлантириш ва маҳаллий ишбилармонларни, шу жумладан ёшлар, аёллар ва аҳолининг бошқа гуруҳларини халқ хўжалигига жалб этишни кучайтириш муаммоларини ечишга хизмат кўрсатади. Б.и. фаолият турига кўра корхона инкубаторлари, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш марказлари, инновация ва менежмент марказларига бўлинади. Дастлабки Б. и.лар 20-а.нинг 70 — 80 й.лари да АҚШ да пайдо бўлди. Кейинчалик жаҳондаги бошқа мамлакатларда ҳам кенг тарқала бошлади. Ҳоз. пайтда дунё бўйича 2000 дан ортиқ йирик Б.и.лар иш олиб боради. Ўзбекистонда биринчи Б.и. 1995 й.да БМТнинг ЮНИДО ташкилоти ва ЎЗР Давлат мулк қўмитасининг ҳамкорликдаги «Ўзбекистонда бизнес инкубаторлар тармоғини шакллантириш ва ривожлантириш» лойиҳаси асосида ташкил этилди. Республикада жами 25 Б.и. мавжуд бўлиб, улар йирик шаҳарлар ва вилоят марказларида фаолият

кўрсатмоқца, бир йидца 5 мингдан зиёд киши ўқитилдан (2001).

Алишер Собиров.

БИЗНЕС РЕЖА — аниқ танланган тадбиркорлик ишининг барча босқичлари тавсифланган ва тахм. ҳисобкитоб қилинган лойиҳа. Унда аниқ танланган тадбиркорлик ишининг ҳамма томонлари ўз аксини топади. Б.р. ўз таркиби жиҳатидан лойиҳанинг афзалликлари ва уни амалга оширишдан қутилидаган молиявий натижалар баён этилган якуний хулоса ҳамда асосан 10 бўлимдан иборат асосий қисмга бўлинади. Б.р.да лойиҳа бўйича ишлаб чиқариладиган товар (хизмат)ларнинг тавсифи ҳамда унинг харидорғирлиги ва рақобатбардошлигини таъминлайдиган омиллар; бозор ҳажмини баҳолаш асосида сотиш бозори, тадбиркор бозорнинг қайси сегментида иш юритиши, савдо ҳажми, товар(хизмат)лар нархи прогнозлари; эҳтимоли бўлган рақобатчилар (уларнинг махсулотлари сифати ва харидорғирлиги, нархи тўғрисида ахборот берилади); маркетинг хизматининг асосий унсурлари (товарнинг қандай йўл б-н сотилиши, товар нархининг шаклланиши, сотишни рағбатлантириш, рекламанинг қайси усулларини танлаш ва б.); махсулот и.ч. режаси (и.ч. алоқалари, махсулот сифатини назорат қилиш, и.ч. харажатлари ва б.); умуман ишни, ходимлар ишини ташкил этиш; лойиҳанинг ташкилийҳуқуқий шаклланиши белгилайдиган юридик режа; лойиҳа бўйича барча маълумотларни умумлаштирадиган ҳамда уларнинг қиймат ифодалари кўрсатилган молия режаси; лойиҳани молиялаш стратегияси (воситаларни қаердан ва қандай шаклда олиш, жами қанча пул кераклиги, унинг қаердан олиниши ва харажатларнинг қопланиши, инвесторларнинг даромад олиш вақги ва б.) ўз ифодасини топади. Б.р.ни ишлаб чиқишда тадбиркорнинг ўзи («биринчи раҳбар»), фирма (хўжалик) ларнинг мутахассислари иштирок этади,

ташқаридан маслаҳат ва тавсиялар олинади. Б.р. экспертлар кўригидан ўтказилади ва олинган хулосаларга таяниб Б.р. янада мукамаллаштирилади. Б.р. кредит бериш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Шеркул Шодмонов.

«БИЗНЕС-ВЕСТНИК ВОСТОКА», «БВВ» («Шарқ бизнес хабарлари») — ишбилармон ва тадбиркорларнинг ҳафталик газетаси. Тошкентда 1991 й. авг. дан рус тилида нашр этилади. Ўзбекистон Республикасининг иқтисодиёти, савдо, молия тизими, корхоналар, ташкилотлар, фирмалар, шунингдек тижорат соҳасида иш юритувчилар фаолиятини ёритади. Асосан, ишбилармонлик, тижорат хабарлари ва кўплаб рекламалар, маслаҳатлар, жумладан, Ўрта Осиё товар бозори ҳақида маълумотлар, Ўрта Осиё давлатларидаги иқтисодий ислохотлар, хусусан, иқтисодиётга оид меъёрий қонун ҳужжатларига шарҳлар беради. Биржа бюллетенлари, маълумотларини чоп этади. Шарқ ва Ғарб, узоқ ва яқин хориж мамлакатлари иқтисодиётининг муҳим қирралари, мамлакатлараро ҳамкорлик муносабатлари, Ўзбекистоннинг энг яхши фирмалари ва ишбилармонлари ҳақида материаллар беради. «БВВ» Интернет алоқа тизимидан фойдаланади. Адади 10 мингдан ортиқ нусха (2001). МДХ ва Болтиқбўйи мамлакатларида ҳам ўз обуначиларига эга.

БИЗНЕСФОНД, Хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш фонди — ЎзРда хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантиришга кўмаклашувчи махсус нодавлат тузилмаси, очик турдаги акциядорлик жамияти. 1993 и. 21 июлда «Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга кўмаклашувчи фонд» номи б-н ташкил этилди (1995 й. 26 июлда ҳоз. номда қайта тузилди). Б.ф. Қорақалпоғистон, вилоятлар ва Тошкент ш.да 14 бошқарма, 174

ахборотконсалтинг марказларига эга. Б.ф. «Акциядор жамиятлар ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонун (25.4.1996) га мувофиқ иш юритиб, деҳқон (фермер) хўжаликларини ривожлантириш; к.х. маҳсулотларини қайта ишлаш; маҳаллий саноатни ривожлантириш; қурилиш ва қурилиш индустрияси; хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш; туризм каби соҳалардаги ишбилармонлик фаолиятини имтиёзли кредит б-н таъминлайди. Кредитлаш муддати 3 — 10 йил, тўловлар муддати 2 — 5 йилгача узайтириш мумкин. Кредит фоиз қўйилмаси 10 — 25%. Б.ф. капитали ЎЗР Давлат мулк қўмитасининг давлат мулкни сотишдан тушган тушумларидан (30%), Бандликка кўмаклашувчи фонд тушумларидан (10%), ЎЗР резидентлари бўлган юридик шахслар ва халқаро молия ташкилотларининг маблағлари ва б. маблағлардан шаклланади.

Анвар Юсупов.

БИЗНИНГ ЭРА — милодий йил ҳисоби 1-йили 1 январидан бошланиб, ҳоз. кунгача давом этаётган давр (к. Эралар).

БИЗОН — жуфт туёқлилар туркумининг қувушшоҳлилар оиласи зубрлар уруғига мансуб ёввойи қорамол зоти. Б.нинг ватани — Шим. Америка (кейинчалик Европага тарқалган). Америка ва Европа Б.ларига булинади. Б. йирик ҳайвон бўлиб, буқаларининг танаси уз. 3 м, бўйи 1,8 м, оғирлиги 720 кг га етади. Гавдаси йўғон, елкасида кичикрок ўрқачи бор. Боши ва танасининг олдинги қисми қўнғир тусли. Урғочилари нисбатан кичикрок. Ҳидлов ва эшитув органлари яхши ривожланган. Европаликлар келгунича бутун Америка қитъасида, Канаданинг шим.ғарбий ва марказий қисмидан жан. га — Мексиканинг марказий қисмигача бўлган майдонларда тарқалган, чўл ва ўрмончўл минтақасида ҳаёт кечирган

эди. Қуп овланиши натижасида 19-а.га келиб деярли қирилиб кетган. Муҳофаза тадбирлари натижасида АҚШ ва Канада қўриқхоналаридаги Б. сони бир неча ўн мингга етди. Б.ни зубрлар б-н чатиштириб зубрбизон олинган, яхши гўшт ва тери берадиган дурагайлар етиштирилган. Б. АҚШ, Канада (ВудБаффало) ва Европа (АсканияНова) қўриқхоналарида сақланган.

БИЗГАЛДОҚ (*Tetrax tetrax*) — турнасимонлар туркуми тувалоқлар оиласига мансуб қуш. Оғирлиги 1 кг гача, катталиги товукдек келади. Европа, Осиё ва Шим. Африка даштларида, баъзан қумли чўлларида яшайди, уясини ҳам шу ерларга қуради. Қишлар учун қузда Ўрта Осиёдан иссиқ мамлакатларга учиб кетади. Қиши унча совуқ бўлмайдиган жан. ўлкаларда яшайди. Б. кўпинча 3 — 5, баъзан 7 — 8 ва, ҳатто, 11 тагача тухум қўяди. Тухумини урғочиси босади, эркаги эса жўжалари учирма бўлгунча уларни боқишда қатнашади. Баҳор, куз ва қишда ўтлар, езда эса ҳашаротлар б-н озикланади. Гўшти жуда мазали. Сони камайиб кетганлигидан Б.ни овлаш тақиқланган. Бир қанча мамлакатларнинг Кизил китобига киритилган.

БИЙ — 1) қабиланинг ёки қабилалар иттифоқининг бошлиғи, тўраси; 2) юқори мансабли кишиларни улуғлаш учун ишлатилган сўз ёки уларга берилган унвон; 3) кўчманчи ва ярим кўчманчи туркий халқларнинг уруғ оқсоқолларига берилган унвон. 17 — 19-а.ларда Б.лар йирик ўзбек қабил ва уруғларга бошчилик қилиб, фақат марказий ҳукуматга итоат этган; 4) Хива хонлигида отал икларлан кейин келадиган мансаб. Абулғозий Баходирхон ўз ёнидан Б.ларга тўртта ўрин берган. Б.лар навқарларта саркардалиқ қилганлар; 5) Бухоро хонлигида хизмат поғонасининг 9мансаби; аморат паноҳ унвони бўлган. Бу унвонни олган шахс уни кейинги мансабларни эгаллаганда ҳам ўзида

сақлаб қолган (яна қ. Бек).

БИЙЛАР, тарантуллар (*Lucosa*) — ўргимчакбўрилар (*Lucosidae*) оиласига мансуб ўргимчаклар уруғи. Танасининг уз. 3,5 см гача. Сизот сувлари юза жойлашган нам тупрокли жойлар (арик ва зовурлар бўйи, экин экилган майдонлар чеккаси, дарё бўйлари)да 60 см гача чуқурликда тик қазилган уяларида яшайди. Б. тунги ҳайвон, ўлжа (турли ҳашаротлар) тутгани инидан кечаси чиқади. Ёзда (июнь — июль) ўргимчак ипидан тўқилган пиллага 100 га яқин тухум қўяди. Урғочи Б. пилласини ўргимчак безларига ёпиштириб ёки хелицерасида олиб юради. Тухумдан чиққан бийчаларни ҳам урғочи Б. 2 — 3 кун давомида кўтариб юради. Б. Ўрта Осиё, Қрзоғистон, Жан. Европа ва Кавказнинг чўл, чала чўл ва даштларида тарқалган. Ўзбекистонда тарқалган 5 туридан нортман бийи (*L. portmani*) кўп учрайди. *L. pulviventris*, *L. alticeps* Самарқанд жан.да, *L. medra* Қарши чўлида, жан. рус бийи (*L. singierensis*) Чирчиқ ва Фарғона водийсида тарқалган. Б. заҳарли, аммо одам ва ҳайвонлар учун ҳавfli эмас.

БИЙЛАР СУДИ — шарият ва урфодатларга таяниб иш кўрадиган суд. Б.с. козоқ ва қирғиз халқдари тарихига мансуб. Чор Россияси маъмурияти Туркистонни босиб олгач, қозилар суди б-н бир қаторда Б.с.ни ҳам жорий этган. Б.с. 3 босқичдан иборат эди: 1) ишни мазмунан кўриб чиқиб, маслаҳатчиларсиз ҳукм чиқарувчи суд; 2) бийлар чиқарган ҳукм устидан шикоятни кўрувчи волость бийларининг йиғини; 3) эътиборли кишилар 3 йилга сайлаб қўйган бийларнинг фавқулодда йиғини. Б.с. жинойт ишлари юзасидан бир ярим йилгача қамоқ жазоси бериш ва жарима солиш ҳуқуқига эга бўлган. Кўчманчи аҳоли ўртасида иш олиб борган Б.с. 20-й. лар охирида барҳам топди.

БИЙСК — РФ Олтой. ўлкасидаги шаҳар (1782 й.дан). Бия дарёси бўйидаги пристань, т.й. станцияси. Б.дан Олтой орқали Монғолия чегарас'ига олиб борадиган Чуя автомобиль тракта бошланади. Аҳолиси 234,5 минг киши (1992). Машинасозлик (қозон, озик-овқат саноати учун асбобускуналар), енгил саноат (тикувчилик, пойабзал, момикпат фкалари, зигир тола к-ти), озик-овқат (гўшт, ёғсир к-ти, шакарқанд, ёғэкстракт, витамин 3-длари ва б.), ёғочсозлик, кимё саноати корхоналари мавжуд. Педагогика инти, ўрта махсус ўқув yurtлари, мусика билим yurtи, драма театри, ўлкашунослик музейи бор. Б. 1709 й.да ҳарбий қалъа сифатида вужудга келган.

БИК ҒЎЗАСИ (*Gossypium bickii* Proch.) — ёввойи ғўза тури. Геноми С4, хромосомалари сони 2n=26. Биринчи марта инглиз олими Л. Бейли таърифлаб берган (1910). 1964 й.дан ўрганилмоқда. Шим. Австралиянинг айрим штатларида тарқалган. Б.г. паст бўйли бута, ўсув шохлари кўп, зич тутамтутам туклар б-н қопланган. Ҳосил шохлари қалта, 2—3 бўғимли. Пояси ингичка, ер«бағирлаб усади. Гуллари майда, найсимон, гулбарги оч бинафша рангли, асосида тўк олча ранг қизғиш доғи бор. Кўсақлари майда, узунчоктухумсимон, саёз чуқурчалари бор. 3 — 4 чанокли. Ҳар бир чаноғида 2 — 4 тадан майда маллаяшил туклар (уз. 4 мм) б-н қопланган чигити бор.

БИКАНЕР — Ҳиндистоннинг шим. ғарбий чеккасидаги шаҳар, Ражастан штатида, Тар чулида. Аҳолиси 415 минг киши (1991). Т.й. тугуни. Савдо маркази. Кимё саноати ривожланган. Кичикрок электротехника ва механика корхоналари бор. Б. яқинидан фосфор, асбест, гипс олинади. Ҳунармандчилик ривожланган: қўлда гилам, жун рўмол тўқилади, кулолчилик буюмлари тайёрланади, фил суягидан турли бадий буюмлар ясалади. Б.га 1488 й.да асос солинган.

БИКАРБОНАТЛАР — к.
Гидрокарбонатлар.

БИКВАДРАТ ТЕНГЛАМА (би... ва лот. quadratus — квадрат) — $ax^2+bx+c=0$ ($a \neq 0$) кўринишдаги 4-даражали тенглама. Б.т. $x^2=y$ алмаштириш ёрдамида квадрат тенгламага келтирилади.

БИКОВ Василий Владимирович (1924.19.6, Витебск вилояти) — Беларус халқёзувчиси (1980). «Турналар нидоси» (1960), «Учинчи ракета» (1962), «Алп қиссаси» (1964), «Улиқлар оғрикни билмайди» (1966), «Тонггача омон бўлсак» (1973) повестлари Белоруссиядаги партизанлар ҳаракати ва урушга бағишланган. Буларда ўша давр кишиларининг қисмати акс этган. Б. «Бахтсизлик аломати» (1982), «Карьер» (1986), «Туманда» (1987) асарларида яққаланиб қолганлар тақдирининг фожиавийлиги тўғрисидаги мушоҳадаларини давом эттиради ва уларга тарихийлик нуқтаи назаридан янада кенгрок кўламда назар ташлайди.

БИКОВ Юрий Михайлович (1923, Бухоро вилояти Қоракўл қишлоғи — 1945.11.5, Германия, Франкфурт-Одер) — 2-жаҳон уруш қатнашчиси (1944). Сержант, пулемёт ротасининг расчёт командири. Қрим плацдармини кенгайтириш учун «Царёв» ва «Безимьянная» тепалиги учун бўлган жанг (1943 й.нинг 20 нояб.)да жасорат кўрсатганлиги учун Қахрамон унвони берилган (1944). Кракўл туманидаги Б. ўқиган мактаб ва яшаган кўчага унинг номи кўйилган.

БИЛАГУЗУК — аёлларнинг билакка такадиган зийнат буюми; кенг тарқалган қад. тақинчоклардан. Олтин, кумуш, мис ва б. металллардан куйиб (қуйма Б.), болғалаб (ёзма ёки ёрма Б.) ишланади, жило берилади, босма, чизма, қандакори усулида ислимий, ҳандасий нақшлар б-н безатилади, қимматбаҳо

тошлар кадалади, баъзан безақда ёзув (мас, араб ёзуви) ҳам учрайди. Б. ингичка ва кенг (қалин) шаклли бўлиб, тузилишига кўра икки — очик (учлари очик қолиб туташмаган) ва берк (яхлит, икки табақали ошиқмошикли) тури фарқланади. Ўзбекистон худудидан топилган археологик қазилмалар Б.нинг жуда қад.лигини кўрсатади, икки найзани ўзаро айлантириб ишланган очик Б. кўгтлаб топилган. Б. учлари ҳайвон (мас, илон, бука, бақа ва б.) боши кўринишида бўлган, даврлар ўтиши б-н у ўзининг дастлабки хусусияти (илоҳий маъно) ни йўқотиб, фақат безак вазифасини саклаб қолган. Берк Б. яхлит, икки табақали (очиладиган ёки эгилувчан ошиқмошикли қилиб тайёрланган, ўзаро игнага ўхшаш устун — «калитча») б-н маҳкамланган, «калитча» Б.ка қалта занжир б-н бириктирилган) ёки кичик табақаэшиқчали қилиб ишланган. Безаклари соддадан тортиб то мураккаб нақшли ўта ҳашамдор, баъзан тош ва шиша кўзлар қдалган. Хоразм Б.и куйма усулида қуюқ гуллар ҳосил қилиб тайёрланган, тошқентлик ва бухоролик усталар безақда сир (эмал) дан ҳам фойдаланган. Мунчокли Б. ҳам қадимдан мавжуд бўлган. 19-а.да турли шаклли Б.лар тайёрланган. Хоразмда яхлит Б., Бухоро — Самарқандда шабака — панжарали Б., Тошқент — Фарғона водийсида қорайтириб ишланган ўйма нақшли енгил Б. тақиш расм бўлган. Маржонлардан шода қилиб тайёрлангани «пунча» деб аталган, одатда чақалок (сўғичли Б.) ва кузчалар билагига тақилган.

Б. Тошқент заргарлик з-дида ва халқ амалий санъати усталари томонидан тайёрланади.

Дилера Фахретдинова.

БИЛАК — қўлнинг тирсақдан панжагача қисми. Юқоридан елка суягининг пагтки қисми ёки тирсақ бўғими, пастдан билак панжа бўғими б-н чегараланган. Б. иккита суяк (тирсақ ва

билак)дан иборат бўлиб, бўғимлар орқали ўзаро бириккан. Бу суяклар орқа, олд ва икки ён томондан тирсак, билаккафт ва бармоқ бўғимларини букувчи ҳамда ёзувчи мускуллар б-н ўралган. Юзароқ мускуллар елка суягидан, чуқур мускуллар эса Б.даги икки суякнинг ва улар орасидаги парданинг олдинги ҳамда орқа томонидан бошланади. Тирсак суягининг пастки учи ва Б. суягининг юқори учи юмалоқ бўлганлиги учун уларнинг иккала учида буралувчи иккита бўғим ҳосил бўлади. Шу туфайли Б. ичқари ва ташқари томонга бурилади. Б.да қон томирлар, сезувчи ҳамда ҳаракатлантирувчи нервлар бор.

БИЛАКУЗУКЛАР, илонқуйруқлар (Ablepharus) — сцинқлар оиласига мансуб калтакесаклар уруги. 32 тага яқин тури бор. Жан.Ғарбий Осиё, Европа, Африка, Австралия ва Тинч океани о.ларида тарқалган. Бўйи 11 см га яқин. Ўзбекистонда Осиё Б. (A. brandti), Марказий ва жан. ҳудудларда чўл Б. (A. deserti), деярли ҳамма жойларда ва Тошкент вилоятининг тоғли ҳудудларида олой Б. (A. alaicus) тарқалган. Б.нинг оёқлари заиф, 2 — 5 бармокли. Танаси кўпинча тўқ кулранг, икки ёнида қорамтир йўллари бўлади. Ана шунинг учун билакузуклар деб аталади. Дашт, чўл, тоғ ва ўрмонларда яшайди, тез ҳаракат қилади. Калин ўтлар орасида қисқа оёқларини бағрига босиб, илонга ўхшаб юргани учун илонқуйруқ деб ҳам аталади. Б. хавф туғилганида тошлар орасига, ковакларга ёки бошқа ҳайвонлар уяларига яширинади. Кўп турлари тухум қўяди. Биланд тоғларда яшайдиган турлари тирик туғади. Б. турли хашаротларни кириб, фойда келтиради.

БИЛГА ХОҚОН (қаған) (асл исми Мўғилон) (684 — 734) — Турк хоқонлиги хоқони (716 — 734). Иккинчи турк хоқонлигининг асосчиси Элтариш (асл исми Қутлуғ, Хитой обидаларида

Гудулу) хоқоннинг угли, Култегиннинг акаси. 693 й. Элтариш хоқон вафот этгач, туркий халқларнинг удумига кўра тахтга укаси Мўчур, яъни Қапаған хоқон ўтиради. У жияни Мўғилонни хоқонликнинг ғарбий ҳудудларида яшовчи тардушлар ҳукмдори — шади этиб тайинлайди ҳамда унинг зиммасига муҳим ҳарбий масалаларни ҳал этиш вазифасини юклайди. 701 и. Мўғилон 16 ёшли иниси Култегин б-н биргаликда Чуй водийсига юриш қилади ва у ердаги қабилаларни бўйсундиради, Шарқий Байкалортидаги байирқу қабиласи исёни бостирилади (705 й.). Доно Тўнжукнинг кизига уйланган Мўғилон 704 й. Ғарбий хоқонлик қўшинлари б-н Енисей (Энасой) дарёсининг юқори оқимидаги чик ҳамда аз қабилаларини мағлуб этади. Маълум фурсатдан сўнг у хоз. Тува ерларини ҳам кўлга киритади. 716 и. Қапаған хоқон байирқу қабиласи вакиллари томонидан ўлдирилгач, Мўғилон укаси Култегиннинг саъйҳаракатлари туфайли хоқонлик тахтига ўтиради ва Билга хоқон лақабини олади. Б.х. Култегинни бош кўмондон, Тўнжукни эса бош маслаҳатчи этиб тайинлайди. Б.х. Қапаған хоқон даврида маълум даражада йўқотилган имкониятларни қайта тиклашга, туркий қабилалар ўртасидаги ўзаро жанжал ва низоларга чек қўйишга, уларни ягона давлат теварагида бишлаштиришга, ташқи ҳужумларни даф этишга қодир ҳарбий кучларни, қисқа муддатга бўлсада, барпо этишга эришади. Б.х. 734 й. заҳарлаб ўлдирилган.

Ад.: Бернштам А. Н., Социальноэкономический строй орхоненейских тюрок в VI VIII вв., Л., 1946; Бичурин Н. Я. (Иакинф), Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. 1 3, М.Л., 1950 1953; Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951; Гумилев Л. Н., Древние тюрки, М., 1967.

Ҳамидулла Дадабоев.

БИЛГА ХОҚОН БИТИКТОШИ —

мармар битиктош, туркий ёзув ёдгорлиги. Билга хоқон шарафига қўйилган (735 й.). Улан Батордан 400 км жан.даги Қорабалғасун ш.нинг харобаларидан тахм. 40 км шим.да жойлашган. Бўйи 3 м 45 см, эни 1 м 74 см, калинлиги 72 см. Б. х. б. 80 сатрдан иборат: 41 сатри тошнинг юз томонига, 15 сатрдан 30 сатр икки ён томонига, 7 сатр орқа томонига, 2 сатр тошнинг тарашланган 2 қиррасига ёзилган. Мазкур битиктошни Култегин битиктоши б-н бирга 1889 й. рус олими Н. М. Ядринцев Мўғулистоннинг Кошо Цайдам водийсида Кўкшин Урхун дарёси бўйидан топган. Ёдгорлик матни немис, француз, дан, инглиз, рус тилларига таржима қилинган, турк ва узбек тилларида тавсиф этилган.

Ад.: Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности, М., 1951; Абдурахмонов Ф., Рустамов А., Қадимги туркий тил, Т., 1982.

БИЛЕФЕЛЬД (Bielefeld)

Германиядаги шаҳар, Шим. РейнВестфалия ерида. Аҳолиси 322,1 минг киши (1992). Тевтобург Ўрмонлари тоғлари йўлагидаги транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик маркази (16-адан). Машинасозлик, озик-овқат, кимёфармацевтика саноати, тиқувчилик корхоналари бор. Шаҳар тарихий манбаларда илк бор 1015 й.да қайд этилган.

БИЛИВЕРДИН — 1лот. bills ўт (сафро) ва франц. vert (ved) — яшил] — ўт (сафро) пигментларидан бири; яшил кристалл модда, умуртқали ҳайвонлар жигари, талоғи ва кўмигининг макрофагларида гемоглобин парчаланишидан вердоглобин ҳосил бўлади, бу модда парчаланганда эса глобин, темир ва Б. ажралиб чиқади. Б. қайтарилганда билирубин ҳосил бўлади. Умуртқасиз ҳайвонлар (чувалчанглар, қисқичбақасимонлар, ҳашаротлар)да ҳам Б. топилган.

БИЛИГНОСТ (Bilignostum) — ўт пуфағи ва ўт йўллари рентгенда текшириб, суратини олиш учун ишлатиладиган контраст модда. Адипинат ва трийодметаминобензоат кислота ҳосиласи. Оқ кристалл порошок, сувда яхши эрийди. Таркибида йод кўплигига карамай, унча заҳарли эмас. Организм йодга ортиқча сезгир бўлганда, жигар фаолияти издан чиққанда, Базедов касаллиги авж олганда Б.ни ишлатиш ярамайди.

БИЛИК — 1) қад. туркий қавмларда илм, билиш, ҳикматли сўз, доно маслаҳат маъносини англатувчи сўз. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асарларида кўп қўлланилган. 2) Чингизхон ҳаёт чоғида айтган ва ёзиб қолдирилган ҳикматли сўзлар мажмуи. Б. мўғул хонлари ўртасида зўр эътиборга эга бўлган ва даре сифатида ўқитилган. Хитойда бир вақтлар даъвогарлардан кимни тахтга ўтқизиш масаласи ўртага қўйилганда, Б.ни қай даражада билишини синаб кўриш лозим топилган ва Б.ни яхши билганлардан бири тахтга ўтқазилган. Чингизхон Б.ларидан айримлари Рашидуддиннинг «Жоме аттаворих» китобининг иловасида келтирилган. Б.нинг бизгача етиб келган дастлабки йиғиндиси — «Монгол унНиуча тобчон» («Мўғулларнинг сирли тарихи») 1240 й.да тузилган бўлиб, мулк, оиланикоҳ, жиноят ва жазо, маъмурий ҳамда бошқа ҳуқуқий меъёрларни ўз ичига олган.

БИЛИМ — кишиларнинг табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида ҳосил қилган маълумотлари; воқеликнинг инсон тафаккурида акс этиши. Кундалик тасаввуримизда ниманинг нима эканлигига ишонсак ва бу ишончимиз биз одатланган воқеа ва ҳодисаларга (қоидаларга) зид келмаса бундай ишонч Б. ҳисобланади. Воқелик ҳақидаги

билган маълумотларимиз Б. даражасига кўтарилиши учун қуйидаги шартларни қаноатлантириши лозим: биринчидан, бу маълумотларнинг воқеликка мутаносиблиги; иккинчидан, етарли даражада ишонарли бўлиши; учинчидан, бу маълумотлар далиллар б-н асосланган бўлиши лозим. Учала шарт биргаликда мавжуд маълумотларни Б. даражасига олиб чиқади. Инсон ижтимоий тараққиёт жараёнида билмасликдан билишга, мавҳум Б.лардан мукамал ва аниқ Б.лар ҳосил қилиш томон боради. Кишининг моддий дунё тўғрисидаги Б.и нисбийдир, у доимо ривожланиб боради. Б. кундалик тажриба, кузатиш орқали тўпланади. Б.ларни тадқиқэтувчи таълимот — эпистемологияда перцептив (ҳиссий), ҳаётий — кундалик (соғлом ақл) ва илмий Б. шакллари ажратиб кўрсатилади. Илмий адабиётларда Б.ларнинг илмий ва илмдан ташқари шакллари ҳам фарқ қилинади. Илмдан ташқари Б.ларга маданият, адабиёт, санъат, мифология, дин ва ш.к. соҳаларга оид Б.лар киради. Одатдаги фан соҳаларида тадқиқ этиладиган Б.лар экзотерик (кўзга ташланувчан) Б.лар деб аталса, астрология, ва ш.к. соҳаларга оид Б.лар экзотерик (пинҳоний) Б.лар дейилади. Экзотерик Б.лар илмфан қоидаларига зид келмайдиган бўлса, экзотерик Б.лар бундай қоидаларга зид келиши мумкин.

Бахтиёр Тўраев.

БИЛИНГВИЗМ (би ... ва лот. lingua — тил) — қ. Икки тиллилик.

БИЛИРУБИН — [лот. bills ўт (сафро) ва ruber — кизил], С33Н63О4N4 — ўт (сафро)нинг кизилсарғиш пигменти; мол. м. 584,68. Кўнғир кристалл мода. Гемоглобиннинг парчаланishiдан вужудга келади. Асосан жигарда ишланиб, ўт б-н ичакка, қисман қонга ўтиб туради. Биливердиннинг ферментлар таъсирида қайтарилиши йўли б-н ҳосил бўлади. Умуртқали ҳайвонлар ва одамнинг қон зардобидида озроқ миқдорда Б. бор. Ўт

йўлларида ўт димланиб қолганида ва баъзи жигар касалликларида қонда Б. миқдори ортади (сариклик кузатилади) ва сийдикда Б. бўлади. Шунинг учун қон ва сийдикдаги Б.ни аниқлаш касалликка ташҳис қўйишда муҳим аҳамиятга эга.

БИЛИШ НАЗАРИЯСИ (гносеология, эпистемология)— фалсафа бўлими бўлиб, у билиш қонуниятлари ва имкониятлари, билимнинг объектив реалликка муносабатини ўрганади, билиш жараёнининг босқичлари ва шакллари, билишнинг ишончилиги ва ҳаққрийлиги шартлари ва мезонларини тадқиқ қилади. Б.н. ҳоз. замон фанида қўлланиладиган усуллар (тажриба, моделлаштириш, анализ ва синтез ва ҳ.к.)ни умумлаштириб, унинг фалсафийметодологик асоси сифатида намоён бўлади. Билиш жараёнида тажриба ва амалиётнинг катта аҳамияти бор. Бу ерда амалиёт (практика) кенг маънода бўлиб, инсоннинг жамиятга таъсири, табиат ҳодисаларини ўзгартириши, янги нарсалар, жамиятнинг яшashi учун зарурий шартшароитлар яратиши тушунилади. Кишиларнинг табиат қонунлари ҳақидаги билимига асосланган амалий фаолиятлари билиш тараққиётини, фан ва техника равнақини белгилайди. Сизги, тасаввур ва тушунчаларимизнинг объективлигини текшириш билиш жараёнининг энг муҳим вазифасидир. Амалиёт — ҳақиқат мезони. Билимларимизнинг ҳақиқийлиги амалиёт орқали текширилади, тасдиқланади. Билиш жараёни жонли мушоҳада (ҳиссий билиш)дан абстракт (мавҳум) тафаккурга, ундан эса амалиётга ўтиш б-н характерланади. Жонли мушоҳада, деганда биз сезги, идрок, тасаввур қабиларни, яъни сезги аъзолари орқали ташқи оламнинг мияга таъсири натижасида пайдо бўладиган инъикос шакллари тушунамиз. Сезги дунёни инъикос этишнинг бошланғич шаклидир. Демак, сезги — объектив дунёнинг субъектив инъикоси. У сезги

аъзолари орқали дунё ходисаларини, буюмларнинг хусусият ва сифатларини айрмайрим, бир-бири б-н боғланмаган ҳолда акс эттиради. Идрок қилиш ҳиссий билишнинг мураккаброқ шакли бўлиб, у сезги аъзоларига бевосита таъсир кўрсатувчи буюмни яхлит ҳолда акс эттиради. Инсон миясининг умумлаштирувчи фаолиятига асосланган бу акс эттириш жараёнига кишининг олдинги тажрибалари, абстракт тафаккурнинг фаолияти ва б. ҳам келиб қўшилади. Шуларга асосланган идрок қилиш нарсаларнинг зарурроқ, чуқурроқ томонларини ақлан (фикран) ажратиб олишга ва билишга имкон беради. Мия инсон илгари идрок қилган нарсани ўз хотирасида сақлаб қолиш ва уни қайта тиклаш қобилиятига эга. Сезги аъзоларига таъсир кўрсатмаётган буюмнинг ана шундай қайта тикланган киёфаси тасаввур деб аталади. Инсон ҳиссий билиш босқичида тўхтаб қолмайди. У мазкур босқич доирасидан чиқиши, буюмларнинг умумий, зарурий ва муҳим хусусиятлари ҳамда муносабатларини, уларнинг бевосита ҳиссий мушоҳада қилиб бўлмайдиган конуний алоқаларини билиб олиши мумкин. Бунга абстракт тафаккур — билишнинг мантиқий босқичи орқали эришилади. Билиш жараёнининг сифат жиҳатдан янги, олий босқичи — мавҳум тафаккур жамиятдан ва тилдан ташқарида бўлмайди. У — амалиётнинг, тарихий тараққиётнинг маҳсули. Тафаккур воқеликнинг умумлаштирилган, яъни билвосита аксидир. Тафаккур ва тил бир-бири б-н чамбарчас боғланган. Тил бўлмас экан — умумлаштириш жараёни ҳам бўлмайди. Ҳиссий билиш сингари мавҳум тафаккур ҳам муайян шаклларда рўй беради. Бу шакллар тушунча, муҳокама ва ақлий хулосалардир. Тушунча нарса ва ходисаларнинг умумий ва муҳим томонларини акс эттиради. Мас, «одам» тушунчаси ҳамма инсонларга хос энг асосий белгиларни ўзида мужассам ифода қилади. Муҳокамада буюмларда

муайян хусусиятлар мавжудлиги таъкидланади ёки инкор қилинади. Тилда муҳокамалар гап орқали ифодаланади. Бир ёки бир неча муҳокама воситаси б-н янги муҳокама олиш имконини берадиган тафаккур шакли ақлий хулоса, деб аталади.

Бундай усул б-н мавжуд билимларга таяниб, янги билимлар ҳосил қилинади. 19-а. ва 20-а. бошида билиш тўғрисидаги таълимотда эмпиризм, эмпириокритицизм, идеализм, иллюзионизм, позитивизм, прагматизм, реализм, сенсуализм, скептицизм каби кўпданкўп йўналишлар пайдо бўлди.

Баман Исмоилов, Бахтиёр Каримов.

БИЛЛИОН (франц. billion) — миллиарднинг ўзи, яъни 10^9 (1.000.000.000) сони; баъзи мамлакатларда (мас, Германияда) 10^{12} (1.000.000.000.000) сони Б. деб аталади.

БИЛЛУР, хрусталь — шишанинг алоҳида тури. Таркибида барий оксиди ва кўрғошин оксиди (27%) кўпроқ бўлади. Шишага қараганда пишиқроқлиги, қалинроқлиги, ёруғлик нуруни яхши синдириши б-н ажралиб туради. Б. турлитуман тусларда жилваланади, чертганда жарангдор товуш чиқаради. Ундан қандиллар, ликопчалар, гулдонлар, канддонлар, турли безак буюмлари ясалади, биноларни безашда ҳам фойдаланилади. Олмос б-н ишлов бериб, Б. буюмларда нафис нақшлар ҳосил қилиш, кирралар чиқариш мумкин. Б. буюмлар кирраларига ёруғлик тушганда рангбаранг тусда товланиб туради.

БИЛЛУР САРОЙ (Grystal Palace) Лондондаги иншоот. Муҳандислик санъатининг ноёб намунаси. Гайдпаркда Бутунжаҳон кўрғазмаси очилиши муносабати б-н ягона нусхада қурилган. Сарой 4 ой (26.9.1850 12.1.1851) да Жозеф Пэкстон (олим, боғбон) лойиҳаси асосида уч нефпи базилика услубида йиғма темир бўлақлари ва шишадан ҳашаматли

килиб бунёд этилган. Унинг асосий нефи 563 м, эни 124 м, марказий нефининг бал. 19,5 м ни ташкил қилган. Бино олдиндан тайёрланган бўлақлар — темир устунлар (3300 дона), шу устунларни ўзаро бириктириб турган темир фермалар ва ойнаванд темир ромлардан йиғиб барпо қилинган. Бўйлама модул сифатида 7,3 м ўлчам қабул қилинган. Иншооттархда андозавий (стандарт) катакларга бўлинган. Катак асосини 122х25 см ўлчамли андозалаштирилган шиша плиталар ташкил қилади. Бу плиталар темир ромлар ичига олинган бўлиб, павильон синчларининг орасига шу ромлар териб чиқилган. Фақат иншоотнинг усти йиғма ёғоч равоқлар б-н ёпилган. Павильон биноси янги техникавий услубда яратилганлиги б-н ҳаммани ҳайратга солган ва қурилиш техникасининг истиқболи тимсоли бўлиб қолган. У ўз салобати ва биллурий таассурота туфайли Б.с. номини олган. Кўргазма тугагач, Б.с. Сайденхемга олиб келиниб, қайта ўрнатилган. 1936 й. ёнғин натижасида вайрон бўлган.

БИЛОЛ ибн Рубоҳ Ҳабаший (? 641, Дамашк) — ислом тарихидаги биринчи муаззин. Баланд, ширали, таъсирли овозга эга бўлган. Асли ҳабашистонлик, Маккада исломни биринчилардан бўлиб қабул қилган қуллардан. Хўжаси Умайя ибн Ҳалаф исломдан воз кечишни талаб этиб унга тоқат қилиб бўлмас азобларни берар эди. Абу Бакр Сиддиқ (ра) Билол (ра)ни Умайядан сотиб олиб, озодликка чиқарди. Пайғамбар (сав) б-н Мадинага ҳижрат қилган. 622 й. Мадинада оммавий азон айтиш жорий этилганда у биринчи бўлиб баланд овози б-н мусулмонларни намозга чорлаган ва бир неча йил давомида Муҳаммад (сав)га муаззинлик қилган. Пайғамбар (сав) вафотидан сўнг Шомда яшаган ва Ҳазрат Ҳусайн (ра) илтимосига кўра бомдод намози азонини айтган, деган ривоят бор.

Зокир Орипов.

БИЛОН ТАНГА (франц. bilon — пробаси паст кумуш) — номинали таркибидаги металл қийматидан ва уни зарб қилиш харажатларидан ортиқ бўлган майда тангалар. Ҳоз. даврда фақат Б.т. зарб этилади.

БИЛОР, Биляр — ўрта аср шаҳарларидан (10 — 13-а.лар), 12 — 13-а. бошларида ВолгаКама Булғориясининг пойтахти. Татаристон Республикасидаги Билярск қишлоғи яқинида харобалари сақланган. Рус йилномаларида Буюк шаҳар деб қайд қилинган. 1236 й. Б.ни мўғуллар вайрон қилгандан сўнг ўзини аввалги иқтисодий аҳамиятини йўқотган. Б. харобаларидан ғиштин бинолар, қабристон, маҳаллий ҳунармандлар ясаган турли буюмлар, шунингдек Эрон, Мовароуннахр, Олд Осиё, Хитой, Византия, Кавказ ва Русда ишланган кўплаб буюмлар топилган. 1967 й.дан мунтазам археологик казишмалар олиб борилади.

БИЛЬ (Biel) — Швейцария шим. ғарбидаги шаҳар, Берн кантонида. Аҳолиси шаҳар атрофи б-н қарийб 85 минг киши. Транспорт йўллари тугуни. Биль кўли соҳилидаги порт. Соатсозлик, заргарлик буюмлари и.ч., полиграфия, машинасозлик саноати корхоналари бор. Б. осма йўллар б-н атрофидаги тоғларга боғланган. Туризм ривожланган.

БИЛЬБАО (Bilbao) — Испания шим.даги шаҳар. Басклар мамлакатиде, Бискай провинциясининг маъмурий маркази. Нервён дарёси бўйидаги йирик порт ва т.й. тугуни, халқаро аэропорт бор. Аҳолиси 369 минг киши (1991), шаҳар атрофи б-н бирга 950 мингдан ортиқ. Мамлакатдаги қора металлургия саноатининг муҳим марказларидан. Б. атрофида темир рудасига бой конлар кўп. Машинасозлик (кемасозлик), электротехника, кимё (азот ўғитлари, пластмасса), ойна ва тўқимачилик саноатлари ривожланган. Б. орқали четга

темир рудаси, чўян, вино, консерва, машина ва ускуналар чиқарилади; четдан тошқўмир, нефть маҳсулотлари, ёғоч келтирилади. Б.га 1300 й.да асос солинган. Янги шаҳар 19-а. охири ва 20-а. бошларида қурилган. Унт, олий техника мактаби, санъат музейи бор. Меъморий ёдгорликлардан 14-а. готика собори, 1890 й.да қурилган ратуша сақланган.

БИЛЬРОТ (Billroth) Теодор (1829.26.4, Берген — 1894.6.2, Аббация) — немис жаррохи. Ҳоз. замон жарроҳлиги асосчиларидан бири. У биринчи бўлиб кизилўнгач (1872), хиқилдоқ (1874), қрвукни олиб ташлаш операцияларини ўтказган. Меъданинг яра қисмини олиб ташлаш усулларини ишлаб чиққан (1881-84).

БИЛЬЯРД, биллиард (франц. billard; bille — шар) — горизонтал юзасига мовут қопланган тўғри тўртбурчак стол, шунингдек шу столда ўйналадиган ўйин. Б. Ҳиндистон ва Хитойда келиб чиққан; 16—18-а.да Европа (Франция) да тарқалди. Б. столининг тўрт бурчаги ва икки ёнининг ўртаси тешик бўлиб, тешикларга тўр халтача осилган. Б. ўйинида фил суягидан ёки мастикадан қилинган шар (диаметри 61—61,5 мм) пишиқ ёғочдан ясалган таёқча — кий (узунлиги 140—150 см) б-н уриб тешикка туширилади. Икки ёки тўрт киши тарафматараф бўлиб ўйнайди. Ҳоз. вақтда «американка», «москвача», «пирамида», «снукер» ўйинлари кенг расм бўлган.

Ўзбекистонда 1989 й. Б. спорти федерацияси тузилган. Ўзбекистон чемпиолиги ва кубоги учун мусобақалар мунтазам ўтказилади. Бу мусобақаларда Рустам Усмонов бир неча бор ғолиб чиққан. Ўзбекистонлик Дмитрий Хан (марҳум) Венгрияда ўтказилган мусобақада жаҳон чемпиони унвонига сазовор бўлган (1996). Б.чиларимиз 1998 й. Бангкок (Таиланд)да бўлиб ўтган Осиё ўйинларида қатнашишди.

БИЛҚИС — Қуръонда тилга олинган Сабо юртининг подшоҳи (маликаси). Инжилда Савро подшоҳи сифатида баён этилади. Қуръонда Сулаймонптғамбарнинг улуғворлигини таърифловчи ҳикоялардан бирида келтирилишича, худхуд куши подшога Сабо мамлакатига борганлигини ва у ерда «ҳамма нарса ато этилган» хотин ҳукмронлик қилаётганлигини, аммо бутун халқи б-н шайтонга алданиб, Аллоҳга эмас, Қуёшга сиғинаётганлигини айтади. Сулаймон шу қуш орқали маликага мактуб йўллаб, унга бўйсуншни буюради. Б. ўз яқинлари б-н маслаҳатлашиб, Сулаймонга катта хадялар юборади. Аммо Сулаймон маликанинг элчилари олдида бу хадялардан жирканишини айтиб, Сабо юртига қўшин тортишини эълон қилади. Сўнгра малика Сулаймон хузурига ўзи келади. Сулаймон хизматида бўлган сеҳргар ва жинлар кўз очибюмгунча, маликанинг тахтини уни олдига олиб келишади. Маликани саройга киритишганида, сарой сатҳини «сув тўлкинлари сифатида кўради ва оёқларини тўпиғигача очади». Саройнинг қадам босиладиган қисми шаффоф биллурлардан иборатлигини кўради. Аллоҳ ҳамма ишда ёрлақанган Сулаймоннинг бундам улуғворлиги далилларига шохид бўлган малика ўзининг гумроҳлигини тан олади ва Аллоҳга имон келтиради (Қуръон, «Намл» сураси, 22 — 45-оятлар).

Б. ҳақидаги ривоят Ҳабашистон подшолиги дostonлари жумласига кирган «Кабра нағаст» афсонасига жуда ўхшашдир. Ундаги маликанинг исми Македа бўлиб, у б-н Сулаймон ўртасидаги никоҳдан туғилган фарзанддан Ҳабашистон подшолиги сулоласи бошланади. Гарчи Арабистон я.о.даги Сабо давлатининг тарихий афсонаси тўғрисида гап кетаётган бўлса ҳам, ривоятда Яман воқелигини акс эттирувчи деярли ҳеч нарса йўқ.

Бу афсона Арабистонда эмас, эҳтимол Эронда вужудга келганга ўхшайди. Ўрта асрларда Яманда Б. ҳақидаги қисса жуда кенг ёйилган эди, 12-а.да ҳукмронлик қилган сулайхидлар сулоласидан бўлган асСаййидани тарихчилар Жажи Б. деб аташди.

Муҳаммаджон Қодиров.

БИМЕТАЛЛИЗМ — қиймат ўлчови (конунлаштирилган умумий эквивалент) вазифасини 2 нодир металл — олтин ва кумуш бажарадиган пул тизими ҳамда шу икки металлдан зарб қилинган тангаларнинг мамлакатда муомалада юриши. Б. 16 — 19-а.ларда Ғарбий Европада кенг тарқалган эди. Б.нинг 2 шакли мавжуд бўлган. Булар: 1) олтин тангалар б-н кумуш тангаларнинг бири-бирига нисбати бозор қийматига қараб стихияли равишда белгиланадиган параллел валюта. тизими; 2) икки металл қийматлари ўртасидаги нисбат давлат томонидан белгиланадиган қўш валюта тизими. Б. шароитида қоғоз пуллар эмиссия муассасалари хоҳиши б-н ё олтинга, ёки кумушга майдаланган, шунинг учун мамлакатнинг валюта захираси 2 металлдан иборат бўлган. Қўқон, Бухоро ва Хива хонлиқларидаги пул тизими Б.дан ҳам мураккаброқ бўлиб, муомалада 2 эмас, балки 3 металл: олтин («тилла»), кумуш («танга») ва мис («пул») юрган. Уларнинг қийматлари ўртасидаги нисбат иктисодий ва сиёсий сабаблар туфайли доимо ўзгариб турган. Бу эса товар-пул муносабатларини жуда қийинлаштирган. Зотан Б. ҳам, муомалада 3 металл юриши ҳам пулнинг умумий ягона муқобил сифатидаги табиатиға зид эди. Тараққий этган мамлакатлар 19-а. охирига келиб монометаллизм (олтин) га асосланган пул тизимиға биринкетин ўтдилар. 20-а.нинг 60-й.лар охиридан қоғоз пулларнинг олтин таъминоти бекор қилиниши б-н монометаллизм ҳам ўз аҳамиятини йўқотди.

БИМОЛЕКУЛЯР РЕАКЦИЯЛАР

— кимёвий реакцияларнинг энг кўп учрайдиган хили, уларнинг оддий турида иккита заррача қатнашади, мае: $\text{NO} + \text{NO} > 2\text{NO} + \text{J}$. Икки молекула ўртасида борадиган оддий (бир босқичли) реакциялар ҳам, мураккаб реакцияларнинг таркибий қисми бўлган элементар реакцияларнинг кўпчилиги ҳам Б. р.га киради. Мураккаб реакцияларнинг таркибий қисми бўлган Б. р.да молекулалар б-н бирга атомлар, радикаллар ва ионлар ҳам қатнашиши мумкин, мас, $\text{CH}_3 + \text{CH}_3 = \text{C}_2\text{H}_6$ (эркин радикаллар рекомбинацияси).

БИН (Bean) Алан (1932.15.3. Уилер ш.,) — АҚШ астронавти, Ҳарбий денгиз кучларининг истеъфодаги 1ранг капитани. «Аполлон12» космик кемасида парвоз қилиб, Ой сиртига тушган (1969, нояб.), «Аполлон»да, «Скайлэб» одбитал ст-ясида парвоз қилган (1973, июль — сент.).

БИН АЛИ Зайнулобидийн (1936.3.9, Ҳаммомсус ш.) — Тунис Республикаси давлат арбоби. Генерал (1979). Туниснинг Марокашдаги ҳарбий атташеси (1974—77), Тунис миллий хавфеизлиги бош директори (1977—80). Туниснинг Польшадаги элчиси (1980—84), Тунис миллий хавфеизлиги давлат қотиби (1984—85), 1986—87 йларда ички ишлар вазири. 1987 й. окт.дан Тунис бош вазири. 1987 й. 7 нояб.дан Тунис президенти.

БИНАР МЕТАЛЛАР (бы... ва метам) икки жинедаги металл ёки қришмалар (мас, пўлат ва алюминий, титан ва молибден, алюминий ва титан)нинг бирикишидан ҳосил бўлган материал. Қимматбаҳо ва ноёб металлларни тежаш мақсадида ёки дастлабки металллар хоссасига ўхшаш хоссали материаллар олиш учун ишлатилади. Икки металлни бир вақгда прокатлаб ёки пресслаб, энгил эрийдиган металлни қийин эрийдиган металл сиртига қуйиб ёки қийин эрийдиган металлни суюқланган энгил

эрийдиган металлга ботириб, гальваник усудда, электрик ёки плазмали қиздириб лента, сим, лист, пластинка ва б. тарзида ишлаб чиқарилади. Икки компонент (металлар ёки металл ва металлмас материал)дан иборат материаллар бинар қотишмалар деб аталади.

БИНАР НОМЕНКЛАТУРА (лот. *binarius* — кўш) — ўсимлик ёки ҳайвоннинг кўш ном — туркум (ҳайвонларда уруғ) ва тур номи б-н аталиши. Лотин тилида ўсимлик ва ҳайвонларни кўш ном (Б.н.) б-н аташ қабул қилинган. Мас, *Tulipaferganica* (фарғоналоласи): *Tuli* ра—туркум, *ferganica* — тур. Кўш ном узбек тилида ҳам қадимдан бор, мас, мирза терак, бақа терак, оқ тол, оқ тут, кора тут, шоҳ тут ва х.к.

БИНАР ҚОТИШМАЛАР — к. Бинар металллар.

БИНАУРАЛ ЭФФЕКТ (би... ва лот. *auris* — кулоқ) — товуш қабул қилиш аъзоси (кулоқ) орқали одам ёки ҳайвонларнинг товуш чнққан томонни аниқлай олиш қобилияти. Товуш манбага яқин томондаги кулоққа тезроқ эшитилади, шунинг учун товуш тўлқинининг босими ҳар икки кулоқ каналида фаза ва амплитуда жиҳатдан фарқ қилади. Бу фарқ юксак частотали товуш учун катта бўлади. Узун тўлқин (паст частотали) бошни айланиб ўта олгани учун паст частотада иккала кулоққа эшитилган товуш амплитудаларининг фарқи кичик бўлади. Амплитудалар фарқи 1 дБ дан ортиқ бўлса, товуш манбаи катта амплитуда томонда бўлади. Б. э.дан радиотехника ва кинотехникада фойдаланилади. Товуш қабул қилгичлар орасидаги масофани ўзгартириб, Б. э.ни кучайтириш мумкин; мас, товуш пеленгаторларининг иши шунга асосланган.

БИНАФША (*Viola*), гунафша —

гунафшадосларга мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, экиладиган гул. Б. Шим. ярим шарнинг ўрта минтақаларида тарқалган. 500 га яқин тури маълум. Ўзбекистонда 14таёввойи, 3 маданий тури ўстирилади. Эрта баҳорда очилади. Пояси ер бағирлаб ўсади. Гуллари йирик, тўқ сафсар, оқ, сарик, хаворанг, хушбўй хидли. Б. ер танламайди, салқин жойларда, шунингдек қишда берк жойларда ҳам ўсади. Асосан, уруғидан, айрим турлари илдиз поясини бўлиб экиш б-н кўпайтирилади. Хушбўй Б. (*V. odorata*)нинг гули (0,04%) ва барги (0,05%)дан эфир мойи олинади. Б.нинг бу тури Қримда кўп экилади.

БИНАФШАГУЛ, гунафшагул безак санъатида қўлланиладиган ислимий нақш. Наққошлик, каштадўзлик, кулоллик ва б.да кенг ишлатилади. Мае, кулолликда (Тошкентда кўпроқ лаган ўртасига, Риштон, Ёиждувонда ислимий гуллар орасига) қалами услубида чизилиб, шу усудда бўялади.

БИНЕ (*Binet*) Альфред (1857.8.7, Ницца — 1911.18.10, Париж) — француз психологи, тиббиёт ва ҳуқуқдори (Париж унти). Б. Францияда очилган биринчи экспериментал психология лаб.нинг асосчиси (Сорбонна, Париж). У қобилият, рухий ривожланиш, индивидуал психологик тафовутлар соҳаларида олиб борган тадқиқотлари б-н машҳур. Т. Симон б-н биргаликда илк бор интеллектнинг ақлий ривожланиш савиясини ўрганувчи психометрик тест (БинеСимон ақлий ривожланиш шкаласи)ни ишлаб чиққан.

БИНКАТ — Шош (Чоч) тарихий вилоятининг марказий шақри (9 — 12-а.лар). Харобаси ҳоз. Тошкентиит эски шаҳар қисмидаги бинолар остида сақланган. 10-а. тарихий маъдумотларига кўра, Б.нинг узунлиги ҳам, кенглиги ҳам 1 фарсахдан бўлиб, кўхандиз (арк), шаҳристон (мадина), ички (рабоди дохил)

ва ташқи (рабоди хориж) рабодлардан ташкил топган. Аркнинг мудофаа девори, 2 дарвозаси бўлиб, улардан бири шаҳристонга, иккинчиси ички рабодга олиб чиққан. Аркда ўрда, зиндон ва жоме масжиди жойлашган. Шаҳристоннинг ҳам алоҳида девори ва 3 дарвозаси бўлган. Бу ерда хунармандлар устахоналари ва савдо дўконлари жойлашган. Ички рабоднинг айрим маълумотларга кўра 8 та, яна бошқа маълумотларга караганда, 10 та дарвозаси бўлиб, унда асосан бозорлар жойлашган. Ташқи рабодда 7 та дарвоза бўлиб, пахса, гувала ва хом ғиштдан қурилган уй-жойлар жойлашган. Б. ободонлиги ва баҳаволиги б-н шарқда шуҳрат қозонган. Шаҳардан кўплаб сув тармоқлари ўтган, кўчаларига тош ётқизилган. Ташқи рабодда боғ ва тоқзорлар кўп бўлган.

Б. Тошкент археологияэкспедицияси (В. А. Булатова, Л. Л. Ртвеладзе, Д. П. Вархотова, М. И. Филанович) томонидан ўрганилган; шаҳарнинг тахм. плансхемаси ишлаб чиқилган. Тадқиқ этилган маданий қатламлар асосида шаҳар чегараси белгилапти. Шаҳристон ва арк тахм. хоз. Зарқайнар, Навоий кўчалари, Чорсу ва Эски Жува майдонлари ҳамда шу ердаги бозор б-н чегарадош Гулбозор тепалигини эгаллаган. Арк Регистон ва Жангоб (Жангтоҳ) ариқлари оралигида жойлашган. Топилган турли уйрўзгор буюмлари, айникса нозик дид б-н ишланган бежирим сирланган сопол идишлар Б. кулолларининг юксак маҳоратга эга бўлганликларини кўрсатади. Тарихий манбалар (Макдисий ва б.нинг асарлари)да ҳам Б. кулолчилик маҳсулотларининг «тенги йўқ»лиги ҳақида қайд этилган. Шаҳристон ҳудудидан 11 — 12-а.ларга оид бир неча кулолчилик хумдонларининг қолдиқлари топилди. Рабодлар ҳудудида кулолчилик, темирчилик, шишасозлик устахоналари ва ғишт хумдонлари бўлганлиги аниқланди. Б. Шош вилоятининг маданий, савдохунармандчилик маркази

бўлганлигини қадимда шаҳар атрофида жойлашган қишлоқлар ҳудудида олиб борилган археологик қазилар ҳам тасдиқлади. Топилмалар ҳар бир қишлоқ аҳолиси алоҳида касб б-н шуғулланганлигини кўрсатди. Б. 10 — 11-а.лардан Тошкент номини олган.

Лд..Мукминова Р. Г., Ўзбекистоннинг ўрта аср шаҳарлари тарихидан лавҳалар, Т., 1973; Буряков Ю. Ф., Тошкент воҳасининг қадимий қарвон йўллари, Т., 1978; Мухаммаджонов А., Қадимги Тошкент, Т., 1988.

Абдулахад Мухаммаджанов.

БИННИГ (Binnig) Герд (1947) немис физиги. Илмий ишлари паст траларга, сиртқи ходисаларга оид. Нобель мукофоти лауреата (растрли туннель микроскопини яратгани учун, 1986, Э. Руск ва Г. Рорер б-н биргаликда).

БИНО — кишиларнинг яшаши, билим олиши, ишлаши, хордиқ чиқариши учун ҳамда маиший ва и.ч. мақсадлари, шунингдек ҳайвон, паррандаларни боқиш ва буюмларни сақлаш учун қуриладиган иншоот. Турар жой ва жамоат Б.лари (мактаб, театр, касалхона, магазин, ҳаммом ва ҳ.к.) бўлади. Кўпинча, умумий тарзда фуқаро васаноат Б.лари деб аталади. Б.нинг асосий қисмлари: кўтариб турувчи конструкциялар (пойдевор, устунлар, деворлар), тўсувчи конструкциялар (пардеворлар, ёпмалар) ва том. Б.лар мўлжалдаги хизмат муддатига қараб, муваққат ва капитал хилларга бўлинади. Б. нимага мўлжалланганига қараб, меъморий жиҳатдан, қаватлилик жиҳатдан, ишлатиладиган қурилиш материаллари жиҳатдан ҳар хил турларга (ғиштин, пахса девор, синчли, кўп қаватли ва б.) бўлинади.

БИНОИЙ (тахаллуси; асл исми Камолиддин Али Мухаммад Сабз) (1453, Ҳирот — 1512, Қарши) — шоир, музикашунос, тарихчи. Форсийда ижод

қилган. 1487 й.гача Ҳиротда адабиёт, шеър илми, иншо, мусиқа ва тарих фанларини ўрганган. Навоий унинг «бағоят қобиляти бор»лиги, хатга ишқ пайдо қилгани, мусиқага майл кўргизгани ва «хеле ишлар тасииф» қилганини айтган («Мажолис уннафоис»). Б. 1487 й.да Табризга кетган, у ерда Хуррабий, Оғахий, Мазҳарий, Рухий, Қози Исолар б-н мулоқотда бўлган. 1491 й. Ҳиротга қайтган, 1495 й.да Самарқандга келган. Бу ерда 2 қисмдан иборат «Бехруз ва Баҳром» маснавийсини ёзиб тугатган (1500). Маснавийда ижтимоийсиёсий, ахлоқийтарбиявий масалалар ифодаланган. Самарқанд ҳокими Султон Али Мирзога бағишлаб «Мажмаъ улғаройиб» қасидасини ёзган (1498). Шайбонийхон саройида хизмат қилган, ҳарбий юришларида тарихчи сифатида иштирок этган. Шайбонийхон вафотидан сўнг Б. Қаршига келган (1510). Сафавийлар Мовароуннаҳрга юриш қилиб, бу ерда уюштирган оммавий қирғин пайтида ўлдирилган.

«Шайбонийнома» асарида 15-а. ўрталаридан 1505 й.гача Мовароуннаҳр ва Дашти Қипчоқда содир бўлган воқеалар тасвирланган, «Шаҳаншоҳнома»сида эса Исмоил Сафавийнинг ҳарбий юришлари, 16-а. бошларидаги Бухоро хонлиги б-н Эрон ўртасидаги муносабатлар ифодаланган. Шоирнинг 4282 мисрадан иборат шеърий девони, «Футуҳоти хоний», «Ҳикояти сафари Биноий» китоблари мусиқа илмига доир. Рост мақомида басталанган «Нўҳранг» («Тўққиз ранг») асари илмий ва бадий қимматга эга.

Ад.: Бобур З. М., Бобурнома, Т., 1960; Мирзаев А., Бинаи, Душанбе, 1957.

БИНОКЛЬ (лот. *binī* — икки, *oculus* — кўз) — қ. Дурбин.

БИНОКОР — бино, иншоот қурувчи уста, ишчи. Бино ва иншоотларни лойиҳаловчи меъмор, қурилиш муҳандиси ва техниги, монтажчи

(қурилишда), умуман қурилишда ишлайдиган мутахассис ҳам Б. ҳисобланади.

БИНОМ (би... ва лот. *nomēn* — ном) — икки алгебраик ифоданинг йиғиндиси ёки айирмаси. Мае, а+Б, 8а ^ ва б. (қ. Ньютон биномы).

БИНОМИАЛ ТАҚСИМОТ — эҳтимоллар назарияси ва унинг татбиқларида учрайдиган муҳим тақсимотлардан бири.

БИНҒОЗИ — Ливиядаги шаҳар ва порт, Ўрта денгизнинг Сидра қўлтиғидаги қояли буруннинг жан. чеккасида жойлашган. Аҳолиси 446 минг киши (1988). Халқаро аэропорт бор. Б.ни мил. ав. 446 й.да юнонлар Евхоспердес, римликлар Беренике, ўрта асрларда Берник деб атаган. 1450 й.да араблар эгаллаб, уни авлиё Сиди бин Ғозий номи б-н Б. деб атай бошлади. 1517 — 1911 й.ларда Б. Усмонли турклар салтанати таркибида бўлди. 1911 й. окт. да Италия қўшинлари эгаллади ва 1942 й.гача Италиянинг Шим. Африкадаги ҳарбийденгиз базаси бўлиб турди. 2-жаҳон уруши даврида шаҳар қаттиқ шикастланди. 1942 й.дан Британиянинг ҳарбий маъмурияти маркази бўлган. 1949 й.да Ливиянинг Киренаика вилоятининг марказига айлантирилди. 1951 й.дек.да Ливия подшолигининг иккинчи пойтахти деб эълон қилинди. Шундан буён Б. Триполи шаҳри б-н навбатманавбат икки йилдан тенг ҳуқуқли пойтахт бўлиб турди. Б.да 1969 й. 1 сент.гача подшо қароргоҳи бўлган.

Б.да Триполидаги чет эл ваколатденалари ва миссияларининг филиаллари бор. Б. катталиги ва экспорт ва импорт ҳажми жиҳатидан мамлакатда Триполи ш.дан кейин туради (четга тери хом ашёси, жун чиқарилади). Ливиянинг Триполи — Тобрук автомобиль йўлидаги муҳим савдо ва саноат марказларидан. Б. денгиз, ҳаво, автомобиль йўллари

орқали мамлакатнинг ички р-лари ва хорижий мамлакатлар б-н боғланган. Металлургия, электротехника саноати ривожланган. Цемент ва асфальт з-длари бор. Зайтун мойи, мева сувлари, консерва ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Денгиздан будут (денгиз ҳайвони) ва балиқ овланади. Б. яқинидан туз қазиб олинади. Б.да Ливия унти, коллежлар, илмий, маданий марказлар, дам олиш ва туристик мажмуалар, музей, кинотеатр, меҳмонхона, кутубхоналар бор. Курорт шаҳар. Б.нинг қўхна қисмида меъморий ёдгорликлардан Жоме улҚабир масжиди (16-а.) ва б. сақланган.

БИО (Biot) Жан Батист (1774 1862) — француз физиги, геодезисти ва астрономи. Париж ФА аъзоси (1803), Петербург ФА хорижий фахрий аъзоси (1819). Илмий ишлари ёруғликнинг кутбланиши (унинг номи б-н аталувчи конун), электр токининг магнит майдони (Б.Савар конуни) ва акустика соҳаларига оид. Б. фан тарихи масалалари б-н, хусусан И. Ньютон ишларини ўрганиш б-н шуғулланган. Б. экспериментал ва математик физика курси дарслиги (1816) муаллифи.

БИО... (юн. *bios* — ҳаёт) — ясама сўзлар таркибий қисми: 1) ҳаётга оидликни (мас, биогенез); 2) маъносига кўра, биологияга алоқадорликни билдиради (мас, биокатализ).

БИО ҚОНУНИ — табиий оптик фаолликка эга бўлганнокристалл модда (суоқлик ёки эритма) қатлаидан ўтаётган, чизикли кутбланган ёруғлик кутбланиш текислигининг айланиш бурчали Φ ни аниқловчи конун: $\Phi = \frac{1}{c} \frac{d\alpha}{dz}$; бунда α — модда қатлами қалинлиги, c — модда концентрацияси, α — айланиш доимийси. Бу конун 1815 й. Ж. Ёкотомонидан топилган; у Φ нинг тарқалаётган ёруғлик йўлидаги оптик фаол молекулалар сонига мутаносиблигини кўрсатади.

БИОАКУСТИКА (био... ва акустика) биол.нинг ҳайвонлар товушини ва уларнинг товуш орқали бир-бири б-н алоқа боғлашини ўрганадиган бўлими. Б. ҳайвонлар экологияси ва этологияси б-н уларнинг товуш сигналлари чиқарадиган ҳамда бундай сигналларни қабул қиладиган органларининг физиологияси ва морфологияси ҳамда акустикаси б-н чамбарчас боғлиқ. Эволюция жараёнида ҳайвонларнинг товуш орқали бир-бири б-н алоқа боғлаш хусусияти мураккаблашиб борган, улар танасининг ҳар хил қисмлари ишқаланишидан ҳосил бўладиган «механик» товушдан нафас йўлларидаги ҳаво оқимидан («ҳақиқий» товушдан) фойдаланишга ўтган. «Механик» товуш ўргимчаксимонлар, кўпоёқлилар, қискичбақасимонлар ва ҳашаротлар учун хос (цикадаларнинг тебранувчи мембраналари, қўнғизлар канотининг пириллаши ва б.), 42 оилага мансуб мингдан ортиқ балиқларда ҳам шу хилда товуш чиқариш хусусияти бор эканлиги аниқланган. Балиқлар сузгич пуфаги, тангачалари, жағлари ва танасининг бошқа қисмлари ёрдамида товуш чиқаради. Қуруқликда яшайдиган умуртқали ҳайвонлар товуш чиқаришда нафас системаси ва товуш бойламларидан фойдаланади. Товуш орқали алоқа боғлаш хусусияти паррандаларда яхшироқ, сут эмизувчи ва сувда ҳамда қуруқликда яшовчиларда бирмунча камроқ ривожланган. Эволюция мобайнида товуш қабул қилиш системаси ҳам такомиллашиб борган. Б. қатта амалий аҳамиятга эга. Мае, зараркунанда ҳайвонларни бутунлай қириб юбориш ўринсиз бўлса, улар сунъий товушлар (сигналлар) ёрдамида қочириб юборилади, чунончи, аэродромларда паррандалар сунъий товуш ёрдамида қувланади, чунки улар авиация ҳалокатига сабаб бўлиши мумкин. Япалокқушлар, кўршапалаклар ва дельфинлар эхолокация системаси бионикапя аҳамиятга эга.

Биогидроакустикаан балиқовлашнинг янги усулларини ишлаб чиқишда ва денгизда сузишда фойдаланилади.

БИОБИБЛИОГРАФИЯ (био... ва библиография), шахсий библиография — библиография тури; босма асарлар ҳақидаги маълумотлар уларнинг муаллифлари биографияси ва шу муаллифга бағишланган адабиётлар тўғрисидаги маълумотлар б-н биргаликда берилади. Б. луғат ва кўрсаткичлар шаклида бўлади. Луғатларнинг оддий (солнома) ва ретроспектив (утмишга оид) хили мавжуд. «Солнома»да шу луғат тузилган йилидаги замондошлар, шунингдек ўша йили вафот этган шахсларга оид маълумотлар ёритилса, ретроспектив луғатлар муҳим даврларни қамраб олади. Кейинги даврда фан соҳалари бўйича, шунингдек алоҳида машҳур фан, жамоат арбоблари, ёзувчиларга бағишланган Б. кўрсаткичлари тузиш тараккий этди.

БИОГЕЛЬМИНТЛАР (био... ва гельминтлар) — оралиқ хўжайин орқали ривожланадиган паразит чувалчанглар. Вояга етган даврида дефинитив (охирги) хўжайин (одам ва ҳайвонлар) да паразитлик қилади. Бу жиҳатдан улар оралиқ хўжайинсиз ривожланадиган геогельминтлардан фарқ қилади. Мас, қорамол тасмасимон чувалчанги одам ичагида, унинг личинкалари — финналари (пуфакчалари) эса мол гўшти (мускуллари)да ривожланади. Одам финнали гўштни яхши пиширмай еганда паразитни юктиради. Турли сўргичлилар, тасмасимон чувалчанглар, тиканбошлилар, айрим тўғарак чувалчанглар Б. ҳисобланади.

БИОГЕН АМИНЛАР, протеиноген аминлар — организмда ҳосил бўладиган азотли органик бирикмалар. Б. а.нинг аксариси — гистамин, серотонин, норадреналин, адреналин, тирамин ва б. биологик фаол модда бўлиб, бош

мия пўстлоғида ва унинг остидаги марказларда тормозланиш ва кўзғалиш жараёнларига таъсир этади, томирларни кенгайтириш ёки торайтириш йўли б-н қон босимини ўзгартиради ва организмда бошқа ўзгаришларни келтириб чиқаради. Одам ва ҳайвонлар ичагида чиритувчи микроблар таъсирида ҳосил бўладиган бир қанча Б. а. организм учун заҳарлидир.

БИОГЕН ЖИНСЛАР — қ. Органоген тоғ жинслари.

БИОГЕН СТИМУЛЯТОРЛАР, биологик стимуляторлар — муайян шароитда ҳайвонлар ва ўсимликлар тўқималарида ҳосил бўладиган ва биологик фаоллик хусусиятига эга бўлган моддалар. Б.с. туғрисидаги таълимот илк бор В. П. Филатов (1875—1956) томонидан ишлаб чиқилган. Б.с. организм функцияларини тезлаштиради. Б.с.ли препаратлар ўсимликлар (алоэ барги ивитмаси) ва ҳайвонлар тўқималаридан турли хил омиллар (совитиш, қоронги жойда сақлаш ва б.) таъсир этиши орқали, шунингдек микрофлора ва микрофауна қолдикларига эга бўлган торфдан ҳамда балчикдан тайёрланади. Б.с.дан тиббиётда ҳар хил касалликлар (тез битмайдиган яралар, яллиғланиш жараёнлари, кўз касалликлари, экзема, суяк синиши, эндометритлар, мастит ва б.) ни даволашда, чорвачиликда ёш молларнинг ўсишини тезлаштириш, пуштини кўпайтириш ва махсулдорлигини оширишда фойдаланилади. Бунда суюқ препаратлар инъекция қилинади ёки ичирилади. Имплантация мақсадларида қуруқ препаратлар (ҳайвонлар эмбриони, талоғи, жигари ва буйрак усти безидан тайёрланадиган қуруқ биостимуляторлар), Дорогое антисептик стимулятори, йилқилар қон зардоби (СЖК), ҳайвонларнинг консерва қилинган қони ва унинг экстракти (ДЗК), ацидофил бульон культураси (АБК) ва б. ишлатилади.

БИОГЕН ЭЛЕМЕНТЛАР —

организмлар таркибида доим бўладиган ва уларнинг ҳаёт фаолиятида муҳим роль ўйнайдиган кимёвий элементлар. Уларга аввало кислород, углерод, водород, кальций, азот, калий, фосфор, магний, олтингургурт, хлор, натрий, темир киради. Аналитик кимё ва спектрал анализ муваффақиятлари туфайли организмлар таркибида жуда оз миқдорда бўладиган элементлар (микроэлементлар) топишмоқда ва уларнинг биологик роли аниқланмоқда. Табиий шароитда организмларнинг хужайра ва тўқималарида мавжуд бўлган барча кимёвий элементлар муайян физиологик роль ўйнайди. Организмлар таркибидаги элементларнинг миқдори шу организмлар турининг хусусиятларига, муҳит, овқат таркибига (жумладан, ўсимликлар учун — тупроқдаги тузлар концентрациясига ва эрувчанлигига), организмнинг экологик хусусиятлари ва б.га боғлиқ.

Б. э.дан бирортаси организмда етарли миқдорда бўлмаса касаллик рўй беради (биогеокимёвий эндемиялар), мас, сувда ва овқатда йод етишмаса, одам буқоқ бўлади ёки бор етишмаганда қанд лавлаги қора доғли бўлиб қолади.

БИОГЕНЕЗ (био... ва генез)

— органик бирикмаларнинг тирик организмлар ҳосил қилиши. Кенг маънода — Б. барча тирик мавжудотларнинг фақат тирик материядан пайдо бўлишини таъкидлайдиган ғоянинг эмперик умумлашмасидан иборатдир. Бу терминни фанга дастлаб 19-а. ўртасида Г. Гексли киритган. Б.ни Гельмгольц, Аррениус ва б. илгари сурган. Б. тарафдорлари ердаги дастлабки тирик мавжудотлар «ёруғлик босими» ёки фазо жисмлари (метеоритлар) б-н бирга бошқа сайёралардан келиб қолган ҳаёт муртақларидан ривожланган деб исботлашга уринишади. Б. ҳаётни абадий деб ҳисоблайди, Ердаги ҳаёт

моддаларнинг ривожланиши натижасида пайдо бўлганлиги тўғрисидаги назарияни рад этади. Ҳоз. замон фани Б.нинг нотўғри эканлигини исбот қилиб берди, чунки дастлабки тирик мавжудотларнинг абадийлиги ҳақидаги тушунчалар тирик табиатнинг ривожланиши тўғрисидаги тарихий маълумотларга зиддир (яна қ. Абиогенез).

БИОГЕНЕТИК ҚОНУН —

организмларнинг индивидуал тараққиёти (онтогенези) ва тарихий тараққиёти (филогенези) ўртасидаги муносабатларни ифодаловчи тушунчалар мажмуи. Биринчи марта Ф. Мюллер (1864) очган, Э. Геккель (1866) томонидан тавсифлаб берилган. Б.к.га мувофиқ тухум хужайра уруғланишдан бошлаб ундан етук организм ривожланишига қадар мазкур организм ўз тури тарихий тараққиётининг асосий босқичларини қиска такрорлайди, яъни онтогенез филогенезнинг қискача такрорланиши (рекапитуляцияси)дан иборат. Филогенез Геккель фикрича, онтогенез сўнгида янги даврларнинг пайдо бўлиши орқали амалга ошади. Пекин онтогенез чексиз узайиши мумкин эмас, шунинг учун онтогенезда такрорланадиган филогенетик даврлар астасекин қисқара боради. Бундам ташқари, онтогенезнинг ҳамма даврларида яшаш муҳити шароитига мослашиш туфайли янги белгилар пайдо бўлади. Рекапитуляцияни бузадиган бу белгиларни Геккель ценогенез, ўзгармас (консерватив) белгилар ва жараёнларни палингенез деб атаган. Б. қ. эмбриологик далиллардан филогенез жараёнини тушунтиришда фойдаланишга имкон беради. Геккель филогенетик тадқиқотлар учун учлик параллелизми методини, яъни палеонтология, солиштирма анатомия ва эмбриология далилларини солиштиришни таклиф этади. Геккель фикрича, онтогенезда филогенетик даврлар бир бутунлигича такрорланади. Кейинги тадқиқотлар ҳар бир организм ценогенези жуда кўп

бўлишини ва бир бутун филогенетик даврларнинг рекапитуляцияси мумкин эмаслигини кўрсатди. Фақат айрим белгилар ва жараёнлар рекапитуляция бўлади. А. Н. Северцов филэмбриогенез концепциясини ишлаб чиқди. Унга биноан организмлар эволюцияси онтогенезнинг ҳар қандай давридаги ирсий ўзгаришлар асосида боради; филогенез онтогенезнинг генетик қаторидан иборат, Б. к. эса фақат онто ва филогенез нисбатларининг айрим томонларини акс эттиради, шунинг учун муайян тур онтогенези эволюцияда онтогенез сўнги даврларининг кўшилиши орқали амал қилади. Б. к. бутун органик дунёга тегишли бўлиб, Дарвиннинг эволюцион назариясини исботлаш ва ривожлантиришда катта аҳамиятга эга.

БИОГЕОГРАФИЯ (био... ва география) — тирик организмлар (ўсимлик, ҳайвонлар, замбуруғлар, микроорганизмлар) жамоаси ва улар компонентлари (тур, уруғ, оила ва б.)нинг Ер юзида тарқалиши қонуниятларини ўрганувчи фан. Б. биосфера ҳақидаги фанлардан бўлиб, унга зоогеография ва ботаник география қиради. Б.нинг асосий бўлимлари 18-а. охири ва 19-а. нинг 1-ярмида Экваториал Африка, Жан. Америка ва Осиёнинг флора ҳамда фаунасини тадқиқ қилган кўпданкўп экспедициялар, шунингдек ўша даврнинг натуралистлари, айниқса А. Гумбольдт, А. Уоллес ва Ф. Склетер ишлари туфайли шакллана бошлаган. Ф. Склетер биринчилар қаторида куруқлик юзасини районлаштиради.

Замонавий Б. организмлар ва биоценозлар геогр.си муаммоларини ишлаб чиқади. Мас, ареалогик Б. ҳар хил турлар тарқалган ҳудудларни аниқлайди, уларнинг ареал чегарасида тарқалишини ўрганеди, ана шулар асосида маълумот ва кадастр хариталарини тузади. Регионал Б. флористик ва фаунистик районлаштириш б-н шуғулланади.

Ҳайвонлар ва ўсимликлар ареалларини солиштириш ҳамда биоталарни ажратиш ва асосий биомларнинг тақсимланишини тавсифлаш асосида комплекс биогеографик районлаштириш схемалари яратилади. Экологик Б. географик областлардаги жамоалар биомассаси, биологик маҳсулдорлиги ва улар ҳаётида организмларнинг аҳамиятини ўрганеди. Тарихий Б. Ернинг ўтмишини жамоалар ва уларни ташкил этувчи организмларнинг тарқалишига таъсирини текширади.

Б. ўсимлик қоплами ва ҳайвонот дунёси ресурсларини муҳофаза қилиш ҳамда самарали фойдаланиш, маданий фитоценозлар яратиш, ҳайвонлар ва ўсимликларни иқлимлаштириш ишларини амалга ошириш, касаллик туғдирувчилар ва уларни ташувчиларга қарши курашнинг назарий асоси ҳисобланади.

БИОГЕОКИМЁ — тирик организмлар иштирокида Ер биосферасида кимёвий элементларнинг айланишини ўрганадиган фан. Б. тушунчасини фанга рус олими В. И. Вернадский киритган. У тирик модданинг планета микёсида содир бўладиган геокимёвий жараёнлардаги аҳамиятини кўрсатиб берган. Б.нинг замонавий муаммолари биоген элементлар геокимёвий циклининг микдорий моделини кашф этиш, тирик организмларда элементларнинг миграцияси ва тўпланиши қонуниятларини очиб бериш, Ер юзини биокимёвий районлаштириш фойдали қазилмалар ҳосил бўлиши эволюцияси ва емирилишида тирик организмларнинг иштироки, уларнинг биоиндикацияси ва б.дан иборат. Биокимёвий циклларга инсон фаолияти таъсирини аниқлаш, биосферанинг ривожланишини башорат қилиш биокимёнинг энг муҳим масалаларидан ҳисобланади. Биокимёвий методлар б-н тупроқ ва унда ўсадиган ўсимликлар хили

хамда кимёвий таркибига асосланиб маъданли элементларнинг микдори ва тарқалиши тўғрисида хулоса чиқариш мумкин. Акад. В. И. Вернадский ва А. П. Виноградов асос солган бу методни Ўзбекистонда биринчи марта М. А. Риш, В. И. Ездаков, И. Ҳ. Ҳамробоев, Д. П. Малюга, Р. М. Толиповлар қўллаган. Б. методига асосланиб, Томди, Олмалик, Қўйтош ва б. худудларда олтин, мис каби турли металллар тарқалган майдонлар аниқланди. Олмалик ва Нурота худудларининг эчкимия, зўрча, кумиспарак, дастарбош ўсимликлари ўсган жойларда мис; сутчўп ўсимликлари бор жойларда симоб конлари топилган. Маъданли конлар бор жойда ўсадиган ўсимликлар таркибида мазкур элементларнинг микдори бошқа ердаги ўсимликлардагига нисбатан кўп бўлади.

Ад.: Абдуллаев Х., Биогеохимия асослари, Т., 1987.

БИОГЕОКИМЁВИЙ
ПРОВИНЦИЯЛАР — организмлар таркибидаги кимёвий элемент (бирикма) нинг микдорига кўра бир-биридан фарққиладиган областлар. Б. п.да айрим кимёвий элементнинг кам ёки ортиқ бўлиши оқибатида ўсимликлар ва ҳайвон организмларида турли биологик ўзгаришлар рўй беради. Б. п. кичик майдонни ёки бутун қитъани ўз ичига олиши мумкин. Б. п.ни Ўзбекистонда биринчи бўлиб М. А. Риш ўрганди (1960). У Ўзбекистон худудини учта қатта Б. п.га ажратган: 1. Автоморф провинция гипсли, қумли чўллар ва тоғ атрофи чала чўлларини ўз ичига олади. Бу провинцияларнинг тупроғи таркибида микроэлементлар микдори кам бўлади. 2. Гидроморф провинция — қайирлар, қатта дарё дельталари ва ер ости сувларига яқин қияликларни ўз ичига олади. Унда марганец, молибден, бор микроэлементлари тўпланган, тупроқда органик элементлар микдори етарли бўлади. 3. Тоғлик ва интерзонал провинцияларга Зарафшон, Туркистон

тизмалари ва уларнинг гарбий гармоқлари атрофи кирдци. Айрим жойлардаги тупроқлар молибден, ванадий, хром ва б. микроэлементларга бой. Тупроқдаги мис микдорига биноан Ўзбекистон худуди яна 2 қатта провинцияга бўлинади: 1. Мис кам булган провинция — бу ердаги ҳайвонлар кўпинча энзоотик атаксия ва дерматит касалликларига йўлиқади. Ўзбекистонда хроник формадаги бу касалликларни халқ буранг, бўриқ, беланги, белкурти, бойқуш хатлаган, чўнқайма деб атайди. Бу касаллик кўпинча кўзи ва улукларга учрайди. 2. Мис микдори ўртгача бўлган провинция; бу ердаги чорва моллари кўп касалланмайди. Жойларни Б. п.га бўлиш к. х.да кимёвий элементлардан рационал фойдаланишда, зоотехникада ва б. соҳаларда қатта аҳамиятга эга.

БИОГЕОЦЕНОЗ (био..., гео... ва юн. *koinos* — умумий), экосистема — Ер юзининг муайян бир қисми доирасида шаклланган табиат системаларининг ўзаро боғланган ва бир-бирини тақозо этадиган мураккаб мажмуи. Жами Б.нинг органик моддалари ва энергия потенциаллини яратувчи яшил ўсимликлар Б.нинг асосий компонента ҳисобланади. Б. табиатдаги энг мураккаб системалардан бири. Автотроф организмлар (фотосинтезловчи яшил ўсимликлар ва хемосинтезловчи микроорганизмлар) ҳамда гетеротроф организмлар (ҳайвонлар, замбуруғлар, кўпгина бактериялар, вируслар) Б.нинг тирик компонентларига, атмосферанинг Ерга яқин қатлами, ундаги газ ҳамда иссиқлик ресурслари, Қуёш энергияси, тупроқ ва унинг сувминерал ресурслари эса жонсиз компонентларига киради. Б. тараккий этиб ва ўзгариб туради. Ернинг жами Б.лари мажмуи биосферами ташкил этади.

Б. ўз таркибининг нисбатан тургунлиги, бир хиллиги б-н ажралиб туради, шу б-н бирга уларнинг инсон фаолияти б-н яратиладиганлари жуда ўзгарувчан. Ҳар бир Б. ягона мураккаб

организми ташкил этади. Шунинг учун унга таъсир этишда Б.нинг ҳамма компонентлари ўртасида вужудга келган алоқадорлик ва ўзаро таъсирини ҳисобга олиш зарур. Б.даги бир ёки бир қанча компонентларнинг ўзгариши биогенотезисро боғлиқлиқнинг барча мажмуи бутунлигини бузилишга олиб келади. Мае, дунё бўйича қ.х. экинлари ҳосилининг ўртача 25% зарарқунанда ва касалликлардан нобуд бўлади. Уларга қарши кимёвий препаратлар қўллаш бевоқиф ижобий натижалар бериш б-н бирга жиддий салбий оқибатларга ҳам олиб келади ва пировардида инсон томонидан яратилган сунъий Б., яъни агрогенотезис маҳсулдорлигига салбий таъсир кўрсатади.

Ўрта Осиёнинг қурғоқчил ерларида сунъий Б.нинг шаклланиши (мас, Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши) катта аҳамиятга эга бўлиб, инсоннинг табиатга режали равишда таъсир кўрсатишига мисол бўла олади. Ҳар йили сугориладиган ерлар агрогенотезисро олинаётган миллионлаб тонна пахтани айтиб ўтишнинг ўзи кифоя. Агрогенотезис, хусусан пахта агрогенотезисро, айниқса, монокультура шароитида содда, паст даражада ривожланган ва шу сабабли нотурғун системага айланади. Шунинг учун агрогенотезисроларда турлар бўйича хилмаҳилликка интилиш зарур. Бу йўналишда дала ихота ўрмон минтақалари барпо этиш, илмий асосланган алмашлаб экишни ўзлаштириш, қ.х. зарарқундаларига қарши курашнинг биологик усулларини қўллаш, яъни агрогенотезисрога фойдали ҳайвонларни, мас, энтомофагларни жалб этиш ва б. маълум аҳамиятга эга. Б. ҳақидаги билимлар, техника имкониятлари, хўжалик юритиш иқтисодиёти ва маданияти ривожланган сари Б. таркибидаги агрогенотезисро экинлар маҳсулдорлигини оширишда янада самарадор бўлади.

Абдукарим Зикирёев.

БИОГИДРОАКУСТИКА (био... гидро... ва акустика,) биологик гидроакустика—сувдаги организмлар чиқарадиган товушларни ўрғанадиган фан. Б. 2-жаҳон урушида техник гидроакустика (шовқин пеленгатори, эхолокация ва б.) воситаларидан кўп фойдаланиш муносабати б-н вужудга келган. Кўпчилик сув ҳайвонлари (балиқлар, сут эмизувчилар ва қисқичбақасимонлар) товуш чиқаради. Аксарият балиқлар товуши фақат айна турга хос бўлади. Шу асосда балиқларнинг тури ва ёқини аниқлаш мумкин. Б. маълумотлари китсимонлар (китлар ва дельфинлар)нинг акустик органларини ўрғаниш учун ҳам анча муҳим. Бу ҳайвонларнинг ўзига хос баъзи хусусиятлари, чунончи гидроакустик импульслар юбориш ва қабул қилиш йўли б-н ўзларига озиқ бўладиган нарсаларни топиши ёки хавфдан қочиши Б. ёрдамида аниқланган.

БИОГРАФИЯ (био... ва графия)—Қ. Таржимаи ҳол.

...БИОЗ (юн. bios—ҳаёт)—қўшма сўзларда ҳаётга, ҳаётий жараёнларга алоқадорликни билдирувчи орқа қўшимча (мас, анабиоз, парабиоз).

БИОЗОНА (био... ва зона)—бирор систематик гуруҳ (тур, уруғ—туркум, оила)га қарадиган қазилма организмларнинг вертикал бўйлаб тарқалганини кўрсатувчи тоғ жинслари қатлами (стартиграфик интервал). Ёшига кўра қазилма организмлар муайян систематик гуруҳи эволюцияси даврига тўғри келади. Б. терминини инглиз геологи С. Бакмен 1902 й.да таклиф этган. «Б.» термини б-н бир қаторда қазилма организмлар мажмуи бўйича аниқланадиган стратиграфик зона тушунчаси ҳам мавжуд. Яна қ. Биостратиграфия.

БИОИНДИКАТОРЛАР (био... ва

лот. *indico*—кўрсатаман, аниқлайман)— сони ёки ривожланиш хусусиятларининг ўзгариши орқали яшаш муҳитида содир бўлаётган табиий жараёнлар, шароит ёки антропоген ўзгаришлардан дарак берувчи тирик организмлар. Кўпчилик организмлар яшаш муҳити омиллари (тупроқ, сув ва атмосферанинг кимёвий таркиби, иқлим ва обҳаво шароити, бошка организмларнинг бўлиши ва б.)га жуда сезгир бўлиб, бу омиллар муайян, кўпинча чекланган чегарада ўзгаргандагина ҳаёт кечира олади. Мае, денгизда балиқчи кучларнинг тўпланиши балиқлар тўдаси келаётганлигини кўрсатади. Махсус планктон ва бентос организмлари эса сув массаси ва оқимининг пайдо бўлиши ёки сув ҳавзасининг шўрланганлик даражаси, ҳарорати ва б. хусусиятларининг кўрсаткичи ҳисобланади. Лишайниклар ва айрим нинабарглилар атмосфера ҳавоси, булоқчилар ва баҳорикорлар личинкалари сув ҳавзалари тозалигининг Б. ҳисобланади. Тупроқда яшайдиган бир қанча микроорганизмлар ва ўсимликлардан фойдали қазилма бойликларни қидириб топишда Б. сифатида фойдаланилади. Тупроқ ҳайвонлари комплексига биноан тупроқ типлари ва уларни одамнинг хўжалик фаолияти таъсирида ўзгаришини аниқлаш мумкин. Б. ёрдамида субстратда витаминлар, антибиотиклар, гормонлар ва б. биологик фаол моддалар бўлишини, ҳар хил кимёвий моддалар (рН, тузлар таркиби ва б.) ҳамда физик омиллар (радиоактивлик ва б.) интенсивлигини баҳолаш, шунингдек узок, тарихий жараёнларни таърифлаб бериш мумкин. Мае, Қизилкум кудуқларида чиганокли бир хужайралиларнинг топилиши ҳоз. кумлик чўл ўрнида қадимда денгиз бўлганлигидан дарак беради. Табиий муҳитнинг ифлосланиши даражасини назорат қилиб бориш (мониторинг) Б.дан фойдаланишнинг энг муҳим томонларидан бири ҳисобланади. Мае, сувлар флораси ва фаунаси таркиби, улардаги айрим турларнинг миқдорий

кўрсаткичларига биноан сувларнинг ифлосланиш даражаси ва хусусиятлари, уларни ичишга ёки хўжалик мақсадларида фойдаланишга яроқлиги ҳамда тозалаш иншоотларининг самарадорлигига баҳо бериш мумкин. Космонавтикада Б. ёрдамида космик фазода тирик организмнинг нормал ҳаёт кечиришига ёрдам берадиган системалар синаб кўрилади. Мае, 1966 й. «Космос 110»да итларни учуриш орқали космос да узок учуш пайтида организмда содир бўладиган ўзгаришлар ва космик кема биологик системаси текшириб кўриди. Б. орқали олинган маълумотлар космик учуш аппаратларидаги автоматик системаларни инсоннинг ҳаёти учун қулайлигини аниқлаш ва хавфли вазият пайдо бўлганида тегишли тадбирларни ишлаб чиқиш имконини беради.

БИОИҚЛИМ АТЛАСИ — очик ҳавода ва метеорологик омиллар мажмуи муҳитида одамга таъсир кўрсатадиган иқлим кўрсаткичларининг муайян ҳудуд доирасида тақсимланишини акс эттирадиган хариталар тўплами. Минтақанинг биринчи Б. а. («Биоклиматический атлас Средней Азии») 1973 й.да В. А. Бугаев номидаги Ўрта Осиё гидрометеорология и. т. ин-тида тайёрланган. Атлас минтақа ҳудудида ўтказилган кўп йиллик биоиклимий ва метеорологик тадқиқотлар ҳамда кузатишлар натижасида тўпланган материаллар асосида тузилган 136 харитадан иборат. Атласда (йилнинг ҳар бир ойи учун ўртача қуёш вақти б-н соат 13 да): ҳаво ҳарорати; тўғри қуёш радиацияси интенсивлиги; одам танасининг қисқа тўлқинли, узун тўлқинли ва умумий радиация баланси; одам танаси б-н ҳаво ўртасидаги конвектив иссиқлик алмашинуви; терлаш натижасида сарф бўладиган иссиқлик ва сув, жумладан, очик ҳавода 1 ва 2иш сменасида терлаш орқали сарфланган сув миқдорининг йиғиндиси; эквивалентсамарали ҳарорат

ва б. Атласда одам иссиқлик баланси усулининг назарий асослари, уларда биоиклимий кўрсаткичларнинг фазовий тақсимланишидаги асосий қонуниятлар баён этилган.

Ад.: Биоклиматический атлас Средней Азии [Сост. Б. А. Айзенштат], М., 1973.

БИОИҚЛИМШУНОСЛИК

— иклимининг одам фаолияти ва соғлиғига, ҳайвонлар ва ўсимликлар ривожланишига таъсирини ўрганувчи фан. Б. агроиклимшунослик ва тиббиёт иклимшунослиғига бўлинади. Б.га дойр илмий тадқиқотлар бир қанча мамлакатларда, жумладан, Ўзбекистонда кенг миқёсда ўтказилмоқда. Ўзбекистон Гидрометеорология бош бошқармасида Б.га оид назарий ва амалий ишлар олиб борилаётган.

БИОКАТАЛИЗ

— тирик организмларда рўй берадиган кимёвий реакцияларнинг ферментлар таъсирида тезлашуви. Б.—гоят юксак самарали, махсус жараён ҳисобланади. У кимёвий катализдан фарқ қилиб, тирик организмга хос «мулоим» шароитда (тра, босим, муҳит реакцияси ва х. к.) ўтади.

БИОКИМЁ

, биологик кимё — тирик организмларнинг кимёвий таркиби ва уларда содир бўладиган кимёвий жараёнлар ҳақидаги фан. Б. ривожлана бориб, 3 асосий тармоққа бўлиниб кетди. Статистик Б. (кимёвий топография) организмларнинг кимёвий таркиби ва уларни ташкил этувчи моддаларнинг кимёвий тузилишини; динамик Б. организмхужайралари ва тўқималари тузилиши ва янгиланиб туриши учун зарур мураккаб органик моддаларнинг синтезланиши (ассимиляция)ни, шунингдек организм фаолияти учун зарур бўлган энергия ҳосил бўлиш жараёнида мураккаб моддаларнинг парчаланиши (диссимиляция)ни ўрганади.

Функционал Б. тирик организмнинг айрим органлари ва системалари

функционал фаолиятига асос бўладиган кимёвий ўзгаришлар (мас, мускул қисқариши, нерв импульсарининг ўтиши, биологик фаол моддаларни эндокрин системада синтези ва уларнинг таъсири)ни ўрганади. Б. физиология б-н чамбарчас боғлиқ. Ҳайвонлар, ўсимликлар ва микроорганизмлар хужайраларида бўладиган моддалар алмашинуви жараёнлари бир хил биокимёвий реакцияларга асосланган, лекин ҳар бир тур ва организмнинг ўзига хос морфологик ва физиологик хусусиятлари туфайли бу жараёнлар турлича кечади. Ана шу хусусиятларни ўсимликлар Б.си, ҳайвонлар Б.си ва микроблар Б.си ўрганади. Тиббиёт Б.си ёки клиник Б. эса касал организмдаги биокимёвий ўзгаришларни текширади, касаллик ташҳисини аниқлайди, тўғри даволашни биокимёвий усуллар б-н назорат қилади. Булардан ташқари, техник Б. ҳам бор, у биологик материалларни ишлашдаги Б.вий жараёнларни, техникада Б.вий усуллар ва реакциялар ёрдамида турли маҳсулотлар олишни, биологик препаратлардан фойдаланиш қодалари ва методларини ўрганади. Б. биол. б-н кимё оралиғидаги фан бўлгани учун шу фанларнинг маълумотлари ва ғояларига асосланади.

Б. мустақил фанга айланишда органик кимёнинг 19-а.нинг 2-ярмида тўпланган маълумотлари ва назарий кашфиётларига, ўсимлик ва ҳайвонларнинг кимёвий таркиби ва улардаги ўзгаришларни тадқиқ қилишга асосланди. Хусусан 19-а.нинг 4-чорағида ёғлар, нуклеопротеидлар ва оксилларнинг тузилиши устида Эмиль Фишер, Бутлеров, Косель, Фридрих Мишер ва б. томонидан олиб борилган тадқиқотлар хужайраларнинг таркибий қисмларини ва алмашинув жараёнида уларнинг аҳамиятини аниқлаш имконини берди. 19-а.нинг 2-ярмида Б. соҳасида қилинган энг муҳим кашфиётлар Л. Ластернинг бижгиш жараёнини ҳамда ўсимликларда содир бўладиган фотосинтезни ўрганиш б-н боғлиқ.

Бижғиш жараёнини текшириш асосида Бюхнер ҳаёт жараёнини тезлатувчи хужайра катализаторлари—ферментлар (энзимлар) ҳақидаги таълимотни яратди. Овқатга алоқадор баъзи касалликларни текшириш асосида витаминлар ҳақидаги таълимот дунёга келди, моддалар алмашинувини идора қилишда ички секреция безлари ва уларнинг фаол кимёвий маҳсулотлари (гормонлар) аникланди. Варбург, Виланд, А. Н. Бах, Кейлин ва Теорелл тадқиқотлари туфайли хужайрадаги оксидланиш жараёни ҳақидаги дастлабки назарий майдонга келди. Баркрофт Варбургнинг манометрик аппарати, Сведбергнинг ультрацентрифугаси, Тизелиуснинг электрофорез аппарати изотоплар б-н нишонланган бирикмаларда моддалар алмашинувини ўрганишда кенг қўлланила бошланди. Қоғоз хроматографияси ва электрофорез усулларининг кимёвий моддалар, айниқса аминокислоталар ва оксилларни аниқлаш ва ажратиб олиш учун татбиқ этилиши Б.нинг жадал ривожланишига сабаб бўлди. Хужайрада моддалар алмашинуви жараёни бўйича олинган натижалар Б.нинг мустақил фан сифатида ривожланиши ва асосий йўналишларининг шаклланишида айниқса катта аҳамият касб этди. Замонавий Б. соҳасида тадқиқотлар Мейергоф ва Хиллнинг мускуллар қисқаришида лактат (сут) кислота ҳосил бўлиши б-н кислород ютилиб, иссиқлик ажралиши орасида боғланишнинг аникланиши б-н боғлиқ. Хужайралардаги оксидланиш жараёнларида иштирок этадиган фермент ва кофакторларнинг аникланиши; оксидланиш реакциясида энергияга бой аденозинтрифосфат кислота (АТФ) ҳосил бўлишининг кашф этилиши; хужайра метаболизми интеграциясининг асосий йўналишлари, яъни шу метаболизмда марказий ўринлардан бирида турадиган Кребс циклидек мураккаб реакциялар занжирида углеводлар, ёғ кислоталар, аминокислоталарнинг алмашинувидан

иборат реакцияларнинг яхлит бир система тарзида юзага чиқишининг аникланиши замонавий Б.нинг пойдеворини ташкил қилади. Сўнгги 40—60 й. ичида Б.нинг бир қанча соҳаларида ҳам янада муҳимроқ тадқиқотлар қилинди, чунончи биологик макромолекулаларнинг 2 асосий синфи—оксиллар б-н нуклеин кислоталар тузилиши, биологик синтези ва функцияси аникланди. Оксиллар ва нуклеин кислота молекулаларининг структураси б-н уларнинг биологик функцияси орасидаги боғланишнинг аникланиши биол. фанининг энг ёш тармоғи—молекуляр биол.нинг муҳим ютуғи бўлди. Сўнгги йилларда Ерда ҳаётнинг келиб чиқиши; ҳайвон ва ўсимликлар турлари ҳамда одамнинг пайдо бўлишини; ирсий вирус ва рак касалликларининг олдини олиш ва даволаш каби оламшумул муаммоларни ҳал этиш борасида чуқур тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу тадқиқотларнинг амалга оширилиши қ. х. ўсимликлари ва ҳайвонларнинг маҳсулдорлигини ошириш, турли касалликларнинг олдини олиш ва инсон умрини узайтириш каби муаммоларнинг назарий асосларини ишлаб чиқиш б-н боғлиқ. Б. соҳасидаги тадқиқотлар моддалар алмашинуви, ички секреция безлари касалликлари ва авитаминозларни даволаш усулларини очиб берди, чорва молларини боқиш, экинларни ўғитлаш, микроорганизмлар ёрдамида биологик моддалар (ферментлар, аминокислоталар, антибиотиклар, ем оксиллари) олиш; ҳайвон ва ўсимлик хом ашёларини саноат йўли б-н қайта ишлаш каби халқ хўжалиги учун катта амалий аҳамиятга эга бўлган муаммоларни илмий жиҳатдан ишлаб чиқишга имкон берди.

Назарий ва методик жиҳатдан юксак даражага кўтарилган замонавий Б. илмий дунёқарашларнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Унинг асосий вазифалари биологик жараёнларни организмдан ташқарида яратиш, ирсий, иммунотанглик, вирус ва рак

касалликларини даволаш, биотехнология ва қ. х. махсулотлари сифатини яхшилаш, и. ч. самарадорлигини оширишнинг назарий асосларини яратиш б-н боғлиқ. Ўзбекистонда 1920 й. охирида Ўрта Осиё давлат унтида бошланган дастлабки тадқиқотларда баланд тоғлиқ (Помир) шароитида ва пасттексисликда ўстириладиган экинларда борадиган Б.вий жараёнлар ҳамда айрим қон касалликларига қон таркибида содир бўладиган Б.вий ўзгаришлар ўрганилган. Б. соҳасида биринчи дарсликнинг чоп этилиши, атамалар лугатининг ишлаб чиқилиши 1930 й.да ташкил этилган Ўрта Осиё давлат ун-ти тиббиёт ф-ти (1931 й.дан Тошкент давлат тиббиёт инти) биокимё кафедраси ходимлари Саттор Жўра, шунингдек германиялик проф. Энгланд номи б-н боғлиқ. 30-й. охирида Б. соҳасида дастлабки мутахассислар тайёрланди. фан номзодлари (Д. Н. Соҳибов, А. З. Зоҳидов) етишиб чикди. Б.нинг 20-а. ўргалари ва ундан кейинги ривожланиши Биокимё, Ўлка тиббиёт, Экспериментал биология, Эндокринология, Генетика интлари, шунингдек бир қанча олий ўқув юртлари қошида ташкил этилган кафедралар ва лаб.ларда олиб борилган и. т.лар б-н боғлиқ. 20-а.нинг 2-ярмидан бошлаб гормонлар биокимёси, хужайра метаболизмини ўрганиш, организмда липид алмашинуви, биотоксинлар таркиби ва таъсирини ўрганиш борасида бир қанча и. т. лар амалга оширилди. Ўлка тиббиёт ин-тида бажарилган қалқонсимон без патологиясида йод ва тиреоид гормонлар биокимёси соҳасидаги тадқиқотлар (Ё. Х. Тўрақулов, Р. Қ. Ислombeков) шу соҳадаги қатга ютуқлардан бири сифатида тан олинган (1964). Ҳоз. даврда Биокимё ин-ти республикада ҳайвонлар биокимёси соҳасида олиб бориладиган ягона илмий марказ ҳисобланади. Бу ерда гормонлар ва микроблар (Ё. Х. Тўрақулов, Т. С Соатов), оқсиллар (Т. Х. Бобоев), хужайра биол. си (Ж. Ҳ. Ҳамидов), молекуляр биол. (Б.

А. Отахонова), биологик мембраналар таркиби (А. К. Мираҳмедов), радиацион Б. (А. А. Турдиев) соҳасида и. т.лар олиб борилмоқда. Республикада ўсимликлар Б.дан ғўзанинг ўсишига ионлаштирувчи нурлар таъсири (А. Қ. Қосимов), биологик стимуляторлар, гербицидлар ва дефолиантлар (А. Имомалиев), фитогормонлар (А. П. Иброҳимов), хужайра ва ген муҳандислиги (А. Абдукаримов) ва б. соҳаларда бажарилган илмий ишлар қ. х.да кўлланилмоқца. СамДУда олиб борилган и. т.ларда айрим микроэлементларнинг қоракўл қўйларининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатиши аниқланди, қалқонсимон без гормони тироксиннинг ҳомила ва чакалоқ организмдаги моддалар алмашинувиға таъсири ўрганилди (М. А. Риш ва б.). Б. айрим соҳаларининг ривожланишида Т. Х. Бобоев (ўсимлик стимуляторлари), М. Н. Валихонов (ўсимликлар биокимёси) ва б.нинг хизматлари бор. Бир гуруҳ олимлар (Ё. Х. Тўрақулов, Т. С. Соатов, С. К. Холиқов, М. Х. Гайнутдинов) нинг циклик нуклеотидлар ва гормонлар регуляцияси илмий асари Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат муқофотиға сазовор бўлди (1985). Биокимё, Эндокринология, Генетика интлари, Тошкент ва Самарқанд давлат тиббиёт интлари ва унтлари кафедраларида Б.нинг турли соҳалари бўйича муҳими. т. ишлари сшиб борилмоқца.

Ад.: Тўрақулов Ё. Х., Биохимия, Т., 1996; Тўрақулов Ё. Х., Молекуляр биология, Т., 1993; Қосимова А. ва б., Биохимия, Т., 1988; Имомалиев А., Зикирёев А., Ўсимликлар биокимёси, Т., 1987.

Ёлқин Тўрақулов.

БИОКИМЁ ИНСТИТУТИ,
Ўзбекистон ФА Биокимё институти — и. т. муассасаси, 1967 й. Ўзбекистон ФА Ўлка медицинаси ин-тининг биокимё лаб. б-н Зоология ва паразитология ин-тининг биокимё ва биофизика бўлими

негизда ташкил этилган. Интда олиб бориладиган тадқиқотлар биологик системалар тузилишининг биокимёвий асослари ва бошқарувини ўрганиш, тирик организмлар фаолиятининг биокимёвий ва молекуляр механизмларини тадқиқ этиш; нормал ва патологик ҳолатларда хужайра мембранаси ва хужайра ичидаги биокимёвий жараёнларга гормонлар ва б. биологик фаол моддалар таъсирини ўрганиш, шунингдек уларнинг таъсир механизмларидаги янги ҳодисаларни очиш; организмда йод этишмаслиги ҳамда буқоқ пайдо бўлишининг биокимёвий ва молекуляр механизмларини излаш, қандли диабетда глюкозанинг хужайра ичига ўтмаслик сабабларининг молекуляр асосларини топиш ва хужайра қобиғи тузилишининг аҳамиятини аниқлаш, Ўрга Осиё илонларидан олинадиган захарлар таркибини ўрганиш ва улардан кимёвий соф биологик фаол моддалар (ферментлар, токсинлар, турли пептидлар) ажратиб олиш ҳамда уларнинг тирик организмларга таъсир этиш жараёнларини ўрганишдан иборат. Хужайра ва сунъий мембраналарнинг ўзаро таъсирини ўрганиш асосида оригинал липосомалар яратиш усули ишлаб чиқилган. Липосомалар ўз таркибидаги физиологик фаол моддалар — дори-дармонларни белгиланган аъзоларга етказишни таъминлайди. Уларнинг бу хусусияти ген ва мембрана инженериясида қўлланилади. Булардан ташқари, ҳайвон маҳсулотларидан ажратиб олинган нерв ўстирувчи омил — радиопротекторларнинг физиккимёвий хусусиятлари ва таъсир механизмлари ҳам ўрганилмоқда. Интда 8 лаб. бўлиб, уларда 105 ходим, жумладан Ўзбекистон ФА 3 академиги (Ё. Х. Тўракулов, Ж. Ҳ. Ҳамидов, Т. Соатов), 14 фан д-ри, 33 фан номзоди фаолият кўрсатади (2000). Интда олиб борилган илмий ишлар ҳамда фундаментал тадқиқотлар учун инт олимларидан бир гуруҳи Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотига сазовор бўлган (1985, 1990, 1992).

БИОКО ОРОЛИ (Bioko) (1973 й.гача ФернандоПо, 1979 й.гача МасиасНгемаБийого)—Атлантика океанининг Гвинея қўлтиғидаги орол, Африка қирғоқлари яқинида. Экваториал Гвинея провинцияси. Майд. 2017 км2. Аҳолиси 100 минг кишидан ортик. Орол вулкан массивларининг қўшилишидан пайдо бўлган (бал. 3008 м гача, Малабо тоғи). Доим яшил тоғ тропик ўрмонлар б-н қрпланган. ТикодесантаИсабель кўриқхонаси бор. Какао, кофе плантациялари мавжуд; маниок, ер ёнғок, шакарқамиш етиштирилади. Ородда Экваториал Гвинея пойтахти—Малабо ш. жойлашган.

БИОКОМПЬЮТЕР — ўта тезкор ва катта интеграция коэффициентига эга бўлган биомикросхемалар асосида яратилган электрон ҳисоблаш машинаси. Б. яратиш учун молекуляр элементлар ва молекулалар тизими (ансамбли)ни лойиҳалаш, молекуляр элементлардан энг кўп фойдаланувчи янги биомикросхемали техникани ишлаб чиқиш ва биоқурилма ҳамда тизимларни и. ч.нинг тамоман янги технологиясини, мас, субмикрон ва нанотехнология каби жараёнларни ишлаб чиқиш зарур. Ҳоз. вақтда бу йўналишларда анчагина муҳим назарий ва амалий натижаларга эришилган. Б.ларнинг турли лойиҳалари мавжуд. Б.нинг асосий қисмлари: ахборотни матрицавий параллел усулда киритиш қурилмаси; молекуляр тезкор хотирага эга бўлган молекуляр микропроцессор; ахборотни оптик усулда киритиш ва чиқариш қурилмалари. Ахборотларни тўплаш, тарқатиш, уларга ишлов бериш ва бошқарув тизимлари каби қурилмалар Б. асосида лойиҳаланса, ҳар томонлама ихчам ва иқтисодий жиҳатдан арзон бўлган кўп функцияли биоконкомплексларни ишлаб чиқиш имконияти пайдо бўлади. Б. ва биоконкомплекслар яратиш юзасидан илмийтехникавий изланишлар, айниқса, биосхемотехника ва янги технологик

жараёнлар б-н боғлиқ ишлар олиб борилмоқда.

БИОЛАБОРАТОРИЯ, биологик лаборатория (кишлоқ хўжалигида)~к. х. экинларини зараркунанда хашаротлардан, касаллик, бегона ўтлардан биологик усулда химоя қилишни амалга оширадиган ва назорат қилиб турадиган муассаса. Вилоят ишлаб чиқариш Б.си ва хўжалик Б.лари мавжуд. Ўзбекистонда қ. х.га хизмат кўрсатадиган 700 дан ортқ Б. бор (2000). Бу Б.ларда энтомофаглар (тангақанотлилар тухумининг паразити— трихограмма, ғўза тунлами куртининг паразити— бракон, комсток червечининг паразити— псевдафикус, шумгия фитофаги — ф-томиза пашшаси ва б.) кўпайтирилади ҳамда ғўза ва бошқа қ. х. экинлари зараркунандаларига қарши қўлланилади. Сабзавотчилик хўжаликларидagi и. ч. Б.сида иссиқхона окканотига қарши қўлланиладиган энтомопатоген замбуруғ—ашерсония етиштирилади. Бундан ташқари Б. ўсимликларни химоя қилишда бошқа биологик воситалардан, мас, микробиологик препаратлар— денробациллин, энтобактерин ва б.дан ҳам фойдаланади. ЎЗР Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўсимликларни химоя қилиш ва агрохимёвий тадқиқотлар Маркази републикадаги Б.га илмийметодик раҳбарлик қилади.

БИОЛИТЛАР (био... ва юн. lithos— тош)—минераллар ва тоғ жинслари; аксари қисми ҳайвон ва усимликлар колдикари, шунингдек уларнинг ҳаёт фаолияти маҳсулоти (мас, кумир, торф, бўр, охактош, диотомитлар, спонголитлар)аян иборат. Қ. Органоген тоғ жинслари.

БИОЛОГИК ДРЕНАЖ, табиий дренаж —ортиқча ер ости сувларини табиий ўсимлик қоплами—дарaxтзорлар, ўрмон минтақалари, экинлар ёрдамида

чиқариб ташлаш. Б. д. тупроқшароитини яхшилашга, захини қрчиришга хизмат қилади, ер ости сувлари сатҳини пасайтиради (қ. Транспирация). Барглари орқали кўп сув буғлатиш қобилятига эга бўлган тол, терак, қайрағоч каби дарaxтлар ва беда сингари қ. х. экинлари Б. д. вазифасини бажаради. Мае, вегетация даврида бир туп тол ва терак 20—100 м3 гача сув буғлатади, суғориладиган майдоннинг 1,5% ни қоплаган дарaxтзор дренаж чиқарадиган тузларнинг 15% ни олиб чиқади. Беда (ёши, зичлиги, сизот сувлари сатҳининг чуқурлиги, тупроқнинг гранулометриқ таркиби ва б. шароитларга қараб) 4—20 м3/га сув сарфлайди. Бу миқдорнинг 78% гача қисми ер ости сувлари ҳиссасига тўғри келади. Ёз фаслида, ўсимликлар сувни кўплаб сарфлайдиган даврда бедазорлардаги ер ости сувлари сатҳи экинзор далаларидагига нисбатан 50—70 см чуқурроқда бўлади. Ўзбекистоннинг чўл ва ярим чўл зоналарида ўзлаштирилган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашда терак, тол, жийда, чинори, оқ акация ва б.дан кенг фойдаланилади.

БИОЛОГИК МАҲСУЛДОРЛИК — экосистемаларнинг ўз таркибига қирадиган тирик организмлар қайта ҳосил бўлишининг муайян изчиллигини таъминлаш хусусияти. Маълум вақт давомида ҳосил қилинадиган маҳсулот, яъни биомасса Б. м. бирлиги ҳисобланади. Б. м.нинг моддийэнергетик асосини бирламчи маҳсулот ташкил этади. Экосистемаларда улар таркибига кирувчи, ҳар хил усулда озикланадиган организмларнинг озик занжири ҳосил қилиши туфайли моддалар айланиши содир бўлади. Бирламчи маҳсулот (фитомасса)ни ўтхўр ҳайвонлар ўзлаштиради, улар б-н эса озик занжирининг кейинги поғонасини ташкил этувчи ҳайвонлар озикланади. Ўсимлик колдиклари сапрофаг ҳайвонлар, сапрофаг бактериялар

ва замбуруглар (деструкторлар ёки редуцентлар) учун озик бўлади. Б. м. моддалар биотик даврий айланишининг намоён бўлиши хусусиятларидан бири ҳисобланади. Биологик системаларда энергия фақат бир марта ишлатилади. Бу жиҳатдан у аорганик муҳитдан тирик организмлар таркибига чексиз кўп марта ўтадиган моддалардан фарқ қилади. Ана шу сабабдан озик (трофик) занжир бўйлаб энергия оқими камайиб боради. Трофик занжирнинг ҳар бир звеносида истеъмол қилинган озикнинг бир қисми ўзлаштирилмасдан қолади, ўзлаштирилган озикнинг бир қисми кўшимча маҳсулот ҳосил қилишга, кўпроқ қисми эса энергия алмашинувига сарф бўлади. Ҳар бир кейинги трофик поғонада ундан олдингисига нисбатан 5—10 марта кам маҳсулот ҳосил бўлади. Озик занжири қанча узун бўлса, унинг охири Б. м. ҳам шунча кам бўлади. Экосистемаларда ҳосил бўладиган бирламчи маҳсулот асосида уларнинг маҳсулдорлиги тўғрисида хулоса чиқарилади. Қуруқлик юзасининг бир йиллик маҳсулоти қуруқ модда ҳисобида 179,5 млрд. т га тенг, бу тахм. 70Ю16 ккал га эквивалент бўлади. Океаннинг бирламчи йиллик маҳсулдорлиги тахм. 25—8010» ккал энергияга эквивалент бўлади. Фойдаланиладиган ерлар (агроценозлар) Б. м.ни аниқлаш, ҳосилдорликни прогноз қилишда қатга аҳамиятга эга. Табиий экосистемалар Б. м.ни ўрганиш табиий биологик ресурслардан оқилона фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш ва қайта тикланишини таъминлаш учун зарур.

БИОЛОГИК ПРЕПАРАТЛАР, биопрепаратлар — қ. х.да ҳайвонларнинг юқумли ва инвазион касалликларига диагноз қўйиш, касалликларнинг олдини олиш, даволаш, маҳсулдорлигини оширишда, шунингдек ўсимликларни зарарқунанда ва касалликлардан ҳимоя қилиш, тупроқунумдорлигини оширишда қўлланиладиган биологик

воситалар. Ветеринарияда Б. п.нинг қуйидаги турлари мавжуд: даволаш учун (махсус гипериммунли зардоблар, гаммаглобулинлар); касалликларнинг олдини олиш учун (вакциналар, анатоксинлар); диагностика учун (аллергенлар, антигенлар, диагностика зардоблар, бактериофаглар), стимуляторлар (ҳайвонлар кон зардоби, бўғоз биялар кон зардоби, В12 витамини ва б). Ўзбекистонда Б. п. Давлат биология к-тида, и. т. институтларида, ветеринария лаб.ларида ҳар бир турдаги препаратлар учун ягона бўлган услуб бўйича ЎЗР Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги Давлат ветеринария бош бошқармаси томонидан тасдиқланган техникмеъёрий ҳужжатларга мувофиқ ишлаб чиқарилади. Б. п.нинг тайёрланиши ва чиқарилишини мазкур корхона ва муассасаларнинг биологикназорат бўлими ёки назорат лаб., шунингдек Ветеринария препаратлари давлат илмийназорат лаб. назорат қилади.

Қ. х. экинларини ва дарактзорларни зарарқунанда хашаротлар ва касалликлардан ҳимоя қилишда спора ҳосил қилувчи энтомопатоген бактериялар (дендробациллин, энтобактерин, дипел ва б.) асосида тайёрланган бактериал препаратлар қўлланилади. Далалар, пичанзорлар, боғларни, омборларни кемирувчилар (сичқон, қаламуш ва б.)дан ҳимоя қилишда бактероденцидлар ишлаб чиқарилади. Тупроқ унумдорлигини оширишда нитрагин ва б.дан фойдаланилади (қ. Бактериал ўғитлар).

Б. п.нинг атроф муҳит ва инсон учун хавфи кам бўлиб, танлаб таъсир этади ва биоценоздат табиий алоқадорликни бузмайди.

БИОЛОГИК ПРОГРЕСС — муайян гуруҳга мансуб организмларнинг яшаш учун курашдаги муваффақияти. Б. п. муайян таксонга мансуб организмлар сонининг ортиши, унинг ареали кенгайиши, таксон индивидларининг

бир-биридан фарқ қиладиган янги кичик систематик гуруҳларга бўлиниб кетиши б-н белгиланади (қ. Биологик регресс). Б. п.га олиб борадиган йўллар (омиллар)ни А. Н. Северцов аниқлаб берган. Биринчиси—морфофизиологик прогресс, яъни ароморфоздир. Ароморфоз натижасида ҳайвон организмининг тузилиши ва органлари функциялари мураккаблашади, вояга етган авлодларнинг умумий ҳаёт фаолияти ажодлар ҳаёт фаолиятига нисбатан юқори даражага кўтарилади. Иккинчиси — идиоадаптация, яъни муайян чекланган муҳит шароитига мосланишдан иборат бўлиб, вояга етган авлодларнинг ҳаёт фаолияти ва тузилиши ажодларга нисбатан юқорига кўтарилмайди, лекин тур индивидлари яшаш шароитларига яхши мослашган бўлади. Учинчиси — ценогенезлар, яъни ҳайвонларнинг эмбрион ва личинка даврида мосланиши, бундай ценогенезлар натижасида вояга етган авлодларнинг тузилиши ва ҳаёт фаолиятида ўзгариш бўлмайди, лекин келгуси бўгинларда организмлар сони ошади. Тўртинчиси— умумий дегенерация, яъни вояга етган авлодларнинг тузилиши соддалашуви орқали содир бўладиган мослашувдан иборат (қ. Прогресс).

БИОЛОГИК РЕГРЕСС — организмларнинг эволюцион инкирозга юз тутиши; биологик прогресснинг акси. Б. р.га учраган таксонлар индивидларининг сони қисқариб, улар ареали торайиб боради, мазкур таксоннинг кичик гуруҳлари сони камайиб кетади, яхши мослаша олмасдан қолган ёки бошқа организмлар б-н яшаш учун курашда дош беролмаган индивидлар қирилиб кетади. Б. р.га учраган турлар ёки бошқа таксономик гуруҳлар қирилиб кетиши мумкин (қ. Регресс).

БИОЛОГИК РИТМЛАР — биологик жараёнлар жадаллиги ва

уларга хос хусусиятларнинг циклик ўзгаришлари. Б. р. деярли барча ҳайвон ва ўсимликларда кузатилади ва организмларга муҳитнинг даврий ўзгаришларига (суткалик, мавсумий ва б.) мослашишга имкон беради. Б. р. давомийлигига қараб куёш суткалик (24 соат), ой суткалик (24,8 соат), ойлик (29,4 сутка) ва йилликка (мавсумий) бўлинади. Куёш суткалик ритм кўпгина физиологик жараёнлар (хужайранинг бўлиниш частотаси, моддалар алмашинуви ва энергиянинг интенсивлиги ва б.)га хос. Сутка давомидаги фаоллик даврларнинг сонига қараб, монофазали ва полифазали суткалик ритмлар фаркланади. Бунда ҳайвонлар ҳаракатининг фаоллиги, ўсимликлар барги ва гулбаргининг ҳолати, сут эмизувчи ҳайвонлар жигарининг гликоген сарфлаши ва б. биокимёвий жараёнлар сутка мобайнида ўзгаради. Ой суткалик ритм денгиз соҳили зонаси ўсимликлари учун хос. Ойлик ритм денгиз сатҳининг кўтарилиши даврига мое келади ва айрим сувўтлар ҳамда ўсимликларнинг кўпайиш циклида намоён бўлади. Йиллик (мавсумий) ритм ўсимликларда, кўпинча куннинг узунлиги, тра ва б. иклим омилларининг ўзгариши б-н тартибга солинади (қ. Фотодавр). Б. р.ни хронобиология фани ўрганади.

Ад.: Вюннинг Э., Ритмы физиологических процессов, пер. с нем., М., 1961.

«БИОЛОГИК СОАТ» — одам, ҳайвонлар ва паррандаларнинг вақтни ҳис қилиш (мўлжаллай олиш) қобилияти. Хужайраларда юз берадиган физиккимёвий ва физиологик жараёнларнинг қатъий даврийлиги, яъни биологик маром (суръат)га асосланган. Организмдаги даврий ўзгаришлар мароми табиатдаги табиий танлаш жараёни туфайли ирсий жихатдан авлодданавлодга ўтади ва геофизик омилларнинг циклик ўзгаришларига боғлиқ бўлади. «Б. с.» айниқса ҳайвонлар

ва паррандаларда яққол намоён бўлади. Мае, кеч тушиши б-н подадаги моллар уйларига қайта бошлайди, қўнлар боғлиқтурган бўлса, уйи томонга қараб маърайверади, товуклар ҳар куни бир вақтда қўноқларига чиқади ва ҳ. к. Аиникса, қушларда «Б. с.» хисси жуда нозик бўлади. Мас, Қуёш ботиши биланоқ чумчуқлар чиркиллай бошлайдй, Буни рўза кунлари ҳар куни оғиз очишни кутиб ўтирган пайтда кузатиш мумкин. Одамда ҳам «Б. с.» қобиляти анчамунча тараққий этган бўлади. Мас, ишга барвақт борадиган одам уйғотгичсоат бўлмаса ҳам ўз-ўзидан ҳар куни бир вақтда туради. Пекин одамда бу хусусият унинг чарчаганлик даражасига боғлиқ бўлиши, яъни кун бўйи чарчаб, кеч ётган одам мўлжалдаги вақтда уйғонол,май қолиши мумкин. Бундай ҳолда уйғотгичсоат ҳам асқотмайди. Одам ҳар куни бир пайтда туриши учун бир хил вақтда уйқуга кетиши, асаби тинч бўлиши лозим.

БИОЛОГИК СУЗГИЧ,

биологик филътр—оқинди сувлар (мас, корХоналардан чиқадиган ифлос сувлар)ни биологик жиҳатдан (микроорганизмлар воситасида) тозалаш учун мўлжалланган иншоот: ичига йирик сузувчи (филътрловчи) материал (шлак, шагал, керамзит ва б.) тўлдирилган қўш тубли идиш. Оқинди сув сузувчи материал орқали ўтиб, унинг сиргида сув таркибидаги органик моддаларни емирувчи микроорганизмлардан иборат парда ҳосил қилади. Оқинди сувлардаги механик зарралар (тош, кум, металл парчалари) идиш тубига яўкиб қолаверади.

БИОЛОГИК ҚУРОЛ — к.

Бактериологик қурол.

БИОЛОГИК ҲИМОЯ УСУЛИ

— (ўсимликларни ҳимоя қилишда)— зараркунанда ҳашаротларни йўқ қилиш ёки уларнинг сонини к. х.га сезилмайдиган даражагача

камайтиришда тирик организмлардан фойдаланиш. бу усулнинг моҳияти к. х. экинлари чараркунандалари б-н уларнинг паразитлари ҳамда йиртқичлари (айникса, ҳашаротлар ва каналар б-н), шунингдек бактериал, замбуруғли, вирусли ва аралаш касалликларни қўзғатувчилари ўртасИ» даги табиий антагонистик қарамақаршилиқдан мақсадга мувофиқ фойдаланишдан иборат. Б. ҳ. уни ишлаб чиқиш ва татбиқ қилиш қуйидаги йўналишларда олиб борилади: акарифаг ва микроорганизмлар табиий популяцияларнинг фойдали фаолятини ўрганиш ва ундан фойдаланиш; фойдали организмларни саклаш, улар сонини кўпайтириш ва таъсир самарасини ошириш шароитларини аниқлаш; йиртқич ва паразит ҳашаротлар ҳамда каналарнинг янги турларини иклимлаштириш; фойдали организмларни яшаш ареали ичида кўчириш; энтомофаглар ва акарифагларни кўп микдорда сунъий кўпайтириш ва табиатга қўйиб юбориш (мавсумий тарқатиш); микробиологик препаратларни қўллаш.

Физиология, экология, биокимё, генетиказа микробиология соҳасидаги тадқиқотлар Б. ҳ. унинг феромонлар ва гормонлар, нур б-н ҳамда кимёвий стериллаш (бепушт қилиш), дурагайлаш, антибиотиклар ва б.дан фойдаланиш б-н боғлиқ бўлган янги истиқболли йўналишларини белгилаб берди.

Бир организмга қарши курашда бошқасидан фойдаланишга қадимдан уриниб келинган. Мас, Қад. Хитойда цитрус ўсимликлари зараркунандаларига қарши йиртқич чумолиларни қўллаш соҳасида муваффақиятли тажрибалар ўтказилган. Ўзбекистонда Б. ҳ. у. ривожига В. В. Яхонтов, П. П. Богуш, В. П. Невский, А. Н. Лужецкий, М. Н. Нарзиқулов, Ф. М. Успенский ва б. катта ҳисса қўшдилар. Б. х. у. да самарали натижа берадиган энтомофаглардан— афелинус, псевдафикус, родолия, криптолемус конли бит ва червецларга, теленомус

хасвага, трихограмма кузги тунлам, ғўза тунлами ва б. зараркунандаларга қарши иклимлаштирилди.

Б. х. унинг назарий ва амалий соҳасида эришилган ютуқлар бу воситалар (мас, афелинус, псевдафикус, трихограмма, габробракон, фитосейулюс, дендробациллин, энтобактерин, битоксибациллин ва б.) турини кўпайтириш ҳамда уларни қўллаш ҳажмини ошириш имконини бери.

Энтомофаглар систематикаси, улар тарқалишини ўрганиш ҳамда Б. х. унинг назарий асосларини ишлаб чиқиш б-н боғлиқ бўлган тадқиқотлар Ўзбекистон ФА нинг и. т. институтларида олиб борилади. 2000 й.да Ўзбекистонда 5,079 млн. га майдонда (қайта ишлов бериш ҳисоби б-н) зараркунанда ҳашаротларга қарши Б.х.у. қўлланилди. Республика кишлок хўжалигида Б.х.у.ни қўллаш бўйича жаҳонда олдинги ўринларни эгаллайди.

Ад: Трихограммани урчитиш, сақлаш ва қўллаш [проф. Х.Х. Кимсанбоев таҳрири остида]. Т., 1999; Йирткич галлица афидидизи пашшасини урчитиш ва қўллаш. Т., 1999.

Зохид Одилов, Маҳмуджон Юнусов.

БИОЛОГИК ҲОСИЛ, тупдаги ҳосил — маълум бир майдондаги ўсимлик тупларида етилган ҳосил, ўз вақтида бошланадиган йиғимтерим олдидан далада етилган тайёр маҳсулот миқдори. Б. х. экинлар (дон, пахта, мевалар ва б.) ҳосилини йиғиш олдидан хўжалик мутахассислари томонидан аниқланади. Б.х. б-н бирга ҳақиқий ҳосил—1 га дан йиғиб олинган ҳақиқий ҳосил (омборга тушган ҳосилдорлик)— йиғилган ва хатланган маҳсулот тушунчаси ҳам қўлланилади. Б. х. омбор ҳосилидан кўпроқ бўлади. Қ. х. ишлаб чиқаришнинг асосий вазифаларидан бири Б. х.ни омбор ҳосилига айлантиришдан иборат, бу эса йиғимтеримни ўз вақтида тўғри ташкил этишга боғлиқ (қ. Ҳосилдорлик).

БИОЛОГИЯ (био... ва ...логия)— тирик табиат ҳақидаги фанлар мажмуаси. Б. ҳаётнинг барча қуринишлари: тирик организмлар ва табиий жамоаларнинг тузилиши ва функциясини, тирик мавжудотларнинг келиб чиқиши ва тарқалиши, уларнинг бир-бири ва йотирик табиат б-н ўзаро боғланишини ўрганади. Б.нинг асосий вазифаси тирикликнинг намоён бўлиши қонуниятларини ўрганиш, ҳаётнинг моҳиятини очиб бериш, тирик организмларни системага солишдан иборат. «Б.» терминини 1892 йда бир-биридан мустасно тарихида биринчи бўлиб Ж. Б. Ламарк ва Г. Р. Тревиранус таклиф этишган. Бу термин Т. Розе (1797) ва К. Бурдах (1800) асарларида ҳам учрайди.

Биология фанлари системаси. Б. бир неча фанлардан таркиб топган. Тадқиқот объектига биноан Б. ботаника (ўсимликларни ўрганадиган фан), зоология (хайвонларни ўрганадиган фан), одам аиатомияси ва физиологияси (одам организмнинг тузилиши ва функциясини ўрганадиган фан), микробиология (микроорганизмларни ўрганадиган фан) ва гидробиология (сувда яшовчи организмлар ҳақидаги фан)ларга бўлинади. Бу фанлар ўз навбатида бирмунча кичикрок тармоқларга ажратилади. Шу б-н бирга Б. фанларининг бир-бири б-н ва б. фанлар б-н қўшилиб кетиши туфайли бир қанча комплекс фанлар шаклланган (мас, цитогенетика, цитозембриология, экологик генетика, экологик физиология). Б. фанларини тадқиқот методларига биноан ҳам алоҳида фанларга ажратиш мумкин. Мае, организмларнинг тарқалишини биогеография, тўқима ва хужайралар таркибини биокимё, физик жараёнлар ва методларни биофизика ўрганади. Ўз навбатида бу фанларни ҳам текшириш объектларига биноан алоҳида фанларга ажратиш мумкин (мас, ўсимликлар биокимёси, хайвонлар биокимёси). Биокимёвий ва биофизик методлар кўпинча ўзаро қўшилиб ёки

бошқа фанлар б-н биргаликда янги фанларни ҳосил қилади (мас, радиацией биокимё, радиобиология). Биологик тадқиқотлардан олиingan натижаларни таҳлил қилиш ва умумлаштиришда биометрия, яъни биологик мат. катта аҳамиятга эга. Тирик организмлар тузилишини ўрганиш даражасига биноан ҳам бир қанча фанлар шаклланган (мас, молекуляр биология, гистология, анатомия, экология ва б.). Б.нинг бевосита амалиёт б-н боғланган масалаларини паразитология, гельминтология, иммунология, бионика, космик биология каби фанлар ўрганади. Инсонни биологик эволюция маҳсули ва объекта ейфатида антропология, ижтимоий ҳаёт маҳсули ейфатида социал биология ўрганади.

Ривожланиш тарихи. Ҳайвонлар ва ўсимликлар одамлар учун озик-овқат манбаи бўлганлиги назарда тутиладиган бўлса, Б. тарихи одам ғорда ҳаёт кечири бошлаган даврдан, ҳатто ундан ҳам олдинроқ бошланган дейиш мумкин. Ибтидоий одамлар бошлана топган ғорларга чизилган ҳайвонларнинг расмлари ва ов манзараси уларни ҳайвонлар тузилишидан хабардор эканлигини кўрсатади. Худди шундай расмлар Сурхондарё вилоятидаги Кўҳитанг тоғининг Зировутсой дараси ғорларидан топилган. Ҳоз. замон Б. фанининг ривожланиши Ўрта денгиз бўйида яшовчи халқлар (Қад. Миср, Юнонистон) цивилизацияси б-н боғлиқ. Юнон ва Рим натурфилософлари биринчи бўлиб ҳаётнинг моҳияти ва келиб чиқишини материалистик нуқтаи назардан тушунтириб беришга ҳаракат қилишган. Хусусан Демокрит ағроф муҳитдаги нарса ва ҳодисалар доимий бўлмасдан ўзгариб туриши тўғрисидаги материалистик ғояни илгари сурган. Арасту биринчи бўлиб ҳайвонларни системага солиб ўрганишни таклиф этган. Гален ҳайвонлар (маймун ва чўчка) нинг ички тузилиши асосида одамнинг ички тузилишини, қон томирлари ва нервлар функциясини тасвирлаб берган

биринчи физиологэкспериментатор ҳисобланади (ўша даврда одам жасадини ёриб текшириш тақиқланган эди).

Ўрта асрларда Ғарбий Европа мамлакатларида фанлар таракқиёти деярли тўхтаб қолган бир даврда Ўрта Осиё худудидаги давлатларда табиий фанлар жадал суръатлар б-н ривожлана бошлади. Бу давр фанлари тарихида Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний каби алломалар алоҳида ўрин тутди. Беруний табиат 5 элемент: ёршлик, ҳаво, олов, сув ва тупроқдан яратилган деб эътироф этади. У ўзининг «Ҳиндистон» асарида табиатни дарахтдаги энг бакувват ва соғлом новдаларининг ўсишига имкон берадиган боғбонга ўхшатади. Бу б-н у тирик организмлар ўртасида яшаш учун кураш бориши ва табиий танланиш содир бўлишини башорат қилади. Ибн Сит ўз асарларида ўсимлик ва ҳайвонлар ҳамда бошқа табиий жисмлар, ҳодисалар ва уларнинг сабаблари тўғрисида ёзиб қолдирган.

Уйғониш давридаги географик кашфиётлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига қизиқишнинг кучайиши бир қанча мамлакатларда ботаника ва ҳайвонот боғларининг ташкил этилишига олиб келади. Бу даврда ҳайвонлар ва ўсимликлар тўғрисида кўплаб асарлар пайдо бўлади. Ана шу даврда италиялик ботаник А. Чезальпино гули, уруғи ва мевасининг тузилишига биноан ўсимликларни тасниф қилишга уриниб кўрди, унинг асарларида метаморфоз, тартиб ва тур тўғрисидаги айрим тушунчалар илк бор учрайди. 16—17-а.ларда ҳайвонлар тўғрисида бир қанча энциклопедик асарлар пайдо бўлади. Швейцариялик олим К. Геснернинг 5 жилдли «Ҳайвонлар тарихи», италиялик У. Альдровандининг 13 жилдли монографияси, француз натуралисти Г. Ронделе ва итальян Ч. Сальвинанининг денгиз орти мамлакатлари ҳайвонлари тўғрисидаги асарлари шулар жумласидандир. Бу даврда анатомия

соҳасида айниқса катта кашфиётлар қилинди. Инглиз олими У. Гарвей (1578—1657) ўзининг қон айланиш системаси тўғрисидаги таълимотини яратади. Италиялик олим Ф. Редининг тажрибалари туфайли (1667) ҳаётнинг ўз-ўзидан пайдо бўлиши тўғрисидаги таълимотга катта зарба берилган бўлсада, унинг батамом барҳам топишига олиб келмади. Кўпчилик олимлар тухум ҳужайрага эга бўлмаган тубан организмлар ўз-ўзидан пайдо бўлиши мумкин деган фикрга эга эди. 16-а.да микроскопнинг кашф этилиши Б.нинг ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлди. Англиялик Р. Гук томонидан ҳужайранинг кашф этилиши (1665), голландиялик А. Левенгук томонидан бир ҳужайралилар ва сперматозоидлар (1673), инглиз Т. Миллингтон (1676) ва немис Р.Камерармус (1694) томонидан ўсимликларда жинсий тафовутларнинг, италян Мальпиги (1675—79) ва инглиз Н. Грю (1671—82) томонидан ўсимлик тўқималари, шуниингдек баликлар тухум ҳужайраси (Н. Стено, 1667) ва капилляр қон томирларининг кашф этилиши микроскоп ихтиро қилиниши б-н боғлиқ. Бу кашфиётлар эмбриологияда овистлар ва анималистлар деб аталувчи икки оқимнинг пайдо бўлишига олиб келди. Улардан биринчилари—организм митти муртак холида тухум ҳужайра ичида, иккинчилари—уруғ ҳужайра ичида бўлади, кейинги ўзгаришлар фақат микдор ўзгаришлардан иборат, деган хато фиколарни илгарисурди (қ. Преформизм). 17-а. охири ва 18-а. бошларида ўсимлик ва ҳайвонларнинг сунъий системасини яратиш борасида бир қанча уринишлар бўлди. Инглиз олими Ж. Рей 18 мингдан кўпроқ ўсимликларни тавсифлаб, ўсимликларни 19 синфга, француз Ж. Турнефор уларни 22 синфга бўлади. Рей тур тушунчасини аниқдаб берди ва умуртқасизлар таснифини ишлаб чиқди. Ҳайвонлар ва ўсимликларнинг мукамал сунъий системасини швед табиатшуноси К. Линней ўзининг «Табиат системаси»

(1735) асарида таклиф қилди. Линней ўз системасида одамни сут эмизувчилар синфига ва маймунлар б-н бирга приматлар туркумига киритган бўлсада, турларнинг ўзгармаслиги, дунёни илохий куч томонидан яратилганлиги тўғрисидаги метафизик ғояни ёқлаб чиқди. Линнейнинг бинар номенклатураси (турни уруғ ва тур номлари орқали аталиши) ўсимликлар ва ҳайвонлар систематикасида айниқса жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Лекин Линнейнинг сунъий системаси кўпчилик табиатшунос олимларни қониқтирмасди. Шу сабабдан бир қанча олимлар табиий системани тузишга уриниб кўришди. Ботаника соҳасида бундай системани илк бор франциялик ботаник А. Л. Жюсье 1789 й.да ишлаб чиқди. Ҳайвонлар ва ўсимликларни системага солиш ғояси ҳамма олимларга ҳам бир хилда маъқул бўлмади. Франциялик табиатшунос Ж. Бюффон табиатдаги ҳар қандай система, шу жумладан Линней системасига ҳам қатъий қарши чиқади. Ж. Бюффон «Табиёт тарихи» (1749—88) асарида ҳайвонлар тузилишидаги умумийликни кўрсатади, яқин формалар ўртасидаги ўхшашликни уларнинг ўзаро қариндошлиги б-н тушунтиришга ҳаракат қилади. Немис врач ва кимёгари Г. Шталь киши фаолияти унинг руҳи томонидан бошқариб борилишини таъкидлайди ва бунинг дал или сифатида физиологик реакцияларнинг асабийруҳий таъсирлар б-н боғлиқлигини кўрсатиб ўтади. Унинг «ҳаёт тонуси» тўғрисидаги фикри немис физиологи А. Галлернинг таъсирланиш тўғрисидаги ғоясида (1753) ўз ифодасини топади. У ва чех анатоми ва физиологи Й. Прохоска мия иштирокисиз таъсиротни қабул қилувчи ҳамда органларни ҳаракатлантирувчи нерв кучи борлигини кўрсатиб берди. Италиялик олимлар Л. Гальвани ва А. Вольта ҳайвонлар организмдаги электрни аниқлайди, бу ҳодиса электрофизиология фанининг пайдо бўлиши ва ривожланишига олиб келди. Инглиз олими Ж. Пристли

ўсимликларни хайвонлар нафас олиши учун зарур бўлган кислород и. чини кўрсатиб беради. Француз олимлари А. Лавуазье, П. Лаплас ва А. Сеген хайвонларнинг нафас олиши ва оксидланиш реакцияларида кислороднинг аҳамиятини кўрсатиб берди. Органик дунёнинг тарихий тараққиёти тўғрисидаги ғоялар 18-а. нинг иккинчи ярмидан бошлаб шакллана бошлади. Немис олими Г. В. Лейбниц тирик мавжудотларнинг градацияси тамойилларини эълон қилади ва ўсимликлар б-н хайвонлар ўртасида оралиқ формалар мавжуд деган фикрни ўртага ташлайди. Минераллардан бошлаб одамгача бўлган «тириклик поғонаси» (градация) тамойили, швейцар натуралисти Ш. Бонне (1745—64) фикрича, ҳаёт тузилиши ва ривожланишининг узлуксизлигини кўрсатади. Ж. Бюффон Ер тарихи тўғрисидаги ўз гипотезасини ишлаб чикди. Унинг фикрича, Ер тарихи 80—90 минг йилдан иборат бўлиб, 7 даврга бўлинади, фақат энг сўнгги даврда ўсимликлар, хайвонлар ва одам пайдо бўлган. Француз олими Ж. Б. Ламарк «Зоология фалсафаси» (1809) асарида «тириклик поғонаси»ни эволюция нуктаи назаридан тушунтириб беради. Тирик организмларнинг тубандан кжсак формаларгача такомиллашиб бориши унинг фикрича организм учун хос бўлган ички прогрессга интилиш (градация тамойиллари) туфайли содир ■ бўлган. Ламарк эволюцияни тўғри тушунтирган бўлсада, унинг асосий сабабларини очиб беролмади. Француз олими Ж. Кювье тирик организмларнинг тарихий алмашилиши ва бир қанча турларнинг кирилиб кетишини тушунтириш учун ўзининг катастрофалар ғоясини илгари суради. Француз олими Э.Ж. СентИлер хайвонлар тузилишидаги умумийликни тушунтиришга уриниб, тузилишдаги ўхшашлик уларнинг келиб чиқишидаги ўхшашликни акс эттиришини таъкидлайди. Т.Шванн томониданасослаб

берилган хужайра назарияси (1839) органик дунёнинг бирлигини тушуниб олишда ҳамда цитологик ва гистологик текширишларнинг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди. 19-а.нинг ўрталарида ўсимликларнинг озикланиш хусусияти ва унинг хайвонларникидан фарқ қилиши ҳамда табиатда моддалар айланиши принциплари кашф этилади (Ю. Либах, Ж. Б. Буссенго). Хайвонлар физиологияси соҳасида Э. ДюбуаРеймоннинг ишлари туфайли электрофизиологияга асос солиниши, К. Бернер томонидан органларнинг овқат хазм қилишдаги аҳамияти тушунтириб берилиши (1845,1847); Г. Гельмгольц ва К. Людвиг томонидан нервмускул системаси ва сезги органларини ўрганиш методлари ишлаб чиқилиши; И. М. Сеченовнинг олий нерв фаолиятини материалистик нуқтаи назардан талқин қилиши («Бош мия рефлекслари», 1863) катта аҳамиятга эга бўлди. Л. Пастер олиб борган тадқиқотлар туфайли ҳоз. организмларнинг ўз-ўзидан пайдо бўлиши тўғрисидаги таълимотга узилкесил зарба берилди (1860—64). С. Н. Виноградский хемосинтез йўли б-н аорганик моддалардан органик моддаларни синтезловчи хемосинтез бактерияларини (1887— 91), Д. И. Ивановский вирусларни (1892) кашф этди.

19-а.да Ч. Дарвин томонидан эволюция назариясининг ишлаб чиқилиши Б.нинг ривожланиши тарихида айниқса катта аҳамиятга эга. Унинг «Турларнинг пайдо бўлиши...» (1859) асарида эволюциянинг асосий механизми—табиий танланиш очиб берилади. Б.да Дарвин ғояларининг ғалабаси б-н эволюцион солиштирма анатомия (К. Гегенбаур), эволюцион эмбриология (А. О. Ковалевский, И. И. Мечников), эволюцион палеонтология (В. О. Ковалевский) каби янги йўналишларга асос солинди. Хужайранинг бўлиниши (Э. Страсбургер, 1875; В. Флемминг, 1882 ва б.), жинсий хужайраларнинг етилиши, уругланиши (О. Гертвиг, 1875; Г. Фоль

1877; Э. ван Бенеден, 1884; Т. Бовери, 1887, 1888) ҳамда у б-н боглик бўлган митоз ва мейозда хромосомаларнинг тақсимланишини ўрганиш соҳасида эришилган муваффақиятлар жинсий хужайралар ядросида ирсий ахборотнинг сақланиши тўғрисида кўплаб ғояларнинг пайдо булишига олиб келди. Ана шу даврда (1865) Г. Мендель томонидан ирсийланиш қонуниятлари очилиши б-н генетика фанига асос солинди.

20-а. янги Б. фанларининг ривожланиши, Б.да классик тадқиқотлар микёсининг янада кенгайиши б-н ажралиб туради. Шу асрда генетика, цитология, физиология, биокимё, ривожланиш Б.си, эволюцион таълим, экология, биосфера ҳақида таълим, шунингдек микробиология, вирусология, гельминтология, паразитология ва Б.нинг бошқа кўп тармоқлари жадал суръатлар б-н ривожланди. Мендель очган қонунлар асосида мутация ва ирсиятнинг хромосома назариялари ишлаб чиқилди (Т. Бовери, 190207; У. Сеттон, 1902). Хромосома назариясини Т. Морган ва шогирдлари В. Иогансеннинг соф линия тўғрисидаги таълимотига (1903) асосланиб ген, генотип, фенотип тушунчаларини ишлаб чиқишди. 20-а.нинг ўрталаригача генларнинг кимёвий табиати ирсий молекулалар шаклида эканлиги назарий жиҳатдан талқин қилиниб келинди (Н. К. Кольцов, 1927). Микроорганизмлардаги трансдукция ва трансформация ходисаларини ўрганиш асосида ДНК молекуласи генетик информацияни ташувчи эканлиги аниқланди (АҚШ, О. Эйвери, 1944). ДНК қуш спирали тузилишининг ўрганилиши (Ж. Уотсон, Ф. Крик, 1953) генетик коднинг кашф этилишига олиб келди. Бу кашфиётлар молекуляр генетикага асос содди. Оксилларнинг аминокислоталардан иборат таркиби ўрганилганлиги, айрим оксиллар (инсулин)нинг синтез қилиниши, вируслар ва фагларнинг нуклеопротеидлардан тузилганлигининг

кўрсатиб берилиши 20-а. ўрталарида қилинган энг муҳим кашфиётлардандир. Электрон микроскопнинг кашф этилиши оддий микроскопда кўринмайдиган структураларни кўришга, хужайранинг энг нозик тузилишини текширишга, бактериялар ва вирусларнинг тузилишини батафсил ўрганишга имкон берди. Нишонли атомлар усули организмда содир бўладиган жараёнларни ўрганиш учун йўл очди. Гистологик кимё дифференциал центрифугалаш, рентгеноструктура анализи усуллари тирик организмлар кимёвий таркиби, хужайра органоидлари ва қисмларини мукамал текшириш усулларини кўрсатиб берди. Ана шу кашфиётлар туфайли 20-а.нинг 2-ярмида Б.нинг энг ёш соҳаси—молекуляр Б. дунёга келди ва тез суръатлар б-н ривожлана бошлади. Молекуляр Б. соҳасидаги тадқиқотлар Б. фанининг барча соҳаларида янги ғоялар пайдо бўлишига олиб келди; хужайранинг тузилиши ва функцияси ҳақидаги тушунчаларни тубдан ўзгартириб юборди. 20-а.да хайвонлар физиологияси соҳасида ҳам катта ютуқларга эришилди. Рус олими И. М. Сеченов (1829—1905) нерв системасини ўрганиб, бош мия рефлекслари тўғрисидаги таълимотга асос солди. И. П. Явловшартли ва шартсиз рефлекслар, қон айланиш ва овқат хазм қилишнинг нерв регуляцияси соҳасида бир қанча йирик кашфиётлар қилди. Унинг шартли рефлекслар ва олий нерв фаолияти тўғрисидаги таълимоти Нобель мукофотида сазовор бўлди. Бу даврда нейрофизиология ҳам тез суръатлар б-н ривожлана бошлади. Ўсимликлар физиологиясида фотосинтез жараёнлари, аввало хлорофиллни ўрганишда анча катта ютуққа эришилди, хлорофилл синтез қилинди, ўсимликларни ўстирадиган баъзи гормонлар (ауксинлар, гиббереллинлар) ажратиб олинди ва сунъий синтез қилинди. Эволюцион назария соҳасида ҳам муҳим кашфиётлар қилинди, хусусан 20—30-й.ларда маданий ўсимликларнинг

келиб чиқиш маркалари аникланди; мутацион ўзгарувчанлик, индивидлар сонининг ўзгариб туриши ва изоляцияни танланишнинг муайян йўналишда таъсир этишидаги ўрни очиб беридди (Н.И. Вавилов, С. С. Четвериков, Б. С. Холдейн, Р. Фишер, С. Райт, Ж. Хаксли, Ф. Т. Добржанский, Э. Майр ва б.). Бу эса дарвинизмнинг янада ривожланишига, эволюция омиллари микроэволюция ва макроэволюция тўғрисидаги таълимотларни ўзида жо қилган синтетик эволюцион таълимотни ишлаб чиқишга имкон берди (И. И. Шмальгаузен ва б.). В. И. Вернадскийнинг биогеохимия ва биосфера, А. Тенслининг экосистемалар (1935) тўғрисидаги таълимотлари Б.нинг катта ютуқларидан бўлиб, инсон б-н табиат ўртасидаги муносабатларни ишлаб чиқишда муҳим аҳамиятга эга. В. Шелферд (1912, 1939), Ч. Элтон (1934) ва б.нинг ишлари туфайли экологиянинг назарий асослари ишлаб чиқилди. 20-а. ўрталаридан бошлаб экология эришган ютуқлар ва табиатни муҳофаза қилиш муаммолари деярли барча Б. фанларини экологиялаштиришга олиб келди. Молекуляр биол. соҳасидаги ишлар (генетик коднинг очилиши, сунъий геннинг синтезланиши) ген инженерияси ва биотехнология каби амалий фанларнинг ривожланиши учун назарий асос бўлди. Кейинги йилларда айниқса популяция Б. тез суръатлар б-н ривожланмоқда. Бу соҳадаги тадқиқотлар сон жиҳатдан тобора ўсиб бораётган аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини тўлароқ кондириш, қирилиб кетаётган турларни муҳофаза қилиш ва тирик организмларнинг биологик хилмахиллигини сақлаб қолиш каби муаммоларни муваффақиятли ечишга имкон беради.

Ўзбекистонда 20-а.нинг 1-ярмида олиб борилган и. т. ишлари асосан ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ресурсларини ўрганиш ва улардан самарали фойдаланиш ҳамда атроф муҳитни муҳофаза қилиш б-н боғлиқ. Ботаника соҳасида

яйловларнинг фитомелиоратив ҳолатини яхшилаш, техника экинлари ва сув ўтларини ўстириш усуллари ишлаб чиқилди; ўсимликларнинг геоэкологик таснифи, иерархик схемаси таклиф этилди; ўсимликларнинг экстремал шароитга мосланиш хусусиятлари очиб Е^рилди (Қ. З. Зокиров, Ж. К. Саидов, П. А. Баранов, В. А. Буригин, А. М. Музаффаров, П. К. Зокирова ва б.); гўзанинг экологик, анатомоморфологик ва генетик хусусиятларини ўрганиш соҳасида бир қанча ишлар амалга оширилди (С. Х. Йўлдошев, А. И. Имомалиев, С. С. Содиков ва б.). Микробиологик йўл б-н оқова сувларни тозалаш, маъданларни ажратиб олиш, қ. х. чиқиндиларидан емхашак тайёрлаш, физиологик фаол моддаларни ажратиб олиш, ўсимликларнинг вилт ва вирус касалликларига қарши кураш асослари яратилди (М. И. Мавлоний, А. Ф. Холмуродов, С. А. Асқарова ва б.). Экологик фаунистик ишлар териология, орнитология, герпетология, гидробиология, энтомология, паразитология ва зоологиянинг бошқа соҳаларида кенг миқёсда амалга оширилди (Т. З. Зоҳидов, Д. Н. Кашкаров, А. М. Муҳаммадиев, С. Н. Алимуҳамедов, В. В. Яхонтов, Р. О. Олимжонов, А. Т. Тўлаганов, М. А. Султонов, Ж. А. Азимов ва б.). 20-а.нинг иккинчи ярмида айниқса сўнгги йилларда Б.нинг биокимё, генетика, молекуляр Б., биотехнология, биофизика ва экология соҳаларида бир қанча муҳим ишлар амалга оширилди. Тиреоид гормонларнинг таъсири механизми аникланди (Ё. Х. Тўракулов, Т. С. Соатов). Биологик мембраналарнинг тузилиши, ҳайвонлар токсикологияси ва биокимёси, ионлантирувчи нурлар, дефолиантларнинг таъсир механизми ва ионларни мембрана орқали транспорта муаммоларини ечишда ҳам бир қатор муваффақиятлар қўлга киритилди (А. П. Ибрагимов, Ж. Ҳ. Ҳамидов, А. Қ. Қосимов). Гўзада генетик белгиларнинг ирсийланиш механизми ишлаб чиқилди (Ж. А. Мусаев, О. Ж. Жалилов, А.

А. Абдуллаев, Н. Н. Назиров, А. А. Абдукаримов). Ген ва ҳужайра инженериясининг ривожланиши инсулин, интерферон ва ўстирувчи гормонларни олиш имконини берди (Б. О. Тошмухамедов, А. А. Абдукаримов, М. М. Рахимов, А. И. Гагельганс ва б.). Б.га оид тадқиқотлар Ўзбекистон ФАнинг Ботаника, Зоология, Микробиология, Генетика, Физиология ва биофизика, Биокимё интларида, шунингдек олий ўқув юртларида олиб борилмоқда.

Б.нинг замонавий муаммолари. Б.нинг табиий фанлар ва кишилик жамиятининг ривожланишига революцион таъсир кўрсатадиган муаммолари молекуляр Б., генетика фанлари мускуллар, нерв системаси ва сезги органлари физиологияси ва биокимёси (тафаккур, кўзғалиш, тормозланиш ва б.), фотова хемосинтез, табиий системалар энергетикаси ва маҳсулдорлиги б-н боғлиқ. Молекуляр Б. соҳаси ҳужайра ичида борадиган физиккимёвий жараёнлар ва тирик системалар нисбий турғунлигининг бошқарилиши, айниқса генларнинг ишга туширилиши механизмини ўрганиш ҳам Б.нинг марказий муаммоларидан бири ҳисобланади. Организмни индивидуал ривожланиши давомида ҳужайраларнинг ихтисослашиб бориши ва тўқималарнинг ҳосил бўлиши, Ерда ҳаёт пайдо бўлишининг дастлабки даврларида тирик организмларга хос мураккаб полимерларнинг табиий синтезланиши ва улардан ўз-ўзини ярата оладиган тирик системалар пайдо бўлишини ўрганиш ҳам муҳим масалалардан ҳисобланади. Ер юзида аҳоли сонининг тез суъратлар б-н ўсиб бориши Б. олдида биосферанинг маҳсулдорлигини ошириш, яшаш муҳитини ифлосланишдан саклаш, ўсимлик ва ҳайвонларни муҳофаза қилиш ва рационал фойдаланишдан иборат жуда кўп муаммоларни кўяди. Биосфера ва экологик системаларни қайта қуриш ва улардан фойдаланиш ишлари ўсимлик, ҳайвонлар ва микроорганизмларни

Ернинг ҳамма қисмида инвентаризация қилишни назарда тутати. Б. соҳасидаги и. т. ишлари Халқаро биологик дастур ёрдамида координация қилиб борилади.

Бекжон Тошмухамедов, Очил Мавлонов.

БИОЛОГИЯ СТАНЦИЯЛАРИ

— ўсимлик ва ҳайвонларни табиий шароитда ҳар тарафлама ўрганиш ҳамда экспериментал тадқиқотлар ўтказиш учун мўлжалланган и. т. муассасалари. Б. еда амалий жиҳатдан аҳамияти катта масалалар (мас, иқлимлаштириш, балиқ овлаш, балиқ урчитиш, дашт ва баланд тоғли ҳудудларни ўзлаштириш, табиий комплексларнинг биологик маҳсулдорлигини ошириш ва ҳ. к.)ни ҳал қилиш б-н боғлиқ муаммолар ҳам ишлаб чиқилади. Б. с. табиий шароити ва тирик организмларнинг ўзига хослиги б-н бир-биридан фарқ қиладиган ҳудудларда жойлашган. Ўзбекистон ФА Ботаника ин-тининг Қизилқум чўл зонасидаги Б. с, Россиядаги Мурманск Б. с, Қирғизистондаги Иссиқкўл Б. с, Арманистондаги Севан кули Б. с, Москва вилоятидаги Москва давлат унтининг Б. с. шулар жумласидандир.

Б. еда замонавий асбобукуналар б-н жиҳозланган лаб. бўлади. Уларда юқори малакали илмий ходимлар ишлайди, Б. с. илмий тадқиқот ишлари яқунларини нашр эттириш ҳуқуқига эга.

БИОЛОКАЦИЯ (био..., юн.

locusжой)—ҳайвонларнинг кўриш, эшитиш, хид билиш ва б. сезги аъзолари ёрдамида атроф муҳитни ёки бегона индивидлар (ўлжа, душман)ни, улар турган жой ёки уларгача бўлган масофани аниқлаш хусусиятлари. Б. агар атрофдаги жисмлар ёки товуш, хид, иссиқлик, ёруғлик (бирор нарсдан акс этадиган)локатор ҳайвон томонидан қабул қилиниши эвазига содир бўлса, пассив Б.; локатор ҳайвон томонидан тарқатиладиган сигналларни объектдан акс этиб қайтиши (аксадо) орқали содир

бўлса, фаол Б.—эхолокация дейилади. Пассив Б. ҳамма тирик организмларга хос бўлиб, ҳашаротлар ва япалоқ қушларда айниқса кучли ривожланган. Мас, япалоқ қушлар (бойўғли ва б.) горизонтал ҳамда вертикал текисликда локация қилганидан коронғида ҳатто ҳаракатсиз сичқонни ҳам бемалол сезади. Бу ҳол кўр бўлиб қолган япалоққушларнинг ҳам яшашига имкон беради. Пассив Б. популяция ичидаги (жуфтлашиш, бир жинсни иккинчиси кидириб топиши), популяциялараро биоценологик алоқаларда (душмандан қочиб қутилиш, ўлжани тутиш) катта аҳамиятга эга. Пассив Б. туфайли табиий шароитда сезги аъзоларидан бири иккинчиси ўрнини босиши ёки тўлдириши мумкин (мас, ғирашира коронғилик, туман, қалин ўтлар орасида). Пассив локациянинг ҳароратни сезиш орқали амалга ошадиган хили (термолокация) қалқонтумшук ва бўғма илонларда ривожланган. Илоннинг кўзлари б-н бурун тешиги оралигида жойлашган чуқурчадаги терморептор ҳароратнинг ҳатто 0,00Г даражада ўзгаришини ҳам сезади ва шу орқали коронғуда ҳам ўлжасини бемалол тутади. Фаол локация қилиш қобилятига эга бўлган ҳайвонлар ҳаёти пана жойлар (ғорлар) ёки су в ҳавзалари б-н боғлиқ (жарқалдирғочлар, гуахоро, кўршапалаклар, дельфинлар, китлар). Айрим ҳайвонлар, балиқлар эхролокациянинг электромагнит туридан фойдаланади. Электр скатининг эхролокацияси принцип жиҳатдан техникада қўлланиладиган радарларга ўхшайди. Б.нинг акустик хоссаларидан фойдаланиладиган тури сонарларни эслатади. Акустик сигналлар ёрдамида эхролокация айрим қушлар (жарқалдирғочлар) ва сут эмизувчилар (кўршапалаклар) учун хос бўлиб, улар муҳитга ультратовуш тарқатиб, уларнинг акссадосини қабул қилади. Кўршапалаклар тарқатадиган товуш импульсарининг давомийлиги 1—100 кГц ва ундан ҳам ортиқ бўлади. Одам

қулоғининг эшитиш чегараси эса 16—2144 Гц ни ташкил этади. Дельфинлар ва китлар одатда қисқа давом этадиган акустик сигналлар тарқатади.

БИОЛЮМИНЕСЦЕНЦИЯ (био..., юн. *lumen* — ёруғлик, *essent* — кучсиз, суст маъносини англатадиган қўшимча), функционал хемолюминесценция — тирик организмларнинг кучеиз нур ҳосил қилиш хусусияти. Б. бактериялар, замбуруғлар, радиолариялар, замбурутсимонлар, қисқичбақасимонлар, ҳашаротлар, балиқлар орасида учрайди. Б. денгиз ҳайвонлари орасида кўпроқ қайд этилади. Б. асосида ферментатив оксидланиш реакциялари ётади, кўп ҳолларда реакция натижасида электрон кўзгалган ҳолатдаги маҳсулотлар ҳосил бўлади. Маҳсулотдаги кўзғалиш энергияси маҳсулотнинг асосий ҳолатга квант утиши давомида нур квантлари тарзида сочилади. Нур ҳосил қиладиган оксидланувчи модда люциферин, жараёнда иштирок этадиган фермент эса люцифераза дейилади. Люциферин ва люциферазалар кимёвий табиати жиҳатидан ҳар хил бўлганлигидан организмлар тарқатадиган люминесцент нурлар ҳам турлича бўлади. Баъзан Б. люцифераза иштирокисиз ҳам амалга ошади. Бактерияларда Б. биологик оксидланиш б-н боғлиқ бўлиб, реакцияда люциферин сифатида флавинонуклеотид ва ҳар хил органик кислоталарнинг альдегидлари намоён бўлади. Жараён бактериал люцифераза иштирокида амалга ошади. Бактериялар бир секундда 100 квант ажратади. Медузалардаги Б.да кислород сарф этилмайди ва люминесценция маҳсус оксил—эқвариннинг кальций ионлар б-н таъсирлашиши натижасида содир бўлади. Ҳашаротлар (мас, ялтирок кўнғиз) Б. люциферин, АТФ, магний ионлари ва кислород иштирокида маҳсус фермент—люцифераза таъсирида амалга ошади. Радиоэлектроника эришган муваффақиятлар туфайли

Б.нинг биохемиллюминесценция тип — ўта заиф нур тарқатиш ҳодисаси кашф этилди. Биохемиллюминесценция одатда тўқималарда тўйинмаган ёғ кислоталарининг перексли оксидланиш жараёнида спонтан тарзида юзага келади. Б. ҳосил қилувчи моддаларнинг жойлашган ўрнига биноан Б. ҳам ҳужайра ичида ёки ундан ташқарида юзага келади. Б. баъзи организмлар учун сигнал, ўлжани жалб қилиш ёки душман кўзини қамаштириш воситаси, бактерияларда оксидланиш орқали кечадиган фосфорланиш жараёни тезлигини бошқарувчи омил сифатида аҳамиятга эга. Баъзи бир олимларнинг фикрича, люминесценция анаэроб бактерияларда кислороднинг захарлаш таъсиридан халос бўлиш воситаси ҳисобланади. И. т. ишларида Б.ни қайд этишга асосланган методлар унинг таркибий қисмлари (мас, АТФ, ФМН, НАДН, кальций ионлари ва б.нинг эритмалардаги концентрацияси) ни аниқлашда ўта сезгир метод сифатида иш беради. Тўқималарнинг физиологик ҳолати, ҳаётчанлиги, зарарланиш даражаси, кўчириб ўтказилган аъзоларнинг организм томонидан рад этилиши ёки қабул қилиниши биосферанинг ҳар хил ксенобиотиклар, шу жумладан канцерогенлар б-н ифлосланиш даражасини назорат қилиш ҳамда баъзи бир хасталикларни аниқлаш мақсадида Б. методи катта аҳамиятга эга.

БИОМАССА (био... ва масса)— бир турга мансуб индивидлар, турлар гуруҳлари ёки жамоасининг узи яшаб турган муҳит юзаси (1 м², 1 см² ва х. к.) ёки ҳажми бирлиги (1 м³, 1 см³ ва х. к.) га тўғри келадиган умумий массаси. Б. кўпинча ҳўл ёки қуруқ модда массаси г/М², кг/га, г/м³ ва б.да ифодаланади. Ўсимликлар Б.си фитомасса, ҳайвонлар Б.си зоомасса дейилади. Турли ҳисобкитобларга кўра биосферадаги тирик организмларнинг умумий Б.си қуруқ модда ҳисобида 1,81012 т дан 2,410² т га боради.

БИОМЕТЕОРОЛОГИЯ

экологиянинг бўлими; атмосфера муҳитининг геофизик ва кимёвий омиллари б-н тирик организмлар ўртасидаги бевосита ва бавосита б-н тирик организмлар ўртасидаги ўзаро таъсирни ўрғанади. Ўсимликлар Б.си, ҳайвонлар Б.си ва одам Б.сига бўлинади. Ўсимликлар Б.си атроф муҳит барча компонентларининг ҳам табиий шароитларини, ҳам одамнинг ўсимликлар оламига кўрсатадиган турли хил (қ. х. ишлаб чиқариши, ўрмончилик ва ш. к.га) таъсирини ўрғанади (қ. Лгроиклимшунослик). Ҳайвонлар Б.си атроф муҳит б-н организмларнинг (яшайдиган муҳит хусусиятлари б-н боғлиқ бўлган) ҳолати, ривожланиши ва ҳаракат функцияларининг намоён бўлиши ўртасидаги ўзаро таъсирининг кенг комплексларини ўрғанади. Одам уй ҳайвонларининг яшаш шароитларига муайян мақсадга мувофиқ таъсир қурсатганлигидан уй ҳайвонлари б-н ёввойи ҳайвонлар Б.си ўртасида муҳим тафовутлар бор. Одам Б.си метеорологик элементлар (тра, намлик, шамол, радиация, атмосфера электри ва б.)нинг организмга таъсирини, одамларнинг атмосфера муҳити узгаришларига мослашувини, шунингдек турли касалликларнинг пайдо булишида бу ўзгаришларнинг ўрни ва моҳиятини ўрғанади. Б. табиий атроф муҳитнинг таъсиридан ташқари инсон томонидан яратилган атроф муҳит—аҳоли пунктларида, биноларда ва алоҳида (изоляцияланган) система (ҳар хил турдаги берк транспорт ва б.)лардаги муҳитнинг таъсирини ҳам ўрғанади. Организмнинг муҳит метеорологик ва физик омиллари таъсирида шаклланувчи иссиқлик режимини ўрганиш одам Б.сининг муҳим масалаларидан биридир. Одам организмнинг иссиқдик режими (ҳолати)ни баҳолашда иссиқликни сезишдан (ута совуқ, совуқ, салқин,

илик, иссиқ, ўта иссиқ ва ҳ. к.) олинган маълумотлардан ташқари яна объектив кўрсаткичлар (терлаш миқдори, тери ҳарорати, томир уриш тезлиги, мускул титраши ва б.) ҳам ҳисобга олинади. Иссиқлик ҳолатини баҳолашда турли ҳисоблаш усулларидан фойдаланилади. Илмий асосланган усуллардан бири организм иссиқлик балансининг таркибий қисмларини ҳисобга олишдир. Физикавий моделлаш усуллари ҳам қўлланилади. Кишиларнинг меҳнат қилиш ва дам олиш режими олимпаллаштириш, нокулай обҳаво омилларининг таъсирини камайтириш мақсадида турли меҳнат фаолияти шароитларида одамнинг иссиқлик ҳолати хусусиятларига алоҳида эътибор берилади. Биометеорологик кузатишлар ва ҳисоблаш маълумотларидан организмлар учун оптимал яшаш шароитларини таъминлашда, меҳнатни меъёрлаш ва б.да кенг фойдаланилади (к. Микроклим).

Ҳамид Абдуллаев.

БИОМЕТРИЯ (био... ва ..метрия)— биол. бўлими; биологик объектларни математик (вариацион) статистика усуллари б-н ўрганади. Б. асослари 19-а. охирида инглиз олимлари Ф. Гальтон ва К. Пирс асарларида ифодалаб берилган. Б. биологиянинг турли соҳалари (ботаника, зоология, экология, физиология, генетика, микробиология ва б.) ҳамда агрономия ва зоотехникада назарий ва амалий масалаларни ҳал этишда муҳим аҳамиятга эга. Б. усуллари белгилари ўзгарувчан характерда бўлган экспериментал маълумотларни ишлаб чиқиш учун зарур. Асосан, танланган объектлар мажмуаси (тўпламлар)ни ҳамда турли танланма параметрларини таққослашда ишлатилади. Мае, биологиктўплам (тур, зот, нав ва б.) ни кузатишда қайд этилган белгилар тақсимланиш характерини ўрганишда, муайян белгининг популяцияга хос бўлган ўртача курсаткичлардан четлашган

алоҳида хусусиятини аниқлашда; икки ва ундан ортик биологик тўпламларни таққослаш асосида улар ўртасидаги тафовутни баҳолаш ва б.да ишлатилади.

Ўрганилаётган миқдорлар (мас, ҳосилдорлик б-н уни таъминлайдиган омиллар) ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш ва улар ўртасидаги (мас, уруғ экилгандан то униб чиққунга қадар иўлган даврда экиннинг ривожланиш тезлиги б-н шу даврдаги ўртача тра ўртасидаги) миқдорий боғлиқликни топишнинг асосий воситалари — корреляцион ва регрессион таҳлил усуллари ҳисобланади. Бир қатор ўзгарувчан омилларни (жумладан, экин ҳосилдорлиги самарали тра йиғиндиси, кўчатлар қалинлиги, ўғит нормаси ва б. табиий ва и. ч. омилларига боғлиқ) ҳисобга олиш зарур бўлган экспериментал масалаларни ҳал этишда статистик таҳлил усули жуда кўп омиллар ичидан (турғун боғланишларни аниқлаш учун) энг муҳимини ажратиб олишга имкон беради. Баҳолаш кўплик регрессияси тенгламаси ёрдамида бажарилади. Тажриба маълумотлари сони етарли даражада кўп бўлгандагина натижалар аниқ бўлади. Ҳоз. замон тадқиқотларида танлаш усули кенг қўлланилмоқда, унинг моҳияти қисман танлашлар хусусиятларига қараб бутуннинг миқдорий тавсифини аниқлашдан иборат. Динамик жараёнлар (муваққат қаторлар)ни ўрганиш, бир ёки бир неча белгиларнинг ирсийланишини аниқлаш катта амалий аҳамиятга эга. Селекция, уруғчилик ва деҳқончиликнинг бошқа соҳаларида математик усуллари қўллаш эксперимент ва тажриба ишлари натижаларини ниҳоятда аниқликда асослаш ва хулосалар чиқаришга имкон беради (к. Вариацион статистика).

БИОМЕХАНИКА (био... ва механика) — биофизиканинг тирик организм, орган ва тўқималар механик хоссалари ҳамда уларда содир бўладиган механик ходисаларни ўрганувчи бўлими.

Илгари Б. тушунчаси эмбриологиянинг ривожланиш механикаси, кўпинча экспериментал эмбриология деб аталадиган соҳасига нисбатан ҳам кўлланиб келинган. Одатда Б. термини одам ва ҳайвонлар ҳаракати тўғрисидаги таълимотга нисбатан кўлланилади. Б. тадқиқотлари қуйидагиларни уз ичига олади: нафас Б.си — нафас органлари кинематикаси, эластик ва ноэластик қаршилиги (яъни ҳаракатларнинг геометрик характеристикаси) ва нафас ҳаракатлари динамикаси ҳамда нафас органлари фаолиятининг бошқа соҳаларини; қон аи лани ши Б.си — қон томирлари ва юракнинг таранглик хусусиятлари, томирларнинг қон оқимига нисбатан курсатадиган гидравлик қаршилигини, томирлар девори бўйлаб таранглик тулқинларининг тарқалиши, қоннинг ҳаракатланиши, юрак ишини (қ. Гемодинамика); ҳаракатлан и ш Б.си — анатомия ва назарий механика далилларига асосланиб ҳаракатланиш органлари структурасини, бўғимларда ҳаракатланишни пайдо қиладиган мускул кучларининг, гавда қисмлари бўйлаб унинг оғирлигининг тақсимланишини, гавда ва унинг қисмлари ҳаракатланиши қонуниятларини ўрганади. Б.нинг асосий вазифаси ҳаракатнинг кинематик таснифига биноан таъсир кучи хусусиятларини аниқлашдан иборат. Бу ҳаракатланиш самарадорлигини, ташқи ва мускул кучларидан фойдаланиш даражасини баҳолашга ҳамда ҳаракатланиш координацияси ва уни бошқариш механизмлари тўғрисида хулоса чиқаришга имкон беради. Тананинг ҳолати (тик туриш, ўтириш ва б.)ни ўрганиш ҳам Б. вазифаларига киради. Бундай вазифаларни ҳал этиш физиология, тана ҳолати ва мувозанати тўғрисидаги таълимот б-н боғлиқ.

Б. текширишларда ўрганилаётган ҳаракатларнинг кўчиши, тезлиги ва тезланишларини қайд этиш усулларидан фойдаланади. Бунда кўпроқ оптик усуллар: тезлаштирилган кинога олиш,

циклография, кимоциклография ва б. кулланилади. Б.да механотронлар, таянч динамографлар ва бурчак силжиш асбоблари ёрдамида механик катталикни электр қайд этиш усулларидан ҳам фойдаланилади. Б. тадқиқотлари тарихи Италия олими Леонардо да Винчининг одам ҳаракатларини анатомия ва механика нуктаи назаридан текшириш б-н бошланади. Италия натуралиста Ж. Бореллининг «Ҳайвонлар ҳаракати ҳақида» (1680—81) китобида организмга машина сифатида назар ташлаб, нафас олиш, қоннинг ҳаракатланиши ва мускул қисқаришини механика нуктаи назаридан тушунтиришга ҳаракат қилади. Бу Б.нинг ривожланишига катта таъсир кўрсатади.

Б. тадқиқотлари меҳнат ва спорт физиологияси, ҳарбий ва клиник тиббиётда, шу жумладан неврология, ортопедия, травматология, протезлаш соҳасида катта амалий аҳамиятга эга. Чунки жисмоний машқ ва спорт ҳаракатларини ўрганиш машқ қилиш системасини илмий асосда ташкил этишга ёрдам беради. Суяк, пай ва б. тўқималарнинг пишиқлигини ўрганиш жароҳатловчи омилларнинг организмга таъсири механизмини тушуниш ва унинг олдини олишга имкон беради. Қон айланиши ва нафас олиш ҳолатининг бир қатор кўрсаткичлари юрак ва ўпка касалликлари ҳамда операция оқибатлари диагностикасини ишлаб чиқишда аҳамиятга эга. Нафас олиш ва қон айланиши Б.ни текшириш натижалари «юракўпка» аппаратини ишлаб чиқишда аҳамиятга эга.

Мелис Толипов.

БИОНАВИГАЦИЯ (био... ва лот *navigatio* — сузиш), мўлжалга олиш— ҳайвонларнинг доимий қишлоқ ва кўпайиш жойига мавсумий кўчиб юриши (миграция) даврида ёки яшайдиган жойни топишида ўз ҳаракат йўналишини танлай олиш (хоминг) қрибияти. Б. сезги органлари ҳамда ирсий мустаҳкамланган реакциялар

— инстинкт орқали амалга ошади. Инстинкт биринчи марта миграция қилаётган ҳайвонларда айниқса катта аҳамиятга эга. Б. қушлар б-н бир каторда узоқ масофага кўчиб юрадиган баликлар, сут эмизувчилар (шим. буғулари, денгиз мушуклари, китлар), айрим судралиб юрувчилар (денгиз тошбақалари) учун ҳам хос. Б.да ҳайвонлар осмон жисмлари (куёш, юлдузлар), географик мўлжаллар (дарё, баландлик, тоғ, қирғоқ), Ернинг магнит майдони (каптарлар) ва б.дан фойдаланилади. Кўпчилик ҳайвонлар ёруғликнинг кутбланиш (поляризация) даражаси, ультрабинафша нурланиш, атмосфера босимининг ўзгаришини сезади. Сув ҳайвонлари денгиз оқимлари, сувнинг кимёвий таркиби (шўрланиш даражаси) ва б.дан Б.да фойдаланади. Б. механизмлари яхши ўрганилмаган бўлиб, кўп ҳолларда ҳайвонлар Б.да бир вақтнинг ўзиде бир неча омиллардан фойдаланиши тўғрисида тахмин қилинади. Тўғри йўлни танлашда миграция қилаётган гуруҳдаги ҳайвонларнинг ўзаро муносабатлари жуда катта аҳамиятга эга (қ. Ҳайвоньяр ориентацияси).

БИОНИКА (юн. *bion* — ҳаёт элементи, асл маъноси — яшовчи)— биол. ва кибернетиканинг янада мукаммал техник воситалар ёки қурилмаларни яратиш мақсадида организмларнинг тузилиши ва ҳаёт фаолиятини ўрганадиган бир йўналиши. Б. 20-а.нинг 2-ярмида шаклланган. Нерв системасида ахборотнинг қайта ишланиш усули, сезги органларининг тузилиши ва ишлаши хусусиятлари, навигация, ориентация ва локация тамойиллари ёки одам ва ҳайвонларда содир бўладиган бошқа жараёнлар, шунингдек фойдали иш коэффициентига жуда юкори бўлган биоэнергетик жараёнлар Б.нинг асосий масалаларидир. Нерв системаси сигналларни аниқ ва беҳато қабул қилиши, ишончли, ихчам ва энергияни тежаб сарфлаши б-н электрон ҳисоблаш машиналарига

нисбатан катта афзалликка эга. Нерв системаси ва сезги аъзоларини ўрганиш «ўйловчи» машиналар, ёруғлик, ҳарорат ва электр майдонини сезувчи ихчам ва ўта сезгир датчиклар ҳамда ҳаракатдаги жисмни кузатиб борадиган асбоблар яратишда катта аҳамиятга эга. Ҳид билиш аъзосини ўрганиш эса ҳаводаги ёки сувдаги хидли моддаларнинг энг кам микдорини билишга имкон берадиган қурилмаларни яратишга ёрдам беради. Ҳайвонларда учрайдиган инфракизил нурлар, ультратовуш ва ҳароратни сезувчи рецепторлар асосида матн ва схемаларни ўқийдиган ва танийдиган, оццелограммалар ва рентгенограммаларни таҳлил эта оладиган қурилмалар ишлаб чиқилган. Қушлар, баликлар ва б. ҳайвонларнинг навигация қобилятини ўрганиш навигацияда фойдаланиладиган ускуналарни такомиллаштиришга имкон беради. Ҳайвонларнинг морфологик тузилишини ўрганиш эса техник конструкцияларни барпо этишда янги ғоялар манбаи ҳисобланади. Сувда тез сузадиган ҳайвонларнинг терисини ўрганиш тез сузар кемалар, суякларнинг тузилишини ўрганишдан олинган маълумотлар энгил ва мустаҳкам конструкциялар яратишга имкон бери.

БИООРГАНИК КИМЁ — органик кимё б-н биол.нинг бир қанча соҳаларидан таркиб топган фан. 20-а.нинг 2-ярмида вужудга келиб, молекуляр биология, биокимё ва биол.нинг бошқа тармоқлари б-н чамбарчас боғланган ҳолда ривожланмоқда. Асосан, биополимерлар (оқсиллар ва пептидлар, нуклеин кислоталар ва нуклетондлар, липидлар, полисахаридлар ва б.) ҳамда биорегуляторлар (ферментлар, витаминлар, гормонлар, жумладан фитогормонлар, шунингдек синтез йўли б-н тайёрланган биологик фаол бирикмалар, мас, дори препаратлар, ўстирувчи моддалар, инсектофунгицидлар, гербицидлар ва

х. к.ни тадқиқ қилади, уларни кимёвий жихатдан тоза ҳолда синтез қилади, тузилишини аниқлайди, бу моддаларнинг тузилиши б-н биологик хоссалари ўртасидаги боғланишни очиб беради, биополимерлар, шунингдек табиий ва синтетик биорегуляторлар биологик таъсирининг кимёвий томонларини ўрганади.

Б. к.да асосий муаммоларнинг ҳал қилиниши биол.нинг янада ривожланиши учун катта аҳамиятга эга. Энг муҳим биополимерлар б-н биорегуляторларнинг тузилишини ва хоссаларини аниқламасдан ҳаётжараёнларининг моҳиятини билиш, айниқса, кўпайиш (урчиш) ва ирсий белгиларнинг наелга ўтиши, хужайраларнинг ўсиши, иммунитет, хотира, нерв импульси ва б. мураккаб ҳодисаларни бошқариш йўллари топиш мумкин эмас. Ферментларнинг тузилишини ва таъсир механизмини ўрганиш асосида юксак даражада фаол катализаторлар вужудга келтириш, мускул қисқаришини ўрганиш асосида кимёвий энергияни бевосита механик энергияга айлантириш, биологик системаларда ахборот (информация) сақланиши ва наслга утиши принциплари, хужайралардаги кўп компонентой системаларнинг ўз-ўзини бошқариш принципларидан техникада фойдаланиш муаммоларини ҳал этиш Б. к. соҳасида ўтказиладиган тадқиқотларга боғлиқ.

БИООРГАНИК КИМЁ
ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА О. С. Содиқов номидаги биоорганик кимё институти — и. т. муассасаси. 1977 й.да Ўзбекистон ФА таркибидаги биоорганик кимё бўлими (1973) негизида ташкил этилган. Интга асосчиси акад. О.С. Содиқов номи қўйилган. Интнинг асосий фундаментал илмий йўналиши ҳайвон ва ўсимликлар организмидаги биоорганик кимё жараёнларини, яъни юқори ва қуйи молекуляр табиатга эга бўлган биологик фаол моддаларнинг

структурафункционал боғлиқлигини ўрганиш, ҳайвон ва ўсимликлардан ажратиб олинган иккиламчи маҳсулотларни қайта ишлашнинг жаҳон стандартларига мое келадиган янги технологияларини ҳамда ўсимликларни химоя қилувчи экологик тоза воситаларни олиш устида тадқиқотлар олиб боришдан иборат. Интда олиб борилган юқори ва қуйи молекуляр биорегуляторларни комплекс тадқиқ этиш натижасида захарли жониворлар захаридан 50 дан ортиқ биологик фаол оқсил ва пептидлар ажратиб олинди, улардан 15 дан ортигининг кимёвий тузилиши ва таъсир механизми ўрганилди. Ғўзадан фитогормонларнинг рецепторлари ажратиб олинди ва физиккимёвий хоссалари ўрганилди, уларнинг пахта баргини тўқишдаги регуляторлик роли исботланди. Натижада ғўза дефолиациясида рўй берадиган жараённинг молекуляр механизми кўрсатилди ва дефолиацияловчи ҳамда ўсишни тезлаштирувчи фаолликка эга бўлган бирикмаларни танлаш кўрсаткичлари ишлаб чиқилди. Ғўза ўсиши жараёнида организм фермент системаларининг пахта толаси ҳосил бўлишидаги роли ўрганилди ва целлюлоза биосинтези жараёнининг молекуляр механизми исботланди. Ўсимликлар зараркунанда ҳашаротлари феромонларининг тузилиши, функцияси ўрганилиб, уларни синтетик усулда олиш йўллари ишлаб чиқилди. Табиий биологик фаол модда — госсиполнинг полиморф модификацияли комплекслар ҳосил қилиши биринчи бўлиб исботланди ва унинг асосида 20 дан ортиқ янги дорилар, биологик фаол моддалар асосида эса 30 дан ортиқ, дори препаратлари олинди. Булардан вирусларга қарши ишлатиладиган «3% госсипол линименти», иммуномодулятор «Тимоптин», қон тўхтатувчи «Лагоден», хламидийга қарши қўлланиладиган «Гозалидон», ультратовуш ёрдамида ташхис қўйишда ишлатиладиган доривор

восита «Полижелъ» ва б. интнинг тажриба синов базасида ишлаб чиқарилмоқда ва амалиётда қўлланилмоқда. 10 га яқин дори препаратлари (нитроцел, рагосин, мебавин, сафинол, бакагин ва б.) тиббиётда қўллаш учун синовдан ўтмоқда. Жаҳон андозаларига мое келадиган пахта мойини ва кам госсиполли пахта кунжарасини олиш технологияси ишлаб чиқилиб, ЎзРнинг кўпчилик ёғмой экстракция з-дларида лицензия асосида қўлланилмоқда.

Интда 10 лаб. ва уларда 200 ортик ходим ишлайди, шулардан Ўзбекистон ФА 3 акад. (А.А. Абдувахобов, Т.Ф. Орипов, Ш.И. Солиҳов), 19 фан д-ри, 35 фан номзоди фаолият кўрсатади (2000).

Инт ходимларининг 3 илмий иши Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотига (О.С. Содиков, Х.А. Аслонов, А.И. Исмоилов, О.Э. Эшбоев, С.Х. Носиров, А.К. Каримжонов, З.Б. Раҳимжонов) сазовор бўлган.

Абдували Абдувахобов.

БИОПОЛИМЕРЛАР (био... ва полимерлар) — барча тирик организмларнинг ҳаёт фаолиятида муҳим роль ўйнайдиган юқори молекулали табиий бирикмалар. Нуклеин кислоталар, оксиллар ва полисахаридларпк ўз ичига олади. Булардан ташқари, аралаш Б. ҳам бўлиб, уларга нуклеопротеид, гликопротеид, липопротеид, гликолипид, липосахарид ва б. киради. Асосий Б.дан нуклеин кислоталар хужайраларда генетик функцияни бажаради. Оксиллар хужайраларнинг энг зарур таркибий қисми бўлиб, бир қатор муҳим функцияларни ўтайди. Оксилферментлар хужайраларда рўй бераётган моддалар алмашинувида кимёвий реакцияларни тартиб б-н ва зарур тезликда олиб боради. Мускул оксиллари, микроб хивчинлари ва хужайра ворсинкалари қисқариб, кимёвий энергияни механик ишга айлантиради. Шунинг ҳисобига организмлар ҳаракатланади. Қон оксиллари кислород (гемоглобин)

нн ташиб, организмни ёт оксиллар (углобулинлар)дан ҳимоя қилади ва кон ивишида иштирок этади. Полисахаридлар тўқималар тузилишида иштирок этиб, резерв Б. функциясини бажаради. Б.нинг тузилиши—молекулаларнинг узок, вақт давом этган эволюцияси натижасидир, шунинг учун улар биологик вазифасини тўла бажаришга мослашган.

БИОПСИЯ (био... ва юн. *opsis*— кўриш, текшириш)—даволаш ва касалликни аниқлаш мақсадида тирик одамнинг тўқима ёки бирор аъзосидан бир қисмини кесиб олиб текшириш. Асосан хавфли ўсмалар ва кон яратиш тизими касалликларини аниқлашда қўлланилади. И. т. ишлари олиб боришда ҳам Б.дан фойдаланилади. Тўқима, бирор аъзони қисман олиб ташлаш ҳам Б. (даволаш Б.си) ҳисобланади. Б. маҳсус тиббий асбоблар (эндоскоп, кискич, шпател, жаррохлик пичоғи) ва жаррохлик усуллари (пункция, қириб олиш ва б.) ёрдамида амалга оширилади. Б.да организмга зарар етмайди.

БИОПТИКА (био... ва юн. *optike* — нур) — биол.нинг нур ҳосил бўлиши ва тарқалиши, унинг турли моддалар б-н ўзаро таъсирини текширадиган бўлими. Б. организмларнинг ёруғлик нурини қабул қилиш, ундан кўриш ва мўлжал олишда фойдаланиш б-н боғлиқ бўлган ходисаларни ўрганади. Ёруғлик нуридан таъсирланиш ва унга реакция курсатиш энг содда организмлардан тортиб юксак ўсимликлар ва ҳайвонларгача бўлган хусусиятдир. Б. турлича намён бўлади. Бир хужайралиларда ёруғлик қабул қиладиган маҳсус органоид—хроматофор ҳам учрайди. Юксак тузилган ҳайвонларнинг маҳсус органи — кўзи ва нерв системаси ёруғликни қабул қилиш б-н бир қаторда, жисмлар тасвирини ва уларга хос бўлган хусусиятларни фарқлаб олади. Кўз турли организмларда турлича тузилган. Ҳашаротлар ва кискичбақасимонларнинг кўзлари

кўп сонли омнатидлар (кўзачалар)дан ташкил топган мураккаб фасеткали характерга эга бўлса, бошоёкли моллюскалар ва умуртқалиларда мураккаб тузилган бўлиб, шох парда, кўз гавҳари сингари оптик элементларга эга. Кўз фоторецептор сифатида фарқлаш чегараси, аккомодация аппарати, мутлак сезгирлиги ва рангларни фарқлаш хусусиятларига эга. Б. кўзларнинг тузилиши б-н бир қаторда кўриш ва фарқлаш фаолияти ёрдамида тур учун хос бўлган сигналлар, яъни ранг, турқавтор, имошоралар, мимика, огохлантирувчи ва кўрkitувчи холатлар; тана шакли, гул ва мевалар рангини ифодаловчи сигналларни қабул қилиш механизмларини ҳам ўрганади. Кўриш органининг фаолияти ва хоссалари муҳит шароити хусусиятига (ёритилганлик, ёритилиш интенсивлиги, нурнинг спектр таркиби, муҳитнинг тиниклик даражаси ва б.) б-н ҳам боғлиқ.

БИОСАВАРЛАПАС ҚОНУНИ

— ўтказгичдан ўтаётган электр токи б-н у ҳосил қилган магнит майдони кучланганлиги орасидаги муносабатни ифодаловчи қонун. Бу қонунни 1820 й.да Ж. Б. Био ва Ф. Савар топган.

БИОСИНТЕЗ (био... ва синтез)

— тирик организмда ёки ундан ташқарида биокатализаторлар (ферментлар) таъсирида бирмунча оддий бирикмалардан органик моддалар ҳосил бўлиши. Б. — ўсимликлар, ҳайвонлар ва микроорганизмларда содир бўладиган моддалар алмашинувининг таркибий қисмидир. Хемосинтезловчи бактериялардан ташқари ҳамма организмларда Б. учун бирламчи энергия манбаи яшил ўсимликларда органик моддалар шаклида тўпланадиган қуёш энергияси ҳисобланади (қ. Хемосинтез, Ассимиляция, Фотосинтез). Ҳар қандай ҳужайра ўзига зарур бўладиган моддаларни синтезлайди. Ҳужайрада борадиган Б.нинг хусусиятини унинг

генетик аппаратида кодлашган ирсий ахборот белгилайди (қ. Оксиллар, Генетик код). Организмдан ташқарида борадиган Б.дан халқ хўжалигининг турли соҳаларвда кенг қўлланиладиган биологик моддалар—витами́нлар, айрим гормонлар, антибиотиклар, аминокислоталар, оксиллар ва б. бирикмаларни саноат микёсида олишда фойдаланилади.

БИОСТРАТИГРАФИЯ (био... ва стратиграфиялан) — стратиграфиянинг бўлими, чўкинди қатламлар нисбий ёшани ва турли худудларда бир хил ёшдаги қатламлар нисбатини аниқлаш мақсадида чўкинди қатламлардаги қазилма организмлар қолдиқларининг тақсимланишини ўрганади. Б.нинг вазифаси қатламларнинг нисбий ёши шкаласини ишлаб чиқишдан иборат. Биостратиграфик зоналарнинг кетмакетлиги геологик кесимда турли систематик рангга ёки уларнинг мажмуига тегишли ўлиб битган қазилма организмлар қолдиқларини алмашилишини акс эттиради. Зоналарни, биринчи навбатда биозоналарни ажратишда нисбатан қисқа даврда яшаб ўтган, аммо кенг тарқалган, зич яшаган ва турли хил бўлган гуруҳлар (мас, нуммулентлар, динозаврлар ва б.) айниқса муҳим аҳамиятга эга. Зоналар кўпинча баъзи ўлиб битган организмлар (мас, маржонлар) гуруҳининг эволюцияси босқичлари б-н асосланади. Б. учун кад. заррабин организмларни ўрганиш (микрoпалеонтология) муҳимдир. Планктон организмлар қолдиқлари окимлар б-н узoқ масофаларга тарқалиши натижасида зоналар худуди ҳам шунга мувофиқ бўлади.

Б. қадимги организмлар яшаш шароитларини тиклаш мақсадида бир даврда, лекин турли шароитларда яшаган организмлар мажмуини ўхшаш шароитларда, лекин турли даврда яшаган организмлар мажмуидан фарқлаш учун палеонтология методларини кенг

қўлайди.

БИОСФЕРА (био... ва юн. *sphaira*— шар) — Ернинг тирик организмлар тарқалган қобиғи. Б.нинг таркиби ва энергетикаси ундаги тирик организмларнинг фаолияти б-н боғлиқ. Б.ни «хаёт соҳаси», Ернинг сиртки қобиғи тўғрисидаги дастлабки фикрни Ламарк билдирган. «Б.» терминини эса фанга австралиялик геолог Э. Зюсс (1875) киритган. Б. тўғрисидаги тўлатўқис таълимотни рус олими В. И. Вернадский (1926) ишлаб чиққан.

Б. атмосферанинг озон экранигача баландликда бўлган қисми (20—25 км), литосферанинг сиртки қисми ва гидросферани тўлиқ ўз ичига олади. Б.нинг қуйи чегараси курукликда 2—3 км, океан тубида 1—2 км чуқурликкача боради.

Ердаги ҳаёт мураккаб ва хилмаҳил организмлар комплексидан иборат. Тирик организмлар ва улар яшайдиган муҳит ўзаро чамбарчас боғланган бир бутун динамик система—биогеоценозларни ҳосил қилади.

Ерда ҳаётнинг ривожланиши давомида организмларнинг бир гуруҳи иккинчисининг ўрнини олиб турган бўлсада, у ёки бу геокимёвий функцияларни бажариб турадиган организмлар нисбати ўзгармасдан қолган. Шу туфайли турли геологик даврларда моддалар бир хил тезликда Ер қобиғида тўпланиб борган. Шундай қилиб, тирик организмлар ҳаётнинг муҳим шарти бўлган анорганик муҳитнинг доимийлиги (гомеостаз ҳолати)ни сақдаб туради.

Инсон фаолияти Ер юзини тубдан ўзгартиришга қодир бўлган ҳоз. даврда Б.нинг ривожланиши янги поғонага кўтарилди. Сўнгги йилларда инсоннинг Б.га биокимёвий таъсири бошқа барча тирик организмларга нисбатан жуда катта кучга айланди. Лекин табиий ресурслардан фойдаланишни Б.нинг ривожланиши ва функцияси қонуниятларини назарписанд қилмасдан

амалга оширилиши (мас, ўрмонларнинг кесилиши, ерларнинг ўзлаштирилиши, шаҳарлар, 3-д, фабрикалар, сунъий сув ҳавзалари, йўллар қурилиши ва б.) Б.даги биокимёвий жараёнларга катта таъсир ўтказмоқда. Ер ости бойлиқларини қазиб олиб, жуда қўп миқдорда ёқилғи ёқилиши моддалар алмашинувини тезлаштириб, Б. таркиби ва унинг гомеостаз ҳолатига таъсир кўрсатади. Шу туфайли Б.ни бир бутун, муайян даражада тартибга солинган мураккаб динамик система деб қаралиши унда кечадиган жараёнларни тўғри тушуниб олишга ёрдам беради. Биосфера тўғрисидаги таълимот экология, биоценология ва б. фанларнинг ривожланишида, табиат ва жамиятнинг ривожланиши б-н боғлиқ бўлган жуда кўп ўта мураккаб муаммоларни ҳал этишда катта аҳамиятга эга.

Ад.: Вернадский В. И., Биосфера, М., 1967; Отабоев Ш. Т., Набиев Ч. Н., Инсон ва биосфера, Т., 1983; Биосфера. Эволюция, пространство, время, М., 1988.

БИОСФЕРА ҚҶРИҚХОНАСИ

— қўрикланадиган ҳудуд (қўриқхона, миллий бог ва б.). Б. қ. муайян ҳудуддаги энг ноёб табиат ёдгорлиқларини муҳофаза қилиш и. т. ишлари, атроф муҳитнинг узок, муддатли мониторинги ва б. ишлар б-н бирга қўшиб олиб борилади. Б. қ. барпо этиш 1973 й.дан бошлаб «Инсон ва биосфера» дастури б-н боғлиқ ҳолда пайдо бўдди. Жаҳонда 300 дан ортиқ Б. қ. ишлайди, жумладан, Ўзбекистонда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасига қарайдиган Чатқол биосфера қўриқхонаси бор.

БИОТЕЛЕМЕТРИЯ, биологик телеметрия (био..., теле... ва ...метрия) — биологик ҳодисаларни тадқиқ этиш ва биологик кўрсаткичларни (мас, космонавтлар, спортчиларнинг томир уриши, қон босими, ҳароратини) масофадан туриб ўлчаш ва текшириш усуллари мажмуи. Б. текширишларни

олис масофадан туриб ҳам (мас, космик учишларда) ёки ўрганиладиган объектнинг ҳаракати пайтида (мас, спорт мусобақалари ёки меҳнат фаолияти пайтида) ўтказиш имконини беради. Б.да ўрганилаётган объектга (одам ва ҳайвонга) махсус датчиклар ўрнатилади; улардан чиқаётган сигналлар алоқа каналлари орқали қабул пунктига узатилади ва у ерда қайд этилади.

Тадқиқ этилаётган жараён электрик жараён бўлмаса (мас, юракнинг уриши), у электр сигналларига айлантирилади. Космик кемада учётган одам ва ҳайвон организмнинг ҳолатини кузатиш космик Б. дейилади. Б.да ўта митти радиоузатгичлар ёрдамида ички органларда бўлаётган жараёнларни ўрганиш ва уларни даволаш мумкин. Бунинг учун махсус датчиклар (радиокапсулалар, электродлар) ички аъзолар ёки тўқималарга киритилади. Б. воситасида ҳайвонларнинг ҳулкатворини ҳар хил шароитда, мас, кушлар учаётганида ҳам ўрганиш мумкин. Б. космик биология ва космик тиббиёт, меҳнат ва спорт физиологиясида муҳим аҳамиятга эга.

БИОТЕХНИЯ, биотехника — табиий шароитда ҳайвонларни кўпайтириш ва махсулдорлигини ошириш ҳамда уларни ҳимоя қилиш тадбирларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланадиган овчилик соҳаси. Б. овланадиган ҳайвонлар захирасини кўпайтириш, озик базасини яхшилаш, яъни овчилик масканлари ва сув ҳавзаларига озукабоб экинлар экиш, ҳайвонларни қўшимча озиклантириш ва муҳофаза қилиш; уларнинг инуя қуриши учун зарур бўладиган дарахт, бута ва баланд бўйли ўсимликларни экиш; тинч ва хилват жойлар ташкил этиш; ҳайвонлар учун ин қазиб кўйиш; зарарқунанда йиртқичларни йўқотиш; касал ҳайвонларни даволаш; бошқа жойлардан ноёб ва қимматбаҳо ҳайвонларни кўчириб келтириб иқлимлаштириш каби тадбирларни амалга оширишдан

иборат. Овланадиган ҳайвонларнинг махсулдорлигини ошириш, мўйнали ҳайвонлар мўйнасининг сифатини яхшилаш, овланадиган балиқларни йириклаштириш мақсадида олиб бориладиган селекция ишлари ҳам Б. вазифаларига қиради.

БИОТЕХНОЛОГИЯ (био... ва юн. *techne* — маҳорат, санъат, *logos* — сўз, таълимот) — қ. х., саноат ва тиббиётнинг турли соҳаларида тирик организм ва биологик жараёнлардан фойдаланадиган саноат усуллари мажмуи. Биол. ва техника имкониятларини бирлаштирадиган илмий йўналиш. «Б.» терминининг вужудга келишига Стэнфорд ун-ти (АҚШ; 1973) бир гуруҳ олимларининг ҳар хил хоссага эга ирсий молекулаларини бириктириб рекомбинант ДНК (исталган организмдан ажратилган ДНКнинг икки ёки ундан ортиқ қисмларини *in vitro* шароитида бирикишидан вужудга келган ҳосила) олиши сабаб бўлди. Шундан кейин биол. фани ютуқларидан келиб чиқувчи, яъни тирик организмлар ҳаёт фаолиятида иштирок этадиган барча кимёвий, физикавий ва биологик жараёнларни ўрганиш натижалари татбиқ этилган технологик жараёнларни ифодалашда «Б.» терминидан фойдаланила бошланди. Б. микробиология, биокимё, биоорганик кимё, молекуляр биология, физиология, генетика, молекуляр генетика, генетик инженерия ва б. ютуғига асосланади. Б.нинг микробиологик Б., мембраналар Б.си, иммобиллашган ферментлар Б.си, хужайра Б.си, ген ва хужайра инженерияси Б.си каби соҳалари мавжуд.

Микробиологик Б. микроорганизмлар ҳаёт фаолиятидаги жараёнларга асосланган бўлиб, бу соҳада ферментли препаратлар, антибиотиклар, аминокислоталар, гормонлар, оксил моддалари ва халқ хўжалигининг турли тармоқлари учун зарур метаболитлар синтез қилинади. Мас, Ўзбекистон ФА Микробиология интида микробиологик Б. асосида ўсимлик

чикиндилари (ғўзапоя, чанғалоқ, сомон ва чикиндилар)дан чорва моллари учун озука тайёрлашга эришилди; айрим мамлакатлар (Бразилия)да махсус микроблар воситасида целлюлозадан қанд ёки спирт олиш, мол гўнғидан метан гази олиш Б.си (айниқса, Хитой, Бразилия ва Европа мамлакатларида) жуда юқори иқтисодий самара бермоқда.

Мембраналар ва иммобиллашган ферментлар Б.си воситасида хилмахил жараёнларни ўлчаш ва назорат қилиш усуллари и. ч. мумкин. Шунингдек, ферментлар иммобиллашганда (бирор бир сатҳга кимёвий бириктирилганда) уларнинг активлиги ортиб, функционал ҳолати бир қадар муддатга узаяди. Бундан фойдаланиб биотехнологик жараёнлар (мас, мембраналар ўтказувчанлигини бошқариш усули, ферментларни мобиллаш ва б.) яратилган. Бу соҳада ЎЗМУ биол. ва кимё ф-ти (Б. О. Тошмухамедов, О. К. Тошмухамедова, А. И. Гагельганс, М. М. Раҳимов ва б.)нинг хиссаи қатта.

Хужайра Б.си ўсимлик, ҳайвон ва одам хужайраларининг сунъий шароитда ўсиши ҳамда кўпайиши микроорганизмларникига ўхшашлигига асосланган. Одам ва ҳайвон хужайраларини сунъий ўстириш нодир биологик препаратлар, антителалар ва оксил гормонларини sanoat микёсида и. ч. имконини берди. Ўсимлик, ҳайвон ва одам касалликларини аниқлаш учун моноклонал антителалар (бошланғич биргина хужайра авлодлари ишлаб чиқарадиган антителалар) асосида ўта сезувчан диагностика воситалар и. ч. йўлга қўйилди. Жумладан, Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-ти қршидаги «Радиопрепарат» корхонасида ва ЎЗР Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Онкология ва радиология ин-тида рақ касаллигининг айрим турларини оддиндан аниқлайдиган биотехнологик воситалар ишлаб чиқарилмоқда. Физиологик актив иккиламчи бирикмаларни синтез қилиш фақат ўсимлик хужайраларига

хос хусусиятдир. Бундай моддаларга тиббиётда ва sanoatнинг турли соҳаларида ишлатиладиган алкалоидлар, гликозидлар, жумладан стероидли сапонинлар, стероидли гормонал препаратлар олишда ишлатиладиган моддалар, эфир ёғлар, полисахаридлар, фитогормонлар ва х. к. қиради. Ўстирилаётган хужайра, одатда қайси ўсимликдан олинган бўлса, шу ўсимликка хос иккиламчи моддаларни синтез қилади. Апто хужайраларда синтез кдпинадиган биомасса микдори ўсимлик органларидагига нисбатан анча кам бўлади. Шунинг учун рентабеллиги sanoat усулидаги хужайра Б.си учун тез ўсадиган, юқори биосинтетик хусусиятга эга, оддий озуқали муҳитда ҳам ўсадиган, осмотик ва механик таъсиротларга чидамли мутант линиялар керак.

Хужайра Б.сининг яна бир хусусияти хужайра тотипотентлиги, яъни сунъий озиклантириш ва парваришлаш б-н бир хужайрадан етук ўсимлик олишдир. Мас, помидор, тамаки, беда, сабзи ва б. ўсимликлар мана шу хусусият асосида етиштирилди; Ўзбекистон Генетика ва ўсимликлар экспериментал биологияси ин-тида ўсимлик хужайраларидан етук ўсимлик яратиш устида илмий ишлар олиб борилмоқда. Хужайраларни сунъий ўстириш ва парваришлаш асосида ўсимликларни клонал (вегетатив) кўпайтириш Б.си шаклланди (бу 90 оилага мансуб 433 ўсимлик тури учун ишлаб чиқилган). Бу усул картошка, мева дарахтлари ва гулларнинг вируссиз навларини яратиш, селекцион фондни бойитиш ва янги навлар етиштириш имкониятини беради.

Ген ва хужайра инженерияси Б.си генетик инженерия ҳамда хужайра инженериясининг синтезидан вужудга келди. Б.нинг бу соҳаси ёрдамида мавжудотнинг мақсадга мувофиқ фойдали хоссага эга микроб штаммлари, хужайра хиллари, ўсимлик навлари ва ҳайвон зотларини яратиш мумкин. Ген ва хужайра инженерияси Б.си инженерлик

усули б-н тирик мавжудотларнинг ўзгартирилган ирсияти молекуляр генетикасини мукамал ўрганиш, фойдали генларни излаб топиш ва керакли микдорда ажратиб олиш, бегона генларни хужайра ичига киритиб, ирсиятга улаш, уланган генларни янги ирсиятда актив фаолиятини таъминлаб берувчи вектор молекула (таркибида рестриктаза учун факат биргина энг кулай кесилиш жойига эга, трансформация бўлган хужайраларни саралашни осонлаштирувчи маркер ген сакловчи ва максадга мувофиқ ёт генни хўжайин ирсиятга улаб, унинг мустакил ишлашини таъминловчи молекуляр конструкция) яратиш, ирсияти ўзгартирилган хужайрадан доридармон, озука моддалар, диагностик воситалар ажратиб олиш ёки ўсимлик навларини яратиш максадида ирсияти узгартирилган хужайрадан мукамал ўсимлик формасини олиш, ҳар хил ирсий белгиларга эга ва табиий шароитда чангланмайдиган ўсимлик хужайралари протопластларини электр импульси ёки поливинилпирролидон иштирокида ириктириб, ҳар иккала ўсимликнинг фойдали хусусиятларига эга мукамал ўсимлик етиштириш (Германиядаги Макс Планк ин-ти ходимлари помидор ва картошка хужайрасини бириктириб, иддизда картошка туганаги, поясида помидор меваси етиладиган янги гибрид ўстирди) бўйича талайгина муваффақиятларга эришди.

Б.нинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланишида М. А. Айтхожин, А. А. Баев, Р. Г. Бутенко, Г. П. Горгиев, Ю. Ю. Глеба., В. Г. Дебабов, Г. К. Скрябин, К. Г. Скрябин, Ж. А. Мусаев, Б. О. Тошмухамедов, А. Ф. Холмуродов ва б.ларнинг ҳиссаси катта.

Ад.: Уотсон Дж., Туз Дж., Курц Д., Реокомбинантный ДНК [пер. с англ.], М., 1986; Сассон А., Биотехнология: свершения и надежды [пер. с англ.], М., 1987; Биотехнология (в 8 кн.), М., 1987; Основы сельскохозяйственной

биотехнологии, М., 1990. Абдусаттор Абдукаримов, Сотволди Жатаев.

БИОТИК ОМИЛЛАР, мухитнинг биотик омиллари — бир ёки ҳар хил турга мансуб ўсимлик, ҳайвон ва микроорганизмлар ҳаёт фаолиятининг организмларга таъсири мажмуи. Айниқса биоценоз организмлари орасидаги муносабатлар жуда яқиндан бўлади. Б. о. ҳар хил турдаги тирик организмларнинг ўзаро таъсиридан иборатлиги б-н мухитнинг абиотик омимарчдан фарк қилади.

Организмларнинг ўзаро муносабатлари жуда ҳам хилмаҳил. Тирик мавжудотлар бошқа организмлар учун озик манбаи бўлиши (ўт ўсимликлар ўтхўр ҳайвонлар учун озик ҳисобланади, ўтхўр ҳайвонларни эса йирткич ҳайвонлар ейди), уларнинг кўпайишига имкон яратиши (ўсимликларни чангловчи хашаротлар фаолияти), яшаш муҳити бўлиб хизмат қилиши мумкин (мас, гўзанинг хавфли касаллиги—вилтни ҳосил қилувчи патоген замбуруғ учун гўза хўжайин ўсимликдир). Рақобат, симбиоз (биргаликда яшаш) ва б. ҳам организмлар орасидаги муносабатларга киради. Эҳтиёжлари бир-бирига ўхшаш организмлар орасида, мас, агар ўсимликларнинг ёруғлик, намлик ва мухитнинг б. шароитларига нисбатан талаби бир хил бўлса, рақобат пайдо бўлади. Симбиоз ҳайвонлар, ўсимлик, микроорганизмлар орасида кенг тарқалган. Мас, дуккакли ўсимликлар (беда ва б.) азот ҳосил қилувчи бактериялар б-н биргаликда яшайди, бу бактериялар ўсимликлар ҳаёти учун зарур бўлган углеводлар ва б. органик моддаларни ўсимликлар илдизидан олади. Б. о. ҳар доим мухитнинг абиотик омиллари таъсирига учрайди ва ўз навбатида унга фаол таъсир этиб, уни ўзгартириб боради.

Абдукарим Зикирёев.

БИОТИК ПОТЕНЦИАЛ — тур

популяциялари индивидлари сони чекловчи омиллар таъсири баргараф этилганидан кейин мазкур тур учун хос бўлган кўпайиш тезлигининг шартли кўрсаткичи. Б. п. туғилишнинг ўргача миқдори ёки мазкур тур индивидларининг фараз қилинганидек ҳеч қандай тўсиқсиз Ер шарини бир қават текис қоплаши тезлигида кўпайиши б-н белгиланади. Бу тезлик филлар учун 0,3 м/с, айрим микроорганизмлар учун бир неча м/с га тенг. Б. п. б-н популяциялар индивидларининг амалда сақланиб қоладиган сони ўртасидаги фарқ муҳит қаршилигини ифода этади. «Б. п.» ва «муҳит қаршилиги» тушунчалари популяция индивидлари сони ва каттакичкилиги б-н боғлиқ бўлган чекловчи омилларнинг биргаликда таъсирини аниқлашда фойдаланилади.

БИОТИП (био... ва юн. *typus* — намуна, нусха) — маҳаллий популяция таркибига мансуб ўсимлик турининг ташқи кўриниши б-н фарқланмайдиган, лекин биологик ва физиологик хусусиятлари бошқача ва ўзгармас бўлган гуруҳи. Четдан чангланувчи турлар популяцияларида авлодни алоҳида ажратиб қўйиб такрорий танлаш (қ. Такрорий чатиштириш) б-н ёки бирига яқин турларни кўп марталаб чатиштириб (қ. Инбридинг) кўпайтириш йўли б-н Б. чиқариш мумкин. Баъзан кўп турлардан ташкил топган ва муайян яшаш шароитларидан фойдаланишига кўра ўхшаш мосланишларга эга бўлган организмларнинг катта гуруҳлари ҳам биологик типлар ёки ҳаётий формалар деб аталади.

БИОТИТ — слюдалар гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий формуласи $K(Mg, Fe)_3[AlSi_3](OH, F)_2$. Минерал француз олими Ж. Б. Био номига қўйилган. Олти қиррали, яхши шаклланган, таҳланган варақиларга ўхшаш агрегатлар ҳосил қилади. Ранги қора, қўнғир, яшилсимон қўнғир.

Шишасимон ялтирок. Қаттиқлиги 2,5—3,5. С. оғ. 2,7—3,3. Катталиги 7 м2 гача келадиган кристаллари пегматит томирларда учрайди. Оқинди ва метаморфик жинслар орасида тарқалган. Б. электр иссиқлик изоляторлари сифатида ишлатилади. Б. кукунидан бронза бўёғи тайёрланади. Марказий Осиёда жуда кенг тарқалган. РФ (Урал, Узок, Шарқ), Украинада катта конлари бор.

БИОТОП (био... ва юн. *topos* — жой) — Ер сирти (куруклик ёки сув ҳавзаси)нинг муҳит шароитлари бир хил ва муайян биоценоз б-н банд бўлган қисми; турларнинг макони. Мае, қумлоқ чўлнинг табиийгеографик шароити парпиоёқ, жун оёқли кўшоёқ, қумсичкон каби паррандалар, қизилқумлоқ, матрап калтакесакча каби газандалар, қумсабзи, темир тикан, исирик каби ўсимликлар ҳаётини таъмин этади.

БИОФАБРИКА, биокөмбинат — ўсимликлар зараркунандалари, касалликлари ва бегона ўтларга қарши курашишда фойдаланиладиган биопрепаратлар ва энтомофаглар ишлаб чиқарувчи, шунингдек уй ҳайвонлари касалликларини аниқлаш, олдини олиш ва даволаш учун биопрепаратлар (вакцина, зардоб ва б.) тайёрловчи корхона. Ўзбекистонда дастлабки Б. (биолоботория)лар 1972 й.да ташкил этилган. 1978 й.дан суғорма деҳқончилик минтақаларидаги Б.да, асосан ўсимликларнинг зараркунанда тунламларига қарши қўлланиладиган трихограмма ва б. кўпайтирилади. Ўзбекистонда 526 хўжалиқлараро механизациялашган Б. линиялари мавжуд. Трихограммани кўпайтириш жараёни икки босқичда олиб борилади: тухуми (трихограмма ўз тухумини шу тухумга қўйиб ривожланади) учун дон қуясини ва трихограммани кулайтириш. Бу ишларни амалга ошириш учун Б.да донни дон қуяси б-н зарарлаш,

кўпайтириш ва капалакларни йиғиб олиш цехи ҳамда дон куяси тухумларини трихограмма б-н зарарлаш цехи курилади. Дон куясини кўпайтириш бокслари бир-бири б-н ҳашаротни ўтказувчи йўл оркали туташтирилган: бу йўлдаги ҳаво оқими капалакларни куя йиқкичга тўплайди. Кассеталарга жойлаштирилган капалаклар тухум қўя бошлайди, тухумлар ҳар куни йиғиб олинади ва ортиқча аралашмалардан тозаланади. Дон куясининг тухумлари трихограмма б-н намлик, ҳарорат ва ёруғлиги созлаб туриладиган махсус мосламаларда зарарланади. Ривожланишнинг имагодан олдинги босқичини тугатган трихограммалар совуқ камераларга йиғилади ва шу ердан хўжаликларга жўнатилади. Б.да трихограммани бутун йил давомида кўпайтириш мумкин. Бир центнер арпа ёки маккажўхори донидан 600—1400 г дон куяси тухуми олинади. Бир бокснинг и. ч. унумдорлиги 300 граммгача. И. ч. технологияси даври беш марта давом эттирилса 1500 г тухумхур трихограмма олиш мумкин. Бу эса 440—500 га пахта майдонга ишлов бериш учун етади.

БИОФИЗИКА, биологик физика — биологик системаларда кечадиган физик жараёнлар ва уларга таъсир курсатадиган ҳар хил физик омилларни урганадиган фан. Тадқиқ этиладиган объект тузилиши даражасига биноан Б.ни молекуляр Б., хужайра Б.си, мураккаб биологик системалар Б.сига ажратилади. Молекуляр Б. макромолекулалар ва б. муҳим биологик бирикмалар тузилиши ва функционал хусусиятларини; хужайра Б.си хужайра ҳаётини фаолияти асосини ташкил этадиган физиккимёвий жараёнлар ҳамда хужайра таркибига кирадиган структура элементлари (айниқса мембрана структураси)нинг аҳамиятини; биологик системалар Б.си тўқима, организм ва табиий жамоаларда содир бўладиган биологик жараёнларнинг ўзаро таъсири ва бошқарилишини

ҳамда математик моделлаштирилишини ўрганади. Ўрганиш объекти ва методларига кўра Б. молекуляр биол., биоорганик кимё, биокимё фанларига яқин бўлганидан кўпинча бу фанлар б-н бирга физиккимёвий биол.га бириштирилади.

Б. биологик тушунчаларнинг физика, физик кимё ҳамда мат. гоёлари ва методлари б-н ўзаро киришуви туфайли вужудга келган. Механика қонуниятларини организмни ўрганишга (қон айланиши, товуш ва ёруғликни сезиш) татбиқ қилишга уриниш биринчи марта 17-а.да содир бўлган. 18-а. охирида Л. Гальвани ва А. Вольта томонидан «ҳайвон электри»нинг кашф этилиши физиккимёвий ҳодисаларни ўрганишда катта аҳамиятга эга бўдди. 19-а. ва 20-а. бошларида организм энергетикаси принциплари (Ю. Р. Майер); кўриш ва эшитиш органлари ишлашининг физик асослари ҳамда биологик структуралар б-н ёруғликнинг ўзаро таъсири (Г. Гельмгольц, К. А. Тимирязев, П. П. Лазарев), тўқима ва хужайрадаги осмотик ва биоэлектрик ҳодисалар (Э. ДюбуаРаймон, Ю. Бернштейн, Ж. Лёб, В. Нернст) туғрисидаги асосий тушунчаларга асос солинди. Очик биологик системалар термодинамикаси, энергетик жараёнлардаги энергия ўзгаришлари ҳамда мембранаси орқали транспорт қилиниши ва у б-н боғлиқ биоэлектрик ҳодисалар, мускул кискариши ва б. ҳаракат шакллари (Г. М. Франк), фотобиологик жараёнлар (А. Н. Теренин, А. А. Красновский) Б.нинг ривожланиб келаётган соҳаларни ҳисобланади. Биологик системаларнинг узунини ташкил қилиши ва бошқарилиши ҳам худди шундай соҳалар қаторига киради.

Бундай тадқиқотлар Б.ни кибернетика ва хронобиология б-н боғлайди.

Ўзбекистонда Б. га оид тадқиқотлар 20-а.нинг 60-й.ларида Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тида, ЎЗМУнинг биокимё, кейинчалик Б. кафедраларида

бошланган. Асосий тадқиқотлар ионларнинг фаол транспорти, мембрана функцияларининг гормонал регуляцияси, мембрана фаол бирикмаларининг таъсир механизмини аниқлашга бағишланган. Тадқиқотларда Na K—АТФаза фермент системаси барча хужайраларнинг плазматик мембранаси учун умумийлиги, буйрак нефронлари физиологик хусусиятлари транспорт ферментлари кинетик хусусиятлари б-н боғлиқлиги аниқланди (Б. О. Тошмухамедов, З. У. Бекмухамедова). Мембрана Б.сининг электрогенез механизми; илон, чаён ва арилар захаридан ион каналларини танлаб утказувчи нейротоксинлар; умуртқалилар ва ҳашаротлар синапслари глутамат нейрорецепторлари ўрганилди (П. Б. Усмонов), сунъий қўшқаватли мембраналарни реконструкция қилиш амалга оширилди (Э. М. Маҳмудова). Шунинг б-н бирга мембраналарда оксил ва липидларнинг ўзаро таъсири (Т. Ф. Орипов), мембрана ферментатив катализи (М. М. Раҳимов), мембраналарнинг радиация б-н шикастланиши (А. Қ. Қосимов), митохондриялар ион регуляцияси, митохондрия ва бутун хужайрадаги биоэнергетик жараёнларнинг физиологик регуляцияси (А. И. Гагельганс, М. Х. Зайнутдинов) ўрганилган. Ўзбекистонда Б.га оид илмий тадқиқотлар ФА Физиология ва биофизика ин-тида, ЎЗМУнинг биофизика кафедрасида ва б. олий ўқув юртлири кафедраларида олиб борилади. Б.нинг кўп соҳалари тиббиёт, қ. х. ва атроф мухитни муҳофаза қилишда катта аҳамиятга эга (куёш нуридан фойдаланиш, биофизик методлар ва физик таъсирларни, мас, ультратовуш, лазер нурини тиббиётда қўллаш ва б.).

Бекжон Тошмухамедов, Маҳмуд Қосимов.

БИОФИЛЬТР (био... ва фильтр), биологик филтр — оқова (мас, корхоналардан чиққан) сувларни биологик йўл б-н тозапайдиган иншоот.

Филтрловчи материаллар (буғ қозони шлагги, гранит чақиқ тоши. шагал, керамзит ва б.) тўлдирилган куш тубли дойра ва тўрт бурчак шаклдаги резервуардан иборат, тублари орасидаги масофа камида 0,4 м. Филтрловчи қатлам баландлиги 1,5—2 м; филтрловчи қатлам доналари йириклиги 30—50 мм; пастки тўшама қатлам қалинлиги 60—100 мм. Оқова сув филтрловчи материал орқали ўтганда унинг сиртида биологик парда (оқова сувнинг бактерияси, замбуруғи, оксидловчи ва минералловчи органик моддалари) ҳосил бўлади. Унда сув ичидаги органик моддалар турли микроорганизмлар ҳаёт фаолияти туфайли парчаланани ва сув тозаланади. Атроф мухит экологиясини, оқова (оқинди) сувлар бориб қўшиладиган оқар сувларнинг сифатини яхшилашда Б.нинг аҳамияти катта.

БИОЦЕНОЗ (био... ва юн. *koinos* — умумий) — шартшароити бир хилдаги мухитга мослашиб олган ва битта жойнинг узиди бирга яшайдиган барча организмлар. Б.да яшайдиган ўсимлик ҳамда ҳайвонлар доим бир-бирига маълум муносабатда бўлади. Уларнинг шу муносабати ҳаёт кечириш шароитига ҳам таъсир курсатиб туради. Б. у мумий табиий комплекс — биогеоценознинг бир қисмидир. Одамнинг хўжалик фаолияти Б.ни ўзи учун фойдали томонга қараб ўзгартириши мумкин. Турлар уртасидаги муносабатларнинг икки ва ундан кўп тур учун қулайлик туғдирадиган хили ўзаро ёрдам дейилади. Мас, ҳашаротлар ёрдамида чангланадиган ўсимликлар чангни бир усимликдан иккинчи усимликка олиб ўтадиган ва шу б-н ўсимликларнинг четдан чангланишини таъминлайдиган ҳашаротларга мухтождир. Бошқа ҳолларда турлар орасидаги муносабатлар узаро қарамақарши тарзда булади. Йиртқичликда бир тур ҳайвонлар бошқа тур ҳайвонларни ейди. Иккала тур ташқи мухитнинг бир хилдаги шартшароитидан

фойдалансаю, уша шартшароит миқдори чекланиб қоладиган бўлса, бундай турлар ўзаро рақобат тарзидаги муносабатга утади. Мае, Усимликлар ёруғлик ва тупрокдаги минерал моддалар учун рақобат қилади. Микроблардаги антибиоз қарамақарши муносабатларнинг узига хос шаклидир. Бирга ҳаёт кечиришнинг бошқа шакллари ҳам бор. Мае, симбиоз, паразитизм. Б.ни ўрганиш амалий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

БИОЦЕНОЛОГИЯ (биоценоз ва ...логия) — экология фанининг бир булими. Биоценозларни ташкил этувчи организмларнинг таркиби, уларнинг узаро муносабатларини урганади. Б.га оид тадқиқотлар дастлаб гидробиология соҳасида олиб борилган, кейинчалик биол.нинг бошқа соҳалари (зоология, ботаника ва б.)га татбиқ этила бошлаган. Чул, дашт, тоғ яйловлари ва урмонларидаги ўсимликларни ўрганиш фитоценоз, ҳайвонот дунёси тугрисидаги ишлар эса зооценоз тугрисидаги таълимотнинг яратилишига олиб келди. Б. соҳасида олиб борилаётган ишлар ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсининг табиий бойликларидан унумли фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш ва хилмахиллигини сақлаб қолиш б-н боғлиқ муаммоларни ҳал этишда катта аҳамиятга эга.

«БИОЭКОСАН», Ўзбекистон ёшларининг «Биоэкосан» ўқувметодик мажмуаси — Ўзбекистонда узлуксиз экология таълимини амалга оширадиган таълимтарбия муассасаси. Дастлаб 1929 й. Самарқандда ёш табиатшунослар ст-яси номи б-н ташкил этилган. 1994 й. дек.дан экология табиатшунослар маркази, 1995 й. авг.дан юқоридаги номда. Б.нинг асосий макрели боғча болалари, мактаб ўқувчилари, академик лицей, касбхунар коллежлари, олий ўқув юртлари талабаларига биол., экология, саломатликдан таълимтарбия бериш, иқтидорли болаларни танлаб, уларни

ҳар томонлама камол топишларига кўмаклашишдан иборат. Мажмуа таркибида экология и. т. лаб. мавжуд. Мажмуа республикада узлуксиз экология таълими муаммолари ва уларнинг ечимларига бағишланган илмийметодик анжуманларни уюштиради ва ўтказди. Мажмуа ходимлари 1995 й.дан Тошкент ш. Юнусобод туманидаги 499болалар боғчаси ва 288мактабда боғчамактаб тажриба майдони ташкил этиб, узлуксиз экология таълими бўйича назарий ва амалий тадқиқотлар олиб борадилар. Мажмуа экологиядан давлат таълими стандарти, узлуксиз экология таълими концепцияси ва узлуксиз экология таълими бўйича методик тавсияномалар яратади. Мажмуа 1994 й.дан буен «Табиат: кеча, бугун, эртага» мавзуида республика ўқувчиларининг илмий амалий анжуманини ўтказиб келади. Мажмуа республика вилоятларидаги экология ва табиатшунослар маркази ишини мувофиқлаштириб туради ва уларга илмий амалий ердам кўрсатади.

БИОЭЛЕКТР ПОТЕНЦИАЛЛАР — тирик организмлар ва уларнинг айрим хужайраларида пайдо бўладиган электр потенциаллар, кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг энг муҳим таркибий қисми. Б. п. — «хэйвон электри» тўғрисидаги дастлабки маълумот 18-а. нинг ўрталарида электр баликларининг «зарба»ларини ўрганиш туфайли пайдо бўлди. Б. п. тўғрисидаги таълимотнинг асосчиси италиялик олим Л. Гальвани ҳисобланади. Л. Гальвани б-н А. Вольта «ҳайвонлар электри»ни ўрганиб, электр токи ҳосил қилишнинг янги Вольта усулини кашф этишди ва гальваник элементлар яратилди (1791—97). Италиялик К. Маттеуччи илк бор (1837) гальваник элементлар ёрдамида Б. п.ни ўлчаб курган. Немис олими Э. Дюбуа Раймон мускул ва нерв хужайраси Б. п.ни ўрганиб, тинчлик ҳолатида хужайранинг ички ва ташки муҳити ўртасида стационар потенциаллар фарқи (тинчлик

потенциали) мавжудлиги, бу фарк кўзғалиш ҳолатида конуний ўзгаришини кўрсатиб берди. 1868 й. Ю. Бернштейн нерв толалари бўйлаб кўзғалишнинг тарқалишида секунднинг бир неча мингдан бир қисмида давом этадиган алоҳида потенциал тебранишларни ўлчаш методи ишлаб чиқди. А. Е. Введенский нерв ва мускулларда ритмик потенциалларни телефон ёрдамида эшитиб кўрди (1883). Б. п.ни ўрганиш соҳасидаги асосий ютуқлар электронкучайтиргич техникасининг физиологик текширишларга татбиқ этилиши б-н боғлиқ. Хужайра ичига микроэлектродлар киритиш усулининг ишлаб чиқилиши алоҳида тола ёки хужайра Б. п.ни ўрганишга имкон беради. Кальмарларнинг гигант нерв толаларидан фойдаланиш орқали Б. п. генерацияси механизми ўрганиб чиқилди. Бу толаларнинг K^+ ва Na^+ ионларига нисбатан ўтказувчанлигини текшириш асосида А. Хожкин, А. Хаксли ва Б. Кац 1947—52 й.ларда ҳаракат потенциали ион механизмини очиб беришди ва Б. п.нинг мембрана таълимотини яратишди. Ҳайвонлар Б. п.ни ўрганиш тирик системалардаги физиккимёвий жараёнларни тушуниб олишда ҳамда диагностикада (электрокардиография, э л е к т р о э н ц е ф а л о г р а ф и я , электромиография ва б.) катта аҳамиятга эга. Ўсимликлар Б. п. табиатан ҳайвонларникига ўхшаш бўлади (Э. Дюбуа Раймон, 1882). Д. Ч. Бос кўзғатувчига нисбатан Б. п. ва электр жавоб қилиш барча ўсимликларга хос эканлигини кўрсатади (1926). Бос томонидан кашф этилган жуда сезгир ўзи ёзадиган гальванометрлар ўсимликларнинг «дастхати»ни, яъни кўзғатувчига нисбатан ҳосил қилинадиган махсус электр жавобларини олишга, физик ва кимёвий таъсиротга ўсимликларнинг электр реакциясини ўрганишга имкон берди. Ириқ харасимон сув ўтлари Б. п.нинг ион табиатини ўрганишда классик объект

ҳисобланади.

Маҳмуд Қосимов.

БИОЭЛЕКТРОНИКА — бионика фанининг махсус йўналишларидан бири. Тирик организмларнинг тузилиши ва иш фаолиятини таҳлил қилиш асосида электроника масалаларини ечади. Қуйидаги муаммоларни ўрганади: ҳайвонот дунёси ва инсон нерв системасини текшириш; мавжуд компьютерларни ва алоқа техникасини янада такомиллаштириш ҳамда автоматика ва телемеханиканинг янги элементлари ва қурилмаларини яратиш мақсадида нейронлар ва нейрон системаларини (занжирларини) моделлаштириш; турли иқтисодий ва техникавий масалаларни ҳал этиш; электрон қурилмаларни ўта ихчамлаштириш ва б.

Ахборотга ишлов бериш қурилмалари биосхемалар асосида яратилса, 3 ўлчамли (ҳажмий) электрон тизимларнинг 1 см³га 10^5 — 10^{18} та интеграл вентили жойлаштириш мумкин. Бу ҳолда биэлектрон қурилмаларнинг ишлаш тезлиги 100—1000 марта ошади. Б.нинг бу қутилаётган афзалликларидан фойдаланиб, келажакда ўта ихчам ҳажмий процессорлар, интеллектуал роботлар, ўта митти тиббиёт асбоблари, хужайрани тикловчи ва яратувчи молекуляр элементлар ва нейрокомпьютерлар ишлаб чиқиш мумкин бўлади.

БИОЭНЕРГЕТИКА

— молекуляр биологиянинг бир бўлими; организмларнинг ҳаёт фаолияти жараёнларида энергиянинг жамгарилиши ва сарф этилиш қонуниятларини ҳамда энергиянинг бир турдан иккинчи турга айланишини, биосферадаги энергетика жараёнларини ўрганади.

Б. тадқиқотлари энергиянинг сақланиши ва бир турдан иккинчи турга айланиш қонунини кашф этган (1841) немис врачлари Ю. Р. Майер томонидан бошлаб берилди. Ўсимлик

тўқималаридаги асосий энергетик жараёнлар — фотосинтез ва нафас олишдан иборатдир. Ўсимликлардаги газ алмашинуви метаболитлар синтези, энергиянинг аденозинтрифосфат к-тага (АТФ) трансформацияланиши ва унда жамгарилиши б-н бирга боради. Мазкур бирикма энергияга бой пирозинфосфат микробларнинг мавжудлиги б-н тавсифланади, бу боғларнинг синтези учун фотофосфорланиш пайтида ютилган ва трансформацияланган нур энергияси ҳамда оксидланиш б-н борадиган фосфорланиш жараенида органик моддаларнинг оксидланишида ажралиб чиқадиган энергия ишлатилади. Фотосинтез жараенида жамгарилган ва нафас пайтида ажралиб чиқадиган энергиядан организмнинг ҳаёт фаолиятига алоқадор барча жараёнларда, ўша энергия макроэргик бирикмаларда жамгарилганидан кейингина самарали фойдаланиш мумкин.

Нафас олиш жараенида бир молекула СО₂ га 6 молекула АТФ тўғри келади, фотосинтезда эса бир молекула СО₂ қайтарилиши учун 3 молекула АТФ зарур бўлади. Биоэнергетик тадқиқотлар орқали фотосинтез ва нафас жараёнлари хужайра умумий энергия захирасига қанчалик улуш қўшганлигини баҳолаш, ўсимликлардаги бутун моддалар алмашинуви энергетик «озик» б-н қандай таъминлаётганлигини аниқлаш мумкин.

Ёруғликда фотосинтез хужайра биосинтези эҳтиёжларини энергия ва метаболитлар б-н таъминлашдек асосий ишни бажарса, нафас олиш зиммасига қўшимча вазифа тушади. Энергия алмашинуви энергияни узатиш ва сарф қилишни ўз ичига олади. Агар газ алмашинуви энергия б-н таъминловчи асосий жараён бўлса, унинг сарфланиши синтез жараёнлари, ассимилятларнинг ўтиши, хужайра протоплазмаси структурасини сақлаб қолиш, ўсиш, қайта тикланиш ва ҳ. к. б-н боғлиқ бўлади. Нормал шароитларда, шикастланмаган хужайра кўп энергия сарфламайди.

Стресс шароитида, хужайра тузилишига зарар етказувчи ноқулай шароит таъсирида хужайранинг бутунлиги ва цитоплазматик структуранинг функционал фаоллигини сақлаб қолиш учун энергияга эҳтиёж ортади.

Б. муаммолари тадқиқотлари, хусусан, кимёвий энергиянинг ишга айланиш механизмларини ўрганиш мазкур жараёнларни квант биофизика ва биокимё қонунлари амал қиладиган субмолекуляр даражада ўрганишни тақозо этади.

БИПАТРИДЛАР (би... ва юн. *patris* — ватан), биполидлар — айна бир вақтда 2 ва undan ортиқ давлат фуқароси бўлган шахслар (қ. Икки фуқаролик).

БИПЛАН (франц. *biplan*, би... ва лот. *planum* — текислик) — қанотлари остмауст қилиб ишланган қўш қанотли самолёт. Бошқа хил самолётларга Караганда анча ихчам; қаноти пухта ва бикр. Рўпара қаршилиги қатта бўлганлигидан тез уча олмаслиги (тезлиги 100 км/соатдан камлиги) Б.нинг асосий камчилигидир. Б. 30-й. ларгача ўқув мақсадларида, қирувчилик ва разведка мақсадларида ишлатилган. Кейинчалик Б. ўрнини тезроқучадиган моноплан эгаллади. Лекин қ. х. юмушлари ва спортчилар учун тезроқ учадиган Б.лар ҳозир ҳам қурилади.

БИР АКТЁР ТЕАТРИ — бадий ўқиш тури. Ижрочининг бир ўзи бутун бир афсона, ривоят, дoston, ҳажвия, монолог ва б.ни хикоя қилади ва гавдалантиради. Б. а. т. қадим замонларда шаклланган ва асрлар давомида такомиллашиб борган. Юнонистонда уларни мим деб атаганлар. Ўрта Шарқ мамлакатларида бундай театр ривожланган ва расм бўлган, ўрта асрларда эса маълум даражада ислом дини ва тасаввуф б-н боғланиб кетган. Хуросон, Мовароуннаҳр, Хоразмда бундай ижрочилар муқаллид, киссахон, гўянда, воиз, маддоҳ деб

юритилган. Малакали халқактёрлари — масхарабозлар ҳам баъзан якка холда томоша кўрсатганлар. Кўпгина хонлар, беклар, лашкарбошилар, шахзодаларнинг хос қиссагўйлари ва масхаралари бўлган. Бухоро амирлигида масхаралар воқеаларни чиройли ва кулгили қилиб ҳикоя қилишган бўлса, Хива хонлигида бундай саргузаштларни мусиқа, рақс, муаллақ унсурлари б-н аралаштириб гавдалантиришган, Қўқон хонлигидаги қизикчилар эса кулгиҳикоя жанрини кашф этиб, унда юксак маҳорат кўрсатишган. 20-а.да ҳам мазкур санъат анъаналари маълум даражада сақланиб қолди. Европа услубидаги узбек театр сахнасида ҳам Б. а. т.ни тузиш бўйича уринишлар бўлди. Аммо бу жанр кўпроқ радио ва телевидениеда яхши ривож топди. Муҳсин Ҳамидов, Шариф Қаюмов, Раззоқ Ҳамроев, Ҳамза Умаров каби атоқли актёрлар Ўзбекистон радиосида Б. а. т. жанрида ҳикоя, қисса, дoston ва хатто романларни ижро этганлар. Телевидениедаги миниатюралар театрида ҳам бир киши ижро этадиган ҳажвия, монолог ва ҳикоялар кўп ишлатилади. Бу соҳада Ҳасан Йўлдошев катта ижро маҳоратига эришган эди. Қизикчилардан Муҳиддин Дарвешов, Ҳожибой Тожибоев, Мирзабек Холмедов ва б.нинг чиқишларини Б. а. т. деб аташ мумкин.

Муҳсин Қодиров.

БИР АС-САБА, БеэрШева — Фаластиндаги шаҳар, Йордан дарёсининг ғарбий соҳилида. Аҳолиси 114 минг киши (1990). Негев чўлидаги савдотранспорт маркази. Йиғма уйлар, керамика, ойнашиша буюмлар ишлаб чиқарилади. Кимё, ёғочсозлик саноати корхоналари бор. Шаҳар мил. ав. 4-а.дан маълум. 3—4-а.ларда қурилган кад. рим қалъаси қолдиқлари сақланган.

БИР ГУЛЛИ ЎСИМЛИКЛАР — битта ғунча чиқариб, битта гул ва битта мева ҳосил қилувчи ўсимликлар. Бундай

ўсимликларнинг пояси шохланмай, учидан ёлғиз қуртак чиқаради, мас, лола, кўкнор, кизғалдоқ, парнассия ва б.

БИР ЖИНСЛИ БЎЛМАГАН МУҲИТЛАР ОПТИКАСИ — оптикантт синдириш кўрсаткичи п бир хил бўлмай, координатага боғлиқ равишда ўзгарадиган, оптик жиҳатдан бир жинсли бўлмаган муҳитларда электромагнит тўлқинларнинг тарқалиш қонунларини ўрганадиган бўлими. Оптик бир жинслилик

муҳитнинг сиртида ва ҳажмида бузилиши мумкин. Физик табиатидан қатъи назар, бир жинслиликнинг бузилиши нурнинг бошланғич тарқалиш йўналишидан оғишига олиб келади. Турли синдириш кўрсаткичларига эга муҳитларни ажратувчи сиртларда нурнинг қайтиш ва синиш ҳодисалари юз беради. Муҳит ичидаги синдириш кўрсаткичи муҳитниқидан фарқ қиладиган, микроҳажмли бир жинсли бўлмаган жойларда нурнинг сочилиши кузатилади. Бир жинсли бўлмаган муҳитларга хира муҳитлар қиради. Бундай муҳитларда бир жинслилик бузилган жойларнинг ўлчамлари, одатда, ёруғлик тўлқин узунлиги Х дан катта бўлади.

Бир жинсли бўлмаган муҳитларга молекулаларнинг иссиқлик ҳаракати натижасида кичик ҳажмларда муҳит зичлиги флукуациялари (тебранишлари) ҳисобига шу жойдаги синдириш кўрсаткичининг ўзгаришлари содир бўладиган муҳитлар ҳам қиради. Ёруғликни ютмайдиган диэлектрик зарраларда бўладиган нурнинг сочилиш интенсивлиги (ρ) Х, ρ га мутаносиб бўлиб, рзарра ўлчамининг ёруғлик тўлқин узунлигига нисбатига боғлиқ параметр. Ўлчамлари Адан анча кичик иссиқлик (зичлик) флукуациялари юз берадиган муҳитларда сочилиш интенсивлиги $1 \sim X \sim *$ (Рэлей қонуни). Ўлчамлари Х дан анча катта зарралардаги сочилиш учун р нинг қиймати нолга яқин ва сочилиш

интенсивлиги тўлқин узунлигига боғлиқ бўлмайди. Бундай ҳол ёруғликнинг туман ва булутларда сочилишида кузатилади.

БИР ЖИНСЛИ ГУЛ — фақат уруғчи ёки фақат чангчили гул. Тарвуз, қовоқ, ёнғоқ ўсимликларининг гули бунга мисол бўлади.

БИР ЙИЛЛИК ЭКИНЛАР — ривожланиш цикли (уруғи экилгандан то янги уруғ етилгунча бўлган давр)ни бир йилда тугаллайдиган ўсимликлар. Буларга дуккаклилар, галладон экинлари, помидор, баклажон, қалампир, исмалоқ, салат ва б. киради. Б. й. э., асосан, ўтсимон бўлиб, мевалари (уруғи) пишиб етилгандан сўнг поя ва палаклари қурийдими. Айримларини иқлим шароитига қараб кўп йиллик экин сифатида ўстириш ҳам мумкин. Мас, помидор тропик р-нларда кўп йиллик ўсимлик сифатида экилади.

БИР ЙИЛЛИК ЎСИМЛИКЛАР — барча ҳаётий цикллари бир вегетация даврида, яъни бир йил давомида уруғидан униб чиқиб, ўсиб, гуллайдиган ва наел қолдириб қурийдиган ўсимликлар. Б. й. ў. орасида бутун ривожланиш жараёни бир неча ҳафта ичида тугайдиган эфемер ўсимликлар гуруҳи ажралиб туради. Чўл ва дашт шароитларида эфемерлар куз, қиш ёки баҳорда ўсади. Улар йилнинг кўп даврини уруғ ҳолида ўтказишади. Намлиги етарли зоналарда эфемерлар (мас, юлдузўт, қўнғирбош) бир вегетация даврида бир неча бўғин бериши мумкин. Вегетация даври узок, кечадиган Б. й. ў. баҳорги ва кузгиларга бўлинади. Баҳорги Б. и. у. баҳор ва ёз ойларида ўсиб, ҳаёт циклини 1—5 ойда тугатади. Кузги Б. и. у.нинг уруғлари кузда дарҳол униб чиқиб, томиролди барглари ривожланади ва шу тарзда қор тагида қишлаб чиқади. Баҳорда улар ривожланишни давом эттиради — гуллайди, уруғ бериб, кейин қуриб қолади. Бу гуруҳга кузги жавдар, бурдой, шунингдек кўпчилик бегона

ўтлар (жағжағ, бўтакўз ва б.) киради. Б. й. ў. ўзгариб турувчи иқлим шароитига мослашган кўп йиллик ўсимликларнинг эволюция жараёнида шаклланган.

БИР НИКОҲЛИЛИК — қ. Моногамия.

БИР ОВОЗЛИЛИК, бир овозли мусика — 1) мусика асари таркибидаги овозларнинг жойлашуви (муסיкий фактура)га тегишли тушунча, қуйларни яққалаб товуш чиқарадиган соз (най, гижжак каби) ёки овоз воситасида баён этилиши; 2) қ. Монодия.

БИР ПАЛЛАЛИ ЎСИМЛИКЛАР, бир уруғ паллали ўсимликлар — ёпик уруғли ўсимликлар синфи; муртагида битта палласи борлиги б-н тавсифланади. Б. п. ў.га бошоқдошлар, пиёзғулдошлар, бардидошлар, пальмадошлар ва б. киради. Кўпчилик Б. п. ў., мас, бошоқдошлар катта хўжалик аҳамиятига эга (қ. Гулли ўсимликлар).

БИРТЕШИКЛИЛАР, тухум қўювчилар (Monotremata) — сут эмизувчиларнинг кенжа синфи. Б. т.га иккита оила; ўрдақбурунлар ва ехидналар киради (яна қ. Кюакачилар).

БИР УЙЛИ ЎСИМЛИКЛАР — гуллари бир жинсли. лекин ҳар тупда ҳам чангчили, ҳам уруғчили гули бўладиган ўсимликлар, мас, маккажўхори, ёнғоқ, қовоқ ва б.

БИР ЭКИНЛИ ДЕҲҚОНЧИЛИК, яқка зироатчилик (монокультура) — бир хил экинни бир жойда узок, муддат узлуксиз ўстириш. Бу усул тупрокнинг физик ва кимёвий хоссаларини ёмонлаштиради, ерда озуқа моддаларни камайтиради, тупроқ унумдорлигини пасайтиради. Шунингдек, ўстирилаётган экинга мослашган ҳашарот ва касаллик купаяди, далани бегона ут босади. Мас, бир далада ғўза қайтақайта ўстирилганда

вилт касаллиги кўпайиб, ҳосилдорлик пасаяди. Ердан оқилона фойдаланиш учун бир экинни узок, муддат бир далага экилишига йўл қўймаслик, далага экинларни навбатлаб туриш учун алмашлаб экиш жорий қилинади.

БИР ЮЗ САККИЗ-Ф (108-Ф) ўрта толали ғўза нави. Ўзбекистон Пахтачилик и. т. ин-тининг Фаргона тажриба ст-ясида Кук ва 36М2 навларини табиий дурагайлаш усули б-н яратилган (Л. В. Румшевич, 1940). Ўзбекистан, Озарбайжон, Тожикистон, Туркменистан, Қозоғистонда р-нлаштирилган (1947) ва hozир ҳам катта майдонларда экилади. Чет мамлакатларда ҳам кенг тарқалган (Сурия, Хитой, Эрон, Афғонистон ва б.). Тупи ихчам, бўйи 100—105 см. Барги ўртача, асосан 5 бўлмали. Гули ўртача, гулбарглари ва чанги оч сарик. Кўсаги йирик, асосан 5 чанокди. Толаси оқ. Бир дона кўсагдаги пахта вазни 6,7— 7,0 г. 1000 дона чигити массаси 125— 130 г. Вилтга чидамли. Вегетация даври 145— 147 кун, 35—36% тола беради. Бу нав асосида кейинчалик р-нлаштирилган 20 га яқин «Ф» («Фаргона») индексли ғўза навлари чиқарилган.

БИР ҚИЙМАТЛИ ФУНКЦИЯ — бирор соҳада аниқданган, аргументнинг ҳар бир қийматига унинг биттагина қиймати мос келадиган функция. Мае, Б. қ. ф. таърифи геометрик нуктаи назардан ордината ўқига параллел чизик функция графигини факат битта нуктада кесишини билдиради.

БИР ХУЖАЙРАЛИЛАР — танаси битта хужайрадан иборат организмлар. Прокариотлар ва эукариотларга бўлинади. Прокариотлар (бактериялар, вируслар ва кўкяшил сув ўтлари, яъни цианобактериялар) да ядроси бўлмайди. Эукариотлар (бир хужайрали яшил ва бошқа сув утлари, бир хужайрали ҳайвонлар) эса митотик усулда бўлинадиган

хужайра ядросига эга. Бир хужайрали эукариотлар тузилиши ва органоидлар мажмуи жиҳатидан кўп хужайрали организмларнинг хужайраларига ўхшайди. Лекин, физиологик жиҳатдан бир бутун организм бўлиши, яъни кўп хужайрали организмлар бажарадиган барча функцияларга эга бўлиши б-н фарқ қилади. Б. х. орасида содда тузилган (хлореллалар, амёбалар) б-н бир қаторда жуда мураккаб тузилганлари (ацетабулярилар, инфузориялар) ҳам бор. Кўпчилик Б. х. колония ҳосил қилади. Б.х.дан кўп хужайрали организмлар келиб чиққан.

БИРГАЛИКДА БЎЛМАГАН ТЕНГЛАМАЛАР — ечими мавжуд бўлмаган тенгламалар системаси. Бундай тенгламалар системаси, баъзан, зиддиятги система дейилади. Чизикли алгебрада чизикли тенгламаларнинг биргаликда бўлмаган системалари қаралади.

БИРДМОР МУЗЛИГИ — Антарктидада, Ер шаридаги энг катта водий музликларидан бири. Кугб платосидан тушиб Росс шельф музлигига туташади. Уз. 200 км. Эни 40 км. Йилига 6 км3 муз океанга синиб тушади. 1908 й. дек.да Шеклтон бошчилигидаги инглиз экспедицияси томонидан кашф қилинган. Экспедицияни молиявий томондан таъминлаган лорд У. Бирдмор номига қўйилган.

БИРЖА (голландча beurs, нем. Burse — ҳамён) — бозорни уюштиришнинг ташкилий шакли; товарлар (товар биржаси), қимматбаҳо қоғозлар (фонд биржаси), валюта (валюта биржаси) улгуржи савдоси, товар бўлган иш кучи олдисотдиси (мехнат биржаси) бозори. Аксарият ҳолларда ёпиқ ёки очик акциядорлик жамияти шаклида ташкил этилади. Б.га биржа кўмитаси раҳбарлик қилади. Унинг хузурида котировка комиссияси иш олиб боради.

Б.да брокерлар, дилерлар, трейдерлар фаолият кўрсатади. Б. ва унинг шакллари бозор механизмининг зарурий инфратузилмаси ҳисобланади.

Товар Б.си оммавий товарлар (дон, пахта, металл ва б.)ни стандартлар ёки намуналар бўйича сотади. Айрим Б.лар фақат бир гуруҳ товарлар савдоси бўйича ихтисослашади. Келишувлар маълум муддатларга тузилади (аксарият 6 ой), натижада томонлар нархлар фарқларидан кўп нарса ютиши ёки ютказиши мумкин. Б. нархлари ҳақидаги маълумотлар котировка шаклида мунтазам биржа бюллетенларида эълон қилиб борилади.

Ўзбекистонда 1994 й.дан Республика товархом ашё Б.си (очиқ акциядорлик жамияти) ва 1991 й. авг.дан «Ўзбекистон» республика универсал агросаноат Б.си, шунингдек республикада и. ч. воситалари, товар ресурслари олдисотдиси б-н шуғулланадиган «Ўзлугуржибиржасавдо» — Ўзбекистонда улгуржи ва биржа савдоси бўйича Республика давлатакциядорлик уюшмаси (1994 й. март) фаолият кўрсатади. Шунингдек Республика кўчмас мулк Б.сида (1994 и. март) кўчмас мулк (турар жой бинолари, ер майдонлари, автотранспорт воситалари, банкрот бўлган корхоналар ва б. мулклар) кимошди ва танлов савдолари орқали сотилади.

Фонд Б.си акциялар ва облигациялар б-н олдисотди муомаласини олиб боради. Бундам Б.ларда мамлакатда чиқарилган қимматбаҳо қоғозлар б-н бирга чет эл қимматбаҳо қозғолари ҳам савдода қатнашаверади. Фонд Б.сидаги битишувларда қимматбаҳо қозғолар ҳақи савдолашувнинг ўзида ёки 2—3 кун кейин тўланади (касса битишуви) ёки ҳисобкитоблар бир ой муддатда ўтказилади (муддатли битишув). Б.да иш кўраётганлар қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш вақтидаги курслар фарқидан (муддатда сотиш) қатга фонда кўрадилар. Йирик фонд Б.лари НьюЙорк, Токио, Лондон, Париж, Базель, Москва ва б.

шаҳарларда жойлашган. Ўзбекистонда «Тошкент» республика фонд Б. эркин сотувга чиқарилган акциялар, векселлар, облигациялар, депозитли сертификатлар савдоси б-н шуғулланади (1994 й. апр.да та ш қил этилган).

Валюта Б.си валюталар бозорини ўтказди ва валюталар котировкасини амалга оширади. Ҳоз. шароитларда кенг қўламли валюта савдоси йирик банклар ўртасида олиб борилади, аммо айрим мамлакатларда банклараро валюта бозори б-н бирга махсус валюта Б.лари ҳам бор. Ўзбекистон Республикаси валюта биржаси 1992 й. 22 июнда тузилган. Чет эл валютаси савдосини ташкил этиш б-н шуғулланади. 1994 й. 15 апр.дан мунтазам савдо ўтказди.

Дастлабки Б.лар 15—16-а.ларда Италия, Голландия, Англияда пайдо бўлиб, 19-а.нинг 2-ярмида жуда ривожланди. Ўзбекистонда 20-а.нинг 20-й.ларида Б.лар мавжуд бўлиб, улардан кўп укладли иктисодиёт шароитида бозорни давлат томонидан бошқариш мақсадида фойдаланилган эди. 1991 й.дан мамлакатнинг бозор иктисодиётига утиши даврида Ўзбекистонда республика универсал товарфонд Б.си (1991 й. авг. да тузилган), вилоятларда республика Б.ларининг бўлим ва ваколатхоналари ҳамда мустақил товар ва товархом ашё Б.лари фаолият бошлади. 1996 й.дан Тошкент ш.да ҳамма турдаги Б. савдоларини ўтказишга ихтисослашган ва замонавий воситалар б-н жиҳозланган Республика Биржа маркази ишга туширилди.

Б. савдоси ҳар бир мамлакатда муайян қонунлар мажмуи асосида тартибга солинади. Қонунлар нархлар б-н қаллоблик қилишни ҳампа банкротмикнинг олдини олиш мақсадларини кўзлайди. Жаҳондаги ривожланган мамлакатларда кейинги 20 йил ичида Б. савдосини қонунчилик йўли б-н тартибга солиш кучайди. Илгари кўпгина мамлакатларда Б. муомаласи, асосан, Б.нинг ўзида ишлаб чиқилган

меъёр ҳамда қонунлар асосида тартибга солинар эди. АҚШда 1973 й.дан фьючерс Б.лари ишини барча товар фьючерс савдоси бўйича комиссия бошқаради. Унинг ходимлари таркибини Президент тайинлайди ва Конгресс тасдиқлайди. Англияда 1986 й.гача товар Б.си фаолиятини Англия банки кузатиб турган, 1986 й.дан бу вазифани қимматбаҳо қоғозлар ва инвестиция бўйича Кенгаш бажаради. Францияда бундай бошқариш фьючерс товар бозори бўйича комиссияга, Японияда турли вазирликлар (молия, қ. х., ташқи савдо ҳамда саноат) га юклатилган. Ўзбекистонда 1992 й. 2 июлда «Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида» Қонун қабул қилинди. 1992 й. мартдан Вазирлар Маҳкамаси қарори б-н Б.лар ишини мувофиқлаштирувчи Ўзбекистон Республикаси биржалари кенгаши тузилди, 1995 й. сент.да республика Молия вазирлиги қошида Қимматбаҳо қоғозлар ва фонд Б.лари бўйича давлат комиссияси тузилди. Комиссия қимматбаҳо қоғозлар бозорини шакллантириш, ривожлантириш, назорат қилиш ва корхоналар ҳамда давлат бошқаруви органларининг Б.даги фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича давлат сиёсатини амалга оширади.

Шерқул Шодмонов.

БИРЖА БОЖИ — биржа савдосида иштирок этиш ҳукуқи учун олинадиган пул йиғими. Биржа қўмитаси биржа аъзоларидан ҳамда харидоркатнашчилардан ундиради.

БИРЖА КУРСИ — фонд биржасида муомалада бўлган қимматбаҳо қоғоз (акция, облигация)нинг сотилиш нархи. Б. к.га қимматбаҳо қоғозга тўланадиган дивиденд ва ссуда фоизи таъсир кўрсатади. Дивиденд микдори юқори бўлса, Б. к. қиммат, ссуда фоизи юқори бўлса, арзон бўлади. Акцияларнинг номинал қиймати Б. к.га таъсир кўрсатмайди, облигацияларнинг Б. к. эса номинал нархига бевосита боғлиқ

бўлади, чунки қайтариб сотиб олиш муддати қанчалик яқин бўлса, уларнинг Б. к. шу қадар юқорироқ юради (яна қ. Қимматбаҳо қоғозлар).

БИРЖОНИЙ — Низомиддин Абдул Али ибн Муҳаммад ибн алХусайн (?—тахм. 1525) — фалакиётшунос ва ҳуқуқшунос олим. Улуғбек академияси вакилларида бири. Б. матдан иноқ сонларга бағишлаб «Дўстларга дўст сонларни тушунтириш учун қўлланма» номли асар, Найсабурий (14-а. боши) нинг «Ҳисоб ҳақида куёш рисоласи»га, Улуғбекнинг «Зижи»га, Н. Тусийнинг «АлМажистийнинг баёни», «Устурлобни билиш ҳақида йигирма боб» асарларига, Қози Зода Румийнинг «Астрономия»нинг қисқача баёни» асарига шарҳ ёзган. Б.нинг астрономияга оид «Астрономия ҳақида рисола», «Кузатишларни қисқача тушунтириш», «Тақвим ҳақида йигирма боб» каби асарлари мавжуд.

БИРИКИШ РЕАКЦИЯСИ — икки ёки бир неча моддадан бир модда ҳосил қилинадиган реакция. Агар икки оддий моддадан бир мураккаб модда келиб чикса, бундай реакция синтез дейилади. Водород ва азотдан бевосита аммиак олиш синтез учун мисолдир. Б. р.да икки мураккаб моддадан янада мураккаброқ моддалар ҳосил бўла олади

БИРИКМА — молекуласи бир неча элемент атомларидан таркиб топган модда (қ., Кимёвий бирикма).

БИРИКТИРУВЧИ ТЎҚИМА — одам ва ҳайвонларда мезенхимааан ривожланадиган тўқималар гуруҳи. Организмда трофик, химоя, пластик ва механик функцияларни бажаради. Хусусий, тоғай ва суяк Б.т.лари фарқ қилинади. Хусусий Б.т. кўпинча трофик, химоя ва пластик функцияларни, тоғай Б.т. эса механик функцияни бажаради; у хондробласт ва хондроцитлар, хужайрааро модда ҳамда коллаген ва

эластик толалардан иборат. Хусусий Б.т. зич ва говак Б.т.га бўлинади. Говак Б.т. терини мускулларга бириктириб, аъзолар орасини тулдириб туради, шиллик ва сероз пардаларнинг Б.т.ли қаватини ҳосил қилади. Унинг ҳужайрали таркибида фибробластлар, гистиоцитлар макрофаглар, семиз ҳужайралар — лаброцитлар, плазматик ҳужайралар — плазмацитлар, ёғ ҳужайралари — липоцитлар, ретикуляр ҳужайралар, кискартирувчи ҳужайралар — перицитлар, хроматофорлар, эндотелиал ҳужайралар ажратилади. Зич Б.т. шаклланган ва шаклланмаган бўлади. Шаклланмагани тери асосини ёки унинг тўр қаватини ташкил этади. Шаклланган зич Б.т. толали тузилмаларнинг тартибли жойлашиши б-н ажралиб туради; баъзи аъзолар (кўз оқи, тери, фасция) да улар ўрим бўлиб жойлашса, бошқаларида (бойламлар, пайларда) параллел жойлашади. Шаклланган зич Б.т.дан томирлар, бронхлар ва б. тузилмалар деворини ҳосил қиладиган эластик тўқималар ҳам ташкил топади. Суяк Б.т.дан одам ва умуртқали ҳайвонлар скелетк ташкил топади.

Суяк тўқима остеобластлар, остеоцитлар ва остеокластлардан иборат. Ҳужайрааро модда коллаген толалардан тузилган бўлиб, таркибида кўпгина минерал тузлар бор.

БИРИНЧИ БУЛҒОР ПОДШОЛИГИ — Болқон я. о.нинг шим.да мавжуд бўлган илк славянбулгор давлати (681—1018). Кдц. булғор қабилалари Аспарух етакчилигида 7 славян қабила иттифоқини тобе қилиб, улар истиқомат қилган худудларни Византия асоратидан халос этгач, ташкил топган. Пойтахти— Плиска ш., 893 й.дан — Преслав ш. Булғорлар 865 й. христиан динини қабул қилишган. Симеоншоҳ даврида юксак даражада кучқудратга эришган. 969 й. Шаркий ва Ғарбий Булғор подшолигига бўлиниб кетган. 1018 й. Византия томонидан забт

этилган.

БИРИНЧИ ЁРДАМ — бахтсиз ҳодисалар рўй берганда, киши шикастланганда ёки тўсатдан касал бўлиб қолганда унинг ҳаётини сақлаб қолиш ва ёмон асоратлардан омон қолиши учун кўрсатиладиган тез ва оддий тадбирлар мажмуи; тиббий ходим етиб келгунча ёки уларни касалхонага олиб боргунча амалга оширилади. Б. ё. ўз-ўзига ёки бошқалар томонидан (ўзаро) кўрсатилиши мумкин. Шикастланган одам жараҳатини ўзи боғлай олса, захарланиш аломати бўлганида, мас, кўп суюклик ичиб меъдани ювиш ва қайт қилишга қуввати келса, ўз-ўзига Б. ё. кўрсатиши мумкин. Ўзаро Б. ё. одатда бошқа киши томонидан кўрсатилади. Кишининг ҳаёти хавф остида қолганда, мас, қон кетганда, ток урганда, захарланишда, кома, шок ва б. ҳолатларда дарҳол Б. ё. кўрсатиш зарур. Кейинги кўрсатиладиган тиббий ёрдам Б. ё.нинг қанчалик тўғри кўрсатилганлигига боғлиқ. Мас, суяк очиқ синганда боғлов ва шина (тахтакач)нинг тез ва тўғри қўйилиши (қ. Иммуобилизация), кўпинча шок ва б. оғир касалликларнинг олдини олишга, шикастланиб беҳуш ётган кишини ёнбоши б-н ётқизиш трахея ва бронхларга қусуқ массаси ҳамда қон кетиб қолмаслигига ёрдам беради.

Б. ё. уч хил тадбирлар мажмуасини ўз ичига олади: 1) ташки шикастловчи омиллар (электр токи, босиб қолган оғир нарса ва б.) таъсирини дарҳол бартараф этиш ёки шикастланган кишини ноқулай шароитдан олиб қилиш (сувдан, ўт тушган жойдан олиб чиқиш ва б.); 2) шикастланиш тарзига қараб Б. ё. кўрсатиш (булар ҳақида қ. Суяк чиқиши, Суяк синиши, Захарланиш, Ҳушдан кетиш, Жараҳатланиш, Қуйиш ва б.); 3) яқин атрофдаги касалхона, поликлиникага етказиш. Одам тўсатдан бетоб бўлиб қолганида, турли хил бахтсиз ҳодисалар рўй берганида, албатта тез ёрдам чақириш, ноилож қолган ҳолларда дуч келган транспортда даволаш

муассасасига олиб бориш зарур. Тўғри Б. ё. кўрсатиш учун доим тегишли билим ва малакани ошириб бориш лозим. Ишхона, автомашина ва уйдаги дори кугичада Б. ё. учун зарур бўлган ҳамма нарсалар бўлиши керак.

БИРИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ (1914—18) — давлатларнинг икки коалицияси: Марказий давлатлар (Германия, Австрия-Венгрия, Туркия, Болгария) ва Антанта (Россия, Франция, Буюк Британия, Сербия, кейинчалик Япония, Италия, Руминия, АҚШ ва б.; жами 34 давлат) ўртасидаги уруш.

1914 й. 15 (28) июлда Австрия-Венгрия Сараеводаги қотилликка баҳона сифатида фойдаланиб, Германиянинг тўғридантўғри тазйиқи остида Сербияга уруш эълон қилди. 19 июль (1 авг.) да Германия Россияга, 21 июль (3 авг.) да Францияга; 22 июль (4 авг.)да Буюк Британия Германияга қарши уруш бошлади. 1914 й. 10 (23) авг.да Япония Антанта томонида урушга кирди.

Урушнинг 1 ойларида Германия кўмондонлигининг Францияни тормор этиш ва уни урушдан чиқариш ҳақидаги мўлжали барбод бўлди, чунки рус қўшинларининг Шарқий Пруссияга хужуми бунга таъсир этди (16осқичда муваффақият қозонган 1914 й.ги Шарқий Пруссия операцияси рус армиясининг огир мағлубияти б-н тугади). 1914 й. авг.—сент.да рус қўшинлари Галиция жангида АвстрияВенгрия қўшинларини енгиб, Галициянинг катта қисмини эгалладилар, окт. ойида эса Польшадаги АвстрияВенгрия қўшинларининг қарши хужумини қайтардилар. 1914 й 16 (29) окт.да Германия блоки томонидан Туркия урушга кирди. Закавказье, Месопотамия, Суриянинг шарқий чегараси ва Фаластинда фронтлар вужудга кедди. 1914 й. дек.—1915 й. янв.да Туркия армияси Закавказьеда рус қўшинларидан мағлубиятга учради. 1915 й. Германия блокининг 268 дивизиясидан 107 таси рус frontiда эди. Рус қўшинлари чекиниб,

Галицияни, Польшани ва Болтик бўйининг бир қисмини ташлаб чиқиб кетдилар. 1915 й. 10 (23) майда Италия Антантага қўшилди. 1915 й. 1 (14) окт. да ГерманияАвстрия блоки томонидан Болгария урушга кирди. 1915 й. Германия денгиз йўлларининг ҳукмрони бўлган инглиз флотини кўплаб сув ости жанглари ёрдамида ҳам ҳолдан тойдира олмади. 1916 й. Германиянинг Верден р-нида Ғарбий фронтни ёриб ўтишга уриниши барбод бўдди; бу озмиқўпми рус қўшинларининг Галицияда бошлаган муваффақиятли хужумлари натижаси эди. 1916 й. 14 (27) авг. да Антанта томонида Руминия урушга кирди, бироқ йил охирига бориб румин армияси тормор қилинди. 1917 й. апр.—май ойларида инглизфранцуз армияларининг утказган хужум операциялари натижасиз бўлди.

Окт. тўнтаришидан кейин шўро ҳукумати урушаётган ҳамма давлатларга аннексиялар ва контрибуцияларсиз сулҳ тузиш ҳақидаги таклиф б-н мурожаат қилди. Антанта ва АҚШ таклифни рад этди. Бундай шароитда шўролар давлати Брест суци (1918)ни тузишга мажбур бўлди. 1918 й. майдан америкалик қўшинлар ҳаракат қила бошлаган Ғарбий фронтда (АҚШ 1917 й. апр.да урушга киргани) ҳарбий ҳаракатлар Германия ва унинг иттифокчиларининг тўла мағлубияти б-н тугади. 1918 й. 29 сентда Болгария, 30 окт.да Туркия, 3 нояб.да АвстрияВенгрия, 11 нояб.да Германия таслим бўлади. Париж сулҳ конференцияси (1919—20)да Германия ва унинг иттифокчилари б-н сулҳ шартномаларининг узилкесил шартлари ишлаб чиқилди. Урушга 38 давлат жалб қилинган эди. Ҳаракатдаги армиядагилар сони 29 млн. кишидан ортиқ бўлиб, сафарбар қилинганлар 74 млн. кишига етди. Урушган мамлакатлар 10 млн. кишисини йўқотди. 20 млндан ортиқ киши ярадор қилинди.

1916 й. 25 июнда Россия императори Николай II «Империядаги бегона халқлар эркак аҳолисини ҳаракатдаги армия

р-нида ҳарбий иншоотлар ва шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш» ҳақида фармон чиқарди. Шунга биноан Туркистон аҳолисидан 250 минг киши мажбуран мардикорликка сафарбар қилиниши керак эди. Бу фармон халқ ғазабини кўзгаб, Туркистон кўзғолони (1916) га сабаб бўлди.

БИРИНЧИ ИМПЕРИЯ — Францияда Консуллик даври (1799—1804) дан кейинги Наполеон I (Бонапарт) империяси даври (1804—14 ва 1815). Бу даврда француз инқилобиди қўлга киритилган демократик ютуқлар бекор қилиниб, ҳарбий диктатура ўрнатилди. Аммо инқилоб натижасида вужудга келган тузум сақланиб қолди.

БИРИНЧИ ИНТЕРНАЦИОНАЛ — к. Интернационал I.

БИРИНЧИ КОСМИК ТЕЗЛИК — осмон жисми (мас, Ер)нинг гравитация (тортиш) майдонидаги жисм (мас, космик кема) сунъий йўлдошга айланиши учун унга бериш лозим бўлган энг кичик бошланғич тезлик. Турли баландликлар учун ҳар хил бўлади. Доиравий тезликка тенг қилиб олиниси керак. Ер сиртида (атмосфера бўлмаган ҳолда) Б. к. т. 7,91 км/сек га тенг.

БИРИНЧИ СИСТЕМАСИ — **СИГНАЛ** — ташки ва ички муҳит таъсиротлари (ёруғлик, товуш ва ҳ. к.) одам ҳамда ҳайвонларнинг рецепторларга таъсир этганда, бош мия қатта ярим шарлари пўстлоғида ҳосил бўладиган нерв жараёнлари мажмуи. Б. с. с. воқеликни сезги ва туйғулар шаклида бевосита акс эттирадиган асосдир. Б. с. с. терминини И. П. Павловжорий этган (1932). Унинг таъкидлашича, ҳайвонлар кўрув, эшитув ва б. рецепторларга таъсир қиладиган таъсиротлар туфайлигина воқеликни сезиб туради. Одамда бевосита таъсиротларни идрок этадиган биринчи

сигнал системаси ва нутқни идрок этадиган иккинчи сигнал системаси бор; бу иккала сигнал системаси сифат жиҳатидан турлича булсада, бир-бири б-н чамбарчас боғланган, бир бутун ҳолда (олий нерв фаолияти қонуниятлари асосида) ишлайди.

БИРИНЧИ ХАЙДОВ, тинч ерни ҳайдаш — кўриқ ва бўз, шунингдек бедапоя ва б. кўп йиллик ўсимликлар ўсиб, чим босган ерларни ҳайдаш. Дехқончиликда ўт экинларини экиш (19-а.) қўлланилгандан кейин пайдо бўлган. Б. ҳ.да тупроқ қатламлари 130—135° ағдарилиб, бир-бирига 45° бурчак ҳосил қилган ҳолда зич тиралиб қолади. Б. ҳ.дан сўнг дала тўлқинсимон кўринишда бўлади. Б. ҳ. турли типдаги лемех ва ағдаргичли плуглар б-н бажарилади. Б. ҳ.да кўп йиллик бегона ўтлар илдизи зарарланади, уларнинг униши сусаяди. Чим қайта ўсмаслиги ва экинларни ўт босиб кетмаслиги учун ер дискланади ва бороналанади. Хайдалма қатлам қалинлиги, ўсимликларнинг биологик хусусиятлари, даланнинг ўт босганлик даражасига қараб Б. ҳ. чук. 15—22 см бўлади.

«БИРЛА» (Birla) — Ҳиндистондаги молиясаноат гуруҳи. Ҳиндистоннингйирик молия магнители Г. Бирла номи б-н аталган. 19-а. ўрталарида кредитмолия компанияси шаклида вужудга келган. Асосий фаолият соҳалари — енгил саноат, шунингдек рангли металлургия, автомобилсозлик, электротехника саноати, савдо ва б. (жами 50 дан ортик тармок). Асосий компанияларнинг умумий активлари 4,1 млрд. доллар, савдо ҳажми 3,8 млрд. доллар, фойдаси 111 млн. доллар (80-й. лар охири).

БИРЛАМЧИ БУЙРАК — к. Мезонефроз.

БИРЛАМЧИ БЎШЛИҚЛИЛАР,

тўғарак чувалчанглар — умуртқасиз ҳайвонлар типи (ёки кичик типи), уларда теримускул копчиғи б-н ичаги оралиги тананинг бирламчи бўшлиғини ташкил этади (номи шундан олинган). Қилчувалчанглар, қоринкиприкдилар, коловраткалар, нематодалар, киноринхалар каби синфларга бўлинади. Кўпинча нематодалар ва барча акантоцефалар одам, ҳайвон ва ўсимликларда паразитлик қилади. Эркин Б. б. денгизларда, чучук сувларда, тиканбошлилар тупроқда яшайди.

БИРЛАМЧИ ВА ИККИЛАМЧИ СИФАТЛАР — 17—18-а.лар билиш назариясидаги тушунчалар. Нарсалар сифатини фарклаш учун қўлланилган. Бу тушунча Аристотель, Демокрит, Декарт, Гассенди, Гоббс асарларида учрасада, дастлабки термин сифатида уни инглиз файласуфи Ж. Локк қўллаган. Ж. Локк фикрича, бирламчи ёки объектив сифатлар — узунлик, катталиқ, ҳажм, фигура ва б.дир; иккиламчи ёки субъектив сифатлар — ранг, овоз, маза, хид ва б.дир.

БИРЛАМЧИ ЖИНСИЙ БЕЛГИЛАР — эркак ва урғочи ҳайвон, шунингдек эркак б-н аёлни бир-биридан ажратиб турадиган асосий белгилар мажмуи. Б. ж. б.га жинсий аъзолар ва жинсий безлар (уруғдон ва тухумдон), шунингдек уруғ ўтказувчи йўллар киради. Бир жинсни иккинчи жинедан ажратиб турадиган бошқа ҳамма белгилар (соқолмўйлов чиқиши, кўкрак безларининг ўсиши, овоз ўзгариши ва х. к.) иккиламчи жинсий белгиларга киради. У ёки бу жинсга тегишли белгилар ҳақида я на қ. Гермафродитизм.

БИРЛАМЧИ ИЧАК БЎШЛИҒИ — кўп хужайрали ҳайвонлар ривожланишининг гастрүла босқичидаги хазм (ичак) бўшлиғи (қ. Гастроцель).

БИРЛАМЧИ ОҒИЗЛИЛАР

(Protostomia) — икки томонлама симметриялиларга мансуб бўлган ҳақиқий кўп хужайрали ҳайвонлар. Умуртқасиз ҳайвонларнинг кўпчилик типлари (ясси чувалчанглар, бирламчи тана бўшлиқлилар, тиканбошлилар, немертинлар, халқали чувалчанглар, моллюскалар, бўғимоёқлилар, онихофоралар, пайпаслагичлар) киради. Б. о.нинг оғиз тешиги бошланғич оғиз (бластопор)дан ёки унинг олдинги қисмидан вужудга келади, анал тешиги қайтадан тананинг орқа қисмида ҳосил бўлади; ташқи скелети (кутикуласи, хитини ёки чиғаноғи) бор; олдинги ва орқа ичаклари эктодермадан ташкил топади.

БИРЛАМЧИ ТРАХЕЯЛИЛАР (Prototracheata) — онихофоралар (onychophora) типининг, асосан, тропик ва мўътадил минтақаларда тарқалган синфи. Тузилиши халқали чувалчангларга ўхшаш. Куртсимон танаси бўғимларга (13 дан 43 гача) бўлинган, бўғимларининг икки ёнида бир жуфтдан бўғимларга бўлинмаган оддий оёқлари ва оёқларининг учидан бир жуфтдан хитинлашган тирноқчалари бор. Тана уз. 4—15 см, юпка хитинли кутикула б-н қопланган. Бошида бир жуфт узун мўйлови, улар асосида бир жуфт оддий кўзи бор. Бошининг пастки томонида сўрғичлар б-н ўралган оғзи ва иккита оғиз олди сўрғичлари жойлашган. Оғзида бир жуфт хитин пластинкадан иборат жағи бўлади. Тана бўшлиғи аралаш (миксоцел). Бош мияси 3 та бўлимдан иборат. Нафас органи вазифасини содда тузилган, ўзаро туташмаган бир тутам трахея найчалари бажаради. Қон айланиш системаси очик. Ичаги найсимон, айириш органи ҳар бир оёғининг остки томонида жойлашган метанефрийдан иборат. Айрим жинсли, асосан тирик туғади. 70 та тури бор. Жан. ва Ғарбий Африкада, Марказий ва Жан. Америкада, Индонезияда, Австралиянинг жан. соҳилларида,

Янги Зеландия ва Шим. Ҳиндистонда тарқалган. Тошлар, чириган ёгочларнинг остида яшайди. Йиртқич, ўлжасини оғизолди сўргичларидан чиқарадиган ёпишқоқ суяқ модда ёрдамида тутайди.

БИРЛАШГАН АРАБ АМИРЛИКЛАРИ (Ал-Имора ал-Арабийя ал-Муттаҳида), БАА — Арабистон я. о.нинг шарқидаги давлат, 7 амирлик — Абу-Даби, Дубай, Шаржа, Ажман, Умм ул-Қайвайн, Ал-Фужайра ва Раъс ул-Хаймадан иборат федерация. Форс ва Уммон кўлтиқлари соҳилида жойлашган. Туб жой аҳолиси — араблар; аҳолининг 70—75% бошқа араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Бангладеш, Шри Ланка кабилардан келганлар. Давлат тили — араб тили. Майд. 83,6 минг км², аҳолиси 2,7 млн. киши (1999). Аҳолининг 77,8% шаҳарларда яшайди. Пойтахти — Абу-Даби ш. Давлат дини — ислом.

Давлат тузуми. Амалдаги конституция 1996 й.да қабул қилинган. Ҳокимиятнинг олий органи — амирликларнинг шайхларидан иборат Олий кенгаш. У ўз ичидан 5 й. муддатга давлат бошлиғи — президентни сайлайди. Ижроия ҳокимиятини бош вазир бошчилигидаги Вазирлар Кенгаши амалга оширади. Мамлакатда парламентга ўхшаш маслаҳат органи — Федерал миллат кенгаши мавжуд, у мамлакат кабилалари ва уруглари, савдо-саноат доиралари ва зиёлиларнинг нуфузли вакилларидан иборат. Унинг барча қарорлари Олий кенгаш ва президент учун тавсия тусида бўлади.

Табиати. Денгиз қирғоги кам парчаланган. Соҳилда шўрхок ботқоқеки балчикли ерлар кўп. БАА худудининг аксарияти — дашт текислик, фақат шарқида 1127 м гача баландликка кўтариладиган тошлоқ плато бор. Ер ости мукамал ўрганилмаган. Нефть, бирмунча мис ва кўрғошин рудалари, олтингургурт, қизил темир оксиди (охра) конлари топилган. Иқлими —

тропик, курук. Январда ўртача ҳарорат 20° атрофида, июлда 30° дан 35° гача, баъзан 50° гача. Йилига 150 мм гача ёгин ёғади. Доимий оқадиган дарёлари йўқ, водийлар кўп. Асосан дашт ўсимликлари ўсади, воҳаларда мевали дарахтлар, хурмо, тамарикс, акация ва б. учрайди.

Тарихи. Қадим замонларда БАА худудида тарихан Месопотамия давлатлари б-н алоқадор сомий кабилалар яшаган. Мил. ав. 1-минг йилликнинг охирларида араблар ўрнашиб қолган. 7-а.дан бир қанча амирликлардан иборат бу худуд Араб халифалиги, 14-а.дан эса Хўрмуз давлати таркибига кирган. 16—17-а.ларда у қисман португал мустамлакачилар ҳокимияти остида бўлган. 18-а.дан унинг кемаларда савдо-сотик қилиш б-н шуғулланувчи аҳолиси инглизларнинг Ост-Индия компаниясига қарши курашди. Шунинг учун инглизлар бу ерни «қароқчилар соҳили» деб атаганлар. 1820, 1835, 1839, 1853, 1892 й.ларда инглиз Ост-Индия компанияси маҳаллий амирликларнинг ҳукмдорлари б-н битимлар имзолади, бора-бора бу худуд инглизлар измига ўтиб қолди. 20-а.нинг 20-й.ларида амирликларда инглизларга қарши ҳаракат бошланди. 2-жаҳон уруши й.ларида бу худуддан Буюк Британия ва АҚШ ҳарбий-ҳаво кучларининг базаси сифатида фойдаланилди. Уруш тугагач, Буюк Британия бу жойдаги таъсирини саклаб қолишга интилиб, 9 амирликдан иборат (Баҳрайн ва Қатарни ҳам қўшиб) ўзига бўйсунувчи федерация тузмоқчи бўлди. Бироқ миллий озодлик ҳаракатининг тазйиқи остида 1971 й.да бу ердан ўз кўшинларини олиб чиқиб кетишга мажбур бўлди. 1971 й. 2 дек.да 6 амирлик (Абу-Даби, Ажман, Дубай, Умм ул-Қайвайн, Ал-Фужайра, Шаржа) суверен федератив давлат — БАА ташкил этилганини эълон қилди.

1972 й. 10 фев.да Раъс ул-Хайма амирлиги ҳам федерацияга қўшилди. 1971 й.дан БАА — БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й.

окт.да ўрнатган. Миллий байрами — 2 дек.— Мустақиллик куни (1971).

Хўжалиги. Иқтисодийнинг асоси — нефть қазиб чиқариш. Аниқланган нефть захиралари — 7 млрд. т дан ортиқ, бу бутун дунёдаги нефть захираларининг 10% ни ташкил қилади. Нефть конларининг аксарияти АбуДабида жойлашган. Дубайда ҳам нефть қазиб олинади. БААда табиий газ конлари ҳам бор. Аниқланган захиралари—5,7 триллион куб метр. Асосий газ конлари Шаржа амирлигида.

1993 й. ўрталаридан бошлаб кунига ўрта ҳисобда 2,16 млн. баррель нефть қазиб олинмоқда. 1994 й.да салкам 125 млн. тоннага яқин нефть олинди. 1995 й.да нефть ва нефть маҳсулотларини четга чиқариш натижасида 12,7 млрд. АҚШ доллари микдорида даромад олинди. Нефть ва газ ялли миллий маҳсулотининг салкам 50% ини ташкил қилади. Оз микдорда мис, қўрғошин, туз, охра, олтингургурт ҳам қазиб олинади. Нефтни қайта ишлаш, нефть кимёси, газни суюлтириш, металл буюмлар, алкогольсиз ичимликлар, пластмасса қувурлар, балиқ консерва з-длари, ёғочсозлик, тамаки фкалари, денгиз сувини чучуклаштириш қурилмаси ва б. бор. Ҳунармандчилик (гиламдўзлик, тўқувчилик, пичоқсозлик, асл металллардан буюмлар тайёрлаш ва ш. к.) ривожланган. 9 цемент з-ди йилига салкам 5 млн. тонна маҳсулот, Дубайдаги «Дубал» компанияси йилига 240 минг т алюминий ишлаб чиқаради. Шу ердаги дунёда энг катта кемасозлик корхонасида 1 млн. тоннагача бўлган ҳажмдаги супертанкерлар таъмирланади. Дубайнинг Жабел Али порти атрофида Эркин иқтисодий зона барпо этилган бўлиб, бу ерда 100% гача хорижликлар эгалигидаги корхоналар ташкил этилишига йўл қўйилади. Бу зонада маблағ сарфловчиларга ҳеч қандай солиқ солинмайди, уларга энг замонавий инфраструктура (кўмакчи тармоқлар) хизмат кўрсатади. БАА, аввало Дубай, олтин савдосининг жаҳон марказларидан

биридир. Ҳар йили мамлакат орқали 170—175 т олтин ўтади, шундан қарийб 40 т си БААда қолади. БААда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад тахм. 2250 АҚШ долларини ташкил этади. Ушбу кўрсаткич бўйича у Форс қўлтиғи мамлакатлари орасида биринчи ва дунёда 12-ўринда туради. Нефтьдан тушган даромаднинг ҳаммасидан мамлакатда фойдаланишнинг имкон йўқдиги сабабли, унинг анчагина қисми Ғарбдаги инвестиция лойиҳалари ва молия тузилмаларига қўйилади. БААнинг хориждаги 23 млрд. АҚШ доллари микдоридаги маблағи йилига 3,5 млрд. доллар даромад келтирмоқда. Аҳолининг кўпчилиги қ. х.да банд. Мамлакат майдонининг 8% да деҳқончилик қилинади. Ирригация қурилишига катта эътибор берилади. Воҳаларда хурмо, узум, мевалар, шунингдек ғалла, тамаки ва пахта етиштирилади. Кўчманчи чорвачилик устун. Қорамол ва туя боқилади. Денгиз бўйида балиқ овланади ва марварид кидириб топилади. Қ. х. мамлакатнинг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондирмайди.

Четга чиқариладиган ва четдан келтириладиган юклар асосан денгиз орқали ташилади. Ўзининг денгиз транспорти унчалик ривожланмаган — юкларнинг аксарияти хорижий кемаларда ташилади. Умумий юк обороти йилига 30 млн. тоннани ташкил этади. Энг муҳим портлари: Жабел Али, Рашид, Заид, Фужайра, Хамрия. Ҳаво транспортида ҳам анчагина юк ташилади. Абу-Даби, Дубай, Шаржа, Раъс ул-Хайма, Ал-Айна ва Фужайрада халқаро аэропортлар бор. Мамлакат ичкарасида юклар фақат автомобиль транспортида ташилади (автомобиль йуллари уз. 4,3 минг км). БААдан четга нефть ва нефть маҳсулотлари, суюлтирилган газ, алюминий, цемент, қурилган балиқ, марварид, тамаки, хом тери, хурмо чиқарилади, четдан кенг истеъмол моллари, озиқ-овқат, машина ва асбоб-ускуна, транспорт воситалари, харбий

техника, бинокорлик материаллари ва б. келтирилади. Асосан, Буюк Британия, Япония, АҚШ, Франция, Жан. Корея, Италия, Хитой б-н савдо қилади. Пул бирлиги — дирхам.

Маданияти. БАА конунларида мамлакат фуқаролари учун мажбурий ўрта таълим кўзда тутилган. Ал-Айнадаги ун-т БААдаги ягона олий ўқув юрти ҳисобланади. Унда 5 мингга яқин талаба таълим олади. БААда ун-т кутубхонаси, Абу-Даби ва Дубайда халқ кутубхоналари, Абу-Дабида археология музейи бор. БААда «Ахбор. Дубай» («Дубай ахбороти», 1965 й.дан), «Ал-баён» («Баёнот», 1980 й.дан), «Ал-вахда» («Бирлик», 1973 й.дан), «Ал-иттифок» (1972 й.дан), «Ал-холиж» («Кўрфаз», 1970 й.дан) газ.лари чиқади. Ҳукуматнинг радиоэшиттириш ва телекўрсатув ташкилоти 1968 й.да, БАА ахборот агентлиги 1980 й.да ташкил этилган. Телекўрсатувлар 1968 й.дан бошланган. Радиоэшиттиришлар араб, инглиз, француз ва урду тилларида олиб борилади.

ЎзР б-н БАА ўртасидаги ўзаро алоқалар, асосан, савдо-иқтисодий ва сайёҳлик соҳасида ривожланиб бормоқца. Ўздавмакроиқтисодиёт кўмитасининг маълумотларига кўра, икки мамлакат ўртасида товар айирбошлаш 1995 й.да 79,2 млн. АҚШ долларини ташкил этди, 1997 й.да тахм. 200 млн. долларга етди, шундан экспорт салкам 10 млн. доллар, импорт эса 190 млн. доллар бўлди. Ўзбекистон БААга пахта, хом ипак ва б.ни етказиб бермоқда; озиқ-овқат маҳсулотлари, рўзгор электроникаси, кийим-кечак ва газламаларни сотиб олмақда.

Дубайда ЎзРнинг консулхонаси очилган. 1994 й.да унинг мақоми Бош консулхона даражасига кўтарилди. Ҳар ойда 1000—1500 ўзбекистонлик сайёҳ БААга, кўпроқ, Дубай ва Шаржа амирликларига бориб келмоқда.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР —

2-жаҳон уруши даври (1939—45)да гитлерчиларга қарши коалицияга кирган ва 1945 й.да Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)ни тузган давлатларни англатувчи термин. БМТнинг қисқарок номи сифатида ҳам қўлланилади.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ (БМТ) —

ер юзида тинчликни мустаҳкамлаш ва хавфсизликни таъминлаш, давлатларнинг ўзаро ҳамкорлигини ривожлантириш мақсадида ташкил этилган халқаро ташкилот. 1945 й.да тузилган. БМТни барпо этиш ҳақидаги қарор СССР, АҚШ, Англия ва Хитой ташқи ишлар вазирларининг Москвадаги кенгашида 1943 й.да, Устави эса СанФранциско конференциясида 1945 й.да қабул қилинди. БМТ Уставига дастлаб 51 давлат имзо чеккан, 2000 й.да эса улар сони 189 га етди. БМТнинг доимий иш ўрни (штаб квартираси) — НьюЙорк. БМТ Уставида кўрсатилганидек, у халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, халқларнинг тенг ҳуқуқди бўлиши ва ўз тақдирини ўзи белгилаши қондасига амал қилиб, миллатлар ўртасида дўстлик муносабатларини ривожлантиришни, иқтисодий, ижтимоий, маданий муаммоларни ҳал этишда халқлар ўртасида ҳамкорлик бўлишини таъминлашни кўзда тутиб, шу умумий мақсадларга эришишда миллатлар ҳаракатини уйғунлаштириб турадиган марказ ҳисобланади.

2000 й. 6—8 сент.да БМТнинг 55-сессияси доирасида «Минг йиллик саммити» бўлиб ўтди. Унда 155 дан ортиқ мамлакатнинг давлат ва ҳукумат бошлиқлари иштирок этди. Мазкур анжуманда умумбашарий аҳамиятга эга бўлган ижтимоийиқтисодий, экология ва хавфсизликка дойр муаммолар муҳокама қилиниб, янги юз йилликнинг дастлабки йилларида амалга оширилиши мўлжалланаётган тадбирлар белгиланди. Саммит иштирокчилари яқдиллик б-н қабул қилган декларацияда 2015 й.гача

ўта қашшоқликда яшаётган одамлар сонини ярмига камайтириш, орттирилган иммунитет тақчиллиги синдроми — ОИТС (СПИД) касаллигининг тарқалишини тўхтатиш, барча болалар учун бошланғич таълим ни таъминлаш мажбуриятини ўз зиммаларига олдилар.

БМТ ўз аъзоларининг суверен тенглигига асосланади. БМТ давлатларнинг ички ишларига аралашмайди. Унинг Уставида қайд этилган барча мажбуриятларни зиммасига оладиган давлатлар БМТга аъзо бўла олади. Янги аъзолар БМТ Хавфсизлик Кенгаши тавсиясига мувофиқ, БМТ Бош Ассамблеяси қарори б-н қабул қилинади. БМТ аъзолари халқаро низоларни тинч йўл б-н ҳал этишлари лозим. Устав қондаларини доимо бузиб турадиган давлат, Хавфсизлик Кенгашининг тавсиясига мувофиқ, Бош Ассамблея қарори б-н БМТ аъзолигидан чиқарилади. БМТнинг асосий органлари: Бош Ассамблея, Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш (ЭКОСОС), Васийлик кенгаши, БМТ ҳузуридаги Халқаро суд ва БМТ Котибияти — Бош котиб ва б. ходимлардан иборат. БМТ Бош котиблари: Трюгве Ли (Норвегия, 1946—53), Даг Хаммаршельд (Швеция, 1953—61), У Тан (Бирма, 1961—71), Курт Вальдхайм (Австрия, 1972—81), Хавьер Перес де Куэльяр (Перу, 1982—91), Бутрос Бутрос Ғоли (Миср, 1992—97), Кофи Анан (Гана, 1998 й.дан). Бош котибни Хавфсизлик Кенгаши тавсиясига мувофиқ Бош Ассамблея 5 йил муддатга тайинлайди. Бош котиб ҳар йили БМТ иши ҳақида Бош Ассамблеяга ҳисобот бериб туради, котибият ходимларини тайинлайди. БМТ ва унинг органлари барқарор ишлашини таъминлашда, Бош Ассамблея ва БМТ бошқа органлари қарорлари амалда бажарилишида ёрдам беради. Котибият куйидаги департаментлар ва бошқармаларга бўлинади: Сиёсий масалалар ва Хавфсизлик Кенгаши ишлари департаменти, Иқтисодий ва

ижтимоий масалалар департаменти, Васийлик ва ўз-ўзини бошқармайдиган ҳудудлар департаменти, Назорат бошқармаси, Ходимлар бошқармаси, Бош котибнинг маъмурий идораси, Ижтимоий ахборот бошқармаси, Конференцияларга хизмат қилиш бошқармаси, Умумий хизмат бошқармаси, БМТнинг Женева бўлими. БМТ сессияси йидда бир марта чақирилади. Хавфсизлик Кенгашининг ёки БМТ аъзолари кўпчилигининг талаби б-н ҳар қандай масала юзасидан махсус сессиялар чақирилиши мумкин. БМТнинг расмий тиллари — инглиз, француз, рус, испан ва хитой тиллари бўлиб, инглиз, француз, испан тилларида иш юритилади.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилганидан кейин кўп ўтмай—1992 й. 2 мартда БМТга аъзо бўлди. Шу куни БМТ Бош Ассамблеяси бинотида ЎзРнинг Давлат байроғи кўтарилди. БМТнинг Тошкентдаги ваколатхонаси очилди (1993.24.8). БМТда Ўзбекистон Республикаси ваколатхонаси иш бошлади. Ўзбекистон Республикаси БМТнинг Таълим, фан ва маданият масалалари б-н шуғулланувчи ташкилоти — ЮНЕСКОга ҳам аъзо бўлди.

Ўзбекистон ўз овози ва мавқеига эга бўлган аъзо сифатида БМТ олдига муҳим ва долзарб масалаларни қўйяпти. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг БМТ Бош Ассамблеяси 48-сессиясида (1993 й. сент.), БМТ ташкил этилганининг 50 йиллигига бағишланган сессияда (1995 й. окт.), БМТ Бош Ассамблеясининг «Минг йиллик саммити» (2000 й. сент.) да сўзлаган нутқлари дунё жамоатчилигида катта қизиқиш уйғотди. Хусусан, ушбу халқаро ташкилотнинг 20-а. сўнггидаги энг йирик анжуманида Ўзбекистон раҳбари халқаро терроризм ва нарқобизнес б-н боғлиқ муаммоларни ҳал этиш; минтақавий хавфсизлик, жумладан Марказий Осиё минтақасида барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш; жаҳон хавфсизлиги

тизимини такомиллаштириш, БМТ фаолияти ва таркибий тизимини ислоҳ қилишга тааллуқли таклифлар б-н чиқди.

Ўзбекистон Республикаси БМТнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида бу энг нуфузли халқаро ташкилотнинг мақсад ва қоидаларига қатъий амал қилмоқда.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ БОЛАЛАР ЖАМҒАРМАСИ (ЮНИСЕФ) —

БМТнинг асосий жамғармаларидан бири. Узоқ вақт давом этган уруш натижасида катта қийинчиликларга дучор бўлган Европа болаларига ғамхўрлик кўрсатиш мақсадида 1946 й.да тузилган. 1953 й.дан БМТнинг доимий тузилмасига айланган. Ер юзиде, айниқса ривожланаётган мамлакатлардаги болаларнинг соғлом ва баркамол вояга етишига кумаклашиш унинг бош тамойилдир. Мазкур соҳадаги фаолияти учун 1965 й.да Нобель муқофоти б-н тақдирланган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ЮНИСЕФга аъзо бўлди ва у б-н яқин ҳамкорлик ўрнатди. Жамғарма томонидан болаларни иммунизация қилиш, бошланғич мактаб ўқувчиларини озик-овқат ва ичимлик сув б-н таъминлаш, вакциналар етказиб бериш бўйича узоқ муддатли дастурлар, Оролбўйи аҳолисига ёрдам кўрсатиш юзасидан махсус дастур, «Орол денгизи: минтақавий ва экологик ёрдам лойиҳаси» ишлаб чиқилган.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ БОШ

АССАМБЛЕЯСИ — БМТ асосий органларидан бири, барча аъзоларининг умумий йиғилиши. Бутун БМТга тегишли вазифалар ҳамда ваколатларнинг муҳим қисмини бажаради. БМТ барча асосий органлари орасида энг ваколатлиси. Шу органларни шакллантиришда иштирок этади. БМТга аъзо ҳамма давлатлар ўз вакилларига эга бўлган ягона орган. Мазкур вакиллар купе б-н 5 делегат ва яна шунча делегат ўринбосари ва зарур микдордаги маслаҳатчилар ва

экспертлардан ташкил топади. БМТга аъзо давлатларнинг барчаси БМТ Бош Ассамблеясида тенг ҳуқуқли, яъни ҳар бири бир овозга эга. Делегация мажлислар залида давлатнинг инглиз тилидаги расмий номига мувофиқлиқбо тартибда жойлашади. БМТ Бош Ассамблеяси БМТ Устави доирасидаги ёки унинг ҳар қандай органи ваколат ҳамда вазифаларига дойр ҳар қандай масала ёхуд ишни, биронбир давлат ёки Хавфсизлик Комитети ўртага қўйган масалаларни муҳокама қилиш, шунингдек БМТ аъзолари ва (ёки) Хавфсизлик Кенгашига оид тавсияларни бериш ваколатига эга. БМТ Бош Ассамблеяси Хавфсизлик Кенгашининг доимий бўлмаган аъзоларини (доимий аъзолари БМТ Устави 23моддасида кўрсатилган), Иқтисодий ва Ижтимоий кенгаш аъзоларини сайлайди; Хавфсизлик Кенгаши б-н бирга Халқаро суд судьяларини сайлашда қатнашади; Хавфсизлик Кенгаши тавсиясига биноан БМТ Бош қотибини тайинлайди; Хавфсизлик Кенгашининг ва БМТ бошқа органларининг йиллик ҳамда махсус докладларини қабул қилиб, кўриб чиқади; БМТ бюджетини муҳокама этиб, тасдиқлайди. БМТ Бош Ассамблеяси навбатдаги йиллик сессияга (у одатда сент. ойининг 3-сешанба кунини очилади), шунингдек махсус ёки (1950 й.дан) фавқулодда сессияга йиғилади. Махсус сессиялар Хавфсизлик Кенгаши, БМТ аъзоларининг кўпчилиги ёки булар маъқуллаган ҳолда БМТ аъзоларидан бирининг талаби б-н чақирилади. БМТ Бош Ассамблеясининг ҳар бир сессиясида раис ва унинг 21 ўринбосари сайланади. Хавфсизлик Кенгаши доимий аъзоларининг вакиллари сессия раиси этиб сайланмайди. Шунингдек иккита процедура кўмитаси тузилади. БМТ Бош Ассамблеясининг 7 бош кўмитаси ва 2 доимий кўмитаси бор. Бош Ассамблея тавсия тусидаги резолюцияларни қабул қилади.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ ИНСОН ХУҚУҚЛАРИ УМУМИЙ ДЕКЛАРАЦИЯСИ — БМТ Бош

Ассамблеяси томонидан 1948 й. 10 декда қабул қилинган декларация. У муқаддима ва 30 моддадан иборат бўлиб, уни қабул қилишдан мақсад ҳар бир инсон ва давлат мазкур Декларацияни назарда тутган ҳолда таърифат ва таълим орқали шу ҳуқуқ ва эркинликлар ҳурмат қилинишига кумаклашиши лозим. Декларация ҳар бир инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқ ва эркинликлари эълон этилган асосий халқаро ҳужжатдир. Шу тариқа халқаро муносабатлар тарихида биринчи марта инсоннинг ҳамма риоя этиши зарур бўлган асосий ҳуқуқлари ва эркинликлари доираси белгилаб берилган. Декларацияда «инсоният оиласининг ҳамма аъзоларига хос кадрқимматни, уларнинг тенг ва ажралмас ҳуқуқларини тан олиш — эркинлик, адолат ва ялпи тинчлик негизи» эканлиги эълон этилган. Унга кўра, умум ҳурмат ва риоя қилиши шарт бўлган инсон ҳуқуқлари доираси шахсий, сиёсий ҳамда ижтимоийиқтисодий ҳуқуқлардан иборатдир.

Шахсий ҳуқуқлар орасида аввало ҳар бир кишининг ҳаёти, эркинлиги ва шахсий дахлсизлиги ҳуқуқи алоҳида таъкидланган. Декларациянинг бошқа қоидалари эса мазкур ҳуқуқларни тўлдиради. Хусусан, ҳеч ким қулликда, забун ҳолатда тутилмаслиги, қийноққа ёхуд аёвсиз, ғайриинсоний, одам шаънини ерга урадиган муомала ва жазога дучор этилмаслиги; ўзбошимчалик б-н қамоққа олинмаслиги, ушлаб турилмаслиги лозим эканлиги қайд этилган. Шахс ҳуқуқлари сирасига шахсий ва оилавий ҳаётнинг, турар жойнинг дахлсизлиги ҳуқуқи, ёзишмаларни сир саклаш ҳуқуқи, ўз шаъни ва обрўсини ҳимоя қилиш ҳуқуқи, одил судлов томонидан муҳофаза этилиш ҳуқуқи кабилар қиради (3—5, 8—12 моддалар).

Декларацияда инсоннинг қуйидаги

сиёсий ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари ҳам таъкидланган: фиколаш, виждон, дин эркинлиги; эътиқод эркинлиги ва уни эркин ифодалаш ҳуқуқи; тинч йиғилишлар ўтказиш ҳамда уюшмаларга аъзо бўлиш ҳуқуқи; ўз мамлакатини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқи; яширин овоз бериш йўли б-н умумий ва тенг сайлаш ҳуқуқи; эркин равишда кўчиб юриш ҳамда ўзига турар жой танлаш ҳуқуқи; бошпана ҳуқуқи; миллий ёки диний аломат бўйича ҳеч бир чекловсиз никоҳдан ўтиш ва оила қуриш ҳуқуқи; мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи (13—21 моддалар).

Меҳнат қилиш ҳуқуқи, адолатли ва етарли равишда тақдирланиш ҳамда меҳнат учун тенг меҳнат ҳақи олиш ҳуқуқи, қасаба уюшмалари тузиш ҳуқуқи; дам олиш ҳуқуқи; ижтимоий таъминланиш ҳуқуқи; оналик ва болаликни алоҳида ҳимоялаш ҳуқуқи; таълим олиш ва маданий ҳаётда қатнашиш ҳуқуқи (22—27 моддалар) инсоннинг асосий ижтимоийиқтисодий ҳуқуқлари ҳисобланади.

Декларацияда инсон манфаатларининг устуворлиги қуйидаги тамойилларда ўз аксини топган: инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, инсон ҳуқуқларининг тенглиги, инсон эркинликлари, инсон ҳуқуқларини амалга оширишнинг демократик жараёни, инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг адолатлиги. Декларацияда эълон этилган мазкур инсон ҳуқуқларига оид тамойилларга қура барча кишилар эркин туғилади ва ўз кадрқиммати ҳамда ҳуқуқлари жиҳатдан тенг бўлиб, улар қонун олдида тенг ва қонун томонидан баббаравар ҳимояланиш ҳуқуқига эга (1, 2, 7 моддалар).

Мазкур Декларация қоидалари давлат ёки айрим шахслар томонидан инсон ҳуқуқларини бузиш учун ишлатилиши мумкин эмас. Ҳар бир шахс учун ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш жамият аъзоларининг бурчидир.

Ушбу Декларация мустақил Ўзбекистон Республикаси имзолаган биринчи халқаро ҳужжатдир (1991 й. 30 сент.). Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг «Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари» деб аталган 26ўлими мазкур Декларация талабларига тўла мое бўлиб, унда ЎЗР барча фуқаролари тенг ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиши, жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, этникоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун оддида тенглиги таъкидланган. Республикада инсон ҳуқуқларига оид 100 дан ортиқ қонунлар қабул қилинган ва улар халқаро меъёрлар ва андозаларга мувофиқлаштирилган. «Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили (омбудсмен) тўғрисида» қонун қабул қилинган (1997 й. 24 апр.). Инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан мониторинг ва назоратни таъминловчи миллий интлар — Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ ва Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти ишлаб турибди. Тошкент ш.да ҳуқуматга қарашли бўлмаган «Хьюман Райтс Вотч Хельсинки» халқаро ташкилотининг вакили, чет эл оммавий ахборот воситаларининг вакиллари фаолият кўрсатмоқда ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа халқаро ташкилотлар б-н яқин алоқа ўрнатилган.

Акмал Саидов.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ КЕНГАШИ

(ЭКОСОС) — БМТнинг асосий органларидан бири. Унинг халқаро ва ижтимоий ҳамкорлик соҳасидаги вазифаларининг ижроси учун масъул ташкилот. БМТ Бош Ассамблеяси сайлайдиган 55 аъзодан иборат; уларнинг учдан бири ҳар йили қайтадан, БМТ Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзолари булган давлатлар эса узлуксиз аъзолар этиб сайланади.

Ўз ваколатларига биноан иқтисодий, ижтимоий, маданий, таълим, соғлиқни сақлаш ва х. к. соҳаларга оид халқаро масалалар юзасидан тадқиқотлар ўтказди ва маърузалартайёрлайди; инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини хурматлашни рағбатлантириш мақсадида тавсиялар ишлаб чиқади; БМТ Бош Ассамблеясига тақдим этиш учун ўз фаолият доирасига қирадиган масалалар бўйича конвенцияларнинг лойиҳаларини тайёрлайди, мазкур масалалар юзасидан конференциялар ўтказди. Ўз фаолиятида ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий, техникавий ва б. хил ёрдам кўрсатиш ишига катта аҳамият беради. Олий органи — сессия бўлиб, у йилига 2 марта: баҳорда — НьюЙоркда, ёзда — Женевада ўтказилади.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ ОЗИҚ- ОВҚАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ТАШКИЛОТИ (ФАО) —

ҳуқуматлараро жаҳон ташкилоти, БМТнинг ихтисослашган муассасаси. 1945 й. тузилган. Вазифаси: овқатланиш, озиқ-овқат, қ. х. масалалари бўйича маълумотлар йиғиш ва уларни ўрганиш, озиқ-овқат маҳсулотлари ва б.ни ишлаб чиқариш ва сотишни яхшилашга ёрдам беришдан иборат. Марказий идораси Римда. 1999 й. охирида ташкилотга 180 дан ортиқ мамлакат аъзо бўлди. Римда жаҳон бўйича қ. х. ва озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш, ишлаб чиқариш ва б.га оид статистик тўпламлар нашр этади.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ САНОАТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТАШКИЛОТИ

(ЮНИДО) — БМТнинг халқаро ташкилотларидан бири. 1966 й.да ривожланаётган мамлакатлар саноатини жадал тараққий эттириш ва рағбатлантириш ҳамда БМТнинг мазкур соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида тузилган.

Қароргоҳи — Вена ш. (Австрия)да. ЮНИДОга 150 давлат аъзо (1990). Ўзбекистон мустақилликка эришгач, унга тенг ҳуқуқли аъзо сифатида кирди. ЎЗРда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида мазкур ташкилотнинг республика саноатини ривожлантиришга оид қатор дастурлари ишлаб чиқилди.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ ТАЪЛИМ, ФАН ВА МАДАНИЯТ МАСАЛАЛАРИ БИЛАН ШУҒУЛЛАНУВЧИ ТАШКИЛОТИ — қ. ЮНЕСКО.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ ХАВФСИЗЛИК КЕНГАШИ — БМТнинг асосий доимий ишловчи сиёсий органи; БМТ Устави 24моддасига биноан халқаро тинчлик ва хавфеизликни сақлаб туриш учун асосий жавобгарлик БМТ Хавфсизлик Кенгаши зиммасига юклатилган. БМТ Хавфсизлик Кенгашининг фаолият доираси БМТ Устави (V—VII боблар) да аник, кўрсатилган ва давлатлар ўртасидаги низоларни тинч йўл б-н ҳал этиш соҳасида кенг ваколатлар берилган. У халқаро тўқнашувларни ёхуд низоларни келтириб чиқариши эҳгимол тутилган ҳар қандай низо ёки ҳолатни текшириш ваколатига, тинчликка ҳар қандай таҳдид ва уни ҳар қандай бузиш ёки агрессия ҳолларини аниклаш ҳамда халқаро тинчлик ва хавфеизликни сақлаб қолиш ёхуд тиклаш юзасидан тегишли тадбирларни белгилаш ҳамда тавсиялар бериш ҳуқуқига эгадир. БМТга аъзо 15 давлат: 5 доимий ва 10 муваққат аъзодан иборат. БМТ Устави 23моддасига кўра, АҚШ, Буюк Британия, Франция, Хитой ва Россия БМТ Хавфсизлиги Кенгаши доимий аъзоларидир. Муваққат аъзолар эса Бош Ассамблея томонидан 2 йиллик муддатга сайланади, унинг ҳар бир сессиясида 5 муваққат аъзо қайта сайланиши шарт. Муваққат аъзолар ўрни куйидагича тақсимланади: Осиё ва Африка давлатларидан —5 аъзо, Шарқий

Европа давлатларидан— 1 аъзо, Лотин Америкаси давлатларидан—2 аъзо, Фарбий Европа ва б. давлатлар (Канада, Австралия, Янги Зеландия)дан—2 аъзо. БМТ Хавфсизлик Кенгашига аъзо ҳар бир давлат унда бир вакилга эга бўлади.

БМТ Хавфсизлик Кенгаши узлуксиз ишлайди, унинг мажлислари орасидаги танаффуслар 2 ҳафтадан ошмаслиги шарт. Мазкур мажлисларда давлатлар вакили инглиз тилидаги расмий номи бўйича алифбо тартибда бир ой мобайнида навбатманавбат раислик қилади. БМТ Хавфсизлик Кенгаши мажлислари очик бўлади; узрли сабабларга биноан мажлис ёпиқ деб эълон қилинган ҳоллар бундан мустасно.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ВАКОЛАТХОНАСИ — БМТ тизимидаги махсус ташкилотлар фаолиятини бирлаштириб, улар эътиборини Ўзбекистон Республикаси ҳукумати белгиллаган асосий йўналишларга қаратувчи вакиллик. 1993 й. 24 авг.да очилган. Ваколатхона мақсади бозор иқтисодиётига ўтиш даврига хос ислохотларни амалга ошириш, ижтимоий, таълим, илмфан ва маданият, инсон ҳуқуқлари, демократия ҳамда бошқарувни ривожлантириш, оналар ва болалар саломатлигини яхшилаш, гиёҳвандликка қарши кураш, Орол муаммоларини ҳал этиш соҳасидаги халқаро алоқаларни йўлга қўйишда махсус дастурларни ишлаб чиқишда Ўзбекистон б-н БМТ ўртасида амалий ҳамкорликни ривожлантиришдан иборат. Таркиби БМТнинг куйидаги бўлим ва дастурларидан ташкил топган: Тараққиёт дастури; Ахборот ва жамоатчилик б-н алоқалар бўлими; Гиёҳвандликка қарши кураш дастури; Қочоқлар ишлари бўйича олий комиссар бошқармасининг ваколатхонаси; Болалар жамгармаси (ЮНИСЕФ); Саноатни ривожлантириш ташкилоти (ЮНИДО)

нинг ваколатхонаси; Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти; Аҳоли жамғармаси (ЮНФПА) ва б.

БИРЛИК (математикада)—1) табиатан бир жинсли миқдорларни солиштириб кўриш учун қабул қилинган аниқ миқдор. Мас, узунлик ўлчов бирликлари: мм, см, дм, м, км; оғирлик ўлчов бирликлари: г, кг, ц, т; 2) гуруҳ (ҳалқа)нинг ҳар қандай а элементи учун $ae=a$ тенглик бажарилса, e элемент гуруҳнинг ўнг бирлик элементи, $ea=a$ тенглик бажарилса, e элемент гуруҳнинг чап бирлик элементи дейилади.

БИРЛИК ВЕКТОР — узунлиги бирга тенг бўлган вектор. Орт деб ҳам аталади. Б. в.нинг Декарт ўқларияги проекциялари унинг тегишли ўқлар б-н ташкил қилган бурчаклари косинусига тенг.

БИРЛИКЛАР ТИЗИМИ, физик катталикларнинг бирликлар тизими — ўлчов бирликлари тўплами. Бирор катталиқнинг бошқа катталикларга боғлиқлигини ифодаловчи физик конунлар баъзи катталиқлар учун ўлчов бирликлари белгилашга имкон беради. Буларасосий ўлчов бирликлари дейилади. Шулардан фойдаланиб бошқа катталиқлар учун топиладиган бирликлар ҳосилавий ўлчов бирликлари деб аталади.

БИРМА — Мьянма давлатининг 1989 й.гача бўлган номи.

БИРМА ТИЛИ — Хитой-тибет тил оиласига мансуб тибетбирма тиллар гуруҳига қиради. Мьянма давлатининг расмий тили. Бу тилда 30 млн.дан ортиқ киши гаплашади. Тўрт — шим., марказий, тавой ва аракан лаҳжаларига бўлинади. Б. т. бўғинли ва оҳангли тиллардан бўлиб, тузилиш жиҳатдан аналитик (айирувчи) бўлсада, унда талай агглютинатив унсурлар мавжуд. От шакллари

ясалишида махсус постпозитив кўмакчи сўзлар ва феъл шаклларида агглютинатив кўшимчалар, айрим префикс лар ва баъзан кўмакчи сўзлар асосий ўрин тутати. Лексик жиҳатдан туб сўзлар б-н бирга палий тилидан узлаштирилган сузлар ҳам кулланилади. Услуб жиҳатдан икки — ёзма ва оғзаки қуринишга эга, булар бир-биридан грамматик ва лексик жиҳатдан фарқланади. Б. т. алифбоси қад. хинд ёзуви браҳмийнинг жан. тармоғидан келиб чиққан.

БИРМИНГЕМ (Birmingham) Буюк Британиядаги шаҳар. УэстМидлендс метрополитен графлигининг маъмурий маркази (Марказий Англия). Аҳолиси 2,3 млн. киши (1992, шаҳар атрофи б-н). Б. биринчи марта 11-а.га оид тарихий манбаларда тилга олинган. 13-а.да узининг ярмаркалари б-н шухрат қозонган. 16-а. да металлдан ишланган буюмлари б-н машҳур булган. 20-а. бошида ҳарбий з-длар қурила бошланди. 2-жаҳон уруши даврида шаҳарга анча зарар етган. Б. саноат шаҳри, мужим транспорт тугуни. Ғарбий Мидленд иқтисодий р-нининг маркази. Саноатининг асосий тармоқлари: машинасозлик, жумладан автомобилсозлик, металлсозлик, кимё (асосан шина ва пластмасса), электротехника («Женерал электрик»), резина ва ҳарбий саноат. Полиграфия, рангли металлургия саноати корхоналари ҳам бор. Заргарлик буюмлари ишлаб чиқарилади. Меъморий ёдгорликларидан готика услубида қурилган СентМартин черкови (13-а.), ратуша (183252), СентЧэд собори (1839— 41) ва б. сақланган. Унт (1900 й.дан), техника коллежлари, шаҳар музейи, расмлар галереяси, нафис санъат ин-ти галереяси бор.

БИРМИНГЕМ (Birmingham) АҚШ жандаги шаҳар. Алабама штатида. Аппалачи тоғларининг этагида жойлашган. Аҳолиси 266 минг киши (1990). БлэкУорриор дарёсига туташган кема қатнайидиган каналдаги порт. Т. й. ва

автомобиль йўлларининг йирик тугуни. Б. АҚШ жан. даги кора металлургия саноатининг муҳим маркази. Асосий металлургия 3-длари шаҳар атрофида жойлашган. Б. атрофида темир рудаси, коксланувчи кумир ва флюс материаллар казиб чиқарилади. Оғир машинасозлик, коксимё, цемент, туқимачилик, озик-овқат, ип газлама, полиграфия, мебель и. ч. саноати ва ҳарбий саноат ривожланган. Б.га 1871 й.да асос солинган. 2 унт бор.

БИРОБИЖАН — РФдаги шаҳар (1937 й.дан), Яхудийлар мухтор вилоятининг маркази. Амур дарёсининг Бира ирмоғи сохдлида. Т. й. тугуни. Аҳолиси 86,7 минг киши (1992). Асосан енгил (тикувчилик, трикотаж, пойабзал ва б. фкалар), озик-овқат ва ёғочсозлик саноати катта ўрин тутди. «Дальсельмаш» к. х. машинасозлиги, кучланиш трансформаторлари 3-длари, тиббиёт ва пед. ҳамда маданиймаориф билим юрглари, театр, ўлкашунослик музейи бор.

БИРОДАРЛАШГАН ШАҲАРЛАР — турли давлатларнинг доимий дўстона алоқалар ўрнатган шаҳарлари. Улар Б. ш. жаҳон федерациясига бирлашган. 1963 й.дан бошлаб ҳар йили апр. ойининг охиригача яқинда куни Жаҳон Б. ш. куни сифатида нишонланади. Б. ш. маҳаллий ҳокимият вакилларининг делегациялари, мутахассислар, бадиий ҳаваскорлик ва спорт жамоалари кўргазмалар, сайёҳлар алмашиш ва б. тадбирларда фаол иштирок этадилар. Б. ш. б-н алоқаларнинг самарали усулларида бири сифатида дўстлик кунлари ва ҳафталиклари ўтказиб турилади. Бу тадбирлар дўстлик ҳамда ҳамкорлик алоқаларини кенгайтириш учун хизмат қилади.

Тошкент ш. Сиэтл (АҚШ, 1973), Шанхай (Хитой, 1996), Кортрайк (Бельгия, 1982), Тунис (Тунис, 1973) ш.лари б-н биродарлашган. Тошкент ш. б-н Сэул (Корея Республикаси), Саратов,

Екатеринбург (РФ) ўртасида ҳамкорлик битимлари имзоланган (1997). Фарғона вилояти Фиок-Тхань вилояти (Вьетнам, 1981) б-н, Навоий ш. — Чжучжоу ш. (Хунань вилояти, Хитой, 1996) б-н, Ангрэн ш.— Датун ш. (Шаньси вилояти, Хитой, 1995) б-н биродарлашган.

БИРОНСОЙ — Навоий вилояти Навоий туманидаги сой. Қўйи Қалқонотасой деб ҳам аталади. Қоратоғнинг жан. ён бағридан бошланади. Уз. 28 км, ҳавзасининг майд. 49 км². Б.нинг 7 та ирмоғи бор. Б. жуда камсув, фақат баҳорда суви бир оз кўпаяди ва Конимех каналигача (ўнгдан) етиб боради. Езда Қалқонота қишлоғи яқинида деярли қуриб қолади, фақат булоқсувлари оқади. Б. сувидан чорва молларини, қисман экинзорларни суғоришда фойдаланилади.

БИРОНСОЙ РАСМЛАРИ — Нурота тоғлари тармоғи (Қоратоғ) даги Биронсой дараси қоятошларига ишланган тасвирлар; даранинг икки томони бўйлаб 2,5—3 км масофага чўзилган. 1967 й.да акад. Я. Ғуломов раҳбарлигидаги археологик экспедиция (Ж. Кабиров бошлиқ гуруҳи) томонидан топилган. Расмларда одам, ўқёй, от, ит, туя, эчки, қўй, ёввойи ҳайвонлардан тур (ёввойи бука, сигир), архар, тоғ эчкиси, бугу, тўнғиз, бўри, тулки, илон, қоплон, йўлбарслар тасвирлари акс этган. Турли катталиқдаги (энг каттаси 1х1 м, энг кичиги бир неча см) Б. р.нинг умумий сони 2 мингдан ортиқ. Асосан оддий чизиклар, соя, нарсаларнинг шакл кўриниши усулида қаттиқ буюмлар б-н урибчўкичлаб, баъзилари чизиб, ишқалаб ишланган. Тошлар сатҳида ишлаш жараёнида асбобларнинг думалоқ, бодомсимон чўзинчок, баъзан тўртбурчак шаклли излари қолган. Б. р. мазмуни жиҳатдан рангбаранг: ов, чорвачилик (туячилик, йилқичилик)ка оид манзаралар, маиший ҳаёт, диний эътиқод (зардуштийлик) б-н боғлиқ

лавлалар кўпчиликни ташкил қилади. Б. р.нинг энг қад.си мил. ав. 3—2-минг йилликка мансуб, шунингдек мил. ав. 1-минг йилликка ва мил. 1—7-а.ларга оидлари ҳам анчагина. Б. р. шу ерда яшаган халқнинг тарихи ва маданияти, урфодати, диний эътиқодини ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга бўлган санъат обидасидир.

БИРРАНГА ТОҒЛАРИ — Таймир я. о.нинг шим. қисмидаги тоғлар. Красноярск ўлкасидаги Таймир (Долган-Ненецлар) мухтор округида. Уз. қарийб 1100 км. Энг баланд жойи денгиз сатҳидан 1146 м. Б. т. чуқур водийлар б-н кесилган ясси чўққили тизмалар ўлкаси. Б. т.да музликлар (умумий майд. салкам 30 км²) бор. Асосан эффузив жинслардан таркиб топган. Ён бағирлари тошлоқ арктика тундрасидан иборат.

БИРТЕШИКЛИЛАР — к. Клоакаминор.

БИРУНИТ — минерал. Кимёвий таркиби $8,5\text{CaSiO}_3 \cdot 8,5\text{CaCO}_3 \cdot \text{CaSO}_4 \cdot 15\text{H}_2\text{O}$. Таумасит минерали сиртида юпка (2—3 мм) қатламли оқ, толасимон кристаллар ҳолида учрайди. Қаттиқлиги 2, с. оғ. 2,3. 1957 й.да Ўзбекистоннинг Қорамозор тоғларидаги Кўрғошинкон конидан топилган ва буюк узбек олими Абу Райҳон Беруний номи б-н аталган.

БИРҚОЗОНЛАР — к. Сақоқушлар.

БИРҲАД — ҳар бири бирор мусбат даража б-н олинган сонлар ёки ҳарфларнинг иккитаси ёки бир нечтасининг кўпайтмасидан иборат бутун алгебраик ифода.

БИСАУ (Bissau), Биссау — ГвинеяБисау Республикаси пойтахти. Бисау мухтор секторининг маъмурий маркази. Аҳолиси 197,7 минг киши (1996). Атлантика океани соҳилидаги

порт; халқаро аҳамиятга эга аэропорт бор. Мамлакатнинг 60% га яқин sanoat корхоналари Б.да жойлашган. Озиқ-овқат, тахта тилиш, мебель и. ч., энгил sanoat корхоналари мавжуд. Кема таъмирлаш устахоналари бор. Четга копра, ер ёнғок, пальма мойи, кўнтери хом ашёси ва ёғоч (ўрмон) маҳсулотлари чиқарилади. Шаҳарга 17-а.да асос солинган. Тарихийбадий музейлар бор.

БИСКАЙ ҚЎЛТИҒИ — Атлантика океанидаги қўлтик. Европанинг ғарбий соҳилида. Испаниянинг шим. ва Франциянинг ғарбий қирғоқлари оралиғида. Майд. 200 минг км². Ўртача чуқ. 1715 м, энг чуқур жойи 5100 м. Қуруқликка 400 км кириб борган. Б. қ.га Луара ва Гаронна дарёлари қуйилади. Тез-тез довуллар бўлиб туради. Сувининг т-раси фев.да 5—12°, авг.да 10—22°. Шўрлиги 35‰. Сув қалқиши суткалик, 6,7 м гача. Асосий портлари: Бордо, Брест, СанСебастьян, Бильбао. Балиқ ва устрица овланади.

БИСКВИТ (франц. biscuit)—1) қандолатчилик маҳсулоти; ун, ёғ, шакар, тухум, сут ва б. масалликлардан қувлаш йўли б-н тайёрланадиган пишириқтури. Махсус шакллардаги қолип идишларда пиширилади. Тайёрлаш усули ва қўшиладиган масаллигига кўра чўзма Б., шакарли Б., кўпчитилган Б. ҳамда сметанали Б. каби турлари бор. Б.дан пирожний, рулет ва тортлар тайёрланади; 2) сирланмаган чинни; хайкалтарошликда ишлатилади.

БИСМАРК (Bismarck) Отто Эдуард Леопольд фон Шёнхаузен (1815.1.4, Шёнхаузен—1898.30.7, Фридрихсру) — Германия давлат арбоби, дипломат, князь, Германия империясининг Ҷрейхсканцлери (1871—90). Б. Германияни прус милитаризми асосида бирлаштирди; мамлакатда юнкербуржуа блоки ҳукмронлигини мустаҳкамлади, диний оппозиция («Культуркампф»)га

қарши кураш олиб борди, социалистларга қарши фавкулдада қонун жорий қилди, айрим ижтимоий ислохотлар ўтказди. Б. Франция ва Россияга қарши қаратилган Учлар иттифоқи (1882) ташкилотчиларидан бири.

Познань ва Силезиядаги поляк аҳолисини немислаштириш сиёсатини тутган. Париж коммунасига қарши уюштирилган қуролли интервенция ташкилотчиларидан бири бўлган.

БИСМАРК АРХИПЕЛАГИ — Тинч океандаги бир тудга ороллар. Папуа—Янги Гвинея таркибида. Иккита йирик орол (Янги Британия ва Янги Ирландия), Адмиралтейство слари ва бир неча майда ороллардан иборат. Майд. 50,5 км² га яқин. Аҳолиси 399 минг киши (1990) — меланез ва папуаслар. Йирик ороллари тоғли (Янги Британия ода тоғларнинг бал. 2300 м гача етади), майдалари вулкан ва маржон ороллариدير; ҳаракатдаги вулканлар ҳам бор (Улавун). Иқлими экваториал, тропик ўрмонлар б-н қопланган. Кокс пальмаси, банан, шакаркамиш, тамаки, пахта, маккажўхори етиштирилади. Қирғоқ яқинида океандан балиқ овланади ва марварид олинади. Йирик аҳоли пунктлари ва портлари: Рабаул, Кавиенг, Лоренгау. Б. а.ни 1616 й.да голландлар кашф этган; 1884 й.дан архипелаг Германия мустамлакаси бўлган, унга О. Бисмарк номи берилган.

БИСМИЛЛОҲ, Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим (араб. — Раҳмли ва меҳрибон Аллоҳ номи б-н) — исломда куп тилга олинадиган, ҳар бир ният, ибодат ва амалий ҳаракат олдидан айтиладиган оят. Қуръоннинг ҳамма суралари (9сурадан ташқари) шу калима б-н бошланади. Бу оят худо бандаларига раҳмли (раҳим), меҳрибон (раҳмон), мусулмоннинг ҳар бир ҳаракати Аллоҳ номи б-н бошланиши лозимлигини билдиради. Қуръон тиловатида Б. олдидан «Аъзу биллоҳи минашшайтонир ражим» («Шайтоннинг ёмонлигидан Аллоҳдан

паноҳ тилайман») ҳам қўшиб айтилади. Буни ҳар қандай иш ва хаттиҳаракат олдидан шайтонни ҳайдаш ва унинг васвасасидан холи бўлиш мазмунида ҳам талқин этадилар. Б. мактублар, расмий ҳужжатлар, диний асарлар бошида ҳам ёзилади. Диний манбаларда «басмала» номи б-н ҳам юритилади.

БИСМИЛЛОҲ ХОН (Камруддин Хон) (1916.21.3, Ҳиндистон, Бихар штати) — ҳинд шоҳияй ижрочиси, Шим. Ҳиндистон мумтоз мусика услубининг йирик вакили. У биринчи бўлиб шоҳнайда мумтоз мусика намуна (шу жумладан, рага)ларини ижро этиб, янги ижрочилик мактабини асослаган. Ҳиндистон ҳукумати томонидан олий унвонлар (Падма Шри ва Падма Бхушан) б-н тақдирланган. Миллий мусика академияси (Сангит Натак академияси) нинг аъзоси.

БИСМУТИТ (висмутит) — висмут оксикарбонати гуруҳига оид минерал. Кимёвий таркиби $\text{Bi}_2[\text{CO}_3]\text{O}_2$. Тетрагонал системада кристалланади. Куқунсимон масса ҳолида, баъзан толалардан тузилган пўстлоқсимон бўлади. Ранги кул рангсимон оқишроқ, яшилсарикдан қўнғир ва кул ранггача; қаттиклиги 3—3,7; с. оғ. 7,4—8,3; осон эрийди. Конларда висмутин ва соф (тугма) висмутнинг карбонатли эритмалар таъсирида оксидланишидан ҳосил бўлади. Кварц, топаз, арсенипитит ва б. минераллар б-н бирга учрайди. Ўзбекистонда (Чатқол, Нурота тоғларида ва Қизилқумда), Қозоғистон, РФ (Забайкалье), Чехия ва Словакияда, Германия шарқида, Мексика, АҚШ ва б. мамлакатларда учрайди. Б. висмут элементи олинадиган муҳим хом ашё.

БИССА, каретта (*Eretmochelus imbrigata*) — судралиб юрувчилар синфи, тошбакалар туркуми, денгиз тошбакалари кенжа туркумига мансуб улкан тошбака тури. Иккита кенжа тури маълум. Бири

— Атлантика океани ва Ўрта денгизда, иккянчиси — Тинч ва Ҳинд океанида яшайди. Косасининг уз. 80—90 см. Устки қалқони тўқ қўнғир бўлиб, сарик, тўқ қизил ёки қизғиш холхол ва чизикча нақшлари бор. Қорин қалқони сарик. Б.лар моллюскалар, бўғамоекдилар, асцидиялар ва сув ўтлари б-н озикланади. Урғочиси июнь—сент.да урчийди. Фақат кўпайиш даврида сувдан курукдикка чиқади ва 4 см ча келадиган 150—200 тача тухумларини кимсасиз ороллардаги кумга кўмиб қўяди. Тухумларидан 60 кундан сўнг ёш тошбақалар чиқади. Б. хар доим битта жойга тухум қўяди. Ёш тошбақалар косасини қоплаб турган шохсимон қалқончалар бир-бирининг устига черепицасимон жойлашган. Вояга етган Б.лар косасининг шохсимон қалқонларидан қимматбаҳо тароқлар, портсигаралар, қутичалар ва б. буюмлар тайёрланади. Гўшти ва тухумлари истеъмол қилинади.

БИСЕКТРИСА (лот. bis — икки марта ва secare — кесиш, кесувчи) — бирор бурчак учидан чикувчи ва уни тенг иккига бўлувчи нур (тўғри чизик). Бурчакнинг симметрия ўқи ҳисобланади. Мас, учбурчак Б.си унинг ички бурчагидан шу бурчак қаршисида ётган томон б-н кесишиш нуктасигача тушган кесма. Учбурчак ички бурчакларининг учала Б.си бир умумий нуктада кесишади, бу нукта учбурчак ичига чизиладиган айлананинг маркази бўлади.

БИССИНОЗ (юн. byssos — тук, тала) — техника ўсимликларининг толали маҳсулоти (пахта, жут, каноп) чангининг организмга нафас йўллари орқали узоқ вақт кириб туриши натижасида келиб чиққандиган касаллик; пневмокониозларнинг бир тури. Пахта тозалаш з-дларида паст навли пахтани тозалашда, пахта титиш ва саралаш цехларида узоқ ишлаётган ишчиларда учрашимумкин. Б.да ўпкада бириктирувчи тўқима жуда кам ривожланиб, асосан

сурункали бронхит, кейинчалик ўпка эмфиземаси, баъзан бронхиал астма пайдо бўлади. Касалликда 3 босқич фарқ қилинади: 1 босқичда фақат нафас йўллари зарарланади, бронхлар тораяди ва бронхит белгилари намоён бўлади, бемор курук йўталади, курак қасаси бир оз қисилади, лекин иш қобилиятини йўқотмайди, 1—2 кунда тузалиб кетади; 2 босқич пахта тозалаш з-дларида узоқ йил ишлаётганларда учрайди: нафас йўллари узлуксиз таъсирланиши натижасида сурункали бронхит ва эмфизема анча ривожланиб, ўпканинг ҳаётий сиғими камаяди: харсиллаш кучайиб, бемор тинмай йўталади, балғам ташлайди, нафаси қисилиб, нафас ва юрак фаолияти бузилади, вақт вақти б-н иш қобилиятини йўқотади ва бронхиал астмага чалиниб қолади; 3 босқич оғир сурункали бронхитга ўтиш жараёни бўлиб, кўпинча сурункали пневмония ҳам қўшилади; ўпканинг ҳаётий сиғими камайиши натижасида нафас ва юрак фаолияти сусаяди, беморнинг нафаси қисади, ҳаво етишмайди, бурни, лаби ва бармоқларининг учи кўкимтир тусга киради. Тинмай йўталади, балғам ташлайди, иш қобилиятини бутунлай йўқотади. Даво касаллик босқичи ва оғиренгиллигига қараб тайинланади. Беморни асосан йўталга қарши, балғам кўчирувчи ва юрак фаолиятини яхшиловчи дорилар б-н даволанади.

Б.нинг олдини олиш учун иш жойини шамоллатиб туриш, санитария ҳолатини яхшилаш, меҳнатни муҳофаза қилиш ва ижтимоиймаиший шартшароитларни тўғри йўлга қўйиш лозим. Ишчиларни ишга қабул қилишдан олдин ва икки йилда бир марта тиббий кўрикдан ўтказиш зарур.

Тўлқин Искандеров.

БИССУС БЕЗЛАРИ (юн. byssos ингичка ип) — кўпчилик икки паллали моллюскалар оёғида жойлашган орган. Б.б.дан чиққан органик модда (биссус) ҳисобига жуда пишиқ биссус иплари

ҳосил бўлади. Бу иплар ёрдамида моллюскалар сув тубидаги ҳар хил нарсаларга ёпишиб олади. Б. б. баъзи моллюскаларда фақат личинка даврида бўлади. Реппа уруғига кйрувчи икки паллали моллюскаларда биссус ипларининг уз. 20 см гача етади. Ранги сарғиш ёки қўнғир. Қадимги ва ўрта асрларда биссус ипларидан газламалар (виссона) тўқилган.

БИСТОМИЙ, Боязид Тайфур бинни Исо Бистомий (?— Вистом ш. (Эрон)— 875) — форс суфийлик оқимининг асосчиларидан бири. Тайфурия суфийлик тариқатининг пири. Унинг бобоси исломни қабул қилган зардуштийлардан бўлган, бутун умрини асосан Бистомда ўтказган. Вафотидан кейин уни Султон алорифин лакаби б-н атай бошладилар. Б. таълимотига кўра, инсон зикр ҳолатида ўзлигини унутади (ғалаба) ва худо ишқвдан маст бўлиб (сукр) бутун вужудини хистуйғу қамраб олади, пировардида у худо б-н бутунлай қўшилиб кетади. Бундай ҳолатни у фано (мавжудликни йўқотиш) деб атади ва муслмон тарки дунёчилигининг муҳим аҳамиятли ҳолати бўлган «сен мендирсан, мен эса сендирман» иборасининг таърифини берди. Бунинг маъноси шундаки, гўё шахс ўзлигини тарк этиб, илоҳийликка сингиб кетади ва унинг сифатларини қабул қилади, илоҳийлик эса шахсиятга айланади. Бундай хулоса анъанавий ислом тарафдорларининг ашаддий қаршидигига учради ва уни хулул (худолик даъвосини қилиш)да айбладилар. Б. тасаввунинг айрим тушунчаларини ишлаб чиққан бўлса ҳам, ўзининг бир бутун илоҳий тазимдаги таълимотини яратмади. У илоҳий (лохут) ва инсоний (носут) руҳни бир-бирига бириктиришга ҳаракат қилди, яъни маънавий ва моддий ибтидонни бир-бирига қўшишга интидди. Б. ўздан асар қолдирмаган. Унинг ибратли гаплари, насихатларини мулозимлари ёзиб олишган. Айрим тасаввуф кишилари

Б. обрўйдан фойдаланиб ўзларининг шариатга унчалик тўғри келмайдиган фиколарини Б. фикри деб кўрсатишга уринганлар.

БИСУЛЬФАТЛАР — к. Гидросульфитлар.

БИСУЛЬФИТЛАР — к. Сульфатлар.

БИТ, битлар (Anoplura, Siphunculata) — кон сўрувчи хашаротлар туркуми. ТашҚИ кўриниши пархўрларга ўхшаб кетади. Танаси ясси, уз. 1—6 мм, канотсиз. Баъзи Б.нинг бир жуфт оддий кўзи бор, кўпчилигида кўз ривожланмаган. Мўйловлари калта, махсус эгатчага кириб туради. Оғиз аппарата санчиб сўрувчи. Оғиз тешиги ағдарилиб ташқарига чиқадиган най б-н ўралган. Най деворида қатор жойлашган илмоқлар ёрдамида Б. кон сўраётганида терига ёпишиб олади. 3 жуфт оёқлари танасининг 2 ёнига кенг ёйилиб туради. Бармоқларининг учиди илмоққа ўхшаш қайрилган тирноқлари ёрдамида кийим ёки соч толаларига ёпишиб олади. Урғочи Б.лар ўз хаёти давомида бир неча ўнтадан 300 тагача сирка (тухум) кўяди. Сиркасини махсус ёпишқоқ секрета ёрдамида кийим ёки соч толаларига ёпиштиради. Сиркадан бир ҳафтада ёш битча (мағзак)лар чиқади. Б. чала ўзгариш б-н ривожланади, 18—20 кун ёки ундан кўпроқ вақт давомида вояга етади. 300 га яқин тури маълум. Б. сут эмизувчи хайвонларда паразитлик қилади. Ҳар бир хайвоннинг ўз бити бўлади. Одамда бош Б.и (Pediculus humanis capites), кийим Б.и (P. humanis westimenti) ва қов Б.и (Phthirus pubis, баданнинг сийрак юнгли аъзолари: қош, киприк, қўлтиқ ости, жинсий аъзолар атрофида) бўлади. Б.лар тошмали ва қайталама терлама касалликларини тарқатади. Одамлар гўж бўлиб яшайдиган жойларда (боғча, мактаблар, кўп болали оилалар, ҳарбий хизмат жойлари) Б.ларнинг тарқалиши учун қулай шароит туғилади.

Битлашнинг олдини олиш учун шахсий гигиена қоидаларига риоя қилиш лозим.

БИТИК — 1) тор маънода — ёзув, хужжат. Б.лар турли ҳажмда бўлган. Улар қдд. турк даврига (энг қад. даврдан 2-а.гача) мансуб бўлиб, туркий тилдаги ёзма ёдгорликларни ва б. тиллардан қад. туркий тилга қилинган таржима асарларни ўз ичига олган. Энг қатта Б. Моюн 80 қатордан иборат. Туркий Б.лар УрхунЕнисей, уйгур, суғд, моний, сурёний ёзувларида битилган. Улар қабр тошларига, мармар тош, ойна, тери ва қояларга, сопол, ёғоч, металл идишларга ёзилган. Унгин (Украина) дарёси бўйидан топилган Б. туркий ёзма адабиётининг энг қад. ва муқаммал намунаси ҳисобланади. Б.ларда тарихийлик, халқ оғзаки ижоди, мифлар қоришиқ тавсифда бўлган ва улар ёзма адабиётнинг алоҳида турини юзага келтирган; 2) кенг маънода — китоб. Мае, «Таъбирнома» («Ирк битик») да китоб маъноси ифодаланган.

Ад.: Малов С. Е., Енисейская письменность тюрков, М.—Л., 1952; Раҳмонов Н., Тошга битилган китоблар, Т., 1983.

БИТИКЧИ — ўрта асрларда хон ва маҳаллий ҳокимларнинг барча ёзув ишларини олиб боровчи мансабдор. Б. сўзи шу маънода 10—11-а.лардан буен маълум. Чингизхон заменила ёргучи хузуридаги котиб бўлиб, хонларнинг насабномаси ва муҳим кундалик ахборот ёзиладиган «Олтин дафтар»и унинг қўлида сақланган. Б. саводли, насабли кишилардан тайинланган. Қад. Суғдиёнада, салжуқийлар, газнавийлар ва хоразмшоҳлар даврида бу лавозим эгаси дабир, кейинчалжсиуншим, 19-а. да ўрта Осиё хонликларида эса мирзо, мирзобоши деб юритилган.

БИТИМ — 1) ҳуқуқда шартнома, контракт, халқаро шартнома, конвенция тушунчаларининг синоними. 2) Ўзбекистон Республикасининг

ФК бўйича фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракати. Б. бир тарафлама, икки тарафлама ёки кўп тарафлама бўлиши мумкин (қ. Шартномалар). Б. тузиш учун қонун ҳужжатларига ёки тарафларнинг келишувига мувофиқ бир тарафнинг хоҳиши зарур ва етарли булса, бундай Б. бир тарафлама Б. ҳисобланади. Б.лар оғзаки ёки ёзма (оддий ёки нотариал тасдиқланган) шаклда тузилади. Ер участкалари ва б. кўчмас молмулк б-н боғлиқ Б.лар (бошқа шахсга бериш, ипотека, узоқ, муддатли ижара, меросни қабул қилиб олиш ва б.) давлат рўйхатидан ўтказилиши керак. Қонун талабларига мувофиқ келмайдиган, шунингдек ҳуқуқтартибот ёки ахлоқ асосларига атайин қарши мақсадда тузилган Б.; 14 ёшга тўлмаган шахслар; руҳий касаллиги ва ақли заифлиги сабабли муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан тузилган Б.; қалбаки ва кўзбўямачилик учун тузилган Б. ўз-ўзидан ҳақиқий эмас. 14 ёшдан 18 ёшгачабўлган вояга етмаган шахслар; муомала лаёқати чекланган фуқаролар; ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки бошқара олмайдиган фуқаролар томонидан; шунингдек янглишиш таъсирида тузилган Б.; алдаш, зўрлик, кўрқитиш, бир тараф вакилининг 2-тараф б-н ёмон ниятда келишиши ёки оғир ҳолатлар юз бериши таъсирида тузилган Б.; юридик шахс ҳуқуқий лаёқатидан ташқарига чиқадиган Б. суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин (ЎЗР ФК, 101 — 128-моддалар).

БИТИНИЯЛАР (Bithynia) чучук сувларда яшовчи оджабралли моллюскалар уруғи. Чиғаноғининг бал. 15 см гача, тухумсимон ёки овал конуссимон, силлиқ, баъзан спирал шаклда. 20 га яқин тури маълум. Б. Европа ва Осиёда кенг тарқалган, Шим. Америкада ҳам учрайди. Оқмайдиган ва

тинч оқадиган сувлардаги ўсимликлар ва тошларнинг устида, сув тубидаги лойда яшайди. Айрим турлари паразит чувалчанглар, асосан сўргичлиларнинг оралиқ хўжайини, мас, *V. Leachi* одам ва умуртқали ҳайвонлар паразити — мушук икки сўргичлисининг оралиқ хўжайини ҳисобланади. Ўзбекистондаги сув ҳавзаларида Б.нинг бир неча тури тарқалган.

«**БИТЛЗ**» (инг. «The Beatles») — инглиз вокалчолғу ансамбли. Рок музикаси асосчиларидан. 1950-й.лар охирида Ливерпулда кватрет тарзида ташкил этилган. Асарларни асосан П. МакКартни б-н Ж. Леннон ижод қилган. «Б.» дастлаб ўйинбоп (шейк, твист каби рокнролл усулларига асосланган) кўшиқларни ижро этган. Кейинчалик, кельт фольклори, инглиз балладаси услублари ҳамда замонавий ритмлардан ижодий фойдаланиб, ўзига хос услуб яратган. 1966 й.гача жаҳон бўйлаб катта сахналарда (ҳагто стадионларда ҳам) концертлар берган. 1967 й.дан бошлаб асосан овоз ёзиш студияларида ишлаб, 10 дан ошиқ грампластинка чиқарган, 3 фильмга музика ёзган. 1970 й.да тарқалиб кетган. «Б.» гуруҳи рокмузикаси ривожига муҳим ҳисса қўшиб, уни ўйинкулги, майшат доирасидан санъат даражасига кўтарган.

БИТОВ — организмдаги табиий тешик, най (мас, аёл жинсий йўллари) нинг туғма йўқлиги (ривожланиш нуқсони) ёки битиб қолиши. Кўпинча туғма бўлади. Қиз бола ёшлигида юқумли касаллик (скарлатина, дифтерия, кизамиқ ва б.) б-н оғриши оқибатида ҳам юзага келади. Жинсий йўлларнинг яллиғланиб чандикланиши, баъзан таносил аъзоларининг яраланиши Б.га сабаб бўлади. Б. кўпинча қиз бола балоғатга етиб ҳайз кўрмай қолгандагина билинади. Б.да ҳайз қони дастлаб қинга, кейин бачадон ва найларига, ниҳоят қорин бўшлиғига ўтиб, қорин пасти

оғрийди. Б.нинг олдини олиш учун қиз болани ёшлигидаёқ мутахассис врач (гинеколог) кўригидан ўтказиб туриш лозим.

БИТОВСОЙ — Самарқанд вилояти Иштихон туманигача сой. Куруксойнинг энг йирик (ўнг) ирмоғи. Октоғнинг жан. ён бағридаги 1300—1350 м баландликдаги бир неча булоқдан ҳосил бўлади. Б. жан. йўналишда оқади. Уз. 16 км, ҳавзасининг майд. 41 км², умумий уз. 14 км бўлган 8 та майда ирмоғи бор. Кузнинг охири, қиш ва эрта баҳорда вақт вақти б-н ёғадиган қор ва ёмғир сувларидан, ёзда булоқ сувларидан тўйинади. Баъзан жала ёғган пайтларда Куруксойгача етиб келади. Қуйи оқимида ёз ва кузда кўпинча қуриб қолади.

БИТОМ (Bytom) — Польша жан.даги шаҳар. Аҳолиси 222 минг киши (1990). Юкори Силезия агломерациясида, тошкўмирметаллургия саноатининг йирик маркази. Б.да полиметалл руда конлари бор. Кокс и. ч., қора металлургия, оғир машинасозлик ва кимё саноатлари ривожланган. ГЭС бор. 13—14-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган. Шаҳарга 11-а.да асос солинган.

БИТТЕПА — ғор шаклида ўйиб ишланган қабристон (7—8-а. лар). Сурхондарё вилояти Сарийосиё туманидагача адирда жойлашган. Ўзбекистон санъатшунослик экспедицияси томонидан 1979 й.нинг ёзида қазиб ўрганилган. Қабрлар бири-биридан 4—6 м узоқликда бўлиб, ер сатҳидан 15—20 м баландликда мурабба (2,4х2,4 ва 3,3х3,3 м), тўғрибурчак (1,8х4,9 м) ва хоч шаклида қумтош ичига ўйиб ишланган. Қабрлар оғзи катта ҳажмдаги ғиштлар (52х26х10 см) б-н беркитилган бўлиб, мурдалар қўйилган жойга бал. 1—1,2 м келадиган камалаксимон йўлак орқали қилинган. Йўлак деворларида ҳам ўйиб ишланган тоқчалар бор. Ҳар бир қабрдан 10 ва 18 тагача одам суяклари

чиққан; улар атрофида хилмахил мунчоклар, мис исирғалар, темир ва мисдан тайёрланган камар тўқалари, ўкёй учи, пичоклар, узуклар топилган. Энг ноёб топилма қанот ёйиб турган ҳолатда тасвирланган илохий маъбуда — такинчокдир. Қизил рангга бўялган пахта ва ипак матолар ҳам учрайди. Топилган 15 та кумуш ва жез танганинг бир қисми сосоний подшоҳларидан Феруз (459—484), Хусрав I Ануширвон (531579) ва Хурмузд IV (590628)га тааллуқлидир. Б. бакристониди бирорта ҳам сопол идиш учрамайди, демак, бу даврда чағониёнликларда дунёқараш ва кўмиш урфодатлари ўзгача бўлган.

БИТУМ ЛОКЛАР — табиий ёки синтетик битум (смола)ларнинг органик эритувчилардаги эритмалари. Б. л. пардаси қуриганда кимёвий жиҳатдан мустаҳкам ва электр ўтказмайдиган бўлади. Бу локлар электр химоя копламалари сифатида ишлатилади.

БИТУМЛАР (лот. bitumen — тоғ смоласи, қатрон) — углеводородлар ва уларнинг азотли, кислородли, олтингугуртли ҳамда таркибида металл тутган ҳосилаларининг қаттиқ ёки смоласимон аралашмалари. Б. сувда эрмайди, бензол, трихлорэтан ва б. органик эритувчиларда тўлиқ ёки қисман эрийди. Зичлиги 950—1500 кг/м³. Табиий Б.— қазилма ёқилғиларнинг таркибий қисми. Уларга нефть захираларида мутаносибликнинг бузилиши натижасида нефтнинг кимёвий ёки биокимёвий оксидланишидан ҳосил бўладиган табиий ҳосилалари, мас, асфальт, керитлар, мальталар, озокеритлар ва б. киради.

Сунъий (механик) Б.— нефть, тошкўмир ва сланецларни қайта ишлаш жараёнида ҳосил бўладиган қолдик маҳсулотлар. Таркиби табиий Б.га яқин. Нефть Б.ига эрувчанлиги турлича бўлган қуйидаги гуруҳлар киради: 1) асфальтенлар (энг юқори молекулали

нефть бирикмалари) — хлороформда яхши эрийди, спирт, эфир, ацетонда эр.имайди; 2) асфальтоген кислоталар — спиртда, хлороформда эрийдиган, бензинда ёмон эрийдиган смоласимон моддалар; 3) нейтрал смолалар — нефть мойлари, бензол, эфир, хлороформда эрийдиган моддалар; 4) нефть мойлари; 5) карбенлар (юқори молекулали моддалар) — асфальтенларнинг олтингугурт иштирокида зичлашуви натижасида ҳосил бўладиган моддалар; 6) карбоидлар — органик эритувчиларда эрмайдиган моддалар. Асфальтенлар Б.нинг қаттиқлиги ва юмшаш ҳароратини, смолалар уларнинг эластиклик ва ёпишқоқлик хусусиятини, мойлар эса совуққа чидамлигини оширади.

Торф, тошкўмир ва сланецларни спиртбензол аралашмаси (1:1) б-н қайта ишлаш жараёнида 10—12% микдориди Б. ҳосил бўлади. Бундай Б. сариқ, жигарранг ёки қора рангли қаттиқ мойсимон ёхуд смоласимон моддалар бўлиб, уларнинг элементар таркибида 75—87% углерод ва 7—12% водород бўлади. Б. ва улар асосида олинган маҳсулотлар (асфальтбетонлар, асфальтполимербетонлар, рубероидлар, битум локлар, битум эмульсиялар, герметикловчи моддалар ва б.) аэродромлар ва автомобиль йўллари юзасини коплашда, платиналар, каналлар ва йўл қурилишида, қувурлар юзасини коплашда, электр техникасида, турли кабель ва изоляция материалларини тайёрлашда, том ёпиш материаллари сифатида ва б.да қўлланилади.

Рустам Маърупов.

БИФИДОБАКТЕРИЯЛАР (лот. Bifidus — иккига бўлинган, айри ва бактериялар) — сут ачитувчи бактериялар тури, фойдали микроблар; Б. спора ҳосил қилмайдиган грам мусбат айри учли таёқчалар шаклида бўлиб, чиритувчи ва касаллик туғдирувчи микробларнинг ривожланишини тўхтатади, углеводларнинг ҳазм

бўлишни таъминлайди, шунингдек В, К, қисман С витаминлар ҳосил қилади. Бола кўкракдан ажратилгач, Б. ўрнига ичакнинг одатдаги микрофлораси пайдо бўлади. Унинг таркибида ҳам Б. бўлади. Ичак дисбактериозини даволашда Б. дори сифатида қўлланилади.

БИФУРКАЦИЯ (лот. bifurcus иккига бўлиниш) — баъзи аъзолар ёки кон томирларнинг айри сингари иккига бўлиниши. Мас, аортанинг ўнг ва чап умумий ёнбош артериясига бўлиниши — аорта Б.си, кекирдакнинг иккита бронхга бўлиниши — кекирдак Б.си, уйку артериясининг ички ва ташқи уйку артериясига ажралган жойи ва х. к.

БИХЕВИОРИЗМ (инг. behaviour хулқ) — 19-а.нинг охири — 20-а.даги америка психологиясининг етакчи оқимларидан бири. Б. таълимоти асосида одам ва ҳайвон хулқида ташқи муҳитдан бўладиган таъсир, кўзғатувчи (стимул)га жавобан юзага келадиган хаттихаракат ва унга тааллуқли нутқий ва ҳиссий жавобларнинг мажмуи ётади. Б. интроспектив психология инкирози шароитида ва ҳайвонлар психикасини экспериментал тадқиқ қилиш таъсири остида юзага келган. Чунки бундай тадқиқотларда инсон психикасини ўрганишда етакчи бўлган ўз-ўзини кузатиш методидан фойдаланиб бўлмаган, шунинг учун ҳайвонларга назорат қилиб туриладиган туркум таъсирлар кўрсатиш ва бу таъсирларга ҳайвонлар томонидан бериладиган (берилаётган) жавоб реакцияларини қайд этиб боришга асосланган тажриба методикаси ишлаб чиқилган. Сўнг бу методика одам психологиясини ҳам ўрганишга кўчирилган. Позитивизм фалсафаси тамойиллари Б.нинг умумметодологик асоси бўлиб хизмат қилган. Бу тамойилга кўра, фан, бевосита кузатиб бўлмайдиган онгни эмас, балки фақат бевосита кузатса бўладиган нарсаларнигина қайд этиши лозим.

Б. нуктаи назаридан хулқ «стимул—реакция» (S—R) алоқаларининг мажмуи сифатида талқин қилинган (тушунилган). Б.нинг илк ғоялари Э. Торндайк (1874—1949) асарларида ўз аксини топган. Б. дастури ва шу атаманинг ўзи биринчи бор Ж. Б. Уотсон томонидан таклиф этилган (1913). Б. илмий асосларининг шаклланишига В. М. Бехтерев ва И. П. Павловларнинг ишлари катта таъсир кўрсатган.

Б. таълимотига кўра, одамда, у туғилган вақтда нисбатан оз (кам) сонли хулқнинг туғма тизимлари (нафас олиш, ютиш ва ш. к.) мавжуд бўлади ва кейинчалик шулар устига анча мураккаброқ хулқ жараёнлари кўшилиб боради. Муваффақиятли реакциялар мустаҳкамланиб боради ва кейинчалик ҳам «эффект конуни»нинг қайта тикланиши анъанасига эга бўлади. Реакцияларнинг мустаҳкамланиб бориши «машқлар конунига» бўйсунди, яъни бир хил стимулларга жавобан бир хил реакцияларнинг қайтақайта такрорланавериши натижасида бу реакциялар ўз-ўзидан юзага чиқаверадиган бўлиб қолади.

Б. 20-а.нинг 20-й.ларида юксак даражада ривожланди. Б. атамаси ва тадқиқот методикаларининг асосий ғоялари антропология, социология ва пед.га ҳам татбиқ этилди. Хулқни ўрганиш борасида бир-бири б-н боғлиқ бу фанлар Америкада бихевиорал фанлар деб аталадиган умумий ном олган. Ҳозир кўп ҳолларда Б. ғоялари сақланиб қолган, 2-жаҳон урушидан кейин Б. анъаналари қатор тадқиқотлар, шунингдек дастури таълим (Скиннер) деб номланган америка концепцияларида давом эттирилган.

Ҳоз. замон психологиясида Б. жиддий танқид ҳам қилинади. Бунинг сабаби Б.да онг, тафаккур, ирода ва ш. к. асосий тушунчалар психологиядан четлаштирилади, психиканинг ижтимоийлик табиати инкор қилинади ва шуларнинг оқибатида инсон хулқи содаллаштирилиб юборилади.

БИХРОМАТЛАР — қ. Дихроматлар.

БИЧЕРСТОУ (BeecherStowe) Гарриет (1811, 14.6, Личфилд 1896, 1. 7, Флорида) — америкалик адиба. Ижодини лавха ёзишдан бошлаган. Б.С. номини жаҳонга таратган «Том тоғанинг кулбаси» (1852) романи Америкада ижтимоийиктисодий зиддиятлар кескинлашуви, негрлар куллигига қарши кураш ифодаси сифатида дунёга келди. Унда қулдорликнинг мудҳиш кўринишлари зўр маҳорат б-н тасвирланган. Б.С. «Том тоғанинг кулбасига калит» (1853) да қулдорлик даҳшатлари ҳақидаги ҳужжатларни эълон қилади. «Дред, лаънати ботқоқлик ҳақида қисса»да (1856) негрлар куллиги масаласини ислохотлар б-н ҳал этиб бўлмаслигини кўрсатади. Бошқа асарлари ҳам ижтимоий масалаларга бағашланган. «Том тоғанинг кулбаси» асари Шариф Ризо томонидан ўзбек тилига таржима қилинган (1948).

БИЧИЛИШ — баданнинг табиий бурмаларидаги терининг ишқаланиб кизариши. Асосан, думба бурмалари, чов, оёқ бармоқларининг ораси, қўлтиқ ости, аёлларда сут безларининг ости бичилади. Кўп терлаш ва кўп ёғ чиқиб туриши, оқчил келиши, сийдик тута олмаслик Б.га сабаб бўлади. Б. йилнинг иссиқ пайтларида кўпроқ кузатилади. Б. чақалокларда, семиз кишиларда, қанд касаллиги б-н оғриганларда кўп учрайди. Бичилган жой яллиғланиб кичишади, кизариб, пилчиллаб туради, тери бурмалари остида ёриқлар пайдо бўлади. Баъзан, йирингли ёки замбуруғли касалликлар қўшилиши мумкин. Б.нинг олдини олиш учун терини тоза тутиш, озодалик қоидаларига риоя этиш, чақалокларни тўғри парвариш қилиш, кўп терлашга қарши чоралар кўриш лозим. Чақалоклар чўмилтирилганидан ва семиз кишилар ювинганидан кейин тери бурмаларига киздирилган ўсимлик

мойи суртиш ёки упа (талк) сепиб қўйиш керак.

БИЧИШ — 1) кийим тикиш учун газламани кишининг бўйбастига мувофиқ қилиб (белгилаб ёки андаза асосида) қийиб олиш. Мас, дўппи Б.— газламадан дўппининг тарки ва кизакларини андазага солиб қирқиб олиш; 2) мискарлик, тунукасозлик кабиларда мис ёки тунука тахтадан асбоб, идиш ва б. қисмларини ўлчаб қирқиб олиш; 3) иморат ўрнини ўлчаб, белгилаш; 4) ахталаш.

БИЧИШ МАШИНАСИ —

тикувчилик корхоналарида газлама бичиш учун мўлжалланган қурилма. Кийимларни яқка тартибда тикиш корхоналари (ательелар)да газлама бир қаватли қилиб бичилади. Йирик тикувчилик корхоналарида эса тўшама (яъни бир неча қават, мас, 40—160 мм баландликдаги тўшама) ҳолида бичилади. Газлама тўшамалари қўлда суриладиган Б.м. ёрдамида қирқилади. У асосан электр двигател, кривошипшатулли механизм, пичок ва двигателни кўтариб туривчи устундан иборат (расмга қ.). Бичикчилар тўшаманинг энг юқорисидидаги газлама сиртига андаза (лекало) ёрдамида бўр б-н бичик қиёфасини чизиб олишади. Б.м. пичоғи шу чизиклар бўйлаб юритилиб, газлама қирқиб чиқилади. Б.м. нинг бир неча хили ва русуми мавжуд.

Ад.: Исаев В. В., Тикувчилик корхоналарининг жихозлари, Т., 1986.

БИЧУРИН Никита Яковлевич (Иакинф) (1777.29.8, ҳоз. РФнинг Чувашия мухтор республикаси Чебоксари тумани —1853.11.5, Петербург) — хитойшунос. Петербург ФА мухбир аъзоси (1828 й.дан), 14 йил (1807—21) Пекиндаги рус лийнй миссиясини бошқарган. Россия Ташки ишлар вазирлигида таржимон бўлиб ишлаган. Б.нинг илмий ишлари мўғул ва туркийзабон халқлар тарихи, географияси ва этнографиясига оид. Унинг Турон

халклари қад. тарихига бағишланган «Қадимги даврда Ўрта Осиёда яшаган халқлар ҳақида маълумотлар тўплами» номли уч қисмдан иборат асари қатта илмий қимматга эга.

Ас: Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. 13, М.Л., 1950-53.

БИШКЕК (1926 й.гача Пишпак, 1926—91 й.ларда Фрунзе)—Қирғизистон Республикаси пойтахти. Йирик sanoat-transport тугуни, Қирғизистоннинг иқтисодий ва маданий маркази. Чу водийсида, Қирғизистон тизмасининг шим. этагида, 700—900 м баландликда жойлашган. Январнинг ўртача т-раси — 5,4°, июлники 24,4°. Ўртача йиллик ёғин 471 мм. Шаҳар майд. 18,4 минг га. Аҳолиси 631,3 минг кишидан зиёд (2000); қирғизлар 34,6%, руслар 47,4%, украинлар 4,3%, татарлар 2,5%, уйғурлар 2,1%, ўзбеклар 1,8%, бошқа миллатлар 7,3% ни ташкил қилади. Б. 4 маъмурий туманга бўлинган.

Ҳоз. Б. ўрнида 1825 й. кўқонликлар томонидан Пишпак (кўқонлик тарихчилар асарларида Пишпак) қалъасига асос солинган. 1860 ва 1862 й.ларда рус кўшинлари Аштак довони орқали бостириб келиб қалъани эгаллаган ва бутунлай вайрон қилган. 1864 й.да Б. ўрнида Пишпак рус ҳарбий истеҳкоми барпо этилди. Тез орада Б. орқали Еттисув савдо тракти (Тошкент — Семипалатинск) вужудга келди. 1878 й.дан Б. Еттисув вилоятининг уезд шаҳри. Майда озиқ-овқат ва кўн sanoati корхоналари бўлган. Аҳолиси савдо-сотик, қирақашлик, боғдорчилик, сабзавотчилик ва ғаллачилик б-н шуғулланган. Пишпак 1918 й.дан Туркистон Мухтор Республикаси таркибида, 1924 й.дан Қора қирғиз (1925 й.дан Қирғизистон) мухтор вилоятининг маркази. Б. 1926 й.дан — Қирғизистон Мухтор Республикасининг, 1936 й.дан Қирғизистон Республикасининг пойтахти.

Б.да 1941—45 й.лар уруши даврида янги sanoat корхоналари қурилиб фронт учун қуроляроғлар ишлаб чиқарилган. Металлсозлик ва машинасозлик ривожланди, урушдан кейин Б. Қирғизистоннинг энг йирик индустриал марказига айланди.

Шаҳарда 94 sanoat корхонаси, 2,7 минг кичик корхона, 42 ассоциация, 2 консорциум, 365 фирма, 10 биржа, 69 акциядорлик жамияти, 494 масъулияти чекланган жамият, 18 тижорат банклари, 8 концерн ва 4 корпорация бор. Киме, кимёфармацевтика sanoati корхоналари, «Қирғизмебель» бирлашмаси, уйсозлик к-тлари, темирбетон буюмлар з-ди, иссиқлик электр маркази ишлаб турибди. Б. Бухоро— Тошкент—Олмаота газ қувури орқали газ б-н таъминланган. 2 т.й. вокзали, «Манас» халқаро аэропорти бор. Т.й. орқали Тароз ш. (собик Авлиёота) б-н боғланган.

Шаҳар меъморлиги 1872 й.ги дастлабки режа бўйича шаклланиб, тўғри бурчақли кесишган кўчалар б-н бирга унча қатта бўлмаган маҳаллаларга бўлинган. Уйлар, асосан, паҳса ва синчдан бир қаватли қилиб қурилиб, сомонли лой б-н сувалган. 20—40-й.ларда Маданият вазирлиги биноси (1926), Ҳукумат уйи (1934), Тиббиёт ин-ти (1939) ва вилоят ижроия кўмитаси бинолари (1938) қурилган. Б.ни қайта қуриш режаларига (1939, 1948—58, 1971) кўра шаҳар кўчалари кенгайтирилди, микрорайонлар барпо этилди. Шаҳарда 2—4 қаватли зилзилабардош турар жой ва жамоат бинолари қурилди. 50—70-й.ларда Тинчлик проспектида янги микрорайонлар вужудга келди. Опера ва балет театри (1955), шаҳар кутубхонаси (1957—62), шаҳар марказидаги майдонда бинолар ансамбли (1956), қ. х. вазирлиги (1954—60), Спорт саройи (1974), Тасвирий санъат музейи (1974) бинолари бунёд этилди.

1996/97 ўқув йилида 77 умумий таълим мактабида 93,3 минг ўқувчи, хунартехника билим юртлирида 5,7 минг

ўқувчи, ўрта махсус ўқув юртлирида 11,7 минг ўқувчи ўқиди, мактабгача тарбия муассасаларида 16,2 минг бола тарбияланди.

Шахарда 8 олий ўқув юрти (Қирғизистон миллий унти, ҚирғизистонРоссия славян унти, техника унти, к.х. академияси, тиббиёт академияси, Халқаро инт, физкультура инти, санъат инти) фаолият кўрсатади. Янги коллеж, лицей ва гимназиялар, халқаро, давлатхусусий мактаблари очилмоқда. Б.да Миллий Фанлар академияси, тармоқ илмий тадқиқот интлари мавжуд.

Қирғизистон Республикаси давлат кутубхонаси, 22 йирик оммавий кутубхона, 7 музей, 6 театр, 10 кинотеатр, «Қирғизфильм» киностудияси ишлаб турибди (90-й.лар охирлари).

Б.да «Қирғизистон» Матбуот уйи, Қирғизистон энциклопедияси Бош тахририяти, «Илим» нашриёти, йирик полиграфкомбинат, республика ахборот органи — Қирғизистон телеграф агентлиги жойлашган. Республикада 128 газ., 15 журнал чоп этилади. 1974 й.дан «Бишкек окшоми» шаҳар газ. нашр этилади. Маҳаллий радиоэшиттиришлар қирғиз ва рус тилларида олиб борилади.

9680 ўринли 32 касалхонада 3792 врач ва 7253 дан зиёд ўрта маълумотли тиббий ходим ишлади (90-й.лар охирлари). Б. ва унинг атрофида Иссиқота курорти, кардиология санаторийси, дам олиш уйлари, профилакторийлар жойлашган. Б.— республикада туризм маркази. Туристик меҳмонхона ва базалар бор. Бошқа республикалар ва мамлакатлар б-н темир йўл, автомобиль, хаво йўллари орқали боғланган.

3. Б. Бейшеев.

БИШОФИТ (немис олими Г. Бишоф фамилиясидан) — галогенидлар синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи $MgCl_2 \cdot 2H_2O$. Қўшимчалари Вг (1% гача). Моноклин сингонияли. Оқ донадор ёки толасимон агрегатлар. Гигроскопик.

Таъми ўткир-аччик. Магний ва унинг бирикмалари олинадиган хом ашё. Тиббиётда қўлланилади.

БИЭЛА КОМЕТАСИ — чех астрономи В. Биэла томонидан 1826 й.да очилган комета; у 1772 ва 1806 й.лари кузатилган кометаларнинг навбатдаги утиши эканлиги аниқланди, 1832, 1846 ва 1852 й.лари ҳам кўринди ва у 1846 й. икки бўлакка бўлингани кузатилди. 1852 й.дан кейин Б.к. бутунлай парчаланиб кетди, 1872 ва 1885 й.лари комета қолдиқлари Ер б-н тўқнашди ва метеор ёмғирини хосил қилди.

БИЮРҒУН (*Anabasis salsa*) — шўрадошлар оиласига мансуб паст бўйли (5—25 см), сершоҳ ярим бута. Барглари майда (2—5 мм), қалин. Асосан, тақир, шўр ва шўрхоқ чўлларда ўсади, июлда гуллайди, уруғи сент.да пишади. Б.да 1,22% ча алкалоид, 7—9% оксалат кислота, 1,38% сирка кислота, ишқор моддалари бор. Кеч қуз ва қиш ойларида туя, қўй, эчки ва от учун яхши озуқа бўлади.

БИЯ, байтал — вояга етган урғочи от. Айғирдан алоҳида сакланади. Б. 3 ёшидан (ғунанлик давридан) то 20—25, баъзан ундан ҳам катта ёшгача қочиради. Бўғозлик даври ўртгача 11 ой. Б.дан соғлом қулун олиш учун бутун бўғозлик даврида қалтис ҳаракатлардан, шамоллашдан эҳтиёт қилинади, оғир юк ташишда ишлатилмайди, толиқишига йўл қўйилмайди. Қулунини 6—9 ой эмизади. Бир суткада 15 л гача (айрим серсут зотлари 25 л гача) сут беради (к. Бия сути).

БИЯ — Олтой ўлкасидаги дарё, Обь дарёсининг энг йирик ўнг ирмоғи; Телец кўлидан бошланади. Уз. 301 км, ҳавзасининг майд. 37 минг км². Б.нинг юқори қисми тоғлар орасидан, ўрта қисми сертепа ерлардан, қуйи қисми Лебедь (ўнг) ирмоғи қуйилгач, кенг

водийдан оқади. Б. кўпроқ қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи Бийск ш. ёнида 477 м³/сек. Ноябрьдан апрелгача музлайди. Б. қуйилиш жойидан 225 км масофада кема қатнайди. Ёғоч оқизилади.

БИЯ СУТИ — биядан соғиб олинадиган сут. Таркибида 10—12,2% куруқ модда, шу жумладан 1,6—2,4% ёғ, 1,9—2,2% оқсил, 6,3—7,2% сут қанди, 0,3—0,4% минерал тузлар бўлиб, С витамини сигир сutiдагига нисбатан 10 баравар кўп. 1 кг Б.с. 500 ккал энергия беради. Ўзбекистон шароитида қорабайир биялари серсут бўлади. Бу зот биялари 5 ойда 1600—1700 кг гача сут беради. Б. сдан қимиз тайёрланади.

БИЯНХУ (хитойча Бо Яньху, Бай Яньху) (71882) 19-а. 6070-й.ларида дўнгон (хуэйцзу) халқининг Шим.Ғарбий Хитойдаги Цин сулоласи зулмига қарши кўтарган кўзғолони раҳбарларидан бири. Сианьфу (Шэньси вилояти)да, деҳқон оиласида туғилган. 1862 й.дан кўзғолонда иштирок этган ва 1868 й.га келиб унинг раҳбарларидан бирига айланган. Шэньси вилоятидан чекиниб, Ганьсу вилоятида 1869—72 й.ларда кураш олиб борган. Хитойнинг ички вилоятларида кўзғолон мағлубиятга учрагач, Б. қолган кучлар б-н (1872 й. охири — 1873 й. бошлари) Синьцзянга чекиниб уйғурлар б-н ҳамкорликда цин кўшинларига қарши курашни давом эттирган. Синьцзяндаги кўзғолон тормор келтирилгач, Б. 5 минг кишилиқ кўшини б-н 1877 й. Россия ҳудудига ўтиб кетган.

БИҚИН — гавданинг бир қисми; қорин бўшлиғининг ён девори, сербар мускуллар (ташқи ва ички қийшиқ мускуллар, кўндаланг мускул), қорин пардадашқаридан тери ва тери ости ёғ қатламлари ва уларнинг бағридатарқалган қон томирлари ва нервлардан иборат. Б. юқоридан пастки қовурға равоқлари, пастдан ёнбош суягининг устки қирраси,

орқа томондан — 11 қовурғанинг учидан ёнбош суягига ўтказилган тик чизиқ (белнинг ташқи чегараси) ва олд томондан қорин тўғри мускулининг ташқи қирраси б-н чегараланган. Б. орқа томондан белга, олд томондан қорин бўшлиғининг олдинги деворига уланиб кетади. Б. ички юзасининг бел томонида (қорин бўшлиғида) буйрак, буйрак усти беzi, сийдик йўллари, қон томирлари ва ичакнинг бир қисми бор.

БИҚСИМА РАЗРЯД — газлардаги мустақил электр разряди. Катода» тра паст бўлганда содир бўлади. Катодда электр тоқининг бирмунча кичик зичликка эга бўлиши ва катта катод потенциал тушуви V (бир неча юз вольт) б-н ифодаланади. Б.р.ни катодда мусбат ионларнинг урилиши туфайли содир бўлаётган электрон эмиссия ва фотоэлектрон эмиссия туфайли муттасил тутиб турилади.

БИҲАР — Ҳиндистоннинг шим. шарқидаги штат. Непал б-н чегарадош. Майд. 174 минг км². Аҳолиси 86,3 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Маъмурий маркази — Патна ш. Б.нинг шим. қисми ҲиндГанг текислигида, жан. эса ЧхотаНагпур тоғлигининг шарқий қисмида (1000 м дан баланд) жойлашган. Иқлими тропик, муссон иқлим. Қиши қуруқ, ёзи серёгин. Ўртача йиллик ёгин 1000 мм. Тупроғи шим.да аллювиал, жан. да қизил латерит тупроқлар. Текислик қисми ўзлаштирилган. Бамбукзорлар учрайди, тоғли р-нларида аксарият барг ташловчи аралаш тропик ўрмонлар (сал, альбиция, акация ва б.) усади.

Б. асосан аграр штат. Қончилик саноати асосида оғир саноат ҳам ривожланган. Ҳудудининг қарийб ярми экинзор, шундан бир қисми суғориладиган ерлар. Асосий қ. х. экини — шоли. Шунингдек маккажўхори, бугдой, арпа, тамаки ва кўкнор, дуккакли ва мойли экинлар ҳам экилади. Б. мамлакатда жут ва картошка етиштиришда салмоқли ўрин

тутади. Текисликларда шакаркамиш экилади. Чорвачиликда кўпроқ корамол, шунингдек иш хайвони сифатида фойдаланиш учун буйвол (сув сигири) бокилади. Ўрмон маҳсулотлари ва лок йиғилади.

Фабрика завод ишчиларининг аксарияти машинасозлик, металлсозлик, кимё саноатида банд. Шакарқанд саноати ҳам ривожланган. Жут, ип газлама фкалари, тамаки корхоналари бор. Кўмир (Дамодор ҳавзаси), коксланадиган кумир, темир ва мис рудаси, слюда, уран хом ашёси, боксит казиб чиқарилади. Гандак ва Коси дарёларида гидротехника иншоотлари, Бокарода металлургия к-ти, Ранчида оғир машинасозлик 3-ди курилган. Жамшедпурда металлургия к-ти, оғир машинасозлик корхоналари бор. Бараунида нефть 3-ди курилган.

Б. тарихий вилоят, ҳинд маданияти ва давлатчилигининг муҳим маркази. Мил. ав. 6-а.да Б.нинг жан.да Магадха давлати вужудга келган. Ўша даврда Б. иктисодий ва маданий жиҳатдан Ҳиндистоннинг энг ривожланган қисми саналган. Ривоятларга кўра буддизм ва жайнизм уша ерда пайдо бўлган. 6-а.дан Б. мустақил сиёсий аҳамиятини йўқота бошлаган. 12-а. охирида Дехли султонлмгитаркибигакиритилган. 16—17-а.ларда Бобурийлар давлати, 18-а.да Бенгалия давлати (навоблиги) таркибида булган. 1757—65 й.ларда инглизларнинг ОстИндия компаниясига бўйсунган. Инглиз мустамлака ҳукмронлиги даврида Б. мамлакатнинг энг қоқоқ р-нларидан бирига айланган. 1911 й. провинция (вилоят) ҳуқуқини олган. 1950 й.дан Б. Ҳиндистон Республикасининг штати.

БИҲИСТУН (БИҲИШТУН) КИТОБАЛАРИ, Бесутун катибалари — Доро топшириғига мувофиқ Ҳамадон вилоятидаги Кирмон ш. яқинида қояга битилган ёзув ва тасвирлар. У битта катта ва бир неча майда китобалардан иборат. Б.(Б.)к. миҳхат б-н қад. форсий, элабий ҳамда бобулий ёзувда битилган. Б.(Б.)

к.ни шарқшунос Г. Раулинсон ўрганиб, кўчириб, таржима қилгач, илм оламига маълум бўлди (1845—47). Шундан сўнг Шарқнинг қад. бошқа миҳхатларини ўқиш учун калит вужудга келди.

Б.(Б.)к.да ахоманийлар сулоласининг шоҳи Кир II вафотидан кейинги тарихий воқеалар баён этилади. Доро I тахтни эгаллагандан сунг унга қарши исён кўтарилади. Доро уларни қаттиққўллик б-н бостиради. Ана шу ғалабалари шарафига у тош йунувчиларга ёзув ва тасвир яратишни буюради. Тасвирда қад. суғдлар, массагетлар, шак ва б. элатларнинг маданияти, кийимкечаги, юз тузилиши, турмуш тарзи ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Битик Доро тилидан баён этилган, бунда ахоманийларгача утган унинг барча ажодлари санаб утилади. Форс, Элам, Бобил, Ашшур, Миср, Лидия ва Аму буйидаги юртлар номи келтирилади. Ахоманийлар тасарруфидаги тўққиз шаҳарда кўтарилган исён тафеилоти баён этилади. Б.(Б.)к. Яқин ва Ўрта Шарқхамда Мовароуннаҳр халқлари тарихи, маданияти, этн.си. ёзув тарихини ўрганишда ноёб ёдгорликдир.

БИҲИШТИ, Беҳишти—ўртапишар винобоп узум нави. Ватани—Урта Осиё. Шарқий навлар экологикгеографик гуруҳига киради. Ўзбекистонда р-нлаштирилган. Тупининг ўсиши ўртача, барги тўғарак ёки тухумсимон, уч бўлакчали. Гули икки жинсли. Узум боши катта (бўйи 20—30 см, эни 8—12 см), цилиндрконуссимон, оғирлиги 200—250 г. Ҳужуми думалоқ, сарғишашил ёки оч қаҳрабо рангда, сершира, хуштаъм, пўсти қалинроқ, юпка ғубор б-н қопланган. Фаол ҳарорат йиғиндиси 3000—3500° бўлганда 150 кунда пишади (сент. охири). Таркибида 18—20% қанд бор. Ҳосилдорлиги 180—200 ц/га. Бу нав иссиқ ва қуруқ иқлимли, шўрланган ва сернам ерларда мўл ҳосил беради. Новдаларини узун қолдириб кесиб, тупига елпиғичсимон шакл берилади.

Бухоро вилоятида кенг тарқалган. Б.дан вино ҳамда шарбатлар тайёрланади.

БЛАГОВЕШЧЕНСК — РФдаги шаҳар (1858 й.дан), Амур вилоятининг маъмурий маркази. Т. й. станцияси. Зея дарёсининг Амур дарёсига қуйилиш еридаги порт. Аҳолиси 241 минг кишидан (1999). Б. 1856 й.да УстьЗейский номи б-н ҳарбий пост сифатида вужудга келган. Машинасозлик (конруда ва олтин қазиб олиш саноати учун жиҳозлар, электр асбоблари ишлаб чиқарилади, кемасозлик з-длари ва б. з-длар), ёғочсозлик, енгил, озик-овқат саноати корхоналари бор. 4 олий ўқув юрти, драма ва кўғирчоқ театрлари, ўлкашунослик музейи мавжуд.

БЛАНКВЕКСЕЛЬ — қарз микдори, санаси ва б. реквизитлардан бири ёки бир нечтаси кўрсатилмай имзоланган (вексель эгасининг имзоси қуйилган) вексель. Бир-бирига ишонувчи ҳамкор томонлар ўртасидаги вексель операцияларини тезлатиш учун қўлланилади. Б.в.лар муомалага банк акцепти эвазига вексель эгаси (трассант) томонидан ҳам, қарздор томонидан ҳам чиқарилиши мумкин.

БЛАНКЕННАГЕЛЬ Иван (18-а.) рус жосус варачи. Хива хонининг илтимосига биноан майор Б. 1793 й. врач сифатида Хивага юборилган. Б. Хивада 1793 й. окт. дан 1794 й. мартгача бўлган ва амалда Россия фойдасига жосуслик фаолияти б-н шуғулланган. Хива хонлигига 18-а. охирида қилинган саёҳат ҳақида асар ёзган. Рисолада (1794) Хива хонлигининг ички ва ташқи аҳволи баён қилинган.

Б Л А Н Т А Й Р Л И М Б Е (BlantyreLimbe), Блантайр — Малавижан. даги шаҳар. Аҳолиси 400 минг кишидан ортиқ. Т. й. орқали Бейра (Мозамбик) порти б-н боғланган. Халкэро аэропорти бор. Мамлакатнинг муҳим саноат ва савдо маркази. Озик-овқат, полиграфия саноати корхоналари бор, цемент з-ди,

тамаки, тикувчилик фкалари ишлаб турибди. Миллий музей мавжуд. Тамаки ким ошди савдоси (аукцион) ўтказилади.

БЛАНШИРЛАШ (франц. blanchir оқартириш, оқаргунча ювиш) — 1) консерва саноатида хўл мева ва сабзавотларнинг пусти ва устки катламини юмшатиш, рангини сақлаш мақсадларида қайноқ сув (97—98°) ёки буғ б-н қисқа муддатли ишлов бериш. Бунда сабзавотларнинг тахири йўқолади; сабзи, булғор қалампир каби қаттиқ сабзавотлар ва мевалар юмшаб, консерваланадиган ҳолга келади. Майиз солишда узум махсус саватларда қайноқ сувга ботириб олинади. Б. махсус машинада ёки катта қозонларда бажарилади; 2) қўн саноатида терининг ички томонини машинада қисман ёки бутунлай кириш; 3) пазан дачилиқда масалликни буғлаш ёки қайноқ сувга ботириб олиш.

БЛАСТО... (юн. blasto — ўсимта, муртак, новда) — қушма сўз бўлаги; биол. ва тиббийёт терминларида пушт (эмбрион)га алоқадорликни биддиради (мас, бластодерма, бластомерлар ва ҳ. к.).

БЛАСТОДЕРМА (бласто... ва юн. derma — қобик, тери) — бластула деворини ҳосил қилувчи ва бластоцеллни ўраб турувчи бир қават ёки бир неча қават бўлиб жойлашган хужайралар (тўлиқ майдаланишда, қ. Целобластула) ёки майдаланмасдан қолган сариқ модда (сирт майдаланишида, қ. Перибластула), шунингдек дискодал майдаланишда дискобластула қопқоғини ҳосил қилувчи хужайралар қавати.

БЛАСТОМЕРЛАР (бласто... ва юн. meros — бўлак) — кўп хужайрали ҳайвонларда уруғланган тухум хужайраларнинг бўлиниб, майдаланиш жараёнида ҳосил бўладиган хужайралар. Бўлиниш даврлари оралиғида Б. ўсмаганлиги сабабли ҳар

бир бўлинишдан сўнг улар икки марта кичраяди. Телолецитал (цитоплазмасида сариқ моддаси нотекис тарқалган) тухум хужайралар майдаланганида катта Б. — макромерлар ва кичик Б. — микромерлар ҳосил бўлади. Гомolecитал (цитоплазмасида сариқ моддаси бир текис тарқалган) тухум хужайралар бўлиниб майдаланиш жараёнида бир хил катталикдаги Б. вужудга келади. Сиртки қаватда жойлашган Б. яссиланганидан кейин тухум хужайра майдаланишнинг сўнгги босқичи — бластула ҳосил бўлишига ўтади.

БЛАСТОМИКОЗ — ҳайвонларнинг тери ва ички органларида учрайдиган сурункали касаллик. Асосан, итлар, баъзан отларда учрайди, одамга ҳам юқиши мумкин. Касалликни ачитки замбуруғлари (*Blastomyces dermatitidis*) пайдо қилади. Замбуруғ, асосан ҳайвоннинг сўлаги, йиринги орқали тарқалади. Б. б-н касалланган ҳайвонлар, шунингдек беморлар терисида ва тери остида қизил доғ ва пуфакчалар, яра ва шишлар пайдо бўлади, ҳайвонларда ўпка, суяк, бўғим, мия ва б. органлар ҳам шикастланади, нафас қисади, иштаҳа бўғилади, ҳайвон ориқлайди. Касаллик клиник белгиларга, тери ва б. органларда рўй берган ўзгаришлар табиатига ва микроскопда текшириш натижаларига қараб аниқланади. Касаллик тарқалишининг олдини олиш учун санитариягигиена қоидаларига қатъий амал қилиш, касал ҳайвонни йўқотиш, хоналарни дезинфекция қилиш зарур.

БЛАСТОПОР (бласто... ва юн. poros — тешик), бирламчи оғиз, гастропор — кўпчилик кўп хужайрали ҳайвонларнинг эмбрионида гаструланинг атроф муҳит б-н алоқасини таъминлайдиган тешикча. Ривожланиш жараёнида баъзи ҳайвонлар (бирламчи оғизлилар)да Б. оғизга айланади ёки оғиз ҳамда анал тешикни ҳосил қилади, иккиламчи оғизлиларда

Б. ўрнида орқа чиқарув тешиги ёки ҳазм қилиш бўшлиғини нерв найи бўшлиғи б-н туташтириб турадиган нервчак найи ҳосил бўлади.

БЛАСТО ЦЕЛЬ (бласто... ва юн. Koilos — бўшлик), сегмент бўшлик, бўлиниш бўшлиғи, бирламчи тана бўшлиғи — ҳайвонлар эмбрионал ривожланиши даврида бластомерлар оралиғида ҳосил бўладиган бўшлик. Б. кимёвий таркибига кура атроф муҳитдан фарқ қиладиган суяклик б-н тўлиб туради. Б. бластуляциянинг охири, яъни бластула даврида анча кенгайди. Бластуляция жараёнида Б.ни силжиб келаётган хужайра элементлари астасекин сиқиб қўяди.

БЛАСТОЦИСТА (бласто... ва юн. Kystis — пуфакча), бластодерма пуфакчаси — сут эмизувчи ҳайвонлар ва одам пушти (уруғланган тухум хужайра)нинг майдаланиши жараёнида ҳосил бўладиган моруладан кейинги даври; бошқа организмларда бластула босқичига мое келади. Таркибида эмбрион тугуни бўлиб, ундан эмбрион ва унинг қобиғи (пардаси) ҳосил бўлади. Б. ташки деворидан трофобласт вужудга келади.

БЛАСТУЛА (юн. blastos — муртак, маиса) — кўп хужайрали ҳайвонлар эмбрионал ривожланиши — онтогенези даврида ҳосил бўладиган муртаги. Одатда эрта, ўрта ва кечки Б. бўлади. Б.нинг тузилиши тухум хужайранинг тузилиши ва майдаланиш хусусиятларига боғлиқ. Тухум хужайра тўлиқ майдаланганида, одатда, целобластула, баъзан стерробластула ёки ясси Б. — плакула (бластомерлар иккита параллел юза бўйлаб жойлашганида) ҳосил бўлади. Дiskoидал чала майдаланган тухум хужайралардан дискобластула, тухум хужайра сирти бўлинганида эпибластула пайдо бўлади. Стомобластула ҳам ўзига хос Б. ҳисобланади. Айрим эмбриологлар

морулани ҳам Б.нинг бир хили деб ҳисоблашади. Б. онтогенезнинг бир даври сифатида кўп хужайрали ҳайвонлар келиб чиқишининг умумийлигини ва улар эволюциясидаги параллелизмни кўрсатувчи далил ҳисобланади.

БЛАСТУЛЯЦИЯ — кўп хужайрали ҳайвонлар тухуми бўлинишининг охириги даври. Бужараёнда бластула ҳосил бўлади. Б.да марказий бўшлиқ (бластоцель) вужудга келади, бластомерлар бўлиниши асинхрон ҳолатга ўтади, митоз цикли вақти узаяди, митотик индекс ўлчами кичраяди ва интерфаза муддати ошади (қ. Митоз). Б. даврида хужайраларнинг интерфаза ҳолатидаги ядроларида ядрочалар пайдо бўлади. Информацион рибонуклеин кислота (иРНК) синтези бошланиши Б.нинг гастрюляцияга ўтишини таъминлайди.

БЛАТИ Отто Титус (1860.11.8, Тата 1939.26.9, Будапешт) — венгер электротехниги. Ўзининг номи б-н аталадиган электр токи ҳисоблагичи (электросчетчик) ихтирочиси (1889). Берк магнит ўтказгичли трансформаторни яратган (1885, К. Циперновский ва М. Дери б-н бирга). Электр ст-ялари учун генераторлар, турбогенераторлар, трансформаторлар ва б.электр жиҳозларини лойиҳалаган.

БЛЕННОРЕЯ (юн. blennos — шилимшиқ ва rheo — оқаман) — кўз шиллиқ пардаси (конъюнктива) га гонококклар тушиши натижасида унинг ўткир йирингли яллиғланиши. Чақалоқлар, болалар ва катталар Б.си фарқ қилинади. Чақалоқларга сўзак (гонорея) б-н оғриган онадан тугруқ вақтида ёки болани парвариш қилиш вақтида ишлатилган буюмлардан юқади. Б. кўпроқкиз болаларда кузатилади; шахсий гигиена қоидаларига риоя қилмаслик сабабли касаллик онадан кизга ўтади. Катталарга эса аксари микроблар б-н ифлосланган қўлдан юқади, одатда битта

кўз зарарланади. Б.да қовоқ, кўз шиллиқ пардаси шишади, териси қизаради; кўздан йиринг оқа бошлайди; баъзан кон аралаш бўлади; кўзнинг мугуз пардаси зарарланади. Шиллиқ парданинг қаттиқ шишиши, қўл йиринг оқиши мугуз парданинг яраланишига, оқ тушишига ва кўришнинг кескин ёмонлашувига олиб келади. Ҳозир бу касаллик кам учрайди. Б.га гумон қилинганда дарҳол врачга мурожаат этиш ва тузалгунча даволаниш лозим.

Давоси: антибиотиклар, сульфаниламид препаратлар буюрилади, кўз дезинфекцияловчи эритмалар б-н ботбот ювиб турилади. Касалликнинг олдини олишда санитария ва шахсий гигиена тартибларига қатъий амал қилиш, сийдиктаносил аъзоларида сўзак бўлса ўз вақтида даволатиш, хомиладор аёлнинг туғруқ йўллари текширувдан ўтказиш, шунингдек бола туғилиши б-н унинг кўзларига пенициллин ёки альбуцид эритмаси томизиш лозим.

БЛЕРИОЛУИ (1872. 1.7, Камбре 1936. 1.8, Париж) — француз авиаконструктори, муҳандиси. Авиация қалдирғочларидан бири. 1900 й.данок планерлар ва орнитоптер (қанот «қоқувчи» учиш аппарати)лар, 1906 й.дан самолётларни кура бошлаган. Ўзи 1908 й.да самолётда 14 км масофага парвоз қилган, 1909 й.да ЛаМанш устидан учиб ўтган. Б. яратган самолётлар кейинчалик авиацияда кенг тарқалган.

БЛЕФАРИТ (юн. blepharon — қовоқ) — киприклар асосининг яллиғланиши. Кўзнинг таъсирланиши, сурункали конъюнктивит, моддалар алмашинувининг бузилиши, меъдаичак касалликлари, сил, камқонлик; кўзнинг оптик нуқсонлари, яқиндан кўриш, астигматизм, узоқдан кўриш, шунингдек ноқулай ташқи шароит омиллари: чанг, шамол, тутун ва б. сабаб бўлиши мумкин. Б.нинг оддий, пўстлоқчали, ярали, бурчакли, Мейбомиев ва

«косметик»хиллари фаркданади. Оддий Б.да ковок четлари кизаради, қичишади, шишади, киприк тагида оқишсарғимтир қазғоққа ўхшаш тангачалар ҳосил бўлади, кўз тез толикади. Пўстлоқчали Б.да ушбу белгилар кучайиб, киприклар остидаги терида оқишкулранг қазғоққа ўхшаш тангачалар ҳосил бўлади. Ярали Б.да ковок четлари шишиб, қалинлашади, кизаради, қотиб қолган йиринг б-н киприклар бир-бирига ёпишиб қолади, улар кўчирилганда қонади, тагида йирингли, қон аралаш ярачалар кўринади, киприклар тўкилиб кетади, кўз қовоғи ағдарилиши мумкин. Бурчакли Б.да кўз тиркишининг ташқи бурчагидаги тери ва шиллиқ парда кизаради, кўз ёшланади, кўпиксимон ажралма чиқади. Мейбомиев Б. Мейбомиев безларининг кўп секрет чиқаришидан пайдо бўлиб, бунда ковок четлари худди мойлангандек ялтираб туради. « Кос метик» Б. кўпрокаёлларга ҳос бўлиб, турли крем, бўёқ қаламлардан фойдаланиши туфайли рўй беради. Б.нинг олдини олиш учун ноқулай гигиеник шароитларни бартараф этиш, бекаму кўст овқатланиш, кўздаги оптик нуқсонларни тўғрилаш зарур. Б.га чалинганда дарҳол врачга мурожаат этиш керак.

Давоси: Б.га сабаб бўлган омилларни йўқотиш зарур. Антибиотиклар, сульфаниламидлар, десенсибилизацияловчи дорилар, глюкокортикостероидлар ишлатилади; ковоклар массаж қилинади.

БЛЕФАРОСПАЗМ (юн. blepharon — ковок ва spasmus — спазм) — кўз айлана мускулларининг спастик қисқариши. Б. кўз мугуз пардасининг ўткир яллиғланиш касалликларида, кўз сокқаси шикастланганда, оғиз ва бурун бўшлиғи касалликларида, аллергия, менингит, истерия ва травматик неврозларда рўй беради. Б. уч шохли нерв учларининг кўзғалишидан келиб чиқади. Бемор кўзини айниқса ёруғда оча олмайди. Б. узоқ чўзилганда ковок шишиб,

қалинлашади. Давоси: Б.га сабаб бўлган касаллик бартараф қилинади.

БЛИДА — Жазоир шим.даги шаҳар. Блида вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 171 минг кишидан зиёд. Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Муҳим савдо маркази. Озиқ-овқат (ун тортиш, консерва, виночилик), кимё, полиграфия саноати корхоналари ва аэродром бор; зайтун мойи ва хушбўй дориворлар ишлаб чиқарилади. Цитрус мевалари етиштириладиган р-н маркази. Унча катта бўлмаган тўқимачилик фкалари бор. 16-а.да ташкил этилган.

БЛИНДАЖ (франц. blindag<blinder — қалқон, ғов, тўсик) — бомба, тўп ўқи ҳамда минадан сақланиш учун қурилган мустаҳкам ертўла (ҳарбий истехком). Б. деворлари шиббаланади, усти ёғоч, темирбетон ва тупроқ б-н ёпилади. Биринчи марта Севастополь муҳофаази (1854—55)да қўлланилган. 1-жаҳон уруши (1914—18) ва 2-жаҳон уруши (1939—45) да Б.дан кенг фойдаланилган.

БЛИНКОМПАРАТОР — юлдузлар осмони бирон бир қисмининг бир неча марта олинган фотосуратларини ўзаро таққослаб текширишда ишлатиладиган асбоб. Б.к. ўзгарувчан юлдузлар, киник сайёралар, кометапар ва юлдузларнинг йирик хусусий ҳаракатларини тезда аниқлаш имкоини беради. Б.к. да бир вақтда иккита фотосуратни солиштириш ва ўлчаш мумкин. Б.к. маълум бир осмон жисмининг иккита фотосуратдаги тасвирларини призмалар ёрдамида ягона окулярнинг кўриш майдонига йўналтира оладиган қилиб ясалган. Окуляр ичида гоҳ биринчи тасвирни, гоҳ иккинчи тасвирни қуришга имкон берадиган мослама мавжуд. Одатда, бундай мослама ё кўл б-н, ёки автоматик усулда ҳаракатга келтирилади. Оқибатда кузатувчи юқоридаги айтилган жараёнларни осонгина кўриш ва ўлчаш имконига эга бўлади. Ўзбекистон ФА Астрономия ин-

тида замонавий Б.к. мавжуд.

БЛИНКМИКРОСКОП, милтилловчи микроскоп — юлдузларнинг хусусий ҳаракатини, ёрқинлигини аниқлаш, комета ва майда сайёраларни топиш мақсадида осмон муайян бир қисмининг турли вақтларда олинган икки фотосуратини таққослаш учун ишлатиладиган асбоб. Иккита объектив ва битта окулярдан иборат; окуляр олдига фотосуратни биринкетини куришга имкон берувчи кўзгалувчан тўсқич қўйилган. Тўсқич зарур пайтда қўл ёки мотор ёрдамида сурилади. Бунда кўпчилик юлдузларнинг устмауст тушган тасвирлари ўзгаришсиз, ҳаракатдаги юлдузларнинг тасвири бир жойдан иккинчи жойга сакраб ўтгандек, ўзгарувчан юлдузларнинг тасвири эса милтиллаб кўринади.

БЛИНТ (нем. blind — кўр) — китоб муқовасини безашда унинг сиртига бўёқсиз босиб тушириладиган ясси шакллар. Бунда ясси штамп муқова сиртида чуқурчалар қолдиради. Б. китоб муқовасига пардоз бериш ва уни бўёқ б-н босишда ёки зарқоғоз (фольга) қоплашга тайёрлашда мустакил усул сифатида қўлланилади. БЛОК Александр Александрович (1880. 16 (28). 11, Петербург 1921. 7.8, Петроград] — рус шоири. Петербург унтини тамомлаган (1906). «Золотое руно» жур. (1907—08) ва Жаҳон адабиёти нашриётида (1918 й.дан) ишлаган, Бутун Россия шоирлар уюшмаси Петроград бўлимини бошқарган (1920 й.дан). Илктўплами — «Гўзал Бону ҳақида шеърлар» (1904) рафикаси Любовь Дмитриевна (кимёгар Д. Менделеевнинг қизи)га бағишланган. Дастлаб Б. символист шоир сифатида танилган. 1905 й. инқилобий ўзгаришлар таъсирида символизмдан воз кечиб, ижтимоий мавзуда «Шаҳар» (190408), «Ватан» (190716), «Даҳшатли олам» (190816), «Қасос» (190713) туркум шеърлари ва «Томошахона» (1906),

«Атиргул вахоч» (191213) каби драмалар ёзган. Б. 1917 й.ги Октябрь тўнтаришини шодхуррамлик б-н кутиб олмаган бўлсада, аммо у большевикларнинг ашаддий муҳолифлари (И.А. Бунин, Н. Гумилёв, З. Гиппиус, А. Куприн, М. Цветаева каби) сафида ҳам бўлмаган. Большевиклар ҳокимиятни қўлга олгандан сўнг 5 ой давомида Б. «Ўн икки» достонини, «Зиёлилар ва инқилоб» мақоласини ёзиб, Октябрь воқеалари ва Россия тақдири ҳақида ижодий мушоҳада юритишга ҳаракат қилди. Ҳар икки асар зиёлилар ўртасида қизгин баҳсга сабаб бўлди. Шу ходиса Б. ижодида чуқур инкироз ва турғунликни юзага келтирди. Б. 1918 й.нинг март ойидан сўнг то умрининг охиригача (1921) ҳеч қандай янги асар ёзмайди, фақат «Қасос» поэмасини ниҳоясига етказиш б-н машғул бўлади.

«Ўн икки» поэмаси (А. Мухтор), кўплаб шеърлари (Э. Воҳидов, М. Икром, О. Мухтор ва б.) узбек тилига таржима қилинган.

Ас: Шеърлар, Т., 1967; Стихотворения, поэмы, Т., 1986; Сочинения в двух томах, М., 1990.

БЛОК (инг. block) —1) гардишида занжир, арқон, тасма учун нови бўлган ғилдирак шаклидаги оддий механизм ёки деталь. Тортиш кучи йўналишини ўзгариши, куч ёки тезликдан ютиш учун, баъзан, буровчи моментни узатиш учун ишлатилади. Вазифасига кўра, йўналтирувчи, баробарловчи, кўзгалувчан ва ҳаракатлантирувчи (валга айланма ҳаракат узатувчи) хилларга бўлинади. Кучдан ёки тезликдан ютиш учун мураккаб Б.дан иборат юк кўтариш механизми — полистпаст қўлланилади; 2) бир неча бир хил қисмлардан иборат машина узели, мас, ички ёнув двигатели цилиндрлар Б.и, кўп шпинделли станоклардаги шпиндель Б.и; 3) китоб Б.и — китобнинг тартибга солиниб, мукрва ичига солишга тайёрланган листлари; 4) курилишда — ҳажмий Б.— бино ҳажмининг бир қисми (мас, хона,

квартира ва б.).

БЛОК, сиёсий блок — давлатлар, партиялар, гуруҳлар ўртасида доимий ва вақтинча тузиладиган битим (иттифок). Биргаликда ҳаракат қилиш йўли б-н умумий сиёсий мақсадларга эришиш учун тузилади. Б. ўз таркибига кирувчи давлат, партия ва гуруҳларнинг бевосита аҳолига мурожаат этиши, сайловларда бир номзодни курсатиши, ягона сиёсий йўлни ишлаб чиқиши, коалицией ҳукумат тузиши каби шаклларда учрайди.

БЛОКАДА (инг. blockade — камал, қуршамок) — 1) (ҳарбий) — ҳарбий ҳаракатни амалга оширишнинг душман объектини ажратиб, яқкалаб, ташқи алоқаларини издан чиқаришга қаратилган алоҳида шакли. Бундан мақсад душман давлатнинг ҳарбийиқтисодий қудратини синдириб, таслим бўлишга мажбур этишдан иборат (яна қ. Қамал); 2) (сиёсий) — бирор давлатни муайян талабни бажаришга мажбур этиш мақсадида унинг ташқи алоқаларига путур етказишга қаратилган сиёсий тадбирлар тизими. Сиёсий Б. давлатни дипломатик жиҳатдан яқкалаб қўйишда ифодаланади. Сиёсий Б. кўпинча иқтисодий Б., баъзида ҳарбий Б. б-н боғлиқ бўлади. 2-жаҳон урушидан сўнг Ғарб давлатлари миллий мустақиллик учун кураш йўлига ўтган давлатларга қарши сиёсий Б.ни кенг миқёсда қўллади; 3) (иқтисодий) — бирор давлатнинг ҳўжалик тараққиётини издан чиқариш мақсадида уни иқтисодий жиҳатдан яқкалаб қўйиш. Ташқи савдо, молия, қарз ва б. иқтисодий алоқаларни тўхтагиб қўйиш (тақиқлаш) йўли б-н амалга оширилади. Одатда, сиёсий ва аксарият ҳарбий Б. б-н қўшиб амалга оширилади; 4) (тиббий) — бирор аъзо ёки системанинг функциясини вақтинча тўхтатиш, мас, юрак Б.си — юракнинг импульс ўтказувчи системаси бўйлаб импульс ўтишини тўхтатиш; новокаибли Б.— новокаин пуркаб қилинадиган муолажа, бунда новокаин

нерв хужайраларига яллиғланиш ва аллергияга қарши таъсир кўрсатади.

БЛОКИНГ-ГЕНЕРАТОР — муайян вақ оралиғи (интервали)дан кейин такрорланадиган қисқа муддатли (тахм. 1 мкс) электр импульслари ишлаб чиқарадиган генератор; трансформаторли тескари алоқа схемасида ишлайдиган релаксацион қурилма. Импульслар қисқаузунлигини конденсатор сифимини ўзгартириш йўли б-н ростлаб туриш мумкин. Импульс техника қурилмаларида, телевизион ва радиолокацион ёвчи қурилмаларда қўлланилади.

БЛОКИРОВКА (инг. to block тўсиш) — аппарат, машина иш органлари (элементлари)ни ёки электр схемаларни маълум ҳолатда (Б. таъсири олинганда ҳам сақланадиган ҳолатда) тутиб туришни таъминлайдиган усуллар ва воситалар мажмуи. Б. механик, оптик, магнит ёки электрик (схемали) таъсир воситасида амалга оширилади, аппарат ва машинани дастлабки ҳолатига қайтарувчи ёки рухсат этиладиган янги иш ҳолатига ўтказувчи қисмига таъсир этиб Б. таъсири тўхтатилади. Б. транспортда, энергия тизимларида, электр ст-яларида, саноат корхоналарида, ҳисоблаш техникасида, и. ч. ва турмушда ишлатиладиган турли аппарат ва асбобларда қўлланилади.

БЛОККОНТАКТ — автоматик бошқариш тизими (системаси) электр аппаратлари, релелари ва контактларида қўлланиладиган ва кичик қийматли бошқариш тоқларига мўлжалланган электр контакт. Б.к. занжирининг токсиз нормал ҳолатида очиқ ёки берк кўринишларда тайёрланади, белгиланган вазифаларга биноан уларнинг сони турлича бўлиши мумкин. Мае, асинхрон двигателни ўнг ва чап томонларга айлантириб ишга туширадиган иккита контактнинг ҳар бирида бир жуфт очиқ ва берк Б.к.лар бўлиши керак. Ўнг

контактор ғалтаги уланган занжирга чап контакторнинг нормал берк, чап контакторникига ўнг контакторнинг нормал берк Б.к.лари кетмакет уланиб, бош занжирда ўта хавфли киска туташуш токи содир бўлишининг олдини олади. Ёки двигателни ўнг ва чап томонларга айлантириш учун тегишли тугмачалар босилади. Б.к.лардан автоматик бошқариш ва химоялашда фойдаланилади.

БЛОККОНТАКТОР — бошқариш ва сигнализация занжирларини алмашлаб улайдиган аппарат (коммутация аппарата). Унда бир неча гуруҳ блокконтакт бўлади. Б.к. ҳам ўзгармас, ҳам ўзгарувчан токда ишлайдиган электромагнит юритма б-н жиҳозланади.

БЛОКФЛЕЙТА (нем. Blockflöte — тикин най) — музика чолғу асбоби, узунасига ушлаб чалинадиган флейта тури. Мундштукининг ичида ёғоч тикини жойлашган (номи шундан), бармоқларга мўлжалланган 8 та тешиги бор (7 таси юзида, 1 таси орқа томонида). Товуши майин ва ёқимли. Европада 11 адан маълум, 16—18-а.ларда кенг тарқалган созлардан бири. Б. учун А. Вивальди, Г. Телеман, Г. Ф. Гендель, И. С. Бах ва б. турли жанрларда асарлар яратишган. Якка тарзда, ансамбль ҳамда оркестр таркибида фойдаланилган. Ўзбекистонда ҳозир кўпроқ ўқув жараёнида қўлланилмоқда.

БЛОМБЕРГЕН (Блумберген) (Bloembergen) Николас (1920) — америкалик физик. Нидерландияда туғилган. 1949 й.дан АҚШда. Илмий ишлари ядровий магнит ва электрон парамагнит резонансга, ночизигий оптикага, квант электроникага оид. Радиодиапазондаги парамагнит квант кучайтиргични яратишда 3 сатҳ усулини қўллашни тавсия этди. Нобель мукофоти лауреати (1981, В. Шавлов б-н ҳамкорликда).

БЛОНДЕЛЬ Франсуа (1618.15.7, Рибемон, Пикардия — 1686.21.1, Париж) — француз меъмори, классицизм намояндаси, назарийчи меъмор. Қиролликдаги меъморлик академияси директори (1671 й.дан). Италиянинг Қад. ва Уйғониш даври меъморлиги таъсирида бинолар барпо этган (Париждаги СенДен дарвозаси, 1672 ва б.), шаҳар ва қўрғонлар лойиҳасини яратган. «Меъморлик курси» асарини ёзган (1675—83).

БЛОХ Феликс (1905. 23.10, Цюрих, Швейцария — 1983) — америкалик физик, қаттиқ жисмларнинг квант назарияси асосчиларидан бири. 1934 й.дан АҚШда. Кристалларнинг энергетик спектри назариясини, ферромагнетиклар магнитланганлигининг мутлак ноль яқинидаги температуравий боғланишлигини ишлаб чиқди. Ядро магнит резонансини кашф қилди (1946). Нобель мукофоти лауреати (1952; Э. Пёрселл б-н ҳамкорликда).

БЛОХИН Николай Николаевич [1912. 21.4 (4.5), Нижний Новгород губернияси Лукоянов ш. — 1993] — хирургонколог, акад. (1979), Тиббиёт ФА акад. (1960) ва президенти (1960—68; 1977— 87), 1952 й.дан ўзи ташкил этган Тиббиёт ФА экспериментал ва клиник онкология инти директори; онкология илмий маркази директори (1975 й.дан). Илмий ишлари тўғри ичак ва меъда рақини пластик операция қилиш ва жарроҳлик йўли б-н даволаш усулларига бағишланган. Халқаро рақка қарши уюшма президенти (1966 й.дан), шу уюшманинг фахрий президенти (1970 й.дан).

БЛОХИНЦЕВ Дмитрий Иванович (1908.11.1 Москва 1979) физик, акад. (1958). Дунёда биринчи атом электр ст-яси (АЭС)ни лойиҳалаш ва қуришга раҳбарлик қилган. Илмий ишлари квант механика, атом ва ядро физикаси, ядро реакторлари назарияси, элементар

зарралар физикасига оид.

БЛУМ, блум (инг. bloom) — металлургия и. ч.ининг чала махсулоти (ярим фабрикати). Одатда, кесим юзаси квадрат шакли бўлиб, томонларининг ўлчами 140 мм дан юкори, уз. 1—6 м. Пўлат куймаларни блумингла прокатлаб ёки суяк металлдан узлуксиз куйиш машиналарида куйиб олинади. Б.ларни прокатлаб (сикиб) шаклдор заготовкалар ишлаб чиқарилади.

БЛУМИНГ, блюминг : (инг. blooming) — пўлат куймалардан Чблум» олиш учун мўлжалланган прокатлаш стани. Прокатлаш (сиқиш) валиклатричнинг диаметри (йўғонлиги) б-н ифодаланади, мас, Б. 1500 (бу ерда 1500 мм — валик диаметри). Б. да 12 т гача ва ундан ҳам оғир пўлат куймалардан блум тайёрланади. Баъзи ҳолларда Б.да сляблар ҳамда шаклдор заготовкалар (йирик двутавр тўсинлар, швеллер ва б.лар) олинади. Металлургия з-дларида Б. пўлат куйиш цехи б-н прокат цехи орасидаги боғловчи звено ҳисобланади.

Б. иш кети (катаги), валларни ҳаракатга келтирувчи асосий электр двигателлар ва механизмлардан иборат. Б. цехида технологик жараённинг ўтиш тартиби: қайноқ куйма пўлат эритиш цехидан т.й. платформаларида қиздириш қудуғига келтирилади; куймалар қудуқка тик туширилиб, 1100—1300°С гача қиздирилади, ҳар бир куйма маҳсус мосламада Б.нинг қабул рольгангига келтирилади; куйма Б. валлари орасидан бир неча марта ўтказилади (ҳар бир ўтишда куйма 40—20 мм кесилади), натижада пўлат полосалари ҳосил бўлади; полосалар қатта қайчилар б-н алоҳида блумларга кесилади. Булар рольганглар ёрдамида совитгичларга, у ердан эса омборга юборилади. Б. пўлатни йирик куймалар тарзида куйишга, тайёр прокатнинг сифатини оширишга имкон беради. Лй.Мирбобоев В. А., Васильев Г. П., Металлар технологияси, Т., 1971.

БЛУМИНГ-СЛЯБИНГ — оғир металл куймалардан ясси заготовкалар (сляб ва блумлар) тайёрлайдиган прокат стани. Б.еда 30 т гача оғирликдаги куймалардан сляблар, оғирлиги 10—12 т ли куймалардан эса блумлар тайёрланади.

БЛЭЙР Энтони (тўлиқ исми Энтони Чарльз Линтон Блэйр) (1953.6.5) — давлат ва сиёсат арбоби. Буюк Британия бош вазири. Юриспруденция ихтисослиги бўйича Эдинбург ва Оксфорд коллежларини тугатган. 1983 й.дан Буюк Британия парламентининг умумий палатаси аъзоси (Сежфилд округидан). 1984 й.дан Лейбористлар партиясининг аввал молия, сўнг савдо ва саноат (1987—88), бандлик (1989—92), ички ишлар (1992—94) масалалари бўйича спикери, 1994 й.дан Лейбористлар партиясини раҳбари. 1997 й. 2 майдан Буюк Британия бош вазири.

БЛЭКЕТТ (Blacken) Патрик Мейнард Стюарт (1897. 18.11, Лондон 1974. 13.7) — инглиз физиги, Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1933) ва президенти (1965—70). Ўзи такомиллаштирган Вильсон камераси ёрдамида космик нурлар физикасига дойр и.т.лар олиб борган. Нобель мукофоти лауреати (1948).

БЛЭКПУЛ (Blackpool)— Буюк Британиянинг ғарбидаги шаҳар, Ланкашир графлигида. Ирландия денгизи соҳилида. Аҳолиси 144 минг кишидан ортик. Курорт шаҳар. Англия сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари конференциялар ўтказадиган жой.

БЛЮВАЛ қ. Кўк кит.

БЛЮЗ (инг. blues, blue devils — ғамгинлик, дилгирлик) — Миссисипи қоратанлиларининг яқка ижро этилувчи лирик қушиғи; одатда қайғу, ҳасрат, бахтни кўмаш қайфиятларини

ифодалайди. 19-а. охиридан маълум; 20-а. бошидан шаҳарларда яшовчи коратанлилар орасида ҳам таркала бошлайди ва профессионал мусикачилар ижодида мумтоз шаклига эга бўлади. Илк намуналари — У. Хэндининг «Мемфис блюз» (1912) ва «СенЛуи блюз» (1914). Б. сирғанувчи оҳанглар («блюз оҳанглари»), синкопалар, ижровий бадиҳагўйлик каби хусусиятларга эга. Б.— жаз санъатининг асосий манбаларидан бири.

БОА, оддий бўғма илон (*Constrictor constrictor*) — бўғма илонлар оиласига мансуб илон. Уз. 2—5,5 м. Терисининг ранги чиройли нақшиндор яраклаган. Американинг асосан тропик ўрмонлари, тоғли ҳудудларида (император бўғма илони — *C. s. imperator* кенжа тури) ва курук очик ландшафтларида (аргентина бўғма илони — *C. s. occidentalis* кенжа тури) тарқалган. Кўпинча ерда, даре ва сойлар қирғоғида, дарахтларда яшайди. Одамлар яшайдиган жойлар яқинида ҳам учрайди. Кемирувчилар, калтакесаклар ва кушлар б-н озикланади. Асосан кечаси овга чиқади. Урғочиси 3 тадан 64 тагача болалайди. Ёш Б. кўлга ўрганади, тутқинликда 10 ва ундан кўпроқ йил яшайди. Б. териси жуда юқори баҳоланади, ундан кўнтери саноатида фойдаланилади.

БОБ (тахаллуси; асл исми Сайид Али Муҳаммад) (1819. 20.10, Шероз 1850, 9.7, Табриз) — бобийлик асосчиси, бобийлар кўзғолони раҳбари. Сайид Али Муҳаммад 1844 й.да ўзини Б. (араб тилидаги эшик, дарвоза сўзидан келиб чиққан бўлиб, «ҳақиқат ва адолат йўлига олиб борувчи эшик» деган маънода талқин қилинган) деб атайди. Махдийнинг хоҳиширодаси, йўлўриқлари халққа «мен орқали боради», деб эълон қилди. У халоскор — махдийнинг келиши яқинлашганлиги ғоясини тарғиб қилди. Б. 1847 й.да камоққа олинди, у ерда «Баён» (араб. — тушунтириш, ёритиб бериш, таърифлаш) асарини езд. «Баён»да бобийлар

ҳаракатининг асослари ёритилган. Б. бобийлар кўзғолони вақтида Эрон шоҳи фармони б-н қатл этилди.

БОБ УЛ-МАНДАБ БЎҒОЗИ (араб Мотам дарвозаси) — Арабистон я. о. нинг жан.ғарбий чеккаси б-н Африка оралиғидаги тор бўғоз. Қизил денгизни Адан қўлтиғи ва Арабистон денгизи б-н қўшиб туради. Энг тор жойининг эни 26,5 км. Кема қатнайдиغان қисми (фарватери)нинг энг саёз жойи 31 м. Уз. 109 км. Бу.улМ.Б.да бир неча орол бор (энг каттаси Перим о.). Бу.улМ.Б. катта иктисодий ва стратегик аҳамиятга эга. Бўғоз орқали Европадан Шарқий ва Жан. Осиёга ва Австралияга борилади.

БОБАЙТОҒ — Тошкент вилоятшшгп тоғ. Чатқол тизмасининг жан.ғарбий тармоғи. Б.нинг Оҳангарон водийси (Оҳангарон сув омбори соҳили)га қараган ён бағри тик. Энг баланд жойи 3555 м. Тоғнинг юқори қисмида альп типидagi рельеф шакллари бор. Ён бағирлари Оҳангарон дарёсининг ирмоқлари б-н кучли парчаланган. Сувайиргич қисми ясси. Шим. ён бағирлари камроқ парчаланган. Соё водийлари чуқур ва тор. Б. қуйи триаснинг интрузив кристалли жинслари (гранитпорфирит, сиенит, фелзитпорфирлар, туфли лава ва б.) дан ташкил топган. Б. дан Оҳангароннинг Жиблон, Кўйинди, Эртош, Яхандак каби серсув сойлари бошланади. Тоғ ён бағрида булоқлар ҳам мавжуд. Ён бағирларнинг қуйи қисмларидаги (1200—1600 м) кўнғир тоғ ўрмон тупроқларда шувоқ аралаш буғдойик, ундан юқорироқда ёнғокзорлар, тоғолма, тоғолча, баландроқ ён бағирлардаги (1700—2800 м) жигарранг тупроқларда буғдойик, тоғшувоқ, тоғшайир ўт ўсимликлари орасида зарафшон арчаси, саурачча, юқорироқ қисмларида ўрикарча (туркистон арчаси) ўсади. Б.нинг сувайиргич қисмидаги майда шағалли жигарранг тупроқларда тоғ ксерофитлари, тошлоқ оч кўнғир

тупроқларда турли ўтли бетага, коврак, кизилтикон тарқалган. Б. дан ёз ва кузда яйлов сифатида фойдаланилади.

БОБАК ҚЎЗГОЛОНИ — Озарбайжон ва Ғарбий Эронда дахрийлик ғояларини илгари сурган хуррабийларнит Бобак (Бобук) (798/800838) бошчилигидаги исломга қарши қўзғолони (9-а. нинг 30-й. лари). Қўзғолон кенг ёйилиб, Шарқий Арманистон ерларигача тарқалди, иштирокчиларининг сони 300 минг кишига етди. Византия б-н бўлаётган уруш ҳамда Мисрдаги қўзғолон (830—833) халифаликка Б. қ.ни бостириш имконини бермади. Шунинг учун халифа Маъмуннинг вафотидан сўнг (833), халифа Муъгасим (833—842) Византия б-н яраш битами тузиб, асосий кучини Б. қ.ни бостиришга ташлади. 833 й. Ҳамадон ш. яқинидаги жангда қўзғолончилар оғир талафот кўрдилар. Араб манбаларида кўрсатилишича, бу жангда 60 минг киши ҳалок бўлган. 835 й. араб қўшинига халифанинг энг йирик қўмондони Афшин (Усрушона ҳокими Ҳайдар ибн Ковус) саркарда қилиб тайинланди. У маҳаллий мулкдорларнинг ёрдами б-н қўзғолонни бостирди. 837 й. қўзғолончиларнинг охириги таянч қалъаси — Бадз қўлдан кетди. 838 й. Бобак ва унинг тарафдорлари қатл этилди.

БОБИЙЛАР ҚЎЗГОЛОНЛАРИ — Эронда шоҳ тузумига қарши бўлиб ўтган халқ қўзғолонлари (1848—52); бобийлик таъсирида бўлгани учун Б. қ. деб аталган. Қўзғолон иштирокчилари асосан деҳқонлар, хунармандлар, шаҳар камбағаллари ва майда савдогарлардан иборат бўлган. Унга паст табақадаги рухонийлар ва бобийлик мазҳабига мансуб савдогарлар вакиллари бошчилик қилган. Б.қ. Эрондаги мавжуд тузумни абадий бахтли ҳаёт б-н алмаштиришни кўзда тутган утопи к характердаги қўзғолон эди. Биринчи қўзғолон (1848 й. сент.) Мозандаронда бошланди.

Мулла Муҳаммад Али ва Мулла Ҳусайн етакчилигидаги қўзғолончилар (2 мингдан ортиқ) шайх Табарсий мақбараси яқинидаги қалъани эгаллаб, шоҳнинг мунтазам қўшинига узок вақт (1849 й. майгача) қар. шилик кўрсатдилар. Аммо, кучлар тенг бўлмагани боисидан мағлуб бўлдилар. Иккинчи қўзғолон (1850 й. июнь— дек.) биринчисига нисбатан анча тартибли ва кучлироқ бўлди. Қўзғолончилар асосан Занжон ш. атрофидаги хунарманд ва деҳқонлардан иборат бўлиб, қўзғолонда ҳатто аёллар ҳам иштирок этди. Шунга қарамай, у 1850 й. охирида бостирилди. У ч и н ч и қўзғолон (1850 й. июнь) Форс вилоятининг Найриз ш.да бошланиб, бир неча кун ичида бостирилди. Шундан сўнг бобийлар шоҳга қарши суиқасд уюштирдилар (1852 й.). Лекин шоҳ омон қолиб, бобийларни бутунлай қирғин қилган.

БОБИЙЛИК — 19-а.нинг4050-й. ларида Эронда шиалик ичида вужудга келган диний ҳаракат. Асосчиси — Боб. Ер эгалари, шоҳ зулмига қарши қаратилган йирик халқ қўзғолонлари Б. байроғи остида кўтарилган. Боб «Баён» китобида ўзини Муҳаммад (сав) ўрнига келган пайғамбар, ўз китобини эса Қуръон ва шариат асосининг ўрнини олиши керак деб эълон қилди. Бобийлар шахсни ҳимоя қилиш, камбағаллардан олинадиган солиқларни бекор қилиш, йирик ер эгаларининг хусусий мулкни тугатиш, барча молмулкни тенг тақсимлашни талаб қилди. Мавжуд дин ва давлат тизимини ағдариб ташлашни тарғиб қилди. Бобийлар таъкиб этилди, уларнинг қўзғолонлари шафқатсиз бостирилди. Қутулиб қолганлари яширин ҳолатга ўтишди ёки мамлакатни тарк этишди; улар орасида янги оқимлар, жумладан баҳойлик вужудга келди.

БОБИЛ (шумерча Кадингирра, аккадча Бабилу, айнан — тангри дарвозаси) — Месопотамиянинг

шим. қисмида, Фурут дарёси бўйида жойлашган шаҳар; хозирда Хилла ш. (Ироқ). Б. дастлаб Аккад шоҳи Саргон (мил. ав. 2364—2314) ҳақидаги афсонада ва Ур давлатининг III сулоласига оид хужжатларда тилга олинган. Б. Биринчи Бобил сулоласи (мил. ав. 1894—1595) даврида катта роль ўйнай бошлаган, Хаммурапи даври (мил. ав. 1792—1750) га келиб эса нафақат Месопотамиянинг, балки бутун Олд Осиёнинг йирик сиёсий, маданий ва ҳужалик марказига айланган. Тахм. 1595 й. Б. нмхеттлар, сўнгра тахм. 1518 й. касситлар босиб олган. 13—12-а.ларда шаҳар Оссурия подшолари Тукултининурти I ва Тиглатпаласар I томонидан икки маротаба вайрон этилган. Мил. ав. 1-минг йиллик бошларида Оссурия ва оромий қабилаларидан халдейлар ўртасида Б. учун кураш бўлган. Мил. ав. 732 й.дан Б. Оссурия давлати таркибида. Мил. ав. 689 й. шаҳар исён кўтарганлиги сабабли Оссурия подшоси Синахериб томонидан буткул вайрон этилган. Тахм. мил. ав. 680 й. Синахерибнинг вориси Асархаддон томонидан қайта тикланган. Мил. ав. 626 й. Благий ҳокимиятни халдей Набопаласар (626—604) эгаллаб олган. Навуходоносор II (604—562) даврида шаҳар гуллаб-яшнаган, раванқ топган. 538 й. Б.ни форслар шоҳи Кир босиб олган. Мил. ав. 331 й. Б.ни Искандар Зулқарнайн забт этган. Мил. ав. 312 й. Б. Искандарнинг саркардаларидан бири Салавк қўли остига ўтган. Шу пайтдан эътиборан Б. етакчилик мавқеини йўқота борган ва мил. 2-а.га келиб тарих сахнасидан узилкесил тушиб кетган.

БОБИЛ (Вавилон) — Месопотамиянинг жан. қисми (ҳоз. Ироқ ҳудуди)да мил. ав. 2-минг йилликнинг бошидан мил. ав. 538 й.гача мавжуд бўлган қад. давлат. Марказий шаҳри Бобил номидан олинган. Мил. ав. 3-минг йилликда Месопотамияда шаҳар-давлатлар (Урук, Киш, Ур, Лагаш ва б.) пайдо бўлган эди. Бобил

ш. вужудга келмасдан олдин Дажла ва Фурут дарёлари орасида — Шумер ва Аккад давлатлари мавжуд бўлган. Мил. ав. 21-а. охирида кўчманчи семит (сомий) қабилаларидан бири аморийлар Аккаднинг катта бир қисмини босиб олгач, қудратли давлат барпо этиб, Бобил ш.ни марказ қилганлар. Шу даврда эламликлар ҳам Шумерда ўрнашиб олган. Месопотамияда ҳукмрон бўлиш учун аморийлар б-н элам қабилалари ўртасидаги курашда аморийлар ғолиб чиққан. Қад. Б. подшолигида аморийлар сулоласи (мил. ав. 1894—1518) мустаҳкамланиб олган. Бу сулола подшоларидан Хаммурапи (мил. ав. 1792—1750) Шумерни ҳам ўз давлатига қўшиб олган. Мустабид давлатни мустаҳкамлаш мақсадида Хаммурапи буйруғи б-н юқори табақаларнинг манфаатини қўриқлашга қаратилган қонунлар мажмуаси тузилган. Бу қонунлар ерга эгалик, савдо-сотик, қулчилик, иқтисодий-ижтимоий муносабатларни тартибга солган. 247 моддадан иборат қонунлар тўплами базальт устунига архаик миҳхат б-н ёзилган. Б. давлатининг энг раванқ топган даври — Хаммурапи ҳукмронлиги давридир. Хаммурапидан кейин Б. давлати тушкунликка юз тута бошлаган.

Мил.ав. 1518 й.да касситлар Месопотамияга бостириб кириб, Б.да ўз ҳукмронлигини ўрнатган. Касситлар сулоласи даврида (мил. ав. 1518—1204) чорвачилик ривожланган, қўшни Миср давлати б-н савдо ва дипломатик муносабатлар ўрнатилган. Бу даврда оссирияликлар ва эламликлар бир неча марта Б.га ҳужум қилган. Шундан кейин Б. сиёсий жиҳатдангина эмас, балки маданий жиҳатдан ҳам тушкунликка учрай бошлаган.

Мил. ав. 7-а.да Б. оссирияликлар томонидан икки марта (689 ва 648 й.лар) вайрон этилган. Мил. ав. 626 й. Оссириянинг Б.даги ноиб, халдейлар қавмидан бўлган Набопаласар Оссириядан ажраб чиқиб ўзини Б.

подшоси деб атаган. Шу вақтдан Янги Б. подшолиги ёки Халдей даври (мил. ав. 626—538) бошланади. Набопаласар Мидия подшоси Киаксарга Оссурия б-н урушида ёрдам бериб Оссурия давлати худудини у б-н бўлишиб олган. Набопаласарнинг ўғли Навуходоносор II (Шарқ адабиётида «Бухтуннаср») (мил. ав. 604—562) мисрликларни Олд Осиёдан батамом сиқиб чиқарган. Мил. ав. 586 й. Куддусни вайрон қилган, Яхудия Б. вилоятига айланган, 574 й. Тирни эгаллаган. Янги Б. подшолиги даврида Бобил ш. ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тараққий этган, савдо, хунармандчилик, бинокорлик ривожланган энг йирик шаҳарлардан бирига айланган. Навуходоносор курган дабдабали биноларнинг харобалари ҳозиргача сақданиб келган. «Бобил» деб юртиладиغان тепалик қазилганида, катта бир сарой харобаси, «қаср» тепачаси қазилганда Навуходоносор замонидан қолган ажойиб бинолар топилди. Уларнинг деворлари гуллар солинган сирли кошинлар б-н безатилган. Диний маросимларда юриладиган муқаддас йўл ҳам шу сарой ёнидан ўтган. Бу йўлга тошдан йўнилган плиталар ётқизилган, плиталарда миҳхатлар сақланган. Навуходоносор даврида Б. подшолиги ўз тараққиётининг иккинчи юксалиш даврига чиққан. 555 й.даги давлат ўзгаришидан сўнг Б. тахтига ўтқазилган Набонид (мил. ав. 555—538) мамлакатнинг бир бутунлигини сақлаш учун ҳаракат кидди, лекин ахоманийлар подшоси Кир //мил.ав. 538 й.да Б.ни ўз давлатига қўшиб олди. Б. подшолиги шу тариқа кулади.

Фахриддин Ҳасанов.

БОБИЛ ПОДШОЛИГИ — мил. ав. 186-а. ларда Хаммурапи даврида Икки дарё оралиги бирлашгунига қадар мустақил подшоликларнинг марказлари.

БОБИЛ АСИРЛИГИ — қад. яхудийлар тарихидаги давр (мил.

ав. 586—539); Бобил подшоси Навуходоносор II Куддусни эгаллагач (586), яхудийларнинг бир қисмини зўрлик б-н Бобилга кўчиртирган пайтдан то форс подшоси Кир II Бобил давлатини босиб олгандан кейин (538) яхудийларни Фаластинга қайтгулларигача ўтган даврни англагувчи тушунча.

БОБИЛ-ОССУРИЯ МАДАНИЯТИ — қадимда (мил. ав. 4—1-миңг йиллик) Месопотамия (ҳоз. Ироқ худуди) даяшаган ва Шумер, Аккад, Бобил ва Оссурия каби йирик давлатлар барпо этган халқлар — шумерлар ва аккадлар, бобилликлар ва оссурияликлар маданияти; бир томондан кжсак даражада тараққий этган илмфан, адабиёт ва санъат ҳамда бошқа томондан диний мафқуранинг устувор бўлганлиги б-н ажралиб турган.

Бу халқларнинг моддий маданияти нисбатан юқори даражада бўлган. Бирок тош қурооллар фақат мил.ав. 3-миңг йиллик бошларига келгандагина узилкесил истеъмолдан чиққан. Металлургияда 3-миңг йилликда куймачилик, темирчилик, зарбчилик, олтин ва кумуш симлар тайёрлаш, нафис заргарлик усуллари маълум бўлган. Асосий қурилиш материали хом ғишт (гувала) ва маълум даражадагина пишиқ ғишт ҳисобланган; биноларни гумбазли қилиб қуриш, ернинг захини қочириш, зовурлар очиш ва б. усуллар маълум бўлган, лекин унчалик ривожланмаган. Кейинроқ техника тараққиёти қуртаклари сезиларли даражада бурта бошлаган. Ҳарбий техника такомиллашган — араваларда жанг қиладиган қўшинлар (2-миңг йиллик бошида), мис совутлар (2-миңг йиллик ўрталаридан), отлик аскарлар, қилич, мустаҳкамланган ҳарбий истеҳкомлар, қамал қилиш қурооллари — ўткир учли хода (таран) лар пайдо бўлган, тош кўприклар, чарм мешлардан қалқма кўприклар қурилган. Мил. ав. 1-миңг йилликда Оссурия ва Бобилда темир қурооляроғлар пайдо бўлди, хунармандчиликда олмос

парма ишлатила бошланди. Тахм. 2 ва 1 минг йиллик ўрталарида янги суғориш техникаси — чархпалаклар ва чарм пақирли «узлуксиз» арқон сув чиқаргичлар пайдо бўлди. Мил. ав. 7-а. да Оссурияда дастлабки тош қувур (акведук) қурилди.

Фан тараққиётининг муҳим омили инсоннинг хўжалик фаолияти бўлди, чунки у ўлчовлар тизимини ишлаб чиқишни, ер майдони ўлчамларини, дон омборлари ва сунъий сув ҳавзалари ҳажмини аниқлаш усулларини билишни, каналлар қазिश, иморатлар қуриш ва хунармандчиликда банд бўладиган ишчи кучини ҳисоблай олишни талаб қиларди. Ана шу омилларнинг натижаси ўлароқ мил. ав. 3-минг йиллик охирида шумербобил математика си яратилди. Бобил математиклари шумерликлар илгарирок яратган олтмишлик позиция ҳисоб тизимидан кенг фойдаланишган; шу тизим асосида турли ҳисоблаш жадваллари: сонларни бўлиш ва кўпайтириш, сонларнинг квадратлари, кублари ҳамда квадрат ва куб илдизлари ва б. жадвалларни тузишган (қ. Математик миҳхат матнлари). Бобилликлар квадрат тенгламаларни ечишган, «Пифагор теоремаси»ни ва турли «Пифагор сонлари»ни топиш усулларини (Пифагордан минг йилдан ортиқ вақт илгари) билишган; ер майдонлари, жойлар, айрим бинолар тархларини чизишган (лекин масштабга риоя қилишмаган), фазовий жисмларнинг ҳажмини аниқлай олишган.

Бобилликлар кимё борасида ҳам катта муваффақиятларга эришишган, бу ютуқлар албатта соф амалий тарзда бўлган. Мил. ав. 2-минг йилликдан бошлаб жез тайёрлашнинг кўплаб рецептлари сақланиб қолган, сиркори сопол буюмлар ва уларнинг рангбаранг нақшлари маълум бўлган.

Бобилда географик тасаввурлар а р ни ибтидий чизмалар — «дунё харитаси»да умумлаштиришга ҳаракат қилинган. Харитада ер яеси кўринишда

ва уни тоғлардан оқиб келувчи Дажла ва Фурот дарёлари кесиб ўтган тарзда тасвирланган. Буларнинг ҳаммаси дунё океан б-н ўралган ва ер ҳам унинг устида сузиб юради деб тасаввур қилинган. Бобилликлар ўзлари яшаётган жойни одамлар яшайдиган қуруқликнинг маркази деб билганлар. Океан «осмон тўғони» б-н ўралган, унинг устида бир неча (учта ёки егитта) осмон гардиши ўрнашган, ер остида эса жаҳаннам («Улуғ тоғ») жойлашган деб ўйлаганлар. Лекин савдо ишлари б-н узоққин мамлакатларга қатнаган бобиллик савдогарларнинг географик тасаввурлари анча кенг бўлган (1-минг йиллик бошларида уларга Пиренеи я.о.дан Ҳиндистон я.о.гача бўлган ерлар маълум эди).

Ўша даврда тиббиёт ҳам жадал ривожланди. Жарроҳлик йўли б-н оёққўлларни кесиб ташлаш, синган жойларни битириш, кўзга тушган оқларни олиб ташлаш ва б. тиббий муолажалар бажарилар эди. Мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярмидан ва 1-минг йилликнинг 1 ярмидан ҳозиргача етиб келган тиббий матнларда инсон танасининг бўлаклари анатомик тизимга солинганлиги маълум бўлди. Баъзи касалликлар ва тегишли дори-дармонлар ҳам муайян тизимга солинган экан.

Астрономик ва метеорологик қайдлардан илми нужум (астрология) ва фалакиётшунослик (астрономия) ривожлана бошлади. Кўзғалмас юлдузларга зид ўлароқ оҳишта ўтлаб юрган кўйларга қиёсласа бўладиган сайёралар аниқланди ва улар «биббу» (сайёра) ва «эчки» (ўзб. «қўй») деб аталди. Ҳар қайси сайёра ўзига монанд алоҳида ном б-н аталди («биббу» деб аталган Меркурийдан ташқари): Зухра (Венера) — «Дильбат», Юпитер — «Мулубаббар» («юлдузқуёш»), Марс — «Залбагану» ва Сатурн — «Кайману». Сайёралар ҳаракатини кузатиш ҳам ўша даврда бошланди; хусусан, Зухра сайёрасининг ҳаракатини ўрганишга

доир матнлар сақланиб қолган. Фалакиётшуносликнинг киёсан тезроқ ривожланишига сабаб ой таквими (календар)га эҳтиёж катталиги бўлса ажаб эмас. Мил. ав. 2-минг йиллик ўрталаридаёқ юлдузлар туркумларининг баёни берилди, ёриткичларнинг гелиакал чиқишлари қайд қилиб борилди ва б. Мил. ав. 1-минг йиллик ўрталаридан бошлаб кабиса ойларни киритиш учун қатъий қоидалар белгиланди, ҳисоблаш фалакиётшунослиги жадал ривожланди. Бобил фалакиётшуносларининг фанга қўшган катта ҳиссаси сароснинг очилиши бўлди.

Бобил фалакиётшунослиги қўшни халқлар, шу жумладан, қад. юнон фанига ҳам катта таъсир кўрсатди.

Шумербобил ўлчовлар ва тошлар тизими қад. Олд Осиё ўлчовлар тизимига ҳам асос бўлди, олтмишлик позиция санок тизими эса бизнинг давримизгача етиб келди. Мае, градуслар (соатлар), минутлар ва секундлар айнан «ўша» олтмишлик тизимига асосланган.

Бобил фани асослари б-н қўшни халқлар — эламитлар, хуррийлар, хеттлар, финикияликлар ҳам таниш бўлишган. Унга Оссуриянинг қўшган улуши унча сезиларли бўлмаган, лекин Бобилда яратилган илмий асарларнинг аксарияти мил.ав 12—7-а.ларга оид Оссурия кутубхоналари орқали ҳоз. давргача етиб келган. Юнон илмфани Бобил илмфанининг айрим ютуқларини (Финикия ва Кичик Осиё орқали) ўзлаштирган, аммо Бобил астрономияси юнон астрономиясига бевосита таъсир кўрсатган.

Мил. ав. тахм. 2100 й.да тузилган «Подшоҳлар рўйхати»ни тарихнинг фан сифатида бошланган пайти деб ҳисоблайдиган илмий концепция мавжуд. Бу асар энг қад. даврлардан — «подшоҳлик осмондан тушган» пайтдан то сўнгги подшоҳларгача бўлган давр мобайнидаги тарихий воқеаларнинг баёнидан иборат. Бу рўйхат подшоҳ ҳокимиятини мутлақ эканлиги ғоясини

асослаш учун тузилган.

Аввал суратлар, кейинчалик ривожланиш жараёнида вужудга келган миҳхатлар тарзидаги ёзув белгилари рўйхатини кўҳна Икки дарё оралиғига мансуб илк илмий битиклар деб ҳисоблаш мумкин. Худди шундай белгилар асосида ёзилган терминлар рўйхати ҳам бор. Бу каби рўйхатлар тахм. мил. ав. 3-минг йилликда тузилган. Кейинчалик турмуш тақозосига кўра филология соҳасида муайян билимлар тўпланган. Шумер тили жонли сўзлашувдан қолиб, унинг ўрнини ақкад тили эгаллаши муносабати б-н шумер тилини дин ва ўқитув (мактаб) тили сифатида ўрганиш учун қўлланмалар яратилган, турли соҳаларга хусусан, ўсимликлар, ҳайвонот ва минераллар ва б.га оид сўзлар, махсус терминлар рўйхати тузилган. Мил.ав. 2-минг йиллик бошларида шумераккад умумий ва терминологик луғатлари пайдо бўлган, ҳатто этимологик луғатлар тузиш учун ҳаракатлар бўлган. Кейинчалик мазкур ҳудудда ва ундан ташқарида кўп тилли луғатлар ҳам тузилган: мас, шумераккадгарбий сомиёхуррий, шумераккадхетт ва б. Грамматикага оид қўлланмалар тузилган. Кўҳна Икки дарё оралиғида илмфан ўчоғи бўлиб (2-минг йиллик ўрталаригача) эдуббалар, яъни дунёвий билимлар берувчи мактабакадемиялар ҳисобланган, уларда асосан мирза (хаттот)лар тайёрланган. Яна эҳромлар мактаби ҳам мавжуд бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Маълумотли киши учун мирзолик фахрли унвон бўлган. Иқтидорин ҳамда ихтисослигига кўра мирзоларнинг 20 тури фарқланган. Мактабга оид дидактик матнлар орасида дехқончилик бўйича қисқача маълумотнома ҳисобланган «Дехқон учун ўғитлар» айниқса машҳурдир. Бизгача етиб келган мифларда асосан суғорма дехқончилик, ҳамда ўтроқ овчилик ва чорвачилик б-н шуғулланувчи аҳолининг тасавурлари ўз аксини топган. Икки дарё оралиғидаги қад. халқлар тушунчасига кўра, ер текис

бўлиб, сув устида туради, атрофи ҳам сувликлар б-н ўралган. Бу сувлар ер юзига кудук ва дарё сувлари сифатида чиқади, улар осмон сувларидан «Осмон тўғони» б-н ажратилган ва бу тўғонда бир неча қаттиқ осмон жисмлари — хаво, Қуёш, Ой, сайёралар ҳамда ҳаракатланмайдиган юлдузлар жойлашган. Ер қаъри — ўликларнинг зулматга чўмган шахри. Олам ёки она худо, ёки эркак худо (Энлиль, Мардук; кейинги давр мифологиясида) яратилган. Мас, Бобил мифларига кўра (мил. ав. 2-минг йиллик) кекса авлод ва ёш авлод худолар ўртасидаги курашда кекса худоларга маъбуд Тиамат («Денгиз»), ёш худоларга маъбуд Мардук бошчилик қилган. Мардук Тиаматни ҳалок этади ва унинг танасини икки нимга қилади. Бир бўлагини ер ости сувларига, иккинчи бўлагини осмон сувларига айлантиради. Тўғон ҳақидаги миф бошқа мифлар орасида алоҳида диққатга сазовор. Унда айтилишича, бу тўғонда ёлғиз бир одам — донишманд Зиусудр (шумер мифологиясида; аккад мифологиясида — Утнапишти) кемада кутулиб қолган. Бу мифларга ҳаётийликни балки Икки дарё оралиғида тез-тез юз бериб турган ҳалокатли сув тошқинлари бахш этган бўлиши мумкин. Маъбуд Иннин (шумерларда; аккадларда — Иштар) ҳақидаги мифда баён қилинишича, у мархумлар маъбудаси б-н баҳслашиш учун ўликлар дунёсига тушади, аммо ўз севгилиси Думузини ўзи учун товон сифатида ўликлар маъбудасига қолдириб ер юзига қайтиб чиқишга муваффақ бўлади. Энг қизиқарли қаҳрамонлик мифлари маҳаллий туркумларга гуруҳланади. Урук ш. мифлари туркуми ичида Энмеркар, Лугальбанд ва Гилгамеш номлари б-н боғлиқ мифлар энг диққатга сазовор мифлардир. Шунингдек, бургут ва илоннинг бир-бирига душманлиги ҳамда қаҳрамон Этанининг бургут устида кўкка кўтарилишга уриниши ҳақидагилари машҳур.

Икки дарё оралиғида яшаган қад.

халқларнинг д и н и изчил ақида тизимидан эмас, балки айрим маҳаллий маъбудларга сиғинишдан иборат эди. Аммо бу ҳол бошқа маъбудларга сиғинишни истисно этмасди. Ижтимоий тараққиёт жараёнида мазкур дин муҳим ўзгаришларга дучор бўлган. Мил. ав. 3-минг йилликда шумерлар динида айниқса айрим жамоаларнинг ҳомийлари бўлмиш маъбуд ва маъбудаларга сиғиниш кучаяди, булар, одатда, ўсимлик дунёси ҳамда суғорма деҳқончиликнинг ҳам маъбудлари эди. Қуёш маъбуди — Уту, Ой маъбуди — Зуэн (Нанна), Осмон маъбуди — Ан, муҳаббат ва Венера (Зухра) юлдузи маъбудаси — Иннин (Инанна), ер ости сувлари маъбуди, донолик ва маданий ихтиролар ҳомийси — Энки кабиларга ҳамма жойларда сиғинилсада, уларнинг ўз жамоа марказларида ҳам ибодат қилинади. Энлиль маъбуди — энг олий маъбуд ҳисобланар, Энлиль, Ан ва Энки улуг маъбудлар учлигини ташкил этарди. Ўсимликлар дунёси, шунингдек чорвачилик соҳасининг ўлиб боруви ва қайта тирилуви маъбудлари — Думузиабзу (Таммуз) ва б.га топиниш ҳам, шумерлар ҳаётида зўр аҳамиятга молик ибодат деб саналарди. Шумерлар ўлимдан кейинги дунёни қопқоронғу ер ости шахари деб тасаввур этишарди. Бу зулмат шахрида Эрешигаль маъбудаси (ёхуд Нергал маъбуди) ҳукмронлик қилармиш. Яхшилик ва ёвузлик руҳларига ишониш ҳам кенг тарқалган эди.

Мил. ав. 3-минг йиллик охирида ягона мустабид давлат мустаҳкамлана борди. Шу туйғайли маҳаллий маъбуд ва маъбудаларга сиғиниш ўрнини бутун мамлакат учун умумий бўлган маъбудга топиниш эгаллади. Диний тизимда кишилар маъбудларга қурбонлик келтирувчи қуллар даражасига тушиб колли, шохлик ҳокимияти эса илоҳий куч деб эълон қилинди.

Икки дарё оралигининг соий (аккад) аҳолиси дастлаб ўз қабила маъбудларига сиғинарди. Аммо мил. ав. 3-минг йиллик

ўрталарига келиб Икки дарё оралигида яшовчи сомийлар динида ҳам шумер маъбудлари ҳукмронлик кила бошлади. Маъбудларнинг бир қисми шумер маъбудларига хос номлар б-н бир қаторда ёхуд улар ўрнига сомийча номлар б-н ҳам аталарди (Энлиль — Бел, Иннин — Иштар, Уту — Шамаш, Энки — Эа, Ан — Ану, Нанна — Син ва х. к.).

Бобил равнақ топган даврда (мил. ав. 18-а.) мазкур шаҳарнинг ҳомий маъбуди Мардук — олий маъбуд деб эълон қилинган. Мил. ав. 1-минг йилликда айрим маъбудларнинг самовий жисмлар б-н тенглаштирилиши негизида астрал этиқрдлар ривожланди. Шим.шарқий Икки дарё оралигида, Оссурияда айни шу умумий маъбудга сиғиниш кенг тарқалди, бунга айрим маҳаллий (хуррий ва б.) маъбудларга топиниш ҳам қўшилди, ammo Оссурия бош шаҳрининг ҳомийси — Ашшур олий маъбуд ҳисобланиб, у шаҳар номи б-н шундай деб аталарди. Олий маъбуд (Энлиль, Мардук ёки Ашшур) б-н бир қаторда 7 ёки 12 та бош маъбуд ҳам тан олинарди.

Қабила бошлиғига жамоа ҳаётий кучқудратининг тимсоли сифатида сиғинишга асосланган тасавурлар ҳам сақланиб қолганди. Бобилда ҳар йили маросим ўтказилиб, унда подшоҳ ўрнини вақтинчалик камбағал бир киши ёхуд кул эгаллар, уни бош коҳин урибсавалаб кўярдики, бу удум ҳам кексайиб, кучдан қолган қабила бошлиғини

ўлдириш маросимининг қолдиғи эди. 2—1-минг йилликда гуноҳ ва тавбатарру тушунчаси кенг тарқалади, ammo бу ҳам асосан маросим тарзида қабул қилинарди. Коҳинлик касб сифатида Икки дарё оралигида жуда эрта — 4-минг йилликдаёқ вужудга келди. Ҳукмдор (подшоҳ) — коҳин ҳисобланарди. Ибодат русумларини ўтказиш мақсадида мил. ав. 4-минг йилликда жамоа эҳром хўжаликларидан махсус катга эҳром хўжаликлари ажралиб чиқди, кейинчалик улар подшога қарашли хўжаликларнинг таркибий қисмларига киритилди.

Икки дарё орасидаги халқларнинг мил. ав. 3-минг йиллик 1-ярмидаги адабиёти деярли оғзаки бўлган. Мил. ав. 19—18-а.ларга тааллуқли ёзма манбалар орқали бизга қадар етиб келган шумер эпик қўшиқлари айнан ўша даврларга мансуб бўлса керак. Урук ш. қахрамонлари — Энмеркар, Лугальбанд, Гилгамеш ва б. ҳақидаги бир туркум қўшиқларда баъзи тарихий маълумотлар ҳам учрайди. Илонлар кушандаси Лугальбанд, Иннин маъбудасининг мажнунтоли ва б. ҳақидаги қўшиқлар эса мифологик тавсифга эга. Маъбуда Инниннинг дўзахга тушиши ҳақидаги этиқодий эпик қўшиқ архаиклиги б-н ажралиб туради. Олтин давр, маданий кашфиётларнинг вужудга келишига бағишланган этиологик эпик қўшиқлар анча кейинги даврларга мансуб. Мил. ав. 24—21-а.лар подшоҳлар Саргон ва Нарамсинларнинг кўрсатган қахрамонликлари, юришлари ҳақидаги шумер ҳамда аккад тилида куйланган тарихий — қахрамонлик эпослари кенг шуҳрат топган давр бўлди. Шоҳларни ахлоқсизлик ва нопокликда айбловчи, умуман подшоҳлар ҳукмронлигига қарши руҳдаги ахлоқийдиний дostonлар ҳам уларга бағишланган. Гилгамеш ҳақидаги эпик дostonда (баъзи манбаларда мил. ав. 26-а. деб, баъзиларда эса 22-а. деб кўрсатилади) фожиавий инсон тақдири ва абадиятга етказувчи чорани излаш йўлидаги уриниш юксак бадийлик б-н тасвирланган. Мил. ав. 22-а.дан бошлаб баъзи расмий уйма ёзувлар (шумер тилида битилган Гудея эҳроми қурилиши ҳақидаги ва подшоҳ Утухегалнинг кутийлар тўдаси устидан қозонган ғалабасига бағишланган битикдoston) вужудга кела бошлайди. Мил. ав. 18-а.га ва ундан кейинги даврларга оид ёзма манбалардан маълум бўлган кўпгина панднасихат тарзидаги адабиётлар ҳам мил. ав. 3-минг йиллик охирларига мансубдир. Муаллифи. Шуруппак ва унинг ўғли Зиусудр деб тахмин қилинаётган ҳикматли ўғитлар

ана шундай адабиётлар қаторига киради. Бундан ташқари, ҳақиқий инсоний мусибатларни ифода этувчи тавбатазаррулар, марсиялар, шунингдек шумерларнинг 2 та ажойиб тўй ҳамда 2 та дафн маросими кўшиқлари диққатга сазовордир. Аққад мумтоз адабиётининг шаклланиши мил. ав. 16—12-а.лардаги касидачилик адабиёти даврига тўғри келади: 7 та кўшиқдан иборат фалакиётга оид дoston (хувиллаган бўшлиқдан (хаосдан) олам яралишига, худоларнинг кекса ва ёш авлодлари курашига бағишланган) шу жумладандир. Мавжуд борликка ишончсизлик, ҳатто танкидий кўз б-н қаралувчи «Ниппурлик қашшоқ» каби дostonлар ҳам юзага келади.

Оссуриянинг ўзига хос адабий ёдгорликлари бизгача деярли етиб келмаган. Фақат Бобиладабий жанрларига ўхшатма тарзда дoston. мадҳия ва ибодат матнлари учрайди; буларнинг баъзилари подшоҳ Ашшурбанипал томонидан ёзилган. Оссурия адабиётининг мустақил жанри подшоҳ анналлари ҳисобланади. Буларнинг баъзилари ритмик наср намунаси сифатида жанг манзарасини жонли, рангбаранг бўёқларда ифода этади: Саргон II нинг (мил. ав. 714 й.да) Урартуга қилган юриши ҳақида Набушаллимшунунинг маъбудга ёзган хати бунга мисол бўла олади. Мил. ав. 7-а.да Оссурия давлати тугатилгач, бирор арзигулик адабиёт намунаси яратилмаган. Кўҳна Бобил, шунингдек қисман шумер кўҳна адабий ёдгорликлари (асосан диний мавзудаги) мил. ав. 1-а.гача жонли оромий тилиц» қайта кўчириб келинган. Анналлар, йилномалар ва башоратлардан ташқари кўҳна Икки дарё оралиги халқларининг барча адабиёти шеърий асарлардир.

Қад. дунё бадий маданиятида мил. ав. 4—1-минг йилликлардаги Месопотамиянинг қабила ва халқларининг нафис санъати муҳим ўрин тутади. Месопотамияда Қад. Мисрда бўлгани сингари меъморлик, ҳайкалтарошлик, санъатлар уйғунлиги,

инсон ва атроф муҳит тасвирининг кейинги даврларга хос бўлган кўпгина турлари илк бора шаклланиб тараккий этди.

Месопотамиядаги қад. бадий ёдгорликлар (лойдан кўлда ясалган диний бўяма сопол идишлардаги бир хил қолипдаги геометрик нақшлар ва услублаштирилган қуш, ҳайвон ва инсон тасвирлари; лойдан ясалган ҳайкаллар) мил. ав. 5—4-минг йилликка оид. Мил. ав. 4-минг йилликнинг ўрталаридан кулоллик чархи пайдо бўлди, деворлари баъзан рангбаранг лой қалпоқчалар шаклида геометрик кошинкори нақшлар б-н безатилган ибодатхоналар қурилиши ривожланди (Урукдаги хом ғиштдан ишланган баланд супа устига қурилган тархи тўғри тўртбурчакли «Оқ ибодатхона»). ЖамдатНаср даври (мил. ав. 4-минг йиллик охири — 3-минг йиллик бошлари)да мукамал ҳайкалтарошлик ривожланди (Урукдан топилган аёл боши; мил. ав. 3-минг йиллик, Ироқмузейи, Бағдод). Месопотамия бўртма ҳайкалтарошлиги шаклланди (Урукдаги юзаси хошия қаватларга маиший лавҳалар инсон ва ҳайвонларнинг шакллари б-н бир маромда алмашиниб такрорланувчи ясси бўртма тасвирли идиш, Ироқ музейи, Бағдод), тошга нақш ўйиш санъати (глиптика) юксак даражада ривожланди.

Шаҳардавлатлар ташкил топган даврда (мил. ав. 3-минг йиллик бошларида) санъатда шартлилик ва қоидага амал қилишлик белгилари ривожланган. Шумернинг юксалиш даврида подшоҳ ҳокимияти ва қохинлар таъсирининг кучайиши ибодатхоналар меъморлиги ривожда муҳим роль ўйнади. Маъбудларнинг буюклигини таъкидлашга интилиш меъморий иншоотларнинг улугвор геометрик содда тузилишида намоён бўлди. Тўғри тўртбурчак (мурабба) тархли ибодатхоналар пойдевори баланд (бинони зах босишдан саклаш учун) махсус ҳосил қилинган тепаликка хом ғиштдан

қурилган. Шумернинг илк сулолаларига оид ибодатхона меъморлигига кўппоғонали минора — юкорисида «Маъбуд уйи» бўлган зиккуратлар қиради. Урдаги зиккурат (мил. ав. 22—21-а.лар) учта устмауст ўрнатилган кесик пирамидадан иборат: зиккурат пешайвони ташки зинапоялар б-н ўзаро боғланган, қатламлари турли рангларга бўялган. Шумернинг ясси томли ва тарҳи тўғри тўртбурчакли, атрофи баланд девор б-н ўралган ҳовлили турар жой бинолари кейинчалик ибодатхоналар ва саройлар меъморлигига таъсир этган.

Шумернинг майда шакллар ҳайкалтарошлиги (маъбудга сигинаётган тош ва жездан ишланган ҳайкалчалар) содда ва бўлинмас шакллардан иборатлиги б-н ажралиб туради. Урдаги «подшоҳлар» мақбарасидан чиққан буюмлар — нақшинкор қалпоқ (дубулға), тож ва ханжар, унинг қини нақшлар б-н нафис ишланган, олтин ва лажуварддан ишланган ҳўкиз боши жонли ифодаланган (арфа беаги).

Месопотамиянинг Аккад сулоласи ҳукмронлиги остида бирлашган даврига оид (мил. ав. 24—22-а.лар) унча кўп сақланмаган ёдгорликларда ҳукмдор култининг кучайганлиги акс этган. Бўртма тасвирларда шартли услубни сақлаган ҳолда мужассамот, шакллар ҳажми, атроф муҳитни кўрсатишда кўпроқ эркинликка интилишга ҳаракат қилинган (уруш лавҳалари тасвирланган подшоҳ Нарамсин тош стеласи, Лувр, Париж; ов манзараси акс эттирилган цилиндрсимон муҳр — ҳаммаси мил. ав. 23-а.). Мукаммал ҳайкалтарошликда — портрет шаклини яратишга интилиш (Ниневиядаги жездан ишланган ҳукмдор боши; мил. ав. 23а, Ироқ музейи, Бағдод) жезга бадий ишлов бериш усули — рихтагарлик, кандакорлик санъати юкори чўққига кўтарилган. Аккад санъати анъаналари Лагаш ш. портрет санъатида сақланган (ҳукмдор Гудеа ҳайкали, мил. ав. 22-а., Лувр, Париж).

Ур давлатининг III сулоласида (мил.

ав. 22—21-а.лар охири), қоҳинларнинг бюрократик тузуми шароитида бадий устхоналарда ишланган шакллар сохталиги б-н ажралиб турадиган бўртма тасвирларда маъбудларга сажда қилиш саҳналари акс этган. Бобил ш.нинг юксалиш даврига оид (мил. ав. 18-а.) ёдгорликлар оз сақланган: подшоҳ Хаммурапи қонунлари тўплами битилган диорит ёдгорлик тошининг юкори қисмида Шамаш маъбудига сажда қилаётган подшоҳнинг бўртма тасвири (Лувр, Париж); Маридаги сарой деворидаги безакларда диний мавзулар, маъбудлар тасвири ва б. акс эттирилган.

Месопотамия санъати ривожининг янги босқичи Оссурининг юксалиши б-н боғлиқ. Оссурия санъати Аккад ва хеттлар маданияти таъсирида асосан мил. ав. 2-минг йилликда шаклланган (Кар-Тукульги-Нинурга ш. саройидаги бўртма тасвирлар, мил. ав. 13-а.). Оссурия санъатининг ривожланган даври Оссурия ҳарбий давлатининг кучқудрати юксалиши даврига тўғри келди (мил. ав. 9—7-а.лар). Унинг асосий мавзуи урушлар, қолиб подшоҳни улуғлашдан иборат бўлган. Шаҳарларнинг доимий лойиҳасига киритилган Оссурия подшоҳлари саройлари тарҳи тўғри тўртбурчак тепаликка қурилган қалъа кўринишида бўлиб, ундаги кўплаб хоналар, ички ҳовли атрофида ассиметрик жойлаштирилган. Ҳашаматли баланд равоқли пештоқ — дарвозасининг икки ён томонидаги миноралар асосида маҳобатли ҳомийҳимоячи (одам бошли қанотли ҳўкиз) бўлган. Сарой мажмуалари тўғри бурчакли ибодатхона хоналари ва зиккуратлар (ДурШаррукиндаги Саргон II саройи, ҳоз. Хорсобод; мил. ав. (712—707)ни ўз ичига олган. Саройлар ташки беагида асосий ўринни ганч ва оҳакдан ишланган бўртма тасвирлар, афсонавий махлуқлар, жанг ва ов саҳналари, сарой ҳаёти эгаллаган. Мил. ав. 9-а. га оид/\$>/изларга жойлашган бўртма тасвирлар (Кальхудаги Ашшурнацирпал

II саройи, ҳоз. Нимруд, мил. ав. 9-а.) да кийимлардаги нақш безаклари кунт б-н бажарилганлиги кўзга ташланади. Инсоннинг жисмоний кучқудратини мадҳ этишга интилиш, инсон мушакларини бўрттириб кўрсатиб, шаклларнинг басавлатлигида ифодаланган. Мил. ав. 8—7-а.лар бўртма тасвирлари б-н эркин тўлдирилган деворлар сатҳида, ҳикоянавислик, ҳаётий саҳналарни, табиат манзаралари, кенгликларни кўпроқакс эттиришга интилиш кучайди (Ниневиядаги Синахериб саройи бўртма тасвирлари, ҳоз. Куюнжик, мил. ав. 705—680). Мил. ав. 7-а. бўртма тасвирларда ҳайвонларни реал тасвирлаш юксак чўққига кўтарилди, образларнинг таъсирчанлиги ва жўшқинлиги кучайди (Ниневиядаги Ашшурбанипал саройидаги «Жон бераётган она шер» бўртма тасвири, мил. ав. 7-а.). ТильБарсиб (ҳоз. ТельАхмар, мил. ав. 8-а.) саройида сақланган деворий безаклар бўртма тасвирларга услуб жиҳатдан яқин, текис ва рангбаранг безаклари б-н ажралиб туради.

Осурия саройлари безагида, шунингдек рангбаранг сирланган ғиштлардан ишланган фризлар ва металл безак буюмлар ҳамда бўртма тасвирларда қўлланилган (Балаватдаги жез копланган дарвоза, мил. ав. 9-а., Британия музейи, Лондон). Осуриянинг меъморлик б-н боғлиқ нодир мукамал ҳайкаллариغا маҳобатлилик, дабдабали сокинлик ва яхлитлик хос (Ашшурнасирипал II ҳайкали, мил. ав. 9-а., Британия музейи, Лондон). Амалий санъат юксак даражада ривожланди — цилиндрсимон муҳр тайёрлаш, бадий тўқимачилик, суяк ва ёғоч ўймакорлиги, металлга ишлов бериш ва б.

Осурия давлати тугатилгандан кейин (мил. ав. 7-а.) Бобил санъати қисқа муддатли ривожланишни бошидан кечирди (мил. ав. 7—6-а.лар — «Янги Бобил» даври). Бобил ш. ансамбли мураккаб мудофаа тизими, кенг ва тўғри кўчалари, Навуходонсор II саройи,

Эсагил ибодатхонаси мажмуаси ва 90 м ли Этеменанка зиккурати б-н ўзига хос ажойибдир. Бобилни Ахоманийлар давлати томонидан босиб олиниши (мил. ав. 538) ва кейинчалик Салавкийлар давлати таркибига кириши (мил. ав. 4-а. охири) натижасида Бобил маданиятида форс, кейинчалик эллинистик санъат таъсири сезилади. Ўз навбатида Бобил санъати Эрон ва Парфия санъати ривожига таъсир кўрсатган (қ. Парфия подшолиги).

Абдухалил Маврупов.

БОБИНА (франц. bobine — ғалтак) — 1) тўқимачиликда ип, тола ўралган гардишсиз ғалтак; цилиндр ёки конус шаклида бўлади; 2) ички ёнув двигатели ва б. қурилмалар учун аккумуляторлар багареясида ўт олдириш ғалтаги. Аккумуляторнинг паст (6—12 В) кучланишли ўзгармастокини юқори (10—30 кВ) кучланишли токка айлантириб беради. У ўзак ҳамда бирламчи ва иккиламчи чулғамлардан иборат. Индукцион ғалтак деб ҳам аталади; 3) ҳисоблаш техникасида, товуш ёзиб олиш қурилмаларида — магнит лента ўраладиган ғалтак; 4) киноаппаратларда — кинолента ўраладиган ғалтак.

БОБИШМУЛЛА — сак қабилаларидан аспасиқларга оид қалъа ва қабр харобалари (мил. ав. 4—2-а.лар). Қад. Хоразм воҳасидаги Жанадарё бўйида жойлашган. Б.да археолог С. П. Толстое қазиш ишлари олиб борган (1946). Тўғри тўртбурчак тархли қалъа буржлар б-н мустаҳкамланиб, шинакли мудофаа деворлари б-н ўралган. Марказида қатта бино ва бурчак қисмида бош минора бўлган. Буларнинг барчаси хом ғишт (39x39x11 ва 40x40x11 см)дан қурилган. Қазишмаларда тегирмон тошлари, ҳайвон суяклари, сопол идишлар, кўплаб олтин тақинчоқлар топилган. Одам жасадлари махсус тахта супалар устига қўйилган.

БОБО, бува — 1) отанинг ва онанинг отаси; 2) туркий халқлар ўзидан олдинги етти пушт (наел) шажарасини билиши шарт бўлган. Шу етти пуштниги биринчиси катта Б. дейилган; 3) ҳозир қариндош бўлмаган ёши улуг кекса кишиларга мурожаат қилганда ҳам хурмат юзасидан Б. сўзи ишлатилади; 4) азизавлиёлар номига қўшиб ишлатилади: мас, шайх Зайниддин бобо ва б.; 5) бухоронинг катта даҳаларидаги бош миришаб унвони.

БОБО ИСҲОҚ ҚЎЗҒОЛОНИ

— Салжуқийлар ҳокимиятига қарши Бобо Исҳоқ бошчилигида кўтарилган қўзғолон (1239—41). Қўзғолон дастлаб мамлакатнинг бир чеккасида бошланиб, кейинчалик Малатия, Сивас, Токот, Амосия ш.ларини ҳам қамраб олди. Бобо Исҳоқ султон Ғиёсуддин Кайхусрав II қўшини устидан ғалаба қозонгач, ўзини халифа деб эълон қилди, аммо орадан кўп ўтмай, салжуқийларга ёлланган кишилар томонидан қатл этилган. Қўзғолон 1241 й.да мағлубиятга учради, унинг қатнашчилари ёппасига қириб ташланди.

БОБО МИРАК ҚЎЗҒОЛОНИ

— Бухоро хонлигида шайбонийларга қарши кўтарилган халқ қўзғолони (16-а. 40-й.лари). Йирик ер эгалари. вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга бўйсунмасликлари натижасида Бухоро хонлигидан айрим вилоятлар (Балх, Самарқанд) қатори кичик шаҳарлар ҳам ажралиб чиқа бошлаган. Қарши вилоятининг Қосон ш.да жўйбор хожалариаи Абул Бақонинг тоғаси Бобо Мирак умумхалқ қўзғолонига раҳбарликни ўз қўлига олган. Қўзғолон шу қадар кучли тус олганки, биринчидан, унга қарши барча шайбоний хонлар ва султонлар жам бўлиб отланишган, иккинчидан, қўзғолончилар ва шайбонийлар қушини ўртасидаги кураш уч ой давом этган. Ниҳоят, шайбонийлар устун келиб қосонликларнинг қаршилигини синдиришган, улар

шаҳарга бостириб кириб аҳолини қатли ом қилишган, Бобо Мирак қўлга олинди азоблаб қатл этилган.

Ад.: Ахмедов Б., Историкогеографическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Письменные памятники, Т., 1985, с. 180.

БОБО САВДОЙИ (тахаллуслари Ховарий, Савдойи) (15-а., Абивард) — шоир. Б. С. қасиданависликда машҳур бўлган. Бойсункур Мирзо саройида хизмат қилган, малик ушшуаро унвонига эга бўлган. Абивардлик шоирларга устозлик қилган. Шеърларида айрим юқори табақа вакиллари танқид қилган. Бойсункур Мирзога ёзган қасидаларида подшоҳни оддий халққа шафқат қилишга чақирган. Шоир ҳақида Навоий («Мажолис уннафоис»), 3. Восифий («Бадое улвақое») асарларида маълумот бор.

БОБО САНГУ (14-а.) —Амир Темуриларидан бири. Андхуд ш.дан. 1381 й. фев.да Амир Темури Хуросонга қилган биринчи юришида уни зиёрат қилган. Шунда Б. С жазава ҳолатида Соҳибқироннинг оёғи остига қўйнинг тўшини ташлаган. Амир Темури бундан «Хуросон ер юзининг тўшидур, бизга тангри уни бергусидир», деб хулоса чиқарган.

БОБО ТИЛ — бир оилани ташкил қилувчи, генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ тиллар келиб чиққан кад. тил. Мас, туркий тиллар, хусусан ўзбек тили тарихи олтой бобо тилидан бошланади. Манбаларда кўрсатилишича, олтой бобо тили илк бор тунгусманжур ва туркмўғул тилларига, сўнг туркмўғул тили ўз навбатида турк ва мўғул тилларига ажралган ва х.к. Шунингдек лотин тили роман тиллар, яъни француз, итальян, испан, румин ва б. тиллар учун Б.т. хисобланади.

БОБО ФИҒОНИЙ Шерозий (?), Шероз — 1519, Машҳад) — форс шоири.

Ҳусайн Бойқаро, сўнгра Султон Яъқуб Оқ қўноли (1470—90) саройида хизмат қилган. Унга «Шоирлар бобоси» деган фахрий унвон берилган, тахаллуси шундан олинган. Б. Ф. газал ва қасида, китъа, рубоий ва б. жанрларда ижод қилган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида газаллар девони (инв № 1371), газал ва қасидалари (инв. № 2294/1, 1041/IV) сақланмоқда.

БОБОБЕК (? тахм. 1753) Қўқон хони (1752—53). Абдурахимбийнинг катта ўғли. Жунғарлар (баъзи манбаларда қалмоқлар) 1740-й.ларда Қўқонни камал қилганларида Абдулкаримбий жияни Б.ни гаров сифатида оқ уйлик қилиб душманларга беришга мажбур бўлган. Б. Қўқон яқинидаги Қайнар деган қишлоқда жунғарлар (қалмоқлар) орасида яшаган ва тахм. 1752—53 й.ларда Қўқон тахтини қалмоқлар номидан 10 ой бошқарган. 1753 й. беклар кенгаши Қўқон лашқарини Ўратепани эгаллаш учун жўнатишга қарор қилган. Қўшин сафарга отланиб Бешарикқа етганда Б. ўлдирилган.

БОБОБЕК (18331898.15.7, Тошкент) — Шаҳрисабз ҳокими (1865— 70), кенасас уруғининг ачамайли аймоғидан. Отаси Ҳакимбек вафотидан сўнг (1865) Шаҳрисабз беги этиб сайланган. Б. ва Китоб беги Жўрабеклар ўзаро иттифоқ тузиб, Бухоро амирлигидан ажралиб чиқиш учун курашганлар. Улар руслар томонидан босиб олинган Самарқанд ҳисорини 1868 й. ёзида камал қилишда Самарқанд аҳолисига ёрдам беришган. Зарафшоннинг юқори қисмида жойлашган Қўштут туманини руслардан ҳимоя қилишда жонбозлик кўрсатишган. Амир Музаффар б-н ўзаро битим тузган генерал К. П. Кауфман қайсар бекларни тормор қилиш учун 1870 й. 11 авг.да генерал Абрамов бошчилигида Шаҳрисабз ва Китобга рус қўшинларини жўнатган. Шаҳрисабз ва Китоб аҳолиси яхши қуролланган рус қўшинларига қарши тўрт кун қаттиқ қаршилик

кўрсатганларидан сўнг енгилганлар. Б. ва Жўрабек оз сонли қўшинлари (200 кишига яқин) б-н Зарафшоннинг юқори оқимида жойлашган тоғларга чекинганлар. У ерда Қўқон хонлиги қўшинлари томонидан асир олинди, Худодёрхоннинг топшириғи б-н Тошкентга, К. П. Кауфман ихтиёрига жўнатилган. Бекларнинг Худодёрхонга нисбатан адоватидан устумонлик б-н фойдаланган Кауфман уларни ҳарбий хизматга олиб, Қўқон хонлигини узилкесил босиб олиш мақсадида уюштирилган 1875—76 й.лардаги ҳарбий юришга жалб этган. Мана шу юришда кўрсатган хизматлари учун Б. майор, Жўрабек подполковник ҳарбий унвони б-н тақдирланган.

БОБОДЕҲҚОН — 1) дехқончилик касбининг устаси, миришқор, тажрибали кекса дехқон. Дехқончилик ишларига моҳир, ўз ишининг соҳиби бўлган дехқонларни Ўрта Осиёда қадимдан Б. деб аташган. Кишилар дехқончиликда улардан маслаҳатлар олишган, уларнинг изидан боришга одатланишган; 2) Ўрта Осиё халқлари орасидаги ривоятларга кўра, дехқончилик ҳомийси, пири. Халқ орасида экин экиш, ўришиёғиш вақтида «Б. қўлласин». «Б.нинг қули» деб айтиш шунинг натижасидир.

БОБОДИУЛАСО (BoboDioulasso)— БуркинаФасо жан.ғарбидаги шаҳар, Уз провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 229 минг кишидан зиёд. Транспорт йўллари тугуни. Халқаро аэропорт бор. Мамлакатнинг иқтисодий маркази. Ўсимлик мойи, совун, пиво корхоналари, пахта тозалайдиган ва шоли оклайдиган корхоналар, гугурт ва сигарета фкалари бор. Хунармандчилик (гилам тўқиш) ривожланган. Б.Д. атрофида йирик кварцитли гил қатламлари бор.

БОБОДОҒ — Катта Кавказнинг Бош (Сувайирғич) тизмасидаги чўкки. Қорачой дарёсининг бош томонида

(Озарбайжонда). Бал. 3629 м. Б.дан шарқроқда Бош Кавказ тизмаси пасайиб, уч тармокка бўлиниб кетади.

БОБОЕВ Аршавир Григорьевич (1919.21.11, Ашхобод — 1999.1.11, Тошкент) — геолог, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1974). геол.минералогия фанлари д-ри (1957), проф. (1960), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган нефтчи (1964), Озарбайжон индустриал ин-тини тугатган (1947). Ўзбекистон Геол. вазирлигига қарашли Нефть ва газ конлари геол.си ва разведка ин-тида бўлим бошлиғи (1969—89). Лаб. мудири (1989 й.дан). Илмий ишлари литология, палеогеография, регионал геол., геотектоника, нефть ва газ конлари геолхига бағишланган. Ўзбекистоннинг ғарбий ва жан. вилоятларида ҳамда Мисрда нефть ва газ конларини кидириб топиш ва ишга солишца иштирок этган.

БОБОЕВ Бахтиёр Мамарасул ўғли (1937.25.12, ҳоз. Қозоғистондаги Арис ш.) — рассом, Ўзбекистон БА акад. (1999). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1973). Шоир М. Бобоевнинг ўғли. Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1963). 1974 й.дан Тошкент театр ва рассомлик санъати (ҳоз. Камолитдин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн) ин-тида ўқитувчи, 1980 й.дан доцент, 1997 й.дан проф. Б. ижодида ижодкорлар, хунармандлар кийёфаси, меҳнатжараёни муҳим урин тугади. Асарлари: «Замин шўри» (1963), «Тандирчилар» (1968), «Алишер Навоий портрета» (1968), «Фаргона наволари» триптихи (1970), «Газли тонги» (1975), «Чорраха» (1983), «Алишер Навоий сой бўйида» (1993), «Намози аср» (1997) ва б. 1963 й.дан республикада ва чет мамлакатлардаги бадиий кўргазмаларда асарлари б-н фаол иштирок этади.

БОБОЕВ Ботир Давронович (1914.15.5 — Тошкент — 1984.4.11) — 2-жаҳон уруши катнашчиси, полковник.

Ростов иқтисод ин-тини, Харьков артиллериячиларбилимюртини битирган. 1942 й.дан фронтда. 118гвардиячи артиллерия полки батарея командири. Б. 1945 и. янв.да Оборники кишлоғида душманнинг қарши хужумини қайтариб, ўз батареясини душман рўпарасига олиб чиқиб жанг қилган. Кўрсатган жасорати учун Қахрамон унвонига сазовор бўлган (1945). Б. урушдан кейин Германиядаги совет харбий маъмуриятида хизматни давом эттирди (1945—47). Тошкент ш., Шайхонтохур тумани харбий комиссари (1952—72). Республика уруш ва меҳнат фахрийлари кенгаши Тошкент секциясининг раиси (1972 й.дан) лавозимларида ишлаган.

БОБОЕВ Мамарасул (1911.3.4, Каттакўрғон — 1969.23.7, Тошкент) — узбек шоири. Тошкент педагогика ин-тини тугатган (1938). 2-жаҳон уруши иштирокчиси (1941—46). Республика газ., жур., нашриёт ва Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида ишлаган (1947—68).

«Жанубий нуқтада» (1953), «Эрон дафтари» (1952), «Садоқат ҳақида» (1954) шеърлар туркуми ва б. китоблари нашр этилган. «Ёшлик чоғим — олтин чоғим» (1959), «Гўзаллик истаб» (1963) каби драмалари бор. У рус (М. Лермонтов, Н. Некрасов, Т. Шевченко, Н. Тихонов, К. Симонов), татар (М. Жалил), овар (Р. Ҳамзатов) шоирлари асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Ас: Танланган асарлар,]—2ж.лар., Т., 1974-75.

БОБОЕВ Собир (1920.30.12, Тошкент) — композитор, Ўзбекистон да хизмат кўрсатган санъат арбоби (1967). Тошкент консерваториясини тугатган (1949). 1943—47 й.лари Ўзбекистон радиоси хорида ишлаган. Ўзбекистон Композиторлар уюшмасининг раиси (194855, 196065, 198185), Самарқанд опера ва балет театрида бадиий раҳбар ва директор (1966—69), Узбек давлат

филармониясида бадий раҳбар (1972—76). 3 опера — «Ҳамза» (К. Яшин, 1961), «Ёрилтош» (Ш. Саъдулла, 1967, биринчи узбек болалар операси), «Фидойилар» (Ш. Саъдулла, 1972, 2таҳрири 1984); 8 мусиқали драма ва комедия, жумладан «Далада байрам» (Ш. Саъдулла драмаси, Д. Зокиров б-н ҳамкорликда, 1954), «Ватан ишки» (Ш. Саъдулла, 3. Фатхуллин, 1957), «Икки билагузук» (Ш. Саъдулла, 1963), «Муҳаббат қўшиғи» (П. Тлегенов, 1980) ва б.; кантата, оркестр асарлари, Навоий, Машраб, Нодира ҳамда замонавий узбек шоирлари ғазалларига романс ва қўшиқлар басталаган.

БОБОЕВ Тожиали (1908.10.3 — Марғилон — 1984.26.5) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, кичик сержант. 1943 й.дан фронтда. 1006-ўқчи полки пулемётчиси. 1945 й. 19 апр. да Германиянинг Рингенвальд р-нида душман б-н жанг қилиб, бошқа қисмларнинг олдинга силжишига ёрдам берди. Берлин бўсағаларида бўлган жангларда жасорат кўрсатди. Б. Силезия вокзалига биринчи бўлиб кирди ва унинг томига байроқ тикди. Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган (1945). Урушдан кейин Марғилонда яшаган.

БОБОЕВ Тўхтасин (1923.23.1, Фарғона вилояти Жонкетмон қишлоғи — 2000.15.1, Оҳангарон ш.) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Белоруссия fronti, 61армиясининг 81ўқчи дивизиясига қарашли 154махсус разведкачилар ротасида хизмат қилган. 1943 й. Днепр дарёсидан кечиб ўтган ва қўшинлар етиб келгунга қадар душманлар ҳужумини жасорат б-н қайтариб турган. Кўрсатган жасорати учун Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган (1944). Урушдан кейин Тошкент юридик ин-тини битирган (1952). К-з раиси, с-з директори бўлиб ишлаган. 1962 й.дан Оҳангарон ш.да яшайди.

БОБОЕВ Курбонали Латипович

(1910.26.12, Оқмўла ш.2000.5,8, Тошкент) — геолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1974). геол. минералогия фанлари д-ри (1962), проф. (1963). Ўрта Осиё индустриал интнн тугатгач (1936), геол. ихтисосидаги турли муассасаларда фойдали қазилмаларни қидириш ишларига раҳбарлик қилган. Уруш қатнашчиси (1942—43). 1944 й.дан «Ўзбеколтинкамёбмет» трестида бош геолог, директор ўринбосари. Ўзбекистон ФА Геология ин-ти директори ўринбосари ва директори (1947—56) Ўрта Осиё Геол. ва минерал хом ашё илмий тадқиқот ин-ти директори (1956—66). 1967 й.дан Минерал ресурслар илмий тадқиқот ин-тида катта илмий ходим. Геологик жараёнлар характеристикаси принципларини ишлаб чиқиб, Ўрта Осиёни геологикструктуравий районлаштириш схемасини ва шу асосда металлогеник ва прогноз қилиш схематик хариталарини тузган. 1983 й.дан Руда конлари генезиси бўйича Халқаро ассоциация (АҚШ) ҳақиқий аъзоси.

БОБОЕВ Ҳалимбой (1942.10.8, ҳоз. Тожикистон Республикаси, Шаҳристон тумани) — ҳуқуқшунос олим. Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1999), юридик фанлари д-ри (1993), проф. (1994). ТошДУ юридик ф-тини тугатган (1970), ф-тда ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, декан муовини, кафедра мудирини (1973—91). Тошкент давлат юридик ин-ти проректори (1991 — 92), давлат ва ҳуқуқ назарияси кафедраси мудирини (1992—95), ректори (1995 й.дан). Илмий ишлари Ўзбекистон сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг тарихи, давлатчиликнинг ривожланишига бағишланган. Б. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Фуқаролик кодекси ва б. ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашда иштирок этди. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Бош таҳрир ҳайъати аъзоси (1997 й.дан). Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутата (1994—99).

Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси аъзоси (1999 й.дан).

Ас: Амир Темури ва темурийлар салтанати, Т., 1996; Ўзбек миллий давлатчилиги тарихи, Т., 1999.

БОБОЖОНОВ Мадраим (1939.9.10, Хоразм вилояти Хонка тумани Ғалаба кишлоғи) — Ўзбекистон халқ артисти (1988). Тошкент санъат ин-тини тугатган (1970). 1961 й.дан Огаҳий номидаги Хоразм вилоят ўзбек давлат мусикали драма ва комедия театрида актёр. Б. ижодига қахрамонона, романтик ва фожиавий роллар яқин бўлиб, образлари жўшқин ҳистуйғуга тўла; чуқур драматик ҳолатларни маҳорат б-н гавдалантиради. Саҳнада яратган энг яхши роллари: Уткурий («Парвона»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Фазлиддин («Номанлум киши»), Ҳамлет («Ҳамлет»), Карл Моор («Қароқчилар»), Миндаугас; («Миндаугас»), Жалолиддин Мангуберди («Авлодлар қиличи»), Самадов («Ун учинчираис»), Огаҳий («Дилбанди Хива») ва б. Б. телевидение орқали намоиш этилган бир қанча видеофильмларда ҳам (Огаҳий, «Огаҳий»; Қози, «Дейишма» ва б.) ўйнаган. «Нилуфар» (Ҳ. Расул), «Миллионер ўғли» (Ж. Тешабоев, Ҳ. Исломов) каби спектаклларни саҳналаштирган.

БОБОЖОНОВ Ятим (асли исми Фозил) (1904 Тошкент 1959.26.12) — театр арбоби, актёр, реж. ва педагог. Ўзбекистон халқ, артисти (1943). Ўзбек театри асосчиларидан. Саҳна фаолиятини 1920 й. театр труппаси (Тошкент) да кичик ролларни ижро этишдан бошлаган. Москва ўзбек драма студиясида (1924—27) К. Станиславскийнинг илғор саҳна услуби, Е. Вахтангов режиссурасини ўрганган, 1927 й.дан Ҳамза театрида актёр ва реж. Ҳажвий ва характерли ролларни маҳорат б-н ижро этган: Тарталье (К. Гоцци, «Маликаи Турандот», 1927), Бригелла (К. Гольдони, «Икки бойга бир малай»,

1927) ва б. 193132 й.ларда Бухоро театри ва унга вақтинча қўшилган Республика ёш томошабинлар театри бадий раҳбари. Режиссёрлик фаолиятини шу театрда «Никоб йиртилди» (З. Фатхулин) пьесасини саҳналаштиришдан бошлаган. 1934 й. Ҳамза театрида «Тормор» (К. Яшин) спектаклини саҳналаштирган. Спектакль ҳаётийлиги, оммавий саҳналарнинг мукамаллиги, юксак ижро савияси б-н ажралиб туради. Б. ижодида Ҳамза драмалари ва унинг образини яратиш алоҳида ўрин тутган. «Холисхон» (1940), «Ҳамза» (К. Яшин, А. Умарий, 1949), айниқса, «Бой ила хизматчи» (1939) спектакли Б. режиссёрлик ижодининг чўққиси, Ҳамза театрининг эса катта ютуғи бўлди. Б. ўз роллари ва спектакларида халқхаётини атрофлича акс эттирди, қахрамонлари характери ва руҳий ҳолатларини чуқур очишга эришди. Б. театр санъатининг тарбиявий ролига алоҳида аҳамият берган, спектакллари чуқур ғойий мазмун ва аниқ мақсадга эга бўлган. Б. Янгийўл (1943—46), Тошсовет (1946—48) театрларида бадий раҳбар бўлиб ишлаган, шу театрларда «Тоҳир ва Зухра» (С. Абдулла асари; Т. Жалилов мусикаси), «Муқанна» (Ҳ. Олимжон), «Хўжа Насриддин» (В. Виткович, Ғ. Ғулом), «Офтобхон» (К. Яшин; Х. Тўхтасинов) ва б. спектаклларни қўйган. Ш. Бурҳонов, О. Хўжаев, Н. Рахимов, О. Жалилов, М. Ғофуров, А. Болтаев, Ф. Раҳматова ва б.нинг актёр сифатида шаклланишида хизмати катта. Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида даре берган (195056).

Мухсин Қодиров.

БОБОН ҚЎЗҒОЛОНИ — Зарафшон воҳасида чоризм мустамлакачилик истибдоди ва маҳаллий амалдорлар зулмига қарши кўтарилган дехқонлар қўзғолони (1869 й. окт.— 1870 й. сент.). Раҳбари — Бобон Алибоев (Бобон Тўксабо). У Қоракурсоқ кишлоғидан бўлиб, рус подшо чиновниклари, амир

ва унинг амалдорлари, жумладан Зиёуддин туман беги Муҳаммад Юсуфбой додхоҳнинг беҳад зулмига қарши бош кўтариб, ўз атрофига камбағал деҳқонларни тўплай бошлайди. 1869 й. дек. га келиб уларнинг сони 500 кишидан ортади. Кўзғолончилар бой ва амалдорларнинг уй-жойларига ўт кўйиш, молмулкларини тортиб олиб, камбағалларга бўлиб беришни ўз олдидарига асосий мақсад қилиб олади. Кўзғолон дастлаб ана шу Зиёуддин беқлигида бошланиб, Хатирчи беқлиги ва Зарафшон округининг Каттакўрғон уездига ёйилади. Бухоро амири кўзғолонни ўз кучи б-н бостира олмагач, 1869 й. окт.да Зарафшон округидаги чор маъмуриятдан ҳарбий ёрдам сўрашга мажбур бўлади. Каттакўрғон уезди бошлиғи капитан Борзенков юборган жазо отряди шу уезд чегарасида кўзғолончилар б-н бўлган жангда катта талофот кўрсада, бир неча кўзғолончини асир олишга муваффақ бўлади. Улардан бири (Мулло Хусайн) Бухоро зиндонига ташланиб, қолганлари (Умаркул, Абдушукур, Худойберди) қатл этилади. Бобон кўзғолонни давом эттириб, 4 дек.да Хатирчи амлоқдори Раҳимбойнинг молмулкани камбағал деҳқонларга тақсимлаб беради. Сўнг, кўзғолончилар Зиёуддин туман беги Муҳаммад Юсуфбой додхоҳнинг уйига ўт кўйиб, молмулкани халққа улашади. Б.қ.нинг тобора авж олаётганидан чўчиган Туркистон генералгубернатори К. П. Кауфман Каттакўрғонга штабсротмистр М. Д. Скобелев бошчилигида отликжазо отрядини жўнатади. Каттакўрғондан 25 км узоқликдаги Чоршанба қишлоғида бўлган жангда жазо отряди енгилиб, Скобелев қрчади. Бу мағлубиятдан шарманда бўлган Туркистон чор маъмурияти Скобелевни ҳарбий трибуналга беради. Шундан сўнг, Каттакўрғонга полковник Карганов бошчилигида иккинчи жазо отряди юборилади, 1869 й. дек. охирида бўлган жангда кўзғолончилар енгилиб, улардан

40 таси ҳалок бўлади, 25 киши асир олинади, 100 дан ортиги яраланади. Бобон эса омон қолган кўзғолончилар б-н қочиб қутилади. Асир олинган кўзғолончиларни Зиёуддин туман беги халқ ўртасида осиб ўлдиради. 1870 й. 14 янв.да Карганов жазо отряди Қоракурсок қишлоғида кўзғолончилар б-н яна жанг қилади, аммо уларни енга олмади, 1870 й. сент.да чор ҳукумати айғоқчиси Саидхон Каримхоновнинг хиёнати туфайли кўзғолончилар Каттакўрғоннинг Тўртқўл қишлоғида тормор қилинадилар. Бобон қўлга олиниб, Самарқандда қатл этилади.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1ж. [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000.

БОБОНАЗАРОВА Санобар (1950.15.3. Наманган туманининг Шўркўрғон қишлоғи) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1998). Наманган пед. ин-тининг филол. ф-тини тугатган (1973). 1969 й.дан Наманган туманидаги 8ўрта мактабда узбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. Б. дарсларни кўрғазмали қуроллар, техника воситалари асосида ташкил этади. Б. ўз дарсида ёшларга ватан туйғусини, миллий қадриятлар ва мафқурани сингдиришда янги услубларни қўллайди. Мактаб «Ёш ижодкорлар» тўғараги раҳбари Б. ўқувчилари бир неча марта олимпиадаларда фахрли ўринларни эгаллади. Унинг шеърий китоблари нашр қилинган.

БОБОНИЁЗМАТОВ Мелибой (1837 Риштон — 1917) — риштонлик кулол, косагар уста. Кулоллик хунарини отаси уста Бобониёзматдан ўрганган. Риштон кулоллиги услубида ишланадиган сопол идишларнинг барча турларини ясаш, нақшлаш, пишириш жараёнини яхши билган. Рангбаранг бўёқларни қўллаб хилмахил янги идишлар ясагани учун усталар орасида «чаптаст уста» номини олган. Риштонлик кулоллар

орасида биринчи бўлиб Гиждувон кулоллигида янги таркалган «таги сиёх» («қора заминлик») услубини мукаммал ўрганган, шу услубда тайёрлаган идишларидан намуналар Тошкентдаги Ўзбекистон халқлари тарихи музейида сақланади.

БОБОСУРХОК ТОҒЛАРИ —

Ҳисор тоғ тизмасининг жан.ғарбий тармоқларидан бири. Қашқадарё вилоятининг Дехқонobod туман и худудига. Энг баланд жойи — 1790 м, ўртача бал. 1500—1600 м. Шим. шарқдан жан.ғарбга 9—10 км га чўзилган. Мезокайнозой ётқизиклари (оҳактош, кумтош, гипсли гил, мергел, конгломератлар ва б.) б-н қопланган. Жан. ён бағри нисбатан тик. Карст шакллари (чуқурлар, ғорлар) ривожланган. Иқлими қуруқ ва иссиқ, текисликлардан кам фарқ кидали. Ўртача йиллик ёғин миқдори 300—400 мм. Тоғ ён бағирларида булоқлар мавжуд. Эфемер ва эфемероид ўсимликлар ўсади. Шим.шарқий қисмларида 1500 м дан баландроқда арчазорлар бор. Яйлов сифатида фойдаланилади. Антропоген таъсир эрозиянинг кучайишига, яйловларда ўтнинг сийраклашиши ва ўрмон майдонларининг қисқариши каби салбий оқибатларга олиб келмоқда.

БОБОТОҒ —

Сурхондарё вилоятининг шарқидаги тоғ тизмаси. Ўзбекистон ва Тожикистон Республикалари чегарасида, Сурхондарё ва Қофарниҳон дарёлари оралиғида шим. шарқдан жан.ғарбга томон Амударё соҳилигача чўзилган. Уз. қарийб 125 км, эни 30—40 км. Энг баланд чўққиси — Заркоса тоғи, 2290 м. Асосан палеоген ва юра даври оҳактошлари, гил, алевролит, кумтошлардан таркиб топган. Б. нинг шарқий ён бағри тик ва энсиз, тоғ олди текисликлари Қофарниҳон дарёси террасаларида жойлашган. Ғарбий ён бағри анча ётиқ ва кенг, асосий қисми паст тоғлардан иборат. Б.нинг ён бағирлари

кўплаб қуруқ сойлар б-н парчаланган. Бу ерда карст кенг Таркалган. Иқлими қуруқ ва кескин континентал. Ўртача йиллик ҳаво т-раси тоғ этакларида 16°, ўртача баландликларда 8—10°. Йиллик ёғин миқдори 170 мм дан 350—400 мм гача. Тоғ ён бағирларида булоқлар, қиш ва баҳорда тўлиб оқиб, ёзда қуриб қоладиган сойлар бор. Бўз ва жигарранг тоғ тупроқларида хилмаҳил эфемер, эфемероид ўсимликлар ўсади. 800—900 м баландликларда наъматақ, зирк, бодом ва пистазорлар учрайди. Ундан баланд жойларида (Бешарча, Заркоса тоғлари) арчазорлар бор. Б. Ўзбекистоннинг ёввойи тоғ эчкилари яшайдиган р-нларидан бири. Тоғ олдилари мол боқиладиган яйлов. Қумқўрғон туманининг «Оққопчиғай» жамоа хўжалигида дунёга машҳур сур қоракўл териси олинадиган қоракўл қўйлари боқилади. Токчилик хўжаликлари ҳам ташкил қилинган. Б.нинг Қофарниҳон водийсида суғориладиган дехқончилик ривожланган. Б.да инсон хўжалик фаолияти таъсирида эрозия, яйлов дегрессияси (емирилиши) кенг таркалган. Алоҳида муҳофаза қилиниши зарур бўлган ландшафт кўп.

БОБОХОНОВ Абдулла Бобохонович (1910.8.2, Қирғизистондаги Тўқмоқ ш. —1990.10.6, Москва) — меъмор, Халқ меъмори (1970). Ўрта Осиё индустриал ин-тини битирган (1933). «Тошкент ш. лойиҳалаш идораси»да бош меъмор (1938—44), Ўзбекистон Меъморлар уюшмаси бошқарувининг раиси (194446, 196468), Ўзбекистон республикаси қурилиш вазири ўринбосари (1955—59), Қурилиш ва меъморлик академиясида илмий ходим ва бўлим мудири (1960—63), ТошПИда ўқитувчи (1963), проф. (1965). 1963—89 й.лар давомида ўзининг билим ва тажрибаларини ёш меъморларга ўргатган. Асосий ишлари: Каттакўрғон (1940—41) ва Жан. Сурхон (1964—67) сув омборлари мажмуасининг меъморий қисми, Шохимардондаги Ҳамза

мақбараси (1950), Самарқанддаги Улуғбек расадхонаси (1962) ва б. 100 дан ортиқ клуб, маданият саройлари, кинотеатрлар ва турар жой бинолари лойиҳасини яратган. Б. лойиҳалари асосида қурилган биноларда миллий меъморий анъаналар замонавий меъморий услублар б-н уйғунлаштирилган.

БОБОХОНОВ Зиёвуддинхон — к. Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон.

БОБОХОНОВ Леви — к. Левина хофиз.

БОБОХОНОВА Хадича Абдурасуловна (1923.11.1, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1979). Тошкент театр техникумини тугатган (1939), Москва давлат театр санъати инти қошидаги миллий театр бўлимида таҳсил олган (193941). Сурхондарё (1941-49), Бухоро (1949-51), Каттақўрғон (1951-58) театрларида ишлаган, 1958 й.дан яна Сурхондарё театрида. Асосий роллари: Майсара («Майсаранинг иши»), Зухра («Тоҳир ва Зухра»), Лайли («Лайли ва Мажнун»), Нодира («Нодира»), Фармонбиби («Келинлар кўзғолони»), Тўлғаной («Момо Ер»), Она Турк («Амир Темур ва Йилдирим Боязид»), Саодат («Қайтар дунё»), Жаннат хола («Ўчмасин чирок») ва б. Яратган образлари тўлақонлилиги ва миллий хусусиятларга бойлиги б-н ажралиб туради. Ўзбек, козок, туркман, озарбайжрн халқ кўшиқларининг моҳир ижрочиси. «Шухрат» (1994) медали, «Элюрт хурмати» ордени (1998) б-н тақдирланган.

БОБОШАРИФОВ Содирхон — к. Содирхон хофиз.

БОБОШОДИСОЙ — Қашқадарё вилояти Яккабоғ туманипатн сой. Яккабоғдарёнмнг чап ирмоғи. Б.нинг юқори оқими Чиёнлисой деб ҳам аталади. Уз. 11 км, ҳавзасининг майд.

37 км2, Б. Хонтахта тоғининг шим. ён бағридаги булоқлардан бошланиб, дастлаб шим.ғарбии йўналишда оқади ва Яккабоғ қишлоғи яқинида Яккабоғдарёга куйилади. Б. эрта баҳорда ёмғир, жала ва эриган қор сувлари ҳисобига тўйинади, тўлибтошиб оқади. Бошқа пайтларда асосан булоқлардан сув олади, ёзда куйи оқимида кўпинча қуриб қолади. Б. ҳавзаси ўсимликларга бой, хушманзара, ундан ёзги яйлов сифатида ҳам фойдаланилади.

БОБОҚУЛОВ Аҳмад (1931.17.1 Душанба—1990.25.5)—тожик хонандаси (лирикдраматик тенор). Халқ артисти (1971). Таниқли мақом билимдони Бобоқул Файзуллаевнинг ўғли. Тожик опера ва балет театри (1954—56, 1966—81), Тожик Давлат филармонияси (1956—66) яккахони, Тожикистон телерадиоси мақом ансамблининг бадий раҳбари (1973—81). М. Турсунзода номидаги Санъат ин-тида ўқитувчи, хонандалик кафедраси мудири (1967—76), проф. (1977 й.дан). Асосий партиялари: Каварадосси (Ж. Пуччини, «Тоска»), Канио (Р. Леонкавалло, «Паяцлар»), Хуршид, Модан (З. Шохидий, «Душанбалик қиз», «Комде ва Модан»), Рудакий (Ш. Сайфиддинов, «Рудакий»), Водемон (П. Чайковский, «Иоланта») ва б. «Самарқанд Ушшоғи», «Дугоҳ», «Қашқарчай Мўғулчай Дугоҳ», «Ирок» ва б. ашула йўлларининг ҳам моҳир ижрочиси. Ўзбекистонда тожик адабиёти ва санъати декадалари (1957, 1968), Халқаро мусиқашунослик анжуманлари (Самарқанд, 1978, 1983) концертларида қатнашган. Рудакий номидаги Тожикистон Давлат мукофоти лауреати (1966).

БОБРИК (тўқимачиликда) — залвор ва қалин (4 мм дан қалин) жун газлама. Жуда пишиқ қилиб тўқилади, иссиқдикни яхши сақлайди. Б.дан усткийимлар тикилади.

БОБРИЛАР (Castor), сув қундузлари —

бобрисмонлар оиласининг ягона уруғи. Уз. 100 (баъзан 130) см, оғирлиги 30 кг гача. Сувда яшашга мослашган. Бурун тешиги сувда бекилади. Оёқлари калта, беш бармоқли; бармоқлари орасида парда бўлади. Орқа оёқлари кучли ривожланган. Кейинги оёқлари иккинчи бармоғининг тирноқлари иккига ажралган бўлиб, юнгини тараш учун хизмат қилади. Жуни узун, калин ва юмшоқ, оч кўнғирдан қорамтир кўнғиргача тусда бўлади. Момиқ жунлари яхши ривожланган. Белкуракка ўхшаш думи юнгсиз (уз. 30 см гача, кенлиги 10—13 см). 2 тури бор. Канада Б. (*C. canadensis*) — Шим. Американинг Аляскадан Мексикагача бўлган ҳудудларида тарқалган.

Финляндияда ва Россиянинг турли вилоятларида иқлимлаштирилган. Европа, яъни дарё Б. (*C. fiber*) — Евросиёнинг ўрмон зонасида, сув тошадиган ўрмон ва чўл минтақаларида тарқалган. Россияда 20-а. бошларида кимматбахо териси учун кўплаб овлаиганидан кўп жойларда қирилиб кетган эди. Овлаш тақиқланиши ва кўриқхоналар ташкил қилиниши б-н сони кўпайиб, 60-й.лардан бошлаб яна овлана бошланган. Б. кечаси ва шомда фаол ҳаёт кечиради, кишда фаоллиги камаяди. Сув ҳавзалари қирғоғида ин қазийди ёки шохшаббалар ва тупрокдан уя куради, кичик сойлар ва дарёларнинг сувини шохшаббалар б-н тўсиб, тўғон куради. Йилига бир марта 1 дан 6 тагача кўзи очиқ ва танаси юнг б-н қрпланган бола туғади. Дарахт пўстлоғи ва кенг баргли дарахтларнинг шохшаббалари б-н озикланади. Қишга озиктамлайди. 35—40 йил яшайди. Қимматбахо мўйнаси учун овланади, махсус фермаларда кўпайтирилади.

БОБРУЙСК — Белоруссиянинг Могилёв вилоятидаги шаҳар (1795 й.дан). Березина дарёси бўйидаги пристань. Т. й. станцияси (Березина). Аҳолиси 223 мингкишидан зиёд (1999). Ёғочсозлик саноати маркази. Машинасозлик, нефть

кимёси ва кимё («Бобруйскшина» и.ч. бирлашмаси ва б.), озик-овқат, енгил, қурилиш материаллари саноати корхоналари ишлаб турибди. 3 театр, ўлкашунослик музейи мавжуд. 14-а.дан маълум; 1649 й.дан Польша, 1793 й.дан Россия империяси таркибида бўлди. Бальнеобалчик курорти мавжуд.

БОБСЛЕЙ (инг. bobsleigh) — спорт тури; яхлит металлдан ясалган чаналарда тепаликдан махсус музлатилган трассалар бўйлаб учиш. Чаналарнинг ўзи ҳам Б. деб аталади. Чаналар 2 ва 4 ўринли бўлиб, фақат эркаклар мусобақалашадилар. 2 ўринли чананинг уз. 2,7 м, оғирлиги 165 кг, экипажнинг вазни 200 кг дан ошмаслиги керак. 4 ўринли чанада бу кўрсаткичлар тегишлича 3,8 м, 230 кг, 400 кг дир.

Б. спорт тури сифатида 19-а.нинг охирида Швейцарияда пайдо бўлган. Халқаро Б. ва тобогган федерацияси (FIBT; 1924 й. асос солинган)га 32 мамлакатаъзо (1991). 1924 й.дан кишки олимпия ўйинлари дастурига киритилган, шу йилдан жаҳон чемпионатлари ўтказилади. АҚШ, Швейцария, Германия, Италия спортчилари Б.да энг кўп муваффақиятга эришганлар.

БОБУР (тахаллуси; тўлиқ исми Заҳириддин Муҳаммад ибн Умаршайх Мирзо) (1483.14.2, Андижон 1530.26.12, Агра) — ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакили: буюк шоир; тарихчи, географ; давлат арбоби, истёъдодли саркарда; бобурийлар сулоласи асосчиси, темурий шаҳзода.

Б.нинг отаси — Умаршайх Мирзо Фарғона вилояти ҳокими, онаси — Қутлуғ Нигорхоним Мўғулистон хони ва Тошкент ҳокими Юнусхоннинг қизи эди. Б.нинг онаси ўқимишли ва оқила аёл бўлиб, Б.га ҳокимиятни бошқариш ишларида фаол кўмак берган, ҳарбий юришларида унга ҳамроҳлик қилган. Умаршайх Мирзо хонадони пойтахт Андижоннинг арки ичиде яшар эди.

Ҳоким ёз ойлари Сирдарё бўйида, Ахсида, йилнинг қолган фаслини Андижонда ўтказарди. Б.нинг ёшлиги Андижонда ўтган. Б. барча темурий шахзодалар каби махсус тарбиячилар, йирик фозилу уламолар устозлигида харбий таълим, фикр илми, араб ва форс тилларини ўргангани, кўплаб тарихий ва адабий асарлар мутолаа қилади, илмфанга, шеърятга қизиқа бошлайди. Довжораклиги ва жасурлиги учун у ёшлигидан «Бобур» («Шер») лақабини олади.

Б. отаси йўлидан бориб, машҳур суфий — Хожа Аҳрортия ихлос кўяди ва унинг тариқати руҳида вояга етади, умрининг охирига қадар шу этиқодга содиқ қолади. Кейинчалик, «Бобурнома» асарида Б. Хожа Аҳрор руҳи бир неча бор уни муқаррар ҳалокатдан, хасталик ва чорасизликдан халос этганини, энг оғир шароитларда раҳнамолик қилганлигини таъкидлайди. Отаси Ахсида бевақт, 39 ёшида фожиали ҳалок бўлгач, оиланинг қатта фарзанди, 12 ёшли Б. валиахд сифатида тахтга ўтиради (1494 й. июнь).

Мовароуннахр 15-а. охирида ўзаро низолашадиган темурий шахзодалар ёки мулкдор зодагонлар бошчилик қилиб турган, деярли мустақил бўлиб олган кўпданкўп вилоятларга парчаланиб кетган эди. Мовароуннахр тахти учун кураш авжга чиққан, турли сиёсий фитналар уюштирилмоқда эди. Бунинг устига Умаршайх Мирзога тобе бир неча бек ва ҳокимлар ёш ҳукмдорга (Б.га) буйсунишдан бош тортадилар. Уларнинг айримлари Б.нинг укаларини ёқласа, баъзилари мустақиллик даъвосини қилади, яна бошқа билари Б.га рақиб, бошқалари амаки, тоғаларига кўшилиб, уни жисмонан йўқотиш пайига тушади. Ўз амакиси ва тоғаси бўлмиш Султон Аҳмад Мирзо б-н Султон Маҳмудхон хуружларини даф қилган Б. ҳукмронлигининг дастлабки 2—3 йилида мавқеини мустаҳкамлаш, бек ва амалдорлар б-н ўзаро муносабатни яхшилаш, кўшинни тартибга келтириш,

давлат ишларида интизом ўрнатиш каби муҳим чоратадбирларни амалга оширади. Б.нинг дастлабки сиёсий мақсади Амир Темур давлатининг пойтахти, стратегик ва географик жиҳатдан муҳим бўлган Самарқандни эгаллаш ва Мовароуннахрда марказлашган кучли давлатни сақлаш, мустаҳкамлаш ҳамда Амир Темур салтанатини қайта тиклашдан иборат эди. Бу пайтда, қисқа муддат ичида Самарқанд тахтига учинчи ҳукмдор келган эди. Султон Аҳмад Мирзо вафоти (1494 й. июль) дан кейин тахтга ўтирган Султон Маҳмуд Мирзо Самарқандда давлатни 5—6 ойдан ортиқ идора этмади — қисқа муддатли касалликдан сўнг 43 ёшида вафот этди. Унинг ўрнига Бухорода ҳоким бўлган ўғли Бойсунғур ўтиради. 1495—96 й.ларда Б. Самарқандга икки марта муваффақиятсиз юриш қилади. 1497 й. кузида у Самарқанд атрофидаги бир қанча жойларни ва 7 ойлик қамалдан сўнг Самарқандни эгаллайди, Бойсунғур Қундузга қочади. Шаҳар қамал туфайли ниҳоятда оғир қунарни бошидан кечирмоқда эди. Ҳагто экзулик дон ҳам топиш мушкул эди. Б. кўшинни таъминлашда қатта қийинчиликларга дуч келди. Навқарларидан айримлари Андижон ва Ахси томон қочиб кетдилар. Бунинг устига Андижонда қолган айрим беклар Б.дан юз ўгириб, унинг укаси Жаҳонгир Мирзо тарафига ўтадилар. Андижондан кўнгли нотинч бўлган ва иқтисодий қийинчиликларга учраган, айни замонда оғир хасталикни бошидан кечирган Б. Самарқандни юз кун идора этгандан сўнг, уни тарк этишга қарор қилади. Аммо Хўжандга етганда Андижон ҳам қўлдан кетиб, муҳолифлар ихтиёрига ўтганини эшитади. Б.нинг Тошкент ҳокими, тоғаси Маҳмудхон кўмагида Андижонни қайта эгаллашга уриниши натижа бермайди, Бу муваффақиятсизлик Б. кўшинига салбий таъсир этиб, кўпчилик бек, навақарлар (700—800 киши) Б.ни тарк этади. Ўзига содиқ кишилар (200—300)

б-н қолган Б. маълум муддат Хўжандда тургач, Тошкентга — Маҳмудхон хузурига келиб, Андижонни қайтариб олиш режасини туза бошлайди. Маълум муддат ўтгач, Б. Хўжандга қайтади, кўп ўтмай, Марғилонни қўлга киритади ҳамда Андижонни эгаллаш тadbирларини кўради. Ниҳоят, 2 йилдан сўнг (1498 й. июнь) уни қайта қўлга киритади. Б. укаси Жаҳонгир Мирзо б-н сулҳ тузиб, унинг ихтиёрида «Хўжанд сувининг Аҳси тарафи вилоятларини...» қолдиради, Андижон тарафи вилоятларини ўз тасарруфига олади.

Темурийларнинг ўзаро урушлари кучайган кезларда Шайбонийхон Мовароуннахрни истило қилишга киришади. У 1499 й. Жиззах ва Самарқанд орқали Қарши ва Шахрисабзгача босиб боради, катта ўлжа б-н Дашти Қипчоққа қайтади. Орадан кўп ўтмай, катта куч б-н Мовароуннахрга қайтган Шайбонийхон Бухоро ва Қорақўлни эгаллайди (1499), Султон Али Мирзо калтабинлик б-н Самарқандни Шайбонийхонга жангсиз топширади (1500). Бирок, шаҳар аҳолиси ва зодагонларининг маълум қисми темурийлар ҳукмдорлигини тиклаш тарафдори эди. Улар Фарғона ҳокими Б.га мактуб йўллаб, Самарқандни ишғол қилишга даъват этганлар. Б. 1500 й. кеч кузида ўз кўшини (240 киши) б-н Самарқандга етиб келгач, аҳоли унга пешвоз чиқиб, шаҳар дарвозаларини очиб беради. Шайбонийхоннинг шаҳар химояси учун қолдирган 600 нафар аскарни қириб ташланади. Шайбонийхон Бухорога чекинади. Қисқа вақт ичида Самарқанднинг барча туманлари, Қарши ва Ғузор ш.ларида Б. ҳокимлиги эътироф этилади. Аммо шаҳарда озик-овқат захиралари тугаб, очарчилик бошланган эди. Бундан хабар топган Шайбонийхон катта куч тўплаб, яна Самарқандга юриш бошлайди. 1501 й. апр.да Зарафшон бўйидаги Сарипул қишлоғи яқинида бўлган жангда Б. қўшинлари енгилади. Б. Самарқандга чекинади. Шаҳар яна камал қилиниб, у тўрт ой давом этади. Қамалда

қолган шаҳар аҳолисининг очликдан тинкаси қуриydi, Б. 1501 й.нинг 2-ярмида ноиложликдан Самарқандни тарк этиб, Тошкентга, Маҳмудхон хузурига йўл олади.

Б. Темурийлар салтанатини химоя қилиш ва уни сақлаб қолиш учун астойдил ҳаракат қилиб, Шайбонийхонга қарши бир неча йил давомида муттасил кураш олиб борсада, аммо мамлакатда ҳукм сурган оғир иқтисодий танглик ва сиёсий парокандалик шароитида максадига эриша олмайди. 1503 и. Тошкент хони Маҳмудхон, Б. ва қалмоқларнинг бирлашган қўшини Шайбонийхон томонидан Сирдарё бўйида тормор қилинади. Б. Самарқанд тахти учун курашаётган пайтда Андижонни Султон Аҳмад Танбал эгаллаб олади. 1501—04 й.ларда Б. Фарғона мулкани қайтариб олиш учун Султон Аҳмад Танбал, Жаҳонгир мирзоларга қарши олиб борган кураши муваффақиятсизлик б-н тугайди. Темурийларнинг тўхтовсиз жанглари ва оғир солиқларидан толиққан халқ Б.ни қўлламади ва у Мовароуннахрни тарк этишга (1504 й. июнь) мажбур булади.

Б. 200—300 навқари б-н Ҳисор тоғлари орқали Афғонистонга ўтади ва у ердаги ички низолардан фойдаланиб Ғазни ва Кобулни эгаллайди. Б. Кобулни эгаллагач, мустақил давлат тузишга жадал киришади, кўшинни тартибга келтиради, қаттиқ ички интизом ўрнатади. Кобулга, умуман Афғонистонга Б. ўз юрти каби қаради, қурилиш, ободонлаштириш, касбу хунар ва қ.х.ни ривожлантириш ишларини бошлаб юборади. «Боғи Шахроро», «Боғи Жаҳоноро», «Ўртабоғ», «Боғи вафо» ва «Боғи Бобур» каби оромгоҳлар ташкил этди. Шаҳар ичидаги Боло Ҳисор қалъасини ўз қароргоҳига айлантириб, уни қайта таъмирлатди, янги иморатлар қурдирди ва оиласи б-н шу қалъада яшади. Унинг Ҳумоюн, Гулбаданбегим, Комрон ва Ҳиндол исми фарзандлари шу ерда туғилади. 1506 й. баҳорда вафот этган Қутлуғ Нигорхоним Мирзо Улуғбек шу ерда бунёд эттирган

«Боғи Наврӯзӣ»га дафн этилади.

Б. Афғонистонда бир фотих сифатида эмас, балки шу юрт, эл ободонлиги ва равнақи учун жон куйдирган тадбирли ҳукмрон сифатида қизғин фаолият кўрсатди, унинг манфаатлари йўлида одилона ва оқилона иш тутди. Афғонистондаги амалий фаолиятига кўра, Б. бутун Хуросон ва Мовароуннаҳрда қудратли давлат бошлиғи ва музаффар саркарда сифатида қатга обрў орттира борди, минтақадаги сиёсий ҳаёт эътиборли ўринга кўтарилди. Шайбонийларнинг тобора кучайиб бораётган юришига қарши биргаликда чора кўриш масаласида Султон Ҳусайн Бойқаро барча теурий ҳукмдорлар қаторида Б.ни ҳам маслаҳат йиғинига махсус таклиф этиши ана шундай юксак нуфузни кўрсатувчи далилдир. Б. шу таклиф бўйича Ҳиротга отланади. Ҳусайн Бойқаронинг тўсатдан вафот этишига (1506) қарамай, у Ҳиротга боради ва теурий ҳукмдорлар б-н учрашиб музоқаралар ўтказади. Теурий ҳукмдорларнинг бирлашиб Шайбонийхон қўшинларига тўсиқ қўйиш режалари амалга ошмайди ва тез орада биринкетин мағлубиятга учраб, салтанатни батамом қўлдан чиқарадилар.

1507 й. бошларида Б. Ҳиндистонга юриш бошлайди. Аммо, бу уриниши муваффақиятсиз тугаб, яна пойтахт Кобулга қайтади.

Б. Мовароуннаҳр ва Хуросондаги сиёсий вазият ва уруш ҳаракатларини кузатиб боради, ўз қўшинларини доимо шай тутди. Шайбонийхон Хуросоннинг йирик марказларини қўлга киритгач, Эронни забт этиш учун юриш бошлайди. Аммо, Эрон шоҳи Исмоил / Сафавий б-н қаттиқ тўқнашувда (1510) енгилди, ўзи ҳам Марвда ҳалок бўлади. Шоҳ Исмоил Хуросон ва Мовароуннаҳрга қўшин киритиб шайбонийларга кетмакет шикает етказа бошлайди. Б. шоҳ Исмоил б-н ҳарбийсиёсий иттифоқ тузиб, 1511 й. баҳорида Ҳисорни, ёзида Бухорони, окт. бошида эса Самарқандни яна қўлга

киритади. Б.нинг шиа мазҳабидаги эронийлар раъйи б-н иш тутиши аҳолида норозилик туғдиради. 1512 й. 28 апр.да Кўли малик жангида Убайдулла Султон бошлиқ шайбонийлардан енгилган Б. Ҳисор томон кетади. 1512 й. кузида Б. шоҳ Исмоил юборган Нажми Соний лақабли лашкарбоши б-н Балхда учрашиб, Амударёдан кечиб ўтиб, аввал Хузар (Ғузур) қалъасини олади, сўнг Қаршига юриш қилади, шаҳар узок муддатли қамалдан сўнг таслим бўлади, шаҳар химоячилари қаттиқ жазоланади (яна қ. Ҳарши қамали.). 1512 й. 24 нояб. да Ғиждувон жангида Б.шайбонийлардан яна енгилиб, Кобулга қайтишга мажбур бўлади. Б. Мовароуннаҳрни эгаллаш илинжидан узилкесил умидини узади ва бутун эътиборини Ҳиндистонга қаратади.

1519й. баҳорига келиб Б. Ҳиндистонни забт этиш режаларини амалга оширишга киришади ва кейинги 5—6 йил давомида бир неча юришлар уюштиради. Ниҳоят, 1526 й. апр.да Панипатда асосий рақиби, Деҳли султони Иброҳим Лўдийнинг юз минг кишилиқ қўшинининг 12 минглик аскарни б-н тормор қилади ҳамда Деҳлини эгаллайди (қ. Панипат жанглари.). Орадан кўп ўтмай, иккинчи йирик хинд саркардаси Рано Санго устидан ҳам зафар қозониб, Шим. Ҳиндистоннинг Бенгалиягача бўлган қисмини ўзига бўйсундиради. Аграни ўзига пойтахт сифатида танлаган Б. қатта қурилиш ва ободончилик ишларини бошлаб юборади. Шу тариқа Б. Ҳиндистонда уч ярим асрга яқин ҳукм сурган қудратли бобурийлар сулоласига асос салади.

Б. Ҳиндистонда ҳам, худди Афғонистонда бўлганидек, кўплаб ижтимоийхайрли ишларни амалга оширди, мамлакат тараққиётига жиддий таъсир кўрсатди. Тарқоқлик ва парокандаликка, ўзаро ички низо, қирғинларга барҳам бериб, вилоятларни бирлаштирди, марказлашган давлатни мустаҳкамлаш ва юртни ободонлаштиришга, илму хунар ва деҳқончиликни ривожлантиришга қатта

этибор қаратди. Курилиш ишларига бошчилик қилди.

Б.нинг ўз гувоҳлигига кўра, шоир сифатида ижодий фаолияти Самарқандни иккинчи марта эгаллаган вақгда бошланган; «Ул фурсатларда бирориккирар байг айтур эдим», деб ёзади у. Б. Самарқанддалигининг илк ойларида Алишер Навоий ташаббуси б-н улар ўртасида ёзишма бошланади. Б. атрофида ижодкорлар тўплана бошлаши ҳам шу йилларга тўғри келади. Жумладан, Биноий, Абулбарак ва Б. ўртасидаги рубоий мушоираси Самарқанддаги кизгин адабий ҳаётдан дарак беради. Умуман, давлат арбоби ва кўп вақти жангу жадалларда ўтган саркарда сифатида ижтимоий фаолиятининг энг кизгин даврида ҳам, шахсий ҳаёти ва давлати ниҳоятда мураккаб ва хатарли шароитда қолган чоғларида ҳам Б. ижодий ишга вақт топа билган, илм, санъат ва ижод аҳлини ўз атрофига тўплаб, ҳомийлик қилган, уларни рағбатлантирган.

Ўтмиш адабиёт ва тарих, муסיқа ва санъатдан яхши хабардор бўлган, диний таълимотга чин ихлос қўйган Б. ҳар доим олиму фозиллар даврасида бўлди, хусусан ижод аҳлига, касбу ҳунар соҳибларига самимий эҳтиром кўрғазиб ҳомийлик қилди, уларни моддий ва маънавий рағбатлантириб турди. Ижод ва санъат аҳлига бундай меҳрли муносабат асло бежиз бўлмаган. Б. табиатан ижодкор эди. Йигитлик йилларидан бошлаб то умрининг охиригача самарали ижодий иш б-н шуғулланди, ҳар қандай шароит ва вазиятларда ҳам ижоддан тўхтамади, натижада, ҳар жиҳатдан муҳим бой илмий ва адабий мерос қолдирди.

Б. 18—19 ёшларида рубоий ва ғазаллар ёза бошлаган. Унинг «Топмадим» радифли ғазали ва «Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши» мисраси б-н бошланувчи рубоийси ўша йиллардаги ҳаёти б-н боғлиқ.

Б.нинг улкан санъаткорлиги шундаки, шахсий кечинмаларини жиддий умумлашма даражасига

кўтара олади ва натижада асарларида олға сурилган ғоялар умуминсоний кадриятлар даражасига кўтарилади. Б. ижодида, хусусан, шеърлятида киндик қони тўкилган она юртини дилдилдан кўмсаш, унинг тупроғига талпиниш, ғариблик азобларидан ўтли ҳасрат, ёру диёр соғинчи ва висол илинжи, тақдир зарбалари ва турмуш укубатлари, замона носозликларидан нола бадий тахлил этилади.

Б. ижодида ишқмуҳаббат, севгисадоқат, висол ва ҳижрон мавзуи ҳам салмоқли ўрин тутлади. Унинг ғазал ва рубоийларида, туюқ ва маснавийларида маъшуканинг мафтункор гўзаллиги, бекиёс хусну латофати, шарқона одобу ахлоқи, нозу карашмаси энгил ва ўйноқи, муסיкий ва равон мисраларда катта маҳорат б-н тараннум этилади.

Б.нинг уз шеърй асарларини тўплаб, девон ҳолига келтирган санани кўрсатувчи аниқтарихий маълумотлар маълум эмас. Аммо «Бобурнома»нинг 1518—19 й.лар воқеалари баёнига бағишланган фаслида Б. девонини Кобулдан Самарқандга юборганлиги тўғрисида сўз боради. Демак, шу йилларда унинг девонига тартиб берилган ва мазкур девон Мовароуннаҳрда ҳам тарқалган.

Ҳозирда унинг 119 ғазали, бир масну шеъри, 209 рубоийси, 10 дан ортик туюқ ва қитъалари, 50 дан ортик муаммо ва 60 дан зиёд фардлари аниқланган. Девони таркибида умумий ҳажми 270 байтдан иборат 8 маснавий ҳам ўрин олган.

Ҳиндистон юришлари даври (1521)да Б. «Мубаййин» асарини яратди. Маснавий тарзида ёзилган, ислом ҳуқуқшунослиги ва шарият ақидаларига бағишланган бу асарда Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонга оид ўша давр ижтимоийиқтисодий ҳаёти бўйича қизиқарли маълумотлар ҳам жамланган. Валиаҳд Ҳумоюн ва Комрон Мирзоларга дастуруламал сифатида мўлжалланган «Мубаййин»да, айни замонда, намоз, закот ва ҳаж зиёрати тўғрисида ҳам

шаръий мезонлар баён қилинган. Шу йилларда Б. Шарқ шеърятининг асосий масалаларидан бири аруз вазни, унинг назарияси ва амалиётига оид илмий рисоладини яқунлайди. Б. номини дунёга машхур қилган шоҳ асари «Бобурнома» устидаги ижодий ишини 1518—19 йларда бошлаган (қ. «Бобурнома»).

Б.нинг юқорида келтирилган асарларидан ташқари, «Хатти Бобурий», шунингдек мусика санъати ва харб ишларига махсус бағишланган қатор рисолалари ҳам бўлган. Аммо кейинги икки асар матни ҳануз топилган эмас. «Хатти Бобурий»да муаллиф араб алифбосини тахрир этиб, ёзувни соддалаштириш ва осонлаштириш мақсадида уни туркий тил ва талаффуз мезонларига мослаштирган.

1526 й. 21 дек.да Б.га қарши суикасд уюштирилади. Махв этилган Иброҳим Лўдийнинг онаси ошпазлар б-н тил бириктириб, унинг овқатига заҳар қўштиради. Шунинг асоратими ёки кўп йиллик машаққатли ва қўнимсиз ҳаёт таъсирими, хар ҳолда кейинги йилларда Б. тез-тез касалга чалиниб туради. 1527 й. окт.да Б. яна хасталикка учрагач, умрининг охирлаб қолганини ҳис этади. Шунда Б. ўзи эътиқод қўйган Хожа Аҳрор Валий руҳидан нажот тилаб, ихлос б-н унинг насрда битилган «Волидия» асарини шеърый таржима қилади. Б.нинг моҳир таржимон сифатидаги қобилияти намоён бўлган 243 байтли бу асар катта ижодий илҳом б-н жуда қисқа муддатда яқунланган. Б.нинг ўз эътирофича, таржима тугаши ҳаманоқ батамом соғайиб кетган. Бу йилларда у «Бобурнома» фасллари устида ишлашни давом эттирди, янги янги ғазалрубойлар яратди, ўз ибораси б-н айтганда, «Ҳиндистонга келгали айтқон ашъорни» тартибга солиб, шунингдек, «Волидия» таржимасини, «Хатти Бобурий» б-н битилган намуна ва китъаларни Мовароуннахр ва Афғонистонга, Хумоюн, Хожа Калон, Ҳиндол ва б.га юборди. Хумоюн Мирзога аталган

ижтимоийахлоқий масалаларни таҳлил этувчи машхур мактуби ҳам Б. ижодий фаолиятининг ёрқин қирраларидан бири бўлди.

Бир неча муддат олдин подшоликни Хумоюнга топширган Б. 47 ёшида ўзи асос солган салтанат пойтахти Аграда вафот этди ва ўша ерда дафн этилди, кейинчалик (1539), васиятига мувофиқ хоки Кобулга келтирилиб, ўзи бунёд эттирган «Боғи Бобур»га қўйилди (қ. Бобур макбараси).

Б. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўз юртида ҳақиқий кадрқимматтопти. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида кўра 1993 й.да Б. таваллудининг 510 йиллиги тантанали нишонланди. Андижон ш.да Б. номида унт, театр, кутубхона, миллий боғ («Боғи Бобур») бор. Бобур миллий боғи мажмуасида «Бобур ва жаҳон маданияти» музейи, шоирнинг рамзий қабрмақбараси бунёд этилган. Шаҳар марказида (муаллифи Равшан Миртожиев) ва Б. боғидаги ёдгорлик мажмуида (муаллифи Қодиржон Салоҳиддинов) шоирга хайкал ўрнатилди. Андижондаги марказий кўчалардан бирига, шунингдек Тошкентдаги истироҳат боғи ва кўчага, Андижон вилояти, Хонобод ш.даги истироҳат боғига Б. номи берилди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Б. номидаги медали таъсис этилди. Шарқшунос олим Убайдулла Каримов бу медалнинг биринчи совриндори бўлди.

Андижонлик табиатшунос олим Зокиржон Машрабов раҳбарлик қиладиган Халқаро Бобур жамғармаси (1993.23.12) Б. ижодини ўрганишда катта ишларни амалга оширди. Жамғарманинг илмий экспедицияси 10 дан ортиқ Шарқ мамлакатлари бўйлаб автомобилда илмий сафарлар уюштириб, 200 минг км дан ортиқ масофани босиб ўтди. Б. ва бобурийлар қадамжолари, уларнинг илмий меросига оид янги маълумотлар тўплаб, уларни илмий истеъмолга киритди. Мазкур маълумотлар асосида

10 дан зиёд илмий, ҳужжатли, бадиий асарлар (З. Машрабов, С. Шокаримов: «Асрларни бўйлаган Бобур»; С. Жалилов: «Бобурнинг Фарғона давлати», «Бобур ва Андижон»; Қамчибек Кенжа: «Ҳинд сориға»; Х. Султонов: «Бобурнинг тушлари», «Бобурийнома»; Р. Шамсуддинов: «Бобурийлар изидан», «Бобурийлар сулоласи»; Т. Низом: «Уч сўз»), 10 га яқин ҳужжатли, видеофильмлар (Ф. Расулов: «Бобур изидан», «Муқаддас қадамжолар»; Т. Рўзиев: «Бобур саломи», «Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция»; Т. Ҳамидов: «Ифтихор» ва х.к.) яратилди. Жамғарманинг Лоҳур (Покистон), Ҳайдаробод (Ҳиндистон), Абу Даби (Бирлашган Араб Амирликлари), Москва (РФ), Ўш (Қирғизистон), Тошкент, Наманган (Ўзбекистон) ш.ларида бўлимлари мавжуд. 1998 й. Жамғарманинг бобуршунослик соҳасидаги халқаро муқофотлари илк марта Пиримкул Қодиров, Сабоҳат Азимонова, Гайбуллоҳ асСалом, Неъматилла Отажонов, Хайридин Султонов, Эйже Мано (Япония), Муҳаммадали Абдуқундузов, Максуд Юнусов, Шафиқа Ёркин (Афғонистон), Маъмуржон Тўхтасинов, Равшан Миртожиев, Мажид Турсунов, Раҳмонжон Азимов, Муҳаммадjon Мирзаева берилди.

Ас: Бобурнома, Т., 1989; Бабурнаме (2издание, доработанное), Т., 1993; Китобссалот, Т., 1993; Китобззакот, Т., 1993; Китоблҳаж, Т., 1993; Девон, Т., 1994; Маҳрами асрор топмадим, Т., 1995.

Ад.: Азимонова С, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мақолалар тўплами, Т., 1995; Ахмедов Б., Историкогеографическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. (Письменные памятники), Т., 1985; Самойлович А., Собрание стихотворений императора Бабура, Петроград, 1917; Стеблева И. В., Семантика газелей Бабура, М., 1982; Ёкубов Х., Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Т., 1949; Ҳасанхожа

Нисорий, Музакири аҳбоб, Т., 1993; Ҳасанов С, Бобурнинг Аруз рисоласи, Т., 1981; Машрабов З., Шокаримов С, Асрларни бўйлаган Бобур, Т., 1997; Воҳидов Р., Биз билган ва билмаган Бобур, Т., 2000.

Абдулахад Муҳаммаджонов,
Абдурашид Абдуғафуров.

БОБУР МАҚБАРАСИ — Кобул (Афғонистон)даги меъморий ёдгорлик (16—17 ва 20-а.лар). Бобурнинг хоки 1539 й.да Агра (Ҳиндистон)дан олиб келиниб шу ерда дафн этилган. Б.м. Кобул ш.нинг Шердарвоза тоғи ён бағридаги (хушманзара қия ялангликда) Бобур ихлос кўйиб обод қилган тарихий боғ «Назаргоҳ» (кейинчалик боғнинг номи «Боғи Бобур» деб номланган)нинг юқоридаги майдончасида жойлашган. Бобур васиятига кўра, дастлаб қабр устига мақбара қурилмаган. 1606 й.да тарихий лавҳа чекилган оқиш кулранг қабртош ўрнатилган. 1932 й.да мрамор, бетон ва сополдан мўъжазгина шийпонмақбара барпо қилинган. Мақбара яқинида ўғли Мирзо хиндол ва набираси Мирзо Муҳаммад Ҳокимнинг қабртошлари сақланган. Нарироқда Руқия Султонбегим қабртоши (1640). Пастки поғонада Шоҳ Жаҳон хинд меъморлиги услубида кулранг тошдан айвонли масжид қурдирган. Халқаро Бобур жамғармаси ташаббуси б-н Андижондаги Бобур миллий боғи («Боғи Бобур»)да Кобулдаги Б.м.га ўхшаш рамзий қабрмақбара бунёд этилди.

БОБУР МИЛЛИЙ БОҒИ МАЖМУАСИ, «Боғи Бобур» — Андижон ш.нинг жан.шарқида — Буюк ипак йўли ёқаси (Боғишамол) даги адирда жойлашган ёдгорлик мажмуи (меъмори Муҳаммадjon Мирзаев). 300 га майдонни эгаллаган. Ўзбекистон Республикаси халқаро Бобур жамғармаси (раҳбари Зокирjon Машрабов) ташаббуси б-н 1991—92 й.лар барпо этилган. Кобул ш.даги «Боғи

Бобур»га қиёсан қурилган. Боққа кириш учун шарқона услубда қурилган мрамр дарвозайўлакдан кўп поғонали зиналар орқали юқорига кўтарилади. Биринчи супада Бобурнинг улкан ҳайкали (ҳайкалтарош Қодиржон Салоҳидинов) ўрнатилган. Ундан юқоридаги супада «Бобур ва жаҳон маданияти» музейи кад кўтарган. Унинг мовий гумбази ичидаги ва деворидаги безакрасмларни «Бобурнома» асари мазмунида маҳаллий рассом Улуғбек Болтабоев чизган. Музей кўргазмаларида Бобур жамғармаси турли мамлакатларга бир неча бор уюштирган экспедиция натижасида тўпланган ноёб тарихий китоблар, Бобур асарларининг кўлөзма нусхалари, хусусан «Хатти Бобурий»да Бобур ўз кўли б-н кўчирган Қуръони карим нусхалари, Бобур даври куруласлаҳалари, сарой аҳли кийимлари, бобурий подшоҳлар зарб қилдирган танга пуллардан намуналар қўйилган. Музейнинг икки ёнидан ўтган мрамр зинали йўл яна ҳам юқорига, сўнгги супага кўтарилади. Бу ерда Бобурнинг рамзий қабрсағанаси (Кобулдаги Бобур қабри тупроғидан олиб келиб қўйилган) бор. Рамзий қабрдан юқорига кетган йўл болалар ўйин майдончаларига олиб чиқади. Пастдан истироҳат боғининг юқорисига осма йўл (2 км) ҳам ўтказилган. Боғда ҳунармандчилик буюмлари дўкони, шунингдек чойхона, ошхона ва б. дам олиш масканлари бор. Алоҳида дам олиш жойида концерт кўриш саҳнаси, кураш ва б. мусобақалар ўтказиладиган майдон қурилган. Боғда 20 хилдан ортик мевали (ёнғоқ, узум, олма, анор, анжир, гилос ва б.), 10 дан ортик манзарали дарахтлар (арча, чинор, эман, чаканда, мажнунтол, мирзатерак ва б.) экилган. Боғ ниҳоятда хушманзара, обод; Андижон ш. ва атрофдаги аҳолининг оромгоҳ ва зиёратгоҳ жойи. Бу ерда Наврўз ва Мустақиллик кунлари халқ сайиллари бўлиб ўтади (896.даги расмга к.).

Собиржон Шокаримов.

БОБУРИЙЛАР — Ҳиндистонда (1526—1858) ҳукмронлик қилган сулола. Темурийларлзм Захириддин Муҳаммад Бобур асос солган. Чет элларда, мамлакатимизда, хатто Ҳиндистонда ҳам Бобурни ва унинг авлодларини «буюк мўғуллар» деб аташ одат бўлиб қолган. «Буюк мўғуллар» деган ибора Чингизхон ва ундан кейинги мўғул қоонлари (Ўқтой қоон, Гуяққоон, Мункақоон)га тааллуқли бўлиб, Б. аслида Бобур авлодларидир. Улар тарихий ҳужжатларда ўзларини «бобурий мирзолар» деб юритишган. В. В. Бартольд дунёда тарқалган «буюк мўғуллар» иборасининг хато эканлигини кўрсатиб, «Европаликлар Темурни ва унинг ўғиллари ҳамда набираларини мўғуллардан тарқалган деб ҳисоблаб, (Бобур) салтанати учун «буюк мўғуллар» деган ном тўкидилар», деб ёзади. Бу ибора эса Европадан Ҳиндистонга «кўчиб» келиб, ҳиндлар орасига инглизча китоблар воситаси б-н тарқалгандир. Сўнгги йилларда «буюк мўғуллар» деган хато ибора ўрнига «бобурийлар» ибораси қўлланила бошладики, бу ибора тарихий ҳақиқатни тўғри акс эттиради. Б. Ҳиндистонда 332 й. ҳукмронлик қилдилар. Б.нинг вакиллари: Захириддин Муҳаммад Бобур (1526—30), Ҳумоюн (1530-39; 1555-56), Акбар (1556-1605), Жаҳонгиршоҳ (1605—27), Шоҳ Жаҳон (1627-58), Аврангзеб Оламгир (1658—1707), Баҳодиршоҳ I (1707-12), Жаҳондоршоҳ (1712—13), Фаррух Сияр (1713-19), Муҳаммадшоҳ (1719-48), Аҳмадшоҳ (1748—54), Оламгир II (1754-59), Шоҳ Олам II (1759-1806), Акбар II (1806—37), Баҳодиршоҳ II (1837-58).

БОБУРИЙЛАР ДАВЛАТИ — Захириддин Муҳаммад Бобур асос солган давлат (1526-1858). 1517 й.дан бошлаб Дехли султонлигица ички низолар авж олиб, султонлик инқирозга юз тутди, маҳаллий ҳокимлар марказий ҳукуматга бўйсунмай қўйди. Лохурда Давлатхон, Дехлида Иброҳим Лўдий, Меварда Рано Санго мустақиллик эълон қилдилар.

Бобур бундан фойдаланиб 1519 ва 1524 й.лари Кобулдан Панжобга юриш килди ва катта ўлжалар олиб қайтди. 1525 й. Рано Санго ўз рақиб Иброҳим Лўдийни енгиш ва шу тариқа Шим. Ҳиндистонни қўлга киритиш мақсадида Бобур б-н иттифок тузди. Бобур яна Ҳиндистонга юриб, 1525 й. кеч кузида Панжобни бўйсундирди. 1526 й.нинг апр. ойида эса Панипат ёнида бўлган жангда (к. Панипат жанглари) Иброҳим Лўдийни енгиб, Агра ва Дехлини эгаллади. Бобур илгариги фотиҳлар сингари (мас, Маҳмуд Ғазнавий, Амир Темур ва б.) Ҳиндистонни ташлаб чиқмай, шу ерда қолишга қарор килди. У 1527 й.нинг март ойида Сикри ёнида бўлган жангда Рано Сангони ҳам енгиб, бутун Шим. Ҳиндистонни бўйсундирди. Бобур 1530 й. дек. ойида вафот этди. У ўзи фатҳ этган мамлакатларни бетоб кунлари ўғилларига: Ҳиндистонни тўнғич ўғли Ҳумоюнга, Панжобни Комрон Мирзота, Кобул ва Қандахорни Аскарӣ Мирзога, Бадахшонни Ҳиндол Мирзота тақсимлаб берди. Ҳумоюн ўз мулкни кенгайтириш мақсадида 1534 й. Гужарот ва Бихарга юриш кидди. Ҳумоюн афғон сур қабиласининг нуфузли етакчиларидан Шерхон б-н Чоуса ва Қунуж (Канауж) да бўлган жанглarda мағлубиятга учраб, дастлаб Синд ва Қандахорга, у ердан эса Эронга шоҳ Таҳмасп хузурига кочди. Шундай қилиб, Шим. Ҳиндистон 1555 й.гача Шерхон ва унинг авлоди тасарруфида қолди. 1555 й. Ҳумоюн чигатой, афғон, эрон, туркман ва кўчманчи ўзбек қабилаларидан катта қўшин тўплаб, Ҳиндистонга юриш килди, ўша йилнинг июнь ойида Скандаршоҳ Сурни енгиб, Дехлини эгаллади. Лекин орадан бир йил ўтгач, Ҳумоюн сарой кутубхонаси зинапасидан йиқилиб, фожиона ҳалок бўлди. 1556 й. тахтга унинг ҳали балоғатга етмаган угли Акбар ўтқазилди. Акбар (1542—1605) Б. д. ҳукмронлигига қарши бош кўтарган Хему ва Скандар Сур устидан ғалаба қозонди, кейинчалик Б.д.ни бирмунча

кенгайтиришга муваффақ бўлди. Акбар даврида Ҳиндуқушдан жан.даги Годавари дарёсигача бўлган ерлар Б. д. тасарруфига ўтди. Акбар марказий давлат аппаратини мустаҳкамлашга қаратилган бир қанча ислохотлар ўтказди. Ер солиғи, давлатни бошқариш тартиби хусусидаги қонунларни ишлаб чиқди. Биринчи қонунга биноан натурал солиқ пул солиғи б-н алмаштирилди. Бу тадбир давлатнинг молиявий аҳволини яхшилади. Акбар солиқ, зиёратчилардан олинадиган солиқни, солиқ тўловчиларнинг маоши (доруға)ни, чопар ҳамда амалдорлар учун тўланадиган йиғим (қўналға)ни, бозордан йиғиладиган бир қанча солиқ ва жарималарни бекор қилди. Акбар замонида ички ва ташқи савдо ривожланди. Денгиз орқали олиб бориладиган савдода Гужарот ва Бенгалия алоҳида ўрин эгаллади. Савдо йўлларида карвонсарой ва кудуқлар бунёд этилиши савдони ривожлантирди. Акбар 16-а.нинг 60—70-й.ларида бир қатор ислохотлар ўтказди. Подшоҳ ҳокими мутлак ҳисобланиб, унинг ҳузурига махсус вакиллик маҳкамаси ташкил этилди. Бу ислохот мамлакатни бирлаштириш ва давлатни марказлаштиришда муҳим роль ўйнади. Акбарнинг ўғли Жаҳонгиршоҳ (1605—27) отаси даврида жорий этилган феодал тартибларни мустаҳкамлади, Б. д.ни кенгайтириш сиёсатини давом эттирди. Жаҳонгир 1614 й. Меварни, 1615 й. Ассомни ва 1621 й. Кашмирдаги кичик Киштвора навоблигини босиб олди. Бангола вилоятидаги афғон қабилаларининг ғалаёнларини баргараф этиб, уларни бўйсундирди. 1624 й.дан бошлаб ҳокимият унинг ўқимишли ва тадбиркор хотини Нур Жаҳон қўлига ўтди. Худди шу йиллардан бошлаб мамлакатда ички кураш янада кучайиб кетди. Бу курашни унинг ўғиллари Хуррам (Шоҳ Жаҳон) ва Хисрав Мирзо бошладилар. 1622 й. Хуррам отасига қарши қўзғолон кўтариб, охири таслим бўлди. У фақат отасининг вафотидан (1627) кейингина Шоҳ Жаҳон номи б-н тахтга ўтирди.

Шоҳ Жаҳон (1627—58) айрим маҳаллий мулкдорлар (Бундел ҳокими Жужҳар, Декан ҳокими Хон Жаҳон Лўдий ва б.) нинг қаршилигига дуч келди ва уларнинг исёнларини бостирди, 1632—36 й.ларда Декан ҳокимликларини бўйсундирди, 1638 й.да Қандаҳорни эгаллади. Б.д.нинг энг машҳур ҳукмдорларидан яна бири Аврангзеб Оламгирдир (1618—1707). У Декан ва Бижапурни бўйсундирди. Акбар, Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб ҳукмронлиги даврида Б. д. тараққий этди. Мамлакат бирмунча марказлашди, иктисод ва маданий ҳаёт ўсди.

Аврангзеб ҳукмронлигининг охириги йилларида Деканда маратҳалар, шим. да афғон қабилалари, Панжобда сикҳлар, Мевар ва Марварда ражпутлар кўзғолонлари туфайли Б. д. оғир аҳволга тушиб қолди. Аврангзеб вафотидан сўнг ички курашлар кучайди. Ундан ташқари, европаликлар (Португалия, Дания, Голландия ва Англия)нинг босқинчилик сиёсати бошланди. Натижада мамлакат майдамайда давлатларга бўлиниб кетди. Б. д. 1858 й. инглиз мустамлакачилари томонидан бутунлай тугатилди.

Маданияти. Б. д. маҳаллий халқлар маданияти тарихида прогрессив роль ўйнаган; бу ерда ободончилик ва маданий турмушга катта эътибор берилган; кўплаб суғориш иншоотлари қурилган, янги ерлар ўзлаштирилган, боғроғлар бунёд этилган, шаҳарсозлик, ҳунармандчилик (қоғоз и.ч., заргарлик, кулолчилик, темирчилик, қандолатпазлик, тўқувчилик ва б.) тараққий этган. Тарихий ҳужжатларда газламанинг 100 га яқин номи келтирилганлиги мамлакатда тўқувчилик кенг кўламда тараққий этганлигини кўрсатади. Бобурийлар маҳаллий халқ б-н тобора яқинлашиш сиёсатини олиб борганлар, идора қилишда маҳаллий урфодатларга риоя этганлар. Акбар мусулмон бўлмаган халқлардан олинадиган жизя солигини бекор қилган, турлитуман динларга эътикод қилувчи қабила ҳамда халқларни қелиштириш мақсадида турли динлар

ақидалари мажмуидан иборат умумий «Дини илоҳий» жорий этишга ҳаракат қилган.

Б.д. б-н Мовароуннаҳрдаги давлатлар ўртасида дастлабки расмий маданий алоқалар 16-а. 30-й.ларидан бошланган бўлсада, Бобур Ҳиндистонни забт этган вақтдаёқ кўплаб шоир, созанда, бастакор, хонанда, миниатюрочи рассомларни олиб кетган эди. 16-а. 2-ярмида шайбонийлардан Абдуллахон II Акбар саройига бир қанча миниатюрочи рассомлар (хусусан, Муҳаммад Мурод Самарқандий)ни, 1585 й. ўз элчилари (шоир Мушфикий ва б.) ни юборган. 1613 й. Бухоро хони Имомқулихон Жаҳонгиршоҳ ҳузурига, Жаҳонгиршоҳ ҳам ўз навбатида Бухорога ўз элчилари (булар орасида ҳиндистонлик машҳур ҳаким Ҳозиқ ҳам бўлган) ни йўллаган. 1660 й. Б.д.га аштархонийлардан Абдулазизхон (1645—80)нинг, 1685 й. Бухорога Аврангзебнинг элчилари борган. Мовароуннаҳрдан элчилар ҳайъатида юборилган адабиёт ва санъат аҳлларида ташқари турли сабаблар б-н Б. д.га келиб яшаб қолган шоирлар, меъмор ва миниатюра усталари кўп бўлган. Б. д.да рўй берган ижтимоийиқтисодий ўзгаришлар, маданий алоқаларнинг кенгайиши натижасида илмфан, адабиёт, санъат, меъморлик тараққий этган, астрономия юксалган. Дехли, Жайпур ва б. шаҳарларда расадхоналар қурилган. Адабиётда халқ динийсектантлик ҳаракати ғоялари (турли диний эътиқоддаги халқлар тенглиги ва б.) ни тарғиб қилувчи «Бҳакти» поэзияси ривожланган. Мазкур оқимнинг йирик намоёндаларидан бири Тулсидас (1532—1624) машҳур «Рамайна» дostonини яратган. Айни вақтда Шим. Ҳиндистонда форсий ва туркий тилларда, Марказий Ҳиндистон (Декан) да урду тилида сарой поэзияси тараққий этган, қатор насрий ва назмий асарлар (Бобур, Байрамхон, Омулий, Соиб Табрзий, Зебуннисо, Бедил, Мирзо Ғолиб ва б.нинг асарлари) яратилган. Ижодда «ҳиндмусулмон

услуги» (шоирлар ўз асарларида Ҳиндистон табиат манзараларини, воқеаҳодисаларини тасвирласаларда, форстожик шеърятининг анъанавий шакл ва образларидан фойдаланганлар) вужудга келган (Файзий, «Нал ва Даман»; Бедил, «Комде ва Мудан» ва б.), маҳаллий халқлар б-н мусулмон аҳоли ўртасидаги ўзаро дўстлик, муҳаббат гоёлари тараннум этилган. Адабиётшуносликка доир муҳим асарлар (Бобур, «Аруз рисоласи», Алоуддавла ибн Яхё Сайфий Хусайний, «Нафоис улмаосирот»; Хусайн Алихон Азимободий, «Наштари ишк»; Шохнавозхон, «Маосир улумаро»; Бадриддин Кашмирий, «Равзат арризвон ва ҳадиқат алғилмон» ва б.) юзага келган. Мовароуннаҳр, Ҳиндистон ва Афғонистон тарихи, жуғрофияси, маданий алоқаларига бағишланган асарлар (Бобур, «Бобурнома»; Абулфазл Алломий, «Тарихи Акбаршоҳий»; Низомуддин Аҳмад, «Табакоти Акбарий»; Мирзо Салим Жаҳонгир, «Тузуки Жаҳонгирий»; Жаҳонгиршоҳ, «Жаҳонгирнома»; Гулбаданбеғим, «Хумоюннома»; Бадовуний, «Мунтахаб уттаворих»; Муҳаммад Мустаидхон Сокий, «Маосири Оламгирий» ва б.) яратилди. Ҳинд, араб ва туркий халқлар бадий ва илмий адабиёти нодир ёдгорликлари таржимасига ҳам катта эътибор берилди. Хусусан, геометрияга доир «Лилаватий», «Атхарваведа» асарлари, «Маҳабҳарата», «Рамайна» халқ дostonлари (санскритчадан), Ёкут алҲамавийнит жуғрофияга оид «Муъжам улбулдон» асари (арабчадан), Камолиддин Дабириининг «Ҳаёт улҳайвон» ва Бобурнинг «Бобурнома»си (эски ўзбек тилидан форс тилига) таржима қилинган.

16—18-а.лар мобайнида бобурийлар томонидан бунёд этилган қатор монументал иншоотлар, асосан Мовароуннаҳр ва Ҳиндистон меъморлик услубларининг уйғунлашуви — янги «ҳиндмусулмон услуги» бўйича қурилган. Қурилиш материали

сифатида оқ ва қора мрамрдан унумли фойдаланилган. Бинолар девори кимматбаҳо, рангли тошлар — ҳақиқ, марварид, садаф, қахрабо, зумрад, ёкут ва б. ҳамда фил суяги б-н безатилган. Қурилишга Мовароуннаҳр, Ҳиндистон, Эрон ва Туркия меъморлари бошчилик қилган. Бу давр меъморий ёдгорликларидан Хумоюн мақбараси (1565), Баланд дарвоза (1576), Тожмаҳал (1632—50), Олтин ибодатхона (1764—66) жаҳон аҳамиятига молик. ФотиҳпурСикри ш. қалъаси, Ажмир ва Оллоҳободдаги қалъалар, Матхурадаги Говиндадева ибодатхонаси, Скандардаги Акбар ва Ётимодуддавла мақбаралари, Аградаги Лаъл қалъа, Моти масжид ва Аврангободдаги Библика мақбараси ва б. Б.д.нинг йирик меъморлик обидаларидан ҳисобланади.

Б.д.да миниатюра санъати (қ. Ҳиндистон миниатюра мактаблари) кенг тараккий этган. Бобурийлар миниатюра мактаби (16-а. 2-ярми — 18-а.)га Камолиддин Бехзоднинг шогирдлари — термизлик Мирсайид Али ва Хўжа Абдусамад Шерозийлар асос солган. Бу мактаб вакиллари дастлаб тарихий рисолалар (мас, «Достони амир Ҳамза» асари) га миниатюралар чизиш б-н шуғулланганлар. Бу асарга бағишланган миниатюралар 12 жилд (1200 тасвир) ни ташкил этган. Кейинчалик тасвирий санъатда портрет ва анималистика жанрлари ҳам кенг тарқалган. Мирсайид Али бошчилигидаги мусулмон ва ҳинд миниатюрочилари нарса, воқеа ва ҳодисалар манзарасини ҳаққоний ифодалашга ҳаракат қилганлар. Б.д. миниатюра мактабига унинг сўнгги йилларида Ўрта осиелик мусаввирлардан Фаррухбек, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Муҳаммад Нодир Самарқандий, Оқо Ризо ибн Абулҳасан Бухорийлар раҳбарлик қилганлар. Улар «Бобурнома» (қ. «Бобурнома» расмлари), «Акбарнома», «Зафарнома», «Жоме аттаворих» каби асарларга нафис миниатюралар ишлаганлар.

Муҳаммад Мурод ва Муҳаммад Нодир Самарқандийлар «Шаҳаншоҳлик мураккаби» («Империя альбоми») учун ишланган портретлар (Жаҳонгиршоҳ, Шох Жаҳон, Шермуҳаммад Навоб, Шива Парвати ва б.), Мирсайид Али мўйқаламига мансуб 80 дан ортиқ миниатюра лавҳалари Вена ва Лондон музейларида, Муҳаммад Муроднинг «Шоҳнома» (Хива нусхаси) қўлёзмасига ишлаган 115 та миниатюраси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланмоқда.

Б. дда мусика санъати ҳам юксак даражада тараққий этган. Бу даврда маҳаллий ҳинд мусикаси Мовароуннаҳр ва Эрон мусика санъати анъаналари таъсирида янада бойиган. Тарихчи Хайдар Мирзо (1499—1551) нинг «Тарихи Рашидий» асарида айтилишича, бу ерда Мовароуннаҳр мусикаий асбобларидан торликамонли созлар кўпроқ тарқалган.

Ад.: Гулбаданбегим, Хумоюннома, Т., 1959; Неру Дж., Открытие Индии, М., 1955; Синха Н. К., Банерджи А. Г., История Индии, М., 1954; Бартольд В. В., История изучения Востока в Европе и России, 2 изд., М., 1926; Низомиддинов И. Ф., XVI—XVIII аерларда Ўрта Осиё — Ҳиндистон муносабатлари, Т., 1966; Индийские миниатюры XVI—XVIII вв., М., 1971; Тюляев С. И., Искусство в Индии, М., 1968; Азимжоновна С., Государство Бабура в Кабуле и в Индии, М., 1977.

«БОБУРНОМА» — жаҳон адабиёти ва манбашунослигидаги муҳим ва ноёб ёдгорлик; узбек адабиётида дастлабки насрий мемуар ва тарихийилмий асар. Муаллифи Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Эски ўзбек (чиғатой) тилида ёзилган (тахм. 1518/19—1530). «Бобурия», «Воқеоти Бобур», «Воқеанома», «Тузуки Бобурий», «Табақоти Бобурий», «Таворихи Бобурий» каби номлар б-н ҳам маълум. Бобурнинг ўзи эса «Вакое» ва «Тарих» деган номларни ишлаган. «Б.»да 1494—1529 й.ларда Марказий Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистонда

содир бўлган тарихийсиёсий воқеалар йилмайил ўта аниқлик б-н баён қилинган бўлиб, улар муаллиф ҳаёти ва сиёсий фаолияти б-н бевосита боғлиқдир.

«Б.» ўзида баён қилинган воқеалар жараёнига кўра 3 қисмга: Бобурнинг Мовароуннаҳр (1494—1504), Афғонистон (1504—24) ва Ҳиндистон (1524—30)даги ҳукмдорлик даврига бўлинади. Биринчи қисмда Бобурнинг отаси — теурийларнинг Фарғона улуси ҳокими Умаршайх Мирзо (1461—94) хусусида ҳамда Бобурнинг Фарғона тахтига ўлтириши (1494 й. июнь), аммо Теурийлар давлатида авж олган тахт учун кураш оқибатида ўз улусидан маҳрум бўлиши (15-а. 90-й.лари), Самарқанд учун Шайбонийхонга қарши олиб борган жангу жадаллари (1497—1501)нинг беҳуда кетиши, ва ниҳоят, тожу тахтдан бутунлай ажраб, Ҳисор тоғлари орқали тахм. 250 навкар б-н Афғонистонга юз тутиши (1504) ҳақидаги воқеалар батафсил зикр қилинган. Иккинчи қисмда Бобурнинг Кобулни забт этгани, сўнг у ерда мустақил давлат тuzгани (1508), Эрон шоҳи Исмоил Сафавийнинг ҳарбий ёрдами б-н Самарқандни яна ишғол қилгани (1511), лекин шайбонийлар (Убайдулла Султон, Муҳаммад Темур Султон ва Жонибек Султон)дан енгилиб (1512), Кобулга қайтгани, кейин эса Ҳиндистонни забт этишга ҳозирлик кўра бошлагани хусусидаги воқеалар баён этилган. Учинчи қисм эса Бобурнинг Дехли султони Иброҳим Лўдийни мағлуб этиб (қ. Панипат жанглари), Шим. Ҳиндистонни босиб олгани (1526) ва Бобурийлар давлатини барпо қилгани ҳақидаги маълумотлардан иборат.

«Б.»да келтирилган барча маълумотлар, хусусан Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Ҳисор, Чағониён ва Шим. Афғонистоннинг 15-а. 80—90-й.лари ва 16-а. 1-чорагидаги сиёсий аҳволига дойр хабарлар ўзининг батафсиллиги б-н шу хусусдаги бошқа адабиётлардан тубдан фарқ қилади. Шунингдек, асар муаллифнинг муайян тарихий

воқеа ҳақида ҳамда ўзаро душманлик қилган темурийлар — Умаршайх, Султон Аҳмад, Султон Маҳмуд, Бойсунғур Мирзо, Султон Ҳусайн ва б.нинг хулқатвори, табиати хусусида билдирган фикрмулоҳазалари б-н ҳам аҳамиятлидир. Асарда, ижтимоийтабиий фанлар, тарих, фалсафа, фикх, дин таълимоти, тилшунослик, жуғрофия, табиатшунослик, маъданшунослик, деҳқончилик, боғдорчилик ва б.га оид аниқ ва ҳанузгача ўз тарихий ва илмий аҳамиятини йўқотмаган маълумотлар, илмий асосланган хулосалар келтирилган. Асарда бевосита Бобурнинг ўзи лашкарбоши сифатида қатнашган бир неча қаттакичик жанг манзаралари маҳорат б-н берилган. Ўша даврдаги кўшин тузилиши, уруш олиб бориш, жанг усуллари, камал ҳолатлари, қуроляроғ турлари, қургонбузар қурилмалар б-н бир қаторда асарда кўплаб ҳарбиймаъмурий истилоҳлар (туман, улус, кўкалтош, эшикоға, ахтаци, тархон, шиғовул, шарбагчи (шарбагдор), мубашшир, туғчи, мирохур, рикобдор, доруға, мурчил, манжаник, ўрон ва б.) ҳам учрайди. Шунингдек, «Б.»да темурийлар қўшинининг тузилиши, ҳарбий санъати ва б. ҳақида ҳам ноёб маълумотлар бор. Бундан ташқари, Мовароуннахр, Афғонистон, Хуросон ва Ҳиндистон ўтмиши ва замонавий ҳолати, халқлари, қабилалари, уларнинг тили, маданияти, касбхунари, урфодатлари, расмрусумлари, анъанавий тадбирмаросимлари, шунингдек ўша давр жамиятига хос ижтимоий табақаларга тегишли маълумотлар баён этилади. Айниқса Фарғона, Андижон, Самарқанд, Кобул, Ҳирот, Агра каби йирик шаҳарвилоятларнинг жуғрофиймаъмурий тузилиши, маданий ҳаёти, туманлари, аҳолиси, қ.х., дарё ва сув ҳавзалари, чўладирлари, тоғсаҳролари, боғу роғлари, табиати, иклими, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси, табиий бойликлари ҳақида муфассал маълумотлар берилади. Хусусан 15—16-

а.ларда Туркистон вилоятида яшаган қора кўйлук (кўюнлук) қабиласининг ҳамда Мовароуннахрдаги туркмўғул қабилаларининг урфодатлари, ҳарбий маҳоратлари ҳақидаги маълумотлар, айниқса илмий жиҳатдан ғоятда қимматли бўлиб, улар узбек, қозок, қирғиз ва б. туркийзабон халқлар этник тарихини ўрганувчилар учун муҳим аҳамиятга эгадир. «Б.» да Фарғона, Самарқанд ш.лари ва шу номдаги вилоятлар, Оҳангарон водийси, Ўратепа ва унинг агрофи, Масчо, Ҳисор, Чағониён, Бадахшон, Кобул вилояти ва б. жойлар географик жиҳатдан ғоятда қизиқарли тавсиф қилинган бўлиб, муаллиф ўзи юрган йўллар, ўзи бўлган шаҳар ва қишлоқларни ғоят даражада аниқ тасвирлаган.

«Б.»да Алишер Навоий, Абдурахмон Жомип, Шайхим Суҳайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Осафий, Биноий, Сайфий Бухорий, Оҳий, Муҳаммад Солиҳ каби ўнлаб ижодкорлар, Хожа Абдулло Марварий, Қул Муҳаммад Удий, Шайх Нойий, Юсуф Али, Мулло Ёрак, Шоҳқули Ғижжакий, Ҳусайн Удий, Бехзод, Шоҳ Музаффар каби кўплаб санъаткорлар тавсиф этилиб, уларнинг ижодий фаолиятларига холис баҳо берилади. Жумладан, Алишер Навоий ҳақида шундай дейилади: «Алишербек назари йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтибтурлар,— ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас».

«Б.» 15-а. узбек бадиий насрининг ёрқин намунаси сифатида соф бадиий лавҳалар, жонли тасвирлар, анъанавий лирик чекинишларга бой. Насрий матн ичида келтирилган халқ мақоламаталлари, иборалари, ибратли ўғитлар, шеърӣ парчалар унинг бадиийлигини янада оширади, ўзига хос жозиба бағишлайди.

«Б.» 16-а.дан бошлаб ҳоз.гача дунёнинг кўп тиллари — инглиз, голланд, француз, форс, немис, итальян, рус, хинд, урду ва б. тилларига бир неча марта лаб таржима қилинди, шарҳизоҳлар б-н нашр этилди. Англия, Америка,

Франция, Россия, Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон, Туркия, Япония каби ўнлаб мамлакат олимларининг илмий тадқиқотларида «Б.»нинг инсоният яратган ўлмас обидалар қаторида алоҳида ўринда туриши таъкидланади. «Б.»нинг жаҳонга машхур бўлишида, асосан инглиз шарқшуносларининг хизмати катта бўлди. Европадагина эмас, балки жаҳонда биринчи тўлиқ нашрини (инглиз тилида) 1826 й.да Ж. Лейден ва В. Эркин амалга оширди. Ф. Талбот эса мазкур нашр асосида 2 марта (1878, 1909) унинг қисқартирилган нашрларини чоп эттирди. 1921 й.да инглиз шарқшуноси А. Бевериж «Б.»ни мустақил суратда асл нусхадан қайта таржима қилди. Биргина Англиянинг ўзида «Б.» таржималари 9 марта нашр этилди.

Кейинги йилларда «Б.»нинг проф. В. Такстон томонидан АҚШда (Кембриж ш., Гарвард унти, 1993) ҳамда икки жилд ҳажмда, мукамал сўзлик, кўрсаткич ва шарҳизоҳлар б-н Японияда (Киото, 1995—96) илмий танқидий матни нашр этилди.

Маълумки, «Б.» қўлёзмалари матнида баъзи йиллар (1504—05, 1509—18, 1520—24) тафсилоти учрамайди, 1508 ва 1520 й. воқеалари баёни тугал эмас. Мана шу узилиш бўлган ўринларни инглиз шарқшунослари бошқа тарихий манбалар асосида маълум даражада тиклаганлар. «Б.» форсчага (1586), ундан парчалар Витсен томонидан голланд тилига (1705), А. Кейзер томонидан қисқартирилган ҳолда немис тилига (1828), Паве де Куртейл томонидан тўла ҳолда француз тилига (1871) таржима қилинган. «Б.»ни таржима қилиш ва тадқиқ этишда, шунингдек Афғонистон (Абдулхай ҳабибий), Покистон (Рашид Ахтар Надвий, Шоҳ Олам Мавлиёт), Ҳиндистон (Мирзо Насриддин Ҳайдар, Муҳиббул Ҳасан Ризвий), Туркия (Р. Р. Арат ва Н. И. Баюр) каби мамлакатлар олимларининг хизмати ҳам катта. Рус шарқшунослари (Н. И. Пантусов, С. И. Поляков, В. Вяткин) ҳам «Б.» дан

парчаларни таржима қилганлар. Н. И. Ильминский «Б.»ни Қозонда нашр эттирди (1857).

«Б.»ни ҳамда Бобурнинг шеърий меросини ўрганишда ўзбекистонлик олимлар ҳам салмоқли ҳисса қўшдилар. Проф. Фитрат томонидан тузилган «Ўзбек адабиёти намуналари» хрестоматиясида «Б.»дан парчалар, Бобурнинг 31 ғазали, 2 маснавий ва 28 рубоийси берилган. М. Салье «Б.»ни рус тилига тўла таржима қилиб, 3 марта (1958, 1982, 1993) нашр эттирди (С. Азимжонованинг кириш сўзи ва тахрири остида). П. Шамсиев ва С. Мирзаевлар томонидан «Б.»нинг икки жилдли (1948) ва бир жилдли (1960) нашри чоп этилди. 1956—66 й.ларда Бобурнинг уч жилдли танланган асарлари чоп этилиб, унга Бобурнинг шеърий девони (1 жилд) ва «Б.» (2—3 жилдлар) кирган. Бобур ва унинг илмий меросини ўрганишга С. Азимжонова катта улуш қўшган. «Б.»нинг М. Салье томонидан қилинган таржималари унинг батафсил сўз бошиси ва тахрири остида нашр этилган.

Ад.: Аз и мжонова С, Государство Бабура в Кабуле и в Индии, М., 1977; Узбек адабиёти тарихи, 3ж., Т., 1978; Ахмедов Б., Историкогеографическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. (Письменные памятники), Т., 1985; Бобурнома, Т., 1960; Le Livre de Babur, Париж, 1985; Бабурнаме, Т., 1993.

Абдурашид Абдуғафуров.

«БОБУРНОМА» РАСМЛАРИ

— Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарига ишланган миниатюралар. Бобурийлар ҳукмронлиги (айниқса Акбар) даврида Ҳиндистонда шаклланган, Ғарбда «мўғуллар миниатюраси» номи б-н маълум бўлган тасвирий санъат юзага келган. Ҳирот, Бухоро, Самарқанд, Шероз, Табриз миниатюра санъатининг энг яхши анъаналарини ижодий ўзлаштириб, қад. хинд тасвирий санъатини дунёвий мазмун б-н бойитган Дасвант, Басован,

Устод Мансур, Мукунд, Рамдас, Кесу Гужаротий, Фаррухбек Қалмоқ, Иброҳим Наққош ва б. мусаввирлар ўша даврда яратилган ва кўчирилган бир қатор қўлёзмаларни — «Бобурнома», «Акбарнома», «Зафарнома», «Жоме аттаворих» («Тарихлар мажмуаси») ва б.ни нафис ва жозибадор расмлар б-н безаганлар. Бизгача «Бобурнома»нинг шу тарзда безатилган нусхалари (8 нусха тўлиқ ҳолда) етиб келган: Британия музейида (Англия) ва Оксфорддаги Бодли кутубхонасида, Дехлидаги Миллий музей ва Рожастхон штатидаги Алвар кутубхонасида (Ҳиндистон), Париж миллий кутубхонасида; шунингдек Москвадаги Шарқ халқлари санъати музейида (57 варақда 69 расм), Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида (Ирландия), Париждаги Лувр музейида, АҚШнинг Фрир галереясида, Фог санъат музейида, Канаданинг Оттава ш.даги Миллий галереяда ва шахсий йиғимларда сақланмоқца. Расмларнинг асосий мазмуни тарихий воқеалар, маиший манзаралар, жанг лавҳалари, ов ва спорт ўйинлари, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, турли сиёсий воқеалар, учрашув ва б.ни тасвирлашдан иборат. Асар мазмуни б-н чекланган рассомлар барча тарихий, географик, этн. омиллардан фойдаланган ҳолда бир бутун тугалланган ижодий мужассамотлар яратганлар. Расмларда шарқ санъатидаги шартлилик заруриятдан, кўп режали мужассамотлардан моҳирона фойдаланилган. Расм ва бўёқлар мувозанатини нозик сезиш, рангларни танлай билиш, тасвирланаётган давр руҳини, гўзалликни аниқҳиссий шаклларда гавдалантириш, имоишора, ҳаракатни жонли бера билиш, бўёқдардаги ички монандлик каби ҳинд рассомлигига хос хусусиятлар ва б. жиҳатидан бу расмлар ғоят катта бадий қимматга эга.

Ад.: Миниатюры рукописи «Бабурнамэ»: (Альбом), М., 1960; «Бобурнома» расмлари: (Альбом), Т.,

1970; Мадраимов А., Расмларда Бобур ҳаёти, Т., 1983.

БОВЕ (Bovet) Даниеле (1907-1992) Италия фармакологи. Доривор препаратлар тузилиши б-н уларнинг фармакологик фаоллиги ўртасидаги боғлиқликни тадқиқ қилган. Гистаминга қарши препаратларнинг дастлабки тадқиқотчиларидан бири бўлган. Кураресимон таъсир этадиган синтетик бирикмаларни кашф этган. Нобель мукофоти лауреата (1957).

БОВЕ Осип Иванович [1784. 24. 10 (4.11), Петербург 1834.16(28).6, Москва] — рус меъмори. Амбир намояндаси. 1812 й. ёнғиндан сўнг Москвани қайта тиклаш комиссияси бош меъмори. Б. иштирокида Қизил майдондаги бинолар қайта тикланган (1815), Катта театр ва унинг олдидаги майдон (1821—24), Александров боғи (1820—22), Зафар дарвозаси (1827—34), Ўшаҳар касалхонаси (1828—32) ва б. барпо этилган.

БОВЕ — Франциянинг шим.даги қад. меъморий ёдгорликларга бой шаҳар (12—17-а.лар). Урта аср шаҳар қиёфаси сақланган. Меъморий ёдгорликлари; Қад. Рим шаҳар девори ва унинг миноралари харобалари; Сент-Этьенн черкови (12-а.—16-а. бошлари); Франциядаги готика услубида қурилган энг баланд собор Сен-Пьер (1227 й. қурилиши бошланиб, 1578 й.гача бир неча марта қайта қурилган) ва унга туташ ноёб ёдгорлик Нотр-Дам дела-Бас-Эвр базилика нефи (997—998); епископ саройи (16-а. боши) ва б.

БОВУРЧИ — к. Бавурчи.

БОГАЗАР ТОҒИ — Қашқадарё вилоятидаги тоғ. Ҳисор тизма тоғлари таркибига қиради. Энг баланд жойи — Човурткали чўққиси, 2098 м. Уз. 10—12 км. Б.т. жан.ғарбдан шим.

шарққа йўналган. Унинг жан. шарқий ён бағирлари Кичик Ўрадарё водийсига анча қия, баъзи жойларда тик тушган, шим. ғарбий ён бағирлари эса ётиқроқ. Сувайирғич қисми ясси. Тоғ ён бағирларидаги булоқлардан бошланувчи сойлар Кичик Ўрадарё томон оқади. Б. т. юра, бўр ва палеогеннинг чўкинди жинслари (қумтош, гил, конгломерат, алевролит, оҳақтош)дан ташкил топган. Ён бағирларидаги жигарранг тупроқларда қизиларча ва саурарча, заранг, бодом кенг тарқалган. Арчазорлар остида бугдойик, шунингдек учқат (шилви), оқхаргул ва б. усади. Б.т. ёзги яйлов.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ — к Хмельницкий Богдан.

БОГДАНОВ Анатолий Петрович [1834.1(13).10, Воронеж губерняси — 1896.16(28).3, Москва] — рус антропологи ва зоологи. Москва унтини тугатган (1855), проф. (1863), Россияда антропология фанининг асосчиси. Табиат, антропология ва этн. ҳаваскорлари жамиятининг раҳбари, Москва ун-ти зоология музейининг директори. Б. 1867 й.да этнография, 1879 й.да антропология кургазмасида антропология асбоблари, Россиядаги қад. ва ҳоз. халқлар бош суяклари коллекцияси ва антропологиясига оид расмларни намойиш кидди. Б. Федченко экспедицияси томонидан Марказий Осиёда тўпланган антропологияга оид материалларни ишлаб чикди ва нашр кидди.

БОГДАНОВ Николай Дмитриевич (1920.27.4, Днепропетровск вилояти Любимовка қишлоғи — 1945.31.1, Львов) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Тошкентда чизмачи бўлиб ишлаган. 1941 й. июлдан фронтда. 34гвардиячи артиллерия полкида дивизион командир бўлган. Б. 1943 й. 12—14 сент.даги жангларда ўз артиллерияси б-н ўқчи қисмлари томонидан душманнинг

Комаровка ва Евлашовка қишлоқларидаги таянч пунктларини эгаллашларида ёрдам берган. 1943 й. 16 окт.да Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган.

БОГДАНОВИЧ Карл Иванович (1864.29.11, Витебск губерняси 1947.5.6, Варшава) — геолог олим. Петербург кончилиқ ин-тини тугатган (1886). 1901 — 17 й.ларда Россия Геол. қўмитасида ишлаган (1914 й.дан директор), айни вақтда Петербург кончилиқ ин-ти проф. (190219). 1919 й.гача Россиянинг Европа қисми, Марказий Осиё, Сибирь ва Кавказда катта тадқиқот ишлари олиб борган. Руда конлари (1912—13) ва 1931 й.да нефть конлари геол.си бўйича катта тўпламлари нашр қилинган. Ўрта Осиё бўйича олиб борган тадқиқот ишлари сейсмологияга салмоқли ҳисса қўшди ва шу регионнинг тектоник схемасини белгилаб берди. 1919 й.дан Польшада Краков академияси проф.

БОГДО-ЎЛА, — Хитойдаги тоғ тизмаси, Шарқий Тяньшанда. Бал. 5445 м гача (БогдоЎла тоғи). Кенглик йўналишида қарийб 300 км га чўзилган, шим.да Турфон ботиғи, жан.да Жунғория текислигини ўраб туради. Асосан кембрийдан олдинги ва палеозой даврлари жинсларидан тузилган. Ён бағирлари тик, доимий қор ва музликлар бор. Ландшафт минтақалари: қуйи минтақа — чўл ва дашт, 1700—2900 м баландликда — ўтлоқлар ва игнабаргли ўрмонлар, 2900—3700 м баландда — буталар, альп ўтлоқлари ва ниваль минтақа.

БОГЕМИЯ (Bohemia) — 1) Чехия давлати ташкил топган худуднинг илк номи; 2) 1526—1918 й.ларда Габсбурглар империяси таркибига кирган Чехиянинг расмий номи. Б. атамаси антик даврлардаёқ *Voi(o) haemum* («бойлар ватани») номи б-н қайд этилган; мил. ав. 8-а.да Марбод раҳбарлигидаги маркоманлар томонидан босиб олинган.

Баварияликлар (лот. *bai(u) varii* — бойлар мамлакати аҳолиси) богемияликлардан келиб чиққанлиги масаласи хануз очиқ қрлмоқа.

БОГОЛ — қад. мўғул жамиятидаги ижтимоий табақа, уй қуллари. Илк ўрта асрларда қулчиликнинг бир неча тури мавжуд бўлган: унаганБ.— бир пайтлар бўйсундирилган қабила, кейинчалик меросий қулларга айланган, улар ўз мулклари ва қисман шахсий эркинликларини сақлаб қолганлар, онгуБ.— шахсий хизматлари эвазига озодликка чиққан қуллар; утэлиБ.— оддий хизматкор — қуллар.

БОГОЛЮБОВ Николай Николаевич [1909.8(21).8, Нижний Новгород 1992] — математик, механик ва назарий физик, акад. (1953). Чизикли бўлмаган механика ва назарий физика бўйича илмий мактаб асосчиси. Илмий ишлари чизикли бўлмаган механика, статистик физика (ўта оқувчанлик ва ўта ўтказувчанликнинг микроскопик назарияси), майдоннинг квант назарияси (дисперсной муносабатлар)га оид.

БОГОМОЛЕЦ Александр Александрович [1881. 12(24). 51946.19.7. Киев] патофизиолог, акад. (1932) ва Тиббиёт ФА акад. (1944). Илмий ишлари вегетатив нерв системаси патологияси ва физиологияси, кон қуйиш патологияси, аллергия, бириктирувчи тўқиманинг иммунитетдаги аҳамияти масалаларига бағишланган. Б. узоқумр кўриш назариясини илгари сурган. У яратган антиретиккуляр цитотоксик зардоб (АЦЗ) кўпгина касалликларни даволашда қўлланилади.

БОГОМОЛОВ Алексей Фёдорович [1913.20.5(2.6), Смоленск вилояти] — радиотехника ва радиофизика соҳасидаги олим, акад. (1984). Асосий илмий ишлари радиотехника ва радиофизикага, хусусан, «Орбита» тизимидаги «Молния» Ер

сунъий йўлдоши орқали Марказий телевидение кўрсатувларини қабул қилиш учун ярқоли катта радиотелескопларни ишлаб чиқишга дойр.

БОГОР (голландча Бейтензорг) — Индонезиядаги шаҳар. Ява о.нинг гарбида. Аҳолиси 271 минг киши (1990). Б. тоғ оралиги сойлигида, Гёде вулкани этагида жойлашган. Курорт жой ва туризм маркази. Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Резина шиналари ва ойна з-ди, тўқимачилик, машинасозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Хунармандчилик ривожланган. Индонезия каучук илмий тадқиқот инти, дунёга машҳур ботаника боги (1817 й.дан) ва ботаника илмий тадқиқот инти бор. ЖанШарқий Осиёнинг тропик минтақа биол.си бўйича регионал маркази.

БОГОТА, Санта-Фе-де-Богота — Колумбия пойтахти. Шарқий Кордильера тоғларининг ғарбий ён бағридаги сойликда (2500 м) жойлашган. Кундинамарка департаменти маъмурии маркази, алоҳида маъмурии бирлик — пойтахт округини ташкил қилади. Аҳолиси 6 млн.дан ортиқ (1997, шаҳар атрофи б-н). Мухим транспорт йўллари тугуни. Халқаро Эльдorado аэропорти бор. Энг иссиқ ойнинг ўртача т-раси 15°, энг совуқ ойники — 14°. Б.га 1538 й.да испанлар асос солган. 1598 й.дан испан генералкапитан лигининг, 1739 й.дан Янги Гранада вице-кироллигининг пойтахти. 1819 й.да Б. испанлардан озод қилинди ва Янги Колумбиянинг пойтахтига айлантирилди. 1831 й.дан Янги Гранаданинг, 1863 й.дан Колумбия Республикасининг пойтахти.

Б. мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий, маданий ва савдо маркази. Озиқ-овқат, тўқимачилик, пойабзал, тикувчилик, электротехника, полиграфия, машинасозлик, фармацевтика, кимё ва б. саноат корхоналари бор. Б. яқинида резина шиналар ва сода ишлаб

чиқарилади, зумрад олинади. Испанлар мустамлакачилиги даврида ва ундан кейин қурилган бир неча меъморий ёдгорликлари сақланган: Катта собор (1823 й.да қуриб битказилган), СанФрансиско собори (1569—1622), Миллий капитолий биноси (1847—1926) ва б. Б.да. олий ўқув юртлари, жумладан Колумбия миллий ун-ти ва б. унтлар, Колумбия академияси, Миллий музей, Миллий археология ва этн. музейи, мустамлака даври санъати музейи, Олтин музейи (индейсларнинг қад. олтин буюмлари), Миллий кутубхона, астрономия расадхонаси бор.

БОГХЕД (Шотландиядаги Boghead деган жой номи б-н аталган) — сапротели/яларнинг энг тоза хили. Б. таркибидаги организм қолдикларининг миқдори, ҳосил бўлиш шароити, сифати б-н кўмирдан фарқ қилади. Б. ботқоқликлар, денгиз кўрфазларида биёкимёвий ва геокимёвий жараёнлар таъсирида ҳосил бўлади. Ранги қорамтир. Б. таркибини газсимон, учувчан моддалар (75—90%), водород (8 — 12%) ташкил қилади. Ёнувчи массанинг иссиқлик бериши 33,5—37,7 Мж/кг. Гумусли кўмир қатламлари орасида юпқа қатлам кўринишида учрайди. Б.дан қорамой, суюкёнилғи олинади ва кимё саноатида фойдаланилади.

БОД (форс— шиш) — бўғим оғриғи (артральгия), мускул оғриғи (миальгия), куймич нерви касаллиги (ишиас), плексит, подагра, радикулит, ревматизм каби касалликларнинг халқ орасида тарқалган номи.

БОД — телеграф сигналларини узатиш (телеграфлаш) тезлиги бирлиги. 1 секундда узатиладиган элементар ток импульсларига тенг. Амалда телеграфлаш тезлиги секундига 75 бод га етиши мумкин. Ж. Бодо номи б-н аталган.

БОД — танда иплари (ўриш нахлари)

нинг бир-бирини кесиб (мингашиб) тушган жойи. Уч хил бўлади: тоқ, жуфт ва ливит Б. Б. олиш деганда шойи ва атлас тўқишда икки шода ўртасидаги Б.ни юқорига суриб чиқариш, Б. солиб олиш деганда калава машинада ипакни мингаштириб калавалаш, Б. суриш деганда шойи, атлас, беқасам тандасини оққа ёзганда ливитларни бир-биридан ажратиб, танданинг у бошидан бу бошига суриш, Б. ташлаш деганда ўриш ипаклар даврага ўралиб тандаланганда бир ливитнинг иккинчи ливит устига мингашиб қолиши тушунилади.

БОД МИХЧАДОН — ипак тандалайдиган дастгоҳ; давра қанотининг ён қисми. Шойи, атлас тўқиш корхоналарида ишлатилади. Б.м. га икки қатор (хар қаторига 20 тадан, жами 40 та) михча қоқилган бўлиб, ливит иплар шу михчалар орасига ўралади.

БОДБОДСОЙ — Самарқанд вилояти Булунгур туманиааги сой. Губдинтоғнинг жан. ён бағридан (1260 м баландликдан) бошланиб, жан.га томон оқади. Бодбод кишлоғидан жан.да Булунгур чўлларида тугайди. Уз. 9 км. Ёғин ва булоқдан сув олади. Ёз ва кузда сув сарфи 60—80 л/сек., қиш ва баҳорда эса 400—500 л/сек. Б. ёқасида чорва қўтонлари бор.

БОДЕН КЎЛИ — Германия, Швейцария ва Австрия чегарасидаги қад. музлик водийсидаги йирик қўл. 395 м баландда жойлашган. Майд. 538 км², уз. 63 км, эни 14 км, энг чуқур жойи 252 м. Б. к. шим.ғарбга 3 қисмга тармоқланган (Иберлинг, Куйи ва Целлер қўллари). Қирғоқларининг аксарият қисми текис ёки жан.шарқи баланд қояли. Б. к.дан Рейн дарёси оқиб ўтади. Кема қатнайди. Суви камданкам музлайди, қишда соҳил иқлимини юмшатиб туради. Балиқ овланади. Қўл соҳилидаги йирик шаҳарлар: Констанц, Фридрихсхафен, Линдау (Германия), Брегенц (Австрия). Б. к. атрофида курорт, қўриқхона қўп.

БОДИБИЛДИНГ, культуризм (инг. BodyBuilding — тана тузилиши) — спорт тури; тана мушакларини гантель, штанга, тош ва ҳ.к. ёрдамида ривожлантириш, уни чиройли ва бақувват қилишга қаратилган машқлар тизими. Бундай машқларга дастлаб Юнонистон ва қад. Римда катта эътибор берилган. Мисрда гавда мускуллари чиройли, келишган одамларгина фиръавн унвонига муносиб бўлган. Кейинчалик бу хилдаги машқлар кўп мамлакатларга тарқалди. 19-а. охирида Буюк Британияда ҳоз. замон культуризми (французча culturisme, инглизча physical culture — гавда маданияти) асослари ишлаб чиқилди. 1901 й.дан эркаклар гавда гўзаллиги халқаро конкурслари, 20-а. ўрталаридан эса культуризм бўйича ҳар йили жаҳон чемпионатлари ўтказила бошланди. 1946 й. Халқаро культуризм (бодибилдинг) федерацияси (IFBB) ташкил қилинди. 170 дан ортиқ давлат бу федерация аъзоси.

Ўзбекистонда Б. 1960 й.лардан пайдо бўлди ва дастлабки мусобақалар уюштирилди. Аммо 80-й.ларга келиб унга буржуа спорт тури сифатида салбий баҳо берила бошланди ва унутиб юборилди. Мустақиллик йилларида жисмоний тарбия ва спортнинг барча турлари қатори Б.га ҳам эътибор кучайди. Б. ишқибозлари кўпайди. Б. бўйича турли кўрик ва мусобақалар ўтказилмоқда. Даниил Плакида, Фуат Гимуш, Руслан Муродасилов, Рустам Фотиҳов, Геннадий Блажко, Иброҳим Бекбоев таниқли Б. чилардир.

БОДИЁҒОЧ — 1) гула кўтаришда танда боди орасига ўтказиб қўйиладиган асбоб. Шойи, атлас тўқиш корхоналарида ишлатилади. Ёнғок, ўрик, қайрағоч каби қаттиқ ёғочлардан бир учи ингичка қилиб ясалади; 2) шойи, атлас тўқиладиган ипакни жуфтлаб берадиган «жуфтлама машина»нинг гажаклар ўрнатилган бўлаги.

БОДИЯ — чўли биёбон, дашт. Бу термин тарихий ёдгорликларда, жумладан «Бобурнома», «Шайбонийнома» п.а учрайди. Кармана ш.Нинг бир номи Бодияи хўрдак бўлган, Наршахий бу номни «Кичик кўза» деб изоҳлаган; аслида «Кичик чўл» бўлиши эҳтимол. БОДИЯ — таги думалоқ ва баланд, кирғоғи тик чуқур сопол идиш (лаган). Б. сирланади, турли нақш мужассамотлари б-н безатилади. Хоразм кулоллигида қадимдан кенг тарқалган, кичикрок хили «чанок Б.» деб аталади.

БОДИЯГАЛАР (Spongillidae) — ғовактанлилар типининг чучук сувларда яшайдиган оиласи. 16 та авлоди ва 94 тури бор. Асосан Евросиёнинг дарё ва кўлларида тарқалган. Марказий Осиё мамлакатларидаги дарё ва кўлларда бир неча тури учрайди. Катталиги 1 м гача. Б. аниқшаклга эга эмас. Пўстлоксимон, дарахтсимон шохланган ёки бошқа шаклда бўлади, сув остидаги нарсаларга ёпишиб яшайди. Ранги сарғишкўнғир, жигарранг, яшил ёки қизғиш. Скелета кремнийдан тузилган бир ўкли нина шаклида, органик модда — спонгин б-н бир-бирига ёпишган. Бўлиниш, ташқи ёки ички куртакланиш ва жинсий йўл б-н кўпаяди. Кузда кўпинча мустаҳкам икки қават қобиқ б-н ўралган ички куртаклар — геммулалар ҳосил қилади. Геммулалар кишлаб, баҳорда ёш булутга айланади. Халктабобатида қуритилган Б. дан бод ва асаб касалликларини даволашда фойдаланилади, косметикада сунъий қизиллик югуртириш учун ишлатилади. Баъзан қувурларга қириб қолиб, сув йўлини тўсиб қўйиши мумкин.

БОДИЎЛГАН — Хоразм воҳасининг жан.ғарбидаги кўл, Туркменистон чегарасида. Атрофида кўчма кум кўп. Соҳиллари қия. Ўртача чуқ. 1 — 1,5 м, оқова ва коллектор сувларидан тўйинади. Туби қора лойка. Кўл тубида сувўтлар ўсади. Кўлда оқ балиқ, лакка, чўртан,

зоғора баликлар бор.

БОДО (Bandot) Жан Морис Эмиль (1845.11.9, Маньё, Франция — 1903.23.3, Париж яқинида) — француз ихтирочили. Кўп қиррали кетмакет телеграфлаш масаласини амалда биринчи бўлиб ҳал қилган; 1874 й.да икки қаррали кетмакет телеграфлаш аппарати учун, 1876 й.да беш қаррали телеграфлаш тизими учун патент олган. Б. аппаратлари биринчи марта ПарижБордо линиясига ўрнатилган (1877). 1927 й.дан телеграфлаш тезлиги бирлиги (бод) Б. номи б-н аталган.

БОДО АППАРАТИ — беш клавишли ҳарф босувчи телефаф аппарати; телеграммалар белгиланган такт сигналлари б-н бир меъёрада узатилади. Қабул қилинадиган телеграмма магни қоғоз лентгага қайд қилинади. Ж. Бодо 1874 й. ихтиро қилган. Б.а. 1960 й.гача ишлатилган, кейин унинг ўрнини стартстопли аппаратлар (телетайплар) эгаллади.

БОДОМ (*Amygdalus L.*) — раънодошлар (аноргуллилар оиласи) га мансуб дарахт ва буталар. 40 га яқин тури маълум. Осиё, Шим. ҳамда Марказий Америкада, Европанинг жан. да, Закавказье, Ўрта Осиёда тарқалган. Ўзбекистонда 5 тури мавжуд. Улардан биттаси — ширин мағизли Б. (*A. comminis L.*) экилади, қолганлари ёввойи ҳолда учрайди. Ўзбекистоннинг денгиз сатҳидан 1000—1200 м гача бўлган тоғли зоналарида (Фарғона водийси, Сурхондарё, Самарқанд, Тошкент вилоятларида) ўстирилади.

Ботаник тавсифи. Дарахти 6— 10 м, шохшаббаси пирамидасимон ёки тарвақайлаган. Илдиз тизими яхши ривожланган. Барглари наштарсимон. Ўсув ва мева новдалари чиқаради. Эрта баҳорда, баргчиқаришдан олдин гуллайди. Гули оқ ёки пушти, икки жинсли. Ҳаят ёруғсевар ва қурғоқчиликка чидамли. Четдан қангланганда яхши ҳосил беради.

Меваси (бодоми) пуст (пишганда ёрилиб кетади) б-н қопланган қаттиқ қобикли данак (ёнғоқча). Июльсент.да пишади. Бодоми 0,5—4 г (мағзи 12—80%). Мағзи таркибида 35—67% ёғ, 30% гача оқсил моддалар, шунингдек қанд, елимсимон моддалар (аччиқ Б. таркибида 2,5% гача амигдалин) бор. Пўчоғи навига қараб юпқа (ғалвирак), ўртача ва қаттиқ, мағзи ширин ёки аччиқ бўлади.

Хўжалик аҳамияти . Б. асосан, ширин мағзи учун етиштирилади. Б. мағзи истеъмол қилинади, кондитер саноатида, мойи тиббиётда, аччиқ мағиз Б.дан олинадиган эфир мойи косметика саноатида, пўчоғи ликёр, коньяк ва винолар ранги ва таъмини яхшилашда ишлатилади.

Биологик хусусиятлари. Б. 100, ҳатто 130 й.гача яшайди. Кўчати данакмевалилар (шафтоли, олча, ўрик) ёки аччиқ Б. данагини экиб олинган ниҳолларга ширин Б. навларини пайванд қилиш йўли б-н етиштирилади. Кўчати кузда ёки баҳорда 8х6, 8х8, 10х10 м схемада экилади. Соз ва тошлоқи тупроқли, суғориладиган бўз ерларда яхши усади. Экилган йили 8—10 марта, ҳосилга киргач, 4—6 марта суғорилади. Шохшаббасига сийрак ярусли, баъзан косасимон шакл берилади. Дарахти 4—5 йилдан бошлаб мева беради. 12—15йили тўлиқҳосилга қиради. Бир тупидан 60—80 кг гача ҳосил олинади. Дарахти 20—25° совуққа бардош беради.

Ўзбекистонда экиладиган асосий навлари.Бўстонлиқ — шафтоли б-н чатиштириш натижасида етиштирилган. Бодоми 2 г келади. Пўчоғининг қалинлиги ўртача, мағзи ширин. Баҳорги қорасовуққа чидамли. Эртаги — Бухоро бодомини оддий Б. б-н чатиштириб олинган. Эрта гуллайди, меваси июнда пишади. Мағзи ширин. Совуққа чидамли. Ғалвирак (юпқапўчоқ) — бодомининг ўртача оғирлиги 1,9 г, мағзи тўқ, эрта гуллайди, меваси авг.да пишади, совуққа чидами ўртача. Б.нинг Ялта, Космос, Никитский 62, Туркменистан аълоси

каби навлари ҳам экилмоқда.

Ад.: Помология Узбекистана, Т., 1983; Собиров М., Томорқа боғдорчилиги, Т., 1991.

Рихсивой Жўраев.

БОДОМ — накш тури; тузилиши бодом меваси шаклига ўхшаш. «Б. гул», «нақши Б.», «қалампиргул» деб ҳам аталади. Шарқ, жумладан Ўрта Осиё, Олд ва Жан. Осиё мамлакатлари амалий санъати (кандакорлик, мискарлик, наққошлик, каштадўзлик, матога гул босиш ва б.)да кенг тарқалган. Бу накш мискарлик, айниқса, дўппидўзликда кенг ишлатилади, тўқимачиликда бу накш мужассамоти кашмирий деб юритилади. Б. нусха дўппилар орасида хусусан Чуёт дўппилари машхур.

БОДОМ КИСЛОТА, оксифенилсирка кислота, фенилгликол кислота, $C_6H_5CH(OH)COOH$ таркибида битта асимметрик атоми бўлган ароматик кислота. Мол. м. 152,14, Б. книнг икки оптик изомери бор: кутбланиш текислигини чапга бурувчи L ва кутбланиш текислигини ўнгга бурувчи D кислота. L Б.к. аччиқ бодом таркибидаги амигдалинни гидролизлаб олинади. D Б.к. эса самбунигрин деган гликозид таркибига киради. Рацемик Б.к. (парабодом кислота) бензальдегиддан олинади, суюқланиш t-раси 120,5°. Б.к. антисептик хоссаларга эга бўлганлиги сабабли тиббиётда ишлатилади.

БОДОМИЙ — серҳосил, жайдари ўрик нави, меваси бодомга ўхшайди. Дарахтининг бал. 10—15 м, шохшаббаси кенг. Кўчати ўтқазилгач, 4—5йили хосил беради. 60—80 йил, ҳатто ундан ҳам кўпроқ яшайди. Меваси ўртача (28—30 г), чўзиқрок, сарикқизил, текис, ялтирок. Эти сариқ, мазали, данагидан яхши ажралади, мағзи ширин. Июлнинг биринчи ярмида пишади. Тупидан 20—25 ёшида 200 кг гача хосил беради. Қуритилганда 21—22% баргак тушади.

Совуққа чидамли. Суғориладиган унумдор ерларда яхши ўсади. Фарғона водийсида кенг тарқалган (қ. Ўрик).

БОДОМИСТОН — Сурхондарё вилояти Сариосиё туманидаги сой. Тўпалангдарё (Сурхондарё)га қуйилувчи Киштутсойтшт чап ирмоғи. Ҳисор ва Қолдирға тоғлари туташган жойдаги музликлар (3700 м)дан бошланади. Юқори оқимида ғарбга, сўнг жан.ғарбга оқади. Уз. 12 км, ҳавзасининг майд. 91 км². Б.нинг умумий уз. 10 км бўлган 7 та майда ирмоғи бор, ҳавзасида умумий майд. 5,9 км² бўлган 6 та музлик мавжуд. Б. сувайирғичида Сурхондарё ҳавзасининг энг баланд (4643 м) жойи ҳамда энг катта музлиги (уз. 3,2 км, майд. 3,0 км²) жойлашган. Қор ва муз сувларидан тўйинади, ўртача йиллик сув сарфи 2,7 м³/сек. Б. суви кўпайганда (июль—сент.) ўртача йиллик сув сарфи 6,4 м³/сек бўлади.

БОДОМОЙ — зийнат буюми; Хоразмда кенг тарқалган. Учта бодом шакли асосида ётган янги ой тасвири бўлган мураккаб шаклли яхлит такинчок. Б. таги занжир, маржон, баргак ёки зиғираклардан тузилган шокилалар қатори б-н яқунланади. Шакллар ва уларнинг аниқ чизиғи эгилувчан дойра ҳосил қилади. Хоразм заргарлари учун анъанавий булган феруза кўзлар ҳалқаси б-н ўралган йирик кўз (қубба)лар мужассамоти ҳар бир шакл бўлақларида такрорланади. Б. 19-а.да урф бўлган, якка ҳолда пешонага, жуфт ҳолда икки чаккага, мажмуа (4 та) ҳолида гардонга ҳам тақилган.

БОДОМЧА (*Amygdalus spinosissima* Rge) — раънодошлар оиласига мансуб сершоҳ ва сертикан бута. Бўйи 1—2 м. Мартда гуллайти, июлда меваси пишади. Барги майда, бутун, тукли. Жан. р-нлардаги тоғ этакларида, адирлардаги тошлок ерларда ва қояларда ўсади. Мағзи аччиқ, халқ табобатида ва тиббиётда

ишлатилади (к. Бодом).

БОДОМЧА — 1) кўриниши бодом меваси га ухшаш безак буюми. Мискарлик (Б. шаклидаги идиш), заргарлик (тақинчоқларнинг бодом шаклидаги шокилалари, икки учи бодом шаклида ишланган билагузук) ва б.да кенг қўлланилади; 2) мискарликда идишлар қорнига ўрнатиладиган нақшли қолипаки булак ва шу бўлакни ясашда ишлатиладиган қолип; 3) нақш тури, Б. ислимий, Б. мадохил ва б.; 4) муҳр.

БОДОМЧА ПИЧОҚ — пичоқ тури; бунда пичоқ тиғининг орқа кирраси учидан 4—5 см часи ичига томон камалак булиб кирган бўлади. Наманганда Б.п. дейилади. Андижон, Фарғонада қозоқи пичоқ деб аталади.

БОДОҚСОЙ — Тошкент вилояти Бўстонлик туманидаги сой. Писком дарёсининг чап ирмоғи. Писком тизмасининг шим.ғарбий ён бағридаги 3150 м баландликдаги музликлардан бошланади. Уз. 12 км, ҳавзасининг майд. 5,4 км², ҳавзасининг ўртacha бал. 2440 м. Умумий уз. 8 км бўлган 4 та майда ирмоғи бор. Б. музликдан ташқари қор, ёмғир ва булоқ сувларидан ҳам тўйинади. Б. да йил давомида сув оқади, ўртacha йиллик сув сарфи 1,2 м³/сек. Суви кўпайганда (апр.—июнда) сув сарфи 5,6 м³/сек гача етади.

БОДРЕЗАК, калина (*Viburnum*) — шилвидошлар оиласига мансуб дарахт ёки бута. 125 тача тури маълум. Шулардан чингиз (*V. opulus*) кўп тарқалган. Бал. 5 м ча. Барглари кенг, тухумсимон, уткир учли, 3—5 бўлакли. Гуллари оқ, меваси қизил, данакли. Россиянинг ўрмон ва ўрмончўл зонасида, Кавказ, Қрим, Шарқий Қозоғистондаги сернам ўрмонларда ариқ ва кўл ёқаларида; ботқоқ ерларда ўсади. Ўзбекистонда манзарали ўсимлик сифатида экилади. Пўстлоғида вибурнин гликозиди, органик

кислоталар, ошловчи моддалар; мевасида 32% гача қанд, витамин С, ошловчи моддалар бор. Пўстлоғидан тайёрланган экстракт ва қайнатма бачадондан қон кетишини тўхтатади, ҳайз кўрганда пай до бўладиган оғрикни қоддиради. Меваси халқ табобатида меъда ярасига даво қилишда қўлланилади.

БОДРИНГ (*Cucumis sativus* L.) — қовоқгуллилар оиласига мансуб бир йиллик сабзавот ёкини. Барча қитъаларда экилади. Ёввойи ҳолда учрамайди. Очиқ дал ада ва иссиқхоналарда етиштирилади. Ватани — Хиндистон. Мил.ав. 3-минг й.дан бери маълум. Палаги 1,5—2 м гача боради. Б. гули бир уйли, айрим жинсли. Оталик гуллари барг қўлтиғида биттадан, оналик гуллари оталик гулларида кейинроқ пайдо булиб, барг қўлтиғида биттадан, тезпишар навларида 2—3 та дан жойлашади. Мевасида витамин С, 92,7— 97,7% сув, 1,1—3,7% қанд ва минерал тузлар, шунингдек эфир мойи бор.

Б. иссиқсевар усимлик, уруғи тупроқ ҳарорати 14—15° бўлганда уна бошлайди, 25—30° да яхши кўкаради. Б. нинг эртапишар, ўртапишар ва кечпишар навлари бор. Эртапишари очиқ далага апр.нинг биринчи ярмида, ўртапишари май охирларида, кечпишари июннинг уртаси ва июлнинг бошида экилади. Б. эгаторасини 120— 140 см дан олиб, якка қаторлаб ёки 210—240 см дан олиб, кўш қаторлаб ҳар уяга 2—3 кун ивитиби куйилган 5—8 дона уруғ ташлаб экилади. Қаторлаб экилганда туп оралиғи 35—40 см, тўғри бурчакли уялаб экилганда 70 см қилинади. Б. кўкариб чиққач, эртагиси 30—40 кунда, кечкиси 50—60 кунда гуллайди, туккан меваси 8—10 кунда етилади. Меваси оч яшил булиб, уруғи пишганда сарғишқунғир тусга киради. Ер ҳайдаш олдидан гектарига 25— 30 т гунг, 100 кг дан азотли ва фосфорли ўғитлар солинади. Уруғи униб чиққач, уяда биттадан ниҳол қолдириб яганаланади, суғориб чопиқ қилинади.

Иқлим ва тупроқ шароитига қараб ҳар 5—12 кунда суғорилади. Б. шўрланмаган, сизот сувлари чуқур жойлашган ерларда яхши усади. Мевасини ҳар кунни ёки кун оралатиб териш керак. Меваси куклигича, тузланган ва консерва ҳолида истеъмол қилинади. Шарбаги тиббиётда дори-дармон сифатида ишлатилади.

Ўзбекистонда селекция йули б-н яхшиланган куйидаги навлари экилади: Марғилон 822. Кечпишар, палаги узун, барги уртача, беш бурчакли. Меваси цилиндрсимон, бўйи 16—18 см, эни 5—6 см, оғирлиги 130—240 г, тўқ яшил, учидан бошланадиган оқ йўллари бор, баъзан йўллари бўлмайд. Гектаридан 300—350 ц ҳосил беради. Ўзбекистон 740. Ўртапишар, палаги уртача, барги майда, тўқ яшил, усти чўтир. Меваси цилиндрсимон, бўйи 10—13 см, эни 4—5 см, оғирлиги 100—180 г, ялтирок яшил. Учидан бошланадиган оқ йўллари мевасининг ярмигача боради. Гектаридан 340—375 ц ҳосил беради. Қўйлик 262. Эртапишар, палаги ўртача, барги тўқ яшил, тўгарак, бўлакли. Мевасининг бўйи 10—11 см, эни 3—4 см, оғирлиги 105—110 г, тўқ яшил. Эртаги қилиб экилганда гектаридан 330—350 ц, кечки қилиб экилганда 120—160 ц ҳосил беради. Шунингдек, Эртаги 645, Ҳисор 132 навлари ҳам серҳосиллиги б-н ажралиб туради. Б. иссиқхоналарда етиштирилганда 1 мг майдондан 20—35 кг ҳосил олинади.

Касалликлари: уншудринг, окпалак, илдиз чириши.

Зараркунандалари: ўргимчаккана, битлар, илдиз кемирувчилар ва б.

Ад.: Бўриев Х., Абдуллаев А., Томорқа сабзавотчилиги, Т., 1994.

Ориф Қодирхўжаев.

БОДРОҚ (бодирлаш сўзидан) — маккажўхори ёки буғдойдан тайёрланадиган таом. Б.ни хонаки усулда тайёрлашда қиздирилган қозонга дон солиниб, қуруқ қовурилади (қозон таптани ошириш учун унга қум ҳам

солинади). Дон мағзининг ағдарилиб оқариши Б.нинг тайёр бўлганлигидир. Баъзан тайёр Б.га шакар қиёми пуркаб юмалоқланади (каллак Б.). Саноат усулида қаламча кўринишида ва таъми мазали Б. гуруч, буғдой, маккажўхори донларини парда ва пўстдан тозалаб, герметик цилиндрда 10—15 атм босим б-н 250° ҳароратда ишлов бериб, сўнгра босимни кескин пасайтириш, чўзилиб катталашган донни қовуриш йўли б-н тайёрланади.

БОДХИЗ ҚИРЛАРИ

— Туркменистоннинг жан.шарқидаги қирлар. Мурғоб ва Тажан дарёлари оралиғида. Бал. 1267 м гача. Афғонистондаги Паропамиз тоғларининг шим. этаги. Шим.да Қорақум чўлига туташган. Ер юзаси ясси текислик ва байирпардан иборат. Байирлар орасида қуруқ сой ва жарлар, шўрхоқ ва тақирлар учрайди. Б. қ.нинг иқлими кескин континентал; езда тра 44—46° гача боради, ёғин кам (200—250 мм), доимий оқар сув йўқ. Ер ости сувлари жуда чуқурда ва аксари шўр. Б. қ.даги қумоқ ва қумоқли бўз тупроққа қиёқ, қўнғирбош, шувок, баландроқ ерларда бўйдор ўтлар ва листа буталари, эфемер ўсимликлар ўсади. Б. қ.да асосан қорақўл қўйлари боқилади. Ёввойи ҳайвонлардан архар, жайран, турли қалтақасаклар, илон, сичқон, қаламушлар бор. Қулонларни қўриқлаш ва қўпайтириш мақсадида Бодхиз қўриқхонаси ташкил этилган.

БОДХИЗ ҚЎРИҚХОНАСИ

— Туркменистоннинг Мари вилоятида, Мурғоб ва Тажан дарёлари оралиғида жойлашган қўриқхона. 1941 й.да ташкил этилган. Майд. 88 минг га дан қўпроқ. Бодхиз чўллари табиати ва ҳайвонот оламини қўриқлаш, пистазорларни сақлаш ва парваришлаш, қадимдан бу жойларда яшайдиган қулонларни қўриқлаш, қўпайтириш б-н шугулланади. Б.қ.да чала чўл ўсимликлари усади, архар, безоар эчкиси, жайран, қоплон, сиртлон,

асалхўр, кемирувчилар, эчкиэмар, капчаилон ва б. бор. Бу ҳудудларда киш илиқ бўлганидан Ғарбий Сибирь, Қозоғистон, Ўрта Осиёнинг тоғли ўлкаларидан учиб келган паррандалар Кушка водийсида, шунингдек Мурғоб ва Тажан водийларида кишлайди. Б.к. таркибида кулон ва жайранлар болалайдиган ва сув ичадиган жойлардан иборат 3 буюртма кўриқхонаси ҳам бор.

БОЁВУТ — ўзбек қабилаларидан бири. 14-а. тарихчиси Рашидуддиннинг «Джоме аттаварих» ва Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» асарларида Б.лар Мовароуннаҳрга Чингизхон кўшинлари б-н бирга келган қабилалар қаторида кўрсатилган. Рашидуддиннинг ёзишича, қад. вақтда Б. анча катта қабилалардан бири бўлиб, бир неча тармоққа (бўлакка) бўлинган. 13—14-а.ларда Б.ларнинг катта бир қисми ўзбек, туркман халқлари таркибига кириб, улар б-н аралшиб кетган. Қўлёзма насабномаларнинг баъзиларида Б. қад. 92 ўзбек уруғининг бири сифатида кўрсатилган. Қад. Б. уруғига мансуб бўлган кишиларнинг авлодлари ҳоз. Гулистон туманининг Боёвут қишлоғида яшайдилар, уларнинг шеvasи ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасига қиради.

Ад.: Рашидаддин, Джами аттаварих, т.1, 4.1, 2 изд., М., 1968; Абулғози, Шажарайи турк, Т., 1992.

БОЁВУТ (1961—91 й.ларда Дмитрове) — Сирдарё вилоятидаги шаҳарча, Боёвут туманининг маркази. Аҳолиси 13,8 минг кишидан зиёд (2000), асосан ўзбеклар; шунингдек тожик, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Энг яқин т.й. станцияси Фарходгача 11 км.

Б. 1950 й.ларгача оддий қишлоқ бўлган. Ўша даврда Мирзачўлни ўзлаштириш ҳаракати бошланиши б-н узоқяқиндан кўчиб келганлар ва қурувчилар ҳисобига кенгайди. «Боёвут» атамаси қабил ва жой номи сифатида

Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима» асарларида «бойўтти», «бойовул», «бойўтлук» шаклларида учрайди.

Б.да пахта тозалаш з-ди, дон ва ун комбинати, МТП, қурилиш ташкилотлари, автокорхона, туман ташкилотлари идоралари ва дехкон бозори бор. Шаҳарча ҳудудидан ўтган Жан. Мирзачўл каналининг ўнг соҳилида «Мотамсаро она» ёдгорлиги ўрнатилган. Мирзачўлни ўзлаштириш тарихи музейи, кутубхона, интернет мактаби, касбхона лицейи, умумий таълим мактаблари, маданият ва истироҳат боғи ва б. бор.

БОЁВУТ ТУМАНИ — Сирдарё вилоятидаги туман. 1955 й. 19 апр. да Тошкент вилояти таркибида ташкил этилган. 1960 й.да Янгиер туманига кўшилган. 1963 й. Сирдарё вилояти таркибида қайта ташкил этилди. Б.т. Сирдарё вилоятининг шарқида жойлашган. Шарқда Тошкент вилоятининг Бекобод тумани, жан.ғарбда Ховос тумани, шим.да Гулистон тумани, ғарбда Мирзаобод тумани ва жан.да Тожикистон Республикаси б-н чегарадош. Майд. 0,435 минг км². Аҳолиси 80,2 минг киши (1999). Б.т. да 1 шаҳарча (Боёвут) ва И қишлоқ фуқаролари йиғини (Боёвут, Дехқонобод, Дарвозақир, Дўстлик, Лайлакқўл, Маданият, Мингчинор, Олмазор, Тинчлик, Усмонобод, Ғаллақор) бор. Маркази — Боёвут шаҳарчаси.

Табиати. Б.т. Мирзачўл даштининг жан.да жойлашган. Рельефи текислик бўлиб, ер юзаси аллювиал ётқизиклар б-н қопланган. Иқлими континентал иқлим. Июлнинг ўртача т-раси 26—28», янв.ники —2°, —4°. Йилига ўртача 200—300 мм ёғин тушади. Туман ҳудудида Бекобод шамолининг таъсири кучли. Туман ҳудудидан Жан. Мирзачўл канали ва Тошкент вилояти Бекобод тумани чегарасидан «Дўстлик» канали ўтган. Грунт сувлари шўр ва шўртоб. Тупроқлари лёсс устида вужудга келган ҳар хил бўз тупроқлар. Кўп ерларини шўр босган.

Ёввойи ҳайвонлардан тулки, чиябўри, ёввойи мушук, куён, судралувчилардан турли хил илонлар, сувда ва қуруқда яшовчилардан чўл қурбақаси учрайди. Султонҳовуз кўлидан балиқ овланади.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; рус, тожик, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 161 киши тўғи келади. Шаҳарликлар 13,8 минг киши, қишлоқ аҳолиси 66,4 минг киши (1999).

Хўжалиги. Туман хўжалигининг асосий тармоклари — пахтачилик, чорвачилик, боғдорчилик ва ғаллакорлик. Туман марказидаги маҳаллий саноат корхонасида халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарилади. 2 пахта тозалаш, ғишт ва нон з-длари бор. Туманда 39 кичик ва хусусий корхона, 250 ўрта бизнес б-н шуғулланувчи корхона, 2 автокорхона. алоқа бўлими фаолият кўрсатади (1999).

Қ.хда суғориладиган ерлар 29,7 минг га, экинзорлар 29,2 минг га, шу жумладан 16,7 минг га ерга пахта, 126 га ерга сабзавот, 11,7 минг га ерга донли экинлар, 787 га ерга емхашак экинлари экилади. Б.т. да 10 ширкатлар уюшмаси, ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти, 2 дехқонфермер хўжалиги бирлашмаси бор. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 21,7 минг қорамол, 18,8 минг қўй ва эчки, 25,6 минг парранда, 688 от бокилади (1999).

1999/2000 ўқув йилида 45 умумий таълим мактабида 20328 ўқувчи, 1 лицейда 185 ўқувчи, 2 хунар лицейида 918 ўқувчи таълим олди. Санъат мактаби, 33 кутубхона, 18 клуб, 12 қишлоқ маданият уйи, 2 автоклуб, 7 бадий ҳаваскорлик жамоаси, музей бор. 280 ўринли касалхона ва диспансер, 35 тиббий пункт бўлиб, уларда 107 врач, 950 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. 1966 й.дан «Истикбол» туман газ. чиқади.

БОЁНДУР, боюндур — қипчоқлар, ўғузлар, шунингдек туркманлар таркибига кирган туркий қабила. Ўғузлар таркибидаги Б.ларнинг бир қисми 12-а.да жан. рус даштларига кўчиб

келиб рус йилномаларида берендейлар номи б-н машхур бўлганлар. Улар бижанаклар ва торқлар иттифоқи таркибида 12-а. 1-ярмидаги Руснинг вассали ҳисобланганлар. Торқлар руслар томонидан тормор келтирилгач, Б.лар улардан ажраб чиқиб, аксарияти рус князлари хизматига кирган. Б.ларнинг сони торқ ва бижанакларнинг умумий сонидан ҳам ошиқ бўлган, шу туфайли улар йилномаларда тез-тез учраганлар. Б.лар сиёсий жиҳатдан анча фаол бўлганлар, 12-а. ўрталарига келиб бижанаклар, торқлар ва Б. ягона иттифок — черные клобуки (қорақалпоқлар) иттифоқига бирлашганлар. Салжуқийлардан султон Санжар даврида ўғуз удумларига қатъий риоя этилган: ҳарбий кўшиннинг сўл қанотида кўмондонлик қилиш Б. ва бижанак қабилалари вакилига топширилган. Туркманларнинг Б. қабиласи Оқ кўюнлилар сулоласига асос солган. Оқ кўюнлилар давлати замонасида (14-а. охири — 16-а. бошлари) Дада Қўрқут ҳақида дoston яратилган, унда барча ўғузларнинг хони деб Боёндурхон исми келтирилган. Абулғозий Баҳоидирхонинг ёзишича, Б.лар Ироққа ҳам яшаганлар.

БОЁНХОН, Баёнхон (тахм. мил. 6-а. ўртаси — 7-а. 1-чораги) — туркий қавмлар томонидан Европада барпо этилган Авар хоқонлиги асосчиси, қаҳри қаттиқ, икгидорли улуғ саркарда. Аварлар Ғарбий Каспий бўйи даштларидан Турк хоқонлиги ва сосонийлар тазйиқи остида 6-а. 50-й.лари бошида Шарқий Европага келганлар. ба 50-й.лари охири — 60-й.лари бошида кутургурлар б-н иттифок бўлиб антларга ҳужум қилиб, юртларини талонтарож қилишган. Б. раҳбарлигидаги аварлар ҳарбий юришлари б-н 565 й.дан бошлаб Марказий Европа халқларига даҳшат сола бошлаган. 567 й. Ылангобардлар бн иттифок тузиб гепидларни тормор келтириб уларнинг Паннониядаги ерларини эгаллаганлар; шу ерда Б. яна бир қанча ҳарбий

юришлар ва янгиданянги қабиаларни бирлаштирганидан сўнг 6-а. 60-й. ларида Авар хоқонлигига асос солган. Б. қўл остида кўплаб кўчманчи халқлар — гуннлар ттг авлодлари бирлашган. Бу сиёсий бирлашма хоқонлик, Б. эса хоқон деб атала бошлаган. Хоқонлик худудида туркий тил устивор бўлган. Б. Паннонияни хоқонлик маркази қилиб танлаган. Б. кўшинлари шу ердан славянлар, франклар, лангобардлар, грузинлар ва б. қабиалар, шунингдек Византияга юришлар қилишган. 6-а. 70-й.ларида Б. Византия империясига мунтазам равишда чопқунлар қилиб бир неча жангларда ғалаба қозонган. Далмация ва Иллирияни талонтарож этган ва Византияни улкан товон (тарихчи Феофаннинг ёзишича, унинг миққори 583 й.га келиб 120 минг солидни ташкил этган) тўлашга мажбур қилган. 587 й. Мезия вилоятини, шунингдек Доростол, Сингидун, Маркианополи ш.ларини вайрон қилган. Б. 592 й. ва 598 й. ва ундан кейинги йилларда Болқон я.о.га бир неча бор юришлар қилган. 7-а. бошида Чехия, Моравия ва Богемияни олган, бир қанча жангларда франкларни енгиб, уларнинг кироли Сефертни асир олган. Фақатгина улкан товон (фидя) туфайлигина киролини озод этган. Б. Византия императори илтимосига кўра 60 минг кишилиқ кўшини б-н 581 й. славянлар устига юриш қилиб уларнинг кўплаб шаҳар, кишлокларини ғорат қилиб, бой ўлжани қўлга киритган. Славянлардан қалин ўрмон ичига қочганларигина саломат қолган. Б. бутун Дакияни олган, славянларга аскар бериш мажбуриятини юклаган. 626 й. Византия турк хоқонлиги б-н ўзига қарши иттифок тузиш учун хуфиёна ҳаракат қилаётганидан хабардор бўлган Б. Константинополи камал қилган, бироқ кўшини таркибидаги славянлар хиёнати туфайли шаҳарни эгаллай олмаган. Тарихий адабиётларда Б.ни бир неча бор Амтшаа ва Чингизхон б-н қиёслашган.

Ад.: Плетнева С. А., Кочевники

Средневековья. Поиски исторических закономерностей, М., 1982; Ҳасан Ато Абуший, Туркий қавмлар тарихи. Т., 1993.

Фахриддин Ҳасанов.

БОЁСТОН АДИБЛАРИ — Фарғона ботиғининг шим.шарқидаги адирлар, Босбутов тизмасининг жан.ғарбида жойлашган. Б.а. нинг аксари қисми Қирғизистонда, шим.шарқий бўлаги Наманган вилоятининг Косонсой туманида. Жан.ғарбдан шим.шарққа томон 50 км га чўзилган. Ўртача бал. 1000—1200 м, энг баланд жойи (шим. шарқида) 1500 м. Сувайирғич қисми ясси, баъзан майда тепаликлардан иборат, Фарғона водийсига зинапоясимон пасайиб тушади. Ён бағирлари сойлар (Подшоотасой, Намангансой, Косонсой ва б.) ва қуруқ ўзанлар б-н ўйилган. Б.а. негизи палеозойнинг кристалли жинсларидан, юзаси юра, бур, палеоген, неоген ва тўртламчи даврларнинг чўкинди (гил, кумтош, конгломерат, лёссимон) қатламларидан ташкил топган. Б. а.нинг Ўзбекистондаги қисми ўзлаштирилган, қолган жойлари асосан яйлов. Яйловлардаги типик бўз ва тўқ бўз тупроқларда эфемер, эфемероидлар, айникса, ферула, чайир кенг тарққдлган.

БОЖ, бож пули — 1) ўрта асрларда Узққ ва Яқин Шарқ мамлакатларида савдогарлар, хунармандлар ва б.дан олинган солиқ; шунингдек, мағлуб подшоликлар томонидан ёки забт этилган халқлардан ғолиб томонга тўланган натурал ёки пул солиғи ҳам Б. деб аталган; 2) мамлакат чегарасидан олиб ўтиладиган импорт товарлари, молмулк, қимматбаҳо буюмлар ва б. учун давлат бож назорати ундирадиган пул йиғимлари. Б.мамлакат манфаатини кўзлаб ундирилади, халқаро ва миллим бож тарифларига асосланган ҳолда миллий бозорга турли товарларнинг ноқонуний оқиб келишиинг олдини олади, товарлар импортини мувофиқлаштириб, мамлакат

доирасидаги тақчил товарлар экспортини чегаралашга хизмат қилади. Б. билвосита солиқ тури бўлиб, унинг мол киритиш, мол чиқариш ва мамлакат ҳудуди орқалиташиб ўтказиш (транзит) учун ундириладиган турлари бор. Б. муайян товарлар миқдори, донаси, метри, бирлиги, шунингдек товар баҳоси (к. Адвалор бож) бўйича белгиланган бож тарифы доирасида олинади.

БОЖ ТАРИФИ — давлат чегараси орқали ўтадиган товарлардан ундириладиган божлар ставкалари мажмуи (тўплами). Бож: олинадиган товарлар номи ва таснифи, бож ставкаси, уларни ҳисоблаш ва тўлаш усуллари, бож олинмай ўтказиладиган товар (буюм)лар рўйхати, шунингдек олиб келиш, олиб кетиш, олиб ўтиш (транзит) тақиқланган маҳсулотлар рўйхати кўрсатилади. Б.т.да товарлар қайта ишланиш даражаси (тайёр маҳсулот, ярим тайёр маҳсулот, хом ашё) ва тармоқ турига (саноат, қ.х., минералхом ашё) кўра гуруҳланади. Б.т. дунёнинг 100 дан ортиқ мамлакатларида қўлланилади.

1997 й. 29 авг.да Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан «Бож тарифи тўғрисида»ги қонун қабул қилиниб, 1998 й. 1 янв.дан амалга қилинган.

БОЖХОНА — 1) бож ундирадиган жой; 2) чегара орқали ўтадиган жами юкларни, жумладан, багаж ва почта жўнатмаларини назорат қиладиган давлат муассасаси; ўтказилаётган юкларни текшириш, тартибга солиш ва расмийлаштириш, улардан бож ва йиғимлар ундириш б-н шуғулланади. Б. ҳақидаги қонун ҳужжатларида белгиланган тартибқоидаларнинг бузилишини олдини олиш, уларга нисбатан чоралар кўриш, суриштирув ва тезкор қидирув ишлари олиб бориш, контрабандага қарши курашиш ҳам Б. ваколатига қиради. Б.лар, одатда, денгиз ва дарё портларида, халқаро

аэропортларда, темир йўл ст-ялари, чегара пунктларида жойлашади. Б. муассасалари ташқи савдода мамлакат манфаати таъминланишини назорат қилади, қимматбаҳо бойликлар (санъат асарлари, нодир металллар ва б.) нинг мамлакат ҳудудидан олиб чиқиш кетилишининг олдини олади.

Дастлабки Б.лар савдогарларга кўрсатиладиган хизматлар учун бож ундириш мақсадларида ташкил этилган. Қад. Хитойда ипак қуртини ташқарига олиб чиқмасликни Б. қатъий назорат қилган. Буюк Британияда 1006 й.дан бошлаб оролга келтириладиган ҳар қандай юкдан «кирол ҳақи» ундирилган. Болтиқ денгизини Жаҳон океани б-н туташтирадиган бўғоздан ўтганлиги учун олинадиган «зунд божи» асрлар давомида Дания киролиги хазинасини бойитиб келган. Савдо-сотик эркинлиги ва хавфсизлигини таъминлашда Б. муҳим ўрин тутган, олиб ўтилаётган товарга махсус белги қўйилган ва бу товардан бож олинганини ифода этган. Ўрта асрларда қарвон йўлларини, махсус жойлар (кўприклар, доволар ҳамда шаҳар ташқариси ва б.)да савдо қарвонларидан бож олувчи Б.лар бўлган.

Ўрта Осиё ҳудудида Б.лар узок тарихий даврда шаклланиб келган. Ўзбекистонда биринчи ПаттаҲисор Б.си 19-а. нинг охирида Россия империяси Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин ташкил этилган. Бу Б. Афғонистон орқали ўтадиган юкларни назорат қилган. Собик Иттифок вужудга келгач, бу пост Термиз Б.сига айлантирилди. Кейинчалик ҳаво йўлларининг ривожланиши б-н 1958 й.да Тошкент аэропортида Тошкент Б. пости ташкил этилди ва у Термиз Б.га бўйсундирилди. 1959 й. апр.да Тошкент Б. пости Б.га айлантирилди. Ўзбекистон Б. тизимининг кейинги ривожини натижасида 1984 й.да Тошкент Б.си таркибида бўлган Тузель кўргони (аэропорт) ва Фарғона Б. постлари барпо этилди. 80-й. лар охирига келиб, Ўзбекистоннинг иктисодий алоқалари кенгайиши б-н Б.

тизимини такомиллаштириш зарурати туғилди. 1988 й. окт.да Тошкент Б. си негизда Ўзбекистон Республикаси божхонаси тузилди. Бу Б.лар республика органларига бўйсунмай собиқ Иттифок Б.си таркибига кирар эди.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қулга киритгач, 1991 й. 24 окт.да Ўзбекистон Республикаси Божхона қўмитаси тузилди. Ташки иктисодий фаолиятни, Б. ишини тартибга солувчи қонунлар, меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди, улар халқаро ҳуқуқ меъёрлари б-н уйғунлаштирилди. 1997 й. 8 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони б-н Республика Б. хизматига ҳуқуқни химоя қилиш органи мақоми берилди. 1997 й. 29 авг.да Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 9сессиясида Ўзбекистон Республикасининг «Бож тарифи тўғрисида», «Давлат божхона хизмати тўғрисида»ги Қонунлари, 1997 й. 26 дек.да Ўзбекистон Республикасининг Божхона кодекси қабул қилинди (қ. Божхона кодекси). Қорақалпоғистон Республикасида, барча вилоятларда ва Тошкент ш.да божхона хизмати бошқармалари, қўшни давлатлар б-н чегара худудларидаги магистрал йўлларда шу бошқармаларга қарашли Б. постлари фаолият кўрсатади.

Республикада Б. органларининг асосий вазифалари ўз ваколати доирасида Ўзбекистоннинг иктисодий ҳавфсизлигини таъминлаш; Ўзбекистон Б. ишларига оид қонунчиликнинг бузилмаслигини назорат қилиш; УзРнинг халқаро шартномалардаги Б. ишларига оид бандларнинг бажарилиб борилишини таъминлаш; контрабандага қарши кураш; Б. статистикаси, шунингдек ташки иктисодий фаолият товар номенклатурасини юритиш; валюта назоратини амалга ошириш, стратегик ҳамда республика учун муҳим бошқа махсулотларни олиб чиқиб кетилмаслиги устидан назорат юритиш ва б.дан иборат. Ўзбекистон худудида Б.лар фаолиятини уюштириш ва унга раҳбарликни ЎЗР

Давлат божхона қўмитаси олиб боради. Ўзбекистон Республикаси Жаҳон божхона ташкилотига аъзо (1994).

Ўткир Комилов.

БОЖХОНА ДАРОМАДЛАРИ

— давлат бюджетининг даромад бандларидан бири. Мамлакат чегарасидан олиб ўтилган товарлардан ундирилган божлар, божхона йиғимлари (статистик йиғим, марка йиғими, товарларни сақлаш ва оморларга жойлаш ва б. учун олинадиган ҳақлар), жарималар ва божхона томонидан мусодара қилинган товарлар (мулк)ни сотишдан тушган маблағлар ва б.дан ташкил топади.

БОЖХОНА ДЕКЛАРАЦИЯСИ

— миллий қонунчилик талабларига мувофиқ расмийлаштирилган ҳужжат; чегара орқали ўтадиган юк (экспорт товарлари, кишиларга тегишли юклар, қўлдаги анжомлар, валюта, қимматбаҳо буюмлар ва б.)лар ҳақидаги асосий маълумотлар қайд этилади. Б. д. жисмоний ва юридик шахс (декларант) лар томонидан тўлдирилади ва товарлар миқдори, уларнинг нархи ҳақидаги маълумотлар қайд этилади. Б. д. товар (мулк)ни мамлакат чегарасидан киритиш, чиқариш ёки олиб ўтиш учун рухсатнома вазифасини ўтайди. Б. д.да қайд этилган товарларнинг божхона қондаларига хилоф бўлмаслиги ва товарлар тўғрисидаги маълумотнинг тўлиқ бўлиши учун декларант жавобгар ҳисобланади. Б. д.да қайд этилмаган барча товар (мулк)лар қонунбузарлик ҳаракати саналиб, улар давлат фойдасига мусодара этилади ва декларант маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилади.

БОЖХОНА ИТТИФОҚИ

— икки ёки ундан ортиқ давлатлар ўртасида ўзаро божхона чегараларини бекор қилиш, бошқа мамлакатлар учун ягона бож тарифларини жорий этиш тўғрисидаги битим; давлатларнинг божхона сиёсати соҳасида ҳамкорликда фаолият олиб

бориш мақсадларида бирлашуви. Б. и. асосан иттифокка аъзо давлатларда ишлаб чиқарилган товарларнинг рақобатбардошлигини кўтариш мақсадларида бож ундириш, аъзо бўлмаган давлатларга нисбатан юқори бож ставкалари масалаларини тартибга соладиган икки ёки кўп томонлама божхона конвенциялари асосида ташкил этилади.

Дастлабки Б. и.ларидан бири Франция ва Монако ўртасида тузилган (1865). 1924 й.да Швейцария б-н Лихтенштейн князлиги ўртасида Б. и. вужудга келди. Ривожланган мамлакатлар ўртасидаги Б. и.га Таърифлар ва савдо тўғрисида Бош келишув (1947; 1997 й.дан Жаҳон савдо ташкилоти), Европа иқтисодий ҳамжамияти (1957; 1995 й. дан Европа Иттифоқи), Европа эркин савдо уюшмаси (1960) мисол бўлади.

Хоз. МДХ доирасида 1997 й.да Россия б-н Белоруссия ўртасида, 1998 й.да Россия, Белоруссия, Қозоғистон ва Қирғизистон ўртасида Б.и. юзага келди. Ўзбекистон Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон давлатлари ўртасида ҳам ягона иқтисодий макон барпо этиш мақсадларида Б. и. ташкил этилди (1998).

Шеркул Шодмонов.

БОЖХОНА КОДЕКСИ — давлат божхона органлари ишининг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини белгилаб берувчи, уларнинг фаолиятини амалга оширишни тартибга солувчи, ягона тизимга солинган қонун ҳужжати. Б. к. қонун чиқарувчи органлар томонидан халқаро божхона қоидаларига асосланиб, давлат манфаатлари таъминланишини қафолаглайдиган тарзда ишлаб чиқилади. Б. к.да божхона органларининг вазифалари, ҳуқуқ ва бурчлари ҳамда божхона ишлари ташкил этилишининг меъёрлари ўз аксини топади, контрабанда ва божхона қоидаларини бузилишига қарши кураш олиб бориш тартиблари ифодалаб берилади. Божхона декларациями» кайд

этилган товар ва буюмларга солинадиган божхона божлари, товар (мулк)ларнинг божхона назоратида сақланиши ва турли божхона йиғимларини ундиришда Б. к. асос бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг Божхона кодекси Олий Мажлис томонидан 1997 й. 26 дек.да қабул қилиниб, 1998 й. 1 мартдан амалга киритилди. Бу Б. к. 198 моддани ўз ичига олган бўлиб, 19 боб, 11 бўлимдан иборат. Унда умумий қоидалар (божхона иши, ҳудуди, қонун ҳужжатларининг амал қилиш тартиби, асосий тушуинчалар ва б.) (I бўлим), товарлар ва транспорт воситаларини ЎЗР божхона ҳудудидан олиб ўтиш тартиби(II), божхона назорати, расмийлаштирилиши ва тўловлари (III), дастлабки операциялар (VI), бож имтиёзлари (VII), назорат остида товар етказиб бериш тартиби (VIII), божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик (IX), бундай ишларни юритиш (X) ва жазо бериш тўғрисидаги қарорларни ижро этиш (XI) каби масалалар ўз ифодасини топган.

Музаффар Ортиқов.

БОЖХОНА ТЎЛОВЛАРИ — мамлакат чегараси орқали ўтказиладиган (олиб кириладиган ва чиқариладиган) товармоддий бойликлар учун тўланадиган ҳақ. Б. т.нинг тўлаш шартлари ва меъёрлари бож тарифларида белгиланади. Б. т. меъёри ҳар қайси давлат божхона тизими қонунқоидаларига мувофиқ турлича бўлиши мумкин. Ўзбекистонда Б. т.нинг бо» тўлови; кўшилган қиймат солиғи; акцизлар; божхона органлари берган лицензия учун ва лицензияни янгилаш учун йиғим; божхонанинг расмийлаштириш бўйича мутахассис малака аттестати учун йиғим; божхонада юкларни расмийлаштириш учун бож йиғиш; товарларни сақлаганлик учун бож йиғими; товарларни божхона назоратидан ўтказгани учун бож йиғимлари; ахборот ва маслаҳат учун тўлов; олдиндан қарор қабул қилганлиги учун тўлов; божхона аукционларида

иштирок этганлиги учун тўлов каби турлари мавжуд. Б. т.ни тўлашдан қисман ёки тўла озод этиш, тариф имтиёзлари бериш ҳар бир мамлакатнинг божхона кодексита асосан амалга оширилади.

БОЗАРГОН, бозургон (форс. бозорчи, савдогар) — ўрта аерларда вилоят мамлакатлараро юриб савдо қилувчи шахс, савдогар. Б.лар олдисотди ишларидан ташқари айғоқчилик ҳам қилиб, борган мамлакатларининг иктисодий аҳволи, ҳарбий қудрати ҳақида маълумот тўплаган. Хон ва султонлар, одатда, ўз элчиларини Б.ларга (савдогарларга) қўшиб юборишган. Буни 1216—20 й.лар орасида хоразмшоҳ Муҳаммад б-н Чингизхон, шунингдек. 16—19-а.ларда Бухоро, Хива, Балх б-н Россия ва Ҳиндистон ўртасида олиб борилган алоқалар яққол кўрсатади.

БОЗАХ ҚЎИ ЗОТИ — дағал жунли қўй зоти. Гўшти, жуни, сути учун боқилади. Озарбайжон ва Арманистонда чиқарилган. Туси ҳар хил. Б. қ. з. кўчқорларининг ўртача вазни 65 кг, совликлариники 48 кг атрофида. Қўчқорлари 2,3—2,5 кг, совликлари 2,2 кг жун беради. Ҳозир соф зот ҳолида кўпайтирилмайди.

БОЗГҲЙ (форс—қайта айтиш, такрорлаш) — анъанавий чолғу мусика асарлари шаклининг ўзгармай, мунтазам такрорланувчи куй тузилмаси. Чолғу асарнинг гавдаланишида хона (ўзгарувчан куй тузилмаси) б-н алмашинуви жараёнида Б. муҳим шакллантирувчи восита бўлиб хизмат қилади: хоналарда оҳанглар тобора ривожланиб, кенгайиб Б.ларга уланади (1036.даги Таснифи бузрук нота мисолига қ.).

Куй ривожиди хона ва Б.лар ўзига хос вазифаларни ўтаб, бир-бирини тўлдириб боради: хоналар ривожиди жараёнида куй қўлами кенгайиб, мазмунан бойиб боради. Б.лар эса нақарот сингари муайян мусиқий фикрни таъкидлайди. Хона — Б.

муносабатлари маълум даражада Европа халқлари мусикасидаги рондо шаклига ўхшашдир. Б. қонуниятларини ўзбек мумтоз чолғу куйлари ашула йўллари (мақом тароналари), яқин ўтмиш ва замонавий бастакорлик ижодиётида кузатиш мумкин. Айрим композитор (Ик. Акбаров, Ф. ЯновЯновский, М. Тожиев, М. Маҳмудов, М. Бафоев)лар ҳам мазкур қонуниятлардан ижодий фойдаланишган.

БОЗЕ (Bose), Бос Шатъендранат (1894.1.1, Калькутта 1974.4.2) ҳинд физиги. Лондон Қиролик жамияти аъзоси (1958). Ҳиндистон миллий проф. (1958). 1924—25 й.ларда Парижда М. СклодовскаяКюри б-н ишлаган. Квант статистикаси {Бозе—Эйнштейн статистикаси) асосчиларидан бири. Мутлақ қора жисм учун Планк нурланиш қонунини топган.

БОЗЕ ГАЗИ — бутун сон спинпк зарралар ёки квазизарралар (бозонлар) дан ташкил топган квантавий газ. Бозе — Эйнштейн статистикаситг бўйсунди. Б. г.га нуклонлари сони жуфт бўлган атомлардан иборат бир атомли газлар, фотон, фонон газлари ва б. киради. Б. г. зарралар и орасидаги ўзаро таъсир жуда кичик бўлса, Б. г. идеал газ дейилади. Етарли даражада паст трада идеал Б. г. зарраларининг бир қисми импульси нолга тенг бўлган ҳолатга ўтади (бу ҳодиса Бозе—Эйнштейн конденсацияси деб юритилади), қолган қисми эса импульси ноддан фаркли ҳолатларда бўлади. Мутлақ ноль трада импульси нолга тенг. Зичлиги камайиши ва т-раси ортиши б-н Б. г.нинг квант хусусияти йўқола боради.

БОЗЕ ЗАРРАЛАРИ — Бозе Эйнштейн статистикасита бўйсунувчи зарралар. Бозонлар ҳам дейилади. Б. з.нинг спинлари бутун сонлардир.

БОЗЕ СУЮКЛИГИ — бутун сон спинли зарралар (бозонлар)дан ташкил топган квантавий суюклик. «N суюклиги

мутлақ нолга яқин траларда Б. с. хисобланади. Квализарраларнинг Б. еда элементар уйғониши Бозе — Эйнштейн статистикасита бўйсунади.

БОЗЕ ЭЙНШТЕЙН СТАТИСТИКАСИ — бутун сон спинли айний зарралар (бозонлар) тизимига татбиқ қилинадиган квант статистика. Ҳинд физиги Ш. Бозе ва немис физиги А. Эйнштейн томонидан яратилган (1924). Унга асосан ҳар бир квант ҳолатда зарралар сони ихтиёрий бўлади. Кейинчалик В. Паули зарралар сони зарралар спинига ҳам боғлиқ бўлишини (зарралар системаси ҳолатини) кўрсатди. Б. — Э.с. га бўйсунувчи зарралар системаси ҳолати симметрик функция б-н аниқланади. Б.— Э. с. қаттиқ жисмларнинг иссиқлик сизими, қора жисмнинг нурланиш назариясига татбиқ қилинади.

БОЗЕ ЭЙНШТЕЙН ТАҚСИМОТИ — ноль ёки бутун сон айний зарраларнинг энергия сатҳдари бўйича тақсимланишини ифодаловчи формула (қ. Статистик физика).

БОЗИ — 1) кесаки; эшик ва деразаларнинг уст, ост ва ён томонларига қўйиладиган ва бир-бирига бириктирилган қурилиш қисми. Ёғоч ёки бошқа материаллардан ясалади. Ён томонларига эшик ёки дераза тавақалари ошиқмошиқ б-н бириктирилади; 2) бешикнинг икки ёнига устмауст ўрнатиладиган иккитадан тўртта ёғоч қисми; 3) дераза атрофига ганч ёки алебастрдан қавартириб ишланадиган хошия. Деразага чиройли кўриниш берилади.

БОЗОН — қ. Бозе зарралари.

БОЗОР — 1) сотувчилар б-н харидорлар ўртасидаги товар айирбошлаш муносабатлари; и. ч. б-н истеъмолни ўзаро боғловчи механизм. Б.

объекти нафлиги бор товар ва хизматлар, субъекти эса Б. иштирокчилари (сотувчи ва харидорлар) бўлиб, улар фирмалар, уй хўжаликлари, давлатнинг ташкилот, идоралари ва б.дан иборат. Б. иштирокчилари товар ва хизматларни пул воситасида айирбошлаш юзасидан муносабатларга киришадилар. Б.да товарлар б-н олдисотди муносабатлари товар и. ч., товар айирбошлаш ва пул муомаласи қонунларига биноан амалга оширилади. Б. иштирокчилари сотувчи ҳамда харидор маомалга эга бўладилар. Б.да 2 жараён амалга ошади: бири — товарларни сотиш, бунда товар пулга алмашади, яъни Т—П; иккинчиси — товарни харид этиш, пулни товарга айирбошлаш, яъни П—Т. Айирбошлаш ихтиёрий ва эркин шаклланган нархларда олиб борилади. Б. иқтисодиётда и. ч.ни истеъмол б-н боғлаш (яратилган товарлар ва хизматлар Б.га чиқали, у ерда сотилгач, истеъмолга келиб тушади); кийматнинг товар шаклидан пул шаклига айлантириш; и. ч.нинг узлуксизлигини таъминлаш (яратилган товарлар ва хизматлар Б.да сотилгач, тушган пулга и. ч. учун зарур иқтисодий ресурслар, чунончи асбобуқуналар, машиналар, ёкилғи, иш кучи сотиб олиниб, и. ч.ни давом эттириш имконияти яратилади.); иқтисодиётни тартиблаш (нимани, қандай и. ч., ким учун и. ч.); мамлакатлар ўртасида иқтисодий ҳамкорлик ўрнатиш сингари вазифаларни бажаради. Бунда талаб ва таклиф, шунга мувофиқнарининг ўзгаришига қараб и. ч. юритилади. Талаб ошиб нарх ўсса, и. ч. кўпаяди, аксинча, таклиф ошиб талаб камайса, и. ч. қисқаради.

Б. ўз иштирокчилари мавқеига қараб эркин ва монопол Б.га ажралади. Эркин Б.да сотувчилар ҳам, харидорлар ҳам кўп бўлиб, нархлар талаб ва таклиф негизда шаклланади. Монопол Б.да озчилик сотувчиларнинг ҳукмронлиги ўрнатиладиган бўлиб, нархлар фақат шуларнинг манфаатидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Бундай Б.лар рақоботнинг

суствлиги ёки умуман бўлмаствлиги б-н ажралиб туради.

Айирбошлаш объектининг моддий шакли жиҳатидан олганда истеъмол товарлари ва хизматлар, ресурслар, меҳнат, молия, интеллектуал товарлар, куруласлаха, и. ч. воситалари, инвестиция, қимматли қоғозлар, илмий ғоялар, техникавий ишланмалар ва меҳнат (иш кучи) Б.лари мавжуд. Б. ўз қамров доирасига қараб маҳаллий, минтақавий, миллий ва жаҳон Б.ларига бўлинади. Товарларнинг четдан келишкелмаслигига қараб очиқ Б., ёпиқ Б. (ички Б.) сингари турлари учрайди. Олдисотди микдори, яъни товар айланмаси ҳажмининг ўзгаришига қараб кенгаювчи Б. ватораяювчи Б.га бўлинади.

Амалқилиш тарзи жиҳатдан тартибсиз (стихияли), режали ташкил этилган ва бошқариладиган Б.лар мавжуд. Стихияли Б.дан тартибли, режали ташкил этилган Б.га ўтиш маданийлашган жамиятга хос. Ҳозир ҳеч бир мамлакатда тартибсиз Б. ҳукмрон эмас, аксинча бошқариладиган Б. етакчи мавқега эга. Иқтисодиёт ўсган сари Б. турлари кўпаяди, чунки сотиладиган товарлар ва хизматлар хилмахил бўлиб боради, харидор ҳам ўз даромади, диди, умуман талабэҳтиёжига қараб табақалашади, Б.да сотиладиган товарлар ва хизматлар суммаси ортиб боради.

2). Савдо-сотикқилинадиган муайян жой, майдон. Б.лар қад. Рим ва Юнонистоннинг Милет, Пергам ва б. шаҳарларида тўғри тўртбурчакли майдонда 3 ёки 4 томони қатор устунли савдо расталари ва омборлар, ибодатхоналар, устахоналар ва б.дан иборат бўлган. Б. майдонлари шаҳар мажмуа (агора, форум)ларининг бир қисми ҳисобланган. Ҳар бир мамлакат Б.ларининг меъморлиги ва қурилиши иқлим шароити, иқтисоди, географик ўрни ва савдо соҳасидаги анъаналар б-н боғлиқ бўлган. Ўрта Ер денгизи ҳавзасида қадимда очиқ майдонларда, Шарқда эса усти ёпиқ Б.лар ривожланган

(«сук», «асвок», «чорсу»; Туркия ва Эронда «хон», «бедистон» номи б-н юритилган).

Европада Б.лар махсус режа асосида қурилган (Париждаги марказий Б., 1850 ва б.). Россияда ихтисослашган Б. («Гостиний двор»)лар асосан, 1—2 қаватли, олд томони кўпинча равоқлар ёки устунлар қаторидан иборат бостирма бўлган (Санкт-Петербургдаги Б., 1761—85; Ярославлдаги Б., 1813—18 ва б.).

Ўрта Осиё худудидаги Бухоро, Самарқанд, Пойкенд, Урганч, Хива, Марв, Нумижкат, Исфижоб, Уштуркат, Чағониён каби шаҳарларда савдо-сотик қадимдан ривожланган. Айниқса, ўрта асрларга келиб нафақат шаҳарларда, балки жуда кўп йирик кишлоқларда ҳам тим, токи, чорсу деб номланган гавжум бозорлар бўлган (Қарноб чўл ёқасидаги, Нарпай туманидаги қатта кишлоқ Тим деб аталади. 10-а.да бу манзил қатта савдо маркази бўлган, унинг тими сақпанмаган). Гумбазли тимлар энг гавжум чорраҳачорсуларда жойлашган учун ҳам шаҳарнинг меъморий қиёфасини белгиланган. Енгил ёғоч томли, устунайвонли тимлар ҳам кўп бўлган. Чорраҳаларда қурилган тим, чорсу намуналарини Самарқанд ва Шаҳрисабз (17-а.), Хива (Оллоқулихон тими), Бухоро (Абдуллахон тилш)даги тимлар мисолида кузагиш мумкин. Самарқанд чорсу Б.и атрофида мискашлик, кулолчилик, сангтарошлик, маҳсидўзлик, нажжорлик, саҳхофлик, заргарлик каби дўконлар жойлашган. Чорсу Б.и гумбазли қилиб қурилган. Савдо дўконларида матолар, улардан тикилган кийим-кечақлар сотилган. Расталарда эса хўл мевалар ва анвойи ширинликлар кўп бўлган. Шаҳрисабздаги улкан гумбазли Чорсу Б.и (1598—1602)нинг тўрт томонида қўш табақали дарвозаси бор эди. Гумбаз остидаги савдо расталари бўйлаб тўрт бурчакли хоналар жойлашган. Б.ларда савдо расталари муайян моллар ёки хунармандчилик маҳсулотларига мўлжалланган. Баъзан маҳсулот

шу ернинг ўзида ишлаб чиқарилиб харидорларга сотилган. Мае, Бухоро заргарлар растаси (Токи Заргарон), Саррофлар растаси (Токи Саррофон), Мискарлар растаси (Токи Мискарон) ва б. Ўрта асрда Тошкентнинг марказий Б.ида 3 мингдан ортиқ дўкон махсус расталарга жойлашган. Хоразм воҳасидаги Хива Б.ида 260 дўкон, Урганчда 300, Қўнғиротда 315, Хўжайлида 150 га яқин дўкон бўлган. Шаҳар ва қишлоқларда муайян кунга белгиланган (сешанба, чоршанба, жума каби) катта Б.лар бўлиб, уларга бутун Марказий Осиё ва чет эллардан савдогарлар келган. Б.да савдогар, дўкондор, косиб, деҳкон ва майда бозорчилар савдо қилишган.

Б. дўконларини энг бой савдогар ва қунарамандлар эгаллаган. Бундай Б.лардаги йирик қарвонсаройлар ва омбор (каппон)лар улгуржи савдо марказлари ҳисобланган.

Қарвонсаройларнинг сонига қараб ҳатто савдо-сотикнинг ҳажми белгиланган (мас, Тошкентда 45, Бухорода 50 га яқин, Самарқандда 25, Хива ва Қўқонда 10 дан ортиқ қарвонсаройлар бўлганини ва уларда савдо-сотик анча ривожланганлиги ёзма манбалардан маълум). Қарвонсаройларда ва савдо расталарида савдо ишларида хизмат қиладиган қоровул, ҳаммол, фаррош, юк ташувчи ва жойлаштирувчи мардикорлар кўп бўлган. Йирик савдогарлар махсус мирзоларни сақлаган. Мирзолар барча савдо ишларини, айниқса улгуржи савдони расмийлаштиришда бевосита иштирок қилган. Ҳисобкитоб ишларини косид бошқарган. Йирик савдогарлар махсус жамоага бириккан. Уни жамоа аъзоларининг энг обрўли катта савдогарлар орасидан сайланган оқсоқол қарвонбоши бошқарган. Жамоага савдогарлар табақасининг йирик намояндалари кирган. Ўз навбатида айрим савдо расталари бирикиб шу растадаги дўконлардан ўзининг оқсоқолини (баъзи жойларда раис ҳам дейилади) сайлаганлар. Оқсоқол савдо тартиблари ва қоидаларига амал

қилинишини кузатиб, харидорлар ва савдогарлар орасидаги можаронинг ҳал қилинишига, баъзан ташқаридан келган молнинг дўконлар орасида одилона тарқатилишига бош бўлган.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги б-н Россия ўртасидаги савдо алоқалари айниқса Закаспий т. й. қурилгач, анча ривожланган. Тошкентдаги Эски жўва Б.и қарвонлар келибкетидаган йирик савдо маркази бўлган. Шаҳарнинг барча дарвозаларидаги йўллар Б.га келиб тақалган. Атрофида қарвонсарой, омборхона, устaxonалар, дўконлар ва б. жойлашган. 19-а. 2-ярмидан бошлаб бу ерда саноатчи бойлар ўз дўконлари, омборлари ва идораларини қуришган. Фарғона водийсида ўзининг катталиги ва савдо айланмаси жиҳатидан Қўқон Б.и алоҳида ажралиб туради. Ўзининг ободонлиги ва қулайлиги б-н Бухоро Б.и. минтақада биринчи ўринда турган. Ипак газламалари б-н бутун Шарқда танилган Марғилонда қаторқатор тизилган дўконлар (кўча бўйлаб 2,5 км гача чўзилган)да савдо-сотик қилинган.

Ўрта Осиёда мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши хусусий мулкчиликни қайта тиклаб, савдо эркинлигига кенг йўл очиб берди. Жумладан Ўзбекистонда Б. иқтисодиётининг ҳаётга татбиқ қилиниши анъанавий савдони янги замонавий услуб ва воситалар б-н бойитиб, мамлакат ижтимоийиқтисодий ва маданий ривожига катта йўл очиб берди. Мустақил Ўзбекистон барча чет эл мамлакатлари б-н ўз манфаатига қараб эркин, сиёсий, иқтисодий, маданий ва савдо алоқаларини ўрнатди ва бу соҳада янгиянги йўллари топишда тинмай изланмоқда. ЎЗРда Б. фаолиятини ривожлантириш йўлида жуда кўп янги савдо уюшмалари, концерн ва фирмалар пайдо бўлмоқда, давр талабига жавоб бера оладиган истеъдодли ишбилармонлар сафи кўпаймоқда. Б.лар Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива, Андижон каби йирик шаҳарларнинг марказида меъморий ечимлари ўзига хос

миллий анъаналар асосида яратилмоқда. Б.лар шаҳарни боғлаб турувчи асосий шохкўчалар, йирик савдо иншоотлари мажмуаси ва турар жой массивлари, т. й., автовокзал яқинида ва микрорайонлар марказида жойлаштирилмоқда. Б.лар анъанавий қатор устунли бостирмалар, гумбазли, тоқ ва тим, соябонсимон, ойнабанд услубида барпо этилмоқда. Буларда сотувчи ва харидорларга қулайлик яратиш мақсадида савдо расталарининг атрофида дўконлар, маданиймаиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мужассамлаштирилган ҳолда қурилмоқда. Б. худудида кўп тармокли савдо дўконлари, чойхона, деҳқонлар меҳмонхонаси, музлаткичли омборхоналар, юк кўтаргич, нонвойхона ва б. мавжуд. Тошкентдаги «Эски жўва», «Олой», «Кўйлик» Б.лари, Бухоро бозори, Самарқанддаги «Сиёб», Ургутдаги «Ургут» ва б. анъанавий ва замонавий меъморликни ўзида мужассамлантирган энг йирик Б.лардан.

Ҳозир Ўзбекистонда Б. асосий сотиладиган маҳсулотларга кўра деҳқон бозори (к х. маҳсулотлари), буюм Б.и, улгуржи Б., мол (чорва моллари) Б. каби асосий турларга бўлинади.

Ад.: Тўхлиев Н., Осиев ва бозор, Т., 1992; Ўлмасов А., Иктисодиёт асослари, Т., 1997.

Аҳмаджон Ўлмасов, Муҳаммадамин Расулов, Ҳамза Убайдуллаев.

БОЗОР ИНТЕРВЕНЦИЯСИ — қ. Товар интервенцияси.

БОЗОР ИНФРАТУЗИЛМАСИ — бозорда товарлар ва хизматларнинг эркин ҳаракатини таъминлайдиган муассасалар, ташкилотлар мажмуи. Б. и.нинг асосий унсурлари қуйидагилар: биржалар (товар, хом ашё, фонд, валюта) ва уларнинг ташкилий расмийлаштирилган воситачилиги; кимошди савдолари, ярмаркалар ва биржадан ташқари ташкилий воситачилик шакллари; кредит тизими ва тижорат банклари, эмиссия

тизими ва эмиссия банклари; аҳоли бандлигини бошқариш тизими, давлат ва нодавлат бандликка ёрдам кўрсатиш марказлари (меҳнат биржалари); ахборот технологияси ва ишбилармонлик алоқалари воситалари; солиқ тизими ва солиқ инспекциялари; тижоратхўжалик хатари сугуртаси тизими ва сугурта компаниялари; махсус реклама агентликлари, ахборот марказлари ва оммавий ахборот воситалари агентликлари; савдо палаталари, ишбилармон доираларнинг ихтиёрий, давлат, жамоат бирлашма (уюшма) лари; божхона тизими; ўрта ва олий иктисодий таълим тизими, аудиторлик компаниялари; консалтинг (маслаҳат) компаниялари; ишбилармонлик фаолиятини рағбатлантиришга хизмат қиладиган давлат ва жамоат фондлари; махсус эркин тадбиркорлик зоналари ва б. Б. и. ишлаб чиқарувчилар б-н истеъмолчилар, яъни харидор ва сотувчиларни бир-бирларига учраштириш, бозор иштирокчиларни ўртасидаги олдисотди операцияларини ўтказиш, уларнинг ўзаро ҳисобкитоблари, шунингдек бозордаги доимий ҳамкорлик ва мижозлик алоқаларини ўрнатиш, иш кучи топиш ва б.да ёрдам беради. Б. и. давлатнинг иктисодиётни тартибга солувчи тадбирларини амалга оширади.

БОЗОР ИСЛОҲОТЛАРИ — давлатнинг бозор иктисодиётига ўтишни таъминлашга қаратилган ижтимоий, иктисодий чоратадбирлари тизими, иктисодий ислохотларнинг таркибий қисми. Б. и. тоталитар режали иктисодиёт ҳукмрон бўлиб келган собиқ социалистик мамлакатларда бозор иктисодиётига ўтишни таъминлайди. Б. и. жамиятнинг иктисодий тузумида туб ўзгаришларга олиб келадиган бир қанча йўналишларда олиб борилади.

Мулкий ислохотлар. Бунда мулкчилик муносабатлари ўзгартирилиб, давлат мулки монополияси тугатилади, унинг ҳисобидан бошқа мулклар, хусусан

жамоа мулки, ҳиссадорлик мулки ва хусусий мулк ривожланади;

Аграр ислохотлар. Ерга эгаликчилик, хўжаликюретишусулларини ўзгартириш, ерни турли мулк объектига айлантириш, қишлоқни фермерлаштириш, томорқа хўжалигини кенгайтириш, ижара муносабатини ривожлантириш чоратадбирлари ўтказилади. Аграр ислохотлар пировардида бозор иқтисодиёти талабларига мос келадиган аграр тузилмани юзага келтиради.

Молия-кредит ислохотлари. Молия-кредит тизимини бозор талабларига биноан қайта қуриш, бюджет тузилмасини ўзгартириш, пул ислохотини ўтказиш, тижорат банклари ва майда кредит ташкилотлари очилишини, шунингдек янгича валюта муносабатларига ўтиш мақсадларини кўзлайди. Инфратузилма ислохотлари. Бозор муносабатларига хизмат қилувчи интлар (муассаса, ташкилот, идоралар) ни ташкил этишни билдиради, булар жумласига биржалар, брокерлик идоралари, траст компаниялари, банклар, суғурта компаниялари, аудиторлик фирмалари кабилар кириди. Ташки иқтисодий алоқалар ислохотлари. Уларга мамлакат миллий иқтисодиётини жаҳон иқтисодиётига қўшилишини таъминлайдиган чоратадбирлар, жумладан экспорт ва импорт, божхона сиёсати, четдан қарз олиш, хорижий молия ташкилотлари б-н алоқа ўрнатиш, четга капитал, иш кучи чиқариш ва б.га оид чоратадбирлар кириди.

Социал (ижтимоий) ислохотлар. Даромадларни давлат иштирокида тақсимлаш, аҳолини қимматчиликдан ҳимоя қилиш, аҳолининг ночор қатламларига ёрдам бериш, ишсизлик нафақасини жорий этиш, пенсия, социал суғурта фондлари, турли хайрия жамғармаларини уюштиришга тааллуқли чоратадбирларни ўз ичига олади.

Б. и. бир бутун мажмуа бўлиб, улар ижтимоий ва иқтисодий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларини қамраб олади, янги ва

яхлит иқтисодий механизмни юзага келтиради. Б. и.нинг умумий талаблари бир хил, лекин уларни амалга ошириш мамлакатнинг танлаган моделига, унинг аниқ шароитига қараб турлича кечади.

Ўзбекистонда Б. и. бозор иқтисодиётига ўтишдаги Ўзбекистон моделининг умумий ва хусусий жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда ўтказилмоқда. Ўзбекистонда Б. и. 1991 й.дан — Мустақиллик эълон қилингандан сўнг бошланган. Президент И.А. Каримов асослаб берган беш тамойил Б. и. стратегияси ва тактикасининг концептуал асосини ташкил этади. 1991 й.дан 1994 й.нинг ўрталаригача давом этган Б. и. биринчи босқичида ислохотларнинг ҳуқуқий негизи яратилди, кичик хусусийлаштириш амалга оширилиб, маҳаллий саноат, савдо-сотик, маиший хизмат соҳалари давлат тасарруфидан чиқарилди, иқтисодиётнинг нодавлат секторига асос солинди. 1994 й.да нодавлат секториди миллий даромаднинг 53% яратилди. Бу босқичда аграр секторни ислох қилиш шахсий хўжаликларга ер бериш, хўжаликларда фермерлаштириш шаклида юз берди. Давлат нархларидан секин-аста эркин бозор нархларига ўтилди, бозор инфратузилмаси шакллантирилди, бошқаришнинг иқтисодий усулига ўтила бошланди. Ижтимоий ислохотларнинг дастлабки босқичида барчани қимматчиликдан ҳимоя қилиш, сўнгра муҳтож оилаларни ҳимоя қилиш чоралари қўлланди.

Б. и.нинг иккинчи босқичи 1994 й. ўрталаридан 1997 й. ўрталаригача давом этди. Бу босқичда мулкни хусусийлаштириш давом эттирилди, ўрта ва йирик корхоналар ҳам давлат тасарруфидан чиқарилиб, уларнинг кўпчилиги очик акциядорлик жамиятларига айлантирилди. 1997 й. келиб иқтисодиётнинг нодавлат секториди миллий даромаднинг 67% яратилди, миллий пул — сўм муомалага киритилди (1994 й. 1 июль) ва ягона

тўлов воситаси деб эътироф этилди, унинг мамлакат ичидаги конвертацияси таъминланди.

Б. й.нинг учинчи босқичи 1997 й. ўрталаридан бошланиб, у янги мулкдорлар синфини шакллантириш, қишлоқда пайчилик мулкига ўтиш, хориж инвестицияларини фаол жалб этиш, иқтисодиёт субъектларини молиявий соғломлаштириш, фермер хўжаликларини ривожлантириш, деҳқон хўжаликларини янгича ташкил этиш, кичик ва ўрта бизнесни мустахкамлаш, қимматли қоғозлар бозорини кенгайтириб, унга хориж капиталини жалб этиш хаби устувор чоратадбирларни ўз ичига олади.

Ад.: Каримов И., Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли, Т., 1993; Каримов И., Ўзбекистон бозор ислохотларини чуқурлаштириш йўлида, Т., 1995; Каримов И., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т., 1997; Чжен В. А., Основы приватизации, Т., 1996.

Аҳмаджон Ўлмасов.

БОЗОР ИСЛОҲОТЛАРИ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон аграрсаноат мажмуида бозор ислохотларини чуқурлаштириш илмий тадқиқот институти — илмий муассаса. ЎЗР Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Қишлоқ хўжалиги илмийишлаб чиқариш маркази таркибида. Тошкент ш.да жойлашган. 1957 й.да Ўзбекистон қ. х. маҳсулотлари етиштириш ва иқтисодиёти и. т. институти номи б-н ташкил этилган. 1963—92 йларда Ўрта Осиё қ. х. иқтисодиёти и. т. институти, 1992—94 й.ларда Ўзбекистон қ. х. иқтисодиёти и. т. институти номлари б-н юритилган. 1994 й.дан ҳозирги номда. Инт илмий фаолиятининг асосий йўналишлари ўтиш даври қ. х. ислохотлари жараёнларини комплекс ўрганиш, аграр соҳада ислохотлар ўтказиш тамойиллари ва илмий асосларини ишлаб чиқиш,

ижтимоийиқтисодий муносабатларни шакллантириш орқали мамлакат аграр секторида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришга қаратилган илмийамалий таклифлар тайёрлаш; агросаноат мажмуи тармоқларининг ўзаро иқтисодий алоқаларни яратиш; бошқаришнинг ташкилийиқтисодий механизмини ишлаб чиқиш; кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш, мулк шакли, шунингдек тупроқиклим шароитидан келиб чиқиб энг самарали хўжалик юритиш усулларини аниқлаш; бозор инфрагузилмаси, маркетинги ва менежментини шакллантириш; ахборот таъминоти ва б. Интда (2000) 14 сектор бор (икки ижодий гуруҳ фаолият кўрсатади). Интда 3 академик, 3 фан д-ри, 24 фан номзоди ва 50 дан ортиқ юқори малакали илмий ходим ва мутахассислар ишлайди. Республикадаги 10 илмий тадқиқот интлари б-н ҳамкорлик қилади, шунингдек Россия, Қозоғистон, Қирғизистон, АҚШ, Буюк Британия, Исроил давлатларининг илмий марказлари, олий ўқув юртлари б-н алоқалар ўрнатилган.

БОЗОР ИСЛОҲОТЛАРИ ИНСТИТУТИ, Бозор ислохотларини чуқурлаштириш илмий тадқиқот институти — илмий муассаса. ЎЗР Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасига қарайди. Қўмитанинг кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш муаммолари и. т. маркази негизда 1997 й.да Тошкентда ташкил этилган. Инт илмий фаолиятининг асосий йўналишлари: Ўзбекистонда бозор ислохотлари жараёнларини таҳлил қилиш, иқтисодиётни ислох қилишнинг жаҳон тажрибаларини ўрганиш, республикада бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш бўйича илмий асосланган таклифлар тайёрлаш; иқтисодиёт хусусий секторининг жадал ривожланишини рағбатлантириш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг

кафолатини кучайтириш, қимматли қоғозлар ва кўчмас мулк бозорларини ривожлантириш бўйича илмий тавсиялар ишлаб чиқиш ва б.дан иборат. Инт таркибида қуйидаги бўлимлар бор (2000): институционал ўзгаришлар ва бозор ислохотларини чуқурлаштиришнинг илмий асослари; хусусийлаштириш ва хусусийлаштиришдан кейин корхоналарни қўллаб қувватлаш; кичик ва ўрта тадбиркорликнинг ривожланишини рағбатлантириш; бозор инфратузилмаларини ривожлантириш; қ. х.да институционал ўзгаришлар; хорижий сармояларни жалб этишни рағбатлантириш; давлат мулкани бошқаришни ташкил қилиш; ҳисоблаш ва компьютерлаштириш тизимлари; ахборот таъминоти. Интда проф. ва фан длари, 4 фан номзоди ва 50 дан ортиқ юқори малакали илмий ходим ва мутахассислар ишлайди.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ — товар-пул муносабатларига асосланган, турли мулкчиликка ҳамда иқтисодий эркинликка таянган ва рақобат воситасида бошқарилиб турувчи демократик иқтисодиёт. Б. и. инсоният тараққиётида мавжуд бўлган энг прогрессив ва истикболли тизимдир. Б. й.нинг асосини товар и. ч. ташкил этади, чунки бу ерда натурал хўжалик эмас, балки товар хўжалиги ҳукмрон бўлади. Яратилган маҳсулотлар ва хизматлар товар шаклига эга бўлади, яъни улар бозорда олдисотди қилиш учун яратилади. Б. и.га бартер эмас, балки товар айирбошлаш, яъни олдисотди юритиш хос. Шу боис натурал истеъмол ўрнига товар истеъмоли устуворлик қилади. Б. и. иқтисодий либерализм, яъни эркинлик, мулкий эркинлик ва хўжалик юритиш эркинлигига асосланади. Хусусий мулк асосий бўлган ҳолда бошқа мулк шакллари ҳам мавжуд бўлади. Хилмахил мулкчилик ёки барча мулк шаклларининг, чунончи хусусийиндивидуал, хусусий корпоратив,

жамоа мулклари ҳамда давлат мулкнинг эркин ривожланиши натижасида мулкий мувозанат ҳосил бўлиб, ҳеч бир мулк шаклининг монополиясига йўл берилмайди. Б. и.да якка тартибда, ўз мулки ва маблағига таянган ҳолда, корпоратив, шерикчилик асосида ер, бино, иншоотлар, машиналарни ижарага олиш, пулни қарзга қўтариб иш юритиш усуллари мавжуд бўлади. Б. и.нинг таянчи тадбиркорлик бўлиб, у товар ва хизматларни бозорга етказиб бериш асосида фойда топишга қаратилади. Тадбиркорлар махсус тоифани ташкил этади ва одатда, иқтисодий фаол аҳолининг 7—10% ни ташкил этади. Б. и.да ҳар бир киши ўз манфаатидан келиб чиққан ҳолда, қўлидан келган ишни қилиб, ишлаб топганини ўзи олади. Нимани, қанча и. ч., уни қаерда ва неча пулдан сотилишини бозорда талаб белгилайди. Бозордаги нарх талабдан келиб чиққан ҳолда талаб — таклиф нисбати асосида шаклланади. Б. и. иқтисодий субъектлар алоҳидалашганидан улар манфаати тўқнашади ва шундай шароитда рақобат пайдо бўлади. Рақобат Б. и.ни ҳаракатга солувчи куч, унинг ривожланишини таъминловчи механизм ҳисобланади. Б. и. бошқаришнинг иқтисодий усулларига таянади. Бозор механизми иқтисодий рағбатлантириш механизми бўлиб, унинг асосий воситаси пулдир. Пул топишга интилиш товар ва хизматларни кўплаб ҳамда сифатли қилиб и. ч.ни таъминлайди. Б. и.да пул бойликнинг умумий ва энг қулай шаклига — ҳаммабоп иқтисодий алоқалар воситасига айланади. Б. и.да бой бўлиш ман этилмайди, аксинча, унга йўл очиб берилади, даромаднинг юқори чегараси бўлмайди, аммо унинг қуйи чегарасини давлат белгилайди ва ишловчилар меҳнатига бериладиган ҳақ белгиланган энг кам иш ҳақилан паст бўлиши мумкин эмас. Б. и. товар тақчиллиги бўлмаган, товарлар мўлқўллиги таъминланадиган иқтисодиётдир. Б. и.га хос яна бир белги — бу даромадларда адолатли

тенгсизликнинг бўлишидир.

Б. и. тенг имкониятни билдиради, ammo бу имкониятдан фойдаланиш кишиларда бир хил бўлмайди, ҳар бир киши ишлаб топганига қараб даромад кўради. Даромаднинг табақалашуви бойишга ҳавас уйғотиб, кишиларни иқтисодий фаолликка ундайди.

Б. и. да пул муносабатлари устун бўлсада, пул б-н боғлиқ бўлмаган инсоний муносабатлар: меҳршафқат ва хайрэхсон муносабатлари ҳам ривож топади. Б. и. ривож топган мамлакатларда катта хайрия пул фондлари муҳтожларга ёрдам бериш га хизмат кидали ва пулдан пул чиқариб олишни кўзламайди. Б. и. доимий ривожланиб, унинг янги шакллари ва моделлари пайдо бўлади.

Тарихан Б. и.нинг 2 тури бўлган: ёввойи Б. и., маданийлашган Б. и. Илк Б. и. капиталнинг жамғарилиши даврида товар-пул муносабатларининг ривожланиши б-н асов иқтисодиёт сифатида пайдо бўлиб, унга хусусий мулкнинг озчилик қўлида тўпланиши, иқтисодиётда бебошлик ва тартибсизликнинг устунлиги, рақобатнинг қонунқондасиз бориши, давлатнинг иқтисодиётдан четлашиб қолиши, чуқуриқтисодий тангликларнинг тез-тез юз бериши, аҳолининг ижтимоий ҳимоя қилинмаслиги, кишиларнинг ўта бой ва ўта қашшоқ табақаларга ажралиши, ижтимоий зиддият каби белгилар хос бўлган. Асов иқтисодиёт ривожланиш орқали маърифатли иқтисодиётга ўсиб ўтади. Бундай ўзгариш Б. и. ривожланган мамлакатларда 20-а.нинг 30-й.ларида бошланиб, 80-й.ларга қадар давом этди. Ҳозирги Б. и. маданийлашган иқтисодиёт бўлиб, унга қуйидаги белгилар хос: мулкый хилмахиллик, тартибланадиган иқтисодиёт, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви, маданий ва хдпол рақобат, кучли ҳамкорлик алоқалари, иқтисодий тангликларнинг қисқа даврда ва энгил кечиши, оммавий фаровонлик, ижтимоий табақаланишнинг чуқур бўлмаслиги, ўзига тўқ ва фаровон яшовчи ўртаҳол

табақа мавқеининг ошиб бориши, ижтимоий мувозанатнинг сақланиши ва фуқаровий тўқнашувларга ўрин қолмаслиги ва б. Бу белгилар ҳозирги Б. и.ни характерлайди, лекин унинг тараққиёти шу б-н чекланмайди. Маданий Б. и. доирасида унинг турли моделлари амал қилади (қ. Бозор иқтисодиёти моделлари).

Ад.; Каримов И., Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида, Т., 1995; Ўлмасов А., Шарифхўжаев М., Иқтисодиёт назарияси, Т., 1995; Ўлмасов А., Иқтисодиёт асослари, Т., 1997; Курс эконоими, М., 1997; Чжен В. А., Бозор ва очиқ иқтисодиёт, Т., 1997. Тухлиев Н., Бозорга ўтишнинг машаққатли йўли, Т., 1999.

Аҳмаджон Ўлмасов, Шеркул Шодмонов.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ МОДЕЛЛАРИ — бозор

иқтисодиётининг турлари. Б. и. м.нинг иқтисодий ривожланган мамлакатларга хос бўлган аралаш иқтисодиёт, ижтимоий бозор хўжалиги ва корпоратив иқтисодиёт кўринишлари мавжуд.

Аралаш иқтисодиёт модели — бозор иқтисодиётининг юксак меҳнат унуми, неъматлар тўқинчилигини таъминлайдиган, энг мукамал технология ва юқори малакали иш кучига эга бўлган тури. Бу моделда мулкый хилмахиллик мавжуд бўлади; хусусий мулкнинг индивидуал ва ҳиссабай шакллари устуворлик қилади, давлат ва нодавлат мулки, иқтисодиётнинг давлат ва нодавлат секторлари тараққий этади. Йирик, ўрта ва кичик бизнес мувозанатли ҳолатда ривожланади. Бозор муносабатлари б-н биргаликда нобозор муносабатлари ҳам мавжуд бўлади. Бу эса саҳоват ва хайрэхсон ишларининг кенг ривожланишига замин яратади, рақобат б-н биргаликда ҳамкорлик алоқалари юзага келади. Иқтисодиётни бошқаришда бозор механизми б-н бир

қаторда давлат механизми ҳам қўлланади. Мазкур моделга оммавий фаровонлик хос бўлсада, ижтимоий тафовутлар чекланмайди, давлат даромадларни қайта тақсимлашда фаол иштирок этмайди, бу вазифаларни бозор механизми бажаради. Аралаш иқтисодиёт модели АҚШ, Англия, Францияда мавжуд.

Ижтимоий бозор хўжалиги модели — юксак технологияга ва инсон омилининг кучига таяниб юқори меҳнат унумдорлигини, умуман, бозорнинг тўқин бўлишини таъминлайди. Иқтисодиёти бу моделга таянган мамлакатда бозор хўжалиги табиий тарихий ривож топади, и. ч. бозор талабларига жавобан иш олиб боради, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви минимал даражада сақланиб қолади, иқтисодиёт бозор кучлари таъсирида тартибланади ва тўла эркинлашган бўлади. Мазкур модель «иқтисодий тартиб» модели ҳисобланади. Бозордаги фаолият тартибқоидаларини қонунлар белгилайди, иқтисодиёт бозор механизмига буйсунади, давлат иқтисодиётнинг олий ҳеками сифатида фаолият кўрсатади, лекин ўзи бу жараёнда қатнашмайди. Бу моделда иқтисодиётнинг давлат секторидан кўра хусусий секторига кўпроқ эътибор берилади. Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналишини бозорнинг ўзи белгилайди. Ҳар бир иқтисодиёт субъекти бозор қоида-қонунига кўра ишлаб топган даромадини олади, давлат даромадларнинг тақсимланишига камданкам аралашади, лекин даромадларни шакллантиришда бозор тамойилларига риоя этилишини, бозор механизмининг белгиланган тартибда фаолият кўрсатишини таъминлайди. Ижтимоий бозор хўжалиги модели Германия, Швеция ва б. мамлакатларда мавжуд.

Корпоратив иқтисодиёт модели — корпоратив манфаатлар ва корпоратив ҳамжиҳатликка асосланган бозор иқтисодиёти бўлиб, илғор технология, етук иш кучидан фойдаланиб меҳнат унумдорлиги ва аҳоли жон бошига

маҳсулот и. ч.ни кўпайтиради. Асосий эътибор корпоратив гуруҳий манфаатларга қаратилади, иқтисодиёт корпорациялар орқали бошқарилади. Корпорациялар акциядор жамиятлар тарзидаги турли саноат, савдо, транспорт, қурилиш соҳасидаги бирлашмаларга айланади, уларнинг баъзилари ҳатто трансмиллий корпорациялар даражасигача ўсиб, халқаро аҳамият касб этади. Корпорациялар и. ч.нинг асосий соҳаларини қамраб олади, уларнинг хорижий шохобчалари ҳам кўпайиб боради. Хусусий мулкнинг корпоратив шакли устуворлик қилади. Корпоратив иқтисодиёт моделида корпорация манфаатлари биринчи ўринга қўйилади, индивидуал манфаатларга фақат корпорация доирасида эришилади ва шу доирада и. т., техниклойиха ишлари ҳам олиб борилади. Муаммоларнинг корпорация доирасида ҳал этилиши корпорацияга садоқат, корпоратив ватанпарварлик ҳиссиётини тарбиялайди. Корпорация ходимлар учун юксак турмуш даражасини кафолатлайди, ходимлар эса бунга жавобан и. ч. самарадорлигининг юқори бўлишини таъминлайдилар. Корпорация ходимларнинг оила аъзоларини ҳам иш б-н таъминлашни, қариликда яхши пенсия ва бир йўла катта суммада мукофотлар беришни зиммасига олади. Ходимлар б-н менежерлар ўртасида иноқлик бўлади. Бундай чоратадбирлар ижтимоий ҳамжиҳатликни таъминлаб, иш ташлаш ва б. норозиликларга ўрин қолдирмайди. Бозор иқтисодиётининг корпоратив моделида иқтисодиётнинг корпоратив сектори халқ хўжалигининг таянчи ҳисобланади, аммо иқтисодиётнинг иккиламчи ва етакчи бўлмаган соҳаларида нокорпоратив сектор ҳам сақланиб қолади. Корпоратив моделда ҳам кичик бизнес мавжуд, аммо унинг мустақиллиги жуда чегараланади, у деярли корпорация измида бўлади, унинг буюртмаларини бажаради. Қ. х. корпорация доирасига тортилмайди.

Корпоратив иқтисодиёт устувор бўлган мамлакатларга Япония мисол бўла олади.

Ад.: Каримов И., Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли, Т., 1993; Каримов И., Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида, Т., 1995; Теоретическая экономика. Политэкономия, М., 1997; Экономика, М., 1997; Курс экономики, М., 1997; Ўлмасов А., Шарифхужаев М., Иқтисодиёт назарияси; Т., 1995; Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана Т., 2000.

Аҳмаджон Ўлмасов.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ

— анъанавий ва режали буйруқбозлик тузумидаги иқтисодий муносабатлардан бозор муносабатларига ўтиш жараёни. Бу жараён иқтисодий зарурат, чунки анъанавий ёки режали буйруқбозлик тизимлари барқарор иқтисодий тараққиётни ва халқ фаровонлигини таъминлай олмай қолади ҳамда Б. и. ў. орқали иқтисодий раванакка эришиш йўли танланади. Тарихан Б. и. ў.нинг уч йўлини кўрсатиш мумкин: 1) анъанавий натурал хўжалиги иқтисодиётидан Б. и. ў.; 2) қолоқ ва мустамлака характеридаги иқтисодиётдан Б. и. ў.; 3) режали буйруқбозлик иқтисодиётдан Б. и. ў. Шунга кўра Б. и. ў.нинг илк классик модели; мустамлакачилик зулмидан озод бўлган Осиё ва Африка мамлакатлари модели; собиқ социалистик мамлакатлар модели мавжуд. Классик модель энг кўхна модель сифатида Европа мамлакатларига хос бўлган. Бу ерда Б. и. ў. кўп босқичли бўлиб, асрлар давом этган табиийтарихий жараён шаклида кечган. Дастлаб анъанавий натурал хўжалик майда товар хўжалигига, бу эса ўз навбатида асов бозор иқтисодиётига айланган. Б. и. ў.га хос бўлган қонуниятлар Европа мамлакатларида дастлабки синовдан ўтган. Осиё ва Африка мамлакатлари моделини амалга ошириш тўпланган тарихий тажрибага таянди:

анъанавий хўжаликни бозор хўжалигига айлантириш мустамлакачилик зулми шароитида метрополиялар таъсирида бошланди ва улар манфаатига хизмат қилди, бу жараён сунъий равишда тўхтатилмай, аксинча мамлакатлар озодликка эришган шароитларда ҳам давом этди, бозор муносабатлари ўз табиатига мое тушадиган иқтисодий заминдан — хусусий мулкчиликдан ўсиб чикди, чет элнинг моддий ва молиявий ёрдамига таянди. Б. и. ў. жараёни тарихий сакраш шаклида, яъни Европа учун муқаррар бўлган тарихий босқичларни ўтамай, уларни четлаган ҳолда анъанавий иқтисодиёт ёхуд ривожланмаган бозор хўжалигидан унинг ривожланган шаклига ўтиш сари бормоқда.

Б. и. ў.нинг энг сўнгги модели собиқ социалистик мамлакатлар модели бўлиб, ўтиш бу мамлакатларда режалибуйруқбозлик иқтисодиётини қайта куриш асосида бормоқда. Собиқ социалистик мамлакатларда Б. и. ў.нинг дастлабки шартшароити ҳар хил, шунга кўра аҳоли орасида бозор кўникмалари ҳам турлича даражада сақланган. Бу мамлакатларда режали буйруқбозлик хўжалигидан бозор иқтисодиётининг замонавий тараққий этган шаклига утилади. Ўтиш жараёни тез кечадди, чунки бу социализм давридан қолган моддий базага, малакали иш кучига ва илмий техникавий салоҳиятга таянади. Собиқ социалистик мамлакатларда Б. и. ў. улардан баъзиларининг давлат мустақиллигини таъминлаш б-н биргаликда кечмоқда. Бу МДХ мамлакатларига хос. Б. и. ў. кенг ва теран бозор ислохотларини талаб қилади. Ўзбекистоннинг Б. и. ў. ҳам миллий мустақиллик ва кенг қўламли бозор ислохотларининг ўтказилиши б-н амалга оширилмоқда (қ. Бозор ислохотлари).

Ад.: Каримов И., Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли, Т., 1993; Каримов И., Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида, Т., 1995; Каримов И., Ўзбекистон

XXI аср бўсағасида: хавфсизликка тахдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари, Т., 1997; Экономика переходного периода, М., 1995; Ўлмасов А., Шарифхўжаев М., Иқтисодий назарияси, Т., 1995; Тўхлиев Н., Бозорга ўтишнинг машаққатли йўли, Т., 1999.

Аҳмаджон Ўлмасов.

БОЗОР КОНЪЮНКТУРАСИ

— муайян даврадаги бозор ҳолати; бозорда мувозанатнинг мавжудлиги ёки бузилганлиги б-н характерланади. Шунга кўра Б. к. ижобий ва салбий, қулай ёки ноқулай бўлиши мумкин. Б. к. талабнинг ошиши б-н характерланса, сотувчи учун қулай, чунки у товари қимматга сотиб, ортиқча даромад куради. Агар бозорда тақлиф ошиб кетса, конъюнктура харидор учун қулай бўлади — товари арзонга олиб, наф қўради.

Б. к.ни ўрганишда таҳлил этиладиган асосий масалалар: и. ч., талаб ва тақлиф; товар ва уни сотиш; халқаро савдо; нархлар ҳолатлари; 1—1,5 йил учун олдиндан айрим тахминлар. Б. к. айрим товар и. ч. миқёсига ва сотиб олувчиларнинг харид қобилиятига, нархнавога, моданинг ўзгаришига қараб ҳар хил бўлади. Бозорнинг келажакдаги ҳолатини — товарлар тақлифини и. ч.нинг техникавий аҳоли, унга сарфланган қўшимча ресурслар ва уларнинг қайтим бериш муддатлари, товар захиралари ўсиши, экспорт ва импорт, шунингдек нархнаводаги ўзгаришлар йўналишига қараб аниқлаш мумкин, иккинчи томондан, инвестиция суммаси ва таркибига. корхона, ташкилотлар пул сарфининг йўналишига қараб, шунингдек аҳоли харид қобилиятини, унинг товарлар б-н таъминланиши даражасини ҳисобга олиб товарлар талаби ўрганилади. Б. к.ни ўрганиш маркетингнинг зарурий шартларидан биридир. Бунинг учун дастлаб ўрганилиши лозим бўлган объект аниқлаиб, конъюнктура маълумотларини берувчи манбалар

ва асосий кўрсаткичлар б-н танишиб чиқилади, тўпланган маълумотларга таяниб Б. к.нинг ҳақиқий ҳолати аниқланади ва истиқболлар белгиланади.

Б. к. тахминлари миллим, минтақавий ва жаҳон бозорларига, айрим товарларга нисбатан аниқланади. Б. к.ни олдиндан кўра билиш иқтисодий тангликка йўлиқмаслик, бозор мувозанатига эришиш шарт ҳисобланади.

Аҳмаджон Ўлмасов.

БОЗОР МУВОЗАНАТИ —

бозордаги тапаб ва тақлифнинг миқдоран ва таркиб жиҳатидан бир-бирига мувофиқ келиши. Б. м. бир лаҳзалик (ўзгармас тақлиф), қисқа муддатли (ташкilot ёки фирмаларнинг ўзгармас миқдори ва и. ч. хажмининг ўзгариши) ва узок муддатли (иқтисодий шартшароит ташкilot, фирмалар ва мавжуд талабнинг замонавий даражасига мувофиқ келганда) бўлиши мумкин. Талаб ва тақлиф узок вақт бир-бирдан ажралиб қолса, Б. м. бузилади. Умуман олганда Б. м. ҳамма товарларга нисбатан ва узок, вақт бўлиши мумкин. Аммо жузъий ва айрим товарларга нисбатан мосликнинг бузилиши муқаррар. Чунки эҳтиёжнинг юксалиши б-н янги талаб пайдо бўлади ва у дарҳол қондирилмайди. Б. м.ни таъминлашнинг асосий йўллари: товар и. ч.ни талаб даражасига етказиш орқали бозорни тўйдириш; етарли товарлар захирасини барпо этиш; талабгир товарлар нархини ошириш, ўтмай турган товарлар нархини пасайтириш; экспорт ва импортнинг ортиши ёки камайиши; аҳоли даромадларининг товарлар ва хизматлар қўлайлишига қараб ортиб бориши; меҳнат унумдорлигининг иш ҳақига нисбатан тезроқ ўсиши. Б. м. маърифатли жамиятда нархлар б-н бозорни тартибга солиш орқали таъминланади.

«БОЗОР, ПУЛ ВА КРЕДИТ» («Рынок, деньги и кредит») — Ўзбекистондаги банк ходимлари, тадбиркор ва

ишбилармонларнинг илмийамалий ойлик журнали. Тошкент ш.да 1996 й. сент.дан узбек ва рус тилларида нашр этилади. Муассислари: ЎЗР Марказий банки, «Ўзагрорсоноатқурилишбанк», «Пахтабанк», «Тадбиркорбанк», «Ўзсавдогарбанк», ЎЗР Халқ банки, «Ўзавиабанк», «Трастбанк», «Фаллабанк», «Турон» банки, «Алоқабанк», «Замин» банки ва б. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва б. банклар ҳамда уларнинг мижозлари фаолиятини ёритади. Асосан, Ўзбекистон пулкредит тизимининг шаклланиши, тижорат банкларини бошқариш, инвестиция фаолиятини фаоллаштириш, банк хизматларининг янги шакллари жорий этиш, кредитлардан самарали фойдаланиш, шунингдек солиқ, хусусийлаштириш, кўчмас мулк каби иқтисодий масалаларда турли шарҳлар ва хабарлар, маслаҳатлар ҳамда бошқа материаллар беради. Адади рус ва узбек тилида 4300 нусха (2000).

БОЗОР СЕГМЕНТИ (лот. segmentum — қисм) — бозорнинг сотиладиган товарлар тури, ҳудудий жойлашуви, харидорларнинг тоифаси ва ижтимоий қатламлари каби белгиларга кўра алоҳида қисмларга ажралиши. Бозорни сегментларга ажратишда аҳолининг харид қобилияти, яшаш шароити, ёши ва жинси, қайси товарларни афзал кўриши, кишиларнинг меҳнат фаолияти, турмуш тарзи, инфляция даражаси, бозор инфратузилмаси ва б. белгилар асосий омил бўлиб хизмат қилади. Ўз навбатида бозорда қандай валютанинг юриши, ниманинг яхши сотилиши, харидорларнинг одатанъаналари ва феълатворлари, харид қобилиятига мувофиқ бозорга товар етказиб турилади. Б. с. орқали товарларни кам сарфхаражатлар б-н яхши нархда сотиш имкони яратилади.

БОЗОР ХЎЖАЛИГИ — қ. Бозор иқтисодиёти.

БОЗОРБОЕВ Жуманазар (1933.13.11, Мўйноқ тумани) — файласуф олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1994), Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1970), фалсафа фанлари д-ри (1973), проф. (1978). Қорақалпоғистон давлат педагогика ин-ти табиатшунослик ф-тини тугатган (1955). Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон филиалида ишлаган (1968—80), Қорақалпоғистон давлат ун-ти проф. (1976—80), кафедра мудири (1980—89). Қорақалпоғистон Республикаси Халқ таълими вазири (1989—90). Нукус давлат педагогика ин-ти ректори (1991 й. дан). «Ўзбекчақорақалпоқча лугат», «Одобнома» китоблари, эстетика, дин тарихига оид асарлар муаллифи. «Қарақалпоқстан муғаллими» жур. бош муҳаррири (1991 й.дан). Амир Темур жамғармаси Қорақалпоғистон Республикаси бўлимининг бошлиғи. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Республикаси Давлат мукофоти лауреата (1996).

БОЗОРБОЕВА Мунаввара (1956.3.3, Амударё тумани) — Ўзбекистон Республикаси халққўтитувчиси (1995). Тошкент чет тиллар пед. ин-тини тугатган (1979). 1979 й.дан Гурлан туманидаги 1мактабда инглиз тили ўқитувчиси, куни узайтирилган гуруҳ тарбиячиси, 1981 й.дан бошланғич синф ўқитувчиси. Б. дарсларни кўргазмалли куруллар асосида самарали ташкил этишга катта аҳамият беради. Бошланғич таълимда саводхонликни ошириш бўйича иш тажрибаси китобча тарзида ва «Бошланғич таълим» жур.да чоп этилган.

БОЗОРДАРА ТИЗМАСИ — Шарқий Помирдаги тизма. Географик адабиётларда ва хариталарда кўпинча Шимолий Аличур тизмаси номи б-н аталади.

БОЗОРХОНИМ — Туркистон тизма тоғлари марказидаги довон. Сангзор дарёси водийси (Самарқанд вилояти) б-н Зарафшон дарёси водийсининг Тожикистонга қарашли қисмини бирлаштиради. Зомин тоғўрмон давлат кўриқхонаси ҳудудида жойлашгн. Мутлак бал. 3401 м. Довон ён багри анча тик бўлиб, унга Бойкўнғирсой водийси бўйлаб ўтган сўқмоқ йўлдан борилади. Довонда iklim совуқ, ўртча йиллик тра —1°, йилига 700—800 мм ёгин тушади. Б.дан Бойкўнғирсой бошланади. Довондан ёзнинг дастлабки кунларидан бошлаб кеч кузгача пиёда ва отда ўтиш мумкин.

БОЗОРШАБ, бозори шаб (тож. — кечки бозор) — ўтмишда Туркистоннинг йирик шаҳарларидаги тунги бозор. Одатда кўпроқ байрам ва рўза кунлари уюштирилиб, оммавий кўнгил очиш кечалари б-н қўшиб ўтказилган. Б.да шаҳарнинг марказий кўчаларидан бири ёки майдон безатилган, кўчанинг икки четидаги чойхона ва дўконлар олдига чорпоялар қўйилиб, ҳар хил ширинликқандолат, мевачева, озик-овқат сотилган. Карнай, сурнай ва ноғоралар чалиниб, махсус жарчилар одамларни Б.га чорлаган. Дорлар қурилиб, масхарабозлар, кўғирчоқбозлар ўйин кўрсатган, ўргатилган ҳайвонлар, айниқса, айикўйини намойиш қилинган, полвонлар курашган. Чойхоналарда созанда, хонанда, аскиячи, кизикчи, раққослар ўз санъатларини намойиш қилганлар. Б. ҳар жойнинг урфодатига қараб турли шаҳарларда турлича ўтказилган. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати б-н айрим жойлардаги бозорларда Б.га ўхшаш тадбирлар ўтказиш расм бўлмоқда.

БОЗОРҚАЛЪА — Беруний ш.дан 40 км шарқда, Амударёнинг ўнг соҳилидаги шаҳарқалъа харобаси (мил. ав. 6—4-а. лар). С. П. Толстоераҳбарлигидаги

Хоразм археологияэтнография экспедициям топиб ўрганган (1938). Шаҳар тўғри тўртбурчак тархли; бинолар пахса ва хом ғиштдан қурилган, нишон туйнукли (тиркаш) ва буржли қўш мудофаа девори б-н ўралган. Деворлар оралиғидаги йўлакнинг эни 3 м. Ђиштлар 40x10 см ҳажмда, махсус тамғали бўлган. Қалъа (100x120 м) шаҳарнинг шарқий бурчагида жойлашган. Б. худудидан турар жой ва кулолчилик устахоналарининг қолдиқлари, сирли сопол идишлар, оғзи кенг, чамбари жимжимадор, таги ясси хум, тош ёрғучоқлар, остодонлар, қад. Миср худоси Бес, одам ва ҳайвонлар ҳайкалчалари, зебзийнат буюмлари топилган.

БОЗОРҚЎРҒОН СУВ ОМБОРИ — Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Бозорқўрғон тумани чегарасида жойлашган. Омборга сув Қораунгур дарёсидан чиқарилган канал орқали оқиб келади. 1959 й.да ишга туширилган. Фойдали сув сифими 20,0 млн. м3, умумий сифими 22,5 млн. м3. Сув омбори юзаси 2,67 км2. Б. с. о. суви б-н 14,5 минг га ер суғорилади. БОЗУБАНД, бозбанд, бозвант — зийнат буюми, аёллар такинчоғи. Бўйин ёки қўлтиққа осиб юрилади. Шакли: икки учи кубба б-н яқунланган найчасимон ёки бир-бирига тегиб кетмаслиги учун ингичка жияк б-н бирлаштирилдиган иккита (бири кути, иккинчиси копоқ) тўртбурчак ёки учбурчак юпка олтин ёки кумуш пластинкадан ясалган қутича; икки чети (учбурчак бўлса, устки бурчи) га занжир (2 — 5 қатор), пастига калта сим панжара безак ёки шокилалар ўрнатилади; сукма — мих бўлакча ёрдамида очиб ёпилади. Б. юзаси босма, шабака (панжара), советкори, симкори усулида нафис безатилади, кимматбаҳо тошлар, рангдор шиша, маржонлар қадаб нақшланади, безак мужассамотига ёзувлар киритилади. Б. ўта меҳнатталаб, ҳашамдор ва нозик буюм бўлганлиги учун ғоят кадрланган, ҳатто қизларнинг

келинлик сепига ҳам киритилган. Тошкент, Андижон, Кўкон, Самарқанд, Бухоро, Хива каби йирик шаҳарларда тайёрланган, чет мамлакатларга ҳам чиқарилган. У тумор деб ҳам юритилади. 20-а.да урфдан қолган. Ҳозир ўзбек раққосаларининг миллий кийимлари таркибига кирган.

БОЗУЛБАНГ (*Lagochilus inebrians*) — ялпиздошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 20—40 см, пояси ялтироқ, калин тук б-н қопланган. Барглари кам тукли, гуллари поянинг ҳар бўғимида 4—6 тадан бўлиб, барг қўлтиғига жойлашган. Косабаргларининг учи тикансимон. Июндан авг.гача гуллайди. Самарқанд, Бухоро ва Қашқадарё вилоятларининг тоғ этакларидаги соз тупроқ ерларда, тошлоқ ён бағирларида ва адирларда ўсади. Гуллаш даврида пояси ва баргларида лагохилин, стахидрин, смола, эфир мойи, ошловчи моддалар, қанд, органик кислоталар, флавингликозидлар, каротин, витамин С, кальций ва темир тузлари бўлади. Пояси ва баргларида тайёрланган экстракт тиббиётда ишлатилади.

БОЗУРГОНИЙ (форс. бозорчи) ўзбек мумтоз ашуласи. «Бозиргон» достони қаҳрамони номига нисбат берилган деган тахмин мавжуд. Хоразм достонларидаги «Найларман II» кўшиғи оҳанглари асосида Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов томонидан басталанган. Шашмақомдагн Дугоҳ мақоми йўлларига оҳангдош. 3/4 уфор ўлчовидаги гароналар усулида ижро этилади. Ю. Ражабий ва Г. Мушслнинг «Муқанна» (х. Олимжон), «Фарҳод ва Ширин» (К. Яшин) мусикали драмаларидаги йирик ариялар, С. Жалилнинг «Самарқанднома» симфонияси (Зқисми)да Б. куйи ишлатилган. Ҳоз. кунда турли чолғу (ҳатто эстрада) ансамбллари талқинида ҳам маълум.

«**БОИНГ**» (Boeing) — ҳарбий транспорт ва пассажир реактив самолётлар ишлаб чиқарадиган жаҳондаги энг йирик компания. Бошқаруви АҚШнинг Сизтл ш.да жойлашган. 1916 й.да асос солинган. Бундан ташқари космик ҳамда электрон аппаратлар ва б. асбобускуналар ишлаб чиқаради, Пентагон учун ҳарбий авиатехникалар етказиб беради, АҚШ космик дастурининг бажарилишида ўз техникаси б-н қатнашади (унинг 40 сунъий йўлдоши коинотда ишлаб турибди; 2000). «Б.»ни «Ферст нэшил сити бэнк» ва Калифорния молия гуруҳлари назорат қилиб туради. Компаниянинг бир неча жойларда и. ч. мажмуалари ва и. т. лабораториялари бор. Корхоналарнда 147 минг ишчи ва хизматчи ишлайди (80-й.лар охири). 1996 й.да «Мак ДонеллДуглас» самолётсозлик фирмасини қўшиб олди. Йиллик савдо ҳажми 76 млрд. АҚШ доллари (фақат пассажир лайнерлар — жами 375 дона самолёт; 1997). Ҳозир жаҳон бўйича «Б.»нинг 9 минг реактив самолётларидан фойдаланилаётир. 1998 й.дан сўнгги моделдаги «Боинг777» самолётларини ишлаб чиқаради. «Б.» истиқболли компания бўлиб, кўп мамлакатларга ўз маҳсулотларини экспорт қилади. Жумладан Ўзбекистон ҳам унинг самолётларидан фойдаланади, Тошкент давлат авиация ин-ти б-н ҳамкорлик йўлга қўйилган.

Зоир Шамсиев.

«**БОИНГ**» — АҚШ «Боинг» фирмаси ишлаб чиқараётган самолётларнинг умумий номи (мас, «Б757», «Б767», «Б747300» ва б.). Уларнинг орасида фуқаро самолёти «Б747300» машхур (1983 й.дан бери ишлаб чиқарилади). Унинг ердан кўтарилишдаги массаси 380 т атрофида, бортига бир йўла 660 йўловчини олиши мумкин, тезлиги 940 км/соат га етади. «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси ихтиёрида бир неча «Б757» ва «Б767»

русумли самолётлар бор (2000). Яна қ. Авиация.

БОЙ ҚАБР (Толстая могила) скифлар кўргони (мил. ав. 4-а.). Украй нанинг Днепропетровск вилояти Оржоникидзе ш. яқинида жойлашган. 1971 и. Б. Н. Мозолевский томонидан тадқиқ этилган. Кўргон тагида 2 та мақбара очилган. Улардан бири (ёнбошдагиси) дан аслзода аёл ва унинг гўдагининг суяк колдиклари топилган. Улар сернақш, зарбфлор либослар б-н ҳамда 4 та хизматкор ҳамроҳлигида дафн этилган. Марказий мақбара (талонтарош этилган) га эса скифларнинг олий зодагони дафн қилинган. Дафн анжомлари орасида куруляроғ, идишлар, 600 га яқин безак буюмлар сақланиб қолган. Кўкракка тақиладиган олтин безак — пектораль ўзининг юксак бадий ишлови б-н алоҳида қимматга эга. Мақбара ёнида 3 отбоқар, 7 от тилла эгаржабдуқлари б-н дафн этилган. Топилмалар Киевдаги Украина тарихий қадриятлар музейида сақланмоқда.

БОЙБОБО ЧИННИСОЗ (? 1876, Кўкон) — кулол, чиннисоз уста. У ясаган буюмлар шаклининг мутаносиблиги, чиннисининг аъло сифати, нафис услубда ингичка мўйқалам б-н зангори бўёқда чизилган безаклари б-н ажралиб туради. Таниқли чиннисоз Мусо Конибодомийнинг ҳам у б-н бирга ишлагани маълум. Б. ч. шогирдлар тайёрлаб етиштирган. Б. ч. ясаган буюмлар (лаган, коса ва б.) Ўзбекистон давлат санъат музейида сақанади.

БОЙГАЛАР (Boiga) — илонларнинг бир уруги, сувилонсимонлар оиласига қиради. Уз. 2 м ча. Тропик Африка, Жан. Осиё, Австралия ва Полинезияда тарқалган. 30 га яқин тури бор. Ўзбекистоннинг жан.да, Тожикистон ва Туркменистон даштларида уз. 1 м келадиган хинд бойгаси (*B. trigonatum*) учрайди. Б.нинг танаси ингичка,

чиройли, боши қатта, танасидан ажралиб туради, кўзлари йирик. Б. тунги ҳайвон бўлганлигидан кўз қорачиқлари тикка жойлашган. Аксари дарахт ва бутанинг шохларида яшайди. Б. тишлогич, унинг юқори жағи оркасида заҳар тишларга ўхшайдиган, яъни олдинги томонида ариқчаси бўлган 2—3 қатта тиши бор. Чақиши одам учун зарарсиз. Чақиш олдидан улар худди капча илонлар (қобра)га ўхшаш боши ва кўкрагини ердан ғоз кўтариб, бўйнини шайралдан ҳолда пишиқриб, секин-аста чайқалади ва оғзини қатта очиб, ўлжага ташланади. Б. қалтақесак, майда умуртқалилар б-н озикланади.

БОЙЗОҚ ДОДХОҚ, Бойзобий (1789—1864) — Авлиёота атрофидаги қозоқларни бошқариш учун Кўкон хони томонидан тайинланган ҳоким (додхоқ). Қатта жуз таркибидаги дуглат қабиласининг шимир уруғидан. Кўкон хонлигига қарши қайфиятда бўлган Б.д. яширинча ўғли Оқмолда (Оқмулла) ботир сарқорлигидаги 1000 та йигитни Авлиёота яқинида турган рус қўшинларига ёрдамга юборган (1864). Бундан хабар топган Кўкон хонлиги амири лашқари Алимқул уни Чимкентга чақиртириб олиб, қатл қилган. 120 та қозоқ бийларининг сардори бўлган Б.д. ўлими Алимқулга нисбатан обрўли қозоқлар оммасида кучли адоват уйғотди. Ана шу адоват оқибатида улар русларга кўнгилли аскарзобит бўлиб хизматга киришган. Б.д. ўғилу қариндошлари ва яқинларидан 400 киши генерал Черняев қўшини сафида Тошкент юришида қатнашди. Черняев 1864 й.нинг 27 сент. ида Тошкентга қилган юришида Б.д.нинг ўғли Оқмулла юқлар ортилган туяларни бошқариб борган, бошқа ўғиллари эса йўл бошловчи бўлиб хизмат қилишган. Жамбул вилоятида Б.д.нинг ёдгорликлари ҳанузгача сақланган. Б.д. қозоқ халқини деҳқончилик б-н шўғулланишга, ўтрок ҳаёт кечиришни ўргатишда кўп меҳнат сарфлаган.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида, Т., 2000.

БОЙЗОҚОВ Исо (1900.3.10, Павлодар вилояти Ертис тумани — 1946.3.9, Олмаота) — қозоқ халқ оқини, бастакор. Тошкентдаги қозоққирғиз маориф ин-ти (инпрос)да ўқиган (1924). Бу ердаги хаваскорлар тўғарагида қатнашиб, «Қизил бағдой», «Ёшларга» каби ашулалар ёзган. Унинг «Қуралай сулув» (1925), «Чўпон эртаги» (1926), «Ўн бир кун ва ўн бир ту» (1938), «Олтой этакларида» (1939), «Кавказ» (1941), «Оқбўпа» (1945) каби дostonларида инсонпарварлик, севгига садоқат, меҳроқибат ғоялари тараннум этилган. Б. ҳақида Н. Анов «Қушиқ қаноти» (1956) номли роман ёзган.

БОЙИРҚУ — қад. туркий қабила. Барғуджин (Баргузин) дарёси хавзаси (чегараси — шим. ғарбда Байкал кўли, ғарбда Саян тоғлари)да яшаб, чорвачилик, овчилик ва темирчилик б-н шуғулланган. 5-а.да Теди (Телэ) қабилалари бирлашмасига, кейинчалик турк ва уйғур хоқонликлари таркибига кирган. 8-а. бошида Ғарбий Турк хоқонлигининг сўнги ҳукмдорларига қарши кетмакет юришлар қилган. 9— 10-а.ларда бир қисми Шарқий Туркистонга келиб жойлашиб, у ерда янги ташкил топган уйғур хонликларининг ўзаро урушларида иштирок этган. Б. хусусидаги сўнги маълумотлар 14-а.га доир ёзма манбаларда учрайди.

БОЙКЕН — серҳосил қишки олма нави. Ўзбекистонда 19-а. охиридан бошлаб тарқалган. 50-й. ларгача кўп экилган. Совуққа чидамли, кўчати ўтқазилгач, 6—7йили ҳосилга киради. Дарахтининг бал. 7—8 м, шохшаббасининг эни 5—6 м, меваси 250—300 г, оч сариқ, куёшга қараган томони кизғиш, эти оқ, қимизак; сент. охирида узиб, мартгача сақлаш мумкин.

Тупидан 500— 550 кг ҳосил олинади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари учун р-нлаштирилган. Ҳозир кам учрайди.

БОЙКО (аслида Могильниченко) Андрей Иванович (1905, Воронеж губерняси Воронцовка қишлоғи — 1992, Тошкент) — опера хонандаси (лирик тенор). Ўзбекистон халқартисти (1950). Тошкент мусика ва театр техникумини тугатган (1932). Тошкент рус опера ва балет театри (1935—48), Навоий номидаги опера ва балет театри (1948— 66) яккахони, Ҳамза номидаги Тошкент мусика билим юртида вокал ўқитувчиси (1970—88). Европа ва Россия композиторлари асарларида 50 га яқин партияни ижро этган. Жумладан Герцог, Альфред, Радамес («Риголетто», «Травиата», «Аида»), Хозе («Кармен»), Канио (Р. Леонкавалло, «Паяцлар»), Ленский («Евгений Онегин»), Берендей (А. РимскийКорсаков, «Қор қиз»). Князь (А. Даргомижский, «Сув парией»), Девона («Борис Годунов»), Фауст (Ш. Гуно. «Фауст») ва б.

БОЙКОТ (инг. boycott, англиз бошқарувчиси Ч. К. Бойкот номидан олинган, 1880 й.да унга қарши биринчи марта мазкур чора қўлланилган эди) —

1) сиёсий ва иқтисодий курашнинг бир шакли, айрим шахс, ташкилот, корхона б-н муносабатларни тўлиқ ёки қисман тўхтатиш, мас, ишга ёлланиш, шу корхона маҳсулотини харид қилишдан воз кечиш қабиларни тақозо этади.

2) Халқаро муносабатларда, БМТ Уставида кўра — тинчликни сақлаш мақсадида (қуроли кучларни ишлатмай туриб) кўриладиган мажбурий чоралардан бири. Давлатнинг биронбир давлат ёки бир гуруҳ давлатлар б-н муносабатларни сақлаб туришдан воз кечиши. 3) (Кучма маънода) бирор нарсага норозилик белгиси сифатида бирор кимса б-н муносабатларни узиш.

БОЙЛАМ, бойламлар — суякларни

бир-бирига бириктириб ёки ички аъзолар (жигар, талок, бачадон)ни ушлаб турадиган пишиқ бириктирувчи тўкимадан иборат тузилма. Б. бўғимларда яхши ривожланган бўлиб, турли ҳаракатлар қилишга имкон беради. Улар букилувчан, чўзилувчан, тарангланувчан бўлади. Б. жойлашган ўрни ва бажарадиган вазифасига кўра тасмасимон, юмалоқ, пластинкасимон ва пардасимон бўлиши мумкин. Б.лар ғалтаксимон бўғимларда пишиқроқ бўлиб, суякларнинг фақат букилиш ва ёзилишига имкон беради, шарсимон бўғимларни эса бўғим юзасидан чиқмаслигини таъминлайди. Болаларда Б. ниҳоятда эластик; ёш улғайган сари Б.нинг бу хоссаси камайиб боради, баъзан Б.га оҳак йиғилиши ва ҳатто қотиб қолиши мумкин. Б.нинг чўзилиши ёки узилиши каби шикастланишлар учраб туради, бунда зудлик б-н врачга мурожаат қилиш зарур; врач келгунча шикастланган Б.ни қаттиқ қилиб бинтлаш ва қимирлатмаслик лозим.

БОЙЛЕР (инг. boiler — қайнаткич, қозон) — иссиқлик ва қайноқ сув б-н таъминлаш тизимида сувни иситишга мўлжалланган қурилма (қ. Сув иситкич).

БОЙЛЬ (Boyle) Роберт (1627.25.1, Лисмор, Ирландия — 1691.31.12, Лондон) — инглиз кимёгари ва физиги. Лондон Қироллик жамияти таъсисчиларидан бири. Кимёвий элементнинг илмий таърифини берган, кимёга экспериментал усулни киритган, кимёвий анализга асос солган. Кимёнинг фан сифатида шаклланишига катта ҳисса қўшган. Б. «Кимёскептик» китобида кимё асл бўлмаган металларни олтинга айлантириш, шунингдек дорилар тайёрлаш усулларини излаш б-н эмас, балки мустақил фан бўлиши керак, деб айтади. Газ қонунларидан бири {Бойль — Мариотт қонуни}на яратган (1662). Ёруғлик, электр, иссиқлик, акустик ҳодисаларни тадқиқ қилиш

б-н ҳам шуғулланган. Б. дунёқараши қарамақаршилиқлардан холи бўлмаган; фалсафада идеализмга мойил бўлган.

БОЙЛЬ-МАРИОТТ ҚОНУНИ — газ босими б-н ҳажми орасидаги боғланишни ифодалайдиган қонун; идеал газнинг муайян массаси учун ўзгармас трада газ босимининг у эгаллаган ҳажмга кўпайтмаси ўзгармаслигини ифодалайди. Б. — М. қ. идеал газларга татбиқ қилинади, реал газлар бу қонунга қисман бўйсунади. Бироқ уй т-раси ва нормал босимга яқин шароитда кўпчилик газлар Б. — М. қ.га бўйсунади, уқори босимда эса бу қонундан четга чиқади. Б. — М. қ.ни 1662 й.да Р. Бойль ва ундан мустақил равишда 1676 й.да Э. Мариотт топган.

БОЙМАТОВ Абдумўмин (1931.1.1, Фарғона) — ҳайкалтарош, Ўзбекистон халқ рассоми (1989). Республика рассомлик билим юртини (1959) ва Ленинград (ҳоз. СанктПетербург) рассомлик, ҳайкалтарошлик ва меъморлик ин-тини (1965) тугатган. Тошкент педагогика ин-ти (1966—85) ва Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн ин-ти (1978—98)да дарё берган. Б. дастгоҳли ва маҳобатли ҳайкалтарошлиқда ижод қилади, портрет устаси. Ижодига академик санъатга хос бадиийлик, маҳорат, шакл пишиқлиги ва яхлитлиги, улугворлик руҳи хос. Муҳим асарлари: «Қорақумда» (гипс, 1964), «Карнай» (бронза, 1964), «Абу Али ибн Сино» (ёғоч, 1967), «Фидойи» (ёғочгранит, 1972), «АлХоразмий» (ёғоч, 1972), «Ал Форобий» (гипс, 1974), «Шаҳид кетганлар хотирасига» (бронза, 1977), «Бахмал қизи» (ёғоч, 1977), «Фурқат ва Муқимий» (бронза, 1983), «Умар Хайём» (гипс, 1983), «Алишер Навоий» (бронза, 1991) ва б.; «Поп тумани аскарларига» (қизил туф, 1970) ва «Қува тумани аскарларига» (гранит, бронза, 1987) ва б. маҳобатли ёдгорликлар муаллифи.

БОЙМАТОВ Ғайрат Зухриддинович (1946.26.2, Тошкент) — график рассом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1989). Республика рассомлик билим юртини (1966) ва Харьков бадий саноат ин-тини (1971) тугатган. Б. ижодига бадий жўшқинлик, рамзий тасвирий ечим ва воситалар, ўз ғоясини туркум лавҳаларда (асосан, акварелда) яратиш хос. Асарларида миллий маданий мерос (урфодатлар, хунармандлик, томоша санъати, анъанавий турмуш тарзини), кадрдон ўлканинг гўзал ва бетакрор табиғатини, унга боғлиқ муаммоларни ёрқин лавҳаларда акс эттиради. Мухим асарлари: «Ўзбекистон манзаралари» (1986), «Қора кўғирчоқлар» (1986), «Византия кўринишлари» (1989), «Ўрта Осиёнинг қадимги тангалари» (1995—97) туркумлари; аралаш техникада ишланган «Ўлимдан сўнг ўзга киёфада дунёга келиш», «Зинапоядан юкорига интилиш», «Сайёралар», «Рангдор тушлар» (1992); «Тўш», «Қора кути», «Инсоннинг етти гуноҳи» тўртлиги (1995-97) ва б.

БОЙМУРОДОВ Аҳмад (1943.3.5, Бухоро) — Ўзбекистон Республикаси халқ устаси (1999), меъмор. Уста Очил Бобомуродов б-н бирга ишлаб, ундан қад. меъморий обидаларни таъмирлаш сирларини ўрганган. Уста Ширин Муродов номидаги Бухоро махсус илмий таъмирлаш и. ч. корхонасида устамеъмор. 1980—2000-й.ларда Б. етакчи мутахассис сифатида Абулқосим мадрасаси (Тошкент), Улуғбек мадрасаси (Бухоро), Баҳоуддин Нақшбанд мажмуаси, Чор Бакр меъморий мажмуаси, Бухоро намозгоҳи, Сайфиддин Баҳорзий мақбараси каби меъморий обидаларни таъмирлашга катта хисса қўшган.

БОЙМУРОДОВ Ибодулла (1940.25.3, Пастдарғом тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). СамДУ нинг мат. ф-тини тугатган (1971). 1963 й.дан Пастдарғом туманидаги 9,

74-мактабларда, 1976 й.дан Нуробод туманидаги 15-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси. Б. дарсларни кўрғазмали куруллар асосида самарали ташкил этишга катта аҳамият беради, ҳар бир ўқувчи б-н яқма-яқка ишлаб, уларни мустақил фиколашга, оғзаки нутқини ўстиришга ҳаракат қилади. «Бошланғич синф ўқувчиларини ўйинлар орқали тарбиялаш» мавзуини ишлаган.

БОЙМУРОДОВ Маъмур (1942, Косон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1993). Қарши пед. ин-тининг геогр. ф-тини тугатган (1968). 1968 й.дан Косон туманидаги 62-мактабнинг геогр. ўқитувчиси. Б. геогр. фанини чуқурлаштирилган дастур асосида ўқитиб, ўқувчиларнинг маънавий тарбиясига алоҳида аҳамият беради, бой миллий кадриятларни уларга сингдиришда дарс ва дарсдан ташқари тадбирлардан унумли фойдаланади.

БОЙМУРОДОВ Эшболта (1957.18.4, Дехқонобод тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Тошкент пед. ин-тининг бадийграфика ф-тини тугатган (1980). 1980 й.дан Дехқонобод туманидаги мактабда, 1982 й.дан Нишон туманидаги 12-мактабда чизмачилик ва тасвирий санъат ўқитувчиси. Б. дарсларда кўрғазмали куруллардан унумли фойдаланади. У тасвирий санъат бўйича чуқурлаштирилган синф ташкил қилиб, иктидорли ўқувчиларни жалб қилган.

БОЙМУХАМЕДОВ Ҳосил Нурматович (1918.1.12, Тошкент 1990.14.7) — геолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (1979), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1976), Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1979), геол.минералогия фанлари д-ри (1960), проф. (1962). Ўрта Осиё индустриал ин-тини тугатган (1943). Ўзбекистон Геол. бошқармасида катта

геолог ва геологконсультант (195052). Ўрта Осиё политехника ин-тида доцент (1950—61). Геол. ва минерал хом ашё ин-тида катта илмий ходим (1957—60). ТошПИда кафедра мудир (1960 й.дан), проректор (1960—72). Ўзбекистон ФА Президиумининг бош илмий котиби ва хайъат аъзоси (1972—79), Ер ҳақидаги фанлар бўлимининг акад.котиби (1979 й.дан). Фойдали казилмалар конларини геохимёвий усулда излаш Урта Осиё секциясининг раиси (1980 й.дан). Космос бўйича илмийконсультатив кенгаш раиси (1984). Бир қанча халқаро ва регионал конгресс ва кенгашлар, жумладан жаҳон геологлари 27Халқаро конгрессининг (1984) ташкилотчиси ва катнашчиси. «Ўзбекистон геология журнали»нинг бош муҳаррири (1988). Асарлари руда конлари геол.си ва Урта Осиёдаги рудали р-нлар ва провинциялар металлогениясига бағишланган. Урта Осиё, жумладан Ўзбекистоннинг фойдали казилмалар конлари формацион металлогеник харитасини тузганлардан бири ва бош муҳаррири. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1985). Биринчи кон очувчи (1980). Тошкент ш. кўчаларидан бири Б. номига қўйилган.

БОЙОМА (1983 й.гача СтэнлиКонго дарёсидаги шаршаралар. Марказий Африкада. Конго Демократик Республикаси худудиде, Убунду ва Кисангани ш.лари оралиғида. 150 км ораликда жойлашган 7 катта остонадан иборат, шаршараларнинг умумий бал. 40 м. Дарёнинг шу қисмида кема юрмаганлиги учун унинг чап қирғоғи бўйлаб т. й. ўтган. Остоналардан юқоридадарё Луалаба деб номланади.

БОЙПЎРИШЛИСОЙ — Самарканд вилоятидаги сой. Нурота тоғларининг жан. ён бағридан 1700 м баландликдаги булоқлардан бошланади. Қор ва ёмғирдан сув олади. Уз. 15 км. Уртача йиллик сув сарфи 50—100 л/сек. Б. баҳорда сел

келганда Оқтепасойга қўшилади.

БОЙСУН — Сурхондарё вилоятидаги шаҳар (1975 й.дан), Бойсун тумани маркази. Б.дан Термизгача бўлган масофа 145 км, энг яқин т. й. ст-яси Элбаёнгача — 72 км. Кетмончопти тоғининг жан. ён бағрида, Хангаронсой бўйида, денгиз сатҳидан қарийб 1240 м баландликда. Шим. қисмида Сарийосиё ва Авлод кишлоқларига туташган. Аҳолиси 20,6 минг киши (2000).

Б. Сурхондарё вилоятидаги энг қад. аҳоли манзилларидан. Б.нинг шим. ғарбида Тешиктош гори жойлашган. Б.да мил. ав. тахм. 5-минг йиллик охирида аҳоли яшаганлиги маълум. Мил. ав. 1-а.—мил. 1-а.да Б. ўрнида Поикалон номли мустаҳкам қалъашаҳар мавжуд бўлган. Мил. 6—13-а. бошларида Б. ўрнида Чағониён ш.ларидан бири — Босанд жойлашган. Абу Исҳоқ Истахрийнинг «Китоб масолик ва алмамолик» («Мамлакатлар йўллари тўғрисида китоб»)ида ҳам Босанд деб таърифланган. «Худуд улолама»да Босанд кўп сонли ва жанговар аҳоли мустаҳкам жойдир дейилган. Босанд Чағониён марказидан Темир қапиг орқали Самарқандга борадиган савдо йўли устида жойлашган.

Археологик манбаларга кўра, Босандда ҳаёт илк ўрта асрлардан мўғуллар истилосигача давом этган. Мўғуллар босқинида вайрон бўлган шаҳар кейинроққайта тикланган. Чиғатой улуси таркибига мансуб кўчманчи турк қавмлари унга «Бойсун» деб ном берганлар. «Бойсун» атамаси қад. туркийча «бой» ва «син»дан олиниб, «улуғ тоғ» ёхуд «катта тоғ» маъносини англатган. Қад. туркий қавмларда бошқа нарсаларга сиғинишлар каторида тоққа сиғиниш ҳам мавжуд бўлиб, тоғлар муқаддас саналган. Маҳаллий ривоятларга кўра, бу ерда қадимдан туркий қавмларнинг бадавлат кишилари яшаган бўлиб, «Бийсун» атамаси «бойлар кишлоғи» маъносини англатган.

Бойсун мавзеси «Зафарнома»яя ҳам қайд этилган. 19-а.да Б. Бухоро амирлиги даврида Сурхондарёдаги учта бекликдан бирининг маркази бўлиб, унда бадавлат узбек аҳолиси яшаган.

Б.нинг жан. қисмидан вилоятлараро автомобиль йўллари ўтган. Шахар аҳолиси кулолчилик, темирчилик, заргарлик, каштачилик, дурадгорлик, косибчилик, қандолатчилик б-н шуғулланади. «Ишонч» акциядорлик жамияти корхонасида асосан шойи, жумладан абри ағлас, бекасам, трикотаж кийимлар, тўнчопонлар тайёрланади. Б.да 5 умумий таълим мактаби, спорт ва мусика мактаблари, меҳрибонлик уйи, 2 кинотеатр, 6200 ўринли стадион, клуб, 10 кутубхона, 2 поликлиника, қишлоқ врачлик шохобчалари, санитарияэпидемиология ст-яси, ўрмончилик хўжалиги бор. Б.нинг ўртасидан Ҳангаронсой кесиб ўтган.

Б.да машхур «Шалола» ва «Ширу шакар» фольклорэтнографик ансамбллари фаолият кўрсатмоқда. Булар ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон номоддий ёдгорликлар рўйхатиға киритилди. «Алпомиш» достони яратилганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш муносабати б-н Б.да дам олиш ва спорт иншоотларига эға бўлган «Алпомиш» боғи, «Алпомиш» музейи ташкил этилди.

БОЙСУН НАСЛЧИЛИК ЗАВОДИ

— зотдор ҳисори кўчқорлари ва қўйлари етиштириш б-н шуғулланадиган з-д. Сурхондарё вилояти Бойсун шуманида жойлашган. 1957 й. сент. да ташкил этилган. 36 минг қўй, шу жумладан 16 минг бош совлик бор (2000). Зда Ўзбекистон чорвачилик ин-ти б-н ҳамкорликда ҳисори қўйлар зотини яхшилаш, маҳсулдорлигини ошириш, зоотехника коидаларини такомиллаштириш масалалари ўрганилади, республикадаги қўйчилик хўжаликларига зотли кўчқорлар етказиб берилади.

БОЙСУН СВИТАСИ (Сурхондарё вилоятидаги Бойсун қишлоғи номидан) — ўрта ва юқори юра давриға мансуб ётқизиклар. 1959 й.да алоҳида свита сифатида ажратилган. Б. с.да қумтош, алевролит, мергел, гил ва оҳақтош қатламлари учрайди. Фаунанинг кўп коддикдари топилган. Қалинлиги 240 м. Ҳисор тизмасининг жан.ғарбий (Кўҳитанг ва б.) тармоқларида тарқалган.

БОЙСУН СОЙЛИГИ — Бойсун тизмасининг жан.ғарбий этакларидаги сойлик. Б. с. шим.да Чағил тоғлари, шарқда Шеробод-Сариқамиш қирлари, жан. ва жан.ғарбда баланд тепаликлар ва паст тоғлар б-н ўралган. Мутлақ бал. 1200 м. Б. с.да қиш унчалик совуқ эмас, ёз иссиқ ва куруқ. Январнинг ўртача т-раси —0,8°, июлники 27°. Йиллик ёғин миқдори 445 мм, асосан қиш ва баҳорда ёғади. Б. с.ни шим.да Бойсун тизмаси этакларидан ва Чағил тоғлари ён бағирларидан бошланувчи сойлар кесиб ўтади. Бу сойлар фақат баҳорда қўлиб оқади, қолган вақтларда куриб қолади. Б. с.да қумоқ, шўртоб ва бўз тупроқли ерлар кўп, деҳқончилик қилинади. Ясси тепалик ва қирларида лалми буғдой ва арпа экилади.

БОЙСУН ТОШКЎМИР КОНИ

— Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманила юра қатламларида жойлашган кон. Бойсунтоғнинг жан.ғарбий тармоғи бўлган Кетмончопти тизмасининг жан. ён бағрида. Туман маркази Бойсундан 10 км жан.шарқда, Шўрчи т. й.дан 60 км нарида. 1940-й.лардан ўзлаштирила бошланган. Кўмир қатламлари ассиметрик кўтарилган Кетмончопти тоғида тахм. 25 км²майдонни эғаллаган. Кон геоморфологик ва тектоник жиҳатдан 3 қисм (шим., ғарбий ва жан.) дан иборат. Куйи, ўрта юра жинслари орасидан 22 та кўмир қатлами топилган, шунинг иккитасидан кўмир қазиб олинади. Кўмир «Т» маркасиға мансуб ва юқори калорияли. Ундан коксбрикет и.

ч. мумкинлиги аниқланган. Кўмирнинг аниқланган захираси 15 млн. т. 1996 й. 10 минг т кўмир қазиб олинди. Истиқболда кўмир қазиб чиқаришни йилига 100 минг т га етказиш мўлжалланган.

БОЙСУН ТУМАНИ — Сурхондарё вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган (1962 й. 24 дек.да Шеробод тумани б-н бирлаштирилган. 1965 й. 29 дек.да қайта тузидди). Б. т. вилоятнинг ғарбда жойлашган. Шим. шарқда Сариосиё, шарқда Кумқўрғон, жан.да Қизирик, Бандихон туманлари, жан.ғарбда Шеробод тумани б-н, шим. ғарбда Қашқадарё вилоятининг Қамаш ва ғарбда Дехқонобод туманлари б-н чегарадош. Майд. 3,72 минг км². Аҳолиси 79 минг киши (2000). Б. т.да 1 та туманга бўйсунувчи шаҳар (Бойсун), 7 кишлоқ фуқаролари йиғини (Авлод, Бойсун, Дарбанд, Мачай, Работ, Сайроб, Қўрғонча) бор. Маркази — Бойсун ш. Табиати. Б. т. худудининг шим. ва ғарбий қисмини Ҳисор тоғ тизмаси таркибидаги Бойсунтоғ ва унинг тармоқлари (Беловти, Хўжабўзбарак, Чол тоғи, Хўжагургурота, Гаурли, Сарикил, КенталаМачай тоғлари, Кетмончопти, Саримас, Сувсизтоғ, Қулбатог ва б.) эгаллаган. Жан. ва шарқи тоғ олди ва адирлардан иборат. Тоғлар орасидаги сойликлар, тоғ олдилари ўзлаштирилган. Укони, керамзит, карбид, оҳактош қазилма бойликлари топилган. Иқлими куруқ субтропик иқлим. Ўзбекистоннинг бошқа тоғли туманларидан иссиқлик ресурсларининг анча бандликкача юқорилиги б-н ажралиб туради. Январнинг ўртача т-раси 850 м баландликда 2°, 3200 м баландликда —6°, июлники 830 м баландликда 30°. Ўртача йиллик ёғин миқдори 500—1200 м баландликда 150—400 мм, 1200 м дан баландда 450—800 мм. Вегетация даври 230—240 кун. Маҳаллий шамоллар, фён шамоли, афгон шамоли эсади. Б. т. тоғларидан жуда кўп даре ва сойлар бошланади. Уларнинг энг муҳимлари: Шерободдарё

ва унинг ирмоқлари Мачайдарё (Ўрмонча, Жаканди, Олчасой), Шуруб, Хўжабулгансой, Панжоб, Лайлагансой; Хўжаипок дарёси ва унинг ирмоқлари: Қўрғончасой (Хўжабўзбарак, Қизилсой, Чиндон, Ўртанага сойлари қўшилувидан ҳосил бўлган), Ҳалқажар (Олачопон ва Қайроқсой). Булардан ташқари Ҳангаронсой (Бойсун), Пулҳакимсой ва б. бор.

Б. т.да қадимий қалъашаҳарлар кўплаб топилган. Энг йириклари: Пойкўрғон, Қозимуллатепа, Сарибандтепа, Ялангтўштепа, Дарбанд, Мунчоктепа, Бўйрачи, Қизилжартепа, Муллатепа, Каллакўрғон. Ибтидоий одамлар яшаган ғорлар, манзиллар: Тешиктош, Мачай, Катта Сулувқамар, Дўконхона, Амир Темур, Искандархон ва б. Сайроб чинори (Сайроб кишлоғида), Темир дарвоза (Дарбанд киш

лоғида), Тешиктош гори (Мачай кишлоғида), Динозавр излари, Бибишоҳ шотиси, Бойбулоқ ғори (Қўрғонча кишлоғида), Поёнқўрғон (Работ кишлоғида) каби тарихий обидалар бор.

Тупроқлари бўз тупроқ, чимли, кўнғир ва оч кўнғир тоғ тупроқлари, шурхоқ тупроқ/яр. Ёввойи ўсимликлардан шўра, янтоқ, жинчак, қизғалдоқ, бойчечак, ялтирбош, нўхатақ, тоғрайхон, кийикўт, гулхайри, шувоқ; доривор ўсимликлардан алкор, хартол, занжовул, ўлмасўт, контепар, окшар; арча, ёввойи мевали дарахтлар ва б. усади. Жайрон, тоғ эчкиси, ёввойи чўчка, силовсин, суғур, бўри, тулки, чиябўри, кўнғир айиқ, жайра, қушлардан қалқик, қалхат, бургут, лочин, қарчиғай, буйўғли, олашқашак, чил ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар, шунингдек тожиклар ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги ҳар бир км²га 20,8 киши. Шаҳарликлар 23899 киши, кишлоқ аҳолиси 55099 киши.

Хўжалиги. Б. т.да саноат кам ривожланган. Туман Сурхондарё вилояти саноат маҳсулотининг 0,8%ини беради. Муҳим фойдали қазилмалари:

кумир (Бойсун), табиий газ (Гажак), полиметалл рудалари (Бойсунтоғ), боксит (Қайроқ), фосфорит, калий тузи (Бойсун), олтингургурт, ёнувчи сланец (Бойсун), қурилиш материаллари ва б. Асосий саноат корхоналари: «Ишонч» акциядорлик жамияти, Бойсун (Туда) кумир кони, халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарадиган кичик корхона ва цехлар. 1994 й. Бойсунда республикада карбид ишлаб чиқарувчи биринчи корхона ишга туширилди. Аҳолига хизмат кўрсатувчи тадбиркорлар уюшмаси, хунарманлар уюшмаси, 164 кичик корхона, 18 акциядорлик жамияти, «Бойсун», «Бойсунқурилиш» ва 256кўчма механизациялашган колонна, автокорхоналар, «Бойсун» бозори бор.

Қ. х.нинг асосий тармоқлари чорвачилик, дон хўжалиги, ўрмон хўжалиги, беда уруғчилиги, боғдорчилик ва тоқчиликдир. Б. т.нинг жами ер майд. 329,3 минг га, шу жумладан сугориладиган ерлар 6,1 минг га. Экинзорлар жами (шу жумладан лалми ерлар) 21,9 минг га, куп йиллик дарахтлар 1,5 минг га. Томорқалар, боғдорчилик, сабзавотчилик уюшмаларининг ерлари 2,2 минг га (1999). Б. т.да 9 жамоа хўжалиги (2 дончорвачилик, 3 чорвачилик, 2 беда уруғчилиги, боғдорчиликтоқчилик, асаларичилик, қ. х. ширкат уюшмаси (бўрдоқчилик), 70 та фермер ва дехқон хўжаликлари мавжуд. Асосий экин майдонлари дон, сабзавот, емхашак экинлари б-н банд. «Кўрғонча» ва «Мачай» жамоа хўжаликлари беда уруғчилигига, «Работ» жамоа хўжалиги боғдорчиликтоқчиликка ихтисослашган. Б. т.да 21,8 минг қорамол, шундан 11,2 минги сигир, 190,6 минг қўй ва эчки, 41,7 минг парранда, 184 йилки бор (1999). Чорвачилик асосан гўшт-ёғ берувчи думбали хисори қўйчилик, қоракўлчилик, йилқичилик, гўшт йўналишидаги қорамолчиликка (барча хўжаликларда) ихтисослашган. Б. т.да 25 минг га ўрмон (арчазорлар) бор (1999).

Б. т.да туман маркази ва тоғ

қишлоқларини Сурхондарё вилоятининг асосий автомобиль йўли — Катта Ўзбекистон тракта б-н боғлайдиган йўллар бор. 1995 й.да қарийб 230 км узунликдаги Ғузор — Бойсун — Қумкўрғон т. й. қурилиши бошланди.

1999/2000 ўқув йилида 54 умумий таълим мактабларида 18869 ўқувчи, 2 касб хунартехника лицейида 944 ўқувчи, 1 хунартехника билим юртида 466 ўқувчи ўқиди. 83 умумий кутубхона, 11 клуб, маданият уйи, санъат музейи бор. Туманда 370 ўринли 5 касалхона, «Омонхона» шифо маскани, 5 амбулатория, 30 фельдшеракушерлик, 3 кишлоқ врачлик шохобчаларида 138 врач, 491 ўрта тиббий ходим ишлаб турибди. 1932 й.дан «Бойсун овози» туман газ. чиқади (адади 2200).

БОЙСУНСОЙ — Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги сой. Сурхондарёнинг ўнг ирмоғи. Кетмончопти тоғининг жан.шарқий ён бағридаги булоқлар (2500 м)дан бошланади. Юқори оқими дастлаб Қўрғондарасой, Авлодсой, сўнг Ҳангаронсой, қуйи оқими Тақирсой ва Тақиркўлсой деб аталади. Жалоир т. й. ст-ясида 1,5 км шарқда Сурхондарёга қуйилади. Уз. 82 км, ҳавзасининг майд. 55.8 км². Б.га умумий уз. 213 км бўлган 150 га яқин ирмоқ кўшилади. Б. водийсининг эни Авлод қишлоғигача 15—16 м дан 80 м гача. Б. қрр, ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади, ўртача йиллик сув сарфи 0,58 м³/сек. Сув кўпайганда (апр.— июнь) ўртача сув сарфи 1,0 м³/сек. ни ташкил этади ва йиллик оқимининг 60—70% ҳам шу даврга тўғри келади. Баъзан сел оқимлари кузатилади. Тошқин даврида суви лойкаланади (13 кг/м³).

БОЙСУНТОҒ — Ҳисор тоғ тизмасининг энг узун жан.ғарбий тармоғи. Сурхондарё вилоятининг асосан Бойсун, қисман Сарийосиё туманлари худудида жойлашган. Шим. шарқдан жан.ғарбга 150 км га чўзилган.

Энг баланд жойи — 4425 м (Хўжапирёх тоғи). Б.нинг айрим қисмлари турли номда аталади: (шим.шарқдан жан. ғарбга) Қуштанг (3723 м), Кетмончопти, Саримас (1886 м), Сувсизтоғ (2124 м). Уртача бал. 2500—3000 м. Б. тизмалари Шерободдарё б-н Сурхондарёнинг сувайирғичи. Б.да 3000 м дан баланд доволар (Беловти — 3712 м, Газа — 3018 м) бор. Б. герцин ва альп орогенезлари даврида бурмаланган. Асосан палеозой эраси гранит, гранодиорит, гнейс, сланец жинсларидан таркиб топган. Ён бағирлари сой ўзанлари б-н парчаланган, денудация тектоник шакллари куп тарқалган. Карст ходисаси ривожланган. Б.нинг жан.шарқий ён бағрилари тик ва камбар, шим.ғарби эса қия. Жан.шарқий ён бағрининг иклими анча юмшоқ (3000 м гача) ва сернам. Денгиз сатҳидан 1200—1500 м баландликда езда тра 25°, қишда 0°, 2500—3000 м баландликда эса езда 17°, қишда — 6°. 750—1800 м баландликда минимал тра —17°, 1800—2800 м баландликда — 17° дан —25° гача. Ўртача йиллик ёғин микдори Бойсунда 445 мм, 2000 м баландликда 800 мм. Б.дан куп серсув даре ва сойлар бошланади (Мачайдарё, Қайроқсой, Хўжаипок, Бойсунсой, Шотутсой, Палғар ва б.). Бўз тупроқ, кўнғир, қорақўнғир тоғ ўрмон, очқўнғир ўтлоқдашт, очқўнғир баланд тоғ тупроқларида тоғдашт, арчазорсийрак дарахтли ўрмон, ўрмон, ўтлоқдаштййлов ўсимликлари ўсади. Б. доривор, эфир мойли, мевали дарахтлар, ем-хашак ва б. мақсадларда фойдаланиладиган ўсимликларга бой. Антропоген таъсир оқибатида ўсимлик қопламлари майдони қисқариб, турларнинг захиралари камаймоқда. Б.да ёввойи ҳайвонлар ҳам кўп. Тоғдан асосан яйлов сифатида фойдаланилади. Лалми ва суғорма дехқончилик, боғдорчилик ривожланган. Б.да тупроқ эрозияси, яйлов дегрессияси, тоғ ландшафтлари деградацияси (емирилиши), табиий офат ходисалари (сел, ўпирилиш, кўчки), содир бўлиши кенг тарқалган. Б.да 60

млн. йил илгари яшаб ўтган динозавр излари топишган.

БОЙСУНҒУР, Бойсунқур, Бойсунқар (1397.16.9—Ҳирот — 1433.20.12) — темурий шаҳзода. Шоҳрух Мирзо б-н Гавҳаршодбегимнинг ўғли. Б. 1414 й. Мозандарон, Астробод ва Жужон вилоятлари ҳокими, 1416—20 й.ларда эса отаси Шоҳрухнинг вазири бўлган. Эрон Озарбайжони (1420) ва Астробод (1431) ҳокими. Оғир дардга чалиниб 36 ёшида вафот этган.

Б. инсонпарвар, адолатпеша, илм ва адаб аҳлига мурувватли ҳукмдор бўлиш б-н бирга, ўзи ҳам ғазаллар битган, хаттотлик ва наққошлик санъатини мукамал эгаллаган. У Ҳиротда ноёб қўлёзмалар жамланган жуда бой кутубхона ташкил қилган, унда 40 дан ортиқ хаттот мўғуллар истилоси даврида йўқ қилинган қўлёзмаларнинг бўлак нусхаларини топиб, улардан нусхалар кўчириш ёки яроқсиз ҳолга келганларини тиклаш б-н машғул бўлган. Ҳиротдаги Гавҳаршодбегим масжиди безаклари ва китобаларини шахсан Б.нинг ўзи бажарганлиги тарихий манбаларда қайд этилган. Унинг раҳбарлиги ва бевосита иштирокида Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сининг танқидий матни тузилган (1425—26). Унга Б.нинг ўзи сўз боши ёзган. «Шоҳнома» нинг бу нусхаси «Шоҳномаи Бойсунгурий» деб аталган (расмлар б-н безатилган мазкур қўлёзма Техрон музейида сақланади). Шунингдек Б. жаҳон санъати тарихида муҳим ўрин тутган Ҳирот миниатюра мактабига асос солган. Бу мактаб вақиллари томонидан кўчирилган асарларнинг кўпчилиги Истанбул кутубхоналарида сақланади.

БОЙСУНҒУР, Бойсунқур, Бойсунқар (1477/78—1499) — Мовароуннахр ҳукмдори (1495, 1497). Темурийлардан. Султон Маҳмуд Мирзонинг ўғли, отаси ҳаётлик чоғида Бухоро ҳокими бўлган. У вафот этгач, икки марта Самарқанд тахтини эгаллаган, аммо тез орада

акакалар ўртасида тахт учун курашда ҳалок бўлган. Бобур у ни жасур ва адолатли ҳукмдор деб таърифлайди. Б. «Одилий» тахаллусида ғазаллар ҳам битган.

БОЙТЕМИРОВ Насирдин (1916, Чу тумани Кегети қишлоғи) — Қирғизистон халқ ёзувчиси (1986). Адабиёт ин-тини битирган (Москва, 1955). Дастлаб ўқитувчи, кейинчалик республика газ. да махсус муҳбир. «Азамат» (1948), «Салтанат» (1949), «Охири ўк» (1955), «Тарих эсдалиги» (1966) ва б. асарларида 2-жаҳон уруши жанглари, урушдан кейинги қайта қуриш воқеалари ўз ифодасини топган. «Қизил йўллик» (1964), «Уркуя» (1976), «Адику» (1984), «Турмуш шундай» (1986) ва б. роман, повесть, пьесаларида қирғиз меҳнатқашларининг турмуш тарзи акс этган. Шеър ва достонлардан иборат «Юрак куйлари» (1955), «Муҳаббатим — қанотим» (1981) тўпламлари бор. «Эртақлар» (1939) тўплами болаларга бағишланган. Баъзи шеърлари ўзбек тилига таржима қилинган.

БОЙТЎРАЕВ Нормамат (1950, Бандихон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халққўқитувчиси (1995). СамДУнинг физика ф-тини тугатган (1972). 1972 й.дан Бандихон туманидаги 1мактаб физика ўқитувчиси. Б. физика фанини ўқитишда бошқа фанлар ва маҳаллий материаллар, янги педагогик технологиялар ва ўқитишнинг замонавий илғор усулларида самарали фойдаланиб, уювчиларга пухта билим беришга интилади. «Ўқувчиларнинг илмий дунёқарашини шакллантиришда физика фанининг тутган ўрни», «Физика дарсларида муаммоли таълимни амалга ошириш» маюуларини ишлаб чиққан.

БОЙХАЛЧА (*Leontice albert: Reyel*) зиркдошлар оиласига мансуб кўп йиллик, тугунак илдизли ўт. Пояси битта ёки бир нечта, бўйи 20—30 см. Барги уч

қўшалок, ҳар бири узун бандли, япроғи панжасимон қирқилган. Гули сарик, тўпгули — шингил. Б. ердан қор кетиши биланоқ кўқариб чиқиб гуллайди. Тоғли р-нлардаги бутазор ва дарахтзорларда кўллаб ўсади, гуллаганда ўзига хос гўзал манзара касб этади. Поя ва баргларида алкалоидлар, тугунак илдизиди сапонин бор.

БОЙЧЕЧАК (*Gageastipitata*) — пиездошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Бўйи 7—20 см. Илдиз бўғзи барги битта, ипсимон, яшил, туксиз, узунлиги ўсимликнинг бўйига тенг келади. Поя барглари навбат б-н жойлашган, пасткилари қалами ёки қаламинаштарсимон, пояни бир оз ўраб туради. Гулқўрғони 6 та, оддий тожсимон, туташмаган, сарғиш, 5—7 мм узунлиқдаги гулбарглardan ташкил топган. Чангчиси 6 та, гулқўрғонига нисбатан сал қиска. Тугунчаси 3 уяли. Кўсакчаси бандчали, гулқўрғондан 1,5 баравар қиска. Б. баҳор дарақчиларидан бири. Фев.—март ойларида гуллаб, мева беради. Чўл ва адирларнинг соз тупрок, кумлюк ҳамда тошлоқ тупрокли ерларида ўсади. Б. Афғонистон ва Эронда ҳам учрайди. Ўзбекистоннинг айрим жойларида заъфарон (*Crocus alatavicus*) ва савринжон (*Colchicum liteum*)ни ҳам Б. деб аташади.

«БОЙЧЕЧАК» — мавсумий маросим қўшиғи. Туркий халқларда қадим замонлардан катталар, кейинчалик болалар томонидан куйлаб келинган. Болалар эрта баҳорда дала ва боғлардан бойчечаклар териб, ундан гулдасталар ясаганлар, тол наваларидан чамбарлар қилиб, бошларига кийганлар ҳамда гулдасталар кўтарган ҳолда уймауй юриб, «Б.» қўшиғини айтганлар, уй эгаларига гуллар улашганлар. Болалардан бири асосий тўртликларни куйлаган, қолганлари накаротни жўр бўлиб ижро этишган. Шу тариқа уй эгаларидан совғасаломлар олишган.

Б. кушиқларида деҳқонлар экинтинки ишларини бошлашга, чорвадорлар чорвасини қишловдан яйловга кўчиришига даъват қилинган. Кўкламга хос табиат ҳодисалари, халқ анъаналари шавқзавқ б-н тараннум этилган.

БОЙЧИБОР, Чибор эпик от. Алпомиитит хос оти, унинг барча сафар ва саргузаштларида ажралмас йўлдош. Б. Бойбўрининг хоназот йилқиларидан Тарлонбиянинг боласи, эпик анъана асосида афсонавий учқур от сифатида тасвир этилади. «Алпомиш» дostonида «Қўлтиғида тўрт ярим газ қаноти, асл тулпор экан ўзбекнинг оти», деб таърифланади.

БОЙЎҒЛИЛАР, бойқушлар (Athene) — япалоққушлар оиласига мансуб тунги йирткич қушлар уруғи. Европа, Осиё, Америка ва Африкада тарқалган, 20 тача тури бор. Ўзбекистонда бир тури — уй бойўғлиси (A. noctua) учрайди. Оёқлари кучли ва пахмоқ, тумшуғи қайрилган, паги майин, товушсиз учиб келиб, ўлжасини тутиб олади. Кўзлари ўткирлигидан салгина ёруғни ҳам сезади. Хира кулранг паги қоронғида кўзга чалинмайди. Б.нинг бу тури Европа, Шим. Африка, Осиёда ҳам тарқалган. Уни дашт ва чўлларда, хароба ва қабристонларда учратиш мумкин. Наридан б-н модаси факат урчиш даврида бирга яшайди. Баҳорда (урчидиган вақтда) кечалари, баъзан кундузи ҳам сайрайди. Овози йиғлаган боланинг товушини эслатади. Уясини турли ковакларга қуради. 4—9 та тухум қўяди. Тухумдан бир ойда жўжа чиқади. Б. майда кемирувчилар, калтакесақлар, ҳашаротлар ва кичик қушлар б-н озикланади. Зараркунанда кемирувчиларни кириб, хўжаликка фойда келтиради.

БОЙҚАРО МИРЗО (1393—1423) Ҳамадон ва Луристон ҳокими (1414—15). Темуришшрцт. Умаршайх Мирзотшг ўғли. 1410 й.гача Шохрух

Мирзо саройида, сўнг акаси, Ироқ ва Форс вилоятлари ҳокими Искандар Мирзо саройида хизмат қилган. Шохрух Б.М.га Ҳамадон ш., Вуружа ва Наҳованд қалъалари ҳамда бутун Луристонни суюрғол қилиб берган (1414). Б. М. Искандар Мирзо куткуси б-н 1415 й. Шохрухга қарши исён кўтарган ва шу йилнинг 9 июнида Шерозни эгаллаган. Шохрух катта кўшин б-н шаҳарни қамал қилиб, уни 8 нояб.да қайта эгаллайди, Б. М. таслим бўлади. Шохрух уни дастлаб Қандаҳорга — Қайду Мирзо хузурига, бироқ у ерда ҳам исёнкорлик белгилари аён бўлгач, 1417 й. Самарқандга жўнатган. Кўп ўтмай Б. М. лашкаргоҳда қатл этилган.

БОЙҚОБИЛОВ Барот Тиллаевич (1937.14.3, Ургут тумани Кенагас қишлоғи) — Ўзбекистон халқшоири (1997), СамДУ филология ф-тини тамомлаган (1962). Ўзбекистон давлат бадиий адабиёт нашриёти (1962—63), ёшлар газ., (1963—68), болалар адабиёти нашриёти (1968—74)да муҳаррир, бўлим мудири, бош муҳаррир ўринбосари. Партия ва ҳукумат идораларида хизмат қилган (1974—90). «Мулоқот» жур. бош муҳаррири (1991 й.дан). Б.нинг «Самарқанд сатрлари» (1962), «Висол» (1965), «Сени излайман» (1968), «Самарқанд ушшоғи» (1969), «Афросиёб» (1970), «Ким сокин яшайди Ўзбекистонда» (1990) ва б. шеърый тўпламлари, бир нечта дostonлари нашр этилган. Унинг «Кун ва тун» (1968) шеърый киссасида Бобурнинг бадиий образидан ўзбек адабиётига илк бор намоён бўлди. Кейинчалик Б. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган «Шукухли карвон» (1981), «Нотинч Хуросон» (1985), «Сокин Хуросон» (1992) ва «Конли Хуросон» (1992) дostonларини, «Ҳайрат улАхрор» (1997) шеърый романини эълон қилди. Сўнг улар асосида беш дostonдан иборат «Янги хамса»ни (1998) ва «Ўзбекнома» (1999) шеърый романини яратди. Б. узбек шеърыйида сонет

жанрининг равнақ топишига катта ҳисса қўшди. Б. Петрарка, В. Шекспир, П. Неруда, Р. Ҳамзатов сонетларини, узбек тилига таржима қилган. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1994).

БОЙҚЎЗИЕВ Шерқўзи (1879, хоз. Фарғона вилояти Бувайда тумани Бекобод қишлоғи—1961.21.10, Қўқон) — хонанда, Ўзбекистон халқхофизи (1939). Қўқон катта ашула ижрочилик мактаби намояндаси. Дастлаб отаси Бойқўзи хофиз вакейинроқ Абдуразоқ хофиз, Эркакори Каримовлардан катта ашула анъаналарини ўрганган, уларга ҳамнафаслик ҳам қилган. Ҳамроқулқори, Болтабой хофиз, Маматбува Саггоровлардан катта ашула ва мақом йўлларини ўзлаштирган. Овози баланд, нафаси кенг бўлиб, ашулаларни энгил ва равон ижро этган. Репертуаридан «Эй санам», «Оҳким», «Мунча ҳам», «Чоргоҳ», «Айрилмасун», «Ёввойи Ушшоқ» каби катта ашулалар ўрин олган. Шоғирдлари — Мелиқўзи Юсупов, Аббос Бобоев, Ўтамбой Саримсоқов, Ҳайдарали Ҳикматов ва б. Қўқон ижрочилик анъаналарини хоз. давргача давом эттиришган.

БОЙҚЎНҒИРСОЙ — Жиззах вилояти Ғаллаорол туманидаги сой. Сангзор дарёсининг чап ирмоғи. Туркистон тоғларининг шим. ён бағридаги 2800 м баландликдан бошланиб, шим.ғарбга томон оқди. Катта Қорашақшақ тангиси (дараси)дан юқориқоқда Ғўралассой б-н қўшилгандан кейин Сангзор номини олади. Уз. 20 км, водийси тор (100—200 м), ўзани 2—5 м. Асосан, ёмғир ва қордан, йилнинг иссиқ даврида булоқлардан сув олади. Май ойининг охирларида сув сарфи 180—200 л/сек. Атрофи республиканинг энг хушманзара жойларидан бири, бу ерда саурарча, қораарча, тоғолча ўсади; айик, қуён ва б. ҳайвонлар яшайди.

БОЙҒОНИН Нурпейс (1860Ахтубе вилояти Бойғонин тумани— 1945.9.4) — қозоқ халқ оқини, йирик жиров. Қозоғистонда хизмат кўрсатган санъатарбоби (1939). Ёшлигидан овулларда ўланлар айтган, 17 ёшидаёқ «бола жирчи» номини олган. «Кўбланди», «Эр Таргин», «Тўраҳон» каби халқ дostonларини, айниқса ботирлик жирларини яхши билган. Ўз термаларида ҳаётни, дўстлик, ботирлик, инсонпарварлик ва меҳнатни улуғлаган. Оқиннинг «Кубугул», «Норкиз», «Алпамыс», «Оқкенжа», «Қиз Жибек», «АйманШолпан», «Тўраҳон» ва б. dostonларида қозоқ халқининг ҳаёти ҳаққрний акс эттирилган. Б.нинг «Ўзбекистан» шеърисида Ўзбекистоннинг гўзал табиати, оқ кўнгил, меҳнатсевар одамлари куйланади.

БОКИЙ (тахаллуси; асл исми Мирзаабдулла Насриддинов) (1882.9.5 — 1967.4.4, Фарғона вилояти Риштон қишлоғи) — ўзбек адабиётшуноси (манбашунос), шоир. Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1943). Шарқ-мумтоз адабиётини чуқур билган, халқ орасида навоийхон, бедилхон деган ном олган. Алишер Навоий юбилейини ўтказиш Республика қўмитаси тузилиши (1938 й. 15 сент.) муносабати б-н қўмита илмий маслаҳатчиси (1938). Ўзбекистон Тил, адабиёт, тарих ин-тида бош маслаҳатчи (1940—43). Навоий асарларини эски узбек ёзувидан янги ёзувга ўтказишда қўмаклашган. Муқимий, Нодим Намангоний, Рожий Марғилоний ва Рожий Кўхандийлар б-н ўтказилган мушоараларда қатнашган. Узбек ва форс тилларида ғазаллар ёзган, Навоий асарларига мухаммаслар боғлаган. Навоийнинг «Тухфат улафкор» қасидасини форсчадан ўзбекчага таржима қилган (1939).

БОККАЧО (Воссассио) Жованни (1313, Париж—1375.21.12, Чертальяо, Флоренция яқинида) — италян ёзувчиси,

Европа Уйғониш даври адабиётининг йриқ вакили. Неаполда ҳуқуқ фанларини ўрганган. Б. Флоренция сиёсий ҳаётида фаол қатнашган. Дастлабки асарлари («Филоколо», 1336; «Филострато», 1338)да ишқий саргузаштлар тасвирланган. Б.нинг антик мифология сюжетлари асосида яратилган «Амето» (1341), «Фьезолан парилари» (1345) пастораллари, «Фьяметта» (1343) қиссаси ҳамда сонетлари бор. Юзта новелладан иборат «Декамерон» (1350—53) асари Б. ижодининг чўққиси ҳисобланади. Унга 7 жувон ва 3 йигитнинг 10 кун давомида айтган ҳикоялари асос бўлган. Асар номланиши (юн. декамерон — ўн кунлик) шундан. Б. бу асарида хурофотга қарши оддий инсон ва унинг эркин муҳаббатини улуглаб, зоҳидона ҳаётни рад қилган. Б.нинг ижоди Уйғониш даври итальян ҳикоячилигидагина эмас, балки 15—16-а. лар Европа адабиётида ҳам реализмнинг шаклланишида қатта аҳамиятга эга бўлди. Ёзувчи ҳаётининг сўнги йилларида «Кузғун» (1354—55) дostonи ва «Данте Алигьери ҳаёти» (тахм. 1360) китобини ёзган. «Декамерон» ўзбек тилига Қ. Мирмуҳамедов томонидан таржима қилинган (1978).

БОКС (инг. box — муштлаш, зарб) — спорт тури, икки рақибнинг сирти чарм, ичи юмшоқ қопламали кўлқопларда қоида асосида яккамайка муштлашиш мусобақаси. Б. тарихи мил. ав. даврда Миср ва Бобилда уюштирилган яккамайка муштлашиш мусобақаларига бориб тақалади. Юнонистон қад. Олимпия ўйинлари дастурида ҳам шундай мусобақалар бўлган. Замонавий Б. ватани Англиядир (16—17-а.лар). Б.нинг дастлабки қоидалари шу мамлакатда қабул қилинган (1867). Халқаро ҳаваскор боксчилар ассоциациясига (АИВА; 1946 й. асос солинган) 160 мамлакат аъзо (1999). Б. 1904 й.дан Олимпия ўйинлари дастурига киритилган, 1974 й.дан жаҳон чемпионати, 1979 й.дан жаҳон кубоги мусобақалари ўтказиб келинади.

Б. мусобақаси арқонлар б-н ўралган 6х6 м ўлчамли ринг (супа)да ўтказилади. Б.чилар оғирлиги 270 г (10 унция) кўлқоплардан фойдаланишади. Мусобақа 2 мин. (дақиқа)дан 4 раунд (бўлим) давом этади. Раундлар орасида 1 дақиқадан танаффус берилади. Мусобақа вақтида рақиб йиқилганда, ҳакам курашни тўхтатгандан кейин, шунингдек белдан пастга, боштананинг орқа қисмига зарб бериш мумкин эмас. Рингдаги ҳакам (рефери) мусобақани бошқаради, ринг атрофидаги 5 нафар ҳакам берилган аниқ зарбларни ҳисоблаб боради. Натижада кўп очко (хол) тўплаган Б.чи ғолиб деб топилади. Зарб таъсирида гарангсираган (нокдаун) ҳолатга тушган Б.чининг ўзига келиши учун рефери курашни вақтинча тўхтатади ва ҳисоб очади. 10 срч. (сония) вақт ичида у курашга тайёр эканини билдирмаса рефери уни нокаут бўлган (енгилган) деб ҳисоблайди. Томонлардан бири рақибини нокаут қилса, очколар фарқини 15 тага етказса, шунингдек бир томон енгил ганини тан олса (мураббий арқонга сочиқташласа), рефери томонидан четлатилса, зарб таъсирида танасининг жароҳатланган жойидан қон оқиши қамаймаса (тиббийёт ходими хулосасига кўра) кураш муддатидан оддин тўхтатилади ва иккинчи томон ғолиб саналади.

Халқаро Б. мусобақалари 12 вазн тоифасида (48, 51, 54, 57, 60, 63,5, 67, 71, 75, 81, 91 кг гача ва 91 кг дан юкори) ташкил этилади. Асосий мусобақаларга 18 ёшга тўлганлар кўйилади. 16—17 ва 14—15 ёшлилар ўртасида ҳам мусобақалар уюштирилади. Шунингдек, айрим федерациялар Б.ни оммалаштириш мақсадида ўсмирўспиринлар ўртасида 12 тадан кўпроқ вазн тоифасида ҳам мусобақалар ўтказишади. Ўзбекистонда замонавий Б. 20-а.нинг 20-й.ларидан оммалашди. Илк Б. мусобақаси 1922 й. Тошкентдаги «Фортуна» спорт жамиятида ўтказилган. Уни С.Л. Жаксон уюштирган. Бу мураббий юзлаб Б. чиларни тарбиялади.

Ўзбекистонда кейинги йилларда шахсан Президент Ислон Каримовнинг спортга қаратган эътибори натижасида Б. жадал ривожланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Б. федерацияси 1993 й.дан АИВА аъзоси. Мамлакатда 4 олимпия ўринбосарлари билим юрти ва ўнлаб болаларўсмирлар спорт мактабида ёшларга Б.сирлари ўргатилмоқда. 20 дан зиёд замонавий Б. заллари шуғулланувчилар ихтиёрида. Б. миллий терма жамоаси 1999 й. жаҳон чемпионатида фахри Зўринни эгаллади. Ўзбекистоннинг Р.Рискиев, Ъ.Шин, Н.Анфимов, Г.Илёсов, М.Абдуллаев, Ў.Хайдаров, Р. Чагаев, Т. Тўляков, Л. Зокиров, Н. Отаев, Т.Тургунов, Х. Аҳмедов, К. Тўлаганов, Р. Саидов, С. Михайлов, Д. Ёрбеков, ДАвезбоев каби Б.чилари катта ютуқларга эришган.

Жаҳонда профессионал Б.чилар (Б.ни касбга айлантирганлар) ўртасида тўртта йўналиш бўйича мусобақалар утқилади. Уларни жаҳон Б. кенгаши (WBC), жаҳон Б. ассоциацияси (WBA), халқаро Б. федерацияси (IBF) ва жаҳон Б. ташкилоти (WBO) уюштиради. Профессионал Б.да қўлқоплар бирмунча енгил — тахм. 227 г (8 унция), раундлар сони 6, 8, 10, 12 та бўлади. Ҳар бир раунд 3 дақиқадан. Мусобақалар 17 вазн тоифасида (47,627; 48,988; 50,802; 52,163; 53,524; 55,338; 57,153; 58,967; 61,235; 63,503; 66,678; 69,853; 72,575; 76,203; 79,379; 88,450 кг гача ва 88,450 кг.дан юқори) ташкил этилади. У. Пеп, С. Листон, МуҳаммадА/ш, Ж. Формен, М. Тайсон, Э. Холифилд (АҚШ), Л. Льюис (Буёк Британия) каби профессионал Б.чиларнинг номлари машҳур.

Мустикаллик йилларида Ўзбекистонда ҳам илк профессионал Б.чилар етишиб чикди: тошкентлик Б.чи А. Григорьян ўз вазн тоифасида 13 марта жаҳон чемпиони бўлди (2000 и.).

БОКС (инг. box — қути, хона, бўлма) — 1) биол.да микроорганизмлар ва радиоактив моддалар б-н ишлаш

учун мўлжалланган, белгиланган тозалик, стериллаш ҳамда муҳофаза шароитлари мавжуд бўлган герметик ёки махсус камера; 2) тиббиётда юқумли касаллик б-н оғриганликда гумон қилинган беморларни бошқалардан алоҳида ётқизиш учун касалхоналар ва клиникаларда ажратилган махсус хона. Б.дан юқумли касалликлар тарқалишининг олдини олиш мақсадида фойдаланилади (яна қ. Изолятор); 3) радиоактив моддалар б-н ишлаш учун мўлжалланган зич берк хона (камера); 4) қўлларни тиқиб ишлашга имкон берадиган тешиқлари (2 та ёки 4 та) бор зич берк шиша камера. Уни кўчириб юрса ҳам бўлади; 5) гаражлар ва саноат корхоналарида автомобиллар ва синов қурилмалари туриши учун мўлжалланган бўлма (хона); 6) телефон тақсимлаш шкафлари ёки кабель яшиқларида симлар ёки кабеллар киритиладиган ёки чиқариладиган қути.

БОКСИТЛАР (франц. bauxite, Жан. Францияда дастлаб Б. катламлари топилган ЛеБо жой номидан) — алюминий рудалари. Асосан алюминий гидроксиди (28—80%), темир оксиди ва б. компонентлар аралашмасидан иборат. Б.нинг асосий кимёвий компоненти глинозём (Al_2O_3), доимий таркибий қисми темир оксиди (Fe_2O_3). Ранги тўқ кизил, жигарранг, қулранг. С. of. 1,8—3,1; қаттиқлиги таркибидаги темир оксидига қараб 3—6. Б. тузилишига кура қаттиқ, жипслашган ва баъзан уваланувчан бўлади. Б. конлари асосан нордон, ишқорли ва асосли жинсларнинг латеритлм нурашидан ёки денгиз ва қўлларда глинозёмнинг кўп тўпланишидан пайдо бўлади. Б. минералогик таркибига қараб 2 турга бўлинади: 1) диаспорбёмитли Б., 2) гидраргиллитли (гиббситли) Б. Биринчиси кўпроқ геосинклиналь конларида, иккинчиси платформ конларида учрайди. Б. — алюминий олинадиган хом ашё, шунингдек ундан бўёқ, абразив

ва ўтга чидамли материаллар олинади. Б. фойдаланишга яркли бўлиши учун таркибидаги глинозёмнинг кремний оксидига нисбати 2,6 баравар ортик, глинозём эса 28% дан кам бўлмаслиги керак. Б. конлари Украина (Кривой Рог) да, РФ (Урал, Сибирь), Қозоғистонда бор. Бу конларда майда корунд заррачалари учраб туради. Ўзбекистонда Б. ва унинг ўзгариши натижасида пайдо бўлган корунд қатламлари Шим. Фарғона, ЧатқолҚурама ва Нурога тоғларида, Қизилқумдаги Томди тоғида топиладган. Хорижда асосан Австралия, Ямайка, Суринам, Гайана мамлакатларида кўплаб казиб чиқарилади.

БОКУ (озарбайжонча Бақы)— шаҳар, Озарбайжон пойтахти. Озарбайжоннинг йирик саноат, фан ва маданият маркази. Т. й. тугуни. Каспий денгизининг ғарбий соҳилидаги йирик порт. Апшерон я. о.нинг жан. қисмида. Б.нинг марказий қисми Боку бухтасига зинапоясимон пасайиб тушувчи амфитеатр шаклида жойлашган. Январнинг ўртача т-раси 3°, июлники 25—30°, йилига 180—300 мм ёгин ёғади. Куз фаслида кўпинча кучли шамоллар бўлиб туради. Аҳолиси 1080,5 минг кишидан зиёд (1999; шаҳар кенгашига бўйсунувчи аҳоли пунктлари б-н бирга 1713,3 минг); 19-а. аввалида Б.да 4,5 минг киши, аср сўнггида 112 минг киши яшаган. Аҳолиси асосан, озарбайжонлар ва руслар, шунингдек яҳудийлар, доғистонликлар ва б. ҳам бор.

Б. биринчи марта 5-а. ёзма манбаларида, шунингдек Шарқ географлари (Истахрий, АлМаъсудий, АлМуқаддасий) асарларида эса 9—10-а.лардан тилга олинади. Муқаддасий асарида Б.нинг порт шаҳарлиги айtilган. Б.да нефть конлари борлиги ҳақида Ёкут Ҳамавий, Закариё алҚазвиний, Ҳамдуллоҳ Қазвиний, Авлиё Чалабий, Абдурашид Бакувий асарларида маълумотлар келтирилган. Ўша замонлардаёқ Б.да нефть чиқарилган ва Шарқ мамлакатларига, жумладан Ўрта

Осиёга ҳам жўнатиб турилган. 12-а.нинг 2-ярмидан Ширвон давлатининг сиёсий маркази бўлган. Каспий денгизи бўйидаги шаҳарларнинг савдо алоқалари Б. порти орқали амалга оширилган. Б. қалъаси 15—16-а.ларда Жан. Кавказдаги кучли қалбалардан бири бўлган. 1540 й.да Б.ни Сафавийлар эгаллади, 1580-й.ларга келиб турклар давлати таркибида. 1604 й.да Эрон шоҳи Аббос I Б. қалъасини забт этди. 17-а.да Б. анчагина катта шаҳар ҳисобланган. Турк сайёҳи Авлиё Чалабийнинг ёзишича, Б.дан олинаётган нефть шоҳ хазинасига катта даромад келтирган. 1723 й. шаҳарни рус қўшинлари босиб олди, лекин 1735 й.да у Эронга қайтариб берилди. 1747 й.дан Боку хонлигининг пойтахти бўлган. Кейинроқ, РоссияЭрон уруши даврида (1804—13) Б.ни Россия икки марта босиб олди (1806 ва 1813). 1897-1907 й.ларда Б. Батуми нефть қузури ўтказилган. 1901 й. Б. конларидан 11,4 млн. т нефть казиб олинди (жаҳонда казиб олинган нефтнинг 50%). Б. 1917 й.гача губерня маркази бўлган. 1917 й. 31 окт. (13 нояб.) да Б.ни большевиклар эгаллаб, шўролар ҳокимиятини ўрнатди. Аммо зўрлик б-н ўрнатилган ҳокимият 1918 й. 31 июлда ағдариб ташланди. 1920 й. 28 апр.да ҳокимият марказдан юборилган Қизил Армия ёрдамида яна большевиклар қулига ўтди ва Б. Озарбайжон Республикасининг пойтахти деб эълон қилинди. 1991 й. авгдан Б. мустақил Озарбайжон Республикаси пойтахти.

Б.да нефть ва газ чиқариш, нефтни қайта ишлаш, нефтькимё, кимё, машинасозлик (нефть саноати учун жиҳозлар и. ч., электротехника, радиоэлектроника ва б.), металлсозлик, енгил ва озиқ-овқат саноати ривожланган. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Б. бир қанча йирик иссиқлик электр ст-ялардан иборат ўз энергетика системасига эга. Шаҳардаги кўп сонли саноат корхоналари орасида нефть конлари алоҳида ўрин тутади. Б.нинг шарқий қисмида нефтни қайта

ишлайдиган 3-длар (Янги Боку, Қораев номли ва б.), кимё, машинасозлик, металлсозлик 3-длари (юқори вольтли аппаратура, совуткичлар, телевизор, газ аппаратлари ва б. ишлаб чиқарувчи корхоналар); енгил ва озик-овқат саноати корхоналари (тўқимачилик, камволь, майин мовут к-глари, пойабзал фкалари, гўшт к-ти, ун 3-длари ва б.) ишлаб турибди.

Б. — йирик транспорт тугуни. Юк оборотила денгиз савдо порти етакчи ўринни эгаллайди. Б. — Туркманбоши (собик Красноводск) ўртасида денгиз пароми ишга туширилгандан кейин унинг аҳамияти янада ортди. Халқаро аэропорт бор. Шаҳар атрофига катновчи темир йўл Б.ни саноат корхоналари, конлар, курортлар б-н боғлайди. Б. б-н РостовДон, Тбилиси, Ереван, Астара ш.лари т. й. орқали боғланган. Шаҳарда 1924 й.дан трамвай, 1932 й.дан автобус, 1941 й.дан троллейбус катнови йўлга қўйилган. 1967 й. Б.да метрополитен ишга туширилди. Б. атрофида янги йўлдош шаҳарлар барпо этилди: Забрат, Маштага, Дубенди ва Приморск.

Б.да тарихий ёдгорликлардан Синиққалъа (Па.), Қиз қалъаси (12-а.) миноралари, қад. саройлар, Ширвоншоҳлар саройи (15-а.), Сафавийлар сулоласи давридаги (17а) карвонсарой, шунингдек қасрлар, миноралар, масжидлар сақланиб қолган. 1920-й.ларда шаҳарнинг эски қисми таъмирланди, янги боғ ва майдонлар барпо бўлди. Низомий музейи, Вазирлар Кенгаши биноси, катта стадион ва б. қурилди.

Б.да 1945 й.да Озарбайжон ФА ташкил этилган. 11 олий ўқув юрти, шу жумладан 3 унт, 7 театр, қарийб 30 музей (шу жумладан санъат музейи, гиламчилик музейи, амалий санъат музейи) бор. Б. ва унинг атрофида кўпгина курортлар жойлашган.

БОКУ КОМИССАРЛАРИ — Боку коммунасинмнт 26 арбоби. Боку ХКС

раиси С. Г. Шаумян, халқ комиссарлари М. А. Азизбеков, П. А. Жапаридзе, И. Т. Фиолетов, Г. Н. Корганов, Я. Д. Зевин, М. Г. Везиров ҳамда партия, шўро ва ҳарбий ходимлардан И. В. Малигин, Г. К. Петров, А. М. Амирян, В. Ф. Полухин, И. Я. Габишев, С. Г. Осепян, Э. А. Берг, Б. А. Авакян, А. А. Борян, М. В. Басин, М. Р. Коганов, А. М. Констандян, А. А. Богданов, С. А. Богданов, Ф. Ф. Солнце, И. А. Мишне, И. П. Метакса, И. М. Николайшвили, Т. М. Амировлар «Марказий Каспий диктатураси» ҳукумати томонидан қамоққа олиниб, 1918 й. 20 сент.да Закаспийда отиб ташланганлар.

БОКУ КОММУНАСИ — Боку ва Озарбайжон худудининг бир қисмида ўрнатилган шўролар ҳукумати (1918 й. 25.4— 31.7)нинг адабиётларда қабул қилинган коми. Ҳукумат большевиклар ва сўл эсерлардан таркиб топган. ХКС раиси — С. Г. Шаумян. Инглизтурк кўшинлари томонидан тормор келтирилиб, раҳбарлари отиб ташланган (к. Боку комиссарлари).

БОКУ НЕФТЬ-ГАЗ РАЙОНИ — Озарбайжон Республикасининг Апшерон я. о. ва Каспий денгизининг ярим оролга туташ акваториясидаги нисбатан катта захирага эга бўлган нефтьгаз конлари. Жан. Каспий нефтьгаз ҳавзасига мансуб 80 дан ортиқ кондан иборат. Нефть конлари мураккаб бурмаланишга учраган қатламлар (брахиантиклиналар) орасида, баъзан балчиқ вулканларида, кум, кумтош ва гиллардан ташкил топган ўрта плиоцен даври жинсларида жойлашган. Умумий майд. 8500 км². Б. н.г. р.да 20 мингга яқин бурғ қудуги қавланган. Нефть уюмлари 4500 м чуқурликкача бўлган қатламларда учрайди. Конлар ишга солингандан буен жами 1 млрд. т дан зиёд нефть қазиб олинган. Апшерон я. о.да нефть оддий қудуқлардан жун усуллар б-н жуда қадимдан олиб келинган. 1869 й.да

биринчи бурғ қудуғидан нефть олина бошланиши б-н нефть саноати ҳам ривожлана бошлади. 20-а. бошида Б. н.г. р. нефть казиб олиш бўйича дунёда 1 ўринга чикди (1901 й.да 11,4 млн. т). Аммо 1 жаҳон уруши арафасида нефть олиш 7,7 млн. т га тушиб қолди. 1920-й.ларгача нефть юза қатламларда жойлашган факат 6 та қондан олинган. Кейинроқ янги қонлар очилиб, насосли ва компрессорли усуллар қўлланила бошлади. Нефтни қайта ишловчи қорхоналар (асосан Бокуда жойлашган) ҳам қайта жиҳозланди. 1940 й.да Озарбайжон Республикасида 22 млн. т нефть казиб олинди (бу ўша даврда Иттифокда казиб олинган нефтнинг 71%ни ташкил этди). 1940-й. лар охирида Каспий денгизи тубидан қатта нефть қонлари («Нефть тошлари», Дарвин саёзлиги ва б.) топилиб ишга туширилди. Денгиздаги қонлар қуруқлик б-н эстакадалар орқали туташтирилган. Ҳозир нефть 7—8 минг м дан ортиқ чуқурликлардан ҳам олинмоқда. Газ конденсата ва нефтьгаз .конденсата қонлари ҳам бор. Табиий газнинг қатта захираси Қорадоғ газнефть қонида жойлашган. Газ қонларидан фойдаланиш 1950-й.лар охиридан бошланган.

Б. н.г. р. нефти метаннафтен турига мансуб. Зичлиги 849,0—920 кг/м³, таркибидаги олтингурут 0,13—0,39%, парафин 0,61—6,04% ни ташкил этади. Газнинг таркиби 90—96% метан, 1,7—5,3% этан, 0,51,5% пропан, 0,31,5% бутан, 0,3—1,5% пентан ва б.дан иборат.

Б. н.г. р.да янги йирик истиқболли нефтьгаз қонлари топилди. Газнинг захираси 16,5 млрд. м³. Газ қонларидан Озарбайжоннинг саноат шаҳарларига газ қувурлари тортилган.

БОКУ ТЕАТР СТУДИЯСИ — Бокудаги М. Ф. Охундов номидаги театр техникуми қошида узбек актёрларини тайёрлаш учун ташкил этилган студия (1925). Унда ўзбек театрининг Ҳалима Носирова, Сайфи Олимов, Назира Алиева, Зухур Қобулов, Саъдулла

Тўрабоев, Ҳакима Хўжаева, Карим Ёқубов, Раҳимберди Бобожонов каби вакиллари таҳсил қўрган. Ёш ўзбек актёрлари 3 йиллик ўқиш мобайнида озарбайжон театрининг таниқли арбоблари (Қирмоншоҳли, А. А. Туғанов, В. В. Сладкопеевцов каби) бадиий раҳбарлигида Ж. Жабборлининг «Ойдин», Ж. Мольернинг «Жорж Данден», Б. Томаснинг «Чарли хола» спектакларини тайёрлаб қайтди. Б. т. с 1927 й.да ўз фаолиятини тугатган.

БОКУ ХОНЛИГИ — Озарбайжонда 18-а. ўртаси—1806 й.да мавжуд бўлган давлат. Маркази — Боку ш. Эрон босқинидан хавотирланиб ихтиёрий равишда Россияга қўшилган.

БОЛ — қ. Асал.

БОЛ АЖРАТГИЧ (асаларичиликда) — рамкадаги мумкатакни бузмасдан ундаги асални ажратиб оладиган машина; марказдан қочма куч таъсирида ишлайди. 1865 й. чех асаларичи конструктори Грушко ихтиро қилган (унгача бол мумкатакни пресслаб олинган). Б. а. цилиндрсимон бак, ички барабан — ротор ва ҳаракатлантиргичдан иборат. Бакнинг ўртасига тик ўқ ўрнатилган. Бу ўққа бириктирилган барабанга сим тур тортилган. Барабанга ўрнатиладиган рамканинг мумкатаклари (буларнинг оғзи очилган) шу сим тўрға тегиб туради. Ҳаракатлантиргич б-н ўқ айлантирилганда мумкатаклардаги асал марказдан қочирма куч таъсирида бак деворига ва ундан бак тубига тушади. Асални бак жўмрагидан идишларга тушириб олинади. Б. а.нинг хордиал, радиал ва комбинациялашган хиллари бор. Хордиал Б. а.да рамқалар хорда бўйича, яъни бак деворига ён томони б-н, радиал Б. а.да рамқалар радиус бўйича жойлаштирилади. Б. а. ҳозир ҳам ишлатилади.

БОЛА БАХШИ (тахаллуси; асл исми

Абдуллаев Қурбонназар) (1899 Хива тумани Гулланбоғ қишлоғи—1994) — Ўзбекистон халқ дostonчиси (1938). 2-жаҳон уруши қатнашчиси, Хоразм дostonчилик мактабининг йирик вакили. Хоразмлик Жуманазар бахши (?— 1929) нинг шогирди. Ўн ёшларидаёқ қатта ёшдаги бахшилар даврасида дoston, қўшиқ айтганлиги учун «Бола бахши» номини олган. Унинг репертуарида «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Ошиқ Маҳмуд», «Бозиргон», «Хирмондали», «Авазхон», «Кампир», «Қирқминг», «Сафар кўса» каби 20 га яқин дoston бўлиб, улардан «Бозиргон» (1965), «Авазхон» (1967) дostonлари ёзиб олиниб, нашр этилган. У ёшларга дoston айтишни ўргатиш мактаби ташкил қилган (1970), кўпгина шогирдлар етиштирган. Ўзбекистон адабиёти ва санъати декадаси (Москва, 1937), Ўзбекистон халқ ижодчилари олимпиадаси (Тошкент, 1938), Халқаро Олтойшунослар (Тошкент, 1987) ҳамда бошқа фольклор анжуманлари (1978, 1985) да қатнашган.

Ад.: Мирзаев Т., Халқбахшиларининг эпик репертуари, Т., 1979.

БОЛА ТАШЛАШ — қ. Аборт.

БОЛА ҚОЧДИ — суннат тўйларида хатнага ётқизиш одидан тўй болани ўртоқлари томонидан қишлоқ ёки маҳалладаги хонадонлардан бирига, кўп ҳолларда, тоғаси, амакиси, аммаси ёки холасининг уйига яшириш маросими. Б. қ. маросими болаларнинг жўрабошиси раҳбарлигида ўтказилади. Тўй болани хатнага ётқизиш вақти етгач, унинг отаси жўрабошига пул, зиёфат учун масаллик беради. Шундан сўнг болалар тўй болани яширган хонадондан олиб келадилар. Б. қ. маросими қадимда тўй болани ёмон руҳлар хуружидан сақлаб қолиш, ҳимоялаш мақсадида бир нарса ёки пул эвазига қайта сотиб олиш мақсадида ўтказилган. Кейинчалик бу маросим ўзининг қад. сеҳржоду қилиш характерини йўқотиб, тўйни кизитиш

мақсадида ўтказиладиган ўйинга айланиб қолди.

БОЛА ҲУҚУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДА КОНВЕНЦИЯ — болалар ҳуқуқи тўғрисидаги халқаро ҳуқуқ нормалари қучига эга бўлган ҳамда келажакка қаратилган энг тўла ва биринчи ҳужжат. БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1989 й. 20 нояб. да бир овоздан қабул қилинган. Конвенция 1959 й. да қабул қилинган Бола ҳуқуқлари декларацияси қондаларини ривожлантиради. Декларация «Инсоният ўзида мавжуд бўлган энг яхши нарсаларнинг ҳаммасини болаларга беришга мажбур» деб эълон қилган эди. Конвенция эса ушбу Декларация ва б. халқаро ҳужжатлардаги болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунларни ўзида мужассамлаштирган.

Б. х. т. к. дунёнинг барча минтақаларидаги халқлар учун тенг аҳамиятга эга, асосий мақсади болалар манфаатларини мумкин қадар ҳимоя қилишдан иборат. У муқаддима, 3 қисм, 54 моддадан иборат. Конвенцияга асосан агар миллий қонунларда балоғат ёши бирмунча эрта белгиланган бўлмаса, 18 ёшга тўлмаган ҳар қандай шахс бола ҳисобланади.

Б. х. т. к. инсоннинг фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлари йиғиндисидан иборат. У болалар ўзининг ахлоқий, ақлий ва руҳий қобилиятларини эркин ривожлантириши учун бошқа нарсалардан ташқари соғлиғи ва атроф муҳитнинг хавфсизлиги, тиббий ёрдамга эга бўлиш ва овқатланиш, кийим-кечак, тураржой хусусидаги минимал нормалар б-н таъминланиши зарурлигини талаб этади. Конвенцияга қура, бола ўзининг камол топишида ўзи фаол иштирок этиш, ўз фикрини баён қилиш ҳуқуқига эга, бу эса унинг ҳаётига оид масалаларни ҳал этишда ҳисобга олинишини таъминлайди. Конвенция боланинг яшаш ва соғлом ривожланиш ҳуқуқига, фарзандликка олиш б-н боғлиқ ҳуқуққа, норасо болалар ва қочқ

болалар, шунингдек ҳуқуқбузарлик содир этган болаларнинг ҳуқуқларига оид қоидаларни ўз ичига олади, болаларга ғамхўрлик қилиш ва уларни ҳимоя қилишда оила ва отаонанинг биринчи даражали роли, болаларга ёрдам кўрсатиш борасидаги мажбуриятини тан олади. Болаларни камситмаслик — Конвенциянинг муҳим тамойилларидан ҳисобланади. Болалар ирқи, танасининг ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа этникиди, миллим, этник ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкый ҳолати, соғлиғининг аҳволи отаонаси ёки конуний васийси ёхуд қандайдир бошқа ҳолатлардан қатъи назар, биронбир камситишларсиз ўз ҳуқуқларидан фойдаланиши керак.

Б. х. т. к. 1990 й. 2 сент.да кучга кирган. Унга Ўзбекистон Республикаси 1992 й. 9 дек.да қўшилган. Конвенцияни ратификация қилган ёки унга қўшилган давлатлар уни бажариш юзасидан тадбирлар бўйича Бола ҳуқуқлари кўмитасига мунтазам равишда миллий маърузалар юбориб туради. Ўзбекистон Республикасида ушбу Конвенцияни бажариш бўйича биринчи миллий маъруза 1997 й.да тайёрланди.

Акмал Саидов.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ — болалар ва ўсмирлар учун яратилган бадиий, илмий, илмийоммабоп ва публицистик асарлар мажмуи. Буларнинг асосий қисмини бадиий асарлар ташкил этади. Жаҳон халқлари, шу жумладан ўзбек халқи Б. а. тез айтиш, топишмоқ, ўйин қўшиқлари, ривоят, афсона, эртақ, макал, масал ва дoston сингари асарият қисми болаларга мўлжаллаб яратилган оғзаки ижод намуналаридан бошланади. Б. а.ни бевосита болаларга мўлжаллаб яратилган ва аслида болаларга мўлжалланмаган бўлсада, кейинчалик Б. а.га ўтиб қолган асарларга ажратиш мумкин.

Б.а.нинг ўзига хос хусусияти — ўзгарувчан ҳодиса бўлиб, у китобхон ёши, тарихий давр ва ижтимоий муҳит

б-н бевосита боғлиқ. Китобхон ёшини ҳисобга олиш Б.а.нинг энг асосий хусусиятларидандир. Мае, мактабгача ёшдаги болаларда бу кўргазмалилик, эзгулик ва ёвузлик кучларининг оддий кўринишдаги зиддиятларига асосланган бўлса, ўсмирлар учун яратилган адабиётда мураккаб ҳаётдаги мураккаб кишиларнинг руҳияти очила бошлайди.

Б.а.нинг яна бир хусусияти унинг ҳаракатга бойлигидир. Бундан Б.а.да сюжетга бўлган талаб ҳам келиб чиқади. У воқеаларнинг тезкор, қизиқарли, фантазияга, юморга бой равишда е.чилишини талаб қилади.

Шарқ ёзма адабиётида «панднома», «мавъизатнома», «насихатнома», «ахлоқ китоблари» сингари номлар б-н тасниф қилинувчи асарлар Б. а.нинг дастлабки намуналари ҳисобланади. Мае, Кайковуснинг «Мавъизатномаи Кайковус» («Қобуснома»), Шайх Савдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Жомийнинг «Баҳористон» асарлари шулар жумласидандир. Булар таржима воситасида ўзбек Б. а.га кириб келган. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат улабор», «Мантқ уттайр» ва «Маҳбуб улқулуб» асарлари, Хожанинг «Мифтоҳ уладл» ва «Гулзор», Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарлари эса ўзбек Б. а.нинг мумтоз намуналари бўлиб, панднасихат руҳидаги мақолат ва ҳикоятлари б-н асрлар мобайнида ёш авлодни яхши инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашга хизмат қилиб келмоқда.

Б. а.нинг шаклланиши деярли барча халқларда асосан маърифатпарварлик ва мактабмаориф тизими ислохотлари б-н чамбарчас боғлиқ. Ўзбек Б. а.нинг барқарорлашуви ҳам 19-а. 2 ярми — 20-а. бошларидаги маърифатпарварлик ҳаракатига бориб тақалади. Саидрасул Азизий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Ҳамза ва б. ўнлаб маърифатпарварларнинг «янги усул» («усули жадидия»)даги ўзбек мактаблари талабалари учун яратган элликка яқин алифбо ва ўқиш китоблари ўзбек Б.

а.нинг том маънодаги ёрқин намуналари ҳисобланади. Б. а. га болалар учун махсус яратилган асарлар сифатида қараш, унинг ўзига хос тамойилларини белгилаш 20-а. бошларига хосдир.

Ўзбек Б. а. жаҳон Б. а.нинг илгор анъаналари таъсирида ривожланди. Жаҳон Б. а.нинг нодир намуналари ўзбек тилига таржима қилинди, «Гулливернинг саёхатлари» (Ж. Свифт), «Робинзон Крузо» (Д. Дефо), «Том тоғанинг кулбаси» (БичерСтоу), «Сўна» (Э. Войнич) каби жаҳон адабиётининг нодир асарлари ўзбек болаларнинг ҳам мулки бўлиб қолди.

Шарқ адабиёти энг яхши намуналарини араб, форс тилидан таржима қилиш Б. а. таржимачилигидаги бир йўналиш бўлса, Ғарб адабиёти, хусусан рус адабиёти намуналарини ўзбекчалаштириш иккинчи йўналишни ташкил этди. И. А. Крилов масаллари, А. С. Пушкиннинг «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак» асари, К. Д. Ушинский ҳамда Л.Н. Толстойнинг бир қанча ҳикоя, эртаклари ва б. айни шу даврда таржима қилиниб, янги усулдаги мактаблар алифбо ва ўқиш китобларига киритилди. Ижодкорлар таржима воситасида реалистик Б. а.нинг ўзига хос хусусиятларини янада мукаммал эгалладилар, болалар учун ёзувчи адиблар гуруҳи шаклланди. 20-а. нинг 20—30-й.ларида Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Ғайратий, Шокир Сулаймон, Илёс Муслим, Гулом Зафарий, Айний, Элбек, Зафар Диёр, Султон Жўра, Қудрат Ҳикмат, Қуддус Муҳаммадий, Шукур Саъдулла, Ҳаким Назир, Пўлат Мўмин ва б. ижодкорларнинг асарлари ўзбек Б. а.нинг ривожланишида, махсус адабиёт сифатида шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбек Б. а.да айниқса, адабий эртак жанри ривожланди. Ҳамид Олимжоннинг Ойгул ва Бахтиёр, «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд», Миртемирнинг «Аждар», Шукур Саъдулланинг «Уч айик», «Айёр чумчук», Зафар Диёрнинг «Янги эртак», «Тошхон билан Мошхон», «Тулкининг

ҳийласи», Султон Жўранинг «Зангор гилам» ва «Қалдирғоч» сингари адабий эртаклари халқ оғзаки ижоди анъаналари асосида яратилган, шакл ва мазмун жиҳатдан пухта бадиий асарлар сирасига киради. 30-й.ларда ўзбек болалар шеърояти юксалиб, унинг мавзу доираси кенгайди.

40—60-й.ларда ўзбек Б. а. янада ривожланди, болалар ёзувчиларининг сафи Носир Фозилов, Худойберди Тўхтабоев, Толиб Йўлдош, Фарход Мусаҷонов, Латиф Маҳмудов ва б. қаламкашлар ҳисобига кенгайди. Уйғун, Миртемир, Асқад Мухтор, Сайд Аҳмад, Шухрат, Мирзақалон Исмоилий, Мирқарим Осим сингари катталар адабиёти вакиллари ҳам болаларга атаб асарлар яратдилар.

Қуддус Муҳаммадийнинг беш китобдан иборат «Табиат алифбоси» ёш китобхонларни она табиатга, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсига меҳрмуҳаббат руҳида тарбияловчи, қувноқ кулги б-н йўғрилган, мавзулар рангбаранглиги ва тасвирнинг мукамаллиги б-н эътиборга сазовор.

50—60-й.ларда Ғафур Ғуломнинг «Шум бола», Ойбекнинг «Болалик», Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртаклар», Назир Сафаровнинг «Кўрганкечирганларим» қиссалари насрий Б. а. ривожига муносиб улуш бўлиб кўшилди. Худойберди Тўхтабоевнинг «Сеҳрли қалпоқча», «Сарикдевни миниб», «Сарик девнинг ўлими» асарлари ҳам сара асарлар қаторидан ўрин олди. Булар кўпгина хорижий тилларга таржима қилинди. Ҳаким Назирнинг «Сунмас чакмоқлар», «Ёнар дарё», «Кичкинтой» қиссалари, «Лочин қанотлари» романи даврнинг долзарб муаммоларини қамраб олиши, бадиий тасвирнинг ўзига хослиги б-н эътибор қозонди.

80-й.лар Б. а.да Анвар Обиджон, Сафар Барноев, Рауф Толипов, Қамбар Утаев, Ҳамза Имонбердиев ва б. ижодкорларнинг асарлари ёш авлодни

энг яхши инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашга хизмат қилиши б-н эътиборга сазовор бўлди.

Б.а.да бадийлик б-н бир қаторда маърифийлик ҳам етакчи ўрин тутди. Чунки Б.а. намуналари ёшларни инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашга ҳам хизмат қилади. Барча даврлар Б.а.нинг тараққиёт тамойиллари, аввало, маърифийлик ва тарбиявийликда акс этади. Бироқ Б.а. ривожланиб боргани сари унинг соф бадиият унсурларини эгаллашга интилиши ва умумдабийёт тараққиёт тамойиллари б-н ҳамкорлиги ҳам кўзга ташланади. Жумладан, 20 а. бошларида узбек Б.а.да кўпроқ маърифатпарварлик ғоялари етакчилик қилса, 30-й.лар Б.а.да реалистик адабиёт тамойиллари устувор, 5060-й.лар Б.а.да саргузашт фантастик адабиёт элементлари кучайди. 80-й.лар Б.а.да психологизмнинг кучайиши, ёш қаҳрамон талқинида уни ёш бола тарзида эмас, ҳаётга тобора жадал кириб келаётган, ўз қарашларига эга бўлган шахс сифатида тасвирлашга интилиш руҳи мавжуд.

Ўзбек Б.а. тараққиётида 90-й.дар янгилиниш даври бўлди. Истиклол шарофати б-н миллий, маданий, адабий ва диний кадрларнинг тикланиши Б.а. намояндалари ижодига ҳам сезиларли таъсир қилди, уларнинг асарларида ҳақиқий узбек қиёфаси тасвири етакчи ўрин эгаллай бошлади.

Б.а.нинг ўзига хосликлари унинг қаҳрамони тасвирида янада ёрқинроқ намоён бўлади. Мас, 20-а. бошлари Б.а. намуналари кўпроқ ижодкорнинг фаоллиги, қаҳрамон тасвири эмас, тарғибийташвиқий руҳ устуворлиги б-н ажралиб турса, 30-й.лар Б.а.да кўпроқ халқ оғзаки ижодига мурожаат қилинган, бу даврда яратилган асарларда ҳам ҳали фаол қаҳрамон образи деярли йўқ эди. 50—60-й.лар Б.а. намуналари бевосита ёш қаҳрамонларнинг асарлар воқеаларида ҳал қилувчи ўрин тутиш б-н чинакам Б.а.га айланди. 70—80-

й.лар Б.а. намуналаридан эса тобора ҳаётга ўз нуктаи назари б-н қарайдиган, баландпарвоз, риторик таърифлардан кўра танқидий нигоҳи ўткирроқ ёш қаҳрамон қиёфаси гавдалана бошлади, шу даврда узбек Б.а.га илк бора болаларнинг ўзига хос, эндигина уйғониб келаётган пок муҳаббати кириб келди. 90-й.лар адабиётида бу борада янги қадам ташланди, ўзбек боласи ўзбекининг фарзанди эканлигидан фахрланиш, улуғ аجدодларга муносиб бўлиш руҳидаги, том маънодаги ватанпарварлик ғояси устувор асарларни ўқиш бахтига мушарраф бўлди.

Ад.: Суюмов А., Кичкинтойлар адабиёти, Т., 1962; Жаҳонгиров Ф., Ўзбек болалар фольклори, Т., 1975; Болалар адабиёти ва замонавийлик, Т., 1981; Сафаров О., Ўзбек болалар поэтик фольклори, Т., 1985; Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён, Т., 1989; Баракаев Р., Жонажоним, шеърят, Т., 1997.

Раҳматилла Баракаев, Кавсар Турдиева.

БОЛАЛАР БОҒЧАСИ — мактаб ёшигача бўлган болаларни тарбияловчи муассаса. Биринчи марта 1837 й. Германияда немис педагоги Ф. Фребель томонидан ташкил этилган. Б. б. халқ таълими тизимининг дастлабки бўғини ҳисобланади (қ. Мактабгача ёшдаги болалар тарбияси). Ўзбекистонда одатдаги Б. б. 3—7 ёшли болаларга мўлжалланган. 2 ойликдан 7 ёшгача бўлган болалар тарбияланадиган яслибоғчалар ҳам бор. Бундан ташқари соғломлаштириш боғчалари, жисмоний ва ақлий нуксонли болалар учун боғчалар, уйбоғча, мавсумий боғчалар (асосан к. х. ишлари кўпайган вақтда ташкил этилади), «болалар боғчасимактаб» мажмуи ҳам мавжуд. Б. б. ҳокимиятнинг ижроия органлари томонидан туман, шаҳар, муассаса, корхона, хўжалиқда ташкил этилади. Б. б. қайси ташкилот қарамоғида бўлишидан қатъи назар

ЎЗР Халқ таълими вазирлиги уни кадрлар б-н таъминлайди ва фаолиятига илмийпедагогик жиҳатдан раҳбарлик қилади. Ўзбекистондаги боғчаларда болаларга чет тиллари, хореография, тасвирий ва мусиқа санъати, компьютер саводхонлиги асосларини ўргатувчи 800 дан ортиқ гуруҳ ташкил этилган. 2000 й. ЎЗРда 6742 Б. б. ишлади, уларда 608 минг 500 бола тарбияланди.

БОЛАЛАР ВА ЎСМИРЛАР ГИГИЕНАСИ — гигиенанинг бир соҳаси; гўдақликдан бошлаб 1 то 17—18 ёшгача бўлган болалар ва ўсмирларнинг саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш масалалари б-н шуғулланади. Ҳаёт шароити, ўқувтарбия ва меҳнатнинг ўсаётган организмнинг камол топиши ва саломатлигига қандай таъсир қилишини ўрганиш ва шунга асосланиб, ёш авлоднинг соғлом ўсишига ҳамда ҳар томонлама тўғри ривожланишига ёрдам берадиган гигиена тадбирларини ишлаб чиқиш Б. ва ў. г. вазифасидир. Унинг таъсияномалари шахсий, яъни ҳар бир айрим болага ва муайян болалар гуруҳига тааллуқли бўлиши мумкин. Б. ва ў. г. ташқи муҳит омилларининг бола организмга, унинг ҳаёт фаолиятига, таълимтарбиясига таъсирини ўрганади, ўсаётган авлоднинг баркамол ҳамда жисмоний ва маънавий жиҳатдан уйғун ривожланиши учун зарур бўлган чоратадбирларни ишлаб чиқади.

Болалар ва ўсмирлар соғлиғини ўрганиш ва сақлаш. Бунинг учун биологик ва ижтимоий омиллар, ташқи муҳит ҳамда умумий тараққиёт қонунларининг болалар ва ўсмирлар организмга таъсирини ўрганиш талаб этилади. Ҳар бир ёшга оид касалликларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш эса касалликнинг олдини олиш чоратадбирларини белгилаш ва ҳаётга татбиқ этиш имконини беради. Ҳоз. ёш авлоднинг соғлиғини белгиланган муддатда текшира бориш (тиббий кўрикдан ўтказиш) б-н бирга

антропометрик усулларни қўллаш орқали уларнинг жисмоний ривожланиши аниқланади.

Шахсий гигиена қоидаларига болалар жуда ёшлигиданоқ одатланиши зарур. Болада асосий физиологик жараёнлар — уйку, уйғоқлик, овқатланиш (эмиш) нинг ўз вақтида алмашилиб туриши айниқса боланинг биринчи ёшида катта аҳамиятга эга. Ҳар куни маълум соатларда овқатланиш (эмиш), ухлаш ва ш. к. боланинг ўсиши ва ривожланишига, айниқса нерв системасига яхши таъсир қилади. Болани ҳамиша маълум вақтда (ҳар 3—3,5 соатда) эмизиш тартибига амал қилиш лозим. Ёш бола ҳамиша маълум вақтда ухлаб, маълум вақтда уйғониши учун қулай шароит яратиш, ухлаганида уни тинч қўйиш, уйғоқлигида эса кўрув ва эшитув аъзоларига турли йўллар б-н таъсир этиш (катталарнинг гапсўзлари, рангли, жарангдор ўйинчоқларга бола диққатини жалб қилиш), гавда вазиятини ўзгартириб туриш (болани вақт вақти б-н қўлга олиш ёки қорни б-н ётқизиб қўйиш) керак. Бола нечоғли ёш бўлса, организмда дам олиш ва ухлашга шунча кўп эҳтиёж сезади. Уни очиқ ҳавода (қишда ҳам) ҳар куни камида 2 соат сайр қилдириш, ўйнатиш зарур. Шунда қон қислородга ёлчиб, организмдаги алмашинув жараёнлари бир маромда кечади.

Болалар ва ўсмирлар фаолияти гигиенаси. Бунда болаларнинг соғлиғига қараб иш фаолиятини белгилаш ва астасекин ошира бориш ҳамда чарчашнинг олдини олиш тадбирларини кўриш асосий масала ҳисобланади. Шунга асосан ясли, боғча, мактаб ёшидаги болаларнинг ёшига мого келадиган кун тартиби жорий қилинади. Ўсиб келаётган организмнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, мактаб ўқувчиларининг машғулот тартиби уларнинг ёшига қараб турлича белгиланади. Уйда дарс тайёрлашга ажратилган вақт 1 синф ўқувчилари учун 1—1,5 соат, 3—4 синф ўқувчилари учун 1,5—2 соат, 5—6 синф ўқувчилари учун 2 соат, 7—8 синф

ўқувчилари учун 2,5—3 соат, 9—10 синф ўқувчилари учун 3—4 соат бўлиши керак. Бола дарс тайёрлаган вақтда ҳар 40—45 мин.дан кейин 10—15 мин. дам олиши зарур. Болалар дарс тайёрлаб чарчамаслиги учун машгулотлардан кейин турли ўйин, спорт, фойдали меҳнат б-н шуғулланишлари яхши натижа беради.

Ташқи муҳит гигиенаси. Б. ва ў. гнинг бу қисмида болалар ва ўсмирлар муассасалари лойиҳасини тузиш ва куришда гигиена тадбирларини кўзда тутиш, жумладан уларни аҳоли яшайдиган жойларга қуриш, хоналар ёруғ ва иссиқ бўлиши, санитариятехника иншоотлари тўғри қурилиши, тоза ҳаво, ичимлик сув ҳамда болалар учун мўлжалланган жиҳозлар б-н таъминланиши керак.

Болалар ва ўсмирларнинг овқатланиш гигиенаси. Бунда озик-овқат маҳсулотларининг аҳамияти, болалар муассасалари (болалар уйлари, санаторийлар, ташкил қилинган саёҳат ва юришлар)да овқатланиш тартиби ўрганилади ҳамда ўсиш даврида энергия сарфи меъёри ишлаб чиқилади. Болаларга тўйимли, мазали ва хилмаҳил овқат бериш, овқатда оксил, ёғ, углевод, витамин, минерал тузлар етарли бўлиши керак. Тўғри овқатланиш боланинг турли касалликларга чидамани оширади, ақлий, жисмоний ва меҳнат қобилияти баркамол бўлишини таъминлайди. Мактабгача тарбия ёшидаги ва мактаб ёшидаги болалар 4—4,5 соатда овқатланиши керак. Нонуштада суткали калориянинг тахм. 25%ини берадиган оксилларга бой сабзавот, гуручдан пиширилган овқатлар, тушлик суткали калориянинг 35—40%ни, кечки овқат суткали калориянинг тахм. 20—25%ини ташкил этиши ва бирмунча енгил сутли, сабзавотли ҳамда ёрмдан пиширилган овқатлардан иборат бўлиши лозим. Суткали калориянинг қолган 10—15%ни иккинчи нонуштадан ёки тушликдан кейин истеъмол қилган маъкул.

Болалар ва ўсмирларга тиббий

хизмат кўрсатиш. Б. ва ў. гнинг бу қисмида тиббий хизмат кўрсатишни илмий нуқтаи назардан ишлаб чиқиш ҳамда эпидемияга қарши тадбирлар кўриш мўлжалланган. Саломатлиги заифлашиб қолган, нимжон (ревматизм, тонзиллит, сил интоксикацияси б-н оғриган), шунингдек касалликдан тузалиб келаётган болалар учун болалар поликлиникаси ёки мактаб врач иштирокида алоҳида тартиб тузилади; ана шундай касалликларни бошдан кечирган асабий болаларнинг ўқшини давом эттириши ҳамда саломатлигини тиклай бориши учун махсус шароит яратилади (санаторий мактаблари ва б.). Бундай муассасаларда ўқиш б-н бирга шифобахш бадантарбия, физиотерапия, махсус парҳез, соф ҳаводан кўпроқ баҳраманд бўлиш каби даво усуллари қўлланилади. Болани ёшлигидан бошлаб тўғри уюштирилган жисмоний тарбия ва чиниктириш тизимига ўргата бориш катта аҳамиятга эга. Ҳаётининг биринчи ойларида массажа ва жисмоний машқлар б-н бирга тоза ҳаводан баҳраманд қилиш, кейинчалик эса сочиқни ҳўллаб баданни артиш, чўмилиш, каттарок ёшдаги болаларни душга тушириб ёки устидан сув қуйиб чўмилтириш бола организмнинг касалликка чидамани оширади ва бақувват қилади. Бу тадбирлар мунтазам бўлиши ва врач б-н маслаҳатлашиб олинганидан кейингина татбиқ этилиши керак. Болалар ва ўсмирлар муассасаларида ҳамма гигиена мезонлари ва тавсияномаларига риоя қилинишини шаҳар ва қишлоқ туманларининг санитарияэпидемиология ст-яларидаги санитария врачлари назорат қилиб туради.

Акмал Султонов.

БОЛАЛАР ЖИНОЯТЧИЛИГИ — қ. Волга етмаганлар жавобгарлиги.

БОЛАЛАР КАСАЛЛИКЛАРИ — асосан болалар орасида учрайдиган ёки болалик даврида ўзига хос кечадиган

касалликлар гуруҳи. Боланинг ривожланиш хусусиятларига кўра она қорнида ўсиш даври, чақалоклик даври, бола туғилгандан кейинги (4 ҳафта), эмизикли даври (бир ёшгача), ясли даври (3 ёшгача), мактабгача даври (7 ёшгача), бошлангич мактаб ёшидаги (12 ёшгача) ва ўсмирлик ёки балоғатга етиш даври (18 ёшгача) фарқ қилинади. Она қорнида ўсиш даври боланинг шаклланишида муҳим роль ўйнайди; ҳомиладорлик давридаги зарарли омиллар (касалликлар, интоксикациялар, турмуш ва овқатланиш шароитининг камқўстлиги, дори-дармонлар таъсири) онагагина эмас, қорнидаги ҳомиланинг ўсиши ва ривожланишига ҳам таъсир этади. Бу даврда кўпроқ туғруқ вақтидаги зарарланишлар (асфиксия, шикастланишлар, фалажлар, стафилококк инфекциялар) кузатилади. Чақалоклар айрим инфекция қасалликларга туғма чидамли бўлади, бироқ уларга (айниқса, чала туғилган болаларга) йиринглатувчи микроблар аввало, стафилококклар тез таъсир қилиб, киндик жароҳатининг йирингли яллиғланишига, чилла ярага ва ҳатто чақалоклар сепсиси каби оғир қасалликка сабаб бўлади. Бу даврда зотилжам ҳам хавфли қасаллик ҳисобланади. Эмизикли даврида бола овқатнинг ўзгаришига мосланиши анча қийин, уни нотўғри овқатлантирилганда меъдаичак бузилишлари (диарея, ичак инфекциялари ва б.), моддалар алмашинувининг бузилиши кузатилади. Бу даврда нафас ва ҳазм аъзоларининг қасалликлари оғир ўтади; болани нотўғри овқатлантириш, соф ҳаво ва куёш нуридан етарли баҳраманд этмаслик натижасида рахит авж олади, диатез, спазмофилия ботбот учрайди. Ясли ёшидаги ва мактабгача тарбия ёшидаги болаларга ўз тенгқурлари б-н ўйнаб юрган чоғида кўкйўтал, қизамиқ, дифтерия, тепки ва б. юқиши мумкин. Бундан ташқари, онасидан ўтган иммунитетнинг кучи йўқолади. Шунинг учун бу даврда болалар эмланиб

(вакцинация), иммунитет вужудга келтирилади. Мактаб ёшидаги болаларда юқумли қасалликлар кўпроқ учрайди. Эмизикли бола кўкйўтал ва қизамиқ б-н оғриганда кўпинча ўпкаси ҳам яллиғланса, мактаб ёшидаги болаларда бу қасалликлар аксари асоратсиз ўтади (ўпка яллиғланмайди). Бошлангич мактаб ёшидаги болаларда ангина, юрак ва буйрак қасалликлари, шунингдек аллергия қасалликлар кўпроқ учрайди. Каттароқ болаларда ва ўсмирлик (балоғатга етиш) даврида юрактомир, нерв ва эндокрин системалар (ички секреция безлари) фаолиятида жиддий ўзгаришлар рўй беради. Соф ҳаводан етарли баҳраманд бўлмайдиган, спорт б-н шуғулланмайдиган, кун тартибига риоя қилмайдиган ўқувчиларда бу системалар кўпроқ қасалланади. Демак, Б. к.нинг турли шакллари организмнинг чидамлилигига, юқумли қасалликларга қаршилиқ кўрсатиш кучига, боланинг ёшига боғлиқ. Ҳар бир қасаллик, у қандай бўлишидан қатъи назар (юқумли ёки юқумсиз) жисмонан барқамол, соғлом болада энгилроқ, озгин, нимжон болада эса оғирроқ ўтади. Бир хил микроб кўзғатган қасаллик боланинг турли ёшида турлича кечади. Б. к.нинг олдини олишда бола организмнинг ўзига хос хусусиятлари кўзда тутилади. Эмизикли даврда она сути энг мақбул озиқ бўлиб, болани кўшимча овқатлантириш зарурияти бўлганда фақат врач (педиатр) б-н маслаҳатлашиб олиш керак. Гўдақларни сут ошхоналари орқали овқатлантиришнинг тўғри ташкил қилиниши қатта аҳамиятга эга. Б. к. қанча барвақт аниқланиб, вақтида даволанса, асорати қолмайди. Бунинг учун қатталар ва отаоналар Б. к.нинг олдини олиш усулларини ва дастлабки белгиларини билишлари, болада қасалликка хос бирор аломат сезганда дарҳол врачга мурожаат этишлари зарур.

БОЛАЛАР КИНОСИ — болалар ва ўсмирларга мўлжалланган бадий, ўқув,

хужжатлихроникал, мультипликацион (расмли ва кўғирчоқ) фильмлар. Болалар кизикадиган мавзулар акс эттирилади, фильм мазмуни уларнинг руҳияти ва тилига яқин, ёши ва тушунчасига мое бўлади. Б.к.да (театрдан фарқли) болалар ролини шу ёшдаги болалар ўйнайди. Кино санъатининг махсус соҳаси сифатида 1920—30-й.ларда ажралиб чикди.

Ўзбекистонда биринчи Б.к. («Қилич», реж. Й.Аъзамов) 1935 й.да яратилди. Ўзбек Б.к. биринчи кадамиданок замонавий мавзуга мурожаат этди. Овозсиз бу фильмда ёшларни техникани эгаллашга чорлаш мавзуси кўтарилган. Шундан сўнг узоқ йиллар мобайнида Б.к. ишланмади. Замонавий эртақ жанридаги «Пахтаой» (К. Ёрматов, 1952) биринчи узбек овозли Б.к. бўлиб, унда ўзбек халқининг миллий бойлиги пахтадан нималар олиниши ҳақидаги илмий далиллар эртақ асосида ёритилган. Фильмнинг тасвирий воситалари ўша давр техникасидан ўзиб кетган, бунга муаллифларнинг изчил изланишлари, бой фантазияси, кинематографик ихтиролари туфайли эришилган. 1957 й.да саргузашт жанрида «Саҳродаги воқеа» (З. Собитов) фильми яратилди. 60-й.лар ўзбек Б.к. таракқиётида юксалиш даври бўлди. «Сен етим эмассан», «Тошкент — нон шаҳри» (Ш. Аббосов, 1962, 1967), «Нафосат» (Э. Эшмуҳамедов, 1966), «Олмос» (Д. Салимов, 1966) каби фильмлар суратга олинди. 70—80-й.ларда ўзбек Б.к.нинг мавзу ва жанр доираси кенгайди. Эртақ ва саргузашт жанрларида, тарихий ва замонавий мавзуларда фильмлар яратилиб, ахлоқиймаънавий муаммолар ўртага ташланди. «Семурғ», «Кундалик дафтар, хат ва биринчи синф ўқувчиси» (Х. Файзиев, 1971, 1985), «Аччиқ данак» (Қ. Камолова, 1974), «Пойга автомобилидаги жасур болалар», «Шум бола» (Д. Салимов, 1975, 1977), «Комила» (М. Оғамирзаев, 1981), «Акмал, аждархо ва малика», «Акмалнинг янги саргузаштлари» (Ю.

Степчук, 1981, 1983), «Орзулар оғушида» (Ф. Зайнутдинов, 1986), «Унсиной» (О. Эргашев, 1987), «Бир мавсумли даҳо» (С. Назармуҳамедов, 1989) каби фильмлар шулар жумласидан.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач Б.к.да ҳам кескин бурилиш ясалди. Миллий мавзу, халқимизнинг миллий анъаналари, ватанга меҳрмуҳаббатни ифодаловчи қатор фильмлар яратилди. Фильмлар узбек тилида суратга олина бошлади. Фаол ва иқтидорли, миллий руҳни, халқчиллиқни ифода этувчи реж. ларнинг янги авлоди етишиб чикди. Қишлоқ болалари ҳаётига бағишланган «Тангалик болалар» (Т. Юнусов, 1991), «Абдуллажон» (З. Мусоқов, 1991), «Кулол ва хурмача» (Г. Бзаров, 1991), драматик, детектив элементлар б-н йўғрилган замонавий, фантастик мусикали комедия «Тилсимой — ғаройиб қизалок» (М. Боймуҳамедов, 1999) ва «Кичкина табиб» (З. Мусоқов, 1999) фильмлари сўнгги йиллардаги энг яхши фильмлардан.

«Ўзбекфильм» студияси Ўрта Осиёда биринчи бўлиб болаларга мўлжалланган кўғирчоқ ва расмли мультипликацион фильмлар ишлаб чиқармоқда. «6х6 квадратида» (Ю. Петров, Д. Салимов, 1965) биринчи суратга олинган мультфильмдир. 1978 й.да «Ўзбекфильм» студияси қошида расмли ва кўғирчоқ фильмлари уюшмаси ташкил этилган (1995 й.дан «Анимация киносанъати уюшмаси» номида). Мустақилликдан кейин айниқса М. Маҳмудов, С. Муродхўжаева, Н. Тўлахўжаев, А. Собиров, Н. Смирнов, И. Кривошеева, Д. Ботирова, С.Алибеков, Д.Власов каби реж.ларнинг ижоди янада камол топди. «Оймома Бўрсик» (реж. Н.Смирнов, 1998), «Булбул» (М.Маҳмудов, 1999; 4Халқаро болалар кинофестивалида 1мукофот «Олтин балик»га сазовор бўлди), «Алпомиш» (6 қисмли, Н.Тўлахўжаев, 1998—2001), «Янги шохча ва баҳор ёмғири ҳақида» (реж. С.Силка, 2000), «Тўти» (С.Муродхўжаева, 2000) ва б. кейинги йилларнинг энг яхши

мультифильмларидир.

2 қисмли «Вахт гуллари» (реж. М.Зокиров), «Эркатой» (реж. Н.Ғозиева) каби телефильмлар ҳам болаларга бағишланган. 1993 й.дан «Ўзбекфильм» студиясида болаларга мўлжалланган «Зумраша» ҳажвийюмористик киножурнал мунтазам равишда чика бошлади (бадий раҳбар А.Қобулов, 1997 й.дан Ю. Розиков).

Дунёда махсус студиялар: Америкада У.Дисней студияси (1923), Россияда болалар ва ўсмирлар учун фильмлар ишлаб чиқарувчи Марказий киностудия ташкил этилган. Шунингдек, Б.к. кўпгина бошқа мамлакатлар (Болгария, Венгрия, Польша, Франция, Япония, Ҳиндистон ва б.)да ҳам ишланмоқда. «Микки Маус» («Кичик сичкон») ҳақидаги туркум, «Бемби», «Винни Пух», «Сеними, шошмай тур!» кабилар энг машҳур фильмлардир. Солерно (Италия), Хихон (Испания), Эшпиньо (Португалия) каби шаҳарларда Халқаро болалар фильмлари фестиваллари ўтказилмоқда.

Махсура Мирзамухамедова.

БОЛАЛАР КУТУБХОНАСИ — мактаб ёшидаги болалар ва усмирларга хизмат кўрсатадиган муассаса. Ўзбекистонда бундай кутубхоналар оммавий равишда 30-й.ларда вужудга кела бошлаган. Ёш авлодни давр талаби даражасида тарбиялашда Б. к. муҳим аҳамиятга эга. Б. к. нинг китоб жамгармаси тарбия вазифалари ва китобхонларнинг ёш хусусиятларига мувофиқ ташкил этилади. Китоб ўқиш юзасидан болаларга яқка тартибда йўлийўриқ кўрсатилади, турли оммавий тадбирлар ўтказилади. 1965 й. да ташкил қилинган Республика болалар кутубхонаси республика вилоятлари болалар кутубхоналарига, болалар б-н ишлайдиган муассасаларнинг кутубхоналарига услубий раҳбарлик вазифасини бажара бошлади (кутубхона жамгармаси 300 мингдан ортиқ, 1998). Ёшларни билимли, маънавий

баркамол қилиб тарбиялаш, уларда ўқиш маданиятини шакллантиришда Б. к.ларининг олиб бораётган оммавий ишлари қўл келмоқда (машҳур кишилар б-н учрашувлар, «Китобхонлар конференциялари», «Овозли ўқишлар», «Адабий эрталиклар», «Китоблар ҳафталиги» ва х. к.).

БОЛАЛАР МУСИҚА МАКТАБЛАРИ — к. Мусиқа мактаблари.

БОЛАЛАР МУСИҚАСИ — болаларнинг тинглаши ва ижро этиши учун мўлжалланган мусиқа асарлари. Б. м. намуналари содда шакли, ёркин ифодаси, жонли бадий мазмуни б-н ажралиб туради. Болалар ҳаёти, халқ эртаклари, табиат манзаралари, ҳайвонот дунёси Б. м.да уз ифодасини топади. Болалар ижросига мўлжалланган асарларда уларнинг ижро имкониятлари (мас, болалар овозининг кулами, хорда куйлашга тайёрлиги, ижро усули мураккаблиги ва х. к.) назарда тутилади. Болалар тинглаши учун махсус яратилган мусиқа асарлари орасида талайгина сахна асарлари (опера, балет, мусикали спектакль), кинофильм ва мультифильм, телекўрсатув ва радиоэшиттиришларга ёзилган мусикалар ҳам мавжуд. Болалар ва айна улар учун катталар томонидан ижро этиладиган халқ мусиқа ижодиёти намуналари (қўшиқ, мусикий томоша ва ўйинлар) Болалар фольклорига киради.

И. С. Бахнинг «Анна Магдалена Бахнинг нота дафтари», П. Чайковскийнинг «Болалар альбоми», Р. Шуманнинг «Ёшлар альбоми», К. СенСансинг «Хайвонлар карнавали» оркестр фантазияси, С. Прокофьевнинг «Петя ва бўри» симфоник эртаги, К. Орфнинг «Болалар учун мусиқа» 5 жилдли тўплами (Г. Кетман б-н ҳамкорликда) Б. м.нинг ёркин намуналаридир.

Ўзбекистонда Б. м. 20-а.нинг 30-й. ларида юзага келган. Илёс Акбаров, Ҳ. Мухамедова, К. Абдуллаевлар биринчи

болалар кўшиқлари, В. Успенский, Б. Надеждинлар болалар учун илк фортепиано асарлари яратган. Лекин 1950—90-й.лардагина Б.м. тизим тарзида ривожтопди. М. Бурхонов, А. Муҳамедов, Ғ. Қодиров, Н. Норхўжаев, Е. Шварц, А. Мансуров ва б. оммабоп кўшиқлар, С. Варелас, Б. Гиенко, Д. Зокиров, Г. Мушель, Ф. Назаровлар турли жанрларда чолғу асарлар. Х. Азимов, С. Абрамова, П. Холиқов, Ғ. Қодиров каби композиторлар болалар мусиқа таълимига оид асарлар ёзган. Болалар учун опера («Ёрилтош»), С. Бобоев; «Аловуддиннинг сеҳрли чироғи», С. Варелас; «Маликаи айёр», С. Жалил; «Али Бобо ва қирқ қароқчи», В. Милов; «Хайвонлар султони», А. Мансуров ва б.) ва балетлар («Олтин калитча», Б. Зейдман; «Гўзал Василиса», А. Берлин), мусиқали комедия («Доно киз ва аҳмоқ подшо», Д. Зокиров ва б.) яратилган. Композиторлардан Т. Тошматов, Н. Норхўжаев, М. Бафоев, А. Эргашев, А. Набиев, А. Мансуров ва б. ёш томошабинлар ва кўғирчоқ театрларида сахналаштирилган спектаклларга мусиқалар яратишган.

БОЛАЛАР ПОЛИКЛИНИКАСИ — 14 ёшгача бўлган болаларга тиббий ёрдам кўрсатадиган даволашпрофилактика муассасаси. Б. п. болалар касалхонаси таркибига кириши ёки мустақил ҳолда фаолият кўрсатиши ҳамда кўп тармоқли бўлиши мумкин. Қишлоқ жойларда марказий туман касалхоналари қошидаги поликлиникаларда болалар маслаҳатхонаси бўлади.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда (Тошкент ш.да) катталар ва болалар поликлиникалари ҳамда аёллар маслаҳатхонасида «оилавий врач» омиллари асосида тиббий ёрдам кўрсатадиган оилавий поликлиникалар ташкил қилинган. Бу жойларда Б. п. вазифасини оилавий поликлиникалар бажаради. Шу б-н бирга болалар консултативдиagnostика поликлиникалари (марказлари) ҳам

очилган. Б. п. да ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатадиган хоналар (жаррох, логопед, ревматолог, тиш, кўз, бурунтомоқ ва кулоқ касалликлари, бадантарбия ва укалаш хоналари), уйда ёрдам кўрсатиш ва соғлом болалар бўлими, сут ошхонаси мавжуд. Б. п. да тез-тез кўзиб турадиган касалликлардан азиат чекадиган беморлар диспансер кузатувида бўлади (қ. Диспансеризация). Б. п. да бир неча врач бўлса, уларнинг ҳар бири маълум участкаларга бириктириб кўйилади. Участка ҳудудида яшайдиган ҳар бир врачга 1—2 ҳамшира ёрдам беради. Б. п. соғлом болаларнинг асабийруҳий, жисмоний ривожланишини мунтазам кузатиб бориш, маслаҳатлар бериш, болалар ва уларнинг отаоналарини санитариягигиена жиҳатидан тарбиялаш ишларини амалга оширади. Шунингдек, боланинг жисмоний ривожланишига алоҳида аҳамият берилади; гавда вазни ўлчамлари (антропометрия) кайд қилиб борилади.

БОЛАЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

— психология соҳаси, болалар психологик ривожланишининг умумий ва алоҳида хусусиятларини, турли ёш босқичларида бу жараён қандай кечиши, уни ҳаракатлантирувчи кучлар ва қонуниятларни тадқиқ қилади. Шу сабабли Б. п. ни кўпинча ёш психологияси деб атайдилар.

Б. п. болаларда психик жараёнлар (маърифий, нутқий, хиссий, иродавий ва х. к.) пайдо бўлиши ва ривожланишини, психик хусусиятлар қарор топишини, хилмаҳил фаолиятнинг (ўйинлар, ўқиш, меҳнат) ривожланишини, боланинг шахс сифатида шаклланишини ўрғанади. Б. п. умумий психологияда ишлаб чиқилган тадқиқот усулларида фойдаланади, бироқ уни қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Бола шахси ёш хусусиятларини ўрганишда кўндаланг кесма ва лонгитюд деб номланган тадқиқотлар ўтказилади.

Биринчи ҳолатда биргина психик

жараённинг ўзи бир вақтда турли ёш гуруҳларига тааллуқли бўлган болаларда тадқиқ қилинади. Иккинчи ҳолат (лонгитюд) да эса маълум бир (алоҳида танлаб олинган) болаларнинг психик хусусиятлари кўп йиллар давомида тадқиқ қилинади. Бу эса ўз навбатида улар психикаси ривожланишининг умумий кечишини кузатиш имкониятини беради.

Б. п. 19-а. ўргаларида мустақил фан сифатида ажралиб чиқа бошлади. У педагогика психологияси, пед., олий асаб фаолияти физиологияси б-н чамбарчас боғлангандир. Унинг маълумот ва хулосалари ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш назарияси ва амалиёти учун, умумий психология учун муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда Б.п. масалалари бўйича и. тлар олиб борилмоқда (М. Г. Давлетшин, М. М. Воҳидов, С. А. Охунжонова, Ф. Б. Шоумаров ва б.).

БОЛАЛАР ТЕАТРИ — 1) болалар томонидан ижро этиладиган спектакллар. Ғарбий Европа ўқув юртлирида 15-а. дан маълум. Собиқ Иттифокреспубликаларида 20-а.нинг 20-й.ларидан пайдо бўлди. Болалар бадиий ҳаваскорлигининг бир тури сифатида ўқувчилар уйи ва саройлари, мактаб ва б. жойларда ташкил топди; 2) болалар ва ўсмирлар учун хизмат қиладиган профессионал театр. Ёш авлодни бадиий, эстетик ва гоёвий жиҳатдан тарбиялашга хизмат қилади. Репертуари эртак ва болалар адабиёти намуналари асосида ёзилган инсценировкалардан, мумтоз драматургиянинг мактабда ўтиладиган намуналаридан, болалар боп пьесалардан иборат. Драматик (ёш томошабинлар театри) ва кўғирчоқ театри каби турлари бор.

Ўзбекистонда Б. т. илк бор 1928 й.да Тошкентда (Рус ёш томошабинлар театри) ташкил топди. Шу жамоа қошида дастлаб узбек кўғирчоқ театри, 1929 й. да театр студияси юзага келди.

Студияни ташкил этишда С. Эъён, Н. Эшмуҳамедов ва А. Исмоиловларнинг хизмати катта. 1930 й. шулар ташаббуси б-н студия профессионал Б. т.га айлантирилди. 1930—40 й.ларда Тошкент, Наманган, Андижон, Кўқон, Фарғона, Урганч, Тўрткўл ва б. шаҳарларда Б. т.лари самарали иш олиб бордилар ва диққатга сазовор спектакллар кўйдилар: «Тоҳирнинг ханжари» (Э. Ҳамроев), «Ёрилтош» (Ш. Саъдулла), «Семурғ» (Зулфия), «Абдулла Набиев» (А. Раҳмат) ва б. шулар жумласидан. 1968 й. Бирлашган Ёш томошабинлар театри Рус ёш томошабинлар театри ва Й. Охунбобоев номидаги узбек Ёш томошабинлар театрига ажратилди. «Мардлар қиссаси» (Б. Раҳмонов), «Аму қаҳрамонлари» (П. Тлєгенов), «Қовоқвой ва Чаноквой» (П. Мўмин), «АлиВали» (Л. Маҳмудов), «Чиранма ғоз —хунаринг оз» (Ҳ. Назир), «Масҳарабоз Али» (Л. Бобохонов), «Сехрли най» (М. Халил) ва б. энг яхши спектакллардир.

Республика давлат кўғирчоқ театри, Андижон давлат болалар ва ёшлар театри, Андижон кўғирчоқ театри, Бухоро кўғирчоқ театри, Самарқанд кўғирчоқ театри ва б. театрлар ишлаб турибди.

Республика Б. т.ни йўлга қўйиш ва ривожлантиришда Ж. Обидов, А. Дониёров, А. Турдиев, Й. Аъзамов, А. Гинзбург, Н. Ладигин, Н. Дўстхўжаев, И. Аҳмедов, О. Толипов, И. Ёқубовларнинг хиссаси катта. В. Қодиров, Б. Нурмуҳамедов, М. Ҳамидова, Л. Саъдуллаев, Г. Саъдуллаева, М. Йўлдошева ва б. энг яхши болалар актёрларидир. Ўзбекистонда 6 та кўғирчоқ, 3 та ёш томошабинлар театри ишлайди (1998).

Ҳамид Икромов, Моҳина Аширова.

БОЛАЛАР ТЕХНИКА ИЖОДИ — болалар фаолиятининг тури. Одатда бу фаолият моделлар, механизмлар, оддийроқ машиналар, асбоблар, радиоэлектрон қурилмалари ва ш. к.ни яшадан иборат. Б. т. и. болаларда

техникага қизиқишнинг шаклланишига, рационализаторлик ва ихтирочилик қобилятларининг ривожланишига ёрдам беради, таълимтарбия воситаларидан бири бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистонда биринчи болалар техник ижодиёт маркази 1930 й. техника ва қ. х. станцияси номи б-н ташкил қилинган эди. ЎЗР даги 142 техник ижодиёт марказида 8309 тўғарак ишлаб турибди, уларда болалар техника ижоди б-н шуғулланмоқда (2000). Бундай тўғараклар ва улар ишининг мазмуни болаларнинг ёш хусусиятлари ва тайёрларлик даражасига мувофиқлаштирилади. Болалар техника ижоди б-н мактабдан ташки таълим муассасалари ҳисобланган ўқувчилар саройи ва уйлари, клубларида ҳам шуғулланиди.

БОЛАЛАР УЙИ — қ. Меҳрибонлик уйи.

БОЛАЛАР ФАЛАЖИ — нерв системасининг турли зарарланишлари оқибатида рўй берадиган ва рефлекторхаракат фаолиятининг, баъзан руҳият ва нутқнинг бузилиши б-н кечадиган касалликлар гуруҳи. Бош миянинг спастик (иеребрал) фалажи ва периферик нервлар зарарланишидан келиб чиқадиган (шалвиратувчи) фалажликдан фарқ қилади. Болалар спастик фалажи кўпинча қўл, оёқ ва тана мускуллари фалажи, аклий ривожланишнинг секинлашуви, тутқаноқ тутиши, гиперкинез (ихтиёрсиз ҳаракатлар пайдо бўлиши), зарарланган қўлоёқларда трофик ўзгаришлар рўй бериши кўринишида намоён бўлади. Кўкйўтал, дифтерия, қизамиқ, фипп ва б. юқумли касалликлар энцефалит б-н асоратланганда спастик фалаж кузатилиши мумкин. Туғруқ оғир кечганда, туғруқ вақтида бола калласи шикастланганда ва б. ҳолларда кўпинча спастик фалаж келиб чиқди. Боланинг чала ёки бўғилиб туғилиши, миясига қон қуйилиши оқибатида ҳам спастик фалаж

рўй бериши мумкин. Буни биринчи бўлиб инглиз врачлари У. Литл тавсиф этгани учун Литл касаллиги деб ҳам юритилади. Бундай фалаж оғир кечганида, бола туғилганда қимирламайди, оёқлари бир текис таранг туради, маълум вақтдан кейин мускуллари тортишиб оёқлари чалишади, бола ўтира ёки юра олмайди; борабора унинг аҳволи бир оз яхшиланиши мумкин. Фалаж энгил бўлса, бола ўсгани сари аҳволи энгил

лашади, кеч ўтиради, кеч юради, қўлларини тузук ишлата олмайди. Мускуллар ўта таранглиги туфайли бола юрганда оёқлари чалишади, сонлари ичкарига буралиб, тиззалари бир-бирига такалиб туради, у фақат оёқ учида майда қадам ташлаб юради. Бола ҳаяжонланганда, беҳосдан қаттиқ товуш эшитганда ва б.да мускуллар тортишуви кучаяди, ихтиёрий ҳаракатлар қийинлашади ва аклий ривожланиши кечикади. Беморни фақат врач даволайди, касалликнинг барча шаклларида мутахассисга ўз вақтида мурожаат этиш ва унинг тавсиясига биноан даволаниш зарур.

БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИ — оғзаки ижод намуналари. Одатда болалар ёки улар учун катталар томонидан яратилади. Фольклор жанрининг таркибий қисми. Ўзбек Б.ф. алла, эртақ, эрмақлар, тезайтиш, топишмоқ, болалар ўйин кўшиқлари, эркалама, масхаралама ва б.ни ўз ичига олади. Б.ф. боланинг тинглашига, айтиб юришига, ўйинига, кўшиғига мосланган бўлади. Ўзбекистонда Б. ф. намуналари тўплам ҳолида 1932 й.дан нашр этила бошлади. Катталар томонидан яратиладиган алла, овутмачоқ ва эркаламалар оналар меҳрмуҳаббати б-н йўғрилган бўлиб, уларда гўдакнинг истиқболига оид орзуумидлар, бола яшаётган муҳит ўз ифодасини топади. Болани белаш, ўтказиш, атакчечак юргизиш, сакратиш, ўйнатиш ва овутишларда «Тойтой», «Бордиборди» ва б. овутмачоқлар айтилади. Болалар

қўшиқларининг кўплари йил фасллари б-н боғлиқ. «Бойчечак», «Офтоб чикци оламга», «Читтигул», «Лайлак келди, ёз бўлди», «Қурбақа», «Қалдирғоч» каби кўшиқларни болалар том бошида, далаларда, қишлоқ кўчаларида айтишади. Улар баҳор келиши, ёмғир ёғиши, қуёшнинг оламини иситиши, илк чечак, биринчи қор каби фасл ва табиат ходисалари б-н боғлиқ. «Бу боғчада олича», «Зувзув борағон», «Чамандагул», «Оқ шоли, кўк шоли» ва б. кўшиқлар турли даврда айтилаверади. Уларда овчилик, деҳқончилик, чорвачилик, хунар ва санъат б-н боғлиқ меҳнат жараёнлари, катталар хаттиҳаракатларига тақлид акс этади. Ўйинлар ҳам, кўшиқлар ҳам болаларнинг ақлий ва жисмоний камолатга етишига ёрдам беради, уларда завқ уйғотади. Ўйинлар Б. ф.нинг мураккаб тури бўлиб, уларда драма ва мусиқа унсурлари чагишиб кетади. Ўйинларни кичик ёшдаги болалар «Чорий чамбар», «Ҳақкалакам» каби санама ўйинидан, катта болалар «Қушим боши» деган топишмоқдан бошлайди.

Болалар боғчалари, мактабларда ўйинлардан кенг фойдаланилади. Б. ф. ёш авлодни интизомли, жасур, қатъиятли, қийинчиликларни енгишга, ўртоқларига ёрдам беришга тайёр бўлиш сингари яхши сифатларга эга бўлиб ўсишларига ёрдам беради. Унинг айрим намуналари мактаб дарсликлари ва ўқиш китобларига киритилган (яна қ. Болалар ўйин кўшиқлари).

Ад.: Жаҳонгиров Ф., Ўзбек болалар фольклори, Т., 1975; Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди, Т., 1980; Сафаров О., Ўзбек болалар поэтик фольклори, Т., 1985.

БОЛАЛАР ЯСЛИСИ — қ. Ясли-боғча.

БОЛАЛАР ЎЙИН ҚЎШИҚЛАРИ — фольклор жанри. Болалар ўйини жараёнида айтилади. Болалар ўйинининг таркибий қисми бўлиб, ўйин учун замин, кайфият ҳозирлайди, иштирокчилар

ҳаракатини тўлдиради, драматик ҳолатни юзага келтиради. Ўзбек болаларининг кўплаб анъанавий ўйини кўшиқлари бор. Одатда, болалар ўз ўйинларини чек ташлаш ёки санамалар («Бир, икки ...ўн олти», «Чорий чамбар» ва б.), шунингдек «Ўрта кўл топиш», «Гулдур гуп» ва б. ёрдамида бошлайдилар. Ўғил ва қиз болалар ўртасида «Тўп», «Тўп тош», «Читтигул» каби ўйинлар кенг тарқалган ва ўзига хос кўшиқлари ҳам бор. Болалар ўз даврасида уларни айтиш орқали кўшиқчилик маҳоратини намоёниш этадилар, акалари, келинчилари ва б.ни тасвирайдилар. Копток ўйинида айтиладиган кўшиқ коптокнинг ер ёки деворга урилишига ҳамоҳанг бўлиб, у орқали ютуқлар сони ҳисобланади. Ҳаракат ва овознинг ритмик бирлиги ўзига хос мусиқийлик яратиб, боланинг ўйин ҳолатидаги кайфиятини ифодалайди. Унда маълум тарихий давр, болалар ўсаётган шароит, оилавий муҳит ва бунга уларнинг муносабати, шунингдек кайфият ва кечинмалари яққол сезилиб туради.

Болалар ўртасида кенг тарқалган «Оқ теракми, кўк терак?», «Чучвара қайнайди», «Тепдим, сандиқ очилди», «Думсиз тулки», «Қуёним, қуёним, не бўлди» каби ўйин ва уларнинг кўшиқлари Ўзбекистоннинг турли жойларида турлича номда учраса ҳам, мазмуни асосан бир хил. Болаларнинг ўзаро муомала маданиятининг ошиши, киришимлилик, дилкашлик каби фазилатларининг шаклланиши, шунингдек ҳам жисмоний, ҳам маънавий ўсишида бундай кўшиқлар муҳим аҳамиятга эга.

БОЛАЛАР ЎЙИНЛАРИ — болаларни ақлий, ахлоқий, жисмоний ва эстетик тарбиялаш воситаларидан бири. Б. ў. болаларнинг ҳар томонлама камол топишига катта таъсир қилади. Ўйин вақтида сезги, идрок, тафаккур, хаёл, хотира, диққат, ирода, ҳиссиёт ва б. руҳий жараёнлар иштирок этади. Б. ў. нинг

3 асосий хусусияти бор. Биринчидан, бола ўйин фаолиятини эркин, ўз хошиши б-н бажаради. Иккинчидан, мазкур фаолиятнинг ижодий ва фаоллигидир. Учинчидан, ўйин ҳаракатларининг жўшқинлиги: бола ўйинга қизиқиб кетади, завқланади, унда ўртоқлик ҳисси кучаяди ва х. к. Б. ў. мазмунига қараб ўйинчоқли, воқеабанд (сюжетли), ҳаракатли ва дидактик ўйинларга бўлинади: 1) ўйинчоқли ўйинлар асосан мактабгача тарбия ёшидаги болаларнинг ўйинлари (содда ўйинчоқлар, мас, шиқилдоқ, кубиклар ўйнаш; кум б-н ўйнаш); 2) воқеабанд ўйинларда болалар катталар фаолиятига тақпид қилишади. Бу ўйинлар боланинг ташқи муҳитидаги воқеликни акс эттиради (мас, «бола боқиш», «овқат пишириш», «боғчабоғча» ўйнаш ва б.) Болалар улғайган сари уларнинг воқеабанд ўйинлари ҳам мураккаблаша боради; 3) ҳаракатли ўйинларни болалар яккаякка ёки биргаликда бажарадилар (мас, коптоқ ўйнаш, тез югуриш ва б.). Бу ўйинлар мактаб ёшидаги болаларга айниқса фойдалидир: болалар соғлигини мустаҳкамлайди, уларни иродали қилиб тарбиялашга ёрдам беради. Болаларнинг спорт ўйинлари ҳам ҳаракатли ўйинлардандир; 4) дидактик ўйинларни тарбиячилар ўйлаб топади. Бу ўйинлар боғчаларнинг катта гуруҳларида тарбияланадиган ва бошланғич синфларда ўқийдиган болаларга мўлжалланади (мас, табиийилмий мавзуларга, чет тили сўзларини эслаб қолишга оид, лото ўйнаш ва х. к.). Бу ўйинлар болаларда сезги, идрок, диққат, хотира, зеҳн каби сифатларни ривожлантиришга хизмат қилади. Болани соғлом ва бақувват бўлиб ўсишига имкон беради.

БОЛАЛАР-ЎСМИРЛАР СПОРТ МАКТАБЛАРИ — қ. Спорт мактаблари.

БОЛАЛИКТЕПА — термизшоҳлар қалъақасри харобаси (5—6-а.лар). Термиз ш.дан 30 км шим.да. Катта

ва кичик тепаликлардан иборат бўлгани учун шундай аталган. Б.ни санъатшуносархеолог Л. И. Альбаум ўрганган (1953— 55). Қалъақаср тўртбурчак шаклдаги пахса пойдевор (30х30х6 м) устига хом гишт (50х30х10 см) дан қурилган бўлиб, 16 хонадан иборат (улардан 11 таси 5-а.да, 5 таси 6-а. да бунёд этилган). Ташқарига қараган хоналарнинг деворлари нишон туйнукли. Энг катта хона ўртасига хом гиштан давра тархли оташкада (диаметри 1,2 м, бал. 60 см) ишланган. Ундаги кул қолдиқлари ичидан куйган бугдой дони ва ўрик данаклари топилган. Хоналардан сопол ва шиша идишлар, турли мусикий асбоб бўлаклари, нақшинкор чилим, тақинчоқлар қадалган ипак кийимлар парчаси, чордана қуриб бола эмизаётган аёл тасвири туширилган шиша турунж (медальон), ёғоч қошиқ ва б. топилган. Хоналардан бирида деворларида тўй маросими акс эттирилган деворий расмлар топилган.

БОЛАН ЙЎЛАГИ — Покистоннинг ғарбидаги, Макрон ва Сулаймон тоғлари туташган жойдаги тоғ йўлаги. Болан довони (бал. 1792 м), Болан дарёси водийси ва Шириноб дарёси ирмоқларидан бирининг водийси орқали ўтилади. Қад. қарвон йўлларида бири. Суккурдан Кветта ш.га ва ундан Афғанистан чегарасигача борувчи т. й. ва шоссе йўли ўтган.

БОЛАСОҒУН — ўрта асрлардаги йирик шаҳар (7—14-а.лар). Қад. Еттисув вилоятининг маркази. Унинг харобалари Тўқмоқ ш. (Қирғизистон) нинг жан. ғарбида, 12 км масофа (Чу водийси) да жойлашган. Тарихда Гўбалиқ («Яхши шаҳар»), баъзан Кўзбалиқ, Кўз улуш, Хосун орду (Кучли Ўрда) деб ҳам аталган. Б. 11—12-а. 1-ярмигача ʘроҳонийларъа 12-а. 2-ярмидан қорахитойлариинт пойтахти. 14-а.даги ўзароурушлар натижасида вайрон бўлган. Махмуд ибн Валинит «Баҳр уласор» асарида

ёзилишича, Б.да 12-а. да 40 та жоме ва 200 та кичик маежид, 20 та хонако бўлган. А. Н. Бернштам олиб борган археологик қазишлар натижасида шаҳар чеккасида 7—8-а.ларга оид будда ибодатхонаси топилган.

БОЛБОЛЛАР, тош маъбудлар — тош хайкаллар ёки тош тахталарга бўрттириб ишланган одам тасвири. Марказий Осиё, Тува, Олтой, Жан. Сибирь, Мўғулистоннинг туркий халқлар яшаган даштларидаги тепаликларга ўрнатилган. Оҳангарон водийсидан топилган эркак шакли бўрттириб ишланган тош тахта муҳим аҳамиятга эга. Б. асосан 6—8-а.ларда, баъзи ерларда 12-а.гача расм бўлган. Б.ни илмий жиҳатдан ўрганишга В. В. Бартольд, Н. И. Веселдвский асос солишган.

Б. кабрлар, шунингдек махсус тепаликларга ўрнатилган. Улар асосан эркак, айрим ҳолларда аёл хайкаллари бўлган. Кўпчилик Б. қўлида идиш ушлаган қуроли эркак шаклида тасвирланган. Баъзи олимлар Б. ўлган одам (жумладан қабила зодағони) нинг, айримлари эса ўлдирилган душманнинг тасвирини англатади деб ҳисоблайдилар.

Б.га топиниш ва улар олдида турли маросимларни ўтказиш аждодлар руҳига сиғиниш б-н боғлиқ. Б.ни ўрганиш туркий халқларнинг ижтимоий тузуми, урфодатлари, санъати, тарихи каби масалаларни тушунишда катта ёрдам беради.

БОЛГАР ТИЛИ — болгарлар тили. Славян тиллари (жан. гуруҳи) га мансуб. Б.т. да 7,85 млн. киши сўзлашади (1992). Б. т. бошқа славян тилларидан ўзига хос талаффуз меъёрига кўра фаркланади; «шт» ва «жд» қоришиқ товушга эга. Ҳоз. адабий Б. т. 16-а. 2-ярмидан шаклланган, 19-а. 2-ярмига келиб тўлиқ қарор

Эттисувдан топилган болболлар (4—8-а.лар) топган. Бунга шим.шарқ. болгар шевалари асос бўлган. Ёзуви юнон графикаси асосидаги кириллица

алифбосида.

БОЛГАР ҚАЛАМПИРИ (*Capsicum annuum* L), чучук гармдори — томатдошларга мансуб бир йиллик сабзавот экини. Ватани — Америка. Барча мамлакатларда етиштирилади. Марказий Осиёда, айниқса Ўзбекистонда кўп экилади. Тупи ўртача, тик, кам барг, яшил. Кўкариб чиққандан кейин меваси 130—138 кунда етилади. Барги йирик (бўйи 10—11 см, эни 5—6 см), тухумсимон, яшил. Гултож барглари оқ, гулкосани ялпoқ. Меваси ўртача, бўйи 8—8,5 см, эни 4,5—5 см, оғирлиги 60—115 г, яшил, айрим навлари пишганда кизил рангга киради. Пусти дағалроқ, эти 2—3 мм, таркибида 10—11% куруқ модда, 2—6% қанд, крахмал, 1,5% оксил, ёғ, клетчатка, витамин С (100 г да 800 мг), оз микдорда витамин В, ва В2, каротин бор. Уруғи фев. бошида парник ёки иссиқхонага сепилади. 8—12 кунда майсалари кўриниб қолади. Биринчи чинбарг чиқарганда кўчириб, 5—8 см ораликда ўтказилади. Кўчатлари парникда 5—10 кун оралатиб, икки марта (10 л сувга 7—8 г селитра, 25 г суперфосфат ва 15 г калий тузи) озиклантирилади. Кўчатлар далага апр.нинг биринчи ярмида 70x30 см оралик б-н экилади. Ҳар гектар ерга 100 кг соф азот, 120 кг соф фосфор, 60 кг соф калий ҳисобидан минерал ўғит ва 10—15 т чириган гўнг солинади. Гўнгнинг ҳаммаси, фосфор ва калийли минерал ўғитнинг 75% кузги шудгорлаш олдидан, қолган қисми ва азотли ўғит ўсиш даврида ерга солинади. Дастлаб ҳар 8—10 кунда, кейин ҳар 11 — 13 кунда сугорилиб, қатор оралари 4—5 марта юмшатилади. Етилишига қараб бир неча марта териб олинади. Ҳар гектардан 300 ц гача ҳосил беради. Овқатга ишлатилади ва консервалар тайёрланади. Ўзбекистонда экиладиган навлари: Болгар 79. Ўртапишар нав, меваси яшил, кесик пирамида шаклида. Тошкент совғаси. Ўртапишар нав, касалликка чидамли, меваси конуссимон,

серхосил, уруғи кам, оғирлиги90—115г. Йирик сариқ903. Меваси тўқ яшил, хиёл коворғали (яна қ. Қалампир).

Ад.: Бўриев Х., Абдуллаев А., Томоркэ сабзавотчилиги, Т., 1994.

Ориф Қодирхўжаев.

БОЛГАРИЯ (България), Болгария Республикаси — Европанинг жан., Болкон я. о.нинг шарқий қисмидаги давлат. Шарқда Қора денгиз б-н ўралган. Майд. 111 минг км2. Аҳолиси 8,3 млн. киши (1997). Пойтахти — София ш. Маъмурий жиҳатдан 9 вилоятга, улар жамоаларга бўлинади. София ш. вилоятга тенглаштирилган.

Давлат тузуми. Б. — парламентли республика. 1946 й.дан 1990 й. 15 нояб. гача Б. Халқ Республикаси деб аталган. Амалдаги конституцияси 1991 й. 12 июлда кучга кирган. Давлат бошлиги — президент (1997 й.дан Петр Стоянов). Уни мамлакат аҳолиси тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайлайди. Қонун чиқарувчи ҳокимият — 240 депутатдан иборат Халқ мажлиси (доимий ишлайдиган орган). Янги конституцияни қабул қилиш, Б. худудини ўзгартириш масаласи ёки давлат тузилиши ва мамлакат бошқаруви шаклига ўзгартириш киритиш масалаларини ҳал этиш учун 400 вакилдан иборат Буюк халқ мажлиси сайланади. У ўзига ҳавола қилинган масалалар юзасидан узилкесил қарор қабул қилганидан сўнг ваколати тўхтатилади. Вазирлар Кенгаши (ҳукумат) ижроия ҳокимият органи ҳисобланади.

Табиати. Б. рельефида тоғ ва қирлар устунлик қилади (мамлакат худудининг 70%га яқини). Мамлакат ўртасидан (ғарбдан шарққа) Болкон тоғлари (маҳаллий номи Стара Планина) кесиб ўтган. Б. шим.да Дунай сертепа текислиги бор; шарқда бу текислик Добружа платосига туташган. Средна Гора ва Родоп тоғлари ораллигида Марица дарёси бўйлаб мамлакатдаги энг унумдор Юкори Фракия (ёки Марица) пасттекислиги

жойлашган. Қора денгиз соҳили аксари пасттекислик. Жан. ва жан.ғарбида Рила Родоп тоғлари бор. Рила тоғларида Мусала чўққиси (2925 м) Болкон я.о.даги энг баланд чўққидир. Энг муҳим қазилма бойликлари: кўмир (Шарқий Марица, Перник, БобовДол ҳавзалари), темир (Кремиковци кони), кўрғошинрух (Родоп), мис (Медет) рудалари, тош туз (Мирово), нефть, маъданли сувлар ва қурилиш материаллари. Б.нинг кўп қисмида иқлим мўътадил континентал. Жан.да Ўрта денгиз иқлимининг таъсири бор. Тоғларда баландлик иқлим минтақалари мавжуд. Текислик ва сертепа жойларда июлнинг ўртача т-раси 23—25°, янв. ники — 2° дан 2,5° гача, тоғларда —10,8° гача. Ёгинни ғарбий ва шим. ғарбий шамоллар келтиради. Йиллик ёгин текисликларда 450—600 мм, тоғларда 850—1300 мм. Ёгиннинг кўп қисми ёзнинг биринчи ярмида ёғади. Қурғоқчилик бўлиб туради. Б. дарёларининг ҳаммаси тоғлардан оқиб тушади. Ёз охирида жуда саёзланиб қолади. Энг катта дарёлари: Дунай (кема қатнайди), Искир, Марица, Места ва Струма. Дарёлардан суғоришда ва электр ҳосил қилишда фойдаланилади. Дарёларга кўплаб сув омборлари қурилган. Б. да кўллар кам, борлари ҳам кичик кўллар, асосан, Рила ва Пирин тоғларида. 500 дан кўпроқ маъданли булоқ бор. Дунай текислигида аксари қора ва бўз ўрмон тупроқ, Болкон тоғларидан жан.да кўнғир ва қорамтир, тоғларда кўнғир ўрмон ва тоғ ўтлоқ тупроқлари, дарё қайирларида унумдор аллювиал тупроқлар бор. Табиий ўсимликлар фақат тоғларда сақланиб қолган. Б. худудининг 1/3 қисми ўрмон, шундан 75% и кенг баргли дарахтлар (дуб, граб ва қорақайин), 24,7% и қарағай ўрмонлари. 1700—2000 м дан баландда субальп ва альп ўтлоқлари бор. Текисликларнинг кўп қисми экинзор. Ҳайвонот дунёси хилмаҳил. Ўрмонларда — асл бугу, оху, элик ва тоғ эчкиси, ёввойи чўчка; тоғларда — сассикқўзан, бўрсик, латча,

бўри, тулки, олмахон; ўрмонсиз шим. худудларида юмронқозик, олаҳуржун ва б. ҳайвон турлари бор. Қушлар ва турли хил судралиб юрувчилар кўп. Қора денгиздан — пеламида, скумбрия, камбала, Дунайдан — севрюга, сазан каби балиқлар овланади. Миллим ‘ боғлари: Виташа, Златни Пясици, Ропотамо, Стенето ва б.

Аҳолиси. Асосий аҳолиси болгарлар, шунингдек турклар, лўлилар, арманлар, руслар, македонлар ва б. миллатлар ҳам яшайди. Аҳолининг 67,93% шахарларда истиқомат қилади. Давлат тили — болгар тили. Аҳолининг аксарияти — православлар; мусулмон суннийлар ҳам бор. Энг йирик шахарлари: София, Пловдив, Варна, Русе, Бургас, СтараЗагора.

Тарихи. Б.нинг энг қад. аҳолиси фракий қабилаларидир. Мил. 1-а.да Б.ни Рим империяси босиб олди; у қулаганидан сўнг Б. Византия таркибига кирди. 7-а. бошларида Болконга славянлар бостириб кириб, кейинчалик бу ерда дастлабки давлат — Етти славян қабиласи деб номланган илк феодал давлатини ташкил этишди. 7-а.нинг иккинчи ярмида Б. худудига хон Аспарух (Исперих) бошчилигидаги протоболгарлар — қад. булғорлар (кўчманчи туркий элат) бостириб кирди. Улар славянлар б-н бирга пойтахти Плиска ш. бўлган Биринчи булғор подшолиги (681—1018) ни туздилар. 9-а. охирига келиб протоболгарлар славянлар б-н қўшилиб кетди, славянлар тили давлат тили бўлиб қолди, болгар деб номланган славян халқи вужудга келди. 1185—87 й.ларда акаука Петр ва Асен бошчилик қилган йирик халқ кўзғолонлари натижасида пойтахти Тирново ш. бўлган Иккинчи булғор подшолиги (1187—1396) тузилди. 1396 й. Б. ни турклар босиб олди. Маҳаллий бойларнинг бедодлиги, оғир миллий зулм болгар халқининг озодлик курашини кучайтирди. Мамлакатда гайдуқлар (халқ қасоскорлари) ҳаракати кенг қулоч ёйди. 1876 й.ги энг кучли апр.

кўзғолони шафқатсизлик б-н бостирилди. 1877—78 й.лардаги РоссияТуркия уруши натижасида рус аскарлари ёрдамида Б. турклардан озод қилинди. Амма мамлакат Туркияга қарам бўлиб қолаверди. 1908 й. дан мустақил подшолик ташкил топди. Б. 1912—13 й. лардаги Болкон урушларида қатнашди. 1-жаҳон урушида (1915 й.дан) Германия томонида ҳаракат қилди. 1919 й.ги Нёйи сулҳ шартномасига биноан каттагина худудидан, хусусан Эгей денгизи соҳилларидан маҳрум бўйди. 1923 й. июнь тўнтаришидан кейин ҳокимиятни қўлга олган ҳукумат Сент. кўзғолонини шафқатсиз бостирди. 1941 й. мартда Б. Берлин пактига жалб қилинди, Германия қўшинлари Б. худудига киритилди. Мамлакат иктисодиёти бутунлай гитлерчилар манфаатларига бўйсундирилди. Болгар халқи ўз озодлиги ва мустақиллиги учун курашни кучайтирди. 1942 й.да тузилган Ватан fronti фашизмга қарши бўлган барча кучларни бирлаштирди. 1943 й.да Б. халқ озодлик армияси тузилди. 1944 й.да ЗУкраина fronti қўшинлари Б. чегараларига кирган пайтда Б. ҳукумати «тўла бетарафлиги» ни эълон қилди. 1944 й. 9 сент. га ўтар кечаси Софияда монархиянинг фашист ҳукуматига қарши қуролли кўзғолон кўтарилди. Реакцион ҳукумат ағдариб ташланди ва Ватан фронтининг Халқ ҳукумати тузилди. Б.нинг давлат тузуми тўғрисидаги референдум қатнашчилари (92,7%) халқ республикаси тарафдори эканини билдирди. 1946 й. 15 сентда Б. Халқ Республикаси эълон қилинди. 1990 й. Халқ мажлисига кўп партияли асосда ўтказилган сайловда Б. социалистик партияси ғалаба қозонди, дек.да коалицией ҳукумат тузилди. 1997 й. апр. даги парламент сайловида Демократик кучлар иттифоқи ҳаракатлари ва ташкилотлари коалицияси ғалаба қилди (бу иттифок 1989 й.да тузилган эди). Б. — 1955 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й. 5 сент.да ўрнатган. Миллий байрами — 3

март — Б.нинг Туркия зулмидан озод бўлган куни (1878).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари ва жамоат ташкилотлари. Б.да 80 га яқин партия ва сиёсий ҳаракат иш олиб боради. Асосийлари: Б. социалдемократик партияси, 1891 й.да асос солинган, 1948 й.да фаолиятини тўхтатган,

1989 й.дан қайта фаолият кўрсата бошлади; Б. социалистик партияси, 1990 й. апр. да ташкил этилган; Б. бизнесблоки, 1991Й. 22январда рўйхатдан ўтказилган; Б. деҳқончилик халқ иттифоқи, 1899 й.да асос солинган; Хуқуқдар ва озодлик учун ҳаракат, Б. мусулмон аҳолисини бирлаштирувчи ижтимоий-сиёсий ташкилот, 1990 й. январда асос солинган; Халқ иттифоқи, сиёсий бирлашма, 1994 й.да асос солинган. Б. деҳқончилик халқ иттифоқи б-н Демократик партияни ўз ичига олади; Демократик кучлар иттифоқи, 1989 й. дек.да ташкил этилган. Б. мустақил синдикатлари конфедерацияси, 1990 й.да тузилган; «Подкрепа» меҳнат конфедерацияси, 1990 и. ташкил этилган; «Бирлик» мустақил касаба уюшмаси, 1990 й.да асос солинган.

Хўжалиги. Б. — индустриалаграр мамлакат. Ялпи маҳсулотда саноатнинг улуши 36%, к.х.нинг улуши 12%, хизмат кўрсатиш соҳаси улуши 52% ни ташкил этади.

Саноатида мамлакатдаги меҳнатга қобилиятли аҳолининг 41% банд. Машинасозлик, электрон ва электр техника, металлсозлик, қурилиш материаллари и.ч., қора ва рангли металлургия, кимё ва нефть кимёси, ёғочсозлик, озиқ-овқат тармоқлари ривожланган. Йилига ўртача 35,6 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Б. нинг ёқилғиэнергетика захиралари чекланган, қазиб олинаётган кўмирнинг сифати паст. Плевен ва Шабла атрофларида озрок нефть, Враца яқинида газ конлари бор. Электр энергиянинг аксариятини иссиқлик электр ст-

ялари беради. Козлодуй ш. яқинида атом электр ст-яси қурилган. Б.нинг металлургия саноати мамлакатнинг рангли металллар (қўрғошин, рух ва мис) га бўлган эҳтиёжини тўлатуқис, прокат ва қора металлга бўлган эҳтиёжининг кўп қисмини қондиради. Машинасозликда, асосан, кўтарма транспорт воситалари (электр қарлар ва мотоқарлар, лифтлар), металл қирқиш станоклари, оғир ва энергетика ускуналари, қ. х. машиналари, озиқ-овқат саноати учун ускуналар, транспорт воситалари ва б. ишлаб чиқарилади. Асосий машинасозлик марказлари: София, Русе, Варна, Бургас, Габрово, Ловеч, Пловдив, Шумен. Цемент саноати Девня, Плевен ва Врацадаги 3-длардан иборат. РилаРодоп тоғларидаги игна баргли дарахтлар, Болқон тоғларидаги бук ўрмон ёғочлари асосида ёғочсозлик, жумладан, мебелсозлик тармоғи барпо этилган. Тўқимачилик саноатида ип газлама тўқиш, енгил саноатда тикувчилик, пойабзал и.ч. етакчи ўринда. Озиқ-овқат саноатида четга чиқаришга мўлжалланган маҳсулотлар — тамаки, консерва, вино ва коньяк и.ч. ривожланган.

Қишлоқ хўжалигидамамлакатдаги меҳнатга қобилиятли аҳолининг 18% банд. Б.да ғалла, сабзавот, полиз экинлари, картошка, емхашак, техника экинларидан тамаки, пахта (жан.да), кунгабоқар, канд лавлаги етиштирилади. Қадимдан экиб келинаётган эфир мойли экинлар (атиргул, ялпиз, лаванда) асосан Карлово ва Қозонлик сойлари бўйида экилади. Б.да боғдорчилик ва токчилик ривожланган. Помидор ва чучук қалампир кўп етиштирилади. Чорвачиликда қорамол, қўй, от, эшак, хачир, чўчка, парранда боқилади, балиқ овланади. Асосий балиқ овлаш порти — Бургас.

Транспорти. Ички йўлларда юк ва йўловчи ташишда т.й. (юкларнинг 17% ташилади) ва автомобиль транспорти (юкларнинг 70% ташилади) нинг

аҳамияти катта. Т.й.ларнинг уз. 6,6 минг км (62% электрлаштирилган) ва автомобиль йўлларнинг уз. салкам 37 минг км (33,8 минг км қаттиқ қопламали). Б. ҳудудидан Ғарбий Европани Яқин Шарқ мамлакатлари б-н боғловчи халқаро т.й. ва автомобиль магистраллари ўтган. Денгиз транспорти асосан ташқи савдога хизмат қилади. Асосий денгиз портлари: Варна ва Бургас. Дунайда кемалар қатнайди (портлар — Русе, Свиштов, Лом). «Балкан» ва «ЖесАйр» фирмалари самолётлари халқаро ва ички йўналишда йўловчилар ташийди.

Ташқи иқтисодий алоқалар и . Б. дунёнинг юздан ортиқ мамлакати б-н савдо-сотик алоқаларини йўлга қўйган. Четга кўтарматранспорт машинаускуналари (электр қарлар, электр тельферлар), кемалар, товар вагонлари, автоматлаштириш воситалари, электрон ва электр техника маҳсулотлари, станоклар, мебель, мўйна саноати маҳсулотлари, к.х. хом ашёсини қайта ишлаш асосидаги озик-овқат маҳсулотлари (консерва, тамака, сигарета, шарбат, вино, эфир мойи), сабзавот ва ҳўл мевалар чиқаради; четдан асосан машиналар, асбобускуналар, транспорт воситалари, қора металл, нефть, кумир, целлюлоза, енгил саноат маҳсулотлари келтиради. Мамлакатга чет эл сайёҳдиги анчагина фойда келтиради (1 йилда 1 млн. дан ортиқ киши келиб кетади). Пул бирлиги — лев.

Тиббий хизмати. Б. да 70 мингга яқин ўринли касалхоналар бор. 25 мингга яқин шифокор ишлайди. Шифокорларни София, Пловдив, Варнадаги тиббиёт интлари тайёрлайди. Боровец, Варна, Друзба, Златни Пясици, Несебир, СлинчевБряг иқлимий курортлари, Кюстендил, Хисара маъданли сув ва Тузла, Поморие балчиқ б-н даволаш курортлари машҳур.

Халқ таълими, илмий ва маданиймаърифий муассасалари. Б.да 7 ёшдан 18 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий бепул таълим жорий

этилган. Политехника ва ҳунартехника мактаблари, билим юртлари ва техникумлар бор. Йирик олий ўқув юртлари София, Пловдив, ВеликоТирново унтлариридир. Илмий марказлари: Болгария Фанлар академияси, Қ.х. фанлари академияси, Тиббиёт академияси. Софияда Халқ кутубхонаси, унт ҳамда ФА кутубхоналари ва б. оммавий кутубхоналар, Миллий бадий галерея, этн., ҳарбий тарих (Плевен ш.да) музейлари ва б. бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Б. даги асосий газ. лар: «Демократия» («Демократия», Демократик кучлар иттифоқининг кундалик газ., 1990 й. дан), «Дума» («Сўз», Б. социалистик партиясининг кундалик газ., «Работническо дело» газ. ўрнига 1990 й.дан), «Земеделско знаме» («Дехқонлар байроғи», кундалик газ., Б. деҳқончилик халқ иттифоқининг нашри, 1902 й. дан), «Свободен народ» («Озод халқ», ҳафталик газ., Б. социалдемократик партиясининг органи, 1990 й.дан), «Труд» («Меҳнат», Б. мустақил синдикатлари конфедерациясининг органи, 1923 й.дан). Болгария телеграф агентлиги — БТА, СофияПресс матбуот агентлиги (1967 й.да ташкил этилган) мавжуд. 1929 й.дан радиоэшиттиришлар, 1959 й. нояб.дан телекўрсатувлар бериб борилади.

Адабиёти. Б. адабиёти — славян адабиётларининг энг кад.си бўлиб, у 9-а. нинг 2-ярмида Кирилл ва Мефодий томонидан славян ёзувининг жорий этилиши натижасида юзага келди. 9—10-а. лардаги ёзувчилар — Климент Охридский, Константин Преславский, Черноризец Храбр ва б. ижоди динийнасихат руҳида бўлган. Қад. болгар маданияти Киев Руси даврида шарқий славянларнинг маънавий турмушига таъсир ўтказди, уларнинг адабиёти вужудга келишига кўмаклашди. Б.нинг Византия ҳукмронлиги (1018—1187) остида бўлиши миллий адабиёт ривожланишига тўсқинлик қилди. Иккинчи булғор подшолиги (1187—

1396) даврида у яна равнақ топди. 14—15-а.лардаги таникли ёзувчилар — Феодосии Тирновский, Евфимий Тирновский, Григорий Цамблак. 18-а. 2-ярмида бошланган Б. миллий уйғониши адабиётнинг ривожланишига замин яратди. Бу давр руҳи Паисий Хилендарский, Софроний Врачанский асарларида акс этди. 19-а.да Д. Попский, К. Огнянович, П. Протич ва б. ижод этдилар. Таржима асарлари таъсирида сентиментал поэзия пайдо бўлди. Миллий озодлик ҳаракатининг кучайиши (19-а.нинг 50—70-й.лари) поэзия, проза ва драматургиянинг ривожига тurtки бўлди. Реалистик асарларнинг пайдо бўлиши Л. Каравелов, П. Р. Славейков, Х. Ботев номи б-н боғлиқ. И. Вазовнинг «Зулм остида» романи, «Унутилганлар эпопеяси» лирик туркуми, П. П. Славейковнинг «Конли қўшиқ» достони шу даврнинг энг бақувват асарларидир. 19-а.нинг 90-й.ларида танқидий реализм етакчи оқимга айланди. Ижтимоий зиддиятлар, деҳқонларнинг норозилик кайфиятлари ҳаққоний тасвирланди (Т. Влайков, Х. Максимов, Елин Пелин, А. Страшимиров). И. Вазовнинг «Дарбадарлик қўшиқлари» шеърлар тўплами, П. Яворовнинг «Экинзорда», «Дўл» дostonларида ҳаққоният учун кураш ғояси акс этди. Каршилиқ кўрсатиш ҳаракати даврида (1941—44) Н. Вапцаров, Ц. Спасов, Х. Кирпачев каби ёзувчилар ҳам қалам, ҳам курол б-н курашиб, юксак ғоя йўлида ҳалок бўддилар. 2-жаҳон урушидан кейин С. Дичевнинг «Озодлик учун», Д. Талевнинг «Темир чирок», «Преспан кўнғироклари», С. Даскаловнинг «Йўл», Д. Ангеловнинг «Ҳаёт ва ўлим эвазига» романларида тарихий ўтмиш янги давр руҳи асосида талқин этилди. А. Гуляшка, П. Вежинов, К. Калчев, Д. Димов, Г. Караславов, Э. Станев каби адибларнинг роман ва қиссаларида кишиларнинг янгича инсоний муносабатлари уз аксини топди. Шоирлардан Е. Багряна, Д. Габе, М. Исаев, В. Андреев, Б. Димитрова

ижодиёти болгар поэзиясида салмоқли ўрин эгаллайди. Инсонийлик, ахлоқ масалалари О. Василев, К. Зидаров, Г. Генов драматик асарларининг асосини ташкил этади.

Меъморлиги. Мил. ав. 4-а.да Козонлик яқинида фракийлар яратган Севтополис ш. қолдиқлари сақланган; римликлар ҳукмронлиги давридан мил. 1—2-а.лардаги Рациария, Эскус ва б. шаҳарларнинг харобалари қолган. Жан.да — Чобандера, Белово, Хисар ва б. шаҳарларда 4—9-а.лар меъморий ёдгорликлари, ибодатхона (базилика типдаги) лар бор. Булардан энг машҳури хоз. Софиядаги муқаддас София ибодатхонасидир. Б. қадимий меъморлиги икки даврга — 1-подшолик (681 — 1018), 2-подшолик (1187—1396) даврига бўлинади. 1-подшолик даври (пойтахти Плиска) да ўз замонасининг кучқудратини акс эттирувчи ҳашаматли бинолар ва ибодатхоналар қурилган, уларда мрамар тошлардан ва безаклардан фойдаланилган. 2-подшолик даври (пойтахти Тирново) да Б. меъморлиги юқори босқичга кўтарилди. Тирноводаги «Қирқ жафокаш» (1230), Месембрий (Несебир) даги «Алитургита», «Иоанна», «Пантократора» (13—14-а.лар) ва Станимак (Асеновград, 13-а.), Боян ш.ларидаги ибодатхоналар, Тирново қалъа девори ва «Баба Вида» (14-а.) қалъасидиккатга сазовордир. Б. датурклар ҳукмронлиги даврида халқ меъморлиги кучайди. Б. турклар асоратидан қутулгач (1878), янги хилдаги турар жой, саноат ва маиший бинолар бунёд бўла бошлади: Софиядаги «Синодаль палатаси» ва «Минералли ҳаммом» (1880, меъмор И. Мончилов). Бронец ш.да «Бистрица» — шоҳ саройи (меъмор И. Койчев), Софияда «Александр Невский» ибодатхонаси (меъмор А. Н. Померанцев) ва б. қурилган. 1934 й.да София, Варна, Пловдив ва б. шаҳарларнинг лойиҳалари ишлаб чиқилди. 2-жаҳон урушидан кейин шаҳарлар ва аҳоли яшайдиган манзилгоҳлар қайта қурилди, санаторий,

дам олиш уйлари, турар жой бинолари, 3-д, фка ва б. бинолар қурилиши авж олди.

Тасвирий санъати. Б. худудида антик даврга мансуб фракийлар қабр тошлари, қад. макбараларда ноёб деворий расмлар (Қозонликякинида, мил. ав. 4—3-а.лар) ва б. ёдгорликлар, ўрта асрлардан ажойиб ҳайкаллар, мозаика ва нақшли керамика буюмлари сақланган. 12—14-а.ларда расомлик (Тирново мактаби етакчилик қилган), китоб миниатюраси тараққий этган. Турклар ҳукмронлиги даврида халқ ижоди (ўймакорлик, керамика, каштачилик) кўпроқ ривожланди. Б. миллий бадиий реалистик мактаби 19-а. ўрталаридан пайдо бўлди (Захарий Зограф, С. Доспевский, Х. Цокев, Н. Павловичлар портрет, тарихий ва ватанпарварлик руҳида картиналар яратдилар). 1878 й. кўзғолонидан кейин И. Мирквичка, Я. Вешин, И. Ангелов, А. Митов ва б. расомлар халқ ҳаётини ҳаққоний ифодаладилар. 20-а.нинг биринчи чорагида манзарачи расом (А. Михов, Н. Петров), сиёсий карикатурачи (А. Божинев), ҳайкалтарош (А. Николаев, И. Лазаров)лар ижод қилдилар. 20—30-й.ларда демократик анъаналарни расомлардан Х. Станчев, С. Венев, ҳайкалтарош И. Фунев, сураткаш И. Бешков ва б. давом эттирди, кейинги вақтларда халқ ҳаётидаги янги ўзгаришларни расомларнинг кекса авлоди (С. Венев, Д. Гуженов, В. Димитров-Майстор, М. Марков, Б. Митов, А. Михов, А. Николов, И. Петров, Д. Узунов, И. Фунев ва б.) ва ёшлар ўз полотноларида тасвирладилар. Халқ амалий санъати: керамика, каштачилик ва б. ҳам ривожланмоқда.

Театри. Б. театр санъати тарихи халқ ўйини ва томошаларидан бошланади. 19-а.да миллий озодлик ҳаракатининг авж олиши б-н Б. миллий театри ҳам ташкил топа бошлади. 1856 й. да биринчи театр томошалари кўрсатилди. 1866 й.да Браил ш.да (Руминия) драматург ва реж. Д. Войников раҳбарлигида болгар труппаси

ташкил қилинди.

1883 й. Пловдивда биринчи профессионал театр труппаси иш бошлади. 1886 й.да бу ерда «Пловдив ҳаваскорлик труппаси» ташкил топди. 1888 й. бу труппа Софияга кўчиб ўтиб, «Болгар халқ асосий труппаси» деб аталди. 1891 й. драматик ва опера труппалари тузилди. 1892 й. да тузилган «Кулги ва кўз ёшлари» труппаси 1904 й.да халқ театрига айлантирилди. Кейинчалик «Заря», Р. Попованинг драматик театри, Янги халқ театри, «Замонавий театр», «Эркин театр», шунингдек Варна, Русе, Қозонликдаги театрлар вужудга келди. Болгар театри тараққиётида В. Кирков, С. Огнянов, С. Бичваров, А. Булевская каби санъаткорларнинг фаолияти катта роль ўйнади. Б. театрлари репертуаридан миллий драматурглар И. Вазов, О. Василев, К. Зидаров кабиларнинг, шунингдек жаҳон классик ва хоз. замон чет эл драматургларининг асарлари ўрин олган. Ф. Филипов, К. Мирский, Р. Делчева, О. Кирчева, С. Гецов, И. Кондов, М. Попова, В. Трандафилов, З. Йорданова, Г. Стаматов каби реж. ва актёрлар Б. театр санъатининг йирик арбобларидир.

Муסיқаси. Энг қад. халқ кўшиқлари маросим, меҳнат, қаҳрамонлик, лирик кўшиқлардан иборат. Халқ одатларини ифодаловчи хоро, рученица рақслари бўлган. Муסיқа фольклориди бирикки овозли кўшиқлар кўпроқ, учтўрт овозли кўшиқлар камроқ учрайди. Халқ кўшиқ ва рақсларининг вазни Якин Шарқ муסיқаси таъсирида бойиган. Асосий миллий чолғу асбоблари — гадулка, гайда, кавал ва тамбура. Ўрта асрларда халқ куйлари ва черков муסיқаси кенг тарқалган, миллий созанда, бастакорлар етишиб чиккан. Туркия асоратидан кутулгач, Б. нинг профессионал муסיқа тараққиёти учун қулай шароит туғилди. Халқ қироатхоналари хузурида хор жамоалари тузилди. 19-а. охири ва 20-а. бошларида Е. Манолов, Д. Христов, Г. Атанасов каби дастлабки профессионал

композиторлар етишди. 1904 й.да Софияда мусиқа мактаби (1921 й. дан Давлат мусиқа академияси, 1954 и. дан Б. давлат консерваторияси) очилди, 1908 й.да опера театри (1921 й.дан София халқ операси) ташкил этилди. 20-а. бошларида А. Букорешчлиев, Д. Христов, П. Пипков, Ал. Морфов, А. Кристев каби композитор ва мусиқа фольклорчилари асосан хор мусикаси соҳасида ишладилар. Г. Атанасов «Гергана», «Цвета» каби дастлабки Б. операларини яратди. П. Владигеров симфоник мусиқани бошлаб берди. П. Стайнов б-н В. Стояновлар симфоник ва хор мусикасининг йирик усталаридир. Ўзбекистонда Б. санъат усталари кўп марта концерт берган. Киноси. Б. да 1910 й. дан бошлаб миллий операторлар суратга олган воқеий ва хужжатли ленталар чиқарилган. Биринчи болгар бадий фильми «Савлатли булғор» (реж. В. Гендов) 1915 й. чиқди. Б. да биринчи овозли фильм «Кулнинг исёни» (реж. В. Гендов) 1933 й.да намойиш этилди. 2-жаҳон урушидан кейин Б. да миллий киносанъат ривожига янги поғона бошланди. Д. Даковский, Б. Шаралиев, А. Янчев, А. Маринович, З. Жандов каби реж. лар, П. Вежинов, А. Вагенштейн, Х. Ганев каби сценарийчилар етишди. 50-й. ларда «Тревога» (реж. З. Жандов), «Ваган осмонида тонг» (реж. А. Маринович ва С. Сиргажиев), «Нотинч йўл» (реж. Д. Даковский) фильмлари экранга чиқди. «Шипка қахрамонлари» (1955), «Тарих сабоги» (1957) фильмлари яратилди. Кейинги йилларда чиққан «Камбағал кўча» (реж. Х. Писков), «Биз унда ёш эдик» (реж. Б. Желязкова), «Асир кушлар» (реж. Д. Мундров), «Шафтоли угриси» (реж. В. Радев), «Инспектор ва тун» (реж. Р. Вилчаиов), «Муҳаббат» (реж. Л. Стайков) каби фильмларда янги, ҳаётий мавзуларни кўтариш, мазмундорлик, таъсирчанликнинг янги воситаларини излаш сезидди. Б. да ҳар йили 200 га яқин хужжатли, илмийоммабоп, мультфильм ва 10—20 бадий фильм

ишлаб чиқарилади. Кино актёрлардан Н. Коканова, Г. ГеоргиевГец, С. Данаилов, Д. Тончевалар машхур.

ЎзбекистонБ. муносабатлари. Икки давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар учун ҳуқуқий асос яратиш, савдоиктисодий ҳамкорликни ривожлантириш, қўшма корхоналар барпо этиш соҳасида бир мунча ишлар қилинмоқда. Б. савдоиктисодий делегациясининг 1994 й. июнида Ўзбекистонга ташрифи натижасида иктисодиёт ва савдо-сотикнинг бир қанча соҳаларида ҳамкорлик қилиш ҳақидаги баённомалар имзоланди. 1997 й. нояб.да Б. ташки ишлар вазири бошчилигидаги ишбилармонлар делегацияси Ўзбекистонда бўлди. Шу йил 12 нояб.да Тошкентда Б. тадбиркорлари вакиллари иштирокида Ўзбекистон ишбилармонлари учун бизнессеминар ўтказилди. Унда иккала мамлакат ўртасидаги анъанавий алоқаларни янги мазмун б-н бойитиш ва иктисодий ҳамкорлик соҳасидаги барча имкониятлардан унумли фойдаланиш ҳақида келишиб олинди. Болгариялик меҳмонларнинг «Ўзбексавдо», «Ўзбекенгилсаноат» уюшмаларида, «Ўзбекнефтгаз» корпорацияси (1998 й. дек.дан холдинг компания), Тошкент ш. ҳокимлиги, Соғлиқни саклаш вазирлиги ва «Узфармсаноат» концернида ўтказган музокаралари самарали яқунланди.

Ўзбекистон Республикаси билан Б. ўртасидаги ташки савдо айланмаси 1995 й. да 19,2 млн. АҚШ долларини ташкил этди ва 1994 й. кўрсаткичидан деярли 2 баравар ошди. Б. Ўзбекистондан пахта толаси, калава ип, рангли металллар, ноорганик киме маҳсулотлари, механика асбобукуналари сотиб олмоқда ва транспорт хизматидан фойдаланмоқда. Ўзбекистон эса Б.дан дори-дармон, пластмасса ва ундан ясалган буюмлар, қандшакар, эфир мойлари, қандолат маҳсулотлари, пардозандоз буюмлари, алкогольли ва алкогольсиз ичимликлар, тамаки ва ҳ. к. келтиради.

1997 й. янв. сент. ойларида ўзаро товар айланмаси 8089,6 минг АҚШ долларини ташкил этди ва Ўзбекистоннинг экспорти импортидан 825,2 минг доллар ортиқ бўлди.

Алоҳида ташкилотлар ўртасидаги ҳамкорлик куйидагича: «Ўзфармасаноат» концерни Б. нинг фармацевтика маҳсулоти ишлаб чиқарувчи катта бирлашмаси «Фармахим» б-н қўшма корхона барпо этишга киришди. Жумладан, бронхолитин препаратини и.ч. корхонасини ташкил этиш шартномасига биноан Б. томони 200 минг АҚШ доллари кийматига эга бўлган асбобукуна ва материаллар етказиб беради. Бу корхона йилига 1 млн. флакон препарат ишлаб чиқарадиган бўлади. «Ўзэлтехсаноат» уюшмасининг «Фотон» акциядорлик жамияти «Карат» назораткасса аппаратлари учун бутловчи қисмлар етказиб бериш ҳақида «София» фирмаси б-н шартнома тузди.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки Б.нинг «Булбанк», «Ферст инвестмент Банк ЛТД» банклари б-н вакиллик муносабатлари урнатди. «Тошкент авиация и.ч. бирлашмаси» акциядорлик жамияти 1990—91 й. ларда Б.га 3 та Ил76 ТД самолётини юборди.

1997 й. дек.да УзР Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги рўйхатидан ўтган Б. сармоясини иштирокидаги 15 та қўшма корхона булган. Улар орасида телефон аппаратлари ишлаб чиқарувчи «Ситора», электркардиографларийғувчи уларнинг эҳтиёт қисмларини алмаштирувчи «Контакт», тикувчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи «Сикандер», тиш пастаси ва б. рузгор кимёси маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи «Албо», ҳисоблаш техникасини таъмирловчи ва уларга хизмат кўрсатувчи «Бултекс», болалар таоми ва қандолат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи «Росси С. А.» ва б. корхоналар бор. Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги юз фоиз Б. сармоясидидаги «Bulgar Tradid Co»

ташқи савдо корхонасини рўйхатдан утказган. Бундан ташқари мазкур вазирлик ҳузурида Б. нинг 2 та фирмаси: «Веко Лимитед» (аккумулятор и. ч., юк ташиш ва сайёҳлик фаолияти), «У. Б. Т. Ко» (т.й. транспорти учун асбобукуна ва материаллар етказиб бериш, юк ташиш ва экспедиторлик фаолияти) ваколатхоналари расмийлаштирилган.

БОЛГАРИЯ ТЕЛЕГРАФ АГЕНТЛИГИ (БТА), 1898 й.да ташкил этилган. Софияда жойлашган. 1973 й.дан Болгария Вазирлар Кенгаши ҳузуридаги қўмита мақомини олган. Болгариянинг йирик шаҳарларида, шунингдек хорижий мамлакатлар пойтахтлари (мас, НьюЙорк, Лондон, Париж, Москва, Берлин, Анкара, Қоҳира, Дехли, Пекин ва б.) да мухбирхоналари бор. Мамлакат газ. ва радиосини ички ва ташқи ҳаёт масалаларига дойр хабарлар б-н таъминлайди. Чет элларга болгар халқи иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақида маълумотларни тарқатади.

БОЛГАРИЯ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — Болгариянинг олий илмий муассасаси. София ш.да жойлашган. 1911 й. тузилган. 1949 й.да қайта ташкил этилган. Асосий вазифаси мамлакатда табиий ва ижтимоий фанларни ривожлантириш ҳамда уларни мувофиқлаштиришдан иборат. Академия таркибида 50 дан ортиқ акад., 80 дан ортиқ мухбир аъзо, 90 дан зиёд хорижий аъзо, 10 тадқиқот ва ўқув маркази, кутубхона бор. Интларнинг «Доклад», «Ахборот»ларини, шунингдек турли илмий даврий нашрларни чоп этади.

БОЛГАРЛАР — халқ, Болгариянинг асосий аҳолиси (7,85 млн. киши) (1992). Украина (234 минг), Молдавия (88 минг), Россия (32,8 минг) ва б. мамлакатларда ҳам яшайдилар. Умумий сони 8,45 млн. (1992). Болгар тилида гаплашадилар. Европеоид ирқига мансуб. Диндорлари — асосан православлар, бир қисми

ислом динида. Б. нинг этногенезида фракцияликлар, Болкон я. о.га 6—7-а. ларда кўчиб келган славянлар ҳамда Қора денгиз бўйи даштларидан Аспарух бошчилигида келган қад. туркий элат булғорлар асосий роль ўйнаганлар. 8—9-а.ларда славян ва болгар (булгор) этник гуруҳлари бир-бири б-н яқинлашиб, тили ва маданияти славян бўлган болгар элати ташкил топди. Б. рун, полян, болкон, шон каби этник гуруҳларга бўлинади.

БОЛДИР — тизза б-н оёқ панжаси ўртасидаги қисм. Юқоридан тақим ўртасидан ўтган горизонтал чизиқ б-н, пастдан болдиरोёқ кафти бўғими б-н чегараланган. Б. скелети катта ва кичик болдир суякларидан иборат. Суяклар ораси очиқ бўлиб, уни қалин парда тўлдириб туради. Суяклар ва парданинг олд томонида учта, ташки томонида иккита ва орқа томонида саккизта мускул устмауст жойлашган. Улар тизза бўғимини букади, панжа ва бармоқларни букади ва ёзади, панжани ички ва ён томонга кўтаради. Б. нинг ички томонида мускул бўлмайди. Орқадаги энг устки камбаласимон мускул Б.га маълум шакл бериб туради. У уч жойдан, яъни сон суягининг икки чети ва болдир суягининг орқа юзасидан бошланганлиги учун «уч бошли мускул» деб ҳам юритилади. Бу мускулнинг йўғон, пишиқ, кучли пайи (Ахилл пайи) товон суягига ёпишади ва оёқни эркин кўтариб юришга имкон беради. Б. терисига сезувчи, мускулларни ҳаракатлантирувчи нервлар ҳамда қон томирлар келади. Б. оёқнинг бошқа қисмлари б-н бирга гавдани кўтариб туришда, юришда қатнашади.

БОЛДИРПАНЖАБЎҒИМИ—катта ва кичик болдир суякларининг пастки бўғим юзаси, ўнг ва чап тўпикларнинг бўғим юзаси б-н оёқ панжасининг ошиқ суяги устки бўғим юзаларининг ўзаро қўшилишидан вужудга келган бўғим. Б.п. б. ғалтаксимон бўғим бўлиб, унда фақат букилиш ва ёзилиш ҳаракати рўй

беради. Тўпиклар бўғимни ён томонга букилишдан сақлайди, натижада юриш осон бўлади. Б.п. б. ни бирлаштириб турувчи бойламлар ҳам асосан икки ён томонда жойлашиб, бўғим ҳосил қилувчи суякларни ўзаро бирлаштириб туради.

БОЛДИРҚОРА (*Adiantum capillus veneris* L.) — қирққулоқдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Тоғлардаги горларда, қояларнинг соя ва сернам ёриқларида, булоқ ёқасида усади. Б. нинг поя ва баргларида тэйёрланадиган куқун ва экстракт сафро ва сийдик ҳайдовчи, балғам кўчирувчи, кўкрак оғриқлари ва нафас қисишини босувчи дори сифатида ишлатилади.

БОЛДИРҒОН (*Rubus caesius*) — раънодошлар оиласига мансуб ўсимлик (қ. Маймунжон).

БОЛДОҚ — 1) кўзсиз силлиқ узук; 2) исирға тури, фақат халқадан иборат, нафис ва безақдор бўлади. Туркистонда унинг ой тасвирли ой Б., фарғонача Б., қашқарболдоқ ва б. турлари кенг тарқалган; 3) бирор асбоб ёки буюмга ёрилиб кетмаслиги учун кийдириладиган металл халқа; мас, арава тўғини жапсарининг икки учини қисиб турувчи белликка кийдириладиган темир халқа; 4) қиличнинг дастаси б-н тиги бириккан жойдаги (қўлни тўсиб турадиган) халқаси.

БОЛДУИН Стэнли (1867.3.8, Бьюдли, Вустершир — 1947.14.12, АстлиХолл, Вустершир) — Буюк Британия бош министри (192324, 192429, 193537). Консерватор Б. ҳукумати 1926 й.да мамлакатдаги умумий иш ташлашни бостирган. Шўролар иттифоқи б-н дипломатик алоқаларни узган (1927).

БОЛЕРО (испанча bolero) — испан халқ ракси. Суръати ўртача, ўлчови 3/4. Б. одатда гитара ва барабан жўрлигида ижро этилади, раксга тушувчилар

кастаньеталарда мураккаб ритмларни чалиб, баъзан кўшиқ ҳам айтишади. Якка, жуфт ва б. турлари мавжуд. Б. тахм. 1780 й.да пайдо бўлган, испан халқ байрамсайилларида ижро этилган. 19-а. да композиторларнинг сахна асарлари (хусусан, опера ва балет) га киритилган, кейинчалик мустақил мусиқа асари (Ф. Шопен, И. Альбенисларнинг фортепиано куйлари, М. Глинка, А. Даргомижский, Л. Делибларнинг романслари ва б.) сифатида ҳам риож топган. Ўзбекистонда Наюий номидаги опера ва балет театрида М. Равелнинг машхур «Болеро» асари асосида балет сахнага қўйилган, композитор С. Каримхўжаевнинг «М. Равель хотирасига» деб номланган хореографик поэмаси (1974) айнан мазкур асарига тақлидан юзага келган.

БОЛИВАР Симон (1783. 24.7.1830. 17.12) — Жан. Америкадаги испан мустамлакаларида мустақиллик учун олиб борилган кураш раҳбари. Венесуэла, Янги Гранада (ҳоз. Колумбия ва Панама), Кито провинцияси (ҳоз. Эквадор) ни Испания ҳукмронлигидан озод қилиб, шу мамлакатлар ҳудудида вужудга келган Буюк Колумбия республикаси президенти (1819—30). 1824 и. Перуни озод қилган ва унинг жан.шарқий қисми Юқори Перуда Б. номи б-н аталган Боливия республикасига бош бўлган. Венесуэла миллий конгресси томонидан Халоскор деб эълон қилинган (1813).

БОЛИВАР — Венесуэланинг пул бирлиги. 100 сентимога тенг. 1910 й.да муомалага киритилган. 1 АҚШ доллари=169,8 Б. (1994 й. охири).

БОЛИВИЯ (Bolivia), Боливия Республикаси (Republica de Bolivia) Жан. Американинг марказий қисмида жойлашган давлат. Майд. 1098581 км2. Аҳолиси 7,5 млн. киши (1996). Расмий пойтахти — Сукре, ҳукумати жойлашган амалдаги пойтахти — ЛаПас. Маъмурий жиҳатдан 9 департаментга,

департаментлар 98 вилоятга бўлинади.

Давлат тузуми. Б. — унитар республика. 1967 й. 2 фев.да қабул қилинган конституцияга кўра давлат бошлиги — президент. У 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимияти — Миллий конгресс бўлиб, у икки палата: сенат ва депутатлар палатасидан иборат. Депутатлар ва сенаторлар умумий тўғри овоз бериш йўли б-н 4 й. муддатда сайланади. Ижроия ҳокимиятини президент ва ҳукумат амалга оширади. Ҳукуматни президент тайинлайди ва унга бошчилик қилади.

Табиати. Б. нинг ғарбини Анд тоғлари ва баланд тоғли Пуна платоси эгаллайди. Пунанинг шим.ғарбида лава платолари, жан.шарқида бал. 3800 м гача бўлган тоғ хавзалари бор; қолдик қўллар (Поопо) ва шўрхоқлар учрайди. Титикака қўлининг бир қисми ҳам Б. ҳудудида. Шим.шаркидаги текисликлар Амазонка пасттекислигига томон астасекин пасая боради ва бу ерда Бени ва Маморе дарёлари тизимига кирадиган сойжилгалар оқиб ётади. Б.да қалай, вольфрам, молибден, сурма, мис, рух, қўрғошин ва кумуш конлари бор.

Б. ғарбида йилига 150 мм гача, шарқида 500—600 мм, Анд тоғлари ён бағрида 2000 мм гача ёғин ёғади. Пунада июлнинг ўртача т-раси 3—7°, янв.ники 9—11°. Шарқий текисликларда (шим. да) 4—5 ойдан (жан.да) 9 ойгача қургокчилик бўлади. Июлнинг ўртача т-раси 17—22°, янв.ники 24—28°. Йилига шим. да 1300—1600 мм, жан.да 800 мм гача ёғин тушади. Б.да тезоқар, кичик тоғ дарёлари ҳам бор. Мамлакат шим.даги дарёлар тропик ёмғирлар даврида тошади ва 120 минг км2 гача майд.ни сув босади. Б. ғарбида чала чўл ўсимликлари, шарқида баланд тоғ тропик дашт ўсимликлари ўсади. Анд тоғларининг шарқий ён бағрида тропик ўрмонлар, шарқий текисликларда асосан саванна ўсимликлари ўсади; шим.да гилея, жан. да сийрак тропик ўрмонлар ҳам учрайди. Ҳайвонлардан маймун, зирхаор, тапир, кемирувчилар,

кушлар, судралувчилар, ҳашаротлар ва б. бор. Миллий боғлари: ИсибороСекурс, Уанчака, ПилонЛахас ва б.

Аҳолиси. Б. аҳолисининг 2/3 қисми кечуа ва аймара номли индейс халқлари; қолганлари испан тилида гаплашадиган боливиаликлар, аксари дурагайлар, қисман испанлардан тарқалган креоллардир. Б.нинг шарқидаги тропик ўрмонларда турли қабилаларга мансуб индейслар яшайди. Расмий тиллари — испан, кечуа ва аймара тиллари. Аҳолисининг ярмиси кечуа, аймара, гуарани тилларида гаплашади. Шаҳар аҳолиси 58%. Диндорлар — асосан католиклар. Энг йирик шаҳарлари: ЛаПас, Кочабамба, СантаКрус, Оруро, Сукре.

Тарихи. Б. худудида қадимдан ибидодий жамоа тузуми босқичидаги индейс қабилалари яшаб келган. 14-а. бошларида Б. худуди Инк давлати таркибига кирган. 1532—38 й. ларга келиб, испанлар забт этди ва маҳаллий халқдан бир неча ўн минг киши қириб ташланди. Б. 300 й. мобайнида Испания империяси таркибида бўлиб (1542 й.дан Б. худуди Перу, 1776 й.дан ЛаПлата вицекироллиги таркибига кирган), Юқори Перу деб аталган. 1809—25 й.лар мобайнида испанлар истибдодига қарши миллий озодлик урушлари бўлиб турди. 1824 й. 9 дек.да Симон Боливарнинг сафдоши генерал Сукре испан қўшинларини тормор келтирди. 1825 й. 8 авг.да Юқори Перу мустақил деб эълон қилинди ва Боливар шарафига Б. деб атади. Боливар мамлакат президенти қилиб сайланди, лекин у мамлакатни идора қилишни Сукрега топширди. 1836—39 й. ларда Б. Перу б-н ягона конфедерация ташкил этди. 1879—83 йларда Б. б-н Перунинг Чилига қарши, 1932—35 й.ларда Парагвайга қарши урушида Б. ўзининг қалай ва селитрага бой дастлабки худудининг 2/3 қисмини йўқотди. 1-жаҳон урушида Б. бетарафлик сиёсатини тутган бўлсада, мамлакат иқтисодий ресурслари Антанта

давлатлари манфаатига хизмат қилди. 1943 й. апр.да Б. Германия, Италия ва Японияга уруш эълон қилди, аммо уруш ҳаракатларида қатнашгани йўқ. 1952 й.да Б.да ҳарбий диктатура режимида қарши кўзғолонда «Миллий инқилобий ҳаракат» партияси армияни тормор келтирди. Қалай саноати давлат ихтиёрига олинди ва аграр ислохотлар ўтказила бошлади. 1964 й. 4 нояб.да Б. реакционерлари мамлакатда ҳарбийфашистик диктатура ўрнатди. Аграр ислохотлар тўхтатилди, корхоналар америкаликларга қайтариб берила бошлади. 1967 й.да мамлакатнинг кўпгина жойларида партизанлар ҳаракати бошланди. Йирик қасаба уюшмаси — Б. ишчилар маркази демократик тузумни қайта тиклаш, меҳнаткашларнинг турмушини яхшилаш ва қ. х. да ислохотлар ўтказиш учун курашди. 1970 й. 4 окт.да ватанпарвар кучлар раҳбари генерал Хуан Хосе Торрес президентлик лавозимини эгаллаб, мустақил ташқи сиёсат юрита бошлади. Бироқ 1974 й.да ҳокимиятни қўлга олган ҳарбий ҳукумат демократик кучларни таъқиб қилиш йўлини тутди. 80-й. ларда мамлакатнинг ички сиёсий аҳволи беқарор бўлиб турди. 1985 й.ги сайловдан кейин Б. президентлик бошқарувига ўтди. 1997 й. 2 авг.да Б. Миллий конгресси томонидан сайланган президент Уго Бансер Суарес ҳукумати мамлакатни мустақил идора қила бошлади. 1945 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 6 авг. — Мустақиллик эълон қилинган кун (1825).

Сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. Фуқаролар «Бирдамлик» иттифоқи, партия, 1989 й.да ташкил этилган; Сўл миллатпарвар инқилобий партия, 1964 й.да тузилган; Сўл миллатпарвар инқилобий ҳаракат, 1979 й.да расмийлашган; Б. Коммунистик партияси, 1950 й.да тузилган; Сўл инқилобий ҳаракат, 1971 й.да асос солинган; Миллатпарвар демократик ҳаракат, 1979 й.да тузилган; Миллатпарвар инқилобий ҳаракат, 1942 й.да асос солинган; Социалистик

партия1, 1971 й.да асос солинган; Тупак Катари номидаги озодлик учун инкилобий ҳаракат, 1978 й. ташкил этилган; Христиандемократик партия, 1954 й. асос солинган. Б. ишчилар маркази касаба уюшмаси, 1952 й.да тузилган.

Хўжалиги. Б. иқтисодиётининг асосини кончилик саноати ташкил этади. Қ.х. заиф ривожланган ва мамлакатни озиқ-овқат б-н таъминлай олмайди.

Саноати. Б. қалай қазиб олиш ва экспорт қилишда дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. Сурма, вольфрам, мис, рух, кўрғошин ва висмут рудалари, олтин, к'умуш, олтингургурт ҳам қазиб чиқарилади (асосий кончилик марказлари — Оруро, Потоси, Туписа, Корокоро ва б.). Асосий нефть конлари Чукисока, Тариха департаментларида жойлашган. Электр энергетика, рангли металлургия, нефть кимёси, тўқимачилик (ип ва жун газлама), озиқ-овқат корхоналари бор. Ҳунармандчилик ривожланган. 1,9 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади (асосан ГЭСларда).

Қишлоқ хўжалиги нингасосий тармоғи — деҳқончилик. Асосий озиқ-овқат экинлари — картошка ва маккажўхори. Бундан ташқари шоли, буғдой, пахта, шакарқамиш, кофе, банан, какао ва б. ҳам етиштирилади. Қўй, қорамол, лама, чўчка боқилади. Ўрмонларда гевея шарбати, хин дарахтининг пўстлоғи ва кока барглари ййғиб олинади.

Транспорти. Тйларнингуз. — 3,9 минг км, автомобиль йўллари — 38,9 минг км (1996). Титикака кўлида кемалар қатнайди. Дарё йўллари — салкам 20 минг км. Нефть қувурлари кўп. Тоғли худудларда отуловнинг аҳамияти катта. Мамлакатнинг 30 шаҳарида аэропорт бор. Асосий аэропорти — ЛаПас.

Ташқи савдо учун Б. Мольендо (Перу) ва Антофагаста (Чили) портларидан фойдаланади. Четга асосан кончиликруда саноати маҳсулотлари,

нефть, табиий газ, пахта, кофе чиқаради. Четдан озиқ-овқат маҳсулотлари, машиналар, асбобукуналар, бинокорлик материаллари, хом ашё ва чала тайёр маҳсулотлар олади. Савдо соҳасидаги асосий мижозлари: АКШ, Бразилия, Буюк Британия, Япония, Аргентина, Германия, Чили, Перу. Пул бирлиги — боливиано.

Тиббий хизмати. Б.да давлатнинг баъзи касалхона, амбулатория ва тиббий ёрдам постларидан ташқари барча тиббий муассасаларда тиббий ёрдам пулли. Врачларни учта унтнинг тиббиёт ф-тлари тайёрлайди.

Маорифи, илмий ва маданиямаърифий муассасалари. Б.да 15 дан юЦори ёшдаги аҳолининг 50% саводсиз. Мамлакатда 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган болаларнинг умумий мажбурий таълими ҳақида қонун қабул қилинган. Ёшлар умумий ўрта, ҳунартехника ва пед. мактабларида, олий ўқув юртларида таълим оладилар. Йирик олий ўқув юртлари: ЛаПас, Кочабамба, Потоси, Сукре унтлари. Илмий марказлари: Миллий ФА, Тарих академияси, Б. академияси. Кутубхоналари: унтларнинг кутубхоналари, Маданият департаментининг кутубхонаси, ЛаПасдаги Муниципал кутубхона. Музейлари: ЛаПасдаги «Тиаунако» миллий музейи, Потосидаги зарбхона миллий музейи.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. Йирик оммавий кундалик газ.лари: «Диарио» («Газета», 1904 й.дан), «Дебер» («Бурч», 1953 й.дан), «Ой» («Бугун», 1968 й.дан), «Ультима ора» («Сўнгги соат», 1929 й.дан), «Расон» («Идрок», 1990 й.дан). Ахенсиа де Нотисиас Фидес—АНФ ахборот агентлиги 1979 й.да ташкил этилган. Бош алоқа бошқармаси — ҳукумат радиоэшиттириш хизмати мавжуд. Мамлакатда 158 радиост-я бўлиб, уларнинг кўпчилиги тижорат асосида ишлайди. Телекўрсатув 1969 й.дан олиб борилади, унинг бир каналини ҳукумат

назорат қилади.

Адабиёти асосан испан тилида. Б.да кад. индейс маданияти намуналаридан «Ольянтай» номли боливияперу драмаси сақланган. Мустамлака даври (16—18-а.лар) адабиётида Ф. Гуаман Пом, А. де Каланчанинг тарихий хроникалари диққатга сазовор. 18-а. охиридан бошлаб мустакиллик учун кураш даврида ватанпарварлик публицистикаси ва шеърляти яратилди. 19-а. Б. адабиётида романтизм хукмронлик қилди. Унинг йирик намояндалари: Р. Х. Бустаманте, Н. Галиндо, М. Х. Мухиа, Б. Ленс ва б. Бу даврда романтизм б-н боғлиқ холда индейслар ҳаётига қизиқиш кучайди. Н. Агирренинг «Хуан де ла Роса», Л. Ансоатеги де Камперонинг «Уальпарримачлар», А. Аргедаснинг «Бронза рангли ирк» романлари шу мавзуга бағишланди. «Олов оқим» (1935, О. Серруто), «Иблис металл» (1946, А. Сеспедес), «Ажал шахталари» (1962, Ф. Рамирес Веларде) романларида кончиларнинг оғир ҳаёти, инқилобий кайфиятлари тасвирланди. Б.нинг йирик ёзувчиларидан М. Мендоса Лопес, Х. Фельман Веларде асарларида, машхур ёзувчи Х. Ларанинг «Суруми» (1945), «Янакуна» (1952), «Қонимиз» (1959) романларида ижтимоий тенглик учун кураш масалалари ўз ифодасини топди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. 5— 8-а. ларда Б. тоғли жойлари меъморлигида тиауанако маданияти гуллаб яшнади (катта яхлит тошлардан ясалган иншоотлар, афсоналардаги қахрамонларни акс эттирувчи тош ҳайкаллар ва б.). 16—18-а.ларда Б.да Потоси, Сукре, ЛаПас, Кочабамба, Оруро каби шаҳарлар қурилди. Бу шаҳарларда маҳаллий аҳоли усталари иштирокида ибодатхоналар, саройлар ва б. бинолар барпо этилди. Уларда индейсларнинг кад. санъат ва меъморлиги безакларидан фойдаланилган. 19—20-а. ларда Б.да саноат ва жамоат бинолари қурила бошлади. Бу бинолар Европа ва Америка меъморлиги услубида, турар жой

бинолари кад. Б. меъморлиги услубида қурилган. 19-а. охири ва 20-а. бошларида рассомлардан А. Ногалес, Х. Гарсиа Меса, С. Итурральде ижод қилдилар. 20-а. бошларида Б. санъатида модернизм оқими кенг тарқалди. 20-й.ларга келиб, миллим рассомлик мактаби таркиб топди. Кейинги йилларда рассомлардан С. Гусман де Рохас, Б. Бердесио, В. С. Ромеро, М. Эхидо, ҳайкалтарош М. Нуньес дель Прадо ўз асарларида халқ тарихи ва ҳаётини, замондошлар образини, табиат гўзаллигини акс эттирдилар. 20-а. ўрталаридан Кўп қаватли темирбетон бинолар қурила бошлади, шаҳарлар таъмирланди, саноат корхоналари қурилди.

Мусиқаси. Б.да индейслар мусиқаси — бегуала, видала, уанка каби лирик кўшиқлар, уайно, уайнито, номбо каби чолғу асбоблари, қамиш най, дўмбирани эслатувчи путунка кенг тарқалган. Испаниядан ўтган олти торли гитара боливияликларнинг севимли сози ҳисобланади. 19-а. охири ва 20-а. бошларидаги йирик композиторлар Э. Кабо, Т. Варгас, Х. Майданадир. ЛаПасда миллий консерватория ва миллий симфоник оркестр бор.

Театри. 16—17-а.ларда миссионерлар Потосидаги байрам ва сайилларда театрлаштирилган томошаларни ташкил этишган. 1617—19 й.ларда ЛаПасда иккита театр очилди. Байрам кунларидаги карнаваллар миллий маданиятнинг ўзига хос хусусияти бўлиб қолган. Ашула ва рақслар орасида диабладос деб аталган ва яхшилик б-н ёмонликнинг кураши тасвирланадиган томошалар кўрсатилган. Професионал театр санъати суёт ривожланган. Сукре ш.даги ёзги театр ахёнахёнда ишлайди, унда ярим профессионал труппалар қатнашади. Маҳаллий драматурглардан Р. Мухиа, Х. Берриос, М. Флорес, А. Сааведра Перес ва б.ларнинг пьесалари сахналантирилган. ЛаПасда Саҳна санъати ва декламация академияси бор. 1949 й. Театр ва радио арбоблари

жамияти ташкил этилган.

Киноси. 1943 й.да ташкил этилган Б. кино ин-ти асосан хужжатли фильмлар тайёрлайди; йилига бир нечагина бадиий фильм чиқаради. Машхур фильмлари: «Укамау», «Кондор қони» (реж. Х. Санхимес).

1996 й.да ЎЗР б-н Б. ўртасида савдоиқтисодий муносабатлардаги товар айланмаси 4,84 млн. АҚШ долларини ташкил қилди, мамлакатимизга рух рудалари ва концентратлари келтирилди.

БОЛИВИЯЛИКЛАР (ўзларини боливианос деб атайдилар) — халқ, Боливиянинг асосий аҳолиси. Боливияда (3 млн. киши), Аргентинада (150 минг киши), Бразилия, АҚШ, Перу ва Чилида ҳам яшайдилар. Умумий сони 3,2 млн. (1992). Б.ни каничана, қаювава номли индейс халқлари; испаниндейслардан тарқалган метислар (чоло); қисман испанлардан тарқалган креоллар ташкил қилади. Испан ва гуарани тилицй гаплашадилар. Диндорлари — католиклар. Асосан деҳқончилик, чорвачилик б-н шуғулланадилар.

БОЛИД — Ер атмосферасининг қуйи қатламигача кириб келадиган қатта массали ёрқин метеор жисм. Кўпинча, метеор жисмлар атмосферага кирганда бўлиниб, буғланиб кетади. Б. учганда чўғланган газ оқимлари ва метеор жисмнинг эриган томчилари жисм ортида «оловли дум» ҳосил қилиб, ёруғ из қолдиради. Бу из бир неча минут кўриниб туради. Б. йўлидаги ҳавонинг қаттиқ сиқилиши ва сийраклашиши оқибатида баъзан кучли гумбурлаш эшитилади. Баъзида ҳаво очик кунлари Б. кундузи ҳам кўриниши мумкин.

БОЛИНПЎШ — қ. Ёстикпўш.

БОЛИШ, лўла болиш — ёстик тури, узунчоқ ва думалоқ шаклда бўлади. Қашта тикиб безатилган жилди болипнўш, тақяпўш деб аталади. Яна қ.

Ёстикпўш.

БОЛИШ (ўлчовшуносликда) — 1) мўғуллар ва қисман турклар орасида (13—14 а.лар) муомалада бўлган тилла ва кумуш пул. Баъзи манбаларда 75 динорта, баъзиларида 300 динорга тенг деб кўрсатилади. Вазни 150—600 мискол бўлган; 2) мўғуллар давлатида пул бирлиги ўрнида юрган олтин ёки кумуш ёмби. Чиғатойхон даврида (13-а.) 1 б. 300 динорга, баъзи ҳолларда 500 мисколга тенг бўлган (Мирзо Улуғбек, «Тўрт улус тарихи», Т., 1994, 3526.).

БОЛКИАХ Муиззаддин Ваддаулах Муда Ҳассанал (1946.15.7, Бруней ш., хоз. БандаСериБегаван) — Бруней султони. Султон Муда Омар Али Сайфуддин ўғли. КуалаЛумпур (Малайзия)даги «Виктория» ин-тини ва Буюк Британиядаги Қироллик ҳарбий академиясини тугатган. 1964 й.дан валиахд, 1967 й. 5 окт.дан султон. Айни вақтда 1984—86 й.ларда бош вазир, молия ва ички ишлар вазири, 1986 й.дан бош вазир, молия ва мудофаа вазири.

БОЛЛС АСБОБИ — пахта толасининг узунлиги ўлчанадиган асбоб. Инглиз ихтирочиси В. Л. Боллс номидан. Чўзиш аппарати ва ундан олинган пилтани лентага бўлиб чиқувчи мосламадан иборат. Чўзиш аппаратида 2 жуфт металл валик бор. Остки валикка чарм қопланган. Валиклар бир-бирига пружина ёрдамида сиқилиб туради. Пахта намунасида 200—300 г тола ажратишиб, 32 тенг бўлакка бўлинади ва аралаштирилади. Аралашмани яна 4 бўлакка бўлиб, ҳар бири алоҳидаалоҳида чўзиш аппаратидан ўтказилади ва 4 пилта олинади, сўнгра уларни қўшиб, чўзиб битта пилта ясалади. Ундан тарозида 0,1—0,13 г намуна тортиб олиб, толалари параллел бўлгунча чўзиш аппаратидан ўтказилади, кейин духоба қопланган валикка ўраб, уз. 22 см, эни 15 мм ли пилта ҳосил қилинади. Б. а.нинг

иккинчи қисми каретка ва таъминлаш валикларидан иборат. Тайёрланган пилта таъминлаш валиклари орасидан ўтказилиб, кареткага ўрнатилади. Каретка духоба қопланган стол устида юргизилади, шунда пилтадаги толалар духобага ўтади. Духобага ўтган толалар махсус тарозида тортилади. Толаларнинг оғирлигига қараб диаграмма тузилади. Диаграмманинг вертикал координата ўқи толалар оғирлигини, горизонтал координата ўқи толалар узунлигини кўрсатади.

БОЛМАХАМБЕТОВ Махаш (1914-1977, Нукус) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, гвардиячи сержант. Дашт fronti 7армиясининг 73гвардиячи ўқчи дивизияси алоҳида ўқчи батальони 2ротасининг бўлинма командири. Б. 1943 й. 9 сент.да ўз бўлимаси б-н батальонда биринчилардан бўлиб Днепр бўйидаги Бородаевка қишлоғига ёриб кириб, тунги ҳужум вақтидаги найзабозлик жангида кўрсатган жасорати учун Қахрамон унвонига сазовор бўлган (1944). Душманнинг бир нечта ўт очиш нуқтасини портлатган. Урушдан кейин Нукус ш.да яшаган.

БОЛОДАРИ (форс, бола — тепа, юкори, дар — эшик) — эшик кесакисининг тепа қисми. Қуйи ёғоч, яъни остона тағдари, ён томондаги икки ёғоч ёндари деб аталади. Остонага параллел қилиб, икки ёндарининг устига ўрнатилади. Баъзан, айниқса меҳмонхоналарда, жамоат биноларида ёндарилар б-н бирга ўйма нақш б-н ҳам безатилади (Самарқанддаги Улуғбек мадрасасининг эшиклари).

БОЛОМЕТР (юн. bole — нур т... метр) — нурланиш энергиясини ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. Ютилаётган нурланиш оқими таъсирида электр қаршилиги ўзгарадиган термосезгир элемент ишига асосланган. Термосезгир элемент юзаси юкори ютиш қрбилиятига

эга қора қурумга бўялган, одатда, юпка (0,1—1 мкм) металл қатлам ёки қатта травий қаршилиқ коэффициентига эга ярим ўтказгич ёки диэлектрик бўлиши мумкин. Б. Уинстон кўприги сингари схемада ясалади. Кўприкнинг бир томонидаги термоэлементга нурланиш оқими туширилади, иккинчи томондагиси ёпик бўлади. Нурланиш оқими таъсирида термоэлемент т-раси ўзгаради, натижада Б.нинг электр қаршилиги, электр занжирида эса ток кучи ўзгаради ва юклама қаршилиқда қучланиш пасаяди. Қучланишнинг ана шу пасайиши ўлчанаётган нурланиш оқими қуввати ўлчами бўлиб хизмат қилади. Металл ва яримўтказгичдан ясалган Б. ни совитиш талаб этилмайди. Совитиладиган яримўтказгич (германий) ли Б. жуда сезгир бўлади. Ўта ва ўта ўтказувчан Б. 2—4° К трагача совитилади. Ҳозир энг сезгир Б. германий ва галлийдан ясалади ва 1015 Вт қувватни ўлчашга имкон беради.

БОЛОМЕТРИК **ЮЛДУЗ**
КАТГАЛИГИ — қ. Юлдуз катталиги.

БОЛОНЬЯ — Шим. Италиядаги шаҳар, Эмилия-Романья вилояти ва Болонья провинциясининг маъмурий маркази. Шим. Апеннин тоғлари этагида, Рено дарёси бўйида, По дарёси б-н канал орқали боғланган. Аҳолиси 404 минг киши (1995). Мамлакатнинг муҳим иқтисодий ва маданий маркази. Йирик транспорт йўллари тугуни. Қ.х. маҳсулотларини қайта ишлайдиган, озиқ-овқат, приборсозлик, тракторсозлик, полиграфия, электротехника, қора металлургия саноати ривожланган. Гидротурбина, т.й. усқуналари, озиқ-овқат ва кимё саноатлари учун машиналар, ўғит, керамика ва пойабзал ишлаб чиқарадиган қорхоналар бор. Европадаги энг қад. унт (11-а.), муҳандис, ветеринария, савдо интлари, Бадний академия ва бадний лицейлар, музейлар мавжуд. Шаҳар мил. ав. 6-а. охирларида

этрускларнинг йирик шахри сифатида ташкил топган. Ўрта асрларда ўзининг ҳуқуқ мактаблари б-н ном чиқарган. 1861 й.дан Италия қироллиги таркибида. Б. марказида меъморий ёдгорликларга бой Виктор Эммануил майдони бор: Сан-Стефано роман черкови мажмуаси (11—13-а.лар), уйминоралар (11—12-а.лар), готика палаццоси (13—15-а.лар), Сан-Петронио черкови (14—17-а.лар), барокко ва ренессанс услубидаги ҳашаматли саройлар (15-а.) ва б.

БОЛОНЬЯ МАКТАБИ — Италия тасвирий санъатидаги мактаблардан бири. Маркази — Болонья ш. Асарларининг ўзига хос хусусиятлари ва таъсирчанлиги б-н 14-а.даёқ Италия тасвирий санъатида муҳим ўрин эгаллади. Акаука Карраччилар томонидан «Тўғри йўлга кирганлар академияси» нинг тузилиши (тахм. 1585) бу ерда Европа академизми коидалари ва келгусида шаклландиган БАлар фаолиятини белгилаб берди. Б.м. вакиллари (акаука Карраччилар, Доменикино, Г. Рени, Гверчино) диний ва афсонавий мавзуларда безак композициялар, деворий расмлар яратган. Б.м. санъат тарихида бадиий таълим тизимини яратди, бароккога хос меҳроб картиналар, маҳобатли безак расмлар, «қахрамонона» манзаралар турини ишлаб чикди. Дастлаб асарлари (портрет ва маиший жанр)га туйғуларнинг ҳаққонийлиги ва ғоянинг янгилиги хос бўлган. Б.м. академизми кейинчалик (Италия ва ундан ташқарида кенг тарқалди) ҳаётдан ажралиб қолган ҳиссиз бадиий воқеага айланди.

БОЛОНЬЯ УНИВЕРСИТЕТИ — Европадаги кад. унтлардан бири. Италиянинг Болонья ш.да жойлашган. 11-а.да асос солинган. 12—15-а.ларда машхур бўлган; 13-а.да унтдаги ўқувчилар сони 10 мингга етган. Б.у. юридик, сиёсий фанлар, иқтисодиёт ва тижорат, фалсафа ва санъат, пед., тиббиёт, доришунослик, кимё, муҳандислик, к.

х., ветеринария ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Б. у.да 60 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Унт кутубхонасида 1 млн.га яқин асар сақланади.

БОЛОР ҚЎЙДИ, болор оширди (тўсин чиқарди) — уй-жой қуриш б-н боғлиқ маросимлардан бири, уйнинг девори тиклангач, биринчи болор (тўсин) чиқарилади. Шунда қурувчи усталар «болор ўтирмаяпти» дейишади. Уй эгаси усталарга биттадан ё қўилак, ё чорси беради. Мана шундан кейин уйнинг болорлари чиқарилади, усталарга, қурилишда ёрдам бераётган ва ҳозир бўлганларга зиёфат берилади. Б. к. (оширди) маросими уйнинг томини ёпиш учун чиқариладиган тўсинлар яхши ўтирсин, томи мустаҳкам бўлсин деган мақсадда қилинадиган хайрсадақа кўринишларидан биридир.

БОЛОСОЙ, Форишсой — Жиззах вилояти Фориш туманидаги сой. Нурота тизмасининг шим. ён бағри (1800 м) дан бошланади. Уз. 25 км, ҳавзасининг майд. 18 км². Б. бош қисмида кўп жойларда қояли даралардан иборат тор водийда, шағал ва харсанг тошли серостона ўзанда оқади. Б. камсув сой, ўртача сув сарфи 80 л/сек. Б. да асосан эрта баҳорда, қор эриган ва ёмғир ёққан вақтларда серсув бўлади, ёзда текислик қисмида сой қуриб қолади. Б. Фориш қишлоғи ерларини суғоради.

БОЛОТНИКОВ Иван Исаевич (? 1608) — Россиядаги кўзғолон (1606—07) раҳбари. У ёшлигида бояр Телятевскийнинг қароли (холопи) бўлган, кейинчалик казаклар томонига қочган, татарлар уни тутиб олиб, туркларга қул қилиб сотишган. Б. Туркия ҳарбий кемасида эшқакчи бўлиб ишлаган. Қулликдан қочиб Россияга қайтган. Россиянинг жан. худудлари, Москва атрофи, Калуга, Тулада кўзғолончи қўшинлар ташкилотчиси.

Қўзғолон бостирилгач, Б. Каргополга сургун қилинган (1607 й. окт.), иккала кўзи ўйилиб, сувга чўктирилган.

БОЛОТНИКОВ ҚЎЗҒОЛОНИ (1606—07) — крепостнойликка қарши холоплар, деҳқонлар, шаҳарликлар, стрелецлар, казакларнинг Иван Болотников етакчилигидаги қўзғолони. 1606 й.нинг июлида Жан.Ғарбий Россияда бошланган. Қўзғолончилар 1606 й. авг.—сент.да Кромь ва Калуга яқинида подшо вәсилларига зарба беришган. Подшо Василий IV Шуйский сисәтидан норози бўлган дворянлар унга қарши кўзғалиб, ўз отрядлари б-н Б. к.га келиб кўшилганлар. Қўзғолончиларнинг Кромь ва Елец агрофида ҳамда Угра, Лопасня дарёлари бўйида подшо аскарлари устидан қилган ғалабаларидан сўнг қўзғолон жуда кенг худуд (Россиянинг жан.ғарби, жан.даги 70 га яқин шаҳарлар, шунингдек қуйи ва ўрта Волга бўйи) га ёйилган. Қўзғолончилар Москвани 2 ой давомида (1606 й. 7 окт.дан 2 дек. гача) камал қилиб турганлар. Подшо хукуматининг қўзғолончилар орасида ихтилоф чиқариб, дворян отрядларини деҳқонлардан ажратиш мақсадидаги турли найранглари натижасида Москва ёнидаги жангда (1606 й.нинг нояб.) дворян отрядлари деҳқонларга хиёнат қилиб, подшо томонига ўтиб кетган. Қўзғолончилар шу туфайли Котла дарёси бўйида мағлубиятга учраб (1606 й. 2 дек.) Калугага чекинганлар. 1607 й. ёзкуз фаслларида қўзғолончилар Илейка Муромец отрядлари б-н Тула остоналарида подшо қўшини б-н курашганлар. 4 ойлик қамалдан сўнг Тула таслим бўлгач (1607 й. 10 окт.), Б.Қ бостирилган.

БОЛОҲОВУЗ МАСЖИДИ — Бухородаги меъморий ёдгорлик, томонлари 11,5 м ли мурабба тархли бино. Б.м. нинг қатга гумбазли масжиди 1712 й., ҳовли ва хужралари 19-а. да, айвони 1915—17 й.ларда, масжид

ёнидаги алоҳида турган минора ҳам шу йилларда Уста Ширин Муродов ва уста Ҳафизовлар томонидан қурилган.

Б.м. қалқонсимон ва мураккаб бўртма нақшлар б-н безатилган. Мехробига нафис нақшлар ишланган. Ғанч шувокли пештоқ масжиднинг шарқ томонида бўлиб, бўғот ости ғанч нақшлар б-н безатилган. Пештоқнинг ён томонларига икки қаватли баланд тоқчали хужралар қурилган. Б.м. нинг 20 та баланд ва ингичка ёғоч устунли айвони бор. Айвоннинг ён деворларидаги тоқчалари нақшлар б-н безатилган. Б.м. да жума номози ўқилган. Масжиднинг айвони ва кандил осилган шипи айниқса серҳашам. Регистон майдони томонидан Б. м. га қаралса пешайвони, майдон ёнбошидаги кичкина минораси ва ўртасидаги ҳовуз кишида ажойиб таассурот қолдиради. Ҳовуз қирғоклари йирик тошлар б-н зинапояли қилиб мустаҳкамланган.

БОЛТ [нем. Bolt (e)] — машина ёки иншоотларнинг ажралувчи қисмларини бириктирувчи маҳкамлаш детали; бир учида резьба қирқилган, иккинчи учида тўрт ёки олти қиррали каллаги бўлган думалоқ стержендан иборат. Б. бириктириладиган деталлардаги тешиқдан ўтказилиб, резьбали учига гайка бураб қўйилади.

БОЛТ КЕСИШ СТАНОГИ — болт, шпилька, трубаларга резьба кесувчи металл кесиш станогли. Плашкалар(резьба қирқиш асбоблари) ўрнатилган винт кесиш каллаги б-н жиҳозланган. Ишлов бериладиган буюм суппорт тискиларига маҳкамланиб, станок станинаси бўйлаб сурилади ва плашкаларга тегади; шундан сўнг буюм ҳаракатини плашкалар амалга оширади ва резьба кесади. Ишлов берилгандан сўнг плашкалар буюмни автоматик тарзда бўшатади. Б.к.с. нинг иш унумдорлиги токарлик ва резьба фрезалаш станоклариникига нисбатан юқори.

БОЛТА — ёғочни чопиш, кесиш, йўниш, ёриш, дарахт ағдариш учун ишлатиладиган дастаки қурол. Металл каллак ва ёғоч дастадан иборат. Тиғи дастасига параллел бўлади. Б. каллаги углеродли пўлатдан тайёрланиб, тиғига асбобсозлик пўлати пайвандланади ва тобланади, дастаси қаттиқ ёғочдан 40—50 см узунликда ясалади. Б. нинг қатта болта (оғирлиги 3 кг гача), ўрта болта (2,5 кг гача), болтача (1 кг гача) ва ойболта каби хиллари бор. Неолит ва жез асрларида йўниб тайёрланган тош Б. лар ишлатилган. Жез даврида зўғотали (даста учун тешикли) мис ва жез Б. пайдо бўлган; темир асрида зўғотали темир Б. тарқалган. 19-а. охирларигача Б. яшаш темирчиликнинг алоҳида тармоғи бўлиб, Б. устаси болтачителирчи деб юритилган. Осиёда жанговар болта — ойболта айниқса кўпайган. Б.ни Бухоро ва Самарқандда «товар» (форс.тож. — табар) деб аташган. Б. «Девону луғотит турк» (11 а.) да балду, «Тафсир» (12-а.) да болта, «Муқаддима уладаб», «Қисас уланбий» (13—14-а.лар), «Бобурнома» (15—16-а.лар) да болту тарзида учрайди.

БОЛТАЕВ Абдулла (1896 — Хива 1966) — наққош, Ўзбекистон халқ рассоми (1950). Хоразм наққошлигининг йирик вакилларида, чизма ва бўяма нақш устаси. Бўёкчи, матога гул босувчи уста оиласида туғилган. Хивалик машхур наққош ва кошинкор уста Эшмуҳаммад Худойбердиевдан хунар ўрганган. Йирик ҳашаматли бинолар (мас, Исломхўжа мадрасаси ва минораси, 1912) қурилишида ва уларни безашда иштирок қилган. 1920 й.дан мустақил ишлай бошлаган. 1924 й.дан Хоразм вилояти ўлкашунослик музейида илмий ходим. Хоразм воҳасидаги атоқли ганч, тош, ёғоч ўймакорлари, наққош ларнинг энг яхши нақшларини тўплаган, уларни ижодий ўрганиб, ўзи ҳам нақш намуналари яратган. Хива наққошлигига хос шох, поя (таноб, рафтор), барг, гул ва ғунчаларга ўхшаш айланма ислимий нақшлар Б.

ижодиди асосий ўрин эгаллайди. Нақш намуналари, ахталари ва гирихларида ислимий нақшлар уйғунлаштирилган. Кўпгина хоразмлик усталар унинг чизмалари асосида ишлаган. Мае, Ота Полвонов унинг чизмалари асосида безаган устун ва эшик 1937 й. Парижда Амалий санъат кўргазмасида намоиш қилинган. Б. иштирокида Қўхна Арк, Тошховли, Нуруллабой саройи ва б. меъморий ёдгорликлар таъмирланган. 1946—47 й.ларда Тошкентдаги Навоий театри биносининг Хива залини безаган усталарга раҳбарлик қилган, шу театр биноси эшиклари, тош деталларидаги нақшлар унинг чизмалари асосида ишланган. Б. тайёрлаган нақш намуналари, унинг чизмалари асосида ишланган кулоллик буюмлари Москва (Шарк халқлари санъати музейи), Тошкент (Ўзбекистон давлат санъат музейи, Амалий санъат музейи, Ўзбекистон БА Бадиий кўргазмалар дирекцияси), Хивадаги музейларда сақланади.

Ад: Хўжае в А., Наққош Абдулла Болтаев, Т., 1963.

БОЛТАЕВ Абдурауф (1909. 2. 6, Каттакўрғон 1978. 6.10, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1964). 1931—34 й.ларда Қорадарё, Нарпай, Сарисиё туманлари, Каттакўрғон ш., Қашқадарё вилояти театрларининг ташкилотчиларидан, 1934—39 й.лар Самарқанд вилоят театри да, 1939 й.дан Муқимий театрида актёр. Машхур роллари: Қози («Майсаранинг иши»), Бобохон («Тоҳир ва Зухра»), Жиянбой («Ғунчалар»), Умурзоқбой («Паранжи сирлари»), Флорес («Қўзибулок»), Қози («Навоий Астрободда»), Мулла Камол («Нурхон») ва б. «Опасингиллар», «Қутлуғ қон», «Қалбингда куёш» фильмлари, «Наштар» сатирик киножурналининг кўп сонларида турли роллар ижро этган. Б. кулгили, ҳажвий ролларда танилган. У ўз қаҳрамонларининг асосий хусусиятларини бўрттириб тасвирлайди,

ҳажв ва киноя воситаларидан кенг фойдаланган. Б. яратган қахрамонлар содалиги ва самимийлиги б-н ажралиб турган.

БОЛТАЕВ Ботир (1942. 15. 12, Хива) — меъморий ёдгорликларни таъмирлаш устаси, меъмор. Ўзбекистон БАнинг акад. (1997). Тошкент политехника ин-тини тугатган (1974). Маданият ишлари вазирлигининг Маданий ёдгорликларни асраш илмий и.ч. бошқармасининг махсус лойиҳалаш устaxonасида меъмор, уста. Меъмор, наққош, кошинкор ва ўймакор уста сифатида қад. меъморий обидаларни таъмирлашда фаол иштирок этади. 90-й.ларда Мчан калъадатн Тошховли (харамхона), Кўхна Арк (арзхона), Қибла Тозабogдаги масжид, Паҳлавон Маҳмуд мақбараси, Уч авлиё мақбараси, Шахрисабздаги Гумбази Сайидон, Кўк гумбаз масжиди, Бухородаги Баҳоддин мажмуаси ва б.ни таъмирлашда қатнашди.

БОЛТАЕВ Муҳаммад Назарович (1928. 1.10, Бухоро) — файласуф олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1978), фалсафа фанлари д-ри (1966), проф. (1968). Бухоро давлат пед. институтини тугатган (1950). Душанбе, Тошкентдаги олий ўқув юртларида фалсафадан даре берди. Қарши давлат пед. институти ректори (1977—86), Бухоро давлат ун-ти фалсафа кафедраси мудири (1986 й. дан). Илмий ишлари Ўрта Осиё мутафаккирларининг фалсафий фикр тараққиётига кўшган ҳиссаси, тасаввуф вакиллариининг инсон ҳаётининг маъноси ҳақидаги фикрларига, умуминсоний маънавийахлоқий кадриятларга бағишланган. «Шухрат» медали б-н мукофотланган (1994).

БОЛТАЕВ Ҳожихон [1902, Хонқа (ҳоз. Янгиариқ) тумани Қорчимон қишлоғи 1987.12.8, Чоржўй (Хонқа тумани қабристонига дафн этилган)] — хонанда, Ўзбекистон халқ артисти

(1969). Хоразммақомчилик мактабининг намояндаси. Хоразм вилояти мусиқали драма театрида (1934— 41, 194961), миллий эстрадада (194249), М. Худойбергенов раҳбарлигидаги мақом ансамблида (1942— 45) ишлаган. 1962—72 й.ларда Урганч ш. маданият уйида ўзи ташкил этган мақомчилар ансамблининг раҳбари. Репертуаридан Хоразм мақомлари, суворалар ва б. йирик ашула йўллари ўрин олган. Жарангдор ва ёқимли овоз соҳиб. Товуш кучини равон тақсимлаш, авжларга енгил чиқа бориш ва уларни узоксақлай олиш Б. услубига хос. Б. тўла ижро этган Бузрук, Сегоҳ мақомлари Санъатшунослик и.т. институти, кўплаб сувора ва мақом йўллари Ўзбекистон радиоси ҳамда Тошкент грамёзув студияси томонидан ёзиб олинган. Б. — Хоразм мақомчиларидан Н. Юсупова, Қ. Искандаров, ҳофизлардан Р. Жуманиёзов, К. Ҳожиев, С. Авазов ва б. нинг устози. 1990 й.дан Хоразмда Б. номида хонандалар танлови ўтказилмоқда.

БОЛТАЕВА Икром (1916.16.1, Китоб — 1993.21.11, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1956). Педагогика билим юртида (1930—32), Лохутий номидаги Тошкент театр техникумида (1933—34) таълим олган. Ижодий фаолиятини Қашқадарё театрида бошлаган. 1934—45 й.лар Самарқанд театрида ишлаб, Қундуз («Тоғ қизи»), Леди Мильфорд («Макр ва муҳаббат»), Майсара, Жамила («Майсаранинг иши», «Бой ила хизматчи») каби образларни яратган. 1946 й.дан Ҳамза театрида. Б. нинг образлари мукамал ва тугаллиги б-н ажралиб туради. Юксак актёрлик маҳорати, ифодали нутқи, ёркин маиший бўёқлар воситасида ўзига хос қайтарилмас образлар яратишга эришди. Машҳур роллари: Варвара («Момакаддирик»), Ҳафиза, Салтанат, Нетайхон, Шакарбуви («Янги ер», «Шоҳи сўзана», «Тобутдан товуш», «Ажонларим»), Дездемона («Отелло»),

Нури («Кутлуг қон»), Марҳамат («Парвона»), Хурунисо, Саодат («Олтин девор», «Истанбул фожиаси»), Башорат, Фармонбиби («Келинлар кўзғолони») ва б. Кинода (Ҳалима, «Маҳаллада дувдув гап» ва б.) ҳам роллар ижро этган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1979).

БОЛТАТУМШУК (*Coccothrauster coccothrauster*) — чумчуқсимонлар туркумининг тарғилбошлilar оиласига мансуб сайроқи куш. Европа ва Осиёнинг ўрта минтақаларида тарқалган. Қишлар учун жан.га — Қора денгиз атрофи ва Шарқий Хитойга учиб кетади. Афғонистон, Покистон ва Шим.Ғарбий Ҳиндистонда ўтрок яшайди. Ўзбекистонда ҲисорОлай тоғларида учрайди. Ўрмон ва боғларда яшайди. Тумшуги катта ва бақувват, мева данакларини чақишга яхши мослашган. Уясини дарахтга куради. 4—5 та тухум қўяди. Тухумини урғочиси босади. Эркаги унга озик ташийди. Боласи 14 кунда тухумдан чиқади, яна 11—14 кундан сўнг учирма бўлади. Ўзбекистон тоғларидаги арчазорларда арча болтатумшуги (*Muscrobas carpriers*) учрайди. Ҳар хил мевалар, ўсимликлар уруғи ва дон б-н озикланади.

БОЛТАЧИ — Усмонли турк империясида султон саройи кўриқчиси. Б.лар ҳарбий юришлар вақтида ҳукмдор харамини кўриқлаб борганлар. Тунда кўшин дам олишга тўхтаганда чодирларини харам атрофига тикканлар.

БОЛТАЧИ (ТАБАРДОР) МУҲАММАД ПОШО (1660—1712) Усмонли турк империяси султони Аҳмадхон III даври (1703—30) даги садри аъзам. Ўсмирлик чоғида султон саройига келиб, болтачилар сафига хизматга кирган. Хушрўй ва хушовоз бўлганидан эдда «Хушрўй муаззин» деган ном б-н танилган. 1704 й. султон Аҳмадхон III уни бош мирохур этиб

тайинлаган, бир йилдан кейин эса садри аъзам лавозимига кўтарган. 18 ой шу лавозимда ишлагач, амалдан туширилган, кейинчалик Арзирум ва Ҳалаб волийси этиб тайинланган. 1710 й. рустурк уруши бошлангач, садри аъзам лавозимига қайта тайинланган. Турк лашкари рус кўшинларини Прут дарёси этагида бутунлай тормор қилиб, Пётр I ни асир олишига бир баҳя қолганда, Б.(Т)М.П. русларга сулҳ тузишни таклиф қилиб ғоятда катта хатога йўл қўйган. У бу хатоси учун амалдан туширилиб, Митилена, сўнг Лемнос о.га сургун қилинган ва бир йилдан кейин ўша ерда вафот этган.

БОЛТАЮТАР (*Gypaetus barbatus*) — йирткич қушлар туркумининг қарчиғайсимонлар оиласига мансуб қуш. Ўзбекистонда учрайдиган йирткич қушларнинг энг йириги. Уз. 1,1 м гача, каноти ёйилганда 2,7 м га боради. Боши ва танасининг қорин томони оқиш ёки сарғиш, орқа томони қорамтир. Тумшуги остида қаттиқ қилсимон патлардан ҳосил бўлган бир тугам кокили бор. Б. Марказий Осиё, Арабистон, Жан. Европа ва Африканинг шим.шарқида тарқалган, Ўзбекистонда тоғларнинг қояли жойларида яшайди. Нурота тоғларидек паст тоғларда ҳам, Помир ва Тяньшан каби баланд тоғларда ҳам учрайди. Уясини қоялар орасига куради. Дек. — янв.да 1—2 та тухум қўяди. Тухумини эркаги б-н урғочиси галмагал босади, лекин урғочиси кўпроқ ўтиради. 55—60 кунда бола очади, боласи 4 ойда учирма бўлади. Б. одамга ва йирик суг эмизувчиларга хужум қилмайди. Ўлимтиқлар ва суяклар б-н озикланади. Қаноти катта ва кенг бўлиб, ўлимтиқлар ахтариб узокқа учишга мослашган. Баъзан каклик, куён, суғурларга хужум қилади. Копетдоғ этагида тошбақалар б-н озикланиши аниқланган. Б. тошбақа косасини кучли тумшуги б-н синдира олади. Суякларни ҳам ҳазм қилади. Тирноқлари тўмтоқ, бармоқлари

калталигидан тирик ҳайвонларни тутиб ўлдира олмайди, лекин ўлжасини панжалари б-н чангаллаб уча олади. Б. кўпчилик мамлакатлар Қизил китобиغا киритилган.

БОЛТИРИҚ [*Cardaria repens* L. (Schrenk) Iarm.] — крестгулдошларга мансуб кўп йиллик бегона ўт. Пояси тик усади, сершоҳ, бўйи 15—20 см. Барглари кетмакет жойлашган, гуллари оқ, калконсимон тўпгулга йиғилган. Меваси тўрт уруғли кўзоқ. Апр. — июнда гуллайди ва мевалайди. Уруғидан ҳамда илдиз бачкиларидан кўпаяди. Бир туп ўсимлик 3—5 мингтагача уруғ беради. Уруғлари асосан сув орқали тарқалади. 15—20° трада униб чиқади. Илдизи ўқ илдиз бўлиб, тупроққа 1,5—2 м гача чуқур қиради. Қурғоқчилик ва шўрга чидамли. Урта Осиёда тарқалган. Бедапоялар, пахтазор, суғориладиган ва лалми экинлар орасида, йўл ёқалари, ташландиқ ерлар, ариқ бўйлари, боғузумзорларда учрайди.

Қураш чоралари: анғизни юмшатиш, ерни чуқур шудгор қилиш, культивациялаш ва б.

БОЛТИҚ ДЕНГИЗИ — Атлантика океанининг бир қисми. Майд. 419 минг км². Материк ичкарасига чуқур кириб борган. Чуқ. 40—100 м, энг чуқур ери 470 м. Б.д.да сув ости баландликлари ва ботиклар, Ботния, Фин, Рига каби қўлтиқлар, Сааремаа, Рюген, Готланд, Эланд, Борнхольм, Аланд каби катта ороллар бор. Океан б-н Эресунн, Катта ва Кичик Бельт, Каттегат ва Скагеррак бўғозлари орқали туташган. Қирғоқлари асосан кумли пасттекисликлардан иборат, шим.шарқи қояли. Денгиз туби кум ва гилли балчиқлар б-н крпланган. Ботиклар, қатортепалар ва жарликлар кўп учрайди. Б.д.га 250 дан ортиқ даре (Нева, Ғарбий Двина, Висла Одра ва б.) қуйилади. Б.д.нинг иқлими мўътадил. Жан.да янв.нинг ўртача т-раси — 1,1°, июлники 17,5°, шим.да янв.ники —

11,5°, июлники 17°. Ўртача йиллик ёғин 500—600 мм, баъзи жойларида 1000 мм гача. Қишда сув юзасининг т-раси 1—3°, езда 18—20°. Б.д. нинг қирғоққа яқин қисмлари нояб.дан апр. ойигача музлайди. Б.д. юзасида сувнинг шўрлиги фақат ғарбида 11‰, бошқа қисмларида 2—3‰ дан 6—8‰ гача. Б.д. да сельд, чавақбалиқ, анчоус, палтус, лосось, олабуға овланади. Ботния қўлтиғида тюлень бор. Б.д. Болтиқбўйи мамлакатларининг экспортимпортида ва йўловчилар ташишда катта аҳамиятга эга. Антропоген таъсирлар натижасида экологик аҳволи ёмонлашган. Асосий портлари: СанктПетербург, Таллин, Рига, Лиепая, Вентспилс, Клайпеда, Калининград, Шчецин, ГданьскГдиня, Росток ва б. Курортлардан: Юрмала, Колобжег, Устка ва б.

БОЛТИҚ ТИЛЛАРИ — болтиқ кабилалари (балтлар) тиллари. Ҳиндевропа тиллари оиласига мансуб тиллар гуруҳи. Бу гуруҳга ҳоз. латиш (Латвиянинг асосий аҳолиси) тили, литваликлар (Литванинг асосий аҳолиси) тили ҳамда улик тиллар қиради. Б.т. 2 катта гуруҳга ажралади: 1) ғарбий Б.т. — прусс ва ятвяг (17—18-а. лардатўлиқистеъмолдан чиққан, улик) тиллари; 2) шарқий Б. т. — литваликлар, латиш (курш, селов ва б. улик) тиллари. Булар орасида баъзи ёзувсизлари ҳам бўлган. Б. т. илк бор немис олимлари — А. Шлейхер, Ю. Нессельман ва б. томонидан тадқиқ қилинган. Кейинчалик латиш — Я. Эндзелин, литвалик Ф. Куршат, немис — Ф. Шпехт, Э. Френкеллар бу борада и. т.лар олиб борган. Б.т. ни ўрганиш ишига халқ оғзаки ижоди намуналари тўпловчилар (латиш К. Барон ва б.), адабиётшунослар (литвалик И. Яблонский ва б.) сезиларли хисса қўшди. Б.т.га оид диалектологик материаллар 19-а. охирида А. Биленштейн, К. Явнис ва б. томонидан тўпланган.

БОЛТИҚ ҚАЛҚОНИ — Шарқий

Европа платформасининг шим.ғарбий қисмида, унинг токембрий бурмали фундаментининг ер юзасига чиқиб қолган қисми. Нисбатан ёшроқ чўқинди жинслари қоплами деярли учрамайди. Россиянинг шим.ғарбий (Карелия Республикаси, Мурманск вилояти) қисми, Финляндия ва Швеция худудларини ўз ичига олади. Фундаментининг токембрий жинслари кучли метоморфлашган ва мураккаб жойлашган бўлиб, турли ёшга мансуб мажмуалардан иборат. Архей ва қуйи протерозой жинслари (гнейслар, кристалли сланецлар ва б.) дан тузилган. Уларнинг мутлақ ёши 3500 млн. йилдан 2700— 2500 млн. йилгача. Протерозойнинг нисбатан ёшроқ Карелия ва свекфин мажмуалари кўпроқ тарқалган, улар бурмали системалар ҳосил қилиб, шаклланиши бундан 1850—1750 млн. йил аввал яқунланган. Шунингдек гранитрапакивлар ҳам ривож топган (1640— 1620 млн. йил). Палеозойдан бошлаб вақт вақти б-н кўтарилган. Б. қ.да темир рудаси (Швеция, РФ), мис-никель рудалари (РФ), палеозой ишқорли интрузиялари орасида апатит (Хибин, РФ) конлари бор.

БОЛТОН, Болтонле-Мурс — Буюк Британиянинг Ланкашир графлигидаги шаҳар. Аҳолиси 263 минг киши. Т.й. тугуни. Тўқимачилик саноатининг қад. (14-а.дан) маркази. Ип газлама корхоналари, машинасозлик, жумладан транспорт машинасозлиги, авто ва авиасозлик учун қисмлар и. ч., электротехника, металлургия, қоғоз, кимё, тикувчилик саноати корхоналари бор.

БОЛХОН ТОҒЛАРИ — қ. Катта Болхон тоғлари ва Кичик Болхон тоғлари.

БОЛЬЦМАН (Boltzmann) Людвиг (1844. 20. 2, Вена — 1906.5.9, Дуино, Италия) — австрия физиги. Вена ФА аъзоси (1895). Статистик физика ва физик кинетика асосчиларидан бири. Б. ўз номи

б-н аталувчи тақсимот функциясини ва газларнинг асосий кинетик тенгламасини яратди. Термодинамиканинг иккинчи қонуни статистик нуқтаи назардан асослаб берди (1872). Б. газлар ва қаттиқ жисмларнинг диэлектрик доимийларини аниқлади. Иссиқлик нурланиши қонунларидан бири (Стефан — Больцман қонуни) ни яратди. Бу қонун ҳоз. замон нурланиш назариясини ривожлантиришда муҳим роль ўйнади.

БОЛЬЦМАН ДОИМИЙСИ — асосий физик константалардан бири. Универсал газ доимийси R нинг Авогадро сони N . га нисбатига тенг. $B.D.$ ни ўртача ҳар бир молекулага тўғри келадиган газ доимийси дейиш мумкин. L . Больцман номи б-н аталади.

БОЛЬЦМАН КИНЕТИК ТЕНГЛАМАСИ — газмолекулаларининг тезлик v ва координата g лар (вақт / га боғлиқ равишда) бўйича тақсимот функцияси қаноатлантирадиган тенглама. Бу тенглама кичик зичликка эга газлар ҳолатини ифодалайди. Кинетик тенгламани газлар учун дастлаб 1872 й.да L . Больцман тақлиф этган.

БОЛЬЦМАН ПРИНЦИПИ — энтропия S б-н термодинамик ҳолат эҳтимоллик W орасидаги муносабат (k — Больцман доимийси, W — ҳолат эҳтимоллиги). Термодинамиканинг иккинчи бош қонуни $B.p.$ бўйича статистик шарҳланади: табиий жараёнлар термодинамик тизимни кам эҳтимолли ҳолатдан кўп эҳтимолли ҳолатга ўтишга мажбур қилади $B.p.$ ни L . Больцман ишлаб чиққан.

БОЛЬЦМАН СТАТИСТИКАСИ — классик механика қонунларига мувофиқ ҳаракатланаётган, ўзаро таъсирлашмайдиган кўп сонли зарраларга эга бўлган термодинамик мувозанат ҳолатидаги идеал газ статистикаси. Сийрақлашган барча молекуляр газларга

ва газлар разрядланаётганда содир бўлувчи плазмага татбиқ қилинади, металллардаги электрон газ ва фотонларга қўлланилмайди. Б.с.ни Л. Больцман ишлаб чиққан.

БОЛЬЦМАН ТАКСИМОТИ — идеал газ зарраларининг ташқи куч майдони (мас, тортишиш майдони) да энергиялари E бўйича мувозанатли тақсимланиши; тақсимланиш функцияси $f = e^{-E/kT}$ орқали аниқланади, бунда E — зарраларнинг кинетик ва потенциал энергиялари йигиндиси, T — муғлақ тра, k — Больцман доимийси. Б.т. зарраларнинг тезликлари бўйича Максвелл тақсимотининг Л. Больцман томонидан топилган умумий хулосасидир (1868—71).

БОЛЬШАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ (БСЭ) (рус.) — к. Катта Совет Энциклопедияси.

БОЛЬШЕВИКЛАР(рус. большевики — кўплар) — Россия социалдемократик ишчилар партияси (РСДРП) да Ленин бошчилик қилган сиёсий оқим (фракция) вакиллари. 1917 й. апрдан мустақил сиёсий партия тузишган (к. Совет Иттифоқи Коммунистик партияси). Б. тушунчаси РСДРП 2-съезидида (1903) Ленин тарафдорлари партия раҳбар органларига сайловларда кўпчилик овоз олганидан сўнг юзага келган. Шу сабабли улар — большевик, кам овоз олган ракиблари эса — меньшевик деб юритила бошлаган. Б. мамлакатда тоталитаристик сиёсат юритган. Б. сўзи 191752 й. ларда РСДРП (б), РКП (б), ВКП (б) деб аталган партиянинг расмий номларида ишлатилган.

БОЛЬШОЙ ТЕАТР (рус.) к. Катта театр.

БОЛЬЯЙ (Бойай) Янош [1802.15.12, Коложвар (Клуж) — 1860. 27.1, Марошвашархей (ТиргуМуреш) —

венгер математиги. Нозвклид геометрия ғояларига мустақил равишда келган. Талабалик йилларидаёқ, параллел чизиқлар ҳақидаги постулатни исботлаш б-н шуғуллана бошлаган, кейинчалик ҳам бу ишларини давом эттирган. Б. ўз тадқиқотларини тартибга солиб, 1832 й.да «Аппендикс» асарини нашр қилдирди. Бу асар энг муқаммал математик асарлар жумласига қиради. Б. ишлари тириклига чоғида тан олинмади, бу ҳол унинг руҳиятига салбий таъсир қилди.

БОЛҚИН (*Muricaria alopescuroides* Schrenk) — юлғундошлар оиласига мансуб туксиз чала бута, бўйи 2 м ча. Барглари тухумсимон ёки наштарсимон, бандсиз, майда, уз. 10—12 мм. Гуллари икки жинсли, косачаси асосигача бўлинган; тоғбарги 5 та, чангчилари 10 та, 5 таси узун. Тўпгуллари бошқосимон, ёш шохчаларнинг учида жойлашган. Кўсаги силлиқ, уз. 10 мм, эни 3 мм келади. Майдан сент.гача гуллайти. Б. Тошкент, Фарғона, Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларининг тоғли худудларида ўсади.

БОЛҚОН АНТАНТАСИ — Греция, Руминия, Туркия ва Югославиянинг иттифоқи (1934 й. 9 фев., Афина ш.). 1-жаҳон урушидан сўнг Болқонда таркиб топган кучлар нисбатини сақпаш мақсадида Франция ҳукмрон доиралари ташаббуси б-н тузилган. Б. а. мазкур иттифоқ қатнашчиларининг Болқондаги чеғаралари хавфсизлигини ўзаро кафолатлашни, улардан бирига хужум қилинган тақрирда ўзаро ёрдам кўрсатишни кўзда тутарди. 1939—45 й.лардаги 2-жаҳон уруши Б.А.га барҳам берди.

БОЛҚОН ТОҒЛАРИ — к. Стара-Планина.

БОЛҚОН УРУШЛАРИ — Болқон я. о.да 1912—13 й.ларда бўлиб ўтган икки уруш. Биринчи Болқон уруши

(1912 й. 9 окт. 1913 й. 30 май) Болкон иттифоки (Болгария, Сербия, Греция, Черногория) б-н Туркия ўртасидаги уруш. Лондон сулҳ шартномаси (1913 й. 13 май) га кўра, мағлуб Туркия Истанбул ва Шарқий Фракиянинг бир қисмидан бошқа Болкондаги барча мулкларидан махрум бўлган.

Иккинчи Болкон уруши (1913 й. 29 июнь — 10 авг.) — Болгарияни Сербия, Черногория, Греция ва уларга қўшилган Руминия ва Туркияга қарши уруши. Уруш Болгариянинг мағлубияти б-н тугади. Бухарест сулҳ шарт

номасига (1913 й. авг.) кўра, Болгария Руминияга Жан. Добружа, Грецияга Македониянинг жан. қисмини ва Ғарбий Фракиянинг бир қисмини, Сербияга Македония шим. қисмининг деярли ҳаммасини беришга, Туркияга Адрианопол (Адирна) ни қайтаришга мажбур бўлди. Б. у. халқаро зиддиятларнинг кескинлашувиغا, 1914—18 й.лардаги 1-жаҳон урушининг тезлашувиغا йўл очиб берди.

БОЛҚОН ЯРИМ ОРОЛИ — Жан. Европадаги ярим орол. Майд. 505 минг км². Б.я.о.нинг материкдаги шартли чегараси Дунай ва Сава дарёларидан ўтади. Кичик Осиё я.о.дан Мармар денгизи, Босфор ва Дарданел бўғозлари орқали ажралиб туради. Ғарбдан шарққа (45° ш.к. бўйлаб) 1260 км, шим.дан жан. га 950 км га чўзилган. Б.я.о.ни Қора денгиз, Ўрта денгиз, Мармар, Эгей, Иони ва Адриатика денгизлари ўраб туради. Қирғоқлари жуда парчаланган, ярим орол атрофида майда ороллар кўп (Шим. Спорада, Эвбея, Киклада ва б.). Б.я.о.нинг катта қисми тоғлардан иборат, ғарбий ва жан. томонларида тоғлар қирғоққа яқинлашиб келган. Шим.шарқий қисмида СтараПланина (Болкон) тоғлари ва Добружа платоси жойлашган. Ярим оролнинг шарқий қисмида унча катта бўлмаган пасттекисликлар бор. Ўрта Дунай ва Куйи Дунай текисликларининг жан. қисми киради. Соҳилида Ўрта

денгиз иклими, марказий ва шим. қисмида мўътадил континентал иқлим, тоғлик қисмида эса баландлик иқлим минтақалари ҳосил бўлган. Июлнинг ўртача т-раси шим.да 22—23°, жан.да 25—27°, янв. ники шимла — Г дан —2° гача ва жанда 81 Г. Йиллик ёғинғарбида 10001500 мм, Котор қўлтиғи атрофида 5000 мм, шарқий ва жан. қисмида 1000 мм дан кам. Дунайдан бошқа дарёлари унча катта эмас, лекин гидроэнергия ресурсларига бой. Энг йирик дарёлари — Марица, Морава, Струма, Искир, Сава. Б.я.о. жан. қисмининг ва Адриатика денгизи соҳилининг ўсимликлари Ўрта денгиз ўсимликлари типига киради. Бошқа қисмларидаги ўсимликлар Марказий Европа ўсимликларига ўхшайди. Тоғларнинг ён бағрида кенг баргли ва игна баргли ўрмонлар, юқорисида ўтлоқлар бор. Фойдали қазилмалардан кумир, темир рудаси, рангли металллар (мис, рух, қўрғошин), симоб, боксит, нефть бор. Б.я.о.да Болгария, Албания, Греция, Босния, Герцеговина, Македония, Хорватия, Словения, Руминия, Югославия ва Туркиянинг бир қисми ҳамда Италиянинг шим.шарқидаги кичик бир қисми жойлашган.

БОЛҚОН-КАВКАЗ ИРҚИ — катта европеоид ирқига киради. Соч ва кўзлари қора, юзи ва танаси сертук, бўйдор, кенг юзли; брахикефалия шу ирққа хос. Марказий ва Жан. Европа (Жан. Австрия, Италия ва Грециянинг шим., Югославия) да, Кавказда (туб аҳолининг куп қисми), Осиёда (Ғарбий Эрондаги лурлар, бахтиёрийлар ва б. халқлар) тарқалган.

БОЛҚОР ТИЛИ — қ. Қорачой-болқор тили.

БОЛҚОРЛАР (балкарлар; ўзларини таулула деб атайдилар) — халқ. РФнинг Кабарда-Балқария республикасида яшайди (71 минг кишига яқин). Умумий сони РФда 78 минг киши (1992). Қорачой-

болқор тилида сузлашади. Диндорлари — мусулмон-суннийлар. 3

БОЛҚУРАЙ (*Dorema sabulosum* Litv.) — соязирадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт, илдизи турпга ўхшаб йўғонлашган бўлади. Қизилқумдаги кумлоқ ерларда ўсади. Пояси ва илдизи сутли. Сутида эфир мойи, смола ва камедь (елим) бор. Балғам кўчирувчи ва сийдик ҳайдовчи дори сифатида ишлатилади (к. Сассиққурай).

БОЛҒА — зарб бериш учун ишлатиладиган дастаки курол. Каллак ва дастадан иборат. Б. каллаги, одатда, углерод (0,4—0,6%С) ли пўлатдан, дастаси асосан ёғочдан ясалди. Каллакнинг ҳар икки томони тобланади. Б.ларнинг турли хиллари, мас, ёғоч Б., юмшоқ муҳрали Б., тепмайдиган (урганда сакраб кетмайдиган) Б., хавфсиз (зарб пайтда детални беркитиб турувчи) Б. бор (расм). Мискарликда: 1) хойис (хойиск) ёки хойисчорси Б. — мисни юпкалашда; 2) хойис бағал, капчин ёки чамбар Б. — мисни ёйибйиғишда; 3) нимчорси Б. — мисда қолган изларни кетказишда; 4) юмалоқ Б. — мис идишларнинг ички томонига ишлов беришда; 5) терув Б. — мис идишларнинг юзини силликлашда ишлатилади. Темирчилик, тақачилик ва пичоқчиликда: 1) метин Б. — кетмон кирғоғидан елка чиқаришда; 2) дасхойис Б. — темирчи, тақачи ва пичоқчилар босқончи б-н бирга ишлаганда; 3) терув Б. — кетмоннинг орқаолдини, тақанинг юзини текислашда; 4) дусара Б. — кетмон зўғатасининг четини қайтаришда; 5) барчинхойис Б. — кушпичок ясашда ишлатилади ваб. Техникада металлга зарб б-н ишлов (шакл) берадиган асбоб. Темирчиликштамплашда ишлатилади. Буғхаво, пневматик, механик ва гидравлик юритмали, электр турлари бор (яна қ. Болғалаш машинаси, Боскон).

БОЛҒАБАЛИҚ (*Sphurna zygaena*) акуласимонлар туркумига мансуб балик.

Танасининг уз. 3,5 м ча, оғирлиги 150 кг гача (баъзилари ҳатто 400 кг гача). Атлантика ва Тинч океаннинг тропик ҳамда субтропик минтақаларида таркалган. Денгиз тубида яшайди, камбала, скат ва ҳар хил умуртқасиз жониворлар б-н озикланади. Урғочиси 40 тагача тирик балиқчалар туғади. Кам овланади. Бошининг икки ёнидаги ўсимтаси болғага ўхшайди. Номи ҳам шундан олинган. Йирик кўзлари бошидаги ўсимталар устида жойлашганидан Б. анча узоқни кўради.

БОЛҒАБОШ, сояқуш (*Scopus umbretta*) — узуноёқ кушлар туркумининг бир тури. Африка, Мадагаскар ва Жан. Арабистонда таркалган. Сувга яқин калин ўрмонларда яшайди. Кундузи офтобдан қочиб, ўсимликлар остида юради, шунинг учун «сояқуш» деб ҳам аталади. Қоронги тушганда озик излаб чиқади. 3—7 та тухум қўяди. Тухумларини эркаги б-н урғочиси галмагалдан босади. 21 кунда бола очади. Йил давомида кўпаяди. Балиқ, бақа, чувалчанг ва хашаротларни овлайди.

БОЛҒАЛАНУВЧАН ЧЎЯН — қ. Чўян.

БОЛҒАЛАНУВЧАНЛИК — металл ва қотишмаларнинг болғалаш, прокатлаш (босим остида сиқиб ишлов бериш), қирялаш (сим чўзиш), пресшлаш ва штамплашга мойиллик хоссаси. Материалларнинг деформация қаршилиги ва пластиклик хоссаси б-н ифодаланadi. Б. хоссасига эга бўлган материалларнинг деформацияга қаршилиги паст, пластиклиги юқори бўлади.

БОЛҒАЛАШ — металларга болға ва босқонларда зарб ва босим б-н ишлов бериш усулларида бири. Қиздирилган металлга болға (ёки босқон)да кўп марта узлукли зарба берилса, у деформацияланиб, астасекин

маълум шакл ва ўлчамни олади. Металл буюмларни кўплаб ва сериялаб и.ч.да штампларда Б. усули қўлланилади. Б.да чўктириш (кириштириш), чўзиш, текислаш, ёйиш, тешиш жараёнлари бажарилади.

БОЛГАЛАШ   МАШИНАСИ

— металл заготовкларга зарб ва босим б-н ишлов берадиган машина. Болгалаш, ҳажмий ва ясси штамплашда ишлатиладиган хиллари бор. Б.м.нинг буғ ёки қисилган ҳаводан ишлайдиган буғҳаво, иш поршенлари ва компрессор поршенлари орасидаги ҳавонинг сиқилиши ва сийракланиши ҳисобига ишлайдиган пневматик, ҳаракатланувчи қисмлари двигатель б-н механик тарзда боғланган механик, юқори босимли суюқлик б-н ҳаракатга келтириладиган гидравлик ваб. турлари бор (расм). Ишлаш усулига кўра оддий (тушувчи) ва қўш ҳаракатли (тушувчи қисмлари қўшимча тезлаштирилган) Б.м. бўлади. Кинематик боғланган 2 та бабали (муҳрали) шаботсиз Б.м. да бабалар бир-бирига томон бир хил тезликда ҳаракатланади, натижада зарбий энергия асосга таъсир қилмайди. Юқори тезликда ишлайдиган Б.м. кенг тарқалган (қ. Боскон).

БОЛГАЛИ — уруғ номи. Ўтмишда жалоийр, кенагас, қурама, қўнғирот, Нурота туркманлари ва б. ўзбек қабилалари таркибига кирган. Б. — бирул, биюрли, ештеке, керайит, нўғой, нукус, ишикли каби бир қанча бўлақларга бўлинган. Қозоқ ва қорақалпоқлар таркибида ҳам учрайди.

БОМА — Конго Демократик Республикаси ғарбидаги шаҳар. Аҳолиси 246 минг киши (1991). Атлантика океани қирғоғидан 75 км ичкарида, Конго дарёси эстуарийсидаги порт (денгиз кемалари киради); четга ўрмон ва қ.х. маҳсулотлари (пальма мойи, банан, какао, каучук) экспорт қилинади. Қ х.

маҳсулотлари қайта ишланади; кимё, ёғочсозлик, металлни қайта ишловчи корхоналар бор. Кема таъмир қилинади. Балиқ овланади. Шаҳарга 16-а.да асос солинган. 1886—1926 й.ларда Бельгия Конгоси маъмурий маркази бўлган.

БОМАРШЕ (Beaumarchais) Пьер Огюстен Карон де (1732.24. 1— Париж — 1799. 18. 5) — француз драматурги. Дастлабки пьесалари «Евгения» (1767), «Икки дуст» (1770) да ижтимоий тенгсизлик қораланади. «Хотиралар» памфлети (1773—74) да Б. нинг демократик қарашлари ўз аксини топган. «Севилия сартароши» (1775), «Фигаронинг уйланиши» (1784) Б. га жаҳоншумул шуҳрат келтирди. «Фигаронинг уйланиши» да ёзувчи оддий халқ вакили—Фигаронинг ақлзаковатини улўглаб, аслзода Альмавивнинг жоҳил ва нодонлигидан кулади. Б. комедиялари жаҳон театр саҳналаридан муносиб ўрин эгаллаган. Улар асосида яратилган «Севилия сартароши», «Фигаронинг уйланиши» опералари Навоий номидаги театردа саҳналаштирилган.

БОМБА (лот. *bombus* — шовқин) — 1) артиллерия снарядининг эски номи. Силлиқ стволли артиллерияда ичи бўш сферик чўян корпусдан, қора порох зарядидан ва порох таркиби зичлаб тикилган ёғоч найчадан иборат снарядлар Б. ёки гранаталар деб аталган. Б.нинг заряди найчадаги модда ёнгандан кейин портлайди. 19-а.дан бошлаб рус армиясида бир пуд (16 кг) дан ортик снарядлар Б. деб аталган, 122 мм ли тулларнинг снаряди ҳам 20-а. 30йилларигача Б. дейилган; 2) 1-жаҳон урушида ишлатилган бомба ирғиткичнинг портлаб парчаланадиган снаряди; 3) порохнинг ствол ичидаги газ кучи ва т-расини улчаш учун ишлатиладиган асбоб; 4) авиация бомбаси (қанотли снарядлар деб аташ расм булган); 5) сув ости кемаларини портлатиш учун мўлжалланган снаряд;

б) атом бомбаси.

БОМБА ИРҒИТКИЧ (бомбамёт) яқин масофадан туриб жанг қилишга мўлжалланган қурол (калибри 20—152 мм). Б. и. душман аскарларини гранаталар ва парчаланадиган бомбалар (2,5 кг дан 20,7 кг гача) б-н шикастлантириш учун ишлатилган (мас, 1-жаҳон урушида). Отиш узоқлиги 850 м. Б.и. тузилиши жиҳатидан миномётга ухшайди. Снарядларнинг шикастлантириш қуввати жуда кичик бўлганлиги учун Б.и. урнига миномёт ишлатиладиган бўлди.

БОМБАЖ (франц., *bombage*), консерва банкларининг бўртиш и — консерваларни сақлашда учрайдиган бузилиш тури. Қопқоқларнинг бўртиши Б. деб аталади. Б.нинг биологик, кимёвий ва физик турлари мавжуд. Биологик Б. идишларнинг зич ёпилмаслиги ёки етарлича стерилизация қилмаслик натижасида вужудга келади, унда микроорганизмлар ривожланиб, газлар пайдо бўлади. Бундай консервалар фойдаланишга яроқсиз ҳисобланади. Кимёвий Б. консервалардаги кислоталарнинг идиш қопқоғи (темир қисми) га бўлган таъсири натижасида юзага келади: водород ажралиб чиқиб, қопқоқ бўртади. Кўпинча нордон меварезавор ва сиркалан ган консерваларда учрайди. Физик Б. консерваларнинг музлашидан келиб чиқади (банкадаги маҳсулот ҳажми катталашиб қопқоқ бўртади). Физик ва кимёвий Б.га учраган консервалардан фақат санитария назорати руҳсати б-н фойдаланиш мумкин.

БОМБАЙ, Мумбай (Мумба маъбудаси номидан) — Ҳиндистондаги шаҳар. Махараштра штатининг маъмурий маркази (1960 й.дан). Ҳиндистоннинг ғарбий қирғоғи яқинидаги Бомбай ва Солсетт о.ларида жойлашган, кўприк ва кўтармалар б-н материкка туташган. Аҳолиси 9,9 млн. киши (1991).

Б.ни 1532 й.да Португалия мустамлакачилари босиб олган. 1661 й.дан Англия ихтиёрига ўтди. 1668 й.дан инглизларнинг ОстИндия компанияси Б. да ҳарбий ва савдо базалар қура бошлади. 19-а.да Ҳиндистоннинг муҳим иқтисодий ва ижтимоий марказига айланди. Б.да ҳиндистонликларнинг инглиз мустамлакачиларига қарши сиёсий чиқишлари бўлиб ўтган (1908, 1946). Б. мамлакат шаҳарлари орасида аҳолисининг сони бўйича биринчи, иқтисодий ва маданий мавқеи жиҳатидан иккинчи ўринда. Шаҳарда турли диндаги ҳар хил миллат вакиллари (маратҳлар, гужоратлар, секхлар, балужлар, оташпараст форелар) яшайди. Б. Ҳиндистоннинг Арабистон денгизи соҳилидаги энг катта порти. Бир йиллик юк ортиб ту шири ш 30 млн. т. Б.да йирик товар, фонд, пахта биржалари, миллий ва чет эл банклари, суғурта компаниялари жойлашган. Ички ва халқаро авиация йўллари тугуни. Мамлакатнинг асосий экспорт ва импорти Б. орқали ўтади. Четга марганец ва б. р. удал ар, пахта, ип газлама, тери ва чарм, мойли ўсимлик уруғлари чиқарилади. Четдан машина ва ускуналар, кумир, нефть, ғалла келтирилади. Саноати ривожланган. Б. мамлакатнинг асосий саноат хусусан, тўқимачилик саноати марказларидан бири (мамлакат ип газлама саноатининг қарийб 3/4 қисми Б.да), шунингдек банкмолия маркази; Б.да нефти и қайта ишлаш, машинасозлик, ёғочсозлик, полиграфия, озик-овқат саноати тармоқлари мавжуд.

Б. бинолари европача ва ҳиндча услуб б-н асосан 19—20-а.ларда қурилган. Б. оролидаги форт (қалъа) шаҳарнинг шаҳристонни ҳисобланади. Бу ерда давлат муассасалари, банклар, унт (1887) ва б. бор. Б. марказида катта Крофорд бозори (1871) жойлашган. Б. яқинида Тарапур АЭС бор. Шаҳар 16 а.дан маълум.

БОМБАЙ УНИВЕРСИТЕТИ — Ҳиндистондаги энг йирик унтлардан

бири. 1857 й. асос солинган. 1904 й.гача унинг вазифаси бир қанча коллежларда имтиҳонлар ўтказиш ва ўқув машғулоти ташкил этишдангина иборат бўлган. 1904 й.дан бевосита ўқув фаолиятини ташкил этиш (лекциялар ўқиш, ўқув жараёни учун зарур бўлган илмий ишлар нашр этиш ва х. к.) ҳуқуқини олган. Б. у. ижтимоий фанлар, тижорат, юридик, тиббиёт, доришунослик, стоматология, лед., психология соҳалари бўйича мутахассислар тайёрлайди. 160мингдан ортиқталаба таълим олади. Унда бир қанча и. т. муассасалари ва интлар бор.

БОМБАКСДОШЛАР, баобабдошлар (*Bombacaceae*) — икки паллалилар синфига мансуб ўсимликлар оиласи. Деярли ҳамма турлари тропик минтақада ўсади, танаси йўғон, баъзан танасининг ўрта қисми бочқасимон бўртиб чиққан. Гуллари йирик, тўғри, қисман нотўғри, икки жинсли, кўпинча якка. Косабарг ва тожбарглари 5 тадан, баъзан тожбарглари бўлмайти. Чангчилари 5 та ёки кўп, у мумий найчага ёпишган, баъзан алохида. 28 туркуми ва 190 га яқин тури маълум. Б. дан баобаб, дуриан, пахта дарахти ва б. фойдали дарахтлар ҳисобланади.

БОМБАПАНА — кишиларни ракета, авиация бомбалари ва артиллерия снарядларидан ҳимоя қилиш мақсадида қурилган пана жой. Шаҳарларга ҳаво ҳужуми қилина бошлангач, Б.лар қурилган. Б.лар ғиштин ёки темирбетон бино ва иншоотлар таги (ертўласи) да қурилади ва жиҳзланади.

БОМБАРДИМОНЧИ АВИАЦИЯ — ҳарбийҳаво кучларининг асосий зарбдор кучи. Б. а.нинг асосий вазифаси: ялпи, кенг кўламдаги ҳужумдан ёки жангдан олдин душман аэродоромларига, денгиздаги ҳарбий кемаларга, мустақкамланган мудофаа истехкомларига, қўшин ва жанговар техника тўпланган жойларга, шаҳар

ва аҳоли пунктларига, т. й. узелларига, саноат марказларига бомба ва ракета ташлаб вайрон қилиш ва қириш, душман қўшинларининг жанговарлик ҳолатини сусайтириш ҳамда ҳарбийруҳий жиҳатдан таъсир этиш. Самолётларнинг учувтактик имкониятига ва жанговар вазифаларининг характерига кўра Б. а. иккига — фронт Б. а.сига ва узокдаги объектларни бомбардимон қилувчи Б. а.га бўлинади (АҚШ ва Англияда тактик ва стратегик Б. а. дейилади). Узокдаги объектларни бомбардимон қилувчи Б. а.дан душманнинг узок орқа томонидаги стратегик объектларга ёпирилиб ҳужум қилишда фойдаланилади. Зарур бўлганда Б. а. жангларда қуруқликдаги қўшинлар ёки ҳарбийденгиз флота кучлари б-н бирга ўзаро ҳамкорликда иштирок қилиши ҳам мумкин. Б. а. Ёжаҳон уруши (1914—1918)да жанговар авиация бўлиб шаклланди. Урушда қатнашган деярли барча давлатларда авиация қисмлари, қўшилмалари ташкил этилди. Ҳозир Б. а. мураккаб қурол ва усқуналар б-н жиҳозланган. Уларда радио алоқалари, радиолокация ва аэронавигация асбоблари такомиллаштирилган (яна қ. Авиация).

БОМДОД (форс.) — эрта тонг пайти, сахар ва шу пайтда ўқиладиган намоз. Б. намози кун чиқиш тараф ёришганидан бошлаб то кун чиққунга қадар ўқилади (яна қ. Намоз).

БОМИЁН, Бомикон, Бомйанна — Афғонистоннинг марказий қисмидаги қад. шаҳар, Б. вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 10 минг кишига яқин. Б. 1-а.да барпо бўлган, 7-а.да уни араблар фатҳ этган. 10—13-а. бошида Б. дастлаб ғазнавийлар, сўнг ғурийлар, кейин хоразмшоҳларга тобе бўлган. 1221 й. Б.ни мўғуллар вайрон қилган, 16-а. дан у бобурийлар тасарруфидабўлган. Б. 18-а. 2-ярмидан Афғонистон давлати таркибида.

Хитойлик сайёҳ Сюань Цзан ва араб

тарихчилари келтирган маълумотларга кўра, Б. ислом дини кириб келгунга қадар буддизминт йирик маркази ҳисобланган. У ерда қоятошларни йўниб бунёд этилган ўндан ортик бутхона ўтмишда мавжуд бўлиб, уларнинг мингдан зиёд роҳиб (монах) лари бўлган. Бутхоналар ўйма нақшлар б-н безатилган, уларга кўплаб эркак ва аёл қиёфасидаги тош санамлар ўрнатилган. Эркак қиёфасидаги санамлардан бирининг бўйи 53 м, аёл қиёфасидагиларидан бирининг бўйи эса 3S м. бўлган. Афғонистондаги Тolibон раҳбарияти қарорига мувофиқ, мамлакатдаги исломиятга қадар яратилган моддиймаданий оби дал ар, шу жумладан Б.даги будда санамлари вайрон қилинган (2001 й. март).

БОМОНТ — АҚШ жан.даги шаҳар, Нечес дарёси бўйида, Техас штатида. Аҳолиси 114 минг киши (1990, шаҳар атрофи б-н 360 минг киши). Денгиз порти (юк ортиб тушириш йилига 50 млн. т; нефть ва химикатлар четга чиқарилади), кема қатнайдиған канал орқали Мексика қўлтиги б-н боғланган. АҚШ даги энг йирик нефтни қайта ишлаш саноати марказларидан бири. Нефть кимёси, кимё, кemasozлик саноати корхоналари бор. Қора металлургия ривожланган. Нефть қазиб олиш жиҳозлари ишлаб чиқарилади.

БОНД (инг. bond) — 1) кафолат гаров; 2) бож тўловлари олинмаган импорт товарлар. Бундам товарлар божхонага бириктирилган Б. оморларида сақланади. Агар товарлар мамлакат ичкарисига жўнатилса, бож тўланади. Б. оморида товарлар белгиланган муддатгача сақланади, муддат тугагач эса, давлат фойдасига мусодара қилинади.

БОНДАРЕВ Юрий Васильевич (1924. 15. 3, Орск) — рус ёзувчиси. Оддий аскарларнинг қахрамонлиги, инсоннинг урушдаги руҳияти Б. ижодининг бош мавзуидир («Батальонлар ўт очишни

сўрайди» повести, 1957; «Иссиқ қор» романи, 1969 ва б.). «Сукунат» романи (1962) тинч ҳаётга қайтиш ҳақида, «Соҳил» (1975), «Сайлов» (1980), «Ўйин» (1985) каби романларида инсоннинг ўз даври, ватани б-н алоқалари ҳақидаги ахлоқийфалсафий мулоҳазалари акс этган.

БОНДАРЕНКО Борис Анисимович (1923.19.10, Давлеканов ш., Бошқирдистон) — кибернетик олим. ЎзбекистонФААкад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1983), физикамат, фанлари д-ри (1970), проф. (1974). 1928 й.дан Тошкентда. Ўрта Осиё давлат унтини тугатган (1953). Ўзбеjchctoh ФА Математика ин-тида (1953—72), Тошкент т. й. транспорти муҳандислари ин-тида (1972—80), Ўзбекистон ФА «Кибернетика» илмий и. ч. бирлашмасида (1980 й.дан) ишлади. Б. математик физиканинг ярим чизиқли шу жумладан поливибрацион тенгламаларни ўрганиш бўйича халқаро мактаб асосчиларидан бири (румун олими Манжерон б-н бирга). Илмий ишлари узлукли мат., комбинатолик таҳлил, мураккаб математик физика масалаларини аналитик ва узлукли усуллар б-н ечиш, арифметик фрактал тузилмаларини тузиш ва текширишга, эластиклик назариясининг 3 ўлчовли масалаларига бағишланган. «Жасорат» медали б-н тақдирланган (1995).

БОНДАРЧУК Сергей Фёдорович (1920.19.20.11, Москва) киноактёр ва реж. Халқ артисти (1952), Меҳнат Қахрамони (1980). Б. суратга тушган энг яхши фильмлар: «Тарас Шевченко», «Тугалланмаган кисса», «Сергий ота» ва б. Реж. сифатида «Инсон тақдири» (ўзи бош ролда), «Уруш ва тинчлик», «Улар Ватан учун курашдилар», «Чўл» каби фильмларни экранлаштирди. Давлат мукофотлари лауреата (1952, 1960, 1984).

БОНДОПАДХАЙ Тарашонкор

(1898. 23. 7 — Бирбум — 1971) — ҳинд ёзувчиси, жамоат арбоби. Бенгал тилида ёзган. Б. довруғини таратган романлар («Ер — худо», 1939; «Халқ — худо», 1942; «Беш кишлоқ», 1944 ва б.) да катта ер эгалари б-н дехқонлар турмуш тарзи, улар орасидаги муносабат, умуман бенгал қишлоғи ҳаёти акс эттирилган. «Соғломлаштириш маскани» романи, бир нечта пьеса («Икковлон», 1942 ва б.) муаллифи. Тошкентда бўлиб утган Осие ва Африка ёзувчилари конференцияси қатнашчиси (1958).

БОНЕЛЛИЯ (Bonellia) — халқали чувалчанглarning эхиридлар синфига мансуб уруги. В. virides тури Ўрта денгиз, Атлантика океани ва Баренц денгизида яшайди. Ургочисининг танаси цилиндрсимон, уз. 7 см гача, учи айри, хартуми 1 м гача чўзила олади. Хартуми ёрдамида озик тутади ва ҳаракатланади. Эркагининг уз. 1—33 мм, у ургочисининг жинсий йўлларида паразитлик қилади.

БОНИТИРОВКА (лот. bonitas яхши, сифатли, асл) — 1) зотли ҳайвонларни наслдорлик ва маҳсулдорлик хусусиятлари бўйича баҳолаш; 2) тупроқ унумдорлигини киёсий баҳолаш (к. Тупроқ бонитировкаси).

БОНИФАСИО (Bonifacio) Андрее (1863. 29. 11—1897.10.5) — Филиппин миллийозодлик ҳаракати раҳбарларидан бири. 1892 й. Катипунан деган инкилобий ташкилот асосчиси. Б. 1896 й. авгда Филиппин халқини испан мустамлақачиларига қарши қуроли курашига раҳбарлик қилганлардан бири. Филиппин Республикаси президенти Э. Агинальдо буйруғига биноан отиб ташланган.

БОНИФИКАЦИЯ (франц. bonification, лот. bonus — марҳаматли, яхши) — 1) товарларга ҳақ тўлаш усулларидан бири, келишувларда имтиёзларни таъкидлаш учун

ишлатилади. Мас, товарнинг стандартдан ортиқ сифатлари учун товар нархига қўшимча бериш, кўтара (улгуржи) савдо қилганларга товарни арзонроқ бериш, мамлакатдан чиқариладиган товарларни харид қилишда ундирилган солиқларни қайтариш (экспорт Б. си), давлатнинг кредитлар учун тўланадиган фоизларни ўз гарданига олиб, субсидия бериши сингари кўринишлари бор; 2) сотилган товарлар миқдорига қараб савдо хизматчиларини мукофотлаш.

БОНЛАР (франц. bons — яхши, қулай) — 1) хусусий фирмалар, маҳаллий бошқарув идоралари, корхоналар ва давлат томонидан чиқариладиган қисқа муддатли қарз мажбуриятлари. 2) майда пул вазифасини бажарадиган қоғоз пул белгилари. Б. биржада муомалада юради, қотировка (нарх белгиланади) ўтказилади, майда почта ўтказмаларини расмийлаштиришда фойдаланилади. Францияда давлат (хазина) облигациялари, қисқа муддатли кредитлар, банк чеклари, почта ва б. хужжатлар Б. деб аталади. Фуқаролар уруши даврида Туркистон б-н Марказ ўртасида алоқа қийинлашган вақтларда (1918—20 й.лар) Тошкент ва Андижонда ҳам Б. (туркбонлар) чиқарилган. Кейинчалик собиқ Иттифоқда Б. чиқариш ман қилинган; 3) муомаладан чиққан ва коллекция ёки бонистика (қоғоз пулларни ўрганадиган тарих фани соҳаси) предметига айланган қоғоз пуллар.

БОНЛАР (голландча boom — ёғоч, хода, шлагбаум) — сузувчи ҳамда сув сиртида муаллақ турувчи тўсиқлар; бир-бирига боғланган ходалар сифатида ясалиши мумкин. Баъзан, дарёнинг у қирғоғидан бу қирғоғига трос (симарқон) тортиб қўйилади. Б. ҳарбий кемалар турадиган жойлар (гаван, рейд) ни ёки муҳим иншоотлар (мас, кўприклар, тўғонлар ва б.) ни душманнинг сув ости кемалари, улардан отиладиган

торпедалар ҳамда сузувчи миналардан мудофаа қилади. «Ўз» кемаларини ўтказиб юбориш учун Б.да дарвозалар бўлади.

БОНН — Германиядаги шаҳар, Шимолий РейнВестфалия ери ҳудудида, Рейн дарёсининг чап соҳилида. Аҳолиси 412 минг киши (1995). Б. га 1-а.да римликлар асос солган. 1273—1794 й.ларда Кёльн курфюрстлари қароргоҳи. 1814 й. дан Пруссия таркибига кирган. 1945—49 й.ларда Германиянинг Англия оккупация қилган зонасида бўлган. 1949 й.дан ГФР пойтахти. 1989 й.даги сиёсий ўзгаришлар туфайли ГФР ва Германия Демократик Республикаси қўшилиб, бирлашган Германиянинг федерал пойтахти статуси Б.дан Берлинга ўтди. Хорижий давлатлар элчихоналари ҳозирча Б.да. Б. муҳим транспорт йўллари тугуни. Рейн бўйидаги порт. Халкэро аэропорт бор. Саноат корхоналари жуда кам. Мавжуд саноат тармоқларининг аксарияти истеъмол моллари ишлаб чиқаради; электротехника, рангли металл буюмлари, аниқ механика, оптика, фармацевтика, мебель, керамика, ёзув қоғози, озиқ-овқат, тамаки корхоналари бор. Полиграфия саноати ривожланган. Б.да ГФР савдо-саноат палатаси, саноат ва молия концернларининг кўпданкўп идоралари, маданият муассасалари ва б. жойлашган. Б. атрофида кўнғир кумир қазиб чиқарилади.

Б.да Германиядаги энг йирик олий ўқув юрти — Бонн университети, консерватория, Бетховен уймузейи, кутубхона бор. Роман собори (11—13 а. лар), готика услубидаги СанРемигий черкови (12741317), ратуша (1737) ва б. меъморий ёдгорликлари сақланган.

БОНН УНИВЕРСИТЕТИ, Фридрих Вильгельм номидаги Рейн унти— Германиядаги энг йирик унтлардан бири. 1777 й. Академия сифатида ташкил этилган. 1786 й.дан унт деб номланган. Б. у. иктисодиёт, ҳуқуқ, фалсафа, мат.,

тиббиёт, к., х., теология ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 40 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхонасида 1 млн.дан ортиқ асар сақланади.

БОНУ (тахаллуси; асл исми Самар Бону Сирожддин қизи) (1837, Ўш — 1891, Андижон, Мингтепа қишлоғи) — узбек шоираси, маърифатпарвар. Хувайдотт чевараси. «Мерос дедим бобомлардин» маснавийсида Ҳофиз, Навоий, Шамс Табризий, Аҳмад Ясавий ва бобоси Хувайдони тилга олиб, шоирлик истеъдоди отабобосидан мерос эканлигини таъкидлаган. Уларнинг асарларига тажнис, татаббулар ёзган.

Б. 19 ёшида бева қолган. «Бону ғариб» шеъриси бу огир жудалик ва мусибатни турмуш ҳодисалари б-н боғлаб, ўзи каби аёллар қисматидан, замонасидаги ҳақсизликлардан зорланган. Шеърларида Лайли, Ширин, Узролар б-н дардлашган («Ёр жабр этди» ва б.). Б. руҳидаги исёнкорлик, оқилалик асарларига сингиб кетган. Севги мавзудидаги шеърлари шахсий ҳистуйғулар б-н чегараланмай, кенг ижтимоий мазмун касб этган. Б. ижодида шахс ва замон, аёллар тақдири масаласини асосий ўринга қўйган. Эрк учун ўзи танлаган йўлнинг тўғрилигига ишонган («Фалак озоридан минг дод», «Ҳеч қайси инсон ҳам», «Дидда дардим ким билур?», «Бенаволар» ва б.), бу йўлда собит турган. Б. шеърларини тўплаб девон тузган.

Ас: Шеърлар, Т., 1963.

Ад.: Жалолов Т., Ўзбек шоиралари, Т., 1980.

БОНУ — 1) юқори табакага, аслзодаларга мансуб бўлган аёллар унвони, хоним; 2) форстожик тилларида гаплашадиган халқлар ҳамда туркий халқларда аёллар исмига ҳурмат юзасидан қўшиб ишлатиладиган сўз.

БОНУС (лот. bonus — яхши, марҳаматли) — сотувчи ва харидор

ўртасида алоҳида келишув ёки сотиш шартномасига асосан сотувчи томонидан харидорга бериладиган энгиллик; одатдаги тўланадиган маошга кўшимча мукофот; нархнинг ўсиши муносабати б-н асосий иш ҳақига кўшилган кўшима ҳақ; товарнинг сифати учун кўшимча мукофот; акциялар шаклидаги кўшимча тўловлар; кўрсатилган воситачилик хизмати учун тўланадиган кўшимча ҳақ ҳам Б. деб юритилади. Амалиётда товар воситачи (комиссионер) ихтиёридан ташкари сотилмай қолса, унга харажатларини қоплаш учун Б. тўланади ва унинг миқдори келишувга асосан белгиланади.

БОР (Bohr) Нильс Хенрик Давид (1885. 7. 10 — Копенгаген — 1962) — даниялик физик, ҳоз. замон физикаси асосчиларидан бири. Копенгагендаги Назарий физика ин-ти (Нильс Бор инти) асосчиси (1920) ва раҳбари; дунёвий илмий мактаб ташкилотчиси; 1943—45 й.ларда АҚШда ишлаган. Асоси атомнинг планетар моделидан, квант таассуротлардан ва Бор постулати асосида иборат бўлган атом назариясини яратган. Металлар назарияси, атом ядроси ва ядро реакциялари назариясига оид муҳим ишлар қилган. Табиий фанлар фалсафаси бўйича илмий ишлар муаллифи. Атом ҳавфига қарши курашнинг фаол иштирокчиси. Нобель мукофоти лауреати (1922).

БОР (Bohr) Оге (1922. 19. 6, Копенгаген) — даниялик физик. Дания ФА ва б. кўп академиялар аъзоси. Н. Борнинг угли. Атом ядросининг умумлашган модели муаллифларидан бири. Илмий ишлари квант ва ядро физикасига оид. Нобель мукофоти лауреати (1975, Б. Моттельсон ва Ж. Рейнуотер б-н ҳамкорликда).

БОР (лот. Borum), В — Менделеев даврий системаси III гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 5, ат.

м. 10,811. Табиий В. иккита барқарор изотопдан иборат: ^{10}B (19,57 %) ва ^{11}B (80,43 %). В.нинг радиоактив изотоплари олинган. В.ни биринчи марта Ж. ГейЛюссак ва Л. Тенар 1808 й.да бор ангидриди B_2O_3 ни металл ҳолдаги калий иштирокида қиздириш усули б-н олган. В. ер пўстининг оғирлик жиҳатидан 3Ю4 % ини ташкил этади. Табиатда эркин ҳолда учрамайди. Лекин В. бирикмалари кўпинча ер остидан чиқувчи сувларда ҳамда қолдиқ жинслар таркибида, нефть сувларида, денгиз, шўр кўллар, иссиқ сувларда, вулқон лавалари ва тупроқларда учрайди.

В. — рангеиз, кулранг ёки қизил рангли кристалл ёхуд қора рангли аморф модда. Унинг ранги ва ҳолати аллотропик шакл ўзгаришига боғлиқ. В.нинг 10 дан ортиқ аллотропик модификациялари маълум. В. қаттиқлиги жиҳатидан барча моддалар орасида иккинчи ўринда туради (олмосдан кейин). Унинг Моос бўйича қаттиқлиги 9,3, микроқаттиқлиги эса 30,4 ГПа га тенг. Суюқланиш т-раси 2075° , қайнаш т-раси 3658° . Электр токини ёмон ўтказади. В. кўпгина бирикмаларда 3 валентлик бўлиб, комплекс тузлар ҳосил қилишга мойил. Аморф ҳолдаги В. кристалл ҳолдагига нисбатан бирмунча фаолроқ ҳисобланади. В. кимёвий реакцияларга сует киришади. Тра ошган сайин унинг фаоллиги орта боради. Юқори трада В. кислород, олтингугурт ва галогенлар б-н бирикади. 700° гача қиздирилганда бор ангидриди B_2O_3 , ни ҳосил қилади. 900° дан юқорида азот б-н бирикиб, бор нитрид BN , кумир б-н қиздирилганда бор карбид B_4C , металл б-н эса боридлар беради. Оддий шароитда В. кислоталарда эримади, лекин концентрланган нитрат кислотада борат кислота (H_3BO_3) гача оксидланади. Концентрланган ишқор эригмаларида астасекин эриб, боратлар ҳосил қилади. В.нинг комплекс бирикмаларидан боргидридлар, мас, BF_3 б-н HF нинг бирикишидан ҳосил бўладиган ф-торборид ёки борфторид

кислота $H[B\text{F}_4]$ б-н $\text{Na}[B\text{F}_4]$ аҳамиятли. Элементар Б. табиий манбалардан бир неча босқич б-н олинади. Мае, боратларни иссиқ сувда ёки сульфат кислотада парчалаб борат кислота

олинади, уни сувсизлантириб бор ангидриди ҳосил қилинади. Сўнгра ангидридни магний, натрий, кальций, рух, калий ёки темир б-н қайтариб қорақўнғир рангли кукун ҳолидаги Б. олинади ва нитрат кислота б-н тозаланади. Яримўтказгичлар саноати учун керакли Б. галогенидлардан олинади ва х. к.

Б. пўлатлар қаттиқлигини оширувчи қўшимча сифатида, ядро реакторларида ишлатиладиган ўзақлар тайерлашда ва б. мақсадларда ишлатилади. Б.нинг кўпгина бирикмалари (мас, борат кислота ва унинг тузлари, $B\text{F}_3$ ва б.) дан саноатда кенг фойдаланилади.

БОР КАРБИДЛАРИ — борнит углерод б-н ҳосил қилган бирикмалари. Бор бир қатор карбидларни ҳосил қилади. Улардан B_4C (ёки $B_{12}C_3$) ва $B_{13}C_{12}$ ларнинг таркиблари аниқланган. B_4C — қора ялтироқ кристалл модда, зичлиги 2520 кг/м^3 , микроқаттиқлиги $49,1 \text{ ГПа}$, парчалануш т-раси 2450° дан юқори. Бор ёки борат ангидрид B_2O_3 га 2000° дан юқори трада кумир таъсир эттириб олинади. Ҳавода 600° гача трага чидамли, сувда, минерал кислоталар ва уларнинг аралашмаларида эрмайди, аммо қайноқ ишқорлар эритмалари таъсирида парчланади. Корунд Al_2O_3 б-н карборунд SiC дан қаттиқ, фақат олмос б-н боразондан юмшоқроқ. Абразив ва силликловчи материал, яримўтказгич сифатида, шунингдек ядро техникасида нейтронларни ютувчи материал сифатида ишлатилади. $B_{13}C_{12}$ — ромбэдрик панжарали, қора рангли кристалл модда. Суяқланиш т-раси 2460° ; зичлиги 2460 кг/м^3 , микроқаттиқлиги $55,9 \text{ ГПа}$. Яримўтказгич сифатида қўлланилади.

БОР МАГНЕТОНИ — атомда электронларнинг ҳаракати ва уларнинг

спини туфайли вужудга келган магнит моменти ўлчов бирлиги. Н. Бор шарафига шундай аталган. Б. м. цБ б-н ифодаланади: $\text{цБ} = e\hbar/2$ / $\text{пес} = 9,2741024 \text{ эрг/Гс} = 9,2741024 \text{ Ж/Т}$, бу ерда $\hbar$ Планк доимийси, e — элементар электр заряди, тe — электрон массаси, c — ёруғлик тезлиги (к. Магнетон).

БОР НИТРИД, BN — борнит азот б-н бирикмаси. B_2O_3 нинг қайтарувчилар (кумир, магний) б-н аралашмасини аммиак атмосферасида киздириб ёки 2000° дан юқури трада элементлардан олинади; оддий шароитда aBN — кубик, графитсимон оқ порошок ҳолида бўлади. 1350° дан юқури тра ва 5 ГПа босимда катализаторлар иштирокида BN нинг графитсимон ашаклидан олмоссимон Ршакли (боразон) ҳосил бўлади. Боразон юқури трага чидамли кимёвий барқарор бирикмадир. Б. н.дан ўтга ғоятда чидамли материаллар, яримўтказгичлар, диэлектриклар, нейтронларни ютувчи материаллар тайёрланади, oBN подшипникларда куруқ мой сифатида хизмат қилади; боразон ўта қаттиқ абразив материаллар ишлаб чиқаришда қўлланилади.

БОР ПОСТУЛАТЛАРИ — атом квант назариясидаги асосий фаразлар (Н. Бор томонидан яратилган, 1913): 1) атом ички энергия $\text{Ғларининг маълум кийматларида унинг қатор барқарор ҳолатларда бўлиши}$; 2) атом бир барқарор ҳолат Ғ_1 дан бошқа Ғ_2 ҳолатга ўтганда нурланиш частотасининг шarti: $\nu = (E_2 - E_1)/h$, бу ерда h — Планк доимийси.

БОР РАДИУСИ — Н. Бор атом назарияси (1913) га мувофиқ водород атомида ядрога энг яқин электрон орбита радиуси; a_0 б-н белгиланади. $\text{до} = \frac{1}{2} \frac{4\pi\epsilon_0 \hbar^2}{m_e e^2} = 5,2917706(44)10^{10} \text{ м}$ (1980), бунда: h Планк доимийси, m_e ва e электрон массаси ва заряди.

БОРА (юн. boreas — шим. шамоли) —

тоғ бағрида пастга қараб эсадиган кучли совуқ шамол. Унча баланд бўлмаган тоғлар илиқ денгиз б-н туташган жойларда кузатилади. Б. эсганда ҳаво т-раси ласаяди. Б.тезлиги асосан 20—30 м/с, баъзи жойларда ҳатто 60 м/с ва ундан ҳам ортиқ бўлади. Б. бир бошланса, бир ҳафтагача давом этади. Б. Апшерон я. о., Адриатика денгизи, Иссиқкўл, Севан кўли, Мексика бўтози, Новороссийск ш. ва Қрим я. о.да эсади. Б. кўпинча фожиали оқибатларга олиб келади (мас, Б. оқибатида кемалар музлаб қолиши мумкин).

БОРАЗОЛ, бразин, В3N3H6 — ранге из суюклик. Мол. м. 80,05, суюқланиш т-раси — 57», қайнаш т-раси 55*. зичлиги 810 кг/м³ (55»), 1000 кг/м³ (— 57»). Тузилиши, физик ва кимёвий хоссалари жиҳатидан бензолга ўхшайди, шунинг учун Б.ни гоҳо анорганик бензол деб аталади. Б. бор нитрид олишда, унинг ҳосилалари эса иссиққа чидамли полимерлар олишда ишлатилади. Б. нинг алкил ёки арил ҳосилалари асосидаги полимерлар 400—600° иссиққа бардошлидир.

БОРАЗОН — сунъий олмос; бор нитриднинг олмоссимон модификациям. Юкори тра (1350* дан юкори) ва босим (3200 Мн/м² дан юкори) да борни азот б-н бириктириб олинади Каттиқлиги олмосникига яқин, лекин Б. юқри траларга олмосга нисбатан чидамлироқ, кимёвий барқарорлиги олмосникидан устунроқ бўлади. Б.дан ўтга чидамли материаллар, яримўтказгичлар, диэлектриклар, нейтронларни югичлар тайёрланади; у ўта қаттиқ абразив материаллар и. ч.да қўлланилади.

БОРАТ КИСЛОТА, ортоборат кислота, H₂BO₃ — кучсиз анорганик кислота, рангеиз япроқчалар шаклидаги оқ кристалл. Зичлиги 1460 кг/м³. Сувда оддий трада кам, қизитилганда яхшироқ эрийди. Спирт ва б. органик моддаларда

ҳам эрийди. 107,5° да қиздириб сувсизлантирилганида метаборат кислота HBO₂, 160* да бор оксид В2O3 ҳосил бўлади. Табиатда иссиқ сувлар таркибида эриган ҳолда учрайди. Буфер системалар тайёрлашда ишлатилади. Шиша саноатида, эмаллар тайёрлашда ва тиббиётда қўлланилади.

БОРАТЛАР — борат кислота тузлари ва эфирлари. Тузилиши, таркиби ва табиатда учрашига кўра Б. анорганик, органик ва табиий Б.ларга бўлинади. Анорганик боратлар (оксоборатлар), ортоборат (H₃BO₃), метаборат (HBO₂) ҳамда эркин ҳолда ажратиб олинмаган полиборат (H₂BmO₃iTm_i) кислоталарининг тузлари. Молекуласидаги бор атомларининг сонига қараб моно, ди, тетра, гексаборатлар ва б. га бўлинади. Б.да бор атомининг координацион сони 3 ёки 4 га тенг бўлиб, молекуладаги бор атомлари кислород атоми орқали кўприкли боғланиш ҳосил қилади. Аммоний, ишқорий ва оксидланиш даражаси +1 га тенг бўлган б. металлар кўпинча гидратланган ёки сувсиз метаборатлар MeBO₂, тетраборатлар Me₂BO₄, пентаборатлар Me₅BO₆, шунингдек декаборатлар Me₁₀B₁₄O₃₂ ҳосил қилади. Оксидланиш даражаси +2 га тенг бўлган ишқорийер ва б. металлар одатда гидратланган метаборатлар, триборатлар Me₃B₃O₉, гексаборатлар Me₆B₆O₁₈, шунингдек сувсиз мета, орто ва тетраборатлар беради. Оксидланиш даражаси +3 га тенг бўлган металларга гидратланган ва сувсиз ортоборатлар MeBO₃ тавсифлидир. Анорганик Б. рангеиз, аморф ёки кристалл моддалар. Уларнинг сукжланиш тралари 500» дан 2000» гача. Кўпчилик анорганик Б. эритмалари совиш пайтида осонликча шиша ҳолатига ўтади. Гидратланган анорганик Б. ортоборат кислотага металл оксидлари, гидроксидлар ва карбонатлар таъсир эттириб олинади. Сувсизлари эса бор оксидига металл оксидлари ёки

карбонатларини кўшиб суюқлантириш ехв» қиздириш усули б-н олинади. Анорганик Б. бор бирикмаларини синтез у шишда шиша, эмаль, сир, пигментлар компоненти сифатида, оловбардош қопламалар, электролитлар, люминофорлар, бўёқ маҳсулотлар и. ч.да, металлларни кавшарлашда ва б. да қўлланилади.

Органик боратлар — [ортоборатлар, триалкил (арил) боратлар, триалкоксидборатлар], умумий формуласи $(RO)_3B$ бўлган ортоборат кислота эфирлари. Бу ерда R — алкил, арил, аллил ва б. органик радикаллар. Қуйи алкилборатлар зангори рангда шуълаланувчи учувчан суюқпиклардир. Сув таъсирида улар $B(OH)_3$ ва ROH гача гидролизланади.

Органик Б. нинг олиниш усуллари турлича: 1) ортоборат кислота, бор оксиди, бор хлорид ёки бурага спиртлар, феноллар, диоллар таъсир эттириш; 2) B_2H_6 ва б. борли органик бирикмаларни алкоғолиб қилиш; 3) R_3Bhm оксидлаш; 4) $Me[B(OR)_4]$ ни термик парчалаш ва б.

Органик Б. антиоксидантлар сифатида, парафинларни оксидлаб спиртлар олишда, органик ва борорганик бирикмалар синтезида, фунгицид, антисептик сифатида, бўёқлар, мотор ёнилғилари, сурков мойлари, полимерлар олишда қўлланилади.

Табиий боратлар — бораткислота тузларидан ҳосил бўлган минераллар синфи. Табиий Б. нинг калийли, натрийли, кальцийли, магнийли ва темирли 100 га яқин минерали маълум бўлиб, улар асосан ромбик ва моноклин сингонияда кристалланган рангеиз ёки оқ рангдаги моддалар. Уларнинг структурасида 1 дан 6 та гача, гоҳо 9 та бор атомлари кислород атомлари б-н боркислород гурухлари ҳосил қилиб иштирок этади. Борнинг координацион сонига қараб бу гурухлар ўзаро боркислород учбурчаклари $[BO_3]^{1-}$ ёки тетраэдрлар $[BO_4]^{4-}$ ҳолида бирлашиб, занжирсимон, тасмасимон, қатламли ва каркасли структуралар ҳосил

қилиши мумкин. Табиий Б. га вулқонлар натижасида юқори траларда ҳосил бўлган людвигит, ашарит, суссексит ва сув ҳавзаларида чўқинди сифатида ҳосил бўлган бура, борацит ва б. киради. Сувли ва сувсиз боратлар мавжуд (аксариси сувлидир). Таркибида суви бор табиий Б. нинг Моос шкаласи бўйича қаттиқлиги 2—5, сувсизлариники 9 гача, зичлиги 1500—3400 кг/м³ бўлади.

Табиий Б. нинг энг кагта коилари вулканоген — чўқинди жинсларда, эндоген йўл б-н ҳосил бўлган конларнинг баъзи жинсларида учрайди. Чўқинди галоген конлари тузлар б-н биргаликда ҳосил бўлади. Табиий Б. Ўзбекистоннинг Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро, Жиззах вилоятларида учрайди. Киме саноатида, бор тузлари олишда, бўёқтайёрлашда, кулолчиликда, сир, эмаль, шиша, пигментлар и. ч. да қўлланилади.

Ад.: Исследование синтетических боратов, Рига, 1983; Леонюк Н. И., Леонюк Л. И., Кристаллохимия безводных боратов, М., 1983.

Рустам Маърупов.

БОРАЦИТ — минерал, боратлар синфига мансуб. Кимёвий формуласи $Mg_3[B_7O_{21}]OCl$; таркибида 62,5% B_2O_5 бор. Ромбик сингонияда кристалланади. Fe (36% гача), Mn ва б. қушимчалар бор. Б. куб, тетраэдр, псевдооктаэдр, кубоктаэдр ёки додекаэдр шаклида ялтирок кристаллар ҳосил қилади. Ҳаворанг ва кулранг, кўпинча рангсиз. Қдггиқлиги 7—7,5. С. of. 3 га яқин. Гипс, ангидрид ва туз конларида бошқа боратлар б-н бирга учрайди. Б. дан саноатда бор олинади.

БОРБАД, Барбад, Пахлабод, Фахлизи Марвий (тахм. 585, Нисо — 628/38, Марв) — атокъи созанда, хонанда, шоир ва бастакор. Дастваб ижро ва ижод сирларини ўз отасидан ўрганган, Марвга кўчиб, бу ердаги машхур устозларга шогирд тушган. Кейинчалик (618—28) Сосонийлар давлати шоҳи Хусрав [I Парвиз саройи (Ктесифон) да хизмат

килган. Манбаларда Б. айниқса туркумли (хусусан, сосонийлар томонидан давлат дини мақомига кўтарилган Зардуштийлик маросимлари б-н боғлиқ бўлган), муайян тизимдаги асарларга меҳр қўйганлиги таъкидланади.

Абу Наср Форобийнинг «Китоб улмусико алкабир» («Музыка ҳақида катта китоб»), Абу Абдуллоҳ алХоразмийнинг «Мафотиҳ алулум» («Илмлар калити»), Муҳаммад Нишопурийнинг «Рисолаи дар илми мусиқий», Абдулқодир Мароғийнинг «Мақосид алаҳшон» («Қуйларнинг келиб чиқиш ўрни») сингари рисолаларда Б. яратган машҳур 7 қисмли «Хусравоний» туркуми, шунингдек «Достон» дея номланган куй ва қўшиқлар таърифланади, ижодий жараёни таҳлил этилади.

АлЖохиз (775818), Абулфараж Исфохоний (897967), Абумансур Саъолибий (9611038) каби муаллифларнинг илмий бадиий асар (хар хил тазкира ва мажмуа) лари Б. ижодига мансуб 360 та қўшиқ, 30 та чолғу куйлари ҳамда 7 та «Хусравоний» — Шарқда кенг тарқалган фазовий тафаккур инъикоси, яъни қамарий йилнинг 360, ойнинг 30 ва ҳафтанинг 7 кунлари б-н боғлиқ бўлганлигини таъкидлайди.

Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома» си, Низомий Ганжавий «Хусрав ва Ширин» и, Амир Хусрав Дехлавий «Ширин ва Хусрав»и, шунингдек кейинги даврларга оид қатор бадиий асарларда Б. нинг иссиқнафас ҳофиз, моҳир созанда, бадиҳагўй бастакор эканлиги ифодаланган. Б. Ўрта Шарқда мумтоз мусиқа санъатининг илк профессионал намоянласи даражасига кутарилган ва айнан шу соҳа асосчиси сифатида тарихдан урин олган. 1990 й. Душанбада Б. таваллудининг 1400 йиллигига бағишлаган Халқаро мусиқа анжумани бўлиб ўтди, Б. номидаги Халқаро мусиқа жамғармаси ташкил этилган, хар 5 й.да ҳофиз, созанда ва мусиқашуносларга бериладиган Б. номидаги мукофот таъсис этилган.

Ад.: Фирдавсий, Шоҳнома, III китоб. Ҳофиз Борбад киссаси (Ж. Жабборов таржимаси). Т., 1977; Борбад, эпоха и традиции культуры, (Сб. статей), Душанбе, 1989.

БОРВОДРОДЛАР, бор гидридлари, боранлар — борнит водород б-н ҳосил килган бирикмалари; рангсиз, қўланса хидли ва жуда заҳарли моддалар. Молекуласида 2 дан 20 гача бор атоми бўлган Б. маълум. Хусрав II Парвиз саройида уд чалаётган Борбад (Фирдавсий «Шоҳнома»сига ишланган миниатюра, 1664 й.)

Энг оддийси — ВНЗ эркин ҳолда мавжуд эмас. Б. электронтанқис бирикмалардир, яъни ҳамма атомларни куш электронли оддий боғлар б-н бириктириш учун етарли электронлари йук. Қуйи Б. — диборан В₂Н₆ б-н тетраборан В₄Н₁₀ — газ, пентаборан В₅Н₁₁, б-н гексаборан В₆Н₁₄ — суюқлик, юқори Б. — декаборан В₁₀Н₁₆ ва б. — қаттиқ моддалардир. 700° дан юқори града Б. бор б-н водородга ажралади. Б. ёнганда бошқа бирикмаларга нисбатан кўпроқ иссикушк беради, шунинг учун истиқболли ракета ёкилғиси сифатида диққатга сазовор. Диборан оддий бор олиш ва металлларга қоплаш учун ишлатилади. Баъзи Б. дан иссиққа чидамли полимерлар олиш мумкин. Б. нинг металл ҳосилалари боргидридлар деб аталади.

БОРГЕС (итал. horgese — шаҳарлик) — босмаҳона шрифти; кегли (улчмаи) 9 пункт (3,38 мм). Асосан газета матнларини териш учун ишлатилади (к. Шрифт).

БОРГИДРИДЛАР, боранатлар, гидр и д обратл ар — борнинг комплекс бирикмаларидан бир тури, умумий формуласи Ме(ВН₄)_п, бу ерда Ме — металл, Ишқорий металлларнинг боранатлари етарлича барқарор кристалл моддалар, кучли қайтарувчилардир; Б.

органик кимёда дорилар, витамин л ар, стероид препаратлар, юкори дисперс катализаторлар, металл ва сопол юзаси учун металл қопламалар тайёрлашда, яримутказгич и. ч. да қўлланиладиган германий, қалай, маргимуш, сурма гидридлари олишда ишлатилади.

БОРГОҲ (форс. — подшоҳ чодир) — махсус ижозат б-н қириладиган жой; подшоҳ, султон ёки хоннинг қабулхонаси. Б. га махсус имтиёзли кишилар (мас, тархон, оталиқ ва б.) дан бўлак барча мансабдорлар эшик оғабоши орқали ҳукмдордан ижозат олгачгина қира олган. Ҳарбий юриш, шикор ва сафар чоғида ҳукмдор чодирининг саропарда б-н ажратилган қисми Б. вазифасини ўтаган.

БОРДЕ (Bordet) Жюль (1870-1961) бельгиялик иммунолог ва бактериолог. Серологик реакциялар механизми, комплементни боғлаш реакциясини кашф этган. КУКйУтал кузғатувчисини аниқлаб, унинг олдини олиш учун эмлаш усулини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1919).

БОРДО — Франциянинг жан.ғарбдаги шаҳар, Жиронда департаментининг маъмурий маркази, Гиень ва Гасконь тарихий вилоятининг бош шаҳри. Гаронна дарёси бўйида, Атлантика океанининг Бискай қўлтиғи яқинида. Аҳолиси 208 минг киши (1990). Мамлакатнинг саноат марказларидан, транспорт йўллари тугуни. Денгиз кемалари қира оладиган йирик порт (юк ортиб тушириш йилига 10 млн. т). Б. орқали четдан нефть, кумир, фосфат, озиқ-овқат ва б. моллар келтирилади; четга виноарак, нефть маҳсулотлари, ёғочтахта, газмол чиқарилади. Нефтни қайта ишлаш, кemasозлик, авиасозлик, машинасозлик, кимё з-длари, тўқимачилик, озиқ-овқат корхоналари бор. Б. да кўплаб вино тайёрланади ва сотилади. Шаҳарда унт (1441 й.дан),

бир қанча музей ва театрлар бор. Франциянинг энг қад. шаҳарларидан. Марказий майдонлари 18-а. да қурилган. Тарихий бинолардан собор (12— 14-а. лар) ва Катта театр (1773—80) сақланган.

БОРДО СУЮҚЛИГИ — ўсимликларнинг замбуруғли ва бактериал касалликларига қарши ишлатиладиган препарат. Мис купороси (тўтиё) нинг оҳак эритмаси б-н 1:1 нисбатдаги аралашмаси. 10 л 1% ли Б. с тайёрлаш учун 100 г мис купоросига 3 — 4 л иссиқ сув қуйиб, ёғоч, шиша ёки сопол идишда аралаштирилади, сўнг қолган сув совуқ ҳолда 5 л га етгунча қўшилади. Бошқа идишда 5 л сувда 150 г оҳак эритилади, яъни сўндирилади. Мис купороси эритмаси оҳакли эритма (аксинча мумкин эмас) устига қуйилади. Бундай аралашма Б. с. деб аталади, уни айнан ишлатиш олдидан тайёрланади. Ўзбекистонда Б. с. кўпроқ меваларнинг барг бужмайиши, калмараз, антракноз, шунингдек беда, сабзавот ва б. экинларнинг кўнғир доғига ҳамда шу каби бошқа замбуруғли касалликларга қарши қўлланади. Ўсимликлар мис купороси бўйича 1% ли эритма б-н вегетация даврида пуркалади. Препаратнинг сарф нормаси 12—15 кг/га, суюклик сарфи 500—800 л/га.

БОРДОН — пусти тозаланмаган қамишдан бўйрага ўхшатиб тўқиладиган қурилиш материали (тўшама). Иморатлар қуришда еасса, токи устидан солинади. Илгари Б. дан бошқа мақсадларда ҳам фойдаланилган (мас, тупрок ва захдан сақланиш учун супа устига солинадиган намад, гилам, палос тагига тўшалган, ҳовлижой атрофини девор қилиб ўраш учун ишлатилган ва б.). Ҳозир ҳам якка уй-жойлар, бостирмалар қуришда Б. дан фойдаланилади.

БОРЕАЛ ИҚЛИМ (юн. boreas шимолий) — қишда қор мўл ёғадиган, ёзи нисбатан қиска ва илиқ бўладиган ўртача кенгликлар иклими. Б. и. ли

жойлар (Арктика ва Тропик областлар орасидаги жойлар) да асосан тайга ва тилоғоч ўрмонли ландшафтлар учрайди. Ҳозир Б. и. атамаси кам қўлланилади (к. Иқлим).

БОРЕАЛ ОРГАНИЗМЛАР —

Шим. ярим шарнинг мўътадил қисмида яшайдиган денгиз организмлари. Б. о. асосан кирғоқолди (литорал ва сублиторал) зоналарда яшайди. Дунё океанининг чуқур (батиал) қатламларида ҳарорат пастиги ва ёруғлик етишмаслиги сабабли Б. о. жуда кам. Литорал ва сублиторал қатламларда қўнғир ва кизил сувўтлар, айниқса мидия, устрица, денгиз тароқчалари, қисқичбақасимонлар, шунингдек балиқлар кўп. Бу организмларнинг биомассаси ниҳоятда катта. Б. о. нинг базилари биологик махсулдорлиги жиҳатидан катта аҳамиятга эга. Мае, балиқлардан сельд, треска, скумбрия, лосось, камбала кўплаб овланади. Ҳайвонот ва ўсимлик бойлигини кўпайтириш мақсадида Б. о. янги худудларда иклимлаштирилмоқда. Мас, Каспий денгизида кефаль, Оролда болтиқ салакаси иклимлаштирилган.

БОРЕАЛАТЛАНТИКА ОБЛАСТИ

— Дунё океани зоогеография областларидан бири. Арктиканинг жан. ва Атлантика океанининг шим. қисмини эгаллаган. Б.А. о. нинг Арктика области б-н чегараси шим. да Ньюфаундленднинг шарқий соҳилларидан Исландиягача, ундан Баренц денгизининг Марказий қисмигача боради. Жан. да Б. А. о. нинг шартли чегараси Делавэр кўрфазидан Испаниянинг шим. кирғоқларигача бўлган чизиқ бўйлаб ўтади. Бу область физикгеографик хусусиятларига биноан БореалПацифик областига ўхшаб кетади, лекин ундан жан. ва шим. қисмларидаги сув юзаси ҳарорати ўртасидаги фарқнинг катта бўлмаслиги, сувининг абсолют чуқурлиги ва ҳажмининг кам бўлиши, айрим саёз денгизлар сувининг кам шўрланганлиги б-н фарқ қилади. Б.А. о.

да одам фаолиятининг ҳайвонлар яшаш шароитига таъсири жуда катта.

Б.А. о. денгизлари фаунаси БореалПацифик область фаунасига нисбатан унча бой эмас, антропоген омилларнинг таъсири кучли. Сут эмизувчилардан бискай кити, оқбикин дельфин, узунтумшук тюлень эндемик ҳисобланади. Атлантика дельфини кенжа тури — афалина ва Қора денгиз дельфини бу область учун хос, Б. А. о. нинг шим. шарқида, унинг Арктикага ёндош қисмида Гренландия тюлену учрайди. Қушлардан балиқчи қушлар, оддий гагарка (Арктика области чегарасила), тентаккуш ва кичик бўрон қуши; треска симон ва ссьдсимонлардан мерлуза, пикша (эндемик), атлантика сельди, атлантика трескаси, болтиқ сельди (салака) ва б. бир қанча турлари ана шу область учун хосдир. Дельфинлардан денгиз чўчкаси, қушлардан тентаккуш ва шим. кочурга, қисқичбақасимонлар, моллюскалар ва нинатерилларнинг айрим турлари ҳам амфибореал ҳисобланади. Ҳоз. даврда Б.А. о. да тарқалган бир қатор турларни муҳофаза қилиш мақсадида бир қанча ҳайвонларни овлашни чеклаш ёки бутунлай ман қилиш чоралари ишлаб чиқилмоқда. Бирок аҳолининг Б.А. о. денгизлари соҳилларида жуда зич жойлашганлиги, одам хўжалик фаолиятининг интенсивлиги ҳайвонларни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга оширишни қийинлаштиради.

БОРЕОПАЦИФИК ОБЛАСТЬ

— дунё океанининг зоогеография области, Тинч океанининг шим. қисми ва океан денгизлари шим. да Беринг бўғозидан бошлаб жан. га тахм. 40° шим. кенгликкача бўлган қисмини эгаллаган. Ҳарорат Арктикага нисбатан анча юқори, йил давомида кенг миқёсда ўзгариб туради. Қишда сув акваториясининг анча қисмида сузиб юривчи музлар ҳосил бўлади. Ёзда сув юзаси б-н сув туби ҳарорати анча катта фарқ

килади. Б.П. о. да сут эмизувчилардан калан, яъни денгиз сувсари, кулранг кит, сельд кити, шим. тишли кити, Тинч океан қисқабош дельфини, Оқ денгиз чўққаси; қушлардан ҳар хил чистиксимонлар, кичик конюга, балиқчи қушлар (моевка, қорадум балиқчи), кўзойнакли чистик, найбурунлилар (кўк качурка) ва б. учрайди. Деярли барча келтирилган қушлар эндемик ҳисобланади. Балиқлардан Тинч океани лососсимонлари: кета, букри балиқ, нерпа, чавича каби эндемик турлар; Тинч океани сельди, иваси сардинаси, камбалаларнинг бир неча тури (оқ корин, пальтуссимон, ўкёй тишли пальтус ва б.) тарқалган. Б.П. о. да қисқичбақасимонлар орасида эндемик турлари ҳам кўп (мас, Камчатка краби). Биомасса микдори ва турлари сони жиҳатидан икки паллали моллюскалар, нинатерилилар, кўптуклилар ва ғовак танлилар анча бой. Арктикадан бу областга китсимонлиларнинг айрим турлари, бу областдан Арктикага чистиксимон қушларнинг айрим турлари ўтиб туради. Моевка балиқчиси, УзоқШарқ навагаси ҳар иккала областда ҳам кенг тарқалган. Областнинг жан. қисмида Тинч океани тропик минтақаси учун хос бўлган турлар учрайди. Б. П. о. даги кўпгина ҳудудларнинг соҳил бўйида қадимдан балиқлар ва б. денгиз ҳайвонлари, Узоқ Шарқ сельди, лососсимонлар, камбалалар, қулоқли тюленлар, китлар ва каланларнинг бир неча тури овлаб келинган. Бу ҳол илгари бу ерларда кенг тарқалган турлар сонининг қисқариб кетишига олиб келди. Ҳозир Б.П. о. да камайиб бораётган ҳайвонларни сақлаб қолиш ва кўпайтириш мақсадида халқаро ва регионал чоратадбирлар ишлаб чиқилди.

БОРЖОМИ — Грузиядаги шаҳар. Кура ва Боржоми дарёлари қўшиладиган ерда, денгиз сатҳидан тахм. 800 м баландликда. Аҳолиси 19,6 минг киши (1999). Ёзи иссиқ (июлнинг ўртача т-раси

19°), киши мўътадил (янв. нинг ўртача т-раси — 3°); йилига 595 мм ёғин тушади. Йирик бальнеологик ва иқлимий курорт, т. й. тугуни. Б. да минерал сувни бошқа шаҳарларга юбориш учун бутилкаларга куйиш з-ди, театр ва ўлкашунослик музейи бор.

БОРЖОМИ ДАРАСИ — Грузиядаги чуқур дара. Кичик Кавказнинг Месхети ва Триалети тизмалари оралиғида. Дарадан Кура дарёси оқиб ўтади. Уз. 60 км, чуқ. 1500 м. Ён бағирларида кенг баргли ва игна баргли дарахтлар ўсади. Дарада Боржомии курорти жойлашган.

БОРЗАЯ, борзи — овчи (исковуч) итларнинг бир зоти (к. Този).

БОРИДЛАР — борнинг металллар б-н бирикмаси. Б. металл т-раси кўтарилиши б-н электр қаршилиги ортиши, электр ва иссиқни яхши ўтказиши, металлга ўхшаб ялтираши ва металлмас (яримўтказгичлик хоссаси) моддаларга хос физик хоссалари б-н бошқа бирикмалардан фарқ қилади. Титан, цирконий, гафний, ванадий, ниобий, тантал, хром, молибден, вольфрам каби юқори трада эрийдиган металлларнинг ҳамда кальций, стронций, барий каби ишқорий металлларнинг Б. и маълум. Рух, кадмий, олтин, қумуш, симоб, галий, индий, таллий, кўрғошин, қалайи Б. ҳосил қилмайди. Б. бир неча усулда олинади. Кимёвий барқарорлиги, асосан, Б. панжараларидаги борбор боғланиш кучлари б-н белгиланади. Гексаборидлар (MeB₆) ва додекаборидлар (MeB₁₂) кимёвий жиҳатдан энг барқарор Б. ҳисобланади. Кўпгина Б. кислотага чидамли, мас, ТаВ₂ га ҳатто қайнайдиган зар суви ҳам таъсир қилмайди. Б. ўта қаттиқ (микроқаттиқлиги 20—30 Гн/м²), узилишга мустақамлиги (380 Мн/м²), оловбардошлиги юқори. Б. радиоэлектроника, ядро техникаси, металлургия, машинасозлик ва асбобсозликда ишлатилади. Улардан

реактив двигатель деталлари, газ турбина парраклари ясалади.

БОРИС ГОДУНОВ [тахм. 1552 1605. 13 (23).4] — рус подшоси (1598 й. дан), бояр Фёдор Годуновнинг угли. Иван IV саройида тарбияланган. Иван IV вафот этгач (1584), шох Фёдор (1584—98) нинг ягона регенти бўлиб қолади ва амалда мамлакатни бошқарди. Иван IV сиёсатини давом эттирди. Подшо Фёдор вафот этгач (1598), Земский собор Б. Г. ни подшо қилиб сайлади. Б. Г. Польша б-н бўлган сулҳ муддатини узайтириб, Швецияга қарши уруш бошлади (1590—93). Натижада Ливон уруши (1558—83) даврида қўлдан кетган Ям, Орешек, Ивангород ва б. шаҳарларни Россияга қайтариб олди. Б. Г. даврида Сибирь ва мамлакатнинг жан. р-нларини мустамлакага айлантириш бошланган.

БОРИСОВ Олег Матвеевич (1929, Мордва Республикаси — 1988. 31. 10, Тошкент) — геолог олим. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1984), геол. минералогия фанлари д-ри (1970). Ўрта Осиё давлат ун-ти геол. ф-тини битирган (1953). Ўзбекистон ФА геология ва геофизика ин-тида катта илмий ходим (1956—70), лаб. мудири (1970-86), Ўзбекистон ФА сейсмология ин-ти директори (1986—88). Асосий илмий ишлари регионал геол. ва магматизмга бағишланган. Ўзбекистоннинг тектоник харитаси ва Ўрта Осиёнинг палеозой даври жинсларигача бўлган пастки қатлами тузилишининг дастлабки схемасини тузишда қатнашган.

БОРИСОВ — Белоруссиянинг Минск вилоятидаги шаҳар (1795 й. дан). Т. и. станцияси. Березина дарёси бўйидаги пристань. Аҳолиси 150,7 минг киши (1999). Машиносозлик («Экран» и. ч. бирлашмаси ва б.), ёғочсозлик, кимё ва кимёфармацевтика, озик-овқат, энгил sanoat корхоналари ишлаб турибди. Мусика асбоблари, биллур ишлаб

чиқарилади. Ўлкашунослик музейи бор. Б. га 1102 й. да асос солинган, 12а, охирида Литва, сўнгра Польша, 1793 й. дан Россия империяси қўл остида.

БОРИСПОЛЬ — Украинанинг Киев вилоятидаги шаҳар (1956 й. дан), Киевдан 35 км жан.шарқда. Т. й. станцияси. Аҳолиси 52 минг киши (1991). Озик-овқат, энгил sanoat корхоналари, ўлкашунослик музейи бор. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Б. да Киев ш.нинг халқаро аэропорти жойлашган. Шаҳар 1590 й. дан маълум.

БОРЛАШ — пўлат ёки бошқа металлдан тайёрланган буюмлар сиртини бор б-н тўйинтириш. Б. натижасида буюм сирти қаттиқлашади, иссиққа ва ейилишга чидамлилиги ошади. Детални суюклантирилган бура (Na₂B₄O₇) га ботириб, электролиз усулида (деталькатод, графит—анод) Б. усули кўпроқ қўлланилади. Деталь суюқ бурада 6—8 соат сақлангач (930° да), унинг 0,15—0,25 мм сиртки қатлами борга тўйинади. Баъзан, бурага бор карбид (30—40%) ёки кремний карбид (30%) қўшилади. Б. вакуум печда ёки газ муҳитида ҳам ўтказилиши мумкин. Борланган деталлар махсус усулда тобланади. Б. усули насосларнинг втулкалари, штамплар, прессколиплар, роликлар ва б. тайёрлашда қўлланилади.

БОРЛИ ЎҒИТЛАР — таркибида ўсимликлар ўзлаштира оладиган ҳолатда бор бўлган кимёвий бирикмалар; микро>тм/яларнинг бир тури. Борнинг ҳар хил тупроқдаги микдори (1 кг тупроқ хисобида) 1,5 мг дан 150 мг гача боради. Ўрта Осиёнинг карбонатли тупроқларида сувда қайнатилганда эриб чиқадиган (сувли сўрим) борнинг микдори 1 кг тупроққа 1 мг дан кам бўлган ҳоллардагина Б. ў. ни куллаш керак. Б. ў. сифатида борат кислота, бордатолитли ўғитлар, бормагнийли ўғитлар, борли суперфосфат, бура

(танакор) ва б. қўлланилади. Б. ў. экиш пайтида бошқа минерал ўғитлар б-н биргаликда тупроққа қаторлаб солишда, озиклантиришда ва уруғларни кимёвий дорилар б-н биргақўшиб чанглатишда (1,1 — 1,7 кг/та ҳисобида) ишлатилади. Экиш олдида уруғларни ишлашда (1ц уругга 0,005%—0,5% ли эритмасидан 6—8 л) сарфланади.

БОРЛИҚ — объектив мавжуд реалликни ифодаловчи фалсафий тушунча. У моддийпредметоламидангина иборат эмас. Б. турли даражада намоён бўлади: органик ва ноорганик табиат, биосфера, ижтимоий Б., объективидеал Б. (маданий қадриятлар, илмий билимнинг умумий принциплари, тушунчалари ва ҳ.к.), инсон турмуши. Б. фалсафа тарихида турлича талқин қилинган. Яқин ва Ўрта Шарқ фалсафасида Киндий, Форобий, Ибн Сино, Умар Хайём, Ибн Рушд каби мутафаккирлар Б. ни иккига — вужуди мумкин ва вужуди вожибга бўладилар. Уларнинг фалсафасида Б. нинг дастлабки сабабчиси Аллоҳ (вужуди вожиб), лекин Аллоҳ б-н Б. ни бир-бирдан ажратиб тасаввур қилиб бўлмайди, булар сабабокибат шаклида бир-бирлари б-н узвий боғлиқ, деган тушунча ётади.

Реал ва хаёлий Б. ўртасида алоҳида тафовут бор. Реал Б. мавжудликни, хаёлий Б. моҳиятни белгилайди. Реал Б. нарсалар, жараёнлар, шахслар, хаттиҳаракатлар ва б. нинг реаллигини билдиради; у макон ва замон характериға эға, у алоҳида, бетакрор. Хаёлий Б. (ғоя маъносида) вақтинчалик, ҳақиқий, тажрибавий характеридан маҳрум, у факт бўла олмайди; у қатъий ўзгармас (котиб қожан), абадий мавжуд (Н. Гартман). Хаёлий Б. бу маънода қадрият, ғоя, математик ва мантиқий тушунча сифатида юзага чиқади. Платон унда чин, хусусий «реал» Б. ни кўради. Умумий маънодаги Б. дан муайян Б. фарқ қилади. Гераклит фикрича, ҳеч қандай котиб қолган Б. йўқ, доимо ўзгарувчан Б. бор. Метафизиклар

«ҳақиқий» Б. трансцендент, нарса ўзидадир деб биладилар. Барча мавжуд нарсаларнинг йиғиндисини, умуман оламни Б. деб атайдилар. Ж. Беркли, Д. Юм Б. фақат субъектда, ондагина мавжуд деб биладилар. Баъзи файласуфлар Б. ни қандайдир дунёвий рухнинг, ғайри моддий кучнинг кўринишларидан иборат, деб ҳисоблайдилар. Хусусан Гегель фалсафасида Б. мутлақ ғоянинг ўзлигидан, мавҳумликдан конкретликка томон юксалиб борувчи дастлабки, бевосита ва жуда ноаниқ босқичи ҳисобланади. Б. ни руҳмаҳсули сифатида қараш 19-а. охири — 20-а. бошидаги фалсафаға ҳам хос. Л. Фейербах, А. И. Герцен, Н. Г. Чернышевский Б. объектив, у ҳаракатдаги материя б-н боғлиқ деб таъкидлайдилар. Баъзи фалсафий оқимлар мавжуд оламнинг реаллигини, Б. нинг объективлигини эътироф этадилар. Б. нинг энг муҳим хусусияти — моддийлигида эканлигини алоҳида таъкидлайдилар. Ҳоз. замон онтологиясига кўра, Б. — барча мавжудотнинг турлитуман кўринишлари б-н айнандир.

БОРМАН (Borman) Френк (1928. 14. 3, Гери, Индиана штати) — АҚШ космонавтучувчиси. Ҳарбийҳаво кучлари полковниги. «Жеминай7» космик кемасида (Ж. Ловелл б-н бирга, 1965, дек.) Ер атрофида 206 марта айланди. «Аполлон8» космик кемасида (У. Андерс ва Ж. Ловелл б-н бирга, 1968 дек.) дунёда биринчи марта Ой атрофида 10 марта айланди.

БОРМАШИНА — тишни даволаш ва сунъий тиш қўйишда тишни силлиқлаш ва тозалаш учун мўлжалланган кесувчи асбоб (бор) ни айлантирувчи тиббий аппарат. Оёкда, электр мотор ва турбина ёрдамида ишлатиладиган хиллари бор. Электр Б. да борнинг айланиш частотаси 30 минг айл/мин; турбинали Б. да эса 350 минг айл/мин. Турбинали Б. да компрессор ёрдамида қисилган ҳаво

0,250,35 МН/м² (2,5—3,5 кгк/см²) босим остида юборилади. Б. дан заргарлик ва б. баъзи соҳаларда ҳам фойдаланилади.

БОРН (Born) Макс (1882. 11.12, Вроцлав, Польша—1970. 5. 1, Гёттинген, ГФР) — немис физикназарийётчиси, квант механика яратувчиларидан бири. 1933 й.дан Англия, 1953 й. дан ГФР да. Квант механикани статистик нуқтаи назардан шарҳлаб берган. Асосий илмий ишлари кристалл панжарасининг динамик назариясига, атом физикасига, оптика, табиий фанлар фалсафасига оид. Нобель мукофоти лауреати (1954).

БОРНЕО — Малай архипелагидаги орол, к. Калимантан.

БОРНЕОЛ, борнил спирт, СШН,,О— бициклик терпенлар гурухига мансуб иккиламчи спирт. Мол. м. 154,25; камфора ҳидли, рангсиз кристалл модда. Зичлиги 1020 кг/м³, суюқланиш т-раси 208,5°, қайнаш т-раси 212°. Икки изомери маълум. Борнео ва Суматра о.ларидаги *Dryobalanops camphora* дарахтида, шунингдек баъзи мойлар таркибида бўлади. Б. спирт, эфир, бензол ва лигроинда эрийди; сувда камроқ эрийди. Б. дан турли реакциялар ёрдамида камфора, камфен ва уларнинг турли ҳосилалари олинади. Б. ва унинг эфирлари камфора и. ч. да, атирупа саноатида ва озиқ-овқат эссенцияси тайёрлашда ишлатилади.

БОРНИТ (немис минералоги И. Борн номи б-н аталган) — минерал. Кимёвий формуласи Cu_3FeS_4 . Юқори ва паст ҳароратли хили бор. Сингонияси куб (юқори ҳароратли Б.) ва тетрагонал (паст ҳароратли Б.). Яхлит зич ҳолатда кўпинча шаклсиз доначалар шаклида учрайди. Ранги қизғишкўнғир, кўнғирсарик. Оксидланганда ҳаворанг, кўк рангга ўтади. Таркибида 52—65% мис ва 8—12 % темир бўлади. Металлсимон ялтирайди. Кдггиклиги 3. С оғ. 4,9—

5,1. Электр токини яхши ўтказади. Б. гидротермал ертомирларида, галенит, сфалерит, халькозин пиритлар б-н бирга учрайди. Оксидланиш натижасида Б. дан малахит, азурит, куприт ва б. минераллар ҳосил бўлади. Урал, Жан. Кавказ, Қозоғистон, Ўзбекистонда Қурама (Қалмоққир), Ҳисор тоғларидаги мис конларида, чет элда Германия (Мансфельд), АҚШ (Бьюти) ва Жан. ғарбий Африкада топилган.

БОРНХОЛЬМ — Болтик денгизининг жан.ғарбидаги орол. Данияга қарашли. Майд. 588 км². Аҳолиси 45,2 минг киши (1993). Энг катта шаҳри ва порти — Рённе. Ер юзаси сертепа текислик, бал. 162 м гача, соҳил бўйи қумтепалардан иборат. Каолин ва гил конлари бор. Гранит қазиб олинади. Игна баргли ва кенг баргли ўрмонлар, яйловлар бор. Дон экиш, қўйчилик, балиқ овлаш муҳим ўрин тутати.

БОРОБУДУР (Borobudur) — Ява ороли (Индонезия) даги Будда ибодатхонаси, мейморий ёдгорлик. 8-а. охири — 9-а. бошларида тош булакларини (андезит)дан табиий тепаликда 9 қатламли, поғонали кўринишда пирамидалар (бал. 31,5 м, асос уз. 123 м) дан ҳашаматли ступа қурилган. Унда 504 Будда ҳайкаллари ва 1460 бўртма тасвирларда Будда ҳаёти акс эттирилган. Қатламлар шаклига қўра, 2 қисмга бўлинади. Қуйи қисми қатлами 5 мурабба тарх^и, юқори қисми қатлами 3 айлана тархли. Қатламлар пешайвонли қилиб қурилган. Б. га шарқий зинапоядан чиқилади. Ҳар қатламдаги пешайвоннинг киравериши чуқур равокли бўлиб, ўймабўртма нақш ва тасвирлар («кала—макара») ишланган. Юқорига зинапоярлар орқали кўтарилади. Зинапоярларнинг икки томонидан то марказий ступагача тошдан шерларнинг шакллари ишланган. Пешайвонларнинг деворлари ва тўсиқларидаги тошларга бўртма тасвирлар ишланган (унда Будданинг

бошдан кечирганлари ҳикоя қилинган). Юқоридаги 3 айлана ступалари кўнғироқча шаклида бўлиб, уларнинг ҳар бири ичига Будданинг ҳайкаллари қўйилган. Тепасидаги бош ступада эса жуда катта Будда ҳайкали бор. Б. урта асрлар Индонезия санъатининг нодир намунаси ҳисобланади.

БОРОВКОВ

Александр Константинович [1904. 3(16). 3, Тошкент 1962, 15.11, ҳоз. Санкт-Петербург] — туркийшунос олим. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1943). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1945), проф. (1935). Ўрта Осиё давлат унтининг шарқшунослик ф-тини тамомлаган (1928). Москвадаги Шарқшунослик ин-тида катта илмий ходим, бўлим мудир, директор ўринбосари (1934—38, 1945—60), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида директор ўринбосари, айна вақтда Тошкент давлат педагогика ин-тида узбек тили кафедраси мудир (1938—45), Москвадаги Тилшунослик ин-ти Ленинград бўлимининг директори (1961 й. дан). Б. Кирилл графикаси асосида узбек алифбоси имлосини ишлаб чиқишда қатнашган, туркий халқларнинг этнографияси, фольклори ва тилига оид и. т. лар олиб борган. Узбек тили шеваларини урганган. Б. эски узбек ёдгорликларининг лексикограмматик ва тил хусусиятларини тадқиқ этиб, «Шарқ тиллари тарихи ва грамматикаси масалалари» (1958), «Узбек тилининг грамматикаси қисқача очерклари» (1959), Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар» ининг тили ва Алишер Навоий асарларининг тил хусусиятларига оид илмий асарлар яратган. «Бадое улуғат» (1961), «12—13аср Ўрта Осиё тафсирининг лексикаси» (1963)ни нашр эттириш б-н Б. эски узбек тилининг муқаммал луғатини тузишга асос солди. Беш жилдли «Русчаўзбекча луғат» (1950—55) ва бир жилдли «Ўзбекчарусча луғат» (1959) ни тузишда иштирок этган. Б. туркий халқларнинг «Алпомиш», «Манас», «Кўблон», «Кўзи

Кўреш ва Баян сулув» каби эпосларини ўрганиб, «Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг туркий тиллари эпосини ўрганиш масалалари» (1958), «Алпомиш ҳақидаги қаҳрамонлик поэмаси» (1959) каби илмий асарлар яратган.

Ас: Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка, М., 1946.

БОРОВСКИЙ

Пётр Фокич 11863.27.5 (8.6) — 1932. 15.12] — жарроҳ ва паразитолог, Ўзбекистонда ўлка патологияси асосчиларидан бири; тиббиёт фанлари д-ри (1891), проф. (1920), Меҳнат Қаҳрамони (1927). Тошкент ҳарбий госпиталида жарроҳ ва бактериологик лаб. бошлиғи (1892—1910), Қизил Ярим ой жамияти касалхонасида жарроҳ. (1910—20), 1920 й.дан умрининг охиригача Ўрта Осиё давлат ун-ти тиббиёт ф-ти жарроҳлик кафедрасининг мудир бўлган. Тиббиёт фани тарихида биринчи бўлиб (1898) ёмон жароҳат (лейшманиоз) микробини топган. Қовуққа чок солиш (тикиш)нинг янги усулини тақлиф қилган.

БОРОВСКИЙ КАСАЛЛИГИ — к. Лейшманиоз.

БОРОДИН

Александр Порфирьевич [1833.31.10(12.11) — Петербург 1887.15 (27).2] — рус композитори ва кимёгар олим. Тиббиёт д-ри (1858), проф. (1864). Россия Тиббиётжарроҳлик академияси акад. (1877). Петербургда очилган шифокор аёллар курси (1872—87) нинг ташкилотчиларидан бири.

Б.нинг мусиқа асарларида улуғворлик, ватанга муҳаббат, эрксеварлик ғоялари теран ифодаланган. Камер— чолғу (2 та кватрет, фортепиано квинтети ва б.), камер—вокал (романс, ҳажвий кўшиқлар каби) ва б. асарлар муаллифи. «Баҳодирлик» (Иккинчи) симфонияси (1867), «Князь Игорь» операси (1890 й. да Н. Римский — Корсаков ва А. Глазуновлар ниҳоясига етказган) Б.

ижодининг чўққисидир. Б.нинг айрим асарлари (шу жумладан, «Ўрта Осиёда» симфоник манзараси, «Князь Игорь» операси)да Шарқ халқлари мусикасининг таъсири яққол сезилиб туради. «Князь Игорь» операси дастлаб Тошкент рус опера театри (1922 й.дан), кейинчалик Навий номидаги опера ва балет театри репертуаридан мустахкам ўрин олган.

Б. кумуш нитратларга бром таъсир эттириб, бром алмашган ёғ кислоталари олишнинг оригинал усулини ишлаб чиққан (1861), биринчи бўлиб ф-торли бирикма — бензоил ф-торидни олган (1862). Альдегидларни зичлаштириш соҳасидаги тадқиқотлари (1863—74) муҳим аҳамиятга эга. У альдол конденсатланиш реакциясини кашф этган; сирка альдегидни зичлаштириб, альдол олган.

БОРОДИН Сергей Петрович [1902. 25.9 (8), Москва—1974. 22.6, Тошкент) — рус ёзувчиси. Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1973). 1941 й.гача Амир Саргижон тахаллуси б-н ижод қилган. В. Я. Брюсов номидаги адабиёт ин-тини тугатиб (1926), халқ оғзаки ижоди б-н шуғулланган. Бухоро, Самарқандга уюштирилган фольклорэтнография экспедицияларида қатнашган (1923—26). 1950 й.дан Тошкентда. «Сўнгги Бухоро» (1931), «Мисрлик» (1932) романлари ва «Уста қушчи» ҳикоялар тўплами (1934) Ўрта Осиё халқлари ҳаётига бағишланган. «Самарқанд осмонида юлдузлар» туркумидаги (1953—73) асарларида ҳам Ўрта Осиё халқларининг 14-а. охири — 15-а. бошларидаги ҳаёти акс эттирилган. Бироқ уларда баъзи тарихий шахслар образи сохталаштирилиб, бир ёкламаликка йўл қўйилган. Тарихий роман — «Дмитрий Донской» (1941) муаллифи. Б. нинг айрим асарлари узбек тилида нашр этилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1968).

БОРОДИНО ЖАНГИ — 1812 й. ги

ФранцияРоссия уруши давридаги жанг (26 авг.). Москвадан 124 км гарбдаги Бородино қишлоғи яқинида бўлган. Жанг арафасида рус армиясида 155 минг аскар, 640 тўп, француз армиясида эса 133,8 минг аскар, 587 тўп бор эди. Бу жангда М. И. Кутузов кўмондонлигидаги рус қўшинлари мустахкам позицияни эгаллаб, қаттиқ мудофаа жанглари олиб бориб, Наполеон I нинг рус армиясини ҳал қилувчи жангда тормор қилиш режасини барбод қилдилар. Б. ж. да французлар 50—58 минг киши, руслар 45,6 минг киши йўқотганлар.

БОРОДИНО   **ХАЗИНАСИ**

— жез дав/н/ёдгорлиги (мил. ав. 14—13-а.лар). Бессарабия хазинаси номи б-н ҳам юритилади. 1912 й. БелгородДнестровский ш. ёнидаги Бородино қишлоғи яқинидан топилган. Б. х. асосан кумуш буюмларга олтин суви б-н ишлов берилган қуроласлаҳалардан иборат. Улар қабила бошлиғи ёки лашкарбошига тегишли бўлса керак деб таҳмин қилинади. Б. х. жанговар тош болталари шакл жиҳатидан Кавказ болталарини эслатади. Б. х. найзаларига ўхшаш найзалар Волга бўйи, Кавказ ва Ғарбий Сибирдаги жез даври ёдгорликларида учраб туради. Б. х. гурзилари кўпроқ Қора денгиз бўйи ва Кавказ қабилаларининг гурзиларини эслатади. Бу ўхшашликлар жез даврида яшаган Бессарабия қабилаларининг Қора денгиз шимоли, Кавказ, Волга бўйи ва Ғарбий Сибирь р-нлари, шунингдек Болқон я. о. қабилалари б-н маданий алоқада бўлганлигидан далолат беради. Б. х. буюмлари Москвадаги Тарих музейида сақланади.

БОРОНА, тирма, сихмола — тупроққа юза ишлов бериш, қатқалокни юмшатиш, бегона ўтларни йўқотиш учун мўлжалланган қ. х. қуроли. Иш органлари турига кўра, тишли ва дискли; вазифасига кўра, умумий ишларга мўлжалланган ва маҳсус; тракторга

бириктириш усулига кўра, осма, тиркама ва ярим осма хилларга бўлинади. Тузилишига кўра, Б. лар икки изли, симметрик ва йўналиш (атака) бурчаги ўзгарувчан (10° — 25°) бўлади. Тишли Б. иш органлари квадрат, думалок, тўғри тўртбурчак ва пичоксимон шаклдаги пўлат тишлардан иборат. Улар рамага қаттиқ (бикр), ошиқмошикли (шарнирли) қилиб бириктирилади ёки пружинасимон тиракка маҳкамланади. Тиш тупроққа пона каби ботиб ишлайди. Бир тишига тўғри келадиган нагрузкага кўра, тишли Б. лар оғир (16—20), ўртача (12—16) ва енгил ёки экин устидан юритиладиган (5—12) хилларга бўлинади. Оғир ва ўртача Б. ларнинг тишлари квадрат, енгилларники эса думалок қилиб ясалади.

Пахтачиликда асосан ўртача Б., шунингдек тўрсимон, пружинали, ўтоқ Б. си, айланадиган пичокли ва б. хил Б. лар ишлатилади. Улар тракторга тиркагич воситасида бириктирилади. Тиркагичга 12 дан 24 тагача Б. звеноси тиркалади. Гусеничали трактор б-н ишлаганда тиркагичли агрегат 44—50 звенодан тузилади. Ўртача Б. тупроқни юмшатишдан ташқари 8 см гача чуқурликдаги бегона ўтлар илдизини ҳам сидириб чиқаради, ер ҳайдалгандан кейин унинг сиртки қатламини майдалаб юмшатади ва текислайди, яъни экин экишга тайёрлайди. Тўрсимон Б. дала сиртига яхши мослашадиган тўрга шарнирли бириктирилган думалок тишлардан тузилган. Кузги ва баҳорги галла ниҳоллари униб чиққандан кейин бегона ўтларни йўқотиш, айни вақтда тупроқнинг сиртки қатламини юмшатиш учун ишлатилади. Пружинали Б. ларда ўткир учли ясси пружина кўринишидаги тишлар бўлади. Иш пайтида улар титраб, тупроқни жадал майдалайди. Пружинали Б. лар обикор деҳқончилик зонасида оғир, қаттиқ ва тошлоқ ерларда кенг ишлатилади. Ўтоқ Б. ларида пружинали эластик ўткир тишлар булиб, чопиқ қилинадиган экинлар

экилган майдонда тупроқнинг сиртки қатламини юмшатиш ва бегона утлардан тозалаш учун ишлатилади. Айланадиган пичокли Б. ларнинг пластинасимон (унақай ва чапақай) пичоклари ҳаракат йўналишига нисбатан 180° бурчак остида ўрнатилган. Ер ҳайдалгандан кейин кесак ва палахсаларни майдалаш учун ишлатилади. Дискли Б. лардан, асосан, чимли ерларни юмшатиш, заранглашиб қолган шудгор ва шўри ювилган ерларга ишлов бериш, йирик кесак ва палахсаларни майдалаш учун фойдаланилган. Иш органлари диаметри 450, 510 ва 660 мм ли сферик, ясси ва кесик дисклардан иборат. Тўқайзор, дала ва боғларда ишлатиладиган хиллари бўлади. Пахтачиликда дискли дала Б. лари ишлатилади. Уларнинг диаметри 450—510 мм ли сферик дисклари батарея тарзида йигилади* Шудгорланган далаларда кесак ва палахсаларни кучириш, оғир тупроқли Тиудгорларда каттакичик кесакларни майдалаш, куқламги экишдан олдин ерга ишлов бериш, кам чимли утлоқларни янгилаш ва ангизни юза юмшатиш учун ишлатилади. Оғир ва заранг ерларга зарур ишлов бериш учун Б. нинг балласт яшигига қўшимча (250—350 кг) юк (мас, кум) солиб ишланади.

Ад.: Нишоналиев У., Қишлоқ хўжалиги машиналари, Т., 1983.

БОРОНАЛАШ, борона босиш — тупроқни юза юмшатиш ва экинни парвариш қилиш усулларида бири. Б. эрта кўкламда ер ҳайдалгандан кейин, экишдан олдин ўтказилади. Б. ҳайдалган ер бетини юмшатиш, текислаш, кесак ва палахсаларни майдалаш, қатқалоқни бузиш, уруғни кўмиш (уруғ ер бетига сепилганда), минерал ўғитни тупроққа аралаштириш, ўсимликларни парвариш қилиш — кўп йиллик ўт ва кузги галла экинлари майдонини эрта баҳорда юмшатиш мақсадида утказилади. Тупроқнинг физик ҳолати ва гранулометриқ

таркибига қараб Б. 5—8 см чуқурликда ўтказилади. Б. тупроқ капиллярларини бузади, уни қуриб қолишдан сақдайди, тупроқнинг сув ўтказувчанлиги ҳамда ҳаво алмашилишини яхшилайти, микробиологик жараёнларни тезлаштиради, ўсимликлар ўзлаштирадиган моддаларни туплаш учун шароит яратади, бир йиллик бегона утларни йўқотади, кўп йилликларини илдизи б-н ер бетига тирмалаб чиқариб, йиғиштириб олишни энгиллаштиради. Б. да турли хилдаги бороналар кўлланилади. Такрорий ва оралик экинлар экиш учун ерни тайёрлашда Б. шудгорлаш б-н бир вақтда тупроқдаги намни кўпроқ сақлаб қолиш учун ўтказилади; тупроқни яхши юмшатиш мақсадида ҳайдаш изига диагональ ёки кўндаланг бороналанади. Бунда тупроқнинг устки (8—Юсм) қавати юмшаб, ер бетига кўтарилиши камаяди, кўқараётган бегона ўт қурийти. Б. самарадорлигининг энг асосий шартларидан бири — борона усулларини тўғри танлаш ҳамда уни утказиш вақтидир. Тупроқнинг майдаланиш (уваланиш) даражаси бороналаниш тезлиги ва йўналишига боғлиқ. Пайкал узунасига кўра диагональ ёки кўндаланг бороналанишда ер яхши текисланади. Б. сифати тупроқнинг кам қуқунлиниши, етарли даражада юмшатилиши ва шудгор сатҳининг текислиниши, қийтиқ ерларнинг йўқлигига қараб белгиланади.

Абдурахим Эрматов.

БОРОРГАНИК БИРИКМАЛАР

— бор атомининг органик радикаллар б-н ҳосил қилган бирикмалари. Б. б. га $R_2B(OH)_2$ ва $R_2B(OH)$ (бу ерда R алифатик, алициклик ва ароматик ўринбосарлар ва уларнинг функциональ хосилалари) кўринишдаги бороорганик кислоталар ҳамда R_2BH_2 , R_2BH ва R₂B каби моддалар қиради. Б. б. икки хил йўл б-н: 1) литий ва магнийорганик бирикмаларга борат кислота эфирлари ва бор галогенидлар таъсир эттириб; 2) туйинмаган углеводородларни гидроборлаб олинади.

Б. б. реактив двигателлар учун ёқилги сифатида ишлатадиган боргидридлар олишда, туйинмаган бирикмаларни полимерлашда катализатор сифатида, сурков мойларига кўшимча сифатида ва азобўёқлар тайёрлашда кўлланилади.

БОРОХОРО — Хитой ғарбидаги тоғ тизмаси, ғарбий учи Қозоғистон ҳудудида. Шарқий Тяньшан тоғ тизимига қиради. Или дарёси б-н Эби Нур кўли ҳавзалари ўртасида. Уз. 250 км. Бал. 4359 м гача. Кристалл ва метоморфик тоғ жинсларидан тузилган. Ён бағирларида 1800 м баландликкача тоғ даштлари, 2800 м гача қорақарағай ўрмонлари, энг юқорисида альп ўтлоқлари бор, чўққилари доим қор ва музликлар б-н қопланиб ётади.

БОРРОМИНИ, Борромино (Borghomini), асли Кастелли Франческо (1599.25.9, Биссоне, Швейцария — 1667. 3.8, Рим) — италян меъмори. Барокко намояндаси. Мумтоз ордерлардан эркин фойдаланиб, янги безак қисмларини танлаб, бино тарзи тузилишини ва қурилиш режаларининг мураккаб шаклларини яратган. Асосий ишлари: Римда бунёд этилган СанКарло алле Куатро Фонтане (1634—67), Сант—Иво алла Сапиенца (1642—60), Сант—Андреа делле Фратте (1656; тарзи — 1816) церковлари, Сант—Аньезе ин Агоне церковининг тарзи (1653— 55), Барберини (1625—63) ва Фальконьери (1639—41) саройлари ва б.

БОРСАКЕЛМАС — Орол денгизининг шим. ғарбий қисмидаги орол. Қозоғистоннинг Кизилўрда вилоятида. Уз. 27 км, эни ғарбда 11,5 км, шарқда 2,5 км. Майд. 133 км² (1961). Қирғоқлари асосан текис, паст, жан. қирғоғи бир оз баланд ва қояли. Ер юзаси тепалик ва сойликлардан иборат пасттексислик. Аксари қисмининг бал. 100 м, энг баланд жойи 113 м. Б. да доимий ва муваққат кўллар, соҳилида

шўр кўллар учрайди. Оролнинг шим. ярми кумли пасттекислик, унда кум тепалари ва такирлар кўп. Б. о. асосан палеоген (юкори эоцен) нинг мергелли ва кумли гиллари ҳамда кварцли кумларидан, жан. энг баланд кисми куйи ва ўрта олигоценнинг гил, алеврит ва кумтошларидан ташкил топган. Оролнинг шим. ва шарқининг гил ётқизиклари устини голоценнинг чўкинди жинслари қоплаган. Иқдими континентал; июлнинг ўртгача т-раси 26°, янв. ники — 11°, ўртгача йиллик ёгин 120—160 мм. Б. о. да кўпроқ бўзқўнғир тупроқлар, такирли тупроқлар, шўрхоқлар тарқалган. Сийрак чўл ўсимликлари, кўпроқ шувок, шўра, бурган, шўртоб ва шўрхоқ ерларда қиёк, қамиш ўсади, ондасонда саксовулзорлар учрайди. Кумли ерларда қизилча, каучукли хондрилла, янтоқ, ёввойи сули ўсади. Баҳорда қўнғирбош, лола, буғдойик, равоч каби эфемер ўсимликлар ўсади. Б. да сут эмизувчиларнинг 13 тури, паррандаларнинг 202 тури, судралиб юрувчиларнинг 8 тури яшайди. Шунингдек хос ҳайвонлардан қўшоёк, олаҳуржун, юмронқозик, сайғок, жайран, қулон, тулки, типратикан, думалокбош калтакесак, захарли қалконтумшук илон, чипорилон, сувилон, паррандалардан булдуриқ, йилқичи, сув бургутлари, миққий, тўрғай, қарқунок, қарға, зогча, чумчуқлар бор. Тўқайзорларда ўрдак, лойхўрак, балиқчи қушлар, денгиз бўйида қоравойлар галагала бўлиб яшайди. Б.да ўсимлик ва ҳайвонларни сақлаш ва кўпайтириш мақсадида 1939 й.да Борсакекмас кўриқхонаси ташкил этилган. 1961 й.дан этиборан денгиз сатҳининг пасайиши натижасида оролнинг майдони кенгайиб бормоқда, хозирда у қуруқлик б-н туташди.

БОРСАКЕЛМАС — Устюрт платосидаги шўрхоқ. Амударё дельгасидан ғарбда, Б. ботиғининг тубида жойлашган. Мутлақ баландлиги жан.шарқий кисмида 63 м, шим.шарқида 63 — 67 м, шим.ғарбида 87 — 89 м.

Майд. 1000 км². Ўсимлик қоплами деярли йўқ. Шўра ва қорабароқ ўсади. Б. да тузли қатламнинг қалинлиги 16 м дан 27,5 м гача. Қатламнинг асосий қисмини балчиқли туз ташкил қилади, баъзан гидрослюдали гил қатламчалари ҳам учрайди. Б. нинг тагида неогеннинг гил қатлами жойлашган. Минераллардан ош тузи (галит), астраханит, глауберит, эпсомит, тенардит учрайди. Асосан ош тузи б-н астраханит тарқалган. Б. даги ош тузининг захираси 12,8 млрд. т. Б. туз хом шўреси асосида Қўнғирот сода қорхонаси қурилмоқда.

БОРСАКЕЛМАС БОТИҒИ —

Шим. Устюрт платосидаги ботиқ. Шим.да Оқтумшук, жан. да Марказий Устюрт кўтарилмалари, шарқда Оламбек гуруҳидаги букилмалар, ғарбда Ёркинбой моноклинал кўтарилмаси б-н чегараланган. Шим.ғарбда Сом ботиғи б-н туташган. Жан.шарқдан шим.ғарбга чўзилган. Уз. 200 км, эни 150 км. Ботикда палеозой ётқизиклари 6000 — 7000 м, мезокайнозой ётқизиклари 4500 — 5000 м чуқурликда жойлашган.

Б. нинг Ғарбида Ағини букилмаси, шим. да Қуваниш букилмаси бор. Қуваниш букилмасида 3000 м дан зиёд чуқурликда газ қонлари топилган.

БОРСАКЕЛМАС ҚҶРИҚХОНАСИ

— Орол денгизининг Борсакекмас о.даги қўриқхона. Қозоғистон Республикаси Қизилўрда вилоятида. 1939 й.да ташкил этилган. Майд. 20 минг га. Саксовулзорлар ва юлғунзорлар бор. Оролда сайғок, жайран қадимдан яшаб келган, лекин кўплаб овланиши натижасида қирилиб кетган. 1939—50 й.ларда Б. қ.га Бетпақдала ва Сарисув атрофларидан эркак ва урғочи сайғоқлар, 1950 й.да Қорақалпоғистондан жайранлар, 1953 й.да Бодхиз қўриқхонаси (Туркменистон) дан қулонлар келтирилган. Ҳайвонлар орол шаронитига мослашиб, кўпайиб бормоқда. Б. қ. ташкил этилгандан бошлаб, сайғок, жайран, қулон, кирғовул

ва б.нинг экологик шароитларини ўрганиш ва уларни кўпайтириш соҳасида тадқиқотлар олиб борилади.

БОРТ (голландча boort) — олмоснинг донатор турларидан бири. Жуда майда кристаллчалар ёки шаклсиз доналардан иборат бўлган, жуда майда графит зарралари ёпишган кулранг, баъзан деярли қора тусдаги аниқ шаклсиз материал. Юқори сифатли абразив материал (жилвиртош) сифатида тоғ жинсларини емиришда ва металлга ишлов бериш саноатида қўлланилади. **БОРТ**, кема борти (нем. bord) — 1) кема танаси (корпуси) нинг ён деворларини ҳосил қиладиган қисмлари ва қопламаси мажмуи. Кема куйруғидан тумшугига томон қараладиган бўлса, чап томондаги Б. чап (бакборт), ўнг томондаги Б. ўнг (штирборт) Б. деб аталади. Кеманинг юк кўтарувчанлиги Б. баландлигига боғлиқ бўлади. Б. нинг сувдан чиқиб турадиган қисми баландлиги кеманинг сузувчанлик захирасини белгилайди; кеманинг оғиш бурчаги катта бўлган ҳолларда у кеманинг турғунлигига ва тананинг бўйлама мустаҳкамлигига ҳам таъсир қиладди. Кеманинг ўрта қисмида Б., одатда, тик (вертикал) қилиб, баъзан, ташқари томонга, музёра кема ва б. баъзи хил кемаларда ичкари томонга қия қилиб ясалади; 2) космик кема, самолётнинг ичи; 3) автомобиль кузови; 4) бильярд столининг ён девори.

БОРТДАГИ МУВАҚҚАТ ДАСТУР ҚУРИЛМАСИ (космонавтикада) — космик учиш аппарати (космик кема) бортига ўрнатиладиган электрон асбоб. Вазифаси — бортдаги тизимларнинг бошқарувга доир буйруқ (команда)ларни белгиланган аниқ бир вақтда бериши. Буйруқларни бериш дастури, яъни буйруқлар кетмакетлиги ва орасидаги вақт олдиндан (мас, учишга тайёргарлик вақтида) белгилаб қўйилиши ёки парвоз пайтида радиоўли орқали Ердан узатилиши мумкин. Агар буйруқлар

Ердан узатилса, бортда киритилаётган дастурни хотирада сақлаб қоладиган қурилма (хотира қурилмаси) зарур бўлади. Б. м. д. к., одатда, яримўтказгичли элементлардан ясаладиган мураккаб электрон тизимдан иборат. У радиосигналлар етиб бормайдиган ҳолларда ва Ер б-н қилинадиган радиоалоқалар оралиғида космик кемани бошқаришга имкон беради.

БОРТДАГИ ҲИСОБЛАШ МАШИНАСИ — сув ости ва сув усти кемалари, аэродинамик ва космик учиш аппаратлари бортига ўрнатиладиган ҳисоблаш қурилмаси ёки ҳисоблаш машиналари мажмуи. У ҳаракатланаётган объектга (мас, сув ости кемасига) ташқаридан узатиладиган ҳамда бортдаги радиолокацион, радиотехник, оптик ва б. тизимлардан келадиган турли ахборотларни ишлаб чиқади. Бу ахборотлар объектни ва унинг бортидаги тизимларни бошқариш, экипаж аъзоларининг соғлигини ва бортдаги тизимларнинг ишга яроқлигини назорат қилиб туриш учун зарур бўлади. Б. х. м. тезкор қурилма бўлиб, 1 сек. да бир неча ўнлаб минг амални бажара олади. Б. х. м. сифатида электрон рақамли ҳисоблаш машинаси ва баъзан, гибрид ҳисоблаш тизимияан фойдаланилади.

БОРТОВКА — асосан зиғир толаси ёки ип толадан полотно урилишпа калин қилиб тўқиладиган газлама. Уст кийимларнинг қотирмасига ишлатилади (авра б-н астар орасига қўйилади). Кийимни хушбичим қилиб қотириб туради. Б. нинг эгилувчанлигини ошириш ва чўзилувчанлигини камайитириш мақсадида у аппрет (махсус эритма) б-н пардозланади (қ. Аппретлаш).

БОРУД, борут (туркийча) — ўк отар қуроллар дориси, порох. Махсус туз, олтингугурт ва кумир бирикмасидан иборат бўлган. Туркий халқлар аждоди — хуннулар томонидан (Хитой б-н олиб

борилган урушлар жараёнида) ихтиро қилинган деб тахмин қилинади.

БОРУХОВА Фотима (1916.9.11, Андижон) — хонанда (драматик сопрано), Ўзбекистон халқ артисти (1950). Москва консерваторияси қошидаги Ўзбек опера студиясида ўқиган (1940—42). Ўзбек давлат муסיқали театри (1935—39), Алишер Навоий номидаги опера ва балет театри (193757), Ўзбек давлат филармонияси (1957—79) яққохони. Кучли ва баланд овоз сохибаси. Ўзбек муסיқа мероси ва композиторлар асарларини бадиий таъсирчан даражада ижро этган. Опералардаги асосий роллари: Окжунус (Е. Брусиловский, «Эр Таргин»), Зебуннисо (С. Василенко, М. Ашрафий, «Бўрон»), Лайли (Р. Глиэр, Т. Содиков, «Лайли ва Мажнун»), Полина (П. Чайковский, «Пиковая дама»), Фолбин (А. Спендиаров, «Олмос»). Репертуаридан «Меҳнат ахли» (х. Носирова б-н ҳамнафасликда), «Каналим», «Чаман ичра», «Ёлғиз» каби халқ кўшиқлари ҳам ўрин олган. 1992 й.дан Исроилда.

БОС (Bose) Жағдиш Чандра (1858.30.11, Бенгалия — 1937.23.11, Гиридик, Бенгалия) — ҳинд физиологи ва биофизици. Калькутта президент коллежи проф. Ҳозир унинг номи б-н аталадиган Калькутта и.т. институти (1917) асосчиси ва директори. П. Н. Лебедев б-н бир вақтда мм ва см диапазонли электромагнит тўлқинли генератор конструкциясини ишлаб чиққан; генератор ёрдамида электромагнит тўлқинлари хусусиятлари ва уларнинг ўсимликларга таъсирини ўрганган. Бу тадқиқотлар ёруғликнинг электромагнитлик хусусиятини тасдиқлаш учун асос бўлган.

БОСВОЛДИ — ўртапишар қовун нави, ўртача катталиқда, уз. 20—23 см, оғирлиги 4—7 кг. Пусти ўртача қалинликда, сирти сал тилимтилим, тўрсиз, ранги оқишсарик. Устидаги

гулларининг четлари нотекис чизикли, кенг очяшил тасмасимон. Эти 4,5—5 см, оч яшил, ғовак, сершира. Таркибида 7—8,6% канд, 3,5—4,5% сахароза, 8,5—10% курук модда бор. Уруғхонаси ўртача катталиқда, уруғи йирик, тухумсимон, очсарғиш. Экилганда униб чиққандан кейин 85—90 кунда пишади.

Ҳосилдорлиги 170—250 ц/га. Фарғона водийси, Тошкент ва Самарқанд вилоятларида Б.нинг 2417 нави (К. И. Пангало, М. К. Гольдгаузен) экилади (Яна қ. Қовун).

БОСИМ — бирор жисмнинг бошқа жисм сиртига тик йўналишда таъсир қиладиган кучлар интензивлигини ифодаловчи физик катталиқ. Па ёки кгк/см² да ўлчанади. Жисм сиртига тик таъсир қиладиган кучлар Б. кучлари деб аталади (мас, бино пойдеворининг заминга таъсири, суюкликнинг идиш деворига таъсири ва х.к.). Кучлар сирт бўйлаб текис тақсимланган бўлса, у ҳолда Б. $P=F/S_x$ бунда F — жисм сиртига таъсир қиладиган куч, S — жисм сирти. Б.нинг бир неча тури мавжуд. Гидромеханик Б.— суюкликнинг бирор нуктасидаги босим. У гидростатик (тинч ҳолатдаги суюкликка оид) ва гидродинамик (ҳаракатдаги суюкликка оид) хилларга бўлинади. Гидромеханик Б.нинг атмосфера босимидан ортиши ортиқча Б., атмосфера босимидан кичик Б. вакуумметрик Б. деб аталади. Динамик Б.— ҳаракатдаги суюклик заррасининг ҳажм бирлигидаги кинетик энергиясини ифодаловчи тушунча. Бундан ташқари, ҳаво босими, буғ босими, парциал босим (газга оид), ёнилғи ички ёнув двигатели цилиндрида ёнганда ҳосил бўладиган газ босими ва б. хил Б.лар бўлади. Бирор идиш, қозон ҳамда бошқалар ичидаги ва атрофдаги муҳит Б.лари биргалиқда мутлақ Б. дейилади. Бундай Б. ата б-н ифодаланади. Фан ва техникада жуда кичик (қ. Вакуум техникаси) ва жуда юқори Б.лар б-н иш кўрилади. Кичик Б.лар асосан тор б-н

(қ. Вакуум), атмосфера Б.идан юқори Б.лар атмосфера (атм), миллиметр симоб устуни (мм сим. уст.) ёки миллиметр сув устуни (мм сув уст.) б-н ўлчанади. Метеорологияда Б. бирлиги бар ёки мм сим. уст. б-н ифодаланади. МКС тизимида (қ. Бирликлар тизими) Б. бирлиги сифатида Н/м² (квадрат метрга ньютон), СГС тизимида — дина/см² (квадрат сантиметрга дина), МКГСС тизимида — кгк/м² (квадрат метрга килограмм куч) қабул қилинган. Б. барометр, датчик ва манометр б-н ўлчанади.

БОСИМ АККУМУЛЯТОРИ — ракета двигатели қурилмасининг бир қисми (баллон). Унда юқори босимли газ сақланади ёки генерацияланади; газ (хаво, азот гази, гелий гази) б-н тўлдирилади. Газни генерациялаш (генерация — юнонча сўз бўлиб, кўпайиш, пайдо бўлиш маъноларини билдиради) порохнинг ёниши (порох Б. а.) ёки суюқ ёнилғининг ёниши (суюқлик Б.а.) натижасида амалга ошади. Б.адан двигателга ёнилғи юбориш (мас, газ б-н ишлайдиган автомобилларда), пневмоавтоматикани ишлатиб юбориш ва б. мақсадларда фойдаланилади.

БОСИМ БИЛАН ИШЛОВ БЕРИШ — машинасозлик технологиясида деталларга механик ишлов бериш усули. Бунда материал (хом ашё) босим остида қисилади ёки чўзилади. Пресслаш, болғалаш ва чўзиш машиналари ёрдамида бажарилади. Бундай ишлов беришда тайёр ёки хомак (чала) деталь ҳосил бўлади. Машинасозлик з-дларида қулланилади.

БОСИМ ДАТЧИГИ — газ ёки суюқлик босимини механик, электр ёки пневматик сигналга айлантириб берадиган ўлчов ўзгартиргичи. Юқори ва паст босимларга мўлжалланган хиллари бўлади. Юқори (10 МН/м² дан ортиқ) босимга мўлжалланган Б.д. (мас, магнитоэластик ва пьезоэлектр

Б.д.) ўлчанадиган катталиқ (қиймат)ни бевосита чиқиш сигналига айлантириб беради. Паст босимга мўлжалланган Б.д. олдин босимни механик силжишга айлантириб, кейин уни чиқиш сигналига айлантиради (қ. Датчик).

БОСИМ ОСТИДА ҚУЙИШ (металлургияда) — суюлтирилган материал (металл, пластмасса, резина аралашмаси ва б.) қолип (форма)га босим остида ҳайдаландиган қуйиш усули. Суюқ материал қолипнинг ички бўшлиқларини (яъни бўлажак буюм шаклини) тўлдиради ва котгандан сўнг буюм шаклини олади. Бу усул аниқ ва мураккаб буюмлар олиш учун ишлатилади.

БОСИМЛИ ЕР ОСТИ СУВИ — артезиан хавзаларидаги ҳар хил босимли сув, ёриқ — карст суви ва оқимда бўлган бурғи кудуғи орқали ер юзига кўтарила олмайдиган босимли грунт суви. Бундай сувларнинг таъминланиши атмосфера ёғинларининг ерга сингиши ва Ер қобиғидаги қатламларнинг элизион (сиқилиш) ҳаракати ҳисобига юз беради. Табиий ҳолда бундай сувлар табиий булоқ, юқори ҳароратли шўр сув ва карбонат ангидридли (СО₂) сувлар кўринишида ер юзасига оқиб чиқади.

БОСИНҚИРАШ — уйқусираш уйқунинг бузилиш хилларидан бири. Бунда киши ҳадеганда ухлай олмайди, ухлаганида ҳам ҳар хил кўрқинчли тушлар кўради. Уйқусида ғулдираб, тушуниб бўлмайдиган, мазмунсиз гаплар айтади, ғалати товушлар чиқаради. Рухий ёки жисмоний жиҳатдан қаттиқ чарчаган кишилар, шунингдек ички касалликлар б-н оғриган баъзи беморлар ўқтинўқтин босинқирайди. Айрим ҳолларда Б. баъзи рухий касалликларнинг илк белгиси бўлиши ҳам мумкин. Б. одати бор кишилар, албатта, шифокорга учрашиб, тегишли маслаҳат олишлари, Б. сабабини аниқлаб, даволатишлари лозим. Босинқирайдиган кишилар

ётишдан оддин кофе, аччиқ чой ичиш, шунингдек ҳаяжонланадиган китоб ўқиш ёки фильм кўришга одатланмасликлари керак. Б.нинг олдини олишда энг муҳим восита уйқу олдида очик ҳавода сайр қилишдан иборат.

БОСИТХОН ЗОҲИДХОН ЎҒЛИ (тахаллуси Ҳақирий) (1878—Тошкент — 1959.22.5) — узбек шоири, таржимон, табиб. Орифжонов босмаҳонасида мусаҳҳих (1908—18), Чиноз ва Чимкент мактабларида ўқитувчи (1918—30), Шарқ кўлёмалари ин-ти (ҳоз. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик инти)да илмий ходим (1944—53). Ўзбек ва форс тилларида ижод этган, араб тилини яхши билган. Ғазал, мувашшах, мураббаа, мусамман, таржиъбанд, мухаммаслар ёзган. Шеърларидан баёз («Баёзи Ҳақирий», 1936) тузган. Ғаззолийнинг «Дақоик улаҳбор» («Нозик хабарлар») асарини узбек тилига таржима қилиб, нашр эттирган (1907, 1914). Халқ табобатига оид «Қонуни Боситий» ёки «Қонун алмабсут» («Мукамал қонун», 1942) ва «Истилоҳот улагиббо фи интифойот алаҳиббо» («Дўстлар фойдаланадиган тиббий атамалар», 1944) каби асарлар яратган. Кўлёмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (инв. № 126).

БОСИШ ҚУРИЛМАСИ 1) ҳисоблаш техникасида — ахборотларни ўрама қоғоз (рулон), лента ёки вараққа рақамлар ёки ҳарфлар — рақамлар б-н автоматик тарзда босадиган электрмеханик қурилма. Бундай қурилмалар жумласига алфавитрақамли Б.Қ., электр ёзув машинкаси, телеграф аппарати қиради; 2) матбаада — босма қолипдан матн, расм ва б.нинг бир хил нусхасини олиш (китоб, газ. ва жур.лар адади, яъни тиражини босиш) учун мўлжалланган матбаа машинаси (қ. Босма машина).

БОСМА— х) каштадўзликяа чок тури. Мато устига ипни тўғри ёки қия

тўшаб, устидан 3 мм ли қия чоклар б-н тикиб чиқилади. Бунда ип аввал ўнгдан чапга тўшалиб, устидан чапдан ўнгга томон чок бостириб матога мустаҳкамланиб чиқилади; шу тариқа мато юзаси сидирға қопланади. Б. чокининг ташқи кўринишдан бир-биридан фарқ қиладиган бир неча хиллари (кандахаёл, чиндахаёл ва б.) бор. Ўйрик кашталар (палак, сўзана, чойшаб, кирпеч ва б.) ва нақш гулларини яхлит кашта б-н тўлдириш мақсадига юзага келган. Тошкент, Бухоро, Шаҳрисабз, Самарқанд ва б.да «дол» деб аталади; 2) кулолликда буюмларни безашда (ёғоч ёки резинка, қадимда қовоқ, турп, сабзи ва б.дан юддуз, дойра, нуқта шаклида ўйиб тайёрланган), матога гул босишда (ёғоч) қўлланиладиган гул қолиплар ёрдамида туширилади; 3) заргарликда қолипаки усулида ясалган ёки безалган буюмлар; 4) арақи кўринишидаги ингичка ва юпқа тахтачалар; меъморий безакда тахталар чокини беркитиш учун қўлланилади. Юзаси ўйма ва бўяма нақшлар б-н безатилиши мумкин; часпакнинг бир тури.

БОСМА, босма чакмон— жундан тўқилган мато ва ундан тайёрланган устки кийим. Туя ёки қўй жуни урчук (дук)да йигирилади, сўнг бўш қилиб тўқилади. Тўқимага махсус ишлов берилади: тўқима қаттиқ юзага қўйилиб, бир неча соат яланг оёқ б-н тепкиланади, бу жараён давомида тўқимага тез-тез иссиқ сув сепиб турилади. Шундан сўнг Б. ҳам энига, ҳам бўйига киришади. Б. астарсиз қилиб тикилади. Б.дан ёгин ўтмайди. Б. яйловда, отуловда юрганда кийилади, айниква чўпонлар учун жуда қулай.

БОСМА ДАМ — дамнинг бир хили. Темирчи, пичоқчи ва тақачилар дўқониди кўрага ёки ўчоққа ҳаво берадиган гармонсимон мослама. Дамгар қўли б-н сардамни юқорига кўтарибпастга тушириб туради. Нозик буюмлар

ясаладиган анжомсозлик ва заргарлик устахоналарида hozir xam қўлланилади.

БОСМА ЁҒОЧ — тўқувчиликда қадимдан ишлатиладиган ёғоч асбоб. Сербар шойи, атлас ва б. мато тўқийдиган қўл дўкон (дастаки дастгоҳ)нинг довони (ёғоч ғалтаги) яқинида танда устида туради. Шодани (ўриш ишларини кўтарибтушириб турадиган мосламани) босиб, тигфа тўғрилаб беради. Дастаки тўқув дастгоҳларида hozir xam ишлатилади.

БОСМА МАШИНА — китоб, газета, журнал, брошюра, этикетка, плакат ва б. матбаа маҳсулотлари чоп этиладиган машина. Матбаа жиҳозларидан асосийси ҳисобланади. Дастлабки Б. м. (босма станок)ни немис ихтирочиси И. Гуттенберг 1441—45 й.ларда ихтиро қилган.

Б. м.нинг асосий узеллари: бўёқни қолипдан қоғозга ўтказувчи босиш аппарати; қолипга бўёқ суркаш аппарати, қоғозни босиш аппаратига узатувчи ва нусхаларни машинадан чиқарувчи қоғоз ўтказиш механизми; босилган маҳсулотларни қабул қиладиган ва уларга ишлов берадиган қўшимча қурилма; машинани бошқариш юритмаси ва тизими.

Босиш усулига кўра, босмаҳона Б. м.си юқори босма, текис босма ва чуқур босма хилларга бўлинади. Босиш қолипи ва унга қоғоз (ёки бошқа материал)ни сиқиб турувчи сиртнинг турига кўра, тигелли, текис ва ротацион Б. м.лар бўлади (расм). Тигелли Б. м.да нусхалар икки сирт — босма қолип ва қоғозни қолипга сиқиб турувчи тигелнинг ўзаро таъсири натижасида олинади. Унда бланклар, муқовалар, безаклар босилади. Текис Б. м.да босма қолип бир текисликда ётади, қоғозни шу қолипга цилиндр сиқади. У безак ва кўп бўёқли босмалар учун мўлжалланган. Ротацион Б. м.да қолип ва унга қоғозни сиқадиган сирт цилиндр шаклида бўлади; улар бир хил тезликда

айланади. Бундай машинада газета, журнал, китоб, бланклар, билет ва б. маҳсулотлар босилади. Б. м. қоғоз турига қараб хам хилларга бўлинади: варақларга босадиган ва қоғоз ўрами (рулон) дан узлуксиз узатиб туриладиган қоғозга босадиган (ротацион) машиналар. Б. м. қоғоздан ташқари темир, картон, ойна, пластмасса, тўкимачилик материаллари ва б.га босадиган хилларга хам бўлинади.

БОСМА МОНТАЖ — микроэлектрон қурилмалар элементлари (қисмлари)ни монтаж қилиш усули. Бунда электр улашлар электр ўтказувчи юпқа металл ленталар (симлар) орқали амалга оширилади (қ. Босма плата). Б. м. элементлари ўзгармас ва ўзгарувчан қаршилиқлар, конденсаторлар, индукция ғалтаклари, трансформаторлар, транзистор ва диодлар, реле, улагичлар ва алмашлаб улагичлардан иборат. Радиоэлектроникада ва, айниқса, космик аппаратларда микроэлектрон қурилмаларни мумкин қадар ихчамлаштиришнинг жуда катта аҳамияти бор. Бу соҳада 3 оми; қурилманинг ўлчами, пухталиги ва нархи муҳим роль ўйнайди. Микроэлектрон схемада 1 см² сатҳга элементларни ўзаро уловчи 14 га яқин сим тўғри келади. Бунга эришиш учун кўп қаватли Б. м.дан фойдаланилади. Ўтказгичлар (симлар) бир-бирига электрон нур ёрдамида пайвандланади.

БОСМА ПЛАТА — босма монтаж усулида ток ўтказгичлари ва контакт «тугмачалари» ўрнатилган ҳамда металлланган (ўтиш) ва металлсиз (махқамлаш) тешиқлари қилинган пластинка. У гетинакс, текстолит ва б. материалдан ясалади. Платага ўрнатиладиган резисторлар, диодлар, конденсаторлар ва ҳ.к. бирор усулда (мас, фотокиёмвий усулда) юпқа ва энсиз электр ўтказувчи ленталар ёрдамида бир-бирига уланади. Б.п. радиоэлектрон қурилмаларда қўлланилади.

БОСМА СХЕМА —

радиоэлектроника қурилмасининг узели (қисми); босма монтаж усулида унинг платасига (қ. Босма плата) резисторлар, конденсаторлар, индуктивлик ғалтаги ва х.к. туширилади. Радиоаппаратура, ЭХМ ва радиоэлектроника жиҳозларини монтаж қилишда қўлланилади. Мураккаб монтаж ишларини автоматлаштиришга имкон беради. Б. с. ҳосил қилиш учун, аввало, радиодеталлар ўрнатиладиган диэлектрик (мас, гетинакс) пластина сиртига монтаж симлар учун чуқурчалар қилинади ва улар махсус металл эритмаси б-н тўлдирилади. Металл эритмаси қотгандан сўнг радиодеталлар ўзаро пухта боғланиб қолади. Б. ели радиоэлектроника асбоблари оддий схема асосида қурилган асбоблардан анча мустақкам бўлади. Ҳозир ишлаб чиқарилаётган телевизорларда асосан Б. с. қўлланилади.

БОСМА ТАБОҚ — нашрнинг ҳақиқий (амалдаги) ҳажми ўлчов бирлиги. Бичими (формати) 60х90 см бўлган қоғоз варағининг бир томонидаги нусха. Стандарт ўлчамли ва б. ўлчамларга эга бўлган қоғоздаги нусха шу ўлчамлар учун физик Б.т. деб аталади. Нашр махсулотларни ҳисобга олишда ҳар қандай ўлчамдаги қоғоз учун ҳисобланган Б.т. 60х90 см бичимдаги қоғоз ўлчов бирлиги сифатида олиниб, шартли табоқларга қайта ҳисобланади (яна қ. Муаллифлик табоғи).

БОСМАХОНА — матбаа махсулотлари (китоб, журнал, газета, плакат, бланк ва б.) тайёрлайдиган саноат корхонаси. Қадимда рисоалар асосан қўлёзма тарзида тайёрланган. Шарқда қўлёзмаларни хаттотлар бежирим қилиб оққа кўчириб, наққошлар безаклар б-н безашган, муковасозлар варақларни тикиб ва қолипга тортиб, китоб ҳолида чиқаришган (қ. Ноширлик). Китоб босишга доир дастлабки тажрибалар

Хитойда 1041—48 й.ларда амалга оширилган (Би Шен).

Дастлабки Б. Германияда И. Гуттенберг томонидан 1445 й. ташкил қилинган. Туркистонда биринчи босма китоб 1868 й. Туркистон ҳарбий округи штаби (Тошкент) Б.сида чоп қилинди. Биринчи расмий газета—«Туркестанские ведомости» ҳам штаб Б.сида босила бошлади. Ўзбек тилида нашр қилинган биринчи китоб Шоҳимардон Иброҳимовнинг «Календарь» («Тақвим») китоби (1871) бўлди (Ш. Иброҳимов бир неча йил «Туркистон вилоятининг газети»да таржимонлик қилган, кейинроқ муҳаррир муовини лавозимида ишлаган). 1874 й. Хива шаҳрида Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) томонидан литография (тошбосма) қурилди ва уерда 19-а. 80-й.ларидаёқ анча мунча китоблар босилди. Унда 1880 й.да Алишер Навоийнинг «Ҳамса»си, шоир Мунис Хоразмийнинг «Девони Мунис» ва «Девони Рожи» баёзлари босилиб чикди. 1898 й. Тошкентда эски шаҳар марказида ҳоз. Ибосмахона ташкил қилиниб, бу ерда ўзбек, тожик, туркман, қозоқ ва қирғиз тилларида дарсликлар чиқарила бошлади. Айни вақтда у матбаачи кадрлар ва матбаа ташкил отчилари тайёрлайдиган марказга айланди. Кейинчалик Тошкентда, вилоятлар ва туманлар марказларида биринкетин Б.лар қурилди. Ўзбекистонда 123 Б. фаолият кўрсатади (2000). Шундан «Шарқ» нашриётматбаа акциядорликжамяти босмахонаси, Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитаси ижарадаги Тошкент матбаа к-ти, рангли босма фкаси, китобжурнал фкаси, Биринчи Тошкент босмахонаси, Янгийўл китоб фкаси, «Фан» нашриёти босмахонаси ва Нукус матбаа к-ти, ЎзбекБритания «Растр» кўшма корхонаси йирик Б. ҳисобланади (яна қ. Матбаачилик саноати).

Бларнинг ҳар хил турлари мавжуд. Икки ёки ундан кўп босма усулларида фойдаланадиган Б. матбаа комбината деб аталади. Асосан офсет босма ёки

чукур босма усулларида ишлайдиган Б. фка (мас, харита фкаси, китоб фкаси, рангли босма фкаси, ҳарф териш фкаси) деб аталади, Тайёрлайдиган махсулоти турига қараб Б. газета, журнал, китоб, плакат, харита, бланк чиқарадиган ва б. турларга булинади. Б.лар йирик, ўрта ва кичик хилларга ҳам ажратилади. Б.лар бирлашиб, матбаа и.ч. бирлашмаларини ташкил қилиши мумкин. Б.нинг асосан босма қолиплар тайёрлаш, босиш, махсулотларни пардозлаш ва ёрдамчи цехлари бўлади. Қолиплар тайёрлаш цехида юқори босма усулига — ҳарф териш, цинкография клишелари ва қуйма стереотиплар; офсет усулига — қолип ва монометалл (алюминий, рух), биметалл ва триметалл (мас, пўлат, мис, хром); чуқур босмага — мис ёки хромланган қолиплар тайёрлайди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг Б.лар тубдан қайта жиҳозланди. Б.ларда матн ва расмлар замонавий компьютерларда терилмоқда ва чоп этилмоқда. Чоп этиш жараёнида ададининг камқўплигига қараб юқори тезликда ишлайдиган ғалтак (ротация) ҳамда текис босма, бир ва кўп рангли босма машиналар ишлатилмоқда. Пардозлаш цехида ҳам ададининг камқўплигига қараб якка станоклар ёки катта агрегатлар, поток линиялар қўлланилмоқда.

БОСМАЧИЛИК — Туркистонда совет ҳокимияти ва босқинчи қизил армияга қарши олиб борилган қуролли ҳаракатга шўро ҳукумати даврида берилган расмий ном. «Босмачи» сўзи аслида туркий «босмоқ» (ҳужум қилмоқ) феълидан ясалган. Халқ ўртасида «босмачи» деб ҳарбий бирликка алоқаси бўлмаган жиноятчи унсурлар, ўғри ва безорилар тушунилган. Шунингдек бировларнинг юртини босиб олган босқинчиларни ҳам «босмачилар» дейиш манتيқан тўғри келади. 1918 й.нинг бошидан 1919 й. ўрталаригача бўлган архив ҳужжатларида «босмачи» сўзи учрамасдан, унинг ўрнига «қароқчи»,

«босқинчи» иборалари қўлланилган. 1919 й.нинг ўрталаридан бошлаб аввал вақтли матбуотда, сўнгра расмий ҳужжатларда «босмачи» ва «босмачилик» иборалари кенг ишлатилган. Бу иборалар миллий озодлик ҳаракатининг моҳиятини сохталаштириш, аждодларимизнинг совет режими ва большевиклар ҳукмронлиги ҳамда қизил армиянинг босқинчилик сиёсатига қарши олиб борган крили курашларини ниқоблаш учун буюк давлат шовинистлари томонидан ўйлаб топилган ҳамда «бандитлик», «қароқчилик» деган сўзлар б-н асосиз равишда бир қаторга қўйилган (яна қ. Истиқлолчилик ҳаракати).

1979—89 й.ларда СССРнинг Афғонистондаги интервенциясига қарши афғон халқининг олиб борган озодлик кураши қатнашчиларини ҳам дастлаб совет матбуоти «босмачилар» деб номлади. Кейинчалик ўз ватанининг мустақиллиги учун курашган афғон мужоҳидлари «душманлар» деб аталди.

Қаҳрамон Ражабов.

БОСМИЛЛАР, басмиллар (хитой манбаларида бўма, била, хэ ла — ола, чавқар от дегани) — тўққиз ўғуз қабилаларидан бири. Хитой манбаларида дастлаб Суй хоқонлиги (581—618) даврида тилга олинади. Б. Бешбааиқ ш.нинг жан.дан то Байқалгача бўлган худудда яшашган. Хитой манбаларида Б. атамаси уларнинг отлари чавқар бўлганлигидан олинган дейилади. Б. асосан чорвачилик, овчилик ва қисман дехқончилик б-н шуғулланган. 7-а.да Б.нинг 5 та катта уруғдан иборат қабил аитгифочи ташкил топиб, унинг 30 минг сараланган қўшини, 300 минг оти бўлган. 8-а.дан уйғур ва Б. бошчилигидаги тўққиз ўғузлар Кўк турк хоқонлигига қарши қудратли кучга айланган. Б. етакчи бўлган уйғур ва қарлуқ қабилалари бирлашмаси Кўк турк хоқони Ўзмиш (740—742) ни ўлдириб Босмил хоқонлиги (742—744) ни тузишган. Б. бошлиғи Элтерис қоғон унвони б-н тахтга

ўтиради. Хоқонликнинг шарқий қисмини уйғурлар эгаллаб, улар сўл ёбғу, ғарбий қисмига қарлуқлар жойлашиб улар ўнг ёбғу деб номланган. Хитой Б. хоқонлиги б-н яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатишга интиланган. Уйғурлар сўнги турк хоқони Бўлмиш (Байми, 742—745)ни ўлдириб, сўнгра қарлуқлар б-н бирга собиқ иттифоқчилари Б.га хужум қилишган, Элтерис хоқон ўлдирилган. Натижада Б. хоқонлиги тугатилиб, Б. тарқаб кетганлар. Олтой б-н Тангриго (Тяньшан) оралиғида яшайдиган Б. кейинчалик Уйғур хоқонлиги тугатилгач, Идикут хонлигини ташкил топишида иштирок этган. 11—12-а.ларда Б. Қорахонийлар давлати ҳудудидаги бошқа туркий қабилалар б-н аралашиб

Ад.: Махмуд Кошғарий, Девону луғотит турк, 1ж., Т., 1960; Малявкин А. Г., Танские хроники о государствах Центральной Азии, Новосибирск, 1989.

БОСНИЯ ВА ГЕРЦЕГОВИНА (Bosna i Hercegovina), Босния ва Герцеговина Республикаси — Болкон я. о.нинг марказий қисмида жойлашган давлат. Майд. 51,1 минг км². Аҳолиси 4 млн. 510 минг киши (1996). Пойтахти — Сараево ш.

Давлат тузуми. Б. ва Г. республика бўлиб, қонун устунлиги ва эркин демократик сайлов асосида фаолият кўрсатувчи демократик давлат. 1995 й. 14 дек.да кучга кирган конституцияга амал қилинади. Давлат бошлиғи — Б. ва Г. Президиумы раиси. Қонун чиқарувчи олий органи — икки палатали парламент ассамблеяси. Ижроия ҳокимият Вазирлар Кенгаши томонидан амалга оширилади. Конституция бўйича Б. ва Г. 2 тузилма: Б. ва Г. Федерацияси ва Серб Республикасидан иборат.

Табиатя. Б. ва Г. худудининг 90% ни тоғлар эгаллайди. Пасттекисликлари Сава дарёси бўйлаб шим.га чўзилади ва Ўрта Дунай текислигининг жан. қисмини ташкил этади. Жан.даги пасткам тоғлар ва серҳосил тоғлараро хавзалар минтақаси

2000—2400 м гача баландликдаги Динара тоғликларига туташиб кетади. Сава дарёси водийсидаги иқлим мўътадил, континентал (йилига 600—800 мм ёгин ёғади), тоғларда нам ва совуқ (йилига 1500—2500 мм гача ёгин ёғади). Б. ва Г. майдонининг 40% — ўрмон, шу жумладан 3/3 қисми кенг баргли (дуб, бук), қолгани игна баргли (арча, қарағай) ўрмонлар. Асосий дарёлари — Дрина, Босна, Врбас, Неретва.

Аҳолиси. Б. ва Г. аҳолисининг 43,6% ни боснияликлар («мусулмонлар») ташкил этади. Бу ерда серблар (31,4%), хорватлар (17,3%) ҳам яшайди. Расмий тили — босния, серб ва хорват тили. Диндорлар мусулмон-суннийлар (40%), православ христианлар (31%), католиклар (15%) ва б. Йирик шаҳарлари: Сараево, БаняЛука, Зеница, Тузла.

Тархя. Б. ва Г. худудида тош даври (палеолит) да ҳам аҳоли яшаган. Қад. аҳолиси иллирийлар бўлган. Мил. ав. 3-а.да ардейлар, даосилар, яподларнинг қулдорлик давлатлари пайдо бўлган. Қад. Рим уларни забт этиб, Далмация вилоятига қўшиб олган. 6-а. биринчи ярмида Византия ҳукмронлиги остида бўлган. 6—7-а.ларда бу ерга славянлар кўчиб келган. 10-а. ўргаларидаги манбаларда Требинье, Захумле, Травуния, Погания (Неретва) ва Босния каби майда давлатлар мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумотлар баён қилинган. 12—14-а.ларда Босния феодал князлигига айланди. 14-а.да, айниқса, Твртко I даври (1353—91)да Босния қироллик деб эълон қилингандан кейин унинг ерлари анча кенгайди. Твртко I вафотидан сўнг парокандалик ва ўзаро урушлар бошланди. Қиролликнинг жан. қисмидаги ҳукмдорлардан бири — Степан Вукчич 1448 й.да ўзини герцог деб эълон қилди ва унинг ермулклари Герцеговина деб атала бошлади. 1463 й.да Босния ва 1482 й.да Герцеговинани турклар ишғол қилди. 1583 й.да Б. ва Г. подшолик деб эълон қилинди. Феодалларнинг кўпчилиги ва аҳолининг бир қисми ислом динини

кабул килди. Б. ва Г да туркларнинг харбиймустабидлик тузуми қарор топди. 19-а. бошларида Б. ва Г. халқининг миллий озодлик кураши кучайди. 19-а. ўрталарида феодалларнинг ўзаро кураши тухташи савдо-сотиқни ривожлантириш учун шароит ярагди. 1872 й.да биринчи т.й. (БаняЛука — Нови) очилди. Бироқ Б. ва Г. ижтимоийиктисодий жиҳатдан қолоқлигича қолаверди. Дехқонлар кўзғолонларини (1834, 1852— 53, 185758, 186162 йлар) феодаллар ва турк маъмурияти шафқатсиз бостирди. 1878 й.ги Берлин конгрессининг қарорига биноан АвстрияВенгрия империяси Б. ва Г.ни босиб олиш ва уни идора қилиш ҳуқуқини олди. 1908 й.да АвстрияВенгрия Б. ва Г.ни ўзига қўшиб олганлигини эълон қилди. 1918 й.да АвстрияВенгрия парчалангач, Б. ва Г. серблар, хорватлар ва славянлар қироллиги (1929 й.дан — Югославия) таркибига кирди. 2-жаҳон уруши даврида 1941 й. апр.да Б. ва Г. немисфашист қўшинлари томонидан босиб олинди ва «Мустақил Хорват давлати» таркибига қўшиб юборилди. Б. ва Г. фашист босқинчиларга қарши халқ озодлик урушининг муҳим марказларидан бири бўлди. Урушдан кейин, 1945—92 й.ларда Югославия Федератив Социалистик Республикаси таркибида бўлди. 1992 й. апр.да Б. ва Г. парламенти 1992 й. 29 фев. ва 1 мартдаги референдум натижаларига таяниб, мамлакатни мустақил деб эълон қилди. Референдумдан норози бўлиб унда қатнашмаган серблар 1992 й. апр.да республиканинг шим. ҳудудида Югославия таркибида мустақил «Б. ва Г. Сербия Республикаси»ни эълон қилдилар; и юл да Б. ва Г. ғарбида «ГерцегБосна Хорват ҳамдўстлиги» мухтор р-ни тузилди. Боснияликлар жамоаларининг қарамақаршилиги харбий тўқнашувларга айланиб кетди. 1993 й.да уч тузилма делегацияларининг Женевада бўлиб ўтган музокараларида Б. ва Г. Республикасининг конституцион тузилиш тамойиллари тўғрисидаги

хужжат маъқулланди. 1995 й. 21 нояб. да АҚШнинг Дайтон ш. яқинидаги харбийҳаво қучлари базасида Б. ва Г да тинчлик тўғрисидаги умумий битим имзоланди. Б. ва Г. 1992 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР б-н дипломатия муносабатларини 1996 й. 14 майда ўрнатган.

Асосий снёнсий партияларн. Демократик ҳаракат партияси, мусулмонлар партияси, 1990 й.да асос солинган; Б. ва Г. серб демократик партияси, 1990 й.да тузилган; Б. ва Г. Хорват демократик ҳамдўстлиги; «Босния ва Герцеговина учун», партия, 1996 й. тузилган; Серб халқ иттифоқи, партия, 1997 й. ташкил этилган.

Хўжалиги. 1992—95 й.лардаги уруш ҳаракатлари бошлангунга қадар Б. ва Г. миллий даромадида қ. х. улуши 10,9%, саноат улуши 57,6% ни ташкил қилган (1989). Урушгача саноатда қўнғир қўмир, темир ва марганец рудалари, боксит казиб чиқариш, гидроэнергия ҳосил қилиш, шунингдек металлургия, кимё, ўрмон, ёғочсозлик, машинасозлик, озиқ-овқат ва энгил саноат ривожланган. Б. ва Г.да қўнғир қўмир ва лигнит захиралари (Тузла, Зеница, Какань, Бреза, Бановичи яқинида) мавжуд. 1990 й. 14,6 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинган. Вареш ва Любия руда конларида темир рудаси казиб олинган. Зеницадаги к-т, Илияш ва Варешдаги з-дларда қора металллар ишлаб чиқарилган. Б. ва Г.да т.й. узунлиги 1000 км, автомобиль йўллари уз. 21,1 минг км ни ташкил этган (1991).

Қ.х.да мамлакат ҳудудининг 1/2 қисмидан фойдаланилади, унинг 50% — экинзор, боғ ва тоқзорлар, қолган қисми ўтлоқ ва тоғ яйловлари бўлган. Маккажўхори, буғдой, картошка, техника экинларидан зиғир, қанд лавлаги, тамаки етиштирилган. Чорвачилик ривожланган. Пул бирлиги — босния маркаси.

Матбуоти. Б. ва Г.да нашр этиладиган асосий газлар: «Ослободжене» («Озодлик»), кундалик газ., 1943 й.дан), «Вечерне новине» («Оқшом

янгиликлари», кундалик газ., 1964 й.дан). Б. ва Г. радиотелевидениеси 4 радио ва 2 телекўрсатув дастури асосида ишлайди. 1945 й.дан радиоэшиттиришлар, 1969 й.дан телекўрсатувлар олиб борилади. Тиббий хизмати, маоряфи. Б. ва Г.да 90-й.лар бошида 1000 кишига касалхоналарда 5,8 ўрин ва 2,6 шифокор тўғри келган. Маориф тизими бошлангич мактаб, гимназия, хунар ва техника ўқув юртларидан иборат. Мамлакатда 4 унт мавжуд.

БОСНИЯЛИКЛАР (ўзларини «муслмонлар», босанлар деб атайдилар) — халқ. Босния ва Герцеговинанинг асосий аҳолиси. 1,8 млн. киши (1990-й.лар ўргалари). Умумий сони 2100 минг киши (1992). Шу жумладан: Югославияда 220 минг киши, Хорватияда 14 минг, Туркияда 30 минг, АҚШда 30 минг киши. Кад. ёзма манбаларга Караганда Босния ва Герцеговинада иллирий кабилалари яшаган. Босния ва Герцеговина Туркия таркибига киргандан кейин аҳолиси (асосан серб ва хорватлар) ислом динини қабул қилган. Сербхорват тилида гаплашадилар. Диндорлари — муслмон-суннийлар.

БОСПОР ДЕВОРЛАРИ — мил. ав. 51-а.ларда Қора денгизнинг шим. бўйларида қурилган Тиритака, Аккос (Узунлар) ва Асандра номли мудофаа деворлари.

Тиритака девори — Керчга энг яқин девор бўлиб, Азов денгизи жан. даги Олтин Кўрғон (Золотой Курган) ва ундан Тиритакагача борган. Деворнинг ғарб томони бўйлаб хандақ қазилган. Бал. 3,5 м гача бўлган харобаси сақланган. Хандақнинг чуқ. 3,5 м. Девор эни ва хандақнинг кенглиги 34 м. Девор остига тош териб ишланган, девор бўйлаб кўп сонли буржлар қурилган.

Аккос (Узунлар) девори жан.дан шим. га томон йўналишда Узунлар кўлидан Азов денгизига қадар давом этган. Бу деворнинг уз. 35—36 км, кенглиги 28

м. Қолдигининг бал. 6 м. Пойдевори тош териб ишланган. Харобаси бўйлаб ярим дойра шаклидаги буржлар қолдиғи сақланган. Тиритака девори ва Аккос девори Боспорга юнонлар келмасдан олдин киммерийлар томонидан бино қилинган. Боспор подшолиги ўз ҳудудини мудофаа қилиш учун улардан фойдаланган. Боспор подшолиги ташкил топгач (мил. ав. 480 й.), Тиритака девори янгидан тикланган. Феодосия б-н уруш бошланмасдан олдин биринчи спартокидлар даврида боспорликлар Аккос деворини мустаҳкамлаб ундан фойдаланган.

Асандра девори Боспор ҳокими Асандра ҳукмронлиги даври (мил. ав. 47—17 й.лар)да бино этилган. Девор бўйлаб думалоқ буржлар қурилган ва хандақ қазилган. Асандра девори Феодосия — Арабат чизигида қурилган ва Перекоп бўйида бунёдга келтирилган, деган фиколар бор. Юнон тарихчиси Страбон келтирган маълумотга кўра, Асандра Меотидада Херсонес бўйини 360 стадий узунликдаги девор б-н тўсиб олган ва ҳар стадий (1 стадий — 185—192 м га тенг) масофада ўнтадан бурж бино қилдирган.

БОСПОР ПОДШОЛИГИ — Қора денгизнинг шим. соҳилидаги кулдорлик давлати (мил. ав. 5-а. — мил. 4-а.). Мил. ав. 480 й.ларда Керчь, Тамань я. о.ларидаги юнон шаҳарларининг бирлашуви натижасида вужудга келган. Пойтахти — Пантикапей (ҳоз. Керчь), бундан ташқари Фанагория, Гермонасса (ҳоз. Тамань), Феодосия, Нимфей каби йирик шаҳарлари бўлган.

Б. п.ни дастлаб юнон сулолаларидан бўлган археанактидлар (мил. ав. 480—438), кейин — юнонмаҳаллий спартокийлар(мил.ав.438—109)сулоласи бошқарган. Бу давлатнинг иктисодий ва маданий жиҳатдан энг юксалган даври мил. ав. 4—3-а.ларга тўғри келади. Юнонистон ва Кичик Осиёга галла, корамол, бал и қ, тери, қулар савдога

чиқарилган, бу мамлакатлардан эса вино, зайтун мойи, сопол ва металл буюмлар, газмол олинган. Б.п. хўжалигида деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик ва хунармандчилик тараққий этган. Мил. 4-а. охирида Б. п. гуннлар томонидан тугатилган.

БОСТАНОВА Марияш (1945.3.1, Чимбой тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1999). Руску пед. ин-тини тугатган (1967). 1967—76 й.ларда Чимбой, Тахтакўпир туманидаги мактабларда тарбиячи, қорақалпоқ тили ва адабиёти ўқитувчиси бўлиб ишлаган. 1976 й.дан Қораўзақ туманидаги 5мактабда қорақалпоқ тили ва адабиёти ўқитувчиси. Б. дарсларни кўргазмали куруллар, техника воситалари асосида ташкил этади.

БОСТИРИБ СУҒОРИШ, ёппасига суғориш — суғориш усулиридан бири. Тупроқ шароити ва ернинг нишабига қараб, суғориладиган ер 0,1—0,25 га катталикидаги майд. ларга бўлинади, агрофига 0,2—0,4 м баландликда марза олинади. Б. с. усули фақаттупроқшўрини ювиш, яхоб бериш, шоли ва бедани суғоришда қўлланилади. Б.с. сувнинг ортиқча сарфланишига, тупроқ таркибининг бузилишига, ернинг шўрланиши ва ботқокланишига сабаб бўлгани учун бу усулдан кам фойдаланилади.

БОСТИРИҚ 1) тўқувчиликда кудунг (тўқмоқсимон ёғоч асбоб) урилган атласга так бериш (буклаш) учун уни тахтакач орасига олиб, устидан тош бостириб қўйиш. Илгари атлас қўлда кудунглар нар эди. Атласни машина (каландр)да силликлашга кўчилгач, Б. усули қолиб кетди; 2) тикувчиликда кийим чоқини бостириб тикиш. Бостирма чоқ—кийим чоқлари устидан яна бир бостириб тикилган чоқ. Мае, бурма қўйлакнинг қўкрак ёки пальтонинг енг ва ёқа чоқлари устидан яна бир бор юргизилган чоқ

бостирма чоқ ҳисобланади.

БОСТИРМА — тўрт томони ёки икки ёни ва олди очик усти ёпиқ бино; айвоннинг бир хили; усти енгилгина ёпилади. Шарқ, шу жумладан Ўрта Осиё халқ бинокорлигида қадимдан кенг тарқалган. Асосан, хўжалик мақсадларида (рўзгор буюмларини сақлаш, пичан, гўзапоярларни босиб қўйиш учун, ёзги ошхона, ўтинхона ёки молхона сифатида) фойдаланилган. Ҳозир Б.дан дала шийпонлари, шунингдек якка тартибдаги қишлоқ турар жой меъморлигида енгил иншоот сифатида фойдаланилади. Усти ёпиқ узун йўлак ҳам Б. деб номланади.

БОСТОН — АҚШ нинг шим. шаркидаги шаҳар, Массачусетс штатининг маъмурий маркази. Янги Англиянинг асосий икгисодий маркази. АҚШнинг етакчи саноатмолия ва маданияти ривожланган шаҳарларидан. Аҳолиси 574 минг киши, шаҳар агрофи 6-н бирга 4 млн. (1990-й.лар ўрталари). АҚШ тарихида 1773 й.ги «чой ғалаёни» 6-н машҳур, бу ғалаён Шим. Америкадаги мустамлакаларнинг озодлик учун олиб борган урушлари одидан бўлган эди. Б. — Атлантика океани соҳилидаги йирик порт (юк ортиб тушириш 20 млн. т дан ортиқ), халқаро аэропорт бор. Шоссе ва т. й. тугуни. Муҳим саноат тармоқлари — машинасозлик, радиоэлектроника ва приборсозлик, авиадвигателлар, самолёт ва ракета қисмлари, станоксозлик ва б. Кемасозлик, кимё, резина, полиграфия, озик-овқат саноати тармоқлари ҳам ривожланган. Йирик савдо маркази. Б.да 18—19-а.ларда қурилган меъморий ёдгорликлар, унтлар (Бостон унти, Гарвард унти), Америка фанлар ва санъат академияси, нафис санъат музейи бор. Шаҳарга 1630 й.да асос солинган.

БОСТОН (франц. boston, Бостон ш. номидан) — жун газламаларнинг бир тури. Товланадиган майин қўй

жунидан саржали ўрилиш усулида тўкилади. Асосан, тўқ ранглар (кўк, қора, жигарранг) га сидирға бўялган ҳолда ишлаб чиқарилади. Одатда, Б.дан костюмшим, пальто тикилади.

БОСФОР (туркча Қора денгиз бўғози, юн. *Bosporos*) — Қора денгиз б-н Мармар денгизини туташтирган бўғоз; Европа б-н Кичик Осиё я. о. ўртасида; уз. 30 км га яқин, эни ўртача 2 км. Қад. даре водийси бўлиб, антропоген даврида денгиз суви босган. Б. киргоклари баланд, тик ва манзарали. Чук. 33 м дан 80 м гача. Қулай табиий гаванлари кўп, энг яхшиси Европа соҳилидаги Халич (Олтин Мугуз) гавани; Осиё соҳилида Истанбул ш. жойлашган, унинг портидан Б.ни кесиб ўтувчи автомобиль кўприги (уз. 2,8 км) қурилган. Б.да 2 оқим бор: устки оқим нисбаган чучук (шўрлиги 18‰) бўлиб, Қора денгиздан Мармар денгизига оқади; остки оқим анча шўр (38‰), Мармар денгизидан Қора денгизга томон оқади.

БОСҚИНЧИЛИК 1) ижтимоий хавфли, ўта оғир жиноят, ўзганинг молмулкини талаш мақсадида ошқора хужум қилиш. Ўзбекистонда Б. жинояти жабрланувчига зўрлик ишлатиб ёхуд унга зўрлик қилиш б-н кўрқитиб содир этилган бўлса, жиноятчи молмулки мусодара этилиб, 5 й.дан 8 й.гача озодликдан маҳрум қилинади (ЎЗР ЖК 164модда). Б.нинг хавфлилик даражасига қараб, жазонинг яна ҳам оғир турлари белгиланган. Мае, Б.жуда кўп микдордаги мулк талонтарожи б-н боғлиқ ҳолда ўта хавфли рецидивист ёки уюшган гуруҳ томонидан содир этилса, жиноятчилар молмулки мусодара қилинади ва уларга 15 й.дан 20 й.гача озодликдан маҳрум этиш ҳақида жазо белгиланади; 2) ҳоз. халқаро ҳуқуқдаги тушунча (к. Агрессия).

БОСҚИЧЛИ НАРХЛАР — и. ч. мақсадларидаги туркумлаб ишлаб чиқариладиган аниқ бир маҳсулотларга

белгиланадиган ва харажатларнинг қисқариб бориши ёки товарнинг маънавий эскириши даражасига қараб босқичмабосқич пасайтириб бориладиган улгуржи нархлар.

БОСҚОН, бозғон — 1) қатта залвар болға. Қад. ишлаб чиқариш курулларидан бири. Пўлатдан ясалади, оғирлиги 4—6 кг, ёғоч дастасининг уз. 1 м ча бўлади. Қизиган пўлат ёки темирни сандонда Б. б-н уриб ялпоқланади. Айрим жойларда, чунончи Самарқанда темирчиларнинг дами ҳам Б. дейилади; 2) юқоридан тушадиган зарб кучи ҳисобига металл хом ашёга босим б-н ишлов берадиган машина. Қўл кучи б-н ишлатиладиган дастлабки Б.— ричагли Б. 13— 14-а. ларда маълум бўлган. 16-а. бошларида чархпалакдан ҳаракатланадиган Б. пайдо бўлди, 18-а.да чархпалаклар ўрнини буг кучидан, кейинчалик ҳаво кучидан фойдаланиб ишлайдиган Б. эгаллади. 20-а. бошларидан электр юритмали Б.лар, 40-й.ларда портлама Б.лар, 50-й. ларда газ Б.лари яратилади. Вазифасига кўра, болғалаш ва штампллаш Б. ларига; ҳаракатлантириш воситасига кўра, буғҳаво, пневматик (ҳаво), механик, гидравлик (суюқлик), портлама, газ электрмагнитли Б. ларга бўлинади. Ишлаш усулига кўра, оддий (тушувчи) ва қўш ҳаракатли (тушувчи қисмлари қўшимча тезлаштирилган) Б.лар булади.

Б.нинг асосий қисмлари: поршень, шток ва баба (мухра); шабот (залвор асос), станина, юритма ва бошқариш механизмлари. Б. темирчиликштампллаш и. ч.ининг асосий машиналаридан бири ҳисобланади.

БОСҚОҚ (туркийча — босувчи, эзувчи) — мўғул хони томонидан қарам мамлакатларга махсус ёрлик б-н юборилган амалдор, ноиб. Б. ўз маъмурий мавқеига кура бек ва лашкарбошипардан юқори турган. Б.га махсус ҳарбий отряд ва турли майда амалдорлар бириктирилган бўлиб, унинг вазифаси

махаллий ҳокимият фаолиятини назорат қилиш, солиқ ва ўлпон йиғиш, туб аҳолини рўйхатга олишдан иборат бўлган. Б.лар солиқ ва ўлпон йиғишда бениҳоят шафқатсизлик қилганлари боисидан мустамлака мамлакатларда тез-тез қўзғолонлар содир бўлиб турган. Б.лик 13-а.нинг ўрталарида Эрон ва Русда ҳам жорий этилган. Мўғул хонлари 14-а.нинг бошларида мазлум халқлар курашининг кучайиши муносабати б-н Б.ликни бекор қилиб, солиқ ва ўлпон йиғишни махаллий ҳокимиятга топширишга мажбур бўлишган. (яна қ. Доруға).

БОСҚУНЧОҚ — РФ Астрахон вилоятидаги тузи тагига чўкиб турадиган шўр кўл. Волга дарёсидан 50 км шарқда. Катта Богдо тоғи яқинида. Майд. 106 км². Б. океан сатҳидан 19,5 м паст. Б. ўрни тектоник йул б-н пайдо булган. Кўлга кўпдан кўп шўр булоқлар ва жилғалар қуйилади. Б.дан туз қазиб олинади.

БОТАЛЛО ЙЎЛИ (16-а. италян врачлари Л. Боталло номидан) (ductus Botallo), артериал йўл — қуруқликда яшовчи умуртқалилар эмбрионида ўпка артериясини орқа аортаси б-н боғлайдиган бартериал ёйнинг юқори бўлими. Юракнинг ўнг қоринчаси (ёки бир бутун қоринчанинг ўнг бўлаги) дан келган қоннинг қупи ҳали такомил этмаган кичик қон айланиш доирасидан ўтмай, Б. й. орқали аортага боради. Кўпчилик ҳайвонлар туғилганидан кейин бу йўл беркилиб, бойламга айланиб кетади.

Одамларда Б. й. ҳомиланинг ўпка артериясини аорта б-н боғлайди. Она қорнидаги эмбрион таракқиёти даврида боланинг ўсиши учун зарур бўлган озиқ моддалар, кислород она қони орқали ҳомиллага боради. Онадан келадиган >д кислородли қоннинг бир қисми юракнинг ўнг бўлмасига қуйилиб, кўп қисми овалсимон тешик орқали чап бўлмаган чага, қолган қисми ўнг қоринчага, ундан

ўпка артериясига ўтади. Лекин ҳомиллада ўпка ҳали ишламаслиги туфайли ўпка артериясидаги қон юракнинг эмбрион ривожланишида пайдо бўлган артерия йўли орқали аортага қуйилиб танага тарқалади. Бола туғилиши б-н мустақил қон айланиш бошланиб, кислород алмашиши ўпка орқали бажарилади, натижада артерия йўли пучайиб, бириктирувчи тўқимали бойламга айланади. Баъзан Б. й. беркилмай қолиб, қон айланиши кескин бузилади (қ. Юрак пороги), бундай ҳолларда албатта жарроҳлик усули қўлланилади.

БОТАНИК ГЕОГРАФИЯ, фитогеография — биогеографиянинг ўсимликларнинг ер юзиде тарқалиши қонунларини ўрганадиган бўлими. Усимликлар геогр.си ва усимликлар жамоалари геогр.сини ўз ичига олади. Б. г. ҳар хил минтақаларда ўсадиган ўсимликларнинг хилмаҳиллиги, усимликлар қоплами ва уларнинг географик тарқалиш қонуниятларини ўрганади. Б.г. материаллари асосида Ер юзидеги ўсимлик қопламлари областлар, кичик областлар, провинциялар ва янада майда ботаникгеографик бирликларга бўлинади. Кейинги даврда Б.г.да ўсимлик захираларини ва усимлик қоплами маҳсулдорлигини аниқлайдиган усуллар кенг қўлланилмоқда.

БОТАНИК КОЛЛЕКЦИЯ — илмий ва амалий аҳамиятга молик ўсимлик формалари ва турларини мунтазам равишда йиғиб бориш. Улар ўсимликларнинг жаҳон генетик фондини сақлаш, ўрганиш, селекция ишларида фойдаланиш, тадқиқ этиш мақсадида йиғилади. Ўзбекистон ўсимликшунослик и.т. ин-тида махаллий ва чет элларда экиладиган 120 экиннинг 50 мингдан ортиқ нав' намуналари тўпланган. Ўзбекистон ғўза селекцияси ва уруғчилиги и.т. ин-тида эса ғўзанинг маданий ва ёввойи турларини ноёб жаҳон коллекцияси (10000га яқин намуна) тўпланган. Б.к.

янги материаллар б-н узлуксиз тўлдириб борилади, уруғларнинг унувчанлик қобиляти ва тўпланган намуналарнинг биологик айнанлиги ўзидан чангланиш ҳамда нотипик ўсимликларни олиб ташлаш йўли б-н сақлаб турилади, шунингдек илгари текшириб чиқилган мамлакатларга экспедициялар уюштириб, тўпланадиган материаллар ҳисобига тўлдирилади. Ўсимликларнинг қимматли формалари (генетик плазмалар) ни уларнинг келиб чиқиш марказлари (Мексика, Гватемала, Эквадор, Боливия, Гондурас, Перу, Бразилия, Аргентина, Венесуэла, Австралия, Африка, Марказий Осиё ва б.)да табиий популяциялар орасидан қидирилади. Жаҳон коллекцияси материалларидан янги селекция навларини чиқаришда фойдаланилади.

БОТАНИК НОМЕНКЛАТУРА

— ўсимликлар (турлар)нинг номлари, систематик бирликлар, системалар, типлар ва номларни мустаҳкамлаш, қонуний номлар, синонимлар, таксонларни тавсифлаш, янги таксонларни ёзиш ва б. б-н боғлиқ бўлган катъий қонун ва қоидалар мажмуи.

БОТАНИКА (юн. *botanikos* — ўсимликка тегишли, *botane* — ўсимлик, ўт, гиёҳ) — ўсимликлар тўғрисидаги фанлар мажмуи. Б. ер юзидаги ўсимликлар дунёсини, ўсимликлар организмларининг яшаш ва ривожланиш қонуниятларини ҳамда уларнинг бу жараёндаги ўзаро алоқаларини, ташқи муҳитга нисбатан муносабатларини илмий жиҳатдан ўрганadi. Б. бири б-н ўзаро боғланган ўсимликлар систематикаси, палеоботаника, геоботаника, морфология, анатомия, цитология, антэкология, филогения, флорогенетика, физиология, экология, усимликлар хом ашёси, биоқимё, усимликлар географияси, дендрология, палинология каби тармоқларга бўлинади. Б. сувўтлар, пўсинлар, қирқбўғимлар,

қирққулоқлар, очик уруғли ўсимликлар, ёпик уруғли ўсимликлар, замбуруғлар ва лишайниклар деб аталадиган бўлимлардан иборат.

Б. бошқа биол. фанлари каби кузатиш, тарихий таққослаш ва тажриба усулларидан фойдаланади. Бу усуллар коллекциялар йиғиш ва тузишдан, табиатда ва тажриба майдонларида кузатиш ва тажрибалар ўтказиш, олинган маълумотларни математик усулда ишлаб чиқишдан иборат. Б. классик Б. методлари б-н бир қаторда замонавий кимё, физика, кибернетика ва б. фанларнинг и. т. методларидан ҳам фойдаланади.

Ўсимликлар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар қад. Шарқ халқлари қўлёзмаларида учрайди. Лекин илмий Б.га юнонлар асос солишган. Ўсимликларни текширишга бағишланган энг қад. маълумотлар юнон файласуфи Аристотель ишларида учрайди. Аристотелнинг шогирди Теофраст биринчи бўлиб ўсимликларнинг ҳаётий шакллари таснифини берган, ўсимликларни дарахтлар, буталар, ярим буталар ва ўтларга ажратган. Теофраст Б.нинг отаси ҳисобланади. Ўрта асрда яшаган ватандошларимиз Беруний ва Ибн Сино асарларида ҳам шифобахш ўсимликлар тўғрисида кўплаб маълумотлар берилadi. Эндиликда ўсимликлар қопламанинг биосферадаги аҳамияти, биосферанинг энг муҳим компоненти сифатида уларни муҳофаза қилиш, ўсимликлар дунёси генофондини сақлаш, ўсимлик бойликларидан оқилона фойдаланиш муаммолари биринчи ўринга чиқди.

Ўзбекистонда. Б. соҳасидаги дастлабки и. т. ишлари 20-а. нинг 20-й. ларида бошланган. Ўша йиллари Ўрта Осиё давлат унти, 40-й.лар бошида эса Ўзбекистон ФА Ўзбекистон усимликларини ўрганиш бўйича бир неча экспедициялар уюштиради. Йиғилган ўсимликлар коллекцияси Ўзбекистон гербарийсини тузиш учун асос бўлди. Хозир ФА Ботаника ин-

тидаги марказий гербарийда 1 млн.дан ортиқ усимликлар намунаси ва 10000 дан зиёд ўсимлик турлари бор. Бу коллекциялар ва табиатда олиб борилган кузатишлар Урта Осиё флорасининг генезиси ва усимликлар крплагининг ривожланиши тўғрисида йирик назарий ва фундаментал ишларни амалга оширишда асосий база бўлиб хизмат қилди. Хусусан Ўзбекистон ФА Ботаника ин-ти томонидан 1941—62 й.ларда 6 жилдди «Ўзбекистон флораси» асари яратилди. Унда 4274 ўсимлик турлари, жумладан 390 эндемик турлар тўғрисида маълумот берилган. Ўзбекистон ботаниклари Урта Осиё республикалари олимлари б-н ҳамкорликда 8 мингдан ортиқ, турни ўз ичига олган 10 жилдди «Урта Осиё ўсимликлари аниқлагичи»ни тузиб чиқишди. Замбуруғлар бўйича эса 10 жилдди «Ўзбекистон замбуруғлари» номли асар юзага келди.

Ўзбекистоннинг қазилма флораси бўйича Ботаника ин-ти олимлари томонидан бир қанча и.т. ишлари олиб борилди. Тадқиқот натижасида 3 жилдди «Ўзбекистон палеоботаникаси» пайдо бўлди. Чўл, яримчўл, тоғ олди ўтлоқларининг хосилдорлигини оширишнинг фитомелиоратив ва агротехникавий методлари асослаб берилди ва амалий фойдаланишга тақдим этилди.

Ўзбекистон флораси ва ўсимликлар қоплами бўйича и.т.нинг натижалари М. Г. Попов (1927), Е. П. Коровин (196162), И. И. Гранитов (196467), Қ. З. Зокиров (1955—61) ишларида кенг ёритилди. 1965 й.га келиб Ўзбекистон ўсимликларининг йирик масштабда геоботаник харитаси тузилди.

Б. ин-тида олиб борилган геоботаникага оид материаллар асосида 4 жилддан иборат «Ўзбекистоннинг ўсимликлар қоплами ва улардан оқилона фойдаланиш» асари нашр қилинди. Б. ин-тида доривор ва эфир мойли емхашак ҳамда озик-овқат сифатида ишлатиладиган ўсимликларни аниқлаш

ва улардан фойдаланиш соҳасида ҳам бир қанча и.т. ишлари бажарилди. Ж. К. Саидов раҳбарлигида усимликларнинг чўл шароитига мослашув хусусиятлари устида и.т. ишлари олиб борилди. Ноёб ва йўқолиб бораётган турларни муҳофаза қилиш соҳасида олиб борилган ишлар асосида 1984 й.да 163 ўсимлик

турини ўз ичига олган «Ўзбекистон Кизил китоби» яратилди.

Ўсимликлар морфологияси, анатомияси, экологияси ва физиологияси соҳасида чўл ўсимликларининг курғоқчиликка мосланишининг ўзига хос морфологик хусусиятларига оид кўп и. т. ишлари олиб борилди ва йирик монография ҳамда тўпламлар нашр этилди.

Сув ўтларини ўрганиш ишлари акад. А. М. Музаффаров раҳбарлигида олиб борилди. Сув ўтларини жадал купайтириш, улардан чорвачиликда ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида фойдаланиш усуллари ишлаб чиқилди ва Ўрта Осиё ҳамда Ўзбекистоннинг альгофлорасига оид қатор асарлар чоп этилди.

Келгусида ботаника соҳасида олиб бориладиган ишлар экология, табиат муҳофазаси, ўсимлик хом ашёларидан оқилона фойдаланиш, Республикада учрайдиган замбуруғ, тубан ва юксак ўсимликлар турларини аниқлаш, улар орасидан муҳофазага молик турларни ажратиш, ўсимликлар қоплагининг ҳоз. ҳолатини аниқлаш, эрозияга учраган ерларнинг қатта ҳажмдаги хариталарини тузиш ва усимликларнинг қайта тикланиши б-н боғлиқ муаммоларни ишлаб чиқиш, усимликларнинг айниқса чўл шароитида устига мосланиш қонуниятларини, Орол денгизининг суви қуриб қолган жойларда тузга, иссиқликка ва қурғоқчиликка чидайдиган ўсимликларни топиб ўстириш ҳамда турли даражада ифлосланган оқова сувларни биологик (ботаник) усулда тозалаш ҳамда энг фойдали (доривор, емхашак ва б.) ўсимликлар биол.сини

ўрганиб, уларни экма ўсимликлар қаторига киритиш каби масалаларга қаратилади.

БОТАНИКА БОҒИ — тирик ўсимликлар коллекциясини йиғадиган ва шу аснода ўсимликлар дунёси хиллари ва бойлигини ўрганадиган, ботаника соҳасидаги билимларни ташвиқот қиладиган и. т., ўкувёрдамчи ва маданиймаориф муассасаси. Б. б. асосини очик далада ва оранжереяларда ўстирилиб, и. т. ишларида ва кўргазмаларда фойдаланиладиган ўсимликлар коллекцияси ташкил этади. Ўсимликларни жойлаштиришда географик, систематик ва экологик тамойиллардан фойдаланилади. Купчилик Б. б.да дендрарийлар ва тоғ ўсимликлари (альпинарийлар), фойдали ўсимликлар (доривор, озик-овқат, техника, декоратив ва б.) участкалари бўлади. Йирик Б. б.да 2—3 минглаб ўсимлик турлари ўстирилади. Б. б.нинг асосий илмий вазифаси — фойдали ўсимликларни қадириб топиш, уларни комплекс ўрганиш ва интродукция қилишдан иборат.

Б. б. тарихан дастлабки илмий ботаник марказ ҳисобланади. Улардан кўпчилиги ботаниканинг бир қатор бўлимлари бўйича тадқиқот олиб борадиган комплекс интлар ҳисобланади; бошқалари муайян мавзу ёки муаммолар бўйича ихтисослашган бўлади.

Б.б. Европада монастир боғлари асосида вужудга келган. Дастлабки Б. б. 14-а.да Италияда (Салерно, 1309; Венеция 1333) пайдо бўлган. 16—17-а.ларда Б. б. Франция, Германия, Нидерландия, Англия, Швеция ва б. мамлакатларда ташкил этилган, уларда асосан доривор ўсимликларни ўрганиш соҳасида тадқиқотлар олиб борилган. Буюк географик кашфиётлар даврида Б. б.лари бошқа ўлкалардан келтирилган ўсимликларни синовдан ўтказиш б-н шуғулланади. Б. б.дан энг йириклари 25 минг ўсимлик турига эга бўлган Ксю

(Лондон), Эдинбург (35 минг), К. Линней ишлаган Упсала (10 минг), Утрехт (10 минг), Брюссель (13,5 минг), Берлин (18 минг), Женева (15 минг) ва б. шаҳарларда мавжуд. Америка қитъасида Б. б. 18-а.дан ташкил этила бошланди. Бу қитъада НьюЙорк (15 минг), Бруклин (8 минг), Монреаль (20 минг), РиодеЖанейро (7,5 минг) Б. б. энг йирик бомардир. 18—19-а.ларда Б. б.лари Осиё ва Африка мамлакатларида ташкил этила бошланди. Улар орасида энг машҳурлари Калькутта (Ҳиндистон), Богор (Индонезия), Парадения (Индонезия)даги Б. б. ҳисобланади. Подшо Россияси худудида Б. б. 19-а.дан ташкил этила бошлаган. Улар орасида энг асосийлари Никита (Қрим), Тбилиси, Батуми, Украина, Сибирь Б. б. ва Москвада жойлашган Россия ФАнинг Бош Б. б. ҳисобланади.

Ўзбекистонда Б. б. 1921 й.да Тошкент давлат ун-ти қошида ташкил этилган. Тошкентдаги Ботаника боғи дунёдаги энг йирик Б. б. қаторига қиради. (қ. Ботаника институти ва ботаника бот).

Ад.: Ботанические сады мира (Краткий справочник) М., 1959; Русанов Ф. Н., Ботанический сад АН УзССР, Т., 1963.

БОТАНИКА ИНСТИТУТИ ВА БОТАНИКА БОҒИ, Ўзбекистон ФА Ботаника институти ва ботаника боғи — Тошкент ш.даги илмий муассаса. Унда табиий шароитда ўсадиган ўсимликлар дунёси ҳар томонламаўрганилиб, муҳофаза қилиш, қайта тиклаш, улардан оқилона фойдаланиш, ўсимликлар интродукцияси ва биотехнологиясига оид муаммолар устида тадқиқот ишлари олиб борилади. Ботаника ин-ти 1932 й.да Ўзбекистон Фанлари қўмитаси қошидаги ўсимликлар хом ашёси бўлими асосида шаклланган ва 1941 й.дан Ботаника ва тупроқшунослик ин-ти деб атала бошлаган. 1948 й.да Тупроқшунослик бўлими мустақил инт бўлиб ажралиб чиққач, ботаникага оид ишлар Ботаника ва зоология и.т. ин-тида олиб борилди.

1950 й.га келиб мустақил Ботаника и.т. институти ташкил топди. 1998 й.да интга ботаника боғи қўшилгач, Ботаника ин-ти ва ботаника боғи деб аталадиган бўлди. Интда 11 лаб. бўлиб, булар орасида деярли барча қитъалардан йиғилган 1 млн.дан зиёд ўсимлик нусхаларига эга бўлган йирик Марказий гербарий лаб. Ўрта Осиёда ягона лаб. ҳисобланади. Инт бевосита табиатда иш олиб борадиган «Қизилкум чўл станцияси»га, Фарбий Тяньшан (Угам тизмаси)да ва Орол денгизи бўйида жойлашган таянч нукталарга эга. Интда ўсимликлар қоплами, экология, табиатни муҳофаза қилиш, палеоботаника, ўсимликлар хом ашёси, анатомияси, цитоэмбриологияси, Орол денгизи атрофидаги қуриб қолган ерларни қайта ўзлаштириш, чорва моллари учун емхашак базасини ташкил этиш, ифлосланган сувларни биологик усулда тозалашга оид муаммолар устида тадқиқот ишлари олиб борилади. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистоннинг табиий флораси ва ўсимликлар жамоасини ўрганиш устида олиб борилган фундаментал тадқиқотлар натижасида 4274 тур, 1023 туркум ва 138 оилани ўз ичига олган ва Беруний мукофотига сазовор бўлган 6 жилдли (рус тилида) «Ўзбекистон флораси», 125 оилага мансуб 8097 тур ва 1152 туркумни ўзида мужассамлаштирган 10 жилдли «Ўрта Осиё ўсимликлари аниқлагичи», 10 жилдли «Ўзбекистон замбуруғлари флораси», «Ўрта Осиё сув ҳавзалари сув ўтлари флораси», 3 жилдли «Ўрта Осиё кўкяшил сувўтлар аниқлагичи», 2 жилдли «Зарафшон флораси ва ўсимликлари», 2 жилдли «Ўрта Осиё ва Жанубий Қозоғистон ўсимликлари», 4 жилдли «Ўзбекистон ўсимликлар қоплами ва ундан оқилона фойдаланиш», 3 жилдли «Ўзбекистон палеоботаникаси», «Ўзбекистон Қизил китоби», «Чўл ўсимликларининг экологик анатомияси» каби 120 дан зиёд монография ва тўпламлар нашр этилди. Интда олиб борилган и.т. ишлари ўз мактаблари б-н

дунёга танилган Е.П. Коровин, А.М. Музаффаров, Қ.З. Зокиров, Ж.К. Саидов каби олимлар фаолияти б-н бевосита боғлиқ.

Инт Германия, Англия, Ҳиндистон, Финляндия, Исроил, Хитой, Вьетнам, Туркия ҳамда МДХ давлатлари б-н ҳамкорликда и.т. ишлари олиб боради. Интда ботаниканинг турли соҳаларига бағишланган халқаро симпозиумлар ўтказиб келинади, жумладан 1998 й. май ойида «ФарбийЖан. Осиё ва Ўрта Осиё ўсимликлари ҳаёти» номи остида ботаникларнинг 5Халқаро анжумани ўтказилди. Интда 1 акад., 14 фан д-ри, 50 га яқин фан номзодларидан иборат 90 дан зиёд илмий ходим фаолият кўрсатади (2001). Интда ўсимликлар қопламининг камайиб кетиш сабаблари ва чўлларнинг кенгайиб бориш жараёнларини ўрганиш, экологик хариталар тузиш, ўсимликларнинг турли муҳитларга мосланиши ва инсонлар таъсирида уларнинг камайиб кетишини олдини олиш, табиатни муҳофаза қилиш, унинг хом ашёларини сақлаб қолиш ва ўтлоқлар ҳосилдорлигини ошириш, Орол муаммолари, шунингдек қимматбаҳо сувўтлар, замбуруғлар, юксак ўсимликлардан физиологик фаол моддалар ажратиб олиш, йўқолиб бораётган ва кам учрайдиган ўсимликларни сақлаб қолиш устида илмий изланишлар олиб борилади.

Ботаника боғи. Тошкент давлат ун-ти қошидаги ботаника боғи асосида ташкил топди, расмийлашуви ва қурилиши 1950 й.дан бошланди. 1968 й. 1 янв.дан боғга и. т. институти макрми берилди. Ботаника боғи Республика миқёсида ўсимликларни интродукция қилиш (илгари ўстирилмаган янги ўсимликларни ўстириш, иқдимлаштириш ва улардан халқ хўжалигида фойдаланиш) масаласини ўрганиш ва ишлаб чиқишда илмий марказ ҳисобланади. Боғнинг 64 га майдони бўлиб, унда интродукция қилинган ўсимликларнинг тури ва навлари 1997

й. бошида 6 мингга етди. Шундан 2500 тури дарахт ва бута, қолгани бир, икки ва кўп йиллик ўтлардир. Бу ўсимликлар Осиё ва Европа мамлакатлари, Кавказ, Узоқ Шарқ ўлкаларидан, Шим. Америка, Хитой ва Ўрта денгиз бўйидаги мамлакатлардан келтирилган. Тропик мамлакатлардан олинган 800 дан ортиқ ўсимлик турлари оранжереяларда ўстирилади. Интродукция қилинган ўсимликлар орасида манзарали ва мевали дарахтлар, хилмаҳил резавор мевали буталар, шифобахш ўсимликлар бор. Кўчгалари кўкаламзорлаштириш учун экиладиган лола дарахти, ленкоран акацияси, пирамидал эман, пушти гулли акация, йирик баргли жўка, хитой тераги; манзарали кўп йиллик пиёзли ўсимликлардан лола, крокус, гиацинт; илдиэпоили ўсимликлардан гулсафсар, саллагуллар, 90 дан ортиқ дурагай гибискус — пахтагул ўсимликлари етиштирилди. Боғ ҳар йили 15 мингга яқин уруғ намуналарини тарқатади ва ўз навбатида бошқа ботаника боғларидан ҳам уруғ олиб туради. У чет мамлакатлардаги 477 боғ ва 200 дан зиёд турли илмий ташкилотлар б-н алоқа қилади. Ботаника боғи мавзули тўплам ва уруғларнинг номи ёзилган индекс рисола (брошюра) чиқаради. Студентлар, мактаб ўқувчилари, табиатшунослар ва б. учун билим лаб. бўлиб хизмат қилади.

Англияда эълон қилинган «Дунёдаги энг йирик ботаника боғлари» номли асарда Ўзбекистон ботаника боғи ҳам тилга олинган. Акад. Ф.Н. Русанов раҳбарлигида боғ ходимлари томонидан 14 жилдли «Ўзбекистон дендрологияси» (русча), «Ўсимликлар интродукцияси» номли 27 тўплам ва кўплаб монография ҳамда мақолалар нашр этди.

Ўқтам Пратов, Озодбек Ашурметов.

«БОТАНИКА» САНАТОРИЙСИ — бальнеологик курорт. Тошкент ш.дан 30 км узоқликда. Чағқол тоғи этакларида, Чирчиқ ш.дан 15 км масофада, денгиз сатҳидан 570 м баландликда жойлашган.

Майд. 19,7 га. Санаторий худудида дастлаб т. й. ходимлари учун дам олиш уйи (1942 й. гача), ҳарбий госпиталь (1942-46), мавсумий (1947-56) ва йил бўйи ишлайдиган (1956—66) дам олиш уйи бўлган, 1966 й.дан марказий ва периферик нерв системаси ҳамда ҳазм аъзолари касалликлари б-н оғриган кишилар даволанадиган санаторийга айлантирилган. Санаторий яхши кўкаламзорлаштирилган, яқинидан Бўзсув оқиб ўтади. Иқлими континентал: киши юмшоқ, ёзи иссиқ, янв. нинг ўртача т-раси — Г, июлники +26°, нисбий намлик 50%, қуёшли кунлар давомийлиги йилига 2700 соат. Санаторийдаги термал хлоридгидрокарбонатнатрийли минерал сувдан ичиш, ванналар учун, ичакларни чайиш, меъдани ювиш мақсадида, Жиззах вилояти Зомин тумани «Баликли кўл»дан олиб келинадиган балчиқдан эса чаплаш (апликация) ва гальваник балчиқ кўринишида фойдаланилади. Бундан ташқари, физиотерапия, рефлексотерапия, даво физкультураси, массаж, иссиқ (парафин ва озокерит) ҳамда лазер б-н даволаш усуллари ҳам қўлланилади.

526 ўринга мўлжалланган ётоқ корпуслари (бир ва икки ўринли), ёзги ва киши клуб, кутубхона, спорт майдончалари мавжуд, Болалар ва оналари учун йил давомида ишлайдиган 68 ўринли бўлим ҳам бор (1990 й.дан).

БОТВИННИК Михаил Моисеевич [1911.4(17).8, Репино 1995, Москва] — шахматчи, гроссмейстер (1935) ва халқаро гроссмейстер (1950), техника фанлари д-ри (1951), Россияда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1991). Жаҳоннинг 6чемпиони (1948—57, 195860, 196163). Б. стратегик йўналишдаги шахматчи, шахмат назарияси, айниқса дебют назариясини бойитган, «Шахматда ярим аср» (1978), «Шахматчидан — машинага» (1979) ва б. китоблари бор.

БОТЕ (Bothe) Вальтер (1891.8.1, Ораниенбург, Берлин якинида — 1957.8.2, Гейдельберг, Германия) — немис физиги. М. Планк шогирди. Мое тушишлар усули муаллифи (1924); уни космик нурларни тадқиқ қилишга тадқиқ кидди. Б. ва Х. Гейгер электронларда каттик унурлар тарқалганда энергиянинг сақланиш қонуни бажарилишини исботлашди (1925). Илмий ишлари атом ва ядро физикасига оид. Нобель мукофоти лауреати (1954).

БОТИНИЙЛАР (араб, ботин ичкари, яширин, сирли) — исломдаги мафқуравий оқимлардан бирининг тарафдорлари. 8-а.да вужудга келган. Бу оқим тарафдорлари Куръон оятлари ва ҳадисларни зоҳирий ва луғавий талқин этишга қарши чиққан. Уларнинг иддаоларича, оят ва ҳадисларнинг зоҳирий маъноларини эмас, балки зимнидаги яширин мазмунларини олиш зарур эмиш. Бу ақида б-н улар ислом шариатига қарши чиққан бўлдилар. Зеро шариат ҳукми бўйича оят, ҳадис ва б. барча манбаларнинг иборалари, у қайси тилда бўлмасин, зоҳирий, луғавий ва истилоҳий маъноларига асосланган ҳолда талқин этилади. Баъзи фасохат, киноя, танбех, истиора, ишора каби сўз ўйинлари, «муташобих» оятлар ва тасаввуфий талқинлар бундан мустаснодир. Исломнинг «Аҳли сунна ва жамоа» ақидасига биноан, Б. шариатга хилоф эътиқодда бўлганликлари учун динсизлар қаторида саналган.

БОТИР СРИМ ҚЎЗҒОЛОНИ — Кичик жуз қозокларининг чор ҳукумати ва маҳаллий хон зулмига қарши қўтарган қўзғолони (1783—97). Раҳбари — қозокларнинг бойбокти уруғига мансуб йирик бий Ботир Срим (?—1802). Солиқларнинг бениҳоят оширилгани, қозокларнинг ер ва яйловлардан фойдаланиш ҳуқуқларининг чеклаб қўйилгани Б. С қ.га сабаб бўлган. Б. С қ. дастлабки кунлардаёқ умумхалқ

ҳаракатига айланди. 1786 й. Кичик жуз хони Нуралихон тахтдан ағдарилиб, Россия ҳукумати паноҳига қочди. 18-а.нинг 80-й.ларида қозоқ чўлларини Россия империясига қўшиб олиб, уларни губерняларга тақсимлаган ҳолда идора қилишга киришган чор ҳукумати дастлабки вақтларда қозоқ хонларига қарши қаратилган Б. С қ.ни қўллаб-қувватлади. Мақсади — қўзғолончилар ёрдамида хонликни тугатиш эди. Аммо қўзғолончиларнинг русча маъмурий идоралар таъсис этилишига қарши эканликларини билгач, хон ҳокимиятини қайта тиклади. Шунда Ботир Срим Россияга қарши уруш эълон қилиб, рус қўшинлари истехкомларига хужум қила бошлади. Қўзғолончилар 1797 й. чор ҳукумати тайинлаган янги хон Есимни ўлдирдилар. Бунга жавобан чор ҳукумати жазо операциялари ўтказиш б-н бир қаторда ҳийланайранг ҳам ишлатди: бу сафар у мамлакатга янги хон тайин қилмай, султонлар (чингизийлар), бийлар ва қабила оқсоқоллари манфаатларига мое келувчи «хон кенгаши» деб аталмиш кенгаш ташкил қилди. Бу б-н у барча қозоқ зодагонларини бирлаштириб, Б. С қ.га қарши биргаликда курашмоқни қўзлади. Ботир Срим' адданиб, 1797 й. 29 авг.да минг кишилик қўзғолончилар лашкари б-н кенгашга келдида, курашни тўхтатганлигини маълум қилди. Шундан сўнг у кенгаш аъзолигига қабул қилинди. Лекин қозоқ султонлари Ботир Сримнинг тез орала кенгаш раҳнамосига айланиши мумкинлигини ўйлаб, уни таъкибу тазийқ қилишга киришдилар. Натижада Ботир Срим Хивага қочишга мажбур бўлди (1797 й. охири). Баъзи манбаларга қўра, Ботир Сримни қозоқ султонлари Хивага юборган одам заҳарлаб ўлдирган.

БОТИРБОЙ — Ҳисор тизмасининг шим. ён бағридаги музлик, товоқсимон табиий чуқурликда жойлашган. Қашқадарёнинг чап ирмоғи Оққарё (Оқсув) га қуйилувчи Ботирбой сойи хавзасида. Уз. 2,4 км, майд. 1,6 км².

Б.нинг атрофида тақасимон жойлашган 11 та каттакичик музлик мавжуд (умумий майд. 4,2 км²). Б. музлигининг тили 3280 м, энг юкори нуқтаси эса 3500 м баландликда. Музлик жойлашган худудда ўртгача йиллик ёғин миқдори 1250 мм.

БОТИРМИРЗАЕВ Зайналобиддин Нўхаевич (1897, Доғистон, Оксой қишлоғи — 1919.10.10, Батаюрт) — кўмиқ шоири, кўмиқ драматургиясининг асосчиси. Н. Ботирмирзаевнинг ўғли. Қозон, Астрахон ш.да ўкитан, сўнгра ўқитувчилик қилган. 1916 й.да отаси б-н Хасавюртда «Тонг чўлпони» адабийдраматик тўғарагини тузган ва шу номда жур. чоп эттирган (1917). Доғистонда чиққан «Ишчи халқи» газ. га муҳаррирлик қилган. «Дониёлбек», «Мадрасага мулла келди» (1916—17) ва б. пьесалари б-н кўмиқ драматурги ясиға асос солган. Жуда оз шеърлари сақланиб қолган. Б. асарлари омманинг бахти учун кураш ғоялари б-н суғорилган. Деникинчтлпдф томонидан отиб ўлдирилган.

БОТИРМИРЗАЕВ Нўхай (1869 Доғистон, Оксой қишлоғи — 1919, окт.) — кўмиқ ёзувчиси, маърифатпарвар. «Тонг чўлпони» (1916) адабийдраматик тўғараги ва шу номдаги жур. ташкилотчиларидан. Б. «Бахтсиз Ҳабибат», «Ҳорун ва Зубайда» (1910), «Довуд ва Лайло» (1912) каби киссалари б-н кўмиқ миллий насрига асос солди. Асарларида кўмиқ халқининг, айниқса кўмиқ аёлларининг қисмати, орзуумидлари, интилишлари, озодлиги, маърифатпарварлик, дўстлик ғоялари акс этган. У Мулла Насриддин тўғрисидаги халқ латиғаларини тўплам ҳолиға келтирган. «Минг бир кеча»нинг айрим эртақларини кўмиқ тилиға таржима қилган. Деникинчилар томонидан отиб ўлдирилган.

БОТИРОВ Роалд (Равиль) Исмоилошч (.1931.4.4, Астрахон) —

кинорежиссёр. Ўзбекистон халқ артисти (1977). Тошкент театр ва рассомлик санъати интини тугатган (1952). Бухоротеатрида бош реж. (195259). Театрда 20 га яқин спектакль қўйган: «Момақалдирок», «Оқпадар», «Тоҳир ва Зухра», «Олтин кўл» ва б. Шунингдек, Наманган театрида «Ревизор», Ҳамза театрида «Васса Железнова» спектаклларини қўйган. 1959—90 й.лар «Ўзбекфильм»да реж. 1990 й.дан ўзи ташкил этган «Инсон» киностудиясининг бадиий раҳбари. Машҳур фильмлари: «Дорбозлар», «26отилмасин», «41йил олмалари», «Сени кутамиз, йигит», «Унутилмаган кўшиқ», «Муҳаббат ва нафрат» (Югославия б-н ҳамкорликда), «Мана ўша йигит қайтиб келди», «Лейтенант Некрасовнинг хатоси», «Иккинчи давра» ва б. Образли тасвир, мусика, кадр ва кадр ортида янграйдиган бадиий матнни актёр ўйини б-н боғлаш, фильм қахрамонларининг характерини очиб бериш, халқларнинг маънавий бирлигини қуйлаш Б. ижодиға хос. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотининг лауреата (1986).

БОТИРОЙ (18311910) дарғин шоири. Реалистик дарғин адабиёти асосчиларидан бири. «Ҳаёт ҳақида», «Қахрамонлик ҳақида», «Севги ҳақида» туркум кўшиқлари бор. Булар тўплаб нашр этилган (1928).

БОТИРСОЙ — Сўх дарёсидаги Сарикўрғон сув тақсимлагичидан бошланадиган сой (арик) (Фарғона вилояти). Уз. 24 км. Б. дастлаб 10 км масофада Сўх ёйилмасидаги шағалли чўлдан ўтиб, Ўзбекистон ва Бағдод туманларидаги экинзорларға сув беради. Ёзда тўлиб оқади.

БОТИҚ — курукликда ер юзасининг, шунингдек океан ва денгизлар тубининг атрофға нисбаган анча пастға ботган жойлари. Туби кўпинча текис, чуқурлиги хар хил бўлади. Б. кўпроқ тектоник

йўл б-н вужудга келади. Шақли одатда, юмалок, овал ҳамда узунчоқ бўлади. Диаметри ёки узунлиги ўн ва юзларча км га етади (Фарғона, Сарикамиш, Борсакелмас Б.лари). Б. сўзи сойлик, депрессия, букилмалар терминларининг синоними сифатида ишлатилади. Тинч океанда Мариана (11022 м), Тонга (10882 м) Б.лари бор. Б. илгари чўкма деб юритилган. Б. атамаси Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида қайд қилинган.

БОТКИН Сергей Петрович [1832. 5 (17)9, Москва — 1889.12(24) 12, Ментона, Петербургда дафн этилган] — врач терапевт, педагог, жамоат арбоби. 1861 й.дан Петербург Тиббиёт-жарроҳлик академиясининг проф. Б. тиббиётда янги йўналиш, яъни касалликнинг пайдо бўлиши ва авж олишида нерв системасининг аҳамиятини изоҳловчи «нервизм» назариясини яратди. Сарик касаллигини чуқур талқин қилди. У организмни атроф муҳит б-н боғлиқ яхлит тарзда ўрганди. Б. фикрича, тиббиёт «касалликнинг оддини олиш ва беморни даволаш» ҳақидаги фандир. Б. хоз. замон терапиясининг назарий асосини ишлаб чикди. Илмий ишлари юрактомирлар системаси, жигар, буйрак касалликлари, дори моддаларнинг таъсирини ўрганиш, юкумли касалликлар, ҳарбийдала терапияси ва б.га оид.

БОТКИН КАСАЛЛИГИ, вирусли гепатит, юкумли сарик касаллиги — жигарнинг яллиғланиши б-н кечадиган ўткир вирусли касаллик. Касалликнинг юкумлилигини биринчи бўлиб С. П. Боткин аниқлаган (к. Вирусли гепатит).

БОТМОН, манн (араб.) — оғирлик ўлчов бирлиги. Яқин ва Ўрта Шарқмамлакатлари (Арабистон, Миср, Сурия, Ироқ, Эрон, Туркия, Ҳиндистон) да, шунингдек Ўрта Осиёда қўлланиб келинган. Шариатга кўра, Б. (манни шаръий) асосан 0,832 кг ни ташкил

қилган, лекин турли мамлакатлар ва турли даврларда унинг мезони ҳар хил бўлган. Ўрта Осиёда ҳам Б.нинг вазни ўзгариб турган. Мае, 19-а.да Хоразмда Б. 20,16 кг дан 40,95 кг гача, Бухоро ва Самарқандда асосан 8 пуд (131,044 кг), Фарғонада 8—10 пуд (131,044—163,805 кг) бўлган. Бу ўлчов пахта ва меваларни улчашда қўлланилган. 1884 й. маълумотларига кўра, Қўқонда 1 Б. 10 пудга, яъни 163,805 кг га тенг бўлиб, донларни улчашда қўлланилган. Тошкент ва Чимкентда 1 Б. 10,5 пуд (171,995 кг) бўлган. Ўрта Осиёнинг куп жойларида Б. ер сатҳини ўлчаш бирлиги сифатида ҳам қўлланилиб, 1 Б. ер деганда 1 Б. дон экиладиган майдон тушунилган. Мае, Самарқандда 1 Б. (8 пуд) буғдой 1,63881 га ерга сепилганлиги сабабли, шундай катталикдаги ер бир Б. деб аталган. Ҳоз. вақтда Б. тахм. бир гектарга тенг сатҳ ўлчов бирлиги х[^]собланади. Баъзи Шарқ мамлакатларида Бдан оғирлик ўлчов бирлиги сифатида фойдаланилади.

БОТНИЯ ҚЎЛТИГИ — Болтик денгизининг шим. қисми, Швеция ва Финляндия оралиғида. Майд. 117 минг км². Уз. 668 км, эни 240 км гача. Энг чуқур жойи шим.да 112 м, жан.да 290 м. Гидрологик режими денгизникига ўхшаш. Сувининг шўрлиги шим.да 2—3‰, жан.да 5‰ гача. Окт.—июнь ойларида музлайди. Б. қ.га кираверишда Аланд о.лари жойлашган. Асосий портлари: Васа, Оулу (Улеаборг), Пори (Финляндия); Лулео, Сундсвалль (Швеция).

БОТРИДИУМ (Botridium) — сарикяшил сувўтлар туркуми. Танаси ноксимон, диаметри 3 мм гача, бир хужайрали, кўп ядроли, ризоидлари рангсиз. Сув ҳавзалари қирғоқлари яқинидаги чўкма балчиқларда, суви қуриётган ҳовуз ва кўлмак сувлар тубидаги лойда ўсади. Б. сочилган маржонга ўхшаш колония ҳосил қилади. Сувда — зооспоралар, тупрокца —

апланоспоралар ҳосил қилиб кўпаяди. Жинсий кўпайиши аниқпанмаган. Бир неча тури маълум.

БОТРИК ТЎПГУЛ (юн. *botrys* — шингил, *shoda*) — моноподиал (оддий) шохланадиган тўпгул. Гуллари пастдан юқори томонга навбат б-н очилади. Дастлаб поянинг пастки томонидаги, сўнгра поянинг энг учида жойлашган гуллар очилади. Гул ўқининг ўсиши узоқ давом этади. Б. т. оддий (шингил, бошоқ, сўта, соябон, каллакча, шода, саватча) ва мураккаб (мураккаб бошоқ, соябон, мураккаб қалқон) бўлади. Б. т.нинг акси цимоз тўпгулдир.

БОТРИОМИКОЗ (лот. *botrys* — шингил, *mykes* — замбуруғ) — ҳайвонларда учрайдиган сурункали юқумли касаллик. Кўпинча отлар, баъзан корамол, кўй ва чўчқалар касалланади. Касалликни *Botryomyces ascoformans* замбуруғи кўзғатади. Замбуруғ организмга шикастланган тери ёки ёғ ва тер безлари орқали кириб, шишлар пайдо қилади. Шишлар аввал қаттиқ бўлиб, кейин йиринглаб ёрилади ва ярага айланади. Баъзан ички органларга ҳам тарқалиб, йирингли шишлар пайдо қилиши мумкин. Касаллик ойлаб, ҳатто йиллаб чўзилади, лекин ҳайвоннинг умумий ахволи унча ёмонлашмайди. Шишларнинг йирингланиш даврида касал ҳайвон ҳарорати кўтарилиб, оқсоқланади. Касаллик клиник белгиларига ва лаб. маълумотларига асосланиб аниқланади. Б. жарроҳлик йўли б-н даволанади. Касалликнинг олдини олиш учун ҳайвонлар терисини шикастланишдан сақлаш, ахталашда асептика кридаларига риоя қилиш керак.

БОТРИОМИКОМА (юн. *botrys* шингил, *mykes* — замбуруғ, *oma* — ўсма), пиоген гранулёма — тери ёки шиллиқ қаватдан шингилга ўхшаб осилиб турадиган ўсмасимон тузилма; хавфсиз ўсма, юмшоқ, тез

қонайди, қизғишжигаранг. Терининг шикастланиши, тирналиши, унга бирор нарса ёки йиринг пайдо қилувчи микроблар тушиши сабаб бўлади. Кўпроқ қўл бармоқларида, юз соҳасида учрайди. Жарроҳлик йўли б-н даволанади.

БОТСВАНА, (*Botswana*), Ботсвана Республикаси (*Republic of Botswana*) — Жан. Африкадаги давлат. Майд. 600,4 минг км². Аҳолиси 1,5 млн. киши (1997). Пойтахти — Габороне ш. Маъмурий жиҳатдан 10 вилоятга бўлинади.

Давлат тузуми. Б.— республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик аъзоси. 1966 й. 30 сент.да қабул қилинган ва кейинчалик ўзгаришлар киритилган конституцияга амал қилинади. Давлат ва ҳукумат бошлиғи — президент. Қонун чиқарувчи олий ҳокимият органи — Миллий ассамблея (парламент). Миллий ассамблея спикер ва 45 депутатдан иборат. 40 депутатни аҳоли умумий сайлов йўли б-н сайлайди, 4 депутатни республика президенти тайинлайди, бош прокурор лавозимига кўра парламент аъзоси ҳисобланади. Ижрочи ҳокимият президент, вице-президент ва ҳукумат томонидан амалга оширилади. 15 аъзодан иборат маслаҳат органи — қабила бошлиқлари палатаси ҳам бор.

Табиати. Б. Калахари берк ботиғи ва унинг атрофидаги платоларни эгаллаган. Ер юзи текислик, шарқи бир оз пастибаланд. Ўртача баланд жойи — 800—1000 м, ғарбда 1200 м гача боради. Кембрийгача пайдо бўлган жинслардан таркиб топган замин устида юқори бўр ва кайнозой ётқизиклари ётади. Кумир, асбест, марганец, мисникель рудалари, олмаос, туз каби қазилма бойликлари бор. Иқлими қуруқ субтропик, шим.да тропик иқлим. Ўртача тра янв.да 21—27°, июлда 16». Йилига 250—600 мм ёғин ёғади. Лимпопо дарёси ирмоқлари ўтадиган қизилкўнғир тупроқли ерларда саванна ўсимликлари ўсади. Арслон, қоплон, чиябўри, сиртлон, зебра, жайран, калтакесак, илон каби хилмахил

жониворлар бор. Миллий боғлари: Имсбок, Чобе, Нцкай-Пан.

Аҳолиси, асосан, банту тиллари гуруҳига кирувчи тсваналардир (жами аҳолининг 75%). Шим.шарқ ва чўл худудларда бушменлар яшайди. Бир неча минг европаликлар бор. Аҳолининг 62% христианлар; 32% анъанавий динларга эътиқод қилади. Аҳрлининг 24,1% шаҳарларда истиқомат қилади. Расмий тили — инглиз ва тсвана ёки тсвана тиллари. Йирик шаҳарлари — Габороне, Фрэнсисаун, Лобаца.

Тарихи. Б.нинг 19-а.гача бўлган тарихи кам ўрганилган. Қояларда сақланиб қолган расмлардан маълум бўлишича, Б.нинг туб аҳолиси бушменлар (санлар) кўчманчи бўлиб яшаганлар, овчилик ва ёввойи дарахт меваларини йиғиш б-н шуғулланганлар. Тахм. мил. 8-а.да ривожланишнинг юқориқоқ поғонасидаги бантулар бушменларни Калахари чўли ичкарасига суриб ташлаганлар. Б.нинг ҳоз. асосий аҳолиси тсваналар аввал ҳоз. Трансваалда яшаган. Шим.дан бостириб келган халқлар қисувида улар 17-а. охири — 18-а. бошларида Б.га келиб қолганлар. 19-а. бошларида улар бир неча мустақил қабила иттифоқларига бирлашдилар. Жан. зулулар б-н бўлган урушлар Б.ни ғорат қилди. 1820 й. Б.да европаликларнинг биринчи христиан миссияси очилди. Кейинчалик инглиз мустамлакачилари Жан. Африкани қўлга киритишда Б.дан ҳарбийстратегик база сифатида фойдаландилар. Англия 1885 й. ҳоз. Б.ни Бечуаналенд номи б-н ўз протектората деб эълон қилди. Аслида у мустамлакага айланттирилган эди. Б. аҳолиси мустамлака зулмига қарши узлуксиз курашиб келди. Бу кураш 20-а.нинг 2030-й.ларида авж олиб кетди. 2-жаҳон урушида инглизларнинг Яқин Шарқ ва Европадаги ҳарбий операцияларида 10 минг тсвана иштирок этди. Урушдан кейин Африкада бошланган миллий озодлик ҳаракати протекторатдаги озодлик ҳаракати

катта таъсир қилди. Англия Б.га ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини беришга мажбур бўлди. 1966 й. 30 сент.да Бечуаналенд Ботсвана номи б-н мустақил давлат деб эълон қилинди. Б. Африка китъасининг жан. қисмида мустақиллик байроғини кўтарган биринчи давлат бўлди. 1966 й. окт.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 30 сент.— Мустақиллик эълон қилинган кун (1966).

Снёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Б. демократик партияси, хукмрон партия, 1962 й.да асос солинган; Либерал партия, 1983 й. ташкил этилган; Б. халқ партияси, 1960 й.да асос солинган; Б. миллий fronti, 1965 й.да тузилган; Б. мустақиллиги партияси, 1962 й.да асос солинган; Б. конгресси партияси, 1998 й.да тузилган. Б. касаба уюшмалари федерацияси, 1976 й.да ташкил этилган.

Хўжалиги. Б.— кон саноати ривожланаётган аграр мамлакат. Қ. х. иктисодиётнинг негизини ташкил этади. Унда аҳолининг 75% банд. Чорвачилик — хўжаликнинг энг муҳим тармоғи. Қорамол, эчки, қўй, от, эшак ва хачир боқилади. Жўхори, тарик, маккажўхори, бугдой, дуккакдилар ва б. экилади. Мамлакатдаги европалик фермер хўжаликларида ер ёнғоқ, тамаки, картошка, кунгабоқар, цитрус мевалар, пахта ҳам етиштирилади.

Саноати мамлакат мустақилликка эришгандан кейин ривожлана бошлади. Мис, никель, марганец, асбест, олмос (1995 й. 18,5 млн. кирот), кўмир қазиб олиш йўлга қўйилди. Лобацада мол сўйиш ва консерва тайёрлаш фкаси бор. Суяк уни, ёғ, совун ва пиво ишлаб чиқарадиган кичик корхоналар мавжуд. Бир йилда 929 млн. кВтсоат электр энергияси ишлаб чиқарилади.

Б.да темир йўл уз. 900 км, автомобиль йўллари уз. 15 минг км га яқин (унинг 4,5 минг км қаттиқ қопламали). Асосий аэропорти — Габороне ш.да. Б. четга марганец рудаси, олмос, мис, никель, чорвачилик маҳсулотлари чиқаради. Четдан механизмлар ва асбобускуналар,

дон, ун, тўқимачилик маҳсулотлари, тайёр кийимлар, кенг истеъмол моллари, к. х. асбоблари, нефть маҳсулотлари ва б. келтиради.

Мамлакат худудининг 17% кўриқхона ва миллий боғлардан иборат. Ҳар йили 300 мингга яқин турист келиб кетади. Пул бирлиги — пула.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Б. да чиқадиган асосий газ. ва жур.лар: «Ботсвана гардиан» («Ботсвана посбони», инглиз тилидаги ҳафталик хусусий газ., 1982 й.дан), «Ботсвана дейли ньюс» («Шу куннинг янгиликлари», сетсвана ва инглиз тилларидаги кундалик ҳукумат газ., 1964 й.дан), «Рипортер» («Мухбир», инглиз тилидаги ҳафталик газ., 1984 й.дан), «Терисаньо» («Маслаҳат», инглиз ва сетсвана тилида чиқадиган ойлик газ.), «Кутлвано» («Ҳамжихатлик», сетсвана ва инглиз тилида чиқадиган ойлик жур.). Б. матбуот агентлиги (БОПА), ҳукумат ахборот агентлиги ҳисобланади; 1981 й.да асос солинган. Б. радиоси 1965 й.да ташкил этилган. Б. телекўрсатуви уюшмаси мавжуд.

Халқ маорифи ва илмий муассасалари. 1970-й.ларнинг бошларида бошланғич мактабда ўқиш ҳақи 2 баравар қисқартирилди; 1976 й. сетсвана ёки тсвана тилини ўрганиш, 1980 й.дан болалар учун 6 ёшдан бепул мажбурий бошланғич таълим жорий этилди. Бошланғич мактаблар — 7 й.лик; ўрта мактаблар — 5 й.лик, пулли. Давлат мактаблари б-н бир қаторда хусусий мактаблар ҳам бор. Бошланғич ва тўлиқ ўрта мактаблар негизда ҳунартехника таълими амалга оширилади. Бошланғич мактаб ўқитувчилари пед. билим юртларида тайёрланади. 1982 й. Габоронеда Б. давлат унта ташкил этилган (3 мингга яқин талаба таълим олади). Бундан ташқари Б. кишлоқ хўжалик коллежи (1967), унт ҳузурдаги Тараққиёт ва маданий тадқиқотлар миллий ин-ти ҳам бор. Габоронеда Б. кутубхонаси (1968) ва Миллий архив

(1967), миллий музей ва бадий галерея (1968), Мочудида этнография музейи (1976) ишлайди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Мамлакат шим.шаркидаги Рамокгвебан харобаларининг қолдиқлари асосида қилинган тахминларга кўра, Б. аҳолиси қадимда бал. 4,5 м га яқин деворли чўзиқ доирасимон тош уйлар қурган, томини «балиқ суяги» тоифасидаги ғиштин хошия б-н беаган, ёнига кесик конус шаклида 9 м гача баландликдаги минора тиклаган. Маҳаллий аҳоли сув манбалари атрофидаги манзилгоҳларда яшайди. Қозик девор б-н ўралган кўрғонда 5—6 кулба муайян тартибқондасиз эркин жойлаштирилади. Аксарияти сиргидан тиргақлар б-н мустаҳкамланган конус шаклидаги кулбалардан иборат. Тўқима деворлар лой б-н сувалиб, оклаб қўйилади. Одатда кулбанинг деразаси бўлмайди, поли ер. Аҳёнаҳёнда тош ёки ғиштдан қурилган, деразали ва гувала печли тўртбурчак уйлар учрайди. Габоронеда темирбетон конструкциялардан жамоат ва савдо-саноат бинолари қурилмоқда. Ёғоч ўймакорлиги ривожланган. Мунчок, мис сим ва темирдан аёллар зебзийнат буюмлари ясалади. Қуш ва ҳайвонлар тасвирланган сопол идишлар учрайди. Походдан тўқилган халтачаларга рангдор нақшлар солинади, ҳайвон терисидан гиламчалар ясалади. Мусиқаси. Б. мусиқий маданията мамлакатда яшовчи халқларнинг хилма хил мусиқий анъаналарини ўз ичига олади. Чолғу асбоблари ҳам хилмаҳил. Б.да квади ёки лосиб деб аталадиган тор, секокване деб аталадиган сурнайсимон асбоб, сеганкуру деб аталадиган най, дитлак деб аталадиган флейта кенг тарқалган. Жониворларнинг шоҳларидан ҳам мусиқа асбоби сифатида фойдаланилади. Б.да қўшиқ б-н раксни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Турлитуман маросим ва расмрусум қўшиқлари албатта ракс б-н бирга ижро этилади. Кейинги вақтда замонавий мусиқий шакллар ҳам ривожлана бошлади. Мусиқа кадрларини

Габоронедаги унт коллежи тайёрлайди. Б. миллий музейида мусика асбобларининг бой мажмуаси тўпланган.

БОТТИЧЕЛЛИ (Botticelli; асли Алессандро ди Мариано Филипепи) Сандро (1445 — 1510) — италиялик рангтасвир устаси, Италия Илк Уйғониш даври Флоренция рассомлиги мактабининг йирик вакили; Филиппо Липпининг шогирди. Медичилар хонадонига яқин бўлган. Б. асарларидаги нафис ва энгил ифодали чизикларнинг мусиқавийлиги, бир мунча совуқ ва шаффоф тиник ранглар тизими, композициядаги ритм нафосати ва чуқур лирик туйғуларга бой табиат курунишлари унинг асарларига Б.гагина хос бўлган бетакрор латофат ва таъсирчанлик бахш этади. Б. маъжозии ва антик мавзулардаги асарлар, жумладан, «Баҳор» (1477—78),

«Венеранинг туғилиши» (1483—84), «Мадонна дель Маньификат» (1482—83), «Анорли Мадонна» (1487), шунингдек Ватикандаги сикстин капелласи деворий расмлари (1481—82) ҳамда қатор портретлар (мас, «Жулиано Медичи», 1470-й.лар) муаллифи. 1490-й.лардан Б. асарларида тушқунлик кайфияти кузатилади: «Исога аза тутиш» (1490), «Тухмат» (1495) ва б. У Дантенинг «Илохий комедия»сига биринчи бўлиб расм ишлаган санъаткорлардан (1492—97).

Б. ижоди кўпгина рассомлар ижодига таъсир этган. Жумладан, ўзбекистонлик рассомлар Р. Чориев, Ж. Умарбеков ва б. ижодида бу таъсирни сезиш мумкин.

БОТУ (тахаллуси; асл исми Маҳмуд Ҳодиев) (1904.15.5, Тошкент — 1938.9.5) — шоир, журналист. Рустузем мактаби (1914—17), ўқитувчилар тайёрлаш курси (1918—20), Москва давлат унтининг иқтисод ф-ти (1921 — 27) да ўқиган. «Фарғона» газ., «Аланга» жур.да бош муҳаррир, айна вақтда Ўзбекистон халқ маорифи комиссари

ўринбосари бўлиб ишлади (1928—30). Дастлабки шеърларида Мунаввар қори сингари миллий истиклолчилар таъсири сезилади. «Умид учқунлари» (1925), «Тўлқин товушлари» (1929) тўпламлари нашр этилади. У янги тузумга чин дилдан ишонган, халққа ҳақиқий тенглик, озодлик, бахтсаодат беради, деб умид қилган. Шу маънода янгиликни, ёшликни, Хотин-қизлар озодлигини куйлади. Б. «Янги қишлоқ» (1928), «Ҳошим жон», «Турсун» (1929), шунингдек болаларга бағишланган ҳикоялари («Болалар ёлғони», «Менинг китобим» ва б.)да янги ижтимоий муносабатлар ҳамда болалар дунёси руҳиятини тасвирлади.

Б. ўзбекараб алифбосини латин графикаси асосидаги алифбога алмаштириш ташаббускорларидан бўлган (1920). Тилшунослик ва адабиётшунослик масалаларига оид бир қатор мақолалар муаллифи. Б. 1930 й.да ноҳақ айбланиб, қамокка олинди ва қатагон қурбони бўлди. Тошкент кўчаларидан бирига ва мактабга Б. номи қўйилган.

Ас: Ёз куни: шеърлар, дostonлар, ҳикоя ва мақолалар, Т., 1980.

Ад.: Шарипов Б., Шоир ва жамоатчи, Т., 1989.

БОТУЛИЗМ (лот. botulus — колбаса) — одам ва ҳайвонлар (айрим сут эмизувчилар)да учрайдиган ўткир юқумли касаллик; овқатдан бўладиган токсикоинфекциялар гуруҳига киради. Б. (*Clostridium botulinum*) бактериялари б-н ифлосланган овқатлар истеъмол қилинганда юзага келади. Б. қўзғатувчилари табиатда кенг тарқалган бўлиб, чидамли (спорали) ва чидамсиз (вегетатив) хиллари учрайди. Споралари ташки муҳитда йиллаб сакланиши мумкин; споралар тупроқдан сув, мева, сабзавот, озиқ-овқат, емхашакка ўтади, кейин одам ва ҳайвонлар ичагига тушиб, сўнгра нажас б-н ер юзига тарқалади. Б. микроби фақат анаэроб (ҳавосиз) шароитда ривожланади.

Шу сабадан консерва қилинган, тузланган, дудланган маҳсулотлар ва колбасага тушиб калган споралар анаэроб шароитда ўсиб, вегетатив шакл (бактериялар)га айланади. Улар ана шу шароитда кучли заҳар (экзотоксин) ҳосил қилади. Бу маҳсулотни истеъмол қилган одам касал бўлади. Б. токсини ичакда тез сўрилади, қонга ўтади ва бутун организмга тарқалиб, асосан нерв системасини зарарлайди. Касаллик тўсатдан бошланади. Беморнинг бошн оғрийти, тинкаси қурийти, кўзи тинади, лоҳасланади, кўнгли айниб қусади, уйқуси қочади, қорни оғрийти, оғзи қурийти, ташна бўлади; кўпинча қабзият кузатилади. Кейинчалик боши айланади, кўз хиралашади, қовоқлар салқийди, бемор равон гапира олмайди ютиш, нафас олиш фаолияти бузилади; юрак ва нафас марказлари фалажланиши туфайли ўлим содир бўлиши мумкин. Бемор фақат касалхонада даволанади. Замоनावий даво усуллари: Б.га қарши зардоб, сунъий нафас олдириш аппаратларини ўз вақтида қўллаш яхши наф беради. Касалликнинг олдини олиш учун консерва тайёрлаш қонунқоидаларига қатъий амал қилиш, уй шароитида консерва ва озик-овқат тайёрлашда санитария талабларини ўрнига қўйиш талаб этилади.

Давоси: Б.га қарши махсус зардоб юборилади; зонд орқали меъдани ювилади, ҳукна қилинади, юрак дорилари берилади, нафас олиш издан чиққанда сунъий нафас олдирилади ва б. Ҳайвонларда Б. озуқа (бузилган силос, кепак ва б.дан заҳарланишидир. Аксарият от, қорамол, парранда ва норқалар касалланади. Касалликнинг яширин даври бир неча соатдан 10—12 кунгача. Касал ҳайвоннинг марказий нерв системаси зарарланади, хиқилдок, тил ва пастки жағлар фалажланади, бурнидан шилимшиқ оқади, сув юта олмайди. Касалланган ҳайвонларнинг 70—95% ҳалок бўлади. Касал ҳайвон гўштини истеъмол қилиш ман этилади (гўшти ва териси қуйдирибташланади).

Давоси: касал ҳайвоннинг меъдаси ювилади, сурги дорилар (арекалин, пилокарпин, эзерин) берилади, илиқ ҳукна қилинади. Б.га қарши махсус зардоб юборилади. Касалликнинг олдини олиш учун молларга сифатсиз емхашак бермаслик, касаллик чиққан ҳолларда соғлом молларни ҳам Б.га қарши зардоб б-н эмлаш лозим.

Ад.: Шоваҳобов Ш., Юкумли касалликлар ва эпидемиология асослари, Т., 1997; Шопўлатов Ж., Ветеринария асослари, Т., 1993.

Шоносир Шоваҳобов, Пўлат Мўминов.

БОТУР ТАНГРИҚУТ — қ. Моде хоқон.

БОТУР ХУНТАЙЖИ, Эрдэни Ботур Хунтайжи (? — тахм. 1660) — Ойрот хонлиги ҳукмдори (1635 й.дан). Б. Х. ўз отаси Хара (Қора) Хуланинг сиёсатини давом эттириб, марказий ҳокимиятга итоат этишдан бош тортган ойрот ҳокимлари қаршилигини бартараф қилган. 1635 й. Гушихон бу курашда енгилиб, Жунғориядан Куқунорга кетгач, Б. Х. Ойрот хонлигининг барча эътироф этган ягона ҳукмдорига айланди. 1640 й. Б. Х. ташаббуси б-н ойрот, халха ва қалмик мулкдорлари йиғини уюштирилиб, унда «Мўғул ойрот қонуллари» деб аталган қонунлар қабул қилинди. Б. Х. бир неча марта Россияга уз элчиларини юбориб, у б-н тинчотув яшаш ва савдо-сотикни ривожлантиришга интилган.

БОТУРБОШИ — Қўқон хонлиги шаҳар ҳокими қарамоғидаги қўшин бошлиғи. Б., шунингдек кўчманчи қабилалар б-н боғлиқ юмушларни ҳам бажарган. Унинг қўл остидаги қўшин урушлар чоғида хон лашкари таркибида жанг қилган. 1842 й. Тошкентда Давронбек додхоҳ, 1822—23 й.лари Тўрақўрғонда Қўшноз Б. бўлган.

БОТУХОН, Боту, Саинхон (1208-

1255) мўғул хони, Жржихоннинг иккинчи угли, Чингизхоннинг набираси. Б.нинг онаси кўнғирот уруғидан бўлган Элчи нойоннинг кизи Укифуж хотун эди. Отасининг ўлими (1227)дан кейин Жўжи улусини идора қилган, мўғулларнинг барча асосий ҳарбий юришларида катнашган. Абулғозий Баҳодинхоннинг ёзишича, Ўқтойхон Хитойни забт этиб, Мўғулистонга қайтиб келгач (1235), Б.ни Тулихоннинг угли Мункэ, ўзининг угли Гуюкхон ва Чигатойнинг ўғиллари ҳамроҳлигида рус, черкас, булгор, туро, бошқирд ва б. халқлар ерларини босиб олиш учун жўнатади. Уларга Чингизхоннинг энг йирик саркардаси Субутоғи баҳодинни ҳарбий маслаҳатчи қилиб тайинлайди. Юришда жами 14 мўғул хони иштирок этиб, кўшиннинг сони 150 мингга етади. Б. 1236—38 й.ларда ВолгаКама Булғориси, аланлар, кипчоқлар, Ўрта Волгабўйи халқлари, Рязань, Владимир князликларини (қ. Сить эканги) буйсундиради, Москва, Коломна, Владимир, Ростов, Углич, Ярославль, Кострома каби 14 рус шаҳрини босиб олади. 1240—41 й.ларда у Жан. Русдаги Киев, ВладимирВолинский, Галич ва б. шаҳарларни забт этгач, Карпат доволари орқали Венгрияга кириб кирол Бела IV нинг 60 минглик кўшинини тормор келтиради (қ. Сайо жанги). Сўнг Польшага бостириб кириб, Легница ш. остонасида поляк ва немис князликларининг бирлашган кўшинларини (рицарларни) мағлуб қилади (қ. Легница жанги). Кейин у Чехия, Австрия, Хорватия, Босния ва Сербияни забт этиб, Адриатика денгизи бўйига чиқади. Шунда улуг кооннинг вафот этгани ҳақида хабар топиб, ортига қайтади (1242). Б. Дунай дарёсидан Иртиш дарёсигача бўлган улкан ҳудудда Олтин Ўрда давлатини барпо қилган (яна қ. Мўғуллар истилоси).

Фламандлик сайёҳ ва монах Рубрукнинг ёзишича, Б.нинг Қуйи Волга бўйидаги қароргоҳи шу қадар катта майдонни эгаллаганки, ҳатто унга бутун бир йирик шаҳар сиғиши мумкин

бўлган. Қароргоҳ марказида Б. чодири жойлашган. Унинг жан., яъни эшик томонигина очиқ коддирилиб, қолган тарафларида ҳар бир мўғул қавми ўзи учун тайин қилинган жойга ўтовлар тиккан.

Б. мамлакатда савдо-сотик ва хунармандчиликни тараккий эттиришга катта эътибор берган. Волганинг шарқий қирғоғида Астрахон (Аштархон) ш. яқинида ўзига пойтахт шаҳар — СаройБотуни қурдирган. У мўғуллар империясидаги давлат тўнтариси (1251) да қатнашиб, Мункэ (Мангу)нинг улуг коон (хокон) бўлмоғига кўмаклашган.

Ад.: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., Олтин Ўрда ва унинг қулаши, Т., 1966.

БОТҚАЛДОҚЛАР, шўнғувчи ўрдақлар (*Aythya*) — ғозсимонлар туркумининг ўрдақлар кенжа оиласига мансуб қушлар уруғи. Орқа бармоқлари орасида кенг тери пардалари бўлиши б-н бошқа ўрдақлардан фарқ қилади. Б. яхши учади, сузади ва шўнғийди, сув тагидан ўлжа тутади. Шунинг учун уларга «ботқалдоқ» ёки «шўнғувчй ўрдақлар» деган ном берилган. Б. уясини йирик ва чуқур қўллар соҳилидаги камиш ва қоялар орасига қуради. 7—12 та тухум қўяди. Сув ўсимликларининг илдизи, барг ва уруғлари, моллюска, қисқичбақасимонлар ва сув ҳашаротлари б-н озикланади. Б.нинг гўшти, пати ва терисидан фойдаланилади.

Ўзбекистонда кўкбел Б. (*Aythya Kегта*), олақанот Б. (*Aythya пугоса*), ҳайдаркокил Б. (*Aythya fuli gula*) каби турлари учрайди.

БОТҚОҚ **БАЛЧИҚЧИЛАР** (Ситова) — балчиқчилар туркумининг чулдоқлар оиласига мансуб қушлар уруғи. 4 та тури мавжуд. Шим. ярим шарда тарқалган. Ўзбекистонда катта Б.б. (*L. limosa*) ва кичик Б. б. (*L. lapronica*) деб аталадиган турлари қушларнинг баҳорги ва кузги учиб ўтиши даврида учрайди, лекин уларнинг сони кўп эмас.

Б. б. сувга яқин жойларда яшайди, уясини эса қўл ва дарёлар қирғоғига, ўтлоқ, нам ерлар ва ботқоқликларга куради. Катта Б. б. қанотининг уз. 19—24 см, оғирлиги 235—270 г, жуфтлашиш даврида боши, бўйни ва танасининг кўкрак қисми малла рангда бўлади. Куш учаётганида унинг қанотидаги оқ йўлйўл чизик кўзга яққол ташланади. Нари ва модаси навбат б-н тухум босади. Бақалар ва б. сув яқинида яшовчи майда ҳайвонлар б-н озикланади, баъзида ўсимликлар уруғини ҳам истеъмол қилади. Б. б. овланади.

БОТҚОҚ КИПАРИСИ — к. Таксодий.

БОТҚОҚ МОШАГИ (*Limicola falcineils*) — балиқчилар туркумининг чулдоқлар оиласига мансуб куш. Бўйи 9,5—11 см, оғирлиги 50 г ча, бошининг устида тўқ кўнғир ва иккита оқ йўли бор. Танасининг орқасидаги патлари қорамтир, четлари тўқ малла, кўкрак ва қорин томони оқ. Б. м. тундра ва ўрмонтундрада яшайди. Норвегия, Швеция, Финляндия ва Осиёнинг шим. қисмида уя солиб, бола очади. Қишлаш учун Ўрта денгиз, Жан. Осиё ва Австралияга учиб кетади. Ўзбекистонда Б. м.ни баҳор ва кузда қўл, дарё қирғоқларида, сувга яқин ва ботқоқ ерларда учратиш мумкин. Б. м. майда моллюскалар, сувда ва сув яқинида яшайдиган ҳашаротлар ва уларнинг куртлари б-н озикланади.

БОТҚОҚ МЕЛИОРАЦИЯСИ — ботқоқларни қуритиб қ.х. экинлари экиладиган фойдали ерга айлантириш. Бунда тупроқ намлиги мўътадил даражага, яъни намлик даражаси тупроқнинг тўла нам сиғимига нисбатан 60—70% га келтирилади. Натижада унда ҳаво, озиқ шароити яхшиланиб, унумдорлик ошади, органик моддаларнинг азоб парчаланиши учун қулай шароит туғилади. Ўсимлик ҳаво, ҳарорат ва озиқ унсурлари б-н

таъминланадиган бўлади. Ботқоқ тупроқли ерларни яхшилашнинг асосий усулларидан бири маҳсус дренаж тизими қуриб, ортиқча сувни чиқаришдир. Худуднинг аниқ шароитини ҳисобга олиб дренажнинг турли усулларидан фойдаланилади.

БОТҚОҚ ЎСИМЛИКЛАРИ — балчиқда ўсишга мослашган ўсимликлар (мас. қамиш, қўға, қиёқ ва б.). Б.ў.нинг азренхима тўқимаси яхши ривожланган; поя ва илдиэларида ҳаво йўллари ва хужайраларо ҳаво камералари бўлади. Б.ў.нинг уруғлари сув ва қушлар орқали тарқалади.

БОТҚОҚИ ТУПРОҚЛАР — ўта нам шароитда ҳосил бўладиган тупроқлар; бундай тупроқда намсевар ўсимликлар ривожланади. Б.т.да торф горизонти, чиримаган ва чала чириган ҳолдаги органик моддалар жуда кўп, ўсимлик озиқ моддаларида эса кул моддалари кам бўлади. Шунингдек Б.т. кўллар, секин оқадиган дарёларнинг ҳар хил сувўтлар, қамиш, қиёқлар босиши жараёнида ҳам ривожланади. Б.т.ни таснифлашда улардаги торф ҳосил бўлиш жараёни ҳамда шўрланиш даражаси ҳисобга олинади. Б.т. торфботқоқли, аллювиал, соз, аллювиаллойдоботқоқли тупроқларга, улар эса ўз навбатида шўрланмаган ва шўрланган турларга бўлинади. Қуритиш ҳамда бошқа агромелиоратив тадбирий чоралар қўллагандан сўнг бундай тупроқларга қ.х. экинларини экиш мумкин. Асосан Шим. ярим шарда — Россия, Канада, АҚШ, шунингдек Бразилия, Аргентина, Индонезияда тарқалган. Ўрта Осиёда ерларни қуритиш мелиорацияси тадбирлари ва сувдан тўғри фойдаланишни изга солиш туфайли Б.т. майдони жуда камайган. Ўзбекистонда Б. т.ни фақат Марказий Фарғона, Чирчиқ дарёси воҳаси ва Амударёнинг куйи окимида учратиш мумкин.

БОТҚОҚЛАНИШ, тупрок ботқоқланиши — тупрокнинг ер усти ёки грунт сувлари б-н ортиқча намланиши натижасида пайдо бўладиган жараён. Бунда тупроқда анаэроб шароит вужудга келади, глейланиш белгилари рўй беради, ярим чириган ўсимлик қрлдиклари йиғилиб боради, сувҳаво режими ўзгаради. Асосан, атм. ёғинлари буғланишдан устун бўлган зоналарда тарқалган. Арид зонада Б. соф ҳолда кам учрайди; аксарият тупроқ шўрланиши б-н бирга юз беради, натижада экинлар яхши ривожланмайди ва нобуд бўлади. Б. табиий ва сунъий сабабларга кўра юз беради. Табиий сабаблар: грунт сувларининг оқиб кетишини қийинлаштирадиган рельеф хусусиятлари ва геологикгидрогеологик шароитлар (мас, Фарғона, СурхонШеробод водийларидаги куйи террасалар, текис ҳудуд ва ботикдардаги дарёларнинг кайир террасалари); тошқинлар натижасида ерларни сув босиши; сувнинг дарё ва қўллардан сизиши ва ш.к.; инсоннинг хўжалик фаолияти б-н боғлиқ бўлган сунъий сабаблар — грунт сувларининг оқиб кетиши табиий қийин бўлган ерларни дренажлар курмасдан суғориш; сугориш ва шўр ювишда меъёрдан ортиқча сув бериш; канал ва сув омборларидан сизиладиган сувлар ҳисобига ерларни мунтазам зах босиши, ер усти суви оқимларининг тартибга солинмаганлиги; суғориш ва коллектордренаж тармоқларининг коникарсиз ҳолати ва б. Ўрта Осиёнинг суғориладиган зоналар арид а ерларнинг катта қисми (деярли 35—50%) да у ёки бу даражада Б. хавфи мавжуд. Ерларни Б.дан сақлаш мақсадида коллектордренаж тармоғи қурилади. Б.га қарши курашиш учун агротехник, мелиоратив ва эксплуатацион комплекс чоратадбирлар ўтказилади, яъни дарахтзорлар барпо этилади, кўп йиллик ўтлар б-н алмашлаб экиш жорий қилинади; суғориладиган майдонлар тошқин ва муз тикинлари даврларида сув

босишдан сақланади, шўр ерларни ювиш технологиясига риоя қилинади; дренаж ва сув ташлаш тармоқларининг оптимал зичлиги таъминланади.

БОТҚОҚЛИК — ернинг доимо ёки узок вақт нам, зах бўлиб ётадиган жойи. Б.да торф қалин (0,2—0,3 м) бўлади, ўсимликларнинг илдизлари торф остидаги грунтга етиб бормайди. Торф қатлами юпқа бўлса, ботқоқлашган ерлар деб аталади. Б. халқ хўжалигида катта аҳамиятга эга. Б. қуритилгандан сўнг торф асосан ўғит, ёқилғи ва мол тағига тўшама сифатида ишлатилади, ундан кимёвий маҳсулотлар олинади, қурилишда фойдаланиладиган плиталар ишлаб чиқарилади. Б. кўпинча ўрмони кесилиб ёки куйиб кетган жойларда ва ўглоқларни узок муддат сув босиши, шунингдек саёз сув ҳавзаларини ут қоплаши натижасида ҳосил бўлади. Ўсимликлар таркиби ва ўсимликларнинг озикланиш тартибига кўра Б.лар 3 хил бўлади: пастқам Б., дўнг Б. ва оралиқ Б. Пастқам Б. учун эвтроф ўсимликлар характерли. Улар минерал тузларга бой грунт сувлари кўп бўлган дарё қайирларида, водийларда, эски қўллар ўрнида ва сувайирғичларнинг пастқам жойларида учрайди. Бундай Б.ларда асосан, қиёқ, қамиш, рўвак, қирқбўғимлар; дарахтлардан ольха (қандағоч) ва қайин ўсади. Пастқам Б.да сув каламушлари, дала сичқонлари, кундуз, балчикчи, ботқоқтовуғи, ўрдак, ғоз яшайди, қобон, қамишзор мушуги, кизил ғоз, сақоқушлар учрайди. Дўнг Б. учун олиготроф ўсимликлар характерли бўлиб, улар сувайирғичларда ёки дарёларнинг баланд террасаларида учрайди ва ёғиндан ташқари минерал тузлари кам грунт сувларидан тўйинади. Ўсимликлари кам. Дўнг Б.лар ўрмонли ва ўрмонсиз бўлади. Оралиқ Б. оралиқ ҳолатни эгаллайди ва ёғиндан ҳамда ўртача минераллашган грунт сувларидан тўйинади. Оралиқ Б. учун мезотроф ўсимликлар хос. Қайин, қарағай, бардидошлар, сфагн йўсинлари ўсади.

Б.ларнинг кўп қисми Шим. ярим шарда бўлиб, қарийб 350 млн. га.

Туркистон ўлкасида Б.лар йирик дарёлар (Амударё, Сирдарё, Чу ва Или дарёлари) водийсида, ёйилмаларнинг тевакатрофларида ва пастқам жойларда учрайди. Торф қатлами жуда юққа ёки бутунлай йўқ, ўсимликлардан кўга ва камиш ўсади. Шарқий Помирда, Оксув, Музқўл дарёлари водийларида, Зўркўл, Қоракўл ва б. кўллар атрофида ҳам Б. кўп.

БОТҚОҚЛИК ЧИГИРТКАСИ — к. Кўчманчи чигиртка.

БОТҚОҚИ-ЎТЛОҚИ ТУПРОҚ — Ўзбекистоннинг сур тупроқ минтақаси ва сахро зонасида тарқалган тупроқ. Сирдарё, Амударё, Зарафшон, Чирчиқ, Сурхон ва б. даре водийларида ҳамда Сух, Исфара, Маргилонсой, Аравонсой, Окбўра каби сой ва кичик дарёларнинг қайирларидаги пастқам жойларда, яъни ер ости суви юза жойлашган қисмида учрайди. Бу пастқамликлар одатда механик таркиби жиҳатдан анча огир ётқизиклардан иборат. Уларда ботқоқи ва Утлоқи тупроқларнинг белгилари мужассамлашгани учун бу тупроқларга ботқоқ тупроқлардан ўтлоқи тупроқларга ўтувчи босқич деб қаралади, икки тупроқ типи ўртаси эса юққа қатламча ҳисобланади. Б.ў. т.нинг юқори қаватида ўтлоқи тупроққа хос чим қатлами мавжуд. Бу қатламда глейли қатлам пайдо бўлиш жараёни ҳам кечади. Бу эса ботқоқ тупроқнинг белгисидир. Шу икки хил жараённинг вужудга келишида ер ости суви асосий роль ўйнайди. Мае, ер ости суви юза жойлашган даврда ботқоқи тупроқ ҳосил бўлиш жараёни, унинг сатҳи пасайган вақтда ўтлоқи тупроқ ҳосил булиш жараёни кечади. Б.ў. т. морфологик белгилари жиҳатидан қатқатлиги, юқори қатлами яхши чимланганлиги ва чимличириндили қатлами ҳамда унинг остида учрайдиган глейли қаватнинг мавжудлиги б-н ажралади. Бу тупроқ

дарё қайирларида тарқалган бошқа тупроқларга нисбатан чириндига бой. Мас, чиринди Чирчиқ дарёси буйида тарқалган Б.у. т.нинг юқориги 10 см ли қатламида 5,5% га яқин бўлгани ҳолда, кейинги 10—20 см қатламида, 1,1% ва 35—45 см ли қатламида 0,5% ни ташкил қилади. Ј.у.т.ларнинг соз ўтлоқи тупроқлардан фарқи ҳам ана шунда. Б.ў.т. республикадаги экин экилаётган тупроқлар ичида энг донатор ва чириндига бой, серунум ҳисобланади.

БОТҚОҚҚУМ — тарихий манбаларда Қизилқумнинг жан. қисми, Зарафшон этаклари б-н Амударё оралиғи шундай аталган.

БОФОРТ ДЕНГИЗИ — Шим. Муз океанининг Шим. Америка соҳилидаги чекка денгизи. Барроу бурни б-н Банк ва ПринсПатрик олари ўртасида. Майд. 481 минг км², энг чуқур жойи 3749 м, ўртача чуқ. 1004 м. Кўп қисми материк саёзлигида жойлашган. Б. д.га Макензи дарёси қуйилади, денгиз йил бўйи муз б-н қопланиб ётади. Инглиз адмирали Ф. Бофорт (1774—1857) номи б-н аталган.

БОФОРТ ШКАЛАСИ — шамол кучини баҳолаш учун мўлжалланган 12 балли шкала (жадвал); шамолнинг ердаги буюмларга таъсири ва денгизнинг тўлқинланиш даражасига қараб аниқланади. Б.ш.га кўра, 12 балл қуйидагича белгиланади (баъзи балларга нисбатан): 0 балл — штиль (шамол эсмаётган пайт, бунда тутун тикка кутарилади, денгиз сувининг сатҳи кўзгудай тинч туради); 4 балл — мўътадил шамол (шамол ёқимли эсиб туради; бунда шамол чанг ва қоғоз парчаларини ердан кўтариб учиради, дарахтларнинг ингичка шоҳлари тебранади, денгиз сувида узунузун тўлқинлар пайдо бўлади); 6 балл — кучли шамол (бунда дарахтларнинг йўғон шоҳлари тебранади, телеграф симлари гувиллайди, денгиз сувида йирик тўлқинлар пайдо бўлади);

10 балл — бўрон (кучли шторм) — бунда иншоотларда бузилишлар рўй беради, дарахтларнинг шоҳлари ерга теккундай бўлиб эгилиб тебранади, денгиз сувида баландбаланд тўлқинлар пайдо бўлади, сув юзи кўпириб кетади, тўлқинларнинг узун чўққилари пастга қараб эгилибэгилиб тушади; 12 балл — довул (бунда анча жойдаги иншоотлар бузилади, денгиз устидаги ҳаво кўпик ва сув томчилари б-н тўлиб кетади, денгиз сирти кўпиради, кўриниш ёмонлашиб кетади). Қолган баллар шу кўрсатилган баллар ўртасидаги ҳолатлар ва ҳодисалар (аломатлар)ни билдиради. Инглиз ҳарбий гидрографи ва харитачиси Ф. Бофорт (1774—1857) 1806 й. таклиф қилган.

БОФТА (форс. — тўқима) — тўқилган шаклдаги ислимий нақш ёки нақш бўлаги; таноб сингари йўналишида ҳосил қилинган айланма шаклли боғлам (тўқима). Б. мужассамотнинг асоси (баъзан маркази) ни ташкил этса, нақш Б. сўзи б-н қўшиб аталади: Б.ли капалакгул, Б.ли тугунгул, Б.ли турунж ва ш. к. Халқ усталаридан О. Қосимжонов (Б.ли даврагул), С. Норқўзиев (Б.ли токча намоён, Б.ли қўшбандгул), Ж. Ҳақимов (Б.ли ойгул, Б.ли пахтагул) ва б. ижодида кўп учрайди. Б. асосида рангбаранг мужассамотлар яратилган.

БОХАЙ — Шим.Шарқий Осиёдаги илк ўрта аср давлати (8-а.— 926 й.). Ҳудуди ҳоз. Хитой, Россиянинг Приморье ўлкаси ва Кореянинг бир қисмини эгаллаган. Б. жан.шарқда Тан империяси, ғарбда Юэси моҳэ (кейинчалик кидонлар) ва шим.шарқда Хэйшуй моҳэ кабилалари ерлари, жан.да Силла давлати б-н чегараланган, унинг шарқий чегараси эса денгиз қирғоғидан ўтган. Аҳолиси асосан тунгус моҳэ кабилалари, корейс ва хитойлардан иборат бўлган, деҳқончилик, чорвачилик, ипакчилик, овчилик, баликчилик ва хунармандчилик б-н шугулланган. Б.да темир, қумуш, мис, олтин, жез и. ч., қуроляроғ ясаш,

тўқимачилик, қулоччилик, кўнчилик тараккий этган, дарё ва денгиз кемачилиги ривожланган. Кўпчилик Б.лик зодагонлар Хитой пойтахти — Чанъанда таълим олганлар. Б.да Тан маданияти таъсири кучли бўлган. Б. аҳолиси хитойча иероглиф ёзувидан кенг фойдаланган. Б.да адабиёт, илмфан ва санъат ҳам ривожланган бўлиб, буни Хабаровск ва Токиодаги музейларда сақланаётган археологик топилмалар тасдиқлайди. Б. кўшни давлатлар, хусусан Хитой ва Япония б-н маданий, сиёсий ва савдо-сотик алоқалари олиб борган. Б.нинг энг гуллаган чоғи Да Цинь Мао (738—794) ҳукмронлиги даврига тўғри келади. Б. 926 й. кидонлар томонидан истило этилган.

БОХУМ — ГФРнинг Шим. РейнВестфалия еридаги шаҳар. Аҳолиси 399 минг киши (1992). Йирик транспорт йўллари тугуни ва Рур р-нидаги оғир индустрия марказларидан бири. Тошкўмир, коксимё, металлургия ва оғир машинасозлик, жумладан автомобилсозлик («Опель»), электротехника ва радиотехника, енгил ва озик-овқат саноати корхоналари бор. Бир қанча йирик шаҳарлар, яъни Эссен, Дортмунд ва б. б-н бирга РейнРур агломерациясини ташкил этади. 1965 й.да унт очилган.

БО ЦЗЮЙИ (772-846) хитой шоири. Ўз даври тузуми тартиботларини танқид қилгани учун таъқиб қилинган. 3 мингга яқин шеър ёзган. Халқорасида машҳур бўлган. Б. Ц. лирик шеърларида ҳаёт қувончлари, инсонга бўлган самимий муҳаббат ўз аксини топган. «Мангу соғинч ҳақида қўшиқ», «Уд» («Арфа») поэмалари бор. 10 шеърдан иборат «Цинь нақоратлари», 50 шеърдан иборат «Янги халқ қўшиқлари» тупламларида жамиятда авж олган порахўрликни ва ўзаро қирғинларни қоралайди.

БОЦМАН (голландча Bootsman,

boot — қайиқ, кема ва тап — одам) — кема экипажидаги кичик командирлик лавозими, бевосита палуба командаси бошлиғи. Йирик ҳарбий кемаларда бир неча Б. бўлади ва улардан бири — бош Б. ҳисобланади.

БОЧКА — 1) самолётда учишнинг мураккаб усули. Ўз учиш йўналишини сақлаган ҳолда самолётни бўйлама ўқи атрофида қаноти б-н тўлиқ айлантириб, дастлабки ҳолатига қайтаришдан иборат. Бу усул учувчидан қатта маҳорат талаб қилади; 2) қад. рус суюқлик ҳажми ўлчов бирлиги. Қиймати 40 пақир (491,96 л) га тенг бўлган; 3) кемаларнинг причалдан нарида тўхтаб туриши учун ўрнатиладиган металл қалқовуч. Сув тубидаги грунтда ётган залвар якор (чангак) б-н боғлиқ бўлган занжир (бридель) Б.ни тутиб туради; 4) суюқлик (сув, ёғ, пиво ва б.) солиб қўйиладиган думалоқ идиш. Ёғоч, металл, пластмассадан ясалади.

БОШ (Bosch) Карл (1874.27.8 1940.26.4) — немис кимёғартехнологи. Лейпциг унтида ўқиган. 1935 й.дан «И. Г. Фарбениндустри» концерни 3-дларининг бош директори. Б. раҳбарлигида темир катализаторлигида аммиак и.ч. корхонаси ишга туширилган. Б. аммиакли колонияларнинг юқори босимда порглаш сабабларини аниқлаган. Углерод қўш оксид ва аммиакдан сийдикчил (мочевина) олишни йўлга қўйган (1913). 1-жаҳон уруши вақтида синтетик газолин и.ч. усулини ишлаб чиққан. Германияда бўёқлар и.ч. саноатининг асосчиларидан бўлган. Нобель мукофоти лауреати (1931, Ф. Бергус б-н ҳамкорликда).

БОШ АЙЛАНИШИ — мувозанат бузилиб, атрофдаги нарсаларнинг айланаётгандек сезилиши. Соғлом одам кескин ҳаракат қилганида, мас, ўрnidан сакраб турганида, баландда юрганида ҳам боши айланиши мумкин (физиологик Б. а.). Ички кулоқдаги

мувозанат сақловчи аъзо (лабиринт), эшитув нервининг мувозанат сақловчи қисми (вестибуляр нерв), мия устундаги вестибуляр нерв хужайралари ва толалари ҳамда бош мия ярим шарлари чакка қисмининг шикастланиши Б. а.га сабаб бўлади (қ. Кулоқ). Вестибуляр аппарати ўта таъсирчан кишиларда Б. а. кўпроқ кузатилади. Бундай кишилар болалик вақтидаёқ транспортда юрганида, аргимчок учганида ўзини ёмон ҳис қилади. Вестибуляр аппаратининг бузилишига турли касалликлар (мия шикастланишлари, энцефалит, гипертония касаллиги, мия ўсмаси ва б.) сабаб бўлади. Шунингдек ҳаяжонланиш, стресс ҳолати, ҳомиладорлик, заҳарланиш, ўрта ва ички кулоқ касалликлари оқибатида ҳам Б.а. кузатилади. Бош айланганда бемор кўнгли айниб қусади, кулоғи шангиллайди, яхши эшитмайди, ўрnidан турганида аксари йиқилиб тушади, баъзан қиска муддат хушдан кетади. Б. а. сабабини аниқлаб, даво қилинади.

БОШ АССАМБЛЕЯ — қ. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси.

БОШ БАРМОҚ — қад. узунлик ўлчов бирлиги; қиймаг жихатидан 3 бармоққа тенг, фақат гозни ўлчашда қўлланилади. 1Б. б.=3 бармоқ= $3(2,18^2,28)= 6,54^6,84$ см ёки ўртача 6,69 см га тенг. Баъзи адабиётларда «Асба қаъима» номи б-н ҳам аталади. Асосан, Шарқ мамлакатларида қўлланилади.

БОШ ГЕНЛАР — қ. Олигоценлар.

БОШ ИСТИСҚОСИ, гидроцефалия, мия истисқоси — қалла бўшлиғида орқа мия суюқлиғининг ортиқча йиғилиши ва қалла ичи босимининг ошиши оқибатида келиб чиқадиган касаллик. Туғма ва орттирилган хиллари бор. Туғма Б. и. онадаги юқумли касалликлар, шикастланиш ва заҳарланишнинг

ҳомилага таъсири натижасида вужудга келиб, бола туғилиши б-ноқ юзага чиқади. Бунда боланинг боши жуда тез катталашади, айниқса пешона ва тепа суяк дўмбоғи туртиб чиқади, суяклари юқалашади; чекка ва пешона соҳасидаги вена томирлари бўртади, кўриш, эшитиш фаолияти бузилади, кўлоёқ қисман фалажланиб, кейинчалик тузук юра олмайди. Моддалар алмашинуви (сув, углевод ва ёғ алмашинуви) издан чиқади; ёғ алмашинувининг бузилиши туфайли баъзан беморни ёғ босади ёки аксинча жуда озиб кетади. Бола жуда бўшанг, уйқучан бўлади, рухий ривожланиши кечикади. Орттирилган Б. и. датуғилгандан кейин бош мия пардасининг инфекциясига касалликлари (менингит ва менингоэнцефалит) ёки калла шикастланиши (кўпинча туғилишда шикастланиши) натижасида рўй беради. Б. и.нинг бу хилида беморнинг эсхуши деярли ўзгармайди. Бунда бош айланади, қаттиқ оғрийди, бемор қайт қилади, оғирроқ кечганида эса хушидан кетади, кўлоёғи фалаж бўлиб қолади. Б. и.нинг олдини олиш учун касалликка сабаб бўлган омилларни вақтида бартараф этиш, даволаш эса калла ичи босимини камайтиришга қаратилиши лозим.

БОШ КОНСУЛ — қ. Консуллик тоифалари.

БОШ КЎРСАТКИЧИ — антропологияда кўлланиладиган кўрсаткич; бош кенглигининг узунлигига нисбати (фоиз ҳисобида юритилади). Агар Б. к. 75,9 гача бўлса — узун бош (долихоцефал), 76,0 дан 80,9 гача бўлса — ўрта бош (мезоцефал), 81,0 дан катта бўлса — думалоқ бош (брахицефал), деб аталади. Б. к. ни швед анатоми А. Ретциус (1842 й.да) таклиф қилган. Ўтган асрнинг 60—70-й.ларида антропологияда Б. к. ўзгармас ирқий белги деган нотўғри қараш ҳукм сурган эди. 19-а.да рус антропологи А. П. Богданов бош суяги тананинг бошқа қисмлари каби даврий

ўзгарувчанликка эга эканлигини ва майда, иккинчи даражали ирқларни ёки локал ирқларни бир-биридан ажратишда таксономик (таснифлаш, системалаш) аҳамиятга эга эканлигини аниқлаб берди (яна қ. Антропометрия).

БОШ МИЯ — одам ва умуртқали ҳайвонлар марказий нерв системасининг олий қисми; калла суяги бўшлиғида жойлашган; у умуртқа поғонаси каналидаги орқа мия б-н марказий нерв системасини ташкил этади. Б.м. узунноқ мия, мия кўприги, ўрта мия, мияча, мия оёқчалари ва катта ярим шарлардан иборат. Узунчоқ мия орқамия б-н мия кўприги оралиғида жойлашган, унинг ички қисми нерв толаларидан, ташқи (ромбсимон) юзаси V— XII жуфт бош мия нервларитт ўзакларидан тузилган. Мияча Б.м.нинг энса қисми остида жойлашган. Мия кўприги асосан нерв толалари ҳамда краниаль нервлар хужайралари тўпламидан иборат бўлиб, олдиндан мия оёқчаларига, орқадан узунчоқ мияга туташган. Кубрик таркибидаги кулранг ўзакка Б.м.дан ҳаракатчан нервлар, орқадан узунчоқ мия орқали сезувчи нервлар келади ва кўприк орқали мияча ўзакларига бориб мувозанатни сақлашда қатнашади. Мия оёқчалари 4 тепалик ва уларнинг елкалари ҳамда мия сув йўлидан тузилган. Мия оёқчалари асосан нерв толаларидан иборат бўлиб, Б.м.га кўприк ва мияча орқали қўшилади. Оёқчалардаги бир жуфт кизил ўзаклар ва сув йўли деворидаги III жуфт кўзни ҳаракатлантирувчи нервларнинг ўзақлари, қорамтир тузилмалар мускуллар тонусини сақлаб, нормал юришни бошқаради; 4 тепаликнинг устки бир жуфти кўзга тушган нурни қабул қилиб, бошни ўша томонга буради, кўз қорачиғининг кенгайиши ёки торайишини таъминлайди; пастки иккита дўмбоқ эса кулокни товушга мослаш, бошни ўша томонга буришни бошқаради. Мия сув йўли III қоринчани

IV қоринча б-н кушади. Б.м. ярим шарларининг ёпқич — плашч қисми кулранг моддадан иборат, остида эса оқ модда (нерв толалари) ва қоринчалар бор. Б.м. ярим шарлари бир-бири б-н қадоксимон тана ёрдамида бирлашган 2 ярим шардан ташкил топган. Ҳар бир ярим шар пешона, тепа, энса ва чакка қисмларга бўлинади. Ярим шарлар пўстлоғи кулранг моддадан, пўстлок ости эса оқ моддадан тузилган. Пўстлок устида эгат ва пушталар бўлади. Пўстлокнинг ўзи 14—15 млрд.га яқин муайян тартибда жойлашган ҳар хил хужайралар (нейроилар)дан иборат. Нейронлар бир-бири ва организмнинг турли қисмлари б-н дендритлар, кўтарилувчи ва тушувчи нейритлар ёрдамида жуда мураккаб равишда боғланади. Ярим шарлар олий нерв фаолияти азоси, унда фиколаш ва эмоционал жараёнлар содир бўлади. Б.м. организмни ташқи муҳитнинг ўзгарувчан шароитига мослаб туради. Одам Б.м.сининг оғирлиги ўргача 1360—1500 г, баъзан бу кўрсаткич кам ёки ортиқ бўлиши мумкин. Одамларнинг ақли Б.м.нинг оғир ёки енгил бўлишига алоқадор эмас. Б.м. қаттиқ мия пардаси, ўргимчак тўрисимон ва юмшоқ (томирли) парда б-н қопланган. Б.м. пардалари орқа мия пардаларининг давоми ҳисобланади. Б.м. қаттиқ пардасининг ташқи сатҳи калла суякларининг суяк уст пардаси бўлиб, орқа миянинг қаттиқ пардасидан шу б-н фарқ қилади. Ўргимчак тўрисимон парда мия юмшоқ пардасининг ташқи сатҳи бўлиб, томирлари бўлмайди. У йўллар ва чуқурликлар орқали мия сатҳига ўтади. Юмшоқ мия пардасининг ички сатҳида томирлар бўлиб, улар Б.м.нинг ҳамма эгатларига қиради. Юмшоқ парданинг бир қисми мия оринчаларига кириб, унинг мия суяклиги чиқарувчи томирли чигалини ҳосил қилишда қатнашади. Юмшоқ парданинг ташқи ва ички сатҳларидаги бўшлиқ мия суяклиги б-н тўлиб туради. Б.м. организмдаги ҳамма аъзоларнинг келишиб ишлашини таъминлайди.

БОШ МИЯ НЕРВЛАРИ — бош мия асоси (пастки юзаси)дан олдинмакейин бошланувчи 12 жуфт нерв. Улар бош мияни ташқи муҳит ва ички аъзолар б-н боғлаб туради. I. Ҳид бил у в нерви — бурун бўшлиғининг тепа қисмига тарқалиб, хидларни қабул қилади; II. Кўрув нервлари — кўз сокқасининг нурларни қабул қилувчи тўр пардасига тарқалган. Кўзни ҳаракатлантирувчи и (III), ғалтак (IV) ва узоклаштирувчи (VI) нервлар кўз сокқасининг ёрдамчи мускулларига боради. V. У ч шохли нерв юз, кўз, бурун ва оғиз бўшлиқларигатарқалади. VII. Юз нерви — юздаги мимика (имоишора), жағ ости мускуллари, бурун бўшлиғи, танглай ва тил шиллиқ пардасини таъминлайди. VIII. Вестибулярэшитув нерви ички кулоқда тармоқланади. IX. Тилҳалқум (ютқин) нерви — тил ва ҳалқумда тармоқланади. X. Адашган (сайёр) нерв — юракка, нафас ва қорин бўшлиғи аъзоларига тарқалади. XI. Қўшимча нерв — елка ва бўйин мускулларига боради. XII. Тил ости нерви — тил ва тил ости мускулларига тарқалади. Б.м.н. сезувчи, ҳаракатлантирувчи ва аралаш бўлади. I, II, VIII нервлар сезувчи, IV, VI, VII, XI, XII нервлар ҳаракатлантирувчи ва III, V, IX, X нервлар аралаш нервлардир.

БОШ МУҒОН КАНАЛИ — Озарбайжоннинг Муғон текислиги (Муғон дашти) даги суғориш канали. Араке дарёсидан бошланади. Уз. 30,9 км. Сув ўтказиш имконияти бош қисмида 58 м³/с. 1960 й.да ишга туширилган. 100 минг га экин майд. (асосан пахтазорлар) ни суғоради. Каналда маҳаллий аҳамиятга эга ГЭС бор.

БОШ ОҒРИҒИ — бошда оғрик сезиш; турли хасталикларнинг энг кўп учрайдиган белгиларидан бири. Бош ёки мия пардалари ва томирларидаги нерв охирларининг таъсирланиши туфайли келиб чиқади. Қаттиқ чарчаш, шамоллаш,

асабийлашиш ҳолатлари, бурун ёндош бўшлиқларининг касалликлари, гипертония, мияда қон айланишининг бузилиши ёки унда ўсма пайдо бўлиши, юқумли касалликлар, ички аъзолар касалликлари, заҳарланиш ва б. Б. о.га сабаб бўлади. Томирлар касалликларида бош ўқгинўқтин оғриб, киши қаттиқ чарчаганда, спиртли ичимликлар ичганда, кўп чекканда, шунингдек шовкинсурун, нохуш хид, равшан ёруғлик таъсир этганда кучаяди. Гипертония касаллиги б-н оғриган беморлар ухлаб турганидан кейин бошида оғирлик сезади ва энсаси тортишиб оғрийди. Одатда, шамоллатилган хонада ухлаганда ва эргалаб енгил машқлар қилганда оғриқ камаяди. Мигрень Б. о.нинг бир шакли бўлиб, унда бошнинг ўнг ёки чап ярми тутибтутиб оғрийди. «Остеохондроз» бош мускуллари таранглашганда, иш вақтида, ўқиганда бошни нотўғри тутиш натижасида бўйин мускуллари зўриқиши оқибатида ҳам бош оғрийди. Хира ёруғда ўқибёзганда кўзга зўр келиши, кўз касаллиги, мас, глаукома ҳам Б. о.га сабаб бўлиши мумкин. Доим бош оғриб турса, бемор синчиклаб текширилиши ва Б. о. сабаби аниқлангандан сўнг врач назоратида даволаниши лозим.

БОШ РЕЖА, асосий режа 1) меъморликда шаҳар ва б.нинг келажакдаги ривожини акс эттирувчи илмий асосланган лойиҳа. Аҳоли яшайдиган манзиллар (шаҳар, қишлоқ, йўлдош шаҳарча ва б.) да янги бинолар қуриш, меъморий обидаларни таъмирлаш, кўкаламзорлаштириш, кўча, майдон, транспорт йўллари, ер ости йўллари, канализация ва б.ни вужудга келтириш қабилар акс этади. Шаҳар қурилиш ишлари (меъморлик, муҳандислик, тиббий, ижтимоий тараққиёт даражаси б-н қуриш ва лойиҳалаш ишлари, аҳоли ўсиш даражасини ҳисобга олиш) ва б. лойиҳалар Б.р.га бўйсундирилади. Унда шаҳарнинг маълум йилларда кўзда тутилган тараққиёти, қайта тиклаш

ишлари, қурилишларнинг муддатлари мужассамланган бўлади; 2) саноат корхонаси Б.р.си корхона лойиҳасининг асосий қисмларидан бири бўлиб, таркибига и.ч. биноларини жойлашиши, транспорт алоқалари, ҳудудини ободонлаштириш ва б. масалаларни режалаштиришни уйғунликда ҳал қилиш қиради.

БОШ СУВ ОЛИШ ИНШООТИ — дарёдан каналларга тўғонсиз сув олиш жойида қуриладиган иншоот. Б.с. о. и. ўрнини белгилашда асосан дарёнинг қирғоқ шароити ҳисобга олинади (дарё қирғоғининг тупроқ таркиби, емирилиш хусусиятлари тошқин вақтида дарё сувининг кўтарилиш сатҳи ва б.). Агар дарё қирғоғи сув олиш жойида емирилмайдиган мустаҳкам бўлса, у ҳолда Б. с. о. и. бевосита дарё қирғоғига яқин жойда қурилади (1тип). Лекин кўпгина ҳолларда Ўрта Осиё шароитида дарёлар қирғоғи ювиладиган бўлганлиги учун Б. с. о. и. қирғоқдан маълум масофа нарида қурилади (2тип). Амударёдан сув оладиган Тошсоқа, Қизкетган каналлари Б. с. о. и.лари 1типдаги, АмуБухоро, Қиличнӣёзбӯй каналлари Б. с. о. и.лари 2типга мисол бўла олади. Б. с. о. и. таркибида дарёдан каналга олинadиган сув сарфини бошқариш имконини берадиган сув ўтказувчи ораликлар, шлюзли бошқариладиган ораликлар барпо этилади. Б. с. о. и. каналларга иложи борича лойқа киришининг олдини олиш учун ҳам хизмат қилади, шунингдек баъзи Б. с. о. и. шлюзлар орқали дарёдан каналларга сузувчи кема ва землесосларни ўтказга олади (яна қ. Сув олиш иншоотлари).

БОШ ТОВОҚ — сайил ва тўйларда уюштирилган кураш мусобақаларида кўйиладиган полвон товоқларнинг биринчиси. Б.т.нинг борғиси (мукофоти) оддий полвон товоқларникидан қатта ва қимматроқ бўлган. Б. т. борғисига абзалланган от, нор туя, бука, кўчкор

каби моллардан бири қўйилган.

БОШ УЗАТМА — автомобиль ва трактор двигателлари валининг айланма ҳаракатини етакчи гилдиракларга узатадиган механизм. Шестернялари (тишли гилдираклари) сонига қараб, якка жуфтли ва қўшалок жуфтли хилларга бўлинади. Якка жуфтли Б.у. червякли, гипоидли ёки конуссимон шестерняли бўлиб (1расм), енгил автомобиллар ва 4 т гача юк кўтарадиган юк автомобилларида ишлатилади. Автомобилнинг кардан валига уланган вал 3 етакчи конуссимон шестерня 4 ни, у эса катта етакланувчи конуссимон шестерня 1 ни айлантиради. Бу шестерня дифференциал қутиси 2 б-н бирлашган; унинг механизми орқали айланма ҳаракатни автомобилнинг ярим ўқлари (етакчи гилдираклари)га узатади. Қўшалок жуфтли Б. у. бир жуфт конуссимон ва бир жуфт цилиндрсимон узатмалардан иборат (2расм). У оғир юк автомобилларида ишлатилади.

БОШФОКУС — оптикада қ. Кардинал нукталар.

БОШ ҚАЙИР КОЛЛЕКТОРИ — Сирдарё вилоятида қурилган коллектор. Мирзачўлнинг эски сугориладиган зонасида сув йиғадиган асосий коллекторлардан бири (Шўрўзак коллектори б-н бирга). Б. қ. к. Сирдарё б-н Дўстлик каналдан чиқарилган ўнг тармоқ канали оралиғида жойлашган 57,6 минг га дехқончилик килинадиган майдонлардаги сизот сувлари ва ташлама сувларни чиқариб ташлайди. Сирдарёга параллел ҳолда Крестьянок посёлкаси яқинидан бошланади. Умумий уз. 69,3 км, қуйилиш жойидаги сув сарфи 11,4 м³/сек. Б. қ. к. суви Чиноз ш. яқинида Сирдарёга қуйилади.

БОШ ҚОРАКЎЛ КОЛЛЕКТОРИ — Бухоро вилоятида АмуҚоракўл каналы зонасида жойлашган. Коллектор дехқончилик килинадиган 17,9 минг га

майдондаги сизот ва ташлама сувларни чиқариб юборишга хизмат килади. Умумий р. 42 км. 1967 й.да қурилган. Б. Қ. к. таркибида Ёмонжар насос ст-яси ҳам ишлайди. Б. Қ. к. суви Қизилқумни ёнлаб ўтиб, Тузли қўлга қуйилади. Қўшилиш жойида сув сарфи 11,4 м³/сек. Б. Қ. к. ва бошқа коллекторлар сувини Амударёга параллел ҳолда қазилаётган Бош йиғувчи коллекторга оқизиш ишлари олиб борилмоқда.

БОШ ҚЎМОНДОН — бирон бир ҳарбий ҳаракатлар (мас. жанг операцияси), шунингдек мамлакат қуроли кучлари таркибига қирадиган қўшин турларига қўмондонлик қилувчи олий ҳарбий мансабдор шахс. Баъзи мамлакатларда қуроли кучларнинг айрим турлари бўйича: 1) стратегик ракета қўшинлари; 2) қуруқликдаги қўшинлар; 3) Ҳарбий Ҳаво кучлари қўшинлари; 4) Ҳарбий Денгиз кучлари; 5) Ҳаво ҳужумидан мудофаа қўшинларининг Б. қ. и бор. Урта асрлардаги ислом мамлакатларидаги амир улумаро, сипоҳсолор лавозимлари Б. қ.га м.е. к. елади.

БОША — устун боши, юқориги безалган қисми. Б. устун тепасига тўсин, заварров остидан қўйилади. Асосан қаттиқ ёғочдан ўйиб, кесиб шакл бериб тайёрланади ва нақшлар б-н бўяб безатилади. Конуссимон, содда гирих нақшли, юлдузсимон кўп қиррали (асосан саккиз қиррали) шаклларда ишланади (қ. Ката муқарнас). Турар жой ва жамоат бинолари қурилишида, айвон устунларини безашда фойдаланилади (мас. Болоҳовуз масжиди, Қўқон жоме масжиди, Тош ҳовлидаги Б.лар ўзига хос услубда тўсинларга уйғунлаштириб серхашам безак ҳосил қилиб ишланган).

«**БОШГИДРОМЕТ**», Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология бош бошқармаси — Ўрта Осиёдаги йирик бошқарув ва и. т. маркази. 1992 й.да

ташқил этилган. Туркибида атроф муҳитнинг ифлосланиш мониторинги, гидрометеорологларга жараёнларга ҳарбийлаштирилган таъсир кўрсатиш бошқармалари, гидрометеорология маркази, техникабошқармаси, В. А. Бугаев номидаги Ўрта Осиё гидрометеорология и.т. инти, «Гидрометасбоб» илмий и. ч. бирлашмаси, Тошкент гидрометеорология техникуми, 400 дан ортиқ гидро ва метеорология кузатиш пунктлари бор. «Б.» гидрология, гляциология, гидрометеорология жараёнларга фаол таъсир кўрсатиш, қ. х. метеорологияси, синоптик тадқиқотлар, иқлимшунослик, стратосфера озонини ўрганиш, атроф муҳитнинг ифлосланишини тадқиқ этиш соҳалари бўйича йирик марказ ҳисобланади. «Б.» 1993 й.дан Жаҳон метеорология ташқилоти (ЖМТ) га аъзо. «Б.» ЖМТ ва Жаҳон обҳаво хизматининг дастурларини бажаради, БМТ доирасида Ўзбекистон Республикаси аъзо бўлган бир қатор халқаро дастурлар ва конвенцияларда қатнашади.

БОШИБУЗУҚЛАР — туркларнинг номунтазам пиёда ҳарбий бўлинмалари номи. Усмонли турк империяси ҳудудидаги жанговар қабилалар — черкеслар, албанлар, курдлар ва б.дан ёллаб олинган. Б. б. ўта довюрак бўлганларидан шундай деб аталганлар. Хукумат уларни куроляроғ, озик-овқат б-н таъминлаган, лекин маош бермаган. Б. б. Туркия султонлари олиб борган урушларда душманга кирон келтириб, беҳад даҳшат солганлар. Уларнинг жасорати, айниқса, рустурк уруши (1877— 78)да намоён бўлган. Оқибат, руслар юрак олдириб қўйганларидан ўз ораларидаги ҳар қандай ёмонликдан қайтмас кишини «бошибузук» деб атайдиган бўлганлар.

БОШКЎКРАК — бўғимоёқиларнинг боши ва кўкрагининг қўшилишидан ҳосил бўлган тана бўлими. Б. қисқичбақасимонлар, қиличдумлилар,

қилиб битган эвриптеридлар ва кўпчилик ўргимчаксимонлар учун хос.

БОШЛАНҒИЧ МАКТАБ — болаларга бошланғич умумий маълумот берадиган умумтаълим ўқувтарбия муассасаси. Унинг вазифаси ўқувчиларда ёзиш, ўқиш, ҳисоблаш малака ва кўникмаларини ҳосил қилиш, табиат ва жамият ҳақида илк билимлар бериш, хулқодобга ўргатишдир. Ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида дастлабки Б. м. — мактабхоналар араб халифалиги томонидан Ўрта Осиё ерлари босиб олингандан кейин (7-а.) маҳаллий халқ ва уларнинг болаларини мусулмон руҳида тарбиялаш мақсадида очилган. Туркистон чор Россияси томонидан босиб олингандан кейин рус амалдорлари ва ҳарбийларининг болалари учун 1869 й. Тошкентда дастлабки рус Б. м.и очилди. Туркистонда маҳаллий аҳоли болалари учун 19-а. охирида очилган рустузем мактаби ҳам Б. м.дир. 1900 й.дан Ўзбекистон ҳудудида «жадид мактаби» номи б-н юритилган янги усул мактаблари ҳам иш бошлаган. Бу мактаблар Туркистон маҳаллий халқлар миллий мактабларининг куртаклари бўлган. Янги усул мактаблари ҳам асосан 1—4 синфдан иборат Б. м. ҳисобланган. 1917 й. окт. тўнтаришидан кейин, 1918 й. 13 дек.да Туркистон маориф халқ комиссарлиги қарорига биноан рустузем мактаблари халқ мактабларига айлантирилди. 1922 й.дан тайёрлов (яриминчи) синфдан кейинги 1—3 синфлардан иборат мактаблар 1босқич мактаб, яъни Б. м. ҳисобланган. 1918—24 й.ларда ҳоз. Ўзбекистон ҳудудидаги барча миллий мактаблар 1босқичли мактаблар бўлган. Б. м. сони 1918 й.да 992, 1919 й.да 1847, 1921 й.да 2022, 1922 й.да 1239, 1923 й.да 1007, 1924 й.да 1271 та бўлган. 1930/31 ўқув йилидан Ўзбекистонда умумий мажбурий бошланғич таълим жорий этилиши муносабати б-н Б. м.ларда таълим муддати 4 й. қилиб белгиланди. 1969/70 ўқув йилидан рус мактабларида, 1970/71 ўқув йилидан

Ўзбек мактабларида 3 йлик бошланғич таълимга ўтилди. Шу йиллардан бошлаб Б. м.нинг мавқеи ва аҳамияти тубдан ўзгарди; умумий таълимнинг мустақил, тугал босқичи деган хусусиятини йўқотиб, фан асосларини изчил ўрганишга тайёрланиш босқичи бўлиб қолди. 1991/92 ўқув йилидан ЎзРда Б. м.ларда яна 4 йлик бошланғич таълимга ўтилди. «Таълим тўғрисида»ги қонун (1997 й. 29 авг.)да Б. м. таълимининг янги мазмуни белгиланди. 2000/2001 ўқув йили бошида Ўзбекистонда 207 Б. м. бўлиб, уларда 30684 ўқувчи таълим олди (яна қ. Бошланғич таълим).

Йўлдош Абдуллаев.

БОШЛАНҒИЧ МАТЕРИАЛ

(селекцияда) — янги нав яратишда фойдаланиладиган ёввойи ва маданий ўсимлик шакллари. Б. м. сифатида табиий ва дурагай популяциялардан, мутант ва полиплоид нусхалардан, ўзидан чанглантирилган линиялардан фойдаланиш мумкин. Табиий популяциялар — ўсимликларнинг ёввойи шакллари, маданий ўсимликларнинг маҳаллий навлари, экиннинг жаҳон коллекциясидаги намуналари кўпинча касаллик ва зараркундаларга, сув танқислигига чидамли бўлади. Қ.х. экинлари селекциясида асосий Б. м. дурагай популяциялардир. Улар бир тур микёсида (тур ичида) ёки турлар ўртасида (турлараро) ҳар хил навлар ва нусхаларни чагиштириш йўли б-н ҳосил қилинади. Дурагайда турли белгиларни жамлаш маданий ўсимликларнинг қимматли хусусиятларидан фойдаланиш имконини беради. Ҳоз. замон селекциясида кўпчилик экин навлари дурагай популяциялар асосида яратилган.

Ўсимликлар (уруғ)га турли мутаген омиллар (радиация, кимёвий моддалар, тра) таъсир эттириб олинadиган ўзгарган нусхалар — мутантлар селекцияда Б. м.нинг янги манбаи ҳисобланади (мас, ғўзанинг АН402 нави чигитга радиоактив фосфор таъсир эттириб олинган).

Бир-биридан географик узок, отатона нусхаларини танлаш турли шароитларда ўзига хос эко/иилларнинг шаклланишига асосланган. Уларнинг аҳамияти чагиштириш натижасида яхшилаш ёки ҳосил қилиш мумкин бўлган қимматли белги ва хусусиятларнинг генетик фарқларига қараб белгиланади. Касалликларга чидами турлича бўлган отатона нусхаларини танлашда касаллик кўзгатувчисининг ирқий таркиби ҳисобга олинади. Бунда ирсийланиш табиатини ўрганиш, Б. м.нинг касалликларга чидамлилиги муҳим аҳамиятга эга (қ. Селекция).

БОШЛАНҒИЧ МЕРИДИАН — қ. Гринвич меридиани.

БОШЛАНҒИЧ НАРХ — аукционга қўйилган товарлар тўпи (партияси)даги товарга унинг эгаси томонидан қўйилган дастлабки нарх. Б. н. минимал ёки аксинча (максимал) бўлиши мумкин. Бу нарх аукцион бошланиши олдидан эълон қилинади.

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМ — умумий ўрта таълимнинг дастлабки босқичи. ЎзРда Б. т. 1—4 синфларда болаларга илк таълим бериш, уларни маънавий камол топтиришнинг бошланиш даври ҳисобланади. У 1—4 синфларни ўз ичига олади ва ўқиш 6—7 ёшдан бошланади. Бунда таълим мазмунини белгилаш муҳим аҳамиятга эга. ЎзРнинг 1997 й. 29 авг.да қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонунда Б. т. умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим ва кўникма асосларини шакллантиришга қаратилган. Б. т. синфлари учун ўқув режаси ва дастурлари мавжуд. Б. т.да ўқув режаси асосида она тили, мат., тиббиёт, тарих (тарихий мавзулардаги матнлар асосида), рус тили, тасвирий санъат, жисмоний тарбия бўйича машғулотлар ўтказилади. Она тили дарсида хатсавод ўргатилади, нутқни ўстириш, ўқиш ва ёзишга ўргатиш юзасидан махсус

машғулотлар ўтказилади, дастур асосида имло қоидалари ва баъзи грамматик воситалар тўғрисида дастлабки маълумотлар берилади. Мат. дарсида 4 арифметик амал ичида ҳисоблаш (қўшиш, айириш, кўпайтириш ва бўлиш) ўргатилади, алгебра ва геом.га оид илк тушунчалар б-н таништирилади. Б. т.да мактаб дастурида белгиланган билим, малака ва кўникмаларни ўргатиш ҳамда ҳосил қилишга эришиш учун таълимнинг турли усуллари, шакллари ҳамда воситаларидан фойдаланиш асосида иш олиб бориш талаб қилинади (яна қ. Бошланғич мактаб).

Йўлдош Абдуллаев.

«БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМ» — 1-4-синф ўқитувчилари, пед. коллежлари, пед. интларининг бошланғич таълим ф-тлари талабаларига мўлжалланган 2 ойда 1 марта чиқадиган илмий методик, ахлокийтаълимий оммабоп жур. Муассис: ЎзР Халқтаълими вазирлиги. 1992 й. янв.дан нашр этилади. Жур. кўп рангли бўлиб, унинг саҳифаларида бошланғич таълим ўқув режасидаги ўқув фанларини ўрганишга оид илмий методик мақолалар, илғор ўқитувчилар тажрибалари ёритилган материаллар, иқтисодий таълим ва тарбияга оид мақолалар, бошланғич синфларда синфдан ташқи ўқиш учун бадиий асарлардан парчалар бериб борилади. Адади 22000 нусхадан ортик (2000).

БОШЛАНҒИЧ УРУҒЧИЛИК

— янги ҳамда р-нлаштирилган экин навлари ва дурагайлари уруғларининг навдорлик ва махсулдорлик сифатларини сақлаб қолган ҳолда ялпи кўпайтириш. Истикболли янги навлар элитаси навни дастлабки кўпайтириш уруғчилик хўжаликларида, р-нлаштирилган навлар элитаси ихтисослаштирилган элитауруғчилик хўжаликларида етиштирилади. Янги ва р-нлаштирилган навлар дастлабки кўпайтириш устидан муаллифлик назоратини селекция

муассасалари — оргинаторлар олиб боради. Экин турига кура (донли, мойли, техника, емхашак ва б.) экинларни ташкил этишда турли схемалар қабул қилинган. Мас, ғўза уруғчилиги схемасида Б.у. босқичи 1йилги уруғлик кўчатзори (суперэлита) ва 2йилги уруғлик кўчатзори (элита)ни ўз ичига олади (қ. Уруғчилик).

БОШЛАНҒИЧ ФУНКЦИЯ —

берилган $f(x)$ функциянинг $F'(x)=f(x)$ тенглик бажариладиган $F(x)$ функцияси. Б.ф. кўп қийматли функция. Б.ф.ни излаш дифференциялаш амалига тескари амалдир. $F(x)$ учун чексиз кўп Б. ф. мавжуд, аммо улардан исталган иккитаси бир-биридан ўзгармас кўшилувчи б-н фарқ қилади. Барча Б. ф.лар тўплами $f(x)$ функциядан олинган аниқмас интеграл дейилади. Бу тўпلام $F(x)=F(x)+C$ формула б-н ифодаланади; бунда $F(x)$ — бирор Б. ф., C — ихтиёрий узгармас. Мае, x^3 функция $3x^2$ учун Б. ф.дир. $3x^2$ нинг ҳамма Б. ф.ларих $3+C$ кўринишда ёзилади (бу мисолда интервал ихтиёрий).

БОШЛАНҒИЧ (ҚЎР) ПАЙ —

ширкат аъзоларининг умумий иш учун қўшган дастлабки пул маблағи (кооператив пай, акциядор пай ва б.). Б. п. қўшиш корхона эгасига айланишнинг шarti ҳисобланади ва корхона молмулкида унинг илк ҳиссасига тенг бўлади. Агар корхона акциядорлик жамиятига айлантйрилган бўлса, Б. п. қўшган киши дастлаб унинг суммасига тенг акцияни, акция микдорига қараб эса дивиденд опгит. Б. п. жамоа мулкани барпо этиш йўлларида бири, бозор иктисодиётига утишнинг энг зарур шarti ҳисобланади.

БОШЛИК — 1) Кавказ тоғлик ахолией ва б. Шарқ халқлари совук, қорёмғир ва офтобдан сакданиш учун бошига киядиган жун ёпинчик. 1862 й. рус армиясида жорий қилиниб,

рустурк уруши (1877—78)да шу қадар қўл келганки, ҳатто уни Фарбий Европа армияларида ҳам ишлата бошлаганлар. Мас, 1881 й. Тунисга жўнатилган француз қўшинлари отрядининг барча зобит ва аскарлари Б. б-н тўла таъминланган. 2) Айрим мусулмон халқларда куёв томон келин тарафга инъом қиладиган қалин бўлиб, у чўкки қулоқчин ичига солиб берилгани учун шундай деб аталган. 3) Пойабзалнинг оёқ юзи ва ёнларини ёпиб турадиган қисми.

БОШМОҚ — 1) тормозда — вагонларни тўхтатиш учун т.й. изига қўйиладиган понасимон мослама; 2) козиқоёқ бошмоғи — козиқоёқнинг пастки ўткир учига кийдириладиган пўлат учлик; 3) технологик Б.— машиналар ўрнатиладиган ва созланадиган таянч; 4) кутбий Б.— электр машиналари магнит кутбларининг бир қисми; магнит оқими зичлигининг бир меъёрда тарқалишини таъминлайди; 5) таянч устуннинг босим асосга бир текис тушишини таъминлайдиган пастки қисми.

БОШОЁҚЛИ МОЛЛЮСКАЛАР (Cephalopoda) — юксак тузилган денгиз моллюскалари синфи. Танаси (уз. 1 см дан 5 м гача) билатерал симметрияли, одатда, тана ва йирик бош

бўлимларидан иборат. Оёғи воронкага айланган. Танаси қалин мантия б-н қопланган. Ички органлари кенг мантия бўшлиғида жойлашган. Оғиз тешиги атрофида 8 ёки 10 та пайпаслагичлари (оёқлари) бўлади. Пайпаслагичларида бир неча қатор бўлиб жойлашган жуда кўп сўрғичлари бор. Кўпчилик турларининг чиганоғи эволюция жараёнида редукцияга учраган ёки мантия бурмалари ичида пластинка ҳолида сақланиб қолган. Ҳақиқий чиганок фақат наутилусда бўлади. Урғочи аргонавт чиганоғи эса тухумларини олиб юришга мослашган. Бош мияси тоғай скелет б-н қопланган. Тўтиқуш тумшугига ўхшаш эгилган бир жуфт жағлари озиғини ушлаб

туриш ва майдалаш учун хизмат қилади. Қирғичлари ва 2 жуфт сўлак безлари бор. Орқа ичагига сиёҳ халтаси йўли очилади. Бош мияси йирик, бошининг икки ёнида йирик ва яхши ривожланган кўзлари жойлашган. Б. м. рангини тез ўзгартириш хусусиятига эга (ниқобланиш). Аксарият турларида нур таратувчи органлари бўлади. Қон айланиш системаси деярли ёпиқ. Айрим жинсли, баъзи турларида жинсий диморфизм яхши ривожланган. Эркаги пайпаслагичларининг ўзгаришидан хосил бўладиган сперматофори (гектокотил) ёрдамида уруғ хужайраларини урғочисининг мантия бўшлиғига ёки уруғ қабул қилгичига киритади. Тухумлари йирик, сариқ моддаси кўп. Тухумдан вояга етган даврига ўхшаш моллюска чиқади. Б. м., одатда, реактив усудда фаол ҳаракат қилади. Бунинг учун бошининг пасткида жойлашган 2 та тиркиш орқали сув мантия бўшлиғига киради; мантия деворида мускуллар кучли қисқарганда сув воронкаси орқали куч б-н отилиб чиқиб, моллюска танасини суради. Кўпчилик турларида танасининг кейинги томонида ва икки ёнида бир жуфт сузгичлари бўлади. Ҳоз. Б. м.нинг 650 га яқин тури океан ва очиқ денгизларда тарқалган, 2 та (тўрт жабралилар, икки жабралилар) кенжа синфга бўлинади. Тўрт жабралилар энг қад. содда тузилган (мас, наутилус), икки жабралилар эса қолган барча ҳоз. моллюскаларни уз ичига олади. Пелагик ва денгиз тубида ҳаёт кечиради. Йиртқич, бентофаг ва плантофаг озиқланади. Кўпчилик Б. м. гўшти учун овланади. Айрим турлари фармацевтика саноати учун хом ашё ҳисобланади. Дунё бўйича ҳар йили 1,63 млн. т га яқин Б. м. овланади (қ. Моллюскалар).

БОШОҚ — тўпгул ёки тўпмева хили. Асосан донли ўсимликларга хос бўлиб, бошоқчалардан ташкил топган. Бошоқча тўпгулда бир қанча гуллар иккита кипик орасига жойлашган. Шундай

бошқочалардан бир нечаси поянинг учиди зич ўрнашиб, Б.ни ҳосил қилади. Шунинг учун бошқоча поянинг гулчи (генератив) шохчасидан иборат бўлиб, оддий тўпгул дейилади. Б. эса жуда кўп бошқочалардан ҳосил бўлган мураккаб тўпгулдан ташкил топган. Шунга кўра оддий, мураккаб ва сийрак гулли Б. бўлади.

БОШҚОҚДОШЛАР — к. Бугдойдошлар.

БОШОҒРИҚЎТ (*Achillea santolina* L.) — қоқидошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Бўйи 15—30 см. Барги энсиз, патсимон. Гули сариқ. Гул саватчалари поя учиди қалқирсимон мураккаб тўпгул ҳосил қилади. Май—июлда гуллаб, авг. да уруғи пишади. Тоғ этаклари, чўл ва адирларда тарқалган; ариқлар бўйида, йўллар яқинида, шунингдек бегона ўт сифатида экинлар орасида ҳам ўсади. Қурилмаган Б.да 0,056—11% эфир мойи бўлиб, бу мой таркибида 53—56% камфора, 15—20% цинсол, 10—15% апинен, 20% га яқин эфир ва спирт борлиги аниқланган. Пояси, барги ва гулидан тайёрланадиган қайнатмадан халқ табобатида меъда касалликлари, сил ва бавосирни даволашда, қонни тўхтатишда фойдаланилади. Б.дан табиий камфора ҳам олиш мумкин.

БОШПАНА — яшаш учун, шунингдек табиий ёки ижтимоий ҳодиса, воқеадан яшириниб, омон қолиш учун макон бўладиган жой (турар жой, уй, ҳовли ва ҳ. к.). Сиёсий Б. ҳам бўлади (к. Бошпана ҳуқуқи).

БОШПАНА ҲУҚУҚИ — ҳоз халқаро ва давлат ички ҳуқуқига оид тушунча. Халқаро ҳуқуқда Б. ҳ. асосий халқароҳуқуқий одатларга, шунингдек Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеям 1967 й. 4 дек.да қабул қилган Ҳудудий бошпана тўғрисидаги декларациям биноан амалга оширилади.

Давлат ички ҳуқуқида Б. ҳ. ҳоз. демократах давлатларнинг конституция ва қонунларига кўра, ажнабий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга бериладиган алоҳида шахсий ҳуқуқ. Ажнабий ўз ватанида сиёсий, диний, илмий ва б. шунга ўхшаш асослар бўйича таъқибга учраган тақдирда Б. ҳ. унга бошқа давлат худудида, номаълум узоқ вақт қолиш имкони туғилган пайтда берилади. Б. ҳ. харбий жиноятчилар ва инсониятга қарши жиноятлар содир этган айтдор шахсларга нисбатан татбиқ этилмайди. Сиёсий бошпана ажнабийга ўз-ўзидан фуқаролик берилишини билдирмайди. Давлат ушбу шахсга бошпана бериш б-н уни таъқиб этган давлат қўлига топширмаслик мажбуриятини зиммасига олади.

БОШСКЕЛЕТЛИЛАР — к. Умуртқалилар.

БОШСКЕЛЕТСИЗЛАР, бошқутисизлар (*Acrania*) — хордалилар кенжа тип, айрим маълумотларга кўра, бош хордалилар синфи. Боши ихтисослашмаган, бош қутиси бўлмайди (номи ҳам шундан олинган). Танаси ва айрим ички органлари, жумладан айириш системаси ва жинсий безлари ҳамда мускуллари сегментлашган (бўғимларга бўлинган). Сизги органлари содда тузилган, фақат терисида ва нерв найи бўйлаб сезгир хужайралар жойлашган, юраги бўлмайди, қисқариб турувчи аортаси юрак функциясини бажаради. 2 уруғи (ланцетниклар, асимметрон) маълум. Атлантика ва Тинч океани денгизларида кенг Тарқалган. Қораденгиздаланче/пниооручрайди.

БОШТУЗИ — бошга тақиладиган зийнат буюми, Хоразмдагина сақланиб қолган тақинчоқ. Келинлар яқка ҳолда пешонага ва жуфт ҳолда чаккаларига таққан. Б. шакли асосига учбурчак жойлашган ва унинг асосидан юқорига томон учи думалоқ шаклда

яқунланувчи ўқустун чиқарилган, учбурчак бурчакларидан бўртма, ўқустундан ён томонларига 3 жуфт шохчалар чиқарилган, ҳар бир бўртма ва шохчаларга, шунингдек учбурчак асосига баргакли шокилалар осилган. Учбурчак марказига йирик ва бўртмаларга кичик ҳажмли, атрофи феруза кўзлар ҳалқаси б-н ўралган текис доирага эса рангли шиша кўзлар ўрнатилган. Тадрижий ривожланишида зардуштийлик маъбудаси Анахита образи б-н рамзий маънога эга бўлган «ҳаёт дарахти» мавзулари уйғунлашиб кетган ягона анъанавий шаклдаги тақинчоқ.

БОШТУТСОЙ — Навоий вилояти Нурота туманиятк сой. Бахилтоғнинг жан. ён бағридан, 1600 м баландликдан Окқоясой номи б-н бошланади. Б. дастлабки 5 км да жан.ғарбга, кейин шим.ғарбга оқиб Бўбаксойга қуйилади. Уз. 21 км, ҳавзасининг майд. 40 км². Ёғингарчилик пайтидагина сув оқади, бошқа вақтларда эса у ербу ерида блоклар сизиб туради.

БОШҚАРИЛАДИГАН БАЛЛИСТИК РАКЕТА — ракета двигатели ва автоматик бошқариш тизими б-н таъминланган учувчи аппарат. Аппарат ракетанинг жанговар қисми (каллаги)ни нишон турган жойга етказиб беради. Жанговар қисмининг учиш траекторияси (йўналиши) бошқарилади. Б.б.р. 3 хил: тактик, оперативтактик ва стратегик хилларга бўлинади. Тактик Б.б.р.лар бир неча ўн км га отилади. Ундан умумқўшин қисмлари ва қўшилмалари жанговар вазифаларини бажаришда фойдаланилади. Оперативтактик Б.б.р. бир неча юз км га отилади. Бу хил ракеталардан йирик қўшилмалар (мас, корпус, армия) жанговар ҳаракатларида фойдаланилади. Стратегик Б.б.р. икки: ўртача узокликка отиладиган ва қитъалараро турларга бўлинади. Ракета двигатели типига кўра, Б.б.р.ларнинг қаттиқ ёқилғи,

суюқ ёнилғи, ядро энергияси б-н ишлайдиган хиллари бўлади. Б.б.р.лар ер юзаси, ер остига қурилган иншоот, кема, сув ости кемасидан учирилиши мумкин. Шунга кура, Б.б.р.лар «ерер», «еркема», «кемаер», «кемакема» синфидаги ракеталарга бўлинади. Б.б.р. тикка учирилади. Б.б.р. тегишли баландликка кўтарилгач, бошқарувчи асбоблар ёрдамида горизонтал ҳаракатга ўтказилади. Двигатель тўхтагандан кейин ракета ўз инерцияси б-н артиллерия снаряди каби учadi. Учирилган ракета 2 хил усулда — автоном (мустақил) ва аралаш тизимда бошқарилиши мумкин. Автоном тизим инерцияга асосланган бўлиб, радиоалоқа ишламай қолгандагина ракетанинг учинини бошқаради. Бироқ бунда нишонга етиб бориш аниқлиги камаяди. Учиш дастури ракетанинг бошқариш тизимидаги асбобга олдиндан ўрнатиб қўйилади. Ракета учишига дойр буйруқ ердаги бошқариш пунктдан ракетанинг радио орқали бошқариш тизимига юборилади. Радио орқали бошқариш тизими ракета двигатели тўхтагунча ишлайди. Бу тизимдан фойдаланилганда ракетанинг нишонга етиб бориш аниқлиги М ортади. Б.б.р.нинг жанговар қисмида ядро ёки термойдро қуроли, бактериологик қурол, кимёвий ва ёндирувчи моддалар бўлиши мумкин. Б.б.р.лар бир ёки кўп босқичли бўлади. Ҳар қайси босқичда двигатель ва бошқариш асбоблари бўлади. Биринчи (пастки) босқич бошқа босқичларга Караганда оғирроқ қилинади. Биринчи босқич ракетани ердан кўтаради, тезлигини оширади, ҳавонинг зич қатламларидан ўтказиб беради; ёқилғи тугагач, биринчи босқич ажралиб қолади. Қолган босқичлар двигателлари биринкетин ишга тушиб, ракетанинг тезлигини ошириб боради. Икки босқичли Б.б.р.нинг тезлиги секундига 7 км дан, уч босқичлиники эса иккинчи космик тезлик (секундига 11,2 км)дан ошиқроқ бўлади.

БОШҚАРИЛАДИГАН БОМБА

— авиация бомбаситури. Куруклик ва денгиздаги кичик ҳажмли муҳим нишонларга ташланади. Б.б. самолётдан туриб радиоузаткичлар ёрдамида бошқарилади. Бошқа турдаги бомбаларга нисбатан мўлжалга аниқ тегади.

БОШҚАРИЛАДИГАН ГАЗ

МУҲИТИ — герметик берк камераларда сунъий яратилган атмосфера. Саноат усулида сабзаёт, мева, узум ва б.н. узоқ сақлашда қўлланилади. Муайян ҳарорат, намлик ва газ муҳити талаб этилади. Мас, 3% CO₂, 5% O₂, 92% N таркибли муҳитда ва намлик 90—98%, ҳарорат 02° да узумни 8—9 ойгача сифатини бузмай сақдаш мумкин. Газ муҳитининг мўътадиллиги газогенераторлар б-н таъминлаб турилади. Йирик омборхоналарда қўлланилади.

Б О Ш Қ А Р И Л А Д И Г А Н КАПИТАЛИЗМ НАЗАРИЯСИ

— иктисодиётни, жумладан капиталистик ҳўжалик юритиш тизимини давлат йўли б-н бошқаришни асослайдиган назария. 1929—33 й.ларда АҚШда рўй берган Буюк танглик — иктисодий инкироз ва капитализмнинг аралаш иктисодиётга ўсиб ўтиши жараёни Б.к.н.ни вужудга келтирди. Бу назариянинг асосчиси инглиз иктисодчиси Ж. М. Кейнс ҳисобланади (қ. Кейнсчилик).

Б О Ш Қ А Р И Л А Д И Г А Н ТЕРМОЯДРО СИНТЕЗИ (БТС)

— енгил атом ядроларининг қўшилиш, бирикиш, яъни синтез жараёни. Бунда термоядро энергияси ажралиб чиқади. Мас, дейтерийнинг икки ядроси қўшилганда реакция икки йўналишда бориши мумкин:

$H_2 + H_2 > He_3 + p$, Иккала реакциянинг бўлиши эҳтимоли тахм. бирдай. Биринчи реакцияда ҳар бир синтез (қўшилиш, бирикиш)да 3,25 МэВ, иккинчисида эса 4 МэВ энергия ажралади. Элементлар даврий тизимининг бошида жойлашган

енгил элементлар ядроларининг бирикиш реакциясидан энергия олишнинг янги манбаи сифатида фойдаланиш масаласи алоҳида кизиқиш туғдиради, чунки ер юзиде енгил элементларнинг захиралари битмастуганмасдир. Бу реакциянинг бошланиши учун моддаларни табиий шароитда олиш мумкин бўлган иссиқликдан жуда кўп марта юкори трада киздириш керак. Бироқ термоядро реакциясини бошқара билиш — бу ҳали термоядро энергетикасини куриш муаммосининг ҳал этилиши эмас. Бу муаммони ҳал қилиш учун киздиришга сарф бўладиган энергия термоядро реакцияси кетаётганда ажралиб чиқадиган энергиядан кам бўлиши ва ўз-ўзидан давом этувчи термоядро жараёни вужудга келиши зарур. Қўшилиш, бирикиш (синтез) жараёни рўй бериши учун 2 енгил ядрони шу ядролар ўртасида тортишиш кучлари таъсир этадиган даражада яқинлаштириш керак. Шундагина бу ядролар битта бўлиб қўшилиши мумкин. Маълумки, ядро кучлари 1013 см чамаси масофада таъсир эта олади. Демак, қўшилиш реакциясига киришувчи ядроларни шундай масофага қадар яқинлаштириш керак. Лекин бундай масофада ядролар ўртасида ниҳоят даражада катта Кулон итаришиш кучлари — ядролар орасидаги масофа квадратига тескари мутаносиб электр кучлар таъсир этади. Бу кучларни енгиш учун реакцияга киришувчи ядролар катта (ўнларча кэВ) кинетик энергияга эга бўлиши керак. Шунинг учун, юзаки қараганда, ядро реакцияларини зарядланган зарралар ёрдамида давом эттириш мумкин эмасдек кўринади.

Системада тра жуда юкори бўлганда модда (дейтерий)нинг кўпгина атомлари батамом ионлашган, яъни электрон қобиқлари батамом йўқолган, гўёки икки хил газ — эркин электронлар ва дейтерий ядроларидан иборат газ аралашмасига айланади. Модданинг бундай ҳолати плазма дейилади. Агар дейтерий ядролари ичида кинетик энергияси бир

неча ўн кэВ бўлган ядролар етарли бўлса, бундай ядролар тўкнашуви натижасида қўшилиш реакцияси рўй беради дейиш мумкин. Умуман айтганда, моддани плазма ҳолатига ўтказиш учун у бир неча юз млн. градусга қадар қизиши керак. Шундай трада қўшилиш реакциясининг дастлабки аломатлари пай до бўла бошлайди. Бу реакцияларнинг термоядро синтези (ядро — иссиқлик) реакциялари номи б-н аталишининг сабаби ҳам шунда. Термоядро реакциялари энергетик жиҳатдан фойдали бўлиши учун плазма т-раси ўта юқори бўлиши керак. Куёш ва юлдузлар ички соҳаларининг т-раси шундай юқори бўлиб, уларда кўп млрд. йиллардан бери жадал (интенсив) равишда термоядро реакциялари давом этмоқда. Шундай қилиб, термоядро реакциясида ажралиб чикувчи ядро энергиясидан фойдаланиш учун ерда куёш моделига ўхшаш қурилма вужудга келтириш керак бўлади.

Турли мамлакатларда сунъий йўл б-н олинган плазманинг т-раси 100—150 млн. градус атрофида. Бирок бу тра ўз-ўзидан давом этувчи тургун термоядро жараёнлари учун камлик қилади. Узлуксиз синтез реакцияси кетиши учун синтез қилинувчи моддалар плазма т-расида етарлича узок вақт ушлаб турилган ва плазманинг ҳажми ўзгартирилмай сақланган тақдирдагина жуда кўп ядро реакцияда иштирок этиб, тургун ядро синтези жараёни вужудга келади. Плазманинг зичлиги етарли бўлмаса, ядро синтези бораётганда энергия жуда кам ажралиб чиқади, бундай реакция тажриба учун бефойда бўлиб қолади. Реакторда магнит майдон ҳосил қилинади, шу магнит майдон туфайли плазма реактор деворига тегиб совумайди. Зарядланган зарраларни магнит майдонда ушлаб туриб, плазма атрофига тўплаш мумкин, шунда плазманинг т-раси яна ҳам ортади.

Дунёда ядро синтези б-н ишлайдиган бир неча тажриба қурилмалари мавжуд. АҚШ, Англия, Франция, Германия,

Япония, Россия ва б. мамлакатларда олиб борилаётган и.т. ишларининг кўпчилиги термоядро реакцияларини бошқаришни ўрганишга қаратилган. БТС халқ хўжалигининг барча тармоқларини узок давр мобайнида зарур миқдорда энергия б-н таъминлаб туриш имкониятини беради. Бирок БТСга энергия олишнинг энг сўнгги манбаи деб қараш хато, чунки физика фани ихтиёрида бошқа бақувватроқ энергия манбалари ҳам мавжуд.

Шуни қайд қилиш керакки, тадқиқотчиларнинг Ерда сунъий юлдуз моддаларини ҳосил қилиш устидаги кўп йиллик и.т. ишларидан ҳозирча арзигулик натижа олинмаган, бирок ҳар бир янги амалий ёки назарий натижа БТСни амалга ошириш кунини яқинлаштиради.

БОШҚАРИШ (иктисодиётда) — хўжалик объектининг иқтисодий тизими ҳолатини тартибга солиш ва йўналтириш жараёни; субъектлар, идоралар томонидан кишилар ва иқтисодий объекتلарга онгли мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатишни билдиради, уларнинг фаолиятини йўналтириш ва кўзланган натижаларга эришиш мақсадларида амалга оширилади. Б. усуллари бошқариладиган объектнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ, лекин ҳаминша бошқарув қарори татбиқ этиладиган даврни ажратиб олишни назарда тутди. Б. хўжалик фаолияти даврлари учун ишлаб чиқиладиган режаларга мувофиқ ҳолда олиб борилади. Б.нинг иқтисодий, маъмурий ва ижтимоийрухий усуллари мавжуд. Б.нинг иқтисодий усулидақутилганмақсадларга эришиш учун иқтисодий воситалардан фойдаланилади. Бу воситалар (режалаштириш, техникаиктисодий таҳлил, фойда, рентабеллик, нарх, кредит, моддий рағбатлантириш, солиқ ва б. дастаклар)дан тўғри фойдаланиш муҳим ўрин тутди, и.ч. жамоасини ташкил этадиган кишиларнинг шахсий ва гуруҳий манфаатларини юзага

чиқариш орқали уларнинг самарали ишлаши таъминланади (мас, ишчиларга қўшимча иш ҳақи тўлаш, мукофотлар бериш, бир йўла катта пул б-н тақдирлаш ва б. рағбатлантириш чоралари). Б.нинг маъмурий усули буйруқ ва фармойишлар асосида олиб борилади. Маъмурият ўз хўжалиги доирасида бўлимлар, гуруҳларни, шунингдек ходимларни табақалаштириб, уларнинг вазифалари, масъулияти ва ҳуқуқини белгилайди. Унда режалаштириш, ресурсларни, фойдани, тайёр маҳсулотни тақсимлаш, маблағлардан фойдаланиш марказлаштирилган тартибда олиб борилади. Ижтимоийруҳий усулдаги Б. ижтимоиймаънавий вазиятга таъсир этиш орқали кишиларнинг феъл-атвори, руҳиятини ҳисобга олиб, уларнинг ижтимоий талабини қондириш ёрдамида олиб борилади.

Б. таркибий жиҳатдан корхона, фирма, компания, бирлашма ва б. микёсида, ҳудудий жиҳатдан эса туман, шаҳар, вилоят, давлат микёсида бўлади. Б. ишини давлатнинг бошқарув органлари ёки бошқарувчишр (менежерлар) амалга оширади. Б. жараёнида вазиятни Б., яъни ўзгарган иқтисодий вазиятга тезкорлик б-н чора топиш муҳим ўрин тутди. Вазиятни Б.нинг вазифаси хўжалик объектини унинг узоқ муддатли мақсадларини амалга оширишга йуналтиришдан иборат. Б.да маҳсулот сифати, харажатлар, мулк, хатар, бозор, талаб, таклиф ва б. масалалар бўйича жуда муҳим қарорлар қабул қилиш талаб этилади ва уларнинг қутилган натижаларга олиб келиши Б.нинг тўғри ёки самарадорлигини тасдиқлайди (қ. Менежмент).

Садир Салимов.

БОШҚАРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

— и.ч. жараёнларини назорат қилиш учун мўлжалланган қурилмалар. Мае, пахта титиш автоматига пахтанинг қалинлиги бир хил бўлишини таъминлайдиган механизм; автомат тўқув дастгоҳида ип

узилганда дастгоҳни тўхтатувчи мослама ва б. Тўқимачилик, машинасозлик ва енгил саноатда, металлургия, қ.х. ва б. соҳаларда технология жараёнларининг маълум дастур асосида боришини таъминлаш учун қўлланилади.

БОШҚАРИШ ПУЛЬТИ —

саноат корхоналари, энергетика, транспорт, ҳисоблаш машинаси ва б. объектларнинг бошқариш органлари, сигнал кўрсаткичлари, назоратўлчаш асбоблари мажмуи. Б.п. бошқарилаётган қурилманинг ўзига ёки объектдан узокқа ўрнатилиши мумкин. Б.п. мураккаб агрегатлар, 3-давтомат, ҳисоблаш машиналарида кенг қўлланилади. Уни назоратчи операторлар бошқариб ва кузатиб туради.

БОШҚАРИШДАГИ МАЪМУРИЙ БУЙРУҚБОЗЛИК УСУЛИ,

буйруқбозлик иқтисодиёти — иқтисодиётни ташкил этиш усулларида бири. Бу усулда ҳукумат ресурсларни марказлаштирган ҳолда тақсимлайди, айрим шахслар ҳамда корхоналарга ўз қарорларига мувофиқ фаолият кўрсатиш мажбуриятини юклайди (қ. Бошқариш).

БОШҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ УСУЛИ — қ. Бошқариш.

БОШҚАРМА — давлат бошқаруви тизимида бирор йирик тармоқ ёки хўжалик соҳасида марказий ёки ўрта бўғиндаги бошқарув идораси (мас, Марказий банкнинг вилоят бошқармаси, Божхона қўмитасининг шаҳар бошқармаси). Б. вертикал (вазирлик, қўмита, корпорация даражасида сектор — бўлим — бошқарма — бош бошқарма) ва горизонтал (айрим вазифаларни бажарувчи бўлимлар) тизимда раҳбарликни амалга ошириши мумкин. Б. умуман бошқарув вазифаларини, мақсадларини амалга ошириш ва бошқариш жараёнининг узлуксиз ҳамда самарали ишлашини ҳудудий ёки тармоқ

тамойиллари асосида ташкил этади. Ҳоз. пайтда Ўзбекистондаги бошқарув амалиётида Б. ўрнига департамент атамаси кириб келмоқда.

БОШҚАРУВ (грамматикада) — синтактик алоқа тури. Бунда тобе сўз ҳоким сўз талабига кўра муайян грамматик шаклга киради ва шу шакл орқали тобеланади (тобе сўз бирор келишик қўшимчасини олади ёки кўмакчи б-н бирга келади). Б.нинг икки тури мавжуд; келишкли Б. (мас, мустақилликка эришмоқ, ишдан қайтмоқ); кўмакчили Б. (мас, кайчи б-н кесди, инсон учун яратмоқ).

БОШҚАРУВ ИШЛАРИНИ АВТОМАТЛАШТИРИШ

— корхоналар, идоралар, ҳудудий бирлашмалар, шаҳар хўжалиги, тармоқ ва ташкилотлар фаолиятини бошқариш масалаларини ҳал қилишда математик усуллар, автоматик қурилмалар ва ҳисоблаш техникаси воситаларини қўллаш.

Ҳар хил ахборот жараёнларини автоматлаштириш имконияти Б.и.а. тизимини яратишда асосий илмийтехник асос ҳисобланади. Ишлаб чиқилган техник воситалар эвазига бошқаришдаги ахборот жараёнлари технологиясини бутунлай ўзгартириш мумкин. Бошқача айтганда, и.ч. ва хўжалик фаолиятидаги ҳолатни акс эттирувчи маълумотларнинг тезкорлиги ва ишончилигини таъминлаш, маълумотларни қайд қилишни содда ҳолатга келтириш, зарур хабарларни излаш ва гуруҳлаш, уларнинг тезлигини ошириш, ахборот сақлашни мукаммаллаш, ҳисоботлар тайёрлашда киши меҳнатини камайтириш, хўжалик бўғинлари орасидаги ўзаро боғланиш ва ахборот оқими сифатини кўтариш, иккинчи даражали маълумотлардан холи бўлиб, бўғинлараро ахборот оқимини тартибга солиш, бошқариш учун олинган маълумотларни саралаб, мураккаб таҳлил ишларини бажариш,

башоратлаш, мақбуллаш, режалаштириш ва ташкиллаш масалаларини ҳал қилиш. Бундам тизимларни барпо этишдан асосий мақсад уларнинг техник асоси ҳисобланган ЭҲМни яратиш, ахборот жараёнларини автоматлаштиришга қодир тизим маълумотларини ҳар томонлама ишлаб чиқиш.

Одамнинг техник воситалар б-н ўзаро мулоқотини енгиллаштирадиган маълумотларни қайта ишлаш қурилмалари, айниқса, ахборотларни қайд қилиш ва акс эттириш босқичидаги ҳар хил қурилмалар Б.и.а. тизимини халқ хўжалигига жорий этишни тезлаштиришга имкон беради.

Ахборот жараёнларини автоматлаштириш асосида энг мукаммал математик моделлар қуриш ҳамда мақбул режалаштириш, лойиҳалаш ва бошқариш масалаларини ечиш усулларидан фойдаланишга имкон туғилади. Ахборот жараёнларини қулда ёки механик равишда бажаришга асосланган анъанавий бошқариш тизимларидан Б.и.а.нинг фарқи шуки, бу тизимни яратиш ва фойдаланишни ташкил этишнинг асосий йўл-ўриқлари махсус коидалар кўринишида ифодаланган бўлади. Бошқарувнинг айрим босқичларидаги

жараёнларни автоматлаштириш ва механизациялаш масалани ечишга доир маълумотларни тайёрлашга кетадиган меҳнатни камайтирмайди. Бу ҳолатда ахборотни киритиш ва чиқариш, намуналар ҳамда дастур аппаратини тайёрлашда параллелликнинг бузилиши дастур ва ахборотни қайта ишловчи техник воситаларни ишлатишда қийинчилик туғдиради. Бу қийинчиликлар тезкор ва ҳақиқий маълумотлар асосида келажакни узоқ муддатга башоратлаш масаласини ҳал қилишда, режали топшириқларни тезкорлик б-н бажаришда, бошқаришда фойдаланиладиган маълумотларни тақдим этишдаги кечикишларга сабаб бўлади. Б.и.а. шу жиҳатдан ҳам самаралики, унда биринчидан ҳисобга

олиш ва бошқариш масалалари ягона мажмуа ичида ҳал бўлади, иккинчидан, ахборотнинг ҳаракат йўли, яъни бирламчи ахборотдан тортиб то бир тизимга солинган бошқарув маълумотларигача бутунлай қамралади. Б.и.а. тизимнинг ягона математик модели, яъни ҳар хил даражадаги ўзаро боғланган математик моделлар мажмуи бўлади. Бу моделлар мажмуи асосида тизимда автоматик равишда мақбуллаш (оптималлаш) ва режалаштириш масаласи қўйилади ва ечилади. Бу тизимнинг унумдорлигига ҳамма амалларнинг автоматик равишда бажарилиши эъвазига эришилади. Б.и.а. бошқарувнинг ташкилийиктисодий тизими турига киради. Б.и.а. мураккаб тизим бўлиб, ўз таркибида туб тизимларни мужассамлаштиради. Бу тизим маълум белгиларга асосланиб ажратилган ва бошқаришнинг аниқ мақсад ҳамда масалаларига жавоб берадиган тизимнинг бир қисмидир. Шу масалалар доирасида уни алоҳида тизим деб караш мумкин. Бошқарув тизимининг математик таъминоти ёки дастурлар тўплами одатда икки гуруҳга: ташки ва ички гуруҳларга бўлинади. Биринчи гуруҳ дастурлар тўплами тизимининг юқорида санаб ўтилган айрим вазифаларини, яъни параметрларнинг йўл қўйилган ораликдан четлашиш ҳолларини ҳисобга олиш, и.ч. режаларини тезкорлик б-н текислаш каби бир қатор вазифаларни бажаришга имкон яратади. Ички математик таъминот гуруҳидаги дастурлар эса бошқариш тизимидаги ҳисоблаш мажмуининг ишлашини таъминлайди. ЭҲМлар учун тузилган дастурлар оддий амалларни бажарувчи буйруқлар занжиридан ташкил топади. Буйруқлар занжири ихтиёрий бўлмасдан, балки масалани ечишнинг бирор математик усулини амалга оширишга мўлжалланади. Бу усул кўп ҳолларда олдиндан формулалар ёки ифодалар орқали берилган бўлади. Агар математик формулалар ва мантикий шартлар асосида қўйилган масалани ечиш

юзасидан юқорида келтирилган шартлар бажарилса, у ҳолда бу кетмакетлик қўйилган масалани ечиш алгоритми дейилади. Бундай алгоритм жараёни бошқарувчи операторга шу жараён ҳар хил шароитларда қандай қилиб мақбул бошқарилиши мумкинлигини кўрсатиб беради.

БОШҚАРУВ ТАРТИБИГА ҚАРШИ ЖИНОЯТЛАР — Ўзбекистонда махсус бошқарув тартибқоидаларига риоя қилмаслик, давлат муассасалари ёки жамоат бирлашмаларининг меъёрий иш фаолиятини бузишда ёхуд ҳокимият вакиллариининг меъёрий фаолият тартибига тажовуз қилишда ифодаланган ғайриқонуний ҳаракатлар. Одил судловга қарши, хўжалик фаолияти ва жамоат хавфсизлиги соҳасидаги жиноятлар ҳам маълум даражада бошқарув тартибига тажовуз қилади. Б.т.қ.ж.ни шартли равишда субъектига қараб, 2 гуруҳга бўлиш мумкин: 1) мансабдор шахслар томонидан содир қилинадиган жиноятлар (ЎЗР ЖК, 205—210моддалар); 2) мансабдор бўлмаган ҳар қандай шахслар томонидан содир қилинадиган жиноятлар (ЎЗР ЖК, 211 — 229моддалар).

Фақат 18 ёшга тўлган мансабдор шахсина 1гуруҳга кирувчи жиноятларнинг субъекти бўла олади ва уни айблаш учун бу жиноятлар фақат ҳокимият ёки мансаб ваколати б-н боғлиқ ҳолда содир қилинган бўлиши шарт. Мансабдор бўлмаган шахслар бундай жиноятларнинг бажарувчиси бўла олмайди, аммо уларда иштирокчи сифатида қатнашиши мумкин. Мае, пора олиш бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган бўлса (210модда, 2қисм, «г» банди), уларни айблаш учун гуруҳ аъзоларининг барчаси мансабдор шахс бўлиши, мансаб ваколати юзасидан пора берувчининг манфаатлари учун муайян ҳаракатларни бажара олиши, жиноятлар мансабдор шахсларнинг фақат ҳокимият ёки мансаб ваколати б-н боғлиқ ҳолда содир қилинган бўлиши шарт.

Мансабдор шахснинг ўз ҳокимият ёки мансаб ваколатини суиистеъмом қилиши, ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан четга чиқиши, мансабга совуққонлик б-н қараши, ўз хизмат вазифаси юзасидан бажариши шарт ёки мумкин бўлган ҳаракатларни қасддан бажармаслиги, ғаразғўйлик ёки бошқа манфаатларни кўзлаб, расмий ҳужжатларга била туриб, сохта маълумотлар ва ёзувлар киритиши, ҳужжатларни қалбакилаштириши ёки била туриб, сохта ҳужжатлар тузиши ва тақдим этиши, ўз хизмат мавқеидан фойдаланган ҳолда пора олиш и каби ҳаракатлари ҳам бошқарув тартибига путур етказди. Мансабдор шахсни мазкур жиноятларда айблаш учун унинг қилмишлари туфайли фуқароларнинг ҳуқуқлари ёки қонун б-н қўрикланадиган манфаатларига ёхуд давлат ёки жамоат манфаатларига жиддий ёки кўп миқдорда зарар етказилиши асос бўла олади (ЎЗР ЖК, 205—210 моддалар). Пора олиш беришда воситачилик қилиш, хизматчини пора эвазига оғдириш, товламачилик б-н ҳақ беришни талаб этиш, давлат рамзларига ҳурматсизлик қилиш, фаолияти тақйқланган жамоат бирлашмалари тузиш, йиғилишлар, митинглар, кўча юришлари ёки намоёишлар ўтказиш тартибини бузиш, тақйқланган иш ташлашга раҳбарлик қилиш ёки фавқулодда ҳолат шароитида корхона, муассаса ёхуд ташкилотлар ишига тўсқинлик қилиш ва б. ҳам (ЎЗР ЖК, 211—229 моддалар) белгиланган бошқарув тартибини амалга оширишга зарар етказди.

БОШҚАРУВЧИ МАШИНА — мураккаб жараёнларни бошқаришда одам вазифаларини бажарувчи автоматик қурилма. Мас, ЭХМлари ядро физикаси, электроника, автоматика, телемеханика, мат., тилшунослик, фан ва техниканинг бошқа соҳаларидаги ишларда асқотмоққа. Б. м.лар оддий электрон рақамли ҳисоблаш машиналаридан бир оз фарқ қилади: уларда арифметик, хотирловчи,

киритувчи ва чиқарувчи, бошқарувчи қурилмалардан ташқари машинани бошқарилаётган объект б-н боғлайдиган қўшимча қурилмалар бўлади. Б. м. 2 қисм: ҳисобловчи қисм ва объект б-н боғланган қисмдан иборат. Б. м. бошқарилаётган объектга 2 усулда уланади. Биринчи усулда машина га объектдан керакли ахборотлар (х., х2, ... хп) ва шу объект учун тузилган дастур (алгоритм) берилади (расм, а). Машина шуларга асосан ҳисоблаб, баъзи параметрларни ўзгартириш кераклиги ҳақида маълумот (уг у2, ... ул) беради. Иккинчи усулда ростлагичлардан фойдаланилади (расм, б). Бу ростлагичлар машинадан олинган ахборотга асосан ўзгарувчи параметрларни турғунлаштириб туради. Б. м. ёрдамида объектлар, асосан, уч босқичда бошқарилади: 1) бошқарилувчи объект ўрганилиб, керакли ахборотлар йиғилади; 2) бошқариш жараёнининг математик модели тузилади; 3) тузилган дастур амалга оширилади. Б. м.лардан и.ч. жараёнларини бошқариш, поездларни ҳайдаш, самолётларни учувчисиз бошқариш ва б. соҳаларда фойдаланиш мумкин. Улар корхоналарни ялпи автоматлаштиришга, меҳнат унумдорлигини оширишга, и.ч.ни кенгайтиришга имкон беради.

БОШҚАРУВЧИЛАР

— корпорацияларнинг олий мансабдор ходимлари; улар корпорацияларнинг кундалик ишларига раҳбарлик қилади ва директорлар бошқаруви қарорларини амалга оширади. Мулк шаклидан қатъи назар Б. ҳар қандай корпорация, компания ёки фирмада ташкилотчилик, бошқарувчилик, мувофиқлаштириш, таҳдил вазифаларини бажаради, лекин корхонанинг и.ч. молиявий сиёсатини белгиламайди, маъмуриятга бўйсунган ҳолда уларнинг топшириқлари ижроси б-н шуғулланади (қ. Менежерлар).

БОШҚИЗИЛСОЙ РАСМЛАРИ

— кад. ва илк ўрта асрларга мансуб

қоятош расмлари. Чатқол тизмаси (Ўзбекистон)нинг жан.ғарбий ён бағридаги Бошқизилсой дара қоятошларига ишланган. Тошкент ш.дан 70—80 км шарқда, Тошкент вилояти Паркент тумани ҳудудида. 1934 й.да А. Мирмухамедов топган, А. Кабилов ўрганган (1966, 1971—72). 400 дан ортиқ расмларнинг асосий қисми мил. ав. 6—1-а.ларга мансуб; 1—8-а.ларга оид расмлар ҳам уч^ райди. Б.р. шарпа ва соя усулида ўйиб ишланган бўлиб, унда чорвачилик, овчилик, диний маросим кўринишлари, қоплоннинг тоғ эчкиларига ҳужуми, йилкиларни қўрага камаш каби манзаралар акс эттирилган. Шунингдек одамлар, ҳайвонлар (от, қоплон, тоғ эчкиси, архар, буғу, тўнғиз, ит, бўри), гардиш шаклидаги куёш рамзи ва б. ўзига хос тарзда тасвирланган.

БОШҚИРД — 1) бошқирдлар миллатига мансуб киши; 2) ўзбекларнинг қипчоқ, жалойир қабилалари таркибига кирган бир уруғнинг номи. Фарғона водийси ва Сурхондарё вилоятида «Бошқирд қишлоқ» деб аталадиган қишлоқлар ҳам учрайди. Ҳасан Ато Абушийнинг «Туркий қавмлар тарихи» асари (1909)да келтирилишича, Б о ш қўрд атамаси «Бош уйғур» ёхуд «Бошқутир» сўзидан олинган. Камолиддин Биний «Шайбонийнома» асарида 15-а. охири — 16-а. бошларида Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида яшаган туркий қабилалар орасида бачқирдларни ҳам санаб ўтган. 92 ўзбек уруғи тўғрисида маълумот берувчи «Асомийи наводу ду фирқайи ўзбек»да бачқирлар номи ҳам келтирилган. Фарғона вилоятида Бочқир номи қишлоқ бўлиб, К. Шониевнинг фикрича, 18-а.да шу қишлоқда Б.лар яшаганлар.

БОШҚИРД ОТ ЗОТИ — қадимда ўрмон ва дашт отлари негизида Бошқирдистонда чиқарилган зот. Сути, гўшти учун боқилади, шунингдек қ.х. ишларида ҳам фойдаланилади. Б.о.з.нинг

аравага қўшиладиган ва миниладиган типлари сақланиб қолган (3 т гача юк торга олади). Туси тўриқ, думи ва ёли қора, малла, қўнғир, саман. Биясининг танаси уз. 144—145 см, қарчиғайи бал. 142—143 см, кўкрак айланаси 178—180 см, тўпиги айланаси 18,4—20 см; тирик вазни 420—460 кг. Биялари соғим даврида 1720—2060 л (серсут биялари 3000 л гача) сут беради. Сутидан сифатли қимиз тайёрланади.

БОШҚИРД ТИЛИ — бошқирд халқининг тили. Туркий тиллар ғарбий тармоғининг қипчоқ гуруҳига киради. Б.т. да 1 млн.га яқин киши сўзлашади (1992). Иккита асосий — жан. (юрмата) ва шарқий (қувақан) шеvasи бор. Б. т. туркий тиллардан татар тилига яқин туради, фақат талаффуз жиҳатдан ва қисман грамматик томондан фарқланади. Б.т.нинг фонетик ўзига хос жиҳатлари қуйидагича: 1) умумтуркий е, о, ва в товушлар и, у, ч тарзида талаффуз этилади; 2) лаблашган а мавжуд (татар тилида ҳам шундай); 3) умумтуркий с, з товушлари қаттиқроқ — 9 ва з талаффуз этилади; 4) һ товуши мавжуд, бу суз бошида умумтуркий с га тўғри келади (мас, татарча сўйламоқхўйламоқ); 5) Б.т. даги с умумтуркий ч га мое келади; 6) тўла шаклланмаган унлилар — ы, ё, е, в (ы, е, о, в) мавжуд. Ёзуви араб (1929 й.гача), лотин (1929—39) ва кириллица (1940 й.дан) алифболари асосида.

БОШҚИРД ЯРУСИ (Бошқирдистон ҳудудида ўрганилган, номи шундан) — Ўрта қарбон даврининг бошланган вақти. 1934 й. да С. В. Семихатова томонидан «бошқирд қатламлари» номи билан ажратилган. 1974 й. собиқ Иттифоқнинг умумий регионал схемаларида расмий «Б. я.» деб қабул қилинган. Серпухов ва Москва яруслари оралиғида жойлашган. Б. я. кулранг, тўқ кулранг, доломитсимон оҳақтошлардан, магматик ва вулкан жинслардан тузилган. Ўрта Осиёда (Писком, Фарғона, Қурама,

Туркистон, Олай, Ҳисор тоғларида), РФ (Урал, Тиман, Волгабўйи, ДнепрДон ботиклиги, Воронеж кристалли массиви ва б.), Украина (Донбасс) да тарқалган. Б. я. да тошқўмир, нефть ва газ, симоб, полиметалл қурилиш материаллари уюмлари бор. Қурама тоғларидаги Б. я. да боксит бойлиги ва олтин (Кўчбулоқ олтин конивулкан жинсларда) бор. Ғарбий Европада Б. я. га маҳаллий стратиграфик схема бўйича юқори намўр ва қуйи вестфал тўғри келади.

БОШҚИРД ҚЎЗГОЛОНЛАРИ — бошқирд халқининг подшо Россиясига қарши олиб борган қўзғолонлари: 1) бошқирд халқига зўрлаб христиан динини қабул қилдиришга қарши, ғазовот шиори остида русларга қарши бошқирд мулкдорлари томонидан 1681—83 й.ларда уюштирилган қўзғолон. Қўзғолон оқсоқол Сайт Садир бошчилигида бўлгани учун у Сайт қўзғолони деб ҳам аталади. 1682 й. 28 майда Ик дарёси бўйида қўзғолончилар мағлубиятга учраганлар. Қўзғолонга қалмиқлар ҳам қўшилганлар. 1683 й. баҳорида қўзғолон Ғарбий Бошқирдистонни қамраб олган. Бироқ бошқирд ва қалмиқ зодагонлари ўртасида ўзаро низо бошланган. Қалмиқлар Бошқирдистонни ўзларига тобе этиш мақсадида талончилик юриши ташкил этганлар ва бошқирд яйловларини талаб қўплаб асир ва молларни ўлжа олганлар. Қалмиқлар босқинидан бешиб қолган халқ оммаси қўзғолондан четлашган, оқибатда подшо ҳукумати 1683 й. дек.да қўзғолонни бостқришга эришган; 2) 1755 й.ги қўзғолон Ботиршо қўзғолони деб ҳам аталади. Бу қўзғолон ҳам бошқирдларни зўрлаб христианлаштиришга ва бошқирд ерларини тортиб олишга қарши подшо маъмуриятига, маҳаллий мулкдорларга қарши қаратилган. Бошқирдистоннинг катта қисмига ёйилган. Қўзғолонни тайёрлашда мулла Абдулла Алеев (лақаби Ботиршо)ни бошқирд, татар, қозок, ўзбекларга қарата ёзган даъватномаси,

уларни «қофирлар»— русларга қарши ғазовотга чақиритиши маълум роль ўйнаган. Лекин Ботиршонинг ўзи қўзғолонга раҳбарлик ҳам қилмаган, қўзғолон эса бошқа шиорлар остида ўтган. Шунинг учун уни Ботиршо қўзғолони деб аташ шартлидир. Қўзғолончилар орасида иттифок бўлмаганлиги, йирик мулкдорларни қўзғолонга қарши чиқиши, подшо ҳукуматининг тилёғлама сиёсати (ўз ихтиёри б-н таслим бўлганларни авф этиш, бошқирд, татар ва қозокларни ўзаро гижигишлаш ва б.) натижасида Б. к. подшо ҳукумати томонидан шафқатсизлик б-н бостирилган. Б. қ. халқ оммасининг мустамлакачиликка ва зўравонликка қарши озодлик учун олиб борган кураши эди.

БОШҚИРДИСТОН (Башқортостан), Башқортостон Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Россиянинг Европа қисмида, Жан. Уралда, Уралолди ва Уралортидаги текисликларда жойлашган. Майд. 143,6 минг км². Аҳолиси 4 млн. 110,3 минг киши (1999). Б.да 54 туман, 20 шаҳар ва 41 шаҳарча бор. Пойтахти — Уфа ш.

Давлат тузуми. Б.— республика. Амаддаги Конституцияси 1993 й. 24дек. да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент. Қонун чиқарувчи олий ваколатли органи — Давлат Мажлиси (қурултой). У Вакиллар палатаси ва Қонун чиқарувчи палаталардан иборат. Олий ижроия ҳокимиятни Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади.

1995 й.дан Б.— Европа маҳаллий минтақавий ҳокимиятлар конгресси, 1996 й.дан Европа минтақалари ассамблеяси аъзоси. Австрияда Б. Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигининг ваколатхонаси очилган.

Табиати. Б. Европа б-н Осиё туташган жойда. Ғарбий қисми орасира учрайдиган текислик, шарқий қисми асосан тоғли жойлар. Жан.ғарбида БугулмаБелебей қирлари, жан.да Ялпи Сирт тармоқлари, шим.шарқида Уфа яситоғлиги (бал.

400—500 м гача), шарқда Жан. Урал тоғи (энг баланд нукгаси — Ёмонтов, 1640 м) бор. Б.да темир рудаси, мис, олтин, рух, алюминий, хром, марганец, гипс, охактош, минерал ресурслар, нефть, газ, кўмир, тош туз конлари бор. Иқлими — континентал. Январнинг ўртача т-раси

14°, 17,5°, июлники 16,5°, 20,5». Йиллик ёғин миққори 300—500 мм, тоғларда 500—600 мм. Энг йирик дарёси — Оқ Идил. Б.нинг каттагина текислик қисми қора тупроқли ўрмондашт ва даштдан иборат; тоғли қисмида баландлик минтақалари (ғарбий ён бағрида дубжўка, шарқий ён бағрида оккарағайқорақарағай ўрмон минтақалари) бор. Б. худудининг 1/3 қисми қора тупроқ, 1/3 қисми сур тусли ўрмон тупроғи ва қолган қисми бошқа тупроқлар б-н қопланган. Майд.нинг 40% и ўрмонзор (5 млн.га). Мўйнали хайвонлар ва қушлар кўп. Уралолди табиатини муҳофаза қилиш учун кўриқхоналар барпо этилган.

Аҳолиси. Б.нинг туб аҳолиси бошқирдлар бўлиб, руслар, татарлар, чувашлар, марилар, украинлар, мордвалар, удмуртлар ва б. халқлар ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 65%. Иқтисодиётнинг нодавлат секторида меҳнатга яроқли аҳолининг 54% банд. Аҳолининг ўргача зичлиги 1 км² га 28,1 киши. Йирик шаҳарлари: Уфа, Стерлитамоқ, Салават, Белорецк, Ишимбой.

Тарихи. Бошқирд халқи шаклланган қад. худуд Ўрта Уралнинг бир қисмини, Жан. Уралнинг ҳаммасини ҳамда Волга, Кама, Тобол ва Ёйиқ (Урал) дареларининг оралиғидаги майдонни ўз ичига олган. Жан. Уралдаги горлардан юқори ёки қад. палеолит даврига мансуб, Миас, Исети ва Пишма дарёлари бўйидан эса неолит даврига мансуб ибтидоий одамларнинг қолдиқлари топилган. Араб манбаларида (Ибн Фазлон) бошқирдлар «башгирд» («башгурд») номи б-н 9-а. дан бошлаб тилга олинган. 9—13-а.ларда улар Уралнинг жан.да ва Каспий бўйи

чўлларида, Волга б-н Ёйиқ дарёлари оралиғида яшаганлар. Бошқирд халқи асосан турк ва угор қабилаларидан ташкил топган. Улар кўчманчи чорвадор бўлиб, овчилик, балиқчилик ва ўрмон асаларичилиги б-н шуғуланганлар. Бошқирдлар илгари бутпараст бўлишган, кейинчалик (10-а.дан бошлаб) Ғарбий Б.га ислом дини кириб келган. 1229 й.да Б.га татармўғул истилочилари бостириб кирди. Ботухон кўшинлари 1236 й.да Б.ни бутунлай забт этди. 15-а.нинг ўрталарига келиб Олтин Ўрда бир неча хонликларга бўлиниб кетгандан кейин Жан. ва Жан. Шарқий Б. Нўғой Ўрдаси таркибига, Ғарбий Б. Қозон хонлиги таркибига кирди. Б.нинг шим.шарқий қисмини эса Сибирь хонлиги босиб олди. 16-а.нинг ўрталарида руслар томонидан Қозон хонлиги тугатилгач (1552), бошқирдлар рус давлатига тобе бўлиб қолди. 1557 й.да Б.нинг катта қисми, сўнг Ғарбий Сибирнинг қўшиб олинishi ва Сибирь хонлиги тугатилиши б-н (16-а. охири — 17-а. бошида) Б.нинг шим.шарқий қисми ҳам Россияга кўшилди. Феодаллар зулмининг кучайishi, амалдорларнинг ясоқ тўловини ундиришдаги хиёнаткорлиги ва рус помешчикларининг энг яхши ерларни тортиб олиши Б.да каттакатта кўзғолонларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Кўзғолонларни подшо ҳукумати шафқатсизлик б-н бостирди. Булар тарихга 17—18-а.лардаги бошқирд кўзғолонлари номи б-н кирди. 1773—75 й.лардаги Е. И. Пугачёв кўзғолони (бу кўзғолонда бошқирд халқининг қаҳрамони Салават Юлаев иштирок этган) ҳам подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатига ва маҳаллий зулмга қарши қаратилган эди.

18-а.дан Б.да саноат тармоқлари, савдо муносабатлари таракқий эта бошлади. Б. иқтисодиётига Урал кон саноати катта таъсир кўрсатди. 1917 й. фев. тўнтаришидан кейин бошқирд ватанпарварлари мусулмон шўросини туздилар, аммо большевиклар бу йўлдаги ҳаракатларни миллатчилик деб

эълон қилиб, мусулмон шўроларини шафқатсизлик б-н тарқатиб юбордилар ва зўрлик б-н шўро ҳокимиятини ўрнатдилар. Шу тариқа 1919 й. 23 мартда Россия таркибида Б. АССР ташкил топди. 1990 й. 11 окт.да республика Олий Кенгаши Б.нинг давлат суверенитети ҳақидаги декларацияни қабул қилди. 1992 й. фев.дан Б. янги ном — Башқортостан Республикаси номини олди. Б.да 7 партия ва 200 га яқин жамоат ташкилоти рўйхатга олинган.

Хўжалиги. Б. ривожланган саноат ва йирик қ.х. ишлаб чиқаришига эга.

Саноати нефть қазиб олиш, нефтни қайта ишлаш, кимё, нефть кимёси, машинасозлик, металлсозлик, ёғочсозликка, қора ва рангли металлургияга ихтисослашган. Нефть Арлан, Чекмагуш конларида, Шкалово, Белебей, Ишимбой ш.лари атрофида қазиб чиқарилади. Стерлитомоқ ва Салаватда йирик нефть кимё корхоналари бор. Бу корхоналарда бензин, керосин, дизель ёқилғиси, кокс, битум, мазутнинг турли хиллари ишлаб чиқарилади. Машинасозлик мажмуида 25 тармоқ бўйича 130 га яқин корхона мавжуд. Электр техника ва приборсозлик саноати марказлари — Уфа, Октябрьский, Туймази. Станоксозлик ва қувур ётқизгич машиналари и.ч. корхоналари Стерлитомоқда, қ.х. ва ёғоч тайёрлаш машинасозлиги корхоналари Нефтекамск ва Учалада, металл буюмлар ва бинокорлик асбоблари и.ч. корхоналари Белорецкда жойлашган. Мудофаа корхоналари ва қирувчи самолётлар учун моторлар Уфада, ўзинюар гаубицалар Стерлитомоқда, вертолётлар Кумертовда, тиббиёт ойналари Туймазида, қурилишбоп ойна Салаватда ишлаб чиқарилади. Нефтекамскда автомобилсозлик корхоналари бор. Кумертовда табиий газ, қўнғир кўмир, Туканда темир руда, Сибайда оҳақтош, мисрух рудалари қазиб олинади. Ёғочсозлик (фанера, мебель, йиғма уйлар, гугурт), озик-овқат (унёрма, кандшакар,

ёғ, пишлок, сут, гўшт маҳсулотлари), енгил саноат (пойабзал, кийим-кечак, трикотаж и.ч.) ривожланган. Б.да 12 иссиқлик электр ст-яси, Кармановода йирик давлат электр ст-яси, Павлово ГЭСи бор. Хусусийлаштирилган корхона ва маҳаллий мулк объектларида аҳолининг салкам 40% банд. Улар саноат маҳсулоти жами ҳажмининг 80% гача бўлган қисмини беради.

Қишлоқ хўжалиги. Б. деҳқончиликсаноат мажмуида 600 дан ортиқ жамоа хўжалиги, 400 га яқин агротузилма, қ.х. маҳсулотларини қайта ишловчи 100 дан ортиқ корхона мавжуд. Республикада қ. х.га яроқли ерлар 7375,2 минг га, шундан 4834,5 минг га ҳайдаладиган ерлар, 6 минг га яйлов, 181,5 минг га томорқа участкалари; сув ҳавзалари майд.— салкам 160 минг га, балиқ боқиладиган қўл ва ҳавзалар — 2 минг га, шундан 650 га маданий балиқчиликка ажратилган. Асосий экинлари: ғалла, қанд лавлаги, картошка, кунгабоқар, сабзавот. Урал тоғи ён бағирларида боғдорчилик ривожланган. 3500 дан кўпроқ деҳқон (фермер) хўжаликлари ташкил этилган, уларга 85 минг га ер ажратиб берилган. Шахсий ёрдамчи хўжаликларда картошканинг 95%, сабзавотнинг 78%, гўштнинг 57% етиштирилади. Қорамол, майин жунли ва ярим майин жунли қўй, чўчқа, парранда боқилади. Йилқичилик ва асаларичилик катта аҳамиятга эга. Б. кимизи ва асали машхур.

Транспортнинг асосий тури т.й. (уз. 1500 км дан ортиқ). Б. худудидан Москва — Самара — Уфа — Челябинск ва Уфа — Оренбург автомобиль йўллари, Туймази — Уфа, Ишимбой — Уфа, Ишимбой — Орск ва б. нефть ҳамда газ қувурлари ўтади. Қаттиқ копламали автомобиль йўллари уз.—25 минг км. Б. худудида 13 компрессор ст-яга эга бўлган газ қувурларининг уз.— 4,5 минг км. 1991 й.дан «Бошқирдистон авиация йўли» компанияси ишлаб келмоқда. Уфа, Белорецк, Октябрьский ш.ларида

аэропортлар бор. Оқ Идил ва Уфа дарёларида кемалар қатнайди.

Ташқи иқтисодий алоқалари . Б.га кредит берган асосий давлатлар: Австрия, Германия, Болгария, Венгрия, АҚШ, Туркия, Сингапур, Польша, Хитой, Япония, Ҳиндистон. Сармоя лойиҳаларининг асосий соҳалари: нефтни қайта ишлаш корхоналарини янги техника б-н жиҳозлаш, нефть қонқудуқларидан фойдаланиш самарасини ошириш, экология иншоотлари қуриш, бинокорлик материаллари и.ч., рангли металлургия ва машинасозликни, деҳқончиликсаноат мажмуини ривожлантириш ва б. Б. корхоналари 70 дан ортиқ мамлакатга ўз маҳсулотини чиқаради. Б. экспортида ёқилғи (60%), кимё ва нефть кимёси (30%) саноати маҳсулотлари асосий ўрин олади. 1996 й.да Б. 2 млрд. долларлик маҳсулотни четга чиқарди. Унинг 70% дан кўпроғи Финляндия, Швеция, Бельгия, Букж Британия, Австрияга тўғри келди. Четдан сотиб оладиган молларининг ярмисини машина, асбобукуна, транспорт воситалари, 20% ни кимёвий маҳсулотлар, ўғитлар, каучук ташкил қилади.

Тиббий хизмати. Б.да 370 касалхона муассасаси бўлиб, улардаги ўринлар 50 мингдан ошади. Салкам 16 минг врач, 400 га яқин дорихона, 32 санаторий, 55 профилакторийсанаторий бор. Асосий курортлари: Аксакове, Алкино, Шафраново, Юматово, Яктиқўл, Янгантов.

Маорифи ва фани. Б.да 1800 га яқин мактабгача тарбия муассасаси, 3 мингдан кўпроқ мактаб, 27 техникум, 26 билим юрти, 23 коллеж, 50 ёш техниклар ва табиатшунослар ст-яси, 15 болалар сайёҳлик маскани, 200 дан кўпроқ болалар ва ўсмирлар спорт, мусиқа ва бадий мактаби бор. Бошқирдистон университети, умуман 1! олий ўқув юртида 160 соҳа ва ихтисослик бўйича таълим берилади. 1991 й.дан Б. Фанлар академияси ишлай бошлади. Энг йирик илмий муассасалари: Нефть

кимёси муаммолари, Нефть кимёси ва катализи, Нозик органик синтез, Энергия ресурсларини ташиш муаммолари, Гербицид ва ўсимликлар ўсиши регуляторлари технологияси интлари, Б. асарларичилик тажриба ст-яси ва б. Б.да 10 мингдан зиёд илмий ва илмийпедагог ходимлар ишлайди.

Республикада 8 мингдан ортиқ спорт иншооти, жумладан 42 стадион бор.

Матбуоти, радиоэшиттириш ва телекўрсатуви. Б.да 200 га яқин оммавий ахборот воситалари фаолият кўрсатади. 7 тидда республика газ. ва жур. лари чиқарилади, радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар олиб борилади. 1994 й.да «Башинформ» давлат ахборот агентлиги ташкил этилган.

Адабиёти. Б. халқининг қаҳрамонлик эпослари, она юртни мадҳ этувчи қўшиқлар ва б. фольклор намуналарида халқнинг орзуўйлари ифодаланган Салават Юлаев ижоди озодлик, демократия ғоялари б-н суғорилган. 19-а. охири адабиётда маърифатпарварлик та мойили кучайди. 19-а. 2-ярми —20-а. бошларида М. Окмулла, М. Бикчурин, Мажид Ғафурий, Сайфи Қудаш, А. Тойиров, Ш. Бабиш каби шоирлар ижод қилди. 2-жаҳон уруши йилларида Р. Неъматий, Мустай Карим ва б. шоирларнинг шеърларида, С. Агиш ва Б. Бикбойнинг драмаларида халқ қаҳрамонлиги улуғланди. Урушдан кейин Х. Давлетшина «Иргиз», С. Агиш «Пойдевор», А. Бикчентоев «Оқушлар Уралда қолади», В. Валиев «Май ёмғири» романларини, Х. Карим «Ёруғ юлдуз», С. Қулибой «Жангдан кейин», Т. Арслон «Олтин булок», «Юртим» дostonларини ёзди. И. Абдуллин драмалари, Х. Мухтор, Л. Каримова қиссалари, З. Бишшева, Х. Гиляжев романлари нашр қилинди. С. Қудаш, М. Карим, А. Бикчентоев ва б. адибларнинг асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, чоп этилган.

Меморлиги. Азаддан йиғма ўтов (тирмэ)лар кўчманчи бошқирдларнинг уйи бўлган. Ўрмон ва тоғли жойларида

эса турар жойлар ёғоч, тош ва сомонли лойдан курилган. Б.даги мачит, Мадраса ва макбараларда ВолгаКама Булғорияси меъморлигининг таъсири сезилади. 16—18-а.ларда Стерлитомоқ, Белебей, Бирск ва Уфа каби шаһарлар рус меъморлиги асосида барпо этилган. 19-а.—20-а. бошларида иморатлар ёғоч ва ғиштдан дастлаб классицизм ва кейинроқ эклектизм услубида солинган. Эски шаһарлар қайта курилиб, янги шаһарлар (Салават, Октябрьский, Нефтекамск) барпо этилди. Уфадаги маданият саройи, саноат уйи, унт биноси, Б. академик драма театри, давлат цирки ва спорт саройи, Октябрьскийдаги спорт саройи, техника уйи, Салаватдаги маданият саройи диққатга сазовор. Буларнинг меъморлари — Н. И. Шабаров, В. М. Любарский, С. И. Якшин ва б.

Тасвирий санъати. Б.да гулдор, нақшли матолар (харауси пешонабоғи), палослар, парда (шаршав), гулдор сочиклар тўқиш, каштачилик, гул тикилган мовут пойабзаллар, нақшинкор металл ва чарм буюмлар яшаш қадимдан ривожланган. Б. тасвирий санъатининг вужудга келиб, камол топишида биринчи бошқирд рассоми К. А. Давлаткелдиев (асосан портретчи), М. Н. Елгаштина, А. Э. Тюлкин ва б. катта роль ўйнади. 1920 й.да Уфада Бадий музей, 1926 й.да Бадий билим юрти (ҳоз. Уфа санъат билим юрти) очилди. 20-а. ўртаси ва охирларида В. П. Андреев, П. П. Салмасов, Р. М. Нурмухаметов, А. Ф. Лутфуллин, А. Х. Содикрва каби санъаткорлар баракали ижод қилдилар.

Муסיқаси. Б. халқ муסיқасида бир овозли хонандалик, оҳангдор, муסיқа безаклариға бой, эркин тарзда ривожланувчи «узункуй»лар, раксбоп «қисқақуй» ва «такмак»лар, дўмбира жўрлигида ижро этиладиган дostonлар, шунингдек кўрай, кўбиз, гармон, мандолина каби созлар кенг тарқалган. Х. Ахметов, М. Валиив, Ҳ. Займов, З. Исмағилов, Р. Муртазин, Н. Собитов, Т. Каримов сингари композиторлар қўшиқ,

кантата, опера, балет, симфоник, камер асарлар яратишди. 1938 й.да Уфада Бошқирд давлат опера ва балет театриға асос солинди. Унда миллий опералар саҳналаштирилди. Ижрочилардан З. Насритдинова, Б. Валеева, Г. Хабибуллин, М. Хисматуллин, А. Абдураззоқов, И. Газиев, Р. Шайхутдинов, С. Арчинбоева ва б.лар машҳур.

Театри. Б.нинг профессионал театр санъатиға 20-а. бошларида асос солинди. 1919 й. Стерлитомоқ ш.да бадий ҳаваскорлик тўғараги заминда биринчи миллий театр (1922 й.дан Уфада; ҳоз. Б. академик драма театри) ташкил қилинди. 1926 й.да Б. муסיқа техникуми (кейинчалик Санъат техникуми) очилди. Б. театри тараққиёти М. Магадеев, О. Ханов, Т. Бабичева, Н. Ирсаява, Т. Макрушина, Ш. Муртазин, А. Мубаряков, З. Бикбулатова, Х. Ибрагимов, А. Тагиров каби реж., актёр ва драматурглар номи б-н боғлиқ. 1933 й.да кўчма кўғирчоқ театри, 1938 й.да Бошқирд опера ва балет театри ташкил қилинди, театр ўз репертуарини миллий асарлар ҳисобига бойитди. Булардан ташқари «Нур» татар театри, Салават, Сибай, Туймазида театр жамоалари, «Ирандик», «Йондаз», «Лайсан», «Агидель», «Энгие» каби ҳаваскор рақс жамоалари мавжуд.

Бошқирдларнинг халқ байрамлари жозибадор. Кишлоқларда «казомоха», яъни «ғоз пати» байрами қиш киришида ўтказилади. Бунда ғозлар сўйилиб, кўниқўшнилар меҳмон қилинади. Кўкламги экинтиникин тугаши пайтида сабантуй ўтказилади. Қопда югуриш, от пойғаси, миллий кураш, кўз бойлаб тувак синдириш каби мусобақалар бўлади. Сабантуй ғаллакорни жасоратли меҳнатға илҳомлантиради. Овул куни, кишлоқ куни сингари янги байрамлар ҳам урф бўлган.

1990 й. дан «Башқортостан» киностудияси ишлайди. У асосан хужжатли фильмлар ва кино жур.лар ишлаб чиқаради.

БОШҚИРДИСТОН УНИВЕРСИТЕТИ,

Бошқирдистон давлат ун-ти — Россиядаги йирик унтлардан бири. Уфа ш.да жойлашган. К. А. Тимирязев номидаги Бошқирдистон пед. ин-ти негизда 1957 й. ташкил этилган. Физика, мат., биол., филол., тарих, геогр., кимё, юридик фанлари бўйича мутахассислар тайёрлайди. 8 мингдан ортиқталаба таълим олади. Унт илмий асарлар нашр этади.

БОШҚИРДЛАР (ўзларини башкорт деб атайдилар) — РФдаги туркий халқ. Бошқирдистоннинг асосий аҳолиси (864 минг). Россия Федерациясида жами 1,35 млн. (1992). Марказий Осиё республикаларида ҳам яшайдилар. Европеоид irqига мансуб. Б.нинг аجدодлари Урал тоғининг жанубий р-нларида қад. даврдан яшаб келган. 4-а. да хуннларнинг катта бир қисми ҳоз. Бошқирдистоннинг жанубий р-нларига ўрнашиб, ерлик халқлар б-н аралашиб кетган. 8—10ларда Волга ва Урал дарёлари оралиғида яшаган бир қанча уруғқабилалар (бузан, тангаур, усерган ва б.) ҳам кейинчалик Б. таркибига кирган. 9—15-а.лар мобайнида кипчоқлар, Волга булғорлари, мажорлар ва нўтйларттг бир қисми Бошқирдистон ерларига ўрнашиб, Б. б-н аралашиб кетган. Б.нинг элат бўлиб шаклланиш жараёни 16-а.да тугайди. 16—19-а.ларда Бошқирдистоннинг ғарбий р-нларига Волга бўйларидан Козон татарлари, мишарларнинг катта бир қисми ва қисман марилар, удмурдлар келиб ерлик Б. б-н аралашиб, уларга сингиб кетган. Б. ўтмишда чорвачилик (йилқичилик, қўйчилик) ва деҳқончилик б-н шуғулланган. Бошқирд тилида гаплашади. Б. ислом динининг сунний мазҳабига эътиқод қиладилар.

БОШҚИРДМИШАР ҚЎШИНИ — Оренбург чегара чизигини ҳарбий жиҳатдан таъмин этиш мақсадида Россия ҳукуматининг 1798 й.да Оренбург, Самара ва Вятка губерняларида казак

қўшинларига ўхшаб тузган номунтазам қўшини. Алоҳида Оренбург корпуси командирига бўйсунган. Қўшин худуди ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқига эга бўлган 12 кантонга бўлинган. Дастлаб Б.м.к. 5—5,5 минг кишилиқ қўшиндан иборат бўлган. 1812 й.даги ФранцияРоссия урушида ва 1813—14 й.лардаги хорижий юришларда (20 полк), 1828—29 й.лардаги рустурк урушида (2 полк), 1839 й.ги Хива юришида ҳамда 1853—56 й.лардаги Крим урушида (2 полк) қатнашган. 1865 й. тугатилган.

БОШҚОРОНҒИЛИК — бўйида бўлган (хомиладор) аёл организмда рўй берадиган ўзгаришлар ифодаси; иштаха йўқолиши ёки зўрайиши, шунингдек нордон, аччиқ, шўр нарсаларни қўмсаш, гилвата, шама ва одатдан таш қари бошқа нарсаларни кўнгил тусаши; ўқтинўқтин кўнгил айнаиши, қусиш, сўлак оқиши; пиёздоғ, атир, тамаки ва х.к. ҳидини ёқтирмаслик, гап кўтара олмаслик, жиззакилик, салга толиқиш, бош айланиши, уйқучанлик, кайфиятнинг ўзгариб туриши. Бундай ҳолларда аёл (айниқса, қусаётган) акушергинеколог врачдан тегишли маслаҳат олиши керак (қ. Хомиладорлик).

БОЯЗИД I Йилдирим (1359|403) усмонлилар сулоласита мансуб Туркия султони (1389—1402), султон Муродхон I (1359—89) нинг тўнғич ўғли, султон Ўрхон (1326—59) нинг набираси. Отаси Косово жангида ҳалок бўлгач, 30 ёшида тахтга ўтирган. Б. отабоболари сиёсатини давом эттириб, тез орада Дунай бўйи давлатларини ўзига бўйсундирди. Сўнг, Византия императори Иоанн б-н унинг ўғли Андроник ўртасидаги ихтилофдан фойдаланиб, Андроникка ҳарбий ёрдам кўрсатдида, уни Византия тахтига ўтказди, Иоанни эса зиндонга ташлади. Аммо, икки йилдан сўнг (1394) Андроникни тахтдан тушириб, Иоанни яна тахтига ўтказиб қўйди. Шундай қилиб, Б. Византияни бутунлай ўзига қарам

килиб олди. Кейин, Б. 1395—96 й.ларда Болгария, Македония, Фессалияни фатх этди, Грецияга бостириб кириб Аргос ш.ни бутунлай вайрон қилди, Болкон архипелагидаги оролларга чопқун килиб, Морея ва Венгрияга таҳдид сола бошлади. Шунда Богемия ва Венгрия кироли Сигизмунд I (1368—1437) турли мамлакатлардан катта қўшин тўплаб Б.га қарши юриш қилди, ammo 1396 й. 28 сент.да Никополь ш. ёнида (Дунай бўйида)ги жангда тормор келтирилди (к. Салиб юришлари). Жангдан сўнг, Б. асир олинган 3 минг кишини қатл эттирди. Б. бу йирик ғалаба туфайли Босния, Венгрияни ҳам қўлга киритиб, Болкон я.о.да ўз мавқеини мустақамлаб олди. Бироқ, кетмакет қозонган ғалабаларидан кибрланиб кетган Б. Анкара жангида Амир Темур томонидан бутунлай тормор этилиб, ўзи асир олинди ва кўп ўтмай вафот этди.

БОЯЗИД АНСОРИЙ ибн Абдуллох 11525, Жаланҳор ш. (Панжоб) — 1572] — Афғонистондаги равшанийа диний оқими асосчиси. Ўзбеклар орасида Бобо Равшан номи б-н маълум бўлган. Унинг ота ва бобоси машҳур уламолар эди. Ёшлигида савдо-сотик ишлари б-н шуғулланиб кўп шаҳарларга борган. Тасаввуф ҳамда исмоилийлар оқимлари таъсирида бўлган. Фикҳ илмлари асосларини ўрганган. Уламолар б-н диний баҳсларда иштирок этган.

1542 й. «менга илоҳий ваҳий тушди» деб, ўзини пайғамбар эълон қилди ва «янги ғоялари»ни тарғиб қилишга киришди. Тенглик ва адолатли жамият куриш фикрини илгари сурган.

Б. А.нинг тарафдорлари унга Пири Равшан лақабини берганлар. Б. А. бир неча асарлар («Мадад қилувчи пирнинг ахволи», «Мўминларнинг мақсадлари») ёзган. Асарлари пушту, форс ва араб тилларида. Б. А. пушту тили учун ўз алифбосини таклиф этган.

БОЯЗИД ЖАЛОЙИР (71361)

Чигатой улуси бекларидан, жалойир уруғининг беги. Хўжанд мулки Б. Ж. тасарруфида эди. Амир Қазағон ўлдирилгандан (1358) кейинги ғалаёнли йилларда Амир Темур б-н гоҳ рақобатда, гоҳ келишувда бўлган. 1361 й. баҳорида Мўғулистон (Жета) хони Туглуқ Темур томонидан қатл қилинган. Амир Темурнинг хотинларидан бири — Туман оғонинг онаси Орзумулк оғо Б. Ж.нинг кизи эди.

БОЯЗИД ПУРОНИЙ (15-а. 2-яриги 16-а. бошлари) — хаттоғ, Бухородаги Масжиди калон (1514) меҳробини чиройли хатлар б-н безаган. Меҳробнинг ён томонидаги безаклар орасига унинг номи битилган.

БОЯЛИЧ (*Salsola arbuscula* Pall.) шўрадошлар оиласига мансуб сершоҳ бута. Бўйи 20—100 см. Бир йиллик, новдалари оқиш, ялтироқ, барги калами, уз. 5—35 мм. Гуллари майда ва кўримсиз, бошоксимон тўпғулга жойлашган. Июнда гуллаиди^ уруғи сент.да пишади. Асосан, чўллардаги қумлоқер ларда ўсади. Туя, қўй ва эчкилар Б.нинг барги ва ёш новдаларини хуш қўради. Б. таркибида 20,1% кул, 9,1% протеин, 1,8% ёғ, 21,9% клетчатка, 47,9% азотсиз экстракт моддалар бор. Унинг яшил қисмида 1,5% лимон кислота, 0,03% алкалоидлар бўлади.

БОЯРЛАР (туркийча *bajar* — амалдор, бой эр, жаноб) — 1) 9—17-а.ларда Рус давлатида мулкдорларнинг олий табақаси. Киев давлатида — уруғқабил аздагонлари авлоди, катта дружиначилар — вассаллар ва князь думаси аъзолари, йирик ер эгалари. Уларнинг ўз вассаллари бўлиб, шахсий дахлсизлик (иммунитет) имтиёзига ҳамда бошқа князлар хузурига кетиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Худудий тарқоқлик даврида — энг бадавлат ва обрўли мулкдорлар, князь ҳокимиятининг муҳолифлари. Новгород республикасида Б. амалда

давлатни бошқарганлар. 14-адан уларнинг ҳуқуқлари князлар томонидан астасекин чеклаб қўйила бошланган. Улуғ князлар саройида алоҳида бўлимларни, давлат ҳудудларини бошқарганлар. 15-адан Русь давлатида — давлат хизматидаги олий мансабдор шахслар, Б. думасининг энг катта амалдорлари, бош маъмурий, суд ва ҳарбий лавозимларни эгаллаганлар, марказий ва маҳаллий бошқарув органлари (приказлар)га бошчилик қилганлар, воевода бўлганлар. Аристократлар таркибига кирганлар. Б. думаси 18-а. бошида Пётр I томонидан тугатилиши ва дворянликни жорий этилиши муносабати б-н бояр унвони бекор қилинган. 2) Руминияда 13—14-а. ларда вужудга келган мулкдор табақа. 1945 й. аграр ислоҳот натижасида тугатилган.

БОҶИ МУҲАММАД (71605) Бухоро хони (1601—05). Аштархонийлардан. Жонибек султоннинг ўғли. Шайбонийлар сулоласининг сўнги вакили Пирмухаммадхон (1598—1601) Б. М.ни алоҳида хизматлари учун Самарқанд ҳокими этиб тайинлаган (1599). Шундай бўлсада, Б. М. тез орада ўз мавкеини мустаҳкамлаб олиб, Пирмухаммадхонга итоат этмай қўйган ва ҳатто унга қарши урушга ҳозирлик кўра бошлаган. 1601 й. июнда Пирмухаммадхон Самарқанд яқинидаги Боғи Шамол деган жойда Б. М. б-н жанг қилиб, мағлубиятга учраган. Сўнг Б. М. Бухорога кириб, хонлик тахтини эгаллаган. Шу тарика Бухорода янги сулола — аштархонийлар ҳукмронлиги бошланган. Б. М. ўз ҳукмронлиги даврида хонлик ҳудуди яхлитлигини сақлаб қолиш ва ўзига қадар ўтган хонлар қўлдан чиқарган ерларни душмандан қайтариб олиш мақсадида кўплаб урушлар қилган. Чунончи, Б. М. Балх тахтига даъво қилиб исён кўтарган (1601—02) аштархоний шахзодалар — Аббос султон ва Раҳмонкули султонларни мағлуб этган (1602 й. баҳори). Эрон шоҳи Аббос I Балхни

босиб олиш, сўнгра Б. М.ни тахтдан ағдариб, унинг ўрнига шайбонийлардан Муҳаммад Салим султонни ўтказиш ва бу б-н Бухоро хонлигида аштархонийлар ҳукмронлигига чек қўйиш мақсадида катта кўшин б-н юриш қилганда, Б. М. Амударё бўйидаги Пули Хатаба деган жойда унга пешвоз чиқиб (1602 й. июль), Эрон кўшинини бутунлай тормор келтирган. Шоҳ Аббос I эса қолганкутган аскарлари б-н аранг қочиб қутилган. 1603 й. 25 мартда Б. М. темурийлардан Кобул ҳокими Муҳаммад Ҳасим Мирзонинг жияни Бадруззамон босиб олган Қундуз ш.ни уч ой қамал қилгач, яна қайта қўлга киритган. Б. М. мамлакатни идора қилиш тизими ва солиқларни тартибга солиш, кўшинни қайта ташкил қилиш каби қатор ислоҳотлар ўтказган, савдо-сотик, хунармандчилик, ободончилик ишларига катта эътибор берган.

БОҶИ ПУЛИ — Туркистон хонликларида ариқ ва каналлар қазиш, сув ҳавза ва шохобчаларини тозалаш, мавжуд суғориш иншоотларини таъмирлаш ёки янгиларини қуриш вақтида ҳашарга чиқмаганлардан олинган жарима. Мас, Бухоро хонлигида 19-а. 2-ярми ва 20-а. бошларида мазкур ҳашарга чиқмаган ҳар бир кишига кунига 2 тангадан жарима солинган. Б. п. ҳашар уюштирган мироб томонидан ундирилиб, одатда, суғориш б-н боғлиқ ишларга сарф қилинган, ортгани эса давлат хазинасига топширилган. Мае, Шохруд канали мироби Мирзо Асомиддин тўқсобо баҳор ва кузги ҳашарларда тўпланган Б.п.дан давлат хазинасига 14812 танга топширган.

БОҶИ РАҲИМЗОДА (1910. 5. 10 Душанба — 1980) — Тожикистон халқ шоири (1974). «Тухфа», «Ҳаёт ва сўз» (1954), «Чашма» (1957), «Ҳаёт баҳори» (1960), «Шеърлар» (1963) ва б. асарларида тожик халқи ҳаёти, ўз замондошларининг меҳнатдаги фидокорлиги, ўйкечинмалари ва ташвишлари тараннум этилади. Б.

Р. драматургия соҳасида ҳам салмоқли ижод қилган. «Таърифхўжаев қиссаси» (Дехотий б-н ҳамкорликда, 1953) комедияси, «Тилга кирган чинор» (1955), «Олтин бешик» (С. Саидмурод б-н ҳамкорликда, 1956) пьесалари тожик театрлари репертуаридан урин олган. «Ўтилган йўл» (1967) шеърлар тўплами, «Орзу баҳори» туркум асарлари учун Рудакий номидаги Тожикистон Давлат мукофоти б-н тақдирланган. Б. Р. Ғафур Ғулум, Уйғун, Зулфия ва б. ўзбек шоирлари асарларини тожик тилига таржима қилган. Унинг «Тарона» номли шеърлар тўплами ўзбек тилида босилган (1968).

БОҚИЙ ЖАРРОҲ САМАРҚАНДИЙ (16-а., Самарқанд —17-а.нинг боши, Ҳисор) — табиб, созада, хофиз, бастакор. Мусиқа илми ва б. билимларни отасидан ўрганган. Баъзи маълумотларга Караганда, кейинчалик Кавқабийга шогирд бўлган. Султон Саидхон саройида мусиқачи ва табиб вазифаларини бажарган. Бир қанча мусиқа асарлари (жумладан, Наво ва Рост макомлари ҳамда Сегоҳ шўъбаси оҳанглари асосида накш, пешрав, амал ва б.)ни яратган. Умрининг охирларида Ҳисор ҳокими Темурхон саройида яшаган.

БОҚИЛЛО — қад. ўлчов бирлиги. Баъзи адабиётлар (мас, Ибн Сино, Тиб конунлари, 1—2китоблар, Т., 1979—83)да берилишича, 3 хил қийматга эга бўлган: а) 1 Б. юноний= 1,416 г; б) 1 Б. исқандароний=2,124 г; в) 1 Б. мисрий=2,823 г. Баъзи адабиётлар (мас, Давидович Е. А., Материалы по метрологии средневековой Средней Азии, М., 1970) га кура, 1 Б.=2,34 г бўлган.

БОҚИЛЛОНИЙ, Абу Бакр Муҳаммад атТаййиб алБоқиллоний (? , Басра—1013, Бағдод)—каломнинг йирик вакили. Каломни ашъария мактабига

мансуб бўлган Ибн Мужоҳиддан (980 й. в.э.) ўрганган. 982—983 й.ларда Бувайҳийлар амири Адулдадлава топшириғига кўра Византияда бўлган. Фикҳ масалаларида моликийлик мазҳабига суянган. Б. 52 асар ёзган бўлиб, бизгача 6 таси етиб келган. Илоҳий сифатлар ва илоҳий моҳият ҳақидаги муъпазиллийлар оқимига мансуб Абу Ҳошим алЖуббайи ишлаб чиққан ғояга кўшилди. Бир неча муътазиллийларнинг, жумладан Аббад бин Сулаймон (844 й. в.э.) нинг бу масалага дойр ғояларини ривожлантириб, худонинг сифатлари ҳақида фикр юритди. Б. фикрича, ҳамма нарса худо томонидан белгиланган.

Ирода эркинлиги муаммосини ҳам Б. юқоридаги фикрга мувофиқ равишда ҳал қилди: худо фақат «борлик» ва «асос»ни яратганлигини, инсон эса борлиқни шакллантириб, амалиётни муайян йўсинга солишини уқтирди. У имомат масаласида шиалар ва рофизийлар б-н баҳсга киришиб, имом ёки халифа лавозими меросий эмас, балки улар сайланиши зарур деб ҳисоблади. Аммо бу лавозимга сайланадиган киши Алининг авлодларидан бўлиши шарт бўлмаса ҳам, курайшийлардан бўлиши лозим. Агар имом ўзига топширилган вазифани удалай олмаса вазифасидан тушириш зарурлигини таъкидлади. Унинг фикрича, имомнинг вазифалари куйидагилар: 1) мусулмонлар жамоасини ташки душманлардан ҳимоя қилиш; 2) адолатсизликнинг олдини олиш; 3) конунга мувофиқ жазоланиши керак бўлган шахсларга чиқарилган ҳукмнинг ижросини назорат қилиш; 4) уруш вақтида қўлга тушган ўлжани мусулмонлар ўртасида тақсимлаш; 5) ҳаж хавфсизлигини таъминлаш.

БОҚИМОНДА — конунда белгиланган муддат ичида тўланмаган ва ундирилиши лозим бўлган солиқ ёки бошқа мажбурий тўловлар ёхуд уларнинг тўланмаган қолдиғи. Б. пайдо бўлган кундан бошлаб пеня ундирилади.

БОҚИРҒОНИЙ СУЛАЙМОН

(? Хоразм вилояти Хазорасп тумани Боқирғон қишлоғи — 1186) — тасаввуфнинг йирик намояндаси, шоир. Аҳмад Яссавий тариқатининг давомчиси. Ҳаёти ҳақидаги маълумотлар турли ривоятлар б-н аралашиб кетган. Халқ орасида «Ҳаким ота» номи б-н ҳам машҳур. Яссавийга мурид (шогирд) бўлган, ўз иқтидори ва шеърӣ истеъдоди б-н пирининг эътиборини қозонган. Б. С устозининг тариқати қоидаларини янада чуқурлаштириб кенг халқ оммасига етказган. Яссавийона содда, равон услубда ижод қилган. Ўз асарларида исломни, шариат ва тариқат қоидаларини тарғиб қилган, кишиларни у дунёни ўйлаб яшашга, Аллоҳнинг қарамидан баҳраманд бўлишга даъват этган. Б. С. маърифатни Аллоҳни таниш, унинг назарига тушиш, дейди. Олий муҳаббатни Аллоҳга бўлган муҳаббат, деб тушунтиради. У тариқат йўлини қомил инсонни тарбиялаш йўли, жаннатга элтувчи йўл, деб билади. Б. С ўз ўғитларида даврга хос ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик ва б. иллатлар учун жавобгар шахсларни у дунё азоблари даҳшатини эслатиш б-н тарбиялашга ҳам интилади. Инсофсиз ва имонсиз амалдорлар, нопок ишлар б-н шуғулланувчи, харомхўр, нодон ва жоҳиллар ҳамда босқинчи, талончиларни фош этади. Б. С шеърлари «Боқирғон китоби» номи б-н машҳур. Унинг «Биби Марям китоби», «Охир замон китоби» каби дostonлари ҳам бор. Буларда тасаввуф тўғрисида ўз фиколарини баён этади.

Б. С. туркий шеърятнинг бошловчиларидандир. Шеърлари татар, бошқирд ва б. туркий халқлар орасида кенг тарқалган, «Боқирғоний китоби» 19—20-а. бошларида Қозонда 3 марта нашр этилган.

Ас: Боқирғон китоби, Т., 1991.

БОҚИХОН ТЎРА (19-а. бошлари

Қўқон — 1888) — ўзбек шоири, табиб. Мумтоз шеърятнинг турли жанрларида ижод қилган. Қўқонлик машҳур шахслар вафотига бағишлаб қатор таърихлар ёзган. Мушрифнинг «Ансоб уссалотин ва таъворихи хавоқин» («Султонлар насаблари ва хоқонлар таърихлари»), шоир ва табиб Ҳокимий (1850—1930) нинг «Таърих улилож» асарларида Б. т. ҳақида қисқа маълумот учрайди.

Ад.: Қаюмов А., Қўқон адабий муҳити, Т., 1961.

БОҚЛА, бурчок (*Vicia faba*) — бурчокдошлар (дуккакдошлар) оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Пояси тўрт қиррали. Барглари патсимон, мураккаб. Гуллари ок, ўзидан, баъзан четдан чангланади. Меваси ясси, дуккак шаклида, 4—8 уруғли, Уруғи таркибида 24—30% оксил бор. Озиқ-овқат ёки чорва молларига озиқ сифатида фойдаланилади.

БОҚЧАСАРОЙ — Украинанинг Қрим Республикасидаги шаҳар. Чуруксув сойининг (Қача дарёсининг ирмоғи) хушманзара соҳилида жойлашган. Симферополь — Севастополь катта йўли (шоссеси) ёнида. Т.й. стапцияси. Аҳолиси 26,8 минг киши (1999). Б.да эфир мойлари, вино и.ч., мева шарбатлари, консерва, сут, з-длари, майший хизмат к-ти бор. Б.га асос солинган йили номаълум. Шаҳар 1502 й.дан тилга олинади. 1736 й.гача Қрим хонлигининг пойтахти бўлган. 1783 й. Қрим таркибида Россия босиб олган. Б. А.С. Пушкин ва А. Мицкевич асарларида қуйланган, 16—18-а.ларда турк меъморлиги асосида қурилган хон саройи ҳамда «Кўз ёши» фонтани сақланиб қолган. Шаҳар яқинида ЧуфутКала ғор шаҳри жойлашган.

БОҒ — 1) мевали дарахтлар ва ток, гул б-н банд майдон, мевазор (узум Б.и, анжир Б.и, олма Б.и ва ҳ.к) (к. Боғдорчилик); 2) манзарали ўсимликлар экилган жой, дарахтлар ва гуллар экилиб

обод этилган истироҳатгоҳ (қ. Маданият ва истироҳат боғлари).

БОҒ ИНВЕНТАРИ — мева дарахтларини ўстириш ва боғни парваришlashда ишлатиладиган асбобанжомлар. Б. и. кўлда ишлатиладиган (кетмон, белкурак, ток қайчи, паншаха, челақ, пайванд пичоқлари, арра, нарвон, сават ва б.) ҳамда мотор кучи б-н ишлайдиган асбоблар (насосли пуркагичлар, чанглатгичлар, культиваторлар, ўт ўрадиган, ўғит соладиган мосламалар ва б.)га бўлинади.

БОҒ МАЛҲАМИ — дарахтнинг пайвандланган, кесилган ва механик шикастланган жойига суркаладиган малҳам (замзка). Б.м.ни хонаки усулда ва тез тайёрлаш усуллари: а) киздирилган 1000 г нигролга 300 г эланган ёғоч кули қўшилади ва энг арзон малҳам олинади; б) алоҳида эритилган 1000 г парафинга 1000 г канифол майдалаб қўшилади. Сўнгра 1000 г нигрол киздирилиб унга секин-аста эритилган парафин ва канифол куйилади; в) 0,25 л алифмой киздирилади, унга 1000 г майдаланган канифол қўшилади. Бошқа идишда 5000 г парафин суюлтирилади ва унга канифолли алифмой қўшилади. Ишлатишдан аввал малҳам илитилади. Ҳоз. саноатда ишлатишга тайёр Б.м. ҳам ишлаб чиқарилади.

БОҒ САЙЛИ — баҳор, ёз ва куз фаслларида ташкил этиладиган ўзбек меҳмондорчилиги турларидан бири. Мезон (боғбон)нинг боққа меҳмон чақириши ёки меҳмонларнинг ўзи (қариндошуруғ, ёру биродар, ҳамкасблар) ташриф буюриши б-н Б. с. бошланади. Б.с. меҳмондорчилиги икки мазмунга эга: бири — табиат гўзалликлари, мевачева, гулларнинг муаттар ҳиди, тоза хаводан баҳраманд бўлиш, иккинчиси — боғдорчилик ишлари: ток очиш, боғ тозалаш, мева йиғиш, қоқи солиш каби

юмушларда кўмаклашиш. Б.с.да одамлар марокли дам олиш б-н бирга фойдали иш ҳам қилишади. Бу маросимда турли таомлар тайёрланади. Ёзги ва кузги Б. с. пайтида ҳар бир меҳмон нозу неъматларни «ўз кўли б-н» узиб тановул қилади. Б. с. узбек халқининг энг яхши анъаналаридан бири.

БОҒ ТУЗИШ САНЪАТИ, боғдорлик санъати — хиёбон, боғ, парк, чорбоғ ва б. кўкаламзорлаштирилган жойлар яратиш санъати. Меъморий режаси, таркибидаги кўшқлари, ҳовузлари, хилмахил дарахтлари, чаманлари б-н меъморликда алоҳида ўрин тутати. Доим ўз тусини ўзгартириб турувчи йирик довдарахтларнинг табиат ҳамда бадий ижод б-н уйғунлашуви Б. т. с.нинг ўзига хос хусусиятидир. Б. т. с.да маҳаллий иклим, бўртма тасвир, хайкаллар, кичик шакллар меъморлиги ва б. муҳим роль ўйнайди, шулар б-н довдарахтлар, турли иншоотлар, сув ҳавзалари, хиёбонлар ҳамда ҳар хил гул ва ўсимликлар экиш, уларни парвариш қилиш асосий мезон ҳисобланади. Б. т. с.да яратиладиган рангбаранг мужассамотларни 2 асосий турга — мунтазам ва манзарали (табiiй манзарага тақлидан) боғларга ажратиш мумкин. Улар дастлаб сарой, кўрғон, ибодатхоналар таркибий қисми сифатида яратилган. Қад. Мисрда боғлар мунтазамлиги б-н ажралиб турган; мужассамот маркази бўлган бош бино тўғри хиёбон орқали дарвоза б-н боғланиб, боғ худудини (ҳар бирида ҳовуз бўлган) тенг икки бўлакка ажратган. Қад. Месопотамияда ривож топган манзарали боғлар (мил. ав. 7-а.) ўзаро зиналар б-н боғланган тепаликларда бунёд этилган (дунёдаги етти мўъжизанинг бири бўлган Семирамида осма боғлари), сайр этиш ва ов қилишга мўлжалланган йирик кўриқхоналари ҳам бўлган. Юнистонда қурилган ибодатхоналар атрофи симметрик тарзда экилган дарахтлар б-н ўралган. Мил. ав. 5-а. даёқ катор устунлар ва хайкаллар б-н

безатилган мунтазам боғлар барпо этиш расм бўлган. Бундай боғларда жангларда ҳалок бўлган қахрамонлар хотирасига спорт мусобақалари ўтказилган. Қад. Рим Б. т. еда устунлар қатори б-н ўралган, табиат манзаралари ва меъморий шакллар ўзаро боғланган, сунъий сув хавзалари, фавворалар қурилиб, шунингдек дарахт ва буталар, хайкаллар, кичик шаклдаги кўшк ва перголалар бунёд этилиб, поғонасимон гулчирмашгичлар ва ўсимликлар б-н қопланган боғлар муҳим роль ўйнаган.

Ўрта Осиё халқлари Б.т.с.да қад. тажриба ва анъаналарга эга. Дастлабки боғлар меъморлиги асосан хом гишт, пахса ва синчкор иморатлардан иборат бўлган, даврлар ўтиши б-н бузилиб кетган. Ўзбек дostonларида, қад. миниатюра расмларидаги турли жаннатмакон боғлар, улар ўртасидаги ажойиб кўшккошна, ҳовуз-фавворалар таърифидан қад. боғлар тузилишини ўрганиш мумкин.

Араб сайёҳлари Ўрта Осиё шаҳарлари боғларга бурканганлигини кўриб ҳайратда қолганлар, ҳатто Самарқанд ш.ни Араб халифалигининг энг гўзал боғи деб таърифлаганлар. Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» (10—11-а.лар)да Мансур ибн Нух (961 — 976) давридаги Бухоро боғлари ҳақида қисқа маълумот қолдирган: «Жўйи Мулиённинг жаннатни эслатувчи гўзал мақомидан кўра яхшироқ бирор жой ва манзил Бухорода йўқ эди. Чунки унинг ҳамма жойи саройлар, боғлар, гулзорлар ва бўстонлар б-н қопланган. Доимий оқиб турувчи сувлар бн таъминланган. Унинг чаманзорлари бир-бирларига тутшиб кетган ва уларнинг ораларидан ариқлар ўтиб, минг тарафга қараб оқар эди». Наршахий яна Малик Шамсулмулк (11-а.) Бухоронинг Иброҳим дарвозаси яқинида Шамсобоод номли гўзал боғлар, қасрлар меъморий мажмуоти яратганини ёзади.

Амир Темур даврида барпо этилган Самарқанд атрофидаги боғларнинг

тузилиши ўзига хос бўлган. Боғлар икки хил кўринишда барпо этилган. Бир тоифадаги боғлар мунтазам режа асосида барпо қилинган бўлиб, гул ва довдарахтлар аниқ тартиб б-н ўтказилган. Бу турдаги боғлар тепа ён бағрида зинапоясимон қилиб барпо қилинган. Иккинчи тоифадаги боғлар кўриқхонага ўхшаш бўлиб, табиий дарахтзорлардан фойдаланилган, умумий майдони эса қисман ободонлаштирилган (Боғи Жаҳоннамо шундай боғлардан эди). Боғларнинг тенг томонли ёки тўртбурчак майдонлари баланд деворлар б-н ўраб олинарди, кириладиган асосий дарвоза равокли қилиб ишланган ва кошин б-н безатилган. Дарвоза бурчакларида гулдасталар бўлган. Бизгача етиб келган «Иршод аззироа» рисола (16-а. боши, Ҳирот)да темурийлар даври тажрибаси умумлаштирилган. Рисоланинг бир бобида чорбоғ — тўрт бўлакдан иборат боғни барпо қилиш қоидалари («Кўчат, гул, дарахт, муаттар ўтлар ўтқиши, чорбоғга тартиб бериш ва уни барпо қилишда изчилликка риоя қилиш») баён этилган. Унда асосий бино ёки саройни боғнинг жан. томонига қуриш зарурлиги кўрсатилган. Тенг томонли ёки тўртбурчакли қилиб режалаштирилган боғнинг умумий майдон атрофи девор б-н ўралиб, ичкари томонда девордан бир оз наридан ариқ ўтказилади. Ариқ бўйлаб унинг девор тарафига оқ терак («сафидори самарқандий»), боғ тарафига эса гулсафсар экилади. Ариққа ёндош қилиб йўлка қурилади. Ундан ичкарироққа ўриқ кўчатлари қизғиш гуллайдиган шафтоли б-н навбатманавбат қилиб ўтказилади, сўнгра тоқзорлар тикланади. Чорбоғнинг ўртасидан катта ариқ ўтказилиб, ундан ирмоқ орқали чиқарилган сув сарой биноси олдидаги катта ҳовузга келиб қуйилган. Ҳовуз атрофи бўзоч, гулсафсар, гулираёно каби манзарали ўсимликлар ва гуллар б-н безатилган. Катта ариқ бўйлаб иккита ёнлама йўлка олиниб, уларнинг ҳар икки тарафидаги тўртбурчак майдонлар

чорчаманмайсазорларга бўлинган. Биринчи майсазорга ток, иккинчисига — беҳи, учинчисига — шафтоли ва тўртинчисига — нок кўчатлари ўтказиш лозим бўлган. Ҳар бир чаманзорда шакл берилган гулзор (газон) тартиб қилинган: биринчисига — бинафша, гулсафсар, атиргул, заъфар, нарғис; иккинчисига — боғ ва тоғ лоласи, оддий ва дашт гулсафсари, ҳаворанг ямин, сариқ саллагул, сариқ бинафша; учинчисига турли нав атиргуллар; тўртинчисига — сариқ ва оқ ямин, лилия, калампиргул, сариқ гулсафсар, хитой лоласи, гулидовуд (гули жавҳар) экилган. Бу гуллар шундай танлаб олинганки, улар эрта баҳордан кузгача навбат б-н алмашилиб ҳар турли вақтда гуллаган. Бинолар атрофига чинор ва бедона тут, шарқ тарафдан уйларга яқинроқ қилиб олча ва гилос, шим.га қараган олд томонининг ўртасига қизил саллагул экилган. Меъморий тузилган боғларда сув иншоотлари — арик, ҳовузларга алоҳида аҳамият берилган. Ҳовузлардан биттаси катта, қолганлари турли ҳажмда ва шаклда — мурабба, кўп бурчакли, кунгурали, кўпинча ўртасида фаввораси бўлиб, зинапоясимон (террасали) боғларда поғонали шаршара (каскад)лар ҳам ҳосил қилинган. Боғ барпо қилишда кўп ҳолларда олдиндан дарахт экиб анча обод қилиб қўйилган жойлар танлаб олинган. Кейин уларга режа асосида тартиб берилган (яна қ. Амир Темур боғлари).

15—16-а.ларда теурийлар салтанати даврида Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон, Туркия каби мамлакатларда Б. т.е. янада ривожланди. Боғи Жаҳоноро, Боғи Зоғон, Боғи Нав, Боғи Зубайда, Боғи Бобур, Боғи Дилором, Боғи Калон, Боғи Ором, Боғи Сафед каби боғлар барпо этилди.

17—19-а.ларда Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида шаҳар ташқарисида чорбоғлар (Чорбоғи Гул, Фатхободдаги Боғи Шамол, Чорбоғхоса, Ақромбек боғи, «Зулмобод» саройи, Раҳмонқул лашкарбоши боғи, Абдусаттор лашкарбоши боғи, Қози Калон Бадриддин

боғи, Бародбек боғи, Ситорайи Моҳи Хоса, Хивада Қибла тоза боғ, Рофаник ва б.) барпо этилган.

Шарққа Б. т. с. анъаналари асосида барпо этилган Эрон боғларини юнонлар «парадиза» (жаннат) деб атаганлар. Бу боғлар ўртасида ҳовуз бўлиб, унда ғоз ва оққушлар сузиб юрган. Боғни кесиб ўтган анҳордан арикларга сув оққан, баъзи арикларда сунъий шаршаралар ҳосил қилинган. Дарахт ва гуллар тартиб б-н ўтказилган. Қадимда энг ажойиб ва оромбахш боғларни араблар яратган. Улар СьерраНева (Испания)да тоғ сувларидан фойдаланиб, тошли ерларни боғбўстонга айлантирганлар. Қуюқ сояли сарв, буксус, сада, хурмо дарахтлари ўтказганлар. Ҳовузлар атрофига ўйма нақшли курсилар қўйилган. Баъзи гул ва кўкат кўчатлари катта тош идишларга экилган. Йўлаклар гулзорлардан баландроқ бўлган. Ҳовузлардаги сув кичик шаршаралар ҳосил қилиб арикларга тушган. Арик ва ҳовузлар тағига турли рангдаги кошинлардан нақшлар ишланган. АлҲумро саройи, Генералиф каби боғлар сақланиб қолган.

Узоқ Шарқ (Хитой, Япония, Корея) да манзарали боғлар кенг расм бўлган. Унда табиий манзаралардан, кичик шакллар меъморлигидан, пастак довароҳлардан, юмалоқясси тошлар ёрдамида хушманзара боғлар яратилган.

Европада Б. т. с шарқ анъаналари таъсирида ривожланди. Уйғониш даврида Италияда нотекис жойларда хайкал, кичик шакллар меъморлиги, зина, шаршара ва б.дан фойдаланилган. Мужассамот маркази бўлган бош бино ва б. б-н биргаликда аниқ режа асосида мунтазам боғлар барпо этилган (меъморлар Ж. Виньола, П. Лигорио ва б.). 17—18-а.лар Франция, Англия ва б. давлатларда манзарали боғлар қатъий хандасий шаклидаги режа бўйича мунтазам боғ ансамбллари (Франциядаги Версаль боғи ва б., меъмор А. Ленотр) яратилди. Бунда сарой бинолари боғ мужассамоти маркази бўлиб, ҳовуз,

канал ва фавворалар, ҳайкал, кичик шакллар меъморлиги, хиёбон, гулзор ва дарахтзорлар уйғунлаштирилиб яхлит меъморий иншоот яратилган.

18— 19-а.ларда Россияда ҳам Б. т. с. юксатди. Айниқса сарой боғ ансамбллари кенг ривожланди: Летродворец, Царское село (Пушкин)даги Екатерина боғи, Павловскдаги манзарали боғлар жаҳон Б. т. с.нинг энг яхши намуналаридандир.

20-адан Б. т. с.нинг янги турлари вужудга келди (спорт боғи, оймама боғи, кўрғазма боғи ва б.). Оммавий дам олиш учун шаҳар боғлари яратилди (НьюЙоркдаги марказий боғ, Мюнхендаги Олимпия мажмуавий боғи ва б.); турли мақсадларда фойдаланиладиган боғлар (болалар, хайвонот, ўсимликлар, мемориал иншоотлар мажмуавий боғи ва б.), ўрмонзор ичидаги боғлар (Киевдаги Голосив ўрмонида, Вильнюсдаги Вингис, Москвадаги Измайлов боғи ва б.), сунъий кўл киргокларида ва сув омборларида (Иркутскдаги «Ёшлар ороли», Киевдаги Днепр гидропарки ва б.) барпо этилган боғлар.

Ўзбекистонда дастлабки маданият ва истироҳат боғи 1882 й.да Тошкентда барпо этилди (кейинги йилларда бу боғ болалар маданият ва истироҳат боғига айлантирилган). Бу ерда турли кўрғазмалар: саноат, қ.х. кўрғазмаси ва илмий кўрғазма (1890), Туркистон суратлар (фотография) кўрғазмаси (1899) ва б. ўтказилган. Ботаника боғи (1922) собиқ генералгубернатор боғи ҳудудида. Бобур боғи (1932) тўқимачилик комбинати ходимлари ташаббуси б-н ташкил этилган. Андижондаги ҳоз. Алишер Навоий боғи Рўзиохунбойнинг хусусий чорбоғи (1880) ўрнида барпо қилинган. 1960—80 й.ларда Ўзбекистонда ташкил этилган Маданият ва истироҳат боғлари асосан бир хил қолипда, узок яшайдиган манзарали дарахтзорлардан иборат бўлиб, уларда оммавийсиёсий, маданиятмаиший, жисмоний тарбия ва соғломлаштириш ишлари олиб борилган. Ёзги кинотеатр,

театр, кироатхона, ўйин автоматлари, умумий овқатланиш хоналари бўлган.

1991—96 й.ларда Маданият ва истироҳат боғлари шаҳарнинг бош режасига мувофиқ махсус лойиҳалаш и.т. институтлари томонидан қайта таъмирланиш ва янгиларини яратиш лойиҳалари ишлаб чиқилди (Тошкентдаги халқ хўжалиги ютуқдари кўрғазмаси, Мустақиллик майдони, Фарғонадаги Навоий боғи ва б.). Ўзбекистон Республикаси Президенти Исмоил Каримов ташаббуси б-н мамлакат шаҳар марказларида иқлими, манзараси, шаҳарсозлик ва иктисодий шароити ҳисобга олиниб, ўсимликлар, манзарали ва мевали боғлар сув қурилиш иншоотлари, сунъий ҳавзалари, каналлари, фаввора, ҳовузлар қад. миллий анъаналарни ривожлантирган ҳолда барпо этилмоқда (қ. Ўзбекистон миллий боғи).

Пўлат Зоҳидов, Мухаммадамин Расулов.

БОҒ ЎРМОН ИҲОТАЗОРЛАРИ

— мевали боғлар, узумзорлар ва б. микроклимини яхшилаш ва табиатнинг зарарли омилларидан саклаш учун улар атрофига белбоғ усулида, боғ ичида карта чегаралари бўйлаб барпо этиладиган дарахтзорлар. Б. ў. и. шамол тезлигини сусайтиради, кишда боғларни қор қуёнларидан асрайди. Бу эса мевали дарахтларнинг яхши ўсиб, ривожланиши, ҳосилдорлигининг ошишига таъсир кўрсатади. Б. ў. и. боғнинг чегараси бўйлаб (2—3 қаторли тўрсимон тузилишда) асосий ва ички майдон, чалар бўйлаб (1—2 қаторли ярим панжарасимон тузилишда) ички ёрдамчи иҳотазорлардан таркиб топади. Ички иҳотазор асосан ўзаро 300—400 м оралиғида жойлаштирилади. Иҳоталар туташган жойларда 8—12 м энликда очик жойлар қолдирилади. Қатор ораликлари 2,5—3 м, қатордаги дарахтлар оралиғи 1,5—3 м бўлади. Б. ў. и. боғ барпо этишдан 2—3 йил илгари ҳар бир

минтақага мое тез ўсадиган, илдиз бачки чиқармайдиган дарахт кўчатлари (терак, қайрағоч, заранг, учтикан ва б.) экилади (қ. Дала ўрмон ихотазорлари).

БОҒБЕКОВ Сафо (1903, Хива 1978) — хивалик ёғоч ўймақори, Хива бадий ўймақорлик мактаби вакили. Отаси уста Боғбек Абдурахмонов ва ўймақор уста Ота Полвоновдан хунар ўрганган. Б. анъанавий ислимий нақшни ривожлантирди. Жамоат ва турар жой бинолари учун ўйма нақшли эшик, устунлар, намоёнлар, бадий буюмлар (кутича, лавҳ ва б.) тайёрлаган. Навоий театри фойелари эшиклари (1945—46, ҳамкорликда), Урганч т.й. вокзали биноси эшиклари (1951—52) ни бадий ўйма нақшлар б-н безаган, «Ўзбекистон» теплоходи ички безаклари (1970) ва Урганчдаги «Интурист» меҳмонхонаси тантаналар зали (1974) учун намоёнлар яратган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган. 18—19-а.лар Хива меъморий обидаларини таъмирлашда қатнашган. Б. ишларидан намуналар музейлар (Тошкент, Москва, СанктПетербург ва б.) да сақланади.

БОҒБОНЛИ МАСЖИД — Хивадаги меъморий ёдгорлик (1809). Масжиднинг умумий тарҳи 26x 13,3 м. Бош тарзидаги гумбазли дарвозахона орқали ховлига кирилади. Дарвозахонанинг икки ёнида хужралар жойлашган. Ховлининг икки томони девор б-н ўралган. Юқорида олди айвонли, гумбазли хонақоҳ (6,8x6,8 м) жойлашган. Девори ва пойдевори пишиқ гиштдан, дарвозахона пештоғи силлиқланган гиштдан жуфт-жуфт қилиб терилган, деразалари панжара шаклида ганчдан ишланган. Эшиги ўйма нақшли (Уста Рўзи Муҳаммаднинг исми қайд этилган). Хонақоҳ ички деворлари ганч сувоқли. Жан.да мехроб, бошқа томонларига чуқур ва кенг равоқлар ишланган. Айвон шипи ва устун (14-а.га оид)лари ўйма нақшлар б-н безатилган. Устунлар курсиларга ўрнатилган.

Масжид кираверишига ўрнатилган тош лавҳага уста Полвонқулнинг исми ва бино қурилган йили шеърий сатр б-н ёзилган.

БОҒДОРЧИЛИК, мевачилик — 1) қ.х. нинг мева, узум ва резавор меваларни етиштирадиган муҳим соҳаси. Аҳолининг мева ва мева маҳсулотларига, саноатнинг мева хом ашёсига бўлган эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Соф Б. (олма, нок, ўрик, гилос ва б. етиштириш) ва кўчатчилик (кўчатзорларда мевали дарахтлар кўчатлари етиштириш) тармоқпарига бўлинади. Жаҳон боғдорчилигида 200 дан ортиқ мева, резавор мева, ёнғоқ мева турлари экилади, улардан 100 мева тури саноат аҳамиятига эга. Олма, зайтун, финикия пальмаси, банан, манго, ток энг кўп экиладиган мева турларига киради. Б. Хитой, АҚШ, Ҳиндистон, Аргентина, Бразилия, Япония, Испания, Франция, Италияда ривожланган. Ўрта Осиёдаги Б. ҳақида дастлабки маълумотлар мил. ав. 1-минг йилликнинг ўрталарига оид юнон, хитой, рим манбаларида учрайди. Ўрта Осиё кўпгина мева турларининг ватани ҳисобланади. Асрлар давомида халқ селекцияси асосида ўрик, олма, нок, ёнғоқ, бодом, анор, ток ва б.нинг жуда серҳосил навлари яратилган. Уларнинг кўплари сифат жиҳатидан дунё коллекциясида ўзининг такрорланмас ўрнига эга. 20-а. бошларида ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида тахм. 50 минг га боғ, жумладан 22 минг га мевазор, 37 минг га тоқзор бўлган. Боғларнинг асосий майдонлари Фарғона водийси (24%), Тошкент воҳаси (36%) ва Зарафшон водийси (тоқзорларнинг 50%) га тўғри келар эди. Боғларда данакли мевалар 70% ни (асосан ўрик), уруғли мевалар (олма, нок, беҳи) 25% майдонни эгаллаган эди. Шаҳар ва қишлоқлар атрофларида алоҳида мевазорларда аҳолининг боғлари ва чорбоғлари (мевазор, тоқзор, полиз ва сайилбоғ)да мевалар, ток, турли гулларнинг маҳаллий

навлари экиб келинган. Етиштирилган мевалар янгилигида истеъмол этилган, лекин қоқи ва майиз солиш асосий ўринда турган. 20 й.ларнинг 2-ярмидан ихтисослаштирилган мевачилик ва токчилик хўжаликлари барпо этила бошлади, тоғ ва тоғ этаклари зоналарида жойлашган жамоа хўжаликларида ҳам бу тармокка катта эътибор берилди. Меваларнинг нав таркибини яхшилаш мақсадларида олма, нок, узум ва б. нинг Европа мамлакатларида етиштирилган навлари келтириб экилди. 50-й.лар охири — 60-й.ларда 2500—3000 га боғ ва токзорларга эга бўлган агрокомбинатлар ташкил этилди.

Республикада мева ва резавор меванинг 20 тури экилади. Уруғли мева дарахтлари (олма, нок, беҳи ва б.), данакли мева дарахтлари (ўрик, шафтоли, олхўри, гилос, олча, олуволи ва б.), субтропик ўсимликлар (анор, анжир), ёнғоқ мевалилар (ёнғоқ, pista, бодом), резавор мевалилар (кулупнай, малина, смородина, чаканда) асосий ўринни эгаллайди. Олма, нок ва токнинг ёзги, кузги ва кишки навлари муҳим хўжалик аҳамиятига эга. Токчилик қадимдан Тошкент, Самарқанд вилоятлари, Фарғона водийсида таракқий этган, хўраки, майизбоп ва консерва маҳсулотлари (шинни, мураббо, шарбатлар) ҳамда виночилик йўналишларига эга. Ўзбекистонда мева қоқилари ва майизнинг ноёб хиллари тайёрланади. Республикага тропик ва субтропик минтақалардан олиб келинган лимон, апельсин, мандарин, уноби, шарқ хурмоси, пекан каби мевалар тобора кўпроқ майдонларда экилмоқда. Андижон, Наманган, Сурхондарё, Тошкент вилоятларида кўпгина хўжаликларда иссиқхона лимонзорлари барпо қилинган. Республика бўйича бундай иссиқхоналар майдони 427 га дан кўпроқ (2001). 90-й.лардан бошлаб пахта майдонлари қискартирилиши муносабати б-н Қорақалпоғистон Республикаси; Хоразм, Бухоро, Сирдарё

ва Жиззах вилоятларида кўплаб боғ ва токзорлар ташкил этилди. Республикада 100 дан ортиқ ихтисослаштирилган Б. хўжаликлари бор. Республикада боғларнинг умумий майд. 320 минг га га етди (мева боғлари 199 минг га, токзорлар 120 минг га), ялпи мева ва узум ҳосили 833 минг т дан ошди (1999). Меванинг ҳар бир вилоят, туманинг тупроқ ва иклим шароитига мослаштирилган, р-нлаштирилган навлари экилади. 2) Б. фан сифатида мевали дарахтларнинг тузулиши, ўсиши, ривожланиши, кўпайиши ҳамда ҳосил бериш қонуниятларини, шунингдек уларнинг ташки муҳит б-н алоқадорлигини ўрганати, турли табиий муҳитда ўсиб, яхши ҳосил беришини таъминлаш учун илғор агротехника усулларини ишлаб чиқади. Б. биол., тупроқнинг физик ва кимёвий хусусиятлари, ўсимликлар физиологияси, агрокимё ҳамда умумий деҳқончилик б-н бевосита алоқадор бўлиб, Б. агротехникасининг барча усуллари шу фанларга асосланади. Ўзбекистонда Б.ни ривожлантиришда акад. Р. Р. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик институту ва Ўзбекистон Ўсимликшунослик институтитшт хизмати катта. Кейинги йилларда мева, резаворлар ва токнинг 200 дан ортиқ серҳосил навлари яратилди, бошқа мамлакатлардан келтириб ик,лимлаштирилди ва экишга тавсия этилди.

Республикадакўчатчилик ишл а р и ҳам илмий асосга қўйилган ва марказлаштирилган. Р. Р. Шредер номидаги «Мевашарбат» корпорация ва унинг вилоятлардаги филиал ва хўжаликларида хўжаликлар ва боғбон, соҳибкорларга сотиш учун ҳар йили 10—12 млн. дона турли мева дарахтлари ва ток кўчатлари етиштирилади (яна қ. Ампелография, Помология).

Султан Холназаров.

**БОҒДОРЧИЛИК, УЗУМЧИЛИК
ВА ВИНОЧИЛИК ИНСТИТУТИ**, акад.

Р. Р. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий тадқиқот институти — Ўрта Осиёда мевачилик ва узумчилик соҳасидаги энг йирик илмий марказ. Дастлаб 1898 й.да Туркистон к.х. тажриба даласи сифатида Р. Р. Шредер томонидан асос солинган. 1925 й.дан Ўзбекистон к.х. тажриба ст-яси (1928 й.да Р. Р. Шредер номи берилган), 1930 й.дан боғдорчилик ва сабзавотчилик тажриба ст-яси, 1937 й.дан меварезавор ўсимликлар ст-яси, 1948 й.дан меварезавор ўсимликлар илмий тадқиқот инти, 1958 й.дан боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий тадқиқот инти, 1977 й.дан мевачилик, узумчилик ва виночилик илмий и. ч. бирлашмаси, 1995 й.дан «Мевашарбат» илмий и. ч. корпорациясининг бош корхонаси. Инт таркибида агротехника ва боғдорчиликни жадаллаштириш; селекция; иктисодиёт; механизация; субтропик ва цитрус ўсимликлари; мевани қайта ишлаш ва сақлаш бўлимлари, ўсимликларни химоя қилиш; агрокимё; физиология ва биокимё; радиоактив изотоплар лаборатори бор. Инт қошида аспирантура бўлими, мевасабзавотчилик коллежи, боғдорчилик мактаби мавжуд. Интнинг боғдорчилик ва узумчилик муаммолари б-н шуғулланадиган Самарқанд филиали, Фарғона (Кува туманида), Самарқанд, Тоғли боғдорчилик ва узумчилик (Чорвоқ, Тошкент вилояти), Виночилик (Тошкент вилояти Қибрай туманида; виночилик з-ди б-н бирга), Жан. Ўзбекистон тажриба ст-яси (Денов) бор (2000). Инт Андижон, Фарғона, Бухоро, Жиззах, Избоскан, Наманган, Қарши, Самарқанд, Тошкент, Хоразм (Урганч), Бандихон, Сирдарё, Ойқор (Бахмал тумани), Чархин (Пастдарғом тумани), Тавоис (Қизилтепа тумани), Октош (Пайариқ тумани) тажриба хўжаликларига илмий раҳбарликни амалга оширади (бу хўжаликларнинг умумий экин майд. 17324 га; 2000). Инт фаолияти мобайнида мева, резавор мева ва токнинг 200 янги нави етиштирилди ва тавсифланди. Шулардан

64 нав р-нлаштирилди, 139 нав давлат синовидан ўтказилмоқда. Инт фаолияти М. М. Мирзаев, Ъ. В. Кузнецов, С. С. Калмиков, А. Г. Шредер, К. В. Смирнов, А. К. Павлов, А. С. Череватенко, С. И. Ягудина, О. К. Афанасьев, С. Эшонхонов, М. К. Собиров, Х. Ф. Ғуломов, Ю. М. Жавакянц, М. Ж. Раззоқов ва б. олимларнинг номлари б-н боғлиқ. Интда боғ ва токзорлардан мўл ҳосил олиш агротехникаси ишлаб чиқилиб, республиканинг ҳамма р-нларида татбиқ этилди. Боғдорчилик ва узумчиликни ихтисослаштириш масаласи ҳал қилинди. Интда мева, резавор мева ва токнинг биологик хусусиятларини ўрганиш, янги ўзлаштирилган ерларда, тоғ этаги ва тоғ р-нларида, шу жумладан Сирдарё, Жиззах вилоятларида, Фарғона водийсининг тошлоқ худудларида боғдорчилик ва токчиликни ривожлантириш, қоқи ва майиз қуритиш ҳамда сақлаш технологиясини такомиллаштириш, мева дарахтлари ва токларни зараркунанда ва касалликлардан химоя қилиш усулларини яратиш, боғ ва токзорларда механизацияни кенг жорий этиш, кўчат етиштиришда замонавий усулларни қўллаш ишлари олиб борилади. Интнинг 45 жилд илмий асарлари тўплами нашр этилган. Интда 157 илмий ходим, жумладан 2 фан д-ри ва 44 фан номзоди ишлайди (2000). Инт Халқаро кўргазмаларнинг олтин ва кумуш медаллари б-н мукофотланган.

Мирмаксуд Мирзаев.

БОҒИ АВАРС, Баварс — Бадахшондаги ўрта аср кальаларидан бири. Талиқон б-н Бадахшон ш. оралиғида жойлашган. Маҳаллий ривоятларга кўра, Б. А. гўзал ва обод бўлган, кальанинг айлана девори 2,5 фарсахни ташкил этган. Б. А. кальаси 13-а.да Чиғашойхон даврида бузилиб, бир неча асрдан сўнг 17-а.да қайта тикланган. Бу ердаги бир булоқ сувидан винонинг таъми келиб турган. Яъкубий (9-а.) асарида Баварс ш. тарзида учраб, у Балхга мансуб, жоме

масжиди бор шаҳарлар қаторида қайд этиб ўтилган.

БОҒИ БАЛАНД — қ. Амир Темур боғлари.

БОҒИ БЕҲИШТ — қ. Амир Темур боғлари.

БОҒИ БОБУР — Кобул ш.да Бобур барпо этган боғ (1515—20). Б. Б. шаҳарнинг Шердарвоза тепалиги ён бағридаги бир неча га майдонни эгаллаган ниҳоятда хушманзара, обод, шаҳар аҳолисининг оромгоҳ ва зиёратгоҳ жойи. Ҳар йили 21 март (Наврўз куни) да кўчат ўтказиш маросими шу боғдан бошланади. Боғда Бобур макбараси, унинг ёнида Бобурнинг кичик ўғли Ҳиндол, неваралари: Руқия Султон бегим, Ҳаким Мирзо ва б. авлодларининг қабрлари жойлашган. Боғ ичида оқ мрамрдан ишланган кичик масжид, мактаб, жисмоний машқ майдончалари, ховуз, обод чойхона ва супалар бор. Мевали дарахтлар ва гуллар ҳамда Бобур давридан қолган азим чинорлар боғнинг кўрки. Б. Б.нинг атрофи кунгурадор девор б-н қуршалган. Бобур Б. Б.дан ташқари Афғонистон ва Ҳиндистонда Ўрта Осиё анъаналари асосида ўнлаб боғлар бунёд этган (Боғи Калон, Боғи Вафо, Зарафшон боғ, Дилором боғ, Ором боғ ва б.). Бу боғлардаги ариқлар текис ва тўғри олиниб, дарахтлар тартиб б-н ўтқазилган. Гуллар экилиб, атрофига майда рангдор тошлар терилган. Ҳиндистон ва Афғонистонда бўлмаган ўсимлик ва дарахтлар Мовароуннаҳрдан олиб борилган. Афғонистонда узок йиллар давомида бўлаётган фуқаролар уруши туфайли Б. Б.га бирмунча зарар етди.

Андижон ш.нинг жан.шарқида — Боғишамолда Б.Б.нинг рамзий шаклида махсус боғ бунёд этилди. Ушбу боғ ҳам Кобул ш.даги боғга тақлидан Б.Б. деб юритилади (қ. Бобур миллий боғи мажмуаси).

БОҒИ ДАВЛАТОБОД — қ. Амир Темур боғлари.

БОҒИ ДИЛКУШО — қ. Амир Темур боғлари.

БОҒИ ЖАҲОННАМО — қ. Амир Темур боғлари.

БОҒИ МАЙДОН — қ. Амир Темур боғлари.

БОҒИ НАВ — қ. Амир Темур боғлари.

БОҒИ САФИД — Шоҳрух Бойсунқур Мирзога атаб Ҳиротнинг шим.шарқида қурдирган боғ. У ҳижрий 813 й.нинг 24 зулкаъдасида (1411 й. 20 март) тантанали суратда очидди. Боғдаги қаср оқ (сафед) мрамрдан қурилган. Абдураззоқ Самарқандий Б. С.нинг бино этилишини таърифлаб, қасрини безашда «Эпчил қўлли наққошлар ҳар бир хонага (ўз хунарларидан) бир нусха ясаганлар ва ҳар бир болохонага... бир манзарани ишлаганлар, қаср деворининг изораси ва боғ атрофи деворларининг устига яшма тоши кўйилган, устига бўрттириб ишланган расмлар чизиб, нақшланган», деб ёзади. Бойсунқур Мирзо боғда истиқомат қилиб, ўз илмий, адабий анжуманларини ҳам шу ерда ўтказган.

БОҒИ ЧИНОР — қ. Амир Темур боғлари.

БОҒИ ШАМОЛ — қ. Амир Темур боғлари.

БОҒИАФЗАЛ — қад. кишлоқлардан бири. Бухоро вилояти Шофиркон туманида жойлашган. Б. яқинида илк ўрта асрларда Бухорода ҳукмронлик қилган вардонхудотларнинг қароргоҳи — Вардонзе қўргони (Қўрғонтепа) харобалари мавжуд. 1880 й.да Б. қаттиқ бўрон натижасида қум остида қолган.

Ҳоз. қишлоқ қиёфаси таниб бўлмас даражада ўзгарган. Б. ҳусайни узуми ва қишмиши б-н ҳам машҳур.

БОҒИСТОН — Тошкент вилояти Бўстошшқ туманшқтн қад. қишлоқ, туманнинг шарқий қисмида, Писком тоғ тизмасининг шим. этагида, Чорвоқ сув омбори соҳилида жойлашган. Аҳолиси қарийб 3000 киши; боғдорчилик, сабзавотчилик ва чорвачилик б-н шуғулланади. Булоқлардан сув ичади. Қишлоқ номи 10-а-да «Худуд улолам» асарига «Садбағво» шаклида қайд этилган. Б.да Тошкентда яшаган Шайх Хованди Тоҳурнинг отаси бўлмиш Умар Боғистонийнинг қабри бор. Қабр атрофида боғ барпо қилинган. Б.да Хожа Аҳроп туғилган.

БОҒЛАМА (грамматикада) — гапда эга ва кесимни бириктирувчи восита. Б. лар ўз лексик маъносини йўқотиб, ёрдамчи сўз вазифасини бажаради. Улар луғавий бирлик ҳолатида ўз лексик маъносига эга бўлиши мумкин, лекин ёрдамчи сўз сифатида грамматик вазифани бажаришда ундан холи бўлади. Б. предикативликни шакллантиради ва от кесимга кўшилиб, унинг модаллик, замон, майл, шахссон маъноларини ифодалайди. У «бўл» феъли ва тўлиқсиз феълнинг «эди», «экан», «эмиш» шаклларида иборат. Предикативлик кўшимчалари ҳам Б. вазифасини ўтайди ва модаллик, замон, шахссон муносабатларини билдиради. Мае, «Мен боғбон бўламан», «Мен боғбондир», «Мен боғбон» ва ҳ.к. Б. вазифасини яна «кел», «сана», «хисобла», «ага» каби феъллар ҳам бажара олади. Б. от кесимларни шахссон жиҳатдан эга б-н мослаштиради, яъни эга ва кесимнинг ўзаро мослашув боғланишини таъминлайди.

БОҒЛАНГАН ЗАРЯД — электр ўтказувчанликда қатнашмайдиган заряд. Диэлектрик моддада мусбат ва манфий зарядлар ўзаро мустаҳкам боғланган

бўлади. Бундай модда электр майдонга жойлаштирилганда Б. з. лар бири-бирига нисбатан силжимади, балки боғланганича қолади.

БОҒЛИҚ ЭНЕРГИЯ — жисмнинг массасига боғлиқ бўлган энергияси. Жисм энергияси АЕ га ўзгарганда жисм массаси $L_0 \sim c^2$ га ўзгаради; жисм массаси t га ўзгарганда жисмнинг туца энергияси $E=tc^2$ га ўзгаради, демак, энергия ва масса боғланган бўлади.

Кимёвий ва ядро реакциялари вақтида ажралиб чиқадиган энергиянинг бир қисми ҳам Б. э. деб аталади.

БОҒЛОВ — синган, чиққан, лат еган, тирналган, ёрилган, жароҳатланган аъзоларни ифлосланиш ва б. таъсирлардан сақлаш, шунингдек гавданнинг бирор қисмини кимирламайдиган қилиб кўйиш ва босиб туриш учун қўлланиладиган восита. Б.лар қаттиқ ва юмшоқ ҳамда оддий ва мураккаб бўлади. Маҳкамловчи, босувчи, тахтақачловчи (қ. Имобилизация), қотирувчи (қ. Гипс боғлов) ва шина Б.лар бор. Маҳкамловчи Б.нинг пластирли, елимли ва бинтли тури кўп ишлатилади. Б.лар бошоқсимон, саккизсимон, спиралсимон ва ҳ.к. шаклда бўлади. Улар жароҳатни тоза сақлаш, яра сели ва йирингни шимиш, шикастланган тўқимага шифобахш таъсир кўрсатиш, инфекцияга қарши курашиш мақсадида ишлатилади. Б. тайёрлашда турли боғлов материалларидан фойдаланилади. Докадан салфетка, бинт ва тампонлар тайёрланади. Ярага бевосита боғланадиган Б. материаллари стерилланган бўлиши лозим (қ. Антисептика, Асептика). Гигроскопик бўлмаган пахтани иситувчи компрессларда ишлатиш, шина остига кўйиш ёки гипс Б.да қўллаш мумкин. Стерилланган ва стерилланмаган Б. материаллари: салфетка, бинт, пахта ўрами, боғлов пакета ва б. дорихоналарда сотилади.

БОҒЛОВЧИ (грамматикада) — ёрдамчи сўз. Гап ва гап бўлаklarини бири-бирига боғлайди. Б. ишлатилишига кўра, якка Б.лар («ва», «аммо», «лекин», «агар», «чунки», «учун» ва б.), такрорланувчи Б.лар («баъзи», «бир», «гоҳ», «ё» ва б.) га бўлинади. Б. грамматик маъно ва вазифасига кўра, тенг Б. ва эргаштирувчи Б.ларга ажратилади. Тенг Б.лар «ва», «ҳамда» — бириктирув Б.ларга («бахор келди ва дарахлар уйғонди»); «аммо», «лекин», «бирок», «балки» — зидловчи Б.ларга («у ишга борди, бирок ишламади»); «ё», «ёки», «ёхуд», «гоҳ... гоҳ», «дам... дам» — айирувчи Б.ларга («дам ҳаво очилади, дам ёмғир ёғади»); «на ... на» — инкор Б.ларга («на ёмғир ёғади, на ҳаво очилади») бўлинади. Бириктирувчи Б.нинг вазифасини «билан» кўмакчиси, «ҳам», «да», «у» («ю») юкламалари ҳам бажариши мумкин. «У» («ю») юкламаси зидловчи Б. вазифасида ҳам келади. Эргаштирувчи Б. кўпинча бош гапга қўшилиб, изоҳлаш ва аниқлаш мазмунини берувчи эргаш гапни боғлаб келади. Улар — «ки(м)» — аниқлов Б. («дейдиларким, ойда ҳам доғ бор»); «чунки», «шунинг учун», «негаки», «токи» — сабаб ва мақсад Б. («келди, шунинг учун қувондим»); «гўё», «гўёки» — чоғиштирув Б. («у тик ағанади, гўё остидан кесилгандай бўлди»); «агар», «башарти», «гарчи» — шарт ва тўсиқсизлик Б. («агар келса, гаплашаман»)ларга фарқланади.

БОҒЛОВЧИ МАТЕРИАЛЛАР (қурилишда)—сувқўшибқориштирганда ёпишқоқ, хамирсимон мулойим масса ҳосил қилиб, кейин тошдек қотадиган кукунсимон материаллар. Анорганик (минерал) ва органик хиллари бор. Анорганик Б.м. ҳавода қотадиган ва гидравлик хилларга бўлинади. Ҳавода қотадиган Б. м. фақат очик ҳавода қотади, намда эса қисман қотади ёки умуман қотмайди. Буларга оҳак, гипс, эрувчан шиша, гил ва б. киради. Гидравлик Б.м. очик ҳаводагина эмас, балки нам ва сувда

ҳам қотади. Буларга гидравлюгоҳак, портландцемент ва б. киради. Б.м. яхлит бетон, йиғма темирбетон конструкциялар ва қоришмалар тайёрлашда ишлатилади. Органик Б.м. (мас, битум) асфальтга қўшилади, томларни ёпишда ишлатилади.

БОҒОТ — Хоразм вилоятидаги қишлоқ. Боют тумани маркази. Б. шим. ғарбда Хўжалик, жан.шарқда Бешарик қишлоқларига ёндош. Яқин т.й. станцияси Хонқадан 12 км. Б.дан Урганчгача 30 км. Аҳолиси 8,8 минг кишидан зиёд (2000). Тарихий манбалардан Б. 2000 йиллик тарихга эга эканлиги маълум. Б. жан.даги Қальажик (Довудқалъа) дан топилган буюмлар милод бошларига оидлиги аниқланган. Бу қалъа «Буюк ипак йўли»да жойлашганлиги сабабли иктисодий, ижтимоийсиёсий ҳаётда катта роль ўйнаган. Ҳоз. кунгача қалъанинг ғарбий қисми маҳаллий аҳоли ўртасида «Чўянбозор» деб юритилади. Ҳозирда қалъанинг айрим қисмларигина сақланиб қолган.

Б.да тўқимачилик, тикувчилик фкалари, пахта тозалаш з-ди, нон маҳсулотлари к-ти, МТП ва б. саноат корхоналари мавжуд. Б. худудидан Урганч — Ҳазорасп, Хива — Ҳазорасп автомобиль магистраллари ўтган. Б.да 19-а. охирларида катта қарвонсаройли бозор бўлган. Бозор очик ховлидан иборат тўртбурчак шаклда қурилган, расталари ёпиқ бўлиб, бурчакларида салобатли гумбазлари бўлган. Пахса деворли ва асоси мустаҳкам бўлмаганидан сақланмаган. Бозор атрофида қосиб ва хунармандларнинг кичик уйлари қурилган. Б. 1970 й.дан сўнг бош режа лойиҳасига кўра ривожланиб бормоқца. Маданият саройи, Ёшлар уйи, мусиқа мактаби, меҳмонхона, марказий касалхона бинолари, и.ч. биноларидан тўқув ва тикувчилик фкалари, нон к-ти, очик ва ёпиқ «Наврўз» бозори мажмуаси, «Хумо» чойхонаси, «Бахт уйи», 300 ўринли теннис корти каби жамоат бинолари мавжуд. 4 оммавий ва

болалар кутубхонаси, мусиқа мактаби, 3 умумий таълим мактаби, катталар таълим маркази, болалар ва ўсмирлар ижод уйи, 6 мактабгача болалар муассасаси, истироҳат боғи, спорт ва соғломлаштириш мажмуи фаолият кўрсатади (2000).

БОҒОТ ТУМАНИ—Хоразм вилояти таркибидаги туман. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган (1930 ва 50-й.ларда бир неча марта ёндош туманларга қўшиб юборилган ва қайта тикланган, 1970 й. 7 дек.да қайта ташкил этилди). Б. т. Хоразм вилоятининг жан.шарқий қисмида жойлашган. Ғарб ва шим.да вилоятнинг Янгиариқ ва Хонқа туманлари, Амударё б-н, шарқда Ҳазорасп тумани ва жан.да Туркменистон б-н чегарадош. Майд. 0,44 минг км². Аҳолиси 106 минг кишидан зиёд (2000). Б.т.да 11 кишлоқ фуқаролари йиғини (Бешариқ, Боғот, Дехқонбозор, Маданият, Найман, Хитой, Хўжалик, Қизилравот, Қипчоқ, Қораянтоқ, Қулонқорабоғ) бор. Маркази — Боғот кишлоғи.

Табиати. Б.т. ер юзаси учламчи давр охири ва тўртламчи давр бошларида дарё келтирган ётқизикларнинг тўпланишидан вужудга келган. Аллювиал жинслар бўр даврининг туб жинслари устини қоплаб олган. Ер юзаси паёттектисликбўлиб, шим.ғарбга нишаб. Баъзи жойларида саёз ботик ва қолдиқ ўзанлар учрайди. Туманнинг жан.да кум рельеф шакллари тарқалган. Ҳоз. замон рельефининг вужудга келишида Амударё ва унинг тармоқлари, сугориш шохобчалари муҳим роль ўйнаган.

Иқлими кескин континентал. Январининг ўртача т-раси — 4°дан — 6° гача, июлники 28—30°. Йилига 80—110 мм ёғин тушади. Вегетация даври 190—210 кун. Туман худудидан Амударё оқиб ўтади. Тумандаги асосий сугориш шохобчалари Тошсоқа канали ва унинг тармоқлари — Байрамсоқа, Қизилрабат, Қораянтоқва Осёп ариқларидир. Туманда 50 дан зиёд кўл (Отакўл, Шўркўл,

Кўккўл, Гажли, Тўқайкўл ва б.) бор. Кўлларнинг аксарият қисми туманнинг Қорақумга туташ пастқам жойларида жойлашган. Тупроқлари ўтлоқи ва ўтлоқи бўз тупроқлардан иборат. Кучли шўрланган жойларда шўрхок ва шўртоб тупроқпар, Қорақумга туташ жойларида қумли ва қумоқтупроқлар тарқалган. Сувга сероб жойларда намсевар ўсимликлар, қумларда ксерофит ўсимликлар учрайди. Ҳайвонлардан сариқ юмронқозик, чиябўри, нутрия, ондатра, паррандалардан ўрдақ, кулранг ғоз, биркозон ва б. учрайди.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар; шунингдек бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га 240 киши тўғри келади.

Хўжалиги. Б.т. хўжалигининг асосини к.х. ташкил этади. Қ. х. да фойдаланиладиган ерлар 22,9 минг га, шу жумладан ҳайдаладиган ерлар 18,5 минг га; 8,5 минг га ерга пахта, 3,8 минг га ерга галла, 3,6 минг га ерга шоли, 0,7 минг га ерга полизсабзавот экинлари, 0,2 минг га ерга маккажўхори, 1,2 минг га ерга беда экилади. Кунжут ва қанд лавлаги экиш ҳам йўлга қўйилмоқда. Б. т. да 13 жамоа хўжалиги, 81 деҳқон ва фермер хўжалиги бор. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 35,8 минг қорамол, 30,5 минг қўй ва эчки, 100 минг парранда боқилади (2000).

Саноат корхоналари к. х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Туманда 10 қурилиш ташкилоти, 6 саноат корхонаси бор. Туман худудидан Қўнғирот — Чоржўй т. й., Урганч — Ҳазорасп, Хива — Ҳазорасп автомобиль йўллари ўтган. Энг яқин т.й. станцияси «Боғот» туман марказидан 12 км нарида.

1999/2000 ўқув йилида 50 умумий таълим мактабида 27 минг ўқувчи, 2 лицейда 500 ўқувчи таълим олди. 2 спорт мактаби ва теннис корти фаолият кўрсатмоқда. 40 оммавий ва болалар кутубхонаси, 42 клуб, 14 маданият уйи, 1 мусиқа мактаби, 1 халқ ансамбли, 39 спорт зали, теннис корти, 204 спорт

майдончалари ишлаб турибди. 10 минг кишига мўлжалланган стадион мавжуд. 510 ўринли 5 касалхона, 10 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 30 фельдшерлик пункти бўлиб, уларда 1469 врач ва ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди (2000). 1971 й.дан «Хуррият» туман газ. чиқади (адади 3,4 минг). Ўзбекистон Қаҳрамони «Боғот» жамоа хўжалигининг раиси Машариф Қувоков шу туманнинг Қулонқорабоғ қишлоғидан.

БОҒЧА (ўлчовшуносликда) — қад. оғирлик ўлчов бирлиги. Қиймати 4ботмонта тенг. Мас, Фарғонада 1 ботмон=1344 мисқол, 1 мисқол=100 арпа дони=4,55 г бўлганлиги ҳисобга олинса, 1 ботмон=6,1152 кг, яъни 1Б.=4 ботмон=4 • 6,1152 кг=24,46 кг эканлиги маълум бўлади.

БОҒЧА ДАРВОЗА — Хивадаги меъморий ёдгорлик. Ичан қалъанинг шим. қисмидаги 6 гумбазли дарвоза (19-а.). Дарвозахона тарҳи 18х 16 м, барча гумбазлари шаклан бир хил. Иккита қатта гумбаз далон (йўлка) устида бўлиб, ёнига дўконлар қурилган. Б. д.нинг одд томонига иккита бурж — гулдасталар (бал. 13,5 м) ишланган. Дарвоза усти равоқли. Сирти ва ички томони безаксиз. Б. д. 195960 ва 1997 й.ларда таъмир қилинган.

БРАБАНТ (Brabant) — ўрта асрлардаги герцоглик. 15-а. охиридан Нидерландиядаги тарихий вилоятлардан бири. Кейинчалик бир қисми Нидерландия (Шим. Брабант вилояти), бир қисми Бельгия (Брабант вилояти, 1830 й.дан) таркибида бўлган.

БРАБАНТ ОТ ЗОТИ — 19-а. да Бельгиянинг Брабант вилоятида чиқарилган (номи шундан). Б. о. з.нинг гавдаси йирик, бақувват, тез етилади, узок, яшайди. 2,5 ёшдан турли қ. х. ишларида фойдаланиш мумкин. Бияси 4 ёшида қулунлайди. Эркагининг тирик

вазни ўртача 800—1000 кг, баъзан 1200 кг, биялариники 700 кг га боради. Туей жийрон, тўриқ, тим қора. Б. о. з.дан кўпгина мамлакатларда маҳаллий отлар зотини яхшилашда ва оғир юк тортувчи янги от зотларини чиқаришда фойдаланилган. Германия, Голландия, Дания, АҚШ, Чехословакия, Венгрия ва б. мамлакатларда ҳам боқилади.

БРАВЕ ПАНЖАРАЛАРИ — кристаллар фазовий панжараларининг кўриниши; 14 та уч ўлчовли геометрик панжаралардан иборат. Француз олими О. Браве (1811—63) топган (1848). Элементар уялар симметрияси, яъни уларнинг қирралари б-н бурчаклари ўртасидаги нисбат, шунингдек марказлашганлик хусусияти жиҳатдан фарқланади. Б. п. кристаллнинг исталган нуктасига кўчириш амали (операцияси) таъсирида ҳосил бўлади. Ҳар хил минералларда Б. п. ўзига хос тузилган. Минералларни тўғри аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

БРАҒЕ (Brahe) Тихо (1546.14.12, Кнудstrup — 1601.13.10, Прага) — даниялик астроном; амалий астрономия ислохотчиси. Б. бошчилигида қурилган расадхона (1576) Ураниборг, яъни «астрономлар уйи» деб атади. Б. расадхонада 20 й.дан ортиқ юлдуз, сайёра ва кометалар устида тадқиқотлар олиб борди. Ой ҳаракатидаги йиллик нотекислик ва вариацияларини, кометалар атмосфера ходисаси эмаслиги (уларнинг Ойдан ҳам йироқда эканлиги)ни аниқлади. Ёруғликнинг Ер атмосферасидаги рефракциясч жадвалларини тузди. Йиллик прецессия қийматини жуда аниқ (51») топди. Б. Коперник системасини тан олмаган. У Ер олам марказида жойлашган, Қуёш унинг атрофида айланади, сайёралар эса Қуёш атрофида айланади, деган фикрга келган. Б.нинг Марсни кузатувлари натижалари асосида И. Кеплер сайёраларнинг ҳаракатланиш қонунини

яратган. **БРАГУЙ ТИЛИ** (брахун тили) — Покистон (Балужистон ва Синд вилояти) да яшовчи халқ тили, дравид шиллари гуруҳига киради. Бу тилда тахм. 1 млн.га яқин киши сўзлашади (1997). Бир нечта диалектларга эга. Ёзуви араб алифбоси асосида.

БРАГУЙЛАР — Покистондаги халқ. Асосан Балужистон ва Синд вилоятларида (750 минг киши), Эрон ва Афғонистонда ҳам яшайди. Умумий сони 835 минг киши (1992). Брагуй тилида сўзлашади. Диндорлари — муслмонсуннийлар. Балужистонни инглизлар босиб олгунига қадар Б. бу ўлкада ҳукмрон элат бўлиб, улар орасидан 1666 й.дан балуж ва брагуй қабилалари конфедерациясини бошқарган Калат хонлари келиб чиққан.

БРАДИКАРДИЯ (юн. bradys — секин ва kardia — юрак) — юрак қисқаришларининг секинлашиши, юракнинг секин (1 мин. да 60 дан кам) уриши. Соғлом кишиларда (мас, спортсменларда) ҳам кузатилади, кўпроқ юракнинг айрим касалликлари (юрак блокадаси, синус тугун касалликлари ва б.) белгиси бўлиши мумкин. Оч юриш, баъзи захарланишлар, юрак гликозидларини суиистеъмом қилиш ҳам Б.га сабаб бўлади. Б.ни бартараф этиш учун энг аввал уни келтириб чиқарган касаллик даволанади.

БРАДЛЕЙ, Бредли (Bradley) Жеймс (1693, Шерборн, Англия — 1762.13.7, Чалфорд, Англия) — инглиз астрономи, Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1718), Оксфорд ун-ти проф. (1721 й.дан). Ёруғлик аберрациясини (1725), ер ўки нутациясини (1748) кашф этган. Э. Галлей вафотидан сўнг Гринвич расадхонасита директорлик қилган (1742 й.дан). Б. юлдузларнинг хусусий ҳаракатларини аниқлаш учун меридиан кузатувлари олиб борган.

БРАДФОРД — Буюк Британиядаги

шаҳар, Англияда. Аҳолиси 460 минг кишидан зиёд. Т. й. тугуни. Жун (мовут) саноатининг йирик маркази. Машинасозлик (жумладан, тўқимачилик ва электротехника машиналари), тикувчилик, полиграфия, кимё, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Унт бор. 14—18-а.лар меъморий ёдгорликлари сақланган.

БРАЗЗАВИЛЬ — Конго Республикасининг пойтахти. Конго дарёси қуйи оқимининг ўнг соҳилида. Мамлакатнинг энг йирик порт шаҳри. Б. Конгонинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази. Аҳолиси 650 минг киши (1997).

Б.га 1880 й. француз сайёҳи ва мустамлакачиси Пьер Саворньян де Бразза асос солган. Б. 1910—58 й.ларда Франция Экваториал Африкаси федерацияси ва Ўрта Конгонинг маъмурий маркази. 2-жаҳон уруши даврида генерал де Голль бошчилигидаги «Озод Франция» ҳаракатининг асосий таянч пунктларидан бири бўлган. 1958—60 й.лар Мухтор Конго, 1960 й.дан Конго Республикаси пойтахти.

Б. мамлакатнинг транспорт, асосий савдо-саноат ва молия маркази. Даре порти. Т.й. ва шоссе орқали денгиз порти ПуэнтНуар б-н боғланган. Б.да ип йигириш, тўқимачилик, кимё (пластмасса буюмлар, сунъий матолар, бўёқ и.ч.), сигарета, гугурт фкалари, озиқ-овқат саноати ва б. корхоналар, халқаро аҳамиятга эга бўлган аэропорт бор. Балиқ қуритилади ва дудланади. Кема тузатиш корхоналари ишлаб турибди. Хунармандчилик (ёғочдан турли буюмлар яшаш, бадий керамика) ривожланган. Шаҳар яқинида ГЭС қурилган. Марказий Африка тадқиқот инти, Пастер инти, унт, миллий музей бор.

БРАЗИЛИЯ (Brasil) Бразилия Федератив Республикаси (Republica Federativa do Brasil) — Жан. Америкадаги энг катта давлат, китъанинг шарқий

ва марказий қисмларида, Атлантика океани соҳилида жойлашган. Маъмурий жиҳатдан 26 штат ва федерал (пойтахт) округга бўлинади. Майд. 8512 минг км². Аҳолиси 162,6 млн. киши (1996). Пойтахти — Бразилия ш.

Давлат тузуми. Б.— федератив республика. Амалдаги конституция 1988 й. 5 окт.да қабул қилинган; 1994 й. март ва 1997 й. июнда тузатиш киритилган. Давлат бошлиғи — президент. Президент б-н вице-президент аҳоли томонидан тўғри ва яширин овоз бериш орқали 4 й. муддатга сайланади. Президент кетмакет иккинчи муддатга сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимият — Миллий конгресс (парламент). Парламент икки палата: депутатлар палатаси ва федерал сенатдан иборат. Ижроия ҳокимиятни президент ва у тузган ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Б.да Атлантика океани соҳили бўйлаб кўпданкўп қўлтиқлар ва кўрфазлар учрайди. Мамлакат худудининг ярмидан кўпроғини Б. ясситоғлиги ишғол этган (энг баланд нуқтаси Бандейра тоғи, 2890 м); ўртача бал. 600—800 м бўлган бу тоғлик Б.нинг жаншарқ ва жан. томонларини эгаллаб ётади. Б. шим.да Гвиана ясситоғлиги жойлашган. Шу ясситоғлиқлар орасида кенг Амазонка паёттекислиги бор. Мамлакатнинг жан. ва жан.ғарбига ЛаПлата паёттекислигининг бир қисми кириб келиб, океан соҳилида камбар паёттекисликни ҳосил қилади. Б.да полиметалл, олтин, темир рудаси, нодир металллар, марганец рудаси, боксит, нефть, тошқўмир, туз конлари ва б. конлар бор. Б. иклими экваториал, иссиқ ва нам. Ўртача ойлик тра 16—29°. Амазонка паёттекислигида йилига 2000—3000 мм, тоғ ён бағирларида 1500—2000 мм, соҳилда 3000 мм, тоғ тепаларида эса 500 мм ёғин ёғади. Б.да даре жуда кўп. Энг йирик дарёлари: Амазонка, Парана, СанФрансиску, Уругвай. Амазонка ва унинг ғарбий ирмоқларида кема қатнайди. Б.да нам

тропик ўрмонлар (гилея ёки селваслар), тропик даштларда саванна ўрмонлари (кампос), қизил латерит тупроқларда ўсадиган ўрмонлар кўп тарқалган. Б. каттиқ ёғочли дарахтлар захираси бўйича дунёда биринчи ўринда туради. Умуман мамлакат худудининг 38% ўрмонлар б-н қопланган. Ботқоқлик кўп. Ҳайвонлардан чумолихўр, зирхлилар, ёлдор бўри, нанду туяқуши, ҳар хил кемирувчилар, паррандалар, судралиб юрувчилар ва ҳашаротлар кўп учрайди. Б. худудида Игуасу, Игатаия, ПаулуАфонсу, СеррадусОрганс каби йирик миллим боғлар ва бир неча куриқхона бор.

Аҳолисн. Б. аҳолисининг асосий қисми (95% дан кўпроғи) бразиллар. Б.да Европа ва Осиё мамлакатларидан келган бир неча миллион киши, жумладан немислар, итальянлар, португаллар, японлар, испанлар, поляклар, ливанликлар, сурияликлар ҳам яшайди. Туб жой халқи — индейслар кўплаб кириб юборилган, бир қисми бошқа халқлар б-н қоришиб кетган. Омон қолган индейс қабилалари мамлакат ичкарисидати хилват жойларда яшайди. Шаҳар аҳолиси 75,5%ни ташкил қилади. Давлат тили — португал тили. Диндорлар асосан католиклардир. Энг йирик шаҳарлари: СанПаулу, РиодеЖанейро, БелуОризонт, Ресифи, ПортуАлегри, Салвадор, Форталеза, Куритиба, Белен, Бразилия, Кампус, Нитерой, Манаус.

Тарихи. Б. худудида инсоннинг пайдо бўлиши неолит даврига тўғри келади. 16-а.гача Б.да бир неча йирик индейс қабилалари яшаган. Улар кўчманчи ҳаёт кечирган, тупигуарани қабилисигина ўтроқ яшаган. Индейс қабилалари овчилик, балиқчилик б-н бир қаторда деҳқончилик ҳам қилишган. 16-а. бошларида тупигуарани жамоаларида мулкый бўлиниш даври бошланган. 1500 й. апр.да Португалия лик денгизчи П. Кабрал Б. кирғоқларига борди ва янги ер очганлигини ва у Португалияга қарашлилигини эълон қилди. Кабрал саёҳатидан 10 й. кейин португаллар Б.дан

қимматбаҳо кизил дарахт — «бразил»ни (Б. номи ҳам шундай келиб чиққан) жаҳон бозорларига олиб бориб сота бошладилар. Б. кашф этилгач, у узок вақт Португалия б-н Франция ўртасида талаш бўлиб келди, 1516 й.дагина бу можаро Португалия фойдасига ҳал бўлди. 1532—36 й.ларда Б. кирғоқ жойлари капитанлик деб аталадиган 13 маъмурий ҳудудга бўлинди. 1549 й. Б.нинг асосий шаҳри бўлган Баия (ҳоз. Салвадор)да губернаторлик ташкил этилди. 16-а.нинг 70-й.ларидан бошлаб португаллар Африка қитъасидан келтирилган кўллаб негрларни қул қилиб сота бошлади; қуллар плантацияларда ишлатиларди. Б.да португаллар зулмига қарши миллий озодлик курашлари узокдавом этди. 1720 й.да МинасЖерайс вилоятида Фелипи дус Сантус бошчилигида кўзғолон кўтарилди. 1797 й. Баия вилоятида миллий озодлик ҳаракати кучайди. 1807 й. Португалияга Наполеон қўшинлари бостириб киргач, Португалия қироли РиодеЖанейрога қочиб кетди. Б. монархия марказига айланди (1808—21). 1820 й.ги Португалия буржуа инқилоби Б.да мустақиллик учун курашнинг янада авж олишига сабаб бўлди. 1822 й. 7 сент. да Б. мустақил империя деб эълон қилинди. 1888 й. Б.да қулдорлик бекор этилди. 1889 й. монархия тугатилиб, Б. федератив республика деб эълон қилинди. 19-а.нинг охири ва 20-а. бошларида Б.га чет эл сармояси, хусусан АҚШ монополиялари кириб кела бошлагач, саноатнинг айрим тармоқлари ривожлана бошлади. 1-жаҳон уруши даврида Б. Антанта томонида туриб урушга кирди. 20-й.лар Б. халқоммасининг демократик эркинликлар учун кураш йиллари бўлди. 1924 й.да Б.нинг барча штатларида кўзғолонлар кўтарилди. 1930 й.ги давлат тўнтариши натижасида Ж. Варгас ҳокимият тепасига келди. Унинг ҳукмронлиги йилларида демократик ва тараққийпарвар кучларга қарши кураш бошланиб, мамлакатнинг АҚШга иқтисодий ва сиёсий қарамлиги

кучайди. 1942 й. авг.да Германияга қарши мамлакатлар томонида туриб 2-жаҳон урушига кирди. Фашистлар Германиясининг тормор этилиши Б.да демократик ҳаракатни кучайтирди. 1945 й. окт.да янги давлат тўнтариши бўлиб, ҳарбий диктатура ўрнатилди. 1946 й. генерал Э. Г. Дутра ҳукумат бошлиғи бўлди. 1950 й.ги президент сайловида яна Ж. Варгас президентликка сайланди. 1953—54 й.ларда ҳукумат халқ оммаси талаби б-н нефть саноатини давлат кўлига олди ва ишчиларнинг иш ҳақини бир оз оширди. Ҳукуматнинг бу тадбири Б. реакцион доираларининг янгидан бош кўтаришига олиб келди. Бундан кўрққан Варгас 1954 й. 21 авг.да ўзини отиб ўлдириди.

1955 й. сент. ойидаги президент сайловида ҳокимият тепасига социалдемократик партиянинг вакили Ж. Кубичек келди. Кубичекнинг президентлик даври (1956—60) да, бир томондан Б. иқтисодиётига чет эл сармоясининг кўллаб кириб келишига йўл очилган бўлса, иккинчи томондан, Б.нинг иқтисодий мустақиллигини таъминловчи қатор тадбирлар ўтказилди, нефтни давлат монополиясига айлантириш учун курашилди, 'АҚШга атом хом ашёлари сотиш ҳақидаги шартнома бекор қилинди. 1960 й.ги сайловда Христиандемократик партия ва Миллий демократик иттифоқ блокнинг номзоди Ж. Куадрос президентликка сайланди. 1961 й. авг.да Куадрос реакцион кучлар тазйиқи б-н истеъфо беришга мажбур бўлди. 1961 й. 7 сент. да Ж. Гуларт президентлик лавозимини эгаллади.

1964 й. апр.да янги давлат тўнтариши ўтказилиб, маршал Умберто Кастело Бранко ҳокимият тепасига келди. Бранко ҳукумати Гуларт ҳукумати ўтказган барча илғор тадбирларни бекор қилди; 1967 й. март ойида маршал Артур да КостаЭсилава президент қилиб сайланди. Унинг ҳукумати мамлакатдаги сиёсий тангликдан кўрқиб миллий хавфсизлик

хакида қонун қабул қилди ва жуда кенг ваколатларга эга бўлган Миллий хавфсизлик кенгашилини ташкил этди. Умуман 1985 й.гача Б.да ҳокимият ҳарбийлар қўлида бўлди. 1994 й.да сайланган президент Фернанду Энрики Кардозу 1995 й. 1 янв.да ўз лавозимини ижро этишга киришди. Б.— 1945 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР б-н дипломатия муносабатларини 1993 й. 30 апр.да ўрнатган. Б.нинг миллий байрами — 7 сент.— Мустақиллик эълон қилинган кун (1822).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмаларн. Б. тараккийпарвар партияси, 1995 й.да бир неча ислохотчи партияларнинг бирлашуви натижасида тузилди; Б. трабальист партияси, 1980 й.да асос солинган; Демократик трабальист партияси, 1979 й. тузилган; Б. демократик ҳаракат партияси, 1981 й.да тузилган; Б. социалдемократик партияси, 1988 й.да асос солинган; Либерал фронт партияси, 1984 й.да собиқ Социалдемократик партия аъзоларидан тузилган; Миллий қайта қуриш партияси, 1988 й.да асос солинган; Мехнаткашлар партияси, 1980 й.да тузилган; Социалистикҳалқ партияси, 1992 й.да Б. коммунистик партиясининг «янгиловчилар» фракцияси негизида ташкил этилган. Мехнаткашлар умумий конфедерацияси касаба уюшмаси, 1986 й.да тузилган, 1988 й.гача Мехнаткашлар умумий касаба уюшма маркази деб аталган; Мехнаткашлар ягона касаба маркази, 1981 й.да тузилган. Шунингдек, саноат ишчилари миллий конфедерацияси, савдо ходимларининг миллий конфедерацияси, кредит муассасалари ходимларининг миллий конфедерацияси ҳам мавжуд.

Хўжалигн. Б. саноатлашган аграр мамлакат. Иқтисодий салоҳияти ва табиий захиралари жиҳатидан Лотин Америкасида етакчи ўринда туради. Ялпи ички маҳсулотда саноат улуши 30,3%, қишлоқ, ўрмон хўжалиги ва балиқчилик 10,8% ни ташкил этади. 2-жаҳон

урушидан кейин Б. иқтисодиётида саноатни ривожлантириш ва умуман хўжаликни индустрия асосида тараккий эттириш йўлида тузилмавий силжишлар рўй берди. 60-й.лардан бошлаб миллий маҳсулотда саноатнинг улуши қ.х. дан ошиб кета бошлади.

Саноати. Кон саноатида темир ва марганец рудалар қазиб олиш муҳим ўрин олади. Боксит, қўрғошин, вольфрам, олтин, олмос, нефть ва тош кумир, бир оз микдорда қалай, рух, мис, никель ҳам қазиб чиқарилади. Б. ташқи бозорга, асосан АҚШга стратегик аҳамиятга молик маъданлар — ниобий, бериллий, цирконий кабиларни, шунингдек уран рудасини сотади. Ҳосил қилинадиган электр энергиянинг 90% ГЭСларга тўғри келади. Тиете ва РиуГранди дарёларида йирик электр ст-ялар мавжуд. Маҳсулот и. ч. тармоқлари орасида энг йириклари: металлургия (ВолтаРедонда ва БелуОризонти ш.ларидаги 3-длар Лотин Америкасидаги энг катта пўлат и.ч. корхоналари ҳисобланади) ва машинасозлик (жумладан, автомобилсозлик, кемасозлик, авиасозлик, қ.х., радиоэлектроника машинасозлиги). Кейинги йилларда электр техника, ҳарбий саноат, атом саноати, нефтни қайта ишлаш саноати, кимё ва нефть кимёси тармоқлари (кислоталар, маъданли ўғитлар, синтетик толалар, бўёқлар, пластмассалар) ривожланди. Тўқимачилик (асосан ип газлама) ва озиқ-овқат саноати (қандшакар, гўшт, ёғ, тамаки ва б.) Б. учун анъанавий соҳалардир. Цемент, целлюлозақоғоз ва ойна саноати мавжуд.

Қишлоқ хўжалиги. Мамлакат майд. нинг 3,5% га яқинида деҳқончилик қилинади. Асосан Атлантика океани соҳили ва жан.шарқий штатларда экинлар экилади. Энг муҳим плантация экинлари — кофе, шакарқамиш какао, банан, сизаль, ананас. Жан. да тамакчилик ва соҳибкорлик яхши йўлга қўйилган. Асосий озиқ-овқат экинлари: маккажўхори, шоли, буғдой,

соя, маниок, ловия. Асосан гўштбоп яйлов чорвачилиги, гўшт ва жун олинадиган кўйчилик ривожланган. Денгиз ва дарёларда балиқ овланади. Ўрмонларда каучук, ёнғоқ, мум, пальма меваси йиғиштириб олинади, иморатбоп, қимматбаҳо ёғочлар тайёрланади. Б. ясситоғлигида «парагвай чойи» — йербамате етиштирилади.

Транспорти. Б. худудининг катта қисми йўлсиз. Т.й.нинг уз. 32 минг км, шундан 3 минг км дан ортиқроғи электрлаштирилган. Транспортнинг асосий тури автомобиль; автомобиль йўллари уз. 1,7 млн. км; 5 минг км дан ортиқ узунликдаги Трансамазонка магистрала Атлантика соҳилини Анд тоғ этаклари б-н туташтиради. Ички сув йўлларининг уз. 31 минг км. Асосий денгиз портлари: РиодеЖанейро, Сантус, РиуГранди, Паранагуа, ПортуАлегри, Тубаран, СанСебастьян. Б. четга асосан оғир ва енгил саноатнинг тайёр ва чала тайёр маҳсулотлари, кофе, темир рудаси, соя, тамаки, қандшакар чиқаради. Четдан нефть ва нефть маҳсулотлари, асбобусуна, металл ва ундан ясалган буюмлар, кимё маҳсулотлари, бугдой ва б. сотиб олади. Савдосотикдаги асосий мижозлари: АҚШ, Европа иттифоқи мамлакатлари, Япония, Канада, Лотин Америкаси мамлакатлари. Пул бирлиги — реал.

Тиббий хизмати, маорифи, илмий ва маданият маърифий муассасалари. Ахрлига тиббий ёрдамни хусусий шифокорлар кўрсатади. Шифокорларни мамлакат олий ўқув юртларидаги тиббиёт ф-лари тайёрлайди.

Б.да расман 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий бепул бошланғич таълим жорий қилинган. Болалар шаҳарлардаги 4—5 й.лик ва қишлоқлардаги 3 й.лик бошланғич мактабларда таълим оладилар. Булардан ташқари тўлиқсиз мактаб — гимназиялар, тўлиқ ўрта мактаб — коллегиялар, хунар ва пед. мактаблари ҳам бор. Олий ўқув юртларида пул тўлаб ўқиш мумкин. Б. да

70 га яқин унт, 740 дан ортиқ бошқа олий ўқув юртлари бор. РиодеЖанейродаги Б. ва СанПаулу унтлари уларнинг энг йирикларидир. Илмий муассасалари: Б. фанлар академияси, Миллий тиббиёт академияси ва б. Кутубхоналари: Миллий кутубхона, Португалия қироллик қироатхонаси (РиодеЖанейро), Муниципал кутубхона. Музейлари: Миллий музей, Миллий тарихий музей, РиодеЖанейродаги Миллий нафис санъат музейи.

Магбуоти, радиоэшиштириши ва телекўрсатуви. Б.да 300 га яқин газ. ва жур. нашр этилади. Асосий газ. ва жур. лари: «Газета меркантил» («Савдосотик газетаси»), СанПаулуда чиқадиган кундалик иқтисодий газ., 1920 й.дан), «Диа» («Кун», РиодеЖанейрода чиқадиган кундалик газ., 1951 й.дан), «Диариу ди СанПаулу» («СанПаулу газетаси», кундалик газ., 1925 й.дан), «ЖорналдуБразил» («Бразилиягазетаси», кундалик газ., 1891 й.дан), «Жорнал ду комерсиу» («Тижорат газетаси», РиодеЖанейрода чиқадиган кундалик газ., 1827 й.дан), «Лэтин Америка дейли пост» («Лотин Америкасининг кундалик почтаси», СанПаулуда инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1979 й.дан), «Фолья ди СанПаулу» («СанПаулу варақаси», кундалик газ., 1921 й.дан), «Глобу» («Ер курраси», кундалик кечки газ., 1925 й.дан), «Вежа» («Кўринг», ҳафталик оммавий сиёсий жур., 1968 й.дан), «Визан» («Савия», ҳафталик оммавий сиёсий жур., 1952 й.дан) ва б. Эмпреза Бразилейра ди Комуникасан, СА (Радиубраз) ахборот хизмати 1988 й.да ҳукумат ахборот агентлиги б-н давлат радиоэшиштириш корпорациясининг бирлашуви натижасида ташкил этилган. Мамлакат президентининг фуқаро девони томонидан назорат қилинади.

Радиоэшиштириш ва телекўрсатувни асосан хусусий ст-ялар амалга оширади, уларни миллий алоқа департаментга назорат қилади. Б. радио ва телевизион ст-ялар уюшмаси 1962 й.да тузилган.

Адабиёти португал тилида ривожланган. Б.да қадимдан индейс ва негрларнинг бой оғзаки ижоди мавжуд. 17— 18-а.ларга келиб, ёзма адабиётда Г. ди Матуснинг сагирик асарлари, Т. Гонзаганинг шеърлари, Ж. Гаманинг маърифатпарварлик руҳидаги «Уругвай» поэмаси пайдо бўлди. Уларда оддий халқтурмуши акс эттирилди. Б. адабиётида 19-а.нинг 20-й.ларида вужудга келган романтизм оқими ривожланди. Бу даврда Г. ди Магальяйнсининг «Тамойо қабиласи иттифоқи», А. Гонсалвис Диаснинг «Америка дostonлари» кенг тарқалди. Ж. М. ди Аленкарнинг «Гуаранлар», «Ирасема», «Убирижара» романларида индейсларнинг урфодатлари, азобукубатли ҳаёти, стихияли бўлсада кураши акс этди. Буюк халқ шоири А. Кастру Алвиснинг «Африка овози», «Банди кема» ва б. машҳур поэмалари «Тўлқинлар мавжи» асарлар тўпламига киритилди. 19-а.нинг иккинчи ярмидан бошлаб деҳқонлар ҳаётини акс эттирувчи бир қатор романлар пайдо бўлди. Шу даврда А. Гонсалвис Диаснинг «Беатриче Ченчи», «Паткул» тарихий романлари ҳам катта шуҳрат қозонди. 19-а.нинг охири ва 20-а. бошларида бир қатор ёзувчилар Б. адабиётига реализм анъаналарини олиб кирдилар. 1896 й.да асос солинган Б. адабиёт академиясининг биринчи президенти Ж. М. Машаду д'Асис танкидий реализмнинг атоқли намояндаси эди. Худди шу даврда Б. адабиётда декадентчилик кайфиятлари кучайди. Демократик ҳаракатларнинг авж олиши б-н 20-а.нинг 40—50-й.ларида Б. деҳқонларининг ҳаётини акс эттирувчи реалистик асарлар кўпайди, таракқийпарвар адабиётнинг Л. Баррету, Г. Рамус, Р. ди Кейрус, М. ди Андради, Луара Брандау каби намояндalари ижодидa инсоннинг ижтимоий мавқеи масалалари акс этди. Жоржи Амаду ўз романларида деҳқонлар ҳаётини, меҳнаткаш омманинг синфий онги ўсаётганини ифодалади. Шоирлардан В.

ди Морайс, К. ди Андради, ёзувчилардан Д. Журандир, С. Мартине, М. Палмериу, драматурглардан Н. Родригес, Г. Фигейреду, А. Суасуна ижоди Б. адабиётда салмоқли ўрин эгаллайди.

Меъморлиги. Б.нинг ерли аҳолиси — индейсларнинг меъморлиги қабр тошлари ҳамда Амазонка бўйларида ғорларга солинган ҳар хил расмлар, камиш ва ёғоч шохларидан ясалган, конус шаклли уйлардан иборат. 16-а. да португалияликлар Олинда, Ресифи ва Салвадор (олдинги пойтахти) каби шаҳарларни бунёд этдилар. 18-а. Б.да мустамлака даври меъморлигининг юқори босқичи ҳисобланади. Олтин ва олмос конлари топилиши б-н Б.да янги шаҳарлар барпо этилди, РиодеЖанейро пойтахт бўлиб қолди (1960 й.гача). Б. меъморлигида икки йўналиш: барокко (СанФрансиску монастири, Салвадор) ва рококо (МинасЖерайсдаги ҳар хил бинолар, меъмор ва ҳайкалтарош Алейжадинью иши) ўрин олади. Француз меъмори О. Гранжан де Монтины Б.да ижод этиб классицизм услубини тарқатди (Мира театри, Белен ш., Итамарати саройи, РиодеЖанейро ш.). 19— 20-а.ларга келиб Б. меъморлигида «модерн» услуби кенг тарқалди. МинасЖерайс штатида БелуОризонти, Гояс штатида Гояни ва Бразилия (янги пойтахти) каби йирик шаҳарлар ва замонавий бинолар курилди. Л. Коста, О. Нимейер, А. Э. Рейди ва б. машҳур меъморлар етишиб чикди.

Тасвирий санъати. Қад. давр санъат ёдгорликларидан ҳар хил тош ва сопол безаклар етиб келган. Мустамлака давр санъатидан (16—17-а.лар) Салвадор ва РиодеЖанейродаги ибодатхоналар безаклари бор. Бу давр санъати дин б-н боғлиқ. Б. меъморлигидаги барокко ва рококо услуби тасвирий санъатга ҳам таъсир этган. Ибодатхоналар безагида олтин ва рангдор бўёқлардан фойдаланилган. Ҳайкалтарош ва меъмор Алейжадиньюнинг БонЖезусдиМатозиньюс черковидаги

(Конгоньяс ш.) тош ва ёғочдан ишлаган хайкаллари дунёга машхур. 18-ада Б. шаҳарларида тасвирий санъат мактаблари вужудга келди (РиодеЖанейрода Ж. ди Оливейра, Салвадорда Ж. Ж. да Роша, Ресифида Ж. ди Деус Сепулведа, СанПаулуда Ж. П. да Силва Мариску ва б.). 1816 й.да кирол Жуан VI француз рассомлари иштирокида фан, санъат ва хунар мактабини ташкил этди. 1820 й.да бу мактаб бадий академияга айланди. 19-а. Б. тасвирий санъатида классицизм хукмронлик қилди. Машхур рассом Ж. Ф. ди Алмейда Жуниор ижодида халқ ҳаёти, табиат манзаралари кўп ўрин олади. 20-а. Б. тасвирий санъатида реализм б-н бир қаторда турли оқим (формализм, абстракционизм ва б.) намояндалари ижод этмоқда. Амалий санъатда кулолчилик, матога гул ва расм солиш ривожланган.

Мусикаси индейс, негр, испан, португал кўшиқ ва рақслари асосида шаклланган. А. К. Гомис, Л. Мигис, А. Леви, А. Непомусену, Э. Вила Лобос, К. Сантору, М. К. Гуарньери, Ж. Н. Гарма, Ф. М. Силва (Б. миллий мадхиясининг муаллифи) каби композиторларнинг ижоди машхур. Б. мусика санъатини юксалтиришда, мусикачи ва бастакорлар тайёрлашда РиодеЖанейро консерваторияси, Миллий мусика инти, Миллий опера театри ва симфоник оркестрлар, Б. унтининг миллий мусика мактаби, Мусика академияси иш олиб боради.

Театри. Афробразилияликларнинг макумба деб аталган диний маросим ўйинларида драматик театрга хос ҳаракатлар бўлган. Европалик илк миссионерлар индейсларга христианликни сингдириш учун португал адабий асарлари асосида сахналарни, бир пардали диниймажозий томошаларни кўрсатишган. Индейслар учун муқаддас «Лоренсу театри» номли дастлабки театр биноси 16-ада қурилган. 1748 й.да «Опера уйи», 1776 й.да «Янги опера» театри барпо бўлди. 1813 й.да

«Авлиё Жуан қироллик театри» иш бошлади. 19-ада РиодеЖанейрода «ди Сан Педру ди Аликантара театри», «ду Пласиду театри», «Янги конституцион театр», Ресифида «Санти—Изабел театри» кабилар вужудга келди. 1843 й.да панда кўрсатилган Обсерватория Лараиуан тўғони Президент қароргоҳи Университет Драматик санъат консерваторияси, 1910 й.да Мартине Пен драматик мактаби, 1917 й.да «Б. театр муаллифлари жамяти» (SBAT) тузилди. Сўнгра доимий драматик труппалар тузилиб иш бошлади. Кейинги йилларда РиодеЖанейро ва СанПаулу ш.ларида Б.комедия театри, Халқ бадий театри, Б. талабалари театри, негрларнинг экспериментал театри ташкил этилди.

Киноси. Биринчи хроникал фильм 1903 й.да, бадий фильм 1910 й.да суратга олинган. Дастлабки овозли фильмлар 1935 й.да яратилган. Б.да яратилган фильмлар ичида «Кайсара», «ТикоТико» (реж. А. Чели), «Боскинчи» (реж. Л. Баррету), «Бойнинг хотини» (реж. Т. Пайне, О. Сампаю), «Денгиз кўшиғи» (реж. А. Кавальканти), «Рио 40°» (реж. Н. Перейра дус Сантус)каби фильмлар диққатга сазовор. Б.да 6 киностудия, 3 мингдан ортиқ кинотеатр бор.

ЎЗР билан Б. ўртасидаги савдоиктисодий муносабатларни йўлга қўйишга ва бунинг учун шартномавийҳуқуқий негиз яратишга киришилди. ЎЗРнинг Б. билан 1996 й.даги товар айланмаси 7,16 млн. АҚШ долларини ташкил этди. 1997 й. якуни бўйича Ўзбекистон — Б. товар айланмаси 16,75 млн. АҚШ долларига етди ва аввалгидек товар айланмаси ҳажмининг деярли ҳаммаси импортдан иборат бўлди. Унинг 93,8% ини мойли уруғлар ва мевалар, 6,2% ини тамаки ташкил қилди.

БРАЗИЛИЯ — Бразилия пойтахти (пойтахт расман 1960 й. 21 апр. да РиодеЖанейродан шу шаҳарга кўчирилган). Мамлакатнинг марказида, Бразилия ясситоғлигида, қарийб 1200

м баландикда, сунъий сув омборининг сохилига курилган. Аҳолиси 1,8 млн. киши (1996). Шаҳар атрофи б-н бирга Федерал (пойтахт) округ қилиб алоҳида маъмурий бирлик сифатида ажратилган, аҳолиси 2,9 млн. киши (1992). Қишда ўртача тра 19°, езда 22°. Йилига 1300 мм ёгин ёғади. Транспорт йўллари тугуни. Халқаро микёсадаги аэропорт бор. Б. айрим пойтахт шаҳарлар (Канберра, Бонн, Вашингтон, Исломобод) каби фақат маъмурий пойтахт бўлиб, саноат корхоналари деярли йўқ. Фақат озик-овқат ва энгил саноат корхоналаригина ишлаб турибди. Б.да президент қароргоҳи ва канцелярияси, Миллий конгресс ва Олий суд, министрликлар каби ҳукумат муассасалари жойлашган. Шаҳар Бразилия Конституциясининг пойтахтни мамлакатнинг географик марказига яқин жойга кўчириш тўтрисидаги махсус бандини ижр'о қилиш мақсадида 1957 й.дан қурила бошлади. Шаҳар қиёфаси самолёт шаклида лойиҳалаштириб курилган. Б. бош режаси меъмор Л. Коста томонидан ишланган. Уч ҳокимлик майдонида маъмурий ва жамоат бинолари жойлашган. Б.да унт бор.

БРАЗИЛИЯ ОҚИМИ — Атлантика океанидаги илиқ оқим. Жан. Пассат оқимининг Жан. Америка қирғоқлари яқинидаги тармоғи. СанРоки бурни (Жан. Америка) дан бошланиб, Бразилия қирғоқлари бўйлаб 40° жан. кенгликкача боради, бу ерда Фолкленд совуқ оқими ва Ғарбий Шамоллар оқими номли совуқ оқим б-н тўқнашади. Тезлиги соатига 1—2 км. Т-раси 18—26°. Шўрлиги 35—37,25‰ ва ундан ортиқ.

БРАЗИЛИЯ ПЛАТФОРМАСИ — қ Жанубий Америка платформаси.

БРАЗИЛИЯ ЯССИТОҒЛИГИ — Жан Американинг шарқий қисмидаги тоглик, 3° дан 35° гача ж.к.лар оралғида. Асосан Бразилияда, қисман Уругвай, Парагвай ва Аргентинада жойлашган.

Кўп қисмининг усти текис бўлиб, бал. 200—900 м. Шарқий ва жан.шарқий ён бағирлари Атлантика океани сохилидан тик кўтарилган (Бандейра тоғи, 2890 м). Шим.да Амазонка, шим.ғарбда ва жан.да ЛаПлата паёттекисликларига қияланиб тушади. Архей ва протерозойнинг кристалли ва метаморфик жинсларидан тузилган бўлиб, фундамент текисликлари кўринишида чиқиб қолган. Фойдали қазилмалардан темир ва марганец рудалари, боксит, олтин, олма, тоғ биллури, торий, уран ва б. учрайди. Иқлими катта қисмида субэкваториал ва тропик, жан.да субтропик. Жан.ғарбдан шим.шарққа янв.нинг ўртача т-раси 22° дан 29° гача, июлники 12° дан 25° гача ортиб боради. Бир йилда 1400—2000 мм ёгин ёғади. Даре кўп. Энг йириқлари: Арагуая, СанФрансиску, Парнаиба. Улар серостона, шаршарали. Гидроэнергия ресурсларига бой. Шим.ғарби ва шарқи нам тропик ўрмонлар, маркази бутазор саванна. Жан.шарқи субтропик ўрмонлар ва саванналар б-н қопланган. Кофе, какао, кокос пальмаси ўстирилади, пахта, шакарқамиш, банан, маниок ва б. етиштирилади. Б. я.т.да Игуасу миллий парки бор.

БРАЗИЛЛАР, ўзларини бразильёнуш деб атайдилар — халқ, Бразилиянинг асосий аҳолиси, шундан 139 млн. киши Бразилияда яшайди (1990-й.лар ўрталари). Умумий сони 149,4 млн. киши. Парагвай, Аргентина, АҚШ ва Португалияда ҳам яшайдилар. Б. португал типиви сўзлашадилар. Бразил миллиятининг ташкил топишига (16—19-а.лар) Европа мустамлакачилари — португал, итальян, испан, немислар ва Бразилиянинг ерли қабилалари (тупигуарани, же, аравак, қариб ва б.) ҳамда Африкадан қул қилиб олиб келинган негрлар (банту, ангола, эве, бенгела ва б.) асос бўлган. Бразилиянинг ерли аҳолиси (16-а.да 1 млн.га яқин) европаликлар мустамлакаси даврида қисман қириб ташланган, қолганлари Б.

таркибига сингиб кетган. Диндорлари асосан католиклар, протестантлар ҳам бор, ерли халклар ва негрлар ўртасида қад. диний эътиқодлар, политеизмнинг белгилари учрайди. Қишлоқ аҳолисининг асосий машғулотидек ҳончилик (пахта, шоли, маккажўхори, кофе ва б.), чорвачилик (қорамол, йилқичилик), денгиз қирғоғида яшовчилар эса балиқ ови б-н шуғулланади. БРАЙЛЬ, Б рай (Braille) Луи (1809.4.1, Кувре 1852.6.1, Париж) француз тифлопедагоги, кўрлар ёзувининг ихтирочиси. 3 ёшлиғида кўр бўлиб қолган. Париждаги кўр болалар ин-тида ўқитувчилик қилган. Ўз номи б-н аталадиган ва ҳоз. вақтгача кўрларнинг бутун дунёда қўлланилаётган рельеф нуктали шрифтини ишлаб чиққан. Б. шрифтида босилиб чиққан биринчи китоб «Франция тарихи»дир (1837). Б. ҳарф ва ракамлардан ташқари худди шу принцип асосида нота ёзувини ҳам ишлаб чиққан. Б. истеъдодли мусиқачи бўлган, кўрларга мусикадан даре берган.

БРАЙЛЬ ШРИФТИ бўртма нукталардан иборат шрифт. Кўзи ожизлар ўқиш ва ёзиши учун мўлжалланган. Л. Брайл томонидан яратилган. Б. ш. асосида 6 нуктани турли вазиятда уйғунлаштириш ётади. Ихтирочи латин алифбосидаги ҳарфлар тартибини қабул қилган. Алифбонинг олдинги ҳарфларини белгилаш учун 6 нуктанинг юқори ва ўрта нукталаридан (расмга қ.) фойдаланилган. Кейинги ҳарфларни белгилаш учун қўш нукталар чапдан, сўнг чап ва ўнгдан, ундан кейин ўнгдан қўшилган. Мазкур белгилар б-н ўзбекирилл ва ўзбеклотин ҳарфлари ҳам ифодаланган. 6 нуктанинг турли ҳолатдаги уйғунлашувидан сонлар, тиниш белгилари, мат., кимё ва нота белгиларини ҳам ифодалаш мумкин.

Б. ш. да дастлабки китоб Францияда 1837 й. чоп этилган. Ўзбекирилл алифбоси ифодаланган Б. ш. да ўзбек ёзувчиларидан А. Қодирий («Ўтган кунлар») ва В. Ғафуров («Вафодор»)

асарлари нашр қилинган. БРАК (рус. брак — нуксонли) (ишлаб чиқаришда) — давлат стандартлари, техник шартлар, эталонлар ва ш.к.га тўғри келмайдиган маҳсулот. Б. асосан тузатиб бўладиган ва тузатиб бўлмайдиган турларга бўлинади. Маҳсулотни технологик қайта ишлаш натижасида унинг нуксонларига барҳам бериш мумкин бўлса, бундай маҳсулоттуза тиб бўладиган Б., маҳсулотнинг нуксонини тузатиш қийин ва иқтисодий жиҳатдан номақбул деб топилади, бундай маҳсулот тузатиб бўлмайдиган Б. дейилади ва ундан и. ч. чиқиндиси сифатида фойдаланилади. Б. корхоналарда маҳсулот ва пул ҳисобида ифодаланади. Ўзбекистон корхоналарида Б. маҳсулот з-днинг техник назорат бўлимида ҳисобга олинади ва текширилади. Бундан ташқари импорт товарларнинг мамлакат миқёсида (божхона назорати, давлат стандарти ва сертификациялаш маркази) ҳам сифат назорати олиб борилади. Мавжуд меъёрларга жавоб бермайдиган товар (маҳсулот)лар Б. деб топилади ва истеъмолдан чиқарилади.

БРАКЕРАЖ (рус. бракдан), мол назорати — товарнинг сифати, безатилиши ва транспортбоп қилиб ўралиши, белгиланган стандарт ёки шартнома шартларига мос келишини текшириш. Б. махсус давлат ташкилотлари (расмий товаршунослар) ёки ҳакам брокерлар томонидан бажарилади.

БРАКОНИДЛАР (Braconidae) пардақанотлилар туркумига мансуб фойдали (энтомофар) ҳашаротлар оиласи. Танасининг уз. 5—15 мм. Қорнининг дастлабки 3 бўғими (сегменти) калта, баъзан биринчиси бир оз узунроқ. Оёқлари, одатда ихчам, болдирида пихи бор, ўтиргич ёки поясимон қоринли; 2—3 бўғимлари ўзаро ҳаракатсиз бириккан. Қаттиқ қанотлилар, тангақанотлилар, тенгқанотлилар

туркуми вакилларида паразитлик б-н ҳаёт кечиради. Б.нинг кўпгина турлари қандалалар, кўнгазлар, капалаклар, арракашлар, чумолилар ва пашшаларнинг ички паразитидир. Вояга етган Б. гул нектари ёки сўрувчи ҳашаротларнинг чиқиндилари (ширасимон суяклик) б-н озикпанади. Катта ёшдаги личинкаси хўжайин куртида қишлайди. Йилда 5—6 авлод беради. Б.нинг кўпчилиги серпушт (1000 тагача тухум кўяди). Ўрта Осиёнинг суғориладиган деҳқончилик минтақасида Б.нинг эшилган апантелес (*Apanteles condestus* Nees.), *porac* (*Rhogas dimidiatus* Spin), микроплитус (*Microplitis spectabilis* Hal.), амикроплус [*Amicroplus* (*Macrocentrus*) *collaris* Spin.], бракон (*Habrobracon hebetor* Say.) ва б. турлари тарқалган. Қ.х.да Б. кўпгина вакиллари зараркунанда ҳашаротларга қарши биологик курашда кенг фойдаланилади.

БРАКОНЪЕРЛИК (франц. *bracconnier* — ит б-н ов қилувчи) — ов, балиқчилик қоидаларини ва ҳайвонот оламини муҳофаза қилиш ҳақидаги қонунчиликнинг бошқа талабларини бузган ҳолда ёввойи ҳайвонларни овлаш ва қириш. Ўзбекистонда ЎзР ЖК 202-моддасига биноан, овчилик, балиқчилик ёки ҳайвонот дунёсининг бошқа турларини ушлаш қоидаларини бузиш, ноёб ҳайвонларни тутишнинг белгиланган тартиби ёки шартларини, шунингдек махсус кўрикланадиган табиий ҳудудлардаги ҳайвонот оламидан фойдаланиш тартибини бузиш анча микдорда зарар етказилишига сабаб бўлса энг кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваригача микдорда жарима ёки 2 й.гача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд 6 ойгача қамоқ б-н жазоланади. Ўша қилмишлар ҳайвонлар, паррандалар, балиқ, ҳайвонот дунёсининг Қизил китобга киритилган бошқа турларини нобуд қилиш б-н; кўп микдорда зарар етказган ҳолда; бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган бўлса, энг

кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваридан 75 бараваригача микдорда жарима ёки 2 й.дан 3 й.гача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд молмулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай 3 й.гача озодликдан маҳрум қилиш б-н жазоланади. Ўша қилмишлар, хавфли рецидивист томонидан; шахснинг ўз хизмат мавқеидан фойдаланиб; ер, сув ёки ҳавода ишлатиладиган механизациялаштирилган воситалардан фойдаланиб; портлаш қурилмалари, захарли кимёвий моддалар ёки бошқаялпи қириб юборадиган ёки нобуд қиладиган усулларни қўллаган ҳолда; уюшган гуруҳ томонидан; жуда кўп микдорда зарар етказган ҳолда содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг 75 бараваридан 100 бараваригача микдорда жарима ёки молмулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай 3 й.дан 5 й.гача озодликдан маҳрум қилиш б-н жазоланади.

БРАМАНТЕ (Bramante) Донато (1444, МонтеАздруальдо, Урбино яқинидаги ҳоз. Ферминьяно — 1514.11.3, Рим) — италиялик меъмор. Уйғониш даври меъморлигининг йирик вакили. Дастлаб расом сифатида ижод қилган. Б. 1477 й.дан Миланда яшаб, СанСатино (1479—83), Санта Мария делла Грацие (1492 й.дан) ва б. черковларни қайта қурган. 1499 й. Римга кўчиб, бу ерда Уйғониш даври учун хос бўлган энг муҳим асарларини яратган: 1500—04 й.ларда Санта Мария делла Паче монастири ховлисидаги СанПьетро ин Монторио (Темпьетто) бутхонасини қурган. 1514 й.гача Авлиё Пётр собори лойиҳаси устида ишлаган. 1503 й.да Ватикан саройи мажмуасини қайта қуришда қатнашган (Бельведер ва СанДамазо бинолари сақланиб қолган). Б. ижоди Европа меъморлигининг ривожига катта таъсир кўрсатган.

БРАМС (Brahms) Иоганнес (1833.7.5, Гамбург — 1897.3.4, Вена) — немис композитори, пианиночи ва дирижёр, муסיкий романтизмнинг ёрқин вакили.

Б. турли таркибадаги ижрочиларга мулжалланган жами 400 га яқин вокал (кўшиқ, романс, дуэт, хор ва б.) асарлар яратди. Булар орасида Ҳофиз Шерозий шеърларига ёзилган «Тўққизта кўшиқ ва садолар» ҳамда «Бешта кўшиқ» (овоз ва фортепиано учун, 1863, 1864—68) Б.нинг энг ёрқин ориентал (умумшарқий) асарларидир. Шунингдек, машҳур «Венгерча рақслар» (жами 21 та, 1880), қайта ишланган венгер, лўли ва б. халқлар кўшиқларида ҳам шарқона услуб хусусиятлари сезилади. Б.нинг «Немисча реквиём»и (1868), 4 та симфонияси (1874—85), фортепиано ва оркестр (2 та), скрипка ва оркестр, скрипка, виолончель ва оркестр учун концертлари, фортепиано учун 3 та сонатаси, интермеццолари ва б. асарлари Европа романтик мусикаси дурдоналари каторидан ўрин олган. Б.нинг симфониялари, камерчолгу ва вокал асарлари Ўзбекистонда ҳам ижро этиб келинади.

БРАНДЕНБУРГ — Германия ери. Майд. 20 минг км². Аҳолиси 2,5 млн. киши (1994). Маъмурий маркази — Потсдам ш. Б. марказида ер ҳуқуқига эга бўлган алоҳида маъмурий бирлик, мамлакат пойтахти — Берлин ш. жойлашган. Б.да аҳоли зичлиги бошқа ерларга нисбатан кам. Ўрта асрларда Б. ўрнида аҳолиси асосан Голландия, Чехия ва Франциядан бадарға қилинганлардан иборат немис князлиги бўлган. 1356 й.дан курфюрстлик (1415 й. дан Гогенцоллернлар бошқардилар; 1486 й.дан уларнинг қароргоҳи Берлин эди); 1618 й.дан Б. Пруссия давлатидаги Пруссия герцоглиги б-н бирлашди. 1815—1945 й.ларда Пруссия провинцияси, сўнгра Германия ери бўлиб, 2-жаҳон урушидан сўнг Б.вилоятларининг катта қисми совет оккупацияси зонасига кирди, 1949 й.дан ГДР тасарруфида, 1990 й.да ГДР ва ГФР қўшилгандан сўнг, бирлашган Германия таркибида.

Б. Германиянинг янги ерлари ичида майдони жиҳатидан энг каттаси.

Майдонининг 35% ўрмон. Б.дан Хавель ва Шпре дарёлари оқиб ўтади. Табиат муҳофазасига эътибор кучли. Табиат парклари, кўриқхоналар ва резерватлар кўп. Б. индустриалагарар р-н. Қ. х. ва ўрмончилик Б. иктисодиётида муҳим ўрин тутади. Бушой, жавдар, картошка, қанд лавлаги, мойли ўсимликлар экилади, Берлин ҳамда Одербурх ш.лари атрофида сабзавот ва мева етиштирилади. Транспорт машинасозлиги, станоклар и.ч., электроника, энергетика, озиқ-овқат ва кимё sanoати ривожланган. Саноатлашган қисми — Айзенхюттенштадт (пўлат қуйиш) ва Котбус (кўнғир кўмир қазиб олиш, кимё са, ноати ва энергетика). Берлиндан жан.да, Людвигсфельдда тайёр қисмлардан юк машиналари йиғилади. ФранкфуртОдерда электротехника sanoати ва приборлар и. ч. корхоналари бор. 13—15-а.ларга оид меъморий ёдгорликлар сақланган.

БРАНДЕНБУРГ — Германиянинг Бранденбург еридаги шаҳар. Хафель дарёси (Эльба ирмоғи) бўйидаги порт. Аҳолиси 95 минг кишидан зиёд. Йирик транспорт йўллари тугуни. Пўлат қуйиш ва пўлат прокати тайёрлаш марказларидан. Металлургия, металл конструкциялар, тракторсозлик, даре кемасозлиги, ёғочсозлик, қоғоз, тўқимачилик, озиқ-овқат sanoати корхоналари бор. Шаҳаргатахм. 1170-й.ларда асос солинган.

БРАНДМАУЭР (нем. Brandmauer, Brand — ёнгин, Mauer — девор) — ёнган бинонинг бошқа қисмларига тарқалмаслиги учун бино қисмларини бир-биридан ажратиб турадиган томдан баланд ғишт девор. Осон ёнувчан материал б-н ёпилган томдан камида 60 см, бошқа томлардан эса 30 см баланд қурилиши лозим. Узун биноларда кўндалангига бир неча Б. қурилади.

БРАНДТ (Brandt) Вилли (ҳақиқий

исми ва фамилияси — Герберт Карл Фрам) (1913.18.12, Любек 1992) ГФР сиёсат ва давлат арбоби. ГФР федерал канцлери (1969—74), Германия (Ғарбий Берлин) социалдемократик партияси раиси (1958—63), Германия социалдемократик партияси (СДПГ) раиси (1964—87). Ғарбий Берлинни бошқарувчи бургомистр (1957—66). ГФР коалицион ҳукумати (ХДС—ХСС ва СДПГ) да вице-канцлер ва ташқи ишлар вазири. Социалистик интернационал президенти (1976 й.дан). Нобель тинчлик мукофоти лауреата (1971).

БРАНХИЙЛАР — Милет ш. яқинида жойлашган Дидимейон ибодатхонасидаги Аполлон оракули (ибодат қилувчилар гўёки ўз саволларига тангри жавобини оладиган, шунингдек унинг башоратидан воқиф қилинадиган махсус жой)ни бошқарган кохинлар сулоласи. Юнон афсоналарига кўра, дельфалик (қ. Дельфа) Бранх уларнинг бобокалони булган. Ахоманийлар пошоҳи Ксеркс (Хшайршан) Юнонистонга юриш қилганда (қ. Юнонфорс урушлари) Б. мазкур ибодатхона хазинасини унга инъом қилишган. Аммо, Ксеркс бу урушда мағлуб бўлгач, ўз ватандошларининг интиқомидан кўрқиб, шоҳ б-н бирга Эронга келганда, ундан доимий яшашлари учун жой сўраган. Шунда Ксеркс Б.ни Шим. Бактрияга, Окс (Амударё) бўйига жўнатган (тахм. мил. ав. 480). Улар тайинланган ерга келиб шаҳар қуришган. Мазкур шаҳар Искандар Мақдуний томонидан вайрон қилиниб, Б. ўтмишдаги хиёнатлари учун қатли ом этилган.

БРАСС (франц. brasse, bras — қўл сўзидан) — кўкракда сузиш усули. Бунда қўл ва оёқ бир вақтнинг ўзида (қўл сувдан чиқмаган ҳолда) горизонтал текисликда ҳаракат қилади. Оёқ ҳаракати сузаётган баканинг ҳаракатларига ўхшаб кетади. Б. энг кад. сузиш усули бўлиб, у 16-а. 1-ярмидан маълум. 1904 й.дан

эркаклар, 1924 й.дан аёллар ўртасида олимпиада мусобақалари дастурига киритилган. Б. усулида сузиш бўйича ўзбекистонлик Светлана Бабанина жаҳон рекордчиси бўлган. Шунингдек халқаро спорт усталари Лариса Белакоњ, Леонид Колесников, Темур Подмарев ҳам Ўзбекистоннинг машҳур Б.чи сузувчиларидир.

Болалар умуртқаси қийшайганда, уларда букирсимонлик сезилганда Б. усулида сузиш б-н шуғулланиш ёрдам беради.

БРАТИСЛАВА — Словакия Республикасининг пойтахти, Австрия ва Венгрия чегарасига яқин жойда. Мамлакатнинг йирик иқтисодий ва маданий маркази. Аҳолиси 452 минг киши (1997). Б. 10-а. бошларида Буюк Моравия князлигидаги қалъа сифатида тилга олинади. Бу князликни венгерлар тормор этгач (907), Б. Пожонь номи б-н Венгрияга қўшилди. Ўрта асрларда эса немислар қўлига ўтиб, Пресбург деб номланган. 1536 й. да габсбургларнинг Венгриядаги марказига айланди. 1541—1784 й.ларда Б. Венгрия қироллиги пойтахти, 18-а. охиридан Словакия миллий озодлик ҳаракатлари маркази бўлган. 1918 й.да Чехословакия ташкил топгандан сўнг, Словакия Республикасининг, 1992 й.дан мустақил Словакия Республикаси пойтахти.

Б. транспорт йўллари тугуни. Дунай бўйидаги йирик портлардан. Аниқ машинасозлик ва станоксозлик, электротехника, ёғочсозлик, тўқимачилик, озиқ-овқат, полиграфия, қурилиш материаллари и.ч. саноати ривожланган. Кимё ва нефть қимёси саноати маркази. Словакия ФА (1953), Словакия музейи, унт, политехника инти, иқтисод, бадий ва театр интлари бор. Меъморий ёдгорликлардан готика услубидаги собор (1221), Михайлов дарвозаси (14—18-а.лар) ва б. сақланган.

БРАТИСЛАВА УНИВЕРСИТЕТИ,

Ян Амос Коменский номидаги Братислава ун-ти — Словакиядаги дастлабки унт. 1919 й.да ташкил этилган. Б. у. ҳуқуқшунослик, тиббиёт, доришунослик, фалсафа, санъат, табиий фанлар, жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассислар тайёрлайди. 18 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Кутубхонасида 1,5 млн.га яқин асар сақланади.

БРАТСК — РФ Иркутск вилоятидаги шаҳар (1955 й.дан). Братск сув омборининг чап соҳилидаги порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 259,6 минг киши (1999). Шаҳар Братск ГЭС қурилиши муносабати б-н бунёдга келган. Ўрмон саноати мажмуаси, алюминий, энергетика машинасозлиги, индустрия ин-ти бор.

БРАТСК СУВ ОМБОРИ — Россиянинг Иркутск вилоятидаги сув омбори. 1961 й.да Ангара дарёсида Братск ГЭС учун қурилган тўғон натижасида барпо этилган. Б.с.о. Ангара дарёсини турли мавсумларда тартибга солиб, Братск ГЭСнинг узлуксиз ишлаб туришини таъминлайди. Майд. 5470 км², ҳажми 169,3 км³. Икки асосий қисмдан (Ангара дарёси бўйлаб уз. 500 км, эни 33 км ва Ока дарёси бўйлаб уз. 370 км) дан иборат. Энергетика мақсадларидан ташқари Б. с. о.дан транспорт, ёғоч окизиш, балиқчилик хўжалиги, саноат ва коммунал хўжаликлари мақсадларида ҳам фойдаланилади. Б. с. о. барпо этилгандан кейин Ангара ирмоқларида кема қатнайдиغان бўлиб қолди. Б. с. о. соҳилларида Братск, Свирск, УсольеСибирское ш.лари жойлашган.

БРАТТЕЙН (Brattain) Уолтер (1902. 10.2, Сяминь, Хитой — 1987) — америкалик физик, Ж. Бардин б-н ҳамкорликда транзистор эффектни кашф этди (1948) ва биринчи транзисторни яратди. Яримўткагичларнинг сиртки хоссаларини тадқиқ этган. Нобель

мукофоти лауреати (1956, Ж. Бардин ва У. Шокли б-н ҳамкорликда).

БРАУН Владимир Фёдорович (1947.16.4, Пермь вилояти Соликамск ш.) — опера хонандаси (драматик баритон). Ўзбекистон халқ артисти (1986). Одесса консерваториясини тугатгач (1977), Новосибирск опера ва балет театри, 1979—91 й.ларда А. Навоий номидаги опера ва балет театри яққахони. Риголетто, Амонасро, Яго (Ж. Верди, «Риголетто»), «Аида», «Отелло»), Эскамильо (Ж. Бизе, «Кармен»), Томский (П. Чайковский, «Қарға мотқаси»), Игорь (А. Бородин, «Князь Игорь») Лефорт (А. Петров, «Пётр I»), Рупрехт (С. Прокофьев, «Оловли фаришта») партияларини ижро этган. Овози ёқимли тембр ва тўлиқ диапазонга эга. Б. образларни вокал ижроси ва сахна воситалари муштараклигида очишга интилади. Концерт репертуаридан романс, кўшиқлар ҳам ўрин олган.

БРАУН (Braun) Герберт Чарлз (1912. 22.5, Лондон) — Америка кимёгари. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1957 й.дан). Асосий тадқиқот ишлари бор кимёсига оид. Диборанни синтез қилишнинг оддий усулини ишлаб чиққан. Тўйинмаган органик бирикмаларни гидроборирлаш реакциясини кашф этган (1959). Триметилбор ёки диборан хосилаларининг аминга қўшилишини тадқиқ қила туриб, молекуладаги стерик кучланишимикдорий усулда ўрганиш назариясига асос солган. Америка санъат ва фан академияси аъзоси (1966 й.дан), Нобель мукофоти лауреати (1979, Г. Виттиг б-н ҳамкорликда).

БРАУН (Brown) Жон (1800.9.5 — 1859.2.12) — АҚШ қоратанли кулларини озодликка чиқариш ҳаракати раҳбарларидан бири. 1855—56 й.ларда Канзасдаги қулдорликка қарши бўлган кўзғолонга раҳбарлик қилди. Яширин «Ер ости темир йўли» ташкилоти (Жан.

штатлардаги қоратанли кулларни шим. штатларга қочириб юбориб, қулликдан қутқазиб б-н шуғулланган) фаолиятида иштирок этган. Б. 1859 й. бутун дунё кулларининг қўллаб-қувватлашига ишониб кўзғолонга бошчилик қилган. 18 кишилиқ отряди б-н қулдорликка асосланган Виргиния штатидаги ХарперсФерри қуроласлаҳонасини эгаллаган. Ҳукумат қўшинлари Б. отрядига зарба бериб, оғир яраланган Б. замбилда судга келтирилган. Суд ҳукми б-н Чарлстонда дорға осилган.

БРАУН (Braun) Карл Фердинанд (1850.6.6, Фульда — 1918.20.4, НьюЙорк) — немис физиги. Илмий ишлари радиотехникага оид. Электр тебранишларни текшириш мақсадида Б.найчаси (трубкаси)ни таклиф этган, Кристалларда униполяр ўтказувчанлик хоссасини аниқдаган ва шу асосда кристалл детекторларни яратган. Б. антеннанинг бир неча турини ясаган. Нобель мукофоти лауреати (1909, Г. Маркони б-н ҳамкорликда).

БРАУН (Brown) Майкл Стюарт (1941) — Америка генетиғи. Одам ва ҳайвонлар организмда липидларнинг ташилиш ва холестерин алмашинувининг бошқарилиш механизми устида тадқиқот олиб борган. Нобель мукофоти лауреати (1985; Ж.Л. Голдстайн б-н ҳамкорликда).

БРАУН (Browne) Эдуард Гренвилл (1862.7.2, Юли, Глостершир — 1926.5.1, Кембриж) — инглиз шарқшуноси. Кембриж унтида шарқ тиллари ва табобат илмини ўрганган. Узоқ вақт Эронда яшаган. Кембриж унтида араб ва форс тиллари проф. (1888— 1925). Яқин ва Ўрта Шарқ, шу жумладан Ўрта Осиё халқларининг адабиёти ва маданиятига оид бир неча асар ёзган. У «Бир йил форслар орасида» (1893), 4 жилдли «Эрон адабиёти тарихи» (1902—24), «Ҳозирги Эрон поэзияси ва матбуоти» (1914), «Араб табобати»

(1921) номли асарлар муаллифи. Б. Низомий Арузий Самарқандийнинг «Тўрт мақола»си (1921) матнини ва Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират ушшуаро»си (1901) матнини нашр эттирган.

БРАУНИТ (19-а. немис олими М. Браун номидан) — мураккаб оксидлар синфига мансуб минерал. Квадрат системада кристалланади. Кўпинча донатор агрегатлар уюми кўринишида учрайди. Ранги қорақўнгир ёки кулранг. Ярим металлсимон ялтирайди. Қаттиқлиғи 6— 6,5. С. оғ. 4,7—4,9. Баъзан суёт магнитланган ҳам бўлади. Гидротермал ертомирларда, контакт — исгаморфик жинсларда учрайди. Йирик руда конлари марганец оксидига бой регионал ва контакт — метаморфик чўкинди қатламларда учрайди. Б. бекарор, тезда псиломелан ва пиролозитга айланади. Б. — муҳим марганец рудаси. Йирик конлари Ҳиндистонда бор, Ўзбекистон ва Қозоғистонда ҳам топилган.

БРАУНШВЕЙГ — Германиянинг Қуйи Саксония еридаги шаҳар. Окер дарёси бўйидаги порт. Аҳолиси 259 минг киши (1992). Т.й. тугуни. Асосий саноат тармоқлари: машинасозлик, автомобилсозлик (енгил ва юк машиналари, , автобуслар). Мусика асбоблари ишлаб чиқарилади. Тўқимачилик ва озик-овқат саноати корхоналари, унт бор. 12-а.да қурилган собор сақланган. Шаҳарга 11-а.да асос солинган.

БРАХИ ... (юн. brachys — қисқа) — қўшма сўзлар таркибий қисми, ўзи қўшилиб келган сўз маъносига «калта», «қисқа» ифодасини беради (мас, брахикефалия, брахистохрона).

БРАХИКЕФАЛИЯ, брахицефалия (брахи... ва юн. kephale — бош) — думалок бош, мия қутисининг думалок

шакли. Мия қутисининг эни бўйидан 80% ортиқ бўлса, Б. ҳисобланади (қ. Бош кўрсаткичи).

БРАШОВ — Руминиянинг марказий қисмидаги шаҳар, Брашов жудецининг маъмурий маркази. Аҳолиси 324 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Т. й. тугуни. Мамлакатнинг муҳим саноат маркази. Машинасозлик, электротехника, тўқимачилик, озик-овқат саноати ривожланган. Ёғочсозлик, кўн пойабзал, кимё, курилиш материаллари, полиграфия саноати қорхоналари; интлар, музей ва театрлар бор. 15—16-а.ларда Трансилваниянинг бош шаҳри бўлган. Шаҳар девори (13—17-а.лар), ратуша (13—17-а.лар), готика черковлари (1385—1477) сақланган.

БРАШПИЛ (голландча — braadspil) — кема якорини кўтарувчи, занжир ва сим арқонларни йиғиб олувчи чиғир. Горизонтал валга ўрнатилган икки барабани ҳам бўлади. Кеманинг тумшуқ қисмига ўрнатилади. Катта кемаларда буг поршенли машиналар ёки электр двигателлари б-н, кичик кемаларда дастаки мотор ёки асосий двигатель б-н ҳаракатга келтирилади.

БРАХМА (санскритча), бараҳма — ҳиндуизмда Вишну ва Шива б-н биргаликда илоҳий учликни ташкил этувчи худолардан бири. Коинотни яратувчи ва бошқарувчи олий худо ҳисобланган. Веданта таълимотига кура, дунёда фақат Б. мавжуд бўлиб, қолган барча нарса ва ҳодисалар Б.нинг соясидир. Кўпинча 4 киёфада, 4 қўлли, оккуш устида ўтирган шаклда тасвирланади.

БРАХМАНИЗМ, бараҳманлик — қад. ҳинд дини. Веда динмасосида мил. ав. 1-минг йилликнинг бошида пайдо бўлган. Б.нинг муқаддас адабиётига ведалар ва уларга ёзилган жуда кўп шарҳлар (браҳманлар, арньяклар,

упанишадлар) киради. Б.да веда динидаги кўпгина худоларнинг таъсири деярли йўққа чиқиб, асосан 3 худо: Браҳма, Шива ва Вишну эътиборли ҳисобланган. Браҳма оламни яратувчи ва бошқарувчи, Вишну — оламларни сақлаб қолувчи ва муҳофаза қилувчи, Шива — ҳамма мавжудотни яқсон этувчи худо деб тушунилган. Б.да илгариги тотемистик тасаввурларнинг қолдиғи сифатида ҳайвон (сигир, маймун)ларни, айрим ўсимликларни ва б.ни илоҳийлаштириш мавжуд. Б.да бутун борлик хаёлий бўлиб, жонли нарсалар, жумладан инсон ҳам қайта тирилиш хусусиятига эга деб қаралган. Браҳма белгилаган ҳаёт меъёрлари, конуннинг бажарилиши ёки бажарилмаслигига қараб инсон ахлоқига баҳо берилган. Б. таълимотига кўра, жонни халос қилиш, уни бундан кейинги қайта пайдо бўлишдан сақлаб қолишнинг бирданбир йўли жоннинг Браҳма б-н кўшилиб кетишидир. Бунга эришмоқ учун Браҳманинг илоҳий моҳиятини тўла билиб олиш, фикрни худога қаратиш ва ташқи оламдан бутунлай воз кечиш талаб этилган. Б. ижтимоий ҳаётни, жумладан давлатни ҳам Браҳманинг ижоди, давлат арбобларини эса инсон киёфасидаги худолар деб ҳисоблар эди.

Мил. ав. 6—5-а.ларда буддизм вужудга келди ва Б.га қарши кураш олиб борди. Буддизмга қарши кураш жараёнида ва унинг бевосита таъсирида Б. астасекин ҳиндуизмга айланиб кетди.

БРАХМАНЛАР — 1) Ҳиндистондаги олий касталардан бири. Келиб чиқиши бўйича қоҳинларнинг қад. табақаси (варна)га мансуб. Қадимда Б. қоҳинлик вазифасини ўтаб, қурбонлик маросимларига раҳбарлик қилган, халқ орасида Ведаларни тарғиб этиш б-н шуғулланган. Ўрта асрлар даврида эса давлат ишларида ҳам қатнашиб, кўпроқ қозилик лавозимини эгаллаган. Ҳоз. кўпчилик Б.нинг кун кечириш манбаи диний маросимлар б-н эмас, балки давлат хизмати, деҳқончилик ва б. юмушлар

б-н боғлиқ. Ҳиндистондаги ҳукмрон синф ва зиёлиларнинг аксарияти Б.дир. Шунингдек, Б. орасида ишчилар, хизматчилар, фаррошлар, хунарамандлар ҳам мавжуд; 2) асосан веда динига хос расмрусумлар баёни ва шарҳидан иборат қад. хинд муқаддас китоблари (мил. ав. 8—6-а.лар) бўлиб, улар Ведаларни мазмунан тўлдирди. Қурбонликнинг аҳамиятини кўрсатиш, ер худолари — кохинларни осмон худоларидан юкори кўйиш Б.нинг асосий ғоясидир. Б.да қад. хинд хунарамандчилиги, грамматикаси, астрономияси, фалсафаси ва б. хусусида ҳам маълумотлар бор.

БРАҲМАПУТРА, Брамапутра Жан. Осиёда, Хитой (Тибетдаги номи Цангпо), Ҳиндистон ва Бангладешдаги дарё. Уз. 2900 км, ҳавзасининг майд. 935 минг км². Тибет тоғлигининг жан.шарқида, 4800 м га яқин баландликда Ладакх тизмасидаги музликлардан бошланади. Жан. Тибетдаги кенглик бўйлаб чўзилган чуқур тектоник чўкмадан оқиб ўтади. Сўнгра жан.га кескин бурилиб, Ҳимолай ва Ҳиндихитой тоғлари орасидаги улкан эрозия дарасидан ўтгач, ҲиндГанг текислигига чиқади. Бенгалия қўлтиғига қуйилиш олдида Ганг дарёси б-н қўшилиб, қатта (майд. 80 минг км²) дельта ҳосил кидали. Асосан қор ва ёмғирдан сув олади. Езда муссон ёмғирлари ва Ҳимолай тоғларидаги эриган қор сувлари ҳисобига тўлиб оқиб, қуйи оқимида сув сатҳи 10—12 м кўтарилади. Қишда суви анча камаяди. Ўргача йиллик сув сарфи 12 минг м³/сек. Ёзда 15 минг м³/сек., қишда 4 минг м³/сек. Гидроэнергетика ресурси ниҳоятда қатта (60 млн. кВт). Б.нинг қуйилиш еридан Дибругарх ш.гача (1290 км) кема қатнайди. Суғоришда кенг фойдаланилади. Б. соҳилида Шигадзе (Хитой), Гаухати (Ҳиндистон) ва б. шаҳарлар жойлашган. **БРАҲМИ** — қад. бўғинли хинд ёзувларида бири. Мил. ав. 3-а.да юзага келган. Ҳиндистон ва Ҳиндихитой [Мьянма (Бирма), Шри Ланка ва б.] даги хоз. кўпгина ёзувларга

асос бўлган. Бу ёзувдаги ёдгорликлар буддийликка оид олий фармонлар бўлиб, шоҳ Ашок (мил. ав. 272—232) даврига мансуб. Буларнинг кўпчилиги қояларга ва ибодатхоналарнинг устунларига ўйиб битилган. Б.нинг келиб чиқиши аниқланмаган; ёзувнинг юзага келишига финикия ёзуви (немис олимлари А. Вебер, Т. Бюлер ва б. фикрича), шунингдек оромий ҳамда жан. араб ёзувлари таъсир этган, деган тахминлар мавжуд. Бундан ташқари, Б. б-н ҳозирча ўқишга муваффақ бўлинмаган кўхна хинд ёзувини (МохенжоДаро, мил. ав. 3—2-минг й.) боғлашга ҳаракат қилинади (хинд олимлари — Е. Шамашатри, С. К. Чаттержи ва б.). Б. алифбоси 31 бўғин белги (ундош ва «а» унли)дан иборат. Булардан ташқари, 4 та унлиларни билдирувчи белги ва яна алоҳида белги (анус вара) қабул қилинган, кейингиси артикуляция ўрнига кўра туркий тилдаги «нг» кабидир.

БРАҲМО САМАЖ («Брахма жамияти») — Ҳиндистондаги диний ислоҳчилик жамияти. 1828 й.да хинд маърифатпарвари Рай Раммохан томонидан ташкил этилган. Жамият илғор кучларини бирлаштириш, мамлакатнинг маданий даражасини кўтариш, табақавий, ирқий, диний ва б. тўсиқларни йўқ қилиш, умумий таълимни ислоҳ қилиш учун курашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Б.с. раҳбарлари хиндуизм, ислом, христианлиқт илғор томонларини ўзида сингдирган, «универсал» тусдаги, монотеизм руҳида ислоҳ қилинган янги дин жамиятини қайта куриш воситаси бўлиши мумкин, деб ҳисоблаганлар. 1866 й. бу жамият 2 гуруҳга бўлиниб кетди. Биринчи гуруҳ — Адий самаж, иккинчиси — Бутун Ҳиндистон Б. с.и деб аталди. Биринчи гуруҳ упанишадлар ғоясига тарафдорлигини билдирган бўлса, иккинчи гуруҳ христианлик таъсирида бўлган. Кейинчалик бу жамият майдамайда ғоявий йўналишларга

ажралиб кетди ва 20-а.нинг 2-ярмига қадар фаолият кўрсатди.

БРЕДИХИН Фёдор Александрович (1831.26.11, Николаев 1904.1.5, Петербург) — рус астрономи, Петербург ФА акад. (1890). Россия Бош астрономик расадхонаси (Пулково) директори (1890—95). Астрономиянинг барча бўлимларига оид илмий ишларни бажарган ва кузатувлар олиб борган. Протуберанцспектрограф ёрдамида Куюш хромосферасини текширди, Қуюш доғлари ва машғалларини суратга олди. Б. кометаларини текширишга оид ишлари б-н машхур. Россия ФА президиуми астрономия соҳасидаги йирик ишларни тақдирлаш учун Бредихин номидаги мукофотни таъсис этди (1946). Ўзбекистон ФА акад. В. П. Шчеглов Бредихин мукофоти совриндори.

БРЕЖНЕВ Леонид Ильич (1906.19.12, Днепродзержинск — 1982.10.11, Москва) — КПСС МК 1 (196466) ва бош (1966—82) котиби, собик Иттифоқ Олий Кенгаши Президиуми раиси (196064, 197782). Маршал (1976). 1941—45 й.лардаги урушда сиёсий ишда. 1946 й.дан Украина КП(б) Запорожье, Днепрпетровск вилоят қўмиталарининг 1котиби, 1950—52 й.ларда Молдавия КП(б) МК 1котиби. 1953 й.дан Армия ва Ҳарбийденгиз флоти Бош сиёсий бошқармаси бошлигининг ўринбосари. 1954—56 й.ларда Қозоғистон КП МК 2котиби, 1котиби. 1952— 53, 1956—60, 196364 й.ларда КПСС МК котиби. Н. С.Хрущёвни ишдан мажбурлаб кетказиш ташкилотчиларидан бири (1964). Б. бош котиблик лавозимида ишлаган пайтда мамлакатда турғунлик кучайди, иқтисодиётда, жамиятнинг ижтимоий ва маънавий соҳаларида салбий жараёнлар авж олди. Иқтисодиётда экстенсив омилларга зўр берилди. Чехословакияга интервенция амалга оширилди (1968), Афғонистонга қўшинлар киритилди (1979).

БРЕЗЕНТ (голландча presenning) — намга чидамли ва чиришга қарши модда (эмульсия) шимдирилган сув ўтказмас мато. Зиғир толасидан ёки зиғир толаси б-н пахта толаси аралашмасидан тўқилади. Ундан чодир, плашпалатка, махсус кийимбош, пойабзал тикилади. Очқида сақланадиган юкларни, пахта ғарамларини қорёмғир ва куёш таъсиридан сақлаш учун ҳам ишлатилади.

БРЕЙ (Bрай) Жон Фрэнсис (18091895) — инглиз иқтисодчиси, социал утопист, Р. Оуэн издоши. Вашингтонда инглиз эмигранти оиласида туғилган. 30-й. ларда ишчилар ҳаракатига қатнашди, шу пайтнинг ўзида чартистлар б-н ҳам яқин алоқада бўлди. Б. «Меҳнатга муносабатдаги ноҳақликлар ва уларни бартараф этиш воситалари» асари (1839)да капиталистик жамиятнинг иқтисодий ислох этиш дастурини олға сурган. Б. фикрича, и. ч. воситаларига хусусий мулкчиликни ва унга асосланган ёлланма меҳнат тизимини товар-пул муносабатларини ислох этиш, айирбошлашда эквивалентликка аниқ роя килиш, шунингдек капиталистик хўжалик юритиш шакллари ўрнига ишчилар акциядорлик жамиятлари барпо этиш йўли б-н тугатиш мумкин. Б. ғоялари кейинчалик П. Ж. Прудонинг утопик социализм назариясида ривожлантирилган.

БРЕЙТОВО ЧЎЧҚА ЗОТИ — гўшт ва ёғ (сало) берадиган зот. Россиянинг Ярославль вилояти Брейтово тумани хўжаликларида маҳаллий кеч этиладиган чўчкаларни йирик ва ўртача оқ, литва оқ ва дания ландрас чўчка зотлари б-н частиштириб чиқарилган. 1948 й.да зот сифатида тасдиқланган. Б. ч. з. гўштдор, танаси бақувват. Бўйни қалта, кўкраги кенг, бикини юмалоқ. Вояга етган эркагининг тирик вазни 300—320 кг. Урғочи чўчкаларининг вазни 230—250 кг. Ҳар гал 10—11 бола туғади.

Боласининг вазни 6,5—7 ойликда 90—100 кг гача боради. Б. ч. з. Ўзбекистонда ҳам тарқалган.

БРЕКВАТЕР (инг. breakwater) — гидроиншоот (қ. Тўлқин қайтаргич).

БРЕКЦИЯ (итал. bressia — парча, бўлак) — киррали бўлақлардан иборат цементлашган тоғ жинси. Бўлақлари бир см дан катта. Келиб чиқишига кўра, вулканоген, чўкинди ва тектоник Б.лар бўлади. Таркибига кўра, бир хил тоғ жинслари бўлақларидан (мономикт) ва турли тоғ жинси бўлақларидан (полмикт) ташкил топган турлари мавжуд. Вулканоген Б. ёпишқоқ лава бўлақларини суяқ лава б-н цементланишидан (лава Б.си), вулкан туфлари ва б. вулканоген жинс бўлақларидан (туф брекцияси), вулкан вилоятларидаги лой окимини диагенезга учрашидан (лахарлар) ҳосил бўлади. Чўкинди Б. континентал шароитларда ён бағир делювийлари, сел оқими ётқизиклари ёки карстлар шипининг кулаб тушишидан ҳосил бўлган маҳсулотларни цементланишидан таркиб топала. Суякли Б. ҳам учрайди. Улар умуртқали ҳайвонларнинг кўплаб қирғоқларнинг ўпирилишидан ёки рифларнинг емирилишидан вужудга келади. Тектоник Б. (ишқаланиш Б.) тектоник ҳаракатлардан ер ёриқлари бўйлаб тоғ жинсларининг майдаланиб цементланишидан ҳосил бўлади.

БРЕМЕН — Германия ери ёки эркин Ганза шаҳри. Шим. Германия пасттексилгида, Везер дарёсининг Шимолий денгизга қуйилиш жойида, бир-биридан 65 км масофада жойлашган икки шаҳар — Бремен ва Бремерхафенни (аванпорт) ўз ичига олади, бу икки шаҳар оралиғидаги ерлар қуйи Саксония ҳудуди таркибида. Майд. 404 км². Аҳолиси 680 минг киши (1995). Б.— Германия ерларининг энг кичиги. Маъмурий

маркази — Бремен ш.

Б.га 787 й.да епископ қароргоҳи сифатида асос солинган. 11-а.да у «Шимолий Рим» деб аталган. 1358 й.да Б. Ганза шаҳарлари иттифоқи аъзоси бўлган. 1646 й.да Эркин империя шаҳри ҳуқуқини олган. 1618—48 йлардаги 30 йиллик урушдан сўнг Б. Швеция таркибига, 1715 й.да Ганноверга ўтди. 1815 й.да эркин шаҳар деб эълон қилинди. 1871 й.дан Германия таркибидаги эркин шаҳар.

Иқтисодининг пойдеворини порт хўжалиги, халқаро савдо ва юқори технологик маҳсулотлар и. ч. ташкил этади. Мамлакатнинг энг йирик денгиз портлари шу шаҳарларда жойлашган, улар юк ортиш ва тушириш жиҳатидан дунёда етакчи ўринни эгаллайди. Бремерхафен портига юқларнинг катта қисми контейнерларда қабул қилинади ва жўнатилади. Бу портларда денгиз кемаларига тезкорлик б-н хизмат кўрсатилади. Саноатида кемасозлик етакчи урин да. Авиасозлик ва космонавтика саноати ҳажми жиҳатидан ва бу соҳаларда янги технологияларни яратиш ва жорий этиш бўйича муҳим аҳамиятга эга. Автомобилсозлик, электротехника ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор.

Бремерхафенда Германия кутбни ўрганиш маркази жойлашган. Иқтисодининг яна бир муҳим тармоғи — туризм. Дунёга машҳур кемасозлик музейи, унт, и. т. институтлари, санъат мактаби бор. Кад. Б. СанктПетри готика собори, Уйғониш даврида қурилган бинолари б-н машҳур.

БРЕМЕН — Германиядаги шаҳар, Бремен ерининг маъмурий маркази. Аҳолиси 553 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Везер дарёсининг хар икки соҳилида. Германиянинг йирик даре ва денгиз порти (юк ортиш ва тушириш 20 млн. т агрофида). Транспорт йўллари тугуни. Саноат тармоқларидан машинасозлик, жумладан кемасозлик

ва автомобилсозлик, электротехника, тўқимачилик, озик-овқат саноати ривожланган. Металлургия, кимё ва ёғочсозлик саноати корхоналари бор. Б.нинг савдотижорат бинолари Везер дарёси ўнг соҳилидаги Альтштадт қисмида. Бу ерда ўрта аср меъморий ёдгорликлари — собор (11-а.), шаҳар бошқармаси биноси (1405—1617), «Роланд» устунлари (1404), Готика черкови (13-а.) бор. Шаҳар илк бор 787 й.га оид манбаларда тилга олинган. Ўрта асрларда Ганзанинг муҳим шаҳарларидан ҳисобланган. 1646 й.дан эркин империя шаҳри, 1815—1933 й.ларда эркин шаҳар. Унт, Кунстхалле музейи ва инт бор.

БРЕМСБЕРГ (нем. Bremse — тормоз ва Berg — тепалик) — 1) юқори горизонтдаги фойдали қазилма механик қурилма ёрдамида пастки горизонтга тушириладиган қия ер ости йўлаги; 2) юқни вагонеткаларда қия т.й.дан пастга туширадиган қурилма. Вагонеткалар сим арқон (канат) нинг икки учига маҳкамлаб қўйилади. Сим арқон тормозли шкивга кийдирилади. Юқли вагонеткалар ўз оғирлиги б-н пастга тушганда бўшаган вагонеткалар юқорига кўтарилади. Б.дан ўрмон хўжалигида, кон ишларида, қурилиш ва б. ишларида фойдаланилади.

БРЕНДИ (голландча brandewijne — ҳайдалган вино) — узум виносини ҳайдаб олинадиган ёки ачитилган мева, резавор мева шарбатидан тайёрланадиган кучли алкоғоль ичимлик. 16-а.да Франциянинг Шаранта вилоятида пайдо бўлган. Тайёрлаш усули ва қувватига кўра 3 турга бўлинади; ўткир Б.— ачиган шарбат ва узум турпини дистиллаб олинади, таркибида спирт миқдори 80—90% га боради. Спирт қўшилган винолар тайёрлашда ишлатилади. Граппа — шарбати пресслаб олинган узум турпини ҳаво кирмайдиган ўраларда ачитиб, икки марта ҳайдаш усули б-н олинади (спирт миқдори 70—80%). Дистилланган сув қўшиб алкоғоль ичимлик тайёрланади.

Ч и н Б. (таркибида спирт миқдори 57—72%) фақат вино ёки ачитилган шарбатлардан тайёрланиб, етилиши учун муайян муддат сақланади. Ичимликнинг бу тури кўпгина мамлакатларда Б. номи б-н машҳур. Б.ни и. ч. технологияси хом ашё дистиллаш усули ва техникаси, сақлаш шароитлари, муддати ва б. га боғлиқ. Одатда, Б. дуб бочкаларда камида 3 йилдан, маркалиси 7 йилдан кўпроқ сақлаб турилади. Б. учун асосий хом ашё сифатида узум шарбати ишлатилади, лекин бошқа мева шарбатларидан ҳам тайёрлаш мумкин. Б. кўпгина мамлакатларда ишлаб чиқарилади. Франция, Италия, Греция, АҚШ, Испания Б.ни экспорт қилувчи давлатлар қаторига қиради.

БРЕННЕР — Эцгал ва Циллертал Альп тоғлари (Шарқий Альп тоғлари) ўртасидаги тоғ довони, Австрия б-н Италия чегарасида. Бал. 1371 м. Б. орқали Инн дарёси водийсидан Адиже дарёси водийсига ўтиладиган 27 туннелли Инсбрук — Больцано т.й. (1867) ва автомобиль йўли қурилган.

БРЕНТАНО (Brentano) Луйо (1844. 18.12—1931.9.9) — немис иқтисодчиси. Петербург ФА муҳбир аъзоси (1895), 1871 й.дан Бреславл, Страсбург, Вена, Лейпцигда, 1891 й.дан Мюнхенда проф. Кўплаб и, тлари ишчилар ҳаракати, иқтисодиёт тарихи, иқтисодий ва ижтимоий сиёсат масалаларига бағишланган. Б. синфий курашни инкор қилиб, ижтимоий зиддиятларни ислохотлар йўли б-н, жумладан фка қрунчилиги ва ислохотчи қасаба уюшмалари ташкил этиш йўли б-н баргараф этиш мумкин деб ҳисоблаган.

БРЕСТ (1921 й.гача Брест-Литовск, 1939 й.гача Брест-Луг) — Белоруссиядаги шаҳар. Брест вилоятининг маъмурий маркази. Мухавец дарёси Ғарбий Буг дарёсига қуйилиш ерида. Даре порти ва т.й. тугуни. Аҳолиси 278 минг киши

(1999).

Дастлаб 1017 й.ги солномаларда Берестье номи б-н тилга олинган. 11 а.да Туров князлиги қўл остида бўлган. 1044 й.да Киев князлиги босиб олган ва 12-а. ўрталаридан Волинск князлигига тобе бўлган. 1319 й.да Литва князлиги босиб олган. Люблин унияси бўйича Б. 1569 й. Речь Посполита таркибига кирган. 1596 й. Б.да Брест унияси эълон қилинди. 1795 й.да Б.ни Россия босиб олди. 19-а. нинг 30-й.ларидан бошлаб Б. қалъа б-н мустақамланди. 20-а. бошларида Б. Россия империясининг ғарбий чегарасидаги энг мустақкам қалъага айланди. 1918 й. Б.да Россия б-н Германия ўртасида Брест сулҳи тузилди. 1919 й. дан Б. Польша, 1939 й.дан Белоруссия таркибида. Уруш йилларида (1941—45) Б.да шиддатли жанглр бўлган. Б. 1944 й.дан кейин қайта тикланди ва замонавий бинолар қурилиши хисобига кенгайди.

Б.— йирик саноат ва маданият маркази. Машинасозлик, энгил, озик-овқат саноати корхоналари ишлаб турибди. Уйрўзгор кимёси маҳсулотлари, қурилиш материаллари, мебель ишлаб чиқарилади. 2 олий ўқув юрти, 2 театр, ўлкашунослик музейи ва Брест қалъаси мудофааси музейи бор.

БРЕСТ — Франциянинг шим. ғарбидаги шаҳар. Аҳолиси 148 минг киши дан зиёд (1996). Атлантика океани бўйидаги йирик савдо маркази ва денгиз арсенали. Машинасозлик, жумладан кемасозлик, тўқимачилик, кимё, озик-овқат саноати корхоналари, денгизчилик мактаби, ратуша, биржа, театр бор.

БРЕСТ ВИЛОЯТИ — Белоруссия Республикасининг жан.ғарбидаги вилоят. 1939 й. 4 дек.да ташкил этилган. Б. в.да 16 туман, 19 шаҳар ва 10 шаҳарча бор. Майд. 32,3 минг км². Аҳолиси 1485 минг киши (1999). Асосан белоруслар; шунингдек рус, поляк, украин ва б.лар яшайди. Маркази — Брест ш.

Б. в.нинг рельефи, асосан текисликдан

иборат. Жан. ва жан.шарқий қисми Полесье пасттекислигининг ғарбий қисмини эгаллаган. Шим.ғарбида Буг бўйи, шим.да Барановичи текисликлари бор. Торф захираси жиҳатидан Б. в. Белоруссияда Зўринда туради. Столин р-нида ўтга чидамли гил, Берёзовода бўр ётқизиклари бор.

Иклими мўътадил континентал. Январининг ўртача т-раси — 4°, июлники 18°. Ўртача йиллик ёғин 550—650 мм. Йирик дарёлари — Припять (ирмокляу — Ясельда, Пина), Стирько, Горинью. Кўллари — Вигоновское, Черное. Тупроклари бир оз подзоллашган, қумли, чимлиподзол ва б. тупроклар. Торфли ерлар, ботқокликлар, ўрмонлар (карагай, қайин, дуб, ольха ўсади) кўп. Вилоятнинг шим.да йирик ўрмон қўриқхонаси — Белая Вежа пушчаси жойлашган.

Саноати асосан қ. х. ва ўрмон маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Гўшт (Брест, Барановичи, Пинскда), паррандачилик к-тлари (Кобрин ва Пинскда), сабзавот ва мева консерва з-длари (Кобрин ва Ляховичида), мойсир з-ди, спирт ва крахмал з-длари бор. Ўрмон ва ёғочсозлик саноати ҳам муҳим ўрин тутди, гугурт, фанера ва турли мебеллар ишлаб чиқарилади. Ўрмонкимё саноати корхоналари, Барановичи, Брест, Пинск ш. ларида энгил саноат корхоналари (тикувчилик, пойабзал, трикотаж фкалари) бор. Машинасозлик ва металлсозлик саноати барпо этилган. Берёзовск ГРЭС қурилган. Барановичида станоксозлик асбобукуналари, Брестда газ аппаратлари ва б. ишлаб чиқарилади. Брестда гилам к-ти бор. Маҳаллий торф асосида энергетика ривожланган. Асосий экинлари: жавдар, буғдой, сули, гречиха, арпа, маккажўхори; техника экинларидан зиғир, конопля, қанд лавлаги, картошка етиштирилади. Полизчилик ривожланган. Чорвачиликда қорамол боқиш, қўйчилик ва чўчкачилик катта ўрин тутди. Транспортнинг асосий тури — т. й. транспорти (Москва—

Брест т. й.). Автомобиль йўли Б. в.ни бошқа иктисодий р-нлар б-н боғлайди. ДнепрБуг каналида кема қатнайди. Б. в.да қурилиш инженерлари ва пед. инти, ўрта махсус ўқув юрглари, 5 музей бор.

БРЕСТ СУЎҲИ (1918.3.3) совет Россияси б-н Германия, АвстрияВенгрия, Болгария, Туркия ўртасида тузилган суўх битими. Унга қўра, Германия Польша, Болтикбўйини, Белоруссия ва Закавказьенинг бир қисмини босиб олди, 6 млрд. марка микдориде контрибуция ундирди. Совет Россияси шўро ҳукумати ни сақлаб қолиш мақсадида Б. с.ни тузишга рози бўдди. Н. И. Бухарин бошчилигидаги «сўл коммунистлар» гуруҳи Б. с.га қарши чиқди. Б.с. 1918 й. 13 нояб.да, Германияда инқилоб бўлганидан кейин шўро ҳукумати томонидан бекор қилинди.

БРЕСТ ҚАЎАСИ — Белоруссиядаги Брест ш. теграида жойлашган қаҳрамонқалъа. 1833—38 й.ларда қурилган, 19-а. охири — 20-а. бошларида тақомиллаштирилган. 2-жаҳон уруши йилларида Б. қ.нинг оз сонли гарнизони П. М. Гаврилов, И. Н. Зубачёв, Е. М. Фоминлар раҳбарлигида 1941 й. 22 июндан июль ойининг 20санасига қадар қуршовда қолиб немисфашист қўшинларининг қуп қарра устун бўлган ҳарбий қучларига қарши (ўқ дори, озик-овқат, сув танкислигига қарамасдан) Б. қ.ни мудофаа қилган. 1965 й. Б. қ.га қаҳрамонқалъа унвони берилган. 1971 й.дан мемориал мажмуа.

БРЕТАНЬ — Франция шим. гарбидаги ярим орол. Майд. 35 минг км², уз. 200 км. Қирғоқлари тик, қучли емирилган. Ер юзаси сертепа текислиқ, бал. 384 м гача (Арморикан қири). Ўртача йиллик ёғин 800—1200 мм. Дуб, қорақайин ўрмонлари бор. Вереска чакалакзорлари, торфли ерлар кенг тарқалган. Сабзавотчилик, гўшт-сут чорвачилиги ривожланган, балиқ

овланади. Йирик порт шаҳарлари — Нант ва Брест.

БРЕТАНЬ — Франциянинг ғарбий қисмидаги тарихий вилоят. Б. худудида Финистер, КотдюНор, Морбиан, Иль ва Вилен, қисман Атлантика Луараси (Куйи Луара) департаментлари бор. 27,2 минг км². Аҳсисиси 2,8 млн. киши (1992). Бош шаҳри — Рен. 9-а. ўрталаридан герцоглик. 12-а. 2-ярми — 13-а.да Англия, сўнгра Франция қиролларининг вассали. 1491 й.дан Франция б-н шахсий уния (иттифоқ) да. 1532 й.да Францияга қўшиб олинган. 1790 й. гача провинция мақомида бўлган.

БРЕТТОНВУДС БИТИМИ 1944 й. 1—29 июлда 44 мамлакат иштирокида БреттонВудс (АҚШ)да ўтказилган валютамолия конференциясида имзоланган битим. Халқаро валюта фонди (ХВФ) ва Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкни тузиш лойиҳалари тўғрисидаги бу конференцияда Халқаро валюта фонди ва Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки уставларининг таркибий қисми бўлган «яқунловчи ҳужжат» имзоланди. БВ.б.га қура, Халқаро валюта фонди аъзолари бўлган мамлакатлар ўз валюталари курсини АҚШ доллари ёки олтинда белгилашга ўтдилар. Бу битим асосида шаклланган БреттонВудс валюта тизими 70-й.лар бошига қадар амалда бўлди. 1971 й.дан Ғарбий Германия маркаси ва Голландия гульдени қуреларининг эркин белгиланиши ҳамда АҚШ долларни расмий курс буйича олтинга алмаштиришдан бош тортиши натижасида бу тизим барҳам топди (қ. Ямайка валюта тизими).

БРЕХТ (Brecht) Бертольт (1898.10.2, Аугсбург — 1956.14.8, Берлин) — немис ёзувчиси, режиссёр. 1933—47 й.ларда муҳожирликда. «Берлинер ансамбль» театрига асос солган (1949). Фалсафийсатирик пьесалари замонавий, тарихий ва мифологик мавзуларда

ёзилган. «Уч пуллик опера» (1928 й.да сахналаштирилган, 1931 й.да чоп этилган), «Кураж она ва унинг болалари» (1939 й.да ёзилган, 1941 й.да нашр этилган), «Галилей ҳаёти» (1938—39 й.ларда ёзилган, 1955 й.да нашр этилган), «Сезуанлик сахий одам» (1938—40 й.ларда ёзилган, 1943 й.да нашр этилган) ва б. асарларида замонавий долзарб муаммолар инсонпарварлик, антифашистик руҳца ўртага ташланган. Б.нинг театр назариясига оид ишлари («Ҳозирги замон театри йўлида», «Театрда диалектика» ва б.) 20-а. Европа театршунослигига таъсир этган. **БРЕША**, Брешиа — Шим. Италия даги шаҳар. Альп тоғлари этагида, Ломбардияда, Брешиа провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 197 минг киши (1990). Т.й. тугуни. Металлсозлик, машинасозлик (автомобиль йиғиш, қ. х. ва тўқимачилик машинасозлиги), кимё, тўқимачилик, озик-овқат ва ҳарбий саноат ривожланган. Мусика асбоблари (орган) ишлаб чиқарилади. Адабиёт ва санъат академияси, унт, бадий галереялар бор. Меъморий ёдгорликлардан қад. рим қурилишлари, ратуша (11—13-а.лар), Дуомо Веккью собори (11—15-а.лар) сақланган.

БРИАНШОН ТЕОРЕМАСИ — проектив геометриянинг муҳим теоремаларидан бири. Унга кўра, конус кесмага ташқи чизилган исталган олтибурчакликда қарамақарши чўққиларни бирлаштирувчи тўғри чизиқлар бир нуқтада кесишади. Бу нуқта Брианшон нуқтаси деб аталади. Паскаль теоремаси б-н бирга Б.т. конус кесимларнинг асосий проектив хоссаларини белгилайди. Б. т. француз математиги Ш. Ж. Брианшон (1785—1864) номи б-н аталган.

БРИГАДА (франц. brigade; итал. brigata — жамият, отряд) — 1) барча турдаги қуролли кучлар, қўшин турлари ва махсус қўшинлар бўлинулари

тактик бирлашмаси; турли мамлакатларда 16-а.нинг 2-ярмидан, Россияда 18-а. бошидан мавжуд. Қуруқликдаги қўшинларда Б., одатда, бир неча батальон (дивизион) ва махсус қўшинлар бўлинуларида иборат бўлади. Б. алоҳида ёки дивизия таркибига кириши мумкин; 2) алоҳида ишлар мажмуасини биргаликда бажарувчи кишилар гуруҳи.

БРИГС (Briggs) Генри (1561-1630. 26.1) — инглиз математиги, Оксфорд ун-ти проф. (1619). Биринчи ўнли логарифмлар (1 дан 1000 гача бўлган сонлар учун 8 кийматли логарифмлар, 1 дан 20000 гача ҳамда 90000 дан 100000 гача бўлган сонлар учун 14 кийматли логарифмлар) жадвалини тузган (1617 ва 1624 й.да эълон қилган). Б.нинг тригонометрик функциялар логарифмлари жадваллари нашр этилган (1633).

БРИГС ЛОГАРИФМЛАРИ — к. Ўнли логарифмлар.

БРИДЕР (инг. breeder — ишлаб чиқарувчи) — ядро ёнилғисини кўплаб қайта ишлайдиган реактор. Амалиётда катта аҳамият касб этади. Б.да электр энергияси ишлаб чиқарилиши б-н бирга ядро реакцияси ҳисобига жадал равишда янги ёнилғи и. ч. амалга ошади.

БРИЖМЕН (Bridgman) Перси Уильяме (1882.21.4, Кембриж 1961.20.8, Рандолф) — америкалик физик ва файласуф. Юқори босимлар физикаси асосчиси, юқори (425 минг атм гача) босим олиш усулларини ишлаб чиққи, кўпгина моддаларнинг юқори босимларда қандай хоссаларга эга бўлишини текширди. Фалсафада операционален асосчиларидан бири. Нобель мукофоти лауреата (1946).

БРИЖТАУН — Вест-Индиядаги Барбадос давлатининг пойтахти (1966 й.дан), мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий

ва маданий маркази. Аҳолиси 97,5 минг киши (1990-й.лар ўрталари, шаҳар атрофи б-н). Кариб денгизи бўйидаги порт. Халқаро миқёсдаги аэропорт, озик-овқат, энгил саноат корхоналари, санъат ва билим коллежи, кутубхона, музей бор. Б. орқали четга шакарқанд ва ром чиқарилади. Курорт шаҳар. Шаҳарга 17-а.да асос солинган.

БРИЗ (франц. brise — шабада) — денгизлар, қатта кўллар, баъзи йирик дарёлар соҳилида суткада даврий ўзгариб турадиган шамоллар. Б. қуруқликнинг сувга қараганда кундузи тез исиб, кечаси тез совishi натижасида, қуруқлик б-н сув устидаги ҳавонинг т-раси ва босимида тафовут пайдо бўлиши оқибатида вужудга келади. Б. кундузи сувдан қуруқликка, кечаси эса, аксинча, қуруқликдан сувга қараб эсади ва қирғоқнинг ҳар икки томонида бир неча км дан бир неча ўн км гача ва бир неча юз м баландликкача масофада сезилади.

Б. Оқ, Қора, Азов, Каспий денгизлари, Ладога, Онега, Севан кўллари ва Исиккўл қирғоқларида бўлиб туради. Тропикларда кучли бўлади.

БРИЗАНТ СНАРЯД (франц. brisant майдолвчи) — ҳавода портлайдиган артиллерия снаряди. Унга маълум пайтда белгиланган жойда (ҳавода) ёрилишини таъминлайдиган махсус портлатувчи асбоб ўрнатилади. Б.с. ҳавода портлаб, окопда, тепа орқасида, ўрмонда жойлашган душман қўшинлари ва жанговар техникасига шикает етказилади.

БРИКЕТЛАШ (франц. brigue — ғишт) — кейинчалик фойдаланишни қулайлаштириш мақсадида майда донатор материаллар (руда, ёқилғи, металл чиқиндилари ва кипиқ) ни пресслаб, маълум шаклга (брикет шаклига) келтириш. Б.да боғловчи қўшимчалар (қорамой, битум, цемент, суюқ шиша ва б.) ишлатилади. Кумир, торф, озука ҳам брикетланади.

БРИЛЛИАНТ (франц. brillant — ялтироқ сўзидан) — сунъий ишлов бериб сайқалланган (қирраланган) олмос. Томонлари 6, 8, 12, ... 56 гача қирраларга эга бўлади. Бундай қирралаш тошнинг табиий жилосини юзага чиқаради. Б.га тушган нур юқори дисперсия (нурнинг бўлиниши) туфайли камалакдай товланади. Заргарлик санъатида кенг ишлатилади: қимматбаҳо металл гардишга алоҳида (узук, исирга, илма тугма — запонкада), буюм бегаги мужассамоти асоси ёки қисмларини ҳосил қилувчи (тўғноғич, тож ва б.да) «кўз»лар ҳолида ўрнатилади. Б. шунингдек орден ва юсак нишонларни ҳам безайди. Б. оғирлиги қарат (0,2 г) ларда ўлчанади.

БРИЛЛИАНТ ЯШИЛИ — кўкдори, асосан трифенилметан бўёқ моддаси, антисептик таъсирга эга; тиббиёт амалиётида 0,1—2% ли спиртдаги ёки сувдаги эритмаси ишлатилади. Терини қуйдирмаганлиги учун мурғак болалар териси, шиллиқ қаватлари касалланганда, йирингли жараёнларда, қуйганда, шунингдек жаррохлик операциясидан олдин суртилади.

БРИМ Георгий Робертович (1935.18.9, Туркменистоннинг Керки ш.— 1999.8.3, Германия, Ландсхут ш.) — театр рассоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1977). Тошкентсанъат ин-тини тугатган (1967). Шу интда ўқитувчи (1967—89), кафедра мудири (1989—98). Айни вақтда Ҳамза театрида рассом (1967—68), бош рассом (196886); 198798 й.ларда Аброр Ҳидояттов номидаги драма театрида бош рассом. Б. ижоди ўзига хос услуби, асар мазмуни ва ғоясини очишга хизмат қиладиган сахна безаклари, либос эскизлари яратиши б-н диққатга сазовор. Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» асари асосида яратилган спектаклларни бадий безаган (Ашхобод, 1966; Тошкентдаги Ҳамза театри, 1969; Қўкон театри, 1974;

Болгария Халқ Республикаси, 1974). Ҳамза («Шоҳ Эдип», 1971; «Келинлар кўзғолони», 1976; «Қароқчилар», 1978; «Ибн Сино», 1980; «Зебуннисо», 1984 ва б.), Навоий («Бўрон», 1980; «Майсаранинг иши», 1988 опералари) ва А. Ҳидоятлов номидаги («Майсаранинг иши», 1988; «Паранжи сирлари», 1989; «Қора камар», 1989 ва б.) театрлар спектаклларининг тасвирий образини яратди. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреата (1989).

БРИНЕЛЛЬ УСУЛИ — металллар қаттиқлигини аниқлаш усулидан бири. Металлнинг текис сиртига маълум куч б-н астасекин махсус золдир ботирилади. Металл қанча юмшоқ бўлса, золдир шунча чуқурроқ ботади. Зарур куч золдирга мой босими (гидравлик босим) ёки механик узатмалар (ричагли асбоб) орқали электр двигателидан берилди. Золдирга бериладиган кучни P б-н, металл сиртига тушган золдир изи юзасини S б-н белгилаб нисбати аниқланса, металлнинг Бринелль бўйича қаттиқлиги топилади, яъни HBR кг/мм². Швед муҳандиси Ю. А. Бринелль (1849—1925) таклиф қилган (1900).

БРИНЗА (руминча *Brinza* — пишлок) асосан, қўй, шунингдек сигир, эчки сutiдан ёки уларнинг аралашмасидан тайёрланадиган шўртанг пишлок. Ранги оқ ёки очсарик, сал ушалувчан, хушхўр, мазаси нордоншўртанг. Таркибида 40—50% ёғ, 49—52% сув, 4—8% туз бор, сутга нисбатан енгил ҳазм бўлади. Б.ни тайёрлаш учун сут ширдон ферменти ёки пепсин б-н ивителиди. Ҳосил бўлган бўтқа матодан тикилган қопчаларда сиқилиб, зардоби ажратилади, сўнг пресслаб, маълум шакл берилди. 0,6—1,5 кг ли квадрат бўлақларга бўлиниб, ёғоч челақ ёки бочкаларга қаватмақават жойланиб, устига 18—22% ли тузли намақоб қуйилади. Б. етилгунга қадар намақоб вақт вақти б-н алмаштириб турилади. 6—8куни оғзи беркитилиб,

савдо корхоналарига жўнатилади.

БРИОЛОГИЯ (юн. *bryon* — йўсин, мох ва *logos* — таълимот) — ботаниканинг йўсинларни ўрганувчи бўлими. Б. сўнгги йилларда алоҳида фан сифатида ривож топди. Ҳоз. вақтда Б.нинг бриоценология, бриоскология, бриогеография, бриофизиология каби соҳалари бор. Б. торф ҳосил бўлиши, йўсинлар ўсган ерларда астасекин тупроқ ҳосил бўлиши каби хўжалик учун аҳамияти катта жараёнларни ўрганеди.

БРИОНИЯ (*Bryonia*) — қовоқдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. 15 га яқин тури маълум. Ўзбекистонда 4 тури учрайди. Оқ Б. (*B. alba*) — йўғон илдизли, майда сарик гулли ўсимлик. Кавказ ва Ўрта Осиёда ўсади. Таркибида брионин деган захарли гликозид ва б. моддалар бор. Халқтабобатида оғрик қолдирувчи, қон тўхтатувчи, сурги дори сифатида, йўтал ва яраларни даволашда ишлатилади. Ўзбекистонда учрайдиган тарвузпалак (*B. dioica*) ҳам шу мақсадларда қўлланилади. Таркибида бриомарид, бриодулькозид ва б. моддалар бор.

БРИСБЕН, Брисбейн — Австралия Иттифоқининг шарқидаги шаҳар. Тинч океан соҳилида. Квинсленд штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси шаҳар атрофи б-н бирга 1,5 млн. киши (1996). Брисбен дарёси Мортон қўлтиғига қуйиладиган жойдаги денгиз порти. Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Мамлакатнинг индустрия ва маданий марказларидан. Штатдаги саноат корхоналарининг деярли ярми Б. да тўпланган. Металлургия, нефтни қайта ишлаш, кимё, машинасозлик (кемасозлик, автомобиль йиғиш, қ.х. машиналари и. ч.), озик-овқат (шарқанд ва ун тортиш з-длари, гўшт, мева ва сабзавот консервалари тайёрлаш), тўқимачилик, қўн пойабзал ва тикувчилик корхоналари бор. Б. орқали асосан жун, гўшт,

шакарқанд, минерал хом ашёлар экспорт қилинади. Унт (1909 й.дан), ботаника боғи ва музейлар бор. Шаҳарга 1824 й.да асос солинган.

БРИСТОЛЬ — Буюк Британиянинг жан.ғарбидаги шаҳар, Англияда; Эйвон дарёси Бристоль кўлигига қуйиладиган жой яқинида. Аҳолиси 378 минг киши (1988). Йирик порт ва т.й. тугуни. Машинасозлик (авиация, авиаракета, моторсозлик) тараққий этган. Озиқ-овқат, кўн пойабзал, рангли металлургия, нефтни қайта ишлаш, кимё, полиграфия саноати корхоналари, унт бор. Мейморий ёдгорликлардан СентПитер госпитали (12-а.), СентМэриРедклифф готика собори (13-а.—1475) ва б. сақланган. Шаҳарга 6-а.да асос солинган.

БРИТАНИЯ — хоз. Англия, Шотландия ва Уэльс ҳудудларининг қад. (бриттларлан қолган) номларидан бири.

БРИТАНИЯ АКАДЕМИЯСИ — 1901 й. Лондон ш.да тарихий, фалсафий ва филологик тадқиқотларни ривожлантириш мақсадида ташкил этилган. Осиёдаги бир қанча мамлакатларнинг, Греция ва Италиядаги Британия мактаблари фаолиятига илмийметодик раҳбарлик қилади. 531 аъзоси бор.

БРИТАНИЯ ГОНДУРАСИ (British Honduras)— Белиз давлатининг 1973 й.гача бўлган номи.

БРИТАНИЯ ИМПЕРИЯСИ — Буюк Британия ва унга қарам бўлган мустамлакаларни ифодалайдиган тушунча. 1870-й.лардан расман қўлланила бошлаган. Б. и. таркибига Британия б-н биргаликда ҳамма доминионлари ва мустамлакалари — Ирландия (12-а.), Шим. Америка (Виргиния) (1607), Голландия ва Шим. Америкадаги бошқа ҳудудлар (165254; 166567 ва 167274), Португалия ва

унинг мустамлакалари (17-а. ўрталари), Испания мустамлакалари, Канада, Шим. Американинг қолган қисми (1756—63), Бенгалия (1757), Мальта, Цейлон (1814—15), Ҳиндистон, Австралия, Янги Зеландия, Жан. Африка (19-а. 1-ярми), Сянган (Гонконг) ороли (19-а. 2-ярми), Кипр (1878), Бирма (1885), Ирок, Фаластин, Трансиордания, Танганьика, Того ва Камеруннинг бир қисми (1914—18) ва б. қирган эди. 20-а.да мустамлака тизими емирилиши жараёнида Б. и. ўрнида империядан ажралиб чиққан мамлакатлар иттифоқи — Британия миллатлар ҳамдўстлиги тушунчаси пайдо бўлди (қ. Ҳамдўстлик).

БРИТАНИЯ КОЛУМБИЯСИ — Канада ғарбидаги провинция. Майд. 947,8 минг км². Аҳолиси 3,0 млн. кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Маъмурий маркази — Виктория ш. Б. К. Тинч океан соҳили бўйлаб жойлашган. Таркибига Ванкувер, Қиролича Шарлотта ва б. ороллар ҳам қиради. Рельефи тоғли (Қояли тоғлар, Кордильера тоғи тизмалари ва б.). Соҳил қисмида иқлими юмшоқ, сернам, тоғларда совуқ, йиллик ёғин 240 мм, водийларда 300—400 мм. Асосий дарёлари — Фрейзер, Колумбия. Ёғна баргли ўрмонлар б-н қопланган. Саноатининг асосий тармоқлари: кончилик (рух, кўрғошин, молибден, мис ва б.), тахта тилиш, целлюлозақоғоз. Рангли металлургия, машинасозлик, кимё, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Тоғ дарёларига ГЭС қурилган. Қ.х.да сут чорвачилиги етакчи ўринда, сабзавот ва мевалар етиштирилади. Балиқовланади. Мухим саноат марказлари — Ванкувер ва Виктория ш.

БРИТАНИЯ МУЗЕЙИ — жаҳондаги энг йирик музейлардан, Лондонда. Европада биринчи давлат музейи. 1753 й.да асос солинган, 1759 й.дан ишга тушган (биноси инглиз сўнгги классицизми услубида қурилган, 1823—47, меъмор Р. Смёрк;

кироатхона биноси, 1854—57, меъмор С. Смерк). Б. м.да ибтидоий санъат (асосан Британия ороллари санъати), Қад. Миср ва Месопотамия (Розетта тоши, Ур ш. обидалари), Юнонистон ва Қад. Рим санъати обидалари (Парфенон хайкаллари, Галикарнас макбараси, ваза ва нақшли тошлар йиғими), Европа, Осиё, Африканинг Ўрта асрлар санъати ёдгорликлари (араб, Эрон, Узоқ Шарқ кулоллик буюмлари, Бенин бронзаси), шунингдек расм, гравюра, кулоллик буюмлари, танга, медаллар тўпланган. Музейнинг этнография бўлимидан Африка, Америка, Океания ва б. халқлар маданий ёдгорликлари кенг ўрин олган. Фирдавсийнинг Муҳаммад Жўқий томонидан кўчирилган «Шохнома»си (1440, 31 миниатюра б-н безатилган), «Бобурнома»нинг қўлёзмаси (16-а. 2-ярмида кўчирилган), Амударё хазинаси (1877, Амударё сохилидан топилган) ва б. шу музейда сақланади. Б. м. кутубхонасида 7 млн.дан ортиқ китоб, тахм. 105 минг қўлёзма, тахм. 100 минг хартия (қўлёзма хужжат) ва ёрлик, 3 мингдан ортиқ папирус бор. 1926 й.дан музей ўз жур.ни нашр этади.

БРИТАНИЯ ОРОЛЛАРИ — Атлантика океани б-н Шим. денгиз оралиғида, Европанинг шим.ғарбида жойлашган. Майд. 314,4 минг км². Материкдан ЛаМанш ва ПадеКале бўғозлари ажратиб туради. Б.о.нинг 2 та йирик оролида Буюк Британия ва Ирландия давлатлари жойлашган. Б. о. бир неча майда (Гебрид, Оркни ва Шетланд) ороллар тўдасини, шунингдек Англис, Мэн ва б. ороллари ҳам ўз ичига олади. Баъзан Б.о. таркибига Норманд о.ларини ҳам киритадилар. Ер юзаси асосан текис, ўртача баландликдаги (Пеннин ва Грампиан) тоғлар ҳам бор. Иқлими денгиз иқлими. Йиллик ҳаво т-раси 8—14°. Ёғин 600 мм дан 2000 м гача. Дарёлари тўлиб оқади, қишда музлайди. Кўл ва яйловлар кўп, кичикрок ўрмонлар бор.

« Б Р И Т А Н И Я Э Н Ц И К Л О П Е Д И Я С И » («Британника»)(Encyclopaedia Britannica) —1) универсал энциклопедия. Дастлаб 1768 й.дан Эдинбург (Буюк Британия) да чиқа бошлаган, кейинчалик Лондонда нашр этилган. 20-а. бошларидан амалда БританияАмерика нашри. 1940 й.дан бошлаб Америка нашриёт фирмаси — «Б.э.» томонидан нашр этилади. 1974 й.да янги 30 жилддан иборат 15нашири чиқди, ҳар йили муҳим тузатиш ва тўлдиришлар б-н нашр қилиб турилади. «Б.э.»га 1938 й.дан йиллик илова, шунингдек фан, тиббиётга оид йиллик нашрлар ҳам чиқарилади; 2) 20-а. 40-й.ларидан Чикагодаги Америка нашриёт фирмаси. Лондон, Торонто, Женева, Токио, Сидней ва б. ш.ларда бўлинмалари бор. «Б.э.», шунингдек соҳа энциклопедиялари, луғатлар, болалар ҳамда ўсмирлар учун энциклопедиялар, жумладан «Комптон» («Compton») энциклопедияси, бадиий адабиёт ва б. нашр этади.

«БРИТИШ АМЕРИКЭН ТОБАККО» (British American Tobacco) — Буюк Британия ва дунёдаги энг йирик тамаки монополияси. 1902 й.да ташкил этилган. «Б.А.т» Буюк Британия ва АҚШ капитали қўйилган монополистик бирлашма бўлиб, асосан тамаки маҳсулотлари, шунингдек озиқ-овқат ва косметика моллари, қоғозкартон ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Бошқа мамлакатларда ҳам саноат корхоналари, шу жумладан 67 тамаки фкаси мавжуд. Бу фкаларда 240 турдаги сигареталар ишлаб чиқарилади. Компания Европа ва Ўрта Осиёда кенг қўламда фаолият юритади. Жумладан, компания Ўзбекистон Республикаси б-н ҳамкорлик ўрнатиб, «ЎЗБАТ акциядорлик жамияти» қўшма корхонасини (Самарқанд тамаки фкаси б-н биргаликда) тузди (1994). У йилига 20 млрд. дона сигарета и.ч. қувватига эга. Қўшма корхонанинг қурилиш ва жиҳозланиш ишЛЯ.И учун 100 млн.

доллар инвестиция жалб этилган.

«**БРИТИШ АЭРОСПЕЙС**» (British Aerospace) — Буюк Британиянинг космикавиаракета ва автомобилсозлик соҳасидаги йирик компанияси. 1977 й. Лондонда 4 авиафирманинг национализация қилиниши натижасида ташкил этилган. 1981 й. денационализация қилинди (бир қисм акцияси давлат ихтиёрида қолди). 1988 й.да «Ровер груп» етакчи автомобиль компанияси б-н бирлашди. Йиллик савдо ҳажми 10 млрд., соф фойдаси 278 млн. доллар.

БРИТИШ БРОДКАСТИНГ КОРПОРЕЙШЕН, БиБиСи (British Broadcasting Corporation — BBC) — Британия радиоэшиттириш корпорацияси. 1927 й. Лондонда ташкил этилган. 5 дастур (сиёсат, иқтисод, бизнес, маданият ва спорт) бўйича радиоэшиттиришлар бериб борилади; 1936 й.дан 2 канал бўйича телеэшиттириш ҳам (умумийоммабон ва маданиймаърифий соҳаларда) берилади. Чет элга эшиттиришлар (БиБиСи Умумжаҳон хизмати) кечакундуз (24 соат) инглиз ва 40 дан ортиқ хорижий тилда бериб борилади. БиБиСининг Ўзбекистон тахририяти 1994 й. нояб. ойида ташкил этилган, эшиттиришлар узбек ва рус тилида олиб борилади. 1996 й. март ойигача фақат қиска тўлқинда эшиттиришлар берилган бўлса, кейинчалик ўрта ва ўрта қиска тўлқинларда берилмоқда. БиБиСининг Ўзбекистон тахририяти Ўрта Осиё ва Кавказ хизмати таркибига қиради, мазкур хизмат ўзбек тилидан ташқари қозок, киргиз, озарбайжон ва рус тилларида эшиттиришлар беради. БиБиСи жаҳондаги кўпчилик давлатларда кенг ёйилган мухбирлик тармоғига эга.

«**БРИТИШ ПЕТРОЛЕУМ**» (British Petroleum) — Буюк Британиядаги энг йирик нефть монополияларидан бири.

1909 й.да ташкил этилган. 38% акцияси давлатники. АҚШ (Аляска) (60%) ва Шим. денгиздан (40%) нефть қазиб олади, 25 мамлакатда нефтни қайта ишлайдиган корхоналари бор. Ғарбий Европанинг бир нечта мамлакатлари худудидан ўтган йирик нефть қувурларининг эгаси. Монополия йилига 77,5' млн. т нефть қазиб олади, 96,2 млн. т нефтни қайта ишлайди. Кейинги вақтларда «Б.п.» кимё корхоналарини ривожлантириш учун катта маблағ сарф қилаётир. Йиллик савдо ҳажми 46,2 млрд. доллар, соф фойдаси 2,2 млрд. доллар.

«БРИТИШ СКАЙ БРОДКАСТИНГ» (БиСкайБи) (British Sky Broadcasting — BSkyB) — Европадаги сунъий йўлдош орқали телекўрсатувлар берувчи энг йирик хусусий компаниялардан бири. 1990 й.да К. Р. Мёрдокнинг «Скай Телевижн» (Sky Television) компанияси б-н «Бритиш Сателлайт Бродкастинг» (British Satellite Broadcasting) консорциуми қўшилиши натижасида ташкил бўлган. Лондонда жойлашган. Ғарбий Европа учун инглиз тилида 6 канал (оммавий кўнгиш очар томошалар, комедиялар, спорт кўрсатувлари, янгиликлар; кинофильмлар — 2 канал) да кўрсатувлар беради.

БРИТТЕН (Britten) Бенжамин Эдвард (1913.22.11, Лоустофт, Англия — 1976.4.12, Олдборо) — инглиз композитори, пианиночи ва дирижёр. Б. мусиканинг деярли барча жанрларида етук асарлар қолдирган: 20 га яқин мусикийсахнавий меросидан «Питер Прайме» (1945), «Ёз тунидаги туш» (1960) каби опералари дунё театрларида сахналаштирилган.

Композитор бир нечта асарини маърифийтарғибий мақсадда яратган. Анъанавий лотин матни ва У. Оуэн шеърларига яратилган «Ҳарбий реквиём» (1961) 20-а.нинг ибратли асарлари каторидан ўрин эгаллаган.

БРИТТЛАР — кельт қабилаларидан бири. Мил. ав. 8 — мил. 5-а.ларда Британиянинг асосий аҳолиси. Б. англосакслар томонидан бўйсундирилиб (5—6-а.лар), бир қисми кириб ташланган, бир қисми Уэльс, Шотландия ва Галлиядаги Арморика я.о.га кўчирилган ва бу ер Бретань деб атала бошланган. Британияда қолган қисми инглиз миллатининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. «Британия» атамаси Б.дан олинган.

БРИФИНГ (инг. briefing; brief— қисқа) — расмий шахсларнинг оммавий ахборот воситалари вакиллари б-н учрашуви. Унда муайян масала бўйича расмий нуктаи назар ёки халқаро музокаралар, кенгашлар, конференцияларнинг бориши ва б. тўғрисида томонларнинг ўзаро келишиб олинган қарашлари расмий хулосаси қисқача баён қилинади.

БРНО — Чехиядаги шаҳар, Жан. Моравия вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 398 минг кишидан зиёд (1990йлар урталари). Транспорт йўллари тугуни. Б.да, асосан, машинасозлик саноати ривожланган. Б. Чехиянинг йирик илмий ва маданий марказларидан. Чехия ФА филиали, унт, музейлар (санъат, Моравия музейи) ва б. бор. Шаҳарда меъморий ёдгорликлардан Шпильберк касри (13—18-а.лар), Готика черкови, Эски ратуша (14—16-а.лар), Янги ратуша (16—18а.лар) сақланган. Ўрмон парклари кўп. 1805 й.да Б.ёнида Франция армияси б-н Россия ва Австрия кўшинлари ўртасида каттажанг бўлган. Шаҳарга 11-а.да асос солинган.

БРОВКА Петрусь (Петр Устинович) [1905.12 (25).6, Витебск вилояти 1980] — Белоруссия халқ шоири (1962), Белоруссия ФА акад., Белоруссия энциклопедияси бош муҳаррири (1966 й.дан), Меҳнат Қаҳрамони (1972). 1926

й.дан илк шеърлари босила бошлаган. «1914» (1935), «Катерина» (1938) дostonларида батрак аёлларнинг қисмати, ҳаётда ўз ўрнини топиши тасвирланган. «Белорусь» (1943), «Нон» (1946) дostonлари ва қатор шеърлари («Кастус Калиновский», «Белорус жангчиларига», 1943) уруш даври белорус адабиётининг энг яхши намуналаридан ҳисобланади. Урушдан кейинги йилларда халқгасар дўстлиги, кишиларнинг фидокорона меҳнати тараннум этилган «Аха ва сингил», «Халқ миннатдорлиги» (1946), «Ҳаётйўли» (1950), «Кунлар ўтиб боради» (1961) тупламлари шоирга катга шуҳрат келтирди. Б. Шевченко, Маяковский, Твардовский, Тичина сингари кўпгина шоирларнинг асарларини белорус тилига таржима қилган. Унинг кўпгина асарлари эса жаҳондаги бир қатор халқлар тилларига таржима қилинган. Б. шеърлари («Юрак онти», «Ўй», «Сен — менинг болаларим», «Эман дарахти», «Шеърят»), «Дарёлар туташганда» романи узбек тилида нашр этилган.

БРОВЦИН Борис Васильевич (1903. 20.9, СанктПетербург — 1987.15.1, Тошкент) — рус композитори. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1973). Ленинград консерваториясини тугатган (1932). 1939 й.дан Ўзбекистон радиоси симфоник оркестрининг бош дирижёри. Асосан чолғу ва мусикали театр учун асарлар яратган. Симфоник оркестр учун «Фарғона сюитаси» (Ю. Ражабий б-н ҳамкорликда), «Р. Зорге хотирасига» симфоник поэма, симфония, скрипка ва оркестр учун концертлар муаллифи. У узбек мусика мероси ва бастакорлар ижодига хос оҳангларига таяниб, «Тоҳир ва Зухра» (Т. Жалилов б-н, 1951, 3таҳрири 1968), «Даҳшатли кунларда» (1984) опералари ва «Семурғ» балетини яратган.

БРОДСКИЙ Абрам Львович (1882-1943) — зоолог олим. Ўзбекистонда

хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1936), биол. фанлари д-ри (1937), проф. (1919). Ўрта Осиё давлат ун-ти ректори (1921—26), умуртқасизлар зоологияси кафедраси мудири (1920—43). Б.нинг илмий ишлари протозоологияга бағишланган. У тупрокда яшовчи организмларни текшириш ва уларнинг тупроқ учун аҳамиятига дойр масалалар б-н ҳам шуғулланиб, Ўрта Осиёда педозоология (тупроқ ҳайвонларини ўрганувчи фан)нинг ривожланишига катта ҳисса қўшган.

БРОДСКИЙ Иосиф Александрович (1940.24.5, Ленинград — 1996)— рус шоири. Ижодий фаолияти 60-й. ларда бошланган. 1962—64й.ларда турли айблар б-н қамалган ва сургун қилинган. Аммо А. Ахматова, С. Маршак, Д. Шостакович сингари машҳур кишиларнинг сайҳаракати б-н 1965 й. сургундан озод этилган. Сиёсий тузумга номақбул шахс сифатида 1972 й.да Совет давлати ҳудудларидан чиқариб юборилган; 1974 й.дан АҚШда яшаган. «Сахродаги бекат» (1967), «Куркам давр интихоси» (1972), «Урания» (1987), «Ўгит» (1990) ва б. шеърый тупламлари хорижда нашр этилган. Бу тупламларда ёлғизланган киши б-н бир кам дунё Уртасидаги зиддиятлар киновийкутаринки услубда акс этирилган. Б. шеърыйидаги воқеликни узига хос беназир тарзда идрок ва тасвир этиш, антик давр шеърыйидаги бадий шакллардан самарали фойдаланиш — шоир новаторлигининг моҳиятини ташкил этади. Б.нинг инглиз ва қисман рус тилларида эълон қилган шеър, пьеса ва публицистик мақолалари Ғарб адабиёти ҳодисаси сифатида майдонга келган. Нобель мукофоти лауреати (1987).

БРОЙЛЕР (инг. broiler, broil — оловда қовуриш) — тез этиладиган ва юқори сифатли гушт берадиган гўштдор жўжа. 6—9 ҳафта бокилиб тирик вазни

1,5—2 кг бўлганда суйилади. Гўшти юмшоқ, мазали. Б. гўшtidан пархез таомлар тайёрланади. Б. олиш учун жўжа қисқа муддатда етарли даражада семиртирилади. Бунинг учун оғир вазнли ва тез этиладиган «корниш», «ок плимутрок», «Суссекс», «ньюгемпшир» каби сергўштсертухум ва сергўшт зотли товук жўжаларидан, зотлараро ва линиялараро чатишишдан олинган дурагай жўжалардан фойдаланилади. Шунингдек ўрдак (8 ҳафталик), ғоз ва цесарка (12 ҳафталик), курка (19 ҳафталик) жўжаларини гўштга боқиш ҳам Б. дейилади. Ўзбекистонда Б. давлат наслчилик хўжаликларида, паррандачилик фкаларида етиштирилади.

БРОЙЛЬ (де Брольи) (de Broglie) — акаука француз физиклари: 1) Морис (1875—1960). Илмий ишлари рентген спектроскопияси, атом ва ядро физикасига оид; 2) Луи (1892. 15.8, Дьеп — 1987) — француз физиги, проф., Париж ФА ҳақиқий аъзоси (1933). Квант механика асосчиларидан бири, материянинг тўлқин хусусияти тўғрисидаги ғояни илгари сурган (1924). Илмий ишлари атом ядроси тузилиши, тўлқин ўтказгичларда электромагнит тўлқинларнинг тарқалиши, физика тарихи ва услубиятларига оид. Нобель мукофоти лауреата (1929).

БРОКГАУЗ ВА ЕФРОН ЭНЦИКЛОПЕДИК ЛУҒАТИ — рус универсал энциклопедияси. Ф. А. Брокгауз — И. А. Ефрон акциядорлик нашриёт жамияти томонидан чиқарилган (Петербург, 1890 — 1907; 82 асосий ва 4 қўшимча жилддан иборат. Илк 8 жилди И. Е. Андреевский, қолганлари К. К. Арсеньев ва Ф. Ф. Петрушевскийлар таҳрири остида нашр этилган). 1911—16 й.ларда янги нашрини чиқаришга ҳаракат қилинган (режалаштирилган 48 жилддан 29 жилди чиққан).

БРОКЕНХИЛЛ ОДАМИ — кад.

(неандертал) одамнинг калла суяги ва 10 га яқин скелет қолдиқлари Замбия (Шим. Родезия)даги Брокенхилл (Кабве) ш.дан топилган (1921). Родезия одами деб ном берилган.

БРОКЕР (инг. broker), маклер— фонд, товар, валюта биржаларида олдисотди битимлари тузишда воситачилик (даллолик) қиладиган айрим шахс ёки фирма. Б.лар, одатда, мижоз топшириғига кўра ва унинг ҳисобига иш юритади, кафолат берувчи ҳисобига ўз номидан савдо битимлари тузиши ҳам мумкин. Воситачилик битимлари, асосан, Б.лик идоралари, фирмалар ёки уларнинг филиаллари орқали расмийлаштирилади. Воситачилик қилгани учун томонларнинг келишувига кўра, биржа кўмитаси жорий этган такса (қатъий баҳо)га мувофиқ, олдисотдининг муайян фоиз миқдорида ҳақ — брокераж олади (одатда, Б. ҳақи амалга оширилган шартнома ёки битим қийматининг 0,25—3% ни ташкил қилади). Йирик Б.лик идоралари харидорга қарз беришда банклар б-н ҳамкорлик қилади, айрим ҳолларда ўзлари кредитор бўладилар, битимлар бажарилишига кафилликни ҳам ўз зиммаларига оладилар. Катта Б. гофброк е р деб аталади.

БРОККЕЛЬМАН (Брокельман) (Brockelmann) Карл (1868.17.9—1956.6.5) — немис шарқшуноси, сомий ва туркий тиллар мутахассиси. 1900 й.дан Бреслау, Кенигсберг, Галле, Берлин унтлари проф. Шарқ тарихи, араб адабиёти тарихи, сомиёшунослик бўйича илмий асарлар ёзган. «Сомий тиллар қиёсий грамматикаси очерки» (2 жилд, 1908—13) ва «Араб адабиёти тарихи» (2 асосий жилд, 1898—1902 ва 3 қўшимча жилд, 1937—42) унинг энг муҳим асарлари бўлиб, И. Ю. Крачковский уларга юксак баҳо берган. Б. «Араб адабиёти тарихи» китобига араб бўлмаган ёзувчи ва олимлар (мас, Ибн Сино, Беруний ва б.) нинг араб

тилида битган асарларини ҳам киритиб, улар хусусида биографик маълумотлар келтирган. Унинг «Мусулмон халқлар ва давлатлар тарихи» (1939) асари ҳам далилларга бой. Б. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарини немисчага таржима қилган (1928).

БРОМ (лот. Bromum, юн. bromos), Br — Менделеев даврий системасининг VII гуруҳи кимёвий элементи, галогенлардан бири; тартиб рақами 35, ат. м. 79,904; одатдаги шароитда ёқимсиз ҳидли, кизғишқўнғир суюқлик. Суюқланиш т-раси — 7,25°, қайнаш т-раси 59,2°. Француз кимёгари А. Ж. Балар 1826 й.да Ўрта денгиз туз конларининг шўр сувини ўрганаётганда Б.ни кашф этган. Табиий Б. иккита барқарор изотоп: 79Br (50,54%) ва 81Br (49,46%) дан иборат. Б.нинг сунъий йўл б-н олинган радиоактив изотопларидан 80Br диққатга сазовор. И. В. Курчатов шу изотоп мисолида ядро изомерияси ҳодисасини кашф этган. Ер пўстидаги миқдори (оғ. бўйича 1,610%) 10151016 т атрофида бўлиб, доимо хлор б-н бирга учрайди. Б.ли тузлар (NaBr, KBr, MgBr₂) хлорид тузларида (ош тузида Br миқдори 0,03% гача, калийли тузлар сильвин ва карналлитда 0,3% гача), денгиз сувида (0,065%), шўр кўлларда (0,2% гача) бўлади. Суюқ Б.нинг зичлиги 3,10 г/см³ (20°). Сувда оз (100 г сувда 3,58 г), органик эритувчиларда яхши эрийди. Б. қаттиқ, суюқ ва газ ҳолатда 2 атомли молекуладан иборат молекула ҳолида бўлади. 800° атрофида атомларга диссоциациялана бошлайди. Диссоциация ёруғлик таъсирида ҳам кузагилади. Кимёвий жиҳатдан Б. фаол бўлиб, реакцияга киришиш фаоллиги жиҳатидан хлор б-н йод ўртасида туради. Олтингургурт, селен, теллур, фосфор, маргимуш ва сурмалар б-н бирикканда кўп иссиқлик ажралади, гоҳо аланга ҳосил бўлади. Б. калий ва алюминий б-н тез бирикади. Кислород, азот ва углерод б-н реакцияга киришмайди. Б.

кучли оксидловчи. Б. сувда эриганда бромид кислота (HBr) ва бекарор бўлган гипобромит кислота (HBrO) ҳосил бўлади. Б.нинг сувдаги эритмаси бром суви деб аталади.

Б. денгиз сувлари, кўлмак ва ер ости шўр сувларидан ҳамда калий саноати чиқиндиларидан олинади. 1 м³ ҳавода 1 мг Б. бўлса, киши йўталиб, бурни қонайди, боши оғрийди ва б. касалликларга дучор бўлади. Концентрация юқори бўлса, киши бўғилиб қолади, бронхлари яллиғланади, баъзан ўлимга олиб боради. Б. бромли тузлар олишда бензиннинг детонацион пишиқлигини оширишда ишлатилувчи этил бромид ҳамда дибромэтан синтезида қўлланилади. Б. бирикмалари фотографияда, бўёқлар саноатида, инсектицидлар олишда, ўт ўчиришда, тиббиётда ҳамда кимёвий анализларда ишлатилади.

БРОМАРГИРИТ (Brom—Argyrit таркибига қараб аталган) — минерал. Бромидлар гуруҳига мансуб. Кимёвий формуласи AgBr . Куб сингонияли. Куб, кубоктаэдрли кристаллар ва доначалар. Яшилдан сарикгача, олмооссимон, мумсимон ялтирайди, баъзан хира. Қаттиқлиги 2,5. С. оғ. 6,5. Б. Нурота тоғларидаги олтин конлари оксидланиш зонасида аниқланган. Б. кам учрайди. Ўзбекистон (Нурота тоғлари), Мексика (СанОнофре) ва Чилида (Чаньяркильо) бор. Кумуш олинadиган руда. Синоними: бромирит, бромли кумуш.

БРОМАТЛАР — бромат кислота HBrO_2 , нинг тузлари, одатдаги шароитда барқарор каттик моддалар. Б. қиздирилганда кислород ажратиб парчаланadi: $2\text{KBrO}_3 = 2\text{KBr} + 3\text{O}_2$ Калий ва натрий Б. (KBrO_3 ва NaBrO_3) НННг аҳамияти катта. Натрий Б.нинг суюқланиш t -раси 380°; зичлиги 3340 кг/м³; сувда эрувчанлиги (100 г да г ҳисобида) — 36,4 (20°), 90,8 (100°). Калий Б.нинг зичлиги 3250 кг/м³; 400°да парчаланadi; сувда эрувчанлиги (100

г да г ҳисобида) 6,9 (20°), 49,7 (100°). Натрий ва калий Б. NaBr ёки KBr ни электркимёвий ёхуд хлор таъсирида оксидлаш усули б-н олинади.

БРОМГЕКСИН (Bromhexinum) — балғамни суюлтириб, кўчишини тезлаштирадиган дори; йўталга қарши таъсир кўрсатади. Таблетка ҳолида чиқарилади. Ўткир ва сурункали бронхит, ўпка сили, бронхиол астма, зотилжам ва б. йўтал б-н кечадиган шамоллаш касалликларида қўлланилади. Фақат врач буюрганда ичилади.

БРОМИДЛАР — металллар ва металлмасларнинг бром б-н ҳосил қилган бирикмалари, бромид кислота (HBr) тузлари. Металлмасларнинг бромидлари (mas , SBr_4 , SiBr_4) молекуляр панжарали ва осон учувчан моддалардир. Ишқорий ва ишқорийер металлларнинг бромидлари сувда яхши эрийди; фақат кумуш бромид, кўрғошин бромид ва баъзи металлларнинг бромидлари сувда ёмон эрийди. Калий, натрий Б. тиббиётда ва бромнинг бошқа бирикмаларини олишда, кумуш бромид фотографияда ишлатилади.

БРОМИДЛАР, табиий бромидлар — камёб минераллар гуруҳи, кумушнинг галогенли бирикмаси. Асосий минераллари: бромаргирит (AgBr), эмболит Ag (Cl , Br). Тузлилиши тош тузи типига мансуб. Минераллар гуруҳининг физик хусусияти жуда ўхшаш. Б. доналари сариқ ёки сарғишяшил рангда, кристаллари куб ёки октаэдр кўринишида, олмос каби ялтироқ; юмшоқ, баъзан эгилувчан. Қаттиқлиги 2—2,5; с. оғ. 5,7 дан (эмболит) 6,5 (бромаргирит) гача. Б. фақат куруқчўл иқлимли областларда таркибида кумуш бўлган сульфидларнинг оксидланиш зоналаридаги конларда учрайди.

БРОМИНДИГО, бромнил — индиго молекуласидаги водород атомлари ўрнига бром атомлари киритиб олинган

махсулот; қизилбинафша рангдан оч яшилкўк ранггача бўлган ёрқин бўёқдар. Б.нинг ранги молекуладаги бром атомларининг сонига ва уларнинг молекулада жойлашган ўрнига боғлиқ. Б. газламаларни бўяшда кенг қўлланилади.

БРОНЕАВТОМОБИЛЬ — зирхли жанговар машина. Пулемёт, баъзан тўп б-н жиҳозланади. Б. асосан алоқа ва қўриқлаш вазифаларини бажаради. Қуроллар Б.нинг айланадиган зирхли минорасига ўрнатилади. Б. қуроллари оғирлигига қараб энгил, ўрта, оғир турларга бўлинади. Б. экипажи 2—6 кишидан иборат бўлади. Б. 1-жаҳон ва 2-жаҳон урушида қўлланилган. Ҳоз. армияларда ҳам баъзи турлари ишлатилади.

БРОНЕДРЕЗИНА — зирхли ўзиюрар ҳарбий машина. Б. қуроллари турига қараб оғир ва энгил хилларга бўлинади. Энгил Б.да 2—4 та пулемёт, оғир Б.да кичик калибрли тўп ва 2—4 пулемёт ўрнатишга бўлади. Т.й.да разведка ишларида қўлланилади.

БРОНЕКАТЕР — зирхли тезсузар кичик ҳарбий кема. У қирғоқ бўйида, шунингдек дарёларда соқчилик ва разведка ишларини бажаради. Б.га битта ёки иккита 57—85 мм ли зирхли тўп ўрнатишга бўлади.

БРОНЕМАШИНА, зирхли машина — қ. Бронеавтомобиль, Бронетранспортёр.

БРОНЕПОЕЗД — паровоз (тепловоз) ва платформалари зирхли ҳарбий поезд. Т.й.да жанг қилиш, т.й. атрофидаги қўшинларга ёрдам бериш, муҳим т.й. узелларини, кўприклар ва б. муҳим объектларни мудофаа қилиш вазифаларини бажарган. Б. таркибида зирхли паровоз (тепловоз), 3—6 майдонча, 2—4 назорат платформалари бўлган. Зирхли майдончага (2 ёки 4 ўқли,

зирхланган т.й. платформасига) 1—2 тўп, 3—6 пулемёт ўрнатишга бўлади. Б.лар 1-жаҳон ва 2-жаҳон урушларида қўлланилган.

БРОНЕТАНК ҚЎШИНЛАРИ — қ. Танк қўшинлари.

БРОНЕТРАНСПОРТЁР — зирхли жанговар машина. Пулемёт, тўп ва б. қуроллар б-н қуроллантирилади. Мотоўқчи бўлинмалар (20 кишигача)ни ташиш, оғир қуроляроғларни тиркаш ва разведка ишларида қўлланилади. Б.нинг гилдиракли, ярим ўрмаловчи, ўрмаловчи (гусеницали), очик ва ёпиқ турлари бор. Сувдан сузиб ўта олади. Б. деворларида ўқ отиш учун мўлжалланган махсус тешик (шинаклар) бор. Б. минорали ва минорасиз бўлиши мумкин.

БРОНЗА, биринж 1) техникада — миснинг қалай, алюминий, кремний, бериллий, қўрғошин ва б. элементлар б-н қотишмаси. Мас, мис б-н қалай қотишмаси қалайли Б. деб аталади. Қалайли Б. ишқаланишга яхши чидайди, сув ва буғда деярли зангламайди, қолипга яхши қуйилади, қуйилганда 1% дан ҳам кам қиршилади. Ишқаланадиган деталлар, жўмрақлар, уч йўллик (тройник)лар ва б. тайёрлаш учун ишлатилади. Б.нинг механик хоссалари таркибидаги қалай микдорига боғлиқ бўлади: қалай 20% дан сал ошгунча мустаҳкамлиги ортиб бориб, сўнгра тез пасаяди, қалай тахм. 5% дан ортгач, пластиклик хоссаси пасая боради. Қалайли Б.ларга легирловчи элементлар сифатида рух, қўрғошин, никель ва б. баъзи элементлар қўшилади. Алюминийли Б. механик хоссаси, кимёвий таъсирларга чидамлиги, суяқ ҳолатда оқувчанлиги ва б. баъзи хоссалари жиҳатидан қалайли Б.дан устун туради. Термик ишлов бериб, уларнинг механик хоссаларини яхшилаш мумкин. Булар хилмахил втулкалар, шестернялар, йўналтирувчилар ва б. муҳим деталлар тайёрлаш учун ишлатилади. Таркибида 3—4% кремний бўлган Б.нинг механик

хоссалари қалайли Б.ларниқидан яхши бўлади, аммо қолипга қуйилганда кўпроқ киришади. Кремнийли Б.ларнинг қолипга қуйилиш ва кесиб ишланиш хоссаларини яхшилаш учун уларга рух ёки кўрғошин қўшилади. Бериллийли Б. 2% бериллий б-н 98% мисдан иборат қотишма. Олдин тобланиб, сўнгра бўшатиб, қаттиқ ва мустаҳкам бўлиб қолади. У пухта, пластик, яхши пайвандланувчан, осон кесиб ишланадиган ва коррозияга чидамли бўлгани учун ундан пружиналар, мембраналар, зарб б-н ишлайдиган асбоб ва б. тайёрланади. Кўрғошинли Б.нинг машинасозликда антифрикцион материал сифатида энг кўп ишлатиладигани 30% кўрғошин ва 70% мисдан иборат; 2) санъатда — қадимдан амалий безак ва ҳайкалтарошлик асарлари хом ашёси (қалайли Б. қўнғироклар, ўрта асрларда Хитойда Б. идишлар қуйишда қумуш ҳам қўшилган). Б. қуқуни ва юққа тахтаси (сохта тилла) ёғоч, суяк, металл, гипс ва х. к.дан ишланган буюмларни ҳаллаш, қоплашда ишлатилади. Б.нинг қолипга қуйилиш хусусияти яхшилиги туфайли (ишқаланишга яхши чидайди, деярли зангламайди ва б.) ҳайкалтарошликнинг майда қисмларигача яратиш имконини беради; қайишқоклиги, нафислиги, окувчанлиги, ортикча меҳнат талаб қилмайди; бўртиб чиққан ҳажмли мужассамот ғовак, нисбатан энгил қуйма олиш имконини беради. Б. оксидланиб турғун рангга (кўқдан тўқ жигарранг ва қорагача) эга бўлади, бундан ташқари кимёвий пардозга, ҳаллаш, сайқаллаш, тоблаш, зарблаш, чизишга осон берилувчан, бу эса буюмнинг ранги ва сифатини рангбаранг қилишга ёрдам беради.

Мил. ав. 3-минг йиллик ўрталарида Месопотамияда, 2-минг йилликдан Мисрда содда, очиқ қолип (тош, қум, ёғоч ва б.) усулидан сўнгра табақали ёпиқ қолип (лой қолип)да қуйиш пайдо бўдди. Уларда қуйилган мукамал ҳайкал ва идишлар қисмлари қалайлаб

бирлаштирилган, чоклари қандакорлик б-н силлиқданган бўртма деталлар б-н ишланган. Қандакорлик баъзан чизмақори усули б-н тўлдирилган (Ниневиядан топилган Б. бош, мил. ав. 23-а., Ироқ музейи, Бағдод). Қалин деворли, диний идишларда қандакорлик б-н бўртма тасвирлар яратилган (Осиё ва Закавказье мамлакатларида). Мил. 1-минг йиллик охирида Б. буюмлар ўта майда бўртма тасвир (нақш, мураккаб ёзувлар, маиший ва ов лавҳалари) ва мис, қумуш, баъзан тилла қадамалар б-н безатилган (Яқин Шарқ).

Мил. ав. 5—4-а.ларда Юнонистонда йирик Б. ҳайкаллари қуйилган (Поликлет, Мирон, Лисипп ва б.) ва улар мум қуймаси усулида ишланган. Б. имкониятлари туфайли ҳайкал яратишда инсон танасининг барча хусусиятлари акс эттирилган. Қад. Римда портрет бюстлари ва б. йирик бўлақларда қуйилган, сайқалланган мужассамотларнинг шаклан аниқ ва ишонарлилигига эришилган.

Ўрта Осиёда мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярмида Б. металлургияси яхши ривожланди. Б.нинг кашф этилиши деҳқончилик ва чорвачиликнинг тез ривожланишига олиб келди. Б.дан қуроллар, идишлар, безаклар ишлана бошлади. Б.дан ясалган зебзийнат, уйрўзғор буюмлари, яроғаслаҳа ва ҳайкалтарошлик асарлари, Б. буюмларига ишланган нақш, расмлар дастлаб Ғарбий Осиё, Қад. Миср, Ўрта Осиёда ўрганилган. Ўзбекистон ҳудудидан қад. даврга оид кўпгина Б. санъати намуналари топилган. Мае, Ҳак (Фарғона вилояти) қишлоғидан топилган Т шаклидаги Б. тўғноғичнинг (мил. ав. 3—2-минг йиллик) тепа қисмида бузоғига суйқалиб турган сигир ва уни соғаётган аёл тасвирланган. Обираҳмат (Тошкент вилояти) қишлоғидан топилган Б. билағузукларнинг сиртига ўсимлик новдалари шакли чизилган. Ўзбекистоннинг турли ерларидан топилган (мил. ав. 1-минг йиллик

ўрталари) сак, массагет қабилаларининг Б. санъати буюмлари — пичоқ, ханжар, қилич, болта, дубулға ва қозонларнинг безак услуби бир хил. Ўзбекистон халқлари тарихи музейи тўпламида бир қулоқли, чўлоқ, яланғоч киши; бўрига миниб олдига болани ўтқазиб олган одамнинг Б. ҳайкалчалари бор. 11—13-а. ларга оид санъат асарлари орасида Б.дан ясалган қуш, ҳайвон ва одамларнинг ҳайкалчалари мавжуд. Аҳмад Яссавий мақбараси (Туркистон ш.) учун Амир Темур Б.дан қуйдириган улкан қозон ва шамдон (14-а. охири) ўша даврнинг етук Б. санъати асарларидан. Қозон сатҳидаги ислимий услубдаги нақшлар орасига сулс ва қуфий хати б-н ёзувлар битилган. Шамдон (бал. 87 см) сатҳига олтин ва қумуш нақшлар ўйиб ишланган, ислимий безаклар б-н бир қаторда сулс хати б-н ҳам безатилган. Хивадаги Паҳлавон Маҳмуд мақбараси шипидаги қандил ва унинг занжирлари Б.дан ясалган.

Б. ҳайкалтарошлик, амалий санъат ва б.да кенг ишлатилди, ундан ҳайкаллар, бадиий буюмлар, безаклар каби санъат асарлари яратилмоқд (жумладан, Амир Темур, Алишер Навоий, Беруний, Фарғоний ва б.нинг ҳайкаллари).

Европада ўрта асрлар ва роман услубидаги черков, собор Б. эшиклари, мақбаралар, турли шаклдаги йирик идишлар, диний маросим буюмлари ва б. йиғма бўлган. Улардаги текис, юза тасвир ва нақшларда Б.нинг салмоғи сезилади.

Уйғониш даврида яна мум қуймаларидан фойдаланилган, бунда қисмларга бўлиб қуйиш кенг тарқалган, йиғилганда ҳосил бўлган чоклар қандакори усулида йўқотилган. 17—18-а.лар текис юза ва бўртма тасвирда рангбарангликка эришилди, Б. сарой ва боғлар безагининг элементларига айлантирилди. Тилла халнинг турли тусларини қўллаш, бўғиқ ва панжарали қуйишни кўшиб қўллаш Б. имкониятларини чексиз қилиб қўйди.

19-а. ўрталаридан бадиий Б. ишлаб чиқариш инкирозга учради,

арзон буюмларга талабнинг ортиши, дастгоҳли ҳайкалтарошликнинг ўсиши Б. имкониятларига қизиқишни пасайтирди. Янги юксалиш даври 19-а. охири ва 20-а. дан импрессионистлар (О. Роден, П. Трубецкий) ҳамда ҳайкалтарошлар (А. Бурдель, Ш. Деспьо, Ж. Манцу ва б.) ижодида кўзга ташланди.

БРОНЗА ДАВРИ — к. Жез даври.

БРОНЗА КАСАЛЛИГИ, Аддисон касаллиги — буйрак усти беzi пўстлоқ қавати фаолиятининг бузилиши оқибатида келиб чиқадиган касаллик; биринчи бўлиб инглиз врачлари Т. Аддисон тасвирлаб берган (1849). Асосан 20—40 яшар кишиларда учрайди; касалликка буйрак усти беzi ўсмаси, сил, захм, амилоидоз ва б. сабаб бўлади. Б. к. астасекин авж олади, дармонсизлик, тез толиқиш, гипотония (қон босимининг тушиб кетиши), бош оғриғи, хотиранинг сусайиши, организмда сувтуз алмашинувининг бузилиши кузатилади. Гормонлар б-н даволаш, беморнинг овқати ош тузи ва витаминларга бой бўлишини таъминлаш касалликнинг анча енгил кечишига олиб келади.

БРОНЗА ҚЎНҒИЗЛАРИ, тилла қўнғизлар (Cetoniini) — пластинка мўйловли қўнғизлар оиласининг кенжа оиласи. Уз. 1—10 см. Устки қанотлари металл тусда товланиб турганидан тилла қўнғизлар деб ҳам аталади. Устки қанотларининг икки ёнида тирқишлари бўлади. Б. қ. учганида остки қанотлари ана шу тирқишдан чиқиб ёйилади, устки қанотлари ёйилмасдан қорни устида тахланиб туради. 2700 дан ортик тури бор, кўпчилиги тропик минтақаларда тарқалган, айниқса тропик Африкада (мас, голифлар) ва Жан. Осиёда кўп учрайди. Ўзбекистонда 12 тури тарқалган. Тоғли худудларда яшил бронза қўнғизи (Netocia marginicollis) ва пахмоқ бронза қўнғизи ёки оленка (Epicometis turanica) бир томондан ўсимликларнинг гулини

еб бирмунча зиён келтирса, иккинчи томондан гулларни чанглатиб фойда келтиради. Б. қ.нинг Ссимон куртлари чириётган ёғочлар, компостлар, ўрмон тўшалмасида, айрим турлари чумолилар ва кемирувчилар инида ривожланади. Айрим Б.к., мас, оленка экинларга зиён келтиради.

БРОНЗАЛАШ — химоя қатлами ҳосил қилиш ва бронза туеи бериш учун металл буюмлар сиртига бронза қоплаш. Махсус таркибли кукун (порошок) ёрдамида металлмас (мас, ёғоч) буюмлар сиртида бронза туеи (ялтирок,лиги) ҳосил қилиш ҳам Б. деб аталади. Б. электролитик усулда металлш йўли б-н, мойли ёки спиртли локларга махсус кукунлар қўшиб тайёрланган аралашма суркаб ва сиртга кимёвий ишлов бериб амалга оширилади. Радиоаппаратлар, деталлар, маиший металл буюмлар ва б. сиртига 40—45% рух қўшилган бронза қатлами қопланади. Химоябезак қопламалари ҳосил қилишда, термик ишлашда таркибида 10—12% рух бўлган бронза кукуни ишлатилади.

БРОНЗОГРАФИТ — бронза ва графитдан ташкил топган ғовак материал. Графит зарралари (0,5—4%) бронза кристаллари (6—10% Sn) орасида тенг тарқалган ҳолда бўлади. Ғоваклари мой б-н тўлдирилади. Ундан сирпаниш подтипниклари тайёрланади. Бундай подшипниклар валга тез мослашади, узоқ вақт мойсиз ишлай олади.

БРОНХ, бронхлар (юн. bronchus — нафас найи) — одам ва юқори тузилган умуртқалилар кекирдагининг ҳаво ўтадиган найсимон тармоқлари. Кекирдак (трахея) 4—5кўкрак умуртқаси қаршисида ўнг ва чап Б.га бўлинади (бифуркация). Ўнг Б. чап Б.га нисбатан йўғон ва калта, чап Б. эса узун ва ингичка; ўнг Б. деярли вертикал йўналган бўлиб, кекирдакнинг давоми ҳисобланса, чап Б. кекирдакдан чапга бурчак ҳосил қилиб

чиқади ва бир оз горизонтал йўналган бўлади. Б. тоғай ҳалқалардан тузилган, улар оралиғини фиброз парда тўлдириб туради. Асосий Б. ўпка дарвозасига кириб, ўпка ичида аввал бўлак бронхларига, сўнгра сегментар бронхларга бўлинади. Иккала ўпкада тахм. 1000 бўлак Б. бўлади. Б.лар бронхиолаларгача тармоқланиб бориб, бир бутун бронхиал «дарахт»ни ҳосил қилади. Б. ўпка ичида тармоқланиб, ингичкалашиб боради, энг охири, энг майда Б.нинг учи пуфакчалар б-н тугайди. Ҳаво алмашиниш жараёни пуфакчалар, альвеолаларда бўлади; ҳаво нафас йўлларининг ҳаммасидан ўтади, чунки нафас найчасининг деворлари тоғайлардан тузилгани учун улар пучайиб қолмайди. Б. шиллиқ қавати киприкли эпителий б-н қопланган бўлиб, унда шиллиқ безлар жуда кўп. Улар нафас йўлига тушган ёт жисмларни чиқариб юборади. ҳаво йўллари эса нафас олганда ҳавони тозалаб, намлаб, илтиб пуфакчаларга йўналтиради. Иккала ўпкада тахм. 300—500 млн. альвеолалар бўлиб, 30—100 м2 сатҳни ташкил этади. Кўп ҳайвонларда кекирдак (трахея) икки асосий Б.га бўлинади. Судралиб юрувчилар, кушлар ва сут эмизувчиларда Б. яхши ривожланган бўлиб, ўпка ичида давом этади. Судралиб юрувчиларда асосий Б.дан иккиламчи Б., бундан эса учламчи, тўртламчи ва ш.к. тармоқлар ажралиб чиқади; тошбақа ва тимсоҳларда Б.нинг бўлиниши айниқса мураккаб. Кушларда иккиламчи Б. парабронхлар деган каналлар б-н туташади, булардан радиуслар бўйича бронхиоллар чиқади, бронхлар эса тармоқланиб, ҳаволи капиллярларга ўтади. Бронхиоллар ва ҳаволи капиллярлардан туташ ҳаволи йўллар вужудга келади. Асосий Б. ҳам, баъзан ён Б. ҳам учидан кенгайиб, ҳаволи халта ҳосил қилади. Сут эмизувчиларда ҳар бир асосий Б. дан иккиламчи Б. чиқади, бу эса тобора майда тармоқларга бўлинади; энг майда тармоқлар альвеоляр йўлларга ўтади, булар эса альвеолалар б-н тугайди.

БРОНХИАЛ АСТМА (юн. *asthma* бўғилиш), зикнафас — майда бронхларнинг торайиши, шиллик пардасининг кўчиши ва ичига шилимшиқ тиқилиши, бронхиал ўтказувчанликнинг бузилиши, ҳаракат фаолиятининг издан чиқиши натижасида вақтбевақт нафас кисиши ва бўғилиш хуружи б-н ўтадиган аллергия касаллик (қ. Аллергия). Б. а., одатда, тўсатдан, аксари кечаси тутиб, бир неча соатдан бир неча кунгача давом этади. Б. а. тутганда бемор нафас чиқаришга қийналади, кўкрак қафаси қаппаяди, бўйин веналари бўртади, юзи кўкаради, бурун тешиклари кенгайди ва б. Б. а. тутганда бемор нафас чиқараётганида хуштакка ўхшаган овоз чиқаради ва хириллаб қолади. Бемор ҳаводан тўйибтўйиб нафас олмоқчи бўлади; аввал қуруқ йўтал б-н бошланган хуруж ёпишқоқ балғам чиқа бошлагандан сўнг астасекин тўхтайтиди ва нафас олиш маромига кела бошлайди. Б. а. инфекцияцион аллергия ва ноинфекцион атопик бўлади.

Инфекционалларгик Б. а. да бактериал аллергиялар муҳим роль ўйнайди, уларнинг организм б-н ўзаро таъсири туфайли организмда аллергия ўзгаришлар рўй беради. У аксари нафас аъзолари (қ. Бронхит, бронхоэктазлар, зотилжам) ёки бурун ёндош бўшлиқларининг сурункали касалликларида ривожланади. Бунда организмда узоқ вақтгача инфекция ўчоғи мавжуд бўлади; яллиғланишда хосил бўладиган моддалар ҳамда микроорганизмнинг ҳаёт фаолияти ва парчаланиш маҳсулотлари аллергия хусусиятга эга.

Ноинфекционатопик Б. а. га ҳар хил чанг, баъзи озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармон ва б. сабаб бўлиши мумкин. Б. а. нинг пайдо бўлишида асосий сабаблардан бири ирсий омиллардир. Касаллик хуружларида нерв ва эндокрин системаси муҳим аҳамиятга эга. Ғамғусса, руҳий изтироб, ҳаяжонланиш ва б. ҳам хуруж тутишига олиб келиши мумкин.

Б. а. нинг келиб чиқиши, ривожланиши ва кечишига иқлим омиллари ҳам таъсир қилади. Касаллик аксари баҳор ва куз ойларида кўп кузатилади. Б. а. хуружлари кўпайиб, касаллик улғайгани сари ўпка эмфиземаси, юракўпка ишининг издан чиқиши каби асоратлар вужудга келиши мумкин. Бўғилиш Б. а. дан бошқа касалликларда ҳам кузатилишини назарда тутиш лозим.

Давоси касалликка сабаб бўлган аллергияни топиш ва уни бартараф этишдан иборат. Ўткир хуруж вақтида бронхларни кенгайтирувчи дорилар берилади. Даво гимнастикаси, очик ҳаводан мўлкўл баҳраманд бўлиш яхши ёрдам беради. Касаллик зўраймаганда врач б-н келишилган ҳолда тегишли курортларда даволаниш тавсия этилади. Б. а. нинг олдини олишда атроф муҳитни соғломлаштириш, инфекцияцион респиратор касалликларни вақтида даволатиш, энг муҳими, яқин қариндошлар ўртасидаги никоҳга барҳам бериш лозим.

Озодбек Назаров.

БРОНХИОЛИТ, капилляр бронхит — майда бронхлар деворининг яллиғланиши. Вирус ёки бактериялар кўзгатади; бир ёшгача булган болаларда учрайди. Грипп вируслари кўзгатадиган гриппи Б., майда бронхлар шиллик қаватининг катарал яллиғланиши б-н ифодаланадиган катарал Б., бронхлар тешигигача грануляцияон тўқима ўсиб кириши б-н кечадиган облитерацияловчи Б. ва б. фарқ қилинади.

БРОНХИТ — бронхлар (асосан шиллик пардаси)нинг яллиғланиши. Нафас аъзоларининг кўп учрайдиган касалликларидан бири. Б. ўткир ва сурункали бўлади. Касалликни кўпинча пневмококлар, гемолитик стрептококлар, стафилококлар, грипп вируси, Фридендер таёқчаси ва б. келтириб чиқаради. Совуққотиш, спиртли ичимликларни суиистеъмол қилиш, тамаки чекиш, баъзи кимёвий

моддалардан сурункали захарланиш; юқори нафас йўлларида инфекция ўчоғи борлиги (синусит, гайморит) ҳам ўткир Б. ривожланишига шароит туғдиради. Касаллик куруқ йўтал, тўш атрофида оғриқ, юқори нафас йўлларининг ўткир яллиғланишига хос ўзгаришлар, тумов б-н бошланиб, кейин яллиғланиш бронхларга тарқалади, мускуллар қакшаб оғрийди, кўкрак соҳасида қилиш хис қилинади, йўтал дастлаб куруқ бўлиб, кейин балғам ажралади, гавда харорати кўтариллади, грипп б-н оғриган беморларнинг лабларига учук тошади ва б. Орадан бир неча кун ўтгач, касаллик батамом тузалади, баъзан чўзилиб кетиб, сурункали Б.га айланиши мумкин. Ўткир Б. болалар ва кексаларда оғир ўтиб, унга ўпка яллиғланиши (зотилжам) қўшилиши мумкин. Сурункали Б. нафас аъзоларининг энг кўп тарқалган касалликларидан. Кўпроқ эркакларда кузатилади. Сурункали Б. бирламчи ва иккиламчи бўлиши мумкин. Бирламчи сурункали Б.да бронхларнинг диффуз ўзгаришлари кузатилади. У бронхўпка ва б. аъзоларнинг касалликларига боғлиқ бўлмайди. Иккиламчи сурункали Б. эса бронхўпка ва б. система касалликлари (сил, бронхоэктатик касаллик, сурункали пневмония, уремия, қон айланиши етишмовчилиги ва б.) натижасида келиб чиқади. Яллиғланиш хусусиятига кўра сурункали Б. катарал ва йирингли бўлади. Белгилари: беморни йўтал тутиб, шилимшиқийринг аралаш балғам ажралади, ҳансирайди, унинг дармони куриб, салга толикади, харорати кўтариллади, кўп терлайди, ишлаш қобилияти пасаяди. Катарал Б.да кўпинча эрталаб жисмоний машқдан сўнг йўтал пайдо бўлиб, балғам ажралади. Касаллик йил фаслига қараб тез-тез қўзиб туради. Б. энгил кечганида бемор уйда ёки кундузги стационарда даволанади. Ўриндан турмай ётиш, бекаму кўст овқатланиш, илиқ ичимликлар (малина мураббоси солинган чой, минерал сувли сут ва б.) ичиш, оёқларга ванна

қилиш беморнинг аҳволини бир оз энгиллаштиради. Касаллик кўзиган пайтда этиотроп ва патогенетик даво қўлланилади. Беморни касалхонага ётқизиш керак. Вақтида ва тўғри даво қилинса, бемор батамом тузалиб кетади, акс ҳолда ўпка эмфиземаси, бронхоэктазия, юрак етишмовчилиги каби асоратлар қолдириши мумкин. Даво гимнастикаси, очиқ хавода кўпроқ сайр қилиш тавсия этилади. Яллиғланиш авж олган даврда овқатда витамин ва оксиллар мўлкўл бўлиши керак, чунки балғам кўп ажралганда организм кўп оксил йўкотади. Юқумли касалликлар, айниқса гриппнинг олдини олиш, и. ч.да чангни йўқотиш, тамаки чекишни тақиқлаш, организмни чиниқтириш, сув муолажалари Б.нинг олдини олиш чораларидир.

Ҳайвонларда аксарият қора молларда учрайди. Б.га ноқулай иқлим шароити, молларнинг совқотиши, совуқ сув б-н суғориш, қўйларнинг жуни олингандан сўнг ёмғир ва совуқда, елвизакда қолиши, молларни тўшамасиз цемент биноларда сақлаш ва сифатсиз озуқалар берилиши сабаб бўлади. Б.нинг белгилари: касаллик бошида ҳайвонларнинг харорати кўтариллади, йўтал, хириллаш, бурундан суюқлик ажралаши, нафас олиш қийинлашиб, безгак тутиши кузатилади, иштаха йўқолади. Касаллик кўкрак қафаси атрофини рентгеноскопия ва рентгенография қилиш йўли б-н аниқланади.

Давоси: балғам кўчирувчи препаратлар, антибиотиклар: неомизин, мономицин, фразидин, тримеразин, трибсин, сульфаниламид бериллади, скипидар б-н ингальяция қилинади.

Олдини олиш: молларни сақлашда зоогигиена меъёрларига риоя қилиш.

Абдулла Убайдуллаев, Пўлат Мўминов.

БРОНХОАДЕНИТ (бронх ва юн. Aden — без) — бронхлар (трахея атрофида, кўкс оралиғининг орқа ва

олдида жойлашган) лимфа тугунларининг яллиғланиши. Кўпроқ сил касаллигида, зотилжам, бронхит, бронхопневмония, нафас йўлларининг яллиғланиши б-н кечадиган кўкйўтая, қизамиқ ва б.да учрайди. Б.да кураклараро бўшлиқ оғрийди, беморни асосан оғрикли йўтал безовта қилади. Лимфа безлари катталашади. Сил Б.ида лимфа тугунлари катталашиб, унинг тўкимаси ҳам нобуд бўлади ва сузмасимон йирингга айланади. Бошқа касалликларда бемор асосий касалликдан тузалиши б-н лимфа тугунлари деярли аслага қайтади. Б.ни асосан рентген қилиб (рентгеноскопия, рентгенография, флюорография) аниқланади. Сил Б. и б-н оғриган бемор махсус сил касалхоналарида даволанади. Организмнинг умумий қувватини оширувчи дорилар, силга қарши даво буурилади.

БРОНХОГРАФИЯ (бронх ва юн. Grapho — ёзаман) — ҳикилдоқ (трахея) ва бронх йўлларида контраст модда юбориб, рентгенологик текшириш усули. Биринчи марта 1918 й. ўтказилган. Бронх, ўпка, қорин бўшлиғи аъзолари касалликлари ва б. га ташхис қўйишда қўлланилади. Б. қилиш лозимлиги ёки мумкин эмаслигини врач белгилайди, бунда албатта беморнинг умумий аҳволи ва касаллиги ҳисобга олинади (яна қ. Бронхоскопия).

БРОНХОПНЕВМОНИЯ — ўпка яллиғланишининг бир шакли; майда бронхларда бошланган яллиғланиш жараёнининг ўпка тўқималарига тарқалиши б-н кечади (қ. Зотилжам).

БРОНХОСКОПИЯ (бронх ва юн. Skopeo — кўраман, текшираман) — ҳикилдоқ (трахея) ва бронхларнинг ички юзасини махсус асбоб — бронхоскоп ёрдамида бевосита кўриб текшириш усули. Бу асбоб бир учиди оптик ва ёритгич системаси бўлган металл найчадан иборат. Б. қилинганда найча оғиздан

томоқорқали (юқори Б.) ёки ҳикилдоқни кесиб бронхларга киргизилади (қуйи Б.) Ҳозир Япониянинг «Olympus» ҳамда Германиянинг «Фуџинон» (Fujinon), «КарлШторц» (KarlZtorz) фирмаларида ишлаб чиқарилган бронхоскоплар мавжуд. Улар объектни суратга олиш, унга дори моддалари юбориш ҳамда бронх йўлидан ёт жисмларни, шунингдек ундаги ўсмаларни олиш, куйдириш мосламаларига эга. Уларнинг энг замонавийси электрон видеоэндоскоп ва сканнер б-н бирга эндоскопия қиладиган аппаратдир; бу аппаратлар б-н Б. қилинганда телеэкранда рангли тасвир ҳосил бўлиб, атрофдаги тўқималарни ультратовуш текширув маълумотлари ҳам экранда кўринади. Б. касалликни аниқлаш ҳамда даволаш мақсадида қўлланилади. Б. қилишдан олдин беморнинг умумий аҳволи, касаллик ҳолати обдан текширилади. Шу боис даво Б.си бир неча босқичда олиб борилади. Б. зарурияти туғилганда врач руҳсати б-н қилинади.

БРОНХОСПАЗМ — бронх айлана мускулларининг қисқариши натижасида майда бронхлар ва бронхиолалар тешигининг торайиши (қ. Бронхостеноз).

БРОНХОСТЕНОЗ — бронх деворининг торайиши; бронх йўлидаги патологик ўзгаришлар ёки унинг тешигига ёт жисмларнинг тушиши, шунингдек ўсмалар пайдо бўлиши натижасида вужудга келади. Бронх операцияларидан кейин ҳам Б. кузатилиши мумкин. Б. органик ўзгаришлар туфайли рўй беради, шу сабабли уни бронхоспазмдан фарқ қилинади. Б. ни бронхоскопия ва бронхография қилиб аниқланади.

БРОНХОЭКТАТИК КАСАЛЛИК, бронхоэктазлар (бронх ва юн. ektasis — чўзилиш) — нафас аъзолари касаллиги, бронхларнинг кенгайиши (бронхоэктаз) б-н кечади. Туғма (куп бронхоэктазлар) ва бронхлар деворининг яллиғланиши

(ўпка с или, кўкйўтал, сурункали бронхит, зотилжам, грипп ва б.) туфайли орттирилган бронхоэктазлар фарк қилинади. Б. кда бронхлардаги яллиғланиш жараёни ўпка, юрак, буйрак ва б. аъзолар фаолиятига ҳам таъсир қилади. Дастлаб касаллик сезилмаслиги мумкин, зўриққанда беморнинг эти увишади, иситмалайди, йўталиб балғам ташлайди, кўпинча эрталаб оғиз тўла балғам келади (суткада 1 л гача), у қўланса ва йирингли бўлади. Б. к. узоқ давом этиб, кўпинча авж олиб боради. Унга ташхис кўйиш учун бронхография ўтказилади. Касалликка хос дастлабки белгилар пайдо бўлганда, дарҳол врачга мурожаат этиш керак. Акс ҳолда юрактомир тизими ва буйракда турли асоратлар юзага келиши ва беморнинг иш қобилияти пасайиши мумкин. Касаллик хуруж қилганда бемор касалхонада даволанади. Организмнинг умумий кувватини оширувчи дорилар буюрилади, иклим б-н даволаш, зарур бўлса жарроҳлик усули қўлланилади.

БРОУН (Brown) Роберт (1773.21.12, Монтроз — 1858.10.6, Лондон) — инглиз ботаниги. Б.нинг морфологик, эмбриологик тадқиқотлари ўсимликларнинг табиий системасини тузишда катта аҳамиятга эга. Б. уруғкуртақда муртак халтачаси бўлишини кашф қилган, игна баргли ва саговниклар уруғкуртақларида тугунча бўлмаслигини кўрсатган (1825), ёпик уруғли ва очик уруғли ўсимликлар ўртасидаги асосий фарқларни аниқлаган; игна барглиларнинг уруғкуртагида урғочилик кўпайиш органи (архегоний) бўлишини аниқлаган. Ўсимликлар хужайраси ядросини биринчи бўлиб тўғри тавсифлаган. 1827 й. Броун ҳаракатини кашф этган.

БРОУН ҲАРАКАТИ — муаллақ зарраларнинг муҳит молекулалари таъсирида суюқлик ёки газларда тартибсиз ҳаракатланиши. 1827 й.да Р. Броункашф этган. Б. ҳ. тезлиги муҳит-

раси, қовушоклиги ва зарра ўлчамларига боғлиқ. 1905—06 й.ларда А. Эйнштейн, поляк физиги М. Смолуховский ва француз физиги Ж. Перренларнинг ишлари натижасида Б. ҳ. атом ва молекулаларнинг иссиқлик ҳаракати эканлиги исботланди. Суюқлик ёки газдаги ҳар бир броун заррасига муҳит молекулалари бир секундда тахм. 1012 марта зарба бериб туради. Зарра ўлчами катта бўлса, ҳар томонлама турткилар таъсирида у мувозанатлашади ва тинч ҳолатда қолади. Зарра ўлчами кичик бўлса, статистик мувозанат бузилади, натижада броун зарраси тартибсиз ҳаракатда бўлади.

БРОШАНТИТ (француз минералоги А. Брошан де Вилье номидан) — минерал. Кимёвий формуласи $\text{Si}_4[(\text{OH})_6[\text{SO}_4]]$. Моноклин сингонияли. Призма, игнасимон кристаллар, доначалар ва юпка парда ҳолида. Ранги яшил, тўқ яшил. Қаттиқлиги 3,5—4. С. оғ. 3,84—4. Шишасимон ялтирайди. Б. мис конларининг нураш зонасида лимонит, церуссит, малахит ва б. минераллар б-н бирга учрайди. Ўзбекистонда Қалмоққир, Саричўкки, Қўрғошинкон, Лашнас^W_v, Лочинхона полиметалл конларида учрайди. Б. конлари РФ (Урал тоғлари)да, Испания (РиоТинта), Италия (ЛаДучесса), АҚШ (Биоби)да топилган. Мис олинадиган руда.

БРОШЮРА (франц. brochure), рисола — кичик ҳажмли (халқаро амалиётда 5—48 саҳифали) босма нашр.

БРУДЕР (инг. brood — тухум босиш) — инкубатория очирилган жўжаларни дастлабки кунларда иссиқ сақловчи махсус қурилма. Пирамида шаклидаги зонтдан иборат бўлиб, ичига қиздиргич жойлаштирилади. Қучма, муқим (стационар) ва батереяли хиллари бор.

Керосин, кумир, газ ёки электр токи б-н иситилади. Б.даги ҳароратни махсус винт ердамида ўзгартириб туриш

мумкин. Газ Б.да ҳаво горелка алангаси ёки унинг керамик нурлатгичи ердамида иситилиб, терморостлагич ердамида ростланади. Ҳар бир электр ёки газ Б. остига 500 гача жўжани жойлаштириш мумкин. Б. остида товукжўжалари кечалари 28—29°, курка жўжалари 29—3Г, ўрдак ва ғоз жўжалари 27—28° иссиқликда сақланади. Кундуз кунлари ҳароратни 3—4° пасайтириш мумкин. Ёш жўжалар оддий печка ердамида ва марказий сув иситиш қувурларини товукхона орқали ўтказиш йўли б-н ҳам иситилади. Паррандачилик фкаларида батареяли Б.дан фойдаланилади.

БРУКИТ [инг. минералогии Г. Ж. Брук (1771—1857) номидан] — содда оксидлар кенжа синфига мансуб минерал, TiO_2 нинг учта табиий полиморф модификациясидан бири. Баъзан таркибида темир ва ниобий қўшимчаси бўлади. TiO_6 нинг октаэдр гуруҳидан тузилган, умумий боғлам б-н туташган вараксимон ҳамда призма шаклида. Ромб системада кристалланади. Ранги сарғишқўнғирдан қизғиш қўнғиргача. Олмос каби ёки металлсимон ялтирайди. Қаттиклиги 6—6,5; с оғ. 3,9—4. Кристаллари олтин сочмаларида ва альп типидаги ертомирларда, гидротермал метаморфик жинсларда, баъзан пегматитларда учрайди. 700° гача киздирилганда рутилга айланади. РФ (Урал), Швейцария, Франция, Австрия, АҚШ ва б. жойларда конлари бор. Ўзбекистонда Чатқол—Қурама тоғларидаги ўзгарган гранитоидларда топилган.

БРУНЕЙ, БрунейДоруссалом (Brunei Darussalam) — Жан.шарқий Осиёдаги давлат. Калимантан о.нинг шим.да жойлашган. Майд. 5,8 мингкм², аҳолиси 300 минг киши (1996). Пойтахти —БандарСериБегаван ш. Маъмурий жиҳатдан 4 округга бўлинади.

Давлат тузуми. Б.— конституцияли монархия (султонлик). Ҳамдўстлик

таркибига қиради. Амалдаги конституция 1959 й. 29 сент.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — султон. Мамлакатдаги қонун чиқарувчи ҳокимият тўлатўкис унинг қўлида. Султон Б. мусулмонларининг лийнй бошлиғи ҳам ҳисобланади. Султон ҳузурида бир неча маслаҳат органлари бор. 1962 й.дан буен амал қилаётган фавқулодда ҳолат сабабли мамлакатни бошқариш фақат султон декретларига мувофиқ амалга оширилади. Ижроия ҳокимият ҳам султонга ва ҳукуматга қарашли. Султон айни вақтда бош вазир ҳамдир.

Табиати. Б. худудининг кўп қисми текисликдан иборат бўлиб, жан.да унинг бал. 300 м гача боради. Б.нинг энг баланд нуқтаси 1841 м бўлиб, у мамлакат шаркидаги Букит Пагон тоғидир. Иқлими — экваториал. Бутун йил давомида ҳаво т-раси 26° атрофида. Йилига 2000—4000 мм ёғин ёғади. Худудининг 75% дан кўпроғи доимий яшил тропик ўрмонлар б-н қопланган, хилмаҳил дарахтлар ўсади. Худудининг 20% ботқоқлик ва бутазорлардан иборат. Дарёлари: Тембурон, Белайт, Тутонг ва Бруней.

Аҳолиси асосан малайялар (66,5%), шунингдек индонез тилларида сўзлашувчи кедаян, дусун, меланав, ибан каби маҳаллий гуруҳлардан, хитойлар, ҳиндлардан иборат. Бир неча минг инглиз ҳам яшайди. Аҳолининг ярмидан кўпроғи — мусулмонлар. Шаҳарларда аҳолининг 90% яшайди. Расмий тили — малайя ва инглиз тили.

Тарихи. Б. 14-а.да, чамаси, ҳоз. Индонезияда ҳукм сурган Мажапахит империясига тобе бўлган. 15-а.да Б. хўкмадори АлакберТата исмли шахс Муҳаммад номини олиб, Б.нинг биринчи султони бўлди. 16-а.нинг 1-ярмида султонлик ғоят раванқ топди, Калимантаннынг бутун шим. соҳили ва бир қанча қўшни ороллари буйсундирди. 1580 й.да Б.ни испан мустамлакачилари босиб олди. Гарчи улар ҳайдаб чиқарилган бўлса ҳам, Б. кудратига путур етган ва у фақат Шим.

Калимантаннигина сақлаб қолган эди. 19-а. бошларида Б. қароқчиларнинг энг йирик марказларидан ва қул савдоси бозорларидан бири бўлиб қолди. Бироқ Англия борабора Б.ни ўзига қарам қилиб олди. 1888 й. Б. Англия протекторатига айланди. 1906 й.да нефть конлари очилиши муносабати б-н инглиз ноиби тайинланди. 1941—45 й.ларда Б. Япония томонидан босиб олинди. 1948—59 й.ларда уни инглиз губернатори идора қилди. 1984 й. 1 янв.да Б. мустақилликка эришди. Б. 1984 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатлари 1996 й. 23 июнда ўрнатилган. Миллий байрами — 23 фев.— Миллий кун (1984).

Хўжалиги. Асосий тармоқлари — нефть қазиб олиш (йилига 10 млн. тдан ортик) ва суюлтирилган газ и.ч. (йилига 12 млрд. м3), каучук етиштириш ва ўрмончилик. Ялли ички маҳсулотда саноат улуши 41,6%, қ.х. улуши 2,1%. Газ суюлтириш 3-ди, тахта тилиш, ёғочсозлик, нефтни қайта ишлаш корхоналари бор. Ҳунармандчилик (тўқувчилик, ёғоч ва қумушдан буюмлар, ёғоч кемалар ясаш ва ҳ.к.) ривожланган. Асосий экини шоли; каучуқли ўсимликлар, пальма дарахтлари ўстирилади. Қўтос, эчки, чўчка боқилади; овчилик, балиқчилик б-н шуғулланилади. Транспортнинг асосий тури — кема қатнови. Автомобиль йўлларининг уз. — 2200 км, т.й. узунлиги — 19 км. Асосий денгиз порти — БандарСериБегаван ва Муара. Четга нефть ва нефть маҳсулотлари, каучук, суюлтирилган табиий газ, ёғоч соғади. Четдан саноат ва озиқ-овқат маҳсулотлари, машиналар, асбоб ускуналар ва б. олади. Савдо-сотик соҳасидаги мижозлари: Жан. Корея, Малайзия, Буюк Британия, Австралия, Сингапур ва б. Пул бирлиги — Б. доллари.

Тиббий хизмат ва маориф ишлари мустақилликдан кейин ривожлана бошлади. Б.даги 967 ўринли 10 госпиталь, 5 диспансерда 197 шифокор ва 27 тиббий ҳамшира хизмат кўрсатади. Мамлакатда малайя, инглиз ва хитой тилида

ўқитиладиган мактаблар бор. Диний мактаблар ҳам мавжуд. Мактабларда таълим бепул, 5 ёшдан 16 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий. Бошланғич мактабларда ўқиш 6 й., ўрта мактабларда 7 й. 1994 й. Б. да 151 болалар боғчаси (11698 тарбияланувчи), 47 мактаб (69242 ўқувчи), 2 инт (320 талаба) ва 1 унт (1138 талаба) бор эди. Б. миллий бирлашган партияси (1986 й.да тузилган) мавжуд. Б. да ягона қасаба уюшма бирлашмаси йўқ. Фақат тармоқ қасаба уюшмалари иш олиб боради.

Матбуоти. Б.даги асосий газ. ва жур. лар: «Пелита Бруней» («Брунейнингбеш йиллик режаси», малайя тилида чиқадиган ҳафталик газ., 1956 й.да асос солинган), «Салом» (малайя ва инглиз тилида 2 ҳафтада 1 марта чиқадиган газ., 1953 й.да ташкил этилган), «Борнео буллетин» («Борнео бюллетени», инглиз тилида чиқадиган ҳафталик бюллетень, 1953 й.да асос солинган), «БрунейДоруссалом ньюс леттер» («БрунейДоруссалом ахборот бюллетени», инглиз тилида чиқадиган жур.). Б. давлат радио ва телекўрсатуви 1957 й.да ташкил этилган.

БРУНЕЛЛЕСКИ (Brunelleschi)

Филиппо (1377 — Флоренция — 1446.15.4) — италиялик меъмор, ҳайкалтарош, олим. Уйғониш даври меъморлиги ва келажак акс этган меъморий назария асосчиларидан. Ижодини ҳайкалтарошлиқдан бошлаган. Қад. меъморий анъаналардан янгича ёндошиб фойдаланган. 1420—36 й.лари СантаМария дель Фьоре собори (диаметри 42 м га яқин) гумбазини яратган. Б. қурган Тарбия уйи (лойихаси — 1419) ва СанЛоренцо черковининг сакристийи (ибодат кийимлари ва асбобанжомлари сақланадиган бино), Оспedale дельи Инноченти (1421—44)да Уйғониш даври меъморлик санъатининг бадий анъаналари ўз ифодасини топган. Б. 1429—30 й.ларда СантаКроче черкови ховлисидаги Пацци капелласини бунёд

этди, турли йилларда СанЛоренцо ва СантоСпирито черковларининг интерьерларини қайта курди. Б. асарлари образларининг гармоник ёркинлиги, нисбатларининг қатъийлиги, қурилиш усулларининг мукамаллиги б-н ажралиб туради.

БРУНО (Bruno) Жордано Филиппо (1548, Нола 1600.17.2, Рим) италян файласуфи, космологи ва шоири; пантеизм намояндаси. Б. христиан илоҳиёти асослари б-н бирга Н. Коперник назариясини ўрганди. У ёшлигидан турли назарияларга танкидий кўз б-н қараб, ҳар бир масала бўйича ўзининг мустақил фиколарини қарамақарши қўяди. Баъзан унинг бундай мустақил ғоялари черков ва христианлик ақидаларига зид келади. Хурфиқолилиги учун инквизиция томонидан қаттиқтаъкиб қилинди. Б. таъқибдан қочиб Неаполдан Римга ўтди, сўнгра Швейцария, Франция, Англия, Германияда яшади. Унларда астрономия, фалсафа ва мнемоника, яъни хотирани ривожлантириш санъатидан маърузалар ўқиди. Схоластик фалсафага, католик черковига қарши асарлар ёзди. Ўз таълимотини «Нола фалсафаси» деб атади. 1592 й.да роҳиблар уни алдаб Венецияга таклиф қилдилар ва инквизиция қўлига топширдилар. Б. даҳрийлик (ереслик)да айбланиб, 8 й. қамокда ётди. Лекин ўз дунёқарашидан қайтмади. Католик черкови Б.ни гулханда ёқиб юборди. Б.нинг дунёқарашини юнон файласуфлари, Н. Коперникнинг гелиоцентрик системаси таъсирида шаклланди. У гелиоцентрик ғояни янада ривожлантирди, Куёш системасидан ташқарида тирик мавжудотлар яшайдиган оламлар борлиги ҳақида замонаси учун дадил фиколар баён этди. Ҳамма нарса ҳаракатда, узлуксиз ривожланишда, еру осмонда табиат қонунлари мавжуд деб билли. Лекин худо табиатда — нарсаларнинг ўзида деб тушунди. Б. фан учун курашди. Б.нинг асосий асарлари: «Ғоялар сояси ҳақида» (1582), «Сабаб,

ибтидо ва яқкаоягона ҳақида» (1584), «Чексизлик, коинот ва оламлар ҳақида» (1584), «Қулдаги зиёфат» (1584), «Пегас сирлари» (1585).

БРУСИТ (америкалик минералог А. Брус номидан) — гидроксидлар кичик синфига мансуб минерал, кимёвий формуласи $Mg(OH)_2$. Магний кисман Fe^{2+} ёки Mn^{2+} (ферро ва манганобруситлар) б-н алмашиши мумкин. Тригонал системада кристалланади, ранги оқ, яшил, кўк ва кўнгир (камданкам ҳаворанг). Гугурт қутисисимон, игнасимон кристаллар ва вараксимон, толасимон агрегатлар. Қаттиқлиги 2,5; с. оғ. 2,4. Толасимон Б. немалит деб аталади. Метаморфизмга учраган оҳақтошлар ва доломитлар таркибидаги периклазни ўзгаришидан вужудга келади. Серпентинит массивлари ва мрамарлашган доломит ва оҳақтошларда учрайди. Магний олиш учун хом ашё, керамика ва қоғоз саноатида, ўтга чидамли маҳсулотлар и.ч.да фойдаланилади. РФ (Урал, Кавказ, Сибирь), Қозоғистон, АҚШ, Канада, Италия ва б. жойларда конлари топилган. Ўзбекистонда Олмалик, Қумушқон, Суренота, Зирабулок, Қулжуктов, Султон Увайс тоғларида учрайди.

БРУСНИКА (*Vaccinium vitis-idaea*) брусникадошлар оиласига мансуб доим яшил чала бута. Бўйи 25 см. Барги қалин, тесқари тухумсимон ёки эллипссимон, четлари пастга қайрилган. Гуллари оч пушти, қўнғироксимон, меваси қизил, думалок, серуруғ ва сершира. Россиянинг ўрмон ва тундра зоналарида ҳамда Кавказ тоғларида ўсади. Ўзбекистонда учрамайди. Баргида 9% гача арбутин глюкозиди, гидрохинон, гиперозид, ошловчи ва б. моддалар; мевасида 10,3% гача қанд, органик кислоталар, вакцинин глюкозиди бор. Баргидан тайёрланган экстракт ва қайнатма буйракда тош пайдо бўлиши, ревматизм, подагра, меваси эса авитаминоз касалликларини даволашда

фойдаланилади.

БРУСЬЯ — гимнастика асбоби, тўртта ёғоч пояга ошиқмошиқ б-н мустаҳкамланган 2 горизонтал ёғоч (металл ёки шиша пластикадан ишланган стерженли) жердтаёкчадан иборат спорт снаряди. Эркаклар параллел Б.да, аёллар эса пастбаланд Б.да мусобақалашадилар. Б.да эркакларнинг машклари 1896 й.дан, аёлларнинг машклари эса 1952 й.дан Олимпия мусобақалари дастурига киритилган.

БРУТ Марк Юний (мил. ав. 85—42) — Рим сиёсий арбоби. Юлий Цезарга қарши мил. ав. 44 й.да уюштирилган фитна (Кассий б-н бирга) раҳбари. Ривоятларга кўра, биринчи бўлиб Ю. Цезарга ханжар солган. Цезарни ўлдиргандан кейин Римдан кетган. Триумвират (Октавиан, Антоний ва Лепид) га қарши курашда республикачиларга Кассий б-н бирга раҳбарлик қилиб, унда енгилгач, ўзини ўлдирган. Кейинчалик Б. образи идеаллаштирилиб, золимликка қарши республика тарафдори деб кўрсатилган.

БРУТАЛИЗМ, необрутализм (инг. brutal — дағал, кўпол) — Европа меъморлигида 20-а. 3чорагида юзага келган йўналиш. Меъморлик шакллари дағал, нафосатсиз гавдалантиришга интилишдан иборат. Дастлаб Буюк Британияда (меъмори А. ва П. Смитсонлар), кейин Ғарбий Европа, АҚШ ва Японияда тарқалган. Б. меъморлик массаларининг иложи борича содда ва дағал архитектоникасини намоён этади. Уларнинг шиори қурилиш материаллари (металл, темирбетон, алюминий, ғишт, ойна ва б.)нинг табиий ҳолатини қандай бўлса шундайлигича сақдаб қолишдир.

БРУТТИЙЛАР — Жан. Италия (хоз. Калабрия)даги қад. италий оскумбр қабилаларидан бири. Мил. ав. 3-а. бошларида Рим томонидан

бўйсундирилган. 2Пуни уруши (мил. ав. 218—201) даврида Б. Карфаген саркардаси Ган«иболнинг кучли иттифоқчиси бўлишган.

БРУТТО (итал. brutto — кўпол) —1) товарнинг идиши, ўрови б-н биргаликдаги ялпи оғирлиги. Мае, гуруч ёки уннинг копи б-н биргаликдаги оғирлиги; 2) корхона ёки ташкилотнинг сарфхаражатлар чегирилмаган фойдаси, ялпи даромади.

БРУЦЕЛЛЁЗ, мальта иситмаси, қора оқсоқ — одам ва ҳайвонларда учрайдиган инфекция касаллиги; Б.ни бруцелла бактериялари кўзғатади, улар ташки муҳитда (сув, тупроқ, тери ва х.к.) бир неча ой сақлана олади; дезинфекцияловчи воситаларда бир неча минутда нобуд бўлади. Бруцеллалар касал ҳайвоннинг сути, сийдиги, гўнги, тушган боласи б-н ташқарига чиқади, улар шу ҳайвоннинг гўштида ҳам бўлади. Организмга бруцеллалар ҳазм ва нафас йўлларининг шиллик пардалари, шунингдек шикастланган тери орқали тушади. Б. б-н оғриган молнинг хом сути ва сут маҳсулотлари (пишлоқ, мой), шунингдек чала пиширилган гўшти истеъмол қилинганда касаллик одамга юқади. Б. б-н кўпроқ молбоқарлар, чўпонлар, кушхона, терини ошлаш корхонаси ишчилари ва б. касалланади. Б.да асосан нерв, юрактомир системаси ва суякбўғим аппарати зарарланади. Касалликнинг яширин даври 1—3 ҳафта. Унинг кечиши ва белгилари хилмахил бўлади. Ўткир бошланганида иситма кўтарилади, бемор ғарақғарақ терлайди, лоҳаслик аломатлари кузатилади; оёққўл, бел, мускул ва бўғимлар зирқираб оғрийди. Иситма гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасайиб туради, жигар, қора талок катталашади, кейинроқ бўғимлар ялиғланади ва б. Бир неча ой ўтгач, бемор тузала бошлайди, баъзан йиллаб чўзилиши мумкин. Аёлларда чала туғиш ёки бола ташлаш кузатилади. Б. кўпинча

астасекин бошланади. Таянчхаракат аппарати жароҳатлангандан кейингина бемор врачга мурожаат қилади.

Бемор касалхонада даволанади. Даво беморнинг умумий ахволига қараб тайинланади; антибиотиклар, физиотерапия ва б. буюрилади. Б.нинг олдини олиш учун касал ҳайвонларни вақтида аниқлаб, алоҳида боқиш ва сўйиш; гўшт ва сутини махсус усуллар б-н зарарсизлантириш керак. Б. одамларга юкмаслиги учун мол б-н бевосита мулоқотда бўладиган касб кишиларини Б.га қарши эмлаш ва уларни махсус кийимбош, коржома б-н таъминлаш лозим.

Ҳайвонларда Б.ни бруцеллар авлодига мансуб уч турдаги бактериялар, жумладан кўйэчкиларда *Brucella melitensis*, қорамолларда *B. abortus*, чўчкаларда *B. suis* қўзғатади. Бошқа уй ҳайвонларида ҳам учраши мумкин. Қўй ва эчкиларда учрайдиган Б. одам учун энг хавфли ҳисобланади. Ҳайвонларга инфекция емхашак ёки сувдан, шунингдек сунъий қочиришда зарарланган сперма ва б.дан юқади. Ургочи ҳайвонларда Б. бўғозликнинг иккинчи ярмида бола ташлаш (сигирларда 5—8, кўйэчкиларда 3—4 ойликда, чўчкаларда 4—12 ҳафталик бўлганда), йўлдошнинг бачадон деворида тутилиб қолиши, эркак ҳайвонларда орхитлар (моякларнинг шамоллаши), бўғимларнинг касалланиши каби кўринишларда кечади. Кўп ҳолларда Б. яширин равишда ўтади. Касаллик клиник белгилар, бактериологик, серологик текширишлар асосида аниқланади, қўй, эчки, чўчкаларда бруцеллин биол. препаратлари ёрдамида аллергик текширув ўтказилади.

Олдини олиш ва кураш чоралари. Касаллик тарқалган ҳудудлардан моллар четга чиқарилмайди. Б. аниқланган хўжаликларда касал ҳайвонлар сўйишга топширилади, сут, гўшт каби маҳсулотлар махсус усулларда зарарсизлантирилади, соғлом ҳайвонлар эмланади.

Шоносир Шоваҳобов, Пўлат

Мўминов.

БРЭГГ (Bragg) — отабола инглиз физиклари; рентгенструктуравий таҳлил асосчилари. Қатор кристалларнинг атом тузилишларини рентген нурлари дифракциялари ёрдамида биринчи бўлиб тушунтириб беришган (1913). Нобель мукофоти лауреатлари (1915): 1) Уильям Генри (1862-1942), Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1806) ва президенти (1935—40); 2) Уильям Лоренс (1890—1971), Кавендиш лаб. (1938—53) ва Кембриждаги Қироллик ин-ти (1954—60) директори. Брэгг — Вульф шартини тадқиқ қилган.

БРЭГГВУЛЬФ ШАРТИ — тўлқин узунлигини ўзгартирмай кристалдан сочилган рентген нурларининг интерференцион максимумлари вазиятини белгиловчи шарт. Инглиз физиги У. Л. Брэгг ва рус физиги Г. В. Вульф томонидан бир-бирдан мустақил равишда 1913 й. топилган. Бу шартга кўра, рентген нурлари параллел кристаллографик текисликлар тизимидан қайтганда интерференцион максимумлар вужудга келади. Б.—В.ш.ни қуйидаги кўринишда ёзиш мумкин: $2d\sin\theta = n\lambda$, бунда d — текисликлар орасидаги масофа, θ — қайтарувчи текислик б-н тушаётган нур орасидаги бурчак, n — рентген нурлари тўлқинлари узунлиги, λ — нур қайтариш тартиби, яъни мусбат яхлит сон. Кристаллардан факат рентген нурлари эмас, балки у нурлар сочилганда (электронлар, протонлар ва нейтронлар дифракциясида) ҳам Б.—В. ш. бажарилади.

БРЭИЛА, Браила — Руминиянинг жан. шарқидаги шаҳар. Дунай дарёсининг чап соҳдлида. Брэила жудецининг маъмурий маркази. Аҳолиси 235 минг киши (1992). Б. муҳим транспорт йўллари тугуни, мамлакатдаги энг йирик портлардан, денгиз кемалари борадиган охириги пункт. Саноатининг асосий тармоқлари: металлсозлик ва

машинасозлик (кемасозлик, курилиш ва йўл машиналари ҳамда пўлат прокат), озиқ-овқат саноати (вино, ун, спиртарак). Тикувчилик, цемент, ёғочсозлик корхоналари бор. Б. яқинида қамишни қайта ишловчи, целлюлоза, картон, сунъий тола, корд ва б. ишлаб чиқарувчи 1ст бор. Шаҳар 6-адан маълум.

БРЮГГЕ — Бельгия шим.ғарбидаги шаҳар. Ғарбий Фландрия провинцияси маъмурий маркази. Аҳолиси 117 минг киши (1992). Транспорти йўллари тугуни; даре ва денгиз порти, кема катнайдиған каналлар туташган жойда. Металлсозлик, машинасозлик (кемасозлик ва кема таъмирлаш, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш, телевизорлар и. ч.), кимё, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Тўр тўқилади. Нидерландия санъати музейи, Муниципаль бадийий галерея, 12—17-а.лар меъморий ёдгорликлари: ОнзеливВрауэкерк собори ва б. сақланган. Шаҳар 7-адан маълум.

БРЮКВА (*Brassica napus garifera*) — крестгулдошлар оиласига мансуб илдизмевали иккд йиллик ўт ўсимлик, хашаки экин (қисман озиқ-овқатга ҳам ишлатилади). Европа, Шим. Америка, Австралия, Россиянинг ноқоратупроқ зонасида етиштирилади. Экилганидан кейин биринчи йили йирик илдизмева ва йирик (уз. 60 см дан ортиқ) саватча барглари хосил қилади, кейинги йили гулполяр чиқаради. Меваси — уруғли кўзок, уруғи майда. Навига қараб илдизмеваси узунчоқюмалоқ, юмалоқконуссимон, цилиндрсимон. Пусти ва эти сариқ ёки сарғимтироқ. Илдизмеваси таркибида 5—10% қанд, 0,6—2% оксил, каротин, аскорбин кислота, минерал моддалар, горчица (хантал) мойи бор. 100 кг илдизмевасида 13 озуқа бирлиги, 100 кг баргида 12,5 озуқа бирлиги бор. Илдизмеваси халқ табобатида турли касалликларни даволашда, шунингдек озиқ-овқатга ишлатилади.

БРЮЛЛОВ Карл Павлович [1799. 12 (23). 12, Петербург 1852.11(23).6, Марчано, Рим яқинида] — рус рассоми. Петербург БАда таълим олган (180921). 182335 й.лар ва 1850 й.дан Италияда яшаган. 1836 й.дан Петербург БАда проф. Б. рус рангтаъбиридаги классицизм оқимида романтизм ва ҳаётдан завқланиш кайфиятини олиб кирди. Асарлари инсоннинг гўзал, нафис ҳистуйғуларини қуйлаши («Вирсавия», 1812), образларининг драматик қудрати («Помпейнинг сўнги куни», 1830—33), реалистик аъналар, назик психологизми (М. Ланчи портрети, 1851; автопортрет, 1848) б-н ажралиб туради.

Б.нинг мужассамот тузиш ва безаш маҳорати айниқса ҳашамдор портретларда тўла намоён бўлган. «Чавандоз аёл» (1832), «Н. В. Кукольник» (1836), «И. А. Кривов» (1839) ва б. асарлари рус реалистик портретининг катта ютуғи бўлди. Б. акварель ва расм устаси ҳамдир (италияликлар маиший ҳаётдан лавҳалар, Греция ва Туркия сафарлари чоғидаги манзара ва чизгилари, 1835).

БРЮС (Bruce) Роберт (1274.11.71329.7.6) — Шотландия қироли (1306 й.дан). Баннокберн бурни ёнида инглизлар армиясини тормор келтирган (1314). 1328 й. Англия томонидан Шотландиянинг мустақиллигини тан олиншига эришган.

БРЮС ЛИ (тахаллуси; тўлиқ номи Ли Сяо Лун; хитойча «брюсли» сўзи «кичик аждаҳо» маъносини англатади), (1940.27.11, СанФранциско 1973.20.7, Гонконг) — жанг санъати (кунфу) устаси. АҚШда сафарда юрган хитойлик театр актёрлари оиласида туғилган. 11 ёшидан Шаолинъ мактаби устаси Ип Мэндан ушу, кунфу сабоқларини олди. 17 ёшида СанФранцискога кетиб, ошпазлик қилди, унтга ўқишга кирди, кунфу мактабини очди, яккакурашнинг житкундо деб

аталган махсус йўналишига асос солди. 1965 й.да спорт машғулотлари асосида олинган фильм унга шуҳрат келтирди, Голливудга таклиф этилди. «Катта босс», «Шиддатли мушт», «Аждаҳонинг чиқиши», «Аждаҳо йўли», «Аждаҳо б-н олишув» фильмларида суратга тушди. Ўзи ҳам Гонконгда «Конкорд» киностудиясини очиб, «Ўлим б-н ўйнашиш» фильми устида иш бошлади. Оғир касалликка чалинган Б.Л. шифохонада яққакурашга бағишланган «Енгилмас мушт йўли» китобини ёзиб тугатди. Соғайгач, фильмнинг 20 дақиқасини суратга олишга улгурди. Ўлимига нотўғри қабул қилинган дори сабаб бўлган деган ташҳис қўйилган (Сизтл ш.даги қабристонга дафн қилинган).

БРИУСОВ Валерий Яковлевич [1873.1. (13). 12 Москва 1924.9.10] рус ёзувчиси, драматург. Москва унтини битирган (1899). Илк шеърлари Ғарб шеърияти таъсирида ёзилган (1894—95). «Дурдоналар» (1895), «Бу — мен» (1897), «Учинчи қоровул» (1900) тўпламлари Б. ижоди камолотидан дарак беради. Мазкур асарларда унинг ижодига хос илғор хусусиятлар — образларнинг маромига етганлиги, ҳар бир шеър ва бутун китобнинг қатъий композицияга эгалиги, нотиклик санъатининг кучлилиги сезилиб туради. «Одамовилар» (1900—01) достонида ўша давр тузуми кескин танқид қилинади. «Шаҳарларга ва жаҳонга» (1903) тўпламига кирган асарларида ишчи меҳнати мадҳ этилади. Б. 20-а. бошларида рус адабиётидаги модерн ва символизм оқими раҳнамоси бўлди. «Гулчамбар» (1906) шеърий тўплами шоирнинг романтик руҳдаги энг яхши асари саналади. «Барча мотивлар» (1909), «Соғлар кўзгуси» (1912), «Камалакнинг етти ранги» (1916) шеърий тўпламларида рус жамиятидаги, кишилар руҳиятидаги ўзгаришлар тасвирланади. «Олов фаришта» (1908), «Зафар меҳроби»

(1913) тарихий романларида замонавий воқеаларга монанд мавзулар топа билган. «Ер» драмасида келажак ҳақида фикр юритилади. «Сўнги орзулар» (1920), «Бундай кунларда» (1921), «Дақиқа», «Йироқйироқлар» (1922), «Шошил» (1924) шеърий тўпламларида Б. даврга ҳамнафас шоир сифатида намоён бўлади. Б. адабий танқидчи сифатида ҳам ижод этган («Рус шеъриятида янги оқимлар», 1913; «Шеър ҳақида фан», 1919 ва б.).

БРИУССЕЛЬ — Бельгия пойтахти. Брабант провинциясининг маъмурий маркази. Сенна дарёси бўйида. Аҳолиси қарийб 1,22 млн. (1995), асосан фламанд ва валлонлар, кўпчилиги католик.

Б. 11-а. йилномаларида илк бор тилга олинади. Лувен графлари қароргоҳи бўлган. 12-а.дан Брабант тарихий вилоятининг асосий иқтисодий маркази, кейинчалик Фландрия ва Бургундиянинг маркази. 15-а.да Нидерландия таркибида Габсбурглар ҳукмронлигига ўтган. 1585 й. мартда шаҳарни испанлар истило қилган. 1714 й. Б. Бельгиянинг барча ҳудуди б-н Австрияга қўшиб олинди. 1815—30 й.ларда Нидерландия қироллиги таркибида бўлган. 1830 й.дан Б. —Бельгия пойтахти. 1914—18 ва 1940—44 й.ларда Б. ни Германия қўшинлари оккупация қилган. 1944 й. сент.да АмерикаАнглия қўшинлари Б.ни озод қилди. 1967 й.дан Б.да Европа Иқтисодий Кенгаши ва Бенилюкс марказий органи, НАТО кенгаши ва унинг Европадаги бирлашган қуроли кучлари олий бош қўмондонлигининг бош штаб квартираси жойлашган.

Б.—мамлакатнинг энг катта шаҳри, асосий саноат ва молия маркази, муҳим транспорт йўллари тугуни. Шаҳарга 10 дан ортиқ т.й. тармоғи кирган. Халқаро аэропорт бор. Б. каналлар орқали мамлакатнинг йирик денгиз порти — Антверпен ва саноат маркази — Шарлеруа б-н боғланган. Б.да машинасозлик (транспорт машинасозлиги, электротехника ва

айниқса аниқ приборлар и. ч.), кимё, фармацевтика, озик-овкат, полиграфия, мебель саноати, хунармандчилик (гилам тўқиш, заргарлик буюмлари и. ч. ва б.) ривожланган. Саноат корхоналари, асосан Сенна дарёси бўйида жойлашган. Қироллик Академияси (1772), унт (1834), Лувен католик унти, география ин-ти ва б. олий ўқув юртлари, и. т. институтлари, обсерватория (1827); ботаника боғи, санъат академияси, қироллик кутубхонаси (1837), музейлар, театрлар бор. Б.да Бутунжаҳон саноат кўргазмалари ўтказилади. Шаҳар марказида Гудула собори (1220—1500), шаҳар бошқармаси биноси, Қирол майдони ва б. меъморий ёдгорликлар сақланган.

БРЮССЕЛЬ **КАРАМИ** (*Brassica oleracea* var. *Gemmifera*) — крестгуддошлар оиласига мансуб икки йиллик сабзавот экини. Ғарбий Европада, айниқса Буюк Британияда кўп экилади. Пояси тик ўсади, юкори қисмида бандли силлици барглр чиқаради, барг қўлтиғида (диаметри 2—2,5 см ли 90 тагача) мевабошчалар ҳосил қилади. Кейинги йили учки куртаклари ва ён новдаларидан гул новдалар чиқаради ҳамда уруғли кўзоқ мева тугади. Б. к. бош карамдан фарқли намликни, ҳосилдор ерни кам талаб қилади, совуққа, касалликларга анча чидамли бўлади. Таркибида енгил ҳазм бўладиган моддалар, 2—5% канд, 5,5—7% оксил, 70—290 мг витамин С бор.

БРЮССЕЛЬ ШАРТНОМАСИ — Б.к.нинг бошчалари азотли моддаларга бой бўлиб, овкатга солинганда хушгаъм маза беради. Хўллигича, қайнатиб, ковриб истеъмол этилади, консервалар тайёрланади (яна қ. Карам).

БРЮССЕЛЬ ШАРТНОМАСИ (1948) — Буюк Британия, Франция, Бельгия, Нидерландия ва Люксембург давлатлари томонидан 50 йил муддатга тузилган пакт. Б. ш. Шимолий Атлантика

пакти (НАТО)нинг тузилишида тайёргарлик босқичи бўлди. Кейинчалик шартнома қатнашчилари сафига ГФР ва Италия аъзо бўлди (1954). Б. ш. асосида тузилган янги ҳарбий гуруҳ Ғарбий Европа иттифоқи деб атала бошлади.

БРЮСТЕР Дейвид (1781.11.12, Жедборо, Англия — 1868.10.2, Аллерби, Мелроз) — инглиз физиги, Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1815). Ёруғликнинг доиравий кутбланиши ҳодисасини очган (1815) ва ўз номи б-н аталадиган қонун {Брюстер қонуни) ни топган. Кристаллардаги хроматик кутбланишни баён қилган (1813—14). Маёқлар учун линза ясаган, калейдоскопни кашф қилган (1817), стереоскопии такомиллаштирган. И. Ньютоннк мукамал таржимаи ҳоли ҳақидаги асар муаллифи.

БРЮСТЕР БУРЧАГИ — диэлектрик сиртдан қайтаётган ёруғлик тўла кутбланиши учун зарур бўлган кутбланмаган (табиий) ёруғликнинг тушиш бурчаги (қ. Брюстер қонуни).

БРЮСТЕР ҚОНУНИ — диэлектрикнинг синдириш кўрсаткичи п б-н табиий (қутбланмаган) ёруғликнинг унинг сиртига тушиш бурчаги ф орасидаги боғланишни ифодаловчи муносабат. Тушиш бурчаги Брюстер бурчаги деб аталади ва $\text{tgr} = \langle \text{шарти бажарилганда диэлектрик сиртдан қайтган ёруғлик фақат тушиш текислигига перпендикуляр текисликда кутбланган бўлади.}$

Хавода синиш қонуни (г синиш бурчаги) бўлгани учун Б. к. дан $\text{cosp} = \text{sing}$, ёки $\text{ф} + \text{г} = 90^\circ$. Демак, синган ва қайтган нурлар орасидаги бурчак 90° бўлади. Б. к.дан кутбланган ёруғлик ҳосил қилишда, модданинг синдириш кўрсаткичини аниқлашда фойдаланилади. Б. қ. 1815 й.да Д. Брюстер томонидан топилган.

БРЯНСК — РФдаги шаҳар, Брянск вилоятининг маъмурий маркази. Десна

соҳилада. Т.й. тугуни. Аҳолиси 460,5 минг киши (1997). Б.дастлаб 1146 йилги солномада тилга олинади. Б. йирик индустриал ва маданий марказ. Б.да машинасозлик, автомобилсозлик, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги з-длари ва металлсозлик етакчи ўринда. Қурилиш материаллари (силикат ғишт, темирбетон буюмлари з-длари, ғиштоҳак к-ти ва б.), енгил (камволь к-ти, каноптола фкалари ва б.), озиқ-овқат (ун ва ғишт к-глари, сут з-ди ва б.), кимё саноати корхоналари ишлаб турибди. Б.да 4 олий ўқув юрти, 3 театр, 2 музей бор.

БРЯНСК ВИЛОЯТИ — РФ таркибидаги вилоят. 1944 й. 5 июлда ташкил этилган. Б. в.да 27 туман, 16 шаҳар ва 31 шаҳарча бор. Майд. 34,9 минг км². Аҳолиси 1467 минг киши (1999), асосан руслар, шунингдек украинлар, белоруслар ва б. яшайди. Шаҳарликлар 60%. Маркази — Брянск ш.

Б. в. Ўрта Россия қирларининг ғарбий чеккасида, рельефи тўлқинсимон текислик. Шарқий қисми бир оз баланд (200—250 м). Торф, фосфорит, гил, кум, мергеллар бор. Иклими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси —7°—9°, июлники 18°—19,Г. Йилига 550—600 мм ёгин ёғади. Дарёлари Днепр дарёси ҳавзасига мансуб, энг йириги — Десна. Асосан подзол тупроқ учрайди. Б. в. нинг каттагина қисми ўрмон зонасида, жан.шарқий қисмигина ўрмонли дашт зонасида. Қарағай, қорақарағай, қайин ўсади. Ўтлоқ кўп.

Б.в. саноатида машинасозлик ва металлсозлик етакчи ўринда. Тепловозлар, т.й. вагонлари, юк автомобиллари, станоклар, экскаваторлар, автогрейдерлар, қ.х машиналари, приборлар, енгил саноат учун технологик жиҳозлар ишлаб чиқарилади. Брянскда «Брянск машинасозлик з-ди», «Брянск электромеханика з-ди», «Брянск автомобиль з-ди», йўл машиналари и.ч. бирлашмалари ишлаб турибди. Енгил саноат жун газлама и.ч.га ихтисослашган.

Брянскда камволь к-ти, Клинцида мовут к-глари, каноф йигирув фкалари, «Красний гигант» кўн бирлашмаси бор. Қурилиш материаллари саноатида цемент, шифер, асбестцемент қувурлар, ойнашиша, иситиш радиаторлари ишлаб чиқарилади. Ойнашиша з-длари, Дятково биллур з-ди, «Брянскцемент» и.ч. бирлашмаси бор. Ўрмонкимё комплексида минерал ўғитлар, қоғоз ва картон ишлаб чиқарилади. Тахта тилиш, фанера, мебель, ёғмой, консерва корхоналари ишлаб турибди. Маҳаллий торф асосида энергетика ривожланган. Қ. х. ғаллакартошка етиштириш ва сутгўшт чорвачилигига ихтисослашган. Асосий экинлари: жавдар, сули, гречиха, бугдой, техника экинларидан конопля, зиғир, қанд лавлаги, тамаки. Қорамол, шу жумладан сигир, чўчка, кўйёчки, парранда боқилади. Асосий транспорти — т.й. Автомобиль йўллари зич. Десна дарёсида кема қатнайди. 3 олий ўқув юрти, 26 ўрта махсус ўқув юрти, ўлкашунослик музейи бор.

БСИСУ Муин (1928, Ғазза 1984, Лондон) — фаластинлик араб шоири, драматург, публицист, жамоат арбоби. Ижоди, асосан, миллий озодлик кураши, халқлар дўстлиги ва тинчлик мавзуларига бағишланган. 11 шеърлар тўплами, 6 пьеса ва 2 публицистик асар муаллифи. «Мактублар» (1952), «Ватан — қалбда» (1970), «Ташриф қоғози» (1974), «Фаластин дафтари» (1978), «Дераза ойнасига ёзилган шеърлар» (1980), «Қалбдаги Фаластин билан» (1983) каби тўпламлари бор. Тошкент ва Самарқанд ҳақида шеърлар ёзган, «Ташриф қоғози» шеърлар тўплами узбек тилида нашр этилган (1984). Халқаро Нилуфар мукофоти лауреати (1980).

БУАКЕ, Бваке — Котд'Ивуарнинг марказий қисмидаги шаҳар. Буаке департаменти маъмурий маркази. Аҳолиси 333 минг киши (1990). Транспорт йўллари тугуни. Халқаро

аэропорт бор. Қ. х. маҳсулотлари (пахта, кофе, какао, банан, ананас, шоли ва б.) етиштириладиган р-н маркази. Тўқимачилик, кўн пойабзал, озик-овқат саноати, пахта тозалаш ва шоли оклаш корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади.

БУАЛО, БуалоДепрео (VoileauDespreaux) Никола (1636.1.11—Париж—1711.13.3) — француз шоири, танқидчи, классицизм назарийчиси. Сорбонда унтида ўқиган. 1660—66 й.ларда ёзилган илк сатиралари (9 сатира) ахлоқий, маиший ва адабий мавзуга бағишланган. «Ода ҳақида мулоҳазалар» (1693) ва «Ритор Лонгиннинг баъзи жойлари хусусида танқидий мулоҳазалар» (1694) асарлари «кад. ва янги адиблар ўртасидаги баҳс»га бағишланган. Уларда Б. антик мавзу ва антик шоирлар ижодининг афзалликларини исботлашга уринган. Классицизм эстетикасининг асосий қоидалари баён қилинган «Шеърый санъат» (1674) дидактик поэмаси антик давр адабиёти асарларига татаббу тарзида ёзилган, Аристотелнинг «Поэтика»си ва Горацийнинг «Шеърят илми»ни ўзида умумлаштирган. Б. уз асарларида оддий халқ турмушини акс эттирган. Мольерни «кўполлик ва тўпорилик»да айблади, Рассинни эса юқори табақага мансуб бўлган олий ва юксак диднинг таърифчиси сифатида улуғлайди. Б. шоирларни сарой доирасидаги кишилар дидига мое асар ёзишга чакиради, у абсолютизм ғояларининг маддохи сифатида адабиёт тарихидан ўрин олди. Ижоди 17—18-а.лар Европа адабиётига таъсир этган. «Шеърый санъат» асари Жамол Камол томонидан ўзбек тилига таржима қилинган (1978). Ад.: Қаюмов О., Чет эл адабиёти тарихи, Т., 1973.

БУБКА Сергей Назарович (1963) — украиналик спортчи (енгил атлетика). Олимпия ўйинлари (1988), жаҳон (1983, 1987, 1991, 1995, 1997), Европа (1986)

чемпиони. Жаҳон ва Европа кубоги мусобақаларининг ғолиби бўлган, бир неча марта жаҳон рекорди ўрнатган. Спорт тарихида илк бор лангар чўп б-н 6 м баландликдан ошиб ўтган.

БУБОН (юн. bubon — чов, човдаги ўсма) — тери остидаги лимфа тугунларининг яллиғланиши («без келиши»). Кўпроқ чов ва бўйин соҳасида учрайди. Б. айрим таносил (мас, захм) ва б. баъзи юқумли касалликлар (сил, ўлат) б-н бирга кечади ёки уларнинг асорати сифатида вужудга келади. Б. турли катталиқда бўлиб, оғриқли (юмшоқ шанкрда) ёки оғриқсиз (захмда) ўтади. Б. йиринг бойлаб ёрилади ва чандик ҳосил қилиб битади. Дастлаб Б.га сабаб бўлган асосий касаллик даволанади, улар ёрдам бермаса, жароҳлик усули қўлланилади.

БУВАЙДА ТУМАНИ — Фарғона вилоятмидаги туман. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган. 1959 й. 14 дек.да тугатилиб, унинг худуди Учкўприк ва Бағдод туманларига қўшиб юборилган. 1973 й. 26 дек.да қайта тузилди. Туман худуди Кўкон ш.дан шим. роқца жойлашган. Б. т. вилоятнинг Бағдод, Учкўприк, Данғара, Олтиариқ туманлари, Наманган вилоятининг Поп тумани б-н чегарадош. Майд. 0,28 минг км². Аҳолиси 143,8 минг кишидан зиёд (2000). Б. т.да 11 кишлоқ фуқаролари йиғини (Алқор, Бекобод, Бештерақ, Бувайда, Жалойир, Оқкўрғон, Узумзор, Янгикадам, Янгикўрғон, Қўнғирот, Қўрғонобод) бор. Маркази — Янгикўрғон кишлоғи. Табиати. Б. т. рельефи асосан текислик. Иқлими континентал. Январнинг ўртача т-раси —2,3°, июлники 27,5°. Йилига 120—130 мм ёғин тушади. Вегетация даври 218 кун. Баҳор ва кузда кучли шамоллар эсади. Гилли, қумокли, суғориладиган ўтлоқи тупроқлар тарқалган. Шим. ва шим.ғарбда бархан, дўнг қумлар учрайди. Сўх суви Бекобод, Бачқир, Карган, Бувайда ариқлари орқали келади. Туман

шим.дан Бағдод коллектори, Аччиққўл ва б. каналлар ўтган. 7 сув иншооти, 140 дан зиёд артезиан ва дренаж қудуғи бор. Экинзорлар Сўх дарёси, Катта Фарғона канали, Катта Андижон канали ҳамда ер ости сувларидан суғорилади. Қумли ерларда қандим, черкез, юлғун, янтоқ, оқбош ўсади. Турли қалтақесаклар, ўқилон, чипор илон, штраух қурбақабоши ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар; шунингдек татар, тожик, қирғиз, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км²га 504 киши тўғри келади (2000).

Тарихий обидалардан 15—16-а. ларга оид Биби Бувайда мақбараси, Бўстон Бува мақбараси (Султон Боязид Бистомий), Подшопирим (Фарғона водийсида исломни тарғиб қилган. Шоҳ Маҳмуд Жалил исмли имом номи б-н боғлик ривоят бор), Бандикушод, Сўфи Азизларнинг мақбаралари бор.

Хўжалиги асосан қ. х.га ихтисослашган бўлиб, етакчи тармоғи пахтачиликдир. Қ. х.да суғориладиган ерлар 16104 га, шу жумладан 8620 га пахта, 5370 га донли экинлар, 1930 га емхашак экинлари, 170 га сабзавотполиз экинлари, 915 га мевазор ва тоқзорлар б-н банд. Бувайданинг оққўрғон анжири қадимдан машхур. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларида 31,5 минг қорамол, 19 минг қўй ва эчки, 34 минг парранда, 25 от, 580 дан зиёд асалари уяси бор (2000). Пиллачилик ривожланган.

Саноати қ. х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Ип йигирув ва тўқув фкаси, тикувчиликтрикотаж фкаси, 4 мева ва сабзавотларини қайта ишлаш (жумладан, анжир қиёми и.ч. цехлари), гилам тўқиш, виночилик цехлари, 15 ғишт з-ди, 8 қурилиштаъмирлаш ташкилоти, 3 акциядорлик жамияти, 304 кичик ва хусусий корхона, таъмирлаш устaxonаси, автокорхона бор.

Туманда 15 км ли т. й. (Тошкент — Наманган), 11 км ли халқаро, 49 км ли республика, 100 км вилоят аҳамиятига эга автомобиль йўллари мавжуд. Ички

автомобиль йўлларининг уз. 718 км. Газ қувурлари орқали аҳоли газ б-н тўлик таъминланган.

1999/2000 ўқув йилида 51 умумий таълим мактаби, 2 лицей, гимназия, нафис санъат ва спорт мактабларида 31 минг ўқувчи таълим олди. 54 оммавий ва болалар кутубхонаси, 8 санъат саройи, музей, 25 дорихона, 780 ўринли 4 касалхона, 52 ўринли санаторий, қон қуйиш ст-яси, 3 поликлиника, 53 тиббий пункти бўлиб, уларда 245 врач, 1368 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. Ер остидан чиқарилган шифобахш сув ёнига курорт қурилган ва уни янада кенгайтириш мўлжалланмоқда. Аҳолига 178 савдо шохобчалари хизмат кўрсатади. 1950 й.дан «Бувайда кўзгуси» туман газ. чиқади (адади 2030).

БУВАЙҲИЙЛАР — Ғарбий Эрон ва Ироқда ҳукмронлик қилган сулола (932—1055). Асосчилари — акаука Аҳмад, Ҳасан ва Али. Уларнинг отаси Бувайҳ (сулола номи шунинг исмидан олинган) Эрон подшоҳи Баҳром Гўр наслидан бўлиб, Дайлам (Гилон вилоятининг тоғли қисми)даги жангари қавмлар сардори эди. Шу боисдан мазкур сулола вакиллари «дайламийлар» деб ҳам аталган. Бувайҳ 930 й. сомонийлардан ажраб чиқиб, зиёрийларта қўшилган. Зиёрийлар ҳукмдори Мардовиж (928—935) Бувайҳнинг ўғилларидан Алани Караж ш.га волий, Аҳмад ва Ҳасанни эса йирик ҳарбий қисмларга бошлиқ қилиб тайинлаган. Сўнг, Б. 932—945 й.ларда Арражон, Нубинжон, Исфажон, Ҳамадон, Рай, Кирмон, Аҳвоз, Шероз ш.ларини босиб олганлар. Шунда Бағдод халифаси АлМустақфий Биллоҳ (Абдуллоҳ) (944—946) акаука Б.ни ўзлари истило қилган вилоятларга ноиб этиб тайинлашга мажбур бўлиб, Алига «Имодуддавла» («Давлат таянчи»), Ҳасанга «Рукнуддавла» («Давлат устуниси») ва Аҳмадга «Муъиззуддавла» («Давлат қудрати») деган фахрий унвон берган. Кейин, Б. 945 й. Бағдодни ҳам

босиб олиб, аббосийлар халифалигининг сиёсий мавжудлигига чек қўйганларда, амалда давлатни ўзлари бошқара бошлаганлар. 10-а.нинг 2-ярмида Б. қад. Эрон ҳукмдорларининг «шаҳаншоҳ» деган унвонини қабул қилганлар. Б.нинг энг машҳур вакили — Адудуддавла (949—983) мамлакатдаги барча улусларни бирлаштиришга муваффақ бўлган. Унинг даврида суғориш тармоклари кенгайтирилган, Шероз, Бағдод ва б. ш.ларда қатта қурилиш ишлари олиб борилган, икто ерлари кўпайтирилган, илмфан ва санъат бирмунча тараққий этган. Адудуддавла вафотидан сўнг мамлакатда бошланган тахт учун кураш оқибатида Б. заифлашиб қолиб, мамлакат ерларининг шарқий қисми Маҳмуд Ғазнавий томонидан ишғол этилган (1029). Салжукийларнинг 1055 й. қилган босқини эса Б. сулоласи ҳукмронлигини бутунлай тугатган.

БУВАКИ — ҳўраки ва винобоп маҳаллий узум нави. Тупи кучли усади. Гули икки жинсли. Бу навнинг Тош ва Нор буваки номли хиллари бор. Барги қатта (диаметри 18—22 см), тўгарак, беш бўлақчали, тўқ яшил, ялтироқ, бир оз юқорига қайрилган, чети арра тишли. Узум боши қатта (бўйи 20—28 см), узунчоқ конуссимон, ўртача тиғиз, оғирлиги 250—300 г. Ғужуми ўртача (16—18 мм), думалоқ, оч яшил, сарғиш, сершира, пўсти калин. Тош буваки ғужумининг сиртида қорамтир нуқталари борлиги б-н Нор бувакидан ажралиб туради. Сент. бошларида пишади. Таркибидаги қанд 20—22%, ҳосилдорлиги 150—180 ц/га. Суғориладиган типик бўз тупроқди ва лалмикор ерларда яхши ўсади. Совуққа чидамсиз. 1930 й.дан Ўзбекистонда Бухоро ва Самарқанд вилоятларида етиштириладиган Б.дан «Буваки» десерт оқ маркали (навли) вино тайёрланган, хонадонларда аъло сифатли шинни пиширилган. Б. қишда сақлашга ҳам яроқли бўлган. 60-й.лардан бошлаб экиладиган навлар рўйхатидан чиқариб

юборилган.

БУГ — Украинанинг жан.ғарбидаги дарё. Қ. Жанубий Буг ва Ғарбий Буг.

БУГАЕВ Виктор Антонович (1908.6.10, Смоленск—1974.2.4, Москва) — метеоролог олим, Ўзбекистон ФА акад. (1966), геогр. фанлари д-ри (1960), проф. (1962). Смоленск унтининг физикамат, ф-тини тугатган (1930). Новосибирск (193035), Ўзбекистон обҳаво бюроси бошлиғи (193540), Тошкент геофизика расадхонасида қатта илмий ходим (1940—46), директор (1946—52), Ўзбекистон ФА Мат. ва механика ин-ти директори (1952—57). ЗАНтарктика экспедицияси аэрометеорология гуруҳи бошлиғи (1958—59), Собиқ Иттифок гидрометеорология маркази директори (1966—73), 1973 й.дан Москва ун-ти метеорология ва иклимшунослик кафедраси мудири. Илмий ишлари обҳавоникисқаваузок,муддатга олдиндан прогнозлашнинг эҳтимоллик усуллари масалаларига бағишланган. Динамик иклимшунослик тўғрисидаги таълимотга асос солган. Жаҳон обҳаво хизматини ташкил этиш ташаббускорларидан бири. АҚШ метеорология жамиятининг фахрий аъзоси (1972). Ўрта Осиё гидрометеорология илмий тадқиқот институтига Б. номи берилган (1975).

Ас: Техника синоптического анализа и прогноза, Л., 1947.

Ад.: Очерки развития гидрометеорологии Средней Азии, Л., 1993.

БУГАНДА (Byganda) — ўрта асрларда Африкада мавжуд бўлган давлат (14—19-а. охири). Этник асосини ганда (баганда) халқи ташкил этган. 18-а. охиригача Уньорота тобе бўлган. 19-а.да қудратли давлатга айланган. Мустамлака урушлари даврида, 1890 й.дан Британия мулклари таркибига киритилган, 1900 й.дан Уганда протекторатининг мухтор вилояти, 1962 й.дан мустакил Уганда

таркибида (1967 й.гача мухторият ҳукукига эга бўлган).

БУГЕНВИЛЬ — Тинч океандаги вулкан ороли, Соломон о.лари тўдасидаги энг катта орол. Папуа — Янги Гвинея таркибида. Майд. 10 минг км². Аҳолиси 159,5 минг кишидан зиёд (1990 и. л ар ўрталари). Бал. 2743 м гача. Нам тропик ўрмонлар б-н қопланган.

Йирик мис конлари бор, 1972 й.дан фойдаланилади. Руда захираси 915 млн. т дан ортиқ. Кокос пальмаси, банан етиштирилади. Асосий шахри — Киета. Француз денгизчиси Л. А. Бугенвиль (1729—1811) номи б-н аталган.

БУГЕР (Bouguer), Буге Пьер (1698.16.2, ЛеКрузаик, Бретань—1758.15.8, Париж) — француз физиги, Француз ФА (Париж) аъзоси (1731). Фотометрия асосчиларидан бири. Илмий ишлари оптика, геодезия ва гидрографияга дойр. Б. дунёда биринчи бўлиб ёруғлик миқдори тушунчасини фанга киритган, муҳитда ёруғликнинг кучсизланиш қонунини очган (1729) (қ. Бугер — Ламберт—Бэр қонуни). Б. кемасозлик тараққиётида муҳим бўлган навигацияга дойр рисолалар муаллифи.

БУГЕР—ЛАМБЕРТБЭР ҚОНУНИ — ютувчи модда оркали ёруғлик ўтганда ёруғликнинг интенсивлиги камайишини ифодалайдиган қонун. Б.—Л.— Б. қ.ни 1729 й.да П. Бугер топган, 1760 й.да немис олими И. Ламберт тўла ўрганган ва 1852 й.да немис олими А. Бэр тажрибада текширган.

БУГИ ТИЛИ — бугилар тили. Сулавеси о.нинг жан.ғарбида, бундан ташқари Индонезиянинг асосан бугилар истиқомат қиладиган бошқа ҳудудларида тарқалган. Б. т.да сўзловчилар умумий сони тахм. 4 млн.га яқин. Б. т. маккасара тили ва Сулавеси о. марказий қисмидаги диалектлар б-н индонез тиллари гуруҳига киради. 17-а.гача бўлган Б. т.даги ёзув

ёдгорликлари маълум эмас. Ҳоз. ёзуви лотин алифбосида.

Б. т.даги адабиёт 17—19-а.ларда Индонезиядаги энг бой адабиёт ҳисобланади. Шу даврларда бу тилда кўпгина дoston (мас, «Ла Талиго» ва б.), тарихий ҳикоялар ва поэмалар, князликлар тарихи, ҳуқуқий, лийий асарлар юзага келган. Халқ оғзаки ижоди ҳам рангбаранг. Б. т. кам ўрганилган. Асосий тадқиқот ишлари 19-а. 60—80-й.ларида олиб борилган, асосан, голландиялик муҳожир Б. Ф. Маттесу томонидан ўрганилган.

БУГИЛАР (ўзларини тоугик деб атайдилар) — Индонезия (асосан Сулавеси о.нинг жан.ғарби)даги халқ, 4,55 млн. киши. Малайзия ва Сингапурда ҳам яшайдилар. Умумий сони 4,6 млн. кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Буги тилида сўзлашади. Диндорлари — мусулмон суннийлар.

БУГУЛЬМА — РФ Татаристон Республикасидаги шаҳар (1781 й.дан). Бугульма дарёси Зай дарёсига қуйилиш ерида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 91,1 минг киши (1999). Нефть қазиб чиқарилади. Машинасозлик («Нефтеавтоматика» 3-ди, «Бугульманефтемаш» и. ч. бирлашмаси ва б.), металлсозлик, озик-овқат саноати корхоналари (гўшт, сут, ун к-тлари, пиво ва ликёрарак 3-длари), чинни 3-ди мавжуд. Театр, ўлкашунослик ва б. музейлар бор. Б.га 1736 й. асос солинган.

БУГУЛЬМАБЕЛЕБЕЙ ҚИРЛАРИ — РФнинг Татаристон, Бошқирдистон Республикалари ҳамда Самара ва Оренбург вилоятларидаги қирлар. Энг баланд жойи 418 м. Оҳақтош, қумтош, гиллардан таркиб топган. Кўп қисми экинзорларга айлантирилган. Нефть конлари бор. Б.Б. қ. Оқ Идил, Кама ва Волга дарёларининг яси сувайирғичи.

БУДАГОВ Лазарь Захарович

(1812.12.4, Астрахон 1878.30.12, СанктПетербург) — туркийшунос, Қозон ун-ти фалсафа ф-тининг шарқ тиллари бўлимини тамомлаган (1840). Тифлис гимназияси (1840—44), СанктПетербург ун-ти (1845—70)да ишлаган. Турк ва озарбайжон тиллари бўйича қўлланмалар яратган. Икки жилдли «Туркий тиллар киёсий луғати»ни (1869, 1871) тузишда шарқ тиллари, туркийчаевропача луғатлар, Навоий, Бобур асарларидан фойдаланган. Луғат 1960 й.да қайта нашр қилинган.

БУДАПЕШТ — Венгрия пойтахти, Пешт медъесининг маъмурий маркази. Мамлакатнинг сиёсий, иктисодий ва маданий маркази. Ўрта Дунай пасттекислигида, Дунай дарёсининг хар икки соҳилида жойлашган. Иккими мўътадил континентал, янв.нинг ўртача т-раси 0 дан —3° гача, июлда 21—22°. Аҳолиси 2 млн. кишидан зиёд (1990-й. лар ўргалари).

Б. 1872 й.да тарихан ташкил топган 3 киём: Буда, Обуда ва Пештнинг бирлашишидан пайдо бўлган. Манбаларда Буда ва Пешт 1148 й.дан тилга олинади. Қадимдан бу ерларга кельтлар жойлашган. 1— 4-аларда Римга қарам бўлган. Венгерлар келган пайтда (тахм. 895 й.) Пештда славян кишлоклари бор эди. 11 —13-аларда Пешт муҳим савдо маркази. 1241 й.да мўғултатар боскинчилари Буда, Обуда ва Пештни вайрон қилдилар. 1350 й.дан Буда венгер қиролларининг доимий қароргоҳи. 1541—1686 й.лари турклар тасарруфидан бўлган. 18-а. бошида хар уч шахар габсбургларга ўтди. Буда ва Пешт 1848— 49 й.ларда Венгрияда бўлиб ўтган халқ ғалаёнларининг муҳим марказларидан бўлган. АвстрияВенгрия ташкил этилгандан сўнг (1867) Б. — Венгрия пойтахти. 1944 й. мартда немис қўшинлари Б.ни босиб олди. 1945 й. 13 фев.да улардан озод қилинди (Будапешт операцияси).

Б.да мамлакат саноат маҳсулотининг

ярмига яқини ишлаб чиқарилади. Саноатининг асосий тармоғи — машинасозлик: транспорт («ГанцМаваг», «Икарус») ва электротехника машиналари, станоксозлик, қ. х. машиналари ва асбоблари и. ч.; тўқимачилик (асосан, ип газлама), кимё, фармацевтика, озиқ-овқат, полиграфия саноати ҳам яхши ривожланган. Б.дан халқаро т. й. магистраллари, йирик автомобиль, сув ва ҳаво йўллари ўтган. Б. Дунай бўйидаги йирик порт, халқаро аэропорт бор.

Венгрия ФА (1825 й.дан), унт (1635), политехника, педагогика, тиббиёт интлари, сиёсий иктисод ва қ. х. унтлари, кўплаб театр (жумладан 1840 й.дан ишлаётган Миллий театр), Миллий музей (1802) ва б. музейлар, кутубхоналар, метрополитен бор. Дарёнинг паст, сўл соҳилидаги Пешт ва баланд ўнг соҳилидаги Буда ш.лари Дунай дарёсига қурилган панжарадор кўприклар орқали боғланган. Пештда Б.нинг энг йирик илмий, маданий муассасалари, меъморий ансамбллари жойлашган, кенг кўчалар, замонавий бинолар кўп. Б.нинг тарихий ядроси бўлмиш — Будада римликлар қароргоҳи бўлган Аквинк харобалари (1—4-а.лар), готика черкови (13—15-а. лар), қирол саройи (13—18-а.лар) ва б. сақланган.

БУДАПЕШТ УНИВЕРСИТЕТИ, Лоранд Этвеш номидаги Будапешт университети — Венгриядаги энг йирик унт. 1635 й. асос солинган. 1949 й. унтга Венгриянинг физик олими Л. Этвеш (1848—1919) номи берилган. Б. у. сиёсий фанлар ва ҳуқук, табиий фанлар, мат., ижтимоий фанлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 10 мингга яқин талаба таълим олади. Унтда бир қанча и. т. институтлари, ботаника боғи, биол.тажриба ст-яси бор. Кутубхонасида 5 млн.га яқин асар сақланади.

БУДДА (санскритча — хотиржам, нурланган, олий ҳақиқатга эришган)

— буддизмья бир неча бор қайта туғилишлар жараёнида мутлақ ҳақиқатга етишган ва б.га диний нажот йўлини кўрсатишга қодир зот. Кенг маънода — ҳар бир инсон жуда кўп эзгулик қилиш, бу дунёнинг барча сеvimли нарсалари фойдасиз эканини англаш орқали Б.га айланиши мумкин. Буддизм пантеонида юзлаб турли Б.лар бор.

Тор маънода эса — буддизм асосчиси, бу дунё ташвишларини тарк этиб, «олий ҳақиқатга эришган» Сиддхартха Гаутама (мил. ав. 623544)нинг исми. Буддизмга тааллуқди китобларда Гаутама барча худолар, рухлар ва табиат кучлари устидан ҳукмрон буюк ва қудратли зот сифатида таърифланар экан, унинг босиб ўтган йўли бир эмас, бир неча ҳаётлардан иборат бўлган деб уқтирилади. Ривоятларга кўра, Гаутамани Ҳиндистон ва Непал чегарасидаги Капилавасту ш. подшоҳининг хотини Махамайя илоҳий хомиладорликдан туққан. Дунёга келган фарзанд шу заҳотиёк: «Мен барча жонли махлуқларнинг энг буюгиман. Бу менинг охириги туғилишим», деб хитоб қилади. Буддизм диний китобларида айтилишича, Махамайя ўғли Гаутама туғилгач, етти кундан сўнг вафот қилган ва худолар осмонларидан бирида қайта туғилган.

Шахзода Гаутама паҳлавон бўлиб ўса боради. 16 ёшида уни Яшодхарага уйлантирадилар. Аммо тўқ, фаровон турмуш уни қониқтирмайди, 29 ёшида Гаутама хотини ва яқиндагина тугилган ўғлини тарк этиб, сайёр дарвишлар — шраманларга қўшилади. У 6 й. Ганга дарёси қирғоқларида зоҳдлик б-н ҳаёт кечириди ва тана фаоллигини сундириш ақлининг озишига олиб келишини англагач, 35 ёшида 4 ҳафта (ёки 7 ҳафта) давомида медитация (бутун онгини олий ҳақиқатга эришиш гоясига қаратиш) ҳолатига кириди. Ниҳоят, у мақсадига эришади ва коинотнинг барча сирасоридан воқиф бўлган Б.га айланади. Б. инсоният бошига тушадиган азобуқубатлар сабабларини ўрганиш ва инсониятни улардан халос қилиш учун

ҳаракат қилди. Шундан сўнг Б. 45 й. давомида қад. ҳинд давлатлари Кошала ва Магадха бўйлаб ўз таълимотини тарғиб қилади ва 80 ёшида вафот этади.

Б. таълимотининг асосий мазмуни Банорасда қилинган хутбада «тўрт олий ҳақиқат» шаклида баён этилган. Б.нинг шоғирдлари ер юзида биринчи роҳиблар жамоасини ташкил этганлар. 1956 й. Б. вафотининг 2500 йиллиги тантанали равишда нишонланди. Подшо Ашока (мил. ав. 268—231 й.лар) амри б-н тоштахталарга ўйиб ёздирилган матнларда Б. ҳақида баъзи маълумотлар учрайди. Б. ва унинг таълимотлари бир неча аср давомида оғизданоғизга ўтиб келган ва асосан мил. ав. 1-а.да ёзиб олинган «Трипитака» номли муқаддас китоблар мажмуасида ўз аксини топган.

БУДДА САНЪАТИ — қадимда ва ўрта асрларда буддизм тарқалган мамлакатларда ушбу дин таъсирида ва унинг ғояларини тарғиб қилиш жараёнида вужудга келган санъат. Б. с. дастлаб Ҳиндистонда пайдо бўлган, кейинчалик Шри Ланка (Цейлон), Индонезия, Мьянма (Бирма), Таиланд, Япония, Хитой, Камбожа (Кампучия), Корея ва б. мамлакатларнинг афсона ва маросимларида турлича талқин этилган. Илк буддизм даври Б. еда Будда ўрнига қад. ҳиндларнинг осмон жисмлари б-н боғлиқ тасаввурларига асосланган турли рамзлар (ғилдирак, шер, муқаддас дарахт кабилар) тасвирланган. Буддани инсон киёфасида тасвирлаш милод бошларида Гандхара ва Матхури санъатидагина пайдо бўлди (яна қ. Гандхара санъати), кейинчалик кўп мамлакатларда ҳайкалтарошлик ва рассомлик санъатида унинг турли киёфалари яратилди. Б. еда асосий шахс Будда — дин асосчиси шахзода Сиддхартха Гаутама бўлиб, у санъат асарларида асосан уч ҳолатда тасвирланади: тик турган Будда — воиз; чордона қуриб ўтирган Будда — фикрхаёлга чумган мутафаккир; ётган Будда — ёруғ дунёдан кўз юмган Будда.

Ҳиндистонда Будда б-н боғлиқ санъатнинг кад. ёдгорликлари юзага келган, рамзлар ва образлар доираси, будда иншоотлари — меъморлик, ҳайкалтарошлик, рангасвирнинг узига хос уйғунлигини яратган гор ибодатхоналари, Будда ҳаётига оид афсонавий воқеалар шарафига қурилган ва муқаддас ёдгорликларни сақлаган ступалар; гор ибодатхоналари ва ступаларга ухшаш ёдгорликлар (пагода, дагоба, субурган ва б.) бошқа мамлакатларда кенг тарқалган. Хитой, Япония, Кореяда турли хил ёғоч ибодатхоналар типини яратилди, буддизм мазмунидаги маҳобатли рассомлик б-н бирга дастгоҳ рассомлиги ҳам ривожланди. Индонезия, Камбожа ва б.да Будда б-н боғлиқ тош ибодатхоналар ва ибодатхона ансамбллари, Ҳиндистон, Бирма, Непалда монастыр мажмуалари, Тибет, Мўғулистон, Бурятия ва б.да ламаизм монастыр ансамбллари юзага келди.

Марказий Осиёда буддизм милод бошларидан кенг тарқалган. Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистан, Қирғизистон ҳудудидан ўрта асрга оид Б. с. ёдгорликлари топилган. Кушан подшолиги ҳудудида яшаган халқлар турли динлар қатори буддизм динига эътиқодда бўлганлиги аниқланган. Кушан тангаларида буддизмга оид шахслар тасвирланган. Б. еда маҳобатли қурилишлар (кўпинча будда монастырлари қуриш) катта ўрин тутган, улар ҳайкаллар ва деворий расмлар б-н безатмган. Айритомдан ер ости монастыри (сангарам), Қоратепач — гор ибодатхона (вихара), шуниингдек Чингизтепа, Далварзинтепадан қад. гор монастырлар мажмуасининг қолдиғи топилган. Топилмалар орасида оҳақтошга ўйиб ишланган, ганч ва лойдан тайёрланган ҳайкаллар, рангли деворий расмлар ва Б. с.га хос бошқа санъат қолдиқлари бор. Жумладан, Зурмаламинораси Будда ступасининг қолдиғи ҳисобланиб, у уч қаватли бўлган деб тахмин қилинади. Б. с. намуналари

қаддан топилганлигидан қатъи назар шаклан ва мазмунан ўхшаш бўлган.

Баҳоидир Турғунов.

БУДДИЗМ (Будда номидан олинган), Буддавийлик — жаҳонда кенг тарқалган динлардан бири (христианлик ва ислом дини б-н бирга). Унга эътиқод қилувчилар тахм. 500 млн.дан ортиқ. Мил. ав. 6—5-а.ларда Ҳиндистонда пайдо бўлган. Марказий Осиё, Жан. Шарқий Осиё мамлакатларида ва Узок. Шарқда тарқалган. Ҳоз. кунда Б. Шри Ланка, Мьянма (Бирма), Таиланд, Лаос, Камбожа, Вьетнам, Тибет, Бутан ва Япония каби давлатларнинг асосий динидир. Б. муайян тарихий даврларда Хитой, Ҳиндистон, Корея ва Индонезияда, деярли бутун Осиё халқлари, яъни жаҳоннинг салкам 2/3 қисми аҳолиси маънавий қадриятларига жуда катта таъсир кўрсатган. Ривоятларга кўра, Б.га Сиддхартха Гаутама (Будда) асос солган. Б.да 2 асосий йўналиш мавжуд: хинаяна ва махаяна. Кейингиси жуда кўп секта ва мазҳабларга бўлинади.

Бошқа динлардан фарқли равишда Б.да ҳеч бир ўзгармас нарса йўқ, ҳатто худо ҳам ўзгарувчан, деб уқтирилади. Фақат он ёки лаҳзалар силсиласи мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири йўқолиб, кейингисига ўрин беради. Б. таълимотига кўра, инсон доимо азобуқубатга маҳкум ва бунга унинг ўзи сабаб бўлади. Зеро у, гарчанд бефойда бўлсада, ўз ҳаёти ва фаровон турмушини сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Азобуқубатдан қутулиш учун кўнгул хуш кўрган барча нарсалардан ўзини тийиш даркор. Мунтазам равишда ёлғондан, ўғрилиқдан, бошқага зарар етказишдан, зинодан ўзини тийиш ҳамда медитация (онгни олий ҳақиқатга етишишга қаратиш), «бодхи», яъни «хотиржамлик»ка ва охирокибатда нирванага (азобуқубатнинг тугашига) олиб келади. Нирванага етишиш учун талаб қилинадиган ахлоқий баркамоллик бир эмас, бир неча ҳаётни тақозо этиши мумкин. Б. заминидан 3 нарса — Будда,

Дхарма ва Сангхага эътиқод ётади. Будда (Сиддхартха Гаутама) олий ҳақиқатга етишишнинг ёркин тимсоли. Дхарма — Гаутама қолдирган таълимот. Бу таълимотнинг энг қисқа баёни «тўрт олий ҳақиқат»дан иборат: 1) азобуқубат мавжуд; 2) азобуқубатнинг сабаби (истак) мавжуд; 3) азобуқубатнинг тугаши (нирвана) мавжуд; 4) азобуқубатнинг тугашига олиб келувчи саккиз босқичли йўл мавжуд. Сангха — Будда асос солган ва ҳозиргача фаолият кўрсатиб келаётган роҳиблар жамоаси. Тор маънода бу — ўтган асрларда «олий ҳақиқат»га етишган қўллаб авлиёлардир. Сангха жамоасига қабул этилган шахс қуйидаги 10 фарзни адо этишга қасамёд қилади: 1) ҳеч ким ёки ҳеч нарсани ҳаётдан жудо қилмаслик; 2) ёлғон сўзламаслик; 3) ўғрилиқ қилмаслик; 4) жинсий алоқага кирмаслик; 5) маст қилувчи ичимлик ичмаслик; 6) куннинг иккинчи ярмидан то эртанги саҳаргача овқат тановул қилмаслик; 7) уч кийимдан ортиқ ҳеч нарса б-н танани безамаслик; 8) оммавий кўнгилхушликларда иштирок этмаслик ва томошабин сифатида қатнашмаслик; 9) баланд ва юмшоқ ўринда ётмаслик; 10) пул ишлатмаслик. Роҳиблар жамоаси асосан Б. тхеравадаси (айнан — оксоқоллар таълимоти)га хосдир. Махаянада «ҳақиқат йўли» ҳар ким учун очик: роҳибларга ҳам, дунёвий кишилар (яъни оддий қавм)га ҳам; Буддага эътиқод қилинса, бас. Кенгрок қаралганда, Сангха — муқаддаслик ва қудрат хазинаси. Қисқаси, Б. — Буддага эргашиб, Дхарма талабларини бажариш ва Сангха жамоасининг аъзоси бўлиб қолишдир.

Б. тарихи 2500 й.дан ортиқдаври ўз ичига олади. Унга дастлаб брахманизм ва жайнизмни таъсири кучли бўлган. Император Ашока (мил. ав. 3-а.) даврида Б. кучли мустақил дин сифатида шаклланди. 9 а. муваффақиятли фаолият кўрсатган Б. Ҳиндистонда инқирозга юз тута бошлади ва пировардида бу ерда унинг ўрнини хиндуизм тўлиқ эгаллади.

Аммо Б. Шри Ланка, Жан.Шарқий Осиё ва Марказий Осиё орқали Хитой, Корея, Япония ва Тибетга ёйилиб улгурган эди. Шри Ланка ва Жан.Шарқий Осиёнинг материк қисмида Б. тхеравадаси (қад. анъаналарга содиқлик), Хитой, Корея, Япония ва Тибетда эса махаяна (янги ёндашувлар) тарқалди. 15-а.да Осиё китъасида пайдо бўлган европаликлар Б. б-н танишдилар. Уларнинг баъзилари Б.га киргач, Англия, Германия, АҚШда ўз жамоаларини ташкил этдилар. Хитойлик ва япониялик муҳожирлар бу эътиқодни Гавай ороллари ва АҚШнинг ғарбий соҳилларига олиб келдилар. Ҳоз. пайтда АҚШга қўллаб япон ва тибет роҳиблари ҳамда олимларининг кириб келиши натижасида мамлакат бўйлаб йирик Б. жамоалари ташкил топди. Б.нинг бир неча халқаро ташкилотлари ҳам мавжуд.

Б.да кундалиқ, даврий, махсус ва байрам маросимлари адо этилади. Монастир, бутхона ва хонадонларда эргалабки ва кечки ибодатлар уюштирилади. Одатда, 12—13 ёшли ўспирин 20 ёшгача, яъни балоғатга етгунга қадар монастирда роҳибликни ўтайди, лекин, тахм. уларнинг учдан бир қисми умрбод шу мақомда қолади. Оддий кэвм ёки дунёвий кишиларнинг энг асосий кундалиқ вазифаси — роҳибларни овқат б-н таъминлашдир. Бу б-н улар хайрли хизмат қилган бўладилар.

20-а.да жаҳон бўйлаб дунёвий кишиларни ушбу динга жалб этиш одат тусига кирди. Ҳатто Ҳиндистоннинг ўзида ҳам Б. дунёвий шаклда қайта тикланмоқда. Японияда дунёвий кишилар «синсюко» («янги динлар») деб аталган оқимларни (Россияда қатта шовшувга сабаб бўлган «Аум синрикё» шулардан) ташкил этмоқдалар. Америкадаги «янги буддизм» жамоалари асосан дунёвий кишилардан таркиб топган.

Ўзбекистонда битта Б. жамоаси расмий равишда фаолият кўрсатади.

Аҳаджон Ҳасанов.

БУДДЛЕЯ

(Buddleia)

—

кучаладошлар оиласига мансуб туркум. Осиё, Америка, Жан. Африканинг иссиқ мўътадил иклимли худудларида тарқалган. 100 тури маълум. Баъзи турлари манзарали ўсимлик сифатида экилади. Ўзбекистонда 2 тури (*B. davidii* ва *B. alternifolia*) ўстирилади. Уларнинг гуллари бинафша рангда. Июлдан нояб. гача гуллайди, тез кўкаради, бўйи 4 м га боради. Биринчи тур барги қарамақарши, иккинчисиники эса кетмакет жойлашган.

БУДЕВСКАЯ Адриана (аслида Адриана Кинчева Ганчева) (1878.13.12, Добрич—1955.9.12, София) — болгар актрисаси, Болгария халқ артисти (1953). Болгар реалистик актёрлик санъати асосчиларидан. Варнада «Озод театр»ни ташкил этган (1904). Машҳур роллари: Қайнона («Қайнона»), Цена («Илон тўйи»), Рада («Зулм остида»), Нора («Нора»), Офелия («Ҳамлет») ва б.

БУДЕШУРИ ТЕТРИ — хўраки, винобоп ўртапишар узум нави. Ватани Грузия. Шарқий экологикгеографик навлар гуруҳига киради. Тупи ўртача ўсади. Гули икки жинсли. Барги (диаметри 14—16 см) уч, беш бўлмали, арра тишли, туксиз. Узум боши цилиндрконус симон (бўйи 11—17 см, эни 8—12 см), ўртача тигиз, вазни 200—250 г. Ғужуми ўртача (диаметри 9—14 мм), тухумсимон, саргишяшил, пўсти юпка. Эти ширали. Меваси фаол ҳарорат йиғиндиси 3000—3200° бўлганда 140—150 кун (авг.)да пишади. Таркибида 17—19% қанд бор. Ҳосилдорлиги 90—100 ц/га. Бу нав Ўрта Осиё, Шим. Кавказ ва Украинада тарқалган. Суғориладиган ерларда яхши ўсиб, мўл ҳосил беради. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида районлаштирилган. БУДЁННИЙ Семён Михайлович [1883.13(25).4, Козюрин хутори (ҳоз. Ростов вилояти, Пролетар тумани)— 1973.26.10, Москва] — шўро армияси қўмондони. Маршал (1935), уч марта Қахрамон унвони берилган. Фукарлар урушида отлик аскарлар

корпуси командири, сўнгра 10тлик армия қўмондони (191923). 193941 й.ларда мудофаа халқ комиссарининг ўринбосари. 1941—45 й.лардаги урушда Жан.Ғарбий ва Шим. Кавказ йўналишлари кўшинларига, Резерв ва Шим. Кавказ фронтларига (194142) қўмондонлик қилиб, ўзининг лаёқатсиз лашкарбоши эканлигини кўрсатган. 1943— 53 й.ларда Қизил армия отлик аскарлари қўмондони. Б. ўз отлик армияси б-н 192023 й.ларда Туркистон ўлкасида бўлиб, бу ерда большевиклар ватанпарвар истиклолчиларга қарши олиб борган жангларда фаол қатнашган ва кўплаб бегуноҳ кишиларнинг қонини тўккан. 1930—40 й.ларда у ҳарбийлар орасида ўтказилган умумий қатағон ташкилотчиларидан бири.

БУДИНЛАР — Скифияпа яшаган кўп сонли кучманчи қабилаларнинг умумий номи. Геродотнинг ёзишича, Б. кузлари мовий, сочлари малла кишилар булиб, сармапыарга қўшни ерларда ҳаёт кечирганлар. Б. ерларида ёғочдан қурилган ҳарбий истехкомлар кўп бўлган, улар скифларнинг Доро I га қарши урушларида қатнашган. Илмий адабиётда Б. яшаган ерлар Шарқий Европанинг Днепр дарёси б-н Волга дарёси оралигида деб кўрсатилади. Ўрта Донда сақланиб қолган мозоркўрғонлар Б.га тегишли бўлиши мумкин. Б.нинг қайси элатга мансуб эканлиги аниқланмаган. Тадқиқотчилардан айримлари уларни мордваларга, баъзилари эса славянларга мансуб деса, бошқалари форс қабилаларидан бири деб ҳисоблайди.

БУДРОЧТЕПА — кад. шаҳар харобалари. Сурхондарё вилояти Денов туманила жойлашган. Майдони салкам 120 га. Унга Захартепа, Оқмозортепа ва Дунётепа деб номланган тепаликлар киради. Б. ўрта асрларда Чағониён деб аталиб, подшо саройи, шахристон ва рабоддан иборат бўлган. Б. Афросиёб

деворий расмларидаги сўғдча ёзувларда «Чағониён», араб манбаларида «Сағониён» деб аталган. Илк бор 1960 й.да Б. Ўзбекистон санъатшунослик экспедицияси томонидан очилган, 1960 й.дан бери шу экспедиция ишлайди. Археологик казишмалардан маълум бўлишича, Б. ўз бошидан бир неча тарихий боскичларни кечирган: 1) мил. ав. 1-а. — мил. 1-а.ларда Окмозортепа ва Дунётепа ўринларида кичкина қишлоқ барпо этилган; 2) мил. 1—3-а.ларда шаҳар ҳажми 10 га етиб, Окмозортепа шоҳ саройига айлантирилиб, 10 м. қалинликдаги мудофаа девори б-н ўралган, Дунётепа эса катта манзилгоҳ бўлган; 3) мил. 3—5-а.лар бошларида шаҳар инқирозга юз тутган, мудофаа деворлари харобага айланган; 4) 5-а. охири ва 8-а. бошларида шаҳар яна тикланди ва 3 қисмдан: шоҳ саройи, шаҳристон ва рабоддан ташкил топган. Шаҳристон атрофидаги деворнинг уз. 3 км га етган; 5) 8—9-а.ларда, араб истилосидан сўнг шаҳар мавжуд бўлиб, унинг ҳажми бир оз кичик бўлган; 6) 10—11-а.лар биринчи ярмида шаҳар тараққий этган. Шаҳарнинг умумий майд. 6 км² га етган; 7) 11—12-а. ўрталарида шаҳар салжуқийлар султони Апп Арслон томонидан забт этилган. Ашёвий далиллар шу пайтда Дунётепада ҳаёт тўхтаганлигини ва шаҳристоннинг ҳам мавқеи пасайганлигини кўрсатди; 8) 12-а. ўртаси — 13-а. бошларида шаҳар яна тикланган; 9) 13-а. бошида шаҳар мўғул истилочилари томонидан вайрон қилиниб 15-а. бошларида эса шаҳристонда ҳаёт тамомила тўхтаган, Дунётепада ҳаёт қисман кечган, Окмозортепа эса пишиқ гишлар б-н тикланган қабристонга айлантирилган. Шаҳар ўрни рабоддан шарқда — Гишли деган жойда пайдо бўлган, у ерда маданий қатлам 4—5 м ни ташкил қилади; 10) 16-а. бошларида шайбонийлар томонидан шаҳар бағамом вайрон қилинган. Чағониён пойтахти энди Б. дан 10 км ча узокликда жойлашган «Дехинав»га, хоз. Деновта кўчган.

Археологик тадқиқотлар натижасида ҳар бир давр учун керакли ашёвий далиллар топилган. Улар орасида сопол идиштовоклар, ҳайкалчалар, Кушон подшоларининг мис тангалари ва сўнгги даврдаги қумуш ва жез тангалари, тошдан ва қимматбаҳо ашёлардан тайёрланган тақинчоқлар, шиша идишлар, темир ва жездан тайёрланган қуроласлаҳалар ва уйрўзғор буюмлари кўплаб топилган. Ад.: Древности Южного Узбекистана, Каталог, Токио, 1991.

БУЕР (голландча boeie — хона) — коньки ёки гилдиракларга ўрнатилган махсус енгил конструкцияли учбурчак шаклдаги хона, елканли платформа; муз устида учишга мўлжалланади. Авиацияга ишлатиладиган фанера, олий сифатли қаттиқ дарахтлар, алюминий ва пўлатдан қурилади. Б. ўқувмашгулот ҳамда сайр қилиш учун 5—10 киши сиғадиган очик майдончали қилиб ҳам ясалади. Спорт Б.и тана (корпус), айланадиган мачта, ҳар икки ёндаги конькиларга ўрнатилган шоти, бошқарувчи руль қурилмаси ва конькилардан иборат бўлади. Б.нинг сирғалиб учиши учун силлик муз, секундига 3—5 м тезлик б-н эсиб турувчи шамол бўлиши керак. Унинг учиш тезлиги соатига 100 км га боради. Дастлабки Б.лар 18-а.да Россияда пайдо бўлиб, улардан шим. кўлларда балиқчилар фойдаланишган. Турли юк ва одамларни муз устидан ташиб ўтишда қўл келган. Хусусан, 2-жаҳон уруши пайтида Б.дан разведка, алоқа ва транспорт воситаси сифатида фойдаланилган, қамалдаги Ленинград б-н Ладога кўли орқали алоқа боғлаб турилган. Б.ларда муз устида ўтказиладиган пойга Б. спорти дейилади. У АҚШ, Канада, Европанинг бир неча мамлакатларида оммалашган. Б. спорти бўйича 1964 й.дан жаҳон ва Европа биринчиликлари ўтказилади.

БУЕРМАН ТОҒЛАРИ — Қарноб чўлидаги тоғлар. Тўдакўл сув омборининг шарқида жойлашган. Б. т. Қарноб

чўлининг пролювиал текисликлари б-н ўралган. Энг баланд жойи 348 м, нисбий бал. 90—100 м, жан.ғарбдан шим.шарққа йўналган. Уз. 11 км. Рельеф жиҳатидан супасимон (платосимон) қоддиқ тоғ. Ён бағирлари, айникса жан.шарқий ён бағирлари қия бўлиб қуруқ сойлар б-н ўйилган (3—10 м). Бўр ва палеоген даврларининг оҳақтош, кумтош, конгломератлари б-н, энг юқори қисми куйи тўртламчи даврнинг шағалтош, конгломерат ва лёссимон жинслари б-н қопланган.

Шим.ғарбий этаклари кумли, жан. ғарбий этаклари шўрхоқлар ва шўр тупроқлар, қолган этаклари шўртоб, бўзқўнғир тупроқлар б-н қопланган. Ён бағирларнинг бўзқўнғир тупроқларида қоражусан кенг тарқалган. Оқжусан, боялич, сингрэн, кейреук ҳам ўсади. Яйлов сифатида фойдаланилади.

БУЖ (франц. boudie—зонд) — жарроҳлик асбоби; одам организмидаги чандиқланиб торайиб қолган найсимон аъзолар (қизилўнғач, сийдик йўли ва б.)ни кенгайтириш ва текшириш учун ишлатилади. Б. йўғон ва ингичка бўлиб, металл, каучук, пластмассадан ясалади. Эластик ҳамда юмшоқ бўлади. Ҳар бир бемор учун махсус йўғонликдаги Б. танлаб олинади. Қулоқ, ҳиқилдоқ, кекирдақ, шунингдек қизилўнғач ва қон томирлари Б.и ҳам бор. Б. ишлатишдан олдин стерилланади.

БУЖОҚ ДАШТИ, Бужак Дунай ва Днестр дарёлари оралигида 16—19-а. ларда мавжуд бўлган тарихий вилоят ҳамда даштнинг Европа адабиётларидаги номи, Бессарабиянинг жан. қисми (ҳоз. Одесса вилоятининг жан.) 17—18-а. ларда Белгород ўрдасини яйлови бўлган. 1812 й.дан Россия империяси таркибига кирган.

БУЖУМБУРА — Бурунди пойтахти. Танганьика кўлининг шим. соҳилидаги порт. Аҳолиси 236 минг киши (1990).

Мамлакатнинг энг йирик шаҳри, савдотранспорт ва иқтисодий маркази. Цемент, пиво, пахта тозалаш з-длари, бир қанча тўқимачилик фкалари, ГЭС бор. Балиқ овлаш ва уни қайта ишлаш саноати ривожланган. Хунармандчиликда сопол буюмлари ишлаб чиқарилади. Мамлакатнинг деярли ҳамма ташки савдоси Б. орқали олиб борилади. Четга кофе, пахта, тери хом ашёси, металл концентратлари ва б. чиқарилади. Муҳим транспорт йўллари тугуни. Шаҳар чеккасида халқаро аэропорт бор. Б.да махсус ўқув юртлари, унт (1960 й.дан) мавжуд. Шаҳарга 1897 й.да асос солинган. 1922 й.дан Белгиянинг мандати остидаги, 1946—62 й.ларда эса Бельгиянинг васийлигидаги ҳудуднинг маъмурий маркази бўлган. 1962 й.дан мустақил Бурунди давлатининг пойтахти.

БУЖҒУН — писта дарахтининг мағиз қилмай, бужмайиб қолган мева (писта)си. Б. ипак бўёғига хуруш ўрнида (6 кг ипак бўёғига 1 кг сиепар ва 400 г Б.) солинади. Б. ипакнинг рангини айнитмайди. Айрим ўсимликларнинг органларида вируслар, бактериялар, замбуруғлар, каналар, хашаротлар таъсирида вужудга келадиган патологик ўсимталар (галлалар, цецидиялар) ҳам Б. деб аталади. Дуккакли ўсимликларнинг илдизида туганак бактериялари пайдо қиладиган туганаклар қ. х. учун фойдали.

БУЗГАЛАХОНА, Бузгала (тож. бузгола — тоғ эчкиси, кийик) — Бойсун тоғларидаги тор дара (Сурхондарё вилоятида). Шахрисабз б-н Термиз оралигида, гранит ва порфирдан тузилган. Уз. қарийб 3 км, эни 12—20 м. Бу дара тожикча Дарбанди оҳанин (ёки Дараи оҳанин — «Темир дарвоза»), арабча Бобулабвоб ёки Бобулҳадид («Темир дарвоза»), мўғулча Қахлуғ («Бобурнома»да) ёки Темир Қахлақа («Жоме аттаворих»да, хаалга(н) — «дарвоза» сўзининг бузилган шакли), ўрта асрларда туркийда Темир қапиг деб

хам аталган. Бир вақтлар бу дара темир дарвоза б-н тўсилган деган афсона ҳам бор. Ҳиндистон б-н Самарқанд орасидаги кад. карвон йўли ана шу дарадан ўтган.

БУЗИЛМАСЛИК — бирор техник курилма (машина, ускуна ва б.)нинг маълум хизмат муддати давомида (мас, таъмирлашгача) ишга яроқлилигини узлуксиз сақлаш хоссаси; ишончлилиқ кўрсаткичларидан бири. Техник курилманинг ишга яроқлилиқ ва яроқсизлиқ даражасига боғлиқ. Ишга яроқлилиқ — техник курилманинг ўз «вазифаси»ни техник шартлар кўрсаткичларига мое равишда бажара оладиган ҳолати. Ишга яроқсизлиқ курилманинг техник шартлар кўрсаткичларидан бирортасига жавоб бермай, ишга яроқлилигини йўқотган ҳолати. Техник курилма ишга яраб, техник шартларнинг иккинчи даражали талабларига жавоб бермайдиган ҳолати камчилиқ дейилади. Техник курилма тикланувчи ва тикланмовчи бўлиши мумкин. Ишламай қолганда тузатилиб ишга яроқлилиги қайта тикланадиган курилма тикланувчи курилма, ишламай қолганда ишга яроқлилигини тиклаб бўлмайдиган курилма тикланмовчи курилма дейилади. Уртача хизмат муддати ва бузилмасдан ишлаш эҳтимоли ҳар бир техник курилманинг асосий Б. кўрсаткичи ҳисобланади. Техник курилма ёки узелнинг бузилмаслиги уларнинг деталлари бузилмаслиги орқали белгиланади. Ҳар бир деталнинг ишга яроқлилиги йўқолиши б-н курилма (ёки узел)нинг ишга яроқлилиги ҳам йўқолади.

БУЗИН Евгений Иванович (1916.24.2, Оренбург вилояти, Россия — 1969, Тошкент) — механика соҳасидаги олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1962), техника фанлари д-ри (1957). Ўрта Осиё давлат унтини битирган (1939). Ўрта Осиё индустриал ин-тида (1939—40), Ўзбекистон ФА Математика ва механика

ин-тида (1950—55), Тошкент т. й. муҳандислари ин-тида, Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги ин-тида (1959—69) ишлаган. Ўзбекистон ФА Президиуми техника ва геол.кимё фанлари бўлимида илмий котиб (1948—50). Илмий ишлари деформацияланувчан каттик жисмлар, суюқлик ва газ механикаси назарияларига дойр.

БУЗМАЙИН — Туркменистондаги шаҳар (1963 й.дан). Т. й. станцияси. Копетдоғ этагида. Аҳолиси 32,9 минг кишидан зиёд (1999). Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади, гилам к-ти, ГРЭС бор.

БУЗОҚ — сигирнинг 6 ойликкача бўлган боласи. Йирик зотли Б. оғирлиги туғилишда 35—45 кг, майда зотлисининг оғирлиги 25—35 кг бўлади. Б. туғилиши б-н оғизбурнидаги шилимшиқ сочик б-н артилади, туғилганда киндиги узилмаган бўлса қорин томондан 10—12 см қолдириб кесилади, кесилган жойига йод эритмаси суртилади, сўнгра ялаб тозалаш учун онаси олдига қўйилади. Туғилгандан кейин 1—1,5 соат ўтгач, биринчи марта онасига эмдирилади. Б. чорвачилиқ фермаларида курук, тоза похол тўшалган катакда биринчи ҳафта ичида оғиз сути б-н боқилади. Сўнгра умумий бузокхонага кўчирилиб, алоҳида катакда, кейин 5—6 бузoқ биргаликда сақланадиган катакларда боқилади. 20 кунлик бўлгунча суткасига 6—8 л дан қаймоғи олинмаган сут б-н, 30 кунлик бўлганда бундай сут камайтирилиб, сунъий сут б-н боқилади. Иккинчи ўн кунликдан бошлаб сифатли ўт, майин пичан, учинчи ўн кунликда аралаш озуқалар ейишга ургатилади. Икки ойлигидан эса Б.лар рационига илдизмевалар, яхши силос, аралаш ем, туз ва б. қўшилади. Яхши парваришланган ва соғлом Б.лар вазни 6 ойлигида 125—150 кг га етади.

БУЗОҚБОШИ ҚУРТЛАР — май қўнғизларининг тупроқда ҳаёт кечирадиган қуртлари.

БУЗОҚБОШИЛАР (*Grylotalpidae*) тўғри қанотлилар туркумига мансуб хашаротлар оиласи. Қ. х. экинларининг жуда кўп турлари зараркунандаси. Узунчоқ танаси 35—50 мм, усти қўнғир, корин томони сарғишқўнғир тусда; устқаноти калта; орқа қанотлари яхши ривожланган; кенг, йўғон олдинги оёқлари ер қазишга мослашган. Б. асосан ер тагида яшайди, ер устига жуда кам чиқади. Тупроқда горизонтал йўллар қазийди ва 10—20 см чуқурликда тухум қўйиш учун уя қуради. Қўнғиз, нимфа ҳамда личинка ҳолида кишлайди; тухумдан 10—12 кунда личинкалар чиқиб, тупроқда ҳаёт кечири бошлайди ва кишлаб, келаси йили ёзда ривожланишини тугатади. Б., асосан нам ерларда кўпроқ учрайди. Суғориладиган дехқончилик минтақаларида шарқ Б. (*Grylotalpa africana* P.), бир тиканли Б. (*G. unispina* Sauss) ва оддий Б. (*G. grylotalpa* L.) тарқалган. Б. полиз ҳамда парниклардаги экинлар илдизи, баъзан пояларини кемириб, зарар еткази, шунингдек қазиган йўллари тупроқдаги намнинг тез буғланиб кетишига сабаб бўлади. Баъзан ғўза, оқжўхори, маккажўхори, арпа ва б. экинларни ҳам (шолидан ташқари) шикастлайди. Кураш чоралари: захарли хўрақлардан фойдаланиш; тупроқни кузда дихлорэтан б-н фумигациялаш.

Нажмиддин Маҳмудхўжаев.

БУЗОҚЧИРГ (*Andropogon ischaemum*) — буғдойдошлар оиласига мансуб илдизпояли кўп йиллик ўт. Асосан Африка саванналари ва Шим. Америка даштларида, Урта Осиёнинг адир ва тоғ этакларида кенг тарқалган. Тропик мамлакатларда ҳам учрайди. Ўзбекистонда Кавказ чайири тури тарқалган.

БУЗРУК, Бузург (форс. — қатта, улуғ) — ўтмишда Ўн икки мақом, ҳозирда Бухоро Шашмақоми, Хоразм мақомлари, Фарғона—Тошкент мақом йўллари таркибидаги мақом. Жомий, Кавкабий, Дарвишали «ангмиларнинг «Рисолаи мусикий» асарларида Б.нинг Ўн икки мақомдаги товушқатори, поғоналари қайд этилган, асосий парда тузилиши, интервал (бўёд)лари ва б.га оид маълумот берилган. Б. жуда кўп ўқув (ашула) ва чолғу йўлларини ўз ичига олади. Жумладан, Шашмақомдаги Б. мақомининг 7 чолғу йўли, 35 ўқув йўли, 6 таронали Сарахбори Б., бир таронали Талқини Уззол, 3 таронали Насруллои, Насри Уззол ва Уфари Уззолдан иборат 1 гуруҳ шўъбалари, Мўғулчаи Б., Савти Сарвиноз, Бухоро Ироғи ва Рок (ҳар бири Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар деб бир хил номланувчи шохобчалари б-н) каби 2 гуруҳ шўъбалари мавжуд. Шунингдек, Б.нинг турли чолғу (сурнай) ва ашула йўллари бор. Хусусан, Рок шўъбаси (сурнай, карнай ва ноғоралар жўрनावозлигида) чолғу асари сифатида «Шодиёна» номи б-н маълум; Сурнай Б.и, Савти Б., Уфари Савти Б. каби Фарғона — Тошкент мақом йўллари ҳам машхур.

БУЗУРГМЕХР (??) давлат арбоби, ижодкор. Хусрав I Ануширвон даврида (531—579) вазирлик қилган. Отаси Барака сосоний хукмдорларнинг надимларидан эди. Б. ҳинд шоҳи Девасар Ануширвонга юборган шатранж ўйинининг моҳиятини очиб беради, ўзи «нард» ўйинини кашф этади. Унинг ҳомийлигида санъат, адабиёт ривож топади, Эрон б-н Ҳиндистон ўртасида элчилик алоқалари ўрнатилади, «Калила ва Димна» шу вақтда Эронга келтирилади. Ануширвон вафотидан сўнг фитна туфайли валиаҳд Хурмузд Б.ни қатл эттиради. Б. «Ганжи шоҳий» («Шоҳ хазинаси») номли панднома яратган. Сосонийлар даврига мансуб «Шатранжнома» китобида Б. образи

берилган. Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Хамса» асарида, қад. ҳикоятлар мажмуи — «Ҷоме улҳикоёт» ва б. асарларда Б. зукко давлат арбоби, маънавият, илмфан ҳомийси сифатида тилга олинади. У Шарқ халқлари ҳикоятида анъанавий образга айланган.

БУЗУҚЕР — тоғ олдиларининг баъзи жойларида учрайдиган деҳқончиликда фойдаланиш учун яроқсиз ўрқир ер. Б. е. асосан сув ўтказмайдиган гил жинсларни сел ювиб кетишидан пайдо бўлади. Баъзан юриб бўлмайдиган тик ён бағир ҳам Б. е. дейилади. Ўзбекистонда Сурхондарё вилоятининг Бойсун, Шеробод туманларида, Самарқанд вилоятидаги Октоғнинг жан. ён бағрида, Туркменистонда Копетдоғнинг ғарбий ён бағрида, АҚШда Қоъли тоғларнинг шарқий этагида учрайди. Инглизча бедленд деб аталади.

БУЗУҚЛИК (машинасозликда) — техник қурилмаларнинг лоқал битта ёки қўшимча параметрлари белгиланган техник хужжатларда кўрсатилган талабларга мое келмайдиган ҳолати. Ишламай қолишлик ёки шикастланиш натижасида қурилма Б. ҳолатига ўтади. Асосий параметрлардан камида биттаси рухсат этилган чегарадан чиққанда қурилманинг шикастланиши натижасида у фақат қўшимча параметрлар бўйича техник талабларга мое келмайдиган бўлса, қурилма ишлаш қобилиятини йўқотмаслиги ҳам мумкин. Мас, радиоприёмникнинг асосий параметрлари берилган чегарада бўлиб, шкалани кўрсатадиган лампочкаси куйса, у ишлайверади. Б. таъмирлаш (тузатиш) орқали бартараф қилинади. БУИ (буей, чжунцзя, ўзларини йой деб атайдилар) — Жан. Хитойдаги халқ. Аҳолиси 2,7 млн.дан зиёд киши (90-й.лар ўрталари). Тай тилида гаплашадилар. Диндорлари — буддавийлар, христианлар ҳам бор. Асосий машғулотлари деҳқончилик (шоликорлик).

БУЙИЛАР СУЛОЛАСИ — қ. Бувайҳийлар.

БУЙ (голландча *boei*) — маълум шакл ва рангли сузиб юрувчи белги (қалқовуч) ёки белгилар. Кемалар қатнови хавфли жойларни ўраш учун ишлатилади. Унда ёруғлик, товуш ёки радиосигналлар бериш қурилмаси бўлиши мумкин. Б. белгилари бир-бирига боғлаб қўйилади, оқиб кетмаслиги учун қирғоққа ёки сув тубига занжир б-н маҳкамланади. Сув остида қандайдир нарса (мас, якорь, балиқ овлаш тўри ва б.) борлигини билдириш учун ҳам Б. ўрнатилади.

БУЙВОЛЛАР (*Bubalus*) — қувушшоҳлилар оиласига мансуб жуфт туёқлилар уруғи. Танасининг уз. 100—290 см, думи 15—90 см, бўйи 62—180 см, оғирлиги 150—1200 кг. Гавдаси йўғон, бўйни ва оёқлари калта ва кучли. Жуни калта ва сийрак, думининг учиди шокила ҳосил қилади. Буқасининг бўйни остида териси осилиб туради. 3 тури: аноа, Осиё буйволи ва Африка буйволи бор (баъзан 3 та ҳар хил уруғга киритилади). Осиё, яъни Ҳинд буйволи (*B. agnee*) шохининг уз. 2 м гача, ўроққа ўхшаш эгилган; асоси кенгайган; Осиё (Ҳиндистон, Мьянма, Хитойнинг жан. да, Ҳиндихитой я.о., Калимантано) ва Филиппиннинг Минданао о.да (минданао кенжа тури) тарқалган. Баъзан Минданао буйволи алоҳида тур (*B. mindorensis*)га киритилади. Африка буйволи (*B. caffer*) Сахрои Кабирдан жан. роқда тарқалган Б. ўрмонлар ва чакалакзорларда, паёттекслик ва тоғли ҳудудларда яшайди. Битта, баъзан 2 та бола туғади. Осиё буйволи хонакилаштирилган, Жан. Осиё, Африка, Жан. Европа ва Кавказда сути учун, баъзан ишчи ҳайвон сифатида боқилади. Осиё буйволи баъзан арни ёки Ҳиндистон буйволи, Африка буйволи эса каффер ёки қора буйвол деб ҳам аталади. Филиппин ва Осиё Б. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига

киритилган.

БУЙДАШХОН, Буйлашхон, Бойдашхон (7—1560) — Жўжихон авлодларидан бўлмиш Катта жуз хони. Б. ўз ҳукмронлиги даврида Мовароуннахрга тез-тез бостириб кириб, маҳаллий аҳолини талонтарож қилиб турган. Чунончи, у 1560 й. 20 та козоқ султонига бош бўлиб, Фарғона водийсига тўсатдан бостириб кирганда, бир қанча қишлоқларни талағач, Ахсикат ш. томон йўл олган. Шунда Ўрта Осиёда Махдуми Аъзамдан кейин нақшбандийлик тариқатига етакчилик қилаётган Лутфуллоҳ Чустий халқни Б.га қарши оёққа турғизиб, жангга етаклаган. Натижада Б. бошлиқкозоқсултонлари қўшини Ахсикат бўсағасидаги жангда бутунлай тормор келтирилган. Б.нинг ўзи эса шу жангда ўлдирилган.

Б. авлодлари 19-а.нинг охирлари ва 20-а.нинг бошларида Еттисув вилоятининг Авлиёота (Жамбул), Сирдарё ва Верний (Олмаота) уездларида яшаган.

БУЙНАКСК (1922 й.гача Темирхон Шўра) — РФ Доғистон Республикасининг марказий қисмидаги шаҳар. Катта Кавказ тоғининг шим. этакларида жойлашган. Т.й. станцияси. Аҳолиси 58,8 минг киши (1999). Б.да озиқ-овқат саноати корхоналари, кўн пойабзал к-ти, трикотаж фкаси, агрегат ва шина ремонт 3-длари, драма театри бор. Б.да Шим. Кавказдаги энг йирик маежид ва мадрасалар жойлашган. 19-а. бошларида Россия Доғистонни босиб олгач, Б.га 1834 й. қалъа сифатида асос солган.

БУЙРАК — одам ва умурткали ҳайвонларда сийдик ҳосил қилувчи ва уни ажратувчи жуфт аъзо; ловия шаклида, қорин бўшлиғининг орқа томонида, умуртқа поғонаси бел қисмининг икки ёнида жойлашган, қорин парда Б.ларнинг олд юзасини қоплаб туради. Олд ва орқа

юзалари яссиланган, ҳар бир Б.нинг бўйи 10—12 см, эни 6 см, йўғонлиги 3—4 см, оғирлиги ўртача 140—150 г. Ўнг Б. тепасида жигар борлиги туфайли, чап Б.ка нисбатан бир оз пастроққа ётади. Б.нинг юқори учи умуртқага яқин, пастки учи эса умуртқадан узокроқ бўлади. Б.нинг умуртқага қараган ички томони ўртасида ботик жой бўлиб, у Б. дарвозаси дейилади. Б.нинг ботик юзасига буйрак жоми тақалиб туради. Б. дарвозасидан Б. артерияси ва нервлар кириб, вена, лимфа томирлари ва сийдик йўли чиқади. Буларнинг ҳаммаси биргаликда Б. оёқчаси деб аталади. Б. ичида буйрак усти безлари бор. Моддалар алмашинуви натижасида ҳосил бўладиган чикинди ва зарарли моддалар организмдан Б. орқали чиқиб кетади. Шу б-н бирга Б. организм учун зарур миқдордаги сув ва минерал тузларни сақлаб, ташқарига чиқармай қўяди, организмнинг ички муҳитини таъминлайди. Б. сийдик б-н биргаликда сийдикчил (мочевина), сийдик кислота, тузлар ва сувни чиқариб туради. Б.да биологик фаол моддалар (ренин, простогландин ва б.) ҳосил бўлиб, улар қон таркиби, қон ивиши ва қон босимини маромга солиб туради. Б.ни фиброз парда, ёғ капсуласи ва бириктирувчи тўқимадан иборат фасциялар ўраб, ушлаб туради. Б. пўстлоқ ва мағиз қисмдан иборат. Пўстлоқ қисмининг қалинлиги 4—13 мм келади. Бу қисм остида мағиз қисми жойлашган; у 12—15 та конуссимон Б. пирамидаларидан иборат. Ёндош пирамидалар орасига пўстлоқ қисм сукилиб кирган бўлиб, Б. устунчаларини ҳосил қилади. Пирамидалар ўртача 1 млн. майда каналча (нефрон)лардан иборат, шу нефронларда сийдик ҳосил бўлади, бунда суюқлик қондан сизиб ўтади (филтрланади), қайта сўрилади ва секреция рўй беради. Ҳар бир нефрон Б. таначалари б-н сийдик каналчаларидан иборат. Сийдик Б. таначаларида филтрация йўли б-н пайдо бўлади. Б. таначаси қўш деворли капсула (Шумлянский—Боумен капсуласи)

бўлиб, деворлари орасида ёриқсимон бўшлиқ бор; сийдик чиқувчи найча (каналча) шу бўшлиқдан бошланади. Капсулада майда қон томирлар копточаси (калаваси) бор. Сийдик каналчаларида бирламчи сийдик қайта сўрилади, концентрацияси ошади ва шакланган сийдикка айланади. Сийдик каналчалари қўшилиб, йириқроқ йиғувчи каналчалар ҳосил қилади. Сийдик каналчалардан Б.нинг аввал кичик, кейин катта косачаларига ва ниҳоят Б. жомига ўтади, ундан сийдик йўли орқали қовуққа куйилади. Б.дан ўртача 1,5 л сийдик ажралиши учун организмдаги қон Б.дан бир кечакундузда ўртача 360 марта ўтиб, етарлича тозаланиб туради. Бунинг учун Б.ка келадиган қон миқдори ва босими доимо етарли бўлиши керак. Агар қон босими пасайиб Б.ка қон кам келса, у ренин модда ажратиб қон босимини оширади. Бу ҳолат сурункали қайтарилса, қон томирлар деворининг сикилиши туфайли қон босими кўтарилиб, Б. босими пайдо бўлади. Б. ривожланишида нефрон найчасининг учи берк бўлса, буйрак истисқоси кузатилади. Буйрак касалликларини нефрология ўрганади.

БУЙРАК ДИАБЕТИ — қ. Диабет.

БУЙРАК ЕТИШМОВЧИЛИГИ — буйрак фаолиятининг пасайиши синдроми. Тўсатдан (ўткир) ёки секин-аста (сурункали) рўй беради. Кўп қон йўқотиш, механик шикастланиш туфайли қон босимининг пасайиб кетиши ёки беморнинг қон гуруҳига мое келмайдиган қон қуйиш, ток уриши, септик аборт ва б.; дорилар ва б. металл тузларидан заҳарланиш оқибатида буйрак паренхимасининг шикастланиши; сийдик йўлининг ўсма ёки буйрак тошлари б-н бекилиб қолиши, шикастланиш туфайли иккала буйрак зарарланиши ўткир Б. е.га сабаб бўлиши мумкин. Ўткир Б. е.да буйрак фаолияти, хусусан азот, сувтуз ва б. моддалар алмашинуви издан чиқади, бунда сийдик

кам ажралади, огир ҳолларда бутунлай ажралмай қолади (анурия, уремия). Қонда сийдикчил (мочевина) миқдори кўпаяди, организмнинг сийдикдан заҳарланиши кузатилади; тери ости, қорин ва кўкрак қафасида суюқлик тўпланади (сувдан семириш). Сурункали Б. е. асосан буйрак ва сийдик йўлининг узоқ давом этадиган касалликлари (гломерулонефрит, пиелонефрит, сил, буйрактош касаллиги ва б.) оқибати бўлиб, буйрак тўқимасининг бужмайиши (нефросклероз) ёки халтасимон кенгайиши (гидронефроз) б-н давом этади. Ташналик, оғиз қуриши, тери қуруқшаб қичишиши, қусиш, камқонлик; нафас аъзолари, юрактомирлар ва меъдаичак фаолиятининг бузилиши аломатлари кузатилади. Сийдикнинг нисбий зичлиги камайиб, миқдори эса ортади.

Давоси: ўткир Б. е.да бемор касалхонада даволанади («сунъий буйрак» аппарати б-н қон тозаланади, кислотаишқор, сувтуз алмашинуви ростланади); сурункали шаклида парhez ва дори-дармонлар қўлланилади, гемодиализ ўтказилади. Кечиктирилган ҳолларда буйрак кўчириб ўтказилади (қ. Трансплантация).

БУЙРАК САНЧИҒИ — буйракнинг айрим касалликлари белгиси. Бирданига белда қаттиқ оғриқ туради, баъзан у чов соҳасига, сонга, жинсий аъзоларга тарқалади. Оғриқнинг зўридан бемор ўзини қўйгани жой топа олмай қолади. Баъзан санчиқ вақтида касал ботбот сияди (бу тошнинг сийдик найининг қовуқ олди ёки қовуқ ичида турганини билдиради), қайт қилади, ел чиқмайди, қорни дам бўлади, ҳарорати кўтарилади, тахикардия, қонда лейкоцитоз, ЭЧТ тезлашади. Б.с. кўпинча сийдиктош касаллигида, сийдик йўлларида тузлар тўпланиб қолганда, гидронефроз, нефроптоз, буйрак сили ҳамда сийдик найи ва буйракнинг бошқа касалликлари натижасида юзага келади. Б.с.ни ўзга

хасталиклардан фарқлашда урография жуда қўл келади. Санчиқ қаерда ва қай тарзда бўлишидан қатъи назар дарҳол тез ёрдам чақириш лозим. Чунки қорин бўшлиғининг бошқа ўткир жарроҳлик касалликларида ҳам шундай санчиқ бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда касалликни аниқламасдан туриб, ўз билгича иссиқ ёки турлича дори-дармонлар қилиш ярамайди, акс ҳолда тузатиб бўлмайдиган оғир асоратларга олиб келиши мумкин. «Тез ёрдам» келгунча папаверин, ношпа ёки платифиллин таблеткаларини бериш ёки инъекцияларини қилиш мумкин.

БУЙРАК УСТИ БЕЗЛАРИ (glandula suprarenalis) — одам ва умуртқали ҳайвонларнинг ички секреция беzi; иккала (ўнг ва чап) буйрак устида жойлашган жуфт без (номи шундан келиб чиққан). Унинг олди, орқа ва пастки юзалари фарқ қилинади, оғирлиги 3—5г. Б. у. б. ташқи—пўстлоқ қавати (адренортикал без) ва ички — мағиз қавати (адренал без)дан иборат бўлиб, ҳар иккала қават структураси ва функцияси алоҳида ички секреция безлари ҳисобланади. Пўстлоқ қавати кимёвий тузилишига кўра стероидлар қаторига кирадиган, таъсири жихатдан фарқ қиладиган 3 хил гормон ишлаб чиқаради, ширалари конга шимилади. Минералокортикоидлар (альдостерон, кортикостерон, дезоксикортикостерон) — минерал алмашинувини бошқаради, буларнинг энг фаоли альдостерон организмдасувтузалмашинувижараёнига таъсир этади. Гл юкорортикоидлардан гидрокортизон оксил, ёғ ва углевод алмашинувида қатнашади, организмнинг касалликка қаршилик кучини ошириб, яллиғланишнинг тез тузалишига олиб келади. Б. у. б. пўстлоқ қаватининг жинсий гормонлари — андрогенлар ва эстрогенлар жинсий безлар фаолиятини бошқаради, болалик даврида жинсий аъзоларнинг ривожланишини таъминлайди; балоғат ёшига етганда

бу гормоннинг аҳамияти камаяди. Буйрак усти безлари мағиз қаватида адреналин ва норадреналин гормонлари ишланади. Улар нерв охирларига таъсир этиб, юрактомир системаси ишини тартибга солиб туради. Б. у. б.нинг шикастланиши турли касалликлар (мас, Бронза касаллиги)га олиб келади. Б. у. б. фаолиятини нерв системаси ва бош мия пўстлоғи идора этади.

БУЙРАК ЯЛЛИҒЛАНИШИ — қ. Нефрит.

БУЙРАКТОШ КАСАЛЛИГИ, нефролитиаз — буйрак ва сийдик йўлларида тош (конкремент) ҳосил бўлиши б-н кечадиган касаллик. Бир ёки икки томонлама бўлади. Брлаларга нисбаган катталар орасида кўпроқучрайди. Организмда витаминлар етишмаслиги, камқонлик, оксиллар танқислиги, меъдаичак касалликлари, қалқонсимон без ёнидаги безчалар фаолиятининг кучайиши, пиелонефрит, буйракдан сийдик оқими қийинлик б-н ўтадиган бошқа касалликлар оқибатида моддалар алмашинувинхтт бузилиши сабаб бўлади. Ирсий омилларнинг ҳам аҳамияти бор. Касаллик асосида оқсил ўлакчаси атрофига сийдикда қийин эрийдиган туз кристаллари ёпишиб, микролитлар ҳосил қилиши ётади; улар астасекин катталашиб, тошларга айланади (мас, урат кислота тузларидан уратлар, кальций оксалатдан эса оксалат тошлари ва х. к.). Тош ўлчамлари катталаша бориб, буйрак косачаси ёки жомига тиқилиб, сийдик димланиши рўй берганда, ўзига хос клиник манзара кузатилади. Белнинг ўнг ёки чап тарафида қаттиқ санчиқ пайдо бўлиб (қ. Буйрак санчиги), у жинсий аъзоларга, соннинг олд юзасига тарқалади. Санчиқ бир неча минутдан бир неча соатгача давом этади. Баъзан оғриқ сует бўлиб, жисмоний иш қилганда, сакраганда, транспорт силкитганида, тош жойидан силжиб, сийдик найига ёки қовуққа

ўтганида оғриқ кучайиши ва бунда микрогематурия макрогематурияга айланиши мумкин. Болалар серхархаша бўлиб, безовталанади, қорни ёки киндик атрофини кўрсатиб, чинқориб йиғлайди, сийдикда лейкоцит ва эритроцитлар бўлади. Ультратовуш (УТТ) ёки рентген текширувларига асосланиб ташхис қўйилади. Тошнинг ўлчами сийдик найдан чиқа олиш даражасида бўлса, уни эритувчи дорилар, гиёҳдар ва пархез ёрдамида даволанади. Литотриптор ёрдамида тошни майдалаб, сийдик йўлларида чиқариб юбориш тобора кўп қўлланилмоқца. Зарурий ҳолларда жарроҳлик усулида тош буйракдан олиб ташланади.

БУЙРУҚ — 1) якка ҳокимликка асосланган ҳуқуқий ҳужжат. Муайян муассаса ёки бошқа тур ташкилот олдида турган асосий ва кундалик вазифаларни ҳал қилиш мақсадида қўлланилади. Б.нинг асосий матни асословчи (кириш) ва фармойиш қисмларидан таркиб топади. Асословчи (кириш) қисмида Б.дан мақсад, шартшароитлар, сабаблар кўрсатилади, асос қилиб олинаётган Б. ҳавола қилинади (номи, рақами, санаси ёзилади). Баъзи Б.ни асослашга ҳожат бўлмаслиги мумкин, бундай ҳолларда улар тўғридантўғри фармойиш қисми б-н ҳам берилаверади; 2) Куролли Кучларда бошлиқнинг ўз қўл остидагиларга ёзма ёки оғзаки равишда берган фармойиши; бу фармойиш бўйсунувчилар учун қонун ҳисобланади.

БУЙРУҚ ГАП — гап тури. Коммуникатив вазифасига кура буюриш, илтимос, маслаҳат маънолари ифодасини англатади (мас, «ҳаммасини айтиб бер», «менга узатиб юборинг», «сиз ўғлим, отангизнинг айтганини қилинг»). Б. г.лар ҳаракатни бажаришбажармаслик ҳақида буюриш, ундаш, истак каби маънолар ифодаловчи майл (буйрукистак майли) га ҳам эга («айт», «айтсин», «айтгин», «айтинг»). Б. г. кесими вазифасида кўп

ҳолатда буйруқ феъли келади ёки махсус буйруқ интонациясига эга бўлади (мас, «Сен сув сеп, сен супур», «Кўча ҳаракати қодаларига риюя қилинг!»). Б.г.лар мурожаат этилишига кўра объектга ёки субъект (сўзловчи)нинг ўзига қаратилган бўлиши мумкин (мас, «ҳар бир ўтган, кетгани кузатиб тур», 2шаҳс, бирлик. «Зокир ўзигаўзи шундай деди: бунини ҳеч кимдан ёрдам олмай ўзинг уддала!»). Баъзан, Б.г.лар умуман мулоқотда иштирок этмаган шахсга ҳам қаратилган бўлади («Болалар футбол, қизлар теннис ўйнасин!»).

БУКАРАМАНГА — Колумбия шим.шарқидаги шаҳар. Сантандер департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 350 минг кишидан зиёд (1990-й. лар ўрталари). Т.й. орқали Магдалена дарё водийсига чиқилади. Пахта, пилла, кофе, тамаки, шакарқамиш етиштирилдиган р-н маркази. Тамаки, тўкимачилик, озик-овқат, цемент корхоналари, унт бор. Б.га 1623 й.да асос солинган.

БУКЕЙ ЎРДАСИ (Ички Ўрда) Россия империясига қарам қозоқ хонлиги (1812—47). Урал ва Волга дарёлари оралиғидаги ерларда ташкил қилинган. Қозоқ султонларидан Нуралихон 1749 й. Кичик жуз (Кичик Ўрда) га хон бўлгач, мамлакатда ҳокимият учун аёвсиз кураш бошланган. Шунда Аштархон (Астрахон) казак полки командири Попов тахтдан умидини узган Нуралихоннинг ўғли Букейга Урал ва Волга дарёлари оралиғидаги даштларга кўчиб ўтиш учун чор ҳукуматида ижозат сўрашни маслаҳат берган. Букей 1799 й. шундай қилган. Россия императори Павел I руҳсат бергач (1801), Букей ўз тарафдорлари (5 минг ўтов, 22 мингдан ортиқ киши) б-н мазкур даштларга кўчиб ўтган. 1812 й. чор ҳукумати Букейни хон этиб тасдиқлаган. Букей вафот этгач (1815), Б.Ў.ни унинг укаси Шиғай идора қилган (1815—23), ундан кейин тахтга Букейнинг ўғли Жангер (1823—45), сўнг Жангернинг

ўгли Соҳиб Гирей ўтирган (1845—47). Соҳиб Гирей вафот этгач, чор ҳукумати хонлик ҳокимиятини бекор қилиб (1848), Б.Ў. бошқарувини рус чиновникларидан иборат Муваққат кенгашга топширган. Б.Ў. 1876 й. Аштархон (Астрахон) губерняси таркибига қўшиб юборилган.

БУКЕЙИЙЛАР — 19-а.нинг бошларида Урал ва Волга дарёлари оралигидаги даштларга кўчиб келиб, Букей Ўрдасини барпо қилган Кичик жуз қозоқларининг бир қисми. Б. 1885 и. 237 минг киши бўлган. Улар адай, жаппас, бойбокти, тана, берш, черкеш, маскар, иссиқ, эсонтемир, олача, кизил курт, тоз, тама, кердери, тобин, ките каби қозоқ уруғлари вакилларидан иборат булиб, 20-а.нинг 1-ярмида қозоқ халқи таркибига кирган.

БУКИЛМА, эгилма (геол.да) — Ер пўстининг чўккан ёки эгилган жойлари. Чўкинди, чўкинди вулканоген ёки вулканоген жинслар б-н тўлган бўлади; қ. Тектоник букилмалар.

БУКИНИСТ (франц. bouquin — қад. китоб сўзидан) — қ. Саххоф.

БУКИШ — ёғоч ёки металл заготовка хом-ашё) га ёки буюм қисмларига букик шакл берадиган болғалаш, штамплаш операциялари. Эгувчи куч таъсирида заготовка деформацияланади (букилади), ташқи қатлами чўзилади, ичкиси эса қисилади. Б. букиш машинаси, букиш станогии ёки кўлда амалга оширилади. Б.га букишнинг ўзи (букик шакл ҳосил қилиш), профиллаш (бурмалар ҳосил қилиш, эгиш), металл листларни букиб ва пайвандлаб пайванд трубалар олиш, пружина ўраш ва б. қиради.

БУКИШ МАШИНАСИ (машинасозликда) — ёғоч ёки металл заготовка (хом ашё, лист, труба)ни совуклайин ёки қиздириб букиш учун мўлжалланган қурилма. Универсал

Б.м.нинг уч ва тўрт валикли (ротацион), траверсаси буриладиган, роликли, андазаси ёки ричаги буриладиган хиллари бор. Қалинлиги 40—50 мм дан ортиқ заготовклар қиздириб, бундан юпқалари совуклайин букилади. Листли прокат тўғри чизикли ҳаракатланувчи лист букиш машиналари (пресслар)да, траверсаси буриладиган ва ротацион машиналарда, сортли прокат ва трубалар роликли Б.м.да букилади. Полоса, бурчаклик, квадрат, дойра ва б. сортли прокатлардан ясалган деталларни букиш, тўғрилаш ва штамплаш учун горизонтал букишштамплаш пресслари (бульдозерлар), тўғрилаш пресслари ишлатилади. Калибрланган симлар ёки ленталардан ясаладиган майда буюмлар (шплинтлар, скрепкалар, радиоаппаратура деталлари ва б.) букиш автоматларида тайёрланади.

БУКИШ СТАНОГИ — ёғочни букиб зарур шакл берадиган қурилма; иши ёғочнинг пластик хоссасидан фойдаланишга асосланган. Ёғоч Б.еда букилганда ёғоч зарралари орасидаги боғланиш бузилмагани, яъни ёғоч толаларига зарар етмагани ҳолда барқарор эгри чизик шаклидаги деталь ҳосил бўлади. Ёғочнинг жинсига қараб, у пресслаб ёки прессламай букилади. Б.с. га алмашинадиган андаза ўрнатиб, металл шинанинг олди учи б-н бириктирилади. Андаза ишлов бериладиган заготовка керакли (эгри чизикли)шакл бериш учун хизмат қилади. Пресслаб букишда қисувчи ролик букиш жараёнида заготовкани толасига кўндаланг тарзда пресслайди. Прессламай букишда қисувчи ролик олиб қўйилади ёки ёнига сурилади. Букишдан олдин заготовка гидротермик (сунокликиссиклик) ишлови берилади. Б.с. мебель, чанғи, ғилдирак ва б. буюмлар ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади.

БУКЛЕТ (инг. booklet — айнан китобча), буклама — яхлит (бир) табоқ

қоғозга босилиб, 2 ва ундан ортиқ саҳифаларга букиладиган нашр тури (йўл кўрсаткичлар, маълумотномалар ва б.).

БУКОВ (Bukov) Эмилиан Нестерович (1909.27.7 Жан. Бессарабия 1984) — Молдавия халқэзувчиси (1982). Бухарест унтини тугатган (1936). Илк ижодида жамият кескин танқид қилинган, инқилобий кураш руҳи кучли («Мехнат қайнади», 1932; «Қуёш нутқи», 1937; «Хитой», 1938 ва б. шеърлар тўпламлари). Кейинчалик Б. ватанни, молдаванлар ҳаётидаги ўзгаришларни куйлаган («Мен сени кўряпман, Молдавия», 1942; «Днестрда баҳор», 1944; «Менинг мамлакатим», 1947 ва б.). «Бугун ва эрта» (1965) шеърлар тўплами, «Реут шаҳри» (1965) шеърлий роман, «Қалб учқунлари» (1965) ҳикоялар тўплами ҳамда «Магистрал» (1969) романи бор. «Она» ҳикояси, «Ёшларга», «Апрель», «Бугун ва эрта», «Ўтмиш ва истикбол» шеърлари ўзбек тилига таржима қилинган. Молдавия давлат гимнининг муаллифи (ҳамкорликда).

БУКРАА — Сахрои Кабирнинг шим. қисмидаги кон, дунёдаги энг катта фосфорит конларидан. 1973 й.да ишга туширилган. Кон юқори бўр даври гилкремнийоҳактошли жинсларида жойлашган. Саноат микёсида уюмлари дондор фосфорит қатламларидан (қалинлиги 2—6 м) тузилган. 50—90% фосфат доналаридан ва фауналарнинг фосфатлашган қолдиқ кўшимчалари (моллюска, фораминифера, рептилия, баликлар)дан иборат. P2O5 микдори 30—33%. Фосфоритларда ҳар доим кўп микдорда (0,005—0,07%) уран, гоҳо нодир ер элементлари (0,07—0,3% гача) ва пирит учрайди. Фосфоритнинг умумий захираси қарийб 10 млрд. т га тенг. Коннинг асосий маркази — Бук.

БУКРИ БАЛИҚ, горбуша (*Oncorhynchus gorbuscha*) — лососсимонлар оиласига мансуб балиқ.

Асосан, Тинч океанининг шим. қисми ва қисман Шим. Муз океанида тарқалган. Танасининг уз. 60—70 см, кўпинча 45—50 см, оғирлиги 1,5—1,7 кг гача боради. Яшаш даври жуда қисқа, ҳаёти давомида фақат бир марта увилдирик ташлайди. Урчиш пайтида денгиздан дарёларга, хусусан, Япон денгизига куйиладиган дарёларга (кўпроқ Амурга) катта гала бўлиб, юқори оқимгача сузиб боради. Дарёларнинг тиниқ, кислородга бой бўлган юқори оқимида сув тубида қовланган чуқурларга урғочиси 1500—2000 тагача увилдирик ташлайди. Эрқаги увилдирик устига уруғларини сепади. Урғочи ва эркак балиқлар урчигандан сўнг нобуд бўлади. Тухумдан чиққан чавоқлар дарё оқими б-н денгизга тушиб, вояга етади.

БУКРИ ПАШШАЛАР, намчил пашшалар (*Ceratopogonidae*) — кўшканотлилар оиласи. Уз. 0,5—4 мм, танаси букри, хартуми узун, канотла'ри кўпинча тангачалар б-н қрпланган. 4 мингга яқин тури маълум. Ўзбекистонда *Culicoides* ва *Leptosonops* уруғларига мансуб 60 тури тарқалган. Урғочиси сув устида ўсадиган ўсимлик баргларининг остки томонига 75—120 та тухум кўяди. Қуртлари соҳил яқинидаги балчиқда, нам қумли жойларда ривожланади. Кўпчилик турларининг урғочиси иссиққонли ҳайвонлар ва одам қонини, айрим турлари ҳашаротлар гемолимфасини сўради. Эркаклари, айрим турларининг урғочиси гул нектари б-н озиқланади. Қуртлари детрит, сув ўтлари, тубан замбуруғлар, ўлик ҳайвонлар мурдаларининг парчалари б-н озиқланади. Б. п. шим. ҳудудларда айникса кўп учрайди, чўл минтақасида қудуқпар ва б. сув манбалари яқинида тарқалган бўлиб, гнус компонентларидан бири ҳисобланади, эрталаб ва кечқурунлари фаол кон сўради; онхоцеркоз, гемоспоридиоз, филляриоз, япон энцефалити, туляремия каби касалликларнинг кўзғатувчиларини тарқатиши мумкин.

БУКРИЛИК, букирлик — умуртқа поғонасининг қийшайиб, дўппайиб чиқиб қолиши. Б.ка бир ёки бир неча умуртқаларнинг лат ейиши, сил, рахит ва б. касалликлар туфайли шикастланиши (қ. Спондилит), шунингдек гўдакни жуда эрта ўтиришга ўргатиш сабаб бўлади. Б. одатда кўкрак қафасининг қийшайиши б-н кечади. Умуртқа поғонасининг сили оқибатида келиб чиққан Б.да беморни оғриқ, иситма безовта қилади, баъзан букри бўлган жойдан йиринг оқиб, бир неча йилгача битмайди. Б.нинг олдини олиш учун шикастланган умуртқани ўз ўрнига тушириш, корсет тақиш, махсус жиҳозланган каравотлардан фойдаланиш тавсия этилади. Болаларни барвақт ўтқизмаслик, орқа мускулларини массаж қилиб туриш керак. Даво Б.ка сабаб бўлган асосий касалликни даволашдан иборат.

БУЛАВАЙО — Зимбабве жан. ғарбидаги шаҳар. Матопо кряжи этагида. Шим. Матабелеленд провинцияси маъмурий маркази. Аҳолиси 621 минг киши (1992). Муҳим т.й. тугуни. Халқаро аэропорт бор. Савдосаноат маркази. Қ.х. машинасозлиги 3-ди, озик-овқат, тўқимачилик корхоналари, шина и.ч., мебель саноати фкалари, техника коллежи, Зимбабве миллий музейи бор. Б. атрофида олтин, хром, кўмир, кўрғошин, мис, никель казиб чиқарилади. Шаҳарга 1893 й.да асос солинган.

БУЛАВИН ҚЎЗҒОЛОНИ — Дон, Сўл кирғоқ ва Слобода Украинаси ва Ўрта Волгабўйида Дон казаги К. А. Булавин (тахм. 1660—1708) раҳбарлигида чор ҳукуматига қарши кўтарилган деҳқонлар ва казаклар кўзғолони (1707—09). Кўзғолончилар Черкасск, Царицин ва б. шаҳарларни қўлга олдилар. В. В. Долгорукийнинг жазо армияси томонидан улар бир неча марта мағлубиятга учрагач, бой казаклар кўзғолондан четлашишган. К. А. Булавин

хоин ясовул С. Ананьин томонидан Черкасскда ўлдирилган (1708). Ўрта ва Қуйи Волгада кўзғолон 1709 й. бошигача давом этган.

БУЛАЕВО — Қозоғистоннинг Шим. Қозоғистон вилоятидаги шаҳар (1969 йдан). Т.й. станцияси. Аҳолиси 11,9минг киши (1999). Синч уйсозлиги 3-ди, тикувчилик фкаси, озик-овқат корхоналари бор.

БУЛАНЖЕРИТ (француз минералоги Ш. Буланже номи б-н аталган, 1849) — минерал. Кимёвий формуласи Pb_5Sb_4SM . Моноклин сингонияли. Узун игнасимон ва кўпинча толасимон ёки шуъласимон тузилишли агрегатлар. Ранги кумушсимон кулранг, металлсимон ялтирайди. Қаттиқдиги 2,5—3. С.оғ. 5,8— 6,2. Б. мураккаб полиметалл формацияларнинг рудали томирларида учрайди. Б. конлари РФ (Урал), Украина (Донбасс), Франция, Швеция, Чехия, АКШ ва Германияда топилган. Ўзбекистонда Б. полиметалл (Олмалик, Ёнғоқли), висмут (Устасарой), маргимуш (Бурчмулла), молибден (Чавата) конларидан топилган. Б. иккинчи даражали кўрғошин рудаси.

БУЛАТ (форс, пўлод — пўлат) — таркибида темир ва углероддан бошқа элементлар деярли бўлмайдиган жуда қаттиқ эластик қуйма пўлат. Ўзига хос тузилишига эга, сирти «нақш»ли жилоланиб туради. Илгари Ҳиндистон, Ўрта Осиё, Эрон ва Сурияда (Дамашк пўлати номи б-н) тайёрланган; ундан, асосан, ғоят пишиқ ва ўткир тигли қилич, ханжар ва б. буюмлар ясалган. Қадимда Б. тайёрлаш усули сир сақланиб келинар эди. Унинг сирини рус металлурги П. Аносов (1799—1851) очди. Техникада Б. пўлати деб юритилади.

БУЛАТОВ Митхат Сагадатдинович (1907.18.4, Тобольск) — меъмор, тадқиқотчи. Ўзбекистонда хизмат

кўрсатган бинокор (1970). Меъморлик д-ри (1974). Ленинград муҳандислик курилиш ин-тини битирган (1934). 1937 й. Тошкентга келиб, шаҳардаги кўпгина маъмурий, турар жой биноларини лойиҳалашда қатнашган. Тошкент ш. бош меъмори (1940—64). Ўзбекистон Меъморлар уюшмаси бошқарувининг раиси (1955—64). 1964 й.дан Ҳамза номидаги Санъатшунослик и. т. институтида илмий ходим, замонавий меъморлик бўлими мудири (1967—91). Самарқанд (1937—38), Фарғона, Қўқон, Когон. Янги Урганч (1938—39), Тошкент (1952—54)ни реконструкция қилиш бош режаси муаллифи. Асосий ишлари: «Пахтакор» стадиони (1953—57), «Тошкент» меҳмонхонаси (1955—57), Самарқанддаги Навоий ва Жомий ҳайкали (1970, ҳамкорликда), Самарқанддаги Улуғбек расадхонасини қайта тиклаш лойиҳаси (1981, А. Асанов б-н) ва б.

Ас: Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX—XV вв., М., 1978.

БУЛБУЛ (тахаллуси; асл номи Муртаза Мешади Ризо ўғли Мамедов) (1897.12.6, Шуша тумани Хонбоғи қишлоғи — 1961.26.9, Боку) — озарбайжон хонандаси (лирикдраматик тенор) ва мусикашунософ фольклоршуносо, озарбайжон мусикали театри асосчиларидан. Дастлаб халқ хонандаси сифатида танилган. 1920 й.дан Озарбайжон мусикали театрларининг етакчи артисти. Боку консерваториясида (1927), Италия (Милан, «Ла скала», 1931)да таълим олган. 1932 й.дан Боку консерваториясининг ўқитувчиси, 1940 й.дан проф. Озарбайжон и.т. мусика кабинети ташкилотчиси ва раҳбари (1932—44). Фольклор экспедицияни бошқариб, 200 дан ортик халқ кўшиғини йиққан. Б. 40 йиллик ижрочилик фаолияти мобайнида асл озарбайжонча миллий куйлаш услубларини Европа хонандалик санъати б-н узвий боғлашга

муяссар бўлган. Мажнун (У. Ҳожибеков, «Лайли ва Мажнун»), Герцог (Ж. Верди, «Риголетто»), Ғариб (Р. Глиэр, «Шоҳсанам»), Алиёр (М. Мағомаев, «Наргиз») каби ёрқин образлар яратган. Энг машҳур роли Равшан (У. Ҳожибеков, «Кўр ўғли»)ни 400 марта ижро этган. Ўзбекистонга бир неча марта келиб, ўз санъатини намойиш қилган.

БУЛБУЛ — қ. Булбуллар.

БУЛБУЛАК — 1) торли мусика чолғулари дастасининг юқори қисмидаги («шайтон») харак. Б. қадимий ёзма манбаларда «анаф» дейилган. У ёғоч ёки суякдан ясалади. Торли асбобларнинг кулоқлар жойлашган томонига, пастки харак рўпарасига ўрнатилади. Б. торларни даста ва пардаларга тегизмай кўтариб туради; 2) болалар пуфлаб чаладиган хуштак (ўйинчоқ). Лойдан куштумшук обдаста шаклида ясалиб, оловда пиширилади. Ичига сув солиб, жўмрагидан пуфлаганда булбул сайрагандай товуш беради.

БУЛБУЛЗОРСОЙ — Самарқанд вилоятидаги сой, Омонқўтонсойнинг ўнг ирмоғи. Тахтакорача довинининг шаркидан, 1300 м баландликдан бошланади. Уз. 7 км, сув сарфи 50—70 л/сек. Б., асосан, булок сувлари, қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Б. хавзасида акация, қарағай дарахтлари ўсади, бодомзор, ўрикзор, ёнғоқзорлар бор. Б. водийсида булбул, ёввойи қаптар, каклик кўп.

БУЛБУЛЛАР (*Zuscinia*) — чумчуксимонлар туркумининг қораялоқлар оиласига мансуб сайроқи куш. 6 тури бор: шарқ булбули (*Z. luscinia*) ва ғарб булбули (*Z. megarhynchus*) тарқалган. Улар фақат қанотининг тузилиши б-н бир-биридан фарқ қилади. Б.нинг ранги кўримсиз, усти кўнғир ва тўқ малларанг, қорни оқиш, нари б-н модасининг ранги бир хил, бўйи 20 см гача

бўлади. Шарқ булбули Шаркий Европа ва Осиёнинг бир қисмида тарқалган. Қишлаш учун Ғарбий Африкага учиб кетади. Ўзбекистонга баҳор (апр.—май) да учиб келиб, куз (авг.—сент.)да учиб кетади. Ғарб булбули Ғарбий Европа, Кичик Осиё, Эрон ва Афғонистондан то Олтойга қадар тарқалган. Ўзбекистонда ҳам кўп учрайди, у сувга яқин бутазор, ўрмон, тўқай каби нам ерларда яшайди. Хатто, қатта шаҳарларда парк ва боғлардаги дарахтларга уя солиб, тухум кўяди. Ғарб булбули тропик Африка, Хиндистон ва Арабистонда қишлайди. Ўзбекистонга баҳорда (апр.нинг охирида) учиб келади. Нарилари учиб келиши б-н то жўжалари тухумдан чиққунга қадар, айниқса жўжалари тухумдан чиқадиган вақтда кўп ва баланд овоз б-н сайрайди. Жўжалари учирма бўлгандан кейин (июнда) сайрашдан тўхтайдди. Б. қафасда ҳам сайрайди. Шарқ булбули ғарб булбулига қараганда баланд ва ёқимли сайрайди. Б. уясини дарахт ва буталарга солади. 4—6 дона тухум кўяди. Тухумини фақат модаси босади. Боласи тухумдан 13—14 кунда чиқади. Болаларни боқишда пари иштирок этади. Б. ҳашаротлар ва уларнинг личинкалари б-н озикланиб, фойда келтиради.

«БУЛБУЛЧА» — Ўзбекистон телерадиокомпанияси қошидаги болалар қатта хори. Ўзбекистонда энг машҳур ва йирик болалар хор жамоаси, хор услубида куйлаш санъатининг фаол тарғиботчиси. 1970 й. ташкил топган, 1982 й.дан «Б.» номида. Бадиий раҳбари ва бош хормейстер — Ўзбекистон халқ артисти Ш. Ёрмагов. Таркибида тайёрлов, кичкинтойлар (7 ёшгача), ўрта (8—15 ёшдаги), ўсмирлар (15—20 ёшдаги), ракс, доирачилар, фольклор гуруҳлари мавжуд. Репертуаридан мумтоз хор санъати (И. С. Бах, В. Моцарт, Ф. Шуберт ижоди) намуналари, рус (Д. Кабалевский, Г. Струве. А. Соколов ва б.), ва, айниқса узбек композиторлари (М. Ашрафий, М. Левиев, Д. Зокиров, С.

Юдаков, К. Абдуллаев, А. Мухаммедов, Ф. Қодиров, М. Бурҳонов, Р. Вильданов, Р. Абдуллаев, Ф. Алимов, Н. Норхўжаев, А. Мансуров, Д. Омонуллаева, М. Отажонов ва б.) асарлари кенг ўрин олган. «Б.» республика ва халқаро (Россия, Финляндия, Эстония, Туркия ва б.) хор фестивалларининг катнашчиси ва совриндори. Хусусан, Югославиянинг Скопле ш.даги «Олтин булбулча» Халқаро болалар фестивали (1981, 1983, 1985), Минск ш.даги Халқаро болалар хори фестивали (1989) ва б. Хор ижро этган кўшиқлар грампластинкаларда чиқарилган, Ўзбекистон радиоси ва телевидениеси фондларида сақланади.

БУЛГАКОВ Георгий Павлович (1893, Тбилиси — 1943, Тошкент) — ихтиолог, Москва уити физикаматематика ф-тининг тиббиёт бўлимини тамомлаган (1917). Ўрта Осиё давлат унтининг проф. (1934), шу унтда умуртқалилар кафедрасининг мудири (1937). Б. Ўрта Осиё сув ҳавзалари ихтиофаунасини текширган, балиқларнинг янги турларини ўрганган. Б.нинг илмий ишлари каспий сельди ва кўлларда яшовчи балиқларни ўрганишга бағишланган.

БУЛГАКОВ Михаил Афанасьевич [1891.3(15). 5, Киев 1940.10.3, Москва] — рус ёзувчиси. Киев унтининг тиббиёт ф-тини тамомлаган (1916). Илк тўплами «Иблиснома»да (1925) жамланган ҳажвиёти ўша давр матбуотида қатта шовшувга сабаб бўлади. «Оқ гвардия» (1925—27) тугалланмаган романи мавзуи асосида «Турбинлар қуни» пьесасини ёзади (1926 й.да сахналаштирилган). Бу асарларида «Қочиш» (1926; 1928) й.да сахналаштирилган) пьесасидаги каби эски рус зиёлилари кайфиятидаги кескин ўзгариш. «оқлар» ҳаракати ғояси, муҳожирлик йўлининг самарасизлиги акс этган. «Зойканинг уйи» (1926 й.да сахналаштирилган), «Бахмал орол» (1928 й.да сахналаштирилган) комедияларида Б. янги иқтисодий сиёсат

тарафдорларининг турмуш ва ахлоқини мазах қилади, биқик театр муҳитидаги урфодатлар устидан кулади. 20-й.лар охирида рус адабий танқиди Б. ижодини салбий баҳолайди, унинг асарлари нашр этилмайди, пьесалари театр сахналаридан олиб ташланади. 30-й. бошларидан Б. театрда режиссёр ёрдамчиси бўлиб ишлайди, Гоголнинг «Ўлик жонлар» (1932) асарини сахналаштиради. «Жаноб де Мольер ҳаёти» биографик повестида (1932—33 й.ларда ёзилиб, 1962 й.да нашр этилган) Б. ҳақиқий санъат б-н мустабид тузум бир-бирига зидлигини тасвирлайди. 30-й.лардан умрининг охиригача Б. «Уста ва Маргарита» романи устида ишлайди (1966— 67 й.ларда нашр этилган). «Итюррак» асари (1987) асосида кинофильм яратилган. «Уста ва Маргарита» Қодир Мирмуҳамедов томолидан узбек тилига таржима қилинган (1987).

БУЛГАКОВ Павел Георгиевич (1927.6.6 — Тошкент — 1993.28.10) — манбашунос, арабшунос. Ўзбекистон ФА мухбир азоси (1979). СанктПетербургу унтининг шарқфтини тугатган (1951). Шу унтда ўқитувчи (1954—57). Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида катта илмий ходим (1964—70), директор ўринбосари (1970 й.дан). Б. Ибн Синонинг «Тиб конунлари» асарини рус тилига таржима қилишда иштирок этган. «Абу Дулафнинг иккинчи рисоласи» асарини рус тилига (А. Холидов б-н ҳамкорликда) таржима қилган, нашр эттирган (1960).

У Берунийниинг «Таҳдид ниҳоёт ила мокин ли тасҳиҳ масофат илмасокин» («Геодезия») асарининг араб тилидаги танқидий матнини биринчи марта Қоҳирада чоп эттирган (1962), сўнг уни рус тилига таржима қилиб, изоҳлар б-н Тошкентда нашр қилдирган (1966).

Б. «Берунийнинг ҳаёти ва ижоди» асари муаллифи (1972). Берунийнинг сайланма асарларининг 5 жилдига кирган «Масъуд конуни» асари ва б. мат., астрономияга оид рисолаларини

рус тилига таржима қилади (1973). Б. Хоразмий ҳақида ҳам асарлар ёзган.

Б. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреата (1971).

БУЛДУРУҚ — атмосфера ёғинларининг бир хили. Аёзли совук кунларда ёки туман пайтларида нам ҳаво зарраларининг музлаши натижасида ҳосил бўлади. Б. юмшоқ муз кристали ёки дончалари шаклида ёғади. Изғирин пайтларида дарахт шохлари ва симларда ҳам пайдо бўлади.

БУЛДУРУҚЛАР (Bteroclitidae) каптарсимонлар туркуми оиласи. Б. асл Б. ва сув булдуруқлари уруғларига бўлинади. Асл Б.нинг 14 тури, сув булдуруқларининг эса оқ бовур (*Pteroles alchatu*) вақора бовур (*P. orientalis*) деган 2 тури бор.

Б. Африканинг шим. қисмида, Испания ва Осиёда тарқалган. Ўзбекистонда дашт ва чўллардаги сувга яқин ерларда яшайди. Қишлаш учун сент. ва окт.да Покистон, Эрон, Афғонистон ҳамда Жан. Туркменистонга учиб кетиб, эрта баҳор (март)да яна учиб келади. Оқ бовур танасининг уз. 35—37 см, қора бовурники 33—35 см. Иккала турнинг ҳаёт кечириш тарзи ўхшайди. Б. урчиш даврида (март) жуфт ҳосил қилади. Кўпинча 3 та, баъзан 2 та тухум кўяди. Уяси шувоқ каби ўсимликлар остида соя жойларда ясалган кичикроқ чуқурчадан иборат. Тухумини бир ойча босади. Тухум босиш ва жўжа боқишда нари ҳам қатнашади. Олабула пати жужаларининг душманлардан сақланишига ёрдам беради. Жўжалари июнда учирма бўлади. Авг. охирларида Б.нинг учиб кетаётган галаларини учратиш мумкин.

Б. ўсимликларнинг донлари, баҳорда эса куртак ва ёш новдалари б-н озикланади. Кунига икки маҳал (чошгоҳ ва пешинда) гала бўлиб, сув ичишга боради. Жигилдонида сув олиб келиб жўжаларига ичиради.

Б. азалдан овланади. Гўшти мазали.

Кўплаб овланиши натижасида жуда камайиб кетган. Оқ бовур Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

БУЛДУРУҚЎТ (АН5та *plantago aquatica* L.) — алисмадошлар ёки булдуруқдошларга мансуб кўп йиллик бегона ўт. Пояси 40—150 см, баргсиз, тик ўсади. Илдиз бўғзи барглари тухумсимон, узун бандли. Гуллари оқ ёки оч пушти, сочоқ рўвак тўпгулга тўпланган. Меваси — овалсимон уруғ. Июнь — сент.гача гуллайди ва мевалайди. Уруғидан ҳамда илдизпоя курткаларидан кўпаяди. Бир тупи 21 мингтагача уруғ беради. Ўсиб тургани мол ва отлар учун захарли. Илдизпоясидан крахмал олиш мумкин. Илдизи ва барглари қуритилган ҳолда халқ табобатида ишлатилади.

Б. сийрак чикқан шопипояда айниқса кучли ривожланади. Сугориш шохобчаларида кўп ўсади. Уруғликни тозалаш, гербицидларни пуркаш йўли б-н йўқотилади.

БУЛОҚБОШИ — Андижон вилоятидаги қишлоқ. Булоқбоши тумани маркази. Андижон ш.дан 22 км жан.шарқда. Аҳолиси 18,9 минг киши (2000). Қишлоқ булоқ бошида вужудга келган, номи шундан. Аҳолиси пахтачилик, боғдорчилик ва чорвачилик б-н шуғулланади. Жан. Фарғона канали, булоқ ва артезиан қудуқларидан сув ичади.

Б. да 2 қурилиш ташкилоти, пахта пункти, ипак йиғирув фкаси, 2 тикувчилик фкаси, автокорхона, 2 тайёрлов-савдо ташкилоти, электр тармоғи идораси, йўл қурилиш бошқармаси, 3 банк муассасаси, коммунал фойдаланиш бошқармаси, 3 бозор, 5 умумий таълим мактаби, 6 яслибоғча, кинотеатр, касалхона, 2 поликлиника, маиший хизмат кўрсатиш пунктлари бор.

Б.дан шаҳар ва қишлоқларга автобус қатнайди.

БУЛОҚБОШИ

ТУМАНИ

— Андижон вилоятиятн туман. Вилюятнингжан.да. 1992 й. 3 апрда ташкил этилган. Б. т. шим. ва шарқда Андижон ва Хўжаобод туманлари, ғарбда Асака ва Мархамат туманлари, жан. ва жан.ғарбда Қирғизистон Республикасининг Ўш вилояти Аравон тумани б-н чегарадош. Майд. 0,18 минг км2. Аҳолиси 96,5 минг киши (2000).

Б. т.да 1 шаҳарча (Андижон), 5 қишлоқ фуқаролари йиғини (Булоқбоши, Найман, Ширмонбулоқ, Мойарик, Кулла) бор. Маркази — Булоқбоши қишлоғи.

Табиати. Туман худуди тоғ ва тоғ олди текисликларидан иборат. Икклими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси — 3,5°, июлники 26°. Йилига 180—190 мм ёғини тушади. Вегетация даври 230 кун. Туман худудидан Жан. Фарғона канали, Аравонсой оқиб ўтади. Текисликлар бўз, кўнғир тупроқлар, адирлар қумтош, мергель, лёсс ва чақиртошлар б-н қопланган. Ёввойи ўсимликлардан шўра, шувок, момақаймоқ, ялпиз, қамиш, бангидевона, янтоқ, отқулоқ, юлғун, ажрик, қирқбўғин, ғумай, қуйпичан, қўйтикан ўсади. Эчкмар, қашқалдоқ, тошбақа, жайран, тулки, илон, калтакесак, типратикан; қушлардан каклик, бедана, лайлак, ёввойи ўрдақ, сўфитўрғай, сассикпопишак, қарға, зағизғон, майна, бойўғли, бургут ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек қирғиз, қозоқ, тожик, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км! га 529 киши тўғри келади (2000). Шаҳарликлар 4,1 минг киши, қишлоқ аҳолиси 92,4 минг киши.

Хўжалиги. Б. т. асосан пахтачиликка ихтисослашган. Туманда 2 ГЭС, «Булоқбоши ипаги» корхонаси, бадий буюмлар, трикотаж фкаси, пойабзал фкаси, тош қони, хўжаликлараро механизациялашган кўчма колонна, автокорхона, электр тармоқлари бўлими, МТП бор. Туманда 65 кичик корхона ва фирмалар, 17 акциядорлик жамияти мавжуд. Хўжаликлари чорвачилик, боғдорчилик, пиллачилик, полизчилик,

сабзавотчилик б-н шуғулланади.

Қ. х.да суғориладиган ерлар 9363 га, экинзорлар 7076 га, шу жумладан 3440 га ерга пахта, 681 га ерга емхашак экинлари, қисман гречиха экилади. Б. т.да 8 ширкат хўжалиги, 56 деҳқон ва чорвачилик фермер хўжаликлари бор. Туман хўжаликлари ва хусусий фермаларда 3142 қорамол, 4140 қўй, 225 от бокилади. Яқин т.й. станцияси — Андижон (туман марказидан 22 км).

1999/2000 ўқув йилида 31 умумий таълим мактабида 22908 ўқувчи, 1 гимназияда 136 ўқувчи, 1 лицейда 130 ўқувчи таълим олди. Бизнес мактаби, 26 оммавий кутубхона, 5 клуб, 8 кишлоқ маданият уйи, музей, маданият ва истироҳат боғи хизмат кўрсатмоқда. Туманда 670 ўринли 32 касалхона, 5 кишлоқ врачлик амбулаторияси, 3 поликлиника, 17фельдшеракушерликпункти, 3 кишлоқ врачлик пункти бўлиб, уларда 218 врач, 980 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди (1999). 1992 й.дан «Булоқбоши» туман газ. чиқади (адади 4000).

БУЛОҚИ, аравак — безак буюми, бурунга тақиладиган бежирим зирак. Баъзан Б.га қимматбаҳо тошлардан кўз ҳам ўрнатилади. Фарғона водийсида аравак (ёки «арабак»), баъзи вилоятларда «латифа» деб аталади. Ўрта асрларда Шарқ(Арабистон, Ҳиндистон) мамлакатларидан Марказий Осиёга келтирилган ва бу асрларда аёллар ора;сида Б. тақиш расм бўлган. Б. тақиш учун 3*5 ёшдаги қиз болдларнинг бурни (шу вақтда кулоғи тешилган. Телган жойга кич?|сина чўп тикилиб лунга зирак кийгизилган. Келин ёшига етиб турмушга чиққанидан сўнг Б. тақилган. Ҳозир Б. тақиш урфдан қолган.

БУЛОҚЛАР, чашмалар — ер ости сувларининг табиий ҳолатда ер юзасига чиқиши (куруқликда ёки сув остида). Б. сувли қатламларни дарё водийлари, жарликлар, қўл чўкмалари

кесиб ўтишидан, тектоник ёриқлар, отқинди ва чўқинди жинслар контакт зоналари мавжудлигидан, сувли жинслар фильтрация хоссасининг бир хил эмаслигидан пайдо бўлади. Б. 2 га бўлинади: 1) қайнар Б.— ер остидан гидростатик босим, газ ва буғлар таъсирида ер юзасига чиқади. Фарғона водийсида (Шўрсув, Жалолобод), Тожикистонда (Обигарм, Иссиқбулоқ) кўп. Қайнар Б. пайдо бўлиш шароитига қараб эрозия ва газ босимлига бўлинади. Бу Б. артезиан сувли қатламларнинг эрозия кесилиши, тектоник ёриқлардан отилиб чиқиши ҳамда жарлик, сой ва дарё водийларининг сувли қатламларни кесиб ўтиши натижасида пайдо бўлади. Бундай Б. Бухоро ва Қорақум нефтьгазли р-нларида учрайди; 2) сокин Б.— сизот сувли қатламларнинг олдини сув ўтказмайдиган жинслар тўсиб қолиши ёки очилиб қолиши, карст булоқларининг ер юзасига чиқишидан ҳосил бўлади. Карст Б.нинг қатталари кўп сувли (воклюз). Айрим карст Б.дан сек. ига 200—250 л сув чиқади. Бундай Б. Фарғона водийси жан. да, Зарафшон ва Қашқадарё водийларида кўп, улардан аҳоли кенг фойдаланади. Булардан ташқари сек.ига 1000—1100 л сув берадиган йирик Б. ҳам бор. Ўзбекистонда бундай Б.лардан Қорабулоқ (Қашқадарё), Нурота ва Дейтбаланд (Самарқанд вилояти) да мавжуд. Б.дан чиқаётган сувнинг ўзгаришига кура доимий, даврий ва ўзгарувчан, т-раси бўйича совуқ (0°—20°), иссиқ (20°—42°), қайноқ (40°—100°), жуда қайноқ (100° дан ортик) Б.лар бўлади. Б.дан экинларни суғоришда, саноатда, аҳолини сув б-н таъминлаш ва даволанишда (Хўжаипок булоғи, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида) фойдаланилади. Суви ичиладиган ва суғоришда фойдаланиладиган Б. Фарғона, Зарафшон, Қашқадарё, Нурота, Тошкент воҳаларининг тоғ олди жойларида кўп. Бу ерларда айрим Б.нинг берадиган суви сек.ига 10—15 л га тади. Шифобахш Б. Тожикистон (Гармчашма,

Хўжаобигарм), Қирғизистон (Жалолобод, Иссикота, Жетиўғуз, Оқсув), Ўзбекистон (Шоҳимардон) ва б. ерларда бор. Тошкент ш. Чорсу майдонида ҳам 1960-й.лар охирларигача «Чорсу» меҳмонхонаси ўрнида Уккоша булоғи машҳур бўлган. Саноат аҳамиятига эга шўр (таркибида йод, бор, бром ва б. элементлар бўлган) Б. тоғ олди, тоғ орасидаги ботик, артезиан хавзалар (Фаргона, Бухоро, Қарши, Қорақум)да учрайди. Ўзбекистонда Б.дан тўғри фойдаланиш мақсадида булоқли жойларнинг гидрогеология шароитлари, Б.лар пайдо бўлиши жараёни, сув т-раси, таркиби ва чиқадиغان микцори ўрганилади.

БУЛОҚСОЙ — Наманган вилоятидаги сой, Косонсойэм сув олади. Б. Наманган ш.гача тоғ ва адирлардан, сунг текисликлардан оқади. Сирдарёга етмасдан тугайди. Уз. 45 км. Баҳор ойларида қор ва ёмғир суви ҳисобига тўйинади.

БУЛОҚЧИЛАР, тук қанотлилар (Trichoptera) — ҳашаротлар турку ми. Ўртача катталиқда, баъзан йирик (70 мм гача) бўлиб, ташки кўриниши капалакларни эслатади. Қанотлари майда туклар ёки туксимон тангачалар б-н қопланган. Кўнгакида қанотлари қорнини икки ён томондан ёпиб туради. Оғиз органлари хилмахил тузилган, айрим турларида сўрувчи хартумча шаклида бўлиб, шудринг ёки нектар сўришга мослашган. Кўпчилик турлари вояга етган даврида озикланмайди; тухум қўйгач ўлади. Уруғланган урғочи Б. сувга тўптўп қилиб ёки шилимшиқ ипчалар шаклида тухум қўяди. Қуртлари сув тубида чўп ва қумдан ясалган «уйча»ларда ҳаёт кечиради, трахея орқали нафас олади. 3000 га яқин тури маълум. Кўпчилик турларининг қуртлари тоғ минтақаларидаги дарё ва кўлларда учрайди, балиқларнинг асосий озиғи ҳисобланади. Айрим Б. қуртлари шולי майсаларини еб, зиён келтиради

(УзоқШарқ, Япония). Ўзбекистонда 50 га яқин тури учрайди.

БУЛОҒОЧУН — қад. туркий уруғлардан бири. Б. Рашидуддиннинг «Жоме аттаворих» ва Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» асарларида учрайди. Рашидуддин бу уруғни буркутларга қўшиб санайди. Б. ёзма насабномаларнинг баъзиларида 92 ўзбек уругининг бири сифатида қайд этилган.

БУЛУНҒУР (мўғулча булугар — лойка сув) — Зарафшон водийсидаги энг қад. каналлардан бири. Уз. 90 км, сув сарфи 21 м³/с. Мил. ав. қазилган. Зарафшон дарёсидан сув олади. Улуғ қишлоғи ёнидан бошланади. Булунғур ва Пойариқ туманларидаги ерларни сув б-н таъминлайди, Оқдарёта қуйилади.

БУЛУНҒУР — Самарқанд вилоятидаги шаҳар (1973 й.дан). Булунғур тумаш маркази. Б.дан Самарқандгача 31 км. Яқин т.й. станцияси — Булунғур. Б.ни Катта Ўзбекистон тракти кесиб ўтади. Денгиз сатҳидан 736 м баландликда. Аҳолиси 23,5 минг киши (2000). Б.да 7 саноат корхонаси (вино, сут, ғишт 3-длари), халқ истеъмоли моллари, хунармандчилик, уйрўзғор буюмлари ишлаб чиқарувчи кичик хусусий корхоналар, 6 умумий таълим мактаби, меҳмонхона, кутубхоналар, халқ театри, касалхона, туғруқхона ва б. бор.

БУЛУНҒУР ДОСТОНЧИЛИК МАКТАБИ — Булунғур тумани (Самарқанд вилояти)даги бахшилик санъати маркази. Бунга мансуб бахшилар қаҳрамонлик дostonларини ижро этиш б-н машҳур бўлганлар. Бу мактаб репертуаридаги дostonлар соддалиги, ўта анъанавий ва нисбатан архаиклиги б-н ажралиб туради. 18—20-а.ларда яшаган Амин бахши, Муҳаммад шоир, Чини шоир, Товбузар шоир, Қурбонбек шоир, Султонмурод, Йўлдошбулбул, Йўлдош

Мулла Мурод ўгли, Раҳимбулбул, Жўра шоир, Дўстёр Хўжаёр ўгли, Хўжаназар бахши, Фозил Йўлдошўгли, Ёрлақаб Бекназар ўгли каби ўнлаб йирик дostonчиларни бирлаштирган бу мактаб вакиллари Булунғур, Жомбой, Пойарик, Ғаллаорол, Зомин, Жиззах агрофларида дostonчилик қилиб юрганлар. Улар дostonларни асосан дўмбира, баъзан қўбиз жўрлигида ижро, этганлар. Бу мактаб вакилларида ёзиб олинган «Алпомиш», «Ёдгор», «Юсуф билан Аҳмад», «Маширақо», «Балогар дон», «Нурали», «Ширин билан Шакар», «Рустам», «Муродхон», «Зевархон» ва б. дostonлар бадийий услуби жиҳатидан Б. д. м.га хос хусусиятларни ўзида мужассам этган. Б. д. м. вакиллари Фарғона водийсидаги ўзбек дostonчилари, жумладан Янгикўрғон туманидаги Кўлбукон дostonчилари ижодининг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатган.

Ад: Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К., Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди, Т., 1980.

БУЛУНҒУР ТУМАНИ — Самарқанд вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган. Б. т. шим.да Жиззах вилоятининг Ғаллаорол тумани, шарқда Бахмал тумани, ғарбда Самарқанд вилоятининг Жомбой тумани, жан.ғарбда Тойлоқ тумани, жан.да Ургут тумани ва жан.шарқда Тожикистон б-н чегарадош. Майд. 0,76 минг км². Аҳолиси 116,8 минг киши (2000). Б. т.да 1 шаҳар (Булунғур) ва 7 кишлоқ фуқаролари йиғини (Бешқўтон, Кулчабий, Навоий, Сохибор, Фозил Йўлдош, Ўртабулоқ, Қилдон) бор. Маркази — Булунғур ш.

Табиати. Б. т. Туркистон тизмасининг жан.ғарбидаги тоғ оралиғи ботиғида жойлашган. Ер юзаси текислик. Туман шаркуна Ғубдинтоғ бор. Ер усти тузилиши тоғ олди текисликлари, адирлар, паст тоғлардан иборат бўлиб, мутлақ бал. 800—1000 м. Иклими континентал, қуруқ иклим. Январнинг

ўртача т-раси —0,3°, июлники 25,5°. Йилига 377—467 мм ёғин тушади. Вегетация даври 210—230 кун. Адирларда Ахтамбулоқ, Карабқибуюлоқ, Мирзабулоқ каби булоқлар бор. Туман худудидан Булунғур, Янгибеш, Қораарик, Қорасув, Полвонарик, Туятортар, Оқтепа, Оқарик каби ариқ ва каналлар ўтади. Қумлоқ ва бўз тупроқлар тарқалган. Шувоқ, эфемер, эфемероидлар ўсади. Тўқайзорлар бор. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, чиябўри, тулки, куён, бўрсик, паррандалардан тустовуқ, қаклик, бедана яшайди.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар, шунингдек рус, тожик, украин, татар, қорейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га 157 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 23,2 минг киши, қишлоқ аҳолиси 93,6 минг киши.

Б.т.да ўрта асрларда хонларнинг Бедана қўруғи деб аталувчи дам оладиган жойи бўлган.

Б.т. худудига 1451 й.да Самарқанд ҳукмдори Мирзо Абдулло бнАбу Саид қўшинлари ўртасида қатта жанг бўлган. Жангда Мирзо Абдулло қўшини енгилгач, Абу Саид Самарқанд тахтини эгаллаган.

Хўжалиги. Б.т.да 11 қ. х. маҳсулотларини қайта ишлаш саноат қорхонаси, шу жумладан 8 таси узумни қайта ишлашга, 2 таси консерва маҳсулотлари и. ч.га, 1 таси мева ва сабзавотлари қуритишга ихтисослашган. Самарқанд болалар оёқ кийимлари и.ч. қорхонасининг филиали, Булунғур терини қайта ишлаш қорхонаси, Самарқанд «Гелион» з-ди филиали бор.

Қ.х.нинг асосий тармоқлари тоқчилик, пиллачилик, чорвачилик, ғаллақорлик, сабзавотчилик, картошқачилиқдан иборат. Қ.х.да суғориладиган ерлар 19 минг га, экинзорлар 31 минг га, шу жумладан 5877 га ерга тоқ, 2000 га ерга сабзавот, 750 га ерга картошқачилик, 14525 га ерга ғалла, 2144 га ерга мевали дарахтлар экилган. Б.т.да 20 ширкат хўжалиги, 33 дехқон ва фермер хўжалиги ва б. хўжалиқлар бор (2000). Туман ширкат

ва шахсий хўжаликларида 41,6 минг кррамол, 30,6 минг қўй ва эчки, 42,0 минг парранда боқилади (2000). Тошкент — Бухоро т. й. нинг 19 км Б.т.дан ўтган ва тўлиқ электрлаштирилган. Б.т.дан Олмаота — Тошкент — Термиз автомобиль нули ўтган бўлиб, уз. 22 км.

1999/2000 ўқув йилида 66 умумий таълим мактабида 31,6 минг ўқувчи, 2 касбхунар лицейида 1058 ўқувчи таълим олди. 45 оммавий ва болалар кутубхонаси, халқ театри, «Ёшлик» ашула ва ракс ансамбли, «Чавки» фольклор этнографик халқ ансамбли, 70 хаваскорлик тўғараги ва болалар мусиқа мактаби фаолият курсатади. 15 маданият уйи, 460 ўринли 2 касалхона ва диспансер, эпидсмияга қарши ст-я, хўжалик ҳисобидаги профилактик зарарсизлантирувчи ст-я, 4 поликлиника, 36 фельдшерракушерлик, 7 кишлок врачлик пунктлари бўлиб, уларда 236 врач, 539 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди (2000). 1933 й.дан «Булунғур ҳаёти» туман газ. чиқади.

БУЛУТ — ҳаводаги сув буғларининг конденсацияланиш (сублимация) маҳсули бўлган сув томчилари ёки муз кристаллари (ёқн ҳар иккаласининг аралашмаси)дан ташкил топган, атмосфера (ер юзасидан ташқари) да вужудга келадиган муаллақ тизим. Конденсация нам ҳаво т-расининг шудринг нуқтаси (берилган намлик микдори ва босим ўзгармас сакланганда ҳавонинг сув буғига тўйинган вақгдаги т-раси) гача совиши натижасида пайдо бўлади. Ҳажм бирлигидаги ҳаво массаси трага боғлиқ холда аниқ максимал микдордаги сув буғини ўзига сингдира олади. Мае, нормал атмосфера босимида 1 м³ ҳаво 0° да 5 г, 10° да —9,5 г, 30° да эса 30 г сув буғини ўзига сингдира олади, ортиқчаси сув томчиларига айланади. Б.нинг вужудга келишида ҳаводаги ҳўлланадиган муаллақ қаттиқ (кристалл) ва суяқ зарралар қатга аҳамиятга эга; уларнинг радиуси 10~5—10~3 см атрофида. Буларда

сув буғининг конденсацияланиши ўта тўйинишдан анча олдин, яъни нисбий намлик 100% атрофида бўлганда ёки ундан ҳам камда бошланади. Бу зарралар маълум физик жараёнлар натижасида осмонга кўтарилган ёқилгининг ёниш маҳсулотлари, денгиз тузларининг майда зарралари, кварц чанглари ва б. бўлиб, конденсация ядроси деб юритилади. Уларнинг микдори атмосферада булут ҳосил бўлиши учун етарли даражада мавжуд. Сув томчиларидан ташкил топган Б.да томчилар радиуси ҳар хил бўлиб, кўпчилик ҳолларда 4 дан 25 мкм га тўғри келади, муз кристаллари кўпроқ олти киррали устун ёки призма шаклида бўлади. Баъзи шароитларда улар қатталашиб, ёмғир, қор, дўл, жала ва ҳ.к. тарзида ёғади. Б.нинг сувлилиги (г/м³) бўлажак ёғингарчилик микдорини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Иссиқ нам ҳаво массаларида вужудга келувчи Б.да сувлилик даражаси совуқ ҳаводаги Б.га нисбатан анча кўп бўлади.

Б. ташки кўринишига кўра, асосан, учга бўлинади; а) патсимон (Cirrus); б) тўптўп (Cumulus); в) қатламли (Stratus). Патсимон Б. оқ рангли, юпқа, майин бўлиб, юқори баландликларда вужудга келади. Тўптўп Б. минора ёки гулқарам шаклида, асоси ясси бўлади. Қатламли Б. етарлича бир жинсли, қулранг, аниқ шаклга эга эмас, осмоннинг кўз илғайдиган бутун қисмини қоплаб туради.

Б. қандай баландликларда пайдо бўлишига қараб ҳам турларга ажратилади: а) 2000 м дан пастда қуйи қатл а м Б.; б) 2000 м б-н 6000 м ораликда ўрта қатлам Б.; в) 6000 м дан баландяюқори қатлам Б. Бу Б.лар, асосан, атмосферанинг қуйи тропосфера қатламида кузатилади. Улар асосида халқаро тасниф бўйича Б.лар 10 та асосий кўринишга ажратилган: патсимон Б.; патсимон туптуп Б.; патсимонқатламли Б.; юқори— тўптўп Б.; юқориқатламли Б.; қатламли — тўптўп Б.; қатламли Б., қатламлиёмғирли Б.; тўптўп Б.; туптуп—ёмғирли Б.

Пайдо бўлиш жараёнига кўра Б. конвектив, орографик ва фронтал турларга бўлинади.

Конвектив Б. тўптўп ҳолда кузатилади. Куёш нури ер сиртини рельефи турлитуманлиги ва орография туфайли ҳар хил қиздиради, натижада илиқ ҳаво юқорига кўтарилади, атрофдаги камроқ қизиган жойлардаги салқинроқ ҳаво унинг ўрнини эгаллайди, салқинроқ ҳаво ўрнини эса юқоридан пастга йўналган ҳаво эгаллай бошлайди, натижада юқорига ва пастга йўналган оқим вужудга келади. Шундай қилиб, юқорига кўтарилувчи кучли вертикал оқимларда тўптўп Б. ҳосил бўлади.

Орографик Б. тоғли жойлар олд қисмида ҳавонинг горизонтал оқими бузилиши натижасида юқорига йўналган тўлқинли оқимларда вужудга келади. Тоғнинг орқа қисмида шу оқимлар пастга тушаётганида ҳаво исиб Б. парчалана бошлайди ва у ясиқсимон шаклга киради. Тоғларнинг кунгай томонидаги ҳаво кўпроқ исинди, натижада унинг ҳаракати тезлашиб, кўтарила бошлаши туфайли тўптўп Б. вужудга келиб, айрим ҳолларда ёмғир ёғади.

Фронтал Б. жумласига қатламли ва қатламлиёмғирли Б. киради. Илиқ ҳаво томонига силжийдиган илиқ ва салқин ҳаво массалари оралиғида вужудга келувчи атмосфера фронтларида илиқ ҳаво қия фронтал зона бўйлаб юқорига кўтаррилиши туфайли катта майдонларда бутун осмонни қоплаган салқин фронтларга ҳос Б. ҳосил бўлади. Шунингдек, циклоннинг илиқ ва салқин фронтларида ҳам уларга ҳос Б. мавжуд.

Б. фазавий ҳолати бўйича 3 хил бўлади: сув томчиларидан ташкил топган сувли Б., муз зарраларидан иборат музли Б. ҳамда сув томчилари ва муз зарраларидан ҳосил бўлган аралаш Б. Тра нолдан паст бўлганда ҳам сув томчиларидан ташкил топган Б. учрайди. Бундай Б.да сув томчилари ута совиган ҳолатда бўлади. Ёғинлар кўпроқ аралаш Б.дан ёғади. Юқори тропосферада,

баъзида тропопауза баландлигида ўта юпқа патсимон Б. учрайди; улар асосан ўрта кенгликларда 6—8 км баландликда, тропикларда —6 дан 18 км гача, кутбда 3—8 км баландликда ётади. Юқори (20—30 км) қатламда эса товланувчи Б. ва, ниҳоят, мезосферанинг юқори қисми ва ионосферанинг пастки қисмида —75 дан 90 км гача қатламда кумушсимон Б. кузатилади. Б. обҳаво ва иклим ўзгаришларида катта таъсир кўрсатади. Б.нинг фазавий ҳолати ва тузилишини сунъий равишда ўзгартириб, ундаги баъзи жараёнларни ростлаб туриш мумкин. Б.га физиккимёвий таъсир кўрсатиш йўли б-н қўшимча ёғин ёғдириш, дўл ёғишининг олдини олиш, паст Б. ва туманларни тарқатиб юбориш мумкин.

Йўлдош Тоғаймуродов.

БУЛУТ ЎЛЧАГИЧ — булутнинг куйи ва юқори чегараларини аниқлаш учун учар зонд ёрдамида атмосферага кўтариладиган асбоб. Ишлаш тамойили булутга кириш ва ундан чиқишда ёритилганлик ёки намликка боғлиқ равишда фотоэлемент ёки гигроскопик қопламага эга ўтказгич қаршилиқларининг ўзгаришига асосланган. Паст булутнинг куйи чегараси кўтарилиш тезлиги аниқ бўлган шарлар ва прожекторлар б-н, шунингдек куйи ва юқори чегараси самолётлар ёрдамида аниқланиши мумкин.

БУЛУТЛИЛИК — осмон гумбазининг булут б-н қопланганлик даражаси. Б. 10 балли шкала бўйича кўз б-н чамалаб аниқланади, булут миқдори 10 балли тизим бўйича, булут шакли эса булут халқаро таснифи бўйича белгиланади, агар осмон гумбазида ҳеч булут бўлмаса, ноль балл, агар осмон булут б-н бутунлай қопланган бўлса, 10 балл берилади. Осмон гумбазидagi булут улущини тахм. фоизга айлантриб бошқа баллар берилади. Б. обҳаво ва иклимни белгилайдиган муҳим омил ҳисобланади.

Қиш кунлари ва тунда у Ер сиртидаги ва Ер сирти яқинидаги ҳаво қатлами т-расининг пасайишига тўскинлик қилади, чунки Ердан нур кетғиши камаяди. Езда ва кундуз кунлари Б. Ер сиртида куёш нурлари киздиришини камайтириб, қиъанинг ички иклимини юмшоклаштиради. Қ. х.да Ъ.жиизорлар радиация балансиқпт муҳим омили. Ўрта Осиё худудида ёз ва кузда ҳавоинг кам булутли ва очик бўлиши деҳқончилик учун жуда қулай. Ҳаво очикқунлар умумий Б. бўйича 60—90% ни, паст Б. бўйича 80—98% ни ташкил қилади.

БУЛУТСИМОНЛАР, булутлар тубан тузилган умуртқасиз ҳайвонлар (ювакташлар)нинг эски номи.

БУЛЬ (Boole) Жорж (1815.2.11, Линкольн — 1864.8.12, Баллентемпл, Корка яқинида) — инглиз математиги ва мантиқчиси. Математик мантиққа асос солган. Махсус математик маълумотга эга бўлмай, 1849 й.да математика проф. бўлган. «Мантиқнинг математика тахлили» (1847), «Мантиқий ҳисоблаш» (1848), «Тафаккур конунларини текшириш» (1854) асарлари муаллифи. Алоҳида системалар (Буль алгебралари) Б. номи б-н аталган.

БУЛЬДОЗЕР (инг. bulldozer — қатта қисмларни майдалаш) — 1) тупроқ, кум, шағал, майда тош, тоғ жинслари ва б. тўкма материалларни 200 м гача масофага суриш ва тўплаш, зовур ва чуқурларни тупроқ б-н тўлдириш, ерни текислаш, ахлат ва чиқиндиларни йиғиш, аэродром, йўл ва майдонларни қордан тозалаш учун мўлжалланган машина. Йўл қурилиши, гидротехника иншоотлари (тўғон, дамба ва б.) қурилиши, қ.х.да ишлатилади. Б. ерни кесиб сурадиган мослама, рама, мосламани кўтарибтуширувчи гидравлик ёки чиғирли (арқонблок тизимли) механизмлар ва уларни бошқариш тизимларидан иборат.

Б.ларнинг қуйидаги хиллари бор:

а) кесиб сурувчи мослама (отвал) минг ишлаш усулига қараб, отвали буриладиган ва отвали бурилмайдиган; б) отвалини бошқариш механизмга қараб, гидравлик; арқон (трос)блок тизимли; в) тракторнинг юриш қисмига қараб, гилдиракли ва гусеничали; 2) машинасозликда — металлни киздириб ёки совуқлайин букиб, турли шаклдаги деталлар тайёрланадиган гидравлик ёки кривошип механизмли қурилма (пресс). Б. кўплаб маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналарнинг темирчиликштампллаш цехларига ўрнатилади. Кривошип механизмли Б. станинасининг йўналтирувчилари / да ползун 2 (расм) юради. Эгиш штамплари ползунга ва станина тираклари 3 га болт 4 лар б-н маҳкамлаб қўйилади. Гидравлик Б.нинг ползунни суюкдик таъсирида ҳаракатланиди.

БУЎҒОР — Волга-Кама Буўғорияси пойтахти. Харобалари Татаристон Республикасининг Буўғор (Буўғорлар) қишлоғи яқинида сақланиб қолган. Б.да археологик қазиш ишлари 1870 й.да бошланган. 1950—57 й.ларда эса А. П. Смирнов раҳбарлигидаги археологик экспедиция у ерда кенг кўламда қазиш ишлари олиб борган. Б. ўрнидаги эгилк манзилгоҳ мил. 1-минг йилликнинг 2-ярмига оид. Шарқ ёзма манбалари (Ибн Фадлон. Ибн Ҳавқал, Абулҳамид Андалусии, Абу Абдуллоҳ Ғарнотий ва б. асарлари)да Б. 10-а.дан тилга олинган бўлиб, унинг вужудга келиши аиа шу вақтга тўғри келади. 13-а.нинг 2-ярмида Б. Олтин Ўрдатх энг муҳим савдо-соғиқ ва хунармандчилик марказига айланган. Археологик қазишлар вақтида Б. харобасининг 13—14-а.ларга дойр қатламларидан кўплаб меҳнат қуроллари, уйрўзғор буюмлари. тақинчоклар, тангалар, турар жой ва ҳаммомлар харобалари, хумдонлар, чўян эритиш кўралари, сизот сув қувурлари ҳамда Ўрта Осиё, Қрим, Закавказье, Русь ва Хитойдан келтирилган буюмлар

топилган. Б.даги биноларнинг кўпчилиги Ўрта Осиёдан келтирилган нақшинкор сирланган сопол плиткалар б-н безатилганлиги аниқланган. 14-а.га оид минора, булғор хонлари макбаралари, Черков, масжид ва булғор хонларининг ёзги қароргохи харобалари ҳозиргача сақланиб қолган. Б. яқинида бозор (Оғабозор) бўлган. Б. 1361 й. Олтин Ўрда хони Булоқ Темур томонидан вайрон қилинган, 15-а.га келиб эса унда ҳаёт бутунлай тўхтаган.

БУЛҒОР ТИЛИ — қад. булғор халқининг тили. Аҳолиси туркий қабилалар уюшмасидан иборат бўлган Булғор давлати ҳоз. Волга ва Кама дарёларининг бўйларида 10-а.да вужудга келган. Бу давлат инкирозга учрагандан кейин қabila ва халқларнинг Булғор иттифоқи тарқалиб кетган. Бу тил тўғрисида византиялик, европалик, арман ва араб сайёҳларининг хотираларида, шунингдек қабр тошларида сақланган маълумотлар, киши ва жой номлари асосида фикр юритиш мумкин. Булар Б.т.нинг баъзи хусусиятларини аниқлашга имкон беради. Мас, қад. туркий тиллардан «з» ўрнида «р», «ш» ўрнида «л» мавжудлиги б-н фарқ қилган: кёр — куз; хёл — киш. Б.т. қад. тиллардан ҳазар, ҳоз. тиллардан чуваш тилига яқин туради. Бу 3 тил биргаликда туркий тилларнинг булғор гуруҳини ташкил қилади.

БУЛҒОРИ — қорамол терисидан ишланган юмшоқ кўн. Тери хром тузи, ўсимликлардан олинадиган ошловчи моддалар ва уларнинг аралашмаси б-н ошланади. Б.ни юмшоқ, пишиқ ва сув ўтказмайдиган қилиш учун унга ёғ синдирилади (Б. таркибидан анчагина ёғ бўлади). Б.дан оёқ кийимлари тикилади, эгаржабудқ тайёрланади.

БУЛҒОРЛАР — 7-адан бошлаб Ўрта Волга бўйларида яшаган туркий қабилалар. 10—14-а.ларда Булғориянинг

асосий аҳолиси. Уларнинг авлодлари — чувашлар, Қозон татарлари ва б. (к. Волга булғорлари).

БУМ (инг. boom — шов-шув) — 1) и.ч. нархлари ва б. хўжалик кўрсаткичларининг тезкор ўсиши б-н тавсифланадиган иқтисодий циклнинг юқори фазаси; товарлар нархлари ва қимматбаҳо қоғозлар курсининг кўтарилиши кўринишида юз берадиган и.ч. ва савдонинг қисқа муддатли юқсалиши. Ишлаб чиқаришдаги Б. кўпинча иқтисодий танглик бошланишидан олдин рўй беради; 2) бирор воқеа, ҳодиса, шунингдек қимса тўғрисида мишмиш, шовшув кўтарилиши.

БУМАЗЕЯ (итал. bambagia — пахта) — бир томони, одада, тескариси тукли, саржа (баъзан полотно) ўрилишли қалин ипгазлама. Тукли бўлгани учун майин бх'лади. иссиқликни яхши сақлайди. Гул босиб ёки сидирға рангга бўяб. охорлаб ишлаб чиқарилади. Б.дан иссиқ ич кийимлар ва кўйлақлар тикилади.

БУМЕРАНГ (инг. boomerang) — қад. отиш қуроли. Букилган ёғочдан ясалган, кўпинча ўроқсимон шаклда бўлади. Б. отилганда, айланиб, яна отувчининг ўзига қайтиб келади. Австралия, Жан. Шарқий Осиё, Жан. Ҳиндистон, Қад. Миср ва Мексикада тарқалган.

БУМИДДИН Хуари (1925-1978) Жазоир ХалқДемократик Республикаси (ЖХДР) нинг сийсий ва давлат арбоби. Полковник (1957). Зитун (Тунис) ва АлАзҳар (Миср) унтларида таълим олган, Қоҳирада араб тилидан даре берган. 1955 й. Жазоирга қайтиб келиб, Жазоир халқининг француз мустамлакачиларига қарши курашида қатнашди. 1958 й.да Б. Оран кўзғолончиларининг раҳбари, 1960—62 й.ларда Жазоир инқилоби миллий озодлик кенгашининг аъзоси ва миллий озодлик армияси Бош штабининг

бошлиғи. 1962 й.дан ЖХДРнинг миллий мудофаа вазири, 1963—65 й.ларда Вазирлар кенгаши раисининг биринчи ўринбосари. 1965—76 й.ларда ЖХДР Инкилобий кенгаши ва Вазирлар кенгаши раиси. 1976 й. дек.дан ЖХДР президенти.

БУМИН(Хитой тарихий манбаларида «Тумин») (?—553.7.3) — Турк хоқонлиги асосчиси ва унинг биринчи ҳукмдори (552—553). Жужан хонлигига тобе ашшуруғи (маъдан қазиш, темир эритиш ва ундан қуроляроғлар яшаш б-н шуғулланган)нинг сардори. Б. 550 й. Хон Анахуан (520—552) б-н ихтилофлашиш мақсадида атайлаб унинг қизини ўзига хотинликка сўратади. Шунда Анахуан дарғазаб бўлиб: «Сен менинг бир темир эритувчим бўла туриб, бунга қандай журят этдинг!» — деб жавоб қилади. Б. хоннинг мазкур жавобини келтирган кишини қатл қилиб, тезликда Ғарбий Вэй империяси ҳукмдори Вэнди б-н яширинча ҳарбий иттифоқ тузадида, унинг қизи Чанлега уйланади (551). Сўнг, Б. 552 й. қишида тўсатдан жужанларга ҳужум қилиб, уларни тормор келтиради. Анахуан мағлубият аламига чидолмай ўзини ўзи ўлдиради, унинг ўғли — тахт вориси Янлучен эса жужанлар иттифоқчиси бўлмиш Ци императори хузурига қочади. Шундай қилиб, Б. «элхон» унвони б-н илк Турк хоқонлиги тахтига ўтиради. Ад.: Бичурин Н. Я., Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, М. Л., 1950; Гумилев Л. Н., Древние тюрки, М., 1967.

БУНА — денгиз, канал қирғоқлари ёки гидротехника иншоотларини сув ювиб кетишидан сақлаш ва сув оқимини ростлаб туриш учун хизмат қиладиган мустаҳкамлаш иншооти. Б. учун тупрок, тош, бетон, габион, шохшабба ва б. материаллар ишлатилади. Б. қирғоққа тик ёки бирор бурчак остида ўрнатилади. Туб Б.лар қирғоқцаги иншоотлар (дамбалар,

канал деворлари ва б.) тубини сув ювиб кетишидан асрайди.

БУНАК Виктор Валерианович (1891. 23.9, Москва — 1979) — антропология мактаби асосчиси, биол. фанлари д-ри (1935), проф. (1925). Москва ун-ти Антропология и.т. институтининг директори (1924—30), биол. факультетида ва Антропология ин-тида одам морфологияси бўлими бошлиғи (1930—48). «Рус антропологик журнали» Бош муҳаррири (1923—31). Россия ФА Этнография ин-тининг антропология секторида катта илмий ходим (1949). Б.нинг асосин ишлари одам морфологияси, ирқчилик, антропогенез, одам генетикаси, нутқнинг келиб чиқиши масалаларига оид. Б. Тешиктош ғоридан топилган боланинг бош суягидаги мия бўшлиғи тузилишини текшириб, унинг «неандерталь» одамларга ўхшашлигини исботлаган.

БУНГАРЛАР (Bungarus), крайтлар — аспидлар оиласига мансуб захарли илонлар уруги. 12 тури бор. Б.нинг боши кичкина ва тўмтоқ, оғзи тор, захар тишлари майда. Жан.Шарқий Осиё, Ява, Ҳиндистон, Малайя, Суматра ва б. жойларда тарқалган. Дала ва ўтлоқлардаяшайди. Баъзан, хонадонларга ҳам киради. Б. тунда ов қилади, кундузи ковакларда яшириниб ётади. Майда жониворлар б-н озикланади; баъзан захарли илонларга ҳам ҳужум қилади. Б. ковакларга ва хазонлар орасига 10 тача тухум қўйиб, улар очиб чиққунгача кўриқлайди. Ҳиндистон ва Шри Ланкада тарқалган қорақ йўлли хинд бунгари ёки крайти (B. coerus) нинг уз. 1,5 м гача. Индонезияда учрайдиган қорасариқ йўлли пама (B. fasciatus) нинг уз. 1,75 см га етади.

БУНДЕСРАТ (нем. Bundesrat) 1) Германияда ерларнинг вакиллик органи; 2) Германияда (1871 — 1918) парламентнинг юқори палатаси.

БУНДЕСТАГ (нем. Bundestag) ГФР парламентидаги куйи палата — депутатлар палатаси, республиканинг олий вакиллик органи. 1949 й. да тузилган. Сайлов тизими бўйича 4 йил муддатга сайланади. Сайловчиларнинг 5% идан кам овозини олган партия биронта ҳам мандатга эга бўлмайди.

БУНДУКА (араб, фундук) — қад. оғирлик ўлчови; қиймати 4,25 г га тенг, яъни 1Б=4,25г. Шаркмамлакатларида кўлланилади.

БУНЗЕН (Bunsen) Роберт Вильгельм (1811.31.31899.16.8) немис кимёгари, Петербург ФА нинг хорижий мухбир аъзоси (1862). Марбург (1838 й.дан) ва Гейдельберг ун-ти (1852— 89) профессори. Б. кумиррух гальваник элементини ихтиро қилган (1841). Металл ҳолдаги магний, литий, кальций, стронций ва барийларни электролиз йўли б-н олган. Газ анализи усулини ишлаб чиққан. Г. Р. Крихгоф б-н бирга спектрал анализга асос солган. Газ горелкаси, ёғ доғли фотометр, муз калориметри ва б.ни кашф этган.

БУНИЁТОВ Зиё Мусо угли (1923.21.12, Озарбайжон, Астара ш. — 1997. 21. 2, Боку) — озарбайжон шарқшуноси, Озарбайжон ФА акад. (1976), Озарбайжонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), тарих фанлари д-ри (1964), проф. (1965). 2-жаҳон уруши Қахрамони (1945). Озарбайжон ФА Шарқшунослик ин-ти директори (198186, 198897). Озарбайжон ФА вице-президенти (1990—97). Б.нинг илмий фаолияти Озарбайжон ва унга қўшни Яқин ва Ўрта Шарқ давлатлари тарихи ҳамда маданияти масалаларига бағишланган. Б. Қуръони каримнинг озарбайжон тилидаги таржимони. У кўплаб ўрта аср тарихчилари асарларини арабчадан рус тилига таржима қилган. Б.нинг «Хоразмшоҳлар — ануштегинийлар

давлати (1097— 1231)» номли йирик тадқиқоти диққатга сазовордир.

Ас: Государство хорезмшахов — ануштегинидов (10971231), М., 1986; Красный террор, Баку, 1993.

БУНИН Иван Алексеевич 11870.10 (22) 10, Воронеж 1953.8.11, Париж] — рус шоири. Петербург ФА фахрий акад. (1909). 1920 й.дан эмиграцияда. Поэзияда рус мумтоз шеърини анъаналарининг давомчиси («Хазонрезги», тўплам, 1901). Ҳикоя ва повестларида (кўпинча ўтмишни кўмсаш кайфиятига берилган ҳолда) дворянлар хонадонининг кашшоклашуви («Антонов олмалари», 1900), кишлокнинг оғир қисмати («Қишлоқ», 1910; «Қақраган водий», 1911), турмуш маънавий асосларини унутишга маҳкумлик фожиаси («Санфранцисколик жаноб», 1915) яққол тасвирланган. Кундалик тарзидаги «Бадбахт кунлар» (1918 й., 1925 й.да нашр этилган)да Окт. тўнтариши кескил рад этилган; Россиянинг ўтмишини тиклаш, адибнинг ўз болалик ва ёшлигига қайтиш кайфиятлари акс этган. Севги ҳақидаги ҳикояларида («Митянинг севгиси», 1925); «Қоронғи хиёбонлар» (1943) китобида инсоният тақдирининг фожиавийлиги қаламга олинган. Б. мемуарлар ёзган. Г. Лонгфеллонинг «Гайавата ҳақида кўшиқ» (1896) асарини таржима қилган. Нобель мукофоти лауреати (1933).

БУНКЕР (инг. bunker) — 1) материаллар (қум, шағал, цемент, дон, кумир, руда)ни қисқа муддат сақлаш ёки ташишга мулкжалланган идиш. Б. пўлат, темирбетон ёки ёғочдан пирамида ёки конус шаклида ясалади. Б.ларнинг пастки торайган қисмида материални тўкиш учун махсус қопқоғи бўлади. Б.ларга юк транспортёр ва кўтарма транспорт машиналари ёрдамида ортिलाди. Баъзан вагон ёки автомашинада келтирилган материаллар тўғридантўғри Б.га ағдарилади; 2)

курук юк ташийдиган кемаларда ёнилги учун ажратилган жой; 3) пахта териш машинасининг пахта йиғадиган ағдарма қисми; 4) Б.поезд — шахталарда тоғ массасини узлуксиз юклаш, ташиш ва бўшатиш учун мулжалланган рельсли транспорт воситаси; 5) комбайнда — ўриб-янчилган дон қопларга тўкиладиган яшик (воронка); элеваторда — дон солиб туриладиган яшик (воронка).

БУНОСТОМОЗ — ковш қайтарувчи хайвонларда учрайдиган гельминтоз касаллик. Касалликни молларнинг ингичка ичагида паразитлик қиладиган *Bunostomum trigonocephalum* (қўй ва эчкиларда) ва *B. phlebotomum* (қорамолларда) нематодалари кузғатади. Ингичка ичакда яшайдиган урғочи нематодалар тухумлари нажас б-н ташқарига чиқади ва қулай шароитларда тухумдан чиққан личинкалар 3—7 суткада инвазион босқичга етади. Личинкалар аксарият ҳолларда тери орқали, шунингдек озуқа ва сув б-н хайвон организмга кирганда касаллик юқади. Касалланган мол ориқлайди, қувватдан кетади, ўсмайди, камқон бўлиб қолади, ичи кетади, бузукларда яланиш кузатилади. Лавроскопия ўтказиб ташхис қўйилади. Даволаш: фенотиазин, нилверм, морантел тантрат, тиведин берилади. Олдини олиш: хайвонларнинг терисини ва биноларни тоза тутиш.

БУНТ, уюм, ғарам — 1) пахта 3-ди ва пунктларида чигитли пахтани узоқ вақт сақлаш учун усти брезент б-н ёпиб қўйиладиган пахта уюми. Б. 25x14 ёки 22x11 м ўлчамдаги махсус майдонларда ҳосил қилинади. Майдон ер сатҳидан ярим метр ёки уйдан ҳам баландроқ қўтарилиб шибаланган, устига асфальт ёки тош ётқизилган, баъзан сомонли лой б-н қалин сувалган бўлади. Ҳар қайси Б.да 300—600 т пахта сақлаш мумкин. Б.нинг баландлиги, асосан, 8—9,5 м бўлиб, устига ёпилган брезент ҳар жойҳар жойидан аркон б-н пастга тортиб

қўйилади. Пахта қизиб кетиб, ўз-ўзидан алангаланмаслиги учун Б. ичига ҳар 4—5 м ораликда шамоллатиш тўйнуқлари қилинади; 2) қанд лавлаги, сабзавотлар (здлар яқинида) вақтинча сақланадиган узун уюм; 3) очикжойга тахлаб қўйилган той хашаклар уюми; 4) тери ва арконлар боғлами.

БУРА (араб, бурак — селитра), танакор — минерал. Натрий тетраборати $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$, тетраборат кислотаси натрийли тузининг кристаллогидрата. Моноклин сингонияли. Призма ва майда доначалар ҳолида учрайди. Ранги оқ, қулранг, сарғиш, рангсиз. Ялтироклиги шишасимон, мумсимон. Қаттиклиги 2—2,5, с.оғ. 1,7 Сувда ёмон эрийди. Б. бор элементи мавжуд бўлган қуриётган шўр қўлларда, балчикли вулкан маҳсулотларида ҳосил бўлади. Б. Ўзбекистондаги туз конларининг барчасида учрайди. Йирик уюмлари АҚШ, Аргентина, Тибет, Кашмир, Керча топилган. Б. қишлоқ хўжалигида микро ўғит сифатида, шунингдек металларни қавшарлаш, махсус шиша навини тайёрлашда, қоғоз саноатида, кўнчиликда, бор кислотаси ва тузларини олишда ишлатилади. Б. тиббиёт препарати.

БУРАЛИШ — стержень, пластинка ёки каварик сиртнинг ташки буровчи моментлар (кучлар жуфти) таъсирида вужудга келадиган деформация (қўндаланг кесимларнинг ўзаро бурилиши). Доиравий тўғри стержень буровчи момент таъсирида буралганда унинг қўндаланг кесимидаги барча нукталар ўз текислигида қолади, стержень учлари (қўндаланг кесимлар) орасидаги масофа эса ўзгармайди, кесимлар радиуси тўғри чизиклигича қолади. Қўндаланг кесимлар бир-бирига нисбатан умумий ўқ атрофида бирор бурчакка бурилади. Б. думалоқ стерженларда фақат уринма зўриқишларни, бошқача қўндаланг кесимли стерженларда уринма ва нормал

(тик) зўриқишларни ҳосил қилади.

БУРАМАШОХ ЭЧКИ (*Sarqa falconeri*) — ёввойи эчкиларнинг бир тури (қ. Морхўр).

БУРАНДА — қосибчиликда ишлатиладиган асбоб. Пўлат тиғли, ёғоч дастали бўлади. Теридан пичоққа кинлик кесиб олишда ишлатилади. **БУРБАКИ** Никола (*Bourbaki Nicolas*) — бир гуруҳ француз математикларининг тахаллуси. Бу гуруҳ, 1937 йилда ташкил топган. Б. ўз олдиларига ҳозирги замон мат.сини аксиоматик усул асосида систематик баён қилиб чиқиш вазифасини қўйган эди. Б.нинг умумий номи «Математика элементлари» бўлган 40 дан ортиқ китоблари нашр қилинди. Бу асарларда мат.нинг кўп асосий бўлиmlарини қамраб олувчи формал аксиоматик система соф абстракт равишда баён этилган. 1968 йилда Б. ўз фаолиятининг тугатилишини эълон қилди. Кўп жилдли рисола чоп қилдиришган.

БУРБОНЛАР — Франция, Испания ва Иккала Сицилия қироллигидаги қироллар сулоласи. Францияда 1589—1792, 181415, 181530 й.ларда (асосий вакиллари: Генрих IV, Людовик XIV, Людовик XVI, Людовик XVIII, қ. Людовиклар); Испанияда 1700—1808, 181468, 18741931 й.ларда ва 1975 й.дан (испан шажарасига Людовик XIV нинг невараси Филипп V асос солган); Иккала Сицилия қироллигида 1735—1805, 1814—60 й.ларда (шажара асосчиси — Филипп V нинг ўғли Карл IV) хукмронлик қилганлар.

БУРГ (нем. Burg) — 1) Ғарбий Европадаги ўрта асрлар қалъаси. Айрим Б.лар атрофида шаҳарчалар вужудга келган. Бу ҳол айрим шаҳарлар номида «Б.» сўзи ишлатилишига сабаб бўлган. Мас, Гамбург, Магдебург ва ҳ.к. 2) Шотландияда шаҳар маъмурийҳудудий бирлиги.

БУРГАЛАР (*Siphonaptera*) — қон сўрувчи хашаротлар туркуми. Уз. 1—6 мм, урғочиси эркагидан йирикроқ. Танаси икки ёндан кучли сикилганлигидан хайвонларнинг юнги ва паги орасида энгил ва тез ҳаракат қилади. Қанотлари иккиламчи редукцияга учраган. Кўпчилик турларининг бир жуфт оддий кўзи бор. Оғиз органи кесувчи — санчувчи — сўрувчи типда. Оёқлари (айниқса кейингиси) яхши ривожланган, сакровчи. Урғочилари пол тирқишлари, тўшамалар ости, девор ёриқлари ёки кемирувчилар инига бир неча ўнта тухум қўяди. Тухумлардан оёқсиз, чувалчангсимон, танаси тук б-н қопланган қуртлар чиқади. Улар пилла ичида ғумбакка айланади. Қуртлар хайвонларнинг органик қолдиқлари ва чириндилар, жумладан Б. ахлати б-н озикланади. Б. 3 й.гача, одам бургаси эса 2 й.гача яшайди. 1400 га яқин тури, шундан 310 тури Ўрта Осиёда учрайди. Б. иссиқ қонли хайвонлар ва одамда паразитлик қилади. Кенг тарқалган турлари: одам бургаси (*Pulex irritans*), ит бургаси (*Stenocephalides canis*), каламуш бургаси (*Ceratophyllus fasciatus*), олақурт (*Vermipsylla alacurt*). Одам ва каламуш Б.и одамга ўлат ва терлама касаллиги кўзгатувчиларини юктиради.

Баъзи Б. гельминтларнинг оралик хўжайини ҳисобланади. Одам Б.и қаровсиз қолган уйларда кўп учрайди. Қарши кураш чоралари: уй-жойларни тоза тутиш, полни карболнинг 2—5%ли эритмаси б-н ювиш, девор ва полдаги ёриқларни керосинга хўлланган латта б-н артиш, Б. учрайдиган жойларга пиретрум ва хлорпикрин сепишдан иборат.

БУРГАНСУПУРГИ—макка супурги (*Kochia scoraria* L.) — шўрадошлар оиласига мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояси тик ўсади, сершоҳ, бўйи 30—150 см, танаси зангори туклар б-н қопланган. Барглари ништарсимон, ясси, учлари ўткир. Гуллари бошқосимон тўпгулга

йиғилган. Меваси юмалоқёнғоқча. Ўқилдизи тармокланган. Июлдан сент.гача гуллаб мевалайди. Биртупи Юмингдонагачауруғ беради. Ўрта Осиёда тарқалган. Экинзорлардаги Б.с. культивация, тупрокни мотигалаш йўли б-н йўқотилади.

БУРГАНА — Олай тоғларининг шим. тизмаларидан бири. Шим. ён бағри Ўзбекистон, жан. ён бағри Қирғизистон худудида. Ғарбдан шарққа 25—26 км га чўзилган, эни 16 км. Энг баланд жойи 1064 м. Асосан охақтош, сланец ва интрузив жинслардан таркиб топган. Икгимси куруқ. Б.да чўл ўсимликлари ўсади. Шим. ён бағрида озокерит, олтингургурт ва нефть конлари топилган.

БУРГАНА ТОҒЛАРИ — Фарғона водийсида, шарқда Сўх дарёси ва ғарбда Аччиқсув сойи водийлари оралигидаги тоғлар. Ўртача бал. 650—900 м, энг баланд жойи 1000 м. Баландлиги шим. дан жан.га томон ортиб боради. Юқори неоген ва куйи тўртламчи даврларнинг конгломерат, кумтош, гил, шағалтошларидан ташкил топган, юзаси кумлоқ ва кумокларнинг юпка қатлами б-н қопланган. Б.т. ён бағирлари куруқ сой ўзанлари б-н кучли парчаланган. Марказий қисмида атрофга нисбатан анча (100—120 м) кўтарилган, юзаси ясси, ён бағирлари анча қия бўлган баландликлар мавжуд.

Б.т. шим.да Исфара ва Сух конус ёйилмалари оралигидаги пастқамликдан кескин кўтарилган, этагида энсиз пролювиал шлейф вужудга келган. Жан. да эса Б.т. Туркистон тизмасининг шим. ён бағирларидан адир орти пастқамлиги б-н ажралган. Б.т.нинг шим. ён бағарларида оч бўз, жан.да эса типик бўз тупроқлар тарқалган, майда шағал учрайди. Оқ шувок, эфемерлар ўсади. Асосан яйлов чорвачилигида фойдаланилади.

БУРГАНЛИ МАДАНИЯТИ — сўнгги жез ва илк темир даврлари

(мил. ав. 1 мин г йиллик боши —6—4-а.лар)га оид археологик маданият. Тошкент яқинидаги Бургаашсой сохилидан топилган манзилгоҳ номи б-н аталган. Тошкент вилоятидаги Оҳангарон дарёсининг ирмоқлари ҳамда Жўн ва Салор каналларининг шохобчалари ҳавзаларида тарқалган. Б.м.га оид дастлабки ёдгорликлар 1934 й. археолог Г. В. Григорьев томонидан Қовунчитепанинг остки қатламларидан топилган. 1940 й. А. И. Тереножкин Бурганлисойда оlib борган қазиш ишларидан сўнг Б.м. алоҳида мустақил маданият эканлигини аниқлаган. Б.м. қадимда Тошкент регионида яшаб, кўчманчи чорвачиликдан ўтрок деҳқончиликка ўтган аҳоли маданияти ҳисобланади. Бу маданиятга оид энг йирик манзилгоҳ Оҳангарон дарёси бўйида бўлиб, у хом гиштдан қурилган мустаҳкам мудофаа девори ва хандақ б-н ўралган. Ундаги ярим ертўлалар квадрат, тўғри тўртбурчак ва тухумсимон шаклда бўлиб, эшиги дарё томон қараган. Улар ичидан ўчоқлар, турли сопол идиш бўлаклари ва ҳайвонлар суяги б-н тўла ўралар топилган. Бу давр аҳолиси хўжалигида чорвачилик б-н бир қаторда, деҳқончилик ҳам муҳим роль ўйнаган (манзилгоҳлардан кўплаб жез ўроқ, тош омов ва ёрғучоқлар чиққан), ов ва балиқчилик эса иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган. Бу давр хунарамандчилиги (қулолчилик, темирчилик, тўқувчилик ва б.) анча содда. Сопол идишлар, асосан қўлда ясалиб, сиртига қизил ранг берилган ва баъзи геометрик шакллар ҳам чизилган. Айрим идишлар ички қисмида дағал жуң мато изи сақланиб қолганлиги уларнинг мато қолипларда тайёрланганлигини кўрсатади. Пайкон, ханжар, пичоқ, такинчоқ, устара, бигиз, қошиқ, бел каби жанг ва меҳнат қуроллари, уйрўзғор, зебзийнат буюмлари ҳам жездан ясалган. Б.м. ёдгорликлари Фарғона водийсидаги Чуст маданияти, Сурхондарёдаги Кучуктепа, Миршоди, Бандихон,

Жаркўтон, Жан. Туркменистондаги Ёзтепа ва Шим. Афғонистондаги Тилиятепа ёдгорликларига кўп жихатдан ўхшашдир. А. А. Асқаров ва М. Филинович Шош моддий маданият тарихини Шоштепа материаллари асосида 2 боскич — Б.м.нинг тугалланиш боскичи (мил. ав. 6—4-лар) ва Б.м.нинг Қовунчи маданиятига ўтиш боскичи (мил. ав. 3—2-лар) га ажратади.

Ад.Буряков Ю. Ф., Қосимов М. Р., Ростовцев О. М., Тошкент областининг археологик ёдгорликлари, Т., 1975; Буряков Ю. Ф., Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса, Т., 1982; Дуке Х. И., Туябугузские поселения Бургулюкской культуры, Т., 1982.

БУРГАНЛИСОҚ — Тошкент вилояти Урта Чирчиқ туманидаги сой (эски канал). Қорасув (Тошкент канали) дан сув олиб, илгари Оҳангарон дарёсига куйилган, hozир Туябўғиз сув ombори (Тошкент денгизи)га куйилади. Уз. 7 км. Б. сувидан сугоришда фойдаланилади, унинг ўзанига сизот сувлар, ортиқча (окова) сувлар ҳам кўшилади. Ўртача йиллик сув сарфи 0,57 м3/сек. Б.да экинларни сугориш даври (июнь — авг.) да ўртача 1,2 м3/сек сув oқади. Сугоришда Б.нинг аҳамияти йилдан йилга камайиб бoрмоқда.

БУРГАНСОЙ — Навоий вилояти Хатирчи туманидаги сой, Тасмачисойнинг чап ирмоғи. Октоғнинг жан. ён бағридан 1600 м баландликдаи Қорағачсой номи б-н бошланади, куйи oқимида Олмасаван деб аталади. Уз. 23 км, хавзасининг майд. 34,7 км2. Сойга 50 дан ортиқ ирмоқ кўшилади. Б.нинг юқори oқимида водийси тор, дарё кўп жойларида чуқур даралар орқали ўтади. Куйи oқимида водий 500—800 м гача кенгайди. Б. эриган қор, ёмғир ва булок сувларидан тўйинади. Мавлон қишлоғи яқинида ўртача йиллик сув сарфи 275 л/сек. Баҳор (март — май) ойларида

ўртача сув сарфи 1 м3/сек гача етади, йиллик oқимнинг 60—75% шу даврда oқиб ўтади. Бошқа фаслларда 50—100 л/сек гача камайди. Баъзан сел oқимлари кузатилиб, сув сарфи секундига 16,2 м3 гача кўпади.

БУРГАНСОЙ РАСМЛАРИ —

Нурота тоғ тизмасининг жан. ён бағридаги Тасмачисойнинг чап ирмоғи қоятошларига ишланган тасвирлар. Навоий вилояти Хатирчи тумани худудида. 1980-й.ларда археолог М. Хўжаназаров томонидан топилган, ўрганилмоқда. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Б.р.нинг энг кад.лари мил. ав. 2-минг йилликка мансуб, мил. ав. 6—1-а.ларга оидлари ҳам учрайди. Расмлар қаттиқ буюмлар б-н урибўйиб, асосан соя, шакл кўриниши ва оддий чизиклар усулида ишланган; уларда одамлар, буқа, от, туя, тўнғиз, қоплон, бўри ва б. хайвонлар тасвирланган (айниқса, шерлар тасвири диққатни ўзига тортади); овчилик, чорвачилик, қад. аждоқларнинг турмуши б-н боғлиқ айрим лавҳалар моҳирона ифодаланган. Б. р. шу ердаги халқнинг қад. маданияти, тарихини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади.

БУРГАС — Болгариянинг шарқидаги шаҳар, Қора денгизнинг Бургас қўлтиғи соҳилида. Бургас вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 215 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Муҳим транспорт йўллари тугуни, мамлакатнинг Варна шаҳри б-н тенг келадиган асосий портларидан. Халқаро аэропорт бор. Б. орқали четга тамаки, хўл мева, мевасабзавот консервалари чиқарилади. Б.да нефтькимё, ёғочни қайта ишлаш к-ти, озиқ-овқат саноати, электр кабели, транспорт машинасозлиги, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Балиқ овлаш маркази. Курорт шаҳри. Кимётехнология инти, театрлар, суратлар галереяси бор. Шаҳарга 3-а.да асос солинган.

БУРГОМИСТР (нем. Burgeimeister)

— айрим мамлакатлар (Германия, Бельгия, Нидерландия, Австрия) маҳаллий бошқарув органларида олий мансабдор шахс. Б.лар мазкур органларда етакчи роль ўйнайди: марказий ҳукумат вакили ҳисобланади, муниципал (маҳаллий) хизматчиларни ишга тайинлайди ва ишдан бўшатади; бюджет тузиш ва уни бажариш ишларига бошчилик қилади. Б. Германиянинг кўпчилик ерларида муниципал кенгашлар ёхуд бевосита аҳоли томонидан сайланади (Германиянинг Бавария ва БаденВюртемберг ерларида) ёки бевосита ҳукумат томонидан тайинланади. Куйи Саксония ва Шим. Вестфалия ерларида асосан вакиллик вазибаларини бажаради.

БУРГУНДИЯ — Франциянинг Сена дарёси ҳавзасидаги тарихий вилоят. Б. ҳудудида Котд'Ор, Сона ва Луара, Ньевр, Йонна департаментлари жойлашган. Майд. 31,8 минг кв.км. Аҳолиси 1.6 млн. дан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Асосий шаҳри — Дижон. Ўрта аерларда Ғарбий Европадаги турли давлат ва ҳудудлар Б. деб аталган: қиролликлар (5—6-а.ларда маркази Лион ш. бўлган қироллик, 10—14-а.ларда маркази Арль ш. бўлган қироллик), графлик, 9—15-а.ларда герцоглик (маркази — Дижон) бўлиб, 1477 и. Франция қироллиги таркибига кирган. 1790 й.гача Б. провинция ҳукукига эга бўлган.

БУРГУНДЛАР — герман кабиласи. Икки қироллик: 1) 5-а. бошларида Рейн дарёси ҳавзасида (436 й. гуннлар босиб олган); 2) 5-а. ўрталарига келиб эса Рона дарёси ҳавзасида (534 й. франклар босиб олган) барпо этганлар. Бургундия номи шу қабилани номидан олинган.

БУРГУТ — (*Aquila chrysaetus*) — йиртқичлар туркумининг қирғийлар оиласига мансуб қуш. Б. йирик, чаққон ва кучли. Танасининг уз. 95 см гача. Қаноти 62—72 см, ёйганда 2 м га етади.

Орқа оёғи бармоғидаги тирноғининг 4,2 см дан узунроқ бўлиши ўзига хос белгиларидандир. Пат ранги тўқ қўнғир, боши малла. Б. Европа, Осиё ва Шим. Америкада кенг тарқалган. Ўрта Осиёда ўтроқ яшанди. Тоғ ва чўлларнинг одам яшамайдиган узок жойларида, қоялар орасида, саксовулзорларда учрайди. Тоғ, чўл ва сув Б.и бўлади. Б. моногам қуш. Наридан б-н модаси доим бирга бўлади. Бири ўлсагина иккинчиси ўзига бошқа шерик ахтаради. Уясини одам чиқа олмайдиган ерларга ҳасчўп ва латтапутталардан куради. Одатда, бир-бирига яқин 2—3 уяси бўлиб, биттасидан фойдаланади. Хира оқ ва қўнғир холлар б-н қопланган 1—2 та тухум қўяди. Жўжасини боқишда нари ҳам иштирок этади. Б. паррандалар (қаклик, дудок), юмронқозик, тошбақа, қуён ва б. хайвонлар б-н озикланади. Б. жўжасини уядаёқ овга ўргата бошлайди. Ўрта Осиёда Б.нинг ёш жўжасини қўлга ўргатишади. Вояга етганида уни қуён, тулки ва ҳатто бўри овига олиб чиқишади. Б. ўлжасини узокдан яхши кўради ва тез учиб бориб унга ташланади. Кемирувчиларни қириб, қ.х. га фойда келтиради. Б. Ўзбекистон ва б. давлатлар Қизил китобига киритилган.

БУРГУТ — осмон экватори атрофида Дельфин, Ўқёй, Қавс, Далъ юлдуз туркумлари оралигида жойлашган юлдузлар туркуми. Белгиси Adι, умумий юзаси тахм. 652 кв. градус, ундаги 70 дан ортиқ юлдузни телескопсиз кўриш мумкин. Б. юлдузлари баҳор, ёз ва кузда кўринади.

БУРГУТ ҚАЛЪА — Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл туманидаги Қирққиз массивида, Б. қ. воҳасида жойлашган шаҳар харобаси (6—8-а.лар). А. И. Тереножкин (1937), Хоразм археология-этнография экспедицияси (1946), Е. Е. Неразик (1953—56) томонидан урганган. Б.қ. арк ва шахристондан иборат. Арк тархи квадрат (100x100 м) бўлиб, 2,5 м

калинликдаги (бал. 10,5 м) пахса девор б-н ўралган. Унинг ҳар томонидаги 4 тадан 2 қаватли, нишон туйнукли буржлар 2 м баландликдаги тагкурсилар устига қурилган. Қалъанинг жан. шарқида мудофаа истехкоми — донжон (18x 18 м) жойлашган. У бал. 8 м ли пахса ва ғиштин тагкурси устига қурилган. Арк ичида зиндон ва бир неча хоналар очилган. Шахристон (майд. 5 га) буржлар б-н мустақамланган мудофаа девори б-н ўралган. Бу ерда турар жойлар, бозор майдони, устахоналар очилган, улардан сопол идишлар, Хоразм мис тангалари, тошдан ишланган муҳрлар, безак буюмлар, қуроляроғлар ва б. топилган.

Ад.: Неразик Е. Е., Сельские поселения афригидского Хорезма (По материалам Беркуткалинского оазиса), М., 1966.

БУРГУТЛИ ДОВОНИ — Туркистон тизма тоғларининг сувайирғич қисмидаги довон. Ўзбекистон Республикаси б-н Тожикистон Республикаси чегарасида жойлашган. Баландлиги қарийб 2960 м. Б. д. орқали Сангзор водийсидан Зарафшон водийсига пиёда ёки уловда ўтиш мумкин. Сангзор даресининг юқори оқимидаги Кўкжарсой орқали кўтарилиб Б. д.дан Зарафшон дарёси водийсига (Зидди, Мингдона қишлоқлари) Козбойсойдаги йўл б-н тушилади. Б. д.дан июнь—сент. ойларида фойдаланиш мумкин.

БУРДАГУЙ, Бардағви, Пардағви (кад. юн. пандоки — меҳмонхона) — Амударёнинг кад. кечуви ҳамда Искандар Мақдуний томонида қурилган қалъа номи. Б.да хунармандлар, хусусан кема ва қайиқ ясовчилар яшаганлар, улар «шоҳ кечуви»дан ўтувчиларга хизмат кўрсатишган. Б. 15-а.да йирик шаҳар бўлиб, ҳатто Термиз б-н рақобатлашган. 17-а. манбаларида Б. кечуви Йаргоҳ ёхуд Йардағу шаклида учрайди. Искандар айнан мана шу кечув орқали асосий қўшини б-н Амударёдан ўтган деб ҳисобланади. Қушон подшалигиининг

сўнги даврида вужудга келган Б. шаҳри илк ва ривожланган ўрта асрларда юксалган, 20-а. бошида ҳам Б. аркида ҳаёт сўнмаган. Бу ердан араблардан аввалги даврга мансуб подшонинг тахтда ўтирган ҳолдаги тасвири туширилган сопол парчаси топилган. Б. кечувидан, Амударёнинг ўнг қирғоғидан шим. томон кад. йўллар бошланган.

БУРДЕНКО Николай Нилович [1876. 26. 4 (8.5), Пенза вилояти Каменка қишлоғи — 1946. 11.1, Москва] — жарроҳ, Россияда нейрохирургия фани асосчиларидан бири. Акад. (1939), Тиббиёт ФА акад. (1939), Тиббиёт ФА нинг 1президенти (1944—46), тиббий хизмат генералполковниги (1944). 1 ва 2-жаҳон урушлари қатнашчиси: Армия бош жарроҳи (1941—46), Илмий ишлари марказий ва периферик нерв системасининг ўсмаси, мияда қон айланишининг бузилиши, мия шиши ҳамда ҳарбийдала жарроҳлиги масалаларига бағишланган.

БУРЕТЬ — РФнинг Иркутск вилоятидаги юқори палеолит даврига оид манзилгоҳ. Ангара дарёсининг ўнг қирғоғида, Сухой ўзанида, Буреть қишлоғи яқинида жойлашган. А. П. Оютдников топиб ўрганган (1936. 1937, 1939). Палеолит даврига дойр тош ва суякдан қилинган буюмлар б-н бир қаторда каркидон, мамонт, шимол бугуси, зубр ва б. ҳайвонлар суяклари ҳамда 4 турар жой қолдиғи, 1 қуш ва 5 аёл ҳайкалчаси топилган. Уларнинг орасида мўйнадан қоржма кўринишида тикилган кийим кийиб олган аёл ҳайкалчаси жуда ноёб топилмадир.

БУРЕЯ (эвенқлар тилида бирра — даре) — РФ Хабаровск ўлкаси ва Амур вилоятидаги даре. Амур дарёсининг чап ирмоғи. Ўнг Б. ва Чап Б. дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Уз. 623 км, ҳавзасининг майд. 70,7 минг км². Б. юқори оқимида тоғ дарёси бўлиб, қуйи

кисмида ЗеяБурея текислигига чиқади. Асосан ёмғир сувларидан тўйинади. Б. окт.да музлаб, апр.да муздан бўшайди. Энг йирик ирмоқлари — чапда Ургал, Тирма. ўнгда — Туюн, Ниман. Б. да куйилиш жойидан 197 км масофада кема қатнайди. Ўртача сув сарфи 940 м³/сек., энг юқори даражадагиси 18100 м³/сек. Ёғоч окизилади.

БУРЕЯ ТИЗМАСИ — Узоқ Шарқнинг жан.да, РФ Хабаровск ўлкасидаги тоғ тизмаси. Урми, Амгунь ва Бурея дарёларининг сувайиргичи. Гранит, гнейс, сланец, шунингдек чўкинди ва эффузив жинслардан таркиб топган. Кряж ва ўртача баландликдаги тоғлардан иборат. Бурея дарёсининг бош қисмидан Тирма дарёсининг юқори оқимиға қараб меридионал йўналишда чўзилган. Уз. қарийб 400 км. Бал. жан.да 1000—1100 м дан шим.да 1600—2071 м гача. Ён бағрининг пастки қисми игна баргли ва кенг баргли ўрмон б-н, тоғ этаги ва ён бағирлари дубзорлар б-н қопланган.

БУРЖ — Куёшнинг йиллик кўринма ҳаракати доирасидаги ўн икки юлдуз туркумининг номлари. Бу сўз зодиак юлдузи туркумлари Даяв, Хут, Ҳамал, Савр, Жавзо, Саратон, Асад, Сунбула, Мезон, Ақраб, Қавс, Жадйларга нисбатан қўлланилади (жадвалларга к.). Улар Куёшнинг йиллик кўринма ҳаракат йўли (эклиптика) бўйлаб жойлашган. Ҳар бирида Куёш тахм. бир ойча бўлади. Б. юлдуз туркумларидан Куёш системасининг деярли барча сайёралари, кометалари ва Ойнинг ҳам кўринма ҳаракат йўллари ўтади. Юнонистонда Б. туркумларини алоҳида ажратиб, уларни махсус белгилар б-н ифодалашган. Шунга кўра, осмон гумбазида баҳорги (Ҳамал) ва кузги (Мезон) тенгкунлик, ёзги (Саратон) ва қишки (Жадй) Куёш туриш нуқталари ҳам ўша белгилар б-н белгиланади. Прецессия ҳодисаси сабабли ўтган 2 минг йил ичида бу нуқталар сурилиб, кўшни юлдуз

туркумларига ўтиб кетган бўлишиға қарамай, шу белгилар, шунингдек Саратон ва Жавзо тропиклари деб аталувчи номлар ҳам сақланиб қолган.

Туркий халқларда ойларнинг номи ҳам Б. номидан олинган. Баҳор фасли — буржи обий (ҳамал—22 мартдан, савр—21 апр.дан, жавзо—21 майдан), ёз фасли — буржи норий (саратон—22 июндан, асад—23 июлдан, сунбула—23 авгдан), куз фасли — буржи бодий (мезон—24 сент.дан, ақраб—23 окт.дан, қавс—23 нояб.дан), қиш фасли — буржи ҳокий (жадй—22 дек.дан, далв—20 янв.дан, хут—19 фев.дан) деб аталган. 12 йиллик мучал йиллари боши ҳамалаян ҳисобланади (к. Зодиак).

БУРЖ — деворға ташқи томондан тиргак сифатида ишланган қурилма. Қалъа деворларига туташган минора шаклидаги қўшимча бино. Б. устида ва ичкарасида махсус хоналар бўлиши мумкин. Мудофаа мақсадида қурилган махсус Б.лар ҳам бўлган. Бухоро, Хива меъморлигида кўп қўлланилган. Баъзан ўрниға қараб гулдаста, минора деб ҳам номланади.

БУРЖИЙ ТАҚВИМ — 365 кунлик куёш таквими. Шарқ фалакиётшунослари томонидан ишлаб чиқилган (11-а.). Б. т. ойлари юлдуз туркумлари номи б-н аталгани учун «буржий» (яъни юлдуз туркумлари — арабча «бурж») ёки ҳоз. тасаввурда астрономик таквим) деб ном олган (к. Бурж).

БУРЖИЙЛАР — Мисрда ҳукмронлик қилган шккм мамлуқларсупопаол (1382—1517)дан иккинчиси. Миср султони Қаловун (АлМалик алМансур) уларни Қоҳира қалъасининг буржига (минорасига) жойлаштиргани боисидан шундай деб аталганлар. Сулола вакиллари: АлМалик азЗоҳир Барқуқ (1382-89, 1390-99), АлМалик анНосир Фараж (1399-1405, 140512), АлМалик алМансур Абдулазиз

(1405), [АлХалифа алМустаъийн (1412)], АлМалик алМуаййид Шайх (1412—21), АлМалик алМузаффар Аҳмад II (1421), АлМалик азЗоҳир Татар (1421), АпМалик асСолиҳ Муҳаммад III (1421—22), АлМалик алАшраф Барсбой (1422—38), АлМалик алАзиз Юсуф (1438), АлМаликазЗоҳир Чақмоқ (1438—53), АлМалик алМансур Усмон (1453), АлМалик алАшраф Айнол (1453—61), АлМалик алМуаййид Аҳмад III (1461), АлМалик азЗоҳир Хушқадам (1461—67), АлМалик азЗоҳир алБой (1467), АлМалик азЗоҳир Тамбарғо (1467—68), АлМалик алАшраф Қойтбой (1468—96), АлМалик анНосир Муҳаммад IV (1496—98), АлМалик азЗоҳир Қонсух I (1498—1500), АлМалик алАшраф Жонбўлод (1500—01), АлМалик алОдил Туманбой I (1501), АлМалик алАшраф Қонсух II алҒурий (1501—16), АлМалик алАшраф Туманбой II (1516—17) (Яна қ. Баҳришшр, Мамлуқлар давлати).

БУРЖУАЗИЯ (франц. bourgeoisie — шаҳарликлар) — савдо, саноат, кредитмолия ва б. тадбиркорлик фаолияти натижасида даромад олувчи ижтимоий синф. Б. анъанавий жамият қарор топган шароитда, 16—20-а.лардаги инқилоб ва ислоҳотлар натижасида юзага келиб, муҳим иқтисодий ва сиёсий таъсирга эга бўлди, саноатлашган жамият ва бозор иқтисодиёти, либерализм ва демократия кадриятлари қарор топишига кўмаклашди. Ривожланган мамлакатлардаги Б. йирик молия ва саноат Б.сидан (унга бошқарувчиларнинг олий қатлами ҳам қиради), сармоядорлик ва тадбиркорлик вазифаларини бирга қўшиб, иш юритувчи ўрта Б. қатламидан ҳамда майда Б.дан ташкил топган. Ривожланаётган мамлакатларда Б. турли қатламларининг шаклланиши жамиятни модернизация қилиш жараёни б-н бевосита боғлиқдир. Социалистик тузум ўрнатилган мамлакатларда Б. синф сифатида тугатилган эди. Бундай мамлакатларда бозор иқтисодиёти ва

фуқаролар жамиятининг шаклланиши жараёнида хусусий мулкдорлар ва тадбиркорлардан иборат ижтимоий қатлам қайта тикланмоқда.

БУРИГИН Вадим Анатольевич (1910.9.5, Олмаота — 1985, Тошкент) — ботаник, эколог, ўтлоқшунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964), биол. фанлари д-ри (1953), проф. (1956). Ўзбекистон к. х. вазирлиги лубкорлик тажриба ст-ясида директор ўринбосари ва директор (1933—39), Ўзбекистон ФА Ботаника ин-тида бўлим мудири (1945—56), Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-ти ботаника кафедраси мудири (1956 й.дан). Уруш қатнашчиси. Б. ғўза, каноп ва б. толали ўсимликларнинг ёввойи турлари экологияси, Ўзбекистондаги чўл ва адирларни унумдор қилиш, емхашак базасини кўпайтириш соҳасида тадқиқот олиб борган.

БУРИШ ДОИРАСИ — локомотив ёки вагонни бир издан иккинчи изга ўтказувчи ёки шу изда 180° буриб қўювчи қурилма. Асосан, т. й. излари (рельслар) дан иборат. Б. д. атрофи бетон б-н мустаҳкамланган думалоқ чуқурликка ўрнатилади; у чуқурлик марказидаги ўк ёрдамида айланма изларда ҳаракатланади.

БУРИШЛАР (буришқилар, бурушасқилар, вершиқилар) — халқ, Шим.ғарбий Ҳиндистоннинг тоғли жойларида яшайди. 50 мингга яқин киши. Ўзига хос ёзувиз тил (бурушаски) да гаплашади. Диндорлари — асосан мусулмон шиалар.

БУРИШТИРУВЧИ ДОРИЛАР — яллиғланган жойдаги оғриқни камайтирувчи дорилар. Шунинг учун Б. д. яллиғланишга қарши ишлатиладиган дорилар б-н бирга қўлланилади. Б. д. яллиғланган ёки куйган жойга қўйилганда тўқималарнинг

юза қатламида оксилларни қисман ивйтиб. ичкаридаги тўқималарни турли таъсиротлардан сақлайдиган оксил парда ҳосил қилади. Кўпгина ўсимликлар (эман пўстлоғи, сарикчой ўсимлиги, маврак барги, мойчечак гули, шумурт ва черника меваси ва б.)дан олинадиган ошловчи моддалар, шунингдек баъзи бир аорганик моддалар — висмут, кўрғошин, алюминий бирикмалари буриштирувчи хусусиятга эга. Бу моддалардан тайёрланган дорилар чайиш (мас, бурунҳалқанг яллиғланганда), куйган, жароҳатланган, ёрилган жойларга кўйиш ва меъдаичак йўли касаллигида ичиш учун ишлатилади.

БУРКА СУЛТОН, Буруж ўғлон, Бурунж ўғлон, Буриш ўғлон (?—1480) — Жўжюсон авлодидан бўлган улус султони. Б. с. улуси Сирдарёнинг куйи окимидаги ерлардан иборат бўлган. Абулхайрхон Дашти Қипчоқнинг шаркий қисмини бўйсундириш учун олиб борган кураши даври (1431—46)да Б. с. унга итоат этишдан бош тортган. Абулхайрхон 15-а. нинг ўрталарида Жўжихон авлодидан бўлган султонларнинг кўпчилигини мағлуб этгач, Б. с. ҳам унга бўйсуннишга мажбур бўлган, сўнг Б. с. Катта Ўрда хони Аҳмадхон (?—1481) ёрдамида Абулхайрхоннинг вафоти (1469)дан кейин тахтга ўтирган Ҳайдархонга қарши уруш очиб, уни тормор келтирган. Абулғозий Баходирхоншпг ёзишича, Б. с. 15-а.нинг 80-й.гача ўз улусини мустақил идора этиб, Абулхайрхоннинг набираси Шайбонийхон томонидан тунда тўсатдан қилинган хужум вақтида ҳалок бўлган.

БУРКИНА ҲАСО (Bourkina Faso) (1984 й. авг.гача Юқори Вольта Республикаси) — Ғарбий Африкадаги давлат. Майд. 274,2 минг км². Аҳолиси 10,4 млн. киши (1990-й.лар охири). Пойтахти — Уагадугу ш. Маъмурий жиҳатдан 45 вилоятга бўлинади.

Давлат тузуми. Амалдаги конституция 1991 й. 2 июндаги референдумда

маъқулланган. Давлат бошлиғи — президент. У умумий тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 7 й. муддатга сайланади ва чекланмаган миқдорда қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимият — Миллий ассамблея. Ижрочи ҳокимият — президент ва у томонидан тайинланадиган бош вазир бошчилигидаги ҳукумат.

Табиати. Ер юзаси кирадирлардан иборат 200—500 м гача баландликдаги плато. Жан.ғарбидаги тоғлар 750 м гача боради. Иқлими — субэкваториалмуссон, шим. худудларида куруқ мавсум 8—10 ой давом этади. Ўртача ойлик тра 2426° дан 30—35° гача. Йилига 500—1000 мм гача ёгин ёғади. Асосий дарёлари — Қора Вольта ва Оқ Вольта. Тупроқлари қизил ва қизилкўнғир, латерит тупроқлар. Ўсимликлари саваннага хос, айрим жойларида ўрмон ва бутазорлар учрайди. Худудининг 9% ўрмон. Саванналарда арслон, коплон, фил, буйвол, кийик каби ҳайвонлар сақданиб қолган. Жан.да цеце пашшаси тарқалган. Миллий боғлар ва кўриқхоналар, жумладан мамлакат шарқида ДубльВе, Куртъягу, Арли миллий боғлари бор.

Аҳолисининг асосий қисми (50%) мосилар; лоби, фульбе, бобо ва б. халқлар ҳам яшайди. Аҳолининг 50%дан кўпроғи маҳаллий анъанавий динларга, 40% мусулмон динига эътикод қилади; қолганлари христианлар. Шаҳар аҳолиси 9%ни ташкил этади. Расмий тили француз тили.

Тарихи. Археология топилмаларига Қараганда, Б.Ф.да неолит даврида одамлар яшаган. Шим.ғарбда қад. истехкомлар ва қудуқлар, Ятенга атрофида овчилар ва ёввойи жониворлар тасвирланган қоя расмлари топилган. 11-а.да Б.Ф. худудида мосилар давлати таркиб топа бошлади. 14-а.да Уагадугу, Ятенга ва б. давлатлар бўлган. 19-а. охири — 20-а. бошларида француз мустамлакачилари томонидан босиб олинди. 1904 й. Б.Ф. Франциянинг Юқори СенегалНигер мустамлакаси таркибига кўшиб олинди.

1919 й. Франция Фарбий Африкаси таркибида алоҳида маъмурий бирлик қилиб ажратилди, лекин 1932 й. Франция Б.Ф. ҳудудини Фил Суяги Қирғоғи, Нигер ва Франция Судани мустамлакалари ўртасида бўлиб юборди. 1947 й. Б.Ф. аввалги чегараларда Франциянинг «денгиз ортидаги ҳудуди» сифатида тикланди, 1958 й. дек.да Б.Ф. давлат макрмини олди ва Франция Ҳамдўстлиги таркибида мухтор республика деб эълон қилинди. 1960 й. 5 авг.да мустақилликка эришди. 1984 и. 4 авг.дан Б.Ф. деб атала бошлади. М. Ямеого Юқори Вольта Республикаси (ҳоз. БуркинаФасо)нинг биринчи президентиدير. 1983 й.гача бир неча марта давлат тўнтариши бўлди. 1983 й. 4 авг.да ҳокимият»тепасига Т. Санкара бошчилигидаги Миллий инқилоб кенгаши келди. 1987 й.да эса Б.Ф.да навбатдаги давлат тўнтариши бўлиб, капитан Блэз Компаоре бошчилигидаги Халқ fronti ҳокимиятни қўлга олди. Б. Компаоре—1991 и. 1 дек. дан мамлакат президенти. 1991 й. мамлакатда кўп партияли тизим жорий этилди. Б.Ф.—1960 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР суверенитетамн 1992 й. 25 янв.да тан олган. Миллий байрами — 4 авг.— Инқилоб куни (1983).

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Демократия ва федерация учун альянс, 1990 й.да тузилган партия; Африка демократик бирлашмаси партияси; Демократия ва тараққиёт конгресси партияси, 1996 й.да тузилган; Илгор ватанпарварлар миллий конвенти — Социалдемократик партия, 1991 й. тузилган; Демократия ва тараққиёт партияси, 1993 й.да тузилган; Халқ fronti, турли сиёсий ва ижтимоий ташкилотлар уюшмаси, 1987 й.да тузилган. Б.Ф. бош меҳнат конфедерацияси, 1988 й.да тузилган; Б.Ф. меҳнаткашлари касаба бирлашмаси, 1958 й.да ташкил этилган.

Хужалиги. Б.Ф. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ. х.нинг улуши 40%, саноатнинг улуши —14%. Экин

майдонининг 75%га ғалла экилади. Қ. х.нинг асосий маҳсулотлари: пахта, ер ёнғоқ, мойли пальма, шакарқамиш, шоли, батат, ловия. Даре балиқчилиги б-н шугулланилади. Яйлов чорвачилиги устун. 4 млн.га яқин қорамол бор. Йилига 68 минг т гўшт етиштирилади. 100 га яқин корхона, жумладан ёғоч тилиш, пахта тозалаш, тўқимачилик, ёғсовун, чармпойабзал, шоли оклаш корхоналари, кушхоналар бор. Симоб, олтин, марганец, никель, мрамар қазиб олинади. Йилига ўртача 157 млн. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Четга қорамол, чорвачилик маҳсулотлари, пахта, ер ёнғоқ, сабзавот, кунжут уруги сотади. Четдан машина ва асбобуқуналар, озик-овқат, нефть маҳсулотлари олади. Автомобиль йўлларининг уз. 4,6 минг км, т. й. узунлиги — 1155 км. Ташқи савдо-сотикдаги мижозлари: Франция. Котд’Ивуар; Германия, Канада, АҚШ, Нидерландия б-н ҳам яқин алоқа боғлаган. Халқаро аэропортлари: Уагадугу, БобоДиуласо. Пул бирлиги — Африка франки.

Тиббий хизмати. Б.Ф.да давлатнинг 9 шифохонаси ва 400 дан ортиқ бошқа тиббий муассасалар бор. 3,6 мингўринли шифохоналарда 150 шифокор, 800 дан ортиқ ҳамшира ва акушер ишлайди.

Маорифи, маданий-маърифий ва илмий муассасалари. Мустақиллик эълон қилингунча (1960) аҳоли саводсиз эди. Истиқлол шарофати б-н маорифни ривожлантириш режаси қабул этилди. Қишлоқларда 3 й.лик таълим марказлари очилди, мажбурий бепул бошланғич таълим йўлга қўйилди. Б.Ф.да давлат мактаблари б-н бир қаторда пулли хусусий мактаблар ҳам бор. 6 ёшдан бошлаб болалар учун 6 й.лик бошланғич, қишлоқ жойларда 3 й.лик тўлиқсиз бошланғич мактаблар мавжуд. Тўлиқсиз ўрта мактаб (коллеж) 4 й.лик, тўлиқ ўрта мактаб (лицей) 7 й.лик. Бошланғич мактаб негизида 4 й.лик қуйи хунартехника таълими, 7 й.лик ўрта техника таълими йўлга қўйилган.

Бошланғич мактаблар учун ўқитувчилар пед. билим юртларида 3 йил давомида, ўрта мактаблар учун ўқитувчилар унтда тайёрланади. Б.Ф.да Уагадугу ун-ти (1969 й.да Олий таълим маркази сифатида ташкил этилган, 1974 й.дан унт макомини олган), Кино ва телекўрсатув ўқув ин-ти бор. Мамлакатдаги йирик илмий муассасалар: Илмий тадқиқот маркази, Тропик к. х. инти, Илмийтехника тадқиқотлари бюроси, кончиликгеол. дирекцияси, Тропик ўрмон техника маркази (1963), Миллий пед. институти, Пахта ва тўқимачилик инти, Иктисодий ва ижтимоий фанлар маркази ва б. Унт ҳузуридаги кутубхона, Миллий пед. институтининг кутубхонаси, Илмий тадқиқотлар маркази ҳузуридаги кутубхона, Кончиликгеол. дирекциясининг кутубхонаси мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Б.Ф.даги йирик газ. ва жур. лар: «Сидвая» («Ҳақиқат», француз тилида чиқадиган кундалик газ., 1984 й.дан), «Бюльтэн де лажанс дэнформасьон дю Буркина» («Буркина ахборот агентлигининг бюллетени», француз тилида чиқадиган ҳафталик жур.), «Журналь дю жéди» («Пайшанбалик газета», француз тилидаги ҳафталик газ., 1991 й.дан), «Матэн» («Тонг», француз тилидаги ҳафтанома, 1992 й.дан), «Пэн» («Мамлакат», француз тилидаги кундалик газ., 1991 й.дан). Б.Ф. ахборот агентлиги 1963 й.да ташкил этилган. Буркина миллий радиоэшиттириши ҳукумат агентлиги. Б.Ф. миллий телекўрсатувиға 1963 й.да асос солинган.

Адабиёти 20-а. 60-й.ларининг ўрталаридан бошлаб француз тилида ривожланабошлади. Р. Никьемнингхалқоғзаки ижоди услубидаги «Ғараз» романи 1967 й.да босилиб чикди. П. Дабире ўзининг «Самсоа» романида мосиларнинг кишлоқ ҳаётини тасвирлади. С. Кулибали шеър ва романлари б-н машхур бўлди. А. Кере шеърлари она юрт табиатини мадҳ этади. Ф. Пассер, Э. Савадого, Ж. Ю. Базье ва

б. миллий адабиётни ривожлантиришға хисса кўшдилар. 1984 й.да нашр этилган «БуркинаФасо шеърляти антологияси»ға кирган асарлар мамлакатнинг ўткир ижтимоийсиёсий муаммоларини акс этиради. Ёш шоирлар урушға қарши, ер юзида тинчликни сақлаш мавзуларини қаламға олмокдалар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Б.Ф. халқлари (моей, бобо, фульбе ва б.)нинг турар жойи конус шаклидаги доирасимон ёки ясси томли тўғрибурчакли 4—5 хонали уйлардан иборат. Баъзи халқларнинг мустаҳкамланган турар жойлари 2—3 қаватли ясси томли доирасимон минораларни эслатади. Гуваладан доирасимон қилиб тикланган дон омборларининг деворларига «кўз тегмасин» деб аёллар, тошбақалар ва эчкмарлар тасвири туширилган. Гуваладан ясси томли маежидларни минора ва мезаналар б-н бирға куриш одат бўлган. Айрим иморатларнинг пештоқиға кийик шохлари ва турли нақшлар солинган ёғочлар илиб қўйилади. Ҳоз. француз меъморлари лойиҳаси асосида замонавий бинолар қурилмокда. Бронзадан ясалган буюмларда ўсимликка ўхшатиб нақш солинган санъат асарлари яратилади. Миллий кийим-кечакларға мовий рангда турли нақшлар тикилади.

Мусиқаси. Б.Ф.даги кўпгина халқларнинг мусикий анъаналари хилмахил. Кишлоқ жамоаларида меҳнат жараёнлари, байрам маросимлари, диний расмрусумларға багишланган турлича мусикий услуб ва йўсинлар бор. Кўпинча мусиқа, раке ва кўшик бирға ижро этилади. Байрам маросимларида ижро этиладиган кўпгина кўшикларда аждодлар руҳиға мурожаат этилиб, сиҳатсаломатлик, омонэсонлик ва мўл хосил бўлиши ҳақидаги тилаклар айтилади. Чолғу асбоблари: най, дўмбира, чанг, гижжак ва хайвон шохларидан ясалган карнай кабилар. Кейинги йилларда замонавий мусиқани ривожлантиришға қатға аҳамият берилмокда. Уагадугудаги миллий театр

ва миллий фольклор дастаси, бир қанча эстрада ашула ва ракс дасталари мавжуд.

Киноси. 1969 й.да Уагадугуда бўлиб ўтган 1Умумафрика кинофестивали миллий кинематографиянинг ривожланишига туртки бўлди. Биринчи тўлиқ метражли фильм 1972 й.да яратилган. Кейинчалик «Яраш йўли», «Худонинг инъоми», «ПокоПоко» каби фильмлар юзага келди.

БУРЛАР — қ. Африканерлар.

БУРЛОҚЛАР (рус. бурлаки — солдовчилар) — 16—19-а.ларда Россияда даре кемаларини эшак ва аркон ёрдамида қўлда тортиб судровчи ёлланма ишчилар. Асосан ноқоратупроқ губернялардаги оброк тўловчи деҳқонлардан ёлланган.

БУРМАБЎЙИН (jynx torquUla) — кизилиштонлар туркумига мансуб куш. Африка, Осиё ва Европада тарқалган. Ўзбекистонда ўтроқ яшамайди (бахорда келиб, кузда Ҳиндистон ва Эронга учиб кетади). Б. сийрак ўрмон ва боғларда яшайди. Бўйининг уз. 20 см гача бўлади. Тухумини дарахтлар ковагига қўяди, кушларнинг ташландиқ уяларидан фойдаланади. 6—12 та тухум қўяди. Тухумни, асосан урғочиси, у овқатланишга кетганда эркаги босади. Б. чумолилар, ўсимлик ширалари ва б. ҳашаротлар б-н озиқланади. Ҳашаротларни узун ва ёпишқоқ тили б-н пўстлоқ орасидан ёки уясидан тутиб олади. Б. бирор нарсадан қўркса, боши б-н бўйинини пармадек бурайди, шунинг учун у «бурмабўйин» дейилган.

БУРМАКИН Владимир Иванович (1938.9.1, Тошкент) — рассом, Ўзбекистон БА ҳақиқий аъзоси (1997), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1981). Республика рассомлик билим юрти (1957) ва Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-ти (1965)ни тугатган. Б.нинг маҳобатли, айниқса, дастгоҳли рангтасвир борасидаги

изланишлари, воқеабанд тасвирлари, сержило образлари диққатга сазовор. Аёллар руҳий ҳолати жонли ифодаланган портретлар («Бойсун гўзали», 1968; «Эльвира», 1983 ва б.), рангдор, безак мужассамотлар («Интизор аёллар», 1962; «Ота», 1973; «Дарахт ҳақида қўшиқ» триптихи, 1975; «Кимнинг оти яхшироқ?», 1979; «Ўзбекистоннинг ҳозирги фан арбоблари», 1984 ва б.), «Фарҳод ва Ширин» (хамкорликда) деворий расмлари ва б.ни яратди.

БУРМАЛАНГАН ОБЛАСТЬ — геосинклиналь минтака ривожланишининг ягоналиги ва бир вақтда бурма ҳосил бўлиши б-н ажралиб турадиган бир қисми. Ер пўсти ҳаракатдаги зоналари — геосинклиналь минтақалари ривожланишидаги конуний босқич. Тектоник жараёнларнинг ривожланиши интенсивлиги бир хил эмаслиги сабабли Б. о. баъзи бир даврлар — бурмаланиш даврлари б-н боғлиқ. Мас, палеозой даврининг бошидан бошлаб каледон Б. о. (асосий бурма ҳосил бўлиши ордовик, силур ва девон даври биринчи ярмида бўлган), герцин Б. о. (палеозой охирида), мезозой ёки киммерий Б. о. (юра ва бўр даври бошланишида) фарқ қилинади. Токембрийда ҳам бир қанча Б. о. ҳосил бўлган. Б. о.да бурмалардан ташқари тектоник қопламлар бор, тоғ жинслари регионал метаморфизмга учраган, кучли магматик жараёнлар содир бўлган. Б. о.нинг маълум бир қисми платформаларнинг чўкинди қоплами бурмаланишидан ёки геосинклиналь областнинг чеккаларида, шунингдек платформа ичкарисисидаги бурмаланган зоналар — авлакогенларда (Донбасс) таркиб топали. Ўзбекистонда токембрий, каледон, герцин ва киммерий Б. о. мавжуд.

БУРМАЛАНИШ — геосинклиналь зоналарда ёки уларнинг айрим қисмларида катламларнинг эгилиши ва дарзлик, узилмалар пайдо бўлиши. Б.

геологик давр давомида содир бўлади ва қатлам тузилишидаги номувофикликка қараб аникланади. Мас, Ўрта Осиёдаги Фаргона, Туркистон, Зарафшон, Олай, Ҳисор ва б. тоғ тизмалари гер. цин бурмаланиш циклида пайдо бўлган. Герцин цикли уз навбагида бир неча фазаларга бўлинган.

БУРМАЛАНИШ ФАЗАСИ

— бурмаланиш жараёнининг ривожланишидаги маълум бир даври. Узоқ вақт узлуксиз давом этадиган тектоник ҳаракатлар, айниқса бурмалар ҳосил бўлишида нисбатан қиска давом этган тезланиш ҳодисаси. Б. ф. жинслар ётишида бурчак номувофиклиги б-н аникланади. Б. ф. тушунчаси 19-а.нинг 2-чорагида Орбиньи ва Эли де Бамон илмий асарларида қўлланилган. Б. ф.нинг аниқ тушунчаси немис олими Штилле (1913, 1924 ва кейинги йилларда) томонидан берилган. Унинг фикрича, бурмалар қиска фаза давомида вужудга келади. Ҳар қайси бурма алоҳида бурмаланиш фазасини англатади. Штилле Б. ф.ларига географик номларни берган (мас, Арденна, Такон ва б.). Кейинчалик Штилле изоҳи рус олимлари Наливкин (1936), Шатский (1937), Хаин (1950) ва б. томонидан танқид қилинди ва унга кўп тузатишлар киритилди. Хаин регионларни тавсифлашда Б. ф.нинг намоён бўлишини стратиграфик интервалига қараб аташни таклиф этди (мас, Эйфель олди Б. ф.).

БУРМАЛАШ, гофрирлаш (франц. *gauffer* — бурма шакл бериш) — 1) тахта (лист) материалларнинг биқолигини (муштаҳкамлигини) ошириш мақсадида уларни тўлқинсимон ва шаклдор қилиб яшаш. Бурмалар ярим доиравий, трапедия, учбурчак шаклида ҳамда мураккаброқ шаклларда бўлиши мумкин. Б. прессларда ёки шаклдор жўвалар (валиклар)да амалга оширилади. Бурмаланган материаллар ва буюмлар машинасозлик, қурилиш ва саноатнинг

бошқа соҳаларида ишлатилади, мас, асбестцементдан шифер тайёрланади; самолётсозликда бурмаланган тахта дуралюминийдан самолёт қаноти тайёрланади; бурмаланган картондан маҳсулот ташиладиган идишлар ясалади; шундай картон қурилишда иссиқликни сакловчи материал сифатида ҳам ишлатилади; 2) тикувчиликда кийимлар (юбкалар, кўйлақлар)да бурмалар (тахламлар) ҳосил қилиб тикиш.

БУРМАЧАП ҚАБРИСТОНИ

— кўчманчи чорвадор қабилалар (хуннулар) антик давр ёдгорлиги (мил. ав. 1-а.—мил. 1-а.). Бурмачап қишлоғи (Қирғизистон)дан топилган. Б. қ.ни 1944—45 й.ларда А. Н. Бернштам текширган. Бурмачап мозорлари ҳар хил ҳажмдаги (катталарининг майд. 30х30 м, бал. 8 мх кичикларининг майд. 12х12 м, бал. 0,80 м) тупроқ уюмидан иборат. Б. қ.да 5 мозор очиб кўрилган. Мозорлардан хурмача, пиёласимон сопол идиш, тўрт оёкли ёғоч курси, темир тақинчоқлар топилган. Бир мозорда мурданинг билакларидаги қумуш халқа, оёқларидаги рангбаранг шиша мунчоқлар, ҳатто унинг жун ва ипақдан тўқилган кийими парчалари сақланган. Б. қ. ёдгорликлари Ўрта Осиёнинг антик даврига оид моддий маданиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

БУРМИСТР (полякча) — Россияда помешчик ермулкининг бошқарувчиси. Дехонларнинг турли меҳнат мажбуриятларини бажаришларини, қишлоқдагн тартиб ва б.ни назорат қилган.

БУРНАШЕВА Қамара (1920.8.3 Андижон—2000.31.5)—Ўзбекистон халқ артисти (1960). 1934 й.дан Й. Охунбобоев номидаги Андижон мусикали драма ва комедия театрида (1943 й. Самарқанд театрида) актриса. Машҳур роллари: Гулбахор, Тожихон («Бой ила хизматчи»), «Холисон»), Жульетта («Ромео ва

Жульетта»), Ҳафиза («Шоҳи сўзана»), Катерина («Момақалдирик»), Ширин («Фарҳод ва Ширин»), Лайли («Лайли ва Мажнун»), Нурхон («Нурхон»), Фармонбиби («Келинлар кўзғолони»), Нодира («Нодира»), Шоҳсанам («Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам») ва б. Б. серкира актриса бўлиб, ўткир ҳажвий, лирик ва мураккаб психологик роллар устаси сифатида танилган.

БУРНОНИТ (француз минералоги Ж. Л. Бурнон номидан) — мураккаб сульфидлар кенжа синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи CuPbSbS_3 . Баъзан темир (5% гача) ва қумуш (3% гача) қўшимчалари бўлади. Ромбик системада кристалланади. Ранги пўлатсимон кулрангдан қорагача. Йўғон устунсимон ва ғилдираксимон қўшалокликлар кўринишида. Мўрт. Қаттиқлиги 3—3,5. С. оғ. 5,7—5,9. Сўниқмис рудалари, пирит, халькопирит, галенит, сфалерит б-н бирга мисполиметалл, гидротермал конларининг мураккаб типларида учрайди. Б. нурашга учраганда церуссит, малахит ва сурма охралари ҳосил қилади. Конлари Ўрта Осиё, РФ (Забайкалье ва б.), Австралия, Жан. Америка мамлакатларида бор. Ўзбекистонда Қурама (Қўшбулок олтин кони), Чатқол тоғларида (Устарасой висмут кони) ва жан.да (Хондиза полиметалл кони) да учрайди. Б.дан кўрғошин ва мис олинади.

БУРОВ — асов отни тақалаш вақтида отнинг юқори лабига сиртмоқ солиб, бир киши тортиб турадиган асбоб. Учига сиртмоқ боғланган, уз. 60 см ча, йугонлиги 3 см ча келадиган таёкдан иборат. От типирчилаганда Б. буралса, лаби оғриб тинч туради. Б. Фарғона водийсида чиллик ҳам дейилади.

БУРОВСУЮҚПИГИ (Liquor Burovi) — сирка алюминпатнинг 8%ли эритмаси. Рангсиз, тиник, чучмал суюқлик, бир оз сирка хиди келади. Таркибида аччиқтош (46,5 қисм), кальций карбонат (14,5

қисм), суялтирилган сирка кислота (39 қисм) бор. Буриштиради ва яллиғланишга қарши таъсир кўрсатади. Оғизни чайқаш учун ишлатилади, докага шимдириб, лат еган жойга қўйилади.

БУРОҚ (араб, «ярқирок», «барк» сўзидан) — ислом ривоятларида жуда тез чопадиган ва учадиган махлуқнинг номи. Қуръони каримда зикр қилинишича (17:1), Муҳаммад (сав) уни миниб Макка ш.дан «тунги сайр»да меърожга чиққан. Ривоят қилишларида, Б. Муҳаммад (сав)ни Каъба олдида келиб кутиб турган, аввалига у саркашлик қилган, ҳазрат Жаброил мажбур этгандан сўнг бўйсунган. Б. бошқа пайғамбарлар, чунончи Иброҳим (ас) ва Довуд(ас)га ҳам хизмат қилган, дейдилар. Б. гоҳ от, гоҳо хачир шаклида, оқ рангли, бўйни чўзик, қулоқлари узун, оёқларида қаноти бўлган деб таърифланган. Муҳаммад (сав) Б.га миниб учиб кетаётганликларини ўрта аср шиа миниатюраларида ифодалашга ҳаракат қилинган.

БУРСА, Бурса — Туркиянинг шим.ғарбидаги шаҳар. Бурса элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 835 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Муҳим савдо-саноат маркази. Тўқимачилик, озиқ-овқат, металлургия, цемент, ёғочсозлик саноати ривожланган. Ипакчилик, ип газлама, тамаки, ёғмой, кўн пойабзал, автомобиль корхоналари бор. Б. мил. ав. 2-адан маълум. 1326—65 й.ларда Усмонли турклар салтанатининг пойтахти бўлган. Меъморий ёдгорликларидан Улуғ жоме (1396—1400) масжиди, Мурод II масжиди (1424—27), Яшил жоме (1424) масжиди, шифохона (1394) ва б. сақланган. Унт бор.

БУРСИТ (юн. bursa — халтача) — бўғим шиллик халтачасининг (бўғим атрофидаги ва айрим суяк бўртмалари устидаги) яллиғланиши. Ҳароратнинг кўтарилиши ва халтачада

суяқлик (экссудат) тўпланиши б-н кечади. Касалликнинг кечишига кўра ўткир, ўртача ўткир, сурункали ва қайталайдиган, шунингдек специфик (захм, сил, ревматизм, бруцеллез ва х. к.) ҳамда носпецифик хиллари тафовут қилинади. Ўткир Б.га ҳар хил шикастланишлар (лат ейиш, шилиниш, чақаланиш), баъзан ўткир ёки сурункали инфекциялар (томоқ оғриғи, тумов), диатез сабаб бўлади. Сурункали Б. касбга оид бўлиб, кўпроқ иш жараёнида тизза ва тирсақ бўғимига зўр келадиган кишиларда кузатилади.

Бемор бўғимини маҳкам боғлаб тинч қўйилади, иссиқ қилинади, физиотерапевтик муолажалар (ультратовуш, УВЧ) буюрилади. Зарурият бўлганида жарроҳлик усули қўлланилади.

БУРТАСЛАР — Ўрта ва Қуйи Волга бўйидаги қабилалар уюшмаси (5—11-а. лар). Б.нинг айнан қайси қабилалардан ташкил топганлиги номаълум. Б. араб жуғрофий ва тарихий манбаларида 10-а. дан, рус солномаларида эса 13-а.дан тилга олинади. Улар деҳқончилик, чорвачилик ва овчилик б-н шуғулланиб, 7-а.дан Хазар хоқонлиги, 10-а. охирларидан Киев Русига тобе бўлган, 11-а.да эса Волга булғорлари ва б. Волгабўйи халқлари таркибига сингиб кетган. Б. маданияти мишарлар б-н мордва маданиятининг шаклланишига таъсир кўрсатган деб тахмин қилинади.

БУРУН — одам ва умурткали ҳайвонлар нафас йўллارининг бошланғич қисми ва хид билиш аъзоси. Овоз чиқариш ва сўзлашда резонатор вазифасини ўтайди (овозни кучайтиради ва унга оҳанг беради); ташки Б., бурун бўшлиғи ва Б.нинг ёндош бўшлиқларига бўлиниб, ёндош бўшлиқлар Б. бўшлиғига тор тешиқлар орқали очилади. Ташки Б. суякгоғай скелетидан тузилган. Тоғай тўқима борлиги туфайли ташки Б. эгилувчан. Б. териси бағрида ёғ безлари

бор. Б. бўшлиғи (Cavitas nasi) юпқа тўсиқ орқали икки бўлакка ажралган бўлиб, катақлар орқали ташки муҳит б-н, хоана орқали эса бурунхалқум б-н туташади (қ. Халқум). Б. бўшлиғининг туби қаттиқ танглай суяги ҳисобланиб, юқори девори ғалвирсимон юпқа суяк пластинкадан иборат, хидлов нервининг толалари шу пластинка тешиқларидан ўтиб, Б. бўшлиғига киради. Б. бўшлиғи деворини ҳилпилловчи эпителийли шиллиқ парда қоплаб олган. Унинг туклари бир маромда тебраниб туради. Б. бўшлиғини иккига (ўнг ва чапга) бўлиб турган тўсиқнинг орқа қисми суяк тўқима, олд қисми тоғайдан иборат бўлиб, Б. бўшлиғининг ички деворини ҳосил қилади. Бу бўшлиқнинг ён деворида учтадан Б. чиғаноғи бўлиб, улар остидан юқори, ўрта ва пастки ҳаво йўллари ўтган. Юқори ва ўрта ҳаво йўлининг ён деворида тешиқчалар бор, Б. бўшлиғи шулар орқали ўзининг ёндош бўшлиқлари б-н туташади. Пастки ҳаво йўлида ёшБ. каналининг тешиғи бўлиб, бундан Б. бўшлиғига ёш оқиб тушади. Б.нинг ёндош бўшлиқлари тўрт жуфт: юқори жағ, пешона, асосий ва ғалвирсимон бўшлиқ. Б. бўшлиғи орқа томондан халқум (ютқин)га катта чўзинчоқ тешиқлар — хоаналар б-н туташади. Б. бўшлиғини қоплаган шиллиқ парданинг юқори қисмида хидлов нервининг охирлари тармоқланган, қолган қисмидаги ҳилпилловчи эпителий туклари Б. тешиқлари томон тебраниб туради. Б. бўшлиғи нафас олиш, муҳофаза, хид билиш ва резонанс функцияларини бажаради. Нафасга олинган ҳаво Б. бўшлиғидан ўтиш вақтида чангтўзон заррачаларидан тозаланади. Б. шилимишидаги моддалар Б. бўшлиғига тушган микробларни бир қадар юқумсизлантиради. Совуқ ҳаво Б. йўлларида ўтаётганда исийди ва қон томирларга бой бўлган шиллиқ пардаларга тегиб намланади. Шиллиқ пардадаги хид билиш нерви хужайралари турлитуман хидларни бир-

бирдан ажратиш имконини беради. Б. орқали нафас олганда ҳаво Б.дан ўта туриб чанг ва микроблардан тозаланади, илийди ва намланади. Б. касалликларини оториноларингология фани ўрганади.

Носир Аҳмедов.

БУРУН, тумшук — қуруқликнинг океан, денгиз, кўл акваториясига ёндош сохилларга нисбатан кўпроқ туртиб кирган қисми. Қирғоқ қандай жинслардан (тош, кум ва б.) таркиб топганлигига қараб, Б.лар тик кўтарилган, баланд (Дежнёв б., Айиктоғ б.), астасекин пасайиб борадиган, текис (Мўйноқ б.) бўлиши мумкин. Б. баъзан сув остида ҳам давом этиб, кема қатнови учун хавф туғдиради. Тог муюлиши ҳам Б. дейилади. БУРУН — 1) дегрезликда ишлатиладиган қўйма чўян мослама. Унинг бир учини дама, иккинчи учини ёндўкон шовваси (шамол кирадиган тешик)га суқиб, лом б-н кўтариб қўйилади. Шамол дамдан Б. орқали шоввага, ундан ёндўкондаги ўчоққа бориб, ўтти пуфлайди. Темирчи, тақачи, мискари, анжомсозлар Б.ни булул деб ҳам аташади; 2) анжомсозларнинг мўрисиз ўчоқларида дам қаваза (ёғоч найча)га кирадиган най ва х. к.

БУРУН ҚОНАШИ — бурун бўшлиғидан қон келиши. Буруннинг лат ейиши ёки шиллик пардасининг зарарланиши (тирналиши, шилиниши, бурунни қовлаш), организмнинг умумий, асосан, юқумли касалликлари (мас, грипп) Б. қ.га сабаб бўлади. Юрак, буйрак, жигар, қон яратувчи аъзолар касалланганда, қон босими ошганда ҳам бурун қонайди. Баъзан атмосфера босими, ҳаво ҳарорати ва намлиги ўзгарганда, шиллик пардага мунтазам кимёвий моддалар таъсир этганда, шунингдек жазирама иссиқ кунларда ҳам Б. қ. қузатилади. Бурун қонаганда қон ташқарига чиқмай, баъзан халқумга қараб оқиши ва бурни қонаётган киши уни билмай ютиб юбориши ҳам мумкин. Бунда бирдан қон қусиш

бурун қонаётганининг аниқ белгиси ҳисобланади. Баъзан қизилўнгач ёки меъдадан келаётган қон ҳам бурундан қон кетишига сабаб бўлади. Бурун қонаганда бошни баланд қилиб ётқизиш, бурун катагига водород пероксид шимдирилган пахта ёки дока тикин қўйиш, иложи борица қонни тўхтатиш чорасини қўриш лозим. Муздек сувга латта хўллаб қаншарга босиш, тўхтайвермаса энсага муз солинган халта қўйиш, булар ёрдам бермаса врач қақариш керак. Ботбот Б. қ. бирор касаллик аломати бўлиши мумкин, бундай ҳолларда, албатта, тиббий текширувдан ўтиш зарур.

БУРУНАКИ — 1) доривор, наркотик ва ш. к. моддаларни даво (ингалиция) мақсадида ёки кайф қилиш учун искаш; 2) шу мақсадда қўлланиладиган моддаларнинг умумий номи.

БУРУНДИ, Бурунди Республикаси (франц. Republique du Burundi) — Марказий Африкадаги давлат. Майд. 27,8 минг км². Аҳолиси 6,4 млн. киши (1990-й.ларнинг охирилари). Пойтахти — Бужумбура ш. Маъмурий жиҳатдан 15 вилоятга бўлинади.

Давлат тузуми. Б. — республика. Давлат бошлиғи — президент. 1996 й. 25 июлдаги давлат тўнтариши натижасида 1992 й.ги Конституциянинг амал қилиши ва Миллат мажлиси ҳамда партияларнинг фаолияти тўхтатиб қўйилган. Сент. ойида Миллат мажлиси ва партияларнинг фаолияти қайта тикланди. 1998 й. 18 июлда Миллат мажлиси ўрнига Ўтиш даври миллат мажлиси тузилди.

Табиати. Б. Шарқий Африка тоғлигининг шим.ғарбида жойлашган. Кембрийгача ҳосил бўлган кристалл ва метаморфик жинслар ер юзасига чиқиб ётади. Рельефи, асосан, ясситоғлик. Шарқида, Нил ва Конго дарёлари ҳавзаси ўртасида бал. 2000—2500 м бўлган сувайиргич тизма бор. Ясситоғлик жан. шарқда Малагараси дарёси водийсига тик жарликлар ҳосил қилиб тушган.

Мамлакат маркази ва шарқида никель, кобальт, платина, титан, мис, магний, ванадий, калай конлари мавжуд. Иқлими субэкваториал. Ўртача ойлик тра даре водийларида 24°, яситоғликларда 18—20°. Йиллик ўртача ёғин миқдори 800—1600 мм. Йил давомида 2 сернам (март — май, окт. — дек.) ва 2 курук (июнь — сент., янв. — фев.) мавсум бўлади. Дарёлари Нил ва Конго ҳавзаларида бўлиб, гидроэнергияга бой, лекин уларда кема қатнай олмайди. Йирик дарёлари Рувуву, Аканьяру, Малагараси, Рузизи. Асосий тупроғи унумли кизил тоғ тупроғидир. Рузизи дарёсининг водийсида тропик кора ва шўрланган тупроқлар учрайди. Ўсимликлари асосан саванналар бўлиб, сувайирғич тизмалар тропик ўрмонлар б-н қопланган. Ҳайвонот дунёси қушлар, судралиб юривчилар ва ҳашаротларга бой. Фил, бегемот, буйвол, кийик ва маймунлар учрайди. Миллий боғлари — Кивира, Рузизи, Рувуву.

Аҳолиси. Б.нинг асосий аҳолиси хуту, тутси ва тва этногруҳларига бўлинувчи рунди ва руандалар; европаликлар ва осиеликлар ҳам яшайди. Аҳолининг 62% католиклар, 32% маҳаллий анъанавий динларга амал қилади, 6% мусулмонлар. Расмий тили кирунди ва француз тиллари. Аҳолининг 6,3% шаҳарларда истиқомат қилади. Йирик шаҳарлари: Бужумбура, Гитега, Мурамвья.

Тарихи. Б. худудида қадимдан банту ва пигмейлар қабиласи, 15—16-а.ларда эфоиод тоифасига мансуб урушқоқ кучманчичорвадор қабилалар яшаган. Манбаларга кўра, ҳоз. Б. худудида 1558 й.да дастлабки подшоликлар ташкил топган. Нгаре 1 майда хонликларни бирлаштириб, кучли давлатга асос солган. Вилюятларни шахзодалар идора қилган. 19-а. охирларида мамлакатга европалик миссионерлар кириб келди. 1899 й. Б. Германия Шарқий Африкаси таркибига қўшиб олинди. 1-жаҳон уруши вақтида Б.ни Бельгия армияси эгаллади (1916). Версаль сулҳ шартномаси, Миллатлар Иттифоқи

қарорига мувофиқ Б. Урунди номи б-н Бельгия ихтиёрига ўтди. Давлатни Бельгия резиденти назоратида подшо (мвами) бошқарди. Мустамлакачилар аҳолини кофе, пахта каби экспорт товарлар етиштиришга мажбур қилди. Б. аҳолиси мустамлакачиларга қарши узок вақт кураш олиб борди. Бу кураш 2 жаҳон урушидан сўнг Африкада бошланган миллим озодлик ҳаракати таъсирида авж олиб кетди. 50-й.лар охирида Б.даги озодлик ҳаракати ташкилий туе ола бошлади. Мамлакатда сиёсий ташкилотлар пайдо бўлди. 1959 й. тузилган миллий тараққиёт ва бирлик партияси Б.га ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи берилишини, кейинчалик мустамлака тузумини тугатишни талаб қилди. Халқ партияга хайрихоҳлик билдирди. Бельгия ҳукмронлари озодлик курашини бошқариш мақсадида маҳаллий бошқарув органлари тузишга розилик берди. Айни вақгда турли партия ва ташкилотлар ўртасида ўзаро низо кўзгади, қабулларни

бир-бири б-ни уриштириб қўйди. Бирок меҳнатқаш омма озодлик курашини сусайтирмади. Охири мустамлакачилар Б. мустақиллигини эътироф этишга мажбур бўлди. 1962 й. 1 июлда мустақил деб эълон қилинди. 1966 й. нояб.да монархия ағдарилиб, республика эълон қилинди. 1962 й.дан БМТ аъзоси. 1992 й. 6 янв.да ЎзРнинг суверенитетини тан олган. Миллий байрами —1 июль — Мустақиллик куни (1962).

Сиёсий партнъялари ва касаба уюшмаларв. Бирлик ва миллий тараққиёт партияси (УПРОНА), 1959 й.да асос солинган; Б.да демократия учун фронт, 1986 й.да асос солинган. Б. меҳнатқашлари иттифоқи касаба уюшмаси, 1967 й.да тузилган.

Хужалнги. Б — иқтисодий жиҳатдан сует тараққий қилган афар мамлакат. Ялпи ички маҳсулотнинг 13% ни саноат, 48,5% ни қ. х. беради. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг 90% қ. х. (асосан деҳқончилик ва чорвачилик)да банд. Буғдой, окжўхори,

маккажӯхори, банан, тарик, маниок, чой экилади. Кофе ва пахта Б.нинг асосий экспорт экинларидир. Қорамол, эчки, қўй боқилади. Танганьика кўл и дан балиқ овланади.

Б. саноати энди ривожланиш босқичига кирди. Мамлакатда қ. х. маҳсулотларини қайта ишлайдиган ўрта ва кичик саноат корхоналари бор. Кофе ва пахта тозалаш, ер ёнғоқ ёғи ишлаб чиқариш, қ. х. ускуналари, совун, лакбўёқ з-длари ва пойабзал, мебель фюклари бор. Б.да т. и. йўқ. Ички ва ташкл юклар автомобиль йўллари (уз. 6,3 минг км) ҳамда сув ва ҳаво йўллари орқали ташилади. Танганьика кўлида кемалар қатнайди (асосий порти Бужумбура). Четга кофе, пахта, кўнтери маҳсулоти, қорамол, қалай концентрати чиқаради ва четдан тўқимачилик, озик-овқат, нефть маҳсулотлари, транспорт воситалари келтиради. Бельгия, АКШ, Германия, Буюк Британия ва б. мамлакатлар б-н савдо қилади. Пул бирлиги — Б. франки.

Тиббий хизмати, халқ маорифи, маданиймаърифий ва илмий муассасаларн. Б.да 4,5 мингдан ортиқ ўринли 30 га яқин касалхона ва 120 дан зиёд тиббий марказ бор.

1962 й.гача аҳолининг 98% саводсиз бўлган. 1967 й.дан давлат мактабларида ўқиш бепул. Б.да 6 й.лик бошланғич мактаблар, 6—7 й.лик ўрта мактаблар бор. Мактаб ўқитувчилари Бужумбурадаги унт ва олий пед. мактабида тайёрланади. Б.да қ. х. институти (1958 и. ташкил этилган) ҳам бор. Илмий муассасалари: Қ х. тадқиқотлари инти, Гидрометеорология миллий маркази, Тиббиёт бўйича тадқиқот лабораторияси. Бужумбурада унт кутубхонаси ва оммавий кутубхона, Гитега ш.да Миллий музей ишлайди. 1969 й. Бужумбурада Б. маданий маркази очилган.

Матбуоти, радноэшиттириши ва телекўрсатуви. Б.даги асосий газ. ва жур. лар: «Ренуво дю Бурунди» («Бурунди тикланиши»), француз тилида чиқадиган кундалик ҳукумат газ., 1978 й.дан),

«Убумве» («Бирлик», кирунди тилида чиқадиган ҳафталик газ., 1971 й.дан), «Бюллетэн экономик э финансье» («Иктисодий ва молиявий бюллетень», француз тилида ойига 2 марта чиқали), «Гид» («Йўлнома», француз ва кирунди тилида чиқадиган ойлик ахборот бюллетени, 1970 й.дан) «Кюльтюр э сосьете» («Маданият ва жамият», ҳар чоракда француз тилида чиқадиган жур., 1978 й.дан). Б. матбуот агентлиги — БАП 1976 й.да тузилган. Б. миллий радиоэшиттириши ва телекўрсатуви 1960 й.да ташкил этилган.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Халқнинг турар жойлари аксарияти ходалардан синч қадалиб, орасига шохшабба, қамиш ва ҳашак ўраб ясалган юмалок кулбалардан иборат, томи ҳам ҳашак б-н ёпилади. Кулба ичи қамиш бордон б-н бўлинади. Қишлоқ кўрғонлари тепалнклар ва қир ён бағирларига тарқоқ ҳолда жойлашган. 50 й.лардан тўғри бурчақли, пешайвон ва деразали турар жойлар пайдо бўлди. Томини қўш нишабли қилиб ёпиш одат тусига кирди. Бужумбура ш.да замонавий европача бинолар қурила бошлади. Бадиий хунармандчиликда бўйра, сават, идиш, қопқоқ каби турли ҳажм ва шаклдаги нарсалар тўқиш ривожланган. Буюмлар ҳар хил нақшлар б-н безатилади. Ёғочдан одамлар ва ҳайвонларнинг ҳайкалларини, қалқон ва ўқдонларни, ғилофларни ясайдилар.

Муסיқаси. Б. анъанавий муסיкий маданияти кўшиқжанрлари, чолғу асбоблари ижро услуби хилмахиллиги б-н ажралиб туради. Турли расмрусумлар, дафн маросими ва фарзанд туғилишига бағишланган ўзига хос муסיқалар мавжуд. Мамлакат мустақилликка эришгач, санъат анъаналари мунтазам равишда ўрганила бошлади, бир неча ашула ва рақс ансамбллари тузилди.

БУРУНДОЙ, Борундай — мўғул саркардаси; 13-а. 30-й.лари охири — 40-й.лари бошида Ботухон қўшини таркибида

Русь ва б. мамлакатларни босиб олишда катнашган. 1258—59 й.ларда мўғулларга тобе князь Василько Романович (1199—1271) б-н бирга Литва ва Польшага юриш қилиб, у ерларни талонторож этган, сўнг Жан.Ғарбий Русни ҳам бўйсундириб, унинг шаҳарларидаги қалъаларни буздириб ташлаган. Шунда князь Василько Романович ҳам Б. буйруғига биноан ўзининг ВладимирВолинский князлигидаги барча ҳарбий истеҳкомларига ўт қўйган.

БУРУНДУҚЛАР, оласичқонлар (*Tamias*) — кемирувчилар туркумининг татинсимонлар оиласи уруғи. Шим. ярим шардаги ўрмонларда тарқалган. Бир неча тури маълум. Россиянинг шарқий қисмидаги ўрмонларда Осиё Б.и (*T. sibiricus*) учрайди. Танасининг уз. 14 см, думи 9 см га яқин, орқа қисмида бешта қора йўли бўлади. Қишда уйқуга кетади, ҳар йили бир марта (баъза 2 марта) 4—10 та бола туғади. Нина барглилар уруғи, кенгбаргли дарахтлар барги, куртаги ва меваси б-н озикланади, қишга 4 кг гача озиқ (асосан кедр ёнғоғи) тўплайди. Б. лунжида озиқ олиб юрадиган халтаси бўлади. Ўрмончилик ва қ.х.га қисман зиён келтиради. Осиё Б.и кана энцефалитининг иккинчи даражали тарқатувчисидир.

БУРУНДУҚХОН (? 1511) қозоқ хонларидан бири (1480—1511), Кирайхон (Гирейхон)нинг катта ўғли. Отаси вафотидан сўнг тахтга ўтирган. Абулхайрхон вафотидан кейин Муҳаммад Шайбонийхон б-н ўзбек улусига эга бўлиш учун кўплаб жанглр олиб борган. Б. 50 минг кишилиқ қўшини б-н манғитлар устига юриш қилганда (1480) Шайбонийхон 300 аскар б-н манғитларга ёрдамга келиб Б. қўшинини тормор келтирган. Б. Жонибекхоннинг ўғиллари Қосим султон ва Отик султон ҳамда манғитлардан Ҳамзабеклар б-н Шайбонийхон турган Сигноқни 3 ой камал қилган, бироқ қалъани ололмай

чекинган. Шайбонийхон Ўтторга юриш қилганда Сигноқ беклари, руҳонийлари қалъани Б.га топширганлар. Б. сўнгра Арқуқ қалъасини 40 кун муваффақиятсиз камал қилган, Саброн, Ўттор, Сайрам, Олатоғни эгаллаган. Б. Шайбонийхонга қарши туриш бефойдалигини тушунгач, қизини унга берган. Жонибекхон ва Кирайхон вафотидан сўнг уларнинг ўғиллари ўртасида ўзаро низо бошланган. Жонибекхоннинг ўғли Қосим султон Б.ни даштдан сиқиб чиқарган. Б. ўзининг душманлари бўлган шайбонийлар хузурига — Мовароуннахрга кетишга мажбур бўлган ва умрининг қолган қисмини Самарқандда ўтказиб ўша ерда вафот этган.

БУРУНОВ Каража (1898.2.8, Тажан вилояти — 1965.22.3, Ашхобод) — туркман ёзувчиси, драматург, таржимон. Туркменистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1943). Замонавий туркман адабиётининг асосчиларидан бири. «Дақилма» (1927) пьесасида туркман хотинқизларининг оғир қисмати кўрсатилади. «Пахта», «Винтлар» ва «Каймир Кўр» (Б. Омонов б-н ҳамкорликда) драмаларида туркман халқи ҳаётидаги ёрқин воқеалар ўз ифодасини топган. Ижтимоиймаиший мавзуда яратилган «Тирякқаш» (1927), фуқаролар уруши воқеаларини баён қилувчи «Чўктирилган 18 киши» (1929) дostonлари бор. Унинг либреттоси асосида «Шоҳсанам ва Ғариб» (1943), «Камина ва Қози» (1944) ва б. опера ва балетлар саҳналаштирилган. Б. жаҳон драматургиясининг энг яхши намуналари (Шекспир, Лопе де Вега, Шиллер, Мольер, Гоголь асарлари)ни туркман тилига таржима қилган.

БУРУНТОВ қ. Мурунтов.

БУРЧ — кишининг бирор шахс, оила, жамоа, элюрт, Ваган олдидаги мажбуриятини англатувчи ахлоқий тушунча. Б.да объектив муносабатлар

ифодаланади, яъни у жамиятнинг ижтимоийиқтисодий ва ахлоқий негизлари б-н белгиланади. Б.нинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, у инсоннинг ички кечинмалари, ташқаридан туриб назорат қилинмайдиган мураккаб руҳий ҳолатини ифодалайди. Б. иймонъятиқод, онглилик, ҳалоллик, виждон каби тушунчалар б-н чамбарчас боғлиқ. Б. қандай вазифа, кимнинг олдидаги мажбурият эканлигига қараб турлича бўлади (миллий Б., ижтимоий Б., умуминсоний Б. ва б.). Ижтимоий ва шахсий Б., оилада отоналик Б.и, фарзандлик Б.и ва бошқа Б. лар бор. Б. нисбий тушунча. У ижтимоий тараққиёт жараёнида мазмунан бойиб, шаклан ўзгариб боради. Ҳоз. шароитда инсоннинг табиат ва авлодлар олдидаги Б.и янгича мазмун касб этмоқда. Оилавий Б. эса жамият олдида турган мақсадлар б-н яида уйғунлашмоқда. Она Ватанга, халққа хизмат қилиш энг улуғ ва шарафли Б. ҳисобланади.

БУРЧАК — бир нуқтадан чиққан икки нур (ярим тўғри чизик)дан ташкил топган шакл. Нурлар Б. томонлари, улар чиқадиغان нуқта Б. учи деб аталади. Учидаги ҳарф ёрдамида Б. /LA шаклида, учи ва томонларида ётган нуқталар ёрдамида .BAC шаклида белгиланади. Б. томонлари орқали текислик ўтказилса, у текисликни икки қисмга ажратади. Агар Б. томонларидан нурларни Б. учидан қарши томонга давом эттирганда у текисликнинг қайси қисмини кесмаса, шу қисм Б.нинг ички томони деб аталади. Томонлари бир тўғри чизикни ташкил қилган Б. ёйиқ, унинг ярми эса тўғри Б. деб аталади. Тўғри Б.дан кичик Б.лар ўткир. катталари ўтмас Б. дейилади. Бир томони умумий, қолган икки томони бир тўғри чизикни ташкил қилувчи Б. қўшни Б.лар, икки тўғри чизикнинг кесишишидан ҳосил бўлган Б.лар вертикал Б.лар деб аталади. Текисликдаги Б.нинг ички қисми градус ёки радиан ($=57^\circ$)ларда ўлчанади. Мае,

ёйиқ Б. 180° ёки п, тўғри Б. 90° ёки п/2 га тенг бўлади.

Б.ни тенг иккига бўлувчи нур унинг биссектрис а с и дейилади. Икки тўғри чизикни учинчи тўғри чизик кесиб ўтганда ҳосил бўлган Б.лар қуйидагича аталади (расм): / б-н 5; 2 б-н б; J6H 7; 4 б-н 8 Б.лар мое Б.лар; 3 б-н б; 4 б-н 5 Б.лар ички алмашинувчи; / б-н 8; 2 б-н 7 Б.лар ташки алмашинувчи Б.лар; 3 б-н 5; 4 б-н 6 Б.лар ички бир томонли; 1 б-н 7; 2 б-н 8 ташки бир томонли Б.лар.

БУРЧАК КОЭФФИЦИЕНТИ — тўғри чизикнинг Декарт координаталар тизимига нисбатан Ох ўқнинг мусбат йўналиши б-н ташкил қилган бурчак тангенси.

БУРЧАК ТЕЗЛАНИШ — каттик жисмнинг бурчак тезлиги ўзгаришини ифодаловчи вектор катталиқ.

БУРЧАК ТЕЗЛИГИ — каттик жисмнинг айланиш тезлигини ифодаловчи катталиқ. Б.т. вектор катталиқ, бу вектор учидан қараганда жисмнинг айланиши соат мили ҳаракатига тесқари йўналишда кўринади. Б.т. айл/мин ёки рад/с б-н ўлчанади.

БУРЧАК ТРИСЕКЦИЯСИ (лот. tri уч ва sectio — қирқиш) — бирор бурчакни 3 тенг қисмга бўлиш ҳақидаги масала; қад. машҳур 3 масаланинг бири. Булар: Б. т., дойра квадратураси ва кубни иккилантириш. Ўрта аср араб манбаларида Б.т. алгебра ва тригонометрия масалалари б-н боғланади. 9—10-а.ларда Б.т. $x^3+px+q=0$ куб тенгламани ечишга келтирилади. 15-а.да самарқандлик олим Жамшид ибн Масъуд алҚоший жуда аниқ тригонометрик жадваллар тузиш ва маълум $\sin 3^\circ$ асосида $\sin \Gamma$ ни ҳисоблаш учун куб тенгламани тақрибий ҳисоблаш усулини қўллайди. Эслатилган масалаларнинг биронтасини ҳам циркуль ва чизғич ёрдамида ечиб бўлмайди.

БУРЧАК ЧАСТОТА (айланма частота)—жисмнинг айланма ҳаракатини ифодаловчи катталиқ; у 2п секунд ичида содир бўладиган тебранишлар сонига тенг.

БУРЧАК ЧИЗИҒИ — юлдузлар туркуми. Осмоннинг Жан. ярим шарпна Акраб, Қурбонгоҳ, Жанубий учбурчак ва Бўри юлдуз туркумлари орасида жойлашган. Майд. 165 кв. градус. Белгиси № 02. Жан. да баҳор пайтларида яхши кўринади.

БУРЧАК ЎЛЧАГИЧ — машина деталлари, кескич ва ўлчов асбобларининг икки текислиги орасидаги бурчакни ўлчайдиган асбоб. Нониус (қўшимча шкала)ли ва оптик хиллари бор. Нониусли Б.ў. 0° дан 120° гача даражаларга бўлинган ярим дойра 2, кўзгалмас чизғич /, винтли ўқ 8 да айланадиган чизғич 6 дан иборат (расм). Ҳаракатланувчи чизғичга ярим дойра айланасида сирпанувчи нониус 5 маҳкамланган. Маҳкамлагичлар 3 ва 4 ёрдамида нониусли чизғич керакли вазиятда маҳкамланади. 90° дан 180° гача бурчакларни ўлчаш учун текшириладиган буюмнинг ўлчанаётган бурчаги текислигига чизғич 1 ва 6 лар тўғриланади. Бурчакнинг катталиги ярим дойра ва нониус шкалаларидан аниқланади. 0° дан 90° гача бурчакларни ўлчаш учун ҳаракатланувчи чизғич 6 га қўшимча бурчаклик кийгизилади. Бу ҳолда ўлчанаётган бурчак текислигига кўзгалмас чизғич / б-н бурчаклик 7нинг томонлари тўғриланади. Оптик Б.ў. (мас, ўлчаш микроскоплари)да бурчак геометрик оптика конунқоидаларига асосланиб ўлчанади. Бурчакларни ўлчашда адилақ, квадрант, проектор, транспортир каби асбоблардан ҳам фойдаланилади. бурчак катталиқларини ифодаладиган бирликлар. Асосий ясси бурчак ўлчов б.:рлиги — градус. Кичикроқ бурчаклар градус улушлари — минут (1/60 градус) ва

секунд (1/3600 градус)да ўлчанади. Осмон жисмларининг ҳолатлари ва ҳаракатларини кузатишда, ҳаётий ва техник масалаларни ҳал қилишда Б.ў.б.дан фойдаланилади. Бурчакни ўлчаш бўйича алоҳида соҳа, яъни тригонометрия фани бўлмаган давргача бурчак ўлчашга тегишли маълумотлар астрономия зижларида берилар эди. Мат. ва астрономия тарихидан 13—15-а.ларда юзга яқин зиж яратилганлиги маълум. Зижлар орасида Мухаммад Мусо Хоразмий зижги ўрта аср Шарқида яратилган энг қад. зиж ҳисобланади. Хоразмийнинг зижига олтимишли санок тизимида бир даражадан оралатиб берилган синуслар жадвали ва битта каср белгиси бўлган котангенслар жадвали бор. Ясси бурчакларни ўлчаш бирлиги сифатида радиан ҳам қабул қилинган (мас, 30° ли бурчак $\pi/6$ радианта тенг). Бурчак тезлиги секундга радиан (рад/с) да, фазовий бурчак стереадин (ср)да ўлчанади.

БУРЧАК ЎЛЧОВЛАРИ 1) геодезик ишларни бажаришда Б.ў. теодолит ёрдамида амалга оширилади. Горизонтал бурчаклар юқори аниқликда (ўрта квадратик нуқсони — 0.5»—1,0»), аниқ (2»—1») ва техникавий аниқликда (10»—30») ўлчанади. Теодолит ёрдамида вертикал бурчакларни ҳам ўлчаш мумкин; 2) кон ишларида унча аниқликни талаб қилмайдиган маркшеидерлик съёмкаларида горизонтал ва вертикал бурчаклар ҳамда масофалар кон бурчак ўлчагичи — тахеометр ёрдамида ўлчанади; 3) машинаасозликда бурчаклар призматик бурчак ўлчовлари, бурчакликлар, конуссимон калибрлар, андазалар, тангенс ва синус чизғичлари (линейкалари), нониусли бурчак ўлчагичлар, оптик бурчак ўлчагичлар, бўлиш каллаги, теодолитлар, квадрантлар, гониометрлар ва б. асбоб ҳамда мосламалар ёрдамида ўлчанади.

БУРЧАКТИШЛАР,

бурчак

тишли тритонлар (*Hynobius*) — думли амфибиялар уруғи. Танглай тишлари бурчак шаклида қайрилган. 18 та тури бор. Шарқий Осиё ва Сибирда тарқалган. Сибирь бурчактиши ёки тўрт бармоқли тритон (*Hynobius Keyserlingii*) нинг уз. 13 см гача, думи 6 см га яқин, танасининг орқа ва ён томонлари бўз рангда, устида майда холлари ва оч ранг йўллари бор. Ўрта Осиё (Помир ва Самарқанд) да Туркистон Б.и (*H. turcestanicus*) тарқалгани тўғрисида маълумот бор. Туркистон Б.и бармогининг 5 та бўлиши б-н бошқа турлардан фарқ қилади. Б. курукликда яшайди, урчиш даврида сувга тушади. Эркаги сперматозоидлар б-н тўла сперматофорини, урғочиси эса 7—50 увулдирикли узунчоқ дириддок халтачасини сувга ташлайди. Тухумлари сувда уруғланади. Б. турли умуртқасиз ҳайвонлар б-н озикланади.

БУРЧМУЛЛА ЗИЛЗИЛАСИ — 1959 й. 24 окт.да соат 23 дан 40 мин. утганда содир бўлган. Зилзила кучи эпицентрда 8 балл, Тошкентда 5 балл. Магнитудаси $M=5,8$, эпицентр 13 км чуқурликда жойлашган.

Б. з. ўчоғидан тарқалган кучли сейсмик тўлқинлар Бурчмулла, Обираҳмат, Юсуфхона, Боғистон ва Нанай қишлоқларидаги мактаб, касалхона, болалар боғчалари, дам олиш уйлари қаттиқ шикастланган.

Ерда ёриқлар пайдо бўлиб, тоғлардан кўчган тош, шағаллар йўллари тўсиб қўйган. 60 кун давомида силкинишлар (5—6 балл) қайтарилиб турган. Бу даврда куп турар жойлар вайрон бўлди. Зилзила оқибатларини ўрганиш натижасида унинг ўчоғи Писком сейсмоген ер ёриқлари зонасида жойлашганлиги аниқланган. Қайта зилзила силкинишлари ичида энг кучлиси (6 балл) 25 ва 28 окт.да содир бўлди. Бу зилзилалар эпицентрлари Чорвоқ сув омбори остида жойлашган.

БУРЧМУЛЛА ҲАЗИНАСИ — сўнгги жез даврига оид моддий маданият

ёдгорлиги. Тошкент вилояти Бўстонлик туманигагн Бурчмулла қишлоғи яқинидан топилган (1955). Б.х. топилмалари мил. ав. 2—1-минг йилликлар мобайнида яратилган 1 найза учи, 4 пайкон ва 3 от югани тўқасидан иборат. Найза учи (уз. 31 см) икки тиғли, зўғатаси думалоқ, зўғата нови ён томонларида найза дастасига боғлашга мўлжалланган тешикчалар бор. Пайконлар 2 парракли, япроксимон. Тўқалар тугмасимон бўлиб, 2 тасининг илғаги кичкина, 1 тасиники катгароқ. Б.х. ёдгорликлари бошқа худудлардан топилган Андроново маданияти ёдгорликларига кўп жиҳатдан ўхшаш. Б. х. Ўзбекистон ФА нинг Археология инти фондида сақланади.

БУРЧОҚ (*Lathyrus sativus* L.) — дуккакдошларга мансуб бир йиллик ўсимлик. Пояси 4 киррали, барги жуфт патсимон, мураккаб, гуллари зангори, пушти, қизил, бинафша. Дуккаклари узунчоқ ва бир оз ясси, 4—7 уруғли. Ўзбекистон худудида ёввойи ҳолда ҳам ўсадиган 12 тури кўп учрайди. Б. асосан емхашак экини бўлиб, дон, кўкпоя, пичан олиш ва силос бостириш ҳамда чорвани ўтлатиш учун экилади. Унинг донларида оксил моддаси нўхат ва ўрис нўхатга нисбатан кўп бўлади. Уруғида 2430% оксил, 0,81,5% мой, 5055% крахмал, 3—6% клетчатка, 2,1 — 4% кул бор.

Б. жуда тўйимли озуқа. Тупрокда азот тўпловчи ўсимлик. Россиянинг Европа қисмида, Ғарбий Сибирда, Украина жан. да, Қозоғистонда экилади. Гектаридан 35—50 ц дон, 100 ц тўпон (сомон) беради. Кўк ўт ҳосили 300 ц атрофида.

БУРЧОҚДОШЛАР (дуккакдошлар), (*Fadaceae*, *Leguminosae*) — икки уруғ паллали ўсимликларнинг бир оиласи. Ер юзининг ҳамма минтақаларида кенг тарқалган. Баъзан Б.ни 3 кенжа оила — мимозадошлар (*Mimosaceae*), це залпиндошлар (*Caesalpinjaceae*) ва капалақгулдошлар (*Papilionaceae*) ёки *Fabaceae*)га ажратилади. Б.нинг

барглари кўпинча кетмакет жойлашган, одатда, ён баргли ва мураккаб. Гуллари асосан бошоқсимон, шингилсимон ёки каллаксимон тўпгулларда ўрнашган, одатда зигоморф, айримларида актиноморф. Меваси — дуккак.

Б.нинг 12000 турни бирлаштирган 500 туркуми (Ўзбекистонда 528 турни уз ичига олган 57 та туркуми) бор. Б.дан оқсилга бой бўлган мош, нўхат, ловия, соя, ер ёнғоқ озик-овқат учун, тўйимли ўтлоқ ўсимликларидан беда, себарга, эспарцет емхашак учун кўплаб экилади.

Б. орасида техникада ишлатиладиган кимматбаҳо махсулотлар олинадиган, бальзамли ва кимматбаҳо ёғоч олинадиган дарахтлар бор. Ер ёнғоқ, сано, кашқарбеда, ширинмия, шилдирбош, оққурай, афсонак кабилардан олинадиган алкалоидлар, глюкозидлар, смолалар, витаминлар ва органик кислоталар тиббиётда турли касалликларни даволашда ишлатилади.

Чўлларда учрайдиган кизболтир, окмия, аччиқмия кабилар заҳарли ҳисобланади. Б.нинг баъзи заҳарли турлари (деррис, лонхокарпус) инсектицид сифатида ишлатилади.

Куп Б. (акация, гледичия, тухумақва б.) манзарали ўсимлик сифатида экилади. Б.га мансуб кўп ўсимликларнинг илдизида атмосфера азотини ўзлаштирадиган азотобактер яшайди. Шунинг учун Б. азот бирикмалари кам бўлган тупроқда ҳам яхши ўсади.

БУРЭ Леонард (Леон, Лев) Леонардович (1887.21.6 — Самарқанд — 1943.30.12) — расом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1939). Ижодини манзара ва ҳажвий (карикатура) асарлар яратиш б-н бошлаган. 1911 й.да Самарқанд Фукарлар кенгаши залида намоиш этган 100 та ҳажвий асари чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини фош этадиган асарлар бўлгани учун таъкиб остига олинган. «Эски Бухоро» (1907), «Бухорода уч кишининг қатл этилиши» (1907, яна бир нусхаси 1940),

«Самарқанддаги Шердор мадрасанинг ҳовлиси» (1913, яна бир нусхаси J 929), «Регистон майдони» (1917; 264бетдаги расмга к.), «Амир Темур макбараси» (1918), «Улуғбек мадрасасининг ҳовлиси» (1926) асарлари Ўзбекистоннинг ўтмишига ва мсьморий ёдгорликларини тасвирлашга бағишланган. «Машраб», «Мушфикий», «Бигиз» ҳажвий жур. ларида фаол қатнашган.

БУРЯКОВ Юрий Фёдорович (1934.15.3, Ўш вилояти; Киргизистон) — археолог-тарихчи олим. Ўзбекистон ФА акад. (1996), тарих фанлари д-ри (1984), Ўрта Осиё унтини тугатган (1956). Ўзбекистон халқлари тарихи музейида кичик (1956—59), катта (1959—64) илмий ходим, директор ўринбосари (1964—66), Ўзбекистон Маданият вазирлигида инспектор (1966—67), Ўзбекистон ФА Тарих ва археология инти (ҳоз. Археология инти)да катта илмий ходим (1967/70), илмий котиб (1970/73), булим мудури (1973/79). 1979 й.дан шу инт директори ўринбосари. Б. 1978 й.дан Шош Илоқ археология экспедицияси раҳбари. Илмий фаолияти Тошкент воҳаси хунармандчилиги, шаҳарсозлиги ва маданият-тарихини ўрганишга бағишланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1985).

Ас: Горное дело и металлургия средневекового Илака, М., 1974; Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса, Т., 1975; Тошкент воҳасининг қадимий қарвон йўллари, Т., 1978; Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса, Т., 1982.

БУРЯТ СОЛНОМАЛАРИ— шарқий бурятларнинг тарихий ёдномалари. Йилномалар ва қисқача тарихий очеркларнинг оралиқ шакли кўринишида бўлган. Бурятлар учун тушунарли бўлган адабий мўғул тилида ёзилган. Селенга (И. Ломбоциренов, 1868), хорин

ва ага (Т. Тобоев, 1863, В. Юмсунов, 1875, Хобитуев, 1887), баргузин (Н. Сахаров, 1887) бурятлари солномалари машхур. Б. с. муаллифлари тарихий ёдном, битиклар, Дашт думалари архиви хужжатлари, халқ ривоятлари, афсоналаридан фойдаланганлар. Юмсунов (қдд. даврдан 19-а.гача бўлган воқеалар) ва Тобоев (1860 й.гача бўлган маълумот) солномалари энг мукамал ва сермазмун. Сахаров солномаси 1740—1886 й.ларни ўз ичига олади. Б. с. юқори феодал табақа

вакиллари томонидан тузилгани учун шуларнинг синфий мафкурасини ифодалайди. Халқнинг турмушига оид фактларни йилмайил, изчил баён этилганлиги катта қимматга эга. Бурятлар Сибирда ўзига хос бундай адабий ёдгорликка эга бўлган ягона халқдир.

БУРЯТ ТИЛИ — бурятлар тили. Мўғул тшлари гуруҳига мансуб. Б. т. да сўзловчилар сони 500 мингдан ортиқ (1990-й.лар ўргалари). Грамматик курилишига кўра агглютинатив. Унлилар тизими сингармонизм қоидаларига бўйсунди; киска ва чўзиқлари мавжуд. Б. т. узига хос бой лугат таркибига эга. 20-а. бошларигача бурятларнинг ўз ёзуви булмаган. 18-а.дан иш юритиш ва савод чиқаришда эски мўғул ёзуvidан фойдаланилган. 1931 й.да лотин алифбоси асосида ёзув яратилган, 1939 й.дан эса Кирилл алифбоси асосидаги ёзувга ўтилган. Замонавий бурят адабий тили 30-й.лар 2-ярмида хори диалекти асосида шаклланган.

БУРЯТИЯ, Бурятия Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Шарқий Сибирнинг жан. да, Байкал кулидан жан. ва шарила жойлашган. Майд. 351,3 минг км². Аҳолиси 1056,6 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўргалари). Б.да 21 туман (аймоқ), 6 шаҳар ва 29 шаҳарча бор. Пойтахти — УланУдэ ш.

Давлат тузуми. Б.— республика.

Амалдаги конституцияси 1994 й. 22 фев.да қабул қилинган. Давлат бошлиги — президент. Қонун чиқарувчи олий (ваколатли) органи — бир палатали парламент — Халқ Хурали. Олий ижроия ҳокимиятни республика ҳукумати амалга оширади.

Табиати. Б.нинг кўп қисми тоғлик. Байкал кўли қирғоғи бўйлаб ХамарДабан, УланБургаси, Баргузин, шим.да Жан. Муя ва Шим. Муя тизмалари, тоғлараро сойликлар (Юқори Ангара, МуяКаунди) жойлашган. Б.нинг бутун шим.шарқий қисмини Витим ясситоғлиги эгаллаган. Жан.шарқда ЦаганДабан, Худун, Заган, ЦаганХуртей каби қатор тизмалар бор. Чекка жан.гарбида Б.нинг энг баланд нуқтаси — МункуСардик тоғи (3491 м). Фойдали қазилмалари: олтин, кумуш, қалай, никель, вольфрам, молибден, апатит, кварц, мрамор, гранит, темир рудаси, кумир, графит. Иқлими кескин континентал. Қиши совуқ (янв.нинг ўртача т-раси —24° дан —25° гача), қор кам ёғади. Ёзи илик, июлнинг ўртача т-раси 7° дан (тоғларда) 18° гача. Йилига 300 мм ёғин тушади. Кўп йиллик музлук ерлар бор. Дарёлари асосан Байкал кули ва Лена дарёси ҳавзаларига қарайди. Байкал кўлига Селенга, Баргузин ва Юқори Ангара куйилади. Лена ҳавзасига Витим дарёси қарайди. Тоғтайга, тоғ чимли тупроқлар, тоғларда тоғтундра, дашт ва Урмонли даштларда қорамтир тупроқ ва каштан тупроқлар учрайди. Майд. нинг 4/5 қисми ўрмон. Ҳайвонот дунёси турлитуман. Соболь, олмахон, ондатра, колонок, оксичқон, тулки, бўри, оқ қуён, росомаха, силовсин, айиқ, лось, изюбр, элик, кабарга, ёввойи чўчка, тоғ эчкиси, шим. буғуси ва б. яшайди. Байкал, Баргузин кўрикхоналари бор.

Аҳолиси. Б.да 60 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қилади. Бурятлар аҳолининг 25%, руслар 70%ни ташкил этади, шунингдек украинлар, татарлар ва б. ҳам яшайди. Аҳолисининг ўртача зичлиги 1 км² га 3 киши. Аҳолининг 60% шаҳарларда яшайди.

Йирик шаҳарлари: УланУдэ, Кяхта, Закаменск, Гусиноозёрск.

Тарихи. Б. худудидан юқори палеолит даврига мансуб археологик ёдгорликлар топилган. Ўша даврда одамлар ибтидоий жамоа тартибида яшаб, овчилик б-н шуғулланган. Неолит даврига келиб ўқёй пайдо бўлган, кулолчилик ривожланган. Мил. ав. 3-а.дан мил. 11-а.гача бўлган даврда Б.да кўчманчи жамоалар ҳамда илк феодал давлатларнинг қабила уюшмалари (хуннлар, жуанлар, уйғур, киргиз ва киданлар) биринкетин ҳукм суриб турган. Асосий бурят қабилалари — булагат, эхирит вахоринцлар 13-а.дан аввалроқшу ерларда яшаган. Бурятлар хўжалигини асосан чорвачилик ташкил этган. Баъзи аймақларда деҳқончилик, овчилик, хунармандчилик б-н шуғулланганлар. 17-а.да Б.да биринчи бор рус казак отрядлари пайдо бўлди. Бу ерларда ҳарбий истеҳкомлар қурила бошланиб, шу муносабат б-н Россиядан давлат хизматидаги кишилар, саноат ишчилари, рус деҳқонлари (мушклар) кўчиб кела бошладилар. 17-а. ўрталарида Ғарбий Б., кейинроқ унинг қолган қисми Россия таркибига қўшиб олинди. 20-а. бошларида чоризмга қарши ҳаракат авж олди. 1918 й. фев.да Шўро ҳокимияти ўрнатилди. Ўша йилнинг авг.да Япония ва 1919 й. апр.да Америка қўшинлари босиб олди. 1920 й. мартда халқ лашкарлари шўро армияси ёрдамида Б.ни озод қилди. Натижада 1921 й. 27 апр.да БурятМонгол, 1922 й. 9 янв.да МонголБурят мухтор вилоятлари пайдо бўлди. 1923 й. 30 майда улар бирлаштирилди ва РСФСР таркибида БурятМонгол АССР ташкил топди. 1958 й.дан Бурятия АССР, 1991 й.дан Б. Республика деб номланди. 1990 й. окт.да Б.нинг давлат суверенитета ҳақидаги декларация қабул қилинди.

Хўжалиги. Б.да машинасозлик ва металл ишлаш тармоқлари ривожланган. Жумладан, авиация саноати (Ми8, Ми17 вертолётларини ишлаб чиқарувчи УланУдэ авиация и. ч. бирлашмаси), транспорт машинасозлиги (локомотиввагон таъмир

з-ди), приборсозлик (автоматлаштириш приборлари ва воситаларини ишлаб чиқарувчи «Теплоприбор» з-ди), чорвачилик учун машина ва асбобукуналар («Бурятферммаш» бирлашмаси), ўрмон, ёғочсозлик ва целлюлозақоғоз саноати («Забайкаллес» концерни, Селенга целлюлозакартон к-ти), бинокорлик материаллари саноати (Тимлюй цемент ва асбест буюмлар з-ди) корхоналари бор. Енгил саноатда «УланУдэ мануфактураси» акциядорлик бирлашмаси, УланУдэ устки трикотаж кийимлар фкаси энг йирик корхоналардир. Озиқ-овқат саноати корхоналари УланУдэ, Закаменск. УстьБаргузин, Нижнеангарскда жойлашган. Мудофаа корхоналарида халқ истеъмол моллари: авиация з-дида кир ювиш машиналари, приборсозлик бирлашмасида тиббиёт асбоблари, радио з-дида аудио ва видеоприёмниклар ишлаб чиқарилади. Гусиноозерск давлат электр ст-яси ва УланУдэда 2 иссиқлик электр ст-яси бор.

Қ. х.да майин жунли қўйчилик, гўшт-сут, гўшт чорвачилиги етакчи тармоқлардир. Қорамолчилик, чўчкачилик, йилкичилик, паррандачилик, ҳайвонотчилик, буғучилик ҳамда мўйнали ҳайвонларни овлаш ривожланган. Б. жан.да ва Баргузин дарёси водийсида деҳқончилик қилинади; донли экинлар, асосан баҳори буғдой, сули ва арпа экилади. Асосий транспорт тури — т. й. (уз. 1200 км, юк айланмасининг 80%). Б. жан.дан Транссибирь т. й., шим.дан БайкалАмур магистрали (БАМ) ўтади. Республика худудининг ҳар 10 минг км2га 34 км т. й. тўғри келади. Т. й. УланУдэни Монголиянинг УланБатор ва ХХРнинг Пекин ш.лари б-н боғлайди. Автомобиль йўллари уз.— 9530 км. УланУдэ ш.да аэропорт бор. Байкал кўлида, Селенга, Баргузин ва Юқори Ангара дарёларида кемалар қатнайди. Байкал бўйида туризм йўлга қўйилган. Забайкалье ва Тункин табиий миллий боғлари барпо этилган.

Ташки савдо айланмаси 190 млн.

АҚШ долларига яқин. Б. худудида 100 дан ортиқ қўшма корхонага 20 мамлакат сармоя сарфлаган. Дунёдага 60 давлат, жумладан, Хитой, Монголия, Италия, Литва, Украина, Қозоғистон, Ўзбекистон ва б. б-н савдо қилади. Четга чиқариладиган маҳсулотлари: ёғоч, целлюлоза, жун, дон, кумуш, рангли металллар, кумир, мрамор, мўйна, чарм, ойна ва б. Четдан саноат учун бутлаш деталлари ва б. асбобукуналар келтиради. Б. да 4 мингдан зиёд врач аҳолига хизмат кўрсатади. Б. худудида 300 дан кўпроқ шифобахш булок, Горьчинскдаги бальнеология шифохонаси, Аршан, Саян тоғ курортлари, «Байкал» санаторийси бор. Б. илмий маркази ва Шарқ тиббиёти марказида Тибет тиббиёти сирлари ўрганилади. 10 дан кўпроқ дори-дармон тибетча рецепт бўйича ишлаб чиқилган, томирга қараб ташхис қўювчи автомат мажмуа яратилган, «Байкалфарм» дори-дармон и.ч. корхонаси мавжуд.

Маорифи ва фани. Б. да 4 олий (20 мингдан ортиқ талаба) ва 20 ўрта махсус (16 мингга яқин талаба) ўқув юрти, 6 коллеж, 44 бошланғич хунаар таълими ўқув юрти, 602 ўрта умумий таълим мактаби (191 минг ўқувчи), лицей ва гимназиялар фаолият кўрсатади. Шарқий Сибирь технология унти, Б. илмий маркази бор.

Иккита республика ва бир неча туман газлари нашр этилади. Республика давлат телерадиоси ишлайди.

Адабиёти. Қадим замонларда бурятларнинг ривожланган бадий адабиёти бўлмаган. 18-а. урталаридан халқ оғзаки ижодиёти намуналарини ёзиб олишга киришилган, улар орасида маггал деб аталган мадхиялар, турли шеърлар, қўшиқлар ва дostonлар бор. Халқ шеърлий ижодиёти замонавий бурят адабиётининг шаклланишига баракали таъсир ўтказди. Қўшиқ ва лапарлар, афсона ва ривоятлар, мақол ва маталлар, эртақ ва дostonларда халқнинг фикр туйғулари, орзуумидлари ифодаланган. Бир неча ўн минг сатрдан иборат бўлган «Гэсэр»

миллий эпоси бурятлар қахрамоннома иждокорлигининг чўккиси хисобланади. 20-а. бошларида улус ёзма драматургияси дунёга келди. Бу жанрни Д. А. Абашеев, С. П. Балдаев, И. В. Барлуков, К. Г. Салтиков бошлаб бердилар. 20-й. ларда иждодий йўлини бошлаган Х. Н. Намсараев замонавий бурят адабиётига асос солди. У ўзининг бир пардали пьесаларида, шеър ва хикояларида, «Гэленбобонинг икрори» поэмасида халқ ҳаётини тасвирлади. Унинг «Циремпил» киссаси меҳнат ахлининг озодлик ва бахтсаодат йўлидаги курашини ифодалайди. Муаллифнинг «Тайша камчиси» пьесаси ва «Тонг шафағи» романи бурят адабиётининг олтин фондига киради. Бурят шоир ва адибларидан Солбонэ Туй, Ц. Дон, Н. Балдано, Б. Базарон, Ч. Цидендамбаев, Б. Мунгунов, Д. Батажабай, М. Степанов, Ж. Балданжабон, И. Калашников, Ц. Галсанов, Д. Жалсараев асарлари машҳур.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Б. ерларида мил. ав. давр санъат ёдгорликлари — тошларга ўйиб ишланган одамлар, ҳайвонлар, ов манзаралари тасвири, керамика ва бронза кандакорлиги намуналари кўп топилган. Булар наққошлик, ёғоч, суяк, олтин, кумуш ўймакорлиги ривожланганидан далолат беради. УланУдэ яқинида Иволгин ш. (мил. ав. 1-а. ва мил. 1-а.) колдиклари мавжуд. 18-адан ламаизм таъсирида қурилган ибодатхоналарда Марказий Осиё ва ерли халқ санъати анъаналари чагишиб кетди (Агинское, Гусиноозёрск, Цигальск ва б. ш.ларда куп ибодатхоналар сақланган). Булар 2 ва 3 қаватли, том бурчаклари юқорига қайрилган. Уларнинг олд томонида кўпинча устунли пешайвон бўлган. Бу ибодатхоналарда Будда ҳайкаллари ўрнатилган. Кейинги йилларда Б. да кўплаб замонавий турар жой, майший ва маданий бинолар қад кўтарди, янги шаҳар ва кишлоклар барпо этилди.

Театри. Халқ қўшиқлари, ракс ва

ўйинлари миллий театр негизини ташкил этади. Халқўйинлари анъанаси дастлабки спектаклларда қўлланилган актёрлик малакасининг юзага келишига сабаб бўлди. 1908—17 й.ларда илк хаваскорлик театрлари ташкил тоғши. Дастлабки ёзма пьесалар «Ўлим» (Д. Абашеев), «Айб ичимликда» (М. Барлуков), «Иккидунё» (М. Салтиков) 1908—14 й.ларда вужудга келди. 20-й.ларнинг бошида хаваскорлик тўғараклари авж олди. 1927 й. УланУдэда драма театри очилди. Унинг актёр ва реж.лари Б. миллий театрининг ташкил топишига ёрдамлашди. 1928 й.да Б. театр студияси очилди. Шу студия асосида 1930 й.да Санъат техникуми ташкил топди ва у 1936 й.да мусикатеатр билим юртига айлантирилди. Б. Балдано, М. Шамбуева, Г. Цидинжапов каби атоқли драматург, актёр ва реж.лар етишиб чикди. Б.нинг машхур сахна усталари: М. Степанова, В. Халматов, Б. Вампилов, Н. Гендунов, Ф. Сахиров ва б. Б.да 4 та театр, Б. давлат филармонияси, «Байкал» ашула ва ракс ансамбли мавжуд.

БУРЯТЛАР (ўзларини баряат деб атайдилар) — РФдаги халқ. Бурятия Республикасининг асосий аҳолиси (250 минг киши), Россия Федерациясида 421 минг киши, умумий сони 520 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Б. Монголиянинг шим.да ва Хитойнинг шим.шарқида ҳам яшайдилар. Монголоид irqига мансуб. Бурят тилида сўзлашади. Б. орасида асосан будда — ламаизм, шунингдек христианлик (православие) тарқалган, энг қад. диний эътиқодлар (шаманизм) ҳам сақланган.

БУРҚУТЛАР — ўзбек қабилаларидан бири. Б. асосан Зарафшон воҳасида (ҳоз. Пойарик. Нарпай, Навоий, Ғиждувон туманларида), қисман Мирзачўлда (Жиззах яқинида) жойлашган. 18-а.нинг 50-й.ларида Б. Бухоро хонлигига қарши қатта кўзғолон кўтарган. Кўзғолонни ҳукумат қўшинлари бостиргач, Б.нинг бир қисми Зарафшон воҳасидан Ҳисор

водийсига кўчирилган. Ўзбекистонда яшаган Б. ўтроқлашиб, маҳаллий аҳоли б-н аралашиб кетган.

БУРҚУТСОЙ, Отчисой — Навоий вилояти Нурота туманидаги сой. Қоратоғнинг жан. ён бағридан (800 м), Бурқут қишлоғи яқинидан бошланади. Уз. 18 км, ҳавзасининг майд. 84 км². Ёғин жуда кам ёғадиган паст тоғлардан бошланганидан Б. жуда камсув. Сойда ёғингарчилик пайтидагина бошданоек сув оқади, бошқа вақтларда деярли куриб қолади. Б. Зарафшон дарёсига етмасдан Ўртаовул ва Бахрин қишлоқлари яқинида тугайди. Б.га ўнгдан биргина Хонақасой ирмоғи қуйилади.

БУРҒИ — бурғиладша ишлатиладиган қурол. Иш органи тоғ жинсларини бевосита емирувчи (кесувчи) кескич ёки коронка. Б. 6 қиррали ёки думалоқ, яхлит ёки ичи ковак, учига томон ингичкалашиб борувчи стержендан иборат. Тоғ жинсларини порлатишда портловчи моддаларни жойлаш учун чуқурча ва ковак (шпур) лар ўйишда, қудуқларни бурғиладша ишлатиладиган хиллари бўлади. Тоғ жинсининг қаттиқюмшоқлиги, структураси ва б. физик хоссаларига қараб ҳар хил бурғиладша коронкалари ишлатилади (қ. Бурғиладша жиҳозлари).

БУРҒИ ҚУДУҒИ — ер қатламларини ўрганиш ва улардаги фойдали қазилмаларни, минерал ёки чучук сувларни аниқлаш ва уларни чиқариб олиш учун, шунингдек қавланадиган қудуқ. Б. қ. ер юзасида, ер ости тоғ иншоотларида бурғи қурилмаси ёрдамида шпур қавлаш учун турли бурчак остида пармаланади.

Б. қ.нинг оғзи, туби (забой) ва стволи бўлади. Б. қ. диаметри, одатда, 59—1000 мм, чуқурлиги бажарадиган вазифасига қараб ҳар хил бўлади. Тоғ жинслари ўпирилиб тушмаслиги учун қудуқ деворлари пўлат қувурлар

б-н мустаҳкамланади. Кудук оғзи бажарадиган вазифасига кўра арматура, суриб очиладиган махсус копкақ бв беркитиб қўйилади.

Б. қ. тадқиқот — ер пўстини ўрганиш учун; эксплуатацион; ёрдамчи — суюқлик ҳайдовчи, кузатув, пьезометрик, вентиляциян; махсус — яхлатувчи, дренаж, тампонловчи, портлатувчи — портловчи моддаларни кудук ичига жойлаш учун; қурилиш — турли қурилмалар, кўприклар, қозикли насослар ва б. қуриш учун; тоғтехник — тоғ иншоотларини қуриш ва эксплуатация қилиш учун қавланадиган қудуқларга бўлинади.

Тадқиқот Б.к. хариталаш, структураларни қидириш, таянчгеологик, таянчтехнологик, параметрик, рудаларни излаш ва разведка қилиш учун бурғиланади. Эксплуатацион Б. қ. нефть, газ ва ер ости сувларини чиқариб олиш учун бажарилади.

Дунёда энг чуқур кудук Кола я. о.да (12000 м дан ортик) қавланган. Ўзбекистонда ЧустПоп худудида (чук. 5670 м), Мингбулок (Наманган вилояти) нефть қонида (6000 м дан ортик) Б. қ. қавланган. Шаҳар ва қишлоқларни сув б-н таъминлаш, экин майдонларини сугориш учун чук. 150—4000 м ли Б. қ. қавланган.

БУРҒИЛАШ — кудук пармалаш, чуқурча ва ковак (шпур)лар қазिश жараёни. Геологик ва геофизик текширишлар ўтказиш, фойдали қазилмаларни қидириш, қазиб олиш, муҳандислик геологик изланишларни бажариш ва б. ишларда қўлланилади. Б.да махсус асбоблар ёрдамида тоғ жинслари емирилади (майдаланади). Майдаланган жинс бўлақлари ташқарига чиқариб ташланади, натижада қавланаётган кудук, чуқурча ёки ковак чуқурлаша боради. Кудук, чуқурча ёки ковак девори қазиш жараёнида мустаҳкамланади. Б.нинг пайдо бўлган вақтини аниқлаш жуда қийин. Мисрликлар 6000 йил

илгари Б.дан пирамида қуришда фойдаланганлар, қад. римликлар Б.да қошиқсимон қовлагич ишлатганлар, 2000 йил илгари эса хитойликлар туз қазиб олишда Б.дан кенг фойдаланганлар. Россияда бурғи ковақларидан ош тузи олишда фойдаланилган. Марказий Осиё худудидида ҳам маъданлар қазиб олишда қадимдан Б. усулидан фойдаланилган. Нефть қонларининг кўплаб топилиши Б.нинг тез ривожланишига олиб келди.

Қазий усулларига кўра, Б. зарбий, айланма, колонкали бўлади. Штанга ёки арқоннинг учига маҳкамланган пармани кўтариб ташлаш йўли б-н кудук қазиш зарбий Б. деб аталади. Зарбий Б. 17-а.да биринчи марта Хитойда шўр сувлар ва ёнувчи газларни чиқаришда қўлланилган. Айланма ҳаракат қилувчи парма б-н ковак қазиш айланма Б. деб аталади. Бунда майдаланган жинс бўлақлари ковақда тўхтовсиз айланиб турувчи суюқ лой, сув ёки босим остидаги ҳаво ёрдамида ташқарига чиқарилади. Айланма Б. 3 хил бўлади: 1) роторли Б. — бурғилаш қувурлари бурғиланаётган вақтда штанга учига маҳкамланиб ковак ичига туширилади ва ер юзига ўрнатилган двигатель ёрдамида айланма ҳаракат қилади; 2) турбинали Б.— бунда тоғ жинсларини парчаловчи асбобни айланма ҳаракатга келтирувчи двигатель ковак ичиди бўлади; у турбобур деб аталади. У доимо юкори босимда ковақда айланиб турувчи суюқ лой ёрдамида ишлайди. Двигатель электр токи ёрдамида ҳаракатланса, электробур дейилади; 3) комбинацияланган (аралаш) Б. — бунда Б. ускунаси айланма ва зарбий агрегатлар б-н таъминланган бўлади. Иккинчи агрегат асосан қаттиқ жинсларни парчалашда ҳамда Б. жараёнида чигир ишдан чиқиб қолганда қўлланилади. Ҳалқасимон парма б-н ковак қавланиб, ундан цилиндр шаклидаги чўзинчоқ жинс бўлақлари (керна) чиқариб олинса, бундай Б. колонкали Б. деб аталади. Б. халқ хўжалигининг кўпчилик тармоқларида, муҳандислик, геологик ва мелиоратив

ишларда, рудали ва рудасиз маъданларни кидиришда, шахталардаги ҳавони алмаштиришда, сувни тортиб олишда. портлатиш ишлари ва б.да қўлланилади.

БУРҒИЛАШ БОЛҒАСИ - шпурлар (баъзан, кудуклар) бургилашда ва сунъий қопламалар (асфальт, бетон)ни бузишда ишлатиладиган зарбий (пневматик) машина. Баъзан двигатели бензин б-н ишлайдиган мотоперфораторлар ишлатилади. Дастаки (массаси 10—30 кг), колонкали (массаси 50—70 кг, бургилаш кареткаси ёки автоузаткичи колонкаларга ўрнатилади); телескопли (массаси 30—50 кг ли, юқорига йўналган шпурларни бургилайди) хиллари бор. Титраш ва шовкиннинг зарарли таъсирини камайтириш учун уларни сўндирувчи мосламалардан фойдаланилади.

БУРҒИЛАШ ЖИҲОЗЛАРИ — бургилаш ишлатиладиган турли асбобускуна ва қурилмалар (бургилаш асбоби, бургилаш болғаси, бургилаш коронкаси, бургилаш қурилмаси, бургилаш минораси ва б.). Бургилаш асбоб и нинг асосий элементи искана (расм, 1 ва 2). У ўз оғирлиги б-н шарошка (тишли иш жиҳози) тишларини тоғ жинсига ботириб, уни майдалайди; майда жинс ствол (кувур)дан юқорига оқаётган лойли аралашма б-н ташкарига чиқиб кетади. Шарошка ўз ўқи атрофида айланади. Турли қаттиқликдаги тоғ жинсларини бургилаш учун шарошка тишлари ҳар хил шаклда ясалади. Юмшоқва ўртача қаттиқликдаги тоғ жинсларини бургилаш учун тишлар узун ва ўткир, қаттиқ тоғ жинсларини бургилаш учун эса майда килинади. Бургилаш болғаси айланма зарба бериб, ковак (шпур)лар бургилайдиган машина. Унинг электр ва сиқилган ҳаво б-н ишлайдиган хиллари бор. Сиқилган ҳаво б-н ишлайдиган бургилаш болғаси штокли поршень ёрдамида бурғининг юқори қисмига зарба беради; ҳар бир

зарбадан кейин бурғи ўз-ўзидан 10—15° бурилади, натижада у тоғ жинслари орасида қисилиб қолмайди. Қаттиқ ва жуда қаттиқ тоғ жинсларида шпурлар бургилаш учун оғирлиги 15—35 кг ли бургилаш болғаси ишлатилади. Бургилаш коронкаси тоғ жинсини емирувчи цилиндрик ғилдиракча шаклидаги коронкали кувурнинг учи (расм, 3). Унинг чидамлилигини ошириш учун пастки учига олмос ёки победит ўрнатилади. Бургилаш қурилмаси — кудуклар бургилайдиган муқим (стационар) ёки Кучма асбоб (искана)ли қурилма. Унинг муқим турларидан бири копёр, 150—200 т гача юк кўтара оладиган чигир, бургилаш кувурларини айлантирувчи ротор ва лойка суюкликни тортувчи насосдан иборат. Разведка кудукларини бургилашда ички ёнув двигателлари ишлатилади. Агар бургилаш қурилмаси бут қуввати б-н ишласа, электр моторли редуктор ўрнига буғ машинаси ва, баъзан, буғ насослари ўрнатилади. Кучма бургилаш қурилмаси асбобускуналари бир умумий рамага йигилиб, қатта юк автомашинасига, резина ғилдиракли ёки занжирли (гусеницали) тракторга ўрнатилади. Бургилаш минораси — кудуклар бургилаш учун қуриладиган иншоот; у бургилаш қурилмасининг асосий элементи. Бургилаш минораси 300 т гача юк кўтара оладиган тўрт киррали металл конструкциялардан иборат. Уни 10—15 км масофагача кўчириш мумкин. Пойдевори бетон ёки ёғочдан ясалади. Искананинг неча марта тушибчиқиши ва бургиланадиган кудукнинг чуқурлигига қараб, минора 30—60 м чамаси баландликда қурилади.

БУРҒИЛАШКАРЕТКАСИ—ерости конларида шпур ва кудуклар бургилашда ишлатиладиган кўчма қурилма. Айланма бургилаш, айланмазарбий бургилаш, зарбийбурилма бургилаш, горизонтал ва вертикал бургилаш қурилмаларига; Харакатланишига кўра пневматик, ғил. дираклирельеда ҳаракатланадиган

ёки гусеницали ва ўзиюар хилларга бўлинади. Б.к. конларни очиб боришда ва тозалаш забойларида (камералардаги рудаларни узатишда) ишлатилади.

БУРҒИЛАШ МИНОРАСИ — бурғи кудуги устига ўрнатиладиган кўтариш иншооти. Бурғилаш асбоби, забой двигателлари, кудуқ деворини мустаҳкамлаш қувурларини тушириш ва кўтариш учун мўлжалланади. Кўпинча металл конструкцияли бўлади. Б.м., одатда, полиестат ва туширишкўтариш операцияларини механизациялаш воситалари ҳамда бурғилаш қувурлари жойлаштирилладиган кассета б-н жиҳозланади. Б.м.нинг баландлиги кудуқнинг лойихада кўрсатиладиган чуқурлигига қараб 9 м дан 58 м гача бўлади. Б. м. 3—4 қиррали ёки кесик пирамида кўринишида, шунингдек А симон шаклда қурилади. Минора тракторлар ёрдамида бир жойдан иккинчи жойга сурилади ёки алоҳида узелларга ажратилиб, янги жойда қайта йиғилади.

БУРҶОН МИРЗО (?—1549) Ширвон вилоятида сафавийлар ҳукмронлигига қарши кўтарилган кўзғолон (1547—49) раҳбари; 1538 й. сафавийлар тахтдан ағдарган ширвотиохлар сулоласига мансуб. Б. М. шох Таҳмасп I нинг Ширвон ноиби Алқас Мирзога қарши олиб бораётган кураши ҳамда Эрон б-н Туркия ўртасида уруш бошланганидан фойдаланиб кўзғолон кўтарган (1547) ва ўзини ширвоншоҳ деб эълон қилган. Кўзғолонда асосан дехқонлар иштирокётган. Б. М. кўзғолонга қадар Туркия б-н тил бириктирган бўлиб, унинг мададига таянган. Аммо, кўзғолон Б. М. вафотидан кейин шафқатсиз бостирилган.

БУРҶОН СУЛТОН (71557) Бухоро хони (1552—57), шайбонийлардан. Шайбонийхонничит набираси Муҳаммад Ёрга шерик сифатида Бухоро тахтига

ўтиради. Б. С бир тухмат сабабли 1554 й. Муҳаммад Ёрни қатл эттиради. Барок, хон Мовароуннахрни тўла эгаллаш мақсадида 1555 й. Бухорога Б. С устига юриш қилиб, шаҳарни қамал қилади. Қамал жуда оғир кечиб 3 ой давом этади. Б. С ёрдам сўраб Абдуллахон II га одам юборади ва унга Бухорони бериб, хизматига киришга тайёр эканлигини маълум қилади. Абдуллахон II Фороб ёнида Барокхон кўшинини энгиз галаба қозонади. Б. С эса ваъдасига вафо қилиб Абдуллахонга Бухорони топширади ва ўзи Қорақўлга кетади, бироқ орадан бир ярим ой ўтгач Б. С шартни бузиб, Бухорога юриш қилади. Абдуллахондан чўчиб қолган Барокхон Б. С б-н дўстлашиб, унга ёрдамга ошиқади. Абдуллахон сулҳ тузишга мажбур бўлиб, яна Афғонистон томонларга қайтиб кетади. Абдуллахон икки галаба (Бухоро ва Самарқанд)ни қўлга киритган ўша кезлари Б. С Карманга (Абдуллахон II нинг ерлари) ҳужум қилиб, қальғани қўлга кирита олмагач, Бухорога қайтиб кетади. Абдуллахон II унинг илгариги хиёнаткорлиги ҳамда бу қилиғи қасоси баҳонасида Бухоро устига қўшин тортиб, 1557 й. июлида шаҳарни қаттиқ қамал қилади. Қамал чўзилиб, қамалдагилар аҳволи оғирлаша боргач, Б. С. Абдуллахон II б-н сулҳ тузишга мажбур бўлади. Сулҳ тузилади ва шу кечаси сирли равишда Б. С ҳам ўлдирилади.

Ад.: Ҳасанхожа Нисорий, Музаққир аҳбоб, Т., 1993.

БУРҶОНИДДИН (15-а.) ўзбек шоири. Алишер Навоий «Мажолис уннафоиода Б. ҳақида маълумот бериб, «Ҷирий шаҳрининг бузургзодаларидиндур, донишманд ва хуштаб ва сабукруҳ кишидир», деб баҳолаган.

У Шохрух Мирзо мадрасасида дарс берган. Муаммо жанрида шухрат топган. Абулқосим Бобур Мирзога бағишлаб «Жавохир уласмо» муаммо рисоласини ёзган. Навоий ва Дарвеш Алиларга атаб ҳам муаммолар битган. 1469 й.да Ҳусайн

Бойқаро Навойини мухрдор тайин этганида ёзган бағишлов муаммоси машхурдир.

БУРҲОНИДДИН Ғози Аҳмад (1344 Сивас — 1398) — турк шоири, олим, давлат арбоби. Шом (Сурия) ва Мисрда таҳсил олган, араб, форс тилларини мукаммал ўрганган. Ватанига қайтгач, Сивасда қози, сўнг шу вилоят ҳокими. Давлат ишларида адолат ва мурувват йўлини тутишга ҳаракат қилган. Ғазал, рубоий, туюқ ва б. жанрларда ёзган. Ҳаёт ва муҳаббат лирикаси б-н боғлиқ дунёвий мавзулар, инсон қалбининг нозик кечинмалари шеърларига хос етакчи хусусиятдир. Б. турк шеърлятида туюқ жакрини ривожлантирган. Шеърларини тўплаб девон тузган (1394). Девонининг қўлёзма нусхаси Британия музейида сақланади. Истанбулда нашр этилган (1943). 12 туюғи шарқшунос Т. М. Мелиоранский томонидан рус тилига таржима қилинган (1895, Петербург). Б. «Таржих уттавзих» («Изохустунлиги»), «Иксир уладати фи Асроилибодати» («Одат моҳияти ибодат сирларида») асарларини араб тилида ёзган.

Ад.: Орзибеков Р., Туюқ поэтикаси, Т., 1985.

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ (тўлик исми Абулҳасан Али ибн Абубакр ибн Абдулжалил ал-Фарғоний ал-Риштоний ал-Марғиноний) (1123.23.9, Риштон тумани, Дахбет қишлоғи — 1197.29.10, Самарқанд)— буюқ фақиҳ, имом. Даставвал отаси Абубакр ибн Абдулжалил, сўнг Симом Баҳоуддин Али ибн Муҳаммад Асбижобий кўлида таҳсил кўрди. Риштон, Марғилон, Бухоро, Самарқанд ва Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларида исломий таълим олиб, ханафия мазҳабининг буюқ фақиҳи сифатида ном қозонди. Шайхулислом бўлиб етишди. 1149 й. ҳаж сафарига борди. Б. М. Самарқанд ш.даги Чокардиза қабристонга дафн этилган.

Б. М. фикҳ бўйича асосий асари

«Бидоят ул-мубтадиъ» («Бошловчилар учун қўлланма»)ни ханафия назариётчиси, шариат асосчиларидан Абул Ҳасан ал-Қудурий (1029 й. в.э.) ва Муҳаммад аш-Шайбоний (884 й. в.э.) асарларига таяниб ёзган. Б. М.нинг ушбу китоби назарий асар эди, ундан амалий жиҳатдан фойдаланиш қийин бўлган. Шу сабабли Б. М.нинг ўзи 8 жилдли шарҳ — «Кифоят ул-Мунтаҳий» («Яқунловчилар учун тугал таълимот») ни ёзишга қарор қилган. Кейинчалик бу китоби асосида «Китоб ал-Ҳидоя» (қисқача номи «Ҳидоя» — «Тўғри йўл») ни яратади (1178). Б. М. бу китобда ўша замонларда мўминмусулмонлар дуч келадиган долзарб ҳаётий масалалар, жумладан оилавий ва ижтимоий муносабатлар, мулкчилик, савдо-сотик, жиноят ва жазо, инсоннинг бурч ва масъулиятларига тааллуқли жуда кўп мураккаб муаммоларни исломий ҳуқуқ нуктаи назаридан ҳал этиб берди. Мазкур китоб нафақат Мовароуннахрда, балки бутун ислом шарқида бир неча тилларга таржима этилиб маълум ва машхур бўлиб кетди. Бу китоб фикҳ илми бўйича энг аниқ, изчил, мукаммал асар бўлган. Ундан асрлар давомида ислом ҳуқуқшунослиги бўйича нуфузли ҳуқуқий манба — асосий қўлланма сифатида фойдаланилган (қ. Ҳидоя). Шу сабабли аллома нафақат уламолар, балки оддий халқ орасида ҳам «ҳидоят йўлининг сарбони» дея қатта хурмат-этибор топди. Бурҳониддин валмилла (ислом динининг далили, исботи) деган шарафли номга сазовор бўлди.

Б.М. яна бир қанча асарлар ёзган: «Нашр ал-мазҳаб» («Мазҳабнинг тарқалиши»), «Китоб ат-тажнис вал-мазийд» («Фуқаролик ҳуқуқини тақдим этиш»), «Китоб ул-фароиз» («Мажбуриятлар ҳақида китоб»), «Мазийд фи фуру улҳанафий» («Ханафия мазҳабига қўшимчалар») ва б. У ўз асарларида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, мулкчиликнинг турли шакллари (давлат ва хусусий мулкчилик),

молиявий фаолият, жиноят ва жазонинг ҳукукий асосларини, фукаролик ҳукуқи назарияси ва амалиёти, қозилик муассасалари таркиби, тартиби ва жинойи ишни кўриш масалаларини батафсил ёритиб берди. Бу асарларда адолат туйғуси, ўз даврининг ҳукукий мезонлари асосида яшаш, ўзганинг мол-мулкига кўз олайтирмаслик, ҳаромдан ҳазар қилиш, инсоф ва диёнат, меҳроқибат каби эзгу тушунчаларнинг моҳияти очиб берилган. Б. М.нинг ўзи ҳаёти давомида ана шундай инсоний фазилатларга амал қилиб яшади. Илму урфон йўлидаги фидойилиги, камтарлиги ўз асарларида бир»он марта ҳам «мен» деган сўзни ишлатмай, «бу заиф банда айтади», дея ҳокисорлик б-н изоҳ беришида ҳам кўриниб туради.

Б. М.нинг илмий мероси ўз аҳамиятинн йўқотмаган. Жаҳондаги кўп олий ўқув юртларида мусулмон ҳуқуқшунослиги фанлари Б. М.нинг фикҳ таълимоти асосида ўрганилади. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг унинг илмий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, асарларини чоп этиш ишларига катта эътибор берила бошланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ташаббуси б-н Б. М. вафотининг 800 йиллиги (1997), таваллудининг 910 йиллиги (ҳижрий сана бўйича) (2000) кенг нишонланди. Шу муносабат б-н Марғилон ш. марказида Б. М. ёдгорлик мажмуи бунёд этилиб, шу ерда унинг рамзий мақбараси ўрнатилди.

Ас: Хидая. Комментарий мусулманского права (пер. с англ. под ред. Н.И. Гродекова), т.], Т., 1994; Хидоя [1 ж.], Т., 2000.

Ад. Саидов А. Х., Бурҳониддин Марғинович — буюк ҳуқуқшунос, Т., 1997; Ҳасаний Маҳмуд, Ал-Марғиновичнинг «Хидоя» асари ва унга ёзилган шарҳлар, Т., 2000; Қориев О., Ал-Марғинович — машхур фикҳшунос, Т., 2000.

Абдулҳаким Шаръий Жузжоний.

БУРҲОНИДДИН ТЕРМИЗИЙ, Сайид Хусайн Бурҳониддин Муҳаккиқ (?—1240, Кўниё ш.. Туркия) — тадқиқотчи олим (Муҳаккиқ лақаби шундан), шайх. Баҳо Валад (1231 й. в. э.) деган донишмандга шоғирд тушган ва даврининг энг юксак — Сайиди сирдон (ҳамма сирлардан воқиф) унвонига сазовор бўлган. Умрининг сўнгги йилларида Туркиянинг Кўниё ш.га келиб Жалолиддин Румий мақбараси хонақоҳида шайхлик қилган.

Б.Т.нинг «Маориф» асари бизгача етиб келган. Унда фалсафа, қонуншунослик, тафсир, ҳадис илми б-н боғлиқ масалалар, ислом мазҳаблари ёритилган. Бу асар 1920 й. Техронда босилган.

БУРҲОНИДДИН ХОЖА ибн Аҳмад хожа (Ойхожа лақаби б-н машхур) (?—1759.15.10) — Шарқий Туркистондаги Ёрқент хонлиги ҳокими. Офокхожа авлодидан. Б. х. Хитойдаги Манжур империяси ёрдамида Ёрқент хонлигини кўлга олиб (1755), мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилади. Лекин бунга қарши манжурлар катта қўшин юбориб, икки йил давом этган урушлардан сўнг Қашқар, Ёрқент ва Хўтан ш.ларини эгаллашган. Б. х. Бадахшон ҳокими Султон шоҳҳимоясига қочган, бироқ Султон шоҳ манжурлар тазйиқи остида уни ўддиришга мажбур бўлади. Ўғли ва хотини Бежин (Пекин)га олиб кетилади. Б. х.нинг Сайид Муҳаммад хожа (Саримсоқхожа) исмли ёлғиз ўғли Ўрта Осиёда манжурлар таъқибидан жон сақлаб қолади.

БУРҲОНЛАР — садри жаҳон унвони б-н машхур бўлган Бухородаги бадавлат хонадон (12-а.). Б. шаҳарнинг ҳанафий мазҳабидаги мусулмонлар жамоаси бошлиғи (раиси) бўлиши б-н бирга шаҳар маъмурияти ҳам уларнинг қўлида бўлган. Шунинг учун Бухорони босиб олган ажнабий ҳукмдорлар ҳам Б. га ва уларнинг молмулкига даҳл қилмаганлар. Б.да раислик мансаби отадан ўғилга

мерос бўлиб ўтган.

БУРҲОНОВ Абдулвоҳид (тахаллуси Мунзим) (1875, Бухоро — 1934, Душанба) — Бухородаги жадидлик ҳаракати, Ёш бухороликлар ташкилоти асосчиларидан бири. 1908 й. окт.да Бухорода дастлабки янги усулдаги мактабни очди. Самарқандга бориб, Махмудхўжа Бехбудий ва Абдуқодир Шуқурийдан янги усул мактабларида ўқитиш тажрибасини ўрганди. Мукамил Бурҳонов, Садриддин Айний б-н биргаликда «Тарбия атфол» («Болалар тарбияси») махфий жамиятини тузишда қатнашди. Жамият бухоролик маърифатпарвар ва зиёлилар ўртасида илғор демократик ғояларни тарғиб этиб, халқнинг сиёсий онгини уйғотиш учун курашди. Б. 1917 й.дан Ёш бухороликлар партияси МКнинг раиси. Бухорода Халқ республикаси ўрнатилгач, БХСР МИК раисининг ўринбосари, халқ маорифи нозири, соғлиқни сақлаш нозири (1920—24). Бухоролик 44 талабани Германияга олиб бориб, Берлиндаги ўқув юртларига жойлаштирди (1921). 20-й.ларда илмий ва публицистик фаолият б-н шуғулланди. 30-й. бошида «Тожикистони сурх» газ.да ишлади.

Ад.: Айний С, Асарлар, 1ж., Т., 1963; Хўжаев Ф., Бухоро инқилобининг тарихига материаллар, Т., 1997.

БУРҲОНОВ Мукамил (1884, Бухоро — 1938, Тошкент) — Бухородаги жадидлик ҳаракати намояндаси. 1910 й.дан Ёш бухороликлар ташкилотининг аъзоси. Бухорода мактаб ва мадрасаларни ислох қилиб, ёшларга замонавий таълим беришга ҳаракат қилган «Тарбия атфол» («Болалар тарбияси») махфий жамиятини тузишда иштирок қилди (1910 й. нояб.) Ўз уйида яширин равишда янги усулдаги мактаб очди (1912), саводсиз ва чаласаводлар учун кечки курс ташкил қилди (1913). Жадидларга қарши Бухоро амирининг зулми кучайгач, Бухорони тарк этди (1918). Амир ҳокимияти

ағдариб ташлангач, БХСР адлия нозири, БХСРнинг РСФСР ҳукумати хузуридаги мухтор вакили (1920—24). 20йлар ўрталаридан бошлаб сиёсий фаолиятни тўхтатди. Мақомчилар Ота Ғиёс ва Ота Жалоддан таълим олиб. жияни Бурҳонов Мутаваккилга дастлабки мусиқавий тарбия берди. Б. 1937 й. қагафон қилинди ва акаукалари б-н биргаликда 1938 й. 24 сент.да отиб ташлаиди.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи [2китоб], Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида, Т., 2000.

БУРҲОНОВ Мутал (Мутаваккил) Музейинович (1916.5.5, Бухоро) — композитор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964), Ўзбекистон халқ артисти (1974). Ўзбекистонда а капелла жанри асосчиларидан. Самарқанд мусика ва хореография ин-тида (1928—32), Москва консерваториясида (193941, 194649) таълим олган. Ўша йиллари «Алишер Навоий» драмаси (Уйғун ва И. Султон, 1943)га мусиқа, қатор камервокал ва камер чолғу асарлар яратди. 2-жаҳон урушида Москва мудофааси қатнашчиси (1941). Ўзбекистон радиосида бадий раҳбар (1949—51), Ўзбекистон Композиторлар уюшмаси бошқарувининг раиси (1955—60). Ижодида вокал мусиқаси, айниқса, романс, жўрсиз хор ва вокалсимфоник жанрлар асосий ўрин тутди: «Табассум килмадинг», «Намедонам Чи ном дорад», «Ишқида» ва б. романслари, «Алишер Навоийга қасида» (А. Орипов, 1968) ва б. Шарқ халқлари кўшиқларини жўрсиз хор учун маҳорат б-н, миллий муси

қага хос нафислик ва жозибаликликни тўла сақлаган ҳолда қайта ишлаган: козоқча «Дударай», эронча «Гўле гандум», ўзбекча «Гўзал қизга», афғонча «Чашми сиёх» ва б. Кўпгина болалар кўшиқлари, қатор фильмлар («Сурайё», «Абу Али Ибн Сино», «Мафтунингман», «Орол балиқчилари», «Бой ила хизматчи» каби)га мусиқа басталаган. «Алишер Навоий» операси

(1986), «Абадий хотира» реквиemi (1996), «Кўнги́л хазинаси (Бурҳоннома)» китоби (1998) муаллифи. Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси мусиқасини ёзган [1992; Ўзбекистоннинг илгариги Давлат мадҳиялари (1947, 1978) мусиқасини ҳам Б. яратган]. Бердак номидаги Қорақалпоғистон Давлат ва Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотлари лауреати (1964, 1970). «Элюрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (2001).

Ад.: Янов-Яновская Н., Муталь Бурханов, Т., 1999.

БУРҲОНОВ Убайдулла Бурҳонович (1921.2.3 Тошкент 1998.19.2) актёр, реж., бадий сўз устаси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1977). Шукур Бурҳоновнинг укаси. Ўрта Осиё давлат унтини тугатган (1946). Ўзбекистон радиоэшиттириш давлат кўмитаси адабийдраматик эшиттиришлар муҳаррири, реж., бош муҳаррир, бадиймуסיқали эшиттиришлар бошқармасининг бошлиғи (1948—58), Тошкент телестудиясининг бош муҳаррири (1958—67), Узтелерадио компанияси раисининг ўринбосари (1967—85). Кўплаб радиопостановкалар («Қутлуғ қон», «Зайнаб ва Омон» ва б.) нинг инсценировка муаллифи. Сценарийчи ва реж. сифатида «Лайло Шарипова куйлайди», «Ўзбек цирки аренасида» каби телевизион фильмлар яратган. Кинода Рустамов («Гуллар очилганда»), Дехқонбой («Қутлуғ қон») ва б. ролларни ўйнаган. Бадий сўз устаси сифатида «Эгмонт», «Ҳаким ва ажал» каби асарларни ижро этган.

БУРҲОНОВ Шукур (1910.15.9 Тошкент — 1987.14.8) — Ўзбекистон халқ артисти (1940). 1928 й.дан Ҳамза театрида ишлаган. 30-й.лар кўпроқ ўз замондошлари ролларини ижро этди: Ҳамза асарларидаги Ғофир («Бой ила хизматчи»), Одилбек («Холисахон») образларида актёрнинг янги кирралари

очилди. Уруш йиллари Олеко Дундич («Олеко Дундич»), Баттол («Муқанна»), Жалолоддин («Жалолоддин Мангуберди»), урушдан кейин генерал Собир Раҳимов («Генерал Раҳимов»), Максимов («Денгизчилар учун») каби ролларни ўйнади. Кейинчалик романтик актёр, фожиавий ролларнинг мохир устаси сифатида шуҳрат қозониб, чуқур фалсафий мазмунга эга бўлган образлар яратди: Ҳамлет, Ромео, Брут («Ҳамлет»), «Ромео ва Жульетта», «Юлий Цезарь»), Войницкий («Ваня тоға»), Мирзо Улуғбек («Мирзо Улуғбек»), шоҳ Эдип («Шоҳ Эдип»), Сулаймон ота («Қиёмат қарз») ва б. ғоявий, психологик ва пластик жиҳатдан тўлақонли, романтик ҳиссиёти, кўтаринкилиги б-н ажралиб турадиган монументал фожиавий роллардир. Айниқса Шоҳ Эдип роли б-н Б. сахнада катта из қолдирди. Ундаги ташвиш, дард, изтироб, тугён сахнамасахна кучайиб боради. Актёр бундай кучли драматизмга, фожиавийликка ички кечинмалар, босиқ ҳаракатлар, хилмахил маъноларни англаувчи боқишлар ва кузатишлар, ўзига хос дардли ва муסיқавий нутқтуфайли эришди. Эдип ролида актёрлик санъатидаги интеллектуаллик, эмоционаллик, романтик жўшқинликни бир-бирига пайванд қилиб, илоҳий ва азалий қисматларни фаол инкор этувчи, жамият фаравонлиги ва инсоний фазилатлар учун курашувчи буюк инсон образини яратди. Ҳамлет образида эса кайноқ қалбли, жўшқин, қудратли инсон сифатидаги фазилатларни мохирона талқин этди. Б. ижоди ижтимоий, фалсафий ва ғоявий мазмунга тўла, уфқи кенг, кўп киррали. У романтик, фожиавий драматик, лирик характердаги ва хатто сатирик ролларнинг мохир ижрочиси. Актёр қандай роль ўйнамасин инсон тақдири ва унинг ижтимоий муҳит б-н муносабатини ҳаққоний тасвирлашга эришди.

Б. узбек кино санъати тараққиётига ҳам катта ҳисса қўшди. У яратган Қоработир («Тоҳир ва Зухра»), Ғофир

(«Бой ила хизматчи»), Шоҳ Калин («Илья Муромец»), Қаландаров («Синчалак»), Мирзо Улуғбек («Улуғбек юлдузи»), Матниёз («Узоқяқин йиллар»), Ҳусан ота («Бардош») каби роллари рангбаранглиги, ижро маҳорати, образ талқинининг мукамаллиги б-н жаҳон кино санъатида юқори баҳоланган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреата (1965).

Ад.: Олидор О., Шукур Бурханов, М., 1952; Тешабаев Дж., Герой крупным планом, Т., 1972; Раҳмонов М., Сильмильштейн Т., Шукур Бурхонов, Т., 1974.

Мамажон Раҳмонов.

БУРҲОНОВА Ойражаб (1957.10.3, Каттақўрғон тумани Дўстлик қишлоғи) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент пед. ин-тининг бадиийграфика ф-тини тугатган (1976). 1976 й.дан Гўзалкент туманидаги 12мактаб бошланғич синф ўқитувчиси, илмий бўлим мудир, 1998 й.дан мактаб директори. Б. дарсларда ўзи тайёрлаган 4000 дан ортиқ кўргазмали куролдан, шунингдек «Пеленг», «Лети60 М» фильмоскопларидан фойдаланиб, дарсларни самарали ўтади; ўқувчилар билимини рейтинг усулида баҳолашни жорий қилган.

БУСИДО (японча — «жангчининг йўли») — япон ашуйларининг ахлоқ кодекси. Б. улардан ўз хўжайинига содиқ бўлишни, ҳарбий ишни самурайга муносиб бирданбир касб деб ҳисоблашни талаб қилади. Самурайлик шаънига доғ туширган жангчи ўзиниўзи ўлдириши (ҳаракири) шарт.

БУСПРА — асосан гул тикишда (аёллар кийими ва б.ни безашда) қўлланиладиган майда, тешикли, рангбаранг шиша мунчок.

БУССЕНАР (Boussenard) Луи Анри (1847.4.10, Эскренн 1910.11.9, Орлеан)

— француз ёзувчиси. Б. асарлари ўтқир мавзули бўлиб, географик, табиийтарихий маълумотларга бой ҳамда инсонпарварлик руҳи б-н суғорилган. «Австралия орқали» (1879), «Гвиана робинзонлари» (1882) романларида кизиқарли саргузаштлар кўп. «Доктор Синтез сири» (1888), «Музликлар орасида ўн минг йил» (1890) илмийфантастик романлар муаллифи. «Сузувчи орол» (1898) ва «Қалла кесар капитан» (1901) романларида эса эзилган халқлар ҳаёти ва қисматига ҳамдардлик яққол кўринади.

БУССЕНГО (Boussingault) Жан Батист (1802.2.2Париж 1887.11.5) француз кимёгари, агрокимё асосчаридан бири. Париж ФА аъзоси (1839). Илмий ишлари ўсимликлар физиологияси ва агрокимё масалаларига бағишланган. У ўсимликларнинг илдиздан озикланиши, ўғитларни қўллаш, табиатда моддаларнинг доиравий айланиши, азот алмашинуви, тупроқда азотнинг ҳаракати, дуккакилардан бошқа жами ўсимликлар азотни тупроқдан ўзлаштириши ва б. масалаларини ишлаб чикди, яшил ўсимликлар учун ҳаводаги СО₂ углерод манбаи эканлигини аниқлади. Физиология ва агрономияда вегетацион усул асосчиси.

БУССОЛЬ (франц. boussole — қутича) — 1) жойдаги йўналишларнинг магнит азимутини ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. Иши магнит меридиани б-н бирор предметга томон йўналган чизик орасидаги горизонтал бурчакларни ўлчашга асосланган. Б.ни мукамаллаштирилган компас дейиш мумкин. Кичик жойларнинг унча аниқмас горизонтал тарҳини олишда ишлатилади. Ўлчаш учун Б.ни штатив устида буриб, магнит милининг шим. учи лимбдаги 0° га тўғрилади. Сўнгра кўз ва предмет диоптрлари орқали ўтган чизик йўналишининг магнит азимутини аниқланади. Б. асосан топогеодезик

ишларда қўлланилади. Маркшейдер съёмкалари ва кон қазилмаларини топишда осма Б. дан фойдаланилади; 2) ҳарбий ишда туп ва миномётни нишонга тўғрилаш, нишонни кўрсатиш, нишонни назорат қилиш, душман жойлашган ерларни, артиллерия турган жойларни аниқлаш мақсадида артиллерия Б. ишлатилади.

БУСТЕР (инг. booster, boost — босим, кучланишни ошираман) — юк анча ортиб кетган вақтда асосий механизм ёки машинанинг таъсир кучи ва тезлигини оширадиган ёрдамчи қурилма. Авиацияда тез учар самолётларни бошқариш занжиридаги гидравлик, электрик ёки пневматик қурилма; ракета техникасида — элтувчи ракета, кўп босқичли ракетанинг биринчи босқичи, стартдаги тезлаткич; электротехникада (эскирган номи) — тармоқдаги электр кучланишини маромлаш учун тармоққа уланадиган қўшимча электр токи манбаи ёки трансформатор.

БУСТИЙ (тахаллуси; асл исми Абул Фатҳ ибн Муҳаммад алКотиб алБустий) (971, Буст — 1009, Бухоро) — шоир. Араб ва форс тилларида ижод қилган. Буст ҳокими алБайтурнинг котиби бўлган. Лирик шеърларида дунёвий севги, ҳаёт қувончлари ва табиат тараннум этилган. Кўплаб ҳикматли сўзлар яратган. Уларда кишиларни ростгўй, ҳалол, меҳнатсевар, илмли бўлишга ундаган. Бизгача етиб келган «Нуния» (асарнинг ҳар бир байти «нун» ҳарфи б-н тугаган) ёки «Қасида алБустийа» асари ахлоқодоб мавзуида. Б.нинг бу асарига Зуннун ибн Аҳмад асСарахсий ва Абдуллоҳ Нукракар шарҳ ёзган, уни Бадриддин Жожармий форсийга уғирган, 1899 й.да Байрутда нашр этилган.

Б. ижодида тиббиёт, фалакиёт, фалсафа, фикҳ ва б. мавзулар муҳим ўрин тутган. Унинг айрим асарларидан парчалар алУтбий («Китоб алйаминий»), Ибн Халликон («Вафоийат»), Ёкут

(«Мўъжам алудаб»), Беруний («Ҳиндистон», «Сайдана») ва б.нинг асарларида учрайди.

Ад.: Абдуллаев И., Берунийга замондош шоирлар, Т., 1975.

БУТ (форс.) — 1) идол (санам) — диний сўғиниш объекти ҳисобланувчи худо ёки руҳнинг тасвири; 2) икона — христианликдаги Исо, Биби Марям ва авлиёлар тасвири; 3) крест (салиб) — христианлик рамзи.

БУТА — тагидан бир-бирига тенг тана (поя) ларнинг ўсиб чиқиши ҳамда паст бўлиши б-н бошқа дарахтлардан фарқ қиладиган ўсимликларнинг ҳаётий шакли. Бўйи ярим м дан паст бўлган, шохлари ёғочланган калта ўсимликлар бутача деб аталади.

БУТАДИЕН, дивинил, $\text{CH}_2=\text{CHCH}=\text{CH}_3$ — органик бирикма; қўланса ҳидли рангсиз газ. Мол. м. 54,09. Сувоқланиш т-раси — 108,9°, қайнаш т-раси 4,5°. Зичлиги 621 кг/м³ (20°). Сув, спиртда ёмон, керосин ва органик эритувчиларда яхши эрийди; ҳаво б-н портлайдиган аралашма ҳосил қилади. Қўш боғлари борлигидан водород, галогенлар, галогенводородлар ва б. электрофил реагентларни бириктириб олади: $\text{CH}_2=\text{CHCH}=\text{CH}_2+\text{Br}_2 \rightarrow \text{CH}_2\text{BrCH}=\text{CH}-\text{CH}_2\text{Br}$. Б. осон полимерланиб, кимматли каучуклар (бутадиен каучуклар, бутадиеннитрил каучуклар, бутадиенстирол каучуклар, винилпиридин каучук) ҳосил қилади. Нефтни қайта ишлаш газлари б-н йўлакай газлардаги нормал бутан ва бутиленларни каталитик дегидрогенлаш йўли б-н Б. олиш саноатда энг самарали усулдир. Этил спирт буғини дегидратловчи дегидрогенловчи катализатор юзасидан ўтказиш йўли б-н ҳам Б. олинади. Б. нефть маҳсулотларини пиролиз қилиш газларидан этилен ва б. олефинлар и.ч.да ҳам ҳосил бўлади. Б. синтетик каучуклар олишда

асосий мономерлардан бири сифатида, пластмасса саноатида, хлоропен, бутиленгликоль ва б. органик моддалар синтез қилишда ишлатилади.

БУТАДИЕН КАУЧУКЛАР, дивинил каучуклар — бутадиенни полимерлаб олинадиган синтетик каучуклар. Уларга бутадиеннатрий, бутадиеннитрил, бутадиенстирол, полибутадиен ва б. каучуклар киради. Б. к.ни олишда катализаторлар сифатида ишкорий металллар (асосан натрий) қўлланилади. Бутадиеннатрий каучук жаҳонда илк бор олинган синтетик каучукдир. Уни Россияда 1932 й.да саноат миқёсида ишлаб чиқарила бошланган. Б.к. органик эритувчиларда яхши эрийди. Полибутадиен каучук автомобиль шиналари, пойабзал тагликлари, кабель қопламалари ва турли хил резина буюмлари тайёрлашда қўлланилади.

БУТАДИЕН - НИТРИЛ КАУЧУКЛАР, дивинил нитрил каучуклар — бутадиен ва акрилонитрилнинг сополимер хосилалари. Мономерларни сувли эмульсияда 5° да («совуқ полимеризация») ёки 30° да («иссиқ полимеризация») эмульгатор иштирокида сополимеризациялаб олинади. Б.к. боғланган акрилонитрил микдори 17— 45%. Ранги оч сарикдан тўқжигаранггача. Мойлар. бензин, алифатик углеводородлар таъсирига чидамли; кетонларда, хлорланган углеводородларда эрийди. Б.н.к.ни вулканизациялашда асосан олтингургуртдан, органик дисульфид ва пероксидлардан фойдаланилади. Б.н.к. даги боғланган акрилонитрил микдори ошиши б-н унинг мустахкамлиги, мой ва бензинга чидамлилиги ортади, лекин эластиклиги ҳамда совуққа чидамлилиги камаяди. Саноатда Б.н.к. ўралган лента, брикет, донатор бўлакчалар шаклида чиқарилади. Чет элларда хемигум, пербунан, буна N, нипол, паракрил ва б.

номлар б-н маълум.

Б.н.к. дан узатма тасмалар, пойабзал тагликлари, ёнилғи сақланадиган идишлар, электр симлари қопламалари, эбонит ҳамда мой ва бензинларга чидамли буюмлар ишлаб чиқарилади. Пластмассалар учун пластификаторлар сифатида ҳам қўлланилади.

БУТАДИЕНСТИРОЛ КАУЧУКЛАР, дивинилстирол каучуклар — бутадиен б-н стиролнинг сополимерлари. Б.с.к. мономерларни сувли эмульсияда 5° (паст трали) ёки ~50° да (юқори трали) сополимеризациялаб олинади. Уларда боғланган стирол микдори 8,23 ёки 45% атрофида бўлади. Б.с.к. оч сарик рангли бирикма бўлиб, ароматик ва алифатик углеводородларда эрийди, сурков мойлари б-н таъсирлашади, кетонлар, суолтирилган ва концентрланган кислоталар таъсирига чидамли; сувга чидамлилиги жиҳатидан табиий каучукдан юқори туради. Б.с.к.ни вулканизациялаш учун асосан олтингургурт ишлатилади. Таркибида 8% атрофида боғланган стирол бўлган Б.с.к. дан ясалган резина эластик ва совуққа чидамли. Улар автомобиль шиналари, транспортёр тасмалари ва б. нарсалар и.ч.да қўлланилади.

БУТАДИОН (Butadionum) — оғрик қолдирувчи, иситма туширувчи ва яллиғланишга қарши дори. Ревматизмнинг ўткир ва сурункали хили, инфекцион полиартрит, подагра, эритема ва б. касалликларга даво қилишда қўлланилади. Б. қабул қилганда баъзан меъдага нохуш таъсир кўрсатиши (яра бўлганда кўнгил айнаши, оғрик кучайиши ва б.) мумкин.

БУТАДОР — миллий зардўзликаг нақш мужассамотларидан бири. Услублаштирилган бута шаклидаги нақшгул (гулдаста)лар безатиладиган юза бўйлаб бир те кис ёйилади. Ўзаро боғланмаган бу гулдасталар алоҳида

тузилиши б-н Б.ни белгилайди. Нақшни асосан ўсимлик гуллари, айрим ҳоллардагина ҳандасий шакллар ташкил қилади. Енг учи, кийим бари ва этакларини ўраб олган «кур» — ҳошия безакни бир мужассамотга бирлаштиради. Б.нинг «Б.и дарахт», «Б. чилёлак», «Б. тавқнок» ва б. турлари бор. Б. асосан гулдўзи, гулдўзизаминдўзи, баъзан биришимдўзи усулида тикилади. Ўта ифодали ҳамда ҳашамдор бўлган Б. безакли буюмлар 19—20-а. бошларида кенг тарқалган. Б. эркак, аёл, болалар кийимлари, майда зардўзи буюмларни безашда қўлланилади.

БУЛГАКОВ Алексей Иванович (1816.19.2, ! Кронштадт — 1869. 10. 7, Швальбах, Германия) — рус денгиз сайёҳи, контрадмирал. 1840—42 й.ларда «Або» транспорт кемасида дунё бўйлаб саёҳат қилган. 1848—49 й.ларда Орол денгизида гидрографик текширишлар олиб борган. Ўз экспедицияси тўплаган материаллар асосида Орол денгизи ҳамда шу денгизда кемалар қатнови харитасини тузиб, 1850 й.да нашр эттирган. Сирдарё куйи оқимини (1855), Амударё дельтасини (1859) текширган, Сирдарё ўрта оқимини тавсифлаган. 1857—59 й.ларда Орол ҳарбий флотига кўмондонлик қилиб Хива хонлиги ерларини босиб олиш мақсадида уюштирилган рус ҳарбий экспедицияларида фаол қатнашган. Б. ўзининг тадқиқотлари б-н Туркистон хонликларини босиб олиншига кўмаклашган. 1863 й.дан умрининг охиригача Болтиқ денгизида хизмат қилган.

БУТАН, Бутан подшолиги (Pendal Druk Shung) — Жан. Осиёдаги, Ҳимолай тоғларининг шарқий қисмидаги давлат. Майд. 47 минг км². Аҳолиси 2 млн. киши (2000). Пойтахти — Тҳимпху ш. Маъмурий жиҳатдан 8 дзонг (вилоят)га бўлинган.

Давлат тузуми. Б. — конституцияли монархия. Давлат бошлиғи — подшо.

Подшо ҳузурда 9 маслаҳатчидан иборат кенгаш бор. Қонун чиқарувчи орган — бир палатали Миллий Ассамблея 150 аъзодан иборат (105 нафари сайланади, 10 нафари тайинланади, қолганлари — расмий кишилар, ҳукумат аъзолари ва подшо кенгашининг аъзолари). Ижроия ҳокимият подшо томонидан Вазирлар Кенгаши орқали амалга оширилади.

Табиати. Б. ҳудуди тоғлиқдан иборат. Энг баланд чўққиси — Жомолхари (7314 м). Иқлими тоғтропик, муссон, сернам, тоғларнинг юқори қисмида совук. Водийларда ўртacha тра январьда — 4,5°, июлда 17°. Йилига 1000—5000 мм ёғин ёғади. 3500 м баландликкача ўрмон, ундан баландда субальп ва альп ўтлоқлари. Дарёлари — Санкош, Амо, Куру. ЖигмиДоржи, Газа, Маназ кўрикхоналари бор.

Аҳолиси асосан бхотиялар; гуркхлар, неварлар ҳам яшайди. Аҳолининг 13% шахарларда истиқомат қилади. Расмий тили — бхотия (дзонгкэ, тибет тилига яқин). Асосий дини — лама мазҳабидаги будда дини.

Б. 9-а. охириларидан Тибетга, 19-а. нинг 2-ярмидан 1947 й.гача Англияга қарам бўлган. 1949 й.даги шартномага кўра, Б. ташқи сиёсат соҳасидаги ишларини Ҳиндистон ҳукумати б-н бамаслаҳат олиб боради. Миллий байрами — 17 дек. — подшо сайланган кун (1917).

Б. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х. улуши 42,7%, саноат улуши 9,6%. Қ.х.да деҳқончилик етакчи ўринда. Водийларида шоли, арпа, бурдой, тарик, маккажўхори, жан.да пахта экилади. Жан.шарқда боғдорчилик тараккий этган (манго, апельсин, пизанг ва б.). Яйловларда куй, йилки бокилади. Ўрмонларда қимматбаҳо дарахтлар кўп; лок, мушк, мум тайёрланади. Йигирув ва тўқув хунармандчилиги, ўймакорлик қадимдан расм бўлган. Тахта тилиш з-ди ва мева консерва фкаси бор. 1,5 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. 1968 и. дан аэродром ишга тушган. Асосий транспорт воситаси отулов.

Автомобиль йўллари уз. 2,5 минг км. Б. четга ёғоч, кумир, мускус, лок, графит, фил суяги чиқаради. Чет эл сайёхлиги ривожланган. Ташки савдодаги асосий мижози — Ҳиндистон (ташқи савдо айланмасининг 95%). Пул бирлиги — нгултрум.

Сийсий партиялар ва касаба уюшмалари тақиқланган. 1990 й.да асос солинган Б. конгресси партияси, Б. халқ партияси ва 1992 й.да ташкил бўлган Б. миллий демократик партияси Непалда иш юритади. Мамлакатда чиқадиган ҳафталик ҳукумат газ. — «Kuensel» инглиз, дзонгкэ ва непал тилларида нашр этилади. «Бутан бродкастинг сервис» радиоэшиттириш ва телекўрсатуви 1973 й.да Б. ёшлар уюшмасининг миллий радиоси сифатида ташкил этилган. 1992 й. дан мустақил.

БУТАНЛАР — тўйинган углеводородлар, умумий формуласи C_4H_{10} . Мол. м. 58,123, рангсиз ва ҳидсиз газ. Икки изомери маълум: нормал бутан $CH_3-CH_2CH_2CH_3$ ва изобутан $-CH-CH_3$. Сувда эримайди, органик эритувчиларда яхши эрийди. Б. тўйинган алифатик углеводородлардир. Улар нефтни қайта ишлаш вақтида чиқадиган газлар таркибида учрайди. Нормал бутанни катализатор иштирокида изомерлаб изобутан, дегидрогенлаб дивинил (каучук мономер) ва б. тўйинмаган углеводородлар олиш мумкин. Изобутанни алкиллаб, неогексан ва изооктан олинади. Б. мотор ёнилғиларининг юқори октанли компоненти, бутен, сирка кислота, малеин ангидрид олишда хом ашё, унинг пропан ва б. углеводородлар б-н аралашмаси газ ёнилги сифатида ишлатилади.

БУТАНОЛЛАР — қ. Бутил спиртлар.

БУТАРА (лот. butarium — бочка) — барабансимон галвир (бочка); сочма олтин конларида кум ва кўрғошин тош (кассетерит) ни ювиш учун мўлжалланган

қад. ёғоч асбоб. Кейинчалик айланадиган цилиндрик ёки конуссимон барабан кўринишида тайёрланган. Б.

материал солиш воронкаси, кия галвир, ювиш теганаси (шлюз)дан иборат. 19-а. бошларида кенг тарқалган. Қўлда ёки чархпалак ёрдамида ҳаракатлантирилган. Иш унумдорлиги дастаки Б.да 0,8 м³/соат (1—3 киши ишлаган), от б-н ҳаракатлантириладиган Б.да 4 м³/соат бўлган. Кичик олтин конларида ҳозир ҳам ишлатилади.

БУТАФОРИЯ (итал. eutfuori — реж. ёрдамчиси) — 1) театр томошаларида ҳақиқий буюмлар ўрнида қўлланиладиган (хайкал, мебель, идиш, тақинчоқ каби) ясама жиҳоз ва асбоблар. Б. буюмлари арзон материалдан ясалиб, ифодали ва ишонарли бўлади. Аммо ҳар бир давр ва ҳар бир мамлакат Б.си ҳар хил бўлган; 2) кўчма маънода — юзаки, сунъий, ясама дегани.

БУТАШ — даррахт ва буталарнинг ортикча шох ва новдаларини қисман ёки бутунлай олиб ташлаш. Богдорчилик, ўрмончилик ва манзарали боғдорчиликдаги энг муҳим агротехника тадбирларидан бири. Б. кўчатларга, боғ ва ўрмонлардаги даррахтларга шакл бериш, шунингдек даррахтнинг касалланган, кексайган, синган ва ортикча новдаларини олиб ташлаш, қариган даррахтларни ёшартириш мақсадида ўтказилади. Манзарали даррахтлар ва буталар яхши, чиройли кўриниши учун бута ва шохшаббаси учлари қайчилаб турилади. Б. мева даррахтлари га таъсир кўрсатишнинг энг фаол агротехник усулларида бири бўлиб, мева даррахтлари ҳосилдорлигини уч бараварга оширади, меваларни 20% гача йириклаштиради, меваси рангдор ва ширадор бўлиб, таъми яхшиланади, даррахт узок муддат яшайди.

Мева даррахтларини Б.да шохларни сийраклатиш, қисқартириш ва новдаларни чилпиш усуллари қўлланилади. Сийраклатишда

биринчи навбатда куриган, чалкаш, касалланган ва зарарланган, нимжон, қалинлаштирувчи шохлар кесиб ташланади. Сийраклатиш натижасида янги мева шохлари ҳосил бўлади, дарахт иссиқлик ва ёруғликдан яхшироқ фойдаланади, унинг бўйига ва энига ўсиши яхшиланади. Новдашохларни қисқартиришда узун новдаларнинг ўсиш кучига қараб 1/2 ёки 1/3 қисми олиб ташланади. Дарахтлар кўчириб ўтказилаётганда ҳам шохновдалар қисқартирилади. Мева дарахтларида ўсув даврида новдаларни чилиш ўсиш кучи ва биологик хусусиятига қараб май — июнь ойларида бажарилади (бундай Б. яшил Б. дейилади), натижада новда бўйига ўсишдан тўхтайтиди, новдада қўлтиқ куртақлар шаклланади ва янги новдалар пайдо бўлади. Ўзбекистон шароитида дарахтлар, асосан, куз — қишда ва қиш — баҳорда, манзарали бута, дарахтлар ёз давомида буталади. Дарахт Б. да шох (бутоқ) кесадиган қайчи, боғ пичоғи, тоқ қайчи, ёйсимон арра ва боғ дастарраси каби махсус асбоблардан фойдаланилади.

БУТЕНАНДТ (Butenandt) Адолф Фридрих (1903.24.3, Бремерхафен-Лео) — немис кимёгари ва биокимёгари. Мюнхен унтининг проф. (1956—72), М. Планка жамияти кршидаги биокимё ин-ти директори (1936—66). Асосий ишлари жинсий гормонларни ўрганишга бағишланган. Эстерон (1929), андростерон (1931), стерон (1939) каби жинсий гормонларни аниқлаган ва уларни кимёвий усулда синтез қилиш усулини ишлаб чиққан. Ипак куртидан бомбикол феромонини ажратиб олиб, кимёвий таркибини аниқлаган (1961). Нобель мукофоти лауреати (1939).

БУТЕНЕВ МИССИЯСИ — Бухорога юборилган чор ҳукумати жосуслик миссияси (1841—42). Унинг асосий вазифаси Афғонистон ва Эрон орқали Туркистонга киришга

интилаётган Англияга тўсқинлик қилиш, Бухоро хонлигида Россиянинг иқтисодий ва сиёсий таъсирини мустаҳкамлаш, Бухоро тупрогининг геологик тузилишини ўрганиш ва ер ости бойликларини текшириш, Бухоро хонлиги б-н Россия ўртасида савдо ва элчилик муносабатларини мустаҳкамловчи шартнома тузиш, савдо-сотикқа оид маълумотлар тўплаш, Бухоро ва унга қўшни мамлакатлар тўғрисида маълумот йиғиш қабиладан иборат эди. Б.м. таркибида К. Ф. Бутенев (элчи), Ф. Богословский (тоғ инженери), Н. В. Хаников (географ), А. Леман (натуралист), Я. Яковлев (топограф), Плотников (шарқшунос), Чалпанов ва Петров (тоғ техниклари), К. Козлов ва Лепешков (олтин ювувчи мутахассислар), Аитов (таржимон) ҳамда ўнга казак бўлган Б.м. 1841 й. 15 майда Оренбургдан чиқиб, 1841 й. 5 авг.да Бухорога етиб келди. Б.м. Зарафшон водийсида кўпгина геологик текширишлар олиб борди. Натижада юқори Зарафшонда ер ости бойликларидан: темир, мис, кўмир, қўроғшин, графит, феруза ва хатто олтин, қумуш борлиги аниқланди. Аммо Б.м.нинг Бухоро хони б-н савдо ва дипломатик шартнома тузиш юзасидан олиб борган музокаралари унча натижа бермади. Шунга карамай, Б.м. аъзолари Бухоро тўғрисида жуда бой географик, этнографик, табиий ва тарихий маълумот тўпладилар. Топограф Я. Яковлев миссия босиб ўтган маршрутлар тарҳини чизган ва Бухоро хонлигининг харитасини тузган. 1843 й.да Н. В. Ханиковнинг «Бухоро хонлиги тавсифи» китоби босилиб чиқди. К. Ф. Бутеневнинг «Бухоро минерал бойликлари», «Бухородаги пўлат тоблаш усули ҳақида мулоҳазалар», «Бухородаги рус қончилик заводлари маҳсулотини сотишни ривожлантириш тўғрисида» (1842) номли илмий мақолалари ҳамда А. Леманнинг немис тилида 1841—42 й.ларда Оренбургдан Бухоро ва Самарқандга саёҳати ҳақида асари босилиб чиқди.

4<Э.: Соловьев М. М., Экспедиция в Бухару в 1841—42гг., СПб, 1936; Мухаммаджонов А. Р., Неъматов Т. Н., Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига дойр баъзи манбалар, Т., 1957.

Хондамир Ғуломов.

БУТЕНЛАР, бутиленлар — тўйинмаган углеводородлар, умумий формуласи C_4H_8 . Мол. м. 56,11, рангсиз газ. Учта изомери маълум: нормал бутен1 (абутилен) $CH_2=CH-CH_2-CH_3$; нормал бутен2 (Рбутилен, псевдобутилен) $CH_3CH=CHCH_3$ ва изобутен (изобутилен) $(CH_3)_2C=CH_2$. Нормал бутен2 нинг транс ва цисшакллари мавжуд. Б. алкенларнинг хоссаларини намён қилади. Б. сувда ёмон, кўпгина органик эритувчиларда яхши эрийди; саноатда нефтни қайта ишлаш маҳсулотларидан ҳамда бутил спиртни катализатор иштирокида дегидратлаб олинади. Б.дан бутадиең, бутил каучук (оппанол), сурков мойлари, суёқ ёңилғи ва б. маҳсулотлар олинади.

БУТЕФЛИКА Абдулазиз (1937, Марокаш, Ужда ш.) — Жазоир президенти. 1956 й.дан Жазоир миллий озодлик армияси сафида. 1962—63 й.ларда Жазоир ёшлар ва спорт, 1963—78 й.ларда Ташки ишлар вазири. 1965 й.да Жазоир Инқилобий кенгаш аъзоси. 1981 — 89 й.ларда чет элда яшаган. 1989 й.дан Миллий озодлик жабҳаси партияси МК аъзоси. 1999 й. апр.дан Жазоир Халқ Демократик Республикаси президенти.

БУТИЛ СПИРТЛАР, бутаноллар, C_4H_9OH — бир атомли спиртлар. Мол. м. 74,12. Рангсиз суёқлик, ўзига хос хиди бор. Тўртта изомери маълум: бирламчи (бутанол1) $CH_3CH_2CH_2CH_2OH$, иккиламчи (бутанол2) $CH_3CH_2CH(OH)CH_3$, изобутил (2метилпропанол1) $(CH_3)_2CHCH_2OH$, учламчи (учметилкарбинол) $(CH_3)_3COH$. Бутанол1 б-н бутанол2 да

углерод атомларининг тармоқланмаган занжирлари бор. Изобутил Б.с. да асимметрик углерод атоми бўлганлиги сабабли уч шаклда мавжуд: улардан иккитаси оптик фаол, учинчиси рацемик (инактив) шаклдор. Б.с. этил спирт ва эфир б-н яхши аралашади, спиртларга хос ҳамма реакцияларга киришади, углеводларни бижғитиш йўли б-н, шунингдек синтетик усулда олинади. Локлар, целлюлоза, смолалар и.ч.да эритувчи сифатида, ювиш воситаларини синтез қилишда ишлатилади.

БУТИЛАЦЕТАТ — сирка кислотанинг бутил эфири, эфир хиди келадиган рангсиз суёқлик. 4 та изомери маълум; улардан нормал Б. $CH_3CH_2CH_2COCH_3$, б-н изобутилацетат $(CH_3)_2CHCH_2COCH_3$ кўпроқ тарқалган. Қайнашт-раси $126,1'$ (нормал Б.) ва 118° (изобутилацетат). Зичлиги 881 кг/м^3 (нормал Б.), 858 кг/м^3 (изобутилацетат). Б. мураккаб эфирларнинг барча хоссаларини намён қилади. Б. сувда оз, органик эритувчиларда эса яхши эрийди. Б. бутил спирт б-н сирка кислотани сульфат кислота иштирокида қиздириш йўли б-н олинади. Б. бугининг ҳаво б-н аралашмаси портлайди. Б. саноатда нитро, этил ва ацетилцеллюлоза, локбўёқ, ўсимлик мойи, каучуклар учун эритувчи сифатида ишлатилади.

БУТИЛКА **БУРУНЛАР** (Nupereodon) — китлар уруғи. Уз. 9,4 м гача. Танаси тўқ кулранг, қорин томони киш тусли. Пешонасида ёғ моддасидан ҳосил бўлган қия бўртиғи бор. Тишлари конуссимон, 2 жуфт, пастки жағларида жойлашган. 2 тури маълум. Дўнг пешона Б. б. (Н. ampullatus) Атлантика океанининг шим. қисмида учрайди, Оқ, Баренц ва Болтиқ денгизларига ҳам киради. Ҳозир деярли қирилиб кетганлиги сабабли Халқаро Қизил китобга киритилган. Ясси пешона Б. б. (Н. planifrons) уз. 7,5 м гача, Жан. ярим шарда учрайди. Б. б.

бошоёкли моллюскалар б-н озикланади, анча чукур ва узок, (баъзан 1 соатдан кўпроқ) шўнғийди. Очик денгизда овлаш ман қилинган (1978 й.дан) (расм Китсимонлар мақоласида берилади).

БУТИЛ-КАУЧУК изобутилен б-н оз миқдордаги (1—5%) изопренни сополимеризациялаб олинган синтетик каучук. Б. метилхлорид ёки этилхлорид эритмасида мономерларнинг катион сополимеризацияси орқали олинади. Б. оч сариқ рангли модда бўлиб, спирт, эфир, кетон, дихлорэтан, анилин, нитробензолда эримайди, сув таъсирга берилмайди. У кислород, озон, нур таъсирга чидамли, секин вулканизацияланади. Б.дан ясалган резина агрессив муҳит, шу жумладан ишкорлар, водород, пероксид, денгиз суви, баъзи бир ўсимлик мойлари таъсирга чидамли. Б.нинг асосий қисми шиналар тайёрлаш учун ишлатилади. Юқори тра ва агрессив муҳитларга чидамли буюмлар и.ч.да ҳам қўлланилади.

БУТИРОМЕТР (юн. butyron — ёғ, мой ва...метр) — сутдаги ёғ миқдорини аниқлайдиган асбоб. Шкалали цилиндрсимон шиша идишдан иборат. Асосан, лаб. шароитида ишлатилади. Сутдаги ёғ миқдорини аниқлаш учун Б.га пипеткада 10 см³ сульфат кислота, 11 см³ сут ва 1 см³ изоамил спирт кўйилади. Идишнинг оғзи резина тикин б-н бекитилиб чайкатилади, бунда сутдаги бошқа моддалар эриб, фақат ёғ қолади, ёғ миқдори Б. шкаласи кўрсатган даражага қараб фоизда аниқланади.

БУТИФОС, ДЭФ — пахта майдонларини машина теримига тайёрлашда ғўза барглари тўкиш учун қўлланилган кучли дефолиант. Юқори трада қайнайдиган оч сариқ рангли суюқлик. Ёқимсиз хидли, сувда умуман эримайди. Мойли эритма ва 70% ли эмульсияланувчи концентрат ҳолида

ишлатилади. Дефолиант ҳар қандай обхаво шароитида ҳам юқори таъсир хусусиятига эга. Препарат кам дозаларда (1,4—3 кг/га) қўлланилганига қарамай, жуда заҳарли. Ўрта Осиёнинг пахтачилик минтақасида 50—80-й.ларда кенг кулланилган. 1987 й.дан Ўзбекистонда ва б. республикаларда агроф муҳитга кўрсатган зарарли оқибатлари учун Б.ни ғўза майдонларида дефолиант сифатида қўллаш ман этилган.

БУТЛЕРОВ Александр Михайлович [1828.25. 8 (6. 9), Чистополь ш. 1886. 5 (17). 8, Бутлеровка қишлоғи, ҳоз. Татаристон Республикаси] — рус кимёгари, Н. Н.Змныинингшоғирди. Қозон унтини битирган (1849). Петербург ун-ти проф. (1869 й.дан), Петербург ФА ординатор акад. (1874 й.дан). Органик моддаларнинг кимёвий тузилиши назарияси асосчиси. Бу назарияга кўра органик моддаларнинг хоссалари молекулалардаги атомлар боғлари тартиби, тузилиши ҳамда уларнинг ўзаро таъсирга мувофиқликланади. Биринчи бўлиб изомерия ҳодисасини тушунтириб берган (1864). Изобутилен полимеризациясини кашф этган. Учламчи бутил спирт (1864), изобутан (1866) ва изобутиленларни (1867) синтез қилиб, уларнинг тузилишини аниқлаган. Боғдорчилик, асаларичилик, Кавказда чой етиштириш б-н ҳам шуғулланган.

БУТЛИ БАҚАЛАР (Pelodytes) думсиз амфибиялар туркумига мансуб сассик бақалар оиласи уруғи. 2 тури бор. Фарбий Европа пасттектисликларида ола бутли бақа (P. punctatus), Кавказ тоғларида иккинчи тури — Кавказ бутли бақаси (P. caucasica) учрайди. Б.б.нинг териси ғадирбудур, усти тўқ қизил бўлиб, қора ва яшил холлари бор. Қорни оқ, урғочисининг орқасида бутсимон оқ доғи бўлганидан Б.б. деб аталади. Панжалари орасидаги сузгич пардалари кучсиз ривожланган. Ноғора пардаси ташқаридан кўриниб туради. Кундузи

пана жойларда яшириниб ётади, кечаси чиқиб ҳашаротлар б-н озикланади. Ёз давомида тухум кўйиб (20 дан 500 тагача) кўпаяди.

БУТОВСКАЯ Евдокия Михайловна (1917. 28. 12, Полтава — 1982. 7. 1, Тошкент) — сейсмолог олима. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1979), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1978). физикамат, фанлари д-ри (1971). Ўрта Осиё давлат унтини тугатган (1940). Ўзбекистон ФА Математика инти сейсмология бўлими ташкилотчиси ва раҳбари. Геол. ва геофизика инти сейсмология лаб. мудири (1963 й.дан). Асосий илмий ишлари zilzila муаммоларига, zilzila ўчоғини ва сейсмик режимини аниқлашга, жойларни сейсмик р-нлаштиришга, Ер пўстининг чуқур қисмларини ўрганишга доир. Ўзбекистондаги 10 га яқин сув омборларининг мукамал сейсмик р-нлаштиришга раҳбарлик қилган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1981).

БУТПАРАСТЛИК — бут, санам, салиб, иконага сиғиниш одати. Фетишизм, мажусийлик каби ибтидоий динларга хос. Бутпарастлар бутни, санамни худолар қиёфаси, тимсоли деб билганлар. Мажусийликдаги Б. одати христианлик, буддизм каби динларда ҳам сақланиб қолган. Мас, христианликда икона, крестга, буддизмда ҳайкалчаларга чўқинишади. Ислом дини шаклланишидан олдин Саудия Арабистонидаги қабилаларда Б. одати бўлган, яъни ҳар бир қабила ўз худосига, уни ифодаловчи бутга топинган. Бундай бутлар Маккадаги диний ибодатхона — Каъбада 300 дан ортиқ эди. Ислом дини шаклланиб, якка худога сиғиниш пайдо бўлгандан сўнг бутлар Каъбадан чиқариб ташланди. Кўп худоликка эътиқод қиладиган қабилаларда, хусусан, Африкадаги айрим қабилаларда Б. ҳали ҳам бор.

БУТТА — қад. вазн ва ҳажм ўлчов бирлиги. Мисрда ун ўлчови сифатида қўлланилган. Вазн бўйича қиймати 17,5 кг га, ҳажм бўйича 22,5 л га тенг.

БУТУН ОЛАМ ТОРТИШИШ ҚОНУНИ, Ньютоннинг тортишиш қонуни — моддий зарраларнинг ўзаро тортишиши тўғрисидаги қонун; табиатнинг универсал қонуни. Массалари t_1 ва t_2 бўлган ва бир-биридан r масофада турган моддий зарраларнинг ўзаро тортишиш кучи ушбу формуладан топилади: $F = G \frac{m_1 m_2}{r^2}$; бунда: G — гравитацион доимий. Моддий зарралар деганда ўлчамлари шу зарралар орасидаги масофадан анча кичик жисмлар, яъни моддий нуқталар тушунилади. Реал жисмларнинг ўзаро тортишиш кучини аниқлаш (ўлчамлари, шакллари ва зичликларини ҳисобга олган ҳолда) учун шу жисмлар шартли равишда парчаланадиган алоҳида майда зарралар жуфтлари орасидаги ўзаро таъсир кучларининг геометрик йиғиндисини топиш лозим. Демак, икки шар орасидаги ўзаро тортишиш кучини юқоридаги формуладан топиш мумкин экан (бунинг учун r сифатида шарлар маркази орасидаги масофани қабул қилиш лозим).

БУТУН РОССИЯ ФАВҚУЛОДДА КОМИССИЯСИ (ВЧК) аксилинкилобий ҳаракатлар ва саботажга қарши кураш мақсадида тузилган орган (1917—22). 1917 й. дек.да Ф. Э.Дзержинский раислигида тузилган. 1918 й.да маҳаллий губерния, уезд (1919 й. янв. да бекор қилинган), транспорт, фронт ва армия фавқулодда комиссиялари ташкил этилган. Асосан сиёсий принцип негизида оммавий равишда шафқатсиз қатағонлар уюштирган, «қизил террор»ни амалга оширган. 1922 й.да Давлат сиёсий бошқармаси (ГПУ) қилиб қайта тузилган (яна қ. Давлат хавфсизлик органлари).

БУТУНИТТИФОҚ КОММУНИСТИК (БОЛЬШЕВИКЛАР) ПАРТИЯСИ, ВКП (б) КПССнинг 1925-52 й.лардаги номи (қ. Совет Иттифоқи Коммунистик партияси).

БУТУНИТТИФОҚ ЛЕНИНЧИ КОММУНИСТИК ЁШЛАР СОЮЗИ (ВЛКСМ) — собиқ Иттифокда ёшларнинг ижтимоийсиёсий ташкилоти. 1918 й. 29 окт.да РСДРП (б) ташаббуси ва раҳбарлигида I Бутун Россия ишчи ва деҳқон ёшларининг уюшмалари съездида тузилган. Дастлаб РКСМ, 1924 й.дан РЛКСМ, 1926 й.дан ВЛКСМ деб аталган. 14—28 ёшдаги йигитқизлар қабул қилинган. Ташкилий жиҳатдан собиқ КПССдан андоза олиб тузилган. Ёшлар орасида комфирка сиёсатини олиб борган. Ўзбекистонда тузилган ёшлар ташкилоти (ЎзЛКСМ) ҳам унинг таркибий қисми эди. ВЛКСМ ўзининг 22фавкулодда съездида (1991 й. сент.) коммунистик ёшлар уюшмаларининг федерацияси сифатида сиёсий ролини ўтаб бўлди, деб ҳисобланди.

БУТУНТИРНОҚ — Хоразм аёлларининг зийнат буюми, чаккага тақиладиган тақинчоғи, тумор. Асосини 5 бурчакли йирик шаклдаги ғилофдон ташкил этади. Ён томонлари энсиз, икки юзаси бутунлай қоплаб нақшланган, учбурчак шаклидаги юқори қисми панжарали, зиғираклар б-н бойитилади. Мужассамот марказида атрофи феруза кўзлар ҳалқаси ёки зиғираклар б-н ўралган рангли шиша ёки гардишга ўрнатилган тош жойлаштирилган, баъзан энг қад.ларида учбурчак учига жиға ўрнатиш учун найчаси бўлган. Тилла ёки тилла суви югуртирилган қумушдан ишланган мурабба шаклидаги куйи қисми босма усулида нафис безатилган, нақш майин ва ифодали бўлиб, нурсоя жилвасини ҳосил қилади. Марказ ва тўрт бурчакларида феруза кўзлар қадалган

куббалар ўрнатилган. Учбурчак асосидан бошлаб ён томонлари ва тағи аънавий шокилалар б-н ўралган. Қадимдан ҳимоя қудратига эга деган тушунчани ифодаловчи Б.нинг асосий қисми (ҳайвон ва қуш тирноқлари ёки туёқ ва шохдан кесиб олинган қисм) шокилалар остида кўринмайди, баъзан унга бир тутам соч ҳам қўшилган. Б.нинг тирноқ шаклидаги кичик хили пайдо бўлганидан бери бош кийим, кийимга тикилган, бешикка осилган.

БУТХОНА — одам, санам (мажусийларда) ёки бирор нарса тасвирига сиғинувчи бутпарастларнинг ибодатхонаси. Яна қ. Ибодатхона.

БУФЕР (инг. buffer, buff — зарбани юмшатиш) — транспорт воситалари (локомотивлар, вагонлар ва б.) да пайдо бўладиган зарбаларни юмшатувчи мослама. Мае, вагонлар орасида ҳосил бўладиган бўйлама зарбаларни ўзига қабул қилади ва юмшатади. Бундай Б. вагоннинг олд ва орқа томониغا иккитадан ўрнатилади. Одатда, Б. учи сферик шаклда бўлади, пишиқ пўлатдан тайёрланади. Автомобиль Б. автомобиль бехосдан бирор тўсикка урилганда пайдо бўладиган зарбаларни юмшатади. Бундай Б. бампер деб аталади. Резина ёки пластмасса (баъзан, пўлат) дан тайёрланади.

«БУФЕР КРЕДИТЛАР», қалқон кредитлар — Халқаро валюта фонди ажратадиган кредит тури. Жаҳон бозорларида хом ашё ва материаллар нархини барқарорлаштириб туриш мақсадида барпо этиладиган хом ашё товарларининг эҳтиёт захираларини сақлаб туришни молиялашга ажратилади. Нархлар кескин пасайиб кетганда «Б.к.»лар воситаларидан фойдаланиб хом ашё хариди кўпайтирилади ва шу йўл б-н уларнинг зарур ғамлама даражаси тўлдирилади.

БУФЕР СИСТЕМАЛАР, буфер эритмалар, буфер аралашмалар — водород (H) ионларининг маълум концентрациясини сақлаб турувчи системалар. Буфер эритмалар суюлтирилганда ёки уларга бир оз кислота ёки ишқор қўшилганда ҳам муайян кислотали хоссалари деярли ўзгармайди. Б.с.га сирка кислотаси CH_3COOH б-н унинг натрийли тузи CH_3COONa аралашмаси мисол бўла олади. Эритмалардаги кислота микдори водород кўрсаткич рН б-н белгиланади (нейтрал эритмалар учун рН7, кислотали эритмалар учун рН 7 дан кичик ва ишқорли эритмалар учун рН 7 дан катта). 1 л тоза сувга 100 мл 0,01 молярли HCl (0,01 М) қўшилганда рН ни 7 дан 2 га туширади. Шу кислота эритмасини 1 л $\text{CH}_3\text{COOH} + \text{CH}_3\text{COONa}$ бўлган Б.с.га (0,1 М) қўшилганда эса рН борйўғи, 4,70 дан 4,65 га камаяди, яъни рН 0,05 чамаси ўзгаради, холос. Тоза сувдаги 100 мл 0,01 М NaOH эритмаси рН ни 7 дан 11 га кўтарса, юқорида айтилган Б.с. никини эса 4,7 дан 4,8 гача кўтаради, холос. Б.с. нинг кислоталиги (ўз навбатида рН) компонентлартабиати, концентрацияси ва баъзи бир Б.с. учун трага ҳам боғлиқдир. Б.с. кимё саноатида аналитик ишларда кенг қўлланилади. Одам ва ҳайвонлар организмидаги Б.с. қуйидагилардан иборат: карбон кислота ва унинг тузлари, фосфат кислота ва унинг тузлари ҳамда оксиллар. Киши қонига рН 7,35—7,47 га тенг бўлиб, озик-овқат ҳамда бошқа шароит ўзгарганда ҳам деярли доимий қолади. Тупроқдаги табиий Б.с. далалар ҳосилдорлигини сақлашда муҳим роль ўйнайди.

БУФЕТ (франц. Buffet) — 1) идиштовок, озик-овқат ва ичимликлар сақланадиган жавон (шкаф); 2) енгил овқатлар, ичимлик, қандолатлар сотиладиган дўкон, кичик тамаддихона; корхоналар, ўқув юртлари, томошахоналар, меҳмонхоналарда ташкил этилади. Мустақил ёки

ошхонаресторанларга тегишли (уларнинг қошида) бўлиши мумкин.

БУФФ ОПЕРА — италян комик (ҳазилмутойиба) операси. Ҳажми кичиклиги, ўзгаришларга бой мазмуни, қаҳрамонларининг қулгили ва жонли ҳаракатлари, мусиқа услубининг миллий қўшиқчилик анъаналарига яқинлиги б-н ажралиб туради. Илк намуналари *opergesia* («жиддий опера»)нинг икки парда ўртасидаги интермедия тарзида ижро этилган. 18-а.нинг 30-й.ларида Ж. Перголези (1710—36) ижодида пайдо бўлган. Кейинчалик Н. Пиччини, Ж. Паизиелло, Д. Чимароза ва б. ижодида ривож топган. Б.о. услуби 19-а. мусикасида (Ж. Россини, «Севилья сартароши» ва б.), 20-а. опера санъатида (С. Прокофьев, «3 апельсинга муҳаббат» ва б.) ҳам ўз аксини топган. Ўзбекистонда Б.о. анъаналари негизида С. Юдаков «Майсаранинг иши» — илк узбек комик операсини ёзган.

БУФФАЛО — АҚШнинг шим. шаркидаги шаҳар. НьюЙорк штатида. Эри кўли бўйидаги муҳим порт. Йирик транспорт йўллари тугуни, халқаро аэропорт бор. Аҳолиси шаҳар атрофи б-н 1,2 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). АҚШ ва Канада орасидаги савдо муносабатлари Б. орқали амалга оширилади. Б. мамлакатнинг йирик саноат ва савдомолия маркази. Б. саноатининг асосий тармоқлари: қора металлургия, металлсозлик, машинасозлик, кимё ва озик-овқат саноати. Олий ўқув юртлари, жумладан унт (1846 й.дан), Табиий фанлар жамияти музейи, ядро тадқиқотлари маркази, ОлбрайтНокс бадиий галереяси, шаҳар яқинида Ниагара дарёсига қурилган ГЭС бор. Б.га 18-а. охири ва 19-а. бошларида асос солинган.

БУФФОНАДА (итал. Buffonata) — масҳарабозлик, қизиқчилик) — комик актёрнинг ўйин услуби. Б.да

қахрамоннинг ташки характери белгилари ўта бўрттириб кўрсатилади. Б. мим, масхарабозлар, скоморохларнинг майдон халқ театрларида пайдо булиб, кейинчалик итальян дель арте комедиясида кенг қўлланилган. Б. ўзбек ҳажвчи актёрлари ижодида ҳам учрайди. Ўтмишдаги масхарабоз ва кизиқчилар (Ҳасан букри, Мўмин қишлоки ва б.), Юсуфжон кизиқ Шакаржонов, М. Мирокилов, С. Хўжаев ва б. актёрлар Б.га хос ҳолатлар яратганлар. Б. айниқса, циркда кенг қўлланилади.

Мухсин Қодирова.

БУХАРЕСТ, Букурешти —Румыния Республикаси пойтахти. Мустақил маъмурий бирлик. Мамлакатнинг жан. да, Қуйи Дунай пасттекислигида, Дунайнинг чап irmoғи бўлган Димбовица дарёси бўйида жойлашган. Аҳолиси 1,9 млн. киши (1995). Шаҳар ҳоз. номи б-н 14-а. дан маълум. 1659 й.дан Валахия, 1861 й.дан Руминия пойтахти. 1941 й. июнда Б.ни немисфашист кўшинлари эгаллаган. 1944 й. немислардан озод этилди.

Б. Руминиянинг энг йирик шаҳри, иқтисодий ва маданий маркази. Йирик транспорт йўллари туғуни — трансевропа магистраллари чоррахасида. Халқаро аэропорт бор. Б. мамлакатда саноат маҳсулоти и.ч.да салмоқли ўрин тутди. Б. нинг асосий саноат тармоқлари: машинасозлик, металлсозлик, электротехника, озик-овқат, тўқимачилик, кимё, тикувчилик, кўн пойабзал, ойнашиша, чиннифаянс, полиграфия, рангли ва қора металлургия, ёғочсозлик. Б.да Руминия ФА нинг бўлимлари ва унинг и.т. институтлари, тармоқ академиялари, унт ва б. ўқув юртлири ишлаб турибди. Европа мамлакатларида машҳур бўлган консерватория, кутубхоналар, музейлар, театрлар, Атенеум концерт зали (19-а.) ва б. маданиймаориф муассасалари бор. Шаҳарнинг асосий қисми Димбовица дарёсининг баланд сўл соҳилида. У ерда муҳим маъмурий, савдо ва маданий

муассасалар жойлашган. Метрополитен қурилган. Б. ва унинг атрофида боғлар, меъморий ва археология ёдгорликлари кўп. 16—18-а.ларга оид монастырь ва черковлар (МихайВодэ, Патриарх, Крецулеску) сақланган. Республика Саройи (20-а.) бор. 1977 й.да зилзиладан қаттиқ шикастланган.

БУХАРЕСТ СУЛҲИ (1812.28.5, Бухарест) — 1806—12й.лардаги РоссияТуркия урушига яқун ясаган сулҳ. Унга биноан Бессарабия ва Закавказьенинг бир неча вилоятлари Россияга утди. Б.с. Молдавия ва Валахиянинг имтиёзларини тасдиқлади. Сербиянинг ички Узиниўзи бошқарувини ҳамда Россиянинг Туркияда яшовчи христианларга ҳомийлик ҳуқуқини таъминлади. Наполеон I Россияга бостириб кириши арафасида М. И. Кутузов имзолаган Б.с. унинг жан. чегаралари хавфсизлигини таъмин этди.

БУХАРЕСТ ТИНЧЛИК ШАРТНОМАСИ 1) 1913 й.да тузилиб, 2Болкон урушига яқун ясаган сулҳ (к. Болкон урушлари, 1912—13); 2) бир томондан, Германия, АвстрияВенгрия, Болгария ва Туркия, 2томондан Руминия ўртасида 1918 й.да тузилган сулҳ. Руминия АвстрияВенгрияга чегара участкаларини (тахм. 6 минг кв.км) берди, Жан. Добружани Болгарияга қайтарди (Шим. Добружа устидан Германия бошлиқ блокнинг кондоминимуми ўрнатилди). Б.т.ш. (1918) Версаль сулҳ шартномаси (1919) б-н бекор қилинди.

БУХАРЕСТ УНИВЕРСИТЕТИ — Руминиядаги энг йирик унтлардан бири. 1864 й. бир неча коллежларнинг бирлашуви натижасида давлат олий ўқув юрти сифатида ташкил этилган. Б.у. биол., геол., геогр., тарих, герман тиллари, славян, роман ва шарқ тиллари, румин тили ва адабиёти, физика, мат., кимё, фалсафа, ҳуқуқшунослик бўйича мутахассислар тайёрлайди. Унтда 7

мингдан ортиқталаба таълим олади. Кутубхонасида 1,5 млн.дан ортиқ асар сақланади.

БУХАРИН Николай Иванович (1888-1938) — сиёсий арбоб, акад. (1928). Россиядаги 1905—07 ва 1917 й.ги (окт.) инкилоблар иштирокчиси. 1917—18 й.ларда «сўл коммунистлар» етакчиси. 191829 й.ларда «Правда», 193437 й.ларда «Известия» газ.лари муҳаррири. 1917—34 й.ларда партия МК аъзоси (1934—37 й.ларда аъзоликка номзод). 1924—29 й.ларда МК Сиёсий бюроси аъзоси. 20-й.лар охирида к.х.ни жамоалаштириш ва индустриялашни ўтказишда фавқуллодда чоралар қўлланилишига қарши чиқди, бу эса «ВКП(б)да ўнг оғмачилик» деб эълон қилинди. Б. фалсафа ва сиёсий иқтисод фанлари буйича асарлар муаллифи. 1938 й. март ойида советларга қарши «ўнг троцкийчи блок» деб аталган иш буйича катагон қилинган, улимидан кейин оқланган (1988).

«БУХАРСКИЙ ВЕСТНИК» («Бухоро ахборотномаси») — Бухоро вилояти ҳокимлигининг ижтимоийсиёсий газ. Бухоро ш.да рус тилида ҳафтада 2 марта чиқади. Дастлаб 1920 й. 5 янв.дан Бухоро ш.да «Известия» («Ахборот») номи б-н нашр этилган. 1958 й.дан «Красная Бухара» («Қизил Бухоро»), 1970 й.дан «Советская Бухара» («Совет Бухороси»), сунг «Бухарские известия» («Бухоро ахбороти») (1992—94) номлари б-н чиққан. 1994 й.дан ҳоз. номда. Газ.га турли йилларда Г.Я. Краковский, С.В. Бондаренко, В. Г. Попов ва б. бош муҳаррирлик қилган. Газ. тахририятида турли даврларда фаолият кўрсатган М.Б. Марясин, И.В. Лазарев, В.М. Шураевга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими унвони берилган. «Б. в.» шўро тузуми даврида Бухоро вилоятида коммунистик мафқурани тарғиб қилган етакчи матбуот органи бўлган. Мустақиллик даврида мақолаларнинг сиёсий йўналиши,

мазмуни ва мундарижасида кескин ўзгариш рўй берди. «Б. в.» Бухоро вилоятида мустақиллик йилларида содир бўлган яратувчилик ишларини ўз саҳифаларида акс эттирмоқда, русий забон аҳоли ўртасида давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсатини тарғиб қилмоқда. Адади 1 мингдан зиёд (2001).

БУХГАЛТЕРИЯ (нем. Buchhalter) 1) бухгалтерия ҳисобини юритиш; 2) корхона, муассасаларнинг молиявий ишларини қайд этиб бориш, назорат қилиш, жумладан ходимларга иш ҳақи ёзиш, бухгалтерия ҳисоботи ва б. ҳисоботлар тузиш б-н шуғулланувчи махсус бўлими. Одатда Б.ни бош ҳисобчи (бухгалтер) бошқаради.

БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ — бухгалтерия ҳисоботини аниқ ҳисобот санасида яқунловчи, маблағларнинг сарфланиши, манбаи ва мақсадини таърифловчи, жамловчи, умумлаштирилган жадвалда пул ҳисобида акс эттирувчи ҳужжат. Б.б. корхона, ташкилот, фирма ва б. хўжалик юритувчи субъектларнинг мулкий ҳолатини қиймат кўринишида таърифлаб беради. Б.б. умумлаштирилган жадвал шаклида корхонанинг мулклари таркибини, уларнинг жойлаштирилишини, манбаларини, маблағларнинг сарфланиши ва сафарбар этилишини ҳисобот санасида қиймат жиҳатидан акс эттиради. Б.б. 2 қисмдан иборат бўлиб, чап томони актив, ўнг томони пассив деб аталади. Актив ва пассив бир-бирига тенг бўлади.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ — хўжалик ҳисоби турларидан бири; хўжалик фаолияти жараёнида корхона маблағларининг айланиши ва мулк ҳаракатини ифодаловчи маълумотлар мажмуаси. Б.х. жорий ҳужжатларга асосланади, узлуксиз, ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлган маблағлар ва хўжалик операцияларини пул ҳисобида

акс этиради, ягона қоида ва халқаро стандартларга мое равишда ташкил этилади. ЎЗР да Б.х. 1996 й. 30 авг.да қабул қилинган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун ҳамда халқаро шартномаларга мувофиқ юритилади.

БУХГАЛТЕРИЯ ХИСОБОТИ

— корхона (ташкilot, муассаса) нинг ҳисобот даври (ой, чорак, йил) даги маблаглари ҳолати ва ҳўжалик-молиявий фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими; бухгалтерия ҳисоби маълумотлари бўйича тузилади. Б.х. статистика ва оператив ҳисоботлари б-н биргаликда молиявий ҳисоботнинг таркибий қисмини ташкил этади. Даврийлигига кўра Б. х. чорак, ярим йил, 9 ой ва бир йил учун тузилади. Мақсадига кўра ички ва ташқи турларга бўлинади. Ички Б.х. корхона ва унинг таркибий бўлинмалари фаолиятини таҳлил этиш ҳамда бошқаришга хизмат қилади. Ташқи Б.х. корхонанинг молиявий ҳолати ҳақида ахборотлар оладиган бошқарув ҳамда назорат идораларига берилади. Ҳажмига кўра дастлабки (корхоналар томонидан жорий бухгалтерия ҳисоби маълумотларига кўра) ва жамланма (статистика муассасалари томонидан ҳудудий тамойилларга кўра) Б.х.га бўлинади. 1997 й. 1 янв.дан Б.х. камрайдиган маълумотлар доираси (бухгалтерия баланси, молиявий фаолият ҳақида ҳисобот, кредиторлик ва дебиторлик қарздорлиги ҳақида маълумотнома, асосий воситалар ҳаракати, пул оқимлари, ўз капитали тўғрисидаги ҳисоботлар ва б.)ни ЎЗР Молия вазирилиги белгилайди. Б.х.нинг белгиланган муддатда топширилиши ва мажбурийлиги уларга қўйиладиган асосий талабдир. Корхоналар йиллик Б.х.ни яқунланган йилдан кейин 15 фев. дан (чет эли инвестициялари иштирокидаги корхоналар 1 мартдан), чораклик Б.х.ни чорак тугагач, 25 кундан кечикмай мулк эгаларига, корхона жойлашган ҳудуддаги давлат статистика идораларига, давлат

солиқ инспекцияларига ва б. давлат органларига топширишлари шарт.

БУХГОЛЬЦ ЭКСПЕДИЦИЯСИ

— Туркистонга жосуслик мақсадида юборилган ҳарбий экспедиция. Петр I нинг 1714 й. 22 май фармони б-н тузилган. 1715 й. Тобольскдан чиқиб, Иртиш дарёсининг юқори оқими бўйлаб йўл олган 60 кема ва 3 минг кишидан иборат экспедицияга рус офицери И. Д. Бухгольц раҳбарлик қилган. Унинг мақсади Иртиш дарёси бўйига қалъа қуриш, Амударёдаги олтин сочмаларни текшириш ва дарёнинг денгизга қуйиладиган ерини аниқлаш ва тадқиқ этишдан иборат бўлган. Экспедиция 1715 й. окт. да Ямишево кўлига етиб бориб, унинг қирғоғида қалъа қуришга киришган.

1716 й. фев.да 10 минг кишилик қалмоқлар қўшини Б. э.га қўққисдан ҳужум қилган. Уч ойлик қамал ва қалъада юқумли касаллик тарқалганидан сўнг, Бухгольц омон қолган қўшини (700 киши) б-н 1716 й. охирида Тобольска қайтиб кетган.

БУХЕНВАЛЬД (Buchenwald)

— немисфашистларнинг Веймар ш. (Шарқий Германия) яқинидаги концлагери (1937—45). Дастлаб Эттерсберг деб аталган. 8 йил ичида 239 мингга яқин киши Б. маҳбуси бўлган. Уруш йилларида Б.да 18 миллатга мансуб 56 минг маҳбус катл этилган. 1958 й. Б.лагери ўрнида мемориал комплекс очилган.

«**БУХКИНО**» — Ўрта Осиёдаги биринчи кино ташкилоти. БХСР б-н Ленинград «Севзапкино» ташкилоти ўртасидаги шартнома асосида ташкил қилинган (1924.21.4). Бадиийташвиқий, ижтимоийхроникал фильмлар и.ч., уларни ижарага олиш, сотиб олиш, кинотеатрлар қуриш ва ишлатиш каби масалалар б-н шуғулланган. «Б.» ўз фаолияти давомида республикада

бўлаётган муҳим воқеаларни ақс эттирувчи «Бухоро маданий қурилиш йўлида», «Ўрта Осиё бўйлаб», «Москвада Бухоро маърифат уйи», «Бутун Бухоро қурултойи» каби ҳужжатлихроникал, «Ўлим минораси» (реж. В. Висковский) ва «Мусулмон киз» (Д. Бассалиго) каби тўламетражли бадиий фильмлар чиқарди. Бадиий фильмлари анча бўш бўлсада, тушунарли ва соддалиги б-н ажралиб туради. Ролларни асосан четдан таклиф этилган актёрлар (Н. Венделин, В. Баранова, О. Фрелих, О. Третьякова, Г. Левкоев, Х. Роҳатова, Р. Сайдалиева ва б.) ижро этди. 1925 й. «Б.» Туркистон давлат кино ташкилоти («Туркгоскино») б-н бирлаштирилиб, Ўзбек давлат кино ташкилоти («Ўзбекгоскино») ташкил этилди.

Жўра Тешабоев.

БУХНЕР (Buchner) Эдуард (1860.20.5, Мюнхен — 1917.13.8, Фокшани, Руминия) — немис кимёгари, Кил, Тюбинген, Бреславл, Вюрцбург унтлари проф. (1893—1911). 1889 й.да пирозолни кашф этган. 1897 й.да ачиш жараёнини фақат замбуруғлар иштирокида эмас, балки улардан ажратиб олинган ферментлар ёрдамида ҳам амалга ошириш мумкинлигини аниқлаган. Шу асосда кейинчалик бошқа микроорганизмлардан сут кислотали, шунингдек сирка кислотали бижғишни келтириб чиқарадиган шира олишга муваффақ бўлинди. Нобель мукофоти лауреати (1907).

БУХОРИЙ, Имом ал-Бухорий (асл исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил алБухорий) (810.21.7, Бухоро — 870.31.8, Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғи) — ислом оламининг йирик мутафаккири, буюк муҳаддис. Муҳаддислар имоми, ҳадис илмининг султони деб ҳам юритилади.

Отаси Исмоил ўз даврининг етук муҳаддисларидан, Молик ибн Аласнинг шогирди ва яқинларидан бири бўлиб,

тижорат ишлари б-н шуғулланган. Онаси такводор, диёнатли, окила аёл эди. Отаси вафот этгач, унинг тарбияси волидаси зиммасига тушган. У 5—6 ёшидан исломий илмларни, Муҳаммад (сав) нинг ҳадисларини ўрганишга ва ёдлашга киришади. Таникли муҳаддислар — алДоҳилий, Муҳаммад ибн Салом алПойкандий, Муҳаммад ибн Юсуф алПойкандий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад алМаснадий ва б.дан сабоқ олган. Азаддан муҳаддислар сафарга чиқибдан олдин ўз юртидаги ровийлардан бирорта ҳам ҳадис қолдирмасдан ёзиб олган бўлиши ва шундан кейингина бошқа шаҳар ёки мамлакатга сафарга отланиши мумкин эди. Б. 16 ёшга етгунча, ўз юртидаги машойихлардан ҳадис эшитиб, ёзиб олиб, халифаликнинг турли вилоятлари томон йўл олади. 825 й. Б. онаси ва акаси Аҳмад б-н Маккага келиб, ҳаж ибодатини адо этади. Онаси ва акасини Бухорога қайтариб, ўзи Маккада қолади. Бу ерда фаолият кўрсатаётган машойихларнинг илмий йиғинида қатнашади. 827 й. Мадинага боради. Мадинадаги машхур уламолардан Иброҳим ибн алМунзир, Мутриф ибн Абдуллоҳ, Иброҳим ибн Ҳамза ва б. б-н мулоқотда бўлиб, улардан ҳадислар бўйича сабоқ олади. Бу вақтда Расулulloҳнинг саҳобалари, саҳобаларнинг издошлари турли мамлакатга тарқаб кетган эдилар. Шундай шароитда Муҳаммад(ас)нинг ҳадисларини тўплаш турли шаҳар ва мамлакатларга боришни тақозо қилар эди. Бир неча тарихчиларнинг таъкидлашича, Б. Ҳижоз, Макка, Мадина, Тоиф, Жиддага қилган рихлати 6 й. давом этган. Сўнг Басра, Куфа ва Бағдодга сафар қилади. Шом ва Мисрга ўтади. Бундан ташқари Хуросон, Марв, Балх, Ҳирот, Нишопур, Рай, Жибол каби шаҳарларда бўлиб, бу шаҳарлардаги олимлардан сабоқ олди ва ҳадислар тўплади. Хорижий юртлардаги сафардан кейин Бухорога қайтгач, ҳадис илмини тарғиб этишга киришади. Ул зотнинг бу саъйу кўшишлари бу вақтда Бухорода

хукмдорлик қилган Ҳолид ибн Аҳмад азЗухдлайта хуш келмайди. Шу сабабли Б. Бухорони тарк этиб, Пойкендга, кейин эса Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғига келиб яшашга мажбур бўлади ва шу ерда вафот этади.

Б. бутун фаолияти давомида илм кишиларини маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган. Тижорат қилганда топган даромадидан ойига беш юз дирхамдан фақир мискинларга, илм толибларига сарфлаган. Шахсий ҳаётида ортиқча дабдаба ва сарфхаражатларга йўл қўймаган.

Б. умр бўйи ҳадисларни тўплаш ва тизимга солиш б-н шуғулланган, уларни саҳиҳ (тўғри, ишончли) ва ғайри саҳиҳ (хато, заиф)га ажратган. Бу ишни ҳадис ровийларининг маиший ҳаётлари, яшаш жойлари, туғилган ва вафот этган саналари, бир-бирлари б-н қилган ўзаро мулоқотларини ўрганиш б-н боғлиқ ҳолда олиб борган. Б. жами 600 мингга яқин ҳадис тўплаган бўлиб, шундан 100 минг «саҳиҳ» ва 200 минг «ғайри саҳиҳ» ҳадисни ёддан билган. Б. ўзининг ноёб қобилияти, иқтидори, қувваи хофизасининг ўта кучлилиги б-н илм ахлларини лол қолдирган. Ҳадис илмига ўта фидойилик, ақлзаковатини бахшида этиш Б.га шоншараф келтирди, уни ислом дунёсининг энг буюк алломаларидан бири сифатида танитди.

Б. 20 дан ортиқ китоб тасниф этган. Улардан айримлари бизгача етиб келган. Б.нинг «АлЖомий ассаҳиҳ» («Ишончли тўплам») деб номланган 4 жилд (жуз) дан иборат ҳадислар тўплами ислом оламидаги бошқа муҳаддислар тузган ҳадис тўпламлари орасида энг ишонарли ва мукаммалдир. Асар бир қанча хорижий тилларга таржима қилинган. Шу жумладан ўзбек тилига ҳам таржима қилиниб, 1991—96 йларда 4 жилдда нашр этилди (яна қ. «Саҳиҳи Бухорий»).

Б. яратган «АлАдаб алмуфрад» («Адаб дурдоналари») асари қатта тарбиявий аҳамиятга молик беназир тўпламдир. 1322 ҳадис ва хабар

жамланган бу асар Туркия ва Мисрда бир неча марта чоп этилган. Унинг ўзбекча таржимаси 1990 й. Тошкентда нашр қилинган. Ровийларнинг куняларига бағишланган «Китоб алкуна» («Кунялар ҳақида китоб») 1940 й. Ҳиндистонда чоп этилган. Б.нинг «АтТаърих алкабийр» («Қатта тарих») китоби эса Туркияда 9 жилдда нашр қилинган. Асар қўлёзмасининг баъзи қисмлари Ҳайдаробод кутубхонасида сақланади. Шунингдек «Аттаърих ассағийр» («Кичик тарих») ҳам ҳадис тарихига оид қимматли асар ҳисобланади. Бу асар Ҳиндистон ва Қоҳирада чоп этилган. Б. яратган «Китоб алфавоид» («Фойдали ашёлар ҳақида китоб»), «АлЖомий алкабийр» («Қатта таянч»), «Халқ афъол алибод», («Аллоҳ бандалари ишларининг табиати»), «АлМуснад алкабийр» («Қатта таянч»), «Аттафсир алкабийр» («Қатта тафсир»), «Китоб алхиба» («Хайрэхсон ҳақида китоб») ва б. асарларнинг баъзилари бизгача етиб келмаган, баъзилари жаҳоннинг турли мамлакатлари кутубхоналарида сақланаётганлиги ҳақида маълумотлар бор. Б.нинг бошқа асарлари орасида «Тафсир алҚуръон» («Қуръон тафсири») китобини ҳам алоҳида таъкидлаш керак. Б. асарлари мусулмон дунёсининг барча Мадраса ва дорилфунунларида пайгамбар (ас) суннатлари бўйича асосий дарслик, қўлланма ҳисобланади. Жамоат арбоблари, олиму уламолар ва дин пешволари Б. асарларига таяниб иш тутадилар.

Истиклол шарофати б-н Б.нинг ўлмас мероси элурти бағрига қайтди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Имом алБухорий таваллудининг ҳижрийқамарий таквим бўйича 1225 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори (1997 й. 29 апр.) асосида Б.нинг илмий меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш, хотирасини абадийлаштириш борасида қатта ишлар қилинди. 1998 и. 23 окт.да Самарқандда юбилей тўйтанталари бўлиб ўтди.

Аллома абадий қўним топган Челақ туманидаги Хартанг қишлоғида улкан ёдгорлик мажмуи очилди (қ. Бухорий ёдгорлик мажмуи).

Б.нинг бой маънавий меросини чуқур ўрганиш ва кенг тарғиб қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг ташаббуси б-н Имом алБухорий халқаро жамғармаси тузилди (1998 й. 4 нояб.; раиси Зоҳидилло Мунавваров). Жамғарманинг асосий вазифаси Қуруҳни қарим ва Б.нинг «алЖомийъ ассаҳиҳи» таржималарининг академик нашрларини тайёрлаш, буюк ислоншунослар илмий меросини тадқиқ этиш, динийфалсафий мавзуларда илмий анжуманлар ўтказиш ва шулар ёрдамида ёш авлодни миллий анъаналаримизга садоқат руҳида тарбиялашдан иборат. 2000 й.дан бошлаб мазкур жамғарма ўзининг маънавиймаърифий, илмийадабий «Имом алБухорий сабоқлари» жур.ини нашр эта бошлади. Жур. халқимизни миллиймаънавий меросимиздан баҳраманд этиш, миллий, лийнй кадрятларнинг соғлом идрок этилишига ёрдам беришни уз олдига мақсад қилиб қўйган. Ўзбекистонда Б.нинг хотираси муносиб тарзда абадийлаштирилган. Тошкент Ислон ин-тига Б. номи берилган. Б.нинг ҳаёти ва ижодига бағишлаб бир неча тилларда китобальбом, 2 қисмли фильм (1995), «Ҳадис илмининг султони» 4 қисмли киноқисса (1998) яратилган.

Ас: Аладаб алмуфрад (Адаб дурдоналари), Т., 1990; Ҳадис [АлЖомийъ ассаҳиҳ], 1—4 жлар (2нашри), Т., 1997.

Ад.: Мозийдан таралган зиё. Имом алБухорий, Т., 1998; Уватов У., Имом алБухорий, Т., 1998; Мадаминов С., Имом Бухорий таърифи, Т., 1996; Имом алБухорий — муҳаддислар султони [нашрга тайёрловчилар Усмонхожи Темурхон ўғли, Бахтиёр Набихон угли], Т., 1998; Душан Файзий Зарафшоний, Имом алБухорий, Т., 1998; Бабаханов Ш.З., Великие мухаддисы о мире и дружбе между народами, Т., 1998;

Маънавийят юлдузлари [2нашри], Т., 2001. Убайдулла Уватов.

БУХОРИЙ ЁДГОРЛИК МАЖМУИ,

Имом алБухорий ёдгорлик мажмуи — Самарқанддаги меъморий ёдгорлик, зиёратгоҳ. Имом алБухорий дафн этилган Челақ тумани Хартанг қишлоғидаги қабристон мусулмон ахлининг энг табарруқ ва азиз зиёратгоҳларидан бўлиб келган. 16-а.да Имом алБухорий қабри устига мўъжазгина мақбара, ёнига масжид қурилиб, ҳовлисига бир неча туп чинор экилган. Лекин шўро тузуми давридаги даҳрийлик сиёсати туфайли бу маскан қаровсиз аҳволга тушиб қолган. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг Имом алБухорий қабри бутун умрини иймон ва эътиқод, илммаърифат, диёнат йўлида бахшида этган улўғ зотлар хотираларини эъзозлаш. улар номлари б-н боғлик жойларни ободонлаштиришга алоҳида эътибор берила бошланди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 29 апр.даги «Имом алБухорий таваллудининг ҳижрийқамарий тақвим бўйича 1225 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори асосида алломанинг мақбараси ўрнида махсус ёдгорлик мажмуи барпо этилди. Бу ёдгорлик мажмуи Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов раҳбарлигида яратилган лойиҳа асосида Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент, Андижон, Наманган, Қўқон, Шаҳрисабз халқ усталари томонидан 1998 й.да қурилди.

Мажмуа авваламбор зиёратгоҳ, муқаддас қадамжо, сўнг кундалик, жума, ҳайит намозлари ўқиладиган жой вазифасини ўтайди. Бу ерда ҳадис илминм ўрганиш ва б. маърифий ишларни амалга ошириш ҳам кўзланган. Ёдгорлик мажмуининг бош режасини тузишда анъанавий миллий меъморий ечимлар (пештоқ, равоқ, гумбаз, айвон ва б.) асосида барпо этилган бинолар (мақбара, масжид, маъмурий ва б. иншоотлар) нинг ҳовли атрофида

шаклланиши кўзда тутилган. Мажмуа олдидаги маъмурий бинонинг (ўлчами 106,0x12,0 м) бош тарзи жан.га қараган. Ёдгорликка учта пештокли, ўймакор эшикли дарвозахоналар орқали кирилади. Асосий дарвозахонанинг олди ва ҳовли томонидан анъанавий услубда маҳобатли пештоқ ишланган (ўлчами 12,0x14,6 м). Миёнсарой диаметри 10,5 м ли мовий гумбаз б-н ёпилган. Олд пештоқнинг икки тарафида мохирлик б-н ишланган кошнлар орасига араб ва лотин алифболарида ёдгорликнинг қурилиши ҳақида маълумот берадиган лавҳа ўрнатилган. Икки канотдаги нисбатан кичик пештокли дарвозахоналар (гумбазининг диаметри 6,0 м) бинонинг мутаносиб равишда яхлитлигини саклаган ҳолда унга ўзига хос салобат бахш этади. Катта дарвозахонанинг ўнг тарафида маъмурий ва б. ёрдамчи хоналар жойлашган. Бош йўлнинг ўнг тарафида фаввора қурилган. Ундан чапда, масжид тарафда қад. чинорлар ва ҳовуз сақланиб қолган. Ҳовли саҳнидаги йўлақлар чорси шаклидаги оҳақтош гиштар б-н қопланган.

Мажмуа мужассамотининг марказ ўқи Имом алБухорий мақбарасида ўз якунини топган. Мақбара мурабба шаклида қурилган бўлиб, ўлчами 9,0x9,0 м, баландлиги 17,0 м. Мақбара девори зангори, ҳаво ранг ва оқ сирли кесма кошнлар, мрамар, оникс ва гранит тошлар б-н қопланган. Кошнлар гириҳ шаклида терилиб, орасида безакка уйғунлаштириб арабча хатда ҳадислар битилган. Сатҳни безашда бир-бирига ўхшаш шакллardan мохирлик б-н фойдаланилган. Ички безагида ганчкорлик, бўяма нақш ва турли рангдаги кошнкори нақшлар кўшилиб, уйғунлашиб кетган. Ташқи гумбаз Амир Темур мақбараси гумбазига ўхшаш — кобирғалидир. Гумбазнинг ичи дойра шаклида бўлиб, рангбаранг сержило нақшлар б-н безатилган. Мақбара марказида оқишқўк шаффоф оникс тошдан ишланган сағана ўрнатилган.

Мақбаранинг ўнг томонидаги эшикдан зина орқали мақбаранинг остки каватига — даҳмага тушилади. Юқори каватдаги сағананинг айнан остида Имом алБухорий жасадлари қўйилган қабр мрамартош б-н қопланган.

Ҳовлининг чап томонида масжид жойлашган. Масжид — хонақрхнинг умумий майд. 786 кв.м. Пешайвонининг умумий майд. 214 кв. м. Хонақоҳва пешайвонда 1500 га яқин киши намоз ўқиши мумкин. Ҳовлининг ўнг қанотида ҳам пештокли ва миёнсаройли бино бор. Миёнсарой гумбази ҳам бошқа гумбазлар б-н бир хил шаклда ва ўлчамда қурилган. Бу бинода кутубхона, илмий ходимлар хонаси ва б. юмушларга мўлжалланган хоналар мавжуд. Буларнинг умумий майд. 946 кв. м. Пешайвонининг майд. 110 кв.м. Кутубхонада Қуръони каримнинг ноёб қўлёзмалари, турли нашрлари, Имом алБухорий асарларининг нашрлари ва б. китоблар бор. Мажмуа тўрида — мақбаранинг орқа тарафида ҳадис илмини ўрганишга мўлжалланган ўқув маркази — «Дорул ҳадио биноси жойлашган.

Абдуқаҳҳор Турдиев, Муроджон Аминов.

БУХОРИЙ Мирзо Шамс (1804?) тарихнавис олим; сарой муншийлари авлодидан. Б. ўз аждодлари изидан бориб, Бухоро амири саройида муншийлик қилган. 1845 й. у Маккага ҳажга кетиб, у ердан 1849 й. қайтиб келган, 1859 й. эса Оренбургга тижорат ишлари б-н борганда шарқшунос В. В. Григорьев унга Бухоро ва Қашқар хусусида тарихий асар ёзишни маслаҳат берган. Шунга кўра Б. «Баёни баъзи ҳаводисоти Бухоро, Хўқанд ва Қошғар» («Бухоро, Қўқон ва Қашқарнинг айрим воқеаҳодисалари баёни») китобини битган.

Фарҳод Қосимов.

БУХОРИЙ Нахлий (тахм. 1581/86, Бухоро — 1645/50, Балх) — шоир. Форс ва араб тилларида ижод қилган.

Киромий, Нахлий тахаллуслари б-н ғазал, қасидалар ёзган. Аштархонийлар ҳукмдори Имомқули (1611—42) саройида хизмат қилган. Б. ғазалларида Хожа Ҳофиз, Саъдийга, қасидаларида эса Анварий, Абдулвосеъ, Жабалий, Хоконийларга эргашган. Б. девон тузган. Унга 67 қасида, 317 ғазал, 12 китъа, 1 маснавий, 2 чистон кирган, буларда ишкмуҳаббат б-н бир қаторда, камбағалликдан фиғон, фалакнинг кажравлигидан нола ўз аксини топган. Суфийлик руҳида ёзилган шеърлари ҳам бор. Девон қўлёзмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ва Тожикистон ФА Қўлёзмалар ин-тида сақланади.

БУХОРИЙ Носир (14-а. бошлари, Бухоро—1378, Табриз)—шоир. Хорижий Шарқ мамлакатларига саёҳат қилган. Асарларида ватанпарварлик ғояларини илгари сурган, инсоний муҳаббатни куйлаган. Ғазалларида Саъдий, Умар Хайём, Ибн Яминларнинг таъсири сезилади. Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират ушшуаро» (1486), Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон» (1487), Алишер Навоийнинг «Маҳбуб улқулуб» (1501), Амин Аҳмад Розийнинг «Ҳафт иқлим» (1593) асарларида Б. ижоди юқори баҳоланган. 1454 й.да Маҳмуд котиб томонидан кўчирилган девони бор. Девондан машҳур кишиларга аталган қасидалар, ҳайитлар муносабати б-н ёзилган ғазаллар ва китъалар жой олган бўлиб, жами 7 минг байтни ташкил этади. Б. қўлёзмалари Тожикистон Шарқшунослик ин-ти (инв. № 8847), Россия ФА Шарқшунослик ин-ти Санкт-Петербург бўлими (инв. № 1642) ҳамда Техрон ун-тида (инв. № 2418) сақланади.

Ад.: Абдуллаев И., Носир Бухорий, Т., 1969.

БУХОРИЙ Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Умар Тож ашшаръи а-лБухорий (? , Бухоро — 1346) — қомусий олим. Ҳиротда ижод қилган. Б.дан мат. га дойр «Алгебраик масалалар»

(«Масоил алжабрив»), «Ҳисоб», «Мерос тақсимлаш ҳақида фан» («Таълими фароиз») номли асарлар қолган. Б.нинг қомусий асарларидан «Қисқа кафолатни тозалаш» (анНуқайаМухтасар алВикайа») диққатга сазовор. Б. Али ФарғонийМарғилоний (*?— 1197)нинг «Раҳбарлик масалаларида кафолат ҳақида ҳикоя» («Викайа арривайа фи масоил алҳидаё») деб аталувчи асарини қисқача ва тушунарли баён этган. Б. асарлари Англия, Венгрия, Германия, Тожикистон ва Ўзбекистон қўлёзмалар фондларида сақланади.

БУХОРИЙ Шамсиддин Муҳаммад ибн Муборакшоҳ Мирах (? , Бухоро — 1340) — риёзиётчи ва фалакиётшунос, файласуф. Ҳиротда ижод қилган. Б.нинг «Зиж» номли асари машҳур. Унда алБаттоний зиж, Абдурахмон алХазинийнинг «Зиж асСанжарий», Али ибн Абдул Карим Ширвоний (12-а. ўргалари)нинг «Алауддин Зижи», Хусомиддин асСалар (? — 1262)нинг «Зиж шоҳи», Н. Тусийимнт «Зиж Элхоний» асарлари ҳақида қимматли маълумотлар бор. Риёзиётчи олим Шамсиддин Самарқандий (13-а.нинг 2-ярми)нинг «Геометрия асослари» («Ашкол аттаъсис») асарига, Б. Чағминий (? — 1220)нинг «Астрономиянинг секача баёни» асарига шарҳ ёзган. Б.нинг илми нужум (астролябия) ҳақида асари ҳам мавжуд. Асарлари Англия, Венгрия, Германия, Россия, Миср, Ҳиндистон, Эрон ва б. мамлакатларнинг қўлёзма фондларида сақланади.

Ад.: Матвиевская Г. П., Розенфельд Б. А., Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII—XVII вв.), М., 1983.

БУХОРО — Бухоро вилояшилатк шаҳар. Вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази. Ўзбекистоннинг жан.ғарбида, Зарафшон дарёси куйи оқимида. Тошкентдан 616 км. Иқлими континентал, йиллик ўртача тра 15, Г,

июлники 29,5°, янв.ники 0°. Майд. 0,02 минг км2. Б. 2 та шаҳар тумани (Файзулла Хўжаев ва Тўқимачилик)га бўлинган. Аҳолиси 264 минг киши (2001).

Б.— Шарқнинг машхур қад. шаҳарларидан бири. Археологик маълумотларга кўра, Б.га мил. ав. 1-минг йиллик ўрталарида асос солинган, Унинг номи илк ўрта аср Хитой манбаларида турлича (Ан, Анси, Анго, Бухо, Буку, Бухэ, Бухаэр, Бухуаэр, Бухала, Бухуала, Фухо, Пухуала ва б.) аталган. Бу атамалардан аввалиги учтаси Б.нинг хитойча номлари бўлиб, қолгани «Бухоро» сўзининг хитой тилидаги талаффузидир. Ўрта аср араб манбаларида эса Б. Нумижкат, Навмичкат, Бумичкат (Янги кўрғон), АлМадина ассуфрия (Мис шаҳар), Мадинат аттужжор (Савдогарлар шаҳри), Фохира (Фахрли шаҳар) каби номлар б-н тилга олинган. Б. атамаси санскритча «вихора» сўзининг туркмўғулча шакли — «бухор» («ибодатхона») дан келиб чиққан деб тахмин қилинган. Кейинги тадқиқотларда бу ағамаси сўғдийча «буғ» ёки «баг» («тангри») ҳамда «оро» («жамол») сўзларидан иборат бўлиб, «тангри жамоли» деган маънони англатади, деган фикр илгари сурилмоқда. Дарҳақиқат, Зарафшон дарёсининг куйи оқимида жойлашган Б. ва унинг атрофидаги ерлар қадимда ниҳоятда хушманзара — ҳайвонот ва ўсимлик дунёси бетакрор, кўл ва оқар сувларга бой бўлиб, тарихчи Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асаридаги маълумотлар буни тасдиқлайди.

Б.нинг исломга қадар бўлган сиёсий тарихи хусусидаги маълумотлар мил. 7— 8-а.лар б-н чегараланади. Б. 6—8-а.лар бошида Бухорхудоглар ҳокимлиги пойтахти эди. 709 й. уни Араб халифалиги фатҳ этган, 9—10-а.ларда эса усомонийларпойтахти бўлган. 999 й. Ў.ниқорахонийлар, 1220 й. мўғуллар босиб олган. 1370 й.дан Б. Амир Темурва Темурийлар давлати, 16-а. бошидан шайбонийлар (1533 й. бу давлат пойтахти Самарқанддан Б.га кўчирилиши туфайли

Бухоро хонлиги деб атала бошлаган) ва 1533 й.дан 1920 й.гача Бухоро хонлиги (амирлиги) маркази бўлган, сўнг Б. Бухоро босқини натижасида шўролар томонидан босиб олинган. 1920 й. 8 сент. дан Б. Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) нинг пойтахти бўлган. Б. 1925 й.дан

ЎзССР ва 1991 й. 1 сент.дан мустақил Ўзбекистон Республикаси таркибида. Б.ни археологик жиҳатдан фаол ўрганиш ишлари 70—80-й.ларга тўғри келади. Ўзбекистон ФА Археология ин-тининг махсус археологик отряди (А. Р. Муҳаммаджонов, И. Аҳроров, Ж. Мирзааҳмедов, Ш. Одилов) ва Ўзбекистон Маданият вазирлигининг Меъморий ёдгорликларни таъмирлаш ва асраш ин-ти отряди (Е. Г. Некрасова бошчилигида) томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижасида ҳоз. Б. вилояти ҳудудиди мил. ав. 4—3-минг йилликлардаёқ овчилик ва балиқчилик б-н шуғулланган, тошдан турли қурол ва буюмлар яшас маҳоратлари юксак даражага етган неолит даврига мансуб қабилалар яшагани аниқланди. Мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярмида Зарафшон дарёси ўзанига яқин ерларга, айниқса унинг қад. тармоқлари (Вобкентдарё, Моҳондарё, Гужайли ва б.) ҳавзаларига чорвадордек қабилалар келиб жойлашиб, улар ботқоқ ерларда дехқончилик қилиш б-н бирга яйловларда чорвачилик б-н ҳам машғул бўлганлар. Археологлар Қорақўл туманидаги Замонбобо деган жойдан мазкур қабилалар манзилгоҳларидан бирининг қолдиқларини топиб ўргандилар. Шу боис бу маданият фанда Замонбобо маданияти деб аталди. Мил. ав. 1-минг йилликда Б. воҳасида астасекин сунъий суғориш тармоқлари ва мустаҳкамланган кишлоқлар вужудга кела бошлайди. Зарафшон дарёсининг қад. тармоғи — Шохруд бўйларидаги дастлабки кишлоқларнинг жумладан ҳоз. Б. ўрнида бўлган кишлокнинг барпо бўлиши айнан ана шу даврга тўғри келади.

70-й.ларда Б.нинг эски шаҳар қисмида олиб борилган археологик қазिशмалар натижасида Б.ни археологик жиҳатдан ўрганиш тарихида биринчи марта материк қатламга қадар етиб боришга ва маданий қатламланиш чуқурлиги 20 м дан ортиқ эканлигини аниқлашга муваффақ бўлинди. Мир Араб мадрасаси яқинидаги археологик қазишма чоғида материк қатлам устида тўқ жигарранг торф қатлами (40—70 см) борлиги, унинг ичида эса ёввойи ва хонаки ҳайвонлар суяклари қолдиклари ҳамда сопол идиш ва буюмлар парчалари кўп эканлиги маълум бўлди. Торф қатлами Мадраса томон тобора қалинлашиб бориб, бино остига келганда қалинлиги 7,5 м га етган. Бу эса қадимда Б. худудидан Зарафшон дарёси тармоқларидан бири — илк ўрта аср манбаларида қайд этилган «Руди зар» («Олтин ирмоқ») нинг ўтганлигини исботлайди. Археологик тадқиқотлар кейинчалик қуриб қолган мазкур тармоқнинг ҳар икки қирғоғи бўйлаб бир қанча мустаҳкамланган қишлоқларнинг вужудга келгани ва улар Б.нинг энг қад. шаҳар ўзагини ташкил қилганини тасдиқлади. Шаҳар ўзаги 3 қисм — «Олтин ирмоқнинг ўнг қирғоғида жойлашган арк, яъни қалъа ҳамда унинг ўнг ва сўл қирғоқларидаги қишлоқлардан иборат бўлган. Бу ердан топилган кўплаб ашёвий далиллар, хусусан сопол идиш ва буюмлар Б. тарихининг турли даврлари (мил. ав. 1-минг йилликнинг 3-чорагидан 20-а. бошларига қадар) га оид бўлиб, улардан 2 таси мил. ав. 5-а.га тааллуқди эканлиги аниқланди. Бундан ташқари, Б. аркида олиб борилган археологик қазишмалар вақтида яна кўплаб янги ва нодир ашёвий далиллар топилдики, улар шаҳарнинг қад. тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ерда 13—15,5 м, шунингдек 16,5—18,5 м чуқурликдан 2 та пахса девор қолдиғи топилди. Улар Б.нинг қад. мудоффа девори харобалари бўлиб, бири (мил. 4—5-а.лар) нинг бал. 2,5—3 м, иккинчиси (мил.ав. 4—3-а.лар) ники 2—2,5 м.

Шунингдек, шаҳарнинг ёшини аниқлаш мақсадида бутун Б. воҳаси бўйлаб, чунончи йирик археологик ёдгорликлар — Пойкенд, Қўрғони Вардонзе, Ромитан, Варахша, Хожа Бўстон, Қўзимонтена, Оксочтепа ва б. шаҳар харобаларида кенг археологик қазишмалар олиб борилди. Конимех туманида мил. ав. 6—5-а.ларга дойр ёдгорликлар (Чордара шаҳар харобаси, Қумрабод — I, Қумрабод — II, Арабон — I, Арабон — II номли мустаҳкамланган қишлоқлар, мил. ав. 6-а.га оид Шодибек ва Қалқонота қўрғонлари) топиб ўрганилди (1975—77). Улардан юқори даражада ривожланган хунармандчилик ва меъморликка доир кўплаб ашёвий далиллар топилди. Ўша даврга тааллуқли қишлоқлар қолдиклари Жондор туманидаги Хожохотин, Лайлакхўр, Боштепа, Октепа ва б. жойлардан ҳам топилди.

Археологик тадқиқотлар жараёнида Б. хусусидаги ёзма манбаларда келтирилган маълумотлар б-н археологик топилмалар киёсланиб, қуйидагича хулосага келинди. Зарафшон дарёсининг қуйи оқимидаги дастлабки манзилгоҳлар жёз даври (мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярми) даёқ вужудга келиб, улар синчли ярим ертўлалардан иборат бўлган (қуриб қолган Моҳондарё тармоғи минтақасида олиб борилган тадқиқотлар буни тасдиқлайди); мил. ав. 6—5-а.ларда Зарафшон дарёсининг йирик тармоғилари дельталари жойлашган ерларда мустаҳкамланмаган манзилгоҳлар пайдо бўлган. Мил. ав. 4-а.да эса Б. арки қурилажак худуд баланс мудоффа девори ва кенг хандақ б-н ўраб олиниб, унинг этагида учта мустаҳкамланган манзилгоҳ жойлашган (бу хил манзилгоҳлар мил. ав. 1-минг йиллик бошидан Ўрта Осиёнинг деҳқончилик қилинадиган вилоятларига хосдир). Мазкур манзилгоҳлардан бири Фиробдиз, иккинчиси Навмичкат, учинчиси Б. деб аталган. Кейинчалик бу уч манзилгоҳ ўзаро бирлашиб ва тўхтовсиз тараккий этиб бориб, каттагина шаҳарга

— Б. воҳасининг савдохунармандчилик ва маъмурий марказига айланган.

Б.нинг Букж ипак йўли чорраҳасида жойлашганлиги илк даврлардан бошлаб хунармандчилик тармоқлари (кулолчилик, темирчилик, мисгарлик, зардўзлик, заргарлик, шишасозлик, кандакорлик, бадийи каштачилик ва х.к.) ва савдо-сотик ишларининг ривожланишига тurtки бўлди.

Россия истилоси даврида бир неча майда қайта ишлаш корхоналари вужудга келди. 20-а. бошида Б.да 12 та маҳалла, 360 дан ортиқ гузар, 250 дан зиёд Мадраса, 390 та масжид, қарийб 150 та карвонсарой, 350 та ҳовуз бўлган. Б. мадрасаларида 10 мингдан ортиқ талаба ўқиган. Б.да 1920-й.лардан бошлаб саноат корхоналарининг сони ва салмоғи ортиб борди. Вилоят худудида газ ва нефть конларининг топилиши шаҳарда янги саноат тармоқларини ривожлантиришга асос бўлди. Уйсозлик, маданиймаиший хизмат тармоқларини барпо этиш жадаллашди. Ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ишлари тубдан яхшиланди. Халқаро вамаҳаллий туризм йўлга қўйилди. Ҳоз. кунда Б.да 30 дан ортиқ йирик саноат корхонаси мавжуд. Вилоят саноат корхоналари ялпи маҳсулотининг ярмидан кўпроғи Б.да ишлаб чиқарилади. Корхоналарда асосан маҳаллий хом ашё қайта ишланади. Айрим корхоналар газ ва нефть саноати ҳамда қ.х.га хизмат қилишга ихтисослашган. Бухоро тўқимачилик к-ти («Бухоротекс»), қорақўл з-ди, зардўзлик, пиллакашлик фкалари, пахта, ёғэкстракция, вино, гишт, ремонтмеханика з-длари, ун, гўшт, уйсозлик к-тлари, пойабзал, тикувчилик фкалари ҳамда хунармандчилик тармоқлари ишлаб турибди. Шаҳарда 10 дан ортиқ хорижий мамлакатлар б-н ҳамкорликда қурилган кўшма корхоналар фаолият кўрсатади: «БухТель» (Исроил) майонез, «ОмегаСитора» (Греция) мўйна буюмлари, «ГуфикАвиценна» (Хиндистон) дори-дармон, «Мармар» (АҚШ) қурилиш материаллари

ишлаб чиқаради. 1996 й.да Б.да Корея Республикасида ишлаб чиқарилган телефон ст-ялари ўрнатилди. Б.да Ўзбекистон пахтачилик и.т. ин-тининг филиали, боғдорчилик, ниҳолчилик тажриба хужалиғи ва «Сохибкор» хужалиғи жойлашган.

Б.да 20 дан ортиқ йўналишда автомобиль транспорти катнайди. 1986 й.дан троллейбус катнови йўлга қўйилди. Халқаро аэропорт Б.ни Тошкент орқали республика вилоятлари ва 20 дан ортиқ хорижий давлатлар б-н ўзаро алоқалар ўрнатишда хизмат қилади. Б.да 100 дан ортиқ йирик тарихий меъморий ёдгорликлар: Бухоро арки, Сомонийлар мақбараси, Чашмаи Айюб мақбараси, Матки Аттори масжиди, Намозгоҳ масжиди, Пойи калон ансамбли, Қалъадевор қолдиқлари, Минораи калон, Масжиди калон, Мир Араб мадрасасц, Тим ва тоқилар, Лабиҳовуз ансамбли, Улутбек мадрасаси, Чор минор, Болоҳовуз масжиди, Ситораи Моҳи Хоса ансамбли ва б. сақланган. Булар шаҳарнинг янги қисмидаги замонавий кўп қаватли бинолар (ҳокимият уйи, «Бухоро», «Зарафшон», «Варахша», «Гулистон» меҳмонхоналари) б-н уйғунлашиб кетган.

Б. йирик илммаънавият, маърифат марказларидан. 1996 й. мартдан Ўзбекистон ФА Самарқанд бўлимининг Бухоро минтақавий маркази фаолият кўрсатмоқда. 1997 й.да 3 олий ўқув юрти (давлат унти, озиқ-овқат ва енгил саноат технологияси инти, тиббиёт инти), 5 коллеж, 3 академик лицей, тарих фанига ихтисослашган мактаб, 47 умумий таълим мактаби, 89 мактабгача тарбия муассасалари, 28 оммавий кутубхона, Бухоро давлат меъморийбадийи музей кўрикхонаси, 2 театр мавжуд. «Бухоро ҳафтаномаси» газ. чиқади (адади 2000).

Бухоро заминида машҳур, донишманд алломалар вояга етган, ўқиб ижод этган. Абу Ҳафси Кабир Бухорий (767— 832), Имом алБухорий, Ибн Сино, Наршахий, Дакикий, Рудакий, Балъамий, Абдуҳолик

Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Сайфиддин Бохарзий, Носир Бухорий, Шамсиддин Бухорий, Убайдуллоҳ Бухорий, Мушфиқий, Ҳофиз Таниш Бухорий, Турди Фароғий, Аҳмад Дониш, Фитрат, Садриддин Айний, Файзулла Хўжаев, Иброҳим Мўминов, Жалол Икромий шулар жумласидандир. 1997 й.нинг окт.да Б.нинг 2500 йиллиги Ўзбекистонда кенг нишонланди. 50 дан ортик тарихиймеъморий обидалар таъмирланди, янги истироҳат боғлари, хиёбонлар барпо қилинди.

Манбалар ва ад.: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966; История атТабари, Т., 1987; Ҳофиз Таниш Бухори й, Абдуллонома [1 —2ж.лар], Т., 1999—2000; Ҳасанхожа Нисорий, Музаққир аҳбоб, Т., 1993; Мир Мухаммад Амин Бухарий, Убайдуллонаме, Т., 1957; Абдурахмони Тали, История Абулфейзхана, Т., 1959; Фазлеллаҳ ибн Руз бихан Исфохани, Мехманнамеи Бухара, М., 1976; Аҳмад Даниш, История Мангитской династии,

Бухоро шаҳри. «Ўзбектуризм» миллий компаниясининг «Бухоро» меҳмонхонаси.

Душанбе, 1967; Мирза Абдал Азиз Сами, Тарихи салатини мангитийа, М., 1962; Инсониятнинг илмий ва маданий мероси — учинчи минг йилликка (1997 й. 18—20 окт., БухороХива), Т., 1997.

Абдулаҳад Муҳаммаджонов, Исроил Назаров.

БУХОРО АМИРЛИГИ — Бухоро хонлигининг 1753 й.дан кейинги номи; аштархонийлар ўрнига келган мангитлар сулоласи вакиллари ўзларини амир деб аташган. Шунга қўра, давлат Б.а. деб атала бошланган. 1920 й. Бухоро босқини натижасида тугатилган.

БУХОРО АРКИ — Бухородаги қад. шаҳарсозлик ёдгорлиги. Дастлаб мил. ав. 1-а.да қурилган. Шаҳарнинг қад. қалъаси. Араблар истилосига қадар арқда шаҳар ҳокимлари — бухорхудотлар

яшаган. Сомоийлар даврида (9—10-а.лар) қайта қурилиб девор ва буржлар б-н мустаҳкамланган. Қрраҳонийлар даврида (11—12-а.лар) ва мўғуллар босқинчилиги вақтида (13-а.) арқ бир неча бор вайрон қилинган. Ҳоз. қиёфаси асосан Шайбонийлар сулоласи даври (16-а.)да шаклланган.

Бал. 20 м ча бўлган тепалик устига қурилган арқнинг майд. 4 га, тархи кўпбурчакли. Турли даврларда деворлари тош, пишиқ ва хом ғишт, пахсалар б-н мустаҳкамланган. Ўпирилиб тушган жойлари дастлаб хом ғишдан, кейин пишиқ ғишдан таъмир этилган. Қўтарила борувчи йўл орқали ғарбдаги улкан дарвозадан (16-а.) ичкарига қирилади (шарқ томонида ҳам илгари дарвоза бўлган). Дарвозахона пештоқининг икки ён томонидаги «гулдаста» ва улар ораллигидаги 3 қаватли бино яхши сақланган. Арқ ичкарасига олиб қирадиган узун далонийўлакнинг чап деворида 12 ва ўнг деворида 13 тахмонтоқча қилинган. Чап томонидаги тоқчаларнинг баъзиларида обхонага қириладиган эшиклар бор. Гулдаста (бурж)лар тагида зах ва дим ертўлалар бўлган. Далоннинг ўнг томонидаги ўрта тоқчасида афсонавий қахрамон Сиёвуш руҳига Наврўз байрамида чироклар ёқилган. Амир сайисхона (отхона) сига ҳам шу ердаги зинадан қирилган. Далондан чиқаверишда тўпчи боши (сарой қўриқчилари бошлиғи)нинг маҳкамаси, шу ердаги айвон тагида ертўла бўлган (бу бинолар бузилиб кетган). Ундан сал нарида (ғарбий девор бурчагида) пешайвонли жоме масжид (сарой масжиди) қурилган (18-а. охири). Масжид деразалари панжарали, деворларининг ички томонидаги нақшлар орасига Қуръон оятлари битилган. Пешайвон шипи мураккаб гириҳдар б-н безатилган.

Арқнинг шим.ғарбий бурчагида тўпчи бошининг уйи ва таъмир ишлари устидан назорат қилувчи киши турадиган хона бўлган. Масжиднинг шарқ томонида

ошхона, орка тарафида зарбхона (олтин, кумуш ва чақа тангалар зарб қилинадиган жой) бор. Зарбхонанинг шим.шарқида заргархона, жан.да девонбегининг маҳкамаси ва қушбегига қарашли бинолар бўлган (баъзилари ҳозир ҳам бор). Жоме масжиддан бошланган тор йўлак қушбеги ҳовлиси орқали чорсуга туташган. Чорсуниинг чап томонида тош ётқизилган катта ҳовли — кўринишхона ўрнашган. Унда элчилар қабул қилинган ва амирларнинг тахтга ўтириш маросимлари ўтказилган. Ҳовлига кираверишда нақшли пештоқбўлган (1605). Ҳовлининг 3 томони айвон б-н ўралган. Олдинги пешайвонда икки қатор нақшли устунлар бўлиб, уларнинг тепаси калла муқарнаслар б-н безатилган. Нурота мрамридан қилинган тахт шу айвондаги тахтиравон тагида турган. Ҳовлининг жан. томонида «Раҳимхон меҳмонхонаси» ва қорихона қурилган (18-а.). Бу бинолар тагида ертўлалар бўлиб, уларда ҳазина сақданган. Б. а.нинг шим.шарқидаги Бухоро зиндони манғитлар салтанати даврида қурилган.

Аркнинг ғарб томонидаги ҳовлида мирзалар ва б. хизматчилар учун икки қаватли бинолар қурилган. Сал нарида — саломхона, ундан шарқ томонда меҳмонхоналар, амир ҳамда олий мансабдорларга қарашли бошқа бинолар жойлашган (миён ҳовли). Жан.да ҳаммом, ҳаммомнинг шарқ томонидаги кичкина масжид ҳозиргача сақланган. Аркнинг марказида ўрда (амир хотинлари турадиган уйлар), шим.да қушбеги хотинлари турадиган уйлар, ҳаммомнинг шарқида амир ҳарамидидаги қизларнинг уйлари, шарқида зодагонлар яшайдиган уйлар бор. Шим.шарқий бурчақда Чилдухтарон масжиди ва Баттол Ғозий мазори бўлган. Аркнинг шарқий девори бўйлаб ғулумбачча (соқчилар қазармаси), жан. шарқий бурчағида дорихона (ўқдорилар омбори) жойлашган (аркнинг ғарбий деворига тақалган биноларнинг бир қисмигина сақданган). Аркдаги қарийб

80 фоиз иморат сақланмаган. Аркнинг марказида (пойдевор қолдиқлари ва харобалари орасида) ер тагидан ўтган мўрилар арк ичига қараб кетган катта сопол қувурлар кўриниб туради. Булар оқова сув қувурларининг қолдиқлари. Аркнинг ғарбий деворидан бошқа ҳамма деворлари, бурчақлардаги миноралар бузилиб кетган. Б. а. дарвозаси олдидаги Регистон майдонида кўпгина иморатлар бўлган. Унинг ғарбий деворига қараган пешайвонга замбараклар қўйилган. Арк дарвозасининг чап томонида лашкарбоши меҳмонхонаси, шим.да эса қуроляроғлар тузатиладиган устахона ва аслаҳахона (қўрхона) бўлган.

Б. а.нинг шим.шарқидаги «Чилдухтарон» мақбараси, жан.ғарбда «Баттол Ғозий хонақоҳи», хос ҳаммом қолдиқлари сақланган. 1990 й.да археологлар томонидан олиб борилган қазилма ишлари натижасида Амир меҳмонхонаси ҳисобланган хонақоҳ ва унинг атрофидаги хужраларнинг пойдеворлари, ҳовли ичкарасидаги супа, тошнов, тазар, сандал ва яххоналар очилди. Ҳаммом тузилиш жиҳатдан мураккаблиги [ер ости тазарлари умумий бир тармоққа бўйсундирилганлиги, шаҳар ташқарисидаги захкашга қадар чўзилганлиги, тўрт томонидаги гулаҳ (ўтхона)лари доимий равишда бир хил иссиқлик бериб туриши, яххонада музни то кеч қузгача сақлай билишганлиги] аниқланди.

Бухоронинг 2500 йиллиги муносабати б-н арк ичкарасидаги тахт жойлашган ҳовли таъмирланиб, ўз холига келтирилди. Арк деворлари янгиланди. «Гўриён» дарвозаси қайта тикланди ва б. ободонлаштириш ишлари олиб борилди. Ер сатҳидан 2,5—3 м чуқурликда гумбазсимон ер ости йўли борлиги аниқланди. Аркда Бухоро давлат меъморийбадий музейқўриқхонаси жойлашган.

Пўлат Зоҳидов, Умар Рашидов.

«БУХОРО АХБОРИ» — БХСР

хукумати газетаси. 1920 й. 9 сентдан 1923 й. июлгача ўзбек тилида чикқан. Адади 3000. Газ. Бухоро жадидларининг минбари бўлиб, миллий мустақилликка эришиш, мамлакатда буржуадемократик ўзгаришларни амалга оширишни тарғиб қилган. «Б.а.» да Бухорода виждон эркинлигини таъминлаш, миллий хукумат ва миллий курулли кучларга таяниш, рус қизил кўшинларини Бухоро худудидан олиб чиқиб кетиш ва б. сиёсий ҳамда иқтисодий масалалар кўтарилган. Газ. 1923 й. июлда Шўро ҳокимияти томонидан тақиқланган. Газ.га Фитрат, Чўлпон, Саид Ахрорий, Зиё Усманий, Қори Йўлдош ва б. муҳаррирлик қилган. 1923 й. сентдан «Озод Бухоро» номи б-н чиқа бошлаган (яна қ. «Бухоронома»).

БУХОРО БОСҚИНИ, Бухоро операцияси — қизил армиянинг Бухоро хонлигини тугатиш ва унинг худудида шўролар ҳокимиятини барпо этиш мақсадида уюштирган босқини (1920 й. 28 авг.— 2 сент.). Большевиклар халқаро ҳуқуқ нормаларини кўпол равишда бузиб, 1920 й. фев.да Хива хонлигини босиб олганларидан сўнг Бухоро амирлиги сари юзландилар. 1920 й. май ойи бошларида Москвага келган Турккомиссия аъзолари Ш. Элиава ва Я. Рудзутак РСФСР ташқи ишлар вазири Г. В. Чичеринга «Турккомиссия эртагаёқ Бухоро амирлигининг мустақиллигини бекор қилиш тўғрисида қарор чиқаради» деган баёнотини топширди. 1920 й. 22 майда РКП(б) МК бюроси Бухорога хужум қилиш тўғрисидаги Турккомиссия аъзоларининг ушбу фикрини маъқуллади. Туркистон кўшинларининг кўмондони М. В. Фрунзе Бухоро амирлигига қарши ҳарбий ҳаракатларни тезлаштиришни сўраб 1920 й. 31 июлда В. И. Ленинга телеграмма жўнатган. РСФСР курулли кучлари бош кўмондони С. С. Каменев бу телеграммага «Қулай фурсатда бошлашга рухсат берилади» деб қисқа жавоб юборган. 1920 й. 12 авг.да М. Фрунзе амирликни тугатиш мақсадида

Самарқанд-Бухоро гуруҳи(фронти)ни тузиш ҳақида буйруқ берган. Шу тарика амирлик чегараларига 7 минг пиёда, 2,5 минг отлик аскар, 5 оғир тўп, 35 енгил тўп, 206 замбарак, 5 броневтомобиль, 5 бронепоезд ва 11 аэроплан шай ҳолатга келтириб қўйилган. Амир Олимхон ихтиёрида 15 минг сарбоз, 55 эски тўп ва 12 пулемёт бор эди, холос. Ҳарбий кучлар нисбатига кўра Туркистон фронти замонавий курулларга эга эди. 16—18 авг. да Чоржўйда Бухоро коммунистларининг 4-съезди бўлиб, у амирга қарши кўзғолон кўтариш тўғрисида қарор қабул қилган. Большевикларнинг маккорона режалари амалга оша бошлаган. Тарихда «ялпи кўзғолон» деб аталган ҳаракат 1920 й. 23 авг.да Бешим Сардор бошчилигидаги ёлланма туркман отликларининг Чоржўй яқинидаги Сақор бозорни ишғол қилиши б-н бошланди. Бешим Сардор ва Чоржўй коммунистлари дарҳол Эски Чоржўйни ишғол қилганлар, юздан ортиқ амалдорлар қамоққа олинган. Чоржўй беблиги хазинаси қўлга киритилиб, бу бойликлар дарҳол Чоржўй ревкоми ва янги хукумат кўлига утган. Илгаридан келишувга кўра шу куни Чоржўй ревкоми «Бутун Бухоро халқи номидан» Туркистон фронтига ёрдам сўраб мурожаат қилган, ваҳоланки Бухоро халқи съезд қароридан ҳам, Бешим Сардор исёнидан ҳам беҳабар эди. Бухоро тақдири қизил кўшин ихтиёрига топширилганди. М. Фрунзе «ёрдам» тўғрисидаги мурожаатни олгач, кўшинларини 4 та зарбдор гуруҳ (Самарқанд, Каттақўрғон, Чоржўй ва Когон)га бўлган. Самарқанд гуруҳи 29—30 авг. да Шаҳрисабз — Китоб йўналиши бўйлаб ҳаракат қилиб Қарши ва Ғузorni эгаллаши, Каттақўрғон гуруҳи эса шу кунлари Хатирчи, Зиёвуддин ва Карманани олиши, Чоржўй гуруҳи бўлса эски Чоржўйни эгаллаб, Амударёнинг Афғонистон б-н чегараларини назорат қилиши, Фороб ва Қоракўлни эгаллаб, қўшимча буйруқни кутиб туриши лозим эди. Асосий вазифа Когон гуруҳи зиммасига юкланди. У

эски Бухорони эгаллаши, Олимхонни асир олиши ва Аркдаги хазинани эгаллаши керак эди. 1920 й. 29 авгдан бошлаб эски Бухоро ҳам ҳаводан, ҳам ердан қаттиқ бомбардимон қилинган. Бухоронинг Қарши дарвозасигача келган т. й.да турган бронепоезд ва Самарқанд, Шайх Жалол, Намозгоҳ дарвозалари яқинида жойлаштирилган тўплардан 1—2 сент. кунлари шаҳарга 12 минг снаряд ташланган. 11 та аз’роплан эса шаҳар устида 3 кун бомба ёғдирган. Бир неча млн. дон патрон сарфланган. Шаҳар ҳатто кимёвий снарядлардан ўққа тутилган. Шаҳарнинг Қарши ва Самарқанд дарвозалари тагига 800 кг дан ортиқ порох кўмилиб портлатилган. Қулаб тушган дарвозалардан кизиллар шаҳарга бостириб кирганлар. Кўча жанглари бошланиб кетган. Амир Олимхон шаҳар обидалари ва аҳолини омон сақлаш мақсадида шаҳарни ташлаб чиқиб кетган. Шўро аэропланлари уни қидириб топиш баҳонасида шаҳар атрофидаги қишлоқларни, тарихий обидалардан Ситораи Моҳи Хосанк бомбардимон қилишган. 2 сент.да кизиллар Аркни эгаллаб унинг устига ўзларининг байроқларини тикканлар. Шафқатсиз ўқ ёмғири ва бомбардимон натижасида шаҳар обидаларининг 1/5 қисми вайрон этилиб, минглаб бегуноҳ одамлар нобуд бўлган. Ўша давр воқеаларининг бевосита шохиди бўлган маҳаллий тарихчи Муҳаммад Али Балжувоний ўзининг «Тарихи Нофейи» («Фойдали тарих») асарида кизил аскарлар томонидан қилинган Б.б. оқибатларини қуйидагича тасвирлайди: «Бухорони босиб олиш натижасида 34 гузар, 3 мингдан ортиқ дўкон, 20 та сарой, 29 та масжид ёниб хароб бўлди. Минораи калонга ҳам зарар етиб, Олимхон ва Мир Араб мадрасалари ёниб кетди... Ҳазрати Имом дарвозасидан Гузари Назаргача, Кофиروبод, Ўғлон дарвозаси, Масжиди калон, Зиндондан Тўқумдўзий ҳаммомигача, минора остидан то Сўзангарон даҳаси, Гул бозор,

Латгафурушлар растаси, Регистондан то Пули ошиқоннинг бошигача батамом ёниб кетди. Қарши дарвозаси ҳам ёниб кетди... Шаҳарда 3 мингга яқин ҳовли ёниб кул бўлди. Бухоро ш. қарийб 20 кун ёнганди. Бухоронинг шу даражада хароб бўлганини ҳеч бир тарих кўрмаган эди». Бухороликлар бу кунларни «кичик қиёмат» деб айтишган. Шаҳарга кирган кизиллар Аркдаги амир хазинасини, Бухоро қозикалони, кушбеги ва б. амалдорларининг бойлигини мусодара қилганлар. Аскарлар ва қўшин раҳбарлари катта бойлик орттирганлар. Туркистон инқилобийҳарбий бюро «учлиги»нинг аъзоси А. Машицкийнинг 1920 й. сент.да Ленинга ёзган маълумотномасида шаҳар маркази яқсон қилинганлиги, Регистон ва Арк ёндирилгани, Арк ертўлаларидаги ва омборхоналаридаги бойликлар — олтин, кумуш, бриллиантлар талангани, бунда кизил армия бевосита қатнашгани ҳақида хабар берган. Сент. ойларининг бошида амирлик хазинаси ва б. бойликлар ортилган 2 эшелон юк Тошкент оркали Москвага йўл олди. Қарийб 15 сент.гача давом этган Бухоро таловини гувоҳи бўлган Турккомиссия вакили Г. Сафаров ўз хотирасида: «Бухорога келган қизил қўшинлар энг аввало талончилик б-н шугулландилар. Улар ҳаммани ва ҳамма нарсани таладилар. Умуман кизиллар Бухорони талаш учун келган эдилар», деб ёзганди. Бухородан сўнг кизиллар амирлик таркибидаги 27 бекликни ҳам биринкетин эгаллашган ва бу б-н Бухоро хонлигига барҳам берганлар, унинг худудида Бухоро Халқ Совет Республикаси тузилган. Қизил аскар найзалари остида қилич ва ўт б-н «Бухоро инқилоби» амалга оширилиб, собиқ ёш бухоролик жадидлардан иборат Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси (раиси Файзулла Хўжаев) ташкил топди.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2 китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида, Т., 2000; Туркистан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости,

Т., 2000; Ўзбекистон тарихи (19171991), Т., 2000; Бухоро Шарқ дурдонаси (узбек, француз, инглиз, рус тилларида), Т., 1997. Умар Рашидов, Қахрамон Ражабов.

БУХОРО **БУҒУСИ** — кувушшоҳлилар кенжа туркуми буғусимонлар оиласининг бир тури (к. Хонгул).

БУХОРО ВА САМАРҚАНД СУВ ТАҚСИМОТИ — Зарафшон дарёсининг Самарқанд ва Бухоро воҳалари ўртасидаги сув тақсимоти. Бухоро ва Самарқанд воҳаларида сув тақсимоти Кадимдан то сунгги вақтларгача муайян тартибда давом этиб келган бўлиб, Зарафшон деҳқончилиги учун яроқли ерларнинг маълум бир қисминигина суғора олган, холос. Қад. мироблар дарёдаги сув сатҳининг ҳолатини «вакти пуроб» (кўп сувлик), «вакти миёноб» (ўрта сувлик) ва «вакти қиллатиоб» (оз сувлик) пайтларига бўлганлар. Зарафшон суви ўртача бўлган пайтларда «нимжўй», яъни «ярим арик» усулида тақсимланган. Дарёда сув оз бўлган пайтларда ҳамма сув Бухорога ташланган. Бу «обпартав», яъни «сув ташлаш» деб аталган. «Обпартав» фақат Бухоро ш.ни сув б-н таъминлаш учун қўлланилиб, мавсумда 2 марта (май ойининг 2-ярми ва авг.нинг охирида) амалга оширилган. «Обпартав» муддати 2—4 ҳафтага чўзилган. Зарафшон суви масаласида Бухоро Самарқандга қарам бўлган. Шунинг учун ҳам Зарафшон водийсининг юқори қисми подшо Россияси томонидан босиб олингандан сўнг Самарқанд маъмурияти б-н Бухоро амирлиги ўртасидаги муносабатларда сув масаласи алоҳида ўрин тутди. 1872 й. ҳар икки томон вакиллари иштирокида Самарқандда Б. ва С. с. т. комиссияси тузидди. Комиссия Бухоро ва Самарқанд ўртасидаги сув тақсимотининг қад. тартибларини муҳокама қилиб, мавсумда Бухоро учун 2 марта — 15 апр. дан 15 майгача ва 15 авг.дан 15 сент.гача дарёни «обпартав» ёки «нимжўй» қилишга

қарор қилди. 19-а.нинг 80—90-й.ларида Самарқанд воҳасида суғориладиган деҳқончилик майдони кенгайтирилиб, Зарафшон сувининг кўпи ана шу воҳанинг юқори қисмида сарф бўла бошлади. Натижада Бухоро воҳаси тез-тез сув танқислигига учраб турди. Сув масаласини Б. ва С. с. т. комиссияси 1894, 1895 ва 1902 й.ларда қайтақайта муҳокама қилди. Комиссия Бухоро ва Самарқанд воҳаларидаги суғориладиган ер майдони ҳажмини назарда тутиб, куйидагича қарор қилди: 1) Зарафшонда сув қанча бўлишидан қатъи назар, дарё сувининг учдан икки қисми (67%)ни Самарқандга, учдан бир қисми (33%)ни Бухорога ташлаш; 2) мавсумда икки марта (2 апр.дан 20 апр. гача ва 18 авг.дан 5 сент. гача) Бухорога ташланадиган сув микдорини кўпайтириш. Аммо бу б-н Б. ва С. с. т. масаласи ҳал бўлмади. 19-а. охирларида Зарафшоннинг юқори оқимида сув омборлари барпо этиш ва Бухорога Амударёдан сув чиқариш ғоялари пайдо бўлди. Бу ғоялар 20-а. 60-й.ларига келиб узилкесил амалга оширилди: воҳанинг суғориш системаси қайта қурилиб, гидроиншоотлар кўпайтирилди, Зарафшон бўйлаб «Оқ ва Қора дарё сув айирғичи», Хархўр, Шохруд, Шофиркон ва б. йирик гидроузеллар қурилди, Каттакўргон, Қуйимозор сув омборлари, АмуҚоракўл каналы ва АмуБухоро машина капали каби улкан суғориш иншоотлари тўлик қурилиб, ишга туширилди.

Ад.: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966; Ахмад Дониш, История мангитской династии, Душанбе, 1967; Мухаммаджонов А., Зарафшон водийсинингсув хўжалиги тарихидан, Т., 1959.

Абдулахад Мухаммаджонов.

БУХОРО ВИЛОЯТ ҚЎҒИРЧОҚ ТЕАТРИ — болалар театри. 1982 й. Бухоро ш.да ташкил этилган. Ўзбек ва рус гуруҳлари мавжуд. А. Абдуллаев, Г. Файзиева, Н. Раҳматова, Ш. Жабборов,

Ж. Бақоев, А. Мирғиёсов, О. Сафаров, В. Зубковская, Е. Вардашева кабилар театрнинг илк ижодкорларидир. Биринчи бош реж. Шомурод Юсупов (1982—92). Театр ижодкорлари халқ анъанавий кўғирчоқ театри томошаларини ижодий ўзлаштирган ҳолда, чет эл кўғирчоқ театрлари санъати ютуқлари б-н ўз санъатларини бойитдилар. Энг яхши спектакллари: «Чодиржамол», «Дўстлик синови» (Қ. Мажидов), «Бахт ахтарган Ҳасан» (Е. Сперанский), «Сеними бўри, шошмай тур» (А. Курлянский, А. Хаит), «Карвонсарой» (Ш. Юсупов), «Миттимитон» (М. Халил), «Миёв исмли мушукча» (Нгуен Динь Тхи), «Оби ҳаёт» (Г. Алиева), «Энг кичик Гном» (В. Седухин) ва б. Бош реж.— Галина Алиева (1998 й.дан).

БУХОРО ВИЛОЯТИ — ЎЗР таркибидаги вилоят. 1938 й. 15 янв. да ташкил этилган. Б. в. худуди асосан Қизилқум чўлида жойлашган. Жан. шарқини Зарафшон водийси эгаллаган. Шим.гарбда Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси, шим. ва шарқдан Навоий вилояти, жан. шарқда Қашқадарё вилояти, жан.гарбда Туркменистон б-н чегарадош. Майд. 39,4 минг км². Аҳолиси 1443 мингдан зиёд киши (2001). Б. в. таркибида 11 кишлоқ тумани: Бухоро, Вобкент, Жондор, Когон, Олот, Пешку, Ромитан, Шофиркон, Қоровулбозор, Қорақўл, Ғиждувон (туманлар ҳақида алоҳида мақолаларга қ.; мас, Вобкент тумани), 11 шаҳар (Бухоро, Галаасиё, Вобкент, Газли, Когон, Олот, Ромитан, Шофиркон, Қорақўл, Қоровулбозор, Ғиждувон), 3 шаҳарча (Жондор, Зафаробод, Янгибозор), 121 кишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази — Бухоро ш.

Табиати. Б. в. худудининг рельефи аксарият геоморфологик хусусиятларига кўра бирмунча мураккаб текисликлардан иборат. Энг баланд жойи Қулжуктов тизмаси. Қулжуктов б-н Зарафшон дарёси водийси оралиғида Оёқоғитма ботиғи

жойлашган. Текисликлар Амударё ўзани томон кия.

Б. в.да куйидаги рельеф кўринишларини ажратиш мумкин: 1) алоҳида ифодаланган паст тоғлар, платолар (Кулжуктов, Тузкой тоғи, Жарқоқ, Саритош); 2) текис юзали плато ва қирлар (Қорақўл, Денгизқўл, Учбош, Қорақир); 3) дарё ва қўл ётқизиклари б-н қопланган ва шамол таъсирида вужудга келган аккумулятив текисликлар; 4) алоҳида ифодаланган берк ботиқлар (Қорахотин, Оёқоғитма, Денгизқўл); 5) ясси юзали воҳаларда бал. 5—15 м ли тепалар учрайди.

Тоғлар асосан силур, девон, тошқўмир, бўр, палеоген, неоген даврлари жинсларидан тузилган. Текислик ва кумликлар тўртламчи геологик давр табиий омиллари таъсирида ўзгарган.

Фойдали қазилмалардан Сеталантепа, Жарқоқ, Газли, Учқирда газ, Кемачи, Зикри, Ўртабулоқда нефтьгаз ҳамда графит конлари, оҳақтош, бентонит (гилмоя), гранит конлари топилган. Б. в.да жуда кўп минерал сув захиралари аниқланган. Қулжуктов, Қорахотин, Жинғилди, Оёқоғитма ботиғи атрофларидан топилган сувлардан хўжалиқда қисман фойдаланилади.

Вилоят сейсмик жихатдан 7 балли, фақат Газли ш. атрофи 9 балли зилзила зонасига киради. Иклими кескин континентал: ёзи иссиқ, узоқ, куруқ, июлнинг ўртача т-раси 28—32°, кумликларда 60—70° гача кўтарилади. Январнинг ўртача т-раси 0° дан—2° гача. Йилига 90—150 мм ёғин тушади. Асосан баҳор ва кишда ёғида. Вегетация даври 220 кун. Б. в.нинг асосий сув манбаи — АмуБухоро машина канали. Қуйимозор, Тўдакул, Шўркул сув омборларининг аҳамияти катта. Бундан ташқари воҳалар атрофида зовур ва окова сувлар ташланадиган Денгизқўл, Қорақир, Катта Тузкон ва Девхона каби қўллар мавжуд. Б. в. бўйича обикор ерларнинг 94,4% турли даражада шўрланган. Чўл зонасида кам чириндили қўнғир тусли сур, кумли

чўл, тақир тупроқлар ва шўрхоқлар кенг тарқалган. Улар турли типдаги яйловлар ҳосил қилади.

Б. в. чўлларида 55 оилага мансуб 580 тур юксак ўсимликлар учрайди. Булардан 18 таси эндемик тур. Чўл ўсимликлари экологик шароитга мое ҳолда алоҳида жамоалар ҳосил қилган. Қумли чўлларда қандим (жузгун), саксовул, черкез, селин, патлок, сингрин, илоқ кўпроқ бўлса, гипсли чўлларда кизилча, сассиққоврак, қаррак, биюргун кенг тарқалган. Шўрхоқли ерларда шўражрик, сарсазан, қорабарак, шўралар, тўқайзорларда туранғил тераги, жийда, тол, юлғун, камиш каби турлар ўсади. Ўсимликлар яйлов чорвачилиги учун озуқа манбаи. Воҳаларда маданий ўсимликлар б-н бирга 200 дан ортиқ бегона ўт тури учрайди. Б. в.да умуртқали хайвонларнинг 400 дан ортиқ тури яшайди. Сув ҳавзаларида балиқнинг 37 тури учрайди. Амфибияларнинг 2 тури (кўл бақаси, яшил қурбақа), судралиб юрувчиларнинг 40 тури (дашт ағамаси, қум юмалоқбоши, кулоқли юмалоқбош қалтақасак, эчқемар, қум бўғма илони, сувилон, ўқилон, кўлбор илон, қапчабош, чархилон, чипорилон ва б.), қушларнинг 300 дан ортиқ тури, сут эмизувчиларнинг қарийб 50 тури (юмронқозик, қумсичқон, қумқуён, кўрсичқон, қум мушуги, тулки, ва б.), ҳашаротларнинг 300 га яқин тури учрайди. Б. в.да Бухоро «Жайран» экологик маркази, Варданзе давлат табиат ёдгорлиги, Денгизқўл, Қорақир буюртма қўриқхоналари мавжуд. Бухоро воҳасининг чўлга туташ ерларини қум босишдан сақлаш учун Агроўрмон мелиорацияси тадбирлари ўтказилади.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; шунингдек, тожик, қозоқ, татар, яҳудий, рус, қорақалпоқ ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км²га 35 киши тўғри келади. Воҳаларда аҳоли анча зич (1 км²га 100—300 киши). Чўл яйловларида 1 км²га 12—25 киши, қумли яйловларда 1—3 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 448 минг киши, қишлоқ аҳолиси 995

минг киши (2001). Ғиждувон, Вобкент, Шофиркон туманларида аҳоли зичроқ.

Хўжалиги. Б. в. иқтисодиётида саноат салмоқли ўрин эгаллайди. 100 дан ортиқ саноат корхонаси мавжуд. Газли газнефть р-ни газ ёқилғисини етказиб бермоқда. 1964—65 й.ларда ишга туширилган Бухоро — Тошкент — Бишкек — Олма-ота газ йўли Ўзбекистондаги, шунингдек қўшни мамлакатлардаги истеъмолчиларга газ етказиб беришга хизмат қилади. 1997 й. Қоровулбозорда қуриб ишга туширилган нефтни қайта ишлаш 3-ди республиканинг нефть маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилмоқда (қ. Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи).

Саноати. Б. в.да озиқ-овқат саноати бир неча ўн йиллардан буён мавжуд. Бухоро гўшт к-ти, сутни қайта ишлаш к-ти, нон 3-ди, Бухоро, Когон, Қорақўл ун к-тлари, «Бухороёғ» очиқ турдаги акциядорлик жамияти, Бухоро, Ғиждувон мевасабзавот консерва 3-длари, Бухоро вино заводи, Бухоро ва Ғиждувон пиво ва яхна ичимликлар и. ч. корхоналари ишлаб турибди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, озиқ-овқат саноатида ташкилий ва иқтисодий ислохотлар амалга оширилди. Корхоналар илғор технология б-н жиҳозланди. Янги қадоклаш линиялари, Бухоро, Ғиждувон, Қорақўл, Вобкент ш.ларида Германия технологиясига асосланган нон цехлари ишга туширилди. «Бухоротекс» акциядорлик жамиятининг филиаллари Ғиждувон, Вобкент, Қорақўл ва Олотда ишлаб турибди. Бухоро пиллакашлик фкаси ва унинг филиалларида пилла қайта ишланмоқда. Бухоро трикотаж кийимлар фкасида эркалар, аёллар ва болаларнинг устки ва ички кийимлари ишлаб чиқарилади. Бухоро тикувчилик фкаси, Бухоро ва Ғиждувон пойабзал фкаси, Шофирконда Туркия б-н ҳамкорликда қурилган «Варданзи» тикувчилик қўшма корхонаси, «Қорақўл» акциядорлик жамияти қошида Греция б-н ҳамкорликда «Омега—Ситора»

қўшма корхонаси ишга туширилди. Маҳаллий саноат корхоналаридан Бухоро «Зардўз» акциядорлик жамияти, Гиждувон кулолчилик цехи, Гиждувон ва Шофиркондаги гилам тўқиш фкалари, Когон пахта титиш фкаси, Ромитан тўкимачилик фкаси, тикувчилик, бадий каштачилик, мисгарлик, заргарлик, косибчилик ва 20 дан ортиқ ғишт з-длари ишлаб турибди. Пахта тайёрлаш пунктлари, қуритиш, тозалаш цехлари, пахта тозалаш з-длари бор. Пахта толаси янги ускуна ва технологиялар асосида жаҳон андозаларига мувофиқ ишлаб чиқарилмоқда.

Бухоро уйсозлик к-ти, Когон оҳак з-ди, Қуйимозор ва Когон йиғма темирбетон буюмлари з-длари, Италия б-н ҳамкорликда қурилган кошинлар ишлаб чиқариладиган «Минокор» з-ди, Бухоро темирбетон з-ди бор. Газавтоматика и. ч. бирлашмасида қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади.

Қишлоқ хўжалиги. Б. в. иктисодиётининг асосини қ. х. (пахтачилик, ғаллачилик, мевачилик, поллизчилик, сабзавотчилик, боғдорчилик, чорвачилик) ташкил этади. Вилоят деҳқончилигида суғориладиган ерлар (томорқа ерлар б-н бирга) 273,7 минг га, партов ерлар 14,2 минг га, чўл яйловлари 2764,6 минг га. Пахта 129 минг га, маккажўхори 857 га, донли экинлар 81,2 минг га, шоли 200 га, помидор.2741 га, сабзавотполиз экинлари 9,3 минг га, лавлаги 116 га, картошка 2967 га, емхашак экинлари 15,9 минг га, шу жумладан беда 7,1 минг га. Боғлар 18,2 минг га, тутзорлар 5,9 минг га. Б. в. да 236 ширкат уюшмаси ва жамоа хўжалиги, 4162 фермер хўжалиги, 41 хўжаликлараро корхона, 5 паррандачилик фкаси мавжуд (2001), Чорвачилик Б. в.нинг ривожланган тармоғи бўлиб, қорамолчилик, қўйчилик, эчкичилик, йилқичилик, туячилик ва паррандачилик ривожланган. Айниқса, Бухоро қоракўллари машхур.

Б. в.нинг барча тизимдаги хўжаликларидида 428 минг қорамол,

шундан 184,7 минг сизир, 750 минг қўй, 64 минг эчки, 3 минг йилки, 2,8 минг ■ туя, 771 минг парранда мавжуд (2001). Вилоятда ипак қурти ҳам боқилади. 10 та ўрмончилик хўжалиги бўлиб, асосий ўсимликлари саксовул, черкез, кандим. Қоракўл ўрмон хўжалигида эса доривор ўсимликлар ҳам етиштирилади.

Транспорти. Б.в.дан магистрал т.й. ўтган. Энг катта т. й. станцияси — Когон. Вилоят аҳамиятидаги автомобиль йўлларининг умумий уз. 9820 км, шу жумладан каттик қопламали йўллар 4655 км (2000). Асосий автомобиль йўллари: Бухоро—Тошкент, Бухоро— Урганч— Нукус, Бухоро—Туркманобод (Чоржўй) ва Бухоро—Термиз йўналишлари. Аэропорт бор.

Маданиймаориф, соғлнкни сақлаш ва спорт. 2000/01 ўқув йилида вилоятда 528 умумий таълим мактаби бўлиб, 325,2 минг ўқувчи, 25 гимназияда 5700 ўқувчи таълим олди. 19982001 й.ларда 14 касбхунар коллежи ва 5 академик лицей қуриб топширилди. 14 касбхунар коллежида 2400 ўқувчи ўқийди. 2001—2003 й.ларда вилоятдаги мавжуд 10 техникум ва 24 хунартехника билим юртлари касбхунар коллежлари ва академик лицейларга айлантирилади (ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 2001 й. 12 июнь қарори). Вилоятда 3 олий ўқув юрти бор: Бухоро университети, Бухоро озиқ-овқат ва енгил саноат технологиям институты, Бухоро тиббиёт институти. Уларда 9800 талаба таълим олади (2001). Бухоро ш.да Ўзбекистон пахтачилик и.т. ин-тининг Бухоро филиали (1928—94 й.ларда Бухоро пахтачилик тажриба ст-яси) фаолият кўрсатмоқда.

Вилоятда Бухоро давлат меъморий-бадий музейқўриқхонаси (унинг 6 филиали бор), 450 оммавий кутубхона, 148 клуб, 210 маданият уйи, 7 маданият ва истироҳат боғи, 15 бадий хаваскорлик жамоалари бор. Бухоро ш.даги Абу Али ибн Сино номидаги вилоят кутубхонаси (1921) республикадаги нуфузли кутубхоналардан саналиб, унда ноёб

қўлғезмалар мавжуд.

Б.в.да 2 та театр бор. Садриддин Айний номидаги мусикали драма ва комедия театри тўнгич узбек профессионал театрлардан бири. 1921 й. хаваскорлар гуруҳи асосида ташкил қилинган (қ. Бухоро театри). Бухоро вилоят қўғирчоқ театри 1982 й. ташкил қилинган (қ. Бухоро вилоят қўғирчоқ театри).

Б.в.дан Олим Хўжаев, Ҳикмат Латипов, Саъдихон Табибуллаев, Лутфулла Назруллаев, Назокат Нейматова, Аминжон Ақобиров, Разоқ Хамроев каби йирик санъаткорлар; Домла Ҳалим Ибодов, Ота Жалол Носиров, Ота Ғиёс Абдуғаниев, Левина Ҳофиз, Саттор Ярашев, Ўлмас Расулов, Мухтор Ашрафий, Мутал Бурҳонов, Мустафо Бафоев сингари халқ ҳофизлари ва композиторлари. Марям Ёцубова, Теша Мўминов, Бахтиёр Ихтиёров, Аҳмаджон Шукуров сингари халқ артистлари етишиб чиққан.

Соғлиқни сақлаш. Вилоятда 6700 ўринли касалхонада 4343 врач ва 16100 ўрта тиббий ходим ишлаб турибди. 22 аёллар консультацияси, 281 қишлоқ врачлик пункти, 68 фельдшеракusherлик пункти, 28 қишлоқ участка касалхонаси бор. 17 поликлиникада жарроҳлик марказлари, 9 амбулаторияда ихтисослаштирилган даволаш марказлари ташкил этилган. Вилоятда 3 санаторий, жумладан Ситораи Мохи Хоса санаторийси мавжуд. Бухоро ш.дан 25 км нарида Тўдақўл дам олиш маскани жойлашган. 2001 й.гача ўз касби бўйича хусусий иш фаолияти юритиш учун вилоятда 150 мутахассисга лицензия берилди.

Спорт. Б.в.спортчилариспортнинг кўплаб турлари бўйича турли даражадаги мусобакаларда иштирок этмоқда (кураш, чим устида хоккей, волейбол, футбол, теннис, бокс ва б.). Б.в.да шаклланган ва ўз тарихий илдизига эга бухороча кураш бугунги кунда ўзбекча кураш сифатида жаҳон спорт оламида ўзига хос ўрин э

галл ад и. Бухородан самбо бўйича жаҳон ва Европа чемпиони Собир Қурбонов, 2 марта жаҳон чемпиони Шухрат Хўжаев, жаҳон чемпионлари Шухрат Очилов, Ботир Турдиев, Ра уф Болтаев, Ботир Хўжаев, кураш бўйича 1-жаҳон чемпионлари Ақобир Қурбонов, Камол Му родов, Юсиё чемпиони Фарҳод Тураев, Шухрат Саъдиев (юнонрум кураши), Наримон Отаев (бокс) каби машҳур спортчилар етишиб чиққан. «Ситора» аёллар жамоаси чим устида хоккей бўйича Осиё чемпионлари кубоги соҳибидир (2000). Ўзбекистон мустақилликка эришгач, спорт турлари Бухоро ш. ва вилоятда оммалашди. Замонавий спорт иншоотларидан «Бухоро» футбол клубининг 25000 томошабинга мўлжалланган «Бухоро» стадиони, «Семург» сув хавзаси, «Олимпия» спорт мажмуи, турли даражадаги халқаро мусобакалар ўтказиладиган «Хумо» теннис корти мавжуд. Б.в.да 44 болалар ва ўсмирлар спорт мактабида 27 мингдан зиёд ўқувчи таълим олади (2001).

Адабиёти. Бухоро қадимдан шоир ва уламолар тўпланган энг йирик шаҳарлардан биридир. Унга «Қуббат улисом», «Бухоройи тариф» унвонлари берилган. Бухорода «малик улқалом» Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий яшаб, ижод қилди. Наршахийшт «Бухоро тарихи» асарида гўзал шеърӣ парчалар мавжуд. Балъамий Табарийнинг «Таърих...» асарини Бухорода форс тилида қайтадан ёзган. Ибн Сино буюк қомусий олим бўлиш б-н бирга араб ва форстожик тилларида шеърӣ асарлар ёзган. Бухоролик Дақиқий Абу Мансур Муҳаммад Фирдавсийнинг устози бўлиб, «Шоҳнома» достонини дастлаб у ёза бошлаган. Абу Мансур Саолибий «Йатимат уд-дахр» тазкирасида 10-а. да пойтахт Бухорода яшаб араб тилида ижод қилган 25 шоир ҳақида қимматли маълумотлар келтиради. Унинг ёзишича, «Бухоро Сомонийлар ҳукмронлиги даврида шоншухрат макони, салтанат

жаъбаси ва замонасининг илғор кишилари жамланган, ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ва ўз даврининг фозил кишилари йиғилган жой эди». Авфий Бухорий адиб, таржимон ва тазкиранавис олим эди. У Турон адабиётида тазкиранавислик жанрига асос солган. Шарофиддин Бухорий (13—14-а.лар) машхур «Чор китоб»ни тузган шофирконлик улуғ мутасаввуф шоирдир.

Темурийлар сулоласи даврида Бухорода Носир Бухорий, Исмаат Бухорий (1365—1426), Бурундук Бухорий, Тоҳир Бухорий, Хаёлий Бухорий, Сайфий Бухорий (15-а.) каби шоирлар яшаб, девон тузишган. Исмаат Бухорий узбек, форс ва араб тилларида шеър ёзиш анъанасини Бухорода бошлаб берди. «Иброҳим Адҳам» дostonини ўзбекчада битди. У темурий шахзода Халил Султоннинг мураббийси эди. Муҳаммад Солиҳ Муҳаммад Шайбонийхонта бағишланган ўзбекча «Шайбонийнома» дostonини езди. Шайбонийлар сулоласининг вакиллари бўлган Бухоро хонлари Муҳаммад Шайбонийхон «Шайбоний», Убайдуллахон ибн Махмуд Султон «Убайдий», Абдулаҳон II «Хон» та халлуслари б-н шеър ва дostonлар ёзишди, девон тузишди. Хусусан, Убайдуллахоннинг ижоди сермахсул бўлиб, у узбек, форс, араб тилларида лирик ғазаллар, маснавий йўлида сўфиёна мазмун б-н сугорилган рисолалар ёзган.

Ҳасанхўжа Нисорий «Музақкири аҳбоб» тазкирасида 16-а.да фақат Бухоронинг ўзида яшаб, ижод қилган 110 нафаршоирва тарихчиларнинг номларини келтиради. Улар орасида Мавлоно Абдурахмон Мушфиқий, Мавлоно Мажлисий, Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон Исфаҳоний («Меҳмонномаи Бухоро» тарихий асари ва ўзбекча шеърлари бор), Мавлоно Нахлий (1549—1636; у Ҳофиз Таниш Бухорий бўлиб, «Абдуллонома» — «Шарафномаи шоҳий» тарихий асарининг муаллифидир), Мавлоно Ҳожа Муҳаммад Садр (Афзалий), Мавлоно

Фоний, Мавлоно Қабулий Бухорий, Девона Хусомий (Хусомий Қоракўлий; 1442—1505), Сайд Подшоҳхўжа бин Абдулвахобхўжа (Ҳожа), Мавлоно Касирий, Мавлоно Афсарий, Сайфий Арузий, Саққо Бухорий каби машхур шоирлар бор.

Турди Фароғий, Бухорий Нахлий, Шавкат Бухорий (17-а.), Мулҳам Бухорий, Ворас, Саидкамол Фитрат (17—18-а.лар), Имло Бухорий, Абдуллатиф Киром Бухорий (18-а.) аштархонийлар давридаги энг таниқли шоирлар эди. Б.в.да машхур шоир Сайидо Насафий (17-а.) яшаб ижод қилди. Йирик файласуф олим Муҳаммад Шариф Бухорий (вафоти 1697) «Фавоиди Ҳоконийа» (1643), Муҳаммад Юсуф Мунший «Тарихи Муқимхоний», Мир Муҳаммад Амир Бухорий «Убайдуллонома», Муҳаммад Амин ибн Муҳаммад Замон Бухорий «Муҳит агтаворих» тарихий асарларини ёзишди. Мир Муҳаммад Амин Бухорий Субхонқулихон (хукмронлиги 1681 — 1702) ва Убайдуллахон II ибн Субхонқулихон (хукмронлиги 1702—1711) саройида бош муншийлик лавозимида хизмат қилди. Бухоро хони Субхонқулихон «Нишоний» тахаллуси б-н шеърлар езди. Муҳаммад Вафойи Карминагий (1685—1769) «Тухфат улХоний» («Хон тухфаси») китобининг муаллифидир. Шоир, тарихчи ва мунажжим Абдурахмон Толъ (18-а.) «Тарихи Абулфайзхон» асарини яратди. Муҳаммад Шариф Бухоро амирлиги тарихига оид «Тож утгаворих» (1800) асарини езди.

Бухорода манғитлар сулоласи даврида Мирзо Содик Мунший, Мирзо Ато, Муҳаммад Нишотий, Мужрим Обид, Сўфихўжа Сўфий, Бебок, Возех, Савдо (1824—73), Музтариб, Исо Махдум Бухорий (1827—88), Муҳаммад Сиддик Ҳайрат (1876—1902), Абдурахмон Тамкин (1851—1915), Мирзо Ҳайит Саҳбо, Аҳмад Дониш, Яъқуб ибн Дониёл Бухорий (1771—1831), Мулла Ибодулла ва Мулла Муҳаммад Шариф (18—19-а.лар),

Муҳаммад Олим Бухорий (19-а.), Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний каби шоир ва тарихчилар ижод қилишган. Садр Зиё — Шарифжон Махдум (1867—1932), Мирзо Сирождин Ҳаким (1877/1912), Мулла Икром (Икромча домла) ҳам уларнинг муносиб издошлари эди. Бухоролик Афзали Пирмастий (вафоти 1915) «Афзал утгазор» (1904) тазкирасида 19-а. охири — 20-а. бошида Бухорода яшаб ўтган 135 ижодкор ҳақида маълумот беради.

Жадид адабиётининг тамал тошини қўйганлар сафида бухоролик Абдурауф Фитрат ва Садриддин Айний бор. Абдулвоҳид Бурҳонов «Мунзим» тахаллуси б-н шеърлар ёзган.

20-а.да Бухорода ўзига хос адабий муҳит шаклланди. Султон Жўра (1910—43), Муҳаммаджон Раҳимий (1901—67), Жалол Икромий, Тошпўлат Ҳамид (1927—84), Сьдулла Кароматов, Ньмат Аминов, Жамол Камол, Омон Мухтор, Ойдин Ҳожиева, Тошпўлат Аҳмад каби шоир ва адиблар шўролар режими даврида ҳам бадиий жиҳатдан пишиқасарларятартидди. Бугунги ўзбек адабиётининг тараққиётида Гулчеҳра Жўраева, Усмон Қўчкор, Садриддин Салимов, Тилак Жўра, Нортўхта Қилич, Сафар Барноев, Юсуф Жумаев, Ҳалима Аҳмедова, Аҳад Ҳасан, Вафо Файзулло, Сулаймон Раҳмон, Чоршаъм Рўзи каби шоир ва ёзувчиларнинг ўзига хос ҳиссаси бор. Мустақиллик даврида бухоролик ижодкорлар ўз салафларининг анъаналарига содиқ қолган ҳолда ўзбек, тожик, рус тилларида самарали ижод қилишмоқда.

Б.в.да Ўзбекистон ижодий уюшмалари (ёзувчилар, рассомлар, меъморлар, журналистлар ва б.) нинг вилоят шўъбалари фаолият кўрсатмоқда.

Магбуоти, радноэшиттнрншн ва телеввчениеси. Б.в.да 2 вилоят газ. («Бухоронома», «Бухарский вестник»), 11 туман газ., 2 шаҳар газ. чиқади. Вилоятда, шунингдек 9 тармоқ газ. нашр этилади.

Б.в.да дастлабки радио

эшиттиришлари 1922 й.дан бошлаган. Ўша даврдан радио ижтимоийсиёсий ҳаётга дойр мазмунли эшиттиришлари б-н эътибор қозонмоқда. Б.в. радиоси оёига 30 соатлик ҳажмда эшиттиришлар беради (2001).

1924 й.да Туркистондаги дастлабки кино ташкilotи Бухорода тузилди (қ. «Бухкино»). 1993 йлан Б.в. телевидениеси фаолият кўрсатмоқда. Студия учун махсус бино қурилган. Бир ойлик кўрсатувлар вақти 30 соатдан ортади. Бухорода «Истиклол» хусусий телевидениеси ташкил этилган (1995). Б.в. Ғиждувон шла «Арк» хусусий телевидениеси ҳам бор.

Меъморий ёдгорликлари. Б.в. кддимий давр, илк ва ўрта асрларда қурилган меъморий ёдгорликларга жуда бой. Ҳоз. вақтда Бухоро давлат меъморийбадиий музейқўриқхонаси ҳисобида 997 тарихий ёдгорликлар мавжуд. Турондаги энг қад. ёдгорликлардан бири саналган Бухоро хукмдорларининг қароргоҳи — Бухоро арки (мил. ав. 1-а.) бугунги қунгача сақланган.

Шаҳар ёнидаги Фатҳобода Сайфиддин Боҳарзий мақбараси (13-а.), Баёнқулихон мақбараси (14-а.), Бухоро туманидаги Сумитон қишлоғида Чорбақр ансамбли (16-а.), Ҳазрат бобо масжиди (18-а.), амирнинг ёзги қароргоҳи — Ситорай Мохи Хоса саройи (19—20-а.лар), Вобкент туманида Вобкент минораси (12-а.), Чашмаи Айюб ҳазираси (1208), Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий мақбараси (13-а.), Абдурахмон Вали мақбараси (14-а.), Вобкент ҳаммоми (16—17-а.лар), Тошмасжид (16—17-а.лар), Сўфидехқон хонақоси (17—18-а.лар), Жондор туманида Варахша ш. харобалари (7-а.), Маҳмуд Торобий даҳмаси (13-а.), Қизбиби мажмуаси (15-а.), Когон туманидаги Қасри Орифонда Ҳазрат Баҳоуддин мажмуаси, Абдулазизхон хонақоси ва Даҳмаи Шоҳон (14—16-а.лар), Ҳазрат Мир Қулол мақбараси (14-а.), Когон ш.да Темирйўлчилар (собик

Амир) саройи (19—20-а.лар), Пешку туманида Хўжам Банди Кушод ва Хўжам Сайд Пўлат мақбаралари (18—19-а.лар), Ромитан туманида Хожа Али Рометаний — Хожаи Азизон ва Хожа Муҳаммад Бобойи Самосий мақбаралари (14-а.), Мулла Мир Ҳақим хонақоси, Шофиркон туманида Вардонзе ш. ёдгорлиги (6—7-а.лар), Ҳазор Нур дахмаси (8-а.), Хожа Ориф Ревгарий — Моҳитобон мақбараси (13-а.), Қоровулбозор туманида Бўзачи ва Қоровулбозор сардобалари (17-а.), Қорақўл туманида Пойкенд ш. харобалари (8-а.). Шобурхон ота мақбараси ва масжиди, Гиждувон туманида Ҳазрат Абдуҳолик Гиждувоний — Хожаи Жаҳон (12-а.) масжиди ва мақбараси, Улуғбек мадрасаси (15-а.), Тошмасжид ва Дехқонбобо хонақоси (15—16-а.лар), Хожа Соктаре масжиди (17-а.), Чорсу масжиди (18—19-а.лар) каби ноёб меъморий обидалар сақланган. Шунингдек, Бухоро воҳасида Работи Малик карвонсаройи ва Малик сардобаси (11-а.), Кармана ш.ида Мирсайд Баҳром мақбараси (10—11-а.лар), Қосим шайх хонақоси (16-а.) мавжуд.

Бу тарихий ёдгорликларда Шарк меъморлик анъаналари ўзаро уйғунлашиб кетган. Ўзбек халқи томонидан икки минг йил мобайнида бунёд қилинган бу обидалар аждоқларимизнинг бой истеъдоди ва бадиий маҳоратидан, катта яратувчилик кудратидан далолат беради.

Ад.: Бухоро Шарк дурдонаси (узбек, француз, инглиз, рус тилларида), Т., 1997; Инсониятнинг илми ва маданий мероси — учинчи минг йилликка (1997 й. 18—20 окт. Бухоро—Хива), Т., 1997; Мозийдан таралган зиё. Имом алБухорий (узбек, араб, рус тилларида), Т., 1998; Бухорийлар бўстони, Т., 1998; Муҳаммад Юсуф Мунший, Муқимханская история, Т., 1956; Чехович О.Д., Бухарские документы XIV вв., Т., 1965; Абу Мансур асСаолибий, Йатимат аддаҳр, Т., 1976; Махмуд ибн Вали, Море тайн, Т., 1977; Ҳасанхожа Нисорий, Музақкири ахбоб, Т., 1993; Бухоро: тарих саҳифалари,

Бухоро, 1998; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида, Т., 2000; Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти, 1қисм, Т., 2000.

Исроил Назаров, Қахрамон Ражабов.

БУХОРО ВИНО ЗАВОДИ, «Шохруд» очик турдаги акциядорлик жамиятининг вино заводи — виноарак маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи саноат корхонаси. «Ўзмевасабзавотузумсан оатхолдинг» компанияси таркибига киради. Бухоро ш.да жойлашган. 1941 й.да Бухоро вино 3-ди номи б-н ташкил этилган. 1994 й.дан «Шохруд» очик турдаги акциядорлик жамияти. Асосан кучсиз («Баян ширей», «Биҳишти», «Оқ жилвон», «Кизил жилвон»), купли («Шохруд») ва десерт («Жондор», «Амири», «Кагор») узум винолари, арак («Шохруд»), бальзам («Шифобахш») бренди, коньяк («Бухоро») ва узум шарбатлари ишлаб чиқаради. Ғарбий Европа мамлакатларидан олинган замонавий технологик жихозлар ўрнатилган.

БУХОРО ВОҲАСИ — Ўрта Осиёдаги энг кад. ва йирик дехқончилик масканларидан бири. Зарафшон дарёсининг қуйи қисмида жойлашган. Шим.шарқда Ҳазора йўлаги орқали НавоийКонимех воҳасига, жан. ғарбда эса Жондор йўлаги орқали Қорақўл воҳасига туташ. Уз. 80 км, энг кенг жойи 60 км. Б.в.нинг дастлабки рельефи инсон фаолияти натижасида жиддий ўзгарган. Дарё террасалари экинзорга айлантирилган. Зарафшоннинг кдд. тармоқлари ўрнидаги пастқамликлар ҳамда бал. 5—15 м ли тепалар воҳа рельефини бирмунча мураккаблаштирган.

Иқлими субтропик белгиларга эга бўлган кескин континентал чўл иқлими. Январнинг ўртача т-раси 0°—0,4°, июлники 28°—29,3°. Энг паст тра —24°, —25°, энг юкори тра 45°—46°.

Йилига 123—143 мм ёгин тушади. Б.в. маъмурий жиҳатдан асосан Бухоро вилояти таркибида бўлиб, Ғиждувон, Шофиркон, Вобкент, Пешку, Ромитан, Бухоро, Когон, Жондор туманларини ўз ичига олади (алоҳида мақолаларга к.). Воҳанинг Маликчўл ва Қизилтепа платоларига ёндош шим.шарқий қисми Навоий вилоятининг Қизилтепа тумани худудига қиради.

Б.в.да пахтачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, мевачилик, полизчилик, сабзавотчилик, хонаки чорвачилик б-н шуғулланилади. АмуБухоро машина каналитт ишга туширилиши б-н Қутчи, Жилвон, Варахша, Моҳонқўл каби мавзелар ўзлаштирилди. Воҳа худудида Варахша, Вардонзе, Пойкенд каби қад. шаҳар ёдгорликлари б-н бирга Бухоро, Ғиждувон, Когон каби тарихий, ижтимоиймаданий ва саноат марказлари ҳам мавжуд.

БУХОРО ДАВЛАТ МҒЪМОРИЙ-БАДИЙ МУЗЕЙ ҚҶРИҚХОНАСИ

— Бухоро ш.даги музейқўриқхона; Бухоронинг қад. тарихини, унинг моддий ва маънавий бойликларини, авлоддан авлодга ўтиб келаётган ўзига хос анъаналарини сақлаш, ўрганиш ва тарғиб қилиш б-н шуғулланувчи муассаса. 1922 й.да Бухоро давлат музейи сифатида ташкил топган. Кейинчалик турли номлар б-н аталган: Бухоро вилоят ўлкашунослик музейи (1940—45; 1969—83), Бухоро тарихий ўлкашунослик музейи (1945—69), Бухоро тарихиймеъморий музейи (1983—84), 1985 й.дан музейқўриқхона, 1988 й.дан ҳоз. номда.

Музейқўриқхона жамғармаси 63 мингдан ортиқ. Умумий майд. 8320 кв. м. Унинг 6 та филиали бор: Вилоят ўлкашунослик музейи (Арқда), халқ амалий безак санъати музейи (Ситораи Моҳи Хосада), Камолитдин Бехзод номидаги санъат музейи (собик Азов банки биносида), Файзулла Хўжаев уймузейи (19-а.даги тарихий бинода), Абу Али ибн Сино мемориал музейи

(Пешку туманидаги Афшона қишлоғида), Ромитан ўлкашунослик музейи (Ромитан ш.да).

Музейқўриқхонанинг 94 залида 28 та мустақил экспозиция Бухоронинг ривожланиш босқичларини, жаҳон цивилизацияси, маънавий маданияти ва диний қадриятларига қўшган ҳиссаси ва ҳоз. кунда эришилган муваффақиятларидан хикоя қилади. Археологик тўпламлари орасида мил. ав. 4—3-а.лар неолит даврига оид пичоксимон тош бўлаклари (Дарвозаи Қир манзилгоҳи), жез даври маданиятига доир материаллар (Замонбобо маданияти), сак қабилаларининг қабрларидан топилган буюмлар, фаянсдан ишланган хайкалчалар (арслон ва тошбақа), буюмлар (сақлар қозони, исирикдон ва б.), шунингдек мил. ав. 5-а. дан мил. 16-а.гача дахлдор манзилгоҳ/йар ва шахристонлардан қазиб олинган қадаҳ, коса ва кўзалар, заргарлик буюмлари, суякдан ишланган игна, тўғноғич ва б. буюмлар бор. Нумизматика тўплами ҳам бой: юнонбактрия тангалари (мил. ав. 3—2-а.лар), кушон тангалари (1—3-а.лар), сосонийлар тангалари (5-а.), бухорхудотлар тангалари (7—8-а.лар), сомонийлар (9—10-а.лар), қорахонийлар (12-а.), темурийлар (14—15-а.лар), шайбонийлар (16-а.), аштархонийлар (17-а.), манғитлар сулоласи даври (18—20-а. боши) га оид олтин тангалардан иборат. Бухоро кашталари, сўзаналари ва зардўзлик буюмлари, Ғиждувон кулолчилиги (10—20-а.лар), ёғоч ўймақорлиги буюмлари (14—20-а.лар), 16—20-а.ларга оид хитой ва япон чиниларидан иборат тўпламлар, ноёб китоб ва қўлёзмалар (1391—92 йларга доир «Зикр.асар аннаби») ўрами, 1930—2000 й.ларда ишланган тасвирий санъат асарлари, ўлка тарихига оид 100 мингдан ортиқ экспонатлар сақланади.

Роберт Альмеев.

БУХОРО ДАРВОЗАЛАРИ — Бухоро ш.даги тарихий дарвозалар. Бухоро ўрта

аср шаҳар қурилиши анъаналари асосида бунёд этилган бўлиб, 3 қисм: арк, шаҳристон ва рабоддан иборат бўлган. Бухоро аркица 2 дарвоза бор эди. Ғарбий дарвоза — Регистон, Алаффурушон ёки Сомонфурушон, Шарқий дарвоза — Гўриён деб юритилган. Шаҳристонда эса 7 дарвоза бўлиб, улар шаҳарнинг 4 томонида жойлашган. Шаҳристон шим. да Ҳақ Роҳ(Хуфра), жан.да Агторон (Боб улМадина) ва Оҳаниён (Темирчилар), шаркида Нав (Нур), ғарбида эса Кухандиз, Мухра (Бани Асад) ва Бани Саъд дарвозалари бўлган. Агторондан Хуросонга, Ҳақ Роҳдан Самарқандга, Нур (Нав) орқали эса Насаф (Қарши) томонга йўллар кетган. Қолган 4 та дарвоза орқали подшоҳ қароргоҳи — аркка борилган. Рабод атрофида дастлаб ички девор, 849—850 й.ларда ташки девор бино қилиниб, унинг 11 дарвозаси бор эди. Ички деворнинг дарвозалари шим.да Бобул Ҳадид, Самарқанд ва Муғон, жан.да Пули Сувайк, Абдуҳошим Каноний, Рухба, Моҳ, ғарбида Дарвозача, Форжак, шаркида Пули Абдулҳасан ва Моҳ дарвозалари жойлашган. Рабод ташки девори битганидан сўнг унинг шим.да Навбахор, Самарқанд ва Рив, шаркида Мардикушон, Калобод ҳамда ғарбида Ромитан, Форжак, Қўшанж номли дарвозалари бўлган.

Бухоро узоқ тарихи давомида бир неча бор урушлар натижасида вайрон қилинган. Айниқса, қорахонийлар б-н сомонийлар ўртасидаги курашлар даврида, Чингизхон ҳужуми оқибатида шаҳар девор ва дарвозалари бузиб ташланди. 16-а.да шайбонийлардан Абдуллахон II даврида Бухоро атрофи янги девор б-н ўраб олинди ва дарвозалар қурилди. Тарихий даврлар ўтиши б-н Бухоро дарвозаларини номлаш ҳам ўзгариб борди. 19-а. ўргаларига келиб Бухоро дарвозалари: Саллаҳона, Қавола Маҳмуд, Қарши, Баҳовуддин, Файзобод, Самарқанд, Имом, Ўғлон, Талипоч, Ширгирон, Қорақўл номлари б-н юритилган. 20-а.

бошларида Бухоро ш.нинг дарвозалари куйидагича номланган: шаҳарнинг шим.да Имом ва Самарқанд, жан.да Шайх Жалол, Намозгоҳ ва Саллаҳона; шаркида Мозор ва Қарши; ғарбида Ўғлон, Талипоч, Ширгирон ва Қорақўл. 1920 й. кузида шўро мустабидларининг Бухоро босқинида, ўнлаб обидалар қатори Бухоро дарвозалари ҳам қатта шикает кўрди, кўплари бузиб ташланди, ёндирилди ва йўқотилди. Ҳоз. кунда Қорақўл ва Талипоч дарвозалари ўтмиш ёдгорлиги сифатида бир қадар сақланиб қолган.

Ад.: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966.

«БУХОРОЁҒ» ОЧИҚ ТУРДАГИ АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ

— озиқ-овқат саноати корхонаси. «Ўзғёмойтамакисаноат» уюшмаси таркибига киради. Асосан ўсимлик ёғи, совун, шунингдек чорва учун аралаш ем ишлаб чиқаради. Лойиҳа қувватига кўра суткасига 300 т чигитни қайта ишлайди. 1953 й.да ишга туширилган, 1994 й. июндан ҳоз. номда. 1997 й.дан Франциядан келтирилган замонавий ускуналар асосида «Сомоний» минерал суви ҳам чиқарилади. Келгусида ёғни дезодарация қилиш ва кадоқлаш ҳамда алифлок и. ч. цехларини ишга тушириш режалаштирилган (2001).

БУХОРО «ЖАЙРАН» ЭКОЛОГИК

МАРКАЗИ — Бухоро вилоятида Когон ш.дан жан.даги Моможурготи платоси этагида жойлашган. Ўрта Осиёда ноёб чўл ҳайвон турларини кўпайтириш ва реинтродукциялашга ихтисослашган илмий. ч. маркази. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси таркибига киради. 1976 й.да ташкил этилган. Майд. 5145 га. 1977 й.дан питомникка 42 бош жайран (қорақуйрук) келтирилиб, уларни кўпайтириш ишлари бошланди (1987 й.да уларнинг сони 1200 тага етди ва режа асосида қўшни ва б. худудларга

600 бошдан кўпроқ жайранни табиатга эркин қўйиб юбориш имконини берди). Марказда 800 бошдан зиёд жайран бор (2001). Бу ерда жайран сонини тиклаш б-н бирга йўрға тувалок, кулон, қоплон, бухоро бугуси (хонгул), Пржевальский оти каби халқаро ва ЎЗР «Қизил китоб»ларига киритилган нодир турларни ҳам кўпайтириш, ўрганиш, муҳофаза қилиш ишлари олиб борилади. Тадқиқотлар олиб бориш учун 4 вольер мажмуи қурилган. Марказ худудида табиий шароитда бошка нодир турлар — бўз эчкемар, олакўзан, йўрға тувалок, мрамар ўрдаклар уя қуриб болалайди, баҳор ва кузда биркозон, окқушлар, кизилғозлар ва кўп йиртқич қушлар учрайди. Ўсимликлардан шувқорлар, саксауулзорлар, қандимзорлар б-н қопланган кумлоқ, гилли ва гипсли чўл майдонлари мавжуд. Марказ жан. да сунъий қўллар бор. Улар туёкли хайвонларнинг сув ичиш жойи бўлиб, жуда кўп сув қушларини ҳам жалб қилади. Марказ атрофи йиртқичларнинг ичкарига ўтишига тўсик бўладиган 2 м баландликда симтўр б-н ўралган.

БУХОРО «ЗАРДЎЗ»
АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — ўзбек миллий зардўзи кийим ва буюмлар тайёрловчи корхона. Бухородаги зардўзлик артеллари асосида 1963 й.да Бухоро зардўзлик фкаси номи б-н ташкил қилинган. 1991 й.дан ҳоз. номда. Юксак санъат намунаси бўлган ҳар хил зар дўппи, тўн, шойи кийик, хотинкизларнинг нимчалари, сўзаналар, театрлар ва саройлар учун зардўзи пардалар, уй ичида кийиладиган пойабзал, совға буюмлари ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради. 1994—97 й.ларда қўшимча тикув цехи, совғабоп маҳсулотлар и. ч. цехи ишга туширилди.

Корхонада Бухоро зардўзлиги анъаналарини янги изланишлар б-н бойитган кўплаб халқ усталари (жумладан Ўзбекистон Қаҳрамони М. Темирова) меҳнат қилади. Корхона

маҳсулотлари кўп марта жаҳон, республика кўргазмаларида намоиш этилган ва совринлар олган.

БУХОРО ЗИНДОНИ — Бухоро амирининг қамоқхонаси. Б. з. 18-а. 2-ярмида, мангитлар даврида қурилган бўлиб, қад. шахристоннинг шим.ғарбий бурчагида, ўрта асрларга оид Хўжа Низомиддин боло гузарида жойлашган. Б. з. атрофи пишиқ ғишт териб қурилган ва юқориси ҳам баланд гаштин девор б-н ўралган тепалик устидаги иморатлар мажмуасидан иборат. Зиндонга кичик пештоқли ва 2 табақали қад. ёғоч эшиги бўлган дарвозахонадан кирилади. Ҳовлисида турли даврларга оид пастак ғиштин бинолар бор. Булар зиндонбон хонаси, солиқ тўламаганлар, қарздорлар ва сиёсий маҳбуслар ҳамда ўлимга маҳкум этилганлар учун қурилган хоналардир. Зиндонбон (соқчилар) хонаси саҳнида пастга, чуқурликка олиб бориладиган кенг туйнук бор. Бу йўлак орқали чоҳга тушилади, унинг диаметри 5 м, чуқ. 6,5 м. Шу чуқурликда маҳбуслар сақланган.

БУХОРО ИЛМИЙ ЖАМИЯТИ — БХСРда ташкил этилган жамият (1921). Ўлкадаги қад. обидаларни муҳофаза қилиш, халқ амалий санъатини ривожлантириш, фан тарихига оид қўлёзмаларни йиғиш, археологик ашёлар ва халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаб тадқиқ этиш каби ишлар б-н шуғулланган. Олим, ёзувчи ва маърифатпарварлардан Абдурауф Фитрат, Отажон Пайров Сулаймоний, Абдулвоҳид Бурҳонов (Мунзим), Садриддин Айний, Салимбек Салимий, Шчпифжон Махдум (Садр Зиё), Аҳмаджон Ҳамдий, Мусажон Саиджонов, Йўдқошқори Пўлатов, Сиддиқхон (Хашмат) (1885—1910 й.ларда Бухоро амири бўлган Амир Абдулаҳаднинг укаси) жамият аъзолари бўлишган. Б.и.ж. илмий экспедициялар ташкил этган. Бухородаги 3 шахсий

кутубхонада сақданган шарқшунослик, тарих, адабиётга оид кўлэзма китобларни тўплаган. Биргина Шарифжон Махдум кутубхонасидан 300 жилдга яқин форстожик ва туркий тиллардаги ноёб кўлэзма асарлар рўйхатга олинган. Жамият тўплаган кўлэзма асарлар орасида тарихчи Иаршахийннт «Таърихи Бухоро» («Бухоро тарихи»), Аҳмад Донишнинг «Наводирулвақо» («Нодир воқеалар») асарлари бор. Жамиятнинг «Анжумани тарих» бўлими «Бухоро арки тарихининг кўлэмаси» китобини тайёрлаган. Б. и. ж. тўплаган материаллар Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти кўлэмалар фондида сақланади.

Шодмон Ҳайитов.

БУХОРО КАНДАКОРЛИК МАКТАБИ — кандакорлик санъатидаги ўзига хос услуб. 19-а.да шаклланган. Бухоро кандакорлик буюмлари шакли содда, хушбичимлиги, нақшлари эса мураккаб ва нафислиги б-н ажралиб туради. Кўкон кандакорлик мактаби яратган санъат асарларига қараганда Б.к.м. бадий буюмларининг нақшлари бир оз йирикроқ бўлиб, асосан меъморий обидалар тасвирлари акс эттирилган. «Мехроб», «Мадохил», «Шишт», «Нимхишт» ва б. нақш элементларидан фойдаланиб, ислимий нақшлар чизилган. Буюмларга кесма усулида зарб берилган. 19-а.—20-а. бошида безак мужассамотида ёзувнақш (хуснихат) кенг ўрин олди, ёзувлар ўсимликсимон нақшларга ўхшатиб зарб қилинди. Б. к. м. вакиллари: Шоди Муҳаммад (18-а.), Ҳақим Бухорий (19-а.), Олим Абдусаломов, Фулом Ҳасанов, Оллоёр Йўлдошев (20-а. бошлари) ва б., 20-а.да Мухтор Муҳсимов, Муқаддам Мукаррамов, Абдусалом Ҳамидов, Уста Салим кабилар бу санъат ривожига катта ҳисса қўшдилар. 1968 й.да ташкил этилган кандакорлик цехларида меҳнат қилаётган кандакорлар кад. санъатни ўзлаштириб, Б.к.м. анъаналарини ривожлантирмоқца.

БУХОРО КУМУШ ТАНГАСИ — Бухоро хонлиги (1500—1753) ташкил бўлганпайтда Шайбонийхонномиб-нзарб қилинган кумуш тангалар. Шайбонийлар дастлаб тангаларининг оғирлигини 1 мискол, яъни 4,8 г миққорида зарб қилган бўлса, 17-а.га келиб 4,4 г га тушиб қолди. Жонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган (1599—1753) даврдан бошлаб кумуш тангалар аъло сифатли соф кумушдан зарб қилинган. Манғитлар сулоласи (1753—1920) тангаларида Жонийлар тангаларига нисбатан ёзувлар оз бўлган. Кумуш тангаларнинг ўнг томонида танга зарб қилинган шахарнинг номи, яъни «Ҳимматли Бухоро зарби» ва рақамлар б-н сана кўрсатилган, терс томонида подшонинг номи ва яна сана кўрсатилган. Манғитларда подшо номини тангага бериш йўллари турлича бўлган. Биринчи Мангит амири Муҳаммад Раҳимхон ўз номидан танга зарб этган. Лекин Шохмурод олдин Абдулғозий номи б-н, кейинчалик отаси Дониёлбий номи б-н тангалар чиқарган. Шохмурод ва унинг вориси амир Ҳайдар гоҳ буваси, гоҳ отаси, гоҳ отабуваси, кейинчалик ўзи номидан ҳам тангалар зарб қилган. Унинг ўғли Хусайн атиги 75 кун ҳукмронлик қилган бўлса ҳам ўз номи б-н кумуш тангалар зарб қилишга улгурган. Кейинги барча мангит амирлари фақат авлодаждодларининг хотираси учун танга зарб қилганлар. Манғитларнинг кумуш тангалари аъло сифатли соф кумушдан ишланган; уларнинг оғирлиги камайган ва диаметри кичрайган.

Ад.: Эр Назаров Т., Кочнев Б., Тангалар ўтмиш даракчилари, Т., 1977.

«БУХОРО» МЕҲМОНХОНАСИ — Бухоро ш.даги 4 юлдузли меҳмонхона. 1987—96 й.лар «Ларсен энд тумбо лимитед» ҳинд компанияси (М. Х. Воҳидов лойиҳаси асосида) томонидан қурилган. «Ўзбектуризм» миллий компаниясига қарашли. Меҳмонхона 12 каватли бўлиб, 223 хонаси (жами 440

ўринли) бор, шундан 2 ўринли хона 204 та, 2 хоналик люкс хоналар 13 та ва 1 ўринли хона 6 та. Бош вестибюли ва қаватларида дам оладиган жой (холл), 2 та банкет зали, 300 ўринли мажлислар зали, олий тоифали ресторан, европа таомлари тайёрланадиган 370 ўринли, миллий таомлар тайёрланадиган 380 ўринли заллари, бар (кундузги ва тунги), буфет, чойхона, теннис корти, фаввора, магазин, 2 сауна, киноконцерт зали (300 ўринли), бассейн (майд. 252 м²) мавжуд. Бинони куришда замонавий меъморий элементлардан фойдаланилган. Безакларида мраммар, гранит, шиша, алюминий, металл ва б. қўлланилган.

Бухоро ш.да «Б.» номли 3 юлдузли меҳмонхона ҳам бор (1974 й. ишга туширилган).

Камол Махмудов.

БУХОРО МИНИАТЮРА

МАКТАБИ — Ўзбекистон миниатюра санъатидаги ўзига хос йўналиш. Ўрта асрлар (16—17-а.лар)да Бухорода шаклланган. Б.м.м.нинг ривожланиш даври Бухорода Шайбонийхонлар (16-а.), Аштархонийлар (17-а.) ҳукмронлиги даврига тўғри келади. Ҳирот миниатюра мактаби таъсирида ривожланган Б.м.м. дастлаб Бухорога келган Ҳирот миниатюра мактаби вакиллари ижоди б-н боғлиқ бўлган ва маҳаллий бадиий аъналар таъсирида шаклланаётган мустақил услубни акс эттирган оқимлар кўринишида бўлиб, 1550-й.лар ўрталаридан мустақил ривожланган. Умумлаштириш, шаклнинг ихчамлиги, кийим ва безакларнинг аниқ ҳамда йирик ишланиши, бўшлиқнинг бир текис тузилиши, меъморий тасвир ва заминнинг содалаштирилиши каби хусусиятларга эга бўлган. Умумий ранглар ёрқин, тиниқ (тўқ сариқ ва қора ранглар устунлиги сезилади), расмлар учун яратувчанлик, тантанаворлик руҳи хос бўлган. Расмларда қабул саҳналари, табиат оғушидаги учрашувлар, маиший манзаралар, сарой ҳаётидан олинган

ахлоқий лавҳалар ва б. мавзулар кенг ўрин олган; кўчманчи ҳаёт кўринишлари, маҳаллий этник турлар ҳам учрайди. 16-а. охиридан тасвирий санъатда мавжуд анъанавий, расмий дабдалари йўналиш б-н бир қаторда демократик мавзулар шаклланди ва мустақамланди, шаҳар ҳаётидан олинган жанрли лавҳалар, хунармандлик мавзуларининг сони кўпайди. Б.м.м.нинг йирик вакиллари: Маҳмуд Музаҳҳиб, Шайхзода, Абдулла Мусаввир (16-а.); Муҳаммад Шариф, Муҳаммад Муқим, Аваз Муҳаммад, Муҳаммадамин, Фарҳод, Мулла Бехзод, Хўжа Гадои (17-а.) ва б. 16-а. охири ва 17-а. бошларида Мовароуннаҳрнинг кўшни мамлакатлар б-н алоқаларининг кучайиши туфайли Б.м.м. вакиллари асарларида Ҳиндистон ва Эрон тасвирий санъатининг таъсири ўз ифодасини топган. Бу мактаб вакиллари томонидан Саъдийнинг «Бўстон» (157576), Жомийнинг «Тухфат улаҳрор» (16-а.нинг 70-й.лари), Дехлавийнинг «Тарихи Хизрхон» (1579), Низомийнинг «Хамса» (1648, ҳаммаси СанктПетербургдаги СалтиковШchedрин номидаги кутубхонада), Фирдавсийнинг «Шохнома» (1664, ЎзР ФА Шарқшунослик ин-тида) асарлари, шунингдек тарихий, диний асарлар бадиий безатилган. Китобларни бу тарзда безаш кейинги даврларда ҳам давом этди, мас, Аҳмад Дониш, Абдулҳолиқ Маҳдум ва б. 20-а. 20-й.ларида Б.м.м. аъналарини уста Наби Ҳафизов (плакатлар ишлаган), С. Почаев ижодида давом эттирилди.

Ад.: Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана, Т., 1960; Среднеазиатские миниатюры 16—18 вв., М., 1964; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., Очерки искусства Средней Азии, М., 1982.

Эльмира Исмоилова.

БУХОРО МУДОФААСИ (1220 й. фев.) — шаҳар аҳолисининг мўғул босқинчиларига қарши

кахрамонона кураши. Хоразмшоҳ Муҳаммад Мовароуннаҳрга Чингизхон бошчилигидаги мўғул истилочилари босиб келаётганидан хабар топгач, мамлакат мудофааси учун нотўғри стратегик усулни қўллаган. У ўз кўшинини Мовароуннаҳрнинг барча шаҳарларига таксимлаб, ҳар бир шаҳар мудофаасини ўз ҳолига ташлаб қўйган. Хусусан, Б. м. учун амирохур Ихтиёриддин Қушлу ва Инончхон (Ўғул Ҳожиб) раҳбарлиги остида 30 минг кишилик қўшин ажратилган. Бухорода булардан ташқари амирлардан Хам ид Пур, Севинчхон ва Кўкхонлар бор эди. Чингизхон ва унинг кичик ўғли Тулихон мўғулларнинг асосий кучлари б-н Бухорони 1220 й. фев.да қамал қилишган. Бухоро амирлари уч минг киши б-н тунда шаҳар қалбасидан чиқиб мўғуллар қароргоҳига шабихун (тунги хужум) уюштирдилар, бироқ енгилиб, кўп талафот кўриб яна шаҳарга қайтишга мажбур бўлганлар. Бухоро амирлари уч кунлик қамалдан сўнг мўғуллар ҳалқасини ёриб ўтиб, Хуросонга кетишга қарор қилишган. Бироқ мўғуллар бухоро кўшинини пистирмага тушириб, тормор келтирдилар, фақат Инончхон озгина кўшин б-н қамални ёриб ўтишга муваффақ бўлган. Ҳимоячиларсиз қолгач, шаҳар аҳолисининг бир қисми таслим бўлишга қарор қилиб Чингизхон хузурига қози Бадриддин Қозихон бошчилигидаги вакилларини жўнатган. Бироқ шаҳарликларнинг ва кўшиннинг бир қисми (400 жангчи) яна 12 кун давомида арка яшириниб босқинчиларга қарши қахрамонона курашни давом эттирди. Шаҳар буткул вайрон қилиниб, ёндириб юборилгач, аҳолининг бир қисми кириб ташланган, қолганини бошқа шаҳарларни олишда қамал ишларида фойдаланиш учун ҳайдаб кетишган. Чингизхон Товуш босқоқни Бухоро ҳокими этиб тайинлаган.

Лд..Рашид аддин, Сборник летописей, т. 1, кн. 2, М.Л., 1952; Шихаб аддин Муҳаммад анНасави, Жизнеописание

султана Джалал аддина Манкбурни, Баку, 1973; Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1994.

БУХОРО НАМОЗГОҲИ —

Бухородаги меъморий ёдгорлик. Шаҳарнинг жан. чеккасида, қорахонийлар сулоласининг ёзги қароргоҳи ўрнида барпо этилган (1119). Масжид пишиқ ғиштдан оддий қилиб қурилган, атрофи баланд девор б-н ўралган. 16-а.даги таъмир даврида масжид биносига туташтириб 3 тоқили ва устунли пешайвон қурилган. Тарҳи тўғри тўртбурчак бўлиб, 3 асосий хонадан иборат. Ўтрадаги мурабба тарҳли хона ясси гумбаз б-н, ёнларидаги хоналар балхи гумбаз б-н ёпилган. Асосий хонага пешток, ёнидаги хоналарга далонийўлакдан қирилган. Пештоққа гириҳ нақш ишланган, Қуръондан кўчирилган оятлар битилган. Б. н. меъморлигида меҳроб ва унинг атрофига ишланган қошинқори безаклар алоҳида ажралиб туради. Унда Бухоро меъморлиги ва безак санъатининг анъаналари ўз ифодасини топган.

БУХОРО НЕФТНИ ҚАЙТА ИШЛАШ ЗАВОДИ —

нефть маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи йирик саноат корхонаси. Бу. хоро вилояти Қоровулбозор ш.да жойлашган. «Ўзбекнефтгаз» миллий холдинг компанияси таркибига қиради. 1993 й.да қурилиши бошланиб, 1997 й. авг.да ишга туширилган. Қашқадарё ва Бухоро вилоятларидаги газ ва нефть конлари (асоҗсан Кўкдумалоқ газ конденсаты кони) асосида ишлайди. Турли нефть маҳсулотлари — юқори октанли бензин (АИ93, А76), дизель ёқилғиси, авиакеросин, мазут, суюлтирилган нефть газлари (бутан, техник пропан, пропанбутан, олтингургурт) ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Биринчи навбатининг йиллик лойиҳа қуввати 2,5 млн. т газ конденсатами қайта ишлашга мўлжалланган. 3днинг лойиҳа қиймати деярли 500 млн. доллар. Корхона

курулишини молиявий жиҳатдан таъминлаш ва қурилиш жараёнида хорижий мамлакатларнинг кўпгина банклари, компаниялари ва фирмалари иштирок этди. «Чейз Манхеттен» (Америка), «Креди Коммерсиаль де Франс», «Париба» (Франция), Япония ва АҚШ нинг экспортимпорт банклари молиявий кўмагидан фойдаланилди. Лойиҳанинг технологик қисмини амалга ошириш учун Франциянинг «Течнип» фирмаси, Япониянинг «Марубени» ва «ЖеГиСи» компаниялари иштирокида консорциум ташкил этилди, Туркиянинг «Гама» компанияси ва Ўзбекистоннинг курувчидчи қурилишмонтаж ишларини бажарди. 3д махсулотлари экспорт ҳам қилинади.

БУХОРО ОЗИҚ-ОВҚАТ ВА ЕНГИЛ САНОАТ ТЕХНОЛОГИЯСИ ИНСТИТУТИ

— инженертехнологлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1977 й.да Бухоро ш.да Тошкент политехника ин-тининг Бухоро филиали (1972) негизида ташкил этилган. Инт таркибида 6 кундузги ва сиртки ф-т, 31 кафедра, минтакавий бизнес мактаби, ихтисослашган лицейинтернат фаолият кўрсатади. Инт ташкил топганидан бери 12 мингдан ортик мутахассис тайёрлади (2000 й.да 15 ихтисослик бўйича 477 мутахассис интни тамомлади). Интда 282 проф.ўқитувчи, жумладан 20 фан д-ри, проф., 178 фан номзоди, доцентлар ишлайди (2001). Интда аспирантура, магистратура, илмий кутубхона (198 мингдан ортик асар), инт тарихи музейи бор. Инт фаолияти М. Н. Раҳматов, Н. А. Парпиев ва б. олимларнинг номлари б-н боғлиқ.

БУХОРО ПУЛ ТИЗИМИ — 1924 й.гача Бухоро худудида мавжуд бўлган пул муомаласи. Бухоро худудида узок, асрлар давомида товар-пул муносабатларининг ривожланиши натижасида биметаллизмнинг мураккаб шакли вужудга келди. Мил. ав. 3-а.

охиридан 2-а.гача Бухоро худудида юнонбактрия тангалари муомалада бўлган. Бу пулларнинг номи ҳам юнонча эди. Жумладан, тилла пуллар — статер; кумуш тангалар — тетрадрахма, драхма, ярим драхма; мис тангалар — халқ деб аталган. Ўша даврдаги олтин ва кумуш қиймати нисбатига биноан (1:10) бир олтин статер 20 кумуш драхма ёхуд 5 тетрадрахмага тенг эди. Мил. ав. 1-а. да, милоднинг дастлабки тўрт асрида суғдлар даври Бухоросида Евтидем I тетрадрахмаларига ўхшаш тангалар, кейинчалик эса сосониёлар шоҳи Баҳром V (Варахран V) (421—439) драхмаларига тақлид қилиб тангалар чиқарилди. Бу тангалар бухорхудот дирхами деб номланган. 8-а. бошида мамлакатга араблар б-н бирга уларнинг тангалари ҳам кириб келди. Олтин тангалар — динор, кумуш тангалар — дирхам, мис тангалар — фулус деб аталган. Олтин тангалар ташки савдо учун зарб қилинган, улар оғирлигига қараб пул сифатида эмас, балки товар сифатида муомалада бўлди. Халифалик савдоси кумуш тангалар — дирхамлар пул муомаласининг асосини ташкил этган. Олтин тангаларнинг кумуш тангаларга нисбати маълум вақт турлича бўлган. Агар 8-а.да 1 олтин тангага 10 кумуш танга алмаштирилган бўлса, кумуш инқирози пайтида бу нисбат 1:7, инқироздан сўнг 1:11 бўлган. 15—16-а.ларда қатта мис тангалар «динор» деб, кумуш пуллар «танга» деб атала бошланди. Ҳукумат кумуш ва мис тангалар орасидаги нисбатни ўрнатди, бу нисбат бозор ўзгаришлари қатта бўлмаган ёхуд вақт вақти б-н бўлган пайтда узгаришсиз қолди. Узок вақт мобайнида асосий бирлик ўзгармади: 1 кумуш танга 1 мискол, яъни 4,8 г, 1 кумуш дирхам 20 мис динор, 1 мис динор 6 фулусга тенг эди. Бухоро амирлигида 1785—86 й.ларда ўтказилган пул ислоҳоти эски анъаналарни сақлаб қолди: номинал олдинги 3 номда зарб этила бошланди. Олтин тангалар — «ашрафий» ёки «тилла», кумуш тангалар — «танга», мис

тангалар — «кора пул» ёхуд кўпликада «фулус», халқ тилида «пул» деб атала бошланди. 1 тилла (олтин) танга 22 кумуш тангага, 1 кумуш танга 50 мис тангага тенг булган. Миснинг кумушга нисбати турлича бўлган.

Рус протекторати ўрнатилганидан сўнг рус ҳукумати ўз олдига Б. п. т.ни йўқришни ҳамда муомалага рус пулларини, жумладан кредит чипталарини киритишни мақсад қилиб кўйди. 1893 й.гача» Бухоро бозорларига 1 Бухоро кумуш тангасининг нархи 20 тийин рус пули даражасида сақланган. 1893 й.да Россия давлат банкининг Бухоро булими ташкил қилиниб, унга Бухорода пул муомаласини тартибга солиш вазифаси юкланди. Бухоро тангаси Туркистон ўлкасида (асосан Самарқанд вилоятида) ҳам жорий қилинди.

Россия ҳукумати тазйиқи остида 1904 й.да Бухоро кумуш тангаси чиқарилиши тўхтатилди, танга зарб этиш тўхтатилиши б-н бирга 2 пул қийматли янги мис тангалар ҳамда оддий фулус мунтазам зарб этилиши йўлга қўйилди. Амир ҳукумати кумуш тангаларни мис тангаларга алмаштиришга маълум миқдорда ҳаракат қилди. 1917 й.да Бухоро амири муомалага ярим тангадан 20 тангагача қийматдаги янги тангаларни киритди, улар 3 йил давомида зарб этилди. 1918 й.дан бошлаб Бухоро пул муомаласига амир ҳукумати томонидан чиқарилган қоғоз пуллар киритилди. Улар танга деб аталар эди. Аввалига 20,

60, 100, 200, 300, 500, 1000, 2000, 3000, 5000 танга қийматидаги пуллар чиқарилди. 1919 й.да пул чиқариш технологияси анча оддийлашди ва фақат 50, 100, 200, 500, 1000, 2000, 3000, 5000, 10000 танга қийматидаги пуллар чиқарилди. БХСР ўрнатилгандан сўнг (1920) ҳам давлат харажатларини қоплаш учун қоғоз пуллар чиқариш давом эттирилди. 1920 й.да 50, 100, 200, 500, 1000, 2000, 3000, 5000, 10000 «танга» чиқарилди. Кейинроқ пул чиқариш учун янги қолип ясалди. Энди

пуллар сўм деб атала бошлади (50, 100, 3000, 5000, 10000 сўм). Бу пуллар қўлда ясалди, улар халқ хўжалиги талабларини ҳисобга олмаган ҳолда чиқарилди ва шу сабабдан тез орада қадрсизланди. 1922 й.да пул алмаштирилди. Энди пуллар қўлда эмас, балки матбаа усулида чиқарила бошланди. Уларнинг эски пулларга нисбати 1:10000 эди. Янги пуллар 1, 5, 10, 25, 100, 1000, 2500, 5000, 20000 сўм қийматида чиқарилди. 1922 й. охирида бу пуллар ҳам қадрсизланди ва ҳукумат 100:1 нисбатда яна пул алмаштиришни лозим топди. 1923 й. март ойида Тошкентда Ўрта Осиё Совет Республикаларининг биринчи иқтисодий конференцияси бўлиб ўтди. Айнан шу конференцияда маҳаллий пулларни чиқаришни тўхтатиш ва РСФСР давлат пул белгиларига ўтишга қарор қилинди. 1923 й. май ойидан Бухоро пуллари РСФСР эмас, энди СССР пулларига 1:3,5 нисбатда алмаштирилди.

Алексей Нуруллаев.

БУХОРО РАҚСИ — ўзбек халқ рақс услуби. Бухоро музофотида шаклланган ва ривожланиб келган. Ҳаракатларининг мардонавор ва шиддатлилиги, қайрилиш, ярим қайрилиш, шох ва чархларга бойлиги б-н ажралиб туради. Тиззалар сал букилиб, қомат ғоз тутилган, кифтлар орқага ташланиб бош кўтарилган ҳолатда ижро этилади. Қўл баъзан тез, баъзан майин, эгиловчан ҳаракатланади. Рақс тури ва ўйин жойига қараб ҳаракатлар силсиласи ўзгаради. Ижрочининг либоси рақс образларига аниқлик беради. Бухоро раққосалари, одатда, ёқа, энг, этаклари зехига кашта (баъзан зардан) тикилган кенг қўйлак, оёқларига пошнаси баланд гулдор этик кийиб, бошларига пешонабанд ёки тилла қасава боғлаб, билакларига зангила, кўкракларига зебигардон ва б. зебизийнат тақишган. Раққослар кундал, адрас, кимхоб каби матолардан кенг қилиб тикилган камзул ёки зардўзи яқтак, яқранг шойидан салла ўраб, оёқларига пошнаси бахмал этик

кийиб чиққанлар. Раққосалар, асосан, ўрдаларда, ичкарида, хуфиёна базмларда хизмат қилишган; карвонсарой, сайилгоҳ, тўй каби эркаклар йиғиладиган жойларда рақсга тушиш тақикланган. Шу сабабли хотинқизлар рақсини ҳам эркаклар (ясама соч тақиб, аёллар либосида) ижро этишган. 20-а. бошида Ражаб Али, Жўрахон, Эргашча, Нурилло, Исом Шоди, Ҳамдамхоа, Мирзахон, Абдурахим, Искандар, Мастон каби мохир раққослар фаолият кўрсатган. Бухороча услубда яратилган рақслардан «Бухоро ларзони», «Бухоро буйбўйи», «Талкин», «Уфари баёт», «Соқийномаи баёт», «Гулузорим баёти», «Савти сарвиноз» ва б. машҳур. Б.р.ни ривожлантиришда машҳур рақс усталаридан Қиркиги (М. Хаимова), Червонхоним, И. Оқиловларнинг хизматлари катта.

Ад.: Каримова Р. 3., Бухарский танец, Т., 1977.

Мухсин Қодиров.

БУХОРО ТЕАТРИ, Садриддин Айний номидаги давлат мусиқали драма ва комедия театр и — тўнгич узбек профессионал театрларидан. 1921 й. Ф.Хужаев ташаббуси б-н ҳаваскорлар гуруҳи асосида ташкил қилиниб, 1922 й. «Тухматчилар жазоси» (Ҳамза) спектакли б-н очилган. Иккинчи спектакли «Туркистон табиби» (М. Уйғур, 1923). Ташкилотчиси ва бадий раҳбари — Маннон Уйғур. Ҳ.Латипов, Л. Назруллаев, Н. Раҳмонов, Л. Латипов, С. Табибуллаев, Н. Ғаниев ва б. театрнинг илк ижодкорлари бўлиб, театр тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. 1924 й.да театрнинг бир гуруҳ актёрлари Москвадаги узбек драма студиясига ўқишга юбориди. 1930 й.нинг охиригача кичик пьеса ва концерт дастурлари б-н кифояланди. Драма студиясини тугатган актёрлар (Б. Хўжаев, С. Абдуллаев, А. Олимова, Б.Жамолов, М. Мусаев ва б.) қайтгач (1930), театр том маънода профессионал театр мақомига эга бўлди. Улар сахналаштирган «Исён» (Д.

Фурманов ва С. Поливанов), «Зўраки табиб» (Ж. Мольер), «Қон ва сув» (Л. Сайфуллина) спектакллари театрнинг профессионаллик даражасини янада мустаҳкамлади. 1931 й. Я. Бобожонов бадий раҳбар, Ш. Шораҳимов эса бош рассом этиб тайинландилар. 30-й.ларнинг ўрталари театр ижодий фаолиятида бурилиш даври бўлди. Реализм услубини чуқур эгаллаш, эришилган ижодий муваффақиятларни мустаҳкамлаш борасида жиддий иш олиб борилди. Шу ижодий жараён давомида узбек драматургияси, рус ва чет эл мумтоз асарлари актёрларнинг ижро маҳоратини ошишида, театр жамоасининг ўз ижодий йўналишига эга бўлишида муҳим роль ўйнади. 1936 й.дан театр «мусиқали драма театри»га айлантирилди. Шу йиллари театр жамоаси А. Хўжаева, С. Ярашев, А. Охунов, Н. Нетьматова, А. Атоев, З. Солиева каби ижодкорлар б-н бойиди. Уруш йиллари ўзбек халқининг мардонавор кураши акс эттирилган асарлар сахналаштирилган бўлса, тинч курилиш даврида репертуар мавзу жиҳатдан бойиди. Асосий эътибор даврнинг долзарб муаммоларига қаратилди, халқимизнинг фидокорона меҳнати, ахлоқий ва маънавий гўзаллиги, тинчлик, инсонпарварлик ғояларига интилиш спектаклларда ўз ифодасини топди. «Лайли ва Мажнун» (Хуршид; Т. Содиков, Р. Глиэр мусикаси), «Равшан ва Зулҳумор» (К. Яшин; Т. Содиков мусикаси), «Қурбон Умаров» (С. Абдулла, Чустий; Т. Жалилов мусикаси), «Олтин кўл» (Уйғун, М. Левиев мусикаси); «Шоҳи сузана», «Оғриктишлар» (А. Қаҳҳор), «Юрак сирлари» (Б. Раҳмонов), «Офтобхон» (К. Яшин; Х. Тўхтасинов мусикаси), «Бой ила хизматчи» (Ҳамза), «Алишер Навоий» (Уйғун, И. Султон), «Имон» (И. Султон) ва б. спектакллар сахналаштирилди. 1958 й. театрга Садриддин Айний номи берилди.

60—70-й.лар театрнинг мустақил репертуар яратиш борасидаги ижодий изланишлари ўз самарасини берди ва

театр уз ижодий чуққисига кутарилди. Сахнада реалистик ижро асосларини урнатишда, ижрочилик санъатини юксак профессионал даражага кўтаришда М. Мусаев, Б. Жамолов, А. Ақобиров, Р. Ботиров каби реж.ларнинг хизматлари катта будди. Бухоронинг утмиши мавзуида спектакллар сахнага қўйидди. Шунингдек, айрим кишилар онги ва хулқатворидаги иллатларни фош этиш, шу йул б-н жамиятга муносиб фазилатли кишиларни тарбиялаш театр репертуарининг асосий йуналишига айланди. Бир қатор мусикали драма ва комедия асарлари сахналаштирилиб, узининг ижодий дадиллигини, ижтимоийпсихологик асарлар яратишга кодирлигини кўрсатди. «Ревизор», «Уйланиш» (Н. Гоголь), «Хамлет» (У. Шекспир), «Хушчакчақ гадолар» (К. Гоци), «Мирза Иззат Ҳиндистонда» (Б. Гарги; М. Ашрафий мусикаси), «Гули сиёҳ» (С. Жамол; Д. Соатқулов мусикаси), «Қаламқошлигим» (М. Каримов; С. Жалил мусикаси), «Зебизебона» (Т. Тула; И. Акбаров), «Лақма» (Уйғун; С. Жалил мусикаси) ва б. шулар жумласидан. 1980й лардан бошлаб юксак савияли, бадиий пишиқ ва гоъвий мукамал спектакллар («Ўз аризасига кура», «Абулфайзон», «Бир кам дунё», «Жаноза уқилмасин», «Ибн Сино» ва б.) сахналаштирилди. 90-й.лардан театрга янги кучлар (М. Содикова, С. Зоҳидова, Б. Болтаев, Ф. Абдуллаев ва б.) келиб қўшилди ва узлари б-н театрга янги ҳаёт нафасини олиб кирдилар. «Уруш» (Ш. Нурматов), «Юрагимни сотаман», «Соҳибкирон Темур» (С. Сирожидинов), «Чимиддиқ» (Э. Хушвақтов), «Тентақфаришталар» (Ш. Бошбеков), «Давлат болалари» (Р. Мухаммаджонов), «Ҳақроств» (Й. Муқимов) каби спектакллар б-н театр ўз мавқеини тиклади. Театрда Ҳ. Наймов, Н. Неъматова, А. Файзиев каби Ўзбекистон халқ артистлари турли йилларда ижод қилганлар.

Театрнинг етакчи актёрлари: З. Каримов, А. Мавлонов, Н. Муминова,

Б. Бақоев, Р. Эргашев, С. Гуломова, Ш. Йуллуев ва б. Бош реж.— Убайдулла Бақоев.

Жўра Махмудов, Исомитдин Жумаев.

БУХОРО ТИББИЁТ ИНСТИТУТИ,

Абу Али Ибн Сино номидаги Бухоро тиббиёт институти — Бухоро ш.даги олий малакали мутахассис врачлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1990 й. ташкил этилган. Даволаш, стоматология ва олий маълумотли хамширлар тайёрлаш ф-лари бор, 39 кафедра, лицей, аспирантура, докторантура, клиник ординатура, марказий и.т. ва клиник лаб., / инт музейи ва 2 уқув музейи, тест маркази, кутубхона (65 мингдан ортиқ асарга эга), ўқув зал и, виварий мавжуд. Интда 196 уқитувчи (жумладан 18 фан д-ри ва проф., 80 фан номзоди ва доцент) хизмат қилади; 1500 талаба таълим олади (2001). Б.т.и. узининг даволаш клиникасига эга. Бухоро ш. касалхонаси, вилоят стоматология поликлиникаси, умуман Бухородаги барча даволашпрофилактика муассасалари интнинг клиник базаси ҳисобланади. Бухоро вилоят касалхонаси инт клиникасига айлантирилган. Инт қошида стоматология ўқувдаволаш илмий маркази ташкил қилинган (1997). Инт дарслик, илмий туплам ва методик қўлланмалар нашр этади.

БУХОРО ТУМАНИ —

Бухоро вилоятидаги туман . 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Б.т. шим.да вилоятнинг Вобкент ва Ромитан туманлари, ғарбда Жондор тумани, шарқда Когон тумани, жан.шарқда Қоровулбозор тумани ва Навоий вилоятининг Қизилтепа тумани б-н чегарадош. Майд. 1,32 минг км2. Аҳолиси Ю9 минг киши (2001). Б.т.да 1 шаҳар (Галаосиё), 12 қишлоқ фуқаролари йиғини (Боғикалон, Истиклол, Кўчкамар, Лоша, Работқалмоқ, Соҳибкор, Сўфикоргар, Ширгарон, Юринболо, Янгиҳаёт, Қаволамаҳмуд, Қунжиқалъа) бор. Маркази — Галаосиё ш.

Табиати. Б.т. ер уязасипасттекистикдан

иборат. Туман худудида Ўртачўл яйлови бор. Иклими континентал клим. Январинг ўртача т-раси 0° дан —2» гача, июлники 28°—29°. Йилига 50—120 мм ёгин тушади. Туман худудидан Шохруд канали ва Аму Бухоро машина каналитнт шим.ғарбий тармоғи ўтади. Туман ерларининг анча қисми шўрланган. Ер шўрини камайтириш ишлари олиб борилмоқда. Шўр, шўрхоқ, шўртоб, гилли, кумли, кумоқ тупроқлар тарқалган. Саксувл, юлғун, шувоқ, шўра ва б. усади. Юмронқозик, суғур, сассикқўзан, кушлардан тувалоқ, олабовур, қорабовур, қирғовул ва б. учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, туркман, озарбайжон, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га 82,5 киши тўғри келади.

Хўжалиги. Туман хўжалигининг асосий тармоқлари — пахтачилик, чорвачилик, ипакчилик, сабзавотчилик ва ҳунармандчилик. Туманда «Тошкент Коттон» чойшаб ва ички кийимлар и.ч. қўшма корхонаси, 269 фермер хўжалиги, узумни қайта ишлаш, «Шифо» маҳаллий минерал сув корхоналари бор. Жарқоқ конидан газ олинад ва нефть қазиб чиқарилади. Умумий экин майд. 26976 га, шу жумладан 12700 га ерга пахта, 6743 га ерга донли экинлар экилади. Боглар 1080 га, тоқзорлар 1327 га, тутзорлар 542 га, ўрмонзорлар 110 га, сабзавот ва полиз экинлари 1045 га ни ташкил қилади. Туманда 44,4 минг қорамол, 47,1 минг қорақўл қўйи бор (2001). Қўйлар Ўртачўл яйловида боқилади. Туман худудидаги автомобиль йўлларининг умумий уз. 1411 км. Т. й. узунлиги 29 км. 2000/2001 ўқув йилида 52 умумий таълим мактаби, 2 иқтидорли болалар лицейида 2279 мураббий ишлади. 43 оммавий ва болалар кутубхонаси, 4 клуб, маданият уйи, 300 ўринли касалхона, меъдаичак ва жигар хасталиқларини даволаш санаторийси, кишлок амбулаторияси бўлиб, уларда 172 врач, 1013 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. «Галаосиё овози» туман

газ. чиқади (адади 4500).

БУХОРО УНИВЕРСИТЕТИ, Файзулла Хўжаев номидаги Бухоро давлат университети — илмий ва педагог кадрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. ЎзР Президенти фармонида асосан 1992 й. 15 мартда Бухоро пед. ин-ти (1930) негизида ташкил этилган. Унтда 9 ф-т (физикамат., иқтисод, кимёбиол., к. х., бадий графика ва халқ амалий бегаги санъати, тарихгеог., хорижий филол., пед. ва жисмоний маданият, узбек филол.си), бир ижтимоий ўқув маркази, 50 ихтисослаштирилган кафедра, минтақавий тил маркази, ихтисослаштирилган академик лицей, гимназия, тайёрлов курслари, кутубхона (нодир қўлёмалар ва тошбосма асарлар бўлими б-н), ботаника боғи, планетарий, ҳисоблаш маркази, тест маркази, унт тарихи, ўлка зоол.си, археологияэтно. музейлари, ўқувспорт, спортҳарбий тайёрлов, спортсоғломлаштириш мажмуалари, маърифиймаданият ишлар клуби бор (2001). Унтда 23 ихтисослик бўйича мутахассислар тайёрланилади.

Унда аспирантура, магистратура, докторантура мавжуд. 2000/2001 ўқув йили унтда 5 мингдан ортиқ талаба таълим олди, 341 ўқитувчи, жумладан 1 Ўзбекистон ФАнинг акад., 28 фан д-ри ва проф., 272 фан номзоди ва доцент ишлади. Унтда турли йўналишларда и. т. ишлари олиб борилади. РФ, Италия, Ирландия, Франция, МАР, Польша, Германия, АҚШ илмий муассасалари б-н илмий ҳамкорлик қилади. Ташкил бўлгандан бери унт 25 мингдан ортиқ мутахассис тайёрлади (2001).

БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ (БХСР) (192024) Бухоро амирлигида амирлик тузуми ағдариб ташлангач, юзага келган халқ республикаси. Майд. 182,193 минг км², аҳолией 2,2 млн. кишидан ортиқ, асосан ўзбеклар, тожиклар ва туркманлар, қисман қозоқ, қорақалпоқ, татар ва

бухоро яхудийлари яшаган. БХСР Хоразм Республикаси, Туркистон АССР ва Афғонистон давлатлари б-н чегарадош бўлиб, пойтахти Бухоро ш. бўлган.

Шарқдаги йирик давлатлардан бири ҳисобланган Бухоро амирлиги 1868 й.га келиб подшо Россиясининг ярим мустамлакасига айлангандан сўнг халқнинг тирикчилиги илгаридан ҳам оғирлашган эди. Амирликдаги халқ кўзғолонлари подшо Россияси кўшинлари ёрдамида бостирилди. Рус маъмурулари амирликда катта имтиёзларга эга бўлган. Россиядаги демократик жараёнлар, 1908 й. Туркияда бўлган ёш шурқлар ичилоби, хусусан Петрограддаги 1917 й. фев. инқилобидан кейин амирлик ҳудудида жадидчилик ва ундан ўсиб чиққан ёш бухороликлар ҳаракати кучайди.

1917 й. 7 апр.да амир Олимхон мамлакатда ислохотлар ўтказиш тўғрисида фармон чиқарди. Лекин амирнинг бу фармони амалда жорий қилинмади. Жадидлар Бухоро ш.да намойиш уюштиргандан сўнг (к. Бухорода 1917 йил апрель намойиши), мамлакатда уларни еппасига таъқиб қилиш бошланди. Оқ. тўнтаришидан кейин Россия б-н Бухоро ўртасида муносабатлар ёмонлашди. Туркистон ХКС Бухоро давлатига ғанимлик қилиб, амир ҳукумати куч б-н ағдаришга уринди. Большевиклар шу мақсадда ёш бухоролик жадидларни қўллаб-қувватлашди. 1918 й. март ойида Туркистон ўлкаси ХКС раиси Ф. Колесов қўмондонлигидаги қизил аскарлар мамлакат пойтахти Бухоро ш.га ҳужум уюштирдилар (к. Колесов воқеаси). Уларнинг ҳужуми муваффақиятсиз тугаган бўлса ҳам, Бухородаги сиёсий тузумни ўзгартириш учун уриниш тўхтамади. Афсуски, амир Олимхон мамлакат тақдири ҳал қилинаётган ушбу фурсатда муҳолифатдаги ёш бухороликлар фиркаси (партияси) арбоблари б-н тил топиша олмади. У мамлакатда конституцион монархия

ва демократик тартиботларни ўрнатмоқчи бўлган жадидлар — ёш бухороликларни йўқотиш йўлини тутди. Файзулла Хўжаевнинг таъкидлашича, Колесов воқеасидан кейин амир мамлакатда 3000 кишии қатл қилган. С. Айнийинг ёзишича, фақат пойтахт — эски Бухоро эмас, балки Ғиждувон, Шофиркон, Вобкент, Қорақўл, Чоржўй, Хатирчи, Кармана, Қарши, Шаҳрисабз бекликларида ҳам минглаб кишилар жадидликда айбланиб ноҳақ ўлдирилди. Бухоролик жадидларнинг тирик қолган вакиллари Самарқанд, Тошкент ва Москвага жўнаб кетишга мажбур бўлишди, ёш бухороликларнинг бир қисми 1918 й. ёзида Тошкентда Бухоро Компартиясини тузишди, Ф. Хўжаев Москвадаги муҳожирлик даврида — 1918 й. окт.да Туркистон республикасининг РСФСР ҳукумати ҳузуридаги мухтор ваколатхонаси қошида ёш бухороликлар партиясининг бўлимини ташкил қидди. 1920 й. январда Тошкентда Ф. Хўжаев бошчилигида инқилобчи ёш бухороликлар партиясининг Туркистон Марказий бюроси ташкил қилинди. Большевиклар ёш бухороликлардан амирлик ҳокимиятини ағдаришда фойдаландилар. Улар ҳам тактик мақсадларни кўзлаган ҳолда большевикларга яқинлашишди. 1920 й. 25 авг.да қўмондон М. В. Фрунзе Туркфронт кўшинларига «кўзғолон кўтарган Бухоро меҳнаткашларига ёрдам кўрсатиш тўғрисида» буйруқ берди. 1920 й. 2 сентда Туркфронт кўшинлари амирлик ҳокимиятини ағдариб ташлади (к. Бухоро босқини).

1920 й. 14 сент.да бўлган Халқ Нозирлар Шўроси, Ревком ва БКП МКнинг умумий йиғилишида 9 кишидан иборат Бутун Бухоро инқилобий қўмитаси (раиси Абдулқодир Мухитдинов) ва республика ҳукумати — 11 кишидан иборат Халқ Нозирлар Шўроси (раиси Файзулла Хўжаев) тузилди. Бухоро инқилобий қўмитасининг аъзолари қилиб Муинжон Аминов, Олимжон Акчурин, Абдулҳамид Орипов, Собир Юсупов, Ҳожи Ҳасан

Иброҳимов, Файзулла Хўжаев, Қулмухамедов тайинланди. Мамлакатни бошқариш мақсадида тузилган Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси таркиби куйидагича эди: раис ва хорижийташқи ишлар (нозир — Ф. Хўжаев), маориф (Қори Йўлдош Пўлатов), ички (дохилия) ишлар (М. Саиджонов), молия (У. Пўлатхўжаев), давлат назорати (Н. Хўсаинов), фавқулодда комиссия (раиси — Иброҳимов), адлия (М. Бурҳонов), ҳарбий (Шихобуддинов), савдо ва саноат (М. Мансуров) нозирликлари. Бу пайтга келиб инқилобчи ёш бухороликлар фиркаси аъзолари Бухоро Компартияси сафига киришга мажбур бўлган эдилар. Ушбу ўринда таъкидлаш жоизки, асосан жадидлардан ташкил топган Бухоро ҳукумати ўша пайтда маълумотли кишилар йиғилган ҳукуматлардан бири ҳисобланган. Нозирлар Бухоро, Истанбул, Москва ва б. шаҳарларда таълим олишган эди. Бухоро жадидлари ўзларининг ислохотчилик ғояларини янги ҳукуматдаги фаолиятлари давомида амалга оширишга ҳаракат қилдилар.

1920 й. 6—8 окт.да амирнинг ёзги саройи — Ситораи Мохи Хосада чакирилган Бутун Бухоро халқ вакилларининг йкурултойида Бухоро Халқ Совет Республикаси — БХСР тузилганлиги тантанали равишда эълон қилинди. Бу давлат тузуми жихатидан халқ демократик ҳокимияти эди. Унинг зиммасига қиска муддат ичида ўрта асрчилик анъаналари мерос қолган амир Бухоросини демократик давлатга айлантиришдек тарихий вазифани бажариш тушди. Қурултой давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи олий органи бўлган Бухоро инқилобий кўмитаси (Марказий Ревком), Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси — дастлабки ҳукумат таркибини узилкесилтасдиқлади. Уларнинг ваколат муддати 2 қурултойгача узайтирилди. Ушбу қурултойда И. Е. Любимов РСФСР ҳукумати Бухоро Республикасининг мустақиллигини тан олганлигини айтишга шошилди.

1920 й. окт.—нояб. ойларида БХСР б-н РСФСР ўртасида муваққат ҳарбийсиёсий ахдлашув ва шартнома тузилди. 1921 й. 4 мартда ҳар икки давлат ўртасида «Иттифоқ шартномаси» имзоланди. Ушбу шартномалар мустақил сиёсат юритишга ҳаракат қилаётган ёш Бухоро давлати арбоблари фаолиятини муайян даражада чеклашга олиб келди. «Иттифоқ шартномаси» мустақил Бухоро давлати ҳудудида совет кўшинлари туришини «қонуний» асослаб бердики, мазкур ҳол БХСР ички ишлариға Россиянинг тўғридантўғри ҳарбий жихатдан қуроли аралашувидан бошқа нарса эмас эди. Бухоро ҳукумати олдида турган энг асосий вазифалардан бири ерсув масаласини ҳал қилиш эди. 1920 й. 30 сент.да Бухоро Марказий Ревкоми «Ер тўғрисида»ги декретни қабул қилди. Декретға мувофиқ, собиқ амир, унинг қариндошлари ва амалдорлари кўлидаги бутун ермулк камбағал ва ерсиз дехқонларға берилиши керак эди. Шунингдек, декретға кўра, «хирож», «амлок» ва б. солиқлар бекор қилинди. Архив ҳужжатларида келтирилишича, фақат Эски Бухоро туманлари ва Чоржўй беклигида собиқ амир ва бекларға қарашли 10000 таноб ер мусодара қилиниб, камбағал дехқонларға тақсимлаб берилди. Янги тузум ва унинг ижобий чоратадбирларини аҳоли маъқуллаб қутиб олди. Жойларда инқилобий кўмиталар тузилди. Бирок янги ҳокимият томонидан мулкдорлар табақасига нисбатан кўрилган қаттиқ чоралар, уларға тегишли бутун молмулкнинг мусодара қилиниши, сарой аъёнлари ва амир амалдорларининг еппасига ҳибсга олиниши ва отиб ташланиши, амир хазинасининг Москваға олиб кетилиши, мажбурий озиқ-овқат «развёрсткаси» ва унинг қаттиққўллик б-н амалға оширилиши, ислом дини ва уламоларға нисбатан душманлик сиёсати, республика ҳудудида турган кизил армия таъминотининг аҳоли зиммасига юклатилиши, бунинг устига, кизил аскарларнинг босқинчилик

ва талончилик «фаолияти» ҳаққоний равишда халқнинг кучли норозилигига сабаб бўлди. Республикадаги ижтимоийсиёсий муносабатлар ҳам кескинлашди. Ёш давлат етакчиси Ф. Хўжаев мураккаб ва оғир шароитда ишлашга мажбур бўлди. Бухоро ҳукумати ичида сиёсий бўлиниш кучайди. Бир тарафдан, Бухоро Компартияси ичидаги «сўл» ва «ўнг» коммунистларга қарши ғоявий жиҳатдан кураш олиб боришга тўғри келса, иккинчи тарафдан, РСФСР ва унинг фавқулодда органлари бўлган Турккомиссия, Туркбюро ёш «мустақил давлат»нинг босган ҳар бир қадамини сергаклик б-н назорат қилиб турар эди. Шундай бўлишига қарамадан Ф. Хўжаев, У. Пўлатхўжаев, О. Хўжаев, Фитрат, М. Аминов, М. Саиджонов, С. Хўжаев, М. Мансуров, А. Мухитдинов ва б. ҳукуматда демократик йўл тутиб, мўътадил мавқеда турдилар. Улар БХСРнинг амалда мустақил бўлиши, эътиқод эркинлиги, ислохотлар ўтказиш зарурлигини ёқлаб чикдилар.

1921 й. 18—23 сент.да бўлган Бутун Бухоро халқ вакилларининг 2-курултойида демократик руҳдаги БХСР Конституцияси қабул қилинди. Бухоро тарихидаги дастлабки Конституция фуқароларнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликларини қонун йўли б-н мустаҳкамлади. Конституцияда давлатни идора этиш учун халқнинг барча табақа вакилларининг иштироки таъминланди. Хусусий мулк ва савдо-сотиқ эркинликлари Конституцияда ўз ифодасини топди. Бухорода ўрнатилган тузум халқ демократик республикаси эди. БХСРнинг Конституцияси барча фуқароларга тенг сиёсий ҳуқуқ берди, миллий тенгсизликни йўқотди. Конституцияга кўра, БХСРнинг олий органи — Бутун Бухоро халқ вакиллари курултойи бўлиб, у ҳар 2000 сайловчига бир вакил сайланадиган 350 аъзодан иборат эди. Курултой йилига бир марта чақирилар ва унда республика конституциясини қабул қилиш,

ўзгаришлар киритиш, ҳукуматнинг ҳисоботи ва давлат бюджетнинг тасдиқлаш каби муҳим масалалар кўрилар эди. Конституцияга кўра, курултойлар ўртасида қонун чиқарувчи ва назорат қилувчи олий орган — Бутун Бухоро МИК ҳисобланади. Курултойда Бутун Бухоро МИК раиси қилиб Усмонхўжа Пўлатхўжаев сайланди (1922 й. авг.да бўлган 3-курултойда бу лавозимни Порсо Хўжаев эгаллади). Конституцияга мувофиқ Халқ Нозирлар Шўроси давлат ҳокимиятини ижро қилувчи ва бошқарувчи олий органи сифатидаги ўз вазифасини сақлаб қолди. Курултойда миллий масалага қатта эътибор берилди. Бухоро МИК ҳузурида Омонгелди Омонов бошчилигида Туркман бўлими тузилди. Кейинчалик шу асосда Туркман автоном вилояти ташкил қилиниб, унга миллий мухторият ҳуқуқи берилди. Туркман ва тожик халқи учун маданиймаърифий ва б. муассасалар очилди.

Бухородаги демократик жараёнларга мамлакат ташқарисидан таъйиқ тобора кучайиб борди. 1923 й. 3 июнда Бухорога СССР Қуруллойи Кучларининг Бош қўмондони С. С. Каменев, Туркфронт Инкилобий Ҳарбий Кенгаш раиси А. И. Корк, РКП (б) МК Ўрта Осиё бюроси аъзоси Михайлов ва б. келишди. Улар Бухоро ҳукумати фаолиятидан қониқмаётганликларини очиқ айтиб, социалистик ўзгаришларни жадаллаштириш кераклигини таъкидлашди. Орадан кўп ўтмай — 12 июнда РКП(б) МК Сиёсий бюроси махсус қарор қабул қилиб, Бухоро ҳукуматини советлаштириш чоратадбирларини белгилаб берди. Совет ҳукумати ўз буйруқларини тез ва қаршиликсиз амалга ошириш учун РКП(б) МК қотиби Я. Э. Рудзутакни Бухорога жўнатди. 23 июнда БКП МК ёпиқ пленумида Рудзутак иштирок қилиб, Бухоро ҳукумати раҳбарлари ва маҳаллий коммунистлар олдига қатъий талабларни қўйди. Ф. Хўжаевнинг энг яқин сафдошлари бўлган

собик ёш бухоролик жадидлар Отаулла Хўжаев (ташки ишлар нозири), Фитрат (маориф нозири), Саттор Хўжаев (молия нозири), Муинжон Аминов (ЭКОСО раиси) лавозимларидан четлаштирилиб, Бухоро давлати ҳудудидан чиқариб юборилди. Қори Йўлдош Пўлатов, Раҳимжон Юсуфзода, Музахар Махсум Бурхонов, Ҳожи Ҳамро Йўлдошев ҳам масъул лавозимлардан олиб ташланди. Бухоро ҳукумати Москва ва Тошкентнинг «коммунистча сабоғи»ни олган «тажрибали совет ходимлари» б-н тўлдирилди. Пленумнинг ўзида Бухоро Компартияси МК котиби Муҳамеддинов ўрнига А. Раҳимбоев Бухоро Компартияси МК масъул котиби қилиб сайланди. Ҳукуматда Туркистондан юборилган эмиссарларнинг таъсири кучайиб борди. Инкилобий экстремистик унсурлар бу б-н чекланиб қолмасдан, 14 авг.да бўлган Бухоро МИК фавқулодда сессиясида Конституцияга ўзгартириш киритишга ҳам муваффақ бўлдилар. 1923 й. 11—17 окт.да бўлган Бутун Бухоро 4қурултойи Конституцияни ўзгартириш тўғрисидаги қарорни тасдиқлади. Унга биноан барча савдогар, мулкдор ва собик амалдорлар сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинди. Аммо ишчи ва қосибларнинг сайлов ҳуқуқи кенгайтирилди. Шунингдек, қурултойда жамиятда ижтимоий беқарорликни кучайтирадиган «Совет қурилиши тўғрисида» махсус қарор қабул қилинди. Жамият тобора сиёсийлашиб борди. Бухорода ўтказилаётган демократик ислохотларнинг тақдири хавф остида қолди. Марказнинг талаби б-н мамлакатда сунъий равишда социалистик қайта қуришларни амалга оширишга киришилди. Республикадаги бу кескин сиёсий вазият қуролли муҳолифат ҳаракатининг кучайишида ҳам ўз ифодасини топди.

Бухорода амир ҳокимияти ағдариб ташланган дастлабки ҳафталардаёқ мамлакатнинг ғарбий, марказий ва шарқий қисмларида қизил армиянинг босқинчилик сиёсати ва большевиклар

зулмига қарши истиклолчилик ҳаракати бошланган эди.

Бухоро республикасидаги иқтисодий сиёсат ва хўжалик соҳасидаги ислохотлар зиддиятли тарзда кечди. Бухоро инкилобий кўмитасининг 1921 й. 5 янв. даги декрета ҳамма ерларни умумхалқ мулки деб эълон қилди. Вақф ерлари тугатилди, айрим тоифадаги хўжаликларнинг чорва моллари ва мулклари мусодара қилинди. Суғориш тизими издан чиқди, экин майдонлари қисқариб, чорва молларининг сони камайиб кетди. Шу б-н бир вақтда кўплаб ижобий ишлар ҳам амалга оширилди. 1921 й. кузида ерни тортиб олиш бекор қилинди. Бухоро МИКнинг умумий афв тўғрисидаги 1922 й. 25 май декрета вақфларни тугатишни тўхтатиш, қозихоналар ишини, шариат кўрсатмаларини тиклаш ва б.ни эълон қилди. Уша йилнинг нояб.да янги иқтисодий сиёсат (НЭП)га ўтиш эълон этилди. Бухоро давлат банки тузилиб, пул ислохоти амалга оширилди. Дехқонларни моддий рағбатлантириш чоралари кўрилди. Бу қ.х.ни барқарор ривожланишига олиб келди. 1923 й. суғориладиган ерлар майдони 1913 й.даги даражага яқинлашиб қолди (92,3%). Т. й. тикланиб, 3-д ва фкалар қайтадан ишга тушди. Бу пайтга келиб Бухоро республикасида 19 та қорхона, 500 дан ортиқ бозор ишлаб турди, хусусий сармоя 12000 савдогарлар маблағидан иборат бўлди. 1923 й. 4 та аралаш акционерлик жамияти, 30 та йирик савдо фирмалари фаолият кўрсатаётган эди. Давлат савдоси ва кооперациясга берилган ёрдам ўз самарасини кўрсатди.

1923 й. март ойида Туркистон, Бухоро ва Хоразм иқтисодий жиҳатдан бирлаштирилди ва уни бошқариш учун Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (Средаз ЭКОСО) тузилди. Ф.Хўжаев Ўрта Осиёнинг иқтисодий жиҳатдан бирлашуви тўғрисидаги фикрни бошида қўллаб-қувватламади. Чунки у иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш, ҳатто минтақа

халқ хўжалиги истикболлари тўғрисида қарор қабул қилишгача бўлган барча ишлар Марказ қўлига ўтаётганлигини энг аввало сезган ва бу сиёсатнинг машъум оқибатларини чуқур тушунган арбоб эди. Ўзи кучли иқтисодчи бўлган Ф. Хўжаев Бухоро томонидан Россия ва Туркистонга етказиб бериладиган молларга аниқ товар эквиваленти белгилаш зарурлиги тўғрисида айниқса ташвишланиб гапирар эди. Бухоро худудида жойлашган Россия қўшинлари Бухоро давлатининг озик-овқати ва емхашаги б-н таъминланар эди. Ҳукумат бошлиғи Ф. Хўжаев Россия қўшинлари сонини 15000 кишигача қисқартириш тўғрисидаги масалани Москва олдида бир неча марта қўйди.

Бухоро Совет Социалистах Республикаси. (БССР). 1924 й. 1820 сент. да Бутун Бухоро халқ вакилларининг 5-курултойи бўлиб ўтди. Қурултой 19 сент. да БХСРни Бухоро Совет Социалистик Республикасига айлантириш тўғрисида қарор қабул қилди. БССРнинг тузилиши юқоридан туриб сунъий тарзда амалга оширилган ҳодиса эди. Натигада тараққиётнинг демократик йўли инкор қилиниб, социалистик йўналиш танланди. Марказдаги большевик раҳбарларининг Бухоро ва Хоразм халқ республикаларини социалистик республикага айлантиришдан кўзда тутган асосий мақсадлари маҳаллий халқларни тезроқ советлаштириш ва руслаштириш, уларнинг онгига коммунизм мафқурасини сингдириш эди. Шарқда «социализмнинг порлоқ галабаси»ни таъминлаш учун бу жуда зарур эди.

Қурултойда Ф. Хўжаев ҳукуматнинг иши тўғрисида ҳисобот берди ва «Ўрта Осиёнинг миллий давлат чегараланиши тўғрисида» маъруза қилди.

Қурултой катнашчилари халқ ҳукуматининг 4 йиллик иш фаолияти яқунларини чиқариб, Ўрта Осиёда миллий республикалар тузиш зарурлигини ёқлашди. 1924 й. 18 нояб. да Туркистон АССР, Бухоро ССР ва

Хоразм ССР МИКлари қўшма қарор қабул қилдилар ва шу қарорга биноан ўз ваколатларини Ўзбекистон ССР Советларининг Таъсис қурултойига қадар иш кўриб келган Файзулла Хўжаев раислигида янги ташкил этилган Ўзбекистон ССР Муваққат инқилобий комитетига топширдилар. Шундай қилиб, Ўрта Осиё республикаларининг миллийхудудий чегараланиши деб аталмиш тadbир асосида 1924 й. нояб. ойи охирида Бухоро ССР тугатилиб, унинг худуди янги ташкил этилган Ўзбекистон ССР, Туркманистон ССР ва Тожикистон АССР (1929 й.дан Тожикистон ССР)га киритилди.

Ад.: Хўжаев Ф., Бухоро инқилобининг тарихига материаллар, Т., 1926, 1997; Садриддин Линий, Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, М., 1926; Фитрат, Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври, Т., 1992; Амир Саййид Олимхон, Бухоро халқининг ҳасрати тарихи, Т., 1991; Ишанов А. И., Бухарская Народная Советская Республика, Т., 1969; Ўзбекистон тарихи (1917-1993), Т., 1994; Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар, Т., 1999; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида, Т., 2000; Қосимов Ф., Бухоро республикаси тарихшунослиги, Бухоро, 1996; Бухоро: тарих саҳифалари, Бухоро, 1999; Ражабов Қ., Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар, Т., 2000.

Қаҳрамон Ражабов.

БУХОРО ХОНЛИГИ (амирлиги) — узбек давлатчилиги тизимидаги хонликлардан бири (16—20-а. бошлари). 1533 й.гача мамлакат маркази Самарқанд бўлган. Убайдуллахон даврида (1533—39) пойтахт Бухорога кўчирилган ва хонлик Б. х. номини олган. 1510 й. Марв ёнида Шайбонийхон шоҳ Исмоил I Сафавий қўшинларидан енгилиб ҳалок бўлгандан кейин Мовароуннахр темирлардан Заҳриддин Муҳаммад Бобур қўлига ўтади. Лекин, кўп ўтмай шайбонийлар

яна Мовароуннахрни эгаллаганлар. Шу вақтдан бошлаб Мовароуннахр бутунлай шайбонийларга тобе бўлган. Ҳша вақтларда хонликка хоз. Узбекистон ва Тожикистоннинг катта қисми, Балх ва Бадахшон кирган. Убайдуллахон вафотидан кейин Б. х. майда бўлакларга бўлиниб кетган. Бухорода Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазизхон, Самарқандда эса Кўчкунчихоннинг ўғли Абдуллатифхон мустақиллик эълон қилган. Балх ва Бадахшонда шайбонийлардан Пирмухаммадхон мустақил ҳукмронлик қилган. Шу йиллари шайбоний султонлари ва маҳаллий мулкдорларнинг ҳокимият учун кураши кучайган. Тошкент ва Туркистонда Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон), Кармана ва Миёнқолда Искандархон, Балхда Пирмухаммадхон ва б. кичиккичик ҳукмдорлар мустақил бўлиб олганлар. 1551—56 й.ларда шайбонийлар ўртасидаги Мовароуннахр учун курашда Искандархоннинг ўғли Абдуллахон ғолиб чиқиб, Б. х.да ўз ҳокимиятини ўрнатган. 1557 й.дан бошлаб Бухоро узилкесил хонлик пойтахтига айланган. Искандархон (1563—83) ва унинг ўғли Абдуллахон II даврида Б. х.нинг сиёсий мавқеи ортган. Абдуллахон II Балх (1573), Самарқанд (1578), Тошкент (1582), Фарғона (1583), Бадахшон (1584), Кўлоб (1585), Хуросон (1588), Хоразм (1595—96) устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатган; марказий давлат бошқарув девонини мустаҳкамлаган. Шундай қилиб 16-а. охирига келиб Б. х. марказлашган улкан давлатга айланган. Шарқда Қашқар б-н чегарадош бўлган, ғарбий чеккаси Орол ва Каспий денгизи соҳилларигача бориб туташган. Хонликнинг шим.даги чегаралари Туркистон ва Сайрамгача етиб, жан.да Хуросоннинг шарқий қисмини ўз ичига олган. Шайбонийлар ҳукмронлиги йилларида, айниқса Абдуллахон II замонида Б. х.да деҳқончилик, хунармандчилик, савдо-сотик ривожланган, маданий ҳаёт

анча юксалган. Жуда куп суғориш иншоотлари: Абдуллахон банди, Туятортар канали, Оқчопсой тўғони ва сув омбори, Вахшдан чиқарилган кўплаб ариқдарнинг қурилиши деҳқончиликни ривожлантирди. Бу вақтларда Б. х.да буғдойнинг 10 хил тури, сули, кўнок, жўхори, мош, нўхат, маккажўхори, ловия, шоли, пахта, кунжут, беда, арпа, сабзавот ва полиз экинлари экилган, боғдорчилик, чорвачилик ва ипакчилик ривожланган. Самарқанд, Бухоро, Марғилон, Хўжанд, Андижон, Тошкент, Жиззах, Ўратепа, Шахрисабз ва б. йирик шаҳарларда хунармандчилик тараккий қилган. Самарқанд қози калонининг ҳужжатларидан маълум бўлишича, 16-а.да Самарқандда хунарнинг 61 тури мавжуд бўлган. Мовароуннаҳолик косиблар зўр санъат б-н турлитуман металл буюмлар, ип ва ипак матолар, аъло навли қоғозлар ишлаб чиқарганлар. Бухоро ш. бир мунча кенгайтирилган, девор ва ҳарбий истехкомлар қайтадан қурилган. Шаҳарда мадрасалар, хонақоҳ ва қарвонсаройлар, янги расталар барпо қилинган. Шаҳарлар ўртасидаги савдо йўлларида тим (Абдуллахон тими), кўчалар чорраҳаси устига гумбазтоқлар, ҳаммомлар, қарвон йўлларида сардобалар, қарвонсаройлар, кўприклар қурилган. Шайбонийлар замонида Б. х.нинг Ҳиндистон, Туркия, Россия б-н савдо ва дипломатик муносабатлари ривожланган. Тарихий манбалардан маълум бўлишича, 1572—78 й.лари Ҳиндистонда Бухоро хонининг элчилари, Бухорода эса Ҳиндистон подшоҳи Акбарнт элчилари бўлган. Абдуллахон даврида бошланган ички сиёсий низолар натижасида 1598 й.да Абдуллахоннинг ўзи ва шу йилда унинг ўғли Абдулмўмин ўлдирилган. Тахтга Пирмухаммадхон II чикқан. Аммо унинг ҳукмронлиги ҳам узокқа бормай, 1601 й. тахтдан ағдарилган. Шу б-н қарийб 100 й. ҳукм сурган шайбонийлар сулоласи барҳам топиб, Мовароуннахрда Жўжихон наслидан бўлган аштархонлар

(жонийлар) сулоласи хукмронлиги бошланган.

Аштархонийлар даврида хонликда сиёсий низо ва бебошликлар деярли тўхтамаган. Дастлаб асли аштархонлик, Бухорода кўним топган шахзода Жонибекнинг ўғли Боки Муҳаммад (1601— 05), сўнгра унинг укаси Вали Муҳаммад (1605—11) тахтга ўтказилган. Имомқулихон даврида (1611—42) қозоқ бийлари ва б. кўчманчиларнинг Бухоро хонлиги ерлари га талончилик юришлари кучайган. Чунончи Имомқулихон 1612 й. Тошкентни эгаллаб, ўғли Искандарни ҳоким этиб тайинлайди, аммо шаҳарда кўзғолон кўтарилиб Искандар ўддирилади. Имомқулихон Тошкент аҳолисини шафқатсиз қиргин қилиб шаҳарни яна хонликка қўшиб олади. Унинг даврида хонлик анча мустаҳкамланади. Имомқулихон кўр бўлиб қолгач, тахтни эгаллаган укаси Надр Муҳаммадхон (1642—45) ҳам шафқатсизлиги ва золимлиги б-н норозилик чиқаради. Натижада муҳолиф кучлар тазйиқи б-н тахтдан воз кечади. Ҳокимият унинг ўғли Абдулазиз II (1645— 81) қўлига ўтади. У марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга ҳаракат қилади, лекин тобора кучайиб бораётган тарққликни бартараф қилолмайди. Бу вақтда Эрон шоҳи Аббос /Балхни эгаллайди, кейинроқ Балх Эрондан қайтариб олинган. Абдулазиз II б-н унинг укаси Субҳонқулихон ўртасида ҳокимиятучун кураш бошланади. Аштархонийлар хукмронлиги йилларида Хива хони Абулғозий Баҳодирхон ва ундан кейин ўғли Анушахон Бухоро ва Самарқанд атрофига тез-тез ҳужум қилиб турган. Тахтни эгаллаб олган Субҳонқулихон (1681 — 1702) ўз рақибларига қарши шафқатсиз курашган. У Балх ва Хуросонга ҳарбий юришлар қилган. Унинг ўғли Убайдуллахон (1702—11) хукмронлиги даврида Балх, Термиз, Шаҳрисабз ҳокимлари мустақил бўлиб олишга ҳаракат қилганлар. Хон уларга қарши ҳарбий юришлар қилишга

мажбур бўлган. Самарқанд ва Ҳисорда бош кўтарган қабилаларга қарши қўшин юборган. Ўзаро бетўхтов урушлар, ҳарбий юришлардан кейин хазина бўшаб, иқтисодий аҳвол мушкуллашган. 1708— 09 й.ларда ўтказилган пул ислохоти натижасида пул қиймати тўрт марта тушиб кетган. Ислохотдан зарар кўрган аҳоли ғалаён кўтарган, бироқ кўзғолон шафқатсизларча бостирилган. Хонликда сиёсий ва иқтисодий аҳволнинг ёмонлашиши ички зиддиятларни кучайтириб юборади. Айрим нуфузли амирлар уюштирган фитна натижасида Убайдуллахон 1711 й. да ўлдирилади. Тахтга марҳум хоннинг укаси Абулфайзхон (1711—47) номигагина хон қилиб ўтказилади. Ҳокимиятдаги муҳим лавозимлар нуфузли амирлар қўлига ўтиб қолади. Марказий ҳокимият заифлашгач, 1711 й.да Балх, 1723 й.да Самарқанд вилояти Б. х.дан ажралиб чиқади. 1720 й.ларда Тошкент вилоятини қалмоқлар босиб олади. Шу аснода Хива хони Шерғозихон ҳам Б.х.га даъвогар бўлади, аммо унинг ҳаракатлари самарасиз яқунланади. 1723 й.да қалмоқлар қозоқ даштларига бостириб кириб қозоқларни Мовароуннахрга қочишга мажбур қилган. Қозоқлар чорва моллари б-н Зарафшон водийсига кириб боғ ва экинзорларни пайхон қилганлар. Б. х.да иқтисодий ва сиёсий танглик кучая бориб хонлик таназулга юз тугган. Мовароуннахр парчаланиб, учта хонликка (Бухоро, Қўқон ва Хива) бўлиниб кетган. Бундан фойдаланган Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ 1740 й. баҳорида Балхни эгаллади ва ўша йили кузда қатта қўшин б-н Амударёдан ўтиб Б. х.ни бўйсундиради. У манғит қабиласидан бўлган Муҳаммад Ҳаким оталикни ишончли вакили сифатида тахтга ўтказди. Абулфайзхоннинг нуфузи пасайиб кетади. Хонлик Нодиршоҳнинг ўлиmidан кейин (1747) Эронга тобелиқдан қутулиб, ўз мустақиллигини тиклади. 1747 й.да отаси ўрнига оталиқ тайинланган Муҳаммад Раҳим бошлиқ фитначилар

Абулфайзхонни ўлдирдилар. Бундан норози бўлган вилоят ҳокимлари исён кўтардилар. Кўзғолонлар шафқатсиз бостирилгач, Муҳаммад Раҳим аркони давлат ва руҳонийлар фатвоси б-н 1753 й.да Бухоро тахтини эгаллади ва ўзини «амир» деб эълон қилди. Шундан кейин ашгархонийлар сулоласи бархам топиб манғитлар сулоласи ҳукмронлиги бошланди.

Бухоро амирлиги. Муҳаммад Раҳим вақтида (1753—58) Бухоро амирлигига қарашли ерлар анча қисқарган. Унинг таркибига Бухоро, Самарқанд, Миёнқол, Кармана, Қарши, Ғузор, Карки, Чоржўй, Шаҳрисабз вилоятлари кириб, Тошкент ва Фарғона вилоятлари хонлик тасарруфидан чиқиб кетган. Дониёлбий оталиқ вақтида (1758—85) ҳам ўзаро урушлар давом этиб, Кармана, Ўратепа, Нурота, Шеробод, Бойсун ва б. жойларда маҳаллий кучлар бош кўтариб, пойтахт измидан чиқишга ҳаракат қилганлар. Дониёлбийнинг катта ўғли Шохмурод ҳукмронлиги даври (1785— 1800)да Дониёлбий жорий этган солиқлардан бир қанчаси бекор қилинди, иқтисодий ҳаёт бирмунча яхшиланди. Руҳонийларнинг мавқеи ошди. Манғитлар сулоласи марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга қанчалик уринмасин, вилоят ҳокимларининг мустақилликка интилиши давом этаверди. Айниқса Бухорога мухолиф бўлган Шаҳрисабз ва Китоб беклари б-н кураш шиддатли бўлди. Фақат 1853 й.дагина бу бекликларни Бухорога бўйсундиришга муваффақ бўлинди. Амир Ҳайдар даври (1800—26) ҳам ички ва ташқи урушлардан холи бўлмади. Айниқса Ўратепа бир неча марта қўлданқўлга ўтиб турди. 19-а. 1-чорагида Бухоро б-н Хива ва Қўқон хонликлари ўртасида Ўрта Осиёда устунликка эришиш учун қирғинбарот ва талонтарож урушлари бўлди. Тошкент, Туркистон, Чимкент ва уларнинг атрофи Қўқон хонлиги тасарруфига ўтди. 1825 й.да Хива хонлиги Бухорога қарашли Марвни эгаллади. Тўхтовсиз

урушлар, солиқлар миқдорининг ортиши кўзғолонларга, жумладан 1821— 25 й.ларда Бухоро ва Самарқанд оралиғида истиқомат қилувчи хитойқипчоқ қабилалари кўзғолонига сабаб бўлди (қ. Миёнқол кўзюлони). Амир Ҳайдарнинг вориси Насруллахон (1827—60) амирлик ерларини кенгайтиришга муваффақ бўлди. У тахтга даъвогар бўлиш мумкин бўлган барча шахсларни кириб ташлади. Насруллахон 1839, 1841 ва 1858 й.ларда Қўқон хонлигига бостириб келиб, аҳолини қирғин қилди ва бойликларини талади. 1842 ва 1843 й.ларда Бухоро б-н Хива хонликлари ўртасида ҳарбий тўқнашувлар бўлди.

Подшо Россияси Ўрта Осиёни мол сотиш бозори, хом ашё манбаи деб билар эди. 1866 й. рус қўшинлари Бухоро амирлиги чегараларига бостириб кирди ва Хўжанд (24 май), Ўратепа (2 окт.), Жиззах (18 окт.) шаҳарларини ишғол қилди. Истило этилган ерларни бошқариш учун 1867 й. Туркистон генералгубернаторлиги ташкил этилди. 1868 й. 2 май куни генерал Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари Самарқандни ишғол қилди. Июнь ойи да Бухоро амири Музаффар қўшинларига Зирабулоқ яқинида сўнгги катъий зарба берилди. Амир генералгубернаторга мурожаат қилиб, сулҳ тузишни сўради. 1868 й. 23 июнида икки ўртада шартнома имзоланди. Рус қўшинлари босиб олган ерлар подшо Россияси ихтиёрига ўтди; Бухоро амирлиги мустақил ташқи сиёсат юргизишдан маҳрум бўлди; амир рус подшосяга 500 минг сўм товон тўлади. 1873 й. 28 сент.да мазкур шартномага қўшимчалар киритилиб, амирликнинг Россияга қарамлиги янада кучайди. Натижада амирлик ерларининг учдан бир қисми подшо Россияси ихтиёрига ўтди; Хўжанд, Ўратепа, Панжикент, Самарқанд ва Каттакўрғон ш.ларидан тортиб Зирабулоққача бўлган ерлар, Шарқий Бухорода эса Шугнон, Воҳон, Рўшон вилоятлари, айниқса Зарафшон дарёси юқори ҳавзасининг қўлдан

кетиши амирликдаги халқларни асосий ҳаёт манбаи — сувдан маҳрум этди, бу ҳол Бухоро амирлигини Россияга икгисодий жиҳатдан қарамлигини янада оширди.

Бухоро амири ҳуқуқий жиҳатдан мустакил ҳукмдор саналса ҳам, ҳақиқатда рус подшосига қарам эди. Амир ва унинг амалдорларига қарши халқ ҳаракатлари подшо Россияси кўшинлари ёрдамида бостирилар эди. Амир Абдулахад рус подшосининг генераладъютанти ҳисобланган. Унинг даврида рус маъмурлари амирликда катта имтиёзларга эга бўлган. Амирлик ерларидан ўтган т. й. бўйларига рус аҳолиси келтирилиб жойлаштирилди. БухороАфғонистон чегарасининг муҳофазаси б-н ҳам рус кўшинлари шуғулланган. Бухоро амирлигининг подшо Россиясига тобелиги амир Олимхон замонида (1910—20) янада ортди. Амирликда еттита рус хусусий банкининг шуъбаси иш олиб борарди. 1-жаҳон уруши бошланиши б-н амирлик аҳолисининг аҳволи янада оғирлашди. Худди шу даврга келиб жадидлик ҳаракати асосида ёш бухороликлар партияси фаолияти кучайди. 1917 й. Февраль инқилоби муносабати б-н бу партия амирликни подшо Россияси бўйинтуруғидан кутқазди, баъзи ислохотлар ўтказиш ишига киришди. Ёш бухороликлар рус большевиклари б-н ҳамкорликда 1918 й. мартада амир ҳукуматини ағдаришга уриндилар. Аммо бу ҳаракат муваффақиятсизликка учради. 1920 й. 2 сент.да Бухоро босқини натижасида амирлик тугатилди.

Б. х.да давлатни бошқариш бошқа хонликлардан деярли фарқ қилмаган. 16—17-а.ларда оталиқ лавозимидаги шахс хоннинг ўнг қўли ҳисобланиб, у бутун мамлакатни бошқарган. Нақиб ҳарбий ишлар ва ташқи сиёсат б-н шуғулланган. Вақф ерларни назорат қилиш садрлар зиммасига юклатилган. Шунингдек, кўшин учун алоҳида қози (қозиаскар) тайинланган.

Қонуншуносликка ва умуман шариатга доир муҳим масалани ечиш ва ҳаётга татбиқ этиш аълам зиммасида бўлган. Девонбеги оталиқ мансабидан кейин турган. У уруш ва сулҳ ишлари, айрим вилоят бошлиқларини тайинлаш ва б. масалалар б-н шуғулланган. Ларвоначи хон ёрликларини топшириш ва ҳарбий қисмларга бошчилик қилиш каби вазифаларни адо этган. Шунингдек, хонликда ясовул, эшикоғабоши, мирохур, шиғовул, амири лашкар, тўпчибоши, мирзабоши, хазиначи, меҳтар, мироб, кушбеги ва б. лавозимлар бор эди. Манғитлар сулоласи даврида ҳам мустабид ҳокимият шакли мавжуд бўлиб, амир ҳуқуқи чегараланмаган олий ҳукмдор эди. Ижро этувчи ҳокимиятни бош вазир — кушбеги бошқарган. У хон б-н бамаслаҳат иш юритган. Жамият ҳаёти шариат қонунларига асосланган. Мамлакат мураккаб давлат аппарати орқали идора қилинган. Мае, молия ишлари девонбежий калонга, давлат хавфсизлиги кўкалтошга, ички тартибни сақлаш ва назорат қилиб туриш раисп топширилган. Бухоро қози калони ҳузурда аълам ва 12 муфтийаян иборат ривоятлар тузувчи муфтийлар девони бўлган. Амирликда мусулмон руҳонийлари юкори мавқега эга эди. Улар катта ерларга эгалик қиларди. Шайхулислом бош руҳоний ва адлия ишларининг сардори ҳисобланган. У жамият маънавий ҳаётини бошқарган. Суд ҳокимияти руҳонийлар қўлида бўлган. Барча қозилар қози калонга бўйсунган. Давлат бошқарувида у ёки бу лавозим вазифасига қараб ўзгариб турган. Хонликда ўртаасрчилик бошқарув тизимининг узоқ сақланиши тараққиёт ва кўшин кучқудратига салбий таъсир кўрсатган. Кўшинда дастлаб мисдан, 19-а. бошларида чўяндан куйилган бир неча тўп бўлган. Сарбозлар ўқёй, найза, қилич, ойболта каби ибтидоий қуроллар б-н қуролланган. Хонликда кўшин асосан отликлардан ташкил топган. 18-а. охиридаги маълумотга кўра,

хон 10 минг кишилик қўшин тўплаш имконига эга бўлган. 19-а. 30-й.ларида ёлланма аскарлар сони 19 минг киши бўлиб, улар хизматини турли шаҳар ва ҳарбий истехкомларда ўтаганлар. 19-а. ўрталарида ҳарбий қисмлар, шунингдек тўп ва милтиқлар сони ортган. Умумий қўмондонлик амири лашкар зиммасида бўлган. Умуман хонликда қўшин ҳар жиҳатдан замон талабидан анча орқада эди.

Мамлакат иқтисодий ҳаётида дехқончилик, хунармандчилик, ички ва ташқи савдо асосий ўринни эгаллаган. Ички низолар бўлиб туришига карамай иқтисодиётнинг бу соҳалари ривожланишда давом этди. Дехқончилик суғориш б-н бевосита боғлиқ бўлган. Суғориш тармоқлари Зарафшон ва Амударёдан чиқарилган. Абдуллахон II нинг 1583 й.да Нурота тоғлари шим. ён бағирларидаги Эски Окчоб кишлоғи яқинида курдирган сув омбори қоддиқлари ҳозиргача сақланган. Шунингдек, Зарафшон дарёсида Пули Кармана, Пули Меҳтар Қосим ва Пули Чаҳорминор каби сув тақсимлагичлар қурилган. Зарафшондан Жиззахга Туятортар ариғи чиқарилган. Суғориш тармоқлари амир Шоҳмурод ва амир Ҳайдар даврларида ҳам анча кўпайди, кўчманчиларнинг ўтроклашуви кучайди.

Хонликда ер эгаллигининг асосан 3 тури — амлок (амир бошчилигидаги мулкдорлар гуруҳи ихтиёридаги ерлар), мулк (хусусий ер эгаларига қарашли) ва вақф (мусулмон руҳнийлари, Мадраса, масжид ва мозорларга қарашли) ерлари мавжуд бўлган. Хонликда дехқонлар ерни асосан, ижарага олиб ишлар эди. Солиқ тури ва тўловларнинг кўплигидан, бегор мажбуриятдан безор бўлган меҳнаткаш халқ тез-тез ғалаён қилиб турарди. Дехқончиликда асосан ғалла, пахта экилган. Ипакчилик кўпроқ Зарафшон водийсида ривожлаingan. Чорвачиликда от, туя, қорамол, қўй боқилган. Хунармандчиликнинг кўп турлари равнақ топган. Хусусан,

тўқимачилик, тикувчилик, мисгарлик, заргарлик буюмлари хонликдан ташқарида ҳам харидоргир бўлган. Шаҳар ва йирик кишлоқлар аҳолисининг талай қисмини хунармандлар ташкил этар эди. Тўқимачилик маҳсулотлари Яқин Шарқ (мас, Зандана кишлоғида тўқилган заңданийчи матоси бутун Шарқда машҳур бўлган) мамлакатларига чиқарилган. Ҳаётни тебратувчи бу икки йўналиш ички ва ташқи савдо тақдирини ҳам белгилаган. Дехқончилик ва хунармандчилик маҳсулотлари ички ва ташқи бозор талабларини қондириб турган. Хонликлар ўртасида савдо узлуксиз давом этган. Айниқса Бухоро ш. Ўрта Осиёнинг энг йирик савдо маркази сифатида машҳур бўлиб, кўплаб карвонсаройларга ва савдо расталарига эга бўлган.

Бухоро ислом дини марказларидан бири сифатида машҳур эди: Абдулазизхон ва Абдуллахон саройида бадий безакли нодир асарлар тўпланган кутубхона мавжуд бўлган. Бу ерда моҳир ҳағтотлар ва миниатюрочи расомлар ишлаб, қўлёзма, адабиёт, тарих ва б. фанлар соҳасида яратилган асарларни кўчириш, безаш ва китоб ҳолига келтириш б-н машғул бўлганлар.

Маданияти. Шайбонийлардаврида, айниқса улардан Убайдуллахон ва Абдуллахон II ҳукмронлик қилган йилларда Б. х. иқтисодий ва маданий ҳаётида бирмунча ўзгаришлар рўй берди. Хунармандчилик тараққий этди: темир ва чўян қуйиш, қуроляроғ, мис ва жез идишлар яшаш, тўқимачилик, қоғоз, совун и.ч. йўлга қўйилди. Адабиёт, тарих, таржимонлик, луғатчилик, меъморлик, наққошлик, тасвирий санъат ва б. равнақ топди: «Музаққир улахбоб» (Ҳасанхожа Нисорий), «Тазкират ушшуаро» (Мутрибий), «Шайбонийнома» (Муҳаммад Солих), «Зубдат уласрор» (Абдулла ибн Муҳаммад), «Абдулланом» (Ҳофиз Таниш Бухорий), «Бадоеъ улвақоеъ» (Зайниддин Восифий) каби йирик адабий

ва тарихий асарлар яратилди, луғатлар тузилди (Амин Аҳмад Розий — «Ҳафт иклим» ва б.), Рашидуддин Фазлуллоҳ («Жомеъ аттаворих») ва Шарафиддин Али Яздий («Зафарнома»)нинг тарихий асарлари узбек тилига таржима қилинди. Мусика, хаттотлик (Кавкабий Нажмиддин Бухорий, Мир Али Ҳиравий, Аҳмад Хусайний, Мир Ҳусайн алХусайний, Султон Али Машҳадий, Дўстмуҳаммад Бухорий, Маҳмуд ибн Исҳоқ ашШихобий ва б.) юкори даражада ривожланди. Тасвирий санъат юксалиб, Бухоро миниатюра мактаби вужудга келди. Кутубхоначилик (Абдулазизхон, Абдуллахон II кутубхоналари ва б.), китоб безаш ва муковачилик ривожланди. Тиббиёт илми тараққий этди (Муҳаммад Ҳусайн ибн алМироқий Самарқандий, Шох Али ибн Сулаймон, Султон Али ва б.), йирик шаҳарларда шифохона (дор ушшифо)лар ташкил қилинди. Бу даврда меъморлик юксак даражага кўтарилди — Шайбонийхон мадрасаси, Мир Араб мадрасаси, Абдуллахон мадрасаси, Кўкалдош мадрасаси ва б., Масжиди калон ва б. Говкушон мажмуаси ва б. карвонсаройлар, Тими калон ва б. расталар, Абдуллахон банди, Зарафшон сув айирғичи ва б. кўприк ва сув омборлари қурилди, ариқ, каналлар қазилди, сардоба ва ҳаммомлар солинди, Бухоро ш. янги мудофаа девори б-н ўралди. Қабр тоши (Шайбонийхон, Абусаидхон қабр тошлари ва б.) яшаш бадий даражага етди. Таълимтарбияга эътибор кучайди, ҳар бир маҳаллада мактаб очилди, баъзи хонадонларда уй таълими жорий этилди. Болалар олти ёшдан ўқишга қабул қили»Надиган бўлди. Мадрасаларда илоҳиётдан ташқари риёзиёт, фароиз, хандаса, фикх, шеър санъати, мантик, мусика, хаттотлик ва б. фанлар ўқитилди.

Аштархонийлар давридаги муттасил уруш ҳаракатлари маданий ҳаёт тараққиётига катта тўсқин бўлди. Диний зўравонлик кучайди, дунёвий фанлар ўрниниисломакидалариэгаллайбошлади.

Лекин шунга қарамай адабиёт, санъат ва б. соҳаларда бир қанча истеъдодли олимлар (мусикада Дарвишали Чангий ва б.) етишиб чикди. Адабий, тарихий асарлар — «Ҳайвоннома» (Сайд Насафий). «Баҳр уласрор» (Маҳмуд ибн Вали), «Убайдуллонома» (Муҳаммад Амин Бухорий), «Тарихи Абулфайзхон» (Абдуррахмон Толеъ), «Муҳитуттаворих» (Муҳаммадамин ибн Муҳаммадзамон Бухорий), «Субҳонқулихон тўғрисида ҳажвия» (Турди) ва б. Тиббиёт ва меъморлик бир оз тараққий этди: аштархонийлардан Субҳонқулихон Бухорода махсус шифохона ҳамда тиббиёт кутубхонаси қурдирди. Ҳашаматли бинолар (Шердор мадрасаси, Тиллақори мадрасаси, Абдулазизхон мадрасаси, Нодир девонбеги мадрасаси, Болоховуз масжиди ва б.) бунёд этилди. Мактаб ва мадрасаларда асосан диний фанлар, қисман адабиёт (Навоий, Фузулий, Ҳофиз, Бедил ва б.) ўқитилди.

Манғитлар ҳукмронлиги даврида маданий ҳаёт паст даражада бўлиб, ҳукмрон табақалар халқни жаҳолатда саклашга ҳаракат қилар, бадий ижодда мадҳиябозлик ва таркидунёчилик мавзуи ҳукмрон эди. 18-а. 2-ярми ва 20-а. бошларида «Тухфаи хоний» (Муҳаммад Вафо Карминагий), «Тож уттаворих» (Муҳаммад Шариф), «Фатхномаи султоний» (Муҳаммад Миролим Бухорий), «Манғит хонлари тарихи» (Мирзо Абдулазим Сомий), «Наводир улвақоеъ», «Таржимаи аҳволи амирони Бухоро» (Аҳмад Дониш) каби тарихийбадий асарлар яратилди. «Тўғинома», «Чор дарвеш», «Юсуф ва Зулайҳо», «Тоҳир ва Зухра», «Бўз ўғлон», «Юсуф ва Аҳмад», «Гўрўғли» туркумидаги дostonлар халқ орасида кенг тарқалди. Халқ санъати турлари — кизикчилик, фонус хаёл, дорбозлик ва б. тараққий этди, мусика оммавий санъатга айланди, тасвирий санъат ривожланди (Абдулҳолик Маҳдум ва б.). Йирик иншоотлар — Шайх Жалол дарвозаси ва хонақоҳи (18-а. 2-ярми),

Домулло Турсунжон мадрасаси (1796—97), Халифа Худойдод ансамбли (1777—1855), Чорминор (1807), Амир мадрасаси (20-а. бошлари), Ситорай Моҳи Хоса (19—20-а. бошлари) ва б. қурилди., Б.х. Россия вассалига айлантирилгач, қулчилик тугатилди, касалхона, дорихоналар, янги усулдаги рустузем мактаблари очилди, Каттақўрғондан Бухорога телеграф ўтказилди, Бухоро т. й. ва Амударёга темир кўприк қурилди. Меъморликда миллим ва европача услублар уйғунлашиб кетди: мас, 1888 й. қурилган Янги Бухоро (ҳоз. Когон) даги савдо ва банк муассасаларининг бинолари, амирнинг янги саройи, Бухородаги т. й. вокзали ва б.

/4й..Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдуллонома, 1—2 ж.лар, Т., 1999, 2000; Мир Мухаммад Амини Бухари, Убайдуллонаме, Т., 1957; Абдурахман Тали, История Абулфейзхана, Т., 1959; Мирза АбдалАзим Сами, Тарихсалатини мангитийаи Бухара, М., 1962; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида, Т., 2000; Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти, 1қисм, Т., 2000.

Ҳамид Зиёев.

БУХОРО ЯХУДИЙЛАРИ, Ўрта Осиё яҳудийлари (ўзларини «исроэл», «бане иероэл», «яхудий-тожик» деб аташади) — Ўрта Осиёнинг турли шаҳарларида яшайдиган этник гуруҳ. Б. я. атамаси биринчи бўлиб 16-а.да пайдо бўлган. Б. я.нинг ўтмишдаги у мумий сони ҳақида аниқ маълумот йўқ. Инглиз миссионерни Вольф амир Насруллахон ҳукмронлиги даври (1826—60)да Бухорода 10 минг яҳудий яшаганлигини кўрсатиб ўтган. Аҳолини рўйхатга олиш маълумотларига кўра, 1926 й.да Ўзбекистонда 18172, 1989 й.да эса 28369, шу жумладан Бухорода 4200 Б. я. яшаган. Ўзбекистонда Б. я., асосан, Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Хатирчи, Шаҳрисабз, Андижон, Марғилон, Тошкент ш. лари да

яшайдилар. Б. я. тили яҳудий-тожик тили бўлиб, тожик тилининг жан. гуруҳига киради.

Б. я.нинг Ўрта Осиёда қачон пайдо бўлганлари мунозарали. Баъзи олимлар (М. Занд)нинг фикрича, яҳудийлар Ўрта Осиёда мил. ав. 6-а.да пайдо бўлганлар. Яҳудийлар энциклопедиясида Бухоро ҳудуди Библиядаги Хабар б-н, иероилликларнинг ўн пушти сургун қилинган жойлардан бири сифатида тенглаштирилган (мил. ав. 722). Археологах тадқиқотларга кўра, яҳудийлар Ўрта Осиё (Марв, Самарқанд) га 2—4—5-а. ва 8-а.ларда келганлар. Ёзма манбаларга кўра эса мил. ав. 1-а.—мил. 1-а.да Марвга, 6—80а.ларда Хоразмга келганлар. В. В. Бартольднинг ёзишича, 10-а.да Мовароуннаҳрда яҳудийлар христианларга нисбатан қулчиликни ташкил қилган. Туделлик сайёх Вениамин (12-а.)нинг маълумотича, Самарқанд ш.да 30 минг яҳудий яшаган. Яҳудийларнинг Бухорода бўлишлари тўғрисида илк маълумот 13-а.га тўғри келади. Б. я.нинг оилавий афсоналарига кўра, 14-а. охири — 15-а. бошларида яҳудий тўқувчилар Амир Темур томонидан Сабзавор, Шероз ва Бағдоддан Мовароуннаҳрга олиб келинган. Улар кейинчалик маҳаллий яҳудий жамоалари б-н аралашиб кетишган. 16-а.да Бухоро яҳудийларнинг бош марказига айланган, шу аерда шаҳарда яҳудийлар маҳалласи — «Маҳаллаи кўҳна» ташкил топган. Б. я. иудаизм динига эътиқод қилишади. Барча шаҳарларда, яҳудийлар ғуж бўлиб яшаган маҳаллаларда синагогалар бўлган.

20-а.нинг 30-й.лари бошларидаги сталинча қатагон даврида 1000 га яқин Б. я. ҳибсга олинган, синагогалар, яҳудий мактаблари, театр, музей ва газ.лар ёпилган. Б. я.дан адабий эсдаликларнинг машҳур муаллифларидан бири Соломон бен Самуэл бўлган. У 1338 й. Урганчда яҳудий тили луғатини тузган, Моше бен Довуд форсийда поэмалар битган. 17-а. охири — 18-а. 1-ярмида шоир Юсуф

Ягуди (Моллах Иосиф бен Исаак)нинг «Етти акаука» асари Бухорода машхур бўлган. Б. я.нинг асосий машгулотлари савдо, мусикашунослик, артистлик, хунармандчилик бўлиб, кейинчалик маиший хизмат, педагоглик соҳалари, мухандис, врачлик касбларини эгаллашган. Б. я. орасидан фан ва маданиятнинг йирик арбоблари етишиб чиққан: фан докторлари — проф. Ю. И. Исхоқов, И. А. Калантаров, Б. И. Пинхасов, Н. М. Маллаев; композиторлар — М. Левиев, С. Юдаков; rassomлар — Ю. М. Елизаров; Ўзбекистон халқ артистлари — Л. Бобохонов, Б. Давидова, И. Окилов, М. Ёқубова, М. Шамаева шулар жумласидандир.

Ўзбекистон мустақилликка эришган (1991)дан кейин Ўзбекистон Республикаси Конституцияси барча миллат ва элат вакилларининг тили, урфодати, анъаналарига ҳурмат б-н муносабатда бўлишни, уларнинг ривожланиши учун шароит яратишни кафолатлади. Бухорода 2 синагога, яҳудий тилида ўқитиладиган мактаб ва болалар богчаси фаолият кўрсатади. Самарқандда «Шофар» газ. нашр қилинади (1998). Турли диний маросимлар эркин ўтказилади.

Ад.: Альмеев Р., Бухарские евреи, Бухоро, 1998.

Роберт Альмеев.

БУХОРО ҚАЛЪАСИ — шаҳарни ташқи ҳужумлардан сақлаш мақсадида қурилган мудофаа деворлари (мил. 6-а. нинг 2-ярми — 16-а.). Бухоронинг илк қалъа девори 6-а. 2-ярмида Шери Кишвар томонидан бунёд этилган Арк девори бўлган. Кейинчалик, 8—13-а. бошларида шаҳар кенгайиши натижасида қалъа деворлари бир неча бор қайта қурилган. 1220 й. Чингизхон Бухорони забт этган пайтида унинг мудофаа деворларини бузиб ташлаган. Абдуллахон Ядаврига келиб шаҳар деворларининг ҳоз. шакли пайдо бўлган.

19-а.да шаҳар қалъаси деворининг

умумий уз. 12 км, бал. 10 м, асосининг қалинлиги 5 м ни ташкил этган. Деворнинг юқори қисмида кенглиги 2 м га тенг ўтиш жойлари бўлиб, улардан девор орқали мудофаа қуроллари олиб ўтиш учун фойдаланганлар. 116 та кичик минорачалар ва 11 та 2 минорали дарвозадан иборат қалъа деворининг айрим ерларида ўқ отиш учун мўлжалланган жойлар мавжуд бўлиб, деворнинг юқори қисми ўткир учлар (дандона) дан иборат қилиб ясалган. 1920 й. сент.да қизил кўшинларнинг Бухорога босқини (қ. Бухоро босқини) оқибатида қалъа деворларига зарар етказилган. Кейинги даврда шаҳарнинг кенгайиши натижасида қалъа деворлари шаҳарнинг бир қисмида сақланиб қолган. Эски қалъа деворлари бузилиб, унинг ўрнига янги иншоотлар барпо этилган. Ҳоз. кунда қалъа деворининг сақланиб қолган қисми шаҳарнинг кад. тарихидан далолат бериб туради.

Ад.: История Бухары, Т., 1976; Ремпель Л. И., Далекое и близкое, Т., 1982; Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966.

БУХОРО ҚАТЛАМЛАРИ (Бухоро шаҳри номидан) — ўрта палеоцен даврида ҳосил бўлган ётқизиклар. О. С. Вялов биринчи бўлиб 1934 й. горизонт, 1935 й. ярус сифатида палеоцен даври куйи қисмига киритган. 1959 й. стратиграфлар кенгаши қарорига кўра Б.к. деб аталди. Асосан карбонатли (оҳактош, доломит мергель) тоғ жинсларидан, баъзан гипсангидриддан иборат. Шарқий Ўзбекистон (Тошкент вилояти, Фарғона водийси) ва Жан. Ўзбекистонда кенг тарқалган шўр сувли саёз денгиз лагунасида яшаган моллюскаларнинг эндемик комплекси асосида палеоценга киритилган. Халқаро стратиграфик схемада Б.к. палеоценнинг танет ярусига (куйи қисми) мансуб. Б.к.даги фауналарни С. Ҳ. Миркамолова, Г. Н. Крейденков, Г. Ҳ. Солибоев ва б. ўрганган. Б.к. Шарқий Устюртнинг кизил тақир горизонти (куйи қисми)

ҳамда Кавказ ва Қримдаги қачин яруси б-н таққосланади. Биостратиграфик схемада Бухоро горизонти *asarinina tadjikistanensis* фораминифера ва NP9 наннопланктон зоналарга тааллуқли.

БУХОРОДА 1910 ЙИЛ ЯНВАРЬ ВОҚЕАЛАРИ — Бухородаги қонли фожиа (9—11 янв.). Шаҳарнинг шиа мазҳабидаги аҳолиси 9 янв. куни Ўғлон дарвозаси яқинидаги сарбозхонада ўларнинг мотам маросимлари — «шахсейвахсей» (қ. Ашуро) ўтказаетганликларида сунний мазҳабидаги муллаваччалар уларнинг бу ҳолидан куладилар. Бундан ғазабланган шиалар бир муллаваччани ўлдирдилар ва уchtасини қаматтирдилар. Суннийларнинг вакиллари амирнинг Аркига келиб қушбеги Остонақулдан гуноҳкорларни жазолаш ва қамалганларни озод қилишни талаб қиладилар. Қушбеги йиғилганларни ҳайдаб юборади. Шундан сўнг аҳоли Регистон майдониға тўпланиб яна ўз талабларини қўяди. Ўзи шиалардан бўлган қушбеги йиғилганларға қарши сарбозларни юборади ва икки ўртада жанг бошланади. Бозорда ҳам суннийлар б-н шиалар ўртасида жанжал қўтарилади. Суннийлар қўлга тушган нарсалар б-н қуролланган эди. Хиебон мадрасаси атрофида шиаларнинг хужуми тўғрисида хабар келади, йиғилган оломон ўша томон йўл олади. Сарбозлар оломоннинг йўлини тўсади. Содир бўлган жангда суннийлардан 240 киши ўлдирилган. Шундан сўнг суннийлар бутун шаҳарға тарқалиб, дуч келган шиаларни қира бошлаганлар. Бу хунрезлик 10 ва 11 янв. кунлари давом этади. Қушбеги Россиянинг сиёсий агентлигиға ёрдам сўраб мурожаат қилади. 11 янв. да Самарқанд ва Каттақўрғондан полковник Панов раҳбарлигида ўқчи рота, казаклар сотняси 4 пулемёт б-н келади. Фожиа ҳақидаги хабар Россия пойтахтигача боради, П. А. Столипиннинг буйруғи б-н хунрезликни олдини олиш учун I Туркистон армияси корпуси штабининг

бошлиғи генералмайор Лилиенталь етиб келади. Карманда яшаётган амир Абдулахад Бухороға ўзи келишға журъат қилолмай ўғли (тахт вориси) Саид Олимхонни жўнатади. Сунний халқ қушбеги Остонақулни, Саид Олим ва Мироб Олим тўқсобоаларни ҳамда халққа жабрзулм ўтказган бир қатор шиа амалдорларини вазифасидан четлаштириш, бундан сўнг уларни давлат ишларига аралаштирмасликни талаб қилади. Бу талаблар қондирилади.

Шаҳарда осойишталик ҳукм сура бошлайди, 15 янв.да сунний ва шиа мазҳаблари вакилларининг ярашиш учрашуви ташкил этилади, шундан сўнг рус қўшинлари шаҳардан олиб чиқилади.

Бу хунрезликда шаҳар хунармандлари, ишчилар, майда савдогарлар, муллаваччалар, руҳонийлар ва б. қатнашади. Хунрезлик ҳақидаги хабар амирлик туманларидаги аҳолини ҳам жунбишға солади. Янв. фожиаларида умумий ҳисобларға қараганда мингдан ортиқ киши ҳалок бўлган. Бу хунрезлик амирлик ва мустамақлачи Россия маъмуруларини ваҳимаға солиб қўйган.

Ад.: Айний С, Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, М., 1926; Тухтаметов Т. Г., РусскоБухарские отношения в конце 19 начале 20 в.. Т., 1966.

Тошпўлат Раҳмонов.

БУХОРОДА 1917 ЙИЛ АПРЕЛЬ НАМОЙИШИ — амир Олимхонниж ислохотлар ўтказиш тўғрисидаги фармони (манифеста) эълон қилинган куннинг эртасига — 8 апр.да уюштирилган тадбир. Ёш бухороликлар, аҳолининг кўпчилик қисми мамлакатда демократик ислохотлар ўтказишни талаб қилган. Россиядаги муваққат ҳукумат, унинг Бухородаги вакили (резиденти) ҳам Россиядаги 1917 й. Фев. ревясидан кейин Бухорода ислохотлар ўтказиш фурсати етганини тушунган эдилар. Амирнинг юқори мансабдорлари, ислом дини руҳонийларининг мутаассиб

қисми ислохотга қарши эди. Амир манифестининг эълон қилиниши демократик ҳамда консерватив кайфиятдаги намоишчиларнинг кўчага чиқишига сабаб бўлди. Демократик доиралар амир манифести мамлакатда тинч йўл б-н ижобий ўзгаришларни амалга ошириш учун дастлабки қадам, деб қарадилар. Шукрона намоиши ўтказишга қарор қилинди. «Яшасин ислохот!», «Яшасин амир!» — деган ялов (шиор) лар кўтарилди. Бир неча юз киши шаҳар маркази — пассаждан Гавкушон ва Хиёбон орқали Регистонга юриш бошлашди. Намойишчилар бошида Ф. Хўжаев, Абдулвоҳид Бурҳонов, Отахўжаев, Мирбобо, Юсуфзода ва б. фаоллар бордилар. Бир неча жойда қисқа митинглар бўлди, намоишчиларга янги янги гуруҳ одамлар келиб қўшилди. Намойишчиларда кўтаринки кайфият мавжуд эди. Шу куни консерваторлар ва мутаассиб гуруҳлар Регистонда тўпланиб ислохотга, янгиликларга қарши жангарилик ва муросасизлик кайфиятларини кўрсатдилар. Баъзи амалдорларга нисбатан, ислохот тарафдорларига қарата душманона дағдағалар, ҳайқириклар қилинди. Уларнинг жазаваси соат сайин кучайиб борди. Бундай мураккаб вазиятда икки лагернинг тўқнашуви нохуш оқибатларга олиб келиши мумкин эди. Демократик намоишчилар бошлиқлари Регистонга бориш ниятидан қайтдилар, намоишчиларни тарқалиб кетишга даъват қилдилар. Тадбир охиригача етказилмаган бўлсада, у Бухоро амирлиги демократик ўзгаришлар, ислохотлар учун етилганлигини яққол кўрсатди. 8 апр. воқеаларининг якуни шу бўлдики, ҳукуматда консерватив кучлар яна устунликка эришдилар. Довдираб калган амир қозикалон Шарифжон Маҳдумни лавозимидан бўшатди, ғазабланган мутаассиблар раис Абдусамадхўжани оломон қилиб ўлдирдилар, кушбеги Насруллобек буйруғи б-н шоир С. Айний, ёш бухороликлар Мирбобо,

Мирзо Назрулло 75—150 калтак уриб жазоландилар. Ислохотчилик ҳаракатининг бу босқичи шундай нохуш якунланди.

Ад.: Файзулла Хўжаев, Танланган асарлар, 1-ж., Т., 1976.; Ишанов А. И., Бухарская Народная Советская Республика, Т., 1969.

Раҳмон Қаримов.

БУХОРОДА 1918 ЙИЛ МАРТ ОЙИ ВОҚЕАЛАРИ — қ. Колесов воқеаси.

Б У Х О Р О Д А Г И ВАКОЛАТХОНАЛАР — Бухоро амирлигида рус ҳукумати ва сармоядорлари манфаатларини ҳимоя қилишга хизмат қилган муассасалар. Россия 1866—68 й.лардаги боқинчилик урушлари натижасида амирликнинг талай ерларини босиб олди. 1868 ва 1873 й.лардаги шартномалар натижасида амирлик Россияга қарам мамлакатга айлантирилди. БухороРоссия сиёсий, иқтисодий муносабатлари жонлиб кетганлиги, бу муносабатларда Россия манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида оқ подшо Александр III нинг 1885 й. 12 нояб.даги фармони б-н 1886 й. 1 янв. дан бошлаб Бухорода «Россия императорлигининг сиёсий агентлиги» — ваколатхонаси таъсис этилди. 1903 й. 6 майда подшо Николай II ваколатхона ҳуқуқларини кенгайтди. Мустахлақчилик сиёсатини амалга оширишга хизмат қилган бу муассасага барча сиёсийиқтисодий, ҳарбий масалалар юзасидан амир ҳукумати б-н муносабатда бўлиш, амир ва унинг вазирлари устидан назорат ўрнатиш, Зарафшон дарёсининг сув тақсими б-н шуғулланиш, БухороАфғонистон чегараларини кузатиб туриш, Бухородаги рус қароргоҳларида газеталар ва театр пьесалари устидан назорат ўрнатиш ҳуқуқлари берилди. Сиёсий агент чор Россиясининг расмий доимий вакили бўлиб, Петербург ва Тошкентнинг Бухоро ҳукумати б-н қиладиган ҳамма алоқалари

шу агент орқали ўтар эди. Сиёсий агент, шунингдек Бухоро амирлигини ўзининг ички бозорига айлантиришга интилган рус сармоядорлари манфаатларини кўзлаб божхона тизими, саноат, т. й., почтателеграф ишларини тўла ўз назоратига олди. 20-а. бошларига келиб амирлик ҳудудида пахта, қорақўл тери сотиладиган бозорлар жойини белгилаш каби амирликнинг мутлако ички иши ҳисобланган масалаларга ҳам аралаша бошлади. 1917 й. Россиядаги Фев. инқилобидан сўнг агентлик номи ўзгартирилиб — Россия ваколатхонасига айлантирилди. Рус қароргоҳларида шўро ҳокимияти ўрнатилгач, Туркистон ўлкаси ХКС нинг Бухоро ишлари бўйича Коллегияси таъсис этилди (1917 й. дек.). Туркистон АССР ташкил топгач (1918 й. 30 апр.), Туркистон ўлкасининг Бухоро ишлари бўйича комиссари тайинланди. 1920 й. Бухоро хонлиги тугатилгач, БХСР ҳукумати қошида РСФСР ҳукуматининг мухтор вакилига айлантирилди. Салкам 40 й. давомида турли шакл ва номларда фаолият кўрсатган бу муассаса фақат мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишга хизмат килди.

Ад.: Тухтаметов Т. Г., Русскобухарские отношения в конце 19 — начале 20 вв., Т., 1966; Истоки дружбы, Душанбе, 1987; Гафуров А., Из истории основания и развития города Кагана и его роли в русскобухарских отношениях, Бухара, 1989

БУХОРОЙИ ШАРИФ (Шарофатли Бухоро) — қад. Бухоронинг кенг тарқалган номларидан бири. Ўрта асрларда жаҳондаги 7 шаҳар: Макка, Мадина, Қуддус, Бухоро, Бағдод, Дамашк, Мозори Шарифга лийнй марказ сифатида шуҳрат қозонганликлари учун «Шариф» унвони берилган эди. Бухоро қадимдан турли номлар б-н аталиб келган (к, Бухоро). Айниқса, Араб халифалиги ва сомонишар даврида шаҳар юксалган. Бухоронинг номларидан «Фохира» («Фаҳрли шаҳар») атамаси Наршахийнинг таърифи бўйича,

ислом динининг барқарорлиги йўлида қон тўккан шаҳидлар шарафига нисбат қилиб берилган. Шаҳар исломни тарғиб қилиш ва қарор топтириш йўлида ҳам муҳим роль ўйнаган. Бухородан исломият ва ҳадис илмларининг йирик тарғиботчилари ва таснифчилари (Имом Бухорий ва б.) етишиб чиқди. И слом ҳуқуқшунослигининг Бухоро мактаби ташкил топди. Бухоронинг ислом дини, муслмон ахлоқи, маданияти ва ҳуқуқшунослигининг Шарқдаги кучли марказларидан бирига айланиши туфайли унга 9-а. бошларидаёқ «Қуббат улислому» — «Ислому динининг гумбазии» деган сифат ҳам берилади. Наршахийнинг гувоҳлик беришича, машҳур фикҳшуносу (ҳуқуқшуносу) олим Хожа имом Абу Хафси Кабир Бухорий туфайли Бухоро «Қуббат улислому» деб аталган.

Ўрта асрларда Бухоро фақат исломиятдагина эмас, балки илму маърифат ва маданият тарқатишда ҳам Мовароуннаҳрда йирик марказ сифатида шуҳрат топди. Бухорода турли асрларда бино қилинган 200 га яқин мадрасаларда ўз даврида минглаб толиби илмлар диний ва дунёвий билимларни олиб, бутун Ўрта Осиё бўйлаб зиё тарқатганлар. Шайх Сайфиддин Боҳарзий фаолияти туфайли Бухоронинг шуҳрати ислом оламида яна ҳам кўпроқ тарқалди. Шу сабабли 13-адан бошлаб унга яна бир сифат — «шариф» сўзи қўйилиб, у Бухоройи шариф, яъни Шарофатли Бухоро номи б-н юритиладиган булди. Бухоро ҳукмдорлари томонидан «Зарби Бухоройи шариф», яъни «Бухоройи шарифда зарб этилган» деб битилган тамгалар б-н олтин ва қумуш тангалар ҳамда мис чакалар ишлаб чиқарилган.

Мирзо Улугбек томонидан Бухорода Чорсу майдонида қурдирилган мадраса дарвозасида ҳатто арабча «Илм олмакка интилиш ҳар бир муслим ва муслима учун қарзу фарздир» деган сўзларнинг ўйиб ёзилиши, ўрта асрларда, айниқса теурийлар даврида илм ва маърифатга бўлган ижобий муносабатнинг ёркин

далилидир.

«**БУХОРОЙИШАРИФ**»—жадидлар газ. Когон ш.да 1912 й. 11 мартдан 1913 й. 2 янв.гача тожик тилида чиққан. Газ. дастлаб ҳафтасига 6 марта, кейин 3 марта нашр этилган. Жами 153 сони чиққан. «Б. ш.» 1913 й. 12 янв.да Россия бош сиёсий бошқармаси томонидан тақиқланган. Газ. саҳифаларидан исломий аҳкомлар, илмфан, тижорат ҳамда иктисодиёт янгилликлари, маърифатни тарғиб этувчи мақолалар ўрин олган. «Б. ш.»да маҳаллий шоир ва ёзувчилар асарларидан парчалар, жаҳон адабиёти намуналари эълон қилинган. «Б. ш.» га озарбайжон ёзувчиси ва журнал и сти Мирзо Жалол муҳаррирлик, Мирзо Ғаффор бош котиблик қилган.

«**БУХОРОНОМА**»—Бухоро вилояти ҳокимлигининг ижтимоийсиёсий газ. Бухоро ш.да узбек тилида ҳафтада 2 марта чиқади. Дастлаб «Учқун» номи б-н Самарқандда нашр этилиб (1920 й. июнь—сент.), Бухорода яширин тарқатилган, БХСР ташкил этилгач (1920 й. сент.), Бухоро ш.да «Бухоро ахбори» номи б-н нашр этила бошланган. Кейинчалик «Озод Бухоро» (1923—30), «Бухоро пролетари» (193038), «Бухоро ҳақиқати» (1938— 99) номлари б-н чикди. 1999 й. декдан ҳоз. номда. Газ. га турли даврларда Файзулла Хўжаев, Фитрат, Чўлпон, Сайд Ахрорий, Остонкул Абдуқаюм ўғли, Косим Сорокин, Фотиҳ Сулаймон, Абдусалом Ниёзий, Аббос Алиев, Аҳмадҷон Ёқубов, Рустам Абдурахмонов, Ашур Бозоров, Турғун Ёқубов, Отаҳон Тошхўжаев, Йўлдош Муқимов, Абдурахим Нурмухамедов, Тошпўлат Ҳамид ва б. муҳаррирлик қилган. Газ. саҳифаларида Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Садриддин Айний, Иброҳим Мўминов, Абдулҳамид Мажидов, Атоулла Хўжаев, Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Муинҷон Аминов, Неъмат Аминов, Омон Мухторов каби таниқди давлат арбоблари ва зиёлилар

долзарб мавзулардаги мақолалари б-н қатнашишган. Газ.нинг дастлабки сонларидан бошлаб миллим мустақиллик ғояси ундаги мақолаларнинг бош мавзуи бўлган. 20-й.ларда газ. да БХСР ҳудудидан шўро кўшинларини олиб чиқиб кетиш, демократияни ривожлантириш, давлат идораларини руслаштиришга чек қўйиш, ёшларни тараққий этган хорижий мамлакатлардаги олий ўқув юртларида ўқитиш каби долзарб масалалар ёритилган. Шу боис газ. таҳририяти жамоаси ва муаллифлари шўро тузумидан кўп жафо кўришган. Газ.нинг собик муҳаррирлари ва етакчи муаллифларидан Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Сайд Ахрорий, Абдулҳамид Чўлпон, Маҳмуд Бадалий, Зиё Усмоний, Остонакул Абдуқаюм 30-й.лардаги қагағонда ҳибсга олиниб, қатл этилган. Аббос Алиев, Абдусалом Ниёзов, Абдулҳамид Мажидов, Аъло Камолов, Ашур Бозоров узоқ муддатга камалган.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейинги даврда «Б.» шаклан ва мазмунан тубдан ўзгариб, Бухоро вилояти ҳаётини ҳар вақтдагидан яхшироқ ёритишга ҳаракат қилмоқда. Газ. истиклол мафқурасини шакллантириш, ёш авлодни иймонэтиқодли, Ватанга садоқатли қилиб тарбиялаш, бозор муносабатларини ривожлантириш, к.х.да ислохотларни амалга ошириш. тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, Бухоро ш.ни ободонлаштириш ва ундаги асориятиқаларни асрабавайлаш мавзуларига доимий эътибор бермоқда.

Газ. мустақиллик даврининг гигант корхонаси бўлган Бухоро нефтни қайта ишлаш 3-ди қурилишида муҳбирлар постини ташкил қилиб, 2 йил мобайнида қурилишнинг боришини мунтазам ёритиб турди. Бухоро ш.нинг 2500 йиллик юбилеи (1997 й.) олдидан туркум мақолалар берди. Таҳририятда икгисодиёт, ижтимоий масалалар, ҳуқуқ ҳамда хатлар ва оммавий ишлар

бўлимлари ишлаб турибди. Турли йилларда таҳририятда меҳнат қилган Бақо Саидов, Ҳабиб Абдуллаев, Тошпўлат Ҳамид, Бахшулло Саидов, Ҳалил Қодиров, Аҳмаджон Ниёзмуродов Республикада хизмат кўрсатган маданият ходими, Республикада хизмат кўрсатган журналист унвонларига сазовор бўлишган. 1996 й.дан газ. компьютер усулида нашр этилади. Таҳририят «Интернет» орқали жаҳон ахборот тармоғига чиқмоқда. «Бухоро янгиликлари», «Бухоро футболлари» иловалари бор. Газ. адади 6000 (2001).

Нусратилло Наимов.

БУХОРО-САМАРҚАНД МУСИҚА

УСЛУБИ — Бухоро ва Самарқанд ш.лари ва вилоятлари ҳудудларида қарор топган муайян мусиқий анъаналар мажмуи. Қадимдан маданият масканлари бўлмиш бу воҳаларда халқ кўшиқ ва чолғу қуйлари, мумтоз мусиқа ижодиёти намуналари кенг ўрин тутди. Айниқса, профессионал мусиқа йўналишларининг хилмаҳиллиги ва улар мусиқа воқелигида кенг ёйилганлиги б-н ажралиб туради. Ўзига хос жиҳатларидан яна бири — мазкур ҳудуддаги ўзбек ва тожик халқ мусиқа анъаналарининг ўзаро яқинлиги, жумладан халқ кўшиқчилигида икки (ўзбектожик) тиллилик анъанасининг намоён бўлиши (яъни, айрим халқ кўшиқлари, кўшиқ туркумлари айни вақтнинг ўзида ҳам ўзбек, ҳам тожик тилларида айтилиши)дир. Икки тиллилик анъанаси шу сарҳадда яшаб фаолият курсатган кўпгина шоирлар (хусусан, Мужрим Обид, Абдулло Мулҳам Бухорий, Фитрати Зардўзи Самарқандий ва б.) ижодида ҳам ўз аксини топган. Қадимдан диниймаърифат, маънавият ўчоқлари сифатида танилган Бухоро ва Самарқанд ш.ларида китобхонлик, ғазалхонлик, қиссахонлик, каландархонлик, маддоҳлик каби ўқув йўллари кенг ривож топган. Турли йиғин, тўй ва байрамларда мавригхонлар ва созанда дасталари томонидан ижро

этилаётган рақс кўшиқлар туркумлари алоҳида ўрин тутди. Оммавий кўшиқ жанрларидан эркакларнинг қарсақ (бешқарсақ) ўйинкўшиқлари машхур. Чолғу ижрочилиги ҳам бой анъаналарга эга. Байрамсайиллари, мусиқа томошаларида сурнайноғоракарнай ансамбллари асосий ўрин тутган бўлса, турли йиғинмажлисларда ғижжак, бухоро (афғон) рубоби, дутор, най, айниқса танбур ва б. созлар ижрочилиги кенг тарқалган. Шунингдек, танбур, най ва дойра созларидан иборат бўлган чолғу ансамбли ҳам анъанавий тус олган. Профессинал мусиқа йўналишларида маком ва хофизлик санъатлари асосий ўринда туради. Хусусан, 18-а. ўрталарида Бухоро сарой маданиятида Шашмаком туркум и шаклланган бўлиб, кейинчалик Хоразм макомлари ҳамда ФарғонаТошкент маком йўллари шаклланишига таъсир ўтказган.

«БУХОРОТЕКС» АКЦИЯДОРЛИК

ЖАМИЯТИ — тўқимачилик саноати корхонаси. «Ўзбекенгилсаноат» давлат уюшмаси таркибига киради. Бухоро ш.ла жойлашган. 1970 й. қурилиши бошланиб, 1974 й.да 1йигирувтўқув фкаси, 1976 й.да ип бўяш фкаси, 1981 й.да 2йигирув фкаси, 1982 й.да 2тўқув фкаси ишга туширилган. 1974—83 й.ларда Бухоро ипгазлама к-ти, 1984 й. Бухоро тўқимачилик к-ти, 1985—93 й.ларда Бухоро ипгазлама бирлашмаси номлари б-н аталган. 1994 й.дан ҳозирги номда ва очик турдаги акциядорлик жамияти. Ип, хом сурп ва тайёр газмоллар, шунингдек момиқ сочиқлар ишлаб чиқаради. Йиллик лойиҳа қуввати 22139 т пахта калава, 126,5 млн. погон м хом сурп, 128,6 млн. погон м тайёр газлама. 1996 й.да 25,5 мингт калава ип, 89,4 млн. погон м хом сурп, 92,6 млн. погон м тайёр газлама, 10,4 млн. дона сочиқ ишлаб чиқарди. Корхонада 9,3 мингдан зиёд киши ишлайди (2001). Корхона ўз маҳсулотларини АҚШ, Швейцария, Германия, Голландия, Италия, Тур кия,

Австрия, Россия, Украина, Белоруссия каби давлатларга экспорт қилади. «Б», а. ж. жаҳон андозаларига мое рақрбатбардош ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқаргани учун «Олтин глобус» халқаро мукофоти б-н тақдирланган (1994). Корхонада Швейцария, Германия, Россия, Голландияда тайёрланган замонавий ускуналар ўрнатилган. Ғиждувон, Вобкент, Олот, Қорақўлда филиаллари бор.

БУХОРО — ТОШКЕНТ — БИШКЕК—ОЛМАОТА ГАЗ ЙЎЛИ Бухоро (Муборак)дан бошланиб Олмаота ш. датугайди. Уз. 1324км. 1964—65 й.ларда қурилган. 530—1220 мм ли қувурлар ётқизилган. Газ йўли 2, айрим жойларда 3 изли қилиб қурилган. Ўзбекистоннинг жан. ва ғарбдаги конлардан олинадиган газни Ўзбекистондаги, шунингдек Қирғизистоннинг шим. ва Қозоғистоннинг жан.даги истеъмолчиларга етказиб беришга хизмат қилади. Лойиха қуввати йилига 28 млрд. м3. Бу газ йўлининг Ўзбекистон худудидаги қисмини кенгайтириш ишлари олиб борилмоқда (2000).

БУХОРО—УРАЛ ГАЗ ЙЎЛИ — йирик газ магистрали. Россиянинг Урал саноат р-ни ва Ғарбий Қозоғистонни Бухоро (Газли р-ни) табиий гази б-н таъминлаш учун қурилган. Йўли Бухоро — Челябинск ўртасида (уз. 1900 км) 1963 й.да, 2йўли Бухоро — Свердловск ўртасида (уз. 2100 км) 1965 й.да ишга туширилган. Унинг бир қисми (489 км) Ўзбекистон худудидан ўтади. Бу газ йўллари диаметри 1020 мм ли қувурлар ётқизилган. Газ йўли бўйлаб компрессор ст-ялари қурилган. Ундан йилига 21 млрд. м3 газ ўтади. Кейинчалик бу газ йўлига Туркменистон ва Қозоғистондаги газ конларидан олинадиган ёқилғини ўтказадиган гдзопроводлар туташтирилган.

БУХОРХУДОТ (Бухоро ва форс,

«худо» — тангри, эга, ҳоким) — БухорхудоТлар ҳокимлигини идора қилган ҳукмдорлар унвони. Б. атамаси дастлаб «Бухорхудо» («Бухоро ҳокими») шаклида бўлган. Бухорога Ислом кириб келгач (8-а.), араблар уни Б. деб ўз тилларига мослаб олганлар.

БУХОРХУДОТЛАР ҲОКИМЛИГИ

— БухорхудоТлар идора қилган кичик давлат (6—8-а.лар). Пойтахти Бухоро ш. Худуди ҳоз. Бухоро вилоятининг Бухоро, Вобкент, Когон, Ромитан, Жондор ва Қорақўл туманлари ерларидан иборат бўлган. Араблар Бухорони фатҳ этгандан кейинги дастлабки йилларда ҳокимиятни бухорхудоТлар б-н биргаликда бошқарганлар. 715 й. Хуросон ноибни Қутайба ибн Муслим ўлдирилгач, бухорхудоТлар Б. х.ни бир йил давомида мустақил идора қилганлар. 8-а.нинг 3чорагида араблар бутун Мовароуннахрни фатҳ этиб, бухорхудоТларни расман ўз ўринларида қолдирган бўлсаларда, ҳокимиятни амалда тўлалигича ўзлари бошқарганлар. 782 й. сўнгги бухорхудоТ Бунёд Муқанна кўзғолонини қўллаб-қувватлагани учун араблар томонидан қатл этилиб, Б. х. бартараф этилган.

Б. х. худуди археолог к жихатдан мукамал ўрганилмаган. Тарихий манбалар (мас, Наршахий, «Бухоро тарихи») да келтирилган маълумотларга қараганда, Б. х.да бир қанча мустаҳкам кальали шаҳарлар бўлган, уларда маданият, хунармандчилик, савдо-сотик тараққий этган. БухорхудоТ Коно Б. х.да биринчи бўлиб ўзининг тасвири ва унинг остига «Бухоро ҳокими» деган ёзув зарб қилинган қумуш тангалар (дирҳамлар) чиқарган. Бундай тангалар археологик қазималар вақтида кўплаб топилган. Наршахий ўзининг «Бухоро тарихи» асарида бухорхудоТлардан бир нечасининг номини келтирган бўлиб, улар орасида Коно ва Абрүй (Абарзи) деган исмлар ҳам мавжуд. Тарихчи Ғ. Ғоибовнинг «Арабларнинг Ўрта Осиёга

килган илк юришлари» (Душанба, 1989) номли асарида эса бухорхудотлар вакиллари қуйидагича тартибда баён қилинган: Бидун (?—673), Хўтак хотун (673692), Туғшода I (692—724), Туғшода II (724—738), Қутайба ибн Туғшода (738—753), номаълум бухорхудот (Туғшода III) (753—768), Сукон (768775), Бунёд (7757-82).

БУХТА (нем. Bucht) — океан, денгиз, қўлтик ёки қўлнинг қуруқликка ёриб кирган ёки ороллар б-н ўралган кичик бир қисми. Одатда, кема тўхтаб туриши учун қулай бўлади (Босфор бўғозидаги Олтин Мугуз, Қора денгиздаги Новороссийск Б.си). Гидрологик режими маҳаллий шароит б-н боғлиқ бўлиб, Б.га туташ сувлардан фарқ қилади.

БУХТАРМА — Олтой жан.даги даре, Иртишнинг ўнг ирмоғи, Бухтарма сув омборига қуйилади. Уз. 336 км, ҳавзасининг майд. 12,7 минг км². Жан. Олтой тизмасидаги музликлардан бошланади. Юқори ва ўрта қисми чуқур, тор водийдан шиддат б-н тез, қуйи қисми эса текисликдаги кенг водийдан тинч оқади. Асосан қормузлик, қисман ёмғир ва грунт сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 214 м³/сек. Нояб. дан апр.гача музлайди. Б.да ёғоч окизилади, кичикроқ кемалар қатнайди.

БУХТАРМА МУЗЛИКЛАРИ, Катта ва Кичик Бухтарма музликлар и — Жан. Олтой тизмасидаги музликлар (Қозоғистон), Бухтарма дарёсининг бош қисмида (Иртиш ҳавзаси). Катта Б.м. уз. 6 км, эни 0,7—2 км, майд. 4,5 км² га яқин. Кичик Б.м. уз. 2 км, майд. 1,5 км². Қор чизиғи 2800 м баландликда, музликнинг учи 2545 м баландликкача тушган.

БУХТАРМА СУВ ОМБОРИ — Қозоғистон Республикасининг Шарқий Қозоғистон вилоятидаги сув омбори. Иртиш дарёсида 1960—67 й.ларда Бухтарма ГЭС учун тўғон қурилиши

натijasида ҳосил бўлган. Б.с.о. ўзидан юқорирокдаги Зайсан кўли б-н туташиб кетган. Майд. 490 км², ҳажми 49,6 км³, уз. 425 км дан кўпроқ, энг кенг жойи 35 км, ўртача чуқ. 9,6 м, водийларда уз. 30—50 км ва эни 10 км гача бўлган қўлтиқлар бор. Б.с.о. Иртиш сувини тартибга солиб, кема қатнови шароитини яхшилайтиди ва Бухтарма ГЭС (қуввати 675 МВт)нинг тўла қувват б-н ишлашини таъминлаб туради. Суғоришда фойдаланилади. Балиқ овланади (сазан, таран ва осётр).

БУЧМА Амвросий Максимилианович (1891.14.3, Львов 1957.6.1, Киев) — украин актёри, реж., педагог, жамоат арбоби. Украина профессионал театри асосчиларидан. Саҳна фаолиятини 1905 й.дан бошлаган. 1936—57 й.лар Франко номидаги театрда ишлаган. Машхур роллари: Кречет («Платон Кречет»), Железное («Васса Железнова»), Иван Коломийцев («Сўнгилар»), Макар Дубрава («Макар Дубрава») ва б. Киноларда ҳам суратга тушган.

БУШ Жорж Герберт Уокер (1924.12.6, Милтон ш., Массачусетс штати) — АҚШнинг 41президенти (1989—93). Республикачилар партиясидан сайланган. Вакиллар палатаси аъзоси (1960—70). 1971—75 й.лар турли дипломатик вазифаларда. Марказий разведка бошқармаси директори (1976—77). АҚШ вицепрезиденти (1981—89).

БУШ Жорж Уокер (1946.6.7, НьюХейвен, ш., Коннектикут штати) — АҚШнинг 43президенти (2001 й.дан). Буш Жорж Герберт Уокернинг ўғли. Йел ун-ти (1968), Массачусетс штатининг Кембриж ш.даги Гарвард бизнес мактаби (1975)ни тугатган. 1968 й. учувчилар курсини тамомлаб, учувчи сифатида 2 й. ҳарбий хизматда бўлган. 1970 й.дан Хьюстондаги қ.х. компаниясида ишлаган. Хусусий компания ва корхоналарни бошқариш бўйича магистр даражасига эга. 1975 й.дан Мидленд ш.да нефть

бизнеси бўйича тадбиркор. 1977 й.дан «Арбусто Энержи» (кейинчалик «Буш эксплорейшн»), 1984 й.дан «Спектрум7» нефть компанияси президенти. 1986 й.дан «Харкен энержи корпорейшн» компаниясида маслаҳатчи. 1988 й.дан Техас штатининг Даллас ш.даги «Техас рейнжерлари» профессионал бейсбол командаси инвестори. 1994 й.дан Техас штати губернатори. 2000 й. нояб. даги сайловда Республикачилар партиясидан АҚШ президенти этиб сайланган.

БУШЕЛЬ (инг. bushel) — суюкликлар ва сочилувчан моддаларнинг ҳажм ўлчови. Асосан, Англия ва АҚШда қўлланилади. 1 Б.=36,3687 л (Англияда); 1 Б.=35,2393 л (АҚШда). Ўзбекистон мустақилликка эришганидан (1991) сўнг ЎЗРнинг Англия ва АҚШ б-н иктисодий муносабатлари ривожланиши муносабати б-н Б. Ўзбекистонда ҳам аҳамият касб этди.

БУШМЕЙСТЕР, сурукуку (*Lachesus mutus*) — захарли илонлар тури. Чинкироқ илонлар оиласининг чўнқирбош випералар уруғига мансуб. Уз. 4,3 м, йўғонлиги одам сонидек, випералар ичида энг йириги ва захарлиси. Териси кизғишсарик, орқа томонида ромб шаклидаги қатор қора нақшлари бор; қорни оқ ёки сарғишоқ, чиннидек ярақлайди. Жан. Америка ўрмонларида яшайди. У кўпинча соя ерларда қулча бўлиб ётади. Захар тиши 2,5 см ча, захари ўткир. Одамга ташланади. Тухум кўйиб кўпаяди. Турли жониворлар б-н озиқланади.

БУШМЕН ТИЛЛАРИ — Жан. ва Шаркий Африканинг туб аҳолиси бушменлар тили. Б. т.да сўзлашувчилар сони 80 мингдан ортиқ (1990-й.лар ўргалари). Б. т. деярли тадқиқ этилмаган (шу гуруҳдаги тиллардан 25 га яқинининг номи маълум). Фақат 3 гуруҳи: 1) ауэи диалектига эга бўлган кунг тили; 2) 2 диалектли (намани ва ауни) конг ёки

маконг тили; 3) кхомани ёки иусан ва унга қардош баства тили ўрганилган. Б. т. тиш, альвеолярпалатал, иккита латерал ва билабиал товушларга эга. Яхши ўрганилмагани учун грамматик қурилиши ҳақида маълумот учрамайди. Фейллар ва номлар асоси фарқ қилмайди. Кўп маънолилиқ (полисемантизм) кучли. Грамматик жинс йўқ. Кўпгина номлар турли ўзаклардан ташкил топади (мас, ноаг тилида «эркак», «ота» — la'a, кўплиги — // хаа; «кўз» lun, кўплиги — lwani). Сонлар фақат 2 та: «бир», «икки»; кейинги миқдорларни билдириш учун «кўп» сўзидан фойдаланилади. Фейллар замон, тусланиш, майл кўрсаткичларига эга эмас. Содда гапта сўз тартиби — субъект, предикат ва объект тарзида.

БУШМЕНЛАР (голландча bosjesman, айнан — ўрмон одами) — халқ, Жан. ва Шаркий Африканинг туб аҳолиси. 16—19-а.ларда банту халқлари Б.ни Намибиянинг чўл р-нларига сиқиб чиқарганлар. Намибия (85 минг, 1992), Ботсвана (35 минг), Ангола (8 минг) ва Зимбабве (1 минг)да яшайдилар. Бушмен иркига мансуб. Бушмен тиллариая гаплашадилар. Анъанавий ибтидоий диний эътиқодлар сақланган.

БУШУЕВ Михаил Михайлович (1876— 1936.18.2) — зоотехник, агроном. Мирзачўл тажриба даласи мудири (1905— 18), ТуркАССР Ер ишлари халқ комиссари ва Туркистон МИК аъзоси (191821), РСФСР Ер ишлари халқкомиссарлиги ва СССР Госпланида раҳбарлик лавозимларида ишлади (1921 — 36). Б. илмий ишлари Мирзачўл шароитида ғўза, қаноп, маккажўхори, хашаки ва қанд лавлаги агротехникаси, селекцияси, боғдорчилик, сабзавотчиликни ривожлантириш масалаларига бағишланган. Б. Ўрта Осиёда ингичка толали ғўзани экиш ташаббускорларидан. Шунингдек, чорвачилик селекцияси б-н ҳам шуғулланган, маҳсулдорлиги юкори

бўлган янги қорамол зотини яратишни бошлаб берган (қ. Бушуев қорамол зоти).

БУШУЕВ ҚОРАМОЛ ЗОТИ — сути учун бокиладиган зот. Ўзбекистоннинг Мирзачўл (Сирдарё вилояти) зонасида етиштирилган серсут ва сермахсул қорамол. Бу зотни яратишни М. М. Бушуев жайдари (зебусимон) сигирларни голланд зотининг буқаси б-н, сўнгра уни швиц зоти б-н мураккаб чагиштириш орқали бошлаб берган (1903—18). Б. к. з. молларининг туси оқ, қулоқ ва тумшук атрофи қора ёки қизил, сигирларининг вазни 320—432 кг, букалариники 700—750 кг, яғринидан ўлчанганда бал. 114—122 см, тана уз. 139—159 см, поча айланаси 15—17 см, 300 кунлик соғим даврида 2400—2600 кг, айримлари 3000 кг гача сут беради. Сутёғлилиги 3,9—4,1%. 1948—67 й.ларда Ўзбекистон чорвачилик и. т. ин-тида зотни такомиллаштириш ишлари давом эттирилди. 1967 й.да Мирзачўл зонаси учун р-нлаштирилган зот сифатида тасдиқланган. Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Сурхондарё вилоятлари хўжалиқларида кўп бокилади.

БУЭНОС-АЙРЕС — Аргентина пойтахти, муҳим иктисодий, сиёсий ва маданиймаъмурий маркази. Расмий чегараси федерал пойтахт округи ҳисобланади. ЛаПлата кўлтигининг ўнг соҳилида. Аҳолиси 6 млн., шаҳар атрофи б-н 11,8 млн. киши (1999). Январнинг ўрғача т-раси 22°, июлда 10°, йилига ўрғача 1000 мм ёғин тушади.

1536 й.да испан босқинчиларининг сардори Педро Мендос асос солган. 1541 й.да испанлар индейсларнинг зарбасига бардош беролмай, шаҳарга ўт қўйиб вайрон қилишган. 1580 й. Б.А. қайта қурила бошлади. 1776 й.дан ЛаПлата вице қироллиги пойтахти. 1816—26 й.ларда Б.А. ЛаПлата Бирлашган провинциясининг, 1880 й.дан Аргентинанинг пойтахти.

Б.А. йирик т. й. тугуни (ундан 18

томонга т.й. кетган) ва денгиз порти (юк тушириш ва ортиш йилига 20 млн. т), Жан. Америкадаги ҳаво йўлларининг маркази; халқаро Эсейс аэропорти бор. Мамлакат импортининг 85%, экспортининг 43% и Б.А. орқали ўтади. Мамлакат саноат маҳсулотининг деярли 50%и Б.А.да ишлаб чиқарилади. Саноатининг асосий тармоқлари: озиқ-овқат ва енгил саноат. Машинасозлик, нефтни қайта ишлаш, кимё, электротехника, фармацевтика, ёғоч тилиш, цемент з-длари бор. Унт (1821 й.дан), илмий муассасалар (адабиёт, иктисод, ҳуқуқ ва ижтимоий фанлар академиялари), Аргентина миллий кутубхонаси, 30 музей, 40 дан ортиқ театр, консерватория (1893 й.), телемарказ, метрополитен, ботаника боғи бор. Б.А.да аҳолией испан тилида сўзлашадиган Лотин Америкаси давлатлари учун китоблар босиб чиқарилади. Шаҳарда кўп қаватли, ойна ва темирбетондан қурилган меҳмонхона, банк каби маъмурий бинолар кўп. Меъморий ёдгорликларидан Буэнос-Айрес шаҳрининг марказий кўчаларидан бири.

Сан-Игнасио черкови (1710—34), ратуша (1725—54), собор (1804), «Колон» театри (1909) ва б. бор.

БУЮК АБХАЗ (КЕЛАСУР) ДЕВОРИ — Абхазиядаги қад. мудофаа девори (5—6-алар). Сухуми ш.дан 4 км жан.роқдан бошланиб, Келасур дарёсининг чап қирғоғи орқали Жан. Абхазияни ураган ҳолда Ингури дарёсининг Қора денгизга қуйилиш ерида тамомланади. У 150 й. мобайнида абсил қабилалари томонидан қурилган; девор оҳақ б-н қоришилган харсангтошлардан қилинган бўлиб, уз. 160 км дан зиёд, бал. 4 м, ҳар 35—50 м масофада бал. 8 м келадиган 2000 га яқин минора ва буржлар бино қилинган. Бурж ва истехкомларда кунгура ва шинақлар бўлган. Девор ҳам тоғ томондан (шим. дан), ҳам денгиз томондан бўладиган ҳужумлардан мудофаа этган. Бир неча

марта қайта тикланган. 14— 15-а. ларданбошлабхарбий аҳамиятини йўқотган. Деворнинг кўпгина қисми ва вайрона ҳолдаги бир неча юз буржи (минораси) сақланиб қолган.

БУЮК БРИТАНИЯ, Британия, Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Қўшма Қироллиги (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland) — Шим.Ғарбий Европадаги давлат. Буюк Британия о. (мамлакат ҳудудининг 90%и шу оролда) ва Ирландия о.нинг шим. шарқий қисмида ҳамда уларга ёндош майда ороллар (Англси, Уайт, Норманд, Оркней, Гебрид, Шетленд ва б.)да жойлашган. Ғарбдан Атлантика океани, шарқан Шим. денгиз ўраб туради. Б. Б. мамлакат асосий қисмининг номи б-н кўпинча Англия деб аталади. Майд. 244,1 минг км². Аҳолиси 58,5 млн.дан зиёд киши (1990-й.лар охирилари). Пойтахти —Лондон ш. Тарихан таркиб топган ва миллий жиҳатдан ҳар хил бўлган 4 маъмурийсиёсий қисм (Англия, Уэльс, Шотландия ва унга ёндош ороллар, Шимолий Ирландия) дан иборат. Мэн ва Норманд о.лари мустақил маъмурий ҳудуд ҳисобланади. Давлат тузуми. Б. Б. конституцион монархия. Давлат бошлиғи қирол (қиролича). Мамлакатнинг конституцияси йўқ. 1215 й.ги Улуғ Эркинликлар хартияси, 1679 й.ги Хабеас корпус акти, 1931 й.ги Вестминстер статута, 1969 й.ги Халқ вакиллиги тўғрисидаги акт ва б. энг муҳим парламент ҳужжатлари ҳисобланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни қирол (қиролича) ва парламент (у икки палатадан иборат: Лордлар палатаси ва Жамоалар палатаси), ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат (вазирлар маҳкамаси) амалга оширади. Бош вазирни қирол (қиролича) тайинлайди. Ҳукумат аъзолари парламент аъзоларидан бўлиши керак. Б. Б. таркибидаги Англия, Уэльс ва Шотландия ўзининг суд тизимига, маҳаллий бошқарув органларига эга. Шим. Ирландия маъмурий мухторият

ҳуқуқига эга бўлиб, уни қирол (қиролича) тайинлаган губернатор бошқаради. Б. Б. ўтмишда Британия империяси таркибида бўлган мамлакат ва ҳудудларни бирлаштирувчи Ҳамдўстликка бошчилик қилади.

Табиати. Б. Б.нинг ер юзаси асосан пастгекислик. Англиянинг шим.ғарби тоғликдан, маркази ва жан.шарқи текислик ва сертепа пасттекисликлардан, Шотландиянинг қирғоғи эгрибугри, шим; қисми тор ва чуқур Глен-Мор депрессияси 2 қисмга бўлиб турган Шим. Шотландия тоғлигидан иборат. Бу иккала қисмнинг жан.да (Грампан тоғлари) мамлакатнинг энг баланд чўққиси — Бен-Невис (1343 м) кўтарилиб туради. Грампан тоғларидан жан.да Шотландия пасттекислиги, ундан жан.рокда Жан. Шотландия қири (бал. 842 м гача) жойлашган. Улардан ғарбда Камберленд тоғлари (Скофелл тоғи, 978 м) қад кўтарган. Жан.га томон орол кенгая боради; бу ерда — Уэльс я. о.нинг ғарбида Кембрий тоғлари (Сноудон тоғи, 1085 м) бор. Англиянинг ғарбий қирғоғида кенг қўлтиқлар (Ливерпул, Кардиган, Бристоль), марказий ва жан. қисмларида пасттекисликлар (Шим. Шарқий Фени, Лондон ҳавзаси, Мидленд, Хэмпшир), қатор асимметрик тепалар (бал. 200— 300 м) бор. Шим. Ирландия айрим кичиккичик қирлардан (Антрим, Сперриин, Морн ва б.) иборат.

Б. Б.да фойдали қазилмалар кам. Асосан темир рудаси ва юқори сифатли тошқўмир, тош туз, каолин, озрок микдорда ёнувчи сланец қазиб олинади. Нефть ва рангли металл конлари мавжуд. Шим. денгизнинг Б. Б. қиртоғи яқинида табиий газ конлари бор.

Б. Б.да мўътадил денгиз иклими ҳукмрон; у серёгин, ўзгарувчан, тез-тез шамол бўлиб туради. Жан.ғарбида янв. нинг ўртача т-раси 7°, шарқда 3,5° гача. Шим.ғарбида ёз салқин, сернам, жан. шарқда анча илиқ ва қуруқ. Шим. да июлнинг ўртача т-раси 13°, жан.шарқда 16,5°. Лондон ва у нинг атрофида тра юз кун давомида 0°дан паст, мамлакат

шарқида баъзан —18° гачатушади. Ёгин йил давомида деярли бир меъёрда (куз ва кишда бир оз кўпроқ) тушади, жан.шарқида ёз ва кузда кўпроқ ёғади. Шотландия, Шим. Ирландия, Англия б-н Уэльснинг тоғли жойларида ёгин энг кўп (1000—1500 мм, айрим жойларда 3000 мм гача) ёғади. Жан.шарқда 600—750 мм дан ошмайди. Булутли кунлар кўп, Кишда тез-тез туман (Лондонда кишда 1 ойда 7—10 кун) тушади. Дарёлари кўп, серсув, лекин қисқа. Асосий дарёлари — Северн, Темза, Трент, Мерси, Клайд. Дарёлар асосан ёмғир сувларидан тўйинади; куз ва кишда тўлиб оқади, яхламайди, кўпчилиги кема қатнайдиған каналлар б-н бирлаштирилган. Тоғларида кўллар кўп. Уларнинг аксарияти музлик ва тектоник ҳаракат натижасида пайдо бўлган. Энг йирик кўллари: ЛохНей, ЛохЛомонд, ЛохНесс. Шотландия шим.да тоғподзол тупроқ, тоғ тепаларида тоғтундра тупроқ, пасттекисликларда, шим.ғарбда ва шим.да чимли подзол тупроқ, шарқий соҳилда ва жан.да кўнғир ўрмон, айрим ерларда чимликарбонатли ва унумдор аллювиал тупроқдар тарқалган. Шим.да тайга ва аралаш ўрмонлар (қарағай, дуб, оқ қайин), жан.да кенг баргли ўрмонлар (дуб, граб, шумтол) Усади. Ўрмонлар Б. Б. майдонининг 9% ида қолган. Ўтлоқлар ҳамма жойда учрайди. Тоғларнинг юқори минтақаларида тоғ ўтлоқлари ва торфзорлар бор. Ўрмонларда ҳайвонлар жуда кам. Очик жойларда тулки, қуён, олмахон, типратикан, ер қазувчи ҳар хил суг эмизувчилар учрайди. Қушлардан ёввойи каптар, шотланд қаклиги, ўрдак, қизиштиштон, қарқур ва б. бор. Миллий боғлар, ўрмон қўриқхоналари мавжуд.

Аҳолисининг 81,5%и инглизлар. Уэльс лар ёки валлийлар (1,9%), шотландлар (9,6%), ирландлар (2,4%) ва б. халқлар бор. Давлат тили ва аҳолининг кўпчилиги гаплашадиган тил — инглиз тили. Ирландлар, уэльслар ва гэлларнинг бир қисми кельт тилларига қирадиган маҳаллий тилларда гаплашадилар. Диндорларнинг аксарияти протестантлар;

аҳолисининг бир қисми (шу жумладан ирландлар) католиклардир. Аҳолининг 90%и шаҳарларда яшайди (1996). Йирик шаҳарлари: Лондон, Бирмингем, Глазго, Ливерпул, Манчестер, Шеффилд, Лидс.

Тарихи. Ҳоз. Б. Б. худудида мил. ав. 1-минг йилликда кельт қабилалари — бриттлар яшаган. Мил.Ба.да Британия о.ларининг катта қисмини римликлар босиб олди. 5-а.нинг иккинчи ярмида англосакслар мамлакатнинг талай қисмини босиб олиб, илк феодал қиролликлар (Кент, Уэссекс, Суссекс, Шарқий Англия, Нортумбрия, Мерсия) тузишган. 9-а. бошларида англосакс давлатлари бирлаштирилиб, «Англия» деб атала бошлади. Англия 1016—42 й.ларда норманнлар (данияликлар) ҳукмронлигида бўлган.

1066 й. Англияни Нормандия герцоги Вильгельм I истило қилгандан сўнг мамлакатда феодал ер эғалиги пайдо бўлиб, дехқонларни тутқинликка (крепостнойликка) айлантириш авж олди. 10—11-а.ларда ҳунармандчилик ва савдо-сотик маркази тусини олган шаҳарлар пайдо бўла бошлади. 12—13-а.ларда марказлашган молия ва суд муассасалари юзага келди. 1265 й. пайдо бўлган Парламент божларни тасдиқлаш ва қонунлар жорий этиш ҳуқуқини олди;

ҳокими мутлақлик тизими (монархия) барпо бўлди. Англия б-н Франция ўртасида бўлиб ўтган Юз йиллик уруш (1337—1453) оқибатида солиқларнинг кўпайиши ва 1348—49 й.лардаги вабодан сўнг аҳоли аҳолисининг оғирлашиши Уот Тайлер (1381) бошчилигидаги дехқонлар кўзғолониға сабаб бўлди. Кўзғолон мағлубиятга учраган бўлсада, дехқонларнинг баршчинадан қутулишиға туртки бўлди. 15-а.да Англияда дехқонларнинг тутқинлиги батамом йўқотидди, товар-пул муносабатларининг ривожланиши майда ва ўрта ҳол дворянларнинг табақаланишиға сабаб бўлди. Капиталистик муносабатлар шаклланаётган пайтда тюдорлар сулоласининг чекланмаган ҳокимияти

(1485—1603) қарор топди. Мовут саноатининг ривожланиши, жунга талабнинг кўпайиши туфайли экинзорлар чорва яйловларига айланиб кетди, натижада дехкон хўжаликлари хонавайрон бўлди. 16-а.нинг 30-й. ларида бошланган реформация харакати натижасида папа хукмронлигига чек қўйилиб, черковга қарашли ерлар буржуалашган янги дворянларга бўлиб берилди. 16-а. 2-ярми — 17-а. бошларида Англия ҳукумати мустамлакачилик сиёсатини юрта бошлади (Ирландияда хусусий ерлар мусодара қилинди, Шим. Америкада эса дастлабки инглиз мустамлакалари пайдо бўдди), қуллар бозори ва портлар кучайтирилди. Денгизда хукмронлик учун курашда Англия ғолиб чикди. 16-а. охиридан бошлаб абсолютизмга асосланган тузум инкирозга юз туди, стюартлар (Яков I, 1603—25; Карл I, 1625—49) ички ва ташқи сиёсатининг буржуазия манфаатларига зид келиб қолиши абсолютизмга қарши буржуа муҳолифатини келтириб чикарди. Бу зиддиятлар 17-а.даги инглиз буржуа инкилобига олиб келди. Инкилобда ғалаба қозонган буржуазия ва янги дворянлар қ. х. ҳамда саноатда капиталистик тараккиётга тўсиқ бўлиб турган ғовларни йўқотди, и. ч. кучларининг ривожланишига йўл очди. 17-а. охирида Б. Б.да ер ва молия аристократиясининг сиёсий иттифоқи пайдо бўлди. 18-а. ўрталарига келиб мануфактура босқичидан корхона тизимига ўтиш учун шароит яратилди. 18-а.нинг 2-ярмида Б. Б. хукмрон доиралари сиёсий жиҳатдан ажралиб, ҳоким синфларнинг 2 партияси — тори б-н виги шаклланди. 19-а. ўрталарида шу партиялар асосида консерваторлар ва либераллар партияси ташкил топди.

17—18-а.ларда Б. Б. Ҳиндистон, Шим. Америкада янги ерлар забт этди. Франциядан Канадани тортиб олди. Шим. Америкадаги мустақиллик учун бўлган уруш (1775—83) натижасида Шим. Америка мустамлакалари

мустақилликка эришди ва мустақил АҚШ давлати ташкил топди. 18-а. охири — 19-а. бошларида Б. Б. инкилобга қарши коалициянинг, кейинчалик Наполеон Франциясига қарши иттифокнинг асосий ташкилотчиси бўлди. Франциянинг мағлубиятидан Б. Б. буржуазияси ўз савдо-саноати ва мустамлакачилик хукмронлигини мустаҳкамлашда фойдаланди. Вена конгресси (1814—15) қарорларига мувофиқ, Мальта, Цейлон о.лари, Жан. Африкадаги Кап мустамлакаси ва б. худудлар Б. Б.га ўтди. Мустамлака халқларини талаш ҳамда дехконларни ер мулкидан маҳрум қилиш эвазига сармоя жамғарилиб, саноатда тўнтариш ясашга замин тайёрланди.

19-а.нинг 30-й.ларида и. ч.нинг фка тизими қарор топди. 30—40-й.ларда сиёсий жиҳатдан шаклланган ишчилар харакати — чартизм кенг авж олди. Б. Б. ҳукуматининг ташқи сиёсати инглиз буржуазиясининг савдо-саноат соҳасидаги устунлигини мустаҳкамлаш, мустамлакаларни кўпайтиришга қаратилди. Б. Б. Янги Зеландия, Бирма, Жан. Америкадаги поёнсиз худудларни босиб олди, 19-а.нинг биринчи ярмига келиб, Ҳиндистонни забт этишни тугаллади, Хитой (1840—42, 1856—60) ҳамда Афғонистонга қарши (1838—42, 1878—80) босқинчилик урушлари олиб борди, Ҳиндистон (1857—60), Ирландия (1848—67 ва б.), Ямайка о.даги (1832) миллий озодлик кўзғолонларини шафқатсизлик б-н бостирди. Хитойдаги Тайпин кўзғолонини (1851—64) бостиришда иштирок этди. Крим уруши ташаббускорларидан бири бўлди. 1878 й. Кипр о.ни, 1882 й. Миср, 1898 й. Шарқий Суданни, 1899—1902 й.ларда Жан. Африкадаги бир қанча худудларни забт этди.

20-а. бошларига келиб Б. Б. икгисодий жиҳатдан АҚШ ва Германиядан орқада қола бошлади. Б. Б. б-н Германия ўртасидаги зиддият 1-жаҳон урушини келтириб чикарди. Уруш оқибатида ғолиб мамлакатлар қатори Германиянинг Осиё

ва Африкадаги мустамлакаларини тортиб олиш ҳисобига ўз мустамлакаларини кенгайтиришга эришди. 20-й.ларда Б. Б. Хитойга қарши интервенция уюштиришда қатнашди. 1929—33 й.лардаги жаҳон иқтисодий инқирози Б. Б. иқтисодиётига катта зарар етказди. 1938 й. Б. Б. ҳукумати Мюнхен шартномасига қўшилиб, 2-жаҳон урушининг бошланишига йўл очди. 1939 й. 3 сент.да Б. Б. Германияга уруш эълон қилди. Уруш Б. Б.нинг иқтисодий ва сиёсий мавқеини анча пасайтирди. 2-жаҳон урушидан сўнг Б. Б. мустамлакачилик империяси тушкунликка юз тутди. 1970-й.ларнинг ўрталарида Б. Б.нинг деярли барча мустамлакалари мустақилликка эришди. 2-жаҳон урушидан кейин Б. Б. ҳукуматини навбатманавбат лейбористлар (1945—51, 1964—70, 1974—79) ва консерваторлар (1951-64, 1970-74 ва 1979 й.дан) партияси бошқарди. Б. Б. 1945 йдан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й. 18 фев.да ўрнатган. Миллий байрами — Қиролича туғилган кун (июнь ойининг иккинчи ёки учинчи шанбаси).

Асосий сиёсий партияларн, касаба уюшмалари. Лейбористлар партияси, 1900 й. тузилган; Консерваторлар партияси, 1867 й. ташкил топган; Либерал демократлар партияси, 1988 й.да асос солинган; Уэльс миллатчи партияси, 1925 й.да тузилган; Шотландия миллий партияси, 1928 й.да ташкил этилган; Британия Коммунистах партияси, 1988 й.да Б.Б. Коммунистик партиясининг собиқ аъзолари томонидан тузилган; Сўл демократлар партияси, 1920 й. ташкил этилган.

Энг йирик касаба уюшма бирлашмаси — Британия тредюнионлар конгресси, 1868 й. тузилган; Шотландия тредюнионлар конгресси, 1897 й. тузилган; Тредюнионлар умумий федерацияси, 1899 й. тузилган; Уэльс тредюнионлар конгресси, 1973 й. ташкил этилган.

Хўжалнги.Б.Б.—иктисодий жиҳатдан ривожланган йирик саноатлашган

мамлакат. Ялпи ички маҳсулотнинг 21% ни саноат, 1,8% ни кишлок, ўрмон ва балиқ хўжалиги, 70,2% ни хизмат кўрсатиш тармоғи беради. 1 ва 2-жаҳон урушлари орасида бир қанча саноат тармоқлари, хусусан ҳарбий индустрия б-н боғланган кимё, электротехника ва автомобиль саноати бир қадар тараккий этди. 2-жаҳон урушида Англия иқтисодиётига катта путур етди: мамлакат миллий бойликларининг 1/4 қисми қўлдан кетди; саноат и. ч. урушдан аввалги даражадан 25% камайди, чет эллардаги капиталнинг қарийб 1/4 қисмини қўлдан бой беришга ёки сотишга мажбур бўдди. Иқтисодиётнинг ҳарбий изга туширилиши кўпданкўп беҳуда харажатларни келтириб чиқарди. Жаҳон саноат и. ч.ида 1948 й.да Б. Б. улуши 11,9% эди, 1968 й.да 7,4% га тушиб қолди.

Саноати. Б. Б. экспортининг 90% ни саноат таъминлайди. 2-жаҳон урушидан кейин саноат тузилмасида катта ўзгаришлар содир бўлди: кончилик, қора металлургия, енгил ва озиқ-овқат саноати, шунингдек кemasозлик ва автомобилсозлик каби тармоқлар улуши камайди; энергетика, электр машинасозлиги ва кимё саноатининг улуши ошди. Атом, электрон, аэрокосмик, нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси тармоқдари катта аҳамият касб этди. Машинасозлик — саноатнинг муҳим тармоғи, автомобиль, самолёт, ракетаалар, кемалар, саноат корхоналари учун комплекс асбобукуналар, илмий аппаратлар ва асбоблар, радио электроника ва электроника маҳсулотлари и. ч. айниқса ажралиб туради. Тракторсозлик, станоксозлик, нефтни қайта ишлаш, кимё (пластмасса ва синтетик смолалар, дори-дармонлар, маъданли ўғит, бўёқлар, кимёвий толалар, синтетик каучук, сульфат кислота и. ч.), тўқимачилик, озиқ-овқат саноати ривожланган. Енгил саноатнинг пойабзал тикиш, тикувчилик ва б. тармоқлари бўйича йирик корхоналар

мавжуд. Машинасозлик марказларининг кўпчилиги Жан. ва Марказий Англияда жойлашган, уларнинг энг муҳимлари — Лондон, Бирмингем, Ковентри, Лутон, Шеффилд ш.ларида. Қора металлургиянинг асосий марказлари — Жан. Уэльс, Йоркшир ва Хамберсайд, Шим. Англия ва Шотландияда. Рангли метал

лургия корхоналари — Мидленд, Жан. Уэльс, Тайнсайд ва Лондонда. Атом саноати корхоналари Шим. Ғарбий Англия ва Лондон атрофида жойлашган. Кимё саноати корхоналари Катта Лондон, Ланкашир, Чешир, Шим. денгиз ва Бристоль кўлтиғи сохилларида, тўқимачилик саноати корхоналари Ланкашир ва Йоркширда. Шим. денгизда катта нефть ва газ захиралари мавжуд. Б. Б.да йилига ўртача 48,2 млн. тонна тошкўмир, 121,8 млн. тонна нефть, 89,8 млрд. м³ табиий газ қазиб олинади, 304,5 млрд. кВтсоат электр энергияси (асосан иссиқлик электр ст-яларида) ҳосил қилинади, 17,5 млн. тонна пўлат ишлаб чиқарилади.

Қишлоқ хўжалигидамамлакатдаги меҳнатга қобилиятли аҳолининг 2% гина банд. Б. Б. кишлоқ хўжалиги интенсивлик, маҳсулдорлик ва механизациялашувнинг юксак даражаси б-н ажралиб туради. У мамлакатнинг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжининг 75%ини таъминлайди. Қ. х.нинг асосий тармоғи — чорвачилик. Б. Б.да 12 млн. қорамол, 7,5 млн. чўчка, 41,5 млн. қўй, 131 млн. парранда бор. Дехқончиликда асосий экин — ғалла. Қанд лавлаги, картошка ҳам экилади. Сабзавотчилик, боғдорчилик, гулчилик ривожланган. Шим. денгиз ва Атлантика океанида балиқ овланади.

Транспорти. Т.й.ларузунлиги 32 минг км. Асосий т. й. узели — Лондон; ундан 11 томонга т. й. кетган. Т. й.ларнинг зичлиги жиҳатидан Европада Бельгиядан кейин 2ўринда. Ички кжларни ташишда автомобиль транспорти 1ўринда. 368,8 минг км автомобиль йўли бор (1990-й.лар охирлари). Йўловчилар ташишда ҳаво

транспортининг мавқеи катта. Денгиз савдо флотининг тоннажи 4,3 млн. тонна дедвейт. Энг йирик денгиз портлари: Лондон, Саутгемптон, МилфордХейвен, Халл, Имменгем, Ливерпул, Манчестер ва б.

Ташки савдо мамлакат иқтисодиёти учун жуда катта аҳамиятга эга. Четга чиқариладиган маҳсулотнинг 90% ни саноат тармоғи беради. Б. Б. четга машина ва усқуналар, транспорт жиҳозлари, ип ва жун газлаамалар, кимё маҳсулотлари, нефть маҳсулотлари, озиқ-овқат, қорамол, пўлат, тошкўмир чиқаради. Четдан темир руда, рангли ва нодир металлар, нефть, фосфорит, пахта, турли хом ашё ва озиқ-овқат маҳсулотлари ва б. келтирилади. Ташки савдодаги асосий миқозлари — Европа Иттифоқи мамлакатлари, АҚШ, Япония. Чет эл сайёҳлиги ривожланган (1 йилда 12 млн. киши келиб кетади). Пул бирлиги — фунт стерлинг.

Тиббий хизматн. Б. Б. соғлиқни сақлаш тизимида 500 мингга яқин ўринли касалхоналар бор. 75 мингдан зиёд шифокор тиббий ёрдам кўрсатади (1990-й.лар ўрталари). Касалхоналарда пулли ўрин ва палаталар мавжуд. Шифокорлар 30 дан ортиқ тиббиёт мактабларида тайёрланади. Б. Б.да Брайтон, Истборн, БогнорРижис, Борнмут, Торки, Бат каби курортлар бор.

Маорифи ва маданий-маърифин муассасалари. Б. Б.да бошланғич ва тўлиқсиз ўрта таълим (5 дан 16 ёшгача) мажбурий. Бошланғич мактабларда 5 ёшдан 11 ёшгача ўқилади. Ўрта мактаблар асосан 3 турга: 5—7 й.лик грамматик мактаблар, 5 (баъзан 7) й.лик техника мактаблари ва 4 й.лик замонавий мактабларга бўлинади. Ўқувчиларнинг 65% 16 ёшдан кейин таълимни коллеж, унт ва б. олий ўқув юртлари ва марказларида давом эттиради. Б. Б.да 79 унт, 40 га яқин политехника коллежи бор. Энг қадимги унлари Оксфорд (1167) ва Кембриж (1209) унларидир.

Энг йирик кутубхоналари: Британия музейи кутубхонаси, Шотландия Миллий

кутубхонаси (3 млн. дан ортиқ асар), Кембриж ва Оксфорд унтарининг кутубхоналари ва б. Энг йирик музейлари: Британия музейи (1753). Миллий галерея (1824), Тейт галереяси (1897), Шотландия Қироллик музейи (1854) ва б.

Илмий муассасаларн. Б.Б. фани тараққиётида Оксфорд (1167) ва Кембриж (1209) унлари катта аҳамиятга эга. 1662 й.да Лондон Қироллик жамияти ташкил топди. Бу жамият Б. Б. фанини, айниқса табиат фанларини тараққий эттиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. 1675 й. Гринвичда Б. Б.нинг астрономия соҳасидаги асосий илмий муассасаси — Қироллик расадхонаси очилди. 1945 й.дан бошлаб и. т. марказлари купая борди. 1990-й. ўрталарида 50 га яқин унт ва коллежларда и. т. ишлари олиб борилди. Хусусий саноат лаб.лари ҳамма тадқиқот ишларининг ярмидан кўпини бажаради. Кўп фирмаларда (500 дан ортиқ киши ишлайди) ҳам тадқиқотлар олиб борилади. Кооператив тадқиқот ассоциациялари урушдан кейинги йилларда икки баравардан кўпроқ ортди. Давлат тадқиқот интлари ва марказлари ҳам мавжуд. 1954 й.да ядро физикаси ва энергетика муаммоларини тадқиқ қилувчи бир нечта давлат интлари ташкил топди. Микробиология, квант электроникаси, радиоастрономия ва б. соҳаларга оид тадқиқот олиб борадиган илмий марказлар тузилди. Б. Б.нинг йирик илмий муассасалари: Табиат тўғрисидаги билимларни ривожлантириш бўйича Лондон Қироллик жамияти, Гринвич расадхонаси, Қироллик санъат академияси, Британия академияси, Б. Б. Қироллик инти, Англия ва инглиз тили тўғрисидаги билимларни ёйиш бўйича Британия кенгаши (ҳаммаси Лондон ш.да), Эдинбург қироллик жамияти.

Матбуоти, радноэшиттириши ва телекўрсатуви. Б.Б.да жуда кўп газ. ва жур.лар нашр этилади. Энг муҳимлари: «Гардиан» («Посбон», кундалик газ., 1821 й.дан), «Дейли мейл» («Кундалик почта», кундалик газ., 1896 й.дан), «Дейли

стар» («Кундалик юлдуз», кундалик газ., 1978 й.дан), «Тайме» («Вакт», кундалик газ., 1785 й.дан), «Вумэн» («Аёл», хотинқизлар учун суратли ҳафтанома, 1932 й.дан) ва б. Б. Б.да Пресс Ассошиэйшн (ички ахборот тўплашга ва оммалаштиришга ихтисослашган етакчи ахборот агентлиги, 1868 й.да асос солинган), Рейтер (ҳалқаро ахборот тарқатишга ихтисослашган дунёдаги энг йирик ахборот агентликларидан бири, 1851 й.да ташкил этилган), асосчиси Пауль Юлиус Рейтер номи б-н аталади) матбуот агентликлари бор.

Б. Б.да радиоэшиттиришлар 1922 й.дан, телекўрсатувлар 1936 й.дан олиб борилади. Б. Б.да 400 га яқин радиостанция, 180 га яқин асосий ва 400 дан ортиқ ёрдамчи телестудиялар мавжуд. Британиянинг етакчи радиоэшиттириш ва телекурсагув корпорацияси — «Бритиш Бродкастинг Корпорейшн» — Бибиси 1922 й.да ташкил этилган.

Адабиёти. Инглиз адабиёти 5—6-а.ларда вужудга кела бошлаган. 5—11-а.ларда англосакс шеваларида халқ нақллари ва қушиқлари яратилди, улар асосида «Беовульф» қаҳрамонномаси вужудга келди. Б. Б.ни норманнлар забт этгач (11-а.), юқори табақа кишилари орасида француз тили расм булиб қолди, адабиёт француз, лотин ва инглиз тилларида ривожланди. 14-а.нинг иккинчи ярмига келиб, ўрта аерлар Б. Б. адабиёти юқори босқичга кўтарилди. Монархия давлатининг мустаҳкамлана бориши б-н Б. Б. адабиёти миллий характер касб этди. Рикарлик романи аънаалари давом этиши б-н бир қаторда У. Леглендининг «Кўшчи Пётр ҳақида туш» поэмаси, Ж. Чосернинг «Кентербери ҳикоялари»да эзилган деҳқонларнинг феодал зулмига қарши ҳаракатлари, ижтимоий гуруҳлар ҳаёти реалистик акс этди. Уйғониш даври Б. Б. адабиётида барча жанрлар тараққий этди. Буюк гуманист, утопист социалист Т. Морнинг «Утопия» романи, Ф. Сидней сонетлари, Э. Спенсер шеърлари юзага келди. «Яков

IV», «Жорж Грин Вэкфильд даласи коровули» (Роберт Грин), «Улуғ Темур», «Доктор Фаустнинг фожиали тарихи», «Мальга яхудийси» (Кристофер Марло) каби тарихий трагедиялар яратилди. Уйғониш даври Б. Б. адабиётининг юқори босқичи В. Шекспир ижоди б-н узвий боғлиқдир. Салафларидан фаркли равишда Шекспир янги — буржуа даври кишиси характеридаги зиддиятларни, маънавий ўзгаришларни, шахс б-н муҳит орасидаги номувофиқликнинг асосларини тасвирлади. Адибнинг ижтимоий фалсафий трагедиялари («Хамлет», «Отелло», «Қирол Лир», «Макбет») Европа адабиётида кескин бурилиш ясади. Уйғониш даврининг сўнгги вакили Ж. Мильтоннинг қатор эпик дostonлари ва «Самсон курашчи» трагедиясида барокко услуби намоён бўлди.

18-а. инглиз маърифатчилик адабиёти учун жамият демократик табақалари манфаатларини ёқлаб, илғор ғояларни тарғиб қилиш хосдир. Бу даврда шэрьият, драматургия ривожланди, роман етакчи жанрга айланди. Ж. Свифт буржуа жамияти иллатларини аччиқ сатира остига олди («Гулливернинг саёхатлари»), Д. Дефо инсоннинг куч-қудрати, зўр иродаси, табиатни буйсундирувчи меҳнатини мадҳ этди («Робинзон Крузо»). 19-а. Б. Б. адабиётидаги асосий адабий йўналишлар романтизм ва танкидий реализмдир. Реакцион романтиклар (В. Вордсворт, С. Т. Колриж, Р. Саути) феодал тартибларни қайта тиклашга уринсалар, илғор романтиклар (Ж. Байрон, П. Шелли) буржуа воқелигидан норози ҳолда, келажакда адолатнинг тантана қилишига ишонч билдирдилар. В. Скоттнинг «Пуританлар», «РобРой», «Айвенго» каби романларида меҳнаткаш халқнинг ўтмиши, урфодати, сиёсий курашлари ўз ифодасини топди. Ч. Диккенс («Оливер Твист», «Домби ва унинг угли»), В. Теккерей («Сноблар китоби»), «Шухратпарастлар ярмаркаси»

жамиятдаги қабоҳатларни фош этдилар. 19-а.нинг охири Б. Б. адабиётида реализм б-н бир қаторда декадентлик, натурализм, неоромантизм оқимлари пайдо бўлди.

19-а.нинг охири, 20-а.нинг бошидаги реалистик ёзувчилар таҳқирланган оддий кишининг кадрқимматини ҳимоя қилдилар (М. Гаркнесс, У. Маррис, С. Батлер, Э. Войнич, Т. Гарди). 20-а. танкидий реализмнинг ривожиди Б. Шоу, Ж. Голсуорси ижоди муҳим босқич бўлди. 20-а.нинг иккинчи ярмида декадентлик ва б. реакция оқимдаги ёзувчилар (Э. Гарв, Д. Унтли, Л. Купер) ижоди инқирозга учради, уларнинг айримлари мустамлакачилик сиёсатидан юз ўгириб, воқеликни тўғри кўрсатишга интилдилар (Ж. Осборн, К. Эмис, Д. Уэйн), тараккийпарвар адиблар (А. Силлитоу, С. Чаплин, С. Барстоу) ижоди ривожланди.

Б. Б. адабиётининг энг яхши намуналари ўзбек тилига таржима қилинган: В. Шекспирнинг пьесалари, Ж. Свифтнинг «Гулливернинг саёхатлари», Д. Дефонинг «Робинзон Крузо», Э. Войничнинг «Сўна» романлари ва б.

Меъморлиги. Б. Б.да мисжез даврига мансуб ибтидоий меъморий ёдгорликлар (Стонхенж — мегалит иншооти) ва ўрта асрда қурилган Винчестер, Нориж ва б. ибодатхоналар мавжуд. Меъморликнинг ривожланиши куйидаги даврларга бўлинади: роман (11—12-а.лар); готика (12—15-а.лар, Дергем, Линкольн, Солсбери, Йорк, Уэльс ш.ларидаги ибодатхоналар); уйғониш даври (15—16-а.лар, бу даврда шахар ва кишлоқларда ҳашаматли турар жой бинолари кўпроқ қурилди); классицизм (К. Рен, Ж. Гиббс, У. Чеймберс, Р. Адам, У. Кент каби машҳур меъморлар етишиб чикци); эклектикамодерн (19-а.), биноларнинг ичига ҳар хил безаклар бериш, темир, бетон ва ойнадан фойдаланиш («Биллур сарой», Ж. Пакстон, 1851 ва б.) авж олди. 19-а. охири, 20-а. бошларида шахарлар қуриш («боғшахар», «йўлдошшахар» — Э. Говарх, Р. Энвин

каби меъморлар), мактаб, турар жой, маишиймаъмурий бинолар қурилиши (Ф. Уэбб, Н. Шод, Войзи, Макинтош ва б. меъморлар) кжсалди. 20-а. бошларида абстракт функционализм ҳукм сурди. Урушдан кейинги йиллари бутун Европа бўйлаб бу оқим инкирозга учради ва б. («формалистик» ва «янги брутализм») оқимлар б-н алмашди. Л. Дрейк, Д. Лэсден, Р. Мэтью, Л. Маргин, Г. Уинтерингхем, Ж. Модели каби меъморлар замонавий меъморликнинг ривожланишига хисса қўшдилар.

Тасвирий санъати. 7— 12-а.ларда яратилган Винчестер мактабига мансуб англонорманн миниатюралари, тош ўймакорлиги, кельтларнинг нақшли миниатюралари сақланиб қолган. 12-а. га мансуб ибодатхоналарда ҳайкалчалар ўрнатилган, деворларига нақш ва гуллар солинган. 16-а. рассомлигида портрет салмоқли ўрин тутди. Х. Хольбейн, Н. Хиллиард, А. Оливер каби рассомлар бу соҳада баракали ижод қилишди. П. Лели, Г. Неллер, А. Ван Дейк каби рассомлар нозикниҳол аристократлар портрета типини, С. Купер, Ж. Райли каби миниатюрочи рассомлар реалистик портрет санъатини яратдилар.

18-а. биринчи ярмида пайдо бўлган Англия миллий рассомлик мактабининг асосчиси Вильям Хогартдир. У ўша давр Англия жамиятининг турли табақа вакиллари ҳаётини реал тасвирлади. 18-а. иккинчи ярмида ижод этган Ж. Рейнолдс, Т. Гейнсборо, Г. Ребёрн каби рассомлар кишиларнинг ҳистуйғуларини ҳаққоний ифодаловчи портретлар яратдилар. Шу даврда миллий манзара жанри (Т. Гейнсборо, Ж. Кром) пайдо бўлди.

19-а. биринчи ярмида реалистик манзара жанри ривожланди. Пейзаж асарларида саноат корхоналари б-н тўла шаҳарлар, кўмкўк майсазор далалар, ўрмонлар, қишлоқ манзараларини тасвирлашга кенг ўрин берилди. Бу даврда Ж. Констебл новатор сифатида шуҳрат қозонди. Д. Россетти, М. Браун, Х. Хант, Э. БёрнЖонс каби рассомлар

эса, ўтган замонни кўмсаб ўрта аср қўл меҳнати (бадий ҳунармандлик корхоналари, китоб безаклари)га қайтишни тарғиб қилдилар. 19-а. ўрталаридаги реалистик санъат Х. Херкомер, С. Хэйден асарларида намоён бўлди.

19-а. охири, 20-а. бошларида сюрреализм, абстракционизм каби оқимлар пайдо бўлди. Бу санъат М. Смит, У. Льюис, Х. Мур ва б. рассомлар ижодида ўз ифодасини топди. 20-а.нинг йирик реалист рассомлари Ф. Бренгвин, О. Жон, У. Орпен, П. Хогарт, Л. Бредшоу, К. Роу, Э. Миддлчич, Д. Гривзлар ўз асарларини инсоннинг меҳнат фаолиятига, тинчлик ва адолат учун кураш мавзуларига бағишлаган.

Мусиқаси. Б. Б. мусиқаси қад. кельт қабилалари мусиқа маданияти заминиди ташкил топди. Бардлар деб аталган халқ кўшикчилари ижодида баллада (достон кўшиғи) асосий ўрин эгаллади. Христианлик тарқалиши б-н бирга профессионал мусиқа ижодиёти (черков айтимлари, орган ижрочилиги) ривож топди. Б. Б. полифоник мусиқасининг илк намуналари 11—12-а.ларда пайдо бўлди. Булар Ж. Данстейбл (15-а.) ижодида ривожланди. Уйғониш даврида дунёвий мусиқа жанрлари (мадригал, лютня ва клавесин куйлари, театр спектакли интермедиялари) ташкил топди. 16-а. да У. Бёрд, Т. Уилкс, Ж. Уилби, Ж. Булл, О. Гиббоне Б. Б.нинг машхур композиторлари бўлишди. 17-а.нинг охирида Г. Пёрселлнит «Дидона ва Эней» биринчи миллий операси майдонга келди. 18-а.да Б. Б.да Г. Гендель, И. К. Бах, Й. Гайдн, М. Клементи яшаб ижод этдилар. Мусиқа муассасалари («КовентГарден») ва Қироллик мусиқа жамияти, мусиқа нашриётлари барпо этилди.

19-а. охирида инглиз композиторлик мактабига асос солинди. Опералар яратила бошлади. Инглиз мусиқаси жаҳон мусиқа маданиятида кўзга кўринарли ўринга чиқди. Композиторлардан Эдуард Элгар, Р. ВоанУильямс,

Бенжамин Бриттен бунда катта роль ўйнадилар. Лондондаги Киrolлик мусиқа академияси Б. Б.нинг асосий мусиқа ўқув юртидир; Албертхолл, РойялФестивалхолл, шунингдек, 1967 й.да очилган Елизавета номидаги концерт заллари инглиз концерт ҳаётининг йирик марказидир. Эстрада томошалари Лондондаги Палладиумда қўйилади. Машҳур «Битлз» ансамбли рокмусиқа ривожига катта ҳисса қўшди. Бибиси симфоник оркестри, Лондон симфоник оркестри, «Янги филармония» симфоник оркестри оламга машҳур. Дирижёрлар Ж. Барбиролли, А. С. Боулт, Г. Вуд, пианиночилар Ж. Мур, М. Лимпани, Ж. Огдон, Ж. Лилл, скрипкачилар А. Камполи, Г. Темянка ва б. 20-а.нинг атоқли мусиқачиларидир.

Театри. Б. Б. театри куртаклари инсон турмуши ва меҳнати б-н боғлиқ ўйинлар ва урфодатлардан бошланади. Ўрта асрларда ҳукм сурган диний драма кейинчалик дунёвий мазмун касб эта бошлади. 16-а.дан Кучма профессионал театрлар юзага келиб, Уйғониш даврининг инсонпарварлик ғояларини ифодалади (драматурглар К. Марло, Т. Кид, Ж. Лили, У. Шекспир). 16-а. охири — 17-а. боши Б. Б. театрининг «олтин даври» бўлди. Бу даврда 3 хил театр бўлган: ҳаваскор хунармандлар театри, «мактаб» ҳаваскорлари театри, профессионал театр. 18-а.га келиб, театр маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилди, шу даврда Лондонда икки театр («ДруриЛейн», «КовентГарден») асосий ўринни эгаллади. 19-а. драматургияси романтизмдан реалистик қарашларни қарор топтиришга ўтди. Лондонда «Олд Вик» театри (1818), Стратфорд-Эйвон ш.да Шекспир ёдгорлик театри (1879, 1961 й.дан Киrolлик Шекспир театри), «Мустақил театр» (1891) вужудга келди. Ижрочиликда табиийлик, саҳнавий ансамбль учун, Шекспир ижодини тиклаш учун кураш бошланди. Б. Б. театрида саҳнавий реализм «Корт» театри (20-а. боши) фаолиятида қарор

топди. Унда Б. Шоу ва Г. Ибсеннинг реалистик пьесалари қўйилди. 20-а.нинг 30—40-й.ларида театрлар репертуари Б. Пристли асарлари б-н бойиди. Ж. Осборннинг «Нафратлансанг, орқага қайрилиб қара» пьесаси (1956) «жаҳлдор йигитлар» драматургиясини бошлаб берди. 1963 й. Лондонда Миллий театр очилди. Артистлар П. Скофилд, Л. Оливье, В. Ли, П. О. Тул, Д. А. Хилгут, Р. Ричардсон, реж.лар П. Брук, П. Холл, Ж. Литлвуд Б. Б. театрининг атоқли намояндалари ҳисобланади. Б. Бадаги театр ўқув юртлари: Киrolлик драма санъати академияси (1904 й.дан), Бристоль унтининг театр ф-ти.

Б. Бада театр ракси ўрта аср охирларида вужудга келди. Лондонда ташкил этилган Киrolлик мусиқа академияси (1720) балет тараққиётида катта роль ўйнади. Б. Бада «Киrolлик балети», «Балле Рамбер», «Лондоне фестивал балле», «Уэстерн тиетр балле» каби балет труппалари бор.

Б. Б. цирки 18-а.да лайд о бўлиб, Ф. Астлей (1742—1814) ижодида юқори поғонага кўтарилди. У от ўйнагувчилар мактабига асос солди, циркнинг кейинги тараққиётида А. Дюкро, Ж. Санжер, Б. Милслар катта роль ўйнади. Б. Бада езда кўчма цирклар ишлайди.

Киносн. Б. Бада кино и. ч. 1896 й.дан бошланди. 1929 й. биринчи товушли фильм «Товламачилик» яратилди. Шу йили хужжатли фильм л ар мактаби вужудга келди. А. Корданинг 1932 й.да ташкил этган «Лондон фильме» фирмаси Б. Б. ва чет эл кино арбоблари иштирокида бирмунча юқори савияли фильмлар яратди («Пигмалион», реж. А. Асквит, «39 қадам», реж. А. Хичкок каби). 2-жаҳон уруши даврида яратилган фильмларда («Мағрур водий», реж. П. Тенниссон, «Пастор Холл», реж. Р. Боултинг, «Ёнғинлар бошланди», реж. Х. Женнингс) илғор тамойиллар кучайди. Урушдан сўнг инглиз классиклари асарларини экранлаштириш авж олди. [«Ҳамлет» (1947), «Ричард III», реж.

Л. Оливье, «Оливер Твист», реж. Д. Лин каби]. Хужжатли фильмлар и. ч.да «Озод кино» гуруҳи самарали иш қилди (195659). 6070-й.ларга оид «Ўзига хос ишк» (реж. Ж. Шлезингер), «Ёлгончи Билли», «Спортчилар ҳаёти» (реж. Л. Андерсон), «Қандай саодатли кун эди» (1972), «Байрам асносида» (1975) каби фильмларда халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттириш, мураккаб, зиддиятли характерлар яратишга интилиш сезилди. В. Ли, А. Гиннесс, Д. Богард, Р. Харрис, А. Финн, П. Финч, Р. Ташингем Б. Б. киносининг машхур артистларидир.

Ўзбекистон — Б. Б. муносабатларини ЎЗР билан Б. Б. ўртасидаги савдоиктисодий ҳамкорлик 1993 й. нояб. да ЎЗР Президенти И. А. Каримовнинг Б. Б.га қилган ташрифи чоғида имзоланган «Савдоиктисодий ҳамкорлик тўғрисида», «Капитал қўйилмалар сарфланишини рағбатлантириш ва ўзаро ҳимоя қилиш ҳақида» ҳамда «Икки ёқлама солиқ солинишига йўл қўймаслик тўғрисида»ги шартномаларга асосланади.

1996 й. якунларига кўра Б. Б. Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи мамлакатлари б-н товар айланмаси ҳажми бўйича 2ўринда туради (Германиядан кейин). Ўзбекистондан Б. Б.га пахта толаси, қимматбаҳо тошлар, қора металллар, вольфрам ва улардан ясалган буюмлар юборилса, Б. Б.дан механик ва электр асбобуқсуналар, қандшакар ва қандолат маҳсулотлари, пластмасса ва ундан ясалган буюмлар, минерал ёқилғи, фармацевтика маҳсулотлари, шу жумладан дори-дармон, қоғоз ва картон, мебель, оптик приборлар ва аппаратлар, тамаки, сут маҳсулотлари, кимёвий бирикмалар, ноорганик кимё маҳсулотлари ва б. келтирилади.

ЎЗР 1992 й.да жаҳон пахта савдоси меъёрлари ва қоидаларини мувофиқлаштириб турадиган муҳим ноҳукумат ташкилоти — Ливерпул пахта уюшмасига аъзо бўлди. Ўзбекистон шу уюшма б-н биргаликда мамлакатимизда пахтани сертификациялашнинг халқаро

тизимини жорий этиш бўйича иш олиб борди.

Кейинги йилларда иккала мамлакатнинг турли даражалардаги делегациялари ўзаро ташрифлари натижасида ҳамкорлик тобора яхшилана борди. 1994 й. 14 окт.да Лондондаги асил металллар бозори уюшмаси Зарафшон аффинаж (олтин тозалаш) з-дига энг мақбул олтин қуймалар мақомини тасдиқловчи сертификат берди, бу эса Ўзбекистоннинг тамғаси бутун дунёда энг юқори сифат белгиси эканини биддиради. 1996 й. окт.да эса мазкур уюшма ҳузурида юқори сифатли қумуш қуймалар ишлаб чиқарувчи Олмалик конметаллургия к-ти ваколатхонаси расмийлаштирилди.

1997 й. 4—12 окт. кунлари Тошкентда «Британия фестивали» ўтказилди. Фестиваль дастури доирасида Б. Б.нинг 30 га яқин компанияси маҳсулотлари кўргазмаси, «Британия кироллари хонадони мероси» кўргазмаси, тўқимачилик машина усқуналари ва меъморликка бағишланган семинар ўтказилди, Б. Б. фильмлари намойиш қилинди ва х.к.

Ўзбекистон—Британия савдо ва саноат кенгашининг мажлислари мунтазам равишда ўтказилиб турибди. Бу мажлисларда иқтисодий алоқаларни ривожлантириш масалалари, савдо-сотиқ, иқтисодиёт ва инвестиция соҳаларидаги ҳамкорликни кучайтириш истиқболлари муҳокама қилинади.

Айрим йирик фирма, компания ва банклар ўртасидаги ҳамкорлик ҳам ривожланган. «Бритиш Эйрвейз» компанияси б-н тузилган шартномага биноан 1992 й. 31 дек.дан бошлаб «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллим авиация компаниясининг самолётлари ҳафтасига 4 марта Лондонга қатнаб турибди.

1994 й.да «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиация компанияси Б. Б. транспорт департаменти б-н келишиб, Тошкент—Манчестер—Тошкент

ўргасида мунтазам рейслар бажариш ҳуқуқини олди.

«Ўзғмойтамакисаноат» уюшмаси хорижий сармоя ёрдамида ўз корхоналарини янгилаб ва таъмирлаб, жаҳон андозалари даражасига етказиш мақсадида «Краун» компанияси б-н шартнома тузди. Шартномага биноан Қўқон ёғмой к-тини инглиз сармояси ҳисобига қайтақуриб, асбобукуналарини замонавийлаштиришга киришилди.

Ўзбекистонда тамаки саноатини ривожлантириш учун тамаки барги етиштириш, уни қайта ишлаш ва сигарета и. ч. бўйича «Бритиш Америкэн Тобакко» компанияси б-н қўшма корхона барпо этиш тўғрисидаги битимга мувофиқ 232 млн. АҚШ доллари миқдоридаги маблағ сарфланди. Бу маблағ асосан Тошкент тамаки фкасини, Ургут тамаки ферментацияси фкасини реконструкциялаш ва модернизациялашга, Самарқанд тамаки фкасини қуришга, ижтимоий тадбирларга ва мутахассислар тайёрлашга ишлатилди. Тошкент тамаки фкасида «Саратон» ва «Хон» сигареталарини и. ч. йўлга қўйилган.

1996 й. охирида Сурхондарё вилоятининг Хандиз қонида рангли металлларни қидириш ҳақида «Oxus Resonrses Corporation» корпорацияси б-н дастлабки битим имзоланди. Битимга кўра, Б. Б. фирмаси йил давомида ўз маблағи ҳисобидан қонни узилкесил ўрганиши, рангли металлларни комплекс қазиб олишни ташкил этишга оид техникавийиктисодий асосламаларни тайёрлаши, сўнгра тахм. 100—150 млн. АҚШ доллари қиймагига эга бўлган лойиҳа асосида қўрғошин, рух, мис, кумуш қазиб чиқарадиган қўшма корхона барпо этиши лозим. 1997 й.нинг 10 июлида Б. Б.нинг мазкур корпорацияси б-н Навоий вилоятидаги Аристантов ва Балпантов қонларини ўрганиб, аниқлаш тўғрисида ҳам дастлабки битим имзоланди. Ўзбекистон ғарбий қисмида геол. маълумотларини биргаликда

ўрганиш борасида ҳам ҳамкорлик ўрнатилган.

ЎЗР Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигида «Мередит Жонс» компанияси б-н пахта селекцияси, уни етиштириш ва қайта ишлашнинг илғор усуллари асосида ишлайдиган агрофирма барпо этиш режаси мавжуд. Фарғона вилояти Ёзёвон туманининг 11 хўжалигини ўз ичига оладиган бу фирма пахта ҳосилдорлигини кўпайтиришга, тола сифатини оширишга ва тупроқ унумдорлигини яхшилашга олиб бориши лозим.

«Ўзбектелеком» концерни «Женерал Пласси Телекоммуникейшнз» («ЖиПиТи») компанияси б-н биргаликда Тошкент учун замонавий рақамли алоқани ташкил этувчи «Бузтон» қўшма корхонасини барпо қилди. Бу лойиҳа муассислар маблағи, шунингдек экспорт кредитларни қафолатлаш департаменти суғуртаси асосида олинган кредит ҳисобидан таъминланди.

ЎЗР Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки Б. Б.нинг 5 та банки б-н ва хорижий банкларнинг Лондондаги 11 та бўлими б-н вакиллик муносабатлари ўрнатди. «Барклайз Банк» тижорат тўловлари бўйича асосий вакил ҳисобланади. Навоий вилоятидаги олтин қонини ўзлаштириш бўйича «НьюмонтЗарафшон» лойиҳаси амалга оширилиши Миллий банк б-н «Барклайз Банк» қўшма фаолиятининг йўналишларидан бири бўлди. «Барклайз Банк» 161 млн. француз франки (салкам 32 млн. АҚШ доллари миқдоридаги) кредитни «Сосьете Женераль» банки б-н биргаликда янги «Метрополь» меҳмонхонаси қурилиши учун 10 й. муддатга, иккинчи кредитни 1,7 млн. АҚШ доллари миқдорида Тошкент тўқимачилик к-тига Б. Б.нинг «Кросрол» фирмаси юборадиган асбобукуналар ҳақини тўлаш учун берди.

Тошкент ш. ҳокимлигининг капитал қурилиш бош бошқармаси «Handy Haul» фирмаси б-н биргаликда дипломатия

корпуси ходимлари, хорижий фирмаларнинг вакиллари яшайдиган 22 та 2 қаватли коттеж қуришни мўлжаллаган. Бу ерда кичик супермаркет, кафе, бар, 2 та теннис корти бўлади (1998).

ЎЗРда Б. Б. сармоёси иштирокидаги 115 та корхона мавжуд, шундан 34 тасида инглиз капитали 100% ни ташкил этади. Б. Б.нинг 36 та фирмаси ваколатхонаси расмийлаштирилган.

БУЮК БРИТАНИЯ ОРОЛИ — Британия ороллари таркибидаги энг катта орол (майд. қарийб 230 минг км²) (қ. Буюк Британия).

БУЮК ГЕОГРАФИК КАШФИЁТЛАР —15—17-а. ўрталари (чет эл адабиётларида, одатда, фақат 15-а. ўрталари — 16-а. ўрталари) да европалик сайёҳлар томонидан қилинган йирик географик кашфиётлар учун қабул қилинган шартли термин.

Европа мамлакатларида товар и.ч. нинг ўсиши, жавоҳирларнинг этишмаслиги ва олтин ҳамда қумуш, зирворлар ва фил суягини (тропикларда), қимматбаҳо мўйна, морж тишини (шим. мамлакатларда) топиш мақсадида янги ерларни кидириш, Европадан Ҳиндистон ва Шарқий Осиёга янги савдо йўллари ахтариш қабилар экспедицияга боришининг умумий сабаблари бўлган.

Б.г.к. 1юз йиллик даврининг муҳим воқеалари . 1488 й. португалиялик денгизчилар Африканинг барча ғарбий ва жан. соҳилини текширдилар (Д. Кан, Б. Диаш ва б.). 149294 й.ларда Х. Колумб Багама о.ларини, Катта ва Кичик Антил о.ларини кашф қилди; 1497—99 й.ларда Васко да Гама (араблар раҳнамолигида) Ғарбий Европадан Жан. Африка бўйлаб Ҳиндистонга узлуксиз денгиз йўлини очди; 1498—1502 й.ларда Колумб, А. Охеда, А. Веспуччи ва б. испан ҳамда португал денгизчилари Жан. Американинг ҳамма шим. соҳилини, унинг шарқий (Бразилия) қирғоғини 25° ж.к.гача ва Марказий Американинг

Қариб қирғоғини кашф қилдилар. 1513—25 й.ларда испанлар Панама бўйинини кесиб ўтиб, Тинч океан қирғоғига чиқдилар (В. Нуньес де Бальбоа) ва ЛаПлата қўлтиғини, Флорида ва Юкатан я.о.ларини ва Мексика қўлтиғининг барча соҳилини (Х. Понсе де Леон, Ф. Кордова, Х. Грихальва ва б.), Мексика ва Марказий Американи (Э. Кортес ва б.) забт этдилар, Жан. Американинг Атлантика соҳилини тўлиқ текширдилар. 1519—22 й.ларда Ф. Магеллан ва унинг сафдошлари Американинг жан. чеккаси бўйлаб бўғоз орқали (кейинчалик Магеллан бўғози деб аталди) дунё бўйлаб биринчи саёҳат қилдилар. 1526—52 йларда Ф. Писсаро, Д. Альмагро, П. Вальдивия, Г. Кесада, Ф. Орельяна ва б. испанлар Жан. Американинг барча Тинч океан соҳилини, Анд тоғларини 10° ш. к.дан 40° ж. к. кача, Ориноко, Амазонка, Парана, Парагвай дарёларини очдилар. Француз денгизчилари Ж. Веррацано (1524), Ж. Картье (153435) Шим. Американинг шарқий қирғоғини ва СанЛаврентий дарёсини, испан сайёҳлари Э. Сото ва Ф. Коронадо эса Аппалачи тоғларининг жан.ни ва Қояли тоғларнинг жан.ни, Колорадо ва Миссисипи дарёларининг қуйи оқимларини ўргандилар (1540—42).

Б.г.к. 2юз йиллик даврининг муҳим воқеалари. Ермакнинг Ғарбий Сибирга юришидан (1581—84) кейин ва Газ дарёси бўйи да Мангазея ш.га (1601) асос солингандан сўнг рус сайёҳ (йўл босар)лари Енисей ва Лена дарёлари соҳилларини ўргандилар, Шим. Осиё худудини кесиб ўтиб, Охота денгизигача етиб бордилар (1639 й. И. Москвитин). 17-а. ўрталарига келиб Сибирнинг барча йирик дарёлари ва Амур дарёсининг оқимини (К. Курочкин, И. Перфильев, И. Ребров, М. Стадухин, В. Поярков, Е. Хабаров ва б.) текширдилар. Рус денгизчи сайёҳлари эса Осиёнинг барча шим. соҳилини айланиб чиқиб, Ямал, Таймир, Чукотга я. о.ларини тавсифладилар ва Шим. Муз океанидан

Тинч океанга (Беринг бўғози орқали) ўтиб, Осиё куруклик орқали Америка б-н туташмаганлигини аниқладилар (Ф. Попов — С. Дежнев экспедициялари). Голланд денгизчиси В. Баренц 1594 й. Новая Земля о.нинг ғарбий қирғоғини ва 1596 й. Шпицберген о.ни айланиб чикди. Инглизлар 1576—1631 й.ларда Гренландиянинг ғарбий соҳилини айланиб ўтиб, Баффин Ерини, Лабрадор я. о.ни айланиб, Гудзон кўлтиғи қирғоқларигача бордилар (М. Фробишер, Ж.Дэйвис, Г. Гудзон, У. Баффин ва б.). Французлар 1609—48 йларда Шим. Америкада Шим. Аппалачи тоғларини ва Буюк қўлларни (С. Шамплен ва б.) топдилар. Испаниялик Л. Торрес 1606 й. Янги Гвинея о.нинг жан. қирғоғини айланиб Торрес бўғозини очди, голландлар эса В. Янсзон, А. Тасман ва б. 1606—44 й.ларда Австралия, Тасмания ва Янги Зеландиянинг шим., ғарбий ва жан. қирғоқларини кашф қилдилар.

Шарқ мамлакатларида, айниқса, Хитойда бундай кашфиётлар анча илгари бошланган. Мил.ав. 128 й. хитойлик Чжан Цянь Шарқий Тяньшан этаклари бўйлаб бориб, Марказий Тяньшан довларидан ошиб, Фарғона водийсининг Косон ш.га келган, сўнгра Қизилқумдан ўтиб, Балхга етиб борган. Қайтишда Помир, Циньгинь тоғларидан ўтиб, 126 й.да ватанига қайтиб келган (15 минг км йўл босган). Хитой сайёҳи Сюань Цзан 7-а.да 16 йил (629—645) давомида Чжан Цянь йўлидан юриб, Балх ш.гача борган, сўнг Ҳиндукуш тоғларидан ошиб, Ҳайбар дарасидан ўтиб, Ҳинд водийсига чиққан ва Панжобни ўрганган, Панжобдан Бенгалиягача бўлган ерларни кезган, сўнгра Амударё бўйига қайтиб, Помир ва Қашқар орқали ватанига қайтган. 689 й. хитойлик И. Цзинь денгиз бўйлаб саёҳатга чиққан. Суматра о.га борган, сўнг Ганг мансабига етиб келиб, 695 й. ватанига қайтган ва кўрганларини батафсил ёзиб қолдирган.

9—10-а.ларда араблар Эрон, Ҳиндистон, Шри Ланка, Туркистон,

Ўрта Осиёнинг буюк тоғлари, Шим. ва Жан. Хитой, Ҳиндихитой, Индонезия о.лари, Африка, Мадагаскар о. ҳақида етарли маълумотга эга бўлишган. Фақат Евросиёнинг шим. уларга унча аниқ эмас эди. 10-а.нинг биринчи ярмида араб сайёҳи, олим Масъудий бутун Ғарбий Осиёни, Туркистон, Кавказ, Шарқий Европа, Шим. Африка, Шарқий Африкани кезиб чиққан, Ява о. ва Хитойда ҳам бўлган деган маълумотлар бор. 13-а. бошида араб географ ва сайёҳи Ёқут Ҳамавий Ўрта денгиз, Форс кўлтиғи, Эрон тоғлиги ва Туркистонда бўлган. Ёқут Ҳамавий «Мамлакатлар луғати»ни тузган. Марокашлик савдогар Абу Абдуллоҳ Ибн Баттута 1325 й. Искандарияга келган, сўнгра Нил дарёси бўйлаб сузиб, биринчи шаршарага (Асвон яқинида) борган. Кейин Сурия (Шом), Кичик Осиё я. о., Ирок, Макка, Яман, ундан Мозамбикка борган, сўнг Занжибар о. орқали Ҳўрмуз бўғозига келган, Баҳрайн о.ларидан ўтиб, Жан. Эронда бўлган, у ердан Мисрга қайтган. Сўнгра Сурия ва Кичик Осиё я. о. орқали Кора денгиз бўйига, Қримга, Волга дарёси этаги, Ахтуба орқали Олтин Ўрда пойтахти Сарой Беркага борган. Кейин Хоразмга, Бухоро, Самарқандга ўтган. Жан.га бурилиб Амударёдан ўтган, Ҳиндукуш тоғларидан ошиб, Ҳинд водийсига, Панжобга, Дехлига борган. 1342 й. Хитойга бора туриб Жан. Ҳиндистон, Шри Ланка, Малдив о.ларига ўтган, ундан Хитойга, Тайвань о.га бориб, 1349 й. ватанига қайтган. Сўнг Испанияга борган. Нигер дарёси ўрта оқимига, Аир, Ахагар тоғлиқларига (Сахрои Кабирда) борган. Ҳаммаси бўлиб (курукликда ва сувда) 130 минг км йўл босган. У саёҳат қилган мамлакатлар ҳақида муҳим маълумотлар қолдирган.

Туркистондан ҳам жаҳон география фанига буюк ҳисса қўшган олим ва сайёҳлар чиққан. Булардан Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий «Сурат аларз» «Ер тасвири» асарини ёзган, 7 иқлимга таъриф берган, 537 та жой номини ёзиб

қолдирган. Абу Райхон Беруний 1016 й.да Шарқда дастлабки географик глобусни яратди. Ер айланасини аниқ, ўлчади, дунё харитасини тузди, Ғарбий ярим шарда куруклик борлигини башорат қилди. Носир Хисрав Мағриб ш.га, жан.да Нубия чўли, Маккагача, шарқда Мўлтон ва Лоҳур ш.ларига борган, 15 минг км дан орტიқйўл босган. Ҳофизи Аbru (14—15-а.лар) Мовароуннахр, Дашти Қипчоқ, Хуросон, Ирок, Форс, Озарбайжон, Эрон, Гуржистон, Арманистон, Русь ва Шом ерларида бўлган, Ҳиндистонда Ганг дарёси қирғоқларигача бир неча марта борган. Унинг 1417—20 й.ларда ёзган географик асарида дунёнинг доира

шаклидаги харитаси зоқ Самарқандий Афанасий Никитиндан 27 йил аввал Ҳиндистонга (Коликут портига — ҳоз. Кожикод) денгиз йўли (Арабистон денгизи) орқали борган (1441) ва Ҳиндистон ҳақида китоб ёзган. Африкани айланиб ўтган Васко да Гама Абдураззоқ Самарқандийдан 50 йил кейин шу портга етиб борган. Шарқ географсайёҳ олимларининг кашфиётлари ва ёзиб қолдирган китоблари европалик географ-сайёҳларнинг жахоншумул географик кашфиётларига асос бўлган дейиш мумкин.

Ад.: Маг и до вич И. П., Очерки по истории географических открытий, 3 изд., М., 1967; Ҳасанов Ҳ., Сайёҳ олимлар, 1981; Ҳасанов Ҳ., Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар, Т., 1964; Иброҳимов Н., Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати, Т., 1993.

БУЮК ДАВЛАТЧИЛИК ШОВИНИЗМИ — кўп миллатли мамлакатларда тарихий тараккиёт жараенида давлатда етакчи мавкени эгаллаган, ўз миллатини «олий» миллат деб эълон қилган ҳукмрон миллат мафқураси ва сиёсати, шовинизм ва миллатчиликнинг бир тури. Миллим ва кўп миллатли давлатлар ҳамда мустамлака империялари ташкил топаётган даврда вужудга келган. Ҳукмрон «буюк»

миллатлар сиёсати бошқа миллат ва элатларни асоратга солиш, аёвсиз ишлатиш, иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳаларда камситишга қаратилган. Мае, Россия империясида яшовчи мазлум халқларга, жумладан Туркистон халқларига нисбатан Б. д. ш.га асосланган сиёсат амалга оширилди, уларнинг кад. маданияти, маънавияти, илм-маърифати, дини ва урфодатлари оёқ ости қилинди. Шўролар замонида мазкур сиёсат турли мафкуравий усуллар б-н, мас, «байналмилаллик» шиори остида давом эттирилди.

БУЮК ДАЙКА — Зимбабведаги ўта асосли интрузив массив. Уз. 560 км, эни 12 км гача. Б. д.да йирик захирали (1 млрд. т) хром рудалари конлари жойлашган. Йўлйўлакай Pt, Ni олинади. 1919 й.дан ишга туширилган. Руда кавлаб олиш маркази — Шуругви, Ломагунди (қ., Дайка).

БУЮК ИПАК ЙЎЛИ — қадимда ва ўрта асрларда Шарқ ва Ғарб мамлакатларини илк бор ўзаро боғлаган китъаларо карвон йўли (мил. ав. 2-а.— мил. 15-а.). Б. и. й. атамаси ушбу йўлдан ташилган қимматбаҳо товар — Хитой ипаги б-н боғлиқ. Ғарб мамлакатлари узок вақтгача ипакчилик сирасорларидан беҳабар бўлишган.

Б.и.й. атамаси қадимда ишлатилмаган. Б.и.й.ни тарихий, географик ва маданий жиҳатларини илмий ўрганиш амалда кўплаб мамлакат олимлари томонидан 19-а.нинг 2-ярмидан бошланган. Уни тадқиқ этишга Ғарбий Европа, Россия ва Япония олимлари салмоқли ҳисса қўшдилар. Хусусан, Японияда «Буюк ипак йўли энциклопедияси» нашр қилинди. 1877 й. машҳур немис олими Карл Рихтгофен ўзининг «Хитой» номли йирик илмий асарида улкан Евроолиё материганинг турли қисмларини боғловчи йўллар тизимини «Ипак йўли» деб атаган, кейинчалик «Б.и.й.» атамаси қабул қилинган.

Мил. ав. 2-а.гача ҳам Шарқ б-н Ғарб ўртасида Ўрта Осиё карвон йўллари орқали амалга оширилган алоқалар мавжуд бўлган. Бунга Тоғли Олтойдаги Позирик кўрғонидан топилган Кичик Осиёда тайёрланган буюмлар, Афғонистон ва Ўрта Осиёдан топилган юнон буюмлари мисол бўлиши мумкин. Искандар Мақдуний (қ. Александр) салтанати тузилиши б-н бу алоқалар тўғри йўлга солинган. Б.и.й.нинг шарқий қисмини барпо этишда суғдийлар катта роль ўйнаганлар. Искандар Мақдуний томонидан Суғдиёна мамлакати и стило этилиши б-н кўплаб суғдийлар шарққа томон кўчганлар ва Б.и.й.нинг марказий қисмини — Ўрта Осиёдан тортиб Хитойнинг Чаньан ш.гача бўлган оралик масофада савдо факториялари (манзилгоҳлари) бунёд этганлар. Ўз навбатида Хань империяси мил. ав. 1-минг йиллик охирида ўз ҳудудини Ўрта Осиё томон кенгайтириш сиёсати юргизиб бу йўналишга алоҳида эътиборини қаратади ва бу йўл ҳақида маълумот тўплаш, айғоқчилик ва дипломатик мақсадларида элчи Чжан Цзянни юборади. Аммо Суриядаги Ўрта денгизнинг шарқида жойлашган Гиераполь ш.дан Серика (Хитой)гача бўлган масофа бўйлаб тузилган дастлабки батафсил йўллик македониялик савдогар Май Тициан (мил. 100 й.) томонидан тузилган. Бу маълумотлар Клавдий Птолемейнинг «Географик қўлланма»сида сақланган. Птолемей эса ўз навбатида бу маълумотларни тарихчи Мариннинг тахм. 107—114 й.лар оралиғида ёзилган ва бизгача етиб келмаган асарларидан олган. Ушбу маълумотларга кура, Б.и.й. 2 катга киемга бўлинган: Гиераполдан Тошминор (Тошқўрғон)гача ва Тошминордан Серикагача. Йўлнинг Ўрта Осиё қисми Ария (ҳоз. Туркменистоннинг жан. ва Афғонистоннинг шим.ғарбида жойлашган кад. вилоят)дан бошланган. Ариядан йўл шим.га Марғиёнадаги Антиохияга (Байрамали ш. яқинидаги кўхна Марв ш. харобаси) кетган,

сўнгра шарққа бурилиб Бактра (Шим. Афғонистондаги Балх ш.)га борган. Бу ердан йўл шим. томон йўналиб Термиз атрофида Амударёдан ўтилган ва сўнгра 2 томонга кетилган. 1си, шим.си бўйлаб Темир дарвоза орқали Мароканда (Самарқанд)га, у ердан Фарғонага кетилган. 2си, жан.си эса Сурхондарё водийси бўйлаб комедларнинг тоғли ўлкасига (ҳоз. Қоратегин) олиб борган. Ҳар икки йўналиш ҳам Тошминорга олиб борган. Уни айрим олимлар Тошкент худудида, бошқалари Олай водийсида жойлашган деб ҳисоблайдилар. Тошминордан сўнг йўл Ўрта Осиё худудидан ташқарига чикқан, Эргаштом атрофида «савдогарлар кўнимгоҳи» жойлашган, сўнгра йўл ТаклаМакон чўлидан ўтиб Дуньхуанга, сўнгра Хитойнинг кад. пойтахти — Чаньанга олиб борган. Бу ердан йўл эҳгимол шим. ғарбга Корея ва Японияга кетган бўлса керак. Мил. 5—8-а.ларда Б.и.й.нинг Еттисув орқали Чоч (Тошкент воҳаси), Суғд, сўнгра Пойкенд, Марв бўйлаб Эрон Хуросонига элтувчи шим. қисми муҳим аҳамият касб этган. Айни шу даврда Эрон орқали Византияга ипак олиб ўтиш тақиқланганлиги муносабати б-н суғд савдогарлари Византия ва Турк хоқонлари воситачиликларида Суғд ва Хоразмдан Каспий денгизини айланиб ўтиб, Шим. Кавказдаги доvonлардан ошиб Қора денгиз ва кейинчалик Константинополгача олиб борувчи янги йўл тармоғини очадилар. Ғарбда юксак кадрланган, қиймати жиҳатидан олтин ва қимматбаҳо тошларга тенглаштирилган ипак воситасида Византия императорлари Европадан жангчилар ёллашган ва кўшни «варвар» — герман ва славян қабилаларининг ҳукмдорларини ўз томонларига оғдириб олишган, чунки ипак уларда янада кадрлироқ саналган. Ипак бу пайтда 3 буюк давлат: Византия империяси, Сосонийлар Эрони ва буюк Турк хоқонлиги ўртасидаги иктисодий рақобат объектига айланган. Бироқ, бу «ипак» йўли афтидан узок вақт

мавжуд бўлмаган, чунки 6-а. 2-ярмида Хитой ипак и. ч. бўйича монополь хуқуқдан маҳрум бўлган, аср охирида эса Византия шу қадар кўп миқдорда ипак етиштирар эдики, уни Хитойдан келтиришга ҳеч қандай эҳтиёж қолмаган. Византия ипак саноатини барпо этилиши ва уни астасекин Закавказье ва Ўрта денгиз мамлакатларига тарқалиши б-н Б.и.й.нинг тарихи тугайди. Кейинги асрларда, айниқса мўғуллар салтанати даврида гарчанд Шарқ б-н Ғарбни боғловчи қарвон йўли мавжуд бўлгани ҳақида кўплаб далилларни келтириш мумкин бўлсада, лекин «ипак йўли» номини унга шартли равишда қўллаш мумкин, чунки бу йўлнинг аҳамиятини эндиликда ипак эмас, бошқа товар ва мақсадлар белгилар эди.

1987 й. ЮНЕСКО маданий тараққиёт бўйича БМТнинг умумжаҳон декадаси доирасида «Ипак йўли — мулоқот йўли» халқаро дастурини қабул қилди. Бу дастур Ўрта Осиё халқлари бой маданий тарихларини кенг қамровда тадқиқ этишни назарда тутди. Бироқ унинг асосий мақсади — Шарқ б-н Ғарб ўртасида янада мустаҳкамрок маданий ва иқтисодий алоқалар ўрнатиш, ушбу буюк қитъаларда яшовчи кўп сонли халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни яхшилашдан иборат. Кўплаб (30 дан зиёд) халқаро илмий конференция (жумладан, Самарқанд, 1990 й. окт.; Бухоро, 1996 й. фев.) ва семинарлар ўтказилди. Б.и.й. бўйлаб биргаликда халқаро экспедициялар уюштирилди, кинофильмлар яратилди, китоблар, брошюралар ва мақолалар чоп этилди, баъзи археологик ва мезморий ёдгорликлар таъмирланди. Баъзи бир Шарқ мамлакатларида (Ҳиндистон, Хитой, Ўзбекистон, Шри Ланка, Япония) Б.и.й.ни ўрганиш бўйича махсус илмий интлар барпо этилган. Мае, БМТ ва ЮНЕСКО қарорига кўра, Самарқанд ш.да Марказий Осиё тадқиқотлари халқаро ин-ти очилган. 1997 й. майда Ўрта Осиёни Эрон б-н боғлаган Сарахс — Машҳад т.й.

ушбу қисми қурилиши тугалланди, бу б-н Ўрта Осиё мамлакатлари Форс қўлтиғига, Европа мамлакатлари эса Ўрта Осиёга чиқиш имконига эга бўлдилар. Илмий ва маданий дастурлардан ташқари Б.и.й.ни тиклаш бўйича жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган лойиҳа амалга оширилмоқда [қ. Европа—Кавказ—Осиё транспорт йўлаги (TRACECA)]. Навбатдаги вазифа — Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги т.й. участкасини қуришдир. Мана шу режа амалга ошгудек бўлса, Атлантика океанидан тортиб Тинч океанигача бўлган масофада Б.и.й.нинг «т.й.» варианты тўла тикланган бўлади.

Ўзбекистонда Б.и.й.ни тиклашга қатта эътибор қаратилмоқда. 1995 й. 2 июнда Ўзбекистон Республикаси Президентга И.А. Каримовнинг Б.и.й.ни қайта тиклашда Ўзбекистоннинг иштирокини авж олдириш ва республикада халқаро сайёҳликни ривожлантириш борасидаги чоратадбирлар тўғрисидаги фармони эълон қилинди (яна қ. *Буюк ипак йўли сайёҳлик йўналишлари).

Ад.: Ртвеладзе Э., Великий шелковый путь, Т., 1998.

Эдвард Ртвеладзе, Фахриддин Ҳасанов.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ» САЙЁҲЛИК ЙЎНАЛИШЛАРИ

— Ўзбекистонда ташкил қилинган асосий сайёҳлик йўналишлари. 1994 й. Тошкент ва Самарқандда Жаҳон сайёҳлик ташкилотининг «Ипак йўли» лойиҳасини ишлаб чиқиш бўйича халқаро йиғилиш бўлиб, унда Ўзбекистон мазкур қадимий йўналиш маркази деб белгиланди. 1995 й. 2 июнда УзР Президентга «Буюк ипак йўлини қайта тиклашда Ўзбекистоннинг иштирокини авж олдириш ва республикада халқаро сайёҳликни ривожлантириш борасидаги чоратадбирлар тўғрисида» фармон қабул қилди. Шу асосда «Ўзбектуризм» миллий компанияси «Ипак йўли» ўтган тарихий манзиллар бўйлаб 200 дан ортиқ йўналишлар ишлаб чиқди. Улар асосий

сайёҳлик зоналарини камраб олади ва Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива ҳамда Фарғона водийси шаҳарлари бўйлаб ўтади. «Ипак йўли»нинг тармоқлари ҳисобланган Андижон, Наманган, Фарғона, Термиз, Нукус ш.лари орқали ўтувчи йўналишлар ишлаб чиқилмоқда. Фарғона водийси бўйлаб ўтувчи йўналиш — «Фарғона олтин ҳалқаси» Қўқон, Фарғона, Андижон, Наманган ш.ларини ўз ичига олади. Бу сайёҳлик йўналишлари ўз мақсад ва вазифасига қараб куйидаги гуруҳларга бўлинади: ихтисослашган ва саргузаштли сайёҳлик, кишлоқ сайёҳлиги, сувда ва автомобилда сайёҳдик, кемпинг ва қарвонсаройларда дам олиш б-н давом этувчи сайёҳлик, этник, диний, ўқув ва ёшлар сайёҳлиги. «Б. и. й». с. й.да сайёҳлар учун қулай шартшароитлар яратиш, уларга намунали хизмат кўрсатиш мақсадида янги шинам меҳмонхоналар, кемпинглар, мотеллар, умумий овқатланиш ва дам олиш масканлари бунёд этилмоқда. Шу сабабли бу йўналишлар бўйлаб сафар қилувчилар сони йил сайин ортиб бормоқда.

БУЮК КАНАЛ (хитойча Даюньхэ — кемалар катнайдиған дарё) — кема катнайдиған канал, Хитойнинг йирик гидротехника иншоотларидан бири. Икки йирик Тяньцзян ва Шанхай портларини боғлайдиған канал. Пекин ш. яқинидан бошланади, Хуанхэ, Хуайхэ ва Янцзи дарёларини кесиб ўтиб, Ханчжоу ш.гача келади. Уз. 1782 км. Б.к.га табиий сув йўлларида — Байхэ дарёси, Вэйшаньху кўли ва б. сув ҳавзалари ҳам қиради. Б.к. мил. ав. басрда қазила бошлаган каналлар ўрнида 13-а. да қуриб тугалланди. Кейинги йилларда қисман реконструкция қилинди. Асосий портлари: Янчжоу, Сучжоу, Уси, Ханчжоу. Асосан кўмир, дон, пахта, ёғоч ташилади.

БУЮК КАРЛ (742.2.4814.28.1) франклар қироллиги (768 й.дан), император (800-й.дан), каролинглар сулоласи унинг номи б-н аталган. Унинг босқинчилиқ

урушлари (773—774 й.ларда Италиядаги Лангобард қироллигига, 772—804 й.ларда сакслар ери ва б.га қарши) натижасида катта империя вужудга келган. Б. К.нинг олиб борган сиёсати (черковга ҳомийлик қилиш, суд ва ҳарбий ислохотлар ва б.) Ғарбий Европада янги ижтимоий муносабатларнинг шаклланишида муҳим босқич бўлган. Б.К.нинг империяси унинг вафотидан сўнг бир оз вақт ўтгач, парчаланиб кетган.

БУЮК КЎЛЛАР — Шим. Америкадаги ёнмаён жойлашган 5 катта кўл (Юқори кўл, Мичиган, Гурон, Эри, Онтарио) нинг умумий номи. АҚШ б-н Канаданинг чегара қисмида. Майд. 245,2 минг км². Сувининг ҳажми 22725 км³. Б.к. дунёда энг катта чучук сув ҳавзасидир. Кўллар бир-бирлари б-н қиска, серостона дарёлар орқали туташган. Кўллар Атлантика океанига СанЛаврентий дарёси орқали оқади. Эри ва Онтарио кўлларини бир-бирига боғловчи Ниагара дарёсида Ниагара шаршараси бор.

Б.к. қирғоқ чизигининг умумий уз. 18 минг км. Б.к. тўртламчи давр музликларининг эришидан пайдо бўлган. Шим. қирғоқлари баланд, қояли, буларда қизил, кўнғир қумтошлар, гранитлар, гнейслар яққол кўриниб туради. Жан. ва жан.шарқий қирғоқлари паст. Орол кўп. Чикаго ш. яқинида кўл сувининг т-раси янв.да 0°, авг.да 20°. Дек.дан апрель охиригача муз б-н копланди. Б.к.да балиқларнинг 173 тури бор. Ички сув йўлларининг уз. 1873 км. Б.к.даги кема йўлларининг уз. 3 минг км атрофида. Б.к. атрофдаги даре ва кўллар б-н ҳам каналлар орқали қўшилган. Кўлларда темир рудаси, дон, кумир ва б. юклар ташилади. Йирик портлари — Чикаго, Детройт, Милуоки, Буффало, Кливленд, Торонто.

БУЮК КЎЧИШ — қ. Халқларнинг буюк кўчиши.

БУЮК ЛИТВА КНЯЗЛИГИ — ҳоз. Литва ва Белоруссия худудларининг бир қисмида жойлашган давлат (13—16-а. лар). 13-а. охири — 14-а.да белорус, украин ва ғарбий рус ерларини босиб олиш ҳисобига кенгайган. Пойтахти — дастлаб Тракай, сўнгра Вильнюс. Немис рицарлари б-н курашиш мақсадида Польша б-н яқинлашган (Крево унияси, 1385). 15-а. охирида буюк князь хокимиятини ўз назорати остига олган панлаш Радиси ташкил қилинди. Ливон уруши пайтида Польша б-н ягона давлат — Речь Посполитата бирлашган (Люблин унияси, 1569).

БУЮК МЕНДЕРЕС — Туркия ғарбидаги дарё. Уз. 380 км, ҳавзасининг майд. 23,9 минг км². Анадолу ясситоғлигидан бошланиб, Эгей денгизига дельта ҳосил қилиб қуйилади. Ўртача сув сарфи 90 м³/сек, қишда серсув. Суғоришда кенг фойдаланилади. Қуйи оқимида ўзани жуда эгрибугри. Б. М.нинг юнонча номи — Меандр — кейинчалик дарё ўзанининг эгрибугрилигини англатувчи термин бўлиб келган.

БУЮК МОРАВИЯ ДАВЛАТИ (Буюк Моравия, Богемия князлиги) — ғарбий славянларнинг Жан. Моравиядаги илк давлати (9—10-а.лар). 869/870 й.да Кирилл ва Мефодий Б.М. д.да Германия епископлигидан мустақил бўлган славян черковини ташкил қилишга эришдилар. 906 й. Б.М.д. кўчманчилар — венгерлар томонидан тормор келтирилган.

БУЮК МЎЎУЛЛАР — Европа адабиётларида бобурийлар сулоласининг ғайри илмий аталиши. 17-а.даги европалик сайёҳлар бу сулолага Б. м. деб ном берганлар.

БУЮК ОКЕАН — Тинч океаннинг иккинчи, кам қўлланиладиган номи. Б.о. деган номни 1752 й.да француз географи Ж.Н. Бюаш берган (қ. Тинч океан).

БУЮК ТЕКИСЛИКЛАР — тоғ олди платоси, Шим. Американинг Шарқий Кордильера тоғларига туташиб кетган, АҚШ ва Канада худудида. Жан. шарқдан шим.ғарбга 29° ш.к. дан 62° ш.к. гача 3600 км узунликка чўзилган, кенглиги 550—800 км. Геологик жиҳатдан Шим. Америка (Канада) платформасининг чекка қисми. Кристалл жинслар, оҳақтош, кумтош ва лёсслар б-н қопланган. Бал. шарқда 500 м дан ғарбда 1700 м гача. Жан.да карст ривожланган. Жарликлар Б.т.ни алоҳида қисмларга ажратиб юборган: Эдуарде платоси, ЛьяноЭстакадо, Буюк текисликлар ва Миссури. Б.т. нефть, тошқўмир ва қўнғир қўмирга, табиий газ ва ош тузига бой. Иқлими континентал, шим. да мўътадил, жан.да субтропик иқлим. Январининг ўртача т-раси шим.да —28°, жан. да 12°, июлники шим.да 13°, жан. да 28°. Йиллик ёгин 250—600 мм. Дарёлари камсув, тез оқади. Йирик дарёлари — Миссури, Платт, Арканзас, Колорадо, Пекос; суғоришда кенг фойдаланилади. Тупроғи каштан, қўнғирўрмон қора тупроқ. Табиий ўсимлиги асосан дашт ва ўрмондашг ўсимликлари, жан.да алоҳида саванналар учрайди. Қ.х.да асосан яйлов чорвачилиги ривожланган, сугориладиган ерларда пахта, қанд лавлаги, картошка каби экинлар етиштирилади.

«БУЮК УРУШ» — Польша қироллиги ва Буюк Литва князлигининг Тевтон ордени б-н бўлган уруши (1409—11). Грюнвальд жанги (1410)да Тевтон ордени мағлубиятга учраган. Торунь сулҳи (1411)га кўра Тевтон ордени Жемайтия ва Добжин ерларига бўлган даъвосидан воз кечиб, Польша ва Литвага товон тўлаб турди.

БУЮК ФРАНЦУЗ ИНҚИЛОБИ — Франция тарихида мустабид тузумга барҳам берган ва янги ижтимоий тараққиётга йўл очган инқилоб (1789—99). Қирол Людовик XVII1789 й. 5 майда

Бош штатлар (парламент) мажлисини чақирди. 3тоифа депутатлари 17 июнда ўзларини Миллий мажлис, 9 июлда эса Таъсис мажлиси деб эълон этдилар. Мажлисни тарқатиб юбориш мақсадида қилинган уринишлар халқ кўзғолонига сабаб бўлди. 14 июлда Бастилия турмасига хужум бошланди. Бу Б.ф.и.нинг бошланиши эди. Авг. ойида Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси қабул қилинди. Париж Коммунаси бошчилигидаги 1792 й. 10 авг. кўзғолони натижасида монархия тузуми ағдарилди. Сиёсий раҳбарлик йирик савдо-саноат мулкдорлар вакиллари — жирондистлар кўлига ўтди. Инқилобни чуқурлаштириш тарафдори бўлган яacobинчилар жирондистларга қарши чиқди. 1793 й. янв.да Конвент (олий қонун чиқарувчи ва ижрочи орган) ҳукми б-н кирол Людовик XVI давлатга хоинлик қилишда айбланиб, қатл этилди. 1793 й. 31 май — 2 июнь кўзғолони оқибатида яacobинчилар диктатураси ўрнатилди. Яacobинчилар ҳукумати халқни сафарбар этиб, унинг Францияга бостириб қирган Европа монархиячи давлатлар (Пруссия, Австрия ва б.) қўшини устидан ғалабасини таъминлади. Бироқ яacobинчилар авж олдирган оммавий террор уларнинг ижтимоий базасини торайтириб юборди ва мағлубиятга олиб келди. 1794 й. термидор (Франция Республикаси таъсис этган календарь бўйича 11ой) тўнтариши яacobинчилар диктатурасига чек қўйди. Ҳокимият йирик мулкдорлар қўлида жамланди. Директория (1795 й. 4 нояб.дан 1799 й. 10 нояб.гача Франция ҳукумати) ўз тузумини ўрнатди. 1799 й. 18 бример куни уюштирилган давлат тўнтариши француз инқилобига барҳам берди.

«БУЮК ХИЗМАТЛАРИ УЧУН» ОРДЕНИ — қ. Ўзбекистон Республикасининг ордени ва медаллари.

БУЮК ХИТОЙ ДЕВОРИ (хитойча «Ванли чонгчанг» — «10 минг ли

узунликдаги девор»), Садди Чиний — Шим. Хитойдаги қалъа девори. Қад. Хитой меъморлигининг улкан ёдгорлиги. Қалъа девори сифатида дастлабки қисми мил. ав. 4—3-а.ларда (тош ва ғиштдан ишланиб, ичини тупроқ б-н тўддириб, шибаалаб) қурилган. Мил. ав. 2— 1-а.ларда Ғарбга томон 500 км га узайтирилган. Кейинчалик уни қуриш ва мустаҳкамлаш ишлари (энг муҳими 14—15-а.лар) давом этган. 1953 й.да Цзюйюнгауань қалъаси (Пекин) яқинидаги қисми таъмирланган. Б. Х. д. Цзюйюнгауань қалъаси (Ганьсу вилоятининг ғарби) ва Шанхайгуань (Ляодун кўрфази қирғоғи) қалъакўрғони оралиғида чўзилган; кўтарилиш жойлари ва тармоқлари б-н уз. 5000 км га яқин (тўлиқ сақланмаган). Хитой археолог олимларининг 2001 й.даги и.т.ларига кўра, Хитойнинг жан.ғарбидаги сунъий тепалик ҳам Б.Х.д.га дахлдорлиги — унинг давоми эканлиги аниқланди. Бу б-н Б.Х.д.нинг умумий уз. 530 км га кўпайди. Б.Х.д.нинг бал.— 6,6 м (шинакларининг деворлари б-н 8—10 м гача), кенглиги — асосида 6,5 м дан юқорисида 5 м гача. Ҳар бир неча юз метрда соқчилар учун тўртбурчакли буржлар (бал. 10—12 м) қурилган, ҳар 10 км да кузатиш ва хабар бериш учун миноралари, тоғдаги муҳим ўтиш жойларида мустаҳкам кўрғонлари бўлган. Б. Х. д. меъморий ёдгорлик сифатида сақланади.

Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида Б.Х.д. «Садди Чин» девори номи б-н тилга олинган.

БУЮК ХИТОЙ ТЕКИСЛИГИ, Шимолий Хитой текислиги — Хитойда, Осиёдаги энг йирик текисликлардан бири. Шарқда Сарикденгиз соҳили бўйлаб 1000 км дан ортиқ масофага чўзилган. Шим.дан Яньшан тоғлари ўраб туради, ғарбида Тайханшань тизмасининг ён бағри тик тушган. Майд. 325 минг км² атрофида. Ер юзаси текис, бал. 100 м гача. Шарқида Шаньдун тоғлари жойлашган. Аллювий жинслардан, ғарбий тоғ олди

полосаси қад. ёйилмадан ташкил топган. Иқлими субтропик муссонли иқлим, ёзи нам, киши эса қуруқ ва совуқ. Тез-тез сув тошқинлари бўлиб туради. Жан. дан шимолга томон Буюк Канал ўтган. Б. Х. т. мамлакатнинг аҳоли энг зич жойлашган ҳудуди. Бугдой, пахта, шоли ва б. экинлар етиштирилади. Йирик шаҳарлари: Пекин, Тяньцзинь ва б.

БУЮК ЭЛЧИЛИК — Туркияга қарши ҳарбий иттифоқ тузиш, хорижий мутахассисларни руслар хизматига таклиф қилиш ва қуроляроғ сотиб олиш мақсадида Россиянинг Ғарбий Европага қилган элчилиги (1697—98). Раҳбари — Пётр I (Пётр Михайлов номи остида) бўлган. «Буюк элчилар»: Ф. Я. Лефорг, Ф. А. Головин, П. Б. Возницин. Мулозимлари 250 кишидан иборат бўлган. Болтиқбўйига эга бўлиш учун курашга замин хозирлаган.

БУЮРТМА   **ҚҶРИҚХОНА**
(заказник)— худуд ёки акваториянинг бир қисми. Унда қўриқхонадاتилек барча табиат мажмуаси эмас, балки унинг айрим элементлари — ўсимлик, тупроқ, ҳайвонот дунёси, фойдали қазилмалари ва б. қисмлари конун б-н қўриқланади ва ўсимлик, ҳайвонлари кўпайтирилади. Б.қ.ларда нодир, фойдали ўсимлик ва ҳайвонотлар кўпайтирилиб, бошқа жойларга тарқатилиши ҳам мумкин. Б.қ.лар муддатига кўра узоқ вақтга ёки қисқа вақтга мўлжалланган, муддатсиз бўлади. Энг кўп тарқалган Б.қ.лар: овчилик, балиқ хўжалиги, ландшафт, ўрмон, дашт ва ботқоқ Б.қ.лари, геологик ва гидрологик Б.қ.лари ва б. Табиий Б.қ.лар, шунингдек тарихий-мемориал аҳамиятга эга бўлган худудларни сақлаш учун таъсис этилган Б.қ.лар ҳам мавжуд. Денгиз ва океанларнинг муайян қисмлари ҳам Б.қ.га айланттилиши мумкин. Қўриқланаётган объектдан келиб чиққан ҳолда ов қилиш, балиқ овлаш, ёғоч кесиш, мол боқиш, пичан ўриш ва б. тақиқланади. Б.қ.да, одатда,

хўжалик фаолияти ман қилинади. ЎзРда ўнга яқин Б. қ. (Абдусамат, Оқбулок ва б.) бор.

БУЮРУҚ (туркча буюр + уқ) — Турк хоқонлиги (552—744), Қорахонийлар даврда бош вазирлик мансаби. Ҳукмдор девонида бу лавозимни фақат бир шахсина эгаллаб турган. Б. ҳарбий ҳаракатларда ҳам катнашган ва йирик аскарый қисмларга саркардалик қилган. Вазир истилоҳи кенг оммалашгани туфайли Б. 12-адан архаик сўзлар қаторидан ўрин олган.

Ад.: Малов С.Е., Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951.

БУҚА — эркак қорамол. Гавдаси сигирга қараганда баландроқ, тана ва кўкраги кенг, суяги йўғон ва мустаҳкам, териси калин, серхаракат. Вазни сигирниқидан 30—40% оғир, Эркак бузоқ урғочисига нисбатан 3—5 кг йирик туғилади, 6—8 ойда жинсий вояга етади. Б. учун зотдор, соғлом эркак бузоқлар танланади. Сигирларни қочиринида 14—18 ойлигидан бошлаб 6—8 йил, айримларидан 12—14 йил фойдаланилади. Б. яйловда 40—50, қўлда қочиринида 100—150 сигирни қочирини мумкин. Сунъий усудда спермаси б-н 1000—3000, ҳатто 5000 сигирни уруғлантириш мумкин. Сигирларни қочиринида 2 ёшгача бўлган Б.дан ойига 3—4 марта, қатта ёшдагилардан ҳафтасига 2—3 мартагача фойдаланилади. Б. спермаси (уруғи) вақтвати б-н текшириб турилади, сифатсизлиги аниқланса, қочиринига қўйилмайди. Б.лар учун яхши шaroит яратилиб, протеин, минерал модда ва витаминли озуқалар б-н боқилади. Улар езда очикда, қишда махсус бинода сақланади. Қочиринига яроқсиз Б.лар гўштга топширилади.

БУҚА БАЛИҚЛАР (Gobiidae)
оқунсимонлар туркумининг оиласи.

Уз. 10 мм дан 20—30 см гача. Қорин сузгичлари бирлашиб сўргични ҳосил қилади. 200 дан ортик уруғи ва 600 га яқин тури бор, денгизларнинг тропик ва субтропик қисмида учрайди. Денгиз, океан, шўрланган ва чучук сув хавзалари соҳиллари яқинида ҳамда тубида ҳаёт кечиради. Қора денгиз ва Каспий денгизида бубир Б. б., маула Б. б., цуцик Б. б., Орол денгизида эса Б. б.нинг 6 тури учрайди. Баҳорда уя ясаб увилдириқташлайди. Увилдириқни эркаги кўриқлайди. Айрим турлари (мас., юмалоқ Б. б., кум буқа балиғи) овланади.

Буқа бишвар: малла буқа балиқ (юкорида); цуцик буқа балиғи (пастда).

БУҚА БАҚАЛАР (*Kaloula*) думсиз амфибиялар туркуми уруғи, тор ополи бақалар оиласига мансуб. Бу уруғнинг 11 тури бор. Б. б. Жан.Шаркий Осиё ва Малайя архипелагида тарқалган. Бу уруғнинг энг йириги — хинд буқа бақаси (*K. pulchra*), бўйи 8 см ча, гавдаси япалоқ — эни бўйидан икки баравар ортик. Бармоқлари орасидаги сузгич пардалари суст ривожланган. Панжасида ерни ковлайдиган ўткир қиррали бўртмаси бор. Гавдасининг усти тўқ бўз ранг, боши қовоқ ранг, қорни кизғишсарик. Эркагининг овози жуда баланд. Ёмғир ёққанда кечаси б-н тинмай қуриллаши узоқдан эшитилади. Тухумини сувга қўяди. Ундан 2 ҳафтадан сўнг итбалиқ чиқади. Б. б. чумолилар, майда капалақлар ва ҳашаротлар б-н озикланади.

Б У Қ А Л А М У Н Л А Р (*Chamaeleontidae*) — калтакесаклар оиласига мансуб судралиб юрувчилар. Тили узун бўлиб, анча узоқцаги ўлжани ҳам ушлаб олиш хусусиятига эга. Ранги ташки омиллар (ҳарорат ва ёруғлик) таъсирида тез ўзгаради (яна қ. Хамелеонлар).

БУҚАЛАР (*Bos*) — жуфт туёқли сут эмизувчилар уруғи. Уз. 180—325 см,

думи 70—140 см, ўрқачининг баландлиги 62—180 см, оғирлиги 325—1200 кг. Эркаги урғочисига нисбатан анча йирик. 5 тури маълум: бантенг, гаур, купрей, тур, як. Тур 17-а.да Европада қирилиб кетган. Хоз. Б. вакиллари Европа, Шим. Африка, Олд, Ўрта, Жан. ва Марказий Осиёда ҳамда Катта Зонд о.ларида тарқалган.

БУҚОҚ — қалқонсимон безнинг катталашуви. Касаллик шу без функцияси ўзгармасдан (эутиреоз), функцияси сусайиши (гипотиреоз) ёки кучайиши (тиреотоксикоз) б-н кечади. Б.нинг бир неча шакли бор. Эндемик Б. атроф муҳитда (сув, тупроқ, ҳавода) йод оз бўлган муайян географик чегараланган ҳудудларда (жумладан Ўзбекистонда) учрайди. Истеъмол қилинадиган озик-овқат маҳсулотларида йод етишмаслиги касалликнинг асосий сабаби ҳисобланади. Соғлом одамга бир кечақундузда 100—200 микрограмм йод керак, шу миқдор камайса, қалқонсимон без гормонлари (тироксин, трийодтиронин)нинг ҳосил бўлиши камаяди. Оқибатда, қалқонсимон безнинг катталашуви кузатилади, болаларда бўй ўсмай қолади, руҳияти ўзгаради, ақли ожиз бўлади (кретинизм), баъзан касаллик шиш ҳосил бўлиши б-н кечади (қ. Микседема).

Спорадик (ондасонда учрайдиган) Б.—буқоқ эндемияси бўлмаган жойларда ривожланади, касаллик кенг тарқалмайди. Диффуз токсик Б. (Базедов касамиги) — бунда қалқонсимон без катталашуви б-н бирга функцияси кучаяди. Диффуз токсик Б.ни 1840 й.да немис врачлари Карл Базедов таърифлаб бергани учун Базедов касаллиги деб аталади. Келиб чиқишида ирсий мойиллик, иммун системадаги ўзгаришлар, руҳий изтироб муҳим ўрин тутаяди. Қалқонсимон без функцияси кучайиши нағжасида мускуллар заифлашиб, бемор серзарда, йиғлоки бўлиб қолади, озиб кетади, кўзи чакчаяди (экзофтальм, офтальмопатия), кўп терлайди, оёққўли, баъзан бутун танаси

титрайди, юраги тез уради (тахикардия), уйкуси бузилади, бир оз иситма чиқади, тез толикади ва ишга яроксиз бўлиб қолади. Касаллик оғир кечганида тиреотоксик кризга олиб бориши мумкин. Бунда асосий система ва аъзолар фаолияти издан чиқади, тиреотоксик кома юз беради. Кўп тугунли токсик Б. — кўпинча бир неча йил давомида кўп тугунли эутиреоид Б. б-н оғриб келаётган 50—60 яшар аёлларда учрайди. Касаллик белгилари диффуз токсик Б. га ўхшаш, аммо бунда офталмопатия ва претибиал микусседа кузатилмайди.

Б.ни мутахассис врач даволайди, турли гормонал дорилар буюрилади. Баъзан жаррохлик йўли б-н даволанади. Токсик Б.ни даволашда радиоактив йод ҳам қўлланилади.

Б.нинг оммавий олдини олиш учун йодланган ош тузи ишлатилади. Б. бўйича хавfli гуруҳдарга (боғча ва мактаб ёшидаги болалар, ҳомиладор ва эмизикли аёллар) таркибида йод тутувчи (антиструмин, йодид — 100, 200) дорилар бериледи. Умумий соғломлаштириш тадбирлари (бекаму кўст овқатланиш, санитариягигиена шароитларини яхшилаш ва б.) амалга оширилади.

Ад.: Ислombeков Р. Қ., Радиоактивный йод и функция щитовидной железы. Т., 1971. Баходиров К., Фатхуллаев И. вab., Ички касалликлар ташҳиси ва клиникаси, Т., 1996; Қорабоева Р. А. ва б., Ички касалликлар пропедевтикасидан қўлланма, Т., 1998.

Зоирхўжа Акбаров.

БУҚОҚ, ўсимликлар раки — ўсимликларда учрайдиган касаллик. Ўсимлик айрим органларининг ҳаддан ортик ва нотўғри ўсиб кетиши натижасида ўсимта, ғудда, ўсма, шишлар пайдо бўлади. Бунда хужайралар нормал бўлинмай, ҳажми кенгаяди, натижада, кенгайган хужайра тўкимаси ташқарига ўсимта — шиш бўлиб ўсиб чиқади. Бундай шишлар «буқоқ» ёки «рак» дейилади. Картошка Б., мевали дарахтларнинг

илдиз раки, олманинг қора раки, помидор бактериал раки кенг тарқалган ва кўп зарар етказеди. Картошка ракини *Sunchytrium endobioticum* замбуруғи кўзғатади. Картошка туганакларида, ахёнда поя ва баргларида қаттиқ дўмбоқ шишлар пайдо бўлади. Бу касаллик ички карантин объекти ҳисобланади. Ракка чидамли навлар ва касаллик юкмаган уруғлик экиш, тупрокни нитрафен ва б. препаратлар б-н юкумсизлантириш чоратадбирлари кўрилади. Олма, нок дарахтларидаги илдиз раки деб аталадиган касаллики *Bacterium tumefaciens* бактерияси пайдо қилади, касаллик дарахтнинг илдизи ва илдиз бўғзини шикастлайди. Олманинг қора ракини *Sphaeropsis melogum* замбуруғи келтириб чиқаради. Дарахтнинг танаси, асосий шохлари, пўстлоғи, барги, гули, меваларини зарарлайди. Аввал шишлар кичкина бўлиб, астасекин катталашади, оч сариқ ёки оч пушти рангга, кейинчалик жигаррангга кириб, сирти ғадирбудурлашади. Катта шишлар ўсимликда бир неча ой ва ҳатто 2—3 йил сақланади. Касалликини вужудга келтирадиган организмлар намгарчилик кам бўлганда кўпайиб, тупроқ, шамол, ёмғир ҳамда ҳашаротлар орқали тарқалади. Касалланган ўсимлик яхши ривожланмайди, барглари сарғайиб қуриydi, айниқса илдиздаги шишлар сув ва озик-овқат моддалар ҳаракатини сусайтиради. Б.га қарши курашиш учун соғлом кўчат ва қаламчалар тайёрлаш, касалланган новда, шох ва занглари кузда кесиб, кесилган жойига мис купоросининг 1% ли ёки темир купоросининг 5% ли эритмасини суртиш, кўчат илдизларини 1% ли эритма б-н дезинфекциялаш, касал кўп тарқалган кўчатзорни ҳайдаб, ердан 3—4 йилгача фойдаланмаслик, дарахт танасини оҳак б-н оқлаш, вегетация даврида дарахтга турли фунгицидлар (наптан, цинеб, холицин ва б.) пуркаш зарур.

Султон Алимухамедов.

БУҚОҚ ОҲУ (*Gazella gutturosa*) ғизоллар уруғининг бир тури. Кувушшоҳлилар оиласига мансуб. Эркаги дзерен, ургочиси сергакчин деб аталади. Марказий Осиёда тарқалган. Монголиянинг шим. шарқида ва Қозоғистоннинг Чу чўлларыда кўп учрайди. Қирли чўлларда, баъзан тоғли ерларда яшайди. Қомати келишган. Танасининг уз. ПО см, бўйи 80 см, оғирлиги 50 кг гача. Оёқлари узун ва ингичка, туюқлари ихчам. Қорни оқ, елкаси ва биқини ёзда сарғиш кумранг, кишда очроқ бўлади. Думи калта. Эркагида халқа бўғимли узун қора шох бор, ургочиси шохсиз. Б. о. шувок, бурган каби ўтлар б-н озикланади. Май — июнда битта, баъзан иккита бола туғади. Бошқа оҳулар каби кичикроқ пода бўлиб юради. Ғўшти мазали. Овланади.

БУҚРОТ — Гиппократнкят ажам халқлар ўртасидаги номи. БУҒ — суюқдик (ёки қаттиқ жисм)нинг газсимон ҳолати. Молекуляр кинетик назарияга кўра, молекулаларнинг иссиқлик ҳаракати туфайли суюқлик (ёки қаттиқ жисм) сиртидан ҳар қандай трада ҳам узлуксиз равишда молекулалар ажралиб туради. Ажралиш тезлиги берилган босимда трага боглик, тра паст бўлганда вақт бирлиги ичида сиртдан молекулалар камроқ, юкори бўлганда эса кўпроқ ажралиб чиқади. Ана шу молекулалар тўплами суюқлик (ёки қаттиқ жисм) буғи дейилади. Б. хоссалари кўп жиҳатдан газ хоссаларига ўхшайди.

БУҒЛАНИШ — моддаларнинг суюқ ёки қаттиқ агрегат ҳолатларидан газ ҳолатига ўтиш жараёни. Бунда молекула суюқлик (ёки қаттиқ жисм) дан ташқарига буғланиб чиқиши учун сирт чегарасидаги молекулаларнинг тортишиш кучини енгиши керак. Ундан ташқари, модда суюқ (ёки қаттиқ) ҳолатдан буғ ҳолатга ўтаётганида ҳажми катталашади. Бунда ташқи босим кучига қарши иш бажарилади. Бу иш суюқдик

(ёки қаттиқ жисм) молекулаларининг ички энергияси ҳисобига бажарилади. Шунинг учун буғланиш пайтида жисм совийди, қаттиқ жисм суюқликка нисбатан секин буғланади. Қаттиқ жисмларнинг суюқликка айланмай буғланиши сублимация деб аталади.

Буғланиш иссиқлиги — муайян традаги суюқлик масса бирлигининг буғланиши учун зарур иссиқлик миқдори. Одатда, бу миқдор солиштирма яширин буғланиш иссиқлиги деб юритилади. Халқаро бириклар тизимид» унинг бирлиги 2L

Буғнинг конденсацияланиши — суюқлик (ёки қаттиқ жисм) молекулаларининг тартибсиз иссиқлик ҳаракати туфайли буғ ҳолатидан қайтадан суюқлик (ёки қаттиқ жисм)га айланиш жараёни. Буғнинг конденсацияланиши буғланишга тесқари жараён. Буғ суюқлик (ёки қаттиқ жисм) б-н мувозанатда бўлиши ёки мувозанатда бўлмаслиги мумкин. Буғ ва суюқлик (ёки қаттиқ жисм) бир-бирига чегарадош бўлганда мувозанатлашган конденсацияланиш кузатилади. Улар чегарадош бўлмаган ҳолларда эса буғ т-раси пасайганда ёки ҳажми кичрайганда конденсацияланиш бошланади. Буғнинг қаттиқ жисм сиртини хўллашхўлламаслигига қараб, конденсацияланиш туфайли томчи ёки парда ҳосил бўлади. Б. саноатда биноларни иситиш ва механик энергия олиш учун ишлатилади. БУҒ (араб. — мугуз, шох), бурғу — шох, сополдан ясалган қад. пуфлама чолғу. Одамларни тўплаш, оғохлантириш учун ишлатилган. Б.нинг пуфланадиган уч томони ингичка бўлиб, ёнида тешиқларда йўк. Бир хил, лекин анча олисдан эшитиладиган товушлар чиқаради. Ўрта Осиёда айниқса Амир Темур ва Темурийлар даврида лашқарларга ноғора, қарнайлар қатори, муайян хизматлари учун Б. топширилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

БУҒ БИЛАН ИСИТИШ —

иссиқлик элтувчи сифатида сув буғидан фойдаланиладиган иситиш тизими. Сув буғи биноларга ўрнатилган иситиш асбобларига қувурларда келтирилади. Б. б. и. тизимларида буғ иситиш асбобларида конденсацияланаётганда унинг иссиқлик ажратиш хоссасидан фойдаланилади; ҳосил бўлган конденсат қувурларда марказлашган иссиқлик б-н таъминлаш тармоғига ёки иситиладиган бинодаги буғ қозонига қайтади. Б. б. и. да ишлатилган (мас, буғ машиналари, турбиналари ва б.дан чиққан) буғдан ҳам фойдаланиш мумкин. Бундай тизим хонадонларни иситишда деярли қўлланилмайди, у асосан саноат биноларини иситиш учун мўлжалланган (яна қ. Иситиш).

БУҒ БОСИМИ — суяқ ёки қаттиқ модда б-н мувозанатда бўлган буғ босими. Модданинг Б. б. асосан трага боғлиқ. Бу боғланиш Клапейрон — Клаузиус тенгламаси б-н ифодаланади.

БУҒ ГЕНЕРАТОРИ — буғ қозони ёки ядро реакторидан олинadиган бирламчи иссиқлик элтувчи (сув, суяқ натрий ва б.) иссиқлиги ҳисобига босими атмосфера босимидан юқори сув буғи ҳосил қиладиган аппарат ёки агрегат. Органик ёқилғини ёқишда ажралadиган иссиқлик ҳисобига буғ олинadиган Б. г. буғ қозони, электр энергиясидан фойдаланиб буғ олинadиган Б. г. электр қозони деб аталади. Атом электр ст-ялари пайдо бўлганидан сўнг Б. г. атамаси атом реакторидан келадиган иссиқлик элтувчи қизирадиган ва турбинага тушадиган иккиламчи буғни олиш учун хизмат қиладиган буғлаткичларни ифодалаш учун қўлланилган.

БУҒ ЁСТИҒИ — буғ машинаси поршени юқориги чекка нуқгани эгаллаган пайтда поршень б-н цилиндр қопқоғи орасида ҳосил бўладиган бўшлиқни тўлдириб турувчи қисилган буғ ҳажми. Поршеннинг

ҳаракатини енгиллаштиради, буғнинг конденсацияланиши (сувга айланиши) дан иссиқлик йўқолишини камайтиради. Б. ё. ҳажми буғ машинасининг тезлигига боғлиқ.

БУҒ МАШИНАСИ — бирламчи поршенли двигатель; бунда сиқилган сув буғининг потенциал энергияси механик ишга айланади. Узлуксиз ишлайдиган Б. м. лойиҳасини И. И. Ползунов ишлаб чиққан (1763). Универсал двигатель сифатида 1774—84 й.ларда Ж. Уатт яратган. 19-а. охиригача саноат ва транспортда ягона двигатель бўлган. Б.м. ни ривожлантириш иши фка ва з-длар, электр ст-ялари, паровоз, кема ва локомобиллар учун, қ. х. ва маҳаллий саноат эҳтиёжлари учун стационар Б. м. яратишга олиб келади. Б. м.нинг тортиш характеристикаси яхши, ортиқча нагрузка ва реверслашга мослашувчан, пухта ва оддий тузилган. Қуввати 15 МВт гача, ф. и. к. 20—25% га етади. Камчилиги иқтисодий самарадорлиги пастлиги ва қуввати чекланганлигидир.

БУҒ НАСОСИ — буғ кучи б-н ишлайдиган қурилма; бевосита таъсир этувчи поршенли насос; унинг поршени ҳаракатлантирувчи буғ машинасининг поршени б-н бир штокка бириктирилади. Одатда, бир цилиндрнинг золотниги бошқа цилиндрнинг штоки б-н бошқариладиган, яъни қўшалoқ Б. н. кўпроқ ишлатилади.

БУҒ СОВИТКИЧ — буғнинг ўта кизиш т-расини ростлаб туриш учун мўлжалланган иссиқлик алмашинувчи қурилма. Сиртки ва пуркама хиллари бор. Сиртки (сиртдан совитадиган) Б. с.да буғ т-раси сув б-н совитиладиган деворга тегиб туриши натижасида, пуркама (пуркаб совитадиган) Б. с.да эса бугли сизимга пуркаладиган конденсатнинг буғланиши натижасида пасаяди.

БУҒ ТАҚСИМЛАШ — буғ

машинаси цилиндрига янги буг бериш ва ундан ишлатилган бугни чиқариш жараёнларини бошқариш. Цилиндрнинг киритиш ва чиқариш каналларини золотниклар, клапанлар, бевосита поршеннинг ўзи (тўғри оқимли машиналарда) ёки жўмраклар ёрдамида (поршеннинг ҳаракат қонунига аниқ амал қилган ҳолда) навбатманавбат очиб ва ёпиб амалга оширилади.

БУҒ ТУРБИНАЛИ ИССИҚЛИК ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСИ — қозон, буг турбинаси ва турбогенератордан иборат энергетика агрегатлари мажмуи. Қозон, сув қувурлари тизимидан ҳосил қилинади. Қаттиқ, суяқ ёки газ ҳолатдаги ёқилғиларнинг т-раси 500° дан юқори бўлган иссиқлик энергияси таъсирида қозон қувурларидан ўтадиган сув юқори босимли бугга айланади. Буг таъсирида турбина, яъни бирламчи мотор парраклари ҳар минутда 1500—3000 айланиш тезлигида ҳаракатга келади. Бунда бугнинг кинетик энергияси механик энергияга айланади. Турбогенераторнинг статор чулғамида юқори кучланишли ЭЮК (электр юритувчи куч), истеъмолчида эса ток ҳосил бўлади, натижада механик энергия электр энергиясига айланади. Умуман, дунё миқёсида ишлаб чиқариладиган электр энергиясининг тахм. 80% гача турбогенераторлар воситасида олинади, аммо Б. т. и. э. с.нинг фойдали иш коэффициентини (ф. и. к.) юқори эмас. Ф.и.к. қийматини бир мунча кўтариш учун турбина парракларидан ўтган буг совиткичлар воситасида яна сувга айлантирилиб, насос орқали қайта иситкич қозонга юборилади ва сув бўйича берк тизим ҳосил қилинади. Бунда электр ст-я ф.и.к. 32—40% гача кўтарилади.

БУҒ ТУРБИНАЛИ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯ — электр генератори буг турбинасиан ҳаракатга келадиган иссиқлик электр станцияси. Б. т. э.

с. конденсацион электр ст-я (фақат электр энергияси ишлаб чиқаради) ва иссиқлик электр маркази (электр энергиясидан ташқари иссиқлик ҳам беради) хилларига бўлинади. Иссиқлик электр ст-яларида ишлаб чиқариладиган электр энергиясининг кўпчилиги Б. т. э. с. зиммасига тўғри келади.

БУҒ ТУРБИНАСИ — бугнинг потенциал энергиясини кинетик энергияга, сўнгра айланувчи валнинг механик ишига айлантирувчи турбина; иссиқлик электр ст-яси (ИЭС)да электр генераторларни айлантирувчи асосий двигатель ҳисобланади. Актив ва реактив турбиналар бўлади. Б. т. нисбатан ихчам, оддий, тежамли, юқори параметрли буглардан фойдаланишга, тоза конденсат олишга, электр энергияси и. ч. б-н бирга истеъмолчиларга турли параметрли буг узатишга имкон беради. Муқим (стационар) ва транспорт (кемага ўрнатиладиган) хиллари бор. Муқим Б. т. га конденсация турбиналари, теплофикация турбиналари ва б. қиради. Деярли барча Б. т. кўп поғонали ҳисобланади. Бир ва кўп (4 тагача) корпусли, бир ва кўп (3 тагача) валли қилиб ишлаб чиқарилади. Б. т. марказдан қочирма ҳаво ҳайдагичлар, компрессорлар ва насосларни ҳаракатга келтириш учун ҳам ишлатилади.

БУҒ ЎТКАЗГИЧ — буг узатиш қурилмаси. Одатда, яхлит чўзилган пўлат қувурлардан ясалади. Паст (1,2 МПа гача) босимли Б. ўлар фланец ёрдамида, ўрта ва юқори босимлилари эса пайвандлаб бириктирилади. Буг конденсатини олиб кетиш учун Б. ў. буг йўналиши томонга 2—3% қиялантириб ўрнатилади, сувайирғич ва дренаж қурилмалар б-н жиҳозланади. Б. ўнинг бугни беркитиш ва ростлаш органлари сифатида вентиллар ва зулфинлар ишлатилади; иссиқликдан (термик) кенгайишни компенсаторлар бартараф қилади. Иссиқлик беҳуда сарф бўлмаслиги учун Б. ў. изоляцияланади.

БУҒ ҚОЗОНИ — ёқилғи ёққанда ўчоқда ажраладиган иссиқлик ҳисобига босими атмосфера босимидан юкори бўлган буғ олинадиган курилма. Кўпчилик Б. қ.да иш жисми сифатида сув ишлатилади. Б. қ. икки йўналишда ривожланган: 1) газ кувурли қозонлар яратилган (бунда цилиндрлик қозонга аввал учтагача катта диаметрли ўт кувурлар, сўнгра ўнлаб кичик диаметрли тутун кувурлари қўйилган); 2) қозонни ташкил этувчи цилиндрлар сонини кўпайтириш йўли б-н сув кувурли қозонлар яратилган. Аввал нисбатан катта диаметрли цилиндрлар сонини 3—9 тагача оширилган (батареяли қозонлар), кейинчалик диаметрлари унча катта бўлмаган ўнлаб ва юзлаб цилиндрлар ўрнатилган. Улар сув қайнатиш кувур (труба)лари ҳисобланади. Кичик диаметрли цилиндрлар дастлаб горизонтга нисбатан 12° гача бурчак остида қия ўрнатилиб, камералар ёки секциялар воситасида бир тўп қилиб бирлаштирилади ва устида жойлашган горизонтал барабанларга бириктирилиб, горизонтал сув кувурли қозонлар яратиди. Кейинчалик тўғри қайнатиш кувурлари тик ёки қия ўрнатилиб, булар воситасида юкориги ва пастки горизонтал барабанлар бирлаштирилди; тўғри кувурлар б-н алмаштирила бошланди, қозон барабанларининг сони эса тобора камайтирилди. Ҳоз. вертикал сув кувурли қозонларда фақат 1 ёки 2 барабан бўлади. Тўғри оқимли барабансиз қозон ҳам сув кувурли қозон ҳисобланади. Б. қ. ривожланиши б-н бир қаторда қозон агрегатларининг буғ ҳосил қилиши, буғ параметрлари ва ундаги ф.и.к. ҳам оша боради. Қозон агрегатларининг ф.и.к. 9395%, буғ ҳосил қилиши 2500 т/ соатгача (тра 570° ва буғ босими 25 МПа бўлганда) етади.

БУҒ ФИЛОФИ — буғ машинаси цилиндрини ўраб турувчи халқасимон камера. Буғ кувуридан чиққан буғ шу филофдан ўтказилади. Вазифаси —

цилиндр девори т-расини иш бажарувчи буғ т-расига яқинлаштириш ва уни бир меъёрда тутиб туриш. Б. ф. тўйинган буғ б-н ишловчи машиналарнинг кўпида қўлланилади. Б. ф. озиқ-овқат саноати корхоналарида масалликпарни пишириш учун ҳам ишлатилади. Мас, ёғ з-дларида янчилган мағиз буғ филофли қозондан ўтаётган буғ таъсирида пиширилади.

БУҒ-ГАЗ ТУРБИНАЛИ ҚУРИЛМА —буғвагазтурбиналарининг ишцикллари бирлаштирилган энергетик курилма. Унда иш жисми сифатида ёқилғининг ёниш маҳсулотлари, қиздирилган ҳаво (газ турбинасида), буғ (буғ турбинасида) ёки бир турбинанинг ўзида буғгаз аралашмасидан фойдаланилади. Афзаллиги иш жисмининг бошланғич т-раси буғ турбинали курилмалардагига қараганда анча юкори, тармокка борадиган иссиқлик т-раси эса газ турбинали курилмалардагидан анча паст бўлади. Б.г. т. қ.нинг бир неча схемаси бор. Аралаш схемали курилмалар энг кўп татбиқ этилади. Буларда ёқиладиган барча ёқилғи (табийй газ, мазут) нинг фақат 20 фоизи газ турбинасининг ёниш камерасига берилади. Таркибида фойдаланилмаган кислород бўлган ёниш маҳсулотлари газ турбинасидан ўтиб, буғ қозони ўчоғига келади ва у бошқа ҳар хил сифатли ёқилғи б-н қўшилиб ёнади. Б.г. т. қ. ф.и.к. 32% гача бўлгани ҳолда нисбатан кам капитал маблағ талаб этади.

БУҒДОЙ (*Triticum*) — ғалладошлар оиласига мансуб ўтсимон ўсимликлар туркуми; энг қад. ва ҳоз. дунёнинг кўпгина мамлакатларда экиладиган асосий дон экини. Соматик хужайраларида хромосомаларнинг сонига кўра фарқ қиладиган 3 (диплоид, тетраплоид, гексаплоид) қаторга кирадиган 30 га яқин ёввойи ва маданий турлари бор. Жаҳон деҳқончилигида асосан юмшоқ Б. ёки оддий Б. (*T. aestivum*, *T. vulgare*) ва каттик буғдой (*T. durum*) экилади. Қолган

турлари кам экилади ёки бутунлай экилмайди. Кўпгина Б. турлари (арарат, маха, Тимофеев буғдойи, урарту, форс буғдойи ва б.)нинг ватани Закавказьедир.

Б. Олд ва Ўрта Осиё мамлакатларида мил. ав. 7—6 минг йилликларда маълум бўлган. 17-а.дан бошлаб Шим. Америкада экила бошлади. Б. Ер шарида шим.да 66° ш. к.да (Швеция), Россияда эса тажриба майдонларида 76°44' ш. к.да (Мурманск вилояти); жанда Австралия, Жан. Америка, Африканинг жан. чегараларигача экилади. Жаҳонда Б. экиладиган майд.лар 250 млн. гектарга яқин бўлиб, етиштириладиган доннинг қарийб 30% Б.га тўғри келади (ўртача 360 млн. т дан ортик). Асосий ғаллакор мамлакатлар — Россия, Қозоғистон, Хитой, АҚШ, Ҳиндистон, Канада. Ўзбекистонда 90-й.ларнинг бошидан республиканинг ғалла мустақиллигини таъминлаш учун Б. экиладиган майдонлар кенгайтирилди (1,2 млн. га; 1999).

Ботаник тавсифи. Б.нинг илдиз системаси попук илдиз бўлиб, асосий қисми ернинг ҳайдалма қатламида ривожланади, айрим илдизлар эса 180 см гача чуқурга кириб боради. Пояси — сидирға бўғимларга бўлинган сомонпоя, бўйи 40—130 см. Б.нинг ётиб қолишга чидами ва ҳосилдорлиги поянинг баландлигига боғлиқ. Барги пояни найга ўхшаб ўраб турадиган барг қини ва лента шаклидаги барг пластинкасидан иборат. Тўпгули кўпгулли бошоқчалардан иборат бошоқ. Б.да четдан чангланиш кам учрайди, кўпроқ ўзидан чангланади. Меваси — дон. Дони яланғоч (полба Б.ларда пардали), овалсимон, тухумсимон, чўзиқ ёки шарсимон шаклда, қорин томонида узунасига кетган эгатчали, оқ ёки қизғишқўнғир рангли бўлади. Бўликлиги жиҳатидан юмшоқ (урвоқди) ёки қаттиқ (ялтироқ, қайроқи) Б.га бўлинади. 1000 та дони вазни 20—70 г. Юмшоқ Б. бошоғи қилтиқли ва қилтиқсиз, қилтиғи бошоғидан қалтароқ; дони оқ ёки қизғиш, қўндаланг кесими

думалоқ, ичи асосан унсимон. Қаттиқ Б. бошоғи зич, асосан қилтиқли, қилтиқлари бошоғидан узун ва тик ўсади.

Хўжалик аҳамияти. Дони тўйимли, таркибида оқсил (селекцион навларида 10—12% дан 20—25% гача, ёввойи турларида 25—30% гача), крахмал (60—64%), шунингдек ёғлар (2%), витаминлар, ферментлар, минерал моддалар ва б. бор. Дони, кепаги ва б. чиқиндилари қимматли ем, аралаш ем саноати учун хом ашё. Сомони емхашак ва тўшма, қурилиш материали; пояси қоғоз, картон, ўров материали и. ч., саваглар, қалпоқлар тўқиш учун ишлатилади ва х. к. Кўк массаси молга берилади, шунингдек силос қилинади. Б. донидан турли навли унлар, ёрма, спирт, крахмал ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Биологик хусусиятлари. Б.— бир йиллик ўсимлик, ҳар хил тур ва шакллари дурагайланиш йўли б-н кўп йиллик Б. навлари яратилган (қ. Буғдойбуғдойиқ дурагайлари). Кузги, баҳори, ярим кузги ва куз ҳамда баҳорда экилганида ҳам ҳосил берадиган (дуоба) турлари ҳам бор. Кузги Б. баҳоргисидан биологик жиҳатдан фарқ қилади, совуққа ва қурғоқчиликка чидамли, тупроқ ҳарорати 4—5° бўлганда униб чиқади. Айниқса бошоқлаш даврида намга талабчан. Вегетация даврида кузги Б. учун 2100°, баҳори Б. учун камида 1300° самарали ҳарорат талаб этилади. Қурғоқчилик ҳосилдорликни пасайтиради. Кузги буғдойнинг вегетация даври кузда 45—50, баҳор—ёзда 75—100 кун, баҳори буғдойники 90—100 кун. Кузги буғдой қор қоплами қалин бўлганда —35° гача совуққа чидайдди. Баҳори буғдой майсалари —8—10° даража совуққа бардош беради. Кузги Б. ҳосилдорлиги сувли ерларда 20—25 (айрим ҳолларда 70—80) ц/га, лалми ерларда баҳори Б. ҳосилдорлиги 12—18 ц/га боради.

Агротехникаси. Суғориладиган минтақаларда кузги Б.ни маккажўхори, ғўза, картошка ва б. дала экинларидан бўшаган унумдор ерларга экиш тавсия

этилади. Нордон ва шўрланган тупроқда яхши ўсмайди. Экиш усули ёппасига қаторлаб (қатор ораси 12—15 см) ёки тор қаторлаб (қатор ораси 7—8 см) экилади. Экиш меъёри — лалми ерларда гектарига 70—110 кг, суғориладиган минтақаларда гектарига 170—200 кг, экиш чуқурлиги 4—6 см; кузги Б. чуқурроқ экилади, экиш меъёри 10—15% ортиқ олинади, уруглик экиш олдиан сараланиб, дориланади. Ўзбекистоннинг суғориладиган шароитида Б. экиладиган ерга экиш олдиндан 10—15 т гўн, 40—80 кг фосфор, 40—100 кг азот, калий солинади, ўсув даврида ҳам экинзор ўғитланади, сувли ерларда ўсув даврида 2—3 марта суғорилади, Ўзбекистонда пишиб етилган буғдойзорлар ёппасига бир йўла галла комбайнлари б-н ўрибйғиб олинади.

Навлари. Ўзбекистонда 1937—96 й.ларда Б. бўйича 6 марта (1937—61; 194464; 196065; 196375; 197080; 198085; 199095) нав алмаштирилди. Б. бўйича уруглик ва янги Б. навларини яратишда Милютин (Ғаллаорол) давлат селекция ст-яси |1937; хоз. Сувли ерларда бошоқли ва дуккакли экинлар и. т. инти (Андижон ш.)нинг Ғаллаорол филиали] муҳим ишларни амалга оширди. Суғориладиган майдонларда Б.нинг Қилтиксиз (Безостая 1), Унумли буғдой, Сете Церрос, Сангзор 4, Интенсив, Ёнбош, лалми ерларда Кизил буғдой (қад. жайдари нав). Кизил Шалола (Красноводопадская 210), Сурхок 5688, Тезпишар ва б. навлари экилади. 1995 й.дан Россиянинг Краснодар ўлкаси, Украинадан келтириб экилаётган Скифянка, Юна навлари суғориладиган майдонларда гектаридан 50—70 ц ҳосил бериш имкониятига эга. Б. зараркунандалари: дон тунлами, гессен пашшаси, кўккўз, швед пашшаси, ҳасва ва б. Касалликлари: қорақуя, қора занг, уншудринг ва б.

Ад.: Казаков Е.Д., Зерноведение с основами растениеводства, Зизд., М., 1983; Удачин Р. А., Шахмедов И. Ш., Пшеница в Средней Азии, Т., 1984;

Пшеницы мира, Зизд., Л., 1987.

Кўзйбой Душамов.

БУҒДОЙ ДОНИ — қад. оғирлик ўлчови, қиймат жиҳатидан «арпа дони»га тенг, яъни ўртача 1Б. д.=0,0409512 г (қ. Арпа дони). Баъзи адабиётларда қиймати 0,048 ёки 0,05 г деб ҳам қабул қилинган. Бошқача номи гандум.

БУҒДОЙ НЕМАТОДАСИ (*Anguina tritici*) — буғдой, жавдар, арпа, сули ва б. бошоқли экинлар бошоғида ғудда (галла)лар пайдо қиладиган зараркунанда тўғарак чувалчанг. Ўсимлик Б. н. б-н қаттиқ зарарланганда бошоғи майдалашиб ўсмай қолади, дони ўрнида ғудда (галла)лар пайдо бўлади. Ғуддалар дондан кичикроқ, жуда пишиқ, жигарранг пуст б-н қопланган бўлиб, ҳар бир ғудда ичида 5—15 мингтагача личинка бўлади. Ерга тўқилган ғуддалар ивиб ёрилади. Ундан чиққан личинкалар маиса танасини тешиб кириб, барг қўлтиқларида кўтарилди, гул муртагига жойлашиб, ўсимликни касаллантиради. Б.н. дон, похол ҳамда к. х. асбобускуналари воситаси б-н тарқалади. Б. н. 20-а.нинг ўрталаригача — 1937 й.да ғуддалар аралашган уруғликни экиш ман қилинишига қадар кўп тарқалган эди. Ҳозир Б. н. МДХ худудида деярли тугатилган. Кураш чоралари: зарарланмаган соғлом уруғлик экиш, Б. н. пайдо бўлган минтақалардан дон олиб чиқишни тақиқлаш, зарарланган донларни алоҳида хирмонларда янчиш ва тозалаш.

БУҒДОЙ ТРИПСИ (*Haplothrips tritici* Kurd.) — трипслар туркумига мансуб хашарот. Б. т.нинг бўйи 1,5—2 мм. Личинкаси тупроқда кишлайди. Апр.да вояга етади. Эрта баҳорда ҳарорат 8—10° га етганда барг қўлтиқларида озиклана бошлайди, барг қўлтигига кириб олиб, юқорига кўтарилди ва барг учи ширасини сўради. Натижада барг учидан қурийди, бошоқ нормал ривожланмайди.

Одатда, Б. т. барг томирлари бўйлаб гуж бўлиб ётади. Тухумини бошоққа ёки ундаги қилтиқларга биттадан ёки тўптўп қилиб қўяди. Б. т.ни йўқотиш учун ҳосил йиғиб олингандан кейин буғдойпояни суғориш ва ерни ҳайдаш тавсия қилинади.

БУҒДОЙИҚ ДУРАГАЙЛАРИ — буғдойни буғдойиқ б-н дурагайлашдан ҳосил бўлган буғдойнинг янги турлари, формалари ва навлари. Биринчи марта акад. Н. В. Цицин томонидан 20-а. нинг 30—50-й.ларида юмшоқ буғдойни буғдойиқ б-н дурагайлаб, сўнгра дурагайлараро чатиштириш ва танлаш йўли б-н буғдойнинг кўп йиллик буғдой (Т. а. ssp. *perenne*) ва бир йиллик дон — емхашак буғдойи (Т. а. ssp. *submittans*) кенжатурлари бўлган янги тури (*Triticum agropyrotriticum*) яратилди. 70-й.ларда кўп йиллик буғдойнинг калта пояли (ётиб қолмайди), экилганидан кейин 2 ва 3йили ҳам 70 ва 50% гача ўсимликлари ўсиб ҳосил берадиган, совуққа ва касалликларга чидамли, ҳосилдор навлари (М706, М63, М78) яратилди. Бир йиллик дон — емхашак буғдойи дони ўрибйиғиб олинганидан кейин яна ўсиб, янги поялар чиқаради, 1 га майдондан 15—17 ц дон, қўшимча 200 ц кўк масса (ёки уч ўримда қўшимча 400—450 ц кўк масса) ҳосил беради. Б.б. д. навлари ҳосилдорлигини ошириш бўйича ишлар давом эттирилмоқда.

БУҒДОЙДОШЛАР (ғалладошлар) (Poaceae ёки Gramineae) — бир уруғ паллали ўсимликлар оиласи. Бир йиллик, икки йиллик ёки кўп йиллик ўт, баъзан бута ёки дарахтлардан ташкил топган. Пояси цилиндрсимон тик ёки ёнбошлаб қўтарилиб ўсади, бўғимларга бўлинган, ичи ғовак, шунинг учун у похол ёки сомон деб ҳам аталади. Бўйи 1 см дан бир нечта ўн м гача; баъзиларининг пояси ёғочланиб баланд бўлиб ўсади (мас, бамбукнинг бўйи 40 м, диаметри 30 см гача). Барглари оддий,

ипсимон, қалами, бандсиз, навбатлашиб жойлашган, қинли. Поянинг бир қисми шу барг кини ичида жойлашади. Гуллари икки жинсли, баъзан бир жинсли, майда, кўримсиз, оддий тўпгулларга (бошоқчаларга) йиғилган; булар эса мураккаб тўпгуллар, шингил, рўвак ва б. ҳосил қилади. Бошоқчалари битта ёки бир нечта, баъзан кўп гулли. Меваси дон, баъзан данаксимон, ёнғоқсимон ёки резавор. Уруғининг кўп қисми крахмалли эндоспермдан иборат. Б.нинг кўпчилиги узун илдиз пояли ва попуқ илдизли. Б.нинг 600 туркуми, 10000 тури маълум. Ўзбекистонда 91 туркуми (270 тури) усади. Купинча Б. учта кенжа оилачага булинади. Б. ер шарининг ҳамма қисмида кенг тарқалган, кўпчилик турлари тропик мамлакатларда учрайди. Б. қалин ўтзорлар, пичанзорлар, ўтлоқлар, саванна, прерий ва б. ҳосил қилади. Б.га муҳим маданий дон ўсимликларидан — буғдой, шоли, макка, сули, арпа, жавдар, тарик, ок жўхори ва б. (қ. Донли экинлар) ҳамда шакарқамиш қиради, шунинг учун ҳам кишилар ҳаётида уларнинг аҳамияти катта. Ёввойи ҳолда ўсувчи — оксўхта, райграс, буғдойиқ ва б. кўпчилик турлари қ. х. ҳайвонлари учун емхашак (қ. Емхашак экинлари) ҳисобланади.

Б.нинг баъзи турларидан техник ўсимлик сифатида фойдаланиб, улардан крахмал, спирт, қоғоз, хушбўй ва ейиладиган мой олинади ва қурилиш материаллари, аркон, чутка ва б. тайёрлашда фойдаланилади. Кўпчилик турлари доривор, баъзилари манзарали. Кучма кумларни мустаҳкамлаш учун экиладиган турлари ҳам бор. Баъзилари бегона ўт.

Ўктам Пратов.

БУҒДОЙИҚ — буғдойдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар. Илдиз пояли, қалин чим ҳосил қиладиган емхашак ўсимликлари, бўйи 60—100 см, гуллари бошоқчалар, бошоқчалар эса поя учида тўпланиб, бошоқ ҳосил қилади. Деярли ҳамма ерларда — дала,

боғ, чўл, ўтлоқзор, дашт, ўрмон, адир ва тоғларда учрайди. Б.нинг 30 га яқин тури бор. Айрим турлари бегона ўт сифатида зарарли. Ўзбекистонда 9 тури бор. 2 тури: с е р тук (*E. trichophora*) ва туке из Б. (*E. perens*) чорва молларига яхши озуқа ҳисобланади. Май—июнда бошоқ тортади. Адир ва курук тупрокли тоғ қияликларида ўтлоқ ва пичанзорлар ҳосил қилади. Пичани қишда ҳам. хушхўр бўлади. Табиий бугдойиқзорларнинг ҳар гектаридан 18—20 ц дан пичан олинади. 100 кг пичанида 51,7 озуқа бирлиги ва 6,7 кг ҳазм бўладиган протеин бор. Экинзорларда бугдойиқ илдизи тупроққа 1,5—2 м чуқурликда кириб боради. Ерни чуқур ҳайдаш ва гербицидлар қўллаш йўли б-н йўқотилади. Илдизпоясининг қайнатмаси баъзан сийдик ҳайдовчи дори сифатида, шунингдек кўкрак кафаси ва жигар касалликларига даво қилишда ишлатилади.

БУҒ-КУЧ ҚУРИЛМАСИ — умумий ҳолда буг қозони (буг генератори) ва сув буги энергиясини механик ишга айлантирувчи буг двигателлари мажмуидан иборат энергетик қурилма. Буг двигатели сифатида буг машинаси ёки буг турбинаси ишлатилади.

БУҒЛАНИШ, ялпи бугланиш, эвапотранспирация (агрометеорологияда) — тупроқ юзаси ҳамда ўсимликлардан бугланадиган нам (транспирация) микдори йиғиндиси. Б. тупроқ намлиги, унинг хусусияти, тупроқ нам сифими, тўшама сирт ранги, ҳаво т-раси ва нисбий намлиги, шамол ва б. омилларга боғлиқ. Б. тўғрисидаги маълумотлардан агротехник тадбирларни ишлаб чиқиш, суғориш вақти ва нормаларни аниқлаш, қурғоқчиликка турлича чидамли экинларни р-нлаштиришда, ҳосилни прогнозлаш ва б.да фойдаланилади. Ўрта Осиёнинг деҳқончилик минтақаларида Б. ҳисобига тупроқдан йўқотиладиган намлик (бугланувчанлик) бир йилда 1200—2000 мм ва ундан кўпрокни

ташқил этади. Бу эса йиллик ёгин микдорига нисбатан 10—15 марта, вегетация давридаги ёгинларга нисбатан эса деярли 40—50 марта кўпдир. Натижада экинларни сунъий суғоришга тўғри келади. Суғориш нормаси гидроморф тупроқларда 3—4 минг м³/га, автоморф тупроқларда эса 6—7 минг м³/га. Намлик сарфини камайтириш учун тупроқни юмшатиш, алмашлаб экишни тўғри ташқил этиш, органик ўғитларни ишлатиш, тупроқ структурасини яхшилайдиган сунъий моддалар солиш ва б. тадбирлар қўлланилади.

БУҒЛАНИШНИ ЎЛЧАГИЧ — сув ва тупроқ сиртидаги бугланишни ўлчайдиган асбоб. Махсус идишдан иборат. Тупроқ устига ва сув сиртида сузиб юривчи махсус қурилма устига ўрнатилади. Кузатиш натижаларини ҳисоблашда Б. ў. устига тушадиган ёгинсочин эътиборга олинади. Бугланиш микдори куйидаги сув баланси тенгламаси б-н ҳисобланади:

бунда Е — кузатиш муддатлари орасидаги бугланиш микдори, мм; х — ёгинсочин микдори, мм; А, ва h₂ — буглатувчи идишдаги сувнинг кузатиш бошидаги ва охиридаги сатҳи, мм. Гидрометеорология ст-яларда ишлатилади. **БУҒЛАНУВЧАНЛИК** муайян атмосфера шароитида мумкин бўлган энг юқори бугланишни ифодалайдиган шартли катталиқ. Бунда махсус идишдаги сув юзасидан, табиий чучук сувли қатта сув ҳавзаси юзасидан ёки ортиқча намланган тупроқдан бугланиш кўзда тутилади. Бу сиртлардан Б. бир хилда бўлмади, чунки идиш б-н табиий сув ҳавзалари ва ортиқча намланган тупроқнинг бугланиш шароитлари бир-биридан фарқ қилади. Б. бугланган сувнинг мм да белгиланган қатлами орқали ифодаланади. Бошқа жойларга нисбатан Ўрта Осиё шароитида Б. юқори. Мас, швейцариялик физик Г. И. Вильд буглантиргичи бўйича ўлчанганда бир йиллик ўртача Б. Москвада 417

мм, Санкт-Петербургда 320 мм бўлса, Нукусда — 1798 мм.

БУҒЛАТИБ СОВИТИШ — саноат печлари (домна, марген ва б. печлар) нинг қисмларини совитиш усули; иши печь совиткичларининг берк тизимларида айланадиган сувнинг буғланиш иссиқлигидан фойдаланишга асосланган. Трубани қуйқа ҳосил бўлиш ва занглашдан сақлаш учун кимёвий тозаланган сув ишлатилади.

БУҒЛАТИШ (кимёда) — эритмаларни кайнатиб қуюлтириш. Б.да эритувчининг бир қисми буғланиб чиқади. Эритувчининг қолган қисми ҳам буғлатилса, кристалланиш юз беради, бунда эриган қаттиқ моддалар ажралади. Эритмаларнинг кайнаш т-раси доимо эритувчилар кайнаш т-расидан юқори бўлади; бу айирма температура депрессияси деб аталади, эриган модда концентрацияси ҳамда босим ортиши б-н бу айирма ошиб боради. Эритмалар ҳар хил қурилмаларда буғлатилади. Расмда энг кўп тарқалган буғлатиш қурилмасининг чизмаси келтирилган. Буғлатиладиган эритма иситиш камерасининг тепасидан қуйилади. Камера сув буғи (бирламчи буғ) б-н иситилади. Эритма устидаги буғ босими қурилманинг иш ҳажмидаги босимга тенг бўлгандагина эритувчи буғланади. Эритма камера найлари ичида қайнаб, иситиш камерасининг юқори қисмига қўтарилади, иккиламчи буғ (эритувчининг буғи)дан ажралгач, марказий циркуляция найига тушади. Қуюлтирилган эритма қурилманинг пастки қисмидан, иккиламчи буғ эса қурилманинг юқorigи қисмидан чиқади.

Б. эритмаларни қуюлтириш ва эритмаларда эриган моддаларни ажратиб олишдан ташқари, тоза эритувчилар олишда, совуқ ҳосил қилиш ва б.да ҳам қўлланилади. Б.дан кимё, озик-овқат саноатида ва б.да кенг фойдаланилади.

БУҒЛАТКИЧ — суюқликлар (сув,

совитиш агенти ва б.)нинг буғланиш жараёни амалга ошадиган иссиқдик алмашгич. Б., мас, иссиқлик электр ст-яларида сарфланадиган конденсат ўрнини тўлдирувчи дистиллат олишда ишлатилади. Тузилишига қараб, горизонтал буғ қувурли (қиздирадиган буғ қувур агрофидан оқиб ўтади) ва анча такомиллашган вертикал сув қувурли (сув қувур ичидан оқиб ўтади) хилларга бўлинади. Б. 1, 2 ва кўп босқичли бўлади.

БУҒО, Бағуй (13-а.)— Устюг ш. (Русь давлати)даги мўғуллар ясоқчиси (солик тўловчи). Христиан динига кириб Иоанн исмини олган. Ўзининг хайрли ишлари б-н халқнинг иззатхурматини қозонган. Устюг ш.да черков, монастыр қурдирган. Черков қўлёзмалари Иоанн (Буғо)ни «хазрат» деб ҳисоблайдилар.

БУҒРОЛАР — Қорахонийлар хоқонлигининг ғарбий қисми (Еттисув, Қашқар ва Жан. Қозоғистон)ни хоқон номидан идора қилган сулола хонларининг унвони (10—11-а.лар). Унинг йирик вакиллари Абдулқарим Сотуқ Буғрохон ва унинг набираси Ҳорун ибн Мусо даврида Еттисув ва Қашқардаги кўпчилик туркий халқлар ислом динини қабул қилганлар.

БУҒУ — қирғизларнинг йирик қабиласи. Б.лар 19-а. ўрталарида сарибағиш қабиласи б-н бирга Чу ва Оқсув дарёлари хавзасида ҳамда Иссиққўлнинг шарқий қирғоғи, Норин, Кечен ва Текес дарёлари бўйларида, Қарқара водийсида кўчманчилик қилиб яшаганлар. Чорвачилик ва деҳқончилик б-н шуғулланганлар. Терскей, Кунгай, Туйкал қўллари бўйида суғорма деҳқончилик қилганлар. 1855 й.да Россияга қўшиб олинган. 1913 й.да 11 мингдан ошди. Б. хўжалиги рўйхатга олинган. 20-а. биринчи чорагида қирғиз халқи таркибига сингиб кетган.

Б. қуйидаги уруғларга бўлинган: челек (манаплар уруғи), торго, бапа,

елден, такабой, боғир (жигар), дёлёс, кидик, кўнғирот, мўнғулдур, саёк, шикмаёт, каба, асан тукум, арик тукум, кучук, серикей, ондон.

БУҒУСИМОНЛАР (Cervidae) жуфт туёқли сут эмизувчилар оиласи. Думи калта, боши узунчок, оёқлари ингичка, комати келишган. Юқори жағида курак тишлари йўқ. Озиқ тишлари ясси, думи остида катта оқ холи — «дарча»си бор. Ёш Б. кўпинча олачипор бўлади. Сув Б.идан ташқари, деярли ҳамма Б.нинг шохи бор, лекин айрим турларининг фақат эркагида шох бўлади. Шимол буғусининг эркаги ҳам, урғочиси ҳам шохли. Б. Европа, Осиё, Америка ва Шим. Африкада тарқалган. Тоғ ва текисликлардаги ўрмон, тўқай, ўрмондашт ва тундрада яшайди. Турли ўтлар, буталар, хар хил ўсимликлар б-н озиқланади. Б. 1,5 ёшда вояга етади. Кузда ёки ёз охирида жуфтлашади. Бу вақтда эркаклари бўкириб юради. Урғочиси баҳорда ёки ёз бошида 1—2 та, сув Б.и 4 та ва ундан ҳам кўпроқ туғади. Баҳор ва кузда, баъзи турлари фақат баҳорда туллайди. Б.нинг 48 тури бўлиб, улар мунтжаклар (Cervulinae), сув Б.и (Hydropotinae), асл Б. (Cervinae) ва Америка Б.и (Neocervinae) 4 кенжа оиллага бўлинади. Мунтжаклар кенжа оиласига мансуб Б.нинг бўйи 60 см ча, шохи калта. Эркагининг устки жағида ханжардек узун қозик тишлари бор. Бу кенжа оила 2 уруғ: мунтжаклар ва тожли буғулардан иборат. Мунтжаклар уруғининг вакили — Ҳиндистон мунтжаги (*Muntiacus muntjak*). Сув Б.и кенжа оиласининг фақат 1 тури бўлиб, Хитойда учрайди. Даре сохдлларидаги қамишзорларда 2—3 тадан бўлиб юради. Бўйи паст (0,5 м ча), шохи йўқ. Эркагининг устки жағидаги узун қозик тишлари ташқарига чиқиб туради. Асл Б. кенжа оиласи буйи 0,6—2,2 м келадиган, анча йирик ҳайвонлардир. Устки жағларидаги қозик тишлари кичкина ёки бутунлай бўлмайди. Бу кенжа оила елик, лось ва х. к. дан иборат уруғларга

бўлинади. Ўзбекистонда асл Б.нинг бир тури — хонгул яшайди. Америка Б.и кенжа оиласи бўйи 0,3—1,3 м келадиган майда ва ўрта бўйли буғулардан иборат. Бошқа Б.дан бош склетидаги баъзи суякларининг тузилиши б-н фарқ қилади. Бу кенжа оила мазамалар, пуду, пампас ва шимол буғулари уруғларига бўлинади. Б. кўплаб овланади. Гўшти ва терисидан фойдаланилади. Асл буғунинг пант деб аталадиган ёш шохларидан дори тайёрланади. Шимол буғуси хонакилаштирилган бўлиб, хўжалик учун катта аҳамияти бор. Каборгиларнинг бир тури (*Moschus moschiferus*) тарқалган. Б.нинг 11 тури 20 кенжа тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

БУҒУЧАЛАР, канчиллар (Tragulidae) — жуфт туёқлилар туркумига мансуб сут эмизувчилар оиласи. Африка Б. и (*Hyemoschus*) ва Осиё Б. и ёки канчиллари (*Tragulus*) деган иккита урукқа бўлинади. Африка Б.ининг фақат битта тури (*H. aquaticus*) бор. У Африканинг тропик ўрмонларида яшайди. Осиё Б.и ёки канчилларининг Жан. ва Жан.Шарқий Осиёда тарқалган 3 тури бор. Б.нинг тузилиши буғуга ўхшайди, лекин ундан кичик бўлади. Катталиги куёндек келади. Шохи бўлмайди, оёқларида тўрттадан бармоқлар бор. Б.нинг энг машҳури Ява буғучаси ёки канчилидир (*T. javanicus*). Унинг бўйи 40 см, думи 4 см ча. Ўзи жуда чиройли. Бош томони оч жигарранг, бикини сариқ, елкаси қорамтир. Эркагининг тиши 3 см ташқарига чиқиб туради. Ўрмон ва бутазорларда яшайди. У тунги ҳайвон. Ўсимлик ва мевалар б-н озиқланади, 2 та бола туғади. Гўшти юмшоқ ва мазали.

БУҒУЧИЛИК — чорвачилик тармоғи, шимол ва пант буғуларини етиштириш ва хўжалик мақсадларида фойдаланиш б-н шўғуланади. Шимол Б.да хонакилаштирилган шимол буғулари гўшт, тери, сут олиш учун ҳамда улов тарзида фойдаланиш мақсадларида, пант

Б.да олачипор бугу, марал, изюбрь шохи (пант) олиш, шунингдек гўшти ва териси учун бокилади. Шимол буғучилиги Чекка Шимол қ. х.нинг энг муҳим тармоғи. Буғулар подалари (1500—1800 бош) яйловдан яйловга кўчиб — баҳор ва ёзда очик тундрада, қишда ўрмон тундра (тайга)да ўтлатиб бокилади.

3—5 ойлик бузоқлари (25—30 кг гўшт беради) ва қатта ёшдаги буғулар гўшт олиш учун сўйилади. Урғочи буғулардан соғим даврида 40—50 кг (айримларидан 85 кг гача) сут соғиб олинади (ёғлилик даражаси 17—19%). Буғу терисидан сифатли чарм (замша, хром) тайёрланади, иссиқ кийимлар, палаткалар тикилади. Шимол буғулари Чекка Шимолнинг асосий транспорт воситаси, улардан миниш, юк ташиш ва б. мақсадларида ҳам фойдаланилади. Асосан Россия, Финляндия, Швеция, Норвегия, АҚШ (Аляска), Канаданинг тундра ва ўрмон (тундра) зоналарида тарқалган. Жаҳонда 5 млн. бошдан ортиқ шимол буғулари бокилади. Уларнинг ярмидан кўпроғи Россия ҳиссасига тўғри келади. Пант Б. Россиянинг Олтой, Красноярск, Приморье ўлкалари, Қозоғистонда ривожланган бўлиб, хайвонлар махсус фермалар (Б. хўжаликлари)да бокилади. Шунингдек, Хитой, Корея, Монголияда ҳам пант Б. бор.

БУҒ-ҲАВО БОЛҒАСИ — компрессордан бериладиган буғ ёки сиқилган ҳаво ёрдамида ишлайдиган болға. Бири шаботга ўрнатилган, иккинчиси ҳаракатланувчи бабага маҳкамланган иккита болға зағовкани пластик деформациялайди (шаклини ўзгартиради). Тузилишига кўра, станинаси равоксимон ва кўприксимон қилиб ясалган бир ёки икки устун (стойка)ли Б.х. б. бўлади.

БУҒ-ҲАВО ЎЛЧАГИЧ — ёниш маҳсулотлари сарфи ва ҳосил бўлаётган буғ миқдорини ўлчайдиган асбоб; дросселли буғ ўлчагич ва дифференциал

тягомер мажмуидан иборат. Бир шкалали ва икки мил (стрелка)ли умумий иккиламчи кўрсатувчи асбоби бор. Иш тарзи ёниш маҳсулотлари сарфи (дифференциал тягомер б-н ўлчанади) қозоннинг буғ ҳосил қилиш унумига (дросселли ва буғ ўлчагич б-н ўлчанади) мутаносиблигига асосланган. Б.х. ў. ишлатилганда қозон агрегати ишини назорат қилиш осонлашади; бунда нагрузка ва ёниш жараёнини ростлаш учун иккала мил бир-бирига мос келтирилади.

БҲАВНАГАР — Ҳиндистон ғарбидаги шаҳар, Катхиявар я. о.да, Гужарот штатида. Аҳсиси 401 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Камбей қўлтиғидаги порт. Тўқимачилик, озиқ-овқат, кимё саноати корхоналари бор. Б. яқинидан туз олинади. Шаҳарга 1723 й.да асос солинган.

БҲАРАТЕНДУ ХАРИШЧАНДРА (1850—Банорас—1885) — ҳинд ёзувчиси, драматург. Замонавий ҳинд адабиёти асосчиларидан бири. У 13 ёшида «Рамаяна»дях парчаларни (санскритчадан ҳиндчага) таржима қилган. «Видьясундар» (1868), «Адолатли Харишчандра» (1874) асарлари санскритчадан қилинган илк эркин таржималари эди. Б. Х. «Севги мафтунги» (1875), «Чандравали» (1876), «Ҳиндистон мусибати» (1880), «Остинустун шаҳар» (1881) каби асарлари б-н замонавий ҳинд драматургиясига асос солди, уни мумтоз драмаларга ижодий ёндашган ҳолда, замонавий мавзу ва ғоялар б-н бойитди. Б. Х. театрлар ташкил этиб, ўзи ҳам режиссёрлик, ҳам актёрлик қилган. Унинг асарлари, адабийтанкидий мақолалари ватанпарварлик руҳи, босқинчиларга нафрат ғоялари б-н суғорилган. Ижоди 19-а. 2-ярми ҳинд адабиёти тараққиётига сезиларли таъсир этган.

БҲИЛАИ, Бхилаинагар — Ҳиндистоннинг МадхьяПрадеш

штатидаги шаҳар, ДургБхилаинагар шаҳар агломерацияси таркибида. Б. йирик металлургия маркази, катта металлургия к-ти қурилган. Кт маҳаллий темир ва марганец рудалари, Корба ва Дамодар водийсидан қазиб чиқариладиган тошқўмир асосида ишлайди. Минерал ўғитлар 3-ди бор.

БХИЛЛАР — Ҳиндистонда яшовчи халқлар гуруҳи. Мадхья Прадеш, Гужарот, Ражастхон ва Махараштра штатлари тоғли туманларининг маҳаллий аҳолиси. Умумий сони 3,7 млн.дан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Тили хиндэрон тиллари гуруҳига киради. Диндорлари асосан хиндуизм динига эътиқод қилади.

БХОПАЛ — Ҳиндистоннинг МадхьяПрадеш штатининг маъмурий маркази. Транспорт йўллари тугуни. Аҳолиси 1,1 млн.дан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Оғир саноат ускуналари ишлаб чиқарилади. Тўқимачилик, жумладан ип газлама ва қ. х. маҳсулотлари қайта ишлаш саноати қорхоналари бор. Хунармандчилик ривожланган (заргарлик буюмлари, газлама бўяш ва б.). Йирик савдо маркази. Унт бор.

БХОТИЯ — халқ, Бутаннинг асосий аҳолиси (1 млн. киши, 1991). Непалда (ПО минг кишига яқин), Ҳиндистонда (90 минг кишига яқин) ҳам яшайдилар. Хитойтибет оиласига кирувчи тилда гаплашади. Диндорлари асосан будда динига, Ҳиндистондагилари хиндуизмга эътиқод қилишади.

БХСР — қ. Бухоро Халқ Совет Республикаси.

БХУБАНЕШВАР — Ҳиндистондаги шаҳар, Маҳанади дарёси дельтасида, Орисса штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 412 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Шаҳар илк бор 5-а. да қайд қилинган. Замонавий уй-жой

бинолари (1948—56 й.лар, Ле Корбюзье лойиҳаси асосида) қурилган. 500 га яқин ибодатхона, асосан хиндулар ибодатхоналари (11 —13-а. лар) бор.

БХУТТО Зулфиқор Алихон (1928—1979) — Покистон давлати ва ҳукумати бошлиғи (1971—73), бош вазир (1973—77). 1967 й.да Покистон халқ партиясини тузган. 1977 й.да ҳарбий тўнтариш натижасида ҳибсга олинган ва ҳарбий маъмурият томонидан 1979 й.да қатл этилган.

БХУТТО БЕНАЗИР (1953.21.6, Карочи) — Покистон бош вазири (1980—90 ва 1993—96 й.ларда). 3. Бхуттончнт қизи. Б. Б. Покистон халқ партияси ҳамраиси (1985 й.дан). 1996 й. охирида мамлакат президенти қарорига асосан Б. Б. турли айблар б-н ўз вазифасидан четлаштирилган.

БЦЖ (Barilla de Calmette et Guerin) — сил касаллигига қарши вакцинация учун кўлланиладиган сил микобактериясининг кучезлантирилган штамми (тури); уни Кальмет (А. Calmette) б-н Герен (С. Guerin) қорамол ўтидан тайёрланган муҳитда сил микробларини 13 йил давомида қайтақайта ундириш усули б-н 1906 й.да етиштирган. БЦЖ культурасидаги бацилла тўғри ёки бир оз эгилган, уз. 1,5—3—5 мк, ингичка таёқчадир. 1919—24 й.ларда профилактик вакцинация учун кўлланила бошлади. Штамм хусусияти синчиклаб ўрганилгач (1925—26), чақалоқларга тирик БЦЖ вакцинаси ичирила бошлади. 1942 й.дан шаҳар, 1943 й.дан қишлоқ туғруқхоналаридаги ҳамма чақалоқпарга 3—5—7 ёки 4—6—8 кунлигида мажбурий тартибда 10 мг дан БЦЖ ичириладиган бўлди. Сил юкмаган гўдақларни, мактабгача тарбия ёшидаги болаларни ва 30 ёшгача бўлган аҳолини ревакцинация қилиш 1948 й.дан бошлаб жорий этилди (бунда вакцина ичирилади, тери устига ёки ичига юборилади). Тери ичига БЦЖнинг

махсус вакцинаси — глютамат вакцина юбориш 1962 й.дан ҳамма жойда қўлланиладиган бўлди. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирининг буйруғига асосан, БЦЖ вакцинаси янги туғилган чакалоқларга туғруқхонада ҳаётининг 4—7 кунлари 0,1 мл ҳажмда 0,05 мг юборилади. Сўнгра 7 ва 15 ёшида ревакцинация қилинади. Вакцинация ва ревакцинация қилинганларнинг жуда озчилигида (0,001 — 0,003%) БЦЖ юборилган жойда асорат сифатида йиринглаш кузатилиши мумкин. БЦЖ қўлланилиши натижасида сил б-н, айниқса унинг оғир турлари б-н касалланиш бир неча баробар камайди.

БЪЕРКНЕСЛАР (Bjerknes) — ота ва ўғил норвег геофизиклари: 1) Вильгельм Фриман Корен (1862—1951) — метеорологияда фронтологик илмий мактаб асосчиси. Суюқлик ёки газда циркуляциянинг тезлашиши тўғрисидаги теорема, циклонларнинг тўлқин назарияси муаллифи. Обҳавони олдиндан айтишнинг динамик усулларини ишлаб чиққан. Норвегияда обҳаво хизматида асос солган (1917); 2) Якоб (1897—1975) — атмосфера фронтлари ҳақидаги таълимот асосчиларидан бири. Асарлари циклонлар эволюциясига, уларнинг атмосферанинг умумий циркуляциясидаги аҳамиятига, океан сувларининг атмосфера жараёнларига таъсири ва б.га дойр.

БЪЕФ (франц. bief) — сув ҳавзаси, дарё ёки каналнинг гидротехника иншоотлари (тўғон, шлюз, ГЭС ва б.)га туташган қисми. Юқориги (оқим бўйича гидротехника иншоотларидан юқорида жойлашган) ва пастки (гидротехника иншоотларидан пастда жойлашган) хиллари бўлади. Бир ёки бир неча гидротехника иншоотидан ҳосил бўлган сув тизимининг сувайирғичида ёки очик сув оқида жойлашган Б. му с тақил Б. дейилади.

БЪЁРНСОН (Bjornson) Бъёрнстърне Мартиниус (1832.8.12, Квикне—1910.26.4, Париж) — норвег ёзувчиси, жамоат ва театр арбоби. Норвег миллий драматургияси ва адабий танқидчилиги асосчиси. Бергендаги Норвег театри (1857—58) ва Кристиания театри (1865—67)га раҳбарлик қилган. Тарихийижтимоий драмалар («Жанглор орасида», 1858; «Ёвуз Сигурд», 1862; «Мария Стюарт, Шотландия қироличаси», 1864; «Иродамиздан ташқари», 1883—95), повесть («Сюнневе Сульбаккен», 1857; «Балиқчи аёл», 1868 ва б.), шеърлар, шу жумладан Норвегия гимни муаллифи. Нобель мукофоти лауреата (1903).

БЪЮКЕНЕН (Buchanan) Жеймс (1791.23.4, Мерсерсберг, Пенсильвания штати—1868.1.6, Уитленд, ҳоз. Ланкастер, Пенсильвания штати) — АҚШнинг 15президенти. Демократлар партиясидан (1857—61). 1845—49й. ларда давлат котиби, 1846—48 й.лардаги АмерикаМексика босқинчилик уруши ташаббускорларидан бири. АҚШнинг жан.даги қулдорларнинг кучайишига имкон берган.

БЪЮКЕНЕН (Buchanan) Жеймс Макл-Гил (1919.2.10) — америка иктисодчиси. 1948 й.да дрлик илмий даражасини олган. Б. нарх белгилаш жараёнига катта эътибор қаратиб, иктисодий тараққиётда нарх омиллари муҳим ўрин тутишини таъкидлади. Б.нинг фикрига кўра, и. ч. ва нархни ҳукумат томонидан назорат қилинишига фавқулодда ҳоллардагина йўл қўйилиши лозим, лекин айти пайтда эркин тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш йўлида иктисодиёт ишларига давлатнинг аралашувини кучайтиришни ёқлайди. Б. ижтимоий танлов назарияси асосчиси. Молиявий масалаларга оид қатор монографиялар муаллифи. Нобель мукофоти лауреати (1986).

БЭЙШАНЬ — Марказий Осиёдаги тоғлик, Хитойда, Алашань чўли ва шарқий Тяньшан тоғлари оралиғида. Уз. қарийб 700 км. Бал. 2791 м гача (Мацзуншань тоғи). Кристалли ва метаморфик жинслардан тузилган палахсали бир неча тоғдан ва уларни ўйиб юборган ботиклардан иборат. Эол рельеф шакллари, тошлоқ чўл ва чала чўл, шўрхоқлар кенг тарқалган. Чўл ўсимликлари ўсади. Бир йилда 40—80 мм ёгин тушади.

«БЭЙ ШИ» («Шимол тарихи») ёки «Шимолий сулолалар тарихи») — Хитой сулолалари тарихи; 386—581 й.ларда Шим. Хитойда ҳукмронлик қилган сулолалар: Шим. Вэй (386—535), Шим. Ци (550577), Шим. Чжоу (557—581) тарихини ўз ичига олади. Тан сулоласи тарихчиси Ли Яньшоу (596—678) томонидан ёзилган. 100 цзюан (қисм ёки бўлим)дан иборат. Унда Хитойдан шим.ғарбда яшаган қад. туркий қавмлар ҳақида ҳам бой маълумотлар сақланган.

БЭКВОРДЭЙШН (инг. backwardation) — нақд товарлар нархи муддати келишилган товарлар нархига, тез фурсатда етказиб бериладиган товарлар нархлари кечикиброқ етказиб бериладиган товарлар нархига нисбатан қимматроқ бўлган ҳолат (контангонинг акси). Мас, фев.да (1 т учун доллар) нақд буғдой 300, март ойида етказиб берилганда— 290, май ойида—280, июлда—270, авг. да—265, сент.да—250, нояб.да—230 бўлиши мумкин. Бозордаги нархларнинг бундай нисбати, одатда, омборларда товарларнинг етишмаслиги (ҳосил бўлмаганлиги, иш ташлашлар оқибати ва б.) б-н, келгусида эса таклифнинг ортишига ишониш (мас, янги ҳосил ҳисобига) б-н боғлиқ. Бу даврда бозор ўта асабийлиги, нархларнинг ғоят пастбаландлиги, чайқовчиликнинг кучайиши б-н ажралиб туради.

БЭКОН (Bacon) Роджер (тахм. 1214,

Илчестер—1292, Оксфорд) — ўрта аср инглиз файласуфи, табиатшуноси. Христиан акидаларининг ҳаётдан ажралганлигини танқид қилиб, табиатни ўрганишга, оптика, механика («амалий геометрия»), астрономияни таҳлил қилишга чақирди. Илоҳиётни дунёвий фанлардан ажратиш тарафдори бўдди. Тажриба, эксперимент ва мат. ни барча фанлар биносининг пойдевор тоши деб ҳисоблади. Тажрибага ва мат.га асосланган билиш услубини схоластикдедуктив услубга қарши қўйди. У мат.га, тажриба — илмий эксперимент ва ички мистик «рухланиш» га катта аҳамият берди. Б. бир неча илмий башоратлар (телескоп, учадиган аппаратлар) ҳақида тахмин қилди.

БЭКОН (Bacon) Фрэнсис (1561.22.1Лондон—1626.9.4) — инглиз файласуфи, табиатшуноси, мантиқшуноси, сиёсий арбоб ва тарихчи. Кембриж унтини тугатган (1575), Судья, вазир, лордканцлер бўлиб ишлаган. Фалсафага оид 2 та — «Янги органон» (1620), «Янги Атлантида» (1627) асари бор. Биринчи китобида Аристотель «Органон»идаги дедуктив услубнинг ҳаётдан ажралганлигини танқид қилиб, индуктив услубга асос солади. Фан тажрибага асосланиши кераклиги ҳақидаги ғояни олға суриб, и. т.нинг кузатиш, эксперимент, тажриба ва б. услубларини ишлаб чиқади. Б. бевосита тажрибага асосланган билимлар ишонарли бўлишини кўрсатди. Б. фикрича, билимнинг вазифаси табиатдан инсон манфаати йўлида фойдаланиш, яъни унинг устидан ҳукмронлик қилиш, инсон ҳаётини такомиллаштириш, ақлни янглишиш («идол» ёки «аломат»)лардан тозалаш лозим. Билишда тажриба икки хил бўлади: 1) синалган тажриба бўлиб, у инсонга бевосита фонда келтиради; 2) йўл кўрсатувчи тажриба бўлиб, унинг ёрдамида нарсаларнинг қонунияти ва хоссалари ўрганилади. Б. фаннинг ақл б-н боғлиқдигини кўрсатди. Б.нинг

«Янги Атлантида» асарида унинг жамият ҳақидаги фиколари акс этган. Б. жамиятни фан ва и. ч. асосида қайта ташкил этиш ғоясини олға сурди. Давлатни бошқаришда мутлақ монархия тарафдори бўлган. Б. инглиз материализмининг ва Янги давр тажрибавий фанининг асосчиси сифатида тан олинган бўлсада, худонинг мавжудлигини инкор этмаган.

БЭЛЦЬ (Бельци) — Молдавиядаги шаҳар (1818 й.дан). Реут дарёси (Днестр ирмоғи) бўйида. Т. й. тугуни. Аҳолиси 165 минг киши (1999). Озик-овқат (ёғ, гўшт к-лари, виноконьяк з-ди ва х. к.), машинасозлик, асбобсозлик (қ. х. машинасозлиги, электротехника з-длари), қурилиш материаллари корхоналари, тикувчилик, мебель фкалари, ёғочсозлик к-ти, ТЭЦ, педагогика инти, тиббиёт бил им юрти, политехникум, драма театри, тарихўлкашунослик музейи, суратлар галереяси бор. Б. 15-а.да бунёд этилган.

БЭН (Bain) Александер (1818.11.6Абердин, Шотландия —1903.18.9) — англиз психологи, ассоциатив психология намояндаси. Буюк Британиядаги Абердин ун-ти проф. (1860). 2 жилдли «Мантик» асарида (1870) табиий фанларга мантикий усулларни қўлланишнинг барча услубларини муфассал баён қилган. Бундан ташқари инсон мияси ва унинг нерв системасида юз берувчи физик жараёнларни психологик тадқиқ қилиш б-н шуғулланган. Унинг асарлари физиологик психологиянинг вужудга келишига маълум даражада асос бўлган.

БЭНЬСИ, Бэньсиху — Хитойнинг шим.шарқидаги шаҳар. Тайцзихэ дарёси водийсида, Ляонин провинциясида. Б.дан Шэньян — Аньдун т. й. ўтган. Аҳолиси 751 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Тошқўмир, гилли сланец ва темир рудасига бой кончилик р-нининг маркази. Б. мамлакат қора металлургия ва темир рудаси, металлсозлик саноатининг

муҳим марказларидан. Темир рудаси, чўян, сифатли пўлат, цемент ва кокс, ўтга чидамли материаллар ишлаб чиқарилади. Йирик ТЭЦ ва кончилик ин-ти бор.

БЭР Карл Максимович [1792.17(28).2, Эстляндия 1876.16.(28).! 1, Тарту] — табиатшунос, эмбриология асосчиси Россия геогр. жамоатини тузувчилардан бири. Б. жўжалар эмбриогенезини (1829, 1837), баликлар, амфибиялар, судралиб юрувчилар ва сут эмизувчиларнинг эмбрионал ривожланишини текширган. Эмбрионал ривожланишнинг муҳим босқичи — бластулая тафсифлаган. Тип, синф, туркум, оила, уруғ ва тур белгилари эмбрионал ривожланиш жараёнида биринкетин намоён бўлишини аниқлаган. Сут эмизувчиларнинг тухум хужайрасини кашф этиб, нотўғри тушунчаларга чек қўйган. Умуртқалиларнинг барча асосий аъзолари — хорда, бош ва орқа мия, кўз, юрак, айириш аъзолари, ўпка, овқат ҳазм қилиш йўли ва б.ни тадқиқ қилиб, уларнинг ривожланиш жараёнини тушунтириб берган. Б. Новая Земля о.ни, Каспий денгизини тадқиқ қилган. Дарё кирғокларининг ювилиш қонуниятини тушунтирган (қ. Бэр қонуни).

БЭР (рус. биологический эквивалент рентгена — рентгеннинг биологик эквивалента) — ионловчи нурланиш эквивалент дозасининг бирликлар тизимига кирмаган бирлиги. Тирик организм 1 рентген гамманурланиш олганда қандай биологик эффектга (таъсирга) дучор бўлса, 1 бэр ионловчи нурланиш олганда ҳам шундай биологик эффектга дучор бўлишини ифодалайди. 1 бэр=0,01 Ж/кг (1963 й.гача рентгеннинг биологик эквиваленти сифатида аниқданган).

БЭР ҚОНУНИ — дарёларнинг оқиш қонуниятини акс эттирадиган қонун. 1857 й.да рус табиатшуноси К. М. Бэр топган. Дарёлар Шим. ярим шарда ўнғ томонга, Жан. ярим шарда чап томонга

бурилишга ингилиб оқади. Шу туфайли, дарёлар қайси томонга оқишидан катъи назар, Шим. ярим шарда дарёнинг ўнг қирғоғини, Жан. ярим шарда чап қирғоғини кўпроқ ювиб боради. К. М. Бэр бу ходиса Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши таъсири эканлигини исбот қилди. Назарий механика қрунларидан маълумки, айланаётган системада ҳаракат қилаётган жисм Кориолис тезланиши деб аталадиган қўшимча тезланишга учрайди. Шим. ярим шарда бу тезланиш асосий ҳаракатдан ўнг томонга, Жан. ярим шарда эса чап томонга йуналади. Бу тезланиш юқори кенгликларда кучли бўлади, экваторга томон камая бориб, экваторда нулга тенглашади.

БЭРД, Бёрд (Byrd) Ричард (1888.25.10, Уинчестер—1957.12.3, Бостон) — америкалик кутб тадқиқотчиси, учувчи, адмирал. 1926 й.да биринчи марта Шим. кутб устига учиб, қўнмасдан қайтиб келган. АҚШнинг Антарктикага уюштирган 4 йирик экспедициясига (1928—30, 193335, 193941 ва 194647) раҳбарлик қилган. 1929 й. ноябрда Жан. кутб устидан учиб ўтди. Экспедициялар давомида метеорологик кузатишлар, геологик тадқиқотлар ўтказди. Росс муз тўсиғини сейсмологик жиҳатдан тадқиқ қилган. Ғарбий Антарктидада тошқўмир қонлари борлигини аниқлади. Сўнги экспедицияда Ғарбий Антарктида соҳили аэрофотосъёмка қилинди, бир неча плато, тоғ тизмалари, музликлар харитага туширилди. Антарктидадаги илмий ст-ялардан бири Б. номига қўйилган.

БЭТСОН, Бейтсон (Bateson) Уильям (1861.8.8, Уитби1926.8.2, Мертон) — инглиз биологи, генетика асосчиларидан бири. «Генетика» атамасини ҳам Б. таклиф этган (1907). Кембриж ун-ти проф. (1908—10). Илмий ишлари чоғиштирма анатомия ва ирсият масалаларига оид. «Борлиқ — йўқлик» назариясини илгари сурган (1905). Бу назарияда у организмларда уларнинг

ривожланишини тормозлаб қўядиган омиллар йўқолиши б-н янги белгилар пайдо бўлишини тушунтириб беришга ҳаракат қилган. 1910 й.да Англия генетик жур.ни ташкил этган.

БЮДЖЕТ (инг. budget — ҳамён, маблағ) — белгиланган муддат (йил, квартал) учун ишлаб чиқилган, меъёрлаштирилган ҳамда қонуний равишда тасдиқланган даромадлар ва харажатлар йиғиндиси. Б. давлат даражасида (қ. Давлат бюджети), шунингдек вилоят, туман (маҳаллий ҳокимият), хўжалик субъектлари, оила ёки шахс даражасида тузилиши мумкин. Б.ни тузиш ва белгиланган тартибда тасдиқлаш ўз навбатида унинг амал қилиши ҳамда бажарилиши устидан назорат юритишни талаб қилади. Б.да харажатларнинг даромадлардан ортиб кетиши Б. тақчиллиги муаммосини келтириб чиқаради (қ. Бюджет тақчиллиги), шу боис доимий равишда уларнинг мувофиқлиги таъминлаб борилади. Ўзбекистон Республикасининг Б. тизими тузилиши ва уни бошқариш асослари, давлат бюджетини тузиш, қўриб чиқиш, қабул қилиш, ижро этиш тартиби ва б. масалалар ЎзРнинг «Бюджет тизими тўғрисида» қонуни (2000 й. 14 дек.) б-н тартибга солинади.

БЮДЖЕТ ИНДЕКСИ — аҳолининг айрим тоифалари истеъмол тўплами (истеъмол савати)га кирадиган муайян истеъмол товарлари нархи ва хизматлар тарифларидаги ўзгаришларни тавсифлайдиган индекс. Товарлар нархи ва хизматлар тарифи ўсиши б-н боғлиқ бўлган асосий истеъмол харажатларини, бозор қийматидаги ўзгаришларни акс эттиради. Б. и. аҳоли истеъмол қиладиган муайян товарларга ва кўрсатилган хизматларга сарфланган айни даврдаги харажатларни ўтган (базис) даврдаги харажатларга нисбатан қандай ўзгарганлигини кўрсатади. Б. и. аҳоли фаровонлигини баҳолашда энг муҳим

кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

БЮДЖЕТ ЙИЛИ — қонуний равишда тасдиқланган давлат бюджеты режасининг бажарилиши белгиланган муайян давр, муддат (тўлиқ бир йилни ўз ичига олади). Асосан Б. й. давлатларда календарь йили б-н бошланади ва тугайди. Айрим мамлакатларда эса бошқа муддатлар амал қилади (мас, Буюк Британия, Японияда Б. й. календарь йилининг 1 апр.дан бошланиб келгуси йилнинг 31 мартигача, Канадада 1 июлдан келгуси йилнинг 30 июнигача, АҚШда 1 окт.дан келгуси йилнинг 30 сент.гача, Туркияда 1 мартдан келгуси йилнинг 28 фев.гача давом этади). Кейинги вақтда кўпчилик давлатлар ҳисобкитобларни осонлаштириш мақсадида календарь йили б-н бошланадиган Б. й.га ўтмоқчалар, жумладан Ўзбекистонда ҳам Б. й. календарь йилига мувофиқ келади.

БЮДЖЕТ МУАССАСАЛАРИ — аксарият ёки бутунлай давлат ёки маҳаллий бюджет воситаларидан маблағ б-н таъминланадиган муассасалар. Бундай ташкилотларга бошқарув органлари, армия, суд, прокуратура, ижтимоиймаданий, фан, маориф, соғлиқни сақлаш соҳаларидаги кўпгина муассасалар қиради.

БЮДЖЕТ РЕЗЕРВЛАРИ — давлат тадбирларини узлуксиз равишда маблағ б-н таъминлаш ва қутилмаган харажатларни қоплаш учун давлат бюджетида ҳосил қилинадиган фондлар. Б. р. табиий офатлар натижасида давлат мулкига етган зарар ўрнини қоплаш, шунингдек тасодифий ҳоллар туфайли юзага келган харажатларни маблағ б-н таъминлаш (бу жиҳатдан Б. р. суғурта фондининг бир тури бўлиб хизмат қилади), халқхўжалиги режаси ва бюджетни ижро этиш жараёнида пайдо бўладиган қўшимча харажатларга сарфлаш, бюджетга даромадларнинг тушиш муддати ўртасида муқобиллик

рўй берганда мавжуд маблағлардаги вақтинчалик узилишга чек қўйиш учун мўлжалланади.

БЮДЖЕТ СТАТИСТИКАСИ — аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари (саноат ишчилари, хизматчилар, инженер-техник ходимлар ва б.) турмуш даражасини ўрғанувчи статистика соҳаси; бюджет текширувлари натижасида олинган статистик маълумотларни ишлаб чиқиш ва таҳлил қилиш б-н шуғулланади. Оилаларнинг бюджетлари ҳақидаги статистик маълумотларни таҳлил қилиш истеъмол қруниятларини очиб беради. Бу қонуниятлар халқ хўжалигини ривожлантириш ва барча аҳолининг фаровонлигини ошириш учун режалар тузишда назарда тутилади. Шунингдек, Б. с. маълумотларидан мамлакат миллий даромади ва унинг аҳоли гуруҳлари ўртасида тақсимланишини ҳамда реал даромадларни ҳисоблашда, меҳнат ресурслари балансларини, қ. х. маҳсулотлари балансларини тузишда ва иқтисодий ҳисобкитоб ишларида ҳам фойдаланилади. Ўзбекистонда Б. с.ни Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги олиб боради ва ўрғанади.

БЮДЖЕТ ТАҚЧИЛЛИГИ, бюджет камомати — бюджетлати харажатларнинг даромадлардан устун бўлиши. Камомат режали равишда белгиланиши ҳам мумкин. Кўпинча Б. т. режалаштирилган бюджет б-н ижро этилган бюджетнинг номутаносиблиги натижасида содир бўлади ва харажатларнинг даромадлардан юқори бўлганлигини кўрсатади. Давлатнинг Б. т.ни қоплаш кредит эмиссияси ёки бошқа манбалар, шу жумладан муомалага турли муддатли давлат облигацияларини чиқариш ҳамда аҳоли ёки юридик шахслар ўртасида жойлаштириш эвазига амалга оширилади.

БЮДЖЕТ ТЕКШИРУВЛАРИ — оилалар бюджетини статистик

усудда тадқиқ этиш. Б. т. натижасида оилаларнинг даромадлари ва даромад манбалари, уларнинг ўз даромад маблағларини қандай мақсадларда ва қандай миқдорда сарфлашлари ҳақида, оилаларнинг уй-жой ва маданий маиший буюмлар б-н қандай таъминланганлиги тўғрисида, оила аъзоларининг таркиби, машғулоти ва маълумоти ҳақида ахборотлар олинади. Б. т. б-н Ўзбекистонда Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги шуғулланади. Б. т. да оила бюджетги ҳақида текширилаётган оилалардан сўров ва анкета тўлдириш йўли б-н маълумотлар тўпланади.

БЮДЖЕТ ТИЗИМИ — давлат, маъмурий ҳудуд, баъзи (мустакил бюджетли) муассасалар бюджетларининг иқтисодий муносабатлар ва ҳуқуқий меъёрларга асосланган мажмуи. Ўзбекистонда Б. т. давлат бюджета, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий (вилоят, шаҳар, туман ва б.) бюджетлардан таркиб топади. Шунингдек давлат ижтимоий суғурта бюджети ҳам давлат бюджети таркибига қиради. Ўзбекистон Республикасида Б.т. масалалари «Бюджет тизими тўғрисида» қонун (2000 й., 14 дек.) б-н тартибга солинади. Давлат бюджети парламент томонидан (Ўзбекистонда Олий Мажлис), вилоят, шаҳар, туман ва б.да тегишли халқ депутатлари кенгаши сессиясида тасдиқланади.

БЮДЖЕТДАН МОЛИЯЛАШ — давлат (маҳаллий) бюджетдан давлат буюртмаларини амалга ошириш, давлат дастурларини бажариш, давлат ташкилотларини сақлаш (таъминлаш) б-н боғлиқ харажатларга пул маблағлари ажратиш. Б. м. умумдавлат мақсадларидаги тадбирларни бажариш, тўла ёки қисман давлат пул таъминотида бўлган тармоқлар, корхоналар, ташкилотларнинг харажатлари учун пул воситалари (бюджет ассигнациялари) ажратиш шаклида амалга оширилади.

Мае, давлат бошқаруви маҳкамалари, армия, милиция, полиция, суд органлари, қисман фан, маданият, маориф, соғлиқни сақлаш, мудофаа ташкилотлари ва муассасалари давлат ва маҳаллий бюджет воситалари ҳисобидан таъминланадилар.

БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ ЖАМҒАРМАЛАР — давлатнинг давлат бюджетига киритмайдиган ва аниқ мақсадларга мўлжалланган пул маблағлари. Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтиш жараёнида молиябюджет тизимининг такомиллаштирилиши Б. т. ж. таркибини шакллантирди. Буларга, мас, давлат пенсия жамғармаси, бандликка ёрдам жамғармаси, давлат суғурта жамғармаси ва б. қиради.

БЮЛЛЕТЕНЬ (франц. bulletin — кичик ёрлик, эълон) — 1) расмий ҳужжат, қарор, кўрсатмалар ва ш. к. тўплами; 2) кенг жамоатчилик учун муҳим бўлган воқеа, ходиса ҳақидаги эълон (мас, уруш ҳаракатлари, йирик давлат арбобининг сиҳатсаломатлиги тўғрисида ва ҳ. к.); 3) муайян бир масалага оид нашрларнинг номи (мас, ЎзР олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги «Бюллетень»лари ва б.); 4) маълум шаклдаги сайлов варақаси, унда депутатликка номзоди кўйилган шахснинг исмфамилияси, туғилган йили ва б. баъзи асосий маълумотлар кўрсатилади; 5) ишчи ёки хизматчи меҳнатга вақтинча яроқсиз бўлганда тиббиёт муассасалари томонидан бериладиган касаллик ҳақидаги ҳужжат.

БЮНЮЭЛЬ (Буньюэль; Bunuel) Луис (1900.22.2, Каланда—1983) — испан кинорежиссёри. 1924 й.дан Парижда яшаган ва «Авангард» ҳаракатида қатнашган. Биринчи мустакил ишлари — «Андалуз кучуги» (1928, сценарийси С. Даль б-н ҳамкорликда), «Олтин асп» (1930) фильмлари сюрреализм руҳида ишланган. 1932 й. Испанияда реалистик ҳужжатли

фильм («Нонсиз ер»)ни экранлаштирди. 1946—55 й.лар Мексикада яшади ва 1960 й.да яна Испанияга қайтиб келди. «Унутилганлар», «Назарин», «Виридиана», «Кундузги гўзал», «Оқсоч аёлнинг кундалиги», «Бу нотинч хошиш нуктаси», «Робинзон Крузо» Б.нинг энг яхши фильмларидир. Диний риёкорликка, буржуа жамиятининг ижтимоий ноҳақлик сиёсатига қарши руҳдаги фильмлар Б. ижодига хос.

БЮРАКАН АСТРОФИЗИКА РАСАДҲОНАСИ — Арманистон ФАга қарашли расадхона. 1946 й.да Арагац ш.да ташкил топган (расмий очилиш маросими 1956 й.да ўтказилган); Бюракан қишлоғи яқинида 1500 м баландликда жойлашган. Б. а. р.да қатор оптик ва радио телескоплар мавжуд. Астрофизик кузатувлар асосан 1948 й.дан бошланган. Юлдуз ассоциациялари кашф этилиши (1947) Б. а. р. илмий йўналишини белгилаб берди. Расадхонанинг хоз. асосий илмий мавзуи — Галактика таркибни ўрганиш ва у б-н боғлиқ муаммоларни (юлдузларнинг келиб чиқиши ва ривожланиши каби) ҳал этишдан иборат. Б. а. р.да 1952 й. «Турли типдаги тарқоқ юлдуз тўдаларининг атласи» нашр этилди. Расадхонада юлдузлар ва туманликлар спектрларини кузатиб ўрганиш, диффуз ва планетар туманликларни текшириш ва б. ишлар, радиоастрофизика соҳасидаги и. т. ишлари (радиотелескопларни лойиҳалаш ва қуриш, кузатув усулларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш) кенг қўламда олиб борилади.

БЮРО (франц. bureau) — 1) бирор ташкилот, жамият, муассасада муайян ишни, асосан, раҳбарлик ишини олиб бориш мақсадида сайланадиган ёки таъсис этиладиган коллегиял орган; 2) айрим идора ва муассасалар номи (мас, маълумотномалар Б.си); 3) махсус тоқчалари, қуғилари ва б. бўлмачалари ҳамда қопқоғи бўлган ёзув столи.

БЮРОКРАТ — 1) бюрократияга мансуб шахс; 2) ўз бурчини расмиятчилик б-н, ишга зиён етказган ҳолда расмий бажарадиган, сансалорлик қилувчи мансабдор шахс.

БЮРОКРАТИЯ (франц. bureau бюро, идора; юн. kratos — куч, ҳокимият, ҳукмронлик) — дастлаб ҳукумат идораларининг раҳбарлари ва амалдорлари ҳокимияти; кейинчалик жамиятнинг турли соҳаларида пайдо бўлган йирик ташкилотлардаги хизматчилар қатламини ифодалаган. Бошқарув ва маъмуриятнинг зарур қисми сифатида Б. алоҳида ижтимоий қатламга айланиб боради. Б.га хос хусусиятлар: куйи мансабдорларнинг юқори мансабдорларга босқичмабосқич бўйсунуши, қаттиқ иш тартиботи, махсус маълумотни тақозо этувчи расмийлашган вазифаларни амалга оширишда меҳнат ва масъулият тақсимоли. Ташкилот кўпчилик аъзоларининг мустақил равишда имтиёзли қатламга айланишига интилиши оқибатида расмиятчилик, ўзбошимчилик, авторитаризм ва шароитга мослашиш кучая боради, ташкилотнинг тартибқоида ҳамда мақсадвазифаларига бўйсундирилиши асосан Б.ни мустаҳкамлаш ва сақлаб қолиш учун хизмат қилади. Бу ҳол айниқса авторитар тизимларда яққол намоён бўлади. Мансабдор шахс томонидан ўз вазифасига виждонсизлик ва совуққонлик б-н қарат, фуқароларнинг тақлиф, ариза ва шикоятларини кўриб чиқиш тартибини бузиш, уларга тўраларча муносабатда бўлиш ҳоллари давлат ва жамият манфаатларига, фуқароларнинг қонун б-н кўрикланадиган ҳуқуқ ва манфаатларига жиддий зарар етказади. Демократик жамият Б.нинг мазкур салбий хусусиятларини бартараф этиш ва чеклашга қаратилган назорат ҳамда бошқарув шакллари ишлаб чиқишга ҳаракат қилади.

Шу муносабат б-н ЎЗР ЖКда

фукароларнинг конституциявий хукук ва эркинликларига қарши мансабдор шахсларнинг жиноятлари тегишлича жарима солиш, муайян хукукдан маҳрум қилиш, ахлоқтузатиш ишлари ёки озодликдан маҳрум этиш кабилар бн жазоланади (VII боб). ЎзРнинг «Фукароларнинг хукуклари ва эркинликларини бузадиган хаттиҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги Қонуни (1995 й. 30 авг.) ҳам ҳар бир фукаро ўз хукуклари ёки эркинликлари бузилган, деб ҳисобласа, шикоят б-н судга мурожаат қилиш хукуқини таъминлайди.

БЮСТ (лот. bustum — куйдириш жойи, франц. buste — макбарадаги ҳайкал) — одамнинг кўкракдан юқори — бош қисми тасвирланган ҳайкал, мукамал ҳайкалтарошлик асари. Дастлаб Миср ва Юнонистонда пайдо бўлган, сўнг Қад. Римда портрет санъати сифатида шаклланган (муҳассамотиға таглик ҳам қўшилган). Уйғониш даври санъатида кенг тарқалган. Донателла Дезидерио да Сеттиньяно, Л. Бернини, Ж. А. Гудон, О. Роден ва б., Россияда Ф. Шубин, С. Гальберг ва б. энг яхши Б. намуналарини яратган. Ўзбекистон ҳудудида мил. 1-а. дан бошлаб Б. ҳайкаллар яратилган. Мае, Айритомаан топилган мусиқачилар (2-а.), Кўйкирилган қалъадан топилган оstadон қопқоғига ишланган эркак боши (2—3-а.лар), Самарқанддан топилган оstadоннинг ҳайкал қисми (6—7-а.лар).

20-а. ўзбек ҳайкалтарошлигида таниқли жамоат, маданият ва санъат арбобларининг Б.лари (А. Шоймуродов, «Меҳнат қахрамони Ш. Қудратов»; Х. Ҳусниддинхўжаев, «Маннон Уйғурт», «Ҳамза»; А. Аҳмедов, «Комил Ёрматов»; Я. Шапиро, «Шукур Бурҳонов» ва б.), шунингдек инсон, аёл гўзаллиги тараннум этилган Б.лар (Н. Феодоридис, «Аёл»; Э. Тожибоев, «Ойдин» ва б.) ҳам яратилди.

БЮФФОН (Buffon) Жорж Луи

Леклерк (1707.7.9, Монбар1788.16.4, Париж) француз табиатшуноси. Франция академиясининг аъзоси (1753 й.дан). 1739 й.дан Париж Ботаника боғининг директори. 36 жилдди (1747—88) асосий илмий асари«Табиат тарихи»да ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг бириги ҳақида фикр юритади. Б. организмларни фақат системаға солибгина қолмасдан, яшаб турган муҳит б-н биргаликда ўрганиш керак, деган хулоса чиқарди. Геол. соҳасида ернинг ривожланиш тарихи ҳақидаги назарияни яратди («Ер назарияси» асари нашр этилган, 1749).

БЎБАКСОЙ — Навоий вилояти Нурота туманидаги сой. Орасойнпж бош ирмоғи. Уз. 29 км. Оқтоғнинг ғарбий қисми — Бахилтоғнинг жан. ён бағридан (1500 м) бошланади ва ғарбға томон оқиб Эскиқишлоқ ёнида Битовсой б-н қўшилиб Орасойни ҳосил қилади. Қизилқум чўлларига яқин бўлганидан Б. ҳавзасида ёгин кам ёғади. Ёгингарчилик пайтидаги суви кўпаяди.

БЎҒАЖИЛИ, боғажэли — Нурота тоғ этакларида яшовчи узбек ва туркманлар таркибига кирган қабилалардан бири. Улар «олти ота бўғажили» деб ҳам аталган. Б. ўтмишда — қўштамғали, ўрда, яставон, часгаш, жаман, жайпарли каби бир неча урукқа бўлинган. В. Радлов Б.ларни бегёшёлю, бюгёшюлю деб атайди ва 19-а. ўрталарида Зарафшон водийсининг марказий қисми шим.да, Нурота тоғларида яшаган туркманлар таркибида учта уруғ: қозоёғли, қанжиғали ва бегёшёлю бўлганлигини, шулардан қанжиғали ва Б. уйсун қабиласига мансуб бўлиб Катта Ўрда қозоқлари б-н қабилалош бўлганларини қайд этиб ўтади.

Ад.Радлов В. В., Из Сибири, М., 1989.

БЎЁҚ ПУРКАГИЧ — турли сиртларни бўяш, ўсимлик ва дарахтларға дори сепиш учун мўлжалланган аппарат.

Дасти ва электр хиллари бор. Дасти Б.п. суяк бўёк (ёки дори) куйиладиган металл идиш (баллон) 2, қўл насоси /, эгилувчан шланглар 4, сузгичли сўриш воронкаси 3 ҳамда пуркайдиган форсункали кармоксимон най 5 дан иборат (расм). Насос ҳосил қилган босим остида суяқлик шланглар орқали форсункага ўтади, ундан сиртларга (мас, деворга) пуркалади.

БҶЁҚЛАР — майдаланган минерал ёки органик пигментларнинг алифмой, лок ва б. боғловчилардаги суспензиялари. Бўялувчи буюмларни емирилишдан (ёғочни чиришдан, металлни занглашдан) сақлайди, шунингдек уларга куркам, чиройли тус беради. Б.нинг ўзига хос хусусияти шуки, пигментлар боғловчиларда эримади ва куриганда буюм сиртида юпка парда ҳосил қилади. Б.нинг мойли ва локли (эмалли) хиллари бор.

Мойли Б.да алифмой парда ҳосил қилувчи модда бўлиб хизмат қилади. Мойли Б. алифмойда тайёрланади. Саноатда куюқ паста ҳолида ишлаб чиқарилади. Мойли Б. сувга ва ишқор таъсирига унчалик чидамли эмас. Асосан қурилишда ва т. й. транспортида ишлатилади.

Эмалли Б.да синтетик смолалар ёки органик эритма (лок)лар ҳолатидаги целлюлоза эфирлари парда ҳосил қилувчи моддалар ролини бажаради. Эмалли Б. қўлланилувчи локка қараб мойли, алкид, фенолмой ва фенолалкид, эпоксид, эпоксиэфир, полиуретан, мочевиноформальдегид, меламинформальдегид, перхлорвинил, кремнийорганик, битумли, поливинилацетатли ва б.га ажратилади. Бензин, керосин, иссиқ сув муҳитида ишлатилувчи металл буюмларни, ёғоч, бетон, қоғоз, асбоб ва б. машиналарни коррозиядан сақлаш ҳамда электроизоляция мақсадларида қўлланилади.

Бадий Б. акварель, гуашь, темпер

мойли Б.дан иборат бўлиб, уларда нур таъсирига чидамли пигментлар бор.

Қоғоз, картон, газмол ва ёғоч буюмларни бўяш учун ишлатилади.

Декоратив Б. асбоблар ва аппаратларнинг деталларини бўяшга кетади.

Нурланувчи Б.да люминесценцияланиш хусусияти бор (совуқ нурланиш). Шу мақсадда локлар таркибига люминофор (нурланадиган) моддалар қўшилади. Соат ва асбобларда ракам ва белгиларни ёзиш учун керак.

Термосезгир Б.— бўялган модда юзасида трани назорат қилиш учун қалам шаклида ишлатилади.

БҶЁҚЛИ ҶСИМЛИКЛАР — таркибида бўёк моддалари бўлган ўсимликлар. Бўёк Б.ў.нинг ҳамма қисмлари (лишайникларда) ёки бир қисми (илдизи, пўстлоғи, гули, барги ва х.к.)дан олинади. Ҷсимликлардан олинган табиий бўёқларнинг сифати сунъий (синтетик) бўёқларга нисбатан юқори бўлади. Ҷзбекистонда рўян (*Rubia tinctorum*), ўсма (*Isatis tinctoria*), исириқ (*Peganum harmala*), анор (*Punica granatum*) кизил бўёк; ёнғоқ (*Juglans regia*), кармак (Ытопшт)лардан жигарранг ва қора бўёк; зирк (*Berberis oblonga*), исфарак (*Delphinium semibarbatum*), сутлама (*Euphorbia*), резеда (*Reseda luteola*), маҳсар (*Carthamus tinctorius*), тухумак (*Sophora japonica*), заъфар (*Crocus*), тут (*Morus*), олма (*Malus*)лардан сариқ бўёк; гулхайри (*Althaea kkea*)дан қўк ва бинафша бўёк олинади.

БҶЁҚЧИЛИК (тўқимачиликда) — ип ва ипак бўяш касби. Газлама қўл дастгоҳларида тўқилган даврларда кенг тарқалган эди. Туркистонлик бўёкчи усталар ип ва ипакни хумбўёк б-н бўяганлар. Тўқимачилик корхоналари пайдо бўлгач, Б. фкаларнинг бўяш цехида бажариладиган бўлди. 20-а. 90-й. лари бошидан яна касбхунар ривожлана бошланганлиги туфайли қадимги Б.

касби муҳим хунарга айланиб бормоқда.

БЎЗ, карбос — бўш пишитилган пахта ипидан содда тўкилган мато; қалин, пишиқ ва тана хароратини бир хилда сақлайдиган маҳаллий ипгазлама. Қадимдан қўл дастгоҳларида тўкилган. Ёзма манбаларда бошқа матолар қатори Б. ҳам кўп тилга олинган: «қали атлас кейсанг унутма бўзунг» (А. Югнакий, 11-а.). Б.нинг «этаклик Б.», «седрак Б.», «қали Б.» навлари фарқланган; мусулмон Шарқида қизил Б. «алкирбос» номи б-н машҳур. 17-а.да Туркистондан Москвага жўнатилган матолар орасида «бязь» номи б-н тилга олинган, қизил Б. эса «кумач» деб аталган. 19-а. бошида бухоролик тўқимачилар Астрахон, Вятка, Қозон губерняларида курган устахоналарида Б. тўқиб сотилган.

Б. Туркистонда қўлда тўкилган матолар орасида харидорбоп мато бўлгани учун маҳаллий аҳоли орасида кенг тарқалган. Бухорода Б. сотиладиган махсус раста — «Бозори карбос» бўлган. Б.нинг оқ, малла, рангин (нил бўёққа бўялган) хиллари бор. Читгарлар рисоласида (19-а.) Б.нинг қора, сарик, яшил, кулранг, бинафша, оқ ва б. хиллари ишланиши қайд этилган. Оқ Б.нинг баъзи хиллари оҳарланган ва ялтиратиб пардозланган, баъзилари пахмоққа ўхшаш тукли бўлган (тукли юза ўта қалин арқоқ ипларга махсус ишлов берилиши натижасида ҳосил қилинади). Б.дан ички кўйлақлар ва б. хил кийимлар, кашта тикилган буюмлар, гул босиб безатилган дастурхон, чойшаблар тайёрланган (яна қ. Бўзчилик).

Сайёра Маҳкамова.

БЎЗ — Марказий Фарғонанинг шарқий қисмидаги дашт. Андижан вилояти ҳудудида. Рельефи текис, ботқоқ, шўр ерлардан иборат. Майд. 110 км² чамасида. Тахм. 4000 га ер шўрхоқ. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси —3°, минимум тра —26°. Июлнинг ўртача т-раси 27°.

максимум тра 40°. Вегетация даври 240 кун. Йиллик ёғин миқдори 100—150 мм. Ёғиннинг 35% дан ортиғи дек.— фев. га тўғри келади. Б. ҳудудида оқар сув йўқ. Тупроғи суғориладиган ўтлоқи, ўтлоқиботқоқ ва шўрхоқ тупроқлардан иборат. Қамиш, беда, шўра ўсади, ахёнахёнда буталар учрайди. Экинзор ва боғлар Катта Фарғона, Охунбобоев номли каналлардан суғорилади. Б.нинг ўзлаштирилган ерларида Андижон вилоятининг Бўз тумани, қисман Фарғона вилоятининг Охунбобоев, Олтиариқ туманлари жойлашган. Аҳоли пахтачилик, сабзавотчилик, боғдорчилик ва қисман шоликорлик б-н шуғулланади.

БЎЗ — Андижон вилоятидаги шаҳарча (1983 й.дан). Бўз туманининг маркази. Аҳолиси 11,7 минг киши (1999). Б. қадимги қишлоқлардан бўлиб, 1950 й.гача Насриддинбек деб аталган. Б.да 2 саноат корхонаси (пахта тозалаш з-ди ва «Зафар» акциядорлик жамияти), автокорхона, автоколонна, электр ва почта алоқаси корхоналари, 3 механизациялашган кўчма колонна, 2 курилиштаъмирлаш ва йўл таъмирлаш бўлими фаолият кўрсатади. Пед. ва тиббиёт билим юртлари, хунар лицейи, маданият саройи, болалар кутубхонаси, стадион, болалар ва ўсмирлар спорт мактаби, 365 ўринли касалхона, поликлиника бор.

БЎЗ — қ. Чалов.

БЎЗ ЕР — узоқ вақт давомида ишланмай ётган, экин экишга яроқли ер. Суғориладиган деҳқончилик минтақаларида Б. е., асосан, суғориш имкони бўлмаганлиги туфайли сақланиб қолган. Ўрта Осиё шароитларида Б. е. экин майдонларини кенгайтиришнинг асосий резерви ҳисобланади (қ. Қрриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш).

БЎЗ ТУМАНИ — Андижон вилоятшаги туман. 1950 й. 5 апр.

да ташкил этилган. 1962 й. 24 дек.да Шаҳрихон туманига қўшиб юборилган. 1964 й. 31 дек.да қайта тузилган. Б. т. шимол, шим.ғарбда вилоятнинг Улуғнор тумани, шим.да Балиқчи тумани, шарқда Шаҳрихон тумани, жан.ғарбда Фарғона вилоятининг Ёзёвон тумани, жан.да Охунбобоев тумани, жан.шарқда Қува тумани б-н чегарадош. Майд. 0,20 минг км². Аҳолиси 50,0 мингдан зиёд киши (2000). Б. т.да I шаҳарча (Бўз) ва 3 кишлоқ фукарolari ййғини (Манноп Жалолов, Хвос, Холдеовбек) бор. Маркази — Бўз шаҳарчаси.

Табиати. Б.т.нинг ер юзаси денгиз сатҳидан 500 м баландликдаги текисликдан иборат. Туман худудининг ғарбий қисмида кўчма кум тепалари кўп. Тепаликлар орасидаги пастлик жойларда баъзан ботқоқликлар учрайди. Туман худуди 3 массивга бўлинган: 1) Шарқий Ёзёвон массиви, 2) Катта Фарғона канали массиви, 3) Улуғнор массиви. Иқлими кескин континентал. Январининг ўртача т-раси 0°дан —4°гача, июлники 24°—28°. Йилига ўртача 200—300 мм ёгин тушади. Вегетация даври 210—220 кун. Туман хўжаликлари Катта Фарғона канали, Катта Андижон канали ва Шаҳрихонсойдан суғорилади. Ер ости сувлари юза (баъзи жойларда 30—60 см) бўлганидан шўр ерлар кўп, каттик арзиқлар (ганчсимон тупроқли ерлар) бор. Ўзлаштирилмаган ерларда шўрлар ер бетига чиқиб ётади. Айрим жойларда ботқоқликлар вужудга келган. Тупроқ таркиби кумлоқ, ярим кумлоқ ва кумсиз, чиринди миқдори 1,3—1,7%. Шўрланмаган жойларда 0,04—0,6% сульфат ва хлорид кислота тузлари, шўрланган ерларда эса 1—1,2% дан 3% гача ҳар хил тузлар бор. Ёввойи ўсимликлардан янтоқ, шура, ажрик, курмак, ғумай, қамиш, юлғун ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, ҳар хил илонлар, сувсар, сув ҳавзаларида балиқлар яшайди.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар, шунингдек рус, тожик, қирғиз, қорейс, татар ва б.

миллат вакиллари ҳам бор. 1 км² га 234 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 12,8 минг, қишлоқ аҳолиси 36,0 минг киши.

Хўжалиги. Б. т.да қишлоқ хўжалиги (пахтачилик, чорвачилик, пиллачилик, полизчилик, сабзавотчилик, боғдорчилик) асосий ўрин тутлади. МТП, автокорхона фаолият кўрсатмоқда. Энг муҳим тармоғи — пахтачилик. Туманда 2 саноат корхонаси: Бўз пахта тозалаш з-ди ва «Зафар» акциядорлик жамияти бор. Қ. х.да экинзорлар майд. 12670 га, шу жумладан 7553 га ерга пахта, 327 га ерга беда ва б. экилади. Б. т.да 6 ширкат хўжалиги, дехкон хўжалиги уюшмаси ва ширкат уюшмаси, 77 дехқонфермер хўжалиги, 3 хусусийлаштирилган фермер ва б. хўжаликлар бор. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларида 11478 қорамол, 11198 қўй ва эчки, қарийб 13,6 мингдан зиёд парранда боқилади.

1999/2000 ўқув йилида 25 умумий таълим мактабида 10 мингдан зиёд ўқувчи, академик лицейда 475 дан ортиқ ўқувчи, пед. ва тиббиёт билим юртларида 2043 нафар талаба таълим олди. 40 дан ортиқ мактабгача тарбия муассасаларида 6 мингдан зиёд бола тарбияланди. 34 оммавий ва болалар кутубхонаси, И клуб, музей, санъат саройи, мусиқа мактаби, 370 ўринли касалхона, катталар ва болалар поликлиникаси, юкумли касалликлар шифохонаси, 13 фельдшеракушерлик пункти, 6 қишлоқ врачлик пункти бўлиб, уларда 46 врач, 445 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди (2000). 1951 й.дан «Бўз ҳақиқати» туман газ. чиқади (адади 1550).

БЎЗ ТУПРОҚЛАР — қ. Сур тупроқлар.

БЎЗ ҚОҒОН (7-а.) тўққиз ўғузлар (уйғурлар) раҳбари. 682—693 й.лари ҳукмронлик қилган Шарқий турк қоғони Қутлуқ (Элтериш)нинг замонида шуҳрат топган. Қутлуқ қоғон Иккинчи турк хоқонлигига асос солган. Тавғочлар

(хитойлар) зулмидан қутулгач, Қутлук ўз қўшинини Урхун дарёси ҳавзасига олиб келган. Бу ерда Б.к. бошлиқ уйғурлар ўрнашиб олган эди. Бу ҳақда Култегин битикларивя ҳам маълумот бор. Турклар Б.қ.ни хитойлар каби душман деб ҳисоблашган. Туркларнинг 5000 кишилиқ қўшини уйғурларни тормор келтириб, Б.қ.ни ўлдирган. «Баз» ёки «буз» сўзи — кад. туркий тилда «ўзга ерлик киши», «беғона киши» деган маънони англатади.

БЎЗА — тариқ, оқшоқ, арпа, сули ва бўғдой каби донлардан тайёрланадиган, кайф берадиган ичимлик. Ўрта Осиё халқлари жуда қадим замонлардан буён Б. тайёрлаган. Мае, тариқдан қуйидаги усудда Б. тайёрланган: тариқ ивителиб, халтага солинади ва иссиқ жойга (кўпинча кепакка кўмиб) қўйилади. Тариқ димланиб етилгач, майсалагач, ўғирда янчилади, кейин хумга солиб ачитилади ва доқадан ўтказилиб бошқа идишга солинади, тингач, ичишга тайёр бўлади. Тўйимли ва фойдали чанқовбосар ичимлик ҳисобланади. Таркибида 4—6% этил спирта, оксил, ёғ, витаминлар, минерал моддалар бор. Болкон мамлакатлари, Кавказ, Туркменистон, Қирғизистонда саноат усулида ишлаб чиқарилади ва кўп истеъмол қилинади.

БЎЗАТОВ ТУМАНИ — Қорақалпоғистон Республикасидаги туман. 1979 й. 10 апр.да ташкил этилган (1988 й. сент.да тугатилиб, 1990 й. мартда қайта тузилган). Б.т. шим. да Мўйноқ тумани, ғарбда Қўнғирот, Қанлиқўл туманлари, шарқда Чимбой, Кегайли туманлари, жан.да Нукус тумани б-н чегарадош. Майд. 1,98 минг км². Аҳолиси 20,0 мингдан зиёд киши (2000). Б.т.да 1 шаҳарча (Қозонкеткан) ва 4 овул фуқаролари йиғини (Аспантай, Ёркиндарё, Кўксув, Қусканатов) бор. Маркази — Қозонкеткан шаҳарчаси.

Табиати. Б.т. Амударёнинг қуйилиш ерида жойлашган. Иқлими кескин континентал. Киши совуқ, ёзи иссиқ.

Янв.нинг ўртача т-раси —5°, июлники 28°. Йилига 110 мм дан зиёд ёғин тушади. Вегетация даври 90—100 кун. Амударё Б.т.ни ғарб ва шим.ғарбдан 98 км масофада кесиб ўтади. Б.т. худудида Довутқўл сув омбори жойлашган. Тупроғи тошли шўрхок тупроқ, шўрхоклар тарқалган, қўриқ ерлар бор. Бутача ва бута ўсимликлари ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, шақал, тулки, тўнғиз, қуён, қирғовул, ғоз, ўрдак ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан қорақалпоқ, ўзбек ва қозоқлар, шунингдек рус, туркман ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 8,7 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 4 минг, қишлоқ аҳолиси 15,8 минг.

Хўжалиги. Б.т. қ.х. маҳсулотлари и. ч.га ихтисослашган. Туманда жами 7 ширкат хўжалиги бўлиб, шундан 6 тасида чорвачилиқ б-н шуғулланилади, биттасида пахта етиштирилади. Туман худудида Бўзатов ўрмон хўжалиги ва «Асан» хусусий кичик қорхонаси (халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарилади) бор. Каолин ва оҳак хом ашёси қонлари топилган. Умумий экин майд. 14638 га, шу жумладан ғалла экинлари 2116 га, техника экинлари 600 га, шундан пахта 570 га, емхашак экинлари ва б. 11254 га. Туман ширкат ва шахсий хўжалиқларида 25502 қорамол, 9028 қўйэчки, 1475 йилқи, 829 туя бор. Туман ўрмон хўжалигининг умумий майд. 26318 га, шундан ўрмонзорлар 8824 га, дарахтзорлар 107 га, боғлар 12 га ва б. Автомобиль транспорти — туманда ягона транспорт воситасидир.

1999/2000 ўқув йилида 16 умумий таълим мактаби, 1 академик лицей, 7 мусиқа мактаби фаолият қўрсатди. Туман маданият уйи, қишлоқ клуби, автоклуб, кутубхона (қарийб 112 минг китоб ва жур.лар), туман марказий касалхонаси, 95 ўринли 2 қишлоқ касалхонаси бор. Жами 34 врач ишлайди. 10 минг кишига 17 врач тўғри келади.

БЎЗАЧИ — Каспий денгизининг шим.шарқий қисмидаги ярим орол (Қозоғистонда). Бал. 61 м гача. Бархан ва дўнг қумлар ҳамда шўрхоқлар бор. Жан.да Манғишлоқ я. о. тоғлари ёндашиб кетган. Каспий денгизи сатҳи псайганидан Б. майдони анча кенгайган.

БЎЗГОНТЕПА, Бузгонтепа — археологик ёдгорлик (мил. 1—16-а. лар). Тошкент ш.нинг шарқий чеккасида (Чингелди деган жойда), Чирчиқ дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган истехкомсиз аркли қишлоқхаробаси. 1949 й. И. Баишев ва М. Массон томонидан қайд қилинган. 1978—79 й.ларда Тошкент археология экспедицияси (И. А. Ахроров, Ў. Алимов) Б.нинг 1—3-а.лардан мавжудлигини ва Ҳовунчи маданиятига мансуб деҳқончилик қишлоғининг харобаси эканини аниқлади. 3-а.да хом ғиштлардан бино қилинган мудофаа девори аркнинг мустаҳкам фортификация иншооти бўлиб қолган. У 6—8-а.ларда кўшимча ташқи мудофаа деворлари б-н бир неча бор мустаҳкамланиб, Чирчиқ соҳилида Чоч пойтахти ва унинг деҳқончилик воҳасини шим.шарқ томондан келадиган кўчманчилардан тўсиб турган муҳим истехкомга айланган. 8-а. 1чорагида араб фотиҳлари томонидан вайрон қилинган. 10—12-а.ларда қайта тикланиб, Мовароуннаҳрдан ўтган савдо йўлининг шим. қисмидаги муҳим қароргоҳдан бирига айланган. Бу даврда у араб манбаларида Жабғукаш деб аталган ва Чоч пойтахти Бинкатдан 2 фарсах узокликда Чирчиқ соҳилида жойлашган. 13-а. бошида мўғуллар босқини вақтида вайрон бўлган. Б. 14-а. охири — 15-а.дан қайта тикланиб, Шарқ мамлакатларига борадиган савдо йўлидаги соқчилик қароргоҳларидан бири сифатида водийда муҳим роль ўй наган.

БЎЗДОҚПАР (Merops) — кўкқарғалар туркумининг бир уруғи (к. Куркунак).

БЎЗДУНГТОВ — Марказий Қизилқумдаги қир. Жан.ғарбдан шим.шарққа томон чўзилган. Б. ғарбда Тухфаберган, жан.шарқда Жаманқашқиртов тоғлари б-н, шим.да Бўкандов ясси тоғлиги б-н туташ. Ёнг баланд жойи — 764 м (Ирлитов). Б. юқори палеозойнинг оҳақтош, доломит, кремнийли сланец, кумтош жинсларидан тузилган, бу жинслар герцин орогенезида бурмаланган. Альп бурмалинишида яна кўтарилган. Б. асимметрик бўлиб, жан. ён бағирлари тикроқ, курук сойлар ўйиб юборган. Б. этақларида ер ости сувлари ер юзасига яқин (1—4 м), шу туфайли қудуқ кўп. Қудуқлар атрофида овуллар жойлашган.

БЎЗНОЧ (*Helichrysum arenarium* L. Moench.) — қоқидошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Бўйи 40—45 см, пояси қалин тук б-н қопланган. Пастки барглари кенг, тескари тухумсимон, юқоридагилари — энсиз, наштарсимон. Гули сариқ, гул саватчалари думалок бўлиб, поя учида мураккаб қалқонсимон тўпгул ҳосил қилади. Июнь охиридан сент.гача гуллайди. Тоғ ён бағирларидаги қияликларда ўсади. Пояси, барги ва гулларида эфир мойлари, ошловчи моддалар, шунингдек каротин, С витамин, стеарин, флавоноид каби моддалар бор. Б. гулларидан тайёрланган қайнатма жигар касалликларини даволашда ишлатилади. Б.дан сариқ бўёқ олинади. Б. кийим-кечакларни қуядан сақлашда ҳам ишлатилади.

БЎЗСУВ — Чирчиқдарёсидан чиқарилган қад. канал. Б. Чирчиқнинг ўнг соҳилидаги қад. терассалар бўйлаб шим.шарқдан жан.ғарбга томон йўналиб, Тошкент вилояти Қибрай, Зангиота ва Янгийўл туманлари, Тошкент ш. худуди, шунингдек Қозоғистон Республикаси ерларидан ўтиб, Чиноз яқинида Сирдарёга қуйилади. Уз. 159 км. Бошланиши қисмида сув сарфи 310 м³/

сек, 10ГЭСдан куйида 110 м3 (ортикча сув Чирчиқ дарёсига ташланади). Б.нинг ўзани эгрибугри, кенлиги 10—20 м. Қуйи окимида 30 м гача чуқур дара ҳосил қилган. Б. дан ҳар икки томонга сув сарфи 0,5 м3/с дан 35 м3/с гача бўлган, ирригация ва саноат учун мўлжалланган каттакичик 23 канал чиқарилган. Энг йириқлари: ўнг соҳил Қорасув, Салор, Кайковус, Анҳор, Искандар, Юқори Тошкент, Жўн, Куркулдак, Ниёзбоши, Шим. Тошкент каналлари, Бўржар ташламаси. Салор, Кайковус, Қорасув ва Анҳор Тошкент ш.дан ўтиб, шаҳарни сув б-н таъминлайди. Б. ва ундан чиқарилган каналларнинг умумий уз. 400 км дан ошади. Б. суви б-н Тошкент вилояти Зангиота, Қибрай, Янгийўл туманлари ва Қозоғистоннинг Чимкент вилоятидаги 140 минг га ер сув б-н таъминланади.

1936 й.гача Чирчиқдан сувни Байтқўрғон қишлоғидан юқоридаги Юмалоктепа сув бўлгичидан олган, сув сарфи 90 м3 бўлиб, тахм. 65 минг га ерни суғорган. 1940 й.да янги ГЭСлар қурилиши муносабати б-н Ҳазалкент яқинида Чирчиқ дарёсига бош тўғон қурилди ва каналга сув дарёдан чиқарилган деривацион канал орқали олинадиган бўлди. 1926—54 й.ларда Б. каналида 16 ГЭС (Оққовоқ2, Оққовоқ3, Қодрия, Салор, Бўзсув, Шайхонтоҳур, Бўржар, Октепа, Қуйи Бўзсув1,2,3,4,6 ва б.)дан иборат ЧирчиқБўзсув гидроэнергетика каскади барпо қилинган. Ўзбекистондаги биринчи ГЭС— Бўзсув ГЭС шу каналда қурилиб, ишга туширилган (1926). Каналда ГЭСлардан ташқари сув тўсувчи қурилмалар, насос ст-ялари, сув олувчи иншоотлар, остонали шаршаралар ва б. муҳандислик иншоотлари қурилган (канал схемасига қ.).

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейин Б.да, жумладан 1995—2000 й.ларда унинг Анҳор тармоғида оқимни тартибга солиш, қирғоқларни мустаҳкамлаш ва соҳил бўйларини ободонлаштириш

бўйича катта ишлар амалга оширилди.

Шариф Ҳамдамов.

БЎЗСУВ — Тошкент вилояти Янгийўл туманидаги шаҳарча (1974 й.дан). Яқин т.й. станцияси — Янгийўл (23 км). Аҳолиси 4,7 минг киши (1999). Б.да умумий таълим мактаблари, боғчалар, кинотеатр, касалхона, дорихона, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари бор.

БЎЗСУВ ГЭС — Ўзбекистонда қурилган дастлабки гидроэлектр ст-я. Тошкентнинг Бўзсув каналида 1923 й.да қурилиши бошланиб, 1926 й. 1 майда ишга туширилган. Қуввати 4 минг кВт. 30-й.ларда унинг қуввати Ўзбекистонда мавжуд бўлган барча ГЭСлардан юқори бўлган ва Тошкент саноат корхоналари, шаҳар транспорти ва аҳолини электр энергияси б-н таъминлашда катта аҳамиятга эга бўлди. Ҳозир Б. ГЭС тўла автоматлаштирилган, ягона диспетчерлик пунктидан бошқарилади.

БЎЗСУВ МАКОНЛАРИ — Бўзсув канали ёнида жойлашган ибтидоий одамлар маконлари. Тошкент ш.дан 12—15 км шим.ғарбда. Маконлардан бири — Шоимкўприкни (1901) А. П. Павлов, иккинчиси — Шўралисой ёқасидагини (1955) О.И. Исломов топган. Шоимкўприк маконини Г. В. Парфенов, Шўралисой ёқасидаги маконни А. П. Окладников ўрганди. Ҳар иккала макондан мустъе ва юқори палеолит даврига хос пичоқсимон пластина, қирғич, нуклеус, чакмоқгошдан ясалган қуроллар ва турли ҳайвонлар суяги топилди. Бўзсув канали ёқалаб олиб борилган кейинги текширишлар натижасида палеолит даврига оид Бўзсув III, IV ва V каби янги маконлар очилди. Бўзсув маконларида олиб борилган и.т. ишлари бу ердаги ибтидоий одамлар мустъе ва юқори палеолит даврида яшаган бўлиб, ёдгорликнинг юқори палеолит босқичида унинг аҳолиси уруғ жамоаси бўлиб яшаганлигини кўрсатди.

БЎЗТИКАН (*Sonchus*) — мураккабгулдошларга мансуб кўп ва бир йиллик бегона ўтлар туркуми. Пояси тик, барги тиканли, гуллари тилсимон, саватча тўпгулга йиғилган. Уруғида патсимон туклар бор. 45 тури маълум, Ўзбекистонда 5 тури тарқалган. Сабзавот бўзтикани (*S. oleraceus*), дағал Б. (*S. asper*), дала Б. (*S. arvensis*) турлари ғўза, сабзавотполиз, суғориладиган экинлар орасида, далалар ва б. ерларда учрайди. Дала Б. апр.—май ойларида гуллаб, июнда мева тугади, бир тури 53 минг дондан ортиқ уруғ беради.

Кураш чоралари: кузги шудгор; симазин ва пахта майдонларида которан, котофор ёки прометрин гербицидлари пуркалади.

БЎЗТЎРҒАЙ (*Calandrella rufescens*) чумчуксимонлар туркумининг тўрғайлар оиласига мансуб куш. Ранги номига жуда мое, бошқа тўрғайлар каби сарғиш товланмайди. Шим. Африка, Жан. Шарқий Европа ва Осиёда тарқалган. Ўзбекистоннинг фақат чўл ва даштларида учрайди, асосан қумлоқларда, баъзан шўр ерларда яшайди. Тошлоқ ва тақир чўлларда учрамайди. Ерга уя салади, ёз бўйи 2 марта 3—5 тадан тухум қўяди. Тухумдан чиққан жўжаларини 9 кун давомида уясида, 10 кунгача уядан ташқарида боқади. Чигиртка, кўнғиз каби ҳашаротлар, баъзан дондун б-н озикланади. Дашт ва чўл шароитида зарарли ҳашаротларни кўплаб кириб, катта фойда етказди. Б.нинг 10 тача кенжа тури бор. Ўзбекистонда *S. g.rispoletta* кенжа тури учрайди.

БЎЗУРГ АЛАВИЙ (1904.2.2, Техрон 1997.17.2, Берлин) — Эрон ёзувчиси. Германияда таълим олган. Дастлабки ҳикоялар тўплами «Чамадон» 1935 й.да нашр этилган. 1936 й.да ижтимоий ғояларни тарғиб қилишда айбланиб, қамалган. 50-й.ларнинг охиридан Б. А. Германияда яшаб, Берлин унгида дарс берган. «Ҳибсхона кундаликлари»

(1941) ҳикоялар тўплами ва «Эллик уч нафар» (1942) номли қиссасида сиёсий маҳбуслар кураши тасвирланган. «Мактублар» (1951) ҳикоялар тўплами учун Жаҳон тинчлик кенгашининг олтин медали б-н тақдирланган (1953). «Унинг кўзлари» (1952) романи Эрон демократик кучларининг монархияга қарши кураши тасвирига бағишланган. Ўткир ижтимоий ва долзарб сиёсий мавзудаги «Доҳийлар» (1978), «Чумолилар уяси» (1989) очерклари бор. А. П. Чехов, М. Горький, Ф. Шиллер, Б. Шоу ва б.нинг айрим асарларини форс тилига таржима қилган. Б. А. Ўзбекистонда бўлиб, Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллиги тантанасида иштирок этган (Тошкент, 1948). «Ўзбеклар» номли эсдаликлар ёзган (1950). «Унинг кўзлари» романи Аҳмаджон Куронбеков томонидан узбек тилига таржима қилинган (1982).

БЎЗЧИ — қ. Зубтурум.

БЎЗЧИДОШЛАР — қ. Зубтурумдошлар.

БЎЗЧИЛИК — бўз тўқиш касби. Энг оддий ёғоч тўқув дастгоҳи (кўл дўкон) нинг яратилиши б-н (тахм. мил. ав. 6—5-минг йиллик) пайдо бўлган. Жамиятда ижтимоий меҳнат тақсимотининг юзага келиши б-н оилада шуғулланилган Б. алоҳида касб тармоғига айланди ҳамда шаҳар, кишлоқларда кенг тарқалди. Б. касбини эгаллаш «устозшогирд» усулида амалга оширилган. Шогирдлар (асосан 12—13 ёшли ўсмирлар) хунарни пухта ўзлаштиргунча устозининг оиласида яшаб, дўконида маошсиз ишлаган. Б.ни пухта эгаллаб олгач, 1—2 й. устасига ишлаб берган, сўнг устозидан фотиҳа олиб, мустақил ишлаган. 20-а. бошларида Туркистон бозорларига фкада тўқилган ипгазламаларнинг кўплаб келтирилиши Б.ни синишига олиб келди. 20-й.ларда Б. саноат артели шаклини олган. 30-й.ларда тўқимачилик саноати ривожланиши туфайли Б. касби йўқолиб кетди (яна қ.

Тўқимачилик).

Сайёра Махкамova.

БЎЗШЎРА (*Halogeton glomeratus* (Vieb.) С.А. Мей.) — шўрадошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Бўйи 10—40 см, сершоҳ. Барги кулранг, калта, этдор, учи узун дағал тукли. Гуллари майда, тўптўп бўлиб барг қўлтиғига жойлашган. Б. чўлда, шўрхоқ ерларда зич ўсади. Май ойида гуллаб, сентда , меваси етилади. Б. баргида оксалат кислотанинг калий ва натрийли тузлари кўп бўлганидан қўйлар заҳарланади.

БЎЗ-ЎТЛОҚИ ТУПРОҚ — к. Сурўтлоқи тупроқ.

БЎЙ УЗУНЛИГИ — ирққа хос белги. Б.у. антропология, тиббиёт соҳаларида ва тивувчилик саноатида ҳисобга олинади. Муҳим морфологик белги бўлгани учун бошқа кўпгина белгилар маълум даражада у б-н аниқланади. Антропологияда турли бўй узунлигига эга бўлган ирқларни паст, ўрта ва баланд бўйли ирқлар деб аталади. Дунё микёсида эркакларнинг ўртача бўйи шартли равишда 164,0 см дан 166,9 см гача, аёлларнинг ўртача бўйи эса 153,0 см дан 155,9 см гача қабул қилинган. Антропологик тадқиқотлар ўзбек ва тожикларнинг ўрта бўйлик эканлигини кўрсатади.

БЎЙИДА БЎЛИШ — к. Ҳомиладорлик.

БЎЙИДА БЎЛИШДАН САҚЛАНИШ — к. Ҳомиладорликдан сақланиш.

БЎЙИМОДАРОН (*Achillea millefolium* L.) — коқидошлар оиласининг дастарбош туркумига мансуб патсимон баргли кўп йиллик ўт. Илдиз бўғздан бўғиз барглари ва поялар ўсиб чиқади. Пояси бир нечта, юқори қисми шохланган бўлиб, қалқонсимон

тўпгуллар б-н тугалланган. Июнда гуллай бошлайди; меваси майда, ясси пистача, авгда етилади. Ўзбекистонда Б. туркумининг 5 тури учрайди. Б. адир ва қирлар, йўл ёқалари ва ўрмон чеккаларида ўсади. Таркибида каротин, К ва С витамин, аччиқ моддалар бор. Экстракти ва дамламаси меъдаичак яраси касалликларини даволаш, иштаҳа очиш ҳамда қон тўхтатиш учун ишлатилади.

БЎЙИН — гавданинг бош б-н танани бириктирувчи қисми; тепадан бош, пастдан кўкрак қафаси б-н чегараланган. Б.нинг орқа қисми энса, олдинги юзаси ҳақиқий бўйиндир. Энса қисми фақат мускуллардан ташкил топган бўлиб, олди томонида ҳиқилдок, кекирдак ва уларнинг олдинги юзасида қалқонсимон без жойлашган. Б.нинг ўрта чизиғи соҳасида қалқонсимон тоғайнинг бўртган қисми «адам олмаси» (кўпроқ эркакларда) кўриниб туради. Б.нинг икки ёнида қон томирлар, нервлар ва нозик мускуллар бор. Унинг тепа қисмида (пастки жағ остида) жағ ости беши жойлашган; без йўли оғиз бўшлиғига очилади, кўпинча болаларда най орқали микроблар безга бориб уни яллиғлантиради — «тепки» бўлади. Б.нинг пастки қисмида (тўш суягининг устки юзасида) вена қон томири читали бор. Бўғма касаллигида кекирдакни очиб ҳаво юборганда, вена кесилганда ёки жароҳатланганда ҳаво сўрилиб, юракни тўхтатиб қўйиши мумкин. Б.да тери ости мускули борлиги учун тери ҳаракатчан бўлади.

БЎЙИН — қуруқликнинг икки катта қисмини, мас, икки материкни бири бири б-н (Панама Б.ни, Сувайш Б.ни), материкни ярим орол б-н туташтириб турувчи ёки икки томондаги катта сув ҳавзасини ажратиб турган (Перекоп Б., Карелия Б.) камбар қуруқлик.

БЎЙИН — узунликнинг тахм. ўлчови; ҳайдалган ер майдонининг у бошидан бу бошигача бўлган масофани

билдиради. 1 Б. $120+150$ қадамта тенг. Агар 1 қадам ўртача $0,75$ м га тенг деб олинса, $1 \text{ Б.} = 0,75(120+150) = 90+112,5$ м бўлади.

БЎЙИНТУМОР — аёлларнинг бўйинга такадиган зийнат буюми, тумор. Б. қутичаси тенг томонли тўғри бурчакли учбурчак шаклида бўлиб, учбурчак гипотенузаси асос вазифасини ўтайди. Кўпинча икки тарафлама безатилади, безак мужассамоти буюм шаклига тўла бўйсундирилган: безак юқори қисмида жуфт шох шакли б-н яқунланади, қуйи қисмида зиғираклардан ишланган ток новдалари жойлашган. Б. асосига маржон, садаф ва б. мунчоқлар, баргақлар, баъзан игнасимон шокилалар осилади. Б. кейинчалик фақат безак буюмига айланган. Б.нинг айрим кўринишларини Хоразмдан топилган сопол ҳайкал (6—7-а.лар) ҳамда суякдан ишланган тақинчоқ (9—12-а.лар) да кўриш мумкин. 19-а. да Б., шунингдек дўппи, елка, чакка, кўкракка ҳам тақилган.

БЎЙИНТУРУҚ — деҳқончилик абзали. Б. йўғонлиги ўртача 12—20 см, уз. 2,5—3 м бўлган думалоқ ёғочдан тайёрланади. Қўш қўшишда икки учи икки мол бўйнига қўйилади. Учларидаги қўш ён чўп (шамён чўп) б-н ҳўкизларнинг бўйнига маҳкамланади, омоч ўқи Б.нинг ўрта белидаги тирқишга уланади. Ҳозир деярли ишлатилмайди.

БЎЙИНЧА 1) отулов абзали. Иш ҳайвони (мас, от)ни аравага, жувозга, қўшга қўшганда от бўйнига кийдириб қўйиладиган абзал. Б. хомутини кўтариб тургани учун унинг от бўйнини қисиши ёки оғритишидан сақлайди, отнинг аравани тортишига қулайлик туғдиради. Б. тайёрлаш усули: қўға (ичи ғовак ва юмшоқ ўсимлик)ни намлаб, бир-бирига ўраб, чала Б. шаклига келтирилади. Буни такбас (такбас тортиш) дейилади. Такбаснинг сиртига қўға резгилар қўйилиб, устидан яна қўға ўралади. Бу иш

юз ўраш деб юритилади. Сўнг устидан авра (теридан) ва астар (кигиздан) қопланади. Б.нинг пастки қисми (2 учи) кал лак дейилади. От аравага қўшилганда 2 каллакни бўйинча боғи б-н сиқиб боғлаб қўйилади. Б.нинг от бўйнида турадиган қисми кипт (ўзак), каллак ва кипт оралиғи чиганоқ дейилади. Б. 2 хил: а) юмалоқ (ёрма) Б. (бу қад. бўлиб, оғир бўлгани сабабли 20-а. биринчи чорагидан бошлаб ишлатилмайди); б) кучан Б. (бу ихчам ва энгил бўлиб, ҳозир ҳам ишлатилади); 2) кулолчиликдаги нақш тури. Бу нақш тўғри, сўнгга арраарра чизикли, сўнг яна тўғри ҳамда арраарра чизикли (шу тарика икки томондан мувозий давом этадиган) шакллардан иборат. Арра чизиклар бир-бирига кетмакет келиб, сиртидан қараганда Б. шаклига ўхшайди. Б. нақш ўзбек кулолчилигида қўлланилади.

БЎЙЛАМА ТЎЛҚИНЛАР қ. Тўлқинлар.

БЎЙЛАМА ФРЕЗАЛАШ СТАНОГИ қ. Фрезшшш станог.

БЎЙРА — пишган камиш пўстини тозалаб тўкиладиган солинчиқ (тўшама). Уй-жойларда намаг (кигиз), гилам, палое тагидан тўшалади. Б.ни бўйрачилар тўқийди. Б. палосларни тупроқ ва захдан сақлаган; иморат томини ёпишда васса устидан қўйилган, тўйҳашамларда, турли маросимларда фойдаланилган, меваларни ёйиб қуригишда, қурилган меваларни қишда сақлашда Б.ни чоклаб, қоп ўрнида ишлатганлар. Ҳозир ҳам тўкилади.

БЎКА (туркийча — зўр, кучли) — тарихда турли анъанавий байрам ва тантанали маросимлар чоғида ўтказиладиган пахлавонлар мусобақасида қатнашувчи курашчи, полвон. Б.ларнинг халқ орасидаги обрўси жуда баланд бўлган. Суғда энг кучли Б. шарафига йилига бир марта нишонландиган байрам қуни бўлган.

Б. учун нознеъматлар б-н безатилган махсус дастурхон тайёрланган. Ёзилган дастурхонга Б.дан бошқа киши яқинлашмаган. Б.лар мусобақаси тинчлик вақтларида, шунингдек ҳарбий сафар ва юришлар пайтида ҳам ўтказилиб турилган (яна қ. Полвон товоқ).

БЎКА — Тошкент вилоятидаги шаҳар (1980 й.дан). Бўка тумани маркази. Б.дан Тошкентгача бўлган масофа — 70 км. Яқин т. й. ст.-яси — Тўйтепа. Тошкент — Бекобод автомобиль йўли ёқасида. Денгиз сатҳидан 390 м баландликда жойлашган. Аҳолиси 20,5 минг киши (2001). Б. номи айрим топонимистларнинг фикрича, туркий халқларнинг бир уруғи бўка (бўке) номидан деб тахмин қилинади. Б.да пахта тозалаш 3-ди, аккумулятор ишлаб чиқариладиган «Аккумуляшсервис» корхонаси, халқ истеъмоли моллари и.ч., маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ва цехлар ишлайди. Б.да агросервис коллежи, умумий таълим мактаблари, болалар спорт ва мусиқа мактаблари, болалар боғчалари, касалхона, поликлиникалар, кинотеатр, кутубхоналар ва б. бор.

БЎКА ТУМАНИ — Тошкент вилояти таркибидаги туман. Вилоятнинг жан.ғарбий қисмида жойлашган. 1943 й. 18 майда ташкил этилган. Шим.ғарбда вилоятнинг Оққўрғон, шим.шарқда Пискент, жан.да Бекобод туманлари б-н, ғарбда Сирдарё вилоятининг Оқолтин ва Гулистон туманлари, шарқда Тожикистон Республикаси б-н чегарадош. Майд. 0,59 минг км². Аҳолиси 111,8 минг киши (2001). Б.т.да 1 шаҳар (Бўка), 8 қишлоқ фуқаролари йиғини (Бўстон, Кўкорол, Намуна, Равот, Турон, Чиғатой, Қорақўйли, Қўштепа) бор. Маркази — Бўка ш.

Табиати. Б.т. ҳудуди жан. ва жан. ғарбга томон Сирдарёга қия тушган тоғ олди текислигидан иборат. Иклими кескин континентал, қуруқ иқлим. Январининг ўртача т-раси —1» дан —1,5» гача,

июлники 27°. Вегетация даври 210—215 кун. Йилига 250—350 мм ёғин тушади. Бўз тупроқлар б-н қопланган, лёссли текисликнинг кўп қисми узлаштирилган. Даре террасаларида аллювиал тупроқлар, Сирдарё сохилларида тўқайзорлар бор. Уларда чиябўри, қуён, тустовуқ учрайди.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар; шунингдек рус, тожик, қozoқ, киргиз, турк ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 155 киши. Шаҳарликлар 20,5 минг киши, қишлоқ аҳолиси 91,3 минг киши (2001).

Хўжалиги.Б.т. саноати камривожланган. Пахта тозалаш 3-ди, маиший хизмат кўрсатиш, таъмирлаш, халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарувчи кичик корхоналар, автобазалар, автобустаксомотор парки бор. Туркия б-н ҳамкорликда қурилган «Аккумуляшсервис» корхонаси трактор ва автомобиллар учун аккумулятор батареялари ишлаб чиқаради. 168 кичик корхона, 15 кооператив корхона мавжуд.

Қ. х. туман хужалигининг етакчи тармоғи бўлиб, асосан пахтачилик, сабзавотчилик, чорвачиликка ихтисослашган. Туман хиссасига Тошкент вилояти қ. х. ялпи маҳсулотининг 8,2%, пахта ялпи ҳосилининг 15,2%, ғалланинг 9,7% тўғри келади (1995). Б.т.даги 22 ширкат хўжалигининг 21 таси пахтачиликка, биттаси боғдорчилик, тоқчиликка ихтисослашган, 1 та хўжаликаро қ. х. корхонаси, 279 фермер хўжалиги, 206 шахсий кичик корхона бор. Умумий экин майд. (томорқалар б-н биргаликда) 38,7 минг га бўлиб, асосан сўғориладиган ерлардир. Экин майдонининг асосий қисми пахта, ғалла, сабзавот, картошка, емхашак экинлари б-н банд. Пилла етиштирилади. Балиқчилик б-н шуғулланилади. Чорвачилиги асосан гўшт-сут етиштиришга ихтисослашган. Туманда 25,8 минг қорамол, шундан 11,8 минг сигир, 19,9 минг қўй ва эчки бор. Б.т. Тошкент вилояти ва республика туманлари б-н автомобиль йўллари орқали боғланган.

1999/2000 ўқув йилида 52 умумий таълим мактабида 23400 ўқувчи ўқиди. Академик лицей, мусика мактаби, агроколлеж, 50 мактабгача ёшдаги болалар муассасаси, 48 кутубхона, музей, маданият саройи, кинотеатр мавжуд. Марказий касалхона (370 ўринли), 3 кишлоқ касалхонаси, фельдшеракушерлик пунктларида 160 врач, 975 ўрта тиббий ходим фаолият кўрсатади. «Халқ овози» туман газ. (1952 й.дан) нашр этилади.

БЎКАЛАР — тўғарак чокли иккиқанотлилар кенжа туркумига мансуб хашаротлар 3 оиласининг умумий номи. Танаси, одатда, туқлар б-н қопланган, баъзан яланғоч бўлади. Вояга етган Б.нинг оғиз органлари редуцияга учраган, озикланмайди. Узоқ яшамайди. Урғочи ва эркек Б. ғумбакдан бир вақтда чиқиб, муайян бир жойда тўпланади. Кўпчилик турларининг куртлари сут эмизувчилар ва одамнинг ички паразити ҳисобланади. Ошқозон Б. (*Gasterophilidae*); уз. 9—15 мм, 30 га яқин тури маълум; отлар, каркидонлар, филларда паразитлик қилади. Ўрта Осиёда 6 тури, шу жумладан от бўкаси *Gasterophilus intestinalis* кенг тарқалган. Тухумини хайвонлар жунига, кўпинча хайвонлар лаби тегадиган жойларга қўяди. Тухумдан чиққан куртлари хайвоннинг оғиз бўшлиғи орқали ошқозонига ўтиб, унинг деворини яллиғлайди. Курт у ердан ичак орқали тупроққа тушиб ғумбакка айланади. Баъзан ошқозон Б.нинг 1 ёшдаги курти одам терисига кириб, касаллик пайдо қилиши мумкин. Бурунхалқум Б. (*Destridae*); уз. 10—18 мм, 35 га яқин тури бор, туёқли хайвонлар паразити ҳисобланади. Ўзбекистонда 4 тури: кўй бўкаси (*Oestris ovis*), туя бўкаси (*Cephalopina titulator*), рус бўкаси (*Rhinocentrus purpureus*), ўзбек бўкаси (*Rh. uzbekistanicus*), шунингдек калта бўка (*Rh. latifrons*) учрайди. Урғочи Б. тирик куртини хайвонлар бурун бўшлиғига сепиб кетади. Куртлари келгуси йил

баҳоригача нафас йўлида паразитлик қилади. Куртлар одам кўзига тушиб қолганида миаз, конъюнктивит пайдо қилади. Тери бўкалари (*Hypemmatidae*) нинг уз. 4—12 мм, 35 га яқин тури маълум, Шим. ярим шарнинг мўътадил минтақаларида тарқалган. Ўзбекистонда 2 тури — хўкиз бўкаси (*Hypema bovis*) ва Жан. бўкаси (*H. lineatum*) тарқалган. Тухумларини хайвонлар юнгига ёпиштириб қўяди. Куртлар тери остида ривожланади. Улар бош ёки кўзга ўтиб қолганида оғир оқибатларга олиб келиши мумкин. Баъзан бурунхалқум ва тери бўкалари кенжа оила сифатида Б. (*Oestridae*) оиласига киритилади.

БЎКАНТОВ — Марказий Қизилқумдаги қолдиқ тоғлар, ғарбдан жан.шарққа йўналган. Навоий вилояти ҳудудида. Мутлақ бал. 500 м. Б.га Тухфаберган, Бўздўнгтов, Бўкантов ясситоғлиги қиради. Геологик тузилиши жиҳатдан палеозой эрасида ҳосил бўлган қад. бурмали яхлит тоғли ўлка қолдиғи. Мезозойнинг куйи босқичидан то юқори учламчи даврга қадар Қизилқум ўрнида денгиз бўлган, ўша даврда Б. орол тарзида кўтарилиб турган, кейинчалик усти текисланиб кетган. Б.нинг жан. ён бағри тик ва қисқа шим. ён бағри эса қия ҳамда кенг. Ён бағирларида қуруқ сой кўп. Б.нинг иқлими қуруқ ва кескин континентал. Июлнинг ўртача т-раси 28—30°, дек.—янв.нинг минимум т-раси —30°, йиллик ёғин миқдори 100—200 мм. Б.да доимий оқар сувлар йўқ. Сув булоқ ва қудуқлардан олинади. Бўзқўнғир тупроқ кўп учрайди, шувок, боғлич, читир, бетага ўсади; тошбака, калтакесак, эчкешар, юмронқозик, чарх илон яшайди. Б. яйловларида қорақўл қўйлари боқилади.

БЎКТАР — географик термин. Баъзи бир туркий тилларда, чунончи қирғиз тилида, шунингдек ўзбек тилининг бир қанча шеваларида, мас, Зомин, Ғаллаорол туманларида тоғ

этаги Б. дейилади. Б. термини Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ҳам қайд қилинган ва ҳозир жой номлари таркибида учрайди. Мае, Зомин туманида Бўктарийўл деган йўл бор.

БЎКТАРГИЛАР (Circus)

қарчиғайсимонлар оиласига мансуб йиртқич қушлар уруғи. 9 тури бор. Модалари нариларидан катта. Қанотлари узун ва кенг, секин парвоз қилишга мослашган. Пати юмшоқ, бошининг икки ёни ва томоғини ўраб олган «ёқаси» бор. Австралия ва Антарктидадан ташқари, ҳамма қитъаларда тарқалган. Ўзбекистонда сой бўктаргиси (*C. aegyginosis*), дала бўктаргиси (*C. cyaneus*), чўл бўктаргиси (*C. macrourus*), кўрик бўктаргиси (*C. ruyargus*) учрайди. Б. қишлаш учун кузда Ҳиндистон ва Африкага учиб кетади. Баҳорда яна қайтиб келади (дала бўктаргиси эса Ўзбекистонда қишлаб қолади). Дарё сохиллари, чўл, дашт ва далаларда яшайди. Уясини қурук ўт ва ҳасчўплардан ерга қуради. Модаси уясини доим тозалаб туради. 3—6 дона тухум қўяди. Тухумини модаси босади. Насл учун ғамхўрлик қилиш модаси б-н нари ўртасида қатъий тақсимланган. Модаси уяда тухумдан чиққан жиш жўжаларини қаноти остида иситиб, уларни озиклантиради, нари эса озикташийди. Б. ҳар хил ҳашаротлар, майда кемирувчилар, қушлар, калтакесаклар, қурбақалар ва б. ҳайвонлар б-н озикланади. Кемирувчиларни қириб, фойда келтиради. Б.ни кўриқлаш керак.

БЎЛАМОН, баламон, балабон — Марказий Осиё ва Кавказ халқларининг тилчали пуфлама сози. Қадимдан машхур, айниқса 15—17-а.лардаги Б.чи созандалар номи тарихий манбаларда кўп учрайди. Ташқи кўриниши кичик сурнайсимон бўлсада, найининг ички кенглиги узунасига бир хил.

Юқори қисмига яқка тилчали қилиб кесилган қамиш найча ўрнатилади. Асосан, тун ёғочидан ясалади. Бармоқлар

учун мўлжалланган 7 та тешиги юзида, 1 та си орка томонида бўлади. Б. сибизғант такомиллаштирилган тури бўлсада, садоланиш кучи, тембр хусусиятлари ҳамда ижро имкониятларига кўра қўшнайтга яқин. Диапазони тахм. 2 октава. Ўзбекистоннинг Хоразм воҳаси ва қисман Қорақалпоғистонда тарқалган. Ад.: Кароматов Ф., Узбекская инструментальная музыка, Т., 1972.

БЎЛАТЧИ (Булажи, Булайжи) (14-а.) — дуғлатларнинг йирик амири. Б. ҳақидаги маълумотлар фақат Муҳаммад Ҳайдар (Бўлатчи унинг катта бобоси) нинг «Тарихи Рашидий» асарида учрайди. Б. 1347—48 й.ларда Шарқий Туркистондаги Оксу деган жойда Мўғулистон тахтига Туғлук Темурин ўтказган. Тахм. 1359 й. Б. Қундузда Туғлук Темурхондан ёрлик олган. Ушбу ёрликка биноан хон дуғлат қабиласи амирларига тўққизта имтиёз берган. Б.нинг акакалари кўп бўлган. Улардан бири Қамариддин бЎқлиб, у Мўғулистон хони Илёсхўжани ўлдириб, тахтни эгаллаган, сўнгра, Тўхтамиш б-н иттифок тузиб, кўп вақт давомида Амир Темурга қарши жанг қилган. Б. авлодлари 1514 й.гача Шарқий Туркистонга ҳукмронлик қилишган.

БЎЛГИЧ КАМЕРА — ядролар бўлинишини ўрганадиган асбоб. Оддий ионизация камерасидан иборат. Б. к. электролита текшириладиган модда (U^{233} , Pu^{239}) юпка (~1 мг/см²) қилиб суркалади. Ядро бўлинганда парчалари газ атомларини ионлаштириб, электр импульси ҳосил қилади. Радиотехника қурилмаси ёрдамида қайд қилинадиган импульслар сони бўлиниш сонини кўрсатади.

БЎЛЖАР (туркиймўғулча) 1) 1319-а.ларда Дашти Қипчоқ, Мовароуннаҳр ва Хуросондаги туркий салтанатлар ҳарбий қисмларининг келишувга мувофиқ йиғиладиган жойи, ваъдаг о х. Миод

вакти ва миод ери каби маънодошлари ҳам қўлланишда бўлган. Ҳар бир Б. тажрибали ва салоҳиятли беку амирлар томонидан бошқарилган; 2) ваъдалашув, келишув.

БЎЛИМ (геол.да) — стратиграфия шкаласининг Зтартибли умумий энг йирик бирлиги. Ер юзи микёсида тарқалган. Б. жинслари маълум геологик даврда ҳосил бўлиб, Ер ривожланиши тарихи ва ундаги ҳаётнинг йирик ва аниқ босқичини акс эттиради. Фақат ўзига хос ҳайвонот дунёси ва ўсимликлари бўлади. Б.ўз навбатида ярусларга бўлинади. Б.га шкалада тутган ўрнига қараб ном берилади — уч бўлимли системада қуйи, ўрта, юқори, икки бўлимлида эса иккига — қуйи ва юқори Б.га бўлинади. Халқаро стратиграфия комиссияси томонидан фанерозой учун биостратиграфия, радиоизотоп, палеомагнит маълумотлари синтези асосида стратиграфия ва геохронология шкалаларининг янги варианты ишлаб чиқилмоқда.

БЎЛИНИШЛИК — бирор соннинг иккинчи бирор сонга бўлина олишлиги. Агар бутун сонни бутун сонга бўлишдан ҳосил бўлган бўлинма ҳам бутун сон бўлса, а сони b сонига қолдиқсиз бўлинади дейилади. Бунда арифметиканинг қуйидаги асосий теоремаси ўринлидир: ҳар қандай бирдан катта натурал сон ягона усулда туб сонлар кўпайтмасига ёйилади: $n = p_1 p_2 \dots p_k$ (қ. Туб сонлар). Барча бутун алгебраик сонлар соҳасида арифметиканинг асосий теоремаси ўринли эмас. Қуйида баъзи бир Б. аломатлари келтирилади. Охириги икки рақами ноль бўлган ёки 4 га бўлинадиган сонлар 4 га бўлинади. Мас, 31700, 16608. Рақамлари йиғиндиси 3 (9) га бўлинадиган сонлар 3 (9) га бўлинади. Мас, 17835, 52632.

БЎЛИНМА (ҳарбий) — 6—12 кишидан иборат ҳарбий қисм. Взвод таркибига қиради. Танк кўшинлари

ва авиацияда танк, самолёт экипажи, артиллерияда — тўп расчётн Б.га мое келади.

БЎЛИНМА — бўлиш амалининг натижаси. Мас, $18:6=3$. Бу ерда 3 сони Б.дир.

БЎЛИНМАС ФОНД — жамоа хўжалиklarининг бўлинмас фонди — жамоа хўжаликлари, ширкат хўжалиklarининг аъзолари ўртасида тақсимланмайдиган жамғармалар. Б.ф. таркиби асосий ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш воситалари (бинолар, иншоотлар, турли техника ва механизмлар, транспорт воситалари, боқувдаги ва маҳсулдор моллар, кўп йиллик дарактлар, мевали боғлар, коллектордренаж тармоклари, гидротехника иншоотлари, йўллар ва ижтимоий соҳа объектлари, узоқ муддатли кўйилмалар, тугалланмаган қурилишлар ва б.) ва айланма воситалар (турли хил хом ашёлар, тайёр маҳсулотлар, уруғлик, емхашак ва б. ҳарва озуқа маҳсулотлари, ёқилги материаллари, ўғит ва кимёвий препаратлар, эҳтиёт қисмлар, ҳисоб рақамидаги пул маблағлари ва б.) дан ташкил топади. Б. ф. хўжалик соф фойдасидан ажратмалар ҳисобига кўпайтирилади ва у кенгайтирилган тақрор и.ч.ни амалга ошириш, умумхўжалик ва ижтимоий аҳамиятга молик вазифаларни бажаришга сарфланади. Б.ф. объектлари ва б. манбалари ҳар йили хатланади ҳамда унинг келгуси ҳисобот йилидаги микдори хўжалик умумий йиғилишида тасдиқлаб берилади.

Тарихан Б.ф.лар Ўзбекистонда жамоа хўжаликлари тузиш даврида вужудга келди. 1926 й. июнда к.х. жамоалари собиқ Бутуниттифок кенгашида жамоа хўжаликлари Б.ф.ни яратиш ҳақида қарор қабул қилиниб, у 1927 й. мартдаги «Жамоа хўжаликлари тўғрисида»ги Қонуни б-н амалиётга жорий этилди. Б.ф. жамоа хўжалиklarини ривожлантиришда

муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бироқ уларнинг кейинги ривожланиш босқичларида собиқ Иттифоқ иқтисодий тизимида йўл қўйилган хатокамчиликлар (мас, давлат хўжаликларининг ролини сунъий равишда оширилиши ва жамоа хўжаликларига эътиборнинг сусайиши) туфайли Б.ф., шу б-н бирга хўжаликни ташкил этиш жараёнида аъзоларнинг қўшган пай бадаллари ҳам давлат мулкига айлантиридди. Натижада Б.ф.лар барҳам топди.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, қ.х. корхоналарида кенгайтирилган такрор и.ч.ни кафолатлаш манбаларини яратишга алоҳида эътибор қаратилди. УзР Олий Мажлисининг 11сессиясида (1998 й. апр.) тасдиқланган «Қишлоқ хўжалиги ширкати тўғрисида»ги Қонун асосида Б.ф. қайтадан тикланиб, амалиётга жорий этилди. Б.ф.ни ташкил этиш ва ундан фойдаланиш тартибқридалари «Қишлоқ хўжалиги ширкатининг Устави» ва «Қишлоқ хўжалиги ширкатининг бўлинмас фондини шакллантириш ва ундан фойдаланиш тўғрисида Низомга (1998) асосан амалга оширилади. Бу ҳужжатларга кура, ширкатнинг умумий мулки, яъни Устав капитали пай жамгармаси ва Б.ф.дан ташкил топади (Б.ф. микдори Устав капиталининг 40% дан кам бўлмаслиги керак) ва ширкат аъзолари уларга нисбатан мустақил тасарруф этиш, эгаллик қилиш, фойдаланиш каби ҳуқуқларни амалга оширадilar. Ширкат қайта ташкил этилаётган ва тугатилаётган ҳолларда Б.ф. таркибидаги ижтимоий инфратузилма (маориф, маданият ва б. соҳалар объектлари) қайта тақсимланмай, балки умумий йиғилиш ёки махсус (тугатиш) комиссия қарори б-н тегишли муассаса ёки маҳаллий давлат органлари тасарруфига берилади. Б.ф. яратиш ва ундан фойдаланиш механизми қ.х.да ишлаб чиқаришни ҳамда мулкий муносабатларни такомиллаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Қурбон Чориев.

БЎЛИНУВЧИ к. Бўлиш.

БЎЛИНУВЧИ СОН к. Каррали сон.

БЎЛИС — к. Волость.

БЎЛИШ — кўпайтириш амалига тескари амал; кўпайтма ва кўпайтувчилардан бири маълум бўлганда иккинчи кўпайтувчи Б. орқали топилади. а ни Б га бўлиш $b \times a = a$ тенгламани қаноатлантирувчи х ни топиш демакдир. Бу ерда: а — бўлинувчи, b — бўлувчи, х — бўлинма деб аталади. а ни b га бўлиш а амали а:Б ёки — тимсоллари б-н белгиланади.

БЎЛИШ МАШИНАСИ — чизгичлар, асбоб шкалалари, растрлар ва б. да бўлинмалар (штрихлар) ни белгилайдиган станок. Улчаш асбобларининг чизикли ва бурчакли даражаларини автоматик тарзда белгиловчи Б.м. кенг тарқалган.

БЎЛИШ ҚУРИЛМАСИ (машина созликда) — буюм ёки машина узелларини зарур бурчакка даврий бурадиган (сурадиган) қурилма. Сиртларга ишлов бериш ва уларни ўлчашда, кесиш асбоблари ҳамда тишли гилдираклар тишларини очиш, шлицалар, кўп қиримли резъбалар ва спирал ўйиклар очишда ишлатилади. Бўлиш машиналари, режалашўйиб кенгайтириш, тиш йўниш станоклари ҳамда машиналарининг столларини, барабанлар, револьвер каллақларни даврий буриб турадиган механизмлар ҳам Б.к. жумласига қиради. Универсал Б.к.да, одатда, бўлиш каллақлари марказига ўрнатиб бўлмайдиган мураккаб деталларга ишлов берилади. Анча аниқ ишлар учун мўлжалланган Б.к. даражали микроскоп б-н жиҳозланади.

БЎЛУК — булук: 1) мўғуллар

истилоси даврида (13-а.) пайдо бўлган маъмурийхудудий бирлик; шаҳар атрофидаги шаҳарга тобе р-нларга бўлинган, тумандан кичик бўлган. Туманларга бўлинган вилоятлар, одатда, Б.ларга тақсимланмаган. Б.дан тўпланган солиқ ва жарималар олий ҳукмдор (хон, подшоҳ)нинг шахсий хазинасига тушган. Б. Хуросонда маъмурий термин сифатида 19-а.гача ишлатилган. 2) Ўрта асрларда Туркияда харбий қисм.

БЎНАК — 1) бирор иш юзасидан иш берувчи (буюртмачи)лар иш бажарувчиларга олдиндан берадиган қарз. Урта асрлар охирида, асосан Ўрта Осиёда деҳқон ва хунармандларга пул ёки натура тарзида Б. бериш кенг тарқалган эди. Б. олган деҳқоннинг ери ва молмулки гаровда турган; 2) ўтмишда уста шогирдига ишлаб бериш ёки қайтариш шарти б-н берадиган қарз пули..

БЎНОҚХОН, Боняк (? 1167 й.дан сўнг) — кипчоқлар (половецлар) хони. Киев Руси ва Византияга муттасил чопқунлар қилиб турган. Йилномаларда дастлаб 1096 й. Киевга ҳужум қилганлиги муносабати б-н ёдга олинган. 1097 ва 1105 й.ларда рус ерларига яна қайта чопқун уюштирган. 1107 й. Владимир Мономах, Святополк, Олег ва б. рус князлари қўшинлари томонидан мағлуб қилинган. Йилномада сўнгги бор 1167 й.да, князь Олег Святославичдан мағлуб бўлганида ёдга олинган.

БЎР — бўш цементланган чўкинди тоғ жинси. Б. бўр даври илиқ денгиз ҳавзаларининг 30—500 м ва ундан чуқурроқ жойларида кокколитофорид (70—90%) ва фораминифера (20% гача) микроорганизмлари қолдикларидан ҳосил бўлган. Ранги оқ. Гил ва кум қўшимчалари Б.га сарғиш ёки қулранг тус беради. Б.да кремний, пирит ва фосфорит ғуддалари учрайди. Камданкам Б.да моллюскалар чиғаноклари, мшанка,

денгиз типратиканлари, маржон ва б. скелетлари учрайди.

Б. мезозой эраси бўр даври жинсларида кўп учрайди. Украина (Донецк ҳавзаси), РФ (Курск, Воронеж вилоятлари), Қозоғистонда (Манғишлок) кўп.

БЎР СИСТЕМАСИ (ДАВРИ) — Ўзбекистонда Зирабулоқ, Зиёвуддин тоғларида учрайди. И.ч.да Б. донатор ва кукун ҳолатида тайёрланади. Б.дан ойнасослик, цемент и.ч.да, қанд, резина, қоғоз, металлургия ва кимё саноати, тиббиёт ва парфюмерия саноатида фойдаланилади.

БЎР СИСТЕМАСИ (ДАВРИ) — Ер тарихи мезозой эрасининг учинчи (охирги) даври; юрадан кейинги ва кайнозой группасининг палеоген системасидан олдинги даврни ўз ичига олади. Б.с. юқори бўлими ётқизикларида кенг тарқалган оқбўр номи б-н аталган. Радиологик методлар натижасига кўра 140 млн. йил аввал бошланган ва 76 млн. йилча, палеоген давригача давом этган (қ. Геохронология). 1822 й. бельгиялик геолог Ж. Омалиус д'Аллау биринчи бўлиб Б.с.ни мустақил система сифатида ажратган. Б.с.ни халқаро стратиграфик жадвалга киритилган бўлинмалари биринчи марта Франция ва унга қўшни Швейцария ва Нидерландия худудларида ажратилган. Франция стратиграфлари ва палеонтологлари А. д'Орбиньи, Э. Дезор, А. Кокан, Э. Ренестье, бельгиялик геолог А. Дюман ва бошқалар Б.с.ни ҳоз. давргача деярли ўзгаришсиз сақлаиб келаётган ярусли бўлинишини ишлаб чиқдилар. 1885 й.ги Халқаро геологик конгресс қарори б-н яруслар 2 бўлимга (қуйи ва юқори) гуруҳланган (жадвалга қ.). «Сенон» ва «Неоком» терминлари собик Иттифоқ схемаларида қуйи ва юқори бўлимлардаги бир неча ярусларни бирлаштирган қатта яруслар учун ишлатилган. Жан. Ўзбекистон ва Фарғона водийсидаги бўр ётқизикларини

О. С Вялов, О. М. Акрамхўжаев, С. Н. Симонов ва б. мукаммал ўрганиб маҳаллий свиталарга ажратдилар. Мас, О. М. Акрамхўжаев Фарғона водийси бўр ётқизикларининг юқори бўлимида Чанғиртош, Устридали, Қамчи, Қизил Пилол свиталарини ва қуйи бўр бўлимидан Лоғон, Мўён свиталарини ажратди. Б.с.нинг биринчи ярмида ҳамма платформалар қуруқлик бўлган ва континентал жинслар, геосинклиналларда денгиз чўкинди жинслари тўпланган. Сезиларли чўкишлар бўлмаган. Б.с. иккинчи ярмидан бошлаб охиригача жуда катта ва узлуксиз чўкишлар содир бўдди. Натижада Ер тарихида энг катта денгиз трансгрессияси вужудга келган. Шарқий Европа, Шим. Америка, Африка ва Австралия платформаларининг кенг майдонлари сув остида қолади. Б.с. охирига келиб тектоник ҳаракатларнинг фаоллашиши натижасида денгиз ва сув ҳавзалари майдони қисқарган. Ер пустила бурмаланишни келтириб чиқарувчи ҳаракатлар асосан Тинч океанни ўраб турувчи геосинклиналь минтақада рўй беради. Б.с. ўрталарида Шарқий Осиёда Верхоян — Чукотка ўлкасидан то Ҳиндихитойгача бурмаланиш жараёни тугайди. Б.с. охирига келиб Америкада бўлиб ўтган тектоник ҳаракатлар Анд тоғларининг шарқий ярмини ва бурмаланган Қояли тоғлар ўлкаларини ҳосил қилган. Б.еда йирик ер ёриқлари ҳосил бўлди. Б.с.нинг иккинчи ярмида вулкан жараёнларининг фаоллашиши кузатилади. Ҳиндистон я. о.да жуда кўп лавалар оқиб чиқиб трапп қопламлари, Шим.Шарқий Осиёда нордон ва ўрта асосли лавалар, Жан. Америкада муттасил отилиб турган вулканлар, Африка ёриқлари бўйлаб жуда кўп дайка ва штоклар таркиб топади. Бўр ётқизиклари Шим. ва Жан. ярим шарларнинг ҳамма қитъаларида тарқалган. Бурғилаш орқали денгиз тубидаги ёш қопламлар тагидан ҳам топилган. Б.с. жинслари Шарқий Европа платформасида ва Карпат, Қрим,

Кавказ тоғли вилоятларида, Сибирь платформасида ва б. жойларда кенг тарқалган. Ўрта Осиёда Б. с. юқори бўлими жинслари жуда кўп учрайди. Қуйи Б.еда денгиз чўкиндиларидан кумалевритгилли қатламлар кўп бўлиб, айрим жойларда қалин оҳақтош қатламлари ҳосил бўлган. Юқори Б.с. айрим регионларда карбонатли чўкинди уюмлари, айниқса ёзув бўри, бўрсимон оҳақтошлар ва мергеллар кўп тўпланади. Арид иқлимли ўлкаларда қизил ранг гйпели, тузли қатламлар, нам гумид иқлимда чучук сув кўддельга ва кўмирли қатламлар тўпланган. Б.с.нинг органик дунёси хилмахил. Умуртқасиз ҳайвонлардан аммонитлар ва белемнитлар кенг кўламда ривожланди; шунингдек рудистлар, иноцерамлар ва б. яшаган. Фораминифералар ичида пелагик ва денгиз тубида яшайдиган йирик шакллари пайдо бўлади. Умуртқалилардан баҳайбат рептилиялар кўпчиликни ташкил қилади. Шунингдек, суяқдор балиқлар, тишли қушлар яшайди. Ихтиозаврлар (қуйи бўр охиригача) ва плезиозаврлар яшашни давом этади. Юқори Б.с. денгиз калтакесакларидан уз. 12 м га етадиган мезозаврлар пайдо бўлади. Б.с. охирига келиб кўпчилик рептилиялар, аммонитлар, белемнитлар, иноцерамлар, рудистлар, динозаврлар, плезиозаврлар ва б. кирилиб кетади. Б.с. ўсимлик дунёси юра давридагилар каби бўлиб, асосан очик уруғлилар ва папоротниксимонлар ўсган. Неокомда биринчи марта ёпиқ уруғлилар пайдо бўлиб, альб вақтига келиб қупайиб кетди ва давр охирига келиб катта майдонни эгаллади; шунинг б-н бирга усимлик дунёсининг ривожланишида янги кайнофит босқичи бошланди.

Б.с. ётқизиклари б-н тошқўмир, қўнғир кумир, туз, чўкинди темир рудаси, оҳақтош, бур, нефть, газ, боксит, цемент материаллари, олтин, кумуш, қалай, қўрғошин, симоб ва б.нинг йирик конлари боғлиқ. Гипс (Марказий Осиёда), фосфорит, кумир

(Сибирь ва Узоқ Шарқда), боксит (Урал, Қозоғистонда), нефть, газ, трепелл, фосфорит, боксит (Украинада), нефть ва газ конлари, минерал сувлар, охактош, гипс, фосфорит, безак тошлар, кизил ранг типли кумтошлар ва б. (Ўзбекистонда) бор. Шаркий Осиё ва бурмаланган Кордильера вилоятларида Б.с. ётқизикларида олтин, кумуш, қалай, кўрғошин, симоб ва б. конлар топилган.

БЎРАГАНСОЙ — Туркистон тизмасининг шим. ён бағридаги сой. Шахристон довоидан бошланиб, шим. йўналишда оқади ва Ховос т.й. станциясига етмасдан, 4 км шим. шарқда тугайди. Б. бошланишида Олтинкўлсой, юқори оқимида Б., ўрта оқимида Шахристонсой, қуйи оқимида Сармичсой, Шўрбулоксой деб ҳам аталади. Уз. 92 км, ҳавзасининг майд. 712 км². Б.нинг умумий уз. 40 км бўлган 21 та майда ирмоғи бор. Б. муз, қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Тўлинсув даври апр.да бошланиб, авг.да тугайди. Б.нинг 75—80% оқими шу даврда оқиб ўтади. Сув сарфи май ойида кескин ортиб июнда 620 л/сек гача етади, июлдан эса камаяди. Қишда суви камаяди, баъзан қуриб қолади. Ўртача кўп йиллик сув сарфи 190 л/сек. Ёзги тўлинсув даврида сувининг лойқалиги 4,7 кг/м³ гача ортади. Қишда сув юзаси музлайди.

БЎРДОҚИГА БОҚИШ — қ.х. ҳайвонларини гўшти учун боқиб семиртириш, қисқа муддатларда сифатли ва энг кўп микдорда гўшт олишни таъминлайдиган технологик жараён; қорамол, чўчка, қўй, паррандалар, куён ва б. бўрдоқига боқилади. Б. б.нинг иқтисодий кўрсаткичлари ҳайвон тури, зоти, жинси, ёши, соғлиғи ҳолати, боқим даражаси ва озуқа мукамаллигига боғлиқ. Қорамолчиликда Б. б. усули гўшт маҳсулотига қўйиладиган талабга кўра танланади. Барча мамлакатларда 6—8 ойлик бузоқларни 15—18 ой бўрдоқига боқиш вазни 400—480 кг

га етказиб юқори сифатли мол гўшти олишда кенг қўлланиладиган ва самараси юқори технология ҳисобланади. Молларга хўжаликларнинг ўзида тайёрланган озуқалар — силос, сенаж, ўт, иддизмеваларни дағал ва аралаш озуқаларга қўшиб берилади. Агар Б. б.да мол фақат силос б-н боқиладиган бўлса, суткасига 250—400 кг вазнга 16—25 кг, катта молларга 30—35 кг гача силос берилади. Тўйимлилигига кўра рационда силос ҳиссаси 60—65% ни ташкил этиши мумкин. Протеинга бўлган эҳтиёжни кондириш ва рационнинг мукамаллигини таъминлаш учун озуқага мочевина ва премикслар (биологик фаол моддалар аралашмаси) қўшилади. Агар мол барда негизида боқиладиган бўлса, катта ёшдаги молларга суткасига 80—90 л гача янги барда едирилади. Барда рацион таркибига сомон, пичан, аралашмалар, витаминлар (А, Д), туз, бўр ёки ф-торсизланган фосфатлар қўшилади. Пахтачилик ривожланган минтақаларда Б. б.да пахта шулхаси суткасига (4—7 кг), шрот (2—3 кг)дан фойдаланилади, маккажўхори силоси, беда сенажи, пичан, дон, ем берилади. Б. б.да суткалик ўртача тирик вазн ўсиши 800—1200 г га боради. 1 кг вазн ўсишини таъминлаш учун 8—11 озуқа бирлиги сарфланади. Табиий ва маданий яйловлар етарли бўлган минтақаларда Б. б.да яйловлардан фойдаланиш мумкин. Қўйчиликда гўштжун йўналишдаги зотларни Б. б. яхши самара беради. Б. б. учун ажратилган 3—3,5 ойлик кўзилар 7—9 ойлигига қадар боқилиб, уларнинг вазни 45—50 кг га етказилади, гўшт чиқиши 44—46% ни ташкил етади. Паррандачиликда бройлер етиштириш асосий ўринда туради. 2—6 ойлик жўжалар 15—25 сутка боқилади. 1 кг вазн ўсиши учун 6—9 озуқа бирлиги сарфланади. Асосий озуқа: мукамал аралаш ем ёки аралаш ем ва турли аралашмалар. Чўчкачиликда 15—16 кг вазндаги 2,5 ойлик чўчка болалари 7—7,5 ой боқилади (тирик вазни 100—

110 кг га етади). 1 кг вазн ўсиш учун 4,5—5 озуқа бирлиги сарфланади. Б.б.ни кенг микёсда ташкил этиш мамлакатда гўшт этиштиришни кўпайтириш имкониятини яратади. Ўзбекистонда Б. б. ихтисослаштирилган хўжаликларда илгор технологияни қўллаган ҳолда саноат усулида олиб борилади.

Мубошир Мусаев.

БЎРЖАР ГЭС — Тошкентнинг Бўзсув каналида қурилган 3гидроэлектр ст.-я. 1936 й. майда ишга туширилган. Қуввати 6,4 минг кВт. Унинг ишга туширилиши Тошкент ш. саноат корхоналари ва аҳолисини электр энергияси б-н таъминлашни яхшилади. Бўзсув каналида ишлаб турган ГЭСлар Ўрта Осиёда биринчи энергия тизимини яратишга имкон берди. Ҳозир Б. ГЭС Чирчиқ — Бўзсув трактида қурилган ГЭСлардан бири саналиб. у тўла автоматлаштирилган, ягона диспетчерлик пунктдан бошқарилади.

БЎРИ, қашкир (*Canis lupus*) — итсимонлар оиласига мансуб йиртқич сут эмизувчи ҳайвон. Европа, Осиё ва Шим. Америкада тарқалган. Ўзбекистоннинг чўл, даштлари, ўрмон, тўқай, тоғ ва тоғ этакларида тарқалган; қор ва муз б-н қопланган баланд тоғлар ва тундрада ҳам яшайди. Б. қоялар орасига, тўқайлик ва жарликларга, қуруқ қамишзорларга ин қуради. Тулки инларидан ҳам фойдаланади. Б. инда болалайди ва болаларини парвариш қилади. Чорвачилик р-нларида подалардан узоққа кетмайди. Б. январь ойидан бошлаб урчиydi. Урчиш вақтида эркаклари урғочисини талашиб қаттиқ уришади. Б. моногам ҳайвон. Жуфти узоқ муддат сақланиб қолади. Ҳомиладорлик даври 62—65 кун. Ёш бўри 3—5 та, қариси 6—8 та, баъзан 10—13 та бола туғади. Боласини 5—6 ҳафта эмизади. Боласи 3 ҳафталигида инидан чиқа бошлайди. Урғочиси эмизикли даврида эркаги овқат олиб келиб туради. Болалари гўшт б-н

озикланишга ўтгандан сўнг она бўри ҳам ўлжа тутиб кела бошлайди. Авг. охиридан бошлаб ёш бўрилар ҳар хил майда кемирувчиларни тутиб ея бошлайди. Сент.да катталари б-н биргалашиб, уй ҳайвонларини ва ёввойи ҳайвонларни ов қилишга ўрганади. Ноябрьга қадар 10—15 та бури гала бўлиб юради. Ўлжа топиш қийин бўлиб қолганда битта ёки иккитадан бўлиб, тарқалиб кетади. Эркаги 2 ёшида, урғочиси 2—3 ёшида вояга етади. Б. 15—16 йил яшайди. Йилда икки марта — баҳор ва кўзда туллайди. Б. кучли, чидамли ва чаққон, хид билиш ва эшитиш органлари яхши ривожланган ҳайвон. Гўшт б-н озиқланади, баъзан олма, қовун, тарвуз каби меваларни ҳам ейди. Асосан, уй ҳайвонлари ва ёввойи ҳайвонлар, қуён, юмронқозик каби кемирувчилар, қушлар, ҳатто ўлимтиқлар б-н озиқланади. Б. жуда очкўз ва хўра, иккитаси битта қўйни еб қўйиши мумкин. Подага ҳужум қилганда кўп қўйни нобуд қилади. Бир нечта Б. биргаликда ёки туда бўлиб ов қилади. Қутурган ва очикқан бўрилар одамга ҳам ҳужум қилиши мумкин. Б.нинг 12 та кенжа тури бор. Ўрта Осиёнинг чўл, дашт ва паст тоғларида чўл бўриси (*C. l. campestris*), Помир тоғларида тибет бўриси (*C. l. laniger*) кенжа турлари яшайди. Баъзан қора Б. ҳам учрайди, унинг териси қимматбаҳо ҳисобланади. Ўзбекистонда чўл бўриси тарқалган.

БЎРИ — ўзбек халқ оғзаки ижодида тотемик образ. Қад. манбалардан етиб келган ривоятларда Б. турк уруғи авлодининг давомчиси сифатида таърифланади. «Она бўри» номли афсонада тасвирланишича, қад. турклар гўё душман томонидан қирилган турк уруғи орасида тирик қолган ўн ёшли ўғил бола ва она Б.дан тарқалган. «Бўри», «Бўри қиз», «Чўлокбўри» каби эртақларда талқин этилган тотемик Б. образи инсоннинг халоскори, унинг химоячиси сифатида тасвирланади. Кейинчалик тотемик эътиқодларга ишончининг

йўқолиши туфайли эртақларда («Бўри билан тулки», «Оч бўри», «Кўй билан бўри», «Бўри билан от» ва б.) пайдо бўлган. Б. ёвузлик, конхўрлик, зулм ва зўрлик, босқинчилик тимсолига айланди. Жаҳон, хусусан узбек бадиий ижодида Б. гоҳ ижобий, гоҳ салбий образ сифатида намоён бўлади, рамзий маъно касб этади. Пўлкан шоирнинг «Ёлдор бўри» достони, М. Авезовнинг «Кўк ёл», Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат» романларида Б. ижобий маънода тавсифланади. БУРИ — осмоннинг Жан. ярим шарида Мезон, Акраб, Бурчак чизиги, Циркуль, Центавр ва Гидра юлдуз туркумлари ораларида жойлашган юлдузлар туркуми. Энг ёруғ юлдузи 2,3 кўринма юлдуз катталигида. Ўзбекистонда ёз пайтларида кўриш мумкин.

БЎРИ БАХШИ — Содиқўгли (1866 Фарғона вилояти Данғара тумани Қумариқ қишлоғи —1954) — ўзбек халқ достончиси. Б.б.нинг отаси Султон шоир номи б-н танилган ва Фарғона водийси даги машҳур бах шилардан бўлган. Б.б. дostonчиликни акаси Жўра бахшидан ўрганган, асосан дутор жўрлигида куйлаган. Ундан «Алпомиш» дostonининг варианты — «Масбачча» дostonи ёзиб олинган. Б.б. замонавий мавзуларда «Ҳормангиз», «Норин канали», «Каналта», «Дангасалар» ва б. кўплаб термалар яратган. Тошкентда ўтказилган халқ ижодкорлари олимпиадасида қатнашган (1938).

Ад.: Мирзаев Т., Халқ бахшиларининг эпик репертуари, Т., 1979.

БЎРИБОСАР, Ўрта Осиё овчаркаси — Ўрта Осиёда тарқалган жайдари ит зоти. Узоқ давр давомида чупонлар томонидан энг яхши намуналарини танлаш ва табиий чатиштириш йўли б-н чиқарилган. Эркаги бўйдор, гавдали, кўкраги кенг, калласи катта, оёқлари бакувват, овози ҳайбатли. Ранги турлича. Асосан эркаги кўпроқ қадрланади. Чорва моллари подаларини бўрилар

ҳужумидан саклаш (номи ҳам шундан), ўтовқўраларни кўриқпаш вазибаларини бажаради. Уришқoқлик сифатларини ошириш учун ёш (1—2 ой)лигида қулок ва думи кесиб қисқартирилади. Энг кучиллари ҳаваскорлар томонидан ит уриштириш мусобақаларида қатнашиш учун боқилади.

БЎРИГУЛ (*Vinca erecta Regel et Schmalh.*) — кендирдошлар оиласига мансуб ётиқ илдизпояли кўп йиллик ўт. Битта илдиз бўғзидан 15—40 см узунлиқдаги бир неча поя чиқади. Барги текис қиррали, бандсиз, қарамақарши жойлашган. Апридан июлгача гуллайди, гули оқ ёки оч бинафша рангли, ҳар бир барг қўлтигида биттадан бир чанокли ясси меваси бўлади. Б. Угом, Фарғона, Ҳисор тоғларининг жан. қияликларида, қоялар ва чағиртошли тоғ ён бағирларида ўсади. Ўзбекистон ФА Ўсимлик моддалари кимёси ин-тида Б.дан 40 га яқин алкалоид (винкалин, винкаметрин, винканидин, эрвинин, эрвамин ва б.) ажратиб олинган.

БЎРИЕВ Тожибой (1938.12.5, Тошкент вилояти Паркент тумани Заркент қишлоғи) — механик ва математик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физикамат, фанлари д-ри (1974), проф. (1976). ТошДУни тугатган (1961). Ўзбекистон ФА Механика ин-тида (1964—66) ишлаган. Кибернетика ин-тида (хоз. «Кибернетика» ИИИБ) да (1966 й.дан) ишлайди. Илмий ишлари қаттиқ жисм механикасига оид масалаларни алгоритмлашга, статик ва динамик юк таъсиридаги бир ўлчовли ва кўп ўлчовли конструкцияларнинг аниқ ҳисобларига, эластиклик назариясининг динамик ва статик масалаларига дойр. Б. сейсмик (8— 9 балли) ва носейсмик (5—7 балли) минтақалар ва қорлишамолли ҳудудлар учун фазовий стерженли конструкцияларни тенг мустаҳкамлик, барқарорлик ва мин и мал оғирлик мезонлари асосида ишлаб чикди.

Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреата (1971).

БЎРИЁТОҚ КЎЛЛАРИ (маҳаллий халқ Бўритоғ деб атайди) — Хоразм воҳаси Хива ш. ёнидаги Бўриётоқ, Пирнахос, Байталтўғон, Саёт ва б. майда кўллар. Жан.да Қорақум чўлига туташган. Б.к. Жирмиз, Мизонкўл коллекторларига бирлашиб кетган. Экин майдонларидан чиқадиган ташлама сувлар ва ер ости сизот сувларидан тўйинади. Ёзда суви кўпайиб, умумий майд. 800 га, уз. 4—5 км, эни 1—1,5 км, чуқ. 1,5 м га етади. Соҳиллари қия, қумлоқ, қамиш ва б. сув ўтлари ўсади. Қишда музлайди. Б.к.да балиқчилик ва ондатрачиликни ривожлантириш имкониятлари мавжуд.

БЎРИКАЛЛА — қовун нави. Бухоро ва Фарғона Б.си каби хиллари бор. Бухоро Б.си ҳандалак турига киради. Бухоро воҳасида тарқалган. Эртапишар нав. Шакли ясси, ўртача катталиқда, энг каттасининг диаметри 20 смдан ортик. Оғирлиги 2,5—3 кг. Сирти бир оз тилимтилим, текис тўр б-н қопланган. Туей оч яшилсариқ, пўстидаги гуллари майда, жигарранг доғ шаклида. Этининг қалинлиги 4,5—6 см, оч яшил, ширин, таркибида 7,4—9,6% канд бор. Уруғи йирик, оқ, экилганидан сўнг 57—80 кунда ҳосили пишади. Ҳосилдорлиги 230—360 и/га. Узок, жойларга юборишга яроқсиз. Фарғона Б.си Фарғона водийсида тарқалган. Қовуннинг cassaba (кассаба) турига киради, ўртапишар нав. Шакли тухумсимон, дум ва уч томонлари тўмтоқ, уз. 20—23 см, оғирлиги 3,5—5 кг, сирти текис, тўри сийрак, дум томони оч яшил, уч томони сарғишяшил. Этининг қалинлиги 5—5,5 см, юмшоқ, жуда ширин. Таркибида 8—11% канд, шу жумладан 3,8—8,2% сахароза бор. Уруғи оқ, йирик, чузинчок. Уруғи экилганидан кейин 73—80 кунда ҳосили пишади. Ҳосилдорлиги 200—250 ц/га. Узокжойларга юборишга яроқсиз. Жойида истеъмол этилади.

БЎРИТАРОҚ, ғўзарак (*Hibiscus trionum* L.) — гулхайридошларга мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояси тик ўсади, бўйи 10—70 см, сершоҳ. Барглари уч бўлаккли, чўзиқ, тубигача патсимон бўлакчаларга ажралган. Гуллари сариқ, узун гулбандларда яккаякка жойлашган. Асосида қирмизи рангли доғлари бор. Меваси кўсакча. Иссиқ ва намсевар ўсимлик. Ниҳоллари март— майда кўкаради. Июнь — авгда гуллайди, июлдан окт.гача мевалайди. Уруғидан кўпаяди. Бир туپи 15 минг уруғ беради. Уруғлар тупрокнинг 6—8 см чуқурлигида 57 йилга қадар яшовчанлигини сақдаб қолади, ҳарорат 5—6°да униб чиқади. Ўрта Осиёда суғорма деҳқончилик р-нларида кўп тарқалган. Б. пахта майдонлари, чопиқ қилинадиган экинлар орасида, шунингдек йўл, ариқ ёқалари, ташландиқ ерлар ва боғларда учрайди.

Кураш чоралари: экиш олдидан уруғни тозалаш, ерни бороналаш, қатор ораларига ишлов бериш, майса кўкармасдан гербицидлар сепиш ва б.

БЎРИТИШ ИЛОНЛАР (*Lucodon*) сув илонлар оиласининг уруғи. 16 тури бор. Жағида 2—6 йирик эгри тишлари бўлади. Шунинг учун улар «бўритиш» деб аталади. Жан. Осиёда кўп. Ўзбекистон чўлларида битта тури — ола бўритиш (*Lucodon striata*) учрайди. Уз. 60 см ча, усти тўқ жигарранг, оч сариқ кўндаланг йўлли. Қорин томони сариқ. Тунги ҳайвон. Июннинг охирида 2—4 та тухум кўяди. Асосан, хар хил калтакесаклар б-н озикданади.

БЎРК — қад. бош кийими. Қишда ҳамда ёзда кийиладиган Б. бўлади. Бўрк ҳайвон терисидан тикилиб, қимматбаҳо қалин газмол б-н копланди. Б.ни эркаклар ҳам, хотинқизлар ҳам кийишади. Тикилган ҳайвон терисига қараб, у кундуз Б., сувсар Б., қамшат Б., тулки Б. ва х.к. бўлиб номланади. Қизлар Б.и хар хил тақинчоклар, тангалар,

узуклар б-н безатилган. Эркакларда тўйзиёфатга кийиладиган кимматбаҳо, оддий кунларда, ишга киядиган Б.лар ҳам бўлган. Б. ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, бошқирд, татар, уйғур ва б. халқлар орасида тарқалган. «Девону луғотит турк» (11-а.)да «Бош ёрилса бўрк ичида» мақоли шаклида учрайди.

БЎРОН — қад. ўзбек миллий ҳаракатли бола, ар ўйини. Б. кенг майдонда 40x35 м, майсазор жойларда ўйналади. Ў~»» учун оддий қийиқча — белбоғ иб. .агилади, унга бир сиқим кум ва қипиқ ёки майда сомон солиниб тугилади. Ўйин ҳар қайсиси 6 нафар ўғил боладан иборат 2 жамоа ўртасида бўлади. Ўйин бошланишидан олдин майдоннинг бет чизигининг ўртасида 3 м масофада диаметри 1,5—2 м келадиган доирача ҳосил қилинади. Ҳакам тугунни майдон марказига улоқиради, икки томонда турган жамоалар марказ томон югурадилар. Биринчи бўлиб тугунчага етиб борган бола уни шеригига, шериги яна бошқасига узатади. Тугун — белбоғни доирачага биринчи бўлиб олиб бориб ташлаган томонга битта хол (очко) ёзилади. Ўйин шароитга қараб 3 дақиқадан 15 дақиқача давом этиши мумкин. Б., шуингдек спорт залларида ҳам ўйналади.

БЎРОН — узок давом этадиган кучли шамол. Одатда, циклонлартт совуқ ҳаво массаси эгаллаган қисмларида ёки антициклон четларида пайдо бўлади. Б. вақтида қор кўчиб, уй ва деворлар ёнида қор уюмлари пайдо бўлади, т.й. ва автомобиль йўллари қор босади. Б. кумли чўлларда кум кўчишига, денгизда сувнинг кучли тўлқинланишига сабаб бўлади. Б. вақтида ер сиргида шамол тезлиги 20 м/с дан 50 м/с гача етиши, айрим пайтларда 100 м/с гача бориши мумкин. Метеорологияая довул, пўртана ва қасирга атамалари ҳам Б.ни англатади. Лекин булар шамолнинг тезлиги, давом этиш вақти б-н бир-биридан фарқ

қилади. Бофорт шкаласи бўйича Б. 6—12 балл б-н баҳоланади.

БЎРОН ЎЛЧАГИЧ — кучли шамол (бўрон, пўртана) тезлигини ўлчайдиган асбоб. Б.ў. сифатида Усимон манометрга уланган иккита (динамик ва статик) Пито найчасидан иборат асбоб, шуингдек кўп косачали анемограф ишлатилади. Анемографнинг сезгир элементи металл найчага маҳкамланган 10—21 косачалар тизимидан иборат. Ҳаво оқими таъсирида косачаларнинг қаварик ва ботик томонларида аэродинамик қаршилиқлар фарқи ҳосил бўлади; натижада буровчи момент вужудга келади ва найчани деформациялайди. Найча тензодатчикка, у эса ўлчаш кўпригига маҳкамланган. Бу асбобда 90 м/с гача тезликда эсаётган шамол тезлигини ўлчаш мумкин.

Бўрон ўлчагич: Кўп косачали анемографнинг қабул қилувчи қисми.

БЎРОНОВ Қўрғон (1925.25.10, Чимкент) — файласуф олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1985), фалсафа фанлари д-ри (1981), проф. (1982). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Ўрта Осиё давлат унтининг тарих ф-тини (1950) тугатган. 1956—90 й.ларда Тошкент олий партия мактабида ўқитувчи, доцент, декан, кафедра проф., кафедра мудири. ТошДУ табиий ф-тларнинг фалсафа кафедраси қатта илмий ходими (1971—73). Ўзбекистон ФА фалсафа кафедраси проф. (1981—84). Сиёсатшунослик ва бошқарув ин-ти проф. (1990—92). Илмий ишлари маънавий маданият тараққиётининг умумфалсафий масалалари, гуманизм ва маданиятнинг ўзаро боғлиқлиги, миллий муносабатлар ва миллий маданиятлар ривожланиш диалектикаси муаммоларига бағишланган.

БЎРОНҚУШЛАР (Puffinus) най бурунлилар туркуми уруғи. Сувда яшашга яхши мослашган денгиз қушлари. Панжалари орасида сузгич

пардалари бор. Тумшуғи узун ва учи илмоққа ўхшаш қайрилган, ташки бурун тешиги махсус най учида жойлашган, пати қалин. Қанотининг тирсак суяги узун. Нари б-н модасининг ранги бир хил. Қора денгизда шимол бўронкуши (*P. puffinus*), Тинч океан сохилларида ингичка тумшуқли бўронкуш (*P. tenuirostris*) ва бўз бўронкуш (*P. griscus*) учрайди. Ўзбекистонда яшамайди. Б. парвоз қилишда сув тўлкинлари устида ҳосил бўладиган ҳаво қуюнларидан фойдаланади. Ҳаёти сув б-н боғлиқ. Б. яхши учади ва сузади, лекин унча шўнғий олмайди. Шунинг учун балик ва ҳар хил денгиз умурткасиз ҳайвонларини сув бетидан тутиб ейди. Куруқликка фақат урчиш вақтида чиқади. Б. моногам куш. Тухум қўйиш учун махсус уя ясамайди; бир дона тухумни очик ерга ёки тошлар орасига қўяди. Тухумдан чиққан жўжани жиғилдонида ҳосил бўладиган бўтқа б-н боқади, жўжалар учирма бўлишидан бир неча кун олдин отаона кушлар денгизга учиб кетади. Б.нинг гўшти ва тухуми истеъмол қилинади, патидан ҳам фойдаланилади.

БЎРСИҚ, кашқалдоқ (*Melesmeles*) — сут эмизувчилар туркумининг сусарсимонлар оиласига мансуб йиртқич ҳайвон. Б.лар уруғининг ягона тури.

БЎРСИҚ ҚУМЛАРИ — Европа ва Осиёда, жумладан Ўзбекистонда кенг тарқалган. Тоғ, ўрмон, тўқай, чўл ва даштларда, ҳатто кишлоқ агрофидаги жарликларда яшайди. Уз. 0,9 м ча, думи 0,2 м гача. Шим. худудларда қишда уйқуга қиради. Кўп вақтини тўмтоқ ва кучли тирноқлари б-н қовланган инида ўтказиши. Б. ҳамма нарсани ейди. Майда кемирувчилар, судралиб юрувчилар, умурткачилар, кушлар ва уларнинг тухуми, шунингдек макка жўҳори, мева, ёнғоқ, замбуруғ каби ҳар хил ўсимликлар, ҳатто ўлимтиқлар б-н ҳам озикданади. Б. тунги ҳайвон. Икки ёшида вояга етади. Ёғи шифобахш. Жунидан

чўтка қилинади.

БЎРСИҚ ҚУМЛАРИ — Орол денгизидан шим.даги қумли чўллар, Қозоғистоннинг Оқтўба вилоятида. Катта Бўрсиқ ва Кичик Бўрсиқ қумли чўллarga бўлинади. Катта Б.к.нинг уз. қарийб 200 км, Кичик Б.к.нинг уз. 100 км ча, ўртача бал. 100 м гача бўлиб, қатор қум тепалари ва барханлардан иборат. Катта Б.к. ва Кичик Б.к. бир-биридан гилли, қумоқли, шўрхоқ ва тақирли пастликлар б-н ажралиб туради. Текис ерларда шувоқ, шўра, эркақўт, бута, ксерофит ўсимликлар ўсади, қум тепаларининг ён бағирлари юлғун, куёнсуяк, қандим ва чингилзорлар б-н қопланган. Қум тепалари орасидаги пастликларда эса намсевар ўсимлик кўп. Б.к. чорва моллари боқиладиган баҳорги ва кузги яйлов.

БЎРТМА — 1) новданинг кесилган, ўсимликнинг пайвандланган жойида ҳосил бўладиган қадоклар ёки қабариклар; 2) баъзи ўсимликларнинг мева ва уруғларидаги туганаклар.

БЎРТМА НАҚШ — бадий нақш тури. Наққошлиқ, ёғоч ўймакорлиги, ганчкорлик, зардўзлик, мискарлик ва заргарликда қабарик шаклда бўрттириб ишланади. Нақш усталари Б.н.ни бинолар, маданият саройларини безашда кенг қўлламоқдалар (мас, Тошкент тўқимачилар саройи). Самарқандда Б. н., Бухорода нақши мунабат деб юритилади.

БЎРТМА НЕМАТОДАЛАР (*Meloidogyne*) — ўсимликларда паразитлик қилувчи нематодалар оиласи. Эркаги ипсимон, уз. 1,2—1,9 мм, урғочиси ноксимон, уз. 0,8—1 мм. Турли ўсимликларнинг ер остки қисмида паразитлик қилиб, шиш (бўртма) пайдо қилади. Полиз (қовун, қовоқ, тарвуз), сабзавот (картошка, бодринг, помидор, сабзи), техника экинлари (каноп,

айрим жойларда ғўза)ни айниқса кучли зарарлайди. Ургочи нематодалар махсус тухум халтаси (оотека)га йил давомида бир неча юзтадан 2000 гача тухум кўяди. Тухумдан личинкалар тупрокка чиқиб, ёш илдишларга кириб олади. Б. н. таъсирида ўсимликнинг нематодалар б-н зарарланган жойида диаметри 4 мм дан бир неча см (баъзан 25—30 см) гача бўлган бўртмалар пайдо бўлади. Зарарланган ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланиши секинлашади, иссиқ ёз пайтлари сўлинкираб туради ёки бутунлай куриб қолади. Б.н.нинг Ер юзида 60 дан ортиқ тури, шу жумладан Ўзбекистонда 5 тури (жануб, яван, арахис, ғўза, шимол Б. н.) экинларга зиён келтиради. Кураш чоралари: тупрокни ҳайдаб офтоб тафтида куритиш, Б. н.га чидамли экин навларини экиш, алмашлаб экиш, тупрокни офтоб тафтида куритиш, иссиқхоналарда тупрокни буғлаш.

БЎРТМА ТАСВИР — ҳайкалтарошлик усули; қ. Рельеф.

БЎРҚҮЛДҮЙ — Ички Тяньшандаги тизма. Қирғизистоннинг жан.шаркида. Уз. қарийб 100 км. Ўртача баландлиги ғарбий қисмида 4300 м, энг баланд жойи 5049 м. Ён бағирларида чалачўл ўсимликлари ўсади, ундан юқорида қоя ва курумлар мавжуд. Шим. ён бағрида музликлар бор.

БЎСАҒА — Туркистон ўлкасида тоғ олди, тоғ этагида жойлашган қир, дўнглр. Ном таркибида ҳам учрайди: Бўсағатоғ, Бўсағаадир. Дарёлардаги остона, остонатош; одд, арафа маъносида ҳам қўлланилади.

БЎСАҒА, остона—туркий халқларда, жумладан қорақалпоқларда ўтовнинг кириш жойи (остонаси). Келин куёвнинг ёки куёв келиннинг уйига илк маротаба қадам қўйишида ўтов остонасига таъзим қилади. Майитни ўтовдан олиб чиқишда ҳам бошини 3 марта остонага тегизиб

олинади. Туғилган чақалоқнинг киндиги ва йўлдошини остона тагига кўмилган. Ўтовни ўрнатиш ҳам остонадан бошланган.

БЎСТОН — Қорақалпоғистон Республикасидаги шаҳар (1983 й.дан). Эллиқалға тумани маркази. Аҳолиси 12,6 минг киши (1999), асосан қорақалпоқлар, ўзбеклар, шунингдек рус, татар, туркман, тожик ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Яқин т. й. станцияси Урганчгача 62 км. Б. дан Нукусгача бўлган масофа 140 км.

Шаҳар ёнида Ўзбекистон ФА Ботаника ин-ти ва ботаника боғининг филиали (70 га) барпо қилинган. Б.да 1998—99 й.ларда маданият ва истироҳат боғи (майд. 50 га) бунёд этилди. 3 умумий таълим мактаби, мусиқа мактаби, академик лицей, маданият уйи, 12 кутубхона, клуб, стадион, 31 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси, туман марказий касалхонаси, поликлиника, марказий дорихона, деҳқон бозори, 10 умумий овқатланиш шохобчаси бор. Шаҳарда «Элтекс» тўқимачилик комплекси, пахта тозалаш з-ди, «Элнур» халқ истеъмоли моллари и. ч. корхоналари ишлаб турибди. 2 автокорхона, 5 кўчма механизациялашган колонна фаолият кўрсатади. «Фахрийлар боғи», «Яшил хиёбон» каби дам олиш масканлари ташкил қилинган.

БЎСТОН НЕФТЬ КЕНИ — Андижон вилояти Хўжабод тумани худудида, Андижон ш.дан 15 км жан. шарқда жойлашган. 1952 й.да очилган, 1953 й. да ишга туширилган. Нефть уюмлари юра, бур, палеоген ва неоген ётқизикларида жойлашган. Юра даври ётқизикларининг қалинлиги 195 м гача. Бўр даври ётқизиклари (умумий қалинлиги 1445 м гача) Фарғона ботиғига мансуб лоғон, калачи, яловоч ва б. свиталарни ўз ичига олади. Палеоген ётқизиклари умумий қалинлиги 465 м гача бўлган бухоро, олай, туркистон ва б. свиталардан ташкил топган. Неоген

системаси (умумий қалинлиги 450 — 750 м) массагет ва бактр серияларидан тузилган. Б. н. к. антиклиналь структурада жойлашган. Ғарб йа шарқда кичик синклиналлар орқали Хўжаобод ва Жан. Оламушук структураларидан ажралиб туради. Нефть уюми асосан неоген даврининг кизгиш свитаси 3горизонтида, озроқ миқдорда бўр ётқиқиқларида учрайди. Нефтнинг с оғ. 0,829 дан 0,880 гача. Таркибида 88% гача қатрон, 10 % гача парафин, 42% гача олтингурут, 3,3 % гача асфальтен мавжуд.

«БЎСТОН» САНАТОРИЙСИ — бальнеологик курорт. Тошкент ш.дан 30 км узоқликда, Чирчиқ ш.да, денгиз сатҳидан 550 м баландликда жойлашган. Майд. 37,5 га. Шундан 16 га мевали боғ ва манзарали дарахтзорлардан иборат. Иқлими континентал: қиши юмшоқ, ёзи иссиқ, янв.нинг ўртача т-раси —1,5°, июлники 25°, нисбий намлиги 55%, қуёшли кунлар давомлилиги йилига 2700 соат. Даволаш мақсадида кам минераллашган термал (42°), сульфаткальций натрийли кучсиз ишқорли азотли сув ванналар ва ичиш учун, Жиззах вилояти Зомин тумани «Балиқли кўл»дан олиб келинадиган балчиқдан гальваник балчиқ, парафин ва озокерит кўринишида фойдаланилади. Бундан ташқари, физиотерапия, массаж, иқлим б-н даволаш усуллари ҳам қўлланилади. Санаторийда кон айланиш аъзолари, нерв системаси, гинекологик ва урологик касалликлари бор кишилар даволанади. 400 ўринга мўлжалланган ётоқ корпуслари (бир ва икки ўринли), клуб, кутубхона, сауна, фитобар мавжуд.

БЎСТОНБУВА МАҚБАРАСИ — Фаргона вилояти Бувайда туманидагk меъморий ёдгорлик (15—16-а.лар). Халқ орасида Бўстонбува номи б-н машҳур бўлган, 9-а.да яшаб ўтган тасаввуфчи шайхлардан бири Султон Боязид Бистомий дафн қилинган деб тахмин қилинади (Алишер Навоий «Насойим

улмуҳаббат» асарида ва 18-а.да яратилган «Тазкират улавлиён туркин»да шайхга юқори баҳо берилган). Мақбара пишиқ ғиштдан гумбазли қилиб қурилган. Чортоқ тархли зиёратхона ва мурабба тархли гўрхонадан иборат (15x7,2 м). Пештоқида кўп киррали юлдузсимон ва айлана шаклидаги уймақори безаклар сакданган. Пештоқининг икки ёнидаги гуддасталар бинога маҳобат бахш этган.

БЎСТОНИЙ Бутрус (1819-1883, май) — 19-а. араб маърифатпарварларининг йирик намояндаларидан бири, адиб, педагог ва мутафаккир. Суриядаги дастлабки маърифатпарварлик жамияти («Сурия фан ва санъатни ўрганиш жамияти», 1847 й. ташкил этилган) асосчиси. 1863 й.да Ливанда араб тилида Европа усулидаги биринчи миллий мактаб («алМадраса алватания») очди ва унда дарс берди. 60—70-й. ларда турли номларда газ. ва жур.лар чикарган. Қомусий асар — «Доират алмаориф» («Билим доираси») китобини тайёрлаган. Асарнинг 6 жилди унинг раҳбарлигида, қолганлари Б. вафотидан сўнг шогирдлари томонидан нашр этилган. Б. 1867—70 й. ларда икки жилдли араб тили изоҳли луғати «Мухит алмухит» («Океанлар океани») ни нашр этди. Б. ўз илмий адабий фаолияти б-н 19-а. араб маданияти ва адабиётининг ривожланишида жиддий роль ўйнаган ва бой мерос қолдирган.

БЎСТОНЛИҚ ТУМАНИ — Тошкент вилояти таркибидаги туман. 1955 й. 19 апр.да ташкил этилган (1962 й. 24 дек. да Юқори Чирчиқ туманига қўшиб юборилган, 1968 й. 25 дек. да қайта тузилган). Б. т. шим.да Қозоғистон Республикасининг Жан. Қозоғистон вилояти, шарқда Қирғизистон Республика сининг Талас вилояти, жан. шарқда ЎзР Наманган вилоятининг Поп тумани, шим.ғарбда Тошкент вилоятининг Қибрай, жан. да Юқори Чирчиқ, Паркент, Оҳангарон туманлари

б-н чегарадош. Майд. 4,93 минг км². Аҳолиси 142,9 минг киши (2000). Б. т.да туманга бўйсунувчи 1 шаҳар (Ғазалкент), 18 қишлоқ фуқаролари йиғини (Боғистон, Бўстонлик, Думалок, Жаҳонабод, Озодбош, Паргос, Сижжак, Сойлик, Тошпўлат Дадабоев, Угом, Хумсон, Чимбойлик, Чимён, Янгиовул, Қораманас, Қўшқўрғон, Ғалаба, Хондайлик) бор. Маркази — Ғазалкент ш. (Тошкент ш.гача 58 км).

Табиати. Б. т. худуди Тяньшан тоғ тизмидаги Угом, Писком, қисман Қоржонтов (шим.шарқца), Чатқол (жан. ғарбда) тизмалари оралиғида жойлашган. Тоғ олди ва тоғ этакларининг бал. 600—800 м. Энг баланд нуктаси 4291 м (Бештор тоғи). Йилига 500 — 600 мм, айрим жойларда 1000 мм гача ёгин тушади. Январнинг ўртача т-раси —9°, —15°, июлники 17°— 21°. Дарё ва сойлари Чирчик дарёсининг ирмоқлари бўлиб, уларнинг энг муҳимлари Писком, Угом, Кўксув, Чатқол, Оқтош, Чимён ва б. Янгиканал, Ходолак, Кемир, Терс ва б. каналлар қурилган. Писком ва Чатқол дарёлари қўшилган жойда Чорвоқ сув омбори ва гидроузели (тўғони) барпо этилган. Дарё водийлари ўзлаштирилган. Баландлик зоналари бўйича бўз тупроқ, тоғ жигарранг тупроқ ва баланд тоғ очқўнғир ўтлокидаш тупроқларида дашт ўтлари, сийрак дарахтли арча ўрмонлари, ўтлокидаш ва дашт ўсимликлари ўсади. Тумандаги ўрмонзорларнинг аксари қисми ўрмон хўжалиги томонидан барпо қилинган. Баҳор ойларида турли ўтўланлар, лола, чучмома, бойчечак атрофни гиламдек қоплаб ажиб бир манзара ҳосил қилади. Ёввойи ҳайвонлардан қобон, айиқ, бўри, тулки, бўрсик, қушлардан қораялоқ, зағизғон, каклик, ўрдак яшайди. Мармар, гранит, қурилиш материаллари хом ашёлари бор.

Аҳолисининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил қилади; қозоқ, тожик, рус, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 28 киши. Суғориладиган

ерларда аҳоли зичроқ яшайди. Шаҳар аҳолисининг салмоғи 30,9 %. Б. т. худудида Ўзбекистонда энг йирик рекреация (дам олиш) зонаси ташкил этилган (Чорвоқ—Чимён, Паргос—Оқтош). Туманда «Оқтош» (бал. 1140 м), «Хумсон» (1150 м), «Товоқсой» (800 м) ва б. санаторийлар, «Кристалл» пансионата, «Чимён» рекреация комплекси, кўплаб дам олиш зоналари, болалар оромгоҳлари бор.

Чирчик дарёси воҳасида жуда қадимдан одамлар яшаб келган. Писком, Угом ва б. дарё бўйларидаги ғорларда тош қуроллар, қоятош расмлари топилган. Туманда сайёҳлар диққатини жалб қилувчи 180 дан ортиқ шундай маконлар мавжуд.

Хўжалиги. Б. т. саноатмаҳсулоти и. ч. ҳажми бўйича Тошкент вилоятида Қибрай туманидан кейин 2ўринни эгаллайди. Унинг иктисодий географик ўрни (Тошкент ш.га яқинлиги) хўжалигининг ривожланишига имкон берди, туман хўжалиги мажмуи асосан пойтахт эҳтиёжларига хизмат қилади. Б. т. худудида 3 йирик ГЭС (Чорвоқ, Хўжакент, Ғазалкент), ойна, мармар, мева консерва, сутёғ, вино, пилла уруғи з-длари, қурилиш материаллари, йирик панелли уйсозлик к-ти, йўлқурилиш ва созлаш, эксплуатация қилиш корхоналари, қурилиш ташкилотлари, автобазалар бор. Саноат корхоналари асосан Ғазалкент ш.да жойлашган. Ғазалкент тошни қайта ишлаш к-тида Аркутсой мармар қони асосида мармар блоklar ва майдаланган мармар тош ишлаб чиқарилади. «Фарход» ва «Агат» кичик корхоналари ишлаб турибди.

Қ. х. нинг асосий тармоқлари — сутгўшт чорвачилиги, сабзавотчилик, боғдорчилик, тоқчилик, пиллачилик ва б. Туман умумий ер фонди 479,3 минг га, шу жумладан суғориладиган ерлар 14,9 минг га. Қ. х. корхоналари ва ташкилотлари ерлари умумий майд. 140,6 минг га, шундан экинзорлар 11,9 минг га (шу жумладан суғориладигани 6,1 минг

га), боғ ва тоқзорлар 7 минг га, пичанзор ва яйловлар 64,6 минг га. Жами томорка ерлар, богдорчилик, сабзавотчилик уюшмаларининг ерлари 2,5 минг га (шу жумладан суғориладигани 2 минг га). Б.т.да 19 ширкат хўжалиги (шу жумладан 6 та сабзавот, 13 та сутсабзавот етиштириладиган ширкат хўжалиги). 3 та қишлоқ хўжалик ширкати корхонаси (бўрдоқчилик, наслчилик парранда репродуктори ва ипакчилик хўжалиги) бор. Умумий экин майд. (томорка ерлари б-н бирга) 15,1 минг га, шундан суғорма деҳқончилик ерлари 8,8 минг га, лалмикор деҳқончилик ерлари 6,3 минг га. Экин майдонларининг асосий қисми ғалла, сабзавот, картошка емхашак экинлари б-н банд. Чорвачиликда қўйчилик, паррандачилик, йилқичилик ҳам мавжуд. Пилла етиштирилади. 25,1 минг қорамол, шундан 13,2 минг сигир, 67,8 минг қўй ва эчки, 18 минг парранда боқилади (2001). Ўрмонзор майд. 28 минг га ни ташкил этади. «Ўзбалик» корпорациясига қирадиган «Хонбалик» хўжалиги бор.

Б. т. вилоятнинг бошқа туманлари б-н автомобиль ва т. й. транспорти орқали боғланган. Тошкент—Чорвоқ электрлаштирилган т. й. туманни республика пойтахти б-н боғлайди. Каттик қопламали автомобиль йўллари туман хўжаликлари, дам олиш масканларини бирлаштиради, уларни республиканинг бошқа туманлари б-н боғлайди.

2000/2001 ўқув йилида 55 умумий таълим мактабларида 30,2 минг ўқувчи, касбхунар коллежида 850 дан зиёд ўқувчи ўқиди. Оммавий кутубхона, клуб муассасаси бор. 27 мактабгача ёшдаги болалар муассасаларида 3,9 мингдан ортиқ бола тарбияланди. 2 касалхона, поликлиника, сил касалликлари диспансери, 6 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 18 акушерлик пункти мавжуд. Ўзбек тилида «Бўстонлик овози», қозоқ тилида «Бўстонлик довуси» туман газ. (1936 й.дан) нашр этилади, адади

1675.

Ад.: Аминов М., Бўстонлик. Т., 1985.

БЎСТОНЛИҚ ХАЗИНАСИ (мил. На. 1-ярми) моддий маданият ёдгорлиги. Тошкент вилояти Бўстонлик туманининг Сижжакқишлоғидаги Кўкёнғокмавзеида, Писком дарёсининг ўнг соҳилида бўлган. 1965 й.да чўпон Қ. Эрматов топиб Ўзбекистон халқлари тарихи музейига топширган. Б. х. ҳар бирининг оғирлиги 200 г ли 8 та бурама билагузук, 8 та тумор сақланадиган қутича, 27 та қўнғирқочча, 1 та булоқи (бурундук) ва бўйинга тақиладиган бир қанча занжирдан иборат; ҳаммаси қумуш. Билагузуқлар ўйма, чизма ва босма усулда ишланган бўлиб, икки учи илон боши кўринишида, сирти турли геометрик шакл, нақш ва суғдча ёзувлар б-н безатилган. Бу ерда олиб борилган археологик қазилар жараёнида хумдонлар ва қумуш буюмлар ясаладиган устахоналар қолдиғи, тангалар, сирланган сопол идишлар бўлаги ҳам топилган. Б. х. Тошкент воҳасининг қад. аҳолиси маданиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

БЎСТОНСОЙ — Навоий вилояти Нурота туманидаг. сой. Б. Чимқортовнинг (1100 м) шим. ён бағридан бошланиб, шим.ғарбга томон оқади. Гулбулоқ қишлоғининг шим.да тугайди. Уз. 12 км. Баҳорги ёғингарчилик вақтида тўлиб оқади. Ёздаги сув сарфи 40—50 л/сек. Б. водийсида Бўстон, Ўртақишлоқ, Қўрғонча, Гулбулоқ каби қишлоқлар жойлашган. Б. ҳавзасидан яйлов сифатида фойдаланилади.

БЎТА — олтин, қумуш, мис, рух, биринж (бронза) қабиларни эритиш учун ишлатиладиган қад. асбоб; думалоқ қосача. Ўтга чидамли гилбўта лойидан ясалади. Заргар ва рихтагарлар маъданларни Б.да кўрага солиб эритганлар. 15-а. ёзма манбаларида тилга олинган. Ҳозир Б. ўрнига асосан тигель ишлатилади.

БЎТАКЎЗ (*Contaurea depressa*) — мураккабгулдошлар (мураккабгуллилар оиласи) га мансуб бир йиллик бегона ўт. Буғдой, зиғир каби экинлар орасида учрайди, адир ва тоғ этакларидаги тошлокерларда ўсади. Май—июнда гуллайди, гули оч кўк, бинафша ёки ҳаворанг. Уруғидан кўпаяди. Б.ни йўқотиш учун ғалла экинларига 2,4Д препарати пуркалади, уруғлик бегона ўтлар уруғидан тозаланади.

БЎТАКЎЛ — Қорақалпоғистон Республикасидаги кўл. Қоратерен кўлининг ғарбида, ундан 5 км узоқликда жойлашган. Б.нинг ўрни пастқамликдан иборат. Ёшкулген қумли чўли б-н ўралган. Жан.ғарбдан шим.шарққа йўналган. Уз. 16 км, эни шим.да 800—900 м, жан.да 1,2 км, ўртача чуқ. 2—3 м, энг чуқур жойи 4 м. Кўксув зовури ва артезиан сувларидан тўйинади. Сувнинг йил давомида турли микдорда қуйилиши туфайли сатҳи ҳам барқарор эмас. Минераллашув даражаси 1 л сувда ўртача 12—16 г. Қирғоқлар қия, қирғоққа яқин жойлари қамишзор. Балиқчиликда фойдаланилади.

БЎТАЛОҚ — туяниш бир ёшгача бўлган боласи. Янги туғилган Б. жуда нозик, ушоқ бўлади (оғирлиги онасининг вазниганисбатан 5—7% ни ташкил этади). Б.лар умуман эгизак туғилмаганлиги сабабли дастлаб онасидан ажратилган ходда махсус иссиқ хоналарда бокилади, суткасига 6—8 марта онаси ёнига олиб чиқилиб эмизиб турилади. Б. онасини 16—18 ой эмади (туя 2 йилда бир марта туғади). Б. 2 ёшидан бошлаб дастлаб нўхта ва жиловга, одамнинг талаби б-н ётибтуришига ўргатилади, 3 ёшдан бошлаб устига юк (60—80 кг) ортишга ўргатилади. Туя 5 ёшга кирганда етук ҳисобланади ва устига тўла меъёрдаги юк ортиш мумкин.

БЎТҚА — туркий халқлар орасида қадимдан маълум бўлган қуюқ таом;

асосан дон (буғдой, жўхори, сўк, гуруч, манний ёрмаси, геркулес ва б.) дан сув ёки сутда қуйилгунча қайнатиб тайёрланади. Холим, шовла, ширгуруч, мошкичирикябн таомлар ҳам Б. туркумига киради. Б.га дондан ташқари гўшт, сабзавот, зираворлар ҳам ишлатилади. Б. киши организмида осон ҳазм бўлади. Юқори тўйимлилик хусусиятига эга. Шунинг учун Б. кексалар ва болаларга доимий овқат ўрнида кўпроқ берилади. Тайёрланишига кўра Б. бир неча турларга бўлинади: мас, буғдой Б., (ҳалим), жўхори Б., сўк Б., гуруч Б. ва б. Б. тайёр бўлгач, устига пиёздоғ ёки сариеғ қуйилиб дастурхонга тортилади.

БЎХЧА ЯСАР ҚЎНҒИЗЛАР (*Scarabaeus*) — пластинкамўйловли қўнғизлар уруғи. Уз. 20—40 мм, танаси кенг ва қора, олдинги оёқлари панжаси ва бош қалқони тишли. Ўрта денгиз ҳавзаси, Жан. Европа, Ғарбий ва Марказий Осиёда тарқалган. Қўнғизлар ва куртлари гўнг б-н озикланади. Бунинг учун қўнғиз гўнгдан шар (бўхча) ясаб олади, уни тупроққа кўмиб нок шаклига келтиради. Шарнинг ингичка учига тухум қўяди. Тухумдан чикқан курти гўнг б-н озикланиб вояга етади. Б. я. қ. орасида авлиё скарабий (*S. sacer*) кенг тарқалган, уз. 21—37 мм. КДД мисрликлар бу қўнғизнинг тошга туширилган тасвирига ихлос қилишган. Қўнғизни куёш худосига ўхшатишган, уни гўнгдан шар ясаб думалатишини Қуёшни само бўйлаб ҳаракатланишининг чексизлигига, қўнғиз бошидаги тишчаларини куёшнинг нур тарқатишига қиёс қилишган. Б. я. қ. табиий санитарлар ҳисобланади. Марказий Осиёда дашт ва чўлларида йирик Б. я. қ. *S. transcavcasus*, *S. acuticollis* тарқалган.

БЎШ ВАКТ — кишининг мажбурий ижтимоий меҳнати ва б. мажбурий машғулотлардан ташқари вақтининг бир қисми; ўз хоҳишига кўра маънавий ва жисмоний ривожланиш, дам олиш учун

сарфланадиган вақт. Ижтимоий ҳаётда кишиларнинг умумий вақтини 2 қисмга — иш вақти ва ишдан ташқари вақтга бўлиш мумкин. Ишдан ташқари вақт асосан уй ишларига, ўзига қараш, ухлаш ва овқатланиш учун сарфланадиган вақт ҳамда Б. в.га бўлинади. Б. в. шахснинг ҳар томонлама камолоти, қобилиятларини ривожлантириши, билим даражаси ни ошириши, дам олиши ва ш. к. учун керак бўладиган ишдан ташқари вақтдир. Б. в. шахснинг эркин фаолияти ва камолоти учун зарур бўлган ҳақиқий бойлиги ҳисобланади. Б. в. жамият маънавий кучининг, кенгайтирилган такрор и. ч.нинг зарур шарт. У индивидуал характерга эга бўлиб қолмай, ижтимоий зарурий вақт ҳамдир. Чунки ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш, меҳнат унумдорлигини ошириш, илмий техника равнақи учун Б. в. жуда зарур. Ўз навбатида улар Б. в. меъёри ва мазмунига таъсир қилади. Жамиятнинг тарихий тараққиёти давомида Б. в. нинг микдори ва аҳамияти тобора ортиб боради. Бу, биринчидан, меҳнат унумдорлигининг ортиши, илмийтехника равнақи ва жамиятнинг барча аъзолари ўртасида меҳнатнинг тенг тақсимланиши ҳисобига бўлса, иккинчидан, ишга борибқелишдаги ортиқча ҳаракатларни, уй меҳнатига кетадиган вақтни қисқартириш ҳисобига юз беради. Ижодий меҳнат қилиш, ўз малакасини, маълумоти ва илмиймаданий савиясини ошириш, ижтимоийсиёсий фаолиятини кенгайтириш, санъат ва спорт б-н шуғулланиш ва бошқалар Б. в.нинг мазмундор ўтишини таъминлайди. Мае, жаҳондаги ривожланган мамлакатларда, шунингдек Ўзбекистонда ҳам 2 кунлик дам олиш ва 5 кунлик иш ҳафтасига ўтиш Б. в.ни кўпайтириш йўлидаги тадбирлардандир. Б. в. микдори ни кўпайтириш ва ундан унумли фойдаланиш учун етарли шароит яратиш зарур. Бунга мамлакат и. ч. кучларини ривожлантириш, и. ч. жараёнларини механизациялаш, и. ч.га замонавий

техника ва илғор технологияни жорий этиш орқали меҳнат самарадорлигини ошириш ва вақтни тежаш, омманинг умумий маданий савиясини ошириш ва б. орқали эришилади. Б. в.дан самарали фойдаланиш турмушнинг мазмундор бўлишига ёрдам беради.

Содир Салимов.

БЎШ ИШ ЎРНИ — к. Иш ўрни.

БЎШАТИШ (металлургияда) — тобланган пўлатни 720° дан (критик нуқтадан) паст трагача қиздириб, сўнгра астасекин совитиш. Б. беқарор мартенситни барқарор ҳолатга келтиради, ички кучланишларни камайтиради ва пўлатнинг механик хоссаларини ўзгартиради, яъни анча юмшатиб, қовушоклигини оширади. Б.нинг 3 усули бор; а) паст трада Б. — пўлат 200° чамаси трагача қиздирилиб, астасекин совитилади; б) ўртгача трада Б. — пўлат 200—450° трада қиздирилиб, астасекин совитилади; в) юқори трада Б.— пўлат450—727° трада қиздирилиб, астасекин совитилади. Б. т-раси ошган сари пўлатнинг қаттиқлиги ва мустаҳкамлиги пасаяди, пластиклиги ва зарбий қовушоклиги ошади. Б. усули асбобсозлик пўлатига, цементланадиган пўлатга, пишиқ конструкцион пўлатга, пружиналар ва рессорларга, динамик ва титрама кучлар таъсирида бўладиган машина деталларига термик (иссиқлик) ишлови беришда қўлланилади.

БЎШЛИҚЧИЛИЛАР, ковакичлилар (Coelenterata) — тубан тузилган сувда яшовчи умуртқасиз ҳайвонлар типи. Б. энг кад. кўп хужайралилар, венд давридан маълум. Кўпчилик турлари денгизларда якка ёки колония бўлиб яшайди. Денгиз Б.нинг ҳаёт циклида ўтроқ яшовчи полип ва эркин сузиб юрувчи медуза даврлари галланиб туради (метагенез). Айрим Б. (гидралар, коралл полиплар) нинг медуза даври бўлмайди, баъзи сцифомедузалар ва гидроидларнинг

полип даври йўқолган. Алоҳида Б.нинг танаси ташки эктодерма ва ички эндодермадан иборат иккита қаватдан ташкил топган. Эктодерма ва эндодерма оралиғида ҳужайрасиз, қуюқмодда — мезоглий бўлади. Б. танаси ҳужайралари тўла ихтисослашмаганлиги учун тўқима ва органлари ривожланмаган. Эктодермасидаги ҳужайраларнинг асосий қисми эпителиймускул, отувчи ва ихтисослашмаган оралиқ ҳужайралардан иборат. Эпителиймускул ҳужайралари қоплаш ва ҳаракатланиш функцияларини бажаради. Отувчи ҳужайралар ўлжани фалажлаб ушлаш ва ҳимоя вазифасини бажаради, уларда отилувчи ипчаларга эга бўлган отувчи капсула шаклланади. Оралиқ ҳужайралар бошқа ҳамма ҳужайраларни ҳосил қилади. Эндодермада эпителиймускул ва озиқни қамраб олиб ҳазм қилувчи безли ҳужайралар бўлади. Тана бўшлиғи қопга ўхшаш бўлиб, махсус тўсиқ (септа) лар ёрдамида камераларга бўлинган, медузаларда мураккаб найлар системасидан иборат. Тана бўшлиғи оғиз тешиги орқали ташқарига очилади. Оғиз тешиги пайпаслагичлар б-н ўралган. Оғиз тешиги орқали озиқ моддалар тана бўшлиғига ўтади ва ҳазм бўлмаган озиқ моддалар чиқиб кетади. Озиқ тана бўшлиғида ва эндодерма ҳужайралари ичида ҳазм бўлади. Нерв системаси диффуз (тарқок), тартибсиз жойлашган, ўсимталари орқали бир-бири б-н туташиб кетадиган нерв ҳужайраларидан иборат. Медузаларда бундан ташқари соябони четида иккита нерв халқаси, сезги органлари — ёруғлик сезувчи кўзчалар, мувоzanат органлари (статоцистлар) ва ропалиялар (сцифомедузалар) бўлади. Жинсий ва жинсиз кўпаяди. Жинсиз куртакланиш орқали бир қанча турлар колония ҳосил қилади. Кўпчилиги айрим жинсли. Гидроидларнинг жинсий ҳужайралари эктодермада; сцифоид ва коралл полипларда эндодермада ҳосил бўлади. Кўпчилик денгиз Б.да уруғланган тухум ҳужайрадан эркин сузиб юрадиган

планула личинкаси чиқади. Плануладан метаморфоз орқали полип, баъзан медуза вужудга келади. Ўтроқ яшовчи полипларда медузалар полипнинг куртакланиши туфайли ҳосил бўлади. 4 синф: гидрозойлар, сцифомедузалар, коралл полиплар ва қирилиб битган конулятлар (Conulata) га бўлинади. 9000 дан ортиқтури маълум, барча денгизларда, баъзи турлари (гидралар ва айрим медузалар) чучук сувларда учрайди. Йирткич ёки планктон б-н озиқланади. Айрим турлари бошқа организмлар учун озиқ бўлади. Йирткич турлари озиқ учун балиқларга конкурентлик қилиши туфайли зарарли ҳисобланади. Б. орасида яшил хивчинлилар, турли яшил ўсимликлар б-н симбиоз яшовчилари ҳам бор. Колония бўлиб яшовчи коралл полиплар ороллар ҳосил қилади ва кўпчилик денгиз ҳайвонлари учун пана жой ҳисобланади. Коралл полиплар қисман қурилиш материали ва зебзийнат учун фойдаланилади.

Очил Мавлонов.

БЎЎД (араб. — оралиқ, масофа, чақирим; кўплиги абъод) — бир ёки турли вақтда эшитилаётган икки товуш, нағма, парданинг ўзаро баландпастрлик муносабатлари. Европа мусиқасидаги интервал тушунчасига қисман мое. Б. Ўрта ва Яқин Шарқ мусиқа назариясининг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, дастлаб Форобий, кейинчалик Ибн Сино, Ибн Зайла, Зайнулобиддин, Урмавий, Жомий ва б. олимларнинг асарларида мат. қоидалар асосида таърифланган. Б.лар очик (буғун) торга нисбатан торнинг маълум бўлагидан ҳосил этилган ва нисбий сонлар б-н ифодаланган. Мае, очиктордаги товуш асосий (мутлак) парда деб фараз этилса, торнинг 1/2 бўлагида — зулкулл (лот. октава), 2/3 бўлагида — зулхамс (квинта), 3/4 бўлагида — зуларбаъ (кварта), 8/9 бўлагида — таниний (катта секунда), 243/256 бўлагида — бакия (90 центли кичик секунда) каби Б.лар ҳосил қилинади. Назарий жиҳатдан Б. ларнинг

сони чегараланмаган бўлсада, мусика амалиётида асосан 9 таси қўлланилган. Улар мулойим (ёқимли, лот. консонанс) ва мутанофир (ёқимсиз, диссонанс) турларга ажратилган. Мулойимлар — зулкулл марратайн (квинтдесима), зулкулл валхаме (дуодесима), зулкулл валарбаъ (ундесима), зулкулл, зулхамс, зуларбаълар; қолганлари мутанофирдир.

Ад.: Абдурахман Джами, Трактат о музыке (пер. А. Болдырева), Т., 1960; Раж а б о в И., Мақомлар масаласига дойр, Т., 1963.

БЎЯГИЧЛАР, бўёвчи синтетик моддалар, ранг — ҳар хил мате риалларни турли рангга бўяш учун синтез усулида олинадиган органик моддалар. Б.га рангеиз бирикмалар ҳам киради. Бундай бирикмалар бўялувчи моддаларга сингдирилгач, ранг ҳосил қилади. Б. ишлаб чиқариш саноати 1857 й.да мовеин и. ч. дан бошланган. Б. борабора бўёвчи табиий моддаларни саноатдан деярли сиқиб чиқарди. Ализарин, индиго сингари табиий бўёқлар эса синтетик йўл б-н олина бошлади. Б.дан мовеин, фуксин, техник анилини турли усуллар б-н оксидаб олинганидан, улар «анилин бўёқлар» ҳам дейилади. Ҳозир бўяшда асосан Б.дан фойдаланилади. Б. ароматик углеводородлар — бензол, нафталин, анилин, бензидиндан олинади. Ранг ва унинг бўялмиш материалда қарор топиши, рангнинг обҳаво ва б. ташқи таъсирларга чидамлилиги бўёвчи синтетик моддалар ва бўялмиш материалнинг кимёвий хусусиятига боғлиқ. Б. 2 тасниф бўйича белгиланади. Кимёвий таснифда кимёвий тузилиш ва хусусиятлар ўхшашлиги (нитро, нитрозо, азо, арилметан, индигоид Б. ва х. к.), техник таснифда эса қандай мақсадда (газлама Б., мўйна Б., ёғоч Б. ва х.к.) ва қай хилда (кислотали, асосли, синовчи ва б.) қўлланилиши асос қилиб олинади. Б.нинг 5000 дан ортиқ тури ишлаб чиқарилади.

БЎЯМА НАҚШ — нақшнинг кенг тарқалган тури; нақшлар қоғоз, картон, ганч, ёғоч ва б. сатҳга тушъ ва турли бўёқларб-нчизиб, бўябишланади, устидан лок суртилади. Ўзбекистон худудида қадимдан ривож топган. Ёғоч буюмлар, меҳнат қуролларининг қисмлари, меъморий қисмлар турли рангларда бўяб безатилган. Нақшланадиган жой ўрни ва шаклига қараб Б. н. нинг кўплаб тур ва хиллари пайдо бўлган. Анъанавий ўзбек наққошлигида амалии саъятнинг бошқа соҳаларида бўлгани каби гирих ва ислимий нақшлар қўлланилиб, уларда кўк (ложувард), зангори, яшил, сариқ, қизил, оқ, қора ранглардан кенг фойдаланилади. Б. н. мужассамотлари янги мавзу, турли хил нақшлар б-н бойитилиб, тасвири муҷассамотлар б-н уйғунлаштирилмоқда.

Ад.: Қосимов Қ., Наққошлик, Т., 1982.

БЎЯШ — 1) толали материаллар (ип, жун, ипак, сунъий тола ва б.) ёки улардан тайёрланган буюмлар (газлама, калава) га ранг бериш. Б. учун синтетик органик бўяғичлар, пигментлар, локлар ва б. моддалар ишлатилади. Бўяғичлар ва бўялувчи материалнинг кимёвий хоссаларига қараб ҳар хил Б. усуллари қўлланилади. Ипак кислота хоссаларига эга бўлганидан асосли бўяғичлар б-н бўялади. Жун асос хоссаларига эга бўлгани учун уни бўяшда кислотали (нордон) бўяғичлар ишлатилади. Ип, жун, ипак ва б. баъзи толаларни бўяш учун улар бўяғичларнинг сувдаги эритмаларига маълум вақт солиб қўйилади. Трани ошириш (мас, қайнатиш) Б. жараёнини тезлатади; 2) турли сиртларга (деворлар, тунука томлар, поллар, деразаёшиқлар, металл буюмлар ва б.га) бўёқ суркаш. Бўёқ сиртга пуркағичлар, Б. аппаратлари б-н пуркалади, килли чўткалар, резина роликлар б-н суркалади. Бўяладиган сиртларнинг хилига (тунука том, пол, дераза ва б.), жойига (очиқ ҳавода, хона ичида жойлашганига), материалига (металлар, ёғоч ва б.) қараб турли

таркибли бўёқлар ишлатилади (к. Бўёқлар, Бўёк пуркагич).

БЎЎМ ДАРАСИ — Қирғизистон Республикасидаги чуқур тор дара. Қирғизистон Олатови б-н Кунгай Олатови орасида. Б. д.дан Чуй дарёси оқиб ўтади. Уз. 30 км. Денгиз сатҳидан 1500 м баландликда. Б. д. 10—11 а. ларда Жиларикдеб аталган. Маҳаллий аҳоли Б. д. ни Улан деб атайди. Бўўм монгол тилида «тор дара» демакдир. Бу сўздан тузилган жой номлари Сибирда айниқсй кўп учрайди. Б. д.дан Бишкек б-н Балиқчи ш.ларини боғлайдиган автомобиль ва т. й.лар ўтади.

БЎҚЎНБОВ Жўмарт (19101944) қирғиз шоири, драматург. Қирғизистон Ёзувчилар уюшмаси раиси (1938—44). Қирғиз дostonчилиги ва драматургиясида сезиларли из қолдирган, унинг дастлабки намуналарини яратган. Б. асарларида қирғиз халқи тарихи, 2-жаҳон урушидаги қахрамонлиги, мамлакат ичкарисидаги фидокорона меҳнаги тасвирланади. «Чу даласи» (1930), «Турксиб» (1932), «Гул турмуш» (1939), «Ажал ва номус» асарлари қирғиз шеъриятининг сара асарларидан ҳисобланади. «Менинг Фарғонам» асарида тарихий қисмати, турмуш тарзи бир-бирига ўхшаш ўзбек ва қирғиз халқлари ўртасидаги қардошлиқ тараннум этилади. «Олтин қиз» (1937), «Қарғаша» (1937) драмалари, «Ойчурек» (1937), «Тўктагул» (1939) опера либреттолари б-н қирғиз театр санъати таракқиётига ҳисса қўшган.

БЎҒЖОМА — тўртбурчак, мурабба шаклидаги рўзғор буюми; кўрпатўшак, кийим-кечакларни сакдашда ва ташишда ишлатиладиган бир эн мато. Кашта тикиб, гул босиб безатилади, шунингдек тоза жундан рангбаранг безакли қилиб тўқилади. Кўчманчи ва ярим кўчманчи халқларда кенг тарқалган.

БЎҒИЗ — 1) одам ва курукликда

яшайдиган умуртқали ҳайвонлар нафас аъзоларининг бурун бўшлиғидан кейинги қисми; овоз чиқариш аъзоси (к. Ҳикипдоқ). Б. нафас олиш ва товушнинг раван чикишини таъминлайди; 2) пичоқнинг тиғи б-н дастаси бириккан, гулбанд кўйилган жойи. Баъзи жойларда манак ҳам дейилади; 3) кўза, кумғон, чойдиш, офтоба ва шунга ўхшаш идишларнинг қориндан юқори ингичка қисми; 4) ўроқ юзи б-н дастаси оралиғи; 5) кетмоннинг гирвони; 6) ўсимлик танасининг илдизга туташган жойи.

БЎҒИЛИШ — қ. Асфиксия.

БЎҒИМ — суяқлар (баъзан пайлар) нинг ҳаракатчан бирикиши, бунда бириккан юза оралиғида бўшлиқ (ёрик) бўлади. Б. ҳосил бўлишида иштирок этадиган суяқларнинг (бирида бўғим бошчаси, иккинчисида эса бўғим чуқурчаси бўлади) синовиал суюқлик б-н тўла. Б. бўшлиғи ва Б. халтаси фарқ қилинади. Суяқларнинг бир-бирига бириккан учлари бир хилда бўлмайди. Кўпинча оёққўлнинг найсимон суяқлари Б. соҳасида йўғонлашиб, бошча, суяқнинг қарамақарши юзасида эса ботикчалар ва майдончалар ҳосил қилади. Суяқларнинг Б. юзалари Б. пайлари б-н қопланган бўлиб, улар ҳаракат вақтида содир бўладиган зарбларни камайтиради, Б.нинг эркин ва эластик ҳаракат қилишига имкон беради. Б. ҳосил қилишда иштирок этадиган суяқларнинг учлари бириктирувчи тўқимадан тузилган бўлиб, Б. халтаси б-н, ички томондан эса синовиал парда б-н ўралган. Бу парда пайлар юзасини намлаб турувчи ва улар ҳаракатини энгилаштирувчи суюқлик ишлаб чиқаради, акс ҳолда ҳаракат чоғида Б. ҳосил қилган суяқларнинг юзалари ўзаро ишқаланиб оғриқ пайдо қилади ва ҳаракат чекланади. Кўпчилик Б. халтаси бойламлар б-н мустаҳкам ўралган. Б. юзаларининг шаклига қараб шарсимон (кўп ўқли), ғалтаксимон (бир ўқли), тухумсимон (икки ўқли) ва б. Б.

лар бўлади. Шарсимон бошчали суяк Б.и (мас, елка суяги Б.и) энг серҳаракат ҳисобланади, тухумсимон бошчали суяк Б.и (мас, болдиरोёқ панжаси Б.и) да букилишѐзилишдан бошқа ҳаракатлар чегараланган; баъзи суяк Б. лари (мас, билактирсак Б. ида билак суяги) айланма ҳаракат қилиши мумкин. Қатор Б.ларнинг ѐрдамчи тузилмалари бўлиб, уларни Б. пайлари (тицца Б.и, жағ Б.и), дисклар, менисклар бир-бирига мослаштириб туради. Баъзи суяклар ўзаро Б. ѐрдамисиз, бириктирувчи тўқималар, бойламлар ва пайлар ѐрдамида бириккан бўлади (мас, калла суяги орасидаги чоклар, чанокбойламлари, умуртқалар орасидаги пай дисклари ва б.). Б. ҳаракати одамнинг тик юриши, букилиши, ишлаши ва б. ҳолатларини таъминлайди. Б. совуққа, касалликларга, шикастларга, моддалар алмашинуви бузилишига ўта таъсирчан бўлади, шу боис уни бу иллатлардан химоя қилиш лозим. Мунтазам равишда бадан тарбия б-н шугулланиш Б.ни мустаҳкамлайди ва уларни ташки муҳит таъсиротларига чидамани оширади. Б. касалликларидан унинг шикастланиши (суяк чикиши), артроз (туғма ёки моддалар алмашинувининг издан чикиши туфайли), Б. яллиғланиши (артрит) кўпроқ учрайди. Шунингдек, Б.ларнинг қимирламай қолиши (анкилоз), ҳаракатининг вақтинча ёки бутунлай чекланиши (контрактура) кузатилади.

Носир Аҳмедов.

БЎҒИМ — 1) (ботаникада) поя ва новданинг барг, куртак, баъзан қўшимча илдиз ҳосил қиладиган қисми (nudus). Бошланғич барг б-н бирга ўсиш конусидан шаклланади. Б. орқали баргдан ўтказувчи най толали бойламлар пояга ўтади. Поя б-н новданинг 2 бўғим ўртасидаги қисми Б. оралиғи дейилади; 2) умуртқасиз ҳайвонлар (бўғимоёқлилар, халқалилар) нинг бир қанча гуруҳларида тана ва органлар (мас, оёқлар, мўйловлар, кўкрак ёки қорин) нинг айрим қисмларини ўзаро ҳаракатчан

туташтириб турадиган структураси (сегментация); 3) умуртқали ҳайвонлар ва одамлар суякларининг ҳаракатчан бирикишини таъминлайдиган структура (articulatio). Умуртқали ҳайвонда Б.нинг асосий элементи ўзаро ҳаракатчан қўшиладиган суякларнинг тоғай б-н қопланган юзаси, суякларни ажратиб турувчи ва синовиал суюқлик б-н тўлган бўшлиқ, бу бўшлиқни чегаралаб турувчи бўғим капсуласи (халтаси) дан иборат. Ҳайвонлар эволюцияси давомида ҳаракатланишнинг тақомиллашуви б-н Б.нинг шакли ва хусусияти ўзгариб борган. Юзаси шаклига биноан Б. шарсимон, эллипссимон, эгарсимон ва б. хилда; силжиш йўналиши ва даражасига биноан ҳаракатчан, чала ҳаракатчан, бир, икки ва кўп ўқли бўлади. Б.нинг эркин ҳаракатланиш даражасини унинг шакли, бўртиқлари, пайларнинг таранглиги, капсулалар чеклаб туради. Синовиал суюқлик Б. юзасининг силжиши, тормозланишини таъминлайди.

БЎҒИМДУМЛАР (Cordylidae) калтакесаклар оиласи. 4 уруғ, 24 тури бор. Жан. ва тропик Африкада тарқалган. Турларининг бир қисми асл калтакесакларга, бошқалари илонларга ўхшайди, лекин ҳаммаси калтакесаклардек яшайди ва тез ҳаракат қиладди. Оиланинг типик вакили бўғимдум (*Zonurus cordylus*) ағамаларга ўхшайди. Ранги ўзгарувчан, лекин кўпинча дум ва орқа томони хира қовоқ рангда, боши ва оёқлари оч сариқ, қорни оқ бўлади. Б. тоғларда, серқоя қалтис ерларда юради. Душмандан қоялар орасига яшириниб, тошларнинг ғадирбудур қирраларига ёпишиб олган Б.ни бутунлича ажратиб олиш қийин. Турли умуртқасизлар, йирик вакиллари эса майда умуртқали жониворлар б-н озикланади. Кўп турлари тухум кўйиб кўпаяди, фақат илонга ўхшаш Б. тирик туғади.

БЎҒИМОЁҚЛИЛАР (Arthropoda)

умуртқасиз ҳайвонлар типи. Б.нинг ажлоди тубан тузилган денгиз халқали чувалчанглари ҳисоблансада, уларнинг битта ёки бир неча умумий аجدодлардан келиб чиққанлиги тўғрисидаги муаммо ҳозиргача узилкесил ҳал этилмаган. Энг қад. бўғимоёқлилардан трилобитасимонлар куйи кембрий катламларидан бошлаб учрайди. Ордовик ва силур даврида Б. қуруқликка чиқишган. Б.нинг танаси ва оёқлари бўғимларга бўлинган (Б. номи ҳам ана шундан олинган), икки томонлама симметрияли. Танаси қаттиқ хитин кутикула б-н қопланган. Хитин қоплогич ташқи скелет функциясини ҳам бажаради, унга ички томондан мускуллар бирикади. Тана бўғимлари гетероном, яъни уларнинг шакли ва катталиги ҳар хил бўлади. Б. танаси, одатда, бош, кўкрак ва қорин бўлимларидан иборат. Лекин баъзан тананинг турли бўлимлари ўзаро ҳар хил тарзда бирикиб кетиши мумкин. Б.нинг бош бўлими бош бўлаги — акрондан ва 4 тана бўғимларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Кўкрак ва қорин бўлимларидаги бўғимлар ҳар хил систематик гуруҳларда бир хил бўлмайди. Б. танасидаги ҳар бир бўғим дастлаб бир жуфтдан найга ўхшаш ўсимтага эга бўлган, кейинчалик бу ўсимталар жағлар, юриш оёқлари, сузгич органлар, сўрғичлар, ўргимчак безлари ва б. органларга айланган ёки йўқолиб кетган. Б. жабра, трахея ёки ўпка орқали нафас олади. Бирламчи овқат ҳазм қилиш системаси эктодермадан ҳосил бўлган олдинги ва кейинги ичакдан, энтодермадан ҳосил бўлган ўрта ичакдан ҳамда улар б-н боғланган сўлак ва ҳазм безларидан иборат. Айириш органлари келиб чиқиши ва функциясига кўра, халқали чувалчанглarning метанефридийларига ўхшаш бўлган антеннал, коксал ва максиллар безлар — целомодуклардан ёки ичак ўсимталари — мальпиги найчаларидан иборат. Қон айланиш системаси очик, қон айланиш органлари ҳар хил даражада ривожланган. Нерв системаси ганглийларнинг

қўшилишидан ҳосил бўладиган бош мия ва қорин нерв занжиридан иборат. Қорин нерв занжиридаги нерв ганглийлари тана бўғимларининг ўзгаришига мое ҳолда турли даражада концентрациялашган бўлади. Кўпчилик Б.нинг яхши ривожланган сезги органлари, жумладан мураккаб фасеткали кўзлари, ҳар хил механо ва хеморецепторлари, эшитиш, мувозанат сақлаш, овоз чиқариш органлари бўлади. Деярли барча Б. айрим жинсли. Жинсий диморфизм яхши ривожланган. Жинсий йўл б-н (баъзан партеногенез) кўпаяди. Кўпчилик турлари метаморфоз орқали ривожланади. Қаттиқ тана қоплогичи Б.нинг ўсишига тўсқинлик қилади. Шунинг учун Б. фақат эски хитин қоплогични ташлаш (туллаш), янги хитин пуст ҳосил қилиш орқали ўсади. Тана бўшлиғи аралаш типда (миксоцель). Мускуллари тўптўп бўлиб жойлашган. Кўпчилик Б.нинг юраги найсимон, кўп камерали, қони тана суюқлигига ўхшаш бўлиб, гемолимфа дейилади. Б. типии 4 та кенжа тип: трилобитасимонлар (қазилма ҳолда учрайдиган ягона трилобитлар синфи), жабра б-н нафас олувчилар (ягона қисқичбақасимонлар синфи), хелицералилар (киличдумлилар, ўргимчаксимонлар синфлари), трахеялилар (кўпоёқлилар, ҳашаротлар синфлари) га бўлинади. 2 млн.га яқин тури бор. Ерда мавжуд бўлган ҳамма яшаш муҳитларини эгаллаган. Б.нинг қуруқликда яшашга ва ҳавода учишга мосланиши ҳайвонот дунёсида содир бўлган энг муҳим ўзгаришлардан бири ҳисобланади. Б. биосферада бекиёс катта аҳамиятга эга. Кўпчилик экосистемалардаги тирик организмларнинг асосий қисмини ташкил этиши, хилмахил озикланиши туфайли Б. табиатда моддалар айланиши жараёнини амалга оширади. Б. озик-овқат ва кийим-кечак учун хом ашё манбаи сифатида ҳам катта аҳамиятга эга. Б. орасида органик қрлдиқларини ўзлаштириб, тупроқ ҳосил бўлиши

жараёнида фаол иштирок этадиган; одам ва ҳайвонларда паразитлик қиладиган ва касаллик тарқатадиган; гулларни чанглатиб, ўсимликларнинг ҳосилдорлигини оширишга имкон берадиган; қ. х. экинларини еб, зараркунандалик қиладиган турлари ҳам кўп.

Ад.: Догель В. Л., Зоология беспозвоночных, М., 1981; Жизнь животных, в 6ти томах, т. 3, М., 1974.

Очил Мавлонов.

БЎҒИН, генерация (6 июлда) — умумий аждодларга нисбатан бир хил қариндошлик даражасига эга бўлган битта популяциядаги индивидлар гуруҳи (мас, одамларда отаонаси, болалари, неваралари 3 та кетмакет келаётган Б.дан иборат). Б. тушунчаси йил давомида бир вақтнинг ўзида ривожланиб чиқадиган индивидларга нисбатан қўлланилади. Мас, 2 ёки 3 Б. ли (бир мавсумда тур 2 ёки 3 марта болалаганида); бир йиллик, икки йиллик, кўп йиллик Б. (битта Б. нинг ривожланиши 1,2 ёки кўп йил давом этганида) бўлиши мумкин. Б. нинг ҳаёт кечириш муддатлари ҳам бир турнинг муайян индивидлари ва улар яшайдиган шароити (иклими) га мое ҳолда жуда кенг чегарада ўзгаради. Мас, бир хужайралиларда бир неча соатда, кўп хужайралиларда ҳатто юз йиллаб давом этади.

БЎҒИН — қад. узунлик ўлчов бирлиги; қурувчилар орасида қўлланилади. У ўрта бармоқнинг ўрта бўғини энига тенг. 1 Б. тахм. 2,0+2,5 см га тўғри келади.

БЎҒИН — нақш тузилишида такрорланувчи бўлак (қ. Тақсим).

БЎҒИН — 1) (тилшуносликда) сўзнинг алоҳида талаффуз қилиш мумкин бўлган кичик бўлаги. Француз тилшуноси М. Гаммон 1929 й. да Б. нутқ артикуляциясидаги мускулларнинг

кучланишига асосланган, деган фикрни илгари сурган. Бунда нутқ оқимидаги товуш тизимининг изчил ҳолатда кучланиши ва бўшашиши назарда тутилади, яъни нутқ қисмлари кучланиш б-н бошланади ва юқори нутқасидан кучланиш б-н тугайди. Шу такрорланиш бўғинга ажралишидир. Бу узбек тилшуноси Аюб Ғуломовнинг Б. нутқнинг бир нафас тўлқинидаги қисмидир, деган қарашига ҳам мое келади. «Бошланғич» сўзи 3 Б. ли бўлиб, ҳар бири кучланиш б-н бошланади. Унлиси баланд нутқаси ҳисобланиб, ундошда кучсизланиб тугайди. Б. кучли бошланиши ва кучли тугаши ҳам мумкин; 2) (поэзияда) энг кичик ўлчов бирлиги. Ҳижо деб ҳам аталади. Шеър тпузилишида муҳим аҳамиятга эга. Бунда ҳар бир сўз алоҳида эмас, балки улар нутқ бутунлиги, сўзларнинг ўзаро фонетик муносабатида қаралади.

БЎҒИРСОҚ — 1) хамирдан тайёрлаб ёғда пишириладиган таом. Б. турли жойларда ҳар хил тайёрланади. Ташкент ва унинг атрофларида: эланган бугдой унидан сув, сут, тухум, шакар ва ёғ солиб қорилган хамир пилта қилинади, пичоқ б-н ёнғокдай ва ундан каттароқ қилиб кесиб, қизиган ёғда то қизаргунча қовурилади. Фарғона водийси ва Бухорода сув б-н сутга қорилган хамирни ўклогиди ёйиб, тўртбурчак шаклида кесиб ёғда қовурилади; 2) баъзи металл ёки ёғоч буюмлар юзига Б. шаклида ўйиб ёки қавартилиб туширилган нақш.

БЎҒМА — қ. Дифтерия.

БЎҒМА ИЛОНЛАР (Boinae) сохта оёқлилар оиласига мансуб илонлар кенжа оиласи. Ҳоз. илонлар орасида энг йириклари шу оилга киради. Уз. 0,5 м дан 11 м гача. Бошқа илонлардан кўз косаси устидаги суягининг бўлмаслиги б-н фарқ қилади. 16 уруғи, 38 тури маълум. Жан. Америка, Жан. Ғарбий ва Шим. Америка, Африка, Мадагаскар

о. лари, Марказий ва Ғарбий Осиё, Малайя архипелагида тарқалган. Дарё ва қўллар соҳили яқинидаги ўрмон ва чакалакзорларда яшайди. Фақат шарқ бўғма илони (*Egux tartricus*) ва қум бўғма илони (*Egux miliaris*) очик чўл ва даштларда, энг йирик илон — анаконда сувда ҳаёт кечиради. Б. и. заҳарсиз. Оғзи катта очилади, мускуллари кучли, думи қисқа, ўпкаси иккита. Б. и. тунги ҳайвон, кўзлари кечаси кўришга яхши мослашган. Ўлжасини пойлаб кулча бўлиб олади. Ўлжани сезган Б. и. бошини кўтариб, тилини тез-тез чиқара бошлайди, йўлидаги нарсаларни тили б-н пайпаслаб ўлжасига томон ўрмалаб келади. Ўлжасига яқинлашгач думи ва танасини йиғиштириб, яна кулча бўлиб олади. Сўнгра оғзини катта очиб ўлжага ташланади ва танасини ҳалка қилиб уни ўрайди. Илон ўлдирилган ўлжани бошидан бошлаб астасекин юта бошлайди. Ошқозонга тушган овқат 3—4 кун давомида ҳазм бўлади. Бу даврда кимир этмасдан ётади. Б. и. овқатсиз бир неча ой яшай олади. Б. и. тирик туғади. Кўпчилик турлари дарахтларда ва нам жойларда ҳаёт кечиради. Б. и. асосан умурткали ҳайвонлар б-н озикланади. Йирик Б. и. кийик ва тўнғизларни югиши мумкин. Майда қум Б. и. каламуш ва сичқонларни тутиб ейди. Асл Б. и. *Constrictor* уругига киради. Асл Б. и. нинг ягона тури оддий бўғма илон, яъни боа. Б. и., одатда, одамга хужум қилмайди. Уларнинг ёғ ва гўшти овқатга ишлатилади. Териси жомадон, сумка ва пойабзал тикишда қўлланилади. Айрим Б. и. дан сичқон, каламуш каби омбор зараркуналларини киришда фойдаланилади. 8 тури ва кенжа турлари Халқаро Қизил китобга киритилган.

БЎҒОЗ — 1) океан, денгиз, қўлни ва уларнинг айрим қисмларини бир-бири б-н қўшиб турадиган камбар сув йўлаги. Мае, Беринг Б. Шимолий Муз океанини Тинч океан б-н, БобулМандаб Б. Қизил денгизни Ҳинд океани б-н қўшиб туради

ва х. к.; 2) куруқликда — тоғ оралигидаги тор йўл, ўтқил.

БЎҒОЗЛИК — урғочи ҳайвон организмда ҳомилани олиб юриш давридаги физиологик ҳолат. Бу жараён оталанишдан бошланиб етук ҳомиланинг туғилиши б-н тугайди. Б. бир ҳомилали ва қўп ҳомилали бўлиши мумкин. Б. нинг кечишига қараб физиологик ва патологик турларга бўлинади. Физиологик Б. она ва ҳомила организмларида жараёнларнинг меъёрада кечиши б-н тавсифланади. Патологик Б. да она ва ҳомила организмда физиологик жараёнлар бузилади ва Б. муддатига етмай тугайди ёки ҳомила нуқсонли туғилади. Сигир, бия, туя ва б. ҳайвонлар бўғозлиги 5—6 ойлигидан биқинини пайпаслаб ва тўғри ичакка қўл тикиб аниқланади. Бунда бола қаттиқ ва қўзғалувчан туюлади, эмчақда сирачсимон модда ҳосил бўлади. Б. нинг сўнги даврида елин катталашади. Қуй, эчки, чўчка, ит ва б. майда ҳайвонлар бўғозлиги биқинини пайпаслаб ва лаб. да қон, сийдик, сут, юнгида серологик, биологик ва кимёвий ўзгаришларни текшириш асосида аниқланади. Бўғоз ҳайвонларда циклик куюкиш аломатлари йўқолади. Ҳайвонлар ювош, эҳтиёткор бўлиб, тез юрмайди, иштаҳаси очилади. Б. нинг сўнги даврида ҳайвон озиб, қорнининг ўнг томони номутаносиб ўзгаради, шохларининг асоси ингичкалашади. Б. нинг нормля бориши учун бўғоз ҳайвонларни тоза, енгил озуқа б-н боқиш, қишда совуқ сув ичирмаслик керак. Сигирларнинг туғишига 1,5—2 ой қолганда соғишни тўхтатиб, тагига қалин тўшамга солиб турилади. Иш ҳайвонлари оғир ишда ишлатилмайди.

Эрмуҳаммад Тошпўлатов.

БЎҲТОН — к. Тухмат.

БҲАРАТА — қад. Ҳиндистондаги орийлар қабиласи. Куру қабилалар иттифоқига кирган ҳамда панчаллар б-н бирлашиб Ҳиндистонда дастлабки

йирик давлат барпо этганлар (тахм. мил. ав. 7-а.). «Б. авлодлари» Кауравлар ва Пандавлар ҳақидаги ривоятлар ҳинд эпоси «Маҳабҳарата» асосини ташкил қилган. Б. ҳудудининг номи — Бҳаратаварша (Жамна ва Сатлеж дарёлари оралиги) номи б-н қадимда кўпинча бутун Ҳиндистон ҳудуди тушунилган. Ҳиндистон Республикасининг ҳоз. расмий номи, ҳинди тилидаги Бҳарат мана шундан олинган.